वाचस्पत

वृहत् संस्कृताभिधान

प्रथमखण्डम्

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापक-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१९२९ संवत्सरे मुद्रितम्

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSCRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART. I.

COMPILED BY

TARANATHA TARKAVACHASPATI

Professor of Grammar and Philosophy in the

Govt. Sanscrit College of Calcutta.

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYA PRAKASHA PRESS.

1873

19814

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.

Sanscrit C

वाचस्पत्याभिधाने प्रतिपाद्यानि

ग्रन्थारम्भप्रयोजनादि ।
सङ्क्षेपेणोदाहरणं पाणिनीयलिङ्गानुशासनम् ।
पाणिनीयप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठितरूपम् ।
रूढयौगिकादिशब्दभेदनियमविशेषाः ।
शब्दानां पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वे ।
डाक्तर उद्दलसेन–प्रणीताभिधान–शब्दकल्पद्रुमा-
भिधान–प्रदर्शितशब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाश्च ।
यथासम्भवं तेषामर्थभेदेषूदाहरणानि ।
तत्रानुक्तानां जरमणीयसंस्कृताभिधानोक्तानां, वैदि-
कानां च शब्दानां व्युत्पत्तयस्तदर्थाश्च ।
तत्राप्यनुक्तानां बहूनां वैदिकशब्दानाम् निम्ननिर्द्दिष्ट
चार्व्वाकादिपरिभाषितशब्दानाञ्चार्थाः ।
चार्व्वाकपरिभाषितानां शब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
माध्यमिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
योगाचारपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
वैभाषिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
सौत्रान्तिकपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
आर्हतपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
रामानुजपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
माध्वपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
पाशुपतपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
शैवदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
प्रत्यभिज्ञादर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
रसेश्वरदर्शनपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
कणादपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
गौतमन्यायपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
जैमिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
पाणिनीयपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
सांख्यपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
पातञ्जलपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
वेदान्तपरिभाषितशब्दानामर्थास्तन्मतञ्च ।
आश्वलायनादिश्रौतगृह्यसूत्रपरिभाषितानामर्थाः ।

महाभारतप्रतिपाद्यविषयाः ।
पुराणादिषु प्रसिद्धराजर्षीणां संक्षेपेणेतिवृत्तानि
देशविशेषलक्षणतत्स्थानानि ।
हठयोगशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
सुश्रुतादिवैद्यकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
तदुक्तशरीरादिसंस्थानम् ।
तदुक्तद्रव्यवृक्षादिलक्षणानि ।
ज्योतिषस्य चतुःषष्टिरङ्गानि ।
तेषु परिभाषितशब्दानामर्थाः ।
तत्र सिद्धान्तशिरोमणिपरिभाषितशब्दानामर्थाः
भूमेः स्थिरत्व तस्य, चलत्वे चार्य्यभट्टस्य मतम् ।
सौरागमपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
भूगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
खगोलसंस्थानप्रमाणादि ।
वृहत्संहिताप्रतिपाद्यविषयास्तच्छब्दार्थाश्च ।
वाशिष्ठादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः । [च ।
नरपतिजयचर्य्यापरिभाषितानामर्थास्तत्रत्य चक्राणि
शकुनशास्त्रप्रसिद्धशब्दानामर्थाः ।
ताजिकपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
वास्तुशास्त्रादिप्रसिद्धगृहकुण्डादिलक्षणानि ।
सर्व्वदेवमूर्त्तिलक्षणानि ।
तन्त्रशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
तन्त्रोक्तषट्चक्रस्वरूपाणि ।
शारदातिलकादिपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
नीतिशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
अश्वशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
धनुर्वेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
गान्धर्व्ववेदपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
शिक्षापरिभाषितशब्दानामर्थाः
कल्पपरिभाषितशब्दानामर्थाः ।
छन्दःशास्त्रोक्तशब्दानामर्थास्तल्लक्षणभेदाश्च ।
अलङ्कारशास्त्रपरिभाषितानाममर्थाः ।
शब्दार्थालङ्काराणां लक्षणोदाहरणानि । [णानि च ।
दशरूपकादिपरिभाषितानामर्थास्तल्लक्षणोदाहर-
सैन्यव्यूहादिलक्षणानि ।
सैन्यपरिमाणभेदाः ।
पाकशास्त्रपरिभाषितशब्दानामर्थास्तत्प्रकारभेदाश्च ।

ओँ तत्सत् ।

ग्रन्थारम्भः ।

श्रीगौरीतनुसम्भवं सुरवरैर्वन्द्याङ्घ्रिपद्मद्वयम् दन्तीन्द्राननमेकदन्तमुमुखं सिन्दूरशोभान्वितम् ।
विघ्नध्वान्तनिवारणेऽरुणतनुं सर्व्वार्थसिद्धिप्रदम् वन्दे भक्तिसमन्वितो विमलधीहेतुं हृदब्जे सदा ॥ १ ॥
श्रुत्यार्थाधिगमं सर्व्वप्रकृतिप्रत्ययाभिधम् । अलिङ्गं बहुलिङ्गञ्च शब्दब्रह्माहमाश्रये ॥ २ ॥
वाचामधीश्वरीं देवीं भक्त्या नत्वा वितन्यते । तारानाथद्विजेनेदं वाचस्पत्यसमाह्वयम् ॥ ३ ॥
यो बबन्ध विना सूत्रं शब्दरत्नस्रजं धिया । अशेषशेमुषीदात्रे तस्मै शेषात्मने नमः ॥ ४ ॥
निःशेषं नाशयन्त्वेनः शेषाशेषमुखानि नः । यतः शब्दविशेषाणां रूपार्थाभ्यां प्रकाशनम् ॥ ५ ॥
सूत्रवार्त्तिकभाष्याणां कारकान् मुनिसत्तमान् । पाणिन्यादीन् प्रणम्येह व्युत्पत्तिर्दर्श्यते मया ॥ ६ ॥
निघण्टुकारिणां ग्रन्थास्तद्व्याख्याकारिणां तथा । मच्चित्ते द्योतयन्तोऽर्थान् प्रकाशन्तां सदाऽखिलाः ॥ ७ ॥

मुखबन्धविज्ञापनं ।

इह खलु पुरुषा यां काञ्चित् भाषामभ्यसितुमीहमानाः प्रयतन्ते तदर्थज्ञानसाधनं तत्तद्भाषाव्याकरणं कोषञ्चाधिगन्तुम् । तत्र व्याकरणात् प्रायो यौगिकशब्दमात्राणामर्थज्ञानं, कोषात् पुनः रूढ़ानां शब्दानां केषाञ्चित् यौगिकानामपि । कोषो नाम शब्दानामर्थबोधकं शास्त्रम् । तत्र संस्कृतकोषे प्रायेण लिङ्ग-सहितस्यैवार्थबोधनम् । तच्च यद्यपि संस्कृतभाषयैव विजातीयभाषयापि भवितुमर्हति, तथापि भाषा-न्तरेण भाषान्तरस्यार्थज्ञापने, सम्पूर्णतात्पर्य्यार्थस्यास्फुरणात् एकविधभाषयैवाऽर्थस्य ज्ञापने तु भावार्थस्य स्फुटं स्फुरणात्, समानभाषयापि प्रकृतिप्रत्ययविभागमप्रदर्श्य अखण्डार्थस्य बोधने तदवयवार्थस्याबोधात् खण्डशस्तथा बोधने तु अवयवशब्दार्थस्यापि सुखेन ग्रहाच्च अवयवार्थप्रदर्शनपूर्व्वकम् एकविधभाषयैवार्थ-बोधनं युक्तम् । किन्तु प्रसिद्धेषु संस्कृताभिधानेषु अमरकोषादिषु केवलम् अखण्डार्थस्यैव प्रतिपादनात् शब्दानां सर्व्वेषामर्थानामप्रतिपादनाच्च तत्र कीर्त्तितानामपि शब्दानाम् अकारादिक्रममतिक्रम्यैव पाठे-नाथप्रतिपादनात् व्युत्पित्सूनामतीव दुर्गमत्वेन न तेषां समीचीनता । किञ्च तत्रोक्तानामपि शब्दानाम-वयवार्थज्ञानमसुलभमेव । नानाकोषपठितानां शब्दानामेकत्र सङ्कलनेन पाणिन्यागममनुसृत्य विविध-विद्यावता डाक्तरोपाधिना 'उइलिसन्' साहेबेन, वेदादिशास्त्रादिषु विशेषतः शब्दकल्पद्रुमाभिधाने कृत-श्रमाभ्यां विद्वद्भ्यां बोथलिङ्गरथाभ्यां च प्रणीतयोः संस्कृताभिधानयोः प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनपूर्व्वकं सुपरिपाट्या बद्धत्वेऽपि तैः स्वस्वभाषयैव संस्कृतशब्दस्यार्थानां बोधनात् संस्कृतभाषयार्थबोधनमन्तरेण संस्कृत-शब्दानामर्थजातस्य अवयवार्थाग्रहेण विशेषतोऽपरिचिततत्तद्भाषाणां सुतरामेव न सुग्रहः । अतः संस्कृतभाषाशब्दानामभिधानं संस्कृतभाषयैव व्याख्यानयुतं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागसहितं सुपरिपाटीक-

मेकमभिधानं व्युत्पित्सूनामवश्यमपेक्षितमिति निश्चित्य तथाविधाभिधानसङ्कलने ममातितरां सङ्कल्पो ऽवर्त्तत। किन्त्वसौ सङ्कल्पस्तत्प्रचारोपयोगिव्ययार्थार्थसार्थविरहेण निरर्थकतया मुकुलित इव समजनि।

अथ तथाविधाभिधानप्रचारार्थं मुद्राव्यापारोपयोगिधनवाञ्छया एतद्देशाधिपसंस्थापितविद्यासमाज-विभाग-प्रधानाध्यक्षम् (डिरक्टर) इति पदेऽभिषिक्तम् (एमे) इत्युपाधिकं श्रीयुक्तम् (एड्च् उड्रो) इति नामकं साहेबं प्रत्यावेदितम्। मदावेदितेन च विविधविद्यानुरागवता विद्यावृद्धिविषये एकान्तोत्साहिना तेन प्रोत्साहितः वङ्गगवर्णमेण्टः अयुतं मुद्राः एतत्पुस्तकमुद्राव्ययसाहाय्यार्थं दातुमङ्गीचकार।

एवमेतद्देशाधिपतिनाऽङ्गीकृते प्रचारोपयोगिव्ययानुकूल्ये चिरमुकुलितोऽपि स संकल्पः पुनः फलोन्मुखी-बभूव। अथ तथाविधसंस्कृताभिधाननिर्म्माणाय वेदस्मृतिपुराणमीमांसादिदर्शनज्योतिषतन्त्रवैद्यकव्याक-रणालङ्कारादीनि शास्त्राणि समालोड्य बहुलाः शब्दाः सङ्कलिताः उदाहरणानि च नानाशास्त्रेभ्य उद्धृत्य दर्शितानि। आदौ च पाणिनीयलिङ्गानुशासनमुद्धृत्य व्याख्यायोदाहरणजातं प्रादर्शि। ततः पाणि-न्यादिविहितप्रत्ययागमानां परिनिष्ठितरूपाणि च दर्शितानि। यौगिकशब्दविशेषे पूर्व्वोत्तरपदयोः परि-वृत्तियोग्यताबोधनाय नियमविशेषश्चात्राभिहितः।

अत्र च शब्दानां स्थूलाक्षरेण प्रथमं स्वरूपप्रदर्शनम्, ततः सङ्केतविशेषेण लिङ्गप्रदर्शनम्, ततोऽवयवार्थ-प्रदर्शनम्, ततः व्याकरणप्रक्रिया; ततोऽर्थविशेषकथनम्, यदर्थविशेषे लिङ्गभेदः प्रकृतिप्रत्ययभेदश्च तेऽत्र परतो दर्शिताः यद्यदर्थविशेषे येये शब्दा ग्रन्थान्तरे प्रयुक्तास्तत्तदुदाहरणतया तत्तद्ग्रन्थनाम समुल्लेखि। 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते' इत्युक्तेः सर्व्वशब्दानां धातुमूलतया पाणिनीयगणसूत्रपठितधातूनपि स्थूलाक्षरेण शब्दक्रममध्ये एव निवेश्य तेषाम् धातूनामर्थविशेषः, उपसर्गभेदेनार्थविशेषः, गणभेदः, पदनियमः, इट्शून्यतादि, सकर्म्मकत्वादि, लटि लुङि प्रभृतिषु च रूपञ्च दर्शितम्। यद्यपि अर्थविशेषोत्कीर्त्तनं संस्कृतभाषयैव सर्व्वत्र कृतं, तथापि यत्र वङ्गभाषयापि अर्थकथने प्रकृतार्थस्य स्फुटं प्रतीतिर्भवेत् तत्र क्वचित्क्वचित् ग्रन्थवहिर्भूतताप्रसूचकेन वेष्टनाकाररेखाद्वयेन वेष्टितया वङ्गभाषयाप्यर्थ-प्रकाशनं कृतम्।

अत्र च यावता प्रयत्नेन अतीव सुगमता भवेत् तथा प्रयत्नः कृतः। अतिप्रामाणिकतया पाणिनीया-गमानुसार्य्येव प्रत्ययादिसंज्ञादिकमत्राहृतम्।

एतस्य ग्राहकाणां सम्पूर्णपुस्तकस्य एकदा प्रचारे तत्क्रयार्थम् एकदैव बहुद्रव्यापेक्षा स्यादिति अल्प-वित्तानां कष्टं भवेत् तन्मा भूदित्यनया धिया खण्डश एव प्रचारे यतमानेन मया प्रथममिदं खण्डं प्राचारि।

सम्भावयामि एतत् पुस्तकं प्रायः दशभिः खण्डैः संपूर्णं स्यादिति। प्रयतिष्यते च तथा, यथा षड्भिः षड्भिर्मासैरेकैकं खण्डं प्रचारमियादित्यत्र।

एतस्य सङ्कलने शोधने च भूयान् परिश्रमः स्वीकृतस्तथापि अत्र यत्किञ्चिन्मम स्खलनं सुधीभिः समुन्नाय्येत तच्च तैः निजगुणेन परिशोधनीयम्। शिवमस्तु ओं तत्सत्।

प्रतिशब्दं लिङ्गविशेषाणामग्रे वक्ष्यमाणत्वेऽपि शब्दभेदानां प्रत्ययविशेषान्तप्रकृतिविशेषाणाञ्च सामान्यतो लिङ्गविशेषज्ञाने सौकर्य्यं भवतीति पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्श्य व्याख्यायोदाहरणदर्शनेन लिङ्गविशेषास्तत्रादौ निरूप्यन्ते ।

तत्र लिङ्गमित्यधिकृत्य पाणिनिनाऽनुशिष्टम् ।

स्त्री ।१।

इत उत्तरं वक्ष्यमाणाः शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः । तत्तदपवादस्तत्तत्सूत्रे वक्ष्यते तथाच विशेषैरबाधिता एव स्त्रीलिङ्गाः ।

ऋकारान्ता मातृदुहितृपौतृस्वसृननन्दरः ।२।

ऋकारान्ता अमी पञ्चैव स्त्रीलिङ्गा नान्ये। अन्येषाम् "ऋन्नेभ्यः" इति ङीब्विधानेन ईकारान्तत्वात् स्वस्रादेरेव ङीब्निषेधेन ऋदन्तत्वात्, तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया प्रकृतिरूपत्वाभावेन ऋदन्तत्वेऽपि न नियमव्याघातः । माता दुहिता स्वसा पौता ननन्दा ।

अन्यूप्रत्ययान्तो धातुः ।३।

अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । अवनिः सरणिः रजनिरित्यादि । तत्र च "कृदिकारादक्तिनः" इति पक्षे ङीप् अवनी रजनी चेत्यादि । चमूः वधूरित्यादि । प्रत्ययान्तः किम् ? दिव्यतेः क्विप् द्यूः अयं विशेष्यलिङ्गः ।

अशनिभरण्यरणयः पुंसि च ।४।

एते स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । अनिप्रत्ययान्ततया स्त्रीत्वे प्राप्ते पाक्षिकपुंस्त्वविधानार्थं सूत्रम् । इयमयं वा अशनिः भरणिः अरणिः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् वा अशनीत्यादि

मिन्यन्तः ।५।

धातुरित्यनुवर्त्तते । मिप्रत्ययान्तः निप्रत्ययान्तश्च धातुः स्त्रियां स्यात् । भूमिः ग्लानिः हानिः धुनिः । अत्रापि वा ङीप् भूमी ग्लानी हानी धुनी इत्यादि ।

वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि ।६।

निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं वह्निः वृष्णिः अग्निः ।

श्रोणियोन्यूर्मयः पुंसि च ।७।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः पुंलिङ्गाश्च स्युः । एतेषां मिन्यन्तत्वेन प्राप्तौ विकल्पः । अयमियं वा श्रोणिः योनिः ऊर्म्मिः । स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् श्रोणी योनी ऊर्म्मी ।

क्तिन्नन्तः ।८।

क्तिन्प्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । कृतिः बुद्धिः दृष्टिः । "अक्तिनः" इति निर्देशात् अत्र न पक्षे ङीप् ।

ईकारान्तश्च ।९।

ईप्रत्ययान्तो धातुः स्त्रियां स्यात् । चकारो धात्वधिकारनिवृत्त्यर्थः । एतत्सूत्रपर्य्यन्त एव धातुरनुवर्त्तते नाग्रिमसूत्रे । अवीः, तन्त्रीः, तरीः, लक्ष्मीः ।

ऊङाबन्तश्च ।१०।

ङीब्ङीष्ङीनां ग्रहणाय ङीग्रहणं टाप्चापोर्ग्रहणायापो ग्रहणम् । ऊङन्तः ङ्यन्तः आबन्तश्च शब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । ऊङादीनां स्त्रियां विहितत्वेऽपि एकत्र सर्व्वेषां ग्रहणे लिङ्गज्ञानस्य सुगमतार्थमिह ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि । ऊङ् । कुरूः कर्कन्धूः ङी । कर्त्री गौरी ब्राह्मणी । आप् विद्या भिदा त्वरा जरा इत्यादि ।

य्वन्तमेकाक्षरम् ।११।

एकाक्षरः ईकारान्तः ऊकारान्तश्च असति विशेषे स्त्रीलिङ्गः स्यात् । श्रीः भूः । दीव्यतेः क्विपि तु विशेष्यलिङ्गता । एकाक्षरं किम् ? बहुश्रीकौ पृथुश्रीः ग्रामभूः विशेष्यलिङ्ग एव ।

विंशत्यादिरा नवतेः ।१२।

विंशतिप्रभृतयः नवतिपर्य्यन्ताः संख्यासंख्येयवाचकाः स्त्रियां स्युः । इयं विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिः । कृदिकारान्तत्वाभावात् विंशत्यादिभ्यो न पक्षे ङीप् । एकविंशत्यादेस्तु "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" इति स्त्रीत्वमेव एकनवत्यादेः नवतिलिङ्गानतिवृत्तेर्नावधित्वव्याघातः । आ नवतेः किं ? शतं सहस्रम् । विंशत्यादयः किम् ? एकदशादेर्विशेष्यलिङ्गत्वम् ।

दुन्दुभिरक्षेषु ।१३।

अक्षार्थको दुन्दुभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं दुन्दुभिः पक्षे ङीप् दुन्दुभी । अक्षादन्यत्र न स्त्रीत्वम् किन्तु पुंस्त्वम् ।

नाभिरक्षत्रिये । १४ ।

अक्षत्रियार्थकभिन्नो नाभिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । इयं नाभिः (अङ्गावयवः) वा ङीप् नाभी ।

उभावन्यत्र पुंसि । १५ ।

उभौ दुन्दुभिनाभिशब्दौ क्रमेण नाभिभिन्ने क्षत्रिये च वर्त्तमानौ पुंलिङ्गौ स्याताम् । अयं दुन्दुभिः (वाद्यभेदः असुरभेदो वा) अयं नाभिः (क्षत्रियः) "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्" इत्युक्तेः क्वचित् व्यभिचारः । तेन अवयववाचकस्य पुंस्त्वमपि "ससत्त्वसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः" इत्यत्र पुंस्त्वम् । अत एव रभसः

> मुख्यराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः ।
> चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामदे ॥

इत्याह स्म ।

तलन्तः । १६ ।

भावाद्यर्थे विहिततल्प्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः स्यात् । शुभ्रस्य भावः शुभ्रता एवं जड़ता मृदुता । ब्राह्मणस्य कर्म्म भावो वा ब्राह्मणता । जनानां समूहः जनता ग्रामता । देव एव देवता "स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इत्युक्तेः प्रकृतिभिन्नलिङ्गत्वम् ।

भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि । १७ ।

भूम्यादिपर्य्यायशब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । अचला अनन्ता विश्वम्भरा इत्यादयः । विद्युत् तड़ित् सौदामनी चपला चञ्चला । सरित् निम्नगा आपगा । लता वल्ली वल्लरी व्रततिः । वनिता योषित् अबला ।

यादो नपुंसकम् । १८ ।

यादःशब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीवलिङ्गः स्यात् । पूर्व्वसूत्रापवादः । इदं यादः (नदी) ।

भास्स्रुक्स्रग्दिगुष्णिगुपानहः । १९ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयं भाः स्रुक् स्रक् दिक् दृक् उष्णिक् उपानत् ।

स्थूणोर्णे नपुंसके च । २० ।

स्थूणोर्णाशब्दौ स्त्रियां नपुंसके च स्तः । स्थूणा स्थूणम् (काष्ठमयी स्तम्भिका) । ऊर्णा ऊर्णं (मेषादिलोम) ।

गृहशशाभ्यां क्लीबे । २१ ।

गृहपूर्व्वकः स्थूणाशब्दः शशपूर्व्वकश्च ऊर्णाशब्दः क्लीबलिङ्ग एव स्यात् न तु स्त्रियाम् । परवल्लिङ्गतापवादः । गृहस्थूणम् शशोर्णम् ।

प्रावृड्विप्रुड्रुड्विट्त्विषः । २२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रावट् विप्रुट् रुट् विट् त्विट् ।

दर्विविदिवेदिखनिशान्यश्रिवेश्योषध्यङ्गुलयः । २३ ।

एते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः स्युः । पक्षे ङीप् । इयं दर्विः विदिः वेदिः खनिः शानिः अश्रिः वेशिः ओषधिः अङ्गुलिः । पक्षे ङीप् सर्वत्र, दर्वीकरः, "अङ्गुलीवोरगक्षता" इति कालिदासः ।

तिथिनाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः । २४ ।

एते स्त्रीलिङ्गाः स्युः । इयं तिथिः । अस्य पुंस्त्वमपि "तिथयो-र्द्वयोः" इत्यमरोक्तेः । "निखिलाश्चाभि पूर्णिमातिथीन्" इति नैषधम् नाडिः रुचिः इत्यादि । रात्र्यादय इत्यादिपदात् नक्तंदोषाक्षपा रात्रिपर्य्याया गृह्यन्ते । सर्वत्र पक्षे ङीप् । नाडी रुची वीची इत्यादि ।

शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्त्तिभ्रुकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः । २५ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिः राजिः इत्यादि । सर्वेभ्यः पक्षे ङीप् । "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलशीकम्" इति नैषधम् । "राजीवराजीवशलोलभृङ्गम्" इति माघः । वलिकदरादयः ।

प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषःसंवित्क्षुत्पुन्मुत्समिधः । २६ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं प्रतिपत् आपत् विपत् इत्यादि । उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता "उषा उच्छन्ति" इति वेदमन्त्रः ।

आशीर्धूःपूर्गीर्द्वारः । २७ ।

एते स्त्रियां स्युः । इयमाशीः धूः पूः गीः द्वाः ।

अप्सुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च ।

अप्प्रभृतीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं बहुवचनान्तत्वं च स्यात् । इमा आपः । इमाः सुमनसः । पुष्पसामान्यवाचित्व एवास्य बहुत्वं तेन सुमना मालती जातिरित्यादौ एकत्वम् । देववाचकस्य तु पुंस्त्वमेव । बहुत्वं चैषां प्रायिकम् अत एव अर्थवत्सूत्रभाष्ये, "एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था" इति प्रयुक्तम् । "समां समां विजायते" इति सूत्रभाष्ये समायां समायामिति प्रयुक्तम् । "विभाषा घ्राधेट्" इति सूत्रस्य व्याख्यायाम् आघ्रासातां सुमनसाविति कैयटेन च प्रयुक्तम् ।

स्रक्त्वग्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिचः । २८ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् ।

तृटिसीमासंबध्याः । २९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तृटिः पक्षे ङीप् सीमा संबध्या ।

चूर्णिवेणिखार्य्यश्च । ३१ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । इयं चूर्णिः वेणिः खारिः पक्षे ङीप् ।

ताराधाराज्योत्स्नादयश्च । ३२ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । तारा धारा ज्योत्स्ना ।

शलाका स्त्रियां नित्यम् । ३३ ।

शलाकाशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्गः । इयं शलाका ।

स्त्रीत्यधिकारे पुनः स्त्रीग्रहणमधिकारनिवृत्त्यर्थम् । नित्यग्रहणमन्येषां व्यभिचारसूचनार्थम् । यत्र यत्र च व्यभिचारः तत्तत् पूर्व्वमुक्तम् ।

अत्र सूत्रपाठाद्यनुसारेण किञ्चिदवशिष्टं मुच्यते । स्त्रियां क्तिन् (३,३,९४) इत्यधिकारे ये विहिताः क्यबादयः प्रत्ययास्तदन्ता अपि स्त्रियां स्युः । यथा व्रजयजोर्भावे क्यप् (३,३,९८ सू०) व्रज्या इज्या । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः (३,३,९९) । समज्या सभा, निषद्या आपणः, निपत्या पिच्छिला भूमिः, मन्या गलपार्श्वशिरा, विद्या, सुत्या अभिषवः, शय्या, भृत्या, इत्या शिविका । कृञः श च (३,३,१००) क्रिया कृत्या । इच्छा (३,३,१०१) इच्छा । परिचर्य्यापरिसर्य्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानमिति तत्रत्यवार्त्तिकम् । परिचर्य्या पूजा, परिसर्य्या, मृगया, अटाट्या । जागर्त्तेरकारो वा (वा०) जागरा जागर्य्या । अ प्रत्ययात् (३,३,१०२, सू०) जिगमिषा विविदिषा पुत्रकाम्या । गुरोश्च हलः (३,३,१०३, सू०) ईहा ऊहा, मूर्च्छा । षिद्भिदादिभ्योऽङ् (३,३,१०४, सू०) जरा त्रपा लज्जा भिदा छिदा । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्च्चश्च (३,३,१०५, सू०) चिन्ता पूजा कथा कुम्बा चर्चा । आतश्चोपसर्गे (३,३,१०६) उपधा उपमा, उपदा । श्रदन्तरोरुपसंख्यानम् (वा०) श्रद्धा अन्तर्द्धा । ण्यासश्रन्थो युच् (३,३,१०७, सू०) कारणा यातना पीडना आसना श्रन्थना । घट्टिवन्दिविदिभ्यश्च (वा०) घट्टना वन्दना वेदना । इषेरनिच्छार्थस्य (वा०) अन्वेषणा । परेर्वा (वा०) पर्य्येषणा । रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् (३,३,१०८) प्रच्छर्दिका प्रवाहिका विचर्चिका । धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् वक्तव्यः (वा०) आसिका शायिका । संज्ञायाम् (३,३,१०९) उद्दालपुष्पभञ्जिका । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च (३,३,११०) कां कारिं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वा त्वमकार्षीरिति प्रश्ने सर्व्वां कारिं कारिकां वाऽकार्षमित्युत्तरम् एवं गणिं गणिकां गणनाम् । पाचिं पाचिकां पचां पक्तिम् । पर्य्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् (३,३,१११) भवत आसिका पर्य्यायेणासना, अर्हे भवानिक्षुभक्षिकामर्हति । ऋणे इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ इक्षुभक्षिका उदपादि । आक्रोशे नञ्यनिः (३,३,११२) अजीवनिस्तव भूयादिति । अनिप्रत्ययान्ततया एतस्य प्राप्तावपि स्त्र्यधिकारपतितयोऽत्रोक्तम् । कर्म्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् (३,३,४३) इति णचि "णचः स्त्रियामञ्" इति (५,४,१४) स्वार्थिकेऽञि व्यावक्रोशी व्यालुञ्ची ।

तलन्त इति (१७) सूत्रे तल्ग्रहणं समूहार्थयादीनामुपलक्षणम् अत एव "तल्वृन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुः" इत्यमर आह स्म । तस्य समूहः (४,२,३७) इत्यधिकारे पाशादिभ्यो यः (४,२,४९) इति ये पाश्या वन्या वात्या धम्या तृण्या । खलगोरथात् (४,२,५० सू०) खल्या गव्या रथ्या । इनित्रकट्यचश्च (४,२,५१, सू०) खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः (वा०) खलिनी डाकिनी कुटुम्बिनी । गोत्रा, रथकट्या । द्वन्द्वाद् वुन् वैरमैथुनिकयोः (४,३,१२५) वैरे काकोलूकिका । मैथुने अत्रिभारद्वाजिका, आदिना "पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्चेति" दण्डव्यवसर्गयोश्चेति (५,१,२७,२८) वुनो ग्रहणम् द्विपादिकां ददाति दण्डितो द्वौ द्वौ पादौ ददातीत्यर्थः । द्विशतिकां त्यजति । वुग्रहणात् वुञोऽपि ग्रहणम् तेन "गोत्रचरणात् श्लाघात्याकारेत्यादि (५,१,१३४) वुञो ग्रहणम् गार्गिकया काठिकया वा श्लाघते । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति (५,१,१३३) वुञश्च ग्रहणम् । शैष्योपाध्यायिका मानोज्ञिका । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः (४,२,५७) इति णान्तोऽपि स्त्रियाम् । दण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायाम् दाण्डा मौसला । घञः सास्यां क्रियेति ञः (४,२,५८) इति विहितञान्तश्च स्त्रियां स्यात् । दाण्डपाता तिथिः । श्यैनम्पाता मृगया, तैलम्पाता स्वधा ।

एतद्भिन्ना अन्येऽपि केचन, शब्दाः स्त्रीलिङ्गतयाऽमरेऽभिहिताः यथा तिन्दुकी कणिका, भङ्गिः इरञ्जा सूचिः शातिः काकिनी (णी) चूर्णिः, शाणी द्रुणिः दरत् । कन्था आसन्दी (प्रतिनाह्यप्रवेशनासनम्) झल्लरी चर्चरी, पारी होरा लट्वा सिध्मला लाक्षा लिक्षा गण्डूषा, रटभ्री चमसी मसी । इत्यादयः

इति स्त्रीलिङ्गानुशासनम् ।

पुमान् । १ ।

वक्ष्यमाणाः शब्दाः असति बाधके पुंलिङ्गाः स्युः ।

घञबन्तः । २ ।

घञन्तः अबन्तश्च धातुः पुंलिङ्गः स्यात् । घञ्—पाकः त्यागः ।

अप्—करः गरः तरः शरः । घञादयो भावार्थका एवेह गृह्यन्ते । भावे विहिताभ्यां क्तल्युड्भ्यां नपुंसकत्वस्य, क्तिन्नादिभिश्च स्त्रीत्वस्य बाधनात् तद्बाध्यतया भावार्थकतैवोचिता । तेन कर्म्मादौ घञाद्यन्ता विशेष्यलिङ्गा एव । अत एव भाष्यकारेण सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते इति सम्बन्धशब्दस्य कर्म्मार्थकत्वेन नपुंसकतया प्रयोगः कृतः ।

घाजन्तश्च । ३ ।

घान्तः अच्प्रत्ययान्तश्च धातुः पुंसि स्यात् । विस्तरः गोचरः चयः जयः नय इत्यादि ।

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके । ४ ।

अजाद्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दा नपुंसकलिङ्गाः स्युः । इदं भयं लिङ्गं भगं पदम् ।

नङन्तः । ५ ।

नङ्प्रत्ययान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । यत्नः प्रश्नः इत्यादि ।

याच्ञा स्त्रियाम् । ६ ।

नङ्प्रत्ययान्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादोऽयम् । याच्ञाशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयं याच्ञा ।

क्यन्तो घुः । ७ ।

किप्रत्ययान्तो घुः (दा धा) पुंसि स्यात् । आधिः उदधिः (घटः) । व्याधिः निधिः । घुः किं चक्रिः जज्ञिः विशेष्यलिङ्ग एव ।

इषुधिः स्त्री च । ८ ।

क्यन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते वा स्त्रीत्वार्थं सूत्रम् । इयमयं वा इषुधिः ।

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । ९ ।

देवादिपर्य्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्भेदवाचिनश्च असति बाधके पुंलिङ्गाः स्युः । देवाः सुराः । भेदाः ब्रह्मा विष्णुः शिवः शक्रः । असुराः दनुजाः । भेदाः बलिः कालकेयः नेमिः । आत्मा चेतनः । स्वर्गः नाकः । गिरिः नगः पर्व्वतः । भेदाः हिमालयः सुमेरुः । समुद्रः उदन्वान् सिन्धुः । भेदाः क्षीरोदः लवणोदः । नखः नखरः करजः । केशः कचः बालः । दन्तः दशनः । स्तनः कुचः पयोधरः । भुजः प्रकोष्ठः । कण्ठः गलः । खड्गः असिः । शरः सायकः मार्गणः । पङ्कः कर्द्दमः ।

त्रिपिष्टपं त्रिभुवने नपुंसके । १० ।

तृतीयभुवनवाचकत्रिपिष्टपशब्दः क्लीबे स्यात् । स्वर्गवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः । इदं त्रिपिष्टपम् (स्वर्गः) ।

द्यौः स्त्रियाम् । ११ ।

द्योदिवोस्तन्त्रेण ग्रहणम् । स्वर्गाभिधायित्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः । द्योशब्दः दिव्शब्दश्च स्त्रियां स्यात् । इयं द्यौः इमे भूदिवौ ।

इषुबाहू स्त्रियाञ्च । १२ ।

इषुबाहुशब्दौ पुंसि स्त्रियाञ्च स्याताम् । शरवाचित्वेन भुजवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे स्त्रीत्वविधानार्थमारम्भः । इयमयं वा इषुः बाहुः ।

बाणकाण्डौ नपुंसके च । १३ ।

एतौ पुंसि नपुंसके च स्याताम् । शरवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबत्वार्थमारम्भः । अयमिदं वा बाणः बाणं काण्डः काण्डम् ।

नन्तः । १४ ।

न इत्येतदन्तः पुंसि स्यात् । श्वा तक्षा वृषा उक्षा । चर्म्मवर्म्मादयस्तु "मन् द्व्यच्कोऽकर्त्तरि" इति परत्वेनास्य बाधात् क्लीबलिङ्गाः । तत्र "द्व्यच्कः" इत्युक्तेः प्रथिमा म्रदिमा इत्यादयो नन्तत्वेन पुंस्येव ।

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । १५ ।

क्रत्वादिपर्य्यायशब्दाः यथासम्भवं तद्विशेषशब्दाश्च पुंसि स्युः । क्रतुः अध्वरः । भेदः उक्थः अग्निष्टोमः । पुरुषः नरः । कपोलः गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघः नीरदः जलधरः । भेदः पुष्करः आवर्त्तकः ।

अभ्रं नपुंसकम् । १६ ।

मेघवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । अभ्रम् ।

उकारान्तः । १७ ।

उकारान्तः शब्दः पुंसि स्यात् । प्रभुः विभुः इक्षुः । इदञ्च विशेषैरबाधितविषयम् । अत एव "हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयवे" इति मेदिनिः । "करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे" इत्यमरः । तथा च एवंजातीयकविशेषाभाव एव सूत्रं प्रवर्त्तते एतदभिप्रायेण "लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः" इत्युक्तममरसिंहेन । एवमन्यत्रापि ।

धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १८ ।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । धेनुः रज्जुः कुहूः । अत्र अप्राणिजातित्वात् पक्षे

ऊङ् । कुहूः सरयूः तनूः रेणूः प्रियङ्गूः । धेनोः प्राणित्वात् रज्जोश्च पर्य्युदासान्नोङ् ।

समासे रज्जुः पुंसि च । १९ ।

समासान्तस्थः रज्जुशब्दः पुंसि, चात् स्त्रियाम् । कर्कशरज्ज्वा कर्कशरज्जुना वा बध्नाति ।

श्मश्रुजानुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ।२०।

उदन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादाय सूत्रम् । एतानि क्लीवे स्युः । श्मश्रु जानु स्वादु अश्रु जतु त्रपु तालु ।

वसु चार्थवाचि । २१ ।

अर्थवाचिवसुशब्दः क्लीवे स्यात् । वसु धनम् । अर्थवाचोत्युक्तेः वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु देवभेदे च पुमान् ।

मद्गुमधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ।२२।

एते शब्दाः पुंसि नपुंसके च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवत्वार्थं सूत्रम् । अयं मद्गुः इदं वा मद्गु मधुः मधु । व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेन वसन्ते चैत्रे दैत्यभेदे च पुमानेव क्षौद्रवाचि तु नपुंसकमेव ।

रुत्वन्तः । २३ ।

रुकारान्तः तुकारान्तश्च पुंसि स्यात् । उकारान्तत्वेनैव प्राप्ते प्रपञ्चार्थः । मेरुः सेतुः हेतुः ।

दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । २४ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । दारु कसेरु जतु वस्तु मस्तु ।

सक्तुर्नपुंसके च । २५ ।

त्वन्तत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवत्वार्थं सूत्रम् । चात् पुंसि । सक्तुः सक्तु ।

प्राग्रश्मेरकारान्तः । २६ ।

इत ऊर्द्ध्वं रश्मिशब्दघटितसूत्रपर्य्यन्तमकारान्तोऽधिक्रियते ।

कोपधः । २७ ।

ककार उपधाभूतो यस्य तथाभूतोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तवकः कारकः कोरकः । कारकपाठकादयस्तु विशेषणशब्दत्वेन त्रिलिङ्गाः । अत्र च प्रकरणे प्रायः विशेष्यशब्दानामेव लिङ्गमनुशिष्यते न तु विशेषणशब्दानामिति न व्यभिचारः ।

चिवुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुंसके । २८ ।

कोपधतया पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । चिवुकं शालूकं प्रातिपदिकमित्यादि ।

कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतटाकनिष्कशुल्कवर्चस्कपिनाकभाण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । २९ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीवत्वार्थं सूत्रम् । कण्टकः कण्टकम् अनीकः अनीकमित्यादि ।

टोपधः । ३० ।

टोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः पटः ।

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि नपुंसके । ३१ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । किरीटं मुकुटं ललाटमित्यादि ।

कुटकूटकपटकपाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि नपुंसके च । ३२ ।

एते शब्दाः नपुंसके पुंसि च स्युः । कुटं कुटः कूटं कूटः कपटं कपट इत्यादि ।

णोपधः । ३३ ।

णोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः गणः पाषाणः ।

ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुंसके । ३४ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । ऋणं लवणम् पर्णं तोरणमित्यादि । अमरस्तु "तोरणोऽस्त्री" इत्युक्तवान् तन्मूलं मृग्यम् । उष्णशब्दस्य स्पर्शवाचित्वे एव क्लीवता तद्वति तु गुणवचनत्वेन त्रिलिङ्गत्वम् । उष्णः वह्निः उष्णा यवागूरित्यादि ।

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । ३५ ।

एते शब्दाः क्लीवे पुंसि च स्युः । कार्षापणं कार्षापण इत्यादि ।

थोपधः । ३६ ।

थकारोपधः अकारान्तः पुंसि स्यात् । रथः अर्थः ।

काष्ठपृष्ठरिक्थोक्थानि नपुंसके । ३७ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । काष्ठम् उक्थं (सामावयवभेदः) ।

काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३८ ।

दिग्वाचककाष्ठाशब्दः स्त्रियां स्यात् । काष्ठा दिक् । दिशि इत्यनेनेष्टसिद्धौ सीमार्थेऽपि स्त्रीत्वार्थमर्थग्रहणं तेन "स्वयं विशीर्ण-द्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा" इति कालिदासप्रयोगः ।

तीर्थप्रोथयूथानि नपुंसके च । ३९ ।

चादधिकारात् पुंसीत्येवानुषज्यते न तु स्त्रियामिति । तेन "प्रोथमस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिः । तीर्थं तीर्थः प्रोथं प्रोथः

नोपधः । ४० ।

अदन्तो नोपधः पुंसि स्यात् । इनः फेनः ।

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । ४१ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । शासनशब्दः परित्यक्तुं शक्यते ल्युडन्तत्वेन क्लीवत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । जघनम् अजिनं तुहिनं काननमित्यादि ।

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके च । ४२ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । मानादिषु केषाञ्चिन्नान्तत्वेन पुंस्त्वे केषाञ्चिच्च ल्युडन्ततया तद्बाधकसूत्रेण क्लीवत्वे प्राप्ते च उभयलिङ्गतार्थं सूत्रम् । मानः मानं यानः यानम् । वस्तुतः "करणाधिकरणयोर्ल्युट्" इति वक्ष्यमाणसूत्रेण त्रिलिङ्गत्वप्राप्तौ पूर्व्वापवादेन नपुंसकत्वमेवेति तदपवादार्थं सूत्रम् ।

पोपधः । ४३ ।

अदन्तः पोपधः पुंसि स्यात् । धूपः दीपः यूपः ।

पापरूपोडुपतापशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । ४४ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः क्लीवे स्युः । पापम् रूपम्

शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च । ४५ ।

एते शब्दाः पुंसि क्लीवे च स्युः । शूर्पः शूर्पमित्यादि ।

भोपधः । ४६ ।

अदन्तः भोपधः पुंसि स्यात् । करभः कुम्भः शलभः ।

तलभं नपुंसकम् । ४७ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । तलभम् ।

जृम्भं नपुंसके च । ४८ ।

जृम्भं जृम्भः । अङि तु स्त्रीत्वात् जृम्भा ।

मोपधः । ४९ ।

अदन्तः मोपधः पुंसि स्यात् । सोमः स्तोमः भीमः (मध्यमपाण्डवः) भीतिहेतुवाचित्वे विशेष्यलिङ्ग एव ।

रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । ५० ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । रुक्मं सिध्मम् । आत्मनीति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे अनन्तत्वेनाच्समासान्ते टिलोपेऽदन्तत्वम् तस्य चाव्ययत्वेऽपि नपुंसकत्वकथनम् अदन्तमोपधत्वेन प्राप्तपुंस्त्वापवादार्थम् । वस्तुतः अध्यात्मशब्दः प्रत्याख्यातुं शक्यते ।

संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च । ५१ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । संग्रामं संग्रामः । दाडिमं दाडिमः । उद्दामशब्दः प्रचण्डवाची । उद्गतो दामाया इति विग्रहे तु विशेष्यलिङ्ग एव ।

योपधः । ५२ ।

अदन्तः योपधः पुंसि स्यात् । हयः गवयः समयः ।

किसलयेन्द्रियहृदयोत्तरीयाणि नपुंसके । ५३ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । इदं किसलयम् इन्द्रियम् ।

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । ५४ ।

एते शब्दाः नपुंसके चात् पुंसि च स्युः । गोमयं गोमयः । कषायस्तु रसवाची "तुवरस्तु कषायोऽस्त्री" इत्यमरः । तद्वति तु त्रिलिङ्गः । अव्ययशब्दः क्लीववाची । व्ययाभाववाची तु नास्य विषयः व्ययशब्दस्याजन्ततया पुंस्त्वेन ततो नञ् तत्पुरुषेऽपि पुंस्त्वमिति ततोऽर्थाभावेऽव्ययीभावे क्लीवतेति भेदः ।

रोपधः । ५५ ।

अदन्तः रोपधः पुंसि स्यात् । क्षुरः अङ्कुरः ।

द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रच्छिद्रपारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दरपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षेत्रमित्रकलत्रच्छत्रसूत्र-

वक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रतनुत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनक्षत्राणि नपुंसके । ५६ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः नपुंसके स्युः । इदं हारम् । अत्र स्फारशब्दो रोगभेदवाची प्रकाशवाची तु विशेष्यलिङ्गएव। वक्रशब्दः नद्याः पुटभेदवाची कुटिलवाची तु विशेष्यलिङ्गः । क्षिप्रः शीघ्रार्थे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । क्षुद्रशब्द उपद्रवभेदे तद्वति विशेष्यलिङ्गः । दूरशब्दो दूरत्वे, कृच्छ्रशब्दः कृच्छ्रत्वे तद्वति तु विशेष्यलिङ्गः । गभीरशब्दो गाम्भीर्य्ये तद्वति विशेष्यलिङ्गः । क्रूरं क्रौर्य्ये क्रौर्य्यवति त्रि० । चित्रं वर्णे तद्वति त्रि० । अजस्रं सातत्ये तद्वति त्रि० । शिशिरं शीतलस्पर्शे तद्वति त्रि० ।

शुक्रमदेवतायाम् । ५७ ।

देवभिन्नार्थे शुक्रशब्दः क्लीबे स्यात् । शुक्रं रेतः । शुभ्रवर्णवाची तु गुणवचनत्वात् विशेष्यलिङ्गः । देवे तु पुमान् ।

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके च ।५८।

एते शब्दाः क्लीबे स्यात् पुंसि च स्युः । चक्रं चक्रः । शिशिरशब्दस्तु हिमे स्पर्शे च पुंनपुंसकलिङ्गः स्पर्शवति त्रिलिङ्गः ।

षोपधः । ५९ ।

अदन्तः षोपधः पुंसि स्यात् । वृषः वृक्षः यक्षः ।

शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके । ६० ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । शिरीषं जीषम् । अम्बरीषं भर्ज्जनपात्रभेदः मुनिभेदे तु पुमान् । कल्माषं शस्यभेदे वर्णभेदे च तद्वति तु त्रिलिङ्गः ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । ६१ ।

एते क्लीबे स्यात् पुंसि च स्युः । यूषं यूषः । वर्षं वर्षः (वृष्टिः) वत्सरे ऋतुभेदे च स्त्री ।

सोपधः । ६२ ।

अदन्तः सोपधः पुंसि स्यात् । वत्सः वायसः महानसः ।

मानसविसवुससाहसानि नपुंसके । ६३ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते क्लीबे स्युः । मानसं विसमित्यादि ।

चमसमसरसनिर्य्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च । ६४ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । चमसं चमस इत्यादि ।

कंसञ्चाप्राणिनि । ६५ ।

अप्राणिनि कंसशब्दः क्लीबे पुंसि च स्यात् । कंसं कंसः पानभोजनम् मथुराधिपे तु कंसः । चकारोऽदन्ताधिकारसमाप्त्यर्थः ।

रश्मिदिवसाभिधानि । ६६ ।

रश्मिदिवसपर्य्यायशब्दाः पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः किरणः । दिवसो घस्रः ।

दीधितिः स्त्रियाम् । ६७ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । इयं दीधितिः ।

दिनाहनी नपुंसके । ६८ ।

दिवसाभिधानत्वे पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादः । दिनम् अहः ।

मानाभिधानानि । ६९ ।

मीयतेऽनेनेति मानं तद्विशेषाभिधानानि पुंसि स्युः । कुडवः प्रस्थः ।

द्रोणाढ़कौ नपुंसके च । ७० ।

मानविशेषवाचित्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते पक्षे क्लीबतायै सूत्रम् । द्रोणः द्रोणम् आढकः आढ़कम् ।

खारीमानिके स्त्रियाम् । ७१ ।

पुंस्त्वापवादार्थं सूत्रम् । इयं खारी इयं मानिका ।

दाराक्षतलाजानां बहुत्वञ्च । ७२ ।

दारशब्दस्य स्त्रीत्वे प्राप्ते रोपधत्वेन पुंस्त्वसिद्धावपि बहुत्वार्थं अन्ययोरप्राप्तौ बहुत्वार्थञ्च सूत्रम् । एते शब्दाः पुंसि नित्यबहुवचनान्ताश्च स्युः । इमे दाराः । अक्षताः लाजाः ।

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । ७३ ।

नाडीपूर्व्वपदः व्रणान्तशब्दः अपपूर्व्वकोऽङ्गशब्दः जनपूर्व्वः पदशब्दश्च पुंसि स्यात् । परवल्लिङ्गत्वेन क्लीबादिलिङ्गत्वे प्राप्ते नित्यपुंस्त्वार्थमारम्भः । नाडीव्रणः । अपाङ्गः नेत्रान्ते, अङ्गापगते तु त्रिलिङ्गः । जनपदो (देशे) जनानां पदे तु क्लीबलिङ्गः ।

मरुद्गरुत्तरदृत्विजः । ७४ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयं मरुत् गरुत् (पक्षः) । उत्तरत् उत्पूर्व्वात् तरतेरतिप्रत्ययान्तः शतृप्रत्ययान्तस्तु त्रिलिङ्गः । तरन् तरन्तौ तरत् । अयम् ऋत्विक् ।

ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविमुनयः । ७५ ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । अयमृषिः राशिः । बलिः पूजोप-

हारे राजग्राह्ये करे दानवभेदे एव पुमान् उदरावयवे तु स्त्रीलिङ्गाधिकारस्थेन (२५) सूत्रेण स्त्रीलिङ्ग इति भेदः ।

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । ७६ ।

एते पुंसि स्युः । ध्वजः पताका "ध्वजमस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिः अपाणिनीयतयोपेक्ष्या । मूलं वा तस्य मृग्यम् ।

हस्तकुन्तान्तवातव्रातदूतधूर्त्तसूतचूतमुहूर्त्ताः । ७७ ।

एते पुंसि स्युः । हस्तः सूतः सारथिः प्रसूते तु त्रिलिङ्गः । "मुहूर्त्तोऽस्त्रियाम्" इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

षण्डमण्डकरण्डभरण्डरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्ड-पाषण्डशिखण्डाः । ७८ ।

एते पुंसि स्युः । षण्डः मण्डः गण्डः । एतद्विरुद्धाभिधायिनी अमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ।

वंशांशपुरोडाशाः । ७९ ।

एते पुंसि स्युः । वंशः अंशः पुरोडाशः (हविर्भेदः) ।

ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । ८० ।

एते शब्दाः पुंसि स्युः । ह्रदः कन्दः कुन्दो वृक्षः पुष्पे तु कुन्दम् । शब्दः ।

अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । ८१ ।

एते पुंसि स्युः । एषोऽर्घः । सामगैस्तु अर्घ्यमित्येव यदन्ततया प्रयोज्यं तत्तु क्लीबलिङ्गम् ।

पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्ग-गन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गपुङ्खाः । ८२ ।

अयं पल्लवः । "पल्लवोऽस्त्री" इत्यमरोक्तिश्चिन्त्यमूला ॥

सारथ्यतिथिकुक्षिवस्त्यञ्जलयः । ८३ ।

एते पुंसि स्युः । अयं सारथिः अतिथिरित्यादि ।

अथात्रावशिष्टम् । नौ ण चेति (३,३,६० सू०) मजचोः समुच्चितः अदेः णप्रत्ययोऽपि पुंसि स्यात् । न्यादः । स्तम्बे क च (३,३,८३ सू०) स्तम्बोपपदात् हन्तेः कप्रत्ययः पुंसि स्यात् स्तम्बघ्नः । ट्वितोऽथुच् (३,३,८९ सू०) एतद्विहितोऽथुजन्तः पुंसि स्यात् । वेपथुः वमथुः । पूर्व्ववदश्ववडवौ (२,४,२७ सू०) निर्द्देशात् परवल्लिङ्गतापवादेन पुंस्त्वमेव अश्ववडवौ इत्य-मविवक्षितम् । अश्ववडवाः

एतद्भिन्नाः केचित् शब्दाः "कान्तः सूर्य्येन्दुपर्य्यायपूर्व्वोऽयः पूर्व्वकोऽपि" चेत्यमरसिंहेन पुंलिङ्गतया विहिताः । सूर्य्य-कान्तः तरणिकान्तः चन्द्रकान्तः इन्दुकान्तः अयस्कान्तः लौह-कान्तः इत्यादयः । श्रीवेष्टः श्रीवासः वृकधूपः गुग्गुलुः कसेरुः सिह्लकः इत्यादयः वृक्षनिर्यासभेदाः, पुङ्खः न्युब्जः पिण्डः शौण्डः पिचण्डः गडुः लगुडः रतिः कामर्दः अर्बुदः (रोगभेदः) गोलः हिङ्गुलः पुद्गलः वेतालः मल्लः भल्लः पट्टिशः पतद्ग्रहः ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकम् । १ ।

इत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणा बाधमन्तरेण क्लीबलिङ्गाः स्युरित्यधिकारः ।

भावे ल्युडन्तः । २ ।

भावार्थकल्युट्प्रत्ययान्तः धातुः क्लीबे स्यात् । गमनं हसनम् । भावे किं ? पच्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् पचनो दहनोऽग्निः । इध्मव्रश्चनः कुठारः, पाषाणदारणः टङ्कः ।

निष्ठा च । ३ ।

भावार्थकनिष्ठान्तो धातुः क्लीबे स्यात् । हसितं गीतं शुक्लम् ।

त्वष्यञौ तद्धितौ । ४ ।

भावे इत्यनुवर्त्तते । भावे विहितौ यौ त्वष्यञौ तद्धितौ तदन्ताः क्लीबे स्युः । भावे—शुक्लत्वं शौक्ल्यम्, जडत्वं जाड्यम् । ष्यञः षित्त्वसामर्थ्यात् पक्षे स्त्रीत्वमपि तेन षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीषि य लोपे, औचिती औचित्यं, माधुरी माधुर्य्यं, चातुरी चातुर्य्यम् ।

कर्म्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ५ ।

ब्राह्मणादिभ्यो गुणवचनेभ्यश्च कर्म्मणि चात् भावे यौ विहितौ त्वष्यञौ तदन्ताः क्लीबे स्युः । ब्राह्मणस्य कर्म्म भावो वा ब्राह्म-णत्वं ब्राह्मण्यम् । "चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थे उपसंख्यान-मिति" वार्त्तिकोक्तेः स्वार्थे ष्यञ् चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यं चातुर्व्वर्ण्यं षाड्गुण्यम् "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्ग-वचनान्यतिवर्त्तन्ते इति भाष्योक्तेः प्रकृतिलिङ्गवचनातिक्रमः ।

ययदृढग्यगञणवुञ्छाश्च भावकर्म्मणि । ६ ।

भावे कर्म्मणि चार्थे विहिता ये ययदादयस्तदन्ताः क्लीबे स्युः । भावकर्म्मणीति गुरुत्वं स्वार्थनिवृत्त्यर्थम् । स्तेनस्य भावः कर्म्म वा "स्तेनाद्यन् नलोपश्चेति" (५,१,१२५) यति स्तेयम् । सख्युर्भावः कर्म्म वा "सख्युर्यः इति" (५,१,१२६) ये सख्यम् । कपेर्ज्ञातेः वा भावादि "कपिज्ञात्योर्ढगिति" (५,१,१२७) ढकि कापेयम्

ज्ञातेयम् । सेनापतेर्भावादि "पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति" (५,१,१२८) यकि सैनापत्यम् आधिपत्यं पौरोहित्यम् । उष्ट्रस्य भावादि "प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञिति" (५,१,१२९) अञि औष्ट्रम् तस्य प्राणधारिजातिवचनत्वात्, शैशवं कौमारं वयोवचनात्वात्, औद्गात्रं चातुर्होत्रम् । द्विहायनस्य भावादि "हायनान्तयुवादिभ्योऽण् इति (५,१,१३०) अणि द्वैहायनं यौवनम् । वयोवचनत्वेन प्राप्तावपि णित्स्वरार्थं वचनम् । इगन्ताच्च लघुपूर्वात्" (५,१,१३१) अण् शौचम् मार्दवं पाटवम् । "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् (५,१,१३२) रमणीयस्य भावादि रामणीयकं कामनीयकम् । "होत्रादिभ्यश्छ इति (५,१,१३५) छे अच्छावाकीयम् अच्छावाको होतृविशेषः अनुक्तसमुच्चय चकारः सप्तच्छेयास्य परिशिष्टे दर्शयिष्यन्ते ।

अव्ययीभावः । ७ ।

अव्ययीभावसमासनिष्पन्नः क्लीबलिङ्गः स्यात् । अधिस्त्रि स्त्रियामिति विगृह्य विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे तदन्तस्य क्लीबतया ह्रस्वः । उपनदि पक्षे अच्समासान्ते उपनदम् ।

द्वन्द्वैकत्वम् । ८ ।

समाहारद्वन्द्वनिष्पन्नः शब्दः क्लीबे स्यात् । पाणिपादम् धवखदिरम् ।

अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च ।९।

संस्कृतभाषाभिन्ननियमके वेदे हेमन्तशिशिररूपो द्वन्द्वसमाहारः नैकवत् क्लीबलिङ्गो वा । किन्तु "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युक्तेः परवल्लिङ्गता द्विवचनान्तता च । तथा अहोरात्रशब्दो द्वन्द्वनिष्पन्नः क्लीब एव "रात्राह्नाहाः पुंसीति" पुंलिङ्गापवादः । अभाषायामित्युक्तेः भाषायां हेमन्तशिशिरम् अहोरात्रइत्येव ।

अनञ्कर्म्मधारयस्तत्पुरुषः । १० ।

इतः परं नञ्कर्म्मधारयभिन्नस्तत्पुरुषोऽधिक्रियते

अनल्पे छाया । ११ ।

बहुसम्बन्धिनी या छाया तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नपुंसकत्वेन आपो ह्रस्वः । इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । "इक्षुच्छायानिषादिन्य, इति तु आनिषादिन्य इत्याङ्प्रश्लेषेण समर्थनीयम् । शराणां छाया शरच्छायम् ।

राजाऽमनुष्यपूर्व्वा सभा । १२ ।

राजपर्य्यायपूर्व्वः मनुष्यभिन्नसत्त्वसदृशतुल्यपूर्व्वश्च छायान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । नृपाणां सभा नृपसभम् । इनसभम् राजपर्य्यायपूर्व्वस्यैवेष्यते न तु राजस्वरूपविशेषपूर्व्वस्य । तेन राजसभा चन्द्रगुप्तसभा । भाष्यकृता चन्द्रगुप्तसभेतिप्रत्युदाहरणात् चन्द्रगुप्तस्य भाष्यकारसमकालत्वं ततः प्राक्कालत्वं वा प्रतीयते । अमनुष्येति पर्य्युदासात् तत्सदृशरक्षःपिशाचादिपूर्व्वकस्यैव, तेन रक्षःसभं पिशाचसभम् । तत्पूर्व्वकस्य किम् ? श्वसभा मृगसभेत्यादि ।

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियाञ्च । १३ ।

एतदन्तस्तत्पुरुषः स्त्रियां चात् क्लीबे च स्यात् । यवसुरं यवसुरा ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना । अबहुसम्बन्धार्थं छायाशब्दग्रहणम् । कुड्यच्छाया कुड्यच्छायम् । गोशालं गोशाला । श्वनिशं श्वनिशा । तत्पुरुष इत्यधिकारात् बहुव्रीहौ निलिङ्गः । दृढसेनः दृढसेना दृढसेनमित्यादि । अनञ्कर्म्मधारय इत्युक्तेः असेना परमसेना इत्यादि स्त्रियामेव । "अशाला च (२,४,२४) पा० सू०) शालाभिन्नार्थकसभान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । स्त्रीसभम् स्त्रीसंघात इत्यर्थः । शालायां धर्म्मसभा धर्म्मशालेत्यर्थः । संज्ञायां कन्थोशीनरेषु (२,४,२०) पा० सू०) कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । सा चेत् कन्था उशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयस्तेषां कन्था । संज्ञायां किं वीरणकन्था । उपज्ञोपक्रमान्तः तदाद्याचिख्यासायाम् (२,४,२१सू० पा०) उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषः नपुंसके स्यात् । तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । उपज्ञायते इत्युपज्ञा कर्म्मणि अङ् । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञम् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः नन्दस्य उपक्रमः नन्दोपक्रमं द्रोणः । भाष्यकारस्य तयोदाहरणात् नन्दादर्वाचीनत्वं भाष्यकृत इति प्रतीयते ।

परवत् । १४ ।

उक्ताभिन्नस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् । राजपुरुषः राजमहिषी राजधनम् ।

रात्राह्नाहाः पुंसि । १५ ।

कृतसमासान्तरात्राद्यन्तस्तत्पुरुषः पुंस्येव स्यात् परवल्लिङ्गतापवादः । तदन्तद्वन्द्वोऽपि पुंसि स्यात् सूत्रपाठे "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरित्युपक्रमेण एतदपवादसूत्रे द्वन्द्वपदस्यानुवर्त्तनात् । पूर्व्वरात्रः अपररात्रः पूर्व्वाह्णः अपराह्णः द्व्यहः । द्वन्द्वे अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः ।

संख्यापूर्व्वा रात्रिः । १६ ।

संख्यावाचकपूर्व्वपदः रात्रान्तस्तत्पुरुषः क्लीबे स्यात् । पुंस्त्वापवादः । त्रिरात्रं पञ्चरात्रं गणरात्रम् ।

अपथपुण्याहे नपुंसके । १७ ।

अपथपुण्याहशब्दौ नपुंसके स्तः । अपथम् । तत्पुरुष इत्येव अन्यत्र अपथो देशः । पुण्याहस्य तु पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः स तु तत्पुरुष एव बहुव्रीहौ समासान्ताप्रसक्तेः वार्त्तिके "पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीवता" इत्युक्तेः । सुदिनाहम् । अपथेति निर्देशात् कृतसमासान्त एव सूत्रं प्रवर्त्तते नेह अपन्थाः ।

द्विगुः स्त्रियाञ्च । १८ ।

द्विगुसमासनिष्पन्नः स्त्रियां चात् नपुंसके च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयं व्यवस्था च सूत्रपाठेन वार्त्तिकपाठेन दर्शिता यथा स नपुंसकम् २,४,१७ सू० पा०) स समाहारद्विगुर्नपुंसकलिङ्गः स्यात् । परवल्लिङ्गतापवादः । पञ्चगवम् । अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः (वा०) । पञ्चमूली, त्रिलोकी, "आबन्तो वा (वा०) आबन्तो द्विगुः स्त्रियां क्लीबे च स्यात् । पञ्चखट्वी पञ्चखट्वम् । अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्, (वा०) अन्नन्तद्विगोर्वा नलोपः । नलोपपक्षे स्त्रीत्वं पक्षे क्लीबतेत्यर्थः । पञ्चतक्षी पञ्चतक्षम् । पात्राद्यन्तस्य न, (वा०) न स्त्रीत्वमपि तु "स नपुंसकम्" इति क्लीवत्वमेव । अदन्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं वार्त्तिकम् । पञ्चपात्रं त्रिभुवनम् ।

इसुसन्तः । १९ ।

इस्प्रत्ययान्त उस्प्रत्ययान्तश्च शब्दः क्लीबे स्यात् । हविः धनुः ।

अर्चिः स्त्रियाञ्च । २० ।

इसन्तत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते वचनम् । इदमियं वा अर्चिः ।

छदिः स्त्रियामेव । २१ ।

इसन्तत्वेऽपि छदिशब्दः स्त्रियां स्यात् न तु क्लीबे । इयं छदिः एवमनुशासने स्थिते पटलं छदिरित्यमरव्याख्यातारः पटलसाहचर्यात् छदिषः क्लीवतां वदन्तः उपेक्ष्याः ।

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि । २२ ।

एतद्वाचकानि क्लीबे स्युः । मुखम् आननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् अयः । वनं गहनम् विपिनम् । मांसमामिषं पललम् । रक्तं रुधिरं शोणितम् असृम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं छिद्रं बिलम् । जलं सलिलं वारि । हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणं वसु । अन्नमशनम् इत्यादि ।

सीरार्थौदनाः पुंसि । २३ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । एते शब्दाः पुंसि स्युः । सीरः । अर्थः "रायोहलीति" सूत्रनिर्देशात् रैशब्दस्य धनवाचित्वेऽपि पुंस्त्वमेव । क्लीवत्वे रैशब्दस्य ह्रस्वे रिश इति स्यात् । ओदनः ।

वज्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । २४ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीबे च स्युः । वज्रो वज्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्यः अरण्यम् । गाण्डीवः गाण्डीवम् ।

अटवी स्त्रियाम् । २५ ।

वनवाचित्वेऽपि अटवीशब्दः स्त्रियां स्यात् । इयमटवी ।

लोपधः । २६ ।

तूलादीनाम् अदन्तानामपवादतया परसूत्रे निर्देशेन अदन्ता एवेह प्रकरणे गृह्यन्ते । एवं सर्वत्र । अदन्तो लोपधः क्लीबे स्यात् । कुलं कूलम् स्थलम् स्थानमात्रे अकृत्रिमभूमौ न स्त्रीविधानसामर्थ्यात् स्त्रीत्वमेव । तेन स्थली अकृत्रिमा भूमिः ।

तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । २७ ।

पूर्व्वसूत्रापवादः । तूलः उपलः । तालः गानक्रियामानम् । वृक्षवाचकस्य जातित्वात् त्रिलिङ्गता अत एव त्रिन्नाख्यापि परत्वात् त्रिलिङ्गता न विरुध्यते । तरलः हारमध्यगमणिः । चञ्चलपर्य्यायस्तु त्रिलिङ्गः क्रियोपाधित्वात् ।

शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च । २८ ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीबे स्युः । लोपधत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । शीलं शीलः मूलः मूलमित्यादि ।

शतादिसंख्या । २९ ।

शतादिशब्दाः संख्यासंख्येययोः क्लीबे स्युः । शतं सहस्रम् । शतादिः किम् ? एको द्वौ बहवः । संख्या किम् ? शतः (शतशृङ्गपर्वतः) ।

शतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३० ।

एते शब्दाः पुंसि चात् क्लीबे । अयं शतः इदं शतम् । अयुतः अयुतम् प्रयुतः प्रयुतम् । संख्यावाचकत्वेन क्लीवत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् ।

लक्षाकोटी स्त्रियाम् । ३१ ।

एते स्त्रियां स्तः । लक्षा कोटिः । इकारान्तत्वात् पक्षे ङीप् कोटी । लक्षशब्दस्य क्लीवत्वमपि विमतिनिषेधेऽपरं कार्य्यमिति

परिभाषया तथात्वम् अत एव "वा लक्षा नियुतञ्च तत्" इत्यमरः ।

सहस्रः पुंसि च । ३२ ।

अयं पुंसि चात् क्लीबे स्यात् । क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थं सूत्रम् । सहस्रः सहस्रम् ।

मन् द्व्यच्कोऽकर्त्तरि । ३३ ।

कर्त्तृभिन्नार्थकमन्प्रत्ययान्तः द्व्यच्कश्चेत् क्लीबे स्यात् । कर्म्म वर्म्म शर्म्म, नर्म्म, । द्व्यच्कः किम् ? अणोर्भावः अणिमा एवं लघिमा । नान्तत्वेन पुंस्त्वम् । अकर्त्तरि किम् ? ददातीति दामा ।

ब्रह्म पुंसि च । ३४ ।

ब्रह्मन्शब्दः पुंसि चात् क्लीबे च स्यात् । व्यवस्थितविभाषेयम् वेदे सत्ये तपसि परात्मनि च क्लीबम् चतुर्मुखे पुमानिति ब्रह्मा ।

नामरोमणी नपुंसके । ३५ ।

एते क्लीबे स्तः । मन्द्व्यच्क इत्यस्य प्रपञ्चः । नाम रोम ।

असन्तो द्व्यच्कः । ३६ ।

अकर्त्तरीत्यनुवर्त्तते । अकर्त्त्रर्थकासुप्रत्ययान्तः द्व्यच्कश्चेत् क्लीबे स्यात् । यशः तपः मनः । अकर्त्तरीत्यनुवृत्तेर्नेह । वेधाः । द्व्यच्कः किम् ? पुरोधाः चन्द्रमाः ।

अप्सराः स्त्रियाम् । ३७ ।

प्रायेणायं बहुवचनान्तः । इमाः अप्सरसः । प्रायेणेत्युक्तेः अप्सरा वै रूपिणी मेनेति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते । इदं स्त्रीलिङ्गे निर्द्देशसूचितम् असन्तत्वेन प्राप्तावपि द्व्यच्कत्वाभावेन प्राप्त्य-भावात् तदपवादत्वासम्भवात् ।

त्रान्तः । ३८ ।

रोपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । त्रप्रत्ययान्तः क्लीबे स्यात् । पत्त्रम् छत्त्रम् दात्रं कलत्रम् गोत्रम् । गोत्राशब्दस्य भूमिपर्य्यायतया स्त्रीत्वमेव गोत्रशब्दस्य तु गिरि-पर्य्यायतया पुंस्त्वमेव । नेत्रशब्दस्य विशेषविधानात् पुं नपुंसकता ।

यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव । ३९ ।

एते शब्दाः स्त्रियां स्युः । त्रान्तत्वेन क्लीबताप्राप्तौ तदपवादार्थं सूत्रम् । दंश्यतेऽनया दन्शेः ष्ट्रन् तस्य षित्त्वेऽपि न ङीष् सूत्रे दंष्ट्रेति निर्द्देशात् । यात्रा मात्रा भस्त्रा दंष्ट्रा वरत्रा ।

भृत्रामित्रच्छात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि । ४० ।

त्रान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते तदपवादार्थं सूत्रम् । अयं भृत्रः । न मित्रम् अमित्रः मित्रशब्दस्य त्रान्ततया क्लीबत्वेन नञ्-तत्पुरुषे परवल्लिङ्गतया तल्लिङ्गत्वापत्तौ ग्रहणसामर्थ्यात् पुंस्त्वम् । "तस्य मित्राण्यमित्रास्ते" इति "स्याताममित्रौ मित्रे च" इति च माघः । मित्रशब्दस्य सूर्यार्थे रोपधत्वेन पूर्व्वविप्रतिषेधेन, देवविशेषवाचित्वेन च पुंस्त्वमेव । मित्रात् स्वार्थेऽण् मैत्रः वचनसामर्थ्यात् न प्रकृतिलिङ्गता ।

पत्त्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । ४१ ।

त्रान्तत्वेन क्लीबत्वे प्राप्ते पक्षे पुंस्त्वार्थम् वचनम् । पत्त्रं पत्त्रः । पात्रं पात्रः । पवित्रं पवित्रः । अनुक्तसमुच्चयचकारेण स्त्रीत्वमप्यस्य । "पवित्रासि वैष्णवी" इति वेदमन्त्रः ।

बलकुसुमशुल्बपत्तनरणाभिधानानि । ४२ ।

एतेषां पर्य्यायशब्दाः क्लीबे स्युः । बलं सहः वीर्य्यं सामर्थ्यम् । कुसुमं पुष्पम् । सुमनःशब्दस्य विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् । रणं युद्धम् आयोधनम् । युत्समिधोर्विशेषाभिधानात् स्त्रीत्वम् ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४३ ।

पद्मादिशब्दाः क्लीबे पुंसि च स्युः । पद्मं पद्मः । "भाति पद्मः सरोवरे" इत्यादावालङ्कारिकैस्तु अप्रयुक्ततादोषोदाहरण-तयाऽस्य पुंस्त्वमनुशासनसिद्धमित्यभ्युपगतम् । अत एव अर्द्धर्चा-दिसूत्रे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थोऽप्रयुक्ततादोषदृष्टैरेवेत्यु-न्नेयः । कमलं कमलः इत्यादि ।

आहवसंग्रामौ पुंसि । ४४ ।

रणपर्य्यायतया क्लीबत्वे प्राप्ते तद्बाधनार्थं सूत्रम् । आहवः संग्रामः ।

आजिः स्त्रियामेव । ४५ ।

रणवाचित्वेन प्राप्तक्लीबताबाधनार्थं सूत्रम् । इयम् आजिः पक्षे ङीप् आजी ।

फलजातिः । ४६ ।

फलप्रधानवृक्षजातिवाची शब्दः क्लीबे स्यात् । आमलक्याः फलम् मयट् "फले लुक्" इति लुकि "लुक् तद्धितलुकि" इति "ङीपो लुकि क्लीबत्वम् । आमलकम् आम्रम् । तथा च विकारावयव-प्रत्ययलुग्विषये एवास्य प्रवृत्तिः नान्यथा, तेन "जम्ब्वा वा" इति जम्बूशब्दात् अणि "लुप् चेति" तस्य लुप्पक्षे स्त्रीत्वमेव लुक्पक्षे क्लीबता तदुभयाभावपक्षे प्रत्ययस्थितिः । तेन जम्बू जम्बु जाम्बवम् । अत एव "जम्बूः स्त्री जम्बू जाम्बवम्" इत्यमरः । "फले लुक्" इत्यत्र फलतीति व्युत्पत्त्या फलशब्दः प्रसवकाल-

वचनः। अत एव "द्विहीनं प्रसवे सर्व्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्" इत्यमरः।

वृक्षजातिः स्त्रियामेव। ४७।

क्वचिदित्यध्याहार्य्यम्। हरितक्यादिप्रसववाचकशब्दः स्त्रिया मेव। हरीतक्याः फलम् "हरीतक्यादिभ्यश्च" इति फलार्थकप्रत्ययस्य लुपि स्त्रीत्वम् "हरीतक्यादिषु व्यक्तिः" इति वार्त्तिके हरीतक्यादीनां प्रकृतिलिङ्गत्वोक्तेः। स च गणः "हरितकी कोशातकी नखरजनी, शष्कण्डी, दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्ज्जुनपाकी द्राक्षा, काक्षा ध्वाक्षा, गर्भीका कण्टकारिका पिप्पली चिञ्चा शेफालिका" इति। वृक्षजातिरित्युक्तेः फलप्राधान्याभावेऽपि पुष्पप्रधानजातिवाचिनः पुष्पपरत्वेऽपि स्त्रीत्वम्। मालती मल्लिका। लुप् चेति (४,३,१६६) सूत्रे "फलपाकशुषामुपसंख्यानम्" इति वार्त्तिकोक्तेः व्रीहीणां फलानि-व्रीहयः मुद्गाः माषाः। "पुष्पमूलेषु बहुलम्" इति वार्त्तिकोक्तेः बहुलग्रहणात् क्वचित् लुप् क्वचिन्नेति द्योतितम् तेन मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका एवं मालती। विदार्य्या मूलं विदारी। बहुलग्रहणात् क्वचिन्न पाटलानि पुष्पाणि, शाल्वानि मूलानि। बाहुलकात् पुष्पे मूले च वाच्ये क्वचित् लुक्। अशोकम् करवीरम्।

वियज्जगत्सकृत्पृषत्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः। ४८।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः। वियत् जगत्। सकृत्।

नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजतपलितानि। ४९। [भिन्ने त्रि०।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः। नवनीतम् अवतम् अमृतं (सुधा) मृत

श्राद्धकुलिशपीठकुण्डाङ्कदधिसक्थ्यक्ष्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि।५० [अर्धेपुंनपुंसकत्वोक्तेः, कल्कं (पापम्)

एते शब्दाः क्लीबे स्युः। श्राद्धं कुलिशम्। आकाशः परित्याज्यः

दैवं पुंसि च। ५१।

दैवशब्दः पुंसि चात् क्लीबे स्यात्। दैवः दैवम्।

धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधिष्ण्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्य्यसैन्यानि।५२।

योपधत्वेन पुंस्त्वे प्राप्तेऽपवादार्थं सूत्रम्। एते शब्दाः क्लीबे स्युः। धान्यम् आज्यं सस्यम्।

द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरवृन्दारकाणि। ५३।

एते शब्दाः क्लीबे स्युः। द्वन्द्वं (मिथुनम्) बर्हम् इत्यादि।

अक्षमिन्द्रिये। ५४।

इन्द्रियार्थे अक्षशब्दः क्लीबे स्यात्। अक्षम। इन्द्रिये किम्? रथाङ्गे वृक्षभेदादौ मा भूत्।

अथ नपुंसकावशिष्टमुच्यते तत्र भावे ल्युट् च इत्युपलक्षणं कृत्यादीनाम्, तेन भावार्थककृत्याद्यन्ताः नपुंसके स्युः। भवितव्यम् भवनीयम् भव्यं भाव्यं कृत्यं ब्रह्मभूयम्। भावे इत्युक्तेः कर्मणि कर्त्तरि च त्रिलिङ्गा एव। कर्मणि—चेतव्यः चयनीयः चेय इत्यादि। कर्त्तरि—गेयः भव्य इत्यादि। कृत्यादयश्च "अभिविधौ भावे इनुण्" (३,३,४४, सू०) इतीनुण्, तदन्तात् अणिनुणः इति (५,४,१५) स्वार्थे अणि सांराविणं साङ्कुटिनम्। भावे खल्—दुर्भवं दुःशयम्। आतो युच् (३,३,२८) सुग्लानम् दुर्ग्लानम्।

तस्य समूहः (४,२,३७) इत्यधिकारे ये प्रत्ययाः विहितास्तद्धितान्ता नपुंसके स्युः। अण्—काकं बाकम्। भिक्षादिभ्योऽण् (४,२,३८) भैक्षम् गार्भिणम्। गोत्रादिभ्यो वुञ् (४,२,३९) औपगवकम् औक्षकम् औष्ट्रकम् औरभ्रकम् राजकम् राजन्यकं राजपुत्रकम् मानुष्यकम् आजकम्। केदाराद् यञ् च (४,२,४०) कैदार्य्यम् कैदारकम्। गणिकाया यञिति (वा०) गाणिक्यम्, ठञ् कवचिनश्च (४,२,४१) कावचिकम् कैदारिकम्। ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् (४,२,४२) ब्राह्मण्यम् माणव्यम् वाडव्यम् पर्श्वाणस् (वा०) पार्श्वम्। अनुदात्तादेरञ् (४,२,४४) कापोतम् मायूरम्। खण्डिकादिभ्यश्च (४,२,४५) खाण्डिकम् सैनम् औलूकमित्यादि। चरणेभ्यो धर्मवत्" (४,२,४६) छान्दोग्यं काठकम्, अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् (४,२,४७) साक्तुकम् हास्तिकम् धैनुकम्। केशाश्वाभ्यां यञ्छाविति (४,२,४८) कैश्यं कैशिकम् आश्वीयं आश्वम्। "सामान्ये नपुंसकम् (वा०) क्रियाव्ययानां भेदकानि नपुंसकलिङ्गानि स्युः। मृदु पचति कमनीयम् प्रातः। एतद्भिन्नाः कतिचिच्छब्दा नपुंसकतयाऽमरे परिगणिताः यथा उक्थं (सामायत्रभेदः) तोटकं (छन्दोभेदः)। चोचम् (तालफलम्, तदीयफलस्थशस्याकारपदार्थो वा)। पिच्छं (भक्तसंभूतमण्डः)। तिरीटम् (वेष्टनम्)। राजसूयं राजपेयं यज्ञविशेषत्वेऽपि अनेन बाधात् पुंस्त्वम्। गद्यं पद्यं (कविकृतौ)। माणिक्यं भाण्डं सिन्दूरं चीरं चीवरं, लोकायतं हरितालम् विदलं (वंशपात्रभेदः स्थाली वा)।

इति नपुंसकलिङ्गानुशासनम्।

स्त्रीपुंसयोः। १।

इत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणाः स्त्रीपुंसलिङ्गाः स्युः। इत्यधिकारः।

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः । २ ।

एते पुंसि स्त्रियां च स्युः । तत्र गोशब्दस्य पशुविशेषवाचित्वे स्त्रीपुंसलिङ्गता स्वर्गवाणकिरणनेत्रवाचित्वे पुंसि, भूमिदिग्वाग्वाचित्वे स्त्रियामिति व्यवस्था । इयं गौः अयं गौः, इयमयं वा मणिः स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् मणी एवं सर्वत्र ।

मन्युशीधुकर्कन्धुसिन्धुकण्डूरेणवः । ३ ।

एते स्त्रियां पुंसि च स्युः । इयमयं वा मन्युः शीधुः । कर्कन्धुः अप्राणिजातित्वात् स्त्रीत्वपक्षे ऊङ् कर्कन्धूः ।

गुणवचनमुकारान्तं नपुंसकञ्च । ४ ।

गुणवचना उकारान्ताः शब्दाः नपुंसके चात् स्त्रीपुंसयोः स्युः । तेन त्रिलिङ्गाः । पटुः पट्वी पटु । मृदुः मृद्वी मृदु । उदन्तत्वविशेषणात् तद्भिन्नानां गुणवचनानां गुणपरत्वे पुंस्त्वम् गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गता । शुभ्रः शुक्लः शुचिः वर्णः, तद्वति शुक्लं वस्त्रं शुक्लः पटः शुक्ला शाटी । एतत् सूत्रं परित्यक्तुं शक्यते गुणवचनञ्चेति त्रिलिङ्गस्यसूत्रेण परेणास्य बाधात् । तेन शुक्लं शुचि वा वस्त्रमित्युकारान्तत्वाभावेऽपि तेनैव त्रिलिङ्गता ।

अपत्यार्थतद्धिताः । ५ ।

अपत्यार्थे विहिता ये तद्धितास्तदन्ताः स्त्रीपुंसयोः स्युः । औपगवः औपगवी । दाक्षिः दाक्षी, गार्ग्यः गार्गी, वैदः वैदी । अमरेण तु

"स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः ।
जातिभेदाः पुमाख्याश्च स्त्रीयोगे सहमल्लकः ॥"

इत्युक्तम् । तथा च द्विपदाः, चतुष्पदाः, षट्पदाः, उरगवाचिनः जातिविशेषवाचिनः पुरुषाख्याये स्त्रीयोगे एव ते च स्त्रीलिङ्गास्तेन पुंपरत्वे पुंस्त्वं, स्त्रीपरत्वे स्त्रीत्वमिति द्विलिङ्गता । तत्र द्विपदाः—मानुषः मानुषी, विप्रः विप्रा, शूद्रः शूद्रा, वकः वकी, हंसः हंसी इत्यादि । चतुष्पदाः—मृगः मृगी, सिंहः सिंही, वृषभः वृषभी, इत्यादि । षट्पदाः—भ्रमरः भ्रमरी, मधुकरः मधुकरी, उरगः उरगी, सर्पः सर्पी, अबाधिता इत्येव तेन लतामक्षिकादिशब्दानां नित्यस्त्रीत्वमेव । जातिभेदवाचिनः—मत्स्यः मत्सी, शकुलः शकुली । पुमाख्याः—कुम्भकारः स्त्रीयोगे कुम्भकारी (कुम्भकारस्य भार्या) ।

अमरे केचित् शब्दा अपि द्विलिङ्गतया पठिताः । मल्लकः मल्लिका, सूनिः सूनी, वराटकः वराटिका, स्वातिः स्वाती, वर्णकः वर्णिका, भाटलिः भाटली, मनुः मनावी-मनायी, मूषः मूषा, स्थपाटिः स्थपाटी, शठिः शठी, कटिः कटी, कुटिः कुटी ।

इति स्त्रीपुंसलिङ्गानुशासनम् ।

~~~~~~~~

पुंनपुंसकयोः । १ ।

अधिकारोऽयम् । इत ऊर्द्धं वक्ष्यमाणाः पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः ।

घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तवुस्तलोहिताः । २ ।

एते शब्दाः पुंनपुंसयोः स्युः । इदं घृतम्, अयं घृत इत्यादि । भूतशब्दस्य अतीते भवनकर्त्तरि च त्रिलिङ्गता । पिशाचे जन्तुमात्रे च पुंसि । पृथिव्यादिषु पञ्चसु क्लीवता, युक्ते यथार्थे नपुंसकतेति व्यवस्था । अमरेण तु "युक्ते क्ष्मादावृते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिषु" इत्युक्तम् । तथा च भूतशब्दस्य त्रिलिङ्गताविषयभिन्न एवास्य, सूत्रस्य विषयः । लोहितं लोहितः (रुधिरम्)

शृङ्गार्द्धनिदाघोद्यमशल्यदृढाः । ३ ।

एते पुंनपुंसकयोः स्युः । अयं शृङ्गः इदं शृङ्गम् । "अर्द्धं नपुंसकम्" (२,२,२,) सूत्रात् समांशवाचिनो नपुंसकता खण्डवाचिनस्तु पुंस्त्वमिति व्यवस्था । दृढशब्दस्य गुणवचनत्वे त्रिलिङ्गता विस्रब्धवाचित्वे एतत्सूत्रविषयता ।

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पमार्दर्चपुच्छाः । ४ ।

एते पुंनपुंसकलिङ्गाः स्युः । व्रजः व्रजम् । अर्द्धर्चाः पुंसि चेति (२,४,३१) सूत्रे अर्द्धर्चादीनां प्राप्तत्वेऽपि पुनरर्द्धर्चपठ्यां तद्गणपठितानां केषाञ्चित् वैदिकविषयत्वसूचनाय अत एव इह घृतादीनां केषाञ्चित् पाठो लौकिकप्रयोगेऽपि पुंनपुंसकतार्थः ।

अर्द्धर्च गोमय कषाय कार्षापण कुतप कुणप कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप द्यूत चक्र धर्म्म कर्म्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु प्रधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक चषक द्रोण खलीन पात्रीय (पात्रीर) षष्टिक वारवाण प्रोथ कपित्थ शुष्क शाल शील शुल्क शीधु कवच रेणु कपट करट शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद मङ्गल मिथुन निर्य्यास जृम्भ वृस पुस्त वुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड खल मधु मूल मूलक स्थूल शराव नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव शूल वज्र कटक कण्टक कपट शिखर कल्क नाट मस्तक वलय कुसुम
~~~~~~~~

शृङ्ग पद्म कुण्डल किरीट कुमुद अर्व्वुद अङ्कुश तिमिर आश्रम भूषण दूष्वास मुकुल वसन्त तडाग पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश(ष) फलक दिन दैवत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास विशाल चषाल खण्ड दर विटप रण बल मल मृणाल हस्त आर्द्र हल सूत्र ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध योध पार्श्व शरीर फल छल पुर राष्ट्र विम्ब अम्बर कुट्टिम कुक्कुट कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य बाल छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान अद्योग स्नेह स्तेन स्तन स्वर संगम निष्क क्षेम शूक छत्र पवित्र यौवन कलह पालक मूषिक मण्डल वल्कल कुञ्ज विहार लोहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आसन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमश तमाल लोह दण्डक शपथ प्रतिसर दारु धनुष् मान वर्चस्क कूर्च्च तण्डक मठ सहस्र ओदन प्रवाल शकट अपराह्ण नीड शकल तण्डुल । अर्द्धर्चादिः ।

अत एव "अर्द्धर्चादौ घृतादीनां पुंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् तथोक्तमिह लोकेऽपि तच्चेदस्त्यस्तु शेषवत्" इत्यमरेणोक्तमतो यथोक्तविषयत्वमवगम्यते तत्र घृतादीनामिहोक्तेस्तेषां लौकिकप्रयोगविषयत्वमपीति अमरोक्तं चिन्त्यमूलमिति भेदः ।

कबन्धौषधायुधान्ताः । ५ ।

कबन्धः कबन्धम् औषधः औषधम् आयुधः आयुधम् अन्तः अन्तम्

दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्श्वकाशाङ्कुराकाशकुशकुलिशाः । ६ ।

एते पुंनपुंसयोः स्युः । दण्डः दण्डम् "कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशस्थले" इत्युक्तार्थेषु पुमान् शलाकावाची तु स्त्रियां जानपदादित्वात् (४,१,४२) अयोविकारे ङीष् विधानात् कुशी । अयोविकारभिन्ने तु टाप् कुशा । अत एव "अतः कृकमीत्यादि (१,२,४८)सूत्रे कुशाकर्णीति, शारीरकसूत्रे च "हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः" इति स्त्रीत्वप्रयोगः ।

गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टापदार्बुदककुदाश्च । ७ ।

एते उक्तलिङ्गाः स्युः । गृहं गृहः । मेहः मेहम् इत्यादि ।

इति पुंनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

सूत्रकृता स्त्रीनपुंसकलिङ्गं विशिष्य नोक्तम् अमरसिंहेन तु तत्स्वरूपात् तदवशिष्टतयाऽभिहितं तदिहाभिधीयते ।

"स्त्रीनपुंसकयोर्भावक्रिययोः ष्यञ् क्वचिच्च वुञ्" । इति भावकर्मणोर्विहितष्यञन्ताः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः तत्र यद्यपि सूत्रमपि अवसरप्राप्ततया ज्ञानसौकर्यार्थमिह पुनरुच्यते । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्म्मणि चेति चकारात् भावे विहितः ष्यञ् वुञ् च क्वचित् स्त्रीनपुंसकयोः स्यात् । उचितस्य भावः कर्म्म वा औचित्यं औचिती एवं चातुर्य्यं चातुरी माधुर्य्यं माधुरी । क्वचिदित्युक्तेः अर्हतो भावः आर्हन्त्यम् । तत्र अर्हतो नुम् चेति नुम् । वुञ्, आहोपुरुषिका बोधिका औपोपाध्यायिका, गार्गिकया श्लाघते इति । क्वचिदुक्तेः रामणीयकं कामनीयकमित्यादौ "योपधाद्गुरूपोत्तमात्"(५,१,१३२) इति वुञन्तस्य क्लीबत्वमेव । भावकर्मणोरित्युक्तेः स्वार्थे ष्यञ् क्वचित् चातुर्वर्ण्यं त्रैलोक्यम् ।

"षष्ठ्यन्तप्राक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशा इति"

षष्ठीसमासनिष्पन्नाः सेनाद्यन्ताः स्त्रीनपुंसकलिङ्गाः स्युः । मनुष्यसेना मनुष्यसेनम्, इक्षुच्छाया इक्षुच्छायम्, यवसुरा यवसुरं, गोशाला गोशालम्, श्वनिशा श्वनिशम् ।

"आबन्तोत्तरपदो द्विगुश्चापुंसि नश्च लुक्" इति च । आबन्तं अनन्तञ्च उत्तरपदं यस्य तादृशो द्विगुः स्त्रीनपुंसकयोः । तत्र च अनन्तस्य नस्य लुप् च । त्रिखट्वं त्रिखट्वी । त्रितक्षं त्रितक्षी । एतच्च पूर्वं प्रायेणोक्तम् अपवादार्थमिहोपन्यस्तम् ।

स्त्रीनपुंसकलिङ्गानुशासनम् ।

अविशिष्टलिङ्गम् । १ ।

नास्ति विशिष्टं लिङ्गं तत्कार्यञ्च यस्य । इत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यमाणाः शब्दा विशिष्टलिङ्गकार्य्यशून्याः विशिष्टलिङ्गशून्याश्च तेन त्रिलिङ्गाः स्युः ।

अव्ययडतियुष्मदस्मदः । २ ।

चादयोऽव्ययशब्दाः डतिप्रत्ययान्ता, युष्मदस्मच्छब्दौ च विशिष्टलिङ्गकार्य्यशून्याः स्युः । उच्चैः तरुः लता, मन्दिरं वा । कति पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा । त्वं पुमान् त्वं स्त्री त्वं कुलम् । अहं पुमान् स्त्री, कुलं वा ।

ष्णान्ता संख्या । ३ ।

षान्तनान्तसंख्यावाचकाः शब्दाः अविशिष्टलिङ्गकार्य्याः स्युः । पञ्च षट् पुरुषाः स्त्रियः कुलानि वा । ष्णान्तेति विशेषणात् शिष्टाः संख्याः त्रिलिङ्गाः विशिष्टलिङ्गकार्य्यवन्तः । एकः पुमान् एका स्त्री एकं कुलं द्वौ द्वे द्वे । त्रयः तिस्रः त्रीणि वा ।

गुणवचनञ्च । ४ ।

गुणवाचकाः शब्दाः गुणिपरत्वे त्रिलिङ्गाः स्युः । शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् । गुणपरत्वे तु यथाप्राप्तं शुक्ल इत्याद्येव अत एव "गुण शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति" इत्यमरः ।

कृत्याश्च । ५ ।

कृत्या इति बहुवचनं कृत्सामान्योपलक्षणं तच्चासति बाधके कर्त्राद्यर्थे त्रिलिङ्गाः स्युः । तथा च भावे विहितक्तिन्नादेः स्त्रीत्वस्य, घञादेश्च पुंस्त्वस्य विशिष्योक्तेस्तेनास्य बाधः । तत्र कर्त्तरि-भव्यः गेयः पाठकः गायक इत्यादयः त्रिलिङ्गाः । कर्म्मणि-स्तोतव्यः स्तवनीयः स्तुत्य इत्यादयः । अत एव "कृतः कर्त्तर्य्य-संज्ञायां कृत्याः कर्म्मणि कर्त्तरि" इत्यमरोक्तिः । तत्र कृत-इत्यत्र उत्तरवाक्यस्थं कर्म्मणीति पदमाकृष्यते । तथा च कर्त्तरि कर्म्मणि च कृतः तत्सदर्थे कृत्याश्च त्रिलिङ्गाः स्युः ।

करणाधिकरणयोर्ल्युट् । ६ ।

करणे अधिकरणे च विहितल्युडन्तास्त्रिलिङ्गाः स्युः । ल्युडन्त-त्वेनक्लीवत्वे प्राप्ते त्रिलिङ्गतार्थं सूत्रम् । तत्र करणे—देव-यजनः, प्रमाणी, साधनम् प्रमाणम् । अधिकरणे पशुसंज्ञपनो यज्ञः इष्टौ स्त्री ङीप् । सत्रे नपुंसकम् ।

सर्व्वादीनि सर्व्वनामानि ।

सर्व्वविश्वेत्यादीनि सर्व्वनामसंज्ञकानि त्रिलिङ्गानि स्युः । सर्व्वः सर्व्वा सर्व्वम्, विश्वः विश्वा विश्वम् । युष्मदस्मदोस्तु सर्व्व-नामत्वेऽपि विशेषाभिधानात् न लिङ्गविशेषकार्य्यमिति भेदः ।

अमरवार्तिकाद्यनुसारेण अत्रेदमधिकमुच्यते ।
"परं लिङ्गं स्वप्रधाने द्वन्द्वे तत्पुरुषेऽपि तत् ।
अर्थान्ताः प्राद्यलंप्राप्तापन्नपूर्व्वाः परोपगाः ।
तद्धितार्थौ द्विगुः संख्यासर्व्वनामतदन्तकाः ।
बहुव्रीहिरदिङ्नाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् ।
गुणद्रव्यक्रियायोगोपाधयः परगामिनः ॥

तत्र परवल्लिङ्गं "द्वन्द्वतत्पुरुषयोः" (२,४,२६ सू०) इति द्वन्द्वतत्पुरुषयोः उत्तरपदलिङ्गसमानलिङ्गत्वविधानेऽपि "स नपुं-सकम्" (२,४,२७ सू०) इति समाहारद्विगुद्वन्द्वयोर्नपुंसकत्वस्य विधानात् स्वप्रधान इत्युक्तम्, समाहारे तु तयोः संघातस्यैव प्राधा-न्यात् न स्वघटकपदार्थप्राधान्यमिति न तत्र परवल्लिङ्गता । "अर्थेन सह नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता च" (२,१,३६ वा०) इति द्विजाय अयमित्यमिदं चेति विग्रहे द्विजार्थः विशेष्यलिङ्गः ।

कुगतिप्रादयः (२,२,१८) प्रादिभिर्नित्यसमासनिष्पन्न-शब्दाः विशिष्टलिङ्गाः । तत्रत्यवार्तिकानि "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" (वा०) प्रगत आचार्य्यं प्राचार्य्यः प्रकृष्टा पितामही प्रपितामही प्रकृष्टं बलम् प्रबलम् सुबलमित्यादि । "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" (वा०) अतिक्रान्तः अतिक्रान्ता अतिक्रान्तं वा राजानम् अतिराजः अतिराजी अतिराजम् । परवल्लिङ्गताप-वादः । एवमन्यत्राऽपि "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" (वा०) अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः अवकोकिला अवकोकिलम् । "पर्य्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या" (वा०) परिग्लानोऽध्ययनाय पर्य्य-ध्ययनस्त्रिलिङ्गः । "निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या" (वा०) निष्क्रान्तो गृहात् इति विग्रहे निर्गृहः निर्गृहा निर्गृहम् । इति वार्तिकोक्तार्थविशेषे प्रादिसमासनिष्पन्ना अपि परगामिन-स्त्रिलिङ्गाः । अलंपूर्व्वोऽपि त्रिलिङ्गः । अलं कर्म्मणे, अलं-कर्म्मा त्रिलिङ्गः । "प्राप्तापन्ने च जीविकया" (२,२,४) इति विहितः प्राप्तापन्नपूर्व्वकजीविकान्तस्तत्पुरुषस्त्रिलिङ्गः । प्राप्त-जीविकः प्राप्तजीविका प्राप्तजीविकम् एवम् आपन्नजीविकः । तद्धितार्थे द्विगुः पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुरित्यादिस्त्रिलिङ्गः । संख्यासर्वनाम्नां त्रिलिङ्गत्वं सूत्रकृतैव पूर्व्वं दर्शितम् । तदन्ता-नाममरेऽधिकोक्तिः परित्यक्तुं शक्यते तत्पुरुषे द्वन्द्वे च पर-वल्लिङ्गतयैव त्रिलिङ्गताप्राप्तेः बहुव्रीहेस्त्रिलिङ्गत्वस्य अग्रे वक्ष्यमाणत्वाच्च । "अनेकमन्यपदार्थे" २,२,२४ सू०) बहु-व्रीहेरन्यपदार्थबोधकतया तल्लिङ्गत्वौचित्यात् "दिङ्नामान्य-न्तराले" (२,२, २६ सू०) इति दिङ्नामवाचित्वात् स्त्रीत्व-मेव न तु त्रिलिङ्गत्वम् । उत्तरपूर्व्वा । गुणद्रव्यादियोग उपाधिः शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं येषां तादृशाः शब्दास्त्रिलिङ्गाः तत्र गुण-वचनानां, "गुणवचनञ्चेति" क्रियावचनानां च "कृत्याश्च" इत्यनेन सूत्रकृतैवोक्तम् द्रव्यसंबन्धोपाधिकास्त्रिलिङ्गाः इत्येवाधिकम् दण्डोऽस्यास्तीति इनिः दण्डी दण्डिनी दण्डि, धनवान् धनवती धनवत् इत्यादि ।

अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ।

इत्यमरोक्तिः "तेन रक्तं रागात्" (४,२,१) इति रक्ताद्यर्थे रञ्जकद्रव्यवाचिन उत्तरे विहिताणाद्यन्ताः त्रिलिङ्गाः स्युः । कषायेण रक्तमित्यणि काषायः पटः काषायी शाटी काषायं वस्त्रम् । आदिपदात् तदधिकारे "लाक्षारोचनाट्ठक्" (४,२,२,) इति ठगादयो गृह्यन्ते । लाक्षिकः रौचनिक-स्त्रिलिङ्गः । रक्तादीत्यादिपदात् क्रियाविशेषकर्म्मणि तत्कर्त्तरि वा ये अणादयो विहिता ये च सम्बन्धार्थे विहितास्ते सर्व्वेऽपि गृह्यन्ते । "नक्षत्रेण युक्तः कालः" (४,२,३) इत्यण् पुष्येण युक्तं पौषं त्रिलिङ्गम् । "दृष्टं साम" (४,२,७) अण् वसिष्ठेन दृष्टं

साम, वासिष्ठं साम वासिष्ठी ऋक् वासिष्ठो मन्त्रः "कलेर्ढक्" (४,२,८) कलिना दृष्टं कालेयम्। "वामदेवात् ड्यड्ड्यौ" (४,२,९) वामदेव्यम्। "परिवृतो रथः" (४,२,१०) वस्त्रेण परिवृतो वास्त्रः। "तदधीते तद्वेद" (४,२,५९) व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः, इत्येवमध्ययनवेदनरूपक्रियादिकर्तरि विहितास्त्रिलिङ्गा एव "सास्य देवता" (४,२,२४) इत्यादिना विहिताणादयः पाशुपतम् वायव्यम् ऐन्द्रम्। "तदस्य पण्यम् (४,४,५१) अपूपं पण्यमस्य आपूपिक इत्यादयो ग्राह्याः।

इति अविशिष्टलिङ्गविलिङ्गानुशासनम्।

इति पाणिनीयं लिङ्गानुशासनं समाप्तम्।

अकारादिक्रमेण पाणिन्यागमसिद्धप्रत्ययागमानां प्रयोगे परिनिष्ठितरूपाणि इदृशप्रयोजन-सहितानि सोदाहरणानि प्रदर्श्यन्ते।

अ

अ अ भावार्थे कृत्प्रत्ययः। जिगमिषा चिकीर्षा।

अकङ् अक् आगमः अन्तादेशः। सौधातकिः वैयाघ्रकिः।

अकच् अक आगमः अन्तोदात्तता। सर्वकः उच्चकैः।

अकार अ अपत्यबहुत्वे तद्धितः। उडुलोमाः। भावे कृत्। जागरा।

अङ् अ भावे कृत्प्रत्ययः गुणाभावादि। भिदा छिदा।

अच् अस्त्यर्थे तद्धितः, अन्तोदात्तः। अर्शसः, कर्तरि कृत् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः। पचः देवः।

अञ् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिवृद्धिः आद्युदात्तता। वैदः स्त्रियां ङीप् वैदी। औत्सः।

अट् अ आगमः आद्यवयवः। अभवत् अभूत् अभविष्यत्।

अठच् अठ घटाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। कर्मठः।

अण् अ अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिवृद्धिः। शैवः स्त्रियां ङीप् शैवी। कर्तरि कृत् उपपदादि। कुम्भकारः स्त्रियां टाप्।

अत् अ विभक्त्यर्थे तद्धितः स्वरितः अव्ययः। क। [उभयतः।

अतसुच् अतस् प्रथम्याद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। दक्षिणतः।

अति अत् परिमाणार्थे वर्गे तद्धितः। पञ्चत् दशत् वर्गः।

अतृन् अत् कर्तरि कृत् आद्युदात्तता नुम्। जरन् स्त्रियां ङी।

अथुच अथु भावे कृत् समुदायान्तोदात्तता। वेपथुः श्वयथुः।

अदुक् अद् आगमः अन्तावयवः। एकाद्विंशतिः एकान्नविंशतिः।

अड्ड् अड्ड् आगमः टिलोपः। कतरत् कतमत्।

अध्यै(न्) अध्यै तुमर्थे कृत्। पृणध्यै। नित्वे आद्युदात्तता। [भीत्या रक्षा भीतम्।

अन् अ भागाद्यर्थे तद्धितः, आद्युदात्तता। द्वितीयो भागः।

अनङ् अन् समासान्तः, अन्तादेशः। पुष्पधन्वा।

अनि अनि भावे कृत् स्त्रियाम्। अजीवनिः।

अनिच् अन् समासान्तः, अन्तोदात्तः। सुधर्मा विधर्मा।

अनीयर् अनीय भावकर्मणोः कृत् उपोत्तमोदात्तः। भवनीयम्।

अप् अ समासान्तः अनुदात्तः। कल्याणपञ्चमाः, अनन्तर्लोमः। भावे कृत्। करः गरः भवः प्रसरः।

अम् अम् वेदे एआगमः। नितरं भीकं तु नितराम्।

अयङ् अय आगमः, अन्तादेशः। शय्यते शय्या।

अयच् अय अवयवे तद्धितः, अन्तोदात्तः। उभयम् द्वयम्।

असि अस् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य०। पुरः अधः अवः।

असिच् अस् समासान्तः अन्तोदात्तः। अप्रजाः सुप्रजाः।

असुक् अस् आगमः अन्तावयवः। दध्यस्यति।

असुक् अस् आगमः अन्तादेशः। पुमांसौ पुमांसः।

असे(न्) असे तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्तः। शरदो जीवसे।

अस्ताति अस्तात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अधस्तात्।

आ

आकिनिच् आकिन् असहायार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। एकाकी। [उभरा।

आच् आ प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्य०। दक्षिणा।

आट् आ आगमः आद्यावयवः। आसीत्।

आटच् आट मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। वाचाटः।

आति आत् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य०। दक्षिणात् उत्तरात्।

आनङ् आन् आगमः अन्तादेशः। पिता स्वसा उद्गाता।

आनुक् आन् आगमः अन्तावयवः। इन्द्राणी वरुणानी।

आपुक् आप् आगमः अन्तावयवः। स्थापयति अर्पयति।

आम् आम् आगमः। एधाञ्चकार एधामास।

आमिनिच् आमिन् मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। स्वामी।

आमु आम् आगमः अव्य०। नितराम् सुतराम् पचतितमाम्।

आय आय स्वार्थे धात्वंशप्रत्ययः। गोपायति धूपायति।

आय्य आय्य शीलार्थे कृत् उणादि इत्येके। स्पृहयाय्यः।

आरकन् आरक मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । शृङ्गारकः ।
आरक् आर अपत्यार्थे तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदात्तता । गौधारः । जाडारः ।
आरि आरि वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परारि ।
आरु आरु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । शरारुः वन्दारुः ।
आलच् आल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वाचाल ।
आलुच् आलु शीलार्थे कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तता । स्पृहयालुः । मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । हृदयालुः ।
आहि आहि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्य० । दक्षिणाहि ।

इ

इक् इ धातुनिर्द्देशे कृत् गुणवृद्ध्यभावः । पचिः भिदिः ।
इकट् इक चौरे तद्धितः । ऐकागारिकः स्त्रियां ङीप् ।
इच् इ समासान्तः अन्तोदात्तः अव्य० । दण्डादण्डि ।
इञ् इ प्रश्नाख्यानार्थे कृत् वृद्ध्यादि आद्युदात्तः । कांकारिमकार्षीः । अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिवृद्धिः । कार्ष्णिः ।
इट् इ आगमः आद्यावयवः । भविता रोदिति । [स्तनकितः
इतच् इत अस्य जातेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । तारकितः ।
इत्नु इत्नु शीलार्थे कर्तरि कृत् । स्तनयित्नुः गदयित्नुः ।
इथुक् इथ् डटि आगमः अन्तावयवः । यावतिथः तावतिथः ।
इन इन नासिकानत्यर्थे समासान्तः । चिकिनम् ।
इन् इ कर्तरि कृत् आद्युदात्तः । स्तम्बकरिः नाथहरिः ।
इनङ् इन ढकि आगमः अन्तादेशः । कल्याणिनेयः ।
इनच् इन मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फलिनः ।
इनि इन् शीलार्थे कर्तरि कृत् । प्रजवी । मत्वर्थे तद्धितः । धनी मानी । [आदिवृद्धिः । सांराविणम् ।
इनुण् इन् अभिव्याप्तौ भावे कृत् वृद्ध्यादिः । ततः स्वार्थे अण्
इम इम तज्जाते तद्धितः । पाकिमः त्यागिमः । [लघिमा ।
इमनिच् इमन् भावे कर्म्मणि च तद्धितः अन्तोदात्तः । म्रदिमा ।
इयङ् इय् अन्तादेशः । श्रियः धियः शिश्रियतुः ।
इल इल चतुरर्थ्यां तद्धितः । काशिलः गुहिलः पङ्किलः ।
इलच् इल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । फेनिलः पिच्छिलः । स्वार्थे तद्धितः पूर्व्वपदलोपश्च । दत्तिलः ।
इष्ठन् इष्ठ स्वार्थ प्रकर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । लघिष्ठः करिष्ठः ।
इष्णुच् इष्णु शीलार्थे कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः । निराकरिष्णुः अलङ्करिष्णुः ।

ई

ईकक् ईक प्रकरणाद्यर्थे स्वार्थे च तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदात्तः । मात्रीकः । लौहितीकः स्फाटिकीकः ।
ईकञ् ईक स्वार्थे तद्धितः आदिवृद्धिः । आद्युदात्तः । द्वैतीयीकः तार्तीयीकः ।
ईकन् ईक परिमाणार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । खारीकम् । अर्द्धखारीकम् ।
ईट् ई आगमः आद्यावयवः । अचेतीत् ब्रवीति स्तवीति ।
ईमसच् ईमस मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । मलीमसः ।
ईयङ् ईय धात्वंशप्रत्ययः गुणवृद्ध्यभावः । ऋतीयते ।
ईयसुन् ईयस् स्वार्थप्रकर्षे तद्धितःआद्युदात्तः । प्रेयान् स्त्रियां ङीप् ।
ईरच् ईर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । आण्डीरः ।
ईरन् ईर मत्वर्थे तद्धितः आद्युदात्तः । काण्डीरः ।

उ

उ उ कर्तरि कृत् । जिगमिषुः आशंसुः भिक्षुः विन्दुः इच्छुः ।
उकञ् उक कर्तरि कृत् वृद्ध्यादिः । घातुकः स्थायुकः ।
उण् उ संप्रदानापादानभिन्ने कर्त्रादौ कृत् वृद्ध्यादिः । कारुः ।
उति उत् वर्षे इत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परुत् ।
उम् उ आगमः अन्त्यादचः परः । अवोचत् ।
उरच् उर मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । दन्तुरः ।
उवङ् उव अन्तादेशः । भुवः । लुलुवतुः ।
उसि उस् करणादौ कृत् । चक्षुः यजुः ।

ऊ

ऊक ऊक शीलार्थे कर्त्तरि कृत् । जागरूकः दंदशूकः ।
ऊङ् ऊ स्त्रीप्रत्ययः ङित् चिह्नार्थः । कुरूः कर्कन्धूः ।
ऊठ् ऊ आदेशः । अव-ऊः ज्वर-जूः दिव-द्यूतम् ।
ऊलच् ऊल समूहाद्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । वातूलः बलूलः ।

ए

एण्य एण्य भवाद्यर्थे तद्धितः । प्रावृषेण्यः ।
एत्य एत्य भवाद्यर्थे तद्धितः । इहेत्यः ।
एद्यवि एद्यवि अह्नीत्यर्थे तद्धितः अव्ययः । परेद्यवि ।
एद्युसुच् एद्युस् अह्नीत्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः । परेद्युः अन्येद्युः उभयेद्युः । [द्वेधा त्रेधा ।
एधाच् एधा प्रकारार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः ।
एनप् एन प्रथमासप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः अनुदात्तः । दक्षिणेन उत्तरेण ।
एलु एलु असहनार्थे तद्धितः । हिमेलुः ।

ऐ

ऐ ऐ ङीपि स्त्रियाम् आदेशः । पूतक्रतायी अग्नायी ।
ऐरक् ऐर अपत्यार्थे तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदात्तः । चाटकैरः

औ

औ औ-स्त्रियां ङीपि आदेशः । मनावी ।

क

क अ कर्तरि कृत् गुणाभावादि । किरः ज्ञः प्रस्थः । घञर्थे भावे कृत् । उपघ्नः निघ्नः । चतुरर्थ्यादौ तद्धितः न कित् । अश्मकः शरकः । अज्ञाताद्यर्थे—अश्वकः । कृत्सिते—अश्वकः । स्वार्थे—अधिकः । शीले—तूष्णीकः ।

कक् क चतुरर्थ्यां तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदात्तः । धाराह्वकः । [स्त्रियां ङीप् ।

कञ् अ कर्म्मकर्तरि कृत् गुणाभावादि आद्युदात्तः । अन्याद्दशः

कटच् कट समूहाद्यर्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः । समूहे अविकटम् । स्वार्थे सङ्कटम् विकटम् । [रथकड्या ।

कड्यच् कड्य समूहार्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः स्त्रियाम् ।

कध्यै(न) अध्यै तुमर्थे कृत् गुणाभावादि नित्त्वे आद्युदा० अव्ययः । आऊवध्यै ।

कन् क अज्ञाताद्यर्थे तद्धितः न कित् । मद्रकः देवदत्तकः ।

कप् क समासान्तत्वात् तद्धितत्वेन न कित् अनुदात्तः । व्यूढोरस्कः अनर्थकः । नदीमातृकः ।

कमुल् अम् तुमर्थे कृत् प्रत्ययात् पूर्व्वमुदात्तः । प्रलुपं नाशकत् प्रलोपितुमित्यर्थः ।

कल्पप् कल्प ईषदसमाप्त्यर्थे तद्धितः न कित् अनुदात्तः । पटुकल्पः । तिङन्तु उतुकल्पे । पचतिकल्पम् ।

कसुन् अस् तुमर्थे कृत् आद्युदात्तः । ईश्वरो विलिखः विलिखितुमित्यर्थः । [श्रियसे ।

कसेन् असे तुमर्थे कृत् आद्युदात्तः अव्ययः । भवानिदं

काण्ड काण्ड समूहार्थे तद्धितः न कित् । दूर्वाकाण्डम् ।

कानच् आन लिड्वत् न गुणः कृत् समुदायान्तोदात्तः । चक्राणः ।

काम् का आगमः अन्त्यादचः परं स्वार्थे तद्धितः अव्ययः । तूष्णीकाम् । [दात्तः । पुत्रकाम्यति ।

काम्यच् काम्य इच्छार्थे धात्ववयवप्रत्ययः न कित् समुदायान्तो-

कार कार स्वरूपार्थे तद्धितः न कित् । अकारः ककारः ।

कि(न्) इ कर्तरि कृत् लिड्वत् गुणाभावादि । नित्त्वे आद्युदात्तः । पपिः जग्मिः चक्रिः । कर्तरि कृत् । दधिः ददिः । कर्म्मण्युपपदेऽधिकरणार्थे कृत् । जलधिः ।

कुक् क् आगमः अन्त्यावयवः । स्वकीयं परकीयम् । वातकी अतीसारकी । [अवकुटारम् ।

कुटारच् कुटार अर्वाचीनार्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः ।

कुणच् कुण पाकार्थे तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः । पीलुकुणः ।

कुरच् उर कर्म्मकर्तरि कृत् गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । विदुरः भिदुरः । [पत्रुकल्पः पचति

कृत्वसुच् कृत्वस् क्रियापौनःपुन्ये तद्धितः न कित् अन्तोदात्तः ।

केन् ए कृत्यार्थे कृत् गुणाभावादि आद्युदात्तः अव्ययः । अवगाहे

केन्य एन्य कृत्यार्थे कृत् गुणाभावादि अव्य० । दिदृक्षेण्यः ।

केलिमर् एलिम कर्म्मकर्तरि कृत् गुणाभावः । अन्तोदात्तः । भिदेलिमः ।

क्त त कर्म्मभावादौ कृत् गुणाभावादि । भुक्तं ज्ञातः विदितः । अभिधेयि संज्ञायाञ्च । देवदत्तः विष्णुगतः ।

क्तवतु तवत् कर्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । गतवान् ।

क्तिच् ति आशीर्व्वादे संज्ञायां कृत् गुणाभावः समुदायान्तोदात्तः । रन्तिः, भूतिः ।

क्तिन ति भावे कृत् गुणाभावादि आद्युदात्तः । कृतिः भतिः ।

क्त्रि त्रि तज्जातेऽर्थे कृत् गुणाभावादि ततः स्वार्थे मप् अनुदात्तः । उप्त्रिमः पक्त्रिमः ।

क्त्वा त्वा प्रकृत्यर्थे कृत् गुणाभावादि । कृत्वा भुक्त्वा ।

क्नु नु शीलार्थे कर्तरि कृत् गुणाभावः । त्रस्नुः क्षिप्नुः लग्नुः ।

क्मरच् मर शीलार्थे कर्तरि कृत् गुणाभावः समुदायान्तोदात्तः । स्मरः । घस्मरः ।

क्यच् य, इच्छार्थे धात्ववयवप्रत्ययः समुदायान्तोदात्तः । पुत्रीयति

क्य(ङ)ष् य आचाराद्यर्थे धात्ववयवप्रत्ययः ङित्त्वे आत्मनेपदम् । श्येनायते । षित्त्वे उभयपदम् । लोहितायतेति

क्यप् य, भावकर्म्मादौ कृत् गुणाभावः अनुदात्तः । कृत्यम् स्तुत्यः । भावे स्त्रियाम् । कृत्या ।

क्रु रु शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावः । भीरुः ।

क्रुकन् रुक शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावः आद्युदात्तः । भीरुकः

क्लुकन् लुक शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावादि आद्युदात्तः । भीलुकः

क्वनिप् वन् शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावादि अनुदात्तः । सुदामा सुधीवा ।

क्वरप् वर शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावः अनुदात्तः । नश्वरः इत्वरः गत्वरः । स्त्रियां ङीप् । [पेचिवान् ।

क्वसु वस् लिड्वत् कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । जग्मिवान्

क्विन्(प) व् तस्य लोपः कर्तरि कृत् गुणाभावादि । नित्त्वे आद्युदात्तः कृत्वम् । ह्रक् स्रक् । पित्त्वे अनुदात्तः । प्रस्रः भावाधिकरणादौ स्त्रियाम् । संपद् संसद् ।

क्से से तुमर्थे कृत् गुणाभावः । प्र-इणा प्रेषे ।

ख

ख ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न खित् । कुलीनः ।

खच् अ कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः मुम् । प्रियंवदः ।
स्तनन्धयः ।
खञ् ख-ईन भवाद्यर्थे तद्धितः न खित् आदिवृद्धिः आद्यु-
दात्तः । माहाकुलीनः गौष्ठीनः स्त्रियां टाप् ।
खण्ड खण्ड समूहार्थे तद्धितः न खित् । वृक्षखण्डः ।
खमुञ् अम् अभूततद्भावे आक्रोशे भावादौ कृत् खित् मुम्
आद्युदात्तः वृद्धिः । चौरङ्कारमाक्रोशति । [करम् ।
खल् अ, भावादौ कृत् पूर्व्वमुदात्तः । दुर्भवं सुकरम् ईषत्-
खश् अ कर्त्तरि कृत् खित् मुम् । जनमेजयः नाडिन्धमः ।
खिष्णुच् इष्णु शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् समुदायान्तो-
दात्तः । आढ्यम्भविष्णुः । [प्रियम्भावुकः ।
खुकञ् उक शीलाद्यर्थे कृत् खित् मुम् वृद्धिः आद्युदात्तः ।
ख्युन् यु-अन करणभावयोः कृत् खित् मुम् आद्युदात्तः ।
भद्रङ्करणम् ।

ग

गोयुगच् गोयुग स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः ।
गोगोयुगम् । [गोगोष्ठम् ।
गोष्ठच् गोष्ठ स्थानार्थे तद्धितः न गित् अन्तोदात्तः ।
ग्मिनि ग्मिन् मत्वर्थे तद्धितः न गित् । वाग्मी ।
ग्स्नु स्नु-शीलाद्यर्थे कृत् गित् गुणाभावः । जिष्णुः स्थास्नुः ।

घ

घ अ भावादौ कर्त्तरि च कृत् । गोचरः उरश्छदः । देवताद्यर्थे
तद्धितः न घित् घ-इय । महेन्द्रियम् यज्ञियम् । [यम्
घच् घ-इय चिकित्स्यार्थे तद्धितः न घित् अन्तोदात्तः । चैत्रि-
घञ् अ-भावादौ कृत् चजोः कुः अन्तोदात्तः वृद्ध्यादिः ।
पाकः त्यागः ।
घन् घ-इय देवताद्यर्थे तद्धितः न घित् आद्युदात्तः । शुक्रि-
यम् । [भत्वम् । क्षत्रियम् ।
घस् घ-इय अस्य प्राप्तेऽर्थे तद्धितः वेदे, न घित् सित्वात्
घिनुण् इन् शीलाद्यर्थे कृत् वृद्ध्यादि चजोः कुत्वम् । त्यागी
रागी योगी भोगी । [दात्तः । भङ्गुरम् ।
घुरच् उर शीलाद्यर्थे कृत् चजोः कुत्वम् । समुदायान्तो-

ङ

ङीन् ई शार्ङ्गरवादिभ्यः स्त्रीप्रत्ययः । समुदायान्तोदात्तः ।
शार्ङ्गरवी नारी । [कृगी ।
ङीप् ई स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । कर्त्री पेचुषी गतवती ।
ङीष् ई स्त्रीप्रत्ययः षित् ङित्त्वार्थः । कल्याणी सारङ्गी ।[यज्वा ।
ङ्वनिप् वन् भूते कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि अनुदात्तः । सुत्वा

च

चणप् चण वित्तार्थे तद्धितः चकारप्रश्लेषात् न चित् अनुदात्तः ।
विद्याचणः ।
चरट् चर भूतपूर्व्वार्थे तद्धितः चकारप्रश्लेषात् न चित्
स्त्रियां ङीप् । आढ्यचरः । [निघ्नानः ।
चानश् आन शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्तः । भुञ्जानः ।
चाप् आ यङन्तात् स्त्रीप्रत्ययः चित् अन्तोदात्तः कारीष-
गन्ध्या । आवत्या । [अभावि ।
चिण् इ-आगमः वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तता । अदायि
चुञ्चुप् चुञ्चु वित्तार्थे तद्धितः चकारप्रश्लेषात् न चित् ।
अनुदात्तः । विद्याचुञ्चुः ।
च्फञ् फ-आयन अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः चित्त्वात् अन्तो-
दात्तः । कौञ्जायनः ।
च्वि वि, तस्य लोपः अभूततद्भावे तद्धितः अव्ययः चित् अन्तो-
दात्तः । श्वेतीभवति । भस्मीकरोति ।

छ

छ छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् । त्वदीयः ।
छण् छ-ईय अपत्याद्यर्थे तद्धितः न छित् वृद्धिः । पैतृष्वस्रीयः ।
छस् छ-ईय भवाद्यर्थे तद्धितः न छित् सित्त्वात् पूर्व्वस्य
पदत्वम् । भवदीयः ।

ज

जातीयर् जातीय प्रकारे तद्धितः चप्रश्लेषात् न जित् उपो-
त्तमोदात्तः । पटुजातीयः ।
जाहच् जाह-मूलार्थे तद्धितः चप्रश्लेषात् न जित् अन्तो-
दात्तः । कर्णजाहम् ।

ञ

ञ अ भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । पौर्वशालः ।
ञिठ ठ-इक भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । काशिकः ।
ञ्य य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । कौविदार्य्यं
गाम्भीर्य्यं पाञ्चजन्यः प्रागाद्यः ।
ञ्यङ् य-भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः । सौवीर्य्यः
कौसल्यः । ङित्करणं यङश्चेति चाप्विधानार्थम् ।

ट

ट अ-कर्त्तरि कृत् स्त्रियां ङीप् । कुरुचरः सेनाचरः पुरःसरः ।
टक् अ-कर्त्तरि कृत् गुणाभावादि स्त्रियां ङीप् । सामगः सुरापः ।
टच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीप् । अन्तोदात्तः । बङ्गराजः ।
टाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । अजा जिगमिषा । [निकः ।
ठिन् ठ-इक, दानसंप्रदानार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । औद-

टीटच् टीट-नासिकानतार्थे तद्धितः वृप्रत्ययशेषात् न टित् अन्तोदात्तः । अवटीटम् । [वार्केय्यः ।

टेण्यन् एण्य स्वार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् ।

ट्यण् य-देवतार्थे तद्धितः आदिवृद्धिः स्त्रियां ङीप् । सौम्यम् ।

ट्यु(ल्) यु-अन भवार्थे तद्धितः तुडागमः स्त्रियां ङीप् लित्त्वे पूर्वोदात्तः । सायन्तनः चिरन्तनः ।

ठ

ठ ठ-इक स्वार्थे तद्धितः न ठित् । देवदत्त एव देविकः दत्तिकः ।

ठक् ठ-इक अपत्याद्यर्थे तद्धितः आदिवृद्धिः अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । रैवतिकः रौचनिकः ।

ठच् ठ-इक चतुरर्थ्यां तद्धितः अन्तोदात्तः । कुसुदिकः ।

ठञ् ठ-इक इस्, उस्, उ, ऋ, दन्त्यस्मात् परः क, भवाद्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् आद्युदात्तः । दैनिकः नैशिकः धैनुकम् पैत्तकम् ।

ठन् ठ-इक मत्वर्थादौ तद्धितः आद्युदात्तः । धनिकः शतिकः ।

ड

ड अ कर्तरि कृत् अभत्वेऽपि टिलोपः । अन्तगः दूरगः ।

डच् अ समासान्तः तद्धितः अन्तोदात्तः । द्वित्राः पञ्चषाः ।

डट् अ पूरणाद्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । एकादशः द्वादशः ।

डण् अ परिमाणार्थे तद्धितः वृद्धिः । त्रैंशं चात्वारिंशम् ।

डतमच् अतम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः आद्युदात्तः । कतमः । [कतरः ।

डतर अतर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अन्तोदात्तः ।

डति अति पूरणार्थे तद्धितः बहुवचनान्तः । कति यति तति ।

डर अर शीलार्थे कर्तरि कृत् । आखरः ।

डवतुप् अवत् कर्त्रर्थे कृत् अनुदात्तः स्त्रियां ङीप् । भवान् ।

डाच् आ अभूततद्भावादौ तद्धितः अन्तोदात्तः अव्ययः । पटपटाकरोति वीजाकरोति ।

डाप् आ स्त्रीप्रत्ययः अनुदात्तः । सीमा सीमे सीमाः ।

डामच् आमह-पितर्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । पितामहः मातामहः ।

डिनि इन् स्तोमेऽर्थे तद्धितः । पञ्चदशी (पक्षः) त्रिंशी (मासः)

डिमच् इम भवार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । आदिमः ।

डु उ कर्तरि कृत् । विभुः प्रभुः ।

डुपच् उप ह्रस्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । कुतपः ।

डुम्सुन् उम्स् कर्तरि कृत् आद्युदात्तः अभत्वेऽपि टिलोपः । पुनातीति पुमान् पुंसः ।

डुलच् उल भ्रात्रर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । मातुलः ।

ड्मतुप मत् चतुरर्थ्यां तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः । ककुद्मान्

ड्य(त्) य दृष्टसामार्थे तद्धितः तित्त्वे स्वरितः । वामदेव्यम् ।

ड्यण् य साध्वाद्यर्थे वेदे तद्धितः आदिवृद्धिः । पाथ्यः नाद्यः ।

ड्वलच् वल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । नड्वलः ।

ड्वुन् वु-अक-आकीयस्तद्धित आद्युदात्तः । त्रिंशकः विंशकः ।

ढ

ढ ढ-एय साध्वर्थे तद्धितः न ढित् । सभेयः । शिलेयः ।

ढक् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । भाक्षेयः गाङ्गेयः काद्रवेयः । नादेयः ।

ढकञ् ढ-एयक अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीप् । बाहुकुलेयकः । [ङीप् । गार्ग्येयः ।

ढञ् ढ-एय अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां

ढिनुक् ढिन्-एयिन् गोत्राध्येतरि बहुत्वे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । आगस्त्येयिनः । [नादेयः ।

ढ्रक् ढ्र-एर-अपत्यार्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः । गौधेरः

ण

ण अ कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि । श्यावः स्रावः दावः ।

णच् अ भावे कृत् वृद्ध्यादि स्त्रीत्वम् तदन्तात् स्वार्थे अञ् आद्युदात्तः ङीप् । व्यावक्रोशी व्यातिहासी ।

णमुल् अम् भावे कृत् वृद्ध्यादि अव्ययः । कारंकारम् । अभ्यस्तानामाद्युदात्तः । विक्षेपंविक्षेपम् । [(पर्शुसंघः)

णस् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सित्त्वात् न भत्वम् । पार्श्वम्

णिङ् इ पुच्छादितः धात्वंशप्रत्ययः आत्मनेपदम् । उत्पुच्छयते संचीवरयते । [कारयति भावयति ।

णिच् इ प्रेरणे धात्वंशप्रत्ययः वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तः ।

णिनि इन् कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि । पाकी स्थायी पायी ।

ण्य य अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः । दैत्यः सांकाश्यः ।

ण्यत् य कर्म्मभावयोः कृत् वृद्ध्यादि स्वरितः । कार्य्यम् हार्य्यम् वाच्यम् । क्वचित् कुत्वम् । वाक्यं भोग्यम् ।

ण्युट् यु-अन कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि स्त्रियां ङीप् । गायनः ।

ण्वि वि-तस्य लोपः कर्तरि कृत् वृद्ध्यादि । भागभाक् ।

ण्विन् वि-तस्य लोपः कर्तरि कृत् आद्युदात्तः वृद्ध्यादि । श्वेतवाहौ उक्थशासौ अवयाजौ ।

ण्वुच् वु अक पर्य्यायाद्यर्थे भावे कृत् वृद्ध्यादि समुदायान्तोदात्तः स्त्रियाम् । भवत आसिका ।

ण्वुल् वु अक रोगाख्यायां भावे कृत् वृद्ध्यादि अभ्यस्तानामाद्युदात्तः स्त्रियाम् । प्रवाहिका विचर्चिका ।

त

त त मत्वर्थे तद्धितः । शान्तः कान्तः ।

तप् त मत्वर्थे तद्धितः अनुदात्तः। पर्व्वतः मरुत्तः।

तमट् तम–डटि आगमः आद्यवयवः। एकविंशतितमः। षष्टितमः। [विद्वत्तमः। पटुतमः।

तमप् तम बहूनां मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः।

तरप् तर द्वयोर्मध्ये एकोत्कर्षे तद्धितः अनुदात्तः। पटुतरः मृदुतरः। विद्वत्तरः। [जनता।

तल् त–भावसमूहाद्यर्थे तद्धितः पूर्व्वस्योदात्तता। शुक्लता देवता

तवेङ् तवे तुमर्थे कृत् अव्ययः गुणाभावादि। सूतवे।

तवेन् तवे तुमर्थे कृत् अव्ययः आद्युदात्तः। कर्त्तवे। [तवै।

तवै(न्) तवै तुमर्थे कृत् अव्ययः नित्त्वे आद्युदात्तः। म्लेच्छि-

तव्यत् तव्य–भावकर्म्मणोः कृत् स्वरितः। भवितव्यं चेतव्यः।

तसि तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। कृष्णतः प्रति। एकदिगर्थे च। पीलुमूलतः। [सर्व्वतः ततोभवान्।

तसिल् तस् पञ्चम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वस्योदात्तता। कुतः

तातिल् ताति स्वार्थे प्रशंसार्थे च तद्धितः पूर्व्वोदात्तता। सर्व्वतातिः। वृकतातिः। [स्त्रीप्रत्ययश्च। युवतिः।

ति ति मूल्यार्थे मत्वर्थे च तद्धितः। पक्तिः। कान्तिः शान्तिः

तिकन् तिक प्रशंसार्थे तद्धितः आद्युदात्तः। मृत्तिका।

तिथुक् तिथ् डटि आगमः अन्त्यावयवः। बहुतिथः।

तीय तीय पूरणार्थे तद्धितः। द्वितीयः तृतीयः।

तु तु मत्वर्थे तद्धितः। शन्तुः कन्तुः।

तुक् त् कृति पिति आगमः अन्त्यावयवः। संयत् कृत्यम्।

तुट् त् आगमः (ट्युट्युलोः) आद्यवयवः। सायन्तनः।

तुमुन् तुम् भावे क्रियार्थक्रियादौ कृत् आद्युदात्तः। भोक्तुं याति स्नातुमिच्छति। [भोक्त्री स्त्रियां ङीप्।

तृच् तृ–कर्त्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः। कटस्य कर्त्ता अन्नस्य

तृन् तृ शीलाद्यर्थे कृत् आद्युदात्तः। कटम् कर्त्ता।

तैलच् तैल स्नेहार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। तिलतैलम्।

तोसुन् तोस् तुमर्थे कृत् अव्ययः आद्युदात्तः। ईश्वरो विचरितोः विचरितुमीश्वर इत्यर्थः।

त्न त्न भवार्थे तद्धितः। चिरत्नः पुरत्नः।

त्नप् त्न स्वार्थे तद्धितः अनुदात्तः। नूत्नं प्रत्नम्।

त्यक् त्य–भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः। दाक्षिणात्यः पाश्चात्त्यः। [अधित्यका

त्यकन् त्यक आसन्नाद्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः। उपत्यका

त्यप् त्य–भवाद्यर्थे तद्धितः अनुदात्तः। तत्रत्यः इहत्यः।

त्र त्र समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम्। गोत्रा। [तत्रभवान्।

त्रल् त्र सप्तम्याद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वोदात्तता। यत्र कुत्र।

त्रा त्रा देयाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। देवाय देयं करोति देवत्राकरोति।

त्व त्व–भावकर्म्मार्थे तद्धितः। देवत्वं ब्राह्मणत्वं शुभ्रत्वम्।

त्वन् त्व कृत्यार्थे कृत् आद्युदात्तः। कर्त्त्वम्।

थ

थकन् थक–कर्त्तरि कृत् आद्युदात्तः। गाथकः।

थट् थ पूरणार्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप्। पञ्चथः दशथः।

थमु थम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। कथम् इत्थम्।

था था प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। यथा तथा सर्व्वथा।

थाल् था इवार्थे वेदे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वमुदात्तः। प्रत्नथा पूर्व्वथा।

थुक् थ् आगमः डटः अन्त्यावयवः। षष्ठः चतुर्थः कतिथः।

थ्यन् थ्य हितार्थे तद्धितः आद्युदात्तः। अजथ्या यूथिः अविथ्या

द

दघ्नच् दघ्न उन्माने तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप्। ऊरुदघ्नः गजदघ्नः।

दा दा कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। सर्व्वदा तदा यदा।

दानीम् दानीम् कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। तदानीम् इदानीम्।

दुक् द् आगमः अन्त्यावयवः। अन्यदाशीः अन्यदीयः।

दूस दूस दुग्धार्थे तद्धितः। अविदूसम् (अविदुग्धम्)।

देशीयर् देशीय ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः उपोत्तमोदात्तता। पटुदेशीयः।

देश्य देश्य ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः। पटुदेश्यः।

द्य द्य दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् दिने अद्य।

द्यस् द्यस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। समानेऽह्नि सद्यः।

द्युस् द्युस् दिनेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। उभये दिने उभयद्युः।

द्वयसच् द्वयस उन्माने तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां ङीप्। ऊरुद्वयसम् गजद्वयसम्।

ध

धमुञ् धम् प्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः वृद्धिः आद्युदात्तः। द्वैधम् त्रैधम्। स्वार्थेऽडे द्वैधः।

धा धा क्रियाप्रकारेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। बहुधा पञ्चधा [पचति।

धुना धुना कालेऽर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् काले अधुना।

धेय धेय स्वरूपार्थे तद्धितः। नामधेयं भागधेयम्।

ध्यमुञ् ध्यम् प्रकारे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तता अव्ययः। ऐकध्यम्।

न

न न मत्वर्थे तद्धितः। पामनः अङ्गना ज्योत्स्ना। पुराणेऽर्थे च। प्रणम्।

नङ् न भावे कृत् गुणाभावादि। यत्नः प्रश्नः यत्नः।

नजिङ् नज् शीलाद्यर्थे कृत् गुणाभावादि। स्वप्नक् धृष्णक्।

नन् न भावे कृत् आद्युदात्तः। स्वप्नः।

ना ना असहायार्थे पृथग्भावे स्वार्थे तद्धितः अव्ययः। विना।

नाञ् ना असहायार्थे पृथग्भावे तद्धितः वृद्धिः अव्ययः आद्युदात्तः। नाना।

नाटच् नाट नासिकानतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। अवनाटम्।

नि नि भावे कृत् स्त्रियाम्। ग्लानिः हानिः।

निङ् नि समासान्तः अन्तादेशः। युवजानिः।

नीग् नी आगमः अन्त्यावयवः। वनीवञ्चीति।

नुक् नु आगमः अन्त्यावयवः। धूनयति प्रीणयति।

प

पटच् पट-विस्तारे तद्धितः अन्तोदात्तः। अविपटः।

पाशप् पाश कुत्सितार्थे त० अनुदात्तः। भिषक्पाशः। [तिलपिञ्जः।

पिञ्ज पिञ्ज निष्फलेऽर्थे तद्धितः। तिलपिञ्जः। वेदे तु ङित्।

पिटच् पिट-नासिकानतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। चिपिटम्।

पुक् प् आगमः अन्त्यावयवः। स्थापयति यापयति।

पेज पेज निष्फलेऽर्थे तद्धितः। तिलपेजः।

फ

फक् फ-आयन अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः। नाडायनः। [स्त्रियां ङीप्। वात्स्यायनः आश्वलायनः।

फञ् फ-आयन गोत्रार्थे युनि तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः

फिञ् फि-आयनि अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। तैकायनिः। [कायनिः।

फिन् फि-आयनि अपत्यार्थे तद्धितः आद्युदात्तः। ग्लुचु-

ब

ब(व) ब(व) मत्वर्थे तद्धितः। शंबः शम्बः इत्यत्र इति कौमुदीसम्मतम्। [ब(व)हुगुडः।

ब(व) हुच् ब(व)हु ईषदसमाप्तेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः।

भ

भ भ मत्वर्थे तद्धितः। ऊर्णभः कुम्भः।

भक्तल् भक्त चातुरर्थ्याम् तद्धितः पूर्वस्योदात्तः। ऐषुकारिभक्तम्।

भ्रटच् भ्रट-नासिकानतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। अवभ्रटम्।

म

म म-भवार्थे मत्वर्थे च तद्धितः। आदिमः मध्यमः। द्रुमः।

मट् म डट् आगमः आद्यावयवः। पञ्चमः दशमः।

मञ् म भवार्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीप्। माध्यमः।

मतुप् मत् अस्त्यर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् अनुदात्तः। अग्निमान् श्रीमान्। अकारादितस्तु मस्य वः। धनवान् लक्ष्मीवान् यशस्वान् विद्वान्।

मनिन् मन्-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्तः। सुशर्मा।

मप् म जातार्थे कृत्प्रत्ययान्तात् मप् तद्धितः अनुदात्तः। पक्तिमम्।

मयट् मय तद्रूपविकारे प्राचुर्यार्थे च तद्धितः स्त्रियां ङीप्। वाङ्मयः यवमयी यवागूः। अन्नमयो यज्ञः। (अपि-दुग्धम)

मरीसच् मरीस-दुग्धेऽर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। अंशुमरीसम्

मात्रच् मात्र प्रमाणसामान्ये तद्धितः स्त्रियां ङीप् अन्तोदात्तः। प्रस्थमात्रः गजमात्रम्। कात्स्न्र्ये च तावन्मात्रम्।

मिनि मिन् मत्वर्थे तद्धितः। गोमी।

मीय मीय भवार्थे तद्धितः। मध्यमीयः।

मुक् म् आगमः अन्त्यावयवः। पचमानः। [मयः।

मुम् म् आगमः खिति अन्त्यावयवः। रात्रिंमन्यः। काम-

य

य य भावाद्यर्थे कृत् वेदे। भिदयि: देवकन:। लोके तु यत्। समूहार्थे तद्धितः स्त्रियाम्। पाश्या वात्या पश्या। साध्वर्थे च ङित्। सभ्यः।

यक् य-धात्ववप्रत्ययः। कण्डूयते। विकरणः। क्रियते भूयते। भावकर्माद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः अन्तोदात्तः। पौरोहित्यम् सैनापत्यम्।

यङ् य पौनःपुन्याद्यर्थे धात्ववप्रत्ययः। ङित् आत्मनेपदं गुणाभावादि। बोभूयते चेक्रीयते। [वातुकः।

यञ् य-अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। गार्ग्यः

यत् य भावाद्यर्थे कृत् स्वरितः। भव्यं भव्यः, गेयं गेयः, देयं देयः।

यप् य-मत्वर्थे तद्धितः पूर्वोदात्तः। वेशोभाग्यः यशोभाग्यः।

यस् य मत्वर्थे तद्धितः सित्त्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि शंयः शय्यः कंयः कय्यः।

युक् य् आगमः अन्त्यावयवः। कादाचित्कायी दाशः। [दुर्योधनः

युच् यु-अन भावाद्यर्थे कृत् अन्तोदात्ता। कृष्णायनम्

युस् यु मत्वर्थे तद्धितः सित्त्वात् पूर्वस्य पदत्वेन अनुस्वारादि शंयुः शय्युः कंयुः कय्युः। ऊर्णायुः।

र

र र मत्वर्थादौ तद्धितः। कुञ्जरः मधुरः। स्वार्थे कुटीरः प्रकृतिलिङ्गता।

शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्ययः । हिंस्रः कम्रः नम्रः ।

रण् र मत्वर्थे तद्धितः वृद्धिः । अग्नीध्-आग्नीध्रम् ।

रदानुक् रदानु कर्तरि कृत् । कृत्--जीव-जीरदानुः ।

रिक् रि आगमः अन्तावयवः । कृ-चरिकरीति ।

रिङ् रि अन्तादेशः । कृ--क्रियते क्रिया ।

रिल् रि प्रथमाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वोदात्तः । उपरि ।

रिष्टातिल् रिष्टात् प्रथमाद्यर्थे तद्धितः पूर्व्वोदात्तः । उपरिष्टात् ।

रीक् री आगमः अन्तावयवः । कृ-चरीकरीति ।

रीङ् री अन्तादेशः । मात्रीकरोति धात्रीकरोति । [धारुः ।

रु र् आदेशः । ह्वरिः अह्नः । रु शीलाद्यर्थे कृत्प्रत्ययः । दारुः

रुक् र् आगमः अन्तावयवः । कृ-चर्करीति ।

रुट् र् आगमः आद्यवयवः । शी--शेरते, सम्+विद्--संविद्रते ।

रूपप् रूप-प्राशस्त्ये तद्धितः अनुदात्तः । पटुरूपः पचतिरूपम् ।

रूप्य रूप्य भूतपूर्व्वसम्बन्धाद्यर्थे तद्धितः । कृष्णरूप्या गौः ।
भवार्थे-समरूप्यः ।

र्हिल् र्हि सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः पूर्व्वोदात्तः । कर्हि तर्हि ।

ल

ल ल चक्षुःक्षेदार्थे तद्धितः न लित् । चिल्लः चुल्लः पिल्लः ।

लच् ल मत्वर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । चूडालः मांसलः अंसलः ।

ल्यप् य आनन्तर्य्यार्थे कृत् अव्ययः पूर्व्वोदात्तः । प्रभूय प्रकृत्य ।

ल्यु यु-अन कर्तरि कृत् पूर्व्वोदात्तः । नन्दनः विचक्षणः ।

ल्युट् यु-अन भावादौ कृत् पूर्व्वोदात्तः । भवनम् । स्त्रियां
ङीप् । प्रमाणी ।

व

व व मत्वर्थे तद्धितः । केशवः गाण्डि(ण्डी)वः अजगवः । शंवः
शर्वः कौमुदीमते वलादिरयम् न वशादिः ।

वति वत् क्रियादितुल्यार्थे तद्धितः अव्ययः । देवदत्तवत्
पचति । रामवत् कृष्णस्य चरितम् गङ्गवत् वने वसति ।

वतुप् वत् परिमाणार्थे तद्धितः अनुदात्तः उगित्कार्य्यम् ।
यावान् तावान् । किमः इदमश्च परस्य वस्य घस्तस्य इयः ।
कियान् इयान् । [वस्य रस्य । धीवरी ।

वनिप् वन् भूते कर्तरि कृत् अनुदात्तः । यज्वा । स्त्रियां ङीप्

वय वय भागार्थे तद्धितः । द्रुवयम् ।

वरच् वर शीलाद्यर्थे कृत् समुदायान्तोदात्तः । स्थावरः ईश्वरः ।

वलच् वल चातुरर्थ्यां मत्वर्थे च तद्धितः अन्तोदात्तः । शिखावलः ।
रजस्वला । [उपयट् उत्सपाः विश्वपाः ।

विच् वि तस्य लोपः कर्तरि कृत् समुदायान्तोदात्तः ।

विट् वि तस्य लोपः कर्तरि कृत् । अग्रेगाः उदधिक्राः ।

विडच् विड संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविडम् ।

विधल् विध-विषयार्थे तद्धितः पूर्व्वोदात्तः । भौरिकिविधः ।

विनि विन् मत्वर्थे तद्धितः स्त्रियां ङीप् । तेजस्वी पयस्वी ।

विरीसच् विरीस संहतार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । निविरीसः ।

वुक् वु अक भवाद्यर्थे तद्धितः । कन्थिकम् । व् आगमः
अन्तावयवः । भू--अभूवन् बभूव ।

वुच् वु-अक स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । उपकः (उपेन्द्रदत्तकः)

वुञ् वु अक शीलाद्यर्थे कृत् इत्यादि । निन्दकः ।
हिंसकः । समूहार्थे तद्धितः । औष्ट्रकम् औरभ्रकम्
राजन्यकम् राजकम् ।

वुन् वु-अक साधुकार्य्यर्थे कृत् आद्युदात्तः । प्रवकः सरकः
लवकः । वेदनादिकर्त्रर्थे तद्धितः । पदकः क्रमकः ।

व्यत् व्य-अपत्यार्थे तद्धितः स्वरितः । भ्रातृव्यः (भ्रातृपुत्त्रः) ।

व्यन् व्य सपत्नार्थे तद्धितः आद्युदात्तः । भ्रातृव्यः (रिपुः)
भ्रात्रर्थे तद्धितः । पितृव्यः (पितृभ्राता ।

श

श अ भावे कृत् स्त्रियाम् । कृ-क्रिया । कर्तरि कृत् अ ।
विद्-विन्दः । मत्वर्थे तद्धितः न षित् । रोमशः लोमशः ।

शङ्कटच् शङ्कट स्वार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः । विशङ्कटः ।

शतृ अत् न गुणादि उगित्कार्य्यम् । पचन्तम् विदन् विदती ।

शध्यै(न्) अध्यै तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्तः । मदयध्यै पिबध्यै

शस् शस् वीप्साबोधके कारके तद्धितः अव्ययः । बहुशो ददाति ।

शाकट शाकट क्षेत्रेऽर्थे तद्धितः न षित् । इक्षुशाकटम् ।

शाकिन शाकिन क्षेत्रेऽर्थे तद्धितः न षित् । इक्षुशाकिनम् ।

शानच् आन कर्तृकर्म्मादौ कृत् समुदायान्तोदात्तः । पचमानः
चीयमानः भूयमानम् । [यजमानः ।

शानन् आन शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् आद्युदात्तः । पवमानः

शालच् शाल वैपुल्ये तद्धितः अन्तोदात्त । विशालः ।

श्तिप् ति धातुस्वरूपार्थे कृत् अनुदात्तः । भवतिः बिभर्त्तिः ।

ष

ष अ समासान्तः स्त्रियां ङीष् । द्विमूर्द्धः त्रिमूर्द्धः । [दीर्घसक्थः ।

षच् अ समासान्तः स्त्रियां ङीष् अन्तोदात्तः । पद्माक्षः

षड्गवच् षड्गव पशुषट्कार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः ।
गोषड्गवम् महिषषड्गवम् । [वराकः जल्पाकः ।

षाकन् आक-शीलाद्यर्थे कर्तरि कृत् स्त्रियां ङीष् आद्युदात्तः ।

ष्ठिकन् इक अध्येतर्य्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् ।
शतपथिकः षष्टिपथिकः । [मनु-मानुषम् ।

षुक् ष् आगमः अन्तावयवः । जतु-जातुषम् त्रपु-त्रापुषम्

ष्ठेन्यन् एन्य आधानार्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। सामिधेन्यः। स्त्रियां ङीष् सामिधेनी ऋक्। [पथिकः।

ष्कन् क गच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्।

ष्टरच् तर अल्पार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। वत्सतरः। स्त्रियां ङीष्, वत्सतरी।

ष्ट्रन् त्र करणाद्यर्थे कृत् आद्युदात्तः। योत्रम्। स्त्रियां क्वचित् ङीष्। नप्त्री। क्वचिन्न। दंष्ट्रा। [ङीष्। कुसीदिकः।

ष्ठच् ठ-इक गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः अन्तोदात्तः स्त्रियां

ष्ठन् ठ-इक गर्ह्यं प्रयच्छतीत्यर्थे तद्धितः आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। कुसीदिकः। चरतीत्यर्थे च। पर्पिकः। [आकर्षिकः।

ष्ठल् ठ-इक चरतीत्याद्यर्थे तद्धितः पूर्व्वमुदात्तम् स्त्रियां ङीष्।

ष्फ फ-आयन यञन्तात् तद्धितः स्त्रियां ङीष्। कात्यायनी कौरव्यायणी। [दात्तः। कापिशायनः।

ष्फक् फ-आयन भवाद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीष् अन्तो-

ष्यङ् य-गोत्रार्थे तद्धितः षित्त्वेऽपि यङ्श्चाप्। क्रौड्या वाचराह्या।

ष्यञ् य भावकर्म्मादौ तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। चातुर्य्यम्। स्त्रियां ङीष्। चातुरी।

ष्लञ् ल विकाराद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः स्त्रियां ङीष्। आमीलम्।

ष्वुन् वु-अक कर्त्तरि कृत् आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष्। नर्त्तकः रजकः।

स

स स चतुरर्थ्यां तद्धितः। तृणसः पर्णसः। प्राशस्त्ये तद्धितः। वत्सा।

सण् अ समूहार्थे तद्धितः वृद्धिः सित्त्वात् न भत्वम्। पार्श्वम् (परशुसंघः)। सण इत्यस्य सकारस्य इत्त्वाप्रसक्तेः वार्त्तिककृता तत्परिवर्त्तनेन णस् इति पठितम्।

सन् स इच्छार्थे धात्वंशप्रत्ययः। कृ-चिकीर्षति, गम्-जिगमिषति।

समसण् समस् वत्सरार्थे तद्धितः वृद्धिः अव्ययः। ऐषमः।

साति सात् कात्स्न्र्ये न सम्पन्नाद्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अग्निसात्-करोति।

सुक् स् आगमः अन्तावयवः। दधिस्यति। [लिःपचति।

सुच स् क्रियावृत्तिगणने तद्धितः अव्ययः अन्तोदात्तः। द्विरस्ति

से(न्) से तुमर्थे कृत् नित्त्वे आद्युदात्तः। वक्षे वक्तुमित्यर्थः।

सोढ सोढ दुग्धार्थे तद्धितः। अविसोढम् (अविदुग्धम्)।

स्कन्धच् स्कन्ध समूहार्थे तद्धितः अन्तोदात्तः। गजस्कन्धः।

स्न स्न प्राशस्त्ये तद्धितः। ऋतुस्ना।

स्नञ् स्न अपत्याद्यर्थे तद्धितः वृद्धिः आद्युदात्तः। पौंस्नः।

ह

ह ह सप्तम्यर्थे तद्धितः अव्ययः। अस्मिन् इह, कस्मिन् क्व।

विभक्तिस्वरूपादिकं तु प्रसिद्धत्वान्न प्रदर्शितम्।

इति पाणिनीयप्रत्ययादिपरिनिष्ठित-रूपादिविवरणम्।

अथाकारादिक्रमेण उणादिप्रत्ययपरिनिष्ठित-रूपादिविवरणम्।

अ

अ अ। रिफ-रेफः (कुत्सितः)।

अक्नुच् अक्नु समुदायान्तोदात्तः। वच-वचक्नुः। (गिरः शाक्यो च)

अङ्गच् अङ्ग समुदायान्तोदात्तः। पत-पतङ्गः तॄ-तरङ्गः। विडादिभ्यः तस्य कित्त्वं तेन न गुणः। विडङ्गः कुटङ्गः। कॄ-उच्चे कारङ्गः। सृवृञ्भ्यां णित्त्वम्। सारङ्गः वारङ्गः।

अच् अ समुदायान्तोदात्तः। उद्+ऋ-उदरम्।

अच अच। कु-कवचम्। [संप्रसारणं च। कुचकः।

अजि अज्। पारि+अजि-पारक् (सुवर्णम्)। प्रणः कित्त्व

अटच् अट समुदायान्तोदात्तः। भृ-भरटः।

अटन् अट आद्युदात्तः। शक-शकटः, कंकि-कङ्कटः।

अटि अट्। सृ-सरट्।

अठ अठ। कम-कमठः जॄ-जरठः। रम-वृद्धिः। रामठम्।

अण्डच् अण्ड समुदायान्तोदात्तः। कृ-करण्डः भृ भरण्डः।

अतच् अत समुदायान्तोदात्तः। भृ-भरतः, सृ-सरत इत्यादि।

अति अत् शतृवत् उगित्कार्य्यम्। दृष्-दृषन्ति। मह महान् महती वृह-वृहन् वृहती।

अति अति। अम-अमतिः रम-रमतिः।

अतन् अत आद्युदात्तः। अम-अमतम्, यज-यजता।

अत्रिन् अत्रि नित् आद्युदात्तः। पत-पतत्रिः।

अथ अथ। शी-शयथः शप-शपथः रप-रपथ इत्यादि।

अद्रि अद्। शृ-शरद् दृ-दरद् भस-भसद्। त्यजादेः तस्य डित्त्वम्। त्यज-त्यद् तन-तद् यज-यद् सर्व्वनाम।

अन् अ नित् आद्युदात्तः। क्लिश-कलोपः केशः। [यक्षिणः

अनि अनि स्त्रियाम्। ऋ-अरणिः सृ-सरणिः धृ-धरणिः यक्ष-

अनुङ् अनु गुणाभावादि। नद-नदनुः क्षिप-क्षिपनुः। [गयम्।

अन्य अन्य। राज-राजन्यः (वज्रः)। वृ-वरेण्यम् रम-रम-

अन्युच् अन्यु समुदायान्तोदात्तः । सृ-सरण्युः (मेघः वातश्च) ।

अप अप । सृ-षुक् च सर्षपः ।

अभच् अभ समुदायान्तोदात्तः । कॄ-करभः शॄ-शरभ इत्यादि ।

अम अम । कल-कलमः कर्द्द-कर्द्दमः अव-अवमः अध-अधमः ।

अमच् अम समुदायान्तोदात्तः । प्रथ-प्रथमः चर-चरमः ।

अम्बच् अम्ब समुदायान्तोदात्तः । कृ-करम्बः कद-कदम्बः ।

अयु(यू) अयु(यू) । सृ-सरयुः सरस्वती ।

अर(च्) अर । ऋ-अररम् कृच्छ्र-कृच्छ्रा जर्ज-जर्जरः । चित्त्वे सर्वान्तोदात्तः । अव-अवरः । [तुट् च अन्तः ।

अरन् अर आद्युदात्तः । प्र+आ+अत-प्रातः । अमः

अरु अरु । ऋ-अररुः ।

अल् अ पूर्वोदात्तः । उद्+ऋ-उदरम् ।

अलच् अल समुदायान्तोदात्तः । मगि-मङ्गलम् ।

अलिच् अलि समुदायान्तोदात्तः । अञ्ज-अञ्जलिः ।

अवक अवक । स्था-तादेशः कित्त्वं च स्तवकः ।

अस अस । अर्पि-अर्पसः (अप्रमांसम्) ।

असच् अस समुदायान्तोदात्तः । अत-अतसः चम-चमसः ।

असानच् असान समुदायान्तोदात्तः । शॄ-शरसानः जॄ-जरसानः

असि अस् । सु+तप-सुतपाः, जात+विद-जातवेदाः ।

असि असि । सन-सानसिः नि० वृद्धिः । वृ-नुक् वर्णसिः ।

असुन् अस् आद्युदात्तः । चित-चेतः सृ-सरः तप-तपः ।

आ

आ आ अव्ययः । त्रि+सो-त्रिषा (बुद्धिः) । वि+हा-विहा (स्वर्गः) । [पताका ।

आक आक । खज-खजाका वल-वलाका शल्-शलाका पत-

आगूच् आगू समुदायान्तोदात्तः । यु-यवागूः ।

आणक आणक । लू-लवाणकः धू-धवाणकः ।

आतु आतु । जीव-जीवातुः ।

आतृकन् आतृक आद्युदात्तः । जीव-नि० वृद्धिः जैवातृकः ।

आनक आनक । शी-शयानकः भी-भयानकः ।

आनच् आन समुदायान्तोदात्तः । सम्+स्तु+संस्तवानः । बुध-कित् बुधानः, एवं लुध-लुधानः बुध-बुधानः ।

आनुक् आनु गुणाभावः । क्रश-क्रशानुः ।

आन्य आन्य । वद-वदान्यः ।

आय्य आय्य । स्पृहि-स्पृहयाय्यः ।

आरन् आर आद्युदात्तः । अगि-अङ्गारम्, मद-मदारः ।

आल आल । मव्य-यलोपः वस्य मादेशे मरालः ।

आलच् आल समुदायान्तोदात्तः । स्था-स्थालं स्थाली ।

आलञ् आल वृद्धिः आद्युदात्तः । चत-वागमः चात्वालः पत-पातालम् चडि-चण्डालः ।

आलीयच् आलीय समुदायान्तोदात्तः । मृज-मार्जालीयः ।

आस आस । यु-यवासः (दुरालभा) ।

आसि आस् । इण-अयाः अव्ययः । (वह्निः) ।

इ

इ इ । रु-रविः कु-कविः पु-पविः ऋ-अरिः कॄ-किरच्च किरिः, एवं गॄ-गिरिः ।

इकन् इक आद्युदात्तः । क्री क्रयिकः । आ+पण-आपणिकः । आ+पत-आपतिकः ।

इजि इज् । पण-पस्यवादेशः वणिक् । वश-कित् उशिक् ।

इञ् इ वृद्धिः आद्युदात्तः स्त्रियां वा ङीप् । वप वापिः वापी । यज-याजिः याजी । वस-वासिः वासी ।

•**इण्** इ वृद्धिः । जन-जनिः अज-आजिः अत-आतिः ।

इत इत । कुस-कुसितः (जनपदः) । [पलितम् ।

इतच् इत प्रकृतिप्रत्ययसमुदायान्तोदात्तः । फलः फलपादेशः

इतन् इत आद्युदात्तः । हृ-हरितः श्यै-श्येतः ।

इति इत् । सृ-सरित् हृ-हरित् रुह-रोहित् युष-योषित् ।

इत्नुच् इत्नु-समुदायान्तोदात्तः । स्तनि-स्तनयित्नुः ।

इत्र इत्र । अश-अशित्रम् वह-वहित्रम् धृ-धरित्री ।

इत्वन् इत्व आद्युदात्तः । जन-जनित्वः ।

इथिन् इथि आद्युदात्तः । अत-अतिथिः ।

इन् इ आद्युदात्तः । पच-पचिः बल-बलिः यज-यजिः ।

इनच् इन समुदायान्तोदात्तः । श्यै-श्येनः, हृ-हरिणः, स्त्यै-स्त्येनः, अव-अविनः ।

इनण् इन वृद्धिः । मह-माहिनम् ।

इनन् इन आद्युदात्तः । द्रु-द्रविणम् दक्ष-दक्षिणः-दक्षिणा ।

इनि इन् । गम-गमी । आङि णित् । आगामी । [धृ-धरिमा ।

इमनिच् इमन् समुदायान्तोदात्तः । हृ-हरिमा सृ-सरिमा

इमनिन् इमन् आद्युदात्तः । जन-जनिमा भृ-भरिमा ।

इलच् इल-समुदायान्तोदात्तः । सल-सलिलम् कल-कलिलम्

इ(ष्ट)ष्ठच् इ(ष्ट)ष्ठ समुदायान्तोदात्तः । अञ्ज-अञ्जि(ष्टः)ष्ठः ।

इष्णुच् इष्णु-समुदायान्तोदात्तः । गै-गेष्णुः दा-देष्णुः ।

इसन् इस आद्युदात्तः । अर्पि-अर्पिसः (अप्रमांसम्) ।

इसि इस् । अर्च-अर्चिः शुच-शोचिः हु-हविः सृप-सर्पिः ।

इसिन् इस् आद्युदात्तः । द्युत आदेर्जः ज्योतिः ।

ई

ई ई । अव-अवीः तॄ-तरीः स्तॄ-स्तरीः तन्त्र-तन्त्रीः ।

ईकन् ईक आद्युदात्तः । कष-कषीका, दूषि-दूषीका ।
ईचि ईचि । मृ-मरीचि: कण-कणीचि: ।
ईद ईद । कुस-कुसीदम् । [हृ-धरीमा ।
ईमनिच् ईमन् समुदायान्तोदात्तः । हृ-हरीमा मृ-सरीमा
ईरच(न्) ईर चित्त्वे समुदायान्तोदात्तः नित्त्वे आद्युदात्तः । ह्रिंसीरः । [(फलम्) ।
ईरन् ईर-आद्युदात्तः । कॄ-करीरः शॄ-शरीरम् पॄ-परीरम्
ईषन् ईष आद्युदात्तः । कॄ-करीषम् तॄ-तरीषः ।

उ

उ उ । भृ-भरुः शी-शयुः मृ-मरुः तॄ-तरुः चर-चरुः ।
उकन् उक आद्युदात्तः । सम्+कस-सङ्कसुकः ।
उडच् उड समुदायान्तोदात्तः । गॄ-गरुड़ः । [खाडुः ।
उण् उ वृद्ध्यादि । कृ-कारुः पा-पायुः वा-वायुः खद-
उति उत् । मृ-मरुत् गॄ-गरुत् ।
उल उल । लॆ-लोलम् वृ-वरुलम् ।
उन उन । शक-शकुनः । [दारि-दारुणः ।
उनन् उन आद्युदात्तः । कॄ-करुणः करुणा । वृ-वरुणः,
उनसि उनस् । दम-दमुनाः ।
उनि उनि । शक-शकुनिः ।
उन्त उन्त । शक-शकुन्तः ।
उन्ति उन्ति । शक-शकुन्तिः ।
उम उम । कुस-कुसुमम् ।
उम्भ उम्भ । कुस-कुसुम्भम् । [चत-चतुरः ।
उरच् उर समुदायान्तोदात्तः । मन्द-मन्दुरा, मथ-मथुरा,
उरन् उर आद्युदात्तः । अस-असुरः, मस-मसुरा ।
उरिन् उरि आद्युदात्तः । जस-जसुरिः सह-सहुरिः ।
उल उल । तडि-तण्डुलः ।
उलच् उल समुदायान्तोदात्तः । कृप-कृपुलः चट-चटुलः ।
उलन् उल आद्युदात्तः । वॄ-वरुलः ताडि-तण्डादेशः तण्डुलः ।
उलि उलि । अगि-अङ्गुलिः ।
उशच् उश समुदायान्तोदात्तः । अकि-अङ्कुशः । [कलुषः ।
उषच् उष समुदायान्तोदात्तः । पॄ-परुषः नह-नहुषः कल-
उ(ऊ)षन उ(ऊ)ष आद्युदात्तः । मृ-अरु(रू)षः ।
उसि उस । जन-जनुः । अस नि० उदन्तत्वमपि ।
उसिन् उस् आद्युदात्तः । मृ-अरुः, पृ-परुः, वप-वपुः ।

ऊ

ऊ ऊ । कष-कषूः चम-चमूः तन-तनूः ।
ऊक ऊक । मृ-मरूकः, वल-वलूकः मडि-मण्डूकः ।
ऊकण् ऊक वृद्ध्यादि । कण-काणूकः, शल शालूकम् ।
ऊख ऊख । मा-मयादेशः मयूखः ।
ऊथन् ऊथ आद्युदात्तः । जॄ-जरूथम्, वृ-वरूथः ।
ऊम ऊम । गुध-गोधूमः ।
ऊर ऊर । खर्ज-खर्जूरः, कृप-कर्पूरः, वल्ल-वल्लूरम् ।
ऊरन् ऊर आद्युदात्तः । मी-मयूरः । स्यन्द-सम्प्रसारणम् सिन्दूरम् । मस-मसूरा ।
ऊलच् ऊल समुदायान्तोदात्तः । पिजि-पिञ्जूलम्, कुस कुसूलः ।

ऋ

ऋ ऋ । दिव-देवा देवरौ ।
ऋतिन् ऋत् आद्युदात्तः । शक-शकृत् । [ननन्दा ननन्दरौ ।
ऋन् ऋ आद्युदात्तः । सु+अस-स्वसा स्वसारौ । न+नन्द-

ए

एणु एणु । कॄ-करेणुः, हृ-हरेणुः ।
एन्य एन्य । वृ-वरेण्यः । [गमेरः ।
एरक् एर गुणाभावादि । पत-पतेरः, कठ-कठेरः, गम-
एलिमच् एलिम समुदायान्तोदात्तः । पच-पचेलिमः ।
एष्णुक् एष्णु गुणाभावादि । गै-गेष्णुः ।

ओ

ओतच् ओत समुदायान्तोदात्तः । कब: पादेशः कपोतः ।
ओलच् ओल समुदायान्तोदात्तः । पट-पटोलः । कपि-नलोपः कपोलम् ।
ओरन् ओर आद्युदात्तः । कठ-कठोरः, चक-चकोरः ।

क

क क गुणाभावादि । स्रु-स्रुवः । वि+आ+घ्रा-व्याघ्रः ।
क क वकारप्रश्लेषात् न कित् । कृ-कर्कः, रा-राका कल कल्कः ।
कक् क अन्तकित्त्वेन नादेः कित्त्वम् । शृ-शृकः, भृ भृकः ।
कङ्कण् कङ्कण वकारप्रश्लेषात् न कित् । कृक-कृकङ्कणः (पिशुः)
कण् कण वप्रश्लेषात् न कित् । चित-कान्तादेशः गुणाभावश्च नि० चिक्कणः ।
कतु अतु गुणाभावादि । कृ-कतुः । [(बकुलवृक्षः) ।
कलिच् अलि गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । कृ-र्कलिः
कतन् अत गुणाभावादि आद्युदात्तः । सु+विद-सुविदत्रम् ।
कन् क गुणाभावादि आद्युदात्तः । क्षिप-नि० क्षीपकः ।
कन् क वप्रश्लेषात् न कित् आद्युदात्तः । इण-एकः भी-भेकः
कनसि कनस् गुणाभावादि । वश-उशनाः ।
कनिन् कन् गुणाभावादि आद्युदात्तः । यु-युवा, वृष-वृषा ।

क्न्यन् अन्य कित् आद्युदात्तः । ह्र्य -ह्रिरादेशः ह्रिरण्यम् ।
क्न्युच् अन्यु गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । क्षिप-क्षिपण्युः
कप अप गुणाभावादि । कण-संप्रसारणं कुणपः (शवः) ।
कपन् अप गुणाभावादि आद्युदात्तः । उष-उषपः कुट-कुटपः ।
कमिन् अम् कित् आद्युदात्तः । इदि-नलोपः, इदम् सर्व्वनाम
कयन् अय गुणाभावादि आद्युदात्तः । तन-तनयः ।
करन् कर न कित् आद्युदात्तः । शॄ-शर्करा ।
कल अल गुणाभावादि । तप-तपला, तफ-तफला ।
कलन् कल न कित् आद्युदात्तः । पुष-पुष्कलः ।
काकु आकु गुणाभावादि । कट-कटाकुः कुष-कुषाकुः (सूर्य्यः) ।
कालन् आल गुणाभावादि आद्युदात्तः । विड-विडालः ।
किकन् इक कित् आद्युदात्तः । व्रश्च-वृश्चिकः क्षप-क्षपिकः ।
कितच् इत कित् समुदायान्तोदात्तः । रुच-रुचितं वच-उचितम् । [पुलिन्दः ।
किन्दच् इन्द कित् समुदायान्तोदात्तः । कुल-कुलिन्दः पुल-
किरच् इर कित् समुदायान्तोदात्तः । इष-इषिरः ।
किष्यन् इष्य कित् आद्युदात्तः । रुच-रुचिष्यः भुज-भुजिष्या ।
कीकन् ईक कित् आद्युदात्तः । ऋज-ऋजीकः मृड-मृडीकः ।
कीटन् ईट कित् आद्युदात्तः । कॄ-किरीटं तॄ-तिरीटम् ।
कु उ गुणाभावादि । पॄ-पुरुः भिद-भिदुः व्यध-विधुः ।
कुक् कु अन्त्यकित्त्वाज्ञादिकित्त्वम् । ह्री-ह्रीकुः ।
कुकन् उक गुणाभावादि आद्युदात्तः । प्रथ-संप्रसारणम् पृथुकः
कुपन् उप गुणाभावादि आद्युदात्तः । पॄ-पुरुपः ।
कू ऊ गुणाभावादि । म्रत-मृतूः गृध-गृधूः ।
केय्य एय्य गुणाभावादि । स्तु स्तुवेय्यः (वेद एशायम्) ।
क्त त गुणाभावादि । अक-अक्तः घृ-घृतम् सृ-सृतम् ।
क्तु तु गुणाभावादि । क्ल-क्लतुः हन-हतुः ।
क्त्र त्र गुणाभावादि । अम-अन्त्र चि-चित्र मिद-मित्रम् ।
क्थन् थ गुणाभावादि आद्युदात्तः । हन-हथः कुष-कुष्ठः ।
क्थिन् थि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अस-अस्थि सक-सक्थि
क्न न गुणाभावादि । तृह-हलोपः तृणम् । [लू-लूनि ।
क्निन् नि कित् स्त्रियां आद्युदात्तः न ङीप् । सृ-सृणिः ।
क्मलन् मल कित् आद्युदात्तः । कुट कुट्मलम् कष-कष्मलम् ।
क्यु यु-अन गुणाभावादि । कॄ-किरणः पॄ-पुरणः ।
क्युप् यु-अन गुणाभावादि आद्युदात्तः । वृ-उत् उरणः ।
क्युन् यु-अन गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । भू-भुवनम् ।
क्रन् र कित् आद्युदात्तः । सु-सुरः सू-सूरः धा-धीरः ।
क्ररच् रर गुणाभावादि समुदायान्तोदात्तः । कु-कुररः ।

क्रि रि गुणाभावादि । सू-सूरिः ।
क्रिन् रि गुणाभावादि आद्युदात्तः । अद-अद्रिः भू-भूरिः । शुभ-शुभ्रिः ।
क्रुकन् रुक गुणाभावादि आद्युदात्तः । भी-भीरुकः । [शलुः ।
क्रुन् रु गुणाभावादि आद्युदात्तः । रु-रुरुः शाति-शुरुः ।
क्ल ल गुणाभावादि । मू-मूलम् शक-शक्लः अम-अम्लः ।
क्वन् व गुणाभावादि आद्युदात्तः । अश-अश्वः प्रुष-प्रुष्वः ।
क्वनिप् वन् गुणाभावः अनुदात्तः । शी-शीवा क्रुश-क्रुश्वा ।
क्विन् वि, इकारस्यानुनासिकत्वाभावान्न लोपः । कॄ-कीर्विः गॄ-गीर्विः जागृ-जागृविः ।
क्विप् वि तस्य लोपः अनुदात्तः कित् । वच-दीर्घः वाक् ।
क्वुन् वु-अक कित् आद्युदात्तः । चर-चरकः ।
क्सरन् सर कित् आद्युदात्तः । तन-तसरः, धूष-धूत्सरः ।
क्सि सि गुणाभावादि । प्लुष-प्लुक्षिः, कुष-कुक्षिः, शुष-शुक्षिः
क्सु सु गुणाभावादि । इष-इक्षुः ।
क्स्न स्न गुणाभावादि । कृत्-कृत्स्नम्, अश-अक्ष्णम् ।

ख

ख ख वकारप्रश्लेषात् न खित् । शम-शङ्खः मुह-मुरादेशे मूर्खः ।

ग

ग ग वकारप्रश्लेषात् न गित् । गॄ-गर्गः ।
गक् ग वकारप्रश्लेषात् न गित् गुणाभावादि । मुद-मुद्गः ।
गण् ग वकारप्रश्लेषात् न गित् इत्यादि । शॄ-नुट् शार्ङ्गः ।
गन् ग वकारप्रश्लेषात् न गित् आद्युदात्तः । गम-गङ्गा ।

घ

घथिन् अथि कुत्वम् आद्युदात्तः । नि+सञ्ज+निषङ्गथिः ।

च

चट् च वप्रश्लेषाच्च चित् स्त्रियां ङीप् । कु-दीर्घः कूची ।
चतु अतु समुदायान्तोदात्तः । एध-एधतुः, वह-वहतुः ।
चिक् च् वकारप्रश्लेषात् न चित् गुणाभावादि । स्तु-स्तुक् स्तुचौ

झ

झच् झ-अन्त समुदायान्तोदात्तः । जॄ-जरन्तः विश-वेशन्तः ।
झिच् झि अन्ति तेन न झित् समुदायान्तोदात्तः । भू-भवन्तिः ।

ञ

ञुन् उ इत्यादिः आद्युदात्तः । दॄ-दारु, सन-सानु ।

ट

ट(न्) अ स्त्रियां ङीप् । नित्त्वे आद्युदात्तः । दनुश-नस्य आ दाशः, दनुस-दासः । [मन्ह-माहिषः ।
टिषच् इष समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीप् । अव-अविषः

ठ

ठ ठ वग्रश्लेषात् न ठित् । कण-कण्ठः ।

ड

ड अ अभत्वेऽपि टिलोपः । जणु-जणा ।

ड ड वग्रश्लेषात् न डित् । कुण-कुण्डम्, गु-गुडः ।

डउ अउ अभत्वेऽपि टिलोपः । तन-सन्वत् तितउः डउ इत्यसन्धिनिर्देशान्न सन्धिः ।

डट अट अभत्वेऽपि टिलोपः । नम-नटः ।

डति अति अभत्वेऽपि टिलोपः । पा-पतिः । [भवती ।

डवतुप् अवतु टिलोपः उगित्कार्य्यम् अनुदात्तः । भा-भवान्

डिमि इम् टिलोपः । कै-किम् । अस्य इदमस्य मान्तत्वेन कृन्मेजन्तइत्यव्ययत्वप्रसङ्गेऽपि च्विरव्ययमिति नियमादुणादौ च्विप्रत्ययान्तत्वे एवाव्ययत्वं नान्यथा ।

डुतच् उत टिलोपः समुदायान्तोदात्तः । अद्+भू-अद्भुतम् ।

डुन् उ टिलोपः आद्युदात्तः । श्मन्+श्री-श्मश्रुः, न+श्री अश्रुः । [वार्त्तिकेऽप्ययं प्रत्ययः ।

डुमसुन् उमस् टिलोपः आद्युदात्तः । पा-पुमान्, पुंसः ।

डू ऊ टिलोपः । भ्रम-भ्रूः । [डिमिप्रत्यये ।

डै ऐ टिलोपः । रा-रै-राः रायौ । यथा नाव्ययत्वं तथोक्तं

डैसि ऐस् टिलोपः । उद्+चि-उच्चैः नि-दीर्घः नीचैः ।

डो ओ टिलोपः । गम-गो-गौः, गवा । नाव्ययत्वमुक्तम् ।

डोसि ओस् टिलोपः । दम्-दोः दोषौ दोषः ।

डौ औ टिलोपः । ग्लै-ग्लौः नुद-नौः नाव्ययत्वमुक्तम् ।

ड्रट् र टिलोपः स्त्रियां ङीप् । स्तै-स्त्री ।

ड्रि रि टिलोपः । लू-लि-लयः ।

ढ

ढ ढ वग्रश्लेषात् न ढित् । घम-घण्ढः ।

ण

णित्वन् इत्व वृद्धिः आद्युदात्तः । भू-भावित्वं वद-वादित्वम् ।

णु णु वग्रश्लेषान्न णित् । स्था-स्थाणुः अज-वेणुः वृ-वर्णुः

णुकन् उक वृद्ध्यादि आद्युदात्तः । पच-कादेशे पाकुकः ।

ण्य ण्य वग्रश्लेषात् न णित् । इष अकारस्य ह्रस्वं ष्णिष्यम् ।

त

त त । ली-पुट् ह्रस्वः लिप्तम् (श्लिष्टम्) ।

तकन् तक आद्युदात्तः । इष-इष्टका, अश-अष्टका ।

तन् त आद्युदात्तः । हस-हस्तः, मृ-मर्त्तः, गॄ-गर्त्तः ।

तनन् तन आद्युदात्तः । वी-वेतनम् ।

तश्रन् तश्र आद्युदात्तः । दृण-दृतश्रः (ब्राह्मणः) ।

तश्रसुन् तश्रस् आद्युदात्तः । दृण-दृतश्राः (निग०) ।

ति ति । वि+तस-वितस्तिः सु+अस स्वस्ति स्वरादि सूत्रपाठे स्वस्तीतिनिर्देशात् न भभावः । [ऊर्मिका ।

तिकन् तिक आद्युदात्तः । वृत-वर्तिका । कृत-कित्त्यम-

तु तु । कम-कन्तुः जन-जन्तुः गै-गातुः हि हेतुः ।

तुन् तु आद्युदात्तः । सि-सेतु-ः तन-तन्तुः मन-मन्तुः ।

तृच् तृ समुदायान्तोदात्तः । अद-अत्ता मन्-मन्ता ।

तृन् तृ आद्युदात्तः । शंस-शंस्ता ।

त्नण् त्न वृद्ध्यादि । च्यु-च्यौत्नः । (अथर्वणः, ओषधयश्च)

त्युक् त्यु-गुणाभावादि । मृ-मृत्युः ।

त्र त्र । गु-गोत्रं गोत्रा । वच-वक्त्रं यम-यन्त्रम् ।

त्रन् त्र आद्युदात्तः । हु-होत्रम् या-यात्रा श्रु श्रोत्रम् ।

त्रिन् त्रि आद्युदात्तः । अद-अत्त्रिः ।

त्रिन् त्रिन् आद्युदात्तः निश्चेलुक्तौ न नित् । गद गत्रौ अत्त्रिणौ ।

त्रिप् त्रि-अनुदात्तः । रा-रात्रिः अद-अत्त्रि (रक्षो) ।

त्वन् त्व आद्युदात्तः । दात्वः (दाता) ।

थ

थक् थ गुणाभावादि । पृष-पृष्ठं यू-यूथं गु-गुथम् ।

थन् थ आद्युदात्तः । उष-ओष्ठः कुष-कोष्ठम् गा-गाथा ।

द

द द । घा-घादः (जलकालः घासस्य) ।

दन् द आद्युदात्तः । शप-शब्दः अव-अब्दः ।

ध

धुक् धु गुणाभावादि । सी-सीधु ।

न

न न । धा-धाना (भृष्टयवः) पृ-पर्णम् वस-वस्नः ।

नक् न गुणाभावादि । इण-इनः । सि-सिनः ।

नि नि । वी-नि० वात्स्यं वेणिः । अग्रा-अग्निः ।

नु नु । दा-दानुः भा-भानुः ।

प

प प । पा-पापम् । नी-नेपः नि० नीपः । विष-विष्पम् ।

पास पास । कृ-कर्पासः ।

फ

फक् फ गुणाभावादि । कल-कस्योत्वं गुल्फः गल-गुल्फः ।

भ

भ भ । दृ-दर्भः दल-दल्भः (ऋषिविशेषः) ।

भन् भ आद्युदात्तः । ऋ-अर्भः गॄ-गर्भः ।

म

मक् म गुणाभावादि । इष-इष्मः युध-युध्मः भी-भीमः ।

मदिक् मद् गुणाभावः । यु-युष्मद्-त्वम् । अस-अस्मद्-अहम् सर्व्वनाम ।

मन् म आद्युदात्तः । ऋ-अर्म्मः स्तु-स्तोमः सु-सोमः ।

मनि मन् । सु+शॄ-सुशर्म्मा ।

मनिण् मन् वृद्धिः । अत-आत्मा ।

मनिन् मन् आद्युदात्तः । सो-साम कृ-कर्म्म वृ-वर्म्म ।

मि मि । नी-नेमिः भू-कित् भूमिः ।

मिनि मिन् । हु-होमी ।

मुक मुक । उष-लान्तादेशः गुणाभावः उल्मुकः । (ज्वलदङ्गारम्) ।

य

य य । शल-शल्यम् ।

यक् य गुणाभावः । जन-जन्यं (युद्धम्) जन्या वधूः ।

यत् य स्वरितः । पु-पुक् पुण्यम् धा-नुक् धान्यम् ।

यतुच् यत् समुदायान्तोदात्तः । तन-तन्यतुः ।

युक् यु गुणाभावः । भुज-भुज्युः (भोजनम्) । [जन्युः ।

युच् यु न अनादेशः समुदायान्तोदात्तः । मन-मन्युः जन-

युन् यु-अन आद्युदात्तः । हन-आद्यन्तयोर्घतौ घतनः ।

र

र र । रीङ्-ह्रस्वः पुट् च रिप्रम् (कुत्सितम्) ।

रक् र गुणाभावः । स्फाय-स्फारम् । क्षिप-क्षिप्रम् सृप-सृप्रः ।

रन् र आद्युदात्तः । इदि-इन्द्रः वज-वज्रः । भी-भेरः ।

रु रु । मी-मेरुः पी-पेरुः पा-पारुः । जत-जत्रुः ।

ल

लक् ल कित् । शी-शीलम् ।

व

व व । कृ-कर्वः गॄ-गर्वः शॄ-शर्वः बशादिरित्येके ।

वन् व आद्युदात्तः । इण-एव, स्वरादिः । शी-शेवः ।

वन् वन् न नित्त्वं ज्ञापकात् । ऋ-अर्वा (कुत्सितः) ।

वनिप् वन् अनुदात्तः । ग्ला-ग्लावा ऋ-अर्व्वा (तुरङ्गगर्ह्यप्रयोः) ।

वरट् वर स्त्रियां ङीप् । अश-उपधाया ईत्त्वम् ईश्वरः ।

वलच् वल समुदायान्तोदात्तः । इल-इल्वलः पल-पल्वलः ।

वलञ् वल वृद्धिः । शी-शैवलः । [दन्त्यादित्वात् सैवालश्च ।

वालञ् वाल वृद्धिः आद्युदात्तः । शी-शैवालः । पृषो-

वालन् वाल आद्युदात्तः । शी-शेवालः नि० वस्य पः, शेपालश्च ।

वि वि ज्ञापकदस्य न लोपः । दृ-दर्विः बशादिरित्येके ।

विन् वि-अनुदात्तत्वप्रतिज्ञाभावात् नास्य इदित्त्वं तेन न विलोपः । दृ-दर्विः । बशादिरित्येके ।

वुन् वु अक-आद्युदात्तः । कृ-कारकः कारका ।

श

शक् श वकारप्रश्लेषात् न शित् गुणाभावः । वृ-वृशः ।

शुन् शु आद्युदात्तः । स्पृश-पृभावः पर्शुः (आयुधम्) ।

श्वण् श्व वृद्धिः । स्पृश-पृभावः पार्श्वः ।

ष

षवन् अव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् । प्रथ-संप्रसारणे पृथवी ।

षिवन् इव आद्युदात्तः स्त्रियां ङीष् । प्रथ-सम्प्रसारणे पृथिवी

ष्ट्रन् त्र-आद्युदात्तः । वस-वस्त्रं शस-शस्त्रम् अस-अस्त्रम् स्त्रियां ङीष् । नद्ध्री । [शॄ-शर्व्वरी ।

ष्वरच् वर समुदायान्तोदात्तः स्त्रियां ङीष् । दृ-दर्वरः

स

स स । वृ-वर्षम् । तॄ-तर्षः । वस-वत्सः । हन-हंसः ।

सन् स आद्युदात्तः । अम-अंसः ।

सरन् सर आद्युदात्तः । अश-अक्षरम् । वस-वत्सरः ।

सिकन् सिक आद्युदात्तः । हन-हंसिका (हंसयोषित्) ।

स्मन् स्म आद्युदात्तः । सूच-सूक्ष्मम् ।

स्य स्य । मद-मत्स्यः ।

स्यन् स्य आद्युदात्तः । मद-मत्स्यः ।

इत्युणादिप्रत्ययस्वरूपादिप्रदर्शनम् ।

शब्दविभागनियमादि ।

शब्दास्तावत् चतुर्विधाः रूढयौगिकयोगरूढपारिभाषिकभेदात् । यत्र अवयवशक्तिमनपेक्ष्य समुदायशक्त्या कस्यचिद्विशिष्टार्थस्य बोधः ते रूढाः । यथा आखण्डलमण्डपघटादयः तत्र अवयवार्थाबोधनेनैव समुदायेन विशिष्टार्थस्य बोधनात् ।

द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धरूपावयवार्थयोगेन तत्तद्विशिष्टार्थबोधका यौगिकाः । यथा धनवान् दण्डी रूपवान् रसवान् पाचकः गन्तेत्यादयः । तेषाञ्च धनादिद्रव्यस्य, रूपरसादिगुणस्य, पाकादिक्रियायाश्च संबन्धस्य यथाक्रमं बोधकता । एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तत्तदर्थयोरुपस्थाप्यत्वेन तद्योगरूपसम्बन्धविशिष्टस्य बोधकत्वात् तेषां यौगिकत्वम् । यौगिका अपि कृदन्ततद्धितान्तसमासजभेदात् त्रिविधाः । तत्र पाचकादयः कृदन्ताः, काषायादयः तद्धितान्ताः, राजपुरुषादयः समासजाः । तत्रायं विशेषः कृदन्ताः

क्रियासम्बन्धमात्राभिधायकाः तथा हि पाचक इत्यादौ धातुना पाकस्य, ण्वुलादिना कर्त्रादेर्बोधनात् विशिष्टार्थबोधकत्वेन क्रिया-सम्बन्धबोधकत्वम् ।

तद्धितान्तास्तु द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धाभिधायकाः । तत्र धनवान् दण्डीत्यादौ द्रव्यसम्बन्धस्य, रूपवान् रसवान् ज्ञानवान् इत्यादौ रूपादिगुणसम्बन्धस्य, गतिमान् क्रियावान् स्पन्दनवानित्यादौ च गत्यादिक्रियासम्बन्धस्य मतु-बादिभिर्बोधनात् तथात्वम् । तत्र सम्बन्धाश्च नानाविधाः स्व-स्वामिभावादिरूपाः, तत्तत्स्थलोपात्ततत्तत्क्रियाकारकादिभावादि-रूपाश्च तत्र धनवानित्यादौ स्वस्वामिभावादिः । काषायः लाक्षिक इत्यादौ रञ्जनकर्म्म, शाब्दिक इत्यादौ वेदनकर्म्म, पञ्चगुरित्यादौ क्रयकर्म्म, पथिक इत्यादौ गमनकर्त्ता, इत्येवमादयोऽर्थाः अणादि-प्रत्ययेन बोध्यन्ते ।

समासजा अपि द्रव्यगुणक्रियासम्बन्धबोधकभेदेन प्रथमं त्रिविधाः । तत्रापि द्रव्ययोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोः, गुणयोः, गुणक्रिययोः, क्रिययोश्च सम्बन्धबोधकत्वेन ते पुनः षड्-विधाः । तत्र राजपुरुषः राजधनमित्यादौ द्रव्ययोः, पटरूपं विप्रज्ञानमित्यादौ द्रव्यगुणयोः, रथगतिः, पादक्रियेत्यादौ द्रव्य-क्रिययोः, नीललोहितः कृष्णरक्त इत्यादौ गुणयोः, गतिरोधः, भोजनज्ञानमित्यादौ गुणक्रिययोः, स्नातानुलिप्तः पक्वभुक्त इत्यादौ क्रिययोश्च सम्बन्धस्य साक्षात्, परम्परया वा बोधनात् तथात्वम् ।

तत्र कृतः, तद्धिताः समासाश्च नानाविधाः तेषां स्वरूपभेदाः अर्थविशेषाश्च व्याकरणत एवावगन्तव्याः ।

यत्र अवयवशक्त्या प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरुपस्थापनेन तद्योग-विशिष्टस्य समुदायशक्त्या रूढ्या वृत्त्या कस्यचित् पदार्थस्य बोधनं ते योगरूढाः । यथा पङ्कजमनोजादयः, ते च अवयवशक्त्या उपस्थापितेन पङ्कजनिकर्तृत्वरूपेणार्थेन सहितस्य रूढ्या वृत्त्या पद्मत्वादिविशिष्टस्य बोधनात् योगरूढाः । तेन पङ्कजशब्दा-दितः न कुमुदादीनां बोधः ।

अन्ये तु पङ्कजनिकर्तृत्वरूपार्थस्य कुमुदादिषु सत्त्वेऽपि पङ्कजशब्दप्रयोगे पद्मत्वमुपाधिरिति प्रयोगनियमेन पद्मत्वादिकस्य तत्र उपाधित्वमङ्गीकृत्य न कुमुदादिषु तत्प्रयोगस्तथाच पङ्कजादि-शब्दादीनां यौगिकेष्वेवान्तर्भाव इत्युररीचक्रुः ।

वैयाकरणास्तु समासनिष्पन्नानामपि शब्दानाम्
"समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् ।"
इति पङ्कजशब्दवत् योगरूढत्वमेव स्वीचक्रुः ।

समासानां सम्बन्धवाचकत्वेऽयं विशेषः दिङ्नामविकल्पार्थक-भिन्नबहुव्रीहेर्भेदसम्बन्धवाचकत्वम् । यथा पीताम्बरः बहुधनः इत्यादयः पीताम्बरादिभेदसम्बन्धवाचकाः । दिङ्नामसमासे उत्तरपूर्व्वा पूर्व्वदक्षिणेत्यादौ, द्वित्राः पञ्चषा इत्यादौ विकल्पार्थक-समासे च न भेदसम्बन्धबोधकत्वं किन्तु कर्म्मधारयवत् अभेदसम्बन्ध-बोधकत्वम् बहुव्रीहेरपि भेदसम्बन्धबोधकस्यायं विशेषः, क्वचित् कर्म्मत्वादिकारकसम्बन्धः क्वचिच्च स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः बोध्यते तत्र आरूढवानरादौ कर्म्मत्वादिसम्बन्धस्य पीताम्बरादौ च स्वस्वामि-भावसम्बन्धस्य बोधः । यथा आरूढो वानरो यम् प्राप्तमुदकं यमिति विग्रहे आरूढवानरप्राप्तोदकशब्दौ वानरकर्तृकारोहण-कर्म्मणः उदककर्तृकप्राप्तिकर्म्मणश्च बोधकौ । ऊढम् अनेन रथो येन इति विग्रहे ऊढरथशब्दादेः रथाकर्षणकरणस्य, दृष्टो रथो येनेति विग्रहे दृष्टरथादेश्च रथदर्शनादिकर्त्तुश्च बोधकत्वम् । उपहृतः पशुर्यस्मै इति विग्रहे उपहृतपशुशब्दादेः पशुग्रहण-सम्प्रदानस्य, पतितं पत्रं यस्मादिति विग्रहे पतितपत्रादेः पत्र-पतनापादानस्य, निहितो घटो यत्रेति विग्रहे निहितघटादि-शब्दस्य, घटनिधानाधिकरणस्य च बोधकत्वम् । एवमव्ययीभाव-द्वन्द्वेष्वपि भेदसम्बन्धबोधकत्वमूह्यम् । द्वन्द्वस्य एकक्रियान्वयित्व-रूपसम्बन्धबोधकत्वात् तथात्वं अव्ययीभावस्य तु तथात्वं प्रसिद्धमेव ।

तत्पुरुषेऽपि पूर्व्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे, क्वचिच्च उत्तर-पदार्थस्य पूर्व्वपदार्थे सम्बन्धबोधकता । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजादिपूर्व्वपदार्थस्य उत्तरपदार्थे पुरुषादौ, अर्द्धग्राम इत्यादौ च ग्रामादेरुत्तरपदार्थस्य अर्द्धादिपूर्व्वपदार्थे, सम्बन्धो बोध्यते । स च सम्बन्धः स्वस्वामिभावः कारकरूपश्च । तत्र राजपुरुषादौ स्वस्वामिभावस्य, ग्रामश्रितादौ, श्रयणकर्म्मणः रामकृतमित्यादौ कर्त्तुः अश्वगतमित्यादौ गतिकरणस्य व्याघ्रभीत इत्यादौ भयापा-दानस्य, ग्रामस्थित इत्यादौ स्थित्यधिकरणस्य यथायथं पूर्व्व-पदार्थस्य उत्तरपदार्थेऽन्वयः । द्विगौ, कर्म्मधारये, समानाधि-करणबहुव्रीहेरप्यन्तरपदार्थयोश्चाभेदेनैवान्वयात् कर्म्मधारयस्य द्विगोः समानाधिकरणबहुव्रीहेश्च स्वघटकपदार्थाभेदबोधकत्वमिति विवेकः । उपपदसमासस्य तु तत्पुरुष एवान्तर्भावः, अन्यत् यथासम्भवमूहनीयम् ।

शास्त्रकारसङ्केतविशेषेण तत्तदर्थबोधकाः शब्दाः पारिभाषिकाः । यथा "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म्म," "साधकतमं करणम्" "योगश्चित्त-वृत्तिनिरोध" इत्यादयः । तत्तच्छास्त्रकारैः, कर्म्मशब्दः कर्त्तुरीप्सिततमं, करणशब्दः साधकतमं, योगशब्दः चित्तवृत्तिनिरोधं बोधयत्वितीच्छा-विशेषरूपपरिभाषात्मकसङ्केतेन तत्तदर्थानां बोधनात् तथात्वम् ।

परिभाषायाश्च आधुनिकसङ्केतत्वेन सादित्वात् अनादि-सङ्केतवतो रूढाद्भेदः ।

तेषां सङ्केतविशेषकरणञ्च तत्तच्छास्त्रेषु तत्तच्छब्देन तत्र तत्र पारिभाषिकार्थानामेव ग्रहणार्थम् । अत एव "कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्य्यसंप्रत्ययः" इति परिभाषया कृत्रिम सङ्केतवत एव ग्रहणमुक्तम् तेन "कर्म्मण्यण्" "कर्म्मणि द्वितीया" इत्यादौ स्वशास्त्रे पारिभाषिकार्थानामेव कर्म्मादीनां ग्रहणं न तु "कर्म्म क्रिया" इति कोषोक्तक्रियादीनां ग्रहणम् ।

केचित्तु सङ्केतवत्त्वसाम्यात् पारिभाषिकस्य रूढ़ेष्वेवान्तर्भावमिच्छन्ति ।

शक्तिश्च अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इत्याकारेच्छा । सा च सम्प्रदायप्रवर्त्तकस्य ईश्वरस्य तत्स्थानापन्नत्वेन कल्पितस्य तथाविधस्य अपरस्य वेत्य न्यदेतत् । तया च सम्प्रदायप्रवर्त्तकस्य इदानीमसुलभतया कस्य शब्दस्य कोऽर्थः? इति जिज्ञासायां पूर्व्वपूर्व्वसम्प्रदायानुसारेण आप्तप्रायै अमरादिभिः स्वस्वकोषेषु, बाहुल्येन रूढ़ानां, केषाञ्चिच्च यौगिकानां शब्दानाम्, पाणिन्यादिभिश्च सूत्रपाठादिषु बाहुल्येन यौगिकानां, केषाञ्चिच्च रूढ़ानामर्थविशेषा दर्शिताः । अत एवोक्तम्

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषात् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा ॥ इति

अमरकोषादिषु च एकैकग्रन्थेषु सर्व्वशब्दानामनुक्तेः यावत् कोषज्ञानस्य इदानीन्तनैरशक्यतया तेषामसुलभतया च, यौगिकशब्दज्ञानोपयोगिनश्च पाणिन्यागमस्य प्रायशः दुर्बोधतया तत्तद्ग्रन्थानां च एकैकपुरुषेण बहुकालसाध्यपाठतया, पठितानामपि सदा स्फुरणाभावेन, तत्तद्ग्रन्थानाञ्च सुपरिपाटीकत्वाभावेन कथङ्कारं सर्व्वशब्दार्थज्ञानम् सुकरं भवेत् इत्यतः वेदपुराणेतिहासतन्त्रशास्त्रदर्शनशास्त्रज्योतिषनीतिशास्त्रवैद्यकव्याकरणादिशास्त्रेषु प्रयुक्तशब्दानां तत्र तत्र पारिभाषिकशब्दानाञ्च अर्थज्ञानाय नाना कोषादिभ्यः शब्दानां सङ्कलनेन सुपरिपाटीकतया एतद्रचनायामस्माभिः प्रवृत्तम् ।

यानि यानि च शास्त्राण्यालोच्य तत्तदर्थविशेषावधारणं कृतम् उदाहरणतया च तत्तन्नामान्यत्र तत्तच्छब्दार्थदर्शनावसरे प्रदर्शयिष्यन्ते प्रदर्शयिष्यन्ते चात्र तेषां ग्रन्थानां समष्टीकृत्य नामानि ।

यौगिकशब्दानामपि अनन्तभेदतया दिङ्मात्रतयाऽत्र प्रदर्शनं कृतम् अन्यथा एकैकधातोः एकैकप्रत्ययान्ततया शब्दभेदकल्पनेऽनन्तशब्दाः स्युस्तत्कथने च वृथा ग्रन्थबाहुल्यमात्रसम्पादनमभिमतप्रयोजनञ्च । अत एवोक्तम्

वृहस्पतिर्दिव्यं वर्षशतमिन्द्राय शब्दपारायणं
जगौ नैवान्तं जगामेति ।

यथा च प्रतिपदशब्दार्थकथनापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययविभागेन शब्दसाधुतासम्बोधनाय लघूपायतया व्याकरणमारब्धं तन्त्रकारैः । तच्च तत एवागन्तव्यम् । किन्तु पाणिन्यागमानामिदानीम् असुलभतया बहूनाञ्च तदज्ञानेन तेषां बोधनार्थं ततः सारमाकृष्य अपेक्षितयौगिकशब्दानामर्थविशेषोऽत्राभिधास्यते ।

किञ्च यावन्तः शब्दास्तावन्त एव नञ्योगेन शब्दाः स्युरिति नञ्योगेन शब्दबाहुल्यसम्पादनमकिञ्चित्करमेवेति नञ्युक्तशब्दा अस्माभिः आधुनिककोषकृद्भिरिव नादृताः किन्तु यत्र यत्र अर्थविशेषः यथा असुरः अब्राह्मण इत्यादिषु तएव संग्रहीष्यन्ते ।

अपरञ्च यौगिकशब्दानां पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन नानारूपता स्यात् तेषां प्रत्येकं ग्रहणे च वृथानन्तभेदकल्पनेन ग्रन्थबाहुल्यमात्रसम्पादनं अर्व्वाचीनानामिव वृथा स्यात् न च तत्र प्रयोजनाधिक्यमित्यतः प्रथमं कश्चित् नियमविशेषोऽभिधीयते यद्बलात् पूर्व्वोत्तरपदपरिवर्त्तनेन तत्तत्समानार्थकशब्दार्थग्रहः सुकरो भवेत् ।

नियमो यथा

स्वत्वविशिष्टपूर्व्वपदात्, पाल, धर, भुग्, धारिन् भृत्, पति, नेतृशब्दास्तत्समानार्थकशब्दा मतुबादयश्च यदा प्रयुज्यन्ते तदा तत्स्वामी बोध्यते । यथा भूपालः भूधरः भूभुक् भूधारी भूभृत् भूपतिः भूनेता इत्यादयः, भूमान् इत्यादयश्च भूमिपतिवाचकाः अत्र समानार्थकशब्दैः पूर्व्वपदपरिवर्त्तने उत्तरपदपरिवर्त्तने च स एवार्थोऽभिधीयते । यथा भूमिपालः भूमिरक्षकः इत्यादिषु ।

जन्यवाचकपूर्व्वपदात् कृत्-कर्तृ सृज्-सृट्-स्रष्टृ-विधातृ कारक-प्रभृतिशब्दास्तत्पर्य्यायशब्दाश्च प्रयुक्ताः तज्जनकबोधकाः । यथा विश्वकृत् विश्वकर्त्ता विश्वसृक् विश्वसृट् विश्वस्रष्टा विश्वविधाता विश्वकारकइत्यादयः सर्व्वकृत् सर्व्वकर्त्त्रित्यादयश्च चतुर्मुखस्य वाचकाः ।

जनकवाचकपूर्व्वपदात्, योनि, ज, रुह, जन्मन्, भू, भव इत्यादयस्तत्पर्य्यायाश्च तज्जन्यबोधकाः । यथा भूमियोनिः भूमिजः भूमिरुहः भूमिजन्मा भूमिभूः भूमिभवः इत्यादयः क्ष्मायोनिः क्ष्माज इत्यादयश्च । तथा अपत्यभवाद्यर्थे अणादयश्च जन्यवाचकाः । यथा भौमः माहेयः इत्यादयः ।

धार्य्यशस्त्रादिवाचकपूर्व्वपदात्, पाणयङ्कमौलि, भूषण, भृच्छालिन् शेखर, धर्तृ, धारकप्रभृतयः तत्पर्य्यायशब्दाः मत्वर्थीयप्रत्ययाश्च तद्धारकवाचकाः । यथा शूलपाणिः शूलाङ्कः चन्द्रमौलिः चन्द्रभूषणः शूलभृत् शूलशाली चन्द्रशेखरः शूली शूलवान् इत्यादयः । इयांस्तु विशेषः । यत्र यत्रावयवे धार्य्यत्वं प्रतीयते तत्तद्वाचकशब्दा एव उत्तरपदे निवेशनीयाः । यथा शूलहस्तः चन्द्रमस्तक इत्यादि ।

भोज्यवाचकपूर्व्वपदात् अश, भुग्, व्रत, लिट्, पायिन्, प,

अश, अशनादयः उत्तरपदस्थाः तद्भक्षकवाचकाः। यथा मध्वन्नः मधुभुक् मधुव्रतः मधुलिट् मधुपायी मधुपः मध्वशः मध्वशन इत्यादयः पूर्व्वोत्तरशब्दपरिवर्त्तनेन तत्पर्य्यायशब्दाश्च भ्रमरवाचकाः।

पतिवाचकात् कान्ता प्रिया, वधू प्रणयिनी इत्यादयः उत्तरपदस्थाः तद्भार्य्यावाचकाः। यथा हरकान्ता हरप्रिया हरवधूः हरप्रणयिनी इत्यादयः पूर्व्वोत्तरशब्दपरिवर्त्तने तत्तत्पर्य्यायशब्दाश्च दुर्गावाचकाः।

भार्य्यावाचकात् वर, रमण, प्रणयिन्, प्रिय, प्रभु, नाथादयः उत्तरपदस्थाः तत्पतिवाचकाः। यथा रमावरः रमारमणः रमाप्रणयी रमाप्रियः रमाप्रभुः रमानाथ इत्यादयः कमलावरादयश्च विष्णुवाचकाः।

सखिवाचकपूर्व्वपदात् सखिवाचकाः शब्दाः सख्युत्तरवाचकाः यथा शिवसखः शिवसुहृत् शिवमित्रम् इत्यादयः कुबेरवाचकाः।

वाहनमस्तुपूर्व्वपदात् गामिन्—यानासनप्रभृतयः शब्दाः तद्वाहबोधकाः। यथा वृषगामी वृषयानः वृषासन इत्यादयः।

जन्मनिमित्तसम्बन्धविशिष्टपूर्व्वपदात् स्वस्रादयः, दुहित्रादयः, आत्मजादयः, अग्रजादयः, अवरजादयश्च तत्तत्सम्बन्धवाचकाः। यथा शमनस्वसा शमनभगिनी शमनसहोदरेत्यादयः एकसूर्य्यतोजन्मवत्त्वेन यमुनाबोधकाः। सूर्य्यदुहिता सूर्य्यनन्दिनी सूर्य्यतनया सूर्य्यपुत्रीत्यादयः तज्जन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमुनाबोधकाः। शिवतनयः शिवपुत्रः शिवात्मज इत्यादयः शिवतो जन्मवत्कार्त्तिकेयादिवाचकाः। यमुनाग्रजः यमुनाभ्राता यमुनासहोदर इत्यादयः यमुनासमानजन्मसम्बन्धवत्त्वेन यमबोधकाः। रामानुजः रामावरज इत्यादयः रामपश्चाज्जन्मभाग्वासुदेववाचकाः।

आश्रयवाचकपूर्व्वपदात् शय, वासिन्, सद्मन्, श्रित, सद्, स्थितादिशब्दाः तदाश्रितवाचकाः। यथा भूमिशयः भूमिवासी भूमिसद्मा भूमिश्रितः भूमिसद् भूमिस्थितः इत्यादयः।

वध्यवाचकपूर्व्वपदात् भिद् द्वेषिन् छिद् धग् जिद् घातिन् भुग् रिपु ध्वंसिन् शासनादयः अन्तकदमनदर्पहन् मथनादयश्च तद्घातकवाचकाः। यथा कामभित् कामद्वेषी कामच्छित् कामधक् कामजित् कामघाती कामभुक् कामरिपुः कामध्वंसी कामशासनः इत्यादयः। एवं कामान्तकः कामदमनः कामदर्पहा काममथन इत्यादयः शिववाचकाः।

अग्रे च प्रायशोऽतिदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थवाचित्वं यथावसरं दर्शयिष्यते दिङ्मात्रमिहोदाहरणमुक्तम्।

एतदुक्तप्रकारेण पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवर्त्तनेन बहवः शब्दास्तत्तदर्थवाचका भवन्ति। तत्राप्ययं विशेषः। वृषादेर्वाहनत्वविवक्षायां वृषवाहनादयः प्रयोज्याः, स्वत्वविवक्षायां वृषपतिः वृषस्वामी वृषवान् इत्यादयः, चिह्नत्वविवक्षायां वृषाङ्कः वृषलाञ्छन इत्यादयः। अंशादेर्धार्य्यत्वविवक्षायाम् अंशुमाली अंशुभृत् अंशुधर इत्यादयः, स्वत्वविवक्षायाम् अंशुपतिः अंशुमानित्यादयः। सर्पादेर्बध्यत्वविवक्षायां सर्परिपुः सर्पारिः सर्पहा इत्यादयः। भक्ष्यत्वविवक्षायां सर्पभुक् सर्पभोजनः सर्पाशन इत्यादयः यथायथं प्रयोज्याः।

द्रव्यजातिवाचकशब्दा अपि चिह्नत्वविवक्षायां तच्चिह्नितवस्तुनो वाचका भवन्ति। यथा अगस्तिचिह्ना दक्षिणाशा, मकरचिह्नः कामः इत्यादयः।

अयुग्मायुग्विषमादिशब्दाः पूर्व्वपदस्थाः त्रिपञ्चसप्तादिवाचकाः। यथा अयुग्मनेत्रः अयुङ्नेत्रः विषमनेत्र इत्यादयः त्रिनेत्रवाचकाः। अयुग्मबाणः अयुग्बाणः विषमबाणः इत्यादयः पञ्चबाणवाचकाः। अयुग्मच्छदः अयुक्छदः विषमच्छद इत्यादयः सप्तच्छदवाचकाः।

अथ पूर्व्वोत्तरपदयोः परिवृत्तिसहत्वासहत्वनियमः।

तत्र भूभृदादिशब्देषु उभयपदयोः परिवृत्तिसहत्वम्। यथा भूभृत् भूमिभृत् क्ष्माभृत् भूधरः भूमिधरः क्ष्माधरः क्ष्मापाल इत्यादयः।

वारिधिप्रभृतिशब्देषु पूर्व्वपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वं नोत्तरपदस्य। यथा वारिधिः जलधिः तोयधिः वार्धिः पयोधिः। किन्तूत्तरपदस्य तदन्ततया उपसर्गमात्रेणैव व्यवधानमात्रम्। यथा वारिधिः वारिनिधिः पयोधिः पयोनिधिः जलधिः जलनिधिः इत्यादयः इयांस्तु विशेषः यादृशोपसर्गशब्दपूर्व्वपदस्य प्रयोगोऽस्ति तादृशपूर्व्वकस्यैव न तु सर्व्वोपसर्गपूर्व्वकाणाम्।

वाड़वाग्न्यादिषु उत्तरपदस्यैव परिवृत्तिसहत्वम्। यथा वाड़वाग्निः वाड़वानलः वाड़वादहन इत्यादयः। इत्थंभूताः सर्व्वेऽपि शब्दाः यौगिका एव।

गीर्व्वाणादिषु उभयोः पदयोर्न परिवृत्तिसहत्वमिति तेषां योगरूढत्वमेव।

नञ्पूर्व्वपदा इतरोत्तरपदाश्च गुणवाचकशब्दाः विरोध्यर्थवाचकाः। यथा असितः अशुक्लः इत्यादयः, एवं सितेतरः शुक्लेतरः इत्यादयः, शुक्लत्वविरोधिकृष्णत्ववाचकाः एवं अनुष्ण उष्णेतरः इत्यादयः उष्णविरोधिशीतस्पर्शबोधकाः सुखेतरत् असुखमित्यादयः सुखविरोधिदुःखवाचकाः एवम् अपुण्यम् पुण्येतरदित्यादयः पुण्यविरोधिपापबोधकाः।

इत्थं नियमावली ज्ञानसौकर्य्यार्थमादौ प्रदर्शिता एतदनुसन्धानेन अत्रानुक्ता अतिदिष्टतया तत्तदवसरे उक्तप्रायाश्च शब्दा यथायथम् ऊहनीयाः ।

गुणवाचकशब्दमध्ये शुक्लादिरूप-मधुरादिरस-खरादिस्पर्श-शीघ्रादिवेग—वाचकशब्देभ्यः यथाप्राप्तं विहितमत्वर्थीयस्य तद्धितस्य लुकि व्यक्तेः (विशेष्यस्य) लिङ्गानुसारित्वम् तथा च शुक्लादयः रूपवाचकाः शब्दा गुणपरत्वे पुंलिङ्गाः तदुत्तरात् मत्वर्थप्रत्ययस्य लुका गुणवत्परत्वे विशेष्यलिङ्गाः । यथा गुणे शुक्लः नीलः पीतः रक्त इत्यादि गुणिनि शुक्लः पटः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रम् एवं नीलः नीला नीलं पीतः पीता पीतमित्यादि । एवं स्पर्शविशेषे खरादयः क्लीवलिङ्गाः तद्वति त्रिलिङ्गाः । यथा खरं तिग्मं तीक्ष्णमित्यादि तद्वति खरः किरणः खरा दीधितिः खरं तेज इत्यादि । एवं स्पर्शे शीतं शीतलं शिशिरमित्यादि तद्वति शीतश्चन्द्रः शीता हिमानी शीतं जलमित्यादि । तथा वेगे शीघ्रं त्वरितमित्यादि वेगवति शीघ्रोऽश्वः शीघ्रा वडवा शीघ्रं यानमित्यादि । एवं रसे मधुरः कटुः अम्ल इत्यादि तद्वति मधुरो गुड़ः मधुरा द्राक्षा मधुरं क्षौद्रमित्यादि एवं कटुः कट्वी कटु इत्यादयः बोध्याः ।

स्त्रीपुंसवाचकशब्दा अपि अल्पत्वविवक्षायां स्त्रीलिङ्गाः स्युः । यथा घटी पटीत्यादयः स्वल्पघटादिवाचकाः ।

बहुभिः कोषकारैः शब्दानां लिङ्गानुशासनम् कृतं तदनुसारेण प्रायेणास्माभिस्तत्तच्छब्दप्रदर्शनसमये लिङ्गान्युक्तानि किन्तु तानि अमूलकानि समूलकानि वा तत्प्रदर्शनाय प्रथमतः पाणिनीयलिङ्गानुशासनसूत्राणि प्रदर्शितानि तानि च समालोक्य तत्तत्कोषोक्तलिङ्गानां प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे सुधीभिर्विवेचनीये इति दिक् ।

अथ शब्दव्युत्पत्तिदर्शने कारणादि ।

धातुपाठ-गणपाठ-संयुतं
सूत्रपाठमखिलं सवार्त्तिकम् ।
भाष्यमस्य सरहस्यमर्थतो
ये विदन्ति खलु केऽपि ते विदः ॥ १ ॥

उत्तरङ्गो महानक्रवक्रोक्तिचक्रभीषणः ।
शब्दसिन्धुः सुदुर्गम्भो दुस्तरोऽकृतबुद्धिभिः ॥ २ ॥

येषां सद्गुरुकर्णधारभजनं प्रज्ञावहित्रागमो-
ऽभ्यासश्चानुगुणो मरुत् प्रतिदिनं शब्दागमाम्भोनिधौ ।
पारं यत्नवशादवाप्य नितरां रत्नानि लभ्यानि तै-
र्दूरात् तीरगतैस्तु दर्शनभिया सीदद्भिराप्यानि किम् ?॥३

भाष्याद्यागमवारिधौ गुरुहरिप्रोत्साहनाशालिभिः
प्रज्ञावासुकिरज्जुकर्षणयुजा यत्नौघमन्थाद्रिणा ।
उत्साहैर्गुरुकैयटादिवचनैरालोड़िते तत्सुधाम्
व्युत्पत्तिं सुमनोभिरेव सुतरां चित्ते परं निर्वृतम् ॥४॥

नो चक्षुषापि कलिता किल कौमुदी यै-
र्भाष्यादिदीपनिवहोऽधिगतो न वा यैः ।
येषाञ्च पाणिनिमतार्कसमागमो नो
तेषां तमःप्रचय एव न चास्य शान्तिः ॥ ५ ॥

यैर्वीक्षिता नोज्ज्वलदत्तवृत्ति-
र्नो काशिकावृत्तिरथाध्यगामि ।
नालोकिता यैर्गणरत्नवृत्ति-
स्तेषां तमःशान्तिरुदेति कस्मात् ? ॥ ६ ॥

पाणिन्यागमसूर्येण शब्दाकाशो विकाश्यते
न तु खद्योतमालेन स्वल्पव्याकरणादिना ॥७॥

कल्पद्रुमात् फलचयो यदि सौरभं वा
लभ्येत वाञ्छितमथार्थकदम्बकं वा ।
शब्दानुशासनमृते न तदंशबोध-
स्तत्रापि पाणिनिमतन्नतु भिन्नशास्त्रम् ॥ ८ ॥

भाष्याद्यागमनामगन्धमपि ये नाघ्रातवन्तो मनाक्
ते व्युत्पत्तिनिदर्शने यदि रताः किन्नाम ? चित्रं ततः ।

आस्तां तत्र कुमारभाववशतः प्रौढ्या प्रवृत्तिर्हठात्
दौर्भाग्यं बत वङ्गभूमिवसतेस्तत्रादरो यन्मनाक् ॥ ९ ॥
कथञ्चित् मुग्धबोधस्य पाठमात्रमदोद्धतैः ।
काव्यमात्रसमालोकात् व्युत्पत्तेर्दर्शनं कथम्? ॥१०॥
उक्तशास्त्रैकशरणाः सूरिसौरभलोभतः ।
कुमाराश्चेत् प्रवर्त्तेरन् प्रवर्त्तन्तां हठान्विताः ॥
तद्वाक्यश्वादरवतः शोचनीया परं जनाः ।
दौर्भाग्यात् बत वङ्गानां बालवाक्ये समादरः ॥११॥

अत एव प्राचीनैरुक्तम्—

“अद्यत्र भाष्यकारस्य कुशाग्रीयधियाबभौ
नैव शब्दाम्बुधेः पारं किमन्ये जड़बुद्धयः” ॥ इति ।
पदवाक्यप्रमाणज्ञा ये रायमुकुटादयः ।
प्रमत्तास्तेऽपि यत्रासन् बालास्तत्रालमद्भुतम् ॥१२॥
अहोचित्रमहोचित्रमहोचित्रमहोदयः ।
पाणिन्याद्यनभिज्ञैर्यैत् व्युत्पत्तीनां प्रदर्शनम् ॥१३॥
कुष्माण्डमात्रसुबालानां महाहिखेलनं यथा ।
अज्ञातशास्त्रतत्त्वानां शब्दव्युत्पादनं तथा ॥ १४ ॥
कोषालोकादर्थजातं काव्यालोकादुदाहृतीः ।
दर्शयेयुः कुमाराश्चेत् न च तत्र क्षतिर्मनाक् ॥१५॥
शास्त्रे व्युत्पादिताः शब्दा अन्यथा दर्शिता यदि ।
विश्वासात् खलु तद्वाक्येष्वन्येषां महती क्षतिः ॥१६॥
समीक्ष्यकारिणो ये तु लज्जाभीतिसमन्विताः ।
यथाज्ञानं प्रवर्त्तन्ते नाज्ञातविषये क्वचित् ॥ १७ ॥
कल्पद्रुमादिकर्त्तारः स्वज्ञानाद्यनुसारतः ।
शब्दार्थदर्शने रक्ता न तु व्युत्पत्तिदर्शने ॥ १८ ॥
येषां चित्ते भृशं लज्जा ह्रासभीतिश्च वर्त्तते ।
न ते तथा प्रवर्त्तन्ते प्रवृत्ता बालका यथा ॥ १९ ॥
पाणिन्याद्यनुसारेण शब्दसाधनतत्पराः ।
भवेयुश्चेत् तदा लोके शोभन्ते नान्यथा क्वचित् ॥२०॥
यदि बालाशने चित्ते न मनाग्जायते घृणा ।
तदान्यक्षुण्णमार्गेण धावनं परिशोभते ॥ २१ ॥
स्वयमज्ञाततत्त्वानामन्यक्षुण्णपथश्रिताम् ।
लेशतोऽतिक्रमः क्वापि क्षमाय पतनाय च ॥ २२ ॥
परोत्कीर्णपथक्रान्त्या भ्रान्तानां दूरपातनात् ।
मूलचर्चातरुच्छायाराहित्यात् निर्वृतिः कुतः? ॥२३॥
अन्धानामिव मार्गयानविषये येषां परोक्तं परं
मूलं, ते खलु मार्गदर्शनविधावन्यस्य शक्ताः किम्? ।
येषां तद्वचने समादरवशात् कोऽपि लब्धाधमा
जाता अन्धतमास्ततोऽद्य वसुधा प्रायान्धतामेष्यति ॥२४॥
यस्मिन् रुचिर्भवेत् यस्य स तत्रैव प्रवर्त्तताम् ।
निरङ्कुशरुचिर्लोको न वाग्वशो हि कस्यचित् ॥२५॥

परिशेषे इदमपि स्मार्य्यते—

“प्रायः शास्त्रमधीते कश्चन तनुते निबन्धमपरश्च ।
अस्य तु किमपि रहस्यं केचन विज्ञातुमीशते सुधियः”
अनेके चेत् कोषकाराः स्वस्वबुद्धिप्रभावतः ।
चक्रुः कोषानपि तथा गतार्थो न मम श्रमः ॥२६॥

तत्रेदं प्राचीनपद्यं स्मार्य्यते—

“परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृदयधुरीणाः कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संचारं विदधति पयोधेः पुनरमी
किमेतेनायासो भवति? विफलो मन्दरगिरेः” ॥
भाष्याद्याशयबोधनैकसरणिं वाक्यप्रदीपं महद्
दृष्ट्वोद्द्योतसमन्वितं सुविपुलं भाष्यप्रदीपं तथा ।
पाणिन्युक्तशाकटायनकृते वृत्त्यान्विते वार्त्तिकं
पर्य्यालोच्य समादरादिह मया व्युत्पत्तिरादर्शिता ॥२७
रूढ़ानामपि रूपसाधनकृत कोषादिटीका मया
बह्वीर्दृष्टवता समाहृतवता तासाञ्च सारः परम् ।
लोकानां हितकाम्ययैव रचितो ग्रन्थः श्रमात् सुक्रमो
विद्वांसोऽस्य विलोकने यदि रताः स्यान्मे श्रमः सार्थकः ॥२८
जिज्ञासूनां बोधनार्थं सम्यग्व्युत्पत्तिसंयुतम् ।
नानाशब्दान् समाहृत्य वाचस्पत्यं मया कृतम् ॥ ३० ॥
सुगमं सुक्रमं वेद—लोकशब्दार्थबोधकम् ।
वाचस्पत्यमदो वीक्ष्य वाचस्पत्यमवाप्यताम् ॥ ३१ ॥

वाचस्पत्यम्।

अ

अ पु० अवति रक्षति अतति सातत्येन तिष्ठतीति वा अव-अत-वा ड। विष्णौ "अकारोविष्णुरुद्दिष्टउकारस्तु महेश्वरः। मकारस्तु स्मृतोब्रह्मा प्रणवस्तु त्रयात्मक" इति। अस्य (विष्णोः) अपत्यम् अत इञ् इः (कामः) अस्य (विष्णोः) पत्नी ङीप् ई (लक्ष्मी)।

अ अव्य० अव-प्रीणनादौ ड स्वरादिपाठादव्ययत्वम्। अभावे, प्रतिषेधे स्वल्पेऽर्थे अनुकम्पायां, सम्बोधने, अ अनन्त!। अधिक्षेपे, अ पचसि त्वं जाल्म!। "उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्चेति" स्वरादिगणसूत्रे अ इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहृतं मनोरमायाञ्च अ संबोधने अधिक्षेपे निषेधे चेति व्याख्यातम्। "अभावे नह्यनोन" इत्यमरटीकायां नञादेशोऽयमित्युक्तम्। स च आदेशः नखनमुच्यादिभिन्नशब्दघटके उत्तरपदस्थे हलादौ शब्दे परे भवति। स तु नञर्थे एव स्थानितुल्यार्थकत्वादादेशस्य। नञर्थाश्च

> तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
>
> अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥

इत्युक्तेः षड्विधाः। तत्र अब्राह्मणइत्यादौ ब्राह्मणसादृश्यवत्त्वेन क्षत्रियादीनां बोधकता, अघटमित्यादौ घटाभावस्य, अपटइत्यादौ पटभिन्नस्य, अनुदरा कन्येत्यादौ अल्पोदरत्वस्य, अपशवो वै अन्ये गोऽश्वेभ्यइत्यादौ गवाश्वभिन्नपशूनामप्राशस्त्यस्य, असुरः असितइत्यादौ च सुरसित विरोधस्य बोधकता। तत्रायं विशेषः नञः सर्वत्र अभावे भेदे च शक्तिः सादृश्यादौ तु निरूढलक्षणा। तत्र अघटमित्यादौ अव्ययीभावे, अधन इत्यादौ बहुव्रीहौ भाव कृदन्तोत्तरपदके "अभेदः अज्ञानमित्यादौ" नञ्तत्पुरुषे च अभावबोधकता। भावकृदन्तभिन्नोत्तरपदनञ्तत्पुरुषे तु अघट इत्यादौ भिन्नत्वबोधकतेति। एतदे बोध्यम्। समासे हलादौ उत्तरपदे नञः स्थाने अ इत्यादेशविधानेन समासएवास्य नञर्थकस्य अइत्यस्य प्रयोगः नान्यथा, सम्बोधनाद्यर्थकस्य तु पृथक्प्रयोगः किन्तु "नञोनलोपस्तिङि क्षेपे" इति वार्त्तिकेन तिङन्तपदे परेऽपि नञादेशस्य विधानात् तस्यैव पृथक्प्रयोगः। अधिकं नञ्शब्दार्थावसरे वक्ष्यते। अजीवनिरित्यादौ अधिक्षेपार्थकता अजस्रमित्यादौ उप० स०। तस्य च क्रियायोगात् प्रतिषेधार्थकता।

अऋणिन् त्रि० न ऋणी नञ् त० ऋकारस्यात्र हल्त्वाभ्युपगमात् न नुट् नलोपसमासः। ऋणिभिन्ने, ऋणशून्ये,।

> दिवसस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः।
>
> अऋणी चाप्रवासी च स वारिचर! मोदते इति भारतम्

हल्त्वानाश्रयणे नुटि अनृणीत्यपि तत्रैवार्थे।

अंश विभाजने अद०चु०उभ०। अंशयति ते आंशिशत् त। अङ्कापयतीतिवत् आपुकि अंशापयतीत्येके। अच् अंशः उ-अंशुः णिनि अंशी क्त अंशितः।

अंश पु० अंश-भावेऽच्। विभागे "सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते। सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृदिति स्मृतिः। कर्म्मणि अच्। विभाज्ये "द्वावंशौ प्रतिपद्येत विभजन्नात्मनः पितेति" "द्व्यंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति" च स्मृतिः। संख्यासूचकाङ्कविभाज्ये तथाङ्के, च "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविति" अंशाहतिश्छेदवधेन भक्तेति" भजेच्छिदोऽशैरथ तैर्विमिश्रैरिति च लीला०। करणे अच्। अवयवे "अंशुरंशुष्टे देव! सोमाप्यायतामिति" यजु०। अंशुरंशुः सर्व्वोऽप्यवयव इति वेददीपः। "अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावं प्रति स्वपात्मतेति" वेदान्तपरि०। "अंशो नानाव्यपदेशादिति" शारीरक सूत्रम्, जीवस्य निरवयवब्रह्मावयवत्वाभावमाशङ्क्य भाष्यकृता अंश इवेति व्याख्यातम्। तत्समानार्थकं "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन" इति गीतावाक्यम्। "चतुर्द्दश्यष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुरिति, स्मृतिः। विशेषावयवे, राशिचक्रस्य षष्ट्युत्तरशततमधा विभाजके भागे, राशेस्त्रिंशद्भा

विभाजके अवयवे, "अक्षस्यांशाः समाख्याताः षष्ट्युत्तरशतत्रयमिति "क्षेत्रं होरा च द्रेक्काणं नवांशो द्वादशांशकः। त्रिंशांशश्चेति विज्ञेयः षड्वर्ग" इति च ज्योतिषम् नवमितोऽंशः (राशेस्त्रिंशभागः) नवांशः एवं द्वादशांशादयः। स च अंशः षष्टिकलात्मकः कला तु षष्टिविकलात्मिका। नवभिर्विभक्ते राशेः त्रिंशात्मके नवांशे च। "द्विभर्त्तृका मेषनवांशके स्यात्" इत्युपक्रम्य "निःस्वा मृगांशे" इति, "त्रिगुणा घटांशे" इति च व्यवहारचमत्कारः। ६, १, २०३ पा० सू० वृषादिषु पाठात् अस्य आद्युदात्तत्वम्।

अंशक त्रि० अंश-ण्वुल्। विभाजके। स्त्रियाम् अंशिका। ज्ञातौ दायादे पु०। अंश+स्वार्थे कन्। अंशशब्दार्थे "त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग" इत्यभिधीयते इति ज्योतिषम् नवमिते राशित्रिंशभागात्मके नवांशे, "द्विभर्त्तृका मेषनवांशके स्यात् इत्युपक्रम्य" "वृषांशके सा पशुशीलयुक्तेति" सिंहांशके सा पितृवाससंस्थितेति, च ज्यो०। सौरदिने न०।

अंशल त्रि० अंश+बलोपाधिके मत्वर्थे लच्। बलवति। अंशं लाति ला+क। अंशग्राहके त्रि०।

अंशसवर्णन न० समानो वर्णः योगवियोगयोग्यता सवर्णः ततः करणार्थे णिचि भावे ल्युट् सवर्णनम् अंशयोः अतुल्यच्छेदयोः राश्योः समच्छेदकरणम् ६त०। लीलावत्युक्ते अतुल्यच्छेदराश्योः योगवियोगयोग्यतासम्पादके समच्छेदसाधने क्रियाविशेषे, तत्रादावंशसवर्णनमित्युक्तमत्र "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवमिति लीलावत्यामुक्तम्।

अंशहर त्रि० अंशं हरति हृ-अच्। अंशहारके "ह्रंशहरोऽर्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेति" स्मृतिः। अनुद्यमने एव हृञोऽच् इति नियमात् अन्यत्र अण्। भारहारः।

अंशावतरण न० ६ त०। भारते आ०प०६४अ० उक्ते देवानां स्वस्वभागविशेषेण वासुदेवादिरूपेण पृथिव्यामाविर्भावेन नरदेहपरिग्रहरूपे अवतरणे।

अंशिन् त्रि० अंश-णिनि। अंशकारके "पुनर्विभागकरणे सर्वे वा स्युः समांशिन" इति स्मृतिः अंश+मत्वर्थे इनि। अवयविनि। "अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावं प्रति कृशात्मतेति" वेदान्तपरिभाषा।

अंशु पु० अंश-मृग० कु। किरणे सूत्रे सूक्ष्मांशे प्रकाशे प्रभायां वेगे च "अंशवोऽत्र पतिता रवेः किम्"? इत्युद्भटः "सूर्य्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दमिति" कुमा०। तत्र स्वपरप्रकाशकस्य तेजःपदार्थस्य समन्तात् प्रसृतः स्पर्शयोग्यः किञ्चिन्निविडः सूक्ष्मांशविशेषः किरणः, स च प्रायशः सूर्य्यस्य, तस्य तेजसा प्रदीप्तचन्द्रादेश्च। तदपेक्षया अल्पस्थानप्रसारी किञ्चिद्विरलः स्पर्शायोग्यः तेजःसूक्ष्मांशः प्रभा, सा च रत्नादिस्तुनः। चन्द्रादेस्तु अन्यापेक्षयाऽधिकप्रसृतत्वात् किरणसम्भवः अतएव तत्र शीतांशुः सितकिरण इत्यादिप्रयोगः। स्पर्शयोग्यः तेजःपदार्थस्य किरणादपि निविडः सूक्ष्मांशः आतपः, किरणापेक्षया अतिविरलप्रसारी स्पर्शायोग्यः परप्रकाशसाधनमात्रसूक्ष्मांशविशेषः आलोकः। प्रभायाम् आलोके वा न स्पर्शोऽनुभूयते। तत्र अंशुशब्दस्य किरणवाचित्वे सहस्रांशुः उष्णांशुः शीतांशुरित्यादयः। प्रभापरत्वे रत्नांशुः नखांशुरित्यादयः। "अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणक्षतोज्ज्वलाङ्गुष्ठनखांशुभिन्नयेति" "द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिरिति" च माघः। सूत्रांशपरत्वे अंशुकं पट्टांशुकं क्षौमांशुकमित्यादयः। प्रकाशपरत्वे उपांशु अप्रकाशत्वात्तस्य गुप्तत्वं प्रतीयते तस्यार्थिकम्। सूक्ष्मांशपरत्वे प्रांशुः प्रोन्नतायततया तस्य दीर्घत्वं प्रतीयते तस्यार्थिकम् इति।

अंशुक न० अंशवः सूत्राणि विषयोऽस्य अंशु।-अर्शआदि० क। वस्त्रे। "यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानामिति" कुमारः। सूक्ष्मवस्त्रे उत्तरीयवस्त्रे पत्रे (तेज पात) शुक्लवस्त्रे च। अंशु+स्वार्थे कन्। अंशुशब्दार्थे पु०।

अंशुधर पु० धृ-अच् ६त०। सूर्य्ये अंशुभृदादयोऽप्यत्र किरणादिधारके वेगधारके च त्रि०।

अंशुपट्ट न० अंशुना सूक्ष्मसूत्रेण युक्तं पट्टम्। सूक्ष्मसूत्रघटितपट्टवस्त्रे। "श्रीफलैरंशुपट्टानामिति" विष्णु०।

अंशुपति पु० ६त०। सूर्य्ये, तस्य सर्व्वतेजसिनां किरणाधायकत्वात् चन्द्रादिग्रहादौ तेजोदायकत्वाच्चास्य तथात्वम् अतएवोक्तं वृहत्संहितायाम् "सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितय" इति "मूर्त्तिस्त्वे परिकल्पितः शशिभृत" इति वृहज्जातके च। "अग्निं वायादित्यः सायं प्रविशतीति" "उद्यन्तं वायादित्यमग्निरनुसमारोहतीति" च श्रुतौ अग्नौ सूर्य्यांशुप्रवेशाभिधानम्। अत एव माघे तस्य त्विषां पतित्वेन तस्यास्तमये तासामनुसरणार्थं ज्वलनप्रवेश उक्तः। यथा "दधिधाम्नि भर्त्तरि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विविशुः। ज्वलनं त्विष इति"। एवं अंशुस्वामी त्विट्पतिप्रभृतयोऽप्यत्र।

अंशुमत् पु० अंशु+अस्त्यर्थे मतुप्। सूर्य्ये, अंशुमालादयोऽ-

र्थत । सूर्य्यवंश्ये असमञ्जःपुत्रे दिलीपजनके राजभेदे तत्कथा रा०आ०४२अ०। अंशुमति पदार्थमात्रे त्रि० ।

अंशुमती स्त्री० अंशु सूक्ष्मं पत्रमस्याः अंशु+मतुप्+ङीप् । शालपर्ण्याम् (शालपान्) ।

अंशुमत्फला स्त्री० अंशुमानिव रक्तं फलं मोचकं यस्याः जातिवाचकत्वेऽपि फलान्ततया न ङीष् अजा० टाप्, अंशुमानिव समन्तात् प्रसृतं फलतीति फल-अच् वा । कदलीवृक्षे ।

अंशुमालिन् पु० अंशुभिर्मलते संवृणाति मल-णिनि ३त०, अंशवः मालेव ततः अस्त्यर्थे इनि वा । सूर्य्ये, द्वादश संख्यायाञ्च । किरणादिजालवति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अंशुल पु० अंशुं प्रभां बुद्धिप्रतिभां लाति ला-क । चाणक्ये मुनौ, मुनिमात्रे च । अंशुयुक्ते त्रि० ।

अंशुहस्त पु० अंशुः किरणो हस्त इव जलाद्याकर्षणसाधनं यस्य । सूर्य्ये । "शरैरुस्रैरिवोदीच्यान् उद्धरिष्यन् रसानिवेति" रघौ सूर्य्यकिरणानां रसाकर्षकत्वस्य दृष्टान्तविधयोक्तत्वादस्य किरणस्य रसाकर्षकत्वाद्धस्तत्वम् । तस्य च सहस्रांशूनां रसाकर्षकत्वमग्रे सहस्रांशुशब्दे वक्ष्यते ।

अंश्वादि पु० । ब० । स्वरविशेषार्थं पाणिनिगणपाठोक्ते शब्दसमूहे, "प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे" (६,२,१९३ पा०) स च गणः अंशु जन, राजन्, उष्ट्र, खेटक, अजिर, आर्द्रा श्रवण, कृत्तिका अर्द्धपुर ।

अंस विभाजने अद०चु०उभ०अंसयति ते आंसिसत् त । आधुकि अंसापयतीत्येके । वि+विश्लेषकरणे प्रच्यावने च "व्यंसयामास तत् सैन्यमिति" भारतम् । अच् अंसः ।

अंस पु' अंस-कर्म्मभावादौ अच् । अंशशब्दार्थे, स्कन्धे च । "अंसनिषक्तबाहुः" "अंसारोपितचामेनेति" शान्तोऽपि स्कन्धे ।

अंसत्र न० अंसं स्कन्धं त्रायते त्रै-क । स्कन्धावरके कवचभेदे ।

अंसकूट पु'न० अंसः कूट इव उच्चत्वात् । वृहत्स्कन्धे "राजन्योऽंसकूटकषणपटुरटद्‌घोरधारः कुठार इति प्रबोध०

अंस(से)भार पु० अंसे धृतः भारः शा० त० वा अलुक् । स्कन्धधृतभारे । [ठन् । स्कन्धभारहारके, स्त्रियां ङीष् ।

अंस(से)भारिक त्रि० अंस(से) भारेण हरति भस्त्रा०

अंसल त्रि० अंस+बलोपाधिके अस्त्यर्थे लच् । बलवति ।

अंस्य त्रि० अंसे भवः अंस+यत् । स्कन्धभवे, "ये अंस्या ये अङ्ग्याः सूचिका" इति वेदः । अंस-कर्म्मणि यत् । विभाज्ये त्रि० ।

अंह भासने अद० चु० उभ० । अंहयति ते आञ्जिहत् त ।

अंहति स्त्री० हन्ति दुरितमनया हन-अति, अंहादेशः । दाने ।

अंहस् न० अमति गच्छति प्रायश्चित्तेन अम-असुन् हुक् च । पापे "मुञ्चन्त्वंहस" इति वेदः स्वधर्म्मत्यागे "लोभोऽनृतं चौर्य्यमनार्य्यमंहो ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भः" इति भागवते कलिं प्रति परीक्षिद्वाक्यम् अंहः स्वधर्म्मत्यागः इति श्रीधरस्वामिरघुनन्दनादयः ।

अंहिति स्त्री० अहि-क्तिन् पृषोदरादित्वात् इट् । दाने ।

अंहु त्रि० अहि-बा० कु । पापकारिणि । "आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादंहोश्चिद्या" इति (ऋ० ८, ७) "अंहोः" पापकारिणः हननशीलस्येति वेददीपः ।

अंहुर त्रि० अहि-मद्गुरादि० उरच् । गतियुक्ते "सप्त मर्य्यादाः कवयस्ततक्षुस्तासामेकामिदभ्यंहुरो गात्" इति वेदः ।

अंह्रि पु० अंहति गच्छत्यनेन अहि-वङ्क्र्यादि० क्रिन् । पादे वृक्षादीनां मूले, तेन अंह्रिपो वृक्षः । चतुःसंख्यायाञ्च ।

अंह्रिप पु० अंह्रिणा मूलेन पिबति सिक्ततोयम् पा-क । वृक्षमात्रे । [उपरिभागे च ।

अंह्रिस्कन्ध पु० अंह्रेः स्कन्ध इव । गुल्फे अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्यभागस्य

अक वक्रगतौ भ्वा० प० घटादि । अकति आकीत् । अकयति ।

अक न० न कम् सुखम् गुणवचनस्य नञ्योगे विरोध्यर्थाभिधायिता न० त० । दुःखे । नास्ति कं सुखं यस्मात् । पापे । नाकशब्दे अकं दुःखं पापं वा ।

अकच पु० अकाय दुःखाय चायते चाय-ड । केतुग्रहे तस्य चोदयेन लोकोपप्लवस्य शास्त्रप्रसिद्धिः केतुशब्दे विस्तरः । "उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति कुमा० । नास्ति कचो यस्य । केशशून्ये (टाकरोगयुक्त) त्रि० ।

अकडम न० अ,क,ड,म, इत्यादिक्रमेण आद्यकोष्ठादौ वर्णसत्तायोऽस्यत्र अच् । शाक्तगोपालमन्त्रस्य शुभाशुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे । तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले— "रेखाद्वयं पूर्व्वपरे मध्ये रेखाद्वयं लिखेत् । चतुष्कोणे चतूरेखाऽकडमं चक्रमण्डलम् । भ्रामयित्वा महादत्तं निर्म्माय वर्णमालिखेत् । अकारादिक्षकारान्तान् क्लीवहीनान् लिखेत्ततः । एकैकक्रमतो लेख्यान्मेषादिकष्टपान्तकान् । वामावर्त्तेन गणयेत् क्रमशो वीरवल्लभ ! । दक्षमार्गेण गणयेन्नामादिवर्णकादिकान् । मेषादितोऽपि नामान्तं क्रमशः मन्त्रपण्डितः । सिद्धसाध्यसुसिद्धारीन् पुनः सिद्धादिकान् पुनः । नवैकपञ्चमे सिद्धः साध्यः षड्दशयुग्मके । सुसिद्धस्त्रिगुनौ रुद्रे वेदाष्टद्वादशे रिपुः" इति । (क्लीववर्णाः ऋ ॠ ऌ ॡ वर्णाः)

"गोपालेऽकडमं स्मृतमिति" तत्रैवोक्तम् । एतच्च गोपालमन्त्रविषये सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवह्रियते ।

अकथह न० अ,क,थ,ह, इत्यादिवर्णसंघक्रमेण वर्णसमुदायोऽस्त्यस्मिन् अच् । तन्त्रोक्तमन्त्रग्रहणार्थं तत्तन्मन्त्राणां शुभाशुभविचारोपयोगिनि चक्रभेदे तत्स्वरूपं यथा रुद्रयामले । "वक्ष्येऽकथहचक्राख्यं सर्व्वचक्रोत्तमोत्तमम् । यस्य विचारमात्रेण कामरूपी भवेन्नरः ॥ तत्प्रकारं वीरनाथ । क्रमशः क्रमशः शृणु । चतुरस्रे लिखेत् वर्णान् चतुःकोष्ठसमन्विते ॥ चतुःकोष्ठ-चतुकोष्ठचतुष्टयसमन्वितम् । मन्दिरं षोड़शं प्रोक्तं सर्व्वकर्म्मार्थसिद्धिदम् ॥ चतुरस्रं लिखेत् कोष्ठं चतुष्कोष्ठसमन्वितम् । पुनश्चतुष्कं तत्रापि लिखेद्धीमान् क्रमेण तु ॥ सर्व्वेषु गृहमध्येषु प्रादक्षिण्य क्रमेण तु । अकारादिक्षकारान्तान् लिखित्वा गणयेत्ततः ॥ चन्द्रमग्निं रुद्रवर्णं नवमं युगलन्तथा ॥ वेदमङ्कं दश रसं वसुं षोड़शमेव च । चतुर्दशं भास्करं च सप्त पञ्चदशेति च ॥ वह्नीन्द्र कोष्ठगं वर्णपञ्चाशैकं मयोदितम् । एतदङ्कस्थितान् वर्णान् गणयेत् तदनन्तरम् ॥ नामाद्यक्षरमारभ्य यावत् मन्त्रादिमाक्षरम् । चतुर्भिः कोष्ठैरेकैकमिति कोष्ठचतुष्टयम् ॥ पुन कोष्ठगकोष्ठेषु सव्यतो नामकादितः । सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमशो गणयेत् वर्णो ॥ सिद्धः सिध्यति कालेन साध्यस्तु जपहोमतः । सुसिद्धो ग्रहणाज्ज्ञानी शत्रुर्हन्ति चिरायुषम् । सिद्धस्तु बान्धवः प्रोक्तः साध्यः सेवक उच्यते । सुसिद्धः पोषकः प्रोक्तः शत्रुर्घातक उच्यते । सिद्धकोष्ठस्थिता वर्णा बान्धवाः सर्व्वकामदाः । जपेन बन्धुः सिद्धः स्यात् सेवकोऽधिकसेवनात् ॥ पुष्णाति पोषकोऽभीष्टं घातको नाशयेत् ध्रुवम् । सिद्धो यथोक्तकालेन द्विगुणात् सिद्धसाध्यकः ॥ तत्सुसिद्धोऽर्द्धजप्येन सिद्धारिर्हन्ति बान्धवान् । साध्यसिद्धो द्विगुणतः साध्यसाध्यो निरर्थकः ॥ तत्सुसिद्धो द्विघ्नजपात् साध्यारिर्हन्ति गोत्रजान् । सुसिद्धसिद्धोऽर्द्धजपात् तत्साध्यो द्विगुणाधिकात् । तत्सुसिद्धो ग्रहादेव सुसिद्धारिः सगोत्रहा ॥ अरिसिद्धः सुतान् हन्यात् अरिसाध्यस्तु कन्यकाः । तत्सुसिद्धस्तु पत्नीघ्नस्तदरिर्हन्ति साधकमिति" ॥ एतच्च सर्व्वमन्त्रेषु सिद्धादिचक्रत्वेन व्यवह्रियते ।

अकनिष्ठ पु० अके वेदनिन्द्रारूपे पापे निष्ठाऽस्य । बुद्धे । न० त० । कनिष्ठभिन्ने ज्येष्ठे मध्यमादौ च त्रि० ।

अकनिष्ठप पु० अकनिष्ठान् बुद्धान् पातीति पा-क । बुद्धाधिपभेदे । न० त० । अकनिष्ठभिन्नपालके त्रि० ।

अकम्पित पु० कम्पितं बुद्धिवृत्तेश्चालनं तन्नास्ति यस्य । बुद्धभेदे । कपि-कर्त्तरि क्त न० त० । सङ्कल्पितार्थेभ्योऽनुपरते दृढ़ाध्यवसाये त्रि० । भावे क्त न० व० । कम्पनशून्ये त्रि० ।

अकरण न० कृ-भावे ल्युट् अर्थाभावे न० त० । करणाभावे निवृत्तौ "अकरणे प्रत्यवायानुबन्धित्वं नित्यत्वमिति" मीमांसकादयः । "अकरणात् मन्दकरणं श्रेय" इति स्मार्त्ताः अकरणञ्च न्यायादिमते करणाभावः, मीमांसकवेदान्तिमते निवृत्तिः । अत एव अष्टम्यां मांसं नाश्नीयादित्यादौ सर्व्वत्र निषेधसमभिव्याहृतक्रियाविषयकनिवृत्तावेव विध्यर्थान्वयः इत्युक्तं मीमांसकैः । शङ्कराचार्य्येण च "नासतो विद्यते भावोनाभावो विद्यते सत" इति गीताश्लोकभाष्ये महता प्रबन्धेन सत्पदार्थादभावोत्पत्तिं निरस्यता निषेधस्य निवृत्तिरूपत्वमुररीकृतम् । निवृत्तिश्च प्रवृत्तिविरोधी भावरूपोधर्मविशेषः । नास्ति करणं देहेन्द्रियादिकमस्य । सर्व्वकरणशून्ये परात्मनि पु० । "अपाणिपादोजवनोग्रहीतेत्यादि" श्रुतौ तस्य सर्व्वकरणशून्यत्वमुक्तम् ।

अकरणि स्त्री० नञ्+कृ-आक्रोशे अनि । करणं मा भूदित्याक्रोशात्मके शापे । "तस्याकरणिरेवास्तु" इति ।

अकरा स्त्री० अकं दुःखं सेवनात् लोकानां राति गृह्णाति नाशयतीति रा-क । आमलक्याम् । नास्ति करोऽस्य । करशून्ये त्रि० । न करोति कृ-अच् न० त० । कारकभिन्ने करणशीलभिन्ने निवृत्तिपरे च त्रि० ।

अकरुण त्रि० नास्ति करुणा यस्य यत्र वा । दयाशून्ये दैन्यशून्ये च ।

अकर्कश त्रि० न कर्कशः । कार्कश्यविरोधिमृदुत्ववति कोमले

अकर्ण त्रि० नास्ति कर्णोऽस्य । श्रवणेन्द्रियशून्ये "पश्यत्यकर्ण" इति श्रुतिः । सर्पे पु० तस्य चक्षुषैव श्रवणात्तादृन्द्रियशून्यत्वम् । राधेयः कर्णः तच्छून्ये त्रि० । "अनर्जुनमकर्णं वा जगदद्येति निश्चितमिति" भारतम् ।

अकर्त्तन त्रि० उच्चस्य फलं कर्त्तनं छेदनमस्य कृत-युच् न० त० । उच्चविरोधिखर्व्वत्ववति खर्व्वे । कृत-भावे ल्युट् न० व० । छेदनाकर्त्तरि त्रि० ।

अकर्त्तव्य त्रि० कृ-कर्म्मादौ तव्य न० त० । करणानर्हे निषिद्धे पदार्थे । भावे क्त न० ब० । क्रियाशून्ये कूटस्थे चैतन्ये न० । "न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चनेति" गीतायामीश्वरस्य सर्व्वक्रियानिषेधात् तथात्वम् ।

अकर्तृ त्रि० कर्तृ+न० त० । कर्तृभिन्ने कर्तृसदृशे कारके

"अकर्त्तरि च कारके" पा० । कर्त्तृभिन्ने, क्रियाशून्ये च "पुरुषोऽकर्त्ता भोक्ता" चेति सांख्यमतम् ।

अकर्म्मक त्रि० नास्ति कर्म्म यस्य ब० कप् । व्याकरणोक्ते कर्म्मशून्ये धातौ, "लः कर्म्मणि च भावे चाकर्म्मकेभ्य इति" पा० । "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मक इति" हरिः । स्त्रियां टापि कापि अतइत्त्वम् अकर्म्मिका । "प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्म्मणोऽकर्म्मिका क्रियेति" हरिः ।

अकर्म्मण्य त्रि० न कर्म्मणे प्रभवति कर्म्मन्+यत् न०त० । कर्म्मानर्हे "अकर्म्मण्य' तिथिमलं विद्यादेकादशीं विनेति" ति०त० ।

अकर्म्मन् अ०पलत्वादिवत् अर्थाभावे न० त० । कर्म्माभावे "कर्म्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यञ्च विकर्म्मणः । अकर्म्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्म्मणोगतिरिति" गीता अकर्म्मणः अक्रियाया इति तद्भाष्यम् । दुष्टं कर्म्म अप्राशस्त्ये न० त० । दुष्कार्य्ये अकर्म्मादावभिरत इति स्मृतिः । न०ब० । कार्य्यशून्ये त्रि० "अकर्म्मा दस्युरभित" इति वेदः ।

अकल पु० नास्ति कलाऽवयवोऽस्य । निरंशे परमात्मनि "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्ये"त्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । गीतादिकलाशून्ये, अवयवशून्ये च त्रि० ।

अकल्कन त्रि० कल्कनं दम्भः न०ब० । दम्भरहिते "अकल्कनो निरारम्भः" इति गीता । वैद्यकोक्तौषधपाकविशेषः कल्कनं, तच्छून्ये च । नास्ति कल्कोऽस्य ब०कप् । अकल्ककोऽप्यत्र । अत एव गीतायामकल्कक इत्यपि क्वचित् पाठः ।

अकल्का स्त्री० न कल्कः मलोयस्य न० ब० । निर्म्मलत्वेन शुभ्रायां ज्योत्स्नायाम् । मलादिशून्ये त्रि० ।

अकल्य त्रि० कलासु साधुः कला+यत् कल्यः निरामयः न० त० । अस्वास्थ्ययति । कल्यते इति कल-यत् कल्यं कल्पनीयं मिथ्याभूतं न० त० । सत्ये "अपि त्वमीनयदमनीताशेषशल्यमकल्यसन्ध इति दश०" । अकल्यसन्धः सत्यसन्ध इत्यर्थः ।

अकवा त्रि० न कव्यते वर्ण्यते कव-क्त न०त० । अवर्णनीये "प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिरिति" वेदः ।

अकस्मात् अव्य० न कस्मात् किञ्चित्कारणाधीनत्वं यत्र अलुक् स० । कारणानधीने अतर्कितोपनते । "कथमयमकस्मादागमनचारिणामाकाशे करुणध्वनिः श्रूयते" इति नाटकम् "सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मात् परिलुप्यते" इति पक्षधरः । "अकस्मात् नगरोपान्ते कथं धूमायते चितेति" काव्या० । पा० चार्वादिगणे तथा पाठाच्च न पञ्चम्या लुक्

तेन आपतितभवाद्यर्थे ठञि टिलोपे आकस्मिक इति ।

अकाण्ड त्रि० न०त० । अनवसरे अनुचितकाले "तातस्तमकाण्डे एव प्राणहरप्रतीकारस्तुदपद्यमिति" काद० । अस्य नि० एतदन्तत्वमिति केचित् । ब० । स्कन्धशून्ये वृक्षे पु० ।

अकाम त्रि० न कामयते काम-णिङ्-अच् । इच्छाशून्ये "नाकामो दातुमर्हतीति" स्मृतिः । कामनाविषयफलाननुसन्धायिनि । "अकामो विष्णुकामोवेति" स्मृतिः स्मरविकारशून्ये च । "भयादकामाऽपि हि दृष्टिविभ्रममिति" शकु० ।

अकामतस् अ० अकाम+पञ्चम्यास्तसिल् । अनिच्छात इत्यर्थे "अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हतीति" स्मृतिः ।

अकाय पु० नास्ति कायोऽस्य । कायशून्ये राहौ तस्य चामृताहरणकाले विष्णुना छिन्नमस्तकत्वेऽपि अमृतप्राशनेन अमरणमित्य सन्धेयम् । "अमृतास्वादनविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम् । प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहतां यातं वदन्त्येके इति" वृहत्स० । देहशून्ये त्रि० । परमात्मनि पु० । निष्कलस्याशरीरिणइत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् ।

अकार पु० अ+स्वरूपार्थे कार । अस्वरूपे वर्णे एवमिकारादयोऽपि तत्तद्वर्णस्वरूपेषु । कारः करणं न० ब० । क्रियारहिते त्रि० ।

अकारण त्रि० नास्ति कारणं हेतुरुद्देश्यं वा यस्य । हेतुरहिते उद्देश्यरहिते च "किमकारणमेव दर्शनं विलपन्त्यै रतये न दीयते" इति कुमा० "ततोऽकारणवैरी नः "कारणादपरे परे इति" नैषधम् । निष्प्रयोजने च । न० त० । कारणभिन्ने "अकारणगुणोत्पन्ना" इति भाषा० ।

अकारिन् त्रि० क्ल-णिनि न०त० । कर्त्तृभिन्ने, करणानिष्ठत्ते च ।

अकार्पण्य त्रि० नास्ति कार्पण्यं यस्य । दैन्यशून्ये, कृपणताशून्ये च ।

अकार्य्य न० अप्रशस्तं कार्य्यम् अप्राशस्त्ये न० त० । कुत्सितकार्य्ये निषिद्धकार्य्ये च । "अकार्य्यमिव पश्यामि स्वमांसमिव भोजने" । "किमकार्य्यं कदर्य्याणामिति" हितो० । कर्त्तव्यभिन्ने त्रि० ।

अकाल पु० अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तकाले विहितकर्म्मसु पर्य्युदस्ततयाऽभिहिते गुरुशुक्राद्यस्तकालादौ, स च मलमास, गुरुशुक्रबाल्यवृद्धत्वास्तमय, सिंहमकरान्यतरगुरुस्थिति, पूर्व्वराश्यनागतातिचारिगुरुकवत्सर, पूर्व्वराशिसंक्रमिष्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रय, वक्रगुरुकाष्टाविंशतिदिवस, भूमिकम्पाद्यद्भुतसप्ताह, सिंहादित्य, गुर्व्वादित्य, पौषमासचतुष्टयान्य-

तमैकद्वित्रितदधिकान्यतमदिनहत्याकालिकहष्ट्युत्तरैकत्रिसप्ताहान्यतमदिनादि, रूपो मलमासतत्त्वाद्युक्तः तत्तद्विहितकर्म्मसु पर्य्युदस्ततयाऽभिहितः कालः एतत्प्रमाणानि सप्रति प्रसवं मलमासतत्त्वमुहूर्त्तचिन्तामण्यादौ द्रष्टव्यानि "अकाले वीक्षितो विष्णुर्हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति" पु० । अप्राप्तः अनुचितः कालः प्रा०त० । अप्राप्तकाले "नाकाले म्रियते कश्चित् प्राप्ते काले न जीवतीति" पुराणम् । "अकालजलदोदय" इति रघुः । "अकालमृत्युहरण"मिति तन्त्रम् । "वर्त्त्याधारस्नेहयोगात् यथा दीपस्य संस्थितिः । विक्रियापि हि दृष्टैवमकाले प्राणसंक्षय" इति याज्ञ० । "अकालजन्तु विरसं न धान्यं गुणवत् स्मृत"मिति, वैद्य० । "नाकालवृष्टौ कुर्व्वीत व्रतबन्धशुभक्रियामिति" स्मृतिः अनुचितकाले वृष्टाविति तदर्थः । "वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः इति ति०त० । नास्ति कालोपाधिजन्यजातमत्र । जन्यशून्ये प्रलये । "अकालकालमेघमेदुरेति काद० । अप्राप्तः कालो यस्य प्रादिभ्यः धातुजस्येति ब० अन्त्यलोपश्च । अप्राप्तकाले अनुचितकाले पदार्थे त्रि० । कालः कृष्णः न०त० । कृष्णविरुद्धशुभ्रवर्णे पु० । कृष्णविरोधिशुभ्रत्ववति त्रि० ।

अकिञ्चन त्रि० नास्ति किञ्चन यस्य मयू०त० । निर्धने, "अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदा"मिति कुमा० । दरिद्रे, "अकिञ्चने किञ्चननायिकाङ्के किमारकूटाभरणेन न प्रिय" इति नैषधम् ।

अकिञ्चनता स्त्री० अकिञ्चनस्य भावः तल् । संन्यासाङ्गे सर्व्वद्रव्यत्यागरूपे यमविशेषे "व्रतं दानं परिव्रज्या तपस्या नियमस्थितिः । अहिंसाऽसूयतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यम" इति स्मृतिः ब्रह्म वेदमन्त्रः ईश्वरमननं वेत्यर्थः । निर्द्धनत्वे च । भावे त्व । तत्रैवार्थे न० । "स्थाने भवानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्वं मखजं व्यनक्तीति" रघुः ।

अकिञ्चिज्ज्ञ त्रि० न किञ्चित् जानाति ज्ञा—क अश्राद्धभोजीतिवत् असमर्थस० । किञ्चिदनभिज्ञे, किञ्चिज्ज्ञानशून्ये, अल्पज्ञाने, ज्ञानशून्ये च ।

अकिञ्चित्कर त्रि० न किञ्चित् करोति कृ—अच् असमर्थस० । किञ्चिदकारके क्रियाशून्ये, निष्प्रयोजने च ।

अकुण्ठ त्रि० नास्ति कुण्ठा यस्य । प्रतिबन्धशून्ये, कर्म्मदक्षे च ।

अकुतोभय त्रि० नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य मयू०स० । कुतश्चिदपि भयशून्ये ।

अकुप्य न० गुप्यते निस्सताव्यञ्जकतया—लज्जाकरत्वात् गुप क्यप् नि० कस्य पः कुप्यं रैत्यादि न०त० । स्वर्णे, रूप्ये च ।

अकुमार त्रि० न कुमारः । अतीतकौमारावस्थे तरुणे ।

अकुल त्रि० अप्रशस्तं कुलमस्य न० ब० । अप्रशस्तकुले "कुलान्यकुलतां यातीति" मनुः ।

अकुशल त्रि० न कुशलं मङ्गलमस्य । मङ्गलविरोध्यमङ्गलयुक्ते । न०त० । कुशलविरोधिनि अभद्रे न० । दक्षभिन्ने त्रि० ।

अकूपार पु० न कूपमृच्छति ऋ—अण् । वृहत्कच्छपे । न कुं पृथ्वीं पिपर्त्ति पृ-पालनपूरणयोः अण् बा०दीर्घः, न कुत्सितं पारं गन्तव्यदेशो यस्य वा, पृ०दीर्घः । महापारे समुद्रे, दूरगामिनि सूर्य्ये च पु० । पृ० । अकूपारोऽप्यत्र ।

अकृत त्रि० कृ-कर्म्मणि क्त न०त० । कृतभिन्ने अन्यथाकृते । "कृताकृतावेक्षणादौ ब्रह्मा ऋत्विक् नियुज्यते" इति याज्ञिकप्रसिद्धिः । "अकृतव्यूहाः पाणिनीया" इति परिभाषा । न कृतो व्यूहः विशेषेण ऊहोयैः विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा कृतमपि कार्य्यं नाशयन्तीति तदर्थः सि०कौ० । बलपूर्व्वकृते ऋणलेख्यपत्रादौ च "सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीदिति" मनुः । "बलात् कुरुत पापानि मन्तु तान्यकृतानि वः । सर्व्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीदिति" नैषधम् । पुत्रिकात्वेन अकल्पितायां दुहितरि स्त्री । "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतमिति" स्मृतिः । भावे क्त अभावार्थे न०त० । करणाभावे निवृत्तौ "नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चनेति" गीता ।

अकृतज्ञ त्रि० न कृतं जानाति ज्ञा—क असम०स० । कृतोपकाराऽस्मारके, कृतघ्ने, "आत्मारामाः पूर्णकामाः अकृतज्ञा गुरुद्रुहः" इति भागवतम् ।

अकृतिन् त्रि० कृतमनेन कृत+इनि०न०त० । कार्य्याक्षमे क्रियासु पाटवरहिते ।

अकृत्य न० कृ—क्यप् अप्राशस्त्ये न०त० । दुष्टकार्य्ये चौर्य्यादिकरणे । न कृत्यमस्य न०ब० । कर्म्मरहिते त्रि० ।

अकृत्रिम त्रि० न कृत्रिमः न०त० । कृत्रिमभिन्ने स्वभावसिद्धे । "कृत्रिमाकृत्रिमयोर्मध्ये कृत्रिमे कार्य्यसंप्रत्यय" इति परि० "भाषा अकृत्रिमस्वेरसानुविद्धमिति" ।

अकृत्वा अ० न कृत्वा न+कृ—क्त्वा । करणानन्तर्य्ये "अकृत्वा कुशसन्तरणमिति" मनुः ।

अकृष्टपच्य त्रि० अकृष्टे क्षेत्रे पच्यते पच—क्यप् ७त० । हलाद्यकृष्टक्षेत्रे पच्यमाने नीवारादौ शस्ये ।

अक्रण पु० नास्ति क्रणः भलो यस्य । निष्कलङ्के चन्द्रे "चन्द्रमा वै ब्रह्माऽक्रण" इति श्रुतिः । न०त० । क्रणत्व-विरोधिशुभ्रत्वे पु० । तद्वति, शुक्ले च त्रि० । [पुण्यशीले ।

अक्रष्णकर्म्मन् त्रि० न क्रष्णं शुक्लं कर्म्म यस्य । शुक्लकर्म्मकारिणि

अकेतु पु० नास्ति केतुश्चिह्नं यस्य । चिह्नरहिते अज्ञाने, "केतुं क्रण्वन्नकेतवे" इति वेदः य० (२९,३७) अकेतवे अज्ञानायेति वेददीपः । चिह्नध्वजाभ्यां रहिते त्रि० ।

अकौशल त्रि० न-कुशलः अकुशलस्ततो भवादौ अण् आद्य-चो वा न वृद्धिः । अकुशलभवादौ । आद्यचो वा वृद्धौ आकौशलोऽप्यत्र । कुशलस्य भावः अण्+न०त० । असौष्ठवे न० । [कायति कै क वा । मातरि जनन्याम् ।

अक्का स्त्री अक-क, अच्यते इत्यक् अन्च-क्विप् गतिः तस्यै

अक्त त्रि० अज्यते अन्ज-कर्म्मणि क्त । क्रताञ्जने, "अक्तं रिहाणा व्यन्तु वय इति" "अक्ताः शर्करा उपदधातीति" च श्रुतिः परिमिते, व्याप्ते, सङ्कुले च ।

अक्तु पु० अन्ज-तु नि० । रात्रौ, तदुपलक्षिते तमसि च "रुद्रं दिवा वर्द्धया रुद्रमक्तौ" इतिवेदः ।

अक्त न० अन्ज-बा० क्त । वर्म्मणि । [इतिवेदः ।

अक्र त्रि० अन्चु गतौ रक् । स्थिरे । "उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः"

अक्रम त्रि० नास्ति क्रमः परिपाटी पादः क्रमणं वाऽस्य । परिपाटीशून्ये व्यत्क्रमे एककाले । "तस्यार्थक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्तीति" सर्व्व द० पादशून्ये आक्रमणशून्ये च । क्रम-भावे घञ् अभावार्थे न०त० । क्रमणाभावे पु० । अ-व्ययीभावः । क्रमाभावे अव्य० ।

अक्रान्ता स्त्री न क्रम्यते स्म कण्टकाहतत्वात् क्रम-क्त न० त० । वृहत्याम् । क्रान्तभिन्ने विष्णुना क्रान्ते च त्रि० ।

अक्रतु त्रि० नास्ति क्रतुर्यज्ञः संकल्पोवा यस्य । यज्ञरहिते संकल्परहिते च परमात्मनि पु० "व्यक्रतुव्यधिनो ब्रह्मवाच" इति वेदः ।

अक्रिया स्त्री० अभावार्थे न०त० । क्रियाभावे "प्रधानस्या-क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति" "अक्रिया त्रिविधा प्रोक्तेति" च स्मृतिः । न०ब० । कर्म्मशून्ये गुणादौ च त्रि० । सर्व्वकर्म्मशून्ये परमात्मनि पु० । [वंश्ये चत्रियभेदे पु० ।

अक्रूर त्रि० न क्रूरः । क्रूरभिन्ने सरले, स्वनामप्रसिद्धे वृष्णि-

अक्रोध पु० न क्रोधः अभावार्थे न०त० । क्रोधाभावे यमभेदे "अहिंसा क्षान्तिरक्रोधः सत्यास्तेयापरिग्रहा" इति पुरा-णम् । "अक्रोधं शिक्षयन्त्यन्ये क्रोधना ये तपोधना इति नैष० न० ब० । क्रोधशून्ये त्रि० ।

अक्लम पु० न क्लमः अभावार्थे न०त० । श्रमाभावे । न० ब० । श्रमशून्ये त्रि० ।

अक्लिष्ट क्लिश-भावे क्त न०७ब० । क्लेशरहिते कर्म्मादौ । क्लिश-कर्त्तरि क्त न०त० । श्रान्तभिन्ने त्रि० । [शून्ये त्रि० ।

अक्लेश पु० अभावार्थे न०त० । क्लेशाभावे । न०ब० । क्लेश-

अक्ष व्याप्तौ संहतौ च भ्वा० प० वेट् । अक्षति अक्ष्णोति आक्षीत् आष्टाम् आक्षिष्टाम् आनक्ष । क्त अष्टः क्तिन् अष्टिः शतृ अक्ष्णुवन् इ अक्षि-कनिन् अक्ष ।

अक्ष न० अश्नुते व्याप्नोति विषयान् स्ववृत्त्या संयोगेन वा अश-स । इन्द्रिये, "अक्षाणि पण्डितजना विदुरिन्द्रि-याणि" उ०नेत्रे, अधोक्षज इति । तुत्थे (तुँते) सौवर्च्चले च । ज्योतिषोक्ते राशिचक्रावयवभेदे । "शङ्कुर्नरोना कथितः सएव खाङ्कांद्रवेर्या विषुवद्दिनार्द्धे । नतिः पलोऽक्षश्च सएव तज्ज्ञैस्तलोन्नतिर्यास्य सएव लम्ब इति" सिद्धान्तशिरोमणिगणिताध्यायोक्ते विषुवद्दिनार्द्धे खार्द्धमिच्छया नतिरूपे पलांशभेदे पु० । एतद्विवरणम् भास्कराचार्य्येण प्रमिताक्षरायां स्वयमेव क्रतम् । यथा "निरक्षदेशे (लङ्का-विभागे) यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव सममण्डलं ततः क्षितिजादन्यदुन्मण्डलं नाम वलयं नास्ति तत्र ध्रुवौ च क्षितिजसंस्थे, अथ निरक्षदेशात् द्रष्टा यथा यथा उत्तरतो गच्छति तथा तथा उदक्ध्रुवमुन्नतं पश्यति तथा यैर्भागै ध्रुवउन्नतस्तैरेव भागैः अक्षसंज्ञैः स्वस्वस्तिकात् दक्षिणतोविषुवन्मण्डलं नतं पश्यतीति" । "चन्द्राश्वि १२ निघ्ना पलभाश्रिता च लङ्कावधिः स्यादिह दक्षिणोऽक्ष" इति भास्वती । "उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नतमक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तद-न्तरे योजनजाः पलांशका इति सिद्धान्त शि० गोलाध्यायः यदि भूपरिधि (४९६७) योजनैश्चक्रांशाः (३६०) लभ्यन्ते तदापलारयोजनैः किमिति, यद्वाक्षपरिधिना (३६०) भूप-रिधिः (४९६७) लभ्यते तदा अक्षांशैः किमिति, त्रैराशिकेन फल निरक्षदेशलङ्कास्वदेशयोरन्तरयोजनानि स्युरिति, स्वयमेव प्रमिताक्षरायां व्याख्यातम्, तथैव गोलाध्यायोक्तं दर्शितम् । "योजनसंख्या भांशै (३६०) र्गुणिता स्वपरिधि (४९६७) हृता भवन्त्यंशाः (अक्षांशाः) । अक्षांशेभ्यो भूमौ कक्षायां (कक्ष ३६० कक्षायाम्) वा योजनानि च व्यस्तमिति" । व्यस्तमिति भूपरिधिगुणिता भांशहृता

अक्षसंख्या (योजनसंख्या) भवतीति। निरक्षदेशात् क्षितिचतुर्थांशे किल मेरुस्तत्र नवतिः पलांशाः (अक्षांशाः) इति च तत्रैवोक्तम्। पाशके कर्षपरिमाणे च न० विभीतकवृक्षे (बयडा) तुषे, आत्मनि रुद्राक्षे सर्पे जातान्धे गरुडे च पु०। तत्र रुद्राक्षे अक्षमाला। कर्षे अनुभवति धाराभिरक्षमालाभिरिति, विभीतके "यथा वै द्वे आमलके, द्वे वा कोले द्वौ वाक्षौ इति" श्रुतिः। व्यवहारे अक्षदर्शकः। रावणसुतभेदे पु०। तत्कथा रामा० सु० ४२ अ०।

अक्षक पु० अक्ष इव कायति कै-क। तिनिशवृक्षे। स्वार्थे-कन्। अक्षशब्दार्थे प्रकृतिलिङ्गम्। [कन्। तत्रैव।

अक्षकूट पु० अक्षस्य चक्षुषः कूट इव। नेत्रतारायां, स्वार्थे

अक्षक्षेत्र न० अक्षनिमित्तं क्षेत्रम् शा०त०। ज्योतिषोक्तेषु अक्षसाधनार्थं क्षेत्रतया कल्पितेषु अक्षभवेषु अष्टसु क्षेत्रेषु। तानि च सिद्धान्तशिरोमणौ गणिताध्याये दर्शितानि यथा।। "भुजोऽक्षभा कोटिरिनाङ्गुलो ना कर्णोऽक्षकर्णः१ खलु मूलमेतत्। क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां विद्धेव मानार्थयशःसुखानाम्॥ लम्बज्यका कोटिरथाक्षजीवा भुजोऽत्र कर्णस्त्रिभुजे२ त्रिभज्या। कुज्या भुजः कोटिरपक्रमज्या कर्णोऽग्रका च त्रिभुजं तथेदम्३॥ तथैव कोटिः समवृत्तशङ्कुरग्रा भुजस्तद्धृतिरत्र कर्णः४। भुजोऽपमज्या समना च कर्णः कुज्योनिता तद्धृतिरत्र कोटिः५॥ अग्रादिखण्डं कथिता च कोटिरुन्मण्डलना दोः श्रवणोऽपमज्या६। उन्नृ ना कोटिरथाग्रकाग्रखण्डं भुजस्तच्छ्रवणः क्षितिज्या७॥ खण्डं यदूर्ध्वं समवृत्तशङ्कोर्यस्तद्धृतेस्तावथ कोटिकर्णौ। अग्रादिखण्डं भुज८ एवमष्टौ क्षेत्राण्यमून्यक्षभवानि तावत्॥" क्षेत्राणि दर्शयेत्, "तत्र दक्षिणोत्तरमण्डले विषुवद्वृत्तसम्पातादधो यावांल्लम्बः क्षितिजसमसूत्रपर्यन्तः सा तत्र कोटिः, लम्बनिपातकुमध्ययोरन्तरं साऽक्षज्या तत्र भुजः, भूमध्यात्खाग्रगामिसूत्रं त्रिज्या सा तत्र कर्णः, इदमप्यक्षक्षेत्रम्, इष्टाहोरात्रवृत्तं यत्र क्षितिजे लग्नं तस्य प्राक्स्वस्तिकस्य चान्तरमग्रा (चापांशाः) तेषां ज्याऽग्रा तावती च प्रत्यक्क्षितिजे अग्राग्रयोर्निबद्धं सूत्रमुदयास्तसूत्रम् अहोरात्रवृत्तोन्मण्डलसम्पातस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं सा क्रान्तिज्या, सा तत्र कोटिः, अग्रा कर्णः, तदग्रयोरन्तरं सा कुज्या स भुजः इदमक्षक्षेत्रं, तथाहोरात्रवृत्तसममण्डलसम्पातादधोवलम्बः, समवृत्तशङ्कुः सा कोटिः, अग्रा भुजः, अहोरात्रवृत्ते ज्याखण्डकं तद्धृतिः कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं, तथा कुज्योनिता तद्धृतिरहोरात्रवृत्ते ज्या सा कोटिः, उन्मण्डले क्रान्तिज्या स भुजः, समवृत्तशङ्कुः कर्णः, इदमक्षक्षेत्रम्, तथाहोरात्रोन्मण्डलयोः सम्पातादधोलम्ब उन्मण्डलशङ्कुः स भुजः, उन्मण्डलवृत्ते क्रान्तिज्या कर्णः, उन्मण्डलशङ्कुमूलस्य प्राच्यपरसूत्रस्य च यदन्तरं तदग्रादिखण्डं सा तत्र कोटिः, इदमक्षक्षेत्रं, तथोन्मण्डलशङ्कुः कोटिः, शङ्कुमूलोदयास्तसूत्रयोरन्तरमग्राग्रखण्डं स भुजः, कोटिभुजाग्रयोरन्तरसूत्रं सा कुज्या स तत्र कर्णः, इदमक्षक्षेत्रं, तथोन्मण्डलशङ्कुना हीनः समशङ्कुस्तत्समशङ्कोरूर्ध्वं खण्डं सा कोटिः, कुज्योना तद्धृतिस्तद्धृतेरूर्ध्वखण्डं स कर्णः, अग्रादिखण्डं स भुजः, इदमक्षक्षेत्रम् एतान्यष्टौ तावत्कथितानि एवमन्यान्यपि भवन्ति।

अक्षज न० अक्षात् इन्द्रियसन्निकर्षात् जायते जन-ड। इन्द्रियविषयसन्निकर्षोत्पन्ने प्रत्यक्षज्ञाने वज्रे अस्थिरूपायवजातत्वात्तस्य तन्नामत्वम्। पाशक्रीडार्थजाते त्रि०। ज्योतिषोक्ते अक्षभवे क्षेत्रादौ च।

अक्षणिक त्रि० न क्षणिकं न०। स्थिरे निश्चले च। "हरिवीक्षणाक्षणिकचक्षुषेति" माघः। अक्षणिकचक्षुषा स्थिरदृष्ट्या स्तिमितनेत्रयेत्यर्थः इति मल्लिनाथः।

अक्षण्वत् त्रि० अक्षमस्यास्ति मतुप् मस्य वः। नेत्रयुक्ते "पश्यदक्षण्वान्न विचेद्" इति "अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः" इति च वेदः।

अक्षत पु०ब० न क्षताः। "अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता इति का० स्मृत्युक्ते यवे। नपुंसकमिति केचित् "दूर्वाक्षतानि" चेति पुराणम्। तण्डुले, "अक्षतैर्नार्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकमिति" तन्त्रम्। शस्यमात्रे न०। क्षययुक्तभिन्ने अनुकर्षान्विते अविदारिते च त्रि०। "अक्षता वा क्षता वा पीति" मनुः। क्षण-भावे क्त न०त०। क्षताभावे न०। "अक्षतञ्चारिष्टं चा स्तु" इति श्राद्धविप्रसमीपे कृतकर्मणोऽक्षयप्रार्थना।

अक्षदर्शक पु० ऋणाणदानादिव्यवहाराणां दर्शकः दृश-ण्वुल् ६त०। विवादनिर्णेतरि धर्माधिकरणाध्यक्षे। द्यूतदर्शके त्रि०।

अक्षदृश् पु० अक्षान् व्यवहारान् पश्यति दृश-क्विन् कुत्वम्। अक्षदर्शकशब्दार्थे। अक्षार्थद्रष्टरि त्रि०।

अक्षदेविन् त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-णिनि ३त०। पाशकादिद्यूतक्रीडाकारके। [कारके।

अक्षद्यू त्रि० अक्षैर्दीव्यति दिव-क्विप् ऊठ्। पाशकादिद्यूत-

अक्षद्यूत न० अक्षैर्द्यूतम् ३त० । पाशकादिक्रीड़ायाम् ।

अक्षद्यूतादि पु० ब०। "निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्य" इति पाणिन्युक्ते ठक्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । अक्षद्यूत, जानुप्रहृत-जङ्घाप्रहृत जङ्घाप्रहृत, पादस्वेदन, कण्टकमर्द्दन, गतानुगत, गतागत-यातोपयात, अनुगत इति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकं वैरमित्यादि ।

अक्षधर पु० अक्षं चक्रं रथावयवं तत्कीलकमिव कण्टकं वा धरति धृ-अच् ६त० । विष्णौ चक्रे शाखोटकवृक्षे च चक्रधारकमात्रे त्रि० । [समा०। चक्राग्रे चक्रभारे च ।

अक्षधुर् स्त्री० अक्षस्य चक्रस्य धूर्य्यं भारोवा ६त० न अ

अक्षधूर्त्त त्रि० अक्षे तद्देवने धूर्त्तः । द्यूतकुशले द्यूतकारिणि च (जुयारि)। [शकटवाहनकर्त्तरि वृषे ।

अक्षधूर्त्तिल पु० अक्षस्य शकटस्य धूर्त्तिं भारं लाति ला-क ।

अक्षन् न० अक्ष-बाहु० कनिन् । नेत्रे "दक्षिणेऽक्षन् इति वृह० उप० "भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्रा" इति वेदः ।

अक्ष(क्षि)पटल न० अक्ष्णः नेत्रस्य पटलमिवाच्छादकत्वात् । नेत्रस्यावरके कोषभेदे नेत्ररोगभेदे (छानि) च । पटलस्थरोगभेदादि सुश्रुते उक्तं यथा

"मसूरदलमात्रान्तु पञ्चभूतप्रसादजाम् । खद्योतविस्फुलिङ्गाभां सिद्धां तेजोभिरव्ययैः ॥ आवृतां पटलेनाक्ष्णोर्वाह्येन विवराकृतिम् । शीतसात्म्यां नृणां दृष्टिमाहुर्नयनचिन्तकाः ॥ रोगांस्तदाश्रयान् घोरान् षट् च षट् च प्रचक्ष्महे । पटलानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ शिराभिरभिसम्प्राप्य विगुणोऽभ्यन्तरे भृशम् । प्रथमे पटले दोषो यस्य दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि स रूपाणि सर्वाण्येव प्रपश्यति । दृष्टिर्भृशं विह्वलति द्वितीयं पटलं गते । मक्षिकाः मशकान् केशान् जालकानि च पश्यति । मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परिप्लवांश्च विविधान् वर्षमभ्रं तमांसि वा । दूरस्थान्यपि रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् । यत्नवानपि चात्यर्थं सूचीपाशं न पश्यति ॥ ऊर्द्धं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते । महान्त्यपि च रूपाणि च्छादितानीव वाससा ॥ कर्णनासाक्षियुक्तानि विपरीतानि वीक्षते ॥ यथादोषञ्च रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ अधःस्थिते समीपस्थं दूरस्थञ्चोपरिस्थिते । पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानीव पश्यति ॥ समन्ततः स्थिते दोषे सङ्कुलानीव पश्यति । दृष्टिमध्यगते दोषे स एकं मन्यते द्विधा ॥ द्विधास्थिते त्रिधा पश्येद्बहुधा चानवस्थिते । तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलङ्गतः ॥ रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशः स उच्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरूढे महागदे ॥ चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युतः । निर्मलानि च तेजांसि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव लिङ्गनाशस्तु नीलिकाकाचसंज्ञितः" इति ।

अक्षाणां व्यवहाराणां पटलमस्त्यस्य अच् ६त० । अक्षदर्शके धर्म्माध्यक्षे पु० ।

अक्षपरि अव्य० अक्षेण पाशकेन विपरीतं वृत्तम् । अक्षशलाकेत्यादिना परिणा अव्य० । पाशकक्रीड़ायां यथा गुटिकापाते जयोभवति तद्विपरीतपातने ।

अक्षपाटक पु० अक्षे व्यवहारे पाटयति दीप्यते पट दीप्तौण्वुल् । व्यवहारनिर्णेतरि धर्म्माध्यक्षे ।

अक्षपाद पु० अक्षं नेत्रं दर्शनसाधनतया जातः पादोऽस्य । न्यायसूत्रकारके गौतमे मुनौ, स हि स्वमतदूषकस्य व्यासस्य मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चात् व्यासेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं दृष्टवानिति पौराणिकी कथा । "अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः । त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽर्थ इति" पद्मपुराणम् ।

अक्षपीड़ा स्त्री० अक्षमिन्द्रियं रसनारूपं पीड़यति आस्वादनात् पीड-अच् । यवतिक्तालतायाम् । पीड-भावे अङ् ६त० । इन्द्रियपीडायाम् ।

अक्षम त्रि० न क्षमते क्षम-अच् न० त० । असमर्थे । क्षम-भावे अङ् अभावार्थे न० त० । क्षमाभावे ईर्ष्यायाम् स्त्री । "अक्षमा भवतः केयमिति" भारतम् । न०ब० । क्षमारहिते त्रि० ।

अक्षमाला स्त्री अक्षाणां रुद्राक्षाणां माला । रुद्राक्षवीजग्रथितमालायाम् । अकारादिक्षकारान्तः अक्ष स्तत्कृता तत्प्रतिनिधीभूता वा माला शा० त० । एकपञ्चाशद्वर्णमालायाम् तत्प्रतिनिधीभूतायां स्फटिकादिग्रथितायाम् वाह्यमालायाञ्च "शोष्यमाणपुष्करवीजं ग्रथ्यमनाक्षमालमिति" काद० । "विभान्तमच्छस्फटिकाक्षमालयेति" माघः । तद्विवरणम् । "क्रमोत्क्रमगते माला मातृकार्णैः क्षमेरुके । लावसानैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्म्मणीति" सनत्कुमारीये । "पद्मवीजादिभिर्माला वहिर्यागे प्रशस्यते ताः । रुद्राक्षशङ्खपद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः । स्फाटिकैर्मणिरत्नैश्च सुवर्णैर्विद्रुमैस्तथा । रजतैः कुशमूलैश्च गृहस्थस्याक्षमालिकेति" तन्त्रसारे एतद्विस्तारस्तत एवागन्तव्यः । अक्षस्य

नक्षत्रचक्रस्य मालेव भूषणत्वात् । अरुन्धत्यां, सा हि उत्तरस्यां दिशि गगने सप्तर्षिमण्डलचक्रे वसिष्ठसमीपे-मालाक्रमेण वर्त्तते सर्व्वेभ्यश्च उज्ज्वलत्वात्तस्या मालाक्रमेण स्थितत्वाच्च नक्षत्रचक्रभूषणत्वम् ।

अक्षय त्रि० नास्ति क्षयोऽस्य । क्षयरहिते सर्व्वदा वर्त्तमाने "गयायामक्षयवटे पितृणां दत्तमक्षयमिति" वायुपुराणम् "अभिजिद्रोहिणोदये यद्दत्त दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतमिति" स्मृतिः । परमात्मनि पु० । क्षयोवासः, तच्छून्ये अनिकेतने संन्यासिनि, दरिद्रे च । अक्षयं पुण्य-मत्रास्ति अच् । अक्षयपुण्यसाधने तिथिभेदे च "अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण अक्ष-यादपि चाक्षयेति" भविष्यपुराणम् ।

अक्षयतृतीया स्त्री कर्म्म० । वैशाखशुक्लपक्षतृतीयायाम् । "वैशाखे मासि राजेन्द्र! शुक्लपक्षे तृतीयिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिणीयुता । तस्यां दानादिकं सर्व्वमक्षयं समुदाहृतमिति" । "या शुक्ला कुरुशार्द्दूल! वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साक्षया लोके त्रिदशैरभिवन्दितेति" च भविष्यपुराणम् । "वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽक्षयसंज्ञितेति" स्कान्दपुराणम् ।

अक्षय्य त्रि० क्षेतुं शक्यं क्षि-यत् नि० न०त० । क्षयानर्हे । अक्षये च "तेषां पिण्डो मया दत्तोह्यक्षय्यमुपतिष्ठतामिति" वायु० ।

अक्षय्योदक न० नक्षय्य मक्षय्य मुदकं यत्र श्राद्धे पिण्ड-दानानन्तरं देये मधुतिलमिश्रिते उदके । "अक्षय्योदक दानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यात् न चतुर्थ्यां कदाचनेति" छन्दोगप० ।

अक्षर न० न क्षरतीति क्षर-चलने अच् न०त० । परम-ब्रह्मणि कूटस्थे चैतन्ये "अक्षरं परमं ब्रह्मेति" गीता । क्रियाशून्ये त्रि० जीवे परमात्मनि च पु० । "क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते इति "यस्मात् क्षरमतीतो-ऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति" च गीता । क्षरणशून्ये स्थिरे त्रि० । अश्नुते व्याप्नोति वेदादिशास्त्राणि अश-सरन् । अकारादि-वर्णे न० "अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वःसामासिकस्य चेति" गीता । वर्णस्मारकलिपिसन्निवेशे, "अक्षरं वर्णमित्याहुर्वर्णमप्यक्षरं विदुः । अक्षरं न क्षरं विद्यादश्नोतेर्वा सरे-ऽक्षरमिति" उज्ज्वल० । उदके मोक्षे च न० ।

अक्षरचण त्रि० अक्षरेण वर्णविन्यासलिप्या वित्तः अक्षर+चणप् । लेखनाजीवके । [चुं(च)ञ्चुप् । लेखनाजीवके ।

अक्षर(चु)चञ्चु त्रि० अक्षरेण वर्णविन्यासलिप्या वित्तः अक्षर+

अक्षरच्छन्दस् न० अक्षरेण वर्णसंख्यया कृतं छन्दः । यथा-हुः "छन्दस्तु द्विविधं प्रोक्तं वृत्तं जातिरिति द्विधा वृत्त-मक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति" छन्दोम० तस्य च तत्कृतत्वात्तथात्वम् । अक्षरं नियतं छन्दोऽभि-प्रायोऽस्य ब० । परमेश्वरे पु० दृढाध्यवसाये त्रि० ।

अक्षरजननी स्त्री अक्षराणां जननीव । लेखन्याम् (कलम्) ।

अक्षरजीवक त्रि० अक्षरेण तल्लिपिलेखनेन जीवति जीव-ण्वुल् ३त० । अक्षरलेखनोपजीवके ।

अक्षरतूलिका स्त्री अक्षराणां तल्लिपिलेखानां तूलिकेव साधनत्वात् । लेखन्याम् (कलम्) ।

अक्षरन्यास पु० अक्षराणि तत्स्मारकाकारविशेषा न्यस्यन्ते अत्र+नि+अस-आधारे घञ् ६त० । लिप्याम्, पत्रिकायाम् । भावे घञ् ६त० । अक्षरस्मारकरेखा-द्याकारविशेषलेखने, हृदयाद्याधारस्पर्शपूर्व्वकं तत्तदक्ष-राणां स्मरणोच्चारणरूपे तन्त्रप्रसिद्धे वर्णन्यासे, "सबिन्दून् वा न्यसेदेतान् निर्विन्दून् वा यथाक्रममिति" तन्त्रम् । विस्तारः मातृकाशब्दार्थे द्रष्टव्यः । अक्षरमभ्यासो-ऽप्युक्तार्थेषु । [ययोऽस्य । लिपिलेखनोपजीविनि ।

अक्षरजीविक त्रि० अक्षरं तल्लिपिलेखनं जीविका वर्त्तनो-

अक्षरजीविन् त्रि० अक्षरेण तल्लिपिलेखनेन जीवति जीव-णिनि ३त० । अक्षरलेखनेन वृत्तिनिर्वाहकारके । स्त्रियां ङीप् ।

अक्षरमुख त्रि० अक्षराणि तन्मयानि शास्त्राणि वा मुखे यस्य । शास्त्राभिज्ञे अक्षराभिज्ञे च ६त० । अकाररूपे वर्णे न० ।

अक्षरशस् अव्य० अक्षरमक्षरमिति वीप्साय कारके शस् । प्रत्यक्षरमित्यर्थे, "पञ्च अक्षरशः इति" स्मृतम् ।

अक्षरसंस्थान न० अक्षराणां तत्स्मारकरेखाविशेषाणां संस्थानमत्र ब० । वर्णस्मारक-रेखाविशेषयुक्त-लिप्याम् । "लिखिताक्षरसंस्थानमित्यमरः" ।

अक्षराङ्ग न० अक्षराणामङ्गं तत्स्मारकरेखाविशेषाणामवयवः ६त० । लिप्याम्, लेखनसाधनद्रव्ये च ।

अक्षराज पु० अक्षेण तत्क्रीडया राजेव । द्यूतासक्ते ।

अक्षरी स्त्री अश्नुते गगनाभोगं मेघैः अश-सरन् गौ० ङीष् । वर्षायाम्

अक्षवती स्त्री अक्षा पाशकाः साधनत्वेन विद्यन्तेऽत्र अक्ष+मतुप् मस्य वः ङीप् । द्यूतक्रीड़ायाम् ।

अक्षवाट पु० अक्षाणां पाशकक्रीडानां वाटः स्थानम् ।

द्यूतस्थाने, पाशकाधारे फलके च । अक्षस्य रथचक्रक्षुण्णस्थानस्येव वाटः । मल्लभूमौ तत्र हि रथचक्रक्षुण्णपांशुसदृशपांशुमत्त्वात् तत्सदृशत्वम् ।

अक्षविद् त्रि॰ अक्षं पाशकक्रीडां व्यवहारं वा वेत्ति विद्-क्विप् । अक्षविद्याभिज्ञे व्यवहाराभिज्ञे च अक्षवेत्त्रादयोऽप्यत्र । स्त्रियाम् अक्षवेत्त्री ।

अक्षविद्या स्त्री ६त॰ । पाशकादिद्यूतविद्यायाम् ।

अक्षवृत्त न॰ अक्षं राशिचक्ररूपं वृत्तं वेष्टनाकारं कोणशून्यं क्षेत्रम् । राशिचक्ररूपे वृत्तक्षेत्रे । अक्षे पाशकक्रीडायां वृत्तः व्यापृतः ७त॰ । पाशकक्रीडासक्ते "यदक्षवृत्तमनु दत्त न एतदिति" श्रुतिः । [द्यूतक्रीडाकुशले ।

अक्षशौण्ड पु॰ अक्षेषु तत्क्रीडायां शौण्डः प्रवीणः ७त॰ ।

अक्षसूत्र न॰ अक्षस्य जपमालायाः सूत्रम् । जपमालाश्रयसाधने सूत्रे "शाक्षसूत्रकमण्डलुरिति" पुराणम् ।

अक्षाग्रकीलक न॰ अक्षस्य रथनाभिक्षेत्रस्याग्रमग्रं कीलकम् । ६त॰ । चक्रनाभिक्षेत्राग्रप्रोते कीलके ।

अक्षानह् न॰ अक्षे चक्रे आनह्यते बध्यते आ+नह-क्विप् । चक्रसंबद्धे काष्ठभेदे । "अक्षानहो नह्यतनोत सोम्या" इति वेदः । [क्षोभे च । न॰ब॰ । क्षमाशून्ये त्रि॰ ।

अक्षान्ति स्त्री॰ क्षम-क्तिन् विरोध्यर्थे न॰त॰ । ईर्ष्यायां,

अक्षारलवण त्रि॰ क्षारेण उषरमृत्तिकया निर्वृत्तं अण् क्षारं कृत्रिमं लवणं न॰त॰ । अकृत्रिमलवणे "मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपाकृतम् । अक्षारलवणञ्चैवेति" मनुः । "चतुर्थकालमश्नीयादक्षारलवणं तथेति" मनुः अक्षारलवणमकृत्रिमलवणमितिप्राय॰ रघु॰ । क्षारलवणभिन्ने सैन्धवलवणे न॰ । "मैतस्यां रात्रावन्नं पचेयुस्त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युर्द्वादशरात्रं महागुरुष्विति, आश्वलायनगृह्यम् । अक्षारलवणं क्षारमृत्तिकादि-कृतलवणभिन्नं सैन्धवं सम्भारि चेति मु॰ रघु॰ । "गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यमुद्गास्तिलायवाः । सामुद्रं सैन्धवञ्चैव अक्षारलवणं स्मृतम्" इति स्मृत्युक्ते गोघृतादिद्रव्यगणे च ।

अक्षावपन न॰ अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपत्यस्मिन् आ+वप-आधारे ल्युट् ६त॰ । पाशकपातनाधारे फलके ।

अक्षावली स्त्री ६॰त॰ । जपसाधन-रुद्राक्षवीजावलौ जपमालायाम् "रत्नावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती" तिकाद॰ ।

अक्षावाप त्रि॰ अक्षान् पाशकान् आवपति क्षिपति आ+वप-अण् उप॰स॰ । द्यूतकारके, तदध्यक्षे च ।

अक्षि न॰ अश्नुते विषयान् अश-क्सि । नेत्रे, इन्द्रियमध्ये तस्यैव विषयदेशं प्राप्य विषयग्राहकत्वं सर्व्ववादिसम्मतमन्येषान्तु सर्वमते न तथात्वमतोऽस्य विषयव्यापकता । एतदन्तबहुव्रीहेः स्वाङ्गपरत्वे षजन्तता पद्माक्षः पद्माक्षी, अस्वाङ्गपरत्वे अजन्तता दीर्घाक्षा वेणुयष्टिः, अव्ययीभावे अजन्तता प्रत्यक्षं समक्षमित्यादि तत्पुरुषे ऽस्वाङ्गपरत्वेऽजन्तता गवाक्षः । रूपञ्च शब्दादिषु वाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणेषु मध्ये रूपस्यैव ग्राहकतया तैजसं नेत्रगोलकेऽधिष्ठितं किञ्चित् वस्तु । तैजसत्वाच्चास्य सूर्य्यादिकिरणवदाशुदूरपर्य्यन्तानुधावनमागमनञ्च । तच्च परमाणुतुल्यमिति नैयायिकाः तदपेक्षया स्थूलमिति सांख्यादयः । उभयमतेऽपि न तस्य प्रत्यक्षयोग्यता । तदाधारगोलके द्वे वाह्ये आन्तराणि च चत्वारि कोशवत् पटलानि, मांसादयः पञ्चांशाः, पक्ष्मादीनि पञ्च मण्डलानि षट् सन्धयश्च सन्ति । तद्विवरणं यथा "विद्याद्द्व्यङ्गुलबाहुल्यं स्वाङ्गुष्ठोदरसम्मितम् । द्व्यङ्गुलं सर्व्वतः सार्द्धं भिषग्नयनबुद्बुदम् ॥ सुवृत्तं गोस्तनाकारं सर्व्वभूतगुणोद्भवम् । पलं भुवो, ऽग्नितो, रक्तं, वातात् कृष्णं, सितं जलात् ॥ आकाशादश्रुमार्गाश्च जायन्ते नेत्रबुद्बुदे । दृष्टिञ्चात्र तथा वक्ष्ये यथावादीद्विशारदः ॥ नेत्रायामत्रिभागन्तु कृष्णमण्डलमुच्यते । कृष्णात् सप्तममिच्छन्ति दृष्टिं दृष्टिविशारदाः ॥ मण्डलानि च सन्धींश्च पटलानि च लोचने । यथाक्रमं विजानीयात् पञ्च षट् च षडेव च ॥ पक्ष्मवर्त्मश्वेतकृष्णदृष्टीनां (५) मण्डलानि तु । अनुपूर्व्वन्तु तन्मध्याश्चत्वारोऽन्ये यथोत्तरम् ॥ पक्ष्मवर्त्मगतः सन्धिर्वर्त्मशुक्लगतोऽपरः । शुक्लकृष्णगतस्त्वन्यः कृष्णदृष्टिगतोऽपरः ॥ ततः कनीनकगतः षष्ठश्चापाङ्गगः स्मृतः । द्वे वर्त्मपटले विद्याच्चत्वार्य्यन्यानि चाक्षिणि । जायते तिमिरं येषु व्याधिः परमदारुणः । तेजोजलाश्रितं वाह्यं तेष्वन्यत् पिशिताश्रितम् ॥ मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितन्त्वक्षि चापरम् । पञ्चमांशसमं दृष्टेस्तेषां बाहुल्यमिष्यते इति सुश्रुते ॥

अक्षिक पु॰ अक्षाय चक्रावयवाय हितम् ठन् । रञ्जनद्रुमे (आलइच) । [तारायाञ्च ।

अक्षिकूटक न॰ अक्ष्णः कूट इव कन् । नेत्रगोलके नेत्र-

अक्षिगत त्रि॰ अक्ष्णि गतः सर्व्वदाभावनावशादक्ष्यसन्निकृष्टोऽपि उपस्थित इव । द्वेष्ये शत्रौ नेत्रगोचरे च । "त्वयि किलाक्षिगते नयनैस्त्रिभिरिति नै॰ । [तुल्यत्वम् ।

अक्षितर न॰ अक्षीव तरति तॄ-अच् । जले निर्म्मलत्वान्नेत्र

अक्षिभू स्त्री अक्ष्णः भूर्विषयः । चक्षुर्गोचरे प्रत्यक्षे, सत्ये

नेत्रदृष्टवस्तुन एव सत्यतासंवादितया तस्य सत्यत्वम् । "सत्यस्याक्षिभुवो यथा, इति श्रुतिः । [वृक्षे ।

अक्षिभेषज न० ६त० नेत्ररोगविशेषनिवारके पट्टिकालोध्र-

अक्षिभ्रुव न० भ्रुवौ च अक्षिणी च समा०द्व०। राजदन्तादि० अक्षिशब्दस्य बह्वच्कत्वेऽपि पूर्व्वनि० अच्समा०। भ्रूनेत्र-संघाते "सौमित्रिरक्षिभ्रुवमुज्जिहान" इति भट्टिः ।

अक्षिव पु० अक्षि वाति प्रीणाति अञ्जनेन वा-क । (सजना) शोभाञ्जनवृक्षे सामुद्रलवणे च ।

अक्षिविकूणित न० अक्ष्णः विकूणितं लज्जादिना सम्यक् प्रसाराभावात् सङ्कोचोयत्र । अपाङ्गदर्शने कटाक्षपाते

अक्षीव न० न क्षीवते माद्यति क्षीव-क, क्त वा न०त० । शोभाञ्जने (सजना) सामुद्रलवणे च । मत्तभिन्ने त्रि० । वान्तोयमित्यन्ये । [इति वेदः ।

अक्षु न० अक्ष-उ । शीघ्रे । "जूर्णौ मक्षुयाहंसोयजला",

अक्षुध्य त्रि० अक्षुधे हितम् अक्षुध्+यत् । क्षुधाभावसाधने द्रव्ये । "अक्षुध्या अतृष्यास्त गृहामास्मद्बिभीतनेति" वेदः ।

अक्षेत्र न० अप्रशस्तं क्षेत्रं न०त० । शस्यानुत्पादके क्षेत्रे उपदेशानर्हे शिष्ये, अपात्रे च । "अक्षेत्रे वीजमुत्-सृष्टमन्तरैव विनश्यतीति" पुरा०।

अक्षेत्रविद् त्रि० क्षेत्रं देहतत्त्वं तत्त्वतो न जानाति विद-क्विप् अस० स० । क्षेत्रतत्त्वानभिज्ञे आत्मत्वेन देहाभिमानिनि जीवे । "अक्षेत्रविद्ध क्षेत्रमिदं ह्यप्राट् प्रैति क्षेत्रविदा-नुशिष्ट" इति वेदः ।

अक्षेत्रिन् पु० क्षेत्रं शस्योत्पत्तिस्थानं कलत्रं वा मत्वर्थे इनि न०त० । क्षेत्रस्वामिभिन्ने । "येऽक्षेत्रिणो वीजवन्तः परक्षेत्रे प्रवापिन इति" स्मृतिः ।

अक्षोट पु० अक्ष-ओट, अक्षस्य विभीतकस्येव उटानि पर्णान्यस्य वा । पर्व्वतीयपीलुभेदे (आखरोट) स्वार्थे कन् तत्रैव ।

अक्षोड पु० अक्ष-ओड अक्षः विभीतक इव ओडति पत्रैः सं-हन्यते उड-अच् वा । पर्व्वतीयपीलुवृक्षे (आखरोट) स्वार्थे कन् तत्रैव ।

अक्षोभ्य त्रि० क्षोभ्यते विचाल्यते क्षुभ-णिच् कर्म्मणि यत् न० त० । भ्रमयितुमशक्ये "इक्ष्वाकुवलमक्षोभ्यमिति" पुरा० । तन्त्रोक्ते द्वितीयविद्यामन्त्रोपासके तद्देवतायाः शिरसि नागरूपेण स्थिते ऋषिभेदे पु० । "अक्षोभ्योऽस्याऋषिः प्रोक्त, इति तन्त्रम् ।

अक्षोभ्यकवच न० अक्षोभाय हितमक्षोभ्यं कर्म्म० । तन्त्रोक्ते कवचभेदे तच्च तन्त्रसारे द्रष्टव्यम् ।

अक्षौहिणी स्त्री ऊहः समूहः संविकल्पकज्ञानं वा सोऽस्या-मस्ति इनि, अक्षाणां रथानां सर्व्वेषामिन्द्रियाणाम् "वा ऊहिनी णत्वं वृद्धिश्च । रथगजतुरङ्गपदाति संख्याविशेषा-न्विते सेनासमूहे । "अक्षौहिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या चाष्टभिः शतैः । संयुक्तानि सहस्राणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानान्तु संख्यानं कीर्त्तितं बुधैः । पञ्चषष्टिः सहस्राणि षट् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञै-र्विना रथ्यतुरङ्गमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहस्राणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पञ्चाशच्च पदातय इति । रथाः २१८७० । गजाः २१८७० । रथ्याश्वकाश्व-भिन्नाः अश्वाः ६५६१० । पदातयः १०९३५० ।

अक्ष्ण त्रि० अश्नुते व्याप्नोति अश-क्स्न । व्यापके अव्याप्ते काले न० अक्ष्णया दक्षिणोऽंसे श्रेण्यां श्रेण्यामंसे, इति वेदः ।

अखट्ट पु० खट्ट-अच् न०त० । पियालवृक्षे (पियासाल)

अखट्टि स्त्री खट्ट-इ न०त० वा ङीप् । अशिष्टव्यापारे ।

अखण्ड त्रि० खडि-घञ् न०त० । संपूर्णे, सकले "अख-ण्डसाम्राज्यपतित्वमेतीति" जातकम् खण्डभिन्ने पु०न० ।

अखण्डन पु० न खण्ड्यते निरवयवत्वात् खडि-ल्युट् न०त० खण्डनानर्हे परमात्मनि, पूर्णे त्रि० । [च ।

अखण्डित त्रि० खडि-क्त न०त० । सम्पूर्णे, "खण्डितभिन्ने

अखण्डितर्त्तु पु० अखण्डितः ऋतुः तत्सम्मत् पुष्पादि-प्रसवरूपा यत्र पुष्पादि-सर्वसम्पद्युक्ते ऋतुकाले ।

अखलीकार पु० न खलः अखलस्तस्य कारः अखल+च्वि-कृ-घञ् । सप्रयोजनताविधाने अखलान्यथासम्पादने ।

अखेटिक पु० न खेटत्यस्मात् खिट-भये षिकन् । वृक्षमात्रे ।

अखात पु०न० खन-क्त न०त० । देवखाते, मनुष्याद्यखाते च । खातभिन्ने त्रि० । "खातमखातमुत सक्तमिति" वेदः ।

अखाद्य त्रि० खाद-अर्हार्थे ण्यत् न०त० । भोजनानर्हे गोमांसादौ, भक्ष्यभिन्ने च ।

अखिद्र त्रि० खिद-रक् न०त० । खेदरहिते "मरुतोयातेमखि द्रयामभिरिति" वेदः ।

अखिन्न त्रि० खिद-भावे क्त त०ब० । क्लेशरहिते अनायास-साध्ये कर्म्मणि खेदरहिते कर्त्तरि च । कर्त्तरि क्त न०त० । अक्लिष्टे ।

अखिल त्रि० न खिल्यते न कणश आदीयते खिल-क न०त० । समग्रे । खिलभिन्ने कृष्टभूम्यादौ स्त्री । नास्ति खिलमवशिष्टं यस्य शेषशून्ये "वेदोऽखिलोधर्म्म-मूलं स्मृतिशीले च तद्विदामिति" मनुः । तेन किंचाच

पैत्यमखिलं चारिमखण्डलमिति" रघुः। "न निशाखिलयापि वापिका प्रससाद ग्रहिणेव मानिनीति" नै०।

अग इदित् गतौ भ्वादि० पर०। अङ्गति। आङ्गीत्। ल्युट् अङ्गनम् असुन् अङ्गः। [यति।

अग वक्रगतौ भ्वादि०पर०घटादि। अगति आगीत्। अग-

अग पु० न गच्छतीति गम-ड न०त०। वृक्षे, पर्व्वते, च। गमनाकर्त्तरि शूद्रादौ त्रि०। न गच्छति वक्रगत्या पश्चिमम्। सूर्य्ये तस्य हि वक्रगत्यभावः ज्योतिषप्रसिद्धः। "वक्रशीघ्रगतिश्चैव भवेत् भौमादिपञ्चके" इत्युक्तेः आर्य्यभट्टमते तु पृथिव्या एव गतिमत्त्वेन दिनरात्रिसम्भवात् सूर्य्यस्य न गतिमत्त्वम्। सप्तसंख्यायाञ्च कुलाचलानां सप्तत्वेन तेषाञ्च प्राधान्यात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् तथात्वम्।

अगच्छ पु० गम-बा० श न०त०। वृक्षे।

अगज न० अगात् पर्व्वतशिलातो जायते जन-ड। शिलाजतुद्रव्ये। पर्व्वतजातमात्रे त्रि०।

अगण्य त्रि० गणयितुमशक्यम् गण-शक्यार्थे यत् न० त०। गणयितुमशक्ये असंख्ये। "गुणैरगण्यैरतिशीलशालिभिरिति"। अर्हे यत् न०त०। गणनानर्हे, अकिञ्चित्करे त्रि०।

अगति स्त्री गम-क्तिन् न०त०। उपायाभावे। बहु०। गतिशून्ये, उपायशून्ये च त्रि०। स्वार्थे कन्, शेषाद्वा कप् तत्रैवार्थे त्रि० "मामगतिकमिति" शङ्कराचार्य्यः।

अगद पु० नास्ति गदो रोगो यस्मात् ५ब०। औषधे इब०। "औषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः। तपसैव प्रसिध्यन्तीति" पुराणम्। रोगशून्ये त्रि०। गद-भाषणे अच्-न०त०। अकथके त्रि०। [दीत्।

अगद नीरोगत्वे कण्ड्वा० पर०। अगद्यति आगद्यीत्-आग-

अगदङ्कार पु० अगदं करोति अगद+कृ-अण् मुम् च। वैद्ये। [न्तरि त्रि०।

अगम पु० न गच्छतीति गम-अच् न०त०। वृक्षे। अग-

अगम्य त्रि० न-गन्तुमर्हति गम-यत् न०त०। गमनानर्हे "अगम्या सा भवस्तत्र यत्राभूत् स महारणः इति" चण्डी। अन्त्यजातिस्त्रियां स्त्री। "अगम्यां च स्त्रियं गत्वेति" "अगम्यागमनञ्चैव जातिभ्रंशकराणि षडिति" च स्मृतिः दुर्बोध्ये "योगिनामप्यगम्योऽसाविति" पुराणम्।"

अगरी स्त्री नास्ति गरो विषं यस्याः ५ब० गौ०ङीष्। मूषिकविषहारिणि देवताडवृक्षे। विषहारिणि द्रव्यमात्रे त्रि०।

अगरु न० न गिरति गॄ-उ न०त०। स्वनामप्रसिद्धे अगुरुचन्दने। "कौसुमस्रजमेताञ्च चन्दनागरुचर्चितामिति" दुर्गापूजामन्त्रः "चन्दनागुरु" इति पाठान्तरम्।

अगर्हित त्रि० न०त०। निन्दितभिन्ने शुद्धे, "यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितमिति" स्मृतिः।

अगस्ति पु० अगं विन्ध्याचलम् अस्यति अस्-क्तिच् शकन्ध्वादि०। अगस्त्यनामके मुनौ। अगस्त्यस्यापत्यानि बहुषु यञो लुक्। तद्गोत्रापत्येषु ब०व०। तत्सम्बन्धित्वात् दक्षिणस्यां दिशि। अगस्त्यजन्मकथा च। "तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्व्वशीम् रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ, अगस्त्यश्च वशिष्ठश्च तावृषी संबभूवतुः। बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले स्थले। स्थले वशिष्ठस्तु मुनिः संभवदृषिसत्तमः। कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतः जले मत्स्यो महाद्युतिः। उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः इति" पुराणम्। तस्य च विन्ध्यस्तम्भनकथा काशीखण्डेऽनुसन्धेया। वृहत्संहितायामस्य गगनमण्डले दक्षिणस्यां तारारूपेण स्थितिरुक्ता तच्च अगस्त्यचारशब्दे द्रष्टव्यम्।

अगस्तिद्रु पु० अगस्तिप्रियः द्रुर्वृक्षः शाक० त०। वकवृक्षे। अगस्तिवृक्षादयोऽप्यत्र।

अगस्त्य पु० अगं विन्ध्याचलं स्त्यायति स्तभ्नाति स्त्यै-क। अगस्त्यनामके मुनौ। "अगस्त्यचरिताामाशां प्रतस्थे दिग्जिगीषयेति" रघुः। यञ्चा० यञ्। आगस्त्यस्तदपत्ये।

अगस्त्यगीता स्त्री अगस्त्येन गीता विद्याभेदः। भारते शान्तिपर्व्वणि प्रसिद्धे विद्याभेदे।

अगस्त्यचार पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्थस्य चारः शुभाशुभसूचकगत्यादि। वराहसंहितोक्ते अगस्त्यनामकनक्षत्रस्य उदयादौ। यथा "विन्ध्यमस्तम्भयद्यस्तस्योदयः श्रूयताम्" इत्युपक्रमस्य। "उदये च मुनेरगस्त्यनाम्नः कु-समायोगमलप्रदूषितानि। हृदयानि सतामिव स्वभावात् पुनरम्बूनि भवन्ति निर्म्मलानि॥ पार्श्वद्वयाधिष्ठितचक्रवाकामापुष्णती सस्वनहंसपङ्क्तिम्। ताम्बूलरक्तोत्कषिताग्रदन्ती विभाति योषेव सरित्सहासा॥ इन्दीवरासवसितोत्पलान्विता सरिद्भ्रमत्षट्पदपङ्क्तिभूषिता। सभ्रूलताक्षेपकटाक्षवीक्षणा विदग्धयोषेव विभाति सस्वरा॥ इन्दोः पयोदविगमोपहितां विभूतिम् द्रष्टुं तरङ्गवलया कुमुदं निशासु। उन्मीलयत्यलिनिलीनदलं सुपक्ष्म वापी विलोचनमिवासिततारकान्तम्॥ नानाविचित्राम्बुजहंसकोककारण्डवापूर्णतडागहस्ता। रत्नैः प्रभूतैः कुसुमैः फलैश्च भूर्यच्छती

याचेमगस्त्यनाम् ॥ सलिलममरपादपशोभितं यद्वन-परिवेष्टितमूर्त्तिभिर्भुजङ्गैः । फणिजनितविषाग्निसम्प्रदुष्टं भवति शिवं तदगस्त्यदर्शनेन ॥ स्मरणादपि पापमपाकुरुते किमुत? स्तुतिभिर्वरुणाङ्गरुहः । मुनिभिः कथितोऽस्य यथार्घविधिः कथयामि तथैव नरेन्द्रहितम् ॥ संख्याविधानात् प्रतिदेशमस्य विज्ञाय सन्दर्शनमादिशेज्ज्ञः । तच्चोज्जयिन्यामगतस्य कन्यां भागैः स्वराख्यैः स्फुटभास्करस्य ॥ ईषत्प्रभिन्नेऽरुणरश्मिजालैर्नैशेऽन्धकारे दिशि दक्षिणस्याम् । सांवत्सरावेदितदिग्विभागे भूपोऽर्घमुर्व्यां प्रयतः प्रयच्छेत्” ॥ इत्युक्त्वान्ते उपसंहृतं यथा “दृश्यते स किल हस्तगतेऽर्के रोहिणीमुपगतेऽस्तमुपेतीति” ।

अगस्त्यसंहिता स्त्री अगस्त्यनिर्मिता संहिता । रामचन्द्र-विष्णुवामनादिपूजेतिकर्त्तव्यताबोधके शास्त्रभेदे ।

अगस्त्योदय पु० अगस्त्यस्य नक्षत्ररूपेण दक्षिणस्यस्य उदयः। अगस्त्यनक्षत्रोदये तस्य च नक्षत्रस्य दक्षिणस्थितत्वेन उत्तरदिग्वासिनां सर्वदा दर्शनयोग्यता नास्ति, तस्योदयश्च भाद्रशेषे भवति “यस्तु भाद्रपदे मासि उदिते कलसोद्भवे इति” पुराणम् । तद्विवरणम् अगस्त्यचारशब्दे दर्शितम् ॥ तस्योदये जलादीनां प्रसन्नत्वं “प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः इति” रघावुक्तम् ।

अगाध त्रि० गाध-प्रतिष्ठायाम् घञ्-न०ब० । अतिगभीरे । छिद्रे न० । गाधः निम्नसीमा स नास्ति यस्येति । नीचसीमारहिते “सास्म्यगाधे भये मग्नेति” पुरा० दुर्बोधे च । “अगाधसत्त्वनघागुणा” इत्यमरः । [ह्रदे ।

अगाधजल पु० अगाधं जलमत्र । अतिगभीरजले

अगार न० अगम् न गच्छन्तमृच्छति प्राप्नोति अग+ऋ-अण् । गृहे । “तत्रागारं धनपतिगृहानिति मेघ० ।

अगिर पु० न गीर्य्यते दुःखेन गॄ—वा० क न०त० । स्वर्गे ।

अगिरौकस् पु० अगिरः स्वर्ग ओकोवासस्थानं यस्य । देवे ।

अगु पु० न गौः किरणोऽस्य । राहुग्रस्ते सूर्य्यालोकाभावे तमसि । गोशून्ये त्रि० ।

अगुण पु० न०त०। गुणविरोधिनि दोषे। “तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणानिति” स्मृतिः न०ब० । गुणरहिते त्रि० “भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपेतं चेतोऽस्माकं गुणवदगुणं गोद्रुहां देहमेतत्” इत्युद्धवदूतः ।

अगुरु न० न गुरुर्यस्मात् । स्वनामप्रसिद्धे, अगुरुचन्दने “धूपैश्चागुरुगन्धिभिरिति” शिंशपा वृक्षे (शिशु) च । गुरुभिन्ने, उपदेशकशून्ये त्रि० । गुरुवर्णभिन्ने लघुवर्णे पु० “अगुरुचतुष्कं भवति गुरू द्वौ घनकुचयुग्मे, शशिवदना-सावितिˮ श्रुतबोधः । गौरवरहिते गौरवापरीतवानाम-वति त्रि० ।

अगुरुशिंशपा स्त्री अगुरुःसारो यस्याः शाकपा० शिंशपा मध्यपदलोपित० । (शिशु) इति प्रसिद्धे शिंशपावृक्षे ।

अगूढगन्ध न० न गूढो गन्धो यस्य ६ब०। हिङ्गुद्रव्ये । तन्नि-र्य्यासस्योत्कटगन्धत्वात्तथा । अगुप्तसौरभे द्रव्यमात्रे त्रि० ।

अगृभीत त्रि० न गृहीतम् छान्दसत्वात् हस्य भः । अगृ-हीते, “जयजय जह्यजामगृभीतगुणामिति, भाग०श्रु० ।

अगौकस् पु० अगः पर्वत ओकः स्थानं यस्य । शरभे पशौ पर्वतवासिनि त्रि० ।

अग्नामरुत् पु० द्वि० द्व० आनङ् । एकहविर्भुजोः तन्नाम्नोर्देवयोः । तौ देवते अस्य अण् । आग्निमारुतं हविः । [देवयोः ।

अग्नाविष्णु पु० द्वि०द्व० आनङ् । एकहविर्भुजोस्तन्नामकयो

अग्नायी स्त्री अग्नि+ऐङ् ङीष् । अग्नेर्योषिति स्वाहाख्यायाम् । “वरुणानी मघाग्नायी तस्याः शिवभजिनी समेवि” भट्टिः । सा च दक्षकन्या तस्याश्चाग्निप्रियताकथा महाभारते “दक्षस्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज! ॥ बाल्यात् प्रभृति नित्यञ्च जातकामा हुताशने स न मे कामनां पुत्त्र! सम्यग् जानाति पावकः । इच्छामि शाश्वतं वासं वस्तुं पुत्त्र ! सहाग्निना । स्कन्द उवाच । हव्यं कव्यञ्च यत् किञ्चिद्द्विजा० मामाथ संस्कृतम् । होष्यन्त्यग्नौ सदा देवि ! स्वाहेत्युक्त्वा समुद्धृतम् । अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः सत्पथे स्थिताः । एवमग्निस्त्वया सार्द्धं सदा वत्स्यति शोभने”! वन० मार्क० प० ।

अग्नि पु० अङ्गति ऊर्द्धं गच्छति अगि-नि नलोपः । अग्नौ स्वनामप्रसिद्धे तेजोभेदे, तेजसि “आकाशाद्वायुर्वायो-रग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी, इति” श्रुतिः । तत्र तेजःपदार्थस्तावद्द्विविधः सूक्ष्मः स्थूलश्च । सूक्ष्म-वायुसंभूतः सूक्ष्मवायुसंभूतः सूक्ष्मः पञ्चीकृतस्तु स्थूलः “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करोतीति” श्रुतौ त्रिवृत्करणस्य पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वम् । पञ्चीकरणप्रकारश्च पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते । तथा च भूतान्तराष्टमभागमिश्रितेन स्वस्यार्द्धभागेन उत्पन्नः पञ्चीकृतः । तस्य च पञ्चात्मकत्वेऽपि “वैशेष्यात्तद्वाद इति” शारीरकोक्तेः भूयस्त्वात् तैजसत्वव्यवहारः । सोऽयं स्थूलो वह्निः प्रकारान्तरेण त्रिविधः भौमः

दिव्यः जाठरश्चेति भेदात् । तत्र पार्थिवकाष्ठादिप्रभवः भौमः महानसाद्यग्निः, जलवाय्वादिभवः दिव्यः विद्युदुल्कारव्यादिः । उभावपि ऊर्द्ध्वज्वलनस्वभावः । उदरे भवस्तृतीयः । त्रयोऽप्यमी स्वसंयुक्तपाकदाहप्रकाशन समर्थाः । सर्व्वेऽप्यमी लोके शास्त्रे च वह्न्यादिशब्देन व्यवह्रियन्ते तेषां विशेषगुणाः शब्दस्पर्शरूपाणि "योयो-यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृतः" इति मनुना भूतमध्ये तृतीयस्य तेजसः त्रिगुणत्वमुक्तं व्यक्तमुक्तं महाभारते शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च तेजसोऽथ गुणास्त्रय-इति "अत एव "वह्नौ भुगभुगध्वनिरिति" पञ्चदश्यामुक्तम् वह्नेश्च तेजोजलभूम्यात्मकत्वेन लोहितशुक्लरूपत्वम् अत एव छान्दोग्ये त्रिवृत्करणानन्तरम् वह्नेस्त्रिरूपत्वमुक्तं यथा "यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत् कृष्णं तदन्नस्येति" विवृतञ्चैतद्भाष्यकृता "यस्त्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति । तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा यच्छुक्लं रूपमग्नेः तदपामत्रिवृत्कृतानामेव यत् कृष्णं तस्यैवाग्नेः रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृतताया इति विद्धीति" । अत एव तन्त्रशास्त्रकाव्यादिषु वह्नेररुणरूपतया वर्णनं दृश्यते । अग्निमूर्त्तिध्याने च अरुणरूपत्वमनुपदं दर्शयिष्यते । लोके चारुणत्वेनैव प्रत्यक्षेणासावुपलभ्यते एवञ्च नैयायिकोक्तं तेजसः शुक्लभास्वररूपत्वं प्रत्यक्षवेदविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव । तत्र भौमदिव्ययोः प्रायशो लोकसिद्धत्वेन दिव्यस्यापि दिव्यशब्दे वक्ष्यमाणत्वाच्च जाठरे वह्नौ विशेषोऽभिधीयते । "नाभेरूर्द्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते तद्गतं सौरं तेजः पित्तमित्याचक्षते" इति भाष्यविवरणे आनन्दगिरिः वैद्यकवचनत्वेनोवाच । अत एव तस्य कौक्षेय इति संज्ञा । छान्दोग्ये च "या हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गलः एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहित इति" । व्याख्यातञ्चैतत् भाष्यकृता । "अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्व्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चैताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्त्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्व्वत्राध्याहार्य्यम् । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन सम्पर्कात्पिङ्गलं भवति, सौरं तेजः पित्ताख्यम् । तदेव वातभूयस्त्वान्नीलं भवति । तदेव च कफभूयस्त्वाच्छुक्लं, कफेन समतायां पित्तम्, शोणितबाहुल्येन लोहितम् । वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भवतीति ? श्रुतित्वादादित्यसम्बन्धादेव, तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा" इति । कथमसौ वाऽदित्यः पिङ्गलो" ? वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत एष लोहित आदित्य एव, तस्य चान्नरसस्य धात्वन्तरसम्पर्कवशात् वर्णविशेष" इत्यानन्दगिरिः । अस्यैव जाठरस्य पिपासाहेतुत्वं छान्दोग्ये उक्तं यथा "अथ यत्रैतत् पुरुषः पिपासति नाम तेज एवैतत् पीतं नयते इति" । व्याख्यातञ्च भाष्यकृता द्रवकृतस्याशितस्यान्नस्य नेतारः आपोऽन्नशुङ्गं देहं क्लेदयन्त्यः शिथिलीकुर्य्युः अब्बाहुल्यात्, यदि तेजसा न शोष्येत । नितराञ्च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पिपासा पुरुषस्य जायते तदा "पुरुषः पिपासति नाम, तदेतदाह "तेज एव तत्तदा पीतमबादि शोषयत् देहलोहितादिभावेन नयते परिणमयतीति" । तत्र रसपाकप्रकारमाह योगार्णवे । "आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा संप्रविश्यान्नमध्यन्तु, पृथक् किट्टं पृथग् जलम् (किट्टम् अन्नमलभेदम्) । अग्नेरूर्द्धं च संस्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः (धमते संधुक्षयति) वायुना ध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग् रसम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः । प्रत्यर्पयन्ति सम्पूर्णारसानि ताः समन्तत इति" । एवं रसपाकोत्तरं धातुपाकोऽभिहितः पदार्थादर्शे । यथा "त्वगसृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः । सप्त स्युस्तत्र चोक्ता त्वक् रक्तजोदरवह्निना । पक्वाद्भवेदन्नरसादेवं रक्तादिभिस्तथा । स्वस्वकोशाग्निना पाकात् प्रजायन्ते त्वगादय इति" । एतन्मूलमेव "तत्र षोढा शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति चेति" याज्ञवल्क्यवचनव्याख्यायां मिताक्षराकृता स्पष्टमुक्तम् यथा तत्रात्मनोयानि जरायुजाण्डजादीनि शरीराणि तानि प्रत्येकं षट्प्रकाराणि रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथाहि अन्नरसो-जाठरवह्निना पच्यमानो रक्ततां प्रतिपद्यते, रक्तः स्वकोश-

स्याग्निना पच्यमानं मांसत्वम्, मांसञ्च स्वकोशस्थानलपरि-
पक्वं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्वकोशवह्निना पक्वमस्थिताम्,
अस्थ्यपि स्वकोशशिखिपरिपक्वं मज्जत्वम्, मज्जापि
स्वकोशपावकपरिपच्यमानं चरमधातुतया परिणमते इति"
जाठरस्य प्रकारान्तरेण पाचनादिदशविधकर्म्मकारित्वात्
दशविधत्वमुक्तं पदार्थादर्शे यथा "भ्राजकोरञ्जकश्चैव क्लेदकः
स्नेहकस्तथा धारको बन्धकश्चैव द्रावकाख्यश्च सप्तमः ।
व्यापकः पाचकश्चैव श्लेष्मको दशधा मत इति" ।
वैद्यकेचास्य चतुर्विधकार्य्यविशेषकारित्वाच्चातुर्विध्यमुक्तम् ।
विषमश्च समस्तीक्ष्णो मन्दश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तान
लाधिक्यात् तत्साम्याज्जाठरोऽनलः । विषमो वातजान्
रोगान्, तीक्ष्णः पित्तसमुद्भवान्, करोत्यग्निस्तथामन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । समाः समोऽग्निरशितमात्राः
सम्यक् पचत्यसौ" इति ॥ अग्नेरतितीक्ष्णत्वे भस्मकसंज्ञा
स हि सम्यगाहाराभावे शोणितादिधातूनपि पाचयित्वा
आशु देहं नाशयतीति रक्षितः आह स्म । अधिकं कायशब्दे
वक्ष्यते । वाह्यस्य भौमस्याग्नेः कर्म्मविशेषे नामान्युक्तानि
विधानपारिजाते । यथा

"लौकिके पावकोह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः । अग्निस्तु-
मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्त्तितः ॥ पुंसवे चमसो नाम
शोभनः शुभकर्म्मसु । (शुङ्गकर्म्मणीति रघु०)। तच्च सीमन्ता-
न्तर्गतकर्म्मभेदः । सीमन्ते ह्यनलो नाम प्रगल्भो जात-
कर्म्मणि ॥ पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ।
सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः॥ गोदाने सूर्य्य-
नामा स्यात् केशान्ते याजकः स्मृतः । वैश्वानरो विसर्गे
स्याद्विवाहे वरदः स्मृतः ॥ चतुर्थीकर्म्मणि शिखी
धृतिरग्निस्तथाऽपरे । (अपरे कर्म्मणि) आवसथ्यस्तथा-
धाने वैश्वदेवे तु पावकः । ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्याद्दक्षिणा-
ग्निरथेश्वरः । विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोमताः
लक्षहोमेऽभीष्टदः स्यात् कोटिहोमे महाशनः । एके हुता-
र्चिषां प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥ रुद्रादौ तु मृडो नाम
शान्तिके शुभकस्तथा । आदिशब्दात् लघुरुद्रशतरुद्रातिरुद्रा
लक्ष्यन्ते । (पूर्णाहुत्यां मृडो नामेति रघु०)। पौष्टिके वरद-
श्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके । वश्यार्थे वशकृत् प्रोक्तो वन-
दाहे तु पोषकः । उदरे जठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे ।
समुद्रे वाडवो ह्यग्निर्लये संवर्त्तकस्तथा ॥ सप्तविंशति-
संख्याता अग्नयः कर्म्मसु स्मृताः । तं तमाहूय होतव्यं
यो यत्र विहितोऽनलः ॥ अन्यथा विफलं कर्म सर्व्वं तद्राक्ष-

सम्भवेत् । आदित्यादिग्रहाणां च साम्प्रतं ह्यग्निरुच्यते ॥
आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतु-
स्तथा भौमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥ बृहस्पतौ शिखी नाम
शुक्रे भवति हाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहौ केतौ हुता-
शनः इति ॥" यज्ञादौ तु पञ्च भेदाः "आवसथ्याहवनीयौ
दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्य्यो गार्हपत्य इत्येते पञ्च
वह्नयः" इति शा०त० । "पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचि-
केता" इति श्रुतिः । अग्नेर्ध्येयरूपं यथा "रुद्रतेजःसमुद्भूतं
द्विमूर्द्धानं द्विनासिकम् । षण्नेत्रं च चतुःश्रोत्रं त्रिपादं सप्त-
हस्तकम् । याम्यभागे चतुर्हस्तं सव्यभागे त्रिहस्तकम् ।
स्रुवं स्रुचञ्च शक्तिं च अक्षमालां च दक्षिणे । तोमरं
व्यजनं चैव घृतपात्रन्तु वामके । बिभ्रतं सप्तभिर्हस्तैर्द्विमुखं
सप्तजिह्वकम् । दक्षिणास्यं चतुर्जिह्वं त्रिजिह्वमुत्तरं मुखम्।
द्वादशकोटिमूर्त्त्याख्यं द्विपञ्चाशत्कलायुतम् । स्वाहास्वधा
वषट्कारैरङ्कितं मेषवाहनम् । रक्तमाल्याम्बरधरं रक्तं
पद्मासनस्थितम् ॥ रौद्रं तु शङ्खनामानं शङ्खमालाक
याम्यहम्" । इति रुद्रकल्पः । अग्नेर्भौतिकत्वेऽपि कर्म्मा-
ङ्गहोमसाधनतया एवं ध्यातव्यता ।

अग्न्यभिमानिनि चेतनाधिष्ठिते शरीरादावपि उपचारात्
अग्निशब्दप्रयोगः । अग्न्यधिष्ठातरि देवभेदे "अग्निं दूतं
वृणीमहे होतारं विश्ववेदस"मित्यादौ वेदे तस्यैव आह्वान-
पूर्व्वकोपास्यत्वमुक्तम् । तदधिष्ठितदेहभेदेऽपि, स एव विश्व
नराज्जन्मासाद्य अग्निलोकाधिपत्यं चकारेति काशीखण्डे
उक्तं तत्कथा वैश्वानरशब्दे वक्ष्यते । अग्निदेवताके कृत्ति-
कानक्षत्रे "अग्नियमदहने"त्यादिना ज्योतिषे कृत्तिका-
नक्षत्रस्य तत्स्वामिकत्वोक्तेः तद्देवताके प्रतिपत्तिथौ प्रक्षे-
स्तदाधिपत्यं तिथिशब्दे वक्ष्यते । तस्य यज्ञत्येऽपि वेद-
त्रयभेदेन दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयनामतया प्राधान्येन
त्रित्वात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् तत्-
संख्यासदृशसंख्याके त्रित्वसंख्यान्विते, स्वोदयात् स्वाग्नि-
लग्ने (२०) "यद्भुक्तं भोग्यं रवेस्त्रजोर्द्दिन" शीलकरणः ।
चित्रकवृक्षे (चिते) स्वर्गे तस्य तत्तेजोजातत्वात्तथा तत्-
कथा अग्निरेतःशब्दे वक्ष्यते भल्लातकवृक्षे (भेला) निम्बुक-
वृक्षे (नेबु) पित्ते धातौ तस्य तद्रूपत्वात्तथा यथा च
तस्य तद्रूपत्वं तथोक्तं प्राक् । तत्स्वामिके अग्निकोणे
च । एवमग्निवाचकाः सर्व्वेऽपि शब्दाः कृत्तिकानक्षत्रादौ
वर्त्तन्ते । चित्रं शत्रूणि कार्य्यसिद्धिस्तथा शमे हुताशे
भयमिति तिथित० । "हुताशे अग्निकोणे" अग्नाविभुयता-

स्येति" ज्योतिषम् । (अनलः कृत्तिका) एवं यथायथमुदाहार्य्यम् ।

अग्न्यभिमानिनश्च देवाः कुत उत्पन्नाः? कस्मिन् कस्मिन् कर्म्मणि? वा तेषामधिष्ठातृत्वं तदुक्तं भारते ।

अङ्गिरा उवाच कुरु पुण्यं प्रजासर्गं भवाग्निस्तिमिरापहः । माञ्च देव! कुरुष्वाग्ने! प्रथमं पुत्त्रमञ्जसा ॥ तच्छ्रुत्वाऽङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तदाऽकरोत् । राजन्! बृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः । ज्ञात्वा प्रथमजं तन्तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् । उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत । स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् । प्रत्यगृह्णंस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा । तत्र नानाविधानग्नीन् प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् । कर्म्मभिर्ब्बहुभिः ख्यातान्नानार्थान् ब्राह्मणेष्विह । व०मार्क० स० २१६ अध्या०

ब्रह्मणो यस्तृतीयस्तु पुत्त्रः कुरुकुलोद्वह! । तस्याभवत् शुभा भार्य्या प्रजास्तस्याश्च मे शृणु । बृहत्कीर्त्तिर्बृहज्ज्योतिर्बृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः । बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्! बृहस्पतिः । प्रजासु तासु सर्व्वासु रूपेणाप्रतिमाऽभवत् । देव! भानुमती नाम प्रथमाऽङ्गिरसः सुता । भूतानामिव सर्व्वेषां यस्यां रागस्तदाऽभवत् । रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाऽङ्गिरसः सुता । यां कपर्द्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः । तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता । पश्यत्यर्च्चिष्मती भाभिर्हविर्भिश्च हविष्मती । महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामते! । महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता । यान्तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते । एकानंशेति तामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् । २१७ अ०

बृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्य्याऽभूद्या यशस्विनी । अग्नीन् साऽजनयत् पुण्यान् षडेकाञ्चापि पुत्त्रिकाम् । आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते । सोऽग्निर्बृहस्पतेः पुत्त्रः शंयुर्नाम महाव्रतः । चातुर्म्मास्येषु यस्येष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः । दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेषोऽथ वीर्य्यवान् । शंयोरप्रतिमा भार्य्या सत्याऽसत्याऽथ धर्म्मज! ॥ अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिस्रः कन्याश्च सुव्रताः । प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे । अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्त्र उच्यते । पौर्णमास्येषु सर्व्वेषु हविषाज्यं स्रुवोद्यतम् । भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः । तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः । भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्त्रिका । भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः । महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तमः । भरद्वाजस्य भार्य्या तु वीरा वीरस्य पिण्डदा । प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः । हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते । रथप्रभूरथाध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते । सरय्वां जनयन् सिद्धिं भानुं भाभिः समावृणोत् । आग्नेयं मानयन्नित्यमाधाने ह्येष स्तूयते । यस्तु न च्यवते नित्यं यशसा वर्च्चसा श्रिया । अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् । विपाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्च्चिषा ज्वलन् । विपापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयधर्म्मकृत् । आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् । अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः । अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्त्ताः स्वयं जनाः । तस्य पुत्त्रः स्वनो नाम पावकः स रुजस्करः । यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति । तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नामपावकम् । अन्तरग्निः स्मृतो यस्तु भुक्तं पचति देहिनाम् । स जज्ञे विश्वभुङ्नाम सर्व्वलोकेषु भारत! । ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रताः । ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् । पवित्रा गोतमी नाम नदी यस्याऽभवत् प्रिया । तस्मिन् कर्म्माणि सर्व्वाणि क्रियन्ते धर्म्मकर्त्तृभिः । वडवाग्निः पिबत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः । ऊर्द्ध्वभागूर्द्ध्वभाङ्नाम कविः प्राणाश्रितस्तु यः । उदग्धारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते । ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमः स्मृतः । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः । क्रुद्धस्य तरसा जज्ञे मनन्ती चाथ पुत्त्रिका । स्वाहेति दारुणा क्रूरा सर्व्वभूतेषु तिष्ठति । त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन । अतुल्यत्वात् कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः । संहर्षाद्धारयन् क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः । समरे नाशयेच्छत्रून् अमोघो नाम पावकः । उक्थो नाम महाभाग । त्रिभिरुक्थैरभिष्टुतः । महावाचन्त्वजनयत् समाश्वासं हि यं विदुः । २१८ अ०

काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्त्रकः । अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्च्चकः । अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्त्रार्थी बहुवार्षिकम् । पुत्त्रं लभेयं धर्म्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् । महाव्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ । जज्ञे तेजो महार्च्चिष्मान् पञ्चवर्णः प्रभावनः । समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्य्यनिभौ तथा । त्वङ्नेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत! । पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः । पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवंश-

करस्तु सः । दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः । जनयत् पावकं घोरं पितॄणां स प्रजाः सृजत् । बृहद्रथन्तरं मूर्द्ध्नो वक्त्राद्वा तरसा हरौ । शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् । बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वभूतानि चैव ह । एतान् दृष्ट्वा ततः पञ्च पितॄणामसृजत् सुतान् । बृहद्रथस्य प्रणिधिः काश्यपस्य महत्तरः । भानुरङ्गिरसो धीरः पुत्रो वर्च्चस्य सौभरः । प्राणस्य चानुदात्तस्तु व्याख्याताः पञ्चविंशतिः । देवान् यज्ञमुषश्चान्यान् सृजत् पञ्चदशोत्तरान् । सुभीममतिभीमञ्च भीमं भीमबलाबलम् । एतान् यज्ञमुषः पञ्च देवानां ह्यसृजत्तपः । सुमित्रं मित्रवन्तञ्च मित्रज्ञं मित्रवर्द्धनम् मित्रधर्म्माणमित्येतान् देवानभ्यसृजत्तपः । सुरप्रवीरं वीरञ्च सुरेशं सुवर्च्चसम् । सुराणामपि हन्तारं पञ्चैतान सृजत्तपः । त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक् पृथक् । मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः । तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भविः । स्पर्द्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च । तां वह्निर्वै तदादानं कुशलैः संप्रवर्त्तितम् । तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् । चिताग्नेरुद्वहन्त्याज्यं पक्षाभ्यां तत् प्रवर्त्तितम् । मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यज्ञियम् । बृहदुक्थस्तपसैव पुत्रो भूमिमुपाश्रितः । अग्निहोत्रे हूयमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते । रथन्तरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपठ्यते । मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्य्यवो विदुः । मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः । २१९ अ०

गुरुभिर्नियमैर्जातो भरतो नाम पावकः । अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तुष्टः पुष्टिं प्रयच्छति । भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते । अग्निर्यश्च शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः । दुःखार्त्तानाञ्च सर्व्वेषां शिवकृत् सततं शिवः । तपसस्तु फलं दृष्ट्वा सम्प्रवृद्धं तपो महत् । उद्धर्त्तुकामो मतिमान् पुत्रो जज्ञे पुरन्दरः । ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते । अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् । शम्भुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् । ऊर्ज्जस्करान् हव्यवाहान् सुवर्णसदृशप्रभान् । ततस्तपो ह्यजनयत् पञ्च यज्ञसुतानिह । प्रशान्तोऽग्निर्महाभाग । परिश्रान्तो गवाम्पतिः । असुरान् जनयन् घोरान्मर्त्यांश्चैव पृथग्विधान् । तपसश्च मनुं पुत्रं भानुञ्चाप्यङ्गिराः सृजत् । बृहद्भानुन्तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः । भानोर्भार्य्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सूर्य्यजा । असृजेतान्तु षट् पुत्रान् शृणु तेषां प्रजाविधिम् । दुर्ब्बलाभान्तु भूतानामसून् यः सम्प्रयच्छति । तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं भानुतः सुतम् । यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति दारुणः । अग्निः स मन्युमान्नाम द्वितीयो भानुतः सुतः । दर्शे च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते । विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमान् नाम सोऽङ्गिराः । इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् । अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः । चातुर्म्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः । चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः । निशा त्वजनयत् कन्यामग्नीषोमावुभौ तथा । भानोरेवाभवद्भार्य्या सुषुवे पञ्च पावकान् । पूज्यते हविषाग्र्येण चातुर्म्मास्येषु पावकः । पर्ज्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः । अस्य लोकस्य सर्व्वस्य यः प्रभुः परिपठ्यते । सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः । ततः स्विष्टं भवेदाज्यं स्विष्टकृत् परमस्तु सः । कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः सुता । कर्म्मणाऽसौ बभौ भार्य्या स वह्निः स प्रजापतिः । प्राणानाश्रित्य यो देहं प्रवर्त्तयति देहिनाम् । तस्य सन्निहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः । शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो बिभर्त्ति हुताशनम् । अकल्मषः कल्मषाणां कर्त्ता क्रोधाश्रितस्तु सः । कपिलं परमर्षिञ्च यमाहुर्यतयः सदा । अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्ययोगप्रवर्त्तकः । अग्रं यच्छन्ति भूतानां येन भूतानि नित्यदा । कर्म्मस्विह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते । इमानन्यान् समसृजत् पावकान् प्रथितान् भुवि । अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् । संस्पृशेयुर्यदाऽन्योऽन्यं कथञ्चिद्वायुनाऽग्नयः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या वै शुचयेऽग्नये । दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या वै वीतयेऽग्नये । यद्यग्नयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था दवाग्निना । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या तु शुचयेऽग्नये । अग्निं रजस्वला वै स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या दस्युमतेऽग्नये । मृतः श्रूयेत यो जीवः परेयुः पशवो यदा । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या सुरभिमतेऽग्नये । आर्त्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या स्यादुत्तराग्नये । दर्शञ्च पौर्णमासञ्च यस्य तिष्ठेत् प्रतिश्रितम् । इष्टिरष्टाकपालेन कार्य्या पथिकृतेऽग्नये ।

स्वरिष्टकाऽग्निर्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम्। इष्टि-रष्टाकपालेन कार्य्या चाग्निमतेऽग्नये। २२० अध्या० आपस्य दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया। भूपति-र्भुवभर्त्ता चाजनयत् पावकं परम्। भूतानाञ्चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम्। आत्मा भुवनभर्त्तेति सान्वयेषु द्विजातिषु। महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः। भगवान् स महातेजा नित्यं चरति पावकः। अग्नि-र्गृहपतिर्नाम नित्यं यज्ञेषु पूज्यते। हुतं वहति यो हव्यमस्य लोकस्य पावकः। अपां गर्भो महाभागः सत्त्व-भुग्यो महाद्भुतः। भूपतिर्भुवभर्त्ता च महतः पतिरुच्यते। दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भरतोऽभवत्। अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु। स वह्निः प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः। आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात्। देवास्तत्राधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम्। दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत्। देवानां वह हव्यं, त्वमहं वीर! सुदुर्बलः। अथ त्वं गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत् कुरुष्व मे। प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत्। मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानग्निरब्रवीत्। भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम्। अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः। अनुनीयमानो हि भृशं देव-वाक्याद्धि तेन सः। नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरञ्चापि सोऽत्यजत्। स तच्छरीरं सन्त्यज्य प्रविवेश धरां तदा। भूमिं स्पृष्ट्वाऽसृजद्धातून् पृथक् पृथगतीव हि। पूयात् स गन्धं तेजश्च अस्थिभ्यो देवदारु च। श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्ताम्मारकतं तथा। यकृत् कृष्णायसं तस्य त्रिभि-रेव प्रभुः प्रजाः। नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम्। शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन् नृप!। एवं त्यक्त्वा शरीरन्तु परमे तपसि स्थितः। भृग्वङ्गिरादिभि-र्भूयस्तपसोत्थापितस्तदा। भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसा-प्यायितः शिखी। दृष्ट्वा ऋषिं भयाच्चापि प्रविवेश महा-र्णवम्। तस्मिन्नष्टे जगद्भीतमथर्वाणमथाश्रितम्॥ अर्च्चया मासुरेवैनमथर्व्वाणं सुरादयः। अथर्व्वा त्वसृजल्लोका-नात्मनालोक्य पावकम्। मिषतां सर्व्वभूतानामुन्ममाथ महा-र्णवम्। एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्व्वमथर्वणा। आहूतः सर्वभूतानां हव्यं वहति सर्वदा। एवं त्वजनयद्धिष्ण्यान् वेदोक्तान् विविधान् बहून्। विचरन् विविधान् देशान् भ्रममाणस्तु तत्र वै। सिन्धुं नदं पञ्चनदं देविकाऽथ सरस्वती। गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया चर्म्मण्वती सती चैव मेध्या मेधातिथिस्तदा। ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी। तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा। वेण्णोपवेण्णा भीमा च वडवा चैव भारत॥ भारती सुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा। तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोण एव च। एता नद्यस्तु धिष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्त्तिताः। अद्भुतस्य प्रिया भार्य्या तस्य पुत्त्रो विभूरसिः। यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव तु॥ अत्रेश्चाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः। अत्रिः पुत्त्रान् स्रष्टुकामांस्तानेवात्मन्यधारयत्। तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः एवमेते महात्मानः कीर्त्तिता-स्तेऽग्नयो मया॥ अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरा-पहाः। अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्त्तितम्। तादृशं विद्धि सर्व्वेषामेको ह्येष हुताशनः। एक एवैष भगवान् विज्ञेयः प्रथमोऽङ्गिराः। बहुधा निःसृतः कायात् ज्योतिष्टोमक्रतुर्यथा। इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्त्तितो मया। योऽर्च्चितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम्। भा० व० मार्क० २२१ अध्या०।

सास्य देवतेति—ढक् आग्नेयमग्निदेवताके हविरादौ त्रि०। अग्निना दृष्टं साम ढक्। आग्नेयं साम। आग्नेयी ऋक् त्रि०। अग्नये हितं ढक्। आग्नेयमौषधम् त्रि०। लौकिकप्रयोगानुसारेण "अङ्गेर्नलोपश्चेति" औणादिकसूत्रेण अग्निशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता वैदिकप्रयोगे तु अग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभेदोपयोगिन्यो यास्केन बह्व्यो व्युत्पत्तयो-दर्शिताः। यथा "अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्यामोऽग्निः कस्मादग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्र-णीयतेऽङ्गं नयति सन्नममानोऽक्नोपनो भवतीति स्थौला-ष्ठीविर्न क्नोपयति न स्नेहयति त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति" शाकपूणिरितादक्ताद्दग्धाद्वा नीतात् स खल्वेतेरकार-मादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परस्तस्यैषा भवतीति" अग्निमीळे इति"। अस्यायमर्थः। सामान्येन सर्व-देवतानां लक्षणस्याभिहितत्वादनन्तरं यतः प्रतिपदं विशेषेण वक्तव्यत्वमाकाङ्क्षितमतोऽनुक्रमेण वक्ष्यामः। तत्र पृथिवीलोके स्थितोऽग्निः प्रथमं व्याख्यास्यते। कस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तादग्निशब्देन देवताभिधीयत? इति प्रश्नस्या-ग्रणीरित्यादिकमुत्तरम्। देवसेनामध्ये स्वयं नयतीत्य-ग्रणीः। एतदेकमग्निशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा च ब्राह्मणान्तरम्। "अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति"। एत-देवाभिप्रेत्य बह्वृचा मन्त्रब्राह्मणे आमनन्ति। "अग्नि-

मुखं प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निर्वै देवानामवम इति" ब्राह्मणम् । तथा तैत्तिरीया आमनन्ति । "अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति" मन्त्रः । "अग्निरवमो देवतानामिति" च । वाजसनेयिनस्त्वेवमामनन्ति । "स वा एषोऽग्रे देवतानामजायत तस्मादग्निर्नामेति" । यज्ञेष्वग्निहोत्रेष्टिपशुसोमरूपेष्वग्रं पूर्व्वदिग्वर्त्त्याहवनीयदेशं प्रति गार्हपत्यात् प्रणीयत इति द्वितीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । सन्नममानः सम्यक् स्वयमेव प्रह्वीभवन्नङ्गं स्वकीयं शरीरं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति तृतीयं प्रवृत्तिनिमित्तम् । स्थूलाष्ठीविनामकस्य महर्षेः पुत्रो निरुक्तकारः कश्चिदक्नोपन इत्यग्निशब्दं निर्वक्ति । तत्र न क्नोपयतीत्युक्ते न स्नेहयति किन्तु काष्ठादिकं रूक्षयतीत्युक्तं भवति । शाकपूणिनामको निरुक्तकारो धातुत्रयादग्निशब्दनिष्पत्तिं मन्यते । इतः इण् गतौ इति धातुः । अक्तोऽञ्जु व्यक्तिम्रक्षणगतिषु इति धातुः । दग्धो दह भस्मीकरणे इति धातुः । नीतो णीञ् प्रापणे इति धातुः । अग्निशब्दो ह्यकारगकारनिशब्दानपेक्षमाण एतिधातोरुत्पन्नादयनशब्दादकारमादत्ते । अनक्तिधातुगतस्य ककारस्य गकारादेशं कृत्वा तमादत्ते । यद्वा दहति धातुजन्याद्दग्धशब्दाद्गकारमादत्ते । नीरिति नयतिधातुः स च ह्रस्वो भूत्वा परो भवति । ततो धातुत्रयं मिलित्वाग्निशब्दो भवति । यज्ञभूमिं गत्वा स्वकीयमङ्गं नयति काष्ठदाहे हविःपाके च प्रेरयतीति समुदायार्थः । तस्याग्निशब्दार्थस्य देवताविशेषस्य प्राधान्येन स्तुतिदर्शनायैषाग्निमीळे इत्यृग्भवतीति" ऋग्वेदभाष्ये माधवाचार्य्यः एतस्य वैश्वानरादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदर्शनेनानेकास्तुतयो यास्केन दर्शितास्ताश्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयिष्यन्ते ।

अग्निक पु० अग्निवत् कायति प्रकाशते कै–क । इन्द्रगोपकीटे ।

अग्निकण पु० अग्नेः कणः ६त० । अग्निच्युतसूक्ष्मांशे ।

अग्निकर्म्मन् न० अग्नौ कर्म्म ७त० । होमे अग्निहोत्रादौ "अग्निकर्म्म ततः कृत्वेति" स्मृतिः अग्निकार्य्यादयोऽप्यत्र न० ।

अग्निकला स्त्री ६त० अग्नेरवयवभेदे । सा च दशविधा तासाञ्च यादिक्षान्तवर्णदेवतात्वं यथोक्तं शारदातिलके । "धूम्रार्च्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी । सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि । यादीनां दशवर्णानां कला धर्म्मप्रदा अमूः" इति ।

अग्निकारिका स्त्री अग्निं करोति आधत्ते करणे ण्वुल्-त्वोपचारात् कर्त्तरि ण्वुल् । अग्न्याधानसाधनेऽग्नीध्रायामृचि । सा च "अग्निं दूतं पुरो दधे" इत्याद्या यजुर्वेदे एवमन्यवेदेऽप्यनुसन्धेया ।

अग्निकाष्ठ न० अग्नेः उद्दीपनं काष्ठम् शा०त० । अगुरुकाष्ठे ।

अग्निकुक्कुट पु० अग्नेः कुक्कुट इव रक्तवर्णस्फुलिङ्गवत्त्वात् । ज्वलदग्निव्याप्ततृणपुञ्जे (नुडा) इति ख्याते ।

अग्निकुण्ड न० अग्नेराधानार्थं कुण्डम् । अग्न्याधानार्थे स्थानभेदे तत्स्थानविवरणं कुण्डशब्देऽनुसन्धेयम् ।

अग्निकुमार पु० ६त० । कार्त्तिकेये तस्याग्निरेतोजातत्वमुक्तं महाभारते वनपर्व्वणि २२३ अध्याये सप्तर्षिपत्नीरूपदर्शनात् जातस्मरविकारस्याग्नेस्तेषां गार्हपत्य-प्रवेशेन अनिशं तद्दर्शनेन जाताधिकविकार तथाभिर्वेदपूर्व्वकं वनगमनमुपक्रम्य, "स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ॥ सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी । अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ सा तं ज्ञात्वा यथावत्तु वह्निं वनमुपागतम् । तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥ अहं सप्तर्षिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् । कामयिष्यामि कामार्त्तं तासां रूपेण मोहितम् ॥ एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ २२३ अध्या० मार्कण्डेय उवाच । शिवा भार्य्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता । तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ! । जगाम पावकाभ्याशं तञ्चोवाच वराङ्गना ॥ मामग्ने ! कामसन्तप्तां त्वं कामयितुमर्हसि । करिष्यसि न चेदेवं मृतां मामुपधारय ॥ अहमङ्गिरसो भार्य्या शिवा नाम हुताशन ! । शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ अग्निरुवाच । कथं मां त्वं विजानीषे कामार्त्तमितराः कथम् । यास्त्वया कीर्त्तिताः सर्व्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः ॥ शिवोवाच । अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं बिभीमस्तु वयं तव । त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषिताऽस्मि तवान्तिकम् ॥ मैथुनायेह संप्राप्ता कामं प्राप्तुं द्रुतं चर । यामयो मां प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ! ॥ मार्कण्डेय उवाच । ततोऽग्निरुपयेमे तां शिवां प्रीतिमुदायुतः । प्रीत्या देवी समायुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने । ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् । वनान्निर्गमनञ्चैव सुखं मम भविष्यति ॥ मार्कण्डेय उवाच । सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् । अपश्यत् पर्व्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ दृष्टिविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं

भोगिभिरद्भुतैः । रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रैर्भूतगणैस्तथा राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् । प्राक्षिपत् काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता शुभा ॥ शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् । पत्नीस्वरूपकं कृत्वा कामयामास पावकम् ॥ दिव्यं रूपमरुन्धत्याः कर्त्तुं न शकितं तया । तस्यास्तपःप्रभावेन भर्त्तृशुश्रूषणेन च ॥ षट्कृत्वस्तत्र निक्षिप्तमग्नेरेतः कुरूत्तम ! । तस्मिन् कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ तत् स्कन्नं तेजसा तत्र संवृतं जनयत् सुतम् । ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत् स्कन्दतां ततः । षट्शिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभुजक्रमः । एकग्रीवैकजठरः कुमारः समपद्यत ॥ वन० भा० स० २२२ अध्यायः अग्निकुमारत्वेऽपि तस्य रुद्रकुमारत्वं तदप्युक्तं तत्रैव "ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् । अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्द्दनम् ॥ रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया । हितार्थं सर्व्वलोकानां जातस्त्वमपराजित ! ॥ उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना अस्मिन् गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं ततः ॥ सम्भूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् । सूर्य्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यच्चैवापतद्भुवि । आसक्तमन्यद्वृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ इति २२४ अध्याये । अग्नितनयाग्निसुतादयोऽप्यत्र ।

अग्निकेतु पु० अग्नेः केतुरिव । धूमे तस्याग्निप्रभवत्वेन तच्चिह्नीभूतत्वम् गगने उद्धूयमानत्वात् तत्पताकत्वञ्च ।

अग्निकोण पु० अग्नेः अग्निदेवताकः कोणः अन्तरालदिक् कृत० । अग्निदैवत्ये पूर्व्वदक्षिणयोर्मध्ये दिग्भागे । "इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैरृतोवरुणोमरुत् । कुवेरईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्तेः तस्य पूर्व्वदक्षिणदिशोर्मध्यदिक्पतित्वम् । उपचारात् तत्स्वामिनोऽग्नेर्वाचका अपि अत्रैव । "प्रतिपत् नवमी पूर्व्वे रामरुद्रौ च पावके" इति ज्योतिषे "शक्रे हुताशे भयमिति" च अग्निकोणपरतया पावकादिशब्दः प्रयुक्तः ।

अग्निगर्भ पु० अग्निरिव जारको गर्भोऽस्य । अग्निजारवृक्षे । अग्निर्गर्भेऽस्य । सूर्य्यकान्तमणौ (आतसि) तस्य सूर्य्यकिरणसम्पर्कात् अग्न्युत्पादकत्वात्तथात्वम् । अग्निमन्थनकाष्ठरूपारणौ च । अग्निः स्थितो गर्भेऽस्याः । शमीलतायाम् स्त्री । "अग्निगर्भां शमीमिवेति" रघुः । शमत्रा गर्भेऽग्निस्थितिकथा भा० आनुशा० प० ८५ अध्याये "रुद्रस्य रेतःप्रस्कन्नमग्नौ निपतितञ्च यत् तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् । वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यतीति" ब्रह्मवाक्यानन्तरं कार्त्तिकेयोत्पत्त्यर्थमन्विष्यमाणस्याग्नेः कुतश्चित् कारणेन गुप्तस्याग्नेः "नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनमित्यनेन" देवैस्तस्यानासादने उक्ते नानास्थानेऽन्वेषणात् परिशेषे शमीगर्भे प्राप्तिरुक्ता, यथा "अश्वत्थान्निर्गतोवह्निः शमीगर्भमुपाविशदिति" । शमीगर्भे चास्य स्थितिं कथयतः शुकस्य जिह्वापरिवृत्तिरूपशापदानमुक्त्वा देवैस्तस्मै वरान् दत्त्वा शमीगर्भे वह्निरलक्ष्यत इत्युक्त्वा च "इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवताः तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्व्वक्रियास्वपि । ततः प्रभृति चाग्निः स शमीगर्भेषु दृश्यते । उत्पादने तथोपायमधिजग्मुश्च मानवा" इति ।

अग्नेः सकाशात् गर्भोऽस्याः पृथिव्यां स्त्री । वह्निना गङ्गायामासिक्तगर्भस्य धारयितुमशक्यस्य पृथिव्यां सुमेरौ गङ्गया निक्षेपणमुक्तं तत्रैव । "सा वह्निना वार्य्यमाणा देवैरपि सरिद्वरा । समुत्ससर्ज्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेति, उक्त्वा "तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च तत् सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत । पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति च स तु गर्भो महातेजाः गाङ्गेयः पावकोद्भवः दिव्यं शरवणं प्राप्य ववृधेऽद्भुतदर्शन इति भा० आनु० ८५ अ० । अतएव श्रुतौ "यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी" इत्युक्तम् । अग्निरिव गर्भोमध्यभागोऽस्याः । अग्निदीप्तायां महाज्योतिष्मतीलतायाम् स्त्री ।

अग्निगृह न० अग्निकार्य्यार्थं गृहं शा० त० । होमार्थे गृहे कृत० । श्रौतस्मार्त्ताग्निकृत्याधारे गृहे न । अग्न्यगारादयोऽप्यत्र । "वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे" इति रघुः ।

अग्निग्रन्थ पु० अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थः शा० त० । अग्निहोमादि-प्रतिपादके शास्त्रे "अग्निग्रन्थपर्य्यन्तमधीते" सि० कौ० अग्निग्रन्थः अग्निप्रतिपादकः ग्रन्थ इति तत्त्वबो० । एवमेव मतृकृतसरस्वायामुक्तम् ।

अग्निघृत न० अग्न्युद्दीपनं घृतं शा० त० । वैद्यकोक्ते घृतभेदे यथा चक्रदत्तः ।

"पिप्पलीपिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली । हिङ्गुचव्याऽजमोदा च पञ्चैव लवणानि च ॥ द्वौ क्षारौ हपुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान् । दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च । आर्द्रकं स्वरसं प्रस्थं घृतप्रस्थं विपाचयेदिति । एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते इति" ॥

"भल्लातकसहस्रार्द्धं जलद्रोणे विपाचयेत्। अष्टभागावशेषञ्च कषायमवतारयेत्। घृतप्रस्थं समादाय कल्कानीमानि दापयेत्। त्र्यूषणं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली॥ हिङ्गुचव्याजमोदा च पञ्चैव लवणानि च। द्वौ क्षारौ हवुषा चैव दद्यादर्द्धपलोन्मितान्॥ दधिकाञ्जिकशुक्तानि स्नेहमात्रासमानि च। आर्द्रकं स्वरसञ्चैव शोभाञ्जनरसन्तथा॥ तत् सर्व्वमेकतः कृत्वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत्। एतदग्निघृतं नाम मन्दाग्नीनां प्रशस्यते" इति च।

अग्निचयन पु० अग्निश्चीयते आधीयते अनेन चि-करणे ल्युट् ६त०। अग्न्याधानसाधने मन्त्रभेदे, भावे ल्युट् ६त०। अग्न्याधाने न०।

अग्निचित् त्रि० अग्निं चितवान् चि-भूतार्थे क्विप्। मन्त्रपूर्व्वककृतवह्निस्थापने अग्निहोत्रिणि। भावे क्विप्। अग्न्याधाने।

अग्निचित्या स्त्री अग्नेश्चित्या चि-भावे क्यप् नि० स्त्रीत्वम्। अग्निचयने अग्न्याधाने "उपविशेदग्निपुच्छस्य साग्निचित्यायामिति" गृह्यम्। "चित्याग्निचित्ये" चेति पा०।

अग्निचित्वत् त्रि० अग्निचित् अग्निचयनमस्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः तान्तत्वान्न पदत्वम्। अग्निचयनयुक्तेषु यज्ञेषु "अध्वरेष्वग्निचित्वत्स्विति" भट्टिः स्त्रियां ङीप्।

अग्निज पु० अग्नये अग्न्युद्दीपनाय जायते सेवनात् प्रभवति जन-ड ४त०। अग्निजारवृक्षे। अग्नेर्जायते जन-ड ५त०। स्वर्णे न०। कार्त्तिकेये पु०। तत्कथाऽग्निकुमारशब्दे द्रष्टव्या। अग्निजातमात्रे त्रि० "अग्निजा ओषधिजा महीनामिति श्रुति" "अग्नीश्वरस्य भक्तानां न भयं विद्यादग्निजमिति" काशीखण्डः।

अग्निजन्मन् पु० अग्नेर्जन्माऽस्य ५त०। कार्त्तिकेये तद्विवरणम् अग्निकुमारशब्देऽनुसन्धेयम्। स्वर्णे न०।

अग्निजार पु० जारयति जॄ-णिच्-कर्त्तरि अण् अग्निरिव जारः। स्वनामख्याते वृक्षे, औषधभेदे च। रस्य लत्वे अग्निजालोऽप्यत्र।

अग्निजिह्व त्रि० अग्निर्जिह्वास्वादसाधनं यस्य। अग्निमुखे देवे "ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा" श्रुतिः अग्निरेव जिह्वाऽस्य। वराहमूर्त्तिधारणकाले विष्णोर्वराहरूपे "अग्निजिह्वो दर्भरोमेति वराहरूपवर्णने विष्णुः। ६त०। अग्निजिह्वायां स्त्री सा च सप्तविधा तासां नामानि यथा "कराली धूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता सुवर्णा पद्मरागा च जिह्वाः सप्त विभावसोरिति" कथं तासामग्निमुखे स्थितिस्तच्च अग्निशब्दे तद्व्याख्याने दर्शितम् अग्नेर्जिह्वेव शिखाऽस्याः ब०। लाङ्गलीवृक्षे स्त्री।

अग्निज्वाला स्त्री अग्नेर्ज्वालेव शिखाऽस्याः। गजपिप्पलीवृक्षे। (विषलाङ्गला) ६त०। अग्निशिखायाम्।

अग्नितप् त्रि० अग्निना तप्यते तप-क्विप्। अग्निना तपस्याकारके "परावीरास एतनमर्य्यास भद्रजानयः। अग्नितपो यथा सथेति, श्रुतिः।

अग्नितपस् त्रि० अग्निभिः सम्मुखस्थसूर्य्यसहितचतुर्दिक्स्थपावकैस्तप्यते तप-असुन् ३त०। "ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थ" इति स्मृत्युक्ततीव्रतपस्याकारके। तपतीति तपाः अग्निरिव तपाः। अग्निसदृशोष्णस्पर्शवति। "यदा बलस्य पीयतो जसुं भेद् बृहस्पतिरग्नितपोभिरर्कैरिति" श्रुतिः।

अग्नितेजस् त्रि० अग्नेरिव तेजोऽस्य। अग्नितुल्यतेजस्के पदार्थे "अग्निलोकोऽग्नितेजस, इति काशी०। "विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा पृथिवीसंशितो अग्नितेजा इति" श्रुतिः। ६त०। अग्नेस्तेजसि न०।

अग्नित्रय न० त्रयवयवं त्रयं त्रि+अयट् ६त०। यथाविधानेन कृताधाने अग्नित्रितये। पित्रादौप्युपचारात् "एतएव त्रयोलोका एतएव त्रयोऽग्नयः। पिता गार्हपत्याग्निर्माता दक्षिणाग्निः, आचार्य्य आहवनीय इति" विष्णूक्ते गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयवर्गत्रयरूपे पित्रादौ च। अस्य वा स्त्रीत्वे ङीप् अग्नित्रयीत्यप्यत्र।

अग्निद त्रि० अग्निं गृहादौ दाहार्थं ददाति दा-क। गृहादौ दाहार्थं वह्निदायके आततायिभेदे "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिन इति" स्मृतिः।

अग्निदग्ध त्रि० अग्निना अन्त्येष्टिविधानेन दग्धः दग्धकर्म्माणि क्त। शास्त्रविधानेन संस्कृताग्निना कृतदाहे "अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम" इति, वायु पु०। अग्निना कृतदाहे पदार्थमात्रे त्रि०। "अग्निदग्धाविव पद्माविति" रामा०।

अग्निदमनी स्त्री अग्निर्दम्यते अनया दम-णिच्-करणे ल्युट् ६त० ङीप्। कण्टकारिकातः क्षुद्रे-कण्टकाढ्ये गुच्छस्थक्षुद्रफलवति (गणियारी) इति ख्याते क्षुपभेदे।

अग्निदातृ स्त्री० अग्निं विधानेन ददाति दा-तृच्। अन्त्येष्टिविधानेन दाहकारके "यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् सएव हि" इति स्मृतिः। स्त्रियां ङीप्।

अग्निदीपन त्रि० अग्निं जठरस्थानलं दीपयति दीप-णिच्-ल्यु ६त० । जठरानलोद्दीपके पदार्थमात्रे औषधभेदे न० ।

अग्निदीप्ता स्त्री अग्निर्जठरानलोदीप्तः सेवनात् यस्याः । ज्योतिष्मतीलतायाम् ।

अग्निदूत पु० अग्निर्दूत इव यस्मिन् यस्य वाऽऽवाहकत्वात् । अग्न्याधानानन्तरमाहूतदेवके यज्ञादौ, "यमं ह "यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरं कृत" इति वेदः तत्राहूते देवे च अतएव यज्ञे अग्नेर्दूतत्वमग्निस्थापने मन्त्रे "अग्निं दूतं पुरोदधे इति, 'अग्निं दूतं वृणीमहे इति' च श्रुतावुक्तम् ।

अग्निदेवा स्त्री अग्निर्देवोऽस्याः । कृत्तिकातारायाम् "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितर इति" ज्योतिषे अश्विन्यादीनां क्रमशोऽश्व्यादिदेवताकथनात् तत्क्रमात् कृत्तिकाया अग्निदैवत्यम् ।

अग्निध् पु० अग्निं दधाति मन्त्रविधिना स्थापयति धा-क्विप् नि० आलोपः ६त० । अग्न्याधानकर्त्तरि । "अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्तमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसमिति" वेदः ।

अग्निधान न० अग्निर्विधिना धीयतेऽस्मिन् धा-आधारे ल्युट् ६त० । अग्निहोत्रगृहे "पदं शृणुते अग्निधाने" इति वेदः । [तारावह्नितारकादयोऽप्यत्र ।

अग्निनक्षत्र न० ६त० । अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे अग्नि-

अग्निनयन न० अग्नेर्नयनं मन्त्रविधिना संस्कारः नी-भावे ल्युट् ६त० । अग्निसंस्काररूपे विधिना अग्निप्रणयने ६त० । अग्निनेत्रे न० । [अग्निजारवृक्षे ।

अग्निनिर्यास अग्नेः जठरानलस्येव दीपको निर्यासोऽस्य ।

अग्निनेत्र पु० अग्निर्नेता हुतहविःप्रापयिता यस्य अच् समा० । देवतामात्रे । "हव्यं वहति देवानामिति" श्रुतौ हि तस्य देवेभ्यो हव्यवाहकत्वश्रवणम् । ६त० । वह्निनयने न० ।

अग्निपद न० ६त० । अग्न्याधानस्थाने अग्निबोधकशब्दे च । तत्र दीयते इत्यर्थे व्युष्टादित्वात् अण् आग्निपदम् ।

अग्निपरिक्रिया स्त्री अग्नेः परिक्रिया परिचर्य्या परि+कृ-भावे श ६त० । अग्निचर्य्यायां होमादिकरणे । [पर्व्वतभेदे ।

अग्निपर्व्वत पु० अग्निसाधनं पर्व्वतः । स्वतः अग्निसम्पादके

अग्निपुच्छ पु० न० अग्नेरग्न्याधानस्थानस्य पुच्छ इव । आहिताग्निस्थानात् पृष्ठभागे । "दक्षिणत आवहनीयस्योपविशेदग्निपुच्छस्य शाग्निचित्यायामिति" कात्यायनसूत्रम् ।

अग्निपुराण न० अग्निना प्रोक्तं पुराणम् । वेदव्यास प्रणीतेषु अष्टादशसु महापुराणेषु मध्येऽष्टमे वह्निनोक्ते पुराणभेदे तद्विवरणं यथा ।

"आग्नेयमष्टमं स्मृतमिति" भागवते । "परमग्निपुराणञ्च रुचिरं परिकीर्त्तितम् । चतुर्द्दश सहस्राणि परं पञ्चशताधिकम्" इति ब्रह्मवैवर्त्ते । तत्राभिधेयसंक्षेपः । भगवतोऽवतारः, सृष्टिप्रकारः, विष्णुपूजा, अग्निपूजा, मुद्रादिलक्षणम्, दीक्षा, अभिषेकः, मण्डपलक्षणम् कुशमार्ज्जनाविधिः, पवित्रारोपः, देवतायतनादिनिर्म्माणप्रकारः, शालग्रामलक्षण-पूजे, देवप्रतिष्ठानियामकदीक्षा, देवप्रतिष्ठाविधिः, ब्रह्माण्डस्वरूपं, गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं, द्वीपवर्णनम् ऊर्ध्वाधोलोकवर्णना, ज्योतिश्चक्रस्वरूपम् । युद्धजयोपाय-षट्कर्म्मविधानम्, यन्त्रमन्त्रौषधप्रकारः कुब्जिकार्चनाविधिः, कोटिहोमविधानम्, ब्रह्मचर्य्यधर्म्माः, श्राद्धकल्पः ग्रहयज्ञः, वैदिकस्मार्त्तकर्म्मणी, प्रायश्चित्तम्, तिथिभेदे व्रतभेदः, वारव्रतनक्षत्रव्रते, मासव्रतम्, दीपदानविधिः, नूतनव्यूहाद्यर्चादि, नरकनिरूपणम्, दानव्रतम्, नाडीचक्रम्, सन्ध्याविधिः, गायत्र्यर्थः, शिवस्तोत्रं, राज्याभिषेकः, राजधर्म्माः, राजाध्येयशास्त्रम्, शुभाशुभशकुनादि, मण्डलादि, रणदीक्षाविधिः, श्रीरामनतिः, रत्नलक्षणम्, धनुर्विद्या, व्यवहारविधिः, देवासुरयोर्युद्धम्, आयुर्वेदः, गजादिचिकित्सा, पूजाप्रकारः । शान्तिविधिः, छन्दःशास्त्रम्, साहित्यं, शिष्टानुशासनम्, सृष्ट्यादिप्रलयवर्णने, शारीरकरूपं, नरकवर्णनम्, योगः, ब्रह्मज्ञानम्, पुराणमाहात्म्यञ्च ॥ एते विषयाः संक्षेपेण दर्शिता विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

अग्निप्रणयन न० अग्नेः प्रणयनं मन्त्रपूर्व्वकं संस्कारः प्र+नी-भावे ल्युट् ६त० । शास्त्रोक्तविधानेन वह्निसंस्कारभेदे "दक्षिणत आहवनीयेऽवस्थितस्याग्नेः सौमिकायामुत्तरवेद्यां नयनं यदस्ति तदेतदग्निप्रणयनमिति" वचनम् ।

अग्निप्रस्कन्दन न० ६त० । यथाविधानमग्निकार्य्यरूपहोमाकरणे "प्रजाश्च यौवनं प्राप्य विनशिष्यन्त्यनो ! तव । अग्निप्रस्कन्दनपरस्त्वञ्चाप्येवं भविष्यसीति, स्वपुत्रमनुं प्रति ययातिवाक्यम् भार० आदि प० ।

अग्निप्रस्तर पु० अग्निं प्रस्तृणाति स्तृ-अच् अग्नेर्वा प्रस्तरः । (चकमकीति) ख्याते वह्न्युत्थापके प्रस्तरखण्डे ।

अग्निबाहु पु० अग्नेर्बाहुरिव दीर्घशिखत्वात् । धूमे ।

अग्निभ न० अग्निरिव भाति भा-क । स्वर्णे अग्नितुल्यवर्णत्वात्तस्य तथात्वम् । वह्नितुल्यवर्णपदार्थे त्रि० । भ० नक्षत्रं ६त० । अग्निदैवत्ये कृत्तिकानक्षत्रे न० ।

अग्निभू पु० अग्नेर्भवति भू-क्विप् । कार्त्तिकेये अग्निकुमार

शब्दे तदुद्भवकथा। अग्निसम्भवे त्रि०। स्वर्णे न० ह्रस्वान्तः। अग्निभवादयोऽप्यत्र।

अग्निभूति पु० अग्निरिव भूतिः तेजस्वित्वादैश्वर्य्यमस्य। बौद्धभेदे हेत०। पावकविभूत्यां तद्वीर्य्ये च स्त्री। ६त०। वह्निसम्भवे त्रि०।

अग्निभ्राजस् त्रि० अग्निरिव भ्राजते भ्राज-असुन्। वह्नितुल्यदीप्तियुक्ते। 'अग्निभ्राजसोविद्युतो गर्भस्य इति' वेदः।

अग्निमणि पु० अग्नेरुत्थापकोमणिः शा० त०। सूर्य्यादितैजसद्रव्यसम्पर्कात् अग्न्युत्थापके सूर्य्यकान्ताभिधे मणौ (आतसी) (चकमकीति) ख्याते प्रस्तरे च।

अग्निमत् पु० अग्निराधानादस्त्यस्य मतुप्। यथाविधानेनाहिताग्निके साग्निके द्विजे "दारास्वग्निं विनिःक्षिप्य प्रवसेदनग्निमान् द्विजः" इति स्मृतिः।

अग्निमथ् पु० अग्निं मथ्नाति अरणिद्वयघर्षणेन निष्पादयति मन्थ—क्विप् नलोपः। अग्न्याधानार्थमरणिद्वयघर्षणेन वह्निसम्पादके याज्ञिके। करणे क्विप्। अग्निमन्थसाधने मन्त्रे, अरणिकाष्ठे च त्रि०।

अग्निमन्थ पु० अग्निर्मथ्यतेऽनेन मन्थ-करणे घञ्। गणिकारीवृक्षे (गणियारि) तत्काष्ठयोर्घर्षणे हि आशु वह्निरुद्भाव्यते। तन्मन्थनसाधने मन्त्रे च। करणे ल्युट् ६त०। अग्निमन्थनोऽप्युक्तार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अग्निमान्द्य न० अग्नेर्जठरानलस्य मान्द्यं पाचनकुण्ठता। धातुवैषम्येण जठरानलस्य पाचनशक्तिराहित्ये "अग्नीश्वरस्य भक्तानां न विद्युदग्निजं भयम् अग्निमान्द्यभयं नैवेति" काशीखण्डः। अग्निमान्द्येऽजीर्णता स्यात् तत्राल्पभोजनं कार्य्यं यथा। 'मुहुर्मुहुरजीर्णेऽपि भोज्यमस्योपकल्पयेत् इति चक्र०। तत्कारणमुक्तम्। स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्रुतासृजः। निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः॥ सोऽन्नैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशाम्यति। अल्पोमहद्भिर्बहुभिस्काष्ठैरिवाल्पोऽग्निरिवेन्धनैः॥ सम्यग्लघुभिस्तान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते। काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानलः॥ कृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिःस्मृत' इति सुश्रुते।

अग्निमारुति अग्निश्च मरुच्च तयोरपत्यं बाह्वादेराकृतिगणत्वादिञ् ततो वृद्धिः देवताद्वन्द्वे च आनङं बाधित्वा 'इद्वृद्धाविति' इत् "देवताद्वन्द्वे च" इति द्विपदवृद्धौ पृ० पूर्व्वपदस्य ह्रस्वः। अगस्त्ये मुनौ तस्य च कल्पान्तरे ताभ्यामुत्पत्तिरनुसन्धेया।

अग्निमुख पु० अग्निर्मुखमिव यस्य। देवे। हुतद्रव्यं हि देवैरग्निरूपमुखद्वारेणैवाश्यते। "हव्यं वहति देवानामिति" श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्य्यात्। "अग्निमुखा वै देवा" इति "अग्निर्मुखं प्रथमं देवतानामिति च" श्रुतिः। अग्निर्मुखेऽग्रेऽस्य। देवे, "अग्निरग्ने प्रथमं देवानामिति" श्रुतौ वह्नेरेव देवानामग्रोत्पत्तेस्तथात्वम्। यथा चाग्नेर्देवमुखत्वं तदादित्वञ्च तथाऽग्निशब्दे निरुक्तव्याख्याने ऋग्वेदभाष्ये प्राक् दर्शितम् अग्निधिकमग्निहोत्रशब्दे वक्ष्यते। अग्निर्मुखं प्रधानमुपास्यो यस्य। अग्निहोत्रिणि द्विजे। अग्निः दाहकत्वात् शापाग्निर्मुखे यस्य। विप्रे "वाग्वज्रा वै विप्रा" इति श्रुतौ तेषां वाग्वज्रत्वकथनात् अग्निमुखत्वम्। अग्निरिव स्पर्शात् दुःखदायकं मुखमग्रमस्य। भल्लातकवृक्षे (भेला) चित्रकवृक्षे च। तन्निर्य्यासस्पर्शेन हि देहे व्रणोत्पत्तेस्तयोस्तथात्वम्। अग्नेः जठरानलस्य मुखं द्वारम्। वैद्यकोक्ते चूर्णभेदे न० यथा "हिङ्गुभागो भवेदेको वचा च द्विगुणा भवेत्। पिप्पली त्रिगुणा चैव शृङ्गवेरं चतुर्गुणम्॥ यमानिका पञ्चगुणा षड्गुणा च हरीतकी। चित्रकं सप्तगुणितं कुष्ठञ्चाष्टगुणं भवेत्॥ एतद्वातहरं चूर्णं पीतमात्रं प्रसन्नकृत्। पिबेद्दध्ना मस्तुना वा सुरया कोष्णवारिणा॥ सोदावर्त्तमजीर्णञ्च प्लीहानमुदरन्तथा अङ्गानि यस्य शीर्य्यन्ते विषं वा येन भक्षितम्॥ अर्शोहरं दीपनञ्च शूलघ्नं गुल्मनाशनम्। कासं श्वासं निहन्त्याशु तथैव यक्ष्मनाशनम्॥ चूर्णमग्निमुखं नाम न क्वचित् प्रतिहन्यते" इति चक्रदत्तः।

अग्निमुखी स्त्री अग्निरिव मुखमग्रं यस्याः गौरादित्वात् ङीष्। (भेला) भल्लातकवृक्षे, लाङ्गलिकावृक्षे (विषलाङ्गला) अग्निरेव मुखं मुखत्वेन कल्पितं यस्याः गौरा०। गायत्रीमन्त्रे। "कदाचिदपि नो विद्वान् गायत्रीमुदके जपेत्। गायत्र्यग्निमुखी यस्मात्तस्मादुत्थाय तां जपेदिति" गोभिलः। तस्याश्च "सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स मुखत एव त्रिवृतमसृजत तं गायत्री छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्देवता ब्राह्मणोमनुष्यो वसन्त ऋतुस्तस्मात् त्रिवृत् स्तोमानां मुखं, गायत्री छन्दसामग्निर्देवानामिति" श्रुतौ। अग्निना समं प्रजापतिमुखजातत्वात् तथात्वम्। अग्निरिव मुखे। अग्नेरिव मुखं प्रजापतिमुखं मुखमुत्पत्तिद्वारमस्याः इति विग्रहः गौरा०। गायत्रीमन्त्रश्च गायत्रीशब्दे वक्ष्यते। विप्रे तु पु०। अग्निरिव उग्रं मुखं यस्याः गौ० ङीष्। शाकशाखायाम् स्त्री अग्निर्मुखमाद्यो यस्य अग्निप्रभृतौ देवे त्रि०।

अग्निरक्षण न० अग्निः रक्ष्यतेऽनेनात्र वा रक्ष–ल्युट् । राक्षसादिभ्योऽग्निरक्षाकारके मन्त्रभेदे, अग्निहोत्रे, अग्निहोत्रगृहे च । भावे ल्युट् । अग्न्याधाने ।

अग्निरजस् पु० अग्निरिव रज्यते दीप्यते रन्ज् असुन् नलोपः । रक्तवर्णे इन्द्रगोपनामककीटे । हेम० । अग्निवीर्य्ये, स्वर्णे च न० ।

अग्निरहस्य त्रि० अग्नेः रहस्यं तदुपासनाद्यङ्गजातमत्र । अनलोपासनाबोधके शास्त्रे अग्निकल्पे ।

अग्निरुहा स्त्री अग्निरिव रोहति रुह–क । मांसादन्यां तदङ्कुरस्य वह्नितुल्यवर्णतयोत्पन्नत्वात् तथात्वमस्याः ।

अग्निरूप त्रि० अग्नेरिव रूपं वर्णोऽस्य, अग्निरिव रूप्यतेऽसौ रूप-कर्म्मणि अच् वा । वह्नितुल्यवर्णे अग्निसदृशमान्ये च हेम० । अग्नेर्वर्णे अग्निशब्दोक्ते वह्नेर्ध्येयरूपे च न० ।

अग्निरेतस् न० हेम० । अग्निशुक्रे, तज्जातत्वात् सुवर्णे च तत्कथा च प्रस्कन्नरुद्रशुक्रस्य अग्निसंक्रान्तस्याग्निना देवताप्रार्थनया गङ्गायामाहितस्य तया च वोढुमसमर्थया "समुत्सृज्य तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदेत्यनेन" मेरौ पातने कृते तस्य तेजसैव मेरुस्थं सर्व्वं वस्तु सुवर्णीकृतं यथोक्तमानुशासनिके प० भा० । "तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः यद्द्रव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्व्वतेषु च । तत् सर्व्वं काञ्चनीभूतं समन्तात् प्रत्यदृश्यत" इति । अन्ते च "तस्मात् सुवर्णं माङ्गल्यं रत्नानामुत्तमोत्तमम् । सहजं कार्त्तिकेयस्य वह्नेस्तेजः परं मतमिति" ८६ अध्याये ।

अग्निलोक पु० हेम० । अग्न्यधिष्ठिते मेरुशृङ्गाधःस्थे भुवनभेदे । स च । 'मध्ये त्रिकाञ्चनमयं शिखरत्रयं च मेरोस्तु रारिकपुरादिपुराणि तेषु । तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ" इति सि० शि० गोलाध्याये दर्शितः । अयमेव पक्षः युक्तियुक्तः । पुराणे तु अन्तरीक्ष एव तस्य स्थितिरुक्ता । काशीखण्डे, विमानयानेन गच्छता शिवशर्म्मणा पृष्टाभ्यां विष्णुदूताभ्यां सूर्य्यलोकादूर्द्ध्वं शक्रपुरीवर्णनोत्तरं तद्दक्षिणस्याम् अग्निलोको वर्णितः यथा

"एतस्या दक्षिणे भागे येयं पूर्दृश्यते शुभा । इमामर्चिष्मतीं पश्य वीतिहोत्रपुरीं शुभाम् । जातवेदसि ये भक्तास्ते वसन्त्यत्र सुव्रताः । अग्निप्रवेशं कुर्य्युर्ये दृढसत्त्वा जितेन्द्रियाः । स्त्रियो वा सत्त्वसम्पन्नास्ते सर्व्वेऽत्राग्नितेजसः । अग्निहोत्ररता विप्रास्तथाग्निब्रह्मचारिणः । पञ्चाग्निव्रतिनो ये वै तेऽग्निलोकेऽग्नितेजसः । शीते शीतापनुत्त्यै यस्त्विध्मभारान् प्रयच्छति । कुर्य्यादग्नीष्टिकां वापि स वसेदग्निसन्निधौ । अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्य्याद्वा दयान्वितः । अशक्तः प्रेरयेदन्यान् सोऽग्निलोके महीयते । जठराग्निविवृद्ध्यै यो दद्यादाग्नेयमौषधम् । मन्दाग्नये स पुण्यात्मा वह्निलोके वसेच्चिरम् । यज्ञोपस्कारवस्तूनि यज्ञार्थं द्रविणन्तु वा । यथाशक्ति प्रदद्याद्यो हव्यग्नि शत्यां वसेत् स वै । अग्निरेको द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः । गुरुर्देवो व्रतं तीर्थं सर्व्वमग्नेर्विनिश्चितम् । अपावनानि सर्व्वाणि वह्निसंसर्गतः क्वचित् । पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः । अपि वेदं विदित्वा यस्त्यक्त्वा वै जातवेदसम् । अन्यत्र बध्नाति रतिं ब्राह्मणो न स वेदवित् । अन्तरात्मा ह्ययं साक्षान्निश्चितो ह्याशुशुक्षणिः । मांसग्रासान् पचेत् कुक्षौ स्त्रीणां नो मांसपेशिकाम् । तैजसी शाम्भवी मूर्त्तिः प्रत्यक्षा दहनात्मिका । कर्त्री हन्त्री पालयन्ती विनैनां किं विलोक्यते । चित्रभानुरयं साक्षान्नेत्रं त्रिभुवनेशितुः । अन्धन्तमोमये लोके विनैनङ्कः प्रकाशकः । धूपप्रदीपनैवेद्यपयोदधिघृतैक्षवम् । एतद्भुक्तं निषेवन्ते सर्व्वे दिवि दिवौकसः" इति ।

अग्निवत् त्रि० अग्निरस्त्यस्य अग्नि+मतुप् वेदे मस्य वः । साग्निके विप्रे, "यथुर्ययस्तु चरुरग्निवाँ इव" इति वेदः । तुल्यार्थे वति । अग्नितुल्यक्रियायादौ अव्य० ।

अग्निवधू स्त्री हेम० । स्वाहायाम् दक्षकन्यायाम् । अग्नायीशब्दे विवरणं द्रष्टव्यम् ।

अग्निवर्च्चस् त्रि० अग्नेर्वर्च इव वर्चो दीप्तिरस्य । अग्नितुल्यदीप्तिमति, "स्यन्दनेनाग्निवर्चसा" इति भार० । हेम० । अग्नितेजसि न० ।

अग्निवर्द्धक त्रि० अग्नेर्जठरानलस्य वर्द्धकः वृध+णिच्–ण्वुल् । जठराग्न्युद्दीपके औषधभेदे, पथ्याहारे च ।

अग्निवर्ण त्रि० अग्नेर्वर्ण इव वर्णो रूपं यस्य । अग्नितुल्यवर्णे, "ब्राह्मणस्तु सुरां पीत्वा अग्निवर्णां सुरां पिबेदिति" स्मृतिः । सूर्य्यवंश्ये नृपतिभेदे पु० तत्कथा रघौ १९स० । हेम० । अग्नेः रूपे पु० । [अग्निप्रिये त्रि० ।

अग्निवल्लभ पु० अग्नेर्वल्लभः सुखेन दाह्यत्वात् । शालवृक्षे ।

अग्निवासस न० अग्निरिव शुद्धं वासो वस्त्रम् । अग्नितुल्यशुद्धे वस्त्रे । हेम० । तादृग्वस्त्रवति त्रि० ।

अग्निवाह पु० अग्निं वाहयति गमयति अनुमापयति वा वाहिः अण् । छागे, धूमे च । वह्निवाहकमात्रे त्रि० ।

अग्निवाहन न० ६त०। छागे, "रक्तां जटाधरं वह्निं कारयेद्धूम्रवाससम्। ज्वालामालाकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं श्मश्रुधारिणम्। चतुर्बाहुं चतुर्दन्तं देवेशं वायुसारथिम्। चतुर्भिश्छागवैर्युक्तो वायुचिह्ने रथे स्थितम्" इति पुराणे छागवाहनत्वमुक्तम्।

अग्निविद् पु० अग्निं विन्दते विन्द-क्विप्। अग्निहोत्रिणि साग्निके। अग्निरहस्यं वेत्तीति विद्-क्विप्। अग्निरहस्यशास्त्राभिज्ञे पु०।

अग्निविन्दु पु० अग्नेर्विन्दुरिव। विस्फुलिङ्गे अग्निकणे।

अग्निवीज न० ६त०। अग्नेर्वीजे तद्रेतोजातत्वात् उपचारात् स्वर्णे। "रुद्रतेजःसमुद्भूतं हेम वीजं विभावसोरिति" स्वर्णदानमन्त्रः। तत्कथा अग्निरेतःशब्दे द्रष्टव्या। तन्त्रोक्ते रकारवर्णे "अग्निवीजं समुद्धृत्य सुखष्टससमन्वितमिति" तन्त्रम्।

अग्निवीर्य्य न० अग्नेर्वीर्य्यम्। वह्निरेतसि, तत्पराक्रमे च। तद्वीर्य्यजातत्वादुपचारात् स्वर्णे। व०। अग्नितुल्यपराक्रमवति त्रि०

अग्निशरण न० ६त०। अग्न्याधानगृहे अग्निहोत्रगृहे।

अग्निशर्म्मन् त्रि० अग्निरिव शृणाति तीव्रकोपत्वात् शृ-मनिन्। तीव्रकोपान्विते। ऋषिभेदे पु०। वाह्वादि० इञि आग्निशर्म्मिः तदपत्ये। नडादि० फक्। आग्निशर्म्मायणः तद्गोत्रापत्ये।

अग्निशाला स्त्री अग्नीनां शाला गृहम्। अग्न्याधानस्थाने अस्त्रा वा नपुंसकत्वम्। "हविर्धानमग्निशालं पत्नीनां सदनम्" इति वेदः।

अग्निशिख पु० अग्नेरिव अग्निरिव वा शिखा यस्य। कुङ्कुमवृक्षे, कुसुम्भवृक्षे, अग्नितुल्यशिखे-जाङ्गलीवृक्षे च॥ अग्नितुल्यजटावति त्रि०। अग्निशिखेव शिखाऽस्यास्य। लाङ्गलिकावृक्षे स्त्री (विषलाङ्गला) अग्नितुल्याग्रभागे त्रि० "वाणैरग्निशिखैरिवेति" पुरा०। स्वर्णे कुसुम्भपुष्पे च न०। ६त०। अग्निज्वालायां स्त्री "शरैरग्निशिखोपमैरिति, भार०। [होमे।

अग्निशुश्रूषा स्त्री ६त०। वह्नेः विधानेन सेवोपयोगिनि

अग्निशेखर पु० अग्निरिव शेखरमग्रं यस्य। कुङ्कुमवृक्षे, कुसुमवृक्षे, जाङ्गलीवृक्षे च। अग्नितुल्याग्रवति त्रि०।

अग्निष्टुत् पु० अग्निःस्तूयतेऽत्र स्तु-आधारे क्विप् षत्वम्। अग्निष्टोमस्य विकृतिभूते एकाहसाध्ये यागभेदे। सामसंहिताभाष्ये संशयपूर्वकं तत्र कर्म्मान्तरमिति सायणाचार्य्येण निर्णीतम् यथा। "उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीय-साम हि। रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये। रेवत्यादिर्गुणः कर्म्म पृथग्वा पूर्व्ववद् गुणः। रेवती-वारवन्तीय-सम्बन्धाख्यः पशु-प्रदः। सामोऽत्र फल-कर्म्मभ्यां सम्बन्धे वाक्य-भिन्नता। तेनोक्त-गुण-संयुक्तमन्यत् कर्म्मोच्यते फले"॥ "त्रिवृदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यासु ऋक्षु एकविंशाग्निष्टोम-साम कृत्वा ब्रह्मवर्चस-कामो यजेत"-इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते—"एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु-कामोह्येतेन यजेत" इति। "अस्यायमर्थः। प्रकृतौ तृतीयसवने आर्भव—पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते, तेन च साम्ना अग्निष्टोमयागस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोम सामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ "यज्ञायज्ञीयो वा अग्नेरो" इत्याद्यासु आग्नेयीष्वृक्षु गीयते अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यास्वृक्षु तत् साम गातव्यम्, तच्च प्रकृतावियैकविंश-स्तोम-युक्तम्। पशुकामस्य तु "रेवतीर्नः सधमादे" इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु "वारवन्तीयं" साम गायेदिति, तत्र रेवतीनामृचां वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशु-फलायाग्निष्टुति विधीयते, एतस्यैवेति प्रकृतपरामर्शकेनैतच्छब्देनान्य-व्यावर्त्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः समर्प्यमाणत्वात् यथा पूर्व्वाधिकरणे इन्द्रियफलाय प्रकृताग्निहोत्रे दधि-गुणोर्विहितः तद्वत्, इति प्राप्ते, ब्रूमः—विषमो दृष्टान्तः, दध्नोहोम-जनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयं तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात्। फल-सम्बन्धः एकएव शास्त्रबोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु रेवत्यृगाधारकवारवन्तीय-साम्नोऽग्निष्टुत्-कर्म्म-साधनत्वं फल साधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैक बोध्यत्वाद् दुर्वारोवाक्य-भेदः तेन पशुफलकं यथोक्तगुण-विशिष्ट-कर्म्मान्तरमत्र विधीयते। एतच्छब्दः प्रकारस्य विधीयमान-कर्म्मान्तर-विषयतया योजनीयौ इति"। "यजेत वाजपेयेन स्वर्जिता गोसवेन वा। अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा" इति स्मृतिः।

अग्निष्टुभ् पु० अग्निस्तुभ्यतेऽत्र क्विप् षत्वम्। यज्ञभेदे।

अग्निष्टोम पु० अग्नेः स्तोमः स्तुतिसाधनं यत्र स्तवसमुदायो-ऽवसानेऽत्र। यागविशेषे स च यागः ताण्ड्यमहाब्राह्मणे षष्ठाध्याये "प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स एतमग्निष्टोममपश्यत्" इत्युपक्रम्य "एष वाव यज्ञोयदग्निष्टोम" इति "एकस्मा अन्यो यज्ञः कामायाह्रियते सर्व्वेभ्योऽग्निष्टोम" इति चाग्निष्टोमं स्तुत्वा "द्वादश

स्तोत्रात्यग्निष्टोम" इत्यादिना सप्रपञ्चं दर्शितः। अग्निष्टोम शब्दस्य व्युत्पत्तिर्भाष्यकृता सायणाचार्य्येण दर्शिता यथा "यज्ञायज्ञीय इत्यस्यामाग्नेय्यामुत्पन्नेन अग्नेष्टोमसाम्ना समाप्ते रग्निष्टोम इति नाम सम्पन्नमिति"। तद्विधानपरिपाटी च बौधायनीये केशवस्वामिना दर्शिता तत एव साऽवगन्तव्या। ताण्ड्ये षष्ठाध्याये च "अग्निष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि द्वादश शस्त्राणी"त्युक्त्वा अष्टमाध्यायपर्य्यन्तं यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि वा प्रयोज्यानि तान्यभिहितानि तानि च तत एवावगन्तव्यानि तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दार्थे वक्ष्यते तत्र अप्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रं प्रगीतमन्त्रसाध्या तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः। एकाहसाध्ये अग्निष्टुन्नामके यज्ञे च तत् प्रमाणम् अग्निष्टुच्छब्दे। अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः कल्पः ठक्। आग्निष्टोमिकः अग्निष्टोमबोधककल्पे।

अग्निष्टोमसाम न० अग्निष्टोमे अवसाने विहितं साम गानविशेषः। अग्निष्टोमयज्ञसमापके तृतीय-सवने विहिते "यज्ञायज्ञीय" इत्यस्यामाग्नेय्यामृचि गीय-माने सामवेदे "प्रकृतौ (अग्निष्टोमे) तृतीयसवने आर्भव-पवमानस्योपरि यज्ञायज्ञीयं साम गीयते तेन च साम्ना अग्निष्टोमस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोमसामेत्युच्यते इति सा० भा०। "ब्रह्मणो वा एष रसो यद्यज्ञायज्ञीयं स्तुवन्ति ब्रह्मण्येव रसं यज्ञं प्रतिष्ठापयन्तीति" ताण्ड्यब्राह्मणम् तच्च साम यज्ञायज्ञीयशब्दे वक्ष्यते।

अग्निष्ठ पु० अग्नौ स्थातुमर्हति स्था–क षत्वम्। वह्नौ स्थिति योग्ये लौहमये कटाहादिपात्रे।

अग्निसंस्कार पु० अग्निना संस्कारः मन्त्रपूर्व्वकदाहः। विधानेन अग्निकृतदाहे। "अनाथस्याग्निसंस्कारं यः कुर्य्याद्वा दयान्वितः" इति काशी०।

अग्निसङ्काश त्रि० अग्निरिव सङ्काशते काश–दीप्तौ अच्। अग्नितुल्यवर्णे तत्तुल्यतेजस्के च।

अग्निसम्भव पु० अग्निरिव सम्भवति सम्+भू–अच्। अर-ण्यकुसुम्भे। ५त०। स्वर्णे न०। अग्निसम्भूतमात्रे त्रि०।

अग्निसहाय पु० अग्निना सह अयते अय–अच् ३त०। वायौ, धूमे च। अग्निसहायधूमवद्वर्णवत्त्वात् शीघ्रगति-त्वाच्च वनकपोते च।

अग्निसाक्षिक त्रि० अग्निःसाक्षी यत्र कप्। वह्निं साक्षीकृत्य कृते कर्म्मणि। "सख्यं कृत्वाग्निसाक्षिकमिति" रामा०।

अग्निसार न० अग्नौ सारो यस्य अत्यन्तानलोत्तापनेऽपि सारांशादहनात्। रसाञ्जने ६त०। वह्निसारे तु अस्त्री।

अग्निस्तम्भ पु० अग्निः दाहशक्तौ निरुध्यते अनेन। अग्नि-दाहनशक्तिनिरोधके मन्त्रे, औषधे च। ६त०। अग्ने-र्दाहशक्तिप्रतिरोधे पु०।

अग्निष्वा(ष्वा)त्त पु० ब०व० अग्नितः (श्राद्धीयविप्रकर-रूपानलात् सुष्ठु आत्तं ग्रहणं येषां आ–दा–क्त षत्वमिति बहवः। मरीचिपुत्रे पितृगणविशेषे। "अग्निष्वा(ष्वा)त्ताः वर्हिषदः ऊष्मपा आज्यपास्तथेति" मनुः। तैत्ति-रीयब्राह्मणे तु अन्यथा निरुक्तं यथा "अग्निष्वात्ता-नृतुमतो हवामहे। नराशंसे सोमपीथं य आशुः। ते नो अर्वन्तः सुहवा भवन्तु। शन्नो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे" इति "अग्निष्वात्ता अग्निष्वात्त-नामकाः पितरः पितृविशेषाः। ते च चातुर्मास्यगतपितृ-यज्ञब्राह्मणे स्पष्टमभिहिताः, "ये वा अयज्वानो गृहमेधिन स्ते पितरोऽग्निष्वात्ता" इति। मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमादिया-गमकृत्वा आर्त्तकर्म्मनिष्ठाः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः। तानग्निष्वात्तान्" इति तद्भाष्ये माधवाचार्य्यः।

अग्निहुत् पु० अग्निं हुतवान् हु–क्विप् ६त०। कृताग्नि-हवने अग्निहोत्रिणि।

अग्निहोत्र न० अग्नये हूयतेऽत्र हु–त्र ४त०। मन्त्रक-रणवह्निस्थापनपूर्व्वतदुद्देश्यकहोमे। अग्निहोत्रसम्बन्धित्वात् हविषि, वह्नौ पु०। काञ्चिदाख्यायिकामुपक्रम्य अग्नि-होत्रशब्दनिरुक्तिविधानाद्युक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे "सोऽग्नि-रबिभेत् आहुतिभिर्वै तमाप्नोतीति स प्रजापतिं पुनः प्राविशत् तं प्रजापतिरब्रवीत् जायस्वेति सोऽब्रवीत् किं भागधेयमभिजनिष्य इति तुभ्यमेवेदं हूयाता इत्य-ब्रवीत् स एतद्भागधेयमभ्यजायत। यदग्निहोत्रम्" इति पुरा प्रजापतेस्तायं दृष्ट्वा पलायनादुपरतोऽग्निः प्रजापतेस्त्व-पक्रमय्यागत एव, ततः प्रजापतिस्तस्मिन्नग्नौ पूर्व्वोक्तं घृतं स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथममजुहोत्। तदाहुतिसामर्थ्येन पुरुषमसृजत। तथा द्वितीयाद्याहुतिभिः अश्वादीनसृजत। ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वस्य प्रजापतित्वं सुस्थितम्। तदानीमग्निर्भीतोऽभूत्। तस्यायमभिप्रायः। प्रजापतिः पुनः पुनराहुतिभिरेव मां प्राप्नोति न तु भागं प्रयच्छति। तास्वाहुतीर्देवा एव गृह्णन्ति। तस्माद्भागरहितः सेवितुं न शक्नोमीति विचार्य्य पूर्व्ववत् पलायनमकृत्वा तस्मिन् प्रजा-पतावेव प्रविष्टः। स च प्रजायस्वेति पुनः पुनरग्निमब्रवीत् स चाग्निस्तदुदर एव स्थित्वा भागरहितोऽहं क्षुधितः सेवितुं न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः। किं भागमभिलक्ष्याह-

मुत्पन्नस्य इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्निहोत्रगतं हविस्तुभ्यमेव हूयातां इति भागं दत्तवान् । ततोऽग्निहोत्रहविःस्वरूपं भागधेयमभिलक्ष्याग्निरुत्पन्नः । तस्मादग्नये होत्रं होमोऽस्मिन् कर्म्मणीति बहुव्रीहिव्युत्पत्त्या अग्निहोत्रमिति कर्म्मनाम । अग्नये होत्रमिति तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम" इति तद्भाष्यम् । तत्कालस्य तत्रैवोक्तः "तद्धूयमानमादित्योऽब्रवीत् । मा हौषीः । उभयोर्वै नावेतदिति सोऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति । सायमेव तुभ्यं जुह्वन् प्रातर्मह्यमित्यब्रवीत् । तस्मादग्नये सायं हूयते सूर्य्याय प्रातः" इति । तद्धविरग्न्यर्थं प्रजापतिना हूयमानं दृष्ट्वा मा हौषीरित्येवमादित्यो निवारयामास । हेतुञ्चैवमवोचत् । योऽयमग्निर्यश्चाहं तयोरुभयोरावयोरेतद्धविः, न त्वेकस्याग्नेः इति । तदानीमुभयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्टो यः कालभेदेन व्यवस्थां तामुवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, सूर्य्याय प्रातर्जुहुयात्" इति तद्भाष्यम् ।

तच्च नित्यं काम्यञ्च "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्या नित्यस्य "उपसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्या च काम्यस्य विधानमुक्तम् । अस्य यजुर्वेदोक्तत्वेऽपि सर्ववेदिभिः कर्त्तव्यता "यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि च विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादि कर्म्मवदिति" छन्दोग०प० कात्या० । "अग्निहोत्रं त्रयोवेदास्त्रिदण्डो भस्मधारणम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिरिति" चार्वाकमतम् ।

अग्निहोत्रहवनी स्त्री अग्निहोत्रोऽग्निः हविर्वा हूयतेऽनया हु-करणे ल्युट् ङीप् ईत० । अग्निहोत्रहविर्ग्रहण्याञ्च्चि ।

अग्निहोत्रहुत् पु० अग्निहोत्रमग्निं जुहोति हु—क्विप् ईत० । कृताग्निहोत्रे "यत्र सुहृदा सुकृतामग्निहोत्रहुतां यत्र लोक" इति, श्रुतिः ।

अग्निहोत्रिन् पु० अग्निहोत्र+मत्वर्थे इनि । अग्निस्थापनपूर्वकं प्रातरादिकाले अग्निहोत्रहोमकर्त्तरि साग्निके ।

अग्नीध् पु० इध्यते इन्ध—भावे क्विप् ईत० । अग्न्युद्दीपने "अग्नीधः शरणे रण भद्धेति" कात्या० वा० । शरणार्थे रणि आग्नीध्रः । कर्त्तरि क्विप् । अग्न्याधानकर्त्तरि ।

अग्नीध्र पु० अग्निम् आदधाति इध—क दीर्घः । वह्न्याधानकारके ब्रह्मापरपर्य्याये ऋत्विग्भेदे । अग्निं धारयत्यस्मै सम्प्रदाने घञर्थे क दीर्घः । अग्निकृत्ये होमादौ पु० ।

अग्नीन्द्र पु० द्वि० द्वन्द्व० इन्द्रपरत्वाद्वा । एतन्नामकयोरेकहविर्भोक्त्रोर्देवयोः ।

अग्नीन्धन त्रि० अग्निरिध्यतेऽनेन इन्ध-ल्युट् ईत० । मन्त्रभेदे । स्त्रियां टित्त्वात् ङीप् । भावे ल्युट् । अग्निकृत्ये न० । [सन्निकृष्टस्थाने ।

अग्नीय त्रि० अग्नेरदूरभवं स्थानादि—उत्करा० छ । सन्नि-

अग्नीवरुण पु० द्वि० द्वन्द्व० ईत् । एतयोरेकहविर्भोक्त्रोर्देवयोः ।

अग्नीषोम पु० द्वि० द्वन्द्व० ईत् षत्वञ्च । एतन्नामकयोरेकहविर्भोक्त्रोर्देवयोः । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति" श्रुतिः ।

अग्नीषोमप्रणयनी स्त्री अग्नीषोमौ प्रणीयेते संस्क्रियेते अनया अत्र वा प्र+नी—करणे आधारे वा ल्युट् ङीप् । तयोः संस्कारिकायामृचि पात्रयाञ्च । भावे ल्युट् । तयोः संस्कारे न० ।

अग्नीषोमीय त्रि० अग्नीषोमौ देवते अस्य छ । तद्देवताके पश्वादौ कपालरूपपात्रादिसंस्कृते हविर्भेदे च "अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपतीति" "योऽग्नीषोमीयस्य पशोरश्नातीति" च श्रुतिः ।

अग्न्यगार न० अग्नेः अग्निहोत्रसम्बन्धिनोऽगारं ईत० । अग्निहोत्रगृहे "वसंस्त्वथोऽग्निरिवाग्न्यगारे" इति रघुः । अग्निगृहादयोऽप्यत्र ।

अग्न्याधान न० अग्नेराधानम् आ—धाञ्—ल्युट् ईत० । वेदमन्त्रद्वारा वह्निस्थापने । ७बहु० । अग्निहोत्रयागे ।

अग्न्याधेय पु० अग्निराधेयो येन । अग्निहोत्रिणि साग्निके द्विजे तत्प्रकारश्च "पुण्यमेवादधीताग्निमित्युपक्रमय कात्यायनसंहितायां दर्शितः कल्पग्रन्थे च विस्तारो द्रष्टव्यः ।

अग्न्यालय पु० अग्नेरालयः आ+ली आधारे अच् ईत० । वेदमन्त्रद्वारा वह्निस्थापनयोग्ये गृहे, तदाधारे—कुण्डे, स्थण्डिले च ।

अग्न्याहित पु० अग्निराहितो येन आ+धाञ्—कर्म्मणि क्त, वा परनिपातः । अग्निहोत्रिणि साग्निके द्विजे ।

अग्न्युत्पात पु० अग्निना दिव्यानलेन कृत उत्पातः (अनिष्टसूचकोपद्रवः) उद्+पत—घञ् ईत० । आकाशस्थानलविकारसूचितोपद्रवे, उल्कापातादावशुभसूचके, धूमकेत्वग्निविकारे च । स च नाभस उत्पातः उल्कादिरूपः पञ्चविधः धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्ताराभेदात् । तेषां लक्षणादिकं फलसहितम् बृहत्संहितायामुक्तं ३३ अ० यथा "दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः ।

धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः ॥ उल्का पक्षेण फलं तद्वद्धिष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः । विद्युदहोभिः षड्भिस्तद्वत्तारा विपाचयति ॥ तारा फलपादकरी फलार्द्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या । तिस्रः सम्पूर्णफला विद्युदथोल्काशनिश्चेति ॥ अशनिः स्वनेन महता नृगजाश्वमृगाश्मवेश्मतरुपशुषु । निपतति विदारयन्ती धरातलं चक्रसंस्थाना ॥ विद्युत्सत्वत्रासं जनयन्ती तटतटस्वना सहसा । कुटिलविशाला निपतति जीवेन्धनराशिषु ज्वलिता ॥ धिष्ण्या कृशाल्पपुच्छा धनूंषि दश दृश्यतेऽन्तराभ्यधिकम् । ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा प्रमाणेन ॥ तारा हस्तं दीर्घा शुक्ला ताम्राब्जतन्तुरूपा वा । तिर्य्यगधश्चोर्द्ध्वं वा याति वियत्युह्यमानेव । उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्द्धते प्रतनुपुच्छा । दीर्घा भवति च पुरुषा भेदा बहवो भवन्त्यस्याः ॥ प्रेतप्रहरणखरकरभनक्रकपिदंष्ट्रिलाङ्गलमृगाभाः । गोधाहिधूमरूपाः पापा या चोभयशिरस्का ॥ ध्वजझषकरिगिरिकमलेन्दुतुरगसन्तप्तरजतहंसाभाः । श्रीवत्सवज्रशङ्खस्वस्तिकरूपाः शिवसुभिक्षाः ॥ अम्बरमध्याद्बह्व्यो निपतन्त्यो राजराष्ट्रनाशाय । बम्भ्रमती गगनोपरि विभ्रममाख्याति लोकस्य ॥ संस्पृशती चन्द्रार्कौ तद्विसृता वा सभूप्रकम्पा च । परचक्रागमनृपवध-दुर्भिक्षावृष्टिभयजननी पौरेतरघ्नमुल्कापसव्यकरणं दिवाकरहिमांश्वोः । उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता यातुः ॥ शुक्ला रक्ता पीता कृष्णा चोल्का द्विजादिवर्णाभा । क्रमशश्चैतान् हन्युर्मूर्द्धोरःपार्श्वपुच्छस्थाः ॥ उत्तरदिगादिपतिता विप्रादीनामनिष्टदा रूक्षा । ऋज्वी स्निग्धाखण्डा नीचोपगता च तद्वृद्ध्यै ॥ श्यामा वारुणनीलाऽसृग्दहनासितभस्मनिभा रूक्षा । सन्ध्यादिनजा वक्रा दलिता च परागमभयाय ॥ नक्षत्रग्रहघाते तद्भक्तीनां क्षयाय निर्दिष्टा । उदये घ्नती रवीन्द्वोः पौरेतरमृत्यवेऽस्ते वा ॥ भाग्यादित्यधनिष्ठामूलेषूल्काहतेषु युवतीनाम् । विप्रक्षत्रियपीडा पुष्यानिलविष्णुदैवेषु ॥ ध्रुवसौम्येषु नृपाणामुग्रेषु सदारुणेषु चौराणाम् । क्षिप्रेषु कलाविदुषां पीडा साधारणे च हते ॥ कुर्वन्त्येताः पतिता देवप्रतिमासु राजराष्ट्रभयम् । शक्रोपरि नृपतीनां गृहेषु तत्स्वामिनां पीडाम् ॥ आशाग्रहोपघाते तद्देश्यानां खले कृषिरतानाम् । चैत्यतरौ सम्पतिता सत्कृतपीडां करोत्युल्का ॥ द्वारि पुरस्य पुरक्षयमथेन्द्रकीले जनक्षयोऽभिहितः । ब्रह्मायतने विप्रान् विनिहन्याद्गोमिनो गोष्ठे ॥ क्ष्वेडास्फोटितवादितगीतोत्क्रुष्टस्वना भवन्ति यदा । उल्कानिपातसमये भयाय राष्ट्रस्य सनृपस्य ॥ यस्याश्चिरं तिष्ठति खेऽनुषङ्गो दण्डाकृतिः सा नृपतेर्भयाय । या चोह्यते तन्तुधृतेव खस्था या वा महेन्द्रध्वजतुल्यरूपा ॥ श्रेष्ठिनः प्रतीपगा तिर्य्यगा नृपाङ्गनाः । हन्त्यधोमुखी नृपान् ब्राह्मणानथोर्द्ध्वगा ॥ बर्हिपुच्छरूपिणी लोकसङ्क्षयावहा । सर्पवत् प्रसर्पिणी योषितामनिष्टदा ॥ हन्ति मण्डला पुरं छत्रवत् पुरोहितम् । वंशगुल्मवत् स्थिता राष्ट्रदोषकारिणी ॥ व्यालसूकरोपमा विस्फुलिङ्गमालिनी । खण्डशोऽथ वा गता सस्वना च पापदा ॥ सुरपतिचापप्रतिमा राज्यं नभसि विलीना जलदान् हन्ति । पवनविलोमा कुटिलं याता न भवति शस्ता विनिवृत्ता वा ॥ अभिभवति यतः पुरं बलं वा भवति भयं तत एव पार्थिवस्य । निपतति च यया दिशा प्रदीप्ता जयति रिपूनचिरात्तया प्रयातः" ॥ तत्कारणमुक्तं गर्गसंहितायाम् "अतिलोभादसत्याद्वा नास्तिक्याद्वाप्यधर्म्मतः । नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते । ततोऽपराधान्नियतमपवर्जन्ति देवताः । ताः सृजन्त्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च" इति । अनिष्टसूचकरूपभेदाश्च बृहत्संहितावाक्ये प्राक् दर्शिताः । तल्लक्षणं काश्यपेन सामान्यत उक्तम् "दीर्घच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषेयप्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृतेति" ।

अग्न्युद्धार पु० अग्नेराधानार्थमुद्धारः अरणिमन्थनेन उत्पादनम् । अरणिद्वयघर्षणेनानलोत्पादने । तत्प्रकारस्तु "अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः । तस्य या प्राङ्मुखी शाखा वोदीची वोर्द्ध्वगापि वा ॥ अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मय्येवोत्तरारणिः । सारवद्दारवञ्चत्रमोविली च प्रशस्यते ॥ संसक्तमूलो यः शम्याः स शमीगर्भ उच्यते । अलाभे त्वशमीगर्भादुद्धरेदविलम्बितः ॥ चतुर्विंशतिरङ्गुष्ठदैर्घ्यं षडपि पार्थिवम् । चत्वार उच्छ्रये मानमरण्योः परिकीर्त्तितम् ॥ अष्टाङ्गुलः प्रमन्थः स्याच्चत्रं स्याद्द्वादशाङ्गुलम् । ओविली द्वादशैव स्यादेतन्मन्थनयन्त्रकम् ॥ अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्व्वग्रन्थिभिर्म्मिनुयात् सदा ॥ गोबालैः शणसंमिश्रैस्त्रिवृद्वृत्तममलात्मकम् । व्यामप्रमाणं नेत्रं स्यात् प्रमथ्यस्तेन पावकः ॥ मूर्द्धाक्षिकर्णवक्त्राणि कन्धरा चापि पञ्चमी ।

अङ्गुष्ठमात्राण्येतानि ह्यङ्गुष्ठं वक्त्र उच्यते ॥ अङ्गुष्ठमात्रं हृदयं त्र्यङ्गुष्ठमुदरं स्मृतम् । एकाङ्गुष्ठा कटिर्ज्ञेया द्वौ वस्तिर्द्वौ च गुह्यकम् ॥ ऊरू जङ्घे च पादौ च चतुस्त्र्येकैर्यथाक्रमम् । अरण्यवयवा ह्येते याज्ञिकैः परिकीर्त्तिताः ॥ यत्तद्गुह्यमिति प्रोक्तं देवयोनिस्तु सोच्यते । अस्यां यो जायते वह्निः स कल्याणकृदुच्यते ॥ अन्येषु ये तु मथ्नन्ति ते रोगभयमाप्नुयुः । प्रथमे मन्थने त्वेष नियमो नोत्तरेषु च ॥ उत्तरारणिनिष्पन्नः प्रमन्थः सर्व्वदा भवेत् । योनिसङ्करदोषेण युज्यते ह्यन्यमन्थकृत् ॥ आर्द्रा सशुषिरा चैव घूर्णाङ्गी पाटिता तथा । न हिता यजमानानामरणिश्चोत्तरारणिः ॥ परिधायाऽहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि । बिभृयात् प्राङ्मुखो यन्त्रमावृता वक्ष्यमाणया ॥ चत्वध्नप्रमन्थाग्रं गाढं कृत्वा विचक्षणः । कृत्वोत्तराग्रामरणिं तद्बुध्नमुपरि न्यसेत् ॥ चत्वाधः कीलकाग्रस्थामोविलीमुदगग्रकाम् । विष्टम्भाद्धारयेद्यन्त्रं निष्कम्पं प्रयतः शुचिः" इति कात्या० स० ॥

अग्न्युपस्थान न० अग्निरुपस्थीयतेऽनेन उप+स्था ल्युट् ६त०। वह्नेरुपासनमन्त्रे। स्त्रियां ङीप्। भावे ल्युट् ६त०। वह्नेरुपासने न०।

अग्र न० अङ्ग–रन् नलोपः। उपरिभागे, शेषभागे, आलम्बने पूर्व्वभागे, उत्कर्षे समूहे च। प्रधाने, अधिके, प्रथमे च त्रि०। तत्र पूर्व्वभागे अग्रकायः "अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलाविति" कुमा०। ऊर्द्ध्वे "शृङ्गाणि यस्याग्रसरोरुहाणि इति" कु०। आलम्बने, "मनुमेकाग्रमासीनमिति" मनुः प्रधाने "अथाग्रमहिषी राज्ञ" इति प्रथमे अग्रहायणेष्टिरिति। पुरोऽर्थे, अग्रसरः। शेषभागे, "कुशाग्रविद्धेषु तृणाङ्कुरेष्विति" रघुः। "सूच्यग्रेण न दातव्यं विना युद्धेन केशवेति" "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य चेति" "आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः इति" च श्रुतिः। अधिके "अथाग्रयशालिनेति"। श्रेष्ठे, "कैलासाग्रसमासीनमिति" तन्त्रम् उत्कर्षे, अगादग्रं रोहतीति ता० ब्रा० अग्रमुत्कर्षमिति माधवाचार्य्यः अधिके "साग्रं वर्षशतमिति" रामा० अग्रारूपपलपरिमाणे (ज्योतिषोक्तस्य अग्रारूपपलस्य परिमाणार्थेऽशभेदे) च। अग्राज्ञेयसाधनार्थायां सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायाम् अग्राज्ञेयकर्णेन गुणितायां स्वकोट्या हृतायां क्रान्तिज्यायां स्त्री। "क्रान्तिज्यके कर्णगुणे विभक्ते कोट्या भुजेनाप्तमिताग्रका स्यात्" इति सि० शि०।

"क्रान्तिज्या अक्षश्रुतिकर्णेन गुणिता हृतः स्वाग्रा एकत्र स्वकोट्या भक्ता सती अग्रा भवतीति" प्रमिता०। "रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाग्रगा तथा। इष्टच्छायाविषुवतोर्मध्यमग्राभिधीयते" इति सूर्य्यसिद्धान्तपारिभाषितेऽर्थे च स्त्री। विवृतञ्चैतत् रङ्गनाथेन यथा "अथाग्रासाधनार्थमाह। तस्मिंश्चतुरस्रे पूर्व्वापररेखात उत्तरभागे विषुवद्भाग्रगाग्रभागप्रदेशस्थाग्रभाङ्गुलान्तरितेत्यर्थः। प्राच्यपरा रेखा पूर्व्वापररेखानुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुल्यान्तरेण यथेष्टच्छायाग्ररेखाभुजान्तरेण कार्य्या। अनन्तरमिष्टच्छायाविषुवतोरिष्टच्छायाग्ररेखाग्रभाग्ररेखयोरित्यर्थः। मध्यं चतुरस्रेऽङ्गुलात्मकमन्तरालं सर्वतस्तुल्यम्। अग्रा कर्णवृत्ताग्रोच्यते। अत्रोपपत्तिः। भुजस्य कर्णवृत्ताग्रा पलभासंस्काराण्वा उक्ता तद्दक्षिणगोले पलभाधिकोत्तरभुजसद्भावेन पलभोनो भुजोऽग्रेति, प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागेऽग्रभाग्ररेखा भुजमध्ये भवतीति द्वयो रेखयोरन्तरमग्रा पलभोनभुजरूपा। एवमुत्तरगोल उत्तरभुजस्य पलभाल्पत्वाद्ङ्गुलोनपलभागेति पलभारेखा प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागस्था भुजरेखातोऽप्यग्रान्तरेणोत्तरदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजोनपलभारूपं कर्णवृत्ताग्रा। एवं दक्षिणभुजस्य पलभोनाग्रात्वात् पलभायुतोऽग्रेति प्राच्यपरसूत्राङ्गुलाग्रापलभाग्रारेखयोः क्रमेण याम्योत्तरत्वात् तयोरन्तरालं पलभाभुजैक्यरूपमग्रा पलभायाः सङ्कुतलानुकल्पत्वात् सदोत्तरत्वं छायासम्बन्धाद्युक्तम्" इति। "अग्रमंशस्यावयवरूपैकदेशपरत्वे हस्ताग्रं तद्वत्परत्वे अग्रहस्त" इति यथोक्तम् वामनेन, "हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदादिति"। अग्र+भवाद्यर्थे यत्। अग्र्यः। घ अग्रियम्। कुशाग्रमिव छ। कुशाग्रीयः। इवार्थे शाखादि० य अग्र्यः॥ अग्रः महर्षिभेदस्तद्गोत्रापत्ये नडादि० फक्। आग्रायणः। तत्तदर्थेषु। [यत् कर्म्म०। देहपूर्व्वभागे।

अग्रकाय पु० अग्रः कायः अवयवावयविनोरभेदात् अग्रहस्त-

अग्रग त्रि० अग्रे गच्छतीति गम–ड ७त०। पुरोगामिनि।

अग्रगण्य त्रि० अग्रे गण्यते गण–यत् ७त०। अग्रगणनीये, प्रधाने च।

अग्रगामिन् त्रि० अग्रे गच्छति गम–णिनि ७त०। पुरोगामिनि। "प्रष्ठोऽग्रगामिनीति" पा०। अत्राग्रात्वनिर्देशात् अग्रगामिनेत्यादौ न णत्वम्। स्त्रियां ङीप्।

अग्रज पु० अग्रे पुरस्तात् जायते जन–ड। अग्रजाते ज्येष्ठभ्रातरि "अगादग्रे गजाग्रजम्" इति माघः।

ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री। वर्णेषु मध्ये अग्रजातत्वात् विप्रे। [स०। जङ्घाग्रभागे।

अग्रजङ्घा स्त्री अग्रा जङ्घा अवयवावयविनोरभेदात् क०

अग्रजन्मन् पु० अग्रे जन्म यस्य जन-मनिन् व्यधि० बहु०। ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च। अग्रजातमात्रे त्रि०। अग्रात् प्रधानाङ्गात् मुखात् जन्मास्य व्य०ब०। ब्रह्मणोमुखोत्पन्ने विप्रे, तस्य तन्मुखोत्पत्तिश्च ताण्ड्यमहाब्राह्मणे उक्ता यथा "सोऽकामयत यज्ञं सृजेयेति स मुखत एव त्रिवृतमसृजत तं गायत्रीच्छन्दोऽन्वसृज्यताग्निर्द्देवता ब्राह्मणोमनुष्यो वसन्त ऋतुस्तस्मात्त्रिवृत् स्तोमानां मुखं, गायत्री छन्दसाम्, अग्निर्द्देवतानां, ब्राह्मणो मनुष्याणां, वसन्त ऋतूनां, तस्माद्ब्राह्मणो मुखेन वीर्य्यङ्करोति मुखतो हि सृष्टः" इति। व्याख्यातञ्चैतत् भाष्ये "सः प्रजापतिरकामयत किमिति"? सर्व्वसाधकं यज्ञं सृजेयेति स एतमग्निष्टोममपश्यत् तमाहरदित्युक्तमेवेदं विवरणं सः प्रजापतिः मुखत आत्मनो मुखादेव त्रिवृतमाद्यस्ति-न्नयसाध्यमेतन्नामकं स्तोममसृजत तं त्रिवृतमनु पश्चाद्गायत्री-छन्दः गायत्रं नाम छन्दोऽसृज्यत तदनु अग्निर्द्देवताऽसृज्यत तमनु मनुष्यो ब्राह्मणोऽसृज्यत तथा तमनु वसन्ताख्यम ऋतुरसृज्यत यस्माद्धेते मुखतएव सृष्टाः तस्मादेते त्रिवृदादयः स्वस्वजातीयानां मध्ये मुख्या अभवन् त्रिवृदादीनां मुख्यानां मध्ये ब्राह्मणस्य मुख्यत्वप्रयुक्तं वीर्य्यं लोकसिद्धं दर्शयति तस्मान्मुखसृष्टत्वेन मुख्यत्वात् ब्राह्मणो मुखेनेदानीमपि वीर्य्यं स्वाध्यायप्रवचनादिजन्यं सामर्थ्यं करोति तस्मादित्युक्तं विवृणोति हि यस्माद्ब्राह्मणो मुखतः सृष्टस्तस्मादित्यर्थः॥एवमुक्तमर्थं यो वेद सोऽपि मुखेन वीर्य्यं-करोति मुखसाध्येन स्वाध्यायप्रवचनादिनैवाभीष्टं साधयति इत्यर्थः" इति। "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" पुरुषसूक्तम् अत एव विप्रस्य मुखजातत्वेन मुखसाध्यस्वाध्यायाभ्यसने एव वीर्य्यं भवतीत्यभ्युक्तम् अतएव मनुना "वेदमेव सदाभ्यसेत्" इत्युक्तम् हारीतसंहितायां तु "षट् कर्म्माणि, निजान्याहुर्ब्राह्मणस्य महात्मनः। तैरेव सतत यस्तु वर्त्तयेत् सुखमेधते अध्यापनं चाध्ययनं याजनं यजनं तथा। दानं प्रतिग्रहश्चेति षट् कर्म्माणीति चोच्यते" इति "वेदश्चैव सदाभ्यसेत् शुचौ देशे समाहितः धर्म्मशास्त्रं तथा पाठ्यं ब्राह्मणैः शुद्ध-मानसैः वेदवत् पठितव्यञ्च श्रोतव्यञ्च दिवानिशि स्मृतिहीनाय विप्राय श्रुतिहीने तथैव च दानं भोजनमन्यच्च दत्तं कुलविनाशनम्। तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वेदशास्त्रं पठेत्,,द्विज इति" च। "सत्त्वप्रधाना विप्राः स्युरिति भारतोक्तेः विप्रस्य सत्वप्रधानतया "ब्राह्मणक्षत्त्रियविशां शूद्राणाञ्च परन्तप!। कर्म्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः। शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च। ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म्म स्वभावजमिति" गीतायां सात्त्विकधर्म्माण्येवास्य स्वाभाविका इत्युक्तम्। विवृतञ्चैतत् श्रीधर स्वामिना "तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्म्माण्याह शम इति, शमश्चित्तोपरमः (वाह्यविषयान्निवर्त्तनम्) दमो-वाह्येन्द्रियोपरमः (स्वस्वविषयान्निवर्त्तनम्) तपः पूर्व्वोक्तं (सगुणब्रह्मोपासनादि) शौचं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च। क्षान्तिः (शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता) आर्जवम् अवक्रता (वाह्याभ्यन्तरयोः कापट्याभावः) ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः आस्तिक्यम् अस्ति परलोक इति निश्चयः। एतत् शमादि ब्राह्मणस्य स्वभावात् जातं कर्म्मेति"। "मुखजातादयोऽप्यत्र अग्रे प्रथमं जन्म यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि, "यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्व्वं यश्चास्मै प्रहिणोति वेदमिति" "हिरण्यगर्भः समवर्त्ततागे" इति च श्रुतौ परब्रह्मसकाशात् तस्य प्रथमोत्पत्तिरुक्ता, तदुत्पत्तिप्रकारस्तु मनुना "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्वहुधा प्रजाः। अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत्। तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः" इत्यनेनोक्तः।

अग्रजात पु० अग्रे जातः जन–क्त ७त०। ज्येष्ठभ्रातरि, विप्रे च। ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री। पूर्व्वजातमात्रे त्रि०।

अग्रजाति पु० अग्रा श्रेष्ठा जातिर्यस्य, जन-क्तिन् कर्म०। विप्रे।

अग्रजिह्वा स्त्री अग्रा जिह्वा अग्रहस्तवत् क०। जिह्वाग्रभागे।

अग्रणी त्रि० अग्रे नीयतेऽसौ णी–क्विप् ७त० णत्वम्। प्रधाने श्रेष्ठे च। अग्रं नयति देवेभ्य इति। वह्नौ पु० यथा-चास्याग्रणीत्वं तथाग्निशब्दे निरुक्तव्याख्यायामुक्तम्।

अग्रतस् अव्य० अग्रे अग्राद्वा अग्र+तसिल्। पूर्व्ववृत्तौ, पूर्व्व-भागावधिके च। [अग्रगामिनि। स्त्रियां ङीप्।

अग्रतःसर त्रि० अग्रतः सरति गच्छति सृ–ट ७त०।

अग्रदानिन् पु० अग्रे दानं उद्देश्यत्वेनास्त्यस्य अग्रदान+इनि प्रेतोद्देशेन यद्दानं दीयते तत्प्रतिग्राहिणि "अग्रदानीति" ख्याते विप्रे। "लोभी विप्रस्य शूद्राणामग्रे दानं गृहीतवान्। ग्रहणात्तिलदानानामग्रदानी बभूव स" इति पुरा०।

अग्रदानीय पु० अग्रे दानमर्हति छ। अग्रदानिविप्रे।

अग्रनख पु० अग्रो नखः अग्रहस्तवत् क०। नखाग्रे।

अग्रनासिका स्त्री अग्रा नासिका अग्रहस्तवत् क० । नासिकाग्रभागे ।

अग्रन्थिक पु० नास्ति ग्रन्थिर्वस्त्रग्रन्थिः संसारबन्धग्रन्थिर्वाऽस्य । निर्ग्रन्थिके क्षुल्लकाख्ये जैनभेदे आत्मज्ञे च "भिद्यते हृदयग्रन्थि" रित्यनेन तस्य संसारग्रन्थिशून्यत्वोक्तेस्तथात्वम् । ग्रन्थिशून्ये त्रि० ।

अग्रपर्णी स्त्री अग्रे पर्णं यस्याः जातित्वात् ङीप् । (आल्कुशीति) ख्याते वृक्षे ।

अग्रपूजा स्त्री अग्रे पूजा । प्राथमिकपूजायाम् । "अग्रेपूजामिह स्थित्वा गृह्णाणेमामिति" पुरा० ।

अग्रभाग पु० भज्यते इति भागः एकदेशः भज-घञ् अग्रः पूर्व्वः भागः कर्म्म० । श्राद्धादौ प्रथमसमुद्धृत्य देये द्रव्ये अवयविनः शेषभागे च । यथा शराग्रभागः ।

अग्रभुक् त्रि० अग्रे देवपित्रादिभ्योऽदत्त्वा भुङ्क्ते भुज-क्विप् ७त० । औदरिके ।

अग्रभू पु०अग्रे भवति उत्पद्यते भू-क्विप् ७त० । पूर्वजाते ज्येष्ठभ्रातरि विप्रे च ज्येष्ठभगिन्यां स्त्री । पूर्वजाते त्रि० ।

अग्रमहिषी स्त्री कर्म्म० । प्रधानस्त्रियाम् । "अथाग्रमहिषी राज्ञ" इति ।

अग्रमांस न० अग्र्यं प्रधानं भक्ष्यत्वेन मन्यते मन्-स, दीर्घः कर्म्म० । हृदयस्थे पद्माकारे (फुलका) इति नामके मांसे । केचित् व्युकाग्रमांसमेकं नामेत्याहुः । (अग्रमास) इति प्रसिद्धे रोगभेदे च ।

अग्रमुख न० अग्रं मुखम् अग्रहस्तवत् कर्म्म० । मुखाग्रे ।

अग्रयण न० अग्रमयनात् उत्तरायणात् णत्वम् शक० तत्विधानकालोऽस्य अच् । मार्गे मासि साग्निककर्त्तव्येनवशस्येष्टिरूपे यज्ञभेदे । निरग्निकर्त्तव्ये नवान्नश्राद्धे च । "अकृताग्रयणश्चैव धान्यजातं द्विजोऽश्नीयादिति" वज्राग्ने स्मृतिः । "अकृताग्रयणमकृतनवशस्येष्टिश्राद्धं यथायोग्यं साग्निकनिरग्निपरमिति" श्राद्धतत्त्वे रघुनन्दनः ।

अग्रयान न० अग्रे यानं यस्य या-ल्युट् संज्ञात्वेऽग्रणात्वम् । पुरोगामिनि सैन्ये । अग्रगामिमात्रे त्रि० ।

अग्रयायिन् त्रि० अग्रे यास्यति या-णिनि ७त० । पुरोगामिनि "पुत्त्रस्ते रणशिरस्यग्रयायीति" श्लोकेच ।

अग्रयोधिन् पु० अग्रे स्थित्वा युध्यति युध-णिनि ७त० । सैन्यानामग्रे स्थित्वा योद्धरि । [चित्लीति प्रसिद्धे शाकभेदे ।

अग्रलोहिता स्त्री अग्रमुपरिभागः लोहितं यस्याः ब० ।

अग्रबीज पु० अग्रं शाखाग्रं बीजमुत्पादकं यस्य । छिन्नाग्रतरुखण्डरूढे (कलम) इतिप्रसिद्धे काण्डजाते शरभट्टकादिवृक्षे ।

अग्रसन्धानी स्त्री अग्रे फलोत्पत्तेः प्राक सन्धीयते ध्याय तेऽनया कार्य्यं सम्+धा-करणे ल्युट् ङीप् । यमपञ्जिकायाम् । यत्र हि प्राणिवर्गस्य प्राग्भवीयकर्म्मानुसारेण शुभाशुभसूचकं सर्व्वं लिख्यते सा यमपञ्जिका । केचित् यमपट्टिकेति सा कथ्यते । अग्रसन्धानकारिणि त्रि० ।

अग्रसन्ध्या स्त्री अग्रं सन्ध्यायाः, "सर्वोऽप्येकदेशः कालवाचिना समस्यते, इत्युक्तेः एक०त० । सन्ध्यापूर्व्वसमये । अग्रा पूर्व्वा सन्ध्या इति कर्म० । प्रातःसन्ध्यायाम् "कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्येति" शकुन्तला ।

अग्रसर त्रि० अग्रे सरति गच्छति सृ-ट ७त० । अग्रगामिनि । "युद्धायाग्रसरोऽभवदिति" स्त्रियां ङीप् ।

अग्रसारा स्त्री अग्रं शीर्षमात्रं सारोऽस्याः । फलशून्यशिखायां मञ्जर्य्याम् । अग्रात् अग्रमारभ्य सारोऽस्य । वंशादौ पु० ।

अग्रह पु० ग्रहः परिग्रहः न०त० । परिग्रहाभावे । बहु० । परिग्रहशून्ये सन्यासिप्रभृतौ, ज्ञानशून्ये त्रि० ।

अग्रहर त्रि०अग्रे ह्रियते दीयतेऽसौ अग्र-हृ-अच् । अग्रदेये वस्तुनि, भागाग्रे पु० अग्र-हृ-कर्त्तरि अच् । अग्रहारिणि त्रि० "प्राग्रहरः कुमार" इति ।

अग्रहस्त पु० अग्रश्चासौ हस्तश्चेति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म्म० । हस्तस्याग्रभागे "अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलाविति" कु० ।

अग्रहायण पु० अग्रः श्रेष्ठः हायनोऽस्मिन् णत्वम् । मार्गशीर्षे मासि । तस्य च "मासानां मार्गशीर्षोऽस्मीति" गीतायां भगवद्विभूतिरूपत्वोक्तेः श्रेष्ठधान्यवत्त्वाच्च तथात्वम् ।

अग्रहायणेष्टि स्त्री अग्रा प्राथमिकी हायनाभिमता इष्टिः । नवशस्येष्टौ यागभेदे ।

अग्रहार पु० अग्रं प्रथमं ह्रियते उत्पन्नशस्यादुद्धृत्य स्थाप्यते हृ-कर्म्मणि घञ् । क्षेत्रोत्पन्नशस्यादुद्धृत्य ब्राह्मणोद्देशेन स्थाप्ये धान्यादौ गुरुकुलादागतब्रह्मचारिणे देये क्षेत्रादौ, ग्रामभेदे च "स कार्य्यविद्यग्रहारे काशौ नामैकस्येति" दशकु० । अग्रं हरति-अण् । अग्रहारके त्रि० ।

अग्राक्षि न० अग्रञ्च तदक्षि नेत्रं चेति गुणगुणिनोरभेदात् कर्म्म० समासान्तत्वात् नाक्समा० । नेत्राग्रे अपाङ्गे "अग्राक्ष्णा वीक्षमाणास्तु तिर्य्यग्भ्रातरमब्रवीदिति रामा० ।

अग्रानीक न० अग्रञ्च तदनीकं चेति गुणगुणिनोरभेदात्

कर्म्म० णत्वम् । अग्रयायिसैन्ये । "अग्राणीकं रघुव्याघ्रौ राक्षसानां बभञ्जतुः इति" रामा० ।

अग्रायणीय न० अग्रं श्रेष्ठमयनं ज्ञानं तत्र साधु छ । बौद्धागमसिद्धे ग्रन्थभेदे "उत्पादपूर्व्वमग्रायणीयमथ वीर्य्यता प्रवादः स्यात् इति" हेमचन्द्रः ।

अग्रावलेहित न० अग्रं प्रथमभाग उद्धृत्यावलेहितमास्वादितं यस्य । श्राद्धाद्यर्थप्रस्तुतान्नादग्रभागमुद्धृत्यास्वादनेन श्राद्धं दानाद्यनर्हताप्रयोजकदोषदुष्टे अन्नादौ "द्विःस्विन्नं परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलेहितमिति" श्राद्धवर्ज्ये ब्रह्मपुराणम् "अग्रावलेहितं श्राद्धार्थोपकल्पितं सकृदुपभुक्ताग्रभागमिति" रघु० ।

अग्रासन न० अग्रमर्घादिदानात् पूर्व्वं कल्पितमासनम् । श्राद्धस्थभोजनार्थं अर्घदानादितोऽग्रे कल्पिते विप्रस्योपवेशनार्थे आसने "मामगासनतोऽवकृष्टमयशमिति" मुद्रा० ।

अग्राह्य त्रि० ग्रह-ग्यत्-न० त० । ग्रहणायोग्ये शिवनिर्म्माल्यादौ प्रतिग्रहायोग्ये तिलाश्वादौ च । "अग्राह्यं शिवनिर्म्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलमिति" पुरा० । "ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा । अश्वमपि मातङ्गं तिलांश्चैव वर्ज्जयेत् । कृष्णाजिनहयग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् । शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिगृह्य कृतस्य च । नरकान्न निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमयीं तथा" । तथा "ब्रह्महत्या सुरापानमपि स्तेयं तरिष्यति । आतुराद्यद्गृहीतन्तु तत् कथं ? वै तरिष्यति" । "एतदादिद्रव्यादानं गृहीतुर्दोषजनकम्" इति रघु० । "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यो द्विषस्तथेति" मनुः । तेन कुलटादिद्रव्यम् अग्राह्यम् । शौचादौ कर्म्मणि अनुपादेयमृत्तिकायाम् स्त्री । "अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च अग्राह्याः पञ्च मृत्तिका" इति स्मृतिः । अविचारणीये त्रि० "अग्राह्यस्त्वनिवेदित" इति स्मृतिः । आवेदनकालेऽनिवेदितः पश्चात् निवेदितोऽपि व्यवहारे न विचारणीयः इति तदर्थः ।

अग्रिम पु० अग्रे भवः अग्र+डिमच् । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे च त्रि० । "वीराणामग्रिमो भूत्वा युयुधे पार्थिवैः सहेति" पुरा० ।

अग्रिय पु० अग्रे भवः अग्र+घ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे, अग्रजातमात्रे च त्रि० । "सन्ध्या अग्रिया भवन्तीति ता० ब्रा० ।

अग्रीय पु० अग्रे भवः अग्र+छ । ज्येष्ठभ्रातरि । श्रेष्ठे, उत्तमे च त्रि० । "अग्रीयभागं ददतेऽस्य दैत्या" इति वेदः ।

अग्रु (ग्रू) स्त्री अगि-क्रु नलोपः वा ऊङ् । नद्यामङ्गुल्याञ्च । निरुक्तौ तन्नाम्नोरेतस्या उक्तेस्तदर्थत्वम् । "जनीयन्तोन्वग्रुव" इति वेदः ।

अग्रेग त्रि० अग्रे गच्छतीति गम-ड अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।

अग्रेगा त्रि० अग्रे गच्छति गम-विट् अलुक् स० । पुरोगन्तरि ।

अग्रेगू त्रि० अग्रे गच्छतीति गम-डू अलुक् स० । पुरोगामिनि सेवके ।

अग्रेदिधिषु (षू) पु० दिधिं धैर्य्यं स्यति निरस्यति, सो-कू षत्वम् दिधिषूः द्विरूढा पुनर्भूर्योषित् अग्रे गणनीया दिधिषूर्यस्य अलुक् स० कबभावः पृ० वा ह्रस्वः । पुनर्भूविवाहकारिणि । प्रागनूढज्येष्ठभगिन्याः प्रागूढकनिष्ठभगिन्यां स्त्री । "ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा । सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्व्वा तु दिधिषूः स्मृतेति, मनुः एतत्पक्षे च अग्रे ज्येष्ठाविवाहात् पूर्व्वं दिधिषूः ज्येष्ठाविवाहकालासहनरूपधैर्य्यलोपकारिणीति विग्रहः । दीर्घान्त एवायम् ।

अग्रेदिधिषूपति पु० ६त० । अनूढज्येष्ठायां भगिन्याम् सत्यां कनिष्ठायाभगिन्या वोढरि "यश्चाग्रेदिधिषूपतिरिति" स्मृतिः ।

अग्रेपा त्रि० अग्रे स्थित्वा पाति पा-क्विप् अलुक् स० । पुरतो भूत्वा पालके "अग्रेपा ऋभवो मन्दसाना" इति वेदः ।

अग्रेपू त्रि० अग्रे कृत्वा पूयते पू-क्विप् अलुक् स० । पुरः पवित्रकारके "सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्रेपुव" इति वेदः ।

अग्रेवण वनस्याग्रं-राज०पूर्व्व० अलुक् स० णत्वम्, नि० एदन्तत्वम् । वनाग्रभागे । [गामिनि । स्त्रियां ङीप् ।

अग्रेसर त्रि० अग्रे सरति सृ-ट-अलुक् स० । पुरो-

अग्रेसरिक त्रि० सृ-भावे-अप् अलुक् स० अग्रे सरे अग्र गतौ प्रसृतः ठन् । पुरोगामि-सेवके ।

अग्रोपहरणीय त्रि० अग्रमुपह्रियते यस्मै उप+हृ-सम्प्रदाने अनीयर् । श्राद्धाद्यर्थमुपकल्पितस्याऽन्नादेरग्रे दानोद्देश्ये वास्तुदेवादौ । अग्रे उपह्रियते कर्म्मणि अनीयर् । प्रथमदानार्हे द्रव्ये । ["दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति" गीता ।

अग्र्य पु० अग्रेजातः यत् । ज्येष्ठे भ्रातरि । श्रेष्ठे त्रि०

अघ इदित् गतौ भ्वादि०आत्म० सक०सेट् । अङ्घते । आङ्घिष्ट । क्रि-अङ्घिः असुन् अङ्घः ।

अघ पापकरणे अदन्तचुरा० उभय० अक० । अघयति-ते । आजिघत् त । अच्-अघम् अघः ।

अघ न॰ चुरा॰ अघ-भावे अच्। पापे "हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यत" इति माघः। कर्त्तरि अच। पापकारके त्रि॰ "अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवतीति" गीता अघं हेतुत्वेनास्त्यस्य अर्श॰ अच्। व्यसने दुःखे च न॰ तयो पापजन्यत्वात्तत्त्वम्। तत्र व्यसने "कच्चित् मृगीणामनघा प्रसूतिरिति" रघु॰। "अनघा अव्यसनेति" मल्लिनाथः। "न वर्द्धयेदघाहानीति" "अघाहेषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गला इति" च स्मृतिः अघस्य व्यसनस्य इष्टवियोगरूपस्य तज्जन्यदुःखस्य वा अहानि अघाहानीति तदर्थः। दुःखे, "उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यते इति" दुःखौघेनेत्यर्थः "दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुरिति" माघः। परदुःखेन दुःखित्वे एव तत्प्रहरणाय दयालोरिच्छा, ईश्वरस्य तु दयालुत्वेऽपि न दुःखस्पर्शः आनन्दस्वरूपत्वादिति, तत्तात्पर्य्यार्थः "श्रेयांसि विक्रमवतामवतां न बधूघानि" इति भा॰। अघानि व्यसनानीत्यर्थः। पूतनाबकासुरयोर्भ्रातरि असुरभेदे पु॰। "कृष्णाचरितमिवाघनाशनमिति" श्लेषः। एतत्कथा चाघनाशनशब्दे द्रष्टव्या।

अघकृत् त्रि॰ अघं पापं सततं करोति कृ-कर्त्तरि ताच्छील्यादिषु वा क्विप् ६त॰। पापकारिणि, सततपापशीले च।

अघन त्रि॰ न॰त॰। निविडताविरुद्धशैथिल्ययुक्ते।

अघनाशन त्रि॰ अघं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। पापनाशके जप्यदानादौ "जपेत् सर्व्वाघनाशनमिति" स्मृतिः। स्त्रियां ङीप्। अघस्यासुरभेदस्य नाशनः। श्रीकृष्णे, स हि अजगररूपेण जिघांसन्तं तं हतवान् तत्कथा भागवते "अथाघनामाभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीड़नवीक्षणाक्षमः। नित्यं यदन्तर्निजजीवितेप्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते॥ दृष्ट्वार्भकान् कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स बकीबकानुजः। अयन्तु मे सोदरनाशकृत्तयोर्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्ये। एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापाः कृतास्तदा नष्टसमा व्रजौकसः। प्राणे गते वर्ष्मसु कानु चिन्ता प्रजासवः प्राणभृतो हि संयते॥ इति व्यवस्याजगरं बृहद्वपुः स योजनायाममहाद्रिपीवरम्। धृत्वाद्भुतं व्यात्तगुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसनाशया खलः"॥ इत्थम् अघनामकेऽसुरे स्थिते तदुदरे गोवत्सवत्सपालेषु गतेषु स्वयमपि हरिः प्रविश्य अत्यन्तं स्वदेहवर्द्धनेन तं हतवान् इत्युक्तम्। "तच्छ्रुत्वा भगवान् कृष्णस्त्वव्ययः सार्भवत्सकम्। चूर्णीचिकीर्षोरात्मानं तरसा ववृधे गले॥ ततोऽतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमतस्त्वितस्ततः। पूर्णोऽन्तरङ्गे पवनो निरुद्धो मूर्द्धन् विनिर्भिद्य विनिर्गतो बहिः" इति॥ "कृष्णाचरितमिवाघनाशनमिति" श्लेषः।

अघभोजिन् त्रि॰ अघं पापफलकं भुङ्क्ते भुज-णिनि ६त॰। देवपित्रतिथ्युद्देशाभावेन स्वार्थपाचके। "अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्" इति विष्णुः। "भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्" इति गीता।

अघमर्षण न॰ अघं पापं मृष्यते उत्पन्नत्वेऽपि नाशनेन कर्म्माक्षमत्वात् सह्यतेऽनेन मृष-ल्युट् ६त॰। उत्पन्नपापनाशार्थं जप्ये मन्त्रभेदे तच्च द्रुपदादिवेत्यादि, ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यादि आपोहिष्ठेत्यादि सूक्तञ्च। तच्च अन्तर्जले जप्यम् तत्फलञ्चोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे। यथा "बौधायनः "ऋतञ्च सत्यञ्चेत्यघमर्षणम् त्रिरन्तर्जले जपन् सर्व्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते"। योगियाज्ञवल्क्यः "कृत्वा लोकानिमांस्त्रीन् हि त्रिः पठेदघमर्षणम्। यथाश्वमेधावभृथमेवं तन्मनुरब्रवीत्" इति। हारीतः "पातकोपपातकमहापातकानामेकतमसन्निपातेऽघमर्षणमेव जपेत्" इति। बृहद्विष्णुः "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः। तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापप्रणाशनम्" इति। योगियाज्ञवल्क्यः "स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः। अघमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृथसमम्" इति। शङ्खः "अन्तर्निमग्नः प्राणान् संयम्य त्रिरावृत्ताघमर्षणसूक्तेन ध्यायात् नास्त्यघमर्षणात् परमन्तर्जले" इति। गौतमः "अन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयन् सर्वपापेभ्यो मुच्यते" इति। अत्रिः "अपि चाप्सु निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्षणम्। यथाश्वमेधावभृथं तथैतन्मनुरब्रवीत्" इति। वशिष्ठः "अपि चाप्सु निमज्जानः त्रिः पठेदघमर्षणम्। यथाश्वमेधावभृथं तादृशं मनुरब्रवीत्" इति। आपस्तम्बः "अपि चाप्सु निमज्जित्वा त्रिः पठेदघमर्षणम्"। यथाश्वमेधयज्ञो हि मनुस्तद्गमाह तत्" इति। बौधायनः "त्रिरात्रं वाप्युपवसन् त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः। प्राणानप्सु नि संयम्य त्रिः पठेदघमर्षणम्। "यथाश्वमेधावभृथमेवं तन्मनुरब्रवीत्" इति। योगियाज्ञवल्क्यः "त्र्यहं चोपवसेद् यस्तु त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः। मुच्यते पातकैः सर्वैः जप्त्वा त्रिरघमर्षणम्" इति। रत्नाके बृहन्मनुः "मातरं भगिनीं गत्वा मातृस्वसारं स्नुषां सखीं सनाभ्यां च अगम्यागमनं कृत्वा अघमर्षणम् अन्तर्जले त्रिरावर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो भवतीति"। तथा "गुरुतल्पगमनं कृत्वा अघमर्षणमन्तर्जले त्रिरावर्त्य एतस्मात् पापात् पूतो

भवतीति" । अत्र पापगौरवमाकलय्य संयतेन मासैकं यावत् नन्मनगाहनाघमर्षणस्नुतः त्रिरावर्त्य स्नातव्यम् । तथा च नागुयमः "महापातककर्त्तारश्चत्वारश्च विशेषतः । अग्निं प्रविश्य शुद्ध्यन्ति स्नात्वा वाघ इति क्रतौ । रहस्यकरणे चैव मासमभ्यस्य पौरुषम् । अघमर्षणञ्च वा सूक्तं शुध्येत्रान्तर्जलेस्थितः" इति । वृहद्यमः "अथ ब्रह्महत्यां कृत्वा प्राचीं वा उदीचीं वा दिशमुपनिष्क्रम्य प्रभूतेनेन्धनेनाग्निं प्रज्वाल्याघमर्षणं चाष्टसहस्रमावर्त्य जुहुयात् तस्मात् पापात् पूतो भवतीति" । हारीतश्च "अन्तर्जले त्रिरावर्त्य मुच्यते ब्रह्महत्ययेति" । तुजापस्तम्ब "अकार्य्यकरणे चैव अभक्ष्यस्य च भक्षणे । अघमर्षणसूक्तेन पीत्वापः शुध्यते नरः" । वशिष्ठः "मनसा पापं कृत्वा अघमर्षणं जपेत्" इति । तत्रापस्तम्बः "क्षत्रियागमने वैश्यागमने चैव तापसीम् । त्रिरावर्त्य विशुद्धः स्यात् शूद्रागाम्यघमर्षणम्" इति । तापसीमिति तापसीम् ऋचमित्यर्थः शङ्खलिखितौ "ब्रह्महा "त्रिरात्रोपोषितोऽन्तर्जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत्" इति । याज्ञवल्क्यः त्रिरात्रोपोषितोजप्त्वा ब्रह्महा त्वघमर्षणम् । अन्तर्जले विशुद्धेरस्तु दत्त्वा गान्तु पयस्विनीम्" इति । प्रकाशविषये बौधायनः "तीर्थं गत्वा ततः शुचिरात्मा उदकान्ते स्थण्डिले उद्धृत्य सकृच्छिन्नवाससा सकृत् पूर्णेन पाणिना आदित्याभिमुखः अघमर्षणमध्यायमधीयीत इति" ।

षडङ्गन्यासं कृत्वा वामहस्ते जलं निधाय दक्षिणहस्तेन जलमाच्छाद्य ह यं रं लं वं इति त्रिरभिमन्त्र्य मूलमुच्चरन् गलितोदकविन्दुभिस्तत्त्वमुद्रया सप्तधा मूर्द्धानमभ्युक्ष्य शेषजलं दक्षिणहस्ते समादाय तोजोरूपं ध्यात्वा इड़याकृष्य देहान्तःपापं प्रक्षाल्य कृष्णवर्णं तज्जलं ध्यात्वा पिङ्गलया विरेच्य पुरः कल्पितवज्रशिलायां फडिति मन्त्रेण पापपुरुषस्वरूपं तज्जलं निःक्षिपेदित्यघमर्षणम् इति तन्त्रसारे तान्त्रिकाघमर्षणमुक्तम् तत्प्रमाणं तु तत्रैवागमन्नम् ।

अघमार त्रि० अघं मारयति मृ-णिच्-अण् उप० । पापनाशके देवादौ, "यमोऽसुरघमारो निर्ऋत" इति वेदः ।

अघरुद् त्रि० अघं रोदिति स्वकर्म्माक्षमतया यस्मात् रुद-अपादाने क्विप् इत० । पापापनोदनहेतौ, पापनाशने मन्त्रे । "मा त्वाघरुदोरुदन्" इति वेदः । अघं व्यसने रोदिति न तु तत्प्रतीकाराय यतते रुद+कर्त्तरि क्विप् । रोदनेनैव व्यसनोत्तारके तत्प्रतीकारार्थमनुद्यते त्रि० ।

अघर्म्म पु० न०त० । उष्णविरोधिशीते तद्वति त्रि० । "अघर्म्म काल" इति काद० ।

अघल त्रि० अघं लाति गृह्णाति, नाशयतीति ला-क । पापापनोदके । "कृत्योर्यै अघलादूता" इति वेदः ।

अघवत् त्रि० अघमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । पापवति सम्बोधने अघोः-अघवन् । "अघोयजेति" मुग्धबोधम् ।

अघविष पु० अघं व्यसनकारि-विषं यस्य । सर्पे ।

अघशंस पु० अघमनिष्टं शंसति इच्छति शंस-अण् उपस० । अनिष्टसंपादके चौरे "अपाघशंसंनुदतामरातिमिति" वेदः । भावे अच् इत० । व्यसनसूचने पु० ।

अघशंसिन् त्रि० अघं शंसति सूचयति शंस-णिनि इत० । व्यसनसूचके "व्यसनाशंसाकर्त्तरि "वचः क्रूरं मयोक्तमघशंसिनेति । स्त्रियां ङीप् ।

अघायु त्रि० अघं पापं परव्यसनं वा कर्त्तुमिच्छति अघ+क्यच्-उ । पापाचरणेच्छावति, परव्यसनचिकीर्षके च । "त्वा वृका अघायवोविदन्" इति यजु० । परस्याघं कर्त्तुमिच्छन्तीति वेददीपः । अघमायाति आ+या उ इत० । हिंसानिरते । "बधोऽघायूनामिति" ता०ब्रा० ।

अघायुस् त्रि० अघं पापसाधनमायुरस्य । सर्व्वावस्थासु पापकारके "अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पार्थेति" गीता ।

अघारिन् त्रि० अघं व्यसनमृच्छति ऋ-णिनि । व्यसनयुक्ते स्त्रियां ङीप् । "अघारिणीविकेश्योरुदत्य" इति वेदः ।

अघासुर पु० कर्म्म० । असुरभेदे अघनाशनशब्दे तत्कथा ।

अघाह पु० अघस्य व्यसनस्याहः अच्समा० । व्यसनदिने अशौचदिने "अघाहं नैव वर्द्धयेदिति" "अघाहेषु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशौचशाद्धिमच्छन्त इति" च स्मृतिः ।

अघोर त्रि० न घोरः भयानकः । भयानकभिन्ने सौम्यरूपे "या ते रुद्र! "शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी" इति वेदः । "अघोरा सौम्या अत एव पापकाशिनी शिवा च इति" वेददीपः । नास्ति घोरो यस्मात् । अतिभयानके त्रि० । रुद्रमूर्त्तिभेदे पु० । "ईशानाघोरनामानौ, वामदेवस्ततः परम् । सद्योजात इति प्रोक्तः क्रमशोऽर्चनकर्म्मणीति" पुरा० । अघोरः शिव उपास्यत्वेनास्त्यस्याम् अघोर+अच् । भाद्रकृष्णचतुर्द्दश्यां स्त्री । "भाद्रे मास्यसिते पक्षे ह्यघोराख्या चतुर्दशी । तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवमिति" पुरा० ।

अघोष पु० नास्ति घोषोऽस्याल वा । वर्णोत्पादनार्थे बाह्य

प्रयत्नभेदे तत्प्रयत्नयुक्तेषु वर्णेषु च। ते च वर्णाः "खयां यमाः खयः+ꣳकꣳपौ विसर्गः शर एव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्चेत्युक्ताः वेदितव्याः। विवरणं मत्कृतशब्दार्थरत्ने सूचीपत्रे द्रष्टव्यम्। शब्दशून्ये त्रि०।

अघोषवत् त्रि० अघोषः वर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्नः अस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। "खयां यमाः-खय+ꣳकꣳपौ विसर्गः शरएचेत्युक्तेषु वर्णेषु।

अघ्न्य पु० न हन्ति सृष्टिकर्त्तृत्वात् न+हन-यक् निपातनात् साधु। प्रजापतौ। न हन्यते स्त्रीहत्यायाः, "अवध्याञ्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपीति" निषिद्धत्वात् कर्म्मणि नि०। हननकर्म्मताशून्यायां स्त्रियां गवि स्त्री। अघ्न्या "गवां पतिरघ्न्य" इति वेदः। "पतिं वो अघ्न्यानामिति" वेदः "गावः प्राश्नन्त्यघ्न्या इति" च वेदः।

अघ्रेय त्रि० न घ्रातुं शक्यः अर्हः वा घ्रा-शक्याद्यर्थे यत् न० त०। घ्राणानर्हे दुर्गन्धे वस्तुमात्रे, मद्ये न०। "मदिराघ्राणमात्रेण ब्राह्मण्यादेव हीयते" इति स्मृतौ मद्यस्य घ्राणनिषेधात् तस्य तथात्वम्।

अङ्क (नुक) संख्याकरणे चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि० उभ० सक० सेट्। अङ्कय-ति ते आञ्चिक-त्-त। अङ्कापयति ते इति केचित्। "प्रेयांसमाङ्कयदसौ न विधौ कलङ्क" इत्युद्भटः। "पुक चेत्यङ्कापयत्यपीति" कामधेनुः। अच् अङ्कः। क्त अङ्कितः ल्युट् अङ्कनम् असुन् अङ्कः।

अङ्क पु०न० अङ्क-करणे, कर्त्तरि वा अच्। चिह्ने "रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे" इति कुमा०। कलङ्के, "एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्क" इति कुमा०। दृश्यकाव्याङ्गभेदे तल्लक्षणं यथा "प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः। भवेदगूढशब्दार्थः क्षुद्रचूर्णकसंयुतः॥ विच्छिन्नावान्तरैकार्थः किञ्चित्संलग्नविन्दुकः। युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्बीजसंहृतिमान् न च॥ नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान्। आवश्यकानां कार्य्याणामविरोधाद्विनिर्म्मितः॥ नानेकदिननिर्व्वर्त्त्यकथया सम्प्रयोजितः। आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा॥ दूराह्वानं बधो युद्धं राज्यदेशादिविप्लवः। विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यू रतन्तथा॥ दन्तच्छेद्यं नखच्छेद्यमन्यद्व्रीडाकरञ्च यत्। शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनम्॥ स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः। देवीपरिजनादीनाममात्यवणिजामपि॥ प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोद्भवैः। अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः" इति सा०॥ दृश्यकाव्यरूपकभेदे च पु०। यथा "नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः। ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश" इति विभज्य "उत्सृष्टिकाऽङ्क एकाङ्को नेतारः व्याप्टता नराः। रसोऽत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितम्॥ प्रख्यातमितिवृत्तञ्च कविर्बुद्ध्या प्रपञ्चयेत्। भाणवत् सन्धिवृत्त्यङ्गान्यस्मिन् जयपराजयौ॥ युद्धञ्च वाचा कर्त्तव्यं निर्वेदवचनं बहु"। इति लक्षितम् "इमञ्च केचित् नाटकाद्यन्तःपात्यङ्कपरिच्छेदार्थम् उत्सृष्टिकाङ्कनामानम्" आहुः। अन्ये तु "उत्क्रान्ता विलोमरूपा सृष्टिर्यत्रेति उत्सृष्टिकाङ्कः" इति सा०। पर्व्वते, समीपे, युद्धभूषणे, देहे, अपराधे, स्थाने, चित्रयुद्धे परम्परासम्बद्धे चिह्ने च पु०। क्रोडे पु० न० "अनन्यनारीकमनीयमङ्कमिति" कुमा०। "अङ्के निधाय तं गात्रं पुनः संस्कारमर्हतीति" स्मृतिः। "पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते" इति कुमा०। "प्रेम्णोपकण्ठं मुहुरङ्कभाजो रत्नावलीरम्बुधिराबबन्धेति" माघः। "अङ्कः समीपम् उत्सङ्गश्च" इति मल्लिनाथः। एकत्वादिसंख्याबोधकरेखाविशेषे-"अङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्येति" लीला०। नव-संख्यायाञ्च पु०।

अङ्कतन्त्र न० अङ्कानामेकादिपरार्द्धान्तसंख्याबोधकरेखाविशेषाणां प्रतिपादकम् तन्त्रं शास्त्रम्। अङ्कशास्त्रे व्यक्ताव्यक्तरूपे, पाटीगणितवीजगणितादौ।

अङ्कति पु० अनुच-गतौ अति कुत्वम्। वाते। पूजनार्थात् कर्म्मणि अति। ब्रह्मणि, अग्नौ, अग्निहोत्रिणि च। गन्तरि त्रि० स्त्रियाम् वा ङीप् अङ्कती च।

अङ्कधारण न० ६त०। चिह्नधारणे तप्तमुद्रादिभिर्वाहुषु चिह्नधारणे च। धृ-णिच् भावे युच्। अङ्कधारणाप्यत्र स्त्री।

अङ्कन न० अङ्क-करणे ल्युट्। अङ्कनसाधनद्रव्ये गदा(गमीति) प्रसिद्धे। भावे ल्युट्। चिह्नकरणमात्रे न०। "अन्यत्राङ्कनलक्ष्मभ्यां वाहनिर्म्मोचने" इति स्मृतिः। अङ्कनं त्रिशूलादिचिह्नकरणमिति प्रा० रघु०। भावे युच्। अङ्कनाप्यत्र स्त्री।

अङ्कपादव्रत न० व्रतभेदे।

अङ्कपालि स्त्री पा-अलि इ० वा ङीप्। क्रोडमात्रे। अङ्केन पालयतीति पालि-इ इत०। उपमातरि (धाइमा) इति प्रसिद्धायाम्। अङ्कस्य पालिरिव। आलिङ्गने।

अङ्कपाली स्त्री अङ्कपालि+ङीप्। अङ्कपालिशब्दार्थे वेदिकायामगन्धद्रव्ये च।

अङ्कपाश पु० अङ्कः पाश इव बन्धनेनेव पातनहेतुरत्र । लीलावत्युक्ते एकाद्यङ्कानां स्थानविनिमयेन संख्याभेदबोधके, तदैक्यसंख्यासङ्कलनोपयोगिनि च प्रक्रियाभेदे "स्थानान्तमेकादिचयाङ्कघातः संख्याविभेदो नियतैः स्युरङ्कैः । भक्तोऽङ्कमित्याङ्कसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तोमितिसंयुतिः स्यादिति"। यथा १, २, एतयोरङ्कयोः स्थानद्वये, स्थितिः तयोः स्थानविनिमये कति भेदा, भेदभिन्नानाञ्च संख्यैक्यमितिः कोति १ च पृष्टे अनेनैव प्रकारेण १२, २१, एतौ द्वौ भेदौ ऐक्याङ्कमितिः" ३३ इत्युत्तरं तन्मानेनैव भवति । "न गुणो न हरो न कृतिर्न घनः पृष्टस्तथापि दुष्टानाम् । गर्वितगणकबटूनां स्यात् पातोऽवश्यमङ्कपाशेऽस्मिन्निति" लीलावती।

अङ्कपूरण न० अङ्कयोस्तत्संख्ययोः पूरणं गुणनम् । अङ्कयोर्गुणने । [परितोऽङ्कस्य बन्धनम् ।

अङ्कबन्ध पु० अङ्कस्य बन्धः । क्रोडबन्धे । यथा पर्य्यङ्कबन्धः ।

अङ्कलोढ्य पु० अङ्केन लोढ्यतेऽसौ लोड-ण्यत् ७त० । चिञ्चोटवृक्षे ।

अङ्कलोप पु० अङ्कस्य वियोज्यसंख्याया इष्टसंख्यातो लोपः वियोजनम् । इष्टसंख्यातः कस्याश्चित् संख्याया वियोजने यथा नवाङ्कसंख्यातः पञ्चाङ्कसंख्याया वियोजने चतुःसंख्याऽवशिष्यते । एवम् अन्यत्रापि ।

अङ्कस् न० अमुच-असुन् कुत्वम् । चिह्ने, शरीरे च । "पथामङ्कांस्यन्वापनीफलदिति" वेदः ।

अङ्कस न० अङ्कोऽस्यास्ति अच् । चिह्नयुक्ते । "श्येनस्येव ध्रजतोऽङ्कसं परीति" यजुः । अङ्कसं वक्ष्यमाणपदिकमिति ।

अङ्काङ्क न० अङ्के मध्ये अङ्काःशतपत्रादिचिह्नानि यस्य । जले "आपो वै अङ्काङ्काः छन्द" इति, अङ्काङ्कं छन्द इति च श्रुतिः । [कारैरङ्कितं भेषवाहनमिति" वह्निध्यानम् ।

अङ्कित त्रि० अङ्क-क्त । चिह्नयुक्तीकृते, "स्वाहास्वधावषट्-

अङ्किन् त्रि० अङ्कः आलिङ्गनस्थानत्वेन अस्यास्ति अङ्क+इनि । अङ्केनालिङ्ग्य वादनीये मृदङ्गादिवाद्यभेदे, क्रोडविशिष्टे च । "पाशायामङ्किनो ये चरन्तीति" वेदः ।

अङ्किनी स्त्री अङ्कानां चिह्नानां समूहः खलादि० इनि ङीप् । चिह्नसंघाते । अस्त्यर्थे इनि ङीप् । अङ्कयुक्तस्त्रियाम् ।

अङ्कुर अस्त्री० अङ्क-उरच् । वीजादभिनवोत्पन्ने, कलिकात्मक्षिप्य जाते तृणवृक्षादौ "कुमारीपकृदेपु तृणाङ्कुरेष्विति" रघुः । जले, शोणोत्पत्तिसाधनत्वात् रुधिरे, लोम्नि च सुश्रुतेन "भूताङ्कुराखादकषायकण्ठ" इति कुमा०।

अङ्कुरक पु०अङ्कुरते तृणादिना सञ्चीयतेऽसौ अनुच-बुरच् ततः क । पक्ष्यादीनां वासस्थाने (वासा इति) ख्याते ।

अङ्कुरित त्रि० अङ्कुरः जातोऽस्य ता० इतच् । जाताङ्कुरे ।

अङ्कुश अस्त्री० अङ्क-उशच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे लौहास्त्रभेदे (डाङ्श) इति ख्याते । "तिरोगतं साङ्कुशमुद्वहन् शिर" इति माघः । "सन्निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशमिति" रघुः । प्रतिबन्धे च "निरङ्कुशाः कवय इति" मल्लिनाथः पक्षा० फक् । आङ्कुशायनः अङ्कुशसन्निकृष्टस्थाने त्रि० ।

अङ्कुशग्रह पु० गृह्णातीति ग्रह-अच् ६त० । अङ्कुशधारिणि निषादिनि । "अन्वेतुकामोऽवमताङ्कुशग्रह" इति माघः ।

अङ्कुशदुर्द्धर पु० दुःखेन धार्य्यते व्यवस्थाप्यते दुर्-धारि-खल् तस्य अङ्कुशेन-दुर्द्धरः ३त० । दुर्दान्तहस्तिनि ।

अङ्कुशधारिन् पु० अङ्कुशं धारयति धारि-णिनि । हस्तिपालके ।

अङ्कुशमुद्रा स्त्री अङ्कुशाकारा मुद्रा । "ऋज्वीञ्च मध्यमां कृत्वा तन्मध्यपर्व्वमूलतः । तर्ज्जनीं किञ्चिदाकुञ्चेत् सा मुद्राऽङ्कुशसंज्ञितेति" तन्त्रोक्ते तीर्थावाहनाद्यर्थं कल्पिते अङ्गुलिसन्निवेश रूपेमुद्राभेदे ।

अङ्कुशी स्त्री अङ्कुशः चित्तनागरोधनोपायः विवेकः अस्त्यस्याः अच् गौ० । जैनीयदेवीभेदे । [तृणवृक्षादौ ।

अङ्कूर पु० अङ्क-खर्जूरादित्वात् ऊरच् । अभिनवोत्पन्ने

अङ्कूष अस्त्री० अङ्क-ऊषच् । हस्तिचालनोपयोगिनि वक्राग्रे लौहमयेऽस्त्रभेदे (डाङ्श) ।

अङ्कोट(ठ) (ल) पु० अङ्कते लक्ष्यते कीलाकारकण्टैः । अङ्क-ओट (ओठ) (ओल) वा । पीतवर्णसारे गन्धयुक्तपुष्पे दीर्घकण्टकयुक्ते रक्तवर्णफले (आकोड) इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलक पु० अङ्कोल+स्वार्थे-क । आकोड इति ख्याते वृक्षे ।

अङ्कोलिका स्त्री वल-अच् नि० संप्रसारणे-उलः अङ्काय तद्दानाय उलः स्वार्थे क। आलिङ्गनक्रियायाम् । [विषभेदे ।

अङ्कोलसार पु० अङ्कोलस्य सारः ६त० । अङ्कोटवृक्षजाते

अङ्कोल्लिका स्त्री । पृ० साधुः । अङ्कोठवृक्षे ।

अङ्क्य पु० अङ्के क्रोडे स्थापयित्वा वाद्यतेऽसौ यत्, अङ्के साधुः अङ्क+य वा । "सार्द्धतालत्रयायामः चतुर्द्दशाङ्गुलाननः । हरीतक्याकृतिर्यः स्यादङ्क्योऽङ्के स हि वाद्यते इत्युक्ते" क्रोडे स्थापनपूर्व्वकं वादनीये मृदङ्गादौ । अङ्कनीये त्रि० ।

अङ्ग चिह्नयुक्तकरणे अदन्तचुरादि उभय० सकर्म्मकः सेट् । अङ्गय-ति ते आङ्गिग-त् त । मतान्तरे अङ्गापयति ते ।

अङ्ग न० अम–गत्यादौ बा० गन् । चिह्ने (अङ्गजः कामः) "हिरण्यगर्भाङ्गभुवमिति" देहे "हस्तेनस्पृशं तदङ्गमिन्द्र" इति कुमा० । अङ्गशब्दस्य चेष्टावदन्त्यावयविरूपावयविवाचित्वेऽपि तदवयवेऽपि हस्तपादादौ व्यवहारः अवयवत्वसामान्यात् तेषाञ्च प्रत्यङ्गशब्देनापि व्यवहारः । तत्राङ्गशब्दस्य देहार्थत्वे तदीयस्वरूपं तदवयवभेदाश्च सुश्रुते दर्शिताः । यथा "शुक्रशोणितं गर्भाशयस्थमात्मप्रकृतिविकारसम्मूर्च्छितं गर्भ इत्युच्यते तञ्च चेतनावस्थितं वायुर्विभजति, तेज एनं पचति, आपः क्लेदयन्ति, पृथिवी संहन्त्याकाशं विवर्द्धयति । एवं विवर्द्धितः स यदा हस्तपादजिह्वाघ्राणकर्णनितम्बादिभिरङ्गैरुपेतस्तदा शरीरमिति संज्ञां लभते तच्च षडङ्गं शाखाश्चतस्रो, मध्यं पञ्चमं, षष्ठं शिर इति ।

"अतःपरं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिवुकवस्तिग्रीवा इत्येता एकैकाः । कर्णनेत्रनासाभ्रूशङ्खांसगण्डकक्षस्तनवृषपार्श्वस्फिगजानु-बाहूरु-प्रभृतयो द्वे द्वे, विंशतिरङ्गुलयः । स्रोतांसि च वक्ष्यमाणानि । एष प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥ तस्य पुनःसङ्ख्यानम् । त्वचः कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशया अन्त्राणि वृक्कौ स्रोतांसि कण्डरा जालानि कूर्चा रज्जवः सेवन्यःसङ्घाताः सीमन्ता अस्थीनि सन्धयः स्नायवः पेश्यो मर्म्माणि शिरा धमन्यो योगवहानि स्रोतांसि च ॥

त्वचः सप्त । कलाः सप्त । आशयाः सप्त । धातवः सप्त । सप्त शिराशतानि । पञ्च पेशीशतानि । नव स्नायुशतानि । त्रीण्यस्थिशतानि । द्वे दशोत्तरे सन्धिशते । सप्तोत्तरं मर्मशतम् । चतुर्विंशतिर्धमन्यः । त्रयो दोषाः, त्रयो मलाः । नव स्रोतांसीति समासः इति" ॥

अवयवे "शेषाङ्गनिर्म्माणविधौ विधातुरिति" कुमा० । अपाङ्ग इति ।

उपाये, "सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपञ्चकमिति" "मन्त्रो योधइवाधीरः सर्व्वाङ्गैः संवृतैरपीति" च माघः । प्रधानोपयोगिनि उपकरणे, "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति" मीमांसा । "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः तदङ्गस्याक्रियायान्त्विति" स्मृतिः । "हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याच्चतुष्टयमिति" सम्बोधने अव्य० । "त्वमङ्ग यस्याः पतिरुज्झितक्रम" इति नैषधम् । अङ्गमस्त्यस्य अच् । अङ्गवति "येनाङ्गविकार इति" पा० अङ्गस्याङ्गिन इत्यर्थः अन्तिके च त्रि० । जन्मादिलग्ने न० "अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वेति" जातकम । देशभेदे पु० । तस्य विवरणम् अङ्गाधिपशब्दे । "अङ्गेषु वङ्गेषु खसेषु योज्या" इति "अङ्गवङ्गखसेष्वेवेति" च ज्योतिषम् अङ्गानां राजा आङ्गः बह्वर्थे अङ्गाः । अङ्गदेशे भवः अण् । आङ्गः । बह्वर्थे अङ्गाः । अङ्गेन देशेन निर्वृत्तः ठक् । आङ्गिकः । अङ्गदेशस्तद्राजानो वा भक्तिरस्य अण् आङ्गः । अङ्गस्येदम् अङ्गीयः । "यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति" पाणिनिपरिभाषिते प्रत्ययावधिभूते शब्दभेदे, "इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गादिति" पा० । अङ्गादागतम् अण् । आङ्गः अङ्गनिमित्ते कार्य्ये "वर्णादाङ्गं बलीय इति" परिभा० । उपकरणानि च यथा यथमुक्तानि दिङ्मात्रमत्रोच्यते । तत्र "स्वाम्यमात्यसुहृत् कोषो राष्ट्रं दुर्गं बलानि च राज्याङ्गानीत्युक्तानि" "स्वाम्यमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदण्डौ सुहृत्तथा । सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते" इत्युक्तानि राज्याङ्गानि । दर्शादौ च प्रयाजादीनि, वैदिककर्म्मणाञ्च तत्तत्क्रियाकलापाः तत्तद्द्रव्याणि चाङ्गानि "साङ्गाद्धि वैदिककर्मणः फलावश्यम्भाव इति" मीमा० । वेदस्य व्याकरणादीनि अङ्गानि, "शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसाञ्चितिः । ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि षडेव तु इति" । एतेषाञ्च लक्षणादिकमग्रे वक्ष्यते । एतेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वादङ्गत्वम् अतएव श्रुतौ "ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गः सरहस्यो वेदोऽध्येतव्य" इत्युक्तम् शिक्षायां तेषां वेदार्थज्ञानोपयोगित्वादङ्गत्वं दर्शितम् यथा

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते । ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतं तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते इति" अतो वेदार्थज्ञानोपयोगितया एतेषां षण्णां वेदाङ्गत्वम् । "द्वे विद्ये वेदितव्ये" इत्युपक्रम्य "परा चापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इति श्रुतौ व्याकरणादीनामपरविद्यात्वेन कीर्त्तनं "तेषाञ्च साधनभूतधर्म्महेतुत्वात् षडङ्गकलितानां धर्म्मसाधनत्वेनापरविद्यात्वमिति" भाष्ये उक्तम् । आयुर्वेदादीनामुपवेदत्वं न्यायादीनामुपाङ्गत्वं यथा च तेषां तथात्वं तथा तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यते ।

तथा ज्योतिषस्याङ्गानि नानाविधानि तत्र प्राधान्यात् त्रिविधानि यथोक्तं वराहसंहितायाम् । "ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कात्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानन्त्वसौ होरान्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः" इति ।

नरपतिजयचर्य्यायान्तु षड्विधान्याङ्गानि समासेनोक्ता तेषां विस्तारो दर्शितो यथा

"स्वरचक्राणि चक्राणि भूबलानि बलानि च । ज्योतिषं शकुनञ्चैव षडङ्गान्यत्र वच्म्यहम् ॥ यामलेषु च सर्वेषु यान्युक्तानि स्वरोदये । विंशतिःस्वरचक्राणि तन्नामानि वदाम्यहम् । मात्रावर्णौ ग्रहोजीवो राशिभं पिण्डयोगकौ । द्वादशाब्दोद्भवञ्चक्रं वर्षायनर्तुमासकम् ॥ पक्षाहं नाडिकं चक्रन्तिथिवारर्क्षयोगकम् । तत्कालेन्दुफलञ्चाद्यास्वरन्देहोद्भवन्तथा ॥ (इति स्वरचक्रनामानि) । पूर्व्वशास्त्रेषु शास्त्रेषु मया ज्ञातानि यानि च चतुरशीतिचक्राणि तेषां नामानि वच्म्यहम् ॥ एकाशीतिपदञ्चक्रं शतपत्रं नवांशकम् । छत्रं सिंहासनं चक्रं कूर्म्मं पञ्चविधात्मकम् ॥ भूदेशं नगरं क्षेत्रं गृहकूर्म्मञ्च पञ्चकम् । पद्मचक्रं फणीशाख्यं राहुकालानलन्त्रिधा ॥ सूर्य्यं कालानलं चक्रं चन्द्रकालानलन्तथा । घोरकालानलं प्रोक्तं गूढकालानलं बलम् ॥ राशिसूर्य्यसमायोगे चक्रं कालानलं मतम् । संघट्टकं सप्त शेयं सप्त कालानलानि च ॥ तिथिवारञ्च नक्षत्रं त्रिधा चैव कुलाकुलम् । कुम्भचक्रं द्विधा प्रोक्तं राशिनक्षत्रसम्भवम् ॥ प्रस्तारञ्चक्रवेधाख्यैः प्रभेदैस्तु चरन्त्रिधा । भूचरं खेचरं, याम्यं नाडीचक्रं त्रिधा मतम् ॥ कालचक्रं फणीन्द्रं सूर्य्याख्यं चन्द्रजन्तथा । कविचक्रं द्विधा प्रोक्तं स्थानस्वाम्यंशपूर्व्वकम् ॥ खलकाख्यं द्विधा चैव कृत्तिकास्थानभादिकम् । कोटचक्राष्टकं प्रोक्तञ्चतुरस्रादिभेदतः ॥ गजमश्वं रथं व्यूहं कुन्तं खड्गं छुरीन्धनुः । सौरिं सेवां नरशिरश्छायाच्छिद्रागार्यष्टचिकम् ॥ सप्तरेखोद्भवञ्चक्रं पञ्चरेखेन्दुभास्करम् । त्रिविध मात्रिकाचक्रं विजयं श्येनतोरणम् ॥ अहिलाङ्गलवीजोप्तिवर्षाख्यं सप्तनाडिकम् । चक्रं सांवत्सरञ्चैव स्थानचक्रं तथैव च ॥ एतानि सर्व्वचक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समाचरेत् । जयेदिह न सन्देहो शक्रतुल्येऽपि भूभुजि ॥ (इति चक्रनामानि) । स्वरोदयैश्च चक्रैश्च शत्रुर्यत्र समोऽधिकः । तत्र युद्धे बलं ज्ञेयं भूबलैर्विजयार्थिनाम् ॥ तेषां नामान्यहं वच्मि ख्यातानां ब्रह्मयामले चतुरशीतिसंख्यानां यद्बलेन जयी रणे ॥ उड्डी जालन्धरी पूर्णा कामकीलैकवीरका । शिलिन्ध्री च महामारी क्षेत्रपाली च वंशजा ॥ रुद्रकालानला काली कालरेखा निरामया । जयलक्ष्मीर्महालक्ष्मीर्जया विजयभैरवी ॥ बाली योगेश्वरी चण्डी जालुबन्धककर्त्तरी । शार्दूली सिंहली तन्वी महामाया महेश्वरी ॥ देवकोटी शिवा शक्ती धूम्रवाणा वराटिका । त्रिखण्डा मल्लरी धर्म्माऽमृताष्टाऽक्षया जया ॥ दुर्मती प्रवरा गौरी काली नरहरी बला । खेचरी भूचरी गुह्या द्वादशी विष्टकोरला ॥ त्रैलोक्यविजया घोरी कराली वड़वापरा । रौद्री च शिशुमातङ्गी अभेद्या दहनी मता ॥ वज्रबला वर्गभूमी कपाली चानिलानला । चन्द्रार्कबिम्बभूमी च ग्रहभूराशिलग्नगा ॥ राहुकाला नलीभूमी स्वरभूमि द्विधा मता । रुद्रस्त्रिमासिकश्चैव राहुश्चाष्टविधस्तथा ॥ चन्द्रः सप्तविधः सूर्य्यश्चतुर्द्धा योगिनी त्रिधा । कालबलन्त्रिभेदञ्च तिथिनक्षत्रवारजम् ॥ इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद्रणे । अरयस्तस्य नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥ (इति भूबलानि) । शत्रोः समाधिके नाम्नि स्वरैश्चक्रैश्च भूबलैः । स्थानसेनाधिके शत्रौ शस्त्रविज्ञानसंयुते ॥ अभङ्गे चाप्यभेदे च दुःसाध्ये दुर्जयेरिपौ । जयोपायमहं वच्मि मन्त्रयन्त्रादिकं बलम् ॥ रणाभिषेचनं दीक्षा रणार्च्चा रणकङ्कणम् । वीरपट्टं रणेपट्टं जयपट्टस्य बन्धनम् ॥ मेखलाकवचं न्यासं मुद्रार्च्चां च कङ्कणम् । औषधन्तिलकं षराठागुटिकां च कपर्द्दिकाम् ॥ योगैर्घटितशस्त्राणि शस्त्ररक्षाय मोहनम् । शस्त्रलेपांश्च विविधान् वाणानामिन्द्रबन्धनम् ॥ शब्दलक्षाहलढकां मुरजम्भकधारणम् । मारणं मोहनं स्तम्भविद्वेषोच्चाटनं वशम् ॥ पताकापिच्छकं यन्त्रात्परविद्याविनाशनम् । शान्तिकं निजसैन्यस्य सर्व्वोपद्रवनाशनम् ॥ बलान्येतानि यो ज्ञात्वा संग्रामं कुरुते नृपः । असाध्यस्तस्य नैवास्ति शत्रुःको पि महीतले ॥ (बलाबलनामानि) । गणितं व्यवहारञ्च होराज्ञानं परिस्फुटम् । त्रिस्कन्धं ज्योतिषं वच्मि जयचर्य्यां स्वरोदये ॥ खेचरानयनं स्पष्टं पञ्चाङ्गं तिथिसाधनम् । उदयास्तमनञ्चक्रक्रान्तिं वच्मि यथामति ॥ नतोन्नतप्रमाणञ्च भावसन्धिप्रसाधनम् । ग्रहाणां षड्बलं वच्मि राशिभावबलान्वितम् ॥ राशिसंज्ञाप्रभेदञ्च खेचराणां तथैव च । नृणां जन्मफलं वच्मि ग्रहराश्यंशलग्नजम् ॥ फलञ्चन्द्रार्कयोगानां ग्रहाणां स्वोच्चनीचकम् । आयुर्द्दायं दशाश्चैव तासाञ्चालप्रवेशनम् ॥ तत्काललग्नं ग्रहान् स्पष्टान्दशान्तर्दशयोः

फलम् । षड्वर्गाष्टकं स्पष्टं तस्माद्दिनफलं वदेत् ॥ ताजिकाज्जन्मलग्नस्य साधनञ्च परिस्फुटम् । वर्षमासदिवालग्नन्तद्दृशान्तत्फलन्ततः ॥ छायोत्पत्तिं त्रिधा वक्ष्ये विषुमध्ये दिनेष्टकम् । दिनमानं दिनं भुक्तमुदयभं घटीषु च सिद्धच्छायात्रिषष्टिश्च दृष्टमासप्तविंशति । लग्नोदयान् स्वदेशीयान् तेभ्योलग्नस्य साधनम् ॥ लग्नमानन्तथा होराद्रेष्काणं सप्तमांशकम् । नवांशं द्वादशं त्रिंशम् उदये सप्तसाधनम् ॥ तिथेः प्रकरणं वक्ष्ये वारनक्षत्रयोगजम् । योगाख्यं करणाख्यञ्च मुहूर्त्तान् संक्रमोद्भवम् ॥ चन्द्रताराबलञ्चैव पक्षभेदेन संयुतम् । शुभाशुभांश्च योगांश्च तिथिवारर्क्षयोगजान् ॥ सिद्धं संवर्त्तकञ्चैव तथा वारशुभाशुभम् । अवमन्त्रिदिनं वक्ष्ये ततो योगन्त्रिपुष्करम् ॥ यमघण्टं यमदंष्ट्रां क्रकचार्गलपातकान् । कुमारन्तरुणं वृद्धं स्थूलातिस्थूलयोगिनीम् ॥ वारस्थूलन्तथा कालं कालवेलां परिस्फुटम् । कालहोरार्द्धयामञ्च कुलिककण्टकद्वयम् ॥ फलं ग्रहस्य धिष्ण्यस्य वक्रभार्गवयोः फलम् । दशां चान्तर्दशां स्थूलां वक्रातिचारयोः फलम् ॥ पीडास्थानानि खेटानां ग्रहावस्थां तथैवच । भावफलं सन्धिफलं घातावेधमुपग्रहान् ॥ शीघ्रवक्रग्रहोद्देशङ्गोचरं गोचरव्यधम् । विवाहञ्च प्रतिष्ठाञ्च दीक्षायात्राप्रवेशनम् ॥ वास्तुदीपोद्भविन्यासं कालविंशोपकांस्तथा । जलयोगार्थकाण्डञ्च वर्षमासदिनार्द्धजत् ॥ तिथ्यादिपञ्चकं खेटञ्चन्द्रन्तत्कालसम्भवम् । अवस्थाश्चेष्टमुष्टिञ्च लोकचिन्तां वदाम्यहम् ॥ अङ्कयन्त्रादि सर्वाणि कालचिह्नानि यानि च । दुष्टरिष्टान्यहं वक्ष्ये तथा तेषाञ्च शान्तिकम् ॥ ज्योतिरङ्गमिदं सर्वं ये जानन्ति मनीषिणः । दीपवत्तान्विजानीयान्मोहान्धकारनाशने" इति ॥

गर्गसंहितायां तु चतुर्विंशतिसंख्यानि अङ्गानि उपाङ्गानि चत्वारिंशदिति ज्योतिरङ्गानि चतुःषष्टिविधान्युक्तानि यथा "यथैव वेदस्याङ्गानि षडुक्तानि मनीषिभिः । चतुःषष्टिस्तथाङ्गानि ज्योतिषस्य विदुर्बुधा" इत्युपक्रमात्र गणितज्ञानपूर्व्वकं तज्ज्ञानमावश्यकमित्युक्त्वा तद्विभागा दर्शिता यथा "तस्मात् सवृत्तमधीत्यादौ वेदाङ्गं कालसाधनम् । ज्योतिषामयनाङ्गानि चतुःषष्टिन्ततः पठेत् । येषामध्ये कर्मगुणौ चन्द्रलग्ने त्वनन्तरम् । नक्षत्रकेन्द्रभे चैव द्विवर्गः प्रथमः स्मृतः । राहौ बृहस्पतौ शुक्रे, धूमकेतौ शनैश्चरे । अङ्गारके बुधेऽर्के च चारानष्टौ ततः पठेत् । चक्रेष्वनन्तरं चक्रं मृगचक्रं तथैव च । श्वचक्रं वातचक्रं च चक्राङ्गेषु चतुष्टयम् । वास्तुविद्याङ्गविद्या च वायसानां तथैव च । ज्ञेयास्त्रयस्तु विद्यैता इद्गर्गमताः शुभाः । स्वातीयोगं तथाषाढारोहिण्यायोगमेव वा । एतान् कृत्स्नान् विजानीयात् भयोगान् वै विशेषतः । रहस्यं चैतीह्याङ्गानि चतुर्विंशतिरीरिताः । अतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपाङ्गानीह नामतः । अनुपूर्व्वीविधानेन चत्वारिंशच्च नामतः । ग्रहकोशो ग्रहयुद्धं ग्रहशृङ्गाटकं तथा । कतृणं ग्रहेश्वराणाञ्च ग्रहपाकास्तथैव च । विपथाश्चाग्निवर्णाश्च सेनाव्यूहस्तथैव च । मयूरचित्रोपनिषद्गुपहारप्रधान्तयः । तत्रान्तिके तुलाकोशोद्भवन्तत्रोपधारयेत् । सर्व्वभूतरुतञ्चैव तथा पुष्पलतां विदुः । उपानच्छेदस्तथा वस्त्रच्छेदस्तथैव च । कृत्स्नोभुवनकोशश्च गर्भाधानादिकं तथा निर्घातो भूमिकम्पश्च परिवेषास्तथैव च । ऋतुस्वभावाः सन्त्येवं तथोल्काश्चोपधारयेत् । सांवत्सरस्तथा युक्तः शास्त्राणां देशकोभवेत् । बलाबलं तु विज्ञेयं यत्र यत्र बलं वदेत् । चतुःषष्ट्यङ्गमेतत्तु संवत्सरमदाहृतमिति" । एवञ्च गणितादित्रयं प्रधानाङ्गत्वात् स्कन्धसंज्ञम् अन्यानि तु अप्रधानान्यङ्गानीति क्वचित् संक्षेपत उक्तानि, क्वचिच्च विस्तरत इति विशेषः । गर्गोक्तविभागाभिप्रायेणैव मुद्राराक्षसे "कृतपरिश्रमोऽस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिषे" इति सूत्रधारवाक्यम् । बृहत्संहितायां तु गर्गोक्तान्येव प्रायशोऽङ्गानि प्रदर्शितानि तेषां स्वरूपादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते ।

दृश्यकाव्ये मुखप्रतिगर्भविमर्शोपसंहृतिरूपसन्धिपञ्चकस्य चतुःषष्टिरङ्गानि यथोक्तं साहित्यदर्पणे "उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनं । युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभावना ॥ उद्भेदः करणं भेदः एतान्यङ्गानि वै मुखे" (इति मुखस्य १२) "विलासः परिसर्पश्च विधूतं तापनं तथा । नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रशमनं पुनः ॥ विरोधश्च प्रतिमुखे तथा स्यात् पर्य्युपासनम् । पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि" (इति प्रतिमुखस्य १३)॥ "अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणं क्रमः । संग्रहश्चानुमानञ्च प्रार्थनाक्षिप्तिरेव च ॥ तोटकाधिबलोद्वेगा गर्भे स्युर्विद्रवस्तथा (इति गर्भस्य १२) । "अपवादोऽथ सम्फेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः । शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥ प्ररोचना विमर्शे स्यादादानं छादनं तथा (इति विमर्शस्य १३) । "सन्धिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् । कृतिः प्रसाद आनन्दः समयोऽप्युपगूहनम् ॥ भाषणं पूर्व्ववाक्यञ्च काव्यसंहार एव च । प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यङ्गानि नामतः" (उप-

र्शहारस्य १४) ॥ चतुःषष्टिविधं ह्येतदङ्गं प्रोक्तं मनीषिभिः । कुर्य्यादनियते तस्य सन्धावपि निवेशनम् । रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता । इ परिच्छेदे

अङ्गकर्म्मन् न० अङ्गस्य कर्म्म मर्द्दनानुलेपनादि परिकर्म । मर्द्दनादिदेहसंस्कारे व्यापारे ।

अङ्गग्रह पु० अङ्गस्य रोगादिना ग्रहः ६त० । देहवेदनायाम् ।

अङ्गज पु० अङ्गात् जायते जन–ड । पुत्रे दुहितरि स्त्री । "अङ्गादङ्गं सम्भवति पुत्त्रवद्दुहिता न्टणामिति" स्मृतिः । देहजातमात्रे त्रि० । रुधिरे न० । रोगे पु० । लोम्नि न० । "तपोसरीयं करिचर्म्म साङ्गजमिति" भार० । अङ्गजन्मादयोऽप्युक्तार्थे । अङ्गं मनः तस्मात् जाते कामे पु० ।

अङ्गज्वर पु० अङ्गमङ्गम् अभिहत्य ज्वरः । राजयक्ष्मरोगे । "निरवोषमङ्गं यच्च अङ्गज्वरमिति" वैद्यकम् ।

अङ्गण(न) न० अगि–गतौ अङ्ग्यते स्वेच्छाभिःस्वत्य गमग्रते अत्र ल्युट् पु० वा णत्वम् । अजिरे, चत्वरे, (उठान) इति ख्याते स्थाने "अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणमिकणोऽपीति" नैषधम् । दन्त्यनान्तमपि । "प्रकटाङ्गनोपभोगाभ्यखविज्ञतचरितैति" काद० । अङ्गनं चत्वरमङ्गना स्त्री चेति तद्यः । करणे ल्युट् । याने ।

अङ्गति पु० अङ्गति यात्यनेन अगि–करणे अति । वाहने स्त्रीत्वमपीत्येके वा ङीप् । अङ्ग्यते गमग्रते सेवादिना कर्म्मणि अति । अग्निणि, अग्नौ च । कर्त्तरि अति । अग्निहोत्रिणि पु० ।

अङ्गद न० अङ्गं दायति शोधयति दै–क । (ताड़, वाजु) इति प्रसिद्धे बाहुभूषणे । बालिपुत्रे–वानरे पु० । स च किष्किन्धाधिपस्य वानरराजस्य बालिनस्तारागर्भजः पुत्रस्तच्चरितं रामायणे सुन्दरलङ्काकाण्डयोर्विस्तीर्णम् । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० । दक्षिणदिग्गजकरिण्यां स्त्रीत्येके । अङ्गं ददाति समर्पयति दा–क । अङ्गदानकर्त्तरि त्रि० योषिति स्त्री ।

अङ्गना स्त्री प्रशस्तमङ्गमस्ति अस्याः अङ्ग+न । अङ्गसौष्ठववत्यां योषिति, योषिन्मात्रे च, "अङ्गना वामनस्य स्यात्" इति हैमोक्तेः वामनदिग्गजयोषिति च ।

अङ्गनाप्रिय पु० प्री–क ६त० । अशोकवृक्षे तत्पुष्पेण हि स्त्रियः स्वाङ्गं भूषयन्तीति लोकसिद्धम् । योषित्प्रियमात्रे तु त्रि० । दक्षिणदिग्गजे वामने पु० ।

अङ्गदनिर्य्यूह अङ्गदस्य केयूरस्य निर्य्यूह इव । केयूरशीर्षस्थे चूड़ाकारेऽग्रभागे ।

अङ्गन्यास पु० अङ्गेषु हृदयादिषु मन्त्रभेदस्य न्यासः । मन्त्रविशेषस्य उच्चारणपूर्व्वकं करस्पर्शेन कर्त्तव्ये तन्त्रोक्ते न्यासभेदे "अङ्गन्यासं करन्यासं बीजन्यासन्तथैव चेति" तन्त्रम् ।

अङ्गपालि स्त्री अङ्गं पाल्यते सम्बध्यतेऽत्र अङ्ग–पाल–इ । आलिङ्गने ।

अङ्गपालिका स्त्री अङ्गं देहं पालयतीति पालि–ण्वुल् ६त० । (धाइ मा) इति ख्यातायाम् उपमातरि । अङ्गपालनकारके त्रि० ।

अङ्गप्रायश्चित्त न० अङ्गस्य देहस्य शुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तम् । अशौचेषु पञ्चसूनाजन्यदुरितक्षयार्थं कार्य्ये "दशाहात्तु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्म्मवत् । "दानञ्च विधिवद्देय मशुभात्तारकं हि तदिति" स्मृत्युक्ते दानरूपे प्रायश्चित्ते ।

अङ्गभू पु० अङ्गात् देहात् मनसो वा भवति भू–क्विप् । पुत्रे, मनोजे कामे च देहमनोजातमात्रे त्रि० । "हिरण्यगर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः" इति माघः । नारदस्य तन्मनोजातत्वात् ब्रह्माङ्गभूत्वम् । अङ्गानामङ्गमन्त्राणां भूः । कृताङ्गन्यासे त्रि० । "ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मेति" कुमा० ।

अङ्गमन्त्र पु० अङ्गेषु हृदयादिषु षट्सु न्यासो मन्त्रः । तन्त्रोक्ते षडङ्गविभाजि मन्त्रभेदे ।

अङ्गमर्द्द पु० अङ्गं मर्द्दयति संवाहयति मृद–णिच् अच् ६त० । देहसंवाहके–सेवके । अङ्गमर्द्दनकारके त्रि० । भावे घञ् । देहमर्द्दने पु० ।

अङ्गमर्द्दक पु० अङ्गं मर्द्दयति मृद–णिच्–ण्वुल् ६त० । देहसंवाहके–सेवके । देहमर्द्दनकारके त्रि० ।

अङ्गमर्द्दिन् पु० अङ्गं मर्द्दयति मृद–णिच्–णिनि ६त० । अङ्गमर्द्दके सेवके । अङ्गमर्द्दनकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अङ्गयज्ञ पु० अङ्गीभूतः प्रधानयज्ञोपकरणीभूतः यज्ञः । "नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समाचरेदि"त्युक्ते कर्मजालाङ्गे ग्रहयागादौ, दर्शाद्यङ्गे समिद्यागादौ च ते च "समिधो यजति, तनूनपातं यजति, इड़ो यजति, बर्हिर्यजति, स्वाहाकारं यजति, इत्येवं पञ्चविधाः । एतेषाञ्च सकृदनुष्ठानेनैव तन्त्रन्यायेन प्रधानयागानामाग्नेयादीनामुपकारितेति मीमांसा । अङ्गयागादयोऽप्यत्र । "अङ्गान्ययाक्षीदभितः प्रधानमिति" भट्टिः ।

अङ्गरक्त न० पु० अङ्गेऽवयवे रक्तः रन्ज–क्त ७त० । कम्पिल्यदेशजाते रक्तवर्णचूर्णवति (गुड़ारोचना) इति वाणिजेषु वैद्येषु च प्रसिद्धे वृक्षभेदे । ६ब० रक्ताङ्गमात्रे त्रि० ।

अङ्गरक्षणी अङ्गं रक्ष्यतेऽनया रक्ष–करणे ल्युट् ६त० ङीप् ।

लौहजालमये अङ्गरक्षणसाधने वर्म्मभेदे अङ्गरक्षणसाधनमात्रे त्रि० । भावे ल्युट् । देहत्राणे न० ।

अङ्गराग पु० अङ्गं रज्यतेऽनेन रन्ज–करणे घञ् । अङ्गलेपने कुङ्कमादौ । भावे घञ् । अङ्गस्य विलेपने पु० ।

अङ्गराज पु० अङ्गानां जनपदानां राजा अच् समा० । अङ्गदेशाधिपे, कर्णे च तत्कथा अङ्गाधिपशब्दे दृश्या । अङ्गन्नपादयोऽप्यत्र ।

अङ्गराज् पु० अङ्गेषु तन्नामकदेशेषु राजते राज–क्विप् ७त० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे, तद्देशराजमात्रे च ।

अङ्गरुह न० अङ्गे रोहति रुह–क्विप् ७त० । देहजे लोमकेशादौ । "विहङ्गराजाङ्गरुहैरिवायतैरिति" माघः ।

अङ्गलेप पु० अङ्गं लिप्यतेऽनेन लिप–करणे घञ् ६त० । अङ्गरागद्रव्ये । भावे घञ् ७त० । देहे चन्दनाद्यनुलेपने ।

अङ्गव न० अङ्गे स्वावयवे वाति अन्तर्भवति अतिशोषणात् सङ्कुचिताङ्गमिव भवति वा–ड ७त० । शुष्कफले ।

अङ्गविकल त्रि० अङ्गेन विकलः । देहव्याकुलतायुक्ते ।

अङ्गविकृति पु० वि–कृ–क्तिन् अङ्गस्य विकृतिश्चालनादिर्यस्मात् ५त० । (मृगीनाडा) इति ख्याते अपस्माररोगे । ६त० । अङ्गस्य विकारे स्त्री ।

अङ्गविक्षेप पु० वि–क्षिप–घञ् अङ्गस्य विक्षेपः चालनं यत्र ब० । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन देहचालनरूपे नृत्ते । तद्भेदादि यथा । "देहरुच्या प्रतीतो यस्तालमानसमाश्रयः । सविलासोऽङ्गविक्षेपोन्नृत्यमित्यभिधीयते । ताण्डवञ्च तथा लास्यं द्विविधं नृत्यमुच्यते । पेवलिबहुरूपञ्च ताण्डवं द्विविधं मतम् । अङ्गविक्षेपबाहुल्यं तथाभिनयशून्यता । यत्र सा पेवलिस्तस्या देशीति नाम लोकतः । छेदनं भेदनं यत्र बहुरूपा सुखावली । ताण्डवं बहुरूपन्तत् दारुणात् गलमूर्च्छितः । छुरितं यौवतञ्चेति लास्यं द्विविधमुच्यते । यत्राभिनयभावाद्यै रसैराश्लेषचुम्बनैः । नायिकानायकौ रङ्गे नृत्यतस्तच्छुरितं हि तत् । मधुरं बहुलीलाभिर्नेत्रीभिर्यत्र नृत्यते वशीकरणविद्याभं तल्लास्यं यौवतं मतम् । गेयादुत्तिष्ठते वाद्यं वाद्यादुत्तिष्ठते लयः । लयतालसमारब्धं ततो नृत्यं प्रवर्त्तते इति सङ्गीतदामोदरः । भावे घञ् । अङ्गचालने ।

अङ्गविद्या स्त्री अङ्गरूपा व्याकरणादिशास्त्ररूपा विद्या ज्ञानसाधनम् । ज्ञानसम्पादके व्याकरणादिशास्त्रे । प्रश्नकाले अङ्गानां देहावयवानां चेष्टादिना शुभाशुभबोधके ज्योतिरङ्गे शास्त्रे च । सा च विद्या वृहत्संहितायां दर्शिता यथा "अथाङ्गान्यूर्वोष्ठस्तनवृषणपादं च दशना भुजौ हस्तौ गण्डौ कचगलनखाङ्गुष्ठमपि यत् । सशङ्खं कक्षांसश्रवणगुदसन्धीति पुरुषे, स्त्रियां भ्रूनासास्फिग्वलिकटिसुलेखाङ्गुलिचयम् ॥ जिह्वा ग्रीवा पिण्डिके पार्ष्णियुग्मं जङ्घे नाभिः कर्णपाली कृकाटी । वक्त्रं पृष्ठं जत्रुजान्वस्थिपार्श्वं हृत्तालक्ष्णी मेहनोरस्त्रिकं च ॥ नपुंसकाख्यं च शिरो ललाटम् आस्वाद्यसंज्ञैरपरैश्चिरेण । सिद्धिर्भवेत्प्रात नपुंसकैर्नो कृतार्ततैर्भग्नक्षतैश्च पूर्वैः ॥ स्पृष्टे वा चालिते वापि पादाङ्गुष्ठेऽक्षिरुग् भवेत् । अङ्गुल्यां दुहितुः शोकं शिरोधस्ते नृपाद्भयम् ॥ विप्रयोगश्चरसि स्वगात्रतः [illegible]टाहृतिरनर्थदा भवेत् । स्वातिप्रियाप्तिरभिदृष्ट्वा कर्पटं पृच्छतश्चरणपादयोजितः ॥ पादाङ्गुष्ठेन विलिखेद्भूमिं क्षेत्रोत्थचिन्तया । हस्तेन पादौ कण्डूयेत्तस्य दासीमया च सा ॥ तालभूर्जपटदर्शनेऽशुकं चिन्तयेत्कपतुषास्थिभस्मगम् । व्याधिराश्रयति रज्जुजालकं वल्कलं च समवेक्ष्य बन्धनम् ॥ पिप्पलीमरिचशुण्ठिवारिदैर्लोध्रकुष्ठवसनाम्बुजीरकैः । गन्धमांसिशतपुष्पया वदेत् पृच्छतस्तगरकेण चिन्तनम् । स्त्रीपुरुषदोषपीडितसर्वाध्वसुतार्थधान्यतनयानाम् । द्विचतुःषट्पदचितीनां विनाशतः कीर्त्तितैर्दृष्टैः ॥ न्यग्रोधमधूकतिन्दुकजम्बूप्लक्षाम्रबदरिजातिफलैः । धनकनकपुरुषलोहांशुकरूप्योदुम्बरान्निरपि स्पर्शैः ॥ धान्यपरिपूर्णपात्रं कुम्भः पूर्णः कुटुम्बवृद्धिकरौ । गजगोशुनां पुरीषं धनयुवतिसुहृद्विनाशकरम् ॥ पशुहस्तिमहिषपङ्कजरजतव्याघ्रैर्लभेत सन्दृष्टैः । अविधननियमनमलयजकौशेयाभरणसङ्घातम् ॥ पृच्छा इष्टश्रावकभूपरिव्राड्दर्शने नृभिर्विहिता । मित्रद्युतार्थभया गणिकानृपवृत्तिकार्यकृता ॥ शाक्योपाध्यायार्हन्निर्ग्रन्थिनिमित्तनिगमकैवर्तैः । चौरचमूपतिवणिजां दासयोधापणस्थवध्यानाम् ॥ तापसे शौण्डिके दृष्टे प्रोषितः पशुपालनम् । वृक्षतं पृच्छकस्य स्यादुच्छृष्टसौ विपन्नता ॥ पृच्छामि प्रष्टुं भण पश्यतार्यैः समादिशेत्युक्ते । संयोगकुटुम्बोत्था क्षार्भैन्ययोङ्कृता चिन्ता ॥ निर्दिशेति गदिते जयाश्रया, प्रत्यवेक्ष्य मम चिन्तितं वद । आशु सर्वजनमध्यगं त्वया दृश्यतामिति च बन्धुवैरजा ॥ अभ्यन्तरेऽङ्गे स्वजनं उदितो बाह्याङ्गे बाह्य एवं पादाङ्गुष्ठाङ्गुलिकलनया दासदासीजनः स्यात् । जङ्घे प्रेष्यो भवति भगिनी नाभितो हृत्सभार्या पाणयङ्गुष्ठाङ्गुलिचयसहोपुत्रजे

पुत्रमन्ये ॥ मातरं जठरे, मूर्द्ध्नि गुरुं, दक्षिणवामकौ । बाहू भ्राताथ तत्पत्नी स्पृष्ट्वैवं चोरमादिशेत् ॥ अन्तरङ्गमवमुच्य वाह्यगस्पर्शनं यदि करोति पृच्छकः । श्लेष्ममूत्रशकृतस्त्यजन्नधः पातयेत्करतलस्थवस्तु चेत् ॥ भृशमवनामिताङ्गपरिमोटनतोऽप्यथवा, जनष्टतरिक्तभाण्डमवलोक्य च चोरजनम् । हृतपतितच्युतास्मृतविनष्टविभग्नगतोन्मुषितक्षतनाद्यनिष्टरवतो लभते न हृतम् ॥ निगदितमिदं यत्तत् सर्वं तुषास्थिविषादिकैः सह क्षतिकरं पीडार्त्तानां समं रुदितश्रुतैः । अनयनमपि स्पृष्टान्तःस्थं दृढं यदाहरेद् अतिबहु तदा भुक्तान्नं संस्थितः सुहितो वदेत् ॥ ललाटस्पर्शनाच्छुष्ककटूशनात्सानि पीडनम् । उरःस्पर्शात् षष्टिकान्नं ग्रीवास्पर्शे च यावकम् ॥ कक्षिकुचजठरजानुस्पर्शे माषाः पयस्तिलयवाग्वः । आस्वादयतश्चौष्ठौ लिहतो मधुरं रसं श्रेयम् ॥ विसृक्के स्फोटयेज्जिह्वामम्ले वक्त्रं विकूणयेत् । कटुतिक्तकषायोष्णं श्लिक्केत्, ष्ठीवेच्च सैन्धवे ॥ श्लेष्मत्यागे शुष्कतिक्तं तदन्नं, श्रुत्वा क्रव्यादं प्रेक्ष्य वा मांसमिश्रम् । भ्रूगण्डौष्ठस्पर्शने शाकुनं तद् भुक्तं तेनेत्युक्तमेतन्निमित्तम् ॥ मूर्द्धगलकेशहनुशङ्खकर्णजङ्घं वस्तिं च स्पृष्ट्वा । गजमहिषमेषसूकरगोशशमृगमांससंयुगभुक्तम् ॥ दृष्टे श्रुतेऽप्यशकुने गोधामत्स्यामिषं वदेद्भुक्तम् । गर्भिण्या गर्भस्य च निपतनमेवं प्रकल्पयेत्प्रश्ने ॥ पुंस्त्रीनपुंसकाख्ये दृष्टेऽनुमिते पुरःस्थिते स्पृष्टे । तज्जन्म भवति पानान्नपुष्पफलदर्शने च शुभम् ॥ अङ्गुष्ठेन भ्रूदरं वाङ्गुलिं वा स्पृष्ट्वा पृच्छेद्गर्भचिन्ता तदा स्यात् । मध्वाज्याद्यैर्हेमरत्नप्रवालैरप्यन्यैर्वा भाण्डधात्र्यात्मजैश्च ॥ गर्भयुता जठरे करगे स्याद् दुष्टनिमित्तवशात्तदुदासः । कर्षति तज्जठरं यदि पीठो तूष्णीकृततः करगे च करेऽपि । घ्राणाया दक्षिणे द्वारे स्पृष्टे मासोत्तरं वदेत् । वामे द्वौ कर्णे एवं मा द्विचतुर्भिः श्रुतिस्तने ॥ वेणीमूले त्रीन् सुतान् कन्यके द्वे कर्णे पुत्रान् पञ्च हस्ते त्रयं च । अङ्गुष्ठान्ते पञ्चकं चानुपूर्व्या पादाङ्गुष्ठे पार्ष्णियुग्मेऽपि कन्याम् ॥ सव्यासव्योरुसंस्पर्शे स्तुते कन्यासुतद्वयम् । स्पृष्टे ललाटमध्यान्ते चतुर्स्त्रितनयान् वदेत् ॥ शिरोललाटभ्रूकर्णगण्डहनुरदाननम् । सव्यापसव्यस्कन्धश्च हस्तौ चिबुकनालकम् ॥ उरः कुचं दक्षिणमप्यसव्यं हृत् पार्श्वमेवं जठरं कटिश्च । स्फिक् पायुसन्ध्यूरुयुगं च जानू जङ्घे च पादाविति कृत्तिकादौ ॥ इति निगदितमेतद्गात्रसंस्पर्शलक्ष्म प्रकटमभिमताग्र्यैर्वीक्ष्य शास्त्राणि सम्यक् । विपुलमतिरुदारो वेत्ति यः सर्वमेतन्नरपतिजनताभिः पूज्यतेऽसौ सदैव ॥ इति वृहत्संहितायामङ्गविद्या प्रकरणम् । "वास्तुविद्याङ्गविद्या चेति" गर्गः । अङ्गविद्याया व्याख्यानो ग्रन्थः ऋगयना० अण् । आङ्गविद्यस्तद्व्याख्यानग्रन्थे ।

अङ्गविधि पु० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः विधिः विधानम् । गुणविध्यपरपर्य्याये विधिभेदे । तथाहि इष्टसाधनताकार्य्यत्वादिबोधकवाक्यं विधिः । स च प्रमाणान्तरैरप्राप्तस्यैव बोधकतयोत्पत्तिविधिः "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ" इत्युक्तेः । तथा च प्रमाणान्तराप्राप्तकर्म्मणि इष्टसाधनताकार्य्यतादिबोधकं वाक्यं प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वात् उत्पत्तिविधिः । यत्र तु प्राप्तस्यैव कर्म्मणोऽनुवादेन तस्य द्रव्यदेवतादौ इष्टसाधनतादिकं बोध्यते सोऽयमङ्गविधिः सच स्वविषये प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वात् विधिरेव । किन्तु प्रधानविधिविधेयकर्म्मणोऽङ्गबोधकतया अङ्गविधिरित्येव विशेषः यथा, अग्निहोत्रं जुहोतीत्युत्पत्तिविधिवाक्येन प्राप्तस्याग्निहोत्रस्य गुणविधानाय प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीति वाक्यं प्राप्ताग्निहोत्रानुवादेन दधिकरणत्वमात्रं बोधयत् दधि इष्टसाधनताबोधनेन तत्र प्रवर्त्तयतीति दध्ना जुहोतीति वाक्यं गुणविधिरङ्गविधिरिति च उच्यते । एवमन्यान्युदाहार्य्याणि । तच्चाङ्गं क्वचित् कालः क्वचित् द्रव्यं क्वचित् देवतादि इति नानाविधम् अतएवोक्तं "कर्म्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दात्तु तदुपस्थानमुपादेये गुणोभवेदिति" भट्टैः । विवृतञ्चैतत् रघुनन्दनेन प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म प्रथमं बुद्धौ न विषयीभवति प्राथमिकी शब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थितिरिति उपादेये विधेये कर्म्मणि तिथ्यादिर्गुण इति" ।

अङ्गवैकृत न० विकृतस्य भावः विकृत+अण् अङ्गेन अङ्गचेष्टया वैकृतं हृदयभावो ज्ञाप्यते यत्र बहु० । आकार इति ख्यातायाम्—हृदयगतभावावेदकचेष्टायाम् । हेत० । अङ्गस्य विकारे न० ।

अङ्गवैगुण्य न० अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः वैगुण्यमन्यथाकरणम् । प्रधानकर्म्माङ्गीभूतद्रव्यादेरन्यथाकरणे यद्दोषनिवारणार्थं विष्णुस्मरणं कर्त्तव्यतया विहितं "यदसाङ्गं कृतं कर्म्म जानता वाप्यजानता साङ्गं भवतु तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति" स्मृतिः । अतएव श्राद्धादिपद्धतौ कर्म्मान्ते यत् किञ्चिदङ्गवैगुण्यं जातं तद्दोषप्रशमनाय विष्णुस्मरणमहं करिष्ये इत्यभिलापवाक्यम् ।

अङ्गशुद्धि स्त्री शुद्ध्यतेऽनया इति शुध-करणे क्तिन् ६त० । स्नानादौ देहसंस्कारसाधने । भावे क्तिन् । देहशोधने ।

अङ्गस् न० अन्‌ज-असुन् कुत्वञ्च । पक्षिणि इत्युज्ज्वलदत्तः ।

अङ्गसंस्कार पु० अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन सम्-कृ+करणे घञ् सुट् । देहसंशोधनादिसंस्कारकारणे स्नाने गोधूमचूर्णादिनाङ्गमर्द्दने च । भावे घञ् ६त० । अङ्गस्य संस्कारे विलेपनादौ । अङ्गं संस्करोति सम्+कृ-कर्त्तरि अण् ६त० । देहसंस्कारके नरमात्रे त्रि० ।

अङ्गसंस्क्रिया स्त्री ६त० । अङ्गसंस्कारे ।

अङ्गस्पर्श पु० अङ्गस्य अशौचिदेहस्य इतरैः स्पर्शस्तद्योगता । इतरकर्त्तृकस्पर्शयोग्यतायाम् । अशौचिनाम् देहस्पर्शनिषेधे "चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यमस्थिसञ्चयनं द्विजैः । ततः सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते" इति दक्षस्मृतौ चतुर्थदिवसे अशौचिदेहस्य स्पर्शयोग्यताभिधानात् चतुर्थदिवसे देहस्पर्शयोग्यता । एतच्च "यावद्गोत्रमसंस्पृश्य"मित्याद्युक्तव्यतिरिक्तविषयं सहागुरुनिपाते सुतादिभिन्नविषयञ्च तच्चाशौचशब्दे वक्ष्यते ।

अङ्गहार पु० अङ्गं ह्रियते चाल्यतेऽत्र हृ-आधारे घञ् ६त० । अङ्गुल्यादिविन्यासभेदेन नृत्ये । तच्चाङ्गविक्षेपशब्दे दर्शितम् । भावे घञ् ६त० । अङ्गस्य हरणमात्रे पु० ।

अङ्गहानि स्त्री अङ्गस्य प्रधानोपकारिणः कर्म्मणः हानिः प्रधानकर्म्मोपयोगिनः गुणादेरन्यथा सम्पादनेऽसम्पादने च । "दैवाद्‌ भ्रमात् प्रमादाच्चेदङ्गहानिः प्रजायते । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिरिति" पुरा० ।

अङ्गहारि पु० अङ्गानि ह्रियन्ते अत्र हृ-बा० णि । अङ्गहारार्थं स्थले रङ्गभूमौ ।

अङ्गहीन त्रि० अङ्गेन हीनम् । साधनीभूतद्रव्यकालाद्यङ्गकरणशून्ये कर्म्मणि "अङ्गहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्‌ भवेत् । तत् सर्व्वं पूर्णतामेतु भास्करस्य प्रसादतः" इति स्मृतिः । "अङ्गहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजम् । यजमानमदक्षिणो नास्ति यज्ञसमो रिपुः" इति पुरा० । विकले, छिन्नदेहे च त्रि० । अङ्गेन देहेन हीनः रहितः । कामे पु० । तस्यानङ्गत्वात्तत्त्वम् । अङ्गं हीनं यथोचितप्रमाणादल्पं यस्य । हस्तपादाद्यवयवस्य यथोचितपरिमाणाभावयुक्ते त्रि० । "धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यञ्च मिश्रक इति" मनुः । वा परनिपातेऽहीनाङ्गोऽप्यत्रार्थे । अङ्गस्य हीनतायां कारणमुक्तं सुश्रुते । "द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृदिनीमाचक्षते । दौहृदविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौहृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्त्रं जनयति ॥ भवन्ति चात्र ॥ इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्तदौहृदा पुत्त्रं जनयेत गुणान्वितम् । अलब्धदौहृदा गर्भे लभेतात्मनि वा भयम् ॥ येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृदे वै विमानना । जायेत तत् सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये" इति ॥

अङ्गाङ्गिभावः पु० अङ्गस्य अङ्गिनश्च भावः । गौणमुख्यभावे उपकार्य्योपकारकभावे च यथा दर्शादीन् प्रति प्रयाजादीनामङ्गत्वं, प्रयाजदींश्च प्रति दर्शादीनामङ्गित्वम् । "अङ्गाङ्गिभावमज्ञात्वा कथं सामर्थ्यमन्वय" इति च मीमा० ।

अङ्गाधिप पु० अङ्गस्य देशभेदस्य अधिपः । अङ्गदेशाधिपे प्रसिद्धतया कर्णे तस्य तद्राज्यप्राप्तिः भारते आ० । "यद्ययं फाल्गुनो युद्धे नाराजा योद्धुमिच्छति । तस्मादेषोऽङ्गविषये मया राज्येऽभिषिच्यते ॥ वैशम्पायन उवाच । ततस्तस्मिन् क्षणे कर्णः सलाजकुसुमैर्घटैः । काञ्चनैः काञ्चने पीठे मन्त्रविद्भिर्महारथः । अभिषिक्तोऽङ्गराज्ये स श्रिया युक्तो महाबल इति स च देशः मगधदेशस्थगिरिव्रजात् सन्निकृष्टः पूर्व्वस्यां दिशि स्थितः । सभापर्व्वणि मगधदेशवर्णने गिरिव्रजमुपवर्ण्य "अङ्गवङ्गादयश्चैव राजानश्च महाबलाः । गौतमाश्रममभ्येत्य रमन्ते स्म पुरार्जुनेति" अङ्गवङ्गनृपाणां सन्निकृष्टत्वमुक्तम् । भीमप्राच्यदिग्विजये च "विजित्य युधि कौन्तेयो मागधानभ्ययाद्बली ॥ दण्डञ्च दण्डधारञ्च विजित्य पृथिवीपतीन् । तैरेव सहितः सर्व्वैर्गिरिव्रजमुपाद्रवत् । जारासन्धिं सान्त्वयित्वा करे च विनिवेश्य ह । तैरेव सहितः सर्व्वैः कर्णमभ्यद्रवद्बली ॥ स कम्पयन्निव महीं बलेन चतुरङ्गिणा । युयुधे पाण्डवश्रेष्ठः कर्णेनामित्रघातिना ॥ स कर्णं युधि निर्ज्जित्य वशे कृत्वा च भारत । ततो विजिग्ये बलवान् राज्ञः पर्व्वतवासिनः ॥ अथ मोदागिरौ चैव राजानं बलवत्तरम् । पाण्डवो बाहुवीर्य्येण निजघान महामृधे इति" ॥ एवञ्च गिरिव्रजात् पूर्व्वं मोदागिरेः पश्चात् स देशः । वृहत्संहितायान्तु तस्य भारतवर्षे आग्नेय्यां स्थितिरुक्ता । यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशल कलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गा" इति । अङ्गस्य ज्योतिःशास्त्रोक्तलग्नस्य अधिपः । लग्नाधिपे पु० । "अङ्गाधिपे बलिनि सर्व्वविभूतिसम्पदिति" ज्योति० ।

अङ्गाधीश पु० ६त० । अङ्गदेशाधिपे कर्णे लग्नाधिपे च "अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुत" इति जातकम् । अङ्गाधीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अङ्गार अस्त्री० अङ्ग-आरन् । अर्द्धदग्धे—अग्निसंक्रान्ते अग्निशून्ये वा (आङार) इति प्रसिद्धे काष्ठखण्डे । "घृतकुम्भसमा नारी तप्ताङ्गारसमः पुमानिति" "ज्वलदङ्गारसन्निभमिति" "अङ्गारे शतधौतेऽपि मालिन्यं नैव गच्छतीति" । "उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करमिति" च पुरा० । "असौ वावादित्योऽग्निर्दिशोऽङ्गारा" इति छा०ब्रा० । "अङ्गारे भुक्तवज्जने" इति स्मृतिः । "अङ्गिरा अङ्गार" इति यजु० । "येऽस्याङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्निति" ऐत० ब्रा० । भौमग्रहे पु० रक्तवर्णे न० तद्वति त्रि० । पाशा० यत् अङ्गार्या स्त्री तत्समूहे ।

अङ्गारक अस्त्री अङ्गार+स्वार्थे कन् । अङ्गारे "अङ्गारकस्तवन्यास्तेति" पुरा० । "कदाचिदङ्गारको तथेति" ज्योतिषम् । "अङ्गारको कुमारश्च बुधे नारायणं तथेति" पुरा० । अस्य चारो यथा

"यद्युदयर्क्षाद्वक्रं करोति नवमाष्टमसप्तमर्क्षेषु । तद्वक्रमुष्णमुदये पीडाकरमग्निवार्त्तानाम् ॥ द्वादशदशमैकादशनक्षत्राद्वक्रितः कुजोऽश्रुमुखम् । दूषयति रसानुदये करोति रोगानवृष्टिं च ॥ व्यालं त्रयोदशर्क्षाच्चतुर्दशाद्वा विपच्यतेऽस्तमये । दंष्ट्रिव्यालमृगेभ्यः करोति पीडां सुभिक्षं च ॥ रुधिराननमिति वक्रं पञ्चदशात् षोड़शाच्च विनिवृत्ते तत्कालं मुखरोगं सभयं च सुभिक्षमावहति ॥ असिमुसलं सप्तदशादष्टादशतोऽपि वा तदनु वक्रे । दस्युगणेभ्यः पीडां करोत्यवृष्टिं सशस्त्रभयम् ॥ भाद्रपदायाँमोदितो यदि निवर्त्तते वैश्वदेवे भौमः । प्राजापत्येऽस्तमितस्त्रीनपि लोकान्निपीड़यति ॥ श्रवणोदितस्य वक्रं पुष्ये मूर्द्धाभिषिक्तपीडाकृत् । यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तद्दिग्व्यूहान् जनान् हन्ति ॥ मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः करोति ततः । पाण्ड्यो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगादवृष्टिः ॥ भित्त्वा मघां विशाखां भिन्दन् भौमः करोति दुर्भिक्षम् । मरकं करोति घोरं यदि भित्त्वा रोहिणीं याति ॥ दक्षिणतो रोहिण्याश्चरन् महीजोऽर्घवृष्टिनिग्रहकृत् । धूमायन् सशिखो वा विनिहन्यात् पारियात्रस्थान् ॥ प्राजापत्ये श्रवणे मूले त्रिषूत्तरासु शाक्रे च । विचरन् घननिवहानामुपघातकरः क्षमातनयः ॥ चारोदयाः प्रशस्ताः श्रवणमघादित्यमूलहस्तेषु । एकपदाश्विविशाखाप्राजापत्येषु च कुजस्य ॥ विपुलविमलमूर्त्तिः किंशुकाशोकवर्णः स्फुटरुचिरमयूखस्तप्तताम्रप्रभाभः । विचरति यदि मार्गं चोत्तरं मेदिनीजः शुभकृदवनिपानां हार्दिदश्च प्रजानाम् ॥" इति बृहत्संहिता ।

तस्य भक्तिदेशादि ग्रहभक्त्यध्याये तत्रैवोक्तं यथा

"शोणस्य नर्मदाया भीमरथायाश्च पश्चिमार्धस्थाः । निर्विन्ध्या वेत्रवती सिप्रा गोदावरी वेणा ॥ मन्दाकिनी पयोष्णी महानदी सिन्धुमालतीपाराः । उत्तरपाण्ड्यमहेन्द्राद्रिविन्ध्यमलयोपगाश्चोलाः ॥ द्रविडविदेहान्ध्राश्मकभासापुरकौङ्कणाः समन्त्रिषकाः । कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजाः ॥ नासिक्यभोगवर्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगा देशाः । ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम् ॥ नागरकृषिकरपारतहुताशनाजीविशस्त्रवार्त्तानाम् । आटविकदुर्गकर्वटवधकनृशंसावलिप्तानाम् ॥ नरपतिकुमारकुञ्जरदाम्भिकडिम्भाभिघातपशुपानाम् । रक्तफलकुसुमविद्रुमचमूपगुडमद्यतीक्ष्णानाम् ॥ कोशभवनाग्निहोत्रिकधात्वाकरशाक्यभिक्षुचौराणाम् । शठदीर्घवैरबह्वाशिनां च वसुधासुतोऽधिपतिः" इति । अङ्गारमिव इवार्थे कन् । रक्तवर्णत्वात् कुरण्टकवृक्षे, (भीमराज) इति ख्याते—भृङ्गराजवृक्षे च पु० । अल्पार्थे कन् । विस्फुलिङ्ग इति विख्याते—अङ्गारक्षुद्रांशे न० । "दूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी । बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी । आरनालाढकेनैव तैलप्रस्थं विपाचयेत् । तैलमङ्गारकं नाम सर्वज्वरविनाशनमिति" चक्रदत्तवैद्यकोक्ते तैलभेदे न० । [विक्रयार्थमङ्गारकारके ।

अङ्गारकारिन् त्रि० अङ्गारं करोति कृ-णिनि । काष्ठं दग्ध्वा

अङ्गारकमणि पु० अङ्गारकस्य प्रियः मणिः । प्रवाले तस्य च रक्तवर्णत्वात् तत्प्रियत्वं "माणिक्यं भास्करे देयं चन्द्रे मुक्तां प्रदापयेत् प्रवालञ्च कुजे दद्या"दित्यादिना तत्कृताशुभप्रतीकाराय प्रवालदानोक्तेः तत्प्रियत्वम् ।

अङ्गारकुष्ठक पु० अङ्गारवर्णं कुष्ठमिव कन् । हिताबलीनामकौषधिभेदे ।

अङ्गारधानी स्त्री अङ्गाराणि धीयन्तेऽस्याम् धा-आधारे ल्युट् ङीप् । (आङठा) इति ख्याते अङ्गाराधानपात्रम् स्वार्थे कन् । अङ्गारधानिकाप्यत्रैव ।

अङ्गारपरिपाचित न० अङ्गारेण (ज्वलदग्निव्याप्तकाष्ठखण्डेन) परिपाच्यते परि+पच-स्वार्थे णिच्—क्त ३त० । (कवाव) इति प्रसिद्धे—पक्वमांसादौ ।

अङ्गारपर्ण न० अङ्गारमिव पर्णमस्य। वनभेदे। अस्त्यर्थे अच्। तत्स्वामिनि चित्ररथगन्धर्व्वे पु०। भारते चैत्ररथे प०। चित्ररथगन्धर्व्वस्य अर्ज्जुनादीन् प्रति उक्तिः। "आरात्तिष्ठत मा मह्यं, समीपमुपसर्पत। कस्मान्मां नाभिजानीत प्राप्तं भागीरथीजलम्। अङ्गारपर्णं गन्धर्व्वं वित्त मां स्वबलाश्रयम्। अहं मानी तथेर्ष्युश्च कुवेरस्य प्रियः सखा। अङ्गारपर्णमित्येवं ख्यातं चेदं वनं ममेति"। [ख्यातपात्रे।

अङ्गारपात्री स्त्री ६त० अङ्गारधान्याम् (आङ्टा) इति

अङ्गारपुष्प पु० अङ्गारमिव लोहितवर्णं पुष्पं यस्य ब०। (जिँयापुति) इति ख्याते इङ्गुदीवृक्षे।

अङ्गारमञ्जरी स्त्री अङ्गारा रक्तवर्णा मञ्जरी ब० समासान्तकवभावाद्ध्रस्वत्वे संज्ञात्वात्। (करमचा) इति ख्याते रक्तकरञ्जवृक्षे।

अङ्गारवल्ली स्त्री अङ्गारा इव रक्तफलत्वात् रक्ता वल्ली कर्म्म०। रक्तवर्णफलवत्याम् (कुँच) इति प्रसिद्धायाम् गुञ्जालतायां करञ्जवृक्षे च। स्वार्थे कन्। अङ्गारवल्लिका तत्रैव।

अङ्गारवेणु पु० अङ्गारवर्णो वेणुः। वंशभेदे। तज्जाते ठक् अनुशतादि० द्विपदवृद्धिः। आङ्गारवैणुकं, तज्जाते त्रि०।

अङ्गारशकटी स्त्री शक्नोति वोढुं शकटम्, अल्पं शकटं, शकटी, षष्ठ्यादिवत् अल्पार्थे ङीप् अङ्गारस्य शकटी ६त०। (आङ्टा) (धुनाचीति) च प्रसिद्धे अङ्गाराधारे पात्रभेदे।

अङ्गारावक्षेपण न० अङ्गारमवक्षिप्यतेऽनेन करणे ल्युट्। अङ्गारक्षेपणसाधने पात्रे। भावे ल्युट्। अङ्गारक्षेपणे।

अङ्गारि स्त्री अङ्गार+मत्वर्थे ठन् पृषोदरादित्वात् कलोपः। अङ्गाराधारे (आङ्टा) इति प्रसिद्धे पात्रभेदे।

अङ्गारिका स्त्री अङ्गारं विद्यतेऽस्याः अङ्गार+मत्वर्थे ठन् टाप्। (आङ्टा) इति ख्याते अङ्गारपात्रे।

अङ्गारिणी स्त्री० अङ्गार+मत्वर्थे इनि। अङ्गारधानिकायाम् (आङ्टा इति) ख्याते पात्रे। अङ्गारवति त्रि०।

अङ्गारित पु० अङ्गारमिवाचरतीति अङ्गार+क्विप् ततः कर्त्तरि क्त। पलाशकलिकायाम्। अङ्गारं करोतीत्यर्थे णिचि कर्म्मणि क्त, अङ्गार+तारका० इतच् वा। दग्धप्राये काष्ठादौ त्रि०। [अङ्गारप्रकृतिभूते काष्ठादौ।

अङ्गारीय त्रि० अङ्गारेभ्य एतानि प्रकृतिरूपार्थे अङ्गार+छ।

अङ्गिका स्त्री अङ्गम् आच्छादयति अङ्ग+इनि—स्वार्थे कन् स्त्रियां टाप्। (आङ्राखा) इति प्रसिद्धे कञ्चुकवस्त्रे।

अङ्गिन् त्रि० अङ्ग+इनि। अवयवविशिष्टे, देहवति च। "येनाङ्गविकार इति" सूत्रस्य "येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकार इति" वृत्तिः। अङ्गिनं साङ्गबाधेन हन्यादपि कदाचनेति" मीमा०। प्रधाने, "एकएव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वेति" "ये रसस्याङ्गिनो धर्म्माः शौर्य्यादय इवात्मन इति" च साहि०।

अङ्गिरस् पु० अङ्गति अगि-गतौ असि इरुट्। ब्रह्मणो मानसपुत्रे स्वनामख्याते मुनिभेदे। भारते वन० मार्क० "ब्रह्मणो मानसाः पुत्त्रा विदिताः षण्महर्षयः मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः" इति
"त्वमग्ने प्रथमोऽङ्गिरा ऋषिर्देवानामिति" श्रुतौ अग्नेरङ्गिरस्त्वमुक्तं तत्कथा भारते वन० मार्क०।
"यदा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः॥ तदा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत्। सन्तापयंश्च प्रभया नाशयंस्तिमिराणि च॥ पुराङ्गिरा महाबाहो! चचार तप उत्तमम्। आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन्। तथा स भूत्वा तु तदा जगत् सर्व्वं व्यकाशयत्॥ तपश्चरंस्तु हुतभुक् सन्तप्तस्तस्य तेजसा। भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किञ्चित् प्रजज्ञिवान्॥ अथ सञ्चिन्तयामास भगवान् हव्यवाहनः। अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रकल्पितः॥ अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः। कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः। अपश्यदग्निवल्लोकांस्तापयन्तं महामुनिम्॥ सोऽपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः। शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः। विज्ञातश्चासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु॥ त्वमग्निः प्रथमं सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः। स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद!॥ अग्निरुवाच। नष्टकीर्त्तिरहं लोके भवान् जातो हुताशनः। भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः॥ निक्षिपाम्यहमग्नित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव। भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च॥ अङ्गिरा उवाच। कुरु पुण्यं प्रजासर्गं भवाग्निस्तिमिरापहः। मां च देव! कुरुष्वाग्ने! प्रथमं पुत्त्रमञ्जसा॥ मार्कण्डेय उवाच। तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत्। राजन् वृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः इति"॥
तस्य च यथा अग्निपुत्त्रत्वं येन येन रूपेण च आविर्भावस्तथोक्तमग्निशब्दे। अग्नौ च। "शिवो भव प्राजापत्यो मानुषीभ्यामङ्गिरः इति य० आङ्गिरोभिः ऋषिभिः सम्भावितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निरूपः

हे अङ्गिरः! अग्निरूपेति” वेददीपः। अङ्गिरसः गोत्रापत्यम् शिवा० अण्। आङ्गिरसः बहुषु लुक्। अङ्गिरसस्तद्गोत्रापत्ये ब० व०। “सर्व्वे शान्ता अदन्ताः स्युः” इत्युक्तेः पु० सलोपे अङ्गिरशब्दोऽप्यत्र, “येनामवग्ने अङ्गिरे” इति वेदः। मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिरा इति याज्ञ० “एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः। भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपसाप्यायितस्तदेति” भार०।

अङ्गिरस्वत् पु० अङ्गिरा अग्निः सहायत्वेन विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् न पदत्वम्। वायौ “यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमाते स्वाहेति” यजुः। “अङ्गिरोयुक्ताय वातायेति” वेददीपः।

अङ्गीकार पु० अनङ्गम् अस्वोपकरणं अस्वकीयम् अङ्गं क्रियते अङ्ग+च्वि+कृ घञ्। स्वीकारे अभ्युपगमे। “अङ्गीकुरु दृशोर्भङ्गीमङ्गीभवतु मन्मथ” इति “नवाङ्गी कुरङ्गीदृगङ्गीकरोत्विति” जगन्नाथः। “अङ्गीकुर्वन्तु समाह्वानं श्रयं अन्वाच मायक” इति पुरा०।

अङ्गीकृत त्रि० अङ्गीति च्व्यन्तं तत्पूर्व्वकात् कृञः क्त। स्वीकृते “अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्तो”ति चौरपञ्चाशिका। “नाङ्गीकृतमुत्सृजन्तीति” नीतिशा०।

अङ्गु पु० अगि—उन्। पाणौ हस्ते “अङ्गुष्ठः”।

अङ्गुरि(री) स्त्री अङ्ग—उलि—रलयोरेकत्व स्मरणात् रत्वम्। (आङ्गुल) इति प्रसिद्धायाम् हस्तपादशाखायाम् वा ङीप्। अत्रैवार्थे “अङ्गुरीवोरगक्षतेति” रघुः।

अङ्गुरीय न० अङ्गुरौ भवम् अङ्गुरि+छ वालमूलादित्वात् वा लत्वाभावः। अङ्गुलिभूषणे (आङ्गटीति) प्रसिद्धे।

अङ्गुरीयक न० अङ्गुरीय+स्वार्थे कन्। अङ्गुलिभूषणे (आङ्गटीति) ख्याते भूषणभेदे।

अङ्गुल पु० अङ्ग—उल। हस्तपदशाखायाम् (आंगुल) इति ख्यातायाम्। वात्स्यायनमुनौ च। “यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैरिति” भास्कराचार्य्योक्ते अष्टयवोदरपरिमाणे तु न०। अङ्गौ पाणौ लीयते वा ड। अङ्गुले न०। “समन्तादङ्गुलोत्सेधं कुशमात्रं तु स्थण्डिलमिति” पुरा०।

अङ्गुलि स्त्री अङ्ग—उलि। हस्तपदशाखायाम् (आङ्गुल) इति ख्यातायाम्। अङ्गुलिं ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे” इति स्मृतिः (हात शुडा) इति ख्याते गजकर्णिकाग्रे, गजशुण्डाग्रे च। पुंस्त्वमपि “संहताभरोष्ठमङ्गुलिनेति” शकु०।

अङ्गुलितोरण न० अङ्गुलेः तोरणमिव कृतम्। चन्दनादिद्वारा कृते ललाटस्थार्द्धचन्द्राकृतितिलके।

अङ्गुलित्र न० अङ्गुलिं त्रायते त्रै—क ६त०। (चामाटीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतखेदवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्म्मणि “बद्धगोधाङ्गुलित्रे” इति भट्टिः।

अङ्गुलित्राण अङ्गुलिस्त्रायतेऽनेन त्रै—क ६त०। (चामाटीति) प्रसिद्धे ज्याकर्षणकृतखेदनिवारणार्थम् अङ्गुलिबद्धे चर्म्मणि।

अङ्गुलिमुद्रा स्त्री अङ्गुलेः मुदं राति रा—क ६त०। धारयितुर्नामाक्षरमुद्रासहिते (आङ्गटीति) प्रसिद्धे अङ्गुलीभूषणे। “उपहितस्मृतिरङ्गुलिमुद्रयेति” शकु०।

अङ्गुलिमोटन न० अङ्गुल्योर्मोटनं मर्द्दनं यत्र ब०। अङ्गुलिद्वयमर्द्दनजाते (तुड़ि) इति प्रसिद्धे शब्दे।

अङ्गुलिषङ्गा स्त्री अङ्गुलौ सङ्गो यस्याः षत्वम् ७ब०। (याउ) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिसंश्लेषकारके यवागूद्रव्ये।

अङ्गुलिसंज्ञा स्त्री अङ्गुल्या संज्ञा सङ्केतज्ञापनम्। अङ्गुलिचेष्टाभेदेन अभीष्टकर्म्मणि देये सङ्केतविशेषे “मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैवेति” कुमा०।

अङ्गुलिसन्देश पु० अङ्गुल्या अङ्गुलिध्वनिना सन्दिश्यते सम्+दिश—भावे घञ्। अङ्गुलिध्वनिद्वारा संज्ञादाने।

अङ्गुलिस्फोटन न० अङ्गुल्योः स्फोटनं ताड़नं यत्र ७ब०। (तुड़ि) इति प्रसिद्धे अङ्गुलिद्वयमर्द्दनजाते शब्दे ६त०। अङ्गुलिस्फोटनमात्रे च।

अङ्गुली स्त्री अङ्गुलि+वा ङीप्। अङ्गुलिशब्दार्थे “च्युतमपि लब्धपदं यदङ्गुलीष्विति” शकु० “तर्ज्जयन्नङ्गुलीभिरिति”।

अङ्गुलीपञ्चक न० अङ्गुलीनां पञ्चकम् पञ्चसंख्या। हस्तस्यानामङ्गुलीनां समुदाये तच्च अङ्गुष्ठतर्ज्जनीमध्यमानामिकाकनिष्ठाः।

अङ्गुलीय न० अङ्गुरीयकवत् वा रत्वाभावः। (आंगटीति) प्रसिद्धे अङ्गुलिभूषणे। “तव सुचरितमङ्गुलीय! नूनमिति” शकु०। इवार्थे कन्। तत्तुल्यपरिणाहवत्त्वात्तत्रैव न०।

अङ्गुलीसम्भूत पु० अङ्गुल्यां सम्भूतः ७त०। नखे। अङ्गुलीसम्भूतमात्रे त्रि०।

अङ्गुल्यादि पु० ६ब०। पाणिन्युक्ते इवार्थे विहितकन्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणसमूहे। स च गणः “अङ्गुलि भरुज बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुली हरि कपि मुनिरुह खल उदश्वित् गोणी उरस् कुलिश इति। अङ्गुलीव+कन् अङ्गुलीयकमित्यादि।

अङ्गुष्ठ पु० अङ्गौ पाणौ प्राधान्येन तिष्ठति स्था—क ७त०

षत्वम् । हस्ताङ्गुलौ । "अम्बाम्बेति" सूत्रेऽङ्गुशब्दप्रयोगात् अङ्गुशब्दः ह्रस्ववाचीति ज्ञापितम् । "अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजते" इति सामु० ।

अङ्गुष्ठमात्र त्रि० अङ्गुष्ठ+परिमाणार्थे मात्रच् । अङ्गुष्ठमध्यपर्वपरिमिते । "अङ्गुष्ठमात्रोह्रस्ववरोऽपि दृष्ट" इति श्रुतिः । "अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाद्यमः" इति भारतम् । "अङ्गुष्ठाङ्गुलमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदेति" कात्या० ।

अङ्गुष पु० अगि-उषन् । नकुले वाणे च ।

अङ्घस् न० अङ्घते नरकगमनेन अघि-गतौ असुन् । पापे "शुभ-च्छासनलङ्घनाङ्घसि मया मग्नेन नाम स्थितमिति" वेणी० ।

अङ्घारि पु० ऋ–इण् ६त०ष्टु० । दीप्तिशीले । "कविरसि "अङ्घारिरसीति" यजु० । "अङ्घारिर्दीप्तिशील इति" वेददीपः ।

अङ्घि पु० अघिगतौ-इन् । पादे, वृक्षमूले च ।

अङ्घ्रि पु० अघि-गतौ करणे क्रिन् । चरणे, वृक्षमूले, "अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणेति नै० ।अङ्घ्रिपः (पादपः) छन्दसां चतुर्थभागे च । "प्रथमाङ्घ्रिसमोयस्येति" वृत्त० ।

अङ्घ्रिप पु० अङ्घ्रिणा मूलेन पिबति सिक्तजलम् पा-क ३त० । वृक्षमात्रे ।

अङ्घ्रिपर्णिका स्त्री अङ्घ्रौ मूले तदारभ्य वा पर्णमस्याः जातौ ङीप् स्वार्थे कन् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकुलिया) इति ख्याते वृक्षे । काभावे अङ्घ्रिपर्णीत्यपि तत्रैव ।

अङ्घ्रिवल्लिका स्त्री अङ्घ्रेरारभ्य वल्लीव पर्णवत्त्वेन, ततः स्वार्थे के ह्रस्वे टाप् । सिंहपुच्छाकारपुष्पवति (चाकुलिया) इति प्रसिद्धे वृक्षे । काभावे ॥ अङ्घ्रिवल्लीत्यपि तत्रैव ।

अच अविस्पष्टकथने गतौ च उभय० भ्वादि० सक० सेट् क्त्वा वेट् । अचति ते । आचीत् आचिष्ट । क्त अक्तः क्त्वा अचित्वा–अक्त्वा "स्वाहायज्ञमित्यङ्क्तो अचते" इति कात्या० । "अचते सङ्कोचयति" इति वेददीपः ।

अच(अनचु) गतौ पूजायाञ्च प० सक० सेट् । तत्र अच इदित् औदिच्च (अनचु) अव्यक्तशब्दे च । अञ्चति आञ्चीत् अनचु–गतौ अच्यात् पूजायामञ्च्यात् । क्त अक्तः पूजायामुभयोः अञ्चितः अचि–वर्त्तमाने क्त अञ्चितः । अनचु-क्त्वा अञ्चित्वा–अक्त्वा अचि–अञ्चित्वा । "अयमञ्चति पञ्चशराज्ञचर" इति सा० टी० । प्र+प्रकर्षे पूर्व्वदिक्-कालवृत्तौ च प्राञ्चति प्राङ्(पूर्व्वकालः) प्राची (पूर्व्वा दिक्) परा+प्रतिगतौ, आभिमुख्याभावे, पश्चाद्भावे, वहिर्भावे च पराञ्चति (परागच्छति) पराङ् (बाह्यः) । अप+अपसरणे अपाञ्चति । सम्+सुन्दरगमने, यथोचितगमने च समञ्चति सम्यङ् । अनु+पश्चाद्गतौ । अन्वञ्चति अन्वङ् । उद्+ऊर्द्धगमने, उत्तरदिग्वृत्तौ च उदञ्चति (उद्गच्छति) "उदञ्चद्रोमाञ्चमिति" उदङ् देशः उदीची (उत्तरा दिक्) । परि+समन्ताद्गतौ । पर्य्यञ्चति । प्रति+प्रतीपगतौ, पश्चाद्गतौ, पश्चाद्वर्त्तित्वे च प्रत्यञ्चति (प्रतीपं गच्छति) । प्रत्यङ्, प्रतीची (पश्चिमा दिक्) । आत्मनि व्याप्त्यर्थकप्रतिना योगात् प्रत्यक्शब्दः तस्य सर्व्वविषयव्यापकत्वात् प्रत्यक्त्वम् । नि+न्यग्भावे न्यञ्चति न्यङ् न्यग्भावः न्यक्कारः । अव+अधोगतौ, दक्षिणादिग्वृत्तौ च । अवाञ्चति अवाङ् (अधोमुखः) अवाची (दक्षिणा दिक्) यथा च उत्तरदक्षिणयोः ऊर्द्धाधोभावस्तथा अवाक्शब्दे वक्ष्यते ।

अञ्च गतौ पूजायाम् इदित् उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् । अञ्चति ते आञ्चीत् आञ्चिष्ट । क्त्वा अङ्क्त्वा–अञ्चित्वा । उपसर्गात् अनचुवत् । "न्यञ्चते प्रत्यहं मोहो यथाभ्रञ्चन्ति चारव" इति कविर० ।

अचक्षुस् त्रि० न०ब० । मन्दनेत्रे, नेत्रहीने च । "अचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इवेति" श्रुतिः । न०त० । चक्षुर्भिन्ने न० ।

अचतुर त्रि० न सन्ति चत्वारि यत्र त्रि० अच्समा० । चतुःसंख्याशून्ये । चतुरोनिपुणः न०त० । दक्षभिन्ने अपटौ त्रि० ।

अचपल त्रि० न चपलः । चापल्यविरोधिस्थैर्य्ययुक्ते ।

अचर त्रि० न चरति चलति–चर–अच् न० त० । चरत्वविरोधिस्थैर्य्यवति स्थावरे स्थितिशीले पृथिव्यादौ "चराणामन्नमचरमिति" मनुः । चलनशून्ये त्रि० । ज्योतिषोक्ते मेषकर्कटतुलामकरराशिरूपचरराशिभिन्नेषु स्थिरराशिषु वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशिषु न० ।

अचरम त्रि० न०त० । अन्तिमत्वविरोधिमध्यत्वाद्यवस्थावति "वयस्यचरमे" इति पा० । अचरमं वयः कौमारादि ।

अचल पु० न चलः ।। (गोँज)इति ख्याते शङ्कौ । पर्व्वते, "अचलाः सागराः ग्रामाः प्रासादध्वजवृक्षाः धारितं च त्वया सर्व्वमिति" पृथिवीप्रार्थनामन्त्रः । "अचलएव भवानिव राजते" इति माघः । पृथिव्यां स्त्री । भूमेरचलत्वादिकन्तु सि०शि०गो० "भूमिः पिण्डः शशाङ्कज्ञकविरविकुजेज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृद्-

निलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम्। नान्याधारः स्वशक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत्सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात्। सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः। कदम्बकुसुमग्रन्थिः केसरप्रकरैरिव। यथोष्णतार्कानलयोश्च, शीतता विधौ, द्रुतिः के, कठिनत्वमश्मनि। मरुच्चलो भूरचला स्वभावतो यतो विचित्रा बत वस्तुशक्तयः। आकृष्टशक्तिश्च मही तया यत् खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या। आकृष्यते तत्पततीव भाति समे समन्तात् क्व? पतत्वियं खे" इति। आर्य्यभट्टमते तु अस्याश्चलत्वेऽपि अचलाः पर्वताः सन्त्यत्र अस्त्यर्थेऽचि। अचलधर्म्मात् खकक्षातो बहिर्गमनाभावाद्वा अचलत्वम्। तेन च तस्याश्चलत्वं दृष्टान्तविषयोक्तं तच्च विस्तरतो भूगोलशब्दे वक्ष्यते। चलनशून्ये त्रि० "तस्मात्त्वमचलोभवेति" कलशस्थापनमन्त्रः। "तस्मान्मम गृहे नित्यं लक्ष्मि! त्वमचला भवेति" पुरा०। "समाधावचला बुद्धिरिति, गीता, अचला भक्तिरीश्वरे" इति पुरा०। न चलति स्वभावात्। शिवे पु० तस्य स्थाणुत्वात् तथात्वम्। ब्रह्मणि न०। "निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति" श्रुत्या अस्य सर्वक्रियाशून्यत्वोक्तेरचलत्वम्। आत्मनि पु० "नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन" इति गीता।

अचलकन्या स्त्री अचलस्य हिमाचलस्य कन्या। पार्वत्यां, सा हि हिमाचलेन मेनायामुत्पादिता। तत्कथा च "प्रसूतिरभवत्तस्य मेनायाः कन्यका सुतेति" शिवपुराणे प्रपञ्चेन दर्शिता। तन्मूलं कुमारे चोक्तम् "अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्व्वपत्नी। सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे। सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्येति" इति अचलसुतादयोऽप्यत्र।

अचलकीला स्त्री अचलाः कीला इव यस्याः। पृथिव्याम्। अचलस्य सुमेरोः कील इव, अचलः कीलइवाव-ष्टम्भकत्वाद्वा। विष्कम्भपर्वतेषु मन्दरादिषु पु०। ते च सुमेरूपपर्वताः, "विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्श्व इति" सि० शि० गो० दर्शितास्तेषां स्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते।

अचलजा स्त्री अचलात् हिमालयात् जायते जन–ड ५ त०। पार्व्वत्यां, तत्कथा पूर्व्वशब्दे उक्ता। पर्वतजातमात्रे त्रि० अचलजातादयोऽप्यत्र।

अचलत्विष् पु० अचला अकुप्रक्षालनेनापि मालिन्यामपगमात् स्थिरा त्विट् कान्तिर्यस्य। कोकिले। स्थिरकान्तिमति त्रि०। कर्म्मधा०। स्थिरायां कान्तौ स्त्री।

अचलद्विष् पु० अचलेभ्यः द्वेष्टि द्विष–क्विप् ४त०। इन्द्रे तस्य ह्यचलपक्षच्छेदकत्वात्तथात्वं तत्कथा गोत्रभिच्छब्दे वक्ष्यते। अचलरिपादयोऽप्यत्र पु०। पर्व्वतजाते त्रि०।

अचलपति पु० ६त०। हिमाचले। यथा तस्य तत्पतित्वं तथाचलराजशब्दे वक्ष्यते।

अचलभ्राट पु० बौद्धभेदे।

अचलराज पु० अचलानां राजा अच् समा०। हिमाचले "शैलानां हिमवन्तं च नदीनाञ्चैव सागरम्। गन्धर्व्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विभुरिति" ब्रह्मपुराणे तस्याचलराजत्वमुक्तम् अचलाधिपादयोप्यत्र।

अचापल न० चपलस्य भावः अण् न० त०। चाञ्चल्यविरोधिस्थिरतायाम्। ब०। चाञ्चल्यशून्ये स्थिरे त्रि०।

अचापल्य न० चपलस्य भावः ष्यञ् न० त०। चाञ्चल्यविरोधिस्थिरतायाम् व०। ब०। चाञ्चल्यशून्ये त्रि०।

अचिक्कण त्रि० न चिक्कणः। चिक्कणताविरोधिरूक्षत्ववति।

अचित्त त्रि० नास्ति चित्तं यस्य। चित्तशून्ये चेतनारहिते "अचित्तहस्तिधेनोष्ठगिति" "अचित्तादेशकालाट्ठगिति" च पा०। स्थावरादीनान्तु न चित्तशून्यत्वं किन्तु विशिष्टचेतनाराहित्यमेवेति अचेतनशब्दे वक्ष्यते।

अचिन्तनीय त्रि० चिन्तयितुं अनुमापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्यः चिति–शक्यार्थे कर्म्मणि अनीयर् न० त०। अनुमापकहेत्वभावेन तर्कयितुमशक्ये। "अचिन्तनीयस्तु तव प्रभाव इति" रघु०। तदर्थे यत्। अचिन्त्योऽप्युक्तार्थे त्रि० "अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने समस्तजगदाधारमूर्त्तये ब्रह्मणे नमः" इति स्मृ०।

अचिन्तित त्रि० न चिन्तितः। पूर्व्वरूपादिकारणानुसन्धानादिकमन्तरेण अतर्किते "विधेर्नियोगादेतन्मे अचिन्तितमुपस्थितमिति" पुरा०।

अचिर न० न चिरम्। अल्पकाले, अल्पकालस्थायिनि वस्तुमात्रे त्रि०। "अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्ध्रुवमिति पुरा०। अचिरांशुः अचिरप्रभा अचिरद्युतिः।

अचिरत्विष् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी त्विट् कान्तिरस्याः। विद्युति। अल्पकालकान्तियुक्ते त्रि०।

अचिरद्युति स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी द्युतिर्यस्याः। विद्युति। अल्पकालस्थायिद्युतिमति त्रि०। कर्म्म०। अल्पकालस्थायिन्यां कान्तौ स्त्री।

अचिरप्रभा स्त्री अचिरा अचिरस्थायिनी प्रभा यस्याः । विद्युति । "च्युता दिवः स्थास्नुरिवाचिरप्रभेति" भट्टिः । अल्पकालस्थायिप्रभावति त्रि० । कर्म्म० । अचिरायां दीप्तौ स्त्री ।

अचिरभास् स्त्री अचिरा अल्पकालस्थायिनी भाः यस्याः । विद्युति । अल्पकालस्थायिदीप्तिमति त्रि० ।

अचिररोचिस् स्त्री अचिरं रोचिर्यस्याः । विद्युति । अचिरकान्तिमति त्रि० । कर्म्म० । अचिरकान्तौ न० ।

अचिरस्य अव्य० चिरस्येत्यव्ययेन न० त० । स्वल्पकाले ।

अचिरांशु स्त्री अचिरा अंशवोऽस्याः । विद्युति । "अचिरांशुसमप्रभेति" पुरा० । अल्पकालस्थायिकिरणवति त्रि० । कर्म्म० । अचिरकिरणे पु० । [लम्बे च ।

अचिरात् अव्य० अचिरम् अततीति क्विप् । शीघ्रे, अवि-

अचिराभा स्त्री अचिरा आभा यस्याः । विद्युति ।

अचिराय अव्य० न चिराय । स्वल्पकाले शीघ्रे च ।

अचिरेण अव्य० चिरेणेत्यव्ययस्य न० त० । अल्पकाले शीघ्रे च ।

अचिष्णु(ष्टु) त्रि० अच-गतौ बा० इष्णु(ष्टु)च् । गमनशीले । "त्वष्टा दधच्छुष्ममिन्द्राय वृष्णेऽपाकोऽचिष्णु(ष्टु)रिति" यजु० अचि(ष्टु)ष्णुः सर्व्वगत इति वेददीपः ।

अचेतन त्रि० चेतना ज्ञानम् न०ब० । चेतनाशून्ये । चितत्तु न०त० । ज्ञानविशिष्टभिन्ने । ज्ञानञ्च द्विविधं विषयाकारमनोवृत्तिरूपं तत्फलितचैतन्यरूपञ्च तत्र वृत्तिरूपं ज्ञानं चित्तस्यैव धर्म्मः "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" श्रुतौ तस्य चित्तधर्म्मत्वावगमात् । द्वितीयं तदुज्ज्वलितचैतन्यमात्मधर्म्मः । प्रकाशरूपचैतन्यस्य सर्व्वदा स्थितावपि वृत्तिसहकारेणैव तद्गताज्ञाननिवारणे चैतन्यं समुज्ज्वलति नान्यथा अतएव "बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" इत्युक्तमिति वेदान्तिनः । सांख्यास्तु विषयोपरक्ता वृत्तिश्चितौ प्रतिविम्बति तेनैव विषयावभासः "तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तटद्रुमा" इति मन्यन्ते । नैयायिकास्तु सांख्यवेदान्तिमतसिद्धं यत् वृत्तिरूपं ज्ञानं तत्स्थानीयमात्मनश्चैतन्यमुररीचक्रुः । तादृशवृत्तौ तत्स्थानीयज्ञाने च आत्ममनःसंयोगादयः कारणानि । आभ्यन्तरसुखादिविषयग्रहणे मनःकरणम्, इन्द्रियाणि तु स्वस्वबाह्यविषयग्रहणे करणानि, "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति" गौतमसूत्रे "प्रतिविषयाध्यवसाय इति" सांख्यसूत्रे च तथैव स्वस्वविषयेष्विन्द्रियाणां ग्राहकता उक्ता । तच्च तत्तच्छब्दावसरे दर्शयिष्यते । एवञ्च आभ्यन्तरे सुखादौ मन इव, बाह्येषु शब्दादिषु श्रोत्रादीनि असाधारणकारणानि । मनस्तु बाह्येष्वपि सर्व्वत्र साधारणकारणमिति भेदः । एवञ्च ज्ञानकारणेन्द्रियशून्ये एवाचेतनशब्दस्य प्रवृत्तिः । अतएवोक्तं "सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनमिति" । एवञ्च वृक्षादीनामपि अन्तःकरणादिमत्त्वमस्त्येव । अन्यथा सुखदुःखानुभवो न स्यात् । तेषां हि स्वकर्म्मानुसारिदुःखभोगार्थमेव पापेनैव स्थावरत्वप्राप्तिः । अतएव "महापातकजान् घोरान् नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह" इत्युपक्रम्य "तृणगुल्मलतात्वञ्च क्रमशो गुरुतल्पगः" इति याज्ञवल्क्येन चेतनस्यैव पापावशेषभोगार्थं तृणादिरूपेण जन्मोक्तम् "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नर" इति च सामान्यतः शारीरिकपापात् वृक्षादिरूपस्थावरजन्म तेनैवोक्तमतस्तेषां दुःखभोगार्थमेव वृक्षादिरूपत्वप्राप्तौ इन्द्रियाभावे कथङ्कारं ते दुःखमनुभवेयुरित्यवश्यं तेषु इन्द्रियादिमत्त्वमस्त्येव । अतएव पद्मं सरोऽन्तरं गच्छति, शाखा छिन्नापि चेतनसंयोगात् पुनः प्ररोहतीत्युपलभ्यते । अतएव च श्रुतौ "अथ जीवो यां जहाति सा शुष्यती"त्युक्तम् । तेन तेषां जीवसंबन्धोऽस्त्येव किन्तु विशिष्टचेतनाशून्यत्वादेव तेषु अचेतनत्वव्यवहार इति भेदः । पदार्थादर्शे "देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः । उद्भिज्ज अण्डजोऽण्डोत्थश्चतुर्थस्तु जरायुज" इति स्थावराणां देहसम्बन्ध उक्तः । "चेतनाधिष्ठिते भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्ग" इति सांख्ये च चेतनसम्बन्धे एव भोगायतनरूपदेहोत्पत्तिरुक्ता । तेषाञ्च भोगायतनदेहवत्त्वेऽपि सर्व्वेन्द्रियस्थानगोलकादेरभावात् न दर्शनादि किन्तु त्वाचप्रत्यक्षं घ्राणजप्रत्यक्षं च भवत्येव अतएव अनग्न्यादिखरतरकिरणस्पर्शे तेषां शुष्कता, औषधिविशेषजधूमादिसम्पर्के च तद्घ्राणात् पुष्पफलोत्पत्तिः । अत एव तेषां द्वीन्द्रियत्वेन व्यवहारः यथोक्तम् "पञ्चेन्द्रिया मनुष्याद्याः सर्पाद्याश्चतुरिन्द्रियाः । त्रीन्द्रियाः कृमिकीटाद्या द्वीन्द्रिया वृक्षजातय" इति । मनसो विद्यमानत्वेऽपि हृदयरूपविशिष्टस्थानाभावात् न स्पष्टमवबोधः । सुश्रुते हि हृदयस्थानमुपवर्ण्य "तद्धृदयं विशिष्टचेतनास्थानमित्युक्तम्" तेन तेषां विशिष्टचेतनाश्रय-

इन्द्रियध्यानशून्यत्वात् विशिष्टचेतनावत्त्वं नास्ति सुखदुःखानुभवमात्रं तु तेषां जायते एवेति विशेषः तेनैव स्वस्वकर्म्मफलानुरूपदुःखानुभवात् स्वस्वकर्म्मफलभाक्त्वम् इति सुस्थितम्। चेतनाशून्ये पदार्थमात्रे त्रि०। "अचेतनं चेतनावदिव लिङ्गमिति" सा०का०। तत्तद्विशेषज्ञानशून्ये च। "तन्तु दुःखाभिसन्तप्तं विलपन्तमचेतनमिति पुरा०। अत्र दुःखानुतप्तत्वेन तदनुभवस्योक्तेः तथाभूतेऽपि चेतने अचेतनत्वोक्तिः विवेकज्ञानशून्यत्वपरत्वेनैव, एवमन्यत्रापि। "अहङ्कारलये सुप्तौ भवेद्देहोऽप्यचेतन" इत्युक्तिस्तु देहस्य चैतन्यप्रकाशावच्छेदकतया, जागरे स्वप्ने च चैतन्यमुपचर्य्य सुषुप्तौ अवच्छेदकाहङ्काररूपमनसो लयात् कथमवच्छेदकत्वं? स्यादित्यतोऽचेतनत्वमित्यर्थपरा। अन्यथा "शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः" इत्युक्तेः देहे सदा चैतन्याभावस्य सिद्धत्वात् सुषुप्तौ तथात्वकथनमनर्थकं स्यात्। सुषुप्तावपि इन्द्रियाणां मनसश्च विशिष्टव्यापाराराहित्येन अयत्वोपचारः किन्तु आत्मनि तदापि चैतन्यमस्त्येव। "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ" इति श्रुतेः सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति" सुप्तोत्थितस्य परामर्शाच्च आनन्दानुभवस्य तत्रापि सत्त्वात् सुतरां देहस्य तदनुभवज्ञानावच्छेदकत्वमस्त्येवेति विशेषः। विस्तरस्तु सुषुप्तिशब्दे वक्ष्यते।

अचेतस् त्रि० न चेतति चित-असुन् न० त०। चेतनाशून्ये अचेतने घटादौ, तत्तद्विषयज्ञानरहिते च। "गतसंज्ञमचेतसमिति" पुरा०। नास्ति चेतोऽस्य। चित्तरहिते त्रि०।

अचेतान त्रि० चित-शानच् वेदे न मुक् न० त०। चैतन्यरहिते "अचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः इति" वेदः।

अचेष्ट त्रि० नास्ति चेष्टा यस्य। चेष्टारहिते। चेष्टा च "आत्मजन्या भवेदिच्छा-इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्क्रिया" इत्युक्तेः यत्नसाध्या क्रियाजनकव्यापाररूपा। चेतनाधिष्ठितदेहेष्वेव कर्म्मविशेषः न तदनधिष्ठिते तथा च यस्मिन् देहे आत्मनो यत्नो भवति तद्देहावच्छेदेनैव चेष्टा जायते नान्यस्मिन् सा च उद्यमरूपैव। मनोवायुभिन्नद्रव्यस्य न स्वतःक्रिया सम्भवति किन्तु गुरुत्वाद्याघातनोदनादिनैव क्रिया भवति नान्यथा। तथा च हस्तादिचालनदर्शनात् तत्कारणीभूतनोदनादिकमनुमीयते तच्च नोदनम् आत्मकर्त्तृकमेव अन्यस्यानुपलब्धेः। अधिकं चेष्टाशब्दे वक्ष्यते।

अचेष्टता स्त्री अचेष्टस्य भावः। चेष्टाराहित्ये।

अचैतन्य त्रि० नास्ति चैतन्यं चेतना यस्य। चैतन्यशून्ये। "अचैतन्यमिदं विश्वं दैवं चैतन्यमेव यदिति"। न०त०। चैतन्यभिन्ने न०।

अच्छ अव्य० न छ्यति दृष्टिं सम्मुखत्वात् छो-क न०त०। आभिमुख्ये। "अच्छा नूचच्या असरत् पवित्रे इति" वेदः। "अच्छ गत्यर्थवदेष्विति" सूत्रे "अच्छगत्य अच्छोद्य इत्युदाहृत्य अभिमुखं गत्वा अभिमुखमुक्त्वेति" व्याकृतम् सि०कौ०।

अच्छ त्रि० न छ्यति दृष्टिम्, छो-क न०त०। स्वच्छे निर्म्मले। निर्मले हि वस्तुनि दृष्टिः प्रसरति न तु समले आभ्यन्तरपर्य्यन्तं धावतीति निर्मलस्यैव तदप्रतिबन्धकत्वात्तथात्वम्। "स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरेति काव्यप्र०। स्फटिके पु०। न छ्यति भक्षयति नाशितसत्त्वं छो-भक्षणे क न०त०। भल्लुके पु०। अच्छभल्लुक इत्येकं नामेत्यन्ये।

अच्छन्दस् त्रि० नास्ति अध्येयत्वेन छन्दोवेदोऽस्य लुक्। वेदाध्ययनशून्ये अनुपनीते बालके, सर्व्वथा तच्छून्ये शूद्रादौ च। नास्ति छन्दो वृत्तानुसारी, परिमितमात्राक्षरादिसन्निवेशविशेषो यत्र ७ब० लुक्। छन्दःशून्ये गद्यात्मके, चूर्णके वा शब्दसमूहे। नास्ति छन्दोभिप्रायो यस्य ब० लुक्। अभिप्रायशून्ये। वा कपि। अच्छन्दस्कोऽप्युक्तार्थेषु।

अच्छावाक पु० अच्छं निर्म्मलम् अच्छ आभिमुख्येन वा वक्ति शंसति वच-कर्त्तरि संज्ञायां घञ् (निपातस्य चेति) दीर्घः। शंसनकर्त्तरि होतृसहकारिणि सोमयागसम्बन्धिनि ऋत्विग्भेदे। स च आश्वलायनेन दर्शितः। "प्रागपि सोमेनैके, इत्युपक्रम्य, "तस्यर्त्विजः, चत्वारस्त्रिपुरुषाः, तस्य तस्योत्तरे त्रयः, होता, मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुत्, अध्वर्युः, प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता, ब्रह्मा, ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता, उद्गाता, प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इति, एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति, एत एवाहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा गृहपतिसप्तदशा दीक्षित्वा समाप्याग्नींस्तन्मुखाः सत्राण्यासते" इति। "अस्यार्थः, दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा पश्चाद्वा तद्यजमानः पुरस्ताद्वा सोमेन यजेत तस्य सोमयागस्य होताध्वर्य्युर्ब्रह्मोद्गातेति चत्वारः ऋत्विजो मुख्याः ते च प्रत्येकं त्रिभिः त्रिभिः पुरुषैरुपेता अतस्तस्य तस्य एकैकस्योत्तरे त्रयः पुरुषा भवन्ति, त एते होत्रादिनामकाः षोड़शर्त्विजो द्विरात्रादिभिरहीनसंज्ञकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति। एतएव होत्रादयः षोड़शर्त्विजः स्वयमप्याहिताग्नयः प्रथमयज्ञेनाग्निषे-

नेष्ट्रा ब्रह्मपतिसंज्ञकेन सप्तदशसंख्यापूरकेण सहिता द्वादशाहादिसत्रार्थं दीक्षित्वा स्वस्वसम्बन्धिनोऽग्नीनेकत्र स्थापयित्वा तत्प्रधानाः सत्राख्यमुपतिष्ठेयुः इति” भाष्यम् । “यदच्छावाकमनुसन्तिष्ठते इति” ता० ब्रा० । अच्छावाकशब्दोऽस्त्यत्र छ । अच्छावाकीयम् तच्छब्दयुक्ते सूक्तभेदे, तच्च सूक्तम् “अच्छावाक ! वदस्वेत्युक्तोऽच्छा वो अग्निमवस इति तृचमन्वाहेत्यादिना” दर्शितम् । अच्छावाकस्येयम् यत् । अच्छावाक्या । अच्छावाकर्त्विक्-पाठ्यायामृचि । “एषा होत्रा यदच्छावाक्या” इति ता० ब्रा० । “अच्छावाक्या अच्छावाकसम्बन्धिनी होत्राशंसनरूपा क्रियेति” तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकसामन् न० अच्छावाकेन गेयं साम । “य एक इद्धिदयत इति तृचे गेये सामभेदे एतस्यैव नामान्तरमुद्वंशीयमिति” “त्रैककुभं चोद्वंशीयञ्चान्ततः प्रतिष्ठाप्ये इति” ताण्ड्य० ब्रा० । “त्रैककुभं ब्रह्मसाम भवति, उद्वंशीयमच्छावाकसामेति, “य एक इद्धिदयते इति” तृचे गेयं साम उद्वंशीयमेते सामनी इति” तद्भाष्यम् ।

अच्छावाकीय न० अच्छावाकस्य ऋत्विग्भेदस्य कर्म्म भावो वा “होत्राभ्य” इति छ । शंसनरूपे अच्छावाककर्म्मणि, तद्भावे च ।

अच्छिद्र त्रि० न छिद्रं तत्तत्कार्य्येषु प्रमादादिना स्खलनं, रन्ध्रं वा यत्र । प्रमादादिना स्खलनरहिते । “अच्छिद्रेण विचेतव्या देशाः सगिरिकन्दरा” इति रा० । “यन्मच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं पूजने मम अच्छिद्रमस्तु तत्सर्वमिति” “अच्छिद्रं तु भवत्वेतत् सर्वेषाञ्च शिवाय नः” इति च पुरा० । “तत्तथा क्रियतां राजन् यथाऽच्छिद्रः क्रतुर्भवेदिति” भार० । रन्ध्ररहिते च ।

अच्छिन्न त्रि० छिद्-भावे क्त न० ब० । खण्डनरहिते, छेदनरहिते, सन्तते च “वसुधारां प्रकुर्वीत अच्छिन्न घृतधारयेति” पुरा० । कर्म्मणि क्त न० त० । छिन्नभिन्ने त्रि० ।

अच्छिन्नपत्र पु० अच्छिन्नं सन्ततं पत्रमस्य । शाखोटकवृक्षे सन्ततपत्रयुक्तवृक्षमात्रे च । अच्छिन्नपर्णादयोऽप्यत्र ।

अच्छेदिक त्रि० छेदनं नार्हति ठन् । छेदनानर्हे ।

अच्छेद्य त्रि० न छेत्तुमर्हति छिद्-अर्हार्थे कर्म्मणि यत् । छेदनानर्हे । आत्मनि पु० “अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति” गीता । आत्मनश्च अवयवाभावात् अवयवद्वैधीकरणरूपच्छेदनानर्हत्वात् तथात्वम् ।

अच्छोद न० अच्छं निर्म्मलमुदकं यस्य उदादेशः । हिमालयप्रदेशस्थे कादम्बरीप्रसिद्धे सरोवरभेदे । “आह्लादनं दृष्टं, अच्छोदं नाम सरो दृष्टवानिति” काद० । नदीभेदे स्त्री । अग्निष्वात्तादीन् प्रक्रम्य, “एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा नाम निम्नगा” इति पुरा० ।

अच्युत पु० स्वरूपसामर्थ्यान्न च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते वा च्यु-कालसामान्ये कर्त्तरि क्त न० त० । परमेश्वरे “शाश्वतं शिवमच्युतमिति” श्रुतिः । “यस्माच्च च्युतपूर्व्वोऽहमच्युतस्तेन कर्म्मणेति” भगवद्वाक्यम् । “तेन च्युत्यभावरूपप्रवृत्तिनिमित्तेने”त्यानन्दगिरिः । तदवतारभेदे वासुदेवे “इयमच्युतलीलाढ्या सद्वृत्ता जातिशालिनीति” छन्दोमञ्जरी अच्युतस्य लीला अच्युता अभ्रष्टा लीला च । षड्भावविकाररहिते च “अच्युतः प्रथितः प्राण” इति सहस्रनामभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । नारायणे च “गरुडमूर्त्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीयेति” काद० । अच्युतस्य विष्णोः स्थितिः अच्युता अचञ्चला च स्थितिरिति तदर्थः । चलनरहिते अभ्रष्टे स्थिरे त्रि० । “अक्षितमसि अच्युतमसीति” वेदः । द्वादशसर्गयुक्ते काव्यभेदे पु० हेमचन्द्रः । न च्योतति क्षरति च्युत-क न०त० । क्षरणशून्ये त्रि० ।

अच्युताग्रज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य उपेन्द्रस्य वा अग्रजः ६त० । बलदेवे । वसुदेवाज्जन्मकाले बलदेवस्य ततोऽग्रजननात् तथात्वम् । इन्द्रे । कश्यपाज्जन्मकाले च अदित्यामग्रोत्पन्नत्वात् तस्य तथात्वमिति भेदः । तयोश्च तदग्रजत्वं सङ्कर्षणशब्दे इन्द्रावरजशब्दे च वक्ष्यते ।

अच्युताङ्गज पु० अच्युतस्य वासुदेवस्य अङ्गजः । कृष्णपुत्रे प्राधान्यात् कामदेवे । [जात इति भा० १० स्कन्धे ।

अच्युतात्मज पु० ६त० कामदेवे । स हि रुक्मिण्यां कृष्णात्

अच्युतावास पु० अच्युतेन उष्यतेऽत्र आ-वस आधारे घञ् ६त० । अश्वत्थवृक्षे । “अश्वत्थः सर्ववृक्षाणामि”त्युक्तेस्तस्य तत्रोपस्थत्वात्तदावासत्वम् । [च्युतिशून्ये त्रि० ।

अच्युति स्त्री च्यु-क्तिन् न०त० । क्षरणाभावे । बहु० ।

अज गतौ क्षेपणे च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अजति । अवेषीत्-आजीत् । तृच् अजिता-वेता । घञ् । आजः । “अजन्ति वह्निं सदनान्यच्छ” इति वेदः ।

अज दीप्तौ इदित् चुरादि० उभय० सेट् अक० । अञ्जयति ते । आञ्जिजत् त ।

अज पु० न जायते जन ड न०त० । ईश्वरे, “न जातो न जनिष्यते” इति श्रुतेः “न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः”

इति भार० । जीवे च "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इति गीता । "जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति" श्रुतिः । स हि स्वोपाधिभूतबुद्धिनिष्ठकर्म्मभिरारब्धदेहमधिष्ठाय बुद्धिनिष्ठकर्त्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यमानः जीव इति व्यवह्रियते "न जायते म्रियते वा कदाचित् नायं भूत्वा भविता वा न भूयः" इति गीतायां तस्य जन्मादिशून्यत्वमुक्तं तच्च "जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति" यास्कोक्तषड्भावविकाराणामुपलक्षणमाद्यन्तयोः जन्मनाशरूपविकारयो रभावकथनेन तदन्तःपातिनामपि सन्दंशपतितन्यायेन ग्रहणावश्यम्भावात् । स च ब्रह्माभिन्न एवेति वेदान्तिमतम् बुद्धिरूपोपाधीनां नानात्वात् न सर्वव्यवहारसाङ्कर्य्यम् । बहव इति साङ्ख्यादयः "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वमिति" पुरुषस्वोपाधिभूतबुद्धिभेदेऽपि "उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वानिति" स्मृतेः उपाधिभेदेऽपि उपहितस्यैकत्वेन न भेदः, विशिष्टस्यानतिरिक्ततया न जन्मादिव्यवस्थेति पुरुषबहुत्वमङ्गीचक्रुः कर्त्तृत्वादिकं बुद्धिगतमपि स्वोपाहितचैतन्ये एव प्रतिबिम्बति तेन तदविविक्तचैतन्ये तदवभासात् पुरुषस्य भोगः, "चिदवसानो भोग इति" सूत्रे तथैव प्रतिपादनात् एवञ्च यावत्यः बुद्धिव्यक्तयस्तावन्त एव पुरुषाः स्वस्वोपाधिकृतं कर्म्मादिकं स्वकर्त्तृकतया अभिमन्यमानास्तत्प्रयुक्तं सुखदुःखादिकमात्मीयत्वेन अभिमन्यमानाः भोक्तार इति व्यवह्रियन्ते अतएवोक्तम् "बुद्धेर्भोग इवात्मनीति" । "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः ज्ञानादिवृत्तीनां मनोजन्यत्वात् मनोधर्म्मत्वम् सांख्यवेदान्तिनोस्तुल्यम् जीवस्य विभुत्वाङ्गीकारेऽपि स्वोपाधिबुद्ध्यधिष्ठानदेह एव विशेषसंयोगात् तत्रैव आत्मत्वाभिमानः नान्यदेहेषु, तेषां स्वभोगार्थं स्वोपाधिबुद्धिकृतकर्म्मारब्धत्वाभावात् । एवं सुखदुःखानुसन्धानमपि स्वोपाधिकृतकर्म्मविशेषादेवेति तत्तद्भेदव्यवस्थेति । ज्ञानकारणमनसाञ्च पुरुषभेदेन भिन्नत्वात् न परानुसन्धानेनापरस्यानुसन्धानप्रसङ्ग इति सांख्यवेदान्तयोस्तुल्यम् । विशिष्टस्यातिरिक्तत्वानतिरिक्त एव तयोर्विसंवादः । नैयायिकवैशेषिकादयस्तु ज्ञानादयो जीवधर्म्माः जीवाश्च बहवः नित्या विभवश्च कर्त्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च जीवानामेव धर्म्माः, तेषां विभुत्वेऽपि स्वादृष्टारब्धदेहेष्वेव संयोगविशेषः स एव जन्म, तद्वियोगश्च मरणमित्येव विशेषः न तु स्वतो जन्मनाशाविति स्वीचक्रुः । तेन तन्मतेऽपि न अजत्वव्याघातः । एवं सर्व्वदर्शनाङ्गीकृतसरणावजत्वम् । माध्वास्तु जीवस्याणुत्वमीश्वरादुत्थितत्वञ्च "एतस्यैव विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति" श्रुतेस्तत्रैव तात्पर्य्यात् "बालाग्रशतधारस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय" इत्युक्तेश्च जीवस्याणुत्वम् अणुत्वेऽपि तेषां सर्व्वदेहगतसुखाद्यनुसन्धानं गुणद्वारैव, यथा गृहैकदेशस्थितं कस्तूरीप्रभृतिसुगन्धि द्रव्यं सौरभेण सर्वं गृहमामोदयति एवं हृदयस्थं विस्फुलिङ्गरूपं चैतन्यं सर्वदेहगतं प्रकाशं कुर्वत् शब्दादीन् विषयांश्चावभासयत् सर्वव्यापीत्युच्यते न तु स्वरूपतः "अणोरणीयान् महतो महीयानिति" श्रुतेः स्वरूपगुणाभ्यां अणुत्वमहत्त्वयोः सम्भवपरतायामेव तात्पर्य्यात् । अजत्वव्यपदेशस्तु भूतारब्धत्वाभावकृतं गौणमतोऽत्र अजशब्दो भाक्त एव इत्युररीचक्रुः । चार्वाकमते तु आत्मनो नाजत्वं देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयस्यैव तेषां मते जीवत्वात् तद्विवरणं चेतनशब्दे वक्ष्यते । सौगतादिमते तु जीवानां संविदनतिरिक्ततया सर्वसंविदनुस्यूतत्वात् जन्मान्तरभाविनः अपवर्गरूपफलादेः स्वीकाराच्च नित्यत्वं, नित्यत्वाच्च अजत्वमिति भेदः । "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा"मित्युक्तेश्च ईश्वरस्यैव स्वोपाधिमायागतसत्त्वरजआद्युपाधिभिः जन्मस्थितिनाशनरूपकार्य्यकरणार्थमायाविर्भावात् अजस्वरूपानतिरेकात् तेषामजत्वं तेन ब्रह्मणि, विष्णौ, हरे च पु० । न जायते इत्यजा । सांख्यमतसिद्धप्रधानापरपर्य्याये साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयात्मके स्त्री । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णावर्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानामिति" श्रुतिः । सत्त्वादिगुणानुसारेण श्वेतादिरूपयुक्तबहुकार्य्यस्रष्टृत्वाच्च तस्याः नानावर्णत्वमिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु एतां श्रुतिं तेजोऽबन्नरूपपरतया व्याचक्रुः । तथा हि "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" तेजोऽबन्नाभिमानिनीस्तिस्रो देवता अनुप्रविश्येत्युक्तेः प्रक्रान्ततेजोऽबन्नानामेव भौतिकसृष्ट्युपादानत्वावगमात् तासामेव प्रकृतित्वेन अजत्वम्, तासाञ्च लोहितादिरूपाणि तत्प्रकरणशेषे उक्तानि "यल्लोहितं रूपं तत्तेजसो रूपं, यच्छुक्लं तदपां, तत् कृष्णं तदन्नस्येति" । एवञ्चोक्तश्रुत्युक्तलोहितादिरूपाणामेवेह श्रुतौ प्रत्यभिज्ञानात् अजाशब्देन तेजोऽबन्नरूपप्रकृतेर्ग्रहणमिति" तेन अजामित्यादिश्रुतौ अजा-

शब्देन तादृशप्रकृतिरेव बोध्यते । तथा च तादृश्यां तेजोबन्नाभिमानिदेवतायां स्त्री । अजाशब्दोक्ता नानागुणाः सन्त्यस्य अच् । छागे तस्य नानावर्णत्वात्तथात्वम् । छाग्यां स्त्री जातित्वेऽपि अजादित्वात् टाप् । "अजागलस्तनच्छायेति" ज्योतिषम् । द्वादशधा विभक्तस्य राशिचक्रस्य मेषरूपे प्रथमे राशौ "जीवार्किभानुजेज्यग्नां क्षेत्राणि स्वरजादयइति" ज्योतिषम् तस्य मेषरूपत्वेऽपि मेषस्य अजतुल्याजाधिष्ठितरूपाभ्यां तत्त्वम् । मेषे च अजेन ब्रह्मणा दक्षयज्ञभङ्गसमये मेषरूपधारणेन पलायमानत्वात् अजाधिष्ठितरूपवत्त्वात् मेषस्य उपचारात् अजत्वम् । माक्षिकधातौ पु० । जननशून्ये गगनादौ त्रि० । अात् विष्णोर्जायते इति । चन्द्रे कामे, च पु० । "चन्द्रमा मनसो जात इति" श्रुतौ विष्णोर्मनोजन्यत्वाच्चन्द्रस्य अजत्वम् ॥ कामस्य वासुदेवात् रुक्मिण्यां जातत्वं भागवते प्रसिद्धम् दशरथपितरि रघुराजपुत्त्रे रामचन्द्रस्य पितामहे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे च । तस्याजत्वञ्च अजरूपब्रह्मणो मुहूर्त्तजातत्वात् यथोक्तं रघौ "ब्राह्मे मुहूर्त्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् । अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकारेति" तच्चरितञ्च तत्रैव पञ्चमाद्यष्टमसर्गान्ते द्रष्टव्यम् । छागतुल्याकारवत्त्वात् औषधिविशेषे स्त्री । तल्लक्षणं "अजास्तनाभकन्दा तु सक्षीरा क्षुपरूपिणी । अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरेति" वैद्यकम् । ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आज्यः तदपत्ये । बह्वषु लुक् । अजाः । नड़ा० फक् । आजायनः तद्गोत्रापत्ये । उपमानतया पूर्व्वनिर्द्देशे तदन्तपादस्य नान्त्यलोपः । अजपादः स्त्रियान्तु कुम्भप० ङीप् अन्त्यलोपः पदादेशश्च । अजपदीति भेदः । एकादशरुद्रमध्ये प्रथमे रुद्रे पु० । तद्विवरणम् अजैकपादशब्दे दृश्यम् ।

अजकर्ण पु० अजस्य कर्ण इव पर्णं यस्य । छागतुल्य लम्बायमानपत्रयुक्ते (शाल) इति ख्याते वृक्षे मरिचवृक्षे च । ङीत० छागकर्णे । [कै—क । (शाल) इति ख्याते वृक्षे ।

अजकर्णक पु० अजकर्ण इव कायति पत्रद्वारा प्रकाशते

अजकव अस्त्री० अजो विष्णुः को ब्रह्मा तौ वाति त्रिपुरासुरवधद्वारानेन वा+करणे क ङीत० । शिवधनुषि । शिवो हि अनेनैव धनुषा त्रिपुरासुरस्य बधेन विष्णुं ब्रह्माणं च प्रीणितवान् इति तस्य धनुषोऽजकवत्वम् अजकौ अवतीति । अजकावमप्यत्र । "धनुष्यजगवं युग्यमजकावमजीकवमिति" शब्दार्णवः । अजकं छागं वाति प्रीणाति वा—क । (वाबुइ इति) ख्याते वर्वरीवृक्षे पु० । तद्गन्धे तस्य प्रीत्याधिक्यात्तथात्वम् ।

अजका स्त्री अजस्य विकारः अवयवः गलस्तनः पुरीषं वा कन् । अजागलस्थे स्तनाकारे मांसखण्डे, तत्पुरीषे च ।

अजकाजात पु०५त० । अजकेव जातः । "अजापुरीषप्रतिमो रुजावान् सलोहितो लोहितपिच्छिलास्रः । विदार्य्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति तं चाजकाजातमिति व्यवस्येदिति" वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अजकाव न० अजका अजागलस्तनइव वाति प्रकाशते वा—क । अजागलस्तनाकारकाष्ठावयवयुक्ते कैङ्कतवृक्षे यज्ञीयपात्रभेदे, "अजकावं दुहशीकं तिरोदधे" इति वेदः । अजैव अजका तत्पुरीषं वा तद्वत् वाति प्रकाशते वा—क । अजकाजाताख्ये रोगभेदे पु० । शिवधनुषि न० ।

अजक्षीर न० अजायाः क्षीरं ङीत० पुंवद्भावः । छागीस्तन्यदुग्धे "अजक्षीरेण पाचयेदिति" वैद्यकम् ।

अजग न० अजं विष्णुं गच्छति शरत्वेन गम-ड । शिवधनुषि । अजेन ब्रह्मणा गम्यते गीयते वा कर्मणि गम-ड-गै-क वा । विष्णौ पु० । अजेन गच्छति, अजं छागं यज्ञाङ्गत्वेन वा गच्छति गम—ड । वह्नौ पु० । प्रज्ञा० स्वार्थे अण् आजगमपि शिवधनुषि "स्थाणोर्धनुष्याजगमित्यमरमाला ।

अजगन्धा स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धोऽस्याः । (वनजोयान) इति ख्यातायां वनयामान्याम् अजमोदायाम् ।

अजगन्धिका स्त्री अजस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ब० कप् कापि अत इत्त्वम्, अजस्य गन्ध इव गन्धः अस्त्यस्य ठन् वा । (बाबुइ इति) प्रसिद्धे वर्वरीशाके ।

अजगन्धिनी स्त्री अजस्य मेषस्य गन्धो लेशः एकदेशः शृङ्गमिति यावत् सोऽस्याः फलाकारेणास्तीति अजगन्ध+इनि ङीप् । (गाडरशिङ्गा) इति प्रसिद्धे अजशृङ्गीवृक्षे ।

अजगर पु० अजं छागं गिरति गिलति गॄ-अच् । वृहत्सर्पे । आजगरं अगस्त्यशापात् वृहत्सर्पभावापन्नं नहुषमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । आजगरम् अजगरकथायाम् न० । तच्च वनपर्व्वणि आजगरोपाख्यानरूपम् ।

अजगव पु० अजगो विष्णुः शरत्वेन त्रिपुरासुरवधकालेऽस्यास्ति अजग+अस्त्यर्थे व । शिवधनुषि "शिवोऽप्यजगवं चापं विधुन्वन् तरसा रणे" इति पुरा० । [शिवधनुषि ।

अजगाव पु० अजगं विष्णुमवति अव—अण् उप० स० ।

अजघन्य त्रि० न जघन्यः अधमः न०त० । अधमभिन्ने

भेदे च। "त्वष्टा च द्वादशोविष्णुरजघन्योजघन्यज" इति भार०।

अजजीविक त्रि० अजस्य क्रयविक्रयादिभ्यां पालनादिना वा जीविका जीवनोपायोऽस्य। छागक्रयविक्रयादिना जीविकार्त्ति।

अजटा स्त्री नास्ति जटा शिफा यस्याः। (भुंइआमला) इति प्रसिद्धे शिफारहिते वृक्षभेदे। टा०। अजडाप्यत्र

अजडा स्त्री अजडयति स्पर्शमात्रादङ्गमर्द्दनार्थं चालयति अजड+णिच्-ततः अच्। (आलकुशीति) प्रसिद्धे वृक्षे-ऽर्थभिन्ने जाड्यरोधिका शुन्यादि त्रि०।

अजथ्या स्त्री अजानां समूहः अज+थ्यन् स्त्रीत्वात् टाप्। अजसमूहे। तद्वन्नानावर्णत्वात् स्वर्णयूथिकायाञ्च।

अजदण्डी स्त्री अजस्य ब्रह्मणोदण्डोऽस्याः ५ब० गौरा० ङीष्। ब्रह्मदण्डीवृक्षे ब्रह्मणो यज्ञार्थदण्डस्य तदीयकाष्ठेन करणात्तथात्वम्।

अजदेवता पु० ६त०। छागाधिदेवे वह्नौ "रौद्री धेनुर्विनिर्द्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते" इति शु० विष्णुध०।

अजननि स्त्री न+जन-आक्रोशे अनि। आक्रुश्यमाने जन्माभावे। "तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणीति" माघः। वा ङीप् अजननीत्यप्यत्र। अर्थाभावे अव्ययी०। जनन्याअभावे अव्य०।

अजन्मन् पु० नास्ति जन्म यत्र। जन्मनिवृत्तौ मोक्षे "तस्मात् सयोगादधिगम्य योगमजन्मनेऽकल्पत जन्मभीरु" रिति रघः। ६त०। जन्मरहिते त्रि०।

अजन्य स्त्री लौकिकहेतुभिर्न जन्यते जन-णिच्-यत् न०त०। शुभाशुभसूचके दैवकृते भूकम्पादावुत्पाते। जन्यभिन्ने त्रि०।

अजप पु० असत्‌ जपति निन्दार्थे गज्, जप-अच्। कुपाठके अजं पाति रक्षति पा-क ६त०। छागपालके त्रि०।

अजपति पु० ६त०। छागश्रेष्ठे, मेषराशिपतौ मङ्गले च।

अजपथ पु० अजस्य तच्चरणयोग्यः पन्थाः अजेन ब्रह्मणा निर्मितः पन्था वा अप्समा०। छागचरणयोग्यपथे गगनस्थे पथाकारे सेतौ च (यमनाला) छायापथे।

अजपथ्य त्रि० अजपथ इव देवपथा० इवार्थे यत्। सङ्कीर्णपथे गगनसेतुतुल्ये च। [रुद्रभेदे।

अजपद पु०अजस्येव पदं चरणोऽस्य। अजैकपान्नामके

अजपा स्त्री प्रयत्नेन न जप्या अप्रयत्नोच्चारितत्वात् जप-कर्म्मणि अच्। श्वासप्रश्वासयोः वहिर्गमनागमनाभ्याम् अक्षरनिष्पादनरूपे जपे, स च हंसः, सोऽहमित्याकारश्चैव, तदाकारमन्त्रे च। "उच्छ्वासैरेव निश्वासैर्हंस इत्यक्षरद्वयम् तस्मात् प्राणस्य हंसाख्य आत्माकारेण संस्थितः। नाभे-रुच्छ्वास निश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितः। षष्टिश्वासै र्भवेत् प्राणः षट् प्राणा नाडिका मता। षष्टिर्नाड्यस्त्वहोरा-त्रम् जपसंख्याक्रमोमतः। एकविंशतिसाहस्रं षट्शता-धिकमीश्वरि!। जपति प्रत्यहं प्राणी सान्द्रानन्दमयीं पराम्। विना जपेन देवेशि! जपो भवति मन्त्रिणः। अजपेयं ततः प्रोक्ता भवपाशनिकृन्तनीति" तन्त्रम्।

अजपाद पु० अजस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० न अन्त्या-कारलोपः। रुद्रभेदे तद्देवताकत्वात् पूर्व्वभाद्रपदनक्षत्रे च। पाक्षान्तरेन तु समासे अजपादपि उक्तार्थे पु०।

अजपाल त्रि० अजान् छागान् पालयति पा+णिच्-अण् ६त०। छागपालके।

अजबन्धु पु०अजस्य बन्धुरिव मूर्खत्वात्। अजतुल्यमन्दबुद्धौ। "सिताची नाम कानीना अजबन्धुः पिता तवेति"।

अजभक्ष पु० अजैर्भक्ष्यतेऽसौ भक्ष-कर्म्मणि घञ् ६त०। (वावुइ इति) प्रसिद्धे वर्वरीवृक्षे तत्पत्रं हि अजै-रतिप्रीतितो भक्ष्यते।

अजमार पु०अजं मारयति विक्रयार्थं मृ-णिच्-अण् उप०। (कषाइ) इति अजमांसविक्रयोपजीविनि, तत्प्रधानदेशे च। भवादौ कुर्व्वा० ण्य। आजमार्य्यस्तद्भवादौ त्रि०।

अजमीढ पु० अजोमीढः यज्ञे सिक्तः यत्र ब०। (आजमीर) प्रसिद्धे देशे। राजनि अण्। आजमीढः तद्देशाधिपे प्रसिद्धतया युधिष्ठिरे।

अजमुख पु० अजस्य मेषस्य मुखमेव मुखत्वेन कल्पितमस्य। दक्षे प्रजापतौ, तस्य हि शिवद्वेषे मुखेन शिवनिन्दाकरणात् दक्षयज्ञे शिवाज्ञया वीरभद्रेण तस्योत्पाटने कृते पश्चात् शिवप्रसादने पुनरुत्पादनाय वीरभद्रे नियोजिते अजमुखे-नैव तन्मुखं कल्पितं तच्च काशीखण्डे विवृतं यथा। "वीर-भद्रोऽपि तत् सर्व्वं सर्व्वाज्ञां प्रतिपद्य च। विना दक्षस्य वदनं यथापूर्व्वमकल्पयत्। ईश्वरं ये हि निन्दन्ति ते मूकाः पशवो ध्रुवम् ततो मेषमुखं दक्षं वीरभद्रोऽव्यकल्प-यदिति"।

अजमोदा स्त्री अजस्य मोद इव मोदो गन्धो यस्याः अजं मोदयति आनन्दयति मोदि-अण् वा। अजगन्धवत्यां, वनयमान्याम् यमानीमात्रे च।

अजम्भ पु० नास्ति जम्भो दन्तोऽस्य ब०। भेके सूर्य्ये च। दन्तशून्ये त्रि०। अजातदन्ते अवस्थाभेदे न।

अजय पु० वीरभूमिनगरसन्निधाने (अजय) इति नामके नदविशेषे इति कल्पद्रुमः। तन्मूलं मृग्यं संस्कृतशास्त्रे तन्नदस्य कुत्राप्यनुल्लेखात्। अजेन छागेन याति या-क ३त०। छागवाहने अग्नौ पु०। जि-अच् न०त०। जयाभावे "लाभालाभौ जया जयाविति" गीता। ब०। जयशून्ये त्रि०। अव्ययी०। जयाभावे अव्य०। नास्ति जयो मादकत्वेनास्याम्। (सिद्धि, भाङ्ग) इति च प्रसिद्धनामिकायाम् विजयायाम् स्त्री।

अजय्य त्रि० जि-शक्यार्थे यत् न०त०। जेतुमशक्ये दुर्जये शत्रौ पणे च। "दैवैरजय्यान् दितिजान् विजिग्ये" इति भार०। "तत्राजय्यं जिगाय तान्" इति मुग्ध०।

अजरा त्रि० नास्ति जराऽस्याः। (घृतकुमारी) इति प्रसिद्धे वृक्षे तस्य जराभावात्तत्त्वम्। अव्ययीभावे अच् समा० अजरसम् जराभावे अव्य०। नास्ति जरा यस्य, देवे। तेषां षड्भावविकारमध्ये जायतेऽस्ति वर्द्धते इति तिसृणामेव दशानां सद्भावात् तदुत्तरवर्त्तिनीनां "विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति" तिसृणामभावादजरत्वम्। जराशून्ये त्रि०। "अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थांश्च चिन्तयेदिति" नीति०। ब्राह्मणजातौ स्त्री। "सा सत्याऽसाऽजरामरेति पुरा०। न जीर्य्यति चीयते जॄ-अच् न० त०। परब्रह्मणि न०। वृन्दारकनामवृक्षभेदे पु०। स्थूलगोधिकायाम् स्त्री।

अजर्य्य न० न जीर्य्यति न+जॄ-कर्त्तरि यत्। सौहार्द्दे "तेन सङ्गतमार्य्येण रामाजर्य्यं कुरु द्रुतमिति" भट्टिः।

अजलम्बन न० अज इव लम्ब्यते स्पृश्यते कृष्णवर्णत्वात् कर्म्मणि ल्युट्। स्रोतोऽञ्जने।

अजलोमन् पु० अजस्य लोमेव लोम (मञ्जरी) यस्य ब०। (शूकशिम्बी) इति ख्याते अजलोमवन्मञ्जरीविशिष्टे वृक्षभेदे। वा डाप् वा ङीप् च। अजलोमा-अजलोमी चेत्यप्यत्र स्त्री। [जविनीभिर्विष्टम्भन्" इति वेदः।

अजवस् पु० जु-असुन् न०त०। वेगशून्ये। "अजवसो

अजवस्ति स्त्री अजस्य वस्तिरिव वस्तिरस्य। ऋषिभेदे। स्त्र्या० अपत्यार्थे ढञ्। आजवस्तेयः तदपत्ये पु० स्त्री। स्त्रियाम् आजवस्तेयी। यस्कादिपाठात् बहुषु लुकि। अजवस्तयः तदपत्येषु।

अजवाह पु० अजं वाहयति यत्र आधारे घञ् ६त०। देशभेदे। कच्छादि० भवाद्यर्थे अण्। आजवाहः तद्देशजातादौ त्रि०।

अजवीथी स्त्री अजेन ब्रह्मणा निर्म्मिता वीथी पदं शा०त०। गगनसेतुरूपे (यमनाला) इति ख्याते छायापथे। यामारभ्य अगस्त्यस्थानपर्य्यन्त पितृयानपथः। "पितृयानोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरमिति" पुरा०।

अजशृङ्गी स्त्री अजस्य मेषस्य शृङ्गमिव फलमस्याः ब०। (गाड़लशिङ्गा) इति प्रसिद्धे मेषशृङ्गतुल्यफलवत्यां मेषशृङ्ग्याम्।

अजस्तुन्द न० अजस्य तुन्दमिव तुन्दमस्मिन् तन्नगरवासिनामित्यर्थात् सुट्। नगरभेदे। "अजस्तुन्दं नाम नगरमिति" सि०कौ०।

अजस्र न० न+जस र। सन्तते विच्छेदरहिते। तथाभूतकालस्थायिनि वस्तुमात्रे त्रि०। "अजस्रमाश्रावितवल्गुशिञ्जितेति" माघः "अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोरिति" रघुः।

अजहत्स्वार्था स्त्री न जहत् स्वार्थो याम् हा-शतृ न०ब०। स्वार्थापरित्यागेन परार्थावबोधिकायां लक्षणायाम्। यथा श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणापरित्यागेन तद्वति लक्षणा। "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थे द्वे वृत्ती ते पुनस्त्रिधा" इति हरिः।

अजहल्लिङ्ग पु० न जहत् लिङ्गं यम् हा-शतृ न०त०। नियतलिङ्गके विशेष्यस्यान्यलिङ्गकत्वेऽपि स्वलिङ्गात्यागेन स्वलिङ्गपरे विशेषणशब्दे। तथा चान्यत्र विशेषणस्य विशेष्यानुसारिलिङ्गत्वनियमेऽपि अस्य न तथा नियमः। यथा वेदः श्रुतिर्वा प्रमाणम्। [कुर्य्याति) ख्याते वृक्षे।

अजहा स्त्री न जहाति शूकाम्। हा-श न०त०। (आल्-

अजागर पु० जागरयति जागरः न जागरो यस्मात् ५ब०। सेवनेन निद्राराहित्यकारके "यदपेक्षयाऽन्यस्मिन् जागरणकर्त्तृत्वं नास्ति" तादृशे (भीमराज) इति ख्याते भृङ्गराजे। "भृङ्गराजः सुजागर" इति रत्नमालाधानात् तस्यात्मननिद्राराहित्यकारित्वम्।

अजाजि(जी) स्त्री अजेन छागेन जीयते गन्धोत्कटत्वात् त्यज्यते अज-इन् वीभावाभावः ६त०। सर्वभक्ष्येणापि छागेन गन्धोत्कटतया त्यज्यमाने, (जीरा) इति प्रसिद्धे जीरके वृक्षे। काकोडुम्बरिकावृक्षे च (पेयारा)॥

अजाजीव पु० अजेन तद्दुग्धपोषणादिना तत्क्रयविक्रयादिना वा आजीवति आ+जीव-अच् ३त०। छागपालके तत्क्रयविक्रयाभ्यामाजीविनि च।

अजातककुद् पु० न जातं ककुदंसकूटं यस्य न-ब०। ककुदशब्दस्यान्त्याकारलोपः। अपूर्णककुदि अल्पवयस्के गवादिवत्से।

अजातदन्त त्रि० न जातो दन्तोऽस्य, यस्मिन् वयसि वा । दन्तजननशून्ये, अवस्थाभेदे च । "अजातदन्ता ये केचिद् ये च गर्भे प्रपीडिताः" इति वायुपुरा० । "अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते" इति शु० कूर्म्मपुरा० । तत्कालश्च स्त्रयां षण्मासाभ्यन्तरमिति शुद्धितत्त्वे सपक्षं निरूपितम् । पश्वादीनान्तु प्रधानदन्तोत्पत्त्यभावे एवाजातदन्तत्वव्यवहारः (आदाँता) इत्यादि लोके प्रसिद्धिः । स च प्रायेण द्विवर्षा-सरकालपर्य्यन्तः ।

अजातपक्ष त्रि० न जातौ उड्डयनसामर्थ्ययुक्तौ पक्षावस्य । अनुद्भिन्नपक्षके पक्षिणि । "अजातपक्षाः शकुना इवाबभु-रिदि भार० ।

अजातशत्रु पु० जातस्य जन्तुमात्रस्य न शत्रुः अश्राद्धभोजी-त्यादिवत् नञो व्यवहितेन शत्रुशब्देनान्वयात् असमर्थ-समासः, न जातः शत्रुरस्य वा । युधिष्ठिरे राजनि । "न द्वेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः, इति" नैषी० । एवमजा-तारिरपि तत्रैव । "हन्त जातमजातारेः प्रथमेन त्वयारिणे-ति" माघः । [शून्ये, न्यायोक्ते-जात्यादौ, नित्ये च त्रि० ।

अजाति स्त्री जन-क्तिन् न०त० । अनुत्पत्तौ । ब० । जाति-

अजादनी स्त्री अजैस्तृष्याद्यतेऽसौ अन्येन दुःखस्पर्शत्वेऽपि अजै-राद्यते इति अद्-कर्म्मणि ल्युट् ङीप् ६त० । दुरा-लभा इति (विचिति) इति च प्रसिद्धे स्पर्शेन दुःखदायके वृक्षभेदे ।

अजादि पु० ६त० । ङीब्बाधकटाबनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे स च गणः । एडका, कोकिला, चटका, अश्वा मूषिका, बाला, होड़ा, वत्सा, पाका, मन्दा विलाता, पूर्व्वापहाणा, अपरापहाणा (सम्भस्त्राजि-नशणपिण्डेभ्यः फलात्) । (सदच्काण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात्) । (शूद्राच्चः) (शूद्रा चामहत्-पूर्व्वा जातिः) ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा (पुंयोगेऽपि) क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा दंष्ट्रा । [जायारहिते ।

अजानि पु० नास्ति जाया यस्य ब० जायाया निङादेशः ।

अजाजिक त्रि० अजेन तद्विक्रयपालनादिना आजो जीवनम् अस्त्यस्य ठन् । अजाजीविनि । तस्य कर्म्म भावो वा पुरोहिता० यक् । आजाजिक्यम् तत्कर्म्मणि तद्भावे च न० ।

अजानेय पु० अजेऽपि विक्षेपेऽपि आनेयो यथास्थानं प्राप-णीय आरोही येन अज-विक्षेपे अप् वीभावाभावः आ+नी-कर्म्मणि यत् तत: ६ब० । शस्त्रशस्त्रप्रहारप्रतिरोधेऽपि निर्भयेन यथास्थानमारोहिणः प्रापके अश्वे, उत्तमाश्वे च निर्भये त्रि० ।

अजान्त्री स्त्री अजस्यान्त्रमिव अन्त्रं तदाकारवती मञ्जरी अस्याः गौ० ङीष् । नीलवृक्षायाम् (नीलबोना) ।

अजापक्क न० "छागशकृद्रसमलक्षीरैर्दध्ना च साधितं सर्पिः । सक्षारं यक्ष्महरं कासश्वासोपशान्तये परममिति" चक्र-दत्तोक्ते घृतभेदे न० । [उप० । अजपालके, तेनाजीवके च ।

अजापालक त्रि० अजान् आपालयति आ+पा-णिच् ण्वुल्

अजि त्रि० अजति अज-इन् व्यभावः । गतिशीले । पदाजिः । भावे इन् । गतौ, क्षेपे च स्त्रियां वा ङीप् ।

अजित त्रि० न०त० । जितभिन्ने पराजितभिन्ने । जिधातो-र्द्विकर्म्मकत्वात् अनिर्जितशत्रौ, अपराजितदेशादौ चास्य प्रवृत्तिः एकस्य कर्म्मणोऽविवक्षायामन्यस्य विवक्षायां तत्रैव कर्म्मणि क्तः । भूरिप्रयोगस्तु अनिर्ज्जितशत्रावेव तथा च "गौणे कर्म्मणि दुह्यादे"रित्युक्तेः गौणकर्म्मण एवाभि-धाननियमात् तस्यैव जयकर्म्मतायां क्तेनाभिधानं योग्य-त्वम् । "न च तेऽस्त्यजितं किञ्चिदिति पुरा०, नास्त्येषा-मजितो देश" इत्यादौ गौणकर्म्मणोऽविवक्षयैव जयप्राप्त देशादौ जितशब्दप्रयोगात् ततोनञ्समास इति भेदः । रागादिभिर्जितत्वाभावात् शिवे, विष्णौ, बुद्धे, च पु० ।

अजिन न० अजति क्षिपति रजआदि, आवरणेन अज-इनच् न व्यादेशः । चर्म्मणि, चर्म्माहतत्वादेव रजआदीनां न देहप्रवेश इत्यतश्चर्म्मणोरजोविक्षेपसाधनत्वात्तथात्वम् । "चे-लाजिनकुशोत्तरमिति" स्मृतिः । "एणेनाजिनेन ब्राह्मण-मिति" गृह्यम् । "गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि चेति" "यथाजिनाषाढ़धर इति" च कुमा० । अदूरभवादावर्थे कृशा० छण् । आजिनीयः तद्दूरभवादौ त्रि० ।

अजिनपत्रा(त्री) (त्रिका) स्त्री अजिनं चर्मैव सुश्लिष्टं पत्रं पक्षो यस्याः ब० । (चामचिका) इति प्रसिद्धे पक्षिभेदे गौ० ङीष् (त्री) तत्रार्थे । ततः स्वार्थे के ह्रस्वे टापि-पत्रिकापि तत्रार्थे ।

अजिनफला स्त्री अजिनं चर्मविकारत्वात् भस्त्रा इव फलं यस्याः अजिनपूर्व्वकत्वेन जातिलक्षणं ङीषं बाधित्वा अजा० टाप् । (टेपारी) इति प्रसिद्धे, भस्त्राकारफले वृक्षभेदे ।

अजिर न० अज-किरन् वीभावाभावः । (उठान) इति ख्याते चत्वरे । शीघ्रगन्तरि त्रि० । "श्येना अजिरा इति" तां० ब्रा० "अजिराः क्षिप्रगमनशीला इति" भाष्यम् अत एव क्षिप्रनाम्नि निरुक्ते अजिरमिति पठितम् शीघ्रवेगव-

ष्वात् नद्यां स्त्री । निरुक्ते च अजिरेति नद्यो नामसु पठितम् ऋषिभेदे पु० तदपत्यम् शुभ्रा० ढक् । आजिरेयः तदपत्ये पु० स्त्री । उत्करा० छ । अजिरीयः तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

अजिरादि ब० पाणिनिना संज्ञायां मतुपि दीर्घविधौ पर्य्युदस्ते शब्दसमूहे स च गणः अजिर, खदिर, पुलिन, हंस, कारण्डव, चक्रवाक इति । अजिरवती । तद्भिन्ने तु अमरावतीति ।

अजिह्म त्रि० हा-मन् द्वित्वालोपौ ततः न० त० । सरले "अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकामिति" पुरा० ।

अजिह्मग पु० अजिह्मं सरलं गच्छति गम-ड । बाणे । "वेगवद्भिरजिह्मगैरिति" । सरलगामिनि त्रि० । "अजेहि-शमजिह्मग" इति ।

अजिह्व पु० जि-वन् हुक् च जिह्वा रसना सा नास्ति यस्य ब० । भेके । तेषां जिह्वाशून्यत्वमुक्तं भारते आनु० । "उवाच देवान् मण्डूको रसातलतलोत्थितः । रसातलतले देवा! वसत्यग्निरिति प्रभो!। सन्तापादिह सम्प्राप्तः पावकप्रभवादहम् । स संसुप्तो जले देवा! भगवान् हव्यवाहनः । अपः सं सृज्य तेजोभिस्तेन सन्तापिता वयम् । तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा! विभावसोः । तत्रैनमधिगच्छध्वं कार्य्यं वो यदि वह्निना । गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्निभयात् सुराः!। एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् । हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्य च पैशुनम् । शशाप स तमासाद्य न रसान् वेत्स्यसीति वै । तं वै संयुज्य शापेन मण्डूकं त्वरितो ययौ । अन्यत्र वासाय विभुर्न चात्मानमदर्शयत् । देवास्त्वनुग्रहञ्चक्रुर्मण्डूकानां भृगूत्तम! । यत्तच्छृणु महाबाहो! गदतो मम सर्व्वशः । अग्निशापादजिह्वापि रसज्ञानबहिष्कृताः । सरस्वतीं बहुविधां यूयमुच्चारयिष्यथ । बिलवासगतांश्चैव निराहारानचेतसः । गतासूनपि संशुष्कान् भूमिः सन्धारयिष्यति । तमोघनायामपि वै निशायां विचरिष्यथ इति" । जिह्वाशून्ये त्रि० ।

अजीकव अज्या शरक्षेपणेन कं अम्बुस्थानं वाति प्रीणाति वा-क । शिवधनुषि । [आजीगर्त्तिस्तदपत्ये पुंस्त्री ।

अजीगर्त्त अज्यै गमनाय गर्त्तमस्य । सर्पे । बाह्वा० इञ् ।

अजीर्ण न० जॄ-भावे क्त न० त० । जठरानलमान्द्येन भुक्ताद्यादेरपाके, न० ब० । रोगभेदे । "भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले । पूर्व्वं स शुण्ठीमभयामशङ्कः संप्राश्य भुञ्जीत हितं हि पथ्यमिति" चक्र० । "अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदमिति" वैद्यकम् । कर्त्तरि क्त जीर्णोऽपि हृष्टः । तद्भिन्ने त्रि० ।

अजीव त्रि० नास्ति जीवो जीवनं वा यस्य । जीवरहिते घटादौ, मृते, जन्तुमात्रे च ।

अजीवनि स्त्री न+जीव-अनि । आक्रुश्यमाने जीवनाभावे निन्दितजीवने च "अजीवनिस्तव भूयात्" इति मुग्ध० । "तस्य भूयादजीवनिरिति" ।

अजुर त्रि० अज-कुरच् वृभावः । वेगशीले बलवति "अयक्ष्मिणं वृषभं यथाजुरमिति" वेदः ।

अजेय त्रि० जेतुमशक्ये जि-यत् न० त० । जयायोग्ये । अजेयाख्ये घृते न० । "पिबेद्घृतमजेयाख्यमिति" वैद्यकम् ।

अजैकपाद (द्) पु० अजस्य छागस्य एकः पाद इव पादो यस्य उपमा० ब० न पादस्यान्त्याकारलोपः । रुद्रविशेषे, तद्देवताके पूर्व्वभाद्रपदनक्षत्रे च । पाक्षिकत्वेन समासे अजैकपादपि तत्रार्थे । "वीरभद्रश्च १ शम्भुश्च २ गिरीशश्च ३ महायशाः । अजैकपाद (४) हिर्बुध्नः ५ पिनाकी ७ चापराजितः ७ । भुवनाधीश्वरश्चैव ८ कपाली च ९ विशाम्पते! स्थाणु १० र्भगश्च ११ भगवान् रुद्राश्चैकादश स्मृता" इत्युक्तेषु एकादशसु रुद्रेषु मध्ये चतुर्थे रुद्रे । अन्यत्र तु अजैकपादर्हिर्बुध्न्यः ३ विरूपाक्षश्च ४ रैवतः ५ । हरश्च ६ बहुरूपश्च ७ ! त्र्यम्बकश्च ८ सुरेश्वरः ९ । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्त १० श्चापराजितः ११ इत्येवं तद्भेदाः । एतेषामेव ध्यानानि वक्ष्यन्ते । तेन अज इति नामान्तरं एकपादिति च नामान्तरमिति द्रष्टव्यम् । "तेन अजनाम्ना महारुद्रम्" इत्यादि अजस्य ध्यानम् । "एकपादाभिधो विप्रेत्यादि" एकपादस्य ध्यानमिति वक्ष्यते

अज्जुका स्त्री अर्जयति या सा अर्ज्ज-उक, पृ० रेफस्य जत्वम् । वेश्यायाम् । नाट्य एवास्य प्रयोगः नान्यत्र ।

अज्झटा स्त्री अजति दोषं क्षिपति अज्-क्विप् झटति संहन्यते झट-अच् ततः कर्म्म० पृ० शुत्वजोभावाभावः । (भुंइ आमला) इति प्रसिद्धे वृक्षे ।

अज्झल न० अच्छति क्विप् अक् झलति विलिखति झल-अच् कर्म्म० पृ० न शुत्वम् । चर्म्मादिमये शत्रोरायुधमतिरोधके (ढाल) इति ख्याते फलके ।

अज्ञ त्रि० न जानाति ज्ञा-क न० त० । ज्ञानशून्ये चैतन्यशून्ये, विशेषज्ञानशून्ये, मूर्खे, वेदान्तिमतसिद्धाज्ञानरूपपदार्थवति च । तैर्हि अहमज्ञ इत्यनुभवस्य अज्ञानविषयत्वं स्वीक्रियते अज्ञानञ्च न ज्ञानाभावः किन्तु पदार्थान्तरं

तच्चाज्ञानशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते । प्राज्ञः प्रकर्षेणाज्ञः सुषुप्त्यवस्थापन्ने जीवे तदानीं विशेषज्ञानाभावात् प्राज्ञत्वम् । अचेतने, जडे, "वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्येति" सांख्यका० । अल्पज्ञे, किञ्चिज्ज्ञे च ।

अज्ञात त्रि० न ज्ञातः । ज्ञानाविषयीभूते पदार्थे । "अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्" इति हितोप० ।

अज्ञान न० न ज्ञानम् । ज्ञानाभावे, ज्ञानविरोधिनि तदभावे "तत्राज्ञानं धिया नश्येदिति" वेदान्तिमतसिद्धे पदार्थान्तरे च "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव" इति गीता । "अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकयेति, गुरुनतिः । अज्ञानञ्च ज्ञानाभाव इति नैयायिकाः । पदार्थान्तरमिति वेदान्तिनः । तथाहि अहं न जानामि अहमज्ञ इत्यादिविशिष्टानुभवः सार्वलौकिकः स च ज्ञानाभावविषय इति नैयायिकैर्यदुक्तं तन्न युक्तं विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतायाः सर्ववादिसिद्धतया आत्मधर्म्मिकज्ञानाभावप्रकारकज्ञाने जनयितव्ये तद्विशिष्टज्ञानाभावघटकज्ञानरूपस्य विशेषणस्य ज्ञानं पूर्व्वमपेक्षितम् आत्मनि तादृशे ज्ञाने च तदानीं सति कथङ्कारं ज्ञानाभावविशिष्टबुद्धिः स्यात् यस्मिन् धर्म्मिणि ज्ञानमस्ति तत्र ज्ञानाभावज्ञानस्य बाधितत्वमेव अभावबुद्धेः प्रतियोगिज्ञानरोधितायाः सर्वसम्मतत्वात् । किञ्च ज्ञानाभावः किं ज्ञानसामान्याभाव उत तत्प्रागभावः अथ तद्ध्वंसो वा तत्र विषयो भवति, नाद्यः पूर्व्वोक्तयुक्त्या ज्ञानाभावानुभवासम्भवेन प्रत्याख्यातत्वात् । न द्वितीयः प्रागभावस्य सामान्यधर्म्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकतया तत्तज्ज्ञानप्रागभावस्यैव विषयता वाच्या सा च न सम्भवति सामान्याकारेण ज्ञानाभावस्यैव प्रतीयमानत्वात् अन्यथा ज्ञानवत्यपि पुरुषे तादृशप्रतीतिः स्यात् अपि च जनिष्यमाणानन्तज्ञानप्रागभावानामात्मनि सत्त्वेऽपि तेषाञ्च तत्तज्ज्ञानप्रतियोगिकत्वेन ज्ञानसामान्यविशिष्टबुद्धौ विरोधिताभावात् । नान्त्यः प्रागभावरीत्या तस्यापि प्रत्याख्यातत्वात् । अतस्तादृशानुभवस्य विषयरक्षार्थं ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं कल्पनीयम् । तच्चानुमानेनैव । अनुमानञ्चेत्थमुक्तं प्रमेयविवरणोपन्यासे । विवादाध्यासितं ज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्तस्वविषयावरकस्वविषयकवस्तुपूर्व्वकं भवितुमर्हति प्रकाशत्वात् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । यथा अन्धकारे प्रथमोत्पन्ना प्रदीपप्रभा स्वविषयस्य घटादेरावरकतमोरूपपदार्थपूर्व्विका एवं ज्ञानमपि प्रकाशत्वसाम्यात् स्वविषयस्य घटादेरावरकं कञ्चित् पदार्थं समानविषयकं नियतम् पूर्व्वमपेक्षते । उत्पन्ने च ज्ञाने प्रदीपप्रभया तम इव तन्निवर्त्तते ज्ञानप्रागभावेन सिद्धसाधनतावारणाय स्वप्रागभावातिरिक्तेति विशेषणम् । तच्च अज्ञानं ज्ञानविरोधि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयम् । तच्च शुक्तिकाद्यज्ञानं शुक्तौ रजतादिकमिव ब्रह्मणि प्रपञ्चमुत्पादयति । अतएव तद्भावरूपं भावस्यैव भावपदार्थोपादानत्वसम्भवात् । अभावस्य तु अधिकरणस्वरूपत्वाङ्गीकारात् न भावस्याभावोपादानत्वव्याघातः । तस्य भावरूपत्वेऽपि न त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपम् सत्त्व तत्त्वज्ञानेन बाध्यत्वात् नापि प्रातीतिकरजतादिवद्सत्त्वम् व्यवहारयोग्यत्वात् । अतः सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं व्यवहारिकसत्त्ववत् यत् किञ्चित् भावरूपं पदार्थान्तरमेवाज्ञानमिति सुस्थितम् । अस्य चाज्ञानस्य द्वे शक्ती आवरणं विक्षेपश्च तत्र या कदाचित् स्वविषयमावृणोति (विषयत्वसंप्राप्त्यनर्हं करोति) सा आवरणशक्तिः या तु स्वकार्य्यबुद्धिवृत्त्या इन्द्रियादिद्वारा विषयदेशं प्राप्य विषयगतं स्वकारणनिष्ठावरणशक्तिं नाशयति सा विक्षेपशक्तिः यथोक्तं "बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येत् आभासात्तु घटः स्फुरेदिति" । यथा च शुक्तिविषयाज्ञानं स्वविषयशुक्तिमावृत्य स्वशक्त्यैव तत्र उत्पादितं रजतं विषयीकृत्य तद्गतमावरणशक्तिं नाशयति एवं ब्रह्मविषयकाज्ञानं स्वशक्त्यैव ब्रह्मणि उत्पादितं प्रपञ्चं विषयीकृत्य तत्तदाकारबुद्धिवृत्तिरूपा विक्षेपशक्तिः तद्गतावरणशक्तिं निवारयतीति दृष्टानुसारिणीयं कल्पना । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । नास्ति विशिष्टज्ञानमस्य । विशिष्टज्ञानाभाववति अज्ञे त्रि० ।

अज्मन् स्त्री अजति गच्छति स्वर्गं दानेनानया अजकरणे मनिन् न वीभावः । गवि, इति निरुक्तकारः ।

अञ्चति पु० न० अन्च–गतौ कर्त्तरि अति । वायौ, गन्तरि त्रि० ।

अञ्चल पु० अञ्चति प्रान्तम् अन्च–अलच् । वस्त्रप्रान्ते "क्षौमाञ्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुलीनायाः" इति "भूमौ दत्त्वा पदमिह समाधेहि चेलाञ्चलेऽस्मिन्निति च उद्भटः । प्रान्तभागे "दृगञ्चलैः पश्यति केवलं मनागिति" उद्भटः ।

अञ्चित त्रि० अन्च–क्त । पूजिते, आकुञ्चिते च । "अपिखञ्जनमञ्जनाञ्चितमिति" नैष० । "अञ्चितसव्यपाद इति" भट्टिः । "अञ्चितः शूलपाणिरिति" पुरा० । ग्रथिते च "अर्द्धाञ्चिता सत्वरमुत्थितायाः" इति रघुः ।

अञ्जन न० अज्यतेऽनेन अन्ज-करणे ल्युट् । कज्जले । "अपि खञ्जनमञ्जनमञ्जनाञ्चितमिति" नैष० । "मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वीतेति" स्मृतिः । "विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन संभाव्येति" रघुः । अञ्जनविशेषास्च सुश्रुते दर्शिता यथा
"चत्वार एते योगाः स्युरुभयोरञ्जने हिताः । कुब्जकाशोकशालाम्रप्रियङ्गुनलिनोत्पलैः ॥ पुष्पैर्हरेणुकृष्णाह्वापथ्यामलकसंयुतैः । सर्पिर्मधुयुतैश्चूर्णैर्वेणुनाड्यामवस्थितैः ॥ अञ्जयेद्द्वावपि भिषक् पित्तस्रग्विभावितौ । आम्रजम्बूद्भवं पुष्पं तद्रसेन हरेणुकाम् ॥ पिष्ट्वा क्षौद्राज्यसंयुक्तां प्रयोज्यमथ वाञ्जनम् । नलिनोत्पलकिञ्जल्कगैरिकैर्गोशकृद्रसैः ॥ गुड़िकाञ्जनमेतद्वा दिनरात्र्यन्धयोर्हितम् । रसाञ्जनरसक्षौद्रतालीशस्वर्णगैरिकम् ॥ गोशकृद्रससंयुक्तं पित्तोपहतदृष्टये । शीतं सौवीरकं वापि पिष्ट्वाथ रसभावितम् ॥ कूर्म्मपित्तेन मतिमान् भावयेद्रौहितेन वा । चूर्णाञ्जनमिदं नित्यं प्रयोज्यं पित्तशान्तये ॥ काश्मरीपुष्पमधुकदार्व्वीलोध्ररसाञ्जनैः । सक्षौद्रमञ्जनन्तद्वद्धितं नेत्रामये सदा ॥ स्रोतोजं सैन्धवं कृष्णां रेणुकाञ्चापि पेषयेत् । अजमूत्रेण ता वर्त्त्यः क्षणदान्ध्याञ्जने हिताः ॥ कालानुसारिवां कृष्णां नागरं मधुकं तथा । तालीशपत्रं क्षणदे गाङ्गेयञ्च शकृद्रसे ॥ कृतास्ता वर्त्तयः पिष्ट्वा छायाशुष्काः सुखावहाः । मनःशिलाभयाव्योषबलाकालानुसारिवाः ॥ सफेना वर्त्तयः पिष्टाश्छागक्षीरसमन्विताः । गोमूत्रपित्तमदिराशकृद्धात्रीरसे पचेत् ॥ क्षुद्राञ्जनं रसे चान्यद्यकृतस्तैफलेऽपि वा । गोमूत्राज्याणवमलपिप्पलीक्षौद्रकट्फलम् ॥ सैन्धवोपहितं शुक्राभिहितं वेणुगह्वरे । मेदोयकृद्घृतञ्छागं पिप्पल्यः सैन्धवं मधु ॥ रसमामलकञ्चापि पक्वं सम्यङ्निधापयेत् । कोशे खदिरनिर्म्माणे तद्वत्क्षुद्राञ्जनं हितम् ॥ हरेणुमगधाजास्थिमज्जैलायकृदन्वितम् । शकृद्रसेनाञ्जनं वा श्लेष्मप्रहतदृष्टये ॥ विपाच्य गोधायकृदर्द्धपाटितं सुपूरितं मागधिकाभिरग्निना । निषेवितं तत्सकृदञ्जनेन निहन्ति नक्तान्ध्यमसंशयं खलु ॥ तथा यकृच्छागभवं हुताशने विपाच्य सम्यङ्मगधासमन्वितम् । प्रयोजितं पूर्व्ववदाश्वसंशयं जयेत् क्षपान्ध्यं सकृदञ्जनस्पृशाम् ॥ प्लीहा यकृच्चाप्युपभक्षिते उभे प्रकल्प्य शूल्ये घततैलसंयुतम् । ते सार्षपस्नेहसमायुतेऽञ्जनं नक्तान्ध्यमाश्वेव हृतः प्रयोजिते । नदीजशिखीकटुकान्यथाञ्जनमनःशिला द्वे च निशे यकृद्रसे । स चन्दनेयं गुटिकाथ वाञ्जनं प्रशस्यते वै दिवसेऽध्यपश्यताम्" इति ॥ सौवीरे, रसाञ्जने च । अञ्जनवर्णोऽस्त्यस्य । अर्श० अच् । ज्येष्ठदिग्गजे पु० उत्तरदिग्गजयोषिति केशरियोषिति वानर्य्याञ्च स्त्री । "अञ्जनागर्भसम्भूतो वायुपुत्त्रो महाबल इति" तन्त्रम् । भावे ल्युट् । म्रक्षीकरणे, लेपने व्यक्तिकरणे मालिन्ये च न० "निरञ्जनं दिव्यमुपैति साम्यमिति" निरवद्यं निरञ्जनमिति" च श्रुतिः । अञ्ज-णिच्-युच् । शक्यलक्ष्यार्थातिरिक्तार्थबोधके आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्जनापरनामके शब्दशक्तिभेदे स्त्री० "अन्यार्थधीकृत् व्यापृतिरञ्जनेति" काव्यप्रकाशः । तत्र एव भावे ल्युट् तत्रैवार्थे न० ।

अञ्जनकेशी स्त्री अञ्जनमिव केशो यस्याः ५त० । केशसंस्कारके हट्टविलासिनीनामके गन्धद्रव्ये । यत्संयोगात् केशस्यातीव कृष्णता स्यात् ।

अञ्जनशलाका स्त्री अञ्जनसाधनं शलाका । अञ्जन दानार्थ शलाकायाम् "स्नानाञ्जनशलाकयेति" शुरुमतिः ।

अञ्जनागिरि पु० अञ्जनवर्णो गिरिः किंशुका०दीर्घः । नीलपर्वते तद्विवरणं नीलगिरिशब्दे ।

अञ्जनाद्रि पु० अञ्जनमिव कृष्णः अद्रिः । नीलपर्वते "अञ्जनाद्रिनिभां श्यामामिति" कालीध्यानम् ।

अञ्जनाधिका स्त्री अञ्जनादधिका कृष्णत्वात् ५त० । (आजनाइ) इति ख्याते कीटभेदे ।

अञ्जनावती स्त्री अञ्जनं विद्यतेऽस्याः अधिककृष्णवर्णत्वात् अञ्जन+मतुप् वत्वं दीर्घः । ईशानकोणस्य हस्तिन्याम् । कालाञ्जवृक्षे पु० ।

अञ्जनिका स्त्री अञ्जनवर्णोऽस्त्यस्याः ठन् कापि पूर्व्वाकारस्य ह्रस्वम् । (आजनाइ) इति प्रसिद्धे अञ्जनाख्ये कीटभेदे । अञ्जना स्वार्थे कन् । प्रतीकादिग्गजस्त्रियाम् । पुरोहि०यक् । आञ्जनिक्यम् तद्भावे न० ।

अञ्जनी स्त्री अज्यते चन्दनकुङ्कुमादिभिरसौ अन्ज-कर्म्मणि ल्युट् ङीप् । कुङ्कुमाद्यनुलिप्तायाम् स्त्रियाम् । करणे ल्युट् । कटुकावृक्षे, कालाञ्जनवृक्षे च । "अञ्जनीदारुकानमयसम्भः मैत्रावरुणः" इति याज्ञिकाः व्याख्यायां स्त्रियाञ्च ।

अञ्जलि पु० अन्ज-अलि । संयुतकरपुटे, "अथवाञ्जलिपुटमेषमिति वेणी० । "न्यायमञ्जनाञ्जलिरिति" उदयनः कुडवपरिमाणे च अञ्जलिपरिमितद्रव्ये च "प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयमिति" वेणी० । [शाकम्भिकायाम् ।

अञ्जलिका स्त्री अञ्जलिरिव कायति प्रकाशते कै—क टाप् ।

अञ्जस् न० अनक्ति गच्छति मिश्रयति वाऽनेन अन्‌ज-गतौ मिश्रणे च असुन्। वेगे, बले, औचित्ये च। "अञ्जस उपसंख्यानमिति" वार्त्तिकात् तृतीयायाः अलुक्। अञ्जसाकृतम्। "अञ्जः समुद्रमपजग्मुरापः" इति वेदः।

अञ्जस त्रि० अन्‌ज-असच्। सरले अवक्रे।

अञ्जसा अव्य० अन्‌ज-भावे अच् अञ्जं गतिं विलम्बं वा स्यति सो-बा०का। विलम्बाक्षमे, शैघ्र्ये, याथार्थ्ये च। "रसोऽञ्जसा शासता रज" इति वेदः।

अञ्जि पु० अज्यतेऽनेन अन्‌ज-करणे इन्। तिलकादौ चिह्ने "अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानिति" य० रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलकोऽस्येति वेददीपः। "तस्मै दन्ताञ्जये इति" भवदेवे वेदमन्त्रः। [(ष्णु)च्। सूर्य्ये।

अञ्जिष्ठ(ष्णु) पु० अनक्ति स्वभाभिर्विश्वम्। अन्‌ज-इष्ठ-

अञ्जी स्त्री० अञ्जि+वा ङीप्। मेषणयन्त्रे, मङ्गले च।

अञ्जीर पु० अन्‌ज-बा० ईरन् (पेयारा) इति ख्याते वृक्षे।

अट गतौ भ्वादि० सक० पर० सेट्। अटति आटीत्। "भो वटो भिक्षामटेति" सि०कौ। परि+परितो भ्रमणे पर्य्यटनम्।

अट गतौ इदित् भ्वा०आत्म०सक०सेट्। आण्टते आण्टिष्ट।

अटनि(नी) स्त्री अटति मौर्वीम् अट-अनि वा ङीप्। धनुरग्रे गुणारोपणस्थाने।

अटरु(रू)ष पु० अटति भ्रमति अट-अच् तं रोषति हिनस्ति रुष-क, अटैः अटद्भिर्वा रुष्यते न युज्यते रुष-क वा। (वासक) इति ख्याते वृक्षे।

अटवि (वी) स्त्री अटन्ति चरमे वयसि यत्र अट-अवि वा ङीप्। वने। विन्ध्याटवीति का० विन्ध्यगिरिसन्निकृष्ट प्रसिद्धवनम्। "कान्तारप्रदेशेष्वटवीषु चेति" रामा०।

अटा स्त्री अट-बा० अङ्। पर्य्यटने।

अटाट्या स्त्री अट-यङ्-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप्। परिभ्रमणे, इत्यागमने च। यङ्लुकि। अटाटाय्यत।

अट्ट अतिक्रमे वधे च भ्वादि० आत्म० सक० सेट्। अट्टते। आट्टिष्ट। दोपधोऽयं तेन अट्टिटिषते आट्टिट्टत्। क्विपि अत्। टोपधस्य तु आटिट्टिषते अटिट्टत् क्विप् अट्।

अट्ट अनादरे चुरादि० उभय० सक० सेट्। अट्टयति ते। आटिट्टत्।

अट्ट पु० अट्टयति अनाद्रियतेऽन्यद्यत्र अट्ट-आधारे घञ्। प्रासादस्योपरिगृहे, प्राकारोपरिस्थसैन्यगृहे, च यत्र स्थिता हि नरा अन्यान् हीनतया नाद्रियन्ते, यस्मिन् वसतस्त अन्योत्कर्षेऽनादरः। उच्चे भृशे च त्रि० अत्र "अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः" इति भार० "अट्टमन्नं शूलं विक्रेयं येषामिति" नीलकण्ठः शुष्के च न०। क्षौमवस्त्रे प्रासादे च पु० "सुधाधवलाट्टहासेति" काद०। "ददृशे नगरी लङ्का साट्टप्राकारतोरणेति" रामा०। गृहशब्दे प्रासादलक्षणादि वक्ष्यते।

अट्टट्ट अव्य० अट्टोऽनादरः अट्टप्रकारः अट्टस्य गुणवाचितया प्रकारे द्वित्वम् शकन्ध्वादि० पररूपम्। अत्युच्चे, "अट्टट्ट हासमशिवं शिवदूती चकार हेति" चण्डी

अट्टन न० अट्ट्यतेऽनाद्रियते रिपुरनेन अट्ट-करणे ल्युट्। चक्राकारफलकास्त्रे। भावे ल्युट्। अनादरे न०।

अट्टस्थली स्त्री अट्टप्रधाना स्थली शा०त०। प्रासादप्रधाने देशभेदे धूमा० वुञ्। आट्टस्थलकः तद्देशभवे त्रि०।

अट्टहास पु० अट्टेनातिशयेन हासः हस-घञ् ३त०। उच्चहासे।

अट्टहासक पु० अट्टहास इव कायति कै-क। कुन्दवृक्षे तस्य शुभ्रपुष्पत्वात् उच्चहासतुल्यत्वम्। [उच्चहासिनि त्रि०।

अट्टहासिन् पु० अट्टमुच्चैर्हसति हस-णिनि। शिवे।

अट्टाट्ट पु० अट्टट्टवत् न पररूपम्। अत्युच्चे सर्व्वोत्कर्षे अनादराधिक्ये।

अट्टालक पु० अट्ट इव प्रासादगृहमिव अलति पर्य्याप्तो भवति अल-अच्। प्रासादोपरिस्थे गृहे। स्वार्थे कन्। तत्रार्थे "गोपुराट्टालकवतीं हर्म्यप्राकारशोभनामिति" रा०।

अट्टालिका स्त्री अट्टाल+स्वार्थे कन्। इष्टकादिनिर्मिते राजगृहे।

अट्टालिकाकार पु० अट्टालिकां करोति रचयति कृ-अण् उप०। (राज) प्रासादकारके "कुलटायां च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्य्यतः। भवेदट्टालिकाकारः पतितो जारदोषत" इत्युक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे।

अठ गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट्। अठति। आठीत्।

अठ गतौ इदित् आ० भ्वादि० सक० सेट्। अण्ठते। आण्ठिष्ट।

अड उद्यमे भ्वादि० पर० सक० सेट्। अडति आडीत्।

अड व्याप्तौ स्वादि० पर० अक० सेट्। वेद एवास्य प्रयोगः। अड्णोति। आडीत्।

अड्ड अभियोगे, समाधाने च भ्वादि० पर० सक० सेट्। अड्डति। आड्डीत्। दोपधोऽयम् अड्डिडिषति आड्डिडत्। क्विप् अत्। डोपधस्य तु आडिड्डिषति आडिड्डत् अट्

अण शब्दे भ्वादि० पर० अक० सेट्। अणति। आणीत्।

अण जीवने दिवा० आत्म० अक० सेट्। अण्यते आणिष्ट।

अण (न) क त्रि० अणति यथेच्छम् नदति अण-अच् ततः कुत्सायाम् क। अधमे, निन्दिते च। "पापाणके कुत्सितैरिति पा०"। अणक कुलालः सि०कौ०। दन्त्यमध्यस्थायमित्यन्ये।

अणव्य त्रि० अणोः सूक्ष्मशस्यचीनादिकस्य भवनं क्षेत्रम् अणु+यत्। चीनकादिसमुत्पत्तियोग्ये (चुनाभूमि) क्षेत्रे।

अणि पु० स्त्री अणति शब्दायते अण-इन्। (आरा) इति ख्याते रथचक्राग्रस्थिते कीलके, सूच्याद्यग्रभागे च। स्त्रीत्वे वा ङीप्। अत आदेर्दीर्घतापीष्यते। तेन आणिः आणी।

अणिमन् पु० अणोर्भावः अणु+इमनिच्। सूक्ष्मत्वे सूक्ष्मपरिमाणे, ऐश्वर्य्यभेदे च यद्वशात् सूक्ष्मीभूय सर्व्वत्र गन्तुं शक्नोति। ऐश्वर्य्याणि च। "अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता" इत्युक्तानि। एतेषां स्वरूपाणि ऐश्वर्य्यपदार्थनिरूपणे वक्ष्यन्ते। "यथा केशः सहस्रधा भिन्नस्तावताणिम्नेति" वेदः।

अणिष्ठ त्रि० अतिशयेन अणु-इष्ठन्। अणुतरे अतिसूक्ष्मे। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो भागस्तत् पुरीषं, यन्मध्यस्तन्मांसं, योऽणिष्ठस्तन्मन" इति छा०उ०।

अणीमाण्डव्य पु० अणौ शूलाग्रं तच्चिह्नितः माण्डव्यः। तन्नामके मुनिभेदे। तस्य तत्प्रोतत्वकथा भार०आ०प०। "बभूव ब्राह्मणः कश्चिन्माण्डव्य इति विश्रुतः। धृतिमान् सर्व्वधर्म्मज्ञः सत्ये तपसि च स्थितः॥ स आश्रमपदद्वारि वृक्षमूले महातपाः। ऊर्द्ध्वबाहुर्महायोगी तस्थौ मौनव्रतान्वितः॥ तस्य कालेन महता तस्मिंस्तपसि वर्त्ततः। तमाश्रमपदं प्राप्ता दस्यवो लोप्त्रहारिणः॥ अनुसार्य्यमाणा बहुभी रक्षिभिर्भरतर्षभ!। ते तस्यावसथे लोप्त्रं दस्यवः कुरुसत्तम!। निधाय च भयाल्लीनास्तत्रैवानागते बले॥ तेषु लीनेष्वथो शीघ्रं ततस्तद्रक्षिणां बलम्। आजगाम ततोऽपश्यंस्तमृषिं तस्करानुगाः॥ तमपृच्छंस्ततो राजंस्तथावृत्तं तपोधनम्। कतमेन पथा याता दस्यवो द्विजसत्तम!। तेन गच्छामहे ब्रह्मन्! यथा शीघ्रतरं वयम्॥ तथा तु रक्षिणां तेषां ब्रुवतां स तपोधनः। न किञ्चिद्वचनं राजन्नब्रवीत् साध्वसाधु वा॥ ततस्ते राजपुरुषा विचिन्वानास्तमाश्रमम्। ददृशुस्तत्र लीनांस्तांश्चौरांस्तद्द्रव्यमेव च॥ ततः शङ्का समभवद्रक्षिणां तं मुनिं प्रति। संयम्यैनं ततो राज्ञे दस्यूंश्चैव न्यवेदयन्॥ तं राजा सह तैश्चौरैरन्वशाद्वध्यतामिति। स रक्षिभिस्तैरज्ञातः शूले प्रोतो महायशाः॥ ततस्ते शूल आरोप्य तं मुनिं रक्षिणस्तदा। प्रतिजग्मुर्महीपालं धनान्यादाय तान्यथ॥ शूलस्थः स तु धर्म्मात्मा कालेन महता ततः। निराहारोऽपि विप्रर्षिर्मरणं नाभ्यपद्यत। धारयामास च प्राणानृषींश्च समुपानयत्॥ शूलाग्रे तप्यमानेन तपस्तेन महात्मना। सन्तापं परमं जग्मुर्मुनयस्तपसान्विताः॥ ते रात्रौ शकुना भूत्वा सन्निपत्य तु भारत!। दर्शयन्तो यथाशक्ति तमपृच्छन् द्विजोत्तमम्॥ श्रोतुमिच्छामहे ब्रह्मन्! किं पापं कृतवानसि। येनेह समनुप्राप्तं शूले दुःखभयं महत्॥ वैशम्पायन उवाच। ततः स मुनिशार्दूलस्तानुवाच तपोधनान्। दोषतः कं गमिष्यामि न हि मेऽन्योऽपराध्यति॥ तं दृष्ट्वा रक्षिणस्तत्र तथा बहुतिथेऽहनि। न्यवेदयंस्तथा राज्ञे यथावृत्तं नराधिप!॥ श्रुत्वा च वचनं तेषां निश्चित्य सह मन्त्रिभिः। प्रसादयामास तदा शूलस्थमृषिसत्तमम्॥ राजोवाच। यन्मयापकृतं मोहादज्ञानादृषिसत्तम!। प्रसादये त्वां तत्राहं न मे त्वं क्रोद्धुमर्हसि॥ एवमुक्तस्ततो राज्ञा प्रसादमकरोन्मुनिः। कृतप्रसादं राजा तं ततः समवतारयत्॥ अवतार्य्य च शूलाग्रात्तच्छूलं निश्चकर्ष ह। अशक्नुवंश्च निष्क्रष्टुं शूलं मूले स चिच्छिदे॥ स तथान्तर्गतेनैव शूलेन व्यचरन्मुनिः। तेनातितपसा लोकान् विजिग्ये दुर्लभान् परैः। अणीमाण्डव्य इति च ततो लोकेषु गीयते" इति॥

अणीयस् त्रि० अतिशयेन अणुः अणु+ईयसुन्। अणुतरे अतिसूक्ष्मे "अणोरणीयान् महतो महीयान् इति" श्रुतिः। स्त्रियां ङीप्।

अणु त्रि० अण-उन्। क्षुद्रे, सूक्ष्मपरिमाणवति, स्तोके च। (चिना, काङ्नी, श्यामा) प्रभृति क्षुद्रधान्ये पु०। "अमणुनु दशमांशोऽणुव्यर्थैकादशांश" इति कोषा०। अणुशब्दो हि परिमाणविशेषवाची। तत्र परिमाणस्य चतुर्विधा स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वत्वरूपाः "अथातोऽणीयतिमेति" इत्युपक्रम्य "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादि" श्रुत्या चतुर्विधपरिमाणस्यैव ब्रह्मणि निषेधेन परिमाणचातुर्विध्यलाभः एतन्मूलकमेव शारीरकभाष्ये, वैशेषिकसूत्रे, न्यायकन्दल्याञ्च उक्तभेदमादायैव परिमाणचातुर्विध्यमुक्तम्। तत्रारम्भकद्रव्यभूयस्त्वाभूयस्त्वाभ्यां स्थूलसूक्ष्मत्वे ह्रस्वदीर्घत्वे तु तत्तच्छब्दे वक्ष्येते। एवञ्च सूक्ष्मपदार्थे आरम्भकाल-

त्वात् अणुत्वं यत्र चारम्भकद्रव्यान्तरं नास्ति स तादृशपरिमाणवत्त्वात् परमाणुरित्युच्यते । एवञ्च अणुशब्दस्य शुक्लादिशब्दवत् अणुत्वपरिमाणविशिष्टद्रव्यवाचकत्वम् । अणुत्वञ्च सूक्ष्मत्वम् अतिसूक्ष्मत्वञ्च । तत्र सूक्ष्मपरत्वेन सर्षपचीनकादिद्रव्याणामारम्भकद्रव्याल्पत्वात् तत्र प्रवृत्तिः । तदभिप्रायेणैव "अनणुषु दशमांशोऽण्व्ष्वेकादशांश" इति लीला० । श्रुतौ च "अणोरणीयानिति" निर्देशः । अतिसूक्ष्मपरत्वे च "नित्या स्यादणुलक्षणेति" भाषा० तस्य नित्यत्वञ्च आरम्भकावयवाभावात् "अनित्या च भवेदन्या सैवावयवयोगिनीति" भाषापरिच्छेदेऽवयवयोगेनैवानित्यत्वकथनात् परमाणोस्तदभावेनैव नित्यत्वं भङ्ग्योक्तमिति नैयायिकाः । वेदान्तिनस्तु सूक्ष्मभूतानामपि ब्रह्मण उत्पत्तिमुररीचक्रुः । यथा च एतन्मतयोः शुक्लाशुक्लत्वे तथा आरम्भवादशब्दे वक्ष्यते । सूक्ष्मार्थग्राहित्वेन अणुबुद्धिरित्यादौ, अणुजीव इत्यादौ च दुर्ज्ञेयत्वेन तत्र तस्य भाक्तत्वम् । एवञ्च अणुत्वपरिमाणरूपगुणमादाय तद्वत्यवास्य प्रवृत्तिः तेन तत्र त्रि० स्त्रियान्तु गुणवचनतया वा ङीप् । अण्वी । "अण्व्योमात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानाञ्च याः स्मृता इति मनुः ।" "अस्थूलमनणु इत्यादि" श्रुतिः अत्र नञ्तत्पुरुषसमासनिष्पन्नस्य अनणुशब्दस्य "परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति" पाणिन्युक्तेः परवल्लिङ्गत्वेन अणुशब्दस्यापि नपुंसकत्वमित्यवसीयते । अधिकं परमाणुशब्दे वक्ष्यते ।

अणुक त्रि० अणुप्रकारः अणु-स्थूला० कन् । अणुप्रकारे स्वार्थे कन् । अणुशब्दार्थे चीनकादिधान्ये पु० ।

अणुत्व न० अणोर्भावः । अणुपरिमाणे ।

अणुधर्म्म पु० अणुः सूक्ष्मो दुर्विज्ञेयो धर्म्मः । "दुर्बोधे धर्म्मे" "नहि सुबोधोऽप्यणुरेव धर्म्म इति" सुरा० ।

अणुभा स्त्री अण्वी सूक्ष्मा भा दीप्तिर्यस्याः ब० । विद्युति ।

अणुमात्र त्रि० अणुः परिमाणमस्य अणु+मात्रच् । अल्पपरिमाणे "स अणुमात्रेण न संबध्यते" इति शारीरकभा० ।

अणुरेवती स्त्री अणुः सूक्ष्मा रेवती तारेव । दन्तिवृक्षे ।

अणुवीक्षण न० अणुः सूक्ष्मो वीक्ष्यतेऽनेन करणे ल्युट् । सूक्ष्मपदार्थदर्शनसाधने यन्त्रभेदे, भावे ल्युट् । सूक्ष्मपदार्थालोचने न० ।

अणुव्रीहि पु० कर्म० । सूक्ष्मधान्ये श्यामादौ चीनकादौ च ।

अण्ड न० अमन्ति संप्रयोगं यान्ति अनेन अम-ड टवर्गादित्वेऽपि डस्य नेत्त्वम् । पुंसोऽवयवभेदे मुष्के, पक्षिडिम्बे, "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभमिति" मनुः । "ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्रामयदिति" वीर० । वीर्य्ये च । स्वार्थे कन् । तत्रैव । अस्मिन् कुक्कुट्यादीनां पुंवत् । कुक्कुटाण्डम् ।

अण्डकटाह न० अण्डं ब्रह्माण्डं कटाहमिव प्राणिजातकृतकर्मपाकसाधनत्वात् । शुभाशुभकर्मपाकसाधने ब्रह्माण्डगोलके । "तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे" इति सि० शि० गो० ।

अण्डकोटरपुष्पी स्त्री० अण्डमिव कोटरे मध्ये पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीप् । नीलवुह्नावृक्षे ।

अण्डकोष(श) पु० अण्डस्य मुष्कस्य कोष(शः) इवावरकत्वात् । अण्डाकारे चर्म्मावृते पुंचिह्नभेदे ।

अण्डज पु० अण्डात् डिम्बात् जायते जन-ड । अण्डजाते पक्षिणि, सर्पे, मत्स्ये, (कांकलास) इति ख्याते ककलासे च । अण्डजातमात्रे त्रि० । मृगनाभिकस्तूर्य्यान्तु स्त्री "अण्डजास्तु पक्षिणः सर्पा नक्रा मत्स्याः कच्छपा" इत्यादयः सर्व्व एवाण्डजातत्वात् "अण्डजाः । तेषामुत्पत्तिप्रकारः पदार्थादर्शे दर्शितो यथा "अण्डतो वर्त्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसंयुतात् कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यतीति" । अण्डजातादयोऽप्यत्र ।

अण्डालु पु० अण्डः अस्त्यस्य अण्ड+आलुच् । डिम्बविशिष्टे मत्स्ये ।

अण्डीर पु० अण्डः पुमवयवभेदः अस्यास्तीति अण्ड-ईरन् । विशिष्टसामर्थ्यवति पुरुषे, समर्थे च ।

अत बन्धने इदित् भ्वा० पर० सक० सेट् । अन्तति । आन्तीत् "समन्तति कपोत इव गतधिमिति" वेदः ।

अत बन्धने भ्वादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् ।

अत प्रापणे, सातत्ये, गतौ च भ्वादि० पर० सक० सेट् । अतति । आतीत् । क्त अतितः । इनु (पदातिः) "अग्निर्थिरभ्यतति रुहान् प्रति" इति वेदः ।

अत् अव्य० अत-क्विप् । आश्चर्य्ये । चर्य्यादि० । अद्भुतम् ।

अतक पु० अतति सततं गच्छति अत-कन् । पथिके ।

अतट पु० तट्यते आहन्यतेऽम्भसा इति तटं जलाघातस्थानं तन्नास्ति यस्य ब० । (आड़रीरि) प्रसिद्धे आलम्बनस्थानशून्ये, "मनोरथानामतटप्रपाताः" इति । पर्व्वताद्युच्चस्थाने, भूमेरधोभागे च ।

अतथोचित त्रि० न तथारूपमुचितं यस्य । यस्य यद्रूपमुचितं तद्विरोधिरूपापन्ने ।

अतद्गुण पु० "तद्रूपाननुहारस्तु हेतौ सत्यप्यतद्गुण इति"

दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे, "हन्त सान्द्रेण रागेण भृतेऽपि हृदये मम। गुणगौर! निषणोऽपि कथं ? नाम न रज्यसीति। अत्रातिरक्तहृदयसंबन्धात् उचितमपि रक्तत्वं न निष्पन्नमिति हेतुसद्भावेऽपि तद्रूपानुहरणात्तथात्वम्।

अतद्गुणसंविज्ञान पु० न तस्य गुणीभूतस्य सम्यक् ज्ञानं यत्र। शाब्दिकोक्ते बहुव्रीहिभेदे। यथा लम्बकर्णमादायेत्यादौ गुणीभूतकर्णादेरपि धर्म्मिद्वारा आनयनेऽन्वयस्तथा दृष्टसमुद्रमानयेत्यादौ गुणीभूतस्य समुद्रस्य नानयनेऽन्वयः इत्यतः लम्बकर्ण इत्यादिस्तद्गुणसंविज्ञानः दृष्टसमुद्र इत्यादिश्च अतद्गुणसंविज्ञानः बहुव्रीहिरिति भेदः। एवमुदाहरणान्तराणि ज्ञेयानि।

अतन्त्र त्रि० न तन्त्रं कारणं तदधीना विवक्षा वा यस्य। कारणानधीने विवक्षाशून्ये च। "हृस्वग्रहणमतन्त्रमिति" सिद्धान्तकौ०। [निद्रारहिते, अनलसे च।

अतन्द्र त्रि० नास्ति तन्द्रा निद्रा, तत्सदृशम् आलस्यं वा यस्य।

अतन्द्रित त्रि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् न०त०। अजातनिद्रे अनलसे च "अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्" इति कुमा०।

अतप्ततनु(नू) त्रि० न तप्ता पयोव्रतादिना तनुर्यस्य। पयोव्रतादिना देहकार्श्यकारके। दीर्घान्तपाठोऽप्यत्रैव "विश्वतोऽतप्ततनूर्न तदाम" इति ता०ब्रा०। न तप्ता तप्तमुद्रया तनुर्यस्य। तप्तमुद्रया अकृतचिह्ने त्रि० "नातप्ततनुरिति" श्रुतिस्तत्परतयैव वैष्णवैर्व्याख्याता। [निर्हेतुके, तर्कहीने च।

अतर्क त्रि० तर्क्यतेऽनेन तर्कस्तर्कहेतुः स नास्ति यस्य।

अतर्कित त्रि० न तर्कितम्। तर्कहेतुव्यापारानुसन्धानेन हठादागते, अनुमितभिन्ने च। "अतर्कितमुपस्थितमिति" पुरा०।

अतल न० अस्य भूखण्डस्य तलं पृषो० इदमोऽन्त्यम्। सप्तपातालमध्ये प्रथमखण्डे भूमेरधोभागे। तल्लोकाश्च सप्त, अतल, वितल, सुतल, तलातल, महातल, रसातल, पाताल-संज्ञका अधोऽधस्तिष्ठन्ति तेषां निवेशस्थानञ्च "स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानीति" सि०शि० गो०उक्तम्। विशेषस्तत्तच्छब्दे वक्ष्यते। तलशून्ये त्रि० नास्ति तलः प्रतिष्ठा यस्य। अप्रतिष्ठे त्रि०। [गभीरे।

अतलस्पर्श त्रि० न तलस्याधोभागस्य स्पर्शो यत्र ब०। अति-

अतलस्पृश् त्रि० न तले स्पृश्यते कर्म्मणि क्विन्। अगाधे।

अतस् अव्य० इदम्+तसिल्। एतच्छब्दार्थे "अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति" सूत्रे अतःशब्दो हेत्वर्थ इति भाष्यम्। "अथातो धर्म्मजिज्ञासेति" जै०। "अतश्चराचरं विश्वमिति" कुमा०।

अतस पु० अत-गतौ असच्। वाते। सातत्यार्थकात् अतः असच्, आत्मनि। गौरादित्वात् ङीषि अतसी। (तिसि, मसिना) इति ख्याते वृक्षे स्त्री। "तस्यातसीसूनसमानभास" इति माघः। "अतसीपुष्पवर्णाभेति" दुर्गाध्याने अतसी शण इति स्वाम्युक्तेः शणवृक्षे च। तत्सूत्रजाते क्षौमवस्त्रे न०।

अति अव्य० अत-इ। पूजायाम्, उत्कर्षे, अतिक्रमणे, च। स्वभावोह्यतिरिच्यते "तेषु हार्दी तथाप्यतीति" चण्डी०। तत्पुरुषपूर्व्वपदस्थः अतिक्रान्तार्थे "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति" वा०। अतिराजी अतिश्वी। उत्कर्षार्थे कुगतिप्रादयश्चेति समासे अतिधनमतिबलमिति। "विक्रमातिक्रमाबुद्धिभृशार्थातिशयेष्वतीति" गणरत्नोक्तेश्च विक्रमादिषु तत्र, विक्रमे अतिरथः, (रथाधिकविक्रमवान्) अतिक्रमे, अतिमति (बुद्ध्यतिक्रमः) अबुद्धौ अतिगह्वनम् (बुद्धेरविषयः) भृशे अतितप्तम् (भृशतप्तम्) अतिशये अतिवेगः (अतिशयितो वेगः) एवमन्यान्युदाहार्य्याणि। अस्य क्रियायोगे उपसर्गता अतिक्रमे पूजायाञ्च कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीयादि तत्रातिक्रमे राजानमति, पूजायाम् अतिस्तुतमित्यादौ उपसर्गत्वबाधान्न षत्वम्।

अतिकथ त्रि० अतिक्रान्तः कथाम्। कथनायोग्ये, अश्रद्धेये, नष्टे च। [भाषणे च।

अतिकथा स्त्री अत्युत्कटा कथा। अत्युत्कटवर्णने, व्यर्थ-

अतिकन्दक पु० अतिरिक्तः कन्दः यस्य कप्। हस्तिकन्दनामके वृक्षे। [अत्यन्ताकर्षके च।

अतिकर्षण त्रि० अत्यन्तं कर्षति कृष-ल्यु। अत्यन्ततापदायके,

अतिकश त्रि० अतिक्रान्तः कशाम् तत्प्रहारमनादृत्य स्वेच्छानुसारेण प्रवृत्तत्वात् अत्या० त०। कशाप्रहारमुल्लङ्घ्य यथेच्छव्याप्ते दुर्दान्ते अश्वे।

अतिकाय त्रि० अत्युत्कटः कायोऽस्य। विकटदेहे, रावणपुत्रे राक्षसभेदे पु० तत्कथा लङ्काकाण्डे "चकोप स महातेजा ब्रह्मदत्तवरो विभुः अतिकायो महावीर्य" इत्युपक्रमस्य "अयं पश्च महातेजा रामाय रावणानुजः। दशग्रीवो महातेजाः राजा वैश्रवणानुजः। तस्य पुत्रो महावीरो रावणप्रतिमो रणे इति" तस्य सामर्थ्यं विभीषणेन निवेदिते लक्ष्मणेन सह तस्य युद्धमासीत् तेन च तस्य शिरश्छिन्नमिति "तदातिकायस्य शिरो जहारेति" रामा०लङ्का०।

अतिकुच्व त्रि० अति+कुच-व-क्विप्। अतिकोमले।

अतिकृच्छ्र न० अतिक्रान्तं कृच्छ्रं प्राजापत्यं तदधिकदुःख-

प्राध्यत्वात् "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति" स० । द्वादशरात्रसाध्ये प्रायश्चित्तरूपे व्रतभेदे "एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्व्ववत् । त्र्यहञ्चोपवसेदन्त्य मतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः इति" मनुः । "त्र्यहाणि त्रीणि ग्रासैकानि पूर्व्ववत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजापत्यवदिति" रघुनन्दनः । प्रजापत्ये हि "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं, त्र्यहमद्यादयाचितमिति" मनुनैव प्रातःकालादौ भक्षणमुक्तं पूर्व्ववदित्यनेन तद्धर्म्मातिदेशः । अस्य पुंलिङ्गत्वमपि "अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सोमरः कृच्छ्रातिकृच्छ्रक" इति विश्वामित्रवचने पुंस्त्वनिर्द्देशात् । "अवगुर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने इति" मनुः । अतिशयितं कृच्छ्रं प्रा० स० । अतिकष्टे । तद्वति त्रि० ।

अतिकृत त्रि० मर्य्यादातिक्रमेण कृतम् । मर्य्यादातिक्रमेण कृते पदार्थे "सर्व्वत्रातिकृतं लोके व्यसनायोपकल्पते" इति पुरा० ।

अतिकृति स्त्री अति+कृ–क्तिन् । मर्य्यातिक्रमेण करणे । अत्या०स० । वृत्तरत्नाकरोक्ते "सप्तातिकृतिरुत्कृतिरिति" पञ्चविंशत्यक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

अतिकेशर पु० अतिरिक्तानि केशराण्यस्य ब० । कुब्जकवृक्षे ।

अतिक्रम पु० अति–क्रम–घञ् नवृद्धिः । उल्लङ्घने । अतिक्रान्तः क्रममिति अत्या०स० । लङ्घितक्रमे त्रि० । दुर्+अति+क्रम–कर्म्मणि खल् । दुःखेनातिक्रमणीये त्रि० । "कालो हि दुरतिक्रम" इति "स्वभावो दुरतिक्रम" इति च पुरा० । भावे ल्युट् । अतिक्रमणम् अत्रैव न० । भावे क्तिन् । अतिक्रान्तिरत्रार्थे स्त्री ।

अतिक्रुद्ध पु० प्रा०स० । "अष्टाविंशत्यक्षरोय एकत्रिंशदथापि वा । अतिक्रुद्धः स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु इति" तन्त्रोक्तमन्त्रभेदे । अतिकोपान्विते त्रि० ।

अतिक्रूर पु० प्रा०स० । "क्रूरा वक्रा अतिक्रूरा" इति ज्योतिषपरिभाषिते" वक्रगत्यापन्ने भौमशनिरूपक्रूरग्रहे । अत्यन्तक्रूरे त्रि० । "त्रिंशदक्षरको मन्त्रस्त्रयस्त्रिंशदथापि वा । अतिक्रूरः स विज्ञेयो निन्दितः सर्व्वकर्म्मसु" इति तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे पु० ।

अतिगण्ड पु० अत्या०स० "अतिगण्डः सुकर्म्मा चेति" ज्योतिषपरिभाषिते विष्कुम्भावधि षष्ठे योगे । "गण्डातिगण्डयोर्नाडीपञ्चकं परिवर्ज्जयेदिति" ज्यो० अतिवृद्धोगण्डोगलः । वृद्धगण्डे पु० । प्रा० ब० । अतिवृद्धगण्डवति त्रि० ।

अतिगन्ध पु० अतिशयितो गन्धो यस्य ब० । चम्पकवृक्षे । अतिशयितगन्धवति त्रि० । [याम् राजनिघ० ।

अतिगन्धालु पु० अतिगन्ध+मत्वर्थे आलुच् । पुत्रदात्रलता

अतिगर्वित त्रि० अत्यन्तं गर्वितः । अत्यन्तगर्व्वयुक्ते अत्यभिमानिनि गर्वश्च आत्मनि असतो गुणादेरुत्कर्षाभिमानः तस्यात्यन्तत्वमन्यस्मिन् अपकर्षज्ञानपूर्व्वकत्वम् ।

अतिगव त्रि० अतिक्रान्तो गां बुद्ध्या षच्समा० । अत्यन्तमूर्खे, अतिक्रान्तः गां वाचम् । वाक्पथातीते अवर्णनीये च त्रि० ।

अतिगह्वर त्रि० अतिक्रान्तो गह्वरं दुर्बोधत्वेन प्रवेशायोग्यत्वात् अत्या० स० । दुर्बोधे अतिगहने ।

अतिगुण पु० अतिशयितो गुणः । अतिशयविनयदाक्षिण्यादौ । अतिक्रान्तो गुणम् । गुणहीने त्रि० । अतिशयितो गुणोऽस्य प्रा०ब० । उत्कृष्टगुणवति त्रि० ।

अतिगुरु पु० अतिशयितो गुरुः पूज्यतमत्वात् प्रा० स० । "त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति पिता माताचार्य्यश्चेति" विष्णूक्ते पित्रादौ । अत्यन्तगुरुत्ववति पारदादौ द्रव्ये त्रि० । स्त्रियां वा ङीप् । अतिगुर्वी । [पर्णाम् ।

अतिगुहा स्त्री अतिक्रान्तो गुहां मध्यावकाशेन । पृश्नि-

अतिग्रह त्रि० अतिशयितः ग्रहो ज्ञानं, स्वस्वकार्य्यस्य ग्रहणं वा येषाम् । स्वस्वविषयग्राहकेषु नेत्रादिषु ज्ञानेन्द्रियेषु, आदानादिस्वस्वकार्य्यकारकेषु वागादिषु कर्म्मेन्द्रियेषु च । अतिक्रान्तो ग्रहम् । अत्यन्तदुर्बोधे त्रि० । अतिशयितो ग्रहो ज्ञानम् । सर्व्वथा समग्रग्ज्ञाने पु० । अतिग्रहणादयोऽप्युक्तार्थेषु । [सन्निभे सुखावस्थाभेदे ।

अतिघ्नी स्त्री अतिशयेन हन्ति दुःखं हन–टक् । दुःखा-

अतिचरा स्त्री अतिक्रम्य स्वस्थानं सरोऽन्तरं चरति गच्छति चर–अच् । पद्मिन्याम्, तत्तुल्याकारवत्त्वात् स्थलपद्मिन्यां, पद्मचारिण्यां लतायाञ्च । अतिक्रमणकारिणि त्रि० ।

अतिचारः पु० अतिक्रम्य स्वस्वभोगकालमुल्लङ्घ्य चारः राश्यन्तरगमनम् । ज्योतिषोक्ते भौमादिपञ्चकस्य स्वस्वाक्रान्तराशिषु भोगकालमुल्लङ्घ्य राश्यन्तरगमने । अतिचारश्च ग्रहगतिशब्दे वक्ष्यमाणेन "रविमासं निशानाथः सपाददिवसद्वय"मित्यादिनोक्तभोगकालभेदोल्लङ्घनेन ग्रहाणां अतिशीघ्रगतया अल्पकालेनैव आक्रान्तराशिमुपभुज्य राश्यन्तरगमनम् । तच्च विस्तरेण ग्रहगतिशब्दे वक्ष्यते । "यदातिचारं सुरराजमन्त्रीति" "अतिचारं गते जीवे" इति "गोऽजालिकुम्भेतरगोऽतिचारग" इति च ज्योतिषम् । गुरोरतिचारे कालाशुद्धिश्च अकालशब्दे दर्शिता । अतिक्रम्य गमने च ।

अतिचारिन् त्रि० अति+चर–णिनि । पूर्व्वोक्तातिचारवति ग्रहे । "अतिचारी यदा जीव" इति ज्योतिषम् । अतिक्रम्य अतिशयेन वा गन्तमाले त्रि० ।

अतिच्छत्र पु० अतिक्रान्तश्छत्रम् तुल्याकारेण अत्या०स० । (छातिया) इति प्रसिद्धे स्थलतृणविशेषे, (तालमाखना) इति प्रसिद्धे जलतृणभेदे च । स्वार्थे कन् । अतिच्छत्रकोऽप्यत्रार्थे, छत्राकारपत्रपुष्पवति (सूल्फा) इति प्रसिद्धे शाकभेदे तु स्त्री । चोरस्वामिमते छत्रा इत्येव नाम । छत्रातिक्रमकारिणि त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी०। छत्रातिक्रमे अव्य० ।

अतिच्छन्दस् न० अतिक्रान्तः छन्दः इत्तानुसारिवर्णविन्यासभेदम् अत्या०स०। उक्थादिच्छन्दोऽतिक्रमेण विन्यस्तेऽक्षरविन्यासभेदे "प्राजापत्या अच्छन्दस" इति "अच्छन्दसः शंसतीति" च वेदः । छन्दो वेदोऽभिप्रायो वा । तदतिक्रान्तरि वेदोक्तकर्म्महीने, अतिक्रान्ताभिप्राये च त्रि० ।

अतिजगती स्त्री अतिक्रान्ता जगतीं द्वादशाक्षरपादामेकाक्षराधिक्यात् अत्या०स०। त्रयोदशाक्षरपादके छन्दोभेदे । जगतीं भुवनमतिक्रान्तवति त्रि०। पुंसि क्लीवे च ह्रस्वान्तः ।

अतिजव त्रि० अतिशयितो जवोयस्य ब० । अतिवेगवति द्रुतगामिनि च । प्रा०स० । अतिशयितवेगे पु० । "सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया प्रचलितातिजवेन" इत्युद्भटः ।

अतिजागर पु० अतिशयितो जागरो निद्राराहित्यं यस्य ब०। नीलवके पक्षिणि तस्य सर्व्वदा जागरूकत्वात्तत्त्वम् । निद्राराहित्यवति त्रि०। [अतिदीर्घगमने ।

अतिडीन न०अतिक्रान्तं डीनं गतिभेदं अत्या०स०। पक्षिणाम्

अतित(मा)राम् अव्य० अति+तर(म)प् आमु । अत्यन्ते "वेगवानतितरामायाति चेन्मारुत" इत्युद्भटः ।

अतितार त्रि०अतिशयितस्तारः। शक्रादेरतिशयशुद्धौ "अतितारहारेति" कादम्ब० । अत्युच्चशब्दे पु० तद्वति त्रि० ।

अतितीक्ष्ण त्रि० अतिशयेन तीक्ष्णः कटुरसो यस्य ब० । मरीचादौ (सजना) इति प्रसिद्धे शोभाञ्जने पु० । अतितिग्मे पु० ।तद्वति त्रि० ।

अतिथि पु० अतति गच्छति न तिष्ठति अत–इथिन् । अध्वयोगेन आगन्तुके गृहागते, "एकरात्रं हि निवसन् अतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः । अनित्यास्य स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते" । नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथेति विष्णु स० । तस्य च वैश्वदेवबलेः प्रागेव पूज्यता परन्तु आहारदानमात्रं यथोक्तं मनुना "वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यादिति" किन्तु तस्याप्यतिथित्वमेव यथोक्तं "प्रियो वा यदि द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव वा । संप्राप्तो वैश्वदेवान्ते विप्रः सोऽतिथिरिष्यते" इति स्मृत्या । अतिथिप्रतीक्षणञ्च गृहस्वामी-ष्टमभागपर्य्यन्तम् । "आचम्य च ततः कुर्य्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम् मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुद्वीक्ष्योह्यतिथिर्भवेत्" इति मार्क० । विषये च तस्य इन्द्रियेषु संसर्गमात्रकाले एव चेतसि स्थितिर्नोत्तरकालमिति गतिरनुमीयते । "प्रथमं पथि लोचनातिथिमिति" नैष० ।

अतिथिपूजा स्त्री ६त० । गृहस्थकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते नृयज्ञरूपेऽतिथिपूजने अतिथिसत्कारादयोऽप्यत्र ।

अतिदान न० अतिशयितं दानम् प्रा० स० । अत्युत्कटदाने "अतिदाने बलिर्बद्ध" इति नीति० ।

अतिदिष्ट त्रि० अति+दिश–क्त । अतिदेशविषये यथा "प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति" वाक्येन प्रकृतीभूतदर्शयागादेरङ्गकार्य्याणि प्रयाजादीनि विकृतौ पश्वादियागेऽतिदिश्यन्ते । अतिदेशोनाम इतरधर्म्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय आदेशः इति मीमांसायां स्थितम् ।

अतिदीप्य पु० अतिशयेन दीप्यते अति+दीप-कर्त्तरि यत् । रक्तचित्रके (लालचिता) इति ख्याते वृक्षे ।

अतिदेव पु० अतिक्रान्तोदेवान् अत्या०स०। सर्व्वदेवश्रेष्ठे रुद्रे "द्रावणाञ्चातिदेव इति" वेदः ।

अतिदेशः पु० अतिक्रम्य स्वविषयमुल्लङ्घ्य अन्यत्र विषये देश उपदेशः अतिदिश्यते वा करणे कर्म्मणि वा घञ् । "अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्म्मसंहतेः । अन्यत्र कार्य्यतः–प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते । प्राकृतात् कर्म्मणो यस्मात्तत्–समानेषु कर्म्मसु । धर्म्मप्रवेशो येन स्यादतिदेशः स उच्यते" इत्यधिकरणमालाधृताभियुक्तवाक्योक्ते अन्यत्र-प्राप्तेऽन्यधर्म्मे तत्प्रापके शास्त्रभेदे च । यथा "प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येत्यादिः" स चातिदेशः पञ्चविधः शास्त्रातिदेशः, कार्य्यातिदेशः, निमित्तातिदेशः, व्यपदेशातिदेशः, रूपातिदेशश्च । एतस्य उदाहरणादिकमाकरे ज्ञेयम् । अतिदेशश्च प्रायेण इववदादिसादृश्यवाचकशब्देन यथा प्रकृतिवत् विकृतिरित्यादि अयञ्च वैदिककर्म्मणीव व्याकरणादिशास्त्रे, लौकिके व्यवहारे च विद्यते यथा "इवन्दिव, इत्यत्र व्याकरणे रूपातिदेशः" "कर्ण्या कर्णवन्मुखन्निव" इत्यादौ, पुंवदित्यादौ च कार्य्यातिदेशः, स्थानिवदित्यादौ निमित्तातिदेशः, व्यपदेशिवद्भावइत्यादौ संज्ञाति-

देश इत्येवं प्रकारा अतिदेशाः सन्ति ॥ लोके च गोसदृशो गवय इत्यादौ रूपातिदेश इत्यादि। अतएवोपमानरूपप्रमाणे ऽस्यातिदेशवाक्यस्य करणत्वं सहकारिभागोवेत्यादि तन्त्रकारैरङ्गीकृतम् अतिदेशेन निर्वृत्तम् ठक्। आतिदेशिकं त्रि०। "आतिदेशिकविधिरनित्य" इति परिभाषा।

अतिधन्वन् पु० अत्युत्कृष्टं धनुर्यस्य प्रा०ब० धनुषोऽनङ्। उत्कृष्टधनुर्युक्ते योधे। धन्वा मरुः अत्या०स०। मरुस्थलातिक्रमकारिणि त्रि०।

अतिधृति स्त्री अतिक्रान्ता धृतिम् अष्टादशाक्षरपादिकां वृत्तिमेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स०। ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे। धृतिर्धैर्य्यं सन्तोषो वा। तदतिक्रमकारिणि त्रि०।

अतिनु(नौ) त्रि०अतिक्रान्तोनावम् अत्या०स०क्लीवे ह्रस्वः। नौकातिक्रमकारिणि। पुंसि स्त्रियां च अतिनौः।

अतिनिद्र अव्य० निद्रा सम्प्रति न युज्यते अव्ययी०। निद्राया अयोग्यकाले। अतिक्रान्तो निद्राम् अत्या०स०। अतिक्रान्तनिद्रे निद्रारहिते त्रि०। अतिशयिता निद्राऽस्य। दीर्घनिद्रे त्रि०। प्रा०स०। दीर्घनिद्रायां स्त्री।

अतिपत्ति स्त्री अति+पत–क्तिन्। अतिपतने, अतिक्रमे। "कालातिपत्तौ द्विगुणामिति" स्मृतिः। पद–क्तिन् पत्तिर्निष्पत्तिः अत्या०स०। अनिष्पत्तौ स्त्री। "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ताविति" पा०। क्रियातिपत्तिः क्रियाया अनिष्पत्तिरिति वृत्तिः। पत्तिं सेनामतिक्रान्ते त्रि०।

अतिपत्र पु० अतिरिक्तं वृहत् पत्रमस्य। हस्तिकन्दवृक्षे।

अतिप(थ)थिन् पु० अतिशयितः सुन्दरः पन्थाः प्रा०स०अतेः पूजार्थत्वात् न समा०। सत्पथे। अतीतपथे तु समा०।

अतिपद त्रि०अतिक्रान्तः पदं चरणम्। वर्णवृत्तानुसारिपादातिक्रान्ते "अतिपदा गायत्री अतिपदा जगतीति"।

अतिपन्न त्रि० अति+पद–क्त। अतिक्रान्ते। "तथातिपन्नशिशुसंस्काराश्चेति" मुहूर्त्तचि०।

अतिपरोक्ष त्रि०अतिक्रान्तम् परोक्षम्। प्रत्यक्षे, तद्विषये च।

अतिपात पु० अतिक्रम्य पातः गतिः अति+पत–घञ्। अतिक्रमे "न चेत् कार्य्यातिपातः" इति शकु०।

अतिपातक न० अतिक्रान्तोऽत्यन्तदुष्टत्वेनान्यत् पातकं अत्या०स०। पुंसां मातृस्नुषादुहितृगमनजन्ये, स्त्रीणाञ्च पुत्त्रपितृश्वशुरगमनजन्ये पातकविशेषे। "मातृगमनं, दुहितृगमनं, स्नुषागमनञ्चेत्यतिपातकानीति" "अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुर्हुताशनमिति" "एतैव्यक्तप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्य्यायेण कल्पं पच्यन्ते" इति च विष्णु स०। "सद्योऽग्निप्रवेशनतिपातकिन" इति हारीतः। "अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्य्यक्त्वमुत्तीर्णानां मानुष्ये लक्षणानि कुष्ठ्यतिपातकीति" विष्णु स०। पातकमतिक्रान्तवति पुण्यशीले त्रि०।

अतिप्रगे अव्य० अतिप्रगीयतेऽस्मिन् काले अति+प्र+गै–के। अत्यन्तप्रातःकाले। "नातिप्रगे नातिसायं न निशीथे न चोषसीति" स्मृतिः।

अतिप्रमाण त्रि० अतिक्रान्तः प्रमाणम् अत्या० स०। प्रमाणातिक्रान्ते यस्य यत्प्रमाणमुचितं ततोऽधिकप्रमाणवति। प्रा० स०। अत्यन्तप्रमाणे वृहत्प्रमाणे न०।

अतिप्रवृद्ध त्रि० अत्यन्तं प्रमाणातिरेकेण प्रवृद्धम्। प्रमाणातिरेकेण वृद्धिमति। अतिप्रवृद्धिश्च नद्यादेर्जलस्य तीराद्यतिक्रमेण, क्षत्त्रियादेः स्वकर्त्तव्यतामूढतया मर्य्यादाद्यतिक्रमेण वीर्य्याधिक्येन वा वृद्धिः "तस्यातिप्रवृद्धस्य ब्राह्मणान् प्रति अनादर" इति। "अतिप्रवृद्धं प्रहिताश्वदृष्टिभिरिति" रघुः।

अतिप्रश्न पु० अतिक्रम्य मर्य्यादां प्रश्नः। मर्य्यादातिक्रमेण प्रश्ने सदुत्तरे जातेऽपि पुनर्जिज्ञासायाम्। यथा वृहदारण्यके याज्ञवल्क्यं प्रति वाचाक्न्यतिप्रश्नः तत्र ब्रह्ममीमांसायाम् तेन कृतायामपि वृथातिप्रश्नकरणात् तस्य मुण्डपतनं स्मर्य्यवरात् जातमिति वृहदारण्यकेऽनुसन्धेयम्।

अतिप्रसक्ति स्त्री अति+प्र+सन्ज–क्तिन्। अत्यन्तासक्तौ, प्रसङ्गमतिक्रम्यान्यत्र सम्बन्धे अतिप्रसङ्गे च। लक्ष्ये लक्षणसम्बन्धः प्रसङ्गः, अलक्ष्ये तत्सम्बन्धोऽतिप्रसङ्गः। "अतिप्रसक्त्यनापादकेति" जगदीशः।

अतिप्रसङ्ग पु० अति+प्र+सन्ज घञ्। अतिप्रसक्तिपदार्थे। प्रसङ्गमतिक्रान्तवति त्रि०। [सुभूषिते च।

अतिप्रसिद्ध त्रि० अति+प्र+सिध–क्त। अतिविख्याते

अतिप्रौढा स्त्री प्रकर्षेण उह्यतेऽत्र प्रौढः विवाहकालः प्रा०ब० अतिशयिता वा प्रौढा वृद्धियुक्ता। विवाहयोग्यकालायाम् अतिशयवृद्धियुक्तायाञ्च स्त्रियाम् स्त्रीणान्तु दशवर्षातीतकाल एव अतिप्रौढकालः। "अतिप्रौढा च या नारीति" स्मृतिः अतिप्रवृद्धे त्रि०।

अतिबल त्रि० अतिशयितं बलं यस्याः प्र०ब०। अत्यन्तबलाधायिकायां पीतवर्णायां (वेडियाला) इति ख्यातायां लतायां, विश्वामित्रेण रामाय दत्ते अस्त्रविद्याभेदे च स्त्री। यथा "गृहाण द्वे इमे विद्ये बलामतिबलां तथा। न ते श्रमो जरा वाभ्यां भविता नाङ्गवैकृतम्॥ न च सुप्तं प्रमत्तं

वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः । न च ते सदृशो राम ! वीर्य्ये-णान्यो भविष्यति । सदेवनरनागेषु लोकेष्विह पुमां-स्त्विषु । न सौभाग्ये, न दाक्षिण्ये, न बुद्धिश्रुतिपौरुषे ॥ नोत्तरे प्रतिपत्तव्ये त्वत्तुल्यो वा भविष्यति । एतद्विद्याद्वयं प्राप्य यशश्चाव्ययमाप्स्यसि ॥ बलामतिबलां चैव ज्ञान-विज्ञानमातरौ । क्षुत्पिपासे च ते राम ! नात्यर्थं पीड़यि-ष्यतः ॥ जयश्च दुर्गकान्तारप्रदेशेष्वटवीषु च । सारतां त्रिषु लोकेषु गमिष्यसि च राघव ! ॥ पितामहसुते ह्येते विद्ये चायुर्बलावहे । पात्रं त्वमसि काकुत्स्थ ! विद्ययोग्र-हणेऽनयोः ॥ स्वभावजैर्गुणैर्दिव्यैः कर्म्मजैर्बहुलैर्द्द तः । भूयस्तव गुणोत्कर्षमेते विद्ये करिष्यतः ॥ ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । प्रतिजग्राह ते विद्ये विश्वामित्रात् तपोधनादिति” । अतिशयितं बलम् प्रा० स०। अत्यन्ते बले, सामर्थ्ये, सैन्ये च न० । अतिरिक्तं बल-मस्य । अत्यन्तबलयुक्ते त्रि० “जयत्यतिबलो रामो लक्ष्म-णश्च महाबल” इति रामा०। अतिरथे च भारते अति-रथविषयएव, “एष ह्यतिबलोमत” इति भीष्मेण भूरिशः प्रयुक्तत्वात् बलकार्य्यत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अतिबाला स्त्री अतिक्रान्ता बालं बाल्यावस्थाम् । द्विवर्षवय-स्कायाम् “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवार्षिकीति” स्मृत्युक्तायाम् गवि “अतिवृद्धामतिकृशामतिबालां च रोगि-णाम् हत्वा चरेदिति” स्मृतिः । अत्यन्तबाले त्रि० ।

अतिब्रह्मचर्य्य पु० अतिक्रान्तो ब्रह्मचर्य्यम् अत्या०स० । स्त्रीसङ्गमकारिणि ब्रह्मचर्य्यत्यागिनि ।

अतिभारः पु० अत्यन्तोभारः गुरुत्वम् स्वकार्य्यकरणे क्षमता-विशेषो वा । अत्यन्तगौरवे अत्यन्तभारे, “न चातिभारः समर्थानामिति”। अतिशये “सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभा-रात् चक्रन्द विग्ना कुररीव भूय” इति रघुः । वेगे च ।

अतिभारग पु० अतिभारेण वेगेन गच्छति गम—ड ३त० । खरे अश्वतरे गर्द्दभाद्वडवाजाते अश्वभेदे ।

अतिभी स्त्री अतिबिभेत्यस्याः दर्शनात् अति+भी—क्विप् । वज्र-ज्वालायाम् । तद्दर्शने हि लोकानामतिभीतिर्लौकसिद्धा ।

अतिभूमि स्त्री अतिशयिता भूमिर्म्मर्य्यादा प्रा०स० । अति-मर्य्यादायाम्, आधिक्ये च । “प्राप्य मन्मथमदादतिभूमिं दुःसहस्तनभराः सुरतस्येति” माघः । अतिक्रमेऽव्ययी० । मर्य्यादातिक्रमेऽव्य० । भूमिं मर्य्यादां वाऽतिक्रान्ते त्रि०।

अतिभोजन न० अत्यन्तं मर्य्यादामतिक्रम्य भोजनम् । यस्य यावत् भोजनमुचितं तदतिक्रमेण भोजने ।

अतिमङ्गल्य पु० अतिमङ्गलाय हितम् अतिमङ्गल+यत् ॥ विल्वदृक्षे । प्रा०ब० । अतिमङ्गलहिते त्रि० ।

अतिमर्य्याद अव्य०। अतिक्रमे अव्ययी० । मर्य्यादातिक्रमे । अतिक्रान्तो मर्य्यादाम् अत्या० स० । “ मर्य्यादामति-क्रान्तवति । यस्य वस्तुनः यावती सीमा तदतिक्रान्ते निर्मर्य्यादे त्रि० ।

अतिमात्र त्रि० अतिक्रान्तो मात्रामल्पं अत्या०स० । अति-शयिते, मात्रातिक्रमकर्त्तरि च । अतिशयिता मात्रा प्रमाणमस्य । भृशार्थे त्रि० । “मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शि-तामिति” कुमा० । अतिक्रान्तोमात्रां प्रमाणम् अत्या० स० । बृहत्प्रमाणे त्रि० । [र्दर्शितोभार्थे ।

अतिमात्रशस् अव्य० अतिमात्र+शस् । अतिप्रमाणकारक-

अतिमान पु० अत्यन्तः मानः अभिमानः । अनुचिताभिमाने “अतिमाने च कौरव” इति चाणक्यः । अतिक्रान्तोमानं प्रमाणम् अत्या०स० । प्रमाणाधिके त्रि० ।

अतिमानुष त्रि० अतिक्रान्तो मानुषचरित्रम् अत्या०स० । मनुष्यायोग्ये दिव्ये कर्म्मादौ । “कर्म्म तस्यातिमानुष-मिति” पुरा० । तथाभूते रूपादौ च ।

अतिमित्र न० अत्यन्तं परमं मित्रम् । अत्यन्तशान्ये “जन्मसम्पद् विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधकोबधः मित्रं परममित्रञ्चेति” ज्योतिषोक्ते न्टणां जन्मताराणधि नवमाष्टादशसप्तविंशा-त्मके परममित्रतारके च ।

अतिमुक्त त्रि० अतिशयेन मुक्तः विदेहकैवल्यं गतः अति+मुच-कर्त्तरि क्त । निर्व्वाणमुक्तिमति । अतिक्रान्तो मुक्तां शौभ्रात् अत्या० स० । माधवीलतायां, तिनिश-वृक्षे च पु० ।

अतिमुक्तक त्रि० अतिमुक्त+स्वार्थे कन् । निर्वाणमुक्तिमति अतिशयितमुक्ते च । मुचा भावे क्त अतिशयेन मुक्तं बन्ध-हीनता यस्य कप् । तिन्दुकवृक्षे, तालवृक्षे च पु० ।

अतिमुक्ति स्त्री अत्यन्ता मुक्तिः । विदेहकैवल्ये तत्त्वज्ञाना-नन्तरम् “तस्य तावदेव चिरं यावत् विमोक्ष्ये इति” श्रुति-दर्शिते शरीरत्यागे, अतिमोक्षादयोऽप्यत्रार्थे पु० ।

अतिमृत्यु पु० अतिक्रान्तो मृत्युम् अत्या०स० । मोक्षे “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यःपन्था विद्यते” इति श्रुतिः । स्वादृष्टादिभिः शरीरसंबन्धोहि जन्म, तद्वियोगश्च मरणम् तदभिमानिनोजीवस्य । सति च ज्ञाने तन्मूलाज्ञाने निवृत्ते तद्धेतुकशरीरसंबन्धादिकं तन्मुदाहे पटदाहवत् स्वयं निवर्त्तते अत एव ज्ञानवतो देहादिसंबन्धं श्रुतिर्निराह “अशरीरं

भाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति"। तथा च देहसंबन्धाभावे कथं मरणसम्भवः। "न जायते म्रियते वा कथञ्चिदिति" गीतावाक्येन तस्य मरणनिषेधात्। "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवलीयन्ते" इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानिनः प्राणोत्क्रमणरूपमरणनिषेधेन ज्ञानिनो न मृत्युरिति वेदान्तिसिद्धान्तः। अन्यमते तु एतद्देहात् प्राणोत्क्रान्तावपि न पुनर्देहसम्बन्धोत्तरं पुनर्मरणमिति तद्राहित्यमेव मोक्ष इति भेदः। अतएवोक्तं श्रुत्या "मृत्युमुखात् प्रमुच्यते" इति तेन पुनर्मृत्युकारणीभूतादृष्टक्षय एव ज्ञानेन जन्यते "ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणीति" शास्त्रेण प्रारब्धकर्म्मेतरकर्म्मक्षयस्यैव ज्ञानेन साध्यतायाः सर्वसम्मतत्वात् विदुषत्र एतद्देहारम्भकादृष्टवत् एतद्देहविगमादृष्टस्यापि प्रारब्धफलकतया न तस्य नाश इति। अधिकमाकरे द्रष्टव्यम्।

अतिमैथुन न० अत्यन्तं शास्त्रोक्तमतिक्रम्य मैथुनं स्त्रीसङ्गमः। शास्त्रातिक्रमेण स्त्रीसङ्गमे। "अतिमैथुनादमैथुनाद्वेति"

अतिमोदा स्त्री अतिशयितो मोदो गन्धः यस्याः ब०। नवमल्लिकायाम्। अत्यन्तामोदवति त्रि०।

अतिरक्त त्रि० अत्यन्तः रक्तः रक्तवर्णः अनुरागयुक्तो वा। अतिलोहितवर्णे, अत्यन्तानुरक्ते च। अत्यन्तरक्तवर्णे पु०।

अतिरथ पु० अतिक्रान्तो रथं रथिनम् अत्या०स०। "अमितान् योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः" इत्युक्तलक्षणे योधविशेषे। "ये रथाः पृथिवीपाल! तथैवातिरथाश्च ये" इत्युपक्रम्य "कृतवर्म्मा त्वतिरथ" इति "मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिरथो मत" इत्यादिना बहवोऽतिरथा भा० उद्यो० रथातिरथसंख्याने दर्शिताः। रथातिक्रमकारके त्रि०। [स्थालायां मूर्व्वालतायाम्।

अतिरसा स्त्री अतिशयितो रसो यस्याः ब०। (रास्ना) इति

अतिराज त्रि० अतिक्रान्तो राजानम् टच् समा०। अतिक्रान्तनृपे। स्त्रियां ङीप्। [निषेधात् न टच्। पूज्यनृपतौ।

अतिराजन् पु० अतिशयितः पूजितो राजा "न पूजनादिति

अतिरात्र पु० अतिशयिता रात्रिः मतः अच्प्रत्यये अच्। एकरात्रसाध्ये यागभेदे। स च गवामयने प्रथमसंस्थः यथोक्तं ताण्ड्यब्राह्मणे। "प्रजापतिर्वा इदमग्र आसीत् सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स एतमतिरात्रमपश्यत्तमाहरत्तेनाहोरात्रे प्राजनयदिति" गवामयनसत्रमुपक्रम्य, "अथास्य सत्रस्य पूर्व्वोक्तान्यहानि क्रमेण विधास्यन् अतिरात्रसंस्थम् प्रथमं विधातुमाहेति" भाष्ये अवतरणिकां दत्त्वा व्याख्यातं यथा "स एवं कामयमानः प्रजापतिः स्रष्टुपायत्वेन एतं गवामयनस्याद्यमतिरात्रमपश्यदिति"। तच्च स्तुतिपूर्व्वकं विधित्सुराह। "यदेषोऽतिरात्रो स एवाहोरात्रे एव प्रजनयन्तीति" "एष प्रजापतिना दृष्टोऽतिरात्रः गवामयनस्य प्रथममहर्भवतीति यत् तेन सत्रमनुतिष्ठन्तो यजमाना अहोरात्रे एव प्रजनयन्ति उत्पादयन्ति स्वाधीने कुर्व्वन्तीति" भाष्यम्। इत्युपक्रम्य चतुर्थाध्यायप्रथमखण्डपर्य्यन्ते तत्र विहितानि स्तोत्रशस्त्रादीन्युक्तानि। "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति" श्रुत्यन्तरम्। षोडशी पात्रभेदः।

अतिरि न० अतिक्रान्तं रायं क्लीवत्वात् ह्रस्वः। धनातिक्रान्ते कुलादौ। तृतीयाद्यचि तु अतिरिणा अतिरिणे इत्येवमेकैकमेव रूपं, न पुंवद्भावः तस्य इगन्ताङ्गत्वाभावात्। पुंसि, स्त्रियाञ्च अतिराः अतिरायावित्यादि।

अतिरिक्त त्रि० अति+रिच्–क्त। अतिशयिते, श्रेष्ठे, भिन्ने, शून्ये च। भावे क्त। अतिशये, आधिक्ये च न०। तत्र भेदे "अतिरिक्तमथापि यद्भवेदिति" भाषा० "न वृत्तमस्ति व्यतिरिक्तेति" कुमा०। यस्य यावत्प्रमाणं युक्तं ततोऽधिकत्वे "हीनाङ्गीमतिरिक्ताङ्गीमिति" स्मृतिः।

अतिरुच् पु० रोचते इति रुक् स्त्रीणामूरुदेशः अतिक्रान्तो रुचम् अत्या०स०। जानुदेशे। अतिक्रान्तकान्तिके त्रि०। प्रा०स०। अतिशयितकान्तौ स्त्री।

अतिरूक्ष त्रि० अतिशयितः रूक्षः प्रा०स०। अत्यन्तरूक्षे स्नेहशून्ये च। तथाभूते कङ्गुकोद्रवादिधान्ये पु०। अतिक्रान्तो रूक्षम्। अतिशयस्निग्धे त्रि०।

अतिरूप पु० अतिक्रान्तो रूपम्। रूपवर्ज्जिते परमेश्वरे। "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति" श्रुत्या तस्य रूपहीनताप्रतिपादनात्तथात्वम्। शुक्लादिरूपहीने वाय्वादौ त्रि०। अतिशयितं रूपम् प्रा०स०। सुन्दररूपे न०। "अतिरूपवती कन्या"।

अतिरेक पु० अति+रिच्–घञ्। अतिशये, भेदे, प्राधान्ये, आधिक्ये च। "संपूर्णमेतयोर्वयमतिरेके परेऽहनीति" तिथित०। [प्रा०ब०। अत्यन्तरोगयुक्ते त्रि०।

अतिरोग पु० अतिशयितो रोगः प्रा०स०। क्षयरोगे

अतिरोधान न० न तिरोधानम्। प्रकाशे, व्यवधानाभावे च।

अतिरोमश पु० अतिशयितं रोम अतिरोमन्+अस्त्यर्थे श। वनजाते छागे, वृहद्वानरे च। अत्यन्तरोमाढ्ये त्रि०।

अतिरोहित त्रि० न तिरोहितः। प्रकाशिते स्फुटेऽर्थे "अतिरोहितार्थमव्यदिति" प्रमिता०। अव्यवहिते च।

अतिलोमश पु० अतिरोमवत् । वनजाते छागे दृहद्वानरे च । अतिलोमयुक्ते त्रि० । नीलवृक्षायां स्त्री ।

अतिवक्तृ त्रि०अति+वच–तृच् ।वावदूके,वाचोयुक्तिदक्षे च ।

अतिवक्र पु० श०स०"अतिवक्रा नगाष्टके" इति ज्योतिषोक्ते सूर्य्यस्य सप्तमाष्टमस्थितिवशात् पूर्व्वगतिविपरीतपश्चाद्गतिशालिनि भौमादिग्रहपञ्चके । अत्यन्तकुटिले त्रि० ।

अतिवयस् त्रि० अतिक्रान्तो वयः कालकृतावस्थां, वयसं पक्षिणं वा । प्राप्तवार्द्धके, अतिक्रान्तपक्षिणि च ।

अतिवर्णाश्रमिन् पु० अतिक्रान्तो वर्णानाश्रमिणश्च अत्या० स० । ब्राह्मणादिवर्णभिन्ने ब्रह्मचर्य्याद्याश्रमिभिन्ने च "यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केवलम् आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्रमी भवे"दित्याद्युक्तलक्षणे एकात्मज्ञानिनि

अतिवर्त्तन न०अति+वृत-ल्युट् ।अतिरेके। अतिक्रम्य दण्डं वर्त्तन्ते कर्त्तरि ल्यु । यानसारथ्यादेः, दण्डाभावप्रयोजके छिन्ननस्यादिदशके मनुना "यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च दशातिवर्त्तनान्याहुरित्युपक्रम्य, छिन्ननस्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च । छेदने चैव यन्त्राणां यन्त्ररश्म्योस्तथैव च । आक्रोशे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीदिति" दण्डाभावकारणानि दश दर्शितानि ज्ञेयानि । अत्या०स०। अतीतजीवनोपाये त्रि० ।

अतिवर्त्तिन् त्रि० अतीत्य वर्त्तते अति+वृत–णिनि । अति-[शयिनि, अग्रगे च ।

अतिवर्त्तुल पु० अतिशयितः वर्त्तुलः । (वाटुलाकलाइ) इति ख्याते वर्त्तुलाकारके कलाये । अत्यन्तवर्त्तुले त्रि० ।

अतिवाद पु० अति+वाद–घञ् । अत्युक्तौ, "अतिवादरता ये च" इति पुराणम् । "अतिवादं शंसत्यतिवादेन" इति वेदः । कठोरवाक्ये, अप्रियवाक्ये च ।

अतिवादिन् त्रि० सर्व्वानतीत्य वदतीति अति+वद–णिनि । सर्व्वानतिक्रम्य वदनशीले, सर्व्वमतखण्डनेन स्वमतव्यवस्थापके च ।"विजानन् विद्वान् भवते नातिवादीति"श्रुतिः ।

अतिवाह पु०अतीत्य देहमन्यदेहे वाहः प्रापणम् ष०त०। ऐहिकभोगसाधनादृष्टक्षये सूक्ष्मभूतमात्रासहितसूक्ष्मशरीरावच्छिन्नजीवस्य देहान्तरादिसंयोगाय नयने, अतियापने च । अतिवाहे नियुक्तः ठक् । आतिवाहिकः तन्नियुक्ते त्रि० ।

अतिवाहक पु०अतीत्यैतं देहं वाहयति देहान्तरं प्रापयति अति+वह–ण्वुल् । ईश्वरनियोजिते अर्च्चिराद्यभिमानिदेवभेदे । तथाहि "अर्च्चिषोऽहः, अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्, आपूर्य्यमाणपक्षात् यान् षण्मासान् उदङ्ङेति तान् मासान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसम् चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनं ब्रह्म गमयतीति" श्रुतौ वाक्यशेषे अमानवपुरुषस्य ब्रह्मलोकप्रापकत्वश्रुतेः तत्पूर्व्वाणामपि अर्च्चिरादीनां चेतनत्वमिति "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादिति" सूत्रे निर्णीतम् । "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणमिति" गीताव्याख्यायाञ्च अर्च्चिरादयस्तदभिमानिन्यो देवता"इति श्रीधरस्वामिभिरप्युक्तम् शुभाशुभकर्मविवेकेन्द्रियादिकसूक्ष्मशरीरस्य स्थानान्तरनयनं चेतनकर्त्तृकं विनाऽनुपपन्नमित्यतस्तदानीं तस्य स्थानान्तरगमनसिद्धये कल्पितचेतनानामेव प्रेरकत्वमिति । अन्यच्च, "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधन"मित्युक्तस्य भोगसाधनस्य निश्चेष्टस्य सूक्ष्मशरीरस्य तदवच्छिन्नजीवस्य च स्थानान्तरनयनमाश्रयभूतेन विना न सम्भवतीति तदाश्रयभूतं भूतपञ्चकं च कल्प्यते यथोक्तं मनुना "अण्व्योमात्राविनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृताः । ताभिः सार्द्धम्"इत्युक्तम् शारीरकसूत्रे च "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्त इति" भूतमात्रोपश्लिष्टस्यैव संसरणमुक्तं सांख्ये च "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गमिति, संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गमिति" चोक्तम् । अतिवाहप्रकारस्तु उत्क्रमणशब्दे विशेषेण वक्ष्यते । अति+वह–णिच् ण्वुल् अतिवाहकारके, अतियापके च त्रि० ।

अतिवाहिक त्रि० अतिवाहः अस्त्यस्य ठन् । अतिवाहयोग्ये अतिवाहशब्दोक्ते सूक्ष्मशरीरे । [क्षिपिते च ।

अतिवाहित त्रि० अति+वह–णिच्–क्त । यापिते, अति-

अतिवाह्य त्रि० अति+वह–णिच् कर्म्मणि-यत् । अतिवाहयोग्ये कालादौ । [अतिवाहयितव्ये त्रि० ।

अतिविकट पु० अतिशयेन विकटः । दुष्टहस्तिनि ।

अतिविषा स्त्री अतिक्रान्ता विषम् अत्या०स० । (आतइच्) इति ख्यातायाम् लतायाम् ।

"त्रिविधाऽतिविषा ज्ञेया शुक्ला कृष्णा तथाऽरुणा । रसवीर्य्यविपाकेषु निर्विशेषं गुणाधिकेति" वैद्यकम् । विषातिक्रमकारके त्रि० । [क्रान्ते "तद्युद्धमतिवृत्तमिति" माघ० ।

अतिवृत्त त्रि० अतिक्रम्य वर्त्तते वृत–क्त । अतिशयिते, अति-

अतिवृत्ति स्त्री अति+वृत–क्तिन् । अतिक्रमे । वृत्तिर्जीविका तामतिक्रान्ते त्रि० ।

अतिवृद्ध त्रि० अत्यन्तं वृद्धः । अत्यन्तवृद्धियुक्ते, अतिजरति च । तृणादिचर्वणासमर्थायां गवि स्त्री । "अतिवृद्धामतिकृशामिति" स्मृतिः "अतिवृद्धाम् तृणच्छेदनासमर्थामिति" रघु० । "चतुःशतं समारभ्य यावद्वर्षसहस्रकम् । अतिवृद्धः स मन्त्रस्तु सर्वशास्त्रेषु वर्ज्जित इति तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे पु० ।

अतिवृष्टि स्त्री अति+वृष–क्तिन् । अत्यन्तवृष्टौ शस्योपघातकोपद्रवरूपे "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभाः मूषिकाः खगाः इत्याद्युक्ते" ईतिभेदे "निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्ट्य" इति नैष० ।

अतिवेध पु० अत्यन्तो वेधः सम्पर्कः । "अरुणोदयवेधः स्यात् सार्द्धन्तु घटिकाद्वयम् । अतिवेधो द्विघटिका प्रभासन्दर्शनाद्रवेः" इत्युक्ते एकादश्याः दशमीसम्पर्कभेदे, "यातुधानं व्रतं योगे, महावेधे तु राक्षसम् । अम्भासुरस्यातिवेधः" इति ब्रह्मवै० अम्भासुरस्य फलदायकं न तु कर्त्तुः फलदम् तेन निन्दाश्रवणात् सा एकादशी नैवोपास्येति ।

अतिवेगित त्रि० अतिवेगो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाताधिकवेगे "भौमाद्योऽल्पमूर्त्तित्वाच्छीघ्रमन्दोच्चसंज्ञकैः देवतैरपकृष्यन्ते सुदूरमतिवेगिताः" इति सूर्य्य० ।

अतिवेल त्रि० अतिक्रान्तो वेलां मर्य्यादाम् कूलं वा अत्या०स० । अतिशयिते, निर्मर्य्यादे, समुद्रादिकूलातिक्रमकारके च । अतिक्रमे अव्ययी० । वेलातिक्रमे अव्य० ।

अतिवोढृ त्रि० अति+वह–तृच् । अतिवहनकर्त्तरि प्रापके "अग्निर्वै पथोऽतिवोढा स एतानतिवहतीति" श्रुतिः । स्त्रियां ङीप् ।

अतिव्यथन न० अति+व्यथ–णिच्–ल्युट् घटा० ह्रस्वः । अत्यन्तपीडने, "सपत्नाभिघ्नपात्रादतिव्यथने" इति पा० ।

अतिव्यथा स्त्री अत्यन्ता व्यथा । अत्यन्तपीडायाम् ।

अतिव्यय त्रि० अतिशयितो व्ययः । अपरिमितव्यये यस्य यावान् व्यय उचितस्ततोऽधिकव्यये व्ययनियमश्च, "पादेन तस्य पारक्यं कुर्य्यात् सञ्चयमात्मवान् । अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकं तथा पादार्द्धेन सर्वस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् एवमाचरतः पुंसामर्थः साफल्यमृच्छतीति" मार्क०पुरा० । "अतिव्ययात् स्वल्पकालात् क्षिप्येदर्थपरिक्षयादिति" नीति० ।

अतिव्याप्ति स्त्री अतिशयेन लक्ष्यमलक्ष्यञ्चाभिविधिव्य व्याप्तिः व्यापनम् । अतिशयव्यापने (लक्ष्यस्येवालक्ष्यस्यापि व्यापने)। तथा च यत्र यस्य स्थितिरुचिता ततोऽन्यत्रापि तस्य सम्बन्धे प्रसक्ते अतिव्याप्तिः । यथा पृथिव्याः गन्धो लक्षणं तत्रैव तस्य स्थितिरुचिता तस्य वाय्वादौ सत्त्वप्रसङ्गे अतिव्याप्तिः । यथा वा धूमे वह्नेर्व्यापकता न तु जले, तत्र प्रसक्तौ अतिव्याप्तिः । एवञ्च पृथिव्या रूपवत्त्वं लक्षणम् जलादावतिव्याप्तम् । "परिगणनं कर्त्तव्यमव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषवारणायेति" सिद्धा०कौ० ।

अतिशक्करी पु० अतिक्रान्ता शक्करीमेकाक्षराधिक्यात् । पञ्चदशाक्षरपादके वृत्तभेदे "शक्करी सातिपूर्वा स्यादिति, वृत्त० ।

अतिशक्ति स्त्री अतिशयिता शक्तिः कर्म्मसाधनं सामर्थ्यम् देहजं बलम् वा प्रा०स० । अतिशयिते सामर्थ्ये, अधिकवीर्य्ये च "स वीर्य्यमतिशक्तिभागि"त्यमरः । अतिक्रान्तः शक्तिम् अत्या०स० । सामर्थ्यातिक्रमकारके त्रि० । अतिशयिता शक्तिर्यस्य ब० । अतिशयबलवति त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । शक्त्यतिक्रमे अव्य० ।

अतिशय पु० अति+शीङ्–अच् । आधिक्ये, अतिरेके च । अतिक्रान्तः शयं हस्तम् अत्या०स० । हस्तातिक्रमकारके त्रि० । अतिशय+अर्श्आद्यर्थे अच् । अतिशयवति । "अतिशयरयशालिनेति" काद० । द्वारे व्यापारे च "चिरध्वस्तं फलायालं न कर्म्मातिशयं विना"त्युदयनः ।

अतिशयन न० अति+शी–भावे ल्युट् । अतिरेके अतिशयार्थे । अतिक्रान्तं शयनम् अत्या०स० ।

अतिशयित त्रि० अति+शीङ्–क्त । अधिके, अतिक्रान्ते च ।

अतिशयिन् त्रि० अति+शी–इनि । अतिशयान्विते स्त्रियां ङीप् । "इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनि"रिति"काव्यप्र० ।

अतिशयोक्ति स्त्री अतिशयेन उक्तिर्निर्देशः यत्र । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे (सा०१०परि०) "सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्य्ययौ । पौर्वापर्य्यात्ययः कार्य्यहेत्वोः सा पञ्चधा मते"त्युक्तलक्षणे अर्थालङ्कारभेदे यथा "विश्लेषदुःखादिव बद्धमौन"मित्यत्र चेतनगतं मौनित्वमन्यत्, अचेतनगतञ्चान्यदिति द्वयोर्भेदेऽपि अभेदः । "अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पद" इत्यत्र लावण्यादेरभेदेऽपि अन्यशब्देन भेदः इति" "अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु ? कान्तिप्रद" इत्यादौ श्लोके "वेदाभ्यासजडः कथं नु ? विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवे"दित्यादिना विधातुः स्रष्टृत्वसम्बन्धेऽपि तदसम्बन्धः । "यदि स्यान्मण्डले सक्तमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् तदोपमीयते तस्या वदनं चारुलोचनमिति" यदि शब्दबला-

दाहृतसम्भावनायैव सम्बन्धात् तद्विपर्य्ययः। "सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डल"मित्यत्र कार्य्यकारणयोः पौर्व्वापर्य्याभावः।*

अतिशायन न० अति-शीङ् ल्युट् "अतिशायने तम" इत्यादिसूत्रनिर्द्देशात् नि० दीर्घः। आधिक्ये, प्रकर्षे च। "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने इति" कारिका।

अतिशीत न० अतिशयितं शीतम् प्रा०स०। अत्यन्तशीतलस्पर्शे। तद्विशिष्टे त्रि०।

अतिशेष पु० अतिशिष्यते कर्म्मणि घञ्। स्वल्पावशिष्टे, "स हि स्वादित्वातिशेषान् जायाया आजहारेति"। [श्रेष्ठे च।

अतिशोभन त्रि० अति+शुभ-ल्यु। अत्यन्तशोभान्विते,

अतिश्व त्रि० अतिक्रान्तः श्वानं बलेन षच् समा०। वराहादौ। सेवायां स्त्री, सेवायाः कुक्कुरवत् पराधीनवृत्तित्वात् तथात्वम्। अतएव मनुना "न श्ववृत्त्या कदाचनेति" सेवायाः कुक्कुरवृत्तित्वेन निषेधः कृतः।

अतिश्वन् पु० अतिशयितः सुन्दरः श्वा अतेः पूजार्थत्वात् न समा०। उत्तमकुक्कुरे तद्दूरदेशादौ पश्चा० फक्। आतिश्वायनः तद्दूरदेशादौ त्रि०।

अतिष्ठा त्रि० अतीत्य सर्व्वान् तिष्ठति स्था-क्विप्-षत्वम्। सर्व्वातीते। "अतिष्ठा वा एषा छन्दसां यदतिच्छन्दा अतिष्ठा अश्वमेधो यज्ञानामिति" श०ब्रा०।

अतिसञ्चय पु० अतीत्य आवश्यकत्वं सञ्चयः। मधुमक्षिकादीनामिव स्वपरवञ्चनेनातिमात्रसञ्चये।

अतिसन्ध त्रि० अतिक्रान्तः सन्धां सन्धानं मर्य्यादां वा अत्या० स०। सन्धानवर्ज्जिते, अतिक्रान्तमर्य्यादे च।

अतिसन्धेय त्रि० अतिकष्टेन सन्धेयः अनुसन्धेयः संयोज्यो वा। कष्टानुसन्धेये, कष्टेन संयोजनीये च।

अतिसन्ध्या स्त्री अत्यासन्ना सन्ध्या यस्याः ब०स०। पूर्व्वदिवसीयरात्रिशेषदण्डादिपरदिनसूर्य्योदयपर्य्यन्तः, सूर्य्यास्तात् पूर्व्वोत्तरदण्डात्मकश्च कालः सन्ध्या। तस्याः आसन्ने काले। "नातिसन्ध्यासमीपत" इति श्रुतिः।

अतिसर त्रि० अतीत्य स्वगतिमुल्लङ्घ्य सरति अति+सृ-अच्। अतिचारिणि, अग्रसरे च यथा "असावतिसरांश्चकारेति

अतिसर्ग पु० अति+सृज-घञ्। दाने। "यद्वैरातिसर्गांस्तु मया तस्य दुरात्मनः" इति रघुः। सर्गं सृष्टिमतिक्रान्तरि, नित्ये, मुक्ते च त्रि०। अतिसृज्यते यथेष्टं कर्म्म क्रियतेऽनेन। कामचारानुज्ञायाम् यथेच्छं क्रियतामित्याद्यभिलापरूपायाम् "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ... अतिसर्गेति" पा०। अतिसर्गः कामचारानुज्ञेति वृत्तिः।

अतिसर्जन न० अति+सृज-ल्युट्। दाने, वधे, विप्रलम्भे, अतिशयदाने च। "ज्वलनातिसर्जनाद्दिति" कुमा०।

अतिसर्व्व त्रि० अतिक्रान्तः सर्वान् अत्या०स० गौणत्वान्न सर्वनामता। सर्वातिगे सर्वातीते। "अतिसर्वाय सर्वायेति" मुग्ध०।

अतिसान्तपन न० अतिक्रान्तं सान्तपनमधिकदिनसाध्यत्वात् अत्या० स०। "गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकान्येकाहं द्वितीयमुपवसेत्तत् सान्तपनम्, त्र्यहाभ्यस्तैश्चातिसान्तपनमिति" विष्णूक्ते व्रतभेदे।

अतिसाम्या स्त्री अत्यन्तं साम्यं मधुनाऽस्याः। मधुयष्टिलतायाम्। प्रा०स०। अत्यन्तसादृश्ये न०।

अतिसायम् अव्य० अत्यासन्नं सायम् यस्य ब०स०। सायंकालसमीपे काले "नातिप्रगे नातिसायमिति" श्रुतिः।

अति(ती)सार पु० अतिसारयति मलम् द्रवीकृत्य अति+सृ-णिच्-अच् वा अतेः दीर्घः। रोगभेदे उदरामये। तस्य निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा "गुर्व्वतिस्निग्धरूक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः। विरुद्धाध्यशनाजीर्णैर्विषमैश्चापि भोजनैः। स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्च मिथ्यायुक्तैर्विषैर्भयैः। शोकाद्दुष्टाम्बुमद्यातिपानैः सात्म्यर्त्तुपर्य्ययैः। जलाभिरमणैर्वेगविघातैः कृमिदोषतः। नृणां भवत्यतीसारो लक्षणं तस्य वक्ष्यते। (तस्य संप्राप्तिः) "संशम्यापां धातुरग्निं प्रवृद्धः शकृन्मिश्रो वायुनाधः प्रणुन्नः। सरत्यतोऽतीसारं तमाहुर्व्याधिं घोरं षड्विधं तं वदन्ति। एकैकशः, ३ सर्वशश्चापि ४ दोषैः शोकेनान्यः ५ षष्ठ आमेन ६ चोक्तः॥ (तस्य पूर्व्वरूपम्) हृन्नाभिपायूदरकुक्षितोद गात्रावसादानिलसन्निरोधाः। विट्सङ्ग आध्मानमथाऽविपाको भविष्यतस्तस्य पुरःसराणि। (वायुजः) शूलाविष्टः सक्तमूत्रोऽन्त्रकूजी स्रस्तापानः सन्नकट्यूरुजङ्घः। वर्च्चो मुञ्चत्यल्पमल्पं सफेनं रूक्षं श्यावं सानिलं मारुतेन। (पित्तजः) दुर्गन्ध्युष्णं वेगवन्मांसतोयप्रख्यं भिन्नं स्विन्नदेहोऽतितीक्ष्णम्। पित्तात् पीतं नीलमालोहितं वा तृष्णामूर्च्छादाहपाकज्वरार्त्तः। (कफजः) तन्द्रानिद्रागौरवोत्क्लेशसादी वेगाशङ्की सृष्टविट्कोऽपि भूयः। शुक्लं सान्द्रं श्लेष्मणा श्लेष्मयुक्तं भक्तद्वेषी निःस्वनं हृष्टरोमा॥ (त्रिदोषजः) तन्द्रायुक्तो मोहसादास्यशोषी वर्च्चः कुर्य्यान्नैकवर्णं तृषार्त्तः। सर्व्वोद्भूतः सर्व्वलिङ्गोपपन्नः कृच्छ्रसाध्यं बालवृद्धेष्वसाध्यः॥ (शोकजः) तैस्तैर्भावैः शोचतोऽल्पाशनस्य बाष्पो वेगः पक्तिमाविश्य-

जन्तोः। कोष्ठं गत्वा क्षोभयन् यस्य रक्तं तच्चाध-स्तात्काकनन्तीप्रकाशम् ॥ वक्त्रौमिश्रं निः पुरीषं सगन्धं निर्गन्धं वा सार्य्यते तेन कोष्ठात्। शोकोत्पन्नो दुश्चि-कित्स्योऽतिमात्रं रोगो वैद्यैः कष्ट एष प्रदिष्टः ॥ (आमजः) आमाजीर्णैः प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः सम्प्रदुष्टाः सभक्तम्। नानावर्णं नैकशः सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति ॥

अति(ती)सारकिन् त्रि० अतिसारो रोगोऽस्यास्ति अति-सार+इनि-कक्-च। अतिसाररोगवति। [अतिसाररोगे।

अतिसारिन् पु० अत्यन्तं सारयति मलम् अति+सृ-णिनि।

अतिसृज्य त्रि० अति+सृज-क्यप्। त्याज्ये, सर्जनीये च।

अतिसृष्ट त्रि० अति+सृज-क्त। दत्ते, प्रेरिते च।

अतिसौरभ पु० अतिशयितं सौरभमस्य ब०। अत्यन्तामोद-वति आम्रे। सौरभान्विते वस्तुमात्रे त्रि०। प्रा०स०। अत्यन्तसुरभिगन्धे न०। [माचरेदिति” स्मृतिः।

अतिसौहित्य न० प्रा०स०। अत्यन्ततृप्तौ “नातिसौहित्य-

अतिस्तुति स्त्री अति+स्तु-क्तिन् अतेः पूजार्थत्वादुपसर्गत्व बाधात् षत्वम्। अविद्यमानगुणानुकीर्त्तने।

अतिस्पर्श त्रि० अतिक्रान्तः स्पर्शं वर्णोच्चारणप्रयत्नभेदं दानं वा। जिह्वाग्रादेः सम्पूर्णस्पर्शाभावेन ईषत्स्पर्शमात्रेण उच्चार्य्ये यरलात्मके वर्णे स्वरवर्णे च “अचोऽस्पृष्टा य ण-स्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथेति” शिक्षायां तेषामुच्चारणेऽस्पर्श-त्वस्पर्शयोरुक्तस्तथात्वम्। दानहीने कृपणे अधमे च। “अतिस्पर्शौ वर्वरता च रेफे” इति। प्रा०स०। अत्यन्तस्पर्शे।

अतिस्फिर त्रि० प्रा०स०। अत्यन्तस्फूर्त्तिशालिनि, अतिदृढे च।

अतिहसित न० अति+हस-क्त। उच्चहासे। घञ्। अति-हासोऽप्यत्र पु०। [अति+हस्त+णि-अतिहस्तयति।

अतिहस्ति नामधातुः हस्तौ निरस्यति हस्तिनाऽतिक्रामति वा

अतीक्ष्ण त्रि० न०त०। तीक्ष्णत्वविरोधिमृदुत्ववति। विष-युक्तनीरूपतीक्ष्णशब्दार्थभिन्ने न०।

अतीत त्रि० अति+इण-क्त। अतिक्रान्ते, भूतकाले च। तद्वृत्तौ आरब्धपरिसमाप्ते पदार्थमात्रे त्रि०। अतीतस्य वर्त्त-मानध्वंसप्रतियोगी। भवति च अपचदित्यादौ पाकादे-र्वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वम्। स च कालो द्विविधः अद्यतनः अनद्यतनश्च अद्यतनस्तु अतीतायाः रात्रेः पश्चार्द्धेन, आगामिन्याः पूर्व्वार्द्धेन च सहितः कालः। तत्र वर्त्तध्वंसप्रतियोगी अद्यतनातीतः तदरिक्तः अनद्यतनः। तत्रानद्यतने भूते लङ् (अपचत्) “अनद्यतने लङिति” सूत्रात् तस्यैव वक्तुरपारोक्ष्यविवक्षायां लिट् (पपाच) “परोक्षानद्यतने लिड़िति” सूत्रात्। भूतसामान्ये लुङ्। अपाक्षीत्। स्मशब्दादियोगे लटोऽपि भूतत्वमर्थः। कालस्तु क्रियान्वयी सर्वत्र, “क्रियाभेदाय कालस्त्विति” हर्य्युक्तेः। अतीतत्वादिकन्तु सर्वत्र प्रयोगकालमादायैव व्यवह्रियते इत्यादिकमाकरे दृश्यम्। अतीतकाले, “शीतेऽतीते वसन-मशनमिति” “कालातीता वृथा सन्ध्येति” “संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय चेति” तत्कालवृत्तौ “अलमतीतवार्त्तयेत्यादि”।

अतीन्द्र पु० अतिक्रान्त इन्द्रम् गुणैः अत्या०। इन्द्रगुणातिगे विष्णौ इन्द्रातिगमात्रे त्रि० “अतीन्द्रमतिरुद्रं च भवत-श्चरितं परमिति” पुरा०।

अतीन्द्रिय त्रि० अतिक्रान्तमिन्द्रियं तदविषयत्वात् अत्या० स०। इन्द्रियायोग्ये अप्रत्यक्षे, “नेत्रश्रोत्रनासिकारसना-त्वक्चेतांसीन्द्रियाणि तैर्ज्ञातुमशक्ये विषये। “ज्ञानं यन्नि-र्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते” भाषा० “यत्तत् सूक्ष्ममतीन्द्रियमिति” गीता। ईश्वरे च तस्य तथात्वम् वाह्ये-न्द्रियायोग्यत्वेनैव अन्यथा “मनसैवानुद्रष्टव्य” इति श्रुतौ ज्ञानविषयत्वमुक्तं विरुध्येत। “यन्मनसा न मनुते” इत्यादिकं तु अशुद्धमनसोऽविषयत्वपरम्। अत एव “विशुद्धचेतसा गम्यमिति” वाक्यान्तरम्। किञ्च वेदा-न्तिमते ज्ञानं द्विविधं वृत्तिरूपं तदवच्छिन्नमनोवृत्ति-प्रतिविम्बितचैतन्यरूपञ्च तत्र वाह्येन्द्रियाणां रूपादिष्वेव ग्राहकत्वमीश्वरस्य रूपादेरभावेन वाह्येन्द्रिययोग्यत्वाभावेऽपि मनोवृत्तिविषयत्वमस्त्येव अतिसूक्ष्मत्वाच्च नाशुद्धमनोविषय-त्वमित्येव भेदः। किन्तु मनोवृत्तिविषयत्वेऽपि तदवच्छिन्न-चैतन्याविषयत्वात्तस्य मानसाविषयत्वम् अतएवोक्तमभियुक्तैः “फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम्। ब्रह्मण्यज्ञान-नाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति”। अन्यथा विषयगताज्ञान-निवृत्तिं प्रति स्वविषयकमनोवृत्तेः कारणतया तदभावे कथंकारं? तद्गताज्ञाननिवृत्तिः स्यात् एतत्पक्षेऽप्यतीन्द्रियत्वं तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वेन द्रष्टव्यम्।

अतीव अव्य० अत्येव-इवः अवधारणे प्रा०स०। अव-धृतातिशयेऽत्यन्तातिशये च। अतीव विव्यधे” इति भार०। “अतीव सुकुमाराङ्गीति”। “उच्चैःशिर-स्त्वामतीवेति” कु०।

अतुल पु० नास्ति तुला शुभ्रपुष्पतायामस्याः। तिलकवृक्षे तुलारहिते त्रि०। “रामस्त्वतुलविक्रम” इति रामा०।

अतुल्य त्रि० न तुल्यः । असदृशे असमाने "अतुल्यमहसा-साईं रामेण मम विग्रह" इति भट्टिः ।

अतुष त्रि० नास्ति तुषोऽस्य । अवघातादिना निस्तुषीकृते धान्यादौ "अतुषानिव यवान् कृत्वेति" ।

अतुहिनरश्मि पु० न तुहिनः अहिम उष्णो रश्मिरस्य । उष्णरश्मौ सूर्य्ये । न०त० । उष्णरश्मौ पु० ।

अतूतुजि पु० न+तुज-कि द्वित्वदीर्घे । अदातरि । "अतू-तुजिं चित् तूतुजिरशिश्नदिति" ऋ०तूतुजिर्दातेति भा० ।

अतूर्त्त त्रि० न तूर्यते तुरी हिंसायाम् क्त ईदित्त्वादिट् न । अहिंसिते । "अतूर्त्तीः राजा अव इच्छसान इति ऋ० । अतूर्त्तः अहिंसित इति भा० ।

अतृणाद त्रि० न तृणमत्ति अद-अण्-उप० न०त० । तृणाभक्षके दुग्धमात्रपोष्ये गवादिवत्से । "अथ वत्सं जातमाहुरतृणादमिति" वेदः । [मनर्हे पर्वते ।

अतृदिल पु० न तृद्यते बध्यते तृद-किलच् न०त० । हन्तु-

अतृप्ति स्त्री तृप्तिः सन्तोषः अभावार्थे-न०त० । तृप्त्यभावे ब० । तृप्तिरहिते, असन्तोषिणि, लोलुपे च त्रि० ।

अतेजस् न० न तेजः विरोधे न०त० । तेजोविरोधिनि तमसि छायायाम् । नास्ति तेजोऽस्य वा न कप् । तेजोरहिते त्रि० कपि । अतितेजस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अत्क पु० अतति सततं विक्रतिम् अत-कन कित्त्वम् । शरीरावयवे "स्तरीर्नात्कं व्युतं वसानेति" श्रुतिः । अतति सततं गच्छति । पान्थे त्रि० ।

अत्तवे अव्य० अद-तुमर्थे तवेङ् । अत्तुमित्यर्थे "हविषेऽत्तवे इति" यजु० । "अत्तवे हविर्भच्चितुमिति" वेददीपः ।

अत्ता स्त्री अतति सततं सम्बध्नाति अत-तक् इडभावः । मातरि, स्त्रियाः-श्वश्र्वाञ्च । स्वार्थे के कापि अत इत्त्वे । अत्तिकाप्यत्र ।

अत्ति त्रि० अद्यते सर्वदा सम्बध्यते कर्म्मणि क्तिन् । मातरि, ज्येष्ठभगिन्यां, स्त्रियाः-श्वश्र्वाञ्च । स्वार्थे कन् । तत्रैवार्थे ।

अत्तृ पु० अद्-तृच् । परमेश्वरे, "अत्ता चराचरग्रहणादिति" शारीरकसूत्रम् तस्य अत्तृत्वञ्च "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्चोभे भवत ओदनो मृत्युर्यस्योपसेचनमिति" श्रुतौ सर्वभ-क्षकत्वेनोक्तेः । अधिकमदितिशब्दे वक्ष्यते भक्षणकर्त्तृमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्या-दधोगतिमिति" भार० ।

अत्न न० अतति जयपराजयावत्र अत-न । युद्धे । निरु०

अत्नु पु०अत-नु । वायौ । सततगन्तरि । पथिके त्रि० । उणा०

अत्य त्रि० अतति शीघ्रं गच्छति कर्त्तरि यत् । शीघ्रगेऽश्वे, "अश्वोऽस्यत्योऽसि मयोसीति" ता०ब्रा० । "अशुमत्यं न वाजिनमिति" वेदः ।

अत्यग्निष्टोम पु० अतिक्रान्तोऽग्निष्टोममधिकफलदत्वात् अत्या०स० । "अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी राज-पेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति" गवामयनसंस्थयज्ञभेदे ।

अत्यङ्कुश पु० अतिक्रान्तोऽङ्कुशं तत्पीड़नमनादृत्य यथेष्टं प्रवृत्त-त्वात् अत्या०स० । अङ्कुशाघातानादरेण यथेच्छं प्रवृत्ते उत्कटे दुर्दान्ते गजे । [अङ्गुलिपरिमाणाधिके ।

अत्यङ्गुल त्रि० अतिक्रान्तोऽङ्गुलिं तत्परिमाणम् अच् समा० ।

अत्यध्व त्रि० अतिक्रान्तोऽध्वानम् अत्या०स० अच् समा० । अतिक्रान्तपथे प्रा०स० । अतः पूजनार्थत्वान्न समा० । अत्यध्वन् । सुपथि पु० ।

अत्यन्त न० अतिक्रान्तोऽन्तं सीमाम् अत्या०स० । अतिशये । तद्युक्ते सर्वपरिच्छेदातिक्रान्ते त्रि० । अतिक्रमेऽव्ययी० । परिच्छेदातिक्रमे नाशातिक्रमे च अव्य० । "किं वा तवा-त्यन्तवियोगदुःखे" इति रघु० "अत्यन्तहिमोत्तरानिला इति" कुमा० । "सुखमत्यन्तमश्नुते" इति गीता । "शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति" च पुरा० । "अत्यन्ते भवः ठक् आत्यन्तिकः । अत्यन्तभवे वस्तुनि त्रि० । नाशाति-क्रान्ते त्रि० "अत्यन्तं निर्जगदोमिति" पञ्चदशी ।

अत्यन्तकोपन त्रि० अत्यन्तं भृशं कुप्यति अति+कुप-ल्यु । भृशकोपान्विते अतिकोपयुक्ते ।

अत्यन्तगामिन् त्रि० अत्यन्तम् अन्तात्ययं अति+अन्त-अत्यये अव्ययीभावः तद्गच्छति गम-कर्त्तरि णिनि । आत्य-न्तिके अतिशयगमनशीले च । स्त्रियामत्यन्तगामिनी ।

अत्यन्तनिवृत्ति स्त्री अत्यन्ता निवृत्तिः । स्वप्रतियोगि-जातीयप्रागभावासमानाधिकरणे ध्वंसे । यस्यां सत्यां स्वप्रतियोगिजातीयस्यान्यस्य पुनरुत्पत्तिर्न भवेत् तादृशी निवृत्तिरत्यन्तनिवृत्तिः "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-रत्यन्तपुरुषार्थ इति" सांख्यसूत्रम् । सा च मोक्षावस्थाया-मेव, मोक्षे हि विवेकेनाविद्यानिवृत्तौ तत्कार्य्यस्य दुःखादेः सुतरां समूलमुच्छेद इति तत्र न पुनर्दुःखोत्पादः अतस्तत्र दुःखात्यन्तनिवृत्तिः ।

अत्यन्तसंयोग पु० अत्यन्तेन साकल्येन संयोगः संबन्धः व्याप्तिरिति यावत् अन्तमवसानमतिक्रान्तः संयोगो वा । सन्ततसम्बन्धे, व्याप्तौ च । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग" इति पा० । [इक्षौ राजनि० ।

अत्यन्तसुकुमार पु०अत्यन्तं सुकुमार इव । (काङ्गौ) कङ्गनी

अत्यन्ताभाव पु० अत्यन्तः अन्तमतिक्रान्तः नित्यः अभावः कर्म्म० । नास्तीति वाक्याभिलप्यमाने नाशप्रागभावभिन्ने संसर्गाभावे । यथा न्यायमते भूतले घटाभावः प्रतीयते स च भूतले घटोनास्ति इति वाक्येन अभिलप्यते सोऽयमभावः, न नाशः, नापि प्रागभावः तयोः समवायिदेशवृत्तित्वनियमात् भूतलादेश्च तदभावात् । नाशप्रागभावयोस्तु न अत्यन्तता प्रतियोगिकाले तयोरसत्त्वात् । नापि तयोर्नित्यता प्रागभावस्य प्रयोगिनाश्यत्वात् ध्वंसस्य च प्रतियोगिजन्यत्वात् । भेदस्य नित्यत्वेऽपि संसर्गाभावत्वाभावात् न तथात्वम् । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि प्रतियोगिसत्त्वकाले न तत्प्रतीतिः अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धेर्हेतुतया योग्यस्य घटादिरूपप्रतियोगिन उपलब्धौ तदनुपलब्धेरभावात् । नापि एकस्मिन् भावाभावयोः सत्त्वं विरुद्धम् एकस्मिन्नपि वृक्षे कपिसंयोगतदभावयोरवच्छेदभेदेन सत्त्वदर्शनात् तथा च एकस्मिन्नपि भूतलेऽवच्छेदभेदेन तयोः सत्त्वं न विरुध्यते । द्रव्यादौ गुणतदभावयोः कालरूपावच्छेदभेदेन स्थितिरपि न विरुद्धा । तथा च प्रतियोगिसत्त्वकाले द्रव्ये गुणात्यन्ताभावबुद्धिः प्रतिबन्धकसद्भावेन परं नोदेति इत्येव विरोधमात्रम् । अधिकमभावशब्दे वक्ष्यते । "प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यान्ताभाव एव चेति" भाषा० ।

अत्यन्तिक त्रि० अत्यन्तं गच्छति अत्यन्त+ठन् । अतिशयितगमनकारिणि । अतिशयितमन्तिकं निकटं प्रा० स० । अतिनिकटे न० । तद्वृत्तौ त्रि० । नात्यैवात्यन्तिके नोदूरे तत् स्थापयेदिति । अत्या० स० । अतिक्रान्तसामीप्ये दूरे न० । तद्वृत्तौ त्रि० ।

अत्यन्तीन त्रि० अन्तस्यात्ययः अत्यन्तम् अत्यये अव्ययी० अत्यन्तं गामी अत्यन्त+ख । अतिशयितगतिशीले । "लक्ष्मीं परम्परीणां त्वमत्यन्तीनत्वमुन्नयेति" भट्टिः ।

अत्यम्ल पु० अतिशयितोऽम्लोरसः फलपत्रादौ यस्य ब० । (तेतुल) इति प्रसिद्धे तिन्तिडीवृक्षे । अत्यन्ताम्लरसवति वस्तुमात्रे त्रि० । वनवीजपूरे (टावालेवु) इति प्रसिद्धे वृक्षे स्त्री । अम्लरसस्य लक्षणाद्युक्तं सुश्रुते यथा "यो दन्तहर्षमुत्पादयति मुखस्रावं जनयति श्रद्धाञ्चोत्पादयति सोऽम्ल इति" अम्लो जरणः पाचनः पवननिग्रहणोऽनुलोमनः कोष्ठविदाही वहिःशीतः क्लेदनःप्रायशो हृद्यश्चेति स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपसेव्यमानो दन्तहर्षनयनसम्मीलनरोमसंवेजनकफविलयनशरीरशैथिल्यान्यापादयति तथा क्षताभिहतदग्धदष्टभग्नस्थूलरुग्णप्रच्युतावमूत्रितविसर्पितच्छिन्नभिन्नविद्धोत्पिष्टादीनि पाचयत्याग्नेयस्वभावात् परिदहति कण्ठमुरो हृदयञ्चेति" । अम्लद्रव्याणि च तत्र कानिचित् प्राधान्येन दर्शितानि यथा । दाड़िमामलकमातुलुङ्गाम्रातक-कपित्थकरमर्दवरकोलप्राचीनामलकतिन्तिड़ीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लवर्ग इति ।

अत्यम्लपर्णी स्त्री अत्यम्लं पर्णं यस्याः जातित्वात् ङीप् । अत्यम्लपत्रयुक्ते वनवीजपूरे (टावालेवु) इति ख्याते वृक्षे ।

अत्यय पु० अति+इण-अच् । अतिक्रमे, अभावे, विनाशे, दोषे, कृच्छ्रे, अतिक्रम्य गमने, कार्य्यस्यावश्यम्भावाभावे च । "प्राणात्यये च सम्प्राप्ते योऽन्नमत्ति यतस्ततः । न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसेति" स्मृतिः । "क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्ययेति" श्रुति० अत्ययं कालातिक्रमं न सहते ठक् आत्ययिकः । विलम्बाक्षमे कार्य्ये त्रि० । "आत्ययिकेषु कार्य्येषु सद्य एवाधिवासयेदिति" पुराणम् ।

अत्यर्थ न० अतिक्रान्तमर्थमनुरूपस्वरूपं अत्या० स० । अतिशये । तद्वति त्रि० । अत्यये अव्ययी० । अर्थाभावे अव्य० ।

अत्यल्प त्रि० अतिशयितोऽल्पः प्रा० स० । अत्यन्ताल्पे अणुतरे च ।

अत्यशन न० अतिशयितमशनम् । अतिभोजने "नचैवात्यशनं कुर्य्यादिति" ।

अत्यष्टि स्त्री अतिक्रान्ता अष्टिं षोड़शाक्षरपादिकां वृत्तिमेकाक्षराधिक्यात् अत्या० स० । सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

अत्याकार पु० अतिशयेन आकारः तिरस्कारः अति+आ+कृ-घञ् । तिरस्कारे । "श्लाघात्याकारतदवेतेष्विति" पा० अतिशयित आकारो मूर्त्तिः प्रा० स० । वृहद्देहे पु० । अतिशयित आकारो यस्य ब० । तद्विशिष्टे त्रि० ।

अत्याग पु० न त्यागः अभावार्थे न० त० । त्यागाभावे "उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनादिति" स्मृतिः ।

अत्यागिन् त्रि० त्यज-घिणुन् मन्दार्थे नञ् त० । कर्म्मफलानुसन्धानेन कर्म्मानुष्ठायिनि, त्यागिभिन्ने च ।

अत्याचार पु० अत्युत्कट आचारः प्रा० स० । अनुचिताचरणे । अतिक्रमे अव्ययी० । अचारातिक्रमे अव्य० ।

अत्याज्य न० न त्यक्तुं शक्यम् शक्यार्थे यत् न कृत्यम् । त्यागाशक्ये त्यागानर्हे च ।

अत्यादान त्रि० अतिक्रान्तम् आदानम् । आदानातिक्रान्ते अतिशयितमादानम् प्रा० स० । भृशादाने ।

अत्याधान न॰ अति+आ+धा–ल्युट्। अतिक्रमणे, सम्बन्धमात्रे, उपरिस्थापने च। अत्यये अव्ययी॰। अग्न्याधानातिक्रमे अव्य॰। अतिक्रम्य ज्येष्ठमाधानम्। ज्येष्ठातिक्रमेण अग्न्याधाने न॰।

अत्याय पु॰ अति+अय–घञ्। अतिक्रमे, "प्रजाह तिस्रो "अत्यायमीयुरिति" श्रुतिः। अतिक्रान्तलाभे त्रि॰। प्रा॰स॰। अतिशयिते लाभे पु॰।

अत्यायु न॰ अति+आ+या–कु। यज्ञियपात्रभेदे। "मूर्द्धास्यत्यायु पात्रमसीति" ता॰ "अत्यायुनामाभिधेयमिति" भाष्यम्। [विख्यात्यतिशये अतिप्रसिद्धौ च।

अत्यारूढि स्त्री अति+आ+रुह–क्तिन्। आरोहणातिशये।

अत्याल पु॰ अतिशयेन समन्तात् अलति पर्य्याप्नोति अति+आ+अल–अच्। (लालचिता) इति ख्याते रक्तचित्रकवृक्षे, तस्य अत्यल्पकालेन समन्तात् व्यापनात् तत्त्वम्।

अत्याशा स्त्री प्रा॰स॰। अपूरणीयधनादितृष्णायाम्। अत्या॰ स॰। आशातिक्रान्ते त्रि॰।

अत्याश्रम त्रि॰ अतिक्रान्त आश्रमान् तद्विहितधर्म्मान् अत्या॰ स॰। सर्व्वाश्रमत्यागिनि पञ्चमाश्रमिणि संन्यासिनि। अत्रात्याश्रमिन् इत्यप्यत्र। अतिशयित आश्रमः प्रा॰स॰। उत्तमाश्रमे संन्यासे पु॰।

अत्याहित न॰ अत्यन्तमाधीयते तन्निवारणार्थं मनो दीयतेऽस्मिन् आ+धा–आधारे क्त। अत्यन्तभीतौ, प्राणहानिशङ्काकरे अनर्थे च। "किमत्रात्याहितमिति" नाटकम्।

अत्युक्ति स्त्री अतिशयेन अनौचित्येन वा उक्तिः अति+वच–क्तिन्। अतिशयोक्तौ, अन्याय्योक्तौ, निर्गुणस्य जडस्य वा आरोपितगुणेन स्तवने। "अत्युक्तौ न यदि प्रकुप्यसि मृषावादञ्च नो मन्यसे" इत्युद्भटः।

अत्युक्ता(क्था) स्त्री उक्ता(क्था) एकाक्षरपादिका वृत्तिः ताम् अतिक्रान्ता अत्या॰स॰। द्व्यक्षरपादके छन्दोभेदे। अत्युक्थस्तु उक्थनामकसामभेदातिक्रान्तरि त्रि॰।

अत्युच्छ्रित त्रि॰ अत्यन्तमुच्छ्रितः। अत्यन्तोन्नते उन्नतेः परमसीमापन्ने।

अत्युत्कट त्रि॰ अत्यन्त उत्कटः। अत्यन्तोग्रे। "अत्युत्कटैः पापपुण्यैरिहैव फलमश्नुते" इति पुरा॰।

अत्युत्कृष्ट त्रि॰ अत्यन्तमुत्कृष्टः। परसीमापन्नोत्कर्षयुते।

अत्यूमशा अव्य॰ ऊर्य्यादिगणोक्ते अनुकरणशब्दे हिंसाद्योतकोऽयमित्यन्ये अत्यूमशाकत्य। गणरत्ने तु अयं न दृश्यते गणपाठे तु दृश्यते इति विवेच्यम्।

अत्यूह पु॰ अतिशयेन ऊहते शब्दायते अति+ऊह–अच्। कालकण्ठे (डाहुक) इति प्रसिद्धे दात्यूहे पक्षिणि। अतिशयेन ऊहस्तर्कः प्रा॰स॰। अतिशयितवितर्के। (नील) इति ख्यातौषधौ नीलिकायां स्त्री। अत्ययेऽव्ययी॰। वितर्काभावे अव्य॰।

अत्र अव्य॰ अस्मिन् एतस्मिन् वा इदम्+एतद्–वा सप्तम्यास्त्रल् प्रकृतेरश्भावश्च। अस्मिन् एतस्मिन् वेत्यर्थे। "कोऽत्र भूमिवलये जनान् सुधेति" माघः। न त्रायते केनापि त्रै–बा॰ कर्म्मणि क। अन्यत्राणायोग्ये क्षत्रिये "प्राणाः क्षणितोः प्रच्युतमत्रमाप्नोतीति" यश्च न त्रायते केनचिदत्रं अत्रं प्राप्नोत्यर्थः।

अत्रप त्रि॰ नास्ति त्रपा यस्य। निर्लज्जे।

अत्रभवत् त्रि॰ अयमित्यर्थे अत्र "अन्येभ्योऽपीति" प्रथमार्थे त्रल् ततः कर्म्म॰। पूज्ये, "जयमत्रभवान् नमरातिर्व्वि भ-लाषुक" इति भार॰।

अत्रस्त त्रि॰ न त्रस्तः। त्रासरहिते त्रासोपाधिरहिते च "अगोगात्मानमत्रस्त" इति रघुः। त्रासोपाधिमन्तरेणेत्यर्थः मल्लिनाथः। [त्रासशून्ये त्रि॰।

अत्रास पु॰ न त्रासः अभावार्थे न॰त॰। त्रासाभावे न॰ब॰।

अत्रि(त्त्रि) पु॰ अद–त्रिन् "मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः। ब्रह्मणो मानसाः पुत्रा वशिष्ठश्चेति सप्त ते" इत्युक्ते सप्तर्षिमध्ये मुनिभेदे। "अग्निरत्रिं घर्म उरुष्यदन्त इति श्रुतिः"। अत्र पक्षे वा तन्तोमे अत्त्रिरित्यपि। त्रिभिन्ने त्रि॰ बहुवचनान्तः। अस्य उत्तरदिशि ताराकरूपेणापि स्थितिः बृहत्संहितायामुक्ता यथा "एकावलीव राजति ससितोत्पलमालिनी सहासेव। नाथवतीव च दिग्यैः कौबेरी सप्तभिर्मुनिभिः॥ ध्रुवनायकोपदेशान्नरीनर्त्तीवोत्तरा भ्रमद्भिश्च। यैश्चारमहं तेषां कथयिष्ये वृद्धगर्गमतात्॥ आसन्मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च॥ एकैकस्मिन्नृक्षे शतं शतं ते चरन्ति वर्षाणाम्। प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः॥ पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वशिष्ठोऽस्मात्। तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च॥ पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः। तत्र वशिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी॥ उल्काशनिधूमाद्यैर्हता विवर्णा विरश्मयो ह्रस्वाः। हन्युः स्वं स्वं वर्गं विपुलाः स्निग्धाश्च तद्वृद्ध्यै" इति॥ अत्रैवंगाश्च तत्रैवोक्ता यथा

"अत्रेः कान्तारभवा" इति । अधिकं सप्तर्षि शब्दे दृश्यम् । अद्-त्रिन् । अत्तीत्यश्नत्र उणादि० ।

अत्रिजात पु० अत्रेर्नेत्रात् जातः जन-क्त ५त० । चन्द्रे, चन्द्रो हि प्रजासर्गार्थं तपस्यतोऽत्रेर्नेत्रात् जातो यथा । "पिता सोमस्य वै राजन् जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः । ब्रह्मणो मानसात् पूर्व्वं प्रजासर्गं विधित्सतः । तत्रात्रिः सर्व्वभूतानां तस्थौ स्वतनयैर्वृतः । कर्म्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार सः । अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्म्मात्मा संशितव्रतः । काष्ठकुड्यशिलाभूत ऊर्द्ध्वबाहुर्म्महाद्युतिः । अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति ह नः श्रुतम् । तत्रोर्द्ध्वरेतसस्तस्य स्थितस्यानिमिषस्य ह । सोमत्वं तनुरापेदे महासत्त्वस्य भारत । ऊर्द्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः । नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयन् दिशः । तं गर्भविधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा । समेत्य धारयामासुर्न च ताः समशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्वभावनः । यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । ततस्ताभिः सहैवाशु निपपात वसुन्धराम् । पतितं सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः । रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया । स हि वेदमयस्तात ! धर्म्मात्मा सत्यसङ्गरः । युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि नः श्रुतम् । तस्मिन्निपतिते देवाः पुत्त्रेऽत्रेः परमात्मनि । तुष्टुवुर्ब्रह्मणः पुत्त्रा मानसाः सप्त ये श्रुताः इति हरिवंशे ।

अत्रिदृग्ज पु० अत्रेर्दृग्भ्यो नेत्राभ्यां जायते जन-ड ५त० । चन्द्रे अत्रिनेत्रजादयोऽप्यत्र । तदुत्पत्तिरत्रिजशब्दे दृश्यम् ।

अत्रिभारद्वाजिका स्त्री अत्रिभारद्वाजवंश्ययोः मैथुनम् "द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनयोरिति" वुन् "वैरमैथुनिकादिषु" त्वित्यमरोक्तेः स्त्रीत्वम् । तद्वंशजातयोः स्त्रीपुंसयोर्मैथुने ।

अत्रिसंहिता स्त्री अत्रेः संहिता स्मृतिः । वर्णाश्रमाचारादिबोधके अत्रिप्रणीते धर्मशास्त्रभेदे ।

अत्वरा स्त्री न त्वरा शीघ्रम् अभावार्थे न०त० । त्वराभावे "त्रीणि श्राद्धे प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वरामिति" स्मृतिः ।

अत्सरुक पु० नास्ति त्सरुरिव मुष्टिबन्धनस्थानं यस्य । मुष्टिबन्धनस्थानशून्ये खड्गाकारे यज्ञियपात्रभेदे चमसे ।

अथ अव्य० उ०-अर्थ-ड पृषो० रलोपः । संशये, आरम्भे आनन्तर्य्ये, प्रश्ने, विकल्पे, प्रकरणे, समुच्चये पक्षान्तरे च । मङ्गलं तु नास्यार्थः किन्तु अर्थान्तरप्रयुक्तोऽप्ययं श्रुत्या मङ्गलसाधनं भवति । "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभा"वित्युक्तेस्तस्य श्रवणेन मङ्गलसाधनत्वम् अतएव शारीरकभाष्ये "अर्थान्तरप्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या मङ्गलमारचयती"त्युक्तम् । तत्र "अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादौ" साधनचतुष्टयानन्तर्य्यार्थे "अथ प्रजानामधिप" इत्यादौ चानन्तर्य्ये, "अथ योगानुशासन"मित्यत्र अधिकाररूपारम्भे "शब्दो नित्यः अथानित्य" इत्यादौ संशये, संशयस्य एकधर्म्मिकं कोटिद्वयज्ञानं तत्र कोट्युपस्थापनस्य संशयहेतुत्वात् प्रकृते तस्यैव संशयशब्दार्थता विकल्पस्य संशयविशेष एव । "अथ शक्नोषि भोक्तुमित्यादौ" प्रश्ने, "अथ शब्दानुशासनमित्यत्र मङ्गलार्थतयोपादानमर्थस्तु अधिकार एव "अथ मरणमवश्यमेव जन्तोरिति" वेण्याम्, "अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसीत्यादौ गीतायां च पक्षान्तरे, अथातो धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादौ कार्त्स्न्ये, "भीमोऽथार्ज्जुन" इत्यादौ समुच्चये, स्वरादिपाठादस्याव्ययत्वम् ।

अथकिम् अव्य० अथ+कायतेः कवतेर्वा बा० डिमि । स्वीकारे । स्वीकारश्चेह नादानं, किन्तु अन्योक्तपदार्थस्य वक्तुः तथात्वेनाभ्युपगमात्मकज्ञानम्, तत्र द्योतकत्वमस्य शब्दस्य, यथा कस्यचित् "इत्थं वृत्तमिति" प्रश्ने अथकिमित्यादिना पृष्टवस्तुनः यथावृत्तत्वाभ्युपगमः स च वक्तुरेव ।

अथर्वण पु० अथर्वा तदुक्तविद्याऽस्त्यस्य ज्ञातृत्वात् अच् वृ० न टिलोपः । शिवे, त्रिकाण्ड० ।

अथर्वणि पु० अथर्वणि तदुक्तशान्त्यादौ कुशलः बा० इन् सित्त्वेन भत्वाभावात् न टिलोपः । अथर्ववेदोक्तकर्म्माभिज्ञे ब्राह्मणे पुरोहिते च मेदिनिः ।

अथर्वन् पु० अथ+ऋ-वनिप् शक० । अथर्व्वनामकमुनिविशेषे, स च कल्पभेदे ब्रह्मणो ज्येष्ठः पुत्रः यथोक्तं मुण्डके । "ब्रह्मा देवानां प्रथमं संबभूवे"त्युपक्रमत्र ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेत्युक्तम्" "अनेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेषु अन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य मुखे अयमथर्वा सृष्ट" इति भाष्यम् । "अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा पुरोवाचाङ्गिरे इति" अथर्वायेत्युक्तेः अथर्वशब्दोऽदन्तोऽपि "सर्वे नान्ता अदन्ताः स्युरित्युक्तेः" पृषो० नलोपः । अथर्वणाऽधीतत्वात् वेदभेदे पु० । ततः तद्वेदाधीते वा ठक् आथर्वणिकः, अथर्वणा दृष्टं साम अण् आथर्वणम् । तेन प्रोक्तम् अधीयते तत ठको लुक् । आथर्वणाः । तत्प्रोक्ताध्यायिप्रभृतिष्वर्थेषु ।

अथर्वविद् पु० अथर्ववेदं तदुक्तं कर्म्म वा वेत्ति विद–क्विप् । अथर्ववेदस्य "शन्नो देवीरभीष्टय" इत्यादिकस्य, तद्विहिताभिचारादिकर्म्मणश्च वेत्तरि वशिष्ठादौ । "गुरुणाऽथर्वविदा-कृतक्रिय" इति रघुः ।

अथर्ववेद पु० कर्म० । वेदभेदे तद्विवृतिः "अथर्वस्य नव शाखाः, पैप्पलादा शौनकी दामोदा औष्णा ब्रह्मदा पद्मशौनकी देवदर्शी चारणविद्या चेति तेषामध्ययनं द्वादशैव सहस्राणि तस्य पञ्च कल्पा भवन्ति कल्पे कल्पे पञ्च शतानि भवन्ति नक्षत्रकल्पो, विधानकल्पः संहिताविधिकल्पः, अभिचारकल्पः, शान्तिकल्पश्चेति" चरणव्यूहोक्ता । तस्याध्ययनप्रचारभेदादि विष्णुपुराणेऽभिहितं यथा

"अथर्वणामथो वक्ष्ये संहितानां समुच्चयम् । अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः ॥ शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तद् द्विधा । कृत्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥ देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौद्गो ब्रह्मबलिस्तथा । शौल्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तम ! ॥ पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज ! संहिताः । जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विजः ॥ शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकान्तु बभ्रवे । द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने ॥ सैन्धवमुञ्जकेशाभ्यां भिन्ना वेदा द्विधा पुनः । नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥ चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः । श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां हि कल्पकाः इति" ॥ एतस्य उपनिषदः एकत्रिंशत् तासां नामानि यथा प्रश्नः १ मुण्डकं २ माण्डूक्यम् ३ अथर्वशिरः ४ अथर्वशिखा ५ बृहज्जाबालिः ६ नृसिंहतापनी ७ नारदपरिव्राजकः ८ सीता ९ शरभः १० नारायणः ११ रामरहस्यम् १२ रामतापनी १३ शाण्डिल्यः १४ परमहंसपरिव्राजकः १५ अन्नपूर्णा १६ सूर्य्यात्मा १७ पाशुपतम् १८ परब्रह्म १९ त्रिपुरातापनी २० देवी २१ भावना २२ भस्म २३ जाबालिः २४ गणपतिः २५ महावाक्यम् २६ गोपालतापनी २७ कृष्णतापनी २८ हयग्रीवः २९ दत्तात्रेयः ३० गरुडः ३१ एताश्च प्रायशः ब्रह्मविद्यातदङ्गोपासनाप्रतिपादिकाः मुक्तिको० ।

अथर्वशिखा स्त्री अथर्वणः वेदस्य शिखेव ब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठत्वात् । तद्वेदीये ब्रह्मप्रतिपादके तन्नामके उपनिषद्भेदे । [श्रेष्ठत्वात् स्वनामख्याते अथर्व्वोपनिषद्भेदे ।

अथर्वशिरस् न० अथर्वणः शिरइव ब्रह्मविद्याप्रतिपादकतया

अथर्वाङ्गिरस पु०अथर्वा चाङ्गिराश्च नि०अच् । एतयोर्मन्त्योः ॥ उपचारात् तद्दृष्टमन्त्रादिभेदे च "अथर्वाङ्गिरसं नीलरुद्र देव्यपराजितेति" तन्त्र । "अथर्वाणं पितरं देवबन्धुं मातृगर्भं पितुरसुं युवानम् ॥ यइमं यज्ञं मनसा चिकेत प्रणो वोचस्तमिहेह ब्रुवः इति" । ""अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः । तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानामपि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ अङ्गिरोभिर्यज्ञियैरागहीह यम वैरूपैरिह मादयस्व । विवस्वन्तं हुवे यः पिता तेऽस्मिन् बर्हिष्या निषद्य ॥ इमं यम प्रस्तरमा हि रोहाङ्गिरोभिः संविदानः । आ त्वा मन्त्राः कविशस्ता वहन्त्वेना राजन् हविषो मादयस्व ॥ इतएत उदारुहन् दिवस्पृष्ठान्यारुहन् । प्रभुर्ज्जयो यथा पथा द्यामङ्गिरसो ययुरिति" सूक्तञ्च ॥ अथ० १८,१,५८,६१, [वेदराशिरित्युक्ते" बुधे ।

अथर्वाधिप पु०६त० । "सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व-

अथर्वी स्त्री न+थुर्व अच् पृ० उलोपः गौ० ङीष् । अहिंसिकायाम् "याभिर्विश्पलां धनसामथर्व्यमिति" वेदः ।

अथवा अव्य० अथेति वायते अथ+वा–का । पक्षान्तरे "अथ वा कृतवाग्द्वारे इति" "अथवा मृदु वस्तु हिंसितुमिति" च रघुः । "अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिनेति" भाषा० ।

अथो अव्य० अर्थ–डो पृषो० रलोपः । अथशब्दार्थे आरम्भादौ । "अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले विकल्पानन्तर प्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चये इत्युक्ते" अथशब्दार्थे ।

अद बन्धने भ्वा०पर० इदित् सक०सेट् । अन्दति आन्दीत् ।

अद भक्षणे च अदा०पर०सक० अनिट् । अत्ति आदत् जघास अत्ता अत्स्यति । सनि जिघत्सति । क्त-ओदनार्थे अन्नम् अन्यत्र जग्धम् घञ् घसः–आदः क्विप् अद्मः । "योऽन्नमत्ति यतस्तत" इति श्रुतिः । "अत्ता चराचरग्रहणादिति" शा०सू० । "किमदन्ति भक्षा" इति ।

अदंष्ट्र पु० नास्ति दंष्ट्रा दशनसाधनदन्तविशेषः यस्य । भग्नाशीदन्ते सर्पे । प्रधानदन्तरहिते त्रि० ।

अदक्ष त्रि० विरोधार्थे न०त० । दक्षत्वविरोधिमान्द्यवति ।

अदक्षिण त्रि० दक्षिणोऽनुकूलः कुशलश्च विरोधार्थे न०त० । दक्षिणत्वविरुद्धमैपुण्यप्रतिकूलत्ववति, वामाङ्गे च । नास्ति दक्षिणा कर्म्मसमाप्तौ देया यत्र । दक्षिणाशून्ये यज्ञादौ । दक्षिणादानस्य नित्यत्वं दक्षिणाशब्दे वक्ष्यते "हतयज्ञमदक्षिणमिति" ।

अदग्ध त्रि० शास्त्रविधिनाग्निना न दग्धः । शास्त्रविधिना-

ऽकृताभिसंस्कारे । "अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले ममेति" श्राद्धमन्त्रः । दग्धभिन्ने त्रि० ।

अदण्ड्य त्रि० न दण्डमर्हति यत् । दण्डानर्हे "अदण्ड्यान् दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्निति" याज्ञ०। "अपि भ्राता सुतोऽर्घ्यो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्म्मात् प्रचलितः स्वकादिति" मनुः । स्मृत्यादौ कर्मविशेषे दण्डः तदभावश्च उक्तोऽनुसन्धेयः तत्र केचिददण्ड्याः संगृह्यन्ते । "अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा । सपालान् वा विपालान् न दण्ड्यान् मनुरब्रवीत्" । यानवाहकदण्डाभावे प्रयोजकमुक्तम् व्यतिवर्त्तनशब्दे, क्वचित् देयप्रावरणविशेषमुक्त्वा तदकरणे दण्डाभावो मनुनोक्तः यथा "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति" "अक्षोत्तोवृषसूतपशवः सूतिकागन्तुकादयः पालो येषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुता" इति "अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि ते स्मृताः। अदण्ड्याः काणकुण्ठाश्च वृषभः कृतलक्षण इति" स्मृतिः ।

अदत्ता स्त्री दा-क्त न०त०। परिणयार्थमदत्तायां स्त्रियाम् । "अदत्तायां मृतायान्तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवा" इति स्मृतिः अदत्तमात्रे त्रि० । अप्रायश्चे न०त०। अदत्तन्तु भयक्रोधेत्याद्यभिहितलक्षणे दानाभासेनार्पिते दत्त्वापि प्रत्याहर्त्तुं योग्ये त्रि० । तच्चोक्तं नारदेन यथा "अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुजान्वितैः । तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः ॥ बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम् । कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत् । अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते । यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति तत् स्मृतमिति" । अस्यार्थः भयेन बन्दिग्राहादिभ्यो दत्तम् । क्रोधेन पुत्रादिवैरनिर्य्यातनायान्यस्मै दत्तम् । पुत्रविरहेणतादिनिमित्तशोकाविष्टेन दत्तम् । उत्कोचेन कार्य्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकृतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योऽपि तस्मै ददातीति दानव्यत्यासः । छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तषोडशवयस्केन मूढेन, लोकवेदानभिज्ञेन अस्वतन्त्रेण पुत्रदासादिना, आर्त्तेन रोगाभिभूतेन, मत्तेन मदनीयप्रमत्तेन, उन्मत्तेन, वातिकाद्युन्मादग्रस्तेन वा अपवर्जितं दत्तम् । तथाऽयं मदीयमिदं कर्म्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदोऽहमित्युक्तवते दत्तम् । यत्तु करिष्यामीति धनं लब्ध्वा द्यूतादौ विनियुञ्जानाय दत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते प्रत्याहरणीयत्वात् । आर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्म्मकार्य्यव्यतिरिक्तविषयम् । "स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्म्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशय" इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् । "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्" इति । योग उपाधिः । योगेनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे तान् विक्रयादीन् विनिवर्त्तयेदिति । यः पुनः षोडशप्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति, यश्चादेयं प्रयच्छति, तयोर्दण्डो नारदेनोक्तः ।" गृह्णात्यदत्तं यो लोभात् यश्चादेयं प्रयच्छति । अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छक" इति । मिताक्षरा० ।

अदत्तादायिन् त्रि० अदत्तमादत्ते आ+दा-णिनि ६त० । अदत्तस्य ग्राहके "अदत्तादायिनो हस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव स" इति स्मृतिः ।

अदत्र त्रि० अद-बा० अत्रन् । अदनीये "अदत्रया दयते वार्य्याणीति" ऋ० ५, ४९, ३, अदत्रया, अदनीयानीति भा०।

अदद्र्यञ्च् त्रि० अमुमञ्चति अदस्+अन्च-क्विप् अद्र्यागमः । अदोगते, स्त्रियाम् अदद्रीची असर्वनामस्थानाद्यचि तु अदद्रीचः इत्यादि । अस्य दस्य वा मत्वोत्वे अमुद्र्यङ् अमुमुयङ् इत्यादयोऽप्यत्र ।

अदन्त पु० नास्ति दन्तोऽस्य । पूषरूपे आदित्यभेदे वा कप् तत्रैव । "यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति यदा चरुमिति" छन्दोगप० । तस्यादन्तता च दक्षयज्ञभङ्गसमये वीरभद्रेण कृता यथा भागवते ४ स्कन्धे । "पूष्णो ह्यपातयद्दन्तान् कालिङ्गस्य यथा बलः । शप्यमाने गरिमणि योऽहसद्दर्शयन् दत" इति ।अतएव तस्यादन्ततया पिष्टचरुभुक्त्वं तदपि तत्रैवोक्तम् प्रश्नप्रसादितेन शिवेन पश्चात् दत्तादि वरदानसमये "पूषा तु यजमानस्य दद्भिर्जक्षितु पिष्टभुगिति" श्रुतावपि "प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि तं देवा अध्यगामिति" अदन्तकत्वेन पिष्टकभागित्वमुक्तम् । दन्तहीने, अजातदन्ते च त्रि० । "येऽप्यदन्ताः कुले ममेति" वायु० । तेषां दन्तजननकालस्तु मनुना एव शुद्धितत्त्वे निर्णीतः पश्चूनान्तु "वर्षमात्रा तु बाला स्याद्-

तिबाला द्विवार्षिकी। अतः परन्तु सा गौः स्यात्तरुणी दन्तजन्मनीति” अङ्गिरोवचने द्विवर्षोत्तरकाले गवां दन्तजन्मकथनं पशुमात्रोपलक्षणम् अतैव काले (आदाँता) इति लोके प्रसिद्धिः सा च गवामिव महिषाश्वादीनामपि तथैव। अत् अन्ते यस्य ब०। अकारान्तशब्दे पु०।

अदब्ध दन्भ–क्त न०त०। अहिंसिते “अदब्धेभिः पायुभिः पाह्यस्मानिति” ऋ०१,९५,९, अदब्धैरहिंसितैरिति भा०। “अदब्धासुर्भ्राजमानोह्येव” इति वेदः।

अदब्धायु पु० अदब्धेन अहिंसनेन आयौति आ–या–कु–३त०। अहिंसायुक्ते “अग्नेऽदब्धायो अशीततमेति यजु० अदब्धायो। अहिंसित! यजमान इति वेददीपः।

अदभ त्रि० न दभ्यते कर्म्मणि बा०क। अहिंस्ये “तादृधन्तावसु द्युम्नसाय देवावदभा” इति ऋ०५,८६,५ अदभौ अहिंस्रौ इति भा०।

अदभ्र त्रि० दन्भ–रक् दभ्रमल्पं न०त०। अनल्पे “अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीमिति” भारविः।

अदम्भ पु० अभावार्थे न०त०। दम्भाभावे। नास्ति दम्भो यस्य। दम्भरहिते त्रि०। “अदम्भं शठतां हीनं कर्म्म कुर्य्यादलोलुप” इतिपुरा०।

अदम्य त्रि० न दम्यतेऽसौ। अदमनीये। गवामेकवर्षपर्य्यन्तकालेऽदम्यता “पादस्याप्राप्तके देय इति”स्मृतिः अप्राप्तकः अप्राप्तदम्यावस्थ इति” रघु० तेन “एकवर्षे गवि हते कृच्छ्रपादो विधीयते” इत्येकवाक्यतया एकवर्षकालपर्य्यन्तकाल एव वत्सानामदम्यत्वं प्रतीयते।

अदर्शन न० न दर्शनम् अभावार्थे न०त०। दर्शनाभावे लोपे, विनाशे च “लोपोऽदर्शनमिति” पा०। नास्ति दर्शनं यस्याः ब०। दर्शनाविषये दृष्टिशून्ये च त्रि०।

अदल पु० दल्यते भिद्यते इति दलं पत्रं दल–कर्म्मणि घञ् न०ब०। दलशून्ये (हिजल) इति ख्याते वृक्षे। पत्रशून्ये इक्षमाले त्रि०। घृतकुमार्य्यां स्त्री। दलः खण्डः। तच्छून्ये त्रि०।

अदस् त्रि० न दस्यते उत्क्षिप्यतेऽङ्गुलिर्यत्र इदन्तया निर्द्धारणाय पुरोवर्त्तिन्यङ्गुलिनिर्द्देशः सम्भवति नापुरोवर्त्तिनि। न+दस–क्विप्। अपुरोवर्त्तिनि परोक्षे ज्ञाते वस्तुनि। सर्वनामता। “अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्त्तकीति” नैषधम्। परलोके “नचामुत्र फलप्रद इति” पुरा०। “इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादित्युक्तेः” विप्रकृष्टे एवास्य प्रयोगः। यच्छब्दाकाङ्क्षिततच्छब्दाप्रयोगेऽस्य तदर्थबोधकता। यथा “आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागत इत्यादौ”। अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे इदंशब्दवददःशब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्ते इत्युक्तम्” यच्छब्दस्य तु निकटस्थितत्वे तच्छब्दस्यापि प्रसिद्धपरामर्शितेति वदता च तेन तच्छब्दस्येव इदमदःशब्दयोरपि प्रसिद्धार्थकता तत्रैवोक्ता। यथा “करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः। यदि भूपतिना स तत्र कार्य्यं” इत्यादौ प्रसिद्धार्थकता। अन्यथा स इत्यनेन पुनरुक्तत्वापत्तेः अतएव दर्पणकृता “आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु! समागतं” इति पद्ये यच्छब्दस्य सन्निकृष्टतया तच्छब्दार्थावाचकत्वमाशङ्क्य आनन्दयति ते नेत्रे योऽधुनासौ समागत इत्येवं पाठःपरिवर्त्तितः। यच्छब्देनानाकाङ्क्षितत्वे तु न तच्छब्दार्थाभिधायित्वं किन्तु प्रसिद्धाद्यभिधायकता यथा “असौ मरुच्चुम्बितचारुकेशर इत्यादौ” नात्र तच्छब्दार्थप्रतीतिरिति काव्यप्रकाशे उक्तम्। तथा च यच्छब्देनाकाङ्क्षास्थले एव यच्छब्दस्यासन्निकृष्टतयोपात्तस्यादःशब्दस्य तच्छब्दार्थकता नान्यथेति सुस्थितम्। “अदोऽनुपदेशे इति” सूत्रनिर्द्देशात् अनुपदेशे अदसः गतिसंज्ञा तेन अदः कृत्यादः कृतमित्यादौ गतित्वेन समासे ल्यप्। परं प्रति उपदेशे तु अदः कृत्वा अदः कुरु इत्यादौ न गतित्वम्। अस्य गतिसंज्ञात्वे नाव्ययत्वमपि। तेनाव्ययपूर्व्वकतया ल्यप् अर्थस्तु अदःशब्दस्येव।

अदातृ त्रि० न०त०। दातृभिन्ने “अदाता वंशदोषेणेति” पुरा०। “अदाता पुरुषस्त्यागी धनं संत्यज्य गच्छतीति” नीति०। स्त्रियां ङीप्।

अदान न० न दानमभावार्थे न०त०। दानाभावे। नास्ति दानं त्यागोमदजलं वा यस्य। दानशून्ये त्रि०। मदजलशून्ये गजे पु०। “सदा दानपरिक्षीणः शस्त एव करीश्वरः। अदानः पीनकायस्तु निन्द्यतएव गर्द्दभ” इति।

अदान्त त्रि० न०त०। इन्द्रियदमनाकारके अविनीते च “अदान्तोविषयासक्त” इति पुरा०।

अदाभ्य त्रि० दन्भ शक्यत् नलोपोपधावृद्धी न०त०। अहिंस्ये। “यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीति य० ७,२,हे सोम! ते त्वदीयमहिंसितं जागृवि जागरणशीलमिति वेददीपः।

अदाय त्रि० नास्ति दायो येषाम्। दायानर्हपतितक्लीबादौ। “अदायाश्च स्त्रियोमता” इति स्मृतिः।

अदायाद त्रि० दायं पित्रादिधनं सम्बन्धितया अदन्ति भुञ्जते अद-अण् ६त० न०त०। सम्बन्धिधनाग्राहके पतितादि सपिण्डभेदे "अदायादाश्च परिगणितमात्रादिभिन्नाः स्त्रियः, "अदायाश्च स्त्रियोमताः" इति स्मृतेः। द्वादशविधान् पुत्रानुक्त्वा "कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षडदायादबान्धवा इति मनूक्ताः कानीनादयश्च वेदितव्याः तथा विभागानार्हा अपि क्लीवादयोऽदायादा इत्यवसरे वाच्यम्। सपिण्डभिन्ने च।

अदायिक त्रि० दायमर्हन्ति दाय+ठक्-न०ब०। दायादशून्ये "अदायिकं राजगामीति" स्मृतिः दायग्राहकपुत्रादिशून्यं तदर्थः।

अदाह्य त्रि० न दग्धुमर्हति दह-अर्हार्थे ण्यत् न०त०। शास्त्रोक्तविधिना अग्निसंस्कारानर्हे पतितादौ ते च स्मृतौ दर्शिता यथा। "महाङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रियाजलैः। आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीड़ां मृतस्तु यः। नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता। निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्य्यदोषेण कुत्रचित्। परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः। असमानैश्च संकीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम्। कृत्वा तैर्निहता ये तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः। गराग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः। क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्। गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमाः। कुशिल्पजीविनश्चैव सूनालङ्कारकारिणः। मुखेभगाश्च ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः। ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः। महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः। पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः। नचाश्रुपातः पिण्डं वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित्। एतानि पतितानाञ्च यः करोति विमोहितः। तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्नचान्यथा" इति। दग्धुमशक्ये निरवयवत्वात् परमात्मनि। "नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक" इत्युपक्रमे "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्यएव चेति" गीतायां तस्यादाह्यत्वोक्तेस्तथात्वम्।

अदिति स्त्री न दीयते खण्ड्यते दृढत्वात् दो-क्तिच् न०त०। दातं छेत्तुमयोग्यायां पृथिव्याम् "चक्षुरदितावसनमिति" ता०ब्रा० "अदितौ पृथिव्यामिति" भाष्यम्। वाचि निघ०। दितिर्दनुजमाता विरोधार्थे न०त०। तद्विरोधिन्यां देवमातरि "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदितिर्दितिर्दनुःकाला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्राधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुजव्याघ्र! दक्षकन्यैव भारतेति" भारतम् आदिप०। एता एव कश्यपाय दक्षेण दत्ता यथोक्तं तत्रैव "दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवानृषिः ब्रह्मणः पृथिवीपाल! शान्तात्मा सुमहातपाः। वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्य्या तस्य महात्मनः। तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् प्रभुः। ददौ स दश धर्म्माय सप्तविंशतिमिन्दवे। दिव्येन विधिना देव! कश्यपाय त्रयोदशेति" अदितिरदीना देवमातेति निरु०। तद्देवताके पुनर्वसुनक्षत्रे। अत्ति प्राणिजातम् अद-इतिच्। सर्वनाशके मृत्यौ, परमेश्वरे च पु०। "स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वम्, सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेदे"ति बृ०उ० दितिः खण्डनम्। तच्छून्ये अखण्डे। "त्वमियासि यस्त्वियाह्यदितिरसीति" यजु० "अदितिरखण्डितेति" वेददीपः।

अदितिज पु० अदितेर्जायते जन-ड। देवे। "द्वादशैवादितेः पुत्राः शक्रमुख्याः नराधिप!। तेषामवरजो विष्णुर्यत्र लोकाः प्रतिष्ठिता इति" भारतम् द्वादश आदित्याः शक्रादयः शक्रमुख्याश्च देवाश्चेत्यर्थः।

अदितिनन्दन पु० ६त०। देवे अदितिसुतादयोऽप्यत्र।

अदीन त्रि० दी-क्त न०त०। अकातरे कातर्य्यरहिते।

अदुष्ट त्रि० न०त०। स्मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनताख्यदोषरहिते। "अदुष्टा सन्तता धारा" इति स्मृतिः "दुष्टानि च दुष्टशब्दे वक्ष्यन्ते।

अदूर न० न०त०। दूरत्वविरोधिसामीप्ये "अदूरे जगदम्बायाः शारदीयो महोत्सव" इति पुरा०। तद्वति त्रि०। "परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मस्विति" रघुः।

अदूषित त्रि० न०त०। दूषितभिन्ने स्मृत्युक्ते दोषानर्हे द्रव्यभेदे च। दूषितञ्च अस्पृश्यस्पर्शवत्त्वेन, पर्य्युषितत्वेन, विरसत्वेन, दोषजनकादृष्टविशेषहेतुत्वेन च स्मृत्यादौ दुष्टत्वेन कीर्त्तितम् तस्यैव क्वचिद्विषये प्रतिप्रसवः स्मृतावुक्तस्तादृशपदार्थएवादूषितम्। दूषितविवरणं दुष्टशब्दे वक्ष्यते।

अदृश् त्रि० नास्ति दृक् दृष्टिरस्य। अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये। न पश्यति दृश-कर्त्तरि क्विप् न०त०। अदर्शके त्रि०।

अदृश्य त्रि० न०त०। दृश्यभिन्ने। न द्रष्टुमर्हति। दर्शनानर्हे, परमेश्वरे च। "यत्तददृश्यमविज्ञेयमग्राह्यमिति" श्रुतिः।

अदृष्ट न० दृश-क्त न०त०। पुण्यापुण्यरूपे भाग्ये,

इन्द्रियायोग्यत्वात् तस्यादृष्टत्वम्। अदृष्टसत्त्वे प्रमाणञ्च। "सापेक्षत्वादनादित्वात् वैचित्र्यात् विश्ववृत्तितः। प्रत्यात्मनियमात् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिक" इति "चिरध्वस्तं फलायालं न कर्म्मातिशयं विनेति" चेति कुसु०। अस्याभिप्रायः। इह हि जगति उच्चावच विचित्राः सुखदुःखानुभवरूपा भोगाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, ते च न नित्या उत्पत्तिविनाशशालित्वात् अतएव न सदातनाः किन्तु कादाचित्का एव, सति च तेषां कादाचित्कत्वे हेतुसापेक्षत्वमेव तथा हि विमता भोगव्यक्तयः हेतुसापेक्षाः कादाचित्कत्वात् घटवत्। यद्यत् कादाचित्कं तत्तत् हेतुसापेक्षं यथा घटः भवन्ति च भोगव्यक्तयः कादाचित्काः तस्मात् हेतुसापेक्षा इति पञ्चावयवन्यायेन भोगानां हेतुसापेक्षत्वसिद्धिः स च हेतुः न लौकिकप्रत्यक्षादिविषयः कश्चित् सम्भवति तदन्वयव्यतिरेकाभावात् न च कालस्यैव तद्धेतुत्वेनार्थान्तरापातः। कालस्य साधारणकारणतया विचित्रभोगं प्रत्यनियामकत्वात् अन्यथा कालस्यैकरूपतया सर्वदा सर्वभोगप्रसङ्गः। एतेन तत्तत्कालत्वेन कारणताकल्पनेऽपि न निस्तारः तत्तत्कालव्यक्तीनां पुरुषमात्रसाधारण्येन प्रत्यात्मविचित्रभोगोपपादकत्वानुपपत्तेः। अतो विचित्रभोगान्यथानुपपत्त्या तदाधायकमलौकिकं कारणं यत् कल्पनीयं, तदेवादृष्टम्। एवमनुमानेन आगमप्रामाण्यानभ्युपगन्तॄन् प्रति अलौकिकादृष्टसाधनम्। आगमेन तु तत्सिद्धिरेवमभियुक्तैरभ्युपेता "स्वर्गकामो यजेतेति" वाक्ये समभिव्याहृतस्वर्गसाधनत्वं यागे विधिप्रत्ययेन बोध्यते तच्च न सम्भवति, स्वर्गादेः कालान्तरभावितया आशुविनाशिनो यागादेस्तदानीमसत्त्वेन कारणत्वासम्भवात् अतो विधिबोधितं यागादेरिष्टसाधनत्वं फलकालपर्य्यन्तस्थायिस्वजन्यव्यापारं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन द्वारीभूतमपूर्व्वं कल्प्यते। तदभिप्रायेणैव चिरध्वस्तमित्याद्युक्तम्। अतएव "पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव!। त्रयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावहमिति" शास्त्रान्तरे कार्य्यजननसामग्र्यां दैवपदाभिधेयापूर्व्वस्य कीर्त्तनम्। तच्चादृष्टं द्विविधं पुण्यं पापञ्च विहितानुष्ठानजन्यं पुण्यं, निषिद्धानुष्ठानजन्यं पापम्, तदुभयमपि त्रिविधं, प्रारब्धं फलदानोन्मुखं सञ्चितञ्चेति। देहाद्यारम्भकमदृष्टं प्रारब्धं, बहूनामदृष्टानां चिरसञ्चितानां मध्ये फलविपाकाय उन्मुखं फलदानोन्मुखं, तद्भिन्नं सञ्चितम्। तत्र "ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिसंहारकारकाः। तेऽपि कालेन लीयन्ते इति" शास्त्रात् "कलनात् सर्व्वभूतानां काल इत्यभिधीयते" इत्युक्तेश्च कालस्य सर्व्वनाशकत्वेऽपि नादृष्टनाशकत्वम् "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपीति" शास्त्रान्तरात् किन्तु भोगादेव क्षयः। तथा पुण्यस्य कर्म्मनाशाजलस्पर्शादितोऽपि नाशः, पापस्य प्रायश्चित्तादिना नाशः। प्रारब्धातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्म्मणां तत्त्वज्ञानात् नाशः। "ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्ज्जुनेति" गीतादिशास्त्रात्। इदमदृष्टं वेदान्तिभिर्नानुमन्यते तैर्हि कर्म्मणः सूक्ष्मावस्थापन्नसंस्कारविशेष एवादृष्टस्थानीयतयाङ्गीक्रियते इति भेदः। तच्चानुशयशब्दे विस्तरतो वाच्यम्। तच्चादृष्टमात्मधर्म्म इति नैयायिका वैशेषिकादयश्चाभ्युपगच्छन्ति। वेदान्तिसाङ्ख्यपातञ्जलास्तु बुद्धिधर्म्म इति भेदः। तेषां मते हि कर्त्तृत्वस्य बुद्धिधर्म्मतया "शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति" न्यायात् तत्रैवादृष्टोत्पत्तेरुचितत्वम् अन्यकृतकर्म्मणा अन्यस्यादृष्टोत्पत्तौ अतिप्रसङ्गात् "कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति" सूत्रेण च तथैव प्रतिपादितत्वात् अधिकमाकरे द्रष्टव्यम्। अस्य च अदृष्टशब्दवाच्यत्वे "प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वादिति" जैमिनिसूत्रं मानम्। तस्यायमभिप्रायः "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म" इति धर्म्मो वेदैकसमधिगम्यत्वमुपक्षिप्तं तस्य दृढीकरणार्थमिदं सूत्रं प्रवृत्तम्। "अनुष्ठानादूर्द्ध्वमुत्पद्यमानस्य धर्म्मस्य पूर्व्वमविद्यमानत्वात् न प्रत्यक्षयोग्यतास्ति उत्तरकालेऽपि रूपादिराहित्यादिन्द्रियैरवगम्यता। अतएवादृष्टमिति सर्व्वैरभिधीयते" इति शा० भाष्यम्। सूत्रार्थस्तु प्रत्यक्षं चक्षुरादि न तदुपलम्भे निमित्तं तेषां विद्यमानोपलम्भहेतुत्वात् धर्म्मस्य च प्राक् अविद्यमानत्वात्। लिङ्गराहित्याच्च नानुमानविषयत्वमप्यस्ति। सुखदुःखयोर्लिङ्गत्वेन लिङ्गत्वसम्भवेऽपि तयोर्लिङ्गत्वज्ञानमपि वेदैकगम्यं, "कस्य कर्म्मणः? किं फलं? इत्यध्यवसायस्य वेदैकसमधिगम्यत्वात् सुखदुःखाभ्यां सामान्येन धर्म्माधर्म्मसामान्यानुमानेऽपि तद्विशेषप्रतिपत्तौ वेदस्यैव साधनत्वादिति प्रतिज्ञातं धर्म्मस्य चोदनामात्रप्रमाणकत्वं सुस्थितमिति। दृष्टभिन्ने त्रि० "सर्व्वमदृष्टं शृणोति" श्रुत्यन्तरम्। "अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिमिति" नैष०। अज्ञातफले त्रि०। "अदृष्टविरहव्यथामिति"। हितो०। "अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तमिति" स्मृतिः "अदृष्टमुपघातमङ्गाभिरक्षातमिति" रघु०। अदृष्टहेतुके भयादौ च। दैविकाग्निभयादेरदृष्टसाध्यत्वाददृष्टत्वम्।

अदृष्टपूर्व्व त्रि॰ न पूर्व्वं दृष्टः सह सुपेति स॰ पदनि॰ । पूर्व्वमदृष्टे । "अदृष्टपूर्व्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वेति" गीता ।

अदृष्टि स्त्री विरुद्धा दृष्टिः विरोधार्थे अभावार्थे वा न॰त॰ । क्रूरदृष्टौ, सरोषवक्रदृष्टौ, दर्शनाभावे च । ब॰ । दृष्टिशून्ये त्रि॰ ।

अदेय त्रि॰न॰त॰ । देयभिन्ने दानायोग्ये च । दानायोग्यञ्च पुत्रादि—"स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते नान्वये सति सर्व्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति" याज्ञ॰ "अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत् । निक्षेपः पुत्रदाराश्च सर्व्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्वपि च कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुराचार्य्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्" इत्येवं स्मृतिनिषिद्धदाने वस्तुनि "योऽदत्तं प्रतिगृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छतीति" तदादानमपि स्मृतौ निषिद्धम् । "भद्यमदेयमपेयमग्राह्यमिति" श्रुतिः ।

अदेवत्र त्रि॰ न देवान् त्रायते प्रीणाति अनेन त्रै—करणे क । देवप्रीणनासाधने अन्नादौ "अदेवत्रादराधस" इति श्रुतिः ।

अदेवमातृक पु॰ न॰त॰ । देवमातृकदेशभिन्ने नदीदृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितदेशे । "वितन्वति क्षेममदेवमातृका" इति भार॰ । ["अयज्वानमदेवयुमिति" ऋ॰ ५,२,११ ।

अदेवयु त्रि॰ न देव याति प्राप्नोति या—कु । देवाप्रापके ।

अदेश पु॰ न॰त॰ । गर्हितदेशे अयोग्यदेशे च । "नादेशे तर्पणं कुर्य्यात् न सन्ध्यां नापि पूजनमिति" स्मृतिः । "स्त्रियं स्पृशेददेशे य" इति स्मृतिः । गर्हितदेशाश्च स्मृतौ दर्शिताः केचित् संगृह्यन्ते । "चातुर्व्वर्ण्य व्यवस्था तु यस्मिन् देशे न वर्त्तते । तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तं ततःपरम्" इति विष्णु॰ । "आनर्त्ताङ्गमगधाः सुराष्ट्राः दक्षिणापथः । तथा च सिन्धुसौवीरा एते सङ्कीर्णयोनय इति" "पद्भ्यां स कुरुते पापं यः कलिङ्गान् प्रपद्यते । ऋषयो निष्कृतिस्तस्य प्राहुर्वैश्वानरं हविरिति" बौधा॰ । "अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च तीर्थयात्रां विना व्रजन् । प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीतेति" स्मृतिः । इष्टदेशेऽपि केचित् श्राद्धतर्पणादौ विशेषतोवर्ज्याः यथा "कृष्णं कृमियुतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दञ्च वर्ज्जयेत् श्राद्धकर्म्मणीति" । "न म्लेच्छविषये श्राद्धं कुर्य्यान्न गच्छेत्तु तं तथा नेष्टकाचरिते पितॄन् तर्पयेदिति" शङ्खलिखितौ । "परकीयगृहे यस्तु पितॄन् संतर्पयेद्यदि । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलादिति" एवमन्येऽपि गर्हितत्वबोधकाः स्मृत्याद्युक्ता वेदितव्याः । "अदेशकाले यद्दानं—तद्दानं तामसं विदु"रिति गीता ।

अदैव न॰ दैवं वैश्वदेविकश्राद्धं तन्नास्ति यत्र । वैश्वदेविकश्राद्धशून्ये नित्यश्राद्धे । तस्य पार्व्वणेतिकर्त्तव्यतया वैश्वदेवश्राद्धप्राप्तौ "अदैविकन्तु तत् कार्य्यमिति" स्मृतौ पर्य्युदासात्र वैश्वदैविकम् धिकं नित्यश्राद्धशब्दे वक्ष्यते । अदैविकमप्यत्र । दैवं भाग्यम् । तच्छून्ये, दुर्भाग्यवति च त्रि॰ ।

अदोष पु॰ दोषः मृत्युतादुरदृष्टसाधनत्वम् अभावार्थे न॰त॰ । मृत्युक्तदुरदृष्टसाधनत्वदोषाभावे । न॰ब॰ । दोषशून्ये त्रि॰ । अलङ्कारोक्तदोषशून्ययोः शब्दार्थयोः "तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापीति" काव्यप्र॰ । "अदोषं गुणवत् काव्यमिति" सरस्वतीक॰ ।

अद्म न॰ अद्यते देवैः अद—कर्म्मणि मन् । पुरोडाशे उज्ज्वलद॰ ।

अद्धा अव्य॰ अत्यते अत् तं सन्ततं गमनं ज्ञानं वा दधाति क्विप् । याथार्थ्ये, साक्षात्कारे, स्फुटे, अवधारणे, अतिशये च । "अद्धा श्रियं पालितसङ्गरायेति' रघुः । "यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सास्तीति श्रुतिः । अयं स्वरादिः, चादिश्च तेनोभयस्वरता । साक्षादादिषु पाठात् अद्धाकृत्येत्यादौ समासे ल्यप् ।

अद्भुत न॰ अततीत्यत् अव्ययमाकस्मिकार्थे तथा भाति भा—डुतच् । आकस्मिके उल्कापातादौ, आलङ्कारिकप्रसिद्धे नवरसान्तर्गतविस्मयस्थायिभावके रसभेदे यथोक्तम् "अद्भुतो विस्मयस्थायिभावो गन्धर्व्वदैवतः ॥ पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ॥ स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चगद्गदस्वरसम्भ्रमाः । तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥ वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या व्यभिचारिणः इति" । यथा "दोर्द्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्द्दण्डावभङ्गोद्यतटङ्कारध्वनिरार्य्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः । द्राक्पर्य्यस्तकपालसंपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदरभ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो ? नाद्यापि विश्राम्यतीति" इति ॥ तद्वति त्रि॰ । "कस्माद्यद्भुतसम्प्राप्ते इति" ज्योति॰ । अद्भुतस्वरूपविभागादि "प्रकृतिविरुद्धमद्भुतवचनन् प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्तीति" ज्योतिषतत्त्वे आथर्वणवाक्ये । "आपञ्चानाय भूभृतादीनां पूर्व्वं स्वभावप्रच्यावः देवकर्त्तृकोऽद्भुत" इति रघु॰ । तेषां त्वैविध्यादि अग्न्युत्पातशब्दे उक्तम् । "उदयति स्म तदद्भुतमालिभिरिति" नैष॰ । "तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणमिति" भाग॰ ।

अद्भुतस्वन पु॰ अद्भुतः स्वनो यस्य ब॰ । महादेवे । कर्म्म॰ । आश्चर्य्यशब्दे । ब॰ । तथा भूतशब्दवति त्रि॰ ।

अद्मनि पु० अत्ति सर्वान् अद्–मनिन् । अग्नौ ।

अद्मर त्रि० अद्–कर्त्तरि क्मरच् । भक्षणशीले ।

अद्य अव्य० अस्मिन्नहनि इदम्शब्दस्य निपातः सप्तम्यर्थे । अस्मिन् दिवसे । "कृष्ण ! त्वदीयपदपङ्कजपिञ्जरान्ते अद्यैव मे विशतु मानसराजहंस इत्युद्भटः । अद्यत्वे इत्यादिभाष्यप्रयोगात् तद्वृत्तावपि अस्य बोधकता । तेनाधारार्थत्वेऽपि अस्य समासान्तरघटकता "अद्यदिनमारभ्य इति" "अद्यप्रभृत्यवनताङ्गीति" कुमारः । एवञ्च वर्त्तमाने काले वर्त्तमानकालवृत्तौ च वृत्तिः "अद्यावधि भवद्गुरो भिन्नोऽहमिति" वेणी० ।

अद्यतन त्रि०अद्य भवः अद्य+ट्यु तुडागमश्च । अद्यभवे वस्तुमात्रे । स्त्रियामद्यतनी । अद्यतनश्च अतीतो भविष्यञ्चेति द्विधा । तत्र अद्यतनभूते लुङ् अपाक्षीत् । अद्यतनभविष्यति लृट् । पक्ष्यति । अनद्यतनभूते तु लङ्–अपचत् अनद्यतने भविष्यति लुट् पक्ता । [इत्त्विले वर्त्तमानत्वे ।

अद्यत्व न० अद्य तद्वृत्तेर्भावः अद्य+त्व । एतर्हिन वस-

अद्यश्वीना स्त्री अद्य श्वः परदिने वा प्रसोष्यते अद्य–श्वस्+ख टिलोपः । आसन्नप्रसवायां प्रौढगर्भिण्याम् । "अद्यश्वीनावष्टब्धे" इति पा० ।

अद्रव पु० अभावार्थे न०त० । द्रवाभावे । न०ब० । द्रवशून्ये त्रि० "अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजमिति" महाभाष्य० ।

अद्रव्य न० अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तद्रव्ये अयोग्यपदार्थे "नाद्रव्ये निहिता काचित् क्रिया फलवती भवेदिति"

अद्रि पु० अद्–क्रिन् । पर्व्वते, तदवयवे प्रस्तरे ग्रावणि । वृक्षे, सूर्य्ये, मेघे, परिमाणभेदे च तद्भेदश्च परिमाणशब्दे वक्ष्यते तत्र ग्रावणि, अद्रिसुतः, मेघे "अद्रिमाता, पर्वते, दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्यामिति" कुमा० ।

अद्रिकर्णी स्त्री अद्रिः अद्रिनामिका गिरिमालमूषिका तस्याः कर्णः कर्णतुल्यं पुष्पान्तःस्थं पत्रं यस्याः गौरादित्वात् ङीष् । वालमूषिकाकर्णतुल्यपुष्पाभ्यन्तरपत्रायां अपराजितायाम् ।

अद्रिकीला स्त्री अद्रयः कुलाचलाः पर्वताः कीलाः शङ्कव इव यस्याः ब० । पृथिव्याम् । अद्रेः सुमेरोः कील इव वा । विन्ध्यपर्व्वते पु० । तद्विवरणं अचलकीलाशब्दे दृश्यम् ।

अद्रिज न० अद्रौ जायते जन–ड ७त० । (शिलाजतु) इति ख्यातनामप्रसिद्धे गन्धद्रव्ये । (गेरि) इति प्रसिद्धे उपधाताविति केचित् । पार्व्वत्यां स्त्री । पर्व्वतभवमात्रे त्रि० । सैंहलीवृक्षे स्त्री राजनि० । अद्रिजातादयोऽप्युक्तार्थेषु पर्वतजाते दवानले, सूर्य्यजे हंसे, कपे आत्मनि च पु० ।

अद्रितनया स्त्री ६त० । पार्व्वत्यां तद्व्युत्पत्तिः अचलकन्याशब्दे द्रष्टव्या अद्रिसुतादयोऽप्यत्र । "अद्रिसुतासमागमोत्क" इति कुमा० ।

अद्रिद्विष् पु० अद्रिभ्यः द्वेष्टि द्विष–क्विप् । इन्द्रे । तस्य तद्द्वेष्टृत्वं गोत्रभिच्छब्दे दृश्यम् ।

अद्रिदुग्ध पु०अद्रिभिर्ग्रावभिर्दुग्धः अभिषुतः ३त० । ग्रावाभिषुते सोमे, "तिरो रोम पवते अद्रिदुग्ध" इति ऋ० । ९, ९७, ११, "अद्रिदुग्धः ग्रावाभिषुत" इति भा० ।

अद्रिद्रोणि स्त्री अद्रेर्द्रोणिरिव । पर्वतभवनद्याम् "अद्रिद्रोणीरनपसारमार्गा" इति दश० ।

अद्रिपति पु० ६त० । हिमाचले तद्विवरणम् अचलराजशब्दे ।

अद्रिबर्हस् त्रि० अद्रेर्बर्ह इव बर्होऽस्य । अद्रिसारे अतिकठिने "पीयूषं द्यौरदितिरद्रिबर्हाः" इति ऋ०१०,६२,२ ।

अद्रिबुध्न पु० उपमा० ब० । अतिकठिने । "अयं निधिः सरमे अद्रिबुध्न इति" ऋ० १०,१०८, ७, ।

अद्रिभिद् पु० अद्रिं भिनत्ति भिद्–क्विप् ६त० । इन्द्रे । गोत्रभिच्छब्दे तद्धेतुं विवरणम् ।

अद्रिभू स्त्री अद्रावपि भवति भू–क्विप् ७स० । अपराजितालतायाम् तस्याः पर्वतेऽप्यतिकठोरभूमिषु जायमानत्वात्तथात्वम् । पार्वत्यां स्त्री । पर्वतजातमात्रे त्रि० ।

अद्रिमातृ पु० अद्रिर्मेघस्तज्जलं मिमीते मा–तृच् । मेघजलनिर्मातरि "स्वर्वित् कोशं दिवो अद्रिमातरमिति" ऋ०९,८६,२ ।

अद्रिराज पु० अद्रीणां राजा टच्समा० । हिमाचले । अद्रिषु राजते क्विप् अद्रिराडप्यत्रैव पु० । विवरणमचलराजशब्दे ।

अद्रिषुत पु०अद्रिभिः ग्रावभिः सुतः अभिषुतः ३त० षत्वम् । ग्रावाभिषुते सोमे । "ऋभूतो अद्रिषुतो बर्हिषीति" ऋ० ९,७२,४ अद्रिषुतः ग्रावभिरभिषुत इति भाष्यम् ।

अद्रिसंहत पु० अद्रिभिः संहतम् अभिषुतम् । ग्रावाभिषुते सोमे "ससारो अद्रिसंहतामिति" ऋ० ८,९८,६, अद्रिरिव संहतः कठिनः । अतिकठिने त्रि० ।

अद्रिसार पु० अद्रेः सार इव । लौहे । अद्रेरिव सारोऽस्य अतिकठिने त्रि० ।

अद्रिसारमय त्रि० अद्रिसारात्मकः । अत्यन्तकठिने ।

अद्रीश पु० अद्रीणाम् अद्रेर्वा ईशः ६त०। हिमाचले, शिवे च।

अद्रुह्वन् त्रि० द्रुह–क्वनिप् न०त०। द्रोहाकर्त्तरि–"तावां सम्रागद्रुह्वाणेषमिति" ऋ० ५,७०,२, "हे अद्रुह्वाणा अद्रोग्धारःरिति" भाष्यम्।

अद्रोघ त्रि० द्रुह–घञ् वेदे घत्वम् न०ब०। द्रोहरहिते "त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेणेति" ऋ०२,२२,६, "अद्रोघेण द्रोहरहितेनेति" भा०। न०त०। द्रोहाभावे पु०।

अद्रोघावित त्रि० अद्रोघः अवितो येन। अद्रोहरक्षके। "कृणुत धूमं वृषणः सखायोऽद्रोघाविता" इति वेदः।

अद्रोह पु० अभावार्थे न०त०। द्रोहाभावे "अद्रोहोनाभिमानितेति" "अद्रोहः सर्वभूतानामिति" च पुरा०।

अद्वय न० न द्वयम्। द्वित्वाभावे। नास्ति द्वयं द्वित्वं तज्ज्ञानं वा यत्र। सर्वात्मतया आत्मनो ब्रह्मात्मैक्ये, अभेदे च। "अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतीतद्वैतभानत" इति वे०सा०। ब्रह्म द्वयं पश्यत इति अद्वयं विज्ञानाभेदः पदार्थानामन्यस्य भावकत्वेन अन्वर्थं अम्। बौद्धभेदे ते हि "सहोपालम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोरित्यनेन" पदार्थानां संविद्भिन्नत्वं वदन्ति विवरणं बौद्धशब्दे दृश्यम्।

अद्वयवादिन् पु० अद्वयं वदति सर्व्वमेव वस्तु चित्स्वरूपं नान्यदतो द्वितीयमस्तीति वदतीति वद–णिनि। अद्वैतवादिनि वैदान्तिके, बाह्यार्थाभावेन ज्ञानात्मकं सर्वं वस्तु स्वीकुर्वति बौद्धे च।

अद्वयस् त्रि० नास्ति द्वयं द्वित्वमस्य ब० योगविभागात् असिच् समा०। द्वित्वरहिते। "सखा सुशेवो अद्वया इति" ऋ० १,१८७,३, "अद्वया द्वयरहित" इति भाष्यम्।

अद्वयानन्द पु० नास्ति द्वयं द्वित्वं भेदः तज्ज्ञानं वा यस्य यत्र वा तादृश आनन्दः। ब्रह्मरूपानन्दे अद्वैतानन्दे। "अर्थतोऽप्यद्वयानन्दमतीतद्वैतभानत इति" वे०सा०।

अद्वयाविन् त्रि०अद्वयमस्त्यर्थे विनि छन्दसि दीर्घः देवपितृयानरूपमार्गद्वयरहिते। "पुत्रस्य पाथः पदमद्वयाविन" इति ऋ० १,४ १५८, ३, अद्वयाविनः मार्गद्वयरहितस्येति भाष्यम्।

अद्वयु त्रि० द्वयं द्विप्रकारोऽस्त्यस्य वा० उ न०त०। द्विप्रकाररूपकापट्यशून्ये अन्तर्बाह्यैकरूपे "उप द्वयुस्वाद्वयुश्च वसव इति" ऋ०८, १८, १५।

अद्वार न० भिन्नेतं द्वारम्। प्रवेशानर्हे गुप्तद्वारे "अद्वारेण प्रवेशनमिति" "अद्वारेण न चातीयाद्ग्रामं वा वेश्म वा पुरमिति" च पुरा०। नास्ति द्वारमस्य ब०। प्रवेशायोग्ये दुष्प्रवेशे, अगम्ये अनुपाये च त्रि०।

अद्वितीय त्रि० द्विधा इतं भेदं गतम् द्वीतम् तस्य भावः द्वैतं तन्नास्ति यस्य ब०। सजातीयादिभेदशून्ये केवले परमात्मनि। वस्त्वद्वितीयमिति भा० "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति" श्रुतिः। "अत्र एकम्, एव, अद्वितीयमिति" पदत्रयेण ब्रह्मणि भेदत्रयराहित्यमुक्तम्। तथाहि भेदस्तावत् त्रिधा स्वगतभेदः सजातीयभेदः विजातीयभेदश्चेति। वृक्षादीनां स्वावयवशाखादिभ्यो भेदः स्वगतभेदः, घटात् घटान्तरस्य भेदः सजातीयभेदः, घटस्य पटादितो भेदः विजातीयभेदः। ब्रह्मणस्तु "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रेण स्वकार्य्यात् घटादितोऽनन्यत्वात् न स्वगतभेदः। घटादेर्व्यावहारिकसत्त्ववत्त्वेन पारमार्थिकसत्त्ववतो ब्रह्मणः विजातीयत्वेऽपि ततोऽभेदएव तद्भिन्नस्याभावात् "सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति" श्रुत्यन्तरात् तत्सजातीयवस्त्वन्तराभावादेव तद्भेदः सिद्धएवेत्यादिकमाकरे दृश्यम्। द्वितीयशून्ये, असहचरे त्रि०।

अद्विषेण्य त्रि० द्वेष्टुं शीलमस्य, द्विष–एण्यन्–किच्च न०त०। प्रियरूपे, "मयोभुरद्विषेण्यः सखेति" ऋ० १,१८७,३, अद्वेषिण्यः अद्वेष्यरसः प्रियरस इति भाष्यम्।

अद्वेष पु० न द्वेषः अभावार्थे न०त०। द्वेषाभावे। ब०। द्वेषरहिते त्रि०। "अद्वेषो हस्तयोर्दधे" इति ऋ० १, २४,४, "अद्वेषः द्वेषरहितः नास्ति द्वेषोऽस्येति" भाष्यम्। एतेन अद्वेषःशब्दे एतन्मन्त्रस्योदाहरणत्वेनोपन्यासः केषाञ्चित् भाष्यादर्शनमूलकः।

अद्वेषस् त्रि० द्विष–असुन् न०त०। द्वेषानाश्रये द्वेषाकर्त्तरि "अद्वेषो मरुतो गातुमेतनेति" ऋ० ५,८७,८, "अद्वेषः अद्वेषस" इति भाष्यम्।

अद्वैत न० द्विधा इतम् द्वीतं तस्य भावः द्वैतं भेदः अभावार्थे न०त०। अभेदे, "अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्व्वास्ववस्थासु यदिति" उत्तरचरितम्। नास्ति द्वैतं भेदो यत्र। भेदरहिते त्रि० ब्रह्मणि न०। "अद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोक" इति नैषधम्।

अद्वैतसिद्धि पु० अद्वैतस्य जगतो ब्रह्माभेदस्य सिद्धिरत्र। स्वनामख्याते वेदान्तप्रकरणभेदे ६त०। तत्सिद्धौ स्त्री।

अध अव्य० अथ वेदे "सुपांसुलुगित्यादिना" वर्णव्यत्ययः। अथशब्दार्थे "अधा निबद्ध उत्तर" इति ऋ०४,१८,९, अधा "अथानन्तरमिति" भा०। अधापोषस्य पोषेणेति य० १२,८, अधेति अव्ययम् अथार्थे "निपातस्य चेति" पा० दीर्घ इति वेददीपः।

अधःकाय पु० अधः अधरं कायस्य एकदेशिस०। नाभेरधःप्रदेशे नैत्यनुष्टत्तौ "केशाद्योविमधःकायं संस्पृशन् धरणीमपीति" स्मृतिः। "अधःकायं नीवेरधःप्रदेशमिति" रघु०।

अधःकार पु० अधरमित्यर्थे अधः तस्य कारः। न्यूनीकरणे, तिरस्कारे, अधरीकरणे च।

अधःक्षिप्त त्रि० अधोमुखेन क्षिप्तम् क्षिप—क्त शाक०त०। अधोमुखतया स्थापिते न्यञ्चिते न्युब्जीकृते,ऽधस्ताद्विहिते च।

अधःपुष्पी स्त्री अधोमुखं पुष्पं यस्याः (अनन्तमूल) गोजिह्वायाम् अवाक्पुष्प्याम् (भादुड़) इति ख्याते वृक्षे इत्यन्ये।

अधः(धश्श)शय्या स्त्री अधोवर्त्तिनी शय्या वा सत्वम्। खट्वावर्ज्जनेन भूमिशय्यायाम् "अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्य्यमधःशय्यां गुरोर्हितम्। आ समावर्त्तनात् कुर्य्यादिति" मनु०।

अधन त्रि० नास्ति धनमस्य। धनहीने दरिद्रे स्वातन्त्र्यरहिते च। "अधनो हि धनं लब्ध्वा तृणवत् मन्यते जगदिति" नीति०। "भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति" मनुः। "स्वातन्त्र्यराहित्यपरमिति" दायभागः।

अधम त्रि० अव—अम—धादेशः। कुत्सिते, हीने च। "सर्व्वत्र त्रिविधा भेदा उत्तमाधममध्यमा" इति। "अधमसमवरिष्ठा न्यर्कचन्द्रादिसंस्थे शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानामिति" ज्योतिषोक्ते नृणां वित्तज्ञानादिषु अधमत्वसूचके रविचन्द्रयोः स्थितिविशेषरूपे योगभेदे।

अधमभृतक पु० कर्म्म०। "उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु कृषीवलः। अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृत इति" स्मृत्युक्ते, पञ्चविधशुश्रूषकमध्ये भृतकभेदे।

अधमर्ण त्रि० ऋणं अवश्यदेयम् तत् अधमं शोध्यं यस्य ब०। अवश्यदेयर्णशोधके (खातक) इति प्रसिद्धे ऋणग्रहीतरि।

अधमर्णिक त्रि० अधमऋणमवश्यदेयं दातृत्वेनास्त्यस्य ठन्। अधमर्णशब्दार्थे। "गृहीता च क्रमाद्दाप्यो धनिनामधमर्णिक" इति याज्ञ०। "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकमिति" मनुः। अत्यर्थे इनि। अधमर्णीत्यप्यत्रैव त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अधमाङ्ग न० अधमम् अङ्गम् कर्म्म०। चरणे। तस्य सर्व्वाङ्गापेक्षया अधरस्थत्वात् अधमत्वम्।

अधमार्द्ध न० अधममर्द्धम्। नाभेरधोभागे। ततः भवादौ यत्। अधमार्द्ध्यम् तद्भवादौ, तत्सम्बन्धिनि च त्रि०।

अधर पु० न ध्रियते धृ—अच् न०त०। (ठोट) इति ख्याते ओष्ठे, नीचे वा ओष्ठे। "पिबसि रतिसर्व्वस्वमधरमिति" शकु०। "निर्ष्ठरागोऽधर" इति सा०दर्प०। "उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे" इति कुमा०। "अधरं खलु विम्बनामकं फलमाभ्यामिति भव्यमन्वयम्। लभतेऽधरविम्बइत्यदः पदमस्या रदनच्छदे वदर्दिति" नैष०। धरणं धरः ब०। तत्सम्बन्धरहिते हीने, पृ०ब०। तत्ते, नीचे च स्मरमन्दिरे स्त्रीचिह्नभेदे पु०न०। हीनवादिनि त्रि०। अयं सर्व्वनामकार्य्यभाक्। तत्रायं विशेषः पूर्व्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायामिति (पा०ग०)। इत्युक्तेः व्यवस्थायामेवास्य सर्व्वनामता-व्यवस्था च स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमः। अवधित्वञ्च दैशिकं कालिकञ्च तत्र "पूर्व्वापरादिशब्दानां केषाञ्चित् प्रविभागतः। सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोरित्य" भियुक्तोक्तेः केषाञ्चिदेव उभयावधित्वनियमः न सर्व्वेषाम्, तथाहि पूर्व्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्त्तन्ते तदवच्छिन्नदेशग्रामादौ च। तत्र पूर्व्वस्यां दिशि वसति, पूर्व्वस्यादिश आगतः पूर्व्वदिक्सम्बन्धात् पूर्व्वा वापी। एवं पूर्व्वस्मिन् मासे वसति पूर्व्वस्मात् मासादागतः। तत्कालसम्बन्धात् पूर्व्वो गुरुः पूर्व्वस्मिन् गुरौ, पूर्व्वस्मात् गुरोरागतः प्रासादादागत इत्यादि। एवम् अपरावरपरशब्दत्रयस्यापि "ते च विनापि दिक्कालसम्बन्धं देशवृत्तिमन्तः इति भेदः। अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः अवरो वा। अपरस्मिन् अवरस्मिन् वा पर्व्वते वसति। सन्निकर्षे विप्रकर्षे च सर्व्वासु दिक्षु तुल्योऽयं व्यपदेशः। न तु ते दिग्गतसम्बन्धेन तत्तदर्थबोधकाः एकस्यामेव दिशि स्थितयोर्निकटानिकटयोः परावरादिव्यपदेशप्रवृत्तेः। एतच्छब्दापेक्षया मुख्यवृत्त्या वक्ष्यमाणकारिकायां देशग्रहणम् सार्थकं अन्यस्य तु स्वतो देशवृत्तित्वम्। सन्निकर्षासन्निकर्षयोर्देशवत् कालेऽप्यान्वयः। तेन परः अपरः अवरो वा कालः। अतएव परकालसम्बन्धात् परः पाणिनिः अपरकालसंबन्धादपरः कैयटादिरिति। दक्षिणाधरशब्दौ तु दिशि दिगवच्छिन्ने पर्व्वतादौ च वर्त्तेते न तु काले, नापि कालावच्छिन्ने इति भेदः। दक्षिणस्यां वसति, दक्षिणे पर्व्वते वा वसति, अधरस्यां दिशि वसति अधरदिक्सम्बन्धात् अधरप्रासादे वा वसति इति। तेन "स्वतन्त्रातिवर्त्तिनोऽपि कालदिग्देशवृत्तयः। पूर्व्वापरावरपराश्च दक्षिणोत्तरौ" इति गणरत्ने सर्व्वेषां कालादिवृत्तित्वोक्तावपि दक्षिणाधरयोस्तु न कालवृत्तित्वमिति तेनैव स्वकृतव्याख्यानरूपे गणरत्नमहोदधौ स्थिरीकृतम्। दक्षिणस्यां दिशि

स्त्री० दक्षिणदिशश्च भूगोले यथाधरत्वं तथा उदक्शब्दे वक्ष्यते। सर्व्वनाम्नां वृत्तौ पुंवद्भावात् अधरस्यां भवः अधरतन इत्यादि अधरस्यां वर्त्तते अधरवृत्तिः अधरा अधरस्याः अधरस्यामित्यर्थे अधरत इत्यादि। [अधोभागे इत्यर्थे।

अधरतस् अव्य० अधर—तसिल्। प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्तौ

अधरत्तात् अव्य०अधर+अस्ताति ष्ट०। अधरत इत्यर्थे। "पुरस्तात् सवितोत्तरत्तादधरत्तादिति"ऋ० १०,३६,१४,

अधरमधु न० अधरस्य मध्विव आस्वादातिशयात्। अधररसे। [रतइत्यर्थे

अधरस्तात् अव्य० अधर+सप्तम्याद्यर्थे अस्ताति। अध-

अधराच् त्रि० अधरां दक्षिणां दिशमञ्चति क्विप्। दक्षिण दिग्गन्तरि। "प्राङ् वा उदङ् वाऽधराङ् वा प्रध्मायीताभिमन्त्र्य इति श्रा० उ०। स्त्रियामधराचीति। सा च दक्षिणस्यां दिशि च।

अधराचीन त्रि० अधराचि भवः अधराच्+ख। अधःप्रदेशभवे। "अधराचीनमकृणोदपामप" इति ऋ० २,१७,५,

अधराच्य त्रि० अधरस्यां भवः यत्। दक्षिणदिग्भवे अधोदिग्भवे च। "अरसं प्राच्यं विषमरसं यदुदीच्यम् अथेदमधराच्यं करम्भेण वि कल्पते" इति वेदः।

अधरात् अव्य० अधर+अस्त्यर्थे आति। अधरतइत्यस्यार्थे। "पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तादिति"ऋ० ६,१९,९, अधरात् दक्षिणत इत्यर्थः।

अधरीण त्रि० अधरे भवः अधर+ख। अधरभवे।

अधरेण अव्य० अधरस्मिन् देशे, दिशि वा अधर+एनप्। प्रथमासप्तमीवृत्तौ आधस्ते नीचे देशादौ, सन्निकृष्टदक्षिणदिशि च। [त्स्वपचारात्। अधरदिवसे।

अधरेद्युस् अव्य० अधरे दिने अधर+एद्युस्। कालवृत्ति-

अधरोत्तर न० अधरञ्च उत्तरञ्च समा०द्व०। न्यूनाधिक्यवति निम्नोन्नते। "अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याद्धविस्तथा स्वाम्यं च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्ततोधरोत्तरमिति" मनुः।

अधर्म्म पु० ध्रियतेऽनेन धृ—मनिन् विरोधे न०त०। धर्म्मविरोधिनि वेदादिनिषिद्धकर्म्मजन्ये पापे, तद्धेतुभूतप्राणिहिंसादौ च। "चोदनालक्षणोऽर्थोधर्म्म" इति सूत्रकारेण निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म्म इति तल्लक्षणं सूचितम् तत्र वेदप्रतिपाद्योऽर्थोधर्म्म, तन्निषेधप्रतिपाद्योऽनर्थः अधर्म्मः। स च निषिद्धकर्म्माधीनः पापनामा अदृष्टभेदः। अनर्थस्य अनिष्टसाधनम्। तत्पत्वयुक्तिस्तु "विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम् नरः पतनमृच्छतीति"। "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नर" इत्यादिना शास्त्रेण कर्म्मणामाशुविनाशिनां कालान्तरभाविनरकादिजन्मविशेषान् प्रति हेतुत्वोक्तावपि तथात्वं मध्यस्थद्वारीभूतमदृष्टं विना न सम्भवतीति तत् कल्प्यते अतः 'चिरध्वस्तं फलायालमित्यादिना" अदृष्टशब्दे दर्शितयुक्तेश्च पापसत्त्वसाधनम्। "अधर्म्मेणैधते तावत् ततो भद्राणि पश्यति। ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यतीति" मनुः। "अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहमिति" गीता। अधर्म्मभेदात्गतिविशेषोक्तेश्चाधर्म्मसत्त्वम् यथा

"कर्म्मभिर्नियतैर्बद्धो जन्तुर्दुःखान्युपाश्नुते। येन येन तु भावेन कर्म्मणा पुरुषो गतिम्। प्रयाति परुषां घोरां तत्ते वक्ष्याम्यतः परम्। अधीत्य चतुरो वेदान् द्विजो मोहसमन्वितः। पतितात् प्रतिगृह्याथ खरयोनौ प्रजायते। खरो जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत!। खरो मृतो बलीवर्द्दः सप्त वर्षाणि जीवति। बलीवर्द्दो मृतश्चापि जायते ब्रह्मराक्षसः। ब्रह्मरक्षश्च मासांस्त्रींस्ततो जायेत ब्राह्मणः। पतितं याजयित्वा तु कृमियोनौ प्रजायते। तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत!। कृमिभावाद्विमुक्तस्तु ततो जायेत गर्द्दभः। गर्द्दभः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि शूकरः। कुक्कुटः पञ्च वर्षाणि पञ्च वर्षाणि जम्बुकः। श्वा वर्षमेकं भवति ततो जायेत मानवः। उपाध्यायस्य यः पापं शिष्यः कुर्य्यादबुद्धिमान्। स जीव इह संसारांस्त्रीनाप्नोति न संशयः। प्राक् श्वा भवति राजेन्द्र! ततः क्रव्यात्ततः खरः। ततः प्रेतः परिक्लिष्टः पश्चाज्जायेत ब्राह्मणः। मनसाऽपि गुरोर्भार्य्यां यः शिष्यो याति पापकृत्। स उग्रान् प्रैति संसारानधर्म्मेणेह चेतसा। श्वयोनौ तु स सम्भूतस्त्रीणि वर्षाणि जीवति। तत्रापि निधनं प्राप्तः कृमियोनौ प्रजायते। कृमिभावमनुप्राप्तो वर्षमेकन्तु जीवति। ततस्तु निधनं प्राप्तो ब्रह्मयोनौ प्रजायते। यदि पुत्त्रसमं शिष्यं गुरुर्हन्यादकारणे। आत्मनः कामकारेण सोऽपि हिंस्रः प्रजायते। पितरं मातरञ्चैव यस्तु पुत्त्रोऽवमन्यते। सोऽपि राजन्! मृतो जन्तुः पूर्व्वं जायेत गर्द्दभः। गर्द्दभत्वन्तु सम्प्राप्य दश वर्षाणि जीवति। संवत्सरन्तु कुम्भीरस्ततो जायेत मानवः। पुत्त्रस्य मातापितरौ यस्य रुष्टावुभावपि। गुर्व्वपध्यानतः सोऽपि मृतो जायेत गर्द्दभः। खरो जीवति मासांस्तु दश श्वा

च चतुर्द्दश । विडालः सप्त मासांस्तु ततो जायेत मानवः । मातापितरावाक्रुश्य सारिकः सम्प्रजायते । ताडयित्वा तु तावेव जायते कच्छपो नृप ! । कच्छपो दश वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि शल्लकः । व्यालो भूत्वा च षण्मासांस्ततो जायेत मानुषः । भर्त्तृपिण्डमुपाश्नन् यो राजद्विष्टानि सेवते । सोऽपि मोहसमापन्नो मृतो जायेत वानरः । वानरो दश वर्षाणि पञ्च वर्षाणि मूषिकः । श्वाऽथ भूत्वाऽथ षण्मासांस्ततो जायेत मानुषः । न्यासापहर्त्ता तु नरो यमस्य विषयं गतः । संसाराणां शतं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । दुष्कृतस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः । असूयको नरश्चापि मृतो जायेत शार्ङ्गकः । विश्वासहर्त्ता च नरो मीनो जायेत दुर्म्मतिः । भूत्वा मीनोऽष्ट वर्षाणि मृगो जायेत भारत । मृगस्तु चतुरो मासांस्ततश्छागः प्रजायते । छागस्तु निधनं प्राप्य पूर्णे संवत्सरे ततः । कीटः प्रजायते जन्तुस्ततो जायेत मानुषः । धान्यान् यवांस्तिलान् माषान् कुलत्थान् सर्षपांश्चणान् । कलायानथ मुद्गांश्च गोधूमानतसींस्तथा । शस्यस्यान्यस्य हर्त्ता च मोहाज्जन्तुरचेतनः । स जायते महाराज ! मूषिको निरपत्रपः । ततः प्रेत्य महाराज ! मृतो जायेत शूकरः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ! । श्वा ततो जायते मूढः कर्म्मणा तेन पार्थिव ! । भूत्वा श्वा पञ्च वर्षाणि ततो जायेत मानवः । परदाराभिमर्षन्तु कृत्वा जायेत वै वृकः । श्वा शृगालस्ततो गृध्रो व्यालः कङ्को वकस्तथा । भ्रातृभार्य्यान्तु पापात्मा यो धर्षयति मोहितः । पुंस्कोकिलत्वमाप्नोति सोऽपि संवत्सरं नृप ! । सखिभार्य्यां गुरोर्भार्य्यां राजभार्य्यान्तथैव च । धर्षयित्वा तु कामाय मृतो जायेत शूकरः । शूकरः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि वै वृकः । विडालः पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि कुक्कुटः । पिपीलकस्तु मासांस्त्रीन् कीटः स्यान्मासमेव तु । एतानासाद्य संसारान् कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति मासांस्तु कृमियोनौ चतुर्द्दश । ततोऽधर्म्मक्षयं कृत्वा पुनर्जायेत मानवः । उपस्थिते विवाहे तु यज्ञे दानेऽथवा विभो ! । मोहात्करोति यो विघ्नं स मृतो जायते कृमिः । कृमिर्जीवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । अधर्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । पूर्व्वं दत्त्वा तु यः कन्यां द्वितीये दातुमिच्छति । सोऽपि राजन् ! मृतो जन्तुः कृमियोनौ प्रजायते । तत्र जीवति वर्षाणि त्रयोदश

युधिष्ठिर ! । अधर्म्मसङ्क्षये मुक्तस्ततो जायेत मानुषः । देवकार्य्यमकृत्वा तु पितृकार्य्यमथापि वा । अनिर्व्वाप्य समश्नन् वै मृतो जायेत वायसः । वायसः शतवर्षाणि ततो जायेत कुक्कुटः । जायते व्यालकश्चापि मासं तस्मात्तु मानुषः । ज्येष्ठं पितृसमञ्चापि भ्रातरं योऽवमन्यते । सोऽपि मृत्युमुपागम्य क्रौञ्चयोनौ प्रजायते । क्रौञ्चो जीवति मासांस्तु दश द्वौ सप्त पञ्च च । ततो निधनमापन्नो मानुषत्वमुपाश्नुते । वृषलो ब्राह्मणीं गत्वा कृमियोनौ प्रजायते । ततः सम्प्राप्य निधनं जायते शूकरः पुनः । शूकरो जातमात्रस्तु रोगेण म्रियते नृप ! । श्वा ततो जायते मूढः कर्म्मणा तेन पार्थिव ! । श्वा भूत्वा कृतकर्म्माऽसौ जायते मानुषस्ततः । तत्रापत्यं समुत्पाद्य मृतो जायेत मूषिकः । कृतघ्नस्तु मृतो राजन् ! यमस्य विषयं गतः । यमस्य पुरुषैः क्रुद्धैर्व्वधं प्राप्नोति दारुणम् । दण्डं समुद्गरं शूलमग्निकुम्भञ्च दारुणम् । असिपत्रवनं घोरं वालुकां कूटशाल्मलीम् । एताश्चान्याश्च वह्वीः स यमस्य विषयं गतः । यातनाः प्राप्य तत्रोग्रास्ततो वध्यति भारत ! । ततो हतः कृतघ्नः स तत्रोग्रैर्भरतर्षभ ! । संसारचक्रमासाद्य कृमियोनौ प्रजायते । कृमिर्भवति वर्षाणि दश पञ्च च भारत ! । ततो गर्भं समासाद्य तत्रैव म्रियते शिशुः । ततो गर्भशतैर्जन्तुर्बहुभिः सम्प्रपद्यते । संसारांश्च बहून् गत्वा ततस्तिर्य्यक् प्रजायते । ततो दुःखमनुप्राप्य बहुवर्षगणानिह । अपुनर्भवसंयुक्तस्ततः कूर्म्मः प्रजायते । दधि हृत्वा वकश्चापि प्लवो मत्स्यानसंस्कृतान् । चोरयित्वा तु दुर्व्वुद्धिर्मधुदंशः प्रजायते । फलं वा मूलकं हृत्वा अपूपं वा पिपीलिका । चोरयित्वा तु निष्पावं जायते हलगोलकः । पायसं चोरयित्वा तु तित्तिरित्वमवाप्नुते । हृत्वा पिष्टमयं पूपं कुम्भोलूकः प्रजायते । अयो हृत्वा तु दुर्व्वुद्धिर्वायसो जायते नरः । कांस्यं हृत्वा तु दुर्व्वुद्धिर्हारीतो जायते नरः । राजतं भाजनं हृत्वा कपोतः संप्रजायते । हृत्वा तु काञ्चनं भाण्डं कृमियोनौ प्रजायते । पत्रोर्णं चोरयित्वा तु कृकरत्वं स गच्छति । कौषिकन्तु ततो हृत्वा नरो जायेत वर्त्तकः । अंशुकं चोरयित्वा तु शुको जायेत मानवः । चोरयित्वा दुकूलन्तु मृतो हंसः प्रजायते । क्रौञ्चः कार्पासिकं हृत्वा मृतो जायेत मानवः । चोरयित्वा नरः पट्टं त्वाविकञ्चैव भारत ! । क्षौमञ्च वस्त्रमादाय शशो जन्तुः प्रजायते

वर्णान् हृत्वा तु पुरुषो मृतो जायेत बर्हिणः । हृत्वा रक्तानि वस्त्राणि जायते जीवजीवकः । वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानवः । छुच्छुन्दरित्वमाप्नोति राजन् ! लोभपरायणः । तत्र जीवति वर्षाणि ततो दश च पञ्च च । अधर्म्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानवः । चोरयित्वा पयश्चापि बलाका सम्प्रजायते । यस्तु चोरयते तैलं नरो मोहसमन्वितः । सोऽपि राजन् ! मृतो जन्तुस्तैलपायी प्रजायते । अशस्त्रं पुरुषं हत्वा सशस्त्रः पुरुषाधमः । अर्थार्थी यदि वा वैरी स मृतो जायते खरः । खरो जीवति वर्षे द्वे ततः शस्त्रेण बध्यते । स मृतो मृगयोनौ तु नित्योद्विग्नोऽभिजायते । मृगो बध्यति शस्त्रेण गते संवत्सरे तु सः । हतो मृगस्ततो मीनः सोऽपि जालेन बध्यते । मासे चतुर्थे सम्प्राप्ते श्वापदः सम्प्रजायते । श्वापदो दश वर्षाणि द्वीपी वर्षाणि पञ्च च । ततस्तु निधनं प्राप्य कालपर्य्यायनोदितः । अधर्म्मस्य क्षयं कृत्वा ततो जायेत मानुषः । स्त्रियं हत्वा तु दुर्बुद्धिर्यमस्य विषयं गतः । बहुक्लेशान् समासाद्य संसारांश्चैव विंशतिम् । ततः पश्चान्महाराज ! कृमियोनौ प्रजायते । कृमिर्विंशतिवर्षाणि भूत्वा जायेत मानुषः । भोजनं चोरयित्वा तु मक्षिका जायते नरः । मक्षिकासङ्घवशगो बहून् मासान् भवत्युत । ततः पापक्षयं कृत्वा मानुषत्वमवाप्नुते । धान्यं हृत्वा तु पुरुषो लोमशः सम्प्रजायते । तथा पिण्याकसंमिश्रमशनं चोरयन्नरः । स जायते बभ्रुसमो दारुणो मूषिको महान् । दशन् वै मानुषं नित्यं पापात्मा स प्रजायते । घृतं हृत्वा तु दुर्बुद्धिः काकमद्गुः प्रजायते । मत्स्यमांसमयो हृत्वा काको जायेत दुर्म्मतिः । लवणं चोरयित्वा तु चौरिकाकः प्रजायते । विश्वासेन तु निक्षिप्तं यो वै निह्नौति मानवः । स गतायुर्नरस्तादृक् मत्स्ययोनौ प्रजायते । मत्स्ययोनिमनुप्राप्य मृतो जायेत मानवः । मानुषत्वमनुप्राप्य क्षीणायुरुपपद्यते । पापानि तु नरः कृत्वा तिर्य्यग् जायेत भारत ! । न चात्मनः प्रमाणन्ते धर्म्मं जानन्ति किञ्चन । ये पापानि नराः कृत्वा निरस्यन्ति व्रतैः सदा । सुखदुःखसमायुक्ता व्याधितास्ते भवन्त्युत । असंवासाः प्रजायन्ते म्लेच्छा अपि न संशयः । नराः पापसमाचारा लोभमोहसमन्विताः । वर्जयन्ति च पापानि जन्मप्रभृति ये नराः । अरोगा रूपवन्तश्च धनिनश्च भवन्त्युत । स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन कृत्वा पापमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनां भार्य्यात्वमुपयान्ति ताः । परस्वहरणे दोषाः सर्व्व एव प्रकीर्त्तिताः । एतद्वै लेशमात्रेण कथितं ते मयाऽनघ ! । अपरान् सत्कथायोगे भूयः श्रोष्यसि भारत ! । एतन्मया महाराज ! ब्रह्मणो वदतः पुरा । सुरर्षीणां श्रुतं मध्ये पृष्टश्चापि यथातथम् । मयाऽपि तच्च कार्त्स्न्येन यथावदनुवर्णितम् । एतच्छ्रुत्वा महाराज ! धर्म्मे कुरु मनः सदा” इ०वं० । “महापातकजान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान् । कर्म्मक्षयात् प्रजायन्ते महापातकिनस्त्विह । मृगश्वसूकरोष्ट्राणां ब्रह्महा योनिमृच्छति । खरपुक्कसवेणानां सुरापो नात्र संशयः । कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारी समाप्नुयात् । तृणगुल्मलतात्वञ्च क्रमशो गुरुतल्पग” इति । “श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति । कृमिकीटपतङ्गानां विड्भुजाञ्चैव पक्षिणाम् । हिंस्राणाञ्चैव सत्वानां सुरापो ब्राह्मणो व्रजेत् । लूताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् । हिंस्राणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः । तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्म्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पग” इति । “ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात् सुरापः श्यावदन्तकः । हेमहारी च कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः । यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायते । अन्नहर्त्तामयावी स्यान्मूको वागपहारकः । धान्यमिश्रोऽतिरिक्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः । तैलहृत्तैलपायी स्यात् पूतिवक्त्रस्तु सूचकः । यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः । अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविरिति” । “परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मराक्षसः । हीनजातौ प्रजायेत पररत्नापहारकः । पत्रशाकं शिखी हृत्वा, गन्धान् छुच्छुन्दरिः शुभान् । मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः । विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्त्तृष्विति” । “मूषिको धान्यहारी, स्याद्यानमुष्ट्रः, कपिः फलम् । जलं प्लवः, पयः काको, गृहकारी ह्युपस्करम् । मधु दंशः, पलं गृध्रो, गां गोधा, ऽग्निं बकस्तथा । श्वित्री वस्त्रं, श्वा रसन्तु, चीरी लवणहारकः । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्तेयकर्म्मणि । द्रव्यप्रकारा हि यथा तथैव प्राणिजातयः” इति । “द्रव्यस्यापह्रियमाणस्य यादृशाः प्रकारास्तादृशा एव प्राणिजातयः स्तेयकर्म्मण्यपहर्त्तारो भवन्ति यथा कांस्यहारी हंस इति । अथवा यत्फलसाधनन्द्रव्यमपहरति तत्साधनविकलो यथा पङ्गुतामश्वहारक इति” मिता० । “ब्रह्महा

कुष्ठी, तैजसापहारी मण्डली, देवब्राह्मणाक्रोशकः खलतिः, गरदाग्निदावुन्मत्तौ, गुरुप्रतिहन्तापस्मारी, गोघ्नश्चान्धः, धर्म्मपत्नीं मुक्त्वान्यत्र प्रवृत्तः शब्दवेधी प्राणिविशेषः, कुण्डाशी भगभक्षी, देव-ब्राह्मण-स्वापहारी पाण्डुरोगी, न्यासापहारी च काणः, स्त्रीपण्योपजीवी षण्ढः, कौमारदारत्यागी दुर्भगो, मिष्टैकाशी वातगुल्मी, अभक्ष्यभक्षको गण्डमाली, ब्राह्मणीगामी निर्बीजी, क्रूरकर्म्मा वामनो, वस्त्रापहारी पतङ्गः, शय्यापहारी क्षपणकः, शङ्खशुक्तापहारी, कपाली दीपापहारी कौशिको, मित्रध्रुक् क्षयी, मातापित्रोराक्रोशकः खञ्जन” इति अन्यत्रवाग्दुष्टवणी, मुहुर्मुहुःसंलग्नवाक् जलोदरी, दारत्यागी कूटसाक्षी श्लीपदी, उच्छूनजङ्घाचरणो, विवाहविघ्नकर्त्ता छिन्नोष्ठः, अश्वगुरवः छिन्नहस्तो, मातृघ्नोऽन्धः, स्नुषागामी, वातवृषणः, चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छ्री, कन्यादूषकः षण्ढः, ईर्ष्यालुर्मशकः, पित्रोर्विवदमानोऽपस्मारी, न्यासापहार्य्यनपत्यो, रत्नापहार्य्यत्यन्तदरिद्रोविद्याविक्रयी पुरुषमृगः, वेदविक्रयी द्वीपी, बहुयाजकोजलप्लवः, अयाज्ययाजकोवराहः, अनिमन्त्रितभोजी वायसः, मिष्टैकभोजी वानरः, यतस्ततोऽन्नमार्जारः, कक्षवनदहनात्खद्योतः, दारकाचार्य्योमुखविगन्धिः, पर्युषितभोजी कृमिः, अदत्तादायी बलीवर्दी, मत्सरी भ्रमरः, अग्न्युत्सादी मण्डलकुष्ठी, शूद्राचार्य्यःश्वपाकः, गोहर्त्ता सर्पः, स्नेहापहारी क्षयी, अन्नापहार्य्यजीर्णी, ज्ञानापहारी मूर्खः, चण्डालीमुक्तीगमनेऽजगरः, प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः, शूद्रागमने दीर्घकीटः, सवर्णाभिगामी दरिद्रः, जलहारी मत्स्यः, क्षीरहारी बलाका, वार्द्धुषिकोऽङ्गहीनः, अविक्रेयविक्रयी वृध्रः, राजमहिषीगामी नपुंसकः, राजाक्रोशकोगर्दभः, गोगामी मण्डूकः, अनध्यायाध्ययने शृगालः, परद्रव्यापहारी परप्रेष्यः, मत्स्यवधे गर्भवासी” इत्येवं नानास्मृतिवचनैः गतिविशेषो मिताक्षरायां दर्शितस्तेन तत्कालपर्य्यन्तस्थायिताऽधर्म्मस्येति गम्यते। म० अनिन्द्रसमा० अधर्म्मा । पुण्यरूपधर्म्मशून्ये त्रि० । नास्ति नित्यः धर्म्मो यस्य अनिच्समा० अधर्म्मा । क्षीणपुण्ये त्रि०। “तारकावधमिवाधर्म्मविनाशमिच्छन्निति” काद० । पुण्याद्यपरपर्य्यायः अधर्म्मस्तद्रहिते ब्रह्मणि न० ।

अधर्म्मचारिन् त्रि० न धर्म्मं चरति अनुतिष्ठति चर+णिनि इत० न०त० । धर्म्मकृत्यमननुष्ठायिनि, पापानुष्ठायिनि च स्त्रियां ङीप् ।

अधर्म्ममय त्रि० अधर्म्मेण प्रचुरः प्राचुर्य्यार्थे मयट् । पापप्रचुरे । स्त्रियां ङीप् । [पापाचारिणि ।

अधर्म्मात्मन् त्रि० अधर्म्मप्रधानः आत्मा यस्य । प्राधान्येन

अधर्म्मास्तिकाय पु० आर्हतमतसिद्धेषु जीवादिपञ्चकास्तिकायेषु मध्ये स्थितिस्वभावके पदार्थभेदे विवरणमर्हच्छब्दे द्रष्टव्यम् । [ङीप् ।

अधर्म्मिन् त्रि० अधर्म्मः पापमस्त्यस्य इनि । पापवति स्त्रियां

अधर्म्मिष्ठ त्रि० अतिशयेन अधर्म्मी इष्ठन् मत्वाद्लोपः । भृशपापयुक्ते ।

अधर्म्म्य त्रि० न धर्म्माय हितं यत् । पापापादके, “पञ्चानां तु त्रयो धर्म्म्या द्वावधर्म्म्यौ स्मृताविहेति” मनुः ।

अधवा स्त्री न विद्यमानो धवो भर्त्ता यस्याः । मृतभर्त्तृकायां विधवायाम् स्त्रियाम् । [भागवतादि त्रि० ।

अधश्चर पु० अधःखनित्वा चरति अच् । चौरे, अधो-

अधश्चौर पु० अधोभागे खनित्वा चोरयति चुर-अच् स्वार्थे अण् । सन्धिं कृत्वा चौर्य्यकारके । (सिन्धियाल) ।

अधश्शिरस् न० अधोवर्त्ति शिरः यस्य यत्वम् वा । अवाङ्मस्तके ।

अधस् अव्य० अधर+असि अधरशब्दस्थाने अधादेशश्च । पाताले, अधस्थानमात्रे च । तत्रापि अर्थवशात् प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्था उन्नेयाः । तत्र प्रथमार्थे अधोरथ्य, पञ्चम्यर्थे अधोदेशात् पतति, सप्तम्यर्थे अधोदेशे शेते इत्यादि । “अधः कथञ्चिद्धृतभूमिभागमिति” कुमा० । “पतत्यधोधाम विसारि सर्व्वतः, इति माघः ।

अधस्तन त्रि० अधोभवः अधस्+ट्यु तुट् च । अधोभवे स्त्रियां ङीप् । “एवमागामियागीयमख्यकालादधस्तनः स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्व्वस्य कर्म्मण इति” स्मृतिः । “अधस्तनः पूर्व्वतनः इत्यपच्छास्त्रेषु व्यवहार” इति न्यायादिति” रघुनन्दनोक्तेः पूर्व्वतनेऽपि ।

अधस्तरा(मा)म् अव्य० अतिशयेन अधः, तर(म)प् आमु । अत्यन्ताधरे । द्रव्ये तु नामु । अधस्तरोदेशइत्यादि ।

अधस्तात् अव्य० अधर+अस्ताति अधादेशः । अधःशब्दार्थे । अयञ्च प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे एव “धर्म्मेण गमनमूर्द्ध्वं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्म्मेणेति” ४४ साङ्ख्यका० ।

अधस्पदम् न० अधोवर्त्ति पदं वा सत्वम् । निम्नपदे ।

अधामार्गव पु० न धीयते अधाः तादृशं मार्गं वाति वा-क । अपामार्गे इति क्षीरस्वामी ।

अधार्म्मिक त्रि० धर्म्मं चरति आचेवते ठक् विरोधार्थे न०त० ।

अधर्म्म-स्वारसिकप्रवृत्तिमति "अधर्माच्चेति वक्तव्यमिति" ठकि तु आधर्म्मिक इत्यप्यत्र त्रि० ।

अधि अव्य० न+धा-कि । अधिकारे, ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे, अधिकृत्येत्यर्थे, उपरि, आधिक्ये, अतिशये च । अस्य ऐश्वर्य्ये, स्वत्वे च कर्म्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे सप्तमी, अधि रामे भूः, अधि भुवि राम इति । "अधिः अध्ययनै-श्वर्य्यवशित्वस्मरणाधिकेषु" इति गणरत्ने उक्तम् ततो-पाध्यायादधीते इत्यादावध्ययने, इङोऽध्ययनार्थकत्वस्य अधिद्योतकः । ऐश्वर्य्ये अधिपतिः, वशित्वे अधीनः, अधि-गतमिनम् अत्या०स० । स्मरणे मातुरध्येति इकः स्मरणार्थत्व-मधिद्योतयति । अधिके, अधिकमिति अधि+कन् । "अधि-परी अनर्थकाविति" पा० उक्तेः आनर्थक्ये गतित्वाभावात् नोपसर्गत्वं तेन अध्यागच्छति इत्यादौ गतिसंज्ञाबाधात् "गतिर्गताविति" पा० निघातो न । अतएव अस्य धात्व-र्थत्वमात्रद्योतकत्वेऽपि विशिष्टक्रियाद्योतकत्वाभावात् अन-र्थकत्वव्यवहारः विशिष्टक्रियायोगाभावाच्च नोपसर्गत्वम् तेन "तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषीति" रघौ न षत्वम् सति च क्रियाविशेषद्योतकत्वे अधितष्ठावित्यादाविव उपसर्गत्वेन षत्वमिति भेदः । मुग्धबोधे तु "नात्यार्च्चायां स्वतौ नातिक्रमेऽतिः पर्य्यधी गताविति" गत्यर्थद्योतकत्वे नोपसर्गत्वमित्युक्तम् तेन नाकमधितस्थुषीत्यस्य गतवती-त्यर्थकतयोपसर्गत्वाभावाच्च षत्वमिति विवेकः । तथा अधिके, "इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थि-वादधि" इति ऋ० १,६,१० "अधीमहे आधिक्येन याचामहे" इति भाष्यम् । उपरि "ये नाकस्याधि रोचने दिवीति" ऋ० १,१९,६, "नाकस्य दुःखरहितस्य सूर्य्यस्य उपरीति" भाष्यम्, अधिकारे "यदत्र मामधि-करिष्यतीति" सि० कौ० । विभाषा कृञीति पा० । वा गतित्वमत्र विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते अधिकारो विनियोगः । आधिक्ये "अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति" नैष० अधिगत्येत्यादौ गमेर्विशिष्टज्ञानार्थत्वद्योतकत्वात् उप-सर्गत्वम् "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते, तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधे"त्युक्तेः विशिष्टज्ञानार्थता, तेन गतिसमासे ल्यप् । "अधिगतं विधिवद् यद-पालयदित्यादौ" दायत्वेन लब्धमित्यर्थः । एवमन्य-त्रापि विशेषार्थद्योतकता विज्ञेया । आधीयते दुःखमने-नेति आ+धा—कि वा ह्र०स्वः । मनःपीड़ायाम् पु० ।

अधिक त्रि० अध्यारूढ एव स्वार्थे कन् उत्तरपदलोपश्च । प्रधाने अतिरिक्ते, "ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे" इति रघुः । आधिक्यं च योग्यपरिमाणातिक्रमः अतिशयवृद्धिश्च । तत्रानुरूपातिक्रमे "अकालप्रसवा नार्य्य इत्युपक्रम्य "हीना-ङ्गीमधिकाङ्गीश्च जायन्ते यदि वा त्रय" इत्यरिष्टमुक्तमुदा-हार्य्यम् । "हीनाङ्गमधिकाङ्गञ्च श्राद्धभोज्ये विवर्ज्जयेदिति" स्मृतिः । "इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वीति" शकु० । "अधिकं फलमश्नुते" इति पुरा० । असा-धारणे च । "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" गौतमः "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिक-मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । "निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषि-गोरक्षादिलब्धं निर्विष्टन्तदसाधारणं, शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा-दिना भृतिरूपेण यल्लब्धन्तदसाधारणम् । एवमनुलोमजाना-मतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारण-मुक्तं सूतानामश्वसारथ्यमित्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्दे-नोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् "निर्वेशो भृतिभोगयो-रिति" त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम्" इति मिताक्षरा । दर्पणोक्ते अर्थालङ्कारभेदे यथा दर्पणे "आश्रयाश्रयिणोरेकस्याधिक्येऽधिकमुच्यते" । "किमधिकमस्य ब्रूमो महिमानं वारिधेर्हरिर्यत्र । अज्ञात एव शेते कुक्षौ निक्षिप्य भुवनानि" इत्यत्राश्रयस्य । "युगान्तकालप्रतिसं-हृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः" इति माघे तु आश्रितस्याधिक्यम् । भावार्थे ष्यञ्—आधिक्यम् । उचित-प्रमाणातिरेके न० । [अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकतर त्रि० अधिक+तरप् । द्वयोर्मध्ये उत्कृष्टे एकस्मिन्,

अधिकतम त्रि० अधिक+तमप् । बहूनां मध्ये एकस्मिन् उत्कृष्टे, अत्यन्तोत्कृष्टे च ।

अधिकमास पु० कर्म्म० । मलमासे तद्विवरणमधिमासशब्दे ।

अधिकरण न० अधि+कृ—ल्युट् । आधारे, व्याकरणशास्त्रे "कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति" हरिपरिभाषिते अधिकरणसंज्ञके कर्तृकर्म्मद्वारा क्रियाश्रये कारके, यथा गेहे स्थाल्यामन्नं पचतीत्यादौ गृहस्य कर्तृद्वारा, स्थाल्याश्च कर्म्मद्वारा, परम्परया पाकक्रियाश्रयत्वात्, गृहादेः । "आधारोऽधिकरणमिति" "सप्तम्यधिकरणे इति" पा० ।

अधिकरणं च यस्य गुणादेर्यो धर्म्मी स एव। यथा गुणकर्मजातीनां द्रव्यम्, द्रव्यस्य च संयोगादिसम्बन्धेन द्रव्यान्तरं, तत्राधिकरणस्यैवाधिकरणत्वं यथा कुण्डादेर्वदरादीनामधिकरणत्वम् गृहादेर्घटादीनां, न तु वैपरीत्ये। द्रव्यादिषु गुणादेरेव, समवायेन तादात्म्येन वा मतभेदेन अधिकरणत्वं नतु गुणादीनां द्रव्याधिकरणत्वमित्येव मन्तव्यम्। क्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन्। पूर्व्वोत्तरमीमांसाशास्त्रप्रसिद्धे एकार्थप्रतिपादके विषयसंशयपूर्व्वपक्षसिद्धान्तनिर्णयात्मकपञ्चाङ्गबोधकवाक्यसमुदाये न्याये। तथा हि "विषयोविशयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरं निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति" मीमांसा। तत्र विचारार्हं वाक्यं विषयः, तस्यार्थविषये विशयः इदमित्थं न वेति विकल्पः। तत्र सन्दिह्यमानयोः पक्षयोः असत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यं पूर्व्वपक्षवाक्यं, पूर्वपक्षोक्तां युक्तिं खण्डयित्वा सत्पक्षे युक्तिप्रदर्शनवाक्यम् सिद्धान्तः। ततश्चेत्याद्यभिलापेन सिद्धान्तसिद्धार्थोपसंहारकं वाक्यं निर्णायकवाक्यमिति यथा "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इत्यादिवाक्यं विचारार्हत्वेन विषयः। अत्राध्ययनमक्षरग्रहणमात्रम्? अर्थग्रहणपर्य्यन्ताध्ययनं? वेति संशयः। तत्र अक्षरग्रहणमात्रमध्ययनमिति पूर्व्वपक्षः। अर्थज्ञानसहिताक्षरग्रहणमिति सिद्धान्तः। तेन विधिवाक्यस्य सार्थवेदाध्ययनमेव फलितोऽर्थ इति निर्णय इत्थं तत्प्रतिपादकावयवपञ्चात्मको न्यायोऽत्रावबोध्यते। एवमन्यदप्युदाहार्य्यम्। उत्तरमीमांसायामपि एतानि यथायथं योज्यानि विशेषस्त्वयं वेदान्ते पञ्चावयवा अन्यविधा यथोक्तं माधवाचार्य्येण। "तत्रैकैकमधिकरणं पञ्चावयवं विषयः सन्देहः सङ्गतिः पूर्व्वपक्षः सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवा इति" सङ्गतिश्च "शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा। शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुह्यताम्" इत्यनेन सङ्गतित्रैविध्यं तेनैव दर्शितं तद्विवरणं सङ्गतिशब्दे वक्ष्यते। तत्र वेदान्ताधिकरणं यथा "अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमाधिकरणम् "अविचार्य्यं विचार्य्यं वा ब्रह्माध्यासानिरूपणात्। असन्देहाफलत्वाभ्यां न विचारं तदर्हति। अध्यासोऽहंबुद्धिसिद्धोऽसङ्गं ब्रह्म श्रुतीरितम् सन्देहान्मुक्तिभावाच्च विचार्य्यं ब्रह्म वेदतः" इति माधवः। व्याख्यातञ्च तत् तेनैव यथा "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य" इत्यत्र आत्मदर्शनं फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन श्रवणं विधीयते। श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्य्यं निर्णेतुमनुकूलो न्यायविचारः तदेतद्विचारविधायकं वाक्यं विषयः। न चायं विषयः श्लोकयोर्न संगृहीतः, सन्देहसंग्रहेणैवार्थात् तत्संग्रहप्रतीतेः ब्रह्मविचारात्मकन्यायनिर्णयात्मकशास्त्रमनारम्भणीयमारम्भणीयं वेति सन्देहः। पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सर्वत्र सन्देहबीजमुन्नेयम्। तत्रानारम्भ्यमिति तावत्प्राप्तं विषयप्रयोजनयोरभावात्। संदिग्धं हि विचारविषयो भवति ब्रह्म त्वसन्दिग्धं तथा हि तत् किं ब्रह्माकारेण सन्दिह्यते? आत्माकारेण? वा, नाद्यः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" वाक्येन ब्रह्माकारस्य निश्चयात्। न द्वितीयः अहंप्रत्ययेनात्माकारस्य निश्चयात्। अध्यासात्मविषयत्वेन भ्रान्तोऽयं प्रत्यय इति चेत् न अध्यासानिरूपणात् तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोर्जडाजडयोर्देहात्मनोः शुक्तिरजतवदन्योन्यतादात्म्याध्यासेन निरूपयितुं शक्यते। तस्मादभ्रान्ताभ्यां श्रुत्यहंप्रत्ययाभ्यां निश्चितस्यासंदिग्धत्वान्न विचारस्य विषयोऽस्ति। नापि प्रयोजनं पश्यामः। उक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मनिश्चयेऽपि मुक्त्यदर्शनात् तस्माद्ब्रह्म न विचारमर्हति अतः शास्त्रमनारम्भणीयमिति पूर्वपक्षः। अत्रोच्यते। शास्त्रमारम्भणीयं विषयप्रयोजनसद्भावात् श्रुत्यहंप्रत्यययोः सन्दिग्ध ब्रह्मात्मत्वम्। "अयमात्मा ब्रह्मेति" श्रुतिरसङ्गं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिशति। अहंमनुष्यस्त्वाद्यं बुद्धिदेहादितादात्म्याध्यासेनात्मानं गृह्णाति, अध्यासश्च दुर्निरूपत्वमलङ्काराय, तस्मात् संदिग्धं वस्तु विषयः तन्निश्चयेन मुक्तिलक्षणं प्रयोजनं श्रुत्या, विद्वदनुभवेन च सिद्धम्। तस्माद्वेदान्तवाक्यविचारमुखेन ब्रह्मणो विचारार्हत्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धम् इति"। अभेदान्वयिपदार्थबोधकतुल्यविभक्तिकशब्दे च। "समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारय" इति पा०। समानाधिकरणः अभेदान्वयिपदार्थबोधकतुल्यविभक्तिकपदघटितस्तत्पुरुषः कर्मधारय इत्यर्थः "तादृशपदघटितत्वेनान्यपदार्थत्वे समानाधिकरणबहुव्रीहिः पीतमम्बरं यस्येति वाक्ये पीताम्बर इत्यादि। अभेदान्वयिपदार्थबोधकभिन्नपदघटितत्वे व्यधिकरणबहुव्रीहिरिति यथा पद्मं नाभौ यस्येति वाक्ये पद्मनाभः। सुश्रुतोक्तेषु द्वात्रिंशन्तन्त्रयुक्तिषु तन्त्रयुक्तिभेदे च तन्त्रयुक्तिशब्दे तद्विवरणम्।

अधिकरणविचाल पु० अधिकरणस्य विचालः अन्यथाकरणं वि+चल घञ् ६त०। द्रव्यस्य अवस्थान्तरकरणेन संख्यान्तरकरणे, विचालो नाम यदेकमनेकं क्रियते अनेकं वैकं क्रियते इति। एकस्य राशेः पञ्चधा विभागे, पञ्चानां वा एकधा विभागे च अधिकरणस्य संख्याया विचालः। "अधिकरणविचाले चेति" पा०।

अधिकरणिक पु॰ अधिकरणम् धर्म्माधिकरणम् आश्रयतयाऽस्त्यस्य ठन्। विचारकरणाय धर्म्माधिकरणमण्डपे नियुक्ते प्राड्विवाकादौ। तत्र नियुक्तः ठक्। आधिकरणिकोऽप्यत्र पु॰।

अधिकर्म्म(न्) अव्य॰ कर्म्मणि विभक्त्यर्थेऽव्ययी॰ वा अच्समा॰। कर्म्माधिकृत्येत्यर्थे। अधिकं कर्म्म प्रा॰स॰। अधिककर्म्मणि। न॰ब॰। अधिककर्म्मयुक्ते त्रि॰।

अधिकर्म्मकर त्रि॰ अधिकं कर्म्म तत्करोति कृ—आनुलोम्यादौ ट। शुश्रूषकभेदे दासभेदे। क्विप् अधिकर्मकृदप्यत्र त्रि॰।

अधिकर्म्मकृत त्रि॰ अधिकं कर्म अधिकर्म तत् कृतं येन निष्ठान्तस्य परनि॰। "सर्वेष्वधिकृतो यः स्यात् कुटुम्बस्य तथोपरि। सोऽधिकर्मकृतो ज्ञेय" इति स्मृत्युक्ते शुश्रूषकभेदे।

अधिकर्म्मिक पु॰ अधिकृत्य हट्टं कर्मणेऽलम् अधिकर्म—ठन्। हट्टाध्यक्षे, हट्टस्थवणिग्भ्यः शुल्कादानकर्म्मणि नियुक्ते।

अधिकाङ्ग न॰ अधिकोऽङ्गात्। वर्मधरैर्योधैर्हृदयमध्ये वर्मदार्ढ्यार्थं बद्धपट्टिकादौ। ब॰। अधिकाङ्गवति त्रि॰। "अजाविघातने चैव अधिकाङ्गः प्रजायते" इति शाता॰।

अधिकार पु॰ अधि+कृ—घञ्। आरम्भे, यथेष्टं क्रयविक्रयादिकर्त्तृत्वसम्पादके स्वामित्वे, "अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी प्रभुर्भवेदिति" मीमांसोक्ते विहितकर्म्मफलस्वामित्वे, विनियोज्यपुरुषस्य सम्बन्धे, यथा याजनादिकर्मणि ब्राह्मणादेः, राज्ञां प्रजापालनादौ, वैश्यस्य कृष्यादौ, शूद्रस्य द्विजसेवायाम्, "नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकार" इति मिताक्षरा। स्वामित्वे—"सर्व्वे स्युरधिकारिण" इति स्मृतिः। तत्र च वैदिकादिकर्मसु कर्त्तव्यताज्ञानाधीनप्रवृत्तिहेतुरधिकारः। यथा याजनादौ ब्राह्मणस्येत्यादि। शूद्रस्य नाध्ययनादिष्वधिकारः यथोक्तं "निषेकादिश्मशानान्तो यस्य वेदोदितो विधिः। तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन्नान्यस्यैव कदाचनेति" मनुना। न केवलम् अध्ययने शूद्राणामधिकारः यागादावप्यनधिकारः यथोक्तं जैमिनीयसूत्रभाष्यादौ। "चातुर्वर्ण्यमविशेषात्" इत्याशङ्क्य "निर्द्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेये ह्यसम्बन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्यात्रेय" इति। "वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, "त्रयाणाम्" अधिकारः स्यात् कुतः? अग्न्याधेये निर्देशात् अग्न्याधेये त्रयाणां निर्द्देशो भवति, "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः" इति शूद्रस्य आधाने श्रुतिर्नास्ति इत्यनग्निः शूद्रः असमर्थोऽग्निहोत्रादि निर्वर्त्तयितुम्। तस्मात् "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्येवमादिषु शूद्रस्य प्रापिका श्रुतिर्नास्ति। ब्राह्मणादीन् एवाधिकृत्य सा प्रवर्त्तते, ते हि समर्था अग्निमत्त्वात्, आहवनीयादयो न शूद्रस्य, अविधानात्, संस्कारशब्दत्वाच्च आहवनीयादीनाम्। तस्मात् अनधिकृतोऽग्निहोत्रादिषु शूद्रः इत्यात्रेयः मन्यते स्म" इति भा॰। तथा कर्मप्रतिपादक सर्वशास्त्रविहितकर्मसु मनुष्याणामेवाधिकारः न तिरश्चां न वा देवादीनां यथोक्तं तत्रैव "फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्" इत्याशङ्क्य "कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन गम्यते" इति सू॰ "वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न चैतदस्ति तिर्यगादीनामपि अधिकारः इति। कस्य तर्हि?। यः समर्थः कृत्स्नं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम्। न चैते, शक्नुवन्ति तिर्यगादयः कृत्स्नं कर्म्माभिनिर्वर्त्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म, कथं यो न शक्यते कर्त्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात्? इति। न देवानां, देवतान्तराभावात् न हि आत्मानम् उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात् न भृग्वादयो भृग्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां सामर्थ्यं प्रत्यक्षम्। "अपि च तिर्य्यञ्चो न कालान्तरफलेन अर्थिनः, आसन्नं हि कामयन्ते। "ननु च उक्तं, कालान्तरफलार्थिनः तिरश्चः पश्यामः, शुनः श्येनांश्चतुर्द्दश्याम् अष्टमग्रां च उपवसतः" इति उच्यते न जन्मान्तरफलार्थिन उपवसन्ति। 'कथं' अवगम्यते? वेदाध्ययनाभावात्, ये वेदमधीयते ते एतद्विदुः, "इदं कर्म कृत्वा, इदं फलमत्र प्राप्नोति इति" न चैते वेदमधीयते, नापि स्मृतिशास्त्राणि, नाप्यन्येभ्यः अवगच्छन्ति, तस्मात् न विदन्ति धर्मम्। अविद्वांसः कथम् अनुतिष्ठेयुः, तस्मात् न धर्म्माय उपवसन्ति इति। किमर्थस्तर्ह्येषाम् उपवासः?। उच्यते, रोगात् अरुचिरेषाम्। कथं पुनर्नियते काले रोगो भवति?। उच्यते नियतकाला अपि रोगा भवन्ति यथा तृतीयकाश्चातुर्थकाश्चेति। तस्मात् मनुष्याणाम् अधिकारः इति। न च तिरश्चां द्रव्यपरिग्रहः, न हि एते द्रव्यं स्वेच्छया उपयुञ्जाना दृश्यन्ते, तस्मात् अनीशाना धनस्य। यत्तु, देवग्रामो हस्तिग्रामः इति, उपचारमात्रं तत्। तस्मात् अपि न तिरश्चाम् अधिकारः इति। यानि पुनर्लिङ्गानि, "देवा वै सत्रमासत" इत्येवमादीनि, अर्थवादाः ते विधिप्ररोचनार्थाः। विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु,

न च विधेर्विधिनैकवाक्यभावो भवति, वचनव्यक्तिभेदात् । स्तुतिस्तु सा, इत्थ नाम सत्राणि आसितव्यानि, यत् कृतकृत्या अपि आसते देवाः, आसन्नचेतना अपि तिर्य्यञ्चः, अचेतना अपि वनस्पतयः, किमङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्या" इति भा० । ब्रह्मविद्यायान्तु सर्वेषां देवादीनामधिकार इति "तदुपर्य्यपि वादरायणः सम्भवात्" इति शा०सूत्रेण व्यवस्थापितं, व्याख्यातञ्चैतत् शाङ्कराचार्य्येण यथा "वाढं मनुष्यानधिकारोतु शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने नियमोऽस्ति तेषां मनुष्याणामुपरिष्टात् ये देवादयस्तान् अधिकरोति शास्त्रमिति वादरायण आचार्य्यो मन्यते कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामर्थित्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावत् मोक्षविषयं देवादीनामपि, सम्भवति विकारविषयविभूत्यनित्यतालोचनादिनिमित्तम् । तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् । नच तेषां कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । नचोपनयनादिशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्तितः उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् तेषाञ्च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् । अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्य्यादि दर्शयति "एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास" "भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो! ब्रह्मेत्यादि" । यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तम्, न देवानां, देवतान्तराभावात् । न ऋषीणामार्षेयान्तराभावादिति । न तद्विद्यास्वस्ति न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यमस्ति न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया । तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्य्येत ? इति" । तत्र विद्वत्त्व कर्मफलार्थित्व–तत्तत्कर्मकरणसमर्थत्वापर्य्युदस्तत्वानि अधिकारप्रयोजकानीति सिद्धम् तत्रापि विधानेन सर्वकर्मत्यागरूपे सन्न्यासे विप्रस्यैवाधिकार इति सर्ववादिसम्मतम् द्विजमात्राणामधिकार इति केषाञ्चिन्मतम् । अधिकमाकरे दृश्यम् । कर्म्मविशेषाधिकृतस्याऽधिकारः । यथा दर्शाद्यधिकृतस्य प्रयाजादिष्वधिकारः "प्रधानाधिकारी अङ्गाधिकारी भवतीति" न्यायात् । "ताम्बूलाधिकारी दत्त इति" हितो० । "स्त्रीणामधिकारो नास्तीति" स्मृतिः । कर्मणि घञ् । "कर्त्तव्ये" "स्वाधिकारे प्रमत्त" इति मेघ० । प्रकरणे, व्याकरणसंज्ञके "पूर्व्वसूत्रोपात्तपदादेरुत्तरत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तने । "अधिकारोऽयम् आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेरिति" सि०कौ० । तत्राधिकारश्च प्रत्ययादिकर्म्माद्यर्थमुत्तरोत्तरसूत्रेषु पूर्व्वसूत्रोपात्तशब्दस्यानुवर्त्तनम् । यथा "प्रत्ययः, परश्च" इति सूत्रोपात्तप्रत्ययपरशब्दयोः आ पञ्चमाध्यायसमाप्तेः सर्व्वत्र सूत्रेषु अनुवर्त्तनम् । स चाधिकारः त्रिविधः "सिंहावलोकितं चैव मण्डूकप्लुतमेव च । गङ्गाप्रवाहवच्चापि अधिकारस्त्रिधा मत" इत्युक्तभेदत्रयात् । तदुदाहरणन्तु व्याकरणेऽवगन्तव्यम् । नियोज्यतया विषयीकरणे, "सर्व्वाधिकारं शास्त्रमिति" जै०सू० । तदभिप्रायेण "वाढं मनुष्यानधिकारोतु शास्त्र"मिति मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति" च शा०भा० । सर्वमधिकरोति कर्म्मण्युपपदे अण् एवमेव मनुष्याधिकारत्वादित्यत्रापि

अधिकारविधि पु० अधिकारे फलस्वाम्ये विधिर्विधानम् । मीमांसकोक्ते विधिभेदे कर्मजन्यफलभोक्तृताबोधके विधौ यथा स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन यागजन्यफलभोक्ता स्वर्गकामीति ज्ञाप्यते । तत्र नियोज्यप्रवर्त्तनाविधिः अधिकारः यथा "राजा राजसूयेन यजेतेति" तत्र राजसूये राज्ञ एव नियोज्यतया तत्र प्रवर्त्तनास्य तथात्वम् स्वस्वकर्मणि नियोगे च ।

अधिकारिता स्त्री अधिकारिणो भावः तल् । विद्वत्त्वफलार्थित्वकर्म्मकरणशक्तिमत्त्वापर्य्युदस्तत्वप्रयोज्ये अधिकारे "भार्य्यापुत्रविहीनस्य–नास्ति यज्ञेऽधिकारितेति" स्मृतिः । भावार्थे त्व । अधिकारित्वम् अत्रैवार्थे न० ।

अधिकारिन् त्रि० अधिकरोति अधि+कृ णिनि । स्वामिनि विहितकर्मफलभोक्तरि, शास्त्रेण कर्त्तव्यतोपदेशेन नियोजिते, कामनाविषयफल-तदुपायोपदेशेन प्रवर्त्तिते च स्त्रियां ङीप् । वेदान्तमतसिद्धे अनुबन्धचतुष्टयमध्ये अनुबन्धभेदे वेदान्तसारे वेदान्तशास्त्रालोचनहेतुभूतानुबन्धचतुष्टयनिरूपणाय "अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेनापाततोऽधिगताखिलवेदार्थः इह जन्मनि जन्मान्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्ज्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिलकल्मषतया नितान्तनिर्म्मलस्वान्तः साधनचतुष्टयसम्पन्नः प्रमाते"त्युक्तम् । स चाधिकारी उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधः "अधिकारित्रैविध्यान्न नियम" इति "अधिकारिभेदान्न नियम"इति च सांख्यसूत्राभ्यां तयोर्भेदो । तत्र उत्तमाधिकारिणः विधानेन विहितसर्वकर्मत्यागपूर्व्वकं निराकारब्रह्मज्ञानेऽधिकारः, मध्यमाधिकारिणः विहितवर्णाश्रमादिकर्म्मकरणपूर्व्वकं सोपाधिब्रह्मोपासने, अधमस्य तु वर्णाश्रमविहितकर्म्मविधानपूर्व्वकं साकारब्रह्मोपा-

सने “ये मन्दास्ते तु सज्जन्ते ब्रह्मणोरूपकल्पने” इत्युक्तेः । अतएवोक्तम् “प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय प्रक्षीणदोषाय यथोक्तकारिणे—प्रदेयमेतत् सततं मुमुक्षवे” इति । अत्र यथोक्तकारिणे इत्यनेन प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः वर्णाश्रमविहितं कर्म्मानुष्ठेयमेवेत्युक्तं शा० सूत्रकृताऽपि “विहितत्वादाश्रम कर्म्मापि” इत्युक्तम् गीतायामपि “आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते” इत्यनेन आरुरुक्षोः यथोक्तकर्म्माधिकारः उक्तः “कषाये कर्म्मभिः पक्वे ततोज्ञानं प्रजायते” इत्यनेन कषायशब्द-वाच्यचित्तदोषक्षयार्थं कर्म्मावश्यकतेत्युक्तम् । “द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति” श्रुतावप्यधिकारिभेदात् निराकारसोपाधिकयोः द्वयोर्ब्रह्मणोर्वेद्यतोक्ता । गीतायामपि “लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ! ज्ञानयोगेन सांख्यानां, कर्म्मयोगेन योगिनामिति” अधिकारिभेदात् ज्ञानकर्म्मणोरधिकार इत्युक्तम् । “सम्यक् संसाधनं कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ ! कामं च कामान्वितेन चेति” भवि०पु० । “अधिकारिणाऽर्थिना विदुषा समर्थेनेति” रघु० तेन विद्वत्त्वं तत्तत्कर्मजन्यफलार्थित्वम् तत्तत्कर्म्मकरणयोग्यत्वम् अपर्य्युदस्तत्वञ्च अधिकारिताप्रयोजकम् । तत्र फलार्थित्वञ्च सति कामे एव, मुमुक्षुत्वे तु न फलार्थित्वावश्यकतेति भेदः । मार्कण्डेयपुराणे रुचिवाक्येन “पितृन्नमस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेष्विति” अनेन फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदातृत्वं, तदनर्थिनं मुमुक्षुं प्रति मुक्तिदातृत्वमिति स्पष्टमुक्तम् एवं देवतानामप्यधिकारिभेदेन फलदातृत्वम् । अनभिसंहितेषु अनुद्दिष्टेषु फलेष्वित्यर्थः । अधिकारोऽस्त्यस्य इनि । स्वामित्ववति “सर्वे स्युरधिकारिणः” इति स्मृतिः स्त्रियां ङीप् । “कृतास्य देवी वचनाधिकारिणीति नैष० ।

अधिकार्थवचन न० अधिकार्थस्य स्तुतिनिन्दाभ्यामारोपितस्य वस्तुधर्म्मादतिरिक्तस्य गुणस्य वचनम् । स्तुत्यर्थवादे, निन्दार्थवादे च । यथा वातच्छेद्यं तृणमित्यत्र दुर्बलत्वेन निन्दा, काकपेया नदीत्यत्र च पूर्णजलत्वेन स्तुतिः गम्यते “कृत्यैरधिकार्थवचने” इति पा० ।

अधिकाम पु० अधिकः कामः । अत्यन्ताभिलाषे । ब०। तद्वति त्रि०। कामे विभक्त्यर्थे अव्य०। काममधिकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अधिकृच्छ्र पु० अधिकं कृच्छ्रं कष्टं साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । “विल्वैरामलकैर्वापि कपित्थैरथवा शुभैः । मासेन लोकेऽधिकृच्छ्रः कथ्यते द्विजसत्तमैः” इति (शङ्खस०) उक्ते माससाध्ये व्रतभेदे । प्रा०स० । अधिककष्टे न०। तद्वति त्रि०।

अधिकृत पु० अधि+कृ—क्त । आयव्ययाद्यवेक्षके, अध्यक्षे कर्म्मजन्यफलसम्बन्धिनि नियुक्ते, स्वामित्ववति च त्रि० । “महीपतीनां पृथगर्हणार्थं समादिदेशाधिकृतानधिश्रीरिति” रघुः ।

अधिकृति स्त्री अधि+कृ—क्तिन् । अधिकारे । [आरोहणे ।

अधिक्रम पु० अधि+क्रम—भावे घञ् अमन्तत्वान्न वृद्धिः ।

अधिक्षित् त्रि० अधि+भावे कर्त्तरि वा क्विप्—तुक् च । परिक्षये, तत्कारिणि च । “विशामासामभयानामधिक्षितम् ऋ० १०,९२,२४ ।

अधिक्षिप्त त्रि० अधि+क्षिप—क्त । स्थापिते, निन्दिते, कृताधिक्षेपे, प्रेरिते, तिरस्कृते च ।

अधिक्षेप पु० अधि+क्षिप—भावे घञ् । तिरस्कारे, स्थापने, प्रेरणे च ।

अधिगत त्रि०अधि+गम कर्म्मणि-क्त । प्राप्ते, ज्ञाते च । “अधिगतं विधिवत् यदपालयदिति” रघुः “अधिगतसकलकलाकलापकमिति” काद० । अधिगताखिलवेदार्थ” इति वे०सा० ।

अधिगम पु० अधि+गम—घञ् । ज्ञाने, प्राप्तौ, स्वीकारे च । “अध्यात्मयोगाधिगमेनेति” गीता । निध्यादेः प्राप्तौ च । “स्वामी ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्विति” गौत० । “अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिरिति” मिता० ।

अधिगव अव्य० गवि विभक्त्यर्थे अव्ययी० वेदे अच् समा० । गवीत्यर्थे “स्वादीयो यदधिगवं क्षीरमिति” वेदः ।

अधिगुण पु० अधिको गुणः प्रा०स०। अतिशयितविनयादिगुणे । ब०। तद्वति त्रि० । “याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा” इति नीति० । गुणे—विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गुणमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिगतो गुणो येन । ज्याधिरूढे धनुषि न० ।

अधिजिह्व पु० अधिका जिह्वा यस्य । द्विजिह्वे सर्पे तस्य द्विजिह्वत्वञ्च अमृतास्वादाशया कुशविलेहनात् । यथोक्तं भा०आ०प० । “यत्रैतदमृतञ्चापि स्थापितं कुशसंस्तरे । तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत् । सोमस्थानमिदञ्चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा । ततो द्विधा कृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्म्मणा । अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः । एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च । द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना” इति ।

अधिजिह्विका स्त्री जिह्वेव इवार्थे कन् अधिरूढ़ा जिह्विका वा । (आल्जिभ) उपजिह्वायाम् ।

अधिज्य न० अध्यारूढा ज्या यत्र प्रा०ब०, अधिगतं ज्यां वा अत्या०स० । आरोपितगुणके धनुषि "त्वयि चाधिज्यकार्मुके" इति शकु० ।

अधिज्योतिष अव्य० ज्योतिषि विभक्त्यर्थे अव्ययी० अच् समा० । सूर्य्यतारकादिज्योतींष्यधिकृत्येत्यर्थे ।

अधित्यका स्त्री अधि+त्यकन् । पर्वतस्योपरिभूमौ । "आरूढ़ स्थलमधित्यकेति" सि०कौ० । "स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायामिति" कुमा० । "अधित्यकायामिव धातुमय्यामिति" रघुः ।

अधिदन्त पु० अध्यारूढ़ो दन्तम् अत्या०स० । दन्तोपरि जातदन्ते (गजदाँत) । प्रा०ब०। तद्वति त्रि०। दन्ते विभक्त्यर्थे अव्ययी० । दन्तमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिदेव पु० अधिकोदेवः येन गुणातिशयात् प्रा०ब० । सर्व्वदेवाधिपे परमेश्वरे। देवे विभक्त्यर्थे अव्ययी०। देवमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । अधिदेवं भवः ठञ् । अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः । आधिदैविकं देवेभ्यो जाते दुःखादौ त्रि० ।

अधिदेवता स्त्री अधिष्ठात्री देवता शा०त० । अधिष्ठातृ्यां देवतायाम् । देवतानाम् अधिष्ठातृत्वञ्च सन्निधानमात्रेण तत्तत्पदार्थानां तत्तत्कर्म्मसु नियन्तृत्वरूपम् । तच्च साक्षात् परमेश्वरस्यैव यथोक्तम् वृ०उ० अन्तर्यामि ब्राह्मणे । "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो, यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः ॥ योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो, यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं, योऽपोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद, यस्याग्निः शरीरं, योऽग्निमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः। योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो, यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो, यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरं, यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो, यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौः शरीरं, यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो, यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यः शरीरं, य आदित्यमन्तरो, यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्योऽन्तरो, यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं, यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यश्चन्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादन्तरो, यञ्चन्द्रतारकं न वेद, यस्य चन्द्रतारकं शरीरं, यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो, यमाकाशो न वेद, यस्याकाशः शरीरं, य आकाशमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यस्तमसि तिष्ठंस्तमसोऽन्तरो, यं तमो न वेद, यस्य तमः शरीरं, यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो, यं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरं, यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृत इत्यधिदैवतम्। अथाधिभूतम् यः सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्व्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो, यं सर्व्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्व्वाणि भूतानि शरीरं, यः सर्व्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृत इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरो, यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणः शरीरं, यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यो वाचि तिष्ठन्वाचोऽन्तरो, यं वाङ्न वेद, यस्य वाक् शरीरं, यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोऽन्तरो, यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुःशरीरं, यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो, यं श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरं, यःश्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः। यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो, यं मनो न वेद, यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽन्तरो, यं त्वङ्न वेद, यस्य त्वक् शरीरं, यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो, यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरं, यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतः । यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोऽन्तरो, यं रेतो न वेद, यस्य रेतः शरीरं, यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामिरमृतोऽदृष्टो द्रष्टा,ऽश्रुतः श्रोता,ऽमतो मन्ता,ऽविज्ञातो विज्ञाता, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्यतोऽस्ति श्रोता, नान्यतोऽस्ति मन्ता, नान्यतोऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्यामिरमृतोऽतोऽन्यदार्त्तम्" इति । तथैवांशविशेषेणाविर्भूतानां दिगाद्यभिमानिदेवानामिन्द्रियाधिष्ठातृत्वं यथा "वैकारिकादहङ्काराद्देवा वैकारिका दश । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति शार० । "शक्तिसामर्थ्याविष्कृतपरमेश्वरादुत्पन्नत्वेनाऽहङ्कारस्य तद्-

नुपश्नदेशामाञ्च वैकारिकत्वमिति” राघवभट्टेन व्याख्यातम् । “वैकारिका दिगाद्याञ्च चन्द्रेणैकादश स्मृताः । इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता” इति तद्भूताभियुक्तोक्तिः । तथा च श्रोत्रस्य दिक्, त्वचो वातः, नेत्रस्य अर्कः, रसनायाः वरुणः, घ्राणस्य अश्विनौ, वागिन्द्रियस्य वह्निः, हस्तस्य इन्द्रः, पादस्य उपेन्द्रः, पायोः मित्रः, उपस्थस्य (कः) प्रजापतिः, मनसः चन्द्रः, इत्येते एकादशेन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवाः । “ईश्वरं भास्करे विद्यादुमां विद्यान्निशाकरे । स्कन्दमङ्गारके विद्याद्बुधे नारायणं विदुः । गुरौ वेदनिधिं विद्यात् शुक्रे शक्रो विधीयते । शनैश्चरे यमं विद्याद्राहोः कालं तथैव च । चित्रगुप्तोऽधिपः केतोरित्येते ग्रहदेवताः” इति (मत्स्यपुरा०) उक्ता ग्रहाणामधिदेवाः । एतेषां पुनरधिष्ठातृदेवाश्च प्रत्यधिदेवतात्वेन व्यपदिश्यन्ते ते च प्रत्यधिदेवताशब्दे दर्शयिष्यन्ते । अधिदेवताप्यत्रैव । “आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिप्रत्यधिदेवता” इति मत्स्यपु० । “शशाङ्कमूर्त्तेरधिदेवताकृतिरिति” भट्टिः । चन्द्राधिदेवता उमा ।

अधिदैवत न० अधिष्ठातृ दैवतम् प्रा०स० । अधिदेवताशब्दार्थे “शिवाधिदैवतं ध्यायेत् वह्निप्रत्यधिदैवतमिति” “विचिन्त्यो माधिदैवत”मिति च विष्णुध०पु० । दैवते विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । दैवतमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । “अथाधिदैवतम् आदित्यो वा” इति छन्दो० उ० “इत्यधिदैवतमिति छ०उ०” । अधिदैवमप्यत्र अव्य० । “अधिदैवं किमुच्यते इति” गीता ।

अधिनाथ पु० अधिको नाथः प्रा०स० । अधीश्वरे । “तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्पृथावाविति” नैष० ।

अधिनाय पु० अधिनीयते वायुना गन्धाधारसूक्ष्मांशनयनद्वारा तत्तत्स्थानं प्राप्यतेऽसौ अधि+नी—घञ् । गन्धे ।

अधिप पु० अधिपाति अधि+पा—क । प्रभौ ईश्वरे । “अथ प्रजानामधिपः प्रभाते” इति रघुः । “श्रियः कुरूणामधिपस्येति” भार० ।

अधिपति पु० अधिकः पतिः, अधि+पा—डति वा । ईश्वरे स्वामिनि “स वा एष सर्वेषां भूतानामधिपतिरिति” श्रुतिः । “सर्वस्याधिपतिर्हि स” इति मनुः । “ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रैरिति” कुमा० । पत्यन्तत्वात् भावादौ यक् आधिपत्यम् । अत्यन्तैश्वर्य्ये न० । “शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठदिति” कुमा० । सपूर्वपदकत्वात् स्त्रियां ङीप् नश्चान्तादेशः । “विश्वम्भिणीं दिशामधिपत्नीमिति यजु० १४,५,अधिपत्नीं स्वामिनीमिति” दीपः ।

अधिपा त्रि० अधिपाति अधि+पा क्विप् अधिपतौ, अधिपालके च “स्वर्यद्दस्मन्नधिपा उ अन्धोऽभि” ऋ०७,८८,२ ।

अधिपु(पू)रुष पु० अधिकः उत्तमः पु(पू)रुषः प्रा०स० । परमेश्वरे । पु(पू)रुषे विभ० अव्ययी० । पु(पू)रुषमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० । [बहुप्रजायां स्त्री ।

अधिप्रज त्रि० अधिका प्रजा यस्य । बहुप्रजायुक्ते । प्रा०स० ।

अधिभू पु० अभिभवति स्वामीभवति स्वामर्थेऽत्राधिः अधि+भू—क्विप् । प्रभौ ।

अधिभूत अव्य० भूतेषु विभ० अव्ययी० । भूतान्यधिकृत्येत्यर्थे “अधिभूतं किमुच्यत” इत्यर्जुनप्रश्ने “अधिभूतं क्षरोभाव” इति भगवदुत्तरम् इति गीता । “भूतं प्राणिमात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते” इति श्रीधरः । अधिभूतं भवः अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः आधिभौतिकम् । भूतान्यधिकृत्य जाते दुःखादौ त्रि० ।

अधिभोजन न० अधिकमत्यन्तं भोजनम् प्रा०स० । अत्यन्तभोजने । भोजनं निरुक्ते धननामसु पठितम् अधिकं धनं मूल्यं यत्र । अतिमूल्यलभ्ये वस्तुनि त्रि० । “दश वस्त्राधिभोजना इति ऋ०६,४७,२३ अधिभोजना अधिकं धनं मूल्यं येषां तादृशानि दश वस्त्राणीति भाष्यम् ।

अधिमन्थ पु० अधिकं मथ्यतेऽनेन अधि+मन्थ—करणे घञ् । “उत्पाद्यत इवात्यर्थं नेत्रं निर्मथ्यते तथा । शिरसोऽर्द्धं तु तं विद्यादधिमन्थं स्वलक्षणैः” इत्युक्ते अरणिकाष्ठमन्थनावयवभेदे ।

अधिमांस न० अधिकं मांसमत्र । “विस्तीर्णं मृदु बहुलं यकृत्प्रकारं श्यावं वा तदधिमांसजार्म विद्यादिति” वैद्यकोक्ते रोगभेदे ।

अधिमांसक पु० अधिको मांसो यत्र ब० कप् । “हनूस्थे पश्चिमे दन्ते महाशोथो महारुजः । लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसक” इति वैद्यकोक्ते दन्तरोगविशेषे ।

अधिमात्र त्रि० अधिका मात्रा यस्य, अधिकं प्रमाणमस्य मात्रच् वा । अधिकप्रमाणे ।

अधिमास पु० अधिको रविमासादतिरिक्तः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चान्द्रो मासः प्रा०स० । मलमासे “असंक्रान्तमासोऽधिमासो निरुक्त” इतिस्मृत्युक्तो रविसंक्रान्तिवर्जितो मासोऽधिमासः । तथा हि “मीनादिस्थो रविर्य्येषामारम्भः प्रथमे क्षणे । ते चैत्राद्या” इत्युक्तदिशा मीनस्थे रवौ यस्य चान्द्रमासस्यारम्भः स चैत्रः एवं मेषस्थरवारब्धो वैशाख

इत्येवं स्थिते यस्मिन् चान्द्रमासे रवेः राश्यन्तरसंक्रमो न जातः, तस्य तदुत्तरस्य च चान्द्रमासस्य उभयोर्मेषस्थे रवौ स्वारम्भात् उभयोरपि वैशाखता, तत्राद्योऽधिमासः संक्रान्तिहीनत्वात् द्वितीयः शुद्धः इति स्मृतौ प्रसिद्धम् । यथा मलमासतत्त्वे लघुहारीतः ॥ “इन्द्राग्नी यत्र हूयते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः । तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्य्यात् श्राद्धं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्य्यं नित्यमेकं तु सर्व्वदा” । “यदा तं दर्शान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्व्वमासान्त्यक्षणावच्छिन्नराशिस्थः सन् सूर्य्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत्तदाद्योऽतिक्रान्तो मासो मलिम्लुचो ज्ञेयः” । ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमावास्याद्वयं अमावास्यान्त्यक्षणद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शान्त्यक्षणद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगेनाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणद्वयवृत्तित्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात्” । बृहत्परिशिष्टज्योतिःपराशरौ । “रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः । तत्र यद्विहितं कर्म्म उत्तरे मासि कारयेत्” पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते । तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत्” । अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतत्पूर्व्वमासान्त्यक्षणयोरेकराश्यवस्थितस्य तन्मासानन्तरसंयोगः, न त्वेकराशिस्थितस्य मासव्यापनमात्रं तथात्वे चतुर्द्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्प्रथमक्षणेऽपरराशौ, तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात्” । अतएव ज्योतिषे “अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्ज्जितम् । मलमासं विजानीयाद्गर्हितं सर्व्वकर्म्मसु । यस्यार्कोदर्शकस्यैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । “अत्रैकराशिस्थार्कस्य दर्शद्वयातिगत्वमुक्तम् । एतच्च पूर्व्वोपदर्शितयोर्मासयोः पूर्व्वस्यैव सम्भवति न परस्य” । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे । “दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागमृतौ सदा । करोत्येकमहश्छेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधिमासकम् । ग्रीष्मे जनयतः पूर्व्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम्” । “तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविर्हरति छेदयति उत्तरे छेदमित्यभिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादह्नस्तिथेश्छेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युत्क्रमेण वर्षे द्वादशतिथ्यात्मककालाकर्षादर्द्धतृतीयानामब्दानां अर्द्धं तृतीयं येषां ते तथा । ग्रीष्मे माधवादिषु षट्केषु पूर्व्वं माधवादित्रिकपतितं, पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं श्रावणादित्रिकपतितं मलमासञ्चन्द्रार्कौ जनयतः” । मिहिरः । “माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः । “मिथुनोपगतो भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” । “अमावास्याद्वयं तदन्त्यक्षणद्वयं स्पृशेत् संयुज्यात् न तन्मध्ये राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः” । “कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत्” ॥ यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ॥ तयैव सर्व्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति” इति “राजमार्त्तण्डवचनात्तुलादिषण्मासे तिथिवृद्ध्यभावाद्वर्षे द्वादशवृद्धिरनुपपन्ना तथापि “मध्ये विषुवतोर्भानुर्याम्यहानिं तु वर्द्धयेत् । तैः सम्भूयाधिकोमासः पतत्येव त्रयोदशः” इति “बृहत्परिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मेषतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये मेषादिषण्मास एव तिथिवृद्धिरुक्ता अहर्गणने मेषादिषण्मासे मन्दभुक्त्या सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयह्रासः” इति तथा च ज्योतिःशास्त्रम् “मेषादीनामहर्वृन्दं षण्णां सप्ताष्टचन्द्रकम् (१८७) । तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकन्तु(१७८) लिखेत् पृथक्” । “वक्र एकः “अङ्कस्य वामा गतिः” इत्यङ्कविदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्का बोध्याः । तेन दिनवृद्धि ५ क्रमसङ्ख्याभ्यां ६ मेषादिषट्के एव एकादशतिथिवृद्धिः” । एवञ्च “गतेऽब्दद्वितये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये । दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” । इति “राजमार्त्तण्डोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधिमासः । स च सौरे मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासवृद्धिमासभवात् सावनमानेन ज्ञेयः इति” । सिद्धान्तशिरोमणौ तु ४३२०००००००० कल्पप्रमाणवर्षेषु १५९३३००००० एतन्मिता अधिमासा भवन्तीत्युक्तम् यथा “खखाङ्कृता देवनवेषुचन्द्राः कल्पेऽधिमासाः कथिताः सुधीभिरिति” । “अत्रोपपत्तिः प्रकृतास्तावद्रविमासास्तेभ्यश्चान्द्रमासा यावद्भिरधिकास्तावन्तोऽधिमासा” इति । तदेवाह । “रवेः कोटिनिघ्नाः कृताऽष्टेन्दुबाणाः” ५१८४०००००००० “कुराम्यब्धिरामेषवो वत्सनिघ्नाः” ५३४३३३००००० ।

भागाश्चत्र मासाः पृथक् सूर्य्यमासैर्विहीनास्तु कल्पेऽथवा तेऽधिमासाः इति"॥ इष्टवर्षे अधिमासानयनं तत्रैवोक्तं यथा "कथितकल्पगतार्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः। खदहनैः (३०) र्गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमाससमाहतात् (१५९३३०००००)॥ रविदिना (१५५५२०००००००)प्तगताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः" इति। अत्र वासना कल्पगताब्दा द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युताः त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः एवन्ते सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्रैराशिकेन, यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा लभ्यन्ते तदेभिः किमिति फलम् गताधिमासाः ते दिनीकृताः पृथक् स्थितः सौराहर्गणसहितश्चान्द्रो भवति यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्येव" इति। सूर्य्यसिद्धान्तेऽप्युक्तम्। "भवन्ति शशिनो मासाः सूर्य्येन्दुभगणान्तरम्। रविमासोनितास्ते तु शेषाः स्युरधिमासकाः" इति॥ सूर्य्यचन्द्रभगणयोरन्तरं चन्द्रस्य मासा भवन्ति ते चान्द्रमासा रविमासोनिताः सन्तः शेषा अवशिष्टा ये चान्द्रमासास्तेऽधिकमासा एव भवन्ति नान्ये। अनेन चान्द्रत्वमधिमासानां स्पष्टीकृतम्। अत्रोपपत्तिः। त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य रवीन्दुयुतिकालरूपदर्शान्तावधेश्चान्द्रस्य, द्वादशराशिमितेन सूर्य्येन्द्वन्तरेणैव सिद्धिः कथमन्यथा दर्शान्ते जातस्य मन्दशीघ्रयोः सूर्य्येन्द्वोर्योगस्य पुनर्दर्शान्ते सम्भवः। द्वादशराश्यन्तरं त्वेकं भगणान्तरमतो भगणान्तरेण चान्द्रो मासः सिद्धः। सौरमासापेक्षया यदन्तरेण चान्द्रमासानामधिकत्वं त एवाधिमासा इति।

अधियज्ञः पु० अधिकृतो यज्ञो यस्मात् प्रा०ब०। परमेश्वरे। "अधियज्ञः कथं? कोऽत्रे"त्यर्जुन प्रश्ने। "अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर!" इति भगवदुत्तरम् गीतायाम्। "अत्रास्मिन् देहेऽन्तर्यामित्वेन स्थितोऽहमधियज्ञः यज्ञादिकर्म्मप्रवर्त्तकस्तत्फलदाता चेति" श्रीधरः। यथा च तस्य सर्व्वान्तर्यामित्वं तथा अधिदेवताशब्देऽन्तर्यामिब्राह्मणे पुरस्ताद्दर्शितम्। यज्ञे विभ० अव्ययी०। यज्ञमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०। अधियज्ञं ब्रह्म जपेदिति मनुः, यागे विभ० अव्ययी०। अधियागमभ्युक्तार्थे अव्य०। अधिकः अधिकाङ्गयागः प्रा०स०। अधिकाङ्गे यागे पु०।

अधियोग पु० अधिकोयोगः प्रा०स०। ज्योतिषप्रसिद्ध यात्रिकशुभयोगे। स च गमनसमयलग्ने—तस्माद्वा चतुर्थे, पञ्चमे, सप्तमे, नवमे, दशमे, वा अन्यतमस्थाने बुधजीवभार्गवाणां मध्ये द्वयोः स्थितौ सत्यां भवति। "योगे क्षेममथाधियोगगमने क्षेमं रिपूणां वध इति" मुहू०।

अधियोध पु० आधिक्येन युध्यति अधि+युध—अच्। अतियोद्धरि। विभ०अव्ययी०। योधे इत्यर्थे अव्य०।

अधिरथ अध्यारूढः रथं रथिनम् अत्या०स०। अतिरथे। कर्णपितरि पु०। "विवेशाधिरथोरङ्गं यष्टिप्राणो ह्वयन्निवेति" भा० आदि०। तस्यापत्यम् इञ्। आधिरथिः कर्णे पु०। कर्णपर्व्वणि भूरिप्रयोगोऽस्य।

अधिराज् पु० अधिराजते अधि+राज—क्विप्। साम्राज्यवति, नृपे, सम्यङ्नृपे च "प्रायोपविष्टो गङ्गायामनादृत्याधिराट् श्रियमिति" भाग०। अधिकशोभान्विते त्रि०।

अधिराज पु० अधिको राजा टच् समा०। अधीश्वरे साम्राज्यवति, नृपे च। "शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थाविति" "हिमालयोनाम नगाधिराज" इति च कुमा०।

अधिराज्य न० अधिकं राज्यं प्रा०स०। साम्राज्ये। "अत्यन्यान् पृथिवीपालान् पृथिव्यामधिराज्यभागिति"।

अधिराष्ट्र न० अधिकृतं राष्ट्रमत्र प्रा०ब०। राज्ये। विभ० अव्ययी०। राष्ट्रमधिकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अधिरुक्म त्रि० अधिगतं रुक्ममाभरणं येन प्रा०ब०। अधिगतसुवर्णाभरणे मानवे। "अधिरुक्मा विनीयते" इति ऋ० ८,४६,३३, अधिरुक्मा अधिकरुक्माभरणेति" भाष्यम्।

अधिरूढ त्रि० अधि+रुह—कर्त्तरि—क्त। उपरिभागे आरोहणकर्त्तरि, अतिवृद्धिमति च। [शयेनारोपिते।

अधिरोपित त्रि० अधि+रुह—णिच्—पुक् कर्मणि क्त। अति-

अधिरोहण न० अधि+रुह भावे—ल्युट्। उपर्य्यारोहणे। घञ्। अधिरोहोऽप्यत्र पु०।

अधिरोहणी स्त्री अधिरुह्यतेऽनया अधि+रुह—करणे ल्युट्। (मइ) इति, (सिंड़ि) इति च प्रसिद्धे काष्ठवंशादिनिर्मिते उच्चस्थानारोहणसाधने सोपानदण्डे। अधिरोहः साधनत्वेनास्त्यस्याः इनि। अधिरोहिणीत्यप्यत्र इति शब्दकल्पद्रुमः तन्मूलं मृग्यम्। रायमुकुटादिभिः ल्युटैव तत्पदसाधनान्नास्य इन्यन्यता।

अधिलोक अव्य० लोके विभ० अव्ययी०। लोके इत्यर्थे।

अधिवक्तृ त्रि० अधि+वच—तृच्। पक्षपातेन वक्तरि। "विश्वाहेन्द्रो अधिवक्ता" इति ऋ० १,१००,१०, अधिवक्ता पक्षपातेन वचनयुक्त इति भा०। स्त्रियां ङीप्।

अधिवचन न० अधि+वच—ल्युट्। पक्षपातेन कथने। "अधिकवचनं पक्षपातेन वचन"मिति माधवाचार्य्यः।

अधिवस्त्र त्रि० अध्याहृतं वस्त्रं येन प्रा० ब०। उपरिनिहित वस्त्रे । "यत्त्वेभिराहृतोऽधिवस्त्रा वधूरिवेति" ऋ० ८,२६,१३, अधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रेति भा० ।

अधिवाक पु० अधि—वच—घञ् । पक्षपातेन वचने । "तस्मिन्ननेषु हितेष्वधिवाकाय हरन्ति" इति ऋ०८,१६,५, "अधिवाकाय पक्षपातवचनायेति" भा० ।

अधिवास पु० अधि+वस निवासे—घञ् । निवासे "श्रीः कैटभारिहृदयैककृताधिवासेति" देवीमा० । अधि+वास सुरभीकरणे भावे घञ् । सौरभे "ककुभ्भिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासयेति" माघः "अधिवासस्पृहयेव मारुत" इति रघुः । अधिवासयति देवता अनेन अधि+वस—णिच् करणे घञ् । यज्ञारम्भपूर्व्वदिवसे देवतास्थापनादिकर्म्मणि । "अधिवासः परेऽहनीति" स्मृतिः "मध्यरात्रेऽधिवासयेदिति" स्मृत्युक्तेस्तस्य पूर्व्वेद्युर्मध्यरात्रे कर्त्तव्यता । "आत्ययिकेषु कार्य्येषु सद्यएवाधिवासये"दित्युक्तेर्यागदिनेऽपि क्वचित् कर्त्तव्यता । गन्धमाल्याद्यैः संस्कारे च ।

अधिवासन न० अधिवासयति स्थापयति देवता अनेन अधि+वस—णिच् ल्युट् । यागपूर्व्वदिने देवताद्यावाहनपूर्व्वकपूजनादिकर्म्मभेदे । अधिवास्यते सुरभीक्रियते अधि+वास सुरभीकरणे भावे ल्युट् । गन्धमाल्यादिभिः सुरभीकरणरूपसंस्कारभेदे तद्द्रव्याणि च "मही गन्धः शिला धान्यं दूर्व्वा पुष्पं फलं दधि । घृतं स्वस्तिकसिन्दूरं शङ्खकज्जलरोचनाः । सिद्धार्थं काञ्चनं रौप्यं ताम्रचामरदर्पणम् । दीपः प्रशस्तिपात्रञ्च विज्ञेयमधिवासने" इति स्मृत्युक्तानि वेद्यानि । "सायं सन्ध्यान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या अधिवासनमिति" पुरा० ।

अधिवासित त्रि० अधि+वास—सुरभीकरणे कर्म्मणि क्त । सुरभीकृते गन्धमाल्यादिभिः कृतसंस्कारे । अधि+वास—निवासे णिच् कर्म्मणि क्त । कृताधिवासने देवादौ ।

अधिवाहन न० अधि+वह—णिच्—ल्युट् । उपरि प्रापणे वाहने, च । विभ०अव्ययी० । वाहनं यानमधिकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अधिविकर्त्तन न० अधि+वि+कृत—छेदने ल्युट् । अत्यन्तच्छेदने "आशासनं विशासनमथो अधिविकर्त्तनमिति" ऋ० १०,८५,३५ ।

अधिविद्य अव्य० विद्यायां विभक्त्य० अव्ययी० । विद्यामधिकृत्येत्यर्थे । "अधिविद्यं प्रकाशते इति" वाक्यपदीयम् ।

अधिविन्ना स्त्री अधि+विद—लाभे कर्म्मणि क्त । कृताधिवेदनायां यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं तस्यां स्त्रियाम् "अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रुषिता गृहादिति" मनुः । अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति" याज्ञ० ।

अधिवेत्तृ पु० अधि+विद—लाभे कर्त्तरि तृच् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकर्त्तरि ।

अधिवेद अव्य० वेदे—विभक्त्य०अव्ययी० । वेदमधिकृत्येत्यर्थे । अधि+विद—भावे घञ् । विवाहोत्तरं विवाहान्तरकरणे पु०

अधिवेदन न० अधि+विद—लाभे भावे ल्युट् । विवाहोपरिविवाहान्तरकरणे । तत्र नियुक्तादि ठक् । आधिवेदनिकम् अधिवेदनविषयनियुक्ते तत्रलब्धे च धनादौ त्रि० । "अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं सममिति" याज्ञ० । "आधिवेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति" स्मृतिः । अधिवेदनकालनिमित्ते तु मत्कृतबहुविवाहवादे विस्तरत उक्ते तत एवावसेये ।

अधिवेदनीय स्त्री अधि+विद—लाभे कर्म्मणि—अनीयर् । यद्विवाहोपरि विवाहान्तरकरणयोग्यं तादृश्यां स्त्रियाम् । कर्म्मणि यत् । अधिवेद्याप्यत्र स्त्री । "वन्ध्याष्टमेऽधिवेद्याब्दे" इति मनुः । [ल्युट् । पाचने ।

अधिश्रपण न० अधि+श्रा—पाके णिच्—पुक् ह्रस्वश्च भावे

अधिश्रय पु०अधि+श्री—पाके भावे अच् । चूल्ल्यामुपरिस्थापनरूपे विक्लित्तिहेतुभूते व्यापारे, पाके ।

अधिश्रयण न० अधि उपरि श्रयणं पाकार्थं स्थापनं श्रीञ्-भावे ल्युट् । चूल्ल्या उपरि स्थापने, तत्पूर्व्वकपाके च । अधिश्रीयते पच्यतेऽत्र, आधारे ल्युट् ङीप् । चूल्ल्याम् (आका) इति, (चूला), इति च ख्यातायाम् स्त्री ।

अधिश्रयणीय त्रि०अधिश्रयणाय पाकाय हितम् छ । पाकसाधनपात्रे । अधिश्रयितुमर्हति अधि+श्री—पाके अर्हार्थे कर्म्मणि अनीयर् । पाकार्हे वस्तुनि त्रि० ।

अधिश्रयितवै अव्य० अधि+श्री—पाके वेदे कृत्यार्थे तवै । पचनीये "गौरेव दुग्धमधिश्रयितवै ब्रूयादिति" वेदः ।

अधिश्री त्रि० अधिका श्रीर्यस्य । अधिकशोभान्विते अधिकसम्पत्तिमति च "इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियः" इति कुमा० "समादिदेशाधिकृतामधिश्रीरिति" रघुः ।

अधिषवण न० अधिषूयते सोमः यत्र अधि+षू अभिषवे आधारे ल्युट् । सोमाभिषवसाधनचर्म्मादिपात्रे । "अंशूनिव ग्रावाभिषवणे" इति वेदः । भावे ल्युट् । अभिषवे ।

अधिषवण्य त्रि०अधिषवणाय हितम् यत् । अभिषवसाधने पात्रे । "यत्र द्वाविव जघनाधिषवण्या कृता" इति ऋ० १,२८,२, अधिषवण्या उभे अधिषवणफलके इति भा० ।

अधिष्ठातृ त्रि॰ अधि+स्था–तृच् षत्वम्। अध्यक्षे, नियमितकार्य्यविशेषाकरणेन कृताकृतावेक्षके, नियन्तरि च। "आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठातेति" भाषा॰। अधिदेवे च। "इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिता" इति पुरा॰। ते च अधिदेवताशब्दे दर्शिताः सर्वाधिष्ठाता तु परमेश्वर एव तदपि तत्रैवान्तर्यामिब्राह्मणेन दर्शितम्। "तत्सान्निध्यादधिष्ठातृत्वं मणिवदिति" सांख्यसू॰। यथायस्कान्तमणेः सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथैवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महत्तत्त्वरूपेण परिणमनम्। इदमेव च सोपाधिस्रष्टृत्वमित्यर्थः। तथाचोक्तम्। "निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्त्तते। सत्तामात्रेण देवस्य तथा चेयं जगज्जनिः। अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम्। "निरिच्छत्वादकर्त्तासौ कर्त्ता सन्निधिमात्रतः" इति सां॰भा॰। स्त्रियां ङीप्।

अधिष्ठान न॰ अधि+स्था–ल्युट्। नियमितकार्य्यविशेषाकरणेन सान्निध्यमात्रेण नियमनाय, स्थितौ, वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धे आरोपाधिकरणे च। वेदान्तिनाञ्च अध्यासस्याङ्गमधिष्ठानं यथा तथाऽध्यासशब्दे वक्ष्यते। अधिकरणे ल्युट्। पुरे आधारमात्रे, आश्रये च। "तदधिष्ठानाश्रयदेहे तद्वाद इति" सां॰सू॰। "तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौषिके देहे इति भाष्यम्"। करणे ल्युट्। चक्रे, प्रभावे च चक्रेण, प्रभावेन च हि प्रहरणयुद्धकृत्यादिसम्भवः। अधिष्ठानञ्च नियन्तृत्वं यथोक्तं सांख्ये। "संहतपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्य्ययादधिष्ठानादिति" "इतश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तत् सर्व्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकञ्चेदं बुद्ध्यादि, तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम्। स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मेति" सा॰कौ॰। भावे ल्युट्। सन्निधिमात्रे। "अत्राधिष्ठानं कुर्विति" आवाहनमन्त्रः। "भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्म्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात्" इति सांख्यसू॰ "भोक्तुः प्राणस्याधिष्ठानात् व्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य निर्म्माणं भवति। अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः पूतिभावप्रसङ्गात् मृतदेहवदित्यर्थः। तथाच रसवह्नारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भाव इति भा॰। ननु प्राणिनः निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभाव इति तत्राह। "भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्त्यात्" इति सा॰ सू॰। "देहनिर्म्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्त्यात् अपेक्षा नास्ति किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा यथा राज्ञः पुरनिर्म्माण इत्यर्थः। तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात्, पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम्। कुलालादीनां घटादिनिर्म्माणेऽप्येवम्। विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेश्चाप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्व्वकं स्रष्टृत्वादिति। यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्म्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् इति भा॰। अधिष्ठीयते कर्म्मणि ल्युट्। अधिष्ठिते सन्निधिमात्रेण नियन्त्रिते। "इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते" इति गीता।

अधिष्ठित त्रि॰ अधि–स्था–कर्म्मणि क्त। अध्युषिते "विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वयेति" कुमा॰। सन्निधिमात्रेण नियोजिते "ईश्वराधिष्ठिताः सर्वे स्वं स्वं कार्य्यं हि कुर्वते इति पुरा॰।

अधिहरि अव्य॰ हरौ, विभ॰ अव्ययी॰। हरिमधिकृत्येत्यर्थे

अधीकार पु॰ अधि+कृ–घञ् उपसर्गस्य दीर्घत्वम्। अधिकारशब्दार्थे "सर्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्" इत्युपपातकगणनायां मनुः। "स्वागतं स्वानधीकारानिति" कुमा॰।

अधीत न॰ अधि+इङ–भावे क्त। अध्ययने, कर्म्मणि क्त। कृताध्ययने अभ्यस्ते च त्रि॰ "ईषदीषदनधीतविद्ययेति" कुम॰। "अधीतवेदवेदाङ्गत्वेनेति" वे॰सा॰।

अधीति स्त्री अधि+इङ् अध्ययने क्तिन्। अध्ययने "अधीतिबोधाचरणप्रचारणैरिति" नैष॰। अधि+इक–स्मरणे क्तिन्। स्मरणे "नू ते पूर्व्वस्य वसो अधीतौ तृतीये" इति ऋ॰२,४,८, "अधीतौ स्मरणे" इति भाष्यम्।

अधीतिन् त्रि॰ अधीतमनेन अधीत+इनि। कृताध्ययने। "त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीमिति" कुमा॰। एतद्दिन्यन्तयोगे च कर्म्मणि सप्तमी वेदेऽधीतीत्यादि किन्तु कर्म्माविवक्षया प्रथमं भावे एव क्तः पश्चात् कर्म्मणा योगः कृतपूर्व्वी कटमित्यत्रेव। यथोक्तं हरिणा। "अकर्म्मकत्वे सत्येव क्तान्ते भावाभिधायिनि। पश्चात् क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्म्मणेति"। विस्तरः सत्कृतसरलायां द्रष्टव्यः।

अधीन त्रि॰ अधिगतमिनं प्रभुम् अत्या॰स॰। आयत्ते। विप्राधीन इत्यादौ तु विप्रे अधि–इति वाक्ये समासे अध्युत्तरपदात् ख। "क नु मां त्वदधीनजीवितामिति" कुमा॰।

"दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह" इति मनुः ।
"इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः" इति रघुः ।

अधीर त्रि० धीरः धैर्य्यान्वितः न०त० । चञ्चले, "कान्तस्या धरमणिम् अधीरमाचुचुम्बेति" दशकु० । कातरे, रोगादिनाकुलचित्ते च । विद्युति, नायिकाभेदे च स्त्री । तल्लक्षणं नायिकाशब्दे वक्ष्यते

अधीवास अधि+वस आच्छादने करणे घञ् । सर्व्वत आवरके महाकञ्चुके वस्त्रभेदे । "अधीवासं परिमुच्योष्णीषं संवेष्ट्य निवीते" इति कात्या० १५,५,१२, उपरि सर्वतः संछाद्यतेऽनेनेत्यधीवासः महाकञ्चुक इति तद्व्याख्या । "अधीवासेन प्रच्छादयतीति" कात्या० २०,६,१५, "उपरिष्टादावरकं वासोऽधीवास" इति वेददीपः ।

अधीश त्रि० अधिक ईशः प्रा०स० । सार्वभौमे अधिपतौ च । "अङ्गाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुत" इति जात० ।

अधीश्वर त्रि० अधिक ईश्वरः प्रा०स० । स्त्रियां ङीष् । राजनि "अधिगत्य जगत्यधीश्वरादिति" नैष० । प्रभौ च ।

अधीष्ट न० अधि+इष० इष–भावे क्त । सत्कारपूर्व्वकनियोगे, "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङिति" पा० "अधीष्टं सत्कारपूर्व्वकव्यापार" इति सि०कौ० । कर्म्मणि क्त । सत्कारपूर्व्वकं नियोजिते त्रि० ।

अधुना अव्य० अस्मिन् काले इदम्शब्दस्य न० । संप्रत्यर्थे "प्रमदानामधुना" विडम्बनेति कुमा० । अधुना भवार्थे ठञ् । आधुनिकः इदानीन्तने त्रि० । [स्त्रियां ङीप् ।

अधुनातन त्रि० अधुना+भवार्थे ट्युल् तुट् च । इदानीम्भवे

अधुर नास्ति धूः चिन्ता भारो वा यस्य अच्समा० । भारशून्ये चिन्ताशून्ये च, न०त० । अधूः–अभारे अचिन्ते च । अन्ये तु नाच्समा० । अधूरत्वः इति ।

अधूमक पु० नास्ति धूमो यत्र कप् । धूमशून्ये ज्वलदग्नौ ।

अधृत पु० न धृतः । सर्वेषां धारकत्वेन केनापि न धृते परमेश्वरे, श्रुतौ "स भगवः! कस्मिन् प्रतिष्ठितः?" इति प्रश्ने "स्वे महिम्नि" इत्युत्तरम् तेनान्याधृतत्वात् स्वप्रतिष्ठत्वाच्च तस्य तथात्वम् । "अधृतः स्वधृतः स्वास्य इति विष्णु सहस्र० ।

अधृति स्त्री धृतिर्धारणं धैर्यं वा अभावार्थे न०त० । धारणाभावे, धैर्य्याभावे, च ।

अधृष्ट त्रि० धृष–निर्लज्जत्वे क्त न०त० । लज्जाशीले । धृष–अभिभवे क्त न०त० । अनभिभूते "यन्त नो मित्रावरुणावधृष्टमिति ऋ० ६,६७,२, अधृष्टमनभिभूतमिति भा० । अहिंसिते च । "ऊतासोवसवोऽधृष्टा" इति ऋ० ६,५०,४, "अधृष्टा अहिंसिता" इति भा० ।

अधृष्य त्रि० न धृष्यः न०त० । अनभिभवनीये "अधृष्यश्चाभिगमश्च यादोरत्नैरिवार्णव" इति रघुः । धृष निर्लज्जत्वे भावे क्यप् तन्नास्ति यस्य । अप्रगल्भे, लज्जाशीले च त्रि० ।

अधेनु स्त्री न०त० । दोहनशून्यायां गवि । "अधेनुं दस्रा स्तर्य्यमिति" ऋ० १,११७,२०, "अधेनुम् अदोग्ध्रीमिति" भा० । [शून्ये त्रि० ।

अधैर्य्य न० अभावार्थे न०त० । धैर्य्याभावे । ब० । धैर्य्य-

अधोअक्ष त्रि० अधः अक्षस्य, अधस्तात् अक्षति अश्नुते वा अक्ष–अच्, अश–स वा वेदे अतोलोपाभावः । अधरस्मात् व्यापके । "अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिरिति" ऋ० २ ६२,८, "यदापः अक्षस्याधस्ताद्भवन्ति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते" इति भा० । [अधादेशश्च । परिधानवस्त्रे ।

अधोऽंशुक न० अधरमंशुकम् अधर+प्रथमार्थे असि अधरस्य

अधोऽक्ष न० अधरमक्षं यत्र मार्गे अधर+प्रथमार्थे असि ब० । हविर्धानाक्षाधोमार्गे । "दक्षिणस्याक्षं प्राङ्गो निष्क्रामतीति" का० १२, ४, १४, दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राङ्मुखा निःसरन्तीति" वेददीपः ।

अधोऽक्षज पु० अक्षात् इन्द्रियात् जायते जन ड ५त० । अक्षजं प्रत्यक्षज्ञानम् अधरं प्राकृतत्वाभावाद्धीनं यस्य अधर–प्रथमार्थे असि अधादेशश्च । इन्द्रियायोग्ये, "अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोऽक्षज" इत्युक्तलक्षणे, वा विष्णौ । "व्याप्तो वायुरधोऽक्षजं" इति विष्णुसह० । "द्यौरक्षं पृथिवी चाधस्तयोर्यस्मादजायत । मध्ये वैराजरूपेण ततोऽधोक्षज इष्यते" इति भाष्ये तथा च अण्डकपालद्वयमध्ये विराड्रूपेण जातत्वादस्य तथात्वम् । अधोभूते स्वस्वविषयेभ्यो निवर्त्तनेन प्रत्यक्प्रवाहिते अक्षगणे जायते प्रकाशते इति अधोक्षज इति वा । तत्रैवार्थे ।

अधोगति स्त्री अधरस्मिन् अधस्तात् नरकादौ गतिः नरकादिगमने "साधकानां त्वधोगतिरिति" तन्त्र० । नरकस्य च पापफलत्वेन पुण्यादधरत्वात् अधरत्वम् "और्वे च सर्वे नरकाः सदैव" इति (सि०शिरो०) और्वस्थाने एव नरकस्थितिरुक्ता और्वस्थिति श्च । "स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालखोकाः पृथिवीपुटानी" त्यनेन पातालसन्निकृष्टे तत्रैवोक्ता । अतो नरकानामधःस्थत्वम्, भूगोलशब्दे विवरणं द्रष्टव्यम् । "जघन्यगुणवृत्तस्थाः अधोगच्छन्ति तामसा इत्युक्तेः तामसानामधोगतित्वम् । अधोगतित्वञ्च पापादेव । अधःप्रदेशमात्रे गमने च "मूत्रा-

नामधोगतिरिति" काद०। अधोऽधस्तात् गतिर्यस्य ब० । नरकगामिनि त्रि० "अनपेक्षितमर्य्यादं नास्तिकं विप्रलुम्पकम् अरक्षितारमत्तारं नृपं विद्यादधोगतिमिति" मनुः ८,३९, ४१, अधोगतिं नरकगामिनमिति कुल्लूकभट्टः ।

अधोगामिन् त्रि० अधरस्मिन् अधः गच्छति गम–णिनि । नरकगामिनि,अधोभागे–गन्तरि च । स्त्रियां ङीप् ।

अधोघण्टा स्त्री अधरात् अधस्तादारभ्य घण्टेव तदाकारफलवत्त्वात् । अपामार्गे रत्नमाला ।

अधोजानु न० अधरं जानुनः प्रथमार्थे अस् । जानुनोऽधरे ब्राह्मणादीनां प्रमाणविशेषमभिधाय "सर्व्वेषां वाधोजानु इति का० २१,४,१८, "वा विकल्पार्थे सर्व्वेषां जानुनोरधस्तात् अधोजान्विति" तद्व्याख्या ।

अधोजिह्विका स्त्री अल्पा जिह्वा जिह्विका अल्पार्थे कन् अधोऽधरा जिह्विका कर्म्म० । (आलजिभ) इति ख्यातायाम् तालुस्थजिह्विकायाम् ।

अधोदारु न० अधरं दारु अधर+प्रथमार्थे असि । काष्ठमयद्वारस्याधरकाष्ठे (गोवराट्) ।

अधोदिश् स्त्री अधरा दिश् अधर+प्रथमार्थे असि कर्म्म० । दक्षिणस्यां दिशि । अस्या अधरत्वञ्चोदक्शब्दे वक्ष्यते ।

अधोदृष्टि त्रि० अधरस्मिन् अधः दृष्टिरस्य । योगाभ्याससमये नासिकाग्रमात्रदर्शनयुक्ते, तत्प्रकारस्तु "किञ्चित् प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः । नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैर्लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैरिति' कुमारे "करणान्यवहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचन" इति योगसारे "गीतायामपि "सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमित्यादिना" दर्शितः । अधोदर्शनयुक्तमात्रे त्रि० । "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिक" इति मनुः ४,१९६ । कर्म्म० । अधस्थदृष्टौ स्त्री ।

अधोऽधस् अधस्+अधस्तात् सामीप्ये द्वित्वम् । समीपाधोदेशे "भवानधोधोदृहतः पयोधरानिति" माघः ।

अधोपहास पु० अधः अधोभागस्य स्मरमन्दिरस्य उपहासः सन्निम्नकान्दसः । स्त्रीणामधोभागस्योपहसने । "यएवं विद्वानधोपहासं चरत्यासां, स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते" इति वृ०उप० । वृङ्क्ते आवर्ज्जयतीति भाष्यम् ।

अधोभक्त न० अधरं भक्तं यस्मात् अधर+प्रथमार्थे असि ५त० । भक्तभोजनान्ते पीयमानजले ।

अधोभाग अधरोभागः अधर+प्रथमार्थे असि कर्म्म० । अधरभागे "पूर्व्वभागो गुरुः पुंसामधोभागस्तु योषितामिति" ।

अधोभुवन न० अधरमधः भुवनम् लोकः । सप्तसु पातालेषु । तत्स्थानञ्च 'भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्च यस्मात्प्रसूत। महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र ॥ दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः । स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालोकाः पृथिवीपुटानीति सि०शि० ॥ अधिकं भूगोलशब्दे वक्ष्यते ।

अधोमुख त्रि० अधो मुखं यस्य ब० । ज्योतिषशास्त्रे प्रसिद्धेषु नक्षत्रभेदेषु । यथा "मूलाश्लेषा कृत्तिका च विशाखा भरणी तथा । मघा पूर्व्वात्रयं चैव अधोमुखगणः स्मृत" इति । गोजिह्वाख्यवृक्षे (अनन्तमूल) अवाङ्मुखे स्त्रियां वा ङीप् । "स्तब्धदृष्टिरधोमुख" इति "अधोमुखैरूर्द्ध्वमुखैश्च पत्रिभिः" इति रघुः । मुद्राभेदे च तत्स्वरूपं मुद्राशब्दे वक्ष्यते ।

अधोराम पु० अधोभागे अधस्ताद्भागे रामः शुक्लः दृष्टितर्पकत्वात् तस्य रामत्वम् । अधोभागे शुक्लवर्णे "आश्विनावधोरामाविति" य०२४,१,"अधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णौ अजाविति" वेददीपः । [अधोभुवनशब्दे विवरणम् ।

अधोलोक पु० अधोऽधरो लोकः कर्म्म० । भूमेरधःस्थपाताले ।

अधोवर्चस् त्रि० अधोगामि वर्चः ज्योतिर्यस्य । अवाचीनज्योतिष्के "तत्ते विद्वान् वरुण ! प्रब्रवीम्यधोवर्चस" इति वेदः ।

अधोवायु पु० अधोगामी वायुः शा०त० । अपानवायौ पर्द्दशब्दकारके वाते "अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे" इत्युपक्रम्य "कर्म्म कुर्व्वन्नुपस्पृशे"दित्युक्तं स्मृतौ ।

अध्यक्ष त्रि०अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् अत्या०स० । नृपस्य छत्रधारणादिव्यवहारेष्वधिकृते । अध्यक्ष्णोति व्याप्नोति अधि+अक्ष–अच् । व्यापके । अधिगतं मूलतया अक्षमिन्द्रियम् अत्या०स० । प्रत्यक्षज्ञाने । अर्श आदित्वात् अचि । तद्विषये त्रि० । "द्रव्याध्यक्षे त्वचोयोगो मनसा ज्ञानकारणमिति" भाषा० । "सेनापतिबलाध्यक्षाविति" मनुः । अधिष्ठातरि सन्निधिमात्रेण नियन्तरि च "मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति" गीता "यदध्यक्षेण जगता वयमारोपितास्त्वयेति" कुमा० क्षीरिकावृक्षे पु० शब्दार्णवः ।

अध्यक्षर अव्य० अक्षरे–विभ० अव्ययी० । अक्षरमधिकृत्येत्यर्थे ।

अध्यग्नि अव्य० अग्नौ अग्निसमीपे वा विभक्त्यर्थे सामीप्ये·

ऽर्थे वा अव्ययी०। अग्नौ अग्निसमीपे वेत्यर्थे। तत्र स्थाने विवाहादौ स्त्रीभ्यो दत्ते धनादौ न०। स्मृतिशास्त्रे चास्मिन्नर्थे पारिभाषास्य कृता यथा "विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्नि कृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति" कात्या०। "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति" मनुः। "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति याज्ञ०। "विवाहकालेऽग्नावधिकृत्य मातुलादिदत्तमिति" मिताक्षरा। अध्यग्निकृतमित्येकं पदं दत्तमध्यग्न्युपागतमित्येकवाक्यत्वात् कृतं दत्तमित्यर्थः इत्येके।

अध्यच् त्रि० अधि+अन्चु—क्विप्। अधिगन्तरि।

अध्यण्डा स्त्री अधिकमण्डमिव वीजं यस्याः ईत०। अधिकवीजवत्याम् (भुंइ आमला) इति ख्यातायाम्, भूम्यामलक्याम्।

अध्यधिक्षेप पु० अधिकोऽधिक्षेपः प्रा०स०। अत्यन्तनिन्दायामतिशयतिरस्कारे च "गुरूणामध्यधिक्षेप" इति।

अध्यधीन त्रि० आधिक्येन अधीनः। अत्यन्ताधीने गर्भदासे तस्य जन्मावधि दासत्वात् क्रयविक्रयार्हत्वाच्च तथात्वम्।

अध्यय पु० अधि—इङ्—इक् वा भावे अच्। अध्ययने स्मरणे च।

अध्ययन न० अधि+इङ—ल्युट्। पठने, गुरुमुखोच्चारणानुसारिणि उच्चारणे च। अध्ययनञ्चाक्षरमात्रपाठ इति वैदिकाः सार्थाक्षरग्रहणमिति मीमांसकाः। "इज्याध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः। अलोभ इति मार्गोऽयं धर्म्मस्याष्टविधः स्मृत" इति "अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते" इति "श्रुताध्ययनसम्पन्न" इति च स्मृतिः अध्ययनं च वेदाध्ययनं तत्र च त्रैवर्णिकानामधिकारः यथोक्तं मनुना। "अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा, दानं प्रतिग्रहञ्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत्॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः। पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च। वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च" इति मनुः। वेदाध्ययनञ्च ब्रह्मयज्ञत्वेनाभिधीयते तच्च ब्रह्मयज्ञशब्दे वक्ष्यते तच्च सार्थाध्ययनमेव प्रशस्तं यथोक्तं ब्राह्मणसर्वस्वे "कूर्म्मपुराणे। न वेदपाठमात्रेण सन्तोषं कारयेद्गुरुः। पाठमात्रावसन्नस्तु पङ्के गौरिव सीदति। योऽधीत्य विधिवद्द्विजो वेदार्थं न विचारयेत् स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते"। व्यासः "वेदस्याध्ययनं कार्य्यं धर्म्मशास्त्रस्य चापि यत्। अजानतार्थं तत् सर्वं तुषाणां कण्डनं यथा" तथा "यथा पशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम्। द्विजस्तथार्थानभिज्ञो न वेदफलमश्नुते"। तथा "पाठमात्ररतान्नित्यं द्विजातीनर्थवर्ज्जितान्। पशूनिव च तान् प्राज्ञो वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत्। श्रुतहीनमधीतं यच्चेह नामुत्र तद्भवेत्। श्रुतन्तु केवलमपि सत्सुखाराय कल्पते"। स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्। अर्थवित् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा। व्यासः। "योऽधीते चार्थतत्त्वज्ञस्तस्य तद्धारणं वृथा। भारवाहीव शतकः केवलं क्लेशभागभवेत्। तस्मादर्थपरिज्ञाने यत्नः कार्य्योविजानता"। व्यासः। "ज्ञानं कर्म्म च संयुक्तं सुखार्थं कथितं यथा। अधीतं श्रुतसंयुक्तं तथा श्रेयो न केवलम्" व्यासः। "अधीत्य यत्किञ्चिदपि वेदार्थाधिगमे रतः। स्वर्गलोकमवाप्नोति धर्म्मानुष्ठानविद्द्विजः"। मनुः "वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन्। इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते"। व्यासः। "सञ्चितं स्तोकमपि श्रुताधीतं विशिष्यते। चतुर्णामपि वेदानां केवलाध्ययनात् द्विजात्"। वृहद्व्यासः "अनूचानाद्ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणोवराः। धारिभ्यश्चार्थतत्त्वज्ञास्तेभ्योऽप्यध्यात्मचिन्तकाः" इति॥ एतच्च स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति श्रुतौ मीमांसकैः विस्तरतो व्यवस्थापितम्।

अध्यर्द्ध त्रि० अधिकमर्द्धं यस्य ब०। स्वार्द्धेन सहिते वस्तुमात्रे। "एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्द्धं ततोऽनुज" इति मनुः। एकाधिकमंशं द्व्यंशाविति यावत् ज्येष्ठपुत्रो गृह्णीयात् अधिकमर्द्धं यत्रांशे सार्द्धमंशं इति कुल्लू०। अर्द्धशब्दः रूपकार्द्धे रूढः तेन सार्द्धरूपके च। अध्यर्द्धपूर्व्वात् क्रीताद्यर्थे "अध्यर्द्धपूर्व्वद्विगोर्लुगसंज्ञायामिति" पा० अध्यर्द्धपूर्व्वात् द्विगोश्चार्हीयस्य ठञो लुक्। अध्यर्द्धकंसम्। "विंशतिकात्ख" इति पा०। खविधानं लुक्। अध्यर्द्धविंशतिकीनं "खार्य्याईकन्" पा०। अध्यर्द्धखारीकम्। "पणपादमाषशताद्यत्" पा०। अध्यर्द्धपण्यं अध्यर्द्धपाद्यम् अध्यर्द्धमाष्यम् अध्यर्द्धशत्यम् "शाणाद्वेति" पा० यत् ठञ् तस्य लुक् च वेति अध्यर्द्धशाण्यम् अध्यर्द्धशाणम्। इत्यादयः शब्दाः तत्क्रीताद्यर्थे त्रि०। अध्यृध्नोति यत्र अधि+ऋध—आधारे घञ्। वायौ। "कत्येव देवा याज्ञवल्क्य! इति" याज्ञवल्क्यं प्रति शाकल्यप्रश्ने तत्र याज्ञवल्क्येन 'अध्यर्द्ध" इत्युत्तरं (वृ०उ०) दत्तम् तस्य विशेषज्ञानाय

"कतमोऽध्वर्य्यु" ? इति पुनः शाकल्यप्रश्ने, "योऽयं पवत" इत्युक्ता तत्र पवत इत्यनेन वायुरुक्तः । "तदाहुर्यदयमेकएव पवते अथ कथमध्वर्य्यु"? इति । वायोरेकत्वेन अध्वर्य्युशब्दार्थस्य सार्थत्वस्यासम्भवे पुनराक्षिप्ते "यदस्मिन् इदं सर्वमध्यार्धोत् तेनाध्वर्य्यु" इत्युत्तरम् तेन अधिकवृद्धिहेतुत्वात् वायोरध्वर्य्युत्वात् तथात्वम् अधि+ऋध—लङ् अध्यार्धोत् ।

अध्यवसाय पु० अधि+अव–सो–घञ् । इदमेवमेवेति विषयपरिच्छेदे निश्चये । स चात्मधर्म इति नैयायिकाः बुद्धिधर्म इति सांख्यादयः ।"उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेः रजस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽयमध्यवसाय इति वृत्तिरिति चाख्यायते" इति सांख्यतत्त्वकौमुदीपरिभाषितलक्षणः, "कर्त्तव्यमिति योऽयं निश्चयः चित्सान्निध्यात् प्राप्तचैतन्याया बुद्धेः परिणामः सोऽयमध्यवसाय" इत्युक्तलक्षणो वा निश्चयः ।"प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टमिति सां०का० । उत्साहे च । उत्साहस्य कर्म्मसु सुकरत्वेन ज्ञानात् उद्यमभेदः ।

अध्यवसायित त्रि० अध्यवसायो जातोऽस्य तारा० इतच् । जाताध्यवसाये । [निश्चयवति च ।

अध्यवसायिन् त्रि० अधि+अव–सो–णिनि । उत्साहान्विते

अध्यवहनन न० अधि–उपरि अवहननम् । पूर्व्वावघातेन वितुषीकरणेऽपि पुनरवघाते । तेन च "व्रीहीनवहन्तीति" नियमपालनम् ।

अध्यशन न० अधिकमशनम् । "साजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते" इति सुश्रुतोक्ते अजीर्णेऽपि अधिकाशने । "यथोक्तैः प्रकोपणैर्विरुद्धाध्यशनस्त्रीप्रसङ्गेत्यादि" सुश्रुतम् ।

अध्यस्त त्रि० अधि+अस–कर्म्मणि क्त । कृताध्यासे आरोपिते, अध्यासस्वाप्ये वक्ष्यते तद्विषये मिथ्याभूते पदार्थे । शुक्तौ रजतमध्यस्तम् ब्रह्मणि जगदध्यस्तमित्यादि ।

अध्यात्म अव्य० आत्मानं देहमिन्द्रियादिकं क्षेत्रं ब्रह्म वाऽधिकृत्य टच् समा० । देहमिन्द्रियादिकम् आत्मानं ब्रह्म वाधिकृत्येत्यर्थे । तत्र देहाधिकारे "अध्यात्ममिति" छ०उ० अधिदैवताशब्दे दृश्यम्, तत्र प्राणाद्यधिकारेण अन्तर्यामित्वमुक्तम् । क्षेत्राधिकारे "अध्यात्मयोगाधिगमेनेति" । "अध्यात्मरतिरासीनो निराकाङ्क्षो निरामिष" इति मनुः । "आत्मानं ब्रह्माधिकृत्येति" कुल्लू० । "जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये । ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म्म चाखिलमिति" गीता । "ते जनाः परं ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मञ्च विदुः ये तत् प्राप्तव्यं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानञ्च जानन्तीति" श्रीध० । "अक्षरं परमं ब्रह्म स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते" इति गीता । "स्वस्यैव ब्रह्मण एवांशतया जीवस्वरूपेण भावोभवनं स एवात्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्त्तमानोऽध्यात्मशब्देनोच्यते" इति श्रीधरः । तेन देहाधिकारेण भोक्तृतया ब्रह्मणोऽंशस्य जीवभवनेऽस्य पारिभाषिकत्वं सूचितम् "अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहमिति" गीता सा च विद्या न्याय वैशेषिकमते देहभिन्नत्वेन, सांख्यादिमते प्रकृतिभिन्नत्वेन आत्मनः स्वरूपादिप्रतिपादिका । वेदान्तिमते तु ब्रह्माभिन्नत्वेनेति भेदः । सर्व्वेषां मतेऽध्यात्मतत्त्वज्ञानरूपत्वात्तस्या अध्यात्मविद्यात्वम् । तत्र नैयायिकवैशेषिकमते आत्मा द्विविधः जीवात्मा परमात्मा च । तत्र जीवात्मानमधिकृत्य उदयनाचार्य्येण आत्मतत्त्वविवेकरूपप्रकरणं, परमात्मानमधिकृत्य च कुसुमाञ्जलिनामकमपरं प्रकरणं निरमायि । सांख्ये ईश्वरानभ्युपमेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो विवेकज्ञानाय षड्ध्यायीरूपं कपिलमुनिना, तन्मूलकमीश्वरकृष्णेन च सांख्यकारिकाः सप्ततिः निरमायिषत, वाचस्पतिना च ता व्याख्याताः ततएव विस्तरोऽवसेयः । पातञ्जले तु जीवानामीश्वरस्य च भेदस्वीकारेऽपि ईश्वरप्रणिधानेन पुरुषस्य प्रकृत्यादिभ्यो भेदसाक्षात्कार इति भेदः । अधिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यते । "मयि कर्म्माणि सर्व्वाणि संन्यस्याध्यात्मचेतसेति" गीता । "अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या" । अध्यात्मं जातः ठञ् । अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः ।आध्यात्मिकं दैहिके मानसिके च दुःखादौ त्रि० ।

अध्यात्मदृश् त्रि० अध्यात्मं पश्यति दृश–क्विन् । आत्मज्ञे विषयत्यागेनात्ममात्रदर्शके ।

अध्यात्मयोग पु० आत्मानं क्षेत्रज्ञमधिकृत्य योगः । विषयेभ्यः प्रतिसंहृत्य चेतसआत्मनि समवधाने । "अध्यात्म योगाधिगमेनेति" ।

अध्यात्मरामायण न० आत्मानमधिकृत्य कृतं रामस्यायनं यत्र । वाल्मीकिप्रणीते अध्यात्मज्ञानप्रतिपादके प्रसङ्गतो रामचरितज्ञापके स्वनामख्याते ग्रन्थभेदे ।

अध्यात्मशास्त्र न० अध्यात्म प्रतिपादकं शास्त्रम् । आत्मस्वरूपादि प्रतिपादकग्रन्थे ।

अध्यापक पु० अध्यापयति अधि+इङ् णिच्–ण्वुल् । अध्ययनकारयितरि, उपाध्याये च । "भृतकाध्यापकोयस्तु भृतकाध्यापितस्तथेति" मनुः । अस्य अकान्तत्वेऽपि याजकादिगणे पाठात् षष्ठीसमासः तेन वेदाध्यापकः न्याया-

ध्यापक इति। अध्यापकश्च द्विविधः आचार्य्य उपाध्यायश्च यथोक्तं विष्णुना "यस्तूपनीय व्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत्तमाचार्य्यं विद्यात्। यस्त्वेनं मूल्येनाध्यापयेदेकदेशं वा तमुपाध्यायमिति"।

अध्यापन न० अधि+इङ्—णिच्—भावे ल्युट्। पाठनायाम्। "याजनाध्यापनं तथेति" मनुः। "अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्म्मार्थमृक्थकारणम् शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्त्तितमिति" हारीतसंहितोक्तेस्त्रिविधमध्यापनम् अध्यापनप्रकारादि यथा "नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत॥ योऽधर्म्मेणाह यश्चाधर्म्मेण पृच्छति तयोरन्यतरः प्रैति, विद्वेषं वाधिगच्छति॥ धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा। तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे। विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेवधिस्तेऽहमस्मि। असूयकायानृजवेऽयताय न मां ब्रूया वीर्य्यवती तथा स्याम्॥ यमेव विद्याः शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्य्योपपन्नम्। यस्ते न द्रुह्येत् कतमांश्च नाह तस्मै मां ब्रूया विधिपाय ब्रह्मन् इति"॥ णिचि तु स्त्रीत्वात् टापि, अध्यापना तस्मिन्नेवार्थे स्त्री।

अध्यापित त्रि० अधि-इङ्—णिच् कर्म्मणि क्त। पाठिते "अध्यापितस्योशनसापि नीतिमिति" कुमा०।

अध्याप्य त्रि० अधि इङ्—णिच्—कर्मणि यत्। पाठनीये अध्यापयितुमर्हे छात्रे "ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रिय" इति मनुनाध्यापनीयार्हता दर्शिता।

अध्याय पु० अधि+इङ्—घञ्। अध्ययने, कर्म्मणि घञ। वेदादिशास्त्रस्य एकार्थकविषयसमाप्तिद्योतके विश्रामस्थाने अंशविशेषे, "सर्गोवर्गः परिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्कसंग्रहाः। उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च। स्थानं प्रकरणञ्चैव पर्व्वोल्लासाह्निकानि च। पुराणादौ परिच्छेदा अनेके परिकीर्त्तिता" इत्युक्तान्यतमप्रकारे च "संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः अध्याय प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन। कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पुनः पठेदिति" म० स्क०। "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति श्रुतिः।

अध्यारूढ त्रि० अधि+आ+रुह कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्त। आक्रान्ते, अध्यारोहणकर्त्तरि उपरिष्टात् आरोहणकर्त्तरि, समारूढे, अधिके च।

अध्यारोप पु० अधि+आ—रुह—णिच्—पान्तादेशः घञ् अतस्मिन् तद्बुद्धिरारोपः मिथ्याज्ञानम् किञ्चिदधिष्ठानमधिकृत्य तादृशारोपः अध्यारोपः यथा असर्पभूतां रज्जुमधिकृत्य सर्पारोपः तथैव अजगद्रूपे ब्रह्मणि जगद्रूपारोपः। तादृशे मिथ्याज्ञाने। "स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्त" इति वृ० उप० भाष्यम्।

अध्यारोपण न० अधि+रुह-णिच् पान्तादेशः ल्युट्। अतिशयेनारोपणे धान्यादेर्वपने।

अध्यावाप पु० अधि+आ+वप-घञ्। अधिवपने सस्यानामावापे। आधारे घञ्। तदाधारक्षेत्रे।

अध्यावाहनिक न० अध्यावाहनं पितृगृहात् भर्त्तृगृहागमनं तत्काले लब्धम् अधि+आ+वह—ल्युट् ततः लब्धार्थे ठन्। "यत् पुनर्लभते नारी नीयमाना हि पैतृकात्। अध्यावाहनिकं नाम स्त्रीधनं परिकीर्त्तितमिति" कात्यायनोक्ते पितृकुलात् भर्तृकुलगमनकाले तेभ्यः प्राप्ते स्त्रीधने। "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं स्त्रीधनं षड्विधं स्मृतमिति" स्मृतिः।

अध्यास पु० अधि+अस—क्षेपे घञ्। मिथ्याज्ञाने "आह कोऽयमध्यासो? नामेति प्रश्ने "स्मृतिरूपः परत्र पूर्व्वदृष्टावभास" इति शा० भाष्यम्। स्मृतेः रूपमिव रूपमस्य संस्कारप्रभवत्वात्। परत्र अन्यस्मिन् स्वभिन्ने स्वाभाववति च पूर्व्वदृष्टस्य पूर्व्वानुभूतस्यावभासो ज्ञानम्। यथा शुक्तौ रजतभिन्नायां पूर्व्वदृष्टस्य रजतस्याभेदज्ञानम्, स्वाभाववति च स्फटिके पूर्व्वानुभूतस्य लौहित्यरूपस्य वा ज्ञानम्। तथाभूते मिथ्याभूतज्ञाने। तत्र चाध्यासे अधिष्ठानशुक्त्यादौ इन्द्रियसंप्रयोगे सत्यपि तस्य विशेषरूपेणाज्ञानात् सामान्याकारेण इदन्त्वादिरूपेण ज्ञानं, सादृश्यज्ञानम्, आरोप्यमाणस्य संस्कारश्चेति कारणत्रयं सति च तस्मिन् चाकचक्यादिदोषविशेषात् अधिष्ठानविशेषज्ञानं प्रतिरुध्य, रजतादिसंस्कारे चोद्बोधिते तत्रानिर्वचनीयं रजतादिकं शुक्त्याद्यज्ञानेनोत्पाद्यते तदाकारवृत्तिश्च जन्यते तत्र आविद्यिकरजताद्यनुत्पत्तौ इदं रजतं पश्यामीत्याद्यनुभवानुपपत्तिः नच कारणेन तस्योपपत्तिः कारणस्य विषयाप्रवर्त्तकत्वात् तदुत्तरं प्रवर्त्तते च तत्तद्रूपग्रहणाय सर्वः। नापि अलौकिकप्रत्यक्षरूपता साक्षात्करोमीत्यनुभवस्य साक्षात्कारविषयत्वात् अन्यथानुमानादीनामपि अलौकिकप्रत्यक्षत्वापत्तेः तत्पूर्व्वं नियतं तत्तज्ज्ञानस्यावश्यम्भावेन विशिष्टालौकिकप्रत्यक्षापत्तेर्दुर्निवारत्वात् अतः तत्तद्रूपग्रहणाय प्रवर्त्तकस्य तत्तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसमर्थनाय अनिर्वचनीयं रजतादिकम् अधिष्ठानाज्ञानेन तत्राधिष्ठाने उत्पद्यते इति कल्प्यं प्रत्यक्षे हि विषयसन्निकर्षः कारणत्वेन क्लृप्तः

देशान्तरस्थरजतादिकं तु न इन्द्रियसन्निकृष्टमित्यगत्या तथा कल्प्यते। अतएव श्रुतौ "यत्र द्वैतमिव भवति तदितर इतरत् पश्यतीति" "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इति च जागरे द्वैतस्य इवशब्देन मिथ्यात्वं सूचितम्। स्वप्ने च रथादेः स्पष्टं सृष्टिरुक्ता। तथाच ब्रह्मणि जगदादेरनिर्वचनीयस्य तदज्ञानेनोत्पत्तिः। इयांस्तु विशेषः रजतादेः स्वप्नरथादेश्च प्रतीतिसमकालत्वं, वियदादेस्तु व्यवहारिकत्वम्। "देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयादित्युक्तेः व्यवहारकाले वियदादिप्रमेयाणां सत्यत्वं, "परमार्थदृष्ट्या तु मिथ्यात्वमिति" "अन्यदार्त्तमित्यादि"श्रुत्या च ब्रह्मभिन्नानां मिथ्यात्वावगमात्। अधिकमाकरे दृश्यम्।

अध्यासन न० अधि+आस–उपवेशे ल्युट्। निवासे। विभ०अव्ययी०। आसने इत्यर्थे अव्य०।

अध्यासित त्रि० अधि+आस आधारस्य कर्म्मसंज्ञायां कर्मणि क्त। अधिष्ठिते। "धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्येति" रघुः।

अध्याहार पु० अध्याह्रियते ज्ञानायानुसन्धीयते अधि+आ+हृ-घञ्। आकाङ्क्षाविषयपदानुसन्धाने, ऊहे, तर्के, अपूर्व्वोत्प्रेक्षणे च। ऊहस्वरूपमूहशब्दे तर्कस्वरूपं च तर्कशब्दे वक्ष्यते। [क्त। अधिष्ठिते स्थानादौ।

अध्युषित त्रि० अधि+वस–आधारस्य कर्म्मसंज्ञया कर्म्मणि

अध्युष्ट्र त्रि० अधिगतमुष्ट्रं वाहनत्वेन अत्या०स०। उष्ट्रवाहनयुक्ते शकटादौ। (उठगाड़ि)।

अध्यूढ त्रि० अधि उपरि ऊढ़। अवलम्बनत्वेन उपरिभावेण अवलम्बिते। "तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते" इति छा० उप०। ऋचमवलम्ब्यैव साम्नो गीयमानतया ऋच्यध्यूढ़त्वम्। अधिकऋद्धियुक्ते, सम्बद्धे च। कृतसापत्निकायां प्रथमायां "यस्या उपरि विवाहान्तरं कृतं" तादृश्यां स्त्रियाम् स्त्री।

अध्यूध्नी स्त्री अधिकमूधोयस्याः अनङ् ङीप् च। समृद्धापीनायां धेन्वाम् "अध्यूध्नीं होत्रे प्रयच्छतीति श्रुतिः ऊधसाध्यूध्नीवनिष्वृषु समुच्चय इति का० १,८,८१।

अध्येतव्य त्रि० अधि–इङ कर्म्मणि क्त। पाठ्ये "स्वाध्यायोऽध्येतव इति" श्रुतिः। अर्हार्थे तव्य। अध्येतुमर्हे "श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचनेति" स्मृतिः।

अध्येषण न० अधि–इष–प्रेरणे ल्युट्। सत्कारपूर्व्वकमाचार्य्यादेः प्रेरणे, प्रवर्त्तनमात्रे च। युचि टाप् तत्रैवार्थे स्त्री। अधिका एषणा प्रार्थना। अधिकप्रार्थने स्त्री।

अध्रि त्रि० न–धृ–क्रि। अधृते। न+धृष–ड्रि, अधृष्ये।

अध्रिगु त्रि० अध्रि+गम–कु–डिच्च ऊडादेशो वा। अधृतगमने। "यदध्रिगावोऽध्रिगू इदाचिदह्नो अश्विना" इति ऋ० ८,२२, ११, "अध्रिगावोऽधृतगमना अध्रिगू–अधृतगमनाविति" भा०।

अध्रिज त्रि० अध्रिमधृतमधृष्यं वा जनयति जन–अन्तर्भूतण्यर्थे, ड। अधृतजनके अधृष्यजनके च। "इति चिन्मन्युमध्रिज इति ऋ०५,७,१० "अध्रिजः अधृतमन्यैः अग्निव्यतिरिक्तैः अधृष्यं वा जनयिता" इति भा०।

अध्रुव त्रि० न०त०। अनिश्चिते, चञ्चले, अस्थिरे च। "योध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषेवते। ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि" इति हितो०।

अध्रुष पु० "शोथः स्थूलस्तोददाहप्रकाशो रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्य इति" सुश्रुतोक्ते विकृतरक्तादिजे ज्वरकारके शोथरोगभेदे।

अध्वग पु० अध्वन्+गम–ड। पथिके. अध्वगमनप्रकारश्च विष्णुसंहितायामुक्तः। यथा "नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः सार्द्धम्, न वृषलैः, न द्विषद्भिः, नातिप्रत्यूषम्, नातिसायम्, न सन्ध्ययोः, न मध्याह्ने, न सन्निहितपानीयम्, नातितूर्णम्, न रात्रौ, न सन्तत व्याधितार्त्तैर्वाहनैः, न हीनाङ्गैः, न रोगिभिः, न दीनैः, न गोभिः, नादान्तैः, यवसोदकैर्वाहनानामदत्त्वात्मनः क्षुत्तृष्णापनोदने न कुर्य्यात्। न चतुष्पथमधितिष्ठेत्, न रात्रौ वृक्षमूलम्, न शून्यालयं, न तृणम्, न पशूनां बन्धनागारम्, न केशतुषकपालास्थिभस्माङ्गारान्, न कार्पासास्थि। चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्य्यात् देवतांश्च। प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्, अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्शच्छत्रध्वजपताकाश्री वृक्षवर्द्धमाननन्द्यावर्त्तांश्च, तालवृन्तचामराग्निगजाजगोदधिक्षीरमधुसिद्धार्थकांश्च, वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयपुष्पशाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च, उष्णीषालङ्कारमणिकनकरजतवस्त्रासनयानामिषांश्च, भृङ्गारोद्धृतोर्व्वरारज्जुबद्धपशुकुमारीमीनांश्च दृष्ट्वा प्रायादिति। मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत वान्तविविक्तमुण्डमलिनवसनजटिलवामनांश्च, कषायिप्रव्रजितमलिनांश्च, तैलगुड़शुष्कगोमयेन्धनतृणकुशपलाशभस्माङ्गारांश्च, लवणक्लीवासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगड़मुक्तकेशांश्च, वीणाचन्दनार्द्रकाषोष्णीषालङ्करणकुमारीः प्रस्थानकालेऽभिवन्द्येदिति। देवब्राह्मणगुरुदीक्षितानां छायां नाक्रामेत्,

निष्ठ्यूतवान्तरुधिरविण्मूत्रस्नानोदकानि वा । न वत्सतन्त्रीं लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावन्, न वृथा नदीं तरेत् । न देवताभ्यः पितृभ्यश्च कामं प्रदाय, न बाहुभ्याम्, न भिन्नया नावा । न कच्छमधितिष्ठेत् । न कूपमवलोकयेत्, न लङ्घयेत् । वृद्धभारिन्नृपस्नातस्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् पन्था देयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेरिति" । "सन्तानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगमिति" कुमा० । सूर्य्ये, उष्ट्रे, च । पथिगामुकमात्रे त्रि० । गङ्गायां स्त्री अश्वतरे पु० ।

अध्वगत् त्रि० अध्वानं गच्छति क्विप् । पथिके ।

अध्वगभोग्य पु० अध्वगेन अतिसौलभ्यात् अयत्नलभ्यफलत्वाच्च भोग्यः ३त० । (आमड़ा) इति प्रसिद्धे आम्रातकवृक्षे । अनायासेन तत्फलस्य भोग्यत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अध्वजा स्त्री अध्वनि जायते जन–ड ७त० । (सोना) इति ख्याते स्वर्णपुष्पीवृक्षे ।

अध्वन् पु० अत्ति बलम् अद–क्वनिप् धादेशः । पथि, "अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः" इति रघुः । अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्य" इति कु० ।"नैकोऽध्वानं गच्छेदिति विष्णु स० । आकाशे पु० निरुक्तकारः । अधिकदुरारोहणे च । सर्वभक्षकत्वात् काले, हिंस्रे च । अद्यते खण्डशो भक्ष्यतेऽनेनेति करणे क्वनिप् । अवयवे । शा०स० । उपसर्गपूर्वादच्समा० । व्यध्वः दुरध्वः (कुपथः) प्रा०ब० । कदादेशः कदध्वा । अवयवश्च वेदस्य शाखाऽपि यथा "एवंविधात्यध्वयुक्तास्त्वृग्वेदस्त्वृषयो विदुः । सहस्राध्वा सामवेदो यजुरेकशताध्वकमिति ।

अध्वनीन त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+ख । पथिके । पथिगमनक्षमे ।

अध्वन्य त्रि० अध्वानमलं गच्छति अध्वन्+यत् । पथिके । पथि क्षिप्रगमनक्षमे शीघ्रगामिनि । "क्षिप्रं ततोऽध्वन्यतुरङ्गयायीति" भट्टिः ।

अध्वपति त्रि०७त० । मार्गपालके । सूर्य्ये पु० दिवैव पथिकानां गमनात् रात्रौ च "न रात्राविति" विष्णुना गमननिषेधात् सूर्य्यस्य तत्पालकत्वम् "अध्वनामध्वपते ! प्रसातिर स्वस्ति मेऽस्मिन् देवयाने पथीति यजु० । "अध्वपते ! मार्गपालकरवे" इति वेददीपः ।

अध्वर पु० अध्वानं सत्पथं राति रा+क । यज्ञे । "अध्वरेष्विष्टिमां पातेति" भट्टिः । "तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशमिति" रघुः । आकाशे निरुक्तकारः । अष्टवसुमध्ये द्वितीयवसौ च । न ध्वरति कुटिला न भवति ध्वृ–अच् न०त० । अकुटिले च । दैव्या होतारा ऊर्द्ध्वमध्वरं न इति २७,१८ "इमं यज्ञमवतामध्वरं न" इति यजु० । २७,१७ अध्वरं "अकुटिलं शास्त्रोक्तमिति" वेददीपः । सावधाने त्रि० नडा० फक् । आध्वरायणः ।

अध्वरकर्म्मन् न० अध्वरएव कर्म्म । यज्ञरूपकर्म्मणि ।

अध्वरमीमांसा स्त्री अध्वरस्य यज्ञस्य कर्त्तव्यताज्ञानाय मीमांसा विचारः । जैमिनीयप्रोक्ते "अथातो धर्मजिज्ञासेत्यादि धर्ममीमांसाख्ये शास्त्रे ।

अध्वरथ पु० अध्वैव रथो यस्य ब० । पथिप्रज्ञे दूते । अध्वने हितः पर्य्याप्तो रथो यस्य ब० । पथिगमनोपयुक्ते रथे । चक्रविशिष्टोरथस्तावत् क्रीडार्थः, देवयानार्थः विनयार्थः पथिगमनार्थः गन्त्रीरथश्चेति भेदात् पञ्चविधः । इति हेमचन्द्रः ।

अध्वर्य्यु पु० अध्वरमिच्छति अध्वर+क्यच्–युच् ततोऽन्याकारलोपः । यजुर्वेदज्ञे होमकारिणि ऋत्विजि । "निर्मिमीते क्रियासङ्घैरध्वर्य्युर्यज्ञियं वपु"रिति सा०भा० । सोमयागे षोड़शसु ऋत्विक्षु चतुर्षु प्रधानेषु मध्ये ऋत्विग्भेदे तद्विवरणम् अच्छावाकशब्दे दृश्यम् । "होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीति" सि०कौ० । "त्वमध्वर्य्युरुत होतासि पूर्व्वाः प्रशास्तापोता जनुषा पुरोहित" इति ऋ० १,९४,६ । योपधत्वात् स्त्रियां न ङीप् । अध्वर्योर्भावः कर्म वा उद्गा० अण् आध्वर्य्यवम् तद्गावादौ न० ।

अध्वशल्य पु० अध्वनि शल्यमिवाचरतीति क्विप्+अच् । पथिकानां पादवस्त्रादौ शल्यवद्वेधकारके (आपाङ्) इति ख्याते अपामार्गवृक्षे ।

अध्वस्मन् त्रि० ध्वन्स–मनिन् किच्च न०त० । ध्वंसरहिते "अध्वस्मभिः पथिभिः भ्राजदृष्टय" इति ऋ० २,२४,५, अध्वस्मभिः ध्वंसरहितैरिति भा० अध्वस्मानोदधिर्घ्विति ऋ०१२०४० ।

अध्वाति पु० अध्वानमतति अत इ ६त० । पथिके । अत्रा निश्चयमतति अर्त्तेति दोपदो धान्तः । मेधातिथिनि निरुक्त० ।

अध्वान्तशात्रव पु० अध्वान्तस्य मार्गसीमायाः शात्रव इव । सोनाकवृक्षे । ६त० । मार्गसीमारिपौ पु० ।

अध्वायन न० अध्वनि अयनं गतिः । यात्रायाम् "अध्वायनञ्च यह्वारकर्म्म सौरेण मानेन सदाभ्यसेदिति विष्णुध० पुरा० । "अध्वायनमध्वगमनं यात्रेति यावदिति" रघु० ।

अन जीवने अदा॰पर॰ अक॰सेट्। अनिति आनीत्। घञ् आनः, अच् अनः, ल्युट् अननम्। आनयति अनिनिषति। क्विप् अन् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति विश्वे च-मेदना ऋ॰ ४ ३०,३, अना प्राणेनेति भा॰ छा॰उप॰ 'यद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् कोह्येवान्यात्? कः प्राण्यात्? इति श्रुतिः "प्राणिवस्तत्र मानार्थमिति" भट्टिः। प्राद्युपसर्गतोविशेषगत्यर्थता। प्र+प्राग्गतौ, प्राणः अप+अधोगतौ अपानः, उद्+उर्द्ध्वगतौ उदानः, वि+आ+विष्वग्गतौ व्यानः, सम्+समन्ताद्गतौ समानः। "यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपानः" इति श्रुतिः। जीवनं च प्राणधारणं तेन धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वादकर्मकः यस्य संयोगात् देहनिर्माणमित्युक्तमधिष्ठानशब्दे। उप-सर्गनिमित्तात् हलन्तत्वेऽप्यस्य णत्वं प्राण्।

अन जीवने दिवा॰ आत्म॰अक॰ सेट्। अन्यते आनिष्ट।

अन पु॰ आ+नी—बा॰ड पृ॰ आङो ह्रस्वः अन—बा॰ अच् वा। आनयने प्राणने च "प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण इति" वृ॰उप॰। "अथ प्राण उच्यते। प्राणो मुखनासिकसञ्चार्य्याहृदयवृत्तिः। प्रण-यनात् प्राणः। अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिः आ-नाभिस्थानः। व्यानो व्यानयनकर्मा, व्यानः प्राणापानयोः सन्धिर्वीर्य्यवत्कर्म्महेतुश्च। उदान उत्कर्षोर्द्ध्वगमनादिहेतुरा-पादतलमस्तकस्थान ऊर्द्ध्ववृत्तिः। समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता। अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिरेवं यथोक्तं प्रणादिवृत्तिजातमेतत् सर्वं प्राण एवेति" भा॰। प्राणे च "स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति" यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षमिति छा॰उ॰ "स होवाच मुख्यः प्राणः, किं मेऽन्नं भविष्यतीति" मुख्यप्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रतिवक्तॄनिव कल्पयन्ती श्रुतिराह। यदिदं लोकेऽन्नजातं सर्वप्रसिद्धमा श्वभ्य आ श्वभिः सह, आ शकुनिभ्यः सह शकु-निभिः सर्वं प्राणिनां यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति। प्राणस्य सर्वमन्नं प्राणोऽत्ता सर्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्पिताख्यायिकारूपाद्व्याहृत्य स्वेन श्रुतिरूपेणाह। तद्वै एत-द्यत्किञ्चिल्लोके प्राणिभिरन्नमद्यते अनस्य प्राणस्य तदन्नम् भा॰

अनंश त्रि॰ नास्ति अंशोदायग्रहणाधिकारोऽस्य। अंशानधि-कारिणि अयुक्ते क्लीबपतितादौ। ते च "सर्व्वे हि धर्म्मयुक्ता भागिनो द्रव्यमर्हन्ति यस्त्वधर्म्मेण द्रव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागं कुर्वीतेति" आप॰। "सवर्णाजोऽप्यगुणवा-न्नार्हः स्यात् पैतृके धने। तत्पिण्डदाः श्रोत्रिया ये तेषां तदभिधीयते। उत्तमर्णाधमर्णेभ्यः पितरं त्रायते सुतः। अतस्तद्विपरीतेन नास्ति तेन प्रयोजनम्। तया गवा किं क्रियते या न धेनुर्न गर्भिणी। कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्म्मिकः। शास्त्र-शौर्य्यार्थरहितस्तपोविज्ञानवर्ज्जितः। आचारहीनः पुत्रस्तु मूत्रोच्चारसमस्तु स इति वृह॰ 'श्राद्धादेः पुत्रकर्तृकतया महाफलश्रुतेस्तत्कर्म्मवेतनं धनसम्बन्धित्वं अतस्तदकुर्व्वतः कुतो वेतन? मिति दा॰भा॰। अतएवाह मनुः। "सर्व-एव विकर्म्मस्था नार्हन्ति भ्रातरो धनम्"। तथा "अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथा। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः इति। "पतितस्तत्सुतः क्लीवः पङ्गुरुन्म-त्तको जडः। अन्धोऽचिकित्स्यरोगार्त्तौ भर्त्तव्यास्ते निरं-शका" इति कात्या॰। देवलः 'मृते पितरि न क्लीवकुष्ठ्युन्म-त्तजडान्धकाः। पतितः पतितापत्यं लिङ्गी दायांशभागिनः। तेषां पतितवर्ज्जेभ्यो भक्तवस्त्रं प्रदीयते। तत्सुताः पितृ-दायांशं लभेरन् दोषवर्ज्जिता" इति। बौधायनः। "अतीतव्यवहारान् ग्रासाच्छादनैर्बिभृयुः, अन्धजडक्लीव-व्यसनिव्याधितादींश्चाकर्म्मिणः पतिततज्जातवर्जम् इति"। "पितृद्विट् पतितः षण्डो यश्च स्यादौपपातिकः। औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः?। इति" नार॰ "अक्रमोढासुतश्चैव सगोत्राद्यस्तु जायते। प्रव्रज्यावसितश्चैव न रिक्थं तेषु चार्हति। अक्रमोढा-सुतस्त्वृक्थी सवर्णश्च यदा पितुः। असवर्णप्रसूतश्च क्रमोढायाश्च यो भवेत्। प्रतिलोमप्रसूतोयस्तस्याः पुत्रो न रिक्थभाक्। ग्रासाच्छादनमात्रं तु देयं तद्बन्धुभिर्मतम् बन्धूनामप्यभावे तु पितृंश्च द्रव्यं तदाप्नुयात्। स्वपितुश्च तद्धनं प्राप्नं दापनीया न बान्धवा इति कात्या॰। एवं दर्शिताः। अंशः अवयवः। तच्छून्ये निरवयवे आका-शादौ, परमेश्वरे च। [यस्याः। कदल्याम् जटाधरः।

अनंशुमत्फला स्त्री न अंशुमत् मोचकाभ्यन्तरस्थत्वात् फलं

अनक पु॰ अणकवत्। अधमे, कुत्सिते च।

अनक्ष् त्रि॰ न अक्ष्णोति व्याप्नोति विषयमिन्द्रियेण अक्ष—क्विप् न॰त॰। अन्धे चक्षुरिन्द्रियशून्ये। "प्रतिश्रोणः स्था व्यन-गचष्टेति" ऋ॰२, १५, ७, "पूर्व्वमन्धः अधुना चक्षुर्ला-भात् व्यचष्टेति भा॰।

अनक्ष त्रि॰नास्ति अक्षं चक्रं नेत्रादिकमिन्द्रियं वा यस्य ब॰।

चक्षुःशून्ये, चक्षुरादीन्द्रियशून्ये च । "अपानक्षासो बधिरा अहासत" इति ऋ० ६,७२,६, अनक्षासश्चक्षुर्वर्ज्जिताः इति भा० वेदे सोमग्रास इति वत् अनक्षास इति । रूपसिद्धिः ।

अनक्षर न० अप्रशस्तान्यक्षराणि यत्र ब० । सदुगुणप्राक्षेपके दोषोद्घोषकवाक्ये, अवाच्ये निन्दावचने, (गालि) इति प्रसिद्धे दुष्टवचने च । न सन्ति अक्षराणि ज्ञेयत्वेनास्य । अक्षरज्ञानशून्ये मूर्खे त्रि० ।

अनक्षि पु० अप्रशस्तं मन्दमक्षि न०त० । मन्दनेत्रे । ब० । षच्समासान्तः । तत्र अनक्ष इत्येव । तद्वति । स्त्रियां ङीष् ।

अनगार त्रि०नास्ति अगारमस्य । गृहशून्ये । अनिकेतने । प्रव्रजिते, मुन्यादौ च पु० ।

अनग्न त्रि० न नग्नः । अदिगम्बरे आच्छादनवति च "यह्वीन-वसना अनग्ना" इति ऋ० ३,१,६,। "स होवाच किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुर-स्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधति लम्भुको यथा वासो भवत्य-नग्नो ह भवतीति छा०उ०। "तस्मात्प्राणस्य वास आप-स्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति । किं अद्भिर्वासस्थानीयाभिः पुरस्ता-द्भोजनात्पूर्व्वमुपरिष्टाच्च भोजनादूर्द्ध्वञ्च परिदधति परिधानं कुर्व्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्भुको लम्भनशीलो वासो-भवति । वाससो लब्धैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति । वाससो लम्भुकत्वेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्युत्तरीयवान् भवतीत्येतत्" इति भाष्यम् ।

अनग्नि पु० नास्ति अग्निः श्रौतः स्मार्त्तो वाऽस्य । श्रौतेन स्मार्त्तेन वा विधिना अनाहिताग्नौ गृहस्थभेदे, सर्व्वथा अग्निशून्ये, प्रव्रजिते च । "अनग्निरनिकेतश्च मुनिर्मूल-फलाशन" इति मनुः । न०त० । अग्निभिन्ने पु० । "अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति" स्मृतिः । ७ब० । अग्निचयनरहिते यज्ञे च । "अनग्नावुत्तरवेदिम्, कात्या० २६,७,११, 'अनग्नौ अग्निरहिते अनग्नि-चित्ये यज्ञे, उत्तरवेदिं प्रतिगच्छतीति" तद्व्याख्या ।

अनग्नित्रा न अग्निं त्रायते रक्षति असम०स०। अग्निरक्ष-णाकरे पापिष्ठे "अनग्नित्रा अभ्यमन्त कृष्टीः ऋ० १,१८९, ३, "अनग्नित्राः पापिष्ठाः कृष्टयः प्रजा" इति भा० ।

अनग्निदग्ध त्रि०न अग्निना दग्धः असम०स०। श्मशानकर्म्मणि अग्निसंस्कारहीने "ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धा मध्ये दिवः" इति ऋ० १०,१५,१४, "अनग्निदग्धाः श्मशान-कर्म्म न प्राप्ता" इति भा०। विप्राणां पितृभेदे "अग्निदग्धा-नग्निदग्धान् काव्यान् वर्हिषदस्तथा अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्द्दिशेदिति" मनुः । वह्निना अदग्धे च ।

अनघ त्रि० नास्ति अघं पापं दुःख व्यसनं कालुष्यं वा यस्य । पापशून्ये, दुःखहीने, व्यसनशून्ये, मलशून्ये, स्वच्छे च । विष्णौ पु० "अनघो विजयो जेतेति" वि० सह० । "स आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि" श्रुतौ तस्य पापराहित्योक्तेस्तथा-त्वम् । तत्र दुःखशून्ये, "दयालुमनघस्पृष्टमिति" माघः । दोषरहिते "अगाधसत्त्वानघा गुणा" इत्यमरः । व्यसनरहिते "कच्चित् मृगीणामनघा प्रसूतिः ? इति" रघुः ।

अनङ्ग न० नास्ति अङ्गमाकारो यस्य । आकाशे, चित्ते च । कन्दर्पे पु० । अङ्गशून्यमात्रे त्रि० । तत्राकाशस्य निर-वयवत्वात्, न्यायवैशेषिकनये चित्तस्याणुत्वेन च निरयवत्वा-त्तथात्वम् । कामस्य हरनेत्रेण दग्धाङ्गत्वात् अनङ्गत्वम् । तत्कथा च शिवपुराणे "कामो धनुषि संयोज्य पुष्पशाणं तदा मुने ! पार्वतीसम्मुखे स्थाणौ मोक्तुकामो व्यव-स्थितः । हरस्तु धैर्य्यमालम्ब्य किमेतदिति चिन्तयन् । ददर्श पृष्ठतः कामं पुष्पवाणधनुर्धरम् । विष्टम्भज्योति-स्त्वाथ तृतीयनयनान् मुने ! । स्फुरद्दुर्द्धिरग्निस्तु पपात मदनोपरि । क्रोधं संहर हे देव ! इति यावत् वदन्ति खे । इन्द्रादिसकला देवास्तावद्भस्मीचकार तम्" इति ॥ "त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिरिति" "तनुतां दुःखमनङ्ग ! मोक्ष्यतीति" च कुमा० । अङ्गमुपकरणं न०त० । अङ्ग-भिन्ने । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनङ्गक्रीडा स्त्री अनङ्गेन क्रीडा । कामहेतुकक्रीडायाम् । "अष्टावर्द्धं गा द्व्यभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडेत्युक्तेति" (वृत्त०) उक्ते मात्रावृत्तभेदे च ।

अनङ्गलेख पु० अनङ्गस्य तद्व्यञ्जको लेखः । कामव्यञ्जकलेखे । "अनङ्गलेखक्रिययोपयोगमिति" कुमा० ।

अनङ्गशेखर पु० क्रमेण लघुगुरुनिवेशवति दण्डकभेदे, छन्दो-विशेषे । यथा "लघुगुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरि-च्छया स दण्डकस्त्वनङ्गशेखरः स्मृतः" इति छन्दो० ।

अनङ्गासुहृत् पु० ६त०। शिवे तस्य तद्देहभस्मीकरणात्शत्रुत्वम् ।

अनच्छ त्रि० न अच्छः निर्मलः न०त०। कलुषे, अप्रसन्ने च ।

अनञ्जन न० न अज्यते लिप्यते अनुज-कर्मणि ल्युट् न०त०। निःसम्बन्धे, आकाशे, परब्रह्मणि च । "निरञ्जनं साम्यमुपैति दिव्यमिति" श्रुत्या तस्य सम्बन्धराहित्योक्तेस्तथात्वम् । अञ्जनं दोषस्तद्रहिते नारायणे पु० । तथाभूतवस्तुमात्रे

त्रि० । कज्जलशून्ये त्रि० । "नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकितेति" सा०द० ।

अनडुज्जिह्वा स्त्री अनडुहोजिह्वेव । गोजिह्वायाम् (अनन्तमूल) ।°तस्या गोजिह्वाकृतिपत्रत्वात्तथात्वम् ।

अनडुह् पु०अनः शकटं वहतीति नि०। (एँड़े) इति प्रसिद्धे गवि । स्त्रियां गवि ङीपि अनडुही, अनड्वाहीति च । ऋश्यादि० क । अनुडुत्कः अनडुदासन्नदेशादौ त्रि० । ऋषिभेदे । तद्गोत्रापत्ये गर्गा० यञ् । आनडुह्यः तदपत्ये पु०स्त्री ।

अनणु पु० न अणुः । स्थूलधान्ये "अनणुषु दशमांशोऽणुष्वथैकादशांशः" लीला० । अणुभिन्ने स्थूले त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

अनतिक्रम न० न०त० । अतिक्रमाभावे । [ङ्घनीये ।

अनतिक्रमणीय त्रि० न०त० । अतिक्रमणीयभिन्ने अनुल्ल-

अनतिद्भुत त्रि० सर्व्वाणि अतिक्रमय्य न भवति अति—भू—डुतच् न०त०ष्ठ० । सर्वातिक्रमेणाभूते यथार्थभूते । "अद्धा त इन्द्र ! गिर्वणः क्रियन्ते अनतिद्भुता" इति ऋ० ८,९१,२, अनतिद्भुता सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति इन्द्रगुणव्यापकानि यथार्थभूतानीति" भा० ।

अनतिप्रश्न्य त्रि० अतिप्रश्नमर्हति यत् न०त० । अतिप्रश्नानर्हे वस्तुनि । "सहोवाच गार्गि ! मातिप्राक्षीः मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसीति" छ०उ०

अनतिरिक्त त्रि० न० । अधिके । "न्यायोक्ते स्वानधिकरणवृत्तिभिन्ने च "अनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति" गदा० ।

अनतिविलम्बिता स्त्री न अतिविलम्बिता अभावार्थे न०त० । अतिविलम्बाभावे वाग्गुणभेदे च । वाग्गुणाश्च हेमचन्द्रे दर्शिताः यथा "संस्कारवत्त्वमौदार्य्यमुपचारपरीतता । मेघगाम्भीर्य्यनिर्घोषप्रतिनादविधायिता दक्षिणात्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता । अव्याहतत्वं श्लिष्टत्वं संशयानामसम्भवः । निराकृतान्योत्तरत्वं हृदयङ्गमिताऽपि च । मिथः साकाङ्क्षता प्रस्तावौचित्यं तत्त्वनिष्ठता । अप्रकीर्णप्रसृतत्वमसंश्लाघान्यनिन्दिता । आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्यता । अमर्म्मवेधितौदार्य्यं धर्म्मार्थप्रतिबद्धता । कारकाद्यविपर्य्यासोविभ्रमादिवियुक्तता चित्रकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता । सत्वप्रधानता वर्णपदवाक्यविविक्तता । अव्युच्छित्तिरखेदित्वम्पञ्चत्रिंशच्च वाग्गुणाः" इति ।

अनद्धा अव्य० न अद्धा । अनिश्चये "अनद्धा वैतद्यदिमांल्लोकानतीति" वेदः । नह—क्त न०त० । अपरिबद्धे त्रि० ।

अनद्धापुरुष न अद्धा स्वकार्य्ये निश्चयो यस्य तादृशः पुरुषः । देवपितृकार्य्यविमुखे । "अनद्धापुरुषमीळते" इति का० १६,२,१२, "अनद्धापुरुषं देवपितृकार्य्ये विमुखमध्वर्युमिति" वेददीपः ।

अनद्य पु० न अद्यं भक्ष्यम् अप्राशस्त्ये न०त० । गौरशर्षपे राजनिघ० । भक्ष्यभिन्ने त्रि० ।

अनद्यतन पु० न अद्यतनः । अद्यतनभिन्ने भूते भविष्यति च काले "अनद्यतने लङि"ति "अनद्यतने लुडिति" च पा० । अनद्यतने भूते लङ अपचत्, अनद्यतने भविष्यति लुट् पक्तेति "परोक्षानद्यतने लिडिति" पा० पपाच । तत्कालवृत्तौ त्रि० । अद्यतनश्च "अतीतायारात्रेः पश्चार्द्धेन, आगामिन्याः रात्रेः पूर्व्वार्द्धेन सहितोदिवसोऽद्यतन" इति सि०कौ० तद्भिन्नः कालः ।

अनधिकार पु० न अधिकारः अभावार्थे न०त० । अधिकाराभावे । ब० । अधिकारशून्ये ।

अनधिकारचर्चा स्त्री अनधिकारस्य चर्चा चिन्ता । यत्र यस्याधिकारो नास्ति तस्य तद्विषये चिन्तायाम् ।

अनधिकारिन् त्रि० न अधिकारी । अधिकारिभिन्ने ।

अनधिकृत त्रि० न अधिकृतः । अधिकृतभिन्ने ।

अनधिगत त्रि० न०त० । गतभिन्ने, प्राप्तभिन्ने, ज्ञातभिन्ने च अनधिगताबाधितार्थज्ञानत्वेन प्रमाणत्वमिति वे०प० ।

अनधिष्ठित त्रि० न अधिष्ठितः । अधिष्ठितभिन्ने ।

अनधीन त्रि० न अधीनः परस्य । स्वाधीने । संज्ञायाम् कन् । कौटतक्षे । स हि कस्यां वसन् न कस्यचित् अधीनः

अनध्यक्ष न० अध्यक्षम् अभावे न०त० । प्रत्यक्षाभावे "मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत्" इति भाषा० द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति आश्रयमहत्त्वस्य कारणत्वेन मनसश्च "अयौगपद्याज्ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते इत्युक्तेः अणुत्वेन ज्ञानादिप्रकारक अहंजानामीत्याद्याकारं ज्ञानं प्रत्यक्षं न स्यात् ज्ञानाश्रयत्वेन अभिमतस्य मनसो महत्त्वाभावादिति तदाशयः । ब० । अध्यक्षरहिते त्रि० ।

अनध्याय पु० अध्यायोऽध्ययनमभावार्थे न०त० । अध्ययनाभावे । न अधीयतेऽस्मिन् काले इति अधिकरणे घञ् । अध्ययनाय निषिद्धे "चातुर्मास्यद्वितीयादौ स्मृतिषूक्तानध्यायकाले "अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकुर्व्वीते"त्याद्युक्ते काले, "निर्घाते भूमिचलने" इत्याद्याकालिकानध्यायकाले च । अनध्यायकालाश्च स्मृतौ

दर्शिताः यथा "प्रोक्ताश्चैता द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या । या तु कोजागरे याते चैत्रावल्याः परेऽपि या । चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः । परास्त्वेतास्त्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तित" इति राजमार्त्तण्डः । "चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढ़े कार्त्तिके तथा । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेदिति" भुजबलः । "मन्वादौ च युगादौ च शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः" । निर्णयामृते "रात्रौ यामद्वयादर्व्वाक् सप्तमी च त्रयोदशी । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥ रात्रौ नवसु नाड़ीषु चतुर्थी यदि दृश्यते । प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हित" इति ॥ निर्णयसिन्धौ प्रजापतिः । "षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाड़िका । प्रदोषे त्वनधीयीत तृतीया नवनाड़िका" ॥ वृद्धगर्गः । "स्मृतिप्रोक्तानध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम् । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्" इति । अनध्यायास्तु द्विविधा नित्या नैमित्तिकाश्चेति तत्र नित्याः । "आषाढ़े फाल्गुने ज्यैष्ठे या द्वितीया विमुच्यते । चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति महर्षयः" ॥ गर्गोऽपि ॥ "कृष्णपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढ़कार्त्तिके । शुक्लाश्वयुग्द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्" इति ॥ "एतायुगादयः प्रोक्ताः स्वाध्यायं वर्जयेद्बुध" इति उश० । गौतमः । "चातुर्मास्यद्वितीयासु, मन्वादिषु युगादिषु । अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः । अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदासु चेति" । सोपपदास्तु । "सिता ज्यैष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी तथा । चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृता इति" गर्गोक्ताः । वृहन्मनुः "पक्षद्वये चतुर्दश्योरष्टमीद्वितीये तथा । पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः ॥ अष्टमी हन्त्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी । अमावस्योभयं हन्ति प्रतिपत् पाठमात्रत" इति । मनुः नैमित्तिकानध्यायानाह स्म । "सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । व्रतबन्धं न कुर्व्वीत" इति ॥ तथापस्तम्बः ॥ "उल्कायामग्न्युत्पाते च सर्वासां विद्यानामाकालिकमिति" ॥ स्मृत्यन्तरे ॥ "विद्युद्गर्जितवृष्टीनां सन्निपातो यदा भवेत् । अनध्यायं प्रकुर्व्वीतेत्यादि" । "व्रतेऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्ज्जति । तद्दिनं स्यादनध्यायं व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥ "सायं सन्ध्यास्तनिते, प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रौ, विद्युत्यपररात्रावधि विद्युति, नक्तञ्चापररात्रादिति गौत० । स्मृतिरत्नावल्याम् "काकवृष्टौ च तत्कालमकाले च त्रिरात्रकम् । अतिमात्राथवा वृष्टिर्नाधीयीत दिनत्रयम् । अनुराधर्क्षमारभ्यत्र षोड़शर्क्षेषु भास्करः । यावच्चरति चैतावदकालं मुनयो विदुः ॥ तथा च वराहः । मार्गान्मासात् प्रभृति मुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गैश्चैत्रं यावत् प्रवर्षणविधौ नेतिकालं वदन्ति । नाड़ीजङ्घः सुरगुरुमुनिः प्राह वृष्टेरकालौ मासावेतावशुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः" । तत्राकालवृष्टौ पशुमर्त्यचरणाङ्कितायामेव दोषो नान्यथा उक्तञ्च मुहूर्त्तचिन्तामणौ "यदि मास्सु चतुर्षु पौषमासादिषु भवेदकालवृष्टिः । पशुमर्त्यचरणाङ्कितायां यावद्वसुधा नहि तावद्दोष" इति । तत्र दिनसंख्याप्युक्ता तत्रैव । एकैकमह्नः प्रोक्तं द्वितीयेन त्रिरात्रकम् । तृतीयेन तु सप्ताहं दशरात्रमतः परमिति, पौषे दिनत्रयं वर्ज्यं माघे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकन्तु चैत्रे तु घटिकाद्वय" मित्यावश्यककार्य्यविषयम् । "अनध्यायस्य पूर्व्वेद्युस्तस्य चैवापरेऽहनि । व्रतबन्धं विसर्गञ्च विद्यारम्भं न कारयेत्, इति नैमित्तिकानध्यायः । मनुरपि नित्याद्यनध्यायमाह स्म । "इमान्नित्यानध्यायानधीयानो विवर्जयेत् । अध्यापनञ्च कुर्व्वाणः शिष्याणां विधिपूर्व्वकम् ॥ कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने । एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते । विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे । आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् । एतांस्त्वभ्युदितान् विद्यात् यदा प्रादुष्कृताग्निषु । तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने । निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्जने । एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि । प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने । सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा । नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च । धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा । अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ । अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च । उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने । उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् । प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् । त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके । यावदेकानुद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति । विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् । शयानः प्रौढ़पादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम् । नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकान्नाद्यमेव च । नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरेव चोभयोः । अमावास्याचतुर्द्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च । अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी । ब्रह्माष्टका-

पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् । पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा । श्वखरोष्ट्रे च रुवति पङ्क्तौ च न पठेद् द्विजः । नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा । वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् । तदालभ्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः । चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते । आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् । अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु । नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं, न च हस्तिनम् । न नावं, न खरं, नोष्ट्रं, नेरिणस्थो, न यानगः । न विवादे, न कलहे, न सेनायां, न सङ्गरे । न भुक्तमात्रे, नाजीर्णे, न वमित्वा, न सूतके । अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य, मारुते वाति वा भृशम् । रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते । सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च" इति । याज्ञवल्क्यस्तु । "त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु । उपाकर्मणि, चोत्सर्गे, स्वशाखश्रोत्रिये मृते । सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च । पञ्चदश्यां चतुर्द्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । पशुमण्डूकनकुलमार्जारश्वाहिमूषिकैः । कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं, शक्रपाते, तथोच्छ्रये । श्वक्रोष्टुगर्द्दभोलूकसामबाणार्त्तनिस्वने । अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके । देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे । भुक्त्वार्द्रपाणिरम्भोऽन्तरर्द्धरात्रेऽतिमारुते । पांशुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते । खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षेरिणरोहणे । सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः" इति । वशिष्ठः । "तस्यानध्यायाः सन्ध्यास्तमिते स्युस्तत्र शवे दिवाकीर्त्ति नगरेषु कामं गोमयपर्य्युषिते परिलिखिते वा श्मशानान्ते शयानस्य श्राद्धिकस्य । मानवञ्चात्र श्लोकमुदाहरन्ति । फलान्यापस्तिलान् भक्ष्यमथान्यच्छ्राद्धिकं भवेत् । प्रतिगृह्याप्यनध्यायः पाण्यास्या, ब्राह्मणाः स्मृता इति ॥ धावतः पूतिगन्धिप्रभृतेरिणवृक्षमारूढस्य, नावि, सेनायाञ्च, भुक्त्वा चार्द्रपाणे, बाणशब्दे, चतुर्द्दश्याममावास्यायामष्टम्यामष्टकासु प्रसारितपादोपस्थस्योपाश्रितस्य गुरुसमीपे मिथुनव्यपेतायां वाससा मिथुनव्यपेतेनानिर्ज्जिक्ते न ग्रामान्ते- कर्द्दितस्य, मूत्रितस्योच्चरितस्य, यजुषाञ्च सामशब्दे, वाजीर्णे निर्घातभूमौ च न चन्द्रसूर्य्योपरागेषु, दिङ्नादपर्वतनादकम्पप्रपातेषूपलरुधिरपांशुवर्षेष्वाकालिकम् । उल्काविद्युत्सज्योतिषमपर्त्त्वाकालिकं वा । आचार्य्ये च प्रेते त्रिरात्रमाचार्य्यपुत्रशिष्यभार्य्यास्वहोरात्रम् । ऋत्विग्योनिसम्बन्धेषु च" इति । शङ्खोऽप्याह । अनध्यायेष्वध्ययनं वर्जयेच्च प्रयत्नतः । चतुर्दशीं पञ्चदशीमष्टमीं राहुसूतकम् । उल्कापातं महीकम्पमशौचं ग्रामविप्लवम् । इन्द्रप्रयाणं सुरतं घनसंघातनिस्वनम् । वाद्यकोलाहलं युद्धमनध्यायं विवर्जयेत् । नाधीयीताभियुक्तोऽपि प्रयत्नान्न च वेगत" इति । "यद्दिनमहः क्रियते तद्दिनमनध्याय" इत्युक्तेः देवोत्सवादिदिनेऽपि अनध्याय इति केचित् तेन सारस्वतोत्सवे श्रीपञ्चमीदिवसे रथयात्रोत्सवादौ चानध्यायः । "महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यामपि पर्वसु । तथाक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां रथाख्यायाञ्च वर्जयेदिति" हारीतः । एवं नानाकृत्युक्तेष्वेषु च येन सर्वसंग्रहस्तथाचरणीयम् ।

अनन न० अन–भावे ल्युट् । जीवने, गतौ च "प्राग अननवान् प्राण" इत्यादि वे०सा० ।

अननुगत त्रि० न अनुगतः । अनुगतभिन्ने अनुगतश्च तुल्याकारप्रतीतिप्रयोजको धर्मभेदः यथा घट इति बुद्धौ घटत्वम् एवं पटत्वम् तस्य सर्वत्र एकरूपेण प्रतीयमानत्वात् । अननुगतञ्च तत्तद्व्यक्तित्वादिकं तस्य सर्वत्र प्रतीत्यभावात् । अपस्मारगते, अनधीने च ।

अननुगम पु० न अनुगमः अभावार्थे न०त० । अनुगमाभावे अनुगमश्च तुल्यप्रतीतिप्रयोजकधर्म्मानुसरणम् एतस्य न्यायादिदर्शनेषु भूरिप्रयोगः ।

अनन्त पु० नास्ति अन्तः गुणानां यस्य ब० । "गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोरगचारणाः । नान्तं गुणानां जानन्ति तेनानन्तोऽयमुच्यते" इत्युक्तलक्षणे विष्णौ, अनन्त ! "संसारमहासमुद्रे मग्नान् समभ्युद्धर वासुदेव !" इति भविष्यपुरा० । "विष्णुर्वीरोऽनन्त" इति विष्णुस० । मेघे । बहुशीर्षकत्वादपरिच्छिन्ने शेषनागे, तदवतारे बलभद्रे च । अन्तः परिच्छेदः देशतः कालतः वस्तुतश्च नास्ति यस्य । तस्मिन् परब्रह्मणि न० "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुतिः । "न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः । न वस्तुतोऽपि सर्वात्म्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा । देशकालान्यवस्तूनां कल्पितत्वाच्च मायया । न देशादिकृतोऽन्तोऽस्ति

ब्रह्मानन्तं ततः स्फुटमिति” पञ्चदशी। आकाशे च। बहुविस्तारवति सिन्दुवारवृक्षे पु०। अवधिशून्ये, इयत्ताशून्ये वस्तुमात्रे, सकले च त्रि० “अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्येति” कुमा०। जिनभेदे पु०।

अनन्तचतुर्द्दशी स्त्री अनन्तस्य विष्णोराधानार्थां चतुर्दशी। भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्याम्।

अनन्तजित् अनन्तानि भूतानि जितवान् जि—क्विप्। सर्वभूतजयिनि वासुदेवे। “सहस्रजिदनन्तजिदिति” विष्णुसह०। अनन्तान् चित्तदोषान् जयति। जिनदेवभेदे पु०।

अनन्ततीर्थकृत् पु० अनन्तानि अनेकानि तीर्थानि शास्त्राणि करोति कृ—क्विप्। जैनभेदे। बहुतीर्थगन्तरि त्रि०।

अनन्ततृतीया स्त्री “नभस्ये वाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथवा पुनः। शुक्लपक्षतृतीयाया”मित्युपक्रम्य पद्मपुराणे तत्तदन्यतमतिथिषु व्रतविशेषमभिधाय “उक्तानन्ततृतीयैषा सुतानन्दफलप्रदा”इत्यनेन परिभाषितायां भाद्रमार्गवैशाखान्यतममासीयशुक्लतृतीयायाम् हेमा०व्रत०। [परमेश्वरे च।

अनन्तदृष्टि पु० अनन्ता दृष्टयो नेत्राणि यस्य। इन्द्रे

अनन्तदेव पु० अनन्तो देव इव। शेषनागे, अनन्ते शेषनागे दीव्यति दिव—अच्। शेषशायिनि नारायणे।

अनन्तमूल पु०अनन्तानि मूलान्यस्य। स्वनामख्याते मूलप्रधाने वृक्षभेदे।

अनन्तर त्रि० नास्ति अन्तरं व्यवधानं यत्र। अव्यवहिते, व्यवधानञ्च द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च। तत्र दैशिके “विषयानन्तरो राजा शत्रु”रित्यमरः। “एष ब्रह्मर्षिदेशो वै आर्य्यावर्त्तादनन्तर” इति मनुः। कालिके। “तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनमिति” कुमा०। “पितुरनन्तरमुत्तरकोशलामिति”रघुः। कालिकमपि द्विविधं पूर्व्वापरकालकृतव्यवधानभेदात् उत्तरकालकृतमुक्तोदाहरणे “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजावित्यत्र” पूर्व्वकालावधिकृतम्। मध्यशून्ये, अवकाशशून्ये, अवधिशून्ये च। “तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तरमबाह्यमिति” स यथा “सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्य” इति च वृ०उ०। अव्यवहितकाले। “पुराणपत्रापगमादनन्तरं—लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवा” इति रघुः। तत्र व्याप्तौ द्वितीया। तत्कालवृत्तित्वसंबन्धेनक्रियाविशेषणतया क्लीवत्वादि। एवमन्यत्र एवञ्च एतस्य क्लीवोक्तिरर्वाचीनानां प्रामादिकी। एतेन अनन्तरस्याभावः अभावार्थेऽव्ययीभाव इत्याशयेन साव्ययत्वकल्पनमपि तत्तदुदाहरणेषु अनन्वयादुपेक्ष्यमेव। उक्तोदाहरणेषु “अथास्य गोदानविधेरनन्तरमिति” “अनन्तरं भर्त्तुरुपस्थितोदयेति” च रघौ “योगाच्छान्तिरनन्तरमित्यादौ” च व्यवधानाभावार्थकत्वे समभिव्याहृतपदार्थानां हि नान्वयः तस्य देशकालादिबोधकत्वाभावेन व्याप्त्यर्थे द्वितीयाया असम्भवः। अतः बहुव्रीहित्वात् कालबोधकतया उक्तोदाहरणादिषु व्याप्त्यर्थे द्वितीयेति बोध्यम्। न०त०। अन्तरभिन्ने त्रि० तस्य असुरि सर्व्वनामता। अनन्तरे भवः गहा०छ। अनन्तरीयः अविलम्बभवे त्रि०।

अनन्तरज पु०स्त्री अनन्तरस्याः अनन्तरवर्णायाः जायते जन—ड पुंवद्भावः। क्रमोढाजे पुत्रादौ। अनन्तरं जातः। ज्येष्ठे कनिष्ठे च भ्रातरि। तथाभूतभगिन्यां स्त्री।

अनन्तरय पु० अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर+कृत्यर्थे णि भावे अच् अन्तरयः दूरीकरणम् अभावार्थे न०त०। अपरित्यागे। “यदुक्थो यज्ञकृतोरनन्तरयायेति” यजु० ४, १, ६, “अनन्तरयाय अपरित्यागायेति” भा०।

अनन्तराय त्रि० नास्ति अन्तरायः प्रतिबन्धको यस्य। निष्प्रतिबन्धके निर्विघ्ने “ताएतानवानन्तरायमन्याहेति” छा०उ०।

अनन्तराशि पु० अनन्तस्य आकाशरूपस्य शून्यस्य राशिः। बीजगणितोक्ते शून्यभागहाराद्यर्थं परिकल्पिते राशौ।

अनन्तरूप पु० अनन्तानि रूपाण्यस्य। परमेश्वरे विष्णौ “अनन्तरूपोऽनन्तश्रीरिति” वि०स०। “इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयत” इति श्रुत्या तस्य बहुरूपत्वप्रतिपादनात्तथ्यम्।

अनन्तर्गर्भिन् अन्तर्गर्भोऽस्त्र अस्त्यर्थे इनि न०त०। अन्तर्गर्भशून्ये पवित्रार्थे कुशे। “अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव चेति” आ०तत्त्वे छन्दो०प०। अनन्तर्गर्भिणमन्तर्गर्भशून्य”मिति रघुनन्दनः।

अनन्तविजय पु० अनन्तान् विजयतेऽनेन ध्वनिद्वारा। युधिष्ठिरशङ्खे “अनन्तविजयं नाम कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः” इति गीता।

अनन्तवीर्य्य पु०। ब०। जैनभेदे।

अनन्तव्रत न० अनन्तस्य व्रतमुपासनार्थम् ईत०। भाद्रशुक्लचतुर्द्दश्यां कर्त्तव्ये स्वनामख्याते व्रते। “अनन्तव्रतमेतद्धि सर्वपापहरं शुभम्” इत्युपक्रम्य “तथा शुक्लचतुर्द्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेदिति” भवि० पुरा०।

अनन्तशक्ति पु० अनन्ता अपरिच्छेदा शक्तिरस्य। परमेश्वरे “परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इति श्रुतौ तस्य बहुशक्तिश्रवणात् तथात्वम्।

अनन्तशीर्षा स्त्री अनन्तानि बहूनि शीर्षाणि यस्याः।

वासुकिपत्न्याम् । वासुकौ परमेश्वरे च पु० "सहस्रशीर्षा पुरुष" इति श्रुत्या तस्य बहुशीर्षत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्तश्री पु० अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्य । परमेश्वरे "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति" श्रुत्या तस्य बहुशक्तिप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

अनन्ता स्त्री नास्ति अन्तोऽस्याः ब० । विशल्यायामोषधौ (अनन्तमूल) इति ख्याते मूलभेदे, पार्वत्याम्, पृथिव्याम्, दुरालभायां, दूर्वायां, हरितक्यां, आमलक्याम्, गुडूच्याम्, अग्निमन्थवृक्षे, अग्निशिखावृक्षे, श्यामलतायाम्, पिप्पल्यां, नीलदूर्वायाम्, श्वेतदूर्वायां, शारिवोषधौ च ।

अनन्त्य न० अनन्तस्येदम् यत् । हिरण्यगर्भपदे ।

अनन्द त्रि० न नन्दयति नन्द–णिच्–अच् न०त० । आनन्दयितृभिन्ने "अनन्दा, नाम ते लोका इति कठ०व० ।

अनन्न न० न०त० । अदनीयभिन्ने । "न किञ्चिदनन्नं भवति आ श्वभ्यः आ शकुनिभ्य" इति छा०उ० ।

अनन्य त्रि० न अन्यः सर्वना० । अन्यभिन्ने स्वस्मिन् "अनन्यरतिरासीन" इति मनुः अनन्यस्मिन् स्वस्मिन् रतिरनुरागोऽस्येति तदर्थः । नास्ति अन्यो यस्य उपास्यत्वेन विषयत्वेन वा । अन्यासेवके "अनन्याश्चिन्तयन्तोमामिति" अनन्यविषये च । "पुरुषः स परः पार्थ ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति" च गीता । अस्य नञ उत्तरत्र पदान्तरसत्त्वे असमर्थसमासाश्रयणात् तदर्थेनैवान्वयः । यथा "अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षतेत्यादौ" अन्यत्र दृष्ट्यभावस्य, अनन्यचेता इत्यादौ अन्यत्र चेतोऽभावस्य, अनन्यकाम इत्यादौ अन्यत्र कामाभावस्य च बोधनमेवमन्यत्र ।

अनन्यगतिक त्रि० नास्ति अन्या गतिरस्य कप् । अन्योपायरहिते तन्मात्राश्रये च । "अनन्यगतिके जने विगतपातके चातके" इत्युद्भटः ।

अनन्यज पु० नास्ति अन्यद्यस्मात् सर्ववस्तुभेदानां तदात्मकत्वात् अनन्यो विष्णुः तस्मात् जायते जन–ड ५त० । कामदेवे । तस्य कृष्णात् रुक्मिण्यां जन्मेति भाग० १०स्क०"तस्याश्च तादृशीमवस्थां गतायां जनस्यानन्यजेनेति" दशकु० ।

अनन्यदेव पु० न अन्यद्यस्मात् सर्वात्मकत्वात् तादृशोदेवः । परमेश्वरे विष्णौ "सर्वदेवमयोहरिरित्युक्तेस्तथात्वम् ।

अनन्यपूर्वा स्त्री न अन्यः पूर्वो यस्याः सा अन्यपूर्वा न भवति । अन्याभुक्तायां स्त्रियाम् "मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुन्धरेति" रघुः ।

अनन्यभाज् त्रि० न अन्यम् अन्यां वा भजते भज–ण्वि अस० पुंवद्भावः । अन्यस्यान्यस्या वा सेवनाकारिणि । "भजते मामनन्यभागिति" गीताः "अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति" कुमा० ।

अनन्यवृत्ति त्रि० न अन्या विभिन्ना एकरूपा वृत्तिर्मनोवृत्तिरस्य । एकतानचित्ते । न अन्या वृत्तिर्जीवनोपायोऽस्य । एकमात्रजीवने त्रि० ।

अनन्यसाधारण त्रि० न अन्यस्यान्यधर्मस्य साधारणः सदृशः । अन्यधर्मासदृशे "अनन्यसाधारणमेव कर्मेति" कुमा० ।

अनन्वय त्रि नास्ति अन्वयो यत्र ब० । अन्वयशून्ये । शाब्दबोधे परस्परं संसर्गशून्ये अन्वयस्यान्वयशब्दे वक्ष्यते अर्थालङ्कारभेदे पु० । तल्लक्षणं यथा "उपमानोपमेयत्वे एकस्यैव त्वनन्वय" इति सा०द० । "राजीवमिव राजीवं जलं जलमिवाजनी"त्यादौ च अनन्वयात् तदलङ्कारत्वं तथा हि उपमानोपमेयभावे सादृश्यज्ञानावश्यकत्वेन तस्य बोधने नियते तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपसादृश्यस्य भेदगर्भिततया स्वप्रतियोगिकभेदस्य स्वस्मिन्नसम्भवेनापाततोऽनन्वय एव तात्पर्य्येण तु इतरसादृश्याभावपरत्वलक्षणयान्वयस्तथा च राजीवं राजीवेतरासदृशमिति बोधात्तस्योत्कर्षो व्यज्यते । एवं "रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवे"त्यत्रापि ।

अनप त्रि० न सन्ति आधिक्येनापो यत्र नञ्पूर्वकत्वेऽपि बहुव्रीहौ अच्समा० । स्वल्पजले पल्वलादौ ।

अनपकर्म्मन् न० अपकर्म्म अपाकरणं अभावार्थे न०त० । त्यागाभावोपलक्षिते दत्तस्य आदाने "दत्तस्यानपकर्म्म चेति" मनुः अपकर्म अपात्रे पात्रबुद्ध्या क्रोधादिना वा दत्तस्यानपकर्म, पुनर्ग्रहणम् । "ऋणस्यापकर्म चेति" स्मृतिः । अनपकर्म अपाकरणाभावः अशोधनमित्यर्थः । अनपक्रियाप्यत्र स्त्री । अपाकरणाभावे । "ऋणानामनपक्रियेति" स्मृतिः ।

अनपच्युत त्रि० अप+च्यु–भावे क्त न०ब० । विनाशरहिते "स्थिरं सुवज्रमनपच्युतमिति" ऋ० ४,१७,४, अनपच्युतं विनाशरहितमिति" भा० ।

अनपत्य त्रि० नास्ति अपत्यं यस्य । अपत्यशून्ये । न हितमपत्यानामिति, पताय पतनाय हितं पत+यत् वा न०त० ततः न०त० । अपत्याहिते, पतनकारणे च "युयोत नो अनपत्यानीति ऋ० ३, ५४,१८, अनपत्यानि अपत्यानां पुत्राणामहितानि, पतनकारणं न भवत्यपत्यं तदन्यानि पतनकारणानीति" भाष्यम् ।

अनपत्रप त्रि० नास्ति अपत्रपा अन्यहेतुका लज्जा यस्य। अन्यहेतुकलज्जाहीने।

अनपभ्रंश पु० न अपभ्रंशः न०त०। अपभ्रंशभिन्ने व्याकरणप्रतिपाद्यसंस्कारवति साधुशब्दे "अनपभ्रंशता-नादिर्येद्वाभ्युदयोन्यता। व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुतेति" हरिः।

अनपाकर्म्मन् न० अपाकर्म अपाकरणम् अभावार्थे न०त०। अपाकरणाभावे ऋणादेरशोधने।

अनपायिन् त्रि० न अपैति अप—इण—णिनि न०त०। निश्चले स्थिरे "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ने इति" कुमा०।

अनपावृत् त्रि० अपावर्त्तनमपावृत् अप+आ+वृत-भावे क्विप् न०ब०। पुनरावृत्तिशून्ये। "इत्था सृजानाद्द अनपावृद-र्थमिति ऋ० ६,२,५, "अनपावृत् अपावृत् अपावर्त्तनम् पुनरागमनं न भवतीति" भा०।

अनपिहित त्रि० न अपिहितमावरणं भावे क्त तन्नास्ति यस्य। आवरणशून्ये। "एष वानपिहितस्तस्यैव तदपिधानं यच्छिखेति श्रा० "अनपिहित आवरणशून्य" इति रघु०।

अनपेक्ष त्रि० न अपेक्षते अनुरुध्यते अच् न०त०। अपेक्षा-शून्ये अनुरोधिनि। "उत्सृज्य प्रमदामेतामनपेक्षो यथासुखमिति" रामा०।

अनपेत त्रि० न अपेतः वहिर्गतः अपगतो वा। अवहिर्गते अपेतभिन्ने अनुगते। "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति पा० "धर्म्मादनपेतम् धर्म्यमित्यादि" सि०कौ०।

अनप्न त्रि० न आप्नः वेदे पृ० ह्रस्वः। आप्नभिन्ने। "अनप्न-मप्सु दुष्टरमिति" ऋ० ८, १६,२, "अनप्नं शत्रुभिरनाप्न-मिति" भा०।

अनप्नस् त्रि० नास्ति अप्नो रूपं यस्य। रूपहीने "जम्भाया अनप्नस इति" ऋ० २,२,६, "अनप्नसः कर्म्महीना" इति भाष्योक्तेः कर्म्महीने च।

अनफा पु० (चन्द्रात्) "रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफेति" दीपिकोक्तेः योगभेदे "सच्छीलं सुखान्वितं प्रभुं ख्यातियुक्तमन-फायामिति" दीपिका।

अनभिज्ञ त्रि० न अभिजानाति। अज्ञे ज्ञानशून्ये।

अनभिधेय न० न अभिधेयः। अवाच्ये।

अनभिभव पु० न अभिभवः अभावार्थे न०त०। अभिभवा-भावे पराजयाभावे।

अनभिभवनीय त्रि० न अभिभवनीयः। अपराजेये।

अनभिभूत त्रि० न अभिभूतः। अपराभूते।

अनभिमत त्रि० न अभिमतः। असम्मते, विमते च।

अनभिम्लातवर्ण त्रि० अभि+म्ला—तन् न अभिम्लातः क्षीणोवर्णो यस्य। दीप्यमाने। "सो अपां नपादनभि-म्लातवर्ण" इति ऋ०२,३५,१३ अनभिम्लातवर्णः दीप्यमान इति भा०। शिवा० अण्। आनभिम्लातः तदपत्ये पु०स्त्री।

अनभिलाष पु० न अभिलाषः अभावे न०त०। अभिलाषा-भावे। न०ब०। अभिलाषशून्ये त्रि०।

अनभिव्यक्त त्रि० न अभिव्यक्तः न०त०। अपरिस्फुटे।

अनभिशस्त त्रि० अभि+शन्स—क्त न०त०। अनिन्दिते। "पराक्षानभिशस्ता दिव्या" इति ऋ० ६,८८,७, "अन-भिशस्ता अनिन्दिता" इति भा०। परिवादाप्रस्ते च।

अनभिशस्त्य त्रि० अभिशस्तिं निन्दामर्हति अभिशस्त्यः न०त०। अनिन्दनीये प्रशस्ते निरुक्तकारः।

अनभिसंहित त्रि० न अभिसंहितः न०त०। अभि-सन्धिना फलोद्देशेन अकृते "विमुक्तिदा येऽनभिसंहिते-ष्विति" रुचि०।

अनभिहित त्रि० न अभिहितः। अनुक्ते प्रत्ययादिना उक्तार्थभिन्ने "अनभिहिते इति पा० अस्य उपकादिगणे पाठात् तत्कार्य्यम्। [वातस्कगगमनामिति" का०द०।

अनभीष्ट त्रि० न अभीष्टः। अभीष्टभिन्ने "अनभीष्टदक्षिण-

अनभ्यावृत्ति स्त्री न अभ्यावृत्तिः अभ्यासः अभावार्थे न० त०। अभ्यासाभावे। "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमीति" माघः।

अनभ्यासमित्य त्रि० न अभ्यासे निकटे इत्यः इण—कर्म्मणि क्यप् मुम्। दूरतः परिहर्त्तव्ये सि० कौ०।

अनमित्र त्रि० नास्ति अमित्रोऽस्य। शत्रुशून्ये "इन्द्रोयां चक्रे आत्मने अनमित्रां शचीपतिरिति" अथ० १२,१, नृपभेदे पु०।

अनमीव त्रि० अमीवः रोगः न०ब०। रोगहीने "अनमीवा इषस्करदिति" ऋ० २,१६२,१४, अनमीवा "रोग-वर्जितानि इषोऽन्नानीति" भा० "प्रदानमीवस्य शुष्मिणय" इति ता०आ०। "अरोगोऽमीवस्त्वद्रहितस्येति" भा०।

अनम्बर पु० नास्ति अम्बरं कच्छसहितं यस्य। बौद्धभेदेऽस्य मुक्त-कच्छतया तथात्वम् दिगम्बरशब्देऽस्य विवरणम्। नग्ने त्रि०।

अनय पु० अयः शुभावहो विधिस्तदन्यः न०त०। अशुभ-दैवे। नयोद्यूते दक्षिणावर्त्तेन शाराणामिष्टस्थान-नयनं विरोधे न०त०। (डुगडीति) ख्याते द्यूतभेदे शाराणा वामावर्त्तेनाभीष्टस्थाननयने पु०। नयोनीतिः

नी—अच् न०त०। नयाभावे अनीतौ दुर्नये, दुष्टे, कर्म्मणि च। "विजानतोऽपि ह्यनयस्य रौद्रतेति" भार०। न० ७अ०। आपदि "जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गत इति" मनुः। "सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः" इति मनुः "अनयमापदमिति" कुल्लू०। दैव०। नयहीने त्रि०। [स हि रावणेन परिभूतो हतः।

अनरण्य पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे तत्कथा रामा० उत्तराकाण्डे

अनर्काभ्युदित पु० न ईषत्, अर्कोऽभ्युदितो यस्मिन्। ईषदर्कोदयकाले। "अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशीति" यमः "माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ" इत्यनेनैकवाक्यत्वात् नञ ईषदर्थता।

अनर्गल त्रि० नास्ति अर्गलं प्रतिबन्धकं यस्य। अप्रतिबन्धके प्रतिबन्धकशून्ये "तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गलं पुनरिति" रघुः।

अनर्घ त्रि० अर्घो मूल्यं न०ब०। अमूल्ये। [नाटकभेदे।

अनर्घराघव न० राघवचरितख्यापके मुरारिमिश्ररचिते

अनर्घ्य त्रि० न अर्घ्यः पूज्यो यस्य, यस्माद्वा। अन्यपूज्यशून्ये अत्यन्तपूजनीये च "अनर्घ्यमर्घेण तमद्रिनाथ" इति कुमा०।

अनर्थ पु० अर्थः प्रयोजनं विरोधे न०त०। अनिष्टे। "एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयमिति" हितो०। "नोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म" इति सूत्रे निषेधलक्षणोऽनर्थोऽधर्म इति भङ्ग्या सूचिते नरकादिसाधनत्वादनिष्टहेतावधर्म्मे च। "दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव चेति" मनुः। ब०। अभीष्टरहिते विष्णौ पु० आप्तकामत्वात्तत्त्वम्। अर्थोऽभिधेयः प्रयोजनं वा नास्ति यस्य ब० कप्। अर्थरहितमात्रे त्रि०।

अनर्थक न० अर्थोऽभिधेयोऽप्यास्य न०ब० कप्समा०। समुदायार्थशून्ये प्रलापे, असम्बद्धे वाक्ये च। व्यर्थे त्रि०। "धिगिदं जीवितं लोके किमु? सार्थमनर्थकमिति"।

अनर्थलुप्त त्रि० दृष्टेनार्थेन अलुप्तः असम०स०। दृष्टार्थेनालुप्ते "अनर्थलुप्ता इति" कात्या० ६,१०,२०,।

अनर्थान्तर त० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयू०त० ततः न०त०। अभेदे, एकार्थे।

अनर्व त्रि० ऋ—व अर्वः गतिः शैथिल्यं स नास्ति यस्य। अशिथिले "त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वमिति ऋ० १,१६४,२, "अनर्वमशिथिलमिति" भा०।

अनर्वन् त्रि० अर्व—हिंसायां कनिन् "अर्वा भ्रातृव्य" इति श्रुतेः अर्वा सपत्नः न० त०। शत्रुभिन्ने। "जनोऽनर्वाणं तं परित" इति ऋ० १,१२६,५, "अनर्वाणमहेषमिति" भा०। अर्वा अश्वः। तच्छून्ये त्रि०। न त्रादेशः।

अनर्विश् त्रि० अनसा शकटेन विशति प्राप्नोति विश—क्विप् ३त० अहरा० रुः, ऋ—कर्मणि विच् अरं गन्तव्यं प्रति विशति विश—क्विप् वा न०त०। शकटेन काष्ठाद्याहरणाय वनप्रवेशिनि, गन्तव्यं स्थलं गन्तुमशक्ते च। "अनू व्यूनमनर्विशे पश्चिषे तुरायेति" ऋ० १,१२१,७,

अनर्शराति त्रि० अनर्शाय अपापिष्ठाय रातिर्दानं यस्य। अपापिष्ठे दातरि 'अनर्शरातिं वसुदामुपस्तुहीति ऋ० ८, ९९,४, अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापमिति निरुक्त०

अनर्ह न अर्हः। अयोग्ये। "तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीदिति" मनुः।

अनल पु० नास्ति अलः पर्य्याप्तिर्यस्य बहुदाह्यदहनेऽपि तृप्तेरभावात् न०ब०। वह्नौ, "व्यभिचचार न तापकरोऽनल" इति नैषधम् अनलः नलाभावोवह्निश्च अनुपलम्भवदभावार्थे न०त०। अव्ययीभावसिद्धत्वे क्लीवता स्यात्। "जने नलोऽयमिति तं प्रति चित्तमेकं भूतेऽस्य चान्यदनलोऽयमितीदमीयमिति" "आवर्जनं तमनु ते ननु साधु नामग्राहं मयानलमुदीरितमेतदत्र" इति "सैवानले सहजरागभरादिति" च नैषधम् "वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वेति" स्मृतिः। जठरानलस्य पित्तजातत्वात् देहस्थे पित्तधातौ च। अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ, मेदिनिः तत्र "धरोध्रुवः सोमनामा तथाऽपोऽप्यनिलोनल" इति वसुभेदबोधकवचने नलइत्यत्रानलइत्यकारप्रश्लेषभ्रान्त्यैवोक्तं किन्तु वसूनां स्वरूपख्यापके विष्णुधर्म्मोत्तरवचने "स्रुवाक्षमालिके दक्षे वामे शक्तिकपालभृत् सद्योजातादिक्रमाद्योऽसौ नलाख्यस्तु वसुः स्मृत" इति नलनामत्वस्यैव प्रतीतेर्नलएव वसुभेद इत्यवधेयम्। अनलदैवतत्वात् कृत्तिकानक्षत्रे "अनलविधिशताख्ये ति ज्योति०। (चिता) इति ख्याते चित्रके वृक्षे, पु०। तस्य सर्व्वतः पर्य्याप्तत्वेऽपि पर्य्याप्तेः सीमाभावात्तत्त्वम्, (भेला) इति ख्याते भल्लातके वृक्षे च। अन—कलच्। षष्टिवर्षमध्ये पञ्चाशत्संख्याते वर्षे षष्टिवर्षगणननामभेदादि वर्षशब्दे वक्ष्यते। पितृदेवभेदे 'कव्यवालोऽनलः सोमः यमश्चैवार्य्यमा तथा अग्निष्वात्ताः बर्हिषदः सोमपाः पितृदेवता" इति वायु पुरा०। अनान् प्राणान् लाति आत्मत्वेन अनलः जीवः। तद्रूपेण सर्वान्तर्यामितया स्थिते विष्णौ णल—गन्धे बन्धे वा न नलति न बध्यते वा अच्। गन्धशून्ये परमेश्वरे विष्णौ "अगन्धनस्य धर्म्म रस" इति "तथा रसं नित्यमगन्धवच्चेति"

च श्रुतेस्तस्य गन्धशून्यत्वात् तथात्वम्। अल पर्य्याप्तौ अच् न०त०। अपर्य्याप्ते अपरिमिते परमेश्वरे "पवनः-पावनोऽनल" इति वि०सह०। भाष्यकृता च उक्तव्युत्पत्तिः विष्णुविषयत्वे दर्शिता।

अनलदीपन त्रि० अनलं जठरानलं पित्तधातुवर्द्धनेन दीपयति वर्द्धयति दीप–णिच्–ल्यु। जठरानलोद्दीपके "मधुरो मधुरः पाके दोषघ्नोऽनलदीपन इति" "सौगन्ध्यात् पूतिकोष्ठघ्नः सौक्ष्म्यग्राह्यानलदीपन" इति च सुश्रुतोक्ते द्रव्यभेदे। [नागिकायां लतायाम्।

अनलप्रभा स्त्री अनलस्य प्रभेव प्रभा यस्य ब०। ज्योतिष्मती-

अनलप्रिया स्त्री ६त०। स्वाहाख्यायां दक्षकन्यायाम् वह्निपत्न्याम्।

अनलि पु० अनिति अन–अच् अनः अलिर्यत्र ब० शक०। वकवृक्षे तत्पुष्पस्य बहुमधुमत्त्वेन तन्मधुभिर्भ्रमराणां जीवनधारणात्तथात्वम्।

अनल्प त्रि० न अल्पः। प्रचुरे भूयिष्ठे। [शून्ये त्रि०।

अनवकाश पु० न०त०। अवकाशाभावे। ब०। अवकाश

अनवगीत त्रि० अव+गै–क्त न०त०। अनिन्दिते।

अनवग्रह त्रि० नास्ति अवग्रहो यस्य। प्रतिबन्धशून्ये "अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहेति" नैष०। न०त०। वृष्टिप्रतिबन्धाभावे।

अनवद्य त्रि० न अवद्यं निन्द्यम्। निन्द्यभिन्ने दोषशून्ये च "अनवद्यातृणार्हिनो अगानिति" नैष०। "अनवद्यविद्योद्द्योतेनेति" दायभा०। "अनवद्योरिशादा" इति ऋ०९,६९,१०, "अनवद्योगर्हारहित" इति भा०। "अग्निः शश्वमनवद्यं युवानमिति" ऋ० १,७१,८।

अनवधान न० न अवधीयते मनः संयुज्यते कर्त्तव्यकर्म्मणि यथावस्थितं प्रवर्त्ततेऽनेन अव+धा–करणे ल्युट् अवधानम् चित्तवृत्तिभेदः अभावे न०त०। अवधानाभावे मनः-संयोगविशेषाभावे प्रमादे, न०ब०। तद्वति त्रि०।

अनवधानता स्त्री अवधानं नास्ति यस्य तस्य भावः। प्रमादे। कर्त्तव्येऽकर्त्तव्यताबोधेन ततोनिवृत्तिः, अकर्त्तव्ये कर्त्तव्यताबोधेन तत्र प्रवृत्तिश्च प्रमादः। "कर्त्तव्याकरणं यत्नाकर्त्तव्यस्याथवा क्रिया। उच्यते द्वितयं तत्र प्रमादोऽनवधानतेति"।

अनवपृग्ण त्रि० अव+पृच् संपर्के क्त इडभावादि छान्दसम् न०त०। असम्पृक्ते। "अनवपृग्णा वितता वसानमिति" ऋ० १,१५२,४।

अनवब्रव पु० अव+ब्रू–अच् न वचादेशः न०त०। अपवादवर्जिते "विजेष कृदिन्द्र इवानवब्रवोऽस्माकमिति" ऋ० १०,८४,५।

अनवभ्र त्रि० न भ्रंशते बा०ड। अवभ्रंशशून्ये "प्रत्नाम्नदेष्णा अनवभ्रराधस" इति ऋ० १,१६६,७। "अनवभ्रराधसः अनवभ्रष्टहविरादिधना" इति भा०।

अनवम त्रि० न अवमः। न्यूनताहीने श्रेष्ठे "सुधर्म्मानवमां सभामिति" रघुः।

अनवर त्रि० न अवरः। अवरभिन्ने श्रेष्ठे अजघन्ये "सोऽयमिन्द्रादनवरो वासुदेवस्य भारतेति भार०।

अनवरत त्रि० अव+रम+भावे क्त अवरतम् विरामः तन्नास्ति यस्य ब०। निरन्तरे विश्रामशून्ये।

अनवरार्द्ध्य त्रि० अवरस्मिन् अर्द्धे भवः यत् न०त०। उत्कृष्टे श्रेष्ठे च शीर्षभागे स्थापनीयतयास्य तत्त्वम्।

अनवलम्ब त्रि० नास्ति अवलम्बो यत्र। आलम्बनहीने। "न परं पथि पक्षपातिताऽनवलम्बे किमु? मादृशोऽपि सेति" नैष०।

अनवलोभन न अवलुप्यते पुमान् येन अव+लुप–ल्युट् पृ० पस्य भः। गर्भसंस्कारभेदे। "उपनिषदि गर्भलम्भनं पुंसवनमनवलोभनञ्चेति" आ० ब्र०।

अनवस त्रि० अव–प्रीणनादौ असच् अवसः भोजनं प्रीतिकरत्वात् न०ब०। पथ्याशनहीने "अनवसो अनभीशु" इति ऋ०६,६६,७, "अनवसः पथ्याशनरहित" इति भा०।

अनवसर त्रि० अवसरः उचितः कालः नास्ति यस्य ब०। उचितकालविहीने। "अतर्क्यैश्वर्य्ये त्वय्यनवसरदुःस्थाहतधिय इति महि० स्तो०। न०त०। अवसराभावे।

अनवसित त्रि० अवसितः समाप्तो निश्चितो वा न०त०। अनिश्चिते असमाप्ते च। "अनवसिताख्यौ भगौ गुरुरन्ते-इति (वृत्त०) उक्ते छन्दोभेदे स्त्री।

अनवस्कर त्रि० अवस्क्रियते शोध्यते अव–कृ–अप् सुडागमः अवस्करो मलः स नास्ति यस्य ब०। मलहीने।

अनवस्था स्त्री अव+स्था–अङ् अवस्थितिः न०त०। अवस्थाभावे, तर्कदोषविशेषे उपपाद्यस्य समर्थनाय उपपादकस्यानुसरणं तर्कः यत्र तर्के उपपाद्योपपादकयोर्विश्रान्ति र्नास्ति तादृशतर्कस्यानवस्थादोषः तत्र स तर्को न ग्राह्यः। अधिकं तर्कशब्दे वक्ष्यते "प्रामाणिकी अनवस्था न दोषायेति" जग०। नास्ति अवस्था यस्य। अवस्थितिशून्ये त्रि०। "अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितमिति"।

अनवस्थान न० अव+स्था—ल्युट् न०त० । अवस्थानाभावे । ब० । वायौ पु० । चञ्चलमात्रे त्रि० ।

अनवस्थित त्रि० न अवस्थितः । चञ्चले, अस्थिरे “दयितास्व-नवस्थितं न्टणामिति” कुमा०। व्यभिचारवति च । “चतु-र्णामपि वर्णानां नारीहैत्वानवस्थिता” इति मनुः अन-वस्थिताव्यभिचारिणीरिति कुल्लू० । व्यभिचारिण्याश्च पत्यौ नितान्तावस्थानाभावात् तथात्वम् । अवस्थातु मक्षमे च “प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रिया” इति रघुः अनव-स्थितम् अवस्थातुमक्षममिति” मल्लि० ।

अनवस्थिति न० न अवस्थितिः । अभावार्थे न०त०। अवस्था-नाभावे ।

अनवह्वर त्रि० अव+ह्वृ—कौटिल्ये अच् न०त० । अकु-टिले सरले “सचेते अनवह्वरमिति” ऋ० २,४१,६ । “अनवह्वरमकुटिलमिति” भा० ।

अनवाप्त त्रि० न अवाप्तः । अप्राप्ते “नानवाप्तमवाप्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चनेति” गीता ।

अनवाय त्रि० अव+इण् घञ् अवायः अवयवः न०ब० । निरवयवे “अनवायं किमीदिने” इति ऋ० ७,१०४,२ ।

अनवेक्षक त्रि० न अवेक्षकः न०त० । पर्यालोचना हीने सदसद्विवेकहीने ।

अनवेक्षा स्त्री न अवेक्षा अपेक्षा अभावार्थे न०न० । अपेक्षाभावे ।

अनशन अश—ल्युट् न०त० । भक्षणाभावे, उपवासे, स च भोजनविषयनिवृत्तिरूपः व्रतभेदः अहोरात्रभोजनाभाव एव तस्य प्रयोगोपाधिता । तेन यत्किञ्चित्क्षणे अभो-जनेऽपि न उपवासपदप्रयोगः । त्रिरात्रादिपदसमभिव्य-हारे तु भोजनाभावमात्रपरतेति भेदः । न०ब० । भोजनशून्ये त्रि० ।

अनश्वर त्रि० न नश्वरः ।नश्वरभिन्ने, स्थायिनि, नित्ये च ।

अनस् न० अनिति शब्दायते अन—असुन् । शकटे “दूरा-दनसा रथेन” ऋ०२,२२,१०। अनिति जीवत्यनेन करणे ल्युट् । ओदने, ओदनस्थाने, पितरि च मातरि स्त्री । उत्तरपदस्थः अव्ययी० शरदा० टच्समा० । अध्यनसम् तत्पुरुषेऽपि संज्ञायां जातौ च टच्समा० । उपानसं महानसम् अनोऽत्र भक्तस्थानम् । “अपोषा अनस” इति ऋ० ४,३०,१० ।

अनसूय त्रि० नास्ति असूया यस्य । परगुणेषु दोषारोपशून्ये “श्रद्धावाननसूयश्चेति” गीता “श्रद्दधानोऽनसूयश्चेति” मनुः ।

अनसूयक न असूयकः । असूयाशून्ये “यथा तथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयक” इति मनुः ।

अनसूया स्त्री असु—कण्ड्वादित्वात् यक्—भावे अङ् असूया गुणेषु दोषारोपः अभावार्थे न०त० । “न गुणान् गुणि-नोहन्ति स्तौति चान्यगुणानपि । न हसेच्चान्यदोषांश्च साऽनसूया प्रकीर्त्तिते” त्युक्तलक्षणे असूयाभावे । “एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रू-षामनसूययेति” “यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूय-येति” च मनुः । अत्रिमुनिपत्न्यां च शकुन्तलासह-चरीभेदे शकु० ।

अनसूयु त्रि० असु—उपतापे कण्ड्वा० यक् उ न०त० । असूयाशून्ये “इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे” इतिगीता ।

अनस्तमित त्रि० न अस्तमितः गतः असम०स०। अस्तमप्राप्ते ।

अनस्थ पु० नास्ति अस्थि यस्य बा० अच्समा० । अस्थि-वर्जिते अवयवे “पुरस्तादनस्थ जहूरवरंबमाच” इति ऋ० ८,१,३४, अस्थि अवयवः । तच्छून्ये निरवयवे सांख्य-प्रसिद्धे प्रधाने, ईश्वरमायायाञ्च “यदनस्था बिभर्त्ति” ऋ० १,१६४,४, “अनस्था निरवयवा प्रकृतिरीश्वरायत्तमाया-वेति” भा०। समासान्ताभावे अनस्थि । अस्थिशून्ये त्रि०।

अनस्वत् त्रि० अनः शकटमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः सान्तत्वान्न पदत्वम् । शकटयुक्ते “अनस्वन्तः अत्र एषन्त पज्राः ऋ० १,१२६,५ ।

अनहङ्कार पु० न अहङ्कारः अभावार्थे न०त० । अहङ्कारा-भावे ।ब०। तच्छून्ये त्रि० अहङ्कारश्चाहङ्कारशब्दे वक्ष्यते ।

अनहङ्कारिन् त्रि० । अहमिति गर्वं करोति अहम्+कृ णिनि । न०त० । गर्वशून्ये ।

अनहंकृत त्रि० अहमिति कृतमहङ्कारः, भावे क्त न०ब० । अहङ्कारशून्ये “मृदु वाप्यनहङ्कृत” इति मनुः ।

अनहङ्कृति स्त्री अहमिति क्रियते भावे क्तिन् न०त०। अह-ङ्काराभावे न०ब० । अहङ्कारशून्ये त्रि० ।

अनहंवादिन् त्रि० अहमिति गर्वेण न वदति वद—णिनि, गर्वरहिते “मुक्तसङ्गोऽनहंवादीति” गीता ।

अनाकार त्रि० नास्ति आकारोऽस्य । अवयवहीने आका-शादौ, ईश्वरे च ।

अनाकाल पु० आ सम्यक् अन्नादिसम्पन्नःकालः आकालः न०त० । शस्यादिसम्पन्नकालभिन्ने दुर्भिक्षे काले ।

अनाकुल त्रि० न आकुलः न०त० । अव्यग्रे, एकाग्रे, स्थिरे, असङ्कीर्णवाक्ये च ।

अनाकृत न० नेत्यनेन कृतः नाकृतः निराकृतः न०त० ।

अनिवारिते "न वक्षा जरणा अनाकृत" इति ऋ० १,१४१,७, "अनाकृतः अनिवारित" इति भा० ।

अनाक्रान्ता स्त्री आक्रमितुमयोग्या सर्वतःकण्टकावृतत्वात् आ+क्रम—क्त न०त०। कण्टकारिवृक्षे। आक्रान्तभिन्ने त्रि०।

अनाच्चारित न० न आच्चारितः अपकृतः। अनपकृते। "अनाच्चारितपूर्व्वीय" इति कात्यासं० ।"अनाच्चारितोऽनपकृत" इति प्रा०विवेकः ।

अनाग त्रि० न आ सम्यग्गच्छति स्वर्गमनेन नागः अधर्म्मः न०ब०। पापरहिते "मित्रोनो अत्रादितिरनागान्" ऋ० १०,१२,८, "अनागान् अपापान्" इति भा० ।

अनागत त्रि० न आगतः। भविष्यत्कालवृत्तौ, "हेयं दुःखमनागतमिति पा०सू० आगतभिन्ने च "अनागतार्त्तवे" त्यमरः "तावद्भयस्य भेतव्यं यावद्भयमनागतमिति" हितो० "अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदेति" भाषा० ।

अनागतविधातृ त्रि० अनागतस्य भविष्यतः अनिष्टस्य विधाता प्रतिविधानकर्त्ता। आगामिदुःखस्य लिङ्गद्वारानुमानेन तन्निवारणोपायानुष्ठातरि "अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिस्तथा। द्वावेतौ सुखमेधेते यद्भविष्योविनश्यतीति" हितो० ।

अनागताबाध अनागतः आबाधः दुःखम्। भाविदैहिकादिदुःखे। यदाचरणेन भाविदुःखानुत्पादस्तादृशा उपायाः सुश्रुते दर्शिता यथा "अथातोऽनागताबाधप्रतिषेधनीयं व्याख्यास्याम"त्युपक्रम्य। "उत्थायोत्थाय सततं स्वस्थेनारोग्यमिच्छता। धीमता यदनुष्ठेयं तत् सर्व्वं सम्प्रवक्ष्यते ॥ तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनिष्ठिकापरिणाहमृज्वग्रन्थितमव्रणम्। अयुग्मग्रन्थि यच्चापि प्रत्यग्रं शस्तभूमिजम्। अवेक्ष्यर्त्तुञ्च दोषञ्च रसं वीर्य्यञ्च योजयेत् ॥ कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरुत्थितः। निम्बश्च तिक्तके श्रेष्ठः, कषाये खदिरस्तथा ॥ मधूको मधुरे श्रेष्ठः, करञ्जः कटुके तथा। क्षौद्रव्योषत्रिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च ॥ चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत्, । एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च ॥ दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् ॥ तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति। वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च ॥ न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे। अथास्यपाके श्वासे च कासहिक्कावमीषु च ॥ दुर्ब्बलो जीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्त्तो मदपीडितः। शिरोरुगार्त्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः ॥ अर्द्दिती कर्णशूली च दन्तरोगी च मानवः,। जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं वार्क्षमेव च ॥ तन्मलापहरं शस्तं मृदु श्लक्ष्णं दशाङ्गुलम्। मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यशोफजाड्यहरं सुखम्, ॥ दन्तदार्ढ्यकरं रुच्यं स्नेहगण्डूषधारणम्। क्षीरवृक्षकषायैर्वा क्षीरेण च विमिश्रितैः ॥ भिन्नोदककषायेण तथैवामलकस्य वा। प्रक्षालयेन्मुखं नेत्रे स्वस्थः शीतोदकेन वा ॥ नीलिकां मुखशोषञ्च पिडकां व्यङ्गमेव च। रक्तपित्तकृतान् रोगान् सद्य एव विनाशयेत्, ॥ मुखं लघु निरीक्षेत दृढं पश्यति चक्षुषा,। मतं स्रोतोऽञ्जनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् ॥ दाहकण्डूमलघ्नञ्च दृष्टिक्लेदरुजापहम्,। अक्ष्णोरूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ ॥ न नेत्ररोगा जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत्। भुक्तवान् शिरसा स्नातः श्रान्तश्छर्दनवाहनैः ॥ रात्रौ जागरितश्चापि नाञ्ज्याज्ज्वरित एव च,। कर्पूरजातिकक्कोललवङ्गकटुकाह्वयैः ॥ सचूर्णपूगैः सहितं पत्रं ताम्बूलजं शुभम्। मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम् ॥ हनुदन्तस्वरमलजिह्वेन्द्रियविशोधनम्। प्रसेकशमनं हृद्यं गलामयविनाशनम्। पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे। रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरीतिनाम् ॥ रूक्षदुर्ब्बलमर्त्यानां न हितं चास्यशोषिणाम्,। शिरोगतांस्तथा रोगान् शिरोऽभ्यङ्गोऽपकर्षति ॥ केशानां मार्द्दवं दैर्घ्यं बहुत्वं स्निग्धकृष्णताम्। करोति शिरसस्तृप्तिं सुत्वक्कमपि चाननम् ॥ सन्तर्पणं चेन्द्रियाणां शिरसः प्रतिपूरणम्। मधूकं क्षीरशुक्ला च सरलं देवदारु च। क्षुद्रकं पञ्चनामानं समभागानि संहरेत्। तेषां कल्ककषायाभ्यां चक्रतैलं विपाचयेत् ॥ सदैव शीतलं जन्तोर्मूर्ध्नि तैलं प्रदापयेत्,। केशप्रसाधनी केश्या रजोजन्तुमलापहा, ॥ हनुमन्याशिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम्,। अभ्यङ्गो मार्द्दवकरः कफवातनिरोधनः ॥ धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णबलप्रदः,। सेकः श्रमघ्नोऽनिलहृद्भग्नसन्धिप्रसादकः ॥ क्षताग्निदग्धाभिहतविघृष्टानां रुजापहः। जलसिक्तस्य वर्द्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥ तथा धातुविवृद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते। शिरामुखैरोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयन् ॥ शरीरबलमाधत्ते युक्तः स्नेहोऽवगाहने। तत्र प्रकृतिसात्म्यर्त्तुदेशदोषविकारवित् ॥ तैलं घृतं वा मतिमान् युञ्ज्यादभ्यङ्गसेकयोः। केवलं सामदोषेषु न कथञ्चन योजयेत् ॥ तरुणज्वर्य्यजीर्णी च नाभ्यक्तव्यौ कथञ्चन। तथाविरिक्तो वान्तश्च निरूढो यश्च मानवः ॥

पूर्व्वयोः कृच्छ्रता व्याध्योरसाध्यत्वमथापि वा । शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निमान्द्यादयो गदाः ॥ सन्तर्पणसमुत्थानां रोगाणां नैव कारयेत्, । शरीरायासजननं कर्म्म व्यायामसंज्ञितम् ॥ तत् कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात् समन्ततः । शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ॥ दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा । श्रमक्लमपिपासोष्णशीतादीनां सहिष्णुता ॥ आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणम् ॥ न च व्यायामिनं मर्त्त्यमर्द्दयन्त्यरयो भयात् । न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ॥ स्थिरीभवति मांसञ्च व्यायामाभिरतस्य च । व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्त्तितस्य च ॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव । वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्य्यात् सुदर्शनम् ॥ व्यायामं कुर्व्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् । विदग्धमविदग्धं वा निर्द्दोषं परिपच्यते ॥ व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् । स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥ सर्व्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैषिभिः । बलस्यार्द्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥ हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते । व्यायामं कुर्व्वतो जन्तोस्तद्बलार्द्धस्य लक्षणम् ॥ वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च । समीक्ष्य कुर्य्यात् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥ क्षयस्तृष्णारुचिच्छर्द्दिरक्तपित्तभ्रमक्लमाः । कासशोषज्वरश्वासा अतिव्यायामसम्भवाः ॥ रक्तपित्ती कृशः शोषी श्वासकासक्षतातुरः । भुक्तवान् स्त्रीषु च क्षीणो भ्रमार्त्तश्च विवर्जयेत्" ॥ उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् । स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम् । उद्घर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम् ॥ उत्सादनाद्भवेत् स्त्रीणां विशेषात् कान्तिमद्वपुः । प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम् ॥ उद्घर्षणन्तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम् । जर्ज्रोः सञ्जनयत्याशु फेनकः स्थैर्य्यलाघवे कण्डूकोठानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः । तेजनं त्वग्गतस्याग्नेः शिरामुखविरेचनम् ॥ उद्घर्षणन्त्विष्टिकया कण्डूकोठविनाशनम् । निद्रादाहश्रमहरं स्वेदकण्डूतृषापहम् ॥ हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्व्वेन्द्रियविशोधनम् । तन्द्रापापोपशमनं तुष्टिदं पुंस्त्ववर्द्धनम् ॥ रक्तप्रसादनं चापि स्नानमग्नेश्च दीपनम् । उष्णेन शिरसः स्नानमहितञ्चक्षुषः सदा ॥ शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्द्दिशेत् । श्लेष्ममारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिबलाबलम् ॥ कामसुष्णं शिरःस्नानं भैषज्यार्थं समाचरेत् । अतिशीताम्बु शीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ॥ अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम् । तच्चातिसारज्वरितकर्णशूलानिलार्त्तिषु ॥ आध्मानारोचकाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम् । सौभाग्यदं वर्णकरं प्रीत्योजोबलवर्द्धनम् ॥ स्वेददौर्गन्ध्यवैवर्ण्यश्रमघ्नमनुलेपनम् । स्नानं येषां निषिद्धन्तु तेषामप्यनुलेपनम् । रजोघ्नमथ चौजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् । सुमनोऽम्बररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ मुखालेपाद्दृढं चक्षुःपीनगण्डं तथाननम् । अव्यङ्गपिडकं कान्तं भवत्यम्बुजसन्निभम् ॥ यच्चामलं विशदं कान्तममलोज्ज्वलमण्डलम् । नेत्रमञ्जनसंयोगाद्भवेच्चामलतारकम् ॥ यशस्यं स्वर्ग्यमायुष्यं धनधान्यविवर्द्धनम् । देवतातिथिविप्राणां पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ॥ आहारः प्रीणनः सद्योबलकृद्देहधारकः । आयुस्तेजःसमुत्साहस्मृत्योजोऽग्निविवर्द्धनः ॥ पादप्रक्षालनं पादमलरोगश्रमापहम् । चक्षुःप्रसादनं वृष्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥ निद्राकरो देहसुखश्चक्षुष्यः श्रमसुप्तिनुत् । पादत्वङ्मृदुकारी च पादाभ्यङ्गः सदा हितः ॥ पादरोगहरं वृष्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् । सुखप्रचारमौजस्यं सदा पादत्रधारणम् ॥ अनारोग्यमनायुष्यं चक्षुषोरुपघातकृत् । पादाभ्यामनुपानद्भ्यां सदा चंक्रमणं नृणाम् ॥ पापोपशमनं केशनखरोमापमार्जनम् । हर्षलाघवसौभाग्यकरमुत्साहवर्द्धनम् ॥ वाणवारं मृजावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् । पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम् ॥ वर्षानिलरजोघर्म्महिमादीनां निवारणम् ॥ वर्ण्यं चक्षुष्यमौजस्यं शङ्करं छत्रधारणम् ॥ शुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम् । श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते ॥ सत्त्वोत्साहबलस्थैर्य्यधैर्य्यवीर्य्यविवर्द्धनम् । अवष्टम्भकरञ्चापि भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ आस्या वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यकरी सुखा । अध्वा वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनः । अत्यध्वा विपरीतोऽस्माज्जरादौर्बल्यकृच्च सः ॥ यत्तु चंक्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्निप्रदमिन्द्रियबोधनम् ॥ श्रमानिलहरं वृष्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम् । सुखं शय्यासनं दुःखं विपरीतगुणं मतम् ॥ व्यालव्यजनमौजस्यं मक्षिकादीनपोहति । शोषदाहश्रमस्वेदमूर्च्छाघ्नो व्यजनानिलः ॥ प्रीतिनिद्राकरं वृष्यं कफवातश्रमापहम् । संवाहनं मांसरक्तत्वक्प्रसादकरं सुखम् ।

प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहपक्तिनुत् । स्वेदमूर्च्छापिपासाघ्नमप्रवातमतोऽन्यथा, ॥ सुखं वातं प्रसेवेत ग्रीष्मे शरदि मानवः । निवातं ह्यायुषे सेव्यमारोग्याय च सर्व्वदा, । आतपः पित्ततृष्णाग्निस्वेदमूर्च्छाभ्रमास्रकृत्, । दाहवैवर्ण्यकारी च छाया चैतानपोहति, । अग्निर्वातकफस्तम्भशीतवेपथुनाशनः । आमाभिष्यन्दजरणो रक्तपित्तप्रदूषणः, । पुष्टिवर्णबलोत्साहमग्निदीप्तिमतन्द्रिताम् । करोति धातुसाम्यञ्च निद्राकाले निषेविता, ।

तत्रादित एव नीचनखरोम्णा शुचिना शुक्लवाससा लघूष्णीषच्छत्रोपानत्केन दण्डपाणिना काले हितमितमधुरपूर्व्वाभिभाषिणा बन्धुभूतेन भूतानान्तु, गुरुवृद्धानुमतेन सुसहायेनानन्यमनसा खलूपचरितव्यं, तदपि न रात्रौ न केशास्थिकण्टकाशुचितुषभस्मोत्करकपालाङ्गारामेध्यस्थानबलिभूमिषु, न विषमेन्द्रकीलचतुष्पथश्वभ्राणामुपरिष्टात्, । न राजद्विष्टपरुषपैशुन्यान्यनृतानि वदेत् न देवब्राह्मणपितृपरिवादांश्च । न नरेन्द्रद्विष्टोन्मत्तपतितक्षुद्रनीचाचारानुपासीत । वृक्षपर्व्वतप्रपातविषमवल्मीकदुष्टवाजिकुञ्जराद्यधिरोहणानि परिहरेत् पूर्णनदीसमुद्राविदितपल्वलश्वभ्रकूपावतरणानि, भिन्नशून्यागारश्मशानविजनारण्यवासाग्निसंभ्रमव्यालभुजङ्ग-कीटसेवाप्यामाघातकलहपरुषसन्निपाताग्निसंभ्रमव्यालसरीसृपशृङ्गिसन्निकर्षांश्च ॥ नाग्निगोगुरुब्राह्मणप्रेङ्खादस्पत्यन्तरेणाभियायात् । न शवमनुयायात् । देवगोब्राह्मणचैत्यध्वजरोगिपतितपापकारिणाञ्च छायां नाक्रमेत् । नास्तं गच्छन्तमुद्यन्तं वादित्यं वीक्षेत । गान्धयन्तीं परशस्यं वा चरन्तीं परस्मै न कस्मैचिदाचक्षीत, न चोल्कापातेन्द्रधनूंषि । नाग्निं मुखेनोपधमेत् । नापो भूमिं वा पाणिपादेनाभिहन्यात् ॥ न वेगान् धारयेत् । न बहिर्व्वेगान् ग्रामनगरदेवतायतनश्मशानचतुष्पथसलिलाशयपथिसन्निकृष्टानुत्सृजन्नप्रकाशं न वाय्वग्निसलिलसोमार्कगोगुरुप्रतिमुखम् ॥ न भूमिं विलिखेत् । नासंवृतमुखः सदसि जृम्भोद्गारश्वासक्षवथूनुत्सृजेत् । न पर्य्यङ्किकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ कुर्य्यात् । न बालकर्णनासास्रोतोदशनविवराण्यभिकुष्णीयात् । न वीजयेत् केशसुखनखवस्त्रगात्राणि । न गात्रनखवक्त्रवादित्रं कुर्य्यात् । न काष्ठलोष्टतृणादीनभिहन्याच्छिन्द्याद्वा । न प्रतिवातातपं सेवेत । न भुक्तमात्रोऽग्निमुपासीत, नोत्कटुकस्तिष्ठेत् । नाल्पकाष्ठासनमध्यासीत । न ग्रीवां विषमं धारयेत् । न विषमकायः क्रियां भजेत् भुञ्जीत वा । न प्रततमीक्षेत विशेषाज्ज्योतिर्भास्वरसूक्ष्मचलभ्रान्तानि । न भारं शिरसा वहेत् । न स्वप्नजागरणशयनासनचङ्क्रमणयानवाहनप्रधावनलङ्घनप्लवनप्रतरणहास्यभाष्यव्यवायव्यायामादीनुचितानप्यतिसेवेत ॥ अनुचितादप्यहितात् क्रमशो विरमेत् हितमनुचितमप्यासेवेत क्रमशो न चैकान्ततः पादहीनात् ॥ नावाक्शिराः शयीत । न भिन्नपात्रे नाञ्जलिपुटेनापः पिबेत् । काले हितमितस्निग्धमधुरप्रायमाहारं वैद्यप्रत्यवेक्षितमश्नीयात् । ग्रामगणगणिकापणिकशत्रुशठपतितभोजनानि परिहरेत् शेषाण्यपि चानिष्टरूपरसगन्धस्पर्शशब्दमानसान्यन्यान्येवंगुणान्यपि वा संभूय दत्तानि तान्यपि मक्षिकावालोपहतानि, । नाप्रक्षालितपाणिपादो भुञ्जीत मूत्रोच्चारपीड़ितो न सन्ध्ययोर्नापाश्रितो नातीतकालं हीनमतिमात्रञ्चेति न भुञ्जीतोद्धृतस्नेहम् ॥ नोदके पश्येदात्मानं, न नग्नः प्रविशेज्जलम् । न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् ॥ नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना । अन्यथा कुष्ठवीसर्पादिं जनयेत् । द्यूतमद्यातिसेवाप्रतिभूसाक्षित्वसमाह्वानगोष्ठीवादित्राणि न सेवेत । स्रजश्छत्रोपानहौ कनकमतीतवासांसि न चान्यधृतानि धारयेत् । ब्राह्मणमग्निं गाञ्च नोच्छिष्टः स्पृशेत् ॥ भवन्ति चात्र ॥ सुखमात्रं समासेन सद्वृत्तस्यैतदीरितम् । आरोग्यमायुरर्थौ वा नासद्भिः प्राप्यते नृभिः ॥ यस्मिन् यस्मिन्नृतौ ये ये दोषाः कुप्यन्ति देहिनाम् । तेषु तेषु प्रदातव्या रसास्ते ते विजानता ॥ वर्षासु न पिबेत्तोयं पिबेच्छरदि मात्रया । वर्षासु चतुरो मासान्मात्रावदुदकं पिबेत् ॥ उष्णं हैमे वसन्ते च कामं ग्रीष्मे तु शीतलम् । हेमन्ते च वसन्ते च सीध्वरिष्टौ पिबेन्नरः ॥ शृतशीतं पिबेत् ग्रीष्मे प्रावृट्काले रसं पिबेत् । यूषं वर्षति तस्यान्ते प्रपिबेच्छीतलं जलम् ॥ स्वस्थ एवमतोऽन्यस्तु दोषाहारमतानुगः । तक्रं सैन्धवचूर्णेन पिप्पलीभिश्च संयुतम् ॥ पिबेदग्निविवृद्ध्यर्थं न च वेगान्विधारयेत् । अग्निदीप्तिकरं नृणां रोगाणां शमनं प्रति ॥ प्रावृट्शरद्वसन्तेषु सम्यक् कोष्ठादिमाचरेत् । कफे प्रच्छर्द्दनं, पित्ते विरेको, वस्तिरीरणे ॥ शस्यते स्निग्धपि सदा व्यायामो दोषनाशनः । भुक्तं विरुद्धमप्यन्नं व्यायामाच्च प्रकुप्यति ॥ उत्सर्गमैथुनाहारशोधने स्यात्तु तन्मनाः । नेच्छेद्रोगभयात्प्राज्ञः पीड़ां वा कायमानसीम् ॥ अतिस्त्रीसंप्रयोगाच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् । शूलकासज्वरश्वासकार्श्यपाण्ड्वामयक्षयाः ॥ अतिव्यवायाज्जायन्ते रोगाश्चा-

क्षेपकादयः । आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ॥ स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः । त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्हि समीयात् प्रमदां नरः ॥ सर्वेष्वृतुषु धर्मेषु पक्षात् पक्षाद् व्रजेत् बुधः । रजस्वलामकामाञ्च मलिनामप्रियां तथा ॥ वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीड़िताम् । हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ॥ सगोत्रां गुरुपत्नीञ्च तथा प्रव्रजितामपि । सन्ध्यापर्वस्वगम्याञ्च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥ गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथामध्यन्दिनेषु च । लज्जासमावहे देशे विवृतेऽशुद्ध एव च ॥ क्षुधितो व्याधितश्चैव क्षुब्धचित्तश्च मानवः । वातविण्मूत्रवेगो च पिपासुरतिदुर्बलः ॥ तिर्य्यग्योनावयोनौ च प्राप्तशुक्रविधारणम् । दुष्टयोनौ विसर्गन्तु बलवानपि वर्जयेत् ॥ रेतसश्चातिमात्रन्तु मूर्द्धावरणमेव च । स्थितावुत्तानशयने विशेषेणैव गर्हितम् ॥ क्रीड़ायामपि मेधावी हितार्थी परिवर्जयेत् । रजस्वलां प्राप्नवतो नरस्यानियतात्मनः ॥ दृष्ट्यायुस्तेजसां हानिरधर्मश्च ततो भवेत् । लिङ्गिनीं गुरुपत्नीञ्च सगोत्रामथ पर्वसु ॥ वृद्धाञ्च सन्ध्ययोश्चापि गच्छतो जीवितक्षयः । गर्भिण्यां गर्भपीड़ा स्याद्व्याधितायां बलक्षयः ॥ हीनाङ्गीं मलिनां द्वेष्यां कामं बन्ध्यामसंवृते । देशेऽशुद्धे च शुक्रस्य मनसश्च क्षयो भवेत् ॥ क्षुधितः क्षुब्धचित्तश्च मध्याह्ने तृषितोऽबलः । स्थितस्य हानिं शुक्रस्य वायोः कोपञ्च विन्दति ॥ अतिप्रसङ्गाद्भवति शोषः शुक्रक्षयावहः । व्याधितस्य रुजा प्लीहा मृत्युर्मूर्च्छा च जायते । प्रत्यूषस्यर्द्धरात्रे च वातपित्ते प्रकुप्यतः ॥ तिर्य्यग्योनावयोनौ च दुष्टयोनौ तथैव च । उपदंशस्तथा वायोः कोपः शुक्रस्य च क्षयः ॥ उच्चारिते मूत्रिते च रेतसश्च विधारणे । उत्ताने च भवेत्क्षिप्रं शुक्राश्मर्य्यास्तु सम्भवः ॥ सर्वं परिहरेत्तस्मादेतल्लोकद्वये हितम् । शुक्रं चोपस्थितं मोहान्न सन्धार्य्यं कथञ्चन ॥ वयोरूपगुणोपेतां तुल्यशीलां गुणान्विताम् । अभिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलंकृताम् ॥ सेवेत प्रमदां युक्त्या वाजीकरणबृंहितः । भक्ष्याः सशर्कराः क्षीरं ससित, रस एव च ॥ स्नानं सव्यजनं स्वप्नो व्यवायान्ते हितानि तु इति" । एतेषामन्यथाचरणे यथायथं दुःखान्युत्पद्यन्ते ।

अनागतार्त्तवा स्त्री स्त्रीपुष्पविकाशनम् आर्त्तवम् न आगतमार्त्तवं यस्याः । स्त्रीधर्मशून्यायां नग्निकायां कन्यायाम् ।

अनागन्धित त्रि॰ न आगन्धितः आघ्रातः । अनाघ्राते, "सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाहेति" छा॰ उ॰ भा॰ ।

अनागम पु॰ नास्ति आगमः स्वत्वहेतुः क्रयादिर्यत्र। स्वत्वहेतुक्रयादिशून्ये "अनागमं तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपीति" स्मृतिः अधिकमागमशब्दे वक्ष्यते ।

अनागस् त्रि॰ नास्ति आगोऽपराधः पापं वा यस्य । अपराधशून्ये पापशून्ये च "आर्त्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्त्तुमनागसीति" शकु॰ । "अनागसे शंसति बालचापलमिति" नैष॰ । "अनागसः तमदितिः कृणोतु ऋ॰ ४,३९,३, "अनागसं पापरहितमिति" भा॰ । "तवानागसो अदितये स्याम" ऋ॰ १,२४,२५, "अनागसः अपराधरहिताः स्यामेति" भा॰ ।

अनाचार पु॰ अप्राशस्त्येऽभावे वा न॰त॰ । कदाचारे, आचाराभावे च । "सर्वदेशेष्वनाचारः पथि ताम्बूलचर्वणमिति" स्मृतिः । "अनाचारो द्विविधः विहितस्यानुष्ठानाभावः निषिद्धस्याचरणञ्च । तत्र आचारशब्दे वक्ष्यमाणा भावाभावरूपाः शास्त्रे कर्त्तव्यतया ये विहितास्तेषामननुष्ठानम् अनाचारः । निषिद्धशब्दे वक्ष्यमाणानि वर्ज्जनीयतया शास्त्रे यानि उक्तानि तेषामनुष्ठानमप्यनाचारः । तत्रायं विशेषः यत्र देशे परम्पराप्रसिद्धः योऽनाचारः स, अल्पदोषाधायकः यथोक्तं माधवीये बौधायनेन "पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणत उत्तराविक्रयो, अनुपनीतेन भार्य्यया च सह भोजनम्, पर्य्युषितभोजनम्, मातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनम्, तथोत्तरतः सीधुपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहार" इत्यादिकमभिधाय "इतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति देशप्रामाण्यादिति" । "इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुलसुतादिसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे, तथा इतर उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणे देशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे कुतः देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्येति" माधवः । देवलः "यस्मिन् देशे य आचारः न्यायदृष्टः सुकल्पितः । स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः इति । यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रिविधे नगरेऽपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेदिति" । "देशानुशिष्टं कुलधर्ममग्र्यं स्वजातिधर्मं न हि संत्यजेच्चेति" स्मृत्यन्तरं बृहस्पतिरपि "परम्परासिद्धानानाचारान् देशविशेषेष्वाह स्म । "उद्गुह्य ते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मत्स्यादाश्च नराः पूर्व्वे व्यभिचाररताः स्त्रियः । उत्तरे मद्यपाश्चैव स्पृश्या नृणां रजस्वला इति" एवमन्येऽप्यनाचारा

देशभेदे परम्परागताः तत्तत्स्मृतिशून्या वेद्याः । ब० । आचारहीने त्रि० ।

अनाम्नात त्रि० न आम्नातः । सम्यग्ज्ञानाविषयीभूते "आम्नातं यदनाम्नातं यज्ञस्य क्रियते मिथ" इति यजु० ।

अनातप पु० आ+तप–अच् न०त० । आतपस्य रौद्रस्याभावे, छायायां च । अनातपविशोषितमिति" वैद्यकम् छायाशुष्कमिति तदर्थः । ब० । आतपशून्ये त्रि० ।

अनातुर त्रि० न आतुरः । आतुरभिन्ने स्वस्थे अरोगे च "यद्देवाः शर्म्म शरणं यद्भद्रं यदनातुरमिति" ऋ० ८,४७,१०, 'भेजे धर्ममनातुर" इति रघुः ।

अनात्मक त्रि० नास्ति आत्मा स्थिरः यत्र कप् । क्षणिक विज्ञानमते, स्थिरात्मशून्ये जगति च । नैरात्म्यवादे हि चेतयिता स्थिर आत्मा न स्वीक्रियते किन्तु क्षणिकविज्ञानेनैव सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यतः पराभिमतात्मशून्यत्वम् जगतः । विस्तरः क्षणिकविज्ञानशब्दे दृश्यः ।

अनात्मज्ञ त्रि० आत्मानं यथास्वरूपं न जानाति ज्ञा–क अस०स० । आत्मस्वरूपानभिज्ञे आत्मचेष्टितानभिज्ञे स्वपरविवेचनाशून्ये च ।

अनात्मन् पु० न आत्मा अप्राशस्त्ये भेदार्थे च न०त० । "अप्राप्तः प्राप्यते योऽयमत्यन्तं त्यज्यतेऽथवा । जानीयात्तमनात्मानं बुध्यन्तं वपुरादिकम्" इत्येवं प्रतिपादिते आत्मभिन्ने अपकृष्टात्मनि देहादौ 'अनात्मनि देहादौ आत्मेति या बुद्धिः साऽविद्येति वे०प्र० । "देवाश्च असुराश्च उभयएवानात्मान" इति श्रुतिः "अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या साऽविद्या परिकीर्त्तितेति" पुरा० ।

अनात्मवत् त्रि० आत्माऽन्तःकरणं वश्यत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः न०त० । अजितेन्द्रिये । "अनात्मवन्तःपशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणत" इति सुश्रुतम् ।

अनात्म्य न० आत्मन इदं आत्मन्+यत् आत्म्यम् शरीरं न०ब० । अशरीरे "एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते इति तै०आ० 'अनात्म्ये अशरीरे" इति भा० ।

अनाथ त्रि० नास्ति नाथः प्रभुरस्य । प्रभुहीने "किं भ्राता यद्यदनाथमिति" ऋ० १०,१०,११,। विलपन्तमनाथवदिति भार० ।

अनादर पु० आदरः गौरवहेतुका सम्मानना विरोधे न० त० । परिभवे, तिरस्कारे, अवज्ञायाम् च तेषामादरविरोधित्वात्तथात्वम् । "गुणेषु रागो व्यसनेष्वनादरः" नीति० । ब० । आदरशून्ये त्रि० ।

अनादि पु० आदिः कारणम् पूर्ब्बकालो वा स नास्ति यस्य परमेश्वरे । नास्ति आदिः प्राथमिकोयस्मात् ५ब० । हिरण्यगर्भे पु० तस्य च "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इति श्रुतौ सृष्टेः प्राक्तत्पत्त्युत्पन्नत्वात्तथात्वम् । आदिशून्ये त्रि० । "जगदादिरनादिस्त्वमिति" कुमा० । "अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं प्रचक्षते" इति हरिः । "अनादिनिधना देवी वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवेति" पुरा० । "अनादिभूर्भुव इति" विष्णु स० । "अनादित्वात् निर्गुणत्वादिति" गीता ।

अनादिमत् आदिमत् कार्य्यं तद्भिन्नः । कार्य्यभिन्ने ।

अनादिष्ट त्रि० न आदिष्टः विशेषरूपेण उपदिष्टः । विशेषरूपेणाकथिते "अस्य पापस्य, इदं प्रायश्चित्त" मित्यादिरूपेण विशेषतोऽनिर्दिष्टे प्रायश्चित्ते "उपपातकशुद्धानामनादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च" इति विश्वामित्रः ।

अनादृत न० आदृतम् आदरः भावे क्त अभावार्थे न०त० । आदराभावे अवज्ञायाम् । कर्म्मणि क्त न०त० । आदृतभिन्ने अवज्ञाते तिरस्कृते च त्रि० ।

अनादेय न० न आदेयः । स्मृत्यादिषु निषिद्धतया आदानानर्हे वस्तुनि "अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनादिति" मनुः । अप्रतिग्राह्याणि च अप्रतिग्राह्यद्रव्याणि च अप्रतिग्राह्यशब्दे वक्ष्यन्ते । ['मन्त्रानादेशे गायत्रीति' स्मृतिः ।

अनादेश पु० न आदेशः अभावे न०त० । उपदेशाभावे ।

अनाद्य त्रि० न आद्यं भक्ष्यम् । अभक्ष्ये स्मृतिनिषिद्धतया भक्षणानर्हे । "एषोऽनाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो-विधिरिति" "ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानाद्यभक्षणे" इति च मनुः । अनाद्यानि च अभक्ष्यशब्दे दर्शयिष्यन्ते । आद्यशून्ये अनादौ त्रि० ।

अनाधार त्रि० नास्ति आधारो यस्य । आश्रयशून्ये "अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते" (भाषा०) उक्तेः न्यायमते नित्यद्रव्यमात्रे, आश्रयशून्यत्वात्तेषामनाधारत्वम् "अक्षरान्तश्चते"रित्यादि शा० सूत्रेण अक्षरपर्य्यान्तानां सर्वेषामाधारत्वमीश्वरस्येति नाक्षरादौ अनाधारत्वं किन्तु ब्रह्मण एवेति वेदान्तिनः ।

अनाधृष् त्रि० आ+धृष–क्त न०त० । अनभिभूते आधर्षणरहिते "देवतीरनाधृषः शिवासव" इति अथ०६,२,२ ।

अनाधृष्ट त्रि० न आधृष्टः पराभूतः । अपरिभूते "मही न आयस्त्रमाधृष्ट" इति ऋ० ७,१५, १४, । नार्यमनाधृष्टं रक्षस्विना, ऋ० ८,२२,१८ ।

अनाधृष्य त्रि० आ+धृष–कर्म्मणि क्यप् न आधृष्यः न०त० । अनभिभवनीये "अनाधृष्यं वृषभं तुविमिन्द्रमिति" ऋ०४, १८,१०, "तव दैवैरनाधृष्यमिति" रामा० ।

अनानुद त्रि० अनुददाति अनु+दा–क न०त० पृ० दीर्घः । समानदातृशून्ये अतुल्यदातरि । "अनानुदो वृषभोदोधत" इति ऋ० २,२१,४, "प्रभूतधनदानेन अन्यः समानो दाता नास्तीति" भा० ।

अनापि त्रि० आप्यते आप–कर्म्मणि इन् आपिराप्तो बन्धुश्च न०ब० । आप्तशून्ये । "अनापिरज्ञा असजात्यामतिरिति" ऋ०१०,३९,६, "अनापिरबन्धुरिति" भा० "अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र" इति ऋ० ८,२१,१३।

अनाप्त त्रि० आप्तो बन्धुः यथार्थज्ञानवान्, प्राप्तश्च, न०त० । बन्धुभिन्ने, अप्राप्ते, "यस्यानाप्तः सूर्य्यस्येव ऋ०१,१००,२, "अनाप्तः परैरप्राप्तः" इति भा० । यथार्थनिश्चयवद्भिन्ने "युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्वे दण्ड्याः शतं शतमिति" मनुः ।

अनाभयिन् त्रि० आबिभेति आ+भी–उणा० इनि न०त० । सम्यग्भीतभिन्ने । "अनाभयिन्नरिमा ते" ऋ०८,२,१, ।

अनाभू त्रि० आभिमुख्येन भवति आभूः स्तोता न०त० । स्तोतृभिन्ने आभिमुख्याप्राप्ते च । "इन्द्रःश्नथयन्ननाभुव" इति ऋ० १,५१,९, ।

अनामन् न० अननमनः अनं जीवनम् अमयति रुजति अम–कनिन् । अर्शोरोगे । नास्ति नामास्य नामशून्ये मलमासे पु० तस्य वैदिककर्म्मानर्हतयाऽनामत्वात्तत्त्वम् । नामशून्ये त्रि० अनामिकायामपि पु० शब्दरत्ना० । स्वार्थे कन् । तत्रार्थे ।

अनामय पु० अम–घञ् आमं तापं यात्यनेन या–क आमयो रोगः न०त० । रोगाभावे आरोग्ये । "ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयमिति" मनुः । न०ब०। वाह्याभ्यन्तरपीड़ानिवारके विष्णौ पु० "पुण्यकीर्त्तिरनामय" इति विष्णुस० । रोगशून्ये त्रि० । "जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयमिति" गीता ।

अनामयित्नु अम–णिच्–बा० इत्नुच् न०त० । व्यथकभिन्ने "हस्ताभ्यामनामयित्नुभ्यामिति" ऋ० १०,१३७,७, ।

अनामा स्त्री ब्रह्मणः शिरश्छेदनसाधनतया ग्रहणायोग्यत्वात् नास्ति नाम ग्रहणयोग्यं यस्याः, नास्ति अङ्गुष्ठतर्ज्जन्यादिवत् विशेषनामास्य या मनन्तत्वात् डाप् । स्वनामप्रसिद्धायां मध्यमाकनिष्ठयोः मध्यगायामङ्गुल्याम् । स्वार्थे कन् । अनामिकाप्यत्र । तथा हि शिवेन ब्रह्मशिरश्छिन्नमिति पुराणे प्रसिद्धम् तेन तस्या अपवित्रजातीयता अतएव तस्याः पवित्रीकरणार्थं यज्ञादौ पवित्रनामककुशधारणं तत्र क्रियते । "अनामिकाधृता दर्भा ह्येकानामिकयापि वा, द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्य्यौ दर्भपवित्रकौ" इति छन्दो०प० ।

अनाम्नृण त्रि० आम्नृणाति हिनस्ति आ+म्नृण–क न०ब० । हिंसकरहिते । "अनाम्नृणः कुविदादस्य ऋ० १,२२१, ।

अनायत्त त्रि० न आयत्तः । अवशे अनधीने । "एतावज्जन्मसाकल्यं यदनायत्तवृत्तितेति" हितो० ।

अनायन न० न आयनं चालनम् यत्र । एकान्ते हेम० एकान्तानायनमित्येकं नामेति केचित् ।

अनायास पु० आ–यस घञ् अल्पार्थे न०त० । प्रयत्नाभावे, अल्पप्रयासे, अक्लेशे च । "शरीरं पीड्यते येन शुभेनाप्यशुभेन वा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते" अत्रि० । ब० । प्रयत्नशून्ये त्रि० । "समाप्येऽकच्चिन्नायासे कर्मणि सहायेन भवता भवितव्यमिति" शकु० ।

अनायासकृत न० अनायासेन अल्पप्रयत्नेन कृतं न०त० । अल्पायासेन साध्ये फाण्टे क्वाथे ।

अनायुष्य न० आयुषे हितम् आयुस्+यत् न०त० । आयुरहितकरे अतिभोजनादौ । "अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चातिभोजनम्" इति "नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते यादृशं पुरुषस्यैव परदारोपसेवनमिति" च मनुः । "तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसामिति" सुश्रुतम् एवमन्यान्यपि बहूनि अनायुष्याणि तत्र स्थाने स्थाने दर्शितानि । तत एव तानि बोध्यानि ।

अनारत न० आ+रम-क्त आरतं विरतिः अत्यन्ताभावे न०त०। सन्तते, अविरामे अविच्छेदे च । "अनारतं तेन पदेषु लम्भिता" इति भार० । ब० । तद्वति त्रि० ।

अनारभ्य अव्य० आ+रभ–ल्यप् न आरभ्य । किञ्चिदनधिकृत्येत्यर्थे । "अनारभ्याधीतत्वादिति" मीमांसा । न आरभ्यः न०त० । आरभ्यभिन्ने त्रि० । अनारभ्यत्वादिति का० १,८,३, "नैवायमारम्भणोऽर्थ" इति व्याख्या ।"अनारभ्यत्वाच्चेति" इति कात्या० २०,८,२९, ।"तस्मादनारभ्योऽयमर्थः" इति व्याख्या ।

अनारभ्याधीत त्रि० न आरभ्य किञ्चित् अधीतः । किञ्चिदनधिकृत्य अधीते, येषां मन्त्राणां कर्मविशेषे विनियोगो नोक्तस्तेषां मन्त्राणामनारभ्याधीतत्वात् ब्रह्मयज्ञे एव विनियोग इति मीमांसायां स्थिरीकृतम् । "सामान्येन तु विनियोगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञविशेष" इति ऋ०भा० माधवः ।

अनारम्भ पु॰ न आरम्भः अभावार्थे न॰त॰। आरम्भाभावे अनुष्ठानाभावे। "न कर्म्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते इति" गीता।

अनारोग्य न॰ न आरोग्यम्। आरोग्याभावे। नास्ति आरोग्यं यस्मात् ५ब॰। आरोग्यासाधने "अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनमिति" मनुः।

अनार्ज्जव पु॰ ऋजोर्भाव आर्ज्जवं सरलता स्वाच्छन्द्यं वा न॰ ७ब॰। रोगे। अभावार्थे अव्ययी॰। ऋजुत्वाभावे अव्य॰। ६ब॰। कुटिले त्रि॰।

अनार्त्तव त्रि॰ ऋतुरस्य प्राप्तः ऋतु+अण् न॰त॰। स्वकालरूपे–ऋतौ–अनुत्पन्ने कुसुमादौ। ऋतोः स्त्रीकुसुमस्येदम् विकाशनम् आर्त्तवं तन्नास्ति यस्याः। अदृष्टरजस्कायां स्त्रियां स्त्री।

अनार्य्य पु॰ न आर्य्यः न॰त॰। आर्य्यभिन्ने असच्चरिते। "अनार्य्य इति मामार्य्या इति" रामा॰। न॰ ७ब॰। आर्य्यानाश्रये देशे।

अनार्य्यक न॰। न आर्य्या यत्र देशे तत्र आर्य्यावर्त्तादिभिन्ने द्वीपान्तरादौ भवः अनार्य्य+कन्। अगरुकाष्ठे।

अनार्य्यज न॰। अनार्य्ये देशे जायते जन–ड। अनार्य्यदेशजाते अगरुकाष्ठे। तद्देशजातमात्रे त्रि॰।

अनार्य्यतिक्त पु॰ अनार्य्यप्रियस्तिक्तः शाक॰ त॰। (चिराता) इति ख्याते भूनिम्बे वृक्षे।

अनार्ष त्रि॰ ऋषिजुष्टत्वादृषिर्वेदस्तत्प्रोक्तः आर्षः न॰त॰। अवैदिके वेदाप्रयुक्ते। "संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे" इति पा॰। "अनार्षे अवैदिके" इति सि॰कौ॰। ऋषिणा दृष्टम् अण् आर्षम् न॰त॰। ऋषिणाऽदृष्टे। "अणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोरिति" पा॰। "अनार्षयो किं? वाशिष्ठीति" सि॰कौ॰।

अनालोचि(डि)त त्रि॰ न आलोचि (डि) तः। अविवेचिते। "अनालोचितकार्य्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथेति" माघः अनिर्लोचितेति वा पाठः।

अनाविल त्रि॰ न आविलः। प्रसन्ने स्वच्छे कालुष्यरहिते।

अनाविद्ध त्रि॰ न आविद्धः। अबाधिते। "अनाविद्धया तन्वा त्वाजय" ऋ॰ ६,७५,१।

अनावृत्त त्रि॰ न आवृत्तः अभ्यस्तः। अपुनर्गते प्रथमगते च। "ब्रह्मचारिण्यनावृत्तां तीर्थयात्रां विवर्जयेदिति" स्मृतिः।

अनावृत्ति स्त्री न आवृत्तिः पुनर्गमनम्। अभ्यासाभावे, आवर्त्तनाभावे च "अनावृत्तिः शब्दादिति" शा॰ सू॰। "तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तीति" सां॰सू॰। ब॰। तद्वति त्रि॰।

अनावृष्टि स्त्री आ+वृष–क्तिन् "अभावार्थे न॰ त॰। "अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेते ईतयः स्मृता" इत्युक्ते ईतिभेदे "द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिमिति" हितो॰।

अनाशक पु॰ आ सम्यक् यथेच्छम् आशः अशनम् आ+अश घञ् न॰ब॰कप् नश्यति नश–ण्वुल् न॰त॰वा। यथेच्छभोगशून्ये, अनश्वरे च "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसाऽनाशकेनेति" श्रुतिः। फलकामनाशून्यत्वेन, भोगाय फलाजनकत्वात् तादृशकर्म्मणश्च भोगेन क्षयाभावाच्च तथात्वम्।

अनाशकायन न नश्यति अनाशक आत्मा तस्यायनं प्राप्त्युपायः। आत्मज्ञानसाधने ब्रह्मचर्य्यभेदे, "अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदेष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्य्येणानुविन्दते" इति छा॰उ॰।

अनाशस्त त्रि॰ आ+शन्सु स्तुतौ–क्त न॰त॰। अस्तुते। "अनाशस्ता इवास्मसि" ऋ॰ १,२९,१,।

अनाशिन् त्रि॰ न नश्यति नश–णिनि, कर्म्मफलमश्नुते अश–णिनि वा न॰त॰। अनश्वरे आत्मनि, ईश्वरे च, "अनाशिनोऽप्रमेयस्येति" गीता "अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" श्रुतेरीश्वरस्य फलभोक्तृत्वाभावात्तथात्वम्। नाशरहिते त्रि॰ "नश्यतो विनिपातेनाविनिपाते त्वनाशिनौ" मनुः।

अनाशु त्रि॰ नश–उण्–अश–व्याप्तौ कर्म्मणि उण् वा न॰त॰। विनाशरहिते, अव्याप्ते च। "धन्वन् विदो अनाशव" इति ऋ॰ १,१३५,९, "अनाशवः विनाशरहिताः अव्याप्ता वा इति भा॰। न आशुः शीघ्रः न॰त॰। क्षिप्रभिन्ने। "अविप्रे चिद्वयोदधदनाशुनेति ऋ॰ ६,४५,२, "अनाशुना अक्षिप्रगमनेनेति" भा॰।

अनाश्रमिन् पु॰ न आश्रमी न॰त॰। गृहस्थाद्याश्रमशून्ये "अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विज" इति स्मृतिः।

अनाश्रय त्रि॰ नास्ति आश्रयो यस्य। आलम्बनरहिते।

अनाश्वस् त्रि॰ अश–भोजने क्वसु नि॰। भोगशून्ये "उपेयिवाननाश्वाननूचानश्चेति" पा॰ "कृतजयवृत्तेरनाशुष" इति भारविः।

अनाश्वास पु॰ अभावार्थे न॰त॰। आस्थाभावे विश्वासाभावे "प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वादनुमानस्य सर्व्वत्रानाश्वासप्रसङ्गादिति" इ॰उ॰ भा॰।

अनास् त्रि० आस्यते निरास्यते ष्ठीवनमनेन आ+अस–क्षेपे करणे क्विप् आः सुखं नास्ति तत् साधनत्वेनास्य । आस्य-व्यापारशब्दरहिते । "अनासोदस्यूँरमृणः" इति ऋ० ५,२९, १०, "अनासः आस्यरहितानि तद्व्यापारशून्यानीति" भा० ।

अनासिक त्रि० नास्ति नासिकाऽस्य । भग्ननासिके विकृत नासिके च ।

अनास्था स्त्री आ+स्था–अङ् आस्था आदरः अभावार्थे न०त० । अनादरे । "स्त्री पुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सतामिति" कुमा० "अनास्थया स्तनकरप्रसारिणीमिति" नैष० । न०ब० । आदररहिते त्रि० ।

अनास्थान त्रि० आस्थीयतेऽस्मिन् आ+स्था–आधारे ल्युट् आस्थानोभूप्रदेशः न०त० । आस्थानायोग्ये जलादौ । "अनारम्भणे तदवीरयेथामनास्थाने" इति ऋ०१,११६,५ । आस्थानं सभा । तच्छून्ये च ।

अनास्राव आ+स्रु–वेदे घञ् न०ब० । क्लेशरहिते । लोके तु अप् अनास्रव इति । "तेषामपि त्वमुत्तममनास्रावमरोगणमिति अथ० २,३,२ ।

अनाह पु० नह–घञ् न०त० । मलादिबन्धाभावोपलक्षिते-ग्रहणीरोगे ।

अनाहत न० आ–हन–भावे क्त आहतं छेदो भोगो वा न० ब० । छेदभोगादिरहिते नवीने वस्त्रे । तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धे हृदयस्थिते सुषुम्णामध्यस्थे द्वादशदलपद्मे "शब्दो ब्रह्ममयः, शब्दोऽनाहतो यत्र दृश्यते अनाहताख्यं तत् पद्मं मुनिभिः परिकीर्त्तितमित्युक्तलक्षणे । नाभिस्थं मणिपूरं चक्रं वर्णयित्वा "तदूर्द्ध्वेऽनाहतं पद्ममुद्यदादित्यसन्निभम् । कादिठान्ताक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् । तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्य्यायुतसमप्रभम् । आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परमिति" तन्त्रसारे उक्तम् । अस्मिन् पद्मे च आहतमाघातः कण्ठताल्वाद्यभिघातः तन्नास्ति साधनत्वेनास्य तादृशः शब्दः अस्यास्ति अर्श आदित्वात् अच् । अनाहतशब्देन च परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरीतिप्रसिद्धानां वाग्वृत्तीनां मध्ये मध्यमा वाक् कथ्यते तस्याश्च हृदयपद्मे कण्ठादिस्थानमनाहत्यैवोत्पन्नत्वादनाहतत्वम् अधिकं मध्यमाशब्दे वक्ष्यते । ब० । आघातरहिते वस्तुमात्रे त्रि० ।

अनाहार पु० न आहारः अभावार्थे न०त० । भोजनाभावे "अनाहारेणात्मानं तव द्वारि व्यापादयिष्यामीति" हितो० । "अनाहारेण देहिन" इति पुरा० ।

अनाहार्य्य त्रि० आहार्य्यः कृत्रिमः आहरणीयश्च न०त० । अकृत्रिमे स्वाभाविके, आहरणीयभिन्ने च ।

अनाहिताग्नि पु० न आहितः अग्निर्येन । विधिना अकृताग्न्याधाने निरग्नौ द्विजभेदे । "योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा तु सहस्रगु"रिति मनुः । 'अनाहिताग्निरुतेश्चेति' कात्या० ४,१,२९, "अनाहिताग्नेरपि पिण्डपितृयज्ञः श्रूयते" इति तद्व्याख्या सा च श्रुतिस्तत्रैव दर्शिता "अप्यनाहिताग्निना कार्य्य इति" "यदि स दर्शाङ्गं स्यात् अनाहिताग्ने र्दर्शपौर्णमासाभावान्न श्रूयेतेति" तद्व्याख्या ।

अनिकेत पु० नास्ति निकेतः नियमेन निवासो यस्य ब० । नियतनिवासशून्ये परिव्राजके । "अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनि मूलफलाशन" इति "अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्रयेदिति" च मनुः "अनिकेतः स्थिरमतिरिति:" गीता अनिकेतनोऽप्युक्तार्थे ।

अनिक्षु न० न इक्षुः सादृश्ये, अप्राशस्त्ये वा न०त० । इक्षुसदृशे गुडहेतौ (नटा) इति ख्याते काशभेदे ।

अनिगीर्ण त्रि० न निगीर्णः । अनपह्नुतभेदे, "विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यादिति" सा०द० । (अनिगीर्णस्य) अनपह्नुतभेदस्य (विषयस्य) आरोपविषयस्य आरोप्यमाणस्य, (अन्यस्य) आरोपाश्रयस्य तादात्म्यमभेदस्तत्प्रतीतिकृत् तद्बोधसाधनं वृत्तिः सारोपा लक्षणेति तदर्थः यथा अश्वः श्वेतो धावतीत्यादौ श्वेतगुणवानश्वोऽनपह्नुतभेदः सन् स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते इत्यतस्तत्र सारोपा लक्षणा ।

अनिच्छा स्त्री न इच्छा अभावार्थे न०त० । इच्छाभावे "स्फुटामनिच्छां विवरीतुमुत्सुकामिति नैष० । "चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छयेति" मनुः ।

अनित्य त्रि० न नित्यः । नश्वरे, जन्ये च । "नित्याऽनित्या च सा द्वेधा नित्या स्यादणुलक्षणा । अनित्या तु तदन्या स्यादिति" भाषा० । "यदि नित्यमनित्येन निर्मलं मलवाहिना । यशः कायेन लभ्येतेति" हितो० "रजस्वलमनित्यञ्च भूतावासमिमं त्यजेदिति" मनुः । अस्थिरे "अनित्योविजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेदिति" मनुः । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं विरोधे न०त० । कृताकृतप्रसङ्गशून्ये वैकल्पिके, "समासान्तविधेरनित्यत्वमिति" पा०भा० । यावदाश्रयमवस्थानायोग्ये, "वर्णे चानित्ये" इति पा० । अव्यवस्थिते, (यावदाश्रयमदनवस्थिते) "इह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयः, यथा आमे फले, ये रसादयस्ते

पक्षो न सन्ति, नित्यत्वाच्च नित्यं द्रव्यम् अनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः, सएव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवतीति" सुश्रुतम् अतएव "सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः" इति गुणलक्षणे गुणानामुत्पत्तिविनाशोक्तिः। सदातनभिन्ने काले च। "अनित्यं हि स्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते" इति मनुः। अनित्यमित्यत्र व्याप्तौ, कालाधिकरणे वा द्वितीया न मान्ताव्ययत्वमस्य तथात्वे प्रमाणाभावात्। सदाकालवृत्तिपरत्वेऽपि धातूपस्थाप्यसाध्यक्रियाविशेषणत्वेन सञ्चारोऽरतिमन्दिरावधीत्यादिवत् द्वितीयेति बोध्यम्। नित्यम् मान्तमव्ययम् न०त०। केचित्।

अनिद्रा स्त्री न निद्रा अभावार्थे न०त०। निद्राभावे "हृदयग्रहलौल्यमनिद्रा स्तम्भ" इति सुश्रुतम्। निद्राराहित्ये च रोगविशेष एव कारणम्। नास्ति निद्रा यस्य। निद्रारहिते आलस्यरहिते त्रि० "अनिद्रो षडहोरात्रं तपोवनमरक्षतामिति "प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिता" इति च रामा०। "अनिद्रेण अनलसेनेति" तदर्थः।

अनिन्दित त्रि० न निन्दितः। निन्दारहिते प्रशस्ते "अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजेति" मनुः।

अनिन्द्र त्रि० न इन्द्रोयाज्योयस्य। इन्द्रोपासनाशून्ये "मामनिन्द्राः कृणवन्ननुक्थाः" ऋ० ५,२,३, "अनिन्द्रा इन्द्रमयजन्त" इति भाष्यम्।

अनिबद्ध त्रि० न निबद्धः। अनायत्ते, "अनायतो अनिबद्ध" इति ऋ० ४,१३,५। यथितभिन्ने च।

अनिबाध त्रि० नास्ति निबाधः संबाधा यस्य। संबाधरहिते "उरौ महाँ अनिबाधे ववर्ध" इति ऋ० ३,१,११, अनिबाधे असंबाधे इति भा०।

अनिभृत त्रि० न निभृतः न०त०। चञ्चले "भुवमनिभृतवेलेति" भा०। "वेलाचञ्चला" इति मल्लि०।

अनिभृष्ट त्रि० नि+भृष क्त नि० न०त०। अबाधिते। अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसा "ऋ०२,२५,४, अनिभृष्टतविषिः अबाधितबल" इति भा०।

अनिमक पु० अन–जीवने शब्दे च भावे बा० इमन् "अनिमः जीवनं तेन कायति प्रकाशते कै–क। भेके। तस्य मरणेऽपि पुनरुज्जीवनात्तथात्वम्। कोकिले, भ्रमरे च तयोः मधुरशब्देन प्रकाशमानत्वात्तथात्वम्। अनिमाय जीवनाय कं जलं यस्य। पद्मकेशरे। अनिमाय कं सुखं यस्मात्। मधूके (मौल) वृक्षे मेदिनिः।

अनिमान त्रि० नि+मा–भावे ल्युट् न०ब०। परिच्छेदरहिते "स नो महाँ अनिमानो धूमकेतुः ऋ०१,२७,११ "अनिमानः अपरिच्छिन्न" इति भा०।

अनिमित्त न० न निमित्तम्। निमित्ताभावे कारणाभावे "अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः" इति मनुः न०ब०। कारणशून्ये त्रि०।

अनिमिष् त्रि० नि+मिष–भावे क्विप् स नास्ति यत्र। स्पन्दशून्ये दर्शने "इमे दिवो अनिमिषा" इति ऋ०७, ६०,७, "मित्रः कृष्टीरनिमिषा" इति ऋ०३,५९,१, अनिमिषा निमिषरहितेनेति भा०।

अनिमि(मे)ष पु० नास्ति निमि(मे)षः चक्षुःस्पन्दनं यस्य मिष घञ् कुटादि० न गुणः, मिष–स्वादि घञ् वा,। चक्षुःस्पन्दनशून्ये देवे "सुरेषु नापश्यदवेक्षताक्ष्णोर्द्वये निमेषं निजसम्मुखे भेति" नैषधे सुराणां निमेषशून्यत्वमुक्तम् "अस्वप्नजो अनिमिषा" इति २,२७,९ संक्रन्दनो अनिमिष एकवीर इति च ऋ० १०१०३,१। मत्स्ये च। निमिषो दृष्टिप्रतिबन्धस्तच्छून्ये विष्णौ च। "नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे" इति भाग० "अनिमिषः विष्णुः अलुप्तदृष्टित्वात् तस्य क्षेत्रे इति श्रीधरः। न निमिषति चलतीति नि+मिष –क न०त०। महाकाले। क्रियाशून्ये वस्तुमात्रे त्रि०। स्पन्दनशून्ये त्रि०। "शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिरिति" रघुः।

अनियत त्रि० न नियतः। नियमेनैकरूपशून्ये, अनित्ये अस्थायिनि "रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिण" इति सा०द०। नियतकारणाद्यनपेक्षे च "रिष्टं त्रिविधं मुनयोनियतमनियतं योगजञ्चेति" ज्योति०। अनियन्त्रिते च। [उच्छृङ्खले च।

अनियन्त्रित त्रि० नि+यन्त्र चु० क्त न०त०। अनियमिते

अनियम पु० न नियमः अभावार्थे न०त०। नियमाभावे। "पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः। षष्ठे पादे गुरु ज्ञेयं शेषेष्वनियमोमत" इति छन्दो०।

अनिरा स्त्री नास्ति इरा अन्नं यस्याः ५ब०। अतिवृष्ट्यादौ ईतौ। "व्यस्यन् विश्वा अनिरा" इति यजु० ११,४७, अनिराः अतिवृष्ट्याद्या इति वेददीपः। न ईरयितुं शक्यते ईर–क टा० ह्रस्वः न०त०। प्रेरयितुमशक्ये। "अपत्या अस्थुरनिरा" इति ऋ० ८,४८,११, "अनिरा प्रेरयितुमशक्या" इति भा०। ६ब०। अन्नरहिते दारिद्र्ये च "युयुतमस्मदनिरामभीवामिति" ऋ०७,७१,२, "अनिरामन्नदारिद्र्यमिति" भा०।

अनिराकरण न निराकरणमभावार्थे न०त० । निवारणाभावे "अनिराकरणात् कर्त्तुस्त्यागाङ्गकर्मणेप्सितमिति" हरिः ।

अनिरुक्त त्रि० निष्क्रान्तं उक्तमवयवार्थं निर्वक्तुमुक्तमवयवार्थो येन वा निरुक्तं निर्वचनम् न०त० । विशेषरूपेण निर्वचनशून्ये "एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्ते" इति श्रुत० । निर्वचनञ्च निरुक्ते यास्केन दर्शितं यथा "अथ निर्वचनम् तद्येषु पदेषु स्वरसंस्कारौ समर्थौ, प्रादेशिकेन गुणेनान्वितौ स्यातां, तथा तानि निर्ब्रूयादथानन्वितेऽर्थेऽप्रादेशिके विकारेऽर्थनित्यः परीक्षेत केनचिद्वृत्तिसामान्येनाविद्यमाने सामान्येऽप्यक्षरवर्णसामान्यान्निर्ब्रूयात् नत्वेव न निर्ब्रूयान्न संस्कारमाद्रियेत विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति । यथार्थं विभक्तीः संनमयेत्प्रत्तमवत्तमिति धात्वादी एव शिष्येते । अथाप्यस्तेर्निवृत्तिस्थानेष्वादिलोपो भवति स्तः सन्तीति, अथाप्यन्तलोपो भवति गत्वा गतमिति, अथाप्युपधालोपो भवति जग्मतुर्जग्मुरिति, अथाप्युपधाविकारो भवति राजा दण्डीति, अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति अथापि द्विवर्णलोपः तृच इति, अथ आदिविपर्ययो भवति ज्योतिर्घनो बिन्दुर्वाट्य इति अथाप्याद्यन्तविपर्ययो भवति स्तोको रज्जुः सिकतास्तर्कु इति अथाप्यन्तव्यापत्तिर्भवति" इति ॥ तथा प्रकृतिप्रत्ययानपेक्षयैव समुदायेन विशिष्टार्थबोधकमपि निरुक्तं यथोक्तम् ऋ० भा० माधवेन यथा "प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य विशिष्टैकार्थबोधकं पदं निरुक्तमिति" । अनिर्दिष्टे "अनिरुक्तप्रातःसवनः प्रथम" इति कात्या० २२,५,७, "अनिरुक्तं प्रातःसवनं यस्यासौ प्रथम" इति तद्व्याख्या ।

अनिरुद्ध पु० न केनापि युद्धेन निरुद्धः नि+रुध–क्त न०त० । कामदेवपुत्रे, उषापतौ, वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्यचतुर्व्यूहस्य परमेश्वरस्य कथमप्यनिषेध्यस्य अत्यन्तचलस्य चेतसोऽधिष्ठातरि अनिरुद्धाख्ये अंशे च अनिरुद्धः सुरानन्द" इति विष्णु० स० । "न केनापि प्रादुर्भावेषु निरुध्यते" इति भा० 'अनिरुद्धोऽप्रतिरथ" इति विष्णु सह०। "चतुर्षु व्यूहेष्वनिरुद्ध" इति भा० "संकर्षणोवासुदेवः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः । व्यूहश्चतुर्विधो ज्ञेयः सूक्ष्मं सम्पूर्णषड्गुणमिति" रामा० दर्श० । विवरणं रामानुजशब्दे वक्ष्यते । अप्रतिरुद्धे त्रि० ।

अनिरुद्धपथ न० न निरुद्धः पन्था यत्र ब० । आकाशे तत्र हि कस्यापि गतिरोधनाभावः । रुद्धवर्त्मभिन्ने त्रि० ।

अनिरुद्धभाविनी स्त्री ६त० । उषायां वाणकन्यायां तस्यास्तत्पत्नीभवनकथा च उषापतिशब्दे दृश्या ।

अनिर्ज्ञात त्रि० न निर्ज्ञातः निश्चितो प्राप्तो वा । अप्राप्ते, अनिश्चिते च "क्रिया हि अनिर्ज्ञातकालादिक्रियायाः परिच्छेदकत्वात् लक्षणं भवतीति" प्रौ० मनो० । अनिर्ज्ञातप्राप्त्यर्थं प्रतीक्षणं प्रतीक्षेति कठ०उ०भा० । प्राप्तं हि यथा स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते नाप्राप्तमित्यतोऽप्राप्तस्यानिर्ज्ञातत्वम् ।

अनिर्णय न निर्णयः अभावे न०त० । निश्चयाभावे अवधारणाभावे ।

अनिर्दश त्रि० न निर्गतानि दश दिनानि यस्य उद्धमा० । अनपगतदशाहे । "उभाव्रं सूतिकान्नञ्च पर्याचान्तमनिर्दशमिति" अनिर्दशञ्च प्रेतान्नमिति, "तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत् स्यादनिर्दशमिति" "विगतं तु विदेशस्थं शृणुयाद्यो ह्यनिर्दशमिति" "अनिर्दशायाः गोःक्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथेति च" मनुः । अनिर्दशाहमप्यत्र त्रि० । "अनिर्दशाहां गां सूतामिति" मनुः ।

अनिर्देश्य त्रि० न निर्देश्यं जातिगुणक्रियासंज्ञाभिर्निर्देष्टुमशक्यम् निर्+दिश्–शक्यार्थे ण्यत् न०त० । निर्विशेषे निर्धर्मके परमात्मनि तस्य जातिगुणाद्यभावेन "इदं तदिति" निर्देशायोग्यत्वात्तत्त्वम्। "यत्तत् सूक्ष्ममनिर्देश्यमिति" श्रुतिः । "ब्रह्मन् ! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तय" इति भाग० १०स्क अध्या० । अनिर्देश्यवपुः श्रीमानिति विष्णु स०। "इदं तदिति निर्देष्टुं यन्न शक्यते परस्मै, स्वयं वेद्यत्वादिति" भाष्यम् ।

अनिर्द्धारित त्रि० न निर्द्धारितः । अवधारितभिन्ने अनिश्चिते ।

अनिर्माल्या स्त्री निर्–मल–ण्यत् न०त० । पृक्कानामकौषधौ शब्दरत्ना० ।

अनिर्वचनीय पु० निर्वचनं निरुक्तिः लक्षणादिना ज्ञापनम् । एवंरूपतया निर्वक्तुमशक्ये परमात्मनि । सत्त्वासत्त्वाभ्यामेकतररूपेण निर्वक्तुमशक्ये वेदान्तिमते जगति, अज्ञाने च न० । "अज्ञानञ्च सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं ज्ञानविरोधि भावरूपं यत्किञ्चिदिति" वे०सा० ।

अनिर्वचनीयसर्वस्व न० अनिर्वचनीयं सर्वस्वं यस्य । श्रीहर्षप्रणीते खण्डनखण्डखाद्यापरपर्याये ग्रन्थभेदे तत्र हि सर्वेषां पदार्थानामिदन्तया निर्वक्तुमशक्यता व्यवस्थिता ।

अनिर्वृति स्त्री न निर्वृतिः स्वाच्छन्द्यमभावार्थे न०त० । स्वाच्छन्द्याभावे तद्रूपोपलक्षिते दारिद्र्ये च "अनिर्वृति-

निशाचरी मम गृहान्तरालं गते”त्युद्भटः । ब० । तद्गति त्रि० ।

अनिर्वेद पु० न निर्वेदः अभावार्थे न०त० । निर्वेदाभावे वैराग्याभावे अवैराग्ये, असन्तोषे च “अनिर्वेदः श्रियोमूल-मनिर्वेदमयं सुखम् “अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेष्वनुवर्त्तते” इति रामा० ।

अनिल पु० अनित्यनेन अन–इलच् । वायौ, तेनैव सर्वेषां प्राणधारणात्तत्त्वम् । “तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीर-घृतानिलान्”इति सोमाग्न्यर्कानिलेन्द्राणां वित्ताप्पत्योर्यमस्य चेति” मनुः । “स सखा दीप इवानिलाहत” इति कुमा० । अनिलश्च मायासहकृतेन ब्रह्मणा वियदुत्पाद्य तद्रूपाविष्टेन ततोद्यांशत उत्पादितः द्रव्यभेदः ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशात् वायुः वायोरग्निरित्यादि-श्रुतिः, स च स्वाभाविकशोषस्पर्शगतिवेगाख्यगुणवान् वियत उत्पन्नत्वात् शब्दगुणवांश्च । यथोक्तं पञ्चदश्यां “माया सत्यैकदेशस्था यथा तत्रैकदेशगम् । वियत्, तत्रा-प्येकदेशगतो वायुः प्रकल्पितः । शोषस्पर्शौ गतिर्वेगो वायु-धर्म्मा इमे मताः । त्रयः स्वभावात् सन्मायाव्योम्नां ये तेऽपि वायुगाः । वायुरस्तीति सद्भावः, सतोवायौ पृथक्कृते । निस्तत्त्वरूपो मायायाः स्वभावो वियतोध्वनि-रिति “पुराणोक्तं तारतम्यं दर्शयेद् भूतपञ्चके” इति च । तदाविष्टेनैव ब्रह्मणा वह्निरुत्पादित इति वेदान्तिमतम् सांख्यमते तु स्पर्शतन्मात्रादुत्पन्नः । वैशेषिकनये तु स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेग-गुणकोऽनिलः ईश्वरादेव अदृष्टवशादुत्पद्यते इति भेदः स च स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र स्थूलः सप्तविधः सप्तस्कन्धा-श्रितः यथोक्तं सिद्धान्तशिरमणौ “भूवायुरावह इह प्रव-हस्तदूर्ध्वः स्यादुद्वहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च । अन्यस्ततो-ऽपि सुवहः परिपूर्वकोऽस्माद्बाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः । भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानि भूवायुरत्राम्बुदवि-द्युदाद्यम् । तदूर्ध्वगो यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्गति-स्तस्य तु मध्यसंस्था । नक्षत्रकक्षा खचरैः समेतो यस्मा-दतस्तेन समाहतोऽयम् । भपञ्जरः खेचरचक्रयुक्तो भ्रमत्य-जस्रं प्रवहानिलेन इति” । भूवायौ विद्युदादय उत्पद्यन्ते इत्युक्तम् तेषां स्वरूपादि तट्टीकायामुक्तं श्रीपतिवाक्येन । “निर्घातोल्काघनसुरधनुर्विद्युदन्तः कुवायोः संदृश्यन्ते स्वन-गरपुरीवेशपूर्वं तथान्यत्” इति । तत्र विद्युतः । “सुजल-जलधिमध्ये वाडवोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्ना-दुत्थिता धूममालाः । वियति पवननीताः सर्वतस्ता ब्रुवन्ति द्युमणिकिरणतप्ता विद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः” । करकाः । “उद्धूतैः पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोद्भयात् । मेघमण्डलमा-नीतैर्मालिन्यपरिवर्जितैः । मिश्रणाज्जलबिन्दूनां पिण्डभावो भवेदिह । दृषद्वन्निपतन्त्येते द्रवन्ते च पुनः क्षितौ” । विद्यु-त्पातसंभवस्तु । “अकस्माद्वैद्युतं तेजः पार्थिवांशकमिश्रि-तम् । वात्यावद्भ्रमदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वाय्वोस्तत् पतति प्रायो ह्यकालं प्राप्य वर्षणे । यतः प्रावृषि नैवेते पांसवः प्रसरन्ति हि । तत् त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं, तत्तदुत्थितः । गतो निर्भरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते” । इन्द्रधनुः । “सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः साभ्रे । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्र-धनुः” । परिवेषः । “संमूर्च्छिता रवीन्द्वोः किरणाः पवनेन मण्डलीभूताः । नानावर्णाकृतयस्तन्वभ्रे व्योम्नि परिवेषः” । उल्का । “यासां गतिर्दिवि भवेद्गणितेन गम्यास्तास्तारकाः सकलखेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अनियतोद्गतयश्च ताराश्चन्द्रादधो हि निवसन्ति तदाश्रितास्ताः । शीतांशुव-ज्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चावहप्रवहमारुतसंधि-संस्थाः । पूर्वार्जितैर्निमितभाग्यमुपागतेऽस्मिंस्ताराः पतन्ति कुहचिद्गुरुतावशेन” । अथ रजःसंहतिः । “वर्षान्ते निर्जला मेघा वायुना विरलीकृताः । ईषद्वाष्पावशेषास्तु पतन्ति वसुधातले । धूमावयवरूपैस्तैश्छाद्यन्ते गिरयो द्रुमाः । रामारामादयस्ते तु पुनरर्कांशुशोभिताः । भूवायुना विशी-र्णास्तु विलीयन्ते नभस्तले । तद्रजःसंहतिर्धेनुमहिषी-क्षीरनाशकृत्” । संध्यारागः । “भूम्युत्थितै रजोधूमैर्दि-गन्तव्योम्नि संस्थितैः । सूर्यास्तकिरणैर्मिश्रैरारक्तमव-भासते । विरलावयवं वस्तु यद्दृष्टेर्व्यवधायकम् । तेना-रुणीभूतं दृश्यते शक्रचापवत् । संध्यारागः स विज्ञेयो दिनादौ च दिनात्यये । राकायां तु निशावक्त्रे तथैवेन्दु-करोद्गमे” इति । तदधिष्ठातृदेवोत्पत्तिर्मन्वन्तरभेदेन वामनपुराणादौ दर्शिता यथा “पुलस्त्य उवाच । प्रविश्य जठरं शक्रोदैत्यमातुः पुरन्दरः । ददर्शोर्द्ध्वमुखं बालं कटिन्यस्तकरं महत् ॥ तेनैव गर्भं दितिजं वज्रेण शत-पर्वणा । चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् ! स रुरोद सुविस्वरम् । शक्रोऽपि प्राह मा मूढ! रुदस्वेति सुभैरवम् । इत्येवमुक्त्वा चैकैकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥ ते जाता मरुतो नाम देवादिष्टाः शतक्रतोः । मातुर्वैरापचारेण बलवीर्यपुर-स्कृताः इति ॥ “यदमी भवता प्रोक्ता मरुतोदितिसम्भवाः । तत् केन पूर्व्वमासन् वै मरुन्मार्गेण कथ्यतामिति” नारद-

प्रश्ने पुलस्त्योक्तिः। "श्रूयतां पूर्व्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते। स्वायम्भुवं समारभ्य यावन्मन्वन्तरं त्विदम्॥ स्वायम्भुवस्य पुत्त्रोऽभून्मनोर्नाम प्रियव्रतः। तस्यासीत् सवनो नाम पुत्त्रस्त्रैलोक्यपूजितः॥ स्वसुतृपपाताय स कामचारी समं महिष्या बहुमानपुत्त्रया। रराम तन्व्या सह कामचारी ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम्॥ पतिभिः समनुज्ञाताः पपुः पुष्करसंस्थितम्। तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदामृतम्॥ पीतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्भवेन च। ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्न्यस्तपस्विनाम्॥ सुषुवुः सप्त तनयांस्ते रुदन्तोऽथ भैरवम्। तेषां रुदितशब्देन सर्व्वमापूरितं जगत्॥ अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः। समभ्येत्याब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः!॥ मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं वियच्चराः। इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः॥ तानादाय वियच्चारी मारुतानादिदेश ह। ते चासन् मरुतस्त्वाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे" ॥ स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद!। स्वारोचिषस्य पुत्त्रश्च श्रीमानासीत् क्रतुध्वजः॥ तस्य पुत्त्राभवन् सप्त सप्तार्च्चिःप्रतिमा मुने!। तपोऽर्थं ते गताः शैलं महामेरुं नभश्चराः॥ आराधयन्तो ब्राह्मणं पदमैन्द्रमथेप्सवः। ततो विपश्चिन्नामा स सहस्राक्षो भयातुरः॥ पूतनामप्सरोमुख्यां प्राह नारद! वाक्यवित्। यथा हि तपसो विघ्नं तेषां भवति सुन्दरि!॥ तथा कुरुष्व मा तेषु, सिद्धिर्भवतु वै यथा। इत्येवमुक्ता शक्रेण पूतना रूपशालिनी॥ तत्राजगाम त्वरिता यत्र तप्यन्ति ते तपः। आश्रमस्याविदूरे तु नदी मन्दोदवाहिनी॥ तस्यां स्नातुं समायाताः सर्व्वएव सहोदराः। सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महानदीम्॥ ददृशुस्ते नृपाः स्नातुं ततश्चक्षुभिरे मुने!। तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं, तत् पपौ जलचारिणी॥ शङ्खिनी ग्राहमुख्यस्य महाशङ्खस्य वल्लभा। ते वै विनिष्टतपसो जग्मू राज्यन्तु पैतृकम्॥ अथो बहुतिथे काले सा ग्राही शङ्खरूपिणी। समुद्धृता महाजालैर्मत्स्यबन्धेन मानिनी॥ स तां दृष्ट्वा महाशङ्खीं स्थलस्थां मत्स्यजीवनः। निवेदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै॥ तथाभ्येत्य महात्मानो योगिनो योगधारिणः। नीत्वा स्वमन्दिरं सर्व्वे पुरव्याप्यां समुत्सृजन्॥ ततः क्रमाच्छङ्खिनीसा सुषुवे सप्त वै शिशून्। जातमात्रेषु पुत्त्रेषु मोक्षभावमगाच्च सा॥ अमातृपितृका बाला जलमध्य-

विचारिणः। स्तन्यार्थिनो वै रुरुदुरथाभ्यागात् पितामहः॥ मा रुदध्वमिति प्राह मरुतो नाम पुत्त्रकाः!। यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः॥ इत्येवमुक्त्वाथादाय सर्व्वांस्तान् दैवतान् प्रति। नियोज्य च मरुन्मार्गे वैराजभवनं गतः॥ एवमासंश्च मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरे। औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन!॥ औत्तमस्यान्ववाये च राजासीन्निषधाधिपः। वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः॥ तस्य पुत्त्रो गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्म्मिकोऽभवत्। स पुत्त्रार्थी तपस्तेपे नद्यां मन्दाकिनीमनु॥ तस्य भार्य्या च सुश्रोणी देवाचार्य्यसुता शुभा। तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका॥ तेजोयुक्ता सुचार्व्वङ्गी दृष्टा सप्तर्षिभिर्व्वने। तां तथा चारुसर्व्वाङ्गीं दृष्ट्वाथ तपसा कृशाम्। पप्रच्छुस्तपसो हेतुन्तस्यास्तद्भर्त्तुरेव च। साऽब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै तपः क्रिया॥ ते चास्यै वरदा ब्रह्मन्! जाताः सप्त महर्षयः। व्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः॥ युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः। इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते सर्वे एव महर्षयः॥ सोऽपि राजर्षिरगमत् सभार्य्यो नगरं निजम्। ततो बहुतिथे काले सा राज्ञो महिषी प्रिया॥ अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मात् नृपतिसत्तमात्। गुर्व्विण्यामथ भार्य्यायां ममारासौ नराधिपः॥ सा चाप्यारोढुमिच्छन्ती भर्त्तारं वै पतिव्रता। निवारिता तदामात्यैर्न तथापि व्यतिष्ठत॥ तं समालिङ्ग्य भर्त्तारं चितायामारुरोह सा। ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेश्यपतन्मुने!॥ साम्भसा सुखशीतेन संसिक्ता सप्तधाऽभवत्। तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः॥ तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा। तानहं कीर्त्तयिष्यामि गीतनृत्यकलिप्रिय!॥ तामसस्य मनोः पुत्त्र ऋतध्वजं इति श्रुतः। स पुत्त्रार्थी जुहावाग्नौ स्वमांसं रुधिरं तथा॥ अस्थीनि रोम केशांश्च स्नायुमज्जायकृद्धनम्। शुक्रं च तिलसो राजा सुतार्थी चेति नः श्रुतम्॥ सप्तार्च्चिर्मध्याच्च ततः शुक्रपातादनन्तरम्। मा मा क्षिपस्वेत्यसरत् शब्दः सोऽपि नृपो हतः॥ ततस्तस्माद्धुतवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः। शिशवः समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्मुने!॥ तेषान्तु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः। समागम्य निवार्य्याथ स चक्रे मरुतः सुतान्॥ ते त्वासन्मरुतो ब्रह्मं स्तामसे देवतागणाः। येऽभवन्रैवते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन!॥ रैवतस्यान्ववाये तु राजासीद्रिपु-

जिह्वलो । रिपुजिन्नाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः किल ॥ स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् । अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययौ ॥ तस्यां पितृगृहे ब्रह्मन् ! वसत्याञ्च पिता मृतः । सापि दुःखपरीताङ्गी स्वां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥ ततस्तां वारयामासुर्ऋषयः सप्त मानसाः । तस्यामासक्तचित्तास्तु सर्व्व एव तपोधनाः ॥ अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वाल्याग्निं विवेश ह । ते चापश्यन्त ऋषयस्तच्चित्ता भावितास्तथा ॥ तां मृतां ऋषयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः । प्रजग्मुर्ज्वलनाच्चापि सप्ताजायन्त दारकाः ॥ ते च मात्रा विना भूता रुरुदुस्तान् पितामहः । निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरुद्गणान् ॥ रैवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ! । शृणुष्व कीर्त्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ आसीन्मङ्कीति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक् शुचिः । सप्तसारस्वते तीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥ जिज्ञासार्थं तस्य तपसो देवाः सम्प्रैषयन् वधूम् । सा चाभ्येत्य नदीतीरं क्षोभयामास भामिनी ॥ ततोऽस्य प्राच्यवच्छुक्रं सप्तसारस्वते जले । तां चैवाप्यशपन्मूढां मुनिर्म्माङ्कणिको वधूम् ॥ गच्छालक्ष्येऽतिमूढे ! त्वं पापस्यास्य फलं महत् । विध्वंसयिष्यति हयो भवतीं यज्ञसंसदि ॥ एवं शप्त्वा ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्रमम् । सरस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् । एते तवोक्ता मरुतः पुरा यथा जाता वियद्व्याप्तिकरा महर्षे ! । येषां श्रुते जन्मनि पापहानिर्भवेच्च धर्म्माभ्युदयो महान्वै" ॥ अतःपरं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्नीन् पितॄन् ग्रहान् । आवहो निवहश्चैव उद्वहः संवहस्तथा ॥ विवहः प्रवहश्चैव परिवाहस्तथैव च । अन्तरीक्षे च वाह्येत्र ते पृथङ्मार्गविचारिणः ॥ महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्त्तिताः । सूर्य्याग्निश्च शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥ निर्मथ्य पवमानोऽग्निस्त्रयः प्रोक्ता इमेऽग्नयः । अग्नीनां पुत्त्रपौत्त्राश्च चत्वारिंशन्नवैव तु । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तका इति" ॥ तेषां नामान्युक्तानि वह्निपुराणे यथा

"एकज्योतिश्च द्विज्योतिस्त्रिज्योतिर्ज्योतिरेव च । एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥ इन्द्रश्च गत्यदृश्यश्च ततः प्रतिसकृत्परः । मितश्च सम्मितश्चैव सुमितश्च महाबलः ॥ ऋतजित् सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा । अग्निमित्रोऽनमित्रश्च पुरुमित्रोऽपराजितः ॥ ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्त्ता च वरुणो ध्रुवः । विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥ ईदृक्षश्चाप्यदृक्षश्च एते द्य

मिताशिनः । व्रतिनः प्रसहश्चैव सभरश्च महायशाः ॥ धाता दुर्गो धृतिर्भीमस्त्वभियुक्तस्त्वपात् सहः । धृतिर्वपुरनाधृष्योऽथ वासः कामो जयो विराट् ॥ इत्येकोनाश्च पञ्चाशन्मरुतः पूर्व्वसम्भवाः इति" ॥ एवञ्च अनिलस्य ऊनपञ्चाशद्भेदवत्त्वेन सप्तभेदवत्त्वेन च गणदेवतात्वम् अयञ्चानिलाधिष्ठाता दिक्पालभेदः तस्य च गन्धवतीनामिका पुरी मेरोः शृङ्गे वरुणकुवेरपुरयोर्मध्येऽस्ति । तस्य पूर्व्वादिदिग्भेदेन वहनभेदेन च शुभाशुभसूचकत्वमुक्तं "पूर्व्वः पूर्वसमुद्रवीचिशिखरप्रस्फालनाघूर्णितश्चन्द्रार्कांशुसटाभिघातकलितो वायुर्यदाकाशतः । नैकान्तस्थितनीलमेघपटलां शारद्यसंवर्धितां वासन्तोत्कटसस्यमण्डिततलां विद्यात्तदा मेदिनीम् ॥ यदाग्नेयो वायुर्मलयशिखरास्फालनपटुः स्रवत्यस्मिन्योगे भगवति पतङ्गे प्रवसति । तदा नित्योद्दीप्ता ज्वलनशिखरालिङ्गिततला खगालोत्क्रोशोत्क्रासैर्वमति वसुधा भस्मनिकरम् ॥ तालीपत्रलतावितानतरुभिः शाखामृगान्नर्तयन् योगेऽस्मिन् स्रवति ध्वनन् सुपरुषो वायुर्यदा दाक्षिणः । सर्वोद्योगसमुन्नताश्च गजवत्तालाग्रशृङ्गैर्घट्टिताः क्षीणाशा इव मन्दवारिकणिकामुञ्चन्ति मेघास्तदा ॥ सत्कूर्म्मालनलीनयत्क्रमिचयान् व्याघूर्णयन् सागरे भानोरस्तमये स्रवत्यविरतो वायुर्यदा नैरृतः । क्षुत्तृष्णाश्लथमानुषास्थिशकलप्रस्तारभारच्छदा मत्ता प्रेतवधूरिवोग्रचपला भूमिस्तदा लक्ष्यते ॥ यदा रेणूत्पातैः प्रविकटसटाटोपचपलः प्रयातः पश्चार्द्धे दिनकरकरापातसमये । तदा सक्षोभैता प्रवरन्नरावल्गुसमरा धरा स्थाने स्थानेष्वविरतवसामांसरुधिरा ॥ आषाढीपर्वकाले यदि किरणपतेरस्तकालोपपन्नो वायव्यो दुष्टवेगः स्रवति घनरिपुः पन्नगादानुकारी । जातीयाऽरिधाराप्रमुदितमुदितां सुक्रमखङ्कवाढ्यां सस्योद्भासैकचिह्नां सुखबहुलतया भाव्यसीमामिवोर्वीम् । मेरुप्रस्तमरीचिमण्डलतले ग्रीष्मावसाने रवौ वात्यामोदितकट्वगन्धसुरभिर्वायुर्यदा चोत्तरः । विद्युद्भ्रान्तिसमस्तकान्तिकलनापन्नास्तदा तोयदा उन्मत्ता इव नष्टचन्द्रकिरणां गां पूरयन्त्यम्बुभिः ॥ ऐशानो यदि शीतलोऽमरगणैः संसेव्यमानो भवेत् पुन्नागागुरुपारिजातसुरभिर्वायुः प्रचण्डध्वनिः । आपूर्णोदकयौवना वसुमती सम्यक्सस्याकुला धर्म्मिष्ठाः प्रणतारयो नृपतयो रक्षन्ति वर्षास्तदा" इति वृहत्संहितायाम् ॥ अथ वैद्यकोक्ता दिग्भववायुगुणाः । "प्राग्वातो मधुरः क्षारो वह्निमान्द्यकरो गुरुः । वेरस्य गौरवोष्माणि करोत्यप्सोपधीषु च ॥ भग्नोत्पिष्टक्षताद्येषु रागश्वयथुदाहकृत् । दक्षि-

पातज्वरश्वासत्वग्दोषार्शोविषक्रमीन् ॥ कोपयेदामवातञ्च घनसंघातकारणम्, ॥ दाक्षिणो मारुतोबल्यस्वद्युष्यः शस्त्रघातकः । मधुरश्वाम्लदाही च कषायानुरसो लघुः ॥ रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः । गरुड़पदादिकीटानां जनकः प्राणकारकः, ॥ पाश्चिमोऽग्निवपुर्वर्णबलारोग्यविवर्द्धनः । कषायः शोषणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥ अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः । सर्व्व द्रव्येष्वभिव्यक्तप्रभावरसवीर्य्यकृत् ॥ व्रणसंरोपणस्त्वच्यो दाहशोथतृषापहः, ॥ औत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च । कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोप(णः)नः ॥ क्षीणक्षतविषार्त्तानां हितोदाहतृषापहः । शीताधिकः सनीहारः स विद्युत्स्तनयित्नुमान्, ॥ विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् । सर्वर्त्तुनिन्दको हन्ता कृत्योत्पातपुरःसरः" इति ॥ तालादिव्यजनवायुगुणाः । मूर्च्छादाहतृषास्वेदश्रमघ्नो व्यजनानिलः । तालवृन्तमयो वातस्त्रिदोषशमनो लघुः । वंशव्यजनजो वातो रूक्षोष्णो वातपित्तदः । वालव्यजनमौजस्यं मक्षिकादीन् व्यपोहति ॥ मायूरा वस्त्रजा वैत्रा वाता दोषत्रयापहा" इति ।

सूक्ष्मस्तु वायुः शरीरस्थः प्राणादिभेदेन दशविधः दशविधकार्य्य करणात्। यथोक्तम् वैद्यके

"प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः । नागः कूर्म्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।। प्राणस्तु प्रथमो वायुर्नराणामधिपः प्रभुः । नित्यमावापयेत् सर्व्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥ निःश्वासोच्छासकश्चैव प्राणो जीवं समाश्रितः । प्रसाराकुञ्चनो वायुः प्रकाशो धारणस्तथा ॥ प्राणस्त्वेवंविधं कुर्य्यात् प्राणिनां प्राणधारकः । प्राणनं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकीर्त्तितः । प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पितामहः । प्राणेन धार्य्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगत् ॥ इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते यावत् प्राणानिलो हृदि । नष्टे न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणन्तु रक्षयेत्, ॥ रज्जुबद्धो यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः । गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कृष्यते, ॥ अपानयंस्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः । शुक्रमूत्रव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्त्तितः, ॥ पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् । समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे च वाति सर्वतः । अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति मुञ्चति ॥ स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोप(नः)णः, । उद्वेजयति मर्म्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ व्यानोविनामयत्यङ्गं व्यानो व्याधिप्रकोप(नः)णः । प्रीतेर्विनाशकश्चायं वाङ्कोत्पादकस्त्रिधा इति ॥

प्राणादीनां स्थानानि । "शिरसो नासिकायान्तमुदानस्थानमुच्यते । नाभेः पादतलं यावदपानस्य प्रकीर्त्तितम् ॥ शरीरव्यापको व्यानः प्राणः सकलनायकः । उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्म्मश्चोन्मीलने स्थितः ॥ कृकरः क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते । धनञ्जयस्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न मुञ्चति ॥ भूतावाप्तिस्ततस्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ उत्साहोच्छासनिःश्वासचेष्टा धातुगतिः समा । समो मोक्षो गतिमतां वायोः कर्म्माविकारजम्" इति सुखबोधः ॥ प्राणादयश्च पञ्चसूक्ष्मभूतरजोगुणेभ्यः समस्तेभ्य उत्पद्यन्ते इति वेदान्तिमतम् सकलेन्द्रियाणां व्यापार एव प्राणो न पदार्थान्तरमिति सांख्यमतं विवरणं प्राणशब्दे दृश्यम् ।

उदानादीनां कर्म्मविशेषा उक्ता यथा "उदानो नाम यस्तूर्द्ध्वमुपैति पवनोत्तमः । तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिकुपितस्तु सः ॥ ऊर्द्ध्वजत्रुगतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥ यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहधृक् ॥ सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान् गदान् ॥ आमपक्वाशयचरः समानो वह्निसंगतः । सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति हि ॥ स दुष्टो वह्निमान्द्यातिसारगुल्मान् करोति हि । पक्वाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥ समीरणः शकृन्मूत्रशुक्रगर्भार्त्तवान्यधः । क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥ शुक्रदोषप्रमेहांश्च व्यानापानप्रकोपजान् । कृत्स्नदेहचरो व्यानो रससंव्यूहनो यतः ॥ स्वेदासृक्स्रावणश्चापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि । गत्यपक्षेपणोत्क्षेपननिमेषोन्मेषणादिकाः ॥ प्रायः सर्व्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम् । प्रस्यन्दनं चोद्वहनं पूरणञ्च विरेचनम् ॥ धारणञ्चेति पञ्चैताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्वतः । क्रुद्धः स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥ युगपत् कुपिता एते देहं भिन्द्युरसंशयम् इति च वैद्यके उक्तम् ।

तत्र देहस्थस्य वायोर्विकारहेतुलक्षणादिकमुक्तं वैद्यके "व्यायामादपतर्पणात् प्रपतनाद्भङ्गात् क्षयाज्जागरात् वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादतित्रासतः । रूक्षक्षारकषायतिक्तकटुकैरेभिः प्रकोपं व्रजेत् वायुर्वारिधरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च" ॥ विकृतवायुलक्षणम् ।

"आध्मानस्तम्भरौक्ष्यस्फुटनविमथनक्षोभकम्पप्रतोदाः कण्ठध्वंसावसादौ श्रमकविलपनं श्रंसशूलप्रभेदाः । पारुष्यं कर्णनादो विषमपरिणतिश्चं सदृष्टिप्रमोहा विस्पन्दोद्वर्त्तनादिग्लपनमनशनं ताड़नं पीड़नञ्च ॥ नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरिषदनं जृम्भणं रोमहर्षौ विक्षेपाक्षेपशोषग्रहणशुषिरता छेदनं वेष्टनञ्च । वर्णः श्यावोऽरुणो वा त्वड़पि च महती स्वापविश्लेषसङ्गा विद्यात् कर्म्माण्यमूनि प्रकुपितपवने स्यात् कषायो रसश्च" ॥ किञ्च "वदनविरसता स्याद्वर्चसः कर्कशत्वं भवति वपुषि कार्श्यं रात्रिनिद्रानिवृत्तिः । त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च वैषम्यमग्नेरिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत्" ॥ तत्प्रशमनकारणम् यथा । "रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः । विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः संप्रशाम्यति" ॥ "स्निग्धोष्णस्थिरदृष्यबल्यलवणस्वाद्वम्लतैलान्नपक्वानाभ्यञ्जनवस्तिमांसमदिरासंवाहनोन्मर्द्दनैः । स्निग्धस्वेदनिरूहणोपशमनः स्नेहोपनाहादिकं पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं नयेत्" ॥ ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य प्रकोपप्रचयप्रशमाद्युक्तं यथा "ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति । प्रायेणोपशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥ शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृडृतौ कफः । चयकोपशमान्दोषान् विहाराहारसेवनैः ॥ समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्य्ययः" इति ॥ नरपतिजयचर्य्योक्तमनिलचक्रन्तु चक्रशब्दे वक्ष्यते । अनाहतचक्रस्थवायुमण्डलविवरणं तन्त्रोक्तं षट्चक्रशब्दे दृश्यम् । तद्देवताके स्वातिनक्षत्रे, अष्टवसुमध्ये पञ्चमे वसौ च । "धरोध्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलो नलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" इति विष्णुधर्म्मो० पुरा० । विष्णौ, तस्य प्राणात्मना सर्व्वदेहधारणात् तथात्वम् "अहः संवर्त्तको वह्निरनिलो धरणीधरः" इति विष्णु० स० । शरीरस्थे धातुभेदे च । तस्य विवरणञ्चप्रायम् । "पित्तं पङ्गुः कफः पङ्गुः पङ्गवो मलधातवः । वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥ वायुरायुर्बलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् । वायुर्विश्वमिदं सर्वं प्रभुर्वायुः प्रकीर्त्तितः ॥ वाह्यमण्डलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते । तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुरिति" वैद्यकम् ॥ दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ॥ रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षशीतो लघुश्चलः ॥ उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्त्तनैः । सम्यग्गत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥ अनुग्रह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् । स्वरो मृदुर्योगवाही संयोगादुभयार्थकृत् । दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥ विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहे ॥ पक्काशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम् ॥ स्थानं वातस्य तत्रापि पक्काधानं विशेषतः" इति ।

अनिलघ्नक पु० अनिलं वातरोगं हन्ति हन्+क ततः संज्ञायां कन् । (बयड़ा) इति ख्याते वृक्षे तत्फलस्य हि वातनाशकत्वम् ।

अनिलसख पु० अनिलस्य वायोः सखा टच् । वह्नौ । अनिलबन्ध्वादयोऽप्यत्र "मघा विशाखानिलबन्धुवृत्तिः" ज्योति० ।

अनिलान्तक पु० अनिलो वातरोगस्तस्यान्तकः अन्तं करोतीति अन्त+णिच्-ण्वुल् । (जीयापुति) इति ख्याते वृक्षे ।

अनिलामय पु० अनिलकृत आमयः शाक०त० । वातरोगे ।

अनिवर्त्तिन् त्रि० न निवर्त्तते नि-वृत-णिनि न०त० । कार्य्यान्तमगत्वा अनिवृत्ते । संग्रामेष्वनिवर्त्तिनामिति" रामा० न निवर्त्तते कुतश्चेत् अलुप्तशक्तिकत्वात् ईश्वरे, विष्णौ च पु० संग्रामादनिवर्त्तित्वात्तथात्वम् "अनिवर्त्ती निवृत्तात्मेति" विष्णुसहस्रनाम ।

अनिविशमान त्रि० न निविशमानः । निवेशनरूपस्थितिशून्ये सर्वदा गन्तरि, "पुनाना यत् मन्त्रानिविशमाना" इति ऋ० ७,४६,१, अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्य इति भाष्यम् ।

अनिश त्रि० निशा तद्धेतुकत्वेनोपचारात् चेष्टाविनाशः सा नास्ति यस्य ब० । अविरते, निरन्तरे, सदाभवे वस्तुनि, रात्रिवर्ज्जिते च । "तदुभयोरनिशं हि विरोधिता कथमहो समता मम तापने" इत्युद्भटः ।

अनिशम् न निशेतेऽत्र नि+शी–बा० डम् न०त० । सातत्ये स्वरादेराकृतिगणत्वेन तस्य तत्र पाठ इति मौ०म० ।

अनिशस्त त्रि० निर्+शनुस्–क्त न०त० । अनिन्दिते "न वोऽसीदपामानिःशस्ता" इति ऋ० ४,१४,११, "अनिशस्ता अनिन्दिता" इति भा० ।

अनिष्ट त्रि० इष–क्त विरोधे न०त० । इष्टस्य सुखादेर्विरोधिनि प्रतिकूलवेदनीये दुःखे, तत्साधने-पापे, विषादौ, अपकारे च । "इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसोभवेदिति सा०द० । "ध्यायत्यनिष्टं तत्सर्वं पाणिग्राहस्य चेतसेति" "एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते" इति अनिष्टं वा प्यानिष्टेषु तं धर्म्मं न विचारयेदिति" मनु०

सानिर्दचिन्तनमिति” च मनुः। नागवलायां स्त्री। यज–क्त न०त०। अकृतयागे देवादौ।

अनिष्टिन् त्रि० न इष्टमनेन यज–भावे क्त ततः इनि न०त०। कृतयागभिन्ने। “अनिष्टिनोवाजपेयेन” इति कात्या० १५,१,२।

अनिष्पत्र न० निःसृतं पत्रं पत्त्रोऽत्र तादृशं न भवति। अनिःसृतपत्त्रकशरेण वेधनादौ। “विशाख्यं वा स्तोर्य-कुच्छ्रितं वा विध्यन्त्यनिष्पत्रमिति” कात्या० १३,३,१२, “अनिष्पत्रमित्यनिःसृतपत्रकं विध्यन्ति क्षत्रिया” इति तद्व्याख्या।

अनीक पु०न० अनित्यनेन अन–ईकन् अर्द्धर्चादि। सैन्ये, तस्य हि जीवनरक्षकत्वम्। न नीयते अपसार्य्यतेऽस्मात्। नी-क्विप् ब० कप् सुखाभावः। युद्धे, ततोहि प्रायोमरणात्पुनराद्यत्तिः। “रथेषु वोऽनीकेष्वधिश्रिय” इति ऋ० ८,२०, १२ अनीकेषु सेनामुखेष्विति भा०। “दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्य्योधनस्तदेति” गीता मुखे, तस्य प्राणवायुनिःसारणद्वारत्वात् तथात्वम् “अग्नेरनीकमप आविवेशापामिति” यजु० ८,२४, “अनीकं मुखमिति” वेददीपः।

अनीकस्थ त्रि० अनीके युद्धे तिष्ठति स्था–क। युद्धगते सैन्ये।

अनीकिनी स्त्री अनीकानां संघः, अनीकं युद्धं प्रयोजनतया अस्त्यस्याः वा अनीक+इनि। सेनासंघे हस्त्यादिसंख्याविशेषवत्यां सेनायाञ्च तत्संख्या चोक्ता भारते “एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः। त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते॥ पत्तिन्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः। त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते॥ त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः। स्मृतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः पृतनेति विचक्षणैः॥ चमूस्तु पृतनास्तिस्रस्तिस्रश्चम्वस्त्वनीकिनीति”। तत्र हस्तिनः २१८७। रथाः २१८७। अश्वाः ६५६१। पदातयः १०९३५ समुदिताः २१८७०।

अनीश पु० नास्ति ईशो नियन्ता यस्य ब०। सर्वनियन्तरि विष्णौ, स्वामिशून्ये त्रि०। न०त०। ईश्वरभिन्ने “भजेरन् मातृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोरिति” मनुः। अस्वतन्त्रे, “एकोह्यनीशः सर्वत्रेति” व्यास स्मृतिः। ईश–भावे अङ् न०त०। दीनभावे स्त्री “निमग्नोऽनीशया शोचतीति” मु०उ०। दीनभावोऽनीशेति भा०।

अनीश्वर न० न ईश्वरः नियन्ता यत्र। नियन्तृशून्ये सांख्यादिमते जगति “जगदाहुरनीश्वरमिति” गीता ईश्वरस्य न भवति असम०स०। ईश्वरसम्बन्धिभिन्ने “ध्यानेनानीश्वरान् गुणानिति” मनुः। नियन्तृशून्ये, स्वामिशून्ये च।

अनीह त्रि० ईह–भावे अङ् न०ब०। स्पृहाशून्ये, निश्चेष्टे च।

अनु अव्य० अन–उ। “अनु वेदाध्ययनानुष्ठानसामीप्यपश्चाद्भावानुबन्धसाम्याभिमुख्यविसर्गलक्षणेष्विति” गणरत्नोक्तेषु अर्थेषु तत्र वेदे अनुवाक इति। अध्ययने अन्वधीते, अनुष्ठाने, अनुतिष्ठति, सामीप्ये अनुसेधं वर्षति, पश्चाद्भावे तदनु, अनुबन्धने, अनुशेते अनुशयः, साम्ये, अनुकरोति, आभिमुख्ये अनुमातरं वत्सोधावति, हीने अनु हरिं सुराः विसर्गे (प्रष्टस्यप्रतिबन्धे) अनुजानोते, लक्षणे अनु वनमशनिर्गतः”। “अनुर्लक्षणे” इति “तृतीयार्थे” इति (सहार्थे) “हीने” इति, लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनव इति, च (पा०) उक्तेषु अर्थेषु, तत्र लक्षणे, जपमनुप्रावर्षत्। “हेतुभूतजपोपलक्षितम् वर्षणम्” सि०कौ० सहार्थे, नदीमनु अवसिता सेना, “नद्या सह संबद्धा सेना” सि०कौ० हीने, हरिमनु सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः, लक्षणे वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, तत्र च वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतदेशज्ञापनात् वृक्षो लक्षणमिति प्रौ०मनो०। (इत्थम्भूतः) कञ्चित् प्रकारं प्राप्तः आख्यायते अनेन, इत्थम्भूताख्यानं प्रकारविशेषनिरूपकं तस्मिन्नर्थे, यथा भक्तोहरिमनु, हरेरित्थम्भूतः, भक्तिविशेषयुक्त इत्यर्थः। भागे भागोऽस्यास्ति अर्शआद्यच् भागस्वामिनि, हरिमनु लक्ष्मीः, हरिस्वामिकभागवतीत्यर्थः। वीप्सायां, विषयभूतायां, वृक्षं वृक्षमनु सिञ्चति, यावद्वृक्षव्यापकः सेकः। इयांस्तु भेदः अन्यत्रानुशब्दः तत्तदर्थस्य द्योतकः अत्र तु द्विवचनेनैव व्याप्तिबोधनात् अनोस्तद्विषयत्वमात्रम्। पाणिन्युक्तेष्वेष्वेवार्थेष्वस्य कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तेन तद्योगे द्वितीया एवं कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञया गत्युपसर्गसंज्ञयोर्बाधनात् न षत्वादि न वा अनुव्यचलदित्यादौ गतिर्गतावित्यादिना निघातः। “अनुर्यत् समया इति” “यस्य चायाम इति च” (पा०) उक्ते सामीप्ये, अनुवनमशनिर्गत इति वनसमीपं गत इत्यर्थः आयामे, अनुगङ्गं वाराणसी, गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता वाराणसीत्यर्थः नित्यसमासः योग्यत्वे च। अनुरूपम्। “रूपादियोग्यमिति” सि०कौ०, अनुक्रमम्। क्रमानतिक्रमे अत्रापि नित्यसमासः एतेषामुदाहरणानि शास्त्रान्तरेषु दृश्यानि दिङ्मात्रमुदाह्रियते। तत्र पश्चादर्थे “तदनु ननु कथासौ ब्रूहि यातोऽध्वदृश्येति” लीला०। “तदनु ज्वलनं मदर्पितमिति” कुमा० अत्रौ “कुमारस्तमजोऽनु-

जात” इति रघुः । “रत्या च साशङ्कमनुप्रयात” इति कुमा० अनुष्ठाने, “शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठदिति” कुमा० सादृश्ये, “अनुगर्जितसन्दिग्धा” इति कुमा० । अनुगर्जितं गर्जनसदृशं प्रतिरूपगर्जितमित्यर्थः । अनुगताद्यर्थे नित्य-समासः । तथैव सोऽभूदन्वर्थो “राजा प्रकृतिरञ्जनादिति” रघुः । तत्र अन्वर्थः अनुगतोऽर्थो यस्येति प्रा०ब०वा अ-नित्यसमास उत्तरपदलोपो वा इति तत्र अनुगतार्थोपीति भेदः । एवमेव अनूप इत्यादावपि । उपासने च “अन्वा-सितमरुन्धत्येति” रघुः “पश्चादुपवेशनपूर्व्वकसेवायां धातो-र्लक्षणायामनुर्द्योतकः । एवम् एतद्योगे वसतेः आधारस्य कर्म्मता अनुवसति ग्रामं देवदत्तः “मथुरामनूष्येति” मु०बो० क्रियासमभिव्याहृतस्यानुशब्दस्य तत्तत्क्रियासदृशतत्तत्-क्रियायां लक्षणाद्योतकत्वं तत्र आद्यक्रियाश्रयस्य कर्मत्वम् यथा मातरमनुरोदितीत्यादौ मातृरोदनसदृशरोदनस्य बोधनेन प्रथमरोदनाश्रयस्य मातुः कर्मत्वमेवमन्यत्र । कर्मणि तिङाद्युक्ते तु प्रथमा ।

अनुक त्रि० अनुकामयते अनु+कामतर्य्यर्थे कन् । कामुके “अनुकाभिकाभीकाः कमयितेति” पा० “वाचमनुकामा-त्मनोऽकुरुतेति” कौ० ब्रा० ।

अनुकम् अव्य० अनुकामयते अनु-कम-क्विप् । वितर्के । चादे-रादिकृतिगणत्वात् अस्य चादिगणे पाठः इति प्रौ०मनो० ।

अनुकम्पक त्रि० अनुकम्पते दयते अनु—कम्प—ण्वुल् । दया-कारके । “सर्व्वभूतानुकम्पक” इति मनुः ।

अनुकम्पन त्रि० अनु+कम्प—युच् । दयाशीले । “सर्वभूतानु-कम्पन” इति रामा० । भावे ल्युट् । दयायां न० ।

अनुकम्पा स्त्री अनु+कम्प-अङ् । दयायाम्, दयया हि दुःखहेतुकान्यकम्पं दृष्ट्वा तत्सदृशकम्पकरणात् दयाया-स्तथात्वम् अतएवानुकम्पधातोरनुरोदनवत् सकर्म्मकत्वम् । दया च परदुःखप्रहरणेच्छा अनुपूर्व्वककम्पतेस्तदर्थ-परत्वमित्येके धात्वर्थव्यञ्जीतकर्म्मकत्वेन तत्राकर्म्मकत्वमिति भेदः । “तेषामेवानुकम्पार्थं प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकमिति” स्मृतिः । “भूतानुकम्पा तव चेदियं गौरिति” रघुः । किञ्चिच्चलने च ।

अनुकम्प्य त्रि० अनुकम्पमर्हति अनुकम्प+यत् । तरस्विनि वेगवति । अनुकम्प्यते कर्म्मणि यत् । दयार्हे त्रि० । “दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्यामिति” कुमा० ।

अनुकरण न० सादृश्ये अनु+कृ—ल्युट् । सदृशक्रियादिकरणे । तच्च गुणक्रियावयवादिभिः सदृशीकरणम् । अनुक्रियतेऽ-नेनेति करणे ल्युट् । सदृशीकरणसाधने । यथा पटत्पटा-प्रभृतिशब्दाः अव्यक्तशब्दानुकरणानि । “अव्यक्तस्यानु-करणस्यात इतौ” इति पा० ।

अनुकर्ष(ण) पु० अनुकृष्यते स्वसंबद्धेन चक्रेण अनु+कृष—घञ् । रथाधःस्थिते चक्रोपरि बद्धे काष्ठे । कर्त्तरि ल्यु । नान्तो-ऽप्युक्तार्थे । भावे ल्युट् । पूर्ववाक्योपात्तपदादेरुत्तरत्रा-न्वयार्थमाकर्षणे, आकर्षणमात्रे च न० ।

अनुकल्प पु० कल्प्यते विधीयते इति कृप—णिच्—अच् कल्पो विहितः हीनः कल्पो मुख्यकल्पादधमः प्रा०स० । गौणकल्पे, प्रतिनिधौ । “एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः । अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेय” इति । “प्रभुः प्रथम-कल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते” इति च मनुः “समर्थः प्रथमे कल्पे योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते”इति स्मृतिः । “भार्य्याः कार्य्याः सजातीयाः सर्वेषां श्रेयस्यः स्युरिति मुख्यः कल्पस्ततोऽनुक-ल्पस्तु चतस्रो ब्राह्मणस्येत्यादि” पैठीनसि स्मृतिः । अनुकल्पश्च मुख्यद्रव्याद्यभावे तत्सदृशद्रव्यान्तरादि प्रतिनिधिरूपम् । यथा “यवाद्यभावे गोधूमाः मध्वाद्यभावे गुडादयः । एवं उपवासासामर्थ्ये नक्तं “हविष्यान्नादि स्मृतिप्रयुक्तं वेदितव्यम् । अनुगतं कल्पं वेदाङ्गभेदम् अत्या०स० । कल्पानुगते ग्रन्थे अनुकल्पप्रतिपादकग्रन्थे च तद्वेत्तरि उक्थादि०ठक् ॥ आनु-कल्पिकः अनुकल्पग्रन्थवेत्तरि त्रि० ।

अनुकाम पु० अनुरूपः कामः प्रा०स० । योग्याभिलाषे । सदृशं कामस्य सादृश्यार्थे काममनतिक्रम्य याथार्थ्ये वा अव्ययी० । कामसादृश्ये यथाकामे च अव्य० । अनु-कामं तर्पयेथामिति ऋ० १,१७,२, “अनुकामं परा दा इति” ऋ०८,४८,८, “अनुकामं यथाकाममिति” भा० । अनुकामयते अनु+काम—अच् । अतिकामुके त्रि० ।

अनुकामीन त्रि० कामस्य अभिलाषस्य सदृशमनुकामं सादृश्ये-ऽव्ययी० ततः गच्छतीत्यर्थे ख । यथेष्टगमनशीले । “अनु-कामीनतां त्यजेति” भट्टिः । [विवरणमनुकरणशब्दे दृश्यम्

अनुकार पु० अनु—कृ—घञ् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकरणे ।

अनुकारिन् त्रि० अनुकरोति अनु+कृ—णिनि स्त्रियां ङीप् । गुणक्रियादिभिः सदृशीकारके । “अनुकारिणि पूर्व्वेषां युक्तरूपमिदं तव” इति रामा० ।

अनुकार्य्य अनुक्रियतेऽसौ अनु+कृ—कर्मणि अर्हार्थे वा ण्यत् । अनुकरणीये सदृशीकरणार्हे पश्चात्करणीये च । “यः पश्चात् पूर्व्वकार्य्याणि कुर्य्यादैश्वर्य्यमोहितः पूर्व्वं चैवानु-कार्य्याणीति” रामा० ।

अनुकाल अव्य० कालस्य योग्यम् याथार्थ्ये अव्ययी० । काल-

योग्यत्वे ।"भोजनाच्छादनं दद्यादनुकालं विशेषत" इति ।

अनुकीर्त्तन न० अनु+कृत–णिच्–ल्युट् कीर्त्तादेशः । कथने "सार्द्धं भवति तत् सर्वं हरेर्नामानुकीर्त्तनादिति" स्मृतिः ।

अनुकूल त्रि० कूलमावरणं स्नेहेनानुबन्ध इति यावत् अनुगतस्तम् अत्या०स० । सहचरे, सहाये, स्वपक्षपातिनि, "नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासीति" का० प्र० । "अनुकूलयतीन्द्रोऽपि स्वर्गद्रुमविभूषणैरिति" कुमा० अनुकूलयति अनुकूलं करोतीति नामधातुः । दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे "अनुकूल एकरति"रित्युक्ते नायकभेदे "एकस्यामेव नायिकायामासक्तोऽनुकूलनायक" इति तदर्थः यथा "अस्माकं सखि ! वाससी न रुचिरे, ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं, नो वक्रा गतिरुद्धतं, न हसितं, नैवास्ति कश्चिन्मदः । किन्त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुभगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो दृष्टिं निक्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितम्" इति ॥ "अनुकूलं प्रातिकूल्यमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" इति (सा० द०) इत्युक्तेऽर्थालङ्कारभेदे न० । यथा "कुपितासि यदा तन्वि ! निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा ॥" "सर्वेषामात्मत्वेनानुकूले परमेश्वरे पु० "अनुकूलः शतावर्त्त इति"विष्णुस०। सर्वेषामात्मत्वादनुकूलः न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरतीति" भा० ।

अनुकृति स्त्री अनु+कृ–क्तिन् । "अनुकरणे । ओमित्येतदनुकृतिर्ह स्म वा" इति श्रुतिः ।

अनुकृष्ट अनु+कृष–कर्म्मणि क्त । कृताकर्षणे, अनुवर्त्तिते च ।

अनुक्त त्रि० न उक्तः । अनभिहिते अकथिते उक्तिश्च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः "तत्र तिङा हरिः सेव्यते, कृता चैत्रेण गतः, तद्धितेन, शतेन क्रीतः शत्यः, समासेन, आरूढो वानरो यमिति वाक्ये आरूढवानरो वृक्षः सर्वत्र कर्म्मण उक्तत्वात् प्रातिपदिकार्थे प्रथमा । तैरुक्तभिन्ने तु ग्रामं गच्छति, ग्रामं गत, वेदेऽधीती, इत्यादौ "अनभिहिते" इति द्वितीयाद्येव एवमन्यकारकेऽप्युदाहार्य्यम् "अनुक्तसमुच्चयश्चकार" इति रघु० अनियोजिते च "असावनुक्तोऽपि सहाय एव इति" कुमा० ।

अनुक्थ त्रि० नास्ति उक्थं स्तोत्रं यस्य । स्तोत्रशून्ये "किं यामनिन्द्राः कृणवन्ननुक्था" इति ऋ०५,२,३, "अनुक्थाः अस्तुतय" इति भा० ।

अनुक्रम त्रि० अनुगतः क्रमम् अत्या०स० । अनुगतक्रमे क्रमानुल्लङ्घिते, अनुक्रमश्च यथोत्तरं यस्य पाठः करणं वा उचितं तदनतिक्रमेण तस्यानुष्ठानरूपा परपाटी । "प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा" इति रघुः । क्रमश्च स्थानं तत्स्वरूपादि क्रमशब्दे वक्ष्यते । क्रममनतिक्रम्य यथार्थे अव्ययी० । क्रमानतिक्रमे अव्य० ।

अनुक्रमणिका स्त्री अनुक्रम्यते यथोत्तरं परिपाट्या आरभ्यतेऽनया अनु+क्रम–करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् स्वार्थे कनि ह्रस्वः । अनुक्रमज्ञापके, ग्रन्थाद्यंशभेदे उक्तस्य वक्तव्यस्य वार्थसङ्घस्य ग्रन्थशेषे, क्वचिदादौ वा संग्राहके पुराणादेरंशविशेषे । स्वार्थे काभावेऽनुक्रमणीत्यपि, तत्रैव । तत्र आदौ यथा "भारतस्येतिहासस्य श्रूयतां पर्वसंग्रहः पर्व्वानुक्रमणी पूर्व्वं द्वितीयः पर्व्वसंग्रह" भार० आदि० । अन्ते यथा "अनुक्रमणिकाध्यायं तथा माहात्म्यमुत्तममिति" काशीख० । एवमन्यत्र दृश्यम् ।

अनुक्री पु० अनुक्रियते अनु–कृ–उणा० बा० ई किच्च । साद्यस्क्रक्रतुभेदे, "षट् साद्यस्क्रा इत्युपक्रम्य "हीनस्यानुक्रीः" इति कात्या०२२,२,१८, उक्तम् "अनुक्रीर्नाम साद्यस्क्रः क्रतुः स हीनस्य भवतीति" तद्व्याख्या ।

अनुक्रोश पु० अनुक्रोशत्यनेन अनु+क्रुश–आह्वाने रोदने च घञ् । दयायाम् । परदुःख प्रहरणेच्छारूपदयया हि परक्रोशं दृष्ट्वा तदनु रोदनं क्रियते इति तस्यास्तथात्वम् । अनुगतः क्रोशं गतिस० । प्राप्तक्रोशाध्वके त्रि० ।

अनुक्षण न० वीप्सायाम् अव्ययी० । प्रतिक्षणे अनवरते, अनुगतं क्षणम् अत्या०स० । अजस्रवृत्तौ त्रि० ।

अनुग त्रि०अनुगच्छति अनु+गम–ड । पश्चाद्गामिनि, "गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः व्यपैति ददतः स्वधेति" छिद्रं निवारयेत् सर्वं श्वकूर्मस्यानुगमिति" "प्रमदामनुसंहर्तुं नेतुं कामक्रोधवशानुगमिति" च मनुः । सहचरे, आनुलोम्येन गते, सेवके च । "तद्भूतनाथानुग ! नार्हसि त्वमिति" रघुः ।

अनुगङ्ग अव्य० गङ्गायाम् विभक्त्यर्थे अव्ययी० । गङ्गायामित्यर्थे । परिसुखा० ज्य । आनुगङ्ग्यम् अनुगङ्गभवे त्रि० ।

अनुगत त्रि० अनु+गम–क्त । पश्चाद्गते, सहगते, आनुलोम्यं गते, सामान्यधर्म्मग्रहणेन संगृहीतेऽखिले विशेषे, अधीने च । "आगच्छद्यत्र काकुत्स्थः स्वर्गाय समुपस्थितः विमानवरकोटीभिर्देवैरनुगतस्तदेति" रामा० ।

अनुगति स्त्री अनु+गम–क्तिन् । अनुगमने, पश्चाद्गतौ, "बलस्य चतुरङ्गस्य नायकानुगतिर्नय" इति "गतानुगतिकन्यायः" ।

अनुगम पु० अनु+गम–घञ् वृद्ध्यभावः । पश्चाद्गमने, "वृहतेर्धातोरर्थानुगमादिति" शा०भा० । सहायीभवने, सामा-

न्यधर्म्मेण सर्व्वेषां विशेषरूपाणां संग्रहे च। "सम्बन्धस्यानुगमो न दोषायेति" दाय० श्रीकृष्णः। आनुलोम्यकरणे, "कलौ त्वनुगमान्विते" इति स्मृतिः।

अनुगमन न० अनु+गम–भावे ल्युट्। पश्चाद्गमने। "शवानुगमनाशौचं स्नानमात्रेण शुध्यतीति" स्मृतिः भर्तृशरीरानुगमनमहं करिष्यामीति शु०त० रघु०।

अनुगव न० गोःसदृश आयामः "यस्य चायाम" इति समासे नि०अच्। गवायामतुल्यायामयुक्ते शकटादौ।

अनुगवीन त्रि० गोः पश्चात् पर्य्याप्तं वा गच्छति अनुगु–ख। गोः पश्चाद्गामिनि गोपाले। "अनुग्वलंगामीति" (पा०) उक्तेः पर्य्याप्तगन्तरि च।

अनुगादिन् त्रि० अनुगदति अनु+गद–णिनि। अनुवादके स्त्रियां ङीप्। अनुगाद्येव स्वार्थे, "अनुगादिनठक् च" पा० ठक् आनुगादिकः तदर्थे।

अनुगामिन् त्रि० अनुगच्छति अनु+गम–णिनि। पश्चाद्गन्तरि, सहचरे च। स्त्रियां ङीप्। "दृष्ट्वा स्त्रियमिवायान्तीं ब्राह्मणीमनुगामिनीमिति" रामा०।

अनुगुण त्रि० अनुकूलो गुणो यस्य। अनुकूले, अनुगते, अनुरूपे च। "अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्व्वास्ववस्थासु यदिति" उत्तरच०। अनुरूपः गुण उपकरणम्। योग्योपकरणे "रसानुगुणतामेतीति" सा०द०। सदृशगुणयुक्ते त्रि०। "कान्तारतापसाविव वंशकानुगुणौ मताविति" सुश्रुतम्। अनुगतः गुणं तन्त्रीसूत्रं वा गुणानुरक्ते त्रि० तन्त्रीयुक्तवीणायां स्त्री "उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्येति" अनुगुणा वीणेति तदर्थः। गुणे विभक्त्यर्थे, गुणमनतिक्रम्य वा अव्ययी०। गुणे इत्यर्थे, गुणानतिक्रमे च। तद्बोधकग्रन्थमधीते वसन्तादि० ठक्। आनुगुणिकस्तदध्येतरि, तद्वेत्तरि च त्रि०।

अनुगुप्त त्रि० अनु+गुप्–क्त। आच्छादिते। "अनुगुप्ता अप आहृत्येति" गोभिलः "अनुगुप्ता आच्छादिता" इति रघु०।

अनुगृहीत त्रि० अनुग्रह–क्त। कृतानुग्रहे।

अनुग्र त्रि० न उग्रः। शान्तस्वभावे असमर्थे, अनुद्धते च। "भगमनुग्रो अध याति रत्नमिति" ऋ० ७,३८,६, "अनुग्रः असमर्थ" इति भा० "अनुग्रासश्च वृत्रहन्" ऋ० ८,१,१४, अनुग्रा अनुद्गूर्णा इति (भा०) उक्तेः अनुद्गूर्णे च।

अनुग्रह पु० अनु+ग्रह–अप्। अभीष्टसम्पादनेच्छारूपे प्रसादे, आनुकूल्ये, अनिष्टनिवारणपूर्व्वकेष्टसाधनेच्छारूपायामभ्युपपत्तौ, "विरूपोऽसन्तानिःस्वानामकृत्वापूर्व्वकं हि यत्। पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृत" इत्युक्तलक्षणे दरिद्रादिपोषणे च। "निग्रहानुग्रहे शक्तः प्रभुरित्यभिधीयते" इति तन्त्रम्। "अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिति" कुमा०। "पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठमिति" रघुः। ग्रहो ग्रहणं सूर्य्यादिग्रहो वा अनुगतस्तम् गति स०। ग्रहानुगते सूर्य्यादिग्रहानुगे च त्रि०।

अनुग्राह्य त्रि० अनु+ग्रह–ण्यत्। अनुग्रहार्हे "यदि तेऽहमनुग्राह्यो यदि स्मरसि मे गुणानिति" "सर्व्वथानुग्राह्यो देवतानामसंशय" इति च रामा०।

अनुचर त्रि० अनुचरति अनु+चर–ट स्त्रियां ङीप् अच् वा स्त्रियां टाप्। सहचरे, पश्चाद्गामिनि, दासादौ, "व्रताय तेनानुचरेण धेनोरिति" "अन्वेद्युरात्मानुचरस्य भावमिति च" रघुः। अनुगतश्चरं दूतं गतिस०। दूतानुगे त्रि०। सेवके च, "गन्धर्व्वा गुह्यकायक्षा विबुधानुचराश्च ये" इति मनुः "चत्वारि च शतान्यनुचराणामिति" कौ०ब्रा० "अप्सरसो महेन्द्रानुचरा इयेति "सौमित्रिसीतानुचरस्येति" भट्टिः। "पालागली सानुचर्य्यः शतेन शतेन" इति कात्या० २०,१,१२, एतद्व्याख्यायां कर्कः अनुचरीशब्दप्रयोगस्तत्र द्रष्टव्यः पालागली दासपुत्री।

अनुचारक त्रि० अनुचरति अनु+चर–ण्वुल्। अनुगन्तरि, सेवके च। तस्य धर्म्यम् अण्। आनुचारिकम् सेवकधर्म्ये कार्य्ये त्रि०।

अनुचित त्रि० न–उचितः। अपरिचिते, अयुक्ते च।

अनुचिन्तन न० अनु+चिन्ति–ल्युट्। अनुस्मरणे सततचिन्तायाम् "द्वादशे मृत्युभावे च वैपरीत्यानुचिन्तनमिति ज्योति०।

अनुचिन्ता स्त्री अनु+चिन्ति–अ। सततचिन्तायाम्।

अनुच्च त्रि० न उच्चः विरोधे न०त०। उच्चताविरोधिनिम्नत्ववति। ज्योतिषोक्ते ग्रहाणां नीचस्थाने च। तानि स्थानानि उच्चशब्दे वक्ष्यन्ते।

अनुच्छिष्ट त्रि० उद्+शिष–क्त न०त०। उच्छिष्टभिन्ने आहार्य्यद्रव्यस्य भुक्तावशिष्टमुच्छिष्टं तद्भिन्ने।

अनुज त्रि० अनु पश्चात् जायते अनु+जन–ड। पश्चाज्जाते सहोदरे भ्रातरि। तादृश्यां भगिन्यां स्त्री। "एकाधिकं हरेज्ज्येष्ठः सुतोऽध्यर्द्धं ततोऽनुज" इति मनुः। "चचार सानुजः शान्त" इति रघुः "परिवेत्तानुजेऽनूढे" इति मनुः।

अनुजन्मन् पु० अनु जन्म यस्य। सहोदरे कनिष्ठभ्रातरि। "जगन्नाथ! तवानुजन्मनामिति" भारविः।

अनुजात त्रि॰ अनु+जन–क्त । पश्चाज्जातमात्रे, “दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूड़े च संस्थिते” इति मनुः । अनुजाते दन्तजन्मानन्तरं संस्थित इति” कुल्लू॰ “भ्रातस्तवानुजाताऽहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम्” इति स्मृतिः । “असौ कुमारस्तमजोऽनुजात” इति रघुः । अनन्तरजातत्वात् पुत्त्रस्य तथात्वम् ।

अनुजावर त्रि॰ अनुजादप्यवरः । अत्यन्तनिकृष्टे । “एतामेवानुजावराय कुर्य्यादिति” ता॰ब्रा॰ । अनु पश्चाज्जायते इत्यनुजः कनीयान् सहि निकृष्टः तस्मादप्यवरो निकृष्ट इति भा॰ वेदे न खभावः लोके तु अनुजावरस्त्रौ ।

अनुजीविन् त्रि॰ अनुजीवितुमाश्रयितुं शीलमस्य अनु+जीव-णिनि । सेवके, आश्रिते च । [णीये सेव्ये ।

अनुजीव्य त्रि॰ अनुजीव्यतेऽसौ अनु+जीव–ण्यत् । आश्र-

अनुज्ञा स्त्री अनु+ज्ञा–अङ् । स्वयंप्रवृत्तस्यान्यस्य प्रवृत्त्यविघातकरणेन प्रवर्त्तनारूपायामनुमतौ । “गुरोरनुज्ञामधिगम्य मातः” ! इति रघुः । “तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चनानुजानात्योमित्येव तदाहेति” श्रुतिः ।

अनुज्ञात त्रि॰ अनु+ज्ञा–क्त । कृतानुज्ञे यस्मै करणायानुज्ञा कृता तस्मिन् जने ।

अनुज्येष्ठ त्रि॰ अनुगतो ज्येष्ठम् प्रा॰स॰ । ज्येष्ठानुगते । ज्येष्ठमनतिक्रम्य याथार्थ्ये अव्ययी॰ । ज्येष्ठानुरूपे ज्येष्ठानतिक्रमे च अव्य॰ । [रार्थे देये शुल्कादौ, आतरे ।

अनुतर न॰ अनुतीर्य्यतेऽनेन अनु–तॄ–करणे अप् । नदीपा-

अनुतर्ष न॰ अनुतृष्यतेऽनेनेदं वा करणे कर्म्मणि वा घञ् । सुरापानपात्रे, मद्ये च । भावे घञ् । मद्यपाने, अभिलाषे, पानेच्छायाञ्च । “सोपचारमुपशान्तविचारं सानुतर्षमनुतर्षपदेनेति” माघः ।

अनुताप पु॰ अनु+तप–घञ् । इदमनुचितं कृतमिति स्वकृतवस्तुनो दुःखजनकतया ज्ञानेन पश्चात्तापे । “ख्यापनेनानुतापेन” इति” मनुः । “तस्याः करिष्यामि दृढानुतापमिति” कुमा॰ ।

अनुतिल त्रि॰ अनुगतस्तिलम् अत्या॰स॰ । तिलानुगते चेलादौ, तिले विभक्त्यर्थे अव्ययी॰ तत्र भवः परिमुखादि॰ ञ्य । आनुतिल्यः तिलभवे त्रि॰ ।

अनुतूलन न॰ तूलेनानुकृष्णाति तृणाद्यर्थं तूलेनानुघट्टयति अनु+तूल+अनुकोषणे णिच्–भावे ल्युट् । तूलेन तृणाद्यादेरनुघट्टने ।

अनुत्क त्रि॰ न॰त॰ । उत्कण्ठितभिन्ने स्वस्थे ।

अनुत्कर्ष पु॰ न उत्कर्षः अभावे न॰त॰ । उत्कर्षाभावे ब॰ । उत्कर्षशून्ये त्रि॰ ।

अनुत्त त्रि॰ न+ उन्द्–क्त नसत्तनिषत्तानुत्तेत्यादिना नि॰ । अक्लिन्ने “इन्द्र ! तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तमिति” ऋ॰ १,८०,७, नुद–क्त न॰त॰ । अनुन्ने अप्रेरिते । “अनुत्तमाते मघवन्निति” ऋ॰ १,१६५,६, “अनुत्तमप्रेरितमिति” भा॰ ।

अनुत्तम न॰ न उत्तमोयस्मात् । अत्युत्कृष्टे । “काङ्क्षन् गतिमनुत्तमामिति, “इह कीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखमिति” “यशोऽस्मिन् लोके प्राप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखमिति” च मनुः ।

अनुत्तर त्रि॰ उत्तरउत्तमः न॰ ५ब॰ । अत्यन्तश्रेष्ठे । ६ब॰ । उत्तरवाक्यरहिते “भवत्यवज्ञा च भवत्यनुत्तरादिति” नैष॰ । न॰त॰ । उत्तरदिग्भिन्नायां तद्विरोधिन्यां दक्षिणस्यां दिशि, स्त्री । उत्तमभिन्ने अपकृष्टे त्रि॰ । न उत्तरति चलति उद्+तॄ–अच् न॰त॰ । स्थिरे त्रि॰ ।

अनुत्तान त्रि॰ न उत्तानः विरोधे न॰त॰ । उत्तानभिन्ने अवताने अवाङ्मुखे ।

अनुत्तरङ्ग त्रि॰ उद्गतस्तरङ्गो वीचिश्चाञ्चल्यं वा यस्मात् प्रा॰ ब॰न॰त॰ । अनुद्गततरङ्गे अचञ्चले च “अपामिवाधारमनुत्तरङ्गमिति” कुमा॰ शिवपक्षे अचञ्चलमित्यर्थः ।

अनुत्पत्ति स्त्री न उत्पत्तिः अभावे न॰त॰ । उत्पत्त्यभावे “अयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते । अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते” स्मृतिः ।

अनुत्पत्तिक त्रि॰ नास्ति उत्पत्तिर्यस्य कप् । उत्पादशून्ये ।

अनुत्पन्न त्रि॰ न उत्पन्न न॰त॰ । उत्पन्नभिन्ने अजन्ये ।

अनुत्पाद पु॰ न उत्पाद उत्पत्तिः अभावार्थे न॰त॰ । उत्पत्त्यभावे । ब॰ । उत्पत्तिशून्ये त्रि॰ ।

अनुत्साद पु॰ न उत्सादः अवसादनम् भावे न॰त॰ । अवसादाभावे उच्छेदाभावे । न॰ब॰ । उच्छेदशून्ये त्रि॰ ।

अनुत्साह पु॰ न उत्साहः अभावे न॰त॰ । उत्साहाभावे ब॰ । उत्साहशून्ये त्रि॰ ।

अनुत्सिक्त त्रि॰ न उत्सिक्तः गर्वितः । अगर्विते गर्वशून्ये ।

अनुत्सुक त्रि॰ न॰त॰ । उत्सुक–भिन्ने उत्कण्ठाशून्ये ।

अनुत्सूत्र त्रि॰ उत्क्रान्तः सूत्रम् अत्या॰स॰ न॰त॰ । सूत्रानुगते “अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति” माघः । सूत्रं पाणिनीयसूत्रं नीतिशास्त्रञ्चेति विवेकः ।

अनुद त्रि॰ न नुदति नुद–क न॰त॰ । प्रेरकभिन्ने अनुददाति तुल्यं ददाति अनु+दा क । तुल्यरूपदातरि,

एतस्य उदाहरणम् प्रागुक्तं अनानुदशब्दे दृश्यम् ।

अनुदक त्रि० नास्ति उदकं यत्र । "उदकशून्ये मरुदेशादौ अल्पार्थे न०त० । अल्पजले पल्वलादौ "उद्वन्वतीरनुदकाश्च या" इति ऋ०७,५१,४, उदकदानविशेषशून्ये श्राद्धभेदे "पुरोडाशमाला अनुदका" इति कात्या० १०, ५,११, । "अनुदकाः प्रत्यवनेजनपरिषेचनादि वर्जिता" इति तद्व्याख्या ।

अनुदग्र न उद्गतमग्रमस्य । ह्रदौ अतीक्ष्णे उन्नताद्यभिन्ने च नास्ति उदग्रोयस्मात् ५ब० । अत्युन्नते त्रि० ।

अनुदर त्रि० न उदरं यस्याल्पार्थे न०ब० । अल्पोदरशालिनि कृशोदरे, "अनुदरा कन्येति" सि०कौ० स्त्रियां टाप् ।

अनुदर्शन अनु+दृश–ल्युट् । अनुचिन्तने, "जन्ममृत्युजराव्याधि दुःखदोषानुदर्शन"मिति गीता ।

अनुदात्त न० न उदात्तः विरोधे न०त० । उदात्तस्वरभिन्ने नीचैरुच्चारिते स्वरभेदे । स्वराश्च त्रिविधाः उदात्तः अनुदात्तः स्वरित इति भेदात् तत्र "उच्चैरुदात्तः" "नीचैरनुदात्तः" "समाहारः स्वरित" इति च पा० । ताल्वादिषु, सभागेषु स्थानेषूर्द्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः, तत्रैव नीचभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तः । "तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वमिति" पा० । यस्यादितोऽर्द्धमुदात्तमन्त्यमनुदात्तं तादृशः स्वरः स्वरितः इति" "अनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति" अस्यैव निघात नीचादि संज्ञा उदात्तानुदात्तत्वादिकं स्वरवर्णस्यैव न तु व्यञ्जनानां, यथोक्तम् शिक्षायाम् "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ह्रस्वोदीर्घः प्लुतश्चेति कालतोनियमश्चचीति" । "प्रयत्नप्रेरितोवायुर्यदोर्द्ध्वभागे प्रतिहतोऽचं निष्पादयति स उदात्तः । एवमधोनिष्पन्नोऽजनुदात्त इति" शब्देन्दु० । "उदात्तानुदात्तस्वरितानां सन्निकर्षे एक श्रुत्यम्" इति आश्व० श्रौ०सू० ।

अनुदार न० न उदारः । अतिदातृभिन्ने, असमृद्धि च । नास्ति उदारो यस्मात् ५ब० । अतिमात्रदातरि, अति महति च । अनुगतो दारान् अत्या०स० । दारानुगते । "यस्मिन् प्रसीदसि पुनः स भवत्युदारोऽनुदारश्चेति का० प्र० । उदारत्वानुदारत्वयोरापाततो विरोधः । उदारत्वानुगतदारत्वाभ्यां तत्परिहारः ।

अनुदित पु० उद्+इण्+क्त ईषदर्थे न० ७ब०। किरणमात्रेण ईषदुदितसूर्य्ये प्रविरलतारके काले । "उदितेऽनुदिते चैवेति मनुः न०त० । उदितभिन्ने त्रि० । वद्–क्त न०त० । अकथिते त्रि० ।

अनुदिन अव्य० वीप्सार्थे अव्ययी० । प्रतिदिने "पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोगी कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतु"रित्युद्भटः । अनुदिवसादयोऽप्यत्र ।

अनुदृष्टि स्त्री अनुगता अनुकूला वा दृष्टिः प्रा०स० । अनुगतदृष्टौ, अनुकूलदृष्टौ च । ब० । तथादृष्टिमति त्रि० । तथाभूतस्त्रियाः अपत्यं कल्याण्या०ढक् इनङ् च । आनुदृष्टिनेयः तदपत्ये पुंस्त्री० । अनुदृष्टेः पुंसोऽपत्यम् शुभ्रा० ढक् । आनुदृष्टेयः तदपत्ये पुंस्त्री० ।

अनुदेश पु० अनु+दिश–घञ् । यथाक्रमोच्चारणे, उपदेशे च "यथासंख्यमनुदेशः समानामिति" पा० । अनुदिश्यते कर्मणि घञ् । उपदेश्ये "अनुदेशाद्याः पुरोडाशेत्यादि" कात्या० १८,६,१५ ।

अनुद्देश पु० न उद्देशः अभावार्थे न०त० । उद्देशाभावे ।

अनुद्धत त्रि० न उद्धतः विरोधे न०त० । विनययुक्ते ।

अनुद्धरण न० न उद्धरणम् अभावार्थे न०त० । उद्धाराभावे

अनुद्धार पु० न उद्धारः अभावार्थे न०त० । उद्धाराभावे । न उद्धारः विभाज्यविशेषस्योत्थापनं यत्र । विंशोद्धारशून्ये विभागे त्रि० । "अनुद्धारोविभागः स्यादिति स्मृतिः ।

अनुद्धृत त्रि० न उद्धृतमुत्थापितम् । अनुत्थापिते "पयोऽनुद्धृतसारञ्चेति" हविष्यविषये स्मृतिः ।

अनुद्भट त्रि० न उद्भटः विरोधे न०त० । अप्रगल्भे ह्रदौ ।

अनुद्यम पु० न उद्यमः अभावे न०त० । उद्यमाभावे । न० ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्यूत न० अनु+दिव–क्त । द्यूतस्य पश्चात् पुनर्द्यूते । तदधिकृत्य कृतग्रन्थतयोक्तमनुद्यूतपर्व सभापर्वणि दृश्यम् ।

अनुद्योग पु० न उद्योगः अभावे, न०त० । उद्योगाभावे ब० । उद्यमशून्ये त्रि० ।

अनुद्रुत त्रि० अनु+द्रु–क्त । अनुगते "धनुर्भृतं राजसुतैरनुद्रुतमिति रघुः "अनुद्रुतः संयति येन केवलं बलस्य शत्रुः प्रशशंस शीघ्रतामिति" माघः । "अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयं द्रुतार्द्धञ्चाप्यनुद्रुतमित्युक्ते" मात्राचतुर्थभागकाले ताल-भेदे न० । [न०त० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनुद्वाह पु० न उद्वाहः अभावार्थे न०त० । विवाहाभावे

अनुद्विग्न त्रि० न उद्विग्नः विरोधे न०त० । उद्विग्नभिन्ने अव्याकुलचित्ते ।

अनुद्वेग पु० न उद्वेगः अभावार्थे न०त० । उद्वेगाभावे न०ब० । तच्छून्ये त्रि० "अनुद्वेगकरं वाक्यं सतां स्वाभाविकं मतमिति" नीति० ।

अनुधावन न॰ अनु+धाव–ल्युट् । पश्चाद्गमने, तत्त्वनिश्चयायानुसरणे, अनुसन्धाने च । [आसक्तौ च ।

अनुध्या स्त्री अनु+ध्यै–अङ् । शुभानुचिन्तने, अनुग्रहे,

अनुध्यान न॰ अनु+ध्यै–ल्युट् । अनुक्षणचिन्तने "या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष ! त्वदनुध्यानसम्भवेति" कुमा॰ ।

अनुध्याय पु॰ अनु+ध्यै–कर्त्तरि घञ् । अनुचिन्तके शुभानुचिन्तके । "बालस्याशक्तस्य वा तदनुध्यायमनसेति" प्रा॰त॰ स्मृतिः ।

अनुध्येय त्रि॰ अनु+ध्यै–कर्म्मणि यत् । अनुग्राह्ये यदीयशुभानुचिन्तनं क्रियते तस्मिन् । "अनुदध्युरनुध्येयं सान्निध्यैः प्रतिमागतैरिति" रघुः ।

अनुनय पु॰ अनु+नी+अच् । विनये, प्रणिपाते, प्रार्थने, सान्त्वने च । "कथं नु ? शक्योऽनुनयोमहर्षेर्विश्राणनादन्यपयस्विनीनामिति" रघुः । [अनुरूपशब्दे ।

अनुनाद पु॰ अनुरूपोनादः प्रा॰स॰। प्रतिध्वनौ प्रतिशब्दे

अनुनादिन् त्रि॰ अनु+नदति अनु+नद–णिनि । प्रतिरूप शब्दकारके "गम्भीरेणानुनादिनेति" रामा॰ ।

अनुनायिका स्त्री अनुगता नायिकाम् । नायिकानुगतायाम् "सखी प्रव्रजिता दासी प्रेष्या धात्रेयिका तथा । अन्याश्च शिल्पकारिण्यो विज्ञेया ह्यनुनायिका" इत्युक्तदास्यादौ ।

अनुनाश पु॰ अनु+नश–घञ् । अनुमरणे । अदूरदेशाद्यवर्थे शङ्खाशादि॰ यञ् आनुनाश्यः तददूरदेशादौ त्रि॰ ।

अनुनासिक त्रि॰ अनुगतो नासिकाम् अत्या॰स॰। नासिकया सह स्वस्वस्थानेनोच्चार्य्यमाणेषु वर्णभेदेषु । ते च "अमोऽनुनासिका न ह्रौ" इति शिक्षायां दर्शिताः हकाररकारभिन्नाः अम्प्रत्याहारान्तर्गताः वर्णाः । "मुखनासिकावचनोऽनुनासिक" इति पाणिन्युक्तेस्तेषां तत्तत्स्थानसहितनासिकयोच्चार्य्यमाणत्वात्तत्त्वम् 'उपदेशेऽजनुनासिक" इति पा॰ । अम्प्रत्याहारमध्ये रभिन्ना यवलाः निरनुनासिकाः सानुनासिकाश्च तत्रानुनासिकस्थाने उत्पन्नयवलानामेव सानुनासिकत्वम् "यलोर्द्विधाऽरो निरनुनासिकः सानुनासिकः ।अमोऽननासिकस्तेन तत्स्थाने सानुनासिक" इत्यभियुक्तोक्तेः यथा यँय्यते विद्वाँल्लिखति, सँव्वत्सरः अन्ये निरनुनासिका ।वेत्यनुवृत्तौ "अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक" इति पाणिन्युक्तेरप्रगृह्या एवाणोऽनुनासिकाः ।

अनुनीत त्रि॰ अनु+नी–क्त । कृतानुनये यस्य सान्त्वनार्थं विनयादिकं क्रियते तस्मिन् । "स चानुनीतोऽपि भृशं चुकोपेति" भारतम् ।

अनुनेय त्रि॰ अनु+नी–कर्मणि यत् । अनुनयकरणार्हे, अनुनेतुं योग्ये च ।

अनुपकार पु॰ न उपकारः अभावार्थे न॰त॰ । उपकाराभावे विरोधे न॰त॰ । अपकारे । [स्त्रियां ङीप् ।

अनुपकारिन् त्रि॰ न उपकारो विरोधे न॰त॰। अपकारिणि

अनुपक्षित त्रि॰ उप+क्षि–क्त वेदे निष्ठातस्य न नत्वम् न॰त॰ । अनुपक्षीणे । "सुवीर्य्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ऋ॰ २,१२,७ अनुपक्षितम् "अनुपक्षीणमिति" भा॰ । लोके तु अनुपक्षीणः त्रि॰ ।

अनुपठित न॰ अनु+पठ–भावे क्त । गुरुमुखपाठानुसारिपाठे अनुपठितमनेन इष्टादि॰ इनि । अनुपठिती कृतानुपाठे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । [पतने च ।

अनुपतन न॰ अनु+पत–ल्युट् । अनुकूलपतने, अनुरूप-

अनुपति अव्य॰ पत्युः सामीप्यम् अव्ययी॰ । पतिसमीपे । "अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तर" इति कात्या॰ १२,२,१६, दीक्षाकर्त्ता पतिसमीपे तत्पत्नीः दीक्षयतीति तद्व्याख्या ।

अनुपथ पु॰ अनुकूलः पन्थाः अच् समा॰ । अनुकूलमार्गे "अन्तस्पथा अनुपथा" इति ऋ॰ ५,५२,१०, अनुपथाः अनुकूलमार्गा" इति भा॰। पथःसमीपे पथि वा अव्ययी॰। पथिसमीपे पथीत्यर्थे वा अव्य॰ । परिमुखा॰ ञ्य । आनुपथ्यम् पथिभवादौ त्रि॰ ।

अनुपद न॰ अनुरूपं पदम् प्रा॰समा॰। अनुकूलपदे अनुरूपस्थाने "आशिषामनुपदमिति" "अर्थानुपदमाशिष" इति च रघुः । पदस्य पश्चात् अव्ययी॰ ।पदस्य पश्चादित्यर्थे पश्चाद्गमने च ।भवादौ परिमुखा॰ ञ्य आनुपद्यः तत्र भवादौ त्रि॰ । सुप्तिङन्तं पदं तत्सदृशं ग्रन्थमधीते वेत्ति वा उक्था॰ ठक् । आनुपदिकः तदध्येतरि तद्वेत्तरि च त्रि॰।

अनुपद् न॰ अनुपद्यते प्रतिदिनं लभ्यते अनु+पद–क्विप् । प्रतिदिनलभ्येऽन्ने । "अनुपदस्यानुपदे त्वा" य॰ १५,८, "प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमिति" वेददीपः ।

अनुपदिक त्रि॰ अनुपदमस्त्यस्य गन्तृत्वेन ठन् । पश्चाद्गते

अनुपदिन् अनुपदमन्वेष्टा अनुपद+इनि । अनुपदम् अन्वेष्टरि (अन्वेषणकर्त्तरि) "अनुपद्यन्वेष्टेति" पा॰ "मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रम" इति भट्टिः ।

अनुपदिष्ट त्रि॰ उप+दिश–क्त न॰त॰ । उपदेशाकर्म्मणि ।

अनुपदीना स्त्री अनु, पदस्य आयामतुल्यायामः आयामेऽव्ययी॰ अनुपदं बद्धेत्यर्थे ख । पादतुल्यायामवत्यां पादबद्धायां पादुकायाम् (मोजा) इत्यादि ख्यातायाम् ।

अनुपधि त्रि॰ नास्ति उपधिश्छलं यत्र । निष्कपटे सरल-व्यवहारे । [ज्ञानलक्षणाधीनज्ञानाविषयीभूते त्रि॰ ।

अनुपनीत पु॰ न उपनीतः न॰त॰ । अकृतोपनयनसंस्कारे

अनुपन्यास त्रि॰ न उपन्यासः अभावे न॰त॰ । उपन्यासाभावे कथनाभावे । न॰ब॰ । कथनशून्ये वागारम्भशून्ये त्रि॰ ।

अनुपपत्ति स्त्री उप+पद–क्तिन् उपपत्तिर्युक्तिः न॰त॰ । युक्त्यभावे, असङ्गतौ च । "तात्पर्य्यानुपपत्तित" इति भाषा॰ । उपपत्तिश्च न्यायादिमते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाधीनानुमितिः" आपादकज्ञानाधीना आपाद्यनिश्चयरूपा ऽनुभूतिर्वा । यथा पीनोदेवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते दिवाऽभोजिनः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपन्नमिति" अभोक्तुः पीनत्वासम्भवेन रात्रिभोजनं निश्चीयते तथा हि पीनत्वस्य भोजनव्याप्यतया पीनत्वाभावस्य च रात्रिभोजित्वाभावव्याप्यतानिश्चयेन पीनत्वेन रात्रिभोजनमनुमीयते सा चानुमितिः अर्थापत्तित्वेन व्यवह्रियते इति नैयायिकाः । मीमांसकवेदान्तिभिस्तु कल्पयामि अर्थापयामीति विलक्षणानुभवात् अनुमितिभिन्नैव सेति स्वीक्रियते । अधिकमर्थापत्तिशब्दे वक्ष्यते ।

अनुपपन्न त्रि॰ उप+पद–क्त न॰त॰ । उपपत्तिशून्ये ।

अनुपबाध त्रि॰ नास्ति उपबाधा प्रतिबन्धोऽस्य । प्रतिबन्धशून्ये ।

अनुपम त्रि॰नास्ति उपमा यस्य । अतुल्ये अन्यसादृश्यरहिते अत्युत्कृष्टे ।'बलं प्रमाणं शक्तिश्च परैरनुपमं ममेति रा॰ । कुमुदद्दिग्गजयोषिति स्त्रीत्यमरः । सुप्रतीकदिग्गजस्त्रियां स्त्रीति मेदिनिः ।

अनुपमेय त्रि॰ केनापि न उपमीयतेऽसौ उप+मि–कर्म्मणि यत् न॰त॰ । अन्यैरतुल्ये, अन्यसादृश्यरहिते ।

अनुपयुक्त न उपयुक्तम् उचितं भुक्तं वा न॰त॰ । अनुचितभिन्ने अननुरूपे भुक्तभिन्ने च ।

अनुपयोग पु॰ न उपयोगः आनुकूल्यं भोजनं वा न॰त॰ । आनुकूल्याभावे, भोजनाभावे च । न॰ब॰ । आनुकूल्यशून्ये, भोजनशून्ये च त्रि॰ । [रागनिवृत्तिशून्ये ।

अनुपरत त्रि॰ उपरतः निवृत्तः न॰त॰ । अनिवृत्ते विषय-

अनुपरति स्त्री न उपरतिः विषयरागः अभावे न॰त॰ । विषयरागाभावे । [विशेषाज्ञाते अतर्किते ।

अनुपलक्षित त्रि॰ न उपलक्षितः विशेषेण ज्ञातः । विशे-

अनुपलब्धि स्त्री न उपलब्धिः अभावे न॰त॰ । लाभाभावे प्रत्यक्षाद्यभावे च । तत्र अनुपलब्धिश्च न केवलं इन्द्रियादिसन्निकर्षाभावमात्रेण, किन्तु तत्सन्निकर्षेऽपि कारणान्तरादपि भवति यथोक्तं सांख्यसूत्रे । "सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिरिति" । तदेव कारिकायां विवृतम् 'अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहारादिति "नास्ति घटोऽनुपलब्धेरिति" । योग्यपदार्थस्यानुपलब्धिश्च अभावज्ञानसामग्री । तद्विवरणं योग्यानुपलब्धिशब्दे दृश्यम् ।

अनुपवीत पु॰ न उपवीतं यज्ञसूत्रं विधिना जातमस्य । अनुपनीते माणवके । उपवीतशून्ये च ।

अनुपशम पु॰ न उपशमः शान्तिः निवृत्तिर्वा अभावे न॰त॰ । शान्त्यभावे, निवृत्त्यभावे च ।

अनुपसंहारिन् पु॰ न्यायमते परिभाषिते दुष्टहेतुभेदे । स च अन्वये व्यतिरेके च दृष्टान्तरहिततया न दुष्टो हेतुः । यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुमाने सर्वस्यापि पक्षत्वेन अन्वये दृष्टान्तो नास्ति नापि व्यतिरेके दृष्टान्तः, सर्वस्यापि प्रमेयतया तदभावस्य अप्रसिद्धेः । "तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षक" इति । "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधा नैकान्तिको मत" इति च भाषा॰ मुक्तावल्यान्तु सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादिकं तदुदाहरणत्वेनोपन्यस्तं "केवलान्वयिपक्षक इत्यस्य च केवलान्वयिसाध्यक इत्येतत् परतया व्याख्यातञ्च । यथा "केवलान्वयिधर्म्मावच्छिन्नपक्षक इत्यर्थः । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ सर्वस्यैव पक्षत्वात् सामान्याधिकरण्यग्रहस्थलान्तराभावान्नानुमितिः इदन्तु न सम्यक् । पक्षैकदेशे घटसहचाराग्रहेऽपि क्षतेरभावात् अस्तु वा सहचारग्रहस्तावतापि पक्षे अज्ञानरूपासिद्धिरेव न तु हेत्वाभासत्वं तस्य, तथापि केवलान्वयिसाध्यकत्वं तत्त्वमित्युक्तम् । उपसंहाराकारके त्रि॰ ।

अनुपसेचन त्रि॰ नास्ति उपसेचनं व्यञ्जनं यत्र । दध्यादिव्यञ्जनशून्ये अन्ने "स यत्तदन्नस्य मध्यमान विद्यादि" त्युपक्रम्य 'नास्य इति ब्रूयादनुपसेचन" इति उक्तम्, अथ॰ १२,३,४ ।

अनुपस्कृत त्रि॰ उप+कृ प्रतियत्ने क्त सुट् न॰त॰ । अकृतपाकादिसंस्कारे अविकृते च "शुध्यन्ति पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतमिति" मनुः अनुपस्कृतं पाकसंस्काररहितमिति रघु॰ । "अविकृतमिति" कुल्लू॰ । अपरिष्कृते "अजागरूकस्य अथैव राजतन्त्रानुपस्कृतमिति" मनुः । दृष्टप्रयोजनानपेक्षे, "ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा देहत्यागोऽनुपस्कृत"

इति मनुः "इष्टप्रयोजनानपेक्ष" इति कुल्लू० । अनिन्दिते च "एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तः" इति मनुः अनुपस्कृतः अनिन्दित इति कुल्लू० । [भावे न०त० । तच्छून्ये त्रि० ।

अनुपस्थान न० न उपस्थानम् अभावे न०त० । उपस्थाना-

अनुपस्थाप्य त्रि० न उपस्थाप्यः । अस्मरणीये । प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यत्वादिति जग० ।[भावे, स्मृत्यभावे च ।

अनुपस्थिति स्त्री न उपस्थितिः अभावे न०त० । उपस्थित्य-

अनुपहत न० न उपहतः भोगच्छेदादिना । सदृशे नवे अभुक्ते वस्त्रे 'अनुपहतमतिधवलमिति" काद० । उपघात शून्ये त्रि० । [रचनादिसंस्कार उपाकरणं तद्रहिते ।

अनुपाकृत त्रि० उप–आ–कृ–क्त न०त० । मन्त्रैर्यज्ञे पशो-

अनुपात पु० अनुरूप त्रैराशिकेन पातः । पाटीगणितोक्ते न त्रैराशिकेन गुणसंख्यापाते । 'पुरान्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात् तदक्षविश्लेषलवैस्तदा किम् ? । चक्रांशकैरित्यनुपात-युक्त्या युक्तं निरक्षं परिधेः प्रमाणम्" सि०शि० ॥ "निरक्षदेशः स्वदेशाद्यथा यथा दक्षिणतो भवति तथा तथा स्वस्वस्तिकाक्षिपयवृत्तं नतम् तयोरन्तरेऽक्षांशाः । ते च निरक्षदेशजापयाम्योत्तरयोजनैरनुपातेनोत्पद्यन्ते । अतः कस्मिंश्चित् पुरेऽक्षांशान् ज्ञात्वा तस्मात् पुरादुत्तरतोऽन्यस्मिन् पुरे ज्ञेयाः । ततस्तेषामन्तरांशैः पुरान्तरयोजनैश्चानुपातः । यद्यन्तरांशैः पुरान्तरयोजनानि लभ्यन्ते तदा चक्रांशैः ३६० किमिति फलं भूपरिधियोजनानि" इति प्रमि० । तदानयनञ्च 'प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः, फलमन्यजाति मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्या"दित्युक्त त्रैराशिकरीत्या अन्तरयोजनसंख्याङ्केन राशिचक्रसंख्या-३६० ऽङ्के गुणिते पुरान्तरयोजनाङ्केन विभक्ते लब्धं परिधिमानसंख्या । पश्चात्पतने च । अनुगतः पातं शाङ्करूपपक्षभेदम् । पातमहानुगते । अनु+पत–णिच् णमुल् । पश्चात्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० । किन्तु कर्म्मोपपदेन सह "अमैवाव्ययेनेति" पा० नित्यसमासः 'लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णादिति" भट्टिः ।

अनुपातक न० अनुपातयति नरकं गमयति पत–णिच्–ण्वुल् पातकं ब्रह्महत्यादि तत्सदृशम् प्रा० स० । ब्रह्महत्यादिमहापातकसदृशे वेदनिन्दादिजन्ये पापविशेषे तानि च पञ्चत्रिंशत्प्रकारहेतुकत्वेन तावत्संख्यानि अनरत्व साम्ये तेन पतनहेतुमहापातकतुल्यत्वादस्य अनुपातकत्वमिति प्रा० वि० । तानि च विष्णुना दर्शितानि यथा 'यागस्थस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च, रजस्वलायाश्चान्तर्वत्न्याश्चात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं ब्रह्महत्यासमानीति, कौटसाक्ष्यं सुहृद्वध एतौ सुरापानसमौ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेयसमम् । पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनञ्च श्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनञ्च स्वसुः सख्याः सगोत्रायाः उत्तमवर्णायाः कुमार्य्या अन्त्यजाया रजस्वलायाः शरणागतायाः प्रव्रजिताया निक्षिप्तायाश्च ॥ अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा इति" ॥ नरकाण्यभिधाय "एतेष्वकृतप्रायश्चित्ता अतिपातकिनः पर्य्यायेण कल्पं पच्यन्ते, मन्वन्तरं तु महापातकिनः, अनुपातकिनश्च, उपपातकिनश्चतुर्युगमिति विष्णु०स० । तथा च महापातकसदृशान्येतानि पातकानि । अन्यान्यपि मनुना दर्शितानि यथा "अनृतञ्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनाञ्च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ॥ रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुरिति" ॥

अनुपातकिन् त्रि० अनुपातकमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । अनुपातकयुक्ते "अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनस्तथा" स्मृ० ।

अनुपातिन् त्रि० अनुपतति अनुगच्छति अनु+गम–णिनि अनुगामिनि ।

अनुपान न० अनु भेषजेन सह पश्चाद्वा पीयते कर्म्मणि ल्युट् । औषधेन सह, तत्पश्चाद्वा पेये मधुगुड़ादौ । पानस्य जलस्य समीपे अव्ययी० । जलसामीप्ये अव्य० ।

अनुपावृत्त त्रि० न उपावृत्तः । अपरावृत्ते ।

अनुपुष्प पु० अनुगतं पुष्पं तद्विकाशम् अत्या०स० । शरवृक्षे तस्य पुष्पेणैव प्रकाशात्तथात्वम् ।

अनुपूर्ब्ब त्रि० अनुगतं पूर्ब्बं परिपाटीं गतिस० । यथाक्रमप्राप्ते "यथाहान्यनुपूर्ब्बं भवति ऋ० १०, १८, ५ "यथावदनुपूर्ब्बशः" इति वर्णानामनुपूर्ब्बशः" इति च मनुः । अनुपूर्ब्ब+शस् । अनुपूर्ब्बशः । "वृत्तानुपूर्ब्बे च न चातिदीर्घे" इति कुमा० "ततोऽनुपूर्ब्बायतवृत्तबाहुरिति" भारविः पूर्ब्बमनुगतौ गोपुच्छाकाराविति मल्लि०, अनुगतः पूर्ब्बम् । पश्चाद्गामिनि त्रि० । आग्नेयः प्रथमो गच्छत्यन्वारब्धो-

ऽनुपूर्व्वाँ इतरे, कात्या० ८,८,२९ “इतरे दश पशवः असन्वारब्धा एव अनुपूर्व्वाः अनुगामिनो भवेयुरिति” व्या० निकृष्टप्रमाणे च “अनुपूर्व्वा इतरे” कात्या० ८,८,२०, “अनुपूर्व्वाः निकृष्टा ह्यनुगच्छन्ति अत्र च प्रमाणेन निकृष्टत्वम्। अतश्च दक्षिणस्य वर्षिष्ठत्वमुक्तं तत उत्तरस्य तदपेक्षया हीनप्रमाणत्वं तदपेक्षया तत उत्तरस्य, तदपेक्षया तदुत्तरस्येत्येवमेकादशो यूपः सर्व्वतो निकृष्टो यथा भवति तथा कर्त्तव्यमिति” व्याख्या। अनुपूर्व्व+भावादौ ष्यञ्। आनुपूर्व्य तद्भावे षित्त्वात् चातुरीवत् वा ङीष् “साजात्यञ्च समानानुपूर्व्वीकत्वेनेति” जग०। वेदे पु० पूर्व्वपदह्रस्वः। अनुपूर्व्वी आनुपूर्व्व्यं स्त्री। “वर्षिष्ठ-रशनः पुरुषोऽनुपूर्व्व्या इतरेषामिति” कात्या० १६,१,९, “अनुपूर्व्व्या ह्रस्वामया रशनया” इति व्याख्या।

अनुपृष्ठ्य त्रि० अनुपृष्ठं बध्यते अनुपृष्ठ+यत्। पृष्ठमध्ये बध्यमानादौ “अनुपृष्ठ्यामायम्य पाशयोरिति” कात्या० १६,८,५।

अनुपेत त्रि० न उपेतः। उपगतभिन्ने। उपगमनञ्च उपनयनार्थं गुरुसमोपगमनम्, तच्छून्ये च। न स्त्री शुश्रूषयाऽनुपेत” इति स्मृतिः “अनुपेतः अनुपनीतः” इति रघु०। “यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यमिति” भाग० अत्रापि शुकस्य विरक्तत्वेन कृत्यसामान्याभावेन अनुपनीततयैव प्रव्रज्योक्तिः।

अनुप्रदान न० अनुप्रदीयते वर्णविशेषरूपता आधीयते अनेन अनु+प्र+दा-करणे ल्युट्। वर्णोत्पादनबाह्यप्रयत्नभेदे “एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते” इति सि०कौ०। श्वासः अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नो येषामिति तत्त्वबो०। “अनुप्रदानात् संसर्गात् स्थानात् करणविभ्रमात्। जायते वर्णवैशेष्यं परिमाणाच्च पञ्चमादिति” शिक्षा।

अनुप्रवचन न० अनुरूपं गुरूच्चारितानुरूपं प्रवचनम्। गुरूच्चारितानुवचने। तत्प्रयोजनमस्य छ। अनुप्रवचनीयः तथाभूत अध्ययनप्रयोजनयुक्ते त्रि०।

अनुप्रवचनादि पु० पाणिन्युक्ते “तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे विहितप्रत्ययनिमित्ते प्रकृतिभूते शब्दसमूहे। अनुप्रवचन, उत्थापन, उपस्थापन, संवेशन, अनुप्रवेशन, अनुवादन, अनुवचन, अनुवाचन, अन्वारोहण, प्रारम्भण, आरम्भण, आरोहण।

अनुप्रवेश पु० अनु+प्र+विश+भावे घञ्। अनुरूपप्रवेशे “पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमा” इति रघुः। अमावास्यायां चन्द्रार्कयोः एकराश्यवस्थितत्वेन सूर्य्यसान्निध्याददर्शनत्वमापन्नश्चन्द्रस्तदन्तरगतौ सूर्य्यरश्मेरिन्दौ प्रवेशः तदुत्तरञ्च क्रमशः प्रवेशाधिक्यम् “सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम्। क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तरिति” बृहत्स०। यथा च तस्याधःस्थत्वं तथा इन्दुशब्दे वक्ष्यते। तथाहि यावद्यावच्च सूर्य्यात् चन्द्रमाः पूर्व्वं गच्छति तावत्तावदेव व्यवधानानुरूपेण सूर्य्यरश्मेस्तत्र क्रमशः प्रवेशः।

अनुप्रास पु० अनुगतः रसाद्यनुगुणं प्रकृष्टमासं वर्णन्यासं समवर्णरचनां समवर्णोच्चारणं वा गतिस०। अलङ्कारप्रसिद्धे स्वरवैषम्येऽपि समवर्णानां तुल्यरचनारूपे “अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्” (सा०द०) उक्ते शब्दालङ्कारभेदे। स च पञ्चधा ते च सोदाहरणमुक्ता दर्पणे यथा “छेको व्यञ्जनसङ्घस्य सकृत् साम्यमनेकधा”। छेकश्छेकानुप्रासः। अनेकधेति स्वरूपतः क्रमतश्च। रसः सर इत्यादिक्रमभेदेन सादृश्यं नास्यालङ्कारस्य विषयः। यथा “आदाय बकुलगन्धानन्धीकुर्व्वन् पदे पदे भ्रमरान्। अयमेति मन्दमन्दं कावेरीवारिपावनः पवनः” ॥ अत्र गन्धानन्धीति संयुक्तयोः, कावेरीवारीत्यसंयुक्तयोः। पावनः पवन इति बहूनां व्यञ्जनानां सकृदावृत्तिः। छेको विदग्धः तत्प्रयोज्यत्वादेष छेकानुप्रासः। “अनेकस्यैकधा साम्यमसकृद्वाप्यनेकधा। एकस्य सकृदप्येष वृत्त्यनुप्रास उच्यते” ॥ एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि। अनेकधा स्वरूपतः क्रमतश्च। सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि। यथा “उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः। नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमी वासराः” । अत्र रसोल्लासैरमी इति रसयोरेकधैव साम्यम्। न तु तेनैव क्रमेणापि। द्वितीये पादे तु कलयोरसकृत् तेनैव क्रमेण च। प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत्। रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिस्तदनुगतत्वेन प्रकर्षेण न्यसनाद्वृत्त्यनुप्रासः। “उच्चार्य्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके। सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते” ॥ यथा “दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः। विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुमो वामलोचनाः” ॥ अत्र “जीवयन्तीति” “या इति” “जयिनीरिति” अत्र जकारयकारयोरेकत्र स्थाने तालौ उच्चार्य्यत्वात् सादृश्यम्। एवं दन्त्यकण्ठ्यानामप्युदाहार्य्यम्। एष च सहृदयानामतीव श्रुतिसुखावहत्वाच्छ्रुत्यनुप्रासः। “व्यञ्जनं चेद्यथावस्थं सहाद्येन स्वरेण तु। आवर्त्त्यतेऽन्त्य-

योज्यत्वादन्त्यानुप्रास एव तत्”॥ “यथावस्थमिति” यथा सम्भवमनुस्वारविसर्गस्वरसंयुक्ताक्षरविशिष्टम् । एष च प्रायेण आद्यस्य पदस्य चान्ते प्रयोज्यः । पादान्तगो यथा “केशः काशस्तबकविकाशः कायः प्रकटितकरभविलासः । चक्षुर्दग्धवराटककल्पं त्यजति न चेतः काममनल्पम्” ॥ पदान्तगो यथा । “मन्दं हसन्तः पुलकं वहन्त इत्यादि । “शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्य्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तोऽनुप्रासः पञ्चधा ततः” इति । यथा “स्मेर-राजीवनयने ! नयने किं निमीलिते ? । पश्य निर्जित-कन्दर्पं कन्दर्पवशगं प्रियम्॥ अत्र विभक्त्यर्थस्यापौनरुक्त्येऽपि मुख्यतरस्य प्रातिपदिकांशद्योत्यधर्म्मिरूपस्याभिन्नार्थत्वाल्ला-टानुप्रासत्वमेव । ‘नयने तस्यैव नयने” अत्र द्वितीय नयनशब्दो भाग्यवत्त्वादिगुणविशिष्टत्वरूपतात्पर्य्यमात्रेण भिन्नार्थः । यथा वा । “यस्य न सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य । यस्य च सविधे दयिता दवदहन-स्तुहिनदीधितिस्तस्य” ॥ अत्रानेकपदानां पौनरुक्त्यम् । एष च प्रायेण लाटजनप्रियत्वाल्लाटानुप्रास” इति ।

अनुप्लव पु० अनु–प्लु–अच् । सहाये, अनुचरे, दासे च । “सानुप्लवः प्रभुरपि क्षणदाचराणामिति” रघुः ।

अनुवन्ध पु० अनु+बन्ध–यथायथं भावादौ घञ् । बन्धने, इच्छापूर्वकदोषविशेषाभ्यासे, “अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्य्यं यथाक्रममिति” स्मृतिः । “अनुबन्धः पौनःपुन्येनाभिनिवेश” इति रघु० । शास्त्रस्यादौ वक्तव्येषु अधिकारि-विषयप्रयोजनसम्बन्धेषु, “अनुबन्धो नाम विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्ध” इति “अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात्तदीयैरेवानुबन्धैस्तद्वत्तासिद्धेरिति च” वेदा०सा० “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते । ग्रन्थादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः स प्रयोजन” इत्युक्तेः विषयप्रयोजनादीनामारम्भप्रयोजकत्वात् तद्धेतुत्वम् । अस्मिन् पक्षे च अनुबध्यते अनेनेति करणे घञ् । मुख्यानुयायिनि अप्रधाने, बालकादौ प्रकृतस्यानुवर्त्तने, संबन्धे, वातपित्तादिदोषाणामप्राधान्ये, प्रकृतिप्रत्ययागमादेशानां विकरणागमगुणवृद्ध्यादिकार्य्य-विशेषार्थमनुबन्धनीये परिनिष्पन्नपदकालेषु अश्रूयमाणतया नश्वरे इत्संज्ञतया कृतलोपे वर्णादौ, “पदानि ड्विड्विकरणाद्यनुबन्धगणोदितम् कर्म्मोच्चारणमात्रेण सुष्टमत्रानुबन्धत इति” कविकल्पद्रुमः । फलसाधने पुनःपुनरनुष्ठानाभ्यासे, “अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सत्त्वापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेदिति” मनुः । बन्धेऽपि मेदिनिः । आरम्भे, शब्दरत्ना० । अनुसरणे “शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नर इति” सुश्रुतम् । सन्ततसम्बन्धे (अविच्छेदे) “सानुबन्धाः कथं न स्युः सम्पदो मे निरापद” इति रघुः । अनुबध्यते अनुरुध्यते कर्म्मणि घञ् । पश्चाद्भाविनि शुभाशुभे । “अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्” इति गीता पश्चात्सम्बन्धे च । “यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मन” इति गीता ।

अनुवन्धिन् त्रि० अनुबध्नाति अनु+बन्ध–णिनि । सहचरे, अनुगते, अनुरोधिनि, व्यापके च । स्त्रियां ङीप् । “गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव” इति रघुः । “अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके” इति गीता । “सूक्ष्मानुबन्धी सूक्ष्मश्च सुगन्धो रोचनो मृदुरिति” “मेदःकषायैः खलु रोग एष सुदुस्तरो वर्गगणानुबन्धी” इति च सुश्रुतम् ।

अनुवन्धी स्त्री अनुबध्यतेऽतिश्वासेन व्याप्रियतेऽनया अनु+बन्ध–घञ् गौरा० ङीष् । हिक्कारोगे, तृष्णायाञ्च ।

अनुवन्ध्य त्रि० वधार्थं बन्धोऽनुबन्धः अनु+बन्ध-कर्म्मणि ण्यत् । वधार्थं बध्ये गवादौ । “नानुबन्ध्यावधोऽपि वा । तयोर्द्वारविभागश्च नैव संप्रति वर्त्तते” इति स्मृतिः ।

अनुवोध पु० अनु+बुध–णिच्–घञ् । पूर्व्वलिप्तचन्दनादेर्गन्धोद्दीपनार्थं पुनर्मर्दनादौ, पश्चाद्बोधे च ।

अनुब्राह्मण न० ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागस्तत्सदृशम् । ब्राह्मण सदृशे ग्रन्थे । तदधीते वेद वा इनि । अनुब्राह्मणी ब्राह्मण-सदृशग्रन्थाध्यायिनि, तद्वेत्तरि च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुभव पु० अनु+भू–अप् । स्मृतिभिन्ने ज्ञाने । विषयानुरूपभवनाच्च बुद्धिवृत्तेरनुभवत्वम् । “वृत्तिसारूप्यमितरत्र” पात० सूत्रे, विषयानुरूपत्वं चित्तवृत्तेरभिहितम् । तथाहि यथा पयः प्रणाल्या क्षेत्रादिकं प्राप्य चतुरस्राद्याकारेण परिणमते एवमेव इन्द्रियादिप्रणाल्याऽन्तःकरणं बहिर्निःसृत्य विषयाकारेण परिणमते तादृशपरिणामरूपवृत्त्या च विषयगतमज्ञानं निवारयतीति अन्तःकरणस्य विषयरूपानुरूपभवनात् अनुभवत्वम् । स्मृतौ तु विषयसन्निकर्षाभावात् न विषयाकारताप्राप्तिरिति तद्भिन्ने ज्ञाने एवास्य प्रयोगोपाधिता इति सांख्यवेदान्तिमतम् । अनुभवस्य प्रत्यक्षानुमानोपमानशाब्दभेदेन चतस्रो विधाः इति नैयायिकादयः । वेदान्तिनो मीमांसकाश्च अर्थापत्त्यनुपलब्धिरूपमधिकं तद्भेदद्वयमुररीचक्रुः । वैशेषिकाः सौगताश्च

प्रत्यक्षानुमानरूपमेव अनुभवद्वयं स्वीचक्रुः अन्येषां सर्व्वेषामनयोरन्तर्भावात् । सांख्यादयः प्रत्यक्षानुमानशाब्दा एवेति भेदत्रयीमङ्गीचक्रुः । चार्वाकाः प्रत्यक्षमात्रमिति भेदः । "अनुभवं वचसा सखि लुम्पसीति" नैष० ।

अनुभाव पु० अनुभावयति उद्बोधयत्यनेन अनु+भू–णिच्–करणे–घञ् । कोषदण्डादिजाते राज्ञां तेजोविशेषे । सामर्थ्ये च । कर्त्तरि अच् । अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धे रसव्यञ्जके "भावं मनोगतं साक्षात् स्वगतं व्यञ्जयन्ति ये । तेऽनुभावा" इति ख्याताः, इत्युक्तलक्षणे भ्रूभङ्गादौ । "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति" सा०द० । अनुभावस्य लक्षणभेदादिकमुक्तं दर्पणे । "उद्बुद्धं कारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन् । लोके यः कार्य्यरूपः सोऽनुभावः काव्यनाट्ययोः ॥ यः खलु लोके सीतादिचन्द्रादिभिः स्वैः स्वैरालम्बनोद्दीपनकारणैः रामादेरन्तरुद्बुद्धं रत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्य्यमित्युच्यते स काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः । कः पुनरसावित्याह । "उक्ताः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि" ॥ तद्रूपा अनुभावस्वरूपाः । तत्र च यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूपवर्णने तत्र तत्र दर्शितः । तत्र सात्त्विकाः । "विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः" । सत्त्वं नाम स्वात्मविश्रामप्रकाशकारी कश्चनाऽऽन्तरो धर्म्मः । "सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः" ॥ गोबलीवर्द्दन्यायेन इति शेषः । के ते इत्याह । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ तत्र । स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षामयादिभिः । वपुर्ज्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्म्मश्रमादिभिः ॥ हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया । मदसंमदपीडाद्यैर्वैस्वर्य्यं गद्गदं विदुः ॥ रागद्वेषश्रमादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः । विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥ अश्रु नेत्रोद्भवं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजम् । प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः इति" ॥ "अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगतैरिव" रघुः । तेजसि च । "गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैरिति" रघुः । माहात्म्ये, "जाने वो रक्षसाक्रान्तावनुभावपराक्रमौ इति" रघुः ।

अनुभावक त्रि० अनुभावयति बोधयति अनु–भू–णिच्–ण्वुल् । बोधके "यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् आकाङ्क्षेति" भाषा० । "येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन सह तस्याकाङ्क्षेति" सिद्धान्तमुक्तावली ।

अनुभाविन् त्रि० अनुभवति अनु+भू–णिनि । साक्षात्कारादिकारके । "अनुभावी तु यः कश्चित् कुर्य्यात् साक्ष्यं विवादिनामिति" मनुः । अनुपश्चात् भवति । पश्चाज्जाते कनिष्ठादौ । "अनुभाविनां परिवापनमिति" आप०स्मृतिः । अनुपश्चाद्भवन्तीति अनुभाविनः कनिष्ठा इति रत्नाकरः "स्वाशौचमनुभवन्तीति अनुभवकारका" इति शु०त०रघु० ।

अनुभाषण न० अनु सहितं भाषणम् । सहभाषणे ।

अनुभू स्त्री अनु+भू–क्विप् । अनुभवरूपे ज्ञानभेदे "अयमात्मा सर्व्वानुभूरिति" वृ०उप० । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" श्रुत्या ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वात् सर्व्वज्ञानरूपत्वम् ।

अनुभूत त्रि० अनु+भू कर्म्मणि क्त । अनुभवविषयीभूते पदार्थे अनु+भू–कर्त्तरि क्त । पश्चाज्जाते त्रि० ।

अनुभूति स्त्री अनु+भू–क्तिन् । अनुभवे तद्विवरणमनुभवशब्दे दृश्यम् । "अनुभूतिश्चतुर्विधा प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशाब्दजे" इति भाषा० ।

अनुभूतिप्रकाश पु० अनुभूतेरनुभवस्य वेदान्तश्रवणजन्यस्य प्रकाशार्थं माधवाचार्य्यप्रणीते उपनिषत्तात्पर्य्यज्ञापके प्रकरणभेदे ।

अनुमत त्रि० अनु+मन–क्त । स्वयंप्रवृत्ते इदं क्रियतामिति प्रोत्साहनार्थमनुज्ञाते । अनुमोदिते च "कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकमिति" वेणी० । "गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि" इति मनुः । "सम्यग्विनीयानुमतो गृहायेति" च रघुः । "उभयानुमतः साक्षीति" स्मृतिः ।

अनुमति स्त्री अनु+मन–क्तिन् । अनुज्ञायाम् । "अनुमत्या व्ययेयादिति" स्मृतिः । अनुमन्यते कलाहीनत्वेऽपि पूर्णिमाविहितयागादिकरणायानुज्ञायतेऽस्याम् अधिकरणे क्तिन् । कलाहीनचन्द्रयुक्तायां शुक्लचतुर्दशीयुतपूर्णिमातिथौ । अनुमती राकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः पौर्णमास्याविति याज्ञिका या पूर्व्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति विज्ञायते ॥ अनुमतिरनुमननात् । "अनुमतिराकासिनीवालीकुहूभ्यश्चरव" इति का० १८,६,२१, कुर्व्ये "चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव चेति" मनुः ।

अनुमन्तृ त्रि० अनु+मन–तृच् । स्वयमुदासीने कार्य्यादौ प्रवृत्तस्यान्यस्योत्साहवर्द्धनार्थमनुज्ञाकर्त्तरि । "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयीति" मनुः "उपद्रष्टानुमन्ता च भर्त्ता भोक्ता महेश्वर" इति गीता । "अनुमन्ता अनुमोदयितैव सन्निधिमात्रेणानुग्राहक" इति श्रीधरः ।

अनुमन्त्रण पु० अनु मन्त्रोच्चारणात् पश्चात् मन्त्रणम् मन्त्रेण

संस्कारादिकरणम् । मन्त्रोच्चारपूर्व्वके यागादिषु संस्कारभेदे “प्रयाजानुमन्त्रणमिति” कात्या० ३,३;२ ।

अनुमरण न० अनु+मृ—ल्युट् । भर्त्तरि मृते तद्देहाप्राप्तौ तत्पादुकादिग्रहणेन पृथक्चितारोहणेन स्त्रीणां देहत्यागे । “भर्त्रानुमरणं काले याः कुर्व्वन्ति तथाविधाः । कामात् क्रोधात् भयाद्वापि सर्वाः पूताः भवन्ति ताः” इति स्मृतिः अनुपूर्व्वकमरणस्य मरणसदृशमरणार्थकत्वेन सकर्म्मकत्वम् अतएव “भवता नानुमृतापि लभ्यते” इति रघौ कर्मणि क्तप्रयोगः । अनुमरणं च भर्त्तुः देशान्तरादिमरणे देहाद्यलाभे एव “देशान्तरे मृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम् । निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसमिति” स्मृतिः । तत्र क्षत्रियादीनामेवाधिकारो न विप्रायाः, यथोक्तम् । “पृथक्चितां समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हतीति” शु०त०स्मृतौ ।

अनुमा स्त्री अनु+मा—अङ् । परामर्शज्ञानाधीने (व्याप्तधूमादिलिङ्गविशिष्टज्ञानाधीने) ज्ञानभेदे यथा “पर्वतो वह्निमानित्यादि” तथाहि धूमादिहेतौ महानसादौ प्राक् भूयःसहचारदर्शनात् धूमत्ववह्नित्वसामान्यधर्म्मेण सकलवह्निधूमादिव्याप्तिनिश्चयः अनन्तरं देशान्तरं गतवतो वह्न्यर्थिनः पर्वतादौ धूमदर्शने सति तत्र वह्निव्याप्तिस्मृतिर्जायते एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकताया नियमेन, धूमदर्शनात् धूमगताया वह्नेर्व्याप्तेः स्मरणसम्भवात् । ततस्तादृशधूमवान् अयं पर्वत इति निश्चयरूपपरामर्शेन तत्र वह्निमानयमिति निश्चिनोति सोऽयं निश्चयः अनुमितिरूपः अनुभवभेद इति । तत्र च धूमादिलिङ्गज्ञानमेव करणं नतु ज्ञायमानलिङ्गं करणमिति नव्यनैयायिकसिद्धान्तः प्राचीनमते ज्ञायमानलिङ्गमेवेति भेदः “अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हीति” भाषा० । “सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुमेति” प्र०प्र०प्र० ।

अनुमातृ त्रि० अनु+मा—तृच् । अनुमानकर्त्तरि “नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार” इति वाचस्पतिः ।

अनुमान न० अनु—मि—मा—वा भावादौ ल्युट् । व्याप्यस्य ज्ञानेन व्यापकस्य निश्चये, यथा वह्निर्धूमस्य व्यापक इति धूमस्तस्य व्याप्त इत्येवं तयोः भूयः सहचारं पाकस्थानादौ दृष्ट्वा पश्चात् पर्वतादौ उद्धूयमानशिखस्य धूमस्य दर्शने तत्र वह्निरस्तीति निश्चीयते । करणे ल्युट् । तद्धेतुभूते धूमादौ । “तच्चानुमानं त्रिविधमिति” चिन्तामणिः । श्रुतेरेव स्वतः प्रामाण्यं, यत्र श्रुतिः साक्षात् न श्रूयते तत्र स्मृतिवाक्यात् श्रुतिवाक्यमनुमीयते इति श्रुत्यनुमापकं स्मृतिवाक्यमप्यनुमानपदेनाभिधीयते इति मीमांसकाः । “विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति जै०सू० । इयं स्मृतिः वेदमूलिका आप्तवाक्यत्वादित्येवमनुमानाकारः इति । “दृष्टमनुमानमाप्तवचनञ्च सर्व्वप्रमाणसिद्धत्वादिति सा०का० । “अतीन्द्रियस्य सिद्धिरनुमानादिति” सांख्य०सू० “प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते” इति वाच० “प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रञ्च विविधागममिति मनुः । “एवमनुमाने निरूपिते तस्मात् पुरुषधौरेयसिद्धिरिति” चिन्ता० “नानुमानं रसादीनामिति सा०द० “सपरिकरमनुमानं निरूप्येति” चिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमानचिन्तामणि पु० गङ्गेशोपाध्यायकृते न्यायशास्त्रस्यानुमानतत्त्वज्ञापके प्रकरणभेदे । तत्र च आदौ अनुमितिस्वरूपादिनिरूपणं ततस्तत्कारणव्याप्तिज्ञानार्थं व्याप्तिनिरूपणम् ततोव्याप्तिग्रहोपायनिरूपणम् ततो व्याप्तिग्रहानुकूलतर्कनिरूपणम्, उक्तासु बह्वीषु व्याप्तिषु कथङ्कारं तासामनुगमस्तन्निरूपणम्” ततः व्याप्तिज्ञानोपायतया सामान्यलक्षणानिरूपणम् ततो हेतोः परिशुद्धिज्ञानार्थमुपाधिनिरूपणम् । ततोऽनुमित्यङ्गपक्षतानिरूपणम् परार्थानुमानस्य पञ्चावयवन्यायसाध्यतया तन्निरूपणम् । अनुमितौ परामर्शस्य (साध्यव्याप्तिमद्धेतुविशिष्टज्ञानात्मकस्य) स्वरूपादिनिरूपणम् ॥ ततो हेतुत्रैविध्यस्य (केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकित्वरूपस्य) निरूपणम् ततो वर्ज्जनीयतया हेतोर्दोषाणां (हेत्वाभासानाम्) निरूपणम् तत्रादौ सामान्यतो हेत्वाभासलक्षणम् ततः सव्यभिचारस्य, साधारणस्य, असाधारणस्य, अनुपसंहारिणः, असिद्धेश्च क्रमशः, ततो बाधस्य निरूपणम् इत्येतत्पर्य्यन्तं सपरिकरमनुमानं हेयतया तद्दोषांश्च निरूप्य तादृशानुमानेन ईश्वरस्य सिद्धिर्दर्शिता तस्याराधनसहकृतेन षोड़शपदार्थतत्त्वज्ञानेनात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिरित्येते पदार्थाः तत्रत्या अवधेयाः ।

अनुमानदीधिति स्त्री अनुमानरूपचिन्तामणेर्दीधितिरिव । रघुनाथशिरोमणिकृतायामनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाम् ।

अनुमार्ग अव्य० मार्गे विभक्त्यर्थे याथार्थ्ये, पश्चादर्थे वा अव्ययी० । मार्गे इत्यर्थे, मार्गानुरूपे, मार्गस्य पश्चादर्थे च । “अनुमार्गागतायाश्चेति” काद० ।

अनुमाष अव्य० माषे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । माषे इत्यर्थे । परिमुखा० ञ्य । आनुमाष्यः तद्भवादौ त्रि० ।

अनुमास अव्य० वीप्सार्थे अव्ययी० । प्रतिमासे, अनुमासे

भवः ठञ् । आनुमासिकः प्रतिमासभवे "पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकम्" इति मनुः ।

अनुमित त्रि॰ अनु+मि—कर्म्मणि क्त । कृतानुमाने अनुमानविषयीभूते । "अनुमितोऽपि हि बाष्पनिरीक्षणाद् व्यभिचचार न तापकरोऽनलः" इति नैष॰ ।

अनुमिति स्त्री अनु—मा—क्तिन् । अनुमाने व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्म्मताज्ञानाधीने अनुभवभेदे "स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेदिति" भाषा॰ । अनुमितिश्च द्विविधा स्वार्था परार्था च तत्र हेतौ व्याप्तिनिश्चये सति तस्य च पक्षे वृत्तित्वज्ञानात् उपादेयपदार्थग्रहणाय प्रवर्त्तिका यानुमितिः सा स्वार्था । विवदमानं प्रति कञ्चित्पदार्थं साधयितुं मध्यस्थाद्यवलम्बनेन प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयननिगमनरूपपञ्चावयवन्यायसाध्या परार्था ।

अनुमित्सा स्त्री अनु+मि-सन्-भावे अ । अनुमातुमिच्छायाम् सिषाधयिषायाम् । अनुमित्सायां हि सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमितिरुदेति तदभावे साध्यवत्तानिश्चयरूपसिद्धिसत्त्वे नानुमितिः । तत्रायं विशेषः सामानाधिकरण्येन सिद्धिसत्त्वेऽपि अवच्छेदावच्छेदेनानुमितिर्भवत्येव न तत्रानुमित्सापेक्षा तथा च अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिरेव अवच्छेदावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन चानुमितिं प्रतिबध्नाति एवञ्च तत्रैव इच्छापेक्षेति । अतएव वाचस्पतिना "प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः" इत्युक्तम् ।

अनुमृत त्रि॰ अनु पश्चात् शोकादिना मृतः । शोकादिना मृतस्य पश्चात् मृते । अनु+मृ—कर्म्मणि क्त । यस्य पश्चात् म्रियते तस्मिन् "भवता नानुमृताऽपि लभ्यते" इति रघुः ।

अनुमेय त्रि॰ अनुमीयतेऽसौ अनु+मि—कर्म्मणि यत् । अनुमित्यर्हे, अनुमातुं योग्ये "एतावता नन्वनुमेयशोभीति" कुमा॰ । "फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव" इति रघुः ।

अनुमोद पु॰ अनु+मुद—णिच्—घञ् । प्रकृतकर्म्मणि प्रवृत्तिविघाताकरणेनान्यप्रोत्साहानुकूलव्यापारे, । त्वया यत् कृतं तन्मेऽनुमतमित्याद्यभिलापव्यङ्ग्ये । भावे ल्युट् । तत्रैवार्थे न॰ ।

अनुमोदित त्रि॰ अनु+मुद—णिच्—कर्म्मणि क्त । कृतानुमोदने स्वानुमतत्वज्ञापनेन प्रोत्साहिते "भवता यद्व्यवसितं तन्मेऽसाध्वनुमोदितम् । प्रार्थ्यमानोऽर्थिना यत्र स्वार्थो नैव विघातितः । दानकालेऽथवा तूष्णीं स्थितः, सोऽर्थोऽनुमोदित इति (प्रा॰वि॰) उक्तेऽर्थे च ।

अनुयव अव्य॰ यवे विभक्त्यर्थे अव्ययी॰ । यवे इत्यर्थे । परिमुखा॰ भवादौ ञ्य । आनुयव्यम् तत्रभवे पदार्थे त्रि॰ ।

अनुयाज पु॰ अनु+यज घञ् यज्ञाङ्गत्वात् कुत्वाभावः । दर्शपौर्णमासाङ्गेषु प्रयाजादिषु पञ्चसु यागेषु । "यजतिषु ये यजामहे नानुयाजेषु" इति श्रुतिः । "प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलानिति" ऋ॰ १०,५१,९, अनुयाजानुमन्त्रणम् का॰ ३,५,१४ ।

अनुयात त्रि॰ अनु या—कर्त्तरि क्तः । पश्चाद्गन्तरि, सहगन्तरि च कर्म्मणि क्त यस्य पश्चाद्गम्यते तादृशे जने ।

अनुयात्र अव्य॰ यात्रायां विभक्त्यर्थे पश्चादर्थे वा अव्ययी॰ । यात्रायामित्यर्थे, यात्रायाः पश्चाद्भावे च । अनुगता अनुरूपीकृता यात्रा येन प्रा॰ ब॰ । अनुयायिवर्गे । "त्यक्तभोगस्य मे राजन् ! वने वनेन जीवतः । किं कार्य्यमनुयात्रेणेति" रामा॰ अनुगता यात्रा प्रा॰स॰ । पश्चाद्यात्रायां स्त्री । तत्प्रयोजनमस्येत्यर्थे ठक् । आनुयात्रिकः अनुचरे सेवके त्रि॰ ।

अनुयात्रिक त्रि॰ अनुयात्रा पश्चाद् यात्रा अनुगमनमस्त्यस्य ठन् । पश्चाद्गन्तरि अनुचरे "सर्व्वानेवानुयात्रिकवर्गान् त्वया रक्षेति" शकु॰ ।

अनुयायिन् त्रि॰ अनुयाति पश्चात् गच्छति अनु+या—णिनि स्त्रियां ङीप् । पश्चाद्गन्तरि, सेवके, अनुचरे "न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः" इति रघुः सदृशे, मुख्यस्यानुगन्तरि शिष्ये च ।

अनुयुक्त त्रि॰ अनु+युज—क्त । जिज्ञासिते पदार्थे । कृतप्रश्ने, यं प्रति कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञासार्थं प्रश्नः क्रियते तस्मिंश्च । "स चानुयुक्तो व्याचष्टामिति खण्डनखाद्यम् ।

अनुयुग अव्य॰ युगे विभ॰ अव्ययी॰ । युग इत्यर्थे । तत्र भवः परिमुखा॰ ञ्य । आनुयुग्यः अनुयुगभवे त्रि॰ ।

अनुयूप अव्य॰ यूपे विभ॰ अव्ययी॰ । यूप इत्यर्थे । तत्र भवः परिमुखा॰ ञ्य । आनुयूप्यः यूपभवे त्रि॰ ।

अनुयोक्तृ त्रि॰ अनु+युज—तृच् स्त्रियां ङीप् । प्रश्नकारके । भृतकाध्यापके च ।

अनुयोग पु॰ अनुयुज्यते कथनाय नियुज्यते अनु+युज—घञ् । प्रश्ने । सति हि प्रश्ने, पृष्टः कथनाय प्रवर्त्तते । "निष्ठाद्यनुयोगे चेति" पा॰ । अनुपूर्व्वात् युजेः प्रश्नार्थकता । तेन "स्वया कियदिति तमन्वयुङ्क्त" इति रघौ प्रश्नार्थकतया निर्द्देशः ।

अनुयोगकृत् पु॰ अनुयोगं प्रश्नविषयसंशयं कृन्तति कृत छेदने क्विप् । आचार्य्ये । कृ—क्विप् । पृच्छके त्रि॰ ।

अनुयोगिन् त्रि॰ अनुयुङ्क्ते अनु+युज—घिनुण्। प्रश्नकारके।

अनुयोज्य त्रि॰ अनुयुज्यते नियुज्यते "अनु+युज—शक्यार्थे आवश्यकार्थे वा ण्यत्। प्रश्नार्हे अवश्यनियोज्ये, त्वया कथमित्थं कृतमित्याद्येवमेव कृतप्रश्ने, आज्ञाकारके, दासादौ च "वासशानुयोज्यो दुष्मन्तः प्रणमति" शकु॰।

अनुरक्त त्रि॰ अनु+रन्ज क्त। अनुरागयुक्ते, अनुगतः रक्तं रागम् अत्या॰स॰। प्राप्तरक्तवर्णे।

अनुरक्ति स्त्री अनु+रन्ज—क्तिन्। अनुरागे।

अनुरञ्जक त्रि॰ अनुरञ्जयति अनुरक्तं करोति अनु+रन्ज—णिच्—ण्वुल्। अनुरागयुक्तकारके।

अनुरञ्जन न॰ अनु+रन्ज—णिच्—भावे ल्युट्। अनुरागयुक्तकरणे "विश्वेषामनुरञ्जनेन जनयन्नानन्दमिति" रामा॰। कर्त्तरि ल्यु। अनुरञ्जके त्रि॰।

अनुरञ्जित त्रि॰अनु+रन्ज—णिच्—कर्म्मणि क्त। यस्य अनुरागः कृतः तस्मिन्, अनुरक्तीकृते जने।

अनुरणन अनु+रण—ल्युट्। घण्टादिशब्दज प्रतिध्वन्यात्मके शब्दसन्ताने व्यञ्जनरूपशब्दशक्तिभेदे, ध्वनिभेदे च।

अनुरत त्रि॰ अनु+रम—कर्त्तरि क्त। अनुरक्ते, अभिरते च।

अनुरति स्त्री अनु+रम-भावे क्तिन्। अनुरागे।

अनुरस त्रि॰ अनुगतो रसम्। माधुर्य्यादिरसानुगते "भूमिजं गुरु नातिवातलं भूमितश्चास्यानुरस" इति "मधुरानुरसं रूक्षं लवणानुरसं लघु। नार्य्यास्तु मधुरं स्तन्यं कषयानुरसं हिममिति" च सुश्रुतम्।

अनुरहस त्रि॰ अनुगतं रहः अत्या॰स॰ अच्समा॰। निर्ज्जनदेशानुगते।

अनुराग पु॰ अनु+रन्ज+घञ्। अत्यन्तप्रीतौ, स्नेहे च। अनुरूपो रागः प्रा॰स॰। अनुरूपरागे। "अनुरागवन्तमपि लोचनयोरिति" माघः "प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागज" इत्यमरः। "प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेरिति" रघुः। अनुगतो रागं गतिस॰। प्राप्तलौहित्यवर्णे त्रि॰।

अनुरागिन् त्रि॰ अनु+रन्ज—घिनुण् कुत्वम्। अनुरागयुक्ते स्त्रियां ङीप्। "वेश्याञ्चाननुरागिणीमिति" सा॰द॰

अनुरात्र अव्य॰ रात्रौ विभ॰ अव्ययी॰ अच्समा॰। रात्रावित्यर्थे, प्रतिरात्रे च। "तस्मात् स्त्र्यनुरात्रं पत्याविच्छते" इति श्रुतिः। अनुगतो रात्रिम्। रात्र्यनुगते त्रि॰।

अनुराधा स्त्री॰ अनुगता राधां विशाखाम् अत्या॰स॰। सप्तविंशतिधाविभक्तस्य राशिचक्रस्य सप्तदशभागात्मके नक्षत्रभेदे "रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरोमूलानुराधामघेति" ज्योति॰। "राधे विशाखे पुष्यवानुराधाज्येष्ठास्तु नक्षत्रेष्विति" श्रुतिः। "शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्त्तुपञ्चवसुपक्षाः। विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विवसुदहनाः। भूतशतपक्षवसवो द्वात्रिंशच्चेति तारकामानम्। क्रमशोऽश्विन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणेन। नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैः सदसत्। दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा वाच्यः" इति वृ॰उक्तेस्तस्याः चतुस्तारात्मकत्वम्। अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः। योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राश्च। शक्रो निरृतिस्तोयं विश्वे देवा हरिर्वसुर्वरुणः। अजपादोऽहिर्बुध्न्यः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" इति वृहत्संहितोक्तेस्तस्या मित्रदेवताकत्वम्। तस्य च योगतारा "ज्येष्ठाश्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा" इति सूर्य्यसि॰ उक्तेर्मध्यमा तारा। तत्र भवः अणो लुक् "लुक्तद्धितलुकीति" पा॰ स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्। अनुराधस्तज्जाते त्रि॰। नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणस्तु लुप् "लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचनमिति" पा॰ अनुराधा अनुराधानक्षत्रयुक्तकाले ततः सप्तम्यर्थे तृतीयेति भेदः। पृ॰ दीर्घः। अनूराधाप्यत्र।

अनुरुद्ध—त्रि अनु+रुध—कर्म्मणि क्त। अपेक्षिते।

अनुरुध् त्रि॰अनु+रुध—क्विप्। अनुरोद्धरि अपेक्षके। कर्मणि क्विपि वेदे उपसर्गदीर्घः। अनुरुद्धे। "आक्षित्पूर्व्वास्वपरा अनूरुद् ऋ॰ २,५५,५, "अनूरुद् अनुरुद्धमिति" भा॰।

अनुरूप अव्य॰ रूपस्य सादृश्ये योग्यत्वे वा अव्ययी॰। रूपस्य सादृश्ये, योग्यतायाञ्च। अर्श आद्यचि। तद्वति त्रि॰। "अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणेति" कुमा॰। "सत्वानुरूपा सर्व्वस्य श्रद्धा भवति भारत" गीता। द्वादशाहसाध्ये यागे वहिष्पवमानगतानां त्रयाणां तृचानां मध्ये मध्यमे तृचे। "स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ भवतः वृषण्वन्तस्तृचा भवन्ति तत्र उत्तमः पर्य्यास" इति ता॰ब्रा॰। प्राकृतानां वहिष्पवमानगतानां त्रयाणां तृचानां स्तोत्रियः, अनुरूपः, पर्य्यासश्चेति त्रीणि नामानीति भा॰।

अनुरोध पु॰ अनु+रुध—घञ्। अनुसरणे, आराध्यादेरिष्टसम्पादनेच्छायाञ्च। "मित्रस्यानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनमिति" "नानुरोधोऽस्त्यनध्याये" इति च मनुः।

अनुरोधिन् त्रि॰अनु+रुध-णिनि। अपेक्षके। स्त्रियां ङीप्। "पतिव्रतानां समयानुरोधिनीति" रामा॰। [भीषणे।

अनुलाप पु॰ अनुवीप्सायां वारंवारं लप्यते लप—घञ्। पुनः-

अनुलिप्त त्रि॰ अनु+लिप—क्त। गन्धादिना कृतानुलेपे

"चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपत्रकैः अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या हरिरिष्टं प्रगच्छतीति" पुरा० ।

अनुलेप पु० अनु+लिप–भावे घञ् । चन्दनादिमर्द्दने । करणे घञ् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ ।

अनुलेपक त्रि० अनुलिम्पति अनु+लिप–ण्वुल् । चन्दनादिभिः स्वदेहदेवार्च्चाद्यनुलेपकारके । स्त्रियां टाप् । तस्याः धर्म्यं महिष्या० अण् । आनुलेपिकम् तद्धर्म्ये त्रि० ।

अनुलेपन न० अनु+लिप–भावे ल्युट् । चन्दनादिमर्दने "धात्रीफलं तथा दद्यादनुलेपनकारणादिति" पुरा० । करणे ल्युट् । अनुलेपसाधने चन्दनादौ द्रव्ये ।

अनुलेपित त्रि० अनु+लिप–णिच्–कर्मणि क्त । "अनुलिप्तीकृते

अनुलेपिन् त्रि० अनुलिम्पति अनु+लिप–णिनि । अनुलेपके

अनुलोम पु० यथाक्रमे अव्ययी० अच्समा० । यथाक्रमे । "अनुलोमविलोमाभ्यां मातृकार्णान् जपेद्बुध इति तन्त्र० "तत्र प्रतिलोममानिक्षेन्नानुलोममिति" सुश्रुतम् अनुगतः लोम आनुकूल्यम् रोम वा प्रा०स० । आनुकूल्यप्राप्ते, यथाक्रमप्राप्ते च त्रि० "सवर्णासु सुताः सवर्णा भवन्ति अनुलोमजा मातृवर्णाः" इति विष्णुस० अनुलोमं कृष्टं चेत्रं प्रतिलोमं कर्षति सि०कौ० । अनुगतरोमे च । "अनुलोमाः सुलोमाश्च रुचिरा रोमराजय" इति ।

अनुलोमज पु०स्त्री० अनुलोमेन यथाक्रमेण जातः जन–ड । परिणीतक्षत्रियादिस्त्रीषु विप्रादिभ्य उत्कृष्टेभ्यो वर्णेभ्यो जाते मूर्द्धावसिक्तादौ सङ्कीर्णवर्णे । अनुलोमजाश्च "विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां, विशःस्त्रियाम् । अम्बष्ठः, शूद्र्यां निषादजातिः पारशवोऽपि वा" "वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यात्, माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ, वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां, विन्नास्वेष विधिः स्मृत" इति च याज्ञ०स० ।

अनुलोमजन्मन् पु०स्त्री० अनुलोमं पितृवर्णानुक्रमेण जन्म यस्य । अनुलोमजाते मूर्द्धावसिक्तादौ । स्त्रियां ङाप् । "अन्येऽनुलोमजन्मानः प्रतिलोमभवा अपीति" काशी० ।

अनुवंश अव्य० वंशे विभक्त्यर्थे अव्ययी० । वंशे इत्यर्थे तत्र भवः परिमुखा० ञ्य । आनुवंश्यस्तत्र भवे त्रि० ।

अनुवक्तृ त्रि० अनुवक्ति गुरुमुखात् श्रुत्वा तदनुरूपं वदति अनु+वच–तृच् । गुरूच्चारितानुरूपपाठके । स्त्रियां ङीप् ।

अनुवक्र त्रि० अनुक्रमेण वक्रः । अतिवक्रे "यस्य वक्रानुवक्रापन्था" इति सुश्रुतम् अतिवक्रत्वञ्च ग्रहाणाम् "अतिवक्रा भगाष्टग" इति सूर्य्याक्रान्तराश्यपेक्षया सप्ताष्टमस्थानस्थितौ भवति ।

अनुवचन न० अनुरूपं वचनम् प्रा०स० । अनुरूपकथने "तमेतं ब्राह्मणाविविदिषन्ति वेदानुवचनेन" इति "त्रिशक्षोर्वेदानुवचनमिति" च श्रुतिः ।

अनुवत्सर पु० अनुकूलो वत्सरो दानादिविशेषाय । "शकाङ्कात् पञ्चभिः शेषात् सभाद्यादिषु वत्सराः । सम्परीदानुपूर्व्वाश्च तथोदापूर्व्विका मता" इत्युक्ते वत्सरभेदे । "संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् । परिपूर्व्वे तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम! । इदापूर्व्वे च वस्त्राणां धान्यानाञ्चानुपूर्व्विके उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलमिति" विष्णु०ध०पुरा० । अनुवर्षादयोप्यत्र ।

अनुवर्त्तन न० अनु+वृत–ल्युट् । अनुगमने, अनुसरणे, व्याकरणादौ पूर्व्वसूत्रस्थतशब्दस्योत्तरसूत्रेऽन्वयार्थमनुसरणे च ।

अनुवर्त्तिन् त्रि० अनु+वृत–णिनि । पश्चाद्गामिनि अनुयायिनि च स्त्रियां ङीप् । "सशरीरा गता स्वर्गं भर्त्तारमनुवर्त्तिनी" इति रामा० ।

अनुवाक पु० अनूच्यते अनु+वच घञ् कुत्वम् । ग्रन्थस्य ऋग्विशेषे, ऋग्यजुःसमूहे, शाखनाम्ना ख्याते वेदांशे । "अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशयत् ककेति" कात्या० १४,५,२६, "चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवदिति" वेददीपः । "अध्यायानुवाकयोर्लुक्" पा० विमुक्तशब्दोऽस्यस्य अण् तस्य वा लुक् । वैमुक्तो विमुक्तो वा अध्यायः अनुवाको वा ।

अनुवाक्या स्त्री अनु+वच–ण्यत् कुत्वम् । ऋत्विग्भेदः प्रशास्ता तत्पाठ्यायां देवताह्वानसाधने ऋचि । "पुरोऽनुवाक्या याज्या वेति" यजु० "द्वे ऋचौ सुराग्रहणार्थे याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या, उत्तमिवेति याज्येति" वेददीपः । "पुरोऽनुवाक्या याज्या च मन्त्रैवेति" ह०उप० । पुरोऽनुवाक्या प्राक्प्रयोगकालाद् याः प्रयुज्यन्ते ऋचः सा ऋग्जातिः पुरोऽनुवाक्येत्युच्यते इति भा० ।

अनुवाच् पु० अनुवाचयति अनु+वच–णिच्–क्विप् । अनुवाचके अध्यापके ।

अनुवाचन न० अनु+वच–णिच्–ल्युट् । अध्यापने । तत्प्रयोजनमस्य अनुप्रव० छ । अनुवाचनीयः अध्यापके त्रि० ।

अनुवात पु० अनुगतो वातः । शिष्यादिदेशात् गुर्व्वादिदेशान्तरि वायौ "प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सहेति" मनुः ।

अनुवाद पु० अनु+वद–घञ् । विधिप्राप्तस्य वाक्यान्तरेण कथने यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येन प्राप्तस्य होमस्य

दध्ना जुहोतीति वाक्येन पुनरनुवादेन दधिकरणकत्वमात्रं तत्र विधेयम्। तत्र होमस्यानुवादः एवमन्यत्राप्यूह्यम् अनुवादः पूर्व्वस्येति का० ४,२,१८, "य इष्ट्येत्यनेन वाक्येन पौर्णमास्याममावस्यायां वा विकृतीनामनुष्ठानमुच्यते तच्च प्रकृतितः प्राप्तमेव अतः कारणात् य इष्ट्येत्यनुवाद इति तद्भा० अनुवादश्च त्रिविध भूतार्थानुवादः स्तुत्यर्थानुवादः गुणानुवादश्चेति। तत्र सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादौ भूतार्थानुवादः। "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ, स्तुत्यर्थानुवाद। वायव्यं श्वेतं छागमालभेतेत्यादौ प्राप्ताया वायुदेवतायाः स्तुत्यर्थत्वात् तस्य स्तुत्यर्थानुवादत्वम्। अग्निहोत्रं जुहोतीति प्राप्तस्याग्निहोत्रहोमस्य गुणविधानार्थं प्रवृत्तं दध्ना जुहोतीत्यादि गुणानुवादः। एवमन्यान्यप्युदाहार्य्याणि। अनुलक्षणकथने। "क उत्तमःश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नादिति" भाग० "सिद्धोपदेशे च "अनुवादे चरणानामिति" पा०। "सिद्धोपदेशे" इति सि०कौ०।

अनुवादक त्रि० अनुवदति अनु+वद–ण्वुल्। अनुवादकारके अनुवदनशीले च।

अनुवादिन् त्रि० अनुवदति अनु+वद–णिनि। अनुवादकारके, अनुवदनशीले, युक्तगीतानुवादिनि च स्त्रियां ङीप्।

अनुवाद्य त्रि० अनु+वद–ण्यत्। उद्देश्ये प्राप्तावपि किञ्चिद्विधानार्थमनुकीर्त्तनीये। "अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदिति वृद्धाः तथा च। पर्वतो वह्निमानित्येव प्रयोक्तव्यं न वैपरीत्येन, तथा प्रयोगे तु आलङ्कारिकैः वाक्यगतविधेयाविमर्शदोषो भवतीति प्रतिपादितम् यथा "न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः" इति वाक्ये अयमेव न्यक्कार इति प्रयोक्तव्ये तद्वैपरीत्येन प्रयोगात्तथात्वम्। अतएव "वृद्धिरादैच्" इति पा० सूत्रे आदैच् वृद्धिसंज्ञः स्यादित्यर्थके वृद्धेर्विधेयत्वेन पूर्व्वनिर्वेशावश्यम्भावेऽपि वृद्धिशब्दस्य मङ्गलार्थत्वेन प्राक्प्रयोगो भाष्यादौ समर्थितः यथा "पूर्व्वोच्चारितः" संज्ञी परोच्चारितः संज्ञेत्याक्षिप्य "एतदेकमाचार्य्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्। माङ्गलिक आचार्य्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाणि च भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च अध्येतारश्च वृद्धियुक्ता यथा स्युरित्यन्तेन"। "माङ्गलिको मङ्गलप्रयोजनः। महतोऽर्थतः एकैकं सूत्रं शास्त्रमिति शास्त्रौघस्येत्युक्तम्। मङ्गलादीनीत्यादिना स्वप्रयोजनं श्रोतृप्रयोजनञ्चोक्तम्। प्रथन्ते विस्तृतानि भवन्ति तेन समाप्तिर्याचिप्तेति" भा०उद्यो०।

अनुवासन न० अनु+वास–सौरभ्ये ल्युट्। धूपादिभिः सुरभीकरणे, वैद्योक्ते स्नेहाद्यैः वस्तिकर्म्मणि च। "द्विधा वस्तिः परिज्ञेयो निरूहश्चानुवासनम्। कषायाद्यैर्निरूहः स्यात् स्नेहाद्यैरनुवासनम्" इति वैद्यकम्। अनुवसति, अनुवासरं दीयते वा ष्ट०। सुश्रुतोक्ते अनुवासनद्रव्ये पु०। तत्र यथाप्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्तिविकल्पोऽनुवासनः पादावकृष्टः। अनुवसन्नपि न दुष्यत्यनुदिवसं वा दीयत इत्यनुवासनः। तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावकृष्टोऽपरिहार्य्यो मात्रावस्तिरिति"। "निरूहः शोधनो लेखी स्नेहनो वृंहणो मतः। निरूहशोधितान् मार्गान् सम्यक् स्नेहोऽनुगच्छति। अपेतसर्वदोषासु नाडीष्विव वहज्जलम्। सर्वदोषहरश्चासौ शरीरस्य च जीवनः। तस्माद्धि शुद्धदेहस्य स्नेहवस्तिर्विधीयते" इति। "तत्रोन्मादभयशोकापिपासारोचकाजीर्णाशःपाण्डुरोगभ्रममदमूर्च्छाच्छर्दि-कुष्ठ-मेहोदर-स्थौल्यश्वासकासकण्ठशोषशोकोपसृष्ट-क्षतक्षीणचतुस्त्रिमासगर्भिणी दुर्बलाग्न्यात्सहा बालवृद्धौ च वातरोगादृते क्षीणा नानुवास्या नास्थापयितव्या उदरी च प्रमेही च कुष्ठी स्थूलश्च मानवः। असाध्यता विकाराणां स्यादेषामनुवासनात्" इति च सुश्रुतम्। अजादिवस्तिचर्म्मघनवस्त्रादिनिर्मितेन (पिचकारीति) प्रसिद्धयन्त्रेण धातुवैषम्यदोषनाशाय लिङ्गद्वारेण योनिद्वारेण वा दीयमानं स्नेहादिद्रव्यमनुवासन इति वैद्यकप्रसिद्धिः। अधिकं वस्तिकर्म्मशब्दे वक्ष्यते। अनुवासनं प्रयोजनमस्य अनुप्रवच० छ। अनुवासनीयः अनुवासनहेतौ त्रि०।

अनुवासित त्रि० अनु–वास–क्त। सुरभीकृते, वस्तिकर्म्मणा चिकित्सिते च।

अनुवास्य त्रि० अनु+वस–कर्म्मणि यत्। सुरभीकार्य्ये वस्तिकर्म्मणा चिकित्स्ये च। "अवश्यं स्थापनीयाश्च नानुवास्या कथञ्चनेति" सुश्रुतम्।

अनुविधायिन् त्रि० अनु+विधत्ते अनु+वि+धा–णिनि। पश्चाद्विधायिनि, अनुगते च। "गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमिति" सा०द०।

अनुविद्ध त्रि० अनु+व्यध–क्त। संसृष्टे। "न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्ध इवार्थो हि सर्वः शब्देन भासते" इति वाक्यप०। "कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता। दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुट" इति सा०द०। [वावन्त्याविति" भा०भी०प०।

अनुविन्ध्य पु० अवन्तिदेशीये नृपतिभेदे "विन्ध्यानुविन्ध्या-

अनुवृत् त्रि० अनु पश्चात् वर्त्तते अनु+वृत–क्विप् । पश्चाद्वर्त्तिनि पश्चाद्भाविनि अनुगते च “अनुवृदस्यनुवृते” इति ता०ब्रा० ।

अनुवृत्त त्रि० अनु+वृत–क्त । अनुगते, पूर्व्वस्थलादपरस्थले आकाङ्क्षापूरणार्थम् अन्विते पदादौ, अनुक्रमेण वृत्ततामाप्ते क्रमशः वर्त्तुलाकारे । अनुगतो वृत्तं शीलम् अत्या०स० । शीलानुगते त्रि० ।

अनुवृत्ति स्त्री अनु+वृत–क्तिन् । अनुसरणे, सेवने, पूर्वस्थलादुत्तरस्थले आकाङ्क्षापूरणार्थमनुसरणे च । “कृषी दक्षिवाणिज्यशुल्कशालानुवृत्तिभिः कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतमिति” नारदः । “अनुवृत्तिः सेवेति” रघु० । “अनुवृत्तिं ध्रुवं तेऽद्य कुर्वन्त्यन्यमहीभृतामिति” देवी० तत्सत्त्वे तत्सत्त्वरूपे अन्वये, समन्वये च । एवं व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमिति छा० उप०भा० ।“जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिति”भागव०। “अन्वयशब्देनानुवृत्तिरिति” श्रीधरः नष्टप्रयवृद्धस्वभावा भिषजः स्वस्थानुवृत्तिं रोगनिग्रहणञ्च कर्त्तुं समर्था इति सुश्रुतम् “यासां सत्यपि सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परेति” सा०द० । दोषः दोषा च तदनुवृत्तिः सेवा अनुसरणञ्चेति तदर्थः ।

अनुवेध पु० अनु+विध–घञ् । संसर्गे । “नहि कीटानुवेधादयो रत्नस्य रत्नत्वं व्याहन्तुमीशा” इति सा०द० ।

अनुवेल न० वीप्सार्थे अव्ययी० । प्रतिसमये अनुक्षणे “इति स पृच्छत्यनुवेलमादृत” इति रघुः । अर्शआदि० अस्त्यर्थे अच् । तद्वृत्तौ त्रि० ।

अनुवेल्लित न० अनु+वेल्ल–क्त। सुश्रुतोक्ते व्रणलेपनबन्धभेदे । बन्धाश्च “कोशदामस्वस्तिकानुवेल्लितप्रतोलीमण्डलस्थगिकायमकखट्टाचीनविबन्धवितानगोफणा पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश बन्धविशेषाः तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याता” इति सुश्रुतोक्ताः वेदितव्याः । तत्र अनुवेल्लितं तु शाखासु इति वैद्यकप्रसिद्धिः ।

अनुवेश पु० अनु+विश–घञ् । ज्येष्ठातिक्रमेण कनिष्ठस्य विवाहे “यवीयसोऽनुवेशो हि ज्येष्ठस्य विधिलोपक” इति भार० ।

अनुवेश्य त्रि० अनुक्रमेण वेशमर्हति यत् । प्रतिवेश्यानन्तरवासिनि । “प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे” इति मनुः । “अनुवेश्यः प्रातिवेश्यानन्तरगृहवासीति कुल्लू० ।

अनुव्य त्रि० अनुव्ययति अनुगच्छति अनु+व्ये–क । अनुगते ततो देवा अनुव्यमियासुः का० १,२,५, अनुव्यम् अनुगमनं न्यग्भूतं “माषा इव बभूवुरिति” तद्भा० ।

अनुव्याख्यान न० अनुरूपं व्याख्यानम् प्रा०स० । मन्त्रादीनामनुरूपार्थप्रकाशके व्याख्याने ।

अनुव्याहार पु० अनु+वि+आ+हृ–घञ् । अनुवादे, मुहुः-[कथने च ।

अनुव्रजन न० अनु+व्रज+भावे ल्युट् । अनुगमने अनुव्रजनं च गच्छतोऽतिस्निग्धादेः जलसमीपपर्य्यन्तानुधावनम् तथैवोपमाविधया वर्णितं नैषधे “वनान्तपर्य्यन्तमुपेत्य सस्पृहं क्रमेण तस्मिन्नथ तीर्थहृत्पथे । न्यवर्त्ति दृष्टिप्रकरैः पुरौकसामनुव्रजद्बन्धुसमाजबन्धुभिरिति” ।

अनुव्रज्या स्त्री अनु+व्रज–क्यप् । अनुसरणादिरूपे सेवने। “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते । अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोरिति” मनुः ।

अनुव्रत त्रि० अनुकूलं व्रतं कर्म्म यस्य । अनुकूलकर्म्मयुक्ते । “अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानिति ऋ० १,५१,९, अनुव्रताय अनुकूलकर्म्मणे इति भा० । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः रामा०

अनुशतिकादि न० ६त० पाणिनीयगणपाठोक्ते ञिति णिति किति च तद्धिते परे द्विपदयोराद्ययोर्वृद्धिनिमित्तीभूते शब्दसमूहे, स च गणः । अनुशतिक, अनुहोड़, अनुसंवरण, अनुसंवत्सर, अङ्गारवेणु, असिहत्य, अस्यहत्य, अस्यहेति, वध्योग, पुष्करसद्, अनुहरत्, कुरुकत, कुरुपञ्चाल, उदकशुद्ध, इहलोक, परलोक, सर्वलोक, सर्वपुरुष, सर्वभूमि, प्रयोग, परस्त्री, (राजपुरुषात् ष्यञि) सूत्रनड़, आकृतिगणोयम् । तेनाभिगम, अधिभूत, अधिदेव, चतुर्विद्या, इत्यादयोऽन्येऽपि ।

अनुशय पु०अनु+शीङ्–अच् । अत्यन्तद्वेषे, पश्चात्तापे, पूर्व्ववैरे च । अनुगतः शयं हस्तं गतिस० हस्तानुगते त्रि०। तत्र क्रीतादिपदार्थविशेषेणानुशयस्वरूपादि नारदेनोक्तम् । “क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं क्रेता न बहु मन्यते । क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते” । तत्र यथाकालमेव पण्यं क्रीतं तस्मिन्नेवाह्नि तदविकृतं प्रत्यर्पणीयमिति तेनैवोक्तम् । “क्रीत्वा मूल्येन यत् पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्तस्मिन्नेवाह्न्यविक्षतमिति” । द्वितीयादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवोक्तः । “द्वितीयेऽह्नि ददत् क्रेता मूल्यात्त्रिंशांशमाहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तदिति” । परतोऽनुशयो न कर्त्तव्य इत्यर्थः । एतच्च बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् । बीजादिक्रये पुनरन्य एव प्रत्यर्पणेऽवधिरित्याह । “दशैक-

पञ्चसप्ताहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । वीजायोवाह्यरत्नस्त्री दोह्यपुंसां परीक्षणम्" । वीजं व्रीह्यादिवीजम् । अयो लौहम् । वाह्यो बलीवर्द्दादि । रत्नं मुक्ताप्रवालादि । स्त्री दासी । दोह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः । एषां वीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च वीजादौ यद्यसम्यग्बुद्ध्याऽनुशयो भवति तदा दशाहाभ्यन्तर एव क्रयनिवृत्तिः । न पुनरूर्द्ध्वमित्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनम् । "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वेति" । तदुक्तलौहादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्त्रक्षेत्रयानशयनासनादिविषयम् । सर्वञ्चैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत् पुनः परीक्षितञ्च पुनः प्रत्यर्पणीयमिति समयं कृत्वा क्रीतं तद्विक्रेत्रे न प्रत्यर्पणीयम् तदुक्तम् । "क्रेता पण्यं परीक्षेत प्राक् स्वयं गुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतं विक्रेतुर्न भवेत् पुनरिति" मिता० । ततश्च क्रीतस्य, विक्रीतस्य, अन्यथा वा कृतस्य वस्तुनः, असमीचीनत्वबुद्ध्या यः पश्चात्तापः सोऽनुशय इति बोध्यम् । "भुक्तकर्म्मणोऽवशेषे च "कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवमिति" शा० सू० स्वर्गार्थकर्म्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथा हि स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्य्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति" भा० । "तत्र दृष्टं प्रत्यक्षं श्रुतिः सा हि सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति यथा "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्यासोह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्यासोह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं चाण्डालयोनिं वेति" । चरणशब्देनानुशयः (शेषः) सूच्यते । इष्टश्चायं जन्मनैव प्राणुच्चावचरूपउपभोगः प्रविभज्यमान आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसद्भावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुकत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वादिति च शा०भा० ।

अनुशयाना स्त्री अनु+शीङ्—शानच् । परकीयनायिकाभेदे । तद्विवरणं नायिकाशब्दे दृश्यम् । अनुतापकर्त्तरि त्रि० ।

अनुशयिन् पु० अनु+शीङ्—इनि । यावत्कर्म्मक्षयं चन्द्रलोके स्थित्वा सावशेषे एव कर्म्मणि पश्चात्तापान्विततया भूमिलोके जन्मग्रहणायागन्तुं प्रवृत्ते जीवे ।"यो यो ह्यन्नमत्ति अनुशयिभिः तदंशेन भावितत्वात् संस्कृतत्वाच्च संश्लिष्टरेतःसिगिति" छा०भा० । तस्य रेतःसिगाकृत्याः पूर्व्वसम्भूतत्वात् तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतःसिगाकृतिर्भवतीति आनन्द० । पश्चात्तापयुते त्रि० । पुरुषस्य अनुशयत एव भुक्तभोगायाः प्रकृतेस्त्यागः श्रुतावप्युक्तः । "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य इति "यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथेति" भाग० ।

अनुशयी स्त्री अनुशय्यते पश्चात्तप्यतेऽस्याम् । अनु+शीङ्—अधिकरणे अच् गौरा० ङीष् । पादरोगभेदे, "हरेदनुशयीं वैद्यः क्रियया श्लेष्मविद्रधेरिति" भावप्रकाशः ।

अनुशर पु० अनुशृणाति अनु+शृ—कर्त्तरि—अच् । राक्षसे ।

अनुशासन न० अनुशिष्यते याथार्थ्येन निरूप्यते अनु+शास—भावे ल्युट् । याथार्थ्यज्ञापने, निरूपणे, कर्त्तव्योपदेशे च । "ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति । अपह्नुते तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनमिति" मनुः अनुशासनविरोधादिति वृद्धाः । करणे ल्युट् । तत्प्रतिपादके शास्त्रे यथा "अथ शब्दानुशासनम्" । "अनुशिष्यन्तेऽसाधुशब्देभ्यो विविच्य बोध्यन्तेऽनेनेति करणल्युडन्ततया शास्त्रपदेन सामानाधिकरण्यमिति भाष्यप्रदीपोद्द्योतः । "अथशब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति भाष्यम्" । "अथ योगानुशासनमिति" पातञ्जलसूत्रम् योगोऽनुशिष्यतेऽनेन तादृशं शास्त्रमधिकृतमिति तदर्थः उभयत्र अथशब्दस्याधिकारार्थत्वात्तथात्वम् "नामलिङ्गानुशासनमित्यमरः" अनुशासनं धर्मनिरूपणं प्रयोजनमस्य ठक् आनुशासनिकम् । महाभारतान्तर्गतानुशासनपर्व्वणि ।

अनुशासितृ त्रि० अनुशास्ति याथार्थ्येन कर्त्तव्यमुपदिशति अनु+शास—तृच । कर्त्तव्योपदेशके । स्त्रियां ङीप् । औणा०तृन् । अनुशास्तापि तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अनुशासिन् त्रि० अनु+शास—णिनि । कर्त्तव्योपदेशके दण्डयितरि च "एषस्तेनानुशासी राजेति" विक्र० ।

अनुशिष्ट त्रि० अनु+शास—कर्म्मणि क्त । कृतानुशासने, यस्य हितोपदेशः क्रियते तस्मिन्, दण्डिते च ।

अनुशीत अव्य० शीते विभ० अव्ययी० । शीते इत्यर्थे, परिमुखा० भवादौ ञ्य । आनुशीत्यः तद्भवादौ त्रि० ।

अनुशीलन न० अनुक्षणं शीलनं प्रा०स० । सतताभ्यासे अनवरताचरणे "आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमेति" भक्तिरसा० कृष्णस्य तद्गुणकीर्त्तनस्यानुशीलनं तदर्थः ।

अनुशोक पु० अनु+शुच–घञ्। पश्चाच्छोके अनुशोचने।

अनुशोचन न० अनु+शुच–ल्युट्। अनुशोके। "दृष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात्। श्लाघानुशोचनाभ्यां च भग्नतेजो विभिद्यते" इति शु०त० देवलः। अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्ताप इति रघुनन्दनः। स्वार्थे णिचि युच्। अनुशोचना तत्रैवार्थे स्त्री।

अनुशोचनीय त्रि० अनुशुच्यते अनु+शुच–कर्म्मणि अनीयर्। अनुशोचनार्हे यमुद्दिश्य शोक क्रियते तस्मिन्।

अनुशो(शु)चित न० अनु+शुच–भावे क्त उदुपधत्वात् वा न कित्त्वम्। अनुशोचने। अनुशोचितुमारब्धः आरम्भार्थे क्त वा गुणः। कृतशोचनारम्भे त्रि०।

अनुश्लोक न० अनुश्लोक्यते गीयते अनु+श्लोक–कर्म्मणि अच्। महाव्रते गेये सामभेदे, "श्लोकेन स्तुवते पुरस्तात् सदसः, अनुश्लोकेन पश्चादिति" ता०ब्रा०। तच्च वेगानग्रन्थे ११,२ प्रपा० आद्यम् साम। [नुषक्ता" इति सि०कौ०।

अनुषक्त त्रि० अनु+सन्ज क्त। संलग्ने। "येऽत्र नकारा-

अनुषङ्ग पु० अनु+सन्ज–घञ्। दयायां दयया हि अन्यदुःखेनान्यदुःखसम्बन्धात्तथात्वम्। प्रसङ्गे, प्रसङ्गश्च अन्योद्देशेन प्रवृत्तस्य तन्नान्तरीयकविधयान्यसिद्धिः यथा "विप्रवधप्रायश्चित्तेन तन्नान्तरीयकविधया अवगोरदण्डनिपातनप्रायश्चित्तसिद्धिः। "अयं कोचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचयते। अनुत्पत्तिं तथाचान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते। नित्यक्रियां तथाचान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिमिति" प्रा०त० आप०स्मृ०। अनुषङ्गेण फलं यस्या इति तदर्थः। एकत्र वाक्ये श्रुतस्य शब्दस्यान्यत्र वाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणे। यथा "नित्यक्रियां तथा चान्ये" इति वाक्ये पूर्ववाक्योपात्तस्य मन्यते इति क्रियापदस्यान्वयार्थमाकर्षणम्। तथा पञ्चावयवन्यायवाक्येषु उपनयवाक्यस्थस्य अयमिति पदस्य निगमनवाक्येऽन्वयार्थमाकर्षणम्। यथा वह्निव्याप्यो धूमो धूमवांश्चायमिति उपनयवाक्यस्थस्य अयमिति शब्दस्य तस्माद्वह्निमानिति वाक्येऽन्वयेन अयं वह्निमानिति बोधः। अतएव शास्त्रकारैः पूर्ब्बत्र श्रुतशब्दस्योत्तरत्रानुकर्षणबोधनाय एतत्पदमनुषञ्जनीयमित्युक्तम्।

अनुषङ्गिन् त्रि० अनुषक्तं सजते अनु+सन्ज घिनुण्। अनुषक्ते प्रसक्ते। "सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः। पूर्व्वं पूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मन" इति मनुः। अनुषङ्गिणः प्रायेणावस्थितस्येति" कुल्लू०। व्यापके च। "विभुतानुषङ्गि भयमेति जन इति "किरा० विभुतायाः प्रभुत्वस्यानुषङ्गि व्यापकमिति" तट्टीकायां मल्लिनाथः।

अनुषक् अव्य० अनु+सन्ज क्विप्। आनुपूर्व्व्यां। स्वरादेराकृतिगणत्वादयं तद्गणीयः" इति मनो०। पृ० दीर्घः। आनुषगप्यत्रार्थे अव्य०।

अनुषिक्त त्रि० अनु+सिच–क्त। सततसिक्ते पश्चात्सिक्ते च।

अनुषेचन न० अनु+सिच–भावे ल्युट्। अनुक्षणसेचने, पश्चात्सेचने च।

अनुष्टुति स्त्री अनु+स्तु–क्तिन्। अनुक्रमेण स्तुतौ "यः पूर्व्यमनुष्टुतिमीशे इति ऋ० ८,६८, अनुष्टुतिम् अनुक्रमेण क्रियमाणां स्तुतिमिति भाष्यम्।

अनुष्टुब्गर्भा स्त्री ६ब०। "आद्यः पञ्चाक्षरः" पादः उत्तरेऽष्टाक्षरास्त्रयः अनुष्टुब्गर्भैव सोष्णिक्संज्ञकत्वाच्छन्दोभेदे। "अद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा" इति का०सर्वा०

अनुषण्ड अव्य० षण्डः पद्मसमूहस्तत्र विभ० अव्ययी०। षण्डे इत्यर्थे। तत्र जातादि कच्छादि० अण्। आनुषण्डस्तज्जाते त्रि०।

अनुष्टुभ् स्त्री अनु+स्तुभ–क्विप् षत्वम्। सरस्वत्याम्, अष्टाक्षरपादके, छन्दोभेदे वाचि च। अनुष्टुप्छन्द इति य० १५,५, "अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया अनुष्टुप् वाक्" वागेव संस्तुप् छन्दः "वागनुष्टुप् छन्द" इति श्रुतेरिति" वेददी०। "अनुष्टोभनादनुष्टुबिति" ब्राह्मणे निरुक्तिः। "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् चेति छन्द०। अनुष्टुप् च द्विविधा यथा कथञ्चिदष्टाक्षरपादिका जातिः, विशेषसन्निवेशयुक्ताक्षरकं छन्दश्च। तत्र जातेः २५६ भेदाः। "पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः। गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमो मत" इति छन्दोमञ्जर्य्युक्तलक्षणं द्वितीयम्। तस्य च पञ्चमलघुत्वं व्यभिचरति च "यियक्षमाणेनाहूत" इति माघः। तस्य च मात्रावृत्तरूपत्वं यथा "प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वृत्तलक्षणम्। लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृतेति छन्दोम०। अतएव वृत्तरत्नाकरे "वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातमिति" वक्त्रनामतोक्ता। तदन्यस्य तु वितानमिति नाम यथोक्तं वृत्तरत्नाकरे "वितानमाभ्यां यदन्यदिति।" आभ्यां समानिकाप्रमाणिकाभ्यामन्यत् सर्वमित्यर्थः। "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यादीनि" इत्याद्युपक्रम्य चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराणि, ऊनाधिकेनैकेन निचृद्भूरिजौ, द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ, पादपूरणार्थं तु क्षिप्रसंयोगैकाक्षरीभावात् व्यूहेदिति "अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्च" इति

तृतीयमनुष्टुबिति” च कात्या० सर्व्वानुक्र० “शुचिमनु-ष्णिहा प्राणमनुष्टुभेति” यजु० ।

अनुष्ठ त्रि० अनुक्रमेण तिष्ठति अनु+स्था–क षत्वम् । अनु-क्रमेण स्थातरि “हिता विश्वा अनुष्ठा प्रवणेषु जिघ्नते इति ऋ० १,५४,१०, अनुष्ठाः अनुक्रमेण तिष्ठन्तीरिति भाष्यम् । भावे अङ् टाप् । अनुष्ठाने स्त्री ।

अनुष्ठातृ त्रि० अनु+स्था–तृच् स्त्रियां ङीप् । विधानकर्त्तरि “शास्त्रदेशित फलमनुष्ठातरीति” न्यायवाक्यम् ।

अनुष्ठान न० अनु+स्था–भावे ल्युट् षत्वम् । विहितकर्म्मा-दिकरणे । अलब्धलाभादिकमभिधाय “एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् । अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्य्यादत-न्द्रित” इति मनुराह स्म “उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम्” शकु० ।

अनुष्ठित त्रि० अनु+स्था–कर्म्मणि क्त । विधानेन कृते धर्म्मकार्य्यादौ “अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति” भा० व०प० ।

अनुष्ठु अव्य० अनु+स्था–कु । सम्यगित्यर्थे “पार्थिवानामृतून् प्रासासद्विदधावनुष्ठु इति ऋ० १,९५,२, अनुष्ठु इत्येतद-व्ययं सम्यक्समानार्थं सुष्ठु यथेति भा० ।

अनुष्ठेय त्रि० अनु+स्था–कर्म्मणि यत् । विधेये । “अस्माभि-र्यदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितमिति” भा०व०प० ।

अनुष्ण त्रि० न उष्णः न०त० । उष्णभिन्ने शीतपदार्थे “अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेन धर्मविदिति” मनुः । न उष्णः विरोधे न०त० । अलसे । अलसो हि शीतबाधाभावेऽपि शीतबाधामभिनयन् कर्त्तव्यकर्म्मणि जड इव भवति दक्षस्तु शीतेऽपि तदगणयित्वा कर्त्तव्य-करणाय अजड इव सन् व्याप्रियते इति तयोरुष्णानु-ष्णता । अत्र कारितार्थे कनि अनुष्णकोऽपि । उत्पले न० । उष्णभिन्ने शीतले स्पर्शे पु० “अनुष्णाशीतपाकज” इति भाषा० । अनुष्णः स्पर्शश्च पृथिवीसमीरणयोः, तयोरौष्ण्योपलब्धिस्तु तेजःसंयोगविशेषादिति बोध्यम् ।

अनुष्णगु पु० अनुष्णाः शीतला गावः किरणाः अस्य । चन्द्रे अनुष्णकिरणादयोऽप्यत्र पु० ।

अनुष्णवल्लिका स्त्री अनुष्णा शीतला वल्लीव इवार्थे कनि टापि अत इत्त्वम् । नीलदूर्व्वायाम् ।

अनुसंवत्सर अव्य० संवत्सरे विभक्त्य० वीप्सायां वा अव्ययी० । वत्सरे इत्यर्थे, प्रतिवर्षे च । तत्र भवादौ ठञ्, अनुशतिका० उभयपदवृद्धिः । आनुसांवत्सरिकः प्रतिवर्षभवे त्रि० ।

अनुसंवरण न० अनु+सम्+वृ–ल्युट् । अनुक्रमेण गोपने । अनुसंवरणाय हितम् ठञ् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः । आनुसांवरणिकः तद्धवादौ त्रि० ।

अनुसंहित त्रि० अनु+सम्+धा–कर्म्मणि क्त । कृतानुसन्धाने यस्य ज्ञानार्थमन्वेषणादिकम् क्रियते तस्मिन् । संहितायां विभ० अव्ययी० । संहितायामित्यर्थे । ‘अथैके प्राहुर-नुसंहितमिति ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् ।

अनुसन्तति स्त्री अनुक्रमेण सन्ततिः । अविच्छेदधारायाम् “अनुसन्ततिपातिनः पटुत्वमिति” माघः ।

अनुसन्धान न० अनु+सम्+धाञ्–ल्युट् । अन्वेषणे, चिन्तने च

अनुसन्धेय त्रि० अनु+सम्+धा कर्म्मणि अर्हाद्यर्थे वा यत् । अनुसन्धातुं योग्ये, अनुसन्धातव्ये च ।

अनुसर त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति । अनु+सृ–ट स्त्रियां ङीप् । अनुचरे, सहगन्तरि च ।

अनुसरण न० अनु+सृ–ल्युट् । अनुगमने, सदृशीकरणे च ।

अनुसवन अव्य० सवनस्य पश्चात् अव्ययी० । सवनस्य (स्नानस्य) पश्चात् सवने, “अनुसवनमेनमालभेरन्निति का० २५,१२, २६, एनं ज्वराद्यभिभूतं दीक्षितं सर्व्वे ऋत्विजः सवनान्तेषु स्पृशेयुरिति तद्व्याख्या ।

अनुसाय अव्य० साये विभ० अव्ययी० । सायाह्ने इत्यर्थे तत्रभवः पारिमुखा० ञ्य । आनुसाय्यः तत्रभवे त्रि० ।

अनुसार पु० अनु+सृ–घञ् । अनुसरणे, “धर्मशास्त्रानु-सारेण क्रोधलोभविवर्जितः” इति या० स्मृतिः । “कृतानु-सारादधिका व्यतिरिक्ता न सिध्यतीति” मनुः ।

अनुसारणा स्त्री अनु+सृ+णिच्–युच् सारणा अनुगत्य सारणा चालना । अनुधावने, अपसारणायाम्, भीतिहेतोरनुधावने हि भीतस्य चालना भवतीति तस्य सरणहेतुत्वम् “तस्मात् पलायमानानां कुर्य्यान्नात्यनुसारणाम्” भा०शा०प० ।

अनुसारिन् त्रि० अनुसरति पश्चाद् गच्छति अनु+सृ–णिनि । अनुगन्तरि । “कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके । मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिन”मिति शकु० । “यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणामिति” पुरा० ।

अनुसूया स्त्री अनुसूयते अनु+सू–क्यप् । शकुन्तलासहचरी-भेदे शकु० । अनुसूयेत्येके ।

अनुसृति स्त्री अनु+सृ–क्तिन् । अनुसरणे । अनुसरति कुला-न्तरं कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् । कुलटायां स्त्रियां, स्त्री । तस्याः अपत्यं मतान्तरे कल्याण्यादि० ढक् इनङ् च । आनुसृतिनेयः तदपत्ये पु० स्त्री० ।

अनुसृष्टि स्त्री अनु+सृज–क्तिन् । अनुसर्जने । कर्त्तरि संज्ञायां

क्तिच् । प्रत्ययुतपन्नमतो स्त्रियां स्त्री । तस्याः अपत्यम् कल्याण्यादि० ढक् इनङ् च । आनुसृष्टिनेयः तदपत्ये पु०स्त्री० ।

अनुसेविन् त्रि० अनुचर्य्यां सेवते अनु+सेव–णिनि स्त्रियां ङीप् । सततसेविनि "क्रूरकर्म्मानुसेविनीमिति" रामा० ।

अनुस्तरण त्रि०अनुस्तीर्य्यते अनु+स्तृ–करणे ल्युट् । आच्छादने चर्म्मादौ स्त्रियां ङीप् । "अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य शिरोमुखं प्रच्छादयेदिति" ता०ब्रा० । तत्साधने स्त्रीगव्यां स्त्री । "अनुस्तरणीं गामजां वैकवर्णां कृष्णामेके सव्ये बाहौ बद्ध्वेति" श्रुतिः । "सेयं गौः स्तृतं दीक्षितमनुस्तृतत्वाद्दीक्षित त्वाच्चानुस्तरणीत्युच्यते" इति तन्निरुक्तब्राह्मणम् । अनुतीर्य्यते वैतरणी नदी अनया अनु+तॄ–करणे ल्युट् ष्ट० सुट् । वैतरणीनद्युत्तारिकायां गवि स्त्री । "तस्मात् पुरुषाय पुरुषानुस्तरणी क्रियते इति" श्रुतिः ।

अनुस्मृति स्त्री अनु+स्मृ–क्तिन् । अनुरूपचिन्तने आलम्बनसदृशतया चिन्तने "अनुस्मृतेर्वादरिरिति" शा०सू० । प्रादेशमात्रत्वेन अयम् (परमेश्वरः) अप्रादेशमात्रोऽप्यनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रप्रत्ययवत्त्वाय । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वादरिराचार्य्यो मन्यते इति भा० । "प्रादेशमात्रोऽङ्गुष्ठपरोऽपि हृदि इत्यादौ श्रुत्यौ प्रादेशमात्रश्रवणमनुस्मृत्यर्थमित्यत्र तत्तात्पर्य्यम् ।

अनुस्यूत त्रि० अनु+षिव–क्त ऊट् । ग्रथिते, सततसंबद्धे च । "स्रक्सूत्रवत् सर्व्वानुस्यूतेति" ति०त०रघुनन्दनः ।

अनुसमाहार पु० अनु+सम्+आ+हृ–घञ् । अनुसन्धाने "अनुसमाहरतीत्यस्यानुसन्धत्ते" इति भाष्ये व्याख्यानाद्यथात्तम् ।

अनुस्वार पु०स्वृ-अप् उदात्तादिस्वरवत्त्वात् स्वराः स्वरवर्णास्त एव स्वाराः अनुगतः स्वारान् अत्या० स० । स्वराश्रयेण उच्चार्य्यमाणे बिन्दुरेखया व्यज्यमानेऽनुनासिके वर्णभेदे । "अनुस्वारो विसर्गश्चे"त्युपक्रम्य "आश्रयस्थानभागिन" इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम् । सानुस्वारो विसर्गी च दीर्घश्चैव गुरुर्भवेत् छन्दोम० । "अनुस्वारो विसर्गश्च ⨯क ⨯पौ चापि पराश्रितौ । अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन" इति शिक्षा ।

अनुहरण न० अनु+हृ–ल्युट् । वेशभाषाचेष्टादिना सदृशीकरणे, सादृश्यधर्म्माविष्करणे च ।

अनुहार पु० अनु+हृ–घञ् । अनुकरणे पश्चाद्धरणे च ।

अनुहार्य्य त्रि० अनु+हृ–ण्यत् । सदृशीकार्य्ये ।

अनुहृत त्रि० अनु+हृ–क्त । अनुकृते सदृशीकृते ।

अनुहोड त्रि० होडे विभक्त्य० अव्ययी० । होडे इत्यर्थे । तत्र भवादौ ठक् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः । आनुहौडिकः । होडभवे त्रि० ।

अनूक पु० अनु+उच–समवाये क नि० कुत्वम् । गतजन्मनि । सुशीले न० । वक्षूराधारे पृष्ठास्थिभेदे पु० । यत्र शीर्ष्णोऽवद्यति नांसयोर्नानूकस्य नापरसक्थ्योरिति" शत० ३,८,२,२७, भाष्यकृता तथैव व्याख्यातम् । चयनसाधने यज्ञिये इष्टकोपधायकपात्रभेदे न० । "अयुग्मागण्मध्यमानूके" इति कात्या० १६,७,२२ । अयुग्मो य इष्टकागणः तासां मध्यमाऽनूके उपधेया इति । "एका च" कात्या० १६,७,२३ । यावत्येष्टका साप्यनूके एव । "अभितो युग्माः २४, अनूकमभितो युग्मा अर्द्धार्द्धिकया इति तद्व्या० । "साध्यमनूकं वक्ष्यादिति" एकत्रिंशतीति पुरुपस्त्रकाभेदे न० ।

अनूकाश पु० अनु+काश घञ् उप० दीर्घः । अधस्तनदेहादिप्रकाशे "प्रकाशेनान्तरमनूकाशेन बाह्यमिति" य० २५,२ "अनूकाशेनावस्तनदेहकान्त्येति" वेददीपः ।

अनूचान पु० अनु+वच कानच् नि० । शिक्षादिषडङ्गसहितवेदाध्ययनकारिणि, वेदार्थानुवचनसमर्थे च । "इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः" इति कुमा० "स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्व्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय" छा० उप० । "वाचालिकाननूचानमना आसेति" छा० उ० ।

अनूच्य त्रि० अनूच्यते अनु+वच–क्यप् । अनुवाच्ये पाठ्ये "पश्चादरण्येऽनूच्यमिति" "श्मुखेनारण्येऽनूच्यमिति" च का० १८,४२०,२४ ।

अनूढ त्रि० अनु+वह–क्त । अविवाहिते । "परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहा"दित्यमरः । स्त्रियां ङीप् ।

अनूति स्त्री वे–क्तिन् अभावे न०त० । गमनाभावे । "अस्तूती अनूती शिरिशिप्रःसत्वा" इति ऋ० ६,२९,६ । "अनूत्या अगमागमनेनेति" भा० ।

अनूदित त्रि० अनु+वद–क्त । अन्य तद्यथार्थकभाषान्तरेणानुवादः कृतः, तस्मिन् पदार्थे अनुवादविषये च ।

अनूद्य अव्य० अनु+वद–ल्यप् । अनुवादं कृत्वेत्यर्थे । अनु+वद–क्यप् । अनूद्ये अनुवाद्ये ।

अनून त्रि०न ऊनः न०त० । परिपूर्णे, समग्रे, अक्षीणे च । "अनूनराजस्य गुणैरनूनामिति" रघुः । नूनं निश्चितं न० त० । अनिश्चिते । स्वार्थे कन् तत्रैवार्थे ।

अनूप त्रि॰ अनुगता आपो यत्र ७ब॰ अच्समास॰अतउत्त्वम्। जलप्राये स्थाने । “शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् । अनूपं पशवो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तय” इति आह्नि॰त॰ छागलेयः । तत्स्थले सर्व्वदावासिनि महिषे पु॰ । “बह्वम्बुर्बहुवृक्षश्च वातश्लेष्मामयान्वितः । देशोऽनूप इति ख्यात” इत्युक्ते “अनूपसर” इति प्रसिद्धे देशभेदे पु॰। “अनूपराजस्य गुणैरनूनामिति” रघुः।

अनूपज न॰ अनूपे जलप्राये देशे जायते जन–ड ७त॰ । (आदा) इति ख्याते आर्द्रके, तस्य जलप्रायोद्भवत्वात्तथात्वम् । तत्स्थानजातमात्रे त्रि॰ ।

अनूप्य त्रि॰ अनूपदेशे भवः यत् । अनुगतजलदेशभवे ‘शन्न आपो धन्वन्याः शमनः सन्त्वनूप्या” इति स्नानमन्त्रः ।

अनूबन्ध्य त्रि॰ अनु+बन्ध–ण्यत् उपस॰ दीर्घः । वधार्थं बन्धनीये यज्ञिये पशौ, “वशामनूबन्ध्यामालभेत” इति शत॰ २,४,४,१४, “अनुबन्ध्ययेष्ट्वेति” आश्व॰ । [याजार्थे।

अनूयाज पु॰ अनु+यज घञ् उपसर्गस्य वा दीर्घः । अनु-

अनूरु पु॰ न स्त ऊरू यस्य ब॰ । सूर्य्यसारथौ विनताज्येष्ठपुत्रे अरुणे । तस्य अपूर्ण एव गर्भे मात्रा अण्डस्य स्फोटनादूरुप्रभृत्यङ्गविकलत्वम् तत्कथा भा॰आदिप॰ । यथा “ततः पुत्रार्थिनी देवी व्रीड़िता च तपस्विनी । अण्डं बिभेद विनता तत्र पुत्रमपश्यत । पूर्व्वार्द्धकायसम्पन्नमितरेणाप्रकाशता । स पुत्रः क्रोधसंरब्धः शशापैनामिति श्रुतिः । योऽहमेवं कृतो मातस्त्वया लोभपरीतया । शरीरेणासमग्रेण तस्माद्दासी भविष्यसि । पञ्चवर्षशतान्यस्या यया विस्पर्द्धसे सह । एष च त्वां सुतो मातर्दासीत्वान्मोचयिष्यति । यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् । न करिष्यस्यनङ्गं वा व्यङ्गं वापि यशस्विनम् । प्रतिपालयितव्यस्ते जन्मकालोऽस्य धीरया । विशिष्टं बलमीप्सन्त्या पञ्चवर्षशतात्परः । एवं शप्त्वा ततः पुत्रो विनतामन्तरीक्षगः । अरुणो दृश्यते ब्रह्मन् प्रभातसमये सदा । आदित्यरथमध्यास्ते सारथ्यं समकल्पयदिति”। ‘गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेरिति” माघः । [तत्कथाऽनुपदमुक्ता ।

अनूरुसारथि पु॰ अनूरुः सारथिः रथनियन्ता यस्य । सूर्य्ये

अनूराध त्रि॰ अनु+राध–घञ् उपस॰दी॰ । अनुराधनीये “इन्द्रं वयमनूराध हवामहे” इति अथ॰ १९,१५,२ ।

अनूच पु॰ नास्ति अभ्यस्ततया ऋक् यस्य अच् समासान्तः । ऋक्शून्ये अनुपनीते बालके । “अनृचबह्वृचावध्येतर्य्येवेति” सि॰कौ॰। “यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचो ऽफलः” मनुः । ‘अनृचः अनधीयान इति” कुल्लू॰ । “अनृचो माणवक रति” मुग्धबोधम् । समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित् न अच्। ‘तेन सहस्रं हि सहस्राणामनृचां यत्र भुञ्जते इति” “तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलमिति” च मनुः । समासान्तपक्षे अनृचे इति विवक्षया सप्तमी, तदभावपक्षे चतुर्थीति भेदः। अध्येतरीत्युक्तेः “अनृक् सामेति” सि॰कौ॰ । अजभावपक्षे विभाषया कप् । अनृचकः ऋक्शून्ये त्रि॰ ।

अनृजु त्रि॰ न ऋजुः । शठे वक्रे कुटिले च । “न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽनृजुः” रति मनुः । “या भ्रातुरग्ने अनृजोर्ऋणमिति” ऋ॰४,३,१३ । “लग्नात् पापावृज्वनृजू व्ययार्थस्थौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदेति” मुहूर्त्तचि॰ । ऋजुमार्गगामी पूर्व्वगतिः, अनृजुः वक्री पश्चाद्गतिरिति तदर्थः ।

अनृण त्रि॰ न ऋणं यस्य । ऋणशून्ये । ऋणञ्च अवश्यदेयम् तच्च उत्तमर्णाय दातव्यत्वेन स्वीकृतं धनम् । तच्चावश्यं शोध्यं तदशोधने “ऋणानामनपक्रियेत्युक्तेरुपपातकं भवति। अवश्यशोध्यत्वेन तत्सदृशम् वेदाध्ययनादिकमपि ऋणशब्देन व्यवह्रियते ‘जायमानो वै पुरुषस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणी भवति स्वाध्यायेन ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य” इति श्रुतिः एवञ्च वेदाध्ययनादिना ऋष्यादीनामृणशोधने अनृणो भवतीति स्मृत्यादौ प्रसिद्धम् । एवञ्च “ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेदिति” ऋणशून्यस्यैव मोक्षाधिकारः। अतएव मनुना “दशलक्षणकं धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विज” इति अनृणस्यैव संन्यासोऽभिहितः। “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्व्वमर्हतीति” मनुः। “एष वा अनृणः यः पुत्रीति” श्रुतिः । कृतोपकारस्य प्रत्युपकारोऽपि ऋणत्वेन स्वीक्रियते । तदभिप्रायेणैव “प्राणैर्दशरथप्रीतेरनृणं कण्ठवर्त्तिभिरिति” रघौ वर्णितम् ।

अनृणिन् त्रि॰ न ऋणी स्त्रियां ङीप्। ऋणिभिन्ने “दिवस्याष्टमे भागे शाकं पचति यो नरः । अनृणी चाप्रवासी च स वारिचर ! मोदते, इति भा॰व॰प॰ । “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा सोऽनृणी भवेदिति” पु॰ ।

अनृत न॰ न ऋतम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते । “यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतमिति” ऋ॰ १,२३,२२। “प्रियञ्च

नान्टतं ब्रूयादेष धर्म्मः सनातन” इति मनुना मिथ्याभूतं प्रियवाक्यमपि निषिद्धं तत्र साक्ष्यनृतभाषणस्यातीवनिन्द्यता यथा “यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽन्टतं वदन्निति” “एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमन्टतं वदेदिति” च मनुः। “ये च पापकृतां लोका महापातकिनां तथा। अग्निदानाञ्च ये लोकाः ये च स्त्रीबालघातिनाम्। स तान् सर्व्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेदिति” या०। “ब्रूहि साक्षिन्! यथातत्त्वं लम्बन्ते पितरस्तव। तव वाक्यमुदीक्ष्यैवमुत्पतन्ति पतन्ति च॥ नग्नो मुण्डः कपाली च भिक्षार्थं क्षुत्पिपासितः। अन्धः शत्रुकुले गच्छेद् यस्तु साक्ष्यनृतं वदेत्॥ पञ्च कन्यानृते हन्ति दश हन्ति गवानृते। शतमश्वानृते हन्ति, सहस्रं पुरुषानृते॥ वशि०स०। क्वचिद्विषये तदपवादः। “वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यन्टतं वदेदिति” या०। “प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेत्। विवाहकाले रतिसंप्रयोगे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि भा०क०प०। कृषिकर्मणि न०मे०।

अनृतक त्रि० अनृते प्रसृतः कन्। असत्यकथनरते “लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ये जायन्ति भारत”! भा० भी०प०।

अनृतवादिन् त्रि० अनृतं वदति वद-णिनि। मिथ्यावादिनि

अनृतु पु० न ऋतुः वर्षादिकालः। स्वस्वयोग्यधर्म्मैर्भिन्ने काले “तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने” इति मनुः। नास्ति ऋतुः स्त्रीपुष्पविकाशो यस्मिन् काले। स्त्रीपुष्पविकाशशून्ये काले पु०। “अनृतावृतुकाले च मन्त्रसंस्कारकृत् पतिरिति” मनुः।

अनृशंस त्रि० न नृशंसः विरोधे न०त०। अहिंस्रे दयालौ। तस्य भावः युवादि० अण् आनृशंसम्, ब्राह्मणा० ष्यञ् आनृशंस्यञ्च दयायाम्।

अनेक त्रि०न एकः एकभिन्नतया तत्पर्य्यासः बहुवचनान्तता। बहुसंख्येषु। “अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणा” मिति मनुः। “पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मयः” इति माघः “अनेके सेवन्ते भवदधिकगीर्वाणनिवहानिति” श्यामास्तोत्रम्। एकशब्दस्य सर्व्वनामत्वेन नञ्तत्पुरुषे तद्भिन्नवाचकतया गौणत्वेऽपि अतच्छब्दवत् सर्व्वनामकार्य्यं तेन अनेके इति, अनेकेषामिति, अनेकस्मैत्यादि। एवञ्च एकशब्दस्य समाहारद्विगुत्वनिषेधादनेकशब्दस्य बहुसंख्यावाचकत्वेऽपि न समाहारः। तेन अनेकराजन्यरथाश्वसङ्कुलमिति किरा० समाहारे अनेकराजन्यरथाश्वीति स्यात्। “यत्रानेकविधमान्तर्य्यं तत्र स्थानत आन्तर्य्यं बलीय इति” परिभा० सि०कौ०। “अनेकपितृकानान्तु पितृतो भागकल्पनेति” याज्ञ०। “अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमिति” “अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिमिति” च गीता नास्ति एकः “द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने” इतिवत् एकत्वं यत्रेति बहुव्रीहौ अनेकशब्दस्य एकवचनान्ततापीष्यते। “अनेकमन्यपदार्थे” इति पा०सू०। “आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् “तथात्मैकोऽप्यनेकस्थेति” याज्ञ०। “अनेकमाश्रितं लिङ्गमिति” सा०का०। “एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायाञ्च प्रयुज्यते” इत्युक्तेष्वर्थेषु एकशब्दस्य वृत्तेः तद्भिन्नार्थभिन्ने त्रि०। तत्र च संख्यान्यार्थे एव बहुवचनान्तताऽन्यत्र यथेष्टमिति भेदः। उत्करादि० भवार्थे छ। अनेकीयः तद्भवे त्रि०। भावे ब्रा० ष्यञ्। आनैक्यं बहुत्वे न०।

अनेकज पु० अनेकवारं जायते जन-ड इत्थौ संख्यावाचकस्य सुजर्थता। द्विवारं जाते पक्षिणि, तस्य गर्भाण्डाभ्यां जातत्वेन द्विवारजाततया द्विजत्वादनेकजत्वम्। ५त०। बहुभ्यो जाते त्रि०।

अनेकधा अव्य० अनेक+प्रकारे धाच्। बहुप्रकारे “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैरिति” स्मृतिः। “तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधेति” गीता।

अनेकप पु० अनेकाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति पा-क। द्विपे हस्तिनि। “मालवमागधोऽप्यनेकानेकपयूथनाथः” द०कु०।

अनेकमूर्त्ति पु० अनेका लोकानामनुग्रहाय अवतारेषु नानाविधा मूर्त्तयोऽस्य। परमेश्वरे “अनेकमूर्त्तिरव्यक्त” इति विष्णुसह०।

अनेकरूप पु० अनेकानि रूपाण्यस्य। बहुरूपे परमेश्वरे “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतौ तस्य बहुरूपत्वोक्तेस्तथात्वम्। नानाविधरूपयुक्तमात्रे पटादौ त्रि०।

अनेकलोचन पु० अनेकानि लोचनानि यस्य। इन्द्रे, परमेश्वरे च “सहस्राक्षः सहस्रपादिति” श्रुतौ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमिति” गीतायाञ्च तस्य अनेकनेत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्

अनेकवर्णसमीकरण न० अनेकवर्णाः अज्ञातविशेषसंख्याकानेकराशयः समीक्रियन्ते ज्ञातसंख्याकसमतया क्रियन्ते यत्र। बीजभेदे यथोक्तं भास्करबीजगणिते “अथानेकवर्णसमीकरणं बीजम्। तत्र सूत्रं सार्द्धवृत्तत्रयम्।” “आद्यं वर्णं शोधयेदन्यपक्षादन्यान् रूपाण्यन्यतश्चाद्यभक्ते। पक्षेऽन्यस्मिन्नाद्यवर्णोन्मितिः स्याद्वर्णस्यैकस्योन्मितीनां बहुत्वे॥ समीकृत-

छेदगमे तु ताभ्यस्तदन्यवर्णोन्मितयः प्रसाध्याः । अन्योन्मितौ कुट्टविधेर्गुणाप्ती ते भाज्यतद्भाजकवर्णमाने ॥ अन्येऽपि भाज्ये यदि सन्ति वर्णास्तन्मानमिष्टं परिकल्प्य साध्यम् । विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भिन्नं यदि मानमेवम् ॥ भूयः कार्य्यः कुट्टको ऽत्रान्त्यवर्णं तेनोत्थाप्योत्थापयेद्व्यस्तमाद्यात्" । "इदमनेकवर्णसमीकरणं वीजं यत्रोदाहरणे द्वित्र्यादयोऽव्यक्तराशयो भवन्ति तेषां यावत्तावदादयो वर्णाः मानेषु कल्प्यास्तत्र पूर्व्वाचार्य्यैः कल्पिताः यावत्तावत्, कालक, नीलक, पीतक, लोहितक, श्वेतक, चित्रक, कपिलक, पिङ्गलक, धूम्रक, पाटलक, शवलक, श्यामलक, मेचका, इत्यादि । अथ वा कादीन्यक्षराणि अव्यक्तानां संज्ञाः असङ्करार्थं कल्प्याः । अतः प्राग्वदुद्देशालापवद्विधिं कुर्वता गणकेन पक्षौ समौ कार्य्यौ पक्षा वा समाः कार्य्याः। ततः सूत्रावतारोऽयं तयोः समयोरनेकस्मात् पक्षादितरपक्षस्याद्यं वर्णं शोधयेत्तदन्यवर्णान् रूपाणि च इतरपक्षाच्छोधयेत्ततः आद्यवर्णशेषेणेतरपक्षे भक्ते भाजकवर्णोन्मितिः । बहुषु पक्षेषु ययोर्ययोः साम्यमस्ति तयोरेवं कृते सति अन्या उन्मितयः स्युः। ततस्तासून्मितिषु एकवर्णोन्मितयो यद्यनेकधा भवन्ति ततस्तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः समीकृतच्छेदगमेनाद्यं वर्णं शोधयेदित्यादिनान्यवर्णोन्मितयः स्युः । एवं यावत्सम्भवस्ततोऽन्त्योन्मितौ भाज्यवर्णे योऽङ्कः स भाज्यराशिः, यो भाजके स भाजकः, रूपाणि क्षेपः, अतः कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते तद्भाज्यवर्णमानं, या लब्धिस्तद्भाजकवर्णमानं, तयोर्मानयोर्दृढभाजकभाज्याविष्टेन वर्णेन गुणितौ क्षेपकौ कल्प्यौ । ततः स्वस्वमानेन सक्षेपेण पूर्व्ववर्णोन्मितौ वर्णावुत्थाप्य स्वच्छेदेन हरणे यल्लभ्यते तत् पूर्व्ववर्णस्य मानम् । एवं विलोमकोत्थापनतोऽन्यवर्णमानानि भवन्ति । यदि तु अन्योन्मितौ द्व्यादयो वर्णा भवन्ति तदा तेषामिष्टानि मानानि कृत्वा स्वस्वमानैस्तानुत्थाप्य रूपेषु प्रक्षिप्य कुट्टकं कार्य्यं ।अथ यदि विलोमकोत्थापने क्रियमाणे पूर्व्ववर्णोन्मितौ तन्मितिर्भिन्ना लभ्यते तदा कुट्टकविधिना यो गुण उत्पद्यते स क्षेपः स भाज्यवर्णमानं तेनान्यवर्णमानेषु तं वर्णमुत्थाप्य पूर्व्वोन्मितिषु विलोमकोत्थापनप्रकारेणान्यवर्णमानानि साध्यानि । इह यस्य वर्णस्य यन्मानमागतं व्यक्तमव्यक्तं, व्यक्ताव्यक्तं वा तस्य मानस्य व्यक्ताङ्केन गुणने कृते तद्वर्णाक्षरस्य निरसनमुत्थापनमुच्यते" तद्व्याख्या । उदाहरणं तत्रैव दृश्यम् ।

अनेकविध त्रि० अनेका विधा प्रकारा यत्र । बहुप्रकारे "यत्रानेकविधमान्तर्य्यं तत्र स्थानत आन्तर्य्यं बलीय" इति परि० ।

अनेकशस् अव्य० अनेक+वीप्सार्थे कारके शस् । अनेकवारार्थे "अनेकशो निर्ज्जितराजकस्त्वमिति" भट्टिः ।

अनेकाग्र त्रि० न एकाग्रः । शून्यहृदये एकाग्रताशून्ये

अनेकान्त त्रि० न एकान्तो नियमो अव्यभिचारो यत्र । अनियमे, अनिश्चितफलके च । व्यभिचारवति दुष्टहेतौ पु० । "अनेकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधेति" भाषा० । स च त्रिविधः "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मत" इति भाषा०। एकान्तोऽस्त्यस्य प्रज्ञा०ण । ऐकान्तः न०त० अनैकान्तोऽप्यत्र क्वचित् "भाषायाम् अनैकान्तो विरुद्धश्चेत्येव" पाठः । तथा च साधारणादित्रितयान्यान्यत्वमनेकान्तत्वम् ।

अनेकान्तवादिन् पु० अस्ति नास्ति वेत्येकान्तं न वदति वद–णिन् ६त० । बौद्धभेदे । तस्य अस्तिनास्तिकायवादित्वेन तथात्वं विवरणमर्हच्छब्दे दृश्यम् ।

अनेकार्थ त्रि० अनेके अर्था अभिधेया यस्य । नानार्थे शब्दे । यथा गवादय अक्षादयश्च । 'अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते । एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रयेति" सा० द०। अयमाशयः 'संयोगश्च विभागश्च साहचर्य्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः काकाद्युक्तिः स्वराचक । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव" इति हर्य्युक्तेरनेकार्थशब्दानां सर्व्वत्र शक्तौ समानायां सत्यां, संयोगाद्यैरितरार्थबोधप्रतिरोधनेन विशेषार्थ एव ख्याप्यते । तद्भिन्नार्थस्य तु व्यञ्जनया बोधः इत्यलङ्कारिकाणां मतम् । तथाच संयोगादयः शक्त्या अन्यार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकाः । व्यञ्जनावृत्त्या तदुपस्थापने तु न । "अनेकार्थशब्देभ्यःसर्वेषामर्थानामविशेषेणोपस्थितौ सत्यामपि संयोगादयः अन्यशक्यविषयशाब्दबोधमात्रं प्रतिबध्नन्ति नतु व्यङ्ग्यविषयमिति" रसगङ्गाधरः। नैयायिकादयस्तु अनेकार्थशब्दानां शक्यतावच्छेदकलाघवलाभे तत्रैव शक्तिरन्यत्र लक्षणा तत्र संयोगादयः अन्यार्थबोधनं नैव प्रतिबध्नन्ति । तथा च संयोगादयः सति तात्पर्य्ये, तद्विषयीभूतार्थविषयस्मृतिं तज्जन्यान्वयबुद्धिं वा न प्रतिबध्नन्ति किन्तु तात्पर्य्यमालोचायका इत्यसं व्यञ्जनावृत्तेर्गति स्वीचक्रुरिति भेदः । अनेके अर्थाः प्रयोजनानि

यत्र यस्य वा। अनेकप्रयोजनवति त्रि० "अनेकार्थाभियोगे च यावत्संसाधयेद्धनी" इति स्मृतिः। कर्म्म०। बहुप्रयोजने पु० ब०व०।

अनेकाश्रित पु० अनेकेषु आश्रितः ७त०। वैशेषिकनये संयोगादिषु, सामान्येषु च। "संयोगश्च विभागश्च संख्या द्वित्वादिकास्तथा। द्विपृथक्त्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता गुणा" इति भाषा० "नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं जातित्वमिति" मुक्ता०। एकस्या एव व्यक्तेर्नानाव्यक्तिनिष्ठत्वेऽस्य प्रयोगोपाधिता। भवन्ति च संयोगादयः सामान्यं च तथा। रूपादेर्नानाव्यक्तिषु सत्त्वेऽपि नेकव्यक्तेरिति न तस्य तथात्वमिति भेदः।

अनेजत् न० न एजत्। सर्व्वदैकरूपे ब्रह्मणि। "अनेजदेकं मनसो जवीय" इति ईशोप०। "एजनं कम्पनं स्वभावप्रच्युतिस्तद्विवर्ज्जितं सर्व्वदा एकरूपमिति" भा०। कम्पनशून्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अनेडमूक त्रि० एडो बधिरो मूको वाक्शक्तिरहितश्च नास्ति यस्मात् ५ ब०। (काला, बोबा) इति ख्याते श्रवणवचनशक्तिरहिते, शठे च। [प्रशस्ते प्रधाने निरुक्तकारः।

अनेद्य त्रि० निदि कुत्सने क्यप् नि० नलोपगुणौ न०त०।

अनेनस् त्रि० नास्ति व्यसनमधर्म्मो वा यस्य। व्यसनपापादिरहिते "राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः" इति व्यव०त० मन्वादिस्मृ०। "अनेनो वोमरुतो याम" इति ऋ०६,६६,७। "अनेनः पापरहितं यथा भवतीति" भाष्यम् "त्वानेना नमसा तुर" इति ७,८६,४। "अनेना अपाप" इति भाष्यम्।

अनेमा पु० नी—मनिन् न०त०। प्रशस्ते निरुक्तकारः।

अनेहस् पु० न हन्यते हन—असि प्रकृतेरेहादेशः। काले। सौ अनङ्। अनेहा "कालोदिष्टोऽप्यनेहापी"त्यमरः। न हन्यते कर्म्मणि असि। अहिंसनीये त्रि०। "शम्भुवं मन्त्रं देवा अनेहसमिति" ऋ०१,४०,६। "अनेहसं केनाप्यहिंस्यामिति" भा०। "पापिनोवयम् यजामहे सुप्रतूर्तिमनेहसम्" ऋ० १,४०,४। "यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः" ऋ०६,५०३।

अनैकाग्र्य न० एकाग्र्यस्य भावः ष्यञ् अभावे न०त०। ऐकाग्र्याभावे। न०ब०। ऐकाग्र्यशून्ये त्रि०। "आचाराणामनैकाग्र्यं सर्वेषामुपलक्षणादिति" भाग०।

अनैकान्त पु० अनैकान्तिकशब्दार्थे। तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता "अनैकान्तो विरुद्धश्चेति" भाषा० पाठान्तरम्।

अनैकान्तिक पु० एकान्तं नियतं व्याप्नोति एकान्त+ठञ् एकान्तो नियमो व्याप्तिरस्त्यस्य ठन् स्वार्थे अण् वा न०त०। अनेकान्तशब्दार्थे अनेकान्तशब्देऽधिकं दृश्यम् "त्रिधाऽनैकान्तिको मत" भाषा०। ऐकान्तिको निश्चितरूपस्तद्भिन्ने त्रि०

अनैक्य न० न ऐक्यम् अभावे न०त०। ऐक्याभावे।

अनैतिह्य त्रि० न ऐतिह्यं यत्र। परम्पराश्रवणरूपैतिह्य प्रमाणशून्ये। "अनागतमनैतिह्यं कथं ब्रह्माधिगच्छति"? भा०शा०प०।

अ(आ)नैपुण न० अनिपुणस्य भावः अण् ष्यञ् वा वृद्धिः। अनिपुणत्वे। ष्यञ् अ(आ)नैपुण्यमप्यत्र न०।

अ(आ)नैश्वर्य्य न० अनीश्वरस्य भावः ष्यञ् वा वृद्धिः। अनीश्वरत्वे अधीनत्वे। नास्ति ऐश्वर्य्यं यस्य। अनैश्वर्य्यः ऐश्वर्य्यशून्ये त्रि०।

अनो अव्य० न+नी डो। अभावार्थे। "अभावे, नह्यनो नापी"त्यमरे अनो इत्येकं नामेति नीलकण्ठः। अन्ये तु अ इति, नो इति, च छित्त्वा नामद्वयमित्याहुः।

अनोकह पु० अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति प्रतिरोधं करोति हन—ड ६त०। वृक्षे। "हन्ताश्चर्यं हरति पुष्पमनोकहानामिति" अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धीति च" रघुः। "उद्यन्तमुत्कृतमनोकहजालमध्ये इति" माघः।

अनोदन त्रि० नास्ति ओदनरूपं भक्ष्यं यत्र। "अग्नयर्जनयुक्ते व्रते"। "भक्तं हविष्याज्यमनोदनं वा" इति स्मृतिः।

अनोङ्कृत त्रि० न ओङ्कारमुच्चार्य्य कृतः ओम्+कृ—क्त न०त०। ओङ्कारोच्चारणाभावेन कृते। "ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्वदा। स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्य्यति" मनुः। ओमिति स्वीकारे तथा कृतम्। अङ्गीकृते त्रि०।

अन्च व्यक्तौ चु०उभ०सक० सेट्। अञ्चयति ते आञ्चिचत्त कर्म्मणि अञ्च्यते। णिजभावे अच्यते इति भेदः "पूर्णात् पूर्णमुदच्यते" इति श्रुतिः।

अन्चु गतौ अचिवत् ८२ पृ० दृश्यम्।

अन्ज गतौ कान्तौ म्रक्षणे व्यक्तौ च रुधा० वर्त्तमाने क्त आदित् वेट् पर०। अनक्ति। सिचि परस्मैपदे नित्यमिट्। आञ्जीत्-आनञ्ज। अञ्जिता-अङ्क्ता। अञ्जिष्यति-अङ्क्ष्यति। क्त अक्तः। क्तिन् अक्तिः। क्त्वा—अङ्क्त्वा अञ्जित्वा। वि+प्रकाशने। व्यनक्ति व्यज्यते "व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतामिति" माघः। घञ् व्यङ्गः। बाहुल० व्यङ्ग्यः। "व्यङ्ग्यमुत्तमं काव्यमिति"। णिच्। व्यञ्जयति ल्युट्। व्यञ्ज०

नम्। "अन्यार्थधीक्षत् व्यापृतिरञ्जनम्" का०प्र०। कर्त्तरि ल्यु। व्यञ्जना एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रयेति" सा०द०।

अन्त न० अम–तन्। स्वरूपे, स्वभावे च। शेषे पु०न०। नाशे, सीमायां, निश्चये, शेषावयवे च पु०। निकटे, मनोहरे च त्रि०। तत्र स्वरूपे "मृदुलतान्तलतान्तमलोकयदिति" माघः। नाशे "पतत्यविरतं वारि नृत्यन्ति शिखिनो मुदा। "अद्य कान्तः कृतान्तो वा दुःखस्यान्तं करिष्यतीति" उद्भटः। "वैरस्यान्तं करिष्यति" रामा०। सीमायां "वनान्तपर्य्यन्तमुपेत्य सस्पृहमिति" नैष०। "ओदकान्तात् स्निग्धोऽनुगन्तव्य" इति श्रुतिः। सीमाऽवधिः स च दैशिकः कालिकश्च। तत्र दैशिक उक्तोदाहरणे कालिकस्तु। "पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं ध्रुवमिति" ज्योति०। "दशाहान्ते पुनः क्रियेति" स्मृतिः शेषसीमायाम् "अमुं वनान्तादृनितवहारिणमिति" माघः। "दिगन्ते श्रूयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिन" इति भामिनी०। "गङ्गाप्रपातान्तविरूढशष्पमिति" रघुः। शेषावयवे "नेत्रान्तमुद्दीच्यते" इति वेदान्त इत्यादि। निश्चये। "उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिरिति" गीता। उभयोः सदसतोरित्यर्थः। निकटे अन्तपालः। स्वभावे शुद्धान्तः। शेषे निशान्तः।

अन्तःकरण न० कृ-करणे ल्युट् अन्तरभ्यन्तरस्थं करणं, कर्म्म०, तद्वृत्तिपदार्थानां सुखादीनां करणं ज्ञानसाधनं ६त० वा। ज्ञानसुखादिसाधने आभ्यन्तरे मनोबुद्धिचित्तादिपदाभिलप्यमाने इन्द्रिये। तच्चान्तःकरणम् वेदान्तिमते चतुर्विधम्। "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे" इत्युक्तकार्य्यभेदात्। अन्यत्र व्यक्तमुक्तम् "यदा तु संकल्पविकल्पकृत्यं तदा भवेत्तन्मन इत्यभिख्यम्। स्याद्बुद्धिसंज्ञं च यदा तु वेत्ति सुनिश्चितं संशयरूपहीनम्। अनुसन्धानरूपं तच्चित्तञ्च परिकीर्त्तितम्। अहंकृत्यात्मवृत्त्या तु तदहङ्कारतां गतमिति"। एतदनुसारेणैव शारदायामुक्तम् "अन्तःकरणमात्मनः। मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति प्रकीर्त्तितमिति"। तस्य च ज्ञानादिप्रत्यक्षकरणत्वादन्तःकरणत्वम्। तत्साधकमनुमानञ्चेत्थम् ज्ञानसुखादिप्रत्यक्षं स्वग्राहकेन्द्रियसापेक्षं प्रत्यक्षत्वात् रूपादिप्रत्यक्षवत्। नच चक्षुरादीनां तत्करणत्वं सम्भवति रूपादित्वाभावादित्यन्तःकरणसिद्धिरिति नैयायिकादयः। सांख्यादयस्तु महत्तत्त्वापरपर्य्यायमेवान्तःकरणमङ्गीचक्रुः। पञ्चतन्मात्रेभ्यो भूतेभ्यश्चाहङ्काररूपद्रव्यसिद्धिमुक्त्वा "तेनाऽन्तःकरणस्येति" सां०सू० तत्सिद्धिरुक्ता तदनुमाने च भाष्ये एवं प्रयोगादिकं दर्शितम्। "अहङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्य्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पुरुषादिरिति। अत्राप्ययं तर्कः, सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते अयमहं, मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति, तावत् सिद्धमेव। तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां वृत्त्योः कार्य्यकारणभावेन तदाश्रययोरेव कार्य्यकारणभावो लाघवात् कल्प्यते कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्य्यवृत्तिलाभस्यौत्सर्गिकत्वादिति। यद्यपि अन्तःकरणमेकं तथापि वंशपर्वस्विवावान्तरभेदमाश्रित्यान्तःकरणत्रये क्रमः, कार्य्यकारणभावश्चोक्तः योगोपयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मन्तव्यम्। तदुक्तं वाशिष्ठे। "अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः। एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते!॥ एतस्मात् प्रथमोद्भिन्नादङ्कुरोऽभिनवाकृतिः। निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते॥ अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता। सङ्कल्परूपिणी तस्याश्चित्तचेतोमनोभिधा" इति। अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम्। अत्र वाक्ये बीजाङ्कुरन्यायेनैकस्यैवान्तःकरणद्रव्यस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्यवस्थाभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति। साङ्ख्यशास्त्रे च चिन्तनावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। अहङ्कारस्य चात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्भावः" इति॥ कारिकायामपि "अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाह्यं त्रयस्य विषयाख्यमिति" त्रैविध्यमुक्त्वा "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात्, तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि, द्वाराणि शेषाणीति" तत्त्रयस्यैव प्राधान्यमुक्तम्। एवञ्च पुरुषस्य सन्निधिमात्रादधिष्ठातृत्वं गौणं मुख्यमधिष्ठातृत्वन्तु अन्तःकरणस्यैव यथोक्तम् "अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृत्वम्" सां०सू०॥ "अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादिद्वारकं प्रत्येतव्यम्। नन्वधिष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह। लोहवत् तदुज्ज्वलितत्वादिति। अन्तःकरणं हि तप्तलौहवच्चेतनोज्ज्वलितं भवति। अतस्तस्य चेतनायमानतयाधिष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थः। नन्वेवं चैतन्येनान्तःकरणस्योज्ज्वलने चितेः सङ्गित्वमग्निवदेव स्यादिति चेन्न नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशेष

जन्यचैतन्यप्रतिविम्बस्य वान्तःकरणोज्ज्वलनरूपत्वात्। न तु चैतन्यमन्तःकरणे संक्रामति येन सङ्गिता स्यात्॥ अग्नेरपि हि प्रकाशादिकं न लौहे संक्रामति, किन्त्वग्निसंयोगविशेष एव लौहस्योज्ज्वलनमिति। नन्वेवमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्म्मोत्पत्तावेव परिणामव्यवहारादिति। अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्रेकरूपात् परिणामाद्भवतीति फलबलात् कल्प्यते पुरुषस्यापरिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भवादिति। अयमेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योऽन्यप्रतिविम्बने हेतुरिति" सा०प्र०भा०। अन्तःकरणस्य च वृत्तयस्त्रिधा "शान्ताघोरास्तथामूढा मनसो वृत्तयस्त्रिधा। वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः शान्तवृत्तयः। तृष्णा स्नेहोरागलोभावित्याद्या घोरवृत्तयः। सम्मोहोभयमित्याद्या कथिता मूढवृत्तयः" इति तास्वेव वृत्तिषु ज्ञानत्वोपचारात् तत्साधनत्वमिन्द्रियाणाम् "अन्तःकरणवृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादिति" पञ्चपादिकाविवरणम्। शान्तादीनामेव सात्त्विकादिरूपेण व्यवहारः। ताश्च वृत्तयः "क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तय इति सां०सू० उक्तेः युगपदपि भवन्तीति सांख्यादयः। नैयायिकादयस्तु "अयौगपद्याज्ज्ञानाना"मित्युक्तेः क्रमिकत्वमेवाङ्गीचक्रुः। तच्चान्तःकरणमणुपरिमाणमिति नैयायिकादयः। यावद्देहकार्य्यकारित्वात् जलावगाहे एकदैव सर्वदेहगतशैत्याद्युपलब्धेर्मध्यपरिमाणमिति सांख्यादयः। तेषां च चतुर्णां चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युता अधिष्ठातारोदेवा इति।

अन्तःकुटिल पु० अन्तर्मध्ये कुटिलः। वक्राकारमध्यावयववति शङ्खे। वक्रान्तःकरणे त्रि०।

अन्तःक्रिमि पु० अन्तरभ्यन्तरे क्रिमिर्यस्य। (गुटि) इति ख्याते क्रमिकोषफले। मध्यस्थक्रिमियुक्ते फलादौ त्रि०।

अन्तःकोटरपुष्पी स्त्री अन्तःकोटरे अभ्यन्तरे पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीप्। अन्तःकोटरपुष्पवत्यां नीलवुह्नायाम्।

अन्तःपदवी स्त्री ७त०। सुषुम्णामध्यगते पथि।

अन्तःपशु पु० अन्तःग्राममध्ये पशवो यत्र। ग्राममध्ये पशुस्थितिकाले प्राह्णे, सायाह्ने च "अन्तःपशौ पशुकामस्य सायं प्रातः" कात्या० ४,१५,१४। "अन्तःपशौ काले ग्राममध्ये पशवो यस्मिन् काले, सायं पशुषु ग्राममध्येषु आगतेषु, प्रातश्च ग्रामादनिःसृतेष्विति" तद्व्या०।

अन्तःपात पु० अन्तर्मध्ये पततीति पत–कर्त्तरि ण। सन्धिस्थाने। भावे घञ्। मध्यपतने।

अन्तःपातिन् त्रि० अन्तःपतति पत–णिनि ६त०। मध्यप्रविष्टे। स्त्रियां ङीप्।

अन्तःपात्य पु० अन्तर्मध्ये पात्यते पत–णिच्–आधारे यत्। मध्ये पातनाधारे देशे "अन्तःपूर्व्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयतीति" कात्या० १५,६,२२, "स्थापितगवानां पतये स्वभ्रातृ द्रव्यं शतमधिकं वा दत्त्वा यूपात् पूर्व्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयेदिति" वेददीपः।

अन्तःपुर न० अन्तरभ्यन्तरं पुरं गृहं कर्म्म०। (अन्दर) इति प्रसिद्धे राज्ञां स्त्रीणां स्थानयोग्ये गृहे। "त्रितयमिदमपूर्वं दृष्टमन्तःपुरे ते" इत्युद्भटः "व्यायम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विशेत् इति" भुक्त्वा तु विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सहेति। "अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाञ्च चेष्टितमिति" च मनुः। तत्र स्थितत्वात् राजमहिलायामपि। "दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदेति" शकु०। पुरशब्दसमासे अपि स्त्रीत्वात् ङीप्। अन्तःपुरीत्यपि स्त्री।

अन्तःपुरचर पु० अन्तःपुरे चरति चर–ट ७त०। राजान्तःपुरचारिणि कञ्चुक्यादौ। अन्तःपुरस्त्रियाम् स्त्री ङीप्।

अन्तःपुरसहाय पु० अन्तःपुरे सहायः। राज्ञामन्तःपुरसहचरे विदूषकादौ।

अन्तःपुराध्यक्ष पु० ६त०। "वृद्धः कुलोद्गतः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः। राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेष्यते" इति नरपत्युक्तलक्षणेऽन्तःपुराधिकृते। अन्येऽपि पञ्च तथा, "पञ्चापरे वामनको जघन्यः कुब्जोऽपरो मण्डलकोऽथ सामी। पूर्व्वोक्तभूपानुचरा भवन्ति सङ्कीर्णसंज्ञाः कथयामि तेषां॥ सम्पूर्णाङ्गो वामनो (१) भग्नपृष्ठः किञ्चिच्चोरुमध्यकक्षान्तरेषु। ख्यातो राज्ञो हृष्ट भद्रानुजीवी स्फीतो दाता वासुदेवस्य भक्तः॥ मालव्यसेवी तु जघन्यनामा खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः। शुक्रेण सारः पिशुनः कविश्च रूक्षच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः॥ क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीतस्ताम्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः। उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसिधर्म्मिणापरस्तु भाकृश्च जघन्यनामा। (२)॥ तत्को (३) नामा यः स कुब्जो ह्यधस्तात् क्षीणः किञ्चित्पूर्वकाये नतश्च। हंसासेवी नास्तिकोऽर्थैरुपेतो विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः॥ कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च। सम्पूज्य लोकं प्रजहात्यकस्मात् कुब्जोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च॥ मण्डलकनामधेयो ४ रुचकानुचरोऽभिचारवित् कुशलः। कृत्यावेतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः॥

दृढाकारः खरह्रस्वमूर्धजः शत्रुनाशने कुशलः। द्विजदेवयज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान्॥ स्नामोति (५) यः सोऽतिविरूपदेहः शशानुगामी खलु दुर्भगश्च। दाता महारम्भसमाप्तकार्यो गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः” वृहत्संहितोक्तलक्षणादिभेदपञ्चकात्।

अन्तःपुरिक त्रि॰ अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञापूर्ब्बकविधेरनित्यत्वान्नवृद्धिः। अन्तःपुराध्यक्षे कञ्चुक्यादौ “अस्मत्प्रार्थनामन्तःपुरिकाभ्यो निवेदयेति” चण्डकौ॰।

अन्तःपुष्प न॰ अन्तर्गतं पुष्पं स्त्रीरजः। द्वादशवर्षादूर्द्धमभ्यन्तरजाते स्त्रीणां रजसि। “वर्षद्वादशकादूर्द्धं यदि पुष्पं वहिर्नहि। अन्तःपुष्पं भवत्येव पनसोडुम्बरादिवत्”। इति काश्यपसंहिता।

अन्तःप्रकृति स्त्री अन्तर्वर्त्तिनी प्रकृतिः राज्याङ्गम्। राज्ञां सन्निकृष्टप्रकृतौ अमात्यादौ। ‘अन्तःप्रकृतिकोपनं हि राज्ञां महद्व्यसनमिति” नीति॰। [आत्मानुसन्धानपरे।

अन्तःप्रज्ञ त्रि॰ अन्तःस्था प्रत्यक्तत्त्वविषयिणी प्रज्ञा यस्य।

अन्तःप्रविष्ट त्रि॰ अन्तःकरणे, मध्ये वा प्रविष्टः। हृदयगते, अभ्यन्तरगते च। “अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिविम्बेनेति” काद॰॥

अन्तःशरीर न॰ अन्तः स्थूलदेहमध्यस्थं शरीरम्। स्थूलदेहमध्यवर्त्तिनि वेदान्तमतसिद्धे सूक्ष्मशरीरे। तच्च ‘पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधन”मित्युक्तं सप्तदशावयवं भोगसाधनं सूक्ष्ममङ्गम्। शरीरस्य मध्ये अव्ययी॰। देहमध्ये इत्यर्थे अव्य॰। अन्तर्देहादयोऽप्युक्तार्थयोः। अन्तरेव देहः। मनोरूपदेहे न॰। [दुःखदायके।

अन्तःशल्य न॰ अन्तःकरणस्य शल्यमिव पीड़कत्वात्। मनसो

अन्तःसंज्ञ त्रि॰ अन्तः अभ्यन्तरवर्त्तिनी कथनायोग्यत्वात् अप्रकाश्या संज्ञा चेतना यस्य। वृक्षादौ। ते च मनुना दर्शिता यथा “उद्भिज्जा स्थावराः सर्वे वीजकाण्डप्ररोहिणः। ओषध्यः फलपाकान्ताः बहुपुष्पफलोपगाः। अपुष्पाः फलवन्तोये ते वनस्पतयः स्मृताः। पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः। गुच्छगुल्मं तु विविधं तथैव तृणजातय, । वीजकाण्डरुहाण्येव प्रतानाः वल्ल्य एव च। तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्म्महेतुना। अन्तःसंज्ञाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता” इति।

अन्तःसत्त्वा स्त्री अन्तरभ्यन्तरे गर्भे सत्त्वं प्राणी सारो वा यस्याः यस्य वा ब॰ व॰। गर्भिण्यां स्त्रियाम्। अन्तःसारे त्रि॰।

अन्तःसुख त्रि॰ अन्तरात्मनि तदनुसन्धाने एव सुखं यस्य। आत्मानुसन्धानमात्रसुखे वाह्यसुखशून्ये। ‘योऽन्तःसुखोऽन्तराराम इति” गीता। [मदस्राविणि हस्तिनि।

अन्तःस्वेद पु॰ अन्तःस्वेदो मदस्यन्दनं मदजलं यस्य ब॰ व॰।

अन्तक पु॰ अन्तयति अन्तं करोति अन्त+णिच्—ण्वुल्। मृत्यौ “व्याजेनापि कृता राजन् नो दर्शयति सान्तकमिति” नार॰पु॰। देहिनां स्वस्वकर्मानुसारेण विनाशनाय ईश्वरनियुक्ते यमाख्ये देवभेदे “ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहर्त्तुं किमुतान्यहिंस्राः” इति रघुः। विनाशकमात्रे त्रि॰ “क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहमिति” वेणी॰। परमेश्वरे पु॰ तस्य सर्वभूतानां प्रलये संहर्त्तृत्वात्तथात्वम्, ‘महोदधिशयोऽन्तक” इति विष्णुसह॰।

अन्तकर त्रि॰ अन्तं नाशं करोति कृ—ट उप॰स॰। नाशकारके। “अहमन्तकरो नूनं ध्वान्तस्येव दिवाकर” इति भट्टिः। स्त्रियां ङीप्।

अन्तकरण त्रि॰ अन्तं करोति नन्द्या॰ ल्यु। नाशकारके। ‘दूतं समाहूयच्चैव राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। राज्यान्तकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षितामिति” मनुः। भावे ल्युट्। नाशने न॰।

अन्तकर्म्मन् न॰ अन्तस्य नाशस्य परिच्छेदस्य वा कर्म्म उत्पादनम्। नाशने। “षो अन्तकर्म्मणि इति ’पा॰धातु॰। स्यतेर्नाशनार्थत्वात् सकर्म्मकत्वम् तेन “राघव! स्य शरैर्घोरैर्घोरं रावणमाहवे” इत्यादौ वारणस्य कर्म्मता स्येति स्यतेर्लोटि मध्यमैकवचनान्तरूपम्। परिच्छेदकरणे ‘अवासासीच्च वैयासकीमित्यादि।

अन्तकारिन् त्रि॰ अन्तं करोति कृ—णिनि इत॰। अन्तकारके विनाशके। स्त्रियां ङीप्। ण्वुल्। अन्तकारकोऽप्युक्तार्थे त्रि॰। [ब्रह्म निर्वाणमृच्छतीति” गीता।

अन्तकाल पु॰ इत॰। मृत्युकाले, “स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि

अन्तकृत् त्रि॰ अन्तं करोति कृ—क्विप् इत॰। विनाशके।

अन्तग त्रि॰ अन्तं गच्छति गम—ड उप॰स॰। कार्य्यान्तगामिनि, निरवशेषकार्य्यकारके, पारगामिनि, च “यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम्। शाखान्तगमथाध्वर्य्युं छन्दोगं च समाप्तिकमिति” मनुः। [गामिनि।

अन्तचर त्रि॰ अन्ते शेषावधौ चरति चर—ट। कार्य्यादिशेष-

अन्ततस् अव्य॰ अन्त+सार्वविभक्तिकस्तसि। अन्तेन अन्ते अन्तादित्याद्यर्थे। तत्र तृतीयार्थे। “वैश्योऽद्भिः प्राशिता-

भिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्तत" इति मनुः। "शुध्येत स्त्री च शूद्रश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्तत" इति या०। सप्तम्यर्थे "सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्तत" इति मनुः। "अन्ततः उपस्पृश्य शुचिरिति गोभि०। अन्ततः अन्तावच्छेदे इत्यर्थः 'तामन्ततोऽपक्रस्येत्यादौ तु पञ्चम्यर्थे। अपेक्षायां, सम्भावनायाञ्च। अवयवे, शासने च विश्व०।

अन्तम त्रि० अन्तिक+तमप् "तादेश्चेति" वेदे तिकशब्दलोपः। अन्तिकतमे अत्यन्तनिकटस्थिते। शिक्षा अन्तमस्येति ऋ० १,२७,५, "तनूऽपा अन्तमो भवेति" ऋ० ६,४६,१०,। भाष्यकृतोक्तार्थतयैव व्याख्यातम्।

अन्तपाल त्रि०पु० अन्तं समीपदेशं द्वारं पालयति। द्वारपाले। "सद्यःशुनस्त्वन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतमिति" भा०शा०प०।

अन्तर् अव्य० अम–अरन् तुडागमश्च। मध्ये, "अन्तःशाक्ता वहिःशैवाः सभायां वैष्णवा मता" इति तन्त्रम्। 'अन्तर्विश्वानि भेषजा" ऋ० १,२३,२० "अप्स्वन्तरमृतमप्सु" इति ऋ० १,२३,१९, "न शुस्त्रुषि गताव्याख्याञ्च दन्तान्तरधिष्ठितमिति" मनुः "प्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे" इति "अन्तर्ज्वालावलीढेति" च वेणी०। सर्वमध्यस्थे परमेश्वरे देहमध्यस्थे जीवे च अन्तःप्रज्ञः अन्तर्ज्योतिरित्यादि। चित्ते "अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली येत्युद्भटः "अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेदेति" रघुः। प्राप्ते, स्वीकारे च। अस्य च मध्यार्थेऽव्ययीभावः। अन्तर्जलधि अन्तर्गृहमित्यत्यादि अव्य०।

अन्तर न० अन्तं राति ददाति रा–क। अवकाशे, अवधौ, परिधानांशुके अन्तर्द्धाने, भेदे, परस्परवैलक्षण्यरूपे विशेषे, तादर्थ्ये, छिद्रे, आत्मीये, विनार्थे, वहिरर्थे, व्यवधाने, मध्ये, सदृशे च। आसन्ने त्रि०। "कण्वायुजश्चिदन्तरम् ऋ० १,१०,९, अन्तरं कण्व आसन्नं कुरु" भा० 'पायुरन्तरो निषङ्गाय" ऋ० १,३१,१२, "अन्तरः समीपवर्त्तीति" भा० "न यत्परो नान्तर इति" ऋ० २,४१,८, "अन्तरः समीपवर्त्तीति" भा० निकटस्थे 'यज्ञोङ्गोलो वो अन्तर इति" ८,१८,१९, अन्तरः अन्तिके वर्त्तमान इति भा०। अन्तरयति दूरीकरोति अन्तर–णिच्+अच्। अपसारणे। अन्तर्गते त्रि०। "हृदो अस्त्वन्तरम्" ऋ० ७,१०१,५ "अन्तरमन्तर्गतमिति" भा०। इ०उप० अन्तर्यामिब्राह्मणे अन्तर्गते बहुशः प्रयुक्तः तच्च (१३०) पृष्ठे दृश्यम्। "यो अन्तरोमित्रमहो वनुष्यात् ऋ० ६,५,४, अन्तरः अभ्यन्तरवर्त्तीति भा०। "पुरोहितोऽन्तरोयासिदूत्यम् ऋ० १,४४,१२, "अन्तरः देवयजनमध्ये वर्त्तमान" इति भा०। अवकाशे, "मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम्" कुमा०। "तत्रान्तरे जग्मुरसुं कटाक्षैः" माघः। मध्ये, "दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरमिति" रघुः। "आवयोरन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमा" इति रामा०। व्यवधाने गिरिर्वा व्यवधायकः। 'महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते इ०मनुः। "निरन्तराभ्यन्तरवातवृष्टिषु" कुमा० निरन्तरमव्यवधानम् इत्यर्थः। 'एकान्तरे आनुलोम्यादिति" मनुः। भेदे "सैव विशिनष्टि पुनःप्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्ममिति" सा०का०। 'शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरमिति" हितो०। "यदन्तरं सर्पशैलराजयोर्यदन्तरं वायसवैनतेययोरिति" रामा०। व्यसने। "प्रहरेदन्तरे रिपुम्"। वहिर्योगे "अन्तरे च पुरात् चाण्डालावासा" इति। उपसंव्याने (उत्तरीयवस्त्रे,) अन्तरं परिदधाति। सदृशे, "स्थानेऽन्तरतम" इति पा० अन्तरशब्दस्य पुरीभिन्ने एव विशेष्ये सर्वनामकार्य्यम् "सुमेधसामन्तरस्मै" इति सि०कौ०,मु०बो०। पुर्य्यान्तु न, अन्तरायै नगर्य्यै। तत्रापि वहिर्योगे उपसंव्याने एव सर्वनामता। मयूरव्यंसादित्वात् नञादेशान्तरशब्दस्य स्वजातीयभिन्ने वृत्तिः शब्दस्याभावात् "राजान्तरं राजसुतां निनायेति" रघुः। अन्यो राजा मयू० "राजान्तरमिति" मल्लिना० "देशान्तरस्थे पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयमिति" स्मृतिः "स्वमेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिरिति "अर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव" इति च कुमा०। अन्तरस्य भावः ब्राह्मा०ष्यञ्। आन्तर्य्यं सादृश्ये न० "यत्रानेकविधमान्तर्य्यं तत्र स्थानत आन्तर्य्यं बलीय" इति परि०सि०कौ०। अन्तरे भवः अण् आन्तरः तद्भवे त्रि०। 'कथम आन्तरो भाव इति" सा०द०। "अन्तःकरणमान्तरमिति" वेदा० व्यवकलने (वियोजने) "कुर्य्याद् यथा स्थाननकमन्तरं वेति" लीला०।

अन्तरग्नि पु० अन्तर्वर्त्ती अग्निः। जठरानले "दीप्तान्तरग्निः परिशुष्ककोष" इति "शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरग्नेरिति" 'दुःखाभिघातभयशोकहतेऽन्तरग्नौ" इति च सुश्रुतम्। अग्नेर्मध्ये अव्य०। अग्निमध्ये अव्य०।

अन्तरङ्ग पु० अन्तरं सदृशमङ्गं यस्य। अत्यन्तप्रिये, 'समीपगोऽन्तरङ्गःप्रियो भवतीति" छा०उप०भा०। "चरमगिरिकुरङ्गीशृङ्गकण्डूयनेन स्वपिति सुखमिदानीमन्तरङ्गः

कुरङ्गः” इति। वहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये अन्तर्भूतानि अङ्गानि निमित्तानि यस्य। व्याकरणोक्ते परनित्यवहिरङ्गबाधके नैमित्तिककार्य्यभेदे, तद्बोधकशास्त्रे च। यथा ग्रामणिनी कुले इत्यादौ “इकोऽचीति” पा०) नित्यप्राप्तं नुमं बाधित्वा “ह्रस्वो नपुंसके” इति पा० ह्रस्वः। पूर्व्वं कृते तु नुमि अजन्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात्। ततश्च नुमूरूपकार्य्यं प्रत्ययस्याजूरूपं निमित्तमपेक्षते इति तद्वहिरङ्गं, ह्रस्वस्तु प्रकृतिमात्रसापेक्षत्वात् अन्तरङ्ग इति तस्य वहिरङ्गनिमित्तककार्य्यबाधकत्वे बीजम्। “परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति” “असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति च परि०सि०कौ०। एतन्मूलिकैव “वहिरङ्गविधिभ्यस्तु अन्तरङ्गविधिर्बलीति” कारिका। अन्तः आसन्नमङ्गं कर्म्म०। आरादुपकारके न०। यथा ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणमनननिदिध्यासनानि, संप्रज्ञातसमाधौ च धारणादीनि त्रीणि अन्तरङ्गाणि। यमादयस्तु पञ्च वहिरङ्गाणि। तथा हि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयइत्यष्टौ संप्रज्ञातसमाधेरङ्गानि तत्र यमादयः वहिरङ्गाणि, प्रतिबन्धकस्य चित्तकायप्राणेन्द्रियमलस्य निवर्त्तनेन परम्परया उपकारकत्वात्, धारणादयस्तु संप्रज्ञातसमाधेः समानविषयतया साक्षात्स्वरूपोपकारकत्वादन्तरङ्गाणीति अत एव धारणादित्रयमभिधाय “त्रयमन्तरङ्गं पूर्व्वेभ्य” इति पात०सूत्रे धारणादित्रयस्यान्तरङ्गत्वमुक्तम्। धारणादिस्वरूपादि तत्तच्छब्दे वक्ष्यते। असंप्रज्ञातसमाधौ तु सर्व्वाण्येव वहिरङ्गाणि असमानविषयत्वादिति बोध्यम्।

अन्तरचक्र न० अन्तरं मध्यवर्त्ति चक्रम्। तन्त्रोक्तेषु देहस्थसुषम्णामध्यस्थेषु मूलाधारादिषु षट्सु पद्माकारचक्रेषु। विवरणं षट्चक्रशब्दे द्रष्टव्यम्। ६त०। आत्मीयसमूहे न०।

अन्तरज्ञ त्रि० अन्तरं भेदं विशेषं जानाति ज्ञा—क ६त०। विशेषज्ञे “नान्तरज्ञाः श्रियो जातु प्रियैरासां न भूयते” इति किरा०।

अन्तरण न० अन्तरं व्यवहितं करोति अन्तर+णिच्—भावे ल्युट्। अन्तरितकरणे व्यवधापने, “हविरन्तरणे प्राक् प्रधानेज्यायाः” इति कात्या० २५.५,१५, “यदि नाम हविरन्तरितं न गृहीतमेव, प्राक् प्रधानेज्यायाः स्मृत्वा अभ्याहरेत् हविषोऽन्तरणं बहूनां मध्ये एकस्यापहरणमिति” तद्भा०।

अन्तरतम त्रि० अतिशयेन अन्तरः सदृशः, अत्यन्तसदृशे, “स्थानेऽन्तरतम” इति पा०। सादृश्यञ्च “तुल्यास्यप्रयत्नमिति” पा० सूत्रोपात्तं स्थानादिसाम्यम्, यथा ककारादीनां ङकारादिषु तुल्यस्थानप्रयत्नवत्त्वेन साम्यम् एवं सकारस्य थकारे। आत्मीयतमे च।

अन्तरतस् अव्य० सप्तम्यर्थे तसि। मध्ये इत्याद्यर्थे। “दृष्टमन्तरतःकृत्वा रावणं वाक्यमब्रवीत्” इति रामा०।

अन्तरदृश् पु० अन्तरे दृग् यस्य। अन्तरज्ञे परमात्मानुसन्धायिनि। अन्तरं भेदं पश्यति दृश-क्विप् ६त०। विभेदज्ञे त्रि०।

अन्तरदेश पु० कर्म्म०। मध्यदेशे तद्विवरणं मध्यदेशशब्दे द्रष्टव्यम्

अन्तरपु(पू)रुष पु० अन्तरः मध्यवर्त्ती पुरुषः वा दीर्घः। अन्तर्यामिनि परमेश्वरे। ‘मन्यन्ते च पापकृतो “न कश्चित् पश्यतीति नः”। तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुष” इति मनुः।

अन्तरपूजा स्त्री ७त०। तन्त्रोक्ते मनःकल्पितोपचारेण पूजायाम् तत्प्रकारस्तु अन्तर्यागशब्दे वक्ष्यते।

अन्तरप्रभव पु० अन्तरेभ्यो भिन्नवर्णमातृपितृभ्यः प्रभवति प्र+भू—अच् ५त०। सङ्कीर्णवर्णे मूर्द्धावसिक्तादौ। अन्तरप्रभवाश्च द्विविधाः अनुलोमजाः, प्रतिलोमजाश्च तत्रोत्कृष्टवर्णात् अपकृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः मूर्द्धावसिक्तादयः अनुलोमजाः, अपकृष्टवर्णात् उत्कृष्टवर्णायां स्त्रियां जाताः प्रतिलोमजाः सूतादयः। “भगवन्! सर्व्ववर्णानां यथावदनुपूर्व्वशः। अन्तरप्रभवानाञ्च धर्म्मान्नो वक्तुमर्हसीति” मनुः। एतेषां भिन्नवर्णजातत्वात् अन्तरनामत्वमपि मनुना हि अनुलोमजान् प्रतिलोमजांश्च उक्त्वा “तानन्तरनाम्नस्तु मातृदोषात् प्रचक्षते” इत्युक्तम्। अधिकं वर्णसङ्करशब्दे वक्ष्यते।

अन्तरय पु० अन्तर्मध्ये अयः गमनम् इण्—अच्। मध्यगतौ व्यवधाने। ल्युडन्तमप्यत्र न०। अन्तरं याति या—क। देहमध्यस्थचित्तगते त्रि०।

अन्तरशायिन् पु० अन्तरे शेते शी+णिनि। चित्तस्थे जीवे। तस्य तत्र प्रतिविम्बरूपेण स्थितत्वात्तथात्वम्।

अन्तरस्थ पु० अन्तरे देहमध्ये तिष्ठति स्था—क ७त०। देहमध्यस्थचित्तस्थे जीवे।

अन्तरा अव्य० अन्तरेति इण्—डा। निकटे, मध्ये, विनार्थे च। तत्र मध्ये “अन्तरा पतिते पिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेदिति” या०। “अन्तरा स्मृतस्मृतके” इति स्मृतिः। “पशुमण्डूकमार्ज्जारश्वसर्पनकुलादिभिः अन्तरा गमने, विद्यादनध्यायमहर्निशमिति” मनुः। “सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृता” इति रघुः। “अक्षेत्रे बीज-

सुतस्तदमन्तरैव विनश्यति" इति मनुः । इयं मध्ये "अन्तरान्तरेण युक्ते" पा० उक्तेः एतत्सम्बन्धिपदात् द्वितीया । "अन्तरा त्वां मां हरिरिति" सि०कौ० । वर्ज्जने निकटे च मेदिनिः । [विशत्यन्तरात्मेति" सा०द० ।

अन्तरात्मन् पु० कर्म्म० । जीवात्मनि । "तदपि न हरिणाक्षी"

अन्तरापत्या स्त्री अन्तरे गर्भमध्येऽपत्यं यस्याः । गर्भवत्यां स्त्रियाम् ।

अन्तराय त्रि० अन्तरं व्यवधानमयते अय–अच् । व्यवधानकारके । "अस्य ते बाणपातपथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यान्तरायौ तपस्विनौ संवृत्तौ" शकु० । विघ्ने च "त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिरिति" रघुः । "वैरी न चेद् वेपथुरन्तराय" इति सा०द० 'समाध्यन्तरायाश्च लयादयः वेदान्तसारे दर्शिताः यथा । "अस्याङ्गिनो निर्विकल्पकस्य लयविक्षेपकषायरसास्वादलक्षणाश्चत्वारो विघ्नाः सम्भवन्ति । लयस्तावदखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेर्निद्रा । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्तेरन्यावलम्बनं विक्षेपः । लयविक्षेपाभावेऽपि चित्तवृत्ते रागादिवासनया स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वनवलम्बनं कषायः । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः, समाध्यारम्भसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा । अनेन विघ्नचतुष्टयेन रहितं चित्तं निर्वातदीपवदचलं सदखण्डचैतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा, तदा निर्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते । तदुक्तम् । "लये संबोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः । सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् । नास्वादयेद्रसं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्" इति । योगशास्त्रोक्ताः प्रधानपुरुषसाक्षात्कारात् प्राग्भवाः प्रातिभादयः सिद्धयः विवेकसाक्षात्कारस्योपसर्गापरपर्य्याया अन्तरायाः यथोक्तं पातञ्जलसूत्रे "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यनेन प्रातिभादिसिद्धीरुक्त्वा "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति" अयमर्थः । योगजशुक्लधर्म्मानुगृहीतेन मनोमात्रेण सर्वगोचरज्ञानं प्रातिभसिद्धिः । दिव्यानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणे योगजधर्म्मानुगृहीतानि श्रवणादीनि यथाक्रमं समर्थानि यदा भवन्ति तदा श्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ताख्याः सिद्धयः । तथा च दिव्यशब्दग्रहणे यदा योगिनः श्रवणं समर्थं भवति तदा श्रावणमिति संज्ञा एवं दिव्यस्पर्शग्रहणसमर्था त्वक् वेदनासंज्ञा, दिव्यरूपग्रहणे समर्थं नेत्रं दर्शसंज्ञम् । दिव्यरसास्वादे समर्था रसना आस्वादसंज्ञा, दिव्यगन्धग्रहणे समर्थं घ्राणं वार्त्तासंज्ञा । ते प्रातिभादयः निःश्रेयसफले समाधौ तस्य योगिनः व्युत्थानसमये योगविरामकाले जायमानाः उपसर्गा भवन्ति । अतो मोक्षार्थी तानुपेक्षेतेति उपदेशप्रयोजनम् नह्यात्मसाक्षात्कारं विना सिद्धिकोट्यापि कृतकृत्यता भवतीति ।

अन्तराराम पु० अन्तरे सर्वाभ्यन्तरेऽतिसूक्ष्मत्वात् आत्मनि आरमते क्रीडति आ+रम कर्त्तरि घञ् । आत्माभिरते । "योऽन्तःसुखोऽन्तराराम" इति गीता ।

अन्तराल न० अन्तरं व्यवधानसीमामाराति गृह्णाति आ+रा–क रस्य लत्वम् । मध्ये अभ्यन्तरे । "तत्रोष पश्यन् विलग्नान्तराला" इति भट्टिः । "वधूप्रश्नयोऽर्द्धदिनान्तराल" इति मुहू० "दिङ्नामान्यन्तराले" पा० । सङ्कीर्णवर्णे च । "वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" मनुः । तद्वर्त्तिनि त्रि० स्वार्थे ष्यञ् आन्तराल्यमप्यत्र न० ।

अन्तरालदिक् स्त्री अन्तराला दिक् । दिशो मध्यायां विदिशि ऐशान्यादौ कोणे ।

अन्तरावेदि(दी) स्त्री अन्तरा मध्यस्था वेदिः वा ङीप् । गजयोर्युध्यमानयोर्मध्यस्थायां मृन्मयवेद्याम् । "जयश्रीरन्तरावेदी मत्तवारणयोरिव" रघुः । अन्तरेति पृथक्पदमिति मल्लि० । "समूहे चान्तरावेद्यामिति" त्रिका० ।

अन्तरिक्ष न० अन्तः स्वर्गपृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यते ईक्ष कर्म्मणि घञ्, अन्तः ऋक्षाणि अस्य वा पृषो० पक्षे ह्रस्वः ऋकारस्य रित्वं वा । पक्षिमेघसञ्चारयोग्ये भूलोकस्वर्गमध्यवर्त्तिनि आकाशप्रदेशे । "पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्ताव" इति छा० उप० । "अन्तरिक्षगतांश्चैव मुनीन् देवांश्च इति" मनुः । "तिर्य्यक् चान्तरिक्षं व्यपोर्ण्वतामिति" अथ० । "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमिति" ऋ० १,८९,१० । "अदितिरदीना अखण्डनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव द्यौर्द्योतनशीलो नाकः तत्र सैवान्तरिक्षम् अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये ईक्ष्यमाणं व्योमेति" भा० । "विश्वमाप्रा अन्तरिक्षमिति" ऋ० १,५२,१२ । अन्तरिक्षमन्तरिक्षान्तं द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानमाकाशं विश्वं सर्वमिति" भा० । "दिवञ्च पृथिवीं चान्तरिक्षमथो स्वरिति" सन्ध्यामन्त्रः । तत्र द्यावापृथिवीमध्यस्थाकाशस्यैव भुवर्लोकरूपस्यान्तरिक्षत्वम् । "सादयाम्यन्तरिक्षस्य धर्त्रीमिति" य० १४,५ । अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीमिति" वेददीपः । अत्र अन्तरीक्षमपि । अन्तरीक्ष–

निरुक्तिः श्रुतौ । "योऽन्तरे नाकाश आसीदन्तरीक्षमभवदीक्षं हि तन्नाम ततः पुरान्तरा वा इदानीमीक्षमभूदिति" तस्मादन्तरीक्षमिति" ।

अन्तरिक्षप्रा त्रि० अन्तरिक्षं प्राति पूरयति प्रा—पूरणे विच् । अन्तरिक्षपूरके "अन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतमिति" ऋ० १,५१,२ । "अन्तरिक्षं द्युलोकं स्वतेजसा प्राति पूरयतीति" विच्, भा० ।

अन्तरिक्षप्रुत् त्रि० अन्तरिक्षं प्रवते प्रुङ् गतौ क्विप् । अन्तरिक्षचरे "अन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिरिति" ऋ०१,११६,३।

अन्तरिक्षसद् त्रि० अन्तरिक्षे सीदति सञ्चरति सद—गतौ क्विप् । आकाशचारिणि । "हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसदिति ऋ० ४,४०,५ । "अन्तरिक्षसद अन्तरिक्षसञ्चारीति" भा० ।

अन्तरिक्षसद्य त्रि० अन्तरिक्षे सद्यम् सदनं सद—भावे यत् । अरिक्षसदने । "उपरि सद्यं वा एष जयति यो जयत्यन्तरिक्षसद्यमिति" कौ० ब्राह्म० ।

अन्तरिक्ष्य त्रि० अन्तरिक्षे भवः यत् । अन्तरिक्षभवे । "प्रवतामन्तरिक्ष्या इति ऋ० ८,३६,५ ।

अन्तरित त्रि० अन्तर्-इण-कर्त्तरि क्त २त० । अन्तर्गते अन्तरं व्यवधानं करोतीति णिचि कर्म्मणि क्त । व्यवधानीगते, व्यवधापिते, तिरस्कृते आच्छादिते, "द्विरेफवृन्दान्तरितैः सरोरुहैरिति" किरा० । अपसारिते, "कुर्यात् यथास्थानकमन्तरं वेति" लीलावत्यामन्तरशब्दस्य वियोजने प्रयोगात् तत्प्रकृतिकतया वियोजिते च ।

अन्तरिन्द्रिय न० कर्म्म० । अन्तःकरणे ।

अन्तरीक्ष न० अन्तरिक्षवत्सर्व्वम् । [दके आकाशात्पतितजले

अन्तरीक्षजल न० अन्तरीक्षात् पतितं जलम् शा०त०। दिव्यो-

अन्तरीप पु० अन्तर्मध्ये गता आपोऽस्य ब०अच् समा० आत ईत्त्वम् । द्वीपभेदे । द्वीपस्य हि जलमध्यस्थत्वात् अन्तर्गतजलत्वात्तथात्वम् इयांस्तु भेदः चतुर्दिक्षु जलसत्त्वे तस्य अन्तरीपत्वम् द्वयोर्दिशोर्जलसत्त्वे द्वीपत्वमित्यनयोर्भेदः । काकाक्षिगोलकन्यायात् "द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपमित्यत्रापि अस्त्रियामित्यस्य अन्वय इति तेनायं पुंस्त्री० इति केचित् ।

अन्तरीय न० अन्तरे भवं गहादित्वात् छ । "नाभौ धृतञ्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तदच्छिन्नमुभयान्तयो" रित्येवंलक्षणे परिधाने वस्त्रे । भवाद्यर्थे भूमा० वुञ् । आन्तरीयकः तद्भवे त्रि० ।

अन्तरे अव्य० अन्तरेति इण्—क्विच् । मध्ये । "आनन्देऽथान्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च मध्ये स्युरित्यमरः" ।

अन्तरेण अव्य० अन्तरेति इण्-ण टवर्गादित्वेऽपि णस्य नेत्त्वम् । विनार्थे, मध्यार्थे च । तत्र विनार्थे "अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनमिति" रामायणम् । मध्ये "अन्तरेण वै योनिं गर्भः सञ्चरति" कौ०ब्रा०। "अन्तरेणापां गुणम् इति" स्मृतिः । तत्र विनार्थे, द्वितीयातृतीये पर्यायेण, "श्रीनैशेन विना शम्भुनान्तरेणाच्युतं दुःखमिति" मु०बो०। उभयोर्मध्येऽर्थे द्वितीया "अन्तरेणाहवनीयं गार्हपत्यञ्चेति" कौ० ब्रा० ।

अन्तर्गडु त्रि० अन्तर्मध्ये गडुरिव निरर्थकः । ग्रीवाप्रदेशे जातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वम् तद्वन्निरर्थके । "किमनेनान्तर्गडुनेति सर्व्वदर्शन सं०। "अन्तर्गडु निरर्थकमिति" मेदिनिः ।

अन्तर्गत त्रि० अन्तःअन्तकरणे गतः। अन्तःकरणस्थे देहस्थे च "अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद" इति रघुः । "येषामन्तर्गतं पापं जनानां पुण्यकर्म्मणामिति" पुरा० "अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या सा बाध्यते किमिह चन्दनचर्च्चितेनेति" उद्भटः । अभ्यन्तरस्थे च "अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधाविति" । "नेत्रवक्त्रविकारेण गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः" इति च मनुः । अन्तर्गतफलारम्भाः शस्यानामिव सम्पदः" इति रघुः ।

अन्तर्गर्भ त्रि० अन्तरभ्यन्तरस्थो गर्भोऽस्य। अभ्यन्तरस्थगर्भयुक्ते। "कुशौ समावप्रशीर्णाग्रावनन्तर्गर्भाविति" कात्या० २,३,२१ । गर्भस्य मध्यम् अव्ययी०। गर्भमध्ये अव्य० ।

अन्तर्गर्भिन् त्रि० अन्तर्मध्ये गर्भोऽस्त्यस्य इनि । मध्यस्थगर्भयुक्ते । "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव चेति" पवित्रलक्षणे कात्यायन स्मृतिः ।

अन्तर्गृह न० अन्तःस्थं गृहम् । वाराणसीस्थे सप्तावरणवति स्थानविशेषे "अन्यस्थाने कृतं पापं वाराणस्यां विनश्यति । वाराणस्यां कृतं पापं पञ्चक्रोश्यां विनश्यति । पञ्चक्रोश्यां कृतं पापमन्तर्गृहे विनश्यति" ॥ काशीखा० अन्तर्गेहमप्यत्र "अन्यत्र यत्कृतं पापं तत्काश्यां परिणश्यति वाराणस्यां कृतं पाप मन्तर्गेहे विनश्यति अन्तर्गेहे कृतं पापं पैशाच्यनरकावहमिति" "देवो विरजसः पीठादन्तर्गेहं विवेश हेति" च काशी० । मध्यस्थगृहे च । गृहस्य मध्यम् अव्ययी० गृहस्य मध्ये अव्य० ।

अन्तर्घण पु० अन्तर्हन्यते क्रोडीभवत्यस्मिन् अन्तर्+हन—अप्

नि० षादेशः षत्वम् । द्वारमतिक्रम्य स्थिते सावकाशे देशे “तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन् प्रघणे सौधसद्मनः” इति भट्टिः ।

अन्तर्जठर अव्य० जठरस्य मध्यम् अव्ययी० । जठरस्य मध्ये, उपचारात् तत्स्थकोष्ठे न० ।

अन्तर्जात त्रि० अन्तर्देहमध्ये जातः । देहाभ्यन्तरजाते ।

अन्तर्जानु अव्य० जानुनोर्मध्यम् अव्ययी० । जानुनोर्मध्ये “अन्तर्जानु शुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राङ् वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेदिति” या० “जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति” रघु० ।

अन्तर्ज्योतिस् न० अन्तर्गतं ज्योतिःप्रकाशकत्वात् चैतन्यम् । सर्वान्तर्यामिनि परब्रह्मरूपचैतन्ये तस्य सर्वान्तर्यामित्वात्तथात्वम् ।

अन्तर्ज्वलन न० अन्तः देहान्तरस्य ज्वलनम् । रोगकृते देहान्तर्दाहे । अन्तःस्थो ज्वलनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दधन न० अन्तर्दध्यते आधीयते मादकताऽनेन दध-करणे ल्युट् । किण्वप्रभृतौ मद्यबीजे ।

अन्तर्दशा स्त्री अन्तर्गता दशा आधिपत्यकालः । ज्योतिषोक्ते महादशान्तर्गते ग्रहाणां स्वाधिपत्ययुक्तकालभेदे । दशा च नानाविधा तास्च दशाशब्दे वक्ष्यन्ते । तत्राष्टोत्तरीयदशायामन्तर्दशाऽभिधीयते वङ्गे च तस्या एव प्रचलितत्वम् । “षट्सूर्य्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनोदश पञ्च च । अष्टावङ्गारके ज्ञेया बुधे सप्तदश स्मृताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरप्येकविंशति”रित्युपक्रम्य सत्याचार्य्यैः “कृत्तिकादित्रये सूर्य्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये ॥ अनुराधात्रये सौरिर्गुरुःपूर्व्वाचतुष्टये । धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रःप्रकीर्त्तितः ॥ सूर्य्योपप्लवभौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम् । गुरुशचन्द्रशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा” ॥ अन्तर्दशागमं यथा । “स्वदशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता ॥ षड्भिर्हृत्वा दिनं लभ्यं तच्छेषे घटिपूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दशान्तरे ॥ रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्मिताः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिग्दिनं पञ्चमासकाः । कुजस्य, भस्य षट्कास्तु मासा दिग्दिवसाः, शनेः । ऋतुमासाद्यु विंशच्च गुरोर्वर्षोऽद्युविंशतिः । राहोर्मासाष्टकं ज्ञेयं भृगोर्वर्षस्तु मासकौ एवं ग्रहाणामन्येषामूह्यास्त्वेवान्तरादयः । यद्ग्रहस्यान्तरे यस्तु तद्दशस्वकालमाप्नवान् । तत्संख्या स्वान्तरे तस्य सदद्यादिति निश्चयः । स्वान्तरे ग्रहणो स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा इति” ज्यो०त० । विंशोत्तरीये तु । “आद्यं कुराजीशबुकेशुपूर्व्वा वक्राद्दितो भात् क्रमशस्त्रिवारम् । मानं रसाशानगदन्तिचन्द्रकलाङ्कचन्द्राद्रिरसाद्रिविंशा” इत्युक्तेः कृत्तिकादिक्रमेण रव्यादीनां त्रिवारं रसादिमिता वर्षा महादशा । यथा कृत्तिकायां जातौ रवेः षट्वर्षाः, रोहिण्यां जातौ चन्द्रस्य १० वर्षाः, मृगे, कुजस्य ७ वर्षाः, आर्द्रायां राहोः १८ वर्षाः, पुनर्वसौ जीवस्य १६ वर्षाः, पुष्ये जातौ शनेः १९ वर्षाः, अश्लेषायां बुधस्य १७ वर्षाः, मघायां केतोः ७ वर्षाः, पूर्व्वफाल्गुन्यां जातस्य शुक्रस्य २० वर्षाः, उत्तरफाल्गुन्यादिषु नवसु उत्तराषाढादिषु नवसु च रव्यादीनां यथाक्रमं षडादिवर्षाः । तदन्तर्दशा तु “स्वदशाभिर्दशां हत्वा वसुभिर्भागमाहरेदिति” विशेषः । ततश्च उभयोर्दशयोरनुपातेनान्तर्दशामानमूह्यम् यथा यदि १०८ वर्षैः ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमिति इत्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्समानम् एवं १२० वर्षैः यदि ६ वर्षाः तदा ६ वर्षैः किमित्यादिक्रमेण त्रैराशिकेन तत्समानसिद्धिः । एवं योगिन्यादिदशायामपि अन्तर्दशामानमूह्यम् ।

अन्तर्दशाह अव्य० दशाहस्य मध्यम् अव्ययी० । दशाहाभ्यन्तरे “अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरणजन्मनी” इति मनुः दशाहपदं स्वस्वजात्युक्ताशौचदिनपरम् ।

अन्तर्दहन न० अन्तरभ्यन्तरे दहनम् । रोगकृते देहाभ्यन्तरदाहे । अन्तःस्थः दहनः । जठरानले पु० ।

अन्तर्दाह पु० अन्तर्मध्ये दाहः । देहाभ्यन्तरसन्तापे ।

अन्तर्दुष्ट त्रि० अन्तः अन्तःकरणे दुष्टः । दुष्टान्तःकरणे ।

अन्तर्द्वार न० अन्तर्गतं द्वारम् । गृहमध्यस्थे गुप्तद्वारे । चाक-द्वारे चोरखामी (खिड़्की) द्वारे प्रवरः ।

अन्तर्द्धा स्त्री अन्तर्+धा स्त्रियां भावेऽङ् । अन्तर्द्धाने तिरोधाने “अन्तर्द्धामुपययुरुत्पलावलीषु” इति माघः ।

अन्तर्द्धान न० अन्तर्+धा–ल्युट् । तिरोधाने दृश्यपदार्थस्य दर्शनायोग्यस्थाने स्थितौ, मुन्यादीनां शरीरत्यागे च । “अन्तर्द्धानं गते रामेइति” रामायणम् ।

अन्तर्द्धि पु० अन्तर्+धा–कि । आच्छादने, व्यवधाने, अन्तर्द्धाने च “अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति” पा० ।

अन्तर्नगर न० नगरस्य मध्यम् अव्ययी० । नगरमध्ये अन्तःस्थं नगरम् कर्म० । अन्तःपुरे । “दशाननान्तर्नगरं ददर्शेति” रामा० ।

अन्तर्भाव पु० अन्तर्मध्ये भावः प्रवेशः । मध्यप्रवेशे समुदायमध्यपाते । "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्म्मणा न सकर्म्मक" इति हरिका० स्वविषयकज्ञानविषयत्वे च भवति च वह्निमज्ज्ञानविषयत्वाद्वह्नेर्वह्निमदन्तर्भावः । अन्तःस्थोभावः । चित्तवृत्तिभेदे ।

अन्तर्भावना स्त्री अन्तःस्था व्यञ्जकचेष्टाकारादिरहिता भावना । व्यञ्जकचेष्टादिशून्ये चिन्तने ।

अन्तर्भावित त्रि० अन्तर्+भू–णिच्–क्त । मध्यप्रवेशिते समुदायान्तर्भूतीकृते । "अन्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्त्वतः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत् कारणं तदसत्त्वत" इति खण्डनखण्डखाद्यम् । अव्यवहितपूर्ववर्त्तितया कारणस्य यत् सत्त्वमुररीक्रियते तस्य सत्त्वमस्ति न वा तस्य सत्त्वस्वीकारे पुनस्तत्सत्त्वस्य सत्त्वस्वीकारेऽनवस्थापातः ततश्च उत्तरत्र एकस्य सत्त्वमनङ्गीकृत्यैव अनवस्था वारणीय. तथाच कारणसत्त्वेऽपि कुतः तथा नाङ्गीक्रियते । एवं च विनापि सत्त्वं, तदङ्गीकृत्य कारणतास्वीकारे न कोऽपि दोषोऽस्ति इति तदाशयः ।

अन्तर्भूत त्रि० अन्तर्मध्ये भूतः भू+क्त । मध्यस्थिते, अन्तर्गते च । "कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः । सर्वैरकर्म्मकैर्योगे कर्म्मत्वमुपजायते" इति हरिका० "एष वै भगवान् विष्णुरन्तर्भूतः सनातन" इति पुरा० ।

अन्तर्मनस् त्रि० अन्तर्गतं वाह्यव्यापारशून्यतया अन्तरेव स्थितं मनो यस्य । व्याकुलचित्ते, समाहितमनस्के च । दुःखितस्य हि वाह्येतदितरव्यापारशून्यतया तत्प्रतीकारचिन्तनायान्तरेव मनसः स्थितत्वात् तथात्वम् समाधिस्थस्य तु वाह्यविषयपरिहारेण ध्येयात्ममात्रगोचरमनस्कतया तथात्वमिति भेदः ।

अन्तर्मुख त्रि० अन्तःपरमात्मा मुखं प्रवेशद्वारं यस्य । वाह्यवस्तुपरिहारेण परमात्मविषयकतया प्रवेशयुक्ते चित्तादौ । अन्तरभ्यन्तरे मुखं यस्य । सुश्रुतोक्ते व्रणस्रावणसाधने शस्त्रभेदे न० । "सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे" इति सुश्रुतम् । अन्तःकरणं अविद्यावृत्तिरूपं द्वारं सुखानुभवे यस्य । स्वरूपसुखानुभवहेतुना अविद्यावृत्तिरूपान्तःकरणेन सुषुप्तौ आनन्दानुभवकारके प्राज्ञाख्ये जीवभेदे "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः" इति श्रुतौ प्राज्ञस्य आनन्दभोगे चेतोमुखत्वोक्त्या तथात्वम् । मुखस्य मध्यम् अव्ययी० । मुखस्य मध्ये इत्यर्थे अव्य० ।

अन्तर्मातृका स्त्री अन्तःस्था षट्चक्रस्था मातृका अकारादिवर्णाः । तन्त्रोक्तेषु षट्पद्मस्थेषु अकारादिषु वर्णेषु । ते च वर्णा अन्तर्मातृकान्यासशब्देऽनुपदं वक्ष्यन्ते ।

अन्तर्मातृकान्यास पु० अन्तःस्थाया मातृकाया न्यासः उच्चारणपूर्व्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासः । अन्तस्थमातृकावर्णानां स्मरणपूर्व्वकं तत्तत्स्थानेषु न्यासे । यथा "न्यासोऽथमान्तर" इत्युपक्रम्य "द्व्यष्टपत्राम्बुजे कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत् । द्वादशच्छदहृत्पद्मे कादीन् द्वादश विन्यसेत् । दशपत्राम्बुजे नाभौ डकारादीन्न्यसेद्दश । षट्पत्रमध्ये लिङ्गस्थे बकारादीन्न्यसेच्च षट् । आधारे चतुरोवर्णान् न्यसेद्वादीन् चतुर्द्दले । हक्षौ भ्रूमध्यगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये ! । तन्मध्ये परबिन्दुञ्च सृष्टिस्थितिलयात्मकम् । एवं समाहितमना ध्यायेच्चाग्नीयमान्तरः" इति तन्त्रसारः ।

अन्तर्मृत पु० स्त्री अन्तर्गर्भाशये मृतः । गर्भाशये मृते बालकादौ "भवत्युच्छ्वासपूतिश्च शूलं चान्तर्मृते शिशौ" इति सुश्रुतम् ।

अन्तर्य्य त्रि० अन्तरे भवः दिगा०य । मध्यभवे ।

अन्तर्याग पु० अन्तरन्तःकरणेन मनसा कल्पितोपचारैर्यागः पूजा होमश्च । तन्त्रोक्ते मानसोपचारैः पूजने, होमभेदे च । "अर्च्चयन् विषयैः पुष्पैस्तत्क्षणात् तन्मयो भवेत् । न्यासैस्तन्मयताबुद्धिः सोऽहंभावेन पूजयेत्" । तन्मयेति तदेकत्वज्ञानं सोऽहमिति, "मन्त्राक्षराणि तच्छक्तौ प्रोतानि परिभावयेत् । तामेव परमव्योम्नि परमानन्दबृंहिते । दर्शयत्यात्मसद्भावं पूजा होमादिभिर्विनेति" । विषयपुष्पाणि यथा । अमायामनहङ्कारमरागममदं तथा । अमोहकमदम्भञ्च अनिन्दाऽक्षोभकौ तथा । अमात्सर्य्यमलोभञ्च दशपुष्पं विदुर्बुधाः । अहिंसा परमं पुष्पं पुष्पमिन्द्रियनिग्रहः । दया पुष्पं क्षमा पुष्पं ज्ञानं पुष्पञ्च पञ्चमम् । इत्यष्टसप्तभिः १५ पुष्पैः पूजयेत् परदेवताम्" । अथ होमः । "आत्मानमपरिच्छिन्नं विभाव्यात्मानमन्तरा परमात्मज्ञानमेकस्वरूपं संविभाव्य च । चतुरस्रं तु चित्कुण्डमानन्दमेखलायुतम् । अर्द्धमात्राकृतिर्योनिस्तया चैव विभूषितम् । नाभौ ध्यात्वा तन्मयस्य ज्ञानाग्नौ जुहुयात् यथा । मूलान्ते नाभिचैतन्यरूपाग्नौ हविषा स्रुचा । ज्ञानप्रदीपिते नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम्" । (स्वाहा इति प्रथमाहुतिः, मूलान्ते) धर्म्माधर्म्महविर्दीप्ते आत्माग्नौ मनसा स्रुचा । सुषुम्णावर्त्मना नित्यमक्षवृत्तीर्जुहोम्यहम्" । (स्वाहेति द्वितीयाहुतिः, मूलान्ते) "प्रकाशाकाशहस्ताभ्यां अवलम्ब्यमनःस्रुचा । धर्म्माधर्म्मकलास्नेहपूर्णमग्नौजुहोम्यहम्" । (स्वाहेति तृती-

याहुतिं जुहुयात्। ततो मूलान्ते)। "अन्तर्निरन्तर-निरिन्धनएधमाने मायान्धकारपरिपन्थिनि संविदग्नौ। कस्मिंश्चिदद्भुतमरीचिविकाशभूमौ विश्वं जुहोमि वसुधादि-शिवावसानान्तम्। इत्यन्तर्यजनं कृत्वा साक्षाद्ब्रह्ममयो भवेत्। न तस्य पापपुण्यानि जीवन्मुक्तो भवेद्ध्रुवम्"। 'अयमन्त-र्यागो ज्ञानिनामेव। अथान्तःपञ्चमकारयजनप्रकारः॥ तदुक्तं कुलार्णवे अन्तर्यजने"। "सुरा शक्तिः शिवो मांसं तद्भोक्ता भैरवः स्वयम्। तयोरैक्यसमुत्पन्न आनन्दो मोक्ष उच्यते। आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च देहे व्यवस्थितम्। तस्याभिव्यञ्जकं द्रव्यं योगिभिस्तेन पीयते। लिङ्गत्रय-विशेषज्ञः षट्चक्रपद्मभेदतः। पीठस्थानानि चागत्य महा-पद्मासनं व्रजेत्। आमूलाधारमाब्रह्मरन्ध्रं गत्वा पुनः पुनः। चिच्चन्द्रकुण्डलीशक्तिसामरस्यसुखोदयः। व्योमपङ्कजनि-ष्यन्दसुधापानरतो नरः। मधुपानमिदं देवि! चेतरन्मद्य-पानकम्। पुण्यापुण्यं पशुं हत्वा ज्ञानखड्गेन योगवित्। परे लयं नयेच्चित्तं पलाशीति निगद्यते। मनसा चेन्द्रिय-गणं संयम्यात्मनि योजयेत्। मांसाशी स भवेद्देवि! इतरे प्राणिघातकाः। शिवशक्त्यात्ममिथुनसंयोगानन्दनिर्भराः। मुक्तास्ते मैथुनं तत्स्यादितरे स्त्रीनिषेवकाः" इति त॰सा॰ "अन्तःपूजां विधायैव बाह्यपूजां समाचरेदिति" तन्त्रम्।

अन्तर्याम पु॰ अन्तर्यामो यस्मात्। यज्ञरूपे सोमापराख्ये पात्रभेदे। "त्रिष्टुभः स्वारं स्वारादन्तर्यामः 'अन्तर्या-मात् पञ्चदश" इति यजु॰ १३,५५ स्वारात् साम्नोऽन्त-र्यामं यज्ञं निरमिमीतेति" श्रुतेरिति वेददीपः। तत्र यज्ञियं पात्रभेदः। "हुत्वा सूर्य्यायान्तर्याममनु-मन्त्रयेदिति" श्रुतिः "उक्तेतः पात्रयोजनमित्युपक्रम्य" "खरोत्तरपूर्व्वार्द्धे उपांश्वन्तर्यामयोः" कात्या॰ ८,१,२, खरस्य उत्तरपूर्व्वार्द्धे ईशानकोणे, उपांश्वन्तर्यामयोः पात्रयो-र्योजयति सादयतीति वा" तद्भा॰।

अन्तर्यामिन् पु॰ अन्तर्मध्येऽनुप्रविश्य यमयति स्वस्वकर्म्मणि इन्द्रियादीनि जीवं वा व्यापारयति यम+णिच्-णिनि। "अन्तराविश्य भूतानि यो बिभर्त्यात्मकेतुभिः। अन्तर्यामी-श्वरः साक्षात् भवे"दित्युक्ते ईश्वरे 'अन्तरेण यमयती-त्यादि" वृहदारण्यकान्तर्यामिब्राह्मणोक्तेस्तस्य तथात्वम्। आत्मकेतुभिः निजव्यापारैः प्राणादिवृत्तिभिरित्यर्थः। वायौ च तस्य सर्व्वप्राणिषु अध्यात्मवायुरूपेण स्थितत्वा-त्तथात्वम्। अन्तर्गतवस्तुज्ञातरि त्रि॰।

अन्तर्यामिब्राह्मण न॰ अन्तर्यामिन ईश्वरस्य ज्ञापकम् ब्राह्मणं मन्त्रेतरवेदभागः। वृहदारण्यकान्तर्गते अन्तर्या-मिनः ईश्वरस्य ज्ञापके ब्राह्मणे। तच्च १२०पृष्ठे दर्शितम्।

अन्तर्लोम न॰ अन्तर्गतमाच्छाद्यं लोम अच् समा॰। आच्छाद्ये लोम्नि।

अन्तर्वंशिक त्रि॰ अन्तर्वंशे राज्ञामाभ्यन्तरगृहे नियुक्तः नियुक्तार्थे ठक् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वान्न वृद्धिः, अन्त-र्वंशः नियोज्यतयाऽस्त्यस्य ठन् वा। राज्ञामन्तःपुरे रक्षा-र्थं नियुक्ते कञ्चुकिवामनादौ।

अन्तर्वण अव्य॰ वनस्य मध्यम् अव्ययी॰। वनमध्ये इत्यर्थे।

अन्तर्वत्नी अन्तरस्त्यस्या गर्भ इति वाक्ये "अन्तर्वत्पतिवतो-र्नुगिति" पा॰ अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतयाऽस्ति-सामानाधिकरण्याभावात् अप्राप्तौ मतुप् वद्भावश्च मस्य वः नुक् च। गर्भवत्याम् स्त्रियाम्। 'तस्यामथास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती सुतानसूत सम्पन्नाविति" रघुः। अन्तःशब्दस्य ततश्चान्तर्वाणाया अन्यार्थे मतुप् मस्य वः। अन्तःस्थपदार्थवति त्रि॰। "पुमानन्तर्वान् स्थविरः पयस्वानिति" अथ॰ ६,४,२,।

अन्तर्वमि पु॰ अन्तःस्थित एव वामयति उद्गारशब्दं कारयति वम-शब्दे इन् यस्य मत्यम्। (ढेकुर) इतिख्यात-स्योद्गारशब्दस्य कारके अजीर्णनामके रोगभेदे।

अन्तर्वर्त्तिन् त्रि॰ अन्तः मध्ये वर्त्तते वृत णिनि। मध्य-वर्त्तिनि। 'अन्तर्वर्त्तिनीं विभक्तिमाश्रित्येति" सि॰कौ॰।

अन्तर्वा त्रि॰ अन्तः अन्तरङ्गभावम् अन्तःकरणं वा याति गच्छति स्निग्धत्वेन वा—गतिगन्धनयोः विच्। ऋत्वपत्यादिषु।

अन्तर्वाणि त्रि॰ अन्तर्गता अन्तःकरणे स्थिता शास्त्रवाक्या-त्मिका वाणी यस्य ब॰ समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् ह्रस्वश्च। बहुशास्त्रवाक्याभिज्ञे पण्डिते।

अन्तर्वावत् त्रि॰ अन्तर्वाः पुत्रादिरस्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः। पुत्रादिमति "अन्तर्वावत् क्षयं दधे" इति ऋ॰ १,४०,७, 'अन्तर्वावत् अन्तःस्थितपुत्रादिमत्त्वात् बहुगुणोपेतं क्षयं गृहमिति" भा॰।

अन्तर्वाष्प त्रि॰ अन्तर्गतं वाष्पम्। बाह्याप्रकाशिते कण्ठ-पथाप्राप्ते रोदनजन्यजलकणे। ब॰। तद्युक्तपदार्थे त्रि॰। "अन्तर्वाष्पश्चिरमनुचरो" इति।

अन्तर्विगाह पु॰ अन्तर्भूत्वा विगाहः। मध्यप्रवेशे। ल्युट्। अन्तर्विगाहनमप्यत्र न॰ हेम॰।

अन्तर्वेदि पु॰ अन्तर्गता वेदिर्यत्र देशे। ब्रह्मावर्त्तदेशे, स च देशः आ प्रयागात् हरिद्वारपर्य्यन्तो गङ्गायमुनयोर्मध्यदेशः।

वेद्या मध्यम् अव्ययी० । वेदिमध्ये अव्य० । "अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा कात्या० २,५,११, "अन्तर्वेदि वेद्याः करिष्यमाणायाः प्रदेशो लक्ष्यते तस्य देशस्याभ्यन्तरे उपविशतीति" तद्भा०"अन्यदन्तर्वेदि" कात्या०१२,२,२। अन्तर्वेदि विहितं कर्म्म ठञ् । अन्तर्वैदिकम् अन्तर्वेदिविहिते इष्ट्यादौ कर्म्मणि "नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकमिति" मनुवचने ऐष्टिकमन्तर्वैदिकमिति" कूल्लू० ।

अन्तर्वेदी स्त्री पृथिव्या मध्यस्थितत्वादन्तर्वेदीव । हरिद्वारावधिप्रयागपर्य्यन्ते गङ्गास्थलीति ब्रह्मावर्त्तइति च ख्याते देशे

अन्तर्वेशिक त्रि० अन्तर्वेशे अन्तःपुरे नियुक्तः ठक् संज्ञापूर्व्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः । अन्तःपुररक्षणाय नियुक्ते कञ्चुक्यादौ । अन्तर्वेश्मिकादयोऽप्यत्र ।

अन्तर्हत्य अव्य० अन्तर्+हन–ल्यप् । मध्ये हत्वेत्यर्थे "अन्तरपरिग्रहे" पा० अपरिग्रह एवास्य गतित्वेन समासः परिग्रहे तु न, "अन्तर्हत्वा गतः हतं परिग्रहेऽयमिति" सि०कौ० । [तद्वति त्रि० ।

अन्तर्हास पु० अन्तरप्रकाशो हासः । गूढ़हास्ये, इत० ।

अन्तर्हित त्रि० अन्तर्+धा–क्त । गुप्ते, तिरोहिते च । "अन्तर्हितशणर्थ" इति सि०कौ० ।

अन्तवत् त्रि०अन्तो नाशः परिच्छेदो वाऽस्य मतुप् मस्य वः । अवश्यनश्वरे "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिण" इति गीता । परिच्छेदयुक्ते सीमावति च ।"स हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवतः स लोकान् जयतीति" छ० उ० । "अन्तवतः परिच्छिन्नानिति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्त(न्ते)वासिन् पु० अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य वस–णिनि सप्तम्या वा अलुक् । शिष्ये । स्त्रियां ङीप् । समीपस्थिते त्रि० । [सीमायाम्, नाशसमये च ।

अन्तवेला स्त्री अन्तस्या वेलाऽवधिः कालो वा इत० । शेष-

अन्तशय्या स्त्री शयनं शय्या शीङ्–भावे क्यप् अन्तस्य नाशार्थं शय्या चतुर्थ्यर्थे इत० । मरणार्थं भूमिशय्यायाम्, तद्धेतुत्वात् श्मशाने च । अन्त एव शय्या निर्व्यापारत्वसादृश्यात् कर्म्म० । मरणे ।

अन्तसद् पु० अन्ते निकटे सीदति सद–क्विप् । अन्तेवासिनि शिष्ये । "तमुपासते गुरुमिवान्तसद्" इति किरा० । समीपगे त्रि० ।

अन्तस्सलिल न० अन्तरप्रकाशं सलिलम् । भूमिमध्यस्थे जले "गङ्गाया अन्तस्सलिलवाहित्वान्न दोष" इति रघु० । सत्वाभावपक्षे अन्तःसलिलमप्यत्र । अन्तर्गतं सलिलं यस्याः । अप्रकाशितजलायां सरस्वतीनद्यां स्त्री । सलिलस्य मध्यम् अव्ययी० । जलमध्ये अव्य० । अन्तःसलिलमवगाह्येतेति" स्मृतिः । [तापे च ।

अन्तस्ताप पु० अन्तःस्थितः तापः । चित्ततापे, देहमध्य-

अन्त(न्ते)स्था पु०अन्तः स्पर्शोष्मणोर्वर्णयोर्मध्ये तिष्ठतीति स्था–क्विप् । यरलवाख्येषु वर्णेषु ते हि कादिमावमानस्पर्शानां शषसहरूपोष्मणाञ्चमध्यस्थाः । वा विसर्गलोपेऽन्तस्था अपि । "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्याभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतमिति" पा०शि० । स्था–क । अन्तःस्थोऽप्यत्र मध्यस्थितमात्रे त्रि० । भवादौ गहा० छ । अन्तःस्थीयः मध्यस्थभवे त्रि० ।

अन्तादि त्रि० आदिश्च अन्तश्च द्व०राज० वा परनिपातः । आद्यन्तयोः । "अन्तादिवच्चेति" पा० ।

अन्तानल पु० अन्तस्य प्रलयस्यानलोवह्निः । प्रलयानले, अन्त्येष्टिकर्म्माङ्गवह्नौ च ।

अन्तार पु० अन्तं वनपर्य्यन्तदेशमृच्छति ऋ–अण् उप० । "अधिष्ठातारमन्तारं पशूनां पुरुषं विदुरिति" भारतोक्ते पशुपालके । [चाण्डालादौ तस्य ग्रामान्तस्थत्वात्तथात्वम् ।

अन्तावशायिन् पु० अन्ते पर्य्यन्तदेशेऽवशेते अव+शी–णिनि ।

अन्तावसायिन् पु० नखकेशानामन्तमवसातुं छेत्तुं शीलमस्य अव+सो–णिनि युक् च । नापिते । अन्ते वृद्धे वयसि अवस्यति निश्चिनोति तत्त्वम् । मुनिभेदे । "अन्ताय स्वतोमार्थं जन्तुनाशाय अवस्यति । प्राणिहिंसके चाण्डालादौ ।

अन्ति (का) स्त्री अन्त्यते संबध्यते अन्त–इ । नटाभिनयनकाले तद्भक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् । स्वार्थे के टापि अन्तिकेत्यपि । सामीप्यार्थे अव्य० "मुग्धप्रभीतवदुपेयतुरन्ति मातोरिति" भाग०"यो नो अग्नेऽभिदासत्यन्ति दूरे पदीष्ट स" इति ऋ० १,७९,११, "अन्ति अन्तिके" भा० । "नहीनु वो मरुतो अन्त्यस्मे" ऋ० १,१६७,९ । अस्य सामीप्यार्थत्वात् पदान्तरेण अव्ययीभावे । तत्तदर्थसामीप्ये "वृषणावन्तिदेवमिति ऋ० १,१८०,७ ।

अन्तिक त्रि० अन्त्यते संबध्यते सामीप्येन, अन्त–घञ् सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीयः ठन् । सामीप्यवति । "विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन्निति" "शनैः पिण्डान्तिके पुनरिति" "वसेयुश्च गृहान्तिके" इति च मनुः । "तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपामिति" रघुः । स्वार्थे ठनि सामीप्ये न० । चूल्लग्राम् न० । ओषधिभेदे स्त्री । अन्तं शेषसीमां व्याप्नोति अन्त+कन् । पर्य्यन्तव्यापके त्रि० । "केशान्तिको ब्राह्म-

पाद्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः। ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः" इति "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्। तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वेति" च मनुः। "जनान्ते स्याज्जनान्तिकमिति" सा॰द॰।

अन्तिकतम त्रि॰ अतिशयेनान्तिकः अतिशायने तमप्। अत्यासन्ने वेदे तु "तादेश्चेति" तिकलोपे अन्तमोऽप्युक्तार्थे।

अन्तिकाश्रय पु॰ अन्तिकं समीपम् आश्रयते आ+श्रि–अच्। निकटस्थे, अवलम्बनस्थाने च।

अन्तितस् अव्य॰ अन्तिक+तसिल् कलोपः अन्तिशब्दाद्वा तसिल्। अन्तिके इत्यर्थे "नकिष्टं घ्नन्त्यन्तितो न दूरादिति" ऋ॰ २,२७,१२, "अन्तितः अन्तिकादिति" भा॰।

अन्तिम त्रि॰ अन्ते भवः अन्त+डिमच्। अन्तभवे, चरमे च। "अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः। सकृद्दोषकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे" हितो॰।

अन्तिवाम त्रि॰ अन्ति अन्तिके वामं वननीयं धनमस्य। निकटस्थधने "अन्तिवामा दूरे" इति ऋ॰ ७,७७,४। "अन्ति अन्तिके वामं धनं यस्याः साऽन्तिवामेति" भा॰।

अन्तेवसत् पु॰ अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस–शतृ ७त॰ अलुक्समा॰। शिष्ये अन्तेशब्दस्य पृथक्स्थितावपि तत्समभिव्याहारमात्रेण तदर्थता। "वसन्निवान्ते विनयेन जिष्णुः" किरा॰।

अन्तेवासिन् पु॰ अन्ते निकटे विद्याग्रहणाय वसति वस–णिनि ७त॰ अलुक्समा॰। शिष्ये "याज्यान्तेवासिनोर्वापि न त्वन्यत इति स्थितिरिति" मनुः "कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति" "आचार्य्योपसर्जनश्चान्तेवासीति" च पा॰। "वामदेवान्तेवासी तदाश्रमवासीति" दशकु॰। ग्रामादेरन्तेवासिनि चाण्डालादौ त्रि॰।

अन्तोदात्त न॰ अन्ते उदात्तः स्वरो यस्य। अन्तोदात्तस्वरयुक्ते पदे "पथिमथोः सर्व्वनामस्थाने" पा॰सूत्रे "सर्व्वनामस्थाने किम्? ज्योतिष्मतः पथो रक्षेति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदमिति" सि॰कौ॰। अन्ते अन्त्यावयवे उदात्तः। शब्दसमुदायस्य अन्त उदात्तः तादृशे समुदाये "कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे विहिते अन्तोदात्तस्वरे, कार्षःपाक इत्यादि। "धातोः" पा॰ अन्तोदात्तः। "गोपायतम्" इति सि॰कौ॰। "फिषोऽन्त उदात्त" इत्यधिकारे शान्तनवाचार्य्यप्रणीतसूत्रैः प्रातिपदिकस्यान्त उदात्तः। तानि च सूत्राणि सि॰कौ॰ उत्तरार्द्धे ५५१, पृष्ठादौ उपात्तानि। शान्तनवसूत्रोपात्तानां प्रातिपदिकानामन्तोदात्तता बोध्या।

अन्त्य त्रि॰ अन्ते पर्य्यन्ते वसतीति अन्त+यत्। चाण्डाले। "अन्त्यादपि परं धर्म्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपीति" मनुः "अन्त्यश्चाण्डाल" इति कुल्लू॰। म्लेच्छे, "चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति" "नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकामिति" "नान्त्यो न विकलेन्द्रिय" इति च मनुः। "अन्त्यश्चण्डालादिरिति" "नक्षत्रवृक्षनदीम्लेच्छपर्वतनामिकामिति" च कुल्लू॰। म्लेच्छानां सर्व्वापकर्षान्तभवत्वात्तथात्वम्। अवसानभवे, "भार्य्यायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणीति" मनुः "नामाशीष्वन्त्य एव सामर्थ्यात्" कात्या॰ २,४,१०, "असह्यपीडं भगवन्! ऋणमन्त्यमवेहि मे" इति "विससर्ज तदन्त्यमण्डनमिति" च रघुः "क्रियतां कथमन्त्यमण्डनमिति" कुमा॰। अवसानस्य दैशिकं कालिकञ्च उक्तोदाहरणे यथायथं बोध्यम्। अन्ताय परिच्छेदाय हितः यत्। परिच्छेदकारके वैशेषिकोक्ते विशेषपदार्थे "अन्त्यो नित्यद्रव्यवृत्तिर्विशेषः परिकीर्त्तित" इति भाषा॰ प्रलये परमाणूनां गगनादीनाञ्च अन्यस्य विशेषकारकस्याभावात् विशेषस्यैव परिच्छेदकत्वमिति तस्यान्त्यत्वम्। मुस्तायाम् स्त्री। अन्तिमे वस्तुनि त्रि॰। यथा नक्षत्राणां मध्ये रेवती, राशीनां मध्ये मीनः, वर्णानां मध्ये हकार इत्यादि। संख्याभेदे न॰ "जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा संज्ञे"ति भास्कराचार्य्योक्ते परार्द्धगतभागे। गणितशास्त्रोक्ते सर्वस्य वामस्थिताङ्के "स्थाप्योऽन्त्यवर्गो द्विगुणान्त्यनिघ्न" इति लीला॰। लग्नावधिद्वादशराशौ पु॰ "धनेऽष्टमेऽन्त्ये भुवि चेन्द्रियस्थे" इति नील॰ता॰। "त्रिकोणाष्टमयूकान्त्यपश्चायद्वत् फलं तथा इति" ज्योति॰। अन्ते भवः दिगा॰ यत्। सिद्धान्तशिरोमण्युक्तायां चरजीवया गुणितायां त्रिज्यायाम् स्त्री। यथा "क्षितिज्ययैवं द्युगुणस्य सा कृतिरत्र्ययैवं त्रिगुणोऽपि सान्त्यका"। "द्युज्यैव क्षितिज्ययोत्तरगोले युता, याम्ये रहिता कृतिर्भवति। एवं त्रिज्या चरजीवया युतोनान्त्या स्यात्। अत्रोपपत्तिः। अत्र गोलेऽहोरात्रवृत्तक्षितिजसंपातयोर्मध्यं यत् तदुदयास्तसूत्रम्। एवमुन्मण्डलसंपातयोर्मध्यं तदहोरात्रवृत्तव्यासदलम्। तदुदयास्तसूत्रयोरन्तरं सर्व्वत्र कुज्या। अथ याम्योत्तरवृत्तसंपातयोर्मध्यं तत् तन्मितं तस्य व्यासदलम्।

तयोर्व्यासखण्डयोर्यः संपातस्तस्मादुपरितनं खण्डं द्युज्या। सोऽन्तरगोलेऽधःस्थया कुज्यया युता यावत् क्रियते तावद्दिनार्धेऽर्कोदयास्तसूत्रयोरन्तरं स्यात्। दक्षिणे तु कुज्यया हीना।, यतस्तत्रोदयास्तसूत्रादधः कुज्या। यदर्कोदयास्तसूत्रयोरन्तरं सा च हृतिरुच्यते। एवमन्त्यापि। अत्राहोरात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यातुल्यैरङ्कैरङ्क्यते तावत् त्रिज्यातुल्यं भवति। तैरङ्कैर्यावत् कुज्या गण्यते तावच्चरज्यातुल्या भवति। अथ चरज्यया त्रिज्या युतोनाऽन्त्यासंज्ञा भवति। नह्यन्त्याहृत्योः क्षेत्रसंस्थानभेदः। किन्त्वङ्कानां गुरुलघुत्वात् केवलं सङ्ख्याकृतो भेद इत्युपपन्नम्" प्रमिता०।

अन्त्यकर्म्मन् न० अन्ते नाशे भवं कर्म्म। अन्त्येष्टिक्रियायाम्। "जायायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि" "व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म च अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति" इति "जातकर्म्मान्त्यकर्म्माणि नवश्राद्धं तथैव चेति" च मनुः। "तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामात् अग्नये" इति छा०उप० अग्नयेऽन्त्यर्थमृत्विजोहरन्ति पुत्त्रा वान्त्यकर्म्मणि" इति छा०उप० भा०।

अन्त्यज पु०स्त्री० अन्त्यः सन् जायते जन—ड। शूद्रे तस्य वर्णमध्ये शेषभवत्वात्तथात्वम्। "येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यज" इति मनुः। "अन्त्यजः शूद्रः" इति कुल्लू०। शेषजातमात्रे त्रि०। अन्त्यश्चाण्डाल इव जायते जन—ड। रजकादिषु सप्तसु जातिषु पु०स्त्री० "रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च। कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते अन्त्यजाः स्मृताः" अत्रिसंहिता। "न शूद्रराज्ये निवसेदित्यभिक्रम्य नोपसृष्टेऽन्त्यजैर्न्नृभिरिति" "गत्वा त्वन्त्यजस्त्रियामिति" च मनुः।

अन्त्यजन्मन् पु०स्त्री० अन्त्यं जन्म यस्य। शूद्रे, "प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मन" इति मनुः। शेषजातमात्रे त्रि०।

अन्त्यजाति पु०स्त्री० अन्त्या जातिर्यस्य। शूद्रे। "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः। वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातितामिति" मनुः। चण्डालादौ च। "अन्त्यजातिरविज्ञातो निवेशस्थस्य वेश्मनीति" आप०।

अन्त्यभ न० कर्म०। मीनराशौ, रेवतीनक्षत्रे च तयोः राशिचक्रस्यान्ते स्थितत्वात्तथात्वम्।

अन्त्ययोनि पु०स्त्री० अन्त्या योनिरुत्पत्तिर्यस्य। शूद्रे, चण्डालादौ च "शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनय" इति मनुः।

अन्त्यवर्ण पु०स्त्री० कर्म०। शूद्रे। पदवाक्यादेरवसानस्थिताक्षरे पु०। [पृष्ठेऽस्य विवरणम्।

अन्त्यानुप्रास पु० कर्म०। शब्दालङ्काररूपे अनुप्रासभेदे (१७८)

अन्त्यावसायिन् पु० स्त्री० "निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्त्रमन्त्यावसायिनम्। श्मशानगोचरं सूते" इति मनूक्ते निषादस्त्रियां चण्डालजाते (मुर्दाफराश) इति ख्याते सङ्कीर्णवर्णे स्त्रियां ङीप्। "चण्डालः श्वपचःक्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः" इत्यङ्गिरसोक्तचाण्डालादिषु च। "अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामत" इति अङ्गिरःस्मृतिः।

अन्त्याश्रम पुं न० कर्म०। चतुर्थाश्रमे भिक्षुरूपशेषाश्रमे।

अन्त्याश्रमिन् पु० अन्त्याश्रमोऽस्त्यस्य इनि। चतुर्थाश्रमयुक्ते।

अन्त्याहुति स्त्री कर्म०। अन्त्येष्टौ साग्निकस्य मृतस्य देहसंस्कारके यज्ञभेदे "अन्त्याहुतिं हावयितुं सविप्रा" इति भट्टिः।

अन्त्यूति स्त्री अन्ति अन्तिकस्य वा ऊतिः रक्षणम् अव—क्तिप् कलोपः। आसन्नरक्षणे "अहमन्त्यूतिमयोभुवमिति" ऋ० १,१२८,१।

अन्त्येष्टि स्त्री अन्तेभवा इष्टिः। साग्निकस्य मृतस्य देहसंस्कारार्थमिष्टिभेदे तत्समत्वात् निरग्नेर्दाहमात्रसंस्कारे च। "पतितानां न दाहःस्यात् नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चय" इति शु०त० स्मृतिः।

अन्त्र न० अन्त्यते देहो बध्यतेऽनेन अति—बन्धने करणे ष्ट्रन्। देहबन्धने—"उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः अर्द्धव्यामेन हीनानि स्त्रीणामन्त्राणि निर्द्दिशेत्"। इति वैद्यकोक्तपरिमाणवति नाड़ीभेदे। "सार्द्धत्रिव्यामान्यन्त्राणि पुंसः स्त्रीणामर्द्धव्यामहीनानि" सुश्रुतम्। "निष्यन्दन्त्रविभूषितमिति दुर्गाध्यानम्" "यस्यान्त्रमन्त्रैरुपलेपिभिरिति" सुश्रुतम्।

अन्त्रकूज पु० अन्त्रस्य कूजः शब्दभेदः। अन्त्रविकूजने "पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलं नाभौ करोति वेति" सुश्रुतम्।

अन्त्रपाचक अन्त्रस्य दोषं पाचयति। त्वचिसारे निर्य्यासविषे औषधिभेदे "स्थावरञ्जङ्गमञ्चैव द्विविधं विषमुच्यते" इत्युपक्रम्य। "दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोड़शाश्रयमित्यभिधाय "मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् क्षीरं सार एव च निर्य्यासाः धातवश्चैव कन्दश्च दशमः स्मृत" इति विशेषतः स्थावरस्य स्थानमुक्त्वा "अन्त्रपाचककर्त्तरीयसौरीयककरघाटक रम्भनन्दनवराटकानि सप्त त्वक्सारनिर्य्यासविषाणा-

श्चेति" २५२ पृ० सुश्रुते उक्तम् । विवरणं विषशब्दे दृश्यम् ।

अन्त्रमांस न० "आन्त्रिकं छिद्रमार्गेण धौतं निर्मलधारिणा । तस्य खण्डान् संविधाय वेसवार(वेसम) युतान् पचेत् । निःसारं विरसोद्गारमन्त्रमांसमुदाहृतमिति वैद्यकोक्ते पक्वमांसभेदे आन्त्रिके ।

अन्त्रवृद्धि पु० अन्त्रनिमित्ता वृद्धिः । सुश्रुतोक्ते रोगभेदे स च रोगः सु० २८६ पृ० सुश्रुते दर्शितो यथा "वातपित्तश्लेष्मशोणितमेदोमूत्रान्त्रनिमित्ताः सप्त वृद्धयः । तासां मूत्रान्त्रनिमित्ते वृद्धी वातसमुत्थे केवलमुत्पत्तिहेतुरन्यतमः ॥ अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोषः फलकोशवाहिनीरभिप्रपद्य धमनीः फलकोशयोर्वृद्धिं जनयति तां वृद्धिमित्याचक्षते ॥ तासां भविष्यन्तीनां पूर्वरूपाणि वस्तिकटीमुष्कमेढ्रेषु वेदना मारुतनिग्रहः फलकोशशोफश्चेति तत्रानिलपरिपूर्णां वस्तिमिवाततां परुषामनिमित्तानिलरुजं वातवृद्धिमाचक्षते, पक्वोदुम्बरसङ्काशां ज्वरदाहोष्मवतीं चाशु समुत्थानपाकां पित्तवृद्धिं, कठिनामल्पवेदनां शीतां कण्डूमतीं श्लेष्मवृद्धिं, कृष्णस्फोटावृतां पित्तवृद्धिलिङ्गां, रक्तवृद्धिं मृदुस्निग्धां कण्डूमतीमल्पवेदनां तालफलप्रकाशां मेदोवृद्धिम् ॥ मूत्रसन्धारणशीलस्य मूत्रवृद्धिर्भवति सा गच्छतोऽम्बुपूर्णा दृतिरिव क्षुभ्यति मूत्रकृच्छ्रं वेदनां वृषणयोः श्वयथुं कोशयोश्चापादयति तां मूत्रवृद्धिं विद्यात् ॥ भारहरणबलवद्विग्रहवृक्षप्रपतनादिभिरायासविशेषैर्वायुरतिप्रवृद्धः प्रकुपितश्च स्थूलान्त्रस्येतरस्य चैकदेशं द्विगुणमादायाधोगत्वा वङ्क्षणसन्धिमुपेत्य ग्रन्थिरूपेण स्थित्वाऽप्रतिक्रियमाणे च कालान्तरेण फलकोशं प्रविश्य मुष्कशोफमापादयत्याध्मातो वस्तिरिवाततः प्रदीर्घः शोफो भवति सशब्दमवपीडितश्चोर्द्धमुपैति । विमुक्तश्च पुनराध्मति तामन्त्रवृद्धिमसाध्यामित्याचक्षते" इति । "षण्मासानुपयुञ्ज्यैतमन्त्रवृद्धिं व्यपोहति" सुश्रुतम् ।

अन्दिका स्त्री अदि+बन्धने ण्वुल् । नाट्योक्तौ ज्येष्ठभगिन्यामित्यमरटीकायां नीलकण्ठः ।

अन्दू स्त्री अन्द्यते बध्यतेऽनेन अदि+ऊ । निगडे स्त्रीपादभूषणभेदे च । स्वार्थे कन् "केऽण इति" ह्रस्वः । अन्दुकोऽप्यत्र "स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतितो लिङ्गवचनातिक्रमस्य देवताशब्दादौ दर्शनात् पुंस्त्वम् ।

अ(आ)न्दोल दोलने अद० चु० उभ० सक० सेट् । अ(आ)न्दोलयति-ते आन्दुदोलत्-त । ल्युट् । अ(आ)न्दोलनम् "किञ्चासारविन्दसुन्दरदृशां द्राक्चामरान्दोलनादि" त्युद्भट । अ(आ)न्दोलितः । चुरादेराकृतिगणत्वेनायमुत्प्रेक्षितः स च दीर्घादिः । "आन्दोलन् क दोलने" इति कविकल्पद्रुमोक्तेः ह्रस्वादि इत्यन्ये तन्मूलं मृग्यम् ।

अन्ध दृष्टिविघाते अद० चु० उभ० धात्वर्थगृहीतकर्मकत्वादकर्मक० सेट् । अन्धयति ते आन्दिधत् त । अन्धयन् अन्धितः । "कनकमृगतृष्णान्धितधियेति" सा० द० । दृष्टिरत्र नेत्रेन्द्रियजप्रत्यक्षं विवेकज्ञानञ्च तद्विघाताश्रयस्य कर्त्तृत्वम् ।

अन्ध त्रि० अन्ध अच् । नेत्रद्वयशून्ये एकचक्षुर्हीने तु नास्य प्रयोगः अनुपहतनेत्रान्तरेण तस्य दर्शनसम्भवात् । अन्धश्च द्विविधः जन्मान्धः, उत्पत्तौ नेत्रवानपि रोगादिना उपहतनेत्रद्वयश्च उभयत्रैव तत्प्रयोगात् । "जडमूकान्धबधिरानिति" "उन्मत्तोऽन्धश्च वन्ध्याः स्युरिति" च मनुः । "इहैवास्ते तु सा लोके गोरन्धो भवेत्स्वर्गमिति" "अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ तथेति स्मृत्यन्तरम् "अन्धो गगनं न पश्यतीति" व्यु० गदा० "रजोऽन्धः पतितैव मस्तकगत" इति सा० द० । चक्षुःसत्त्वेऽपि आलोकादिसहकारिकारणान्तराभावेन दृष्टिरहितेऽपि अस्य प्रयोगः । यथा "दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्र्यन्धास्तथा परे । केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय" इति देवी० । तत्र पेचकानां दर्शने आलोकाभावस्यैव सहकारितया तेषां दिवान्धत्वम् । कपोतादीनां तु सूर्य्यालोकाभावेऽपि दीपाद्यालोकान्तरसद्भावे रात्र्यन्धता । मनुष्याणान्तु दिवा सूर्य्यालोकात्, रात्रौ दीपाद्यालोकात् उभयत्र दृष्टिमत्त्वान्नान्धत्वम् । विवेकज्ञानशून्ये "क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह भवितेति" वेणी० "नैवान्धत्र मदान्धसिन्दूरघटेति" गङ्गास्तोत्रम् । "धनान्धा गादृताखमा समस्तरत्नकोविदेति" सा० द० "अज्ञानतिमिरान्धस्येति" गुरुनतिः । परिव्राजकभेदे, तस्य "भवकुरवत्कुरिव सकर्णः अकर्ण इवे"त्यादि श्रुत्या बाह्यवस्तुदर्शनशून्यचक्षुःशून्यत्वोक्तेरन्धत्वम् अतएव "तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् । चतुष्पदां भुवं मुक्त्वा, परिव्राडन्ध उच्यते" इत्यनेन तस्यान्धत्वं परिभाषितम् । नक्षत्रलाभालाभोपयोगितया ज्योतिषपरिभाषिते राशिभेदे च । "मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवान्धाः परिकीर्त्तिताः । मिथुनकर्कटकन्याश्च रात्र्यन्धाः प्रकीर्त्तिता" इति तथा च मेषादिषु दिवा नष्टद्रव्यस्य लाभः तत्र चौरस्य दिवान्धत्वात् । मिथुनादिषु तु रात्रौ नष्टद्रव्यस्य लाभः तत्र चौरस्य रात्र्यन्धत्वात्

अन्यत्र नष्टस्य न लाभ इत्येतत्परतया तत्रान्धत्वम् भाक्तम् । अन्धयतीत्यन्धम् अन्ध–चु०प्रेरणे णिच्–अच्, अन्ध–करणे अच् वा । तमसि अन्धकारे "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनोजना इति" श्रुतिः । यथार्थ ज्ञानावरके वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च 'आसीदिदं तमोभूतमिति" मनौ 'तमसावृततत्त्वेनेति" "तमसै वावृतं तत्त्वं नानुपश्यति मूढधीरिति" च पुराणे तमः-शब्देनाज्ञानस्यैवाभिधानात्तथात्वम् । जले न०मेदि० । तस्य मनुष्याणामन्धकारित्वात्तथात्वम् तेषां हि जलमध्ये उन्मीलितनेत्राणामपि न दर्शनमित्यनुभवसिद्धम् ।

अन्धक पु० अन्ध–ण्वुल् । दैत्यभेदे स च दैत्यः दितौ कश्यपादुत्पन्न' तस्य वरेण महादेवैरवध्यतामापेदे यथोक्तं हरिवंशे १४५ अ० "दितिरुवाच हतपुत्त्राऽस्मि भगवन्! देवैर्धर्म्मभृतांवर ! । अवध्यं पुत्त्रमिच्छामि देवैरमित-विक्रमम् । कश्यप उवाच । अवध्यस्ते सुतो देवि ! दाक्षायणि ! भवेदिति । देवानां संशयो नात्र कश्चित् कमललोचने ! । देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् । आत्मा ततस्ते पुत्त्रेण रक्षितव्यो हि सर्व्वथा । अन्वालभत तां देवीं कश्यपः सत्यवागथ । अङ्गुल्योदरदेशे तु सा पुत्रं सुषुवे ततः । सहस्रबाहु' कौरव्य ! सहस्रशिरसं तथा । द्विसहस्रेक्षणञ्चैव तावच्चरणमेव च । स व्रजत्यन्धवद्युम्नादन-न्धोऽपि हि भारत ! । तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः । अवध्योऽस्मीति लोकान् स सर्व्वान् बाधति भारत ! । हरत्यपि च रत्नानि सर्व्वाण्यात्मबलाश्रयात् । बाधयत्यात्मवीर्य्येण निगृह्याप्सरसां गणान् । स्वेष्वसन्धू-र्ज्जितोऽत्यर्थं सर्व्वलोकभयङ्करः । परदारापहरणं पर-रत्नविलोपनम् । चकार सततं मोहादन्धकः पापनिश्चयः" इति "निशितत्रिशूलदारितान्धकमहासुर इति" काद० । अन्ध एव अन्धकः स्वार्थे कन् । मुनिभेदे स च वृह-स्पतिज्येष्ठभ्रातुः उतथ्यात् ममतायामुत्पन्नः वृहस्पति-शापादन्धत्वमापेदे । तस्य जात्यन्धत्वात् दीर्घतमा इति नामान्तरं तत्कथा भा० आ०प० १०४अ० "उत-थ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम् । वृहस्पतिर्वृ-हत्तेजा ममतामन्वपद्यत ॥ उवाच ममता तन्तु देवरं वदताम्वरम् ॥ अन्तर्वत्नी त्वहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यता-मिति । अयञ्च मे महाभाग ! कुक्षावेव वृहस्पते ! । औतथ्यो वेदमत्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयत ॥ अमोघरेतास्त्व-ञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः । तस्मादेवं गतेऽद्य त्वमुपार-मितुमर्हसि ॥ एवमुक्तस्तया सम्यक् वृहस्पतिरुदारधीः । कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियन्त्रितुम् ॥ स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया । उत्सृजन्तं तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत ॥ भोस्तात ! मा गमः कामं द्वयोर्ना-स्तीह सम्भवः । अल्पावकाशो भगवन् ! पूर्व्वञ्चाहमिहा-गतः । अमोघरेताश्च भवान्न पीडां कर्त्तुमर्हसि ॥ अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य वृहस्पतिः । जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम् ॥ शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः । पद्भ्यामरोधयन्मार्गं शुक्रस्य च वृहस्पतेः ॥ स्थान-मप्राप्तमथ तद्रेतः प्रतिहतन्तदा । पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो वृहस्पतिः ॥ तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स-रुषान्वितः । उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः ॥ यन्मां त्वमीदृशे काले सर्व्वभूतेप्सिते सति । एवमात्थ वच-स्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि ॥ स वै दीर्घतमा नाम शापा-दृषिरजायत । वृहस्पतेर्वृहत्कीर्त्तेर्वृहस्पतिरिवौजसा ॥ जात्यन्धोवेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया । तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम् ॥ स पुत्रान् जन यामास गौतमादीन् महायशाः" इति । यादवभेदे च "सात्त्वतान् सत्त्वसम्पन्नात् कौशल्या सुषुवे सुतान् । भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं नृपम् । अन्धकञ्च महाबाहु' वृष्णिञ्च यदुनन्दनम् । तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणेह तान् शृणु । अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरो-ऽलभतात्मजान् । कुकुरं भजमानञ्च शमं कम्बलबर्हिषम्" । इति हरिवंशे ३८ अ० । "दूतं संप्रेषयामास वृष्ण्यन्धक-निवेशनम्, ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णमिति" हरिवंशः ।

अन्धकरिपु पु० ६त० । महादेवे तस्य तन्नाशकत्वात्तथात्वम् यथा हरिवंशे १४६ अ० 'मुमोच भगवाञ्छूलं प्रदीप्ताग्नि-समप्रभम् । तत् पपात हरोत्सृष्टमन्धकोरसि दुर्द्धरम् । भस्मसाच्चाकरोद्रौद्रमन्धकं साधुकण्ठकमिति" । अन्धकहन्त्रा-दयोऽप्यत्र । अन्धकस्यान्धकारस्य विधुरप्रसारकत्वात् । सूर्य्ये, चन्द्रे, वह्नौ, च पु० ।

अन्धकवर्त पु० अन्धक इव वर्त्तते वृत–अच् । पर्वतभेदे गहा० क । अन्धकवर्त्तीयस्तद्भवे त्रि० ।

अन्धकार पुंन० अन्धं करोति कृ–अण् उप०स० । तमसि तच्च तेजोद्रव्यसामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः । नीलं तमोधावतीति प्रयोगात् नीलरूपवत् धावनादिक्रिया-वच्च द्रव्यान्तरम्, आलोकस्य अन्यत्र चाक्षुषप्रत्यक्षे सह-कारित्वेऽपि तत्प्रत्यक्षे मेचकप्रत्यक्षइव न सहकारिता

वस्तुस्वाभाव्यादिति भेद इति मीमांसकादयः । "दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारमिति" कुमा० "सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनमिति" मृच्छ० "अथान्धकारं गिरिगह्वराणामिति" रघुः । अन्धकारस्य दृष्टिविघातकत्वं मनुष्याणामेव तेषामेवालोकसहकारेण दर्शनोदयात् उन्दुरादीनान्तु तदभावेऽपि दृष्टेरुदयात् । ततश्च आलोकरूपसहकारिविघटनेनास्य दृष्टिरोधकत्वमवसेयम् । यथार्थज्ञानविरोधिनि वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञाने च । [रान्धकारे ।

अन्धकारमय त्रि० अन्धकार+प्राचुर्य्ये मयट् । प्रचु-

अन्धकारि पु० अन्धकः तदाख्यस्यासुरस्यारिः ६त० । शिवे अन्धकरिपुशब्देऽस्य विवृतिः ।

अन्धकासुहृत् पु० अन्धकस्य असून् हरति हृ—क्विप् तुक् च, अन्धकस्यासुरस्य असुहृत् रिपुर्वा ६त० । महादेवे ।

अन्धकूप पु० अन्धयतीत्यन्धः स चासौ कूपः । सान्धकारे कूपे । अन्धः कूपो यत्र ७ब० । नरकभेदे यथा "यस्त्विह वै भूतानामीश्वरकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्वयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्तपरव्यथोव्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति ॥ तत्र हासौ तैस्तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृपैर्मशकयूकमत्कुणमक्षिकादिभिः, ये के चाभिद्रुग्धास्तैश्च सर्व्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृतिरलब्धावस्थानः परिक्रामति यथा कुशरीरे जीवः इति भाग० ५स्क० । अन्धस्य दृष्ट्यभावस्य कूप इव । मोहे । सहि सर्व्वदृष्ट्यभावस्याकरः इति तस्य तथात्वम् । [अन्धकरणसाधने ।

अन्धङ्करण न० अन्धःक्रियतेऽनेन च्व्यर्थे कृ—करणे ख्युन् ।

अन्धतमस न० अन्धयति अन्ध+अच् ताम्यति अनेनेति तम-करणे—असि कर्म्म० अच् समासान्तः । निविडान्धकारे, तद्युक्ते नरकभेदे च ।

अन्धतामस न० तम एव तामसं प्रज्ञा० स्वार्थेऽण् अन्धयतीति अन्धं कर्म्म० । निविडान्धकारे ।

अन्धतामिस्र न० तमिस्रा तमस्ततिः तमिस्रैव तामिस्रम् अन्धयतीत्यन्धम् कर्म्म० । निविडान्धकारे । अन्धम् अन्धकारकं तामिस्रं यत्र ७ब० । नरकविशेषे पु० न० । "तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव चेत्यादिना" मनुना गणितेषु एकविंशतिनरकभेदेषु द्वितीये नरके तत्स्वरूपम् । "यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते ॥ अनशनानिदानदण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्यात्यमानो जन्तुर्यत्र कश्मलमासादितएकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये ॥ एवमेव अन्धतामिस्रे । यस्तु "वञ्चयित्वा पुरुषं दारादीनुपयुङ्क्ते यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृश्च्यमानमूलस्तस्मादन्धतामिस्रं तमुपदिशन्ति इति भाग० ५स्क० ॥ सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे भयविशेषविषयकेऽभिनिवेशे पु० । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः इति सा० का० । "अभिनिवेशस्त्रासः दिव्यादिव्यशब्दविषयत्वेन दशविषयकत्वात् अणिमाद्यष्टविधैश्वर्य्यविषयत्वाच्चाष्टादशधा । तथा हि देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः "शब्दादयो भोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकं असुरादिभि र्मास्म उपघानिषतेति बिभ्यति तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति" सा० कौ० । वेदान्तिमतसिद्धे "देहे नष्टे अहमेव नष्टोऽस्मीत्येवं" रूपे अज्ञाने च ।

अन्धत्व न० अन्धस्य भावः । नेत्रघाते चक्षुषः स्वग्राह्यग्रासामर्थ्ये "एकादशेन्द्रियबधा" इत्यादि सा० का० (४९) व्याख्याने कौमुद्याम् "बाधिर्य्यं कुष्ठिताऽन्धत्वजडताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दता इत्यादिना श्रोत्रादीनां क्रमेण इन्द्रियाणां घातोदर्शितः ।

अन्धपूतना स्त्री २८४ सुश्रुतोक्ते बालग्रहभेदे "स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च शकुना रेवती चैव पूतना चान्धपूतने"त्युद्दिश्य । "योद्वेष्टि स्तनमतिसारकासहिक्काच्छर्दीभिर्ज्वरसहिताभिरर्द्यमानः दुर्वर्णः सततमधःशयोऽम्लगन्धिस्तं ब्रूयुर्वैरभिषजोऽन्धपूतनार्त्तमिति" तल्लक्षणमुक्तम् ।

अन्धमूषिका स्त्री अन्धं दृष्ट्यभावं मुष्णाति मुष—ण्वुल् दीर्घः । देवताडङ्के तत्सेवने हि चक्षुष्मत्ता भवतीति वैद्यकप्रसिद्धम् ।

अन्धम्भविष्णु त्रि० अनन्धोऽन्धोभवति भू—च्व्यर्थे खिष्णुच् । अन्धीभवितरि ।

अन्धम्भावुक त्रि० अन्ध च्व्यर्थे भू—खुकञ् । अन्धीभवितरि

अन्धस् न० अद्यते अद—असुन् नुम् धश्च । ओदने । अस्तुतान्धसोदेवाः । "द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा" किरा० "विपानं शुक्रमन्धस इति" यजु० १९,७५ ।

अन्धाहि पु० अन्धोऽहिरिव । (कुचिया) इति प्रसिद्धे मत्स्ये ।

अन्धवर्त्मन् पु० अन्धं सूर्य्यप्रकाशरहितत्वादप्रकाशं वर्त्म यत्र । वायोः सप्तमे स्कन्धे । "मरुदिन्द्रः सरभसः साम-

शोमानुषीतिया: देवीविशोऽम्बवर्त्मा च स्वान्ध: सप्तम आ भुवादिति" पुरा० ।

अन्धातमस न० कर्म्म० अन्येभ्योऽपीति दीर्घः । निविड़ान्धकारे । रजन्यान्तु स्त्री ।

अन्धिका स्त्री अन्धयति अन्ध–प्रेरणे णिच् ण्वुल् । द्यूतक्रीड़ायाम् तया हि जनः अन्धइव विवेकशून्यः क्रियते । सर्षप्याञ्च तस्यास्त्वात्यन्तसेवनात् दृष्टिक्षयः वैद्यकप्रसिद्धः ।

अन्धु पु० अन्ध–कु । कूपे । कूपतुल्यच्छिद्रवत्त्वात् पुंचिह्ने च । "वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञान्याहुर्मनीषिण" इति शा० ति० । अन्धुलिङ्गमिति शब्दा०चि० ।

अन्धुल पु० अन्ध–उलच् । शिरीषवृक्षे । तत्पुष्पदर्शनात् वियोगिनामन्धत्वात्तथात्वम् ।

अन्ध्र पु० अन्ध-रन् । देशभेदे स च देशः । "जगन्नाथादूर्द्ध्वभागादर्वाक् श्रीभ्रमरात्मकात् तावदन्ध्राभिधोदेश इत्युक्तः" ॥ वैदेहेन कारावरस्य स्त्रियामुत्पादिते अन्त्यजभेदे च । व्याधभेदे इति काश्यपः ।

अन्न न० अनित्यनेन अन–नन्, अद्यते इति अद–क्त वा "अन्नाख्य इति" पा० निर्द्देशात् अन्नार्थतया न जग्धिः । ओदने, खिन्नान्ने, "शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते । आमं तु वितुषं ज्ञेयं स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" इति वसि० स्मृ० । अन्नमूलं हि जीवनमित्युक्तेः तेषां प्राणहेतुत्वात्तथात्वम् । तत्रामान्नेऽपि अन्नशब्दप्रयोगः "आमान्नं हरये दत्त्वा पक्वं कृत्वाथ खादयेत् । षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिरिति" पुराणे "चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराक" इति विष्णुस्मृतौ, आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इति मानवे च तत्र प्रयोगात् "स्विन्नमन्नमुदाहृतमिति वशिष्ठोक्तिस्तु परिभाषार्था न तु तन्मात्रस्यैवान्नताबोधनार्था । अतएव "अन्नमाश्रित्य पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे" इत्यादिनिषेधे आमान्नभक्षणस्यापि ग्रहणम् अन्नानि च विविधानि "अन्नानि विविधानीह भवन्ति गिरिसम्भवे" । इत्युपक्रम्य अष्टादशविधानि धान्यान्यभिधाय "अन्नवर्ज्जव्रते देवि ! एतान्येव विवर्ज्जयेदित्यनेन पद्मपुराणे अन्नवर्ज्जनव्रते तेषां वर्ज्जनीयत्वाभिधानात् अष्टादश धान्यानि च धान्यशब्दे वक्ष्यन्ते "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं यन्मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन" इति श्रुत्या "अन्नमयं हि सोम्य मन इति" श्रुत्यन्तरोक्तं मनसोऽन्नमयत्वं यत् समर्थितं तत् सर्व्वप्रकारान्नविकारत्वेनैव । ततश्च "राजान्नं तेज आदत्ते" इत्यादौ निषिद्धतापि सर्वेषामेव । "शूद्रेषु दासगोपालकुलमितार्द्धसीरिणः । भोज्यान्नाः नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेदित्यादावपि दासादेर्भोज्यान्नताप्रतिप्रसवः अष्टादशान्नविषयएव दासादयश्च संकीर्णजातिभेदाः पराशरोक्ता वेदितव्यास्ते च तत्तच्छब्दे दर्शयिष्यन्ते । "गोरसं तिलसक्तूंश्च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेत् शूद्राद्यच्चान्यत् पयसाकृतमिति" संवर्त्तवचनन्तु आपदि शूद्रान्ननिवृत्तानामपि भक्ष्यतार्थम् । "कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि सक्तवः । एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति" हारीतवचने अशूद्रान्नभुजामिति विशेषणात्तथावगतेः एवमेव प्रा०वि० । "अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठं तस्मात् सर्व्वौषधमुच्यते" इति श्रुतौ अन्नस्य सर्व्वौषधिरूपत्वोक्तेः सर्वेषां व्रीह्याद्योषधीनामन्नत्वं व्यक्तमुक्तं "पृथिव्या ओषधय ओषधिभ्योऽन्नमिति" श्रुतौ च ओषधिजमात्रस्य अन्नत्वमुक्तम् "अद्यतेऽत्ति च भूतानि तस्मादन्नमित्युच्यते" इति तन्निरुक्तिरपि श्रुतौ दर्शिता । पृथिव्यां, तस्याश्च अन्नहेतुत्वादन्नशब्दवाच्यता । "अन्नंगोऽन्नमिति श्रुतेः" "यत् कृष्णं रूपं तदन्नस्येति" छा०उप० श्रुतेश्च । अत एव भाष्यकृता "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता" इति श्रुतौ इदमा तेजोबन्नात्मिकाया देवतायाः परामर्शः इत्युक्तम् । उदके च निरुक्त० तस्य च "वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति" मनुना अन्नहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् । तथाऽनिति प्राणित्यनेनेति व्युत्पत्तेः उदकस्य प्राणहेतुत्वादन्नत्वम् "आपोमयः प्राण" इत्युक्त्वा तत्समर्थनाय "आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यःस्थविष्ठोधातुस्तन्मूत्रं योमध्यमः तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राण इति छान्दोग्येऽपां प्राणहेतुत्वमुक्तम् । तथा "षोड़शकलो वा असौ पुरुषः" इत्युपक्रम्य "पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबितो विच्छेत्स्यते" इति तत्रैव जलपानाभावे प्राणविच्छेद उक्तः । प्राणानन्दहेतुत्वाद्वा अन्नस्य तथात्वम् यथा "आपो वा अन्नाद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति व्याधीयन्ते प्राणाः अन्नं कणीयो भविष्यतीति अथ यदा सुवृष्टिर्भवति आनन्दिनः प्राणाः भवन्ति अन्नं बहु भविष्यतीति छा०उप० । सूर्य्ये पु०सि०कौ० तस्य अन्नहेतुवृष्टिहेतुत्वात्तथात्वम् "आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा" इति मनुना तद्धेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् भोगसाधने उपकरणे, न० "स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नञ्च विशोऽन्नञ्च कृष्णोच्छितामिति" मनुः । भक्ष्यद्रव्ये च "प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् । स्थावरं

जङ्गमञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनमिति” मनुना जङ्गमस्याप्यन्नत्वोक्तेः ।

अन्नकिट्ट न० ६त० । अन्नपाकशब्दे वक्ष्यमाणे अन्नमलभेदे ।

अन्नकोष्ठ पु० अन्नस्य व्रीह्यादेः स्वल्पं कोष्ठमिव अल्पार्थे कन् । (कुटी) इति ख्याते धान्यादेः स्थापनस्थाने ।

अन्नद त्रि० अन्नं ददाति दा—क । अन्नदातरि “वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नद” इति मनुः । अन्नपूर्णाख्यदेवीभेदे स्त्री तत्पूजादि अन्नदाकल्पग्रन्थे दृश्यम् ।

अन्नदास पु० अन्नेन पालितो दासः । अन्नमात्रलाभेन प्राप्तदासत्वे भक्तदासे (पेटभाता) अन्नस्य दासमात्रे च, “अन्नस्य पुरुषो दास” इति भारते पुरुषस्य अन्नहेतुनैव दासत्वोक्तेः ।

अन्नदोष पु० अन्नस्य भोजनप्रतिग्रहादिकृतः दोषः पापविशेषः धातुवैषम्यं वा । अभक्ष्यान्नभक्षणजनिते अग्राह्यान्नप्रतिग्रहजनिते च पापहेतौ अपथ्यभोजनजधातुवैषम्यकृते च दोषभेदे “आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” मनुः । अभक्ष्याण्यन्नानि द्विविधानि स्मृत्यादौ निषिद्धतया उक्तानि, तानि च अभक्ष्यशब्दे वक्ष्यन्ते । वैद्यके रोगनिदानतया उक्तानि च, तानि धातुवैषम्यसम्पादनद्वारा रोगनिदानतया वैद्यके प्रसिद्धानि यथा मन्दाग्नेः गुर्वन्नादीनि ।

अन्नपाक पु० ६त० । अन्नस्य व्रीह्यादेर्लौकिकदहनेन विक्लित्त्यनुकूलव्यापाररूपे पचने, भुक्तान्नस्य जठरानलेन रसरक्तादिरूपान्तरापादने च तत्र लौकिकपाकः चुल्ल्युपरिस्थापनपूर्व्वाधःसन्तापनादिर्लोकसिद्धः । जाठरपाको यथा पदार्थादर्शे योगार्णवे । “आयुष्यं भुक्तमाहारं स वायुः कुरुते द्विधा सम्प्रविश्यान्नमध्यन्तु पृथक् किट्टं पृथग्जलम् । अग्नेरूर्द्ध्वं जलं स्थाप्य तदन्नं च जलोपरि । जलस्याधः स्वयं प्राणः स्थित्वाग्निं धमते शनैः । वायुना ध्मायमानोऽग्निरत्युष्णं कुरुते जलम् । अन्नं तदुष्णतोयेन समन्तात् पच्यते पुनः । द्विधा भवति तत् पक्वं पृथक् किट्टं पृथग्जलम् । रसेन तेन ता नाडीः प्राणः पूरयते पुनः । सन्तर्पयन्ति सम्पूर्णास्ताश्च देहं समन्ततः । रसः स नाडीमध्यस्थः शरीरे चोष्मणा भृशम् । पच्यते पच्यमानस्तु भवेत् पाकद्वयं पुनः । चर्म्मावेष्ट्य समन्ताच्च रुधिरञ्च प्रजायते” इति त्वगादिधातुपाकस्तु ४८ पृष्ठे उक्तः ।

अन्नपान न० अन्नस्य अभ्यवहार्य्यमात्रस्य पानस्य च भोगः । यावदशनीयादिभक्षणे, “अथातोऽन्नपानविधिमध्यायं व्याख्यास्याम” इति प्रतिज्ञाय “तस्याशितपीतलीढखादितस्य नानाद्रव्यात्मकस्येति” सुश्रुते उक्तत्वात् सर्व्वेषामन्नपानत्वम् ।

अन्नपूर्णा अन्नं पूर्णं यया । देवीभेदे “अन्नपूर्णे ! सदापूर्णे ! शङ्करप्राणवल्लभे ! । ज्ञानवैराग्यसिद्ध्यर्थं भिक्षां मे देहि पार्व्वतीति, शङ्कराचार्य्यः । एषा च काशीश्वरगृहिणी काशीखण्डे एतस्याभूरिशो वर्णनम् ।

अन्नपूर्णेश्वरी स्त्री भैरवीभेदे, तन्त्रसारेऽस्या विवरणम् । अन्नपूर्णायामपि “भिक्षां देहि कृपावलोकनकरी मातान्नपूर्णेश्वरीति” शङ्कराचार्य्यः ।

अन्नप्राशन न० प्रकृष्टं विधानेन प्रथममाशनं प्राशनं ६त० । षष्ठाष्टममासादौ वालकादेर्विधानेन प्रथममन्नभोजने । “षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले” इति मनुः । “ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्य्यं यथाविधि । “अष्टमे वास्य कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले” इति स्मृत्यन्तरम् । षष्ठ इति मुख्यकल्प इति रघु० । तत्रायं विशेषः कृत्यचिन्तामणौ । “अन्नस्य प्राशनं कार्य्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ” मुनिः । तत्र विहिततिथ्यादि यथा

“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ सौम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे । प्राजेशादितिपौष्णवैष्णवयुगैर्हस्तादिषट्कोत्तरैराग्नेयाप्पतिपैत्रभैश्च नितरामन्नादिभक्षः शुभ इति, भुज० भी० । प्राजेशादयश्च रोहिण्यादयः ४,५,७,८,२७,१,२२,२३,१३,१४,१५,१६,१७,१८,१२, २१,२६,३,२०,१०, । तथाचैतन्मितानि नक्षत्राणि तत्र । विहितानि । तत्र वर्ज्यानि । “द्वादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपर्वसु । बलमायुर्यशोहन्यात् शिशूनामन्नभक्षणम् । कृत्यचि० । “वेधं सर्वत्र वर्जयेदित्युक्तेर्नक्षत्रवेधस्यापि तत्र वर्ज्यता ।

अन्नभक्त त्रि० अन्नार्थं भक्तः दासः । अन्नमात्रदानेन प्रतिपादिते दासभेदे भक्तदासे विवृतिरस्य दासशब्दे दृश्या ।

अन्नमय पु० अन्नस्य विकारः अन्न+विकारार्थे मयट् । स्थूलशरीरे । स्थूलशरीरस्य अन्नविकारत्वादन्नमयत्वम् अतएवोक्तम्, ‘पितृभुक्तान्नजाद्वीर्य्याज्जातोऽन्नेनैव वर्द्धते, देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्द्ध्वं तदभावत इति” इत्युक्तिः ‘स वा एष पुरुषोऽन्नरस” इति श्रुतौ अन्नरसत्वोक्तेस्तस्य अन्नमयत्वम् । ‘अन्नाद्रेतः रेतसः पुरुषः” इति श्रुतौ च देहस्यान्नमयत्वे प्रकारोदर्शितः ॥ अन्नविकृतिमात्रे त्रि० । “अन्नमयं

हि सोम्य ! मन” इति श्रुतिः विवरणं कोशशब्दे। अन्न-प्रकृतमुच्यतेऽस्मिन् “तत् प्रकृतवचने” पा० मयट्। अन्न-प्रचुरे यज्ञादौ “अन्नमयोयज्ञ” इति सि०कौ०।

अन्नमल न०पु० अन्नस्य मलः किट्टः। निस्सारितरसभागभेदे (सिटि) इति ख्यातेऽन्नकिट्टे ‘वर्चस्कः मल” इति सि० कौ०। सुरायाञ्च“सुरा वै मलमन्नानां पुरीषं मलमुच्यते। तस्मात् ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेदिति” प्रा०वि० स्मृतिः।

अन्नरस पु० अन्नस्य रसः सारांशः स्वादो वा। भुक्तस्य अन्नस्य सारांशे “सवा अयं पुरुषोऽन्नरस” इति श्रुतिः अपथ्यैः सह सभुङ्क्ते व्याधिरन्नरसे यथेति” वै०। रसस्तु जठरा-नलेनान्नस्य परिपाकात् कश्चित् सारांशः। अन्नपाकशब्दे तद्विवरणम्। अन्नस्यास्वादे च।

अन्नविकार पु० अन्नस्य विकारः। शोणितादिषु सप्तसु धातुषु “प्रधानेन व्यपदेशाभवन्तीति” न्यायात् चरमधाता-वेवास्य प्रयोगोपाधित्वात् चरमे धातौ शुक्रे रा०नि०। शुक्रोत्पत्त्यर्थमेव हि क्रमशःशोणितादिपाकात्तस्य प्राधा-न्यम्। अत एव “अन्नाद्रेत” इति श्रुतौ अन्नतो रेतस उत्पत्तिर्दर्शिता सा च परम्परयैव।

अन्नाद त्रि० अन्नमत्तुं शक्नोति अद–अण् उप०। अन्न-भोजनसामर्थ्यवति दीप्ताग्नौ। “अन्नवानन्नादोभवति य एवं विद्वानिति छा०उप०। ‘अन्नादः दीप्ताग्निरिति” शा०भा०। “त्विषिमानपचितिमान् यशस्वी ब्रह्मवर्चस्य-न्नाद” इति कात्या० २,२,५। अन्नभक्षके त्रि० “टिड्-ढाणञित्यादि” पा० सूत्रे आद्यन्तयोस्तद्धितसाहचर्य्यात् तद्धिताणन्तादेव ङीप् अन्यतोन, तेनातः स्त्रियां टाप्।

अन्नादिन् त्रि०अन्नमत्ति अद-णिनि ६त०। अन्नभक्षके। “भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रतीति” मनुः स्त्रियां ङीप्।

अन्नाद्य न० अन्नरूपमाद्यं भक्ष्यम्। अन्नरूपभक्ष्ये। “अग्नि-मन्नादमन्नाद्यायादधे”य०३,५,। अन्नमाद्यं यस्य। अन्न-प्रभृतौ त्रि०“अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमोराजा यमागमदिति” दन्तधावनमन्त्रः। “अन्नाद्येनोदकेन वा” इति मनुः।

अन्नायुस् त्रि० अन्नमायुर्जीवनसाधनमस्य। अन्नजीवने “स एषोऽन्नस्य यज्ञोयज्ञायुरन्नायुर्वा एष यज्ञायुरिति” ऐ० उप०। अन्नायुरन्ननिबन्धनायुरन्नजीवन इत्यर्थः।

अन्नावृध त्रि० अन्नं वर्द्धतेऽनेन वृध–करणे क्विप् ६त० पूर्व्व-पददीर्घः। अन्नवर्द्धके। “अत उत्वा पितुभृतोजनित्री-रन्नावृधं प्रतिचरन्त्यन्नैरिति ऋ० १०,१,४,।

अन्नाशन न० अन्नस्य विधानेन आशनम्। अन्नप्राशनार्थे।

अन्य त्रि० अन–अघ्न्यादि० य। भिन्ने, सदृशे च। ‘उत्थितं ददृशेऽन्यच्च कबन्धेभ्यो न किञ्चनेति” रघुः। “शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्धि गच्छति” हितो०। “अन्यदुच्छृङ्खलं सत्वमन्यच्छास्त्रनियन्त्रितमिति” माघः धन्यास्तागुणरत्नरोहणभुवोधन्यामृदन्यैव सेति” सा०द० सदृशे अन्योक्तिः मुख्यत्वेऽस्य सर्वनामता। “नान्यये सति सर्व्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति” या०। “व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्निति” भाषा०। ‘इन्द्रहन्न्येषां या शत-क्रतोरिति ऋ० ८,२२,१४, अन्यस्मिन् यूपे, निदधाति रेत इति ऋ० २,५५,१७। द्वन्द्वेऽन्यस्य न तत्कार्य्यम्, “साध्वन्यानां सखिद्विषे” इति मु०बो० जसि तु वा साध्यन्ये–साध्वन्याः। तस्येदमित्यर्थे छ दुक्। अन्यदीयः।

अन्यकारुक प्र० अन्यत् करोति कृ–उण् स्वार्थे कन् कारुकः। पुरीषकिट्टे हारा०। अन्यस्य कारके त्रि०।

अन्यचित्त न० अन्यदिव स्वव्यापराक्षमं चित्तं कर्म्म०। विषयालोचनासमर्थे चित्ते। ६त०। अन्यमनस्के त्रि०।

अन्यत् अव्य०। अन–बा० यति। अन्यार्थे। “देव-दत्तोगच्छति अन्यच्च यज्ञदत्त” इति गण० महो० स्वरादिपाठादव्ययत्वम्।

अन्यतम त्रि० अन्य+डतमइति, मुग्धबोधम्। बहूनां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन्। न्यायमते अनेकभेदावच्छिन्नप्रतियो-गिताकभेदवति तच्च तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्न-भिन्नत्वम्। यथा घटपटगृहान्यतम इत्यादौ घटादिभेद-त्रयभेदो घटपटगृहेष्वेव, तद्भिन्नेषु सर्वत्र तत्त्रयभेदस-त्त्वात्। अनेकत्वञ्च अपेक्षाबोधविषयत्वं तथा च यावन्तः पदार्थाः अन्यतमघटकप्रथमभेदप्रतियोगितया विवक्षिता-स्तावन्तएव भेदा ग्राह्यास्तथा च तावत्पदार्थभिन्नभेद-वत्त्वमेवान्यतमशब्दार्थः। “अन्यतरान्यतमशब्दौ अव्युत्पन्नौ प्रातिपदिके इति” कैयटः। तेनान्यतमस्य न सर्वनामका-र्य्यम् ‘किंयत्तदोनिर्द्धारणे इति” पा० किंयत्तद्भ्योऽन्यत्र डतरादिविधानाभावाच्च डतमान्तत्वम् अतोऽव्युत्पन्नत्वम्। इति भा०प्र०उ०। अतएव सर्वनामसंज्ञासूत्रे डतरडत-मान्तयोरुक्तत्वेऽपि अन्यतरशब्दस्य पृथग्ग्रहणम्। ‘कर्म्मादिषट्कान्यतमत्वं कारकत्वमिति” सारमञ्जरी “अधःप्रकुपितोऽन्यतमो हि दोष” इति सुश्रुतम्।

अन्यतर त्रि० अन्य+डतर मु०बो०। द्वयोर्मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन्। न्यायमते भेदद्वयादिच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवति

नञ्च तद्भिन्नत्वे सति तद्भिन्नभिन्नत्वमधिकमन्यतमशब्दे दृश्यम् अव्युत्पन्नत्वेऽपि अस्य स्वशब्देनोपात्तत्वात् सर्व्वनामकार्य्यम् । किंयत्तद्भ्योऽन्यत्र डतराद्यभावात् अव्युत्पन्नत्वमिति भाष्य० प्र० उद्योत०। शुभ्रादि० अपत्ये ठक् । आन्यतरेयस्तदपत्ये पुंस्त्री० । [दिवसे ।

अन्यतरेद्युस् अव्य० अन्यतरस्मिन्नहनि एद्युस् । अन्यतर-

अन्यतस् अव्य० अन्य+सप्तम्याद्यर्थे तसिल् । अन्यत्र अन्यस्मादित्याद्यर्थे । तत्र सप्तम्यर्थे "नैव न प्रियतमोभयथासौ यद्यमुं न वृणुते वृणुते वा । एकतस्तु धिगमूमगुणज्ञामन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः इति" नै० "एकतस्तु सकलानि निमित्तान्यन्यतो मनसः प्रतिपत्तिरिति" नीति० "गुरो र्यत्र परीवादोनिन्दा वापि प्रवर्त्तते । कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यत" इति मनुः । पञ्चम्यर्थे तु "या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वाप्यवाप्नुयादिति" मनुः ।

अन्यतस्त्य त्रि० अन्यतोऽन्यस्मिन् स्वेतरपक्षे भवः अन्यतस्+त्यप् । सपत्ने । "स य एतमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायीति" श्रुतिः । [कारके ।

अन्यत्कारक त्रि० अन्यस्य कारकः ६त० दुक् च । अन्यस्य-

अन्यत्र अव्य० अन्यस्मिन्+अन्य+त्रल् । अन्यस्मिन्नित्यर्थे । "अन्यत्र निद्रद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते इति" भाषा० "न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षते इति" अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः इति च शारी० भा० । प्रकरणबलाच्च कालो देशो वा विशेष्यः तत्र कालः । "अन्यत्र निधनात् पत्युः पत्नी केशान्न वापयेदित्यादौ" निधनकालभिन्ने काले इत्यर्थः । उक्तोदाहरणे तु देश इति । "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते इति" पा० उक्तेः तत्रभवानित्यादिवत् प्रथमार्थे त्रल् । प्रथमार्थे "देवा अन्यत्राग्निभ्यां सत्रं निषेदुरिति" कौ० ब्रा० । अन्यत्र अन्ये इत्यर्थः "अन्यत्र धर्म्मादन्यत्राधर्म्मादन्यत्र कृताकृतात् अन्यत्र भूताद्भव्याच्चेति" कठ० उप० । धर्म्मादन्य इत्यर्थः ।

अन्यथा अव्य० अन्य+प्रकारार्थे थाच् । अन्यप्रकारे "यदभावि न तद्भावि भावि चेन्न तदन्यथेति" हितो० । "अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयमिति" कुमा० । निष्कारणे मेदि० अभावार्थे च "अन्यथानुपपत्तिरिति" ।

अन्यथाकारम् अव्य० अन्यथा+कृ+णमुल् । अन्यप्रकारेण कृत्वेत्यर्थे यस्य यथाकरणमुचितं ततोन्यरूपेण कृत्वेत्यर्थे ।

अन्यथाख्याति स्त्री अन्यथा अन्यरूपेण ख्यातिर्ज्ञानम् । यस्य यद्धर्म्मवत्त्वेन ज्ञानमुचितं तस्य तद्भिन्नधर्म्मेण ज्ञाने । यथा ह्रदो वह्निमानित्यादिज्ञानम् तच्च भ्रमात्मकं तदभाववति तत्प्रकारकत्वात् । तच्च विशिष्टमेकं ज्ञानं तस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् तथा च शुक्तौ रजतत्वभ्रमात् रजतार्थिनस्तद्ग्रहणे प्रवृत्तिरुपजायते इति नैयायिकादयः । मीमांसकादयस्तु तत्र ज्ञानद्वयम् वह्निज्ञानं ह्रदज्ञानञ्च असंसर्गाग्रहवशाच्च तयोः विशिष्टज्ञानकार्य्यकारिता सति च ह्रदे वह्नेरसंसर्गज्ञाने तत्र न प्रवृत्तिरित्यतोऽसंसर्गाग्रह एव तत्प्रवर्त्तकः अप्रवृत्तिस्तु तदभावे इत्याहुः । वेदान्तिनस्तु धर्म्मिणोऽसन्निकृष्टस्थले नान्यथाख्यातिः किन्तु अलौकिकपदार्थान्तरोत्पत्त्या तस्य लौकिकं प्रत्यक्षं जायते यथा इदं रजतमिति ज्ञानं तद्विवरणमध्यासशब्दे १४० पृष्ठे उक्तम् । अतोऽसत एव तत्र ख्यातिरित्यसत्ख्यातिः धर्म्मिसन्निकर्षस्थले तु जपासन्निकृष्टस्फटिकादौ अन्यथाख्यातिरिति भेद इत्यङ्गीचक्रुः ।

अन्यथानुपपत्ति स्त्री अन्यथा अभावे न उपपत्तिःअसम्भवः स्वाभावप्रयोज्यासम्भवे, अर्थापत्तिप्रमाणे च तथा हि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ दिवाऽभोक्तुर्देवदत्तस्य पीनत्वं रात्रिभोजनं विनाऽनुपपन्नम् (असम्भवि) इति ज्ञानात् रात्रिभोजनाकर्त्तृवृत्तिपीनत्वेन रात्रिभोजनं कल्प्यते तथा च भोजनस्य पीनत्वव्यापकतया व्यापकाभावस्य च व्याप्याभावव्याप्यतया साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानात् अनुमितिरूपार्थापत्तिरुदेति । सेयमर्थापत्तिः मीमांसकमते प्रमाणान्तरं नैयायिकानां मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुकानुमितिरिति भेदः ।

अन्यथाभाव पु० अन्यथा अन्यरूपेण भावः । यस्य यथारूपमुचितं तस्य ततोऽन्यथारूपेण भवने । अन्यरूपागमे च । "अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्य इति" छा० उप० भा० "ज्ञातेऽपि विषये तवानुक्तिरित्येवं रूपो भाव इत्यर्थः ।

अन्यथाभूत त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण भूतः । प्रकारान्तरतां प्राप्ते । "अन्यथाभूतखिरिति" कु०बो० ।

अन्यथावृत्ति स्त्री अन्यथाऽन्यरूपेण वृत्तिः । चित्तादेः अन्यप्रकारेण वृत्तौ, (परिणामे) अनवस्थितौ च ।

अन्यथासिद्ध त्रि० अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धः । अन्यप्रकारेण सिद्धे पदार्थे, न्यायादिमते अन्यथासिद्धिरूपाणां कारणताप्रतिबन्धकानां दोषाणामाश्रये वस्तुनि च । अन्यथासिद्धानि च पञ्च तत्र घटादौ दण्डत्वादिकमाद्यम् दण्डादिरूपं द्वितीयं, कुलालजनकः तृतीयः, गगनादि चतुर्थम् रासभादि पञ्चमम्, यथोक्तं भाषायाम् "येन सह पूर्व्व-

भावः कारणमादाय वा यस्य । अन्यं प्रति पूर्व्वभावे ज्ञाते यत्पूर्व्वभावविज्ञानम् ॥ जनकं प्रति पूर्व्ववर्त्तितामपरिज्ञाय न यस्य गृह्यते । अतिरिक्तमथापि यद्भवेन्नियतावश्यकपूर्व्वभाविनः ॥ एते पञ्चान्यथासिद्धा दण्डत्वादिकमादिमम् । घटादौ, दण्डरूपादि द्वितीयमपि दर्शितम् ॥ तृतीयन्तु भवेद्व्योम कुलालजनकोऽपरः । पञ्चमो रासभादिः स्यादेतेष्वावश्यकस्त्वसौ” इति ॥

अन्यथासिद्धि स्त्री अन्यथा अन्यप्रकारेण सिद्धिः । अन्यप्रकारेण सिद्धौ न्यायाद्युक्तकारणताप्रतिबन्धकरूपे पञ्च-विधे दोषे च ।

अन्यदर्थ पु० अन्योऽर्थः कर्म्म० दुक् । भिन्नार्थे । ६त०२त० वा अनन्यार्थः अन्यस्यान्येन वाऽर्थे पु० । अन्यः अर्थोयस्य अन्यार्थः भिन्नार्थके त्रि० । “अन्यार्थ उपन्यास इति”

अन्यदा अव्य० अन्यस्मिन् काले दा । अन्यस्मिन् काले इत्यर्थे “अन्यदा भूषणं पुंसां क्षमा लज्जेव योषितामिति” माघः

अन्यदाशा स्त्री अन्या आशा दुक् । भिन्नप्रार्थने । अन्यस्याशा ६त० । अन्यस्य वाञ्छायाम् अन्यलाभाशये ।

अन्यदाशिस् स्त्री अन्या आशीः दुक् । अन्याशीर्वादे अन्यस्य अन्येन वाशीरिति ६त०३त० वा । अन्याशीरित्येव । अनन्यस्य अन्येन वाऽशास्यप्रार्थने ।

अन्यदास्था स्त्री अन्यस्मिन् आस्था दुक् । अन्यस्मिन्नास्थायाम् अन्यस्यास्था ६त०। अन्यास्थेत्येव अन्यस्यास्थायाम् ।

अन्यदास्थित त्रि० अन्यमास्थितः दुक् । अन्यरूपास्थिते २त० । अन्यास्थित इत्येव अन्येनास्थिते ।

अन्यदीय त्रि० अन्यस्यायम् गहा०छ दुक् च । अन्यसम्बन्धिनि

अन्यदुत्सुक त्रि० अन्यस्मिन् उत्सुकः दुक् । अन्यविषयोत्कण्ठिते । अन्येन उत्सुकः ३त० । अन्योत्सुक इत्येव तत्रैवार्थे त्रि० ।

अन्यदूति स्त्री अन्या ऊतिः दुक् । अन्यरक्षणे । अन्यस्य ऊतिः ६त० । अन्योतिरित्येव अन्यस्य रक्षणे ।

अन्यद्राग पु० अन्यस्मिन् रागः दुक् । अन्यविषयरागे । अन्येन अन्यस्य वा रागः ३त०६त० वा । अन्यराग इत्येव अनन्यकरणके अन्यसम्बन्धिनि च रागे ।

अन्यपुष्ट पुंस्त्री० अन्यया मातृभिन्नया पुष्टः सर्वनाम्नो वृत्तौ पुंवद्भावः । कोकिले “अप्यन्यपुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमानेति” कुमा० । “बलिपुष्टकुलादिवान्यपुष्टैरिति” माघः ।

अन्यपूर्व्वा स्त्री अन्यः पूर्व्वो यस्याः । पूर्व्वपतिमरणादौ पश्चात् कृततद्भिन्नपतिकायां पुनर्भूस्त्रियाम् । अन्यपूर्व्वा च सप्तविधाः यथोक्तं नारदेन “परपूर्व्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्व्विधा । कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्म्मणा । देशधर्म्मानवेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता”।(उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा) । “असत्सु देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्त्तिता” । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्यावेव तु जीवति । कामात्समाश्रयेदन्यम्प्रथमा स्वैरिणी तु सा । कौमारम्पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता । पुनः पत्युर्गृहं यायात्सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते भर्त्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा तु या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्त्तिता इति” । अन्या अपि सप्तविधाः कात्यायनेन दर्शिता यथा “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या । इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत्” इति । अन्यपूर्व्वावेदनञ्च युगान्तरविषयमिति माधवाचार्य्यादयः “नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे वा पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्योविधीयते पराशरवाक्यस्य तेन युगान्तरविषयकत्वस्य व्यवस्थापनात् । कलियुगेऽपि तत्कर्त्तव्यतेति आधुनिकामन्यन्ते तत्र बलाबले तत्तद्ग्रन्थे एवावगन्तव्ये । अन्यस्वामिकमात्रेऽपि “मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः । तथाप्यनन्यपूर्व्वेव तस्मिन्नासीत् वसुन्धरेति रघुः । ततः अर्शआदित्वादच्, अन्या पूर्व्वा यस्य वा । तत्परिणेतरि पुनर्भूपतौ पु० ।

अन्यभाव पु० अन्यरूपो भावः । अनन्यरूपभवने अन्यरूपचित्तभावे च । ब्रा० ष्यञ् । आन्यभाव्यं तद्भावे न० ।

अन्यभृत् पुंस्त्री०अन्यया भ्रियते भृ-कर्म्मणि क्विप् । कोकिले ।

अन्यभृत पुंस्त्री० अन्यया भृतः पुष्टः । कोकिले । “कलमन्यभृतासु भाषितमिति” रघुः । अन्यपुष्टमात्रे त्रि० ।

अन्यमनस् त्रि० अन्यस्मिन् मनोयस्य । स्वप्राप्तविषयपरिहारेण उत्कण्ठया व्याकुलीभावेन अन्यत्रासक्तचित्ते । वा कप् । अन्यमनस्कोऽप्यत्र त्रि० ।

अन्यमातृज पु० अन्यस्या मातुर्जायते जन ड ५त० पुंवद्भ ।

सापत्ने भ्रातरि "असंसृष्टापि चादद्यात् संसृष्टोनान्यमातृज" इति याज्ञ० तादृशभगिन्यां स्त्री ।

अन्यलिङ्ग पु० अन्यस्य स्वविशेष्यस्य लिङ्गमिव लिङ्गमस्य । विशेष्यलिङ्गानुसारिलिङ्गके शब्दे । वा कप् । अन्यलिङ्गकोऽप्युक्तार्थे "ज्ञेयाः सप्तान्यलिङ्गका" इत्यमरः ।

अन्यवर्ण पुंस्त्री अन्यो वर्णः यस्य । सविजातीयवर्णे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियः क्षत्रियस्य वैश्यजातिरित्यादि ।

अन्यवादिन् पु० अन्यथा प्रतिज्ञातार्थादन्यथा वदति वद–णिनि । हीनप्रतिज्ञे वादिनि–प्रतिवादिनि च । "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः । आहूतः प्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृत" इति नारदसंहिता ।

अन्यविवर्द्धित पुंस्त्री० अन्यया स्वमातृभिन्नया विवर्द्धितः पुंवत् । कोकिले । परवर्द्धितमात्रे त्रि० ।

अन्यव्रत त्रि० अन्यत् वैदिकाद्भिन्नं व्रतं कर्म्म यस्य । श्रुतिस्मृति-विहितव्यतिरिक्तकर्म्मकारके असुरादौ यथेष्टाचारिमानुषे च । "अपद्वेषो अपह्वरोऽन्यव्रतस्य ऋ० ५,२०२, अकर्म्मा दस्युरभि नो अमन्तुरन्यव्रतोऽमानुषः ऋ० १०,२२,८, ।

अन्यशाख पु० अन्या स्वाध्यायभिन्ना शाखा वेदभागभेदो यस्य । स्वाध्यायवेदशाखाभिन्नशाखाध्यायिनि "अन्यशाखोद्भवो दत्तो गृहीतस्तोपनायित" इति दत्तक० च० स्मृतिः । वा–कप् । अन्यशाखकोऽप्युक्तार्थे । स्वशाखामुत्सृज्य अन्यशाखामध्येतरि च । स्वार्थे कन् । शाखारण्डे ।

अन्यसाधारण त्रि०अन्येन साधारणः । अन्येन सदृशे, "अप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामनन्यसाधारणमेव कर्म्मेति" कु० अन्यस्य साधारणस्ववति स्वपरस्वत्वास्पदीभूते साधारणे वित्तादौ ।

अन्यादृक्ष त्रि० अन्य इव पश्यति अन्य+दृश–"कर्त्तरि क्तन्" पा० उक्तेः कर्म्मकर्त्तरि क्स, कर्म्मणि सक् इति मु०बो० । अन्यादृशे । क्विन् । अन्यादृगप्यत्र स्त्रियां ङीप् । कञ् । अन्यादृशस्तत्रार्थे "इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा" इति छा०उप० । स्त्रियां ङीप् ।

अन्याय पु० न्यायो विचारः, सङ्गतिःऔचित्यं, प्रतिज्ञादिपञ्चकप्रतिपादकवाक्यञ्च अभावार्थे न०त० । विचाराभावे, असङ्गतौ, अनौचित्ये, पञ्चाङ्गन्यायाभावे च न्यायशब्दार्थे त्वविरुद्धं अस्मते । न०ब० । विचारशून्ये, औचित्यशून्ये, असङ्गते, प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यशून्ये च त्रि० । "अन्यायेनापि तं यान्ति येऽभ्यस्तास्तिमिरागमाद्" इति स्मृतिः । "अन्यायेनापि यद्भुक्तं बहून्यब्दशतानि चेति" नारदस० ।

अन्याय्य त्रि० न न्याय्यः । न्यायादनपेतभिन्ने अनुचिते ।

अन्यार्थ पु० अन्योऽर्थः वा दुगभावः । भिन्नार्थे । अन्योऽर्थः–अभिधेयं प्रयोजनं वास्य । भिन्नाभिधेयवाचके शब्दे भिन्नप्रयोजनके पदार्थे च त्रि० ।

अन्यून त्रि० न न्यूनम् । हीनभिन्ने व्याप्यभिन्ने च । "अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वमिति" न्यायप्रकरणम् ।

अन्यूनाधिक त्रि० न न्यूनं नाप्यधिकम् । समानभावप्राप्ते न्यूनाधिकतारहिते ।

अन्यूनानतिरिक्त त्रि० अन्यूनः अहीनः अनतिरिक्तः नाधिकः विशेषणयोरप्येकस्य विशेष्यताविवक्षया क० । समाने । "अन्यूनानतिरिक्ताङ्गीं योषितं सौम्यदर्शनामिति"स्मृतिः । अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वमिति न्या०प्र० ।

अन्येद्युष्क त्रि० अन्येद्युः अन्यस्मिन्नहनि भवः कन् उदुपधत्वात् षत्वम् । अन्यदिवसभवे । "अन्येद्युष्कमहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते इति" सुश्रुतम् ।

अन्येद्युस् अव्य० अन्यस्मिन्नहनि अन्य+एद्युस् । अन्यदिवसे इत्यर्थे "परेद्यव्यद्य पूर्व्वेद्युरन्येद्युश्चापि चिन्तयन्निति" भट्टिः "अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावमिति" रघुः ।

अन्योढा स्त्री अन्येन ऊढा । परकीयनायिकायाम् "यात्रादिनिरताऽन्योढा कुलटा गलितत्रपेति" सा० द० ।

अन्योदर्य्य पु० अन्यस्मिन् स्वमातृभिन्ने उदरे गर्भे भवः उदर+यत् । एकपितृके भिन्नमातृके वैमात्रेये भ्रातरि । "अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्य्योधनं हरेदिति याज्ञ० स्मृतिः । तथाभगिन्यां स्त्री । अन्योदरजातमात्रे त्रि० अतएव दायभागे तद्वचनव्याख्याने भ्रातृपुत्रादीनामपि अन्योदर्य्यपदार्थतया दायाधिकार उक्तः ।

अन्योन्य त्रि० अन्य+कर्म्मव्यतिहारे (एकजातीयक्रियाकरणे) द्वित्वम् पूर्व्वपदे सुश्च । परस्परार्थे । "अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धमिति" "अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्" "अन्योन्यसंसर्गनिमीलिताक्षौ" इति "अन्योन्यकोणानि विलोचनानिमीति" च कुमा० क्रतद्वित्वस्यापि सर्व्वनामता तेनान्योऽन्यस्मै इत्यादि । "अन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामध्यस्येति" शारी० भा० । "तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ" इति वृ० उ० अन्योन्यस्या एवैतच्छ्रिया प्रतिष्ठमानाय इति कौ० ब्रा० "अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः करणं मतमि"त्युक्तलक्षणे अर्थालङ्कारभेदे न० । "त्वया श्री शोभते तन्वी तया

त्वमपि शोभसे । रजन्या शोभते चन्द्रश्चन्द्रेणापि च यामिनी” सा०द० ।

अन्योन्याध्यास पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यस्याध्यासः आरोपः । वेदान्तिमतसिद्धे परस्परतादात्म्यारोपे यथा अन्तःकरणे चेतनाध्यासः, चेतने वा अन्तःकरणतादात्म्याध्यासः “जलव्योम्ना घटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः । तथा जीवे च कूटस्थः सोऽन्योन्याध्यास उच्यते” इति वृद्धाः ।

अन्योऽन्याभाव पु० अन्योन्यस्मिन् अन्योऽन्यस्य अभावः । भेदे । भेदो हि यथा घटे पटस्य, तथा पटे घटस्य सदाऽस्ति, संसर्गाभावस्तु नैवं, घटे भूतलस्याभावेऽपि भूतले घटस्य कदाचित् सत्त्वसंभवेन सदाभावाभावात् । “अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योऽन्याभावभेदत” इति भाषा० तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वम् अन्योन्याभावत्वमिति मुक्ता० । तच्च अखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रयः इति तु नव्याः ।

अन्योन्याश्रय त्रि० अन्योन्यमाश्रयतीति आ+श्रि-अच् । परस्परसापेक्षे । न्यायमते तर्कविशेषे पु० । स च एकस्य ज्ञानादिजननाय यथाऽन्यज्ञानाद्यपेक्षा तथा तस्य ज्ञानादिजननायेतरस्य ज्ञानापेक्ष्येति स्वापेक्षापेक्षित्वनिमित्तकोऽनिष्टः प्रसङ्गः । अपेक्षा च ज्ञप्तौ, उत्पत्तौ, स्थितौ च ज्ञाप्त्या तत्र ज्ञप्तौ “घटोऽयम् यद्येतद्घटज्ञानजन्यज्ञानविषयः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यात् तत्र स्वज्ञानस्य स्वज्ञानजन्यत्वेनानिष्टं प्रसज्येत स्वापेक्षापेक्षिज्ञानत्वात् स्वापेक्षितघटज्ञानरूपविषयस्य तज्जनकज्ञानविषयाद्भेदरूपमनिष्टञ्च सज्येत अतोघटस्य घटभेदप्रसङ्गोऽनिष्टः । उत्पत्तौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात् तदैतद्घटभिन्नः स्यादित्यादि । एतद्घटस्य उत्पत्तौ एतद्घटजन्यसापेक्षत्वे कारणस्य कार्य्याद्भेदनियततया एतद्घटस्य एतद्घटभेदरूपोऽनिष्टःप्रसङ्गः । स्थितौ यथा घटोऽयं यद्येतद्घटवृत्तिवृत्तिः स्यात् तदा तथात्वेनोपलभ्येत न च तथा उपलभ्यते तथात्वे च घटस्य घटवृत्तित्वापत्तिरनिष्टा प्रसज्येत । एतेषु ज्ञप्तिविषयतयैव प्रायशोऽनिष्टप्रसङ्गः । सर्वत्र तन्मूलकमेव स्वपक्षसापेक्षपक्षसापेक्षपक्षकत्वमन्योन्याश्रयत्वं तत्र तत्र व्यवह्रियते । अतएव परस्परज्ञानसापेक्षज्ञानाश्रयोऽन्योन्याश्रय इति स्मार्त्तैरुक्तम् । एवञ्च अन्योन्यपदस्य तज्ज्ञाने, तदुत्पत्तौ, तत्स्थितौ च लक्षणा तदाश्रयः अन्योन्याश्रय इति त्रितयसाधारणः विग्रहः ।

अन्वक्ष त्रि० अनुगतमक्षमिन्द्रियं गतिस० । प्रत्यक्षे, अनुपदे, अनुगते च । अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० टच्समा० । चक्षुर्निकटे अव्य० ।

अन्वग्भाव पु० अन्वचोभावः । पश्चाद्गन्तृत्वे, आनुगत्ये ।

अन्वच् त्रि० अनु+अन्च-क्विन् । अनुगामिनि, स्त्रियां ङीप् । “समानबन्धू अश्नुते अनूची” ऋ० १,११३,२, अनूची अन्वञ्चन्त्याविति भा० । “तस्मादिमे अन्वञ्चश्च तीर्य्यञ्चश्च” श०ब्रा० । पशुश्चान्वक् कात्या० ६,५,६ । अनु पश्चादञ्चतीति तद्व्या० । अनुपदे न० अव्य० अमरः । “अन्वग्ययौ मध्यमलोकपाल इति” रघुः अनुपदं यथावित्यर्थः स्वरादेराकृतिगणत्वेन तद्गणीयः अनुमाने अव्य० प्रो०मनो० ।

अन्वन् त्रि० अन-वनिप् । अनुगन्तरि । “अन्वासि रात्र्येत्वेति” ता०ब्रा० स्त्रियां ङीप् । भाष्यकृता तु अनुपूर्व्वाद्दातेरेतद्रूपमित्युक्तम् । तेन अनु+दा-क पृ० रूपसिद्धिः । स्त्रियां टाप् ।

अन्वय पु० अनु+इण्-भावे अच् । सन्ततौ, अनुगतौ, “जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादिति” भाग० । वृत्तौ, आनुकूल्ये, कार्य्य-कारणस्यानुसरणे, कार्य्यसत्तापादकस्वसत्ताकस्य कारणस्य कार्य्ये स्थितौ, स्वसत्तानियतसत्तावत्कार्य्यसंबन्धे, च । कर्त्तरि अच् । वंशे तस्य पूर्व्वपुरुषदेहावयवानुगमनात्तथात्वम् । “तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तर” इति “रघूणामन्वयं वक्ष्ये” इति “तस्यान्वये भूपतिरेष जात” इति “अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैरिति” च रघुः पदानां, स्वोपस्थाप्यपदार्थानां वा परस्परसंबन्धे । “तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने” इति सा०द० “परस्परनिरपेक्षाणामेकस्मिन्नन्वयः समुच्चय” इति सि० कौ० । “मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थान्वयसिद्धये” इति सा०द० । तत्त्वान्वये तत्सत्तारूपे, “गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति” सा०द० । अन्वेति इन्द्रियम् कर्त्तरि अच् । प्रत्यक्षे, “स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयमिति” मनुः । अनुगतमात्रे त्रि० । “का त्वमेकाकिनी भीरु ! निरन्वयजने वने” इति भट्टिः अनुगतजनशून्ये इत्यर्थः ।

अन्वयबोध पु० एकपदार्थे धर्म्मिणि अपरपदार्थस्य चान्वयं सम्बन्धं बोधयति आकाङ्क्षादिना, बुध-णिच्-अण् उप० स० । शब्दज्ञानजन्ये शाब्दबोधरूपानुभवभेदे । स च बोधः न प्रत्यक्षं नाप्यनुमेति नैयायिकाः । किन्तु ततोविलक्षण-

कारणकत्वाद्भिन्न इति यथोक्तं प्रकाशिकायाम् । "शाब्दो यदि स्वार्थस्यानुभवे भवेद्धेतुस्तर्हि प्रात्यक्षिकएवौपनायिके, तत्र नाकाङ्क्षाद्युपयोगः, तद्भिन्ने चेदानुमानिक एव न च तत्र सद्यः, साकाङ्क्षत्वादिधीमात्रेण, व्याप्तिबोधस्याधिकस्यापेक्षणादित्याशङ्कामपनेतुमन्वयबोधनामकमनुभवान्तरं दर्शयति । "साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः । सोऽयं नियन्त्रितार्थत्वान्न प्रत्यक्षं न चानुमा" । शाब्दधियः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिसामान्यं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात्, शाब्दान्यप्रत्यक्षत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तस्यास्तथात्वमपेक्ष्य शाब्दधियः प्रत्यक्षाद्भिन्नत्वकल्पनायामेव लाघवाच्च । लिङ्गजन्यत्वेनान्वयबुद्धेरनुमितित्वसिद्धावनायत्त्या शाब्दान्यानुमित्यां तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो लिङ्गजत्वमेव शाब्दधियः खण्डयति ।"योग्यतार्थगताऽऽकाङ्क्षा शब्दनिष्ठाऽनुभाविका । प्रत्येकं वा मिलित्वा वा नैते लिङ्गमसिद्धितः" । गवादावस्तित्वादेरनुभवार्थं न तावदस्तित्वबाधविरहरूपं लिङ्गं बाधनिश्चयाभावेनान्यथासिद्धस्य योग्यतानिश्चयस्यानावश्यकत्वात् योग्यतामात्रलिङ्गकसंसर्गानुमानस्यान्वयबुद्धित्वे घटः कर्म्मत्वमित्यादिस्थलीयस्यापि तस्य तथात्वापाताच्च । योग्यतायाः संशयस्थलेऽप्यन्वयबुद्धेरानुभविकत्वात् । गवादावस्तित्वादेरन्वयबोधानुकूलानुपूर्व्वीपर्य्यवसितात्वाकाङ्क्षा स्वयमसिद्धा कथमस्तित्वाद्यन्वयबोधं साधयेत् तत्र गवास्तित्वादेर्योग्यताविशिष्टमप्याकाङ्क्षावत्त्वं न तदन्वयस्यानुमापकप्रसिद्धेरित्यादि" ।

अन्वयिन् त्रि० अन्वेति अनु—इण—णिनि । शाब्दबोधोपयोगि संबन्धवति अनुगते च अन्वयः वंशादिः अस्त्यस्य इनि । प्रागुक्तान्वयवति स्त्रियां ङीप् । न्यायनये अन्वयव्याप्तियुक्ते हेतौ पु० "केवलान्वयी" ।

अन्वर्थ त्रि० अनुगतोऽर्थम् अत्या०स० । अर्थानुगते व्युत्पत्तियुक्ते शब्दे "तथैव सोऽभूदन्वर्थः राजा प्रकृतिरञ्जनादिति" रघुः ।

अन्ववसर्ग पु० अनु+अव+सृज—घञ् अनुगतोऽवसर्गमिच्छानुरूपप्रचारम्, अत्या०स०, अनुरूपं स्वेच्छानुरूपतया अवसृज्यते न प्रतिरुध्यते अनेन इति वा अनु+अव+सृज—घञ् । यथेष्टं क्रियतामित्येवं रूपायामनुज्ञायाम् कामाचारानुज्ञाने, "अपिः पदार्थसंभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु" पा० अपि सिञ्च अपि स्तुहि इत्यादौ यथेष्टं कुर्य्या इत्याद्यर्थोऽपिना द्योत्यते न तु कुत्रापि अनुज्ञया प्रतिरोधः क्रियते इति तस्य तथात्वम् ।

अन्ववाय पु० अन्ववाय्यते उत्पत्त्यानुसंबध्यते अनु+अव+अय—घञ्, इण्—अच् वा अनुन्ववैति अनुगच्छति देहावयवम् अनु+अव+इण्—कर्त्तरि अच् वा । वंशे, सन्ताने च ।

अन्वयव्यतिरेकिन् त्रि० अन्वयव्यतिरेकौ स्तोऽस्य इनि । साध्यसाधके हेतुविशेषे, यथा वह्निसाधने धूमः । स हि वह्निमति महानसादौ, वह्न्यभाववति जलादौ च भावाभावाभ्यां वह्नेरन्वयव्याप्तेः व्यतिरेकव्याप्तेश्च तथेति न्यायमते प्रसिद्धम् । अन्वयोऽन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेको व्यतिरेकव्याप्तिस्तौ विद्येते अस्य इनि । अन्वयव्याप्तिमति व्यतिरेकव्याप्तिमति च हेतौ । यथा वह्नौ साध्ये धूमस्य अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिकत्वम् । तत्र च धूमसत्त्वे वह्निसत्त्वरूपान्वयव्याप्तिः वह्निव्यतिरेके च धूमाभावः व्यतिरेकव्याप्तिरित्युभयव्याप्तिसत्त्वात्तथात्वम् ।

अन्वयव्याप्ति स्त्री अन्वयेन व्याप्तिर्व्यापनं नियततया स्थितिः ३त० । यत्र धूमस्तत्र वह्निरित्येवं रूपायां व्याप्तौ । अन्वयेन तस्य सत्त्वेन व्याप्तिः इतरान्वयस्य साध्यस्यान्वयः व्यापकता । यथा धूमसत्त्वेन वह्निसत्ता इत्यतो धूमसत्त्वेन वह्नेर्व्यापकता । सा च साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ।

अन्वयागत त्रि० अन्वयात् वंशपरम्परायाः आगतः । दायप्राप्ते धनादौ "श्रुतं शौर्य्यं तपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् धनं सप्तविधं शुक्लमिति" नारद० ।

अन्ववेक्षा स्त्री अनु+अव+ईक्ष—अङ् । अपेक्षायामनुरोधे ।

अन्वष्टका स्त्री अनुगतोऽष्टकाम् । श्राद्धकालभेदे स च अग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिस्रः कृष्णाष्टम्यः अष्टकाः, तदुत्तरवर्त्तिन्यस्तिस्रः कृष्णनवम्यः तद्रूपः । ताश्च साग्निकस्य मात्रादिश्राद्धकालः । तथाहि "अष्टका योर्द्ध्वमाग्रहायण्यास्तमिस्राष्टमीति" गोभि० । "पितृदानाय मूले स्युरष्टकास्तत्र एव च कृष्णपक्षे वरिष्ठाश्चेति" मत्स्यपु० । आश्वलायनगृह्ये तु तास्वतस्र इत्युक्तम् यथा । "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका" इति । "एकस्यां चतुर्षु वेति" विकल्पश्रवणात् सामर्थ्यभेदेन एकस्यां तिसृषु चतुर्षु वा अष्टकाश्राद्धम् अन्वष्टकाश्राद्धं च कार्य्यमिति गम्यते । तत्र पशुकल्पस्थालीपाकाद्यङ्गजातमुक्त्वा "अपरेद्युरन्वष्टक्यमिति" सूत्रेण तदुत्तरवर्त्तिकृष्णनवमीषु तद्विहितम् तच्च मात्रादिभ्योऽपि देयम् "पितृभ्यश्च हुत्वा मन्थवर्ज्जम् स्त्रीभ्यश्च सुराचामामिति" तत्रैवोक्तेः मनुनाऽपि "पितॄणां चैवाष्टकास्वर्च्चयेन्नित्यमन्वष्टकासु" चेत्युक्तम् अत्र पितृपदमष्टकापक्षे स्वपरम्, अन्वका-

पक्षे "स्त्रिया पुंवत्" इत्येकशेषेण मातृपितामहीप्रपितामहीसहितपित्रादिपरम्। एवञ्च आश्वलायनगृह्ये मनुवचने च पित्रादेरपि देवतात्वश्रवणात् मात्रादिमात्रदैवत्यं रघुनन्दनोक्तं चिन्त्यं वस्तुतः शाखिभेदेन सपत्नीकपितृश्राद्धं मात्रादिदेवताकं वा तच्छ्राद्धमिति व्यवस्था। "पित्रादित्रिकपत्नीषु भोज्या मातृः प्रति द्विजाः। स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते" शङ्खवचनन्तु तासां पृथक्श्राद्धविधानार्थम्। एतच्च अन्वष्टकाश्राद्धं साग्निकमात्रेण कर्त्तव्यम्। तथा च विष्णुः। "अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै पूर्ब्बवद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इति। अत्र होमत्वदेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थम्। न चाग्नौकरणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यम् प्रकृतिभूतश्राद्धविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विकृतीभूतश्राद्धे विशेषविहिताधारेण बाधात्। न वा लौकिकाग्नौ होमः "न पैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ विधीयते" इति मनुवचनेन निषेधात्। श्राद्धचिन्तामणावप्येवम्। श्रा॰त॰ रघुनन्दनः।

अन्वष्टमदिश अव्य॰ अष्टमीं दिशमनुलक्ष्यीकृत्य अव्ययी॰ अच्समा॰। पश्चिमोत्तरयोर्दिशोरष्टमाभिमुखीकृतदिग्भागे। स च वायुकोणः तस्य च पश्चिमोत्तरयोर्वामावर्त्तदक्षिणावर्त्ताभ्यामष्टमभागत्वात्तथात्वम् "अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनादिति" श्रा॰त॰ सांख्या॰ गृ॰। अन्वष्टमदिशमिति उभयदिगष्टमभागमिति रघु॰। [प्रत्यहमित्यर्थे।

अन्वह अव्य॰ अह्नि अह्नि वीप्सार्थेऽव्ययी॰ अच् समा॰।

अन्वाख्यान न॰ अनु+आ+ख्या—ल्युट्। तात्पर्य्यावधारणार्थं व्याख्याने तत्प्रतिपादने च "वस्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं चेति" "आत्मस्वरूपान्वाख्यानपरैश्चिति च" छा॰ उ॰ भा॰

अन्वाचय पु॰ प्रधानस्य पश्चादन्यः आचीयते बोध्यते यत्र अनु+आ+चि+अच्। उद्देश्यसिद्ध्यानुद्देश्यसिद्ध्यर्थोपदेशे। यथा भिक्षां गच्छ यदि गां पश्येस्ताञ्चानय, अत्र भिक्षाया-मेव उद्देशः न गवानयने, तत्सिद्ध्युत्तरं गवानयनमनुद्दिष्टमपि साध्यतया निर्द्दिष्टम्। "चान्वाचये समाहारे" इत्यमरः। "चार्थे द्वन्द्व इति" पा॰ सूत्रे "समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः" इति सि॰कौ॰।

अन्वाजे अव्य॰ अनु-आजयत्यनेन अनु+आ+जि—डे। दुर्ब्बलस्य बलाधाने। बलस्य हि जयहेतुत्वं प्रसिद्धम्। सप्तम्यन्तप्रतिरूपकोऽयम्। "उपाजे अन्वाजे इति" पा॰ वा उपपदसमासे अन्वाजेकृत्येत्यादौ ल्यप्। पक्षे अन्वाजेकृत्वा।

अन्वादेश पु॰ अनु+आ+दिश—घञ्। पूर्ब्बोपात्तस्य किञ्चित्कार्य्यान्तरं विधातुं पुनरुपदेशे। यथा अनेन व्याकरणमधीतं नृ्यायमेनं प्रपाठयेति न्यायपाठनार्थं पुनरुपदेशः। कथितकथने, अनुवादार्थे च। "इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्त" इति पा॰।

अन्वाधान न॰ वह्निस्थापनस्य पश्चात् आधानम्। आहित वह्नौ—द्वयोः तिसृणां वा समिधामाधाने। स्थण्डिलादिकरणानन्तरम् 'तदभ्युक्ष्याग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमूह्येति" आ॰गृ॰ सूत्रे हि अग्न्याधानोत्तरं तदाधानमुक्तम्। "अग्नन्वाधानमध्वर्यु र्यजमानो" वेति कात्या॰ २,१,२'।

अन्वाधि पु॰ पश्चात् आधीयते अनु+आ+धा—कि। स्वसमीपे आहितस्य वस्तुनः स्वामिने दानाय परत्राधाने तद्विषये धने च "अर्थमार्गणकार्य्येषु अन्यस्मिन् वचनान्मम। दद्यास्त्वमिति योदत्तः स इहान्वाधिरुच्यते इति" कात्या॰ स॰। सन्तत आविः। सन्ततमानसव्याथायाम्।

अन्वाधेय न॰ विवाहस्य पश्चात् आधेयम् दत्तम्। अनु+आ+धा—यत्। विवाहात् परम् पित्रादिभिः स्त्रीभ्यो दत्तधने स्त्रीधनभेदे "विवाहात् परतोयत्तु लब्धं भर्त्तृकुलात् स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु लब्धं बन्धुकुलात्तथेति ना॰स॰। "बन्धुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेयकमेव च। अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तदवाप्नुयुरिति" या॰।

अन्वायतन अव्य॰ आयतनस्य मध्यम् अव्य॰। गृहमध्ये इत्यर्थे अनुगतमायतनम् अत्या॰स॰। गृहानुगते त्रि॰।

अन्वायत्त त्रि॰ अनु+यत—क्त। अनुगते "प्रस्तोतः! या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताञ्चेदविद्वानिति" "वसवोऽन्वायत्ता" इति च छा॰उप॰।

अन्वारब्ध त्रि॰ अनु+आ+लभ—कर्त्तरि क्त लस्य रः। कृतस्पर्शे "विष्णोः कर्म्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति" का॰ ६,२,१२, "अन्वारब्धं स्पृष्टवन्तमिति" वेददीपः। कर्म्मणि क्त। पश्चाद्भागे—स्पृष्टे, पश्चाल्लग्ने च। "अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु इति" आ॰त॰ या॰। "अन्वारब्धेन पश्चाल्लग्नेनेति" रघु॰। "द्वाभ्यां पत्नीभ्यामन्वारब्ध" इति बौ॰ सू॰।

अन्वारभ्य त्रि॰ सह आलभ्यः लस्य रः। सहस्पृश्ये।

अन्वारम्भ न॰ पश्चात् आलम्भः लस्य रः। स्पर्शे अनुपूर्ब्बकलभेर्हि स्पर्शार्थत्वम्। "अनड्वाहमन्वारभामहे"

इति यजु० ३५,१२ स्वार्थे प्रयोगात्। "अनड्वाहमन्वारभामहे आलभामहे स्पृशाम" इति वेददीप०। [रूढे च।

अन्वारूढ त्रि० अनु+आ+रुह–क्त। अधिरूढे। पश्चादा-

अन्वारोहण न० पश्चात् आरोहणम्। पश्चाद्भर्त्तरि मृते पश्चात् सह वा स्त्रियाश्चितारोहणे तच्च "ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वेति" वि०स्मृतौ विहितम् विस्तृतमनुमरणशब्दे।

अन्वासन न० अनु+आस–ल्युट्। अनूपवेशनेन सेवने।

अन्वासित त्रि० अनु+आस–कर्मणि क्त। पश्चादुपवेशनादिना सेविते "अन्वासितमरुन्धत्येति" रघुः।

अन्वाहार्य्य न० मासि मासि आह्रियते अनु+आ+हृ–कर्मणि ण्यत्। "यच्छ्राद्धं कर्म्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत्। अमावास्यां द्वितीयं स्यादन्वाहार्य्यं विदुर्बुधा इति" कात्यायनपरिभाषिते नान्दीमुखश्राद्धे, अमावास्यायां मासि मासि कर्त्तव्ये श्राद्धे, दक्षिणायाञ्च "पितॄणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्य्यं विदुर्बुधा इति मनुः। "सर्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति" गोभि०। अन्वाहार्य्यं नान्दीमुखश्राद्धम् दक्षिणा च तदुभयवन्ति। स्वार्थे कन् तत्रैव। "पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकमिति" मनुः मासिमासिकर्त्तव्यश्राद्धस्यानुमासमाह्रियमाणत्वात् नान्दीमुखस्य संस्कारादौ आह्रियमाणत्वात्, दक्षिणायाः कर्म्मणां पश्चात् आह्रियमाणत्वाच्च तथात्वम्।

अन्वाहार्य्यपचन पु० अन्वाहार्य्यं तदर्थान्नं पच्यतेऽनेन पच+ल्युट्। दक्षिणाग्नौ ऋग्वेदविधिना स्थापितेऽग्नौ। "अथ हैनमन्वाहार्य्यपचनोऽनुशशासापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति छा०उप०। अन्वाहार्य्यपचनो दक्षिणाग्निरापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येतमेमम चतस्रस्तनवस्ततुर्था अहमन्वाहार्य्यपचनः विभज्य आत्मानं स्थितः इति" भा०। "प्रसिद्धं हि दर्शपौर्णमासयोरन्वाहार्य्यपचने हविः श्रपयन्तीति" आन०गि०। "यस्मिन्नग्नावृचा वा साम्ना वा यजुषा वा समिधं वाभ्यादध्यादाहुतिं वा जुहुयादन्ते दक्षिणां वा हरेयुरनु वा गमयेयुर्दक्षिणा वाहेऽन हरन्त्यान्वाहार्य्यपचनो भविष्यतीति अनु वा गमयन्ति" इति शत० ब्रा० तस्य निरुक्तिर्दर्शिता।

अन्वाहित त्रि० अनु+आ+धा–क्त। कृतान्वाधाने, वह्नौ-प्रक्षिप्तसमिद्विशेषे अन्वारोपिते" आधेः स्वामिनोदानार्थमपरस्य हस्ते निक्षिप्ते च। "अन्वाहितं याचितकमित्यादि या०"।

अन्विच्छा स्त्री अनु+इष–क्त नि०। अन्वेषणे।

अन्वित त्रि० अनु+इण+क्त। अनुगते, युक्ते, सहसम्बद्धे, शाब्दबोधे विशेष्यताप्राप्ते च "प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति" न्यायः।

अन्विष्ट त्रि० अनु+इष–क्त। अन्वेषिते कृतान्वेषणे। "यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातै"रिति कुमा०। कृतानुसन्धाने च "अन्विष्टः स्यात् प्रमातेव पाश्चदोषादिवर्जित" इति शा०भा०।

अन्विति त्रि० इण–क्तिन् नमस्कारेण अनुकूला इतिः यस्य। नत्या अनुकूलताप्राप्ते "अन्वितिरसि दिवे त्वेति" ता० ब्रा०। "अन्वितिः अनुकूलनतियुक्तोऽसीति" भा०।

अन्वीक्षा स्त्री पश्चात् ईक्षा पर्य्यालोचना प्रा०स०। वेदश्रवणस्य पश्चात् तदर्थनिश्चयार्थं तदर्थपर्य्यालोचने, अन्वीक्षायै हिता ठक्। आन्वीक्षिकी तर्कविद्या। "आन्वीक्षिकी कौशलानामिति" गीता। ल्युट्। अन्वीक्षणमप्यत्र न०।

अन्वीत त्रि० अनु+इ गतौ कर्त्तरि क्त। अनुगते अन्वितशब्दार्थे

अन्वीप त्रि० अनुगता आपो यत्र स्थानादौ अच्समा० अचि अप ईत्। अनुगतजले स्थाने, देशे वाच्ये तु "ऊदनोर्देशे" इति पा० ऊत्, अनूपो देशः।

अन्वृच अव्य० ऋचि विभ० अव्ययी० अच् समा०। ऋचीत्यर्थे। "त्रिष्टुभश्चान्वाह तासामुक्तौ बन्धुरुक्तं वैयामन्वृचमिति" शत०ब्रा०।

अन्वेष पु० अनु+इष–भावे घञ्। अन्वेषणे अनुसन्धाने गवेषणे "वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर! हतास्त्वं खलु कृतीति" शकु०।

अन्वेषण न० अनु+इष–भावे ल्युट्। अनुसन्धाने गवेषणे नष्टद्रव्यस्य दर्शनाय लाभाय वा व्यापारभेदे। "रन्ध्रान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ" रघुः।

अन्वेषणा स्त्री अनुगता एषणा "इषेरनिच्छार्थस्येति" पा० युच् टाप्। तत्त्वानुसन्धाने तर्कादिना ज्ञानपदार्थस्य शुद्ध्यर्थं युक्त्यादिना समर्थने गवेषणे च।

अन्वेषित त्रि० अनु+एष गतौ–इष–स्वार्थे णिच्–कर्म्मणि वा क्त। गवेषिते, कृतानुसन्धाने च।

अन्वेषिन् अनु+इष–णिनि। गवेषणकर्त्तरि "तौ सीतान्वेषिणौ गृध्रं लूनपक्षमपश्यतामिति" रघुः। स्त्रियां ङीप्।

अन्वेष्टव्य त्रि० अनु+इष–कर्म्मणि तव्य। अनुसन्धेये "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य इति श्रुतिः "अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक्प्रमातृत्वमात्मन" इति शा०भा०।

अन्वेष्टृ त्रि० अनु+इष–शीलार्थे तृच् वा इडभावः। गवेषण

शीले तत्कर्त्तरि च "अनुपदमन्वेष्टा" पा०। इट्पक्षे अन्वेषिताप्यत्र। उभययतः स्त्रियां ङीप्।

अप् स्त्री ब०व०। आप—क्विप् ह्रस्वश्च। जले। "प्रत्तं जलं द्वन्द्वजलमन्तिकेऽपाम्" भट्टिः। "अद्भिरेव पारयित्वा नैत्यिकान्ते भुजिक्रियेति" स्मृतिः अग्नेरापः, अद्भ्योऽन्नमिति श्रुतिः "अपएव ससर्ज्जादौ तासु वीजमवासृजदिति" मनुः। समासान्ते अच् समासान्तः। "बह्वपानि तडागानि सारसाः समुपासते" इत्युद्भटः। कृतसमासान्तस्य उपसर्गद्व्यन्तःपरस्य आतईत्त्वम्। समीपं प्रेपम् द्वीपः अन्तरीपम्। अनुपूर्व्वात्तु देशे वाच्ये ऊत। अनूपोदेशः अन्यत्र अन्वीपो-ग्राम इत्यादि। पूजार्थकसुपूर्व्वात् न अच्। स्वाम्पि नगराणि। अपां विकारः मयट्। अम्मयः, वा ष्यञ्। आप्यम्। स्वार्थे चातु० ष्यञ्। आप्यं जले न०।

अप अव्य० न पाति पा—ड। वियोगे, विकृतौ, विपरीते, निदर्शने, आनन्दे, वर्ज्जने, चौर्य्ये च। "अप—वियोग विकृति-विपरीत-निदर्शनानन्द-वर्ज्जन-चौर्य्य-वारणेषु" इति ग०म०। वियोगे "अपयाति'सत्त्वे निविशतेऽपैतीति" पा० भा०। "भीत्या रामादपासरत्?। विकृतौ, अपकृतः अपचयः' विपरीते, अपशब्दः "तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हर्य्युक्तेः साधुशब्दानां वैपरीत्येनोच्चारणएवापशब्दत्वस्य परिभाषितत्वादस्य विपरीतशब्दत्वम्। निदर्शने निर्देशे अपदिशति। आनन्दे अपहसति. वर्जने "अपपरी वर्जने" इति पा० उक्तेः कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तद्योगे पञ्चमी। अप त्रिगर्त्तात् वृष्टोदेवः। चौर्य्ये अपहरति। वारणे अपवर्त्तयति "समेन केनापवर्त्तैरिति" लीला०। अपकर्षे अपकर्म्म। अधःप्रदेशे, च अपाङ्ग अपानः। अधोगतिमानित्यर्थः।

अपकर्म्मन् न० अपकृष्टं कर्म्म प्रा०स०। दुष्टाचरणे। अपाकरणे च "ऋणस्यानपकर्म्म चेति" दत्तस्यानपकर्म्म चेति स्मृतिः षा०ब०। दुष्टाचरणवति त्रि०। स्त्रियां वा डाप्।

अपकर्त्तृ त्रि० अप+कृ—तृच् स्त्रियां ङीप्। अपकारकारके।

अपकर्ष पु० अप+कृष—भावे घञ्। उचितधर्म्मापेक्षातो हीनतायां, "तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलभवरसोऽप्युत्कर्षापकर्षेण चेति" यथा हि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेणेति" च सुश्रुतः "उत्कर्षञ्चापकर्षञ्च मनुष्येष्विह जन्मत इति" मनुः। "उत्कर्षापकर्षविहीनोमध्यः, सि०कौ०। स्वकर्त्तव्यकालात् पूर्व्वकालकरणे, परस्थलपदानामन्वयार्थं पूर्व्वस्थले आकर्षणे

आकर्षणमात्रे च। अपकृष्यते कर्म्मणि घञ्। स्वकालतः पूर्व्वं कर्त्तव्ये यथा अपकर्षसपिण्डनम्। तथा च "मुख्यं श्राद्धं मासिमासि अपर्य्याप्तावृतं प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशापिवेति" स्मृतौ मरणोत्तरं मृताहे मासिमासि कर्त्तव्यानां मृताहनिमित्तकमासिकादीनां द्वादशाहेषु एकाहेषु च कर्त्तव्यत्वोक्तेः सर्व्वापकर्षः। तथाऽपकर्षे च हेतव एकपुत्रत्वादयः। "आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुत्रस्य चायुषः क्षयात्। अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहे प्रशस्यते इति" स्मृत्युक्ताः। तत्र पाश्चात्यानां कुलधर्म्मात् द्वादशाह एव कर्त्तव्यतायाः कुलपरम्पराचारः। वङ्गीयानान्तु एकपुत्रस्यैव आयुषःक्षयसम्भावनायामिति भेदः। अयमेव सर्वापकर्षः, आवश्यकश्राद्धारम्भकाले तु न सर्वापकर्षः। किन्तु, पश्चाद्भाविनामेवापकर्ष इति भेदः। एवं नवममासादिष्वप्यपकर्षणे न सर्वापकर्ष इति बोध्यम्।

अपकर्षक त्रि० अपकर्षति अप+कृष—कर्त्तरि ण्वुल्। अपकर्षकारके "रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमपि नाङ्गीक्रियते" इति "दोषास्तस्यापकर्षकाः" इति च सा०द०।

अपकर्षण त्रि० अपकर्षति अपहरति कर्त्तरि ल्यु। अपहारके "नचास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणमिति" "वर्षायां बहुविण्मूत्रारूक्षाः श्लेष्मापकर्षणा" इति सुश्रु० भावे ल्युट्। आकर्षणे न०। "सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्योविनशिष्यति। इति मामाविशश्चिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे" रामा०।

अपकाम त्रि० अपगतः कामो यस्य यत्र यस्माद्वा प्रा०ब०। अपगतकामे वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतकामोऽप्युक्तार्थे "अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वोहितमिति" अथ० २१२,३,। कामस्यात्ययः अत्यये अव्ययी०। कामात्यये अव्य० "गवोरकामं कृणोति धन्वनेति" ऋ० ६,७५,२, "अपकामं कामस्यात्ययमिति" भा०।

अपकार पु० अप+कृ—भावे घञ्। अनिष्टसम्पादने तद्धेतौ द्रोहे च "द्रोहोऽपकार इति" सि०कौ०। "उपकर्त्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा। उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोरिति" माघः। "अपकारोऽनिष्टचिन्ते" इत्युक्तेर-निष्टं भयादि। चिन्तने च "ततो जातास्त्विमा घोरा नानारूपा महाविषाः अपकाराय वर्त्तन्ते इति सुश्रुतः।

अपकारगिर् स्त्री अपकारेण द्वेषेण गीर्य्यते गॄ—क्विप्। भर्त्सनवाक्ये। "भर्त्सनं त्वपकारगीः" इत्यमरः।

अपकारिन् त्रि० अप+कृ—कर्त्तरि णिनि। अपकारकारके,

अनिष्टचिन्तके द्रोग्धरि च। "उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणेति" माघः स्ववीर्य्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिण" इति मनुः।

अपकृत त्रि० अप+कृ-कर्म्मणि क्त। यस्यानिष्ट कृतं तस्मिन् कृतद्रोहे "किं मयापकृतं तस्येति"। भावे क्त। अपकारे न०। 'मित्रस्य चैवापकृते द्विविधोविग्रहः स्मृत" इति मनुः। [द्रोहे च।

अपकृति स्त्री अप+कृ—भावे क्तिन्। अपकारे, अनिष्टचिन्तने,

अपकृत्य न० अपकृष्टं कृत्यम् प्रा०स०। अपकृष्टकर्म्मणि। अप+कृ—भावे क्यप्। अपकारे न०। भावे स्त्रियां क्यप्। अपकृत्या अपकारे स्त्री।

अपकृष्ट त्रि० अप+कृष—क्त। अधमे, हीने, स्वकालात् पूर्व्वकाले कृते, परसूत्रादन्वयार्थं पूर्व्वसूत्रे आकृष्टे, आकृष्टमात्रे च "स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति मङ्गला" इति सूर्य्यसिद्धान्तः।

अपक्ति स्त्री न पक्तिः अभावार्थे न०त०। पाकाभावे।

अपक्रम पु० अप+क्रम—भावे घञ्। अपयाने। अपक्रमादुहैवैषामेतद्बिभयाञ्चकार" शत०ब्रा० ४,२,२,११। अपक्रम्यते यस्मात् अपादाने घञ्। अपयानावधिस्थाने "विक्षिपत्येष विक्षेपं चन्द्रादीनामपक्रमादिति" सू०सि०। "अपक्रमात् क्रान्तिवृत्तस्यस्वस्वभोगस्थानादिति" रङ्गनाथः। अपगतः क्रमःपरिपाटी यस्मात् प्रा०स०। क्रमविहीने अक्रमे त्रि० वा उत्तरपदलोपाभावे अपगतक्रमोऽप्युक्तार्थे त्रि०। क्रमस्यात्ययः अव्ययी०। क्रमात्यये अव्य०। क्वि वेट्कत्वात् वा वृद्धिः। अपक्रामोऽप्युक्तार्थे। "यस्त्वाभिक्रान्त्याऽपक्रामाय" इति ऐ० ब्रा०।

अपक्रमण त्रि० अप+क्रम—भावे ल्युट्। अपयाने पलायने च। "अपक्रमणमेवाद्य सर्व्वकामैरहं वृणे" इति रामा०। "पुरस्तान्नापक्रमणमस्त्यथैवान्विच्छतेति" शत०ब्रा०।

अपक्रमिन् त्रि० अप+क्रम—कर्त्तरि णिनि वेट्कामन्तत्वात् वा ह्रस्वः। अपयानकर्त्तरि "तानेवैतदनपक्रमिणोऽकुरुत" शत० ब्रा० वृद्धौ अपक्रामीत्यपि स्त्रियां ङीप्।

अपक्रिया स्त्री अप+कृ—भावे स्त्रियां श। द्रोहे, अपकारे च। चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्वमपक्रियेति" माघः। "जन्मवेषतपसां विरोधिनो मा कृथाः पुनरमूमपक्रियामिति" किरा०।

अपक्रोश पु० अप+क्रुश—घञ्। निन्दने। उपक्रोशोऽप्यत्र। भावे ल्युट्। अपक्रोशनमप्यत्र न०।

अपक्व त्रि० न पक्वः। अपरिणते अपक्वयोगी अपरिणतयोगी यथा योगाभ्यास उचितः तथाभ्यासशून्यः इत्यर्थः। आमे तण्डुलफलादौ च। "अपक्वेन वर्त्तितव्यं फलमूलादिनापि वेति" स्मृतिः।

अपक्ष त्रि० नास्ति पक्षो गरुत् यस्य। पक्षशून्ये उड्डयनशक्तिशून्ये च। पक्षः सहायः। तच्छून्ये।

अपक्षपात पु० पक्षे सहायतायां पातः आनुकूल्यम् अभावार्थे न० त०। पक्षपाताभावे सहायताऽकरणे। "अपक्षपातात् वक्तव्यं सभायामिति निश्चय इति" नीति०।

अपक्षपातिन् त्रि० पक्षे सहायतायां पतति पत णिनि ७०त० ततः न०त०। पक्षपातिभिन्ने यथार्थवादिनि।

अपक्षेपण न० अप+क्षिप ल्युट्। अधःस्थानसंयोगहेतौ क्रियाविशेषे, अधःपातने च। अवक्षेपणमप्यत्रार्थे। "उत्क्षेपणं तथापक्षेपणमाकुञ्चनं तथा प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च चेति" भाषा० अवक्षेपणमिति वा पाठः।

अपगण्ड पु० गण्डोवृद्धो वैपरीत्यार्थकेनापशब्देन प्रा०स०। अतिबाले अपोगण्ड इति हैम०। अपोगण्डशब्दे विवरणं दृश्यम्। [भावे घञ्। तत्रार्थे पु०।

अपगत त्रि० अप+गम-कर्त्तरि क्त। अपयाते पलायिते च।

अपगम पु० अप+गम—भावे घञ् न वृद्धिः। अपयाने अपसरणे। "निद्रापगमहेतुभ्यो विबोधश्चेतनागम" इति सा०द०। 'पुराणपत्रापगमादनन्तरं लतेव सन्नद्धमनोज्ञपल्लवेति" रघुः।

अपगर पु० अप+निन्दार्थे गॄ—भावे अप्। निन्दने। "अन्यदन्तर्वेदीत्युपक्रम्य "अभिगरापगरौ" कात्या० १२,२,२, "अपगरोनिन्देति" तद्व्या०।

अपगा स्त्री अपगच्छति निष्यन्दते अप+गम ड। आपगायाम् नद्याम्। अपयानकर्त्तरि त्रि०।

अपगा(गो)रम् अव्य० अप+गुरी—उद्यमने णमुल् एच आत्त्व वा। उद्यम्येत्यर्थे "असिमपगारम् असिमपगोरं वेति" सि०कौ०।

अपगोह पु० अप+गुह—घञ्। तिरोधाने गोपने च। "स विद्वानपगोहं कनीनामाविर्भवन्निति" ऋ० २,१५,७, "अपगोहं तिरोभावमिति" भाष्यम्।

अपघन पु० अपहन्यते संहत्य कर्म्म कृत्वा वियुज्यते अप+हन-अप् घनादेशः। शरीरे, हस्ताद्यवयवे च। शरीरादि हि पुरुषोपभोगाय प्रथमं संहत्य तत्तत्कर्म्म निष्पाद्य भोगादृष्टक्षये पुनर्वियुज्यते इति तस्य तथात्वम्। देहादेः संहत्य

कारित्वं च पातञ्जलादौ दर्शितं यथा। "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" पात०। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वं संहत्यकारिता, संहननञ्च आरम्भकसंयोगभेदः। तथा च देहादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्,) संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानप्रयोगः। अतएव सांख्यसूत्रे "संहतपरार्थत्वादिति" संहन्तृसिद्धिरुक्ता। संहतानां देहादीनां स्वेतरस्य भोगादिफलकत्वात् संघातातिरिक्तः पुरुषोऽनुमीयते नहि अचेतनानां देहादीनां स्वतः संघातं सम्भवति अतः संघातसिद्धये पुरुषसिद्धिरिति समुदितार्थः। "संयोगाश्च विभागान्ता" इत्युक्तेः संयोगभेदरूपसंहननस्यावश्यं वियोगान्तत्वात् देहादीनां तदवयवानाञ्च क्रमेणारम्भकसंयोगनाशेन परस्परवियोग इत्यतोऽङ्गादेरवश्यवियोगवत्त्वात् तथात्वम् अतएव "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" इति गीतायामारम्भकसंयोगनाशपूर्व्वकपरस्परवियोगेन नाश उक्तः। "लौहोद्गनघनस्कन्धा ललितापघनां स्त्रियमिति" भट्टिः। अपगतोघनोमेघो यस्मात् प्रा०ब० वा गतलोपः। मेघावरणशून्ये त्रि० वा गतलोपाभावे अपगतघनोऽप्युक्तार्थे। [मरणे च।

अपघात पु० अप–हन–भावे घञ्। अपकृष्टहनने दुष्टहेतुक-

अपघातक पु० अपहन्ति अप+हन–ण्वुल्। विनाशके। "जिज्ञासा तदपघातके हेतौ" सा०का० पाठान्तरम्।

अपघातिन् त्रि० अप+हन–कर्त्तरि णिनि। अपहननकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अपच पु० न पक्तुं शक्तः पच–"अच्कावशक्ताविति" पा०। अच्। पक्तुमशक्ते। "अपचः पक्तुमशक्त" इति सि०कौ०।

अपचय पु०अप+चि भावे अच्। हानौ, अपहरणे, व्यये च।

अपचरित न० अपकृष्टं चरितं प्रा०स०। अपकृष्टचरिते सदोषाचरणे, "आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वीरुधामिति" शकु०।

अपचार पु०अप+चर–भावे घञ। अहिताचरणे अपथ्यसेवने "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः। असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथेति" माघः। "अपचारः अपकारः अपथ्यञ्चेति" मल्लि०। "योनिप्रदोषाच्च भवन्ति शिश्ने पञ्चोपदंशा विविधापचारैरिति" वैद्य०। वैपरीत्यादिहेतुकदोषे "नापचारमगमन् क्वचित् क्रिया" इति माघः। "अपचारं लोपविषयविपर्य्यासादिदोषमिति" मल्लि०। विनाशे च "मख्याध्वरे विध्यपचारदोष" इति किरा०। "अपचारः कर्म्मलोपदोष" इति मल्लि०। "मुद्गापचारे माषप्रतिनिधाविति" मीमांसा। अपकर्म्मणि च "गूहमानाऽपचारं सा बन्धुपक्षभयात्तदा" भा०आ० प० १११ अ०।

अपचारिन् त्रि० अप+चर-तच्छीलार्थे कर्त्तरि घिनुण्। अपकर्म्मकरणशीले स्त्रियां ङीप्। "पत्यौ भार्य्यापचारिणीति" मनुः। "भार्य्या अपचारिणी व्यभिचारिणी जारपतिं व्यसमाणे भर्त्तरि पापं संश्लेषयतीति" कुल्लूकभट्टः।

अपचिकीर्षा स्त्री अपकर्त्तुमिच्छा अप+कृ–सन्-भावे स्त्रियाम् अ। अपकर्त्तुमिच्छायाम्। [कारकरणेच्छावति।

अपचिकीर्षु त्रि० अपकर्त्तुमिच्छुः अप+कृ–सन्–उ। अप-

अपचित् त्रि० अप+चि–क्विप्। अपचयकारके। "इतस्ताः सर्वानश्यन्तु बाधका अपचितामिव" अथ०६,२५,१।

अपचित त्रि० अपचाय्यते आनन्देन पूज्यते चाय–पूजनादौ क्त चायतेश्चिः अपशब्दस्यानन्दपूर्व्वकत्वम्। आनन्देन पूजिते। पूजितो हि आनन्दपूर्व्वकं पूज्यते। अप+चि–क्त। जातापचये अवयवाद्यपचययुक्ते, हीने, व्ययिते च। "तत्रापचितबलाः प्राणिनोभवन्ति" सुश्रुतः।

अपचिति स्त्री० अप+चाय–क्तिन् चायतेश्चिः। पूजायाम् "विहितापचितिर्महीभृता" इति माघः। अप+चि–क्तिन्। अपचये हीनतायाम्, अपक्षयरूपभावविकारभेदे च।

अपची स्त्री अपकृष्टं पच्यतेऽसौ पच–कर्मकर्त्तरि अच् अप्राशन्त्ये न०त० गौ० ङीष्। गण्डमालोपरिजाते रोगभेदे "अथातोऽग्रन्थ्यपच्यर्बुदगण्डमालानां निदानं व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य "अनन्यवर्णैरुपचीयमानं चयप्रकर्षादपचीं वदन्ति कण्डूयनान्तेऽल्परुजाः प्रभिन्नाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये" इति सुश्रुते तल्लक्षणमुक्तम्। "ते ग्रन्थयो केचिदनाप्तपाकाः स्रवन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये। कालानुबन्धं चिरमादधाति सैवापचीति प्रवदन्ति केचिदिति" वै०। "नाडीं कफानिलकृतामपचीं व्रणांश्चेति" "अपचीं गण्डमालां च ग्रहणीं शोथमेव वेति" च सुश्रुतः। [यमाणे।

अपचीयमान त्रि० अप+चि–कर्मकर्त्तरि शानच्। अपची-

अपच्छाय पु० अपगता देहच्छाया कान्तिर्वास्य प्रा०ब० वा गतलोपश्च। देवे देहच्छायाशून्यत्वात्तेषामपच्छायत्वम्। अतएव "भजन्तु रूपं कियदस्य देवाश्छाया नलस्यास्ति तथापि नैषाम्। इतीरयन्तीव तया निरैच्छि सा (छाया) नैषधे नत्वमरेषु तेषु" इति नैषधे देवानां छायाराहित्यं लक्षणत्वेन वर्णितम्। अपगतकान्तौ त्रि०।

अपच्यव पु० अप+च्युङ्–गतौ भावे अप्। अपसरणे निर्गमने

"यत्र नार्य्यपच्यवमुपच्यवञ्च भिन्नते" इति ऋ० १,२८,३ "अपच्यव्यं शालायानिर्गममिति" भा० । अप–च्यु–चरणे, अप् । अपक्षरणे । [क्षरिते च ।

अपच्युत त्रि० अप+च्यु–कर्त्तरि क्त । अपक्षयप्राप्ते नष्टप्राये-

अपजर्गुराण त्रि० अप+गॄ–यङ् लक्–ताच्छील्ये चानश् । आच्छादनादिमोचनशीले "जिगर्त्तिमिन्द्रो अपजर्गुराण" इति ऋ० ५,२९,४, ।

अपञ्चीकृत त्रि० अपञ्चात्मकं पञ्चात्मकः कृतः न०त० । पञ्चात्मकतामनासादिते सूक्ष्मभूते, पञ्चीकारप्रकारस्तु पञ्चीकरणशब्दे वक्ष्यते "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" वेदा०प० ।

अपजय पु० अप+जि–भावे अच् । पराजये ।

अपटान्तर त्रि० पटेन तिरस्करिण्या अन्तरमत्र न०त० । अव्यवहिते, आसन्ने, संसक्ते च । अपदान्तरमित्यप्यत्रैवार्थे ।

अपटी स्त्री अल्पः पटः पटी न०त० । (कानात्) इति ख्याते काण्डपटे वस्त्रप्रावरणे स च "दूष्याद्योलम्बिवायुसञ्चाराद्यैः पटभेदः" इति मल्लिनाथः ।

अपटीक त्रि० नास्ति पटी यस्य कप् । प्रावरणपटशून्ये, अपगता टीकाव्याख्याग्रन्थो यस्य । टीकाज्ञानशून्ये, "अपटीकोजडोभावे भृशं जाड्येन ताड्यते" इत्युद्भटः ।

अपटीक्षेप पु० अपट्याः काण्डपटस्य क्षेपः । प्रावरणपटक्षेपे । नाट्ये हि प्रावरणपटे अन्तराक्षिप्ते एव पात्रप्रवेशोऽभिनयसम्प्रदायस्तमुल्लङ्घ्य पात्रेण यत्र काण्डपटं स्वयं क्षित्वा प्रविश्यते तेन चाकस्मिकत्वं तत्प्रवेशस्य गम्यते । एतत्प्रयोगश्च भूरिशो नाटकेषु ।

अपटु त्रि० पटुर्दक्षः न०त० । रोगिणि, दक्षतारहिते, कार्य्याक्षमे, दक्षताविरोधिमन्दत्वे च । भावे त्व अपटुत्वम् । अपाटवे । तल् । अपटुताप्यत्रैव त्वान्तं न०तलन्तं स्त्री । गुणवचनत्वात् इमनिच् । अपटिमा तत्रैव पु० ।

अपण्य त्रि० न पण्यः विक्रेयः अप्राशस्त्ये न०त० । स्मृत्यादिनिषिद्धविक्रये पदार्थे । प्रायश्चित्तसहितानि अपण्यानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि यथा

विष्णुः । लवणस्वरसक्तलगुडगन्धमधुरसोर्णाविक्रयी त्रिरात्रमुपवसेत् । रक्तः सिन्दूरकुसुम्भादि । एतत् सकृद्विक्रये पैठीनसिः । "तथाऽविक्रेयाणि ब्राह्मणस्य लवणं पक्वान्नं मधुरक्षीरं दधि घृतमुदकं सर्व्वगन्धोलाक्षारक्तवासो गुडस्तैलं चोग्रपशूनामेकशफाः केशिनः । सर्व्वे चारण्याः पशवोविद्यापूर्त्तमिष्टं शावः शङ्खोर्णा चेति विक्रयेण तेषामेकैकस्मिन् प्राजापत्यञ्चरेत्" । तथा च्यवनः "दधिमधुक्षौद्रपिष्टसर्पिःपक्वान्नतिलतक्रक्षीररसविषतिलान्ननीलीकौषेयशाणोलाक्षारसलवणविक्रये प्राजापत्यञ्चरेत् । एतच्चाभ्यासविषयं तत्र धेनुरेका दातव्या । हारीतः । "लाक्षालवणमांसतैलक्षीरदधिघृततक्रगन्धचर्म्मरक्तवाससामेकतमविक्रये चान्द्रायणम्" तथा शातातपः । "आममांससुरासोमलाक्षालवणसर्पिषाम् । विक्रये सर्व्वपण्यानां द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्" । एतच्चात्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणे चाष्टधेनवः । भविष्यपुराणे । "गुडं तिलांस्तथा नीलीं केशगोधूमकन्यकाः । विक्रये ब्राह्मणोऽपाञ्च कृच्छ्रं सान्तपनञ्चरेत्" । एतद्द्वारत्रयाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम् । हारीतः "अग्नेः शिक्यशिकेशरिणाञ्च धेन्वनडुद्वृषभगवयविक्रये तप्तकृच्छ्रविधिः । हिङ्गुगुग्गुलुरससर्जरसहरितालमनःशिलाञ्जनगैरिकक्षारलवणमणिमौक्तिकप्रवालदन्तमयशृङ्गशङ्खवेणुवैणवमृन्मयविक्रये च । आरामतडागोदपानपुष्करिणीपूर्त्तसुकृतविक्रयेषु त्रिषवणस्नाय्यधःशायी चतुर्थकालभुक् संवत्सरेण पूतोभवतीति" । आरामादिनिखिलविक्रये हेत्रतदितिधर्म्मप्रदीपः । तथा "क्षौमोन्माममापनसकुरसङ्कीर्णविक्रये च" । अत्र च कामाकामसकृदभ्यासाभेदया-वैषम्यदोषः समर्थनीयः । क्षौमसामोन्मानमापनं तुलादि । सा-कुरसङ्कीर्णत्वं द्रव्यस्याद्रव्येण । विष्णुः "प्राणिभूसुरसोमविक्रयी तप्तकृच्छ्रं कुर्य्यात् । अक्षौषधिपुष्पमूलचर्म्मविदलतुषकार्पासकौशभस्मास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयी प्राजापत्यम्" । विदलः पाटितवंशादिनिर्म्मितः । तथा "श्लेष्मजतुमधूच्छिष्टशङ्खशुक्तित्रपुसीसकलोहौदुम्बरखड्गपात्रविक्रयी महासान्तपनम्" । श्लेष्मा चर्म्मविकारः चङ्गेरीति यस्य पर्य्यायः । महासान्तपने धेनुद्वयम्, सुमन्तुः "देवर्षिसोमचैत्रप्राजापत्यकूपोदपानदाराणां विक्रये कृच्छ्रद्वयम् । घृततिलतैलरक्तवस्त्रपक्वान्नानां प्राजापत्यञ्चरेत् । गोविक्रयनिन्दामाह यमः । "गवां विक्रयकारी च गवि रोमाणि यानि तु । तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत्" ॥ यत्तु मनुनोक्तं सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च । त्र्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयीति, तन्निन्दातिशयार्थम् । गौतमः । "पशवः हिंसायोगे" अस्यार्थः यत्र विक्रीताः सन्तः पशवोहिंस्यन्ते तत्र तेषामप्यपण्यत्वम् । यानि वाक्यानि गुरुतरप्रायश्चित्तबोधकवचनानि तानि बहुतरकालाभ्यासे समूहानि शूद्रस्य त्वत्यन्तापदि दोषाभावमाह पराशरः । "लवणं मधु मद्यं वा दधि तक्रं घृतं

पयः। न दुष्येत् शूद्रजातीनां कुर्य्यात् सर्वेषु विक्रयम्" ॥ कालिकापुराणे। "विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ॥ मधुचर्मसुरां लाक्षां त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्"। एतदप्यापद्दि, दोषापवादमाह गौतमः। "विनिमयस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च लवणकृतान्नयोस्तिलानाञ्च समेनामेन पक्कस्य संप्रत्यर्थे"। पशूनां समानजातीयैरसमानजातीयैर्वा पशुभिरेव परिवर्त्तो न तु द्रव्यान्तरेण। पक्वान्नस्य चामेन तण्डुलादिना तावत्परिमितेनेत्यर्थः। अत्र समपञ्चादन्यद्रव्यपरिवर्त्ते न नियमः। मनुः "रसारसैर्विमातव्या नत्वेव लवणं रसैः। कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिलधान्येन तत्समाः" ॥ वशिष्ठः "रसारसैः समतोहीनतो वा विमातव्या नत्वेव लवणं रसैः तिलतण्डुलपक्वान्नविद्यामनुष्याश्च विहिताः परिवर्त्तकेन"। नारदः। "अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च। यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः" ॥ एतेन "कामसुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः। विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिरस्थितानिति" मनुवचनम् तिलविनिमयपरम् ॥

अपतन्त्रक पु० अपगतं तन्त्रं भिषजामधीनता यत्र कप्। वातरोगभेदे "वायुरूर्द्ध्वं व्रजेत् स्थानात् कुपितो हृदयं शिरः। सन्धौ च पीड़यत्यङ्गान्याक्षिपेन्नमयेच्च सः। निमीलिताक्षो निश्चेष्टस्तब्धाक्षो वापि कूजति। निरुच्छ्वासोऽथ वा कृच्छ्रादुच्छ्वस्य नष्टचेतनः। स्वस्थः स्याद्धृदये मुक्ते आवृते च प्रमुह्यति। कफान्वितेन वातेन ज्ञेय एषोऽपतन्त्रक इति" सुश्रुते २५५ पृ० तल्लक्षणमुक्तम्। "अपतन्त्रकातुरं नापतर्पयेदिति" सुश्रुतः।

अपतर्पण न० अप+तृप-भावे ल्युट्। रोगादौ—उपवासे, तृप्त्यभावे च। "अपगतं तर्पणं यस्य वा गतलोपः तर्पणशून्ये त्रि० "क्रियाभिश्चिकित्सेत् स्थूलमपतर्पणं युक्ताभिरिति" सुश्रुतः।

अपतानक पु० अपकृष्य अन्तरान्तरा तनुते तन कर्त्तरि—ण्वुल्। वातरोगभेदे "यदा तु धमनीः सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः। तदाक्षिपत्याशुमुहुर्मुहुर्देहं मुहुश्चरः। मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृतः। सोऽपतानकसंज्ञोयः पातयत्यन्तान्तरेति सुश्रुते आक्षेपकवातरोगस्यैवान्तरान्तरापतने अपतानकसंज्ञा" सु०२५४पृ०क्रमा "अभिघातनिमित्तश्च शोणिताभिस्रवाच्च यः। गर्भपातनिमित्तश्च न सिध्यत्यपतानक" इति तत्रैव तस्यासाध्यतोक्ता "अभुक्तवता पीतमच्छदधिमरिचवचायुक्तमपतानकं हन्ति तैलसर्पिर्वसाक्षौद्राणि चेति" सुश्रु०।

अपती स्त्री नास्ति पतिर्यस्याः "विभाषा सपूर्व्वस्येति" पा०वा न ङीप् च। पतिरहितायां स्त्रियाम्। पक्षे अपतिरित्यपि कपि तु अपतिकेत्येव तत्रैवार्थे।

अपत्नीक पु० नास्ति सन्निकर्षे कर्म्मयोग्या, मृत्या वा पत्नी यस्य कप्। असन्निकृष्टपत्नीके, कर्म्मायोग्यपत्नीके, मृतपत्नीके च। "अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः" कात्या० २.५, १८। "अपत्नीकस्य रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य तच्छ्रापिण आहवनीयश्रापिणः आहवनीये हविःश्रपणं कुर्व्वतो यजमानस्य "आहवनीये आज्यमधिश्रयती" त्युक्तेः। आहवनीयश्रापिणोऽपि सन्निहितायां पत्न्यां गार्हपत्य एवाज्यमधिश्रयति, शाखान्तरे चैवं श्रूयते "यस्य व्रत्येऽहनि पत्न्यनालम्भुका (रजस्वला) स्यात्तामनपरुध्य यजेतेति"। केचित् अपत्नीको मृतपत्नीक इत्याहुः तस्याप्येकाकिन एवाधानं श्रूयते आश्वलायनब्राह्मणे, "पत्न्यां मृतायामग्निभिर्दग्धायां पुनर्विवाहासम्भवे आत्मार्थमग्न्याधानमाहापस्तम्बः दर्शपौर्णमासाग्रयणार्थं, शेषाणि कर्म्माणि न भवन्तीति" तथा त्रिकाण्डे मण्डनः "तस्मादग्नैरेकदेशेन दग्धव्या पूर्व्वमारिणी पत्नी ज्येष्ठेतरा वापि यज्ञपार्श्वे निरूपितम्" ॥ कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) "मृतायामपि भार्य्यायां वैदिकाग्नीन्नहि त्यजेत्। उपाधिनापि तत्कर्म यावज्जीवं समापयेदिति"। तद्व्या०(उपाधिना स्वर्णादितत्प्रतिमूर्त्त्या)। नास्ति पत्नी सहिता यस्य कप्। पत्नीसाहित्यरहिते। "पितृयज्ञमुपक्रम्य"। "अपत्नीकः" कात्या०५.७,५। "पितृयज्ञो भवति केवलस्यैकाकिनो यजमानस्यैवाधिकारो न तु पत्नीसहितस्य। अतोऽत्र पत्न्याः प्रतिषेधात् "पत्नीं सन्नह्येति प्रैषस्याभावः। आज्यावेक्षणं त्वाज्यसंस्कारत्वादध्वर्युः करोतीति" तद्व्या०।

अपत्य न० न पतन्ति पितरोऽनेन पत—वा करणे यत् न०त०। पुत्रदुहितृरूपे संताने। "नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः पुत्राभावे स्वर्गादिलोकानुत्पत्तेः "पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपमिति" या० स्मृतेश्च तदुत्पादने स्वर्गलोकलाभोक्तेः "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् पुत्र" इति स्मृत्या नरकनिस्तारकत्वस्य श्रुतेश्च सुतादीनां पतनाहेतुत्वात् तथात्वम् पौत्रादीनामपि पतनाहेतुत्वात् अपत्यत्वम्। अतएव "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रमिति" पा० सूत्रे पौत्रादीनामप्यपत्यशब्दवाच्यतोक्ता। पौत्रादीनां तु गोत्रसंज्ञापीति विशेषः। "अपत्यं पितुरेव स्यात् ततः

प्राचामपोति चेति” सि॰कौ॰का॰। “अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैरिति” रघुः। “सोऽपत्यं स्वात्तु रुत्पाद्येति” “अपत्यलाभात् या तु स्त्रीति, “अपत्यं धर्मशुश्रूषेति” च मनुः।

अपत्यदा स्त्री॰ अपत्यं तद्धेतुं गर्भं ददाति। सेवनेन गर्भदायके ओषधिविशेषे गर्भदायिविद्यादौ च। अपत्यदायिमात्रे मन्त्रादौ त्रि॰।

अपत्यपथ पु॰ अपत्यस्य गर्भात् तन्निःसारणस्य तदुत्पत्तेश्च पन्थाः अच् समा॰। पुत्रनिःसारणद्वारे स्त्रीणां गुह्यस्थानभेदे “स यदा विगुणानिलपीड़ोऽपत्यपथमनेकधा प्रतिपद्यते इति” स्त्रीणान्तु विंशतिरधिका, दश तासां स्तनयोरेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च, यौवने तासां परिवृद्धिः। अपत्यपथे चतस्र इति”। “तिर्य्यगागतस्य परिघस्येव तिरश्चीनस्य पार्श्वादूर्द्ध्वमूर्द्ध्वमुत्क्षिप्य गर्भमपत्यपथं प्रत्यार्ज्जवमानीयापहरेत् पार्श्वापवृत्तशिरसमंसं प्रपीड्य ऊर्द्ध्वमुत्क्षिप्य शिरोऽपत्यपथमानीयापहरेदिति” च सुश्रुतः।

अपत्यशत्रु स्त्री अपत्यं शत्रुर्गर्भभेदनेन नाशकं यस्याः। कर्कट्याम् सा हि गर्भेऽपत्यजनने तन्निःसारणसमये गर्भस्फोटनान्म्रियते इति” लोकप्रसिद्धेः “स्वनाशाय कर्कटी गर्भं धत्त इत्युक्तेश्च तथात्वम्। हेत॰। अपत्यनाशके, कर्कटे सर्पे च।

अपत्यसाच् पुं स्त्री॰ अपत्यैः सचते संबध्यते सच–वेदे–ण्वि। अपत्यसमवेते। “अपत्यसाचं श्रुत्यं रराथाम्” ऋ॰ १, ११७,२२।

अपत्र पु॰ नास्ति पत्रं दलं पक्षोवास्य। वंशकरीरे (कोड़) अङ्कुरे च तदवस्थायां तयोः पत्रशून्यतयोत्पत्तेस्तथात्वम्। गलितपत्रे वृक्षे, गलितपक्षे विहगे च।

अपत्रप त्रि॰ अपगता त्रपा लज्जा यस्मात् प्रा॰ब॰ वा गतलोपः। लज्जाहीने लोपाभावे अपगतत्रपोऽप्युक्तार्थे।

अपत्रपा स्त्री अपरम् अपेक्ष्य त्रपा, अप+त्रप–भावे स्त्रियाम् अ वा। अन्यहेतुकलज्जायाम् लज्जामात्रे च। “अपत्रपा चेतसि च व्यधेधदिति” नैषधम्। [लज्जाशीले।

अपत्रपिष्णु त्रि॰ अप+त्रप–शीलार्थे इष्णुच्। स्वभावतो

अपथ न॰ न पन्थाः अप्राशस्त्ये न॰त॰। “अपथं” पु॰न॰ पा॰। “विभाषेति” पा॰ वा अच् समा॰। अपकृष्टपथे निन्दितपथे कुपथे। “घनागमे राजपथे हि पिच्छिले कचिद्बुधैरप्यपथेन गम्यते” इति नै॰। “को वा न पदमपथेऽकार्य्यत मया” इति प्रबोध॰। “अथैतदपथमिवैति यदेतांदिशमिति” शत॰ब्रा॰। नास्ति पन्थाः सुन्दरमार्गो यत्र ब॰ अच् समा॰। सुन्दरपथशून्ये ग्रामादौ त्रि॰। पथोऽभावः अव्ययी॰ अच् समा॰। मार्गाभावे अव्य॰।

अपथिन् पु॰ न पन्थाः अप्राशस्त्ये न॰त॰ वा अजभावः। अपकृष्टपथे।

अपथ्य न॰ पथ्ये वैद्यकोक्तभोजनादिनियमाय नीत्युक्ताचाराय वा हितम् यत् न॰त॰। वैद्यकोक्तिमुल्लङ्घ्य, अनिष्टे भोजनादौ अहिताचारे च “अकार्य्यं कार्य्यसङ्काशमपथ्यं पथ्यसम्मितम्” रामा॰। “संतापयन्ति किमपथ्यभुजं न रोगा” इति वै॰। पथ्यापथ्ये च सुश्रुते दर्शिते यथा “अथातो हिताहितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यनेन हेतुना न किञ्चिद्द्रव्यमेकान्तेन हितमहितं वास्तीति” केचिदाचार्य्या ब्रुवते तत्तु न सम्यक्। इह खलु यस्माद् द्रव्याणि स्वभावतः संयोगतश्चैकान्तहितान्येकान्ताहितानि हिताहितानि च भवन्ति। तत्रैकान्तहितानि जातिसात्म्यात् सलिलघृतदुग्धौदनप्रभृतीनि। एकान्ताहितानि दहनपचनमारणादिषु प्रवृत्तान्यग्निक्षारविषादीनि। संयोगादपराणि विषतुल्यानि भवन्ति। हिताऽहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमित्यतः सर्वप्राणिनामयमाहारार्थं वर्ग उपदिश्यते। तद्यथा रक्तशालिषष्टिककङ्गुकमुकुन्दकपाण्डुकपीतकप्रमोदककालकाशनकपुष्पककर्दमकशकुनाहृतसुगन्धककलमनीवारकोद्रवोद्दालकश्यामाकगोधूमवेणुयवादयः। एणहरिणकुरङ्गमृगमातृकाश्वदंष्ट्राकरालक्रकरकपोतलावतित्तिरिकपिञ्जलवर्त्तीरवर्त्तिकादीनां मांसानि। मुद्गवनमुद्गमकुष्ठकलायमसूरमङ्गल्यचणकहरेणवाढकीसतीनाः। चिल्लीवास्तूकसुनिषण्णकजीवन्तीतण्डुलीयकमण्डूकपर्ण्यः। गव्यं घृतं सैन्धवदाड़िमामलकमित्येष वर्गः सर्वप्राणिनां सामान्यतः पथ्यतमः। तथा ब्रह्मचर्य्या-निवातशयनोष्णोदकनिशास्वप्नव्यायामाश्चैकान्ततः पथ्यतमाः। एकान्तहितान्येकान्ताहितानि प्रागुपदिष्टानि॥ हिताहितानि तु यद्वायोः पथ्यं तत्पित्तस्यापथ्यमिति॥ संयोगतस्त्वपराणि विषतुल्यानि भवन्ति। तद्यथा। वल्लीफलकवककरीराम्लफललवणकुलत्थपिण्याकदधितैलविरोहिपिष्टशुष्कशाकाजाविकमांसमद्यजाम्बवचिलिचिममत्स्यगोधावराहांश्च नैकध्यमश्नीयात् पयसा।

रोगं सात्म्यञ्च देशञ्च कालं देहञ्च बुद्धिमान्। अवेक्ष्याग्न्यादिकान् भावान् रोगवृत्तेः प्रयोजयेत्। अवस्थान्तर-

त्तात्म्याद्रोगादीनां व्यवस्थितम् । द्रव्यं नेच्छन्ति भिषज इच्छन्ति स्वस्थरक्षणे । द्वयोरन्यतरादाने वदन्ति विषदुग्धयोः । दुग्धस्यैकान्तहिततां विषमेकान्ततोऽहितम् ॥ एवं युक्तरसाद्येषु द्रव्येषु सलिलादिषु । एकान्तहिततां विद्धि वत्स ! सुश्रुत ! नान्यथा ॥

अतोऽन्यान्यपि संयोगादहितानि वक्ष्यामः ॥ न च विरूढधान्यैर्वसामधुपयोगुड़माषैर्वा ग्राम्यानूपौदकपिशितादीनि चाभ्यवहरेत् । न पयोमधुभ्यां रोहिणीशाकं जातु शाकं वाश्नीयात् । बलाकां वारुणीकुल्माषाभ्याम् । काकमाचीं पिप्पलीमरिचाभ्यां, नाड़ीभङ्गशाककुक्कुटदधीनि च नैकध्यम् । मधु चोष्णोदकानुपानं पित्तेन वा मांसानि । सुराकृशरपायसांश्च नैकध्यम् । सौवीरकेण सह तिलशष्कुलीम् । मत्स्यैः सहेक्षुविकारान् । गुड़ेन काकमाचीं, मधुना मूलकं, गुड़ेन वाराहं, मधुना च सह विरुद्धम् । क्षीरेण मूलकम् । आम्रजाम्बवश्वाविच्छूकरसगोधाश्च सर्व्वांश्च मत्स्यान्विशेषेण चिलिचिमं पयसा । कदलीफलं तालफलेन, पयसा, दध्ना, तक्रेण वा । लकुचफलं पयसा, दध्ना, माषसूपेन वा मधुना, घृतेन च प्राक् पयसः पयसोऽन्ते वा ।

अतः कर्म्मविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ कपोतान् सर्षपतैलभृष्टान्नाद्यात् । कपिञ्जलमयूरलावतित्तिरिगोधाश्चैरण्डदार्व्वग्निसिद्धा एरण्डतैलसिद्धा वा नाद्यात् । कांस्यभाजने दशरात्रपर्य्युषितं सर्पिर्म्मधु चोष्णैरुष्णे वा । मत्स्यपरिपचने शृङ्गवेरपरिपचने वा सिद्धां काकमाचीम् । तिलकल्कसिद्धमुपोदिकाशाकम् । नारिकेलेन वराहवसापरिभृष्टां बलाकाम् । भासमङ्गारशूल्यं नाश्नीयादिति ॥

अतो मानविरुद्धान् वक्ष्यामः ॥ मध्वम्बुनी मधुसर्पिषी मानतस्तुल्ये नाश्नीयात् । स्नेहौ मधुस्नेहौ जलस्नेहौ वा विशेषादान्तरीक्षोदकानुपानौ ।

अत ऊर्द्धं रसद्वन्द्वानि रसतो वीर्य्यतो विपाकतश्च विरुद्धानि वक्ष्यामः । तत्र मधुराम्लौ रसवीर्य्यविरुद्धौ मधुरलवणौ च मधुरकटुकौ च सर्व्वतः । मधुरतिक्तौ रसविपाकाभ्यां मधुरकषायौ चाम्ललवणौ रसतः । अम्लकटुकौ रसविपाकाभ्याममृतिक्तावम्लकषायौ च सर्व्वतः । लवणकटुकौ रसविपाकाभ्यां लवणतिक्तौ लवणकषायौ च सर्व्वतः । कटुतिक्तौ रसवीर्य्याभ्यां कटुकषायौ तिक्तकषायौ च रसतः । तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरूक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत् । भवन्ति चात्र ॥

विरुद्धान्येवमादीनि रसवीर्य्यविपाकतः । तान्येकान्ताहितान्येव शेषं विद्याद्धिताहितम् ॥ व्याधिमिन्द्रियदौर्व्बल्यं मरणञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवीर्य्यादीन् भुञ्जानोऽनात्मवान्नरः ॥ यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य भुक्तं कायान्न निर्हरेत् । रसादिष्वयथार्थं वा तद्विकाराय कल्पते ॥ विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमनं शमनं वापि पूर्व्वं वा हितसेवनम् ॥ सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च । स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥ व्यायामशीलो बलवान् शिशुश्च स्निग्धोऽग्निमांश्चापि महाशनश्च । आप्नोति रोगाश्च विरुद्धजातानभ्यासतो वाऽल्पतया च जन्तुः । अथ वातगुणान् वक्ष्यामः ॥

पूर्व्वः समधुरः स्निग्धो लवणश्चैव मारुतः । गुरुर्विदाहजननो रक्तपित्ताभिवर्द्धनः ॥ क्षतानां विषजुष्टानां व्रणिनः श्लेष्मलाश्च ये । तेषामेव विशेषेण सदा रोगविवर्द्धनः ॥ वातलानां प्रशस्तश्च आन्तानां कफशोषिणाम् । तेषामेव विशेषेण व्रणक्लेदविवर्द्धनः ॥ मधुरश्चाविदाही च कषायानुरसो लघुः । दक्षिणो मारुतः श्रेष्ठश्चक्षुष्यो बलवर्द्धनः । रक्तपित्तप्रशमनो न च वातप्रकोपणः ॥ विषदो रूक्षपरुषः खरः स्नेहबलापहः । पश्चिमो मारुतस्तीक्ष्णः कफमेदोविशोषणः । सद्यः प्राणक्षयकरः शोषणस्तु शरीरिणाम् ॥ उत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्म्मधुर एव च । कषायानुरसः शीतो दोषाणामप्रकोपणः ॥ तस्माच्च प्रकृतिस्थानां क्लेदनो बलवर्द्धनः । क्षीणक्षयविषार्त्तानां विशेषेण तु पूजितः" इति सु० १,२० ।

अपद् त्रि० न पद्यते ज्ञायते पद–कर्म्मणि क्विप् न०त० । अज्ञेये । "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न पद्यसे" इति शत०ब्रा० १४,८,१५,१० । नास्ति पादोऽस्याः पादोऽन्त्यलोपः कुम्भ० ङीप् पादः पच्च । पादशून्यायां स्त्रियाम् । पुंसि तु अन्त्यलोपो "न ङीप् । अपाद् । "आपादशीर्षा गूहमान" इति ऋ० ४, १,११ । "अपादहस्तोऽपृतन्यदिन्द्रमिति" ऋ०१,३२,७ । "अथ यदपात् समभवत्तस्मादहिरिति" शत०ब्रा० । "अपादपाणिर्जवनोग्रहीतेति" श्रुतिः ।

अपद न० न पदम् अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रकृष्टस्थाने सुप्तिङन्तभिन्ने च नापदं शास्त्रे प्रयुञ्जीतेति वृद्धाः ।

अपदान न० अपदायति परिशुध्यति येन कर्मणा अप+दैप–शोधने करणे ल्युट् । परिशुद्धाचरणे येन कर्मणा सर्व्वैः परिशुद्धत्वेन ज्ञायते तस्मिन् कर्मणि । [सन्निकृष्टे, संसक्ते च ।

अपदान्तर त्रि० न पदान्तरं व्यवधानं यत्र । अव्यवहिते,

अपदिश अव्य० दिशयोर्मध्ये अप+दिशा+अव्ययी०। दिशो-र्मध्ये विदिक् इति कोण इति च ख्याते। दिक्शब्देन समासे तु शरदा० टच् इति भेदः।

अपदिष्ट त्रि० अप+दिश-कर्म्मणि क्त। कथिते प्रयुक्ते। "कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधेति" भाषा०।

अपदेश पु० अप+दिश-घञ्। लक्ष्ये, स्वरूपाच्छादनरूपे, छले, निमित्ते स्थाने च। "रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनो-रिति" रघुः। "न धर्म्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरे-दिति"। "भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः"। "शौर्य्यकर्म्मापदेशेनेति" "साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूप-समन्वितैः। अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वत इति" च मनुः। उपदेशे च। "टीकाया अपदेशात्" कात्या० २२, १२२। अपदेश उपदेश इत्यर्थः। अपकृष्टो देशः प्रा० ब० वा कृष्टपदलोपः। अपकृष्टदेशे, अनुचितस्थाने च।

अपदेश्य त्रि० अप+दिश-कर्म्मणि यत्। छलेन कथनीये। अपदेशे अनुचितस्थाने भवः दिगा० यत्। अनुचितस्थान-भवे त्रि०। "अपदिश्यापदेश्यञ्च पुनर्यस्त्वपधावतीति" मनुः। यत्र यस्य दानमुचितं ततोऽन्यत्र स्थाने दानस्यानु-चितत्वात् तथात्वम्।

अपद्रव्य न० अपकृष्टं द्रव्यम् प्रा०ब० वा कृष्टभागलोपः। अपकृष्टद्रव्ये "अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथेति" मानव व्याख्यायाम् "अपद्रव्यप्रदानेन दूषणे" इति कुल्लूकः।

अपद्वार न० अपकृष्टं द्वारं प्रा०ब० वा कृष्टलोपः। अपकृष्ट-द्वारे "निर्य्ययासुरपद्वारैरिति" सुश्रुतः।

अपधा स्त्री अप+वारणे धा-भावे स्त्रियाम् अङ्। वारणार्थं निरोधे, "गा उदाजदपधा वलस्य" इति ऋ० २, १२, ३। "अपधाअपधायाः निरोधादिति" भा०।

अपध्यान न० अपकृष्टं ध्यानम् प्रा०स०। अनिष्टचिन्तने। वैपरीत्यचिन्तने च।

अपध्वंस पु० अप+ध्वन्स-भावे घञ्। नाशे, यस्य यथारूप-मुचितं ततः प्रच्यवे च। "पथामपध्वंसेमैत्विन्द्र" इति ऋग्० १, २, ५।

अपध्वंसज पुंस्त्री अपध्वस्यतेऽनेन अपध्वंसः वर्णानां भिन्न-रूपतासंपादकः सङ्करस्तस्माज्जायते जन-ड ५त०। भिन्नवर्णसङ्क्रमजाते करणादौ सङ्कीर्णवर्णे। "शूद्राणां तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृता" इति मनुः "ये द्विजा-नामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृता" इति च मनुः। तेषां पित्रोः समवर्णत्वाप्राप्तेः स्वरूपप्रच्यवेन जातत्वात् तथात्वम्।

अपध्वंसिन् त्रि० अपध्वंसयति अप+ध्वन्स-णिच्-णिनि। नाशके। "सर्व्वैनसामपध्वंसि जप्यं स्यादघमर्षणमिति" मनुः

अपध्वस्त त्रि० अप+ध्वन्स-क्त। निन्दिते, परित्यक्ते अव-चूर्णिते च।

अपध्वान्त न० अपकृष्टं ध्वान्तं ध्वनितम् ध्वन-क्त वेदे नि० स्वनार्थेऽपि इडभावः। भिन्नकांस्यस्वरसमे शब्दे "दृंहस्यते-रपध्वान्तमिति" छा०उप०। "वार्हस्पत्यं तदपध्वान्तं भिन्नकांस्यस्वरसममिति" भा०।

अपनय पु० अप+नी-अच्। दूरीकरणे स्थानान्तरनयने च। "अपनयो वाऽदृष्टत्वादिति" कात्या० २५, ६, २। "तस्य तण्डुलापनयो वचनादिति" कात्या० २५, ४४, १। "अप-नयतेर्दूरीकरणार्थत्वात्तथात्वम् अतएव "अविनयमपनय विष्णो!" इति शङ्कराचार्य्येण दूरीकरणार्थतया प्रयुक्तम्। अपकृष्टो नयो वैपरीत्ये प्रा०स० वा। निन्दितनीतौ दुष्ट-नीतौ च। अपकारे "ततः सपत्नापनयस्मरणानुशय-स्फुरेति" माघः।

अपनयन न० अप+नी-ल्युट्। दूरीकरणे, खण्डने च। अपनीयतेऽनेन अप+नी-करणे ल्युट्। अपकारसाधने। अपगतं नयनं यस्य। नेत्रहीने त्रि०।

अपनस त्रि० अपगता नासिका यस्य प्रा०ब० नसादेशश्च। अपगतनासिके। "असिं कौक्षेयमुद्यम्य चकारापनसं मुखमिति" भट्टिः। [सारिते च।

अपनीत त्रि० अप+नी-क्त। खण्डिते, दूरीकृते, अप-

अपनुत्ति स्त्री अप+नुद-क्तिन्। खण्डने दूरीकरणे। "परि-जनश्रमापनुत्त्यै" इति छा०उप०। "पापानामपनुत्तये इति" "गुरुतल्पापनुत्तये" इति च मनुः।

अपनुद त्रि० अप+नुद-क। दूरीकारके, खण्डके, शोधके च।

अपनोद पु० अप+नुद-भावे घञ्। खण्डने, दूरीकरणे, अप-सारणे च। "तस्यापनोदाय फलप्रवृत्ताविति" रघुः। "ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्नियतेन्द्रिय" इति मनुः।

अपनोदन न० अप+नुद-ल्युट्। अपसारणे खण्डने च "एनसां स्थूलसूक्ष्माणां चिकीर्षन्नपनोदनमिति" मनुः। कर्त्तरि ल्यु। दूरीकारके त्रि०। "यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापा-पनोदनः। तथाऽघमर्षणं जप्य सर्वपापापनोदनम्" इति। "पराकोनाम कृच्छ्रोऽयं सर्वपापापनोदन" इति च मनुः।

अपन्न त्रि० पत-क्त नि०न०त०। अपतिते। "आशवोऽपन्न-गृहस्येति" यजु० ६, २४। न पन्नं पतितं गृहं यस्येति" वेददीपः। पन्नम इत्यत्र हि पन्नशब्दस्य पतितार्थकत्वं दृष्टम्।

अपपाठ पु॰ अपकृष्टः पाठः । यथा यस्य पाठः समुचितः ततोऽन्यथा पाठे अपकृष्टपाठे "द्वादशापपाठा अस्य जाता इति" सि॰कौ॰ ।

अपपात्र त्रि॰ अपकृष्टं पात्रं भोजनपात्रं यस्य । चण्डालौ तेषां हि भोजने पात्राणामपकृष्टत्वं तत्रान्यैर्भोजनानर्हत्वात्तेषां तथात्वम् "चण्डालश्वपचानान्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्त्तव्या इति" मनुः ।

अपबर्हिस् त्रि॰ अपगतं बर्हिर्यत्र प्रा॰ब॰ वा गतलोपः । बर्हिर्होमरहिते "सोऽपबर्हिषौ द्वावनुयाजौ" इति श्रुतिः । "अपबर्हिषश्चतुर· प्रयाजान् यजति" । शत॰ब्रा॰। अपबर्हिष इति पृथक्पदमित्येके ।

अपभय त्रि॰ अपगतं भयं यस्य प्रा॰ब॰ वा गतलोपः । गतभये भीतिशून्ये । लोपाभावे अपगतभयोऽप्युक्तार्थे त्रि॰ ।

अपभर्त्तृ पु॰अपकृष्टोभर्त्ता प्रा॰स॰ । अपकृष्टभर्त्तरि

अपभी त्रि॰ अपगता भीरस्य प्रा॰ब॰ वा गतलोपः । भीतिशून्ये अपभीतिरप्यत्र स्त्री ।

अपभूति स्त्री अपकृष्टा भूतिः प्रा॰स॰ । "अपकृष्टविभूतौ "यममी पुरोदधिरे अभ्राणमपभूतये" इति श्रुतिः ।

अपभ्रंश पु॰ अप+भ्रन्श–घञ् । अपकर्षे अधःपतने "अत्याहृदिर्भवति मस्कृतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" माघ॰ । "अपभ्रंशति स्वभावात् प्रच्यवते" अप+भ्रन्श–कर्त्तरि अच् । साधुशब्दस्य शक्तिवैकल्यप्रयुक्तान्यथोच्चारणयुक्ते अपशब्दे । "त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्ययोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिता" इति हरिणा साधुशब्दानामेवान्यथोच्चारणेऽपशब्दतोक्तेः तस्य स्वभावतो भ्रंशात् तथात्वम् । "अनपभ्रंशतानादिर्यदाभ्युदययोग्यतेति" हरिः । "आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंशगिरः स्मृताः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितमिति" दण्डी ।

अपम त्रि॰ अपकृष्टं मीयते अप+ मा–बा॰ क । अपकृष्टतया ज्ञाते "भगोऽनाशोश्चिद्विताऽपमस्य चित्" । ऋ॰१०, ३९,३ । "अपमस्य जात्यातिनिकृष्टस्य" भा॰ । अपकृष्टभूगोलादुपरि मीयते । भूगोलानाच्छादितान्तरिक्षभागे ज्योतिषपरिभाषितायां सूर्यादिगत्यर्थतिर्य्यग्रेखायाम् क्रान्तौ यथा । "नाडिकामण्डलात् तिर्य्यगत्रापमः, क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्तात्त्वरः । विक्षेपवृत्तावधिस्तिर्य्यगेवं स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपम" इति सि॰शि॰। "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडीवृत्तात् तिर्य्यगन्तरम् अपमः क्रान्तिः । अथ विमण्डले यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः अथ विमण्डलस्य प्राक् च नाडीवृत्तात् यत् तिर्य्यगन्तरम् सः अपमः स्फुटा क्रान्तिः ग्रहस्य उत्तरतो याम्यदिशं याम्यान्तात् तदनु सौम्यदिग्भागम् । प्रमि॰ "परिसरतां गगनसदां चलनं किञ्चिद्भवेदपमः" इति । सि॰शि॰ ।

अपमज्या स्त्री अपमस्य धनुराकृतिक्षेत्रस्य ज्येव । क्रान्तिवृत्तास्थजीवायाम् । विवरणम् क्रान्तिज्याशब्दे दृश्यम् ।

अपमण्डल न॰ अपक्रान्तं मण्डलात् भूमण्डलात् निरा॰त॰। सिद्धान्तशिरोमण्युक्ते क्रान्तिवृत्ते । यथा "ग्रहस्य गोले कथिताऽपमण्डलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितमिति" "क्रान्तिवृत्तं कक्षामण्डलं प्रकल्प्येति" प्रमिता॰ । "एष भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः । अत्रापमण्डले वा खाधाधारैव यस्य तस्येवेति" सि॰शि॰ ।

अपमर्द्द पु॰ अप+मृद–घञ् । विमर्द्दने "हृयहस्तिकरीषाभ्यामपमर्द्दः ततोमहानिति" रामा॰ ।

अपमान पु॰ अपकृष्टं मीयतेऽनेन अप+मा–करणे ल्युट् । अनादरे "अपमानं पुरस्कृत्य स्वकार्य्यं साधयेद्बुध" इति नीतिः । "मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयो" रिति" गीता । वेदस्य ब्राह्मणानाञ्च अपमानादधोगतिः पुरा॰ अपकृष्टोमानो यस्मात् अप+मन–करणे घञ् वा । अनादरे पु॰ । नापमानः प्रयोक्तव्यः कामक्रोधकृतः क्वचिदिति" रामा॰। "अथापमानेन पितुःप्रयुक्तेति" कुमा॰।

अपमानित त्रि॰ अपमानं जातमस्य तार॰ इतच् । यस्यापमानं कृतं तस्मिन् कृतापमाने अनादृते । [सितवर्त्मनि ।

अपमार्ग पु॰ अपकृष्टो मार्गः प्रा॰स॰ वा कृष्टलोपः । कुत्-

अपमार्जन न॰ अप+मृज–भावे ल्युट् वृद्धिः । संशोधने । "कांस्यापमार्जनमशोषभरं सैन्धवं नतमिति" सुश्रुतः अधस्तानुमार्जने च । अपमार्जनप्रोक्षिताभ्यामपकृष्ट इति कात्या॰ ६,१०,४ । "अपमार्जनं पक्षपातसुखादाराभ्याधस्तादपमार्जनमिति" तद्व्या॰ ।

अपमित त्रि॰ अप–मा–क्त । अवज्ञाते अनादृते ।

अपमित्यक न॰अपमित्य अपमानमङ्गीकृत्य गृह्यते कन् । ऋणे

अपमुख न॰ अपगतं पराभूतं मुखम् प्रा॰त॰ । पराङ्मुखे वदने प्रा॰ब॰ गतलोपः । पराङ्मुखवदनवति पदार्थे त्रि॰ ।

अपमूर्द्ध त्रि॰ अपगतो मूर्द्धा यस्य । शिरःशून्ये कबन्धे ।

अपमृत्यु पु॰ अपकृष्टः दुष्टहेतुजन्यत्वेन मृत्युर्मरणम् । विषोद्बन्धनादिहेतुके मृत्यौ । "अपमृत्युहेतवश्च शुद्धिपक्षे कौर्म्मे दर्शिता यथा

"शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः। आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीड़ां मृतस्तु यः। नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता। निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्य्यदोषेण कुत्रचित्। परदारान् रमन्तश्च द्वेषात्तत्पतिभिर्हताः। असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चाण्डालाद्यैश्च विग्रहम्। कृत्वा तैर्निहतास्तांस्तु चाण्डालादीन् समाश्रिताः। गवाग्निविषदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः। क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्। गिरिवृक्षप्रपातञ्च ये कुर्वन्ति नराधमा" इति।

अपस्पृषित त्रि० न० अप+स्पृष–क्त वाक्ये वाच्ये नि०। क्षान्ते वाक्ये। अन्यत्र अपस्पृष्टमित्येव सोढ़े क्षान्ते पराकृष्टे च।

अपयशस् न० अपकृष्टं यशः। "यशोविपरीतायामकीर्त्तौ "अपयशो यस्यास्ति किं मृत्युना" इतिनीतिः। अपगतं यशो यस्य। कीर्त्तिशून्ये त्रि०। [अकीर्त्तिहेतौ।

अपयशस्कर त्रि० न यशस्करः कृ–हेतौ ट विरोधे न०।

अपयान न० अप+या–भावे ल्युट्। अपक्रम्य पलायने "अपयानेऽपि न भवान् समर्थो लघुविक्रम" इति रामा०।

अपर म० न पूर्य्यते यतः पृ–अपादाने, अप्। गजस्य पश्चाद्भागे। "बद्धापराणि परितो निगडान्यलावीदिति" माघः। परितो बद्धः अपरः पश्चिमपादौ यैरिति मल्लि०। न पृणाति सन्तोषयति पृ-अच्। शत्रौ, भिन्ने त्रि०। "अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे" इति मनुः "तथा समुद्रादपरे परे नृपाः" नैष०। पश्चिमायां दिशि स्त्री "अपरदिग्गणिकेति" माघः परकालवृत्तौ त्रि०। "पूर्व्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरमिति" मनुः। पश्चाद्वृत्तौ त्रि० "पूर्व्वापरौ तोयनिधी वगाह्य" कुमा०। ऋग्वेदादिविद्यायां स्त्री। "द्वे विद्ये विदितव्ये इति ह स्म ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति" मु० भा० धृता श्रुतिः। अस्य च कालदेशादिनियमे सर्व्वनामकार्य्यम्। तत्र "पूर्व्वादिभ्यो नवभ्यो वा इति" पा०वा तत्कर्म। अपरत्वञ्च दैशिकं कालिकं च द्विविधं, तत्र स्वापेक्षया उदयाचलविप्रकृष्टत्वम् दैशिकमपरत्वम् स्वापेक्षयाधिकसूर्य्यस्पन्दनवत्त्वं कालिकम्। उक्तोदाहृतौ दैशिकम् कालिकन्तु। "अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वत" इति गीता। अल्पदेशवृत्तिरूपे व्याप्ये त्रि० "सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परञ्चापरमेव च। व्यापकत्वात् परापि स्यात् व्याप्यत्वादपरापि च" भाषा०। द्रव्यत्वादेः घटत्वाद्यपेक्षया अधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वं सत्तापेक्षया-अल्पदेशवृत्तित्वात् अपरत्वमिति मुक्ता०। "द्रव्यत्वादिका जातिस्तु परापरतयोच्यते" इति भाषा०। "स्वायम्भुवस्य च मनो षड्वंश्या मनवोऽपरे" इति अपरकालिका भिन्ना वा इत्यर्थः। निकृष्टे। "भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनोबुद्धिरेव च अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामिति" गीता। तत्र भूम्यादीनामितरपदार्थोत्कृष्टत्वेऽपि जड़त्वात् संहत्य कारित्वात् स्वयमसमर्थत्वेन जीवस्य भोगाद्यर्थमेव प्रवृत्तिमत्त्वाच्च निकृष्टत्वम्। जीवस्य तु तदपेक्षया परत्वम्॥

उत्तरकालिकत्वात् तद्विकारलक्षणे कार्य्ये "तदेतद्ब्रह्माऽपूर्व्वमनपरमनन्तमिति" वृह०उप०। नास्ति अपरं कार्य्यं यस्येति भा०। वस्तुतः स्वरूपप्रच्यवाभावेन कूटस्थस्य न कार्य्यकारित्वमत एव "न कर्त्तृत्वं न कर्म्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति" गीतायाम् तस्याकर्त्तृत्वमुक्तं कर्त्तृत्वन्त्वज्ञानोपहितेश्वरस्येति न विरोधः। समुदायिनः शेषभागे "अपररात्रः अपराह्णः एकदेशि स०। अस्य पूर्व्वपदस्थस्य पश्चादेशः पश्चार्द्धम् न० शेषार्द्धे। अपरस्मिन् भवः डिमच् पश्चिमः शेषभवे। प्रथमापञ्चम्यादिदेशकालवृत्तेरपरशब्दात् प्रथमाद्यर्थे अति। पश्चात्। अधिकमधःशब्दे दृश्यम्। अस्य दिग्वाचकत्वात् तेन समासे देशवाचिनः णिदादि तद्धिते उत्तरपदस्यैव वृद्धिः अपरपाञ्चालक इत्यादि।

अपरक्त त्रि० अपगतो रक्तः शोणितो यस्मात्। अपगतरक्तवर्णे अप+रञ्ज–क्त। विरक्ते अनुरागशून्ये च त्रि०।

अपरज पु० अपरस्मिन् काले जायते जन–ड ७त०। रुद्रभेदे "नमः पूर्व्वजाय चापरजाय" चेति यजु० १६,२२।

अपरति स्त्री अप+रम–भावे क्तिन्। अविरतौ। [काले वा।

अपरत्र अव्य० अपरस्मिन् कालादौ। अपरस्मिन् देशे

अपरत्व न० अपरस्य भावः त्व। अपरभावे तच्च वैशेषिकोक्तो गुणभेदः। तदपि द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तत्स्वरूपमपरशब्दे उक्तम्। तत्र च कारणमपेक्षाबुद्धिविशेषः तस्य नाशाच्च परत्वापरत्वयोर्नाशः। "संयोगश्च विभागश्च परत्वञ्चापरत्वकमिति" "परापरत्वधीर्हेतुरेका नित्या दिगुच्यते" इति च भाषा०। तत्र दैशिकापरत्वं अल्पसूर्य्यसंयोगज्ञानजन्यं, कालिकं तु अल्पसूर्य्यपरिस्पन्दज्ञानजन्यमिति भेदः। कालिके कालो हेतुः दैशिके तु

दिगिति भेदः। "परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम्। दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्॥ परत्वं सूर्य्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत्। अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम्॥ तयोरसमावायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये। दिवाकरपरिस्पन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वबुद्धितः॥ परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः। अत्र त्वसामवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः॥ अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृत" इति भाषा०।

अपरदक्षिणा अव्य० अपरा च दक्षिणा च "दिङ्नामान्यन्तराले इति" पा० सूत्रं बाधित्वा तिष्ठद्गुप्रभृतिपाठात् अव्ययी०। पश्चिमदक्षिणयोरन्तराले नैर्ऋते कोणे। तद्गणपाठाच्च नैतस्य समासान्तरघटकतेति विशेषः।

अपरपक्ष पु० अपरः शेषः पक्षः। कृष्णपक्षे स हि चन्द्रस्य वृद्धिह्रासपक्षयोर्मध्ये शेषः, चैत्रशुक्लप्रतिपद्येव वर्षारम्भणात् शुक्लस्य पूर्व्वत्वम् सुतरां कृष्णस्यापरत्वम्। "पूर्व्वपक्षो देवानामपरपक्षः पितॄणामिति" श्रुतिः। "यथा चैवाऽपरपक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते" इति मनुः "अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वाऽपरपक्षस्येति" स्मृतिः "अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रेतपक्षत्वेन अपरपक्षत्वव्यवहारः। "अमावास्यान्ततोयस्यापरपक्षस्ततस्तथा। तस्य पार्वणमुद्दिष्टं मुनिभिः पञ्चपात्रकमिति" स्मृतिः क्वचित् प्रेतपक्षेत्येव पाठः। "तुलादिषडशीत्यङ्गां षडशीतिमुखं क्रमात्। तच्चतुष्टयमेव स्याद्द्विस्वभावेषु राशिषु॥ षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च। मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे॥ ततः शेषाणि कन्याया यान्यहानि तु षोड़श। क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयम्" इति सूर्य्यसिद्धान्तोक्तेः षड्शीतिमुखावशिष्टानां षोड़शानां दिनानां श्राद्धप्रशस्तकालत्वादपरपक्षत्वम् अथ वा नास्ति परो यस्मात् तादृशः पक्षः। ताथाचाक्षयपुण्यदत्वेन अत्युत्कृष्टत्वात्तथात्वम्। पञ्चादशाहस्यैव पक्षत्वेऽपि षोडशानां दिनानां किञ्चिदधिकपक्षत्वात् पक्षत्वम् तेषां सौरत्वेऽपि चान्द्रे पक्षे व्यवहारस्य गौणतेति भेदः। विकल्प्यमानयोः पक्षयोर्मध्ये शेषपक्षे च।

अपररात्र पु० अपर रात्रेः एकदे०त० अच् समा०। रात्रिशेषे "अपररात्रे सायंदोहमिति" कात्या० ७,४,२०, "अपररात्रकृतम्" सि०कौ०।

अपरव पु० अपकृष्टोरवः प्रा०त०। अकीर्त्तौ अपयशसि।

अपरवक्त्रा न० "अयुजि ननरला गुरुः समे नृजमपरवक्त्रमिदं ततोजरौ" इति वृत्तरत्नाकरोक्ते अर्द्धसमे मात्रावृत्तभेदे "वदन्त्यपरवक्त्राख्यं वैतालीयं विपश्चितः। पुष्पिताग्राभिधं केचिदौपच्छन्दसिक तथेति वृ०र०। अपरवक्त्रा स्त्रियामिति केचिदाहुः।

अपरवैराग्य न० कर्म्म०। पातञ्जलोक्ते वैराग्यभेदे। यथा "दृष्टानुश्राविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञं वैराग्यमिति" यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारसंज्ञाश्चतस्रः तत्र रागादीनां चित्तस्थानां कषायाणां विषयेष्विन्द्रियप्रवर्त्तकानां पाकाय प्रयत्नो यतमानसंज्ञं वैराग्यं ततः पक्वानां केषाञ्चित्कषायाणां वक्ष्यमाणेभ्यो विरागावधारणं व्यतिरेकसंज्ञं वैराग्यं, ततः पक्वानां सर्वेषामिन्द्रियप्रवर्त्तनाऽशक्तानां मनस्यौत्सुक्यरूपेणावस्थानमेकेन्द्रियसंज्ञं वैराग्यम्, स्त्रियोन्नपानमित्यादिषु दृष्टेषु, गुरूच्चारणमनु श्रवः श्रवणं यस्य सोऽनुश्रवो वेदः तदुक्तेष्वानुश्राविकेषु स्वर्गादिदिव्यविषयेषु मर्त्त्येषु च विनाशपरितापसातिशयत्वासूयादिदोषाणामभ्यासेन साक्षात्काराद्वितृष्णस्योपेक्षाबुद्धिः वशीकारसंज्ञं वैराग्यमित्यर्थः। एतानि च संप्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गाणि असंप्रज्ञातसमाधेस्तु बहिरङ्गाणि" इति पा० वृ०।

अपरस्पर न० अपरस्य परस्य क्रियासातत्ये द्वित्वं सुश्च। क्रियासातत्ये। क्रियावतां सातत्ये तु त्रि०। अपरास्पराः पुमांसः, योषितो वा गच्छन्ति अपरस्पराणि कुलानि यान्ति। सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः। "अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति" सि०कौ०।

अपरहैमन त्रि० अपरहेमन्ते भवः अपरहेमन्त+भवार्थे अण् तलोपः उत्तरपदवृद्धिः। हेमन्तशेषभवे। एवं पूर्व्वहैमनः हेमन्तपूर्व्वभवे त्रि०।

अपरा स्त्री अपसृत्य राति गृह्णाति जन्म यस्याः रा—अपादाने बा०ड। जरायौ ततोऽपयानादेव गर्भान्निस्सरणाज्जन्मेति तस्यास्तथात्वम्। अधिकमपरशब्दे दृश्यम्।

अपराग पु० अप+रन्ज—घञ् नलोपकुत्वे। अननुरागे विरागे "अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य चेति" मनुः।

अपराग्नि पु० द्वि० कर्म्म०। गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः, "अन्तरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनेति" कात्या० ४,१२,१२, "अपराग्नी गार्हपत्यदक्षिणाग्नी" इति तद्भा०। अन्निमाग्नौ अन्त्येष्टिकर्म्माङ्गवह्नौ पु० एकव०।

अपराङ्ग न० अपरस्य रसादेरङ्गम्। गुणीभूतव्यङ्ग्ये काव्यभेदे। "अगूढमपरस्याङ्गमिति" काव्य०प्र०। अपरस्य रसादेः वाक्यार्थीभूतस्य वा वाच्यस्याङ्गम् यथा "अयं स

रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्द्दनः । नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः कर इति" । अत्र शृङ्गारस्य करुणाङ्गत्वात्तथात्वम् वाच्याङ्गव्यङ्ग्य' तत्र दृश्यम् ।

अपराङ्मुख त्रि० न पराङ्मुखः न०त० । अनिवृत्ते कर्त्तव्यकर्म्मणोऽसोढ़तया ततोनिवृत्तिरहिते" स्त्रियां ङीप् ।

अपराच् त्रि० न पराञ्चति परावर्त्तते परा+अञ्च–क्विन् न०त० । अनिवृत्ते परावृत्तभिन्ने स्त्रियां ङीप् ।

अपराजित पु० परा+जि–क्त न०त० । शिवे, विष्णौ, तयोः केनाप्यपराजितत्वात्तथात्वम् ऋषिभेदे च । पराजितभिन्ने त्रि० । दूर्वायां, शेफालिकायां, जयन्तीवृक्षे, असनवृक्षे, शङ्खिनीवृक्षे, कृष्णावृक्षे असनपर्य्यायाम्, ऐशान्यां दिशि "अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मग" इति मनुः "अपराजितामैशानीं दिशमिति" कुल्लू० । चतुर्द्दशाक्षरपादके "ननरसलगैः स्वरैरपराजितेति" वृ०र० उक्ते छन्दोभेदे, दुर्गायां देव्यां "अपर्णा चापराजितेति" दुर्गास्तोत्रम् "नास्ति पराजितं शत्रोः पराजयो यस्याः ५त० । विजयदशम्याम् पूजनेन अपराजयदातृदुर्गामूर्त्तिभेदे । सा च आश्विनशुक्लदशम्यां श्रवणयुतायामपराह्णे सन्ध्यायां वा पूज्या यथा हेमाद्रौ व्रतखण्डे "आश्विनशुक्लपक्षस्य" "दशम्यां च नरैः सम्यक् पूजनीयाऽपराजिता । क्षेमार्थं विजयार्थञ्च पूर्व्वोक्तविधिना नरैः । नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी" स्कान्दम् । "आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः । एकादश्यां न कुर्व्वीत पूजनञ्चापराजितमिति" निर्णयसिन्धौ स्कान्दम् । "उदये दशमी किञ्चित् संपूर्णैकादशी यदि, श्रवणर्क्षं यदा काले सा तिथिर्विजयाभिधेति" हेमाद्रौ काश्यपः । "कालेऽपराह्णे" इति निर्णयसिन्धुः । तस्मात् अपराह्णपूज्यता हेमाद्रौ दर्शिता ततएव तदवगन्तव्यम् । "नाधयो व्याधयस्तस्य भवन्ति न पराजयः श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयञ्च सदा भुवीति" तत्पूजायाः फलत्वेन अपराजयस्योक्तेस्तस्यास्तथात्वम् । तत्पूजाङ्गदशम्या अपि अपराजयहेतुत्वात् विजयहेतुत्वाच्च अपराजितेति विजयेति च नाम अतएव "पूजनञ्चापराजित" मित्युक्तम् अपराजितामधिकृत्योक्तत्वात् पूजनस्यापराजितत्वम् तत्र पूजनप्रकारस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे अपराजितदशमीप्रकरणे दृश्यः । योगिनीभेदे तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । अः विष्णुः पराजितः उत्कर्षतया यया । विष्णुक्रान्तायां स्वनामख्यातायां लतायां च स्त्री । अधिकं विजयदशम्यां वक्ष्यते ।

अपराद्ध त्रि० अप+राध–कर्त्तरि क्त । अपराधिनि, स्वोचितकार्य्याकारके, स्खलिते च "निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितमिति" माघः भावे क्त । अपराधे ।

अपराद्धपृषत्क पु० अपराद्धो लक्ष्यात् च्युतः पृषत्को बाणो यस्य । लक्ष्याप्राप्तिसायके धानुष्के ।

अपराद्धृ त्रि० अप+राध–तृच् । अपराधकर्त्तरि स्वोचितकार्य्याकारके स्त्रियां ङीप् ।

अपराध पु० अप+राध–घञ् । स्वोचितकर्म्माकरणे आगसि "कमपराधलवं मम पश्यसीति" सा०द० । दण्डयोग्यकर्म्मकरणे । "यथाऽपराधदण्डानामिति" रघुः । दैवविषये अपराधश्च शास्त्रविध्युल्लङ्घनेन, निषिद्धसेवनेन च जातदुरितविशेषः । तत्र निगमे द्वात्रिंशद् अपराधा दर्शिता यथा "यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे । देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः ॥ उच्छिष्टे वाथवाऽशौचे भगवद्दर्शनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च पुरस्तात्प्रदक्षिणम् ॥ पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्य्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्षणं वापि मिथ्याभाषणमेव च ॥ उच्चैर्भाषा मिथोजल्पो रोदनानि च विग्रहः । निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम् ॥ कम्बलावरणं चैव परनिन्दा परस्तुतिः । अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥ शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालोद्भवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् ॥ विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिके । पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥ गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्त्तिताः इति" ॥ आगमान्तरे तु वाराहमूलका अन्यविधा द्वात्रिंशत् दर्शिता यथा । "भगवद्भक्तानां क्षत्रियसिद्धान्नभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वाऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ मृतं नरं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुकर्म्मकरणम् ४ रजस्वलां स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं शवं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधावस्थानम् ६ विष्णुं स्पृशतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म्म कुर्वतः पुरीषत्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रान्तरप्रशंसा ९ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १० अविधानेनान्नस्य विष्णोरुपसर्पणम् । ११ विष्णोरपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णु-

स्पर्शनम् १३ निषिद्धपुष्पेण विष्ण्वर्च्चनम् १४ रक्तं वासः परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्धकारे दीपेन विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १७ वायसोद्धृतवासः परिधाय विष्णोः कर्म्माचरणम् १८ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् १९ वराहमांस भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २० हंसजालपादसरारिमांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य विष्णोःस्पर्शनं कर्म्मकरणं वा २२ श्मशानं गत्वाऽस्नात्वा विष्णूपसर्पणम् २३ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् २५ मद्यमाघ्राय पीत्वा स्पृष्ट्वा वा विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्म्माचरणम् २७ विष्णवे नवान्नमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानद्‌भ्यामारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरिशब्देन विना विष्णुप्रबोधनम् ३१ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम् ३२ इति” एतदुपलक्षणम् “अपराधसहस्राणि, अपराधशतानि चेति” मन्त्रलिङ्गात् “अहन्यहनि योमर्त्त्यो गीताध्यायन्तु संपठेत् । द्वात्रिंशदपराधैस्तु अहन्यहनि मुच्यते” इति नरसिंहपुरा० ।

अपराधय त्रि० अपराधं याति या—ड । अपराधप्राप्ते । ष्यञ् । आपराधय्यं तस्य भावे तत्कर्म्मणि च न० । [कारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपराधिन् त्रि० अप+राध–णिनि । कृतागसि अपराधकारके, स्त्रियां ङीप् ।

अपरान्त पु० “अपरस्याः पश्चिमायाः अन्तः सीमाभूतोदेशः । देशभेदेऽस्य पश्चिमदिशः सीमाभूतत्वात्तथात्वम् स च देशः कतम इति तावन्निर्णीयते “तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णव इति” रघुः । तेनास्य सह्यपर्व्वतसन्निकृष्टत्वम् । “भवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ । अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करमिति” रघुः तेनार्णवसन्निकृष्टत्वं च प्रतीयते । तत्रैव देशे रघौ “त्रिकूटमेव तत्रोच्चं जयस्तम्भं चकार स” इति त्रिकूटपर्वतवर्णनात् त्रिकूटयुक्तत्वञ्च तस्य प्रतीयते । “पारसीकांस्ततोजेतुमित्यनन्तरोक्तेश्च पारसीकदेशात् पूर्व्वत्वं प्रतीयते पारसीकदेशस्य पाश्चात्त्यः “संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैरिति” तेषां पाश्चात्त्यत्वस्य तत्रैव वर्णनात् । बृहत्संहितायाञ्च “नव भारतवर्षे मध्यात् प्रागादिविभाजितादेशा” इत्युपक्रम्य “अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरार्पणोऽस्तगिरिः । अपरान्तशान्तिकहैहयप्रशस्ताद्रिकोङ्कणा” इत्यादिना मध्यस्थानात्तस्य पश्चिमदिक्स्थत्वमुक्तम् तत्र च मुरला नाम नदी । “मुरलामारुतोद्धूतमिति” रघौ तत्र तस्या वर्णनात् तदवान्तरदेशः केरलः । “भयोत्सृष्टविभूषाणां तत्र केरलयोषितामिति” रघौ तथा वर्णनात् । जनपदवाचित्वात् तद्धिताणोलुकि तद्देशभवे तद्राजनि च ब०व० । “उन्मूर्द्धानः सन्निपत्यापरान्तैरिति” माघः ।

अपरार्क पु० स्मृतिसंग्रहभेदे ।

अपरार्द्ध पु० न परार्द्धम् । परार्द्धभिन्ने । अपरमर्द्धमिति वाक्ये तु अपरस्य पश्चाद्देशे पश्चार्द्धमित्येव ।

अपरावर्त्तिन् त्रि० न परावर्त्तते परा+वृत–णिनि न०त० । अपराङ्मुखे कार्य्यं समाप्तिमकृत्वाऽनिवर्त्तिनि स्त्रियां ङीप् ।

अपराह्ण पु० अपरमह्नः एक०त०टच् अह्नादेशः । दिनशेषभागे स च द्विधा विभक्तस्य, त्रिधा विभक्तस्य च दिनस्य शेषभागः । “पूर्व्वं दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति” श्रुतौ द्विधा विभजनात् ‘पूर्व्वाह्णोवै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति श्रुतौ त्रिधा विभजनाच्च तयोस्तेषु वा शेषस्य तथात्वम् । तथा च द्विधा विभक्तस्य दिनस्य शेषार्द्धम्, त्रिधा विभक्तस्य तृतीयार्द्धं च अपराह्णः । “यथास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयंभुवेति” स्मृतिः । “तथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते” मनुः । पञ्चधा विभक्तस्य तु चतुर्थभागे च तस्य च कर्म्मयोग्येतरापेक्षयाऽपरत्वात् तथात्वम् । अन्तिमत्रिमुहूर्त्तस्य तु राक्षसवेलात्वेन कर्म्मानर्हत्वात् कर्म्मयोग्यशेषभागत्वाभावान्नापराह्णत्वम् । तथा च “प्रातःकालोमुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तःस्यादपराह्णस्ततस्तथा । सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्म्मस्विति” त्रित्रिमुहूर्त्तात्मकतया पञ्चधा विभक्तदिनस्य चतुर्थे भागे कर्म्मार्हापराह्णत्वेन परिभाषणात्तथात्वम् । लौकिके तु मध्याह्नात्परतः, सूर्य्यास्तात् प्राक्कालोऽपराह्णत्वेन व्यवह्रियते इति” भेदः । ततः भवार्थे वा वुन् अपराह्णकः तद्भवे त्रि० । पक्षे तदर्थे ठञ् आपराह्णिकः । तद्भवे त्रि० । श्राद्धे चैवापराह्णिक” इति स्मृतिः । स्त्रियां ङीप् । “पार्वणे पितृकृत्ये च तिथिर्ग्राह्यापराह्णिकीति” स्मृतिः ।

अपराह्णतन त्रि० अपराह्णे भवः ट्युल् तुट् च । अपराह्ण-

भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "घकालेयादिना" पा० सप्तम्या वा अलुकि अपराह्णेतनोऽप्युक्तार्थे त्रि०। [अस्तुते च ।

अपरिकलित त्रि० न परिकलितः न०त० । अज्ञाते, अदृष्टे,

अपरिक्रम त्रि० नास्ति परिक्रमः उद्योगोयस्य । अनुद्युक्ते । "जानन्नपि च किं कुर्य्यादशक्तश्चापरिक्रम इति" स्मृतिः । परितः क्रमः क्रमणम् अभावार्थे न०त० । परितः क्रमणाभावे पु० । परिगतः क्रमम् न० त० । क्रमापरिगते अपरपाटीके त्रि० ।

अपरिक्लिष्ट त्रि० क्लिश भावे क्त न परिक्लिष्टं क्लेशोयत्र । अनायाससाध्ये । कर्त्तरि क्त न०त०। क्लेशयुक्तभिन्ने त्रि० ।

अपरिगत त्रि० न०त० । ज्ञातभिन्ने, अप्राप्ते च ।

अपरिगृहीत त्रि० न०त०। अस्वीकृते, अगृहीते, अज्ञाते च

अपरिग्रह पु० अभावे न०त० । परिग्रहाभावे, पातञ्जलोक्ते यमभेदे च यथा "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः' "सू० तत्रापरिग्रहो नाम देहयात्रानिर्वाहकातिरिक्तभोगसाधनधनाद्यनङ्गीकारः । तस्य फलमपि तत्रैव दर्शितम् यथा "अपरिग्रहस्थैर्य्ये जन्मकथन्तासंबोधः" अपरिग्रहशीलस्य तत्स्थैर्य्ये सति किंरूपं जन्म किंप्रकारकं, किंहेतुकं, किंफलकम्, किमवसानमिति शरीरस्यापि परिग्रहविरोधिनी जिज्ञासा भवति शरीरस्यापि परिग्राह्यत्वाविशेषात्कथं तत्परिग्रहो न स्यादिति जिज्ञासावश्यम्भावात् । ततः कार्य्यकारणसंबन्धात् पुरुषस्यास्य जन्म देवनरतिर्य्यक्त्वप्रकारम् । क्लेशकर्म्महेतुकं, दुःखैकफलकम्, पुरुषतत्त्वावसानमित्याचार्य्यादागमतश्च निश्चित्य अदेहः सन्नपरिग्रहयमस्य परमां काष्ठामनुभवतीत्यर्थः" इति तद्वृ० । "लोभस्य पुरतः कोऽसौ ? सत्यास्तेयापरिग्रहा" इति प्र०च०। नास्ति देहयात्रानिर्वाहकव्यतिरिक्तस्य परिग्रहः संग्रहो यस्य । परिव्राजके "निराशीरपरिग्रह" इति गीता । तस्य च कौपीनादिपरिग्रहणेऽपि तस्य शरीरयात्रानिर्वाहकत्वान्न क्षतिः "कौपीनाच्छादनार्थं हि वासोवै बिभृयाद्यतिः । योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात् पादुके तथेति" स्मृतौ तत्परिग्रहविधानात् । [पूर्व्वमज्ञाते च ।

अपरिचित त्रि० परि+चि—क्त न०त० । अनुशीलितभिन्ने,

अपरिच्छद त्रि० न परिच्छदोयस्य अप्राशस्त्ये न०ब० । अपकृष्टवस्त्राद्युपकरणयुक्ते दरिद्रे ।

अपरिच्छन्न त्रि० परिच्छन्नः परिष्कृतः न०त० । अपरिष्कृते, मार्ज्जनशुद्ध्यादिरहिते ।

अपरिच्छिन्न न० न परिच्छिन्नः । इयत्तारहिते निःसीमनि कूटस्थे चैतन्यात्मके ब्रह्मणि "तदेतद्ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तमिति" वृ० उ० श्रुत्या तस्यान्तराहित्योक्तेस्तथात्वम् इयत्तारहितमात्रे त्रि० "जगत्यपर्य्याप्तेत्यादि" भाष्यव्याख्यायामपर्य्याप्तः अपरिच्छिन्न" इति मल्लि० ।

अपरिच्छेद पु० अभावार्थे न० । परिच्छेदाभावे इयत्ताभावे । न०ब० । इयत्ताशून्ये त्रि० । [तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिज्ञान न० अभावे न०त०। तत्त्वविवेकाभावे। न०ब० ।

अपरिणत त्रि० परि+नम—क्त न०त० । अपरिपक्वे । यस्य यथा परिणाम उचितस्तथात्वमप्राप्ते अन्यरूपतामप्राप्ते च ।

अपरिणय पु० परिणयो विवाहः अभावे न०त० । विवाहाभावे । [स्थाने कौमारावस्थायुक्ते ।

अपरिणीत त्रि० परि+नी क्त न०त० । विवाहसंस्कार-

अपरितोष पु० अभावे न०त० । सन्तोषाभावे ।

अपरिपक्व त्रि० न०त० । परिपक्वभिन्ने यस्य यथा परिणतिरुचिता तथारूपतामप्राप्ते, "यथा अपरिपक्वयं गौरिति" । विक्लित्तिप्राप्तिशून्ये आमे तण्डुलफलादौ च ।

अपरिमाण न० अभावे न०त० । परिमाणाभावे इयत्ताराहित्ये न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अपरिमित त्रि० न०त० । इयत्ताशून्ये परिमाणशून्ये ।

अपरिमेय त्रि० परिमातुं योग्यः न०त० । परिमातुमयोग्ये इयत्तारहिते ।

अपरिम्लान पु० न परिम्लायति कर्त्तरि क्त । रक्तवर्णे (आयला) ख्याते महासहाह्वये रा०नि०। तस्य बहुमर्द्दनेऽपि म्लानिराहित्यात् तथात्वम् । म्लानिवर्जिते त्रि० ।

अपरिविष्ट त्रि० परि+विष—कर्म्मणि क्त न०त० । वेष्टनशून्ये अव्याप्ते । "अर्ज्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमिति" ऋ० २, १२,८ । अपरिविष्टं सर्वादिभिरव्याप्तमिति" भा० । विष्टमाहारार्थमुपहृतं न०त० । परिवेषणशून्ये भोजपरिमार्थमनुपढौकिते त्रि० ।

अपरिवृत त्रि० न परिवृतः । अनाच्छादिते । परितोवेष्टनरहिते अनावृते क्षेत्रादौ "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवोयदीति" मनुः क्षेत्राद्यावरणप्रकारोऽपि तेन दर्शितः "वृतिं तत्र प्रकुर्व्वीत यामुष्ट्रोनावलोकयेत् छिद्रञ्च वारयेत् सर्वं श्वशूकरमुखानुगमिति" तेन तादृशवृक्षवर्वोभवरणशून्येऽपि अपरिवृतत्वम् असंसृष्टे च "मन्होभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः" ऋ० २,१०,२, अपरीवृतोऽसंसृष्टः इति भा० वेदे दीर्घः । [राहित्ये। न०ब०। इयत्ताशून्ये त्रि०।

अपरिशेष पु० अभावे न०त० । परिशेषाभावे इयत्ता-

अपरिष्कार पु॰ अभावे न॰त॰ । मार्ज्जनादिशोधनसंस्काराभावे । न॰ब॰ । तच्छून्ये त्रि॰ ।

अपरिष्टि स्त्री अप+वैपरीत्ये रिष–हिंसायाम् क्तिन् । पूजायाम् हेम॰ । पूजायाश्च हिंसाहेतुकद्वेषशून्यत्वात् तथात्वम् ।

अपरिसमाप्ति स्त्री अभावे न॰त॰ । इयत्ताभावे समाप्त्यभावे च । न॰ब॰ । तच्छून्ये त्रि॰ । [न॰ब॰ । तच्छून्ये त्रि॰ ।

अपरिसर पु॰ अभावे न॰त॰ । विस्ताराभावे प्रचाराभावे च

अपरिहरणीय त्रि॰ न परिहर्त्तुं शक्यते हृ–शक्याद्यर्थे कर्म्मणि अनीयर् । परिहर्त्तुमशक्ये, परिहर्त्तुमयोग्ये च ।

अपरिहार्य्य त्रि॰ न परिहर्त्तुमर्हति शक्यते वा हृ–ण्यत् । परिहर्त्तुमयोग्ये, परिहर्त्तुमशक्ये च ।

अपरीक्षित त्रि॰ न॰त॰ । रूपवर्णपरिमाणादिना यथार्थ तत्त्वानुसन्धानशून्ये "एतच्चापरीक्षितक्रयविषयमिति" मिताक्षरा परीक्षिते तु "परीक्षितं तु यत् क्रीतं तत् सर्वं न निवर्त्तयेदिति" तद्धृता स्मृतिः ।

अपरीत त्रि॰ न॰त॰ । परितोऽव्याप्ते अनभिगते च "शवसाऽपरीता" इति ऋ॰ १,१००,२, "अपरीताः अपरैरनभिगता" इति भा॰ । अपरिगते, अपर्य्याप्ते च "अपरीतं न्टतो शव" इति ऋ॰ ८,२४,८, "अपरीतम् शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तमिति वा" भा॰ ।

अपरुष् त्रि॰ अपगता रुट् यस्य । विगतक्रोधे "अपरुषा परुषाक्षरमीरितेति" रघुः ।

अपरूप न॰ अप आनन्दे आश्चर्य्ये वा प्रा॰स॰ । आश्चर्य्यरूपे आनन्दहेतुप्रशंसितरूपे च । "ततोऽपरूपं जायते तस्माद्व्येष्यदेनस इति" अथ॰ १२,४,८, अपकृष्टरूपे च । प्रा॰ब॰ । तद्वति त्रि॰ ।

अपरेद्युस् अव्य॰ अपरस्मिन् अहनि एद्युस् । अपरदिने इत्यर्थे "पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्म्मण्युपस्थिते निमन्त्रयेत विप्रान् वै" इति स्मृतिः ।

अपरोऽक्ष अव्य॰ न परोऽक्षम् इन्द्रियासन्निकृष्टम् । प्रत्यक्षे विषयेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्ने ज्ञाने "सम्भावनादिनिरासे तु विचारपरिपाकात्तेनैव प्रमाणेन जनितं ज्ञानं प्रतिबन्धाभावात् फलं जनयदपरोऽक्षमित्युच्यते" इति वृद्धाः । फलं ज्ञाततामिति भाट्टाः चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बमिति सांख्याः बुद्धौ चितः प्रतिबिम्बमिति वेदान्तिनः । संस्कारम् विषयताविशेषं वेति तार्किकादयः । तथा हि प्रथममिन्द्रियेण विषयः संबध्यते ततो विषयालोचनारूपं विनिर्विकल्पकस्थानीयं सामान्याकारं ज्ञानं जायते ततः विषयावरणरूपप्रतिबन्धनाशात् चित्प्रतिबिम्बरूपं फलं जनयज्ज्ञानमपरोक्षमित्युच्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकास्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथमं निर्विकल्पकरूपं विशेष्यविशेषणयोः संसर्गानवगाहि ज्ञानं जायते तदुत्तरं विषयप्रत्यक्षमित्यङ्गीचक्रुः । सांख्यादयस्तु विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् बुद्धेस्तत्तद्विषयकारेण परिणामे जाते ततश्चेतनाशक्तौ बुद्धेः प्रतिबिम्बरूपं फलमुत्पद्यते तत्रैव ज्ञानत्वव्यवहारो मुख्यः बुद्धिवृत्तौ तु गौण इति मन्यन्ते । "युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मोहवदपरोक्षादृते" सां॰सू॰ । ब्रह्मणस्तु अज्ञानरूपावरणाभावात् सर्वदा प्रकाशमानत्वात् नेन्द्रियादिसन्निकर्षापेक्षेति तस्य सर्वदा प्रत्यक्षरूपत्वम् "यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति" श्रुतिः अपरोक्षादपरोक्षमित्यर्थः । अर्श॰ अस्त्यर्थे अच् । तद्विषये त्रि॰ ।

अपरोक्षानुभूति पु॰ अपरोक्षा प्रत्यक्षा अनुभूतिर्यस्मात् । वेदान्तप्रकरणभेदे । कर्म॰ । प्रत्यक्षरूपे ज्ञाने स्त्री ।

अपरोध पु॰ अप+रुध–भावे घञ् । "बाधने अभिप्रयायमभिषुण्वन्ति देशानपरोधेन" कात्या॰ २४,२,२१ ।

अपर्णा स्त्री नास्ति पर्णान्यपि वृत्तिसाधनानि यस्याः । शैलराजदुहितरि उमायां सा हि शिवप्राप्त्यर्थं व्रतकाले पर्णान्यपि त्यक्तवती यथोक्तं कुमारे "स्वयं विशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः । तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदाम् वदन्त्यपर्णामिति तां पुराविदः" इति "चतुर्थे त्यक्तपर्णा च अपर्णाख्यामवाप सेति" शि॰पु॰ ।

अपर्त्तु त्रि॰ अपगत ऋतुर्यस्य । वसन्ताद्यृतुविगमयुक्ते । "यत्र विजायते यमिन्यपर्त्तुरिति" अथ॰ ३,२८,१, अपगतऋतुः स्त्रीपुष्पं यस्याः । निवृत्तरजस्कायां स्त्रियां स्त्री ।

अपर्य्यन्त त्रि॰ नास्ति पर्य्यन्तोमर्य्यादा यस्य । निःसीमनि इयत्तारहिते "तदक्षयमपर्य्यन्तं दुर्ज्जयं वानरं बलम्" रा॰ ।

अपर्य्याप्त त्रि॰ परि+आप–क्त न॰त॰ । असमर्थे, असम्पूर्णे, स्वकार्य्याक्षमे च "परिभुक्तमवज्ञातमपर्य्याप्तमसंस्कृतम् यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठतीति" "अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षममिति शु॰त॰ रघु॰ । अपरिच्छिन्ने इयत्तारहिते "जगत्यपर्य्याप्तसहस्रभानुनेति" माघः "अपर्य्याप्तः अपरिच्छिन्न" इति मल्लि॰ ।

अपर्य्याप्ति स्त्री न पर्य्याप्तिः अभावार्थे न॰त॰ । अपरिच्छेदे असामर्थ्ये च । "मुख्यं श्राद्धं मासिमासि अपर्य्याप्तावृतुं प्रतीति" स्मृतिः । न॰ब॰ । परिच्छेदशून्ये त्रि॰ ।

अपर्य्याय पु॰ न पर्य्यायः परिपटी अभावे न॰त॰ । पर्य्यायाभावे । न॰ब॰ । क्रमशून्ये त्रि॰ ।

अपर्य्युषित त्रि॰ न पर्य्युषितः । अभिनवे सद्योभवे पुष्पादौ । "अपर्य्युषितनिश्छिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तुवर्ज्जितैरिति" नर॰पु॰।

अपर्वदण्ड पु॰ अपर्व्वा दण्ड इव । रामदूत्ताख्यशरभेदे तस्य तरशरस्येव ग्रन्थियुक्तत्वाभावात्तथात्वम् ।

अपर्वन् त्रि॰ नास्ति पर्व्व ग्रन्थिः ग्रन्थप्रकरणपरिच्छेदो वा यस्य । ग्रन्थिशून्ये दण्डादौ विच्छेदशून्ये ग्रन्थादौ च । वा कप् । अपर्व्वकोऽप्यत्र त्रि॰। "यदपर्व्वक स्यात् प्रत्यक्षमिति" शत॰ब्रा॰ । "विच्छेदशून्यमिति" भा॰ ।

अपल न॰ अपक्रमनिवृत्तिं लाति गृह्णात्यल ला—बा॰ आधारे क । कीलके शब्द॰मा॰ । तद्बन्धने हि अपक्रमनिवृत्तेस्तथात्वम् । नास्ति पलं मांसं यस्य । मांसशून्ये त्रि॰।

अपलाप पु॰ अप+लप—घञ् । सतोऽप्यसत्त्वेन कथनरूपे अपह्नवे, "न च प्रत्यक्षसिद्धस्यापलापः कर्त्तुं शक्यते इति" अप+आनन्दे लप्यत्यनेन लप करणे घञ् । स्नेहे मेदिनिः । स्नेहेनैवानन्दभापणात्तथात्वम् ।

अपलाषिका स्त्री लष इच्छायां पर्य्याये ण्वुच् लाषिका पर्य्यायेण इच्छा अप वैपरीत्ये प्रा॰स॰ । अपर्य्यायेच्छारूपायां तृष्णायामतिशयलालसायाम् हेम॰ । अत्रार्थे अपलासिकेति पाठकल्पनं प्रामादिकं लसतेरिच्छार्थत्वाभावात् ।

अपलाषिन् त्रि॰ अप+अपकर्षे लष—ताच्छील्यादौ घिनुण् । अनुचितधनादितृष्णाशीले । स्त्रियां ङीप् ।

अपलाषुक त्रि॰ अप+अनुचितत्वात् अपकर्षे लष—ताच्छील्यादौ बा॰ उकञ् । अनुचितधनादितृष्णाशीले ।

अपल्पूलन न॰ न पल्पूलनं शोधनम् अभावे न॰त॰ । स्नानमार्ज्जनक्षारसंयोगादिना शोधनाभावे । "यदिदं स्नातवस्त्रं निहितमपल्पूलनकृतं भवतीति शत॰ब्रा॰ । "अपल्पूलनकृतं क्षारद्रव्यसंयोगादिनाऽधौतमिति" भा॰ । असामर्थ्यसमासात् करणे नञर्थान्वय इति भेदः । तथा च रजकाधौतमिति तदर्थः । कर्मकाले रजकधौतवस्त्र परिधानस्य स्मृतौ निषेधात् तथोक्तम् ।

अपवत् त्रि॰अपः कर्म तदस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य लोपः । कर्मयुक्ते । "अपृणन्तमपवांश्चरेह सीदतु" अथ॰१८,४,२४।

अपवन न॰ अपकृष्टं कृत्रिमत्वात् स्वल्पत्वाच्च वनम् प्रा॰त॰ । उपवने कृत्रिमवने हेम॰ । [अन्तर्गृहे वासगृहे ।

अपवरक न॰ अप+व्रियते अप+वृ—कर्म्मा॰ संज्ञायां वुन् ।

अपवरण न॰ अप+वृ—भावे ल्युट् । अनावरणे आवरणापाकरणे च ।

अपवर्ग पु॰अपवृज्यते संसारोऽत्र अप+वृज—घञ् कुत्वम् । मोक्षे । "स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिण" इति कुसुमा॰ । "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापायादनन्तरापायादपवर्ग" इति "तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः" इति च न्यायसू॰ । अपवर्गप्रकारस्तु मोक्षशब्दे वक्ष्यते । भावे घञ् । दाने, त्यागे च "कुबेरसम्भेद इवापवर्गे" किरा॰। अपवृज्यते विरज्यते यस्मात् अपादाने घञ् । फलप्राप्तौ तद्धेतुके कर्म्मसमापने च "अपवर्गे तृतीयेति" पा॰ । "अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपीति" नैषधम् "उदगपवर्गे सुखेषु सक्तज्यादिति" ता॰ब्रा॰ । "कृत्वा गते भाग्य इवापवर्गमिति" किरा॰ "अपवर्गं समाप्तिमिति" मल्लि॰ ।

अपवर्ज्जन न॰ अप+वृज ल्युट् । दानादावपवर्गार्थे । "घटापवर्जनमिति" मिताक्षरा ।

अपवर्ज्जित त्रि॰ अप+वर्ज्ज क्त । परिहृते, त्यक्ते, दत्ते च ।

अपवर्त्तन न॰ अप+वृत णिच् ल्युट् । परिवर्त्तने, वक्रीकरणे अङ्कशास्त्रे प्रसिद्धे भाज्यभाजकयोरुभयोरपि तुल्यरूपेण केनचिदङ्केन विभाजने । "समेन केनाप्यपवर्त्त्येति" लीला॰। अपहरणे च "न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनमिति" मनुः । भावे अच् अपवर्त्तोऽप्यत्र पु॰ ।

अपवाद पु॰ अप+वद भावे घञ् । निन्दायाम् अपकीर्त्तौ "किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन राघव !" "प्रकाशं च जने तस्मिन्नपवादो भवेन्मम" इति च रामा॰ । मिथ्यावादे "अपवादमात्रमबुद्धानामिति" सां॰सू॰ "अपवादः मिथ्यावादः" भा॰ । कुत्सितवादे तत्रैव "अपवादः कुत्सितवाद" इति व्याख्यान्तरम् । अपोद्यते सामान्यशास्त्रं स्वविषयात् सङ्कोच्यतेऽनेन करणे घञ् । विशेषशास्त्रे । तद्धि स्वविषयं परिहृत्य सामान्यशास्त्रं विषयान्तरे व्यवस्थापयतीति तस्य सङ्कोचकं भवति यथा "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति" श्रुतौ हिंसानिषेधस्य सर्वभूतविषयकत्वेऽपि "वायव्यं श्वेतमालभेतेति" शास्त्रं वायव्यच्छागहिंसाविषयकत्वेन विरोधात् स्वविषयात् सङ्कोचयत् तस्येतरविषयकतां व्यवस्थापयति "अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैरिति" कुमारः "परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय" इति "अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते" इति च व्या॰ परि॰ । "क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" इति पा॰भा॰ । अपोद्यते अपवाद्यते मिथ्याभूतमनेन अप+वद—करणे घञ् । वेदान्तमतसिद्धे मिथ्याभूतपदार्थनिवारणार्थोपदेशभेदे । स च रज्जुविवर्त्तस्य मिथ्याभूतसर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् वस्तुभूतब्रह्मणो विवर्त्तस्य प्रपञ्चादेः वस्तु-

भूतरूपतोपदेशः। "अध्यारोपापवादाभ्यां वस्तुतत्त्वविनिश्चय, इति वेदा०प्र०। भावे घञ्। विश्वासे, प्रणये च। करणे घञ्। बाधनसाधने वस्तुमात्रे। कर्म्मणि घञ्। कुत्सितवाद्ये "मधुकरैरपवादकरैरिव" माघः "अपवादः जगञ्जनाय घण्टादि कुत्सितवाद्यमिति" मल्लि०। भावे घञ्। आदेशे "ततोऽपवादेन पताकिनीपतेरिति" किरा०। "अपवादेन आदेशेनेति" मल्लि०। निरासने च।

अपवादक त्रि० अपसार्य्य स्वविषयात्, वदति शास्त्रान्तरम् व्यवस्थापयति वद–ण्वुल्। स्वविषयं परिहृत्य सामान्यशास्त्रस्येतरत्र व्यवस्थापके विशेषशास्त्रे। अप+वद–ण्वुल्। अकीर्त्तिकरे" निन्दके निरासके च त्रि०। [ङीप्।

अपवादिन् त्रि० अप+वद–णिनि। अपवादकर्त्तरि स्त्रियां

अपवारण त्रि० अपवारयति आच्छादयति अप+वृ–णिच् नन्द्या० ल्यु। व्यवधायके। भावे ल्युट्। व्यवधाने न०। आधारे ल्युट्। अन्तर्द्धौ सति तु व्यवधाने अन्तर्धानं भवत्येवेति तस्य तथात्वम्।

अपवारित त्रि० अप+वृ–णिच्–कर्म्मणि क्त। आच्छादिते व्यवधापिते च। भावे क्त। अपवारणे, अप्रकाशे न०। "तद्भवेदपवारितम्। रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्त्य प्रकाश्यते" इति सा०द०। उक्ते परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथने न०। परावृत्त्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति तदर्थः।

अपवारितक न० अपवारितं अपवारणम् अप्रकाशमेव स्वार्थे कन्। अप्रकाशे "अपवारितकेन प्रावृणोतीति" नाटकम्। अप्रकाश्याच्छोदयतीत्यर्थः।

अपवारक पु० अप+वृ–व०। उकञ्। प्रस्तरे।

अपवार्य्य अव्य० अप+वृ–णिच्–ल्यप्। आच्छाद्येत्यर्थे "त्रिपताककरेणान्यमपवार्य्यान्तरा कथेति" सा०द०।

अपवास पु० अपसृत्य वासः स्थितिः। अपसरणे "अपवासे नक्षत्राणामपवास उषसामुत" अथ० ३,७,७।

अपवाह पु० अपसार्य्य वाहः स्थानान्तरनयनम्। इतरस्थानादपसार्य्य स्थानान्तरप्रापणे। "भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपदं परदेशापवाहेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटिल्यः "सोमाः षट् गिति नवरसशरयतियुतमपवाहाख्यमिति" वृ०र० उक्ते वर्ण वृत्तभेदे।

अपवाहन न० अप+वह–णिच्–ल्युट्। परदेशस्थजनानां स्वदेशप्रापणे "स्वराष्ट्रं वर्द्धयेद्राजा परदेशापवाहनादिति" हितो०। [वह–णिच्–ल्यप्। अपसार्य्येत्यर्थे अव्य०।

अपवाह्य त्रि० अप+वह–कर्म्मणि ण्यत्। दूरीकार्य्ये। अप+

अपविघ्न त्रि० अपगतो विघ्नो यस्मात्। विघ्नशून्ये "शतं क्रतूनामपविघ्नमाप स" इति रघुः।

अपवित्र पु० न पवित्रः क्तत्शौचादिः। अकृतशौचादौ, "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स वाह्याभ्यन्तरे शुचिरिति" स्मृतिः।

अपविद्ध त्रि० अप+व्यध–क्त। त्यक्ते "अपविद्धगदोबाहुर्भग्नशाख इव द्रुम" इति कु०। "सोऽपविद्धस्तया रहस्यनिर्भेदभयादिति" दशकु०। प्रत्याख्याते, निरस्ते च "रक्षोविप्रकृतावास्तामपविद्धशुचाविव" रघुः "मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धः स उच्यते" इति मनूक्ते द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे पु०।

अपविद्या स्त्री अप विरोधे प्रा०त०। विद्याविरोधिन्यां वेदान्तादिप्रतिज्ञायामविद्यायाम् "तत्त्वस्य संविर्त्तिरिवापविद्यामिति" किरा०। अपकृष्टा विद्या। बौद्धाद्यागमविद्यायाम्। [राज०नि०। अपगतविष मात्रे त्रि०।

अपविषा स्त्री अपगतं विषं यस्याः। निर्विषतृणभेदे

अपवृत्त त्रि० अपवर्त्तते अप+वृत–कर्त्तरि क्त। समाप्ते, "अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति" गोभिलः। "अपवृत्ते समाप्ते" संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनः।

अपवेध पु० अपकृष्टः अस्थानकृतत्वात् वेधः प्रा०त०। मणीनामस्थानकृते वेधने "मणीनामपवेधे च दण्ड उत्तमसाहसम् इति" मनुः।

अपव्यय पु० अपकृष्टः शास्त्रादिमर्य्यादामुल्लङ्घ्यास्थाने कृतत्वात् व्ययः प्रा०त०। द्यूतवेश्यादावस्थाने कृते व्यये। अपगतः व्ययःक्षयोऽस्य। अविनश्वरे त्रि०।

अपव्ययमान त्रि० अप+वि+अय–शानच्। अपलापकर्त्तरि। "अर्थेऽपव्ययमानन्तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तित इति" मनुः। अपव्ययमानमपलपन्तमिति दि०त०रघु०। अपव्ययकर्त्तरि त्रि०।

अपव्रत त्रि० अपगतं व्रतं श्रौतादि कर्म्म यस्य। अपगतविहितकर्म्मणि "अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानिति" ऋ०१,५१,९, अपव्रतान् "अपगतकर्म्मणः" इति भा०। "गूढ़ं सूर्य्यं तमसाऽपव्रतेन" ऋ०५०,४,६,१, अपगतव्रतमस्य। नष्टव्रते गृहीतव्रतत्यागिनि त्रि०। प्रा०त०। अपकृष्टे व्रते न०।

अपशङ्क त्रि० अपगता शङ्कास्य प्रा०ब०। निःशङ्के शङ्कारहिते।

अपशद त्रि० अप+शद–कर्त्तरि अच्। नीचे इति केचित्। तन्न सद्धातुघटिततया दन्त्यमध्यमिति बहवः।

अपशब्द पु० अप वैपरीत्ये प्रा०त०। शक्तिवैकल्यप्रमा-

दादिना साधुशब्दस्यान्यथोच्चारणसाध्ये अपभ्रंशशब्दे "त एव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः । अन्यथोच्चारिताः शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" इति हरिः "म्लेच्छो ह वा नाम यदपशब्दः" इति श्रुतिः ।

अपशव्य त्रि० पशवे हितः यत्, विरोधे न०त० । पशुवृद्धिविघातके "अपशव्येव तु वा ईश्वरा" इति ता०ब्रा० "अपशव्येव पशूनां वृद्धिविघातिनी" भा० ।

अपशु पु० न पशुः अप्राशस्त्ये न०त० । गोऽश्वभिन्ने पशौ । "अपशवो वा अन्ये गोऽश्वेभ्यः इति" "अपशुर्वा एष यदारण्योनैतस्य होतव्यमिति" च शत०ब्रा० । नास्ति पशुर्यस्य । पशुशून्ये "अप्रजा अपशुर्भविष्यति" । शत०ब्रा० ।

अपशुच् त्रि० अपगता शुक् शोको यस्य प्रा०ब० । अपगतशोके । सर्वदाऽपेतशोके आत्मनि पु० । "क उत्तमःश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विनाऽपशुग्घ्नादिति," भागवते पाठं प्रकल्प्य श्रीधरेण अपशुगात्मेति व्याख्यातम् तस्य हननञ्च यथार्थ्येनाज्ञानं "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते किं तेन न कृतं पापं ? चौरेणात्मापहारिणेति" मनुना आत्मनोऽन्यथारूपज्ञानेनैव स्वात्महन्तृत्वोक्तेः । "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये केचात्महनोजनाः" इति श्रुतिभाष्येऽपि तथैवात्माज्ञाने आत्महननमुक्तम् । अपशोकादयोऽप्यत्र त्रि० ।

अपश्चिम त्रि० न पश्चिमः विरोधे न०त० । अन्तिमे "कश्यपस्य महाभागस्तेषामासीदपश्चिमः" इति रामा० नास्ति पश्चिमः शेषभवो यस्य । शेषशून्ये, इयत्ताशून्ये च "अपश्चिमामिमां कष्टामापदं प्राप्तवत्यहमिति" रामा० ।

अपश्य त्रि० दृश-वेदे बा०श न०त० । अद्रष्टरि अदर्शके "अन्धा अपश्या न दभन्नभिख्या" इति ऋ० १,१४८,५, "अपश्या अद्रष्टारः" इति भा० लोके तु अदर्शीत्येव ।

अपश्रय पु० अप+श्रि-अच् । उपाश्रये "सामासाद उद्गीथोऽपश्रयः" अथ० १५,३,८, ।

अपश्री त्रि० अपगताश्रीर्यस्मात् श्रीः शोभादिः । शोभादिहीने ।

अपश्लिष्ट त्रि० अप+श्लिष-क्त । श्लेषशून्ये, संसर्गहीने, वियुक्ते च । [अपक्रम्य स्थातरि त्रि० ।

अपष्ठ न० अप+स्था-क अम्बा० षत्वम् । अङ्कुशाग्रे हेम० ।

अपष्ठु अव्य० अप+स्था-कु सुषामादि० षत्वम् । निर्दोषे, शोभने, विपरीते, च । "अपष्ठु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते" इति नैष० । प्रतिकूले, विरुद्धार्थे च त्रि० । काले पु० ।

अपष्ठुर(ल) त्रि० अप+स्था-कुरच् वा लत्वम् । प्रतिकूले हेम० । विपरीते त्रिका० ।

अपस् न० आप-असुन् ह्रस्वश्च । कर्म्मणि निरु० । तद्वति च । "अपसा सन्तु नेमे" ऋ० १,५४,८, अपः कर्म्म तद्वन्तोवेति भा० "ग्लास्त्वाऽक्रन्नपसोऽतन्वत" ता०ब्रा० । "अतष्यन्तीरपसो यन्त्यच्छा" ऋ० ७,७१,२ "अपसा कर्म्मयुक्ता" इति भा० । प्राप्ते त्रि० । "आध्याम कर्म्मापसा नवेन ऋ० १,३१,८, "अपसा प्राप्तेनेति" भा० ।

अपसद त्रि० अपकृष्ट इव सीदति सद-अच् । अधमे, नीचे च । "रेरे क्षत्रियापसदाः !" इति वेणी० । "विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः । वैश्यस्य वर्णे चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृता इति" मनूक्ते अनुलोमवर्णस्त्रीजाते वर्णसङ्करभेदे मूर्द्धावसिक्तादौ पुंस्त्री० । "ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृता" इति मनुः ।

अपसम अव्य० समाया अत्ययः अव्ययी० । वत्सरात्यये तिष्ठद्गुगणपाठात्तस्य समासान्तरघटकता ।

अपसर पु० अप+सृ-भावे अच् । अपयाने, अपसरत्यस्मात् स्वत्वम् अपादाने अच् । प्रतिग्रहक्रयादौ । "निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषमिति" मनुः । "अपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः" कुल्लूकभट्टः ।

अपसरण न० अप+सृ-भावे ल्युट् । अपयाने "इतोऽपसरणमेव श्रेय इति" नाटकम् "अपसरणतो ह वा अग्रे देवा जयन्तोऽजयन्" इति "दिवमेवाग्रे अयेदमन्तरिक्षमथेतोऽनपसरणात् सपत्नाननुदन्त इति च शत०ब्रा० १,६,१११ ।

अपसर्ज्जन न० अप+सृज-भावे ल्युट् । त्यागे, वर्ज्जने च । घञ् । अपसर्गोऽप्युक्तार्थे पु० ।

अपसर्प पु० अप+सृप-कर्त्तरि अच् । गुप्तचरे । "सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः" रघुः । "तथैवासर्पभूतया तत्र कन्द्रागवेषणेषु अभ्यारथस्व:" इति दशकु० । भावे घञ् । अपसरणे । [गमने ।

अपसर्पण न० अप+सृप-भावे ल्युट् । अपयाने पश्चाद्

अपसल त्रि० अप+सल-कर्त्तरि अच् । अपसव्यतापन्ने । "यथाबालं पुरस्कृत्य यज्ञोपवीतानि अपसलानि कृत्वा तीर्थमवतीर्य्येति" शु०त० बौधा० । "अपसलानि अपसव्यानीति शुद्धितत्त्वे रघुनन्दनः ।

अपसलवि अव्य० अप+सल-बा० अवि । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठमध्यस्थानरूपे पितृतीर्थे, "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसव्यं वा तेन पितृभ्योनिदधाति" शु०त० गृह्यम् । "सव्येनैव पाणिना कुशतन्तुं गृहीत्वा अपसलवि पूर्व्वस्यां कर्ष्वां पितृभ्यो निदध्यादिति" गोभिलः ।

अपसव्य न० अपक्रान्तं सव्यात् निरा०त० । १ देहदक्षिणभागे "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसव्ये अपसव्यं वेति" २स्मृत्युपरिभाषिते पितृतीर्थे च । अपगतं भग्नतया भूमौपातितत्वात् सव्यं यत्र । भूमौ पातनेन भग्नप्रायवामाङ्गे अप वैपरीत्ये सृ—भावे यत् सव्यं गतिः । विपरीते त्रि० । "अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामाप्रदक्षिणमिति" याज्ञ० । "देवकर्म्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासायाप्रदक्षिणव्यापार" इति श्रा०त० रघु०। आभ्युदयिके हि "निपातो न हि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचिदिति" श्रा० त० वशिष्ठोक्तेः भूमौ पातितवामजानुकरणाभावः । अतएव "नात्रापसव्यकरणं न पैत्र' तीर्थमिष्यते" इत्यादिना अप सव्यकरणनिषेधः सूपपन्नः । पितृतीर्थञ्च "यत्राङ्गुष्ठप्रदेशिन्योः विशेषस्तु दक्षिणस्तत्र शस्यते इति" स्मृतेः । दक्षिणहस्त एव । "प्राचीनावीतिना भाव्यमपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्यमानिधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना" इति मनुः ।

अपसार पु० अप+सृ-णिच्-अच् । १ दूरीकरणे२वहिष्करणे, ३ अपनयने ३ च । ल्युट् । अपसारणमप्यत्र न० ।

अपसारित त्रि०अप+सृ-णिच्—क्त । १उत्सारिते२दूरीकृते च

अपसिद्धान्त पु० अपक्रान्तः सिद्धान्तात् निरा०त०। १स्वीकृतसिद्धान्तात् स्खलनरूपे दोषभेदे, "सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्त इति" गौ०सू०। सिद्धान्तं किञ्चिच्छास्त्रकाराभ्युपगतमर्थमभ्युपेत्य स्वीकृत्यानियमात् तन्नियमोल्लङ्घनात् कथायां प्रसङ्गः स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवोऽपसिद्धान्त इति तदर्थः । यथा सांख्यमतेनाहं वदिष्यामीत्यभ्युपेत्य कथायामारब्धायाम् आविर्भावस्याविर्भावाङ्गीकारेऽनवस्थेति दूषणे वादिनोद्भाविते प्रतिवादी यदा तद्दोषोद्धारणाय आविर्भावस्यासतोऽपि समुत्पत्तिमभ्युपैति तदा सत्कार्य्यवादिसांख्यमतविरुद्धाभिधायित्वेन स्वाभ्युपगतनियमातिक्रमात् स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवरूपो दोषो भवति स एवापसिद्धान्तः एवमन्योऽप्युदाहार्य्यः । वितण्डावादिनः बौद्धभेदाश्च नापसिद्धान्तं दोषमङ्गीचक्रुः तेषां कस्यचित् सिद्धान्तस्यानङ्गीकारात् ।

अपसोपान पु० अपक्रान्तः अतिक्रान्तः सोपानमाकारेण अत्या०स० । १ हस्तिनखे ।

अपस्कर पु० अप+कृ—अप् रथाङ्गे नि०सुट् । १ चक्रभिन्ने रथारम्भके अवयवभेदे । "अपस्करोरथाङ्गमिति" पा० । "कूबरस्थ रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वत" इति भा०क०प० उक्तेः क्लीवमपि ।

अपस्नात त्रि० अपकृष्ट' अमङ्गलार्थत्वात् स्नातः ।१मृतमुद्दिश्य स्नाते जने । २ स्नानसंस्काराय स्थापिते मृते पुंस्त्री०क्षीर०

अपस्नान त्रि० अपक्रान्तः स्नानात् निरा०स० । १स्नानावशिष्टे जले "उद्वर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रे रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामत" इति मनुः ।

अपस्पश त्रि० अपगतः स्पशोगूढ़चरोयतः । १ गूढ़चरशून्ये । "शब्दविद्येव नोभाति राजनीतिरपस्पशेति" माघः । शब्दविद्यापक्षे पस्पशा पातञ्जलभाष्यस्य नवाह्निकं २तच्छून्येत्यर्थः ।

अपस्मार पु० अपस्मारयति स्मरणं विलोपयति अप+ स्मृ—णिच्-कर्त्तरि अच्, अपगतः स्मारः स्मरणं यतो वा । १रोगभेदे । स च सुश्रुते दर्शितो यथा "स्मृतिर्भूतार्थविज्ञानमपस्च परिवर्जने अपस्मार इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याधिरन्तकृत् ॥ मिथ्यादियोगेन्द्रियार्थकर्म्मणामतिसेवनात् । विरुद्धमलिनाहारविहारकुपितैर्मलैः । वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिभोजिनाम् । रजस्तमोऽभिभूतानां गच्छताञ्च रजस्वलाम् ॥ तथा कामभयोद्वेगक्रोधशोकादिभिर्भृशम् । चेतस्यभिहते पुंसामपस्मारोऽभिजायते ॥ संज्ञावहेषु स्रोतःसु दोषव्याप्तेषु मानवः । रजस्तमःपरीतेषु मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ विक्षिपन् हस्तपादौ च विजिह्मभ्रूर्विलोचनः । दन्तान् खादन् वमन् फेनं विवृताक्षः पतेत् क्षितौ ॥ अल्पकालान्तरञ्चापि पुनः संज्ञां लभेत सः । सोऽपस्मार इति प्रोक्तः स च दृष्टश्चतुर्विधः ॥ वातपित्तकफैर्नॄणाञ्चतुर्थः सन्निपाततः । हृत्कम्पः शून्यता स्वेदो ध्यानं मूर्च्छा प्रमूढता ॥ निद्रानाशश्च तस्मिंस्तु भविष्यति भवन्त्यथ । वेपमानो दशेद्दन्तान् श्वसन् फेनं वमन्नपि ॥ यो ब्रूयाद्द्विकृतं सत्त्वं कृष्णं मामनुधावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारोऽनिलात्मकः ॥ तृट्तापस्वेदमूर्च्छार्त्तोध्वनन्नङ्गानि विह्वलः । यो ब्रूयाद्द्विकृतं सत्त्वं पीतं मामनुधावति ॥ ततो मे चित्तनाशः स्यात्स पित्तभव उच्यते । शीतहृल्लासनिद्रार्त्तः पतन् भूमौ वमन् कफम् ॥ यो ब्रूयाद्द्विकृतं सत्त्वं शुक्लं मामनुधावति । ततो मे चित्तनाशः स्यात्सोऽपस्मारः कफात्मकः ॥ हृदि तोदस्तृडुत्क्लेदस्त्रिष्वप्येतेषु संस्थया । प्रलापः कूजनं क्लेशः प्रत्येकन्तु भवेदिह ॥ सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे । अनिमित्तागमाद्व्याधेर्गमनादकृतेऽपि च ॥ आगमाच्चाप्यपस्मारं वदन्त्यन्ये न दोषजम् । क्रमोपयोगाद्दोषाणां क्षणिकत्वात्तथैव च ॥ आगमाद्दैवरूप्याच्च स तु निवर्ण्यते बुधैः । वर्षत्यपि यथा देवे भूमौ वीजानि कानिचित् ॥ शरदि प्रतिरोहन्ति तथा व्याधिसमुद्भवः । स्थायिनः केचिदल्पेन

कालेनाभिप्रवर्द्धिताः ॥ दर्शयन्ति विकारांस्तु विप्ररूपाश्चिसर्गतः । अपस्मारो महाव्याधिस्तस्मादोषज एव तु” इति॥ “धत्तोऽपस्माररोगी स्यादिति” शाता०कर्म्म० । “अपस्मारादिरोगाणां ज्वरादीनां विशेषत इति” वटुकस्तोत्रम् ।

अपस्मारिन् त्रि० अपस्मार+अस्त्यर्थे इनि । १ अपस्माररोगयुक्ते । स्त्रियां ङीप् ।

अपस्य त्रि० अपसि कर्म्मणि साधुः अपस्+यत् । १साधुकर्म्मकारिणि “अनाधृष्टा अपस्योवसाना” इति यजु० १०,७, अपस्याः अपसि कर्मणि साध्व्यः” वे०दी०। “अपस्येण स्वयमातृणत्त्वेत्यापस्याः यस्य पश्चानूकात्न्येव परामिति” का० १७, ६,२, अपस्यास्तत्संज्ञका इष्टकाभेदा इति वेददी० ।

अपस्यु त्रि० अपः कर्म्मेच्छति अपस्+क्यच्-उ । १ कर्म्मेच्छौ “गिर यदी सबन्धवः पञ्चाव्राता अपस्यव” इति ऋ०६,‘४,२

अपह त्रि० अप+हन-“अपे क्लेशतमसोः” पा० ड ।१अपघातकर्त्तरि । क्लेशापहः पुत्रः तमोऽपहः सूर्य्यः । योगविभागादन्यत्रापि “सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैरिति” मनुः

अपहत त्रि० अप+हन-क्त । १विनाशिते “योऽश्वमात्माऽपहतपाप्मेति” श्रुतिः ।

अपहति स्त्री अप+हन-क्तिन् । १नाशने । “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” छा०उ० ।

अपहर त्रि० अप+हृ-कर्त्तरि अच् । १अपहरणकर्त्तरि “भद्रं भवेद्भयभयापहरं न्दलोके” इति हेमा०भवि०पु० ।

अपहरण न० अप+हृ-ल्युट् । १स्तेये साधारणस्य परकीयस्य वा धनादिचौर्य्ये। “सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य चेति” “निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य चेति” “भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च” इति च मनुः स्तेयस्वरूपञ्च स्मृतौ दर्शितं यथा “उपायैर्विविधैरेषां छलयित्वापकर्षणम् सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिण” इति नार०। “स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म्म यत् कृतम् । निरन्वयं भवेत् स्तेयं कृत्वापह्नूयते च यदिति” मनुः । “अन्वयवद् द्रव्यरक्षिराजाध्यक्षादिसमक्षं प्रसभं बलावष्टम्भेन यत् परधनहरणादिकं क्रियते तत् साहसं, स्तेयन्तु तद्विलक्षणं निरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षं वञ्चयित्वा यत् परधनहरणं तदुच्यते यत्र-सान्वयमपि कृत्वा न मयेदं कृतमिति भयात् निह्नुते तदपि स्तेयमिति” मिताक्षरा । तत्र साधारणस्य परकीयस्य वा हरणम् “सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतमिति” याज्ञ० उक्तेः । तथाच परकीये साधारणे वा द्रव्ये स्वत्वहेतुभूतलौकिकक्रयप्रतिग्रहादिकमन्तरेण स्वत्वापादनं हरणम् तदेव बलपूर्ब्बकं साहसमिति भेद इति मिताक्षरादिमतम् दायभागमते तु साधारणद्रव्यस्य नापहरणं परमात्मस्वत्वद्रव्यस्यैवापहरणमिति तत्रोक्तेरिति विशेषः । २बलादपकर्षणे च । “निर्जितोऽसिमसर्त्तेन राज्यापहरणेन चेति” देवी मा० ।

अपहरणीय त्रि० अपहर्त्तुमर्हति अप+हृ-अनीयर् । १ अपहरणयोग्ये तानि वस्तूनि च स्मृतौ दर्शितानि । “द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति” मनुः । “चणकव्रीहिगोधूमयवानां मुद्गमाषयोः । अनिषिद्धैर्गृहीतव्या मुष्टिरेका पथि स्थितैरिति” “तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः इति” च मनुः । “द्विजस्तृणैध पुष्पाणि सर्व्वतः स्ववदाहरेदिति” याज्ञ० । “गोऽग्न्यर्थं तृणमेधांसि यद्यार्थे वीरुद्वनस्पतीनां पुष्पाणि स्ववदाददीत फलानि चेति” गौ० । २ अपनेतव्ये च ।

अपहर्त्तृ त्रि० अप+हृ-तृच् स्त्रियां ङीप् । १ अपहारके । “निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दममिति” मनुः । क्वचित्तु नशीलत्वादिना “न लोका०” पा० षष्ठीनिषेधात् कर्म्मणि द्वितीया ।

अपहस्त पु० अपसारणार्थः हस्तः । १ गलहस्ते अपसारणायोद्यतः हस्तोऽस्य । २ गलहस्तेन अपसारिते त्रि० ।

अपहस्तित त्रि० हस्तेन अपसारितः अप+हस्त+णिच्-कर्म्मणि क्त । १ गलहस्तादिना निरस्ते अपसारिते ।

अपहार पु० अप+हृ-घञ् । १चौर्य्येण अपहरणे, २अपनयने । “कथं नामापहारेण भगिनी मे विकल्पितेति” रामा० स्वाम्यनुपकारिधनव्यये “नापहारं स्त्रियः कुर्य्युः पतिरिक्थात् कथञ्चनेति” स्मृतिः । “अपहारश्च धनस्याप्यनुपयोगे भवतीति” दायभागः ।४ अपचये, ५ हानौ, ६ सङ्गोपने च ।

अपहारक त्रि० अप+हृ-ण्वुल् । १ चौर्य्यकर्त्तरि २अपहारणकर्त्तरि ३सङ्गोपके ४व्यानादिनाऽपकर्षके च । “ज्ञात्वापहारकान् पश्येत्” इति हितो० । अपहारकभेदाश्च मनुना दर्शिताः “द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः । प्रकाशवञ्चकास्तेषां नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः । उत्कोचकाश्चोपधिकावञ्चकाः कितवास्तथा । मङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षणिकैः सह । असम्यक्कारिणश्चैव महामात्राश्चिकित्सकाः । शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः । एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांल्लोककण्टकान् । निगूढचारिणश्चान्याननार्य्यानार्य्यलिङ्गिन” इति ।

अपहारिन् त्रि० अप+हृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । १अपहर्त्तरि २अपनायके च "इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु" इति मनुः "क्षेत्रदारापहारी च षड़ेते ह्याततायिन" इति मनुः

अपहास पु० अप+हस–घञ् । १ अकारणहासे हेमचन्द्रः ।

अपह्नव पु० अप+ह्नु–अप् । १सतोऽपि वस्तुनोऽसत्त्वेन कथनरूपेऽपलापे, । अपह्नवश्च द्विविधः शब्दतः अर्थतोवा "मिथ्यैतदिति शब्दतः, नाभिजानाम्यहं, तत्र तदा न मम स्थितिरित्येवमर्थतोऽपह्नव इति । २ प्रेम्णि च ।

अपह्नुत त्रि० अप+ह्नु–क्त । १ कृतापलापे वस्तुनि यस्य चौर्य्यं कृतं तस्मिन्, २ स्थानान्तरं नीते, ३ अपसारिते च ।

अपह्नुति स्त्री अप+ह्नु–क्तिन् । १ अपह्नवे "प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिरिति" सा०द० उक्ते २ अर्थालङ्कारभेदे च । सा च द्विधा अपह्नवपूर्व्वकः अन्यारोपः, अन्यारोपपूर्व्वकः अपह्नवश्च यथा "नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः । नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः" ॥ "एतद्विभाति चरमाचलचूड़चुम्बि हिण्डीरपिण्डरुचिशीतमरीचिविम्बम् । उज्ज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन" ॥ "विराजते व्योमवपुः पयोधिस्तारामयास्तत्र च फेनभङ्गाः" । इत्याद्याकारेण प्रकृतनिषेधो बोद्धव्यः । "गोपनीयं कमप्यर्थं द्योतयित्वा कथञ्चन । यदि श्लेषेणान्यथा वाऽन्यथयेत् साप्यपह्नुतिः" सा०द० तत्र श्लेषेण यथा ॥ "काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् । उत्कण्ठितासि तरले ! न हि न हि सखि ! पिच्छिलः पन्थाः" ॥ अत्रापतितयेत्यत्र पतिं विनेत्युक्त्वा पतनाभावेनेत्यन्यथाकृतम् । अश्लेषेण यथा । "इह पुरोऽनिलकम्पितविग्रहा मिलति का न वनस्पतिना लता । स्मरसि किं सखि कान्तरतोत्सवं ! न हि घनागमरीतिरुदाहृता" इति ॥

अपह्नुवान त्रि० अप+ह्नु–शानच् । १चोरयति २अपनयति ३संगोपयति च "अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजामिति" नैष०

अपह्नूयमान त्रि० अप+ह्नु–कर्म्मणि शानच् । १ अपनीयमाने २ स्थानान्तरमपसार्य्यमाणे ३ चौर्य्यमाणे च ।

अपह्रियमाण त्रि० अप+हृ–कर्म्मणि शानच् । १चौर्य्यमाणे । २ अपाक्रम्यमाणे च ।

अपांक्षय पु० ६त० अलुक् स० । १ नेत्रे । अम्बुजलधरत्वात्तथात्वम् "अपांक्षये चक्षुषि, त्वां सादयामि "चक्षु र्वा अपांक्षय इति" श्रुतिः यजुर्वेददीपः । पदद्वयमित्येके ।

अपांज्योतिस् न० ६त० अलुक्स० । १ विद्युति तत्र हि अम्बु क्षियन्ति "अपांज्योतिषि विद्युति त्वां सादयामि" "विद्युद्वा अपांज्योतिरिति" श्रुतिः वे०दी० पदद्वयमित्येके

अपांनपात् पु० न पातयति पत–णिच्–क्विप् न०त० "न भ्राण्नपादित्या०"पा० प्रकृतिभावः अलुक्स० । १ यज्ञ देवताभेदे । "अपोनपात् अपांनपाच्च देवतेति" सि०कौ० । "अपोनपाते अपांनपातेऽनुब्रूहीति" प्रैष्यः ।

अपांनप्त्रि(प्त्री)य त्रि० अपांनपात् देवताऽस्य घ, छ वा । १ अपांनपाद्देवताके हविरादौ ।

अपांनाथ पु० ६त० अलुक् स० । १ समुद्रे ।

अपांनिधि पु० निधीयतेऽस्मिन् नि+धा–आधारे कि ६त० अलुक्स० । १ समुद्रे, २ विष्णौ च "अपांनिधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठित इति" विष्णुस० । "सरितामस्मि सागर" इति गीतोक्तेस्तस्य तथात्वम् । [३ वरुणे च ।

अपांपति पु० पा–डति ६त० अलुक् स० । १ समुद्रे,

अपांपायस् न० पायः सारः ६त० अलुक्स० । १ अन्ने तस्य वृष्टिप्रभवत्वात्तथात्वम् "वृष्टेरन्नं ततः प्रजेति" गीतायां तथोक्तेः । "अपांपायसि अन्ने त्वां सादयामि" "अन्नं वा अपांपाय" इति श्रुतिः वे०दी० । पदद्वयमित्येके ।

अपांपित्त न० ६त० वा अलुक् स० । १ अग्नौ, तस्य जलहेतुत्वात् तत्पित्तत्वम् "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेराप" इति" श्रुतौ तस्य तथात्वावगतेः । वा लुकि अप्पित्तमप्यत्र ।

अपांपुरीष न० पुरीषं मलः ६त० अलुक्स० । १ सिकतासु, तासां जलमलरूपत्वात्तथात्वम् "अपांपुरीषे सिकतासु त्वां सादयामि "सिकता वा अपां पुरीषमिति श्रुतिः" वेददी०

अपांयोनि स्त्री६त० अलुक्समा० । १समुद्रे "अपांयोनौ समुद्रे" इति वेददी० "समुद्रो वै अपांयोनिरिति" शत० ब्रा० पदद्वयमित्येके ।

अपांशु(सु)ला स्त्री पांशु(सु)रोव्यभिचारदोषाः सन्ति यस्याः सिध्मा० लच् पांशु(सु)ला स्वैरिणी न०त० । १ पतिव्रतायां स्त्रियाम् "अपांशु(सु)लानां धुरि कीर्त्तनीयेति" रघुः ।

अपांसदन न० अलुक्स० । १ दिवि "दिवि ह्यापः सन्ना इति" शत०ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधस्थ पु० ६त० अलुक्स० । १ अन्तरिक्षे "अपांसधस्थे अन्तरिक्षे" वेददी० "अन्तरिक्षं वा अपांसधस्थमिति" शत०ब्रा० । भिन्नं पदमित्येके ।

अपांसधिस् न० ६त० अलुक्स० । १ श्रोत्रे "अपांसधिषि श्रोत्रे" वेददी० । "श्रोत्रं वा अपांसधिरिति" शत०ब्रा० ।

अपांसमुद्र पु० समुद्रः सदनम् ६त० अलुक्स०। १ मनसि "मनो वा अपां समुद्र" इति शत०ब्रा० ।

अपाक पु० पच–घञ न०त०। १ पाकाभावे, भुक्तान्नादेरग्निमान्द्यादिना २ पाकाभावे च । ७ब०। तत्साधने ३ अजीर्णतारोगे । ६ब०। पाकरहिते आमे त्रि०। ४ मूर्खः पाकः ५ तद्भिन्ने, प्राज्ञे "ऐतनापाकाः प्राञ्चोन केचिदापय" इति ऋ० १,११०२, अपाकाः ! पक्तव्यप्रज्ञाःअपरिपक्वज्ञाना इति भा० । "अदिद्युतत् स्वपाको विभावाग्ने ऋ० ६,११, । पाकः पक्तव्यप्रज्ञोमूर्खस्तद्विलक्षण इति" भा० "आ यस्मिन् त्वे स्वपाके यजत्रा" ऋ० ६,१२,२, 'अपाके प्राज्ञे" इति भा० "पाकः पक्तव्य" इति निरु० । पाकस्य द्विविधः लौकिकः अलौकिकश्च तत्र लौकिकः दहनादिसाध्यः अलौकिकस्तु द्विविधः कालकृतपरिणतिभेदः जटराग्निसाध्यश्च तत्र तण्डुलादेः पाकः लौकिकः, आम्रफलादेः कालकृतः, भुक्तान्नादेः जठराग्निकृतः वैद्यकप्रसिद्धः । स च सुश्रुते दर्शितः "विपाकः प्रधानमिति" कस्मात् ? सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यग्मिथ्याविपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यग्भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्यग्नेर्मन्दत्वात् ।यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्व्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं परिदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्त्यबलवन्तो बलवतां वशमायान्तीत्येवमनवस्थितिस्तस्मादसिद्धान्त एषः । आगमे हि द्विविध एव पाकोमधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्योगुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्तेजोवायाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः, शेषाणि लघूनि, तस्माद्द्विविध एव पाक इति । भवन्ति चात्र ।

द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते ॥ तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्व्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते ॥ पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः । बहुधर्माभिः सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः ॥ तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित् किञ्चिद्वीर्य्येण सेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा ॥ पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् ॥ जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः ॥ वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः ॥ द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः ॥ अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः" इति ॥ तदुभयाभावः अपाकः । वैद्यकोक्तापाकलक्षणमुक्तं निदाने "अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा आलस्यं गौरवं ज्वरः ॥ अपाकः शून्यताज्ञानामामवातस्य लक्षणमिति" । गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्च्छिता मांसमसृक् प्रदुष्य, वृत्तं स्थिरं मन्दरुजं महान्तमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकमिति" माधवः । पाकः अल्पः ६ तद्भिन्ने त्रि०। "सेनयाग्नेरपाकचक्षस" इति ऋ० ८।७५।७ । "अपाकचक्षसः अनल्पचक्षस" इति भा० । अधिकं पाकशब्दे वक्ष्यते ।

अपाकज त्रि० न पाकाज्जायते जन–ड न०त०। १ पाकजभिन्ने "अपाकजानुष्णाशीतः स्पर्शस्तु पवने मत" इति भाषा० ।

अपाकरण न० अप+आ+कृ–ल्युट् ।१ निराकरणे। "तदपाकरणायाष्टेति" प्रश्न०उ०भा०। "ऋणत्रयापाकरणात्स्यपवर्ग इति" गौ०सू० अपसारणे, दूरीकरणे च । "निधाय वसुधापाकरणं पूर्व्ववदिति" का० ४१२।२५ ।

अपाकरिष्णु त्रि० अप+आ+कृ–बा० इष्णुच् । १ दूरीकरणशीले २ अपसारणशीले ।

अपाकर्त्तोस् अव्य० अप+आ+कृ–कृत्यार्थे तोसुन् । १ अपाकर्त्तव्ये तस्य च भावलक्षणत्वमौपाधिकम् ।

अपाकर्म्मन् न० अप+आ+कृ मनिन् निरासे ।

अपाकशाक पु० न पच्यते शाको यस्य । १ आर्द्रके । तस्य मूलमेव भोजनार्थं पच्यते न शाकः ।

अपाकिन् त्रि० न पाकोऽस्त्यस्य इनि ॥ १ पाकशून्ये अपाके ।

अपाकृत त्रि० अप+आ+कृ–क्त । १ निराकृते २ दूरीकृते "अपाकृतस्वेदलवामरुद्भिरिति" रघुः । [२ अपसारणे च ।

अपाकृति स्त्री अप+आ+कृ–भावे क्तिन् । १ दूरीकरणे ।

अपाकृत्य अव्य० अप+आ+कृ–ल्यप् । १ निराकृत्येत्यर्थे "ऋणत्रयमपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेदिति" मनुः ।

अपाक्रिया स्त्री अप+आ+कृ–भावे श । १ अपाकरणे २ अपसारणे "ऋणानाम नपाक्रियेति" उपपातकगणनायां स्मृतिः

अपाक्तात् अव्य॰ अपाची अवाची प्रतीची वा बा॰ तातिल् १अवाच्याः २प्रतीच्या वा इत्यर्थे "प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्ता-दभि ऋ॰७,१०४।१९ । अपाक्तात् प्रतीच्या इति भा॰।

अपाक्ष न॰॰ अपगतमनुगतमक्षमिन्द्रियम् अत्या॰ स॰ । १ इन्द्रियसन्निकर्षजे प्रत्यक्षे २ तद्विषये त्रि॰ त्रिका॰ ।

अपाङ्क्तेय त्रि॰ सद्भिः सह भोजने पङ्क्तिमर्हति अर्हार्थे ढक् न॰त॰ । १ सद्भिः सह एकपङ्क्तौ भोजनानर्हे स्तेनपतितादौ । अत्र ष्यञि अपाङ्क्त्य इत्यपि । ते च मनौ दर्शिताः यथा "ये स्तेनपतितक्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः । तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥ जटिलं चानधीयानं दुर्बलं कितवं तथा । याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा । विपणेन च जीवन्तोवर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ।
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा ॥ यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः । ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च । पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ भृतकाध्या पको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा । शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्-दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरो-स्तथा । ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ अगार-दाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी । समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा । पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः । मित्रध्रुग्द्यूत-वृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र-यो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ स्रोतसां भेदको यश्च तेषां च पोषणे रतः । गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥ श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च । हिंस्रो वृषल-वृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा । कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥ औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ एतान् विगर्हिता-चारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् । द्विजातिप्रवरोविद्वानु-भयत्र विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति । तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ अपाङ्क्त्य-दाने यो दातुर्भवत्यूर्द्ध्वं फलोदयः । दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभि-स्तथा । अपाङ्क्तैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" इति ॥

अपाङ्क्त्र त्रि॰ न पङ्क्तिमर्हति त्र न॰त॰। १ अपाङ्क्तेये । "अपाङ्क्त्यदाने योदातुरिति" मनुः ।

अपाङ्ग पु॰ अपाङ्गति तिर्य्यक् चलति नेत्रं यत्र अप+अङ्ग घञ् । १नेत्रप्रान्ते, "अजनि पङ्कुरपाङ्गनिजाङ्गणभ्रमिकणे-ऽपि तदीक्षणखञ्जन" इति नैष॰ २ तिलके च । अपगतमङ्गं यस्य प्रा॰ ब॰ । ३ अङ्गहीने त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

अपाङ्गक पु॰ अपकृष्टमङ्गं यस्य वा कप् । (आपाङ्) इति ख्याते अपामार्गे । स्वार्थे कन् १ नेत्रान्ते पु॰। २ अपगताङ्गे त्रि॰।

अपाङ्गदर्शन न॰ अपाङ्गेन नेत्रान्तेन दर्शनं ३त॰। १ कटाक्षे

अपाङ्गनेत्र न॰ अपाङ्गं देशं व्याप्य नेत्रम् । १ दीर्घनेत्रे ।

अपाच् त्रि॰ अपाञ्चति अप+अन्च—क्विप् । १ अपगमनकर्त्तरि २ अप्रकाशार्थे च । स्त्रियां ङीप् । सा च ३ दक्षिणस्यां दिशि, ४ प्रतीच्यामिति वेदभाष्ये माधवः । "प्राक्ता-दपाक्तादधरादिति ऋ॰७,१०४,१९ "अपाक्तात् प्रतीच्या" इति तेन व्याख्यानात् । तत्र पदान्तरेण दक्षिणप्रतीतेर-पाक्शब्दस्य प्रतीच्यां लक्षणैव न तत्रशक्तिरिति तु युक्तम् ।

अपाचीन त्रि॰ अपाच्यां दक्षिणस्यां भवः ख । १ दक्षिण-दिग्भवे २ अप्रकाशमाने च । "योऽस्यपाचीने तमसि मदन्ती-रिति" ऋ॰ ७,६,४, 'अपाचीने अप्रकाशमाने" भा॰।

अपाच्य त्रि॰ अपाच्यां भवः "द्युप्रागित्या॰" पा॰यत् । १ द-क्षिणदिग्भवे पदार्थे "ये के च नीच्यानां राजानो ये अपाच्यानामिति" ऐत॰ब्रा॰ ।

अपाटव न॰ पाटवं पटुता पटु+भावेऽण् नास्ति तद्यत्र । १ रोगे । न॰त॰ । २ पटुताभावे "अपाटवादशौचाद्वैर्यदि विघ्नं प्रजायते" इति स्मृतिः । ६ब॰। ३ पटुताशून्ये त्रि॰

अपात्त त्रि॰ अप+आ+दा—क्त । १ प्राप्ते । "सहोवाच विद्या-यते नास्ति हिरण्यस्यापात्तमिति" वृ॰उ॰। "अपात्तं प्राप्त-मिति" भा॰ ।

अपात्र न॰ पात्रं श्राद्धभोजनदानादियोग्यं न॰त॰। १ विद्यादि-हीनेऽनाचारे, २ दानादियोग्यताहीने कुपात्रे, नटादौ च । दानादिपात्रञ्च पात्रशब्दे दर्शयिष्यते । "अदेशकाले यद्दा-नमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृत-मिति" गीता "अपात्रेषु च यद्दत्तं तत् सर्वं विफलं भवे-दिति" स्मृतिः "अपात्रं पात्रमित्युक्तं कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते" इति मिताक्षरायां नारदः ।

अपात्रीकरण न० अपात्रं श्राद्धभोजनाद्ययोग्यं क्रियतेऽनेन । १ निन्दितप्रतिग्रहादिजनिते “निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषण”मिति मनूक्ते पापभेदे २ तद्धेतुभूते निन्दितधनादानादौ च ।

अपाद् त्रि० नास्ति पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा० । १ पादशून्ये “अपादपाणिर्जवनोग्रहीतेति” श्रुतिः ।

अपादान न० अपगमाय आदीयतेऽवधित्वेन अप+आ+दा—ल्युट् । “ध्रुवमपायेऽपादानमिति” १ व्याकरणपरिभाषिकारकभेदे । यथोक्तं हरिणा “अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् । ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते” पततोध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात् पतत्यसौ । तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमुच्यते । मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् । मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक्” इति तच्चापादानं त्रिविधम् । “निर्द्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियञ्चेति त्रिधापादानमिष्यते” इति हर्य्युक्तेः । निर्द्दिष्टः श्रूयमाणो विषयो यस्य तत्, स्वापेक्षितश्रूयमाणक्रियमित्यर्थः यथा वृक्षात् पत्रं पततीत्यादौ, अपादानविषयीभूतं पतनं हि तत्र श्रूयमाणम् । द्वितीयम् उपात्तः गृहीतः धात्वन्तरार्थघटकीभूत इति यावत् विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या स्वविषयक्रियाघटितश्रूयमाणक्रियान्तरमित्यर्थः यथा मेघात् विद्योतते विद्युदित्यादौ निःसरणपूर्ब्बकविद्योतनार्थविद्योततियोगे मेघादेस्तदेकदेशे निःसरणेऽपादानत्वम् । अपेक्षितक्रियं तृयीयं यथा कुतो भवानिति प्रश्नवाक्ये, पाटलिपुत्रादित्युत्तरवाक्ये च कुत इति पाटलिपुत्रादित्यनयोरपेक्षितगत्यादिक्रियापेक्षत्वात् अपेक्षितक्रियापादानत्वम् । “अपादाने पञ्चमीति पा० ।

अपान पु० अपानयति अपसारयति मूत्रादि अप+आ+नी—ड अपसारयति अधोऽनिति गच्छति वा अप+अन—अच् वा १ मूत्रादेरधो नयनशीले, गुह्यदेशस्थे, “अधोनयनत्यपानस्तु आहारञ्च क्रमात् पुन” रित्युक्तलक्षणे “मूत्रशुक्रवहोवायुरपान इति कीर्त्तितः” इत्युक्तलक्षणे च वायौ । “प्राणोऽपानव्यानसमान इत्येतत् सर्वं प्राण” इति बृ० “अपनयनात् मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिर्वायुः नाभिस्थान” इति भा० “अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः सोऽपान” इति छा० उ० । “अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुषिः पश्चिमदिक्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपान” इति भा० “यद्वै प्राणिति स प्राणः यदपानिति सोऽपान इति” छा० उ० । “यद्वै पुरुषः प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं वहिर्निस्सारयति स प्राणाख्यो वायुर्वायुवृत्तिविशेषः यदपानित्यपश्वसिति ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्याम् अन्तराकर्षति वायुः सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिरिति” भा० । पदार्थादर्शे तु पूर्ब्बोक्तैव निरुक्तिर्दर्शिता यथा अपानयत्यपानोऽयमाहारं च मलार्पितम् । “शुक्रं मूत्रं तथोत्सर्गमपानस्तेन मारुतः । इन्द्रगोपप्रभाकाशः सन्ध्याजलदसन्निभः ॥ स च मेढ्रे च पायौ च ऊरुवङ्क्षणजानुषु । जङ्घोदरे कृकाट्याञ्च नाभिमूले च तिष्ठती” ति योगार्णवः । “प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं प्रतिष्ठतीति” महा० भा० “प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणा” विति गीता । अप+अन भावे घञ् । २ अपानक्रियायाम् वहिर्गतायाः ३ प्राणवृत्तेरन्तः प्रवेशने पु० “प्रजाभ्योऽपानायेति” ता० ब्रा० । “अपानः वहिर्गतायाः प्राणवृत्तेरन्तःप्रवेशनमपाननं तेन हि वायुः शरीरे नीयते अपानेन, यतः “प्राणो न पराभवतीति” श्रुत्यन्तरमिति” ता० भा० । आधारे घञ् ४ गुह्यस्थाने पु० ।

अपानन न० अप+अन भावे ल्युट् । १ अपश्वसने, मुखनासिकाभ्यां वहिर्निस्सारिप्राणवायोस्ताभ्यामेव मार्गाभ्यामन्तराकर्षणे २ मूत्रपुरीषादेरधोनयने च अपानशब्दे ता० ब्रा० उदा० ।

अपान्तरतमस् पु० अपगतमान्तरं तमो यस्य । १ वेदार्थप्रकाशके देवसुतभेदे । “अपान्तरतमा नाम जातो देवस्य वै सुतः । कृताश्च तेन वेदार्थास्तेन सत्येन मोक्षयेति” हरिव० २६२ अ० ।

अपाप त्रि० नास्ति पापं पापकारणं वा यस्य । १ पापजनकाचारशून्ये” २ निष्पापे च “इयं दाशरथे! सीता सुव्रता ब्रह्मचारिणी । अपापा हि त्वया त्यक्तेति” रामा० ।

अपामार्ग पु० अपमृज्यते व्याधिरनेन मृज—करणे घञ् कुत्वदीर्घौ । (आपाङ्) इति १ ख्याते वृक्षे । “अपामार्ग! त्वया वयं सर्व्वं तदपमृज्महे” अथ० ४, १८, ७ । “अपामार्ग ओषधीनां सर्व्वासामेक इद्वशीति” अथ० ४, १७, ८, ७ ।

अपामार्गक्षारतैल न० “कर्णनादे कर्णक्ष्वेडे कटुतैलेन पूरणम् नादबाधिर्य्ययोः कुर्य्यात् कर्णशूलोक्तमौषधम् अपामार्गक्षारजलैः तत्कल्केन साधितम् तिलजमपहरति कर्णनादं बाधिर्य्यञ्चापि पूरणात” इति चक्रदत्तोक्ते १ तैलभेदे ।

अपामार्गतैल न० “क्षयजे क्षयमासाद्य कर्त्तव्यो बृंहणो विधिः । पाने नस्ये च सर्पिः स्याद्वातघ्नैर्मधुरैः शुभम् । कृमिजे व्योषनक्ताह्वशिग्रुवीजैश्च नावनम् । अजामूत्रयुतं नस्यं कृमिजे कृमिजित् परम् । अपामार्गफलव्योषनिशाक्षारकरामठैः । सविडङ्गं सृतं मूत्रे तैलं नस्यं

र्म्मिं जयेदिति" चक्रदत्तोक्ते १ कर्म्मिभ्नतैलभेदे ।

अपाय पु० अप+इण्-अच् । १ विश्लेषजनकक्रियायाम् "ध्रुवमपायेऽपादानमिति" पा० । "अपाये विश्लेषजनकक्रियायामिति" सि०कौ० । "अपाये यदुदासीनमिति" हरि० । २ नाशे ३ अपगमने च ।

अपायिन् त्रि० अप+इण-णिनि । १ अपाययुक्ते २ वियोगिनि ३ नश्वरे च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारतेति" गीता । "अनपायिनि संश्रयद्रुमे गजभग्ना पतनाय वल्लरीति" कु० ।

अपार त्रि० नास्ति पारं यस्य । १ पारशून्ये २ दुःखेनोत्तार्य्ये ३ दीर्घमर्य्यादे । "मह्रीमपारां सदने सदस्येति" ऋ० ३,३०,९ ४ अगाधे "अन्तरपार अर्वे अन्धतं दहनोः ऋ० २,१, १४ । "अपारे अगाध" इति भा० । ५ दूरपारे "रजसी अपारे ऋ० १,४२,४६ । "इमे चिदिन्द्र ! रोदसी अपारे इति ऋ० ३,३०५ । "अपारे दूरपारे" इति भा० । ६ सीमारहिते "मही अपारे रजसी" ऋ० ९,६८,३ । "अपारे सीमारहिते" इति भा० । ७ अधिके 'अपारो वो महिमा वृद्धशवस" इति ऋ०५,८७,६ । "अपारः अधिक" इति भा० । "अपारे पारमिच्छन्तः संसारार्णवरोधसीति" महाभा० । "तदपार, सर्वश्लेयं वानराणां महद्बलम्" रामा० । ८ अनुत्तार्य्ये "रावणस्य महाघनुरपारः प्रतिभाति मे इति" रामा० । तस्याः पारमपारस्य व्रजन्ति विजयैषिण इति" भा०क०प०१९अ० । ९ नद्यादेरर्वाक्पारे न० । १० पृथिव्यां स्त्री निरु० ।

अपार्ण न० अप+अर्द्-क्त नि०न । १ आभ्यर्णे समीपे निरु० । २ समीपवर्त्तिनि त्रि० ।

अपार्थ त्रि० अपगतोऽर्थो यस्य । १ निरर्थके २ व्यर्थे ३ निष्प्रयोजने "सर्व्वमेतदपार्थं ते क्षिप्रं तौ संप्रसादयेति" वनप० २१४ अ० । ४ अभिधेयशून्ये, "अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते" इति सुश्रुतम् । वा कप् । अपार्थकोऽप्यत्र । अतो यदन्यद्विपर्य्यस्तार्थं तदपार्थकमिति" मनुः । तच्च योग्यतासत्त्याकाङ्क्षाशून्यं वाक्यं यथोक्तं गौतमेन "पौर्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकमिति" "पौर्वापर्य्यं कार्य्यकारणभावस्तस्याऽयोगादसम्भवात् शाब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यसम्भवात् अप्रतिसम्बद्धः असम्बद्धोऽर्थः प्रयोजनं शाब्दबोधरूपं यत्र । तथाचाभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिशून्यबोधजनकत्वं तत्त्वमिति तदर्थः ।

अपाल त्रि० नास्ति पालः पालको यस्य । १ पालकशून्ये पश्वादौ । २ ब्रह्मवादिन्यामत्रिसुतायां स्त्री । "अपालामिन्द्र ! त्रिष्पूत्व्यकृणोरिति" ऋ० ८,९,१७ । अपालामेतन्नामिकामत्रिसुतां ब्रह्मवादिनीमिति" भा० ।

अपालम्ब पु० अपकृष्यालम्ब्यते अप+आ-लम्ब घञ् । १ शकटपश्चाद्भागे "ततःपश्चात् परिक्रम्य अपालम्बमभिपद्याह्वेति" शत० ब्रा० ३,३,४,१२, "अपालम्बं शकटस्य पश्चाद्भागमिति" भा० ।

अपावर्त्तन न० अप+आ+वृत-ल्युट् । १ उल्लुण्ठने भूम्यादौ पतित्वा लुण्ठने, २ अपाकरणे च ।

अपावृत त्रि० अप+आ+वृ-क्त । १ अनावृते २ उद्घाटिते ३ अपसारितावरणे च "यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् । सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ । लभन्ते युद्धमीदृशमिति" गीता । "अहो अपावृतं द्वारमापदामयमेष मे" रामा० ४ आवृते, ५ पिहिते स्वतन्त्रे च इति मेदिनिः ।

अपावृति स्त्री अप+आ+वृ-क्तिन् । १ आवरणनिवारणे उद्घाटने २ आवरणापसारणे च । "स ज स्ने रेजयत्यपावृतिमिति" ऋ० ।

अपावृत्त त्रि० अप+आ+वृत-क्त । १ अन्तरिते २ परावृत्ते, ३ निवृत्ते च "प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचिदिति" महा०भा० "कथं दृश्याद्यपावृत्तां परैरिव हृतां चमूमिति" रामा० ।

अपावृत्ति स्त्री अप+आ+वृत-क्तिन् । १ उद्वर्त्तने २ निवृत्तौ च ।

अपाश्रय पु०अप+आ+श्रि-अच् । १ मध्ये "पर्य्यङ्कस्यापाश्रये" इति काद० । २ अङ्गणावरणे चन्द्रातपादौ हेम० अपगत आश्रयो यस्य । ३ आश्रयविहीने त्रि० ।

अपाष्ठ त्रि० अप+आ+स्था-क अम्बा० षत्वम् । १ अपास्थिते "शल्याद्विषं निरवचं प्राञ्जनादुत पर्णधेः । अपाष्ठाच्छृङ्गादिति" अथ० ४,६,५ ।

अपासङ्ग पु० अप+आ+सञ्ज-घञ् कुत्वम् । १ तूणे इषुधौ ।

अपासन न० अप+अस-ल्युट् । १ मारणे वधे २ अपक्षेपणे, ३ दूरीकरणे च ।

अपासित त्रि० । अप+अस+णिच्-क्त । १ अपसारिते ।

अपासृत त्रि० अप+आ+सृ-क्त । १ दूरीभूते २ पलायिते ।

अपास्त त्रि० अप+अस+क्त । १ क्षिप्ते २ निरस्ते ३ दूरीकृते ४ अपसारिते च "समुच्छ्रितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिरिति" माघ० "निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तपुष्पकमिति" माघः ।

अपास्य अव्य० अप+अस-ल्यप् । १ निरस्येत्यर्थे । "त्रिकमित्यपास्याभरणानि यौवने" इति कुमा० ।

अपि अव्य० न पियति गच्छति । पि-गतौ क्विप् न तुक् ।

अशक्यकरणायोद्यमरूपायां, १ शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिरूपायाञ्च सम्भावनायां, २ सन्देहे, ३ निन्दायां, ४ प्रश्ने, ५ समुच्चये, ६ अल्पपदार्थे, ७ कामचारानुज्ञायाम्, ८ अवधारणे, ९ पुनरर्थे च। क्रियायोगेऽस्य उपसर्गसंज्ञा "अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु इति" पा० उक्तार्थेषु कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञा तदर्थेषु न तु उपसर्गत्वम् तेन न षत्वादि तत्र "पदार्थे सर्पिषोऽपि स्यात्। अनुपसर्गत्वान्न षः। सम्भावनायां लिङ् तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृदौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयन्नपिशब्दः स्यादित्यनेन सम्बध्यते सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्दबलेन गम्यमानस्य बिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धे। इयमेवापिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम। द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तते सर्पिषो बिन्दुना योगो न त्वपिनेत्युक्तत्वात्" सि०कौ० सम्भावने अपि स्तुयाद्विष्णुम् सम्भावनं शक्त्युत्कर्षमाविष्कर्त्तुमत्युक्तिः। अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा अपि स्तुहि। गर्हायाम् धिग्देवदत्तमपि स्तुयाद्वृषलम्। समुच्चये अपि सिञ्च अपि स्तुहि। गणरत्ने तु "सम्भवगर्हाशीर्क्षतिभूषासमुच्चयेष्वित्युक्तं तेन तेऽपि अपिशब्दार्थाः तत्र १० सम्भवे योजनमस्ति, गर्हायाम् अपि पापिन्! ११ आशीर्वादे भद्रमपि, १२ क्षतौ मरणमपि, १३ भूषायाम् अपि नह्यति हारम्, समुच्चये तदपीत्युदाहृतञ्च। समुच्चये "अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति" कुमा०। प्रश्ने "अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वमिति" रघुः अस्य क्रियायोगभेदे अकारलोपो वा "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो" रित्युक्तेः। अपिधानं पिधानं अपिनद्धः पिनद्ध इति "वितत्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्येति" भट्टिः।

अपिकक्ष अव्य० कक्षे विभक्त्यर्थे अव्ययी०। १ कक्षप्रदेशे इत्यर्थे "ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि" ऋ० ४,४०,४।

अपिकक्ष्य त्रि० अपिकक्षं सन्धानम् यत्। १ कक्षप्रदेशेन संधानभूते प्रवर्ग्यविद्यारूपे रहस्ये। "त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपिकक्ष्यं वाम्" ऋ० १,११७,२२। "अपिकक्ष्यं शिरसः अश्वशिरसः कक्षप्रदेशेन संधानभूतं प्रवर्ग्यविद्याख्यं रहस्यमिति" भा०।

अपिकर्ण न० अपिगतः कर्णम् अत्या०स०। १ समीपे। २ तद्वर्त्तिनि त्रि०। "हुते अपिकर्णे आयवो" ऋ० ६,४८,१६, "अपिकर्णे कर्णसमीपगते समीपे स्थितः इति भा०।

अपिगीर्ण त्रि० अपि+गॄ–क्त। १ कथिते २ वर्णिते स्तुते च। [१ प्रतिग्याचेत्र।

अपिगृ(गा)ह्य त्रि० अपि+ग्रह–वेदे–क्यप् लोके ल्यप्।

अपिच अव्य० द्व०। १ किन्त्वर्थे पदद्वयमिति बहवः।

अपिच्छिल त्रि० न०त०। १ पिच्छिलविरोधिनि गाढे २ अपङ्किले च। "प्रमेहिणो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छिलमिति" निदा०।

अपिज त्रि० अपि अप्सु जायते जन–ड अलुक्स० वेदे अप्शब्दस्यैकत्वम्। १ ज्यैष्ठे मासि तस्य जलक्रीडारतिसाधनत्वात्तथात्वम्। "प्रसवाय स्वाहापिजाय स्वाहेति" यजु० १८,२८। "अप्सु जायते इत्यपिजः जलक्रीडारतत्वाज्ज्यैष्ठे इति" वेददीपः।

अपित् स्त्री आप इतो गता यस्याः वेदे न जश्। १ अन्तर्हितायां नद्याम् "अपितः पिन्वतं धिय" ऋ० ७,८२,३ "अपितोऽन्तर्हिता नदीरिति" भा० "अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽम्बद्-जुषोऽपिन्वदपित" इति तद्रूता श्रुतिः।

अपितु अव्य० अपि+तु+द्व०। १ यद्यर्थे त्रिका०। २ किन्तु इत्यर्थे भूरिप्रयोगः।

अपित्व न० अपित्वरतेऽस्मै अपि+त्वर बा० ड। १ भागे भागिनो हि विभक्तधनादादानाय त्वरन्ते इति तस्य तथात्वम्। "तस्यामपित्वमभीया ते" इति शत०ब्रा०।

अपित्विन् त्रि० अपित्वं भागोऽस्यास्ति इनि स्त्रियां ङीप्। १ भागवति सभागे। "तस्मात् देवता अपित्विन्योमन्यन्ते" इति शत०ब्रा०।

अपिधान न० अपि+धा-ल्युट्। १ आच्छादने। करणे ल्युट्। २ तत्साधने त्रि०। "अमृतापिधानमसि स्वाहेति" भोजनान्ते जलपानमन्त्रः "राध्यमानस्यौदनस्य चौरपिधानमिति" अथ० ११,३,१। साधने आच्छादनत्वोपचारात् सामानाधिकरण्यम्। अपेरतो वा लोपे पिधानमप्यत्र "पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानमिति" आशनमन्त्रः "तस्य तद्द्वारं यदमावास्या चन्द्रमा एवद्वारपिधानः" शत०ब्रा०।

अपिधि पु० अपिधीयते वह्निपर्य्यन्तं दीयते अपि+धा-कि। १ वह्निपर्य्यन्तदत्ते। "प्रियां अपिधीं वनिषीष्ट" ऋ० १,१२७,७, "अपधीन् वह्निपर्य्यन्तं दत्तानिति" भा०।

अपिनद्ध त्रि० अपि+नह–क्त। १ परिहिते, अतोवालोपे पिनद्धश्च तत्रार्थे।

अपिप्राण त्रि० अपि+प्र+अन–अच् स्त्रियां गौ० ङीष्। १ सर्वदा चेष्टमाने "वनला अपिप्राणी च सदनी च भूया" इति ऋ०। १,१८६,११। "अपिप्राणी सर्वदा चेष्टिनीति" भा०।

अपिव्रत त्रि० अपिः संसर्गे संसृष्टं व्रतं कर्म्म भोजनं वा यस्य।

१ दायाद्येनाविभक्ते २ संसृष्टधने ३गोत्रजे ४संसृष्टभोजने च। "अपिव्रताश्चान्वारभन्ते यजमानमिति" का० ८,६, २६। "अपिव्रतास्त उच्यन्ते येषां यजमानव्रते अपित्वमस्ति दायाद्येनाविभक्ता इति" पितृभूतिः "अपिव्रता गोत्रजा इति कर्कभा०" "अपिः संसर्गे संसृष्टं व्रतं कर्म्म येषामिति अपिव्रता अविभक्ता दायादाः तेष्वेकेनापि कृष्यादि कर्म्म कृतं सर्वे उपजीवन्तीति हरिस्वामी, "व्रतं भोजनं यजमानेन सह प्राप्तभोजनाः बन्धुवर्गाः" इति माधवः।

अपिशर्व्वर त्रि० अपिः प्रादुर्भावे अव्ययी०बा०अच् समा०। १ शर्व्वरीमुखसमये प्रदोषकाले, "समिद्धमपिशर्वरे" इति ऋ० ३,६,७,। "अपिशर्व्वरे शर्वरीमुखे" इति भा०।

अपिशल पु० अपिशलते अपि+शल—अच्। १ मुनिभेदे तस्यापत्यम् इञ्। आपिशलिः। शाब्दिकभेदे। "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्राजयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" क०क० "सुप्यापिशलेः" इति पा०।

अपिहित त्रि० अपि+धा—क्त। १ आवृते "तच्छेनाभुरपिहित" इति श्रुतिः। अतोलोपे पिहितोऽप्यत्र "भुजङ्गपिहितद्वारमिति" रघुः।

अपीच्य त्रि० अपिच्यवते सौन्दर्य्याद्धीयते अपि+च्यु-ड अतोलोप उपसर्गदीर्घः न०त०। १ अतिसुन्दरे "अपीच्यदर्शनं सौम्यं सर्वलोकनमस्कृतमिति" वृह० "अपीच्यवेशं द्विभुजं सौम्याकारं सुदर्शनमिति" यममूर्त्तिलक्षणम्, अपि+अनुच-क्किप् अप्यङ् तत्र साधु यत् अञ्चतेरतोलोपे पूर्व्वदीर्घः। २ अन्तर्हिते। "यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतमिति" ऋ० ८,४७,१३, अपीच्यमन्तर्हितम् भा० ३ गुह्ये "मर्त्तानां मनुष्याणामपीच्यम्" ऋ० ८,२६,६, "अपीच्यं गुह्यमिति" भा०।

अपिजू त्रि० अपि+जव—क्किप्—ऊठ्। १ प्रेरके। "उषसानक्ता जगतामपीजुवा" ऋ० २,३१,५। "अपिजुवा प्रेरयितत्र्य" इति वेदे उवङ् भा०।

अपीत त्रि० अपि+इण—क्त। १ विलयप्राप्ते विलीने, "सौम्य! तदा सम्पन्नोभवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वं ह्यपीतोभवतीति" शा०भा०धृता श्रुतिः। भावे क्त। १ विलये २ अपगमने न०। पीतवर्णभिन्ने पु० तद्वति त्रि०। पीतं पानकर्म्म ३ तद्भिन्ने त्रि०।

अपीति स्त्री अपि+इण—क्तिन्। १ विलये २ अपगमे ३प्रलये च। "अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम्" शा०सू०। आधारे क्तिन्। ४ संग्रामे। "पुरा यत् शूरस्तमसो अपीतेस्तमद्रिवः" इति ऋ० १,१२१,१०। "अपीतेः संग्रामादिति" भा०।

अपीनस पु० अपीनाय अपीनत्वाय सीयते कल्पते सो कर्म्मकर्त्तरि क। १ पीनसरोगे तद्विवरणं पीनसशब्दे।

अपुंस् पु० न पुमान् न०त०। १ नपुंसके क्लीवे। "पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः। समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽल्पे च विपर्य्यय इति" मनुः।

अपुंस्का स्त्री नास्ति पुमान् यस्याः उरःप्रभृतित्वात् कप्। १पतिशून्यस्त्रियाम्। 'नापुंस्कासीति मे मतिरिति'भट्टिः।

अपुच्छा स्त्री नास्ति पुच्छमग्रं यस्याः। १ शिखरहीने शिंशपावृक्षे। २पुच्छहीने त्रि०। [२ पुण्यशून्ये त्रि०।

अपुण्य न० न पुण्यं विरोधे न०त०। १ पापे। न०ब०।

अपुण्यकृत् त्रि० पुण्यं न करोति अपुण्यं पापं वा करोति। ताच्छील्ये क्किप् १ पुण्याकर्त्तरि २ पापकारिणि च। "क्षत्रियस्यैव वृत्तस्योवैश्यः शूद्रस्तथैव च। यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोन्योस्त्यपुण्यकृत्" आप० स्मृतिः।

अपुत्र पुंस्त्री नास्ति पुत्रोयस्य। १अजातपुत्रे २मृतपुत्रे च। "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदेति" स्मृतिः "नापुत्रस्य लोकोऽस्ति" श्रुतिः। "अपुत्रा शयनं भर्त्तुः पालयन्ती व्रते स्थितेति" वृहन्मनुः। "अपुत्रस्यैव या कन्या सैव पिण्डप्रदा भवेदिति" स्मृतिः पुत्रपदञ्च पुत्रपौत्रप्रपौत्रपरमिति दायभागादयः वा कप्। अपुत्रकोऽप्युक्तार्थे।

अपुनर् अव्य० न पुनः न०त०। पुनर्वारभिन्ने सकृदर्थे "अनानुकृत्यमपुनश्चकार" ऋ० १०,६८,१०।

अपुनरावृत्ति स्त्री न पुनः आवृत्तिः संसारगतिर्यतः ५ब०। निर्वाणमुक्तौ "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेस्तथात्वम्। ६ब०। पुनर्गमनशून्ये त्रि०। अर्थाभावे अव्ययी०। पुनरावृत्त्यभावे अव्य०।

अपुनर्भव पु० न पुनर्भवति संसारं भजतेऽस्मिन् भू—आधारे अप्। १ मोक्षे। करणे अप् न०त०। २ पुनर्भवाभाव हेतौ तत्त्वज्ञाने अभावार्थे न०त०। पुनरुत्पत्त्यभावे पु० ३ प्रशमने निवारणे, "रोगाणामपुनर्भवे। ज्ञानं चतुर्विधं यस्येति" वैद्यकम्। नास्ति पुनर्भवः पुनरुत्पत्तिरस्य ४ पुनर्जन्मशून्ये तत्त्वज्ञानवति मुक्ते।

अपुराण त्रि० विरोधे न०त०। १ पुराणभिन्ने नवीने।

अपुष्ट त्रि० पुष—कर्म्मणि क्त न०त०। १ अकृतपोषणे यस्य पुष्टिर्न कृता तस्मिन्।

अपुष्टता स्त्री अपुष्टस्य भावः तल्। अपुष्टदुष्क्रमग्राम्यव्याहता-

श्लीलकष्टता" इत्यादिना सा०द०उक्ते काव्ये प्रकृतार्थापोषकाकारित्वरूपे अर्थदोषभेदे। यथा "विलोक्य वितते व्योम्नि विधुं मुञ्च रुषं प्रिये!" इत्यत्र विततशब्दो मानत्यागं प्रति न किञ्चिदुपकुरुते इति तस्य तत्पोषानुपकारित्वात्तथात्वम् अपुष्टस्य भावः त्व। अपुष्टत्वमप्यत्र न०। "अपुष्टत्वं मुख्यानुपकारित्वमिति" सा०द०।

अपुष्प अव्य० पुष्पस्याभावः अव्ययी०। पुष्पाभावे। "तैरपुष्पात् वनस्पति"रित्यमरः अपुष्पादित्यत्र पञ्चम्या नाम्भावः।

अपुष्पफलद पु० अपुष्पं पुष्पाभावेऽपि फलं ददाति दा–क। १ पुष्पं विना फलदे पनसे तथाभूते उदुम्बरादौ च। उपचारात् २ अहेतुकफलदातरि कर्त्तरि त्रि०।

अपूजा स्त्री अभावादौ न०त०। १ पूजाभावे २ आदराभावे ३ सम्मानाभावे ४ कुत्सितपूजायाम् ५ अविधानेनार्चने च।

अपूजित त्रि०न०त०। १ पूजितभिन्ने २ अनादृते ३ अवज्ञाते च

अपूत त्रि० न०त०। १ पवित्रभिन्ने २ अशुचौ "अपूतो वा एषोऽमेध्यो यदश्वः" इति शत०ब्रा० "यज्ञापूत इव मन्येत" कात्या० २२,४,२६। ३ संस्कारहीने व्रात्ये च "एतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि च कर्हिचिदिति" मनुः।

अपूप पु०न पूयते विशीर्य्यते पू–प न०त०। १ गोधूमादिचूर्णपिष्टके २ पुरोडाशे हविर्भेदे "अपूपं देव घृतवन्तमग्ने" ऋ० १०,४५,६। "अपूपं पुरोडाशमिति" भा०। "वृथाकृशरसंयावं पायसापूपमेव चेति" मनुः। प्राचुर्य्ये मयट्। अपूपमयं पर्व अपूपमयो यज्ञः। अपूपाय हितम् "विभाषा हविरपूपादिभ्यः" पा०यत्। अपूप्यम् "छ च" पा० अपूपीयं च पिष्टकहिते यवगोधूमचूर्णादौ। तत् पण्यमस्य ठक्। आपूपिकः। अपूपविक्रेतरि त्रि०।

अपूपादि पु० ६ब०। पाणिन्युक्ते हितार्थे छयतोः प्रकृतिभूते शब्दसमूहे। स च गणः "अपूप तण्डुल, अभ्यूष, अभ्योष, अवोष, अभ्येष, पृथुक, ओदन, सूप, पूप, किण्व, प्रदीप, मुसल, कटक, कर्णवेष्टक।

अपूपाष्टका स्त्री अपूपसाधनाष्टका। पौष्या ऊर्द्ध्वं १ कृष्णाष्टम्यां २ तत्र विहिते श्राद्धे च।

अपूरणी स्त्री न पूर्य्यते सर्वतः कण्टकावृततया दुरारोहत्वात् पूर–कर्म्मणि ल्युट् ङीप् न०त०। शाल्मलिवृक्षे। करणे ल्युट्। संख्यापूरणसाधनार्थकप्रत्ययभिन्ने च।

अपूर्ण त्रि० न पूर्णम्। ऊने। "अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः शतं क्रतूनामिति" रघुः। भावे क्त। पूरणाभावे "सारतण्डुलमपूर्णं वर्षयित्वेति" का० ४,१,५,७, अपूर्णं यथा स्यात्तथा चरुणा स्थाल्याः पूरणं न भवतीति तथा वर्षयित्वेति" तद्भा०। [पूरणं पूर्णः तत्कालाप्राप्ते।

अपूर्णकाल त्रि० न पूर्णः कालोऽस्य। यस्य यत्काले

अपूर्व्व त्रि० न पूर्व्वं दृष्टम्। १ अदृष्टे २ आश्चर्य्ये "अधनुषि शरजालं मर्म्मभेदानुकारि त्रितयमिदमपूर्व्वं दृष्टमन्तःपुरे ते" इति "अपूर्व्वो दृश्यते वह्निः कामिन्याः स्तनमण्डले। दूरतो दहतीवाङ्गं हृदि लग्नस्तु शीतलः" इति च उद्भटः। पूर्व्वः पूर्व्ववर्त्ती न०ब०। ३ हेतुशून्ये त्रि०। न०त०। ४ पूर्व्वकालादिभिन्ने त्रि०। पूर्व्वशब्दस्य दिग्देशकालशक्तित्वे सर्व्वनामतया ततो नञ्तत्पुरुषेऽपि अस्य सर्व्वनामतातेन तत्कार्य्यम् अपूर्व्वे अपूर्व्वस्मै इत्यादयो स्त्रियां तु अपूर्व्वस्यै अपूर्व्वायै इति। "अपूर्वं च "ओमाराधूर्व्ववचने" इति पा०५ परब्रह्मणि पु०। "तदेतद् ब्रह्मापूर्व्वमनपरमनन्तरमबाह्यमिति" शत०ब्रा०। ६ प्रमाणान्तराप्राप्ते "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलमिति" वेदा० सा० ७ वैधनिषिद्धक्रियाजन्ययोः कालान्तरभाविनोः सुखदुःखयोर्हेतुभूतयोः पुण्यपापयोः न०। आदृष्टसिद्धिगत् अपूर्व्वसिद्धिरत्नेया। सा च ११७ पृष्ठे दृश्या। स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङा हि यागादौ इष्टसाधनत्वं बोध्यते इति नैयायिकाः कार्य्यत्वेनापूर्व्वं बोध्यते इति प्राभाकरा मन्यन्ते। तदुभयमतेऽपि, आशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे फलसमयपर्य्यन्तस्थायिव्यापारजनकत्वं प्रयोजकमिति तथा हि अव्यवहितपूर्व्वस्थायिन एव कारणत्वेन यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गस्य च मध्ये व्यापाररूपमपूर्व्वं प्रकल्प्यते साक्षादसाधनस्य यागस्य स्वर्गसाधनता व्यापारमन्तरेणानुपद्यमाना स्वर्गनिर्वाहकं व्यापारमपूर्व्वं कल्पयतीति। तच्चापूर्व्वं किंनिष्ठं कथं वा तस्यैव व्यापारत्वमित्याशङ्क्य शब्दचिन्तामणौ निर्णीतं यथा "तथापि ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु तत्र सद्भावनिरूपकस्यापि कारणत्वात् तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात् सावधेः फलजनकत्वम्। यत्र ध्वंसो हेतुस्तत्र तत्प्रागभावोऽपीति चेत् न दुःखध्वंसजन्यदृष्टि, मिथ्याधीध्वंससाध्यकृतौ च व्यभिचारात्। प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे, तथाभावाच्च ध्वंसेनानुपपत्तिः कथं तेनैव समाधातव्येति चेन्न ध्वंसे सति तद्व्यापारत्वस्य विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शक्तेरिति चैवं प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्वाजनकत्वात् न हि नियमतो ध्वंसे सति यद्भवति तस्य कारणम् न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे तयोरिव वाच्यं व्यभिचाराभावेन तस्यापि प्रयोजकत्वात्।

अथ शब्दाद्यागकारणता, व्यापारं विना तदनुपपत्तेः न च तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकम् अन्यत्र तु मानाभावान्न तथेति वाच्यं यागध्वंसस्य यागजन्यस्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्यकल्पनात्। अस्तु देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेन्न यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् गङ्गास्नानादौ देवताविरहेण तदभावात्। न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्त्तृगतव्यापारकल्पनाच्च ननु नायं नियमः, पुत्रगतश्राद्धादिना पितरि, पितृगतजातेष्ट्या पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेश्च अथ तत्रापि कर्त्तर्य्येवादृष्टं, विहितक्रियाया यागस्येव कर्त्तृगतादृष्टजनकत्वात्। न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि स्वर्गः स्यादिति वाच्यम् अदृष्टस्य फलनाश्यतया पितरि स्वर्गाभावेनादृष्टानाशात् स्वर्गेष्टियागजन्यादृष्टस्य मुक्तिविरोधित्वात् न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः, पित्रदृष्टजनकत्वात् तथात्वे च साङ्गमपि श्राद्धादिकं निःफलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्तपितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात् अथ पितृसुखं पितृपुण्यजन्यमिति पितरि न पुण्यं तेन विना तदभावात्, न, पुत्रे तत्फलप्रसङ्गात्। पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत् एवं पितृक्रियापितृपुण्यजनिकेति न तं विना पितरि पुण्यं, पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं, पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुत्वात् न च पुत्रवृत्ति, तत्सुखाहेतुत्वादिति न, तत्पुण्यं न पितृवृत्ति तत्कृत्यजन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृतिजन्यपुण्यत्वात् तत्कृतपुण्यवत् तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र एव तत्पुण्यमिति, मैवं स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्व्वं स्वर्गाश्रये कल्प्यते प्रथमोपस्थितिकत्वेन लाघवात् कल्पनायाः साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च। न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये, स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि, वा, विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य शरीराद्युत्पत्तिः सुखं वा स्यात्, तदा साक्षिविषयाऽसत्याभिधानादि पुत्रक्रियाजन्यपापेन "स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह पच्यते" इत्यादिबोधितं नरकभागित्वादि मुक्तस्य पितुः स्यात् तथा च पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चिन्मोक्षार्थी ब्रह्मचर्य्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखेनात्यन्तविमुक्तश्चरतीति" "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतिविरोधश्च तथा च मुक्तस्य सुखदुःख शरीरादिकञ्च भवतीत्यपदर्शनम्। मुक्ते च पितरि श्राद्धादिना दोषाभावादेव नादृष्टमुत्पद्यते न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्फलत्वम् अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतो दोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादिति एवञ्च यागस्यापि व्यधिकरणव्यापारो भविष्यतीति ॥ उच्यते विहितक्रियया कर्त्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरे फलं जन्यत इत्युत्सर्गः स च बलवता बाधकेनापोद्यते प्रकृते च बाधकं नास्ति यथा शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गः सुतकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति, पितृकृतजातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोधनात् नन्वयंनियम एव पितृयज्ञजातेष्ट्यादौ परम्परासम्बन्धेन कर्त्तृगतमेव फलं, न हि यस्य कस्यापि पितरि पुत्रे वा फलं किन्तु स्वपितृपुत्रयोः तथा च स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं परम्परासम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतत्वादिकं पितृगतमेव। न च फलस्य कर्त्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं ग्रामपशुभूमिहिरण्यादीनां परम्परया कर्त्तृगतत्वमिति व्यभिचारात् न हि ग्रामादयः कर्त्तरि साक्षात्संबद्धाः। एवं फलस्य साक्षात्कर्त्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्त्तृगामिताबोधने यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनाया अधिकारिविशेषणत्वाभावात् 'पितृस्वर्गकाम' इत्यादि श्रुतेः स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ फलकामनाविरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः। किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यम् न वा फलं, सिद्धत्वात् तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेषणं पितृगतः स्वर्ग इति स एव फलमिति" तन्न न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलम् अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति। उच्यते परम्परासम्बन्धेन यदि पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य, तदा संयुक्तसमवायेन तत्पुत्रधनस्यापि फलत्वं स्यात्। सम्बन्धः शास्त्रेण बोध्यत इति चेत् तदा स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा, शास्त्रेण बोधितत्वाभावात् ग्रामादिपशुहिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं. किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि काम्यं तदेव, तच्च साक्षात्कर्त्तृगतमिति कर्त्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात्सम्बन्धोऽपि नियत एव तत्स्वत्वेन फले कामनात्। तस्मात् यथागममेव शास्त्रदेशितं फलम्

अतएव कामनाविषयः स्वगत एव स्वर्गः फलं यागादेः, स्वर्गपूतत्वादेश्च पितृपुत्रगतत्वेन काम्यत्वमिति श्राद्धजातेष्ट्यादेः पितृपुत्रगतमेव फलम् एवञ्च मातापित्रादिगतस्वर्गकामनया पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं पित्रादिस्वर्गजनकमेव कामनाविषयस्वर्गसाधनत्वेन तेषां श्रुतत्वात् न हि स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करिण्यादेर्विधिर्बोधयति किन्तु स्वर्गकामस्य स्वर्गः स्वगतः परगतो वेति स्वर्गकामत्वमविशिष्टम्। यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वे। न च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ स्वगतस्वर्गकामनाया अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकामत्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवोच्यते। सामान्ये बाधकं विना विशेषपरत्वे मानाभावात्। केचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते इति जातेष्टिपितृयज्ञयोरपि गृहस्थकर्म्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य कर्तृगामित्वे नियम एव प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्गः इत्याहुः ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्यश्राद्धादेः काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्यानुष्ठानाशक्तेश्च, यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नान्तर्भावः कामनाविरहादिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्फलाभावप्रसङ्गान्नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थितत्वान्वयाच्च। अपि च तैः कर्म्मभिः प्रत्येकमुत्पन्नपूर्व्वं तैश्च परमापूर्व्वं जन्यत इति" न गौरवान्मानाभावाच्च किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण वेति न सर्व्वं कर्म्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति" मैवं भगवदुद्देशेन कृतस्य नित्यस्य यस्य कस्यापि पालनात् ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलं श्रूयत इति जातेष्टिपितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव फलं तथा च श्रीभगवद्गीता "यज्ञायाचरतः कर्म्म कर्म्मण्यग्निर्विलीयते यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धन" इति तच्च कर्म्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं फलसम्बन्धे, संवलनन्तु मङ्गलवदुपयुज्यते अन्यथैकप्रयोगस्य व्यवधानादसम्भवः। परिपालनन्तु कर्त्तव्यमित्येव करणं तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यजे यष्टव्यमित्यहमिति" यत्तु निषिद्धासम्बन्ध एव सम्यक्त्वम् न तु विहितमात्रानुष्ठानमिति, तन्न यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्धस्याभावात्, सर्व्वनिषिद्धासम्बन्धस्य सर्व्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः। अत्र ब्रूमः भगवदुद्देशेन कृतं किञ्चिदेव कर्म्म, सर्व्वं वा, काम्यं वा सर्व्वं, नित्यं वा सर्व्वमिति नाद्यः एकेनैव काम्येन नित्येन वा स्नानेन तथा कृतेन तत्फलसिद्धौ बहुवित्तादिसाध्ये श्राद्धादावप्रवृत्त्यापत्तेः नापरौ अशक्यत्वात् न तुर्य्यः जातेष्ट्यादेर्नित्यताभावात् तस्मात् सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्य न तत्फलं सम्यक्त्वञ्च सामस्त्यमेव अतो न श्राद्धादेः ब्रह्मलोकावाप्तिरिति साधूक्तं शास्त्रदीपितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति तच्च फलं क्वचिद्विधिवाक्यश्रुतं क्वचिदर्थवादिकमिति"। इदन्त्ववधेयं कर्म्मध्वंसेनापूर्व्वप्रत्याख्याने "ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणीत्यादि शास्त्रबोधितस्य तत्त्वज्ञाननाश्यत्वस्य बाधः ध्वंसस्य नाश्यत्वाभावात् न्यायमते तु कर्म्मपदेन तज्जन्यापूर्व्वलक्षणया तेषां क्षयसम्भव इति। अस्य च कार्य्यमात्रं प्रति कारणतेति नैयायिकादयः। कर्म्मण एव फलमिति मीमांसकाः। ईश्वराधिष्ठितादेव सूक्ष्मावस्थापन्नात् कर्म्मणः फलमिति वेदान्तिनः तथा हि "फलमत उपपत्तेरिति" शा॰सू॰ भाष्ये "अथोच्येत कर्म्मकार्य्यादपूर्व्वात् फलमुत्पत्स्यत" इत्याशङ्क्य। तदपि नोपपद्यते अपूर्व्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तदस्तित्वे च प्रमाणाभावात् अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेन्न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयित्वादिति" अपूर्व्वं निराकृत्य। "धर्म्मं जैमिनिरत एवेति" शा॰सू॰। जैमिनिमतं धर्म्मस्यैव फलहेतुत्वं पूर्व्वपक्षीकृत्य। "पूर्व्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशादिति" शा॰सू॰ निराकृतम्। व्याख्यातञ्चैतत् भाष्यकृता शङ्कराचार्य्येण। नन्वनुष्ठानविनाशिनः कर्म्मणः फलं नोपपद्यते इति परिकल्प्योऽयं पक्षः नैष दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्म्मफलसम्बन्धः श्रुत एव उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्व्वं कर्म्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोतीति अतः कर्म्मणो वा काचिदुत्तरावस्था फलस्य वा पूर्व्वावस्थाऽपूर्व्वं नामास्तीति च तर्क्यते। उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम्। अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्य्यानुपपत्तेः वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तथा च धर्म्मत एव फलमिति "पूर्व्वपक्षः" बादरायणस्त्वाचार्य्यः पूर्व्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते केवलात् कर्म्मणोऽपूर्व्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षः तुशब्देन व्यावर्त्त्यते कर्म्मापेक्षादपूर्व्वापेक्षाद्वा यथा तथा वा ईश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः "हेतुव्यपदेशात्" धर्म्माधर्म्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलदातृतया च। "एष ह्येव साधु कर्म्म कारयति तं यमेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमधो निनीषते" इति स्मर्य्यते चायमर्थो गीतासु। "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या

साधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् इति”। विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते” इति। एतेन “नमस्तत् कर्मभ्योविधिरपि न येभ्यः प्रभवतीत्युक्तिस्तु प्रामादिकीत्यवसेयम् एवञ्च ईश्वराधिष्ठितकर्मभ्य एव तत्तत्फलोत्पत्तिरिति सुस्थम्। कर्मणामाशुविनाशिनामपि सूक्ष्मरूपेणैव स्वकारणेऽन्तःकरणे सत्त्वात् “क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि” इत्याद्युक्तिः सङ्गच्छते तज्जन्यापूर्व्वस्वीकारे तु तत्र तज्जन्ये लक्षणेति भेदः। अतएव “ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणीत्यादौ सूक्ष्मावस्थानां ज्ञानादेव क्षयः, स्थूलावस्थापन्नानान्तु आशुनाशात्” इति वेदान्तिमते युक्तिरूहनीया। “आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वादिति” वै० सू० “आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् स्वर्गफलस्येति शेषः। “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति” जै० सू०। “आत्मान्तरे यौ सुखदुःखगुणौ तयोरकारणत्वात् प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव धर्म्माधर्म्माभ्यां सुखदुःखे, न व्यधिकरणाभ्याम्। अन्यथा येन यागहिंसादिकं न कृतं तस्य तत्फलं स्यादिति कृतहानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येतेति” एतच्च सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेणापोद्यते तेन पितृयज्ञादेः पुत्रपूतत्वादिहेतुत्वमिति” वै० सू० उपस्कारः। तच्चापूर्व्वं त्रिविधं प्रधानापूर्व्वमङ्गापूर्वं कलिकापूर्वञ्चेति मीमांसकाः। तत्र दर्शपौर्णमासाद्यपूर्वं प्रधानापूर्वं तदेव परमापूर्वं, प्रयाजाद्यङ्गजन्यापूर्वमङ्गापूर्वं, तदवान्तरक्रियाकूटजन्यमपूर्वं कलिकापूर्वं तच्च ब्रीहिप्रोक्षणाभ्युक्षणादिजन्यं द्रव्यनिष्ठमिति मीमांसकाः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव कलिकापूर्व्वतया व्यवह्रियते स चात्मनिष्ठ इति नैयायिकाः विस्तरस्तु कुसुमाञ्जलौ १ स्तवके दृश्यः। कलिकापूर्वञ्च परमापूर्वं जनयित्वा नश्यति। अङ्गापूर्वैस्तु परमापूर्वे विशेष आधीयते इति भेदः तथा च अङ्गापूर्वसहितं परमापूर्वं विशिष्टफलं जनयति तद्विहीनन्तु स्वल्पं फलम्। अत एव प्रधानकरणे दैवात् शक्याङ्गाकरणे न प्रधानस्य वैफल्यं किन्तु अल्पफलत्वमेवेति सिद्धान्तः। केवलाङ्गापूर्वाणां तु न फलजनकत्वम् प्रधानासिद्धेः फलाभावात्। अतएव “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः। अप्रधानाक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रियेति” छन्दोगपरिशिष्टे तथा व्यवस्थापितम्। इदञ्च परमापूर्वं फलनाश्यं तत्त्वज्ञाननाश्यं कर्मनाशाजलस्पर्शादिनाश्यञ्च। “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभमिति” “कर्मणाञ्चैव सर्वेषां भोगादेव क्षयोभवेदिति” च शास्त्रात् “ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेति” गीतावाक्याच्च। सर्वकर्मपदेन च प्रारब्धकर्म्मातिरिक्तकर्म्माण्येवोच्यन्ते तेन प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षय इत्यनुपदं वक्ष्यते। परमापूर्वञ्च नित्यकर्मणि पण्डापूर्वत्वेन मीमांसकैः व्यवह्रियते सन्ध्यावन्दनस्य किञ्चित्फलाजनकत्वात्। अर्थवादोपस्थापितब्रह्मलोकादिप्राप्तिरूपफलजननात् न तत्रापूर्वस्य फलाजनकत्वेन पण्डत्वमिति नैयायिकाः। अत एव चिन्तामणौ यत्रार्थवादिकं फलं न श्रूयते तत्र तत्त्वज्ञानसाधनत्वं गीतादिवाक्येन व्यवस्थापितं तच्च पूर्वं दर्शितम्। “न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि निषेधस्यापि पण्डापूर्वजनकत्वमिति मीमांसकाः। तत्रापि प्रत्यवायाभावरूपफलाङ्गीकारान्न पण्डत्वमिति तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्यापीष्टत्वादिति नैयायिकाः। अपूर्वस्यापूर्वशब्दवाच्यत्वे हेतुर्जैमिनिना दर्शितः। “प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्” सूत्रेण व्याख्यातञ्चैतत् अदृष्टशब्दे ११६ पृष्ठे ततश्च पूर्वमविद्यमानत्वात् अपूर्वशब्दवाच्यतेति। वेदान्तिनस्तु कर्म्मणः सूक्ष्मावस्था, फलस्य पूर्व्वावस्था वाऽपूर्वमिति स्वीचक्रुः तच्चानुपदं दर्शितम्। तत्त्वज्ञानेन कर्मक्षये कश्चिद्विशेषोऽभिधीयते। “तदधिगमे उत्तरपूर्व्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्” शा० सू० भाष्ये “अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रजायते ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः किन्तावत् प्राप्तं फलहेतुत्वात् कर्म्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः। फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमुपक्षीयेत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। स्मरन्ति च “नहि कर्म्म क्षीयत” इति। नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोनिरर्थकः प्राप्नोति। नैष दोषः प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत्। अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता नत्वेवं ब्रह्मविद्यायाविधानमस्ति। नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्म्मक्षये, तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्म्मोक्षः स्यात्। नेत्युच्यते। देशकालनिमित्तापेक्षोमोक्षः कर्म्मफलवद्भविष्यति। तस्माच्च ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्व्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः। कस्मात्? तद्व्यपदेशात्। तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां

सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति श्रुतौ "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म्म न श्लिष्यत" इति। तथा विनाशमपि पूर्व्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्व्वे पाप्मानः प्रदूयन्त" इति। अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति। यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थनं स्यादिति। नैष दोषः न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः। शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियेत न प्रतिबन्धाभावेऽपि। "न हि कर्म क्षीयत" इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न भोगान्ते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः। "सर्वं पाप्मानन्तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति तदसत् दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलान्तरकल्पनानुपपत्तेः। यत् पुनरुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीत्यत्र ब्रूमः। सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानं तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्य्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते। तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्व्वकैश्वर्य्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते। निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यकर्त्रात्मबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः। अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति। अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रलीयन्त इत्याह विनाश इति। पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्त्ता भोक्ता वाहमासं नेदानीं नापि भविष्यत्काल इति ब्रह्मविदवगच्छति। एवमेव च मोक्ष उपपद्यते अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात्। न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य। तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम्॥ "इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" शा० सू०॥ "पूर्व्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेन विरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्व्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते। इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः। कुतः? तस्यापि स्वफलहेतुत्वे ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात् "उभे उ हैवैष एतेन तरतीत्यादि" श्रुतिषु च दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् अकर्त्रात्मबोधनिमित्तस्य कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात्। "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि इति चाविशेषश्रुतेः। यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात्। अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः "नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः" इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्ते" इत्यविशेषेणैव प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात्। पाते त्विति। तुशब्दोऽवधारणार्थः। एवं धर्म्माधर्म्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यम्भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति" भा०। "अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्वे तदवधेः" शा० सू० ॥ "पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते तत्र "उभे उ हैवैष एतेन तरतीत्येवमादि" श्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्ये एव त्विति। अप्रवृत्तफले एव पूर्वे जन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते न त्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्म्मितम्। कुत एतत्? "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः। इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मावबोधः कर्म्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेत न हि समाने ह्यग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्त्तुमिति। उच्यते। न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्म्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम्। अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्म्माण्युच्छिनत्ति। बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात्

कञ्चित् कालमनुवर्त्तत एव । अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियते वा इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत ? श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्य्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय” इति भा० ।

अपूर्व्वता स्त्री अपूर्व्वस्य अन्यतोऽप्राप्तस्य भावः तल् । १ प्रमाणान्तरागम्यत्वे “उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम् अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये २ इत्युक्ते तात्पर्य्यावधारणहेतुभेदे च यथा छान्दोग्ये “तन्त्वौपनिषदं वेदेति ब्रह्मणो मानान्तरागम्यत्वमुक्तम् ।

अपूर्व्वपति स्त्री न पूर्व्वः पतिर्य्यस्याः । कुमार्य्याम् । “अपूर्व्वपतिं कुमारीमिति” सि० कौ० ।

अपूर्व्ववाद पु० अपूर्व्वमधिकृत्य वादः तत्त्वबुभुत्सोः कथा । गङ्गेशोपाध्यायकृते शब्दचिन्तामण्यन्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अपूर्व्वविधि पु० अपूर्व्वे प्रमाणान्तरेणाप्राप्ते विधिर्विधानम् वि+धा—कि । अप्राप्तप्रापके लिङादिपदवेदनीये शब्दविशेषे । यथा स्वर्गकामो यजेतेति लिङादियुक्तं वाक्यं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बोधयत् तथा । अपूर्व्वविधिरपि चतुर्विधः कर्म्मविधिः गुणविधिः विनियोगविधिः प्रयोगविधिश्चेति । तत्र अग्निहोत्रं जुहोति इत्यादौ यागरूपे कर्म्मणि इष्टसाधनतायाः, कृतिसाध्यताया भावनाया वा मतभेदेन बोधनात् कर्म्मविधित्वम् । द्रव्यदेवतादिविधायकविधिर्गुणविधिः । यथा दध्ना जुहोत्यादिवाक्यं प्राप्तस्याग्निहोत्रस्यानुवादेनाप्राप्तगुणरूपद्रव्यादेर्विधानात् । “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यादि ऐन्द्र्या ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियोजनात् विनियोगविधिः । एवं ज्ञात्वा एवं कुर्य्यादित्यादि प्रयोगज्ञापको विधिः प्रयोगविधिः । यथा अधीत्य स्नायादित्यादि “उपसङ्क्रम्य रित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोत्यादि च अयञ्च विशिष्टविधिरिति भेदः ।

अपूर्व्व्य त्रि० न पूर्व्वमर्हति यत् न० त० । पूर्व्वानर्हे “त्वं नो वायवेषामपूर्व्व्यः सोमानामिति” ऋ० १, १२४, ६ ।

अपृक्त त्रि० पृच—क्त न० त० । १ असंबद्धे “अपृक्त एकाल् इति पाणिन्युक्ते वर्णान्तरायुक्ते २ एकवर्णे “वेरपृक्तस्य पा०

अपृथक् अव्य० न पृथक् । सहयोगे पूर्वापरयोरेकादेशरूपे सम्भूयभवने पृथक्साहित्यमपृथक्साहित्यञ्चेति साहित्यं द्विविधमिति वृद्धाः ।

अपेक्षणीय त्रि० अप+ईक्ष—कर्म्मणि अनीयर् । १ अनुरोद्धव्ये अपेक्षाकर्मणि २ प्रतिपाल्ये च “आत्मा यत्नेन रक्ष्योरणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीय” इति नीति० ।

अपेक्षा स्त्री अप+ईक्ष—भावे अ । १ आकाङ्क्षायां, सा च शाब्दबोधजनिका “यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेदित्युक्ता तत्पदे पदवत्त्वरूपा । अपेक्षायाञ्च प्रायशोवृत्तिर्नेष्यते “सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन । सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्” यथा प्रवीरं पुत्रकाम्यति ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादौ प्रत्ययसमासौ न स्तः । “सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास” इति भाष्योक्तेः देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ समासः इति भेदः । १ प्रयोजकत्वे तच्च ज्ञाने स्थितौ उत्पत्तौ वा इतरस्यानुरोधित्वम् ज्ञानादिकार्य्ये च यस्य यत्पदार्थान्तरज्ञानाद्यनुरोधः तस्य तदपेक्षा । अतएव तर्कग्रन्थे जगदीशेन “स्वापेक्षापादकः प्रसङ्ग आत्माश्रयः अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च ग्राह्येत्यभिधाय एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति ज्ञप्तौ । घटोऽय यद्येतद्घटजनकः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति उत्पत्तौ, अयं घटः यद्येतद्घटवृत्तिः स्यात् तथात्वेनोपलभ्येतेति स्थितौ च” स्वापेक्षापेक्षितत्वे उदाहृतम् । अनतिदूरे च “अपेक्षा चात्र साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्ये”त्युक्तम् । तेन साक्षात् परम्परया वा स्वज्ञानादिप्रयोजकतैवापेक्षेति निष्कर्षः । स्वग्रहसापेक्षग्रहसापेक्षग्रहकत्वमन्योन्याश्रयलक्षणम् । २ अनुरोधे “सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः” रघु० । ४ स्पृहायाञ्च “सत्त्वोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेदिति” “अध्यात्मरतिरासीत निरपेक्षोनिरामिष इति” च मनुः । “निरपेक्षः विगतस्पृह इति” कुल्लूकभट्टः ।

अपेक्षाबुद्धि स्त्री अयमेकः अयमेक इत्याकारिकायाम् अनेकैकत्वविषयिण्यां “अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरिष्यते भाषा० परिभाषितायाम् बुद्धौ ।

अपेक्षाबुद्धिज त्रि० अपेक्षाबुद्धितो जायते जन—ड ५ त० । न्यायोक्ते द्वित्वादिपरार्द्धान्ते संख्याभेदे । “द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां प्रकीर्त्तित” इति भाषा० । अत्रायमभिसन्धिः । यद्यपि द्वित्वादि समवायः प्रत्येकं घटादावस्ति तथापि एको द्वाविति ज्ञानाभावात् एको न द्वाविति ज्ञानाच्च द्वित्वादीनां पर्य्याप्तिस्वरूपः कश्चित् संबन्धोऽनेकाश्रयोऽङ्गीक्रियते पर्य्याप्तिसंबन्धेन च

प्रत्येकं घटादौ न द्वित्वादि । तादृशसम्बन्धस्य अपेक्षाबुद्धिसापेक्षत्वेन तत्सत्त्वे तथा ज्ञानं, तदसत्त्वे न तथा ज्ञानम् । तत्र प्रथमम् अयमेकः अयमेक इत्याकारिका अपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः ततो द्वित्वद्वित्वत्वनिर्विकल्पक ततो द्वित्वप्रत्यक्षम् । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च ततो द्वित्वनाशः इति । यद्यपि योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वेन ज्ञानमात्रस्य द्विक्षणस्थायित्वं तथापि अगत्या अपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणस्थायित्वं स्वीक्रियते अन्यथा निर्विकल्पककाले अपेक्षाबुद्धिनाशे द्वित्वस्य नाशः प्रसज्येत न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावात् विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति कार्य्यकालवृत्तितयैव कारणत्वोपगमात् तथा च द्वित्वप्रत्यक्षमेवापेक्षाबुद्धिनाशकं नान्यदिति कल्प्यते । कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावाच्च अपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वित्वादिनाश इति कल्प्यत इति सि॰मु॰।

अपेक्षित त्रि॰ अप+ईक्ष–कर्म्मणि क्त । १ अपेक्षाविषयभूते २ आकाङ्क्षिते च । "अपेक्षितक्रियश्चेति त्रिधाऽपादानमिष्यते" इति हरिः ।

अपेक्षिन् त्रि॰ अप+ईक्ष–णिनि स्त्रियां ङीप् । अपेक्षावति स्वकार्य्यजननादौ इतरप्रयोजकतानुरोधिनि च ।

अपेक्ष्य त्रि॰ अप+ईक्ष–कर्म्मणि ण्यत् । १ अपेक्षणीये । भावे ल्यप् । अनुरुध्येत्यर्थे अव्य॰ "किमपेक्ष्य फलं पयोधरान् ध्वनतः प्रार्थयते मृगाधिप" इति किरा॰ ।

अपेत त्रि॰ अ+इण–कर्त्तरि क्त । १ अपगते अपसृते । "यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यमिति" भाग॰ २पलायिते च ।

अपेतराक्षसी स्त्री अपेतः राक्षस इव पातकं यस्याः गौ॰ ङीष् । तुलस्याम् राजनि॰ । तस्याः राक्षसतुल्यपापादिहरणात्तथात्वम् । "दूर्व्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरितकी हरेद्रोगं तुलसी हरते त्रयम्" आ॰त॰ स्कान्दोक्तेस्तस्याः पापादिहारित्वम् ।

अपेय त्रि॰ पा अर्हाद्यर्थे यत् न॰त॰ । १ स्मृतौ निषिद्धपाने मद्यादौ "मद्यमदेयमपेयमनिग्राह्यमिति" ति॰त॰श्रु॰ एवमन्यानि अपेयानि स्मृतौ प्रसिद्धानि यथा "वर्ज्ज्यं सलवणं क्षीरं यच्च विमथितं पयः । अनिर्द्दशायागोः क्षीरं पीत्वा चान्द्रायणं चरेदिति" आ॰ त॰ स्मृतिः । "अपः सुराभाजनस्था मद्यभाण्डे स्थितास्तथा पञ्चरात्रं पिबेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पय" इति मनुः । "शुनोच्छिष्टाः स्थिता ह्यापो यदि कश्चित् द्विजः पिबेत् शङ्खपुष्पीविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति" यमः । "स्त्रियोच्छिष्टाः स्थिता ह्यापो यदि कश्चित् पिबेद्द्विजः । शङ्खपुष्पीत्यादि॰ शङ्खः "शूद्रोच्छिष्टा स्थिता ह्यापो यदि कश्चित् पिबेत् द्विजः । कुशमूलविपक्केन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेदिति हारीतः "शुना संस्पृष्टभाण्डे तु रेतोमूत्रविदूषिते । जलक्षीरादिकं पीत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत्" लघुशा॰ । "चण्डालकूपभाण्डेषु यस्त्वज्ञानाज्जलं पिबेत् प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णे वर्णे विधीयते । चरेत् सान्तपनं विप्र प्राजापत्यन्तु भूमिपः । तदर्द्धं तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य निर्द्दिशेत्" आप॰ । "चण्डालपरिगृहीतं योऽज्ञानाज्जलं पिबेत् । तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यश" इति आप॰ । "यस्तु चण्डालसंसृष्टं पिबेत् किञ्चिदकामतः स तु सान्तपनं कृच्छ्रं चरेच्छुद्ध्यर्थमात्मनः" अङ्गिराः । "किञ्चिदिति जलक्षीरादिकमिति" प्रा॰वि॰ । आममांसादौ न दोषः । "आमं मांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः" यमः "अन्त्यजैः खानिताः कूपास्तडागानि तथैव च । एषु स्नात्वा च पीत्वा च पञ्चगव्येन शुध्यति" आप॰ । जलान्तरालाभे तु तदप्यापदि पातुं शक्यते "अन्त्यजैः खानिते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते इति वृद्धशाता॰ । "इदमत्यन्तापद्विषयमिति" प्रा॰ वि॰ । "भाण्डस्थिता अभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि । ब्राह्मणो क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैवोपसर्पति ब्रह्मकूर्चोपवासस्य याज्यवर्णस्य निष्कृतिः" परा॰ । उपसर्पति उपसर्पेत् प्रायश्चित्तमिति शेषः तदेवाह ब्रह्मकूर्चेति । "यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रतोयं पिबेत् स्वयम् । उपोष्य बिल्वपत्राणां पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकं पीत्वा तेन शुद्धिमवाप्नुयात्" शाता॰ । अत्रापवादः । "नवभाण्डेषु पानीयं विट्शूद्रक्षत्रजन्मनाम् । पेयं तदा ऽर्थिप्राणां पयोदधि तथैव च" जावा॰ । "घृतं तैलं पयः क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति" शाता॰ । घृतादीनामाकरभाण्डस्थितानां न दोषः" शङ्खः । "पीतावशेषितं पीत्वा पानीयं ब्राह्मणः क्वचित् । त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्य्याद्वामहस्तेन वा पुनः" शङ्खः । "वामेन कोषवेनेति" प्रा॰वि॰ । "प्रपासरण्ये घटके च कूपे द्रोणयां जलं कोषगतास्तथापः । ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्गतो भूमिगताः पिबेत्ता" इति यमः । प्रपाजलं, कूपजलाकर्षघटस्थजलं द्रोणी सेकपात्रविशेषः तज्जलं, चर्म्मकूपादिकोषगतं जलञ्च शूद्रासम्बन्धेऽप्यपेयम् "आपदि तु तदेव जलं भूमिगतं कृत्वा ततः पात्रान्तरेणोद्धृत्य पेयमिति"

प्रा० वि०। एतद्विषये एव। द्रोण्यामायसयुक्तायां छन्ने प्रावर्त्तके तथा। ग्रामप्रपाजलञ्चैव पीत्वापत्सु न दुष्यतीति लघुहारीतः। तदपि भूमिगतं कृत्वैव पेयं पूर्ववचनैकवाक्यत्वात्। "प्रावर्त्तके सेचके छन्ने अज्ञाते" प्रा० वि०। "कूपे विण्मूत्रसंसृष्टे पीत्वा तोयं द्विजोत्तमः। त्रिरात्रेण विशुध्येत" अङ्गिराः। "जलाशये तथान्येषु स्थावरेषु महीतले। कूपवत् कथिता शुद्धिः महत्सु च न दूषणमिति" विष्णुः। "महत्स्वप्यशुचिशङ्कया तीर्थसमीपतोयग्रहणवर्ज्जनमिति" प्रा० वि०। यथोक्तं देवलेन। "तत्राक्षोभ्यतडागानि नदीवापीः सरांसि च कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेदिति"। "हतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहताच्चोदकं पीत्वा ब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेदित्यादि" विष्णुः "अत्यन्तोपहतात् अमेध्यादिनेति" प्रा० वि०। "यस्तु कूपात् पिबेत् तोयं ब्राह्मणः शवदूषितात् उपवासत्रयं कृत्वेत्यादि" लघुहा०। "क्लिन्नो भिन्नः शवश्चैव कूपस्थो यदि दृश्यते। पयः पीत्वा त्रिरात्रेण इत्यादि" देवलः। "पीतशेषं पिबेत् विप्रैर्विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति भवि० पु०। "श्लेष्मोपानद्विण्मूत्रं स्त्रीरजो मद्यमेव च। एभिः संदूषिते कूपे तोयं पीत्वा कथं विधिः। एकं द्व्यहं त्र्यहञ्चैव द्विजातीनां विशोधनमिति" अत्रिः। अत्रापवादमाह स एव "गोदोहने चर्म्मपुटे च तोयं यन्त्राकरे कारुकशिल्पिहस्ते। स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि। प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे। आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीयाः। शुचि गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम्। चर्म्मभाण्डैस्तु धाराभिस्तथा यन्त्रोद्धृतं जलमिति"। प्रागुक्तवचनजातैः चर्म्मभाण्डस्थितयन्त्रोद्धृतयोरपेयत्वेन निषेधे प्राप्ते चर्मभाण्डैरुद्धृतं यन्त्रोद्धृतञ्च सन्ततधारयोद्धृतञ्च एतत्त्रयं यदि महीगतं गोतृप्तिकरं प्रकृतिस्थमविकृतं च तदा शुचीत्यनेन प्रतिप्रसूतम् महत्सु च न दुष्यतीत्यनेन महत्त्वस्यापेक्षाकृतत्वेन अव्यावर्त्तकतया गोतृप्तिकरत्वेन विशेषणात् तथाभूतं महत्त्वमेव प्रकृते विवक्षितम्। तदपि जलान्तराभावे शुद्धमित्यवधेयं प्रागुक्तवचने आपद्गतस्यैव भूमिगतं कृत्वा तत उद्धृत्य पानविधानेन तदेकवाक्यत्वात् तथैवेह ज्ञेयम्। एतच्च स्वभावतः पेयजलस्यैव—चर्म्मभाण्डादिस्थितिरूपदोषप्रतिप्रसवार्थम् न तु अपेयम्लेच्छादिखानिततोयस्यापि पेयताविधानार्थं तथात्वे वाक्यभेदापत्तेः न च हिरण्योदकस्पर्शस्य अवस्येव सामान्यशास्त्रनिषिद्धापेयजलस्य शुद्ध्यर्थतापरं स्वभावतः पेयस्यैव चर्म्मभाण्डादिगतत्वेन दोषपरिहारार्थतापरतयैव सर्व्वसामञ्जस्ये विधिद्वयकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् एतेन इदानीन्तनम्लेच्छराजखानितस्थजलस्य यन्त्रोद्धृतत्वेन शुद्धताकीर्त्तनं साहसमेव तस्य म्लेच्छखानितजलत्वेन स्वभावतोऽपेयत्वात् जलान्तरस्य गङ्गाजलस्य च सन्निकृष्टत्वादापद्विषयत्वाभावात् प्रकृतस्यविशेषणाच्च तस्य संस्कारविशेषस्य विकारविशेषवत्त्वादेतद्वचनस्यापि तत्राप्रवृत्तेश्च। किञ्च "विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते सहृक्षन्तु विद्धेयं पुरापन्तत् स्वभावतः" इति ब्रह्मपुराणेन अमेध्यस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितान्नादेर्भोजननिषेधात् म्लेच्छामेध्यादिस्पर्शवत्त्वेन शङ्कितस्यास्य जलादेरप्यपेयतेति गम्यते। शशिसूर्य्यकिरणास्पृष्टतया च तस्य व्यापन्नजलतया वैद्यकोक्तदोषाधायकत्वेनापि अपेयता। "अपि चण्डालभाण्डस्थं तज्जलं पावनं महत्" इत्युक्तेस्तत्खाते गङ्गाजलानामेवाहृतत्वात्तस्य स्वभावतः शुद्धतेति तु न शङ्क्यं "सर्वत्र पावनी गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुष्यति म्लेच्छस्पर्शे सुराभाण्डे मेघादिजलमिश्रणे" इति वचनात् तस्य मेघादिजलसम्पर्कशङ्कायाम्लेच्छादिस्पर्शस्य प्रत्यक्षदर्शनाच्च स्वभावतः शुद्धत्वाभावात्। धारायां प्रतिप्रसवमाह बौधायनः "अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः। आकराः शुचयः सर्वे वर्ज्जयित्वा सुराकरमिति" "काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत्त्र्यहम्। अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशमिति" आ० त० स्मृतिः। "स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम्। शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः"। आचमननिषेधात् पानादेः सुतरां निषेधः। "यव्यद्वयं श्रावणादि सर्व्वा नद्यो रजस्वलाः। तासु स्नानादिकं वर्ज्यं वर्ज्जयित्वा सुरापगाम् इति" छन्दो० प०। "यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिरिति" मनुः यैः विप्रैः "अन्यथा हि कुरुश्रेष्ठ देवयोनिरपांपतिः। कुशाग्रेणापि कौन्तेय न स्पृष्टव्यो महोदधिरिति भा० व० प० स्पर्शनिषेधात् पाननिषेधः। "अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा। आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना। स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि" मनुः। "गोः क्षीरमनिर्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च नित्यमपेयमौष्ट्रमैकशफञ्च स्यन्दिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः" अङ्गि०। "वर्ज्जयेद्गोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सया। आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां वर्ज्जयित्वा तु माहिषमिति" यमः। "सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरं वर्ज्यमजावर्ज्जमिति" शङ्खः "गोजामहिषीवर्ज्जं

सर्वशस्त्राणि यान्यनिर्दशाहं तान्यपि सन्धिनीस्यन्दिनीविवत्सायमस्त्रक्षीरं चामेध्यभुजश्च" विष्णुः । पीत्वोपवसेदित्यनुवृत्तिः । सन्धिनी वृषभाक्रान्ता स्यन्दिनी नित्यं प्रस्रवत्पयःस्तना । अमेध्यभुज' मद्यादिभक्षणशीलायाः । यमसूर्वत्सयुग्म' प्रसूता "हस्तदत्तं निन्दितं रासभञ्च पयो वर्ज्जयेदिति" हारीतः । तत्राजाक्षीरं दशाहादर्वाक् निषिद्धम् ऊर्द्धं तत् पेयं सर्ववचनसामञ्जस्यात् "गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टञ्च कामतः । सन्धिन्यनिर्दशावत्सगोपयः परिवर्ज्जयेत्" याज्ञ० । "क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने पुनः सप्तरात्रं व्रतं कुर्य्यादित्यादि" या० । "उष्ट्रीक्षीरमानुषीक्षीरपाने पुनरुपनयनं तप्तकृच्छ्रञ्चेत्यादि" शाता० । "उद्धृतस्नेहविलयनपिण्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्य्याणि नाश्नीयात्" गौत० । उद्धृतस्नेहं क्षीरादि विलयनं घृतमलं पिण्याकः खलिः मथितं तक्रादि आत्तवीर्य्याणि गृहीतसाराणि ॥ आत्तवीर्य्यपदश्रुत्यान्तोद्धृतस्नेहपरं मथितपदं च उदकप्रायतक्रपरञ्च । "क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथ वा पुनः । यः पिबेत् कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्" आप० । "कापिलं यः पिबेच्छूद्रो नरकेषु विपच्यते" स्मृतिः । सुश्रुते तु धातुदोषविशेषजनकतया कानिचिदपेयान्युक्तानि तानि प्रायशः सामान्यतोऽपेयशब्दे २२६, २७, पृष्ठे उक्तानि । तत्र विशेषः कश्चित् प्रदर्श्यते "वर्षाजले गाङ्गेयसामुद्रत्वपरं लक्षणमुक्त्वा "वर्षान्यत्वे सिकग्रहे च सामुद्रमिति विद्यात्तन्नोपादेयमित्युक्तम् कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स वाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु तत्र यत् शैवालपङ्कतृणपङ्कप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्य्यकिरणैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् । तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्य्यविपाकाः दोषाः षट् सम्भवन्ति । व्यापन्नं वर्ज्जयेन्नित्यं तोयं यद्यप्यनार्त्तवम् । दोषसञ्जननं ह्येतच्चाददीताहितन्तु तत् । "व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसाधितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम् । श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च । अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव चेति" नदीविशेषजलस्य दोषकीर्त्तनेनापेयता च तत्रोक्ता "पूर्व्वाभिमुखास्तु न प्रशस्यन्ते गुरूदकत्वादिति । सह्यप्रभवाः कुष्ठं जनयन्ति, विन्ध्यप्रभवाः कुष्ठं पाण्डुरोगञ्च, मलयप्रभवाः कृमीन्, महेन्द्रप्रभवाः श्लीपदोदराणि, हिमवत्प्रभवाः हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपदगलगण्डान्, प्राच्यावन्त्याः अपरावन्त्याश्चार्शांस्युपजनयन्ति, इति "सामुद्रमुदकं विस्रं लवणं सर्व्वदोषकृदिति । अनेकदोषमानूपं वार्य्यभिष्यन्दि गर्हितमिति" च । रोगभेदे शीतलजलस्यापेयताप्युक्ता, "पार्श्वशूले प्रतिश्याये, वातरोगे गलग्रहे, आध्माते स्तिमिते कोष्ठे सद्यः शुद्धे नवज्वरे । हिक्कायां स्नेहपीते च शीताम्बु परिवर्ज्जयेदिति" । तक्रस्यापेयता रोगभेदे तत्रोक्ता "तक्रं नैव क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु चेति" । द्रव्यान्तरसंयोगादपेयता अपथ्यशब्दे २२६, २७, पृष्ठे दर्शिता । विशेषस्त्वेषः । "उष्णोदकानुपानन्तु स्नेहानामथ शस्यते, ऋते भल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तथेति" रोगभेदेऽनुपाननिषेधेन तत्र जलादीनामपेयता भङ्ग्या तत्रैव दर्शिता । अनुपानगुणमभिधाय "न पिबेच्छ्वासकासार्त्तो रोगे चाप्यूर्द्ध्वजत्रुगे । क्षतोरस्कः प्रसेकी च यस्य चोपहतः स्वरः । पीत्वाऽध्वभाष्याध्ययनगेयस्वप्नान्न शीलयेत् । प्रदूष्यामाशयं तद्धि तस्य कण्ठोरसि स्थितः । मन्दाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान् जनयेत् बहूनिति" सुश्रुते ॥ [अदत्ते

अपेशल त्रि० विरोधे न०त० । पेशलत्वविरोधिमान्द्ययुक्ते

अपेहिकटा स्त्री अपेहि अपगच्छ कट ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स० । कटसम्बोधनकापगतिनिर्देशक्रियाविशेषे । एवं मयू० समासे । अपेहिद्वितीया, अपेहिप्रथमा, अपेहिवाणिजा अपेहिस्वागता एतेऽपि शब्दाः तत्तत्सम्बोधनकगमनक्रियानिर्देशे ।

अपैशुन न० अभावे न०त० । १ पैशुन्याभावे न०ब० । २ पैशुन्यशून्ये त्रि० अपैशुन्यमप्युक्तार्थे न० तद्वति त्रि०

अपोगण्ड त्रि० अपसि कर्म्मणि गण्डः त्याज्यः । विकलाङ्गे "विकलाङ्गं हि सर्वत्र धर्म्मकार्य्येषु वर्ज्जयेदिति" स्मृतेः स हि वैधकर्म्मसु त्याज्यः । २ अतिभीरौ सोऽपि हि कर्म्ममात्रे त्याज्यः । अपसि अगण्डः अशीर इति वा तस्य कर्म्मणि अशीरत्वात्तथात्वम् । अपोजलमिव भङ्गुरत्वात् गण्ड एकदेशोऽस्य । ३ त्रिवलियुते मध्यभागे वलीनामिव तस्य तरङ्गाकारत्वात् तथात्वम् । अपसि कर्म्मणि त्याज्यः गण्डः अपटुत्वात् पोगण्डः शिशुः न०त० । पोगण्डः पञ्चमादब्दादर्वाक् च दशमाब्दतः इत्युक्ते पञ्चाब्दे बाले । पोगण्डभिन्नशिशोरेव तथात्वात् । "बाल आषोडशात् वर्षात् पोगण्डश्चेति शब्द्यते" इति नारदोक्तपोगण्डभिन्ने ५ षोडशवर्षातीतवयस्के च "अजडश्चेदपोगण्डो

विषये चास्य भुज्यते भक्तं तद्व्यवहारेण भोक्ता तद्द्रव्य-मर्हति" कात्या०। [भ्रान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम्"स०द०।

अपोढ त्रि० अप–वह–क्त। १ निरस्ते त्यक्ते २"कल्पनापोढम-

अपोदक त्रि० अपगतमुदकं शुष्कित्वात् यस्य। १ अप्र-विष्टोदके "तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोद-काभिः ऋ०१,११६,३। अपनद्ध फलेषूदक यस्याः उक्त-पुंस्कत्वात् स्त्रियामत इत्त्वं वा। इत्त्वपक्षेऽपोदिकापि (पुइ) पूतिकायाम् तत्फलेषु उदकशून्यत्वात्तथात्वम्। अप-कृष्टमुदकं यस्मात् ५ब०। जलापकर्षहेतौ विषादौ "यत्र अपोदकं विषं तत्त एतास्वग्रभवम् अथ० ५,१३,१।

अपोनप्ति(प्त्री)य त्रि० अपोनपात् देवताऽस्य घ–छ वा नि०। अपोनपाद्देवताके हविरादौ। [मयट्। जलमये।

अपोमय त्रि० अपः जलं तदात्मक तद्विकारत्वात् अपस्+

अपोह पु० अप+ऊह गत्यादौ बा० भावे क। १ त्यागे २ अतद्व्यावृत्तौ तद्भिन्नस्य व्यावृत्तेरपि त्यागविशेषरूपत्वा-त्तथात्वम्। "तद्वानपोहो वा शब्दार्थः" इति काव्यप्र० "अपोहः अतद्व्यावृत्तिरिति" महेश्वरः। ऊहस्तर्कः अपः विपरीते प्रा०स०। अपरतर्कनिरासाय कृते विपरीततर्के स च "शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणा तथा। ऊहो-ऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धीगुणा इति हेमचन्द्रोक्तः बुद्धिगुणभेदः। "स्वयमूहापोहासमर्थः" इति पा०भा०। भावे ल्युट्। अपोहनमप्यत्र न०। "मत्तः स्मृतिर्ज्ञान-मपोहनञ्चेति" गीता।

अपोहनीय त्रि० अप-ऊह–अनीयर्। अपरकृततर्कनिर-सनेन तर्कणीये, "ऋत्विगपोहनीयास्तय." कात्या० २२,६ २१।

अपोह्य त्रि० अप–ऊह गत्यादौ कर्म्मणि ण्यत्। अपगमनीये "त्याज्ये एतैर्द्विजैरपोह्यं स्यादेनोहिंसासमुद्भवम्" मनुः अप+वह–ल्यप्। दूरीकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अपौरुष त्रि० नास्ति पौरुषमस्य। विक्रमशून्ये। अभावे अ०त०। पौरुषाभावे न०।

अप्चर त्रि० अप्सु चरति चर–ट। १ जलचरे जन्तौ स्त्रियां ङीप् "लोण्याद्यान्याश्रितास्तेषां मृगगर्त्ताश्रयाप्-चराः" इति मनुः लोणि दुर्गाणि।

अप्नु न० आप्यते भोगाय जीवेन आप–तनु ह्रस्वश्च। १शरीरे २ सूक्ष्मरूपसोमे च। "अथाप्नवे द्वितीये यामाहुतिं जु-होति शत०ब्रा०३,६,१८, अप्नुः सूक्ष्मरूपः सोमः भा०।

अप्नुर् पु० अप्नः जलदानाय त्वरते तुर–वेगे क्विप्। जल-दायके इन्द्रे तस्य मेघनायकत्वेन तत्प्रेरकतया जलदा-तृत्वात्तथात्वम्"यज्ञेन गातुमप्नुरो विविद्रिरे ऋ०२,२१,५, "अप्नुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात्" भा०। २तद्दायकेऽनलादौ च तत्राग्न्यादेः "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरिति" मनूक्तेः जलप्रेरकत्वम्।

अप्नुर्त्य न० अप्नुरो भावः बा० वेदे यत्। "जलप्रेर-कत्वे लोके तु ष्यञ् आप्नुर्य्यमित्येव। "इन्द्राग्नी! तवि-षाणि वां सधस्थानि पयांसि च युवोरप्नुर्त्यं हितम् १२,८, अप्नुर्त्यं वृष्टिप्रेरकत्वम् भा०युवोर्युवयोरिन्द्राग्न्योः

अप्तोर्याम पु० अप्तोर्देहस्य यापकत्वाद्याम इव अलु०स०। अग्निष्टोमाङ्गयागभेदे "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति" श्रुत्या अग्निष्टोमस्य देहव्यापककालकत्वात्तथात्वम्। "सो-ऽप्तोर्यामेण यजेत"कात्या० ८,११,१०, "षडुत्तरे त्वग्नि-ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्यामः कात्या० १०,९२६,।

अप्त्य त्रि० अप्तुनि देहे भवः यत् वेदे टिलोपः। १अपत्ये निरु० २देहकर्म्मणि स्थिते च"पूर्व्वे अर्द्धे रजसो अप्त्यस्य"ऋ०१,१२४,५"अप्त्यस्य कर्म्मणि स्थितस्येति"भा०

अप्नःस्थ त्रि० अप्नसि कर्मणि तिष्ठति अधिकृतत्वात् स्था·क ७त०। १ कर्मण्यधिकृते "संयावप्नःस्थो अपसेव" ऋ० ६, ६७,३। "अप्नःस्थः कर्मण्यधिकृतः" भा०।

अप्नराज पु० अप्नसां कर्म्मणां राजा प्रेरकत्वात् टच् समा० वेदे पृ० सलोपः। कर्म्मप्रेरके। "युवं ह्यप्नराजावसी-दतम् ऋ० १०१३२७।

अप्नवान पु०अप्नसा कर्म्मणा वानं गतिः सङ्गतिरस्य। भृगुवंश्ये, ऋषिभेदे, "यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुः ऋ० ४,७,१, अप्न-वानः भृगुसम्बन्धी कश्चिदृषिः, भा०। "और्व्वभृगुवदप्न-वानवदाहुवे अग्निं समुद्रसम्" ऋ०८,१०२,४, अस्यैव वत्सादिगोत्रप्रवरत्वम् "वत्सानां भार्गवच्यवनाप्नवानौर्व्व-जामदग्न्याः" इति "भार्गवौर्व्वजामदग्न्याः" इति वा "भार्गवच्यवनाप्नुवानाः" इति वा"वेदानां पञ्च, भार्गवच्य-वनाप्नवानौर्व्ववेदाः" इति गोत्रप्रवरा०। बहूनामाप्नुवतः प्रवरत्वकल्पनं प्रवराध्यायविरुद्धत्वाद्धेयम्। अप्नसे आ-दानकर्मणे वानमस्य पृ० सलोपः। बाहौ निरु०।

अप्नस् त्रि० आप–असुन् नुट् ह्रस्वश्च। १ कर्म्मणि निरु०। "क्रियातो विभागः विभागात् पूर्व्वदेशसंयोगनाशस्तत उत्तरदेशसंयोग" इत्युक्तेः संयोगहेतुत्वात्तथात्वम् "तद्देवेषु चकृषे भद्रमप्नः ऋ० १,११३,९। "अप्नः कर्म" भा०।

वा० अकर्म्मीख्यायामपि असुन् तुट् ह्रस्वश्च । २ प्राप्तव्ये, "यश्चित्वमप्न उषसो वहन्त" ऋ० १,११३,२० । "अप्नः प्राप्तव्यम्" भा० ।

अप्नस्वत् त्रि० अप्नस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् । कर्मयुक्ते । "अप्नस्वतीषूर्वरास्विति" ऋ० १,१२७,६ । "अप्नस्वतीषु खननादिकर्म्मोपेतासु" भा० ।

अप्पति पु० अपां पतिः ६त० । १वरुणे २समुद्रे च । "इन्द्रान्तकाप्पतीन्द्रेभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत्" इति "वित्ताप्पत्यो-र्यमस्य च" इति च मनुः ।

अप्पित्त न० अपां पित्तमिव हेतुत्वात् । १ अग्नौ "अग्नेराप" इति श्रुतौ अग्नेर्जलहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

अप्य त्रि० अपामिदम् तत्र साधु संस्कृतं वा यत् । १जलसंस्कृते "अग्नेगो राजाप्यस्तमिष्यते" ऋ० ६,८६,४५ । "अप्यः अप्सु संस्कृतः" भा० जलसम्बन्धिनि "त्वयाहितमप्यमप्सु भागम्" ऋ० २,३८,७ । "अप्यमपां सम्बन्धिनम्" भा० । ३कर्मणि साधौ "स ईं वृषो अप्योवनर्गुरूप" ऋ० १, १४५,५ । "अप्यः कर्मणि साधुः" भा० अप्नुं योग्यं वेदे यत् ह्रस्वश्च । ४प्राप्तुं योग्ये "योनिमप्यमनिषितम्" ऋ० २,३८,८ । "अप्यम् आप्तुं योग्यम्" भा० ।

अप्यय पु० अप+इण-भावे अच् । १ "अपगमने २ नाशे ३ विलये च "स्वाप्ययादिति शा०सू० भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशोमया" गीता । अपैत्यस्मात् अपादाने अच् । पक्षपुच्छसन्धिषु "पक्षपुच्छानि पराग्भिरप्ययेषु" कात्या० १७,६,७, "अप्ययेषु पक्षपुच्छाग्रसन्धिषु" वेददी० ।

अप्रकट त्रि० न प्रकाशः विरोधे न०त० । प्रकाशितभिन्ने गुप्ते । "प्रकटाऽप्रकटा चेति लीला सेयं हरेर्द्विधा प०पु०

अप्रकम्प पु० न प्रकम्पः अभावे न०त० । १ चलनाभावे न० ब० । २चलनहीने त्रि० "अप्रकम्पो दुराधर्ष" इति पुरा० ।

अप्रकर्ष पु० न प्रकर्षः विरोधे न०त० । १ अपकर्षे न०ब० । २ प्रकर्षशून्ये त्रि० ।

अप्रकाण्ड पु० न प्रकृष्टः काण्डः स्कन्धोऽस्य । १ स्कन्धशून्ये क्षिपटोप्रभृतिवृक्षे । न०त० । २प्रकाण्डभिन्ने स्कन्धे त्रि०

अप्रकाश पु० न प्रकाशः अभावे न०त० । प्रकाशाभावे गोपने "अप्रकाशक्रये क्रेतुः स्वामिनश्चाप्यरक्षणादिति" प्रा०त०ना० । न०ब० । "प्रकाशशून्ये त्रि० "प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च तस्करान् द्विविधान् विदुः" मनुः । अप्रकाशचौराश्च अपहर्त्तृशब्दे मनूक्ताः १५४ पृष्ठे द्रष्टाः । "प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचल" इति रघुः ।

अप्रकाश्य त्रि० प्र+काश-णिच् अर्हार्थे कर्म्मणि यत् । १ प्रकाशयितुमनर्हे गोप्ये "अप्रकाश्यमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित्" तन्त्रम् । २ विशेषतो गोप्ये जन्मर्क्षादिनवके च तच्च । "जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृह-च्छिद्रञ्च वञ्चनम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा" का०ख० ।

अप्रकृत त्रि० न प्रकृतः प्रक्रान्तः यथार्थो वा । १अप्रक्रान्ते २अयथार्थे च । प्रकृतिः स्वभावोऽस्त्यस्य अर्श० आ० अच् न०त० । भयादिना ३स्वभावहीने । "तामसं यच्चाप्रकृतो ददातीति शु०त० हारी० "अप्रकृतो भयादिमान्" रघुनन्दनः ।

अप्रकृति स्त्री न प्रकृतिः । प्रकृतिभिन्ने कार्य्यकारणभिन्ने सांख्यप्रसिद्धे पुरुषे "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष" इति सां०का० उक्तेस्तस्य प्रकृतिभिन्नत्वात्तथात्वम् २ व्याकरणोक्त प्रत्ययनिमित्तरूपप्रकृतिभिन्ने प्रत्ययादिशब्दे, मीमांसकोक्तायां ३ प्रकृतिभिन्नायां विकृतौ च । प्रकृतिः स्वभावः न० ब० । ४ तच्छून्ये त्रि० वा कप् । अप्रकृतिकोऽप्यत्र ।

अप्रकृतिस्थ त्रि० प्रकृतौ स्वभावे न तिष्ठति रोगभयादिना ततश्चलति स्था-क ७त० न०त० । रोगभयादिना स्वभावाच्चलिते ।

अप्रकृष्ट त्रि० न प्रकृष्टः विरोधे न०त० । निकृष्टे अपकर्षयुक्ते

अप्रक्लृप्त त्रि० प्र+क्लृप्-क्त न०त० । क्लृप्तभिन्ने यदुचितं तद्भिन्ने "ऋत्विजां वैकोऽप्रक्लृप्तत्वाच्छामित्रे कात्या०६,७,२

अप्रचित त्रि० प्र+चि-भावे क्त "अगन्दर्थे" पा० उक्तेः भावकर्मणोश्च यदर्थतया तद्भिन्ने दीर्घविधानात् भावस्य च यदर्थतया न दीर्घः तेन न नत्वम् नास्ति प्रचितं प्रचयो यस्य । प्रचयरहिते "अप्रचितं वसु बिभर्षि" ऋ० १,५५,८ । [वृद्ध्युत्पत्तिरहिते ।

अप्रखर त्रि० न प्रखरः विरोधे न०त० । १ तीक्ष्णत्वविरोधि

अप्रगुण त्रि० न प्रकृष्टो गुण उपकरणं कार्य्यसामर्थ्यं वा यस्य । १ व्याकुले न०त० । २ अनुगुणभिन्ने च ।

अप्रचेतस् न० न प्रचेतति प्र+चित-असुन् न०त० । अज्ञाने "कथा विधात्यप्रचेताः" ऋ० १,१२०,१ ।

अप्रज पु० न प्रजायते आत्मजरूपेण प्र+जन-ड न०त० । पुत्रादिजननाभावेन अजाते १ वन्ध्ये "आत्मा वै जायते पुत्र" इति श्रुतेः पुत्रजनने आत्मजननात् तच्छून्यस्य तथात्वम् । "भ्रातृणामप्रजः कश्चित् म्रियेत प्रव्रजेत वेति" स्मृतिः "अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपीति" या० । २पुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री "अप्रजायामतीतायां बान्धवा-

स्तद्वाप्नुयुः” इति स्मृतिः “संवत्सरद्वयं तन्तु गान्धारीगर्भमाहितम् । अप्रजा धारयामास ततस्तां दुःखमाविशत्” भा॰ आ॰ प॰ ।

अप्रजस् पुंस्त्री न प्रजा सन्ततिः यस्य असिच् समा॰ । प्रजाशून्ये । “अतीतायामप्रजसि तद्धनं भर्त्तृगामि च” स्मृतिः । “अस्वं त्वाप्रजसं कृणोमि” अथ॰ ७,३५,३ ।

अप्रजाता स्त्री न प्रजाता कदापि न प्रसूता । १ अजातगर्भायां वन्ध्यायां स्त्रियाम् “दासीनामप्रजातानां शुभानां स्वर्णवर्चसाम् । शतमस्मै प्रदास्यामि” भा॰ उ॰ प॰ १५ अ॰ ।

अप्रणीत त्रि॰ न प्रणीतः वेदविधिना संस्कृतः । १ वैधसंस्कारशून्ये अनलादौ २ अकृते च ।

अप्रतर्क्य त्रि॰ न प्रतर्क्यः तर्कयितुमशक्यः । लिङ्गाद्यभावेन अनुमानेन ज्ञातुमशक्ये । “अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः” मनुः ।

अप्रता त्रि॰ प्र+ताय—क्विप् नास्ति प्रताः यस्मात् ५ त॰ । १ अतिविस्तीर्णे “न सोमो अप्रता पपे” ऋ॰ ८,३२,१६, “अप्रता विस्तीर्णधनेनेति” भा॰ धातोरातोलोपात् रूपम्

अप्रति त्रि॰ नास्ति प्रति प्रतिरूपः प्रतिद्वन्द्वी वा यस्य । १ अत्युत्कृष्टे “सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्रः” ऋ॰ २,१९ ४, “अप्रतीनि उत्कृष्टानि” भा॰ २ प्रतिद्वन्द्विरहिते “यः एकः इदप्रतिर्मन्यमानः ऋ॰ ५,३२,३ । “अप्रतिः प्रतिद्वन्द्विरहितः” भा॰ । ३ अप्रतिरूपे अनुपमे च

अप्रतिकर त्रि॰ प्रति वैपरीत्ये कृ—कर्त्तरि अच् न प्रतिकरः । १ विपरीतकारिणि विश्वस्ते, जटा॰ प्रति+कॄ-भावे अप् प्रतिकरः प्रतिक्षेपः अभावे न॰ त॰ । २ प्रतिक्षेपाभावे पु॰ न॰ ब॰ ३ प्रतिक्षेपशून्ये त्रि॰ ।

अप्रति(ती)कार पु॰ प्रति+कृ—घञ् वा दीर्घः अभावे न॰ त॰ १ प्रतीकाराभावे । न॰ ब॰ । २ प्रतीकारहीने ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि॰ । अभावे अव्ययी॰ । ४ प्रतीकाराभावे अव्य॰ ।

अप्रतिकर्म्मन् त्रि॰ नास्ति प्रतिकर्म प्रतीकारो यस्य । १ प्रतिकर्त्तुमशक्ये । नास्ति प्रति प्रतिरूपं तुल्यं यस्य तादृशं कर्म यस्य । २ अतुल्यकर्मके त्रि॰ स्त्रियां डाप् वा ।

अप्रतिक्रिया स्त्री प्रतिक्रिया प्रतीकारः अभावे न॰ त॰ । १ प्रतीकाराभावे । न॰ ब॰ । २ प्रतीकारशून्ये ३ प्रतिकर्त्तुमशक्ये च त्रि॰ ।

अप्रतिग्राह्य त्रि॰ न प्रतिग्रहीतुं योग्यं स्मृतौ निषेधात् । प्रतिग्रहीतुमयोग्ये स्मृतौ निषिद्धप्रतिग्रहतया उल्लिखिते हिरण्यादौ द्रव्ये, शूद्रादिधनादौ च प्रतिग्रहश्चादृष्टार्थं त्यक्तद्रव्याङ्गीकारः । तत्र द्रव्यविशेषे, अपादानविशेषे, कालादिविशेषे च प्रायश्चित्तोत्कीर्त्तनेन पापजनकत्वात् क्वचित् वस्तुकृता क्वचित् कालादिनिमित्तकृता चाप्रतिग्राह्यता “प्रतिगृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्” मनुः तानि च प्रायश्चित्तविवेके दर्शितानि तत्रादौ प्रतिग्रहे अपादाननियमः “यथा “राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् स्नातकः क्षुधा । याज्यान्तेवासिनो वापि नत्वन्यत इति स्थितिः” मनुः । राजशब्दोऽत्र न्यायवर्त्तिक्षत्रियन्टपतिपरः “न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः” इति “यो राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः स पर्य्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिमिति” मनुनान्यराजतस्तन्निषेधात् देवलेन विशिष्टादेव राज्ञः प्रतिग्रहविधानाच्च “धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं शासतोऽशुचीन् मेध्यमेव धनं प्राहुस्तीक्ष्णस्यापि महीपतेः” इति “द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः । अपि वा क्षत्रियात् वैश्यात् न तु शूद्रात् कदाचनेति” व्यासः निन्दितप्रतिग्रहस्य अपात्रीकरणम् “निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमिति” मनूक्तेः चाण्डालादिप्रतिग्रहस्तु पातित्यहेतुः “चण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति” मनूक्तेः तेन प्रायश्चित्ताधिक्यम् रजकादीनुक्त्वा “भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च । कृच्छ्राब्दं चरेज् ज्ञानादिति” मनूक्तेः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा” वृह॰ “शौकरिकव्याधनिषादरजकवरुड़चर्मकारा न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्यास्तदन्नाशनप्रतिग्रहयोश्चान्द्रायणं चरेत्” सुम॰ “रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड़ एव च कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैते ह्यन्त्यजाः स्मृताः एतेषाञ्च स्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यं तु गच्छति” यमः अत्रापवादः “शय्यां गृहं कुशान् गन्धान् पत्रं पुष्पं फलं दधि । धानामत्स्यान् पयो मांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेदिति” मनुः न निर्णुदेत् न त्यजेत् “अभोज्यान्नानामपि पुष्पफलशाकतृणकाष्ठधान्यानि क्षेत्रस्थान्यम्बु तड़ागस्थं, गोष्ठस्थं च पय आदाय न दोष” इति सुमन्तुः तेषाञ्च उपढौकितानामेवादाने न दोष इति प्रा॰ वि॰ । “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्ढपतितेभ्यो द्विष-

स्तयेति” या० स्मृत्येकवाक्यत्वात्। व्यक्तमुक्तम् “गन्धपुष्प-कुशान् शय्यां शाकं मांसं पयोदधि। मणिमत्स्यौ गृहं धान्यं ग्राह्यमेतदुपस्थितम्। मधूदकं फलं मूलमेधांस्य भयदक्षिणा अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि” का०ख०। तेनैषामेवायाचिताहृतानां ग्राह्यता नान्येषाम्। एवञ्च चण्डालादितोऽपि शय्यादिभिन्नानामुपढौकितानामपि अप्रतिग्राह्यता। शूद्रादिप्रतिग्रहनिषेधस्तु अनापद्येव, आपदि तु तस्य कर्त्तव्यता “याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम्। प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्त्यजन्मन” इति “अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः” इति मनुना तस्याभ्यनुज्ञानात्। तत्र स्तेनात् द्रव्यं कथञ्चिदपि न प्रतिग्राह्यम् “योऽदत्तादायिनोहस्तात् लिप्सेत ब्राह्मणोधनम् याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः” या०उक्तेः आपदि शूद्रधनस्य ग्राह्यत्वेऽपि यज्ञार्थतया न ग्राह्यता “न यज्ञार्थं धनं शूद्राद्विप्रोभिक्षेत कर्हिचिदिति” मनुना कर्हिचिदित्यनेन आपद्यपि तस्य निषेधात् “ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिता” इति मनूक्तेश्च। तत्र द्रव्यविशेषे प्रतिग्रहनिषेधः। “कृतशय्याहयग्राही न पुनर्मानवोभवेदिति” पुरा०। “शस्त्रं विसं सुरा चाप्रतिग्राह्या ब्राह्मणानामन्येषाञ्च” वशि०। विस्तं सुवर्णम्” “मद्यमदेयमपेयमनिग्राह्यमिति” ति०त० उश०। “मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्र्यष्टोत्तरं जपेत् पञ्चरात्रं, मध्यमे द्वादशरात्रं पयोव्रतः शतसहस्रमसत्प्रतिग्रहे” हारी० “हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् घृतम्। अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत्” मनुः। अविद्वानित्युक्तेः विदुषो न दोषाय। “किं करिष्यत्यसौ मूढोगृह्णन्नुभयतोमुखीम्। सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुरधारासमन्विताः पूर्णे वर्षसहस्रे तु पाश एकः प्रमुच्यते। एतामवस्थां प्राप्नोति गृह्णन्नुभयतोमुखीमिति म०पु०। एतस्य विद्वदविद्वद्विषये निषिद्धता कृष्णाजिनादीनां तु अग्राह्यत्वं ९७पृ० उक्ता। देशकालाविशेषे च प्रतिग्राह्यस्यापि अप्रतिग्राह्यता “न तीर्थे प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च। निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तोद्भवेद्द्विजः” “तीरे प्रतिग्रहस्तत्रात्यस्यात्यो धर्मस्य विक्रय” इतिप्रा०त०पु०। “पानीयं पायसं भैक्षं घृतं लवणमेव च। हस्तदत्तं न गृह्णीयात् तुल्यं गोमांसभक्षणैः” इति का० ख०। “नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषा” मित्यनेन ज्येष्ठपुत्रदानप्रतिग्रहयोर्निषेधेन तस्याप्यप्रतिग्राह्यता। तथा “न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वाऽन्यत्रानुज्ञानात् भर्त्तुरिति” स्मृतेः भर्त्तनुज्ञामन्तरेण स्त्रियाः पुत्रस्याप्रतिग्राह्यता। परितोषार्थं विसृष्टग्रहणे तु न दोषः। न प्रतिग्राह्यं यस्मात् ५त०। प्रतिग्राह्यद्रव्यादानाय वर्धौ शौकरिकादौ चण्डालादौ च पु०। “न भोज्यान्ना अप्रतिग्राह्या” इति प्रागुक्तमनुवाक्यम्। “प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे दोष” इति प्रा०वि०।

अप्रतिघ त्रि० नास्ति प्रतिघः प्रतिघातकोऽस्य। १ प्रतिघातकशून्ये अप्रतिबद्धे ”यस्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः। तद्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं हारि देहिनामिति” मनुः।

अप्रतिद्वन्द्व त्रि० प्रतिगतः द्वन्द्वं विरोधं स्पर्द्धां वा अत्या०स० न० त०। १प्रतिस्पर्द्धाशून्ये “त्वामप्रतिमकर्म्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे” रामा०। प्रतिद्वन्द्वः सहचरः। २तच्छून्ये च “सोऽहं वनमिदं प्राप्तोनिर्जनं लक्ष्मणान्वितः। सीतया चाप्रतिद्वन्द्व” इति रामा०।

अप्रतिपक्ष त्रि० नास्ति प्रतिपक्षः विपक्षः सदृशो वा यस्य। १विपक्षहीने २असदृशे च।

अप्रतिपत्ति स्त्री प्रतिपत्तिः कर्त्तव्यतानिश्चयः अभावे न० त०। इतिकर्त्तव्यतानिश्चयाभावे “अप्रतिपत्तिविमूढानि मेन्द्रियाणि” काद०। २ निश्चयाभावे ३ अस्वीकारे ४अग्रहणे ५स्फूर्त्त्यभावे “उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति” गौ०सू०। न०ब०। ६तच्छून्ये त्रि०।

अप्रतिपद् त्रि० प्रतिपद्यते जानाति प्रति+पद्-क्विप् न०त०। विकले “सर्वदेवेभ्यो प्रतिपदम्” य० ३०,८। “अप्रतिपदं विकलमिति” वेददी०।

अप्रतिपन्न त्रि० न०त०। १अज्ञाते २अनङ्गीकृते च।

अप्रतिबद्ध त्रि० न प्रतिबद्धः निरुद्धः न०त०। अनिरुद्धे उद्दामे। [प्रबले २ विपक्षहीने च।

अप्रतिबल त्रि० नास्ति प्रतिबलः प्रतिपक्षो यस्य। १ अति-

अप्रतिभ त्रि० नास्ति प्रतिभा यस्य।१ प्रतिभाशून्ये २अप्रगल्भे ३ स्फूर्त्तिशून्ये ४ प्रत्युत्पन्नमतिशून्ये ५अधृष्टे ६लज्जिते च।

अप्रतिभा स्त्री अभावे न०त०। वादिप्रतिवादिनोर्वादे प्रवृत्ते वादिनोद्भावितदोषोद्धारणोपायज्ञानेऽपि तत्काले प्रतिवादिनः १ स्फूर्त्त्यभावरूपे निग्रहस्थानभेदे “उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभेति” गौ०सू०।२ प्रगल्भताभावे च।

अप्रतिम त्रि० नास्ति प्रतिमा उपमा यस्य । अतुल्ये "अनुपमे-"त्वामप्रतिमकर्म्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे" इति रामायणम् ।

अप्रतियोगिन् त्रि० नास्ति प्रतियोगी तुल्यरूपः यस्य । स्त्रियां ङीप् । १ अनुपमे । प्रतियोगी अभावसंबन्धी न०त० । २ अभावसम्बन्धिभिन्ने । "अथ वा हेतुमन्निष्ठ-विरहाप्रतियोगिना साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्ति रुच्यते" भाषा० । यस्याभावः स एव प्रतियोगीति वृद्धाः ।

अप्रतिरथ पु० नास्ति प्रतिरथः प्रतियोद्धा यस्य । १ प्रति-योधशून्ये। नास्ति प्रतिरथः तुल्यः मङ्गलार्थत्वेनास्य ।२यात्रा मङ्गलार्थे सामभेदे ।"एष सोऽप्रतिरथोऽथ यः स वृहस्पति-रिति""ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपति"इति च शत०ब्रा०

अप्रतिरव त्रि० न प्रतिकूलो रवः प्रतिरवः स नास्ति यत्र । ममेदं द्रव्यं त्वया न भोक्तव्यमित्यादि प्रतिषेधकवचनशून्ये भोगे । "अप्रतिरवं विंशतिवर्षोपभोगनिमित्ता हानि-र्भवति" मिता० ।

अप्रतिरूप त्रि० नास्ति प्रतिरूपस्तुल्यरूपो यस्य । असदृशे ।

अप्रतिरूपकथा स्त्री नास्ति प्रतिरूपा प्रत्युत्तरीभूता कथा यस्याः । उत्तरवाक्यरहितायां वाचि । [पराक्रमे ।

अप्रतिवीर्य्य त्रि० न प्रतिरुद्धं वीर्य्यं यस्य । अन्यैरनिरोध्य

अप्रतिषिद्ध त्रि० न प्रतिषिद्धम् । अनिषिद्धे "अप्रतिषिद्धमनु-मतं भवतीति" न्यायः सौवर्णराजतोम्बरखड्गमणिमय-पात्राणामन्यतमेषु अप्रतिषिद्धेषु वेति" आ०त० गोभिलः "अप्रतिषिद्धानि कदलीदलत्वगादीनि" रघु० ।

अप्रतिष्कुत त्रि० प्रति+स्कु—क्त न०त० वेदे षत्वम् । १अप्रतिशब्दिते "स वीरो अप्रतिष्कुतः" ऋ० ७,३२,६, "अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा" भा० २अप्रतिगते च ।

अप्रतिष्ठ न० नास्ति प्रतिष्ठा यस्य । १अन्याधारशून्ये स्वधामप्रतिष्ठिते ब्रह्मणि । "स भगवः ! कस्मिन् प्रति-ष्ठितः स्वे महिम्नीति"श्रुतेस्तस्यान्याधारशून्यत्वात्तथात्वम् । २अनाश्रये ३निष्फले। 'सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूय-शोणितम् । नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं तु वार्द्धुषौ" मनुः ४प्रशंसाशून्ये च त्रि०। अभावे न०त० । ५प्रशंसाभावे स्त्री । अप्रतिष्ठितमथत्र । स च विष्णौ पु० । "अपां-निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठित" इति विष्णु सह० ।

अप्रतिसंख्य त्रि० न प्रतीता संख्या यस्य उत्तरपदलोपः । अयमेकः अयमेक इत्याकारापेक्षाबुद्ध्यभावेन १प्रत्येक-संख्याग्रहणाभावादनुपलब्धसंख्याके वस्तुनि । प्रतिसंख्या बुद्धिविशेषः। अभावे न०त० । २विशेषबुद्ध्यभावे स्त्री ।

अप्रतिसंख्यानिरोध पु० न प्रतिसंख्यया बुद्ध्या निरोधः । १ बौद्धविशेषकल्पिते अबुद्धिपूर्व्वके भावविनाशे। तद्विशेषः बौद्धशब्दे वक्ष्यते । सोऽयम् प्रतिसंख्यानिरोधः "प्रति-संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्" शा०सू० प्रत्या-ख्यातः । "अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति बुद्धिबोध्यं त्रयादन्यत् संस्कृतं क्षणिकञ्चेति" तदपि त्रयं प्रति-संख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशञ्चेत्याचक्षते । त्रयमपि-चैतदवस्तु अभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते बुद्धिपूर्व्वकः किल विनाशोभावानां प्रतिसंख्यानिरोधोनाम भाष्यते तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः आवरणाभावमात्रमा-काशमिति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भ इत्यर्थः। कस्मात् ? अविच्छेदात् तौ हि प्रतिसंख्याऽप्रति-संख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्याताम् भावगोचरौ वा। न तावत् सन्तानगोचरौ सम्भवतः, सर्व्वेष्वपि सन्तानेषु (ज्ञानप्रवाहेषु) सन्तानिनामविच्छिन्नफलहेतुभावेन सन्तान विच्छेदस्यासम्भवात् नापि भावगोचरौ, नहि निराश्रयो निरुपाख्योविनाशः सम्भवति सर्व्वास्ववस्थासु प्रत्यभिज्ञाबलेन-अन्वयाविच्छेददर्शनात् अदृष्टप्रत्यभिज्ञास्ववस्थासु क्वचिद्दृष्टे नान्वयाविच्छेदेन अन्यत्रापि तदनुमानात् । तस्मात् पर-कल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिरिति" शङ्करभाष्यम् ।

अप्रतिश्रुत त्रि० न०त० । अनङ्गीकृते दातव्यत्वेनास्वीकृते ।

अप्रतिहत त्रि० न प्रतिहतोऽभिभूतः प्रतिरुद्धो वा न०त०। अन्यैरनभिभूते २अप्रतिरुद्धे च । [२निरवयवे ब्रह्मणि न०।

अप्रतीक त्रि० नास्ति प्रतीकमेकदेशो यस्य । १ सम्पूर्णे

अप्रतीक्षा स्त्री न प्रतीक्षा अपेक्षया कालयापनम् अभावे न०त० । १ प्रतीक्षाभावे कार्य्यजननाय इतरापेक्षया कालयापनाभावे २इतरानपेक्षया त्वरितकरणे । न०ब० । ३प्रतीक्षाशून्ये "अथाप्रतीक्षं पुनरायन्ति" शत०ब्रा० ।

अप्रतीत त्रि० प्रति+इण—क्त प्रतीतः परिज्ञातः प्रतिगतश्च न० त० । १ प्रतिगतभिन्ने "सहस्वां वाजिनमप्रतीतम् ऋ० १,११७,६,। "अप्रतीतं शत्रुभिरप्रतिगतम्" भा० "मरुत्वतो अप्रतीतस्य" ऋ०। ५,४२,६, "अप्रतीतस्य" प्रतिगतस्य भा० २अपरिज्ञाते 'देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः" ऋ० ३,४६,३, "अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्य-परिच्छिद्यमानः" भा० ३ अपलायिते च ।

अप्रतीति स्त्री० अभावे न०त० । ज्ञानाभावे "न स्फोटः प्रत्यक्ष-प्रतीतिभ्याम्" सां० सू० ।

अप्रतीत्त त्रि० प्रति+दा क्त प्रतीत्तं प्रतिदत्तं न०त० ।

प्रतिदत्तभिन्ने "अपमित्यमप्रतीत्तं यदस्मि यमस्य, येन बलिना चरामि" इति अथर्ववेदः ६,११७,१,

अप्रतीप त्रि॰ विरोधे न॰त॰। प्रतीपभिन्ने अनुकूले।

अप्रत्यय पु॰ न प्रत्ययः विश्वासो ज्ञानं वा अभावे न॰त॰। १विश्वासाभावे "दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं क्षेत्रमप्रत्ययानामिति" सिह्लनः न॰ब॰।२ विश्वासशून्ये। "बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः" शकु॰। ३ज्ञानाभावे पु॰। न॰ब॰। ४ज्ञानशून्ये त्रि॰। प्रत्ययः-प्रकृतिनिमित्तकः अर्थबोधकः सुबादिशब्दभेदः न॰त॰। ५सुबादिशब्दभिन्ने सार्थके प्रकृतिरूपे शब्दे "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति" पा॰।

अप्रत्याख्येय त्रि॰ न॰त॰। अपरिहार्य्ये त्यक्तुमशक्ये।

अप्रधान न॰ न प्रधानम्। १प्रधानभिन्ने मुख्यभिन्ने गौणे। "प्रधानकर्म्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्म्मणाम् अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्म्मणः" हरिः कर्म्मणोऽप्रधानत्वञ्च अप्रधानक्रियाफलाश्रयत्वम्। "प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानतेति" भाट्टाः २अनुत्कृष्टे अस्य त्रिलिङ्गत्वमपीष्यते। "अप्रधानः प्रधानः स्यात् सेवते यदि पार्थिवम्। प्रधानोऽप्यप्रधानः स्याद्यदि सेवाविवर्जितः" नीति॰।३ प्रधानकर्म्माङ्गे न॰ "अप्रधानकालं सकृदसन्निपातात्" कात्या॰ १,७,१५, अयमर्थः। "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यनारभ्याधीतमग्न्याधानमग्निहोत्रादीनामङ्गमिति कृत्वा चिन्त्यते किमङ्गं सत् आधानं प्रतिकर्म प्रतिप्रयोगं च भेदेन कर्त्तव्यम् उत सर्व्वप्रयोगाणां साधारणं सकृदिति। तत्र कर्म्माङ्गत्वे प्रयाजाद्यङ्गवत् प्रतिकर्मभेदेन कर्त्तव्यम् न च वह्निःकालत्वेनाग्न्याधानप्रमाणविशेषता, यद्दृयस्यानन्तरं क्रियते तत्तदर्थमित्यानन्तर्य्येण विशेषग्रहणात्। तस्मात् प्रतिकर्मभेदेनाधानप्राप्ताविदमुच्यते अप्रधानकालं यदङ्गमाधानसदृशम् तत्सकृदेव कर्त्तव्यम् न भेदेन कर्मण आदौ। कुतः? असंनिपातात् न चैतत् कस्यचित् कर्मणः प्रक्रमे कर्ममध्ये वा संनिपतितम् येन विशेषग्रहणं स्यात् किन्तु यदेव किञ्चिदग्निकार्य्यं निमित्तवशात् कामवशाद्वा यथाकामं प्राप्तम् तदर्थमाधास्येऽग्नीनिति, न तु कञ्चिदेव कर्मविशेषमभिसंधायाधानम् एवमनभिसंहितकर्मविशेषेण सर्वोद्देशेनाधाने कृते यद्यपि कारणवशात् किञ्चित् कर्म प्रथममापतति तथापि न तादर्थ्यमेव भवति प्रथमावस्थायामेव सर्वार्थत्वावधारणात् तस्मात् अप्रधानकालीनत्वात् सकृदेव कार्य्यमिति" कात्या॰व्या॰।

अप्रधृष्य त्रि॰ न प्रधर्षितुं शक्यः। १अतिक्रान्तुमशक्ये २धर्षितुमशक्ये च। "यदाश्रौषं भीष्ममत्यन्तशूरं हतं पार्थेनाहवेष्वप्रधृष्यम्" भा॰आ॰प॰।

अप्रपन्न त्रि॰ न॰त॰। १प्राप्तभिन्ने, २अनागते, ३अज्ञाते च

अप्रबल त्रि॰ न प्रबलः। प्रबलभिन्ने हीनबले।

अप्रभाव पु॰ न प्रभावः अभावे न॰त॰। १ प्रभावाभावे न॰ब॰। २ प्रभावशून्ये त्रि॰।

अप्रभूत त्रि॰ न प्रभूतः न॰त॰। प्रचुरभिन्ने स्वल्पे।

अप्रमत्त त्रि॰ प्र+मद—क्त प्रमादवान् विरोधे न॰त॰। सावधाने "निमित्तेषु च सर्व्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नर" इति स्मृतिः। "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" "शुक्रश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः" इति च मनुः २ विष्णौ पु॰ "अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तोऽप्रतिष्ठितः" विष्णुस॰ "अप्रमत्तोऽधिकारिभ्यः कर्म्मानुरूपं फलं यच्छन्नप्रमत्तः" इति भा॰। २ मद्यादिना प्रमत्तभिन्ने त्रि॰।

अप्रमय पु॰ न प्रमीयते प्र+मि—अच् वेदे नात्वम्। अप्रमेये "मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्" शत॰ब्रा॰ "अप्रमयमप्रमेयम्" भा॰।

अप्रमाण न॰ न प्रमाणं विरोधे न॰। प्रमाणाभिन्नभ्रमादिजनके वाक्यादौ। तानि च "वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थयुक्तं वचनं प्रमाणम्। यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्य्याद्वचनं प्रमाणमिति" स्मृत्युक्तवेदादिप्रमाणभिन्नानि चार्वाकादिवचनानि "नद्यां शिलाः तरन्तीत्यादीनि प्रमाणान्तरविरुद्धार्थकानि वचनानि" च। एवं पित्तादिदुष्टानि इन्द्रियाणि आभासकलितानि लिङ्गानि च। "प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे" इत्यादि मीमांसा।

अप्रमाद पु॰ न प्रमादः अभावार्थे न॰त॰।१ प्रमादाभावे "अप्रमादेन गन्तव्यं कान्तारेषु नदीषु च" इति "अप्रमादश्च कर्त्तव्यः सर्व्वभूतेषु नित्यशः" इति च रामा॰। न॰ब॰ २प्रमादशून्ये त्रि॰ "माता च मम कौशल्या। कुशलं चाभिवाद्यताम्। अप्रमादं च वक्तव्यमिति" रामा॰ "प्रमादश्च कर्त्तव्येषु अकर्त्तव्यत्वभ्रमेण ततोनिवृत्तिः। अकर्त्तव्येषु च कर्त्तव्यत्वभ्रमेण तत्र प्रवृत्तिरिति" मञ्जूषादयः। [प्रमादक्षीणे स्त्रियां ङीप्।

अप्रमादिन् त्रि॰ न प्रमाद्यति प्र+मद—णिनि न॰त॰।

अप्रमायुक त्रि॰ प्र+मि+उण् आत्वे युक् स्वार्थे कन् न॰त॰। अपरिच्छेदके। "कपोतमप्रमायुकं रथयुतिमनागसम्" अथ॰ १८,४४,२।

अप्रमित त्रि० न प्रमितः न०त०। १अपरिमिते २अनुपलब्धे च।

अप्रमीय त्रि० प्र+मा-बा० कर्मणि य० न०त०। अप्रमेये। "गजवाजिमुख्याः वाऽप्रमीयाः प्रमीयन्ते" स्मृतिः।

अप्रमूर त्रि० प्र+मूर्च्छा-क्विप् प्रमूः मूर्च्छा अस्त्यर्थे कुञ्जादि० र न त०। १मूर्च्छायुक्तभिन्ने अमूर्च्छिते। "ते हि वस्वो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः ऋ० १,९०,२, "अप्रमूराः अमूर्च्छिताः" भा०।

अप्रमृष्ट त्रि० प्र+मृष-क्त न०त०। १ असोढ़े अक्षान्ते। प्र+मृज-क्त न०त०। २ अशुद्धे ३अप्रोञ्छिते प्र+मृश-क्त न०त०। ४अज्ञाते च।

अप्रमृष्य त्रि० न प्रमृष्यः प्र+मृष-क्यप् न०त०। १ बाधितुमशक्ये। "सुदामं तद्रेक्णो अप्रमृष्यम्" ऋ० ६,२०,७। "अप्रमृष्यं केनाप्यबाध्यम्" भा०।

अप्रमेय त्रि० प्रमातुं ज्ञातुं परिच्छेत्तुं वा योग्यं न०त० १अपरिच्छेद्ये २बहुसंख्यकत्वेऽर्थवति ३इदमित्थमिति निश्चेतुमशक्ये "त्वमेकोह्यस्य सर्व्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः। अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्य्यतत्त्वार्थवित्प्रभुः" मनुः "स्वयंभुवोऽपौरुषस्य विधानस्य वेदस्य" कुल्लू०। "अशक्यञ्चाप्रमेयञ्च वेदशास्त्रमिति स्थितिः" मनुः। ४ ब्रह्मणि न० केनापि प्रमाणेन तस्य प्रमातुमशक्यत्वात्। वेदान्तिमते हि प्रमाणानि षट् प्रत्यक्षानुमानशब्दोपमानार्थापत्तियोग्यानुपलब्धिभेदात् तत्र परब्रह्मणः न प्रत्यक्षप्रमाणचक्षुरादिगम्यता रूपाद्यभावात् "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति" श्रुतौ तस्य रूपाद्यभावस्योक्तेः। नापि अनुमानगम्यता व्याप्तिलिङ्गाद्यभावात् "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुत्या तस्य सर्वसङ्गशून्यतोक्तेः नाप्युपमानगम्यता निर्द्धर्म्मकत्वेन, तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वलक्षणस्य सादृश्यस्य तत्राभावात्। न वार्थापत्तिगम्यत्वम् किञ्चिद्वस्तु विना अनुपपद्यमानस्यैवार्थस्यार्थापत्तिप्रमाणवेद्यतया तद्भिन्नवस्त्वभावेन तत्र तदसम्भवात्। न्यायमते च अर्थापत्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकानुमानेष्वन्तर्भावेण तल्लिङ्गस्य तत्राभावात्। योग्यानुपलब्धेश्चाभावमात्रप्रमाणत्वात् परब्रह्मणश्च सदात्मकत्वेनाभावरूपत्वाभावात्। नापि शब्दप्रमाणवेद्यत्वम् तत्र शाब्दबोधोपायशक्त्यादेरभावात् अतएव "यद्वाचा न मनुते येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" इति श्रुत्याऽस्य वागविषयत्वं निराकृतम्। न च लक्षणया तद्बोधः, शक्यसम्बन्धरूपलक्षणायाः निःसम्बन्धे तस्मिन्प्रवृत्तेः। अतएव "ब्रह्मन्! ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति? श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे" इति भागवते गुणवृत्तिश्रुतिगोचरताशून्यत्वमस्योक्तम्। न च प्रमाणागोचरत्वे तस्य कथं सिद्धिः? कथं वा "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेद्मीति" श्रुतौ "शास्त्रयोनित्वादिति" शा० सूत्रे च तस्य उपनिषद्वेद्यत्वमुक्तं संगच्छताम्? शास्त्रजनितबुद्ध्यैव तस्य विषयीकरणात् तथात्वसङ्गतेः। तथा च शास्त्रजन्यान्तःकरणविषयत्वमेव तस्य न तु तदवच्छिन्नचैतन्यविषयतापि यथोक्तं "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति" फलति प्रतिविम्बति बुद्धिवृत्तौ फलं चिदाभासस्तद्व्याप्यत्वं तद्विषयत्वं तेन यथा घटपटादीनां तदाकारबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितेन चिदाभासेनैव प्रकाश्यता, न तथा, ब्रह्मणः स्वप्रकाशतया तस्य इतराप्रकाश्यत्वात् किन्तु स्वयं प्रकाश्यता न तु तत्रान्यापेक्षास्ति। परन्तु स्वाज्ञाननाशायैव बुद्धिवृत्तेरपेक्षामात्रं सा च शब्दजनितेति उपनिषद्वेद्यता इत्यसुभयश्रुतिसामञ्जस्यम्। वाचस्पतिमते तु शब्दादपि अखण्डाकारा काचित् दशमस्त्वमसीत्यादिवत् मनोवृत्तिरुदेति तद्विषयत्वादस्य शास्त्रवेद्यता। "मनसैवानुद्रष्टव्यमिति" श्रुतेस्तस्य मनोमात्रवेद्यत्वेऽपि "तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं ज्ञानं मोक्षस्य साधनमिति" शास्त्रात् मनःसंस्कारे च शास्त्रापेक्षणात् शास्त्रवृत्तिवेद्यता। न च मनोवृत्तिवेद्यत्वेऽप्रमेयत्वहानिः। असंस्कृतमनोविषयत्वाभावेनैव तथात्वात् "अवाङ्मनसगोचरमिति" वाक्यस्यापि तत्रैव तात्पर्य्यात्। मनोविषयत्वोक्तिरपि अज्ञाननाशार्थमनोवृत्तिमात्रवेद्यताभिप्रायेण, तदवच्छिन्नचिदाभासविषयत्वाभावाच्चाप्रमेयता "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इति श्रुतेस्तथार्थत्वात्। जगत्कर्त्तृत्वेन ईश्वरस्यानुमानेऽपि कूटस्थस्य तदनुमानगम्यत्वाभावात् ईश्वरस्यैव श्रुतिप्रमाणकत्वेन उपनिषद्वेद्यतोक्तिः। तदुत्तरं मननादिना श्रुतिवाक्यतात्पर्य्यावधारणेनाखण्डब्रह्माकारा चित्तवृत्तिरुदेति इति न काचिदनुपपत्तिः। नैयायिकादिमते तु तद्गुणगणस्य परिमातुमशक्यत्वात् दुष्प्रापगावेद्यत्वाच्च अप्रमेयत्वमिति। प्र+मि+क्षेपे यत् न०त०। अपरिच्छेद्ये "यदाश्रौषं वासुदेवार्ज्जुनौ तो तथा धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम्" भा०आ०प०।

अप्रयत्न पु० प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः प्रयासः अभावे न०त०। १प्रयत्नाभावे प्रयासाभावे। न०ब०। २प्रयासशून्ये त्रि०। "अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशय" मनुः।

अप्रयुत त्रि० प्र+यु—मिश्रणे अमिश्रणे च क्त न०त० । १अपृथग्भूततया युते २पृथग्भूततया युते च ।

अप्रयुत्वन् त्रि० प्र+यु—पृथग्भावे ङ्वनिप् न०त० । अपृथग्भूते “पर्त्तृभिष्टमदब्धैरप्रयुत्वभिः” ऋ० ६,४८,१०, “अप्रयुत्वभिरपृथग्भूतैः” भा० ।

अप्रलम्ब न० प्र+लम्ब—घञ् अभावे न०त० । १ विलम्बाभावे शीघ्रे २तद्वति त्रि० हलायुधः ।

अप्रवर्त्तिन् त्रि० न प्रवर्त्तितुं शीलमस्य ताच्छील्ये इनि । १प्रवृत्तिशीलशून्ये २सन्तते ३विच्छेदरहिते स्त्रियां ङीप् ४अनुच्छित्तौ “मैतदस्मिन् संवदिष्ठाः अप्रवर्त्तीति” छा०उ० । “अथं वाव स योऽयमन्तर्हृदयाकाशस्तदेतत् पूर्णमप्रवर्त्ति अप्रवर्त्तिनीं श्रियं लभते य एवं वेद” इति छा० उ० । “अप्रवर्त्ति अनुच्छित्तिधर्मकमिति” भा० ।

अप्रवीत त्रि० प्र+वी-प्रजननादिषु क्त न०त० १अजाते । गर्भधारणेन गतसारभिन्नायां २ अकामितायां च स्त्रियां स्त्री । “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गाऽप्रवीतेति” कात्या०७,६, १४, “अप्रवीता वी गतिजननकान्त्यादिषु अत्र प्रजननार्थः प्रशब्दात् वाक्यशेषाच्च प्रजाता हि गतसारा भवति नोपभोगमात्रेण । तस्मादप्रवीताऽप्रजातेति हरिस्वामी । अकामितेति कर्कभा० ४अयातयामायां स्त्रियाम् “सा स्यादप्रवीता वाग्वा एषा निदानेन यत् सहस्री अजातयाम्नी वा इयं वागयातयाम्नी अप्रवीता, तस्मादप्रवीता स्यादिति” शत०ब्रा० ५अनुपगते त्रि० “यदप्रवीता दधते ह गर्भम्” ऋ० ४,७,६, “अप्रवीता अनुपगता” भा० । [निवृत्ते ।

अप्रवृत्त त्रि० न प्रवृत्तः विरोधे न०त० । प्रवृत्तिभिन्ने

अप्रवेद त्रि० नास्ति प्रवेदः लाभोयस्य । १ दुर्लभे । “अलब्धू अप्रवेदे इति माहु कस्माच्च न तस्य प्रत्यासीमति इदं पुष्टं कश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह” शत०ब्रा० “नास्ति प्रवेदः प्रलाभः ययोः दुर्लभे” इति भा० ।

अप्रशस्त त्रि० न प्रशस्तम् विरोधे न०त० । १प्रशस्तभिन्ने अपकृष्टे २दुष्टे “अप्रशस्तञ्च तत्याम् मासमासीत भैक्षभुक्” मनुः । ३निन्दिते च “अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनादिति” परा० । ४क्षीणे “पान्ति मित्रावरुणाववद्याच्चयत ईमर्यमोअप्रशस्तान्” ऋ० १,१६७,८, “अप्रशस्तान् क्षीणान्” भा० । यावत्पदार्थस्य यत्र उत्कर्षत्वम् ततोन्यूनत्वे अस्य प्रवृत्तिः ।

अप्रसक्त त्रि० न प्रसक्तः अभिनिवेशयुक्तः संबद्धो वा । १अभिनिवेशशून्ये, आग्रहरहिते २प्रसङ्गरहिते च अप्रसक्तनिषेधानुपपत्तेरिति मीमांसा । ३असंबद्धे ।

अप्रसक्ति स्त्री अभावे न०त० । प्रसङ्गाभावे न०ब० । प्रसङ्गशून्ये त्रि० प्रसक्तिराग्रहः शाब्दिकाः ।

अप्रसङ्ग पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे । न०ब० । २सम्बन्धशून्ये त्रि० । प्रसङ्गः उत्तराभिधाने सङ्गतिभेदः अभावे न०त० । ३सङ्गत्यभावे । न०ब० । ४तच्छून्ये त्रि० “अप्रसङ्गाभिधाने च श्रोतुः श्रद्धा न जायते” इत्युक्तेः ।

अप्रसन्न त्रि० न०त० । १प्रसादशून्ये २अस्वच्छे ३चित्तप्रसादशून्ये ४स्फूर्त्तिहीने ५असन्तुष्टे च ।

अप्रसाद्य त्रि० न प्रसादयितुं योग्यम् । १ प्रसादयितुमयोग्ये तीव्रकोपयुते ।

अप्रसाह पु० न प्रसह्यतेऽभिभूयते प्र+सह-कर्म्मणि घञ् । १अनिष्टादिना अनभिभूयमाने “पश्चादग्नेः संविशति चर्म्मणि स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः” छा०उ० । “न प्रसह्यते नाभिभूयते स्त्र्याद्यनिष्टप्रदर्शनेन” भा० ।

अप्रसिद्ध त्रि० न०त० । १अनिष्पन्ने २अविख्याते च “अप्रसिद्धं यशसे हि पुंसामिति” कुमा० ।

अप्रसृत त्रि० न प्रसृतः । १ विस्तारशून्ये प्रसरशून्ये ।

अप्रस्तुत त्रि० न प्रस्तुतः । १ अनिष्पन्ने २कार्य्यसाधनायानुद्युक्ते ३ अप्रक्रान्ते ४ असंस्तुते च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्त्री सा०द०उक्ते अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणादि “क्वचिद्विशेषः सामान्यात्१, सामान्यं वा विशेषतः२ । कार्य्यान्निमित्तं३ कार्य्यञ्च ४हेतोरथ समात् समम्५ ॥ अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद्गम्यते पञ्चधा ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्” । “पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति । स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः” ॥ अत्रास्मदपेक्षया रजोऽपि वरमिति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । “स्रागियं यदि जीवितापहा हृदये किं निहिता न हन्ति माम्? । विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया” ॥ अत्रेश्वरेच्छया क्वचिदहितकारिणोऽपि हितकारित्वं, हितकारिणोऽप्यहितकारित्वमिति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः । एतच्चात्राप्रस्तुतप्रशंसामूलोऽर्थान्तरन्यासः । दृष्टान्ते प्रसिद्धमेव वस्तु प्रतिबिम्बत्वेनोपादीयते । इह तु विषामृतयोरमृतविषीभावस्याप्रसिद्धेर्न तस्य सद्भावः ॥ “इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन, जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव, प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव

भतु ॥" अत्र संभाव्यमानेभ्य इन्द्वादिगताङ्गनलिप्तत्वादिभ्यः कार्य्येभ्यो वदनादिगतसौन्दर्य्यविशेषरूपं प्रस्तुतं कारणं प्रतीयते । "गच्छामीति मयोक्तया मृगदृशा निःश्वासमुद्रेकिणं त्यक्त्वा तिर्य्यगवेक्ष्य वाष्पकलुषेणैकेन मां चक्षुषा । अद्य प्रेम मदर्पितं प्रियसखीवृन्दे त्वया बध्यतामित्थं स्नेहविवर्द्धितो मृगशिशुः सोत्प्रासमाभाषितः ॥" अत्र कस्यचिद्गमनरूपे कार्य्ये कारणमभिहितम् । तुल्येऽप्रस्तुते तुल्याभिधाने च द्विधा श्लेषमूला सादृश्यमात्रमूला च । श्लेषमूलापि समासोक्तिवद्विशेषणमात्रश्लेषे, श्लेषवद्विशेष्यस्यापि श्लेषे भवतीति द्विधा । क्रमेण यथा ॥ "सहकारः सदामोदो वसन्तश्रीसमन्वितः । समुज्ज्वलरुचिः श्रीमान् प्रभूतोत्कलिकाकुलः" ॥ अत्र विशेषणमात्रश्लेषवशादप्रस्तुतात् सहकारात् कस्यचित् प्रस्तुतस्य नायकस्य प्रतीतिः "पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् । अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन" ॥ अत्र पुरुषोत्तमपदेन विशेष्येणापि श्लिष्टेन प्रचुरप्रसिद्ध्या प्रथमं विष्णुरेव बोध्यते । तेन वर्णनीयः कश्चित्पुरुषः प्रतीयते । सादृश्यमात्रमूला यथा । "एकः कपोतपोतः शतशः श्येनाः क्षुधाभिधावन्ति । अम्बरमावृतिशून्यं हरि हरि शरणं विधेः करुणा" ॥ अत्र कपोतादप्रस्तुतात् कश्चित् प्रस्तुतः प्रतीयते । इयं क्वचित् वैधर्म्येणापि भवति । यथा "धन्याः खलु वने वाताः कह्लारस्पर्शशीतलाः । राममिन्दीवरश्यामम् ये स्पृशन्त्यनिवारिताः" ॥ अत्र वाता "धन्या अहमधन्या इति वैधर्म्येण प्रस्तुता प्रतीयते । वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपतया त्रिप्रकारेयम् । तत्र सम्भवे उक्तोदाहरणान्येव । असम्भवे यथा । "कोकिलोऽहं भवान् काकः समानः कालिमावयोः । अन्तरं कथयिष्यन्ति काकलीकोविदाः पुनः" ॥ अत्र काककोकिलयोर्वाकोवाक्यम् प्रस्तुताध्यारोपणं विनाऽसम्भवि । उभयरूपत्वे यथा । "अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका बहवो बहिः । कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः" ॥ अत्र प्रस्तुतस्य कस्यचिद्‌ आरोपणम् विना कमलनालान्तश्छिद्राणाम् गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसम्भवि अन्येषान्तु सम्भवीत्युभयरूपत्वम् ।

अप्रहत त्रि॰ न प्रहन्यते स्म प्र+हन-क्त न॰त॰ । अचुसे (खिल) इति ख्याते अकृष्टभूम्यादौ । "ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् त्रिर्णेजकाच्चालितञ्चाप्रहतं वास उच्यते" इति विधा॰पा॰उक्ते वासोभेदे अहतमिति पाठान्तरम् ।

अप्रहन् त्रि॰न प्रहन्ति प्र+हन्-क्विप् न॰त॰ स्त्रियां ङीप् । "कार्य्यानाशके तदनुग्राहके "त्वमेको अप्रहणं गृणीषे शवसाम्प्रतिम्" ऋ॰६,४४,४ । "अप्रहणमनुग्राहकमिति" भा॰ ।

अप्राकृत त्रि॰ प्रकृतेरागतम् अण् प्राकृतम् न॰त॰ । १प्रकृतिकार्य्यभिन्ने ईश्वरलीलादौ । प्रकृतेः स्वभावस्य अयम् अण् न॰त॰ । २स्वभावसम्बन्धिभिन्ने असामान्ये मनुष्यादौ च । [अधमे ।

अप्राग्र्य त्रि॰न प्राग्र्यः प्रधानः विरोधे न॰त॰ । श्रेष्ठभिन्ने

अप्राण त्रि॰ नास्ति देहादुत्क्रान्तत्वात् प्राणो यस्य । १मृते शवे । सर्वथा प्राणशून्ये २ईश्वरे पु॰ "अप्राणोह्यमनो बुद्धिरिति" श्रुतिः ।

अप्राप्त त्रि॰न प्राप्तः प्रमाणान्तरावगतः । १ प्रमाणान्तरानवगते "अप्राप्तप्रापको विधिरिति" "अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः" इति च मीमांसा । २अनागते च ।

अप्राप्तकाल त्रि॰ न प्राप्तः कालोऽस्य । अप्राप्तसमये । "अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालमिति" गौ॰सू॰ उक्ते २सभाक्षोभव्यामोहादिना व्यत्यस्ताभिधानरूपे वादिदोषभेदे च । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणादीनां यथाक्रमं विन्यासे हि वादसमयः । तेषां व्युत्क्रमकथने वादिनो निग्रहः ।

अप्राप्तप्रापक पु॰ अप्राप्तं प्रापयति बोधयति प्र+आप-णिच्-ण्वुल् ६त॰ । प्रमाणान्तरेणानवगतस्य यागादीनामिष्टसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य वा बोधके लिङादौ शब्दे । तथा च प्राथमिकप्रवृत्तिजनकप्रतीतिजनकत्वं तत्त्वम् भवति च स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ लिङ्युक्तं वाक्यं यागे इष्टसाधनतां कृतिसाध्यतां वा बोधयत् प्रेरकत्वात्तथा । अप्राप्ता दश्यावस्था यस्य ततः स्वार्थे कन् देवकवत् उत्तरपदलोपः । २अप्राप्तदश्यावस्थे वत्से "पादश्चाप्राप्तके देयः" स्मृतिः "अप्राप्तके अप्राप्तदश्यावस्थे" इति रघु॰ ।

अप्राप्तव्यवहार त्रि॰ न प्राप्तः व्यवहारयोग्यः कालोऽस्य । "अप्राप्तव्यवहारोऽसौ यावत् षोड़शवर्षक" इति दक्षोक्ते अपूर्णषोड़शवर्षवयस्के बाले "गर्भस्थैः सदृशोज्ञेय आष्टमात् वत्सराच्छिशुः । बाल आ षोड़शादर्वाक् पौगण्डश्च निगद्यते । परतोव्यवहारज्ञः स्वतन्त्रः पितरावृते इति" नारदः । "अप्राप्तव्यवहाराणां धनं व्ययविवर्जितम् । न्यसेयुर्बन्धुमित्रेषु प्रोषितानां तथैव च" कात्या॰ स्मृतिः ।

अप्राप्ता स्त्री न प्राप्तः विवाहप्रशस्तकालोऽस्याः ष॰ उत्तरपदलोपः । अप्राप्तविवाहप्रशस्तकालायां कुमार्य्याम् ।

"उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तामपि तां कन्यां तस्मै दद्याद्यथाविधि" मनुः "अप्राप्ताम् अप्राप्त विवाहप्रशस्तकालाम्" उ०त० रघुनन्दनः ।

अप्राप्ति स्त्री अभावे न०त० । १ लाभाभावे "तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका" का०प्र० २प्रमाणान्तरतोज्ञानाभावे "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सतीति" मीमां० ३असम्भवे "प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरिति" शा०सू० । "अप्राप्तिरसम्भव" इति भा० । ४अनुपपत्तौ च "समुदायहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः" शा०सू० । समुदायाप्राप्तिः समुदयभावानुपपत्तिः भा० । न०ब० । ५लाभशून्ये त्रि० ।

अप्रामाणिक त्रि० प्रमाणेन सिद्धः, प्रमाणं वेद वा ठञ् न०त० । १प्रमाणासिद्धे २प्रमाणानभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । "अप्रमाणिकीयमनवस्थेति" सां०भा० ।

अप्रामाण्य न० अभावे न०त० । १यथार्थबोधकत्वाभावे "अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दसूनोर्वियोगः" पदा० अप्रामाण्यहेतुकानुष्ठानाभावे च "अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम्" सां०सू० ।

अप्रामि त्रि० प्रकर्षेण अम्यते हिंस्यतेऽसौ प्र+अम—णिच्-कर्म्मणि इन् न०त० । अहिंसिते, "अप्रामिसत्यो मघवन्" । ऋ० ८,६०,४, "अप्रामिसत्यः अहिंसितसत्यः" भा० ।

अप्रायु त्रि० प्र+इण—उण् न०त० । अगन्तरि, "असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे" ऋ० १,८९,१, "अप्रायुवः अप्रायवः अगच्छन्तः वेदे तन्वादित्वादुवङ्" भा० ।

अप्रायुस् त्रि० न प्रकृष्टं प्रगतं वाऽऽयुर्यस्य । १प्रकृष्टायुर्भिन्ने २गतायुर्भिन्ने च । "नक्षयः सुदर्शतरो दिवातरादप्रायुषः ऋ० १,१२७,५ ।

अप्रिय न० विरोधे न०त० । प्रियभिन्ने इष्टभिन्ने स्वभावोद्विष्टे दुःखे "न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" श्रुतिः "तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये" इति मनुः । २ तत्साधने वचनादौ त्रि० "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्" "पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री नाचरेत् किञ्चिदप्रियम्" इति च मनुः । (सिङ्ङि) शङ्खीमत्स्ये स्त्री शब्द र० । प्रियहेतुत्वाभावात्तस्यास्तथात्वम् । [जकवाक्यप्रयोक्तरि

अप्रियंवद त्रि० विरोधे न०त० । कटुवाक्यवादिनि उद्वे-

अप्रियवादिन् त्रि० अप्रियं वदति वद-णिनि ६त० स्त्रियां ङीप् । । कटुवाक्यवादिनि उद्वेजकवाक्यकथके "माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनीति" चाणक्यः ।

अप्रीति स्त्री अभावे न०त० । १सन्तोषाभावे, २दुःखे, "प्रीत्यप्रीतिविषादाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः" इति सां०का० ।"प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखमप्रीत्यात्मको रजोगुणः" इति सां०त०कौ० ।

अप्रेतराक्षसी स्त्री न प्रेता प्राप्ता राक्षसीम् अत्या०स० न०त० । तुलस्याम्, अपेतराक्षसीशब्दे २५४पृष्ठे विस्तरः ।

अप्रेमन् पु० न प्रेम विरोधे न०त० । स्नेहविरोधिनि द्वेषे ।

अप्रौढ़ त्रि० न प्रौढः न०त० । १अप्रवृद्धे २अपटौ च ।

अप्व त्रि० आप-बा०व पृ० ह्रस्वः । प्राप्ये "अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि" ऋ० १०, १०३, १२, "हरिमाणं तेऽङ्गेभ्योऽप्वामन्तरोदरात्" अथ०९,८,९

अप्स त्रि० अपः सनोति सन ड । १अपां विशेषगुणीभूते रसे "पृथिव्याः पुरीषमप्सोनाम" य०१४,४ । "अप्सोनामापां सारभूतो रस" इति वेददी० । आप इव निर्मलतया सन्यते संबध्यते सन—बा०ड । २रूपे निरु० ।

अप्सरःपति पु० ६त० । १ इन्द्रे अप्सरापतिरप्यत्र ।

अप्सरस् स्त्री ब०व० अद्भ्यः सरन्ति उद्गच्छन्ति सृ-असुन् । समुद्रान्निःसृतायां स्वर्वेश्यायाम् "अप्सु निर्मथनादेव रसात्तस्मादरस्त्रियः । उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ । तस्मादप्सरसोऽभवन्" इत्युक्तेस्तासां तथात्वम् । "एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः" रघुः "आराधितोऽद्धा मनुरप्सरोभिश्चक्रे प्रजाः स्वाः सनिमेषचिह्नाः" इति माघः । तासां च नाट्यकर्म्म वृत्तिः । ताश्च प्रधानतया द्वादश वह्निपुराणे दर्शिताः "उर्व्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यलम्बुषा विश्वाची च घृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा भानुवत्यबला रम्या द्वादशाप्सरसः शुभाः" इति गणभेदनामाध्याये । अत्र शुभा इति विशेषणात् अन्या अपि । ताश्च "उर्वशी मेनका रम्भा घृताची पुञ्जिकास्थला सुकेशी मञ्जुघोषा च महारङ्गवतीति च" इति मा० पु० "अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा । क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः । कद्रुश्च मनुजव्याघ्र । दक्षकन्यास्त्रयोदश" इति कश्यपपत्नीरभिधाय । "इत्येते देवगन्धर्व्वाः प्राधेयाः परिकीर्त्तिताः" इति गन्धर्व्ववंशमभिधाय च "इमं त्वप्सरसां वंशं विदितं पुण्यलक्षणम् प्राधाऽसूत महाभागादेव देवर्षितः पुरा । अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा । अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा । केशिनी च सुबाहुश्च सुरता सुरसा तथा । सुप्रिया चातिबाहुश्च"

इत्युक्तम् भा०आ०प०। एतासाञ्च चतुर्द्दशोत्पत्तिस्थानानि क दम्बर्य्यां वर्णितानि "यथा त्रिबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्तीति तासां चतुर्द्दश कुलानि एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः सम्भूतम्, अन्यदग्नेरुद्भूतम् अन्यत् पवनात् प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाज्जातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम्, अन्यद्भूमेरुद्भूतम्, अन्यत् सौदामनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेररतिप्रभृतानां सुतानां मध्ये द्वौ सुते सुनिररिष्टा च बभूवतुः, ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि" एतन्मूलं तु विस्तरभयान्नोक्तम्।२दिशि ३ उपदिशि च तयोर्जलहेतुत्वात्तथात्वम् "पुञ्जिकास्थला च क्रतुस्थाप्सरसाविति" य० १५,१५, "पुञ्जिकास्थला क्रतुस्थला चाप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे परिचारिके" इति वेददी०। "अप्सरसाविति दिक् च उपदिक् चाह" श्रुतेस्तथात्वम्। "मेनका वै अप्सरारूपिणीति" भाष्यप्रयोगात् अप्सरसाविति श्रुति निर्देशाच्च नित्यबहुवचनान्ततेत्युत्सर्गः क्वचिदेकवचनान्तताऽपि

अप्सरस्तीर्थ त्रि० ६त०। १ तीर्थभेदे।

अप्सरा स्त्री अप्सं रूपमस्त्यस्याः प्राशस्त्ये कुञ्जा०र। दिव्यरूपवत्यां स्वर्वेश्यायाम् "उद्भिन्दतीं संजयन्तीमप्सराम्" अ० ४,३८,१।

अप्सरायमाणा स्त्री अप्सरस इवाचरति देहसौन्दर्य्यादिना अप्सरस+क्यङ्—सलोपः कर्त्तरि शानच्। अप्सरस्तुल्य सौन्दर्य्यवत्यां स्त्रियाम्।

अप्सव त्रि० अप्सं जलरसं वाति छिनत्ति वा—क ६त०। जलरसशून्ये समुद्रे तस्य लवणजलत्वात्तथात्वम्। "ये अप्सवमर्णवं चित्रराधसस्तेनो रासन्ताम्" ऋ० १०,६५,३।

अप्सव्य पु० अप्सु भवः "अपोयोनियन्मतुपः" वार्त्ति० सप्तम्या अलुक्, यच्च। जलभवे।

अप्सस् त्रि० अप्सु अप्साधने तेजसि सस्ति स्वपिति सस क्विप् ७त०। १ रूपे तस्य तेजोहेतुत्वात् तथात्वम् २ रूपवति च। "शीर्षा शिरोऽप्ससाप्सो अर्दयन्नंशून् बभस्ति हरितेभिरासभिः" ऋ० ६,४६,२, "जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्रेव निरिणीते अप्सः" ऋ० १,१२४,७।

अप्सा त्रि० अपोजलानि सनति ददाति सन—विट्। जलदातरि "आषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं स्वर्षामप्सामिति" ऋ० १,९१,२१, "अप्सां जलानां दातारम्" भा०। "पवस्व देवमादनो विचर्षणिरप्साः" ऋ० ९,८४।

अप्सु त्रि० नास्ति प्सु रूपम् (निरुक्तोक्तम्) यस्य। रूपरहिते "मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि" ऋ०७,४,६, "अप्सवः रूपरहिताः" भा०। अप्राशस्त्ये न०ब०। अप्रशस्तरूपे असुरे, "अप्सुजितः" अप्सुजिच्छब्दे दृश्यम्।

अप्सुक्षित् त्रि० अप्सु जलाधारे अन्तरिक्षे क्षियति निवसति—क्षि—क्विप् अलुक्स०। अन्तरिक्षवासिनि देवादौ "ये देवासो दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामेकादश स्थ अप्सुक्षितो महिनैकादश ऋ० १,१३९,११, य० १८,९, च "तद्धेतुत्वात् तात्स्थ्यम् अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निवसन्तीति" भा०। [ङीप्। जलचरे।

अप्सुचर त्रि० अप्सु चरतीति चर—ट अलुक्स०। स्त्रियां

अप्सुज त्रि० अप्सु जले तद्धेतौ अन्तरिक्षे वा जायते जन—ड अलुक्स०। १जलजाते २अन्तरिक्षजाते "यदग्ने! दिविजा अप्स्वप्सुजाः" इति ऋ० ८,४३,२८, "अप्सुजा अन्तरिक्षजाता" इति भा०।

अप्सुजा पु० अप्सु—जायते जन+विट् अलुक्स०। अश्वे "अमृताद्वाष्पतो वह्नेर्वेदेभ्योऽण्डाच्च गर्भतः। साम्नोहयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तेस्तस्य बाष्पजातत्वात्तथात्वम् "संशितो अप्स्वप्सुजा ब्रह्मा सोम पुरोगवः" य० २२,१४, "अप्सुजा अश्व" इति वेददी०। २ वेतसे तस्य जलसमीपजातत्वात् तथात्वम् "अप्सुयोनिर्वा अश्वोऽप्सुजा वेतस" इति शत०ब्रा०। ३ जलजातमात्रे त्रि०।

अप्सुजित् त्रि० अप्सून् असुरान् जयति जि—क्विप् अलुक्समा०। अन्तरिक्षस्थासुरजेतरि "सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजितः" ऋ० ८,१३,२, "अप्सुजितः अन्तरिक्षवर्त्तमानानामसुराणां जेतारः" भा०।

अप्सुमत् त्रि० अप्सु आपः जलानि सन्त्यस्य "अपोयोनियन्मतुपः" वार्त्ति० सप्तम्या मतुप् अलुक्स० च। १जलसंपृक्ते आधाराज्यभागे। "अप्सुमन्तावाधाराज्यभागाविति" सि०कौ०। २यथेष्टं जलवत्यरि च "न ह्यप्सु प्रैत्यप्सुमान् भवति, छा०उप०। मरुस्थलीष्वपि यथेष्टोदकवान् भवतीति" आनन्दगिरिः।

अप्सुयोग पु० ७त० अलुक्समा०। जलेषु योगे। "जिष्णवे योगायाप्सुयोगैर्वो युनज्मि" अथ० १०,७,५।

अप्सुयोनि त्रि० अप्सु योनिरुत्पत्तिरस्य अलुक्समा०।

१जलभवे २अश्वे पु० "अप्सुयोनिर्वाऽश्वः" इति शत० ब्रा० । जलजत्वमस्य अप्सुजाशब्दे उक्तम् ।

अप्सुषद् त्रि० अप्सु जले कारणत्वेन सीदति सद-क्विप् वेदे षत्वम् । जलस्थे अग्नौ "चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदम्" ऋ० ६,२,५ ।

अप्सुषोम पु० अप्सु अद्भिः सोम इव पवित्रत्वात् "सुपां सु" पा० व्यत्ययेन सप्तमी अलुक्समा० वेदे षत्वम् । जलपूर्णे चमसभेदे "अप्सुषोमानाम चमसाश्चात्वालदेशे अद्भिः पूर्णाः" इति ता० ब्रा० द्राह्यायणसूत्रम् । "पूर्णपात्रान् समवस्यन्ति यानेकेऽप्सुषोमा इत्याचक्षते" शत० ब्रा० ।

अप्सुसंशित पु० अद्भ्यः संशितः वि०व्य० अलुक्समा० जलनिमित्तभूते विष्णुक्रमेऽन्तरीक्षे "विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहाप्सुसंशितो वरुणतेजाः" अथ० १०,५,२२, ।

अफल त्रि० नास्ति फलं पुण्यप्रभवं धर्म्मप्रभवं सुखादिकं वा यस्य । १वन्ध्ये फलकाले फलशून्ये (रॉड़ाइच्चे) २धर्मकार्यसुखादिशून्ये ३निष्फले च । "यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला । यथा चाज्ञेऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफल इति" मनुः । अफलं दानमाह मनुः "धूर्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे चाटचारणदासेषु दत्तं भवति निष्फलमिति" हारीतः । "अथासद्द्रव्यदानमस्वर्ग्यं दत्त्वा परितप्यते तद्दानमफलं यच्चोपकारिणे ददाति यच्च तन्मात्रं परिक्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यथावितमल्पं यच्चापात्राय ददाति अनिष्टदानं स्रवति यच्च दत्त्वा प्रकीर्त्त्यते क्षयदानं यच्चाश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राक्षसं यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति असत्कृतं पैशाचं यच्चावज्ञातं ददाति वावजानीते सुमूर्षोस्तामसं यच्चाप्रकृतो ददाति" । "एतैर्दानोपसर्गैरुपसृष्टं दानमप्रशस्तमस्वर्ग्यमयशस्यमध्रुवफलं भवत्यल्पफलं वा रघु०(भाष्य)। ४आवुकट्टक्षे पु० तस्य फलशून्यत्वात्तथात्वम् । नास्ति फलमिव वृषणावस्य । ५इन्द्रे ! स हि गौतमशापात् वृषणशून्योमेषवृषणश्चासीत् यथोक्तं रामायणे "नित्यं पुष्पफलोपेतैः पादपैरुपशोभिते ॥ स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितो मुनिः । संवत्सरसहस्राणि बहूनि रघुनन्दन ! ॥ तस्यान्तरं विदित्वाथ कामार्त्तस्त्रिदिवेश्वरः । मुनिवेशधरो भूत्वा सोऽहल्यामिदमब्रवीत् ॥ ऋतुकालः प्रतीक्ष्योऽपि न प्रतीक्ष्ये सुमध्यमे । संगमं त्वहमिच्छामि पृथुश्रोणि ! सह त्वया ॥ मुनिवेशधरं शक्रं सा ज्ञात्वापि परंतप ! । मतिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात्" इत्युपक्रम्य ॥ "सोऽपि दृष्ट्वैव देवेन्द्रं मुनिवेशधरं मुनिः ॥ दुर्वृत्तं वृत्तसंपन्नो रोषाद्वचनमब्रवीत् । मम रूपं समास्थाय कृतवानसि दुर्मते ! ॥ अकर्त्तव्यमिदं यस्मात्तस्मात् त्वं विफलो भव । गौतमेनैवमुक्तस्य सरोषेण महात्मना ॥ पेततुर्वृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य राघव ! । व्यथितः स तदा चासीद्धतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षितस्तपसोग्रेण कश्मलं चापि सोऽविशत्" इत्युक्त्वा । "गौतम क्रोधमुत्पाद्य सुरकार्यं चिकीर्षुणा ॥ अफलोऽहं कृतस्तेन क्रोधात् सा च निराकृता । शापदोषेण तेनास्य तपोविघ्नः कृतो मया ॥ तस्मात् सुरगणाः! सर्वे! सर्षिसंघाः! सचारणाः । सुरकार्यार्थमफलं सफलं कर्त्तुमर्हथ ॥ शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवा अग्निपुरोगमाः । ऊचुः पितृगणान् वाक्यमिदं तत्र समागतान् ॥ एष मेषः सवृषणः शक्रश्चावृषणीकृतः । अस्य मेषं वृषणौ छित्त्वा महेन्द्राय प्रयच्छत ॥ अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिमुपैष्यति । भवतामुपयोगेन तत्रास्य सुमहत् फलम् ॥ तस्मान्मेषस्य वृषणौ छित्त्वेमौ दातुमर्हत । इन्द्राय सुरकार्यार्थं विफलाय पितामहाः! ॥ श्रुत्वाथाग्निपुरोगाणां देवानां पितरो वचः । उत्कृत्य मेषवृषणाविन्द्रायोपदधुस्तदा ॥ ततःप्रभृति काकुत्स्थ ! पितरः कव्यभोजिनः । अफलं भुञ्जते मेषं सफलं तु न भुञ्जते ॥ इन्द्रश्च मेषवृषणस्ततःप्रभृति राघव ! गौतमस्य प्रभावेन बभूवामिततेजसः" रामा० ॥ ६मेषे च तस्य वृषणेन शक्रवृषणकरणात्तस्य तथात्वम् नास्ति फलं यस्याः आर्त्तवेऽपि "फलाज्ज" इति पा० ग० अजादित्वात् टाप् । ७घृतकुमार्य्याम् ८भूम्यामलक्याञ्च स्त्री तयोः फलशून्यत्वात्तथात्वम् । फलं प्रयोजनम् ९तच्छून्ये त्रि० । "अन्यथा ते वर्त्तमानस्याधर्म्मोभवत्यफला च विद्या" सुश्रु० । "यथा षण्ढ इत्यादि" मनुः ।

अफलाकाङ्क्षिन् त्रि० न फलं कर्मफलमाकाङ्क्षते आ+काङ्क्षणिनि ६त० न०त० स्त्रियां ङीप् । कर्मफलाकाङ्क्षाशून्ये। "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः क्रियते ब्रह्मवादिभिः" गीता ।

अफलित त्रि० फलं जातमस्य तारका० इतच् न०त० । फलितभिन्ने वन्ध्ये अफले वृक्षे ।

अफल्गु त्रि० विरोधे न०त० । फल्गुभिन्ने सारे ।

अफुल्ल त्रि० न०त० । फुल्लभिन्ने मुकुलिते ।

अफेन त्रि० नास्ति फेनं यस्य । १फेनशून्ये दुग्धादौ । निन्दितं फेनं निर्यासोऽस्य (आफिङ्) ख्याते अहिफेने तस्य निर्यासस्य बहुसेवने प्राणनाशनात् निन्दितफेनत्वम् ।

अब शब्दे इदित् भ्वादि० आत्म० सक० सेट् । अम्बते

आम्बिष्ट अम्बा अम्बाला अम्बिका अम्बरम् अम्बष्ठः ।

अबद्ध त्रि० बन्ध–क्त न०त०। १असंबद्धे २अन्वयबोधयोग्यता-शून्ये परस्परविरुद्धे वाक्ये च यथा "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता माता तु मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च पितामहः" इत्यादि वाक्यम् । ३ बद्धभिन्ने मुक्ते च ।

अबद्धमुख त्रि० न बद्धं यथेच्छवादितया अप्रतिरुद्धं मुख-मास्यक्रिया यस्य स्त्रियां वा ङीप् । अप्रियवादिनि "सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियमिति" मनुनाऽप्रियवचनकथनस्य निषेधेऽपि तदुल्लङ्घनेन अप्रिय-वाक्यप्रयोक्तृत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अबध पु० न बधस्ताडनं देहे आघातः प्राणवियोजनं वा अभावे न०त०। ताड़नाभावे । "शिष्यशिष्टिरबधेनाशक्तौ वेणुदलेनेति" मिता० स्मृतिः । १प्राणवियोजनाभावे च ।

अबधा स्त्री न बध्यतेऽस्यते लम्बेन । लीलावत्युक्ते त्रिकोणादि क्षेत्रे लम्बोभयपार्श्वस्थे भूमिखण्डे। न, बाध्यते आबाध्यते वा, अबाधा आबाधाऽप्यत्र । तदानयनञ्च "त्रिभुजे भुजयो-र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या। द्विःस्था भूरूनयुता दलिताऽबाधे तयोः स्याताभिति" लीला०।"दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही। अबधे वद लम्बकं तथा गणितं गाणितिकाशु तत्र मे" इति लीला० अबधोद्देशकः ।

अबध्य त्रि० बधमर्हति यत् न०त० । १बधानर्हे प्राणवियोग फलकव्यापारो हिंसात्र बधः । "अबध्याञ्च स्त्रियं प्राहु-स्तिर्य्यग्योनिगतामपि" स्मृतिः । २बधदण्डानर्हे ब्राह्मणे च "बधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेष-दण्डविधिः स्मृतः । बधादृते ब्राह्मणस्य न बधं ब्राह्मणो-ऽर्हति" मिता० स्मृतिः । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमौ। चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणोव्रजेदिति" मनुः बन्ध–बा० क्यप् । २अयोग्यवाक्ये हे०मे० च ।

अबन्धक न० बध्यते स्वधनमितरत्र आधीयते बन्ध आधीय-मानद्रव्यं स नास्ति यत्र कप् । १आधिशून्ये ऋणादाने । "अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासिमासि सबन्धके । वर्ण-क्रमाच्छतं द्वित्रिचतुःपञ्चकमन्यथा" या० "अन्यथा बन्धक-रहिते" मिता० "दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु" या० व्याख्यायाम् "ब्राह्मणादयोवर्णा अबन्धके सबन्धके वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः" विज्ञा०। अस्य पा०उपकादिगणपाठात् "उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे च" पा०सूत्रेण गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुग्विधानात् कस्मि-श्चित् २ गोत्रप्रवर्त्तके ऋषावपि अस्य रूढिः ।

अबन्धुर त्रि० न०त० । १ उन्नतानतभिन्ने २ शोभनभिन्ने ३ विधुरबन्धुरबन्धुरमैक्षतेति" माघः ।

अबन्ध्य त्रि० बन्ध्यः अफलः । १सफले, "अबन्ध्यं दिवसं कुर्य्यात् दानाध्ययनकर्म्मभिः" स्मृतिः २अफलभिन्ने फलकाले फल-युक्ते वृक्षे पु० ।

अबल न० न बलं सामर्थ्यमुत्कर्षोवाऽभावे न०त०। १ बलाभावे "प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं दृष्ट्वा तस्य बलाबलम्" स्मृतिः । "गन्धानाञ्च रसानाञ्च ज्ञात्वा चार्घबलाबलम्" मनुः । बलमुत्कर्षमबलमनुत्कर्षम्" इति कुल्लू० । नास्ति बलं यस्य। २बलहीने दुर्बले त्रि० "पञ्चवर्गोबलेनोनो न हर्म्य-स्थानमाश्रितः अबलोऽयं लग्नदर्शीति नी०ता०। अबल-स्वकुलाशिनो झषान्निजनीडद्रुमपीड़िनः खगान्" नैष० । ३नार्य्यां स्त्री "भुजलतां जडतामबलाजनः" रघुः। "हृदये वहसि गिरीन्द्रौ त्रिभुवनजयिनी कटाक्षेण । अबला त्वं यदि मन्ये के बलवन्तोन जानीम" इत्युद्भटः । ५ब० । ४वरुणवृक्षे पु० । [रोगादिनिमित्ते देहस्य क्षीणभावे ।

अबलिमन् पु० बलस्य भावः इमनिच् विरोधे न०त० ।

अबाध पु० अभावे न०त० । १बाधाभावे २ प्रतिबन्धाभावे । नास्ति बाधो यस्य । ३ बाधशून्ये त्रि० । बाधश्च असत्त्वं स चानुमापकहेतौ दोषभेदः वह्न्यभाववद्ह्रदत्वं हि बाध दोषः यत्सत्त्वेऽनुमितेः प्रतिबन्धः तस्य हेतुदूषकत्वमिति नैया०। नास्ति बाधा पीड़ायस्य । ४पीड़ाशून्ये त्रि० ।

अबाधक त्रि० न०त०। १बाधकभिन्ने अनुगुणे। नास्ति । बाधो यस्य वा कप्। २बाधशून्ये त्रि० ।

अबाधित त्रि० न बाधितः । बाधितभिन्ने यथार्थे "अबा-धिताग्टहीतनिश्चयत्वं प्रमात्वमिति" वृद्धाः । तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं हि प्रमा तच्च तदभाववति तत्प्रकारक-ज्ञानेन प्रतिबध्यते तथा च तदभाववति तत्प्रकारकता-शून्यत्वेन ज्ञानस्ययाथार्थ्यं, तादृशज्ञानविषयत्वात् विष-यस्याबाधितत्वम् । [अप्रतिरोध्ये ।

अबाध्य त्रि० न बाध्यते अपोद्यते बाध–ण्यत् न०त० ।

अबाल त्रि० न०त० । १ बालभिन्ने पूर्णे चन्द्रादौ २तरुणे च ।

अबिन्धन पु० आप एव इन्धनमुद्दीपनसाधनमस्य । बाड़-वाग्नौ "अबिन्धनं वह्निमसौ बिभर्त्ति" रघुः ।

अबुद्ध त्रि० बुध-कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्त न०त०। १बोधानाश्रये २बोधाविषये च । [सुचितं २तथाज्ञानाभावे ।

अबुद्धि स्त्री अभावे न०त०। १ज्ञानाभावे यस्य यद्रूपेण ज्ञान-

अबुद्धिपूर्व्वक त्रि० अबुद्धिः पूर्व्वा यस्य । यथार्थबुद्धिपूर्व्वक-भिन्ने । "अबुद्धिपूर्व्वं हनने व्रतार्द्धमुपकल्पयेत्" स्मृतिः यदि गां गवयबुद्ध्या हन्ति, गवयं वा गोभ्रान्त्या हन्ति, सर्वथाऽबुद्धिपूर्वकत्वम् एवमन्यार्थक्षिप्तनाराचादिना हननेऽपि तथात्वम् । इयं गौरिमां हन्मीत्युद्देशेनैव हनने बुद्धि-पूर्वकत्वम् । [२अल्पज्ञाने च ।

अबुध पु० विरोधे अप्राशस्त्ये वा न०त० । १बुधभिन्ने मूर्खे

अबु(बो)ध्य त्रि० बुध वा० वेदे क्यप् लोके तु ण्यत् । ज्ञातुमशक्येऽर्थे "अबुध्यमबुध्यमानं सुषुपाणमिन्द्रम्" ऋ० ४, १८,३, ',अबुध्यं दुर्विज्ञेयमिति" भा० ।

अबुघ्न न० नास्ति बुघ्नं मूलमस्य । १मूलशून्ये अन्तरिक्षे "अबुघ्ने राजा वरुणो वनस्योर्द्ध्वम्" ऋ० १,२४,७,"अबुघ्ने मूलशून्ये अन्तरिक्षे"भा०। २मूलशून्यमात्रे करकादौ त्रि०।

अबोध पु० अभावे न०त० । १बोधाभावे अज्ञाने "निसर्ग-दुर्बोधमबोधविक्लवाः"किरा०। न०ब०। २बोधरहिते त्रि०।

अबोधगम्य त्रि० बोधेन गम्यः विषयीकार्य्यः न०त० । ज्ञानेनाविषयीकार्य्ये ज्ञातुमशक्ये ।

अब्ज न० अप्सु जायते जन-ड ७त०। १पद्मे, २ शङ्खे पुंन० । ३ निचुलवृक्षे तस्य जलप्रायभवत्वात् तथात्वम् ४ चन्द्रे ५ धन्वन्तरौ च पु० तयोः समुद्रजातत्वात् तथात्वम् "प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" इति "धन्वन्तरि-स्ततोदेव ! वपुष्मानुदतिष्ठत" इति च भा०आ०प० । चन्द्रनामकत्वात् ६कर्पूरे पु०।"अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहा-पद्मशङ्कवस्तस्मादिति" लीलावत्युक्ते दशार्बुदसंख्यायां ७शत-कोटिसंख्यायां ८तत्संख्येये च न० । ९जलजातमात्रे त्रि० "स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च" इति "अब्जेषु चैव रत्नेषु सर्व्वेष्वश्ममयेषु च" इति रामा०।

अब्जकर्णिका स्त्री अब्जस्य कर्णिका कर्णाभरणभेदइव तुल्याकारत्वात्। पद्ममध्यस्थमधुलिकाख्ये पद्मावयवभेदे पद्मकर्णिका-दयोऽप्यत्र ।

अब्जज पु० अब्जात् विष्णोर्नाभिकमलात् जायते जन-ड। चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य विष्णुनाभिकमलजातत्वात्तथात्वम् "इष्ट्वा भूतानि भगवान् लोकस्रष्ट्यर्थमव्ययः । ब्रह्मणो जन्म-सहितं बहुरूपं विचिन्वति" । इत्युपक्रम्य "ततस्तस्मिन्महा-तोये शयितो हरिरच्युतः । स्वपन् क्रीडन् विविधं मोदते वैस पावकिः पद्मं नाभ्युद्भवं चैकं समुत्पादितवांस्तदा ॥ सहस्रपर्णं विरजो भास्कराभं हिरण्मयम् । अथ योग-विदां श्रेष्ठं सर्वभूतमनोमयम् । स्रष्टारं सर्वभूतानां ब्रह्माणं सर्वतोमुखम् । तस्मिन् हिरण्मये पद्मे चक्षुयोऽजनयिष्यते ॥ इति समुत्पादितवानित्याकर्ष्य अनतिदूरे च "कस्त्वं पुष्करमध्यस्थः सितोष्णीषश्चतुर्मुखः । आयां न गणये-गौहादास्मे त्वं विगतज्वरः । एह्यावयोर्बाहुयुद्धं प्रयच्छ कमलोद्भव! । इति तेन तस्य विष्णुनाभिकमलजत्वं तद्दृष्टृत्वञ्च हरि०पौ०प०।"स्वराशौ स्वांशगे सौम्ये (बुधे) लग्नस्थे वा भृगोः सुते । जीवे वाऽब्जजयोगोऽयं यातुः शत्रुविनाशकृदिति" ज्योतिषोक्ते २ यात्रायोगभेदे च ।

अब्जबान्धव पु० अब्जानां बान्धवइव प्रकाशकत्वात् । कमलप्रकाशके सूर्य्ये तस्योदये हि कमलं विकाशते इति कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः । एवं कमलबान्धवादयोऽप्यत्र ।

अब्जभोग पु०अब्जस्य शङ्खस्य भोगः अवयवइव भोगोयस्य । शङ्खावयवतुल्यावयवे वराटके । भुज्यते भुज कर्म्मणि घञ् भोगः भोज्यम् । अब्जस्य भोज्यांशे पद्मकन्दे शालूके तस्य लोकैर्भुज्यमानत्वात् तथात्वम् कमलभोगादयोऽप्यत्र ।

अब्जयोनि पु० अब्जं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि । विस्तरोऽब्जजशब्दे दृश्यः ।

अब्जवाहन पु० अब्जस्य चन्द्रस्य वाहनं धारणं येन "ग्रब्ज" शङ्ख इव शुभ्रं वाहनं वृषरूपं यस्य वा । १चन्द्रमौलौ शिवे । अब्जं कमलं वाहनमिवाधारो यस्याः । २पद्मा-सनस्थायां लक्ष्म्याम् "पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्य मातरमिति" तद्ध्याने उक्तेः तस्या अब्जवाहनत्वम् कमलादि वाहनाप्यत्र । [उ०द०। तस्य जन्माऽधिष्ठातृत्वेन तथात्वम् ।

अब्जस् न० आप्यते जन्मतः आप-असुन् जुट्-ह्रस्वश्च । रूपे

अब्जस्थित पु० । अब्जे विष्णुनाभिकमले स्थितः स्था-क । चतुर्मुखे ब्रह्मणि "स नाभिकमले विष्णोः स्थितो ब्रह्मा प्रजापतिः देवी अधिकमब्जजशब्दे दृश्यम् ।

अब्जहस्त पु० अब्जं पद्मं हस्ते यस्य । सूर्य्ये "पद्मासनं पद्महस्तम्" इति तद्ध्यानोक्तेस्तथात्वम् ।

अब्जा त्रि० अप्सु जायते जन-विट् ७त०। जलजातमात्रे "अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे"ऋ०७,३४,१६,"अब्जामप्सुजात-महिम्" भा० ।

अब्जिनी स्त्री अब्जानां समूहः अब्ज+इनि-ङीप्। पद्मसमूहे। अब्जानां देशःपुष्करा० इनि । २पद्मलतायाम् च ।

अब्जिनीपति पु० अब्जिन्याः पद्मसमूहस्य पतिःप्रकाशकत्वात्।

कमलप्रकाशके सूर्य्ये । पद्मिनीनाथतत्पत्यादयोऽप्यत्र ।

अ(द्द)ब्द पु० अवति रक्षति सीमानं दन् । १ पर्वतभेदे स च वर्षपर्वत एव तद्भेदः वर्षपर्वतशब्दे वक्ष्यते । अपोददाति दा-क ईत० । २मेघे ३मुस्तायां च तस्याश्चात्यन्तशीतवीर्य्यत्वेन वैद्यकोक्तेः जलमयमूलत्वाच्च तथात्वम् । आप्यन्ते व्याप्यन्ते ऋतुमासपक्षतिथिनक्षत्रयोगकरणवारादयो येन आप-दन् ह्रस्वश्च "अ(ब्दा)ब्दादयश्च" उ०नि०। ४वत्सरे। स च नवविधः । "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नवेति" सू०सि० उक्तेः तत्र ब्राह्माब्दमानम् "सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावतीति" "परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया" इति च सू०सि ।तथाच सौरैः(४३२००००००००) एतावद्भिर्वर्षैस्तस्याहस्तावद्भिश्च रात्रिः तेन द्विगुणितैस्तैः ३६० गुणितैर्ब्राह्माब्दमानम् । अथ दिव्यम् "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते ततूषष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमुच्यते" इति तत्रोक्तेः ३६० सौरवर्षैर्दिव्याब्दमानम् "मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् न तत्र द्युनिशोर्भेद इति तत्रोक्तम् मन्वन्तरमानमेव प्राजापत्याब्दमानम् तच्च "युगानां ४३२०००० सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" इत्युक्तम् तेन७१ गुणितैः ३११०४०००सौरवर्षैः प्राजापत्यम् ।पित्र्यं तु "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः" इत्युक्तेः चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्रं तच्च ३६० गुणितं तद्वर्षमानम् तथाच १०८०० चान्द्रदिनैः पित्र्यवर्षमानमितिफलितम् । बार्हस्पत्यन्तु "वैशाखादिषु कृष्णे च योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्त्तिकादीनि वर्षाणि गुरोरस्तोदयात् तथा" सू०सि० "यथा पौर्णमास्यां नक्षत्रसम्बन्धेन तत्संज्ञो मासो भवति तथेति समुच्चयार्थकम् । वृहस्पतेः सूर्य्यसान्निध्यदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा वैशाखादिषु द्वादशसु मासेषु कृष्णपक्षे पञ्चदशे तिथौ अमायामित्यर्थः । चकारः पौर्णमासीसम्बन्धात् समुच्चयार्थकः । योगो दिननक्षत्रसम्बन्धः कार्त्तिकादीनि द्वादश वर्षाणि भवन्ति । वैशाखकृष्णपक्षपञ्चदश्याममारूपायां वृहस्पतेरस्ते उदये वा जाते सति तदादि वृहस्पतिवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञम् । एवं ज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनचैत्रमासेषु क्रमशो मृगपुष्यमघापूर्वफाल्गुनीचित्राविशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणापूर्वभाद्राश्विनीनक्षत्रसम्बन्धान्मार्गशीर्षादीनि भवन्ति । अत्रापि नक्षत्रद्वयत्रयसम्बन्धः चान्द्रमासवत् बोध्यः ।तच्च मासशब्दे द्रष्टव्यम् तेन यद्दिने वृहस्पतेरुदयोऽस्तो वा तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं बार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम् । मेषादिसंक्रान्तीरुक्त्वा "मेषादयो द्वादशैव सौरमाने तु वत्सर" इति "सौरन्तु तद्भवेन्मानं भानोर्भगणपूरणादिति" चोक्तेः ३६० सौरदिवसैः सौरवर्षमानम् । सावनन्तु "उदयादोदयं भानोः सावनं तत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्तम् । "पञ्चाङ्गरामास्तिथयः खरामाः सार्द्धद्विदस्राः कुदिनाद्यमब्दे" इति सि०शि० उक्तेः ३६५, दिनानि १५,३०,२२,३०, दण्डादिसहितानि सावनदिनानि "अस्यार्कमासोऽर्कतत्रः प्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनः सावनमास" इति सि०शि० उक्तदिशा तन्मासादयोज्ञेयाः । "त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्र इति" प्रागुक्तं चान्द्रमानम् तच्च "कालेन येनैति पुनःशशीनं क्रामन् भचक्रं विवरेण गत्योः मासः स चान्द्रोऽङ्कयमाः कुरामाः शून्येषवस्तत् कुदिनप्रमाणम्" इति सि०शि० उक्तेः २९।५० दण्डादियुतैरेकोनत्रिंशत्कुदिनैश्चान्द्रमासः द्वादशगुणिते च तस्मिन् ३५४।१८ कुदिनैश्चान्द्रवर्षमानम् चान्द्रमासविशेषाः मासशब्दे वक्ष्यन्ते । नाक्षत्रं यथा "भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते" सू०सि०नित्यं प्रत्यहं भचक्रभ्रमणं नक्षत्रसमूहस्य प्रवहवायुकृतः परिभ्रमः नाक्षत्रं नक्षत्रसंवन्धि दिनम् । एवं नवसु ब्राह्मादिषु वर्षेषु दर्शितेषु चतुर्णामेव व्यवहारोपयोगिता यथोक्तं "चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यश" इति सू०सि० । तत्र कस्य कुत्रोपयोगस्तदप्युक्तं तत्रैव ।"सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" इति "तिथिःकरणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वक्रियास्तथा व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते" इति "सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालविधिस्तु तैः सूतकानां परिच्छेदोदिनमासाब्दपास्तथा मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते" सू०सि० । चान्द्रेण तु मासवर्षादिगणनापि "चैत्रे मासि जगत्स्रष्टा ससर्ज्ज प्रथमेऽहनि शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्य्योदये सति प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ग्रहान् राशीन्ऋतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्" इति म०त० ब्र०पु० । "शताब्दे पुण्यसहस्रं शुभं सोऽब्दः शुभप्रदः" इति नी०ता०।

अब्दप पु० अब्दं पाति पा—क । १वर्षाधिपे तदानयनप्रकारश्च सि०शि०दर्शितः यथा "अधोऽधस्त्रिधा कल्पयातान्दवृन्दात् कराभ्यां, कृतैः, पावकैः, संगुणाच्च । भुजङ्गैरवाप्तं फलं स्याद्दिनाद्यं तदब्दान्वितं भास्करादब्दपः स्यात्" अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक् प्रतिपादिताः ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० एतदष्टभिः सवर्णितं कार्य्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यष्टभिर्वर्षैरेतावद्दिनाद्यं तदा कल्पगतैः किमिति । फलं दिनाद्यम् । तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताब्दैर्युतं सदब्दपतिः स्यादिति यदुक्तं तद्युक्तम् । यतः पञ्चषष्ट्यधिकशतत्रये सप्तभिर्भक्ते एकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन् दिनाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततष्टेऽर्कादिरब्दपतिः । यतो यस्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् । ताजिकोक्ते २ वर्षाधिपतौ च तदानयनप्रकारश्च जन्मलग्नपतिर्वर्षलग्नाधिपतिर्मुन्थहाधिपतिस्त्रिराशिपतीनां दिवा सूर्य्याक्रान्तराशिपतेः रात्रौ चन्द्राक्रान्तराशिपतेश्चैषां पञ्चाधिकारिणां मध्ये द्वादशवर्गीबलेन पञ्चवर्गीबलेन चोपेतः लग्नदर्शी वर्षाधिपतिः । बलसाम्ये दृष्ट्यतिरेकात्, तत्रापि साम्ये दृष्ट्यभावे च मुथहेश्वरः वर्षाधिपः । "अब्दपबलस्य विचारणीयम्" नी०ता० । अब्दपत्यादयोऽप्यत्र ।

अब्दसार पु० अब्दस्य मुस्तायाः सारः मूलनिर्यासः । कर्पूरे तस्य मुस्तामूलसारजत्वात्तथात्वम् घनसारमेघसारादयोऽप्यत्र ।

अब्दवाहन पु० अब्दो मेघो वाहनमस्य । इन्द्रे ।

अब्दिमान् त्रि० अपां दानमब्दिः दा०बा० भावे कि ईत० ततः अस्त्यर्थे मतुप् । जलदानवति "अब्दिमानुदधिमान्" ऋ० ५,४२,१४, "अपांदानवान् मेघ" इति भा० ।

अब्दुर्ग अद्भिर्वेष्टितं दुर्गं शा०त० । सर्वतोवेष्टितेनोदकेनोपलक्षिते दुर्गे (गड़) "धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्" मनुः ।

अब्दैवत त्रि० आपो दैवतान्यस्य । १जलदेवताके मन्त्रभेदे "उदकृचा वारुणेन तृचेनाब्दैवतेन च" मनुः "स्नानमब्दैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयम" इति या० । स च मन्त्रः "आपोहि ष्ठा मयोभुव" इत्यादिस्तृचात्मकः । य० ११,५०,५१,५२ । २जलदेवताके पूर्व्वाषाढानक्षत्रे च ।

अब्धि पु० आपो धीयन्तेऽस्मिन् धा—आधारे कि उप०स० । १सरोवरे २समुद्रे च स च जम्बूद्वीपपूर्व्वापरादिवर्त्तिता भेदेन बहुविधः यथोक्तं भागवते "तत्र चतुर्द्धा विभज्यमाना चतसृभिर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति, सीतालकनन्दावङ्क्षुर्भद्रेति । सीता तु ब्रह्मसदनात् केशराचलादिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रसवन्ती गन्धमादनमूर्द्धसु पतित्वान्तरेण भद्राश्वं वर्षं प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति । एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभिवङ्क्षु प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं प्रविशति । भद्रा चोत्तरतो मेरुशिखरतो निपतिता गिरिशिखराद्गिरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्यन्दमाना उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि लवणार्णवं प्रविशति । तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटाद्धिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभिवर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति" अत एव तत्संख्यातुल्यसंख्याकत्वात् संख्यार्थत्वमस्य । "पञ्च पञ्चयुगषट्कलोचनद्व्यब्धिषड्गुणमिता ६४२२६२५५ गुरोर्मता" । "खाष्टाब्धयो (४८०) ऽष्टाङ्गगजेषुदिग्द्विपर्क्षपाश्रयः ४८८१०५८५८, इति च सि०शि० । सप्तद्वीपान्तरालस्थ लवणादिभेदात् सप्तविधोऽपि यथोक्तं सि०शि० "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः । लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्च यस्मादभूव । महितचरणपद्मः पद्मजन्मादिदेवैर्वसति सकलशास्ता वासुदेवश्च यत्र । दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्त्यः । स्वादूदकान्तर्वडवानलोऽसौ पातालकोकाः पृथिवीपुटानि" । तेषाञ्च द्वीपद्वयान्तरालस्थितिमूलम् अब्धिद्वीपा शब्दे दृश्यम् तेन तत्संख्यातुल्यसप्तसंख्यकोऽप्यस्य क्वचित् प्रवृत्तिः अतएव सप्तद्वीपेत्यर्थे अब्धिद्वीपेति प्रयुक्तम् । "चतुरः सप्त वाम्बुधीन्" वाग्भटालङ्कारः ।

अब्धिकफ पु० अब्धेः समुद्रस्य कफ इव । समुद्रफेने ।

अब्धिज ०० अब्धौ जायते जन—ड ७त० । १चन्द्रे २ शङ्खे ३ समुद्रजातमात्रे त्रि० ४लक्ष्म्यां स्त्री । ५अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० । एतेषाञ्च समुद्रजातत्वात्तथात्वम् ।

अब्धिद्वीपा स्त्री अब्धिसंख्याता लवणादिसप्तसंख्याता द्वीपा अस्याः । जम्बूप्रभृतिसप्तद्वीपवत्याम् पृथिव्याम् । "शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चं च गोमेदकपुष्करे च । द्वयोर्द्वयोरन्तरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाहरन्ति" सि०शि० ।

अब्धिनगरी स्त्री अब्धौ तत्समीपे नगरी । द्वारकायां तस्याः समुद्रसन्निकृष्टत्वात् समुद्रोत्सृष्टभूमौ रचितत्वाच्च तथात्वम् यथा "इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्म्मिता मया भविष्यति

पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती”त्युपक्रम्य “यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्स्रष्टुमिह तोयराट्। ततः स्वायतलक्षण्या पुरी स्यात् पुरुषोत्तम। एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः। सागरं सरितां नाथमुवाच वदतांवरः। समुद्र! दश च द्वे च योजनानि जलाशये। प्रतिसंह्रियतामत्मा यद्यस्ति मयि मान्यता। अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं बलम्। पर्य्याप्तविषयारामा समग्रं विषहिष्यति ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः। स मारुतेन योगेन उत्ससर्ज्ज जलाशयम्”। इति हरिवंशः।

अब्धिनवनीतक पु० अब्धेर्नवनीतमिव कायति प्रकाशते कै-क। चन्द्रे-श०र०। तस्य क्षीरसारतुल्यत्वात् तथात्वम्।

अब्धिफेन पु० ६त०। समुद्रफेने।

अब्धिमण्डूकी स्त्री अब्धिं मण्डयति मण्ड-ऊक गौरा० ङीष् ६त०। मुक्तासाधने शुक्तौ।

अब्धिशय पु० अब्धौ शेते शी-अच् ७त०। समुद्रस्थवटपत्रशय्यायाम् अब्धौ वा शय्यायां शायिनि विष्णौ। खण्डप्रलयमुपक्रम्य “ततस्तं मारुतं घोरं स्वयम्भूर्मनुजाधिप!। आदिःपद्मालयोदेवः पीत्वा स्वपिति भारत!। तस्मिन्नेकार्णवे घोरे” इत्युपक्रम्य॥ “ततः कदाचित् पश्यामि तस्मिन् सलिलसञ्चये। न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते!। शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप!। पर्य्यङ्के पृथिवीपाल!विस्मयः सुमहानभूत्। कथं त्वयं शिशुःशेते लोके नाशमुपागते भा०व० मार्क०प० १८८२ देवीमाहात्म्ये तु “एकार्णवेऽहिशयने योगनिद्रामुपागत” इत्यहिशयनत्वमुक्तम्।

अब्ध्यग्नि पु० अब्धौ स्थितोऽग्निः। वड़वानले तत्कथा और्वशब्दे दृश्या। अब्धिदहनादयोऽप्यत्र।

अब्भक्ष पु० अपो भक्षयति भक्ष-अण् उप०स०। १सर्पभेदे २जलमात्राहारे त्रि०। “अब्भक्षो वायुभक्षश्च उपवासपरस्तत” इति पुरा०।

अब्भ्र(भ्र) न० अपोबिभर्त्ति क अभ्र-गतौ-अच् वा वा द्वित्वम्। १ मेघे “अ(भ्रा)ब्भ्राणि बिभ्राणमुमाङ्गसङ्गेति” माघः। २मेघनामायां मुस्तायाम्, (आभ) ३ धातुभेदे च। मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम्। ४ मेघाधारे आकाशे न०।

अब्भ्रं(भ्रं)लिह पु० अब्भ्रं(भ्रं) लेढि स्पृशति लिह-खश् मुम् च। उच्चशिखरे “अब्भ्रंलिहाग्रं रविमार्गभङ्गमिति” भट्टिः। “अब्भ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानीति” माघः।

अब्भ्र(भ्र)क पु० अब्भ्र(भ्र)मिव कायति राजते कै-क। (आभ) धातुभेदे। मेघतुल्याकारत्वात्तस्य तथात्वम्।

अब्भ्र(भ्र)ङ्कष त्रि० अ(ब्भ्रं)भ्रं मेघं कषति शोषयति कष-खच् मुम् च। १वायौ। २अत्युच्चे त्रि०।

अब्भ्र(भ्र)पुष्प न० अब्भ्र(भ्र)स्य पुष्पमिव शुभ्रत्वात् कार्य्यत्वाच्च। १जले। अब्भ्र(भ्र)मिव पुष्पमस्य ब०। २वेतसवृक्षे पु०। [ऐरावते गजे तस्य मेघनायकत्वात्तथात्वम्।

अब्भ्र(भ्र)मातङ्ग पु० अब्भ्रा(भ्रा)धिपः मातङ्गः शा०त०।

अब्भ्र(भ्र)मु स्त्री अब्भ्रे(भ्रे) अब्भ्रा(भ्रा)धिपे ऐरावते माति मा-डु। ऐरावतस्य योषिति पूर्व्वदिग्हस्तिन्याम्।

अब्भ्रे(भ्र)मुवल्लभ पु० अब्भ्र(भ्र)मोः वल्लभः ६त०। ऐरावते गजे। अब्भ्र(भ्र)-मुपत्यादयोऽप्यत्र।

अब्भ्र(भ्र)रोहम् पु० अब्भ्रा(भ्रा)त् तच्छब्दात् रोहति रुह-असुन्। वैदूर्य्यमणौ तस्य हि मेघशब्दादुद्भव इति प्रसिद्धम् “विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलकयेव” कु०वर्ण्णितम्

अब्भ्रो(भ्रो)त्थ न० अ(ब्भ्र)भ्रात् तद्विवर्षणादुत्तिष्ठति उद्+स्था-क। १ वज्रे २ विद्युदग्नौ पु० अ(भ्र)ब्भ्रजादयोऽप्यत्र। [नौकासलापकर्षके काष्ठमये कुद्दाले।

अब्भ्रि(भ्रि) स्त्री अभ्र गतौ इन् वा द्वित्वम्। काष्ठकुद्दाले

अब्भ्रि(भ्रि)य त्रि० अब्भ्रे(भ्रे)भवः घ। मेघभवे।

अब्रह्मचर्य्य न० विरोधे न०त०। १ ब्रह्मचर्य्यविरोधिनि स्त्रीसंभोगादौ ब्रह्मचर्य्यं च स्त्रीस्मरणादि तच्च ब्रह्मचर्य्यशब्दे वक्ष्यते। न०ब०। २ ब्रह्मचर्य्यरहिते त्रि०।

अब्रह्मण्य न० ब्रह्मणि ब्राह्मणोचितकर्म्मणि अहिंसादौ साधु यत् विरोधे न०त०। १ब्रह्मकर्म्मण्यसाधौ २हिंसादौ तथात्वेन मोदनविषये ३वचने च तथा हि “अयं न बध्य” इति कथने हि न हिंस्यते। हिंसा च ब्रह्मकर्म्मणि न साधुः इत्यतस्तस्य तथात्वम् एतच्च प्रायेण नाट्योक्तावेव प्रयुज्यते “भो अब्रह्मण्यमब्रह्मण्यं वर्त्तते” नाटकम्। क्वचिदन्यत्रापि “अथैत्य योगनन्दस्य व्याड़िना क्रन्दितं पुरः। अब्रह्मण्यमनुत्क्रान्तजीवो योगस्थितोद्विजः” बृहत्कथासारः।

अब्राह्मण पु० अप्राशस्त्ये न०त०। १अप्रशस्तब्राह्मणे “समम-ब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे” इति पुरा० अब्राह्मणाश्च षट् स्मृतौ दर्शिताः। “अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना। आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी तृतीयो बहुयाज्यःस्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः। पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च। अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्यां चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः” आ०त० शाता०। एवमन्येऽपि स्मृत्यु-

श्रावेदितव्याः। २ ब्राह्मणसदृशे क्षत्रियादौ भट्टदैवज्ञादौ च “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते। अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः” मनुः। भेदे न०त०। ३ ब्राह्मणभिन्ने शूद्रादौ च “नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधमाहर उप त्वा नेष्ये” इति छा०उ०।

अब्रूकृत न० न ब्रुवे कृतम्। १ कथनाय प्रतिरोधके सन्निधौ अब्रूकृते “अब्रूकृतमाह नद्धं दुष्टम्” इति श्रुतिः।

अब्लिङ्ग त्रि० अपां लिङ्गं बोधनसामर्थ्यं यत्र। जलरूपार्थप्रकाशसामर्थ्ययुक्ते य० पठिते ११,५०'५१,५२ आपोहिष्ठा इत्यादिके तृचे अब्दैवते मन्त्रे “कस्य नूनमित्यादि” पञ्चदशर्चात्मके च तत्र ऋ० १ मण्डले चतुर्विंशम् सूक्तम्।

अभक्त त्रि० भज–सेवायां विभागे च कर्त्तरि कर्म्मणि वा क्त न०त०। १ असेवके। “भक्तमभक्तमवोव्यन्तः” इति ऋ० १, १२७,५। २ अपृथक्कृते च। [हीने त्रि०।

अभक्ति स्त्री अभावे न०त०। १ भक्त्यभावे। न०ब०। २ भक्ति-

अभक्षण न० अभावे न०त०। १ भक्षणाभावे २ भक्षणनिवृत्तौ च। “पौर्णमास्यन्तमावे च मूलकानामभक्षणमिति” म०त०।

अभक्ष्य त्रि० भक्षितुमयोग्यं स्मृतिनिषिद्धत्वात्। १ स्मृतिनिषिद्धभक्षणे लशुनादौ अभक्ष्यत्वञ्च वस्तुस्वभावकृतं, कालकृतं, देशादिनिमित्तकृतं, द्रव्यान्तरयोगकृतं, स्वामिविशेषकृतं, चण्डालादिस्पर्शदर्शनादिदोषकृतम्, पात्रविशेषपाकादिकृतम्, अधिकारिविशेषकृतञ्चेति तत्तदुपाधिकृतम्, तत्र केषाञ्चित् नञादिना केषाञ्चिच्च तत्तद्भक्षणे प्रायश्चित्तोपदेशेन अभक्ष्यत्वं स्मृत्यादावुक्तम्। अभक्ष्याणि च श्रुत्यादौ दर्शितानि “न कलञ्जं भक्षयेन्न लशुनं न पलाण्डुमिति श्रुतिः “लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवानि च” मनुः। कवकानि छत्राकाः अमेध्यप्रभवानि विष्ठादिजातानि। पलाण्डुसदृशं यत् तु गन्धवर्णरसादिभिः। अभोज्यं तद्भवेत् सर्वमिति “लशुनादिषु ये तुल्या गन्धवर्णरसादिभिः। अभक्ष्यास्ते द्विजातीनाम्” इति च देव०। “लशुनपलाण्डु-गृञ्जनकवकच्छत्राकभक्षणे द्वादशरात्रं पयः पिबेत्” शङ्खः “लोहितान् वृक्षनिर्य्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा। शेलुं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्” मनुः शेलुं बहुवारफलं गोसम्बन्धि पेयूषं नवप्रसूतायाः गोः अग्निसंयोगात् कठिनीभूतं क्षीरम्। “वृथाकृशरसंयावं पायसापूपमेव च अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च” मनुः। वृथा देवताद्युद्देशेन आत्मार्थं यत् पच्यते तत्। “तिलतण्डुलसंपक्वः कृशरः सोऽभिधीयते” इति का०प०

उक्तः कृशरः, संयावः घृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णमयः पिष्टकभेदः। अनुपाकृतानि मन्त्रैरसंस्कृतपशुमांसानि। देवान्नानि देवार्थं कल्पितानि प्राक् होमात् नाद्यानि। “वृथामांसञ्च नाश्नीयात् पितृदेवादिवर्जितम्” स्मृतिः “न तदश्नीयाद्यद्देवपितृमनुष्यार्थं न कुर्य्यात्” शङ्खलि०। “वृथा मांसं न भोक्तव्यं भोक्तव्यं श्राद्धकर्मणि अन्यथा भक्षयन् विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” छाग०। अस्यापवादः “भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोजी न दुष्यति औषधार्थमशक्तौ वा नियोगात् यज्ञकारणात्” देवलः, “रोगी नियुक्तोविधिना हुतं विप्रमतं तथा। मांसमद्यात्तथैषा परिसंख्या प्रकीर्त्तिता” छह०। मनुरपि “क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा अर्चयित्वा पितॄन् देवान् खादन्मांसं न दुष्यति” अन्यत्र दोषमाह स एव “अतोऽन्यथा तु योऽश्नीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत्। यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति सान्वयम्। प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये इति च मनुः। ब्राह्मणकाम्यया तु सकृदेव भक्ष्यम् “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृद् ब्राह्मणकाम्यया दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेदिति” यमोक्तेः नियमः मांसभोजननिवृत्तिसंकल्पः स च व्रतभेदः। “मांसं नाश्नीयात् तद्व्रतम् संवत्सरं वेति” छा० उप० इत्यादिकः। अतएव विहितमांसविवर्जने एव मनुना फलाधिक्यं दर्शितम् “यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिनां न चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते। यद्ध्यायति यत् कुरुते धृतिं बध्नाति यत्र च। तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन” इति वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः। मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम्॥ फलमूलाशनैर्मेध्यैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्”। अतएव मनुना न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला” इत्यनिषिद्धमांसवर्ज्जनस्य महाफलतोक्ता। मांसभक्षणे न दोष इत्यादिकं तु दैवादिकार्य्ये अनुज्ञातमांसादिदोषाभावपरम् न तु निन्दितमांसभोजनेऽपि दोषाभावपरं तस्य स्वेनैव दुष्टत्वाभिधानात् तथा च लोकविहितमांसभक्षणे “सौत्रामण्यां सुरां पिबेदिति” श्रुत्युक्ते मद्यपाने, “न काञ्चन परिहरेत् तद्व्रतमित्यादि” श्रुत्युक्ते मैथुने च न दोषः। तेषामेव त्यागे महाफलत्वम्। अत

एव "कुर्य्यात् घृतपशुं सङ्गे कुर्य्यात् पिष्टपशुं तथे"त्यनेन सति सङ्गे (यज्ञादिफलकामनायाम्) पिष्टपशुनैव तं सम्पादयेदिति तेनैवोक्तम् अधिकं पिष्टपशुशब्दे वच्यते। रोगिणा भक्षणेऽपि विशेषः "ब्राह्मणानुज्ञया भच्यमुक्तं मांसञ्च रोगिभिः। मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः पुनः प्रशान्तरोगेण कर्त्तव्यमधिकं व्रतम्" ब्रह्मपु०। "अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे शुद्ध्यै चान्द्रायणं कुर्य्यात् पराश० "गामश्वं कुञ्जरोष्ट्रौ च सर्व्वान् पञ्चनखांस्तथा। क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यम् भुक्ता संवत्सरं व्रतम्"शङ्खः। पञ्चनखाश्च शशादिभिन्नाः। "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्म्मश्च पञ्चमः। भच्यान् पञ्चनखेष्वाहुरि"ति मनूक्तेः। "विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु सर्व्वेष्वेव द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं कुर्य्यात्" विष्णुः "हंसं मद्गूं च काकोलं काकं वा खञ्जरीटकम्। मत्स्यादांश्च तथा मत्स्यान् बलाकां शुकसारिके। चक्रवाकं प्लवं कोलं मण्डूकं भुजगं तथा। मासमेकं व्रतं कुर्य्यात् भूयश्च तन्न भक्षयेदिति शङ्खः। मत्स्यादः पाठीनव्यतिरिक्तः "पाठीनरोहिताद्यौ नियुक्तौ दैवपैत्रयोः" मनुना तस्य विधानात्। "कलविङ्कहंसमद्गुचक्रवाकरज्जुबालसारसदात्यूहशुकसारिकाभासचाषकाकनलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्रिरात्रमुपवसेत्" विष्णुः। "चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लूरमेव च मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्र्यहं वसेत्" मनुः। सूना वध्यस्थानं तत्र भवत् सौनम् वल्लूरं शुष्कमांसम्। "क्रव्यादान् शकुनीन् सर्व्वान् टिट्टिभञ्च विवर्ज्जयेत् कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् सारसं रज्जुबालञ्च दात्यूहं शुकसारिके। प्रतुदान् जलपादांश्च क्रौञ्चांश्च नख विष्किरान्। निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्व्वशः" इति मनुः। मत्स्यभेदे दैशादापवादमाह मनुः "पाठीनरोहिताद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः। राजीवसिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्व्वशः" "अभक्ष्यं भक्ष्येष्वजामहिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि" चेति विष्णुः। "मत्स्यकर्कटशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्द्दकान् पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुध्यति"। हारी० "कृमिकीटपिपीलिकाजलौकापतङ्गास्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिरात्रेण प्रयतो भवेत्" हारी० केशमक्षिकारुधिरप्राशने आममांसकृमिभक्षणे इत्युपक्रम्य "त्रिरात्रोपवासं घृतप्राशनञ्च कुर्य्यात्" शङ्खलि०। "भक्ष्याणामप्याममांसरुधिरप्राशने तु पञ्चगव्यम्" हारी०। "नखकेशरुधिरप्राशने सद्यः स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनञ्च" बुधः "अजाविकमहिषमृगाणाम् मांसभक्षणे केशरुधिरप्राशने च बुद्धिपूर्व्वं त्रिरात्रम्" बौधा० भक्ष्यमांसकस्यापि क्वचिदंशे निषिद्धता "पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा। भूमेरन्तर्गतं कृत्वा स्त्रिग्धागालितं च यत्। पक्वं मांसमृजीषन्तु प्रयत्नान्न च भक्षयेत्। प्रमादभक्षितैरेभिर्वने वासं वसेदहः ब्र०पु०। ऋजीषं पिष्टपचनभाण्डं तत्र पक्वम्। व्यक्तिविशेषे सर्व्वमांसानामभक्ष्यता "न भक्ष्यं यतिना मांसं कदाचित्तु मुमूर्षुणा" ब्र०पु०। स्त्रीणान्तु सर्व्वथा मांसनिषेधमाह भागवतम् "ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशवः इह ये निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्वधितिनावदायासृक् पिबन्ति" इति। कार्त्तिकादौ तु सर्व्वथा मांसादिनिषेधः। "न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्मं नान्यदेव हि। चण्डालो जायते राजन्! कार्त्तिके मांसभक्षणात्" आ०त०ना०पु०। "कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप!। वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मस्तत्र विधीयते। एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु" इत्युपक्रम्य वर्ज्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ब्रह्मपु०। "निष्पावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्द्दने यो भक्षयति राजेन्द्र! चण्डालादधिको हि सः। कार्त्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्ज्जयेत्। निष्पावान् मुनिशार्द्दूल। यावदाहूतनारकी। कदम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि च। न त्यजन् कार्त्तिके मासे यावदाहूतनारकी। एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्द्दने। शतजन्मार्जितं पुण्यं दह्यते नात्र संशयः" म०त०ब्रह्मपु०। निष्पावः श्वेतशिम्बी। कदम्बानि कदम्बफलानीति कलम्बीति वा म०त० रघु०। तिथिविशेषेषु मांसादीनामभक्ष्यता "स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्व्वस्वेतेषु मानवः विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" इति वि०पु०। "षष्ठ्यष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्द्दशी। अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे" स्मृतिः "मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन। केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः। भ्रूणघ्नावेक्षितं चैव संसृष्टञ्चाप्युदक्यया। पतत्त्रिणावलीढञ्च शुना संसृष्टमेव च। गवा चान्नमुपाघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः। गणान्नं गणिकान्नञ्च विदुषा च जुगुप्सितम्। स्तेनगाय-

नयोश्चैव तक्ष्णोवार्द्धुषिकस्य च । दीक्षितस्य कदर्य्यस्य बद्धस्य निगड़स्य च । अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च । चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनिर्द्दशम् । शुक्तं पर्य्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टं तथैव च । अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः । द्विषदन्नं नगर्य्यन्नम् पतितान्नमवक्षुतम् । पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा । शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च । कर्म्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च । सुवर्णकर्त्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च । रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे । मृष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्व्वशः । अनिर्द्दशञ्च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च । राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसम् । आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्म्मावकर्त्तिनः । कारुकान्नं प्रजा हन्ति बलं निर्णेजकस्य च । गणान्नं गणिकान्नं च लोकेभ्यः परिकृन्तति । पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् । विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् । भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्र्यहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च । नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः । आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्" मनुः । 'केशकीटावपन्नं केशकीटैः सह पक्वम् । घुष्टान्नं "कोभोक्तारः" इत्युक्त्वा सत्रादौ यदन्नं दीयते तत् । गणान्नं बहुभिर्मिलित्वा यद्भोज्यं क्रियते तत् । दीक्षितस्य दीक्षणीययागानन्तरमा यज्ञसमाप्तेः अन्नमभक्ष्यम् । बद्धस्य रज्ज्वादिना । निगड़स्य अर्श० आ० अच् निगड़वतः निगड़बद्धस्येत्यर्थः । सूतिकान्नं सूतिकाभक्षणमुद्दिश्य यत् पक्वं तत्कुलजैरपि न भक्ष्यम् । पर्य्याचान्तम् एकपङ्क्तिस्थेषु बहुषु भुञ्जानेषु यदि कश्चिदाचमनं करोति तदा तत्पङ्क्त्युपविष्टानां तदन्नमभक्ष्यम् । अनिर्द्दशं जननाशौचिनोऽन्नं तेनानिर्द्दशाहं प्रेतान्नमित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । "सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः । पिबेत् पानीयमज्ञानात् समश्नीयात् स्पृशेत वा । पानीयपाने कुर्व्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम् त्रिरात्रं भोजने प्रोक्तम्" शङ्खः । एतच्चोभयाशौचपरम् शुक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लतां गतमन्न त्वन्याम्लताम् । शुक्तेषु दधि वर्ज्जितञ्च भक्ष्यम् "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्व्वञ्च दधिसम्भवमिति" सुमन्तुः । तदपि गुड़ादिद्रव्यमिश्रणेऽभक्ष्यमेव "गुड़ादिद्रव्यसंयुक्तं वर्ज्ज्यं पर्य्युषितं दधि । तथैव यावकादीनि मन्वादिचरितान्यपि" यमोक्तेः । "सगुड़ं मरिचाक्तं च तथा पर्य्युषितं दधि जीर्णतक्रमपेयञ्च नष्टस्वादञ्च केनचित् । प्रमादभक्षितैरेभिर्व्वने पलव्रतं चरेत्" स्मृतेश्च "यवगोधूमवर्ज्जं गव्यविकारं स्नेहाक्तं चक्रुषाभवं वर्ज्जयित्वा पर्य्युषितं प्राश्योपवसेत् तथा दधिवर्ज्जं सर्व्वशुक्तानि" विष्णुः । "केवलानि च शुक्तानि तथा पर्य्युषितानि च । ऋजीषपक्वं भुक्त्वा तु त्रिरात्रं तु व्रती भवेत् शङ्खः । चुक्रुषा व्यञ्जनभेदः । "अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः । शाकं मांसमपूपञ्च सूपं कृशरमेव च । यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतम् सर्व्वं पर्य्युषितं भक्ष्यं शुक्तं तु परिवर्ज्जयेदिति यमः । "अविकारि भवेद्भोज्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्" पर्य्युषितं रात्र्यन्तरितम् स्नेहाक्तं चेद्भक्ष्यं यथाह मनुः ॥ यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्य्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यद्भवेदिति" "चिरसंस्थितमप्याद्यं स्नेहाक्तमपि द्विजैः । यवगोधूमजं सर्व्वं पयसश्चैव विक्रियेति" च अनर्चितं निन्द्याधरीकृतम् । अवीराया निःसन्तानायाः पतिपुत्रहीनायाः सम्बन्धिन्यास्तु पितामह्यादेर्न दोषः । नगर्य्यन्नं नगरिणो नगराधिपस्यान्नम् "नगराधिपतेः शत्रोः पिशुनानृतिनोस्तथेति" ब्र० पु० एकवाक्यात् । अवक्षुतं क्षवथुसहितम् । "इत्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूष उच्यते" इति आ० पु० उक्तः शैलूषः । तुन्नवायकः सूचीकर्म्मकृत्, निषादः प्रतिलोमजवर्णसङ्करभेदः । रङ्गावतारकः नृत्यस्थाने गीतवाद्यादिना तदनुगुणतायां प्रसक्तो । वेणः वंशविकारपात्रादिकर्त्ता । श्ववान् मृगयाद्यर्थं कुक्कुरपोषणकृत् । शौण्डिकादयश्च तत्तद्वृत्तिभाजो द्विजाः अन्त्यजानां गुरुप्रायश्चित्तश्रवणात् प्रा० वि० । शूद्रान्नं शूद्रगृहे न भक्ष्यम् । "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" । "निवृत्तेन शूद्रान्नाभिवृत्तेनेति" आ० त० रघु० "यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः । शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टं तु सदा शुचि" अत्रिः । तेन स्वगृहागतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रान्नत्वमिति भेदः । "यः शूद्रेण समाहूतो भोजनं कुरुते द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः । यः शूद्रेणाभ्यनुज्ञातः कुर्य्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृतः" वृ० ना० । "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः । स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वं वाऽभिगच्छति । "शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावतारिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीमृग-

जीविनः । चण्डालान्नं भूमिपान्नमजजीव्यश्वजीविनाम् । शौण्डिकान्नं सूतिकान्नं भुक्त्वा मासव्रती भवेदिति,’ शङ्खः । शूद्रस्याऽपि भोज्यविशेषस्य भक्ष्यतामाह सुमन्तुः गोरसञ्चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च । अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा कृतम् । कन्दुपक्वं तैलपक्वं पायसं दधि शक्तवः एतान्यशूद्रान्नभुजां भोज्यानि मनुरब्रवीदिति” हारीतः । “रजके चैव शैलूषे वेणुचर्म्मोपजीविनि । एतेषां यस्तु भुञ्जीत द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् आप० । अन्त्यजान्नं यदा भुङ्क्ते शूद्रो मोहात् कदाचन एकरात्रोषितोभूत्वा दानं दत्त्वा विशुध्यति” संवर्त्तः “अभिशस्तपतितपौनर्भवषण्ढपुंश्चल्यशुचिशस्त्रकारतैलिकचाक्रिकध्वजिसुवर्णकारलेख्यकशौण्डतन्तुवायकबन्धकगणिकान्नानि च न भोज्यानि शौकरिकव्याधनिषादरजक वरुडकैवर्त्तचर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याश्च” सुम० । “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च मासोपवासं कुर्व्वीत” बृह० “चाण्डालपतितान्नभोजनेषु ततः पुनरुपनयनम्” वसि० । “पतितद्रव्यमादाय भुङ्क्ते च ब्राह्मणः क्वचित् । कृत्वा तस्य समुत्सर्गं यतिकृच्छ्रं चरेद्द्विजः” उश० । “चण्डालचाक्रिकलोहकारघाण्टिकान्नभोजने त्रिरात्रमुपवसेत्” हारीतः चाक्रिको वृषादिचक्रेण तैलनिष्पादनवृत्तिः । घाण्टिकः देवघण्टावादकः । “ध्वजिवणिक्किरीटिवार्द्धुषिकान्नभोजने पञ्चरात्रम्” हारीतः । ध्वजी शौण्डिकवृत्तिः वणिक् शिल्पोपजीवी । किरीटी वणिग्भेदः । “भगवृत्तिपुंश्चलीवेश्यान्नभोजने सप्तरात्रम् दुष्कृतिगरदतस्करान्नभोजने दशरात्रम् प्रव्रजितगणोद्दिष्टान्नभोजने दशरात्रं ताम्रकांस्यसीसककारव्याधिततक्षकान्नभोजने तप्तकृच्छ्रं ब्राह्मणवृत्तिघ्नवधबन्धोपघातवृत्त्यन्नभोजने च सङ्कीर्णान्नभोजने च असंस्कृतावत्सासरोषविक्रयान्नभोजने च” हारी० । भगवृत्तिर्मैथुनशुल्केन यस्य वृत्तिः गरदो विषदाता व्याधिजनकौषधदाता च “इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषामन्नं विगर्हितम् अजाविके माहिषिके कूटे च वृषलीपतौ एतेषां भोजनं कृत्वा द्वादशाहं पयःपिबेत्” मनुः । अजाविकोऽजाविभ्यां वृत्तिमान् । माहिषिकः महिषेण वृत्तिमान् । कूटः अन्यन्मनसि अन्यद्वचसीत्यादिरूपकपटव्यवहारी “वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा । अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला” । उश० उक्ता तस्याः शूद्रायाश्च पतिः विष्णुः “गणगणिकास्तेनगायकान्नानि भुक्त्वा सप्तरात्रं पयसा वर्त्तेत तक्ष्णश्चान्नं चर्म्मकर्त्तुश्च वार्द्धुषिककदर्य्यस्य दीक्षितबद्धनिगडाभिशस्तानाञ्च पुंश्चलीदाम्भिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोच्छिष्टभोजिनाञ्च अवीरास्त्रीसुवर्णकारसंसर्गपतितानाञ्च पिशुनानृतवादिनाञ्च धर्म्मसोमविक्रयिणाञ्च शैलूषतुन्नवायकृतघ्नरजकानाञ्च कर्म्मकारनिषादरङ्गावतारिवेणुशस्त्रविक्रयिणाञ्च श्वजीविशौण्डिकतैलिकचेलनिर्णेजकानाञ्च भुञ्जानावेक्षितमुदक्या संसृष्टं पतत्त्रिणावलीढं शुना संसृष्टं गवा घ्रातञ्च कामतः पदासंस्पृष्टमवक्षुतञ्च मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च अनर्च्चितं वृथा मांसञ्च । यत्र नाश्नन्ति देवाश्च पितरश्च यथाविधि । वृथापाकः परिज्ञेयः तस्य नाद्यात् कथञ्चन । वृथापाकस्य भुञ्जानः प्रायश्चित्तं चरेत्” । ‘नवं कृशरपूपादि पायसं मधुसर्पिषी चण्डालेन शुना वापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विड़ालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” शाता० । हिरण्योदकस्पर्शश्चैवान्नस्य, तापनादेः घृतादीनां शुद्धिकरत्वमाह सएव “तापनं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च अन्यानां भुक्तशेषस्तु भक्षितोयैर्द्विजातिभिः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं वा” उशनाः ‘कापालिकान्नभोक्तॄणां तन्नारीगामिनां तथा । ज्ञानात् कृच्छ्राब्दमुद्दिष्टम्” आप० । ‘अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद्यस्तु कामतः । शिशुचान्द्रायणं कुर्य्यादिति” अङ्गि० । “चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टस्य च भक्षणे । द्विजः शुध्येत् पराकेण” अङ्गि० । “अमेध्यपतितचाण्डालपुक्कशरजस्वलाऽवधूतकुणिकुष्ठिकुनखिसंसृष्टानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्” शङ्खः । अमेध्यं मद्यभाण्डविण्मूत्ररेतत्यादि । पुक्कशः क्षत्त्रियायां शूद्राज्जातः प्रतिलोमजः वर्णसङ्करः । कुणिः स्वभावतः पाणिविकलः । “चाण्डालपतितामेध्यकुणपैः कुष्ठिना तथा, उदक्यासूतिभिः स्पृष्टं भुक्त्वा मासं वने वसेदिति” ब्र०पु० । “अस्थ्यादिदूषितान्नञ्च भुञ्जानस्तु यदा भवेत् स्नात्वार्कमर्च्चयित्वा तु घृतं प्राश्य विशुध्यति” ब्र०पु० पतितादिस्पर्शे अकृतस्नानानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता “महापातकिसंसर्गे स्नानमेव विधीयते संस्पृष्टस्तु यदा भुङ्क्ते तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् स्नानार्हको यदा स्नानमकृत्वाश्नाति वै द्विजः । अहोरात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति” पैठ० । “केशकीटावपन्नञ्च स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । सोदक्याशूद्रसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन शुध्यति” जावा० । स्त्री भिन्नजातिस्त्री । केशकीटाद्युपहतस्य प्रोक्षणादिकं कृत्वा भक्ष्यमेव । “अवक्षुतं केशपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् । अज्ञातमृद्भस्महिरण्यतोयैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्”

यमः "चण्डालपतितामेध्यैः कुणपैः कुदिना तथा । ब्रह्मप्रसूतिकोदक्याकौलेयककुटुम्बिभिः । दृष्टं वा केशकीटाक्तं भृङ्गस्वकनकाम्बुभिः शुद्धमद्यात् सकृत्स्नेहं प्रभूतं व्युष्टमेव च ब्रह्मपु० । कौलेयकः कुक्कुरः कुटुम्बी कुक्कुटादिप्राणिभेदः तस्य बहुकुटुम्बवत्त्वात् । व्युष्टं पर्य्युषितम् । एतच्च चुरतरमभ्युक्ष्य भक्ष्यम् अत्यन्तोपहतस्य तु त्यज्यतैव" प्रा०वि० "विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः । केशलोमनखैर्वापि दूषितं परिवर्ज्जयेत्" देव० । तन्मात्रमुद्धृतं शुद्ध्येत् कठिनन्तु पयोदधि । "अविलीनं तथा चैव विलीनं अपणेन तु" शाता० "नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा । स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् । अश्लीलमेतत् साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेदिति" मनुः । "अश्रोत्रियोऽनधीतवेदः तेन हुतयज्ञे अन्नमभक्ष्यम् । ग्रामयाजी ग्रामजनानां श्राद्धपूजाकारयिता ऋत्विग्भावेन होमस्वस्त्ययनकर्त्ता च स च होता यत्र यज्ञे तदन्नमभक्ष्यम् । श्राद्धविशेषान्नस्याभक्ष्यता "चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके मतः । पक्षश्राद्धेऽतिकृच्छ्रः स्यात् षाण्मासे कृच्छ्र एव च । आब्दिके कृच्छ्रपादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके" अङ्गिरः० । पक्षश्राद्धं त्रैपक्षिकश्राद्धम् । नवश्राद्धमेकादशाहादिश्राद्धम् । हस्तादिदत्तद्रव्यविशेषस्याभक्ष्यता । "हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुङ्क्ते च किल्विषम् । तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन । आयसेन तु पात्रेण यदन्नन्तु प्रदीयते । भोक्ता विष्ठासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत्" भवि०पु० । "माक्षिकं फाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा च भोक्ता सान्तपनञ्चरेत्" यमः । "एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेत् । घृतं तैलञ्च लवणं पानीयं पायसं तथा" स्मृतिः । "वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भाजने भावदूषिते भुक्त्वान्नं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्" शङ्खः । शूद्राणां भाजने भुक्त्वा भुक्त्वा वा भिन्नभाजने । अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" संव० । भिन्नभाजनं कांस्यपरं "भिन्नकांस्ये तु योऽश्नीयादन्नं स्नात्वा जपन् द्विजः । गायत्र्यष्टसहस्रं तु एकभक्तस्ततः शुचिः" बौधा० कांस्यत्वेन विशेषणात् । आपोशानाकरणे भोजनस्य निषेधात् तदकृतवता द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "आपोशानमकृत्वा तु भुङ्क्ते योऽनापदि द्विजः । भुक्तान्नस्य यदा ब्रूयात् गायत्र्यष्टशतं जपेत्" । अनाचान्तस्य द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता । "अनाचान्तः पिबेद्यस्तु भक्षयेद्वापि किञ्चन । गायत्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं कृत्वा विशुध्यति । आचामेच्चर्व्वणे नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्व्वणम् दन्तलग्ने फलमूले भुक्तस्नेहे तथैव च । ताम्बूले चेक्षुदण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः" जावा० । "कषायकटुताम्बूले भुक्तस्नेहानुलेपने । मधुपर्के च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत्" लघुशौ० अनाचान्तः कषायकटुताम्बूलेक्षुव्यतिरिक्तद्रव्यं सकृद्भक्षयित्वा दुग्धमधुनारिकेलजलादिकञ्च सकृत् पीत्वा अष्टोत्तरसहस्राष्टसां गायत्रीं जपेत् प्रा०वि० । यज्ञोपवीतरहितानामन्नमात्रस्याभक्ष्यता । "विना यज्ञोपवीतेन भुङ्क्ते तु ब्राह्मणो यदि । स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उपवासेन शुध्यति" लघुहा० । अमेध्यदूषितफलानामभक्ष्यता । मृद्वारिकुसुमादींश्च फलकन्देक्षुमूलकान् । विण्मूत्रदूषितान् प्राश्य कृच्छ्रं तु पादतश्चरेत् सन्निकृष्टेऽर्द्धमेव स्यात्" संव० । मृदादेरभक्ष्यता । "अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणं तथा । मृत्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः" भवि०पु० । अत्रापवादः । "सैन्धवं लवणञ्चैव यच्च सामुद्रिकं भवेत् पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः" वायुपु० । "भुक्त्वा तु चारलवणं त्रिरात्रं तु वने वसेत्" यमः । "मृल्लोष्ट्रखादने अहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः" आ०त०रघु० । "नैकोमिष्टान्नमश्नीयात् वञ्चयित्वा गृही सुतान् । दारान् भृत्यातिथींश्चैव तथा सम्बन्धिबान्धवान् इत्युपक्रम्य "लालापे नरके घोरे दुर्गन्धे प्राप्यते नरः" यमः । "पयोऽनुद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि दिवसे नवनीतञ्चेति" "सर्व्वं तिलमयं नाद्यात् सायं धर्म्माभिलाषिभिः" इति । "नाश्नीयात् सन्ध्ययोर्द्वयोः" इति च का०ख० । "नातिसौहित्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायम् न निशीथे नचोषसि" मनुः न दध्युद्धृतसारञ्च भक्षयेद्दधि नो निशि । नाद्यादात्मनि रात्रिषु" काशी०ख० "श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे योऽश्नीयात् ज्ञानवर्ज्जितः । दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किल्विषभुग् भवेत्" यत् वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यत् भुङ्क्ते दक्षिणामुखः सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते, इति का०ख० । "यो गृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इव मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः" का०ख० । "पक्षे वा यदि मासे यस्य गेहेऽन्ति न द्विजः । भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य चरेच्चान्द्रायणं व्रतम्" का०ख० "अमाहृतं चिरनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम्" ति०त०पु० । "यातुधानाः

पिशाचाश्च राक्षसाः क्रूररूपिणः । हरन्ति रसमन्नस्य मण्डलेन विवर्ज्जितम् का०ख०। नोत्सङ्गे भाजनं कृत्वा नो पाणौ नैव कर्पटे । नासने न च शय्यायां भुञ्जीत न मलार्दितः" का०ख०"। "नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे गुड़स्तथा । सुरातुल्यं भवेदेतत् ताम्रे गव्यं घृतं विनेति आ०त०पुरा०।"वर्जनीयं सदा माघे मूलकं मदिरासममिति" ब्र०पु०। सदा विप्रैरिति विधानपा० पाठः । "वटप्लक्षोदुम्बरनीपदधित्थमातुलङ्गानि न भक्षयेत्" हारी० दधित्थः कपित्थः। कालान्तरेऽपि द्रव्यान्तर निषेधः "आमिषं चुक्रशाकञ्च योभुङ्क्ते च रवेर्द्दिने सप्तजन्म भवेत् कुष्ठी दरिद्रश्चोपजायते । स्त्रीतैलमांससंभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विण्मूत्रभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते" वि०पु० । अथ तिथिविशेषे द्रव्यविशेषाभक्ष्यतामाह स्मृतौ "कुष्माण्डे चार्थहानिः स्यात् वृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके । कलङ्की जायते बिल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशःस्यान्नारिकेले च मूर्खता। तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका । शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगी च माषके ।महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्" षट्त्रि०। तत्र सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् । अतः 'तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकीं न खादेद्वैष्णवो नरः'। इत्यनेन तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्य्येण श्वेतानुषङ्गात् । "अलाबुं वर्त्तुलाकारां वार्त्ताकीं कन्दसन्निभाम्"" ति०त० पु० यदपि 'कुसुम्भं नालिकाशाकं वृन्ताकं पूतिकान्तथा । भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगोद्विजः' इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितम् । तदपि श्वेतवृन्ताकपरम् । तत्र नालिका श्वेतकलम्बी । पूतिका द्वादश्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिकावा इति ति०त०रघु० ।

कुष्माण्डं २वृहतीफलन्तु ३लवणं वर्ज्यं ४तिलाम्लं तथा ५तैलं ६ चामलकं ७दिवं प्रवसता ८शीर्षं ९ कपालान्त्रकम् १०। ११ निष्पावाश्च १२ मसूरिकाफलमथो १३ वृन्ताक संज्ञं १४ मधु द्यूतं १५ स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदादिष्वेवमाशोड़श । नि०सि०सु०दीपि० । शीर्षं नारिकेलम् कपालं अलाबूः अन्त्रकं पटोलम् । "१कुष्माण्डं २ वृहती ३ क्षारं ४ मूलकं ५ पनसं ६ फलम् । ७ धात्री ८ शिरः ९ कपालान्त्रं १० ११नख १२ चर्म १३ तिलानि च १४ क्षुरकर्माङ्गनासेवां १५ प्रतिपदादिषु वर्ज्जयेत् नि० सि०भूपालः । नखं शिम्बी चर्म मसूरिका । "उच्छिष्टस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता "उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वोच्छिष्टमुच्छिष्टोहतञ्च" शाता० । गुरुः पित्रादिः । "पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यम्', आप० मातापितृभ्यां संभुक्तं शेषं वा ब्रह्मचारिणः" ब्र०पु० । स्वमुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्त्यन्नभाजने एवं वैवस्वतः प्राह भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" चतुर्व्विंशमतम् । "नाश्नीयात् भार्य्यया सार्द्धं नाश्नीयादुत्कटासने" मनुना स्त्रिया सह भोजननिषेधेऽपि अध्वनि ब्राह्मण्या स्त्रिया सह भोक्तुं शक्यते। "ब्राह्मण्या हितया सार्द्धं कचिद्भुञ्जीत चाध्वनि । अधोवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" ब्र०पु० । एतद्विषय एव "ब्राह्मण्या वा सहाश्नीयादुच्छिष्टं न कथञ्चन । न तत्र दोषं मन्यन्ते" अङ्गिराः। विड़ालाद्युच्छिष्टस्याभक्ष्यता । "विड़ालकाकाद्युच्छिष्टं जग्ध्वा श्वनकुलस्य च । केशकीटापन्नञ्च पिबेत् ब्रह्मसुवर्च्चलाम्" मनुः। "दूषितं केशकीटैश्च मार्ज्जारैर्मूषिकैस्तथा । मक्षिकामशकैश्चैव त्रिरात्रेण विशुध्यति । श्वकाकगोभिरुच्छिष्टभक्षणे तु दिनत्रयम्" मनुः अत्रापवादः । "देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्ज्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति" यमः । संस्कारश्च "घनानां प्रोक्षणाच्छुद्धिः द्रवाणामपि तापनात् । संस्पर्शात्तु भवेच्छुद्धिरपां प्राङ्दृष्टस्य च छागस्य मुखसंस्पृष्टं शुचि चैव हि तद्भवेत्" यमः । "पक्षिश्वापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः । संस्काररहितस्यापि भोजने पादकृच्छ्रकम्" विष्णुः । कुत्सितशूद्रादिपङ्क्तिभोजननिषेधात्तत्रान्नमात्रस्याभक्ष्यता "यस्तु पङ्क्तिषु भुञ्जीत कुत्सितानां विशेषतः अहोरात्रोषितः स्नात्वा पञ्चगव्येन शुध्यति" अङ्गि०। "अपाङ्क्तेयब्राह्मणोपवेशनेन कुत्सितास्तु । जलादिना पङ्क्तिभेदनमन्तरेणेत्याचारः प्रा०वि०। "ब्राह्मणः क्षत्रियपङ्क्त्यामुपविश्याश्नन् यदा भुङ्क्ते तदा नक्तमाचरेत् । वैश्यपङ्क्त्यामेकरात्रं शूद्रपङ्क्त्यां त्र्यहमाचरेत्" विष्णुः। अनिन्दितपङ्क्तिष्वपि सहभोजने एकस्योत्थाने तदन्नस्याभक्ष्यता "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् । मोहात् भुङ्क्ते तु यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टं सहभोजने । प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनं तदा" शङ्खः । कालविशेषे द्रव्यमात्रस्य अभक्ष्यता । "सूर्य्यग्रहे तु नाश्नीयात् पूर्व्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरैर्विना" वृ०गौ०। "ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः भुञ्जी-

तावत्स्नानात् पूर्व्वं प्रथमे प्रथमादधः" मा०पु०। अधि ऊर्द्धम्। "अस्तोदये सति विधोर्नाह्निभोजनमाचरेत्" वशि०। "अमुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनि" व्यासः। "अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्रसूर्य्यग्रहो यदा मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततःपरम्" विष्णुध०पु०। "सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन" गर्गः। सायं सन्ध्यायां सूर्य्ये ग्रस्तास्ते, पूर्व्वेऽह्नि रात्रौ च न भोक्तव्यं, प्रातः सन्ध्यायां चन्द्रे ग्रस्तास्ते पूर्व्वरात्रावपरेऽह्नि च न भोक्तव्यमित्यर्थः नि०सि०। बालवृद्धातुरैर्विनेत्युक्तेस्तेषां विशेषः। "सायाह्ने ग्रहणं चेत् स्यादपराह्णे न भोजनम्। अपराह्णे, न मध्याह्ने, मध्याह्ने न तु सङ्गवे। भुञ्जीत संगवे चेत् स्यान्नपूर्व्वं भोजनक्रियेति" मा०पु० उक्तः। एतच्च बालादिविषयमिति नि०सि०। "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेत्" हेमा०षट्त्रिं०। "नवश्राद्धेषु यच्छिष्टं ग्रहपर्य्युषितञ्च यत्। सर्व्वं तद्दुष्टतामेति" स्मृतेः ग्रासकाले पक्वान्नादेरभक्ष्यता। अत्रापवादः। "आरनालं पयस्तक्रं दधि स्नेहाज्यपाचितम्। मणिकस्योदकं चैव न दुष्येद्राहुसूतके" मेधा०। "अन्नं पक्वमिह त्याज्यं स्नानं सवसनं ग्रहे। वारितक्रारनालादि तिलदर्भैर्न दुष्यति" स्मृतिः १ पुंसवनाद्यन्नस्याभक्ष्यता। "याजकान्नं नवश्राद्धं संग्रहे चैव भोजनम्। स्त्रीणां प्रथमगर्भे च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्। ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्" आप०। संग्रहे स्त्रीणामेव व्यभिचारादिदोषार्थप्रायश्चित्तेन संग्रहे। ब्रह्मौदने आधानाङ्गकर्म्मविशेषे प्रा०वि०। "जन्मप्रभृति संस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने। असंपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः" अङ्गि०। "निर्वृत्ते चूडहोमे च प्राङ्नामकरणात् तथा। चरेत् सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्म्मणि चैव हि" व्यासः। भोजनकाले मूत्राद्युत्सर्गेऽन्नमात्रस्याभक्ष्यता। "मूत्रोच्चारसमुत्सर्गे मोहात् भुङ्क्तेऽथ वा पिबेत्। त्रिरात्रं कुर्व्वीत" शाता०। भोजनकाले सूतकाद्यशौचे भक्ष्यमाणस्याभक्ष्यता "यदा भोजनकाले तु अशुचिर्भवति द्विजः। भूमौ निःक्षिप्य तं ग्रासं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति। भक्षयित्वा तु तं ग्रासमहोरात्रेण शुध्यति अशित्वा सर्व्वमेवान्नं त्रिरात्रेण विशुध्यति" शाता०। "अशुचिः सूतकादिनेति" प्रा०वि०। तैलाभ्यङ्गादिना स्नानार्हस्याकृतस्नानस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता। "सञ्जाते द्विजः स्नाने भुञ्जीताथ पिबेत्तथा। गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत् स्नात्वा समाहितः" संव०। स्नाने तैलाभ्यङ्गक्षौरादिनिमित्ते स्नाने प्राप्ते प्रा०वि०। नीलीवस्त्रपरिधाने द्रव्यमात्रस्याप्यभक्ष्यता। "नीलीवस्त्रं परिधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा। त्रिरात्रं तु व्रतं कुर्य्यात्" शङ्खः। "लोहितान् व्रश्चनांस्तथा। अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ह्यथाकृशरसंयावपायसापूपशष्कुलीरिति" या०। विड्जानि अमेध्योद्भवानि। अमेध्यदेशोद्भवानान्तु न दुष्टता "अमेध्येषु तु ये वृक्षा उप्ताः पुष्पफलोपगाः तेषाञ्चैव प्रदुष्यन्ति पत्रपुष्पफलानि चेति" बौधा० उक्तेः। अतिथ्यादिष्वभुक्तवत्सु गृहस्थस्यान्नमात्रस्याभक्ष्यता "देवतातिभूतेषु भृत्येष्वभ्यागतेषु च। अभुक्तवत्सु येऽश्नन्ति तथा पित्रग्निपक्षिषु। दुष्टान्नपूयनिर्यासभुजः सूचीमुखास्तु ते। जायन्ते गिरिवर्ष्माणः" इति मार्क०पु०। "असंतर्प्य पितॄन् देवान्नाद्यादन्नं नवं क्वचित्। पक्वान्नं चापि नो मांसमिति" का०ख०। भक्ष्येष्वपि देवायानिवेदितमभक्ष्यमेव "अनिवेद्य न भुञ्जीत मत्स्यमांसादिकं च यत्। अन्नं विष्ठा पयो मूत्रं यद्विष्णोरनिवेदितम्" आ०म०पु०। "तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" गीता। ब्रह्मचारिणोऽभक्ष्याणि। "मासिकान्नन्तु योऽश्नीयादसमावर्त्तको द्विजः। स त्रीण्यहान्युपवसेद्" मनुः। "सूतान्नं मधुमांसञ्च नैवाश्नीत व्रती क्वचित्। त्रिरात्रोपोषितः सम्यग्रात्रिमेकां जले वसेत्" देवलः। "सूतिकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैव च। ब्रह्मचारी च योऽश्नीयात् मधुमांसं कथञ्चन प्राजापत्यं तु कृत्वादौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति" संव०। मांसं च शिष्टभक्ष्यमांसपरम् "ब्रह्मचारी चेन्मधुमांसमश्नीयात् शिष्टभोजनीयं, कृच्छ्रं द्वादशरात्रञ्चरित्वा व्रतशेषं समापयेत्" वशि० उक्तेः। अस्यापवादः "स चेत् व्याधीयत कामं गुरोरुच्छिष्टं भैषज्यार्थं सर्वं प्राश्नीयात् येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् स यदा अगदः स्यादादित्यमुपतिष्ठेत्" बौधा०। अस्य पात्रविशेषे द्रव्यमात्रस्याभक्ष्यता। "आमिषस्य तु यो भाण्डे पक्वमश्नीत सुव्रतः (ब्रह्मचारी)। कुशमूलविपक्वेन त्र्यहं क्षीरेण वर्त्तयेत्" बृहद्धारीतः।

सर्वापवादः। "जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समाः स्मृताः। भक्ष्याभक्ष्येषु नो दुष्येद्यावन्नैवोपनीयते" का०ख०। एवमन्यान्यपि स्मृतौ निषिद्धानि द्रव्याणि वैद्यकोक्तदोषादपि कानिचिदभक्ष्याणि तानि अपथ्यशब्दे २२६ पृष्ठे प्रायशो दर्शितानि विशेषतः कानिचित् प्रदर्श्यन्ते "वर्जयेत् पयसा सिद्धं मत्स्यमांसमनूपकम्। मद्गीफलम-

कुष्माण्डमज्जर्ज्जम्बूफलादृते। मांसं मूलकसंसिद्धं घृतेन मधुमांसके। मत्स्यानि चुरिकारेण चौद्रमुष्णेन वारिणा पुनरुष्णीकृतञ्चान्नं घृतं कांस्ये दशाहिकम्। दध्ना तक्रेण पयसा तालस्यापि फलेन च। विरोधान्नैव भुञ्जीत मतिमान् कदलीफलम्। विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् वमनं शमनं वारि पूर्व्वं वा हितभोजनम् शाम्येतात्मतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत्। अदृष्टद्वारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह" आह्निकतत्त्वे वैद्यकम्।

अभङ्ग पु० न०त०। १ भङ्गाभावे २ पलायनाभावे च न०ब०। "भङ्गरहिते त्रि०। ३ अभङ्गाख्ये "पुनस्त्रिधा सभङ्गोऽथाभङ्गस्तदुभयात्मक" इति सा०द० उक्ते श्लेषे शब्दालङ्कारभेदे पु०। यथा "पायात् स स्वयमब्जकाव्ययकरस्त्वां सर्व्वदोमाधवः"। अब्जकेत्यत्राभङ्गः श्लेषः।

अभङ्गुर त्रि० न भङ्गुरः। भङ्गुरभिन्ने स्थिरे "अभङ्गुरतनुत्विषां बलयिता शतैर्विद्युताम्" रसगङ्गाधरः।

अभद्र न० विरोधे न०त०। सुखभिन्ने दुःखे १ न०ब०। २ मङ्गलभिन्ने अमङ्गले च ३ तत्साधने ४ तदाश्रये च त्रि०।

अभय न० अभावे न०त०। १भयाभावे। "प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च" मनुः। "अभयं वै जनक। प्राप्तोऽसीति" श्रुतिः। "प्रवृत्तिं च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये" गीता ६त०। २ भयशून्ये त्रि०। न भयमस्मात् ५ब०। ३परमात्मनि, ४तज्ज्ञाने च। ५हरितक्याम् ६दुर्गामूर्त्तिभेदे च स्त्री ७ वीरणमूले उशीरे न० ८ सर्वपरिग्रहशून्ये, शास्त्रोपदिष्टेऽर्थेऽसन्देहेनानुष्ठातरि ९ आत्मनिष्ठे पु०। "उच्चमूलत्रिकोणेषु वर्त्तेते गुरुभार्गवौ। अभयाभिधयोगोऽयं भयङ्करविनाशन" इति "यत्नैकादशगश्चन्द्रोभानुर्वा प्रबलः शुभः। अभयोनाम योगोऽयमरिभूतविनाशकृदिति" च ज्योतिषोक्ते १० यात्रिकयोगभेदे पु०। न भयं यस्मात् ५त०। माभैषीरित्युक्त्वा ११ उत्तोलितदक्षिणहस्तप्रसारभेदे "अभयं वरदं चैव दक्षिणे दधतीक्रमात्" श्यामाध्यानम्। १२ त्राणे च न०।

अभयकृत् त्रि० अभयं त्राणं करोति कृ—क्विप् ६त०। १ त्राणकर्त्तरि। न भयकृत् विरोधे न०त०। भयङ्करभिन्ने २ सौम्ये। अभयकारकादयोऽप्युक्तार्थे। [सौम्ये।

अभयङ्कर त्रि० न भयङ्करः विरोधे न०त०। भयङ्करभिन्ने

अभयङ्कृत् स्त्री द्वि० अभयं कुरुतः क्विप् वेदे पृ० मुम्। द्यावापृथिव्योः द्यावापृथिव्यावित्युपक्रम्य "उरू गव्यूती अभयङ्कृतावितिं "उरू गव्यूती ते अभये स्तामित्यतदाह" शत०ब्रा०।

अभयजात पु० अभयाय जातः। गर्गादिगणमध्ये मुनिभेदे तस्यापत्यं यञ्। आभयजात्यः तदपत्ये पुंस्त्री०स्त्रियां ङीप् यलोपश्च आभयजाती। पुंसि बहुषु लुक्। अभयजाताः। यूनि आभयजातायनः।

अभयडिण्डिम पु० अभयाय स्वयोधभयाभावाय डिण्डिमः स्वसैन्यप्रोत्साहनार्थं वादनीये रणढक्कादौ वाद्यभेदे।

अभयद त्रि० अभयं भयाभावं ददाति तदर्थं वचनं प्रयुज्य रक्षति दा—क ६त०। मा भैषीरित्यादिवचनमुक्त्वा भीतत्राणकर्त्तरि "त्रातुमलभयदार्हति" किरा० अभयप्रदयोऽप्यत्र। "यानशय्याप्रदोभार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः २ विष्णुः।

अभयदक्षिणा स्त्री अभये त्राणे त्रातेन देया दक्षिणा। त्रातेन रक्षितरि देयदक्षिणायाम्। "मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणा अभ्युद्यतानि याह्याणि" का०ख० "सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम्" मनुः। अभयं दक्षिणेव देयत्वात्। अभयरूपदेये "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम्" मत्स्य पु०। अभयदक्षिणामभयदानम् रघु०। [शब्दे विवरणम्।

अभयमुद्रा स्त्री अभयार्था मुद्रा। १ तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे मुद्रा-

अभयवाच् स्त्री अभयार्था वाक्। १ अभयदानार्थे मा भैषीरित्यादिवाक्ये।

अभयाद्य पु० अभया हरितकी आद्या यस्य। १ वैद्यकोक्ते मोदकभेदे। स च "अभया पिप्पलीमूलं मरिचं नागरं तथा॥ त्वक्पत्रपिप्पलीमुस्तविडङ्गामलकानि च। कर्षः प्रत्येकमेषान्तु दन्त्याः कर्षत्रयन्तथा॥ षट्कर्षाश्च सितायास्तु द्विपलं त्रिवृतो भवेत्। सर्वं सुचूर्णितं कृत्वा मधुना मोदकं कृतम्॥ खादेत् प्रतिदिनञ्चैकं शीतञ्चानुपिबेज्जलम्। तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते॥ अभयाद्योमोदकोऽयम्" चक्रदत्तोक्तः।

अभव पु० भव उत्पत्तिः अभावे न०त०। १ भवाभावे जन्माभावे "मत्त एव भवाभवौ" गीता। २ विनाशे "भवाय सर्वभूतानामभवाय च रक्षसाम्" रामा०। ७ब०। ३मोक्षे "प्राप्नुमभवमभिवाञ्छसि वा" किरा० शिवभिन्ने पु०

अभव्य न० न भव्यम् अप्राशस्त्ये न०त०। १ अमङ्गले, २दुष्टभाग्ये च न०ब०। ३ दुर्भाग्यवति त्रि०। "उपनतमवधीरयन्त्यभव्याः" किरा०।

अभाग पु० न भागः अभावे न०त०। १ भागाभावे।

भागस्य एकदेशः दायादयाह्यधनादावस्य ७ब० । तच्छून्ये पुंसि निंदाये च त्रि०।"यो ज्येष्ठो विनिकुर्व्वीत लोभाद्भ्रातॄन् यवीयसः। सोऽज्येष्ठः स्यादभागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः" मनुः "यं भागिनं निर्भजन्त्यथ यमभागं निर्भजन्ति" शत०ब्रा०।

अभागिन् त्रि० न भागी स्त्रियां ङीप्। १ अधिकारानर्हे क्लीवपतितादौ । २ भागोभाग्यम् । तच्छून्ये च। "यमात्मानं नविद्युरभागिन" इति कट उ० ।

अभाग्य न० अप्राशस्त्ये न०त०। १ दुष्टभाग्ये। न०ब०। २ दुष्टभाग्यवति त्रि०।[गुणाढ्ययोरभाजनम्" का०प्र०।

अभाजन न० न०त०। अनाधारे "दीधीवेवीसमः कश्चिद्

अभार्य्य पु०नास्ति भार्य्या तत्सम्बन्धो वा यस्य । १भार्य्याहीने २ शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धे नैष्ठिकब्रह्मचारिप्रभृतौ च । "अतिष्ठद्दानभार्य्यांश्च ऋषिसक्तान्" न्टपस्य च उ०त० ब्रा०प०। "अभार्य्यान् शास्त्रनिषिद्धभार्य्यासम्बन्धान्" रघु०

अभाव पु० न भावः।भावभिन्ने सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हे वैशेषिकोक्ते सप्तमपदार्थे भावभिन्नत्वमभावत्वमिति बहवः। भावभेदाश्रयरूपत्वस्य तल्लक्षणस्य अभावविशेषघटितत्वेन अन्योन्याश्रयदोषग्रस्ततया अभावत्वमखण्डोपाधिरिति नव्याः। अभावश्च भावाभावसाधारणाश्रयः घटाभावस्य पटे पटाभावादौ च सत्त्वात् स च भावातिरिक्तः कश्चित् पदार्थ इत्याधुनिका वैशेषिका नैयायिकाश्च उररीचक्रुः। सूत्रकृता तु "द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसम्" इति षडेव पदार्थाः कण्ठत उक्ताः। अत एव"न वयं षट्पदार्थवादिनः" इति सांख्यसूत्रे षट्पदार्थीस्वीकारस्तेषां सूचितः। आधुनिकास्तु घटोनास्तीत्यादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तरमभावं कल्पयन्ति। प्राभाकरास्तु अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वमङ्गीचक्रुः। तेषामयमाशयः "मानाधीना मेयसिद्धिरित्युक्तेः अभावस्यातिरिक्तस्य सिद्धौ प्रमाणं वक्तव्यम् न तावत् प्रत्यक्षम्, अभावस्य रूपाद्यभावेन इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् तदयोग्यत्वात् न च इन्द्रियसंयुक्तविशेषणता तत्सन्निकर्षः भूतलादौ चक्षुरादिसन्निकर्षसत्त्वेऽपि तत् स्वरूपविशेषणतायाः अव्यावर्त्तकत्वात् अन्यथा घटाभाव प्रत्यक्षकाले पटाद्यभावप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वात् भूतलादिस्वरूपस्यानुगमात् तस्यै सन्निकर्षरूपे विशेषणता सम्बन्धे विनिगमनाभावेन नियामकत्वाभावात्। अथ ज्ञानलक्षणया यस्य ज्ञानं, तस्यैवाभावस्य प्रत्यक्षमिति कल्पनादस्ति नियम इति चेत् ज्ञानलक्षणया घटादेरुपनये तद्विशिष्टबुद्धेरेवोदयप्रसङ्गात् विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन तज्ज्ञानसामग्र्याः समवधानात् अथ अभावज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन न तद्बोध इति चेत् अभावबोधसामग्र्याः अनियतत्वेन तस्या अप्रतिबन्धकत्वात् इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतात्मकस्य स्वरूपसम्बन्धस्य भूतलादिस्वरूपत्वानतिवृत्तेः भूतलादिस्वरूपस्य कदाचिदप्यनपायेन प्रतिबन्धकत्वायोगात् अन्यथा भूतलादौ कदापि घटादेर्ज्ञानलक्षणया विशिष्टज्ञानस्यानुत्पत्त्यापत्तेः "अभावबुद्धिश्च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधमर्य्यादां नातिशेते" इति दीधितिकृदुक्तेरादौ प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितत्वेन अभावांशे प्रतियोगिज्ञानवत् धर्म्यंशे तज्ज्ञानस्य दुष्परिहारत्वात्। एतेन योग्यानुपलब्धेस्तत्र हेतुत्वकल्पनेऽपि न निस्तारः। घटादीनामिव पटादेरपि योग्यतया तदुपलब्धेरभावस्य सत्त्वेन सर्वेषां योग्यानामभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात्। नाप्यनुमानं तत्र प्रमाणं, तत्र व्याप्तिलिङ्गादेरभावात्। तस्यैवाज्ञाने तद्व्याप्यतापक्षासम्भवाच्च किन्त्वतिरिक्ताभाववादिभिः भूतले "घटोनास्तीति प्रतीतिः सविषया प्रतीतित्वात् यत्तज्ज्ञानं तत्तत् सविषयकं यथा घटादिज्ञानमित्यनुमानप्रयोगः स्वीकार्य्यः। तत्र तदनुमानेन सविषयकत्वसिद्धावपि अधिकरणस्वरूपेणैव तद्विषयकत्वसम्भवेन उद्देश्यासिद्धेः नापि लक्षणात्तत्सिद्धिः अभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया तल्लक्षणस्यैवाभावात्। तथा हि अभावशब्दस्य व्युत्पाद्यमानस्य भावभिन्नत्ववाचितया भावभिन्नत्वमभावस्य लक्षणं वाच्यं तच्च भेदरूपाभावज्ञानसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयदोषकवलितत्वेन दुर्वचम्। किञ्च भावभिन्नत्वस्य अभावलक्षणत्वे भावरूपविशेषणज्ञानशून्यकाले घटोनास्तीति प्रत्ययानुपपत्तिः विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानाधीनत्वात्, अभावो न भाव इति वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिश्च उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्ये घटोघटः इत्यादाविव शाब्दबोधाभावस्य सर्वसम्मतत्वात्। एतेन अभावत्वम् समवायसामनाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्त्वाभाववत्त्वमित्युक्तावपि न निस्तारः तथात्वे अभावो न भाव इति शाब्दबोधोपपत्तावपि तदज्ञानकाले घटोनास्तीति प्रत्ययस्यानुपपत्तेरन्योन्याश्रयदोषस्य दुष्परिहरत्वाच्च। घटाभावाभावादेर्घटरूपतयाऽङ्गीकारेण तत्र समवायेन सत्तावत्त्वेन निरुक्ताभाववत्त्वाभावात् घटाभावाभावोऽभाव इति बुद्धेरनुत्पत्त्यापत्तेश्च। अथ अभाववत् अभावत्वमप्यतिरिक्तः पदार्थः तथाचाभावत्वं न भावभिन्नत्वादि किन्तु स्वरूप-

सम्बन्धविशेषः अखण्डोपाधिर्वेति मतम् तत्रेदमुच्यते कोऽयंस्वरूपसम्बन्धः ? किं स्वरूपमेव संबन्धः ? स्वरूपस्य वा सम्बन्धः ? तत्राद्ये यदि अधिकरणस्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वम् आयातं तर्हि अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन, स्वरूपस्यैवाभावाधिकरणसम्बन्धत्वेन भवताऽपि स्वीकारात् । अन्त्ये कस्य स्वरूपस्य सम्बन्धः ? यदि अधिकरणस्य तदा जितं प्राभाकरैः अन्यस्य तथाविधत्वेऽपसिद्धान्तापत्तेः भूतले तदाधारतानुपपत्तेश्च । अखण्डोपाधेरपि अभाववत् प्रमाणसापेक्षतया तद्दोषतादवस्थ्यम् प्रमाणाधीनतयैव पदार्थस्य सिद्धेः सर्वसम्मतत्वात् असति प्रमाणे कथं तत्सिद्धिः ? । किञ्च अखण्डोपाधित्वस्य भवन्मते कारणतादावपि सत्त्वेनाभावेतरभेदासाधकतया तल्लक्षणत्वायोगः, भिन्नभिन्नाखण्डोपाधिस्वीकारे च तस्यापि लक्षणसापेक्षतया तस्य च निर्वक्तुमशक्यतया न तस्याभावलक्षणत्वम् । न च नञ्पदशक्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः तथाहि अभावस्य अधिकरणस्वरूपत्वे स्वरूपसंबन्धविशेषस्यैव नञ्पदशक्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं तदपेक्षया अभावत्वरूपाखण्डोपाधेरेव तथात्वकल्पने लाघवम् इति वाच्यम् कम्बुग्रीवादिमानित्यादौ गुरुधर्म्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा घटः कम्बुग्रीवादिमानित्यादि वाक्यात् शाब्दबोधानुपपत्तिः । उपेयते च सर्वैः गुरुधर्म्मेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वम् । अथ शब्दएव अभावे प्रामाण्यमिति चेत् शब्दवेद्यस्य वन्ध्यापुत्रादेरपि, अतिरिक्ततया कल्पनापत्तेः अथाप्तशब्दएव प्रमाणमिति चेन्न अभावस्य पदार्थान्तरत्वे आप्तवाक्याभावात् भवतां सूत्रकृताऽपि अभावस्य षट्पदार्थातिरिक्ततया काप्यनुक्तेः अभावशब्दमात्रप्रयोगेऽपि तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनोपक्षीणत्वात् । एवमतिरिक्ताभावकल्पनपक्षे निरस्तेऽपि स्वपक्षदोषोद्धारमित्थं चक्रुः । अभावस्याधारस्वरूपत्वे भूतले घटोनास्तीत्यादावधिकरणताप्रतीतिः कथं संगच्छतामिति चेत् परेषामिव अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेऽपि घटसत्त्वे घटाभावबुद्धेरनुत्पादे तत्तत्कालीन भूतलादिसम्बन्धस्य नियामकतावत् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्यैव अभावपदार्थतया तथाप्रतीतिसम्भवात् तत्तत्कालीनभूतलस्वरूपस्य घटाद्यनवच्छेद्यकालसम्बन्धरूपतया तस्य च भूतले स्वरूपमित्यादिवदाधारताऽक्षतेः । एतेनानन्तसम्बन्धस्वरूपकल्पनापेक्षया एकाभावकल्पने लाघवमित्यपास्तं क्लृप्ततया कालस्य तत्सम्बन्धस्य च सर्वथादिसम्मततया अधिकस्याकल्पनात् । भवतामभाव इव तत्रैव सम्बन्धे घटादेः प्रतियोगितयान्वयः कल्प्यते अतो नाधिककल्पना । घटो न पट इत्यादौ घटनिष्ठमेव तत्तत्कालीनतादात्म्यं भेदशब्दार्थस्तत्रैव पटतादात्म्यानुपस्थितस्य तादात्म्यस्याधिकरणे घटादिस्वरूपे भेदे तादृशसम्बन्धे वा पटादेः प्रतियोगितयान्वये सर्वसामञ्जस्यम् । अतएव "न सोऽस्ति प्रत्ययोलोके यत्र कालो न भासते" इत्युक्तेः सर्वत्र बुद्धौ कालावभास इत्यभियुक्तोक्तिः । भक्ताभावभेदबुद्धोर्यथा नियमः मन्मतेऽपि तथा । वाय्वादौ रूपाद्यभावचाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिरिष्टैव न च तत्र दृढतरं किञ्चित् प्रमाणमस्तियेन तत्स्वीकारावश्यकतेति" । अभावभेदबुद्ध्योर्नियमास्तु नञ्शब्दे प्रदर्शयिष्यन्ते । सोऽयमभावः बौद्धैः शून्यतया आकाशतया निरावरणतया निरुपाख्यतया च व्यवह्रियते तच्च तन्मतावसरे वक्ष्यते । "अभावो वा तदर्थोऽस्तु भाष्यस्य हि तदाशय" इति हरिः । "नाभावउपलब्धेः शां०सू० । "नासतोविद्यते भावो नाभावोविद्यते सतः" इति गीता । यथा च अभावान्न भावोत्पत्तिस्तथा उत्पत्तिशब्दे वक्ष्यते । न्यायादिमते स चाभावः द्विविधः संसर्गाभावः अन्योन्याभावश्चेति भेदात् संसर्गवावश्च ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावभेदात् त्रिविधः । "अभावस्य द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः । प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभावएव च । एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते" इति भाषा० । प्रागभावस्य उत्पत्तेः प्राक् कारणस्य सूक्ष्मावस्था, उत्पत्तिराविर्भावः, ध्वंसस्तिरोभाव इति सांख्यादयः । २मरणे, मरणञ्च स्वादृष्टारब्धशरीरेण सह जीवस्य विभागः, पूर्व्वसंयोगनाशो वा, प्राणवायोरुत्क्रमणं वा बोध्यम् । भावः आलङ्कारिकोक्तरत्यादिस्थायिभावः ३ तच्छून्ये त्रि० । आन्तरः भावः स्नेहापरपर्य्यायः अनुरागः । ४तद्धीने त्रि० । स चानुरागः देवविषयो भक्तिः पुत्रादिविषयः स्नेहः, पत्यादिविषयः प्रेमेति भेदः । मीमांसकाद्युक्ते अभावग्राहके ६ योग्यानुपलब्धिरूपे प्रमाणे ७ असत्त्वे, अविद्यमानत्वे च । नास्ति भावः सत्त्वं यस्य । ८मिथ्याभूते त्रि० । [तुमशक्ये च ।

अभावनीय त्रि० न०त० । १ चिन्तयितुमशक्ये २उत्पादयि-

अभावसम्पत्ति स्त्री अभावस्य मिथ्याभूतस्य सम्पत्तिः । १ मिथ्याभूतपदार्थज्ञाने अध्यासे यथा शुक्तिकायां रजतज्ञानं तत्र च यथा मिथ्याभूतस्यैव ज्ञानं तथोक्तमध्यासशब्दे ।

अभाषण न० अभावे न०त० । भाषणाभावे मौनभावे ।

अभि अव्य० न भाति भा—बा०कि । १ कश्चिन्न प्रकारं प्राप्तस्य

द्योतने, २ आभिमुख्ये, ३ अभिलाषे, ४ वीप्सायाम्, ५ लक्षणे, ६ समन्तादर्थे। ७ धर्षणे दुर्गा०। "अभि पूजाभृशार्थेच्छासौम्याभिमुख्यसौरूप्यवचनाहारस्वाध्यायेषु" गणरत्नोक्तेः पूजादौ च तत्र पूजायाम् अभिवन्दते अभिवादयते। भृशार्थे अभियुक्तः अभिनिवेशः। इच्छायाम् अभिलासः अभिकः। सौम्यं माधुर्य्यम् तत्र अभिजातः "प्रजल्पितायामभिजातवाचि" कुमा०। आभिमुख्ये, अभिमुखम् अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति "अभिचैद्यं प्रतिष्ठासुः" माघः सौरूप्ये अभिरूपम्। वचने, अभिधानम् "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचक" इति काव्य०प्र०। आहारे अभ्यवहारः। स्वाध्याये अभ्यस्यति "वेदाभ्यासे सदारतः" स्मृतिः। स्वाध्याय इत्युपलक्षणम् अन्यस्यापि पौनःपुन्यमात्रेऽस्य प्रवृत्तिः 'अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावतागजा" कु०। एतस्य च तत्तदर्थद्योतकतामात्रं समभिव्याहृतशब्दस्यैव तत्तदर्थे लक्षणेति सिद्धान्तः अस्य क्रियायोगे उपसर्गता "वीप्सेत्थम्भावचिह्नेषु तु कर्मप्रवचनीयता। वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति। हरिमभि वर्त्तते। भक्तोहरिमभि, अग्निमभि शलभाः पतन्तीत्याद्युदाहार्य्यम् शब्दपरत्वेतु० "अभिरभागे" पा०।

अभिक त्रि० अभिकामयते अभि+कन्। १ अनुकाभिकाभीकाः कमितेति" पा०नि०। कामुके 'सोऽधिकारमभिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्त्तयत् समाः" रघुः।

अभिकाङ्क्षा स्त्री अभि+काङ्क्ष—भावे अ। अभिलाषे "शीताभिकाङ्क्षा मुखतिक्तता च" सुश्रु०।

अभिकाङ्क्षित त्रि० अभि+काङ्क्ष—कर्मणि क्त। अभिलषिते। [स्त्रियां ङीप्।

अभिकाङ्क्षिन् त्रि० अभि+काङ्क्ष—णिनि। अभिलाषवति

अभिकाम त्रि०अभिकामयते अभि+कम–णिङ्–अच्। १कामयमाने "याचे त्वामभिकामाहं तस्मात् कुरु मम प्रियम्" भा०आ०प०। भावे घञ्। अभिलाषे पु० "मनसाप्यभिकामस्य कुरुक्षेत्रं युधिष्ठिर! भा०व०प०अभिकामादागतः ठञ् आभिकामिकः अभिलाषात् प्राप्ते त्रि०स्त्रियां ङीप्। "गुणैश्चानुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः" भा०शा०प०।

अभिक्रम पु० अभि+क्रम–भावे घञ् अवृद्धिः। १ आरम्भे, २ आरोहणे, ३ युद्धाय, शत्रुसंमुखयाने च। कर्मणि घञ्। ४ आरब्धे "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते" गीता। आधारे घञ्। ५ युद्धे।

अभिक्रत्वन् त्रि० अभि+क्र–क्वनिप् स्त्रियां ङीप् वनो रश्च। आभिमुख्येन कारिणि। "अपेथं राजा क्षत्रपोक्रत्वभिक्रत्वरीः अथ० २,८,२।

अभिकॢप्त त्रि० अभि+कॢप–क्त रोलः। १ सम्यक् २ नियते ३अभिप्रकाशिते च "हृदा मनीषा मनसाभिकॢप्ताय एतद्विदुः" कठ उप०।

अभिक्रतु पु० आभिमुख्येन क्रतुर्युद्धकर्म यस्य। बलवति। "अथाभवद्दमिताभिक्रतूनाम्" ऋ० २,२४,१०। "अभिक्रतूनाम् बलीयसाम्" भा०।

अभिक्रान्ति स्त्री अभि+क्रम–क्तिन्। १अभिक्रमे २उपक्रमे "यज्ञस्याभिक्रान्तिरनपक्रमाय" श्रुतिः।

अभिक्रान्तिन् त्रि० अभिक्रान्तमनेन इष्टादि० इनि। उपक्रमकर्त्तरि "य एषामध्ययने अभिक्रान्तितमः" श्रुतिः।

अभिक्रामम् अव्य० अभि+क्रम–वीप्साभीक्ष्ण्ययोः णमुल्। आक्रम्य, आरभ्य, आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे। "पूर्व्वं पूर्व्वमेवाभिक्रामम्" कात्या० २,२,२१। [२निन्दायाम्।

अभिक्रोश पु० अभि+क्रुश–भावे घञ्। १आक्रोशे

अभिक्रोशक त्रि०अभि+क्रुश–ण्वुल्। १निन्दके २अपवादके च

अभिक्षत्तृ त्रि० अभि+क्षद–तृच् स्त्रियां ङीप्। हिंसके "अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरूता:" ऋ०७।२१।८। "अभिक्षत्तुरभिहिंसकस्य" भा०।

अभिक्षद त्रि० अभि+क्षद–हिंसायाम् अच्। हिंसके। "अभिक्षदामर्य्यमाणम्" ऋ० ६,५०,१। अभिक्षदां हिंसकं छान्दसत्वात् आन्त्वम्।

अभिख्या स्त्री अभि+ख्या–अङ्। १अभिधाने, २शोभायां "काप्यभिख्या तयोरासीत् व्रजतोः शुद्धवेशयोः" रघुः। ३ कीर्त्तौ ४ अभितः ख्यातौ, ५ माहात्म्ये "अन्वा अपश्यानदभन्नभिख्याम्" ऋ० १,१४८,५ "अभिख्यामभितः ख्यातिं माहात्म्यं वा" भा०। कर्त्तरि क्विप्। ६अभितो गन्तरि" ७प्रसिद्धे च "अभिख्या भासा वृहता शुशुक्वनिः" ऋ०८,२३,५ "अभिख्या अभिमुखं गच्छन्त्याऽभितः प्रसिद्धया वा भासा" भा० धातोरातोलोपात् रूपम्। ८ प्रज्ञायां निरु०।

अभिख्यातृ त्रि० अभि+ख्या–तृच् स्त्रियां ङीप्। १ कथके अभिगन्तरि २अभिद्रष्टरि च। "आपिरभिख्यातामर्डिता सोम्यानाम्" ऋ० ४.१७,१७ "अभिख्याताभिद्रष्टा" भा०।

अभिगत त्रि० अभि+गम–क्त। १आनुकूल्येन प्राप्ते २सेविते ३ आभिमुख्येन गते च।

अभिगन्तव्य त्रि० अभि+गम–तव्य। अभिगम्ये सेव्ये च

"सन्तः सदाभिगन्तव्या यदि नोपदिशन्ति ते" वशि० ।

अभिगन्तृ त्रि० अभि+गम–तृच् स्त्रियां ङीप् । युद्धार्थम् आभिमुख्येन १ गन्तरि २ आनुकूल्येन गन्तरि च । "यत्र वरुणोऽभिगन्तैव ब्रह्म" शत०ब्रा० ।

अभिगम पु०अभि+आभिमुख्ये आनुकूल्येन वा गम–घञ् । आभिमुख्येन गमने "तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तम्" रघुः आनुकूल्येन २गमने "स्वरुच्या क्रियमाणे तु यत्रावश्यक्रिया क्वचित् । नोच्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथेति" मीमांसा । भावे ल्युट । अभिगमनं तत्रैव न० । "ज्येष्ठाभिगमनात् पूर्व्वं तेनाप्यनभिनन्दिता" रघु० । "पापकृन्मुच्यते पापात्तीर्थाभिगमनेन च" स्मृतिः ।

अभिगम्य त्रि० अभिगन्तुं शक्यते सौम्याकारत्वात् । आभिमुख्येन गन्तुं शक्ये "अद्यप्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि शुद्धये" कुमा० । "सोऽभिगम्यस्य पूज्यस्य कर्त्तव्यस्य प्रदक्षिणम्" रामा० । "अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः" रघुः । अभि+गम–ल्यप् । आभिमुख्येन गत्वेत्यर्थे अव्य० "मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः" इति मनुः ।

अभिगर पु० अभि+गॄ–स्तुतौ अप् । १ अभितः स्तवे । "अनुष्टुप् तेऽभिगरम्" इति यजु०८,४७ ।

अभिगामिन् त्रि० अभिगच्छति अभि+गम–णिनि अभिगन्तरि । "ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा" मनुः । "राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्ते कटाग्निना" या०

अभिगीत त्रि० आनुकूल्येन गीतः । १ आनुकूल्यार्थं स्तुते २ अभितोगीते च ।

अभिगुप्ति स्त्री अभि+गुप्–क्तिन् । १ अभिरक्षणे "तद्व्रजमेवैताभिगुप्त्या आसादयति" श०ब्रा० ।

अभिगूर्त्त(र्ण) त्रि० अभि+गुर–क्त वेदे नत्वाभावः । १उक्ते "इष्टं वीतमभिगूर्त्तम्" यजु० २५,२७, "अभिगूर्त्तं ये यजामहे इत्यभिगूर्त्योक्तम्" वे०दी० लोके तु अभिगूर्णइत्येव अभ्युद्यते त्रि० ।

अभिगूर्त्ति स्त्री अभि+सातत्ये गुर–क्तिन् । सततसङ्कल्पे "तेषामभिगूर्त्तिं इन्वत" ऋ०१,१६२,६ । "अभिगूर्त्तिः सङ्कल्पः सर्वथा करणीयमिति बुद्धिः" भा० २ अभित उद्यमे च "उतो तेषामभिगूर्त्तिर्न इन्वतु" ऋ०१,१६२,१२, "अभिगूर्त्तिः" उद्यमः भा० । [आनुकूल्यार्थं कृताञ्जलौ ।

अभिगृहीतपाणि त्रि० आनुकूल्यार्थं गृहीतः पाणिर्येन ।

अभिगेष्ण त्रि० अभि+गै–इष्ण । अभितो गायके "यद्देवता अभिगेष्णाचरन्ति" श्रुतिः ।

अभिगोप्तृ त्रि० अभितो गोपायति अभि+गुप–तृच् स्त्रियां ङीप् । अभिरक्षके ।

अभिग्रस्त त्रि० अभि+ग्रस–क्त । १ आक्रान्ते २कवलीकृते च

अभिग्रह पु० अभि+ग्रह–अप् । (लुट) इति ख्याते प्रकाशहरणे, २ अभियोगे, ३ आभिमुख्येनोद्यमे, ४ गौरवे ५ युद्धे च । ल्युटि अभिग्रहणमप्यत्र न० । [१घर्षणे, २मर्द्दने च ।

अभिघर्षण न० अभि+घृष–भावे ल्युट् । परस्परसंयोगेन

अभिघात पु० अभि+हन–भावे घञ् । १ निःशेषहनने समूलनाशने "दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सां०का० । २ ताड़ने । "तड़ाभिघातादिव लग्नपङ्के" कुमा० । अभिहन्यतेऽस्मै फलाय उद्दिश्यार्थे वा० घञ् । द्रव्यान्तरक्रियया उत्पादितद्रव्यान्तरसंयोगे, वैशेषिकोक्ते शब्दहेतौ, संयोगिनोर्मिथोविभागजनकक्रियाहेतौ च ३ संयोगभेदे । यथोक्तं "नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म्मेति वै०सू० । "यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं, यज्जनितं कर्म्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः नोदनं तु तद्विलक्षणः संयोगः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्यां चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम् नोदनाभिघातौ यथा यथमसमवायिकारणम् गुरुत्ववेगप्रयत्ना निमित्तकारणानि संयुक्तसंयोगात् नोदनाभिघाताद्वा पङ्के कर्म पङ्कस्थिते घटादावपि, तत्समकालमेव कर्मदर्शनादिति" श०उपस्कारः । "आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म, तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले, अभिघातजे मुषले कर्म्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः" वै०सू० तथात्मसंयोगात् हस्तकर्मणि, अभिघातान्मुषलसंयोगाच्च हस्ते कर्म "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिये"त्युक्तिमनुसृत्याह आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणं प्रयत्नस्तु निमित्तकारणम् प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका च क्रियैव चेष्टा । तथा उत्क्षेपवद्धस्तसंयोगात् मुषले उत्क्षेपणं कर्म जायते । तथाच प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन यो मुषलस्य संयोगः स तत्रासमवायिकारणम् मुषलं समवायिकारणमिति । उदूखलाभिहतस्य मुषलस्य कर्मयदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह । मुषलादौ उत्पतन कर्मणि अभिघात एव हेतुः, न तु हस्तसंयोगः तस्य तं प्रति कारणत्वेनान्यथासिद्धत्वात् तद्व्यतिरेकेऽपि अभिघात-

मात्रेण अभिहतप्रधानगुरुद्रव्यसंयोगेनैव उत्पतनदर्शनात् यथा भूम्यादौ हस्तेन वेगक्षिप्तलोष्टादेर्हस्तयोगं विनाऽपि उत्पत्तिर्दृश्यतेऽत उत्पतने अभिघात एव असमवायि-कारणम् “अभिघातात् मुषले संयोगाद्धस्ते कर्म” वै०सू० अभिघातात् अभिघातजनितसंस्कारजनितात् हस्तमुषल-संयोगात् हस्ते उत्पतनं कर्म तत्र मुषलसंयोगोऽसमवायि-कारणम्। तीव्रवेगप्रयुक्तक्रियाजनितः संयोगः शब्दहेतुः। “तृतीयः स्यात् कर्म्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः अभि-घातोनोदनश्च शब्दहेतुरिहादिमः। शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यादिति” “शब्दोध्वनिश्च वर्णश्च मृदङ्गादिभवोध्वनिः। “कण्ठसंयोगादिजन्यावर्णास्ते कादयोमता” इति च भाषा० अतएवोक्तम् “कण्ठताल्वाद्यभिघातजन्यः शब्दः” इति वृद्धैः। शिक्षायामप्युक्तम् “आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयते” इति। स उदीर्णः सन्धिः पादपूरणार्थः। मृदङ्गादौ तीव्रवेगेन काष्ठादिताडनसंयोगे शब्दोजन्यते इति लोके प्रसिद्धिः। वृक्षादौ प्रबलतरवायुसंयोगाच्च शब्दो ध्वन्यात्मक एव। मृदुवेगेन क्रियया संयोगे नोदनरूपे न शब्दः इति तस्य शब्दाहेतुत्वमुक्तम् अधिकं नोदनशब्दे वक्ष्यते। “अभिघातोऽस्त्यस्य अर्श०अच्। अभिघातयुक्ते त्रि० “अभिघातं स्यात् पूर्व्वं वेदद्वित्रद्वि-वर्णाश्चेत्। नववर्गाणां नवतो धरणीचन्द्रद्विरामाद्या” इति केरलोक्ते वर्णभेदे, न० शब्दकल्पद्रुमः।

अभिघातक त्रि० अभि+हन–ण्वुल्। १शत्रौ रिपौ २अभि-घातसंयोगकारके ३समूलनाशके च। “तदभिघातके हेतौ” सां०का०। [हन्। रिपौ।

अभिघाति पु० अभिघातयति अभि–हन–स्वार्थे णिच्–

अभिघातिन् त्रि०अभि+हन–णिनि स्त्रियां ङीप्। १शत्रौ २नाशके ३अभिघातसंयोगकारके च।

अभिघार पु० अभिघार्य्यते समन्तादग्नौ सिच्यते अभि+घृ–क्षरणे णिच्-भावे घञ्। अग्नौ समन्तात् घृतादेः १सेचने २ घृतादिसंस्कारभेदे च। “तदभिघृतोभावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः अभिघार्य्यमाणे ३घृतादौ च मेद०।

अभिघारण न० अभितोघारणम् जलादिभिः विधिना सेचनम्। अभि+घृ–णिच्–भावे ल्युट्। घृतादेः संस्कार-भेदे “तत्र जुह्वाभिघारणम् ध्रुवाया हविष उपभृतश्च” कात्या० ३,३,८, “पञ्चप्रयाजहोमानन्तरं यजतिस्थानादेव वेदेः पश्चादागत्य उपविश्य जुह्वस्थेनैव प्रयाजशेषेण ध्रुवाया ध्रौवस्याज्यस्य हविषः आज्यस्याज्याज्यपुरोडाशयोश्च उपभृतः उपभृत्संस्थस्याज्यस्य अध्वर्युरभिघारणं करोति उपयोगक्रमेण अयञ्च हविःसंस्कारः प्रयाजशेषप्रतिपत्तिः हवींषीति द्वितीयाश्रुतेःहविषः संस्कार्य्यत्वावगमात् अतः सन्निहितानि सर्व्वाणि हवींषि शेषेणाभिघारणीयानि” कर्क०

अभिचक्षण अभि–चक्ष–ल्यु। १ सर्व्वतोविचक्षणे कर्मकुशले “वेदाहं तस्य भेषजं चीपुद्रुरभिचक्षणम्” अथ० ६,१२७,२, विषूचीर्य्यावतीराशा अभिचक्षणादिवः अथ० ६,२,२१।

अभिचर त्रि० अभितः आभिमुख्येनानुकूल्यार्थं चरति चर–ट। १ भृत्ये २ अभितो गते च स्त्रियां ङीप्।

अभिचरण न० अभि+चर–ल्युट्। १ शत्रुघाताय विहित-श्येनयागादौ।

अभिचरणीय त्रि० अभिचरणमर्हति छ। १ अभिचारार्हे वैरिणि “तं त्वष्टा हतपुत्रोऽभ्यचरत् सोऽभिचरणीयम-पेन्द्रम् सोममाहरत्” शत० ब्रा०।

अभिचार पु० अभि–आभिमुख्येन कृत्याजननार्थं चारः अभि+चर–भावे घञ्। १ शत्रुवधोत्पादककृत्याजनके मन्त्र-कर्मणि “श्येनेनाभिचरन् यजेतेति” विहिते श्येनया-गादौ। “अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतोदमः” “अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति” इति च मनुः “अभिचारक्रियाक्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसः” काद०। अभि-चाराय हितं स प्रयोजनमस्य वा ठञ्। आभिचारिकः। १तत्रहितकर्म्मादौ २तत्रत्यमन्त्रादौ च त्रि०स्त्रियां ङीप्।

अभिचारकल्प पु० अभिचारसाधनं कल्पोरहस्यज्ञापकग्रन्थः। १ अथर्ववेदान्तर्गते ग्रन्थभेदे अथर्ववेदशब्दे विवरणम्।

अभिचारिन् त्रि० अभिचरति अभि+चर-णिनि स्त्रियां ङीप्। १अभिचारकर्त्तरि “ये त्वा कृत्वा लेभिरे विद्वला अभिचारिणः” अथ० १०,१,६।

अभिच्छाय त्रि० अभिगतम्छायाम् अत्या०स०, अभिमुखी-भूता छाया यस्य वा। १छायाप्राप्ते २छायाभिमुखप्राप्ते च। छायाया अभिमुखम् अव्ययी०। ३छायाभिमुख्ये अव्य०। “यो माभिच्छायमत्येषि मां चाग्निं चान्तरा” अथ० १३,१,५७।

अभिजन पु० अभिजायतेऽस्मिन् जन+आधारे–घञ् अवृद्धिः। १ कुले, “न परिचयं रक्षति नाभिजनमीक्षते” काद०। “वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेशवाग्बुद्धि-सारूप्यमाचरन् विचरेदिह” मनुः। २ जन्मभूमौ,

अभिमतः पित्रादीनां जनोजन्मस्थानम् । २ पित्रादिभिरध्युषिते स्थाने “अभिजनश्च” पा० ‘अभिजनो-नाम यत्र पूर्व्वैरुषितम्” भाष्यम् । अभिमतोजनः श्रेष्ठत्वात् प्रा०स० । ४कुलश्रेष्ठे अभि+जन—भावे घञ् । उत्कृष्टस्थानजतया ५अभिमतोत्पत्तौ “श्रैष्ठ्येनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति” मनुः ब्रह्ममुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया” कुल्लू० । अभिजायते सत्पुरुषोभवति येन करणे घञ् । ६कीर्त्तौ “यावत् कीर्त्तिर्हि लोकेषु तावत् पुरुष उच्यते” इत्युक्तेः कीर्त्त्यैव सफलजन्मत्वात्तस्यास्तथात्वम् । अभिजनादागतः अण् । आभिजनः वंशसंबन्धादागते, त्रि० “तां पार्व्वतीत्याभिजनेन नाम्ना” कु० ।

अभिजात त्रि० अभिमतं प्रशस्तं जातं जन्म यस्य । १कुलीने, ‘जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्य्यवता कुशः” “भिन्नानस्त्रैर्मौर्हभाजोऽभिजातान्” च रघुः । २ पण्डिते, ३श्रेष्ठे “न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् । सङ्कीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम्” इत्युक्ताः । ४मनोहरे । “प्रजल्पितायामभिजातवाचि” कु० । अभिजातस्य भावः ष्यञ् । आभिजात्यं कौलीन्ये न० । [जनने ।

अभिजाति स्त्री प्रशस्ता जातिः जननं प्रा०स० । प्रशस्तवंश-

अभिजित् त्रि० अभिमुखीभूय जयति शत्रून् अभि+जि—क्विप् । १अभिमुखीभूय शत्रुजयिनि । अभितो जयत्यनेन करणे क्विप् । २सर्वतोजयसाधने “अभिजिता तेजसा तेजो जिन्व” य० १५,७, “सर्व्वजयहेतुना तेजसा अन्नेन” वेददी० । “अभिजिदसि युक्तग्रावेन्द्राय” ता० ब्रा० “अभिजित् सर्वजयहेतुरसि” भा० । अभिजयति ऊर्द्ध्वाधःस्थित्या अपराणि नक्षत्राणि कर्त्तरि क्विप् । “अभिजिन्नाम नक्षत्र-मुपरिष्टादाषाढानामवस्तात्श्रोणायाः” श्रुत्युक्ते ३नक्षत्रभेदे इतरनक्षत्राणां स्वकक्षामात्रस्थितेस्तस्य च ऊर्द्ध्वाधःस्थित्या इतरनक्षत्रजयित्वात् तथात्वम् । अतएव भागवते “नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायने ईश्वरयोजितानि सहाभिजिताऽष्टाविंशति”रित्युक्तम् । नक्षत्रचक्रस्य अश्विन्यादि-सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकतया ज्योतिषे प्रसिद्धत्वेऽपि श्रुत्युक्ताषाढोपरिश्रवणाधःस्थाने अभिजिन्नामकं नक्षत्रचक्रान्तर्गतमपि कर्म्मविशेषे फलविशेषार्थं ज्योतिषादौ स्वीकृतम् यथा” सप्त सप्त विलिखेत्तु रेखिकास्तिर्य्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेखगमखगेन विध्यते । वैश्वस्य चतुर्थांशे श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्के च । अभिजित् तत्स्थे खेटे विद्धा रोहिणी विद्धा । ग्रहश्चेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकके” इति दीपिका ततश्च आषाढोपरिश्रवणाधोभागे तस्य स्थितावपि ऊनविंशकलात्मकत्व कर्म्मविशेषार्थं कल्पितम् तत्र ग्रहस्थित्या सप्तशलाकादिवेधवशात् विवाहादौ वर्ज्यता अनिष्टफलदायकत्वात् । श्रुतौ स्थानविशेषोक्तिस्तु तस्य स्थिति स्थानज्ञापनार्था अतएव सूर्य्यसिद्धान्ते “आप्यस्यैवाभिजित् प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिरित्युक्तं व्याख्यातञ्चैतत् रङ्गनाथेन आप्यस्य पूर्व्वाषाढाया अवसाने, धनूराशौ विंशतिकलोनसप्तविंशतिभागे २६,४० अभिजिद्योगतारा” इति एवञ्च दीपिकोक्ता ऊनविंशतिकलात्मकता कर्मविशेषार्था अतएव अष्टाविंशतिनक्षत्राभिप्रायेणैव वृहत्संहितायामष्टाविंशतिनक्षत्राधीश्वरा उक्ताः “अश्वियमदहनकमलज-शशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्यमदिनकृत्त्वष्टृ-पवनशक्राग्निमित्राश्च ॥ शक्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वे ब्रह्मा हरिर्वसुर्वरुणः । अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम्” ॥ तथा चाभिजितोब्रह्माधीश्वरः । अभिजयति इतरश्राद्धकालान् प्राशस्त्येन, आभिमुख्येन पश्चिमावस्थितां छायां जयति प्राग्वर्त्तिनीं करोति वा क्विप् । पश्चिमवर्त्तिच्छायायाः पूर्व्ववर्त्तित्वसम्पादके पञ्चदशधाविभक्तदिनस्याष्टमे कुतपाख्ये श्राद्धप्रशस्ते २ मुहूर्त्ते । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणो-दये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतमिति” मत्०पु० उक्तेस्तस्येतरापेक्षयाऽक्षयफलदातृत्वात्तथात्वम् । “कुतप-प्रथमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् आवर्त्तनसमीपे वा” स्मृतेः “आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः” इत्युक्तेश्च तन्मुहूर्त्तस्यारम्भकालतया प्रशस्तत्वाच्च तथात्वम् । अभि-जयति शत्रून् गमनेनात्र आधारे” क्विप् । “मध्यं व्योमप्रयाते स्फुरदनलनिभे केशरे चार्कबिम्बे छाया साध्वीव कान्ता प्रचलति पुरुषे यत्र तत्पादलग्ना । तावत् सौरेर्न दृष्टिः कुजकृतमशुभं नैव ऋक्षस्य योगः लक्ष्मी-मारोग्यसम्पत्प्रचितमथ युवतीं तत्र गन्ता लभेत” इति ज्योतिषोक्ते ४यात्रालग्नभेदे च । यद्यपि “सर्व्वस्मिन् विधुपापयुक्ततनुलवावर्ज्जं निशाङ्कोर्घटीत्रयं वै” इत्यादिना दिनार्द्धपूर्व्वापरस्थघटीत्रयात्मक—२० पलस्य सर्वत्र वर्ज्यता तथापि यात्रायां विशिष्याभिधानात्तदपवादः । “ततः प्रभाते विमले मुहूर्त्तेऽभिजिति प्रभुः” रामा० । अग्निष्टोमयागाङ्गे गवामयनिके ५ यागभेदे “अभिजि-दग्निष्टोम” इति कात्या० । अग्निष्टोमग्रहणादभि-

जिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत् कर्क० । संवत्सरसाध्ये गवामयने ६षष्ठमासीयपञ्चविंशतितमदिने यथोक्तम् ता०भाष्ये “तत्र षष्ठे मासादौ त्रयोऽभिप्लवाः षडहाः कार्य्याः तत एकः पृष्ठ्यः षडहः ततोऽभिजिदेकमहः” इति । अभिजिन्मुहूर्त्तस्य च किञ्चिदूनदिनार्द्धप्रवृत्तेः तत्साम्यात् पञ्चविंशतिदिनाधिकपञ्चममासस्य किञ्चिदूनदैवदिवसार्द्धतुल्यतयास्याभिजिच्छब्दवाच्यता ६ तद्दिनकर्त्तव्ये ७ अतिरात्रयागादौ च उपचारात् अतएव ताण्ड्यभाष्ये “षष्ठे मासि त्रीनभिप्लवान् एकं पृष्ठ्यञ्च कृत्वाऽभिजिदनुष्ठेयः” इत्युक्तम् विवरणं गवामयनशब्दे दृश्यम् । “अभिजिदतिरात्र” इति शत०ब्रा० ।“अतिरात्रसंस्थः अभिजिन्नामके दिने कार्य्यः” इति भा० ।

अभिजित पु० अभिजीयादन्यान् संज्ञायामाशीर्वादे देवरातादिवत् क्तच् । अर्द्धरात्रसम्बन्धिनि मुहूर्त्ते “अद्य त्वभिजिते योगे निशाया यौवने स्थिते । अर्द्धरात्रे करिष्यामि गर्भमोक्षं यथासुखम्” । मुहूर्त्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् विष्णु पु० ।

अभिजिति स्त्री अभि+जि—भावे क्तिन् । अभिजये “एषां लोकानामभिजित्यै” शत०ब्रा० ।

अभिज्ञ त्रि० अभिजानाति अभि+ज्ञा—क । १ निपुणे, २पण्डिते ३ ज्ञातरि चेतने “अन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्” भाग० । अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः कुमा० “शब्दस्वनाभिज्ञतया निवृत्ताः” रघुः ।

अभिज्ञा स्त्री अभि—ज्ञा—अङ् । १ प्रथममुत्पन्ने ज्ञाने । २ संस्कारसहकृते इन्द्रियसन्निकर्षजन्ये प्रत्यभिज्ञारूपे ज्ञाने च ।

अभिज्ञात त्रि० अभिज्ञायतेस्म अभि+ज्ञा—कर्म्मणि क्त । कालान्तरे पुनर्दृष्ट्या जातेन सोयमित्याकारकज्ञानेन विषयीकृते पूर्व्वदृष्टे पदार्थे ।

अभिज्ञान न० अभिज्ञायतेऽनेन अभि+ज्ञा—करणे ल्युट् । सोऽयमिति ज्ञानसाधने १चिह्ने । “चिह्नभूतं त्वभिज्ञानं त्वमङ्के कर्त्तुमर्हसि” “उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छत” इति च रामा० । भावे ल्युट् । तदिदमित्याकारके २ज्ञाने च । तच्च संस्कारसहकृतं पुरोवर्त्तिनि इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं प्रत्यक्षविलक्षणं स्मृतिविलक्षणञ्च ज्ञानम् । “तदभिज्ञान हेतोर्हि दत्तं तेन महात्मना” रामा० ।

अभिज्ञानशकुन्तला स्त्री अभिज्ञायते कर्म्मणि ल्युट् तथा भूतां शकुन्तलामधिकृत्य कृताख्यायिका “तदधिकृत्य कृते ग्रन्थे” पा० अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुपि व्यक्तिवचनतेति स्त्रीत्वम् । कालिदासकृतौ दुष्मन्तेन गान्धर्व्वविधिना कृतोपयमां कण्वकन्यां शकुन्तलामधिकृत्य कृते नाटकभेदे तस्याश्च दुर्व्वासःशापात् प्रथमं दुष्मन्तेनानभिज्ञानात् पश्चाच्च स्वदत्ताङ्गुरीयकरूपाभिज्ञानदर्शनेन प्रत्यभिज्ञातत्वात् तामधिकृत्याख्यायिकारूपत्वान्नाटकस्य तथात्वम् । “कालिदासस्य सर्व्वस्वमभिज्ञानशकुन्तला” लुबभावे आभिज्ञानशकुन्तलम् न० । “नवेनाभिज्ञानशकुन्तलेनेति” शकु० ।

अभिज्ञु त्रि अभिगते आभिमुख्येन स्थापिते जानुनी येन वेदे वा०ज्ञु १ आभिमुख्येनावस्थापितजानुयुक्ते । “संजानाना उपसीदन्नभिज्ञु” ऋ० १,७२,५ ।

अभितराम् अव्य० अभि+प्रकर्षे—तरप् आम् । १ आभिमुख्यातिशये २ शनैःशनैराभिमुख्ये च “अभितरान्तु वै जयन् क्रामति तस्मादभितरामभितरामेव क्रामेत्” शत०ब्रा० । “अभितराम् उ वै शत्रोरत्यन्तमभिमुखं खलु, अन्नायपि-ईषदीषत् पुरस्तादाक्रामेदिति” भा० ।

अभितस् अव्य० अभि+तसिल् । सामीप्ये, आभिमुख्ये, उभयतोऽर्थे, शीघ्रतायाञ्च । एतद्योगे द्वितीया “अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि” “उभसर्व-तसोःकार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते”इत्युक्तेः । “अङ्गान्ययाचीदभितः प्रधानमिति” भट्टिः “अभितस्तं पृथासूनुः स्नेहेन परितस्तरे” किरा० “कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् । अभितो ब्रह्मनिर्वाणमिति”गीता ३साकल्ये च । “पर्य्यभिभ्याञ्च” पा० “सर्व्वोभयार्थाभ्यामेव वा० उक्तेः सर्व्वोभयार्थयोरेवास्य साधुता ।

अभिताप पु० अभि+तप—घञ् । भृश सन्तापे ।

अभिताम्र पु० भृशं ताम्रं प्रा०स० । १ अत्यन्तताम्रवर्णे २ तद्वति त्रि० “रामस्तमभिताम्राक्षं दृष्ट्वाशापावक्लिन्नम्” रघुः ।

अभितोमुख त्रि० अभितः मुखमस्य । १ सर्व्वदिङ्मुखे । [स्मृतौ च ।

अभिदर्शन न०आभिमुख्येन दर्शनम् अभि+दृश—भावे ल्युट् । आभिमुख्येन दर्शने, “शामयाते क्षिताभङ्के, परेषामभिदर्शने” मनुः ।

अभिद्रा स्त्री अभि+द्रा—अङ् । १ पलायने, २अभिध्यायाम्

अभिदि(धि)प्सु त्रि० अभि+दम्भ—सन् उ वेदे नदस्य धः । १अभिभवनेच्छावति “विश्वा इदर्य्यो अभिदिप्सुः”इति ऋ० २,२३,१३ ।“अभिदिप्सुः अभिभवनेच्छावती शत्रुवन्”भा०

अभिद्रवण न० अभि+द्रु—ल्युट्। १ वेगेन गमने। अप्। अभिद्रवोऽप्युक्तार्थे पु०।

अभिद्रुह् त्रि० अभिद्रुह्यति अभि+द्रुह् क्विप्। १ अपकारके

अभिद्रोह पु० अभि+द्रुह–घञ्। १आक्रोशे, २अनिष्टचिन्तने, ३अपकारे च। "नामजातिग्रहं तेषामभिद्रोहेण कुर्वतः"। मनुः "भूतेन्द्रियानभिद्रोहो धर्मोहि परमोमतः" का० ख०

अभिधर्षण न० आभिमुख्येन धर्षणम्। १निष्पीड़ने २आस्फालने ३भूतादेरावेशे च। कर्त्तरि ल्यु। ४राक्षसे पु०।

अभिधा स्त्री अभि+धाञ्–भावे अङ्। १ कथने, २शब्दनिष्ठे अर्थबोधजनकताशक्तिभेदे च। अभिधीयतेऽनेनेति करणे अङ्। ३ वाचकशब्दे भट्टमते फलजनकव्यापाररूपायां शब्दनिष्ठायां ४ भावनायाञ्च। अभिधा च सङ्केतितार्थस्य बोधिका शब्दनिष्ठा शक्तिरिति आलङ्कारिकाः "वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः॥ व्यङ्ग्योव्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" ता अभिधाद्याः। "तत्र सङ्केतितार्थस्य बोधनादग्रिमाऽभिधा" सा०द०। भाट्टास्तु प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूता विधिसमवेता भावनापरनामाऽतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या वा आख्यातसामान्यशक्तिबललभ्या कृतिरूपव्यापारस्विधेरर्थान्तरे विशेषणतयाऽन्वेति प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया व्यापारे विशेषणं तथा च यागविषयकभावनाजन्यव्यपारवान् पुरुष इत्यन्वयबोधः नचैताद्दशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः प्रयोजनस्याहेतुत्वे विश्वजिदादौ फलकल्पनानुपपत्तेरिति वाच्यम् यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताबलादेव व्यापारे तद्भानात्। यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वग्रहस्तच्च प्रवृत्तिरूपव्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकम्। न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वेन विध्यर्थत्वस्वीकारादिति वाच्यं क्रियागतं साधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात् अभिधाभ्युपमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च न चैवं ताद्दशाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसमवायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवदित्यनुमानादेव तत्सिद्धेः भट्टमते शब्दस्य द्रव्यत्वान्नासिद्धिः। न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभिचारः, तस्य शरीर प्राणसंयोगोपादानत्वात् न च विधिर्न प्रवृत्तौ कारणं प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारात् इति वाच्यं वैधजन्यप्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं स्वरूपं वेत्यन्यदेतत्। नन्वस्त्वभिधा तथापि तज्ज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारात् प्रत्यक्षादिना इष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः, नापि यागादिविषयिकायां, यागकृतिः स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोपि प्रवृत्तेः। नापि विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमात् इति चेन्न विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डोपाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् न च भावनादिपदादपि ताद्दशप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन ताद्दशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः। तामेतामभिधारूपभावनां प्रभाकरान मन्यन्ते। एवं हि तस्यानिरासस्तैः कृतः" अभिधासंकल्प्याऽपूर्व्वभावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं तस्मिन् सत्यप्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च किन्तु कार्य्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जनयितव्यायां चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति यत्सत्त्वे कृतिविलम्बोहेत्वन्तराभावात्। चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयकेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात् सा च स्वकृतिसाध्यज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात्" इति। यथा चास्यैव प्रवर्त्तकत्वं तथा विधिशब्दे वक्ष्यते। सा चाभिधाशक्तिः कुत्रार्थे कस्येति व्याकरणादितोज्ञायते तदुक्तमभियुक्तैः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य इद्धा" इति व्याख्यायेदमुदाहृतमस्माभिः शब्दार्थरत्ने। यथा "तत्र सर्वेषां शब्दानां प्रथमतो व्यवहारादेव प्रायशः शक्तिग्रहः। तथा हि केनचित् वृद्धेन व्युत्पन्नं पुरुषं प्रति गामानयेत्युपदिष्टे तत् श्रृण्वन् व्युत्पन्नो गवानयने प्रवर्त्तते। तच्चेष्टादर्शनेन तत्प्रवृत्तिमनुमाय व्युत्पित्सुर्बालो व्युत्पन्नपुरुषीयप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तद्धेतुभूतकर्त्तव्यतादिज्ञानादिकं तत्रानुमिनुतेऽनुमिनुते चापरकारणानुपस्थितेः श्रुतस्यैव समुदितवाक्यस्य तद्बीजनकत्वम्। ततश्च वाक्यस्य तद्बीजनकत्वेन तत्सम्बन्धित्वमवसीयते इत्यतो व्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमित्येवमवसीयते शास्त्रकारैः। पश्चाच्च पदानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्येकपदशक्तिग्रहः तथा हि पुनश्च गां बधान घटमानयेत्यादिवाक्यश्रवणे नियोज्यस्य पूर्व्वापेक्षया विशेषकार्य्यप्रवृत्तिदर्शनेन गवादिपदश्रवणसत्त्वे तत्कार्य्यकरणं तदभावे च तत्कार्य्या-

करणमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदानां विशेषार्थवाचकत्वावधारणमिति द्रष्टव्यम्। व्याकरणमपि तथा, तद्धि कर्म्मणि द्वितीयेत्यादिना द्वितीयादीनामर्थविशेषे प्रयोगनियमाय प्रवृत्तं द्वितीयादीनामर्थमप्यवगमयति तथा हि कर्म्मण्येव द्वितीया शक्ता न करणादौ, कर्म्मणि द्वितीयैव शक्ता न तृतीयेत्येवं द्विविधनियमपरतया प्रवृत्तं शास्त्रं नियमतदतिक्रमयोः पुण्यापुण्यफले दर्शयत् तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेष्वेव साधुतोक्त्या शक्तिमवगमयति। तदुक्तं भाष्यकारैः "सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङाम्। प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति"। उपमानमपि शक्तिग्राहकम्। यथा गोसदृशो गवय इत्युपदेशवाक्यं श्रुतवतो ग्रामस्थपुरुषस्य वनगमनादनन्तरं गोसदृशपिण्डदर्शने उपदिष्टं वाक्यं स्मरतश्च ईदृक् पिण्डो गवयपदवाच्य इति भवति मतिरित्युपमानरूपोपदेशवाक्यस्य गवयपदशक्तिग्राहकत्वम्। तत्र च व्याकरणादीनामप्रवृत्तेः प्रकृतिप्रत्ययाधीनोपस्थितविषये एव व्याकरणस्य, रूढिविषये च कोषस्योपयोगात्तदभावाच्च तस्यैव तत्र तथात्वम्। कोषोऽपि अनपेक्ष्यैव प्रकृतिप्रत्ययादिविभागं केषाञ्चित् पदजातानां रूढिज्ञानाय प्रवर्त्तमानो मण्डपघटादिशब्दानां शक्तिमवगमयति। आप्तवाक्यमपि तथा, व्याकरणादिशक्तिधीहेत्वज्ञानेऽपि यथार्थज्ञानवताप्तोपदेशेन तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिग्रहः। व्यवहारस्तु दर्शितः। वाक्यशेषोऽपि तद्ग्रहे हेतुः यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ श्रुतस्वर्गपदस्य अर्थविशेषमजानतामधिकारिणां तच्छक्तिबोधनाय प्रवृत्तेन "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदमिति" वाक्यशेषब्राह्मणेन दुःखासंभिन्नत्वादिमति सुखविशेषे एव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः। व्याख्यानरूपा टीकादिपदाभिधेया विवृतिरपि तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थेषु शक्तिं ग्राहयति यथा पचतिपदस्य पाकं करोतीति व्याख्या पाककर्त्तर्य्यर्थमन्यत्रापि। प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यमपि तद्ग्रहे हेतुः। पिकादिशब्दार्थमविदुषामुपदेशाय प्रवृत्तेन सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इति वाक्येन प्रत्येकशक्त्या ज्ञातशक्तिकपदोपस्थापितार्थे मधुरशब्दकारके पिकशब्दस्य शक्तिग्रहः। एवं कोषादावपि "सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः" इत्यादौ प्रसिद्धपदोपस्थापितार्थे सत्कारपूर्ब्बकालङ्कृतकन्यादातरि कूकुदपदस्य शक्तिग्रहः। अत्र च प्रसिद्धपदसान्निध्यं नाम अर्थविशेषे निश्चितशक्तिकपदसामानाधिकरण्यम् सामानाधिकरण्यञ्च स्वबोध्यार्थाभेदेनान्वयबोधजनकत्वम्। वैयाकरणमते चाख्यातप्रथमान्तार्थयोरप्यभेदेनान्वयस्वीकारः। अतो मधुरं रौति, कन्यां ददातीत्यादावाख्यातान्तस्य प्रथमान्तसामानाधिकरण्यं सुलभमेव। अतएव च भाष्ये "लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे" इति सूत्रे अप्रथमासमानाधिकरणे इति निर्द्देशादन्यत्र लटः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यमुपपादितमुपपादितञ्च "आदेशे सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वाऽनुमानाद्गन्तव्यं स्थानिनः सामानाधिकरण्यमित्यादिना" लटः स्थानिलकारसामान्यस्य प्रथमान्तसमाधिकरण्यम्। एतेन ददानः कूकुदः स्मृत इत्यादि पाठकल्पनमपि परेषाममादेयमेवेति"।

अभिधान न० अभि+धा–भावे ल्युट्। १ कथने। करणे ल्युट् १ नामनि, २ शब्दार्थप्रतिपादके निघण्टुकोषादिनामके ग्रन्थे च। तथा च शब्दानामर्थविशेषे शक्तिग्राहकं कोषादिकमेव अभिधानशब्दवाच्यम् तच्चामरादिनामा कोषादिकम्। तत्र च प्रायेण एकार्थवाचकानां पर्य्याय शब्दानां क्वचिच्च नानार्थानामपि शब्दानां संघ उपदिष्टः तेषां शक्तिग्राहकत्वञ्च अभिधाशब्दे दर्शितम्।

अभिधानी स्त्री अभिधीयते आभिमुख्येन धीयते बध्यतेऽनया अभि+धा–करणे ल्युट्। १ रज्जौ तया हि बन्धनेन बध्यमाभिमुख्येन स्थाप्यते। "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य इत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इति तै०ब्रा०। "अभिधानीं रशनामिति" भा० "तस्या इन्द्रो वत्स आसीद्गायत्र्यभिधान्यभ्रमूधः" अथ० ८,१०,१२। "भूमौङ्गीभिरभिधानीभिर्हिता भवन्ति" कात्या० २,४।

अभिधामूला स्त्री अभिधा मूलं यस्याः। आलङ्कारिकोक्ते व्यञ्जनाभेदे। अभिधाश्रयाप्यत्र अभिधालक्षणामूला शब्दस्य व्यञ्जना द्विधा "अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साभिधाश्रया" आद्यशब्दाद्विप्रयोगादयः"। उक्तं हि "संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्य्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" इति यथा सशङ्खचक्रो हरिः" इत्यत्र शङ्खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते। अशङ्खचक्रो हरिः इति वियोगेन तमेव। भीमार्ज्जुनौ इति अर्ज्जुनः पार्थः। कर्णार्ज्जुनौ इति कर्णः सूतपुत्रः। स्थाणुं वन्दे इति स्थाणुः शिवः

सर्वं जानाति देवः इति देवोभवान् । कुपितोमकरध्वजः इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारिः इति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिकः इति मधुर्वसन्तः । पातु वोदयितामुखमिति साम्मुख्यम् । विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः शशी । निशि चित्रभानुः इति चित्रभानुर्वह्निः । भाति रथाङ्गम् इति नपुंसकव्यक्त्या रथाङ्गं चक्रम् । स्वरस्तु वेदे एव विशेषप्रतीतिकृत् न काव्यादौ तस्य विषयोऽतोनोदाहृत इति, यथा । दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजं सम्मीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलो गृहीतगरिमा विष्वग्वृतो भोगिभिः । नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौ गाढ़ां रुचं धारयन् गामाक्रम्य विभूतिविभूषिततनू राजत्युमावल्लभः । अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्योमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभानुदेवन्टपतिरूपेऽर्थे नियन्त्रिते व्यञ्जनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते" सा०द० ।

अभिधायक त्रि० अभि+धा–ण्वुल् । वाचकशब्दे "लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति का० वृत्तिः २ तत्तच्छब्दोच्चारके च ।

अभिधायिन् त्रि०अभिधत्तेकथयति अभि+धा–णिनि स्त्रियां ङीप् । १ कथके २ शब्दप्रयोक्तरि । "त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकां संस्पृशीति "अमरुशतकम् वाचकशब्दे च "प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते इति ।

अभिधावक त्रि० आभिमुख्येन धावति अभि+धाव–ण्वुल् । आभिमुख्येन वेगेन गन्तरि ।[यितुमिच्छायां विवक्षायाम् ।

अभिधित्सा स्त्री अभिधातुमिच्छा अभि+धा–सन्–अ । कथ-

अभिधृष्णु त्रि० अभि+धृष–क्नु । अत्यन्तधर्षके । "तस्माद्ब्रह्मणः पशूनभिधृष्णुतम" शत० ब्रा० ।

अभिधेय त्रि० अभिधीयते अभिधावृत्त्या बोध्यते अभि+धा–कर्मणि यत् । वाच्यार्थे सङ्केतयति शब्दार्थे । आविष्कारातिशयोभिधेयवत् प्रतीयते" सा०द० "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते का०प्र० ग्रन्थप्रतिपाद्ये च" "इतिप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धा" इति मुग्धबोधम् "एतेनाभिधेयञ्च दर्शितम् सा० द० ।

अभिध्या स्त्री अभि+ध्यै–अङ् । १ परधनस्याजिहीर्षायां, २ जिघृक्षायां, ३ विषयप्रार्थनायां ४ चिन्तने, च । अभिध्यायतेश्चिन्तनार्थत्वात् तथात्वम् "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजा इति" मनुना आलोचने अभिध्यायतेः प्रयोगात् तस्यास्तथार्थत्वम् । "अभिध्योपदेशाच्च" शा०सू० ।

अभिध्यातव्य त्रि० अभि+ध्या–तव्य । सततचीन्तनीये । "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेति" श्रुत्या "परमेव ब्रह्माभिध्यातव्यमित्युपदिश्यते" शा०भा० ।

अभिध्यान न० अधि+ध्यै–भावे ल्युट् । १ अभिध्याशब्दार्थे २अभितोध्याने च तच्च भिन्नजातीयप्रत्ययानन्तरितोऽविच्छिन्न एकमात्रविषयप्रत्ययसन्तानः । "तदभिध्यानादेव तल्लिङ्गात्" शां०सू० ।

अभिनद्ध त्रि० अभितो नद्धः बद्धः अभि+नह–क्त । सर्वतो बद्धे "यथा सौम्य ! पुरुषमभिनद्धाक्षमिति" छा० उ० "अभिनद्धाक्षं बद्धाक्षम्" भा० "परिरम्भरुचिं ततिर्जलानामभिनद्धा रसमानसारसेन" माघः ।

अभिनन्द पु० अभि+नन्द–घञ् । १सन्तोषे, २प्रतिपाद्यगुणकथनादिनाऽऽनन्दे ३ प्रशंसायाम् ४अल्पसुखे च "योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दाः विस्फुलिङ्गाः छा० उ० "अभिनन्दाः सुखलवाः" भा० । अभिनन्दयति । अभि+नन्द–णिच्–अच् । ५ सन्तोषके ६ प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तके च त्रि० । अभितो नन्दत्यत्र आधारे घञ् । अङ्गस्य स्वकलत्रादि गुणप्रशंसनप्रवर्त्तकभ्रान्तिभेदे । तत्र हि स सुखायते । अभितोनन्दः । आऽनन्दमये परमात्मनि इति वेदान्तिमते । नैयायिकादिमते तु अभितोनन्दः दुःखाभावो यत्र ७ब० । परमात्मनि, सर्वदुःखशून्यत्वात्तस्य तथात्वम् । भारादिदुःखापनयेऽपि भारादिवाहकानाम् अहं सुखी संवृत्तः इति प्रतीते दुःखाभावेऽपि सुखत्वोपचारदर्शनात् ईश्वरस्य सदा दुःखाभावाच्च तथात्वम् ।

अभिनन्दन न० अभि+नन्द–भावे ल्युट् । १ सन्तोषे । णिच्–ल्युट् । सन्तोषार्थं २ प्रशंसने । कर्त्तरि ल्यु । ३ सन्तोषके प्रोत्साहनार्थं ४ प्रवर्त्तके ५ प्रशंसके च त्रि० । ६वृद्धभेदे पु० ।

अभिनन्दनीय त्रि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द–णिच् कर्मणि अनीयर् । १प्रशंसनीये २प्रोत्साहनेन प्रवर्त्तनीये च ।

अभिनन्दित त्रि०अभि+नन्द–णिच्–क्त । १प्रशंसिते २अनुमोदनेन प्रोत्साहिते च ।

अभिनन्दिन् त्रि० अभिनन्दति णिनि । १ सन्तोषिणि । अभिनन्दयति णिनि । २ अनुमोदनेन प्रोत्साहके । स्त्रियामुभयत्र ङीप् ।

अभिनन्द्य त्रि० अभिनन्द्यते प्रशस्यते अभि+नन्द्–णिच्–यत् । १ प्रशंसनीये “जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ” रघुः अभि+नन्द्–णिच् ल्यप् । प्रशस्येत्यर्थे अनुमोदनेन प्रोत्साह्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिनम्र त्रि० अभिमुखं नम्रः प्रा० स० । आभिमुख्येन नम्रे नते “दूर्वां तटाघातखतास्त्र तन्वीं स्तनाभिरामस्तवकाभिनम्राम्” रघुः ।

अभिनय पु० अभि–नी–करणे अच् । १हृद्गतभावव्यञ्जके शरीरचेष्टादौ । भावे अच् । २अभिनेयपदार्थस्य शरीरचेष्टाभाषणादिभिरनुकरणे “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथेति” नटै रङ्गादिभिः रामयुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकरोऽभिनयः सा० द० । नर्त्तकोरभिनयातिलङ्घिनीति” रघुः । नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसान् यतः” सा०द० तदभिनयमिवावलिर्वनानामतनुत नूतनपल्लवाङ्गुलीभिः माघः । “अङ्गैरान्तरनिहितं वचनैरर्थं प्रकाशयेदित्युक्तदिशा व्यञ्जकचेष्टामतनुतेत्यर्थः । “शौरिरित्यभिनयादिवोच्चकैः” माघः । अभिनयति बोधयत्यर्थमत्र आधारे अच् । शरीरचेष्टादिभिर्दृश्यपदार्थज्ञापके ३ रूपकादौ दृश्यकाव्ये ।

अभिनव पु० अभि+नु–भावे अप् । आनुकूल्यार्थस्तवे । अभिमतः प्रशस्तः नवः प्रा०स० । प्रथमोद्भूते नवीने त्रि० । “रथाङ्गभर्त्रेऽभिनवं वराय” माघः । “अभिनवा इव पत्रविशेषकाः” रघुः ।

अभिनवतामरस न० “अभिनवतामरसं ननजाद्य” इति वृत्त० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १वृत्तभेदे । २नूतनपद्मे च ।

अभिनवोद्भिद् (द) पु० अभिनवमुद्भिद्य जायते उद्+भिद्–क्विप् क वा । अङ्कुरे । [इवबन्धने च ।

अभिनहन न० अभि+नह्-भावे ल्युट् । १अभितो बन्धने

अभिनिधन त्रि० अभिगतं निधनम् अत्या०स० । १नाशाभिमुखतां प्राप्ते नाशोन्मुखे । निधनस्य समाप्तेर्वाभिमुखत्वम् अव्ययी० । २नाशावसानयोराभिमुख्ये अव्य० तत्र पाठ्ये ३सामभेदे च ।“आभीकमभिनिधनमाभीशावानि” कात्या० २५,१४,१५, “आभीकाद्यानि सामानीति” कर्क० ।

अभिनिधान अभि+धा–भावे ल्युट् । १आभिमुख्येन स्थापने । “संसृज्य पुरूरवा इत्यभिनिधानतया”कात्या०५,१,२१ ।

अभिनिर्मुक्त पु० अभितः सर्व्वतः शायन्तमर्कणा निर्मुक्तः । १सूर्य्यास्तकाले निद्रावशात् त्यक्ततत्कालकर्त्तव्यकर्म्मणि । “सूर्य्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्तमकुर्वाणोयुक्तः स्यान्महतैनसा” मनुः एतद्वचनस्य ब्रह्मचारिप्रकरणत्वात् ब्रह्मचारिगतेवम्भूतेऽस्य रूढिः ।

अभिनिर्य्याण न० अभिलक्ष्य रिपून् निर्य्याणम् युद्धार्थं निष्क्रमः । रिपुजिगीषया सैन्यैः सह निष्क्रमणे ।

अभिनिर्वृत्त त्रि० अभि+निर्+वृत–क्त । १ निष्पन्ने ।

अभिनिर्वृत्ति स्त्री० अभि+निर्+वृत–क्तिन् । १ निष्पत्तौ ।

अभिनिवर्त्त पु० अभि+नि+वृत–भावे घञ् । १ अभितोनिवृत्तौ । णमुल् । अभिनिवर्त्तम् । पुनः पुनर्निवृत्त्येत्यर्थे अव्य० । “पुनरभिनिवर्त्तमृत्विजोभक्षयन्ति तस्मादृतवस्मासस्मान्योन्यमभिनिवर्त्तन्ते” शत०ब्रा० ।

अभिनिविष्ट त्रि० अभि+नि+विश–कर्त्तरि क्त । १ अभिनिवेशयुक्ते २चिन्तयाव्यग्रे ३चिन्तनाय प्रवृत्ते च “निन्दाक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता” सा०द० ।

अभिनिवेश पु० अभितोनिवेशः घञ् । अवश्यमिदं कर्त्तव्यमित्याग्रहसमन्विते मनःसंयोगभेदे योगशास्त्रप्रसिद्धे मरणभीतिजनके अज्ञानविशेषे, अनित्यैरपि देहादिभिर्वियोगो मा भूदिति मरणनिवारणार्थे आग्रहे च । योगशास्त्रे हि अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः दर्शिताः क्लिश्यन्ति कर्मतत्फलप्रवर्त्तकाः सन्तः पुरुषं दुःखाकुर्व्वन्ति क्लेशाः पञ्च । उत्तरेषामविद्याप्रसवत्वमपि तत्रोक्तम् ! “अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषामप्रसुप्ता तनुविच्छिन्नोदाराणाम्” पा०सू० उत्तरेषामस्मितादीनामविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिः तेषाञ्च अप्रसुप्ता विवेकज्ञानाभावेनादग्धतया शक्तिरूपेणावस्थानात् अतएव ते पुनरुद्भवन्ति ते च क्रियायोगिनां तनवः, विषयसङ्गिनां विच्छिन्ना उदाराश्च भवन्ति । यथा यत्र रागस्तत्र क्रोधो विच्छिन्नः सुरतां राग उदारः । एवं यत्र क्रोध उदारस्तत्र रागोविच्छिन्न एवं रागादयः विच्छिन्नोदाराभूत्वा पुरुषस्य क्लेशयन्ति एवं च क्लेशा अविद्यामूलाः अविद्यायाः पुरुषविवेकख्यात्यानिवृत्तौ निवर्त्तन्ते । एवं सामान्यतः क्लेशानुक्त्वाऽभिनिवेश उक्तः “स्वरसवाही विदुषोऽपिरूढोऽभिनिवेशः” इति । विदुषोमूर्खस्य वा जन्तुमात्रस्य यो मरणत्रासः सोऽभिनिवेशः यथा मर्त्त्यस्याहं सदा भूयासं न म्रियेयेति रूढः त्रासश्चायं विदुषोऽपि दृश्यते यतः स्वरसवाही सः, पूर्व्वजन्मसु अनुभूतमरणदुःखानुभवजन्यवासनाबलः स्वरसः तेन वहति प्रवर्त्ततीति स्वरसवाही । ते चाविद्यादयः पञ्च क्रमेण तमोमोहमहामोहतामिस्रान्धतामिस्रसंज्ञाः । सांख्यकारिकायाम् पञ्च विपर्य्ययभेदाह्यमम्य । “भेदस्तमसोऽष्टविधो-

मोहस्य च दशविधोमहामोहः । तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः” ॥ अन्धतामिस्रः अभिनिवेशस्तासः तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यते । देवाः खल्वणिमादिकमष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमादयोऽस्माकमसुरादिभिर्मा स्म उपघानिषतेपि बिभ्यति । तदिदं भयमभिनिवेशोऽन्धतामिस्रोऽष्टादशविषयित्वात् अष्टादशधेति” सा०कौ०। २ आसक्तौ च “अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा” कुमा० ।

अभिनिवेशिन् त्रि० अभि+नि+विश–णिनि स्त्रियां ङीप् । १ आग्रहवति २ अनुरागवति च ।

अभिनिष्कारिन् त्रि० अभि+निस्+कृ–णिनि स्त्रियां ङीप्। अभितोनिःशेषेण कारिणि “कृताकृतो वह्निनोऽभिनिष्कारिणः प्रजाम्” अथ० १०,१,३१ ।

अभिनिष्क्रम पु० अभि+निस्+क्रम–घञ् । आभिमुख्येन निर्गतौ ल्युट् । अभिनिष्क्रमणमप्यत्र न० । [निर्गते ।

अभिनिष्क्रान्त त्रि० अभि+निस्+क्रम–कर्त्तरि क्त । अभि-

अभिनिष्टान पु० अभि+स्तन–घञ् शब्दसंज्ञायां षत्वम् । १विसर्जनीये ।“नाम चास्मै दद्युर्घोषवदाद्यन्तस्थमभिनिष्टानान्तम्” गृह्यसूत्रम् । २ अक्षरमात्रे च शब्दमात्रे तु न षत्वम् । अभिनिस्तान इत्येव । [निर्गमे ।

अभिनिष्पतन न० अभि+निस्+पत–ल्युट् । आभिमुख्येन

अभिनिष्पत्ति स्त्री अभि+निस्+पद–क्तिन् । १ सम्पत्तौ सिद्धौ यस्य यथारूपमुचितं तथारूपेण तस्य भवने २उत्पत्तौ च ।

अभिनिष्पन्न त्रि०अभि+निस्–पद–क्त । १सम्पन्ने २सिद्धे च ।

अभिनीत त्रि० अभिनीयते स्म अभि–नी क्त। न्याय्ये, १युक्ते “अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः” भा०शा०प० । २भूषिते ३अतिसंस्कृते ४पूजिते ५क्रोधने, यस्याभिनयः क्रोधाद्युत्कर्षं चेष्टादिभिः कृतस्तस्मिन् ६ आभिमुख्येन ७प्रापिते च “मितार्थमभिनीतस्त्वम्” रामा० ।

अभिनीति स्त्री आनुकूल्यार्था युक्तिः । १ प्रियवाक्यादियुक्तयुक्तौ । “साम्वपूर्व्वमभिनीतिहेतुकम्” किरा०। २अभितः प्रापणे च रूपादेर्देहादिना ३ अनुकरणे च । नीतेराभिमुख्यम् अव्ययी० । ४ नीत्याभिमुख्ये अव्य० ।

अभिनेतव्य त्रि० अभि+नी--कर्म्मणि तव्य । देहचेष्टादिना १अनुकार्य्ये आभिमुख्येन २ प्रापणीये च । भावे तव्य । आवश्यकाभिनये न० । [रनुकरणकर्त्तरि नटादौ ।

अभिनेतृ त्रि० अभि+नी–तृच् स्त्रियां ङीप् । नाटके देहादे-

अभिनेय त्रि० अभि+नी–कर्म्मणि यत् । १देहादिचेष्टादिना १अनुकार्य्ये अभिमुखं २प्रापणीये च ।

अभिन्न त्रि०न भिन्नः । १एकरूपताप्राप्ते २अविदलिते ३अविदारिते च “भूयोभूयोरयिमिदस्य वर्द्धयन्नभिन्ने खिल्ये” ऋ० ६,२८,२ “अभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये”भा० । “न भिन्नां कृष्णामुपदध्यात् आर्त्तिं वा एषा या भिद्यते” इत्युपक्रम्य “नाभिन्नां पराश्चेदिति”शत०ब्रा०। ४अभग्ने दृढे,“अभिन्नेन चरेत्” कात्या० २६,७,४८,“अभग्नेन दृढेन” कर्क०

अभिन्नपुट पु० अभिन्नं न विदलितं पुटं यस्य । नवपल्लवे “दूर्व्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान्” रघु ।

अभिन्यास पु० अभिन्यस्यते अन्तःस्थ ऊष्मा वहिष्करणेन अभि+नि–अस–करणे घञ् । ज्वरमुपक्रम्य, “श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवायुतः । तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे” सुश्रुतोक्ते ज्वरभेदे “निद्रालुं तमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसमिति” सुश्रुतः ।

अभिपत्ति स्त्री अभि+पद–क्तिन् । निष्पत्तौ ।

अभिपन्न त्रि० अभि+पद–क्त । १ अपराधवति, २ आपद्गते, ३स्वीकृते, ४आभिमुख्येन गते च ।

अभिपित्व न० अभि+पा–भावे कित्वन् । १अभिपतने २आगमनकाले “विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा”य०३३,३४,“अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले” वेददी०। ३अभिमतप्राप्तौ “सुदक्षमिन्द्राभिपित्वम् करते ख्यानः” ऋ० ४,१६,१, “अभिपित्वमभिमतप्राप्तिम्” भा० । ४ अभितः प्राप्तौ “तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति” ऋ० १,८३,६, “अभिपित्वेषु अभिप्राप्तिषु” भा० कुहाभिपित्वं करतः कुहोषतुः ऋ०१०,४०,२, “इमामेव ऋचमभिप्रेत्य “क स्विद्दोषा भवथः क्व दिवा क्वाभिप्राप्तिं कुरुथ” इति यास्केन अभिप्राप्तिपरत्वमस्य सूचितम् ।कर्म्मणि कित्वन् । ५अभिपतनीये,“नोविश्वं जगदभिपित्वे मनीषा”१,१८६,१, “अभिपित्वे अभिपतनीये” भा० ६अभिगन्तव्ये, “सूरिभिरभिपित्वे सजोषाः” ऋ० १,१८६,६, “अभिपित्वे अभिगन्तव्ये” भा० ७अभिप्राप्ते “पक्थीमायुवनेदभिपित्वं जगाम” ऋ० ७,१८,९, “इच्छाश्विनो अभिपित्वे अराम्णः” ऋ० ८,५,२१, अभिपित्वे अभिप्राप्ते भा० । ८आसन्नकाले “कथीवा अभिपित्वे अक्राम्” ऋ०१,१२६,३ “अभिपित्वशब्दस्यासन्नकालवाचीति” भा० ९अभिप्राप्तकाले“अभिपित्वे मनवे शास्यः” ऋ०१,१८९,७, “अभिपित्वे अभिप्राप्तकाले” भा० ।

अभिपुष्प पु० अभितः पुष्पमस्य । १ सर्वतः पुष्पवति वृक्षे ।

अभिपूरण न० अभ्यासेन अभितो वा पूरणम् प्रा० स० । अभ्यासेन सर्वतः पूरणे "अभिप्लवाभ्यासेनाभिपूरणम्" कात्या० २४,२,२२, ।

अभिप्रज्ञा स्त्री अभितः सततं प्रज्ञा चिन्तनम् । सततचिन्तने "तमशनायापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहि" ऐ० भा० अभिप्रजानीहि चिन्तयेति व्याख्यानात्तस्यास्तथार्थत्वम् ।

अभिप्रणयन न० अभितः सर्वतः प्रणयनं संस्कारः । वेदविधिना अग्न्यादेः संस्कारे ।

अभिप्रणीत पु० अभितः प्रणीतः । सर्वतः वेदविधिना संस्कृते वह्न्यादौ "जज्वाल लोकस्थितये स राजा यथाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः" भट्टिः ।

अभिप्रमुर् स्त्री अभिप्रमूर्च्छति आहुतिदानेन वह्निरनया । १ अभि+प्र+मूर्च्छ करणे क्विप् । जुह्वाम् ।

अभिप्रवर्त्तन न० अभितः प्रवर्त्तनम् । १सर्वतः प्रवृत्तौ २सर्वतः प्रवृत्तिसम्पादने च "त्वक्खादोरोमहर्षस्य स्वेदस्याभिप्रवर्त्तनम्" सुश्रुतः ।

अभिप्रातर् अव्य० अत्यन्तं प्रातः । १ अतिप्रत्यूषे "अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकाद्दताद्यमिति" शत० ब्रा० ।

अभिप्राप्ति स्त्री आभिमुख्येन प्राप्तिः प्रा० स० । १ आभिमुख्येन प्राप्तौ अभिपित्वशब्दे उदाहृतं निरुक्तवाक्यम् ।

अभिप्राय पु० अभि+प्र+इण-भावे अच् ।१ आशये । "तेषां स्वंस्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक्" मनुः ।"सर्वानभिप्रायकृतान् भार्यास्त्वभत कौरव" भा० उ० प० अभिप्रैति कर्त्तरि पचा० अच् । २ अभिगामिनि "स्वरितञित आत्मनेपदं कर्त्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० कर्त्त्रभिगामिनीति व्याख्याकारः मणिकृता तु एतत्सूत्रं कर्त्तुरुद्देश्यकतापरतया व्याख्यातम् तच्चापूर्वशब्दे २५० पृष्ठे दर्शितम् । अभिप्रेयते मुमुक्षुभिः आभिमुख्येन प्रलयेऽभिप्रैति जगद्यस्मिन् वा कर्मणि आधारे वा अच् । ३विष्णौ "अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः" इति वि० स० ।

अभिप्री त्रि० अभिप्रीणाति अभि+प्री–क्विप् । १ सर्वतस्तर्पके "तुभ्यं वाता अभिप्रियस्तुभ्यं मर्षन्ति सिन्धवः" ऋ० ९,३१,३

अभिप्रेत त्रि० अभि+प्र+इण-क्त । १अभिलषिते "अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थमङ्गलम् 'कामाय तु भवेत् काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये" भवि० पु० ।

अभिप्रेत्य अव्य० अभि+प्र+इण–ल्यप् । १ उद्दिश्येत्यर्थे । "यदभिप्रेत्य सालर्षस्तुष्यदाननिति" व्याकरणान्तरम्

अभिप्रेप्सु त्रि० अभि+प्र+आप-सन -उ । प्राप्तुमिच्छौ "सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः" "ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुः" इति च मनुः ।

अभिप्रोक्षण न० अभितः प्रोक्षणं संस्कारभेदः । १ जलादिना सर्वतः सेचनरूपे वैधे संस्कारे ।

अभिप्लव पु० अभिप्लवन्ते स्वर्गमभिगच्छन्ति अभि+प्लु–गतौ अच् । १ प्राजापत्ये आदित्ये । "अथादित्याश्च आङ्गिरसश्च उभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त वयं पूर्वे स्वर्गं लोकमेष्यामो वयं पूर्व इति । आदित्याश्चतुर्भिः स्तोमैश्चतुर्भिः पृष्ठैर्लघुभिः सामभिः स्वर्गं लोकमभ्यप्लवन्त तस्मादभिप्लवाः आदित्याः" शत० ब्रा० । वर्षसाध्ये गवामयने प्रत्येकमासीय चतुर्विंशतिदिवसेषु चतुःषट्कात्मकेषु चतुर्षु षडहेषु विशेषः गवामयनशब्दे वक्ष्यते । "अभिप्लवः षडहः षडहानि भवन्त्यभिप्लवः" इति शत० ब्रा० ।"अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति चतुर्विंशेन महाव्रतमभिप्लवेन परमभिप्लवमिति" च शत० ब्रा० । २षडहसाध्ये सोमादिपाठसाधनके गवामयनाङ्गयागभेदे च । ४उपप्लवे उपद्रवे ५सर्वतः प्लवने च । अभिप्लवे विहितः ठक् । आभिप्लविकः उक्तषडहेषु विहिते सामादौ । [स्निग्धे च ।

अभिप्लुत त्रि० अभि+प्लुत–क्त । १ सर्वतोव्याप्ते २अभितः

अभिभङ्ग त्रि० अभितोभङ्गोयस्मात् । १ भङ्गहेतौ "अभिभुवेऽभिभङ्गाय वन्वते" ऋ० २,२१,२, अभितोभङ्गः । २सर्वतोभङ्गे पु० । अभिमतोभङ्गो यस्य । ३भङ्गशीले त्रि० ।

अभिभव पु० अभि+भू–अप् । पराजये, तिरस्कारे, अनादरे, च । "रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः" रघुः "अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु ! कुतः पितुर्गृहे" कु० "अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः" गीता । रोगादिना गात्रादिजड़ीभावे "दूर्वाङ्कुर वृश्चिकघटैर्विद्धि स्थानं गमागमौ च तः । न मृतं न चापि नष्टं न रोगशान्तिर्नचाभिभवः" षट् पञ्चाशिका ।

अभिभवन न० अभि+भू–ल्युट् । १ अभिभवे रोगादिना ज्ञानरोधे "जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीड़नम्" मनुः

अभिभा स्त्री अभि+भा–अङ् । १ अभिभवे "मा त्वा काचिदभिभा विश्व्याविदत्" ऋ० २,४२,१ । "अभिभा अभिभवः" भा० ।

अभिभार त्रि० अभिरर्थार्थे अतिशयितो भारो यस्य । अतिभारान्विते "चतुरूपस्मृति तद्वत्समभिभारं करोति तेन वज्रेणाभिभारेणेमां लोकान् प्रभिनत्ति" शत० ब्रा० ।

अभिभावक त्रि० अभि+भू—ण्वुल्। १ अभिभवकर्त्तरि २तिरस्कारके ३पराजेतरि ४जडीभावकारके च ।

अभिभाविन् त्रि० अभिभवति अभि+भू—णिनि स्त्रियां ङीप्। १तिरस्कारके २ पराजेतरि "सर्वातिरिक्तसारेण सर्व्वतेजोऽभिभाविना" रघुः । तृच्। अभिभवितापत्र ।

अभिभावुक त्रि० अभि+भू—उकञ्। १ तिरस्कारके २परा-जेतरि ३जड़ीभावकारके च ।

अभिभाषण न० आभिमुख्येन भाषणम् प्रा०स०। १ आभि-मुख्येन कथने ।

अभिभाषिन् त्रि० आभिमुख्येन भाषते अभि+भाष—णिनि स्त्रियां ङीप्। आभिमुख्येन भाषिणि । "प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्व्वाभिभाषिणम्" रघुः ।

अभिभू त्रि० अभिभवति अभि+भू—क्विप्। १ अभिभावके २ तिरस्कारके "अभिभुवे अभिभङ्गाय वन्वते" ऋ०२,२१, २, "अभिभुवे अभिभवित्रे" भा० ।

अभिभूत त्रि० अभि+भू—क्त। १ किं कर्त्तव्यमिति ज्ञानशून्ये, २पराभूते, ३व्याकुले च। "सज्वरेणाभिभूत" इति ज्यो०।

अभिभूति स्त्री अभि+भू—क्तिन्। १ पराभवे २अवज्ञायाञ्च अभिभवति कर्त्तरि क्तिच्। ३अभिभावके त्रि०। "गायत्रै छन्दसे अभिभूत्यै स्वाहा" कात्या०२५,२। "यस्य पूर्वी र्द्यौर्निद्यत्नमभिभूति पुष्यात्" ऋ० ४,२१,१। अभिभूति अभिभावुकं बलम्" भा० । अतः संरब्धाभिभूत आभर" ऋ०१,५२,२ । "अभिभूते, शत्रूणामभिभवितः" भा० ।

अभिभूय न० अभि+भू—भावे 'भुवो भावे' पा० क्यप्। अभितोभावे "अभिभूयाय त्वा राष्ट्रम्" अथ०१९,३७,२ । अभि+भू—ल्यप्। तिरस्कृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिभूवन् त्रि० अभि+भू—ङ्वनिप् स्त्रियां ङीप् रश्च। अभिभावके "समजैषमिमा अहं सपत्नीरभिभूवरीः" ऋ० १०,१५९,६।

अभिमत त्रि० अभि+मन-कर्मणि क्त। १अभिमानविषयीभूते ममेदमिदमित्याकारमिथ्याज्ञानविषये २सम्मते ३आहते ४अभीष्टे च "अभिमतफलशंसी चारु पुस्फोर बाहुः" भट्टिः। भावे क्त। ५ अभिमाने मिथ्याज्ञाने न०।

अभिमति स्त्री अभि+मन—क्तिन्। १अभिमाने, मिथ्या-ज्ञाने २आदरे, ३सम्माने, ४अभिलाषे च ।

अभिमनस् त्रि० अभिमुखं मनो यस्य। कर्त्तव्यप्रवणमनस्के। भृशा० क्यङ् सलोपश्च अभिमनायते। "कान्तिं नाभि-मनायेत कोपा स्थाणुसमोऽपि ते" भट्टिः ।

अभिमन्तव्य त्रि० अभि+मन—कर्मणि तव्य। ज्ञातव्ये "न सा स्त्रीत्यभिमन्तव्या यस्यां भर्त्ता न रज्यति" पुरा०। २अभि-मानेन विषयीकर्त्तव्ये च ।

अभिमन्तृ त्रि०अभि+मन—तृच् स्त्रियां ङीप्। १अभिमानिनि "मनश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" मनुः। २सम्मान-कर्त्तरि च ।

अभिमन्तोस् अव्य० अभि+मन-तोसुन्। अभिमन्तुमभिमानेन विषयीकर्त्तुमित्यर्थे "एष वै रुद्रियोऽग्निः सहैनमीश्वरः सपुत्रं सपशुमभिमन्तोः" शत० ब्रा० ।

अभिमन्त्र न० अभि+मन्त्र—भावे अच्। १ "मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संस्करेत्। शेषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनु-मन्त्रणम् एतदेवाभिमन्त्रस्य लक्षणं वीक्षणाधिकम्" मीमां-सोक्ते मन्त्रपाठपूर्वकेक्षणादिसंस्कारभेदे। ल्युट्। अभिमन्त्र-णमप्यत्र न० "अभिमन्त्रणशेषो वा विशेषोपदेशात्" कात्या० ६,१,१९, "अभिमन्त्रणमुत्तरैः" कात्या०६,८,२१ ।

अभिमन्त्र्य अव्य० अभि+मन्त्र+ल्यप्। १ अभिमन्त्रणं कृत्वेत्यर्थे

अभि(धि)मन्थ पु० अभि(धि)मथ्नाति नेत्रम्। "उत्कैरेतैरभिष्य-न्दैर्नराणामक्रियावताम्। तावन्तस्त्वभि(धि)मन्थाः स्यु र्नयने तीव्रवेदने" इति माधवोक्ते १ नेत्ररोगभेदे भावे घञ्। २भृशमन्थने। अवयवी०। मन्थदण्डस्याभिमुख्येऽव्य० ।

अभिमन्यु पु० कृष्णस्वसृसुभद्रागर्भजाते अर्ज्जुनपुत्रे। स च युद्धे षड्भिः महारथैः परिवृत्य हतः। तत्कथा। "एत-त्कुरु महेष्वास। राधेय! यदि शक्यसे। अथैनं विमुखी-कृत्य पश्चात् प्रहरणं कुरु। सधनुष्को न शक्योऽयमपि जेतुं सुरासुरैः। विरथं विधनुष्कञ्च कुरुष्वैनं यदीच्छसि तदाचार्य्यवचः श्रुत्वा कर्णो वैकर्त्तनस्त्वरन्। अस्यतो लघु-हस्तस्य पृषत्कैर्धनुराच्छिनत्। तस्याश्वानवधीद्भोजो गौतमः पार्ष्णिसारथी। शेषास्तु छिन्नधन्वानं शरवर्षैरवाकिरन्। त्वरमाणास्त्वराकाले विरथं षण्महारथाः। शरवर्षैरकरुणा बालमेकमवाकिरन्। स छिन्नधन्वा विरथः स्वं धर्ममनु-पालयन्। खड्गचर्मधरः श्रीमानुत्पपात विहायसा। मार्गैः स कौशिकाद्यैश्च लाघवेन बलेन च। आर्जुनिर्व्यच-रद्व्योम्नि भृशं वै पक्षिराडिव। मय्येव निपतत्येष सासि-रित्यूर्द्धदृष्टयः। विव्यधुस्तं महेष्वासाः समरे छिद्रदर्शिनः। तस्य द्रोणोऽच्छिनन्मुष्टौ खड्गं मणिमयत्सरुम्। क्षुरप्रेण महातेजास्त्वरमाणः सपत्नजित्। राधेयो निशितैर्वाणै-र्व्यधमच्चर्म चोत्तमम्। व्यसिचर्मेषुपूर्णाङ्गः सोऽन्तरीक्षात् पुनः क्षितिम्। आस्थितश्चक्रमुद्यम्य द्रोणं क्रुद्धोऽभ्यधावत" इति "विचेता न्यपतद्भूमौ सौभद्रः परवीरहा। एवं

विनिहतो राजन् एको बहुभिराहवे" भा॰द्रो॰प॰ ॥

अभिमर पु॰ आभिमुख्येन म्रियतेऽत्र अभि+मृ आधारे अप्। १ युद्धे। करणे अप्। २ भये, अभिम्रियते यस्मात् अपादाने अप्। ३ मारणव्यापारे बधे ४ बन्धने च अभिमुखीभूय म्रियते कर्त्तरि अच्। ५ स्वसैन्ये ६ धनाशया प्राणनिरपेक्षतया हस्तिनं व्याघ्रं वाऽभियोद्धुमुद्यते च।

अभिमर्द्द पु॰ अभि+मृद–भावे घञ्। १ चूर्णीकरणे २ निष्पीड़ने च। आधारे घञ्। ३ युद्धे, ४ मद्ये च। कर्त्तरि अच्। ५ मर्द्दनकर्त्तरि त्रि॰।

अभिमर्द्दन न॰ अभि+मृद–भावे ल्युट्। १ आरम्भकसंयोगनाशनेन चूर्णीकरणे २ निष्पीड़ने च।

अभिमर्श(र्ष) पु॰ अभि+मृश(ष) भावे घञ्। १ स्पर्शे धर्षणे च "पराभिमर्शो न तवास्ति कः करमिति" कुमा॰। "कृताभिमर्शा(र्षा)मनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्य" शकु॰। "परदाराभिमर्शे(र्षे)षु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः" मनुः।

अभिमर्श(र्ष)क त्रि॰ अभि+मृश(ष) ण्वुल्। १ स्पर्शकर्त्तरि २ धर्षणकर्त्तरि च "न दुष्टः, कश्चिदप्यासीत् परदाराभिमर्शकः" रामा॰।

अभिमर्शन(र्षण) न॰ अभि+मृश(ष)–भावे ल्युट्। १ स्पर्शे "नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशाभिमर्शनम् (र्षणम्)" या॰। "यः पुनः परनारीपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघनमूर्द्धकचादिस्पर्शनं साभिलाष इवाचरति" मिता॰। "सदोऽभिमर्शनम्(र्षणम्) कात्या॰ ९,८,१९, "तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शन(र्षण)लक्षणधूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनानि" कात्या॰ २६,१,२७ धर्षणे च "परदाराभिम(र्श)र्षणम्" स्मृतिः।

अभिमाति त्रि॰ अभि–मेङ् कर्त्तरि क्तिन् न इत्त्वम्। घातके। "विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा" यजु॰ १२,५, "अभिमातिः घातकः" वेददी॰। २ शत्रौ पु॰ हेम॰। "अग्ने! सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य" य॰ ९,३७, अभिमातिः शत्रु-रुच्यते स्त्रीत्वमार्षम् अभिमातीन् शत्रून्" वेददी॰।

अभिमातिन् पु॰ अभिमातमनेन अभि+मेङ्–भावे क्त वेदे पृ॰ न इत्वम् इष्टा॰ इनि। शत्रौ। "बाधते विश्वमभिमातिनम्" ऋ॰ १,८५,३ "अभिमातिनम् शत्रुम्" भा॰।

अभिमातिषाह् त्रि॰ अभिमातिं रिपुं सहते सह–ण्वि–वेदे षत्वम्। रिपुजयिनि "सहोदासी अभिमातिषाहः ऋ॰ ६,७,३, "अभिमातिषाहः शत्रूणामभिभवितारः" भा॰

अभिमातिषाह त्रि॰ अभिमातिं रिपुं सहते सह–अण् उप॰स॰ वेदे षत्वम्। रिपुजयिनि। "अभिमातिषाहोगवेषणः सहमान उद्भित्" अथ॰५,२०,११।

अभिमान पु॰ अभि+मन–घञ्। १ आत्मन्युत्कर्षारोपे, २ मिथ्यागर्व्वे–बलादिदर्पे, ३ प्रणये, ४ हिंसायाम्। ५ गर्वमात्रे "संकल्पयोनेरभिमानभूतम्" कुमा॰ ६ स्वरूपज्ञाने। "अनात्तस्य चाभिमानसामर्थ्यात्" कात्या॰ ९,५,१२ "अनात्तस्य अनात्तरसस्य नरसस्यैव सोमस्य सोमाभिमानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यादिति सोमोयमिति बुद्धिरनात्तरसे अनभिषुते एव सोमे नाभिषुते" कर्क॰। ७ मिथ्याज्ञाने "अभिमानैर्न मानोमे जातिदोषेण वै महान्" भा॰ शा॰प॰। "उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः" सा॰द॰। मिथ्याज्ञानञ्च तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं यथा देहे आत्मत्वबुद्धिः आत्मनि च असतोऽप्युत्कर्षस्य ज्ञानम्। शुक्तिकायां रजतज्ञानम् मूर्खस्य पाण्डित्याभिमान इत्यादि। अभिमानश्चात्मधर्म इति वैशेषिकादयः। अन्तःकरणधर्म इति पातञ्जलादयो वेदान्तिनश्च। तत्र विपर्य्यासज्ञानमविद्या सा च बुद्धिधर्मः गर्वात्मकज्ञानम् अहङ्कारस्य वृत्तिभेदः। अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यम्" सां॰प्र॰भा॰। अभिमानोऽहङ्कारः सा॰सू॰ "अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः" सा॰का॰ अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्राहमधिकृतः शक्तः खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषयाः, मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेति" त॰कौ॰। अन्तःकरणञ्च वृत्तिभेदात् त्रिविधमिति साङ्ख्यादयः" "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम्। संशयो निश्चयोगर्वः स्मरणम् विषया इमे" इति चतुर्विधवृत्तिमत्त्वेन चतुर्विधं वेदान्तिनः स्वीचक्रुः। "न हि धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति। न हि कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानहीनस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं भवति" शा॰भा॰। अभितोमानः। ८ अहङ्काररसावस्थाभेदे। "विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधोमतः स

च पूर्व्वरागमानप्रवासात्मकस्तत्त्वतुर्द्धा स्यात् । मानः कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि” सा०द० अधिकं मानशब्दे । ९वैरनिर्यातने, “अभिमानधनस्य गत्वरैः” किरा० । अभिमानेन निर्वृत्त' ठक् । आभिमानिक अभिमानसाध्ये त्रि० ।

अभिमानित त्रि० अभिमानोगर्वोजातोऽस्य इतच् । जातगर्व्वे १जाताभिमाने अभि+मन+णिच्—आधारे क्त । २अभिमानसाधने मैथुने सुरते न० ।

अभिमानिन् त्रि० अभि+मन—णिनि स्त्रियां ङीप् । १गर्वयुते २प्रणयकोपादियुक्ते च सौत्यस्य मनोः ३पुत्रभेदे पु० । “तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सबलश्चैव सौत्यस्यैते मनोः सुताः, ह०वं० । ४मिथ्याज्ञानयुक्ते त्रि० । “अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्” शा०सू० । ‘यतोभिमानिव्यपदेश एषः । मृदाद्यभिमानिन्योवागाद्यभिमानिन्यश्चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते” शा०भा० ।

अभिमानुक त्रि० अभि+मन—बा० उकञ् । अभिमानशीले अभिमानस्य प्रागुक्तः बाधितु' शक्ते च । “अनक्ता एवस्युरभिमानुकोरुद्रः पशूनत्स्यात् यदङ्गात्” शत०ब्रा० । ‘अभिमन्तुं बाधितु' शक्तः स्यात्” भा० ।

अभिमाय त्रि० अभिगतोमायामविद्याम् अत्या०स० । इति कर्त्तव्यविमूढे अज्ञानेनैव लोकानां कर्त्तव्याकर्त्तव्येषु मोहः इति तद्गतत्वान्मूढत्वम् ।

अभिमि(मे)ह्य त्रि० अभि+मिह-बा० वेदे क्यप् लोके ण्यत् । यस्याभिमुखं मेहनं मलमूत्रत्यागः क्रियते तस्मिन् “यत्र मेच्यन् भवति तत् कृष्णविषाणाया लोष्टं वा किञ्चिद्वोपहन्तीयं ते यज्ञिया तनूरिति इयं वै पृथिवी देवय जनी सा दीक्षितेन नाभिमिह्या” शत०ब्रा० ।

अभिमुख त्रि० अभिगतोमुखम् अत्या०स० । १सम्मुखतां गते “प्रसादाभिमुखो ब्रह्मा प्रत्युवाच दिवौकसः” कुमा० । “वानराभिमुखोऽगच्छद्रणे रणविशारदः” रामा० । “निद्रा चिरेण नयनाभिमुखीबभूव” । मुखशब्दस्य स्वाङ्गपरत्वे स्त्रियां वा ङीप् । अभिमुखीप्रतिमा अस्वाङ्गपरत्वे टावेव अभिमुखा शाला । अभिगतं मुखं यस्य । तत्तत्कर्म्मकरणाय २प्रेरितमुखे उद्यते । “प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै” “पुरः प्रवेशाभिमुखो बभूव” इति च रघुः । “सुयोज शाकाभिमुखैः भर्त्तुर्विज्ञापनाफलैः” कु० । मुखमभिलक्षीकृत्य अव्य० । ३आभिमुख्ये अव्य० । “कर्णं ददात्यभिमुखं मयि भाषमाणे” अमरुशतकम् ।

अभिमुखीकरण न० न अभिमुखः अभिमुखः क्रियते अनेन अभिमुख+च्वि—कृ—करणे ल्युट् । व्याकरणोक्ते सम्बोधने । कृते हि सम्बोधनपदाद्युच्चारणे श्रोता अभिमुखो भवति इति तस्य तथात्वम् । “सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः । प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते” इति हर्य्युक्तादिशा अभिमतक्रियाप्रवर्त्तनाविषयबोधनस्यैव सम्बोधनपदार्थत्वात् प्रवर्त्तयितव्यस्य तत्राभिमुखीभावस्यावश्यकत्वाच्च तथात्वम् ।

अभिमुखीभाव पु० अनभिमुखस्य अभिमुखतया भावः । १आभिमुख्ये २ कार्य्यानुकूलतायाम् ३ तत्तत्क्रियोद्यमे च ।

अभिमृष्ट त्रि० अभि+मृश—मृष—वा क्त । १स्पृष्टे २धर्षिते ३मिलिते ४संसृष्टे च । मृज—क्त । कृतमार्जने त्रि० ।

अभिमेथक त्रि० अभि+मिथ—ण्वुल् । सर्वप्राप्तिसाधने वाक्यभेदे । स्त्रियां तु टापि अत इत्त्वम् । “सर्वाप्तिर्वा एषा वाचः यदभिमेथिका सर्व्वे कामाः अश्वमेधे सर्वया वाचा सर्वान् कामानाप्नवाम” शत०ब्रा० ।

अभिम्लात त्रि० अभि+म्ला—तन् । सर्व्वतोम्लाने । न०त० । अनभिम्लातः तस्यापत्यम् । शिवा०अण् । आनभिम्लातः अनभिम्नात इत्यपि नमध्यपाठः ।

अभियाचन न० अभि+याच+ल्युट् । अभिमुखप्रार्थने ।

अभियाति पु० अभिमुखं युद्धार्थं याति या—क्तिच् । १रिपौ भावे क्तिन् । २युद्धार्थमभिगमने स्त्री । [इनि । शत्रौ ।

अभियातिन् पु० अभियातमनेन अभि+या—भावे क्त इष्टा०

अभियातृ पु० अभिमुखं याति युद्धार्थम् अभि+या—तृच् । १शत्रौ, २अभिमुखगन्तृमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अभियायिन् त्रि० अभिमुखं याति या—णिनि । अभिमुखगन्तरि । “रामाभियायिनां तेषां तदेवाभूदमङ्गलम्” रघुः ।

अभियुक्त त्रि० अभि+युज—क्त । १परैः रुद्धे, २आसक्ते व्यवहारविषये ३प्रतिवादिनि च । “अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम्” नार० । “अभियुक्तन्तु नान्येन नोक्तं विप्रकृतं नयेदिति” या० । ४पराक्रान्ते ‘नागाभियुक्त इव युक्तमहो महेभः” माघः । ५आप्ते दक्षतमे ।

अभियुग्व(ज्व)न् त्रि० अभि+युज—ङ्वनिप् वेदे पृ० कुत्वम् । अभियोक्तरि “स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना” ऋ० ६,४५,१५ लोके तु अभियुज्वा । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च ।

अभियुज् त्रि० अभिमुखं युनक्ति अभि+युज—क्विप् । अभि-

योक्तरि "आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीः" ऋ० ६,२५,२।

अभियोक्तव्य त्रि० अभि+युज–तव्य। निषेध्ये "न स राज्ञा-भियोक्तव्यः स्वकं संसाधयन् धनम्" मनुः। व्यवहारे यं प्रति अभियोगः कर्त्तुं शक्यते २ तस्मिन् प्रतिवादिनि अभिमुखं ३योजनीये च।

अभियोक्तृ त्रि० अभि+युज–तृच्। १व्यवहारे—अपराध-योजनकर्त्तरि वादिनि, स्त्रियां ङीप् "अभियोक्ता दिशेद्देश्यं करणं वान्यदुद्दिशेत्"। "अभियोक्ता न चेत् ब्रूयाद्बध्यो-दण्ड्यश्च धर्म्मतः" इति च मनुः २युद्धार्थमाक्रामिणि च।

अभियोग पु० अभि+युज-घञ्। अन्यकृतस्य निजधर्षणस्य नृपाय १विज्ञापने, (नालिश) अभियोगो द्विविधः "अभि-योगस्तु विज्ञेयः शङ्कातत्त्वाभियोगतः। शङ्काऽसतान्तु संस-र्गात् तत्त्वं होढ़ाभिदर्शनात्" नारदोक्तेः। "अभियोग-मनिस्तीर्य्य नैनं प्रत्यभियोजयेत्" या० २युद्धार्थमाक्रमे, ३शपथे, ४उद्योगे, ५आग्रहे "सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः" नीति० ६अपर्यचिकीर्षयाक्रमणे, "सम्प्रापद्-प्राप्तपराभियोगम्" कुमा० ७अभिनिवेशे "मयाभियोगं मनसः प्रसाद्य समाप्यस्यात्मगुणेन कामम्" रामा० ८अपचिकीर्षयानिरोधे। "क्षुभितं वनगोचराभियोगा-दिति" किरा०।

अभियोगिन् त्रि० अभि+युज–घिनुण्। १अभियोगकर्त्तरि वादिनि "मिथ्याभियोगी दण्ड्यःस्यात् विवादात् द्विगुणं दमम्" या०। २आक्रमकर्त्तरि, ३आग्रहयुक्ते, ४अभि-निविष्टे, ५योजनकर्त्तरि च।

अभियोजन न० भृशं योजनम्। योजितस्य दाढार्थं पुनर्यो-जने "अभियोजनं नाम युक्तस्य पुनर्योजनमिति" माघ०।

अभिरक्षण न० अभितो रक्षणम्। मन्त्रादिना सर्व्वतः श्वेत सर्षपादिविक्षेपैः यातुधानादिभ्यो १ रक्षणे २ सर्व्वतो रक्षणे भावे च। अभिरक्षाप्यत्र स्त्री। "प्रयान्तमाधं दिशतोऽभिरक्षया" किरा०।

अभिरक्षित त्रि० अभितोरक्षितः। सर्वतोरक्षिते।

अभिरक्षितृ त्रि० अभितोरक्षति तृच् स्त्रियां ङीप्। सर्वतो रक्षके "वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता" मनुः

अभिरत त्रि० अभिमुखतया भृशं वा रतः। १अत्यान्तासक्ते २अभिमुखतया रते च।

अभिरति स्त्री अभितो रतिः प्रा०स०। आसक्तौ "न मृग-याभिरतिर्न्नदुरोदरम्" रघुः। [मनोरमे।

अभिरम्य त्रि० अभिरमते भृशं रमतेऽत्र आधारे यत्।

अभिराज् त्रि० अभितो राजते अभि+राज+क्विप्। १ अ-धिकदीप्तिशीले २ अधीश्वरे च।

अभिराद्ध त्रि० अभि+राध–क्त। सेविते।

अभिराम पु० अभिरम्यतेऽस्मिन् रम+आधारे घञ्। १ सुन्दरे २ प्रिये, ३ मनोहरे च। "श्रोत्राभिरामाः ध्वनयन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः" "श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन" "यस्या-स्तगेहे नयनाभिरामः" इति च रघुः पीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः शकु०। "राम इत्यभि-रामेण वपुषा तस्य नोदितः" रघुः।

अभिरुचि पु० भृशा अत्यन्ता रुचिः प्रा०स०। १ अत्यन्तरुचौ

अभिरूप त्रि० अभिरूपयति सर्वं स्वात्मकं करोति च०रूप-अच्। १ प्रिये, २ शिष्टौ च। अभिरूपयति निरूप-यति। ३ पण्डिते। उत्कृष्टं रूपं यस्य। ४ कन्दर्पे, ५ चन्द्रे च। ६ मनोहरे त्रि०। "उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृ-शाय च" मनुः। "अभिरूपगुणभूयिष्ठा परिषत्" शकु० ७ अनुरूपे त्रि० "काममनभिरूपमस्या वयसो वल्कलम्" शकु०। अभिरूपस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् आभि-रूपकम् घञ् आभिरूप्यञ्च सौन्दर्यादौ न०। "अर्च-कस्य तपोयोगादर्चनस्यातिशायनात्। आभिरूप्याञ्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति" ति०त०पु०।

अभिलक्ष्य त्रि० अभिलक्ष्यते उद्दिश्यते अभि+लक्ष यत्। १उद्देश्ये। लक्ष्यस्य शरव्यस्याभिमुख्यम् अव्ययी०। २शर-व्याभिमुख्ये अव्य०। "शल्यं प्रतिगजाग्रे सुरभिलक्ष्यम-पातयम्" रघुः। ल्यप्। ३लक्ष्मीकृत्येत्यर्थे अव्य०।

अभिलङ्घन न० अभि+लघि–भावे ल्युट्। उल्लङ्घने। "तया-प्यामेव भूतानां सागरस्याभिलङ्घने" रामा०।

अभिलषणीय त्रि० अभि+लष–कर्म्मणि अनीयर्। काम्ये। एष्टव्ये। तव्य। अभिलषितव्योऽप्यत्र त्रि०।

अभिलषित त्रि० अभि+लष–कर्म्मणि क्त। १ इष्टे अभि-लाषविषये। भावे क्त। २अभिलाषे इच्छायाम् न०।

अभिलाप पु० अभिलप्यते मनःसंकल्पोऽनेन। १ मनःसंक-ल्पावेदके अहमिदं करिष्ये इत्यादिरूपे वाक्ये "काम्ये च कामाभिलापसहितकृशजलतिलत्यागरूपः संकल्पः कार्य्य इति प्रा०त० प्रक्रमाधिकरणम्। २ आत्मीयज्ञानाकारो-ल्लेखिवाक्ये च यथा भूतलं घटाभाववदिति ज्ञानावेदकं घटोनास्तीति वाक्यं यथा च अयं घट इति ज्ञानोत्तर-मनुव्यवसायात्मकज्ञानस्यावेदकं घटमहं जानामीति वाक्यम् "न निर्विकल्पकं ज्ञानं तस्य वाक्याभिलाप्यते तथाऽभिलाप-

संसर्गयोग्यत्वविरहाच्च सविकल्पकज्ञानवेद्यानां हि वचनप्रयोगयोग्यता न तु रसस्येति” सा०द० । कथने च “तदभावाभिलापाच्च” शा०सू० ।

अभिलाव पु० अभि+लू–घञ् । छेदने ।

अभिलाष(स) पु० अभि+लष(स)–घञ् । १इच्छायां, २लोभे च । अभेरिच्छाद्योतकत्वात् तदुपसृष्टलसेरिच्छार्थत्वम् । “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे” इति रघुः मानुषामनुजव्याघ्र । साभिलाषाः सुतान् प्रति” देवीमा० । “न खलु सत्यमेव शकुन्तलायां ममाभिलाषः” शकु० ।

अभिलाषक त्रि० अभि+लष–ण्वुल् । १ अभिलाषयुक्ते ।

अभिलाषिन् त्रि० अभि+लष–णिनि स्त्रियां ङीप् । अभिलाषशीले “जलाभिलाषी जलमाददानाम्” “अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी” इति च रघुः “असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः” शकु० ।

अभिलाषुक त्रि० अभि+लष–उकञ् । अभिलाषशीले, “जयमत्र भवान्नूनमरातिष्वभिलाषुकः” किरा० ।

अभिवदन न० अभिरानुकूल्ये अनुकूलं वदनं कथनम् । १आनुकूल्यार्थकथने अभिवादने । वदनस्य मुखस्याभिमुख्यम् अव्ययी० । २मुखस्याभिमुख्ये अव्य० ।

अभिवन्दन न० अभितः सर्वतोऽभिमुखे वा वन्दनम् । १सर्वतोनतिकरणे २ अभिमुखप्रणामे च । “उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम्” रामा० ।

अभिवयस् त्रि० अभिमतं श्रेष्ठं वयोऽस्य प्रा०ब० । प्रकृष्टवयस्के “तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि” ऋ०१०,१६०,१ ।

अभिवर्त्तिन् त्रि० आभिमुख्येन वर्त्तते अभि+वृत–णिनि स्त्रियां ङीप् । १ अभिमुखे वर्त्तमाने “कल्पन्तां च रणार्थाय मृत्युकालाभिवर्त्तिनः” रामा० ।

अभिवर्षक त्रि० अभितोवर्षकः । १ सर्वतोवर्षणकर्त्तरि ।

अभिवर्षण न० अभितोवर्षणम् । सर्वतोवर्षणे । [सर्वतोवर्षके ।

अभिवर्षिन् अभितोवर्षति अभि+वृष–णिनि स्त्रियां ङीप् ।

अभिवात् त्रि० आभिमुख्येन वाति गच्छति वा–शतृ स्त्रियां ङीप । १अनुचरे, २“अभिवानभिभूत्यै रूपम्” शत०ब्रा० ।

अभिवाद पु० अभि+चु०वद–भावे अच् । १अभितः प्रणामे “प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते” इति “नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते” इति च मनुः

अभिवादक त्रि० अभि+चु०वद–ण्वुल् । १ आभिमुख्येन नतिकारके । “आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्योविप्रोऽभिवादकः (ने) मनुः ।

अभिवादन न० अभिमुखीकरणाय वादनं वदनम् चु०–वद–ल्युट्, अभिमुखं वाद्यते आशीरनेन वद–णिच्–ल्युट् वा । १नामग्रहणपूर्व्वकनतौ २पादग्रहणेन वाचा वा नतौ । तत् प्रकारो यथा “ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः । चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥ नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते । तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥ भोःशब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने । नाम्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादकः (ने) । अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरप्लुतः ॥ यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् । नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत् । भोभवत्पूर्व्वकं त्वेनमभिभाषेत धर्मवित् ॥ परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः । तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून् । असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूरथ पितृष्वसा । संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्य्यया ॥ भ्रातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहन्यहन्यपि । विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्य्यपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यां गरीयसी ॥ दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् । त्र्यब्दपूर्व्वं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम् । पितापुत्त्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी । एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् ॥ पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च । यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च ॥ तेषान्तु समवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ । राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्” इति मनुः “राजर्त्विक्श्रोत्रियाधर्मप्रतिषेध्युपाध्यायपितृव्यमातामहमातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्य्यवत् । पत्न्य

एतेषां सवर्णाः। मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च। श्वशुरपितृव्यमातुलर्त्विजां कनीयसां प्रत्युत्थानमेवाभिवादनम्। हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्शनम्। गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमनपादप्रक्षालनं न कुर्यात्” विष्णुः। “पादोपसंग्रहणं गुरुसमवायेऽन्वहम्। अभिगम्य तु विप्रोष्य मातापितृतद्बन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां तत्तद्गुरूणाञ्च सन्निपाते परस्य। नाम प्रोच्याहमयमित्यभिवादोऽज्ञसमवाये स्त्रीपुंयोगेऽभिवादतोऽनियममेके न विप्रोष्य स्त्रीणाममातृपितृव्यभार्य्याभगिनीनां, नोपसंग्रहणं भ्रातृभार्य्याणां श्वश्रवाश्च। ऋत्विक्श्वशुरपितृव्यमातुलानान्तु यवीयसां प्रत्युत्थानमनभिवाद्यास्तथान्यः पूर्व्वः पौरोऽशीतिकावरः शूद्रोऽप्यपत्यसमेनावरोऽप्यार्य्यः शूद्रेण नाम चास्य वर्जयेद्राज्ञश्चाजपः प्रेष्यो भो भवन्निति वयस्यः समानेऽहनि जातो दशवर्षवृद्धः पौरः पञ्चभिः कलाभरः श्रोत्रियश्चारणस्त्रिभिः राजन्यो वैश्यः कर्मविद्याहीनो दीक्षितस्य प्राक्क्रयात्। वित्तबन्धुकर्मजातिविद्यावयांसि मान्यानि परबलीयांसि श्रुतन्तु सर्व्वेभ्यो गरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्य श्रुतेः” गौत०। अनभिवाद्याश्च “समिद्धार्युदकुम्भपुष्पान्नहस्तो नाभिवादयेद्यच्चाप्येवंयुक्तमिति” बौधायनः। “जपयज्ञजलस्थञ्च समित्पुष्पकुशानलान्। दन्तकाष्ठञ्च भक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेदिति” लघुहारीतः। अन्यत्रापि। “समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बु—मृदन्नाक्षतपाणिकः। जपं होमञ्च कुर्व्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेदिति” च।

अभिवाद्य त्रि० अभिवादयितुमर्हः यत्। १ अभिवादनार्हे अभिवाद्याश्चाभिवादनशब्दे उक्ताः। “गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः” मनुः। ल्यप्। २ अभिप्रणम्येत्यर्थे अव्य०।

अभिवान्य त्रि० अभि+वन—संभक्तौ कर्म्मणि ण्यत्। संभजनीये। “अभिवान्यवत्साया: प्रजुहुयात्” श्रुतिः।

अभिवासस् अव्य० वाससः उपरि अव्ययी०। परिहितवस्त्रस्योपरिभागे” स वा अभिवासः संनह्यति” शत० ब्रा०। “परिहितस्य वस्त्रस्य उपरि” भा०।

अभिवाह्य अभि++वह—ण्यत्। १अभितो वहनीये। भावे ण्यत्। २वहने न०। “हव्यकव्याभिवाह्याय सर्व्वस्यास्य च गुप्तये” इति मनुः।

अभिविधि पु० अभितो विधिर्व्याप्तिः। १व्याप्तौ, मर्य्यादायां हि अवधिभूतं विहाय तत्तत्कार्य्यान्वयः अभिविधौ तु अवधि सहिते कार्य्यान्वय इति तस्य व्यापकता अतएवोक्तम् “मर्य्यादाभिविधिशब्देऽपि कार्य्यान्वितत्वादभिविधेर्भ्रमणमित्यभियुक्तैः। “आङ् मर्य्यादाभिविध्योः” पा०। “अभिविधौ भाव इनुण्” पा० “मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः। य आकारः स ङित् प्रोक्तः” मु० बो०।

अभिविमान पु० परमात्मनि, “यस्त्वेनं प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्ते” इति छा० उ०। एतस्य निरुक्तिः शा० भाष्ये दर्शिता। प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इति अभिविमानः। अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात्, विमानश्च मानवियोगादित्यभिविमानः। अभिविमीते वा सर्वं जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः” इति।

अभिवृत्ति स्त्री अभि+वृत्-क्तिन्। अभिगमने “स्वर्गस्य नो तस्याभिवृत्त्यै” ता० ब्रा० “अभिवृत्त्यै अभिगमनाय” भा०

अभिव्यक्त त्रि० अभि+वि+अन्ज -कर्मणि क्त। १अभिव्यक्तियुक्ते २सांख्यादिम -सिद्धाविर्भावयुक्ते “तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषम् पौर्व्वदेहिकम् पु० अभिव्यक्तमाविर्भूतं फलदानोन्मुखम्” रघु०

अभिव्यक्ति स्त्री अभि+वि-अन्ज—क्तिन्। १ प्रकाशे सूक्ष्मरूपेण स्थितस्य (“कारणात्मना स्थितस्य) कारणस्य २कार्य्यरूपेणाविर्भावे। साङ्ख्यपातञ्जलादिमते हि उत्पत्तेः प्राक् कार्य्यं सत् कारणव्यापारेण व्यज्यते यथोक्तम्। सांख्यसूत्रे। “त्रिविधविरोधापत्तेश्च”। “अथ सर्वं कार्य्यं त्रिविधं सर्वशास्त्रसिद्धमतीतमनागतं वर्त्तमानमिति। तत्र यदि कार्य्यं सदा सन्न स्यात्तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः। अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्म्मकत्वानुपपत्तेः सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः। किञ्च प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तद्दोषतादवस्थ्यात्। अभावमात्रस्वरूपत्वे पटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात्। अभावेऽपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषामात्रत्वप्रसङ्गात्। अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति चेन्न असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वासम्भवादिति। तस्मान्नित्यस्यैव कार्य्यस्यातीतानागतवर्त्तमानावस्थाभेदा एव वक्तव्याः। घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो घटो भविष्यन्निति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात्। न त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययोश्चाभावविषयत्वमिति। ते एवातीतानागतत्वे अवस्थे ध्वंसप्रागभावव्यवहारं जनयतस्तदतिरिक्ताभावद्वये प्रमाणाभावादिति एवमत्यन्ताभावान्योन्याभावावप्यधिकरणस्वरूपावेव। न चैवं प्रतियोगिसत्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् परैरपि प्रतियोगिमति देशे तदत्यन्ताभावाङ्गीकारात्। प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव

सामयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च। तस्मात्तन्मतसिद्धान्तेऽभावोऽतिरिक्तः किन्तु घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिद्वस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूपमेव कल्प्यते लाघवात्। अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवादिति" प्र०भा०॥ "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" सू०॥ नरशृङ्गतुल्यस्यासत उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः॥ "उपादाननियमात्" सू०॥ मृद एव घट उत्पद्यते तन्तुभ्य एव पट इत्येवं कार्य्याणामुपादानकारणं प्रति नियमोऽस्ति। स न सम्भवति उत्पत्तेः प्राक् कार्य्यासत्तायां हि न कोऽपि कारणे विशेषोऽस्ति येन कञ्चिदेवासन्तं जनयेन्नेतरमिति। विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया। स एव च विशेषोऽस्माभिः कार्य्यस्यानागतावस्थेत्युच्यत इति। एतेन यद्वैशेषिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तदप्यपास्तम्। अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात्। भावानां दृष्टत्वादन्यानपेक्षत्वाच्च। किञ्चाभावेषु स्वतो विशेषे भावत्वापत्तिः। प्रतियोगिविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति। अतोऽभावानामविशिष्टतया न कार्य्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति॥ "शक्तस्य शक्यकरणात्" सू०॥ कार्य्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् अन्यस्य दुर्वचत्वात् लाघवाच्च। सा शक्तिः कार्य्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्यकार्य्यकरणान्नासत उत्पाद इत्यर्थः॥ "कारणभावाच्च" सू० उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च सत्कार्यसिद्धा नासदुत्पाद इत्यर्थः। कार्यस्यासत्त्वे हि सदसतोरभेदानुपपत्तिरिति। उत्पत्तेः प्राक् कार्य्याणां कारणाभेदे च श्रुतयः। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्। सदेव सौम्येदमग्र आसीत्। आत्मैवेदमग्र आसीत्। आप एवेदमग्र आसुरित्याद्याः॥ "न भावे भावयोगश्चेत्" सू०॥ नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्पत्तिप्रयोगो न सम्भवति असतः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यवहारादिति चेदित्यर्थः॥ "नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ" सू०॥ कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्य्याभिव्यक्तिनिमित्तकौ। अभिव्यक्तित उत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चोत्पत्तिव्यवहाराभावः न त्वसतः सत्तयेत्यर्थः। अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्त्तमानावस्था। कारणव्यापारोऽपि कार्यस्य वर्त्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति। सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृश्यते। यथा शिलामध्यस्थप्रतिमाया लैङ्गिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं तिलस्थतैलस्य च निष्पीड़नेन, धान्यस्थतण्डुलस्य चावघातेनेति। तदुक्तं वाशिष्ठे। "सुरूच्छावस्थया चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे। यथा स्थितास्थितेरन्तस्तथेयं जगदावली"॥ एतेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः प्रागभावाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति। नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणं? न ह्यनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति। मैवम्। योगिप्रत्यक्षत्वान्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोरुभयोरेव सत्त्वसिद्धेः प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात्। अन्यथा वर्त्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः। तस्मादियामौत्सर्गिकप्रामाण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्ध्यति योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति। नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्व्वं सती वाऽसती वा। आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारस्य विफलः। अन्त्ये चाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तक्षतिः असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति अत्रोच्यते। कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्य्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशाद्घटवत् तदभिव्यक्तेरपि वर्त्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिवृत्त्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणात्। अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः। नन्वेकदा सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत्। प्रकारभेदस्योक्तत्वात्। नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्य्याणां दुर्वचमिति। मैवम्। अवस्थानामेव परस्पराभावरूपत्वादिति॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्येत्यत आह। "पारम्पर्यतोऽन्वेषणा वीजाङ्कुरवत्" सू०॥ पारम्पर्यतः परम्पराक्रमेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्त्तव्यम् वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः। वीजाङ्कुराभ्यां चालायमेव विशेषो यद्वीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपरम्परयानवस्था, अभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति। प्रामाणिकत्वन्तु तुल्यमेवेति। सर्वकार्य्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये वदद्भिर्व्यासदेवैरपीयमनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति। "उत्पत्तिवद्वाऽदोषः" सू०॥ यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेष्टव्या लाघवात्। अत उत्पत्ताविवाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः। अथैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न। अस्मिन् पक्षे सत

एषाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात्। अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः। नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किमभिव्यक्त्याख्यावस्थाकल्पनेनेति चेन्न। तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादि श्रुतिभिरव्यक्तावस्थायाः सतामेव कार्याणां सिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिस्वीकारापत्तिरिति चेन्न। तिसृणामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात् तादृशाभावनिवृत्तय एव च कारणव्यापारसाफल्यादिसम्भवात्। अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्यानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रोच्येते। वर्त्तमानताख्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्यतिरिक्तेति घटादेरवस्थात्रयवत्त्वानुभवादिति। अन्यत्तु सर्वं समानम्। अतो नास्यधिकशङ्कावकाश इति सां० प्र०भा०। "अतः सिद्धं प्राक् कार्य्योत्पत्तेः कारणसद्भावः। कार्य्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् अभिव्यक्तेः कार्य्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः। कथम्? अभिव्यक्तिलिङ्गत्वात्। अभिव्यक्तिलिङ्गमस्येत्यभिव्यक्तिश्च साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः। यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादि वस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत् प्राक् सद्भावं न व्यभिचरति। तथेदमपि जगत् प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः न हि अविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते" बृ०भा०। २ अन्यथा स्थितस्य अन्यरूपेण प्रकाशे "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः" शा०सू०। "अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् अभिव्यज्यते किल प्रादेशपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते, प्रदेशेषु वा हृदयादिषु प्राणविज्ञानस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ततः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य आचार्य्यो मन्यते" इति भा०।

अभिव्यञ्जक त्रि० अभिव्यञ्जयति प्रकाशयति अभि+वि+अनुज-णिच्-ण्वुल्। प्रकाशके आलङ्कारिकप्रसिद्धव्यञ्जनया वृत्त्या प्रकाशके च गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ "गुणाभिव्यञ्जकशब्दार्थवत्त्वस्यापि रसाभिव्यञ्जकत्वेन उपचारत" इति च सा०द०।

अभिव्यापक त्रि० अभि+वि+आप-ण्वुल्। अभितोव्यापके सर्वावयवावच्छेदेन व्यापके यथा वृक्षादेराकाशसंयोगः, कपिसंयोगादिस्तु नैवं तस्य शाखिमूरणे वृक्ष एव मूलावच्छेदेनासत्त्वात्। वैयाकरणोक्ते सर्व्वथा व्यापकतावति आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा" सि०कौ०। यथा सर्व्वस्मिन् ब्रह्मास्ति"।

अभिव्याप्ति स्त्री अभि+वि+आप भावे क्तिन्। १ अभितोव्याप्तौ सर्वावयवावच्छेदेन व्याप्तौ। व्याप्तिशब्दे विस्तरः।

अभिव्याप्य त्रि० अभि+वि+आप-कर्मणि ण्यत्। १ सर्वावयवच्छेदेन १ व्याप्ये। ल्यप्। २ सर्वतो व्याप्येत्यर्थे अव्य०। "अभिव्याप्याकर्षणमपवर्गे" इति सुश्रु०।

अभिव्याहार पु० अभि+वि+आ+हृ-घञ्। १ प्रशस्तोक्तौ २ अभितः कथने व्याङुपसर्गयुक्तस्य हरतेः कथनार्थत्वादभियोगात्तस्यैव सम्यक्त्वार्थता। अतएव "ऋचं वा यजुर्वा साम वाऽभिव्याहरतीति" शत०ब्रा० "नाभिव्याहारयेत ब्रह्म स्वधानिनयनादृते" मनौ च तथार्थे एव अभिव्याहरतेः प्रयोगः। समुपसर्गयोगे तु साहित्येऽस्य रूढिः।

अभिवृङ्ग पु० अभि+वृगि-गतौ घञ्। अभिगमने "याभिः तिस्रः पञ्चाशतोभिवृङ्गैरपावृ" ऋ० १,११२,४। अभिवृङ्गैरभिगमनैः वृङ्गतिर्गतिकर्मेति" भा०।

अभिशंसन न० आभिमुख्येन शंसनमाक्रोशवचनं वा रोषाप वादश्च। समक्षमाक्रोशरूपे पारुष्यकथने १ "अयं चौर" इत्यादिना २ मिथ्यापवादे च "शतं ब्राह्मणमाकुश्य" इत्युपक्रम्य "पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने इति वाक्पारुष्ये "अभिशंसनप्रक्षेपयोस्तुल्यार्थत्वम् "स्वभार्य्यान्तु यदा क्रोधादगम्येति नरो वदेत्" या० व्याख्यायां स्वभार्य्याभिशंसनमिति विज्ञानेश्वरेणोक्तम्। २ आभिमुख्येन कथनमात्रे च "शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने" इति याज्ञ०।

अभिशंसिन् त्रि० अभि+शन्स-णिनि। १ समक्षमाक्रोशके २ अपवादवाक्यप्रयोक्तरि च "मिथ्याभिशंसिनो दोषो द्विगुणोऽनृतवादिन" इति या०।

अभिशङ्का स्त्री अभि+शङ्क-भावे अ। १ सर्वथा शङ्कने २ संशये ३ भ्रमे च। "उपेयुषो कल्पलताभिशङ्कया" किरा० "कल्पलताभिशङ्कया कल्पलताभ्रमेण" मल्लि०। संशयस्य स्थाणुर्वानरो वेति उभयकोटिज्ञानरूपत्वेऽपि तदीयायथार्थकोटिविषयत्वेन भ्रमस्य तदीयैकतरकोटिविषयकत्वात् तथात्वम्। अयञ्च मिथ्याभूतकोटिमेवावगाहते इति विशेषः। कर्त्तरि अच्। २ सर्वतः शङ्किते त्रि०।

अभिशङ्कित त्रि० अभि+शङ्क-क्त। १ सन्दिग्धे २ भ्रान्ते च।

अभिशप्त त्रि० अभि+शप-क्त। इदं तेऽनिष्टं भयादित्येवं रूपस्य

गुरुविप्राद्यभिशापस्य उद्देश्ये । "न नाम यहणं कुर्य्यात् जनकस्य गुरोस्तथा । भार्य्याया अभिशप्तस्य कृपणस्य विशेषत" इति पुरा० । [२समक्षकथिते च ।

अभिशब्दित त्रि० आभिमुख्येन शब्दितः । १ समक्षमाहूते

अभिशस् त्रि० अभि+शन्स–क्विप् । अभिशंसनकर्त्तरि "यदाशंसा निःशसाभिशसा" ऋ० १०,१६४,३ ।

अभिशस्त त्रि० अभि+शन्स–क्त । अयं परस्त्रियं गच्छतीत्यादिना मिथ्यावाक्येन मैथुनविषयकदोषारोपो यस्मिन् जने कृतः तस्मिन् । "अभिशस्तो मृषा कृच्छ्रं चरेदाग्नेयमेव वा" या० । "नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु वर्ज्जयेत्" स्मृतिः । अभि+शस-बधे क्त । २हिंसिते ३आक्रान्ते च त्रि० । "आतुरामभिशस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भये" मनुः । "अभिशस्तामाक्रान्तामिति" प्रा०त० रघु० । उभयतः भावे–क्त ४ आक्रोशे, ५ अपवादकथने ६हिंसने ७ अभिशापे च न० । "एवञ्चैव नरश्रेष्ठः रक्ष्या एव द्विजातयः । शापराधानपि हि तान् विषयान्ते समुत्सृजेत् अभिशस्तमपि ह्येषां कृपायीत विशाम्पते" । भा०शा०प० ।

अभिशस्तक त्रि० अभिशस्ते अभिशापे भवः कन् । वैद्यकोक्ते अभिशापजज्वरादौ "इत्ता ये देवद्रोहाभिशस्तका अथर्वकृता उपसर्गकृताश्च" सुश्रुतः ।

अभिशस्ति स्त्री अभि+शन्स–क्तिन् । १ अभिशापे "उरुष्या णो अभिशस्तेः सोमः" ऋ० १,९१,१५ । अभिशस्तेरभिशापरूपाच्चिन्दनात्" भा० । २ अपवादे "इमां मिथ्याभिशस्तिञ्च कृष्णस्य समुदाहृताम्" ह० वं० । अभि+शस बधे भावे क्तिन् । ३ हिंसायां "तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानाम्" ऋ०३,३०,१ । "अभिशस्तिं हिंसाम्" भा० । शस्यते हिंस्यतेऽनेन करणे क्तिन् । ४हिंसाहेतौ, "पुरा तस्या अभिशस्तेरधीहि" ऋ० १,७१,१० "अभिशस्तेः हिंसाहेतोः" भा० । आभिमुख्येन शस्तिर्याचनम् । ५प्रार्थनायाम् । [शार्हे च

अभिशस्य त्रि० अभिशस्तिमर्हति यत् । १हिंसार्हे २आक्रो-

अभि(भी)शाप पु० अभि+शप–घञ् वा दीर्घः । १ मिथ्यापवादकथने २ आरोपितदोषकथने ३ अनिष्ट ते भूयादित्याक्रोशे च "वेद मिथ्याभिशापास्तं न स्पृशन्ति कदाचन" ह०वं० ।

अभिशिरोग्र त्रि० शिरसोभिमुखमग्रं यस्य । १ ऊर्द्धं मूलाधोग्रे "ओषधे । त्रायस्वैनमिति सप्त दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणस्यां कपुष्णिकायामभिशिरोग्रा उपदनिधाति" गो० । अभिशिरोग्राः ऊर्द्धमूलाधोग्राः सं०त०रघुनन्दनः ।

अभिशोक पु० अभिलक्ष्य शोकः । कञ्चिदभिलक्षीकृत्य कृते शोके । शुच–ल्युट् । अभिशोचनमप्यत्र न० ।

अभिश्रा(स्र)व पु० अभि+स्रु–अप् वेदे घञ् । अभितः श्रवणे "ऋतं दिवे तदवोचं पृथिव्यामभिश्रावाय" श्रुतिः ।

अभिश्वैत्य त्रि० अभितः श्वैत्यं शुद्धचारित्वादस्य । शुद्धचरिते "अदक्षिणमयज्वानमभिश्वैत्येति व्याहरन्" भा०द्रो०प०

अभिषङ्ग पु० अभि+षन्ज–घञ् । १ पराभवे, २ अक्रोशे, ३ शपथे, ४ व्यसने च "अभिषङ्गजडं विजज्ञिवानिति" रघुः "तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिम्" कुमा० "जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गात्" "ततोऽभिषङ्गानिलविप्रविद्धा" "विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्" इति च रघुः "नवाभिषङ्गां नूतनदुःखामिति" मल्लि० । ५आसक्तौ "मुक्तुरिति वनविभ्रमाभिषङ्गात्" माघः ६भूताद्यावेशे अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः" माधवनिदानम् ।

अभिषव पु० अभि+सु–अप् । १ यज्ञाङ्गस्नाने, २निष्पीड़ने, ३ सुरोत्पादनादिव्यापारे, ४ सोमलतापाने, ५ तत्कण्डने च "अद्र्यादानप्रभृति त्रिपर्य्यायानभिषवान् करोति" कात्या० १०,१,४ । "निर्यत्य राजानमभिषुण्वन्ति व्याख्यातोऽभिषव" इति कर्क० । "आप्यायनाभिषवाश्वदाभ्येषु च" कात्या० ७,६,२८ । सर्वजित् महाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहाभिषवस्तिस्र उपसदः कात्या० "संवत्सरादूर्द्ध्वं सप्ताहेऽतीतेऽभिषवः सुत्या" कर्क० । ६स्नाने । "जपोपवासाभिषवैर्मुनीनाम्" किरा० । करणे अप् । ७ अङ्गुल्यामिति निरु० सोमकण्डनसाधनत्वात् तथात्वम् । आधारे अप् । ८यज्ञे ।

अभिषवण न० अभि+सु–ल्युट । अभिषवशब्दार्थे स्नानमात्रे "शिरसा हरिन्मणिनिभः स वहन् कृतजन्मनोऽभिषवणेन जटाः" किरा० करणे ल्युट् स्त्रियां ङीप् । अभिषवसाधने "शूर्पं पवित्रं तुषा ऋजीषाभिषवणीरापः" अथ० ।

अभिषह्य त्रि० अभितः सह्यः । १ सोढुं शक्ये । ल्यप् । २प्रसह्येत्यर्थे अव्य० "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः" । मनुः ।

अभिषाच् त्रि० अभि+सच-सेव–स्वार्थे णिच्–क्विप् वा । १ आभिमुख्येन सम्बन्धुं समर्थे २ अभिभावुके च "वसो अभिषाचकृण्वान्" ऋ० ६,६२,९ ।

अभि(भी)षाह् त्रि० अभि+सह–ण्वि णिच्–क्विप् वा षत्वम् वा दीर्घः । १शत्रुजयिनि २सहनशीले च ।

अभिषिक्त त्रि० अभि+सिच–क्त । १ कृताभिषेके राजादौ

"कन्दर्पं परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तम्" सा०द०। "दीक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च" परा०। "सैनापत्येन देवानामभिषिक्तो गुहस्तदा" भा०व०प०। २ स्नाते च। अभिषिक्तेन निर्वृत्तम् सङ्कला० अण्। आभिषिक्तः अभिषिक्तनिर्वृत्ते कूपे पुं०। [सोमादौ च ३काञ्जिके न०।

अभिषुत त्रि० अभि+सु–क्त। १ निष्पीड़िते २ कृताभिषवे

अभिषेक पु० अभि+सिच–घञ्। १ विधिना शान्त्यर्थं सेचने, २अधिकारप्राप्त्यर्थं स्नाने, यथा "अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः" रघुः। मन्त्रादिना शिरसि जलप्रक्षेपमात्रेण ३ मार्जने। ४स्नानमात्रे च। "कृताभिषेकां हुतजातवेदसम्" कुमा०। "निष्यन्दिनीरनिकरेण कृताभिषेकाः" माघः "तत्राभिषेकं कुर्वाणो गोसहस्रफलं लभेत्"। "तत्राभिषेकं कुर्वीत पितृदेवार्चने" रतः "तत्राभिषेकं कुर्वीत नागतीर्थे नराधिप। भा०व०प०। ५ कर्म्मान्ते शान्त्यर्थं स्नाने च। "सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादिमन्त्रैः स्नाने तच्च मत्कृततुलादानादिपद्धतौ २०६पृष्ठे दृश्यम्। ६प्रतिष्ठादौ देवादेः स्नपने च। करणे घञ्। ७ जले।

अभिषेक्तृ त्रि० अभि+सिच–तृच्। अभिषेककारि स्त्रियां ङीप्।

अभिषेक्य त्रि० अभिषेक्तुमर्हति अभि+सिच–ण्यत् कुत्वम्। अभिषेकयोग्ये "अभिषेक्याभविष्यत समाशृवन्त इत्याह राजपुत्रान्" कात्या० २०,२,१७ "यूयमश्वरक्षा समाशृवन्तः पट्टाभिषेकयोग्या भविष्यथ" कर्क०।

अभिषेचन न० अभि+सिच–भावे ल्युट्। अभिषेकशब्दार्थे अभिषेचने हितम् ठञ्। आभिषेचनिकम्। अभिषेक द्रव्यमन्त्रादौ त्रि०। करणे ल्युट्। अभिषेकद्रव्ये न०।

अभिषेचनीय त्रि० अभि+सिच–कर्मणि अनीयर्। अभिअभिषेकार्हे "ये वा एतस्योदृचं गमिष्यन्ति राष्ट्रं ते भविष्यति राजानो अभिषेचनीयाः" शत०ब्रा०। साध्वर्थे छ। २ अभिषेकद्रव्ये त्रि० "पुरोडाशस्विष्टिकृतोऽभिषेचनीयवत्" कात्या० १८,६,१५, "राजसूयस्यान्तर्गताभिषेचनीय सोमस्येव" कर्क० "अभिषेचनीयेष्ट्या" शत०ब्रा०।

अभिषेणन न० सह इनेन सेना तयाभिमुखं याति शत्रोः अभि+सेना+णिच्–ल्युट् षत्वम्। युद्धार्थं शत्रोरभिमुखं सेनया सह जिगीषोर्गमने।

अभिष्टन पु० अभि+स्तन–अप् षत्वम्। सिंहनादे "अभिष्टने ते अद्रिवो यत् स्था" ऋ० १,८०१४, "अभिष्टने सिंहनादे" भा०।

अभि(भी)ष्टि त्रि० अभि+यज–इष वा शिन् वेदे पृ०षत्वा०। १"अभियष्टव्ये 'मह्नाँ अभिष्टिरोजसा य०३३,२५, अभीज्यते इत्यभियष्टव्यः वे०दी०। २ अभिलाषे,। आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः" य० २०,४८ अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः" इति वेददी०।

अभिष्टुत त्रि० अभि+स्तु–क्त। १वर्णिते, २स्तुते, च।

अभि(स्य)ष्यन्द पु० अभि+स्यन्द–भावे घञ् अप्राणिकर्त्तरि वा षत्वम्। १ अतिवृत्तौ २ स्रवणे ३ जलादिक्षरणे च। कर्त्तरि घञ्। ४ अधिके। "स्वर्गाभिष्यन्दवमनमिति" कुमा०। "भूतपूर्व्वमभूतपूर्व्वं वा जनपदं परदेशापवाहनेन स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति" कौटि०। आधारे घञ्। ५ नेत्ररोगभेदे। "प्रायेण सर्व्वे नयनामयास्ते भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः"। तस्मादभिष्यन्दमुदीर्य्यमाणमुपाचरेदाशु हिताय धीमान्' सुश्रु०। उष्णाभितप्तस्य जलप्रवेशाद्दूरेक्षणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च। स्वेदाद्रजोधूमनिषेवणाच्च छर्द्देर्विघाताद्वमनातियोगात्। द्रवात्तथान्नान्निशि सेवितांच्च विण्मूत्रवातक्रमनिग्रहाच्च प्रसक्तसंरोदनशोककोपाच्छिरोभिघातादतिमद्यपानात्। तथा ऋतूनाञ्च विपर्य्ययेण क्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च। वाष्पग्रहात् सूक्ष्मनिरीक्षणाच्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति दोषाः। स च चतुर्विधः यथा। वातात् पित्तात् कफाद्रक्तादभिष्यन्दश्चतुर्विधः। प्रायेण जायते घोरः सर्वे नेत्रामयाकरः। सुश्रु०।

अभिष्यन्दनगर न० अभिष्यन्देन प्रधाननगरातिवृद्ध्या तदतिवाहेन कृतं नगरम्। शाखानगरे अभिष्यन्दरमणमित्यपि पाठः। रत्नणं रतिस्थानं हेम०। तत्रार्थे।

अभिष्य(स्य)न्दिन् त्रि० अभिष्यन्दते अभि+स्यन्द–णिनि अप्राणिकर्त्तरि वा सत्वम् १ सर्व्वतः स्रुते। "पयोऽभिष्यन्दि गुर्व्वामं प्रायशः परिकीर्त्तितम्" सुश्रु०।

अभिष्वङ्ग पु० अभि+स्वन्ज–घञ्। १ उत्कटरागे २अनात्मन्यहंबुद्धौ च "असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु" गीता

अभिसंरब्ध त्रि० अभि+सम्+रभ–क्त। १ क्रुद्धे। [निग्रहे च

अभिसंवृत्ति स्त्री अभि+सम्+वृत–क्तिन्। १ व्यवहारे २अभि-

अभिसंश्रय च० अभितः संश्रयः। १ सर्व्वत आश्रये "यदि कुर्य्यात् भवानेवं विलेऽस्मिन्नभिसंश्रयम्" रामा०।

अभिसंसार अव्य० संसारस्याभिमुख्यम् अव्ययी०। संसाराभिमुख्ये। अभि+सम्+सृ–वीप्सायां णमुल्। अभिमार्गेणाद्योतनात् न हित्वम्। अभिसंसारम् अभिमुख्याभिगम्येत्यर्थे। "सह्वानागमिवाभिसंसारं दिदृक्षितारः" श०ब्रा०

अभिसंहित त्रि० अभि+सम्+धा—कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्त । १ फलोद्देशेन कृते २ अभिसन्धिविषयभूते ३ अभिसन्धिकर्त्तरि च "विशुद्धिदायेऽनभिसंहितेषु" इचिस्तवः ।

अभिसन्ताप पु० अभिसन्ताप्यतेऽनेन अभि+सम्+तप—णिच्-करणे अच् । १ अभिशापे । तप—भावे घञ् । २अभितः सन्तापे । तप—आधारे । घञ् । ३ युद्धे ।

अभिसन्धक त्रि० अभि+सम्+धा—क—स्वार्थे कन् । १ परगुणासहनेन आक्षेपके, "वैडालव्रतिकोज्ञेयोहिंस्रः सर्वाभिसन्धकः मनुः" । "अभिसन्धक' परगुणासहनेन सर्वाक्षेपक इति" कुल्लू० । [२ फलोद्देशे ३ वञ्चने च ।

अभिसन्धा स्त्री अभि+सम्+धा—भावे अङ् । १ अभिसन्धौ

अभिसन्धान न० अभि+सम्+धा—ल्युट् । १ परवञ्चने । "पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम्" रघुः । "पराभिसन्धानपरामन्त्रिणः" काद० २ फलोद्देशे ३ अभिसन्धौ च । "फलाभिसन्धानपरा न योगिनः" पुरा० ।

अभिसन्धाय पु० अभि+सम्+धा-भावे घञ् । १ अभिसन्धौ फलाद्युद्देशे । ल्यप् । २फलाद्युद्दिश्येत्यर्थे अव्य० ।"अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्" गीता ।

अभिसन्धि पु० अभि+सम्+धा—भावे कि । १ फलाद्युद्देशे । "स्वर्गाभिसन्धि सुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे" कुमा०। "स्वधाभुजः काम्यफलाभिसन्धौ" इचिस्तवः ।

अभिसन्धित त्रि० अभिसन्धा जाताऽस्य तार० इतच् । १ जाताभिसन्धौ अभिसन्धिविषये ।

अभिसम्पत्ति त्रि० अभि+सम्+पद्—क्तिन् । १ अभितः सम्पत्तौ अन्यरूपस्यान्यथाभवने, "चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः" कात्या० १८,६,३५ । "आहवनीय एव चित्याभिसम्पत्ति श्रवणात् "यो वाव चितोऽग्निर्निधीयते तामेवेष्टकामेव सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत" इतिश्रुतिः एकवारं चित्यस्योपरि निधानेनाहवनीयाग्नेरेव सर्व्वदा चित्यात्मकतासम्पत्ता" कर्क० ।

अभिसम्पद् स्त्री अधिका सम्पद् प्रा०स० । १ अधिकसम्पत्तौ ।अभिलक्ष्य संख्यां सम्पद् । तत्तत्संख्यादिसाम्येन सम्पन्नतायाम् "तान्युभयान्येकविंशतिः सम्पद्यन्ते द्वादश मासाःपञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोकाः असावादित्य एकविंशः एतामभिसम्पदम्"शत०ब्रा० ।"यैषा संख्यासम्पत्तिस्तामभिलक्ष्य भवति"भा० ।सम्पदमभिलक्ष्य अव्ययी० टच् समा० । अभिसम्पदम् सम्पदमभिलक्ष्यीकृत्येत्यर्थे अव्य० ।

अभिसम्पात पु० अभि+सम्+पत—आधारे घञ् ॥ १ युद्धे । भावे घञ् । २ पतने । करणे घञ् । ३ अभिशापे लोकप्रसिद्धिः ।

अभिसम्बन्ध पु० अभि+सम्+बन्ध—घञ् । १ अभितः सम्बन्धे "द्रव्याणां कर्म्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः" "फलार्थित्वात्तु स्वामित्वे नाभि" जै०सू० "बैजिकादभिसम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम्" मनुः२ वाक्यादौ आकाङ्क्षितपदान्वये च पदानामन्वयश्च पदार्थायन्वयोग्यत्वएव ।

अभिसर त्रि०अभितःसरति सृ+ट स्त्रियां ङीप् । १ सहाये, २ अनुचरे । "तथैवाभिसरास्तेषां त्यक्तात्मानो जये धृताः" भा०उ०प० । "अथ साभिसरं शरैस्तरस्वी"माघः ।

अभिसरण न० अभि+सृ—ल्युट् । १ अभिगमने २ नायकयोरेकतरेण रागेण सङ्केतस्थानगमने च । [३ उत्सृष्टे च

अभिसर्ज्जन न० अभि+सृज-भावे घञ् । १ दाने,२ बधे

अभिसाय अव्य० आभिमुख्ये अव्ययी०। सायाह्नाभिमुख्ये । "स्मितोदयाद्दैरभिसायमुच्चकैरचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्" माघः ।

अभिसार पु० अभि+सृ—आधारादौ घञ्। १ युद्धे, २ साहाय्ये, ३ साधने, ४ स्त्रियाः पुंसो वा संभोगार्थं निर्ज्जनसङ्केतस्थानगमने च । "आरब्धे रभसान्मया प्रियसखि ! क्रीडाभिसारोत्सवे" । अभिसारप्रकारश्च । "स्वेषु गात्रेषु संलीना मूकीकृतविभूषणा" । अवगुण्ठनसंवीता कुलजाऽभिसरेद्यदि । विचित्रोज्ज्वलवेशा तु वलन्नूपुरनिस्वना प्रमोदस्मेरवदना स्याद्वेश्याऽभिसरेद्यदि । मदस्खलितसंलापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना । आविद्धगतिसञ्चारा स्यात् प्रेष्याऽभिसरेद्यदि ॥ क्षेत्रं वाटी,भग्नदेवालयो दूतीगृहं वनम्। मालयञ्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा एवं कृताभिसाराणां पुंश्चलीनां विनोदने, स्थानान्यष्टौ तथा ध्वान्तच्छन्नेषु क्वचिदाश्रये" इति सा०द० । कर्त्तरि घञ् । अनुचरे पु० "अभिसारेण सर्वेण ततोयुद्धमवर्त्तत" भा०अ०प० ।

अभिसारिका स्त्री अभिसरति अभिसारयति वा कान्तं सङ्केतस्थानं अभि+सृ—णिच्—वा ण्वुल् । १ "अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभिसारिका" सा०द० उक्ते नायिकाभेदे "अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्द्दिनेष्वभिसारिकाः" कुमा० "यः सञ्चरोऽभूदभिसारिकाणाम्" रघुः ।

अभिसारिन् त्रि० अभिसरति णिनि । १आभिमुख्येन गन्तरि २अनुचरे च स्त्रियां ङीप् । "षष्ठं त्रिष्टुपे क्रुद्भमपदा

द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती, तं ष्टुभे त्रिष्टुप्। वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी" अनु०क्र० उक्ते वैदिकच्छन्दोभेदे स्त्री यस्याः वैराजौ द्वौ पादौ द्वौ च पादौ जागतौ साऽभिसारिणीति तदर्थः।

अभिसृष्ट पु० अभि+सृज–क्त। १दत्ते, २उत्सृष्टे, ३त्यक्ते च

अभिस्वर् न० स्वृ–भावे–क्विप् स्वः अभितः स्वः स्वरणं शब्दो वा यस्य। अभितः स्वरयुक्ते स्तोत्रभेदे "अभिस्वरा निषदा गा अवस्यवः" ऋ०२,२१,५ अभितः स्वः स्वरः शब्दनं वा यस्य तेन स्तोत्रेण" भा०। "स्तोत्रं नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरा" ऋ०८,९७,१२ "अभिस्वरा अभिस्वरणेन स्तोत्रेण" भा०। [रथस्य ह्वयोरभिरभिस्वरे" श्रुतिः।

अभिस्वर पु० अभि+स्वृ–अप्। आभिमुख्येन प्रेरणे "स्यात

अभिहत त्रि० अभि+हन–क्त। १अभिघातसंयोगवति। "सोढीर्णोर्मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः" शिक्षा। २ ताडिते "परस्परेणाभिहता विनेदुः" पु०। ३ गुणिते च। "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ" लीला०।

अभिहरण न० अभि+हृ–ल्युट्। १आभिमुख्याहरणे "कार्मुकाभिहरणाय मैथिलः" रघुः। २विवाहादौ यौतकदाने च।

अभिहव पु० अभिह्वयते अभि+ह्वे–अप् संप्रसारणञ्च। आभिमुख्येनाह्वाने हु–अप्। २ सर्व्वतोहोमे।

अभिहस्य त्रि० अभि+हस–यत्। उपहसनीये "यस्ते मदोऽव केशोविकेशो येनाभिहस्यं पुरुषं कृणोषि" अथ०६,३०,२, ल्यप्। २ उपहस्येत्यर्थे अव्य०।

अभिहार पु० अभि+हृ–घञ्। १ अपचिकीर्षया अभिगम्याक्रमणे, २ साक्षाच्चौर्य्ये, ३ अभियोगे, ४ कवचादिधारणे ५ संनह्यने ६ मेलने च। "अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोनवस्थानात्। सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च" सां०का०। "समानाभिहारात् तोयदविमुक्तानुदविन्दून् जलाशये न पश्यति" सा० कौ०।

अभिहित त्रि० अभि+धा–क्त। १ अभिधया वृत्त्या बोधिते २उक्ते। "अभिहिते प्रथमा" वा०। अभिधानञ्च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः क्वचिदव्ययेन। तत्सङ्ख्यातसंख्याया अभिहितत्वे कर्त्तृकर्मणोरभिहितत्वमिति नैयायिकाः भवति च ग्रामं गच्छति चैत्रः, ग्रामो गम्यते चैत्रेणेत्यादौ कर्तृकर्मगतसंख्याया आख्यातेनाभिधानमतस्तत्र प्रथमोपपत्तिः। तथाचाख्यातार्थसंख्यान्वयेन कर्त्तृकर्मणोः अभिहितत्वम्। वैयाकरणमते कर्तृकर्मणोरेव आख्यातेनाभिधानमिति भेदः। "अनभिहिते" पा० अनभिहिते इत्यधिकारे कर्मादौ द्वितीयादि "इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना" कु०अस्य वच्यर्थकतया गौणे कर्मणि क्त। वचनोद्देश्यत्वेन तस्याः कर्म्मत्वादुक्तता। गौणकर्म्मणोऽप्रयोगे तु मुख्यकर्म्मणोवचनादेरुक्तता। "वासुदेवेनाभिहिते वाक्ये तेन महात्मना" भा०उ०प०।

अभिहितान्वय अभिहितानामन्वयः। अभिधावृत्त्या(शक्त्या)उपस्थापितानामर्थानां परस्परसंबन्धे। तथा हि अभिधावृत्त्या पदार्थबोधने द्विधा प्रकारः। अन्विताभिधानम् अभिहितान्वयश्च तत्र मीमांसका एवमाहुः "सर्वेषां शब्दानां व्यवहारादेव प्रथमं व्युत्पत्तिर्गृह्यते इतरोपायानां शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथा हि प्रयोजकस्य वाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिरेव प्रयोजनमवधारयति न चाकिञ्चित्कुर्व्वतस्तादर्थ्यं सम्भवतीति तद्वाक्यजन्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्य्यताज्ञानमेव कल्पयति स्वप्रवृत्तौ बालेन कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् तथा च प्रेक्षावत् प्रवृत्तिः कार्यताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात् मदीयप्रवृत्तिवदित्यनुमीयते तत्र कारणान्तरानुपस्थितेः शब्दस्यैवोपस्थितेस्तस्यैव कार्यताज्ञानहेतुत्वमवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति पश्चाच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्वितस्वार्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमं गृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात्। ततश्च पदं कार्य्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामान्यतोऽवगतः स्वार्थः, विशेषः परं नाधिगतः स च उत्तरकाले सुहृदुपदेशादिभिरवगम्यते। अतः प्रवृत्तिपराणामेव शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वम् तच्च क्वचित् साक्षात् क्वचित्परम्परया कार्य्यान्वितम् तत्र साक्षात् यजेत घटमानयेत्यादौ वाक्ये। विधिशेषीभूतार्थवादादौ तु परम्परया। कार्य्यान्वय इति सर्व्वत्र वेदे कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकता स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्यनाटकादीनां पदार्थासंसर्गापेक्षया संसर्गस्य व्यवहारः न तु संसर्गापेक्षया, तथा च व्यवहारेणैवानुमिते इतरान्वितज्ञाने करणत्वग्रहात् तत्रैव शक्तिर्गृह्यते उपस्थितत्वात् नचान्ये तत्त्यागः हेत्वभावात्। न तु पदार्थमात्रे शक्तिग्रहः व्यवहारात्तस्यानुपस्थितेः उपायान्तरात्तदुपस्थित्यन्तरकल्पने मानाभावात्। एवञ्च इतरान्वितस्वार्थज्ञानशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थान्वयानुभावकमिति वाक्यार्थ एव शक्त्याऽभिधीयते इत्यन्विताभिधानवादिनः"। अभिहितान्वयवादिनस्तु नैयायिकादयस्तेषामयमाशयः। इतरा-

न्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ पदार्थस्य विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति तत्रैव शक्तिः कल्प्यते लाघवात् नत्वन्वयांशेऽपि गौरवात् अस्तु वा प्रथममितरान्विते शक्तिग्रहोऽप्ये तस्य त्यागः आकाङ्क्षायोग्यतादिलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् प्रथम गृहीतत्वमात्रस्याकिञ्चित्करत्वात् तथा च घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरणद्वाराकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानोदयात् किं तत्र शक्त्या, अन्वयमात्रशक्तावपि अन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात् तैरेव सहकारिभिरन्वयविशेषावगमसम्भवात्। क्रियाकारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वेऽवान्तरवाक्यार्थद्वयबोधप्रसङ्गात्। न चैकमेव पदमन्विताभिधायकमितरत्तु अन्वयप्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यम् अविशेषात् कस्याभिधायकत्वमित्यनिर्णयात्। किञ्च किमशक्ययोरेवान्वये शक्तिः ? उत शक्ययोः ? आद्ये यस्य कस्यापि अन्वयबोधकत्वापत्तेरतिप्रसङ्गः स्यात् तथा च शक्यान्वयाभिधायकत्वं वाच्यं एवं च शक्ये शक्यान्वये च द्विधा शक्तिः कल्पनीयेति गौरवम्। अथ अन्वयतात्पर्य्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्युभयसम्मतम् तात्पर्य्यनिर्वाहिका च वृत्तिः सा च न गौणी न वा लक्षणेति अगत्या शक्तिः स्वीकार्य्येति चेत् वृत्तिं विनापि तात्पर्य्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या, पदानामुक्तक्रमेणान्वयबोधकत्वसम्भवात् अन्यथा शक्त्यैव तात्पर्य्यनिर्वाहावश्यम्भावे लक्षणोच्छेदः स्यात्। अथ घटमानयेत्यादौ प्रत्येकमन्वये सत्येव विशेषान्वयसामान्ये जिज्ञासा भवति न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यादित्यतस्तत्र शक्तिरिति चेन्न कारकेण क्रियायाः क्रियया च कारकस्य सामान्यत आक्षेपात् दृष्टे फले तदीयरसजिज्ञासावत् तदुपपत्तेः ततश्च पदार्थे एव शक्तिः न पदार्थान्वयांशे तस्मात् पदज्ञानं करणं पदार्थस्मरणं व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारर्मा स्मारितपदार्थान्वयानुभवः फलमिति"।

अभिह्वति स्त्री अभि+ह्वे—क्तिन्। आभिमुख्येनाह्वाने।

अभिह्रुत् त्रि॰ अभि+ह्रु—कर्मणि क्विप् वेदे घ॰ न गुणः। आभिमुख्येन ह्रियमाणे। "दुरितादभिह्रुतः शंसादघादभिह्रुतः" ऋ॰ १,१२८,५ "अभिह्रुत आभिमुख्येन ह्रियमाणान्" भा॰।

अभिह्वर त्रि॰ अभि+ह्वृ—विच्। १ कुटिलगन्तरि "नाभिह्वरे पदं निदधाति स क्षत्यवे" अथ॰ ६,७६,२ अभि+ह्वृ—कर्म्मणि अप्। अभिह्वरः उपह्वरे गन्तव्यदेशादौ।

अभिह्रुत् त्रि॰ ह्रु कौटिल्ये कर्त्तरि क्विप् घ॰। आभिमुख्येन कुटिलं कुर्व्वति "निनित्सोरभिह्रुतामसि" ऋ॰ १,१८९,६, "अभिह्रुतामाभिमुख्येन कुटिलं कुर्व्वताम्" भा॰।

अभिह्रुति स्त्री अभि+ह्रु—क्तिच् वेदे घ॰। कुटिलस्वभावे। "शतभुजिभिस्तमभिह्रुतेरघात्" ऋ॰ १,१६६,८ "अभिह्रुतेः कुटिलस्वभावात्" भा॰।

अभी त्रि॰ नास्ति भीर्यस्य। भयशून्ये। कप्। अभीकोऽप्यत्र

अभीक त्रि॰ अभि+कन् "अनुकाभिकाभीकः कमिता" पा॰ नि॰। १ कामयमाने "मेदस्विनः सरभसोपगतानभीकान्" माघः। २क्रूरे ३उत्सुके च। आभिमुख्येन कायति प्रकाशते दीर्घः। ४समीपे "प्रतङ्गावयो वहन्त्वरुणासमभीके" ऋ॰ १,११८,५, "अभीके गृहसमीपे" भा॰। ४ अभि+इण+कक्। ५ अभिगते त्रि॰ "यामन् रुष्यतामभीके" ऋ॰ ७,८६,१, "अभीके अभिगते" भा॰। ६कवौ ७स्वामिनि च त्रि॰।

अभीक्ष्ण त्रि॰ अभि+क्ष्णु—तेजने बा॰ड घ॰ दीर्घः अभिगतः क्षणं वा घ॰। १ सन्तते २ भृशे च। ३ क्रियापौनःपुन्ये" न॰। "महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम्" रामा॰। अभीक्ष्णस्य भावः ष्यञ्। आभीक्ष्ण्यम् सन्ततभावे "नित्यवीप्सयोः" पा॰ "आभीक्ष्ण्ये" इति सि॰कौ॰।

अभीक्ष्णम् अव्य॰ अभि+क्ष्णु—बा॰डमु घ॰ दीर्घः। पौनःपुन्ये स्वरादि। "अभीक्ष्णमुष्णतयाऽतिदुर्गमम्", माघः।

अभीत त्रि॰ अभि+इण—क्त न॰त॰। १ अभिगते। न भीतः विरोधे न॰त॰। २ भीतभिन्ने उत्साहान्विते त्रि॰।

अभीति स्त्री अभावे न॰त॰। १ भयाभावे २ तद्दानार्थायाम् अभयमुद्रायाञ्च। "परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्" शिवध्यानम्। ६त॰। ३ भीतिशून्ये त्रि॰। अभि+इण—क्तिन्। अभिगमने ४ "अभीतिमर्य्यो" इति ऋ॰७,२१,६। "अभीतिमभिगमनम्" भा॰। कर्मणि क्तिन्। ५समीपे।

अभीपत् त्रि॰ अभि+पत—क्विप् दीर्घः। अभिगमनकर्त्तरि। "अभीपतोवृष्टिभिस्तर्पयन्तम् ऋ॰ १,१६४,५२, "अभीपतोऽभिगमनवतः" भा॰। [लषिते।

अभीप्सित त्रि॰ अभि+आप+सन—क्त। १ अभीष्टे अभि-

अभीप्सु त्रि॰ अभि+आप+सन्—उ। अभिलाषुके।

अभीम त्रि॰ विरोधे न॰त॰। १ भयानकभिन्ने सौम्ये।

अभीमान पु॰ अभि+मन—क्विप् वा दीर्घः। अभिमानशब्दार्थे

अभीर पु॰ अभिमुखीकृत्य ईरयति गाः अभि+ईर: अच्।

गोपे जातिवाचकादन्तशब्दत्वेन ततः स्त्रियां ङीप्।

अभीरु(लु) त्रि॰ न॰त॰। १ भीरु(लु)भिन्ने युद्धादावुत्साहान्विते। "स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः" मनुः "ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवः" ऋ॰ १,८७,६। २वटुकभैरवे पु॰ "अभीरुर्भैरवो भीरुर्भूतपो योगिनीपतिः" वटुकस्तवः ७त॰। युद्धस्थाने न॰। शतमूल्यां स्त्री असङ्कुचितपत्रत्वात्तथात्वम्। वा ऊङ्। अभीरूः शतमूल्याम्। "अभीरुमिसिसिन्धूत्थवत्सकोशीरपद्मकैः" सुश्रुतः।

अभीरुणा अभि+रु-बा॰उनन् दीर्घः। १ अभिमुखे "यस्माभिद्रुह्वान्तं यत्र शेपे अभीरुणम्" श्रुतिः।

अभीरुपत्री स्त्री॰ न भीरूणि असं॥चितत्वात् पत्राण्यस्याः जातौ ङीप्। शतमूल्याम्। [२ तद्वति। त्रि॰

अभील न॰ अभि+ईर अच् रस्य लः। १ कष्टे २ भयानके

अभीलाप पु॰ अभि+लप भावे घञ् दीर्घः। अभिलषकथनरूपे शब्दे। "आलापाश्च प्रलापाश्चाभीलापलपश्च ये" अथ॰ ११,८,२५ लप् लपनं भावे क्विप् तलोद्वन्द्वः। तेन लपनालापप्रलापाभीलापाश्चत्वार इत्युक्ताः। अभीलापलप् इति शब्दकल्पनं भ्रमविजृम्भितम्।

अभीवर्ग पु॰ अभि+वृज-आधारे घञ्। अभितस्सम्बन्धे "अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजोभूयासमुत्तमः" अथ॰२,५,२०।

अभीवर्त पु॰अभिवर्तन्ते गच्छन्ति स्वर्गमनेन अभि+वृत-करणे घञ्। १ब्रह्मसामनि तच्च "उदग्नष्टतीपाहमित्यस्यां योनावुत्पन्नं ब्राह्मणाच्छंसिनस्त्रिवृत्भेदस्य पृष्ठ्यस्तोत्रम्। "अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति अभीवर्तेन वै देवाः स्वर्गं लोकमभ्यवर्तन्त यदभ्यवर्तन्त तदभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति स्वर्गस्य लोकस्याभिजित्यै" ता॰ब्रा॰। "अभिवृत्तिसाधनत्वादस्य साम्नोऽभीवर्त्तसंज्ञा निरुक्ता" भा॰। "तदभीवर्तस्याभीवर्तित्वमिति शांख्यायनसू॰। एतदभीवर्ताख्यं साम पूर्वस्मिन् पक्षसि विद्यमानानामभिप्रविकानामस्मां स्वरमाद्यां च माध्यन्दिने सवने यजमानाभ्यारत्वेन ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रतया कर्त्तव्यं, तथा उत्तरस्मिन् पक्षसि "इन्द्रक्रतुन्न आभर" इत्येक एव प्रगाथः ब्रह्मसामाश्रयः कर्त्तव्यः। प्रत्यहं च तस्मिन् प्रगाथे अभ्यदन्यत्साम ब्रह्मणा पृष्ठस्तोत्रार्थं कर्त्तव्यमिति", ता॰ब्रा॰ भा॰। २ संवत्सरे। "अभीवर्त्तः सविंशः" यजु॰ १४,२३। अभिवर्त्यते आवर्त्यते इत्यभीवर्त्तः सामाहस्विरूपः स विंशः स्तोमः यद्वा अभिवर्तयत्यावर्त्तयति सर्वाणि भूतानीत्यभीवर्त्तः संवत्सरः "उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति" पा॰ दीर्घः। द्वादशमाससप्तर्तुसंवत्सररूपविंशतिसङ्ख्यया सहितः सविंशः। य एष सविंशस्तोमः तद्रूपद्धातीत्यर्थः "संवत्सरो वा अभीवर्तः इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्त्तते" श्रुतिः वे॰दी॰। ३अभीवर्त्तेनेत्यादिके सूक्ते "अथैनं सारयमाणमुपारुह्याभीवर्तं वाचयति" आश्व॰ गृ॰। ४ अभिवृत्तिसाधने हविर्भेदे च। "अभीवर्त्तेन हविषा येनेन्द्रो अभिवावृते" ऋ॰ १०,१७४,१।

अभीशु पु॰ अभि+अश-उन् पृ॰ अत इत्त्वम्। १ बाहौ "अभीशवोऽभ्यश्नुवते कर्म्माणि" निरु॰। २ अश्वरज्जौ। "स्थिरा वसन्तु नेमीरथो अश्वा स एषां सुसंस्कृता अभीशवः" ऋ॰ १,३८,१२,। ३ किरणे "प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीशुभिः" माघः "सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः" ऋ॰ ५,४४,४, अभीशुभिः रश्मिभिः" भा॰। ४ "अङ्गुली च अभीशवोऽङ्गुलयः" ऋ॰ भा॰ उक्तेः।

अभीशुमत् पु॰ अभीशवः किरणा बाहुल्येन सन्त्यस्य मतुप्। सूर्य्ये "क्षितिपःक्षिपुरभीशुमानिव" माघः।

अभीषङ्ग पु॰ अभि+सञ्ज-घञ् दीर्घः। अभिषङ्गशब्दार्थे।

अभीषु पु॰ अभि+इष+कु। १ किरणे (लागाम) इति ख्याते २प्रग्रहे, ३ कामे, ४ अनुरागे च। सर्वे कोषकारा मूर्द्धन्यान्ततया पेठुः लोकवेदयोस्तु तालव्यान्तप्रयोगः" मेदि॰।

अभीष्ट त्रि॰ अभि+इष-क्त। १ वाञ्छिते, २ दयिते, ३ हृद्ये च "स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजम्" माघः। "आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये" वे॰सा॰।

अभुक्त त्रि॰ भुज-कर्म्मणि क्त न॰त॰। १ "अभक्षिते अन्नादौ २अकृतभोगे पुण्यादौ च। "नाभुक्तं क्षीयते कर्म्म कल्पकोटिशतैरपि" पुरा॰। भोगश्च भोजनीयद्रव्याहारः कर्म्मकृतसुखदुःखानुभवश्च॥ भुक्तं भोजनं भावे क्त अस्त्य॰ अच् न॰त॰। ३ भुक्तवद्भिन्ने "भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति अर्थं आद्यश्च" पा॰भाष्यम्। मुग्धबोधे तु कर्त्तरि क्त इत्युक्तम्। "अभुक्तौ ह्रतिथिर्व्रजन्" स्मृतिः "अभुक्तस्य दिवा निद्रा पाषाणमपि जीर्य्यति" वैद्य॰।

अभुक्तमूल न॰ "भुजङ्गयोरन्तरपौष्णभानां तदग्रभानाश्च यदन्तरालम्। अभुक्तमूलं प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुतं तत्प्रभवां सुताञ्च" इति नार॰। "ज्येष्ठान्ते घटिके द्वे च मूलाद्यघटिकाद्वयम्। अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत्" वशि॰ ज्येष्ठान्त्यघटिकार्द्धञ्च मूलादौ घटिकार्द्धकम्। तयोरन्तर्गता नाडी ह्यभुक्तमूलमुच्यते" इति बृह॰प॰ उक्ते ज्येष्ठामूलामवलयोराद्यन्तघटिकाविशेषे।

अभुज् त्रि० न भुङ्क्ते भुज—क्विप् न०त० । अभक्षके । "नभ आप्त्योः किमभुग्वदामि" ऋ०१०,९५,११ ।

अभूत त्रि० न भूतः । भूतशब्दार्थभिन्ने । "अभूतमासज्य विरुद्धमीहितम्" माघः । २ मिथ्याभूते ३ अविद्यमाने च

अभूततद्भाव पु० अभूतस्य प्रकृतिरूपेणानाविर्भूतस्य तेन रूपेण भावः । यः कश्चित् पदार्थः येन रूपेण प्रागभूतस्तेन रूपेण तस्याविर्भावे । यथा मृत्तिका घटीभवति । "कृभ्वस्तियोगे सम्पद्ये कर्त्तरि च" पा० "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्" वा० । [त्वाभिमाने ।

अभूताभिनिवेश पु० अभूतेऽसत्येऽभिनिवेशः । असत्ये सत्य-

अभूति स्त्री अभावे न०त० । १ भवनाभावे "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते" शत० ब्रा० । "अभूत्यै अभवनाय" भा० २ सम्पत्त्यभावे" "ध्वजाश्चापि व्यशीर्य्यन्त भरतानामभूतये" भा०श०प० । न०ब० । भूतिशून्ये त्रि० ।

अभूमन् पु० विरोधे न०त० । १ भूरिभिन्ने स्वल्पे ।

अभूमि स्त्री न०त० । १ अनाश्रमे अविषये "अभूद्भूमिः प्रतिपक्षजन्मनां भियामिति" माघः "अभूमिरियमपनयस्य" शकु० "नाभूद्भूमिः स्मरशायकानाम्" नैष० । "सखलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरसत्कारः" इति शकु० । अप्राशस्त्ये न०त० । अप्रशस्तभूमौ । न०ब० । भूमिशून्ये त्रि० ।

अभूमिज त्रि० न०त० । १ भूमिजभिन्ने आकाशजे जलादौ २ अप्रशस्तभूमौ उत्पन्ने धान्यादौ च । "अभूमिजं नवञ्चापि न धान्यं गुणवत् स्मृतमिति" सुश्रुतः ।

अभूयिष्ठ त्रि० विरोधे न०त० । भूरिभिन्ने अल्पे ।

अभूषित त्रि० विरोधे न०त० । भूषितभिन्ने अपरिष्कृते

अभृत त्रि० न भृतः । १ अप्राप्तवेतने । गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः" मनुः २ अपुष्टे च ।

अभृश त्रि० न०त० । १ भृशभिन्ने मन्दे अल्पे ।

अभेद पु० अभावे न०त० । भेदाभावे ऐक्ये "गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयोः" माघः "अभेदः शिवरामयोः" पुरा० "रलयोर्डलयोश्चैव जययोर्बवयोरपि । शसयोर्णनयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः । सविन्दुकाविन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम्" आलङ्कारिकाः "गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोश्चाभेद" इति सांख्यादयः । अभेदश्च भेदाभाव इति बहवः । तादात्म्यमिति तु शाङ्कराद्यः । तादात्म्यञ्च तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वं तेन गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरपि तादात्म्यं गुणक्रिययोर्द्रव्यनियतसत्ताकत्वात् अतएव वेदान्तपरिभाषायाम् सत्यैक्ये मिथोभेदस्तादात्म्यमित्युक्तं द्रव्यगुणयोर्मिथोभेदसत्त्वेऽपि तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वात् तथात्वम् ।

अभेद्य त्रि० भेत्तुं शक्यते भिद्—शक्यार्थे यत् न०त० । १ भेत्तुमशक्ये "अभेद्यकवचं दधे" भा०द्रो०प० । २ हीरके न० तस्य केनापि धातुना भेत्तुमशक्यत्वात् तथात्वम् ।

अभोक्तव्य त्रि० न भोक्तुमर्हम् स्मृत्यादिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये । तच्चाभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे दर्शितम् ।

अभोक्तृ त्रि० न भोक्ता स्त्रियां ङीप् । भोक्तृभिन्ने । [त्रि०

अभोग पु० अभावे न०त० । १ भोगाभावे न०ब० । २ भोगशून्ये

अभोजन न० अभावे न०त० । भोजनाभावे उपवासे "स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्" "यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम्" इति च मनुः । भोजनाभावश्च भोजनविषयकनिवृत्तिरिति मीमांसकाः भोजनात्यन्ताभाव इति नैयायिकाः अत्यन्ताभवस्य नैमिकजन्यत्वाङ्गीकाराच्च कृतिसाध्यत्वमिति विवेकः । भोजनाभावश्च भोजने क्वचिद्रागाभावेन रोगेण वा, क्वचिच्च शास्त्रादितो भोजने बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेन विरोधात् इष्टसाधनताज्ञानानुदयेन, यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ । क्वचिच्च व्रतरूपे भोजनाभावे इष्टसाधनताज्ञानेन । स च भोजननिवृत्तिस्तदन्याभावो वेत्युक्तम् । विस्तरस्तु निषेधनिषेधविधिशब्दयोर्दृश्यः । "अजीर्णे भोजनं येषां जीर्णे येषामभोजनम् रात्रावभोजनं येषां तेषां नश्यन्ति धातव" इति वैद्य० । न०ब० । २ भोजनशून्ये त्रि० ।

अभोज्य त्रि० न भोक्तुं शक्यं निषिद्धत्वात् । अभक्ष्ये तत्स्वामिनि उपचारात् "अभोज्यानान्तु भुक्त्वान्नमिति" मनुः अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे विवरणम् ।

अभोज्यान्न त्रि० न भोज्यमन्नं यस्य स्मृतिनिषिद्धत्वात् । अभक्ष्यान्नस्वामिनि ते च अभक्ष्यशब्दे २७४ पृष्ठे उक्ताः । "य एतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः" मनुः ।

अभौम न० भूमौ भवम् न०त० । भौमभिन्ने नाभसजलादौ विवरणं जलशब्दे "अभौममम्भोविसृजन्ति मेघाः" इति पुरा०

अभ्यक्त त्रि० अभि+अन्ज—क्त । १ कृततैलाद्यभ्यङ्गे २ अभितोलिप्ते च ।

अभ्यग्र त्रि० अभिमुखमग्रं यस्य । आसन्ने निकटे ।

अभ्यङ्ग पु० अभि+अन्ज—घञ् कुत्वम् । तैलादिमर्द्दने । "मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्रोतोभिस्तर्पयेत् बाह्ये अभ्यङ्गः स उदाहृतः" "तैलमल्पं यदाङ्गेषु न च स्याद्धाङ्गतर्पणम् । संमार्ष्टि बहुशोऽभ्यङ्गोमस्तकादौ प्रकीर्त्तितः" इति च वैद्यकोक्ते २ विशेषाभ्यङ्गे च । "तैलाभ्य-

ङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते”। “अतैलं सार्षपं तैलं यत् तैलं पुष्पवासितम्। अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः” इति च ति०त० स्मृतिः। “अभ्यङ्गनेपथ्यमलञ्चकार” कुमा०। “अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणमिति” मनुः। “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं सजराश्रमवातहम्”। “शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्” वैद्य०।

अभ्यञ्जन न० अभि+अन्ज–भावे ल्युट्। अभ्यङ्गशब्दार्थे “भोजनाभ्यञ्जनाद्दानात् यदन्यत् कुरुते तिलैः” मनुः। “ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्” शु०त० प्रचेताः। करणे ल्युट्। २नेत्रादौ कज्जलादिदाने। ३ तत्साधने द्रव्ये। अभि+अन्ज–णिच् ल्युट्। अभ्यञ्जनसाधनव्यापारे “अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च। गुरुपत्न्या न कार्य्याणि” मनुः।

अभ्यञ्जनीय त्रि० अभि+अन्ज–कर्मणि अनीयर्। १अनुलेप्ये चन्दनादौ २ मर्द्दनीये तैलघृतादौ च “एतदभ्यञ्जनीयं घृतमिति” दुर्गोत्सवपूजापद्धतिः।

अभ्यधिक त्रि०अत्यमधिकः प्रा०स०। उत्कृष्टतमे। “अयं वै नः श्रेष्ठ” इति छ०उ० भाष्ये श्रेष्ठः प्रशस्ततमः अभ्यधिकइति व्याख्यानात् तथात्वम्। “न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः” गीता। २ अधिकपरिमाणे “धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्योहरतोऽभ्यधिकं वधः” “तथा धरिम (पल) मेयानां शतादभ्याधिके वधः” इति। “पञ्चपलतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते” इति च मनुः।

अभ्यध्व अव्य० अध्वनोऽभिमुखम् अव्ययी० अच्समा०। मार्गाभिमुखे “संस्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाऽभ्यध्वं शम्यां प्रास्यति” कात्या० २४,५,२५, “अभ्यध्वं मार्गाभिमुखम्” कर्कः। “ययोरभ्यध्वे उत यद्दूरे चित्” “अथ० ४,२८,२” तृतीयासप्तम्योर्ब्बहुलम्” पा०वा नाम्

अभ्यन्तर पु० अभि–अन्त–अच् पृ०। तिलकल्के। (खलि)

अभ्यनुज्ञा स्त्री० अभि+अनु+ज्ञा–अङ्। अनुज्ञायाम् इदं कुरु इत्यादिना प्रवर्त्तने “कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा” कुमा० “ययौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः” रघुः।

अभ्यनुज्ञात त्रि० अभि+अनु+ज्ञा–क्त। इदं कुरु इत्याद्युक्त्या नियोजिते आभिमुख्येनानुज्ञाते।

अभ्यनुज्ञान न० अभि+अनु+ज्ञा–भावे ल्युट्। १ अनुज्ञायाम् इदं कुरु इत्याद्युक्त्या नियोजनभेदे। “भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम्” रामा०। [२ प्रकाशिते च

अभ्यनूक्त त्रि० अभि+अनु+वच–क्त। १ आभिमुख्येन अनूक्ते

अभ्यन्तर न० अभिगतमन्तरम्। १ अन्तराले, मध्यस्थाने। “नवोटजाभ्यन्तरसम्भृतानलम्” कुमा०। “प्रदीपः स्नेहमादत्ते दशयाभ्यन्तरस्थया” “शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम्” इति च रघुः। “ब्रह्मद्विट्परिविन्नश्च गणाभ्यन्तर एव च” मनुः। २ उभयोर्मध्ये ३ अन्तःकरणे च। अभ्यन्तरे भवः अण् आभ्यन्तरम्। अन्तःकरणस्थे त्रि० “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं वाह्यमाभ्यन्तरं तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्। अशौचाद्धि वरं वाह्यं तस्मादाभ्यन्तरं वरम्” दक्षः।

अभ्यन्तराराम त्रि०अभ्यन्तरे सर्व्वाभ्यन्तरे परमात्मनि आरमति कर्त्तरि घञ्। आत्मारामे आत्मज्ञे योगिनि “आत्मनश्च “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति गीतावाक्येन अन्तर्य्यामिब्राह्मणेन १२० पृष्ठे दर्शितेन च सर्व्वाभ्यन्तरवर्त्तित्वम्।

अभ्यमन न० अभितः अमनम् अम–गत्यादौ भावे ल्युट्। १ अभिगमने। पु० अम–ल्युट् अमन्तत्वात् ह्रस्वः। २। रोगे, करणे ल्युट्। ३तत्साधने अहितसेवने च।

अभ्यमित त्रि० अभि+चु०+अम–कर्मणि क्त। १ रुग्णे २ पीड़िते च। वा णि०। अभ्यान्तोऽप्यत्रैव “बहुभिस्तेन चाभ्यान्तस्तं विव्याध ततोऽधिकैः” भा० द्रो०प०।

अभ्यमित्र अव्य० अमित्रस्याभिमुख्यम् अव्ययी०। अमित्रस्य शत्रोराभिमुख्ये। अमित्रमलंगामीत्यर्थे “अलं गामीत्यधिकारे “अभ्यमित्राच्छ च” पा०छ अभ्यमित्रीयः चात् यत्खौ अभ्यमित्रीणः अभ्यमित्र्यः। सामर्थ्येन शत्रोरभिमुखगामिनि वीरे पु०। “मारीचोऽनुनयंस्त्रासादभ्यमित्रोभयामि ते” “उद्योगमभ्यमित्रीणोयथेष्टं त्वञ्च सन्तनु” इति च भट्टिः।

अभ्यमिन् त्रि० अभि+चु०+रोगे–अम–कर्त्तरि अमन्तत्वात् ह्रस्वः णिनि। १रोगयुक्ते २आभिमुख्येन पीड़के।

अभ्यय पु० अभितः सर्व्वतः अयः निष्क्रमः इण–अच्। १ अस्तमये “आदित्याभ्ययेऽङ्गतायामपि” कात्या० ८, ९,१३ “वपाहोमात् पूर्व्वमादित्यास्तमये” कर्कः। २अपगमे च “तमोऽभ्यये सायं जुहुयात्” कात्या० ४,१५,१३ तमसोऽन्धकारस्याभ्ययेऽपगमे” कर्कः।

अभ्यर्चन न० अभि+अर्च–ल्युट्। १ समन्तात्पूजने २ आभिमुख्यार्थे पूजने च। “नित्यं स्नात्वा शुचिः

कार्य्यादिसुपक्रमे "देवताभ्यर्चनञ्चैव" मनुः। भावे अ। अभ्यर्चाप्यत्र स्त्री।

अभ्यर्च्य त्रि॰ अभि+अर्च–कर्म्मणि ण्यत्। १ अभितः पूजनीये "देवाग्नयः सदाभ्यर्च्या गृहस्थैस्तु विशेषतः" पु॰। ल्यप्। २आभिमुख्येन पूजयित्वेत्यर्थे अव्य॰ "देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्" मनुः।

अभ्यर्ण त्रि॰ अभि+अर्द्द–कर्मणि क्त आविदूर्य्ये इडभावे नि॰ नत्वम्। समीपे। "कालोऽभ्यर्णजलागमः कुशलिनो-वत्सस्य वार्त्तापि न" सा॰द॰। "अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृ-शद्भिः" रघुः। "क्षणार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः" प्रतप्तमभ्यर्ण-तया विवस्वता" इति च माघः।

अभ्यर्थना स्त्री अभि+अर्थ–भावे युच्। आभिमुख्येन प्रार्थने "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे" कुमा॰। भावे ल्युट्। तत्रैव न॰। [अभिमुखं याचनीये।

अभ्यर्थनीय त्रि॰ अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि अनीयर्।

अभ्यर्थित त्रि॰ अभि+अर्थ–गौणे कर्मणि क्त। १प्रार्थिते "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघुः। गौणकर्म्माविवक्षायां मुख्ये क्त। २प्रार्थनाकर्म्मणि।

अभ्यर्थ्य त्रि॰ अभि+अर्थ–ण्यत्। प्रार्थनीये। "कार्य्येषु चैककार्य्यत्वादभ्यर्थ्योऽस्मि न वज्रिणा" रघुः। ल्यप्। अभिमुखं याचयित्वेत्यर्थे अव्य॰।

अभ्यर्द्दित त्रि॰ अभि+अर्द्द क्त। भृशपीड़िते।

अभ्यर्हणा स्त्री अभि+अर्ह–भावे युच्। १ पूजायाम् २अभि-मुखमर्चायाञ्च। भावे ल्युट्। तत्रैव न॰।

अभ्यर्हणीय त्रि॰ अभि+अर्ह–अनीयर्। पूजनीये। "शा-रङ्गो मन्दपावेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" मनुः।

अभ्यर्हित त्रि॰ अभि+अर्ह–कर्मणि क्त। १पूज्ये २उचिते च।

अभ्यवकर्षण न॰ अभि+अव+कृष–भावे ल्युट्। शल्याद्युद्धारे।

अभ्यवस्कन्द पु॰ अभि+अव+स्कन्द–घञ्। १ शत्रोराक्रमे, २ निर्बलीकरणाय शत्रुभिः क्रियमाणे प्रहारे ३अभ्य-वसादने ४ प्रहारमात्रे, ५ आसादने, ६ प्रपाते च। ल्युटि अभ्यवस्कन्दनमप्यत्रार्थे न॰।

अभ्यवहरण न॰ अभि+अव–हृ–ल्युट्। भोजने।

अभ्यवहार पु॰ अभि+अव+हृ–घञ्। भोजने। "अल्पान्ना-भ्यवहारेण" मनुः।

अभ्यवहार्य्य त्रि॰ अभि+अव+हृ–ल्युट्। भोक्तुं योग्ये। "सर्व्वमौदरिकस्याभ्यवहार्य्यमेव" विक्र॰। "खरं विशदभ्यवहार्य्यम्" पा॰भ॰

अभ्यवहृत त्रि॰ अभि+अव+हृ–क्त। भक्षिते।

अभ्यवायन न॰ अभि+अव+इण–ल्युट्। आभिमुख्येनापयाने "यत्र शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः स्यात्तदुपगूहेत यद्यु अभ्यवायनाय" शत॰ब्रा॰।

अभ्यसन न॰ अभि+अस–ल्युट्। १अभ्यासे २पौनःपुन्येनैक-क्रियाकरणे ३ पुनःपुनरावर्त्तने "विद्यामभ्यसनेनेव प्रसा-दयितुमर्हसि" रघुः। "स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते" गीता "अनभ्यसनशीलस्य विद्येव तनुतां गता" रामा॰ "वेदस्वीकरणं पूर्व्वं विचारोऽभ्यसनं जपः" दक्षः।

अभ्यसनीय त्रि॰ अभि+अस–आवश्यकार्थे अनीयर्। अव-श्याभ्यासयोग्ये वेदादौ।

अभ्यसूयक त्रि॰ अभि+असू–उपतापे कण्ड्वा॰ यक् ण्वुल्। अत्यन्तासूयाकर्त्तरि सन्मार्गवर्त्तिनां गुणेषु दोषारोपके। "मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः" गीता।

अभ्यसूया स्त्री अभि+असू–उपतापे कण्ड्वादि॰ यक् प्रत्य-यान्तत्वात् अ, स्त्रीत्वात् टाप्। गुणेषु दोषारोपणे। "केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते" कुमा॰ "रूपेषु वेशेषु च साभ्यसूयाः" "शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः" "नूनं तेषा-मभ्यसूयापरोऽभूत्" इति च रघुः।

अभ्यस्त त्रि॰ अभि+अस–क्त। पौनःपुन्येनैकजातीयाक्रिया कर्मणि पुनःपुनरावर्त्तिते। "शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणामिति" रघुः। २ "उभे अभ्यस्तम्" पा॰ उक्तयोः कृतद्वित्वयोरुभयोः धातुभागयोः। "नाभ्य-स्ताच्छतुः" "अभ्यस्तस्य च" पा॰।

अभ्यस्य अव्य॰ अभि+अस–ल्यप्। पुनःपुनरावर्त्त्येत्यर्थे।

अभ्याकाङ्क्षित न॰ अभि+आ+काङ्क्ष–भावे क्त। १मिथ्या-भियोगे। (मिथ्यानालिश) कर्म्मणि क्त। २ईप्सिते त्रि॰।

अभ्याख्यान न॰ अभि+आ+ख्या–ल्युट्। १ मिथ्याभियोगे, "शतं मे धारयसीत्यादि" मिथ्याभियोगे २ मिथ्योद्भावने च।

अभ्यागत पु॰ अभि+आ+गम+क्त। भिन्नग्रामीणे गृहं गते-ऽतिथौ "सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः" पुरा॰। २ सम्मुखागत-मात्रे त्रि॰। "अभ्यजातोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्" माघः।

अभ्यागम आभिमुख्येनागम्यतेऽत्र अभि+आ+गम–अप्। १ युद्धे। कर्मणि अप्। २ अन्तिके। करणे अप्। ३ विरोधे। भावे अप्। ४ अभ्युत्थाने ५ अभिघाते ६ अभिमुखगमने "किं वा मदभ्यागमकारणं ते" रघुः।

अभ्यागमन न॰ अभि+आ–गम–ल्युट्। १ आभिमुख्येनोद्गमने २ अभ्युत्थाने च।

अभ्यागारिक पु॰ अभ्यगारे तद्गतकर्म्मणि व्यापृतः ठन्।

१ गृहकृत्तिपुत्रादिपोषणेषु व्यापृते २तेनैव व्याकुले ।

अभ्याघात पु० अभि+आ+हन–घञ् । १ आघाते २ ताड़ने च । करणे घञ् । ३ आघातोपदेशे । "अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम्" मनुः "अभ्याघातेषु चौर्योपदेशेषु" कुल्लू० ।

अभ्याघातिन् त्रि० अभि+आ+हन–ताच्छील्ये णिनुण् । हिंसाशीले । "अभ्याघातिभिरामिश्रघातकैः परिराटिभिः" भट्टिः ।

अभ्याचार पु० अभि+आ+चर–घञ् । आभिमुख्येनाचरणे । "अवारयन्त वरणेन देवा अभ्याचारमसुराणाम्" अथ० १०, ३, २

अभ्याम्नाय पु० अभि+आ+म्ना–घञ् । अभिम्नाने पूर्वम्नातस्य तथात्वरूपेण म्नाने "तस्मिन् दक्षिणां ददाति तूपरौ मिथुनौ दद्यादित्यभ्याम्नायेनैवमन्य" इति शत० ब्रा०

अभ्यातान पु० अभि+आ+तन–घञ् । अत्यन्तसन्ततौ ।

अभ्यात्त पु० अभि+आ+अत+सातत्ये कर्त्तरि क्त वेदे नि० । १सर्वव्यापके परमेश्वरे । "सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" छा० उप० । "सर्वमिदं जगदभ्यात्तः अभिव्याप्तः अततेः व्याप्त्यर्थस्य कर्त्तरि निष्ठा" भा० । अभि+आ–दा–क्त । २आभिमुख्येन गृहीते त्रि० । [२ आरम्भे च ।

अभ्यादान न० अभि+आ+दा–ल्युट् । १ आभिमुख्येनादाने,

अभ्याधान न० अभित आधानम् । अभितोमन्त्रादिना वस्त्रादेराधाने "यानिध्मस्य परिदधात्यभ्याधानाय" शत० ब्रा० । [अभ्यमितशब्दे २७५ पृष्ठे विवरणम् ।

अभ्यान्त पु० अभि+अम–क्त नि० । रोगयुक्ते निष्पीड़िते

अभ्यापत्ति स्त्री अभि+आ–पद–क्तिन् । अभिमुखागमने ।

अभ्यामर्द्द अभि+आ+मृद–आधारे घञ् । १ रणे । भावे घञ् । २निष्पीड़ने ।

अभ्यायंसेन्य त्रि० अभि+आ+यम–कर्म्मणि बा० सेन्य । अभितो नियन्तव्ये । "वासत्योऽभ्यायंसेन्या भवतं मनीषिभिः" ऋ० १, ३४, १, "अभ्यायंसेन्यौ अभितोनियन्तव्यौ" भा० ।

अभ्यारम्भ पु०० अभि+आ+रभ–घञ् मुम् । प्रथमारम्भे

अभ्यारूढ त्रि० अभि+आ+रुह–क्त । अग्रमारूढे दत्ते "तेनैव वलमनभ्यारूढम्" शत० ब्रा० ।

अभ्यारोह पु० अभि+आ+रुह–घञ् । १ अभिमुखारोहणे । आभिमुख्येनारोहति देवभावमनेन करणे घञ् । २मन्त्रजपभेदे "नन्विदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादः" इति छ० भा० । "श्रेयान् वा एषोऽभ्यारोहाद्भवति" शत० ब्रा० ।

अभ्यारोहणीय त्रि० अभि+आ+रुह–अनीयर् । आभिमुख्येनारोहणीये । यागत् । अभ्यारोहग्रोऽयत्र ।

अभ्यावर्त्त त्रि० भि+आ+वृत–अच् । १ पुनः पुनरावर्त्तमाने "प्रजा वै बर्हीरेतः आज्यं तत्प्रजास्वेवैतत् रेतः सिच्यते तेन रेतसा सिक्तेनेमाः प्रजाः पुनरभ्यावर्त्तं प्रजायन्ते" शत० ब्रा० । भावे घञ् । २ अग्रमावृत्तौ पु० । अभि+आ+वृत–णिच् कर्मणि अच् । २ पुनः पुनरावर्त्तनीये स्तोत्रादौ त्रि० । "चतुर्विंशाः पवमानाः त्रिवृदभ्यावर्त्तं चतुश्चत्वारिंशाः पवमानाः एकविंशमभ्यावर्त्तम् अष्टाचत्वारिंशाः पवमानास्त्रयस्त्रिंशमभ्यावर्त्तम्" शत० ब्रा० ।

अभ्यावर्त्तिन् त्रि० अग्रमावर्त्तते अभि+आ+वृत–णिनि । १ सन्ततं वर्त्तमाने । २वेदप्रसिद्धे चयमानराजपुत्रे पु० । "शेषोऽभ्यावर्त्तिने चायमानाय शिक्षन्" ऋ० ६, २७, ५ । "अभ्यावर्त्ती चायमानो ददाति" ऋ० ६, २७, ८ ।

अभ्यावृत्त पु० अभि+आ+वृत– उपसृष्टत्वात् कर्मणि क्त । आभिमुख्येन आनीते होमशेषद्रव्ये । "यातोऽभ्यावृत्तः" य० १, ५८ । "अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः" वे० दी० २ पुनःपुनरभ्यस्ते त्रि० ।

अभ्यावृत्ति स्त्री अभि+आ+वृत-क्तिन् । पौनःपुन्येनाभ्यासे "संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्" पा० । "मनागनभ्यावृत्त्या वा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी" माघः ।

अभ्याश पु० आभिमुख्येनाश्नुते व्याप्यतेऽनेन अश्–व्याप्तौ करणे घञ् । निकटे । निकटस्यस्याभिमुखव्यापनात्तथात्वम् । २क्षिप्रे तस्याव्यवहितकालेन व्यापनात्तथात्वम् । "यएतदेवं विद्वान् साधु सामोपास्ते अभ्याशोह यदेनं साधवोधर्म्मा अभ्यागच्छेयुः" छा० उ० । "अभ्याशः क्षिप्रम्" भा० "तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्" । य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन्" छा० उ० ।

अभ्यास पु० आभिमुख्येनास्यते क्षिप्यते अस–क्षेपे कर्म्मणि घञ् । १ निकटे । "पूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी" कुमा० । अभेर्भिमुखार्थत्वे । २ पुनःपुनरनुशीलने पौनःपुन्येन करणे । "अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तमिति" कुमा० । "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ! "अभ्यासेन च कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते" । "अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमोभव" ३ "अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिम्" इति च गीता ४वेदादेरावृत्तौ च अभ्यासस्य पञ्चधा । "वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासो हि पञ्चधा"

दन्यः। ४ पन्यतात्पर्य्यज्ञापके पौनःपुन्येन कथनरूपे लिङ्गभेदे "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्व्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये इति" उक्तेः यथा छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके "तत्त्वमसि श्वेतकेतो! इत्यस्य नवकृत्वः अभ्यासः। ५ एकस्मिन्नालम्बने देवादौ इतरतः समाहृत्य मनसः स्थापने च। कर्म्मणि घञ्। ६ व्याकरणोक्तयोः द्विरुक्तभावापन्नयोः धातुभागयोः। "स्यादिष्व अभ्यासेन चाभ्यासस्य" पा०।

अभ्यासयोग पु० अभ्यासेन सततानुशीलनेन योगः। सततैकविषयचिन्तनेन जाते समाधौ। "अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय"! "अभ्यासयोगयुक्तात्मा ततो याति परां गतिमिति" च गीता।

अभ्यासादन न० अभि+आ+सद्—णिच् ल्युट्। १ शत्र्वाद्यैः शत्रोर्निर्बलताकरणे, २ शत्रोः सम्मुखगमने ३ समीपस्थापने च।

अभ्याहार पु० अभि+आ+हृ—घञ्। १ अभिहारार्थे २ समाहरणे ३ आभिमुख्येन आनयने च। "अस्मिन् हैकेऽवान्तरदेशे कर्षूं खात्वा ततोऽभ्याहारं कुर्व्वन्ति" शत०ब्रा०

अभ्याहित त्रि० अभि+आ+धा—कर्म्मणि क्त। १ आभिमुख्येन मन्त्रादिना स्थापिते विधिना कृतसंस्कारे वह्नौ।

अभ्युक्त त्रि०आभिमुख्येनोक्तः। १ सम्यगुक्ते २ प्रकाशिते च

अभ्युक्षण न० अभि+उक्ष—सेचने ल्युट्। "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम्। न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" स्मृत्युक्ते अवतानपाणिना सेच्याभिमुख्येन, सेचने २ सेचनमात्रे "परस्पराभ्युक्षणतत्पराणाम्" रघुः अभ्युक्षणं च स्नानकार्य्यं कात्या०२२,६,१४। कर्त्तव्यमिति शेष.। अभ्युक्षणादि च द्रव्यादिसंस्कारविशेषः अभ्युक्षितद्रव्याणामेव यागाङ्गत्वात्। स च संस्कारः अदृष्टविशेषरूपः द्रव्यनिष्ठ इति मीमांसकाः तेषामयमाशयः। यो यद्गतफलार्थितया क्रियते स तन्निष्ठफलजनकव्यापारजनक इति नियमेन व्रीह्यादिगतावघातानुकूलशक्तिरूपफलार्थितया क्रियमाणानां प्रोक्षणाभ्युक्षणादीनां स्वगतावघातादिरूपफलजनकव्यापारत्वम् तथा च प्रोक्षिता एव व्रीह्यादयोऽवघातादौ कल्पन्ते प्रोक्षणादिजन्यः कालान्तरभाव्यवघातजनकोव्यापारो व्रीह्यादिनिष्ठ एव कल्प्यते" इति॥ नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंसएवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः" कुसुमा० उक्तेः प्रोक्षणादिभिः संस्कारोऽदृष्टं पुंसएव पुंनिष्ठः एव स्वीक्रियते प्रतिव्रीह्यादि नानाशक्तिकल्पनापेक्षया एकस्यैवादृष्टस्यात्मनिष्ठस्य प्रोक्षणादिजन्यस्य लाघवेन कल्पनात् शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीतिन्यायेन क्रियाकर्त्तर्य्येव प्रधानफलवत्तत्तदवान्तरादृष्टस्यापि तत्रैव कल्पनौचित्यात् अन्यथा अन्यगतादृष्टेन अन्यगतप्रधानापूर्व्वजनने वैयधिकरण्यात् अतिप्रसङ्गः स्यात् व्रीह्यादेश्च सर्व्वपुरुषसाधारणत्वेनानियामकत्वात् अन्यथा अकृतप्रोक्षणादिसंस्कारस्यापि पुंसः परकृतसंस्कारेण प्रधानापूर्व्ववत्त्वापत्तेः। यो यद्गतफलार्थितयेत्यादिनियमस्य शत्रुनिष्ठवधाद्युद्देशेन क्रियमाणे श्येनयागादौ व्यभिचारान्नार्थसाधकत्वं तत्र हि शत्रुगतवधफलाद्युद्देशेऽपि अभिचारिपुरुषगतस्यादृष्टविशेषस्य कल्पनावश्यम्भावात् अन्यथा तत्कर्त्तुः प्रायश्चित्तोपदेशस्यानर्थक्यापत्तेः अभिचारकर्म्मणश्च उपपातकमध्ये मन्वादिभिर्गणनात् तस्य पापजनकत्वसिद्धिरिति।

अभ्युक्षित त्रि० अभि+उक्ष-क्त। कृताभ्युक्षणे यज्ञपात्रादौ

अभ्युक्ष्य त्रि० अभि+उक्ष—अर्हार्थे ण्यत्। अभ्युक्षणार्हे। ल्यप्। अवतानपाणिना सिक्त्वेत्यर्थे अव्य० "असन्दीनमवभृथं हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन" कात्या० २२,६,१२। तेनोदकेनात्मानं पूजनोपकरणञ्चाभ्युक्ष्येति" त०सा०।

अभ्युच्चय पु०अभि+उद+चि-अच्। १ वृद्धौ। "अभ्युच्चयस्तु लक्ष्मीः" किरा०२,१८ मल्लिनाथोक्तेः २ लक्ष्म्यामपि।

अभ्युत्थान न० अभि+उत्—स्था—ल्युट्। १ आदरेणासनादित उत्थाने २ गौरवेणोत्थानादिना ३ प्रत्युद्गमने, ४ उत्थानमात्रे, ५ उद्यमे, ६ उद्भवे च। "नवाभ्युत्थानदर्शिन्योननन्दुः सप्रजाः प्रजाः" रघुः "अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" गीता। [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

अभ्युत्थायिन् त्रि० अभि+उद्+स्था—णिनि। अभ्युत्थान

अभ्युत्थित त्रि० अभि+उद्—स्था—क्त। १ कृताभ्युत्थाने अभिवादे सम्मानार्थमासनादित उत्थिते। २ अभिमुखेनोद्गते च "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान्" रघुः।

अभ्युत्थेय त्रि० अभि+उद्+स्था—उपसृष्टत्वात् कर्म्मणि यत्। अभिवाद्ये यस्याभिवादनार्थमासनादित उत्थानं क्रियते तस्मिन्। "अभ्युत्थेयस्यापि" कात्या० २२,५,२७ गुर्व्वादेरभ्युत्थेयस्यापि अभ्युत्थानमिति" कर्क०।

अभ्युत्पतन न० अभि+उत्+पत—ल्युट्। आभिमुख्येनोत्पतने "अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण प्रसह्य सिंहः" रघुः।

अभ्युदय पु०अभि+उत्+इण्—अच्। १ अभीष्टकार्य्याणां प्रादुर्भावे, २ वृद्धौ, 'भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्" रघुः।

अभ्युदीयतेऽनेन करणे अच्। २आभ्युदयिकनान्दीमुखादिसंस्कारे च। अत एव तदर्थकश्राद्धम् आभ्युदयिकमित्युच्यते। ४अभ्युदयसाधने इष्टलाभे ५वृद्धिनिमित्तके श्राद्धे च "स-म्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि" मनुः। "अभ्युदये वृद्धि श्राद्धे" कुल्लू०। "प्रतिषेद्धाऽपि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि" मनुः। भावे अच्। ६उत्तरोत्तरवृद्धौ "अभ्युदयफलं धर्मं ज्ञान-मिति" शा०भा० "धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधन-मिति" भवि०पु०। अभ्युदयः इष्टलाभादि प्रयोजनमस्य ठञ्। अभ्युदयनिमित्ते श्राद्धे। "अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मा-नाशयेत्" गोभि० "अभ्युदयः इष्टलाभः विवाहादि तदर्थं श्राद्धम् आभ्युदयिकम् तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधम् भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि श्रा०त० रघुनन्दनः।

अभ्युदयार्थक न० अभ्युदयः इष्टलाभादि अर्थो निमित्तं यस्य। अभ्युदयनिमित्ते श्राद्धे "नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयार्थकम्" मार्क० पु०।

अभ्युदानयन न० अभि+उद्+आ+नी—ल्युट्। अग्नेरभि-मुखानयने "अभ्युदानयन्" गो०सू० अभ्युदानयन् अग्ने-रभिमुखमानयन् जपेदिति सं०त० रघुनन्दनव्याख्या-नात् तदुपसृष्टस्य नयतेः तथार्थत्वम्।

अभ्युदाहरण न० अभि+उद्+आ+हृ—ल्युट्। १अभि-मुखकथने २आभिमुख्येनोद्धृत्योपणे च।

अभ्युदित त्रि० अभितः सर्वतः उदितस्तत्काले प्रात-र्विहितं कर्म यस्मात्। सूर्योदयकाले निद्रयाऽकृततत्काल-कर्त्तव्ये १ब्रह्मचारिणि। "सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानो-ऽभ्युदितश्च यः" मनुः। २अभितउदिते, ३ प्रकाशिते च त्रि० "माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ" म०त०पुरा०। [भावे क्त कथने न०।

अभ्युदीरित त्रि० अभि—उद्+ईर—क्त। अभिमुखमुक्ते।

अभ्युद्गम पु० अभि+उद्+गम भावे अप्। १ अभ्युत्थाने २ उद्गमे च। ल्युट्। अभ्युद्गमनमप्यत्र न०।

अभ्युद्यत त्रि० अभि+उद्+यम क्त। उद्युक्ते "कुलमभ्युद्यत नूतनेश्वरम्" रघुः। १अयाचितोपनीते फलादौ, "एधो-दकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतञ्च यत्" मनुः।

अभ्युद्धृत त्रि० अभि+उद्+हृ—क्त। १अयाचितोपनीते २अ-भ्यर्थ्य दत्ते च "एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्धृतञ्च यत्" शु०त० मनुवचनपाठः "अभ्यर्थ्य दत्तमिति व्याख्यातं च रघुनन्द-नेन। अभि+उद्+धृ—क्त। २आभिमुख्येनोत्तोलनेन धृते।

अभ्युन्नत त्रि० आभिमुख्येन उन्नतः। आभिमुख्येन उन्नते अत्यन्तोन्नते। "अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः" कुमा०।

अभ्युपगत त्रि० अभि+उप+गम—क्त। १स्वीकृते अङ्गीकृते। २ समीपगते ३अभिमुखमुपगते च।

अभ्युपगम पु० अभि+उप+गम—अप्। १स्वीकारे "क्रिया-भ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत् प्रदीयते" मनुः। २समीपगतौ च १ "नियमदयादीक्षाभ्युपगमेत्यादि" सुश्रुतः।

अभ्युपपत्ति स्त्री अभि+उप+पद—क्तिन्। अनिष्टनिवार-णपूर्वकाभीष्टसम्पादनरूपे अनुग्रहे, "ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथे नास्ति पातकमिति" "स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण घ्नन् दुष्यति" "स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च वाक्पारुष्ये शिल्पिकार-णाम्" इति च मनुः अभ्युपपूर्वपदेः सान्त्वनानुग्रहार्थत्वेनैव "रतिमभ्युपपत्तुमातुराभिति" कु०प्रयोगः। २ सान्त्वने च

अभ्युपपत्तुम् अव्य० अभि+उप+पद—तुमुन्। सान्त्वयितुम् अनुग्रहीतुं वेत्यर्थे "रतिमभ्युपपत्तुमातुराम्" कुमा०।

अभ्युपपन्न त्रि० अभि+उप+पद-क्त। अनुगृहीते।

अभ्युपाय पु० अभि+उप+इण्—अच्। १ स्वीकारे २ अभि-कोपाये च। "तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये" कुमा० "तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि" मनुः।

अभ्युपेत त्रि० अभि+उप+इण—क्त। १अभिमुखसमीपगते २अङ्गीकृते ३ अङ्गीकर्त्तरि च।

अभ्युपेत्य त्रि० अभि+उप+इण-कर्मणि क्यप्। अभिमुखं समीपगम्ये। ल्यप्। स्वीकृत्येत्यर्थे अव्य०। "अभ्युपेत्य च शुश्रूषामिति" नार०।

अभ्युपेत्याशुश्रूषा स्त्री अभ्युपेत्य अङ्गीकृत्य अशुश्रूषाऽसेवनम्। अङ्गीकृत्य पश्चात् दास्याकरणरूपे विवादभेदे "अभ्युपेत्य च शुश्रूषां यस्तां न प्रतिपद्यते। अशुश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवाद पदमुच्यते" नार०। "आज्ञाकरणं शुश्रूषा तामङ्गीकृत्य पश्चाद्यो न सम्पादयति तद्विवादपदमभ्युपेत्याशुश्रूषा-ख्यमिति" मिताक्षरा।

अभ्युपेत्या स्त्री अभि+उप+इण—भावे क्यप्। सेवायाम्।

अभ्युषित त्रि० अभि+वस—क्त। १अभिमुखमुषिते अभिमुख-स्थिते सेवकादौ पु०।

अभ्यु(भ्यू)ष पु० अभित उ(ऊ)ष्यते अग्निना दह्यते अभि+ उ(ऊ)ष—बा० कर्मणि क। १ यवगोधूमादिचूर्णकृते (रोटि) प्रसिद्धे दग्धान्नभेदे। उष भावे कर्मणि वा घञ्। वह्निना ईषद्दग्धेऽन्ने हेम०। भावे घञ्। कलायादेरीषद्दहने अभि+उष—भावादौ घञ्। अभ्योषोऽप्यत्र अभ्यु(भ्यू)(भ्यो)-षायहितं क यतौ अभ्यू(भ्यु)(भ्यो)षीयम् अभ्यू(भ्यु)(भ्यो)-

ण्यञ् । तत्सहिते गोधूमकलायादौ । अपूपादिगणपाठात् नि० अभ्येषशब्दोऽप्युक्तार्थे ततोऽपि छयतौ उक्तार्थे ।

अभ्यूह अभि+ऊह-घञ् । स्वबुद्धिमात्रकल्पिते तर्के "नैषा तर्केण मतिरापनेयेति" कठ उ० भाष्ये "स्वबुद्ध्यभ्यूहेन केवलेन तर्क्यमाण इति" उक्तम् ।

अभ्यूहनीय त्रि० अभितः ऊहनीयः । स्वबुद्ध्या तर्कणीये ।

अभ्यूह्य त्रि० अभितः ऊह्यः । १स्वबुद्धिमात्रेण तर्कणीये । ल्यप् । २अभितस्तर्कयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अभ्र अतौ भ्वादि०पर०सक० सेट् । अभ्रति आभ्रीत् आनभ्र अभ्रम् "तेष्वसौ दन्दशूकारिर्वनेष्वानभ्र निर्भयः" भट्टिः ।

अभ्र न० अभ्र-अच् । १मेघे २मुस्तके ३आकाशे च अब्भ्रशब्देऽधिकं दृश्यम् । "तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने" मनुः "अभ्रं लिहाग्रं रविमार्गभङ्गम्" भट्टिः । "वर्षात्ययेन रुचमभ्रघनादिवेन्दोः" रघुः कुर्वादिगणपाठात् तन्नामके ऋषिभेदे पु० । तस्य अपत्यम् कुर्वादि०ण्य । अभ्र्यः तदपत्ये पुंस्त्री । अभ्रमिवाचरति क्यङ् अभ्रायते ।

अभ्रक न० पु० अभ्र-कुन् । क्वचित् पुंस्त्वमप्यस्य । (आव)-धातुभेदे एतच्च गौरीरजोजातं यथोक्तम् रसेश्वरदर्शने शिववाक्यम् । "अभ्रकस्तव बीजन्तु मम बीजन्तु पारदः अनयोर्मेलनं देवि मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" । जारिताभ्रस्यैव पारदमेलनद्वारा मृत्युनाशकत्वमतस्तज्जारणविधिर्दर्शितः चक्रदत्ते । "कृष्णाभ्रकमनेकवपुर्व्वं ज्वालयेच्च कपालकं कृत्वा । काष्ठमयोदूखलके चूर्णं मुषलेन कुर्वीत ॥ भूयो दृषदि च पिष्टं वासःसूक्ष्मावकाशतलगलितम् । मण्डूकपर्णिकायाः प्रचुररसे स्थापयेत्त्रिदिनम् ॥ उद्धृत्य तद्रसादथ पिण्याकैर्मन्तिकधान्यभक्तस्यम् । अच्छोदात्यन्ताम्लस्वच्छजलेन प्रयत्नेन । मण्डूकपर्णिकायाः पूर्वं सुरसेनालोडनं कुर्यात् । स्थालीपाकं पुटनं चाद्यैरपि भृङ्गराजाद्यैः ॥ ताडादिपत्रमध्ये कृत्वा पिण्डं निधाय भस्माग्नौ । तावद्दहेन्न यावल्लीनोऽग्निर्दृश्यते सुचिरम् ॥ निर्वापयेच्च दुग्धेन दुग्धं प्रक्षाल्य वारिणा तदनु । पिष्ट्वा दृष्ट्वा वस्त्रे चूर्णं निश्चन्द्रकं कुर्यात्" इति ।

अभ्रंलिह त्रि० अभ्रं गगनं लेढि स्पृशति अभ्र+लिह-खश् मुम् । गगनस्पर्शिनि अत्युच्चे "प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह" रघुः "अभ्रंलिहाग्रं रविमार्गभङ्गमिति" भट्टिः ।

अभ्रङ्कष त्रि० अभ्रं गगनं कषति पीडयति उच्चत्वात् अभ्र+कष-खच् मुम् । अत्युच्चे । "आदायाभ्रङ्कषं प्रायान्मलयं फलशालिनम्" भट्टिः ।

अभ्रजा त्रि० अभ्रात् मेघात् जायते जन-विट् ५त० । मेघजाते "यो अभ्रजा वातजा यश्च शुष्मो वनस्पतीन् त्सचतां पर्वतांश्च, अथ० १,१२,३ जन-ड । अभ्रजोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

अभ्रनाग पु० ६त० १ ऐरावते गजे ।

अभ्रपथ पु० ६त० अच् समा० । विमाने गगनमार्गे ।

अभ्रपिशाच पु० अभ्रे गगने पिशाच इव । राहुग्रहे तस्य छायात्मकत्वेन नीलवर्णतया पिशाचतुल्यत्वम् ।

अभ्रम पु० भ्रमो भ्रमणं मिथ्याज्ञानञ्च अभावे न०त० । १भ्रमाभावे । न०ब० । २भ्रान्तिशून्ये त्रि० । [जटामांस्याम् ।

अभ्रमांसी स्त्री अभ्रमिव जटाया मांसमस्य गौ०ङीष् ।

अभ्रमाला स्त्री ६त० । मेघसमूहे । [केन लिप्तायां स्त्रियाञ्च ।

अभ्रलिप्ती स्त्री ३त० ङीप् । १अल्पाभ्रैर्लिप्तायां दिवि २अल्पसुक्त-

अभ्रवर्ष पु० अभ्रैर्मेघैर्वृष्यते कर्मणि घञ् । १मेघैः सिच्यमाने "दिव्यानकोशासो अभ्रवर्षाः" ऋ० ९,८८,६, अभ्रवर्षाः अभ्रैर्वृष्यमाणाः भा० । भावे घञ् । २मेघवर्षणे ।

अभ्रवाटिका स्त्री अभ्रेण शून्येन वाटो वेष्टनं यस्याः गौ० ङीष् । अम्रातकवृक्षे । तस्याः पत्रशून्यकाले शून्यावृतत्वेन प्रतीतेस्तथात्वम् ।

अभ्राज त्रि० न भ्राजते भ्राज-अच् न०त० । १ दीप्तिशीलभिन्ने २सामगानविशेषद्रष्टरि ऋषिभेदे पु० । तेन दृष्टं साम अण् । आभ्राजं तद्दृष्टे सामभेदे न० तच्च "परिस्तानो गरिष्ठा इत्यस्यामृचि गीयमानं साम" ता०ब्रा०भा० । तदपि ऊहगाने ६प्र० दर्शितम् । तस्य च पाठविनियोगः ता०ब्रा० उक्तः यथा "भ्राजाभ्राजे पवमानमुखे भवत" इति गवामयने विषुवन्नामाहे तत् पाठ्यम् ।

अभ्रातृ(क) पुंस्त्री नास्ति भ्राता यस्य वेदे न कप् लोके तु कप् । भ्रातृशून्ये । "अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची" ऋ० १,२२,३, कबभावे स्त्रियां ङीप् । "नाभ्रातीमुपयच्छेत्" स्मृ० । कपि तु अभ्रातृका तत्रार्थे "अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्" मनुः ।

अभ्रातृव्य त्रि० नास्ति भ्रातृव्यः शत्रुर्यस्य । शत्रुरहिते "अभ्रातृव्योऽभ्रातृव्यहा भवति य एवं विद्वान्" शत०ब्रा० ।

अभ्रान्त त्रि० विरोधे न०त० । १ भ्रान्तभिन्ने यथार्थज्ञानयुक्ते २ भ्रमणशून्ये स्थिरे च ।

अभ्रान्ति स्त्री अभावे न०त० । १मिथ्याज्ञानाभावे २ भ्रमणाभावे च । न०ब० । ३मिथ्याज्ञानशून्ये ४ भ्रमणशून्ये च त्रि० ।

अभ्रावकाश पु० अभ्रमेवावकाशः । इतरावरणशून्ये आकाशमात्रावकाशे ।

अभ्रावकाशिन् त्रि० अभ्रावकाशोऽस्त्यस्य इनि । गगनमात्रावकाशवति निरावरणे । स्वार्थे कन् । तत्रैव “ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः” मनुः ।

अभ्रि स्त्री अभ्रति मलं यस्मात् अभ्र गतौ अपादाने इन् । १नौकामलघर्षणार्थे काष्ठमये कुद्दाले २ कुद्दालभाले च । “खनति भेषजमित्युपक्रम्य । “हिरण्ययीभिरभ्रिभिर्गिरीणामुपसानुषु” अथ० १०,४,१४ । वा ङीप् । अभ्रीत्यप्यत्र

अभ्रित त्रि० अभ्रं मेघो जातमस्य तार० इतच् । जातमेघे अम्बरादौ “ददर्श काले दिवमभ्रितामिव” रघुः ।

अभ्रिय त्रि० अभ्रे मेघे भवः घ । १मेघोद्भवे, २ मुस्तकभवे, ३गगनभवे च । “व्यभ्रिया न द्युतयन्तो वृष्टयः ऋ०२, ३४,२, । “यदभ्रियां वाचमुदीरयन्ति ऋ०१,१६८,८, ।

अभ्रेष पु० भ्रेष—चलने घञ् न०त० । १ न्याय्ये, उचिते । २ चलनशून्ये त्रि० ।

अभ्व त्रि० भू—प्राप्तौ क्वन् डिच्च न०त० । महति निघ० । “यच्च ते विश्वाभिरयं विदभ्वाः” इति ऋ०१,६२,१ ।

अम रोगे चुरा० उभय० सेट् अक० पीडने सक० । अमयति—ते आमिमत् त । “यक्ष्मा उदरमामयत्” ऋ० १०८६,८ मा च नः किञ्चनाममत्” अथ० ६,२७,२ । अमितः— आन्तः मजादौ क्ति अमः—आमः अमी—आमी ।

अम गतौ भोजने भ्वादि०सक० शब्दे च अक० सेट् प० । अमति आमीत् । “किंस्विदपत्निनस्त्वममयीषि” १०,८६,८ वेदे शपो लुकि ईट् । अमतः अमतिः अमनिः ।

अम पु० अम—रोगे घञ् । १ रोगे “अम—गतौ अच् । प्राणे सर्वदागतिमत्त्वात्तस्य तथात्वम् । “वाग्वै सामैषा सा चामश्चेति सा० उ० “अमो नामासि अमा हि सर्वमिदम् छा०उ० । अमः प्राणः भा० । अमति सह गच्छति । सेवके “यान्हि राजेवामवाँ” इमेन य० १२, ८ । “अमवान् सेवकान्” वेदी० ४ अपक्वफलादौ न० शब्दर० । प्राणहेतुत्वात् ५ बले “सेनेव सृष्टामं दधाति” ऋ० १,६६,४,अमं बलम् भा० ।

अम् अव्य० चु० अम—क्विप् स्वरादि० । १अल्पे २शीघ्रतायाञ्च

अमङ्गल पु०नास्ति मङ्गलं प्रयोजनं यतः । एरण्डवृक्षे । ईष० । ३मङ्गलशून्ये त्रि० । न०त० । मङ्गलभिन्ने । अमङ्गलञ्च मङ्गलविरोधि वस्तु । मङ्गलञ्च अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलमित्युक्तत्वात् तद्विरोधि अनभिप्रेतार्थसिद्धिः । तथा च अनिष्ट दुःखादिरमङ्गलं मङ्गलस्य हेतोर्विनायकत्वपाठादेर्मङ्गलत्ववत् अनिष्टप्राप्तिसाधनस्याप्यमङ्गलत्वम् । अमङ्गल साधनं च द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । लौकिकमिष्टवियोगादि । अलौकिकन्तु अनिष्टसूचकत्वात् अनिष्टसाधनम् न तु कारकम् “गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्टसूचकाः इत्युक्तेः “उत्पातेन ज्ञापिते चेति वार्त्तिकोक्तेश्च । अलौकिकमपि त्रिविधं भौमं दिव्यमान्तरिक्षञ्च । तानि च उत्पातशब्दे वक्ष्यन्ते । अमङ्गलसूचकानि लिङ्गानि च कानिचित् साधारणानि कानिचिच्चासाधारणानि नेत्रस्पन्दादीनि तत्र साधारणानि कतिचित् संगृह्य दर्श्यन्ते यथा भा०भी०प० । “तथेमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्षये ॥ श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता बकैः । संपतन्ति नगाग्रेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ अभ्यग्रञ्च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः । क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ निर्दयञ्चाभिवाशन्तो भैरवा भयवेदिनः । कङ्काः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ उभे पूर्वापरे सन्ध्ये नित्यं पश्यामि भारत ! । उदयास्तमने सूर्य्यं कबन्धैः परिवारितम् ॥ श्वेतलोहितपर्य्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः । त्रिवर्णाः परिघाः सन्धौ भानुमन्तमवारयन् ॥ ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षयम् । अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीञ्च कार्त्तिकीम् । चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णे नभस्तले ॥ स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः । राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ॥ अन्तरीक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये ॥ देवताप्रतिमाश्चैव प्रकम्पन्ते हसन्ति च । वमन्ति रुधिरञ्चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशाम्पते । अयुक्ताश्च प्रवर्त्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भाषाः शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति चर्म्मिणो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये प्रदृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः ॥ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते । पर्ज्जन्यः पांशुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ! ॥ या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसम्मता अरुन्धती तयाप्येष वशिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजन् ! शनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ अनभ्रे च महाघोरः स्तनितः श्रूयते स्वनः । वाहनानाञ्च रुदतां निपतन्त्यश्रुबिन्दवः ॥ खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः । अना-

त्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः ॥ गर्भिण्यो राजपुत्रांश्च जनयन्ति विभीषणान् । क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि सहाश्नन्ति परस्परम् ॥ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः । द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः । त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्द्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् । वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ गोवत्सं बड़वा सूते श्वा शृगालं महीपते ! । कुक्कुटान् करभांश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः । जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति प्रहसन्ति च ॥ पृथग्जनस्य सर्वस्य क्षुद्रकाः प्रहसन्ति च । नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् । प्रतिमाश्चालिखन्त्येते सशस्त्राः कालचोदिताः अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः । अन्योन्यमवमृद्नन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च । विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो नाप्युपशाम्यति। अभीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुरुपैति च । श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति । अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति ॥ धूमकेतुर्म्महाघोरः पुष्यञ्चाक्रम्य तिष्ठति । सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ॥ मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः । भाग्यं(मघाम्)नक्षत्रमाक्रम्य सूर्य्यपुत्रेण पीड्यते ॥ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्व्वे समारुह्य विरोचते । उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्ष्यते ॥ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः । ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ ध्रुवं प्रज्वलितं घोरमपसव्यं प्रवर्त्तते । रोहिणीं च पीड़यत उभौ च शशिभास्करौ ॥ चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः । वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः । ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ सर्व्वसस्यपरिच्छन्ना पृथिवी सस्यमालिनी । पञ्चशीर्षा यवाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः ॥ प्रधानाः सर्व्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् । ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ निश्चेरुरर्च्चिषश्चापात् खड्गाश्च ज्वलितो भृशम् । व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च । कवचानां ध्वजानाञ्च भविष्यति महान् क्षयः ॥ पृथ्वी शोणितावर्त्ता ध्वजोडुपसमाकुला । कुरूणां वैशसे राजन् । पाण्डवैः सह भारत ! ॥ दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः । अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि । रौद्रं नदति संरब्धः शोणितं छर्द्दयन्निव ॥ शस्त्राणि चैव राजेन्द्र । प्रज्वलन्तीव संप्रति । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ । विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ चन्द्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकपक्षे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ अशोभिता दिशः सर्व्वाः पांशुवर्षैः समन्ततः । उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ कृत्तिका पीड्यते तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ! ॥ अभीक्ष्णं वाता वायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः । विषमं जनयन्त्येत आक्रन्दजननं महत् ॥ त्रिषु छत्रेषु सर्व्वेषु नक्षत्रेषु विशाम्पते । गृध्रः संपतते दीर्घः जनयन् भयमुत्तमम् ॥ चतुर्द्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्व्वां च षोड़शीम् । इमान्तु नाभिजानामि भूतपूर्व्वां त्रयोदशीम् ॥ चन्द्रसूर्य्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् । अपर्व्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षययिष्यतः । शोणितैर्व्वक्तसम्पूर्णा अट्टहासास्तत्र राक्षसाः । प्रतिस्रोतोवहा नद्यः सरितः शोणितोदकाः । फेनायमानाः कूपाश्च कूर्द्दन्ति वृषभा इव ॥ पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः । अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहरत् ॥ ज्वलन्तीभिश्च वह्वीभिरुल्काभिः सर्व्वतो दिशम् । अन्योन्यमवकृष्यद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः। भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमन्दराभ्यान्तु तथा हिमवतो गिरेः। सहस्रशो महाशब्दाः शिखराणि पतन्ति च ॥ महाभूता भूमिकम्पे चत्वारः सागराः पृथक् । वेलामुद्वर्त्तयन्तीव क्षोभयन्तो वसुन्धराम् । वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ॥ अभग्नाः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः । वृक्षाः पतन्ति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च । नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्हुतो द्विजैः । वामार्च्चिर्दुष्टगन्धश्च मुञ्चन् वै दारुणं स्वनम् ॥ स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ! । धूमं ध्वजाः प्रमुञ्चन्ति कम्पमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षञ्च भेर्यश्च पटहास्तथा ॥ शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात् समन्ततः । वायसाश्च रुवन्त्युग्रं वामं मण्डलमाश्रिताः । पक्कापक्केति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ॥ निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च व्याला वेपथुसंयुताः । दीनास्तुरङ्गमाः सर्व्वे वारणाः सलिलाश्रयाः” इति असाधारणाणि अमङ्गलानि च दर्शितानि यथा “मुक्तकेशीं छिन्ननासां रुदतीञ्च दिगम्बराम् । कृष्णवस्त्रपरीधाना-

मपरां विधवामपि । दुःखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधिताञ्चैव कुट्टिनीम् । पतिपुत्त्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो । कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् । कुचेलमतिरूक्षाङ्गं नग्नं काषायवासिनम् । अङ्गविक्रयिणाञ्चैव कन्याविक्रयिणं तथा । चितां दग्धशवं भस्म निर्व्वाणाङ्गारमेव च । सर्पक्षतनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विषम् । आत्मपात्रञ्च पिण्डञ्च मोटकं वानरं तथा । देवलं वृषवाहञ्च शूद्रश्राद्धान्नभोजिनम् । शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकम् । कुशपुत्तलिकाञ्चैव शवदाहनकारिणम् । शून्यकुम्भं भग्नकुम्भं तैलं लवणमस्थि च । कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुक्कुरं शब्दकारिणम् । दक्षिणेन शृगालञ्च कुर्वन्तं भैरवं रवम् । कपर्दकञ्च चौरञ्च छिन्नकोषं नखं मलम् । कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् । अमङ्गलं वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणम् । मिथ्यासाक्ष्यप्रदातारं चौरञ्च नरघातिनम् । पुंश्चलीपतिपुत्त्रञ्च पुंश्चल्योदनभोजिनम् । देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् । दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् । पितृमातृविरक्तञ्च द्विजाश्वत्थविघातिनम् । सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनम् । विप्रद्रोहं मित्रद्रोहं शठं विश्वासघातकम् । गुरुदेवद्विजानाञ्च निन्दकं स्वाङ्गघातकम् । जीवानां घातकञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्द्दयम् । व्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं नपुंसकम् । गलितव्याधिगात्रञ्च काणं बधिरमेव च । शुकरं छिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा । छिन्नं वमन्तं रुधिरं महिषं गर्द्दभं तथा । मूत्रं पुरीषं श्लेष्माणं कच्चिनं न्टकपालिनम् । झञ्झावातं रक्तवृष्टिं वात्याञ्च वृक्षपातनम् । वृकञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भल्लुकम् । पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गर्दभं तथा । अप्रदाणिश्राद्धाश्च नक्षत्रमन्त्रोपजीविनम् । वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधं लवणमेव च । कुवार्त्तां मृतवार्त्ताञ्च विप्रशापञ्च दारुणम् । दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि । मनश्च कुत्सितं प्राणः क्षुभितश्च निरन्तरम् । वामाङ्गस्पन्दनं देहज्वरो राज्ञो बभूव ह । तथापि राजा निःशङ्कं दर्शं दर्शममङ्गलम्” इति ब्रह्म०पु०नि०। निदर्शनमात्राण्यपि साधारणासाधारणानि निमित्तानाम्न्येतानि “अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तम्” कुमा०

अमङ्गल्य त्रि० अमङ्गलाय हितं यत् । अमङ्गलसाधने “अमङ्गल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलम्” पुष्पदन्तः ।

अमण्ड त्रि० नास्ति मण्डो भक्तादिमण्डं भूषा वा यस्य । १ मण्डहीने भक्तादौ २ भूषणहीने च ।

अमत पु० अम-रागादौ अतच् । १मृत्यौ २काले ३रोगे च । ४रेणौ उज्ज्वल० । मन–क्त न०त० । ५सम्मतभिन्ने त्रि० । “यस्यामतं तस्य मतमिति श्रुतिः । ६अज्ञाते च ।

अमति पु० अम–अति । १ काले उणा० । २ चन्द्रे मेदि० ३रूपे स्त्री निरु० वेदे तु रूपे एव अस्य प्रयोगः “हिरण्ययोममतिं यामशिश्रेत्” “व्युर्वा पृथ्वीममतिं सृजान” ऋ०७,३८,१,२ अमतिं रूपमिति भा० आविष्वुरेष्वमतिं दर्शता” १,६४,६ । दुष्टे त्रि० शब्दार्थ०। मननं मतिः अभावे न०त०। ४ज्ञानाभावे यथास्वरूपाज्ञाने । “अमत्यैतानि षड्जग्ध्वा त्रिरात्रमिति” मनुः “कृच्छ्रांस्तु चतुरः कुर्य्याद्गोवधे बुद्धिपूर्व्वके अमत्या तु द्वयं कुर्य्यादिति स्मृतिः ५ अप्रशस्तबुद्धौ च स्त्री न०ब० । ६ज्ञानहीने त्रि० ।

अमतीवन् त्रि० अमतिरप्रशस्ता बुद्धिः तया वत्तते वन–क्विप् दीर्घः । अप्रशस्तबुद्धियुक्ते । “न मे स्तोताऽमतीवान दुर्हितः स्यात्” ऋ०८,१९,२६ । “अमतीवा अप्रशस्तबुद्धिमान्” भा० ।

अमत्र न० अमत्यस्मिन् अम–भोजने आधारे अत्रन् । १भोजनपात्रे । “अयं सोमश्चमूसुतोऽमत्रे परिषिच्यते” ऋ०५, “आसनं वसनं चैव शय्याऽमत्रं कमण्डलुः । आत्मनस्तु शुचीनि स्युर्न परेषां कदाचन” स्मृतिः । अम–रोगे अत्रन् । २ शत्रूणामभिभावके । “महाँ अमत्रो वृजने” ऋ० २,२६,४ । “अमत्रः शत्रूणामभिभविता” भा० अम–गतौ कर्त्तरि अत्रन् । ३गमनशीले त्रि० । “त्वरितरमत्रो ववक्षे रणाय १,६१,६ । “अमत्रः युद्धादिषु गमनकुशलः” भा० ४ बले च “गम्भीरेय न जरणामममत्रिन्” ! ६,२४,६ “अमत्रं बलं तद्वान् ! भा० ।

अमत्त त्रि० न०त० । १ मत्तभिन्ने मादकद्रव्यादिभिरविकृतचित्ते २सावधाने अप्रमत्ते च । [२अन्यहृदयशून्ये त्रि०।

अमत्सर पु० अभावे न०त०। १अन्यशुभद्वेषाभावे । न०ब० ।

अमनस् त्रि० नास्ति कार्य्यक्षमं मनो यस्य । १ कार्य्यक्षममनोहीने बालादौ “यथा बाला अमनसः प्राणन्तः” छा०उ०। २मनोवृत्तिहीने योगिनि च । सर्व्वथा मनःशून्ये ३परात्मनि पु० “अप्राणोह्यमनाः शुभ्रः” श्रुतिः । वा कप् । ४अन्यमनस्के ५चेतःशून्ये ६अनिरूढीतमनस्के च ६यो.गन्धभेदे पु० ।

अमनि स्त्री अमति गच्छत्यत्र अम–अनि । पथि ।

अमनुष्य पु० अप्रशस्ते न०त० । १ मनुष्योचितकर्म्मशून्ये जातिमात्रमनुष्ये २मनुष्यभिन्ने गन्धर्व्वादौ च “यक्षरक्षःसंसर्गमनुष्याणामसम्भवात्” कात्या० १,६,१७ । यक्षरक्षःसंसर्ग-

सतम् अमनुष्याणां मनुष्यभिन्नानां गन्धर्व्वादीनां सम्भवात् सहस्रायुष्यं भवति मनुष्याणां तु तदसम्भवात्” कर्क० ।

अमनोगत त्रि० न मनोगतः । १ अनभिप्रेते २ मनसाऽचिन्तिते । [अगृहीते २ अनभिप्रेते च

अमनोनीत त्रि० न मनसा नीतः गृहीतः । १ मनोवृत्त्या

अमनोयोग पु० मनसो योगः विषयेषु सावधानतया संयोजनम् अभावे न०त० । अवधानाभावे तत्त्वनिर्णायकमनोवृत्त्यभावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अमनोहर त्रि० विरोधे न०त० । रम्यभिन्ने कुत्सिते ।

अमन्तु त्रि० मन्तुर्मन्ता मन–तुन् न०त० । अज्ञातरि “अकर्मा दस्युरभितो अमन्तुरन्यव्रतः” ऋ०१०,२२,८ १ मन्तुरपराधः न०ब० । २ तच्छून्ये त्रि० ।

अमन्त्र त्रि० नास्ति मन्त्रः पाठ्यो यत्र कर्मणि । १ मन्त्रशून्ये कर्मादौ “सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्” मनुः, नास्ति मन्त्रः मन्त्राध्ययनमस्य । २ वेदपाठशून्ये “अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां, नैषाम् प्रतिग्रहो देयः” “निरिन्द्रियाह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमितीरिताः” इति च मनुः । वा कप् । अमन्त्रकोऽप्युभयत्र “अमन्त्रकं तु शूद्रस्य सर्व्वकर्म्माणि कारयेत्” अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रोमन्त्रेण गृह्यते” इति च स्मृतिः । [क्षटे च ।

अमन्द त्रि० विरोधे न०त० । १मन्दभिन्ने पटौ २उत्-

अमम त्रि० नास्ति ममेत्यभिमानः गेहादिषु यस्य । गृहपुत्रादिषु ममेत्यभिमानशून्ये “शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः” मनुः ।२ जिनविशेषे पु० । अममकारादयोऽत्र

अमर पु० मृ-पचाद्यच् न०त० । बहुकालस्थायितया मृत्युहीने देवे, “तत्रामरालयमरालमरालकेशी” नै० “मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः”माघ । त्रीण्युत्तराणि क्रमशः सुवङ्गमनरामराः” मनुः अष्टशाब्दिकमध्ये २ अमरसिंहनामके शाब्दिके, “पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः”इति कविक० । स च काण्डत्रययुक्तलिङ्गानुशासनकोषकर्त्ता विक्रमादित्यसभासदनवरत्नमध्येऽन्यतमः “धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कु वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः । ख्यातोवराहमिहिरोनृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य” शङ्कुः सुवाग् वररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरी घटकर्पराख्यः । अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्व्वा यस्येह विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी” इति च ज्योतिर्विदा० । ३स्नुहीवृक्षे, स हि छिन्नोऽपि पुनःपुनः प्ररोहति, सहसा न म्रियते । ४ पारदे तस्य वह्न्यादौ बहुतापनेऽपि न ध्वंसः । अपादाने वा अप् । तत्रैव तस्य सेवने हि मृत्युराहित्यम् रसेश्वरदर्शनशब्दे वक्ष्यते । ५ अस्थिसमुच्चये च स हि बहुकालं भूमौ स्थितोपि न जीर्य्यति । स०ब० ६ मरणशून्ये त्रि० । “अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थांश्च चिन्तयेत्” हितो० “उत्पादयति सावित्र्या सा नित्या साऽजराऽमरा” मनुः ज्योतिषोक्ते ७ विवाहयोटकार्थं नक्षत्रगणभेदे “हस्तास्वातिश्रुतिमृगशिरःपुष्यमैत्राश्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि” कृत्यचिन्ता० अधिकं गणशब्दे दृश्यम् । मरुत्वतीगर्भजाते ८मरुद्गणभेदे पु० । “मारुत्वती च मरुतो देवानजनयत् सुतान् अग्निचक्षुर्हविर्ज्योतिः सावित्रं मित्रमेव च । अमरं शरवृष्टिञ्च सत्त्वयञ्च महाभुजम्” इत्यादि हरिवं० ९ गुडूच्याम् १० दूर्व्वायां ११ वास्तोवृक्षे १२ महानिलीवृक्षे १३ घृतकुमार्य्याम् १४ स्नुहीवृक्षे च स्त्री । एतासां छेदनेऽपि पुनः प्ररूढत्वात् यथायथं दूर्मरत्वाच्च तथात्वम् । न म्रियतेऽनया करणे अप् । १५ जरायौ स्त्री । तच्चर्म्मणा वेष्टनेनैव जठरानलदाहनिवारणात् मरणनिवारकत्वात् तथात्वम् । १६नाभिनालायाम् राजनि० १७स्थूणायां गृहस्य संनिवारककत्वात्तथा । अमराः सन्त्यस्याम् अर्श आ०अच् । १८ इन्द्रपुर्य्याममरावत्यां स्त्री

अमरकोष पु० अमरेण कृतः कोषः । अमरसिंहकृते लिङ्गानुशासनाख्ये त्रिकाण्डात्मके अभिधानभेदे ।

अमरज पु० अमरः दुर्मर इव जायते जन–ड । दुष्खदिरे कालस्कन्दाख्ये खदिरभेदे दुर्मरत्वेन जातत्वात्तथात्वम् ।

अमरदारु पु०न० । अमराणां प्रियं दारु । देवदारुवृक्षे ।

अमरद्विज पु० अमरपूजकः द्विजः शाक० त० । देवले (पूजारीति) ख्याते विप्रे ।

अमरपति पु०६०त० । देवराजे इन्द्रे अमरभर्त्रादयोऽप्यत्रार्थे

अमरपुष्पक पु० अमरमविशीर्णं पुष्पं यस्य । १कल्पवृक्षे२इक्षुगन्धायां स्त्री । ३ काशतृणे पु० रत्नमा० ।

अमरपुष्पी स्त्री अमरमविशीर्णं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् । अवाक्पुष्प्याम् । कप् अत इत्त्वम् । अमरपुष्पिकाप्यत्र ।

अमरप्रभु पु०६त० । १विष्णौ तस्य सर्व्वेश्वरत्वात्तथा । २ शक्रे च

अमररत्न न० अमर इव शुद्धं रत्नम् । स्फटिके मणौ ।

अमरराज पु० ६त० टच् समा० । देवराजे इन्द्रे ।

अमरलोक पु० ६त० । १ स्वर्गे । अमराणामिव लोको भुवनं यस्य । २प्राप्तदेवलोके धार्म्मिके त्रि० । “तेषां सस्यगवर्ग-

मानो गच्छत्यमरलोकताम्” मनुः ।

अमरवल्ली स्त्री अमरा उच्छेदनेऽपि न म्रियमाणा वल्ली । आकाशवल्ल्याम् (आलकलता) अमरलतादयोऽप्यत्र ।

अमरसरित् स्त्री ६त० । मन्दाकिन्यां गङ्गायाम् ।

अमराङ्गना स्त्री ६त०। “अप्सरःसु “मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः” माघः ।

अमराद्रि पु० ६त०। सुमेरौ । तत्स्थानञ्च । “लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः सौम्येऽथ याम्ये बड़वानलश्च । इह हि मेरुगिरिः किल मध्यगः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः द्रुहिणाजन्मकृपद्मककर्णिकेति च पुराविद इत्यमवर्णयन्” सि० शि० । अधिकं मेरुशब्दे भूगोलशब्दे च दृश्यम् ।

अमराधिप पु० ६त० । देवराजे इन्द्रे अमराधीशादयोऽप्यत्र

अमरापगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम् । [नैष० ।

अमरालय पु० ६त०। स्वर्गे “तत्रामरालयमरालमरालकेशी”

अमरावती स्त्री अमरा विद्यन्तेऽस्यां मतुप् मस्य व दीर्घः । इन्द्रनगर्य्याम् । सा च मेरुपर्वतोपरिस्था “सद्रत्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयञ्च मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तेषु । तेषामधः शतमखज्वलनान्तकानां रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ” सि० शि० । एतद्वर्णनं भा० स० प० ७ अध्याये काशी० ख० १० अध्याये च दृश्यम् । “समस्तसैन्येन्द्रकृतपानितार्गला निमीलितात्तीव भियाऽमरावती” का० प्र० ।

अमरिष्णु त्रि० मृ बा० इष्णुच् न० त० । मरणशीलभिन्ने “अनातुरा अजरास्थामरिष्णवः” ऋ० १०,८४,११ ।

अमरु पु० अमरुशतकग्रन्थकारके कविभेदे “कविरमरः कविरमरुः कविश्चौरोमयूरक” इत्युद्भटः ।

अमरेश पु० ६त० । देवराजे इन्द्रे अमरेश्वरादयोऽप्युक्तार्थे “अयममरेशदिशोमुखं सुधांशुः” सा० द० ।

अमर्त्त त्रि० मृ–तन् न० त० । मरणधर्म्मशून्ये “नृम्णानि च नृतमानो अमर्त्तः” ऋ० ५,३३,६, “अमर्त्तः अमरणधर्म्मा” भा०

अमर्त्य त्रि० मर्त्तिमर्हति यत् न० त० । मरणशून्ये “अग्ने ! विश्वस्तदुषसश्चित्र' राधो अमर्त्य !” ऋ० १,४४,१, “अमर्त्य ! मरणरहित !” भा० “उत्क्रान्तवायुः समकालमेव अमर्त्यभावेऽपि कयोश्चिदासीत्” रघुः ।

अमर्त्यभुवन न० अमर्त्यानां देवानां भुवनम् । स्वर्गे ।

अमर्य्याद त्रि० नास्ति मर्य्यादा सीमा सम्मानो वा यत्र । १ सीमारहिते २ सम्मानरहिते च ।

अमर्ष पु० मृष–भावे घञ् विरोधे न० त० । क्षमाविरुद्धे कोपे । “अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्द्देन न विद्विषादरः” किरा० तानेव सामर्षतया निजघ्नुः” रघुः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः स च मे प्रियः” गीता ।

अमर्षण त्रि० मृष–ल्यु न० त० । १असहने २क्रोधने, च । “हृदि क्षतो गोत्रभिदाप्यमर्षणः” रघुः । अमर्षणोऽनवस्थायी विशालं कायलक्षणम्” । अमर्षणः स्वयं जेतुमशक्तः क्षत्रियोरणे भा० आ० प० । भावे ल्युट् । क्रोधे न० ।

अमर्षित त्रि० मृष–क्त इट् गुणश्च न० त० । क्रुद्धे “अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रं नारायणममर्षितः” भा० आदिप० ।

अमर्षिन् त्रि० मृष–णिनि न० त० । क्रुद्धे स्त्रियां ङीप् ।

अमल न० अम+कलच् । १ सातलावृक्षे २ अभ्रके च नास्ति मलं यस्य । ३निर्मले, दोषरहिते त्रि० “रसकलामलपल्लवलीलया” माघः “संनिभाक्षरकोमलामलपदैर्लालित्यलीलावतीम्” “अमलकमलराशेस्त्वां शशम्बर्म्मशम्बै.” लीला०

अमलात्मन् पु० अमलः रागादिदोषरहितत्वात् शुद्ध आत्मा अन्तःकरणं यस्य । निवृत्तरागादौ योगिनि । [२निर्बोधे च

अमम् पु० अम–गतिरोगादौ असच् । १ काले २ रोगे

अमलिन त्रि० विरोधे न० त० । १मालिन्यशून्ये २निर्द्दोषे च कुलममलिनं मत्येवाहं न च जीवितम्” माल० ।

अमसृण त्रि० विरोधे न० त० । चिक्कणभिन्ने रूक्षे ।

अमा अव्य० न+मा–का । १सहार्थे, अमेवानः सुहवाः” ऋ० २,३६,२ । “अमा सह भा०” । अमावस्या । २निकटे च । न माति परिच्छिनत्ति क्षयोदयविशेषम् मा–क न० त० । सर्व्वकलाव्यापकतया स्थितायां चन्द्रस्य षोड़श्यां ३कलायाम् स्त्री “अमा षोड़शभागेन देवि ! प्रोक्ता महाकला संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी अमादिपौर्णमास्यन्ताया एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोड़शैव वरानने !” इति स्क०प्रभा०ख० । व्याख्यातं चैतत् कालमाधवीये ‘महामाया आधारशक्तिरूपा देहिनां देहधारिणी सा चन्द्रमण्डलस्य षोड़शभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारिणी अमानाम्नी महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञकैव इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यवहारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोड़शैव एवञ्चात्र सामान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति । तत्र येयम् अमेत्युक्ता क्षयोदयवर्ज्जिता ध्रुवा षोड़शी कला तद्युक्तः कालस्तिथिसामान्यम् । यावच्छिन्ना हृद्धिक्षयोपेताः पञ्चदश कलास्ताभिः विशिष्टकालविभागस्तिथिविशेष” इति । अधिकं तिथिशब्दे वक्ष्यते

सूर्य्यकिरणासंपर्कादृदीप्तायां, ४ पञ्चदश्यां कलायाम् न मीयते दृश्यते विधुरत्र । ५ अमावस्यायां तिथौ च स्त्री । "अमार्कपाते श्रवणं यदि स्यात्" "यद्यमा रविवारेण" इति च प्रा०त०पुरा० । "अमायां तु सदा सोम-ओषधीः प्रतिपद्यते" इति सोमो० । न मीयतेऽसौ मा—कर्म्मणि क्विप् । ६ आत्मनि पु० । ७ मानशून्ये त्रि० । ८ गृहे अव्य० निरु० । "कामचरतामसा भूते" ऋ० २,३८,६ । "अमा गृहमिति" भा० । अम्यते गम्यते चन्द्रलोकात् अत्र अम—आधारे—घञ् वा ह्रस्वः । ९ इहलोके । "अमातोमरुतोवि आन्तरिक्षादमायुत" ऋ०५,५०,५८ । "अमातः अस्माल्लोकात्" भा० । तत्र यावत्सम्पातमुषित्वा "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्तीति" श्रुतौ चन्द्रलोकादेव इह लोकागमनात्तथात्वम् । [दुर्ब्बलः ।

अमांस त्रि० नास्ति मांसं यस्य । १ दुर्ब्बले । मांसहीनो हि

अमात्य पु० अमा सह वसति त्यक् । मन्त्रिणि । तस्य दण्डनीतौ राजसहचरत्वात्तथात्वम् । "पुरोहितामात्यमुखाश्च योधाः" भट्टिः । "अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः" रघुः । "अमात्ये दण्ड आयत्त" इति मनुः "अमात्यव्यञ्जना राज्ञां दूष्यास्ते शत्रुसंहिताः" माघः । अमात्यलक्षणमुक्तं हेमा० विष्णुध० पु० । "सर्व्वशास्त्रलक्षणो मन्त्री राज्ञस्तथा भवेत् । ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञोविनीतः प्रियदर्शनः । कुलवृद्धो महात्मा च स्वामिभक्तः प्रियंवदः । बृहस्पत्युशनःप्रोक्तां नीतिं जानाति सर्व्वतः । रागद्वेषेण यः कार्यं न च हन्ति महीक्षितः । लोकापवादाद्राजार्थे भयं यस्य न विद्यते । क्लेशक्षमस्तु धर्म्मात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः । गूढमन्त्रश्चाऽक्षुद्रश्च प्राज्ञो भक्तजनप्रियः । इङ्गिताकारतत्त्वज्ञ ऊहापोहविशारदः । शूरश्च ज्ञातविद्यश्च न मानी न च मत्सरी । चारप्रचारकुशलः प्रणिधिप्राज्ञ आत्मवान् । षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञ उपायकुशलस्तथा । वेत्ता विधाता कार्य्याणां नैव कार्य्यातिपातनः । समयज्ञश्च कालज्ञो भृत्यानाञ्च गुणप्रियः । कृतानामकृतानां च कर्म्मणामन्ववेक्षिता । यथा पुरुषमर्हाणां पुरुषाणां नियोजकः । कर्त्ता परोक्षे कार्य्याणि सांपराये भृगूत्तम ! तत्त्वातत्त्ववेदिता च कर्म्मणो गुरुलाघवम् । शत्रुमित्रविभागज्ञो विग्रहे चैव तत्त्ववित् स राज्ञः सर्व्वकार्य्याणि कुर्याद्भृगुकुलोद्वह । विदितानि तथा कुर्याज्ज्ञातानि महीक्षिता अज्ञातानि नरेन्द्रस्य कृत्वा कार्य्याणि भार्गव ! अचिरेणापि विद्वेषं स मन्त्री त्वधिगच्छति । कुरुते यस्तु कार्य्याणि विदितानि महीपतेः भेदो न तस्य भवति कदाचिदपि भूभुजा एवगुणो यस्य भवेत्तु मन्त्री वाक्ये च तस्याभिरतस्य राज्ञः । राज्यं स्थिरं स्याद्विपुला च लक्ष्मीर्यशश्च दीप्तं भुवनत्रयेऽपि" इति ।

अमात्र पु० नास्ति मात्रा परिच्छित्तिर्यस्य । १ इयत्ताशून्ये परमात्मनि तुरीये ब्रह्मणि । वृहत्परिमाणकल्पनेन २ परिच्छेदशून्ये गगनादौ च त्रि० । अमात्रं त्वा धिषणं तविषे ऋ० १,१०२,७, "अमात्रं मात्रया इयत्तया रहितम्" भा० ।

अमानना स्त्री अभावे न०त० । आदराभावे न०ब० । आदरशून्ये त्रि० । [मनःकष्टदायके दुःखे ।

अमानस्य न० मानसे साधु न भवति मानस+यत् न०त० ।

अमा(म)मासी स्त्री अमा सह सूर्य्येण माः मासो वा चन्द्रमा यस्यां गौरा० ङीष् । अमावस्यायाम् ।

अमाय त्रि० नास्ति माया यस्य । १ कपटशून्ये २ अविद्याशून्ये ब्रह्मणि न० । मायोमानम् । ३ इयत्ताशून्ये त्रि० ।

अमानिन् त्रि० न मन्यतेऽभिमन्यते मन—णिनि न०त० । अभिमानशून्ये "अमानित्वमदम्भित्वम्" गीता ।

अमार्जित त्रि० मृज—क्त विरोधे न०त० । अपरिष्कृते ।

अमा(वा)वसी स्त्री अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् अप् घञ् वा नि० गौरा० ङीष् । अमावास्यायाम् ।

अमाव(वा)स्या अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्याम् नि० । कृष्णपक्षीयपञ्चदशीतिथौ । तथा हि अधः प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः, ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्य्यः । तयोर्गतिविशेषात् यत्काले चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्य्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितम् भवति तदा सूर्य्यरश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वात् चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते इति कृष्णपक्षे पञ्चदशकलाक्रियाकूटोपलक्षित कालः अमावस्येति निष्कर्षः । "सूर्य्याचन्द्रमसोः यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी यः परःसन्निकर्षः साऽमावस्येति" गोभि० "अमावस्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी" मनुः । अमावास्यायां भवः वा वुन् अमावास्यकः अण् आमावस्यः । तत्रभवे त्रि० । "य आगारे मृगयन्ते प्रतिक्रोशेऽमावास्ये" अथ० २६,२ ।

अमावसु पु० आयुपुत्रे ऋषिभेदे "अमावसुमिति ख्यातमायोः पुत्रं यशस्विनम्" ह०वं० ।

अमित त्रि० न मितः । १ अपरिच्छिन्ने इयत्ताशून्ये "अमितस्य हि दातारं भर्त्तारं का न पूजयेत्"? रामा० । २ अज्ञाते च ।

अमितविक्रम पु० अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमास्त्रयः पाद-

विक्षेपा अस्य, अमितः विक्रमः शौर्य्यमस्येति वा १विष्णौ । "सुक्रान्तोऽमितविक्रमः" विष्णुस० । बहुशौर्य्ये त्रि० ।

अमिताशन पु० अमितमश्नाति संहारसमये अश -ल्यु । सर्वभक्षके परमेश्वरे । "यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनं मृत्युर्यस्योपसेचनम्" इति श्रुतेः "अत्ता चराचरग्रहणात्" इति शा० सूत्राच्च तस्य सर्वभक्षकत्वम् । २ विष्णौ च "वेगवानमिताशनः" विष्णुस० ।

अमितौजस् त्रि० अमितमोजो यस्य । अपरिच्छिन्न सामर्थ्ये प्रचुरबले । "कविरमितौजा अजायत" ऋ० १,११,४ । "स तैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः" मनुः ।

अमित्र अम० रोगे इत्र । रिपौ । "स्यातामभित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि" तस्य मित्रासम्भित्रामित्रास्ते" इति च माघः "अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचि" नैष० "अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम्" मनुः ।

अमित्रम(सा)ह त्रि० अमित्रं सहते बलाधिक्यात् अच् अण् वा । रिपुजयशीले बलिनि "शासइत्था महाँ अस्यमित्रसाहः" । अथ० १,२०,४ । [तस्मै प्रियममित्रसहः" रघुः ।

अमिथ्या अव्य० विरोधे न०त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये "तामूच-

अमिन् त्रि० पु० अम रोगे स्वल्पः इनि । रोगिणि ।

अमिन त्रि० मि क्षेपे वा० कर्मणि नक् न०त० । अक्षेपणीये अहिंस्ये "उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः" ऋ० ६, १६,१ । "अमिनः अहिंसनीयः" भा० ।

अमिश्र त्रि० न०त० । संकीर्णभिन्ने पृथग्भूते । "तदा अमिश्रमेव वसूनां प्रातः सवनम्" शत०ब्रा० ।

अमिश्रित त्रि० न०त० । मिश्रितभिन्ने पृथग्भूते ।

अमिष न० अम-भोगे कर्मणि इषन् । १लौकिकसुखे नास्ति मिषम्च्छलं यत्र । २व्याजशून्ये त्रि० ।

अमीत त्रि० मी-बधे कर्मणि क्त न०त० । अहिंसिते । "अमीतवर्णा उषसश्चरन्ति" ऋ० ४,५१,९, "अमीतवर्णा अहिंसितवर्णाः" भा० ।

अमीव त्रि० अम-वन् नि० ईडागमः । १रोगे "मनेव्यषमद्य, यवनमीवाः य०"९,१६ । अमीवाः व्याधीन् स्पाशः वे०दी० । "अपामीवं बाधते वेति" ऋ० १, ३५, ९. "अमीवां रोगादिबाधाम्" भा० "प्रजावन्तीःनमीवा अनागसः" ऋ० १०,३७,७ "अनमीवा रोगरहिताः" भा० । "अमीवहा वास्तोष्पते" । ऋ० ७,५५,१ "अमीवं रोगं हन्ति अमीवानां रोगाणां नाशयिता" भा० । २पापे, ३ दुःखे, च न० । उज्ज्वलदत्तस्तु मीञ् हिंसायां वन् मीवः उदरकृमिरित्येवनिपातः न तु अमीवः इत्याह ।

अमीवचातन त्रि० अमीवं रोगं चातयति चत याचने णिच् -ल्यु । रोगहिंसके "देवममीवचातनम्" ऋ० १,१२,७ अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां रोगाणां वा चातनं घातकम्" भा० स्त्रियां गौ० ङीष् । आप इद्वा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः" ऋ० १०,१३७,६ ।

अमुक त्रि० अदस्+टेरकच् उत्त्वमत्वे । अदःशब्दार्थे "अत्राहममुकः साक्षी" "समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम्" च या० ।

अमुक्त त्रि० न मुक्तः विरोधे न०त० । मुक्तभिन्ने १ बद्धे "सदा प्रहृष्टया भाव्यं व्यये चामुक्तहस्तया" मनुः । २ससंसारबन्धयुक्ते च न मुच्यते सर्व्वदा योधैः। (छातकुरी)। ३छुरिकाभेदे न० ।

अमुक्ति स्त्री अभावे न०त० । १मुक्त्यभावे मुक्तिर्मोचनं रज्ज्वादिबन्धननिवृत्तिः संसारबन्धनिवृत्तिरूपोमोक्षश्च । न०ब० २मुक्तिशून्ये त्रि० । [गौणे ।

अमुख्य त्रि० मुख्यस्य विरोधे न०त० । मुख्यभिन्ने प्रधानभिन्ने

अमुग्ध त्रि० न मुग्धः १ मुग्धभिन्ने । मुग्धः मोहान्वितः मनोहरश्च । २मुग्धावस्थातीतप्रौढायां स्त्रियां स्त्री ।

अमुतस् अव्य० अमुष्मात् अदस्+तसिल् उत्त्वमत्वे । १ अमुष्मादित्यर्थे २ परलोकादित्यर्थे च "इतआजातोऽमुतः कतस्चित् ऋ० १, १७९ ४ ।

अमुत्र अव्य० अमुष्मिन् अदस् त्रल् उत्त्वमत्वे । १ अमुष्मिन्नित्यर्थे २ परलोके इत्यर्थे च "यत्तु वाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत्" मनुः । ["अमुत्रभूयादध यद्यमस्य" श्रुतिः ।

अमुत्रभूय न० अमुत्र भवनम् भू-भावे क्यप् । परलोकभवने

अमुथा अव्य० अमुना प्रकारेण थाल् । अमुनाप्रकारेणेत्यर्थे "इत्थं न:सद्योऽमुथासद्योः न एतदतिक्रामादिति" शत०ब्रा० ।

अमुद्र्यञ्च्(च्) त्रि० अमुमञ्चति अदस् । अन्च क्विप् अद्र्यागमः उत्त्वमत्वे । १अदःशब्दार्थप्राप्ते २तत्पूजके च । शसादौ अमुद्रीचः । पूजार्थे अमुद्र्यञ्चः । स्त्रियां ङीप् ।

अमुमुयञ्च्(च्) त्रि० अमुम् अञ्चति अदस् अन्च क्विप् गतौ न लोपः अद्र्यादेशः अद्रेरपि उत्त्वमत्वे । १अदःशब्दार्थं गते तत्पूजके च शसादौ अमुमुईचः अमुमुय्यः स्त्रियां ङीप् ।

अमु(दो)वत् अव्य० अमुष्येव वति वेदे उत्त्वमत्वे । अमुष्येवेत्यर्थे "मनुष्वद्भरतवदमुवदिति यजमानार्थे याज्याह" कात्या० ३,२,७ ।

अमुष्यकुल न० ६त० नि० अलुक् । प्रसिद्धकुले । मनोज्ञा० वुञ् आमुष्यकुलकम् तद्भावे कौलीन्ये न० ।

अमुष्यपुत्र पु० ६त०नि०अलुक्। प्रख्यातवंशे कुलीने तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् आमुष्यकम्। कौलीन्ये न०।

अ(आ)मुष्यायण पु० अमुष्य अपत्यम् फ (फञ्) अलुक्। विख्यातकुलोत्पन्ने अपत्ये अमुष्यापत्ये च।

अमूदृश त्रि० अमुष्येव दर्शनमस्य अदस्+दृश—क्स आति जत्वमत्वे। अदःशब्दार्थसदृशे। कञ्। अमूदृशः क्विन् अमूदृक् कुत्वम्। उक्तार्थे। कञ् प्रत्यये स्त्रियां ङीप् "अमूदृशी तत्कविवृन्दवन्दिता" नै०।

अमूर स्त्री अमूः मूर्च्छाभावः कुञ्जा० अस्त्यर्थे र। मूढभिन्ने मोहशून्ये "संजानत स्वैर्दक्षैरमूराः" ऋ० १ ६८४, "याख्यास्तु मूढा वयं त्वोऽमूढस्त्वमसि इति" मूढशब्दस्य रूपमाह तत्र पृ० साधुत्वम्।

अमूर्त्त त्रि० न०त०। मूर्त्तभिन्ने अवयवशून्ये अपरिच्छिन्नपरिमाणे "क्षितिर्ज्जलं तथा तेजः पवनोमन एव च। परापरत्वमूर्त्तत्वक्रियावेगाश्रया अमी" भाषा० "मूर्त्तत्वमवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वमिति" सि०मुक्ता० तद्धीने गगनादौ। "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तमेव च" शत०ब्रा०।

अमूर्त्तगुण पु० ६त०। वैशेषिकोक्ते अमूर्त्ताकाशादेर्गुणविशेषे "धर्म्माधर्म्मौ भावना च शब्दोबुद्ध्यादयोऽपि च एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे" भाषा०।

अमूर्त्ति त्रि० नास्ति मूर्त्तिरस्य। १अवयवशून्ये गगनादौ २विष्णौ पु० "अमूर्त्तिरनघोऽचिन्त्यः" विष्णु स० "मूर्त्तिघनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणं तन्नास्ति यस्य" भा०।

अमूर्त्तिमत् त्रि० न०त०। १मूर्त्तिमद्भिन्ने गगनादौ २विष्णौ पु० "दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्" वि०स०।

अमूल त्रि० नास्ति मूलं यस्य। १ आदिकारणशून्ये "मूले मूलाभावादमूलम्" सा०सू०। 'त्रयोविंशतत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं अमूलं मूलशून्यं अनवस्थापत्त्या तत्र मूलान्तरासम्भवात्" प्र०भ०। "इयं वा इदं जीवनं "मूलि चैवामूलञ्च तदुभयं देवानां यन्मनुष्याः उपजीवन्ति पशवोऽमूलाः ओषधयोमूलिन्यः" शत० ब्रा०। मूलि च अमूलञ्चान्नाद्यं प्रतिष्ठितम्" शत०ब्रा०। २ मूलरूपादिशिफा तच्छून्ये त्रि० मूलाजञ" । पा० अजादि टाप्। सा च ३ अग्निशिखावृक्षे। कप्। अमूलकोऽप्युक्तार्थे मूलमन्त्येषु—अदृष्टे च "एतद्वचनममूलकम्" भूरिलोकप्रसिद्धिः।

अमृक्त त्रि० मृज—शौचालङ्कारयोः वेदे न णत्वम् न०त०। १अशोधिते अनिर्णिक्ते "अमृक्तेन रुशता वाससा" ऋ० ८,६६,५ लोके तु अमृष्टः। तत्रार्थे धातूनामनेकार्थत्वात् २अहिंसिते। "रथोवाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः" ऋ०७,२७,१। "अमृक्तः अहिंसितः" भा०।

अमृणाल न० सादृश्ये न०त०। मृणालसदृशे वीरणमूले।

अमृत त्रि० न मृतः। १मरणशून्ये जीविते "अमृते जारजः कुण्डः" अमरः "अपाम सोमममृता अभूम" इति श्रुतिः मरणञ्चात्र 'आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते इति" विष्णु पु० उक्तम् महाकल्पावस्थायित्वं, देवानामपि तथैवामृतत्वम् "कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमाम्नायात्" शा०सू० कार्य्यब्रह्मणा सह सर्व्वेषां लयाभिधानात्। न मृतं मरणं यस्मात्। २पीयूषे तत्सेवने हि अमृतत्वं भारतादौ प्रसिद्धम्। तच्च प्रथमं पृथूपदिष्टै र्देवैरिन्द्रं वत्सं कृत्वा गोरूपधरायाः पृथ्व्या दुग्धम् पश्चाच्च दुर्वासःशापात् समुद्रमध्यं गतम् ततो देवासुरैः समुद्रे मथिते पुनरुत्पन्नमिति पौराणिकी कथानुसन्धेया "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा० न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ०। "अमृतदीधितिरेष विदर्भजे। भजसि तापममुष्य किमंशुभिः। यदि भवन्ति मृताः सखि! चन्द्रिकाः इति" नैषधम्। ३ जले तस्य प्राणहेतुत्वात् अमृतत्वम्। 'अन्नमयं हि सौम्य! मन आपोमयः प्राणः" इत्युपक्रम्य षोड़शकलः सौम्य! पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यते" छा०उ०। जलपानाभावे प्राणविच्छेदोक्तेः तत्पाने च प्राणदृढेः जलस्य मरणाहेतुत्वम्। "अमृतोपस्तरणमसि स्वाहा' "अमृतापिधानमसि स्वाहेति" आपोशनमन्त्रः। ४ घृते तस्य, "आयुर्वै घृत" मित्युक्तेरायुर्जनकत्वात् मरणाहेतुत्वात्तथात्वम्। "अमृतं नाम यत् सन्तोमन्त्रजिह्वेषु जुह्वति। शोभैव मन्दरक्षुब्धक्षुभिताम्भोधिवर्णना" माघः। ५ पारदे तस्य च रसायनादिना पाने "अभ्रकस्तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः अनयोर्मेलनं देवि! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" इत्युक्तेः बहुकालजीवनहेतुत्वात् तथात्वम् रसेश्वरदर्शने विवरणम्। ६यज्ञशिष्टे द्रव्ये 'यज्ञशेषोऽमृतं स्मृत"मित्युक्तेस्तथात्वम्। ७ अयाचिते वस्तुनि "मृतं स्याद्याचितं भैक्ष्यममृतं स्यादयाचितम्" मनूक्तेस्तस्य मरणरूपापमानहेतुयाचनशून्यत्वात् तथात्वम्। "ऋतामृताभ्यां जीवेत"मनुः। ८दुग्धे तस्य देहधारकत्वेन मरणाहेतुत्वात् तथात्वम्। ९अन्ने "अन्नमूलं हि जीवन"मित्युक्तेस्तथात्वम्। न म्रियते क्षीयते। १०स्वर्गे।

"अग्नौ सुवर्णमक्षीणमिति" या० उक्तेस्तस्य वह्नौ बहुतापनेऽपि अक्षीणत्वात्तथात्वम् अतएव तस्य तैजसत्वं "स्वर्णं तैजसमत्यन्तानलसन्तापेऽपि अनाश्यत्वादित्यनुमानेन" सि०मु०साधितम् । एतदभिप्रायेणैव "अमृतं वै हिरण्यमित्युक्तम्" शत०ब्रा०। ११भक्षणीयद्रव्यमात्रे, तस्याम्लवत्तथात्वम् १२स्वादुद्रव्ये अमृततुल्यस्वादवत्त्वात् । १३ तत्साधने द्रव्ये त्रि० "आदित्योवै देवमधु" इत्यादि मधुविद्यायाम् 'ता एवाम्यामृतामधुनाड्यः" छा०उ०पञ्चकृत्वः पाठः । १४घृते अमृतवदाह्लादकत्वात् तथात्वम् १५ विषे १६ वत्सनाभे विषे तयोः वैद्यकोक्तदिशा शोधने अमरणहेतुत्वात्तथा । अतएव "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदिति" रघुः १७मोक्षे "विद्ययामृतमश्नुते" इति श्रुतिः मरणशून्यत्वात्तथा 'अमृतस्यैष सेतुरिति" श्रुतिः 'स श्रिये चामृताय च" अमरः । १८ अमृततुल्ये आनन्दकरत्वात्तथा । "अमृतं बालभाषितमिति" हितो० । "आप्यायितोऽसौ वचनामृतेन उद्भटः" । अमृतभक्षणस्य स्वामित्वेन भक्षकत्वेन वा अर्श०आद्यच् । १९ धन्वन्तरौ सहि समुद्रमथनसमये अमृतं बिभ्रदुत्थितः इति पुराणे प्रसिद्धम् । २० देवे तद्भक्षत्वेन तथात्वम् । देवानाञ्चामृतदर्शनेनैव तृप्तत्वम् 'न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" छा०उ०उक्तेः "रथेनामृतं मर्त्त्य स्म" य० ३३,४० अमृतं देवादिकमिति" वे०दी०। न म्रियते स्म कर्त्तरि क्त । २१वाराहीकन्दे पुं० तस्य बहुच्छेदनेऽपि पुनःप्ररूढत्वात्तथा २२ वनमुद्गे च तस्य ओषधितया फलपाकान्तत्वेऽपि छिन्नप्ररूढत्वात्तथात्वम् । २३ गुडूच्याम् । २४ इन्द्रवारुण्यां २५ ज्योतिष्मत्याम् २६ गोरक्षदुग्धायाम् २७ अतिविषायां २८ रक्तत्रिवृति २९ दूर्व्वायाम् ३०आमलक्यां ३१ हरीतक्यां ३२ तुलस्यां ३३ पिप्पल्यां ३४ स्थूलमांसहरीतक्याञ्च स्त्री । एतासां यथायथं रोगनिवारकत्वेन तथात्वम् । अमृतेन सहोत्पन्नत्वात् अमृततुल्यास्वादत्वाच्च ३५ सुरायां स्त्री । ३६सूर्य्यरश्मिभेदे स्त्री "तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्ज्जने । शतत्रयं हिमोत्सर्गे तावद्धर्मस्य सर्ज्जने । आनन्द्राश्च हि मेध्याश्च भूतनाः पूतना इति । चतुःशतं वृष्टिवाहाः सर्व्वास्ता अमृता स्त्रियः" मत्स्य० यादवः । तासाञ्चामृतस्य जलस्य दायित्वात्तथा । "सौरीभिरिव नाडीभिरमृताख्याभिरम्बरः" रघुः । ३७मरणशून्ये विष्णौ पु० "अमृतः शाश्वतः स्थाणुः" [illegible] । नास्ति मृतं मरणं यस्मात् ।

३८ अजरमरत्वप्रदे त्रि०। "इन्द्रियस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु" यजु० १९,७२,७३,७४,७५ । "अमृतमजरामृत्युप्रदत्वात् आनन्दकरम् अमृततुल्यम् वे०दी० "नन्दा भौमार्कयोर्भद्रा शुक्रेन्द्वोश्च जया बुधे । शुभयोगा गुरौ रिक्ता पूर्णा मन्देऽमृताह्वया । "आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः जया च स्याद् गुरौ रिक्ता पूर्णार्कौ चामृता शुभेति" इति ज्योतिषोक्ते ३९ तिथिवारयोगरूपे योगभेदे "ध्रुवगुरुकरमूला पौष्णभान्यर्कवारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनीभाद्रयुग्मे । दिवसकरतुरङ्गौ शर्वरीनाथवारे । गुरुयुगमलवातोपान्त्यपौष्णानि कौजे । दहनविधिशताख्यामैत्रभं सौम्यवारे । मरुददितिभपुष्या मैत्रभं जीववारे । भगयुगजयुगश्चोश्विन्युमैत्रे सिताह्ने । श्रवनकमलयोनी सौरिवारेऽमृतानि" राज मा० उक्ते आदित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता बुधानुराधा शनिरोहिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरेवती च शुक्राश्विनी चामृतयोगवर्गाः । उक्ते च ४० वारनक्षत्रयोगजे योगभेदे 'यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् । हन्यतेऽमृतयोगेन भास्करेण तमो यथा" ज्योति० । ४१अम्भसि न० ।

अमृतगति स्त्री यदि दशमं गुरु विहितं विशिखमितं सुविहितम् । अमृतगतिः फणिकथिता दलयतिका नृप ! कथिता" इत्युक्तलक्षणे छन्दोभेदे ।

अमृतगर्भ पु० अमृतं ब्रह्म गर्भेऽभ्यन्तरे यस्य । १ जीवे तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् ब्रह्मणा चान्तर्यामितया तदन्तःस्थितत्वात् तथात्वम् । "यो न जीवोऽसि न मृतो देवानाममृतगर्भोऽसि स्वप्न" अथ० ६,४६,१ "स्वपन् स्वेन तदा सम्पन्नो भवतीति" श्रुतेः सुषुप्त्यवस्थायां सकलानर्थानवभासनेन तच्छून्यतया जीवस्य ब्रह्मरूपापत्त्या तथात्वम् आधिक्यं सुषुप्तिशब्दे दृश्यम् अमृतस्य मोक्षस्य गर्भ आधारः । २ब्रह्मणि च ।

अमृतजटा स्त्री अमृतमिव स्वादु जटा यस्याः । जटामांस्याम् ।

अमृतत्व न० अमृतस्यामरणस्य भावः त्व । १मोक्षे । "त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" श्रुतिः "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" क०उ०। "अमृतत्वममरणधर्मत्वम्" भा० "अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते" इति मनुः "आभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यते" इति विष्णु०पु० उक्ते २महाकल्पावस्थायित्वे च ।

अमृततरङ्गिणी स्त्री अमृतस्य सुधाया तुषारस्य तरङ्गिणी नदीव । ज्योत्स्नायाम् राज०नि० ।

अमृततिलका स्त्री नगणपयोधरकलिता [illegible]-

क्रा । वसुलघुद्वीर्घयुगलका भवति सखेऽमृततिलका इत्युक्तलक्षणे दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे “त्वरितगतिश्च नजनगैरित्युक्तत्वरितगतिलक्षणाक्रान्तत्वात् तस्या एव नामान्तरम्।

अमृतदीधिति पु० अमृतमिवाप्यायिका दीधितिरस्य । चन्द्रे “अमृतदीधितिरेष विदर्भजे भजसि तापममुष्य” नै० ।

अमृतद्युति पु० अमृतमिवाप्यायिका द्युतिरस्य । चन्द्रे ।

अमृतधारा स्त्री अमृतस्य धारा सन्ततिः । अमृतसन्ततौ । “चरमचरणद्वयमवसिति गुरुयुग्मम् । अखिलमपरमुपरिगतमिति ललितपदयुक्ता तदियममृतधारा” वृ०र० उक्ते १पदचतुरूर्द्ध्वपदके २छन्दोभेदे । उपरिगतम् “मुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः परेऽस्मान्मकरालयैः क्रमाद्वृद्धा” इत्याद्युक्तलक्षणम् दैत० । २सुधासन्ततौ च । [उपनिषच्छब्दे विवरणम् ।

अमृतनाद पु० उपनिषद्भेदे सा च कृष्णयजुर्वेदान्तर्गता

अमृतनालिका स्त्री अमृतस्य स्वादुरसस्य नालीव । कर्पूरनालिकाभेदे पक्वान्नभेदे शब्द०र० ।

अमृतप पु० अमृतं पाति रक्षति असुरेभ्यः पा-रक्षणे क । १विष्णौ सहि अमृतमन्थनसमये असुरैर्ह्रियमाणममृतं मोहिनीरूपं विधाय तान् वञ्चयित्वा देवेभ्योदानात् तत्पालकः इति भागवती कथा । “सोमपोऽमृतपः सोम” इति वि०स० । अमृतं पिबति पा-पाने क । २देवे तद्दर्शनेन तृप्तत्वात्तत्पायित्वम् अमृतशब्दे दृश्यम् । ३ अमृततुल्यमध्वादिपातरि त्रि० । “भुवममृतपनामवाञ्छयासावधरमसु मधुपस्तवाजिह्रीते” माघः ।

अमृतपक्ष पु० अमृतस्य हिरण्यस्य पक्षः क्षयाकारित्वात् । १वह्नौ “अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्,” या० उक्तेः सर्व्वदाहकस्यापि वह्नेर्न सुवर्णनाशकत्वमित्यतस्तस्य स्वर्णपक्षत्वम् । “तस्यैतावमृतपक्षौ यावेतावभितोऽग्नी” इति शत०ब्रा० अमृतं स्वर्णमिव पीतौ पक्षावस्य । १स्वर्णवर्णपक्षे श्येनभेदे “हिरण्यपक्षः शकुनोभुरण्युममृतं वै हिरण्यमृतपक्षः शकुन.” शत०ब्रा० ।

अमृतफल न० अमृतमिव स्वादु फलम् । (नासपातीति) १ यवनप्रसिद्धे रुचिफले “अमृतफलं लघु वृष्यं सुस्वादु त्रीनृहरेद्दोषान् । देशेषु मुद्गलानां बहुलं तल्लभ्यते लोकैः भा०प्र० । दै०व० । २ आमलक्याम् ३ द्राक्षायाञ्च स्त्री ४पटोले ५पारावतवृक्षे च पु० ।

अमृतबन्धु पु० अमृतस्य बन्धुः एकस्थानोत्पत्तिकत्वात् सहोदरः । १ चन्द्रे तस्य अमृतमन्थनसमये समुद्रात् उत्पन्नत्वात् तथात्वम् । “ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् अमृतात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वल” इति भा०आ०प०। अमृतस्य बन्धुरिव प्राहकत्वात् । २ देवमात्रे “तं देवा अन्वजानन्त भद्रा अमृतबन्धवः” ऋ० १०,७२,५, ।

अमृतभल्लातकी स्त्री “सुपक्वभल्लातफलानि सम्यक् छित्वा विदार्याढकसम्मितानि । विपाच्य तोयेन चतुर्गुणेन चतुर्थशेषेव्यपनीय तेन ॥ पुनः पचेत् क्षीरचतुर्गुणेन घृतांशयुक्तेन घनं यथा स्यात् । सितोपलाः षोडशभिः पलैस्तु विमिश्र्य संस्थाप्य दिनानि सप्त ॥ ततः प्रयोज्याग्निबलेन मात्रां जयेद् गुदोत्थानखिलान् विकारान् । कचान् सुनीलान् घनकुञ्चिताग्रान् सुवर्णदृष्टिं सुकुमारताञ्च ॥ जवं हयानाञ्च मतङ्गजं बलं, स्वरं मयूरस्य हुताशदीप्तिम् । स्त्रीवल्लभत्वं लभते प्रजाञ्च नीरोगमब्दद्विशतानि चायुः ॥ न चान्नपाने परिहार्य्यमस्ति न चातपे चाध्वनि मैथुने च । प्रयोगकाले सकलामयानां राजा ह्ययं सर्व्वरसायनानाम् ॥ भल्लातकी शुद्धिरिह प्रागिष्टा चूर्णगुडखण्डनात् । घृताच्चतुर्गुणं क्षीरं घृतस्य प्रस्थ इष्यते” चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे ।

अमृतभुज् पु० अमृतं भुङ्क्ते दृष्टा भोगतुल्यं तृप्तिमश्नुते भुजक्विप् दैत०। देवे “न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति” छा०उ० उक्तेः दर्शनमात्रेण भोजनतृप्तिमत्त्वात्तथात्वम् । अमृतम् अयाचितं यज्ञशिष्टान्नं वा भुङ्क्ते । २ यज्ञशिष्टान्नभोक्तरि ३ अयाचितान्नभोक्तरि च त्रि० ।

अमृतयोग पु० अमृताख्योयोगः । ज्योतिषोक्ते । तिथिवारादियोगभेदे स चामृतशब्दे उक्तः ।

अमृतरस पु० अमृतं रस इव आस्वाद्यम् । १ अमृतरूपे आस्वाद्ये “विस्तानेन विमर्द्दनेऽमृतरसप्रस्यन्दमाध्वीकभूः” कुमा०। अमृतस्य रसः सारः। २सुधारसे “सिक्ता इवामृतरसेन मुहुर्जनानाम्” माघः । अमृतं मोक्षः रस इव यस्य । ३ परमात्मनि “स एष सैन्धवघनोऽमृतरस इति” श्रुतिः अमृतस्येव रस आस्वादोऽस्याः । ४ कपिलद्राक्षायां (अन्दरसा) प्रसिद्धे ५ पक्वान्नभेदे च स्त्री । सा च “तृतीयभागखण्डेन मिश्रितं शालिपिष्टकम् । शुभ्रमीषद्दधियुतं मर्द्दयेद्दृढपाणिना । एवं संसाधितं कृत्वा स्थापयेद्रजनीमितम् । ततोऽन्यस्मिन्नहनि तु चिपिटं निस्तुषैस्तिलैः विधाय पूपकं तेन तप्तिकायां घृते पचेत् । ततोऽमृतरसा जाता वातहृद्बलवर्द्धिनी” इति भा०प्र० उक्ता ।

अमृतलता स्त्री अमृतालता । १ गुडूच्याम्” (अमरलता) इति २ ख्यातायां लतायाञ्च ।

अमृतवपुस् अमृतेनाप्यायितं वपुरस्य । १ चन्द्रे स हि कृष्ण-

पक्षे वह्न्यादिभिः कलानामेकैकशः भक्षणेऽपि पुनः सूर्य्यरश्मिरूपामृतेनाप्याय्यते । यथोक्तं कालमाधवीये सोमोत्पत्तिवाक्येन "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः । विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः । पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात् । नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम् । दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा । द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः । त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुवेरः पिबते कलाम् । चतुर्द्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीतस्य कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोड़शिका या तु सा त्वपो विशते तदा । अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते । तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतञ्च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी । दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्णता" इति । यद्यपि ज्योतिषे कृष्णपक्षे सूर्य्यमण्डले प्रवेश एव उक्तस्तथापि तत्तद्दिवसे चन्द्रकलाभक्षणवत् वह्न्यादीनां तृप्तिरित्येतत्परत्वं सोमोत्पत्तिवाक्यस्य देवानाम् अस्मदादीनामिव भोजनस्यासिद्धेः तृप्तिमात्राधायकत्वेन तद्भोग्यत्वम् "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा०उ० उक्तेस्तथावगम्यते इत्यविरोधः । अनश्वरस्वरूपे विष्णौ: "अमृतांशोऽमृतवपुः" विष्णुस० ।

अमृतवल्ली स्त्री अमृता वल्ली । गुडूच्याम् (गुलञ्च) ।

अमृतवाक् त्रि० अमृतमिव वाक् वचनं यस्य । १अमृततुल्यवचने "अमृतवाका वयसां बालिप्रश्नेनं जनयति" शत०ब्रा०

अमृतसंभवा स्त्री अमृतेव सम्भवति सम् भू+अच् । गुडूच्याम् (गुलञ्च) ।

अमृतसंयाव न० अमृतमिव स्वादु संयावम् । पक्वान्नभेदे । "पचेत् क्षीरोत्तमे तप्ते न्यसेत् पक्वं नवे घटे । ततो मरिचचूर्णेन सयाक्षचूर्णावचूर्णितम् । कुर्य्यात् कर्पूरसंयुक्तं संयावममृतोपमम् । संयावममृतस्वादु पित्तघ्नं मधुरं स्मृतमिति भा० प्र० ।

अमृतसार पु० अमृतस्य दुग्धस्य सारः । घृते । चक्रदत्तोक्ते अयःपाकभेदे यथा "लौहस्य पाकमधुना नागार्जुनमिष्टमभिदध्मः ॥ लौहारकूटताम्रकटाहे दृढमृण्मये प्रणम्य शिवम् । तदयः पचेदचपलः काष्ठेन्धनेन वह्निना मृदुना ॥ निक्षिप्य त्रिफलाजलमादिष्टं यथावत् घृतञ्च दुग्धञ्च । संचाल्य लौहमय्या दर्व्या सम्यक् समुत्ताप्य ॥ मृदुमध्यखरभावैः पाकस्त्रिविधोऽत्र कथ्यते पुंसाम् । पित्तसमीरणश्लेष्मप्रकृतीनां मध्यमस्य समः ॥ अभ्यक्तदर्विलोहं सुखदुःखस्वखनयोगि मृदु मध्यम् । उज्झितदर्वि खरं परिभाषन्ते केचिदाचार्य्याः ॥ अन्ये विहीनदर्व्वीप्रलेपमाखुत्कराकृतिं ब्रुवते । मृदुमध्यमर्द्धचूर्णं सिकतापुञ्जोपमन्तु खरम् ॥ त्रिविधोऽपि पाक ईदृक् सर्वेषां गुणकृदेव न तु विफलः । प्रकृतिविशेषे सूक्ष्मौ गुणदोषौ जनयतीत्यल्पम् ॥ विज्ञाय पाकमेवं द्रागवतार्य्य क्षितौ क्षणान् कियतः । विश्राम्य तत्र लौहे त्रिफलादेः प्रक्षिपेच्चूर्णम् ॥ यदि कर्पूरप्राप्तिर्भवति ततो विगलिते यदुष्णत्वे । चूर्णीकृतमनुरूपं क्षिपेन्न वा न यदि तल्लाभः ॥ पक्वं तदश्मसारं सुचिरस्थस्थितमविरलत्वे । गोदोहनादिभाण्डे लौहभाण्डाभावे सति स्थाप्यम् । यदि तु परिप्लुतिश्चेतोर्ध्वतमीक्षेताधिकं ततोऽभ्यधिकम् । भाण्डे निधाय रक्षेत्राव्युपयोगो यत्नेन महान् ॥ अयसि विरक्तीभूते स्नेहस्तिलघृतेन सम्पाद्यः । एतत्ततो गुणोत्तरमित्यमुना स्नेहनीयं तत् ॥ अत्यन्तकफप्रकृतेर्भक्षणमयसोऽसनैव शंसन्ति । केवलमपीदृशायितं जनयत्ययसो गुणान् कियतः ॥ अमृतसारः" चक्र०द० ।

अमृतसारज पु० अमृतादिव स्वादोः सारात् जायते जन—ड ५त० । १गुड़े रा०नि० ।

अमृतसू अमृतं दीधितिरूपमाप्ययनं सूते सू-क्विप् । चन्द्रे । अमृतान् देवान् सूते । देवमातरि स्त्री ।

अमृतसोदर अमृतस्य सोदर एकत उत्पन्नत्वात् । उच्चैःश्रवसि अश्वे । तस्यामृतमथने समुद्रादुत्पन्नत्वात् तथात्वम् । "सुरा देवी समुत्पन्ना तुरगः पाण्डुरस्तथा" भा० आ० प० । तज्जातीयत्वात् घोटकमात्रे राजनि० ।

अमृतस्रवा स्त्री० अमृतमिव स्रवति स्रु-पचाद्यच् । १ रुदन्तीलतायाम् । भावे अप् ६त० । २ अमृतनिस्यन्दे पु० ।

अमृतांशु पु० अमृतमिवाप्यायकः अंशुरस्य । चन्द्रे ।

अमृतांशूद्भव पु० अमृतांशोश्चन्द्रस्योद्भवो यस्मात् । विष्णौ "अमृतांशूद्भवो भानुः" वि०स० । ५त० चन्द्रोद्भवे त्रि० ।

अमृतान्धस् पु० अमृतमन्धोऽन्नमिव दर्शनात् तृप्तिकारकमस्य । अमृताशने देवे तेषाममृताशनस्य दर्शनमात्रेण "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" श्रुतेः । तेषां तत्पानकथा "ततस्तदमृतं देवो विष्णुरादाय वीर्य्यवान् । जहार दानवेन्द्रेभ्यो नरेण सहितः प्रभुः । ततो देवगणाः सर्व्वे पपुस्तदमृतं समम्" भा०आ०प० ।

अमृताफल न० अमृतायाः फलम् । पटोले शब्दाभि० ।

अमृतायमान त्रि० अमृतमिवाचरति अमृत+क्यङ् शानच् ।

अमृततुल्ये "उचितं वत्सेऽयमृतायमानम् वचो निशम्येति" रघुः।

अमृताश पु० अमृतममरणं क्षयाभावमश्नुते अश-व्याप्तौ अण्। विष्णौ "१अमृतांशोऽमृतवपुः" विष्णु०स० अमृतं सुधामश्नाति अश-भोजने अण्। २देवे। [स्वःशब्दे विवरणम्।

अमृताशन पु०अमृतमश्नाति अश—भोजने ल्यु। देवे अमृता-

अमृताश्म त्रि० न म्रियते मृ—तन् न०त०जीत नित्यः कर्म्म० टच् समा० । प्रस्तरभेदे जीविप्रस्तरखण्डभेदे ।

अमृताष्टक पु०अमृताप्रभृतीनामष्टकं यत्र । गुडूचीन्द्रयवारिष्टपटोलं कटुका तथा नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् "अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः" चक्रदत्तोक्ते कषायभेदे ।

अमृतासङ्ग न०अमृतस्य विषस्येवासङ्गो यत्र । नीलवर्णे तुत्थभेदे हेम० तस्य विषतुल्यनीलवर्णत्वात् तथात्वम् ।

अमृतासु त्रि० अमृता अनश्वरा असवो यस्य । अनश्वरप्राणे नङ्क्षालजीविनि । "आवभूवामृतासुर्वर्द्धमानः सुजन्मा" "उतामतासुर्व्रत एमि" इति च अथ० ५,१,१,७ ।

अमृताहरण पु० अमृतमाहरति मातृदास्यनिवारणार्थं स्वर्गात् भूलोकं नयति आ+हृ—ल्युट्। गरुडे तत्कथा भा० आदि प० ३३ अ० । "तान् हत्वा पतगश्रेष्ठः सर्व्वानुत्क्रान्तजीवितान् । अतिक्रान्तोऽमृतस्यार्थे सर्व्वतोऽग्निमपश्यत ॥ आवृण्वानं महाज्वालमर्च्चिर्भिः सर्वतोऽम्बरे । दहन्तमिव तीक्ष्णांशुं चण्डवायुसमीरितम् ॥ ततो नवत्या नवतीर्मुखानां कृत्वा महात्मा गरुडस्तरस्वी । नदीः समापीय मुखैस्ततस्तैः सुशीघ्रमागम्य पुनर्ज्जवेन ॥ ज्वलन्तमग्निं तममित्रतापन समास्तरत् पत्ररथो नदीभिः । ततः प्रचक्रे वपुरन्यदल्पं प्रवेष्टुकामोऽग्निमभिप्रशाम्य ॥ जाम्बूनदमयो भूत्वा मरीचिनिकरोज्ज्वलः । प्रविवेश बलात् पक्षी वारिवेग इवार्णवम् ॥ स चक्रं क्षुरपर्य्यन्तमपश्यदमृतान्तिके । परिभ्रमन्तमनिशं तीक्ष्णधारमयस्मयम् ॥ ज्वलनार्कप्रभं घोरं छेदनं सोमहारिणाम् । घोररूपं तमत्यर्थं यन्त्रं देवैः सुनिर्मितम् ॥ तस्यान्तरं स दृष्ट्वैव पर्य्यवर्त्तत खेचरः । अरान्तरेणाभ्यपतत् संक्षिप्याङ्गं क्षणेन ह ॥ अधश्चक्रस्य चैवात्र दीप्तानलसमद्युती । विद्युज्जिह्वौ महावीर्य्यौ दीप्तास्यौ दीप्तलोचनौ ॥ चक्षुर्विषौ महाघोरौ नित्यं क्रुद्धौ तरस्विनौ । रक्षार्थमेवामृतस्य ददर्श भुजगोत्तमौ ॥ सदा संरब्धनयनौ सदा चानिमिषेक्षणौ । तयोरेकोऽपि यं पश्येत् स तूर्णं भस्मसाद्भवेत् ॥ तयोश्चक्षूंषि रजसा सुपर्णः सहसाऽवृणोत् । ताभ्यामदृष्टरूपोऽसौ सर्वतः समताडयत् ॥ तयोरङ्गे समाक्रम्य वैनतेयोऽन्तरीक्षगः । अच्छिनत्तरसा मध्ये सोममभ्यद्रवत्ततः ॥ समुत्पाट्यामृतं तत्र वैनतेयस्ततो बली । उत्पपात जवेनैव यन्त्रमुन्मथ्य वीर्य्यवान् ॥ अपीत्वैवामृतं पक्षी परिगृह्याशु निःसृतः । अगच्छदपरिश्रान्त आवार्य्यार्कप्रभां ततः" । तृच् । अमृताहर्त्ता तत्रैव । "काश्यपेयोऽमृताहर्त्ता" ध्वजपूजामन्त्रः ।

अमृताह्व न० अमृतमाह्वयते स्पर्द्धते तुल्यस्वादफलेन आ+ह्वे—क (आराकानदेश) जाते लघुविल्वाकृतौ (नासपाति) नामके रुचिकले वृक्षे । अमृतफलशब्दे विवरणम् ।

अमृतेशय पु० अमृते जले शेते शी—अच् अलुक् स० । विष्णौ तस्य प्रलये जलशायित्वात् तथात्वम् ।

अमृतोत्पन्न न० अमृतं विषमिव उत्पन्नम् नीलवर्णत्वात्। खर्परीतुत्थे राजनि० । [५त० । मक्षिकायां राजनि० ।

अमृतोत्पन्ना स्त्री अमृतमिव स्वादु मधु उत्पन्नं यस्याः

अमृतोद्भव न०अमृतं विषमिव नीलवर्णतया उद्भवति उद्+भू—अच् । खर्परीतुत्थे (तुते) तुत्थभेदे । अमृतं मृत्युञ्जयं शिवमुद्भवते प्राप्नोति स्वसाध्यार्चनावत्त्वात् । विल्ववृक्षे। "अमृतोद्भवः श्रीवृक्षः शङ्करस्य सदा प्रियः" तद्दानमन्त्रः ।

अमृत्यु पु० अभावे न०। १मृत्युविगमे । नास्ति मृत्युर्यस्मात् । २मृत्युहेतुभिन्ने त्रि०। "स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत" ऋ० ६, ४८,१२ "अमृत्यु अमरणहेतु श्रवोऽन्नम्" भा०। मृत्युविनाशो नास्त्यस्य । ३विनाशशून्ये विष्णौ "अमृत्युः सर्व्वदृक् सिंहः" विष्णुसहस्रनाम ।

अमृध्र त्रि० मृधू उन्दने बा०रक् न०त०। केनाप्यहिंस्ये । "पृथुं मिहोनपातममृध्रम्" ऋ० १,३७,११, अमृध्रं केनाप्यहिंस्यम्" भा० । [सतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा" शत०ब्रा० ।

अमृषा अव्य०न०त० । मिथ्याभिन्ने सत्ये । "यथा वृक्षो वन-

अमेधस् त्रि० नास्ति मेधा धारणावती बुद्धिर्यस्य असिच् समा० अवणमात्रेण विद्यादिधारणाशून्यबुद्धिमति मूर्खे ।

अमेध्य त्रि० न मेध्यम् पवित्रम् विरोधे न०त० । अपवित्रे । "अमेध्यादपि काञ्चनम्" "नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ" इति अमेध्यप्रभवाणि च" इति च मनुः । २पुरीषे न० ।

अमेनि त्रि० मि—नि—न०त०। परिच्छेदाभावे। "मेन्या मेनिरस्यमेनयस्ते सन्तु मेऽस्मानभ्यधारयन्ति" अथ० ५,६,६ ।

अमेय त्रि०न मेयः । १परिच्छेत्तुमशक्ये २ ज्ञातुमशक्ये च "अमेयो मितलोकस्त्वमनर्थः प्रार्थनावहः" रघुः २"इ माकपिरमेयात्मा" विष्णुस० ।

अमोघ त्रि०मोघो निष्फलः न०त०। १सफले, २अव्यर्थे च ।

"अमोघास्तु पतन्तीषु धर्म्मपौत्रेण सत्वर" भा० आ०प० ।
"यदमोघमपामन्तरुप्तं वीजमज ! त्वया" कुमा० "धनुष्यमोघं समधत्त सायकम्" "अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घानु-पदमाशिषम्" इति च रघुः । २नदभेदे पु० । ३पटोलल-तायां, हरितक्यां ५विडङ्गे च स्त्री । ६विष्णौ पु० "अमोघः पुण्डरीकाक्षः" विष्णु०स० "सत्यकामः सत्यसङ्कल्प" इति श्रुतेः अवितथसङ्कल्पत्वात्तस्य तथात्वम् ।

अमोत न० अमा सह उतम् वे-क्त । अच्छिन्नदशवस्त्रयुग्मे "अमोतं वासो दद्याद्धिरण्यमपि दक्षिणाम्" अथ० ९,५,१४

अम्ब गतौ भ्वादि० पर०सक० सेट् । अम्बति आम्बीत् आनम्ब अम्बा अम्बालिका अम्बिका अयमिदित् शब्दे इत्येके ।

अम्बक न० अम्बति शीघ्रं नक्षत्रस्थानपर्य्यन्तं गच्छति अम्ब-ण्वुल् । १नेत्रे । अम्ब्यते स्नेहेनोपगम्यते घञ् स्वार्थे क । २पितरि ।

अम्बर न० अबि-शब्दे घञ् अम्बः शब्दस्तं राति धत्ते रा-क ईत० । १शब्दाश्रये आकाशे २मर्म्मरशब्दयुक्ते वस्त्रे, स्वनाम-ख्याते ३गन्धद्रव्ये ४अभ्रकधातौ च । "अङ्कुशाकारयाङ्गुल्या तावतर्ज्जयताम्बरे" इति रघुः "धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बर इति काद० "आकाशसाम्यं दधुरम्बराणि" माघः "संवि-व्युरम्बरविकाशि चमूसमुत्थम्" माघः । २अन्तिके निरु० ।

अम्ब(रि)रीष पुंन० अम्ब्यते पच्यतेऽत्र अम्ब-अरिष नि० वा दीर्घः । (भाजनाखोला) इति ख्याते भर्जनपात्रे । अम्बरीषमपि । "वैश्यकुलादम्बरीषमहानसाद्वा" कात्या० ४,७,१६ । "अग्निमाहृत्य गार्हपत्यागारे निर्म्मथ्यमा-दधीतेति पक्षः वैश्यकुलाद्वा लौकिकोऽग्निर्हुतोच्छिष्टो वा आहृत्य न तु परिगृहीत आवसथ्यादिः । अथवा अम्ब-रीषात् भ्राष्ट्रात् कन्दुकादरूपात् महानसाद्वेति कर्क० । दीर्घयुक्तस्तु २विष्णौ, ३शिवे, ४भास्करे, ५बालके, ६आम्रातकवृक्षे, ७नरकभेदे, ८अनुतापे । ९सूर्य्य-वंश्यनृपभेदे पु० स च । "भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः । नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परम-धार्म्मिकः । अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽ-भवत्" इति हरिवंशोक्तः सूर्य्यवंश्यभगीरथपौत्रः "अम्बरीष ! शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु । पद्म० उ० । "भगवान् अम्बरीषस्य ब्राह्मणानमितौजसं" भा० आनु० प० । "पुण्यश्लोकोऽम्बरीषश्च पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः" इति प्रातः स्मरणीयेषु पुरा० ।

अम्बरौकस् पु० अम्बरमोको यस्य । देवेषु तेषां मेरुस्थितत्वेऽपि मेरोः सर्व्वतः उच्चत्वादस्मदाद्यपेक्षयाम्बरवासित्वम् । तेन आकाशस्य धारणाक्षमत्वेऽपि न क्षतिः । "विलिप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम्" कुमा० ।

अम्बर्य आभरणे कण्ड्वा० । अम्बर्य्यति ।

अम्बष्ठ पु० अम्बाय चिकित्सकशब्दाय तत्प्रख्यापनार्थं तिष्ठते-ऽभिप्रैति स्था-क षत्वम् । चिकित्सके "विप्रात् वैश्य-कन्यायां जाते १सङ्कीर्णवर्णे, "ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्ब-ष्ठोनाम जायते" मनुः "सजातिजानन्तरजाः षट्सुता द्विजधर्म्मिणः" इति मनूक्तेः "द्विजातीनां समानजाती-यासु जाताः तथानुलोम्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेन क्षत्रि-यावैश्ययोः, क्षत्रियेण वैश्यायामेवं षट् पुत्रा द्विज-धर्म्मिणः उपनेयाः तासामनन्तरजनान्न इति यदुक्तं तत् तज्जातिव्यपदेशार्थं न संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात् अत एषां द्विजातिसंस्कारार्थवचनमिति" कुल्लू० उक्तेः अम्बष्ठादीनामुपनयनसंस्कारसत्त्वेऽपि इदानीन्तनानां संस्कारलोपेन शूद्रत्वम् अतएव इदानीं क्षत्रियादीनां शूद्रत्वमेवमम्बष्ठादीनामपि" इति रघु० ये तु व्रात्य-दोषप्रायश्चित्तमाचरन्ति तेषामुपनयनयोग्यता भवत्येव "येषां पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम् 'यस्य पिता पितामहश्चानुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्य-कम्ब्रह्मचर्य्यं यस्य प्रपितामहादीनां नानुस्मर्य्यते उप-नयनन्तस्य द्वादशवार्षिकं त्रैविद्यकम्ब्रह्मचर्य्यमिति" मिता० उक्तेः । "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्" मनूक्ता तेषां वृत्तिः । २देशभेदे, ३हस्तिपके च । ४यूथि-कायां स्त्री । स्वार्थे कनि ह्रस्वे अत इत्वे । अम्बष्ठिका-प्यत्रैव (बामनहाटीति) प्रसिद्धायां ५ब्राह्मीलतायाञ्च ।

अम्बष्ठकी स्त्री अम्बष्ठं कायति स्वादानार्थमाह्वयति कै-क गौरा० ङीष् । १(पटाकु) इति ख्यातायां १लतायां पाठायाम् ।

अम्बष्ठा स्त्री अम्ब्यते शब्द्यते अम्बा आह्वानी सती तिष्ठति स्था-क अम्बा० षत्वम् । (अम्बाङ्का) इति ख्यातायाम् पठा-ख्यायाम् (पटांकु) इति शिमशिरप्रसिद्धायां १पाठायाम् । २भार्ङ्ग्याम् । ३यूथिकायाञ्च । संज्ञायां कन् अत इत्वे । अम्बष्ठिका । (वामनहाटी) ४ब्राह्मीलतायाम् ।

अम्बा स्त्री अम्ब्यते स्नेहेनोपगम्यते अम्ब-कर्म्मणि घञ् । १मातरि, लोके सम्बोधने तदर्थे ह्रस्वः । "जाताञ्जलिरम्ब ! यदम्ब ! सत्याम्" रघुः । वेदे तु "अम्बेऽम्बिकेऽम्बाल्लिके पूर्व्वेति" ब्रा० निर्देशात् न ह्रस्व । "अम्बे ! अम्बिके !

अम्बालिके ! न मानयति कश्चन य० २३,१८। नाट्योक्तावपि तत्रैव, २अम्बष्ठास्वतायां, ३काशीराजकन्यायाञ्च। "अथाश्रौषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवराः। रूपेणाप्रतिमा लोके काशीराजसुतास्तदा। अम्बां चैवाम्बिकां चैव तथैवाम्बालिकामिति। राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ।। "अम्बा ज्येष्ठाभवत्तासामम्बिका त्वथ मध्यमा। अम्बालिका च राजेन्द्र राजकन्या कनीयसी" इत्युपक्रम्य। अम्बाया उपाख्यानं विस्तरेण वर्णितम् भा० उ०प० अम्बोपाख्याने। "मया सौभपतिः पूर्व्वं मनसा हि कृतः पतिः इत्यम्बिकयोक्ते "अनुजज्ञे तदा ज्येष्ठामम्बां काशीपतेः सुताम्। अम्बिकाम्बालिके भार्य्ये प्रादात् भ्रात्रा यवीयसे। भीष्मो विचित्रवीर्य्याय विधिदृष्टेन कर्म्मणा" भा०आ०प०।

अम्बाला स्त्री अम्बेति शब्दं लाति धत्ते ला—क। मातरि।

अम्बालिका स्त्री अम्बालैव स्वार्थे के ह्रस्वे अत इत्त्वम्। मातरि, १पाण्डुराजमातरि काशीराजकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायाम्।

अम्बिका स्त्री अम्बैव कन्। १मातरि २दुर्गायाम् "आशीभिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम्" कुमा०। काशीराजस्य मध्यमकन्यायां विचित्रवीर्य्यस्य भार्य्यायां धृतराष्ट्रस्य २मातरि।

अम्बिकापति पु० ६त०। शिवे। [१गणेशे २धृतराष्ट्रे च।

अ(आ)म्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यम् ढ (ठक्) वा।

अम्बु न०अवि शब्दे-उण्। १लग्नावधिके चतुर्थस्थाने २(बाला) इति ख्यातायामोषधौ ३जले "गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः" का०प्र०। "क्षातेतराम्बुच्छटा" का०प्र० "विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्" "तौ सरांसि रसवद्भिरम्बुभिः" इति च रघुः। "फलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यम्बुप्रसादनम्" मनुः। तच्च जलम् रसतन्मात्रादुत्पन्नो भूतविशेष इति सांख्याः पञ्चीकृतेभ्य एव पञ्चभ्यो भूतेभ्यः स्थूलतया उत्पन्नमिति वेदान्तिनः जलभूतांशबाहुल्यात् जलत्वव्यवहारः "वैशेष्यात्तद्वादः" शा०सूत्रात्। तस्य च रूपरसस्पर्शशब्दा विशेषगुणाः "योयोयावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्मृत" इति मनुना भूतमध्ये चतुर्थस्य जलस्य चतुर्गुणत्वाभिधानात् "शब्दस्पर्शौ रूपरसौ सलिलस्य गुणा अमी" भा०शा०प० उक्तेश्च "जले चुलचुलध्वनिः। शीतस्पर्शः शुक्लरूपं रसो माधुर्य्यमीरितम्" पञ्चद०। "अग्नेराप" इति श्रुतेस्तस्याग्निप्रभवत्वम् यथोक्तं "तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्ते" छा०उ०। "तेज इति प्रसिद्धं लोके दग्धृपक्तृप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत। तेजोरूपत्वेन स्थितं सदैक्षतेत्यर्थः। बहु स्यां प्रजायेयेति पूर्व्ववत्तदपोऽसृजत। आपो द्रवाः स्निग्धाः स्यन्दिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके॥ यस्मात्तेजसः कार्य्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देशे काले वा शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्विद्यते वा पुरुषस्तेजस एव तदापोऽधिजायन्ते। ता आप ऐक्षन्तेति पूर्व्ववदेव आकारसंस्थितं सदैक्षतेत्यर्थः भा०। "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति "सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्" छा०उ०॥ "सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूते अव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीति तासाञ्च तिसृणां देवतानामामेकैकां त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति। एवं हि तेजोऽबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदम्" इमा आपः, अन्नमिदमिति च पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात्। एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्य्यविम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डमनुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदं रूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्कृतवती देवता" भा०। "अद्भिः सोम्य ! शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ" छा०उ० "अद्भिः शुङ्गेन तेजोमूलं कार्य्येण कारणम् अन्विच्छ" "तेजो वा अग्नौ भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्याकाशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतदूर्द्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्युद्भिर्ह्रादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपास्स्वेति" छा०उ०॥ "तेजो वाऽग्नौ भूयः, तेजसोऽप्कारणत्वात्। कथमप्कारणत्वमित्याह। यस्माद्ब्योनिस्तेजस्तस्मात्तद्वा एतत्तेजोवायुमात्मन्यवष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभिव्याप्नुवत्तपति यदा, तदाहुर्लौकिकाः अभिशोचति सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षि-

ष्यति वै इति । प्रसिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्ट्वतः कार्य्यं भविष्यतीति विज्ञानम् ॥ तेज एव तत्पूर्व्वमात्मानमुद्भूतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्स्रष्टृत्वाद्भ्योऽद्भ्यस्तेजः । किञ्चान्यत्तदेतत्तेज एव स्तनयित्नुरूपेण वर्षहेतुर्भवति । कथं उर्द्धाभिश्चोर्द्धगाभिर्विद्युद्भिस्तिरश्चोभिश्च तिर्य्यग्गताभिश्च महाह्लादाः स्तनयनशब्दाश्चरन्ति । तस्मात्तद्दर्शनादाङ्लौकिका विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा इत्याद्युक्तार्थमतस्तेज उपास्वेति भा० ।

नैयायिकादयस्तु परमाणुविशेषेभ्य एव तस्योत्पत्तिः । तच्च द्विविधं नित्यमनित्यञ्च नित्यं परमाणुरूपमनित्यं द्व्यणुकादि । प्रकारान्तरेण अनित्यमपि त्रिविधं देहेन्द्रियविषयभेदात् । देहः अयोनिजः वरुणचन्द्रलोकयोः श्रुत्यादिप्रसिद्धः इन्द्रियं रसनं शब्दादिषु मध्ये रसमात्रव्यञ्जकत्वात् तस्य जलीयत्वम् । द्व्यणुकादिक्रमारभ्य हिमकरकसिन्धुपर्य्यन्तं विषयः उपभोग्यत्वात् । स्पर्शसंख्यापरिमितिसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यष्टौ वेगः गुरुत्वं रूपं रसः स्नेहश्च जलस्यैते चतुर्द्दशसमन्विताश्चैषगुणाः यथोक्तं “स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च गुरुत्वञ्च द्रवत्वकम् । रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्द्दश । वर्णः शुक्लोरसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्” । नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिर्विषयो मतः” भाषा० । एवं स्थूलभूतजलस्य उपाधिभेदेन सुश्रुते गुणदोषादिविवेकाय भेदा दर्शिता यथा “पानीयमान्तरीक्षमनिर्देश्यरसममृतं जीवनं तर्पणं धारणमाश्वासजननं श्रमक्लमपिपासामदमूर्च्छातन्द्रानिद्रादाहप्रशमनमेकान्ततः पथ्यतमञ्च तदेवावनौ पतितमन्यतमं रसमुपलभते स्थानविशेषात्नदीनदसरस्तड़ागवापीकूपचुण्टीप्रस्रवणोद्भिदविकिरकेदारपल्वलादिषु स्थानेष्ववस्थितमिति । तत्र लोहितकपिलपाण्डुपीतनीलशुक्लेष्ववनिप्रदेशेषु मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाणि यथासङ्ख्यमुदकानि सम्भवन्तीत्येके भाषन्ते तत्तु न सम्यक् तत्र पृथिव्यादीनामन्योन्यानुप्रवेशकृतः सलिलरसो भवत्युत्कर्षापकर्षेण तत्र स्वगुणभूयिष्ठायां भूमावम्लं लवणञ्च । अम्बुगुणभूयिष्ठायां मधुरम् । तेजोगुणभूयिष्ठायां कटुकं तिक्तञ्च । वायुगुणभूयिष्ठायां कषायञ्च । आकाशगुणभूयिष्ठायामव्यक्तरसमव्यक्तं ह्याकाशमित्यतस्तत्प्रधानमव्यक्तरसत्वात् तत्पेयमान्तरीक्षालाभे । तत्रान्तरीक्षं चतुर्व्विधम् । तद्यथा । धारं कारं तौषारं हैममिति । तेषां धारं प्रधानं लघुत्वात्तत्पुनर्द्विविधं गाङ्गं सामुद्रं चेति । तत्र गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशो वर्षति तयोर्द्वयोरपि परीक्षणं कुर्व्वीत शाल्योदनपिण्डमकुथितमविदग्धं रजतभाजनोपहितं वर्षति देवे बहिष्कुर्व्वीत स यदि मुहूर्त्तं स्थितस्तादृश एव भवति तदा गाङ्गं पततीत्यवगन्तव्यं वर्णान्यत्वे सिक्थक्लेदे च सामुद्रमिति विद्यात्तत्र तदुपादेयम् । सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गाङ्गं पुनः प्रधानं तदुपाददीताश्वयुजे मासि, शुचिशुक्लविततपटैकदेशच्युतमथ वा हर्म्यतलपरिभ्रष्टमन्यैर्व्वा शुचिभिर्भाजनैर्गृहीतं सौवर्णे राजते मृण्मये वा पात्रे निदध्यात्तत्सर्व्वकालमुपयुञ्जीत तस्यालाभे भौमम् । तच्चाकाशगुणबहुलं तत् पुनः सप्तविधम् । तद्यथा । कौपं नादेयं सारसं ताड़ागं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ट्यमिति तत्र वर्षास्वान्तरीक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात् शरदि सर्व्वं प्रसन्नत्वात् हेमन्ते सारसं ताड़ागं वा, वसन्ते कौपं प्रास्रवणं वा ग्रीष्मेष्वेवं प्रावृषि चौण्ट्यमनवमनभिवृष्टं सर्व्वमेति ॥ कीटमूत्रपुरीषाण्डशवकोथप्रदूषितम् । तृणपर्णोत्करयुतं कलुषं विषसंयुतम् ॥ योऽवगाहेत वर्षासु पिबेद्वापि नवं जलम् । स वाह्याभ्यन्तरान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव तु ॥ तत्र यत् शैवालपङ्कतृणपद्मपत्रप्रभृतिभिरवच्छन्नं शशिसूर्य्यकिरणानिलैर्नाभिजुष्टं गन्धवर्णरसोपसृष्टञ्च तद्व्यापन्नमिति विद्यात् ॥ तस्य स्पर्शरूपरसगन्धवीर्य्यविपाकदोषाः षट् सम्भवन्ति । तत्र खरता पैच्छिल्यमौष्ण्यं दन्तग्राहिता च स्पर्शदोषाः । पङ्कसिकताशैवालबहुवर्णता रूपदोषाः । व्यक्तरसता रसदोषः । अनिष्टगन्धता गन्धदोषः । यदुपयुक्तं तृष्णागौरवशूलकफप्रसेकानापादयति स वीर्य्यदोषः । यदुपयुक्तं चिराद्विपच्यते विष्टभ्नाति वा स विपाकदोष इति । न एते आन्तरीक्षे न सन्ति ॥ व्यापन्नानामग्निक्वथनं सूर्य्यातपप्रतापनं तप्तायःपिण्डसिकतालोष्ट्राणां वा निर्व्वापणं प्रसादनञ्च कर्त्तव्यं नागचम्पकोत्पलपाटलापुष्पप्रभृतिभिश्चाधिवासनमिति ॥ सौवर्णे राजते ताम्रे कांस्ये मणिमये तथा । पुष्पावतंसं भौमे वा सुगन्धि सलिलं पिबेत् ॥ व्यापन्नं वर्जयेन्नित्यं तोयं यच्चाप्यनार्त्तवम् । दोषसञ्जननं ह्येतन्नाददीताहितन्तु तत् ॥ व्यापन्नं सलिलं यस्तु पिबतीहाप्रसादितम् । श्वयथुं पाण्डुरोगञ्च त्वग्दोषमविपाकताम् ॥ श्वासकासप्रतिश्यायशूलगुल्मोदराणि च । अन्यान् वा विषमान् रोगान् प्राप्नुयात् क्षिप्रमेव च ॥ तत्र सप्त कलुषस्य प्रसादनानि भवन्ति । तद्यथा । कतकगोमेदकविसग्रन्थिशैवालमूलवस्त्राणि मुक्तामणिश्चेति ।

पञ्च निक्षेपणानि भवन्ति । तद्यथा । फलकं त्र्यष्टकं मुञ्जवलय उदकमञ्चिका शिक्यञ्चेति ॥ सप्त शीतीकरणानि भवन्ति प्रवातस्थापनमुदकप्रक्षेपणं यष्टिकाभ्रामणं व्यजनं वस्त्रोद्धरणं वालुकाप्रक्षेपणं शिक्यावलम्बनञ्चेति

अम्बुकण पु० ६त० । शीकरे जलबिन्दौ स्त्रीत्येके । [च ।

अम्बुकण्टक पु० अम्बुनः कण्टकमिव । १कुम्भीरे, २शृङ्गाटके

अम्बुकिरात पु० अम्बुनि किरात इव हिंस्रः । कुम्भीरे ।

अम्बुकीश पु० अम्बुनि कीशः वानर इव । (शुशक) इति ख्याते शिशुमारे जलजन्तुभेदे ।

अम्बुकूर्म्म पु० अम्बुनि कूर्म्म इव । शिशुमारे (शुशक) हेम० ।

अम्बुकेशर पु० अम्बुजातः केशरोऽस्य । छोलङ्गवृक्षे रत्नमा० ।

अम्बुचर त्रि० अम्बुनि चरति चर—ट ७त० । जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । [ख्याते शैवाले ।

अम्बुचामर न० अम्बुनि चामरमिव । (सेओयाला) इति

अम्बुचारिन् त्रि० अम्बुनि चरति चर—णिनि ७त० । जलचरे हंसादौ स्त्रियां ङीप् । "लूताहिसरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम्" मनुः ।

अम्बुज न० अम्बुनि जायते जन+ड । १पद्मे २सारसपक्षिणि । ३चन्द्रे ४कर्पूरे ५हिज्जल् इति ख्याते वृक्षे च पु० । ६शङ्खे पु०न० । ७वज्रे च । वज्रस्य जलदप्रभवत्वात्तथात्वम् । "चापं पाशाम्बुजसरसिजान्यङ्कुशं पुष्पवाणमिति"-भुवनेश्वरीध्याने अम्बुजं पद्मं न तु शङ्खमिति तन्त्रसारोक्तेः अस्य शङ्खवाचकतापीति ज्ञायते ।

अम्बुजन्मन् न० अम्बुनो जन्मास्य जन्मोत्तरपदत्वाद्व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । १पद्मे २सारसविहङ्गे ३शङ्खे पु०च ।

अम्बुजासना स्त्री अम्बुजमासनम् यस्याः । १लक्ष्म्याम् । २जलोद्भवे त्रि० । [याम् अच् । शैवाले (सेओयाला) ।

अम्बुताल पु० अम्बुनि तालयति प्रतितिष्ठति चु० तल—प्रतिष्ठा-

अम्बुद पु० अम्बु ददाति दा—क । १मेघे, "नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविक्षत" माघः "नवाम्बुदानीकमुहूर्त्तलाञ्छने" "खतस्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः" इति च रघुः । २मुस्तके च ।

अम्बुधर पु० अम्बूनि धरति धृ—अच् । १मेघे "शरत्प्रकृष्टाम्बुधरोपरोधः" रघुः "अशनेरमृतस्य चोभयोर्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः" कुमा० । २मुस्तके च ।

अम्बुधि पु० अम्बूनि धीयन्तेऽत्र धा—आधारे कि । १समुद्रे । "रत्नावलीरम्बुधिराबबन्ध" माघः २उदकाधारे घटादौ अम्बुधिर्घटः सि०कौ० । ३चतुःसंख्यान्विते च ।

अम्बुधिप्रसवा स्त्री अम्बुधिमिव प्रचुररसं प्रसूते प्र+सू—अच् । १घृतकुमार्य्याम् ।

अम्बुनिधि अम्बूनि निधीयन्तेऽस्मिन् अम्बु+नि+धा—आधारे कि । समुद्रे । "देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" किरा० । "ये पक्षिणः प्रथममम्बुनिधिं गतास्ते" माघः ।

अम्बुप पु अम्बूनि पाति पिबति वा पा—रक्षणे—पाने वा क । १जलेश्वरे वरुणे "रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाष्टौ" सि०शि० । २समुद्रे च ३जलपायिनि त्रि० ।

अम्बुपत्रा स्त्री अम्बूनि पत्रे यस्याः । उच्चटावृक्षे । अम्बुयुक्तं पत्रमस्याः गौरा० ङीष् । अम्बुपत्रीत्यप्यत्र ।

अम्बुप्रसाद पु० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद—णिच्—अण् उप०स० । कतककवृक्षे (निर्मालि) ।

अम्बुप्रसादन न० अम्बूनि प्रसादयति प्र+सद+णिच्—ल्यु ६त० । कतकतफले "फलं कतकवृक्षस्य यद्यम्बुप्रसादनम्" मनुः । जलप्रसादकारके त्रि० तानि २२०पृष्ठे दृश्यानि ।

अम्बुभृत् पु० अम्बु बिभर्त्ति—भृ—क्विप् ६त० । १मेघे २मुस्तके ३समुद्रे च । ४जलाधारमात्रे त्रि० ।

अम्बुमत् त्रि० अम्बूनि बाहुल्येन सन्त्यस्मिन् । १बहूदके देशादौ स्त्रियां ङीप् । सा च २नदीभेदे । "ततोऽम्बुमत्या धर्मज्ञ ! सुतीर्थञ्चाप्यनुत्तमम् भा०व०प० ।

अम्बुमात्रज पु० अम्बुमात्रे अल्पजले जायते जन—ड ७त० । शम्बूके, (शामुक) हेम० । [२मुस्तके च ।

अम्बुमुच् पु० अम्बूनि मुञ्चति मुच—क्विप् ६त० । १मेघे

अम्बुर पु० अम्ब—बा०उरन् । द्वाराधःकाष्ठे (गोबराट) हेम०

अम्बुराशि पु० अम्बूनां राशयो यत्र । समुद्रे । "नैतन्नभोमण्डलमम्बुराशिः" सा०द० "अभूतपूर्व्वां रुचमम्बुराशेः" माघः "शापं दधज्ज्वलनमौर्व्वमिवाम्बुराशिः" रघुः ।

अम्बुरुह् न० अम्बुनि रोहति रुह—क्विप् ७त० १पद्मे "विस्तृत्वरैरम्बुरुहां रजोभिः" माघः । २सारसविहगे च

अम्बुरुह पु० अम्बुनि—रोहति रुह—क ७त० । १पद्मे । "दृष्ट्वा यथाम्बुरुहं दिव्यं गोशृङ्गं नाम पर्वतम्" । "नदीं गोदावरीं चैव प्रसन्नाम्बुरुहां तत" इति च रामा० । अम्बुरुहं पद्ममिव पुष्पमस्याः अर्श०अच् । स्थलपद्मिन्यां स्त्री

अम्बुरुहिणी स्त्री अम्बुरुहाणां समूहः सन्निकृष्टदेशो वा इनि । १पद्मसमूहे २पद्मलतायाञ्च । [रसे च ।

अम्बुरोहिन् न० अम्बुनि रोहति रुह—णिनि । १पद्मे २सा-

अम्बुवाची स्त्री अम्बु तद्वर्षणं वाचयति सूचयति वच-णिच्—अण् उप०स०ङीप् । आर्द्राद्यपादस्थरविकालिकभूमौ "आर्द्राद्यादि

विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” इत्युक्तेस्तस्या दृष्टिसूचकत्वम् । तत्काले हि भूमेरन्तर्गतरजोयोगइत्यतस्तस्यास्तथात्वम् । यथोक्तम् “रजोयुक्ताम्बुवाची च रौद्राद्यपादगे रवौ” ज्योति० । मिथुनराशिर्हि मृगशिरःशेषार्द्धार्द्रापादचतुष्क पुनर्वसुपादत्रयात्मकः । तत्र मृगशिरसि भुक्ते यदा आर्द्रायाः प्रथमपादोपभोगार्थं रविर्गच्छति तदा पृथ्वी ऋतुमती भवति तच्च मिथुने ६।४० चत्वारिंशत्कलाधिकषडंशानतीत्य आर्द्राद्यपादावधि यावत्तिष्ठति तावत् । यथोक्तं राजमा० । “रवौ रौद्राद्यपादस्थे भूमेः संजायते रजः” इत्युपक्रम्य । “चत्वारिंशत्त्रिभिर्भक्त षड्भागयुतोरविर्यदा भवति । तत्राम्बुवाची ज्ञेया शिवर्क्षपादे स्थितो यावत् । दिग्भागश्शून्य त्रिघ्नोगणितेन भवति रविर्यदा साम्र” इति । तत्र च वर्ज्यानि “न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृतर्पणम् ॥ हलानां वाहनञ्चैव बीजानां वपनं तथा” राजमा० । “तस्यां पाठोबीजवापोनाह्निभीर्दुग्धपानतः” ज्यो० । यदा दर्शं समादाय भानोर्मध्यगामिता । पुनस्तत्स्थे समादाय यजनं त्रिदिनं त्यजेत् । काम्यं नैमित्तिकं चैव यात्रां मन्त्रक्रियां तथा । ऋतुमत्यां न कुर्वीत पूर्वसङ्कल्पिताहृते । न कुर्यात् खननं भूमेः सूच्यग्रेणापि शङ्करि । मत्स्य सू० । “यतिनोव्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा । अम्बुवाचीदिने चैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् । स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा । भक्षणं नैव कर्त्तव्यं चण्डालान्नमयं स्मृतम्” विष्णुरहस्यम् ।

अम्बुवासिन् त्रि० अम्बुप्रधाने देशे वसति वस–णिनि ङीप् । १ पाटलावृक्षे । २ जलवासिमात्रे त्रि० । [पाटलावृक्षे ।

अम्बुवासी स्त्री अम्बुप्रधाने देशे वासो यस्याः गौरा० ङीष् ।

अम्बुवाह पु० अम्बूनि वहति वह–अण् उप० स० । १ जलधरे मेघे । “व्याजेन यस्याबहिरम्बुवाहः यत्नोक्षिताभिर्मुकुरम्बुवाहैः” “हलधरपरिधानश्यामलैरम्बुवाहैः” इति च माघः । २मुस्तके । त्रिं अम्बुवाहभयत्र ।

अम्बुवाहिन् त्रि० अम्बूनि वहति धारयति वह–णिनि ६त० । १ जलधारके त्रि० २ मेघे ३ मुस्ते च पु० ।

अम्बुवाहिनी स्त्री अम्बूनि वहति स्थानान्तरं नयति वह–णिनि ६त० ङीप् । १नौकाजलसेचनार्थे काष्ठनिर्मिते पात्रभेदे २ जलवाहिकायां स्त्रियाञ्च ।

अम्बुविहार पु० ७त० । जलक्रीडायाम् सन्तरणादौ “स पुरम्बुविहारविह्वलं स्त्रियिना” माघः । [वैकृद्कायां इतकुमार्य्याम् ।

अम्बुविस्रवा स्त्री अम्बूनि विस्रवति वि+स्रु–अच् । मत्स्यान्-

अम्बुवेतस पु० अम्बुजातोवेतसः शाक० त० । जलवेतसे ।

अम्बुशिरीषिका स्त्री अल्पः शिरीषः अल्पार्थे कन् स्त्रीत्वम् जलशिरीषे । [(जोंक) इति ख्यातायां जलौकायाम् ।

अम्बुसर्पिणी स्त्री अम्बुनि सर्पति सृप–णिनि ७त० ।

अम्बुसेचनी स्त्री अम्बूनि सिच्यन्ते नौकातः अनया सिच–करणे ल्युट् ६त० ङीप् । नौकादेर्जलसेचनीपात्रे ।

अम्बूकृत न० अनम्बु अम्बु कृतं अम्बु सश्लेष्मकाम्बु उपचारात्तद्युक्तं ततः च्वि+कृ–क्त । निष्ठीवनयुक्ते वचसि ।

अम्बू पु० अबि–शब्दे क नि० न इट् । १अम्लरसे २ तद्वति त्रि० ।

अम्भ ध्वनौ भ्वा० आ० अक० सेट् । अम्भते आम्भिष्ट आमम्भे आनभे अयम् इदित्येके तेन आनम्भे इत्येव । अम्भः

अम्भस् न० आप्यते आप–असुन् “उदके नुम्भौ चेति” उणा० अम्भ–शब्दे असुन् वा । १जले “सेव्यमानध्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति” ? । “त्रिस्रोतसः सन्ततधारमम्भः” इति च माघः । “परिश्रमाम्भःपुलकेन सर्पता” किरा० । “कथमप्यम्भसामन्तरा निष्पत्तेः प्रतीक्षते” कुमा० “अभ्यर्णेऽम्भःपतनसमये” इति मेघ० । २देवे, जलहेतुत्वात् तथात्वम् ३ पितृलोके, तेषां जलमयचन्द्रलोके स्थितत्वात् अम्मयदेहत्वाच्च तत्त्वम् । ४मनुष्ये “वेत्थ सौम्य ! यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” छा० उ० उक्तेः । पुरुषाणां जलमयत्वात् तथात्वं पञ्चाग्निविद्याशब्दे प्रपञ्चः । ५असुरे, शुक्ले देवसङ्ख्या शब्दायमानत्वात्तथा । “तानि ह वा एतानि चत्वार्य्यम्भांसि देवा मनुष्याः पितरोऽसुरा” इति श्रुतिः । ६बालनामौषधौ । ज्योतिषोक्ते ७लग्नाच्चतुर्थस्थाने । योगशास्त्रोक्तासु नवविधतुष्टिषु मध्ये प्रकृत्याख्यायां ८आध्यात्मिकतुष्टौ च । यथा “आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च, नव तुष्टयोऽभिमताः सा० का० । “प्रकृतिव्यतिरिक्तआत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयोभवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ताः, इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः “विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तञ्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्व वत्से ति” । सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अम्भ इत्युच्यते” त० कौ० । अस्य अम्भः-

शब्दवाच्यत्वे हेतुस्तद्व्याख्याने दर्शितोऽस्माभिः यथा "अस्मात् तुष्टेरम्भस इव प्रसन्नत्वात् उपदेशरूपशब्दहेतुकत्वाच्च अम्भस्त्वम् अभि—शब्दे इति धातोरसुन्नन्तस्य शब्दहेतुकरूपार्थानुगमात्" । द्यावापृथिव्योः द्वि०व० निरु० । [रा०नि० ।

अम्भः(म्भसा)सार न० अम्भसां सारं वा सत्वम् । मुक्तायां

अम्भः(म्भस्)सृ पु० अम्भांसि सृते सृ-क्विप् वा सत्वम् । धूमे हे० ।

अम्भसांनिधि पु० ६त० अलुक् स० । समुद्रे "शिखाभिराश्लिष्ट इवाम्भसां निधिः" माघः ।

अम्भृण पु० भण—शब्दे यङ् लुक् अच् वेदे नि० । १महति निरु० । २भयङ्करशब्दकारके "पिशङ्गभृष्टिमम्भृणं पिशाचिम्" ऋ० १,१३३,५, 'भयङ्करशब्दायमानमतिप्रवृद्धं वेति" भा० । 'कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते" य० १६,२७ ।

अम्भोज न० अम्भसि जायते जन—ड ७त० । १पद्मे "गिरा मुखाम्भोजमियं युयोज" नैष० । "वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोणएवाधरस्ते" का०प्र० । २सारसे ३चन्द्रे "पिबन्ति त्वन्मुखाम्भोजच्युतं हरिकथामृतमिति" भाग० । चन्द्रादेवामृतच्युति सम्भवः ४कर्पूरे च पु० । ५शङ्खे पु०न० । ६जलजातमात्रे त्रि० ।

अम्भोज(ख)षण्ड न० अम्भोजानां समूहः(ख)षण्डच् । पद्मसमूहे "कुमुदवनमुपश्रि श्रीमदम्भोजख(ष)ण्डम्" माघः ।

अम्भोजजन्मन् पु० अम्भोजाज्जन्म यस्य जन्माद्युत्तरपदोव्यधिकरणोऽपि साधु वामनः । चतुर्मुखे हरिनाभिपद्मजे ब्रह्मणि अब्जजशब्दे विवरणम् । 'अम्भोजजन्मजनिस्तदन्तरगतो वत्सानितो वत्सपान्" भाग० अम्भोजजन्मनः हिरण्यगर्भस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात् तथाविधो विष्णुरित्यर्थः ।

अम्भोजयोनि पु० अम्भोजं हरिनाभिपद्मं योनिः उत्पत्तिस्थानं यस्य । विधातरि । अब्जजशब्दे विवरणम् । "मदनमुपगतोऽहं पूर्वमम्भोजयोनेरिति" प्रबो० ।

अम्भोजिनी स्त्री अम्भोज+समूहार्थे, तद्वति देशे वा पुष्करा० इनि । १पद्मसमूहे, २ लतारूपे पद्मयुक्तदेशे च ।

अम्भोद पु० अम्भो ददाति दा—क । १मेघे, २मुस्तके च । ३जलदानकर्त्तरि त्रि० । [२मुस्तके ३समुद्रे, च ।

अम्भोधर पु० अम्भोधरति धृञ्—धारणे अच् । १मेघे ।

अम्भोधि पु० अम्भांसि धीयन्ते यत्र धा—आधारे कि । समुद्रे । "सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" । "अम्भोधिरोधसि पृथुप्रतिमानभागेति" 'अम्भोधिर्विकसित वारिजाननोऽसौ" इति च माघः ।

अम्भोधिवल्लभ पु० ६त० । प्रवाले राजनि० ।

अम्भोनिधि: पु० अम्भांसि निधीयन्तेऽत्र अम्भस्-नि+धा-कि । १समुद्रे । "मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम्" कु०, 'अम्भोनिधिर्वहति दुर्वहबाड़वाग्निम्" चौ० प० । [समुद्रे ।

अम्भोराशि च० अम्भसां राशिरिव एकत्रोपचितत्वात् ।

अम्भोरुह न० अम्भसि रोहति रुह—क । १पद्मे २सारसे च ३जलजातमात्रे त्रि० "हेमाम्भोरुहशस्यानां तद्वाप्यो धाम साम्प्रतम्" कुमा० ।

अम्मय त्रि० अपां विकारादि अप्+मयट् । १जलविकारे २जलप्रचुरे च "सौरीभिरिव नाड़ीभिरमृताख्याभिरम्मयः" रघुः । "नह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामया" भाग० ।

अम्र पु० अमति सौरभेण दूरं गच्छति अम—रन् । आम्रवृक्षे । फलपत्रादौ न० । एवं प्रायः सर्व्वत्र वृक्षवाचकेषु ।

अम्रा(म्ला)त पु० अम्लं रसं सर्व्वत्र पत्रपुष्पादौ अतति व्याप्नोति अत—अण् वा रस्य लत्वम् । (आमड़ा) आम्रातकवृक्षे । स्वार्थे कन् अम्रा(म्ला)तकोऽपि ।

अम्ल न० अम—क्त । (घोल) १तक्रे । (टक)रसभेदे पु० । २ तद्वति त्रि० 'कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः" गीता । अम्लरसद्रव्याणि च सुश्रुते दर्शितानि यथा । दाड़िमामलकमातुलुङ्गाम्रातककपित्थकरमर्द्दवदरकोलप्राचीनामलकतिन्तिड़ीककोशाम्रभव्यपारावतवेत्रफललकुचाम्लवेतसदन्तशठदधितक्रसुराशुक्तसौवीरकतुषोदकधान्याम्लप्रभृतीनि समासेनाम्लोवर्गः" ।

अम्लक पु० अल्पोऽम्लः अल्पार्थे कन् । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्लकाण्ड न० अम्लं काण्डं यस्य । लवणतृणे राजनि० ।

अम्लकेशर पु० अम्लः केशरोऽस्य । वीजपूरे (गोंड़ानेबु) ।

अम्लचूड पु० अम्ला चूड़ा शिखाऽस्य । अम्लशाके ।

अम्लजम्बीर पु० अम्लो जम्बीरः । (गोंड़ानेबु)जम्बीरवृक्षे ।

अम्लनायक पु० अम्लं रसं नयति नी—ण्वुल् । अम्लवेतसे ।

अम्लनिशा स्त्री अम्लरसे निःशेषेण शेते शीङ् ड । शटीवृक्षे

अम्लपञ्चफल त्रि० "कौलं च दाड़िमञ्चैव वृक्षाम्लं चूक्रिका तथा । अम्लवेतसमित्येतदम्लपञ्चफलं स्मृतम्" जम्बीरं नागरङ्गञ्च तथाम्लवेतसं पुमः । तिन्तिड़ीकं वीजपूरमम्लपञ्चफलं स्मृतमिति चोक्तं फलपञ्चके ।

अम्लपत्र पु० अम्लं पत्रं यस्य । अश्मन्तकवृक्षे ।

अम्लपत्री स्त्री अम्लं पत्रं यस्याः ङीप् । पलाशीलतायाम् ।

अम्लपनस पु० अम्लः पनसः कर्म्म० । (मान्दार) लकुचवृक्षे ।

अम्लपित्त त्रि० अम्लाय पित्तम् । रोगभेदे यत्र भुक्तं सर्व्वं

वस्तुमात्र' पित्तदोषेणाम्लरसतां नीयते तस्मिन् रोगभेदे ।
अम्लपूर न० अम्लेन अम्लरसेन पूर्य्यते पूर-कर्म्मणि घञ् ६ब० । वृक्षाम्ले (तेतुल) राजनि० ।
अम्लफल पु० अम्लं फलं यस्य । (तेतुल) इतिख्याते वृक्षाम्ले ।
अम्लबन्धरा स्त्री बन्ध-कर्म्मणि यत् । अम्लसम्बन्धे कन्दभेदे ।
अम्लभेदन पु० अम्लार्थं भिद्यतेऽसौ कर्म्मणि ल्युट् । अम्लवेतसे
अम्लरस पु० अम्लो रसः । अम्ले रसे । २तद्वति त्रि० ।
अम्लरुहा स्त्री अम्लाय रोहति रुह-क । मालवजनागवल्लाम्
अम्ललोनि(णि)का स्त्री अम्लं रसं लाति अटत्याति अम्लल: तमूनयति अल्पाम्लत्वात् क्षीनयति ऊन-ण्वुल् पृ० णत्वम् । (आमरुल) इति ख्याते लताभेदे । अम्लोनीप्यत्र ।
अम्लवती स्त्री अम्लो रसो विद्यतेऽस्या' अम्ल+रसा० मतुप् मस्यवत्वम् । (आमरुल) ख्याते लताभेदे ।
अम्लवर्ग पु० अम्लरसप्रधानानां वर्गः । सुश्रुतोक्ते अम्लरस-प्रधानद्रव्ये । तच्च अम्लशब्दे ३२२ पृष्ठे दृश्यम् ।
अम्लवल्ली स्त्री अम्लरसवती वल्ली । त्रिपर्णिकानामकन्दभेदे
अम्लवाटिका स्त्री अम्लस्य वाटिका स्थानमिव । नागवल्ली भेदे । पित्तरक्तप्रकोपकत्वेन तत्स्थानत्वात् तथात्वम् ।
अम्लवास्तूक पु० अम्लरसान्वितो वास्तूकः शाकभेदः । (चुक-पालङ्) इति ख्याते चुक्रे ।
अम्लबीज न० अम्लस्य बीजं कारणम् । (तेतुल) वृक्षाम्ले ।
अम्लवृक्ष न० अम्लरसोऽस्त्ये यस्य । (तेतुल) वृक्षाम्ले
अम्लवेतस पु० अम्लावेतस इव नम्रत्व । (चुका) ख्याते चुक्रे
अम्लशाक पु० अम्लः शाको यस्य । (चुका) इति १ ख्याते चुक्रे । २ अम्लप्रधाने शाकाम्ले पु० ।
अम्लसार पु० अम्लोरसएव सारः प्रधानं यस्य । १ चुक्रे २निम्बुके, ३हिन्ताले च । ४ काञ्जिके न० । [ख्याते वृक्षे
अम्लहरिद्रा स्त्री अम्लरसान्विता हरिद्रा । (आमआदा)
अम्ला स्त्री अम्लो विद्यतेऽस्या अर्श आद्यच् । तिन्तिड्याम् ।
अम्लाङ्कुश पु० अम्लम् अङ्कुशाकारमग्रं यस्य । चुक्रे ।
अम्लातक पु० न म्लायति म्लै-तन् न०त० । अम्लवेतसे ।
अम्लादन पु०अद्यते अद-कर्म्मणि ल्युट् कर्म्म० । क्रकचकर्षे ।
अम्लान पु० म्लै-क्त न०त० । आबुला इति ख्याते मल्ला-मल्लाख्ये । २ म्लानभिन्ने त्रि० । "अम्लानपङ्कजां मालां शिरस्युर्द्ध वापराम्" देवी० । ३ पद्मे न० । [त्याम् ।
अम्लालिनी स्त्री अम्लानानां पद्मानां समूहः इनि । पद्मि-
अम्लिका स्त्री अम्ल स्वार्थे कन् । १तिन्तिड्याम् । अत्राम्लीके-त्यपि वा च २ पलाशीलतायां ३ श्वेताम्लिकायां ४ चुक्रा-म्लिकायाञ्च राजनि० । अम्लोऽस्त्यत्र उद्गारे वा ठन् । ५ अम्लोद्गारे मेदि० ।
अम्लिकावटक पु० अम्लिकाया वटकः । भावप्रकाशोक्ते (अम्ल वड़ी) इति ख्याते वटकभेदे यथा "अम्लिकां स्वेदयित्वा तु जलेन सह मर्द्दयेत् । तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेत् पुनः । अम्लिकावटकास्ते तु रुच्यवह्निप्रदीपनाः" भा०प्र० ।
अम्ली स्त्री अम्ल+गौ० ङीष् । चाङ्गेर्य्याम् (आमरुल)।
अम्लोटक पु० अम्लम् उटं पत्रं यस्य । (अम्लकृचा) इति अश्मन्तकवृक्षे ।
अम्लोद्गार पु० अम्लस्य उद्गारः । अम्लरसयुक्ते उद्गारे ।
अय गतौ भ्वा० आ०सक० सेट् । अयते आयिष्ट अयाञ्चक्रे अयामास अयाम्बभूव । अस्य परस्मैपदित्वमपि "अय मुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामित्युद्भटः "शुचोदयन् दीधितिशुक्वथशासः यजु० १९ ९९ । "उदयति विततो-र्द्ध्वरश्मिः" माघः ।
अय पु० एति शुभमनेन इण् करणे अच् । १ प्राक्तने शुभ-कर्म्मणि, २शुभदायके-दैवे "स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णि-रयान्वितः" रघुः "तव धर्म्मः सदयोदयोज्ज्वलः" नै० ३विधाने च । अयते जयमनेन । ४कपर्द्दककपे एकाद्यङ्कयुक्ते द्यूतसाधने ५पाशके च "अथाक्षै पञ्चाक्षान् पाशायावपति अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तामित्येष वा अयानभि-भूर्य्यत्कलिरेष हि सर्वानयानभिभवति" इति शत०ब्रा० । "अक्षा नाम कपर्द्दकाः सुवर्णनिर्म्मिता, विभीतकफलानि सौवर्णानि वा । ते चाक्षा द्यूतकाले नियमनीयाः । तेषां चतुर्णामङ्कानां कृतसंज्ञा पञ्चानां कलिसंज्ञा तथा च शाखान्तरे सोमसंस्थायां कृतादिव्यवहारः कृतः "ये वै चत्वारः स्तोमाः कृतं तत्" अथ ये पञ्च कलिः इति" यदा पञ्चाप्यक्षा उत्ताना भवन्ति तदा देवि-तुर्जयोभवति पञ्चस्त्वेकरूपास्तु जय एव भविष्यतीत्यन्य-योक्तम् । अयशब्दः अक्षवाची" इति भा०। चतुरङ्का-ङ्किते ६ पाशकभागे च । "यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्ति" छा०उ० "कृतो नाम अयोद्यूत समये प्रसिद्धश्चतुरङ्कः स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां, तस्मै विजिताय तदर्थमितरे त्रिद्व्येकाङ्का अधरेयाः त्रेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्ते अन्तर्भवन्ति चतुरङ्के कृताङ्के त्रिद्व्येकाङ्कानां विद्यमानत्वादन्तर्भवन्तीति" भा० । "द्यूतस्य समयः पञ्चैतत्सदृशप्रमयो वा येन द्यूतविद्यायां जीयते सोऽस्य कश्चिद्भागोऽयशब्दवाच्यः स

च चतुरङ्कोभागः चत्वारोऽङ्काश्चिह्नान्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः तस्मै, कृतनामध्नते, यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामध्नते विजिताय अधरेयाः संयन्तीति सम्बन्धः तदर्थं व्याचष्टे तदर्थमिति अधरेयान् व्याकरोति त्रेतेति । अतस्य यस्मिन् भागे त्रयोऽङ्काः स त्रेतानामायः यत्र तु द्वावङ्कौ स द्वापरनामायः । यत्र एकोऽङ्कः स कलिनामाय इति । तादर्थ्येनेतराङ्कानामन्तर्भावमुक्तं व्यक्तीकरोति चतुरङ्क इति तदन्तर्भवति तस्मिन् कृताये त्रेतादयस्तेऽन्तर्भवन्ति महासंख्यायामवान्तरसंख्यान्तर्भावः प्रसिद्ध इति" आनन्दगिरिः । यन्ति शाराः अस्मिन् इण–आधारे अच् । द्यूते सर्वशारगन्तव्ये ७स्थलभेदे अयानयशब्दे विवरणम् । अयते अच् । ८गन्तरि त्रि० । चिदया आ नाम ऋ०६,६६,५ ।

अयःपान न० अयः द्रवीभूतं तप्तलौहं पीयतेऽत्र ल्युट् । नरकभेदे यथा भाग० ५स्कन्धे तामिस्रादिनरकगणनायाम् वीचिरयःपानमित्युक्त्वा तद्विवरणं सहेतुकं तत्रैवोक्तं 'यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुराः व्रतस्थो वा पिबति प्रमादतः तेषां निरयं नीतानामुरसि पदाक्रम्य वह्निना द्रवमाणं कार्ष्णायसं निषिञ्चन्ति" इति ।

अयःशूल न० अय एव शूलम् उपतापकम् । १तीव्रे उपतापे, २लौहकृतास्त्रभेदे च । वा सत्वम्, अयश्शूलमप्यत्र ।

अयक्ष्म त्रि० नास्ति यक्ष्मा रोगोयस्य वेदे नि०अच् समा० । १नीरोगे रोगशून्ये "यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मं सुमना असत्" यजु०१६,४ अयक्ष्मं नीरोगम् वेददी० । ५व० । २उपद्रवासाधने "तयास्मान्विश्वतस्त्वमयक्ष्मया परिभुज" यजु० १६,११, "अयक्ष्मया निरुपद्रवया" वेददी० ।

अयज्ञ त्रि० नास्ति यज्ञो यस्य । अकृतयज्ञे । "पणीं अयज्ञ अश्रद्धा अयज्ञान्" ऋ० ७,६,२ ।

अयज्ञिय त्रि० न यज्ञाय हितः यज्ञ—घ न०त० । १यज्ञकर्मणि दानुमनर्हे २माषादौ "अयज्ञिया वै माषा" श्रुतिः यज्ञकालेऽनुज्ञार्थेऽपशब्दे च अयज्ञियवाग्वचने भ०भ० ३यज्ञं कर्त्तुमनर्हे असंस्कृतेऽनुपनीतादौ "अयज्ञिया वै गर्भास्तमेतं ब्रह्मणैव यजुषा यज्ञियं करोति" शत०ब्रा० ।

अयज्यु त्रि० यज—वा० उ नि० युट्० न०त० । १यष्टृभिन्ने २यज्ञविघातके च 'शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते !" ऋ० १,१२१,४ "यज्वेदयज्योर्विभजातिभोजनम्" ऋ०२,२६,१ ।

अयज्वन् पु० विधिनेष्टवान् यज्वा न०त० । अकृतयज्ञे । "अयज्वानमदक्षिणमभिश्वैत्येति व्याहरन्" भा०द्रो०प० षोड़शधा पाठः । "योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः" "अयज्वनान्तु यद्वित्तमासुरं वै तदुच्यते" मनुः ।

अयत त्रि० न यम्यते यम—क्त न०त० । १अकृतयमे अकृतेन्द्रियनिग्रहे । यतते यत—अच् न०त० । २यत्नशून्ये ।

अयत्न पु० अभावे न०त० । १यत्नाभावे आयासाभावे "तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न कञ्चन" मनुः । न०ब० । २प्रयासशून्ये त्रि० "तद्घोषवारवाणानामयत्नपटवासताम्" रघुः ।

अयत्नवत् त्रि० न यत्नवान् । १ यत्नशून्ये "तेन तुल्यम् क्रिया चेद्वति" "तत्र तस्येवेति" पा० वा वति । २यत्नशून्यतुल्यक्रियादौ ३यत्नशून्यस्य समाने च अव्य० ।

अयथा अव्य० यथा योग्यत्वे न०त० । यस्य यथा विधानमुचितं १यथा करणाभावे २अनुचितकरणे ३मिथ्याभूते च नास्ति तथा योग्यत्वं यत्र । ४अयोग्ये ५ अयत्ने च त्रि० । "तस्मा अयथं कर्षदेतत्" ऋ० १०,१८,१५ अयथमयत्नेन लीलया" भा० ।

अयथातथ त्रि० यथा योग्यं तथा न भवति "यथातथयथापुरयोरिति" पा० निर्द्देशात् नि०स० । १अयथार्थे यत् यदर्थं क्रियते तस्मिन् तदर्थमभूते च । "दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च तद्भवत्ययथातथम्" मनुः । यत् कर्म्म यदर्थं क्रियते तन्न साधयति" कुल्लू० तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः आयातथ्यम् अयाथातथ्यञ्च तद्भावे न० ।

अयथार्थ त्रि० विरोधे न० त० । यथार्थभिन्ने मिथ्याभूते यथा अयथार्थानुभवः । स च तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं तच्च त्रिविधम् संशयभ्रमारोपरूपतर्कज्ञानभेदात् । तेषां सर्वेषाम् तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानरूपत्वात्तथात्वम् ।

अयथावत् अव्य० अयोग्यरूपमर्हति अर्हार्थे वति । अननुरूपे यथोचितभिन्ने । [२खल्वे त्रि० ।

अयथेष्ट अव्य० न०त० । १इच्छानुरूप्याभावे । अर्श आद्यच्

अयन न० अय—भावे ल्युट् । १गतौ, दक्षिणत उत्तरस्याम्, उत्तरतश्च दक्षिणस्यां सूर्य्यस्य चन्द्रस्य च २गतौ, तथा हि द्वादशराश्यात्मकस्य राशिचक्रस्यार्द्धं मकरावधिमिथुनपर्य्यन्तम् राशिषट्कं क्रमेण उत्तरावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा स्वगत्या प्राचीं गच्छन्नपि किञ्चित् किञ्चित्तिर्य्यग्गत्या उत्तरामभिक्रामति, एवं कर्कटावधिधनुःपर्य्यन्तं राशिषट्कं क्रमेण दक्षिणावनतं तत्र स्थितोऽर्कश्चन्द्रो वा प्राग्वत् दक्षिणामेवाभिक्रामति सेयं गतिरयनशब्देन ज्योतिषे व्यव-

ह्रियते तत्र सूर्य्यस्यायनं सौरैः षड्भिर्मासैरेकं भवतीति च तत्रैव प्रसिद्धम् । "अयनविष्णुपदीषडशीतय" इत्युक्तेः ३अयनाख्यसंक्रान्तौ सा हि परिभाषिकायनशब्दवाच्या । नभोमण्डले प्रवहानिलेन पश्चाद्गत्या संभ्रम्यमाणस्य राशिचक्रस्य निराधारतया दोलायमानत्वेन सप्तविंशांशपर्य्यन्तं प्राक् पश्चाच्च गतिर्भवति । क्रान्तिस्थानञ्च अष्टमासाधिक ६६।८ षट्षष्टिवर्षैरेकैकमंशमतीत्य प्राक्, पश्चाद्वा चलतीति १८०० अष्टदशशतवर्षैः सप्तविंशांशपर्य्यन्तं प्राक् गत्वा पुनः पश्चात्, पश्चाद्गत्वा च पुनः प्रागवलम्ब्यते । यदा चैवं राशिचक्रस्यायनस्थानं प्राक् गच्छति तदा राशिचक्रनिर्द्दिष्टमेषादिस्थानात् उक्तकालभेदेनैकैकांशातिक्रमेण क्रमशः प्राचि, प्राक्तरे, प्राक्तमे, वा स्थाने रव्यादिग्रहाणां प्रभावप्रसञ्चारः । यदा तु पश्चादवलम्ब्यते तदा निर्द्दिष्टमेषादिस्थानात् तथैव परे, परतरे, परतमे, च स्थाने ग्रहाणां प्रभावप्रसञ्चार इति भेदः । इदानीञ्च पश्चिमायनं तेन राशिस्थानात् पश्चादेव ग्रहप्रभावप्रसञ्चारः । तथा च ज्योतिषोक्तगणितरीत्या मीनान्तात् पश्चादेकविंशांशे एवेदानीं विषुवादिसंक्रान्तिर्भवति एवं विष्णुपद्यादीनामपि तत्तदंश एव ग्रहप्रभावप्रसञ्चारः। अयनचलनानुसारेण ग्रहप्रभावप्रसञ्चारस्वीकारः दिनमानविशेषस्य लग्नपरिमाणस्य छायापदविशेषस्य, च बोधार्थमिति सिद्धान्ते प्रसिद्धम् । करणे ल्युट् । ४उत्तरायणदक्षिणायनसाधने शास्त्रे, "ज्योतिषामयनञ्चक्षुरिति" ५सैन्यनिवेशविशेषव्यूहप्रवेशमार्गे च "अयनेषु च सर्व्वेषु यथाभागमवस्थिताः" इति गीता । आधारे ल्युट् । ६पथि, ७गृहे, ८आश्रये, ९स्थाने, "ता यदस्यायनं पूर्व्वमिति" मनुः । प्रागुक्तराशिचक्रस्य क्रान्तिवृत्तारम्भस्थानविशेषे १०अंशादौ च "तत्काले सायनार्कस्थेति" नीलकण्ठः । तथा हि मीनान्ते हि युगादौ अयनांशप्रथमस्थानं ततःप्राग्गत्या कियदंशपर्य्यन्तचलनेन परावृत्य पश्चाद्गत्या पूर्व्वराशेः कियदंशपर्य्यन्तं गत्वा पुनः प्राग्गत्या प्राथमिकचलनस्थानप्राप्तौ अयनस्यैको विलक्षणो भगणो भवति इत्येवं स्थिते तद्भगणपरिमाणादिज्ञापनाय किञ्चिदभिधीयते । सूर्य्यसिद्धान्ते । "त्रिंशत्कृत्यो युगे भानां चक्रं प्राक् परिलम्बते । तद्गुणाद्भूदिनैर्भक्ताद्द्युगणाद्यदवाप्यते ॥ तद्दोस्त्रिघ्ना दशाप्तांशा विज्ञेया अयनाभिधाः । तत्संस्कृताद्ग्रहात् क्रान्तिच्छायाचरदलादिकम्" इति ॥ "भानां चक्रं राशीनां वृत्तं क्रान्तिवृत्तं [illegible]विशेषचिह्नप्रकाशप्रोतमवलगणैर्युक्तमित्यर्थः । युगे महायुगे [illegible]विभागे त्रिंशत्कृत्यस्त्रिंशत्संख्याका कल्पः विंशतयः षट्शतमित्यर्थः । परिलम्बते ध्रुवाधारभगोलस्थानात् तद्दूरमवलम्बते । अत्र परिलम्बत इत्यनेन भचक्रपूर्व्वभ्रमणाभाव उक्तोऽन्यथा ग्रहभगणप्रसङ्गेन मध्याधिकार एवैतदुक्तं स्यात् । तथा च तद्दूरमवलम्बनोत्तरा परावृत्त्य यथास्थितं भवतीत्यागतं तथापि स्वस्थानात् तथैव पश्चिमतोऽप्यवलम्बत इति सूचितम् । एवञ्च भचक्रं पश्चिमत ईश्वरेच्छया प्रथमतः कतिचिद्भागैश्चलति ततः परावृत्त्य यथास्थितं भवति ततोऽपि तद्भागैः क्रमेण पूर्व्वतश्चलति ततोऽपि परावृत्त्य यथावस्थानंस्थितमित्येको विलक्षणो भगणः । तेन प्रागित्युपलक्षणम् । पश्चिमावलम्बनानुक्तिस्तु संवादकाले तदभावात् । अत्र त्रिंशत्कृत्य इति पाठः प्रामादिकः । "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राग्विलम्बते" इति सोमसिद्धान्तविरोधात् । "तत् पश्चाच्चलितं चक्रमिति" ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेश्च । अहर्गणात् तद्गुणात् षट्शतगुणिताद्भूदिनैर्युगीयकुदिनैः सावनदिनैर्भक्ताद्यत् फलं भगणादिकं प्राप्यते तस्य भगणत्यागेन राश्यादिकस्य भुजः कार्य्यस्तस्माद्भागात्मकात् दशभिर्भजनेनाप्तभागास्त्रिगुणिता अयनसंज्ञका ज्ञेयाः । भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ताः फलमयनांशा इति तात्पर्य्यार्थः । तत्संस्कृतात् तैरयनांशैर्भचक्रपूर्व्वापरचलनवशाद्युक्तहीनाद्ग्रहात् पूर्व्वापरभचक्रचलनावगमस्य अयनग्रहस्य सम्पातगतान्तर्गतत्वक्रमेण क्रान्तिच्छायाचरदलादिकं साध्यम् । न केवलात्, विशेषोक्तेः । छाया वक्ष्यमाणा चरदलं चरं पूर्व्वाधिकारोक्तम् । आदिशब्दाद्दृग्ग्रहलग्नभावनदृक्कर्म संगृह्यते । यद्यपि तत्संस्कृताद् ग्रहात् क्रान्तिरित्येव वक्तव्यमन्येषामत्र तदुपजीव्यत्वाद् ग्रहणं व्यर्थं तथापि क्रान्तिरित्युक्त्या केवलक्रान्तिज्ञानार्थं तत्संस्कृतग्रहात् क्रान्तिः साध्या । पदार्थान्तरोपजीव्याक्रान्तेः साधनं तु केवलादित्यस्य वारणार्थं क्रान्तिजालं तत्संस्कृतात् साध्यमिति सूचकं छायाचरदलादिकथनम् । ईश्वरेच्छया क्रान्तिवृत्तं स्वमार्गे पश्चिमतः सप्तविंशत्यंशैः क्रमोपचितैश्चलितं ततः परावृत्य स्वस्थानमागत्य तत्स्थानात् पूर्व्वतः सप्तविंशत्यंशैश्चलितम् । तथा च खस्थादिभूतक्रान्तिविषुवद्वृत्तसम्पाताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशो रेवत्यन्तः प्रागानीतध्रुवभोगावधिकूपः स्वस्थानात् पूर्व्वमपरत्र वा क्रान्तिवृत्तमार्गे गतः । विषुवद्वृत्ते तु तद्भागस्य वा पश्चिमभागः पूर्व्वभागो वा गतः । सम्पाते तद्वृत्तयोर्याम्योत्तरान्तराभावात् क्रान्त्यभावः । पूर्व्वसम्पातप्रदेशे तु तयोर्याम्योत्तरान्तरत्वात् क्रान्तिसद्भावात् यथास्थितग्रहभो-

गात् क्रान्तिरसङ्गतेति सम्पातावधिकग्रहभोगात् क्रान्तिर्युक्ता तत्र सम्पातावधिकग्रहभोगज्ञानार्थं पूर्व्वसम्पातावधिकः पूर्व्वाधिकारोक्तो ग्रहभोगो वर्त्तमानसम्पातपूर्व्वसम्पाताश्रितक्रान्तिवृत्तप्रदेशयोरन्तरभागैरयनांशाख्यैः पूर्व्वसम्पातप्रदेशस्य पूर्व्वपश्चिमावस्थानक्रमेण युतहीनो भवति। क्रान्त्युपजीव्याः पदार्था अपि वर्त्तमानसम्पातादुत्पन्ना इति तत्साधनमपि तत्संस्कृतग्रहात्। अथायनांशज्ञानं तु षट्शतभगणेभ्यः पूर्व्वानुपातरीत्याहर्गणाद्ग्रहभोगो भगणादिकस्तत्र गतभगणमितं परपूर्व्वभचक्रावलम्बनं गतम्। वर्त्तमानं त्वारम्भे पश्चिमावलम्बनाद्राशिषट्कान्तर्गते राश्यादिके पश्चिमावलम्बनमनन्तर्गते पूर्व्वावलम्बनम्। तत्रापि त्रिभान्तर्गतानन्तर्गतत्वक्रमेण चलनं परावर्त्तनमिति भुजः साधितस्ततो नवत्यंशैर्यदि सप्तविंशतिभागास्तदा भुजांशैः किमित्यनुपातेन गुणहरौ नवभिरपवर्त्त्य भुजांशास्त्रिगुणिता दशभक्ता इति सर्व्वमुपपन्नम् रङ्ग०"॥ 'स्फुटं दृक्तुल्यतां गच्छेदयने विषुवद्वये। प्राक् चक्रं चलितं हीने छायार्कात् करणागते॥ अन्तरांशैरथावृत्य पश्चाच्छेषैस्तथाधिके" सू० सि०। "अयने दक्षिणोत्तरायणसन्धौ विषुवद्वये गोलसन्धौ चलितं चक्रं दृक्तुल्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायसं गच्छेत्। तत्र प्रत्यक्षतस्तस्मिन् गत्यन्तरं दृश्यत इत्यर्थः। तथा च सृष्ट्यादिकाले रेवतीयोगतारासन्नावधिमेषतुलाद्योः कर्कमकराद्योर्विषुवायनप्रवृत्तेरिदानीमन्यत्र तत्स्वरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्तं चलितमन्यथा तदनुपपत्तेरिति भावः। ननु पूर्व्वतोऽपरत्र वा चलितमिति कथं ज्ञेयमित्यत आह। प्रागिति। छायार्काद्यद्दिने सूर्य्यस्यायनदिक्परावर्त्तनमुदये प्राच्यपरस्थलस्थत्वं वा तस्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नच्छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः। करणागते प्रागुक्तप्रकारेणानीतः स्पष्टः सूर्य्यस्तस्मिन्नित्यर्थः। न्यूने सति अन्तरांशैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रं क्रान्तिवृत्तं प्राक् पूर्व्वस्मिन् चलितमिति ज्ञेयम्। अथ यद्यधिके सति शेषैः सूर्य्ययोरन्तरांशैश्चक्रमावृत्य परिवृत्य पश्चात् पश्चिमाभिमुखं तथा चलितमिति ज्ञेयम्। अत्रोपपत्तिः। छायातो वक्ष्यमाणप्रकारेण सूर्य्यो वर्त्तमानसम्पाताद्गणितागतस्तु रेवतीतारासन्नाद्यवधितोऽतस्तयोरन्तरमयनांशास्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्व्वचलने गणितागतच्छायार्कोऽधिको भवति पश्चिमचलने तु न्यूनो भवतीति सर्व्वमुपपन्नम्"। रङ्गनाथः॥ एवमयनस्य प्रकृतस्थानात् चलने स्थिते सौरागमे "त्रिंशत्कृत्योयुगे भाना" मित्युक्तेः सोमसिद्धान्ते "युगे षट्शतकृत्वो हि भचक्रं प्राक् विलम्बते" इत्युक्तेश्च ४३२०००० वर्षमिते युगे षट्शतैर्विभाजिते लब्धैः ७२०० वर्षैरेकोऽयनस्य भगणो भवतीति गम्यते। एवञ्चोक्तदिशा युगादितः प्रथमं मीनान्तात् मेषसप्तविंशतिपर्य्यन्तं प्राक् गत्वा ततः परिवृत्य मीनशेषपर्य्यन्तं सप्तविंशत्यंशैरागत्य ततोऽपि पश्चाद्गत्वा सप्तविंशत्यंशै· मीनचतुर्थांशपर्य्यन्तमागत्य परावृत्य प्राग्गत्वा पुनः सप्तविंशत्यंशैः मीनशेषपर्य्यन्तं धावति इत्येवं चतुर्भिः सप्तविंशत्यंशैः अष्टोत्तरशतांशैः प्रागपश्चाद्गतिभेदेन एकोऽयनभगणोभवति प्रागुक्तैः ७२०० वर्षैः यदि १०८ अंशाः तदा एकांशे किमित्यनुपातेन ६६। ८अष्टमासाधिकषट्षष्टिवर्षैरेकैकांशायनचलनम् इति प्रतिभाति ततश्च यदि ६६। ८ वर्षादिभिः ६० कलात्मकोऽंशस्तदा एकवर्षेण किमित्यनुपाते ५४ विकलाः प्रतिवर्षमयनस्थानचलनमायाति अत्र प्रागित्युक्तेः सृष्ट्यादौ युगादौ च प्रथमं प्रागेव गतिर्न तु पश्चिमत तथात्वे इदानीन्तनांशवैषम्यापत्तेः। तथा हि ४३२०००० युगे यदि षट्शतानि अयनभगणास्तदा १७२८००० कृतयुगे किमित्यनुपातेन २४० भगणाः १२९६००० त्रेतायुगे १८० भगणाः ८६४००० द्वापरे १२० भगणाः इत्येवं त्रियुगे ५४० भगणा गता इदानीं कलियुगस्य वर्षागता ४९७३ यदि ७२०० वर्षेषु १०८ अंशात्मकोभगणस्तदा ४९७३ वर्षेषु किमिति त्रैराशिके ७४ अंशाः २५ कलाः ४४ विकलाः लब्धा तथा च १०८ अंशात्मकायनभगणमध्ये एतावदंशादयो गता इति लभ्यते। तत्र यदि प्रथमं पश्चाद्गत्या भगणारम्भस्तदा मीनान्तात् चतुर्थांशं यावत् पश्चाद्गत्या परावृत्य मीनपर्य्यन्तगमने ५४ अंशाः गता ततः प्राग्गत्या मेषसप्तविंशत्यंशैर्गतिस्वीकारे इदानीं मेषस्य २०।२५।४४ अयनांशादिः स्यात्। न च तत् छायादिसंवादि प्रथमं प्राग्गतिस्वीकारे तु प्राग्गत्या प्रथमं मीनान्तात् मेषस्य सप्तविंशत्यंशपर्य्यन्तं गत्वा पश्चाद्गत्या सप्तविंशत्यंशैः मीनान्तगमने ५४ अंशाः गताः ततः पश्चाद्गत्या मीनस्य एते २०।२५।४४ अंशादयोगतास्तथा च पश्चाद्गत्या मीनस्य नवमांशे इदानीमयनांशादिरिति सर्व्वज्योतिर्वित्संप्रदायः। अतएव एतदयनांशमादायैव ग्रहस्पष्टादिकं ग्रहणं साध्यते दिनमानादिकञ्चानीयते। इदानीन्तनाः ज्योतिर्विदां शिरोमणयः सर्वगणकावतंसाः पण्डितोत्तमाः श्रीमन्तोबापुदेवशास्त्रिणः अयनचलनस्य राङ्कदृष्टान्तेन सर्व्वथा

विलोमगतितयायनभगणम् यदुरीचक्रुः तत्र विरोधादिकं प्रदर्शयिष्यते तद्दृष्ट्वा विद्वद्भिस्तस्य प्रमादोऽप्रमादो वावगन्तव्यः। तथा हि छायादिना अयनभोगस्य प्रतिवर्षं ५४विकलाः इदानीं पश्चादयनस्थानचलनं च सर्वज्योतिर्वित्प्रसिद्धम्। तत्र केवलं पश्चाद्गत्याऽयनस्थानचलनेन भचक्रस्य भ्रमणाङ्गीकारे। यदि ५४विकलाभिः एको वर्षस्तदा १२९६००० विकलात्मकभचक्रभ्रमणे कति वर्षा इत्यनुपातेन २४००० वर्षैरेको भगणो भवति यदि २४००० वर्षैः एकोभगणः तदा ४३२०००० वर्षात्मके महायुगे कति भगणा भवन्ति इत्यनुपातेन १८० भगणा भवन्ति। ततश्च सौरसोमसिद्धान्तोक्तषट्‌गतसंख्याविरोधः इदानीं मीननवांशे अयनस्थानविरोधश्च। तथा हि तन्मते राशिचक्रस्य केवलं विलोमगत्यायनभगणस्वीकारेण प्रागुक्तदिशा २४००० वर्षैरेको भगणः तदा १७२८००० वर्षात्मके कृतयुगे कतीत्यनुपातेन ७२ भगणाः। १२९६००० वर्षात्मकत्रेतायाम् ५४,८६४००० द्वापरे ३६ इत्येवं त्रियुगे १६२ भगणाः गताः इदानीं कलेः ४९७२ गताब्देषु किमिति जिज्ञासायाम् यदि ५४ विकलाभिरेको वर्षस्तदा ४९७२ वर्षेषु किमित्यनुपाते ७४।२५।४४ अंशाद्योगताः इत्यायाति तन्मते च मीनान्तात् सर्वथा पश्चाद्गत्या भगणपूरणस्वीकारेण मीनान्तात् ७४।२५।४४ अंशादितः पूर्व्वमयनस्थानापत्तिः तथा च मीनान्तात् तावद्भिरंशैः पूर्व्वं मकरस्य पञ्चदशांशे अयनांशादि स्यात्। न च तथाप्रत्यक्षादिभिरवगम्यते नापि ज्योतिर्विदां केषाञ्चित् सम्मतम् अतोऽयनस्थानेन केवलविलोमगत्या भचक्रस्य भ्रमणोक्तिः साहसमेव। किञ्च अतिचिरन्तनकालैः संवादनीये प्राग्गतित्वे पश्चाद्गतित्वे वा आर्षज्ञानं विना निर्णयासम्भवः अतः सौराद्यागमोक्तं प्राग्गतित्वमनादृत्य प्रथमं पश्चाद्गतिस्वीकारः केवलपश्चाद्गतिस्वीकारः अयनचलनस्य तद्भगणसंख्यातो विषमकल्पनञ्चार्षागद्दशां आगमविरोधात् वचनमात्रेण न श्रद्धाय प्रभवति। किञ्च सौरागमाद्युक्तं प्राग्गतित्वमनादृत्य केवलं पश्चाद्गतित्वं यत् स्वीकृतं तत् सर्व्वव्यवहारलोपकम् तिथ्यादिसाधनाङ्गायनांशादिविलोपकञ्च। एतेन इंलण्डीया अपि ज्योतिर्विदः सृष्टिकालस्य षट्सहस्रवत्सरमात्रपरिमितिवादिनोऽपि परास्ताः। तैरपि प्रतिवर्षं ५४ विकलाः अयनांशभोगाः स्वीकृताः स्वीकृतश्च षट्षष्टिवर्षैरेकांशभोगः तथा च ६६।८ वर्षादिभिर्यदि एकोऽंशः पश्चाद्गच्छति तदा तदुक्तसृष्टिकाले ६००० अतीत्यनुपाते ९० अंशाः समायान्ति तेन मीनान्तात् ९० अंशान्तरे पश्चाद्गत्या धनुःशेषांशेऽयनारम्भः स्यात् तदेतद्दृष्टविरुद्धत्वादुपेक्ष्यमेव मीनान्तं विहाय अन्यत्र क्रान्तिवृत्तारम्भस्थानतश्चलनकल्पने न विनिगमकमस्ति इति विजातीयज्योतिर्विदाम्मतमसङ्गतमेव तैरपि तदवधिक्रान्तिवृत्तारम्भांशचलनस्वीकारात्। इदानीं च संवाद्ययनानुसारेण मीनान्तात् २०।२५।४४तत्रानुपाते प्रायेण १३७०वर्षा आयान्तितत्रैव सृष्टिकल्पनन्तु नैव सम्भवति खीष्टाब्द १८७२कालस्य ततोऽधिकत्वेन तत्पूर्व्वं सृष्टेरुचितत्वात्। पुनर्भगणान्तरस्वीकारे तु २४०००वर्षास्ततोऽधिकाः स्युस्तेन २५३५ वर्षाः सृष्टिकालाः अन्ततः स्युः तावत्येव काले सर्वग्रहाणां मेषादौ स्थित्यसम्भव एव इति सर्वथा तन्मतमनादरणीयमेव। प्राग्दर्शितसरणौ प्राचीनसम्मतिरपि यथा। "मृगसंक्रान्तितः पूर्व्वं पश्चात्तारादिनान्तरे। प्रतिवर्षं चतुःपञ्चपलभागक्रमेण तु। षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः। एवं चतुःपञ्चदिनादयनारम्भणं क्रमात्। व्युत्क्रमेण च तद्वत् स्यादुदग्यानं रवेर्ध्रुवम्। कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम्। अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा। रविसंक्रान्तितो मेषतुलयोरभितः पुनः" तिथि०त०। अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते। एति सूर्योदक्षिणामुत्तरां वाऽत्र आधारे ल्युट्। पूर्व्वोक्तरीत्या सूर्य्यस्योत्तरदक्षिणागत्याधारे ११काले तथा च। "तपस्तपस्यौ शिशिरावृतुः मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतुः अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतु इषश्च ऊर्जश्च शारदावृतुः सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः अथैतद्दक्षिणायनं देवानां रात्रिः" इति श्रुतौ "अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः। धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनमिति" गीतायाञ्च षण्मासानामेव अयनत्वेनाभिधानात्। १२ अयनाभिमानिदेवेषु "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा०सू०। अर्च्चिरादीनां तदभिमानदेवतापरत्वव्यवस्थापनात् "तेऽर्च्चिषमभिसम्भवन्त्यर्च्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम् आपूर्य्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरमित्युपक्रम्य स एतान् ब्रह्म गमयतीति" छा०उ० श्रुतौ ब्रह्मगमयितृत्वोक्तेः तेषां चेतनपरत्वौचित्यम्। "अयते याति अनेन कृत्स्नत्वेन सूर्यो दक्षिणामुत्तरां वेति

ऋतुत्रयमयनं तथा च वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः समामनन्ति । "यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति, यान् षण्मासानुदङ्ङादित्य एतीति" तथा छन्दोगा अधीयते । "यान् षड्दक्षिणैति- मासान् तान्, यान् षडुत्तरैति मासांस्तानिति" तैत्तिरीयाः क्रतु पशुब्राह्मणे पठन्ति "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरेणैति" एवं चादित्यगतिमुपजीव्यायननिष्पत्तेः सौर-मेवैतत् अत एव विष्णुधर्म्मोत्तरे सौरमानमधिकृत्योक्तम् "ऋतुत्रयं चायनं स्यादिति" केचित्तु चान्द्रमानेनायनद्वयम-भ्युपगच्छन्ति "मार्गमासादिकैस्त्रिभिः ऋतुभिः कल्पितः कालः षण्मासात्मकमुत्तरायणं ज्यैष्ठमासादिकैः दक्षिणायन-मिति तत्र प्रमाणं ज्योतिःशास्त्रादौ मृग्यं श्रौतस्मार्त्तकर्मानु-ष्ठाने तु मकरकर्कटसंक्रान्त्यादिक एवायनद्वयकाल इति यथोक्तश्रुतिस्मृतिभ्यामवगन्तव्यम् उत्तरायणस्य यागकर्मा-ङ्गत्वं कण्वा अधीयते "उदगयन आपूर्य्यमाणे पक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वेत्यादि" । चौलादीनामुत्तरायणकर्त्त-व्यता गृह्यस्मृतिषु प्रसिद्धा । सत्यव्रतश्च देवताप्रतिष्ठादीना-मुत्तरायणदक्षिणायनयोर्विधिनिषेधावाह "देवतारामवा-प्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ। दक्षिणाभिमुखे कुर्व्वन् न तत्-फलमवाप्नुयादिति" उग्रदेवतानां प्रतिष्ठा दक्षिणायने कर्त्तव्या तथा च वैखानससंहितायामभिहितम् "मातृ-भैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायन इति" कालमाधवीये माधवः । "सौरेण द्युनिशोर्मानं षड्शीतिमुखानि च । अयनं विषुवच्चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" । सू॰सि॰ उक्तेः अयनं सौरमानेनैवेत्यवगम्यते । क्रान्तिपातारम्भस्थान-चलनं च सर्वेषां राशीनां स्वस्वस्थानात् प्राक् पश्चाद्वा अयनांशानुसारेणान्यत्र स्थाने भवति । तस्य स्फुटा-नयनमयनसंक्रान्तिशब्दे वक्ष्यते । "संक्रान्तिषु यथा कालस्तद्वीदेऽप्ययने तथा" का॰मा॰ स्मृतिः । एति अस्मिन्ननेन करणे ल्युट् । १२सत्रविशेषे यथा गवामयनम् तद्विवरणं गवामयनशब्दे। अयनेन निर्वृत्तम् अयनस्येदं वा अण् । आयनम् अयनसाध्ये अयनसम्बन्धिनि च त्रि॰ । "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्म्मुकम् भवेच्च-शाङ्कायनदिक्क्रमायनमिति" आयनं वलनमस्फुटेषुणा सङ्गुणं द्युगणभाजितं हृतम् । पूर्णपूर्णधृतिभिर्ह्राश्रितव्यच-भोदयहृदायनाः कलाः "अस्फुटेषुवलनाच्चतिस्त्र वा षष्टिहृत् फलकलाः स्फुरायनाः" इति च सि॰शि॰ । अयने भवः ठञ् । आयनिकः अयनभवे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

अयनकाल पु॰ अयधारः कालः । अयनांशाधारे काले

अयन(च)वलन न॰ ६त॰ । अयनांशस्य प्राक् पश्चाद्वा स्थानान्तरचलने ।

अयनज पु॰ अयनात् राशीनां स्वस्वस्थानचलनात् जायते जन–ड । अयनांशजाते मासादौ ।

अयनभाग पु॰ अयनज्ञापको भागः । अयनांशे ।

अयनमास पु॰ अयनकृतः मासः । अयनांशानुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थं कल्पिते मासे ।

अयनसंक्रम पु॰ अयनांशानुसारेण संक्रमः । मेषादिषु राशिषु अयनांशानुसारेण ग्रहाणां प्रभापुञ्जसञ्चारे अयनसंक्रान्तिशब्दे विवरणम् ।

अयनसंक्रान्ति स्त्री अयनेन राशिचक्रस्य पश्चात्, प्राग्वा-गत्या कृता संक्रान्तिर्ग्रहाणां प्रभापुञ्जस्य सञ्चारः सम्+क्रम–क्तिन् । चलसंक्रान्तौ, संक्रान्तिस्त्रिविधा मध्या-चला अचला चेति भेदात् मध्यानुपदं वक्ष्यते मेषादि-भिर्द्वादशभिः स्थानैर्विभक्तस्य निराधारतया स्थितस्य राशि-चक्रस्य दोलायमानतया प्राक् पश्चाद्वा निर्द्दिष्टमेषादि-स्थानात् पश्चात् पूर्व्वं वा राश्यन्तरे मण्डलगतिं विनापि ग्रहाणां प्रभापुञ्जमात्रसंचारः चलसंक्रान्तिः अनियतस्थानतया चलत्वात् । निर्द्दिष्टराशिस्थानेषु ग्रहाणां मण्डलसञ्चारः अचलसंक्रान्तिः राशिसंक्रान्ति-रिति चोच्यते तस्या नियतमेकस्थान एव जायमानत्वाद-चलत्वम् । अनयैव संक्रान्त्या यथा मासादिव्यवहारे न दोषः चलसंक्रान्त्या तु बहवो दोषास्तथा निरूप्यते तथा हि ग्रहाणामाक्रान्तराशितो राश्यन्तरक्रमणं संक्रान्तिरित्युच्यते सा च द्विधा मध्यमा स्पष्टा च । षट्कर्म्मसंस्कृतो मध्यग्रहो यदा राश्यन्तरं संक्रा-मति तदा मध्यसंक्रान्तिरित्युच्यते यदा तु स्पष्टीकृत-संस्कारो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा स्पष्टसंक्रान्तिरित्युच्यते तत्र मध्यसंक्रमस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंक्रान्तेः स्पष्टीकार एवोपयोगात् लोकशास्त्रयोर्व्यवहारे न तस्य उपयोगः किन्तु "गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः। अधिसंवत्सरस्तस्मिन् कारयेन्न व्रतत्रयम् । वर्जनीया प्रय-त्नेन प्रतिष्ठा सर्वनाकिनाम् स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् कोऽप्याकुरधिमासकम्" इति कालमाधवीयधृतस्मृतेः मध्य-संक्रान्तेरपि अधिवत्सरोपयोगिता तदन्यत्र तु तस्या-

नोपयोगः इति स्पष्टसंक्रान्तेरेव लोकशास्त्रोपयोगः । स्पष्टसंक्रान्तिरपि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति भेदात् यदा सिद्धान्तगणनयायनांशसंस्कृतो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छति सा सायनांशा संक्रान्तिः । यदा तु अयनांशसंस्काररहितः राश्यन्तरं गच्छति सा निरयनांशा संक्रान्तिरुच्यते । संक्रान्तिश्च "त्रुटेः सहस्रभागोयः स कालोरविसंक्रमः" इत्युक्तसूक्ष्मकालरूपा एतच्च क्रियैव काल इति मते अन्यमते तु संक्रान्त्युपलक्षितस्तादृशसूक्ष्मकाल इति भेदः । तादृशसूक्ष्मकालस्य संक्रान्तिशब्दार्थत्वे संक्रान्तिशब्दे वक्ष्यमाणदानाद्यङ्गत्वासम्भवेन "मुख्याभावे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ" इति न्यायेन गौणकालस्याप्यदर्शयता स्नानाद्यङ्गत्वान्यथानुपपत्त्या च तथा कल्पत्वे स्वत्यादुक्तकालविशेष एव तदङ्गत्वेन कल्प्यते यथोक्तं कालमाधवीये स्नानदानाद्यङ्गभूते संक्रान्तिकाले शक्यकल्पस्यासम्भवादनुकल्पएवादर्त्तव्यः यथाह देवलः "संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः । तद्योगादप्यधश्चोर्द्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रिताः" इति देशव्यवधानराहित्येनात्यन्तसंश्लिष्टयोः पूर्व्वापरराश्योर्मध्ये सूर्य्यः पूर्व्वराशिं परित्यज्य यावता कालेनोत्तरराशिं प्रविशति स कालः योगदृष्टिं विना मांसदृष्ट्या दुर्ज्ञेयः अतोऽनुष्ठाने मुख्यसंक्रान्तिकालग्रहणासंभवात् संक्रान्तिसम्बन्धिनौ पूर्व्वोत्तरकालौ ग्रहीतव्यौ संक्रान्तेः पूर्व्वोत्तरयोरेकैकस्मिं स्त्रिंशद्घटिकाः पुण्या इति सामान्यत उक्तमिति" । तत्र चाचलसंक्रान्तेरिव चलसंक्रान्तेरपि पुण्यकालतास्ति यथोक्तं तत्रैव मेषादिसंक्रान्तयो यस्मिन्दिने भवन्ति तस्माद्दिनात् पूर्व्वेभ्य एकादशादिनेभ्यः प्राचीने दिने मेषायनमेवं वृषभायनमित्येवं तन्नामाङ्कितमवर्त्तत तत्काले तस्मिन्नयने स्नानादिषु पुण्यकालमाह जावालिः "संक्रान्तिषु यथा कालस्तथैवेऽप्ययने तथा । अयने त्रिंशतिः पूर्व्वा मकरे विंशतिः परेति" मकरव्यतिरिक्तैकादशसंक्रान्तिसम्बन्धिष्वयनेषु तत्तत्संक्रान्तिवत् पुण्यकालोऽवगन्तव्यः मकरसंक्रान्तिसम्बन्धिनि त्वयने संक्रान्तिवैलक्षण्यं, तद्यथा मकरभिन्ने प्राचीना त्रिंशतिघटिकाः पुण्याः मकरसंक्रान्तौ तु पाश्चात्त्या विंशतिघटिकाः पुण्या इति" । न केवलमादित्यस्यैव संक्रान्तिष्वयने पुण्यकालः किन्तु सर्व्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो भवति इयांस्तु विशेषो रवेरेव राशिसंक्रमे पुण्यकालः अयनसंक्रमे तु चन्द्रादीनामपि कालविशेषे पुण्यता यथाह तत्रैव ज्योतिःशास्त्रे "नक्षत्रराश्योरविसंक्रमे स्युरर्वाक् परस्माद्रसचन्द्रनाड्यः पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधराश्च वेदा एकैव नाड़ी मुनिभिः शुभोक्ता । नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य । बुधस्य तिस्रः पलविंशयुक्ताः । अष्टद्विनाड्यः पलसप्तयुक्ता गुरोश्चतस्रः सपलाश्च शुक्रे । द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः । आद्यन्तमध्ये जपहोमदानं कुर्व्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधामेति" । अयमर्थः आदित्यस्य राशिनक्षत्रगमने अर्व्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः तथा चन्द्रस्यापि घटिकैका पलानि च त्रयोदशार्व्वाक्परतश्च पुण्यकालः । एवं मङ्गलस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं च पुण्यकालः तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्विंशपलानि च पुण्यकालः वृहस्पतेरपि सार्द्धचतस्रो घटिकाः सप्त पलानि च पुण्यकालः । शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं पुण्यकालः शनैश्चरस्य द्व्यशीतिघटिकाः पलानि च सप्त पुण्यकालः । पीयूषधारायां तु जैमिनिवचनबलेन एतद्वचनस्यान्यार्थत्वम् । मेषायनादिषु संक्रान्तिस्फुटीकरणन्तु वृहच्चिन्तामणौ "तथायनांशाः सम्पातांशस्पष्टार्कगत्या विहृता दिनादि । मेषादितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बहुपुण्यदास्ते" । यथा राशिसंक्रमाः बहुपुण्यदास्तथा चलसंक्रमा अपीति द्योतनाय तथाशब्दः । अयनांशाः षष्ट्या गुणिताः स्पष्टया सूर्य्यगत्या विहृताः लब्धैर्दिनाद्यैः दिनघटीपलैः क्रमात् कृत्वा मेषादिद्वादशराशिसंक्रमणकालात् प्राक् चलसंक्रमाः चलसंक्रान्तयः चलसंक्रमदाने ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादाने जपादौ जपश्राद्धहोमादौ बहुपुण्यदा भवन्ति तदुक्तं वशिष्ठसिद्धान्ते चलसंक्रमयुङ्मासे संक्रमोयः स संक्रमः अजागलस्तन इव राशिसंक्रान्तिरुच्यते" पुलस्त्यः "अयनांशसंस्कृतो भानुर्यौले- चरति सर्व्वदा असुख्या राशिसंक्रान्तिस्तुल्यः कालविधिस्तयोः । स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्म्माणि यत् कृतं चलसंक्रान्तावक्षयं पुरुषोऽश्नुते" इति रत्नमालायाम "यावद्भिरंशैरयनच्युतिः स्यात्तद्भोग्यकालेन दिवाकरस्य । च्युतिर्भवेद्विष्णुपदादिकानां रहस्यमेतन्मुनिभिः प्रदिष्टमिति" अयनांशानयनञ्च अयनशब्दे दर्शितम् । तत्तद्राश्यादिमार्गेषु सूर्य्यादितेजःपुञ्जसञ्चारस्थलसंक्रमोमण्डलमध्यसंपर्कश्च राशिसंक्रम इतिविषयविवेकः तद्यथा रथ्यायां प्राक् पश्चाद्वा नीयमानस्य दीपस्याग्रे दीपप्रभा यस्मिन्प्रदेशे गच्छति तस्मिन्नेव प्रदेशे क्षणान्तरेण दीपोऽपि गच्छति एवं सर्व्वेषामपि ग्रहाणां चलसंक्रमा द्रष्टव्याः नन्वेवं चलसंक्रमस्य मुख्यत्वे तेनैव मानेन पञ्चाङ्गगणना स्यात् इति चेत् न अश्विन्यादिभानां विसंवादात् तथाहि सूर्य्याक्रान्तराशितश्चतुर्द्दशनक्षत्रस्यैव सन्ध्याकाले प्रथममुदयोक्चोतिषे प्रसिद्धः सर्व्वसम्मतश्च । तत्र

यदि अयनांशशोधनमन्तरेणैव सूर्य्यस्य तत्तद्राशिघटकनक्षत्रस्थितिस्वीकारस्तदा इदानीमयनांशानुसारेण २०,२५, ४४, एतदंशादितः पूर्वं रवेर्मेषादौ गत्यावश्यकत्वात् तस्य च तद्घटकनक्षत्रस्थितेस्ततश्चतद्दृशनक्षत्रस्य सन्ध्यायां प्रथमोदयापत्तिर्न च तथा दृश्यते तथा यस्मिन् दिने इदानीममापूर्णिमादयो दृश्यन्ते ततः पूर्वं २०,२५,४४ सूर्य्यचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वेन अमावस्यापत्तिस्ततः पञ्चदशेऽहनि पूर्णिमापत्तिश्च नचैतत् प्रत्यक्षसंवादीति। अयनांशशोधनेन निरयनांशसंक्रमादितस्तु सर्व्वं प्रत्यक्षसंवादि। किं च सायनसंक्रमरहितस्य चान्द्रमासस्याऽधिमासत्वव्यवहारप्रसङ्गः संक्रान्तिद्वययुतस्य तस्य क्षयमासत्वव्यवहारप्रसङ्गश्च। एवं च बहुविप्लवात् चलसंक्रान्तेः मुख्यत्वेऽपि तेनैव मासवर्षगणनादिशङ्का न कार्य्या प्रागप्रदर्शितपुलस्त्यवचनेन, अयनशब्दे दर्शितेन सौरागमवाक्येन, "दिनरात्रिप्रमाणानां निर्णयो न भसंक्रमात्" अतः सकलकर्माणि" इति, सिद्धान्तशिरोमणिवाक्येन च श्रौतकर्मविशेषे, स्नानदानादिकर्मस्वेव तस्य मुख्यत्वाभिधानात् न तेन सर्वव्यवहारः अन्यथा तत्तद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात्। एकान्तेन राशिसंक्रमानङ्गीकारे प्रागुक्तवचनजाते राशिसंक्रान्तिवत् पुण्यकालताभिधानानुपपत्तिः तथा च यथा मासवत्सराणामनेकविधत्वेऽपि क्रियाविशेषे तेषां ग्राह्यता एवं चलस्थिरसंक्रान्त्योरपि विषयविशेषेऽपि ग्राह्यता। किञ्च सायनसंक्रममात्रेण सर्वव्यवहारे अनेके विसंवादा पीयूषधारायां दर्शिताः। तेऽप्यत्रोपदर्श्यन्ते। सायनगणनया त्वयोग्येऽपि काले ग्रहःकदाचिदेकनक्षत्रान्तरे नक्षत्रयोरन्तरे वोपलभ्येत सूर्य्यचन्द्रयोस्तु तेजोबहुत्वान्नक्षत्रतेजःपरिभवान्न नक्षत्रसंनिधावुपलब्धौ यद्यपि। तथापि कदाचित् क्षीणचन्द्रस्याप्युपलब्धोऽश्वत एव गोचरादिविषयकदुष्टफलानि एकराशिस्थितग्रहयोगफलानि च विरुध्येरन् ग्रहणादिविसंवादश्च। तस्मान्निरयनगणनयैव सर्वोऽपि व्यवहारो युक्तः यत्तु अजागलस्तनद्वेत्यादि प्रागुक्तवचनम् "मुख्यत्वं राशिसंक्रान्तेः केचिदाहुर्मनीषिणः नैतन्मम मतमित्यादिवशिष्ठवाक्यञ्च तत् चलसंक्रान्तेः स्तुतिपरम् "न निन्दानिन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति" न्यायात् अन्यथा संक्रान्तिशब्दे दर्शयिष्यमाणानां राशिसंक्रान्तिपुण्यकालताबोधकवचनानां बहूनां विप्लवापत्तेः "दिनपतिसंक्रमात् प्राक् षोडश नाड्यस्तु पुण्यकालः सः। परतः षोडश नाड्यः स्नानदानकार्य्येष्विति" वशिष्ठस्यैव वचनान्तरेण विरोधः स्यात् अयनसंक्रान्तिषु तु अन्यविधस्यैव तेन पुण्यकालतोक्तेस्ततो विलक्षणविषयत्वौचित्यं तादृशवचनानाम्।

अयनांशज पु० अयनस्य अंशः तज्जः। प्राथमिकक्रान्तिवृत्तारम्भस्थानातिक्रमेण जाते मासे "अयनांशजमासान्ते व्युत्क्रमेणादितो बुधैः" ज्यो०तत्त्व०।

अयव पु० अल्पोयवस्तुल्योवा। १पुरीषजे क्रमिभेदे क्रमिशब्दे विवरणम् नास्ति यवः यज्ञसाधनं यत्र। अङ्गतया यवहीने तिलसाधने २पितृकृत्यादौ। यु मिश्रणे कर्त्तरि अच् न०त०। ३असम्बद्धे शत्रौ ४रविचन्द्रयोर्वियोजके कृष्णपक्षे च "अयवानामाधिपत्यमिति पूर्वपक्षा वा यवाअपरपक्षा वा अयवास्ते हीदं सर्वं युवते चायुवते" इति शतब्रा०।

अयवस् पु० न युतः पृथग्भूतौ चन्द्रसूर्य्यौ यत्र यु—असुन् न०त०। अर्द्धमासे पक्षे। "सजुरब्दो अयवोभि." यजु० १२७४ "यवाश्चायवाश्चार्द्धमासाश्चोच्यन्ते वे०दी०।

अयशस् विरोधे न०त०। यशोविरोधिनि अपवादे। अयशो-"महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति" मनुः। "स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम्" रघुः। न०ब०। कीर्त्तिशून्ये त्रि० वा कप् अयशस्कः तत्रैव।

अयशस्कर त्रि० अयशः करोति कृ—ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप्। अपवादकरे।

अयशस्य न० यशसे हितम् यत् यशस्यम् विरोधे न०त०। अपवादकरे "पैशुन्यानृतालस्यायशस्यानि हित्वा" सुश्रु०।

अयश्चूर्ण न०६त०। "शक्रद्रसं तरङ्गस्य सुशुष्कं भावयेदति। निःक्वाथेन विडङ्गानां चूर्णं प्रश्नमनन्तु तत्। अयश्चूर्णान्यनेनैव विधिना योजयेद्भिषक्" सुश्रुतोक्ते लौहचूर्णघटितौषधभेदे।

अयस् न० एति चलति अयस्कान्तसान्निध्यात् इण—असुन्। लौहे धातुभेदे तस्य स्थिरत्वेऽपि अयस्कान्तसान्निध्याच्चलनात्तथात्वम्। "सुहृदयोहृदयः प्रतिगर्ज्जताम्" "अभितप्तमयोऽपि मार्द्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्" इति च रघुः "ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रिपुणः सीसकस्य च" अयः कांस्यपत्रानाञ्च द्वादशाहमपाचता" इति च मनुः। अयसः पाकादि अमृतसारशब्दे ३२६ पृष्ठे दृश्यम्। अधिकं लौहशब्दे वक्ष्यते। उपचारात् २अयोनिर्म्मिते शस्त्रादावपि। "तेजोऽयसो न धाराम् ऋ०६,३,५, अयसः अयोमयस्य परश्वादेर्धाराम्" भा०। हिरण्यदन्तोऽयो अस्यपादाः ऋ० १,१६३,६भावे असुन्। ३गमने न०। ज्योतिरकारि हरितो

नाऽयसे ऋ० १,५७,३ "अयसे गमनाय" भा० अयसा निर्म्मितम् अण् । आयसम् लौहमये कटाहादौ अयसो विकारः अण् आयसः । लौहविकारे 'अयस्कान्तइवायसम्' रघुः "आयसेन तु पात्रेणेत्यादि २७८ पृष्ठे दर्शितम् । मयट् अयोमयः । वेदे तु अयस्मयादि० नि० अयस्मयः । लौहविकारे त्रि० स्त्रियां ङीप् । चतुरर्थ्यां छण् । आयसीयः अयसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । एति यज्ञस्थानम् इण असुन् । ३वह्नौ पु० । "अयाश्चाग्नेऽस्यनभिशस्तयाश्च सत्यमित्त्वमया असि । अयानो यज्ञं वहास्यया नोऽधेहि भेषजम्" यजु० । ४हिरण्ये निघ० "रक्षोहा विचर्षणिरभियोनिमयोहतम् अभ्यमृषतायोहतम् ऋ० ६,१,२,८०, "अय इति हिरण्यनामेति भा० "हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् अयोहनुर्यजते इति ऋ० ६,७१,१, अयोहनुर्हिरण्मयहनुः" भा० ।

अयस्कंसा पु०न० । अयोविकारः कंसं पात्रं सत्वम् । लौहनिर्म्मिते पानपात्रे ।

अयस्कर्णी स्त्री अय इव कर्णावस्य गौ० ङीष् । लौहतुल्यकठिनकर्णयुक्तायां स्त्रियाम् ।

अयस्कान्त पु० अयस्सु कान्तः रमणीयः कस्कादित्वात् सत्वम् । (कान्तिलौह) इति ख्याते १लौहभेदे । अयसां कान्तः इष्टः सन्निधिमात्रेणाकर्षकत्वात् । सन्निधिमात्रेण लौहाकर्षके (चुम्बक) इति ख्याते २प्रस्तरभेदे । "यश्चोर्ध्वंत्वमाकृष्टमयस्कान्तेन लौहवत्" कुमा० "स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्तमिवायसम्" रघुः । अयस्कान्तेनाकर्षणीयशल्यापनयनार्थे ३व्रणचिकित्साभेदे यथोक्तं सुश्रुते "अनुलोममनवबद्धमकर्णमनल्पव्रणमुखमयस्कान्तेन" ।

अयस्काम त्रि० अयः कामयते कम-अण् उप०स० सत्वम् । लौहाभिलाषिणि । [सत्वम् । लौहकारे (कामार) ।

अयस्कार त्रि० अयोविकारं करोति कृ-अण् उप०स०

अयस्कुम्भ पु० अयोविकारः कुम्भः सत्वम् । लौहमये घटे ।

अयस्कुशा स्त्री अयःसहिता कुशा शाक०त० सत्वम् । लौहसहितकुशायाम् ।

अयस्कृति स्त्री अयसा कृतिः चिकित्साप्रक्रिया सत्वम् । सुश्रुतोक्ते महाकुष्ठचिकित्साभेदे "अथ आर्ज्जमयस्कृतीर्व्याख्यास्यामः । तीक्ष्णलौहपत्राणि तनूनि लवणवर्गप्रदिग्धानि गोमयाग्निप्रतप्तानि त्रिफलाशालसारादिकषायेण निर्वापयेत् षोडशवारान् ... खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्ततापानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेद्गाढतान्तवपरिस्रावितानि ततो यथाबलं मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे यथाव्याध्यम्ललवणमाहारं कुर्व्वीत । तुलामुपयुज्य कुष्ठमेहमेदः श्वयथुपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहृत्य वर्षशतं जीवति तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः । एतेन सर्व्वलौहेष्वयस्कृतयो व्याख्याताः ।

अयस्थूण पु० अयोनिर्म्मितः स्थूणः वा विसर्गलोपः । लौहमये १गृहस्थूणे देव० । तथाविधगृहस्थूणयुक्ते २गृहस्थे । "अयस्थूणगृहपतीनां वै" शतब्रा० अयस्थूणा गृहपतयस्तेषामिति तेषाम् छान्दस्यक्तत्वादालोपः भा० । ७त० ३अयोमयास्थे रथादौ त्रि० । "व्युष्टाययस्थूणमुदिता सूर्य्यस्य" ऋ० ५,६२,८, अयस्थूणमयोमयशङ्कुं गर्त्तं रथं वेति भा० । ४ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रम् अण् आयस्थूणः तस्य बहुषु लुक् । अयस्थूणाः । गौ० पाठात् ङीष् अयस्थूणी ।

अयस्पात्र न० अयोमयं पात्रं सत्वम् । लौहमये पात्रे ।

अयस्मय त्रि० अयोविकारः अयस्+मयट् वेदे नि० भत्वम् स्त्रियां ङीप् । अयोमये लौहमये "अस्मा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयीमेवास्मिंल्लोके रजतामन्तरीक्षे हरिणीं दिवि" शतब्रा० । "भूम्या अयस्मयम् पात्र" अथ० ५,२८,६, शतकृत्वोऽयस्मयीः अथ० ४,२७,८, छन्दसीति प्रायिकं तेन लोकेऽपि 'परिभ्रमन्नसमिव' लौहधारमयस्मयम्" भा०आ०प० "ततः शक्तिं गृहीत्वा तु रुक्मदण्डमयस्मयीम्" भा०द्रो०प० ।

अयस्मयादि पु० ६त० "अयस्मयादीनि छन्दसि" पा० उक्ते भत्वादिकार्य्यार्थे निपातार्थे आकृतिगणभेदे ।

अयाचित न० याच+क्त न०त० । १अमृताख्यवृत्तौ "अमृतं स्यादयाचित"मिति मनुः । १अप्रार्थिते त्रि० । "अयाचितोपस्थितमम्बु केवलम्" "अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्म्मणः" स्मृतिः "याचेद्धृत्यादिपाठात् गौणे कर्म्मणि" क्त । यस्य सकाशे न याच्यते ३तस्मिन् जने च ।

अयाज्य त्रि०न याजयितुमर्हः यज-णिच्-कर्म्मणि यत् न०त० । पतितादौ स्मृतिनिषिद्धयाजने । ते च स्मृतौ दर्शिताः यथा देवलः "पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः मिश्रितस्तेन सोऽब्दान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत् । याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा सद्यः पतत्येव पतितेन न संशयः । बौधा० "संवत्सरेण पतति पतितेन न संशयः याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो न शयनासनात्" ।

मनुविष्णू। "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्" पैठीनसिः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनान्न त्वेकशयनासनात्"। पतितानभिधायाह सुमन्तुः। "यस्तु तैर्यौनमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्" इयात् कुर्य्यात् द्वादशवार्षिकमित्यर्थः मौखं मुखसाध्यमध्यापनं स्रौवं स्रुवसाध्यं याजनमित्यर्थः अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते प्रा०वि०। हारीतः। "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैकभोजनात्" वृहस्पतिः। "षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्"। "याजनादिकं लघुगुरुभेदेन द्विविधं भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यःपातः तेनैवाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात्। लघुनि याजनादावज्ञानकृते संवत्सरेण पतति तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था। तथाहि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा जानन्निति पूर्व्ववचनस्थस्य जानन्निति पदस्य सम्बन्धात् ज्ञानकृतत्वे गुरुत्वं दर्शितं गुरुयाजनाध्यापनादिकमाह देवलः। "आचार्य्याद् व्रतनियमशुश्रूषादिभिस्त्रयीविद्योपादानमध्ययनम्। तस्य चाचारान्वयप्रज्ञासामर्थ्य भक्तिशीलशुश्रूषोपनताय शिष्याय प्रदानमध्यापनं, पशुक्षीराज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिः खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखलमुषलकुठारखनित्रयूपदारुचर्म्मदर्भग्रावपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैः प्रोत्साहहोत्रध्वर्य्युब्रह्मादिभिः ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पक्षादिपूर्व्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्"। तथा च ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं गुरु, पूर्त्तादिकर्म्मणा याजनं लघु। कौर्म्मम् "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः। कृत्वा सद्यः पतेज्जानन् सहभोजनमेव च"। यमः। "असत्प्रतिग्रहीतारस्तथैवायाज्ययाजकाः। नक्षत्रैर्जीव्यते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते"। वसिष्ठः। "श्रद्धानस्य भोक्तव्यञ्चौरस्य च विशेषतः। न त्वेव बहुयाज्यस्य यश्चोपनयते बहून्"। बौधायनः। "बहुप्रतिग्राह्यस्याऽप्रतिगृह्यायाज्यं वा याजयित्वाऽप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अनाशनस्य वाऽन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेत्"। वशिष्ठः। "एतेनैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याता" दक्षिणात्यागाच्च पूताभवन्तीति विज्ञायते" "एतच्च शूद्रेतरस्योपपातकादिगर्हितस्य पञ्चमहायज्ञयाजनादिविषयमिति धर्म्मप्रदीपः" प्रा०वि०। तत्रैव शूद्रपुरोहितयाजकाध्यापकाद्यनुवृत्तौ यमः। "एतेषामेव सर्व्वेषां प्रत्यापत्तिन्तु मार्गताम्। भैक्षान्नमुपयुञ्जानो द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत्। फलं नागह्रदे तोये प्लावयेदभिभावितम् अघोत्सर्गेण यन्त्रान्ते तस्मात् पापात् प्रमुच्यते। अक्षारलवणां रूक्षां पिबेद्ब्राह्मसुवर्च्चलाम्। तस्योपनयनं कृत्वा व्यवहार्य्यस्तदा भवेत्" इति। फलं लब्धं धनं नागह्रदे गजमज्जनयोग्यह्रदे अविभावितम् अभुक्तम्। यन्त्रान्ते व्रतान्ते।

अयाज्ययाजन न० अयाज्यस्य याजनम्। अयाज्यस्य पतितादेर्याजने। याजनं च लघुगुरुभेदेन द्विधेत्युक्तमयाज्यशब्दे। "अयाज्ययाजनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्म्मणाम् कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः" मनुः।

अयाज्यसंयाज्य न० सम्+यज–णिच्–भावे यत् ६त०। अयाज्यस्य पतितादेर्याजने "सेवाथायाज्यसंयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रयः" इति मनुः।

अयातयाम पु० न यातो यामः समयोऽस्य। १अपर्य्युषिते २अनतिक्रान्तकाले ३विगतदोषे च। "छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति—न वा अत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवैतत् पुनराप्याययत्ययातयामानि करोति तैरयातयामैर्यज्ञं तन्वते" इति शत० ब्रा०। "छन्दांस्ययातयामानि" भाग०। "अयातयामानि विगतदोषाणि" श्रीधरः।

अयातु पु० भीमो भीमसेनवत् यातुर्यातुधानः न०त०। १राक्षसभिन्ने २अहिंसके च योमायातु यातुधानेत्याह ऋ० ७,१०४,१६, अयातुमराक्षसम् भा०। "हृयामि देवाँ अयातुरग्ने। ऋ०७,३४,८ अयातुः अहिंसकः भा०।

अयाथातथ्य न०त०। मिथ्यात्वे। अयथातथशब्दे विवृतिः।

अयान न० न यानं चलनं यस्य। १स्वभावे निसर्गे यथा जले शैत्यं अग्नेरुष्णता न हि तत् कदापि चलतीति तस्य तथात्वम् अभावे न०त०। २गमनाभावे। यानं गमनं वाहनञ्च न०ब०। ३यानशून्ये त्रि०।

अयानय पु० द्यूते सर्व्वशारगन्तव्यशेषसीमाभूते शीर्षस्थाने व्युत्पत्तिविवरणम् मत्कृतसरलायाम् यथा आनीयन्ते शारा अस्मिन् इत्यानयः अयेन दक्षिणावर्त्तेनापसव्य-

समन्तेनानयः अयानयः शीर्षस्थानम्। तत् नेयः स्व। द्यूतविशेषे हि चतस्रोवीथयः प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः शारास्तु त्रिंशत् ते च एकैकाधिक्येन पञ्चदशशो ग्राह्याः स्ववामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्य्यन्तमारभ्यान्तिमकोष्ठरूपंशीर्षस्थानरूपमयानयं दक्षिणावर्त्तेनापसव्यगत्या सर्व्वेऽपि शारा नेया अतस्ते अयानयीना इत्युच्यन्ते तत्रायं प्रकारः "ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम्। असहायस्तु शारेण परकीयेण हन्यते इत्युक्तादिशावसेयः। परैः परकीयैः नाक्रम्यते द्वयादिशाराश्रितकोष्ठं नाक्रम्यते परकीयशारेण तत्स्थानाक्रमणेन प्रतिरोधात्। असहायस्तु हन्यते इत्यतः प्रतिरोधाजनकः "अनुपदसव्यायानय्यं बद्धा भक्षयति नेतरेषु" पा० "अयानयः स्थानविशेषः तं नेयः अयानयीनः शारः" सि० कौ०।

अयाशु त्रि० अयमश्नाति नाशयति अश उण् ६त०। शुभावहविधिलोपके यातुधानभेदे "अस्रजाः शकधूमजा उरुण्डा ये च मटमटाः कुम्भमुष्का अयाशवः। तानस्या ब्रह्मणस्पते प्रतीबोधेन नाशय" अथ० ८,६,१५।

अयास्य त्रि० यस णिच्-शक्यार्थे यत् न०त०। १उपक्षपयितुमशक्ये "अयुजो असमोनृभिरेकः कृष्टीरयास्यः" ऋ० ८,६२,२, "अयास्यः उपक्षपयितुमशक्यः" भा०। यासः प्रयत्नस्तत्साध्यः यत् न०त०। २ युद्धरूपसाधनैः साधयितुमशक्ये शत्रौ। आस्यादयते निर्गच्छति अच् पृ०षदव्ययः। ३ मुखेन निर्गमनशक्तिके प्राणवायौ उपचारात् ४ तदुपासके अङ्गिरसि ऋषिभेदे। "अयास्यः स्तवमानेभिरर्कैः" ऋ० १,६२,७, "अयास्यः यासः प्रयत्नः तत्साध्यो यास्यः न यास्योऽयास्यः। युद्धरूपैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः यद्वा अयास्यः पञ्चवृत्तिमुख्यः प्राणः। स ह्यास्यान्मुखादयते गच्छति निष्क्रामति। तदुपासकोऽप्याङ्गिरा उपचारादयास्य उच्यते। तथा च छन्दोगैराम्नातम् "तं हायास्य उद्गीथमुपासाञ्चक्रे एतमु एवायास्यं मन्यन्ते आस्याद्यदयते तेनेति"। अथवा अयमास्ये मुखे वर्त्तत इत्ययास्यः तथा च वाजसनेयकम् "ते होचुः क नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरितीति"। पूर्व्ववदुपासकोऽप्ययास्यः" भा०।

अयि अव्य० इण्-इन्। १प्रश्ने, २अनुनये, ३संबोधने, ४अनुरागे च "अयि सम्प्रति देहि दर्शनम्" "अयि जीवितनाथ। जीवसि" इति च कुमा०। "अयि जालोषे! रैभिकस्य माधवाहस्य ग्टहम्" ऋक०।

अयुक्छद पु० अयुज्माः सप्त सप्त छदा अस्य। सप्तपर्णे वृक्षे तस्य हि प्रत्येकग्रन्थौ सप्त सप्त पर्णानि विद्यन्ते। "अयुक्छदमुपुष्पगन्धः" माघः। अयुक्पर्णादयो प्यत्र।

अयुक्त त्रि० युज क्त न०त०। १विवेकाभावात् अनवहितकर्त्तव्यविचारे, २अनुचिते, ३आपद्गते ४असंयुक्ते च "अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः गीता" अयुक्तः अनवहित इति आ०त० रघु०। "नचायुक्तस्य भावना" गीता ५अयोग्ये "अयुक्तरूपं किमतः परं वद" कुमा०। अयुक्तं शपथं कुर्व्वन्योग्यायोग्यकर्मकृत्। ६वहिर्मुखे "अयुक्तः कामकारेण फले सक्तोनिबध्यते इति गीता" "अयुक्तः बहिर्मुखः" म०त० रघु०। युक्तियुक्तं युक्तम् न०त० ७युक्तिशून्ये त्रि०। "अयुक्तं यदिह प्रोक्तम्" इति दुर्गादासः ८अनियोजिते च। "अयुक्तोप्यार्याणांवि नीति०।

अयुक्ति स्त्री अभावे न०त०। १युक्त्यभावे। न०ब०। २युक्तिशून्ये ३योजनशून्ये च त्रि०।

अयुग न०त०। युग्मभिन्ने (विजोड़) विषमे। "युगपद्युगसप्तिभिस्तुरङ्गैः" माघः अयुगनेत्रः त्रिनेत्रः अयुगेषुः पञ्चशरः अयुगशरादयोऽप्यत्र। न०ब०। २युग्मशून्ये त्रि०। ३भग्नयुगे रथादौ

अयुगपद् अव्य० न०त०। युगपद्भिन्ने क्रमिकाभवने।

अयुगू स्त्री एति अन्यत्वम् इण्-उन् अयुगीयते गै क्व। काकवन्ध्यायां स्त्रियाम्। "अयुगूः काकवन्ध्या या जाता तां न विवाहयेत्" कात्या० स्मृतिः।

अयुग्म न० न०त०। युग्मभिन्ने (विजोड़) १विषमे। यथा संख्यायामेकत्रिपञ्चसप्तादयः। न०ब०। २तत् संख्यान्विते त्रि०। "अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः" इति कुमा०। अयुग्मशरः पञ्चवाणः। अयुग्मच्छदः सप्तच्छदः अयुग्मवाहः सप्ताश्वः। "अयुग्मे विधवा नारी" उ०त०पु० "युग्मासु पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु" मनुः। "द्वादशराशिषु विषमसंख्यान्वितेषु मेषमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेषु" ज्यो० प्रथमतृतीयचरणयोः।

अयुग्मनेत्र पु० अयुग्मानि नेत्राण्यस्य। त्रिनेत्रे महादेवे "अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः" कु०। अयुग्मलोचनादयोऽप्यत्र

अयुग्मच्छद पु० अयुग्माः सप्त सप्त च्छदा अस्य। सप्तच्छदे (छातिम) वृक्षे अयुग्मपत्रादयोऽप्यत्र।

अयुग्मवाह पु० अयुग्माः सप्त वाहा अस्य। सप्ताश्वे सूर्य्ये। अयुग्माश्वादयोऽप्यत्र।

अयुग्मशर पु० अयुग्माः पञ्च शरा अस्य । पञ्चबाणे कामदेवे अयुग्मबाणादयोऽप्यत्र । बाणपञ्चकं च पञ्चबाणशब्दे वक्ष्यते।

अयुज् त्रि० न युज्यते सजातीयेन, युज-क्विन् न०त० । अयुग्मे (विजोड़) विषमे "अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि नजरगाश्च पुष्पिताग्रा" "अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्" गोभि० । "अयुक् अयुग्माचरम्" सं०त० रघु० "अयुक्षु तु पितॄन् सर्व्वान्" मनुः । "ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धय": माघः ।

अयुत त्रि० न युतः संयुक्तः सम्बद्धो वा । १असंयुक्ते २असम्बद्धे च ३दशसहस्रसंख्यायाम् न०"सूर्य्याब्धिसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः" सू०सि० । स विज्ञेयः परः धर्म्मोनाज्ञानामुदितोऽयुतैः" मनुः । ४तत्संख्यान्विते च ।

अयुतनायिन् पु० अयुतं पुरुषमेधानामयुतं नीतवान् जि— भूते णिनि । पुरुवंश्ये महाभौमपुत्रे राजभेदे । "पूरोस्तु- भार्य्या कौशल्यानाम तस्यामथ जज्ञे जनमेजय" इत्युपक्रम्य "महाभौमः खलु प्रासेनजितीमुपयेमे तस्य पुत्रो जज्ञे अयुतनायी यः पुरुषमेधानामयुतमनयत् तेनास्यायुतनायित्वम्" भा० आ०प० ।

अयुतशस् अव्य० अयुतमयुतम् वीप्सार्थे कारकात् शस् । अयुतमयुतमित्यर्थे ।

अयुतसिद्ध त्रि० युतः पृथग्भूतः सन् सिद्धो न भवति न०त० । कारणकपालादेरपृथग्भूततया सिद्धे १कार्य्यद्रव्ये घटादौ तथाभूते वैशेषिकोक्ते द्रव्याश्रिते २गुणे ३कर्म्मणि च तदेतदयुतसिद्धत्वं कार्य्यद्रव्यगुणकर्म्मणां वेदान्तिभिर्नाङ्गीक्रियते यथा शा०भा० । गुणकर्म्मादीनां कारणद्रव्यात्मकतां व्यवस्थाप्य द्रव्यगुणादेरयुतसिद्धत्वनिरासायोक्तम् "गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यदुच्येत तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्यात् अपृथक्कालत्वं वा अपृथक्स्वभावत्वं वा । सर्व्वथापि नोपपद्यते । अपृथग्देशत्वे तावत् स्वाभ्युपगमोविरुध्येत कथं तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते नतु पटदेशः पटस्य तु गुणाः शुक्लत्वादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः तथाचाहुः । "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति" ।तन्तवो हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमारभन्ते तन्तुगताश्च गुणाः शुक्लत्वादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लत्वादि गुणान्तरमारभन्ते इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति । सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देशत्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत। अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत सव्यदक्षिणयोरपि गोविषाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत । अथापृथक्स्वभावत्वे त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदः सम्भवति तस्य तादात्म्येनैव प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोः सम्बन्धः संयोगः अयुतसिद्धयोस्तु समवाय इत्ययमभ्युपगमोमृषैव। तेषां प्राक्सिद्धस्य कार्य्यात् कारणस्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमः स्यात् अयुतसिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धः समवाय इति" एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धोनोपपद्यते द्वयायत्तत्वात् सम्बन्धस्य । सिद्धं भूत्वा सम्बध्येत इति चेत् प्राक्कारणसम्बन्धात् कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायाम् युतसिद्ध्यभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते इतीदमुक्तं दुरुक्तं स्यात् । यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्य्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिद्रव्यान्तरैः सम्बन्धः संयोग एवाभ्युपगम्यते न समवायः एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धः संयोग एवस्यान्न समवायः । नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्बन्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेन्न एकत्वेऽपि स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन् देवदत्तोलोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपञ्चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति मनुष्योब्राह्मणः श्रोत्रियोवदान्योबालो युवा स्थविरः पितापुत्रः पौत्रोभ्राताजामातेति । तथा चैकापि सती रेखा- स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानैकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययार्हत्वं न व्यतिरिक्तवस्त्वस्तित्वेनोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावोवस्त्वन्तरस्य । नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः सततभावप्रसङ्गः स्वरूपबाह्यरूपापेक्षयेत्युक्तोत्तरत्वात् । तथैवाऽण्वात्ममनसामप्रदेशत्वान्न संयोगः सम्भवति प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगदर्शनात् । कल्पिताः प्रदेशाअण्वात्ममनसां भविष्यन्तीतिचेन्न अविद्यमानार्थस्य कल्पनायां सर्व्वार्थसिद्धिप्रसङ्गात् इयानेवाविद्यमानो विरुद्धोऽविरुद्धोवार्थः कल्पनीयो- नातोऽधिकइति नियमहेत्वभावात् कल्पनायाश्च स्वायत्तत्वात् प्रभूतत्वसम्भवाच्च । नच वैशेषिकैः कल्पितेभ्यः षड्भ्योऽर्थेभ्योऽन्येऽधिकाः शतं सहस्रं वार्था न कल्पयितव्या इति निवारकोहेतुरस्ति । तस्माद्यस्मै यस्मै यद्यद्रोचते तत्तत् सिध्येत् । कश्चिद्दयालुः प्राणिनां दुःखबहुलः संसार एवमा भूदिति कल्पयेत् अन्योवाव्यसनी मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिं कल्पयेत्

कस्तयोर्निवारकः स्यात् । किञ्चान्यत् द्वाभ्यामणुभ्यां निरवयवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः नह्याकाशस्य पृथिव्यादीनाञ्च जतुकाष्ठवत् संश्लेषोऽस्ति । कार्य्यकारणद्रव्ययोराश्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यवश्यकल्प्यः समवायइति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात् । कार्य्यकारणयोर्हि भेदसिद्धावाश्रिताश्रयभावसिद्धिराश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः कुण्डवदरवदितरेतराश्रयता स्यात् । न हि कार्य्यकारणयोर्भेदः आश्रिताश्रयभावो वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते कारणस्यैव संस्थानमात्रं कार्य्यमित्यभ्युपगमात् । किञ्चान्यत् परमाणूनां परिच्छिन्नत्वात् यावत्योदिशः षडष्टौ दश वा तावद्भिरवयवैः सावयवास्ते स्युः सावयवत्वादनित्याश्चेति नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाध्येत । यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवान् कल्पयसि तएव मम परमाणव इति चेन्न स्थूलसूक्ष्मतारतम्यक्रमेणा परप्रकारत्वेन नाशोपपत्तेः। यथा पृथिवी द्व्यणुकाद्यपेक्षया स्थूलतमा वस्तुभूतापि विनश्यति ततः सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्च पृथिव्येकजातीयकं विनश्यति ततो द्व्यणुकं तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजातीयकत्वाद्विनश्येयुः । विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागेनैव विनश्यन्तीति चेन्नायं दोषः यतोघृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्तिमवोचाम । यथाहि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यग्निसंयोगात् द्रवभावापत्त्या काठिन्यविनाशोभवति एवं परमाणूनामपि परमकारणभावापत्त्या विनाशोभविष्यति । तथा कार्य्यारम्भोऽपि नावयवद्रव्यसंयोगेनैव केवलेन भवति क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्य्यारम्भदर्शनात्” । इ० उ० भा० सत्कार्यव्यवस्थापनोद्देशे ‘द्विनिष्ठत्वात् सम्बन्धस्यायुतसिद्धानामदोष इति चेत् न । भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धता वा स्यात् न तु भावाभावयोर्वा न तस्मात् सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम्” । “युतसिद्धयोरज्जुघटयोर्मिथः संयोगे पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यते अयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रतीत्यनर्हाणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगेऽपृथक्सिद्धभावो न दोषमावहतीति यद्वृते अयुतेति” आनन्दगिरिः । ‘द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु” मा०५,१८, व्याख्यायां मल्लिनाथः द्रव्याश्रयेष्वपि अयुतसिद्धत्वात् द्रव्यसमवेतत्वाच्च द्रव्याधीनसत्ताकेषु सत्स्वपीति ।

अयुतसिद्धि स्त्री यु-अमिश्रणे क्त युतः पृथग्रूपेण स्थितः तथाभूतस्य सिद्धिः अभावे न०त० । पृथक्भावेना-सिद्धौ । यथा अवयवावयविनोः, द्रव्यगुणयोः, द्रव्यक्रिययोस्तथासिद्धिः ते हि स्वस्वकारणे अपृथगभूततया सिद्धाः । अतएवोक्तं “युतसिद्ध्यभावात् कार्य्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते” वै०सू० । “सम्बन्धिनोर्विद्यमानत्वम् पृथगाश्रयाश्रयित्वं वा युतसिद्धिस्तदभावस्त्ववयवावयविनोः” इति उप०वृत्तिः । अयमाशयः ‘घटपटादयो हि पृथगभूततया सिद्धाः आश्रयाश्रयिभावं लभन्ते । कार्य्यकारणयोस्तु न पृथक्स्थितिर्येन तथा स्यात्’ इति ।

अयुताजित् पु० अयुतं जितवान् जि-भूते क्विप् दीर्घः उ०प०स० । यदुवंश्ये नृपभेदे । “अयुताजित् सहस्राजित् शताजिदथ दासकः उपवाकृस्कस्तु सूर्यां भजमानाद्विजज्ञिरे” हरि०प० । [त्रि० ।

अयुद्ध न० अभावे न०त० । १युद्धाभावे न०ब० । २युद्धशून्ये

अयुव त्रि० न यौति यु-बा०क० । असंश्लिष्टे “अयुवमार्य्यस्य राष्ट्रं भवति” ऐत०ब्रा० ।

अयुवन् पु०स्त्री०न युवा विरोधे न०त० । वृद्धे स्त्रियां ङीप् ।

अयूप्य त्रि० यूपे साधु यत् न०त० । यूपासाधने निम्बजम्बीरादौ वृक्षे “वृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्याश्च पलाशखदिरबिल्वादयो यूप्या निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः” यजु०वेद०दी० ।

अये अव्य० इण्-एच् । १कोपे, २विषादे, ३संभ्रमे, ४स्मृतौ, ५अनुज्ञौ च । “अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालाप इव श्रूयते” शकु० “अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन” ! सां०द० ।

अयोग पु० युज-घञ् अभावे न०त० । १योगाभावे, अप्राप्त्यै न०त० । ज्योतिषोक्ते तिथिवारादीनां दुष्टे २योगे “अयोगः सिद्धियोगश्च द्वावेतौ भवतोयदि । अयोगोहन्यते तत्र सिद्धियोगः प्रवर्त्तते” इति,राजमा० । “अयोगे सुयोगोऽपि चेत् स्यात्तदानीमयोगं निहत्यैव सिद्धिं तनोति । परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनार्द्धोत्तरं विष्टि-पूर्वञ्च शस्तम्” “यत्र लग्नं विना किञ्चित् क्रियते शुभकर्मकम् तत्र तेषामयोगानां प्रभावाज्जायते फलम्” इति च मुहू० चि० । न०ब० । ३विधुरे, ४कूटे, ५काठिनोद्यमे सुश्रुतोक्ते वमनापसमर्णीये वैरोगभेदे च । “यत्राभ्यानं हृदयस्य शुद्धाभ्यां मूर्च्छा दाहश्च भवति तमयोगमित्याचक्षते तमाशु वमयेदिति” । ‘अयोगात्तास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सचिकित्सिताः । अनुष्णोऽल्पौषधो हीनो वर्चोभिर्नैति प्रयोजितः विष्टभ्यामन्दकैव तमयोगं प्रचक्षते’ इति च सुश्रुतः ।

अयोगवः पु॰ अय इव कठिना गौर्वाणी यस्य नि॰ अच्। अयोगं दुष्टयोगं वाति वा—क वा। "शूद्रादयोगवःक्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्ण्णसङ्कराः इति मनूक्ते शूद्रात् वैश्यायां जाते प्रतिलोमजे सङ्कीर्णवर्णे। "प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे, मनुः। अयोगवस्यायम् अण्। आयोगवः तज्जातिसम्बन्धिनि त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। "भवन्त्यायोगवीष्वेते जातिहीनाः पृथक् त्रयः" मनुः।

अयोगवाह पु॰ अक्षरसमाम्नायसूत्रेषु "अइउण्" इत्यादिषु चतुर्दशसु नास्ति योगः पाठादिरूपः संबन्धो येषां ते तथापि वाहयन्ति षत्वणत्वादिकार्य्यादिकं निष्पादयन्ति वाहेः अच् कर्म्मधा॰। "अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲकᳲपौ चैव पराश्रितौ। अयोगवाहा विज्ञेया" इति शिक्षोक्तेषुपदिष्टेषु अनुस्वारविसर्गादिषु

अयोगुल (ड) पु॰ गुलः गोलाकारः अयसा निर्म्मितोगुलः। (गोलीति) ख्याते लौहगुटिकायाम्। वा लस्य डः।

अयोगू पु॰ अयोलौहविकारं गच्छति कर्त्तृत्वेन गम—बा॰ डू। अयोगन्तरि अयस्कारे "पाप्मने क्लीवमाक्रियाया अयोगूमिति"। पुरुषमेधे यजु॰ ३०५ "अयोगूमयोगन्तारम्। वेद दो॰।

अयोग्य त्रि॰ न॰त॰। १योग्यभिन्ने अनर्हे २अनुचिते च।

अयोऽग्र न॰ अयोऽग्रे मुखे यस्य। मुषले तस्य मुखे लौहावस्थित्या तथात्वम्।

अयोघन पु॰ अयांसि हन्यन्तेऽनेन हन-अप् घादेशश्च नि॰। (हातुड़ीति) ख्याते लौहमुद्गरे। "अयोघनेनाय इवाभितप्तम्" ॥ रघुः।

अयोजाल न॰ अयोविकारः जालम्। १लौहमये जाले अय इव दुर्भेद्यं जालं मायाऽस्य। २दुर्भेद्यकपटे असुरादौ त्रि॰ "अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्मयैः" अथ॰ १,१८,६६।

अयोदंष्ट्रा त्रि॰ अयोमयी दंष्ट्रा चक्राग्रधारा अस्य। लौहमयधारे रथादौ। "पश्यन् हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान् विधावतो वराहून्" ऋ॰ १,८८,६, "दंष्ट्रा चक्रधारा" भा॰।

अयोदत् त्रि॰ अयइव कठिनो दन्तोयस्य संज्ञायां दतादेशः। लौहवत्कठिनदन्तयुक्ते राक्षसादौ स्त्रियां ङीप्।

अयोध्य त्रि॰ योद्धुमशक्यः युध—ण्यत् न॰त॰। योद्धुमशक्ये "अष्टाचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या" अथ॰ १०, २,३१, इक्ष्वाकुवंश्यन्टपाणां राजधान्यां स्त्री सा च सरयूतीरसन्निकृष्टा सेवनादौ मोक्षदा च। "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" पुरा॰ "बलमुपहितशोभां तूर्णमायादयोध्याम्" भट्टिः।

अयोध्याकाण्ड न॰ अयोध्यायास्तत्रत्यवृत्तान्तवर्णनस्य काण्डम्। रामायणान्तर्गते अयोध्यावर्णनात्मके ग्रन्थे।

अयोनि स्त्री न॰त॰। १योनिभिन्नस्थाने। "अमानषीषु पुरुषे उदक्यायामयोनिषु। रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्" मनुः। नास्ति योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। २अजन्ये नित्ये। "जगद्योनिरयोनिस्त्वम्" कु॰।

अयोनिक त्रि॰ न आम्नाता योनिरस्य कप्। अनाम्नातयोनिकेषु ग्रहरूपयज्ञपात्रादौ "नायोनिकेषु" कात्या॰ ८,५,२२, अयोनिकेषु यत्र "एष ते योनिः" इत्यस्याम्नानं न भवति तत्र "एष ते योनिः" इत्यनेनासादनं भवति "सर्वेष्विति वात्स्योऽविशेषात्" कात्या॰ ८,५,२७ "सर्वेष्वाम्नातयोनिकेषु अनाम्नातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिमार्जनानन्तरम् एष ते योनिरिति मन्त्रेणासादनं भवत्येव" कर्क॰।

अयोनिज न॰ योनेर्न जायते जन—ड। योनितोऽनुत्पन्ने-शुक्रशोणितसन्निपातानुत्पन्ने जरायुजभिन्ने क्रमिदंशादौ तथाहि "शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च" वै॰ सू॰। तत्र पार्थिवादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्चेति आप्यतैजसवायवीयशरीराणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव शुक्रशोणितसन्निपातानपेक्षत्वात्। अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च श्रूयते हि "ब्रह्मणो मानसामन्वादय" इति। कारणमन्तरेण कथं कार्य्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् जघ्नजक्रमिमशकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरापेक्षयाऽस्मदादिशरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजञ्च, जरायुजं मानुषपशुमृगाणां, गर्भाशयस्य जरायुत्वात्, पक्षिसरीसृपाणामण्डजं परितः सर्पणशीलत्वात् सर्पकीटमत्स्यग्राहादयोऽपि सरीसृपा एव यद्यपि वृक्षादयोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठानत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-स्वप्न-जागरणभेषज-प्रयोग-वीजसजातीयानुबन्धानुकूलोपगम-प्रतिकूलापगमादयः सम्भवन्ति वृक्षिक्षतभग्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आगमोऽप्यस्ति। "नर्म्मदातीरसम्भूताः सरलार्ज्जुनपादपाः। नर्म्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्"।

"श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवितः", इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः उ०वृ०॥ वृक्षादीनामयोनिजशरीरसत्त्वे प्रमाणान्तरमस्ति "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" मनुना कर्मविशेषैर्नराणां तद्भावप्राप्तिरुक्ता। "गुरु' तङ्कृत्य हुङ्कृत्य विप्रं निर्जित्य वादतः। श्मशाने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवित"इत्यादि वचनेन। अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह। "अनियतदिग्देशपूर्व्वकत्वात्" वै० सू०। "धर्म्मविशेषाच्च" "समाख्याभावाच्च" "अनियतदिग्देशाः परमाणवोधर्म्मविशेषजनितकर्म्माणस्तत्पूर्व्वकत्वात् अयोनिजशरीराणाम् ननु परमाणूनां कर्म्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगमन्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह। अदृष्टवदात्मसंयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म्म तेन च कर्म्मणा सम्भूय परमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमारभन्ते इत्यर्थः, उपलक्षणञ्चैतत् अधर्म्मविशेषाच्च क्षुद्रजन्तूनामूष्मजानां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि द्रष्टव्यम् देवर्षीणामयोनिजे शरीरे प्रमाणान्तरमाह। समाख्या अन्वर्था संज्ञा श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु संज्ञायाआदित्वात् प्रसिद्धा तथाहि दुर्व्वासःप्रभृतयो मानसाः "अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा" इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणामिति प्रमाणान्तरमाह। सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभृता प्राथमिकी तया ज्ञायते अस्त्ययोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ स्तः याभ्यां ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः उपसंहरति। "सन्त्ययोनिजाः" "वेदलिङ्गाच्च वै०सू०" शरीरविशेषा इति शेषः उपसंहृतेऽतिदार्ढ्यार्थं प्रमाणान्तरमाह। वेदो मन्त्रः स च लिङ्ग्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्, ततोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः। तथाहि ब्राह्मणम् "प्रजापतिः प्रजा अनेका असृजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः सृजेयमिति स मुखतो ब्राह्मणमसृजत् बाहुभ्यां राजन्यमूरुभ्यां वैश्यम् पद्भ्यां शूद्रम्" इति, वेदोऽपि "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजायत" इत्यादिः, एवं योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरमुक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायोनिजमेव "ब्रह्मणो मानसा मन्वादय" इति उप० वृत्तिः। "किन्तु देहमयोनिजमिति" भाषा० का०च० कृता चैतन्निष्पन्नं यथा "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति" छा०उ० "तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषु पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्द्देशान्नतु तेजःप्रभृतीनां तेषां त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्द्देशानुपपत्तेः। देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्तिस्रोदेवता इति। तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति। कानि तानीत्युच्यन्ते। आण्डजमण्डाज्जातं अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि। पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते। ते च पक्षिणां बीजम्। सर्पः सर्पाणां बीजम्। तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः भा०। २अयोनिजदेहवति नरादौ च त्रि० "राघवाय तनयामयोनिजाम्" रघुः ३विष्णौ पु०। "वाचस्पतिरयोनिज" इति वि० सह०।

अयोमय त्रि० विकारे मयट् स्त्रियां ङीप्। लौहविकारे अस्त्रशस्त्रादौ। "निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः" गुरुतल्पग्रभिभाष्यैनस्तप्ते स्वप्यादयोमये' इति च मनुः।

अयोमल न० अयसो मलमिव। (लौहगू) इतिख्याते लौहमले तत्किट्टे "शताब्दमुत्तमं किट्टं मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम्" अधमं षष्ठिवर्षीयं ततो हीनं विषोपमम् यल्लौहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किट्टं चापि तद्गुणमिति" राजनि०।

अयोमुख न०अयोविकाररूपं मुखं यस्य। १लाङ्गलादौ "भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्" २अग्रलौहयुक्ते त्रि० भेत्स्यत्यजः "कुम्भमयोमुखेन" रघुः। अय इव कठिनं मुखं यस्य। ३लौहतुल्यकठिनमुखे विहगादौ "अयोमुखाः सूचीमुखाः अयोविकृतिमुखाः पिशाचो क्रव्यादो वातरंहसः अथ० ११,१०,३। "श्वानो भीषणकाया अयोमुखानि वयांसि जले ग्टध्रपक्षिणाञ्च मज्जाः भा० शा० प०। ४असुरभेदे पु०। "शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा अयोमुखः शम्बरश्च कपिलोवामनस्तथा हरिवं०। अयः सुवर्णं मुखमाद्यं यस्य। सुवर्णादिधातौ "अयोमुखैश्च विपुलः पर्व्वतो धातुभिर्युतः इति हरिवं० तत्र भवः गुह्मादि० छ। अयोमुखीयः तद्भवे त्रि०।

अयोरस पु० ६त०। लौहमले। ताप्यमानाल्लौहात् यत् पृथग् भवति तस्मिन् "सर्वायोरसाभ्रसचूर्णैः रुद्राः संस्कृते कात्या० १५,५,८, "अयोरसः लोहसिङ्घानः

किट्ट इति यः प्रसिद्धः कर्क० 'अथैतत्त्रयं पिष्ट' भवति शर्कराश्मायोरसस्तेन संसृजति" श० ब्रा० ।

अयोहृदय त्रि० अय इव कठिनं हृदयमस्य । कठिनचित्ते दयाशून्यचित्ते । "सुहृदयोहृदयः प्रतिगतर्जताम् रघुः ।

अय्मन् त्रि० अय—मनिन् । १गन्तरि २गमनसाधने च "समानमय्मन् पर्य्येति जागृविः" ता०ब्रा० "अय्मन् अय्मनि गमनसाधने रथे उपविष्टः" भा० ।

अर पु० इयर्त्ति गच्छत्यनेन ऋ—अच् । १चक्रस्य २नाभिनेम्योर्मध्यस्थे काष्ठे ३शीघ्रे च ४शीघ्रतादिगुणवति त्रि० । "गगडोज्ज्वलाज्ज्वालननाभिचक्रया विराजमानां नवयोदरश्रियां" माघः उदरा उन्नता अराश्चक्रशलाका इति मल्लि० "विभूरराद्य नेमिः परिभूरजायथाः ऋ०१ १४,९ "अरा इव रथनाभाविति" श्रुतिः "सम्यञ्चोऽग्निं स पर्य्यतारा नाभिमिवाभितः" अथ० ३,३०,६, "अरा इवाग्ने नेमिरिति" शत०ब्रा०। एवमस्य पुंस्त्वेव प्रयोगात् "रोपधः" ६।७ पृष्ठे दर्शितात् पा० सूत्राच्च पुंस्त्वे स्थिते मेदिनीकरोक्तं क्लीवत्वं शीघ्रतायामेवान्वितं न तु चक्राङ्गेऽपि । "यदपि च तच्चक्रं द्वादशारं यद्वै कुमाराः परिवर्त्तयन्ति तेऽपि षड्तवः संवत्सरश्चक्रम्" भा०आ०प० । द्वादश मासा अराइव यस्य तदर्थः । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि च विश्वा" ऋ०१,१६४,१३ पञ्चारे पञ्चर्त्तुरूपैररैर्युक्ते हेमन्तशिशिरयोरेकत्वाभिप्रायेण पञ्चर्त्तुता" भा० ४ कोणे "त्रिपञ्चारे पीठे शवशिवहृदीति" श्यामास्तवः । संज्ञायां कन् । ५शैवाले "शापडोति" ख्याते ६पर्पटे च पु०।

अरक्षस् त्रि० नास्ति रक्षो रक्षस्तुल्यं बाधकं यस्य । "बाधकरहिते । "जिघर्म्यरक्षसा मनसा च तज्जुषेत" ऋ०२,१०,५ । "अरक्षसा बाधकरहितेन मनसा" भा० ।

अरक्षित त्रि० न रक्षितः । रक्षितभिन्ने । "पादं स्वामिन्यरक्षिते" स्मृतिः।

अरग्वध पु०वृ० वृक्षः । आरग्वधवृक्षे (शुं धालो) ।

अरघट्ट पु० अरं शीघ्रं घट्यते चाल्यतेऽसौ । १महाकूपे, २कूपोपरिनिबद्धजलोत्तोलनकाष्ठे च । "अथ कूपमासाद्यारघट्टवाटिकामार्गेण सर्पस्तेनानीतः" । "तदाकर्ण्य तु अरघट्टघाटिकामार्गमहमाश्रित्येति" च पञ्चत० स्वार्थे कन् ।तत्रैव ।

अरङ्कृत् त्रि० अलं करोति अलम्+कृ-क्विप् लस्य रः । १अलङ्कारिणि "त्वमग्ने ! द्रविणोदा अरङ्कृते" ऋ० २,१,६,० "अरङ्कृते अलङ्कुर्वते" भा० हविष्मन्तो अरङ्कृतः ऋ०१,१४,५, भा० अलङ्कृतःअलङ्कुर्वतः "कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोः"लस्य रः भा०। २पर्य्याप्तकारिणि च "उरुधारामरङ्कृतम् ऋ० ८,१,१०, "अरङ्कृतं पर्य्याप्तकारिणमिन्द्रम्" भा० ।

अरङ्कृत त्रि० अलं क्रियते स्म अलम्+कृ+क्त लो रः । अलङ्कृते भूषिते "यमोह यज्ञो गच्छत्यग्निदूतो अरङ्कृतः" ऋ०१०,१४,१३, अरङ्कृतः बहुभिर्द्रव्यैरलङ्काररूपैर्युक्तः" भा० ।

अरङ्कृति स्त्री अलम्+कृ+क्तिन लस्य रः। अलङ्कारे भूषायाम् "का ते अस्त्यरङ्कृतिः सूक्तैः" ऋ०७,२९,३ । "अरङ्कृतिरलङ्कृतिः" भा० ।

अरङ्गम पु० अलं पर्य्याप्तं गमोगतिः लस्य रः । पर्य्याप्त गमने "अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे" ऋ०६,४२,१, "अरङ्गमाय पर्य्याप्तगमनाय" भा० ।

अरजस् त्रि० रन्ज असुन् नलोपः न०ब० । १रजोगुणकार्य्यकामक्रोधादिशून्ये । "अजरममरमभयमकृतमरज" इति शत०ब्रा० वा कप् । अरजस्कोऽप्यत्र ।२अनार्त्तवायां नग्निकायां स्त्री । भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् सलोपश्च, अरजायते ।

अरज्जु न० नास्ति रज्जुर्बन्धनसाधनं यत्र । १बन्धनागारे रज्जुहीनत्वेऽपि बन्धनहेतुत्वात् तथात्वम् । "अरज्जौ दस्यून्त्समुनब्दभीतये" ऋ०२,१३,९, "अरज्जौ बन्धनागारे" भा०२रज्जुरहिते रोगादौ च "सेतृभिः रज्जुभिः सिनीथः, ७,८१,२, रज्जुरहितैः रोगादिभिः भा० ।

अरटु(लु) पु० अरं शीघ्रमटति अट—अच वा उन् शक० । (शोना) वृक्षे इति ख्याते कृश्यादि० क । डलयोरैक्यात् अरडुकः तद्भवे त्रि० ।

अरट्व पु० न रटति रट—वन् न०त० । पृथुश्रवोन्टपतिमन्त्रिभेदे "अरट्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि" सुकृत्तराय सुक्रतुः" ऋ० ९,४५,१७ अरट्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि च एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः" भा० ।

अरण त्रि० नास्ति रणं युद्धं यस्य । १युद्धशून्ये 'अरणं मरणं समयात् समयात्" भट्टिः नास्ति रणः शब्दो येन । वाक्सङ्गरहिते २रिपौ "ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्य्याय स्वाय चारणाय" यजु० १६,२, "अरणाय पराय वाक्सङ्गरहिताय शत्रवे" वेददी०। ३अरमणे पृ०साधुः। "योनः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति" ऋ०६,

७९,१९ "अरणोऽरममाणः" इति भा० । ४दुःखिते "मा भूम निष्ट्या इवेन्द्र । अरणा इव" ऋ०८,१,१३, "अरणा अरममाणाः दुःखिनः" भा० ।

अरणि पु० ऋ—अनि । १सूर्य्ये 'गणियारीति' ख्याते २वृक्षे । ऋच्छति प्रापयत्यग्निम् । ३अग्निमन्थनकाष्ठे द्वि० । स्त्रियां ङीप् । "जाते पुत्रेऽरणिं मथित्वेति" श्रुतिः "आत्मानमरणिं कृत्वा" पुरा० "अग्न्युद्धारशब्दे ६२९ष्ठे विवरणम् "अरणीसहितं मन्थं ब्राह्मणस्य तपस्विनः । मृगस्य घर्षमाणस्य विषाणे समसज्जत" भा०व०प० । "ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् । अरणीमिव संरब्धा ममन्थुर्जातमन्यव" इति हरिवं० । "पराशरकुलोद्भूतः शुकोनाम महातपाः । भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः । व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन्" हरिव० । अरणीमधिकृत्य कृतोग्रन्थः ढक् । आरणेयम् भारतवनपर्व्वान्तर्गते अरणीहरणाधिकारेण व्यासकृतेऽवान्तरपर्वभेदे ।

अरणिक पु० अरणये अग्निमन्थनकाष्ठाय साधु ठन् । अग्निमन्थनकाष्ठसाधने अग्निमन्थनवृक्षे ।

अरणीकेतु पु० अरणी केतुरस्य । अग्निमन्थनवृक्षे राजनि० ।

अरणीसुत पु० ६त० । शुकदेवे "स लब्ध्वा परमं देवाद्वरं सत्यवतीसुतः" । अरणीसहिते गृह्य समन्याग्निचिकीर्षया । अथ रूपं परं राजन् बिभ्रतीं स्वेन तेजसा । घृताचीन्नामाप्सरसमपश्यद्भगवानृषिः । ऋषिरप्सरसं दृष्ट्वा सहसा काममोहितः । अभवद्भगवान् व्यासो वने तस्मिन् युधिष्ठिर ! । सा च दृष्ट्वा तदा व्यासं कामसंविग्नमानसम् । शुकीभूत्वा महाराज ! घृताची समुपागमत् । स तामप्सरसं दृष्ट्वा रूपेणान्येन संवृताम् । शरीरजेनानुगतः सर्व्वगात्रातिगेन ह । स तु धैर्य्येण महता निगृह्णन् हृच्छयं मुनिः । न शशाक नियन्तुन्तत् व्यासः प्रविसृतं मनः । भावित्वाच्चैव भावस्य घृताच्या वपुषा हृतः । यत्नान्नियच्छतस्तस्य मुनेरग्निचिकीर्षया । अरण्यामेव सहसा तस्य शुक्रमवापतत् । सोऽविशङ्केन मनसा तथैव द्विज सत्तमः । अरणीं ममन्थ ब्रह्मर्षिस्तस्यां जज्ञे शुको नृपः । शुक्रे निर्मथ्यमाने स शुको जज्ञे महातपाः । परमर्षिर्महायोगी अरणीगर्भसम्भवः । यथाऽध्वरे समिद्धोऽग्निर्भाति हव्यमुदावहन् । तथारूपः शुको जज्ञे प्रज्वलन्निव तेजसा" भा०शा०प० ।

अरण्य पु०न०, अर्य्यते गम्यते, वयसान्ते ऋ—अन्य । १वने, अर्द्धर्च्चादि । "माता यस्य गृहे नास्ति भार्य्या चाप्रियवादिनी । अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम्" चाणक्यः । "सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः । गृहे गुरौ वारण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः" मनुः । "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत्" मनुना अन्त्ये वयस्येव अरण्यवासविधानात्तस्य तथात्वम् । स्वार्थे कन् तत्रैव । "य एनमेव विन्दन्ति ये चारण्यकमाश्रिताः" या०स्मृ० । २कट्फलवृक्षे पु० । उत्करादि० चतुरर्थ्यां छ । अरण्यीयः अरण्यसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अरण्येऽध्येयः वुञ् । आरण्यकं वनपाठ्ये अनुवाकभेदे "आरण्यकमधीत्य च" मनुः । अरण्यमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः आरण्यम् रामायणान्तर्गतारण्यकाण्डे ।

अरण्यकदली स्त्री अरण्यस्यैव कदली । गिरिकदल्यां तस्या ग्रामादावनुत्पत्तेस्तथात्वम् । [ग्रन्थभेदे ।

अरण्यकाण्ड न० रामायणान्तर्गते रामस्य वनगमनवर्णनात्मके

अरण्यकार्पासी स्त्री अरण्ये कार्पासी । (वनकापास) इति ख्यातायां वनकार्पास्याम् ।

अरण्यकुलत्थिका स्त्री अरण्यस्य कुलत्थिका । (वनकुलथीति) ख्यातायाम् वनकुलत्थिकायाम् ।

अरण्यकुसुम्भ पु० ६त० । वनकुसुम्भे !

अरण्यगज पु० अरण्यस्थो गजः । दुर्द्दान्तगजे ।

अरण्यगान न० अरण्ये गीयते कर्म्मणि ल्युट् । सामवेदान्तर्गते अरण्ये गेये गानभेदे । [भेदे राजनि० ।

अरण्यघोली स्त्री अरण्यजा घोली । वनघोल्यां पत्रशाक-

अरण्यचटक पु० ६त० । वनचटके ।

अरण्यचन्द्रिका अरण्ये चन्द्रिकेव निष्फला द्रष्टुरभावात् । निष्फलभूषणे । लोके हि चन्द्रिका उन्मीलितनेत्रपङ्क्तिभिरालोक्यते अरण्ये तु लोकाभावेन दर्शकाभावात् दर्शनेन प्रीतिजनिका न भवतीति तस्याः यथा निष्फला शोभा एवमन्यस्यापि तथा, अतएव "स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः" इति कुमा० व्याख्यायां मल्लिनाथेन "अन्यथा अरण्यचन्द्रिका स्यादित्युक्तम्" ।

अरण्य(ण्ये)चर त्रि० अरण्ये चरति चर—ट ७त० वा अलुक्स० । वनचरे व्याधादौ ।

अरण्यज त्रि० अरण्ये जायते जन—ड उप०स० । वनजाते ।

अरण्यजार्द्रक न० अरण्ये जायते जन—ड कर्म्म० । (वन आदा) इति ख्याते वनार्द्रके ।

अरण्यजीर पु० । ६त० । वनजीरके ।

अरण्यजीव त्रि० अरण्येन तद्भवफलादिना जीवति जीव-क । वनस्थफलादिना जीविकावति वानप्रस्थादौ ।

अरण्यधर्म्म पु० अरण्ये आचरणीयो धर्मः । वानप्रस्थधर्म्मे । स च धर्मः "गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः । अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् । सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्व्वञ्चैव परिच्छदम् । पुत्त्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा । अग्निहोत्रं समादाय गृह्यञ्चाग्निपरिच्छदम् । ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः । मुन्यन्नैर्व्विविधैर्म्मेध्यैः शाकमूलफलेन वा । एतानेव महायज्ञान्निर्व्वपेद्विधिपूर्व्वकम् । वसीत चर्म्म चीरं वा सायं स्नायात् प्रगे तथा । जटाश्च बिभृयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखानि च । यद्भक्ष्यं स्यात्ततो दद्याद्बलिं भिक्षाञ्च शक्तितः । अम्मूलफलभिक्षाभिरर्च्चयेदाश्रमागतान् । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दान्तोमैत्त्रः समाहितः । दाता नित्यमनादाता सर्व्वभूतानुकम्पकः । वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दर्शमस्कन्दयन् पर्व्व पौर्णमासञ्च योगतः । ऋक्षेष्ट्याग्रयणञ्चैव चातुर्म्मास्यानि चाहरेत् । उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षिणायनमेव च । वासन्तशारदैर्म्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः । पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विधिवन्निर्व्वपेत् पृथक् । देवताभ्यस्तु तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि युञ्जीत लवणञ्च स्वयंकृतम् । स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च । मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्नेहांश्च फलसम्भवान् । वर्जयेन्मधुमांसञ्च भौमानि कवकानि च । भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च । त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च । न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् । न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि मूलानि च फलानि च । अग्निपक्वाशनोवा स्यात् कालपक्वभुगेव वा । अश्मकुट्टोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपि वा । सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा । षण्मासनिचयोवा स्यात् समानिचय एव वा । नक्तञ्चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः । चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् । पक्षान्तयोर्वाप्यश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् । पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा । कालपक्वैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः । भूमौ विपरिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम् । स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवने ष्पयन्नपः । ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रावकाशिकः । आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः । उपस्पृशंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । तपश्चरंश्चोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः । अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि । अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः । अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । शरणेष्वममश्चैव वृक्षमूलनिकेतनः । तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्ष्यमाचरेत् । गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु । ग्रामादाहृत्य वाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा । एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । विविधाश्चौपनिषदीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः । ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः । विद्यातपोविवृद्ध्यर्थं शरीरस्य च शुद्धये । अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः । आ निपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्य्यनिलाशनः । आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वान्यतमया तनूम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते" मनुः ६अ० ।

अरण्यधान्य न० ६त० । नीवारादौ वनधान्ये ।

अरण्य(ण्यानाम्) पति पु० अरण्यानां तत्रस्थानां चौराणां पतिः वा अलुक् समा० । चौराधिष्ठातरि १रुद्रे "नमोनमोनिचेरवे परिचरायारण्यानां पतये नमः" यजु० १६,२०, "रुद्रो हि लीलया चौरादिरूपं धत्ते यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चौरादयो रुद्रा एव ध्येयाः यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रोद्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यम् तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रम्" वे०दी० । तस्य सर्वनियन्तृत्वेन चौराणामपि पतित्वं युक्तमेव "एष एव साधु कर्म्म कारयति तं यमुन्निनीषते एष एवासाधु कर्म्म कारयति तं यमधोनिनीषते" इति श्रुत्या तस्य साध्वसाधुकर्म्मनियन्तृत्वस्योक्तेः पूर्व्वकृतकर्म्मसापेक्षत्वेन च न वैषम्यनैर्घृण्ये इत्याकरे व्यक्तम् । २अरण्यचरव्याधपतौ च ।

अरण्यभव त्रि० अरण्ये भवति भू-अच् । वनभवे ।

अरण्यमक्षिका स्त्री ६त० । (डाश) इति ख्याते दंशे ।

अरण्यमार्ज्जार पु० अरण्ये मार्ज्जारः । वनविड़ाले ।

अरण्यमुद्ग पु० ६त० । वनमुद्गे ।

अरण्ययान न० अरण्ये यानम् । अयोग्यकाले वनगमने "अरण्ययाने सुकरे पिता माम्" इति भट्टिः ।

अरण्यरक्षक पु० अरण्ये रक्षकः । वनरक्षके वनेषु लोकरक्षार्थं राज्ञा नियुक्तसैन्यभेदे ।

अरण्यराशि अरण्यसंज्ञको राशिः । "मकरादिमार्द्धसिंहौ वन्यौ दिवसेऽजवृषभौ चेति" ज्योतिषोक्ते सिंहादिराशौ ।

अरण्य(ण्ये)रुदित न० अरण्ये रुदितं रोदनम् सप्तम्या वा अलुक् । श्रान्तृरपायकारकश्रोतृशून्ये निष्फले १ रोदने २ तत्तुल्ये निष्फले वस्तुमात्रे च । लोके हि रोदने तद्रोदनश्रान्तृरपायोदयालुभिः क्रियते अरण्ये रोदने तु न कश्चित् तस्य शमयितेति तस्य निष्फलत्वम् ।

अरण्यवायस पु० ६त० । (दाँड़काक) इतिख्याते द्रोणकाके ।

अरण्यवास पु० अरण्ये वासः । वनवासे ।

अरण्यवासिन् त्रि० अरण्ये वसति वस–णिनि । वनवासिनि १मुन्यादौ "एते हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिन" इति शकु० । स्त्रियां ङीप् । सा च २ अत्यम्लपर्णीलतायां राजनि० । [वास्तूके ।

अरण्यवास्तूक पु० ६त० । (वनवेतो) इति ख्याते वन-

अरण्यशालि पु० अरण्यभवः शालिः । वनभवे नीवारादौ ।

अरण्यशूकर पु० अरण्यस्य शूकरः । वनवराहे । [शूरणे ।

अरण्यशूरण पु० शा०त० । वनभवे (ओल) इति ख्याते

अरण्यश्वन् पु० अरण्ये श्वेव हिंस्रः । वृके ।

अरण्यषष्ठी स्त्री अरण्याय गन्तुं षष्ठी । ज्यैष्ठशुक्लषष्ठ्याम् । "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी यारण्यसंज्ञिता । व्यजनैक-करास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः" इतिः राजमा० ।

अरण्याध्यक्ष पु० अरण्यरक्षणादौ अध्यक्षः । वनेषु लोकरक्षणार्थं राजनियुक्ते सैन्यपतिभेदे ।

अरण्यानी स्त्री महदरण्यं नि० ङीप् आनुक् च । महारण्ये । "यथारण्यान्यासुत्साश्चरत" शत०ब्रा० ।

अरण्यायन न०, अरण्येऽयनं वानप्रस्थधर्मस्तदिवाचरणमस्यस्य अच् । "यद् अरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य्यमेव तदिति" श्रुत्युक्ते ब्रह्मचर्य्ये । "तदरश्च ण्यश्चार्णवावित्यादिना तत्रैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

अरण्येतिलक पु० सप्तम्या अलुक् । वनतिलभेदे ।

अरण्येऽनूच्य त्रि० अरण्ये अनूच्यः नियतपाठ्यो मन्त्रो यस्य अलुक् समा० १ अरण्यमात्रपाठ्यमन्त्रेण संस्कृते पुरोडाशादौ "पश्चादरण्येऽनूच्यम्" १८,४,२० । "अरण्येऽनूच्या वक्तव्याः पठनीया मन्त्रा यस्यासौ अरण्येऽनूच्य" इति कर्क० । ७त०अलुक्स० । २अरण्येऽनूच्ये (पाठ्ये) मन्त्रभेदे पु० । स च "उग्रश्च भीमश्चेत्यादिमन्त्रः स हि नियतमरण्ये पठ्यते" इति कर्क० । "वागेवारण्येऽनूच्यासोऽरण्येऽनूच्यो भवति" ता०ब्रा० । "अरण्येऽनूच्यः कश्चिदनुवाकः तेन हूयमानोऽपि पुरोडाशोऽरण्येऽनूच्यो भवति" भा० । अयमेव पक्षः श्रेयान् कर्कमते बहुव्रीह्या अरण्ये सप्तम्या लुक् न स्यात् अलुक्समासस्य तत्पुरुषैकविषयत्वात् अत उपचारात् तत्सम्बन्धवाचकत्वं युक्तम् "सोऽस्यैषोऽवाङ् प्राण एतस्य प्रजापतेः सोऽरण्येऽनूच्यो भवति" शत०ब्रा० ।

अरण्यौकस् पु०अरण्ये विधानेनओकोयस्य । १मुन्यादौ २वानप्रस्थे "वैक्लव्यं मम तावदीदृशमपि स्नेहादरण्यौकसः" शकु० ।

अरत त्रि० न रतः । १ अननुरक्ते २विरते च । [त्रि० ।

अरतत्रप पु० अरता विरता त्रपा यस्य । १ कुक्कुरे २लज्जाहीने

अरति पु० ऋ–अति । १क्रोधे । रम–क्तिन् न०त० । २अनवस्थितचित्ततायाम्, ३रागाभावे, "मुखं कषायमरतिर्गौरवं कण्ठवक्षसोः" सुश्रुतः । ४ रतिविरहे, ५उद्वेगे, "स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो याऽनवस्थितिः अरतिः सा" इत्येवंरूपे ६ इष्टवियोगान्मनसोव्याकुलीभावे ७ असन्तोषे "भृशमरतिं हि सद्वियोगः" इति । किरा० स्मरकृते ८ नायकदशाभेदे च स्त्री । "दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पाजागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ताः इत्यनङ्गदशा दश" मल्लि० । सा च विषयविद्वेषं करोति । न०ब० । ९रागहीने त्रि० ।

अरत्नि पु० ऋ–कत्नि रत्निः बद्धमुष्टिकरः स नास्ति यत्र । १विस्तृतकनिष्ठे बद्धमुष्टिहस्ते, २कफोणिमारभ्य कनिष्ठाङ्गुलिपर्य्यन्तपरिमाणे । अतस्ततः प्रमाणे मात्रच् । तत्परिमिते त्रि० । "अरत्निमात्रान्तरिते देशे" भवदेवः । "तासुत्तरतोऽग्नेर्निदध्यात्यरत्निमात्रे" गृह्यसू० । "अरत्निमात्रयूपकाः पत्रैर्द्व्यङ्गुलसम्मितैः" सुश्रु० । ३ कफोणौ (कुनो) बाहोरवयवे । "भीष्मो धनुष्मानुपजान्वरत्निः" भट्टिः । "जवनेनाहवनीयमरत्नौ संधत्त" शत०ब्रा० । ४ बाहौ बाहुर्वा अरत्निः बाहुना वीर्य्यं क्रियते" शत० ब्रा० । वा कप् । अरत्निकोऽप्युक्तार्थे ।

अरथि पु० ऋच्छति रथिना सह युद्धभूमिम् ऋ–रथिन् सारथिः न०त० । सारथिभिन्ने । "अश्वनश्चिद्यमजत्यरथीः" ऋ० ६,६६,७, रथिः सारथिः न रथिः अरथिः" छा०दीर्घः भा० । [२ भग्नदन्ते वृद्धे च

अरद पु० न जातोरदोयस्य । अजातदन्तावस्थे बाले

अरध्र त्रि० राध–हिंसने, कर्म्मणि रन् ह्रस्वश्च न०त० । यत्–"भिरहिंस्ये उग्रसुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरध्रस्य रध्रतुरोबभूव" ऋ० ६,१८,४, राध–सिद्धौ रन् ह्रस्वः भा० ।

२सम्बद्धे च "ता ह त्यद्वर्त्तिर्यदरध्रमुग्रे त्या" ऋ०६,६२, ३, अरध्रम् सम्बद्धम् भा० ।

अरन्तुक न० कुरुक्षेत्रान्तर्गतसमन्तपञ्चकसीमाभूते स्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामहृदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकम्" इति भा०व०प० ।

अरन्धन न० अभावे न०त० । पाकाभावे स च सिंह-संक्रान्तौ कन्यासंक्रान्तौ च विधेयः "कर्कान्नमद्यात् सिंहार्के सिंहान्नं सिंहकन्ययोः" । इत्याचारमार्त्तण्डोक्तेः तस्मिन् पर्य्युषितान्नभोजनविधानेन पाकाभावो गम्यते ।

अरन्ध्र त्रि० नास्ति रन्ध्रं छिद्रं यस्य । निविड़े छिद्ररहिते

अरपस् त्रि० नास्ति रपोदुरितं यस्य । पापशून्ये "शंयोर-रपोदधातन" ऋ०१०,१५,४, "तदस्मे शंयोररपोदधा-तन" ऋ० १०,३७,११ ।

अरम् अव्य० अल—अम् वा लस्य रत्वम् । १ वक्ष्यमाणेऽलमर्थे २ शीघ्रतायाञ्च । अरङ्कृतशब्दे अरङ्कृतिशब्दे च उदा० । ३ अत्यर्थे च । "तस्मा अरं गमावः" य० ११,५२ अरमिषे स्तवामहे मीलहुषे अरंगमाय जग्मये" ऋ०८,४६,१७ ।

अरम त्रि० न रम्यतेऽत्र आधारे घञ् । अधमे ।

अरमति स्त्री अरात्यर्था पर्य्याप्ता वा मतिः । १पर्य्याप्तबुद्धौ २दीप्तौ च । "स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ऋ०७,३४,२१ । "उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः" छा०उ०।

अरर त्रि० ऋ-अरन् । १ कवाटे । "सरभसमररारिग्द्वागपाहत्य" वीर० च० । २अपिधाने ३ वंशकोषे विश्वः ४ ऋषिभेदे पु० । गर्गा० यञ् । आरर्य्यस्तदपत्ये पुंस्त्री०

अररि पु०न० ऋच्छति ऋ+विट् अरमियर्त्ति ऋ—इन् । कपाटे

अररिन्द न० रा-कि द्वित्व ररिर्दाता नास्त्यन्योररिरस्य पिपा-सोपशमस्य अररिं पिपासोपशमं ददाति दा-ख मुम् । जले निरु० । "अधारयदररिन्दानि सुक्रतुः" ऋ० १।२६।१० । भाष्ये प्रागुक्ता अन्या च व्युत्पत्तिर्दर्शिता । 'यद्वा—अररिरित्येतस्य गमनं औणादिकोऽरिप्रत्ययः । आतोऽनुपसर्गे कः पृषोदरादित्वादभिमतरूपस्वरसिद्धिः । तद्ददतीत्यररिन्दान्युदकानि चेष्टाप्रदानीत्यर्थः । 'आपो-मयाः प्राणा" इति श्रुतेः । यद्वा ररिर्दानं न विद्यते तादृशं दानमितरस्मात्तत् तदररि अन्यैरदेयं लो-कोपकारि भोगं ददतीत्यर्थः" इति ।

अररिवस् त्रि० रा—क्वसुः ररिवान् न०त० । अदातरि । "योनो अग्ने अररिवाँ अघायुररातीः" ऋ० १,१४७,४ ।

अरव पु० ऋ—अरु । १शत्रौ सि०कौ० । २आयुधे उज्ज्वलद०

३ गमनस्वभावे त्रि० अररुं, शूर मर्त्यं परिवृणक्षि मर्त्यं ऋ० १,१२६,३, 'अररुं' गमनस्वभावम्' भा०।

अररुस् पु० ऋ—अरुस् । अर्त्तेररुः इति" सूत्रं सान्तमिति माधवः । उपद्रवकर्त्तुमागते शत्रौ "मा नः शंसो अररुषो धूर्त्तिः' ऋ०१,१८,३, । "अररुषः उपद्रवं कर्त्तुमस्मत्-समीपे प्राप्तस्य शत्रुरूपस्य मनुष्यस्य" भा० ।

अररे अव्य० अरं शीघ्रं राति रा—के । शीघ्रं प्रत्युत्तर लाभेच्छया कृते अतिव्यग्रतया संबोधने । तत्र नीचं प्रत्येव

अरलु पु० अरं लाति ला—कु—ऋ अरु कापिलका० रस्य लः वा । (शोना) श्योनाकवृक्षे । "अरलुत्वक्प्रियङ्गू च मधूकं दाड़िमाङ्कुरान् । अवाप्य पिष्ट्वा दधनि यवागूं साधयेद्-द्रवम्" सुश्रु० । स्वार्थे कन् "तत्रैव । कपोतवङ्कारलुको वरुणः पारिभद्रक" इति सुश्रु०।

अरव पु० अभावे न०त०। १रवाभावे प्रतिषेधार्थक शब्दाभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि० ।

अरविन्द न० अरान् चक्राङ्गानीव पत्राग्राणि विन्दते विद-श । पद्मे "सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् रघुः" "रविन्दधानेऽप्यरविन्दधाने" माघः "रागेण श्रिय-मरविन्दतः कराग्रैः" माघः २सारसपक्षिणि ३ नीलोत्-पले, ४ रक्तकमले ५ ताम्रे च । [नाभे विष्णौ ।

अरविन्दनाभ पु० अरविन्दं नाभौ यस्य अच् समा० । पद्म-

अरविन्दाक्ष त्रि० अरविन्दमिव मनोहरमक्षि यस्य षच् समा० स्त्रियां ङीष् । १ पद्मसदृशनेत्रे २ पुण्डरीकाक्षे विष्णौ पु०। "पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः" विष्णुसह० ।

अरविन्दिनी स्त्री अरविन्दस्य सन्निकृष्टदेशादि इनि ङीप् । १पद्मयुक्ते देशे २पद्मलतायाञ्च । तेषां संघः इनि । ३ पद्मसमूहे ।

अरश्मन् त्रि० नास्ति रश्मिरस्य वेदे बा० अनिच् समा० । प्रग्रहरज्जुरहिते रथादौ "अरश्मानो येऽरा अयुक्ताः" ऋ० ९,६,७,२,० । "अरश्मानो रज्जुरहिताः" भा० ।

अरस पु० अभावे न०त० । १ आस्वादाभावे । रस्यते आस्वाद्यते कर्म्मणि अच् । आस्वाद्यं मधुरादि न०त० । २ मधुरादिरसभिन्ने ३ अप्रकृष्टरसे । न०ब० । ४ रसशून्ये त्रि० "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्" श्रुतिः ५ असारे त्रि० । 'वृश्चिकस्यारसं विष-मरसं वृश्चिक! ते विषम्" ऋ० १,१९१,१६, "अरसम-सारमिति भा०" । रसं वेत्ति अच् न०त० । रसज्ञभिन्ने । "किमस्थानाम स्वादरसपुरुषानादरभरैः" नैष० ।

अरसिक त्रि० रसं वेत्ति रस+ठन् न०त० । रसानभिज्ञे "अरसिकेषु रहस्य निवेदनं शिरसि मा लिख" इत्युद्भटः ।

अराग पु० अभावे न० । १ अनुरागाभावे रञ्जनाभावे च न०ब०। २रागशून्ये त्रि०। "तमहमरागमकृष्णम्" वेणी०

अरागिन् त्रि० न रागी न०त० । विरक्ते स्त्रियां ङीप् ।

अराजक त्रि० नास्ति राजा यत्र कप् । राजशून्ये देशादौ 'अराजको हि लोकोऽस्मिन् सर्व्वतो विद्रुते भयात्" मनुः । [द्राजन्यप्रसूतितः" मनुः ।

अराजन्य पु० न०त० । क्षत्रियभिन्ने "राज्ञो न धनमन्विच्छे-

अराजिन् त्रि० राजा अधिष्ठातृत्वेनास्त्यस्य व्रीह्या० इनि न०त० । १ राजानधिष्ठिते "वि पर्व्वताः अराजिनः" ऋ० १,७,२३ । अराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिना ऽनधिष्ठिताः" भा०। न राजते राज–इनि । २दीप्तिशून्ये त्रि० स्त्रियामुभयतो ङीप् ।

अराजीव पु० अरम् चक्राङ्गं तत्साधनम् आजीवति आ+ जीव अन् उप०स० । १रथकारे । राजीवं पद्मम् न०ब० । २पद्मशून्ये जलादौ त्रि० ।

अराति पु०न राति ददाति सुखं रा+क्तिच् न०त०। १शत्रौ । "देशः, सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः" वेणी० अरिशब्दे विवृतिः । ज्योतिषोक्ते २षष्ठस्थाने । "आरतिव्रणयोः षष्ठे अष्टमे मृत्युरन्ध्रयोः"इत्युक्तेः षष्ठस्थाने अरिकृतशुभाशुभचिन्तनीयत्वात्तथात्वम् कामादिष्वान्तर-रिपुषु ४षट्संख्यायां कामादीनामान्तररिपूणां संख्या-साम्यात् । ५अभिगमनशीले च "मा धान्यर्यौवनुषामरा-तयः" ऋ०७,८३,५, । "विश्वा अग्नौ अरातीः ऋ० ८,७६,२, अरातीः अभिगमनशीलाः शत्रवोवा भा० भावे क्तिन् अभावे न०त० । ६ दानाभावे स्त्री "मा नो अरातिरीशत" ऋ० २,७,२ । 'अरातिरदानम् शत्रुर्वा वेदे शत्रौ अरातिशब्दः स्त्री" भा०। अरातिरिवा-चरति । आत्मनः अरमिच्छति क्यच् अरातीयति । शत्रुतुल्यमचरति तदिच्छति वेत्यर्थः । "य उक्ता यजमाने यारातीयति" शत० ब्रा० । योऽस्मभ्यमरातीयात्" यजु० ११, ८० । [अथ० १०,६,१ ।

अरातीयु त्रि० अरातिरिव आचरति अराति+क्यच्–उ । शत्रुतुल्याचारशीले "अरातीयोर्भ्रातृव्यस्य दुर्हृदः"

अरातीवन् त्रि० अरातिमिच्छति वेदे मत्वर्थीयोवनिप् पूर्व्वपददीर्घश्च । शत्रुतुल्याचारवति । "अघायुररातीवा मर्चयति द्वयेन" ऋ०१,१४७,४ ।

अराधस् त्रि० राधः धननाम निरु० । तन्नास्ति यस्य । धनरहिते 'कदामर्त्तमराधसम्' ऋ०१,८४,८, "अराध-सम् राधसा धनेन रहितम्" भा० 'पदा मर्णौ रराधसो निबाधस्व' ऋ०८,६१,२ "अराधसं धनहीनम् यज्ञञ्च"भा०।

अराय त्रि० नास्ति रा धनं यस्य वेदे षच् समा०। १धनशून्ये स्त्रियां ङीष् ॥ "अपस्पृज्य वा यातुधानानप सर्व्वा अराय्यः" अथ० ४,१८,८ रा+भावे घञ् रायोयज्ञादौदानम् न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०। "नारायासो न जल्हवः" ऋ० ८।६१।११, "अरायाः अधनाः अहविष्का वा" भा० "अरायेभ्यो-जिघत्सुभ्य इमं मे परिरक्षत" अथ० ८,२,२० ।

अराल पु० ऋ-विच् अरमालाति आ+ला–क । १ सर्ज्ज-रसे २ मत्तहस्तिनि । ३ कुटिले त्रि० । "तत्रामरालयम-रालमरालकेशी" नैष० "भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः" रघुः"नोवक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः" कुमा०। ४ वेश्यायां स्त्री

अरावन् त्रि० रा–वनिप् न०त० । अदातरि । "अरावा चन मर्त्यः' ऋ०८,८,४, 'पाहि धूर्त्तैररावणः, ऋ०१,३६, १५ स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अरावरी ।

अरि पु० ऋ–इन् । १ शत्रौ २ रथाङ्गे, चक्रे, ३विट्खदिरे, ४कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु षट्सु, तत्संख्यासाम्यात् ५षट्संख्यायां, ६ ज्योतिषप्रसिद्धे लग्नावधिके षष्ठस्थाने ७ ईश्वरे च । तत्र शत्रौ "दूरात्प्रशमितारिभिः' 'विजि-तारिपुरः पुरः" रघुः । "नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्-जानासि" का०प्र०"अरिकरिहरणार्थम्"लीला०। "नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धेभोजयेत् द्विजम्" मनुः । चक्रे "गदारिखड्ग पद्मष्टक्" विष्णुध्यानम् । कामादौ "क्षतारिषड्वर्गजयेन" किरा० । ईश्वरे अरिधामश् शब्दे उ०विट्खरि अरिमेदः । "सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित् बुधः शशी सौम्यसितौ रवीन्दू। रवीन्दुभौमा रवितस्त्वमित्रा" इति ज्योतिषोक्तेषु रव्यादीनां ८शुक्रमन्दादिषु । यथा रवेः शुक्रशनी, कुजस्य बुधः, बुधस्य शशी, गुरोः बुधशुक्रौ शुक्रस्य रविचन्द्रौ" शनेः रविचन्द्रभौमाः । "नीचस्थितेऽरि-गेहगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधौ स्मृतिकर्महीनः" ज्योति०एते च नैसर्गिका अरयः तात्कालिकास्तु "चतुर्थदश-वित्तान्त्यविनाशस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्युच्चस्थः कैश्चिदुक्तोऽन्यथा रिपुः" ज्योतिषोक्तेः तत्काले तत्तद्राशिस्थ-ग्रहापेक्षया २,३,४,१०,११,१२ स्थानभिन्नेषु १,५,६, ७,८,९ स्थानेषु स्थिताः ग्रहाः तथाहि कर्मकाले ये ग्रहा यत्र राशौ तिष्ठन्ति तेषां यदपेक्षया १,५,६,७,८,९,स्थान

स्था ग्रहास्ते तेषां तत्कालिकारयो भवन्ति तएव ग्रहा यदि नैसर्गिकरिपवस्तदा अधिशत्रवः नैसर्गिकसमाश्चेत् रिपवः, इति भेदः। यथोक्तं हितसमारिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तेऽपि तत्कालमित्रैः। रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टा अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीया इतिराजमा०। निसर्गसमास्च “बुधःकुजेज्यास्फुजिदर्कपुत्राः शुक्रार्कजौ, भौमसुरेज्यमन्दाः, । शनिः, कुजेज्यौ, सुरराजमन्त्री रव्यादितोऽमी समसंज्ञिताः स्युः” इत्युक्ताः यथा रवेः बुधः, चन्द्रस्य कुजगुरुशुक्रशनयः। कुजस्य शुक्रशनी, बुधस्य कुजगुरुशनयः। गुरोः शनिः, शुक्रस्य कुजगुरू शनेः गुरुः, एतेषां क्रमेणैते समास्त एव समा अपि तात्कालिकरिपवश्चेत् रिपव इति अवगन्तव्यम्। एतेषां बलज्ञानार्थं तत्तत् संज्ञा तथाहि अधिमित्रगृहे २२।३०कला बलम् मित्रगृहे१५ कलाः, समगृहे ११।४५कलाः शत्रुगेहे ७।२ कलाः अधिशत्रुगृहे ३।४५ कलाबलम्। मूलं जातकादौ दृश्यम्। नैसर्गिकरिपुता तु सर्वकार्य्यमात्रे इति भेदः। एतच्च जातोक्तग्रहादिबलज्ञानोपयोगि। ताजके तु “दृष्टिः स्यान्नवमपञ्चमे बलवती प्रत्यक्षतः स्नेहदा पादोना (४५कलाः) ऽखिलकार्य्यसाधनकरी मेलापकाख्योच्यते। गुप्तस्नेहकरी तृतीयभवने कार्य्यस्य संसिद्धिदा त्र्यंशोना कथिता (४०कलाः) तृतीयभवने षड्भागदृष्टिर्भवे (१०कलाः)। दृष्टिः पादमिता (१५कलाः) चतुर्थदशमे गुप्तारिभावा स्मृताऽन्योन्यं सप्तमभे तथैकभवने प्रत्यक्षवैराखिला” (६०कलाः) इति दृष्टिविशेषमभिधाय “पश्यन्मित्रदृशा (३,५,९,११,) सुहृत्, रिपुदृशा (१,४,७,१०,) शत्रुः। समस्त्वन्यथा २,६,८,१२, इति नील० उक्तदिशा तात्कालिकमित्रादि। तेन स्वापेक्षया १,४,७,१०, स्थानस्था ग्रहाः रिपवः। तत्र “स्वस्वाधिकारोक्तबलं सुहृद्भे पादोनमर्द्धं समभेऽरिभेऽङ्घ्रिः” नील०। राहोर्निसर्गरिपवस्तु “सूर्य्यःशशाङ्को धरणीसुतश्च राहो रिपुः” इत्युक्ता ज्ञेयाः। तत्कालिकास्तु प्रागुक्तदिशा ज्ञेयाः केतोस्तु “शुक्रशनी विपक्षौ” इत्युक्तौ ज्ञेयौ। जातके षष्ठस्थाने “षष्ठे च क्षतविद्विषौ” इत्युक्तौ चिन्तनीयौ। ताजके तु “रिपौ मातुलमान्द्यारिचतुष्पाद्धन्वनीव्रणा” इति नील० ताजकोक्ताः चिन्तनीयाः। ८ तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे। तथाहि षोडशकोष्ठात्मके सिद्धादिचक्रे चतुश्चतुःकोष्ठादिक्रमेण सिद्धः, साध्यः सुसिद्धः अरिरिति संज्ञा। तत्रापि तेषु चतुःकोष्ठात्मकेषु प्रत्येकं चतुर्थं कोष्ठमपि अरिसंज्ञं तथा च पञ्चमकोष्ठं सप्तमकोष्ठं त्रयोदशकोष्ठं एकादशंकोष्ठम् द्वादशं पञ्चदशं कोष्ठं षोड़शं चेति सप्तकमरिसंज्ञं तस्यारिसंज्ञकत्वात् तत्रस्थवर्णा अप्यरिसंज्ञाः। षोड़शकोष्ठस्थवर्णेषु मध्ये साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन सर्व्वत्र चतुर्षु चतुःकोष्ठात्मकेषु गणना तथा च प्रथमादिकोष्ठस्थाक्षरादिको मन्त्रः सिद्धादिनामभाक्। यथा आद्यकोष्ठचतुष्टये प्रथमे १सिद्धसिद्धः २ द्वितीये सिद्धसाध्यः। तृतीये ३सिद्धसुसिद्धः ४ चतुर्थे सिद्धारिः। द्वितीयकोष्ठचतुष्के आद्ये साध्यसिद्धः द्वितीये साध्यसाध्यः। तृतीये साध्यसुसिद्धः चतुर्थे साध्यारिः। तृतीयकोष्ठचतुष्टये आद्ये सुसिद्धसिद्धः द्वितीये सुसिद्धसाध्यः। तृतीये सुसिद्धसुसिद्धः चतुर्थे सुसिद्धारिः। चतुर्थकोष्ठचतुष्के आद्ये अरिसिद्धः। द्वितीये अरिसाध्यः तृतीये अरिसुसिद्धः चतुर्थे अर्व्वरिरिति गणना। एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तम् किन्तु सर्व्वत्र यत्र कोष्ठे साधकनामाक्षरं तदारभ्यैव गणना तथाच साधकनामाक्षरं यत्र तिष्ठति तत्कोष्ठस्यैवादित्वं प्रकल्प्य दक्षिणावर्त्तेन गणने मन्त्राक्षरं यत्र तिष्ठति तत्पर्य्यन्तगणनायां सिद्धादिषोड़शसंज्ञा तथा च २८ पृष्ठे दर्शिताऽकथहचक्रानुसारेण प्रथमादिसंज्ञा साधकनामाक्षरादिकल्पनयैव। ततश्च सिद्धादिचक्रस्यकोष्ठानां प्रथमादिसंख्या या उक्ता सा न नियता अकथहचक्रशब्दे तन्मूलं दृश्यम्। “अरिमन्त्रं न गृह्णीयादिति” तन्त्रम्। राज्ञो विषयानन्तरस्थे ९ नृपतौ। स च द्वादशराजचक्रमध्ये आदिभूतः यथोक्तं माघ २,८१ श्लोकव्याख्यायां मल्लि०। “अरिमित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्। अरिमित्रस्य मित्रञ्च विजिगीषोः पुरस्सराः” पञ्चेति शेषः “पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्। आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः” पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारश्चेति चत्वार इति शेषः एवं नव भवन्ति विजिगीषुर्दशमः “अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः। अनुग्रहे संहतयोः समर्थौव्यस्तयोर्वधे। मण्डलाद्वहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः” इति मध्यमोदासीनाभ्यां सह द्वादश इति। अरये साधु तस्मै हितं वा यत्। अराय्यं तत्र साध्वादौ त्रि० “असौ यो अधरादृगृहस्तत्र सन्त्वराय्यः” अथ० २,१४,३,। १० प्रेरके त्रि० अरिष्टुतशब्दे उदा०।

अरिक्थभाज् त्रि० रिक्थ पित्रादिदायं न भजते भज—ण्वि अस०स०। दायाग्राहिणि अनंशे क्लीवपतितादौ अनंशशब्दे १४२ पृष्ठेऽस्य विवरणम्।

अरिगूर्त्त(र्त्त) पु० अरये तद्धननाय गूर्त्तः उद्युक्तः गुरी उद्यमे क्त तस्य न वेदे नत्वम्। शक्रुवधायोद्युक्ते "पर्षदरिगूर्त्तः सूरिः" ऋ० १,१८६,३ लोके तु अरिगूर्ण इत्येव।

अरिता स्त्री अरेर्भावः तल्। शत्रुतायामनिष्टसम्पादने।

अरित्र पु० ऋ—अन्तर्भूतण्यर्थे इत्र् वेदे इट्। नाविके कर्णधारे 'इयर्त्ति वाचमरितेव नावम्" ऋ० ६,६५,२, २,४२,१, लोके तु नेट् अर्त्ता गन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अरित्र न० ऋच्छत्यनेन ऋ—इत्र। (हालि(इति ख्याते १नौकाचालनकाष्ठे। "लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभितः" माघः "नौर्ह वा एषा स्वर्ग्या यद्बहिष्पवमानं तस्या ऋत्विज एव स्फ्याश्चारित्राश्च" शत०ब्रा०। २गमनसाधने वाहनादौ च "अरित्रं वां दिवस्पृथु" ऋ० १,४६,८, 'अरित्रं गमनसाधनं नौरूपम्" भा०। "शतारित्रां नावमातस्थिवांसम्" ऋ० १,११६।५, 'शतारित्रां बह्वरित्रां यैः काष्ठैः पार्श्व तोबद्धैर्जलालोडने सति नौः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्राणि" भा०। अरितः पापादितस्त्रायते त्रै—क। पापादितो २रक्षके त्रि०। "दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः" ऋ० २,१८,१, "दशारित्रः अरिभ्य पापेभ्यस्त्रायन्ते इत्यरित्रा ग्रहाः दशसंख्याकाग्रहायस्य" भा०। कौश्या० ठञ्ञिठौ। तत्सम्बन्धिनि आरित्रिकः तद्वादौ च त्रि० जित स्त्रियां ङीष्।

अरिदान्त पु० अरिर्दान्तोयेन निष्ठान्तत्वात् विशेष्यस्यापि परनिपातः। यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे। 'रामे भारं समासज्य, युयुधाने च वीर्य्यवान्। अक्रूरे विपृथौ चापि गदे च कृतवर्म्मणि। चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले। निहत्तशत्रौ विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे। उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः। राजाधिदेवे मृदरे प्रसेने चित्रके तथा। अरिदान्ते इन्द्रदमे श्वफल्के सात्यकौ पृथौ। वृष्ण्यन्धकेषु चान्येषु मुख्येषु। मधुसूदनः। गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति"। इति हरिवं०।

अरिधायस् त्रि० अरिभिरीश्वरैः धार्य्यते धा—असुन् पृ० युट् च। ईश्वरधार्य्ये। "अष्टावरिधायसोगाः" ऋ० १,१२६,५, अरिधायसः "अरिभिरीश्वरैः धार्य्यमाणा" भा०।

अरिनन्दन त्रि० अरीन् शत्रून् नन्दयति तोषयति नन्द—णिच्—ल्यु उप०स०। शत्रुसन्तोषके अकृतेन्द्रियजये व्यसनासक्ते।

अरिन्दम त्रि० अरीन् शत्रून् कामादीन्वा दाम्यति दमयति दम—अन्तर्भूतण्यर्थे खच् मुम् उप०स०। पराभिभावके १शत्रुतापके २जितकामादौ च। काश्या० ठञ्ञिठौ आरिन्दमिकः। तत्सम्बन्धिनि त्रि० ञिठि स्त्रियां ङीष्।

अरिप्र त्रि० रिप्रमिति निरुक्ते पापनाम तन्नास्ति यस्य। पापरहिते "अरिप्रा वृत्रहन्तमाः" ऋ० ८,८,६, "रिप्रमिति पापनाम" भा०। "तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य"। ऋ० ७,४७,१, "अरिप्रं पापरहितम्" भा०।

अरिमर्द्द पु० अरिं रोगरूपं शत्रुं मृद्नाति मृद—अण् उ०स० १कासमर्द्दवृक्षे। २शत्रुतापके त्रि०।

अरिमर्द्दन त्रि० अरिं मृद्नाति मृद—ल्यु—उप०स०। १शत्रुतापके गान्दिनीपुत्रे अक्रूरसोदरे श्वफल्कस्य पुत्रे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे "श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत। गान्दिनीं नाम तस्यार्थे गाः सदा प्रददौ पिता। तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुतः। अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदक्षिणः। उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मुदरश्चारिमर्द्दनः। अरिक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथारिमर्द्दनः। धर्म्मभृद्यतिधर्म्मा च गृध्रमोजान्तकस्तथा आवाहाप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना" हरिवं०।

अरिमेजय पु० अरिमेजयति कम्पयति एज—णिच्—खश् मुम् उ०स०। शत्रुतापके अक्रूरसोदरे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे अरिमर्द्दनशब्दे विवृतिः।

अरिमेद पु० अरेर्विट्खदिरस्येव मेदः सारः स्कन्दोऽस्य। (गुइयाबावला) १वृक्षभेदे। अरिरिव मेद्यति रूक्षत्वात् अल्पं स्निह्यति मिद—अच्। २विट्खदिरे। संज्ञायां कन्। ३कृमिभेदे तद्गणनायाम् "वाहूरकाः पिच्चिटः कुम्भी वर्च्चकीटोऽरिमेदकः" सुश्रु०।

अरिला स्त्री 'षोडशकले विलासिनि! छन्दसि प्रतिपदमन्ते यमकविलासिनि। अरिला नाम पयोधरधारिणि! शेषे नियतलघुद्वयधारिणि" "इत्युक्तलक्षणे मात्रावृत्तभेदे।

अरिष पु० न इयर्त्ति मलं यस्मात् ऋ-किषन् न० त०। १अपानमांसजे रोगभेदे। न रिष्यति विच्छिद्यते रिष-क न०त०। २अविच्छिन्नधारावर्षणे न०।

अरिषड़ष्टक न०षट् च अष्टौ च द्व० ततः परिमाणार्थे कन् षड़ष्टकम् अरिस्वामिकं षड़ष्टकं शाक० त०। विवाहे वर्जनीये योगविशेषे, तथाहि दम्पत्योः परस्पराश्यपेक्षया परस्परस्य राशेः षष्ठत्वेऽष्टमत्वे वा अशुभं तयोः राश्योर्मित्रस्वामिकत्वे पुनर्न दोषः शत्रुस्वामिकत्वेऽतीव दोषः। यथोक्तं "मकरः कर्क्युलिरिपुणा कन्या मेषेण सह झषस्तुलया। कर्किघटौ वृषधनुषी

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ। यदि कन्याष्टमे भर्त्तुर्भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका। षड़ष्टकं विजानीयात् वर्ज्जितं त्रिदशैरपि” ज्यो॰त॰। तत्र प्रतिप्रसवः। “सौहृद्ये त्वुभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा ताराष्टसु सुमित्रमित्रसुखदक्षेमार्थसम्पद्यदि। षट्काष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगे च पुंयोषितोः प्रोत्यायुःसुखवृद्धिपुष्टिजननं कार्य्यो विवाहः शुभः” भुज॰भी॰। अत्यन्तापद्विषये व्यासः। “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ ताराविपत्प्रत्यरिनैधनाख्याः। वर्ज्या विवाहे पुरुषोडुतो हि प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु”। तत्रदानमुक्तम् तत्रैव। “षड़ष्टके गोमिथुनं प्रदेयमिति”।

अरिषड़्वर्ग पु॰ षसां वर्गः समुदायः षड्वर्गः अरीणां कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यरूपाणामन्तःशत्रूणां षड्वर्गः देवीभागवतवत् विष्णुभागवतवच्च सापेक्षत्वेऽपि गमकतया स॰। कामादिषु षट्स्वान्तरेषु रिपुषु “क्षतारिषड्वर्गजयेन” किरा॰।

अरिषण्य त्रि॰ न रिषति हिनस्ति रिष-हिंसायाम् अन्यक् न॰त॰। अहिंसके “श्वानेव नौ अरिषण्या तनूनाम्” ऋ॰२,३९,४, “अरिषण्यावहिंसकौ श्वानौ” भा॰।

अरिष्ट पु॰ रिष—हिंसायां कर्त्तरि—क्त न॰त॰। १लशुने २निम्बे। “सर्षपारिष्टपत्राभ्यां सर्पिषा लवणेन च “व्रण रक्षायां सुश्रुतः। “सुमनायाश्च पत्राणि पटोलारिष्टयोस्तथेति” विद्रधिचिकित्सायां सुश्रुतः। ३ लङ्कानिकटवर्त्तिपर्वतभेदे ४काके ५कङ्के (रीठा) इति ख्याते ६फेनिलफलकवृक्षे। “अरिष्टकस्त्रिदोषघ्नोग्रहजिद्गर्भपातनः” वैद्य॰। ७कृष्णहतेऽसुरभेदे। “यत्र शाल्वञ्च मैन्दञ्च कंसं द्विविदमेव च अरिष्टं वृषभं केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम्। नागं कुवलयापीडं चानूरं मुष्टिकं तथा। दैत्यान् मानुषदेहस्थान् सूदयामास वीर्य्यवान्” हरिव॰। ८अशुभे। ९तक्रे। १०सूतिकागृहे। “अरिष्टशय्यां परितोविसर्पिणा” रघुः तत्करणप्रकारस्तु “नवमे मासि सूतिकागारमेनां प्रवेशयेत् प्रशस्ततिथ्यादौ तत्रारिष्टं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां श्वेतरक्तपीतकृष्णेषु भूमिप्रदेशेषु विन्यस्तन्यग्रोधतिन्दुकभल्लातकसर्षपदूर्वानिर्म्मितं शय्यागारं यथासंख्यं तन्मयपर्य्यङ्कमुपलिप्तभित्ति सुविभक्तपरिच्छदं प्राग्द्वारं दक्षिणद्वारं वाऽष्टहस्तायतं चतुर्हस्तविस्तृतं रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम्” सुश्रु॰। तत्र प्रवेशे “रोहिण्यैन्द्रवपौष्णे तु स्वातीवरुणयोरपि। पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्तूत्तरासु च। मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारमाविशेत्” नि॰सि॰ तारा उक्ता। एतच्च सम्भवे “प्रसूति समये प्राप्ते सद्यएव प्रवेशयेत्” वशिष्ठोक्तेः। तच्च नैरृत्यां वास्तुभूमौ कार्य्यम् “वारुण्यां भोजनगृहं नैरृत्यां सूतिकागृहम्” वशिष्ठोक्तेः “दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः। वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः। मुषलेन तथा द्वारि वर्णकैश्चित्रितेन च” विष्णु॰पु॰ ११अनिष्टसूचके उत्पाते भूमिकम्पादौ “अरिष्टे त्रिविधोत्पाते” इतिज्यो॰ १२अनिष्टस्थानस्थेषु रव्यादिग्रहेषु। १३पानेनारिष्टकारके मद्ये। “रक्तारिष्टं शोषिताजीसंशेषम्” माघः। “अरिष्टं लघु पाकेन सर्व्वतस्तु गुणाधिकम्। अरिष्टस्य गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः” वैद्य॰। मद्ये पुंस्त्वमपि भावप्र॰। नास्ति रिष्टं यतोऽधिकम् पू॰ब॰। १४मरणचिह्ने। “रोगिणो मरणं यस्मादवश्यं भावि लक्ष्यते। तल्लक्षणमरिष्टं स्यात् रिष्टमप्यभिधीयत” इति पुरा॰। न॰त॰। १५शुभे न॰ पू॰ब॰। १६ शुभदायके विधाने १७अविनाशिनि च त्रि॰। १८ बलिपुत्रे दैत्यभेदे पु॰ “अरिष्टो बलिपुत्रश्च वरिष्ठोऽथ शिलायुधः” हरिवं॰ (कट्की) ख्यातायां १९ कटुकायां २०कश्यपपत्नीभेदे च स्त्री “अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खशा” इत्युपक्रम्य “कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र! तास्वपत्यानि मे शृणु अरिष्टा तु महासत्वान् गन्धर्वानमितौजसः” हरिव॰ रिष्टं हिंसा विरोधे न॰त॰। २१सुखेनावस्थाने न॰ “मर्त्तवेऽयो अरिष्टतातये” ता॰ब्रा॰। “अरिष्टं सुखेनावस्थानं तस्य तातये विस्ताराय” भा॰। स्वार्थे कन्। निम्बादौ।

अरिष्टगातु अरिष्टं हिंसितं गच्छति गम—तुन् नि॰ आदन्तादेशः। अहिंसितगमने। “अरिष्टगातुःसहोतासहोभरिः” ऋ॰ ५,४४,२, “अरिष्टगातुरहिंसितगमनः” भा॰।

अरिष्टताति अरिष्टस्य करः वेदे अरिष्ट+तातिल्। सुखकरणे ‘जीवातवे न मर्त्यवेऽथोऽरिष्टतातये’ ऋ॰१०,६०, ८, “ओषधीरस्मा अरिष्टतातये” यजु॰। लोके तु ताय—क्तिन्। अरिष्टविस्तारे “तदत्रभवतां निष्पन्नाशिषमरिष्टतातिमाशास्महे” वीरच॰। क्वचिद्वेदेऽपि तथा अरिष्टशब्दे दृश्यम्।

अरिष्टदुष्टधी त्रि॰ अरिष्टेन मरणसूचकनिमित्तेन दुष्टा धीरस्य। आसन्नमरणसूचक-निमित्तेन दुष्टमतौ

अरिष्टनेमि पु॰ दैत॰ कश्यपपुत्रे विनतायाः पुत्रभेदे “तार्क्ष्य-

श्चारिष्टनेमिश्च गरुड़श्च महाबलः। अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः” हरिवं० २तीर्थकरे जिनभेदे च।

अरिष्टि स्त्री न रिष्टिः हिंसा अभावे न०त०। हिंसाभावे। “पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनाम् ऋ० २, २१, ६,। ‘अरिष्टिमहिंसाम्” भा०।

अरिष्टुत त्रि० अरिभिः प्रेरयितृभिः स्तुतं वेदे षत्वम्। प्रेरयितृभिः स्तुते प्रशस्ते “राजते विश्वगूर्त्तौ अरिष्टुतः ऋ० ८,१,२२। लोके तु न षत्वम्। [स्यातरि।

अरिष्ठ त्रि० अरये तिष्ठते स्था–क वेदे षत्वम्। शत्रुनाशाय

अरिह त्रि०अरीन् हन्ति हन–ड। १शत्रुनाशके “हरिहयो-ऽरिहयोगविचक्षणः” रघुः “पौरवे नृपभेदे” अर्वाचीनो-ऽपि वैदर्भीमपरामुपयेमे मर्य्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहः, अरिहः खल्वङ्गामुपयेमे” भा० आ० प०।

अरीढ़ त्रि० न रीढः लीढः न आस्वादितः लस्य रः। १अना-स्वादिते। ऋग्वेदे तु ढस्य ल्हः अरील्हः इत्येव। “अरील्हं वत्सम्” ऋ०४,१८,१०। अरील्हं शत्रु-भिरनभिभूतमानम् भाष्योक्ते २अर्थे च।

अरीहण पु० अरिं हन्ति हन–अच् पूर्व्वदीर्घः। नृपभेदे अरीहणेन निर्वृत्तम् वुञ्। आरीहणकम्। चतुरर्थ्याम् उत्करा० छ। अरीहणीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

अरीहणादि पु० अरीहण आदिर्यस्य। निर्वृत्तार्थे विहित-वुञ्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे। स च गणः अरीहण, द्रुघण, द्रुहण, भगल, उलन्द, किरण, सांपरायण क्रौष्ट्रायण, औष्ट्रायण, त्रैगर्त्तायन, मैत्रायण भास्त्रायण, वैमतायन। गौमतायन, सौमतायन। सौसायन, धौमतायन, सौमायन, ऐन्द्रायण,। कौन्द्रायण खाडायन, शाण्डिल्यायन, रायस्पोष, विपथ, विपाश। उद्दण्ड, उदञ्चन, खाण्डवीरण, वीरण, काशकृत्स्न, जाम्बवत शिंशपा, रैवत, बिल्व, सुयज्ञ, शिरीष, बधिर जम्बु खदिर सुशर्मन्, दलत्, भलन्दन, खण्डु, कनल यज्ञदत्त, अरीहणादिः।

अरुंषिका अरूंषि मर्म्मस्थानान्यधिकृत्य जाता ठन् पृ०, मुम्। क्षुद्ररोगभेदे। ‘समासेन चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगा भ-वन्ति ॥ तद्यथा अजगल्लिका यवप्रख्याऽन्धालजी विवृता। कच्छपिका वल्मीकमिन्द्रवृद्धा पनसिका पाषाणगर्द्दभो जाल गर्द्दभः कक्षा विस्फोटकोऽग्निरोहिणी चिप्पं कुनखोऽनुशयी विदारिका शर्कराऽर्वुदं पामा विचर्च्चिका रकसा पाददा-रिका कदरमलसेन्द्रलुप्तौ दारुणकोऽरुंषिका पलितं मसू-रिका यौवनपिडका पद्मिनीकण्टको जतुमणिर्म्मशकश्चर्म्म कीलस्तिलकालको न्यच्छं व्यङ्गः परिवर्त्तिकाऽवपाटिका निरुद्धप्रकशः निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति” ॥ अरूंषि बहुवक्त्राणि बहुक्लेदानि मूर्द्धनि। कफासृक् कृमिकोपेन नृणां विद्यादरुंषिकाम्” “अरुंषिकाहृते रक्ते सेचयेन्निम्बवारिणा” इति च सुश्रुतः।

अरुग्ण त्रि० रुग्णः विरोधे न०त०। स्वस्थे रोगशून्ये “रुजदरुग्णं विबलस्य सानुम्” ऋ०६,३९,२।

अरुच् त्रि० नास्ति रुक् कान्तिर्यस्य। प्रकाशहीने मलीमसे “अयं रोचयदरुचोरुचानोऽयम्” ऋ०६,३९,४ ॥

अरुचि पु० न रुचिर्यत्र। सत्यप्यभिलाषे १भोजनायोग्यता सम्पादके १रोगभेदे। न रुचिः सन्तोषः न०त०। २सन्तो-षाभावे ‘इत्यरुचेराह’ जगदीशः। पूर्व्वोक्तावितदोषस्य शिथिलत्वशङ्कया सन्तोषाभावादित्यर्थः। भोजनादौ २अभिलाषाभावे च “सन्निपातज्वरश्वासकासहिक्काऽरुचिप्र-नुत्” “स्याद्विरिक्ते कफपित्तकोपो दाहोऽरुचिर्गौरवम-ग्निसादः” इति च सुश्रुतः।

अरुज त्रि० नास्ति रुक् रोगो यस्य। १रोगशून्ये २अनुत्पन्न-रोगे च “कोऽरुक् कोऽरुक् कोऽरुक् “इति प्रश्ने” हितभुग-मितभुगशाकभुक् सोऽरुगित्युद्भटः “अरुक् सएवाप्यचलो महांश्च मर्म्मोत्थितश्चापि विवर्ज्जनीयः’ सुश्रुतः।

अरुज पु० न रुजति रुज–क। (सोंदाल)इति ख्याते १वृक्षे। नास्ति रुजा यस्मात् ५ब०। २रोगाभावसाधने त्रि० “विषेभ्यः खलु सर्व्वेभ्यः कर्णिकामरुजां स्थिराम्” सुश्रुतः। ३ दानवभेदे पु० दानवगणनायां हरिवं०“अनुह्लादो हरि हयोवराहः संह्रारोऽरुजः”। ६त०। ४रोगशून्ये नीरोगे च त्रि०। “अपाककठिनः स्थूलोग्रन्थिर्वल्मभवोऽरुजः” सु-श्रुतः। “अरुजं वा ह्यतः स्थूनमन्तः क्लिन्नं स्रवत्यपि” सुश्रु०।

अरुण पु० ऋ–उनन्। १सूर्य्ये, २सूर्य्यसारथौ, ३गुड़े, ४स-न्ध्यारागे ५निःशब्दे, ६दानवभेदे ७कुष्ठभेदे, ८पुन्नाग-वृक्षे। ९ अव्यक्तरागे १० कृष्णमिश्रितरक्तवर्णे च ११ तद्वति त्रि०। १२कुङ्कुमे, १३ सिन्दूरे च न०। १४ मञ्जिष्ठायाम् १५ श्यामाकायाम्, १६ अतिविषायाम् १७ नदीभेदे १८ कदम्बपुष्पायाञ्च स्त्री। १९ त्रिवृतायां मेदि०२०इन्द्रवारुण्याम् २१गुञ्जायां राजनि०२२मुण्ड-तिक्तायाम् च स्त्री। तत्र अनूरौ ‘विभावरी यद्यरुणाय कल्पते’ कुमा०“यावत् प्रतापनिधिराक्रमते न भानुरह्नाय तावद-रुणेन तमोनिरस्तम्” रघुः। “तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुड़श्च

महाबलः अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः” हरि० ‘अरुणोगरुड़भ्राता जवापुष्पसमप्रभः । योगानाञ्चैव सर्वेषां साध्यानामधिपः कृतः” हरिव०। “तदुत्पत्त्यादिकथा अनूरुशब्दे” १८१ उक्ता । सूर्य्ये “संसृज्यते सरिजैररुणांशुभिन्नैः” रघुः “रागेण बालारुणकोमलेन” कुमा०। वर्णे तद्वति च “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्” कुमा० “अरुणपुष्पाणि फाल्गुनानि” शत०ब्रा० । “दधत् सन्ध्यारुणव्योमस्फुरत्ताराऽनुकारिणीः” माघः । द्वादशादित्यमध्ये माघमासाधिपे २३आदित्यभेदे “अरुणो माघमासे वै” आदित्यहृदयम् विवरणमादित्यशब्दे । २४देशभेदे पु० । धूमादि० वुञ् । आरुणकः तद्भवे त्रि० गुणवचनात् भावे इमनिच् अरुणिमा पु० ष्यञ् आरुण्यम् न०। तल् अरुणता स्त्री त्व अरुणत्वम् न० । रक्तादिवर्णे। अपत्ये इञ्। आरुणिः जटायौ सूर्य्यपुत्रे मन्दे यमे कर्णे वैवस्वतमनौ सुग्रीवे ऋषिभेदे च । अश्विनीकुमारयोः द्वि०व०यमुनायां तपत्यां च स्त्री गुणवचनात् ऋषा० अभूततद्भावे क्यङ् अरुणायते अरुणायमानः । गौरा० ङीष् । २५अरुणवर्णायां गवि स्त्री। “अरुण्योगाव उषसासमिति” निरुक्तोक्तायाम् २६ उषायामपि स्त्री । २७ मन्दरगिरिस्थे सरोवरे तस्य चारुणजलत्वात्तथात्वम् “सरांस्येतेष्वरुणञ्च मानसं महाह्रदः श्वेतजलं यथाक्रमात्” सि०शि० । “एतेषु मन्दरादिविष्कम्भशैलेषु” गुड़कुङ्कुमसिन्दूरादीनाञ्चारुणवर्णत्वात्तथात्वम् ।

अरुणकमल न० कृष्णसर्पवत् नित्यकर्म्मधा० । रक्तोत्पले

अरुणदूर्वा स्त्री कृष्णसर्पवत् नित्यसमासः । रक्तदूर्व्वाभेदे, “यद्यदाराच्च विन्देयुः अरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् एष वै सोमस्य न्यङ्गो यदरुणदूर्व्वा तस्मादरुणदूर्व्वा अभिषुणुयात् यद्यरुणदूर्व्वा न विन्देयुः” शत० ब्रा० ।

अरुणप्रिया स्त्री अरुणस्य प्रिया । सूर्य्यभार्य्यायाम् १ संज्ञायाम् २ छायायाञ्च अरुणभार्य्यादयोऽप्यत्र “तस्य भार्य्याऽभवत् देवी संज्ञा त्वाष्ट्री विवस्वतः” इति । “असहन्ती तु तां छायां सवर्णां निर्म्ममे ततः । छायामयी तु सा संज्ञा, तस्याञ्छायासमुत्थिता । प्राञ्जलिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर ! । उवाच किं मया कार्य्यं कथयस्व शुचिस्मिते ! । स्थितास्मि तव निर्द्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ! । संज्ञोवाच । अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः । त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया । इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं सुमध्यमा । संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् । छायोवाच । आकचग्रहणा द्देवि ! आ शापान्नैव कर्हिचित् । आख्यास्यामि मतं तुभ्यं गच्छ देवि ! यथेच्छया” । इति हरिवं० । ३प्रधाकन्याभेदे च । “सुषुवेऽष्टौ महाभागा प्रधा देवर्षिपूजिताः” । अनुवन्द्या मनूकाञ्च अनूनामरुणप्रियाम् अनुगां सुभगाञ्चैव” हरिवं० अरुणवर्णं पुष्पादि प्रियमस्य । ४रक्तवर्णपुष्पप्रिये सूर्य्ये पु० ५तद्वर्णपुष्पप्रियमात्रे त्रि० ।

अरुणप्सु त्रि०अरुणः प्सुः रूपं (निरु०) यस्य । रक्तवर्णरूपे “ऋतावरीमरुणप्सुं विभातीम्” ऋ०५,८०,१,“अरुणप्सुमरुणरूपाम्” भा० । [२ रक्तनेत्रयुक्ते त्रि० ।

अरुणलोचन पु० अरुणे रक्ते लोचने यस्य ।१पारावतपक्षिणि

अरुणसारथि पु० अरुणः गरुड़ाग्रजः सारथिरस्य । सूर्य्ये विवरणमनूरुशब्दे ।

अरुणात्मज पु० ६त० ।१जटायौ पक्षिणि । २सूर्य्यपुत्रे मन्दे ३ सावर्णे मनौ ४ कर्णे ५ सुग्रीवे ६ यमे च ७ अश्विनोकुमारयोः द्वि०व० ८ यमुनयां तपत्यां च स्त्री । “त्रीण्यपत्यानि कौरव्य ! संज्ञायां तपतांवरः । आदित्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती । स च वैवस्वतः पूर्व्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः । यमश्च यमुना चैव यमजौ संभूवतुः” । संज्ञायां द्वौ सुतौ सुता चेति त्रीण्यपत्यानि । “द्वितीयायां तु संज्ञायां संज्ञेयमिति चिन्तयन् । आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तथा । पूर्व्वजस्य मनोस्तात । सदृशोऽयमिति प्रभुः । मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते । द्वितीयायां सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः” । इति सावर्णः शनिश्च एतौ द्वौ सुतौ, संज्ञायाः छायाख्यायां द्वितीयायां सवर्णायां जातौ हरिवं० । वड़वारूपधारिण्यां संज्ञायाञ्च अश्विनीकुमारौ जातौ यथा तत्रैव । “वड़वारूपमास्थाय वने चरति शाद्वले । स तथारूपमास्थाय स्वां भार्य्यां शुभलीलया । ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्य्यां वड़वां ततः । अधृष्यां सर्व्वभूतानां तपसा नियमेन च । वड़वावपुषा राजंश्चरन्तीमकुतोभयाम् । सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखं समभावयत् । मैथुनाय विचेष्टन्तीं, परपुरुषशङ्कया । सा तन्निरवमच्छुक्रं नासिकायां विवस्वतः । देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति” । तपतीशब्दे तदुत्पत्तिः कर्णोत्पत्तिः यथा “एवमुक्ता बहुविधं सान्त्वपूर्व्वं विवस्वता । सा तु नैच्छद्वरारोहा कन्याऽहमिति भारत ! । बन्धुपक्षभयाद्भीता लज्जया च यशस्विनी । तामर्कः पुनरेवेदमब्रवीद्भरतर्षभ ! । मत्प्रसादान्न ते राज्ञि ! भवि-

ता दीप इवांशुमान् । एवमुक्त्वा स भगवान् कुन्तिराजसुतां तदा । प्रकाशकर्त्ता तपनः सम्बभूव तया सह । तत्र वीरः समभवत् कर्णः शस्त्रभृतां वरः । आमुक्तकवचः श्रीमान्देवगर्भः श्रियाऽन्वितः । सहजं कवचं बिभ्रत् कुण्डलोद्योतिताननः । अजायत सुतः कर्णः सर्व्वलोकेषु विश्रुतः” । भा०आ०प० । सुग्रीवोत्पत्तिः सुग्रीवशब्दे दृश्या ।

अरुणानुज पु० अरुणस्यानुजः । गरुड़े तस्य ततोऽनुजातकथानूरुशब्दे दृश्या । [रोह रणे हरिः” हरिवं० ।

अरुणावरज पु० ईत० । गरुड़े “अरुणावरजं श्रीमानारु-

अरुणित त्रि० अरुणं क्रियते स्म अरुण+कृत्यर्थे णिच्—कर्म्मणि क्त, तारकादि० इतच् वा । १रक्तवर्णीकृते २जातलोहितवर्णे च । “स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात्” कुमा० ।

अरुणोदक न०अरुणमुदकं यस्य । १सरोवरभेदे । उदकस्य वा उदादेशे अरुणोदमप्यत्र । तच्च सरः मन्दरगिरिरूपविष्कम्भपर्वतस्थम् वि०पु० । २नदीभेदे स्त्री सा च ‘मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसोगिरिशीखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति । तेषां विशीर्य्यमाणानामति मधुरसुरभिसुगन्धिबहुलारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दरगिरिशिखरान्निपतन्ती पूर्व्वेणेलावृतमुपप्लावयति” इति भागवतोक्तस्थलस्था ।

अरुणोदय पु०अरुणस्यार्कस्य तत्किरणस्योदयो यत्र । “चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते” इत्युक्ते सूर्य्योदयात् प्राचि चतुर्दण्डात्मके काले ।

अरुणोदयविद्धा स्त्री अरुणोदयकाले विद्धा । अरुणोदयकाले दशम्या विद्धायामेकादश्याम् । “दशमीशेषसंयुक्ता यदि स्यादरुणोदये । वैष्णवेन न कर्त्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतम्” हेमा० भवि०पु० ‘अरुणोदयविद्धा तु द्वादश्यां पारणालाभेऽपि वैष्णवैर्नोपास्या” ए०त० रघुनन्दनः ।

अरुणोदयसप्तमी स्त्री अरुणोदयकाले पुण्यविशेषसाधनं सप्तमी । माघशुक्लसप्तम्याम् । “सूर्य्यग्रहेण तुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् । माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा । दद्यात् स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः । अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतैः समेति” ति०त० भविष्य पु० ।

अरुणोपल पु० अरुण उपलः । (चुनीति) ख्याते पद्मरागे ।

अरुन्तुद त्रि० अरुंषि मर्म्माणि तुदति तुद—खश् मुम् च । मर्म्मपीड़के दुःखदायके “अरुन्तुदमिवालानमबद्धस्य दन्तिनः” इति रघुः “नारुन्तुदः स्यादार्त्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः” मनुः ।

अरुन्धती स्त्री न रुन्धती । १ रोधनाकारिकायां स्त्रियाम् २ वसिष्ठपत्न्याम् संज्ञात्वादव्युत्पन्नः “अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः “आर्य्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति” “साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती” इति च कुमा० । सा च कर्द्दमप्रजापतेराकूत्यामुत्पन्ना भाग० तपसा सिद्धा नक्षत्ररूपेण सप्तर्षिस्थाने स्थिता । ३ तन्नामके नक्षत्रभेदे तत्स्थितिस्थानञ्च “प्रागुत्तरतश्चैते सदोदयन्ते ससाध्वीकाः । पूर्व्वे भागे भगवान् मरीचिरपरे स्थितो वसिष्ठोऽस्मात् । तस्याङ्गिरास्ततोऽत्रिस्तस्यासन्नः पुलस्त्यश्च । पुलहः क्रतुरिति भगवानासन्नानुक्रमेण पूर्वाद्याः । तत्र वसिष्ठं मुनिवरमुपाश्रितारुन्धती साध्वी” वृ०सं० ॥ विवाहकाले सैव पत्न्यै पत्या दर्श्यते “अरुन्धतीञ्च रुन्धाहमस्मीति” गोभि० । “एवञ्च सप्तर्षिनिकटवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारामरुन्धतीं रुन्धाहमस्मीति मात्रमन्त्रेण पश्येत्” सं०त०रघु० । अरुन्धती यथा पत्यौ अनुरक्ता एवमेवं त्वं मयि इत्यभिप्रायेण तद्दर्शनम् । आसन्नमृत्यवश्च तां न पश्यन्ति यथोक्तम् सुश्रुते । “न पश्यति सनक्षत्रां यस्तु देवीमरुन्धतीम्” ध्रुवमाकाशगङ्गां च तं वदन्ति गतायुषं” ४दक्षकन्यारूपे धर्मस्य पत्नीभेदे । “ददौ स दश धर्माय” इत्युपक्रम्य “तासां नामानि मे शृणु” इति चोक्ता । “अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती । सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा च भारत! । धर्मपत्न्यो दश त्वेता इति” “पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यामजायत च” हरिव० । ५जिह्वायाञ्च “अरुन्धतीं ध्रुवञ्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च । आसन्नमृत्युर्नो पश्येच्चतुर्थं मातृमण्डलम्” इत्युक्त्वा तत्रारुन्धत्यादिशब्दानां पारिभाषिकत्वं दर्शितं यथा “अरुन्धती भवेज्जिह्वा ध्रुवो नासाग्रमुच्यते विष्णोः पदानि भ्रूमध्यं नेत्रेऽग्नौ मातृमण्डलम्” काशीखण्ड० । [वसिष्ठे मुनौ

अरुन्धतीजानि पु० अरुन्धती जाया यस्य निङ् समा० ।

अरुन्धतीदर्शनन्याय पु० अरुन्धत्यादर्शनमिव दर्शनं यस्य तत् सूचको न्यायः । प्रथमस्थूलदर्शनेन सूक्ष्मदर्शनरूपे न्याये “यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीपस्थां स्थूलां तारामसुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति” शा०भा० ।

अरुन्धतीनाथ पु० ईत० । वसिष्ठे मुनौ तत्पत्यादयोऽप्यत्र ।

अरुष त्रि॰ न रोषति क्रुध्यति रुष–क न॰त॰। १अक्रोधने। “युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः” यजु॰ २३,५ “असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषः” इति श्रुतिः। विरोधे न॰त॰। २ रोचमाने। “श्वेतं सद्यानमरुषं सहिता” ऋ॰ २,१,४, ‘अरुषं रोचमानम्’ भा॰। ऋ–गतौ–उषन्। ३ गमनशीले अश्वादौ वेदे स्त्रियां ङीप्। “युक्ष्वाह्यरुषी रथे” ऋ॰१,१४,१२, अरुषीः गमनशीला वड़वाः” भा॰। रुषा हिंसा न॰ब॰। ४हिंसारहिते “जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवम्” ऋ॰ ३,७,५,। “अरुषस्य हिंसारहितस्य” भा॰। [स्त्री निरु॰।

अरुष् त्रि॰नास्ति रुट् यस्य। १अक्रोधे। गौ॰ङीष्। २उषसि

अरुष्क पु॰ अरुर्मर्म्मस्थानं कायति पीड़यति कै–क। स्पर्शमात्रेण व्रणकारकफलरसे (भेला) भल्लातकवृक्षे।

अरुष्कर पु॰ अरुः करोति ट उप॰स॰ षत्वम्। स्पर्शमात्रेण व्रणकारकफलरसे १भल्लातके (भेला) २व्रणकारके त्रि॰“शुष्कोह्यपार्थकोऽरुष्करश्च”सुश्रु॰। स्त्रियां ङीप्।

अरुस् पु॰ऋ–उसि। १अर्के, २रक्तखदिरे च। ३मर्म्मणि न॰। ४व्रणे, ५क्षते च पु॰न॰। “अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्” पा॰। ‘अरुर्वै’ पुरुषोऽवच्छिन्नः अनरुरेवैतद्भवति” शत॰ब्रा॰। “यद्दण्डेन यदिष्वा यद्वारुषा हरसा” अथ॰५,५,४। “अरुर्वै पुरुषस्याप्नोति” शत॰ब्रा॰ उक्ते ६ नेत्रे च। अरुस्+अभूतद्भावे च्वि अन्त्यलोपः दीर्घः अरूकरोति।

अरुहा स्त्री न किञ्चिन्मूलमाश्रित्य रोहति रुह+क। भूम्यामलक्याम् राजनि॰। कृशा॰ छण्। आरुहीयम् तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰।

अरूक्ष त्रि॰ विरोधे न॰त॰। स्निग्धे मसृणे, “दर्भैः प्रच्छादयत्यरूक्षतायै”, शत॰ब्रा॰।

अरूक्षित त्रि॰न रूक्षितः विरोधे न॰त॰। स्निग्धे मसृणे, “अरूक्षितं इव आ रूपे अन्नम्” ऋ॰४,११,१, अरूक्षितं स्निग्धम्” भा॰।

अरूक्ष्ण त्रि॰रूक्ष+नन् विरोधे न॰ त॰। स्निग्धे। “यत्ते वासः परिधानम्–संस्पर्शोऽरूक्ष्णमस्तु ते”अथ॰८,२,१६।

अरूप त्रि॰ नास्ति रूपमस्य। १रूपशून्ये २सांख्योक्ते प्रधाने वेदान्तोक्ते ३ब्रह्मणि न॰ “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति” कठ॰उ॰। कुत्सितार्थे न॰त॰। ३कुत्सितरूपे न॰।

अरूपहार्य्य त्रि॰ रूपेण न हार्य्यः वशीकार्य्यः अस॰स॰। सौन्दर्य्यादिना अवशीकार्य्ये“अरूपहार्य्यं मदनस्य निग्रहात्” कुमा॰।

अरूष पु॰ ऋ–ऊषन्। १सर्पविशेषे २ सूर्य्ये च सि॰ कौ॰।

अरे अव्य॰ ऋ–ए। १रोषाह्वाने, २नीचसंबोधने “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति” न वा अरे पत्युः कामाया स्याः पतिः प्रियो भवति” शत॰ ब्रा॰ बहुकृत्वः पाठः। तत्र याज्ञवल्क्येन मैत्रेयीनामकपत्नीं प्रति सम्बोधनायोक्त तस्याश्च स्वापेक्षया न्यूनत्वात् नीचसम्बोधनम्। ३अपकृतौ, ४असूयायाञ्च।

अरेपस् त्रि॰ नास्ति रेपः पापं निरुक्तोक्तं यस्य १निष्पापे “प्रापे रूपी पुराऽरेपाः” इति माघः २निर्मले च “अरेपसा तन्वा शाशदाना” ऋ॰१,१२४,५, अरेपसाऽपापया निर्म्मलया वा” भा॰।

अरेऽरे अव्य॰ अरे+वीप्सायां द्विरुक्तिः। नीचसंबोधनादौ। २सक्रोधसम्बोधने च “अरेरे राधागर्भभारभूत! सूतापसद! किमेवमाक्षिपसि” अरेरे वाचाट! वृथाशस्त्रग्रहणदुर्विदग्ध! वटो” इति च वेणीसंहारः।

अरोक त्रि॰ रुच–दीप्तौ घञ् रोकश्छिद्रं दीप्तिश्च न॰ब॰। १छिद्रशून्ये २दीप्तिशून्ये च। “विभाषा श्यावारोकाभ्याम्” पा॰बहुव्रीहौ एतत्पूर्व्वकदन्तस्य दतृ। अरोकदन् अरोकदन्तः। निविड़दन्ते दत्रादेशे स्त्रियां ङीप्।

अरोग त्रि॰ नास्ति रोगोऽस्य। रोगशून्ये “अरोगाः सर्व्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः” सुश्रु॰। “एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः” मनुः तस्य भावः ष्यञ्। आरोग्यम्। रोगाभावे न॰“आयुरारोग्यविजयं देहि देवि! नमोऽस्तु ते”दुर्गास्तवः “आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलमिति” पुरा॰ तल् अरोगता स्त्री त्व अरोग्यत्वम्” तत्रैव न॰।

अरोगण त्रि॰ रोगोऽस्त्यस्य वा॰मत्वर्थे न न॰त॰। रोगशून्ये “तेषामसि त्वमुत्तममनास्त्रावमरोगणम्” अथ॰२,३,२।

अरोगिन् त्रि॰ न रोगी विरोधे न॰त॰। रोगशून्ये “यावज्जीवमरोगी स्यात्” पुरा॰ स्त्रियां ङीप्। “अरोगिणीं आत्मतोम्” स्मृतिः।

अरोचक पु॰न रोचयति प्रीणयति रुच+णिच्–ण्वुल् न॰त॰। रोगभेदे यत्र कचिदपि द्रव्ये भोजनादौ न प्रीतिस्तादृशे रोगे स च सुश्रुतोक्तः। ‘दोषैः पृथक् सहजचित्तविपर्य्ययाच्च भक्तायनेषु हृदि चावतते प्रगाढम्। नान्ने रुचिर्भवति तं भिषजो विकारं भक्तोपघातमिह पञ्चविधं वदन्ति। हृच्छूलपीड़नयुतं विरसाननत्वं वातात्मके भवति लिङ्गमरोचके तु। हृद्दाहशोषबहुता मुखतिक्तता च

मूर्च्छा सतृड् भवति पित्तकृते तथैव । कण्डू गुरुत्वकफसंस्रवसादतन्द्राः श्लेष्मात्मके मधुरमास्यमरोचके तु । सर्वात्मके पवनपित्तकफा बहूनि रूपाण्यथास्य हृदये समुदीरयन्ति । संरागशोकभयविप्लुतचेतसस्तु चिन्ताकृते भवति सोऽशुचिदर्शनाच्च” इति । “गुल्मान् प्लीहोदरं कासं हृल्लीसकमरोचकम्” इति सुश्रुतः । [रुचिशून्ये त्रि० ।

अरोदन न० अभावे न०त०। १रोदनाभावे । ब०। २क्रन्दनशून्ये त्रि० ।

अरोधन न० अभावे न०त०। १रोधाभावे २आवरणाभावे ३गतिरोधके व्यापारे । न०ब० । ४वन्धशून्ये त्रि० ।

अरोध्य त्रि० न रोध्यः । रोद्धुमशक्ये । [रोपशून्ये त्रि० ।

अरोपण न० अभावे न०त०। १रोपणाभावे न०ब०। २रोप-

अरोष पु० अभावे न०त०। १क्रोधाभावे । न०ब० । २क्रोधशून्ये त्रि० ।

अरौद्र त्रि० न रौद्रः विरोधे न०त०। १भीषणभिन्ने सौम्याकृतौ २ रागद्वेषादिशून्ये विष्णौ पु० । “अरौद्रः कुण्डली चक्री” विष्णुस० “कर्म रौद्रं, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः, त्रयं यस्य नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन द्वेषरागादेरभावादित्यरौद्रः” भा० ।

अर्क तापे, स्तुतौ च चुरा० उभ० सक० सेट् । अर्कयति ते आर्चिकत् त । अर्कयामास अर्कितः अर्कयितुम् ।

अर्क पु० अर्च—कर्मणि घञ् कुत्वम् । १सूर्य्ये, २इन्द्रे, ३ताम्रे, ४स्फटिके, ५विष्णौ, ६पण्डिते, (आकन्द,) इति ख्याते ७वृक्षे, (आरख) इति ख्याते ८काथविशेषे च । ९अर्चनीये त्रि० । “आ सूर्य्यो न भानुमद्भिरर्कैः” ऋ० ६,५,६ “अर्कैः अर्चनीयैः” भा० “ब्रह्मादिभिः पूज्यमानैरर्चनीयत्वादर्कः” भा० १०ज्येष्ठे” पु० । लक्षणया ११अर्काधिपे वारे १२सप्तमीतिथौ १३उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे १४द्वादशसंख्यायाञ्च तत्र विष्णौ । “अर्को वाजसनः शृङ्गी” वि०सह० अर्कवृक्षे “अर्कः पलाशः खदिरः इति विष्णुध०। सूर्य्ये “अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी” सूर्य्यसि० “संपर्कादर्करोचिषाम्” माघः “स्पृष्ट्वा जगत्पूज्यमयुज्य तार्कैः” माघः इन्द्रे अर्कसोदरशब्दे उदा०। अर्कस्यापत्यम् इञ् । आर्किः सूर्य्यपुत्रे यमादौ, यमुनायां, तपत्याञ्च स्त्री अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्ककला स्त्री ६त० । शारदातिलके सूर्य्यस्य उपास्यत्वेनोक्ते द्वादशसंख्याके पीतवर्णे कादिडान्तवर्णभषिते कलाभेदे । तास्च १“तपिनी २तापिनी ३धूम्रा ४मरीचि ५ज्वालिनी ६रुचिः । ७सुषुम्णा ८भोगदा ९विश्वा १०बोधिनी ११धारिणी १२क्षमा । काद्याश्च वसुदाः सौर्य्यो डान्ता स्ता द्वादशेरिताः” “वराभयकरा ध्येयाः श्वेतपीतारुणाः क्रमात्” शार० ति० ।

अर्ककान्ता स्त्री अर्कोऽर्ककिरणः कान्तोऽनुकूलो यस्याः कमन्त । (हुड्हुड़िया) इति ख्याते १वृक्षे ६ब० । २सूर्य्यप्रियायाम् ३संज्ञायां छायायाञ्च अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।

अर्कक्षेत्र न० ६त० “कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि स्युरजादयः” ज्योतिषोक्ते सूर्य्यस्वामिके सिंहराशौ ।

अर्कचन्दन पु० अर्कस्य प्रियः चन्दनः शाक०त० । रक्तचन्दने

अर्कज पु० अर्काज्जायते जन—ड ५त० । १यमादौ २तपत्यां ३यमुनायां च स्त्री ४अश्विनीकुमारयोः द्वि०ब० । ५सुग्रीवे ६कर्णे च । अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्कतनय पु० ६त० । राधासुते १ कर्णे २यमादौ च । अरुणात्मजशब्दे विवृतिः ।

अर्कदुग्ध न० अर्कस्य वृक्षस्य दुग्धमिव निर्य्यासः । अर्कवृक्षनिर्य्यासे श्वेतत्वेन दुग्धाकारे पदार्थे ।

अर्कनयन पु० अर्को नयनं यस्य । विराट्पुरुषे । “सूर्य्याचन्द्रमसावग्निर्यस्य नेत्राणि जज्ञिरे” पुरा० अनन्तबाहुं शशिसूर्य्यनेत्रम्” गीता अर्क इव दुर्दर्शं नयनमस्य । २दुर्द्दर्शलोचने त्रि० ।

अर्कनामन् पु० अर्कं नामयति अनुकूलयति नम—णिच् कनि । रक्तार्कवृक्षे ।

अर्कपत्र पु० अर्कः सूर्य्य इव तीक्ष्णं पत्रं यस्य । १अर्कवृक्षे । अर्कपर्णोऽप्यत्र । २सुनन्दायाम् ३अर्कमूलायां स्त्री । ६त० । ४अर्कवृक्षस्य पत्रे न० “स कदाचिदर्कपत्राण्यभक्षयत् क्षुधार्त्तः तैर्भक्षितैरर्कपत्रैः” भा० आ० प० “देवराजो मया दृष्टो वारिवारणमस्तके । खादयत्यर्कपत्राणि” विद०मु० । “सप्त वदरपत्राणि सप्तार्कपत्राणि च शिरसि निधायेति, माघसप्तम्यां स्नाने कृ०त० रघु० ।

अर्कपर्ण त्रि० अर्क इव रक्तं पर्णमस्य । १मन्दारे । ६त० २अर्कवृक्षपत्रे न० । [कर्मधा० । (आकन्द) २वृक्षभेदे ।

अर्कपादप पु० अर्कः अर्कवृक्ष इव तीक्ष्णः पादपः । १निम्बे ।

अर्कपुष्पी स्त्री अर्कस्यार्कवृक्षस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप् । २कटुम्बिनीवृक्षे । वा कप् । अत इत्त्वे अर्कपुष्पिकाप्यत्र ।

अर्कप्रिया स्त्री अर्कं प्रीणाति प्री-क । जवायाम् । ६त० । १सूर्य्यप्रियायां, २संज्ञादौ अरुणप्रियाशब्दे विवृतिः ।

अर्कबन्धु पु० अर्कस्य बन्धुरिव । १गौतमे सूर्यवंश्ये बौद्धभेदे । तस्य तत्कुलोत्पन्नत्वात्तद्बन्धुत्वम् । अर्कस्य बन्धुरिव प्रकाश्यत्वात् । २पद्मे । अर्कबान्धवोऽप्यत्र ।

अर्कभ न० अर्काक्रान्तं भं नक्षत्रं शा०त० । १सूर्याक्रान्ते नक्षत्रे द्वैत० । तत्स्वामिके २सिंहराशौ ३उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे च ।

अर्कभक्ता स्त्री अर्कस्य भक्ता (हुड्हुड़िया) इति ख्यातायां लतायाम् । तत्किरणसंपर्के एव हि तस्याः सौन्दर्य्यम् ।

अर्कमूल पु० अर्कइव सर्पाणां दुष्प्रसहं मूलं यस्याः । (इशेरमूल) इति ख्यातायां लतायाम् ।

अर्कलूष पु० अर्कइव लूष उग्रः रस्य लः । ऋषिभेदे विदा० अञ् । आर्कलूषः तदपत्ये पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्कवल्लभ पु० अर्कस्य वल्लभः समानवर्णपुष्पत्वात् । रक्तपुष्पत्वेन अर्कतुल्यपुष्पे बन्धूकवृक्षे । ब० । २पद्मे ।

अर्कविवाह पु० अर्कवृक्षस्य कन्यात्वेन प्रकल्पनेन विवाहः । तृतीयविवाहसिद्ध्यर्थमर्कवृक्षस्य कन्यात्वकल्पनेन विहिते विवाहभेदे । "चतुर्थादिविवाहार्थं तृतीयेऽर्कं समुद्वहेत् । "आदित्यदिवसे वापि हस्तर्क्षे वा शनैश्वरे । शुभे दिने वा पूर्व्वाह्ने कुर्य्यादर्कविवाहकम्" कश्य० । "तृतीये स्त्रीविवाहे तु संप्राप्ते पुरुषस्य तु । आर्कं विवाहं वक्ष्यामि शौनकोऽहं विधानतः" शौनकः । तत्प्रकारस्तु विधानपारिजाते तृतीयविवाहप्रकरणे दृश्यः ।

अर्कवेध पु० अर्कस्य वृक्षस्येव वेधोऽत्र । तालीशपत्रे वृक्षे ।

अर्कव्रत पु० अर्कस्याराधनार्थं व्रतम् । माघशुक्लसप्तम्यादौ कर्त्तव्ये अर्काराधनार्थे १व्रते । अर्कस्येव व्रतम् नियमः । "सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसान् रविः" इत्युक्तेर्यथा रविणा लोकवृद्ध्यर्थं रसस्य ग्रहणमेवं प्रजापालनार्थमेव राज्ञा प्रजाभ्यो यत् करस्य ग्रहणं क्रियते तादृशे "अष्टौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः । तथा हरेत् करं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तदिति"मनूक्ते राज्ञः २करादानभेदे ।

अर्कसूनु पु० द्वैत० । १यमे २शनैश्चरे ३सुग्रीवे ४कर्णे ५श्राद्धदेवे ६अश्विनीकुमारयोः द्वि०व० । ७यमुनायां ८तपत्याञ्च स्त्री

अर्कसोदर पु० अर्कस्य इन्द्रस्य सोदर इवोपकारकत्वात् । १ऐरावते हस्तिनि २अर्कतुल्ये इतरे च ।

अर्कहिता स्त्री द्वैत० । १अर्कभक्तायां (हुड्हुडिया) लतायाम् २सूर्यहितकरे त्रि० ।

अर्काश्मन् पु० अर्कस्य अनुगतः, अश्मा । सूर्यकान्तमणौ, स हि सूर्यरश्मिसंपर्कादुज्ज्वलति ततस्तस्यार्कसम्बन्धित्वम् । अर्कइव रक्तः अश्मा । (चुनी) २अरुणोपले ।

अर्किन् त्रि० अर्च्यतेऽनेन मन्त्रेण अर्कोऽर्चनहेतुमन्त्रः सोऽस्त्यस्य इनि । अर्चनसाधनमन्त्रयुक्ते । "इन्द्रदिन्द्रमर्केभिरर्किणः" ऋ० १,७,१, 'अर्किणः अर्चनहेतुमन्त्रोपेताः' भा० "गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः । ऋ० १,१०,१, अर्कोऽर्चनमस्त्यस्य इनि । २अर्चनयुक्ते त्रि० । "वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषम् अपनस्युमर्किणम्" ऋ० १,३८,१५ । अर्किणम् अर्चनोपेतम् भा० ।

अर्केन्दुसङ्गम पु० अर्कः इन्दुश्च सङ्गच्छेते यत्र । अमावास्यायां तिथौ तद्दिने हि सूर्याचन्द्रमसोरेकराश्येकावच्छेदेन उपर्य्यधोभावेन स्थितिः ज्योतिषप्रसिद्धा 'सूर्य्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति" गोभिलेन तस्यास्तथाविधत्वकीर्त्तनात् तथात्वम् । [पद्मरागे च ।

अर्कोपल पु० अर्कस्यानुगतउपलः । १सूर्यकान्तमणौ (चुनी)

अर्क्य त्रि० अर्च-कर्मणि ण्यत् कुत्वम् । १अर्चनीये । अर्कस्यायम् यञ् । अर्क्यः अर्कसम्बन्धिनि । "स एष वाकीय एष तपति तस्मैतदन्नं कमेष चन्द्रमाकर्म्यम्" शत०ब्रा० ।

अर्गल स्त्रीन० अर्ज्ज-कलच् न्यङ्क्वा० कुत्वम् । १कपाटमध्यस्थरोधके १काष्ठादिदण्डे, "समक्षमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती" का०प्र० । "पुरार्गलादीर्घभुजा बुभोज" रघुः, "अथानपोढार्गलमप्यगारमिति" रघुः । सप्तशतीस्तोत्रस्यादौ पाठ्ये २स्तोत्रविशेषे "अर्गलं कीलकं चादौ पठित्वा कवचं पठेत् । जपेत् सप्तशतीं पश्चात्" मत्स्यसूक्तम् । ३कल्लोले, ४कपाटे च न० ५क्षुद्रार्गले स्त्री । गौरा० ङीष् स्वार्थे कन् । अर्गलिकाप्यत्र । ६विष्कम्भमात्रे रोधकमात्रे स्त्रीन० ॥ वार्य्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः" रघुः । अनुगतनयमार्गामर्गलां दुर्नयस्य" माघः । [वृक्षे

अर्गबध पु० आरग्वधः पृ० । आरग्वधे (सिंधालि)

अर्घ मूल्ये भ्वादि० पर० सक० सेट् । अर्घति आर्घीत् । आनर्घ । अर्घः । अर्घ्यः ।

अर्घ पु० अर्घ-घञ् । क्रेयवस्तुग्रहणार्थं देये तत्तुल्यरूपे रजतादिद्रव्यरूपे १मूल्ये । "कुर्व्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः" "कुर्य्यादर्घं यथापण्यमिति" च मनुः अर्ह-करणे घञ् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । २पूजोपचारे दूर्वाक्षतादौ । सामगैरयं सयकारः क्लीबलिङ्गश्च प्रयोक्तव्यः अन्यैः पुंलिङ्गोनियकारश्च । अर्घाय देयम् यत् । अर्घ्यम् पूजार्थे देये जलादौ अर्घद्रव्याणि च "आपः क्षीरं

कुशाग्रञ्च दधि सर्पिः सतण्डुलम्। यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः” काशीखण्डम्। “तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः” माघः “अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः” “अर्घानुपदमाशिषमिति” च रघुः। [पूज्यतमे महादेवे।

अर्घीश पु० अर्घोऽस्त्यस्य इनि देयत्वेन तेषु ईशः। सर्वदेवेषु

अर्घ्य त्रि० अर्हग्रते पूज्यते अर्ह-ण्यत्-न्यङ्क्वा० कुत्वम्-अर्घमर्हति अर्घ+यत् वा। १पूजनीये “तमर्घ्यमर्घ्यादिकयादिपूरुषः माघः”। अर्घाय देयं यत्। २पूजार्थे देये जलादौ। “तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरिः” कुमा०। “अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः” कुमा०। अर्घं मूल्यमधिकमर्हति यत्। ३जरत्कारतपोवनद्भवे मधुनि न० तस्य बहुमूल्यत्वात्तथात्वम्।

अर्च पूजायाम् उभ० भ्वादि०सक० सेट्। अर्चति ते आर्चीत् आर्च्चिष्ट। आनर्च-र्चे “पितॄंश्चैवाष्टकास्वर्चेत्” मनुः। “एवं हि सर्वभूतानि ब्राह्मणोनित्यमर्चति” मनुः। “रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः” रघुः “इन्दिष्टमाच्चीद्दिसुधाधिपानाम्” “समीहे मर्त्तुमानर्चे तेन वाचाऽखिलं बलम्”। “आर्चीत् द्विजातीन् परमार्थविन्दान्” “प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्” “विप्रानर्चस्तथा स्तुवन्” इति च भट्टिः अर्चिः अर्चकः अर्चितः अर्चितवान् अर्चितुम् अर्चित्वा।

अर्च पूजायां चुरा० उभ० सक० सेट्। अर्चयति ते आर्चिचत् त। अर्चयामास “दूरस्थमार्चयेदेनम् मनुः। “स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा” कुमा०।

अर्चक त्रि० अर्चति अर्च-ण्वुल्। पूजके “ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः’ मनुः स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्।

अर्चत्रि त्रि० अर्च-वेदे बा०अत्रि। अर्चनीये। “अर्चत्रयो धुनयो न वीराः” ऋ० ६,६६,१०। “अर्चत्रयः अर्चनीयाः” भा०।

अर्चत्र्य त्रि०अर्च-भावे-अत्रि अर्चत्रिमर्चनमर्हति यत्। पूजनीये। “अर्चत्र्योमघवा नृभ्यः” ऋ०६,२४,१। “अर्चत्र्यः अर्चनीयः” भा०।

अर्चन न० अर्च-भावे ल्युट्। पूजने। “अरिष्टं नाशयेत् सर्वं ग्रहविप्रसुरार्चनम् पुरा०। [“निरतः पुरा०।

अर्चना स्त्री चु० अर्च-युच्। पूजायाम्। “देवार्चनायां

अर्चनीय त्रि० अर्च+अनीयर्। पूजनीये। “प्रानर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्” भट्टिः।

अर्चा स्त्री अर्च-आधारे अङ्। १प्रतिमायाम् “अभिरूप्येण चार्चाया देवः सान्निध्यमृच्छति” ति०त० पुरा०। “देवार्च्चामयतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः” आ०त०। भावेऽङ्। २पूजायाम् “लोकः पच्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैः! ब्राह्मणं भुनक्त्यर्चया च दानेन चोज्ज्यया दयया च” शत०ब्रा०।

अर्चि स्त्री अर्च-इन्। वह्न्यादिशिखायाम्। “यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रतिभद्रा अदृक्षत” ऋ०१,४८,१३, “तव ज्योतींष्यर्चयः” ऋ०८,४४,१७।

अर्चित त्रि०अर्च-क्त। १पूजिते “स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा” कुमा० २विष्णौ पु० “अर्चिष्मानर्चितः कुम्भः” वि०स०। “सर्वलोकार्चितैर्ब्रह्मादिभिरर्चितः” भा०।

अर्चिरादिमार्ग पु०अर्चिरादिभिस्तदभिमानिदेवैः उपलक्षितो मार्गः। देवयाने पथि उत्तरमार्गे। “तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहः, अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्, आपूर्य्यमाणपक्षात् यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सराद् आदित्यम्, आदित्याच्चन्द्रमसं, चन्द्रमसो विद्युतं, तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्थाः” छा०उ०। “आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” शा०सूत्रे/तेषां तदभिमानिदेवतापरतेत्युक्तम् “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् तत्र प्रयाताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः” गीता।

अर्चिव(म)त् त्रि० अर्चिरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः। दीप्तियुक्ते। “उद्यन्नक्षत्रमर्च्चिवत्” ऋ०७,८,९१,२, “यत्ते पवित्रमर्चिवदग्ने” ऋ०९,६७,२४। लोके तु अर्चिमान्। स्त्रियां ङीप्।

अर्चिष्मत् पु० अर्च्चिर्विद्यतेऽस्य मतुप्। १सूर्य्ये, २वह्नौ ३उपदेवभेदे च “अर्चिष्मांस्तुम्बुरुश्चैव भोरिम्न वदतांवरः। नेतारो देवदेवानामेते हि तपसान्विताः” हरिवं० ४दीप्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्। सा च ५अग्निपुर्य्याम्। इन्द्रलोकस्योपवर्णने “एतस्मादक्षिणे भागे येयं दृश्येत पूः शुभा। इमामर्च्चिष्मतीं पश्य वीतहोत्रपुरीं शुभाम्” काशीख० विवरणमग्निलोकशब्दे। ५विष्णौ पु०अर्चितशब्दे उदा०।

अर्चिस् न० अर्च्च-इसि। १वह्न्यादेः शिखायां “प्रदक्षिणार्च्चिर्व्याजेन” “प्रदक्षिणार्च्चिर्हविरग्निराददे” “आसीदासन्ननिर्वाणप्रदीपार्च्चिरिवोषसि” इति च रघुः २मयूखे ३वह्नौ च पु० “तेऽर्च्चिषमभिसम्भवन्ति अर्च्चिषोऽहः” छा० उ० “अग्निर्ज्योतिरहः शुक्ल” इति गीतावाक्यैकवाक्य-

त्वात् अर्च्चिरत्र वह्निः ४दीप्तिमात्रे न० "प्रशमादर्चिषामेतदनुद्गीर्णसुरायुधम्" कुमा० ।

अर्च्य त्रि० ऋच—स्तुतौ ण्यत् न कुत्वम् च० अर्च—यत् वा । पूजनीये "आनर्चुरर्च्यं जगदर्चनीयम्" भट्टिः ।

अर्ज प्रतियत्ने भ्वादि०पर०सक०सेट् । अर्ज्जति, आर्ज्जीत् आनर्ज अर्जकः अर्जितः अर्जितवान् अर्जित्वा उपार्ज्य अर्जन् । "अर्जकोद्दग्रमाहारेत् । दाय०स्मृ० "न तत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम्" मनुः । "आनर्जुर्नृभुजोऽस्त्राणि" भट्टिः ।

अर्ज्ज संस्कारे चुरा० उभ०सक०सेट् । अर्ज्जयति ते आर्ज्जिजत् त । "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्ज्जयेत्" स्मृतिः "परस्वान्यर्जयन्नारीरन्यदीयाः परामृशन्" भट्टिः । अर्ज्जयितुम् अर्ज्जयित्वा ।

अर्ज्जक पु० अर्ज्जयति रज्जुम् अर्ज्ज—ण्वुल् । (बाबुइ) इति ख्याते वृक्षे, तत्त्वक्तन्तुना हि रज्जुर्निर्म्मीयते । अर्ज्जनकर्त्तरि त्रि० । "अर्ज्जकोद्दग्रमाहरेत्" स्मृतिः ।

अर्जन न० अर्ज-ल्युट् । १सम्पादने स्वामित्वसम्पादके २व्यापारभेदे च । स्वामित्वहेतवश्च "सप्त वित्तागमाः धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" स्मृत्युक्ताः "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" गौ० उक्ताश्च रिक्थादयः साधारणाः सर्ववर्णेषु । तत्राप्रतिबन्धोदायोरिक्थं यथा पित्रादिधने पुत्रादेः । अप्रतिबन्धोदायोविभागो यथा पत्नीप्रभृतेः । लब्धं प्रतिग्रहः ब्राह्मणस्य तदसाधारणं "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणोधनमर्ज्जयेदिति" स्मृत्या ब्राह्मणकर्तृकार्ज्जनस्य याजनादिकरणकत्वनियमनात् । क्षत्रियस्य विजितं विजयलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं भृतिः तत्र वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धम् शूद्रस्य शुश्रूषया वेतनं चेति तयोरसाधारणम् । एवञ्च मनुना "सूतानामश्वसारथ्यम्" इत्यादि यदुक्तं तत् सर्वं तेषामसाधारणं तदपि निर्विष्टशब्दाभिधेयम्" मिता० शूद्रवत् वर्णसङ्करा इति स्मृतेः 'शूद्राणान्तु सधर्म्माणः सर्वेऽपध्वंसजा स्मृताः" मनूक्तेश्च तेषां शूद्रधर्म्मातिदेशात्तथा । तच्चार्ज्जनं पुरुषार्थं न यज्ञार्थं तेन यद्यस्य वर्णस्योचितं तदतिरेकेणार्ज्जितेनापि धनेन क्रतुसिद्धिः पुरुषस्य परं नियमातिक्रमे दोषः इति जैमिनीये लिप्सासूत्रे स्थितम् । मिताक्षराकृता तस्य चायमर्थ एवं विवृतः । "यदा द्रव्यार्ज्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा-नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः इति पूर्व्वपक्षे सिद्धान्ते तु अर्ज्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् । नचैतावता चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात् व्यवहारविसंवादाच्च" इति । एवञ्च प्रतिग्रहाद्युपायकं स्वत्वं लौकिकमेव अतएव "सप्त वित्तागमाधर्म्याः" इत्यनेन तेषां धर्म्महेतुत्वमात्रमुक्तं न तु भृतिप्रभृतीनां तत्रानुक्तानां स्वत्वाहेतुत्वमपि "अर्जयितृव्यापारोऽर्ज्जनमिति" दायभा० । "अर्ज स्वत्वं नापादयतीति" मिता० । "कणिशाद्यर्जनं शिलम्" मनुः । "अर्थानामर्जने दुःखमिति" नीति० अर्जधातोः प्रतियत्नार्थकतया विद्यमानपदार्थस्यैव स्वत्वसम्पादनार्थकत्वेन तस्य तथात्वम् ।

अर्जुन पु० अर्ज्ज—उनन् । स्वनामख्याते १वृक्षे, "सोऽङ्गणान्निःसृतः कृष्णः कर्षमाण उदूखलम् । यमलाभ्यां प्रवृत्ताभ्यामर्ज्जुनाभ्यां निवारितः । मध्यान्निश्चक्राम तयोः शिशुः कर्षन्नुदूखलम् । तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्य्यग्गतमुदूखलम् । लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्ज्जुनाभ्याञ्चकर्ष सः । तावर्ज्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन वक्षसा । समूलविटपौ भग्नौ स च मध्ये जहास वै" इति हरिवं० । "कदम्बसर्जार्ज्जुननीपकेतकी" ऋतु० । २मध्यमपाण्डवे शुक्लचरितत्वान्मध्यमपाण्डवस्यार्ज्जुनत्वम् । "पृथिव्यां चतुरन्तायां वर्णोमे दुर्लभः समः । करोमि कर्म्म शुक्लञ्च तेन मामर्ज्जुनं विदुः" भा०वि०प० उत्तरं प्रति तस्य स्वनामव्युत्पत्तिकथनम् । स च पाण्डोः क्षेत्रे कुन्त्यां शक्रेण जनितः "एवमुक्ता ततः शक्रमाजुहाव यशस्विनी अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चार्जुनम् । जातमात्रे कुमारे तु वागुवाचाशरीरिणी । महागम्भीरनिर्घोषा नभोनादयतीव ह । शृण्वतां सर्वभूतानां तेषां चाश्रमवासिनाम् । कुन्तीमाभाष्य विस्पष्टमुवाचेदं शुचिस्मिताम् । कार्त्तवीर्य्यसमः कुन्ति ! शिवतुल्यपराक्रमः । एष शक्र इवाजय्यो यशस्ते प्रथयिष्यति । अदित्या विष्णुना प्रीतिर्य्यथाऽभूदभिवर्द्धिता । तथाविष्णुसमः प्रीतिं वर्द्धयिष्यति तेऽर्जुनः" । भा०आ०प० । "पार्थः कर्णवधाय मार्गणगणान् यानर्ज्जुनः संदधे" लीला० ३हैहयाधिपे कार्त्तवीर्य्ये, "एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्य्यसुतोबली ।

अर्ज्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः । दत्तात्रेय-प्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान् । चक्रवर्त्ती महातेजा विप्राणामाश्वमेधिके । ददौ स पृथिवीं सप्तद्वीपां सवन-पर्व्वताम्" । हरिवं० ४करवीरे, ५मयूरे, "तृणाख्याया-मित्युक्तः" ६तृणे ७धवले । ८शुभ्रतागुणवति त्रि० । "अहश्च कृष्णमहरर्ज्जुनं च" ऋ० ६,९,१, "अर्ज्जुनं सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् भा० । "कृष्णा रूपाण्यर्ज्जुना वि वो मदे विश्वा" ऋ०१०,२१,३ 'हे अग्ने! त्वं कृष्णा कृष्णान्यर्ज्जुना अर्ज्जुनानि श्वेतवर्णानि" भा० "पिशङ्गमौञ्जीयुजमर्ज्जुनच्छविम्" माघः । (आजनि) इति ख्याते ९नेत्ररोगभेदे" "एकोयः शशरुधिरोपमस्तु विन्दुः शुक्लस्थो भवति तदर्ज्जुनं वदन्ति" माधवः । एकस्या-मातुरेकस्मिन् १०पुत्रे मेदि० ११इन्द्रे "अर्ज्जुनोवै इन्द्रोयदस्य गुह्यं नाम" शत०ब्रा०। अर्जुनस्यापत्यम् इञ् । आर्जुनिः आभिमन्यौ ।

अर्जुनध्वज पुं न०६त० । हनूमति । विवरणं कपिध्वजशब्दे ।

अर्जुनपाकी स्त्री अर्जुनः श्वेतः पाकः फलादिः यस्याः ङीप् । श्वेतपाक्यां लताभेदे हरितक्यादित्वात् फले जातस्याणोलुप् लुपि प्रकृतिव्यक्तिवचने । अर्जुनपाकी तत्फले स्त्री। [३स्त्रियां गवि, ४कुट्टिन्याञ्च ।

अर्ज्जुनी स्त्री गौरा० ङीष् । १उषायां, २बाहुदायां, नद्याम्

अर्ज्जुनोपम पु० अर्ज्जुनः स्वनामख्यातः वृक्ष उपमा यस्य । (सेगुन) इति ख्याते १शाकद्रुमे, २महापत्राख्यवृक्षे च ।

अर्ण पु० ऋ—न । अकारादौ १वर्णे "पञ्चाशर्णीमनुरीरितः" तन्त्रम् । २गमनस्वभावे त्रि० । "ऋणोरपो अनव-द्यार्णाः" ऋ० १,१७४,२ "अर्णाः अरणस्वभावा" भा० "त्वं चिदर्णं मधुपः" ऋ०५,३२,८ "अर्णं गन्तारम्" भा० । ३जले न० "अग्ने! दिवो अर्णमच्छा" ऋ०३,२२, ३ । "अर्णमम्भः" भा० । अर्णं जलमस्त्यस्य अर्श० अच् । ४नद्याम् स्त्री । "वर्णान्तामभिभाता अर्णाः" ऋ०५,४१, १४ । "अर्णाःनद्यः, भा० । अभि+अर्द्द—क्त इड़भावादि । अभ्यर्णम् । नि+न्यर्णम् वि+व्यर्णम् सम्+समर्णम् अभ्यासादौ न० तद्वर्त्तिनि त्रि० । 'कालोऽभ्यर्णं जलागमः" इति सा०द०। "कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः" माघः ।

अर्णव पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् अर्णस्+व सलोपः । १समुद्रे । "यादोरत्नैरिवार्णवः" रघुः "कृष्णार्णवाभ्यर्णचरैकहंसः" माघः २उदकयुक्ते त्रि० "ततः समुद्रादर्णवात्" सन्ध्यामन्त्रः "तिरः समुद्रमर्णवम्" ऋ०१,१९,७ । "अर्णवमुदक-युक्तम्" भा० । अर्णांसि दातृत्वेनास्त्यस्य मतुप् सलोपः । जलदातरि ३सूर्य्ये ४इन्द्रे च "आदित्याज्जायते वृष्टिः" गीतोक्तेः सूर्य्यस्य पर्जन्याधिपत्वाच्च शक्रस्य जलदातृत्वात्तथात्वम् । "सभानुरर्णवो नृचक्षाः" ऋ० ३,५१,२ "शतक्रतुमर्णवं शाकिनं नरम्" ३,३,५१,२, अर्णवं पर्ज्जन्यात्मनोदकवन्तम्" भा० । ५सजले च । "अजएकपादनमितुरर्णवम्" ऋ०१०,६६,११ । "ब्रह्म-लोके, एतादेवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे" ऐ०ब्रा० । अस्य समुद्रावाचित्वेन क्षीरार्णवः जलार्णवः लवणार्णवः इत्यादौ आधारतामात्रबोधः ।

अर्णवज पु० अर्णवात् जायते जन—ड ५त० । १समुद्रफेने रत्नमा० । २समुद्रजातमात्रे त्रि० । अर्णवजातादयोऽप्यत्र ।

अर्णवमन्दिर पु० अर्णवः मन्दिरमिव यस्य । वरुणे ।

अर्णवोद्भव पु० उद्भवत्यस्मात् उद्+भू—अपादाने अप् अर्णव उद्भवोऽस्य । १अग्निजारवृक्षे २चन्द्रे च ३अमृते न० । ४श्रियां स्त्री ।

अर्णस् न० ऋच्छति ऋ—असुन् उदके नुट् चेति, नुट् । जले । "सवर्णमर्णः कथमन्यथास्य" माघः । "सिन्धु-र्नपिप्येऽर्णसा" ऋ०९,१०७,१२ । [त्रि० ।

अर्णस पु० अर्णोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । १समुद्रे २जलवति

अर्णस्वत् पु० अर्णांसि सन्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः १समुद्रे २जलवति त्रि० ।

अर्णोद पु० अर्णांसि ददाति दा—क । १मेघे २मुस्तके च जलदातरि त्रि० । [२जलोद्भवमात्रे त्रि० ।

अर्णोभव पु० अर्णसि जले भवति भू—अच् ७त० । १शङ्खे

अ(आ)र्त्तगल पु० आर्त्तइव गलति गल—अच् पृषो० वा ह्रस्वः । नीलझिण्टिकायाम् । ह्रस्वाभावे आर्त्तगलम्‌ ।

अर्त्तन न० ऋत—ल्युट् पक्षे ईयङभावः । निन्दायाम् ।

अर्त्ति स्त्री अर्द्द—क्तिन् । १पीडायाम् । करणे क्तिन् । २धनुष्को-ट्याम् । "नान्नं वाञ्छति नो निद्रामुपैत्यर्त्तिनिपीडितः" सुश्रुतः ।

अर्त्तिका स्त्री । ऋत—ण्वुल् । नाट्योक्तौ ज्येष्ठभगिन्याम् ।

अर्त्तुक त्रि० ऋत—बा० उकञ् । स्पर्द्धके । "समर्द्धेनान्विन्द्-त्यर्त्तुकाह भवत्यपि हतमर्धं समद्विन्दति" शत०ब्रा० ।

अर्थ याचने अद०चु०आत्म०द्विक०सेट् । अर्थयते आर्त्तियत । अर्थयामास । अर्थकः अर्थी अर्थितः अर्थ्यः अर्थनीयः अर्थ-यितुम् अर्थनम् अर्थना । अर्थयित्वा अर्थयिता 'सुराः समभ्यर्थयितार एते" कुमा० । "अवकाशं किलो-

कन्यान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघुः "अग्लोपित्वं स्थानिवत्त्वं चादन्तस्य प्रयोजनम् यत्र त्वेते न विद्येते तत्राग्लोपविकल्पनम्। तद्बलादन्यदीर्घस्य पुक् चेत्यङ्गापयत्यपि" कामधेनूक्तेः पुक्–दीर्घश्च अर्थापयते। सम्+समर्थने समर्थयते समर्थनञ्च प्रमाणेन व्यवस्थापनम्। कु पीड़ने कदादेशः कदर्थयते। अभि+आभिमुख्येन प्रार्थने अभ्यर्थनीयः। "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुः" कुमा०। प्रति+प्रतिकूलाचरणे प्रत्यर्थी। "प्रत्यर्थीभूतामपि तां समाधेः" कुमा०।

अर्थ पु० अर्थ भावकर्म्मादौ यथायथम् अच्। १अभिधेये २शब्दशक्त्या बोध्ये पदार्थे च "तददोषौ शब्दार्थावनलङ्कृती पुनः क्वापि" का०प्र० आलङ्कारिकमते स च अर्थस्त्रिविधः वाच्यो लक्ष्योव्यङ्ग्यश्चेति भेदात्। "अर्थोवाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यङ्ग्यश्चेति त्रिधा मतः। वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्योलक्षणया मतः। व्यङ्ग्योव्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः" सा०द०। ताश्च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। अन्यमते "तात्पर्य्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने। तात्पर्य्यार्थं तदर्थञ्च वाक्यं तद्बोधकं परे"। इति तात्पर्य्यप्रतिपाद्योऽप्यपरः अर्थभेदः। स च अभिहितान्वयशब्दे विवृतः। ३धने। तस्य सर्व्वैरर्थनीयत्वात्तथात्वम् "अजरामरवत् प्राज्ञोविद्यामर्थांश्च चिन्तयेत्" "अर्थस्योपार्ज्जने क्लेशस्ततोऽपि परिरक्षणे" नीति०। सचार्थस्त्रिविधः शुक्लः शवलः कृष्णश्चेति भेदात् यथा "अथ गृहाश्रमिणस्त्रिविधोऽर्थोभवति। शुक्लः शवलोऽसितश्चेति। शुक्लेनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवमासादयति। यच्छवलेन तन्मानुष्यम्, यत्कृष्णेन तत्तिर्य्यक्त्वम्॥ स्ववृत्त्युपार्जितं सर्व्वं सर्व्वेषां शुक्लम्। अनन्तरवृत्त्युपात्तं शवलम्। अन्तरितवृत्त्युपात्तञ्च कृष्णम्। क्रमागतं प्रीतिदायम् प्राप्तञ्च सह भार्य्यया। अविशेषेण सर्व्वेषां धनं शुक्लं प्रकीर्त्तितम्॥ उत्कोचशुल्कसंप्राप्तमविक्रेयस्य विक्रये। कृतोपकारादाप्तञ्च शवलं समुदाहृतम्॥ पार्श्विकद्यूतचौर्य्याप्तं प्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम्॥ यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः। तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च" विष्णु०स्मृ०॥ ४प्रयोजने दृष्टे। प्रयोजनञ्च इच्छाविषयः। तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधम् यत्र अन्येच्छानधीनेच्छा जायते तत् मुख्यं यथा सुखं दुःखाभावश्च तयोरिच्छाया अन्येच्छानधीनत्वात्। साक्षात् परम्परया वा तत्साधनं तु गौणं तत्र सुखदुःखाभावेच्छयैव इच्छोदयात् गौणत्वम्। प्रयोजनञ्च यद्यपि नानाविधम् तथापि शास्त्रकारैः प्राधान्येन धर्म्मार्थकाममोक्षरूपाणि चत्वार्य्येवाङ्गीकृतानि तत्रैव सर्व्वप्रयोजनानामन्तर्भावात्। तएव चत्वारः पुरुषार्थाः पुरुषेणेष्यमाणत्वात्। सांख्यास्तु सर्गापवर्गात्मकं द्विविधं पुरुषार्थमाहुः पुरुषस्य प्रयोजनमुद्दिश्य प्रकृतेः प्रवर्त्तनात्। एवं चतुर्विधे द्विविधे वा पुरुषार्थे मतभेदेन स्थिते तेषु मध्ये मोक्षएव परमपुरुषार्थः "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" सा०सू०। "इह खलु धर्म्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षएव परमपुरुषार्थः" वे०प०। दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपमुख्यप्रयोजनस्य अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात् प्राधान्यम्। धर्म्मार्थकामास्तु तत्साधनानि तत्रापि धर्म्मोऽर्थसाधनम् अर्थः कामस्य साधनमित्यवान्तरभेदः "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे तदधीनाहि सिद्धयः" रघुः। "ज्ञातार्थोज्ञातसम्बन्धः श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते" इत्यत्रार्थपदेनाभिधेयप्रयोजनयोर्ग्रहणम् "कस्मार्थकामौ वद पीड़यामि" "अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म्म एव मनीषिणः" रघुः। ५निमित्ते "अतोऽर्थान्न प्रमाद्यन्ति प्रमदासु विपश्चितः" मनुः अर्थात्हेतोः कुल्लू० "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरं कारणान्तरमिति" मल्लि०। निमित्तञ्च कारणमुद्देश्यञ्च तत्र निमित्तार्थेन "अर्थेन तु नित्यसमासो विशेष्यनिघ्नता चेति" वार्त्तिकोक्तेः नित्यश्चतुर्थीसमासः। द्विजार्थं पयः। द्विजार्था यवागूः। यूपार्थं दारु। भाष्यकृता तु यूपार्थं दारु इत्यादौ बहुव्रीहिरपि साधुः स्वरे विशेष इत्युक्तम् "अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "मदर्थमपि कर्म्माणि कुर्व्वन्नाप्नोति किल्विषम्" गीता "मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः" नैष०। "परलोकसहायार्थं सर्व्वभूतान्यपीड़यन्" "तस्माद्धर्म्मं सहायार्थं" इति च मनुः। कर्म्मणि–अच्। ६विषये शब्दादौ। "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः गीता" "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था ह्यर्थेभ्यश्च परं मनः" क०उ०। ७ज्ञेयवस्तुनि "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" गौ० सू०। अत्रार्थः घटादिवस्तुमात्रम्। रात्र उपाये ८ तन्त्रावापादौ अर्थचिन्ताशब्दे उदा०। ९वस्तुस्वभावे यथार्थम्। १०निवर्त्तनीये मशकार्थो धूमः। ज्योतिषोक्ते ११लग्नावधिद्वितीयभवने १२प्रकारे। भावे अच् १३अभिलाषे १४प्रार्थने च कर्म्मणि यत् १५अर्थनीये विष्णौ पु० "अर्थोऽनर्थो महाकोपः" वि० स० "सुखरूपतया सर्व्वैरर्थ्यत इत्यर्थः। भा० १६फले। अर्थाय साधुः अर्था-

दनपेतो वा यत् अर्थ्यः। अर्थादनपेते अर्थसाधने च त्रि०। "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" रघुः। "वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः" कुमा०।

अर्थकर त्रि० अर्थं करोति कृ—हेत्वादौ ट। अर्थहेतुकर्मकारके स्त्रियां ङीप्। अर्थकरी दण्डनीत्यादिविद्या।

अर्थकृच्छ्र न० अर्थविषये कृच्छ्रम्। अर्थस्य प्रयोजनस्य कृच्छ्रतायाम् कष्टसाध्यत्व एव तस्य तथात्वम्।

अर्थकृत् त्रि० अर्थं करोति—कृ—क्विप्। अर्थकारके।

अर्थक्रम पु० ६त०क्रमनिर्णयाय श्रुतशब्दक्रमातिक्रमेणाश्रयणीये प्रयोजनानुसारिक्रमे यथा पाठक्रममनादृत्याग्निहोत्रसाधनतया यवागूपाकः प्राक् क्रियते अग्निहोत्ररूपप्रयोजनादेः यवागूसाध्यत्वात्तथात्वम् यथोक्तं मीमां० यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः स अर्थक्रमः। यथा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यग्निहोत्रहोमयवागूपाकयोः। यवाग्वा वहोमसाधनत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्व्वमनुष्ठीयते। स चायं पाठक्रमाद्बलवान्। यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्रमस्य प्रयोजनबाधेऽदृष्टार्थत्वं स्यात्। नहि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद् दृष्टं प्रयोजनमस्ति येनार्थक्रमबाधेन पाठक्रमस्तत्वादिद्रियेत"।

अर्थगत त्रि० अर्थं गतः। १अर्थनिष्ठे अर्थाश्रये अलङ्कारोक्ते २दोषभेदे पु० अर्थदोषशब्दे विवरणम्। गतोऽर्थोऽस्य आहिता० वा परनि०। ३गतार्थे त्रि०।

अर्थगौरव न० ६त० स्वल्पशब्दस्यापि अर्थस्य गौरवम्। "भारवेरर्थगौरवम्" उद्भटः।

अर्थघ्न त्रि० अर्थं हन्ति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप्। अर्थनाशके "व्याधिता वाऽधिवेत्तव्या हिंस्रार्थघ्नी च सर्वदा" मनुः।

अर्थचिन्ता स्त्री अर्थानां तन्त्रावापादीनां चिन्ता। राज्याङ्गतन्त्रावापादीनां चिन्तने। "मन्त्री स्यादर्थचिन्तायामर्थास्तन्त्रावपादयः" सा०द०। अर्थचिन्तनमप्यत्र न०। "मन्त्री स्वञ्चोभयञ्चापि सखा तस्यार्थचिन्तने" इति। सा०द०अन्यमतम्। [अर्थोजातोऽस्य। २जातधने त्रि०।

अर्थजात न० अर्थानां जातम् ६त०। १अर्थसमूहे।

अर्थज्ञ त्रि० अर्थं जानाति ज्ञा—क। प्रयोजनाभिज्ञे।

अर्थतस् अव्य०अर्थ+तसिल्। १अर्थादित्यर्थे २अर्थानुसारेणेत्यर्थे ३वस्तुस्वभावादित्यर्थे च। "अर्थतोऽप्यद्वयानन्दानतीतद्वैतभानतः" वे० सा०।

अर्थद त्रि० अर्थान् धनानि ददाति दा-क। १धदे धनदानेन तोषकेऽध्याप्ये २शिष्यभेदे पु०। "आचार्य्यपुत्त्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदोधार्म्मिकः शुचिः। आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याप्या दश धर्म्मतः" इति मनुः। ३कुवेरे पु०। [साधुः" कु०

अर्थदूषण न० अर्थानां दूषणं नाशनम्। क्रोधजव्यसनमध्ये अतिशयेनासत्कर्म्मणि विनियोगेन कष्टदायके धननाशनरूपे व्यसनभेदे। "पैशुन्यं साहसं द्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः इति "दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे। क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदेति च" मनुः। "अर्थदूषणञ्च धनानामपहारः देयानामदानञ्चेति" म०त०रघुनन्दनः।

अर्थना स्त्री अर्थ—युच्। याचने। "अभ्यर्थनाभङ्गभयेन

अर्थपति पु० अर्थानां पतिः ६त०। १नृपे,। "अर्थ्यामर्थपतिर्व्वाचम्" सनैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्" "किञ्चिद्विहस्यार्थपतिर्बिभाषे"। "बलनिसूदनमर्थपतिञ्च तम्" इति च रघुः। २कुवेरे च।

अर्थप्रकृति स्त्री अर्थानां प्रयोजनानां प्रकृतिः कारणम्। १प्रयोजनहेतौ। "वीजं विन्दुः पताका च प्रकरी कार्यमेव च। अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि" सा०द० उक्ते नाटकाङ्गे २कार्य्यवीजरूपपञ्चके च।

अर्थप्रयोग पु० अर्थानां धनानां प्रयोगः नियोगः। ऋणदानादिवृत्तौ १ऋणदानवाणिज्यादिरूपे धनवृद्धर्थके व्यवहारे। अर्थास्तन्त्रावापादयः ६त०। २यथायथं तन्त्रावापादेर्विनियोगे च। "अर्थप्रयोगकुशल" इति अमात्यलक्षणम्।

अर्थप्राप्त पु० अर्थतः वाचकशब्दाप्रयोगेऽपि तात्पर्य्यवशतः प्राप्तः। वाचकशब्दानुच्चारणेऽपि तात्पर्य्यवशात् ज्ञाते "अर्थप्राप्त एवात्मज्ञानविधेरेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागो न विधातव्यः" वृ०उ०भा०।

अर्थबन्ध पु०अर्थैः विषयैः शब्दादिभिर्बन्धः। १जीवस्य शब्दादिभिः श्रोत्रसम्बन्धरूपे बन्धे २धनकृतबन्धे च।

अर्थभावना स्त्री अर्थनिष्ठा भावना भावयितुर्व्यापार उत्पादना। भट्टमतोक्तायामर्थनिष्ठायां यागसाधनिकायां स्वर्गाद्युत्पादनायां स्वर्गादीष्टं यागेन साधयेदित्येवंरूपायाम्। भावना च द्विधा शाब्दी आर्थी च विवरणं भावनाशब्दे।

अर्थमर्य्यादा स्त्री अर्थस्य कारणस्य मर्यादा इतरसहकारेण सामग्रीसमवधानम्। सामग्रीसमवधाने, २सामग्रीसमवधाने हि

कार्य्योत्पत्तिरर्थप्राप्तेति तदुत्पादस्यार्थमर्य्यादाधीनत्वम् ।

अर्थमात्र न० अर्थ एव मयूर० अवधारणाद्यर्थमात्रशब्दे-न नित्यस० । १अवधारितेऽर्थे । "भोजनाच्छादनाभ्यधिकं स्वल्पमप्यर्थमात्रं न सम्प्रद्यते" इति वृ०भा० । अल्पार्थमात्रा शब्देन द्वैत० । २अल्पधनांशे स्त्री दृहत्त्वार्थे च मात्रा-शब्देन । द्वैत० ।३धनसाकल्ये । कथं मयाक्षेयमर्थमात्राह-र्त्तव्या" महती धनमात्रेत्यर्थः ।

अर्थवत् त्रि०अर्थोऽस्त्यस्य अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १अर्थ-युक्ते २सार्थके "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्"पा० । ३प्रयोजनयुक्ते ३फलयुक्ते च "अपसव्य उपेतस्ये दाहिता-ग्न्याहृतार्थवत् । या०स्मृ० "विवस्वतोत्सर्गयुद्धार्थं स्वदा-द्यादेयमर्थवत्" मनुः ४असन्निहितधनवति त्रि० । सन्निहिते तु इनि अर्थीत्येव । स च व्यवहारे वादिनि रूढः "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या०स्मृ० । स्त्रियामुभयत्र ङीप् । ५पुरुषे पु० राजनि० । अर्थमर्हति अर्थेन तुल्यं क्रिया, अर्थे इव वा वति । ६अर्थार्हे ७अर्थतुल्यक्रियायाम् ८अर्थसदृशे आश्रये च अव्य० ।

अर्थवाद पु० अर्थस्य लक्षणया स्तुत्यर्थस्य, निन्दार्थस्य वा वादः वद-करणे घञ् । १प्रशंसानीयगुणवाचके, २निन्दनीयदोष-वाचके च शब्दविशेषे । भावे घञ् । ३तत्कथने । अभि-धया गौण्या वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन् स्वाध्यायविध्यापादित प्रयोजनवत्त्वलाभाय विधिमाकाङ्क्षन्नर्थवादः" अर्थवादेन हि क्वचिद्विविशक्तिरवसीदन्ती विध्यर्थे शीघ्रं प्रवर्त्तयितुमुत्तम्भ्य-ते । स च चतुर्विधः "स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थ-वादः" गौ० सूत्रोक्तेः । तत्र स्तुतिः साक्षाद्विध्यर्थस्य प्रशंसा-र्थकं वाक्यं यथा "सर्वस्य जिता वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्य व्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्यादि" । अनिष्टसाधनताद्वारा विध्यर्थप्रवर्त्तकं वाक्यम् निन्दा । यथा "एष वाव प्रथमोयज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः य एतेनानिष्ट्वा अन्येन यजते स गर्त्ते पततीत्यादि" । पुरुषविशेषनिष्ठतया कथनं परकृतिः परक्रिया, यथा "वपामेवाग्रेऽभिघारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघार-यन्त्यग्नेःप्राणाः पृषदाज्यमित्यभिदधतीत्यादि" ऐतिह्यमात्र-चरिततया कीर्त्तनं पुराकल्पः । एवमन्येऽपि अर्थवादा ब्राह्म-णरूपाः सामसंहिताभाष्ये माधवाचार्य्येण दर्शिताः यथा "हेतुर्निर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः । परकृतिः पुराकल्पोयावधारणकल्पना" इति "तेन ह्यन्नं क्रियत" इति हेतुः "एतद्दधोदधित्वमिति" निर्वचनम् । "अमेध्या वै माषा" इति निन्दा "वायुर्वै क्षेपिष्ठेति" प्रशंसा "तद्व्यचि-कित्सन् जुहवानीमाहौषामिति" संशयः "यजमानेन सम्मि-ता औदुम्बरी भवतीति" विधिः "माषानेव मह्यं पचते" इति परकृतिः "पुरा ब्राह्मणा अभैषुः" इति पुराकल्पः । "याव-तोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपे-दिति" विशेषावधारणकल्पनेत्युदाहृतं च तत्रैव । लौगा-क्षिणा तु त्रैविध्यमुक्तम् "अर्थवादश्च त्रिविधः गुणवादोऽनु-वादोभूतार्थवादश्चेति तदुक्तम् ॥ "गुणवादोविरोधे स्यादनु-वादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" ॥ गुणवादस्य "यथा सिंहो माणवक" इत्यादौ माणवके सिंहाभेदस्य विरोधेन तद्गतदशाभेदोबोध्यते तेन समर्थ-त्वादिरूपं तद्वृत्तिगुणमनुवदति प्रतिपादयतीति गुणवादः अन्ये तु "यजमानः प्रस्तर" इत्यादौ प्रत्यक्षादिभिर-वधारितेऽर्थे तमेवार्थमनुवदतीत्यनुवादः यथा "वह्नि-र्हिमस्य भेषजं, "भूमिरावपनं महत् सूर्य्यस्तापकर" इत्याहुः । तद्धानादेतदुभयार्थकत्वाभावात् तथा चैतदुभय-भिन्नं भूतं सिद्धार्थं वदतीति भूतार्थवादः इति । अयञ्चानेक-विधः क्वचिदुक्तः, स्तुत्यर्थवादः फलार्थवादः सिद्धार्थवादः निन्दार्थवादः परकृतिः पुराकल्पः मन्त्रश्चेति" । तत्र स्तु-त्यर्थवादो यथा "वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवता" इत्यादि ॥ फलार्थवादो यथा "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेते-त्यादि" । "प्रतितिष्ठन्ति ह वै यएता रात्रीरुपयन्तीत्यादि" च यद्यप्येतस्य परकृतावेव पर्य्यवसानं तथापि फलस्य विशेष्यतयाऽ-नभिधानात्ताद्रूप्येण पृथगुपन्यासः ॥ सिद्धार्थवादो यथा । "यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ॥ अभिलाषोप-नीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदमित्यादि" ॥ निन्दार्थवादो यथा "अन्धन्तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्महनोजना" इत्यादि ॥ परकृतिः परकृत्यभिधानं परक्रियोक्तिः । एवञ्च लौगाक्षि-भास्करोक्तस्य" "विरोधेनानुवादः स्यादित्यादि कारिकोक्तस्य त्रैविध्यस्य मध्ये स्तुत्यर्थवादस्यैवावान्तरभेदेन तस्य सप्तविध-त्वमिति भेदः । ३ग्रन्थतात्पर्य्यावधारणार्थे लिङ्गषट्का-न्तर्गते लिङ्गभेदे च । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुस्तात्पर्य्यनिर्णये इति वे०सा० यथा "उत तमादेशमप्राक्ष्यो" येनाश्रुतं श्रुतम् । इत्या-दिनाऽद्वितीयवस्तुनः प्रशंसनम्" छा० उ० भा० उक्तम् ।

अर्थविज्ञान न० द्वैत० शुश्रूषाद्यष्टविधायुक्तधीगुणान्तर्गते गुणभेदे हे० ।

अर्थविद् त्रि० अर्थं कार्य्यं वेत्ति विद-क्विप् । कार्य्याभिज्ञे

"विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणं प्रतिसंहृताम्" माघः ।

अर्थविप्रकर्ष पु० अर्थस्य अर्थबोधस्य विप्रकर्षः बोधनस्य विलम्बेनोत्पादनम् । पूर्व्वपूर्व्वमपेक्ष्य उत्तरोत्तरस्य विलम्बेनार्थबोधने "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् "जै०सू० । तथाहि अनपेक्षरवरूपायाः द्वितीयादिश्रुतेः अर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गापेक्षया शीघ्रार्थबोधकत्वम् इति तस्याः सर्वतः प्राबल्यम् एवं लिङ्गस्य वाक्याद्यपेक्षया शीघ्रार्थोपस्थापकतया बलवत्त्वम् । विवृतिः बलाबलाधिकरणशब्दे ।

अर्थव्ययज्ञ त्रि० अर्थस्य धनस्य व्ययं तत्प्रकारं जानाति ज्ञा—क । किं धनं, कथं,कुत्र, कियत्, कस्मै वा व्ययितव्यमिति विशेषाभिज्ञे ।

अर्थव्यापाश्रय पु०अर्थस्य प्रयोजनस्य व्यपाश्रयः । १प्रयोजनसम्बन्धे २अभिधेयाश्रये । ब० । ३सप्रयोजने त्रि० ।

अर्थशास्त्र न० अर्थस्य भूमिधनादेः प्रापकं शास्त्रं शाक०त० । १नीतिशास्त्रे, अभिचारादिकर्म्मप्रतिपादके २शास्त्रे च । "अर्थशास्त्रात्तु बलवत् धर्म्मशास्त्रमिति स्थितिः" या०स्मृ० विवृतमेतन्मिताक्षरायाम् "यद्यपि समानकर्त्तृकतया अर्थशास्त्रधर्म्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषोनास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्म्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्धर्म्मशास्त्रं बलवदित्यभिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितन्तस्माद्धर्म्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे अर्थशास्त्रस्य वाध एव । 'गुरुर्वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् । नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति" तथा "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तञ्जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" इत्याद्यर्थशास्त्रम् । "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम् सकामतो ब्रह्मबधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यादि धर्म्मशास्त्रन्तयोर्विरोधे धर्म्मशास्त्रं बलवदिति युक्तमित्यन्यमतमुक्ता । "हिरण्यभूमिलाभेभ्योमित्रलब्धिर्वरा यतः । अतो यतेततत् प्राप्तौ" इत्यर्थशास्त्रम् । "धर्म्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः" इति धर्म्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति यथा चतुष्पाद्व्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जयेऽवधार्य्यमाणे धर्म्मानुसरणम् न मित्रलाभः । अन्यस्य तु जये मित्रलब्धिर्धर्म्म-शास्त्रमनुसृतम्भवति तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं बलवत् अतएव "धर्मार्थसन्निपाते अर्थग्राहिण एतदेवेति" प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वन्दर्शितमापस्तंवेन" इति ।

अर्थशौच अर्थानां तदुपायानां शौचम् तदर्जने शुद्धिः । अन्यायेन धनोपार्ज्जनपरिहारेण अर्थार्ज्जनशुद्धौ "सर्व्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतमिति" मनुः ।

अर्थसंग्रह पु० ६त० । धनसञ्चये ।

अर्थसंस्थान न० अर्थानां धनानां संस्थानं स्थितिर्यस्मात् सम्+स्था—अपादाने ल्युट् वा । १धनोपार्जनसाधन प्रतिग्रहादौ । २भावे ल्युट् ६त० । ३अर्थस्थितौ ।

अर्थसञ्चय पु० अर्थानां धनानां सञ्चयः संग्रहः समुदायश्च । १धनसंग्रहे । "कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थसञ्चयः" इति नीति० । २धनसमूहे च ।

अर्थसमाज पु० अर्थानां कारणानां वा समाजः समूहः । १बहुविधार्थसमूहे २कारणसमूहे च । "अर्थसमाजग्रस्तत्वात् नीलघटत्वादिकम् न कस्यचित् कार्य्यतावच्छेदकमिति" गदा० । तथाहि घटत्वं दण्डादेः कार्य्यतावच्छेदकम् । नीलत्वन्तु नीलकपालस्येति भिन्नभिन्नकारणस्यैव तत्तत्कार्य्यतावच्छेदकम् तथाच नीलघटत्वं न कस्याप्येकस्य कारणस्य कार्य्यतावच्छेदकम् नीलघटत्वस्य नाना कारणस्यैव कार्य्यतावच्छेदकत्वात् एवञ्च तस्य कारणसमाजग्रस्तत्वात् न कस्यापि कार्य्यतावच्छेदकत्वम् । एवमन्यदप्युदाहार्य्यम् । २धनसमूहे च ।

अर्थसमाहार पु० ६त० । १धनसंग्रहे सम्यगुपायेनार्ज्जने ते च उपायाः "सप्त वित्तागमा धर्म्म्या दायोलाभः क्रयोजयः । विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रहएव चेति" स्मृत्युक्ताः साधारणाः "ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः गौ०उक्ताः "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणोधनमर्ज्जयेदितिस्मृत्युक्ताश्च ब्राह्मणादेः यथायथम् असाधारणाः ज्ञेयाः । २धनसमूहे च ।

अर्थसम्बन्ध पु० अर्थस्य धनस्य वाच्याद्यर्थस्य वा सम्बन्धः । १धनसम्बन्धे वाच्याद्यर्थसम्बन्धे । २ धनसम्बन्धप्रयोजकाश्च अपतितपुत्रत्वादयः शास्त्रीयाः क्रयादयश्च लौकिकाः ।

अर्थसिद्ध अर्थात् अर्थान्वयविशेषात् सिद्धः । शब्दादिनाऽबोधनेऽपि अन्वयबललभ्ये पदार्थे" यथा घटमानयेति वाक्ये घटस्य छिद्रेतरत्वमन्वयबललभ्यं न च तत्र शब्दशक्त्याद्यपेक्षा । तथा च शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्य हेतुतया छिद्रेतरघटएव जलाहरणप्रयोजकत्वावधारणेन तत्रैव प्रवृत्तिर्न तरघटादौ एवमन्यत्रापि । अर्थः प्रयोजनं धनं वा सिद्धोऽस्य ब०नि० । २सिद्धार्थे सिद्धप्रयोजने ३स्वतः सिद्धधने च त्रि० ।

अर्थसिद्धि स्त्री अर्थतः योग्यान्वयवशात् सिद्धिः । १अपदार्थस्य तात्पर्य्यविषया सिद्धौ । हेम० । २धनसिद्धौ ।

अर्थहर त्रि० अर्थान् धनानि हरति ताच्छील्यादौ ट स्त्रियां ङीप्। परकीयधनहरणशीले चौरादौ ।

अर्थहीन त्रि० अर्थेन धनेन हीनः । १धनहीने दरिद्रे । २वाच्यार्थहीने च ।

अर्थागम पु० अर्थस्य आगमः । १आये । अर्थागमोनित्यमरोगिता च"नीति०। अर्थ आगमस्यतेऽनेन करणे घञ् । २धनार्जनोपाये क्रयादौ । ३वाच्याद्यर्थापतने च "दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते" सा०द० ।

अर्थान्तर न० अन्योऽर्थः अर्थान्तरं मयूर०स० । १अन्यार्थे, "बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति" सांख्यम् । न्यायमते उद्देश्यसिद्ध्यर्थं प्रयुक्ते शब्दसामर्थ्यादनुद्देश्यसिद्ध्यनुकूले २वाक्ये । तस्य प्रतिवादिनोद्भावने वादिनिग्रहः । "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासोहेत्वन्तरमर्थान्तरं फलमित्यादि" गौ० सूत्रेण निग्रहस्थानान्युक्त्वा "प्रकृतादर्थादसम्बन्धार्थोऽर्थान्तरमिति" लक्षितम् । प्रकृतात् प्रकृतोपयुक्तात् ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासम्बन्धार्थाभिधानमर्थान्तरं प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति फलितार्थः यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् इत्युक्त्वा शब्दोगुणः स चाकाशस्येत्याद्युक्तिः" न्या०वृत्तिः । शब्दस्यानित्यत्वसाधने प्रवृत्ते तस्य गुणत्वस्याकाशवृत्तित्वस्य च साधने प्रकृतोपयोगित्वं नास्तीति तस्य तथात्वम् । विवरणं निग्रहस्थानशब्दे । अर्थशब्दस्य कारणपरत्वे ३कारणान्तरे "अर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव" कुमा० "अर्थान्तरेण कारणान्तरेण लभ्य" इति मल्लि० ।

अर्थान्तरन्यास पु० अर्थान्तरं न्यास्यतेऽत्र । अर्थालङ्कारभेदे "सामन्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्य्यञ्च कारणेनेदं कार्य्येण च समर्थ्यते ॥ साधर्म्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः" । क्रमेणोदाहरणानि । "वृहत्सहायःकार्य्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति । सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा" ॥ अत्र द्वितीयार्द्धगतः सामान्योऽर्थः सोपपत्तिकः क्रियते । "यावदर्थपदां वाचमेवमाधाय माधवः । विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः" अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनम् । "पृथ्वि ! स्थिरा भव भुजङ्गम ! धारयैनां त्वं कूर्म्मराज ! तदिदं द्वितीयं दधीयाः । दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तत्त्रितये दिधीर्षामार्य्यः करोति हरकार्मुकमाततज्यम्" अत्राततज्याकरणं पृथ्वीस्थैर्य्यादेः कार्य्यस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् । वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः" इत्यादौ सम्पद्वरणं कार्य्यं सहसा विधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य कारणस्य समर्थकम् । एतानि साधर्म्म्ये उदाहरणानि वैधर्म्म्ये यथा "इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् । शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्ज्जनः" ॥ अत्र समान्यं विशेषस्य समर्थकम् । "सहसा विदधीतेति अत्र सहसा विधानाभावस्यापत्प्रदत्वं विरुद्धं कार्य्यं समर्थकम्" सा०द० ।

अर्थापत्ति स्त्री अर्थस्य अनुक्तार्थस्य आपत्तिः सिद्धिः । शब्देनानुपस्थापितार्थस्य सिद्धिरूपे मीमांसकोक्ते १प्रमितिभेदे । यथा पीनोदेवदत्तोदिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वविशिष्टस्य देवदत्तस्य रात्रिभोजित्वरूपार्थस्य शब्दानुक्तस्यापि सिद्धिः । अर्थस्यापत्तिर्यतः । २तत्साधने च यथोक्तं वे० प० । "तत्रोपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । तत्रोपपाद्यज्ञानं करणम् उपपादकज्ञानं फलम् । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् यस्याभावे यस्यानुपपत्तिः तत्तत्रोपपादकं यथा रात्रिभोजनेन विना दिवाऽभुञ्जानस्य पीनत्वमनुपपन्नमिति तादृशं पीनत्वमुपपाद्यं यथा वा रात्रिभोजनस्याभावे तादृशपीनत्वस्यानुपपत्तिरिति रात्रिभोजनमुपपादकं रात्रिभोजनकल्पनारूपायां प्रमितौ, अर्थस्यापत्तिः कल्पनेति षष्ठीसमासेनार्थापत्तिशब्दोवर्त्तते । कल्पनाकरणे पीनत्वादिज्ञाने तु अर्थस्यापत्तिः कल्पना यस्मादिति बहुब्रीहिसमासेन वर्त्तते इति फलकरणयोरुभयोस्तत्प्रयोगः । नचेयमर्थापत्तिरनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति अन्वयव्याप्त्यज्ञानेनान्वयिष्वनन्तर्भावात् । व्यतिरेकिणश्चानुमापकत्वं प्रागेव निरस्तम् अतएवार्थापत्तिस्थलेऽनुमीनोमीति नानुव्यवसायः किन्त्वनेनेदं कल्पयामीति" । "अद्वैतागमनासीरे साधुसा धुन्वती परान् । सेवामेवाञ्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा" ख०खा० । सांख्यादिभिस्तु नेयं प्रमाणान्तरमपि तु अनुमानेऽन्तर्भवतीत्युक्तम् यथा "एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता वृद्धानां साध्यनुमानमेव । यदा खलु व्यापकः सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति, यदा व्यापकएकत्रास्ति तदान्यत्र नास्तीति सुकरः स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सति गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैत्रस्य क्वचि-

त्वत्त्वेन गृहाभावः शक्योऽपह्नोतुं येनासिद्धो गृहाभावो बहिर्भावे न हेतुः स्यात्। न च गृहाभावेन वा सत्त्वमपह्नूयते येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानमात्मनः सत्तां बहिरवस्थापयेत् तथाहि चैत्रस्य गृहासत्त्वेन सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वा? न तावद्यत्र क्वचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात्। देशसामान्येन गृहविशेषाक्षेपोऽपि पाक्षिक इति समानविषयकतया विरोध इति चेन्न प्रमाणनिश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात्। नापि प्रमाणनिश्चितो गृहाभावः पाक्षिकमस्य गृहसत्त्वं प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेप्तुं, सांशयिकत्वं वापनेतुमर्हतीति युक्तं गृहावच्छिन्नेन चैत्राभावेन गृहसत्त्वं विरुद्धत्वात् प्रतिक्षिप्यते न तु सत्त्वमात्रं तस्य तत्रौदासीन्यात्। तस्मात् गृहाभावेन लिङ्गेन सतो बहिर्भावोऽनुमीयत इति युक्तम्। एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषय इति परास्तम् अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात्। उदाहरणान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानीति" सां कौ०। व्याख्यातञ्चैतदस्माभिस्तट्टीकायां यथा "व्यापकस्य देशविशेषेऽस्थितावपि देशान्तरे सत्त्वमवगम्यते इत्याह व्यापकः सन्नित्यादि। सन् सत्त्वाश्रयः। व्यापकः सत्त्वव्यापकः, तथा च। सन् चैत्रो बहिरस्ति गृहेऽस्थितत्वात् स्वशरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्ति-विषय—सिद्धिरिति भावः। सत्त्वाश्रयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्वयोश्च विरोधितया सत्त्वप्रतिरुद्धः कथं गृहेऽसत्त्वरूपो हेतुस्तिष्ठेत् तथाच स्वरूपासिद्धहेतुना कथं बहिःसत्त्वरूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्क्य समाधत्ते न च चैत्रस्येत्यादिना। गृहाभावः गृहासत्त्वम् बहिर्भावः बहिःसत्त्वम्। ननु गृहेऽसत्त्ववतः कथं सत्त्वाश्रयता सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधित्वात्तथा चाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न च गृहाभावेनेति गृहासत्त्वेनेत्यर्थः। गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव विरोधिता न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति समर्थयितुं विकल्पयति तथाहि चैत्रस्येति। ननु सत्त्वाश्रयसामान्यमाक्षिपत् देशसामान्यमेवाक्षिपति देशसामान्यमाक्षिपता च तेन तन्मध्यवर्त्तिनो गृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात् गृहस्यापि पाक्षिकसत्त्वलाभेन तेन सह गृहासत्त्वस्य विरोधित्वात् पुनः स्वरूपासिद्धिरित्याशङ्क्यते देशसामान्येनेति आक्षिप्यमाणेनेत्यादिस्तथाच सामान्यदेशाक्षेपेणैव विशेषदेशस्याप्याक्षेप इति भावः। परिहरति नेति। पाक्षिकतया पक्षे प्राप्ततया। सांशयिकेन संशयमापन्नेन। "सामान्यविषयं सत्तावाक्यं "गृहविषयं न वेति" संशयमात्रलब्धेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्बलतया प्रतिबन्धकत्वानौचित्यात्। प्रमाणनिश्चितस्य प्रात्यक्षिकस्य गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिबन्धकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाणेति। अस्य चैत्रस्य। प्रतिक्षिपन् प्रतिरुन्धन्। प्रतिक्षेप्तुं प्रतिरोद्धुमर्हतीत्यग्रेणान्वयः। सांशयिकत्वं संशयमापन्नत्वम्। एतस्य च सत्त्वमात्रस्येत्यादिः। अपनेतुमपवारयितुम्। विषयविशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना एतावता प्रबन्धेन व्यवस्थापितमर्थं निगमयन्नाह तस्मादिति। गृहासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमनुमानमेतयोर्विषयविशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् समावेशनमित्येवार्थापत्तेः फलं तत् निरस्यति एतेनेति। वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः परास्तमित्यग्रेणास्यान्वयः। विरोधाभावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं द्योतयति अवच्छिन्नेत्यादि गृहावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः, गृहानवच्छिन्नसत्त्वमनुमानविषय इत्येकविषयत्वाभावेन—विरोधाभावात् विरोधस्यैव तत्रासद्भावात् अर्थापत्त्या किं समाधास्यते इति भावः"। २अर्थालङ्कारभेदे 'दण्डापूपिकयान्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते" सा० द०। 'मूषिकेण दण्डो भक्षित" इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थादायातं भवति इत्येष न्यायो दण्डापूपिका। अत्र च क्वचित् प्राकरणिकार्थादप्राकरणिकस्यार्थस्यापतनं क्वचिदप्राकरणिकार्थात् प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ। क्रमेणोदाहरणे। "हारोऽयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले। मुक्तानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिङ्कराः'। विललाप सवाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरताम्। अभितप्तमयोऽपि मार्दवं भजते कैव कथा शरीरिणाम्"॥ "यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः" इति सुश्रुतोक्ते ४तन्त्रयुक्तिभेदे च।

अर्थिक पु० अर्थयते इत्यर्थी याचकः कुत्सितार्थी कन्। निद्रागतनृपादेर्जागरणार्थं नियुक्ते स्तुतिपाठकादौ।

अर्थित त्रि० अर्थ—गौणे कर्म्मणि क्त। १याचिते यस्य सकाशात् याच्यते स तस्मिन्। "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितोददौ" रघुः। तस्याविवक्षायां मुख्ये कर्म्मणि क्त। याचनाकर्म्मणि २पदार्थे यद्वस्तु कस्यचित् समीपे याच्यते तस्मिन्। अर्थिनो याचकस्य भावः तल्। ३याच्ञायां स्त्री।

"न व्यहन्यत कदाचिदर्थिता" रघुः। याच्ञायास्तु व्याघातः याच्ञाफलालाभ एव भवति। "यद्यर्थिता तु दारैःस्यात् क्लीवादीनां कथञ्चन" मनुः।४कामनायाञ्च।

अर्थिन् त्रि॰ अर्थ+अस्त्यर्थे इनि। १याचके, २सेवके, असन्निहितधने ३धनस्वामिनि। "नैच्छतार्थिनमवज्ञया सुक्तः" "ख्यातवादिव पराङ्मुखोऽर्थिन" इति च माघ. "यथाकामार्च्चितार्थिनाम्" "ततः समानीय स मानितार्थी" इति च रघुः। ४कार्य्यार्थिनि "ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम्" या॰स्मृ॰। "स धर्म्मस्थसखः शश्वद् अर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम्" रघुः स्त्रियां ङीप्। "कान्तार्थिनी तु या याति" इत्यमरः सन्निहितधने तु अर्थवानित्येव।

अर्थिसात् अव्य॰ अर्थि२योदेयमधीनं करोति अर्थिन्+साति। याचकाधीनतया कृते देये। "विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात्कृतः" नैषधम्। कृभ्वस्त्यादियोगएवास्य साधुता।

अर्थे अव्य॰—के। सान्ता॰। अर्थेकृत्य अर्थेकृत्वा इत्यर्थे असार्थकं सार्थकं साम्याद्येत्यर्थे गणरत्ने तु "विकल्पने प्रभृतीनामेदन्तत्वं लवणादीनाञ्च मान्तत्वं गणपाठसामर्थ्यादेव यद्वा सप्तमीप्रतिरूपकम् द्वितीया प्रतिरूपकञ्च निपातनात्" इत्युक्तम्। तथाच २अर्थशब्दार्थे च।

अर्थोपमा स्त्री अर्थेन नतु शब्देन उक्ता उपमा। लुप्तोमाभेदे। विवरणमुपमाशब्दे।

अर्थोपक्षेपक पु॰ अर्थान् प्रयोजनानि उपक्षिपति उप+क्षिप-ण्वुल्। नाटकाङ्गभेदे विष्कम्भकादिपञ्चके "अर्थोपक्षेपकाः पञ्च विष्कम्भकप्रवेशकौ। चूलिकाङ्कावतारोऽथ स्यादङ्कमुखमित्यपि" सा॰द॰।

अर्थ्य त्रि॰ अर्थात् प्रयोजनादनपेतः यत्। सार्थके सप्रयोजने "वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे" कुमा॰। "अर्थ्यामर्थपतिर्वाचम्" रघुः। "स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिः" रघुः। २पण्डिते पु॰। अर्थस्य भावः यत्। ३वस्तुस्वभावे। अर्थादागतः। ४न्याय्ये। अर्थ—कर्म्मणि यत्। ५याचनाकर्म्मणि अर्थनीये। अर्थाय साधुः यत्। ६अर्थसाधने त्रि॰।

अर्द्द पीड़ने भ्वादि॰ उभ॰ सक॰ सेट्। अर्द्दति ते आर्द्दीत् आर्द्दिष्ट। "रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्दीत्" रघुः। आनर्द्द अर्द्दकः अर्द्दी अर्द्दित्वा अर्द्दितः। अति—अतिपीडने। अत्यर्द्दितः अभि+आभिमुख्येन पीडने। "अभेद्याविदूर्य्ये" शा॰ उक्तेः सामीप्ये च अभ्यर्णः समीपवर्त्ती "कालोऽभ्यर्णजलागमः" सा॰द॰। अन्यत्र अभ्यर्द्दितः। निस्+निर्+वा—भृशपीडने। "सोऽस्वाय पराङेव प्राणो निरर्द्दति" शत॰ ब्रा॰। वि+विशेषेण पीड़ने "तद् या जर्म्मी व्यर्द्दतः पशौ वा पुरुषे वा" शत॰ ब्रा॰। सम्+समर्णः नि+न्यर्णः वि+व्यर्णः।

अर्द्द याचने, गतौ, सक॰ पीड़ायां अक॰ भ्वादि॰ पर॰ सेट्। अर्द्दति आर्द्दीत्। याचने "शरद्घनं नार्द्दति चातकोऽपीति" रघुः।

अर्द्द बधे चुरा॰ उभय॰ सक॰ सेट्। अर्द्दयति ते आर्द्दिदत् त। "येनार्द्दिदत् दैत्यपुरं पिनाकी" भट्टिः। "अभ्यर्णा गिरिकूटाभानभ्यर्णानार्द्दिदत् द्रुतम्" भट्टिः। सम्+सम्यक्पीड़ने "यन्तारमस्य सहसा त्रिभिर्वाणैः समार्द्दयत्" भा॰व॰प॰ प्रति+प्रतिरूपपीड़ने यस्य यत्कर्त्तृकं पीड़नं तेनैव पुनस्तस्य पीड़ने "प्रत्यर्द्दयत संक्रुद्धो राघवः पुनराहवे" रामा॰।

अर्द्दन न॰ अर्द्द—ल्युट्। १गतौ २पीड़ायां ३बधे ४याचने च।

अर्द्दना स्त्री चु॰ अर्द्द—भावे युच्। १हिंसायां बधे।

अर्द्दित त्रि॰ अर्द्द—क्त। १पीड़िते, २गते, ३याचिते च। ४रोगभेदे न॰ "अर्दयित्वाऽनिलोवक्त्रमर्दितं जनयत्यतः। वक्रीभवति वक्त्रार्द्धं ग्रीवा चाप्यपवर्त्तते। शिरश्चलति वाक्सङ्गो नेत्रादीनाञ्च वैकृतम्। ग्रीवाचिवुकदन्तानां तस्मिन् पार्श्वे तु वेदना। यस्याग्रजो रोमहर्षो वेपथुर्नेत्रमाविलम्। वायुरूर्द्ध्वं त्वचि स्वापस्तोदोमन्याहनुग्रहः। तमर्दितमिति प्राहुर्व्याधिं व्याधिविशारदाः। क्षीणस्यानिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः। न सिध्यत्यर्दितं वाढं त्रिवर्षं वेपनस्य च"। इति सुश्रु॰। "क्षयकासश्वास श्रमा योऽर्द्दितापहम्"। "हनुमोक्षमधीमन्यमर्दितञ्च सुदारुणम्" इति च सुश्रु॰।

अर्द्दितिन् त्रि॰ अर्दितमस्त्यस्य इनि। नेत्रादिरोगभेदयुक्ते "अर्दिती कर्णशूली च दन्तरोगीच मानवः" सुश्रु॰।

अर्द्ध पु॰ ऋध—वृद्धौ भावादौ घञ्। १वृद्धौ। आधारे घञ्। २गृहादौ। 'आ तू न इन्द्र! वृत्रहन्नस्माकमर्द्धमागहि" यजु॰ ३३, ६५। "अर्द्धम् निवासदेशम्" वे॰दी॰। अधि+ऋध-अच्। वृद्धिप्राप्त्याधारे २वायौ। "कतमोऽध्यर्द्ध इति" प्रश्ने "योऽयं पवते" इत्युत्तरं दत्त्वा "तदाहुर्यदयमेकइवैव पवतेऽथ कथमध्यर्द्ध" इति प्रश्ने उत्तरम्। 'यदस्मिन्निदं सर्व्वमध्यार्ध्नोत् अस्मिन्वायौ सति इदं सर्व्वम् अधिकमाप्नोति प्राणः आप्न प्राप्नोतिरिति तेनाध्यर्द्ध" इति का॰उ॰। करणे घञ्। ४अवयवरूपे खण्डे अवयवेनेवोपचयात् अवयविनो

वृद्धिरिति तस्य तथात्वम् । समखण्डवाचित्वे तु न० । "अर्द्धं नपुंसकम्" पा० सूत्रे तथैवोक्तेः । ५समीपे अर्धदेव-शब्दे उदा० समांशवाचिनस्तु एकदेशिसमासः । अर्धञ्चः अर्धकायम् अर्धपिप्पली क्वचित् षष्ठीसमासः "एतच्छ्रुता-र्द्धमात्रस्य त्रैलोक्यविजयी भवेत्" तन्त्रम् । एतत् पूर्व्वकनौशब्दान्ततत्पुरुषात् अच् अर्धनावम् खार्य्यास्तु वा अर्धखारम् अर्धखारी । खण्डमात्रवाचित्वे षष्ठी-समासः । "क्रोशार्धं प्रकृतिपुरस्सरेण गत्वा" रघुः । अवयवावयविनोर्भेदात् क्वचित् धर्म्मिपरता । अर्धंते वर्धंते ऋध्–णिच्–कर्म्मणि अच् । ६ खण्डिते त्रि० जसि अर्धाः अर्धे । [क्रियासमाप्तिस्ततोऽर्द्धे कृते ।

अर्द्धकृत त्रि० अर्धं कृतम् । असम्पूर्णकृते यस्य यथा करणे

अ(आ)र्धकौडविक त्रि० अर्धकुडवपरिमाणमर्हति ठञ् उत्तर पदस्य वृद्धिः पूर्वस्य वा। अर्धकुडवपरिमाणार्हे स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धखारी स्त्री अर्धं खार्य्याः एक०त० वा अच् । खारीपरि माणार्धांशे। अत्र वा अच् । अर्धखारम् तत्रैव न० ।

अर्द्धगङ्गा स्त्री अर्द्धं गङ्गायाः एकदेशित०। स्नानादौ गङ्गास्ना-नादेरर्द्धफलदायिन्यां कावेरीनद्याम् ।

अर्द्धगर्भ त्रि०अर्द्धं वत्सरस्यार्द्धे मार्गादौ पौषादौ वाब्दस्याखण्डस्यार्धे गगने वा गर्भं गर्भस्थानीयमुदकं यस्य । सूर्य्यरश्मिभेदे ते हि मार्गादौ पौषादौ च भूमिस्थम् उदकमाकृष्य गर्भरूपेण गगने धारयन्ति इति ज्योतिषप्रसिद्धम् "तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्जने इत्यादिना ३२४ पृष्ठ दर्शितेन यादववाक्येन तेषां मध्ये शतत्रयेण गर्भधारण स्योक्तेस्तथात्वम् गर्भधारणकालश्च वृ० स० उक्तम् यथा । "मार्गशिरःशुक्लपक्षप्रतिपत्प्रभृति क्षपाकरेऽषाढ़ाम् । पूर्वां वा समुपगते गर्भाणां लक्षणं ज्ञेयम् । यन्नक्षत्रमुपगते गर्भ चन्द्रे भवेत् स चन्द्रवशात् । पञ्चनवते दिनशते तत्रैव प्रसवमायाति । सितपक्षभवाः कृष्णे, शुक्ले कृष्णा द्युस-म्भवाः रात्रौ । नक्तंप्रभवाश्चाह्नि, सन्ध्याजाताश्च सन्ध्या-याम् । मार्गशीर्षाद्यागर्भामन्दफलाः पौषशुक्लजाताश्च । पौषस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेच्छ्रावणस्य सितम् । माघसितोद्भवा गर्भाः श्रावणकृष्णे प्रसूतिमायान्ति । माघस्य कृष्णपक्षेण निर्दिशेद्भाद्रपदशुक्लम् । फाल्गुनशुक्लसमुत्था भाद्रपदस्या सिते विनिर्देश्याः।तस्यैव कृष्णपक्षोद्भवास्तु ये तेऽश्वयुक्शुक्ले। चैत्रसितपक्षजाताः कृष्णेऽश्वयुजस्य वारिदा गर्भाः । चैत्रासितसम्भूताः कार्त्तिकशुक्लेऽभिवर्षन्ति" इति । "सप्तार्द्धगर्भा भुवनस्य रेतः" ऋ० १,१६४,२६ । "वत्-सरस्यार्द्धे गर्भस्थानीयमुदकं धारमाणाः" भा० । [हारभेदे

अर्द्धगुच्छ पु०। अर्द्धः चन्द्रसमः गुच्छः । १चतुर्विंशतिलतिके

अर्द्धगुञ्जा स्त्री अर्द्धं गुञ्जायाः । गुञ्जायास्तुल्यार्धपरिमाणे "तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा" लीला० उक्तेः यव-द्वयार्द्धे एकयवरूपे तत्परिमाणे । तदर्हति ठञ् । उत्तर-पदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य वा ॥ अ(आ)र्द्धगौञ्जिकः तत्परि-माणार्हे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धचन्द्र पु० अर्द्धं चन्द्रस्य एक०त० । १चन्द्रस्यार्द्धे, तदाकारे-२नखक्षते, ३गलहस्ते, ४वाणभेदे, "रावणेन हृता सीता– अर्द्धचन्द्रार्द्धभास्करा" महाना० "सार्द्धचन्द्रं बिभर्त्ति यः" कुमा० "अर्द्धचन्द्रमुखैर्बाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम्" रघुः "शृगालाः सर्व्वे गलेऽर्द्धचन्द्रं दत्त्वा निस्सारिताः" । "तद्दीयतां द्रागेतस्यार्द्धचन्द्रः" इति च पञ्च०त० । गल-हस्तस्तु तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपा हस्तसन्निवेशविशेष-मुद्रा । (नेक्षोडोति) ख्यातायां ५त्रिवृति स्त्रीणां ६तिलक-भेदे च । स्त्री । स्वार्थे कन् । ह्रस्वे अतइत्त्वे । अर्द्धच-न्द्रिका १कर्णस्फोटलतायां २चित्रपर्ण्यां च ।

अर्द्धचन्द्रक पु० अर्द्धचन्द्र इव कायति कै–क । १मयूर-पिच्छस्यार्द्धचन्द्राकारे पदार्थे ।

अर्द्धचन्द्राकृति पु० अर्द्धचन्द्रस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य । गलहस्ते तर्ज्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गले हस्तसन्निवेशविशेषे ।

अर्द्धचोलक न० अर्द्धं चोलस्य एकदेश त० संज्ञायां कन् । (काञ्चुलीति) ख्याते कुर्पासकवस्त्रे ।

अर्धजरतीय पु० अर्द्धं जरतीव इवार्थे कन् । अर्द्धवृद्धातुल्ये न्यायभेदे स च अर्द्धं कुक्कुट्याः पाकाय अर्द्धं प्रसवाय यथा न प्रभवति एवमेकभागस्यान्यपरत्वमन्यभागस्यान्यपरत्वं न युक्तमित्येवं परः न्यायः । "न च जानीमो विषयसन्ध्याया मिवान्तरालेऽवस्थानमर्द्धजरतीयकौशलम्" वृ० उ० भा० । यथा न जागर्त्ति न स्वपितीति विषयग्रहणमिति अन्त-रालेऽवस्थानं दुर्घटं यथा चार्द्धं कुक्कुट्याः पाकार्थमर्धञ्च प्रसवायेति कौशलं नोपलभ्यते" आ० गि०। जरत्या एव पाकः युवत्यास्तु प्रसवार्थत्वं नत्वेकस्या एव द्विविधकार्य्य करत्वमित्यर्थः 'तुल्ययोर्निज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्द्धजरतीयोन्यायो न युक्तः कल्पयितुम्" छा०भा० ।

अर्द्धजाह्नवी स्त्री अर्द्धगङ्गावत् । कावेर्य्यां नद्याम् ।

अर्द्धतिक्त अर्द्धः असम्पूर्णस्तिक्तः । नेपालनिम्बे । [त्मके काले ।

अर्द्धदिन अर्द्धं दिनस्य । दिनस्य तुल्यांशे सार्द्धसप्तमुहूर्त्ता

अर्द्धदेव पु० अर्द्धे समीपे तद्वर्त्ती देवानाम् । देवसमीपे वर्त्तमाने। "इन्द्रं न वृत्रतुरमर्द्धदेवम्" "वृत्रहणं ददथुरर्द्धदेवम्" ऋ० १,४२,८,९ । "अर्द्धदेवं देवानामर्द्धे समीपे वर्त्तमानम्" भा०

अ(आ)र्द्धद्रौणिक त्रि० अर्द्धद्रोणमर्हति ठञ्। उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य वा । अर्द्धद्रोणपरिमाणार्हे वस्तुनि स्त्रियां ङीप् ।

अर्द्धधार न० अर्द्धे धाराऽस्य । सुश्रुतोक्ते विंशतिशस्त्रमध्ये शस्त्रभेदे "विंशतिः शस्त्राणि । तद्यथा । मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीमुख कुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रवड़िशदन्तशङ्क्वेषण्य" इति । "वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रार्द्धधाराणि छेदने भेदने च" सुश्रु० ।

अर्द्धनारायण न० अर्द्धमर्द्धमितं स्थानं यस्य तादृशोनारायणो यत्र "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयम् । अत्र नारायणः स्वामी नान्यः स्वामी कथञ्चन" इत्युक्ते गङ्गायाः प्रवाहावधिहस्तचतुष्टयात्मके नारायणस्वामिके स्थाने ।

अर्द्धनारीश्वर पु० अर्द्धाङ्गे या नारी तस्या ईश्वरः । हरगौरीरूपे शिवमूर्त्तिभेदे तद्रूपादि ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।

अर्द्धनाव न० अर्द्धं नावः अच् समा० । नौकायास्तुल्यांशे ।

अर्द्धनिशा स्त्री अर्द्धं निशायाः एकदेशित० । अर्द्धरात्रे ।

अर्द्धपण पु० अर्द्धं पणस्य । 'वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्र" इत्युक्तपणस्यार्द्धे काकिणीद्वये ।

अर्द्धपथ न० अर्द्धं पथः अच् समा० । मार्गस्य तुल्यांशे प्रदेशे ।

अर्द्धपाञ्चालिक पु० अर्द्धपञ्चाले भवः ठण् उत्तरपदवृद्धिः। अर्द्धपञ्चालदेशभवे ।

अ(आ)र्द्धपादिक त्रि० अर्द्धपादं तच्छेदमर्हति ठञ् । पूर्व्वपदस्य वा वृद्धिः । अर्द्धपादच्छेदार्हे । "गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने । पशूनां हरणे चैव दण्डः कार्य्योऽर्द्धपादिकः" मनुः अर्धपद मर्हति ठञ् उत्तरपदस्य वृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा । अर्द्धपदप्रमाणार्हे उभयत्र स्त्रियां ङीप् । [पोते (तित्तिरीति) ख्याते पक्षिणि।

अर्द्धपारावत पु० अर्द्धेन अङ्गेन पारावत इव । चित्रकण्ठक ।

अर्द्धपुलायित न० "शताद्धार्द्धक्रमादूनैर्मण्डलायितवल्गितैः। उन्मुखस्याश्वमुख्यस्य गतिरर्द्धपुलायितमिति" परिभाषिते अश्वगतिभेदे ।

अ(आ)र्द्धप्रस्थिक त्रि० अर्द्धप्रस्थमर्हति ठञ् "नातः" पा० नोत्तर पदस्य वृद्धिः पूर्व्वस्य तु वा। अर्द्धप्रस्थप्रमाणार्हे स्त्रियां ङीप्।

अर्द्धभाग पु० अर्द्धं भागस्य । भागस्यार्द्धे "तदर्द्धभागेन लभस्व काङ्क्षितम्" कुमा० । अर्द्धभागमर्हति ठञ् वा पूर्व पदवृद्धिः । अ(आ)र्द्धभागिकः। अर्द्धभागार्हे त्रि० "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽशंहरोभवेत् । मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिकम्" या० स्मृतिः।

अर्द्धभाज् त्रि० भज–ण्वि उप० स० । अर्द्धांशहरे "निधीनां तु पुराणां च धातूनामेव च क्षितौ । "अर्द्धभाग्रक्षणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः" मनुः ।

अर्द्धभ्रम न० अर्द्धात् भ्रमोभ्रमणं यत्र । "आहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदीति सर० कण्ठा० उक्ते शब्दालङ्कारभेदे यथा

"स	स	त्व	र	ति	दे	नि	त्यं
स	द	रा	म	र्ष	ना	शि	नि।
त्व	रा	धि	क	क	सं	ना	दे
र	म	क	त्व	म	क	र्ष	ति" किरा०

अग्निपुराणे तु "गोमूत्रिकार्द्धभ्रमके' इति कान्ततया-पठित्वा "पादार्द्धाद्यैश्चतुर्भिश्च कुर्य्याद्विन्यासमेतयोः ।न्यस्यतामिह वर्णानामधोधः भ्रमभागिनाम्। अधोधःस्थितवर्णानामाचतुर्थपदं नयेत् । तुर्य्यपादं नयेदूर्द्धं पादार्द्धप्रातिलोम्यत"इति तल्लक्षणमुक्तम्। अयमर्थः तिर्य्यग्गताः पञ्चरेखाः ऊर्द्धगताश्च नव रेखालेख्या एवं द्वात्रिंशत् कोष्ठानि भवन्ति तत्र प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण एकैककोष्ठगैकैकाक्षरकाश्चत्वारः पादाः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्के लेख्याः एवं लेखने द्वात्रिंशद्वर्णा एकैककोष्ठगा भवन्ति । तत्र प्रथमपादार्द्धगता आद्याश्चत्वारोवर्णाः क्रमशोऽधोवर्त्तिनीषु प्रथमादिपङ्क्तिषु यथा भवन्ति यथा च तस्यापरार्द्धगताश्चत्वारो वर्णा अन्तिमादिपङ्क्तिषु उर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्त्य कोष्ठगा भवन्ति तथा वर्णाः श्लोके निवेश्याः । एवं द्वितीयपादार्धगा आद्याश्चत्वारो वर्णा अधोऽधःक्रमेण प्रथमादिपङ्क्तिद्वितीयकोष्ठगाः अपरार्धघटकाश्चत्वारश्च वर्णा ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिपङ्क्तिषु सप्तमकोष्ठगाः । तृतीयपादार्धगाः आद्याश्चत्वारो वर्णाः प्रथमादिपङ्क्तिषु अधोऽधःक्रमेण तृतीयकोष्ठगा उत्तरार्धगाश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु षष्ठकोष्ठगाः चतुर्थपादार्धगा आद्याश्चत्वारोवर्णाः अधोधःक्रमेण प्रथमादिषु पङ्क्तिषु चतुर्थकोष्ठगाः उत्तरार्धगताश्चत्वारो वर्णाश्च ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमादिषु पञ्चमकोष्ठगाः यथा भवेयुस्तथा वर्णविन्यासो विधेयः । एवं सति यथा प्रथमादिपङ्क्तिक्रमेण चत्वारः पादाः पठितुं शक्यन्ते एवमुक्तप्रकारेण अधोधःक्रमेण च प्रथमादिकोष्ठगवर्णग्रहणेन एवं अन्तिमादिषु, ऊर्द्धोर्द्धक्रमेण अन्तिमकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन, उक्तरीत्या प्रथमादिपङ्क्तिषु द्वितीयादिकोष्ठस्थवर्णग्रहणेन

अन्तिमादिषु उपान्तिमकोटगवर्णपठनेन च उक्तदिशा पाठे द्वितीयादिपादा भवन्ति। सर्व्वतोभद्रस्येवास्य सर्व्वतोऽनुलोमविलोमपाठासम्भवेन अर्धभ्रमत्वम् अयञ्च बन्धः अनुष्टुप्छन्दस्येव नान्यत्र छन्दसीति ज्ञेयम्। एवम् "अभीकमतिकेनेद्धे भीतानन्दस्य नाशने। कनत्सकामसेनाके मन्दकाममकमस्तुति" माघश्लोकोऽपि ज्ञेयः।

अर्द्धमाणवक पु० अर्धं माणवकस्य। द्वादशलतिके हारभेदे माणवकाख्यहारस्य चतुर्विंशतिलतिकत्वात्तस्यार्धमानतयास्य तथात्वम्।

अर्द्धमात्रा स्त्री अर्धं मात्रायाः। बिन्दुर्धचन्द्राकारव्यञ्जनायां १ब्रह्मरूपायाम् वाचि २तदाख्यायां देव्याञ्च। "अर्धमात्रा स्थिता नित्यं यानुच्चार्य्या विशेषतः" देवीमा० "अकारो भगवान् ब्रह्मा उकारो विष्णुरुच्यते मकारो भगवान् रुद्रोऽप्यर्धमात्रा महेश्वरी। उत्तरोत्तरभावेनाप्युत्तमत्वं स्मृतं बुधैः। अतः सर्व्वेषु शास्त्रेषु देवीसर्व्वोत्तमा स्मृता" देवीपुरा०। अर्धमात्रा उच्चारणकालोऽस्य। ३हल्वर्णे त्रि० "व्यञ्जनं चार्धमात्रक"मित्युक्तेस्तथात्वम्।

अर्द्धमास पु० अर्धं मासस्य एकदे०त०। पञ्चदशाहात्मके मासस्यार्धरूपे पक्षात्मके काले "दर्शेन चार्धमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि" मनुः "पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः" इति शत०ब्रा०। "त्रिंशता भवेन्मास" इत्युक्तेर्मासस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकतया तदर्धस्य पञ्चदशत्वम् "एरण्डतैलं वा मासमर्धमासं वा पाययेत्" सुश्रुतः।

अर्द्धयाम पु० अर्द्धं यामस्य प्रहरस्य। दिनरात्र्योः अष्टधा विभक्ते काले यावद्दिनमानं रात्रिमानं वा तस्याष्टधाविभागे यः कालस्तस्मिन्। अस्यैव वारवेलाकालवेलासंज्ञा तस्य च वारविशेषेषु वर्ज्यता ज्योतिषोक्ता। "कृतमुनियमशरमङ्गलरसभास्करादियामार्द्धे। प्रभवति वारवेला न शुभा शुभकार्य्यकरणाय"। ज्यो०त० तथाच रवौ चतुर्थोऽर्द्धयामः वारवेला एवं चन्द्रे सप्तमः। कुजे द्वितीयः, बुधे पञ्चमः, गुरौ अष्टमः, भृगौ तृतीयः, शनौ षष्ठः वारवेला। "कालस्य वेला रवितः शराब्धिकालानलागाम्बुधयो गजेन्द्र दिने, निशायामृतुवेदनेत्रनगेषुरामा विधुदन्तिनौ च" ज्यो० त०। यथा दिने रवौ पञ्चमः कालवेला एवं चन्द्रे द्वितीयः, कुजे षष्ठः, बुधे तृतीयः, गुरौ सप्तमः, भृगौ चतुर्थः, शनौ अष्टमः आद्यश्च॥ रात्रौ रवौ षष्ठः कालवेला। एवं चन्द्रे चतुर्थः। कुजे द्वितीयः। बुधे सप्तमः, गुरौ पञ्चमः भृगौ तृतीयः, शनौ आद्यः अष्टमश्च कालवेला॥ एवं दिने वारवेलाकालवेलाद्वयसमावेशेन द्वयोर्वर्ज्यता यथोक्तं "रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा। कुजे षष्ठं द्वितीयञ्च बुधे बाणतृतीयकम्। गुरौ सप्ताष्टकञ्चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे। शनावाद्यं च षष्ठञ्च अष्टमं परिवर्जयेत्"॥ एवञ्च रात्रौ न वारवेला किन्तु कालवेलैव। तद्दोषोऽप्युक्तः "यात्रायां मरणं काले (काल-वेलायाम्) वैधव्यं पाणिपीड़ने। व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्व्वं कर्म्म ततस्त्यजेत्" ज्यो०त०। दिनविशेषे तद्दोषविशेषोऽपि ज्यो०त० उक्तः। "वारेशादर्द्धयामेषु रात्र्यङ्कोः पञ्च षट् क्रमात्। अधिपाःसुर्महाश्चात्र यथाकाले भवन्ति हि। रवीज्येन्दुभृगुज्ञाजशनिस्तरवयो निशि। रविशुक्रज्ञरात्रीशशनीज्यकुजभास्कराः। दिने ज्ञेयाः परेष्वेवम्" अयमर्थः यस्मिन् दिवसे यो वारेशः सएव प्रथमयामार्द्धाधिपः। ततो द्वितीयेशस्तु रात्रौ वारेशापेक्षया पञ्चमः, पुनस्तदपेक्षया पञ्चमस्तृतीयेश एवं क्रमेण ज्ञेयः। दिने तु वारेश एव आद्यार्धपः द्वितीयेशस्तु वारेशापेक्षया षष्ठस्तदपेक्षया पुन षष्ठस्तृतीयेश इत्येवंक्रमेण ज्ञेयः॥ एतञ्च यतावीवेधे पापस्वामिकस्य रिष्टसूचकताविवेचनार्थम् अन्यत्र शुभकर्म्मसु वर्जनार्थञ्च।

अर्द्धरथ पु० रथोऽस्त्यस्य अच् रथः रथी अर्द्धः असंपूर्णो रथः। असम्पूर्णे रथिनि। "सखा ते दयितो नित्यं य एष रणकर्कशः। उत्साहयति राजंस्त्वां विग्रहे पाण्डवैः सह। एष विकत्थनो नीचः कर्णो वैकर्त्तनस्तव। मन्त्री नेता च बन्धुश्च मानी चात्यन्तमुच्छ्रितः। एष नैव रथः कर्णो न चाप्यतिरथो रणे। वियुक्तः कवचेनैष सहजेन विचेतनः। कुण्डलाभ्याञ्च दिव्याभ्यां वियुक्तः सततं घृणी। अभिशापाच्च रामस्य ब्राह्मणस्य च भाषणात्। करणानां वियोगाच्च तेन मेऽर्द्धरथोमतः। नैष फाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन् विमोक्ष्यते। ततोऽब्रवीत् पुनर्द्रोणः सर्व्वशस्त्रभृतां वरः। एवमेतत् यथात्थ त्वं न मिथ्याऽस्ति कदाचन। रणे रणेऽभिमानी च विमुखश्चापि दृश्यते। घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्द्धरथो मतः" इति भा० उ०प०।

अर्द्धरात्र अर्द्धं रात्रेः अच्समा०। रात्रेस्तुल्यार्द्धभागे यामद्वयपूर्त्तिकाले "अर्द्धरात्रे त्वसम्पूर्णे दिवा पुण्यमनागतम्" "अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि" "सम्पूर्णे चार्द्धरात्रे चेति" च देवी पु०। "कलान्यूनार्द्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत्" गर्गः। "अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्रमते रविः"। "अर्द्धरात्रे तु संपूर्णे यदा संक्रमते रविः भु०भी०। "पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसंक्रमणं भवेत्"

शाता०जावा० । "प्रभाते चार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्य्यात् परेऽहनि" भविष्य पुरा० । "अथार्द्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे" रघुः "मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा च सामिषम्" मनुः ।

अर्द्धर्च पु०न० अर्द्धम् ऋचः एकदेशित० अच् समा० । ऋचोऽर्द्ध-भागे "अर्द्धर्चेऽर्द्धर्चे प्रतिगृह्णीयात्" शत०ब्रा० । "ऋचः पादं मात्रया कल्पयन्तोऽर्द्धर्चेन" अथ० ९, १०, १९, अस्य परिमाणवाचकत्वात् वीप्सायां शस् । अर्द्धर्चशः । अर्द्धर्च-मर्द्धर्चमिति वीप्सावृत्तौ कारकभूते अर्द्धर्चे "तस्य वाससा पाणिभ्यां पाणी सन्दह्य सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वाम्" कात्या० १७, १, १८, "तस्मादर्द्धर्चशः शंसेत्" शत०ब्रा० "अथार्द्धर्चशोद्वौवा इमौ प्राणौ" शत०ब्रा० ।

अर्द्धर्चादि पु० ६त० । "अर्द्धर्चाः पुंसि चेति" पाणिन्युक्ते पुंनपुंसकलिङ्गानुशासननिमित्ते शब्दसमूहे सच गण० १२, १४ पृष्ठे दर्शितः ।

अर्द्धलक्ष्मीहरि अर्द्धं लक्ष्म्या आकारेऽस्य तादृशो हरिः । लक्ष्मीनारायणात्मके विष्णोर्मूर्त्तिभेदे तद्रूपं यथा "उद्यत्प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् । नानारत्नोत्कलितविविधाकल्प-मापीतवस्त्रं विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिमिति"

अर्द्धविसर्ग पु० अर्द्धं विसर्गस्य तदङ्गकत्वादुपचारः । विसर्गसदृशाकारार्द्धरेखया व्यञ्जनीये कखयोःपरत जिह्वा-मूलीयाख्ये पफयोःपरतः उपाध्मानीयाख्ये च वर्णभेदे अर्द्धविसर्जनीयादयोऽप्यत्र ।

अर्द्धवीक्षण न० अर्द्धमसंपूर्णं वीक्षणम् । कटाक्षदर्शने ।

अर्द्धवैनाशिक पु० अर्द्धोऽसम्पूर्णः वैनाशिकः बौद्धभेदः । वैशेषिकशास्त्रकारे तस्य च सर्वस्य क्षणिकतावादितया वैना-शिकसमयवत् परिणामभेदेन देहादेराशुविनाशस्वीकारेण आत्मनस्तु स्थायित्वाङ्गीकारेण च ततो वैलक्षण्यात् अर्द्ध-वैनाशिकत्वम् इति वेदान्तिनो वदन्ति । वैशेषिकादयस्तु वेदान्तिनोऽर्द्धवैनाशिकत्वं कल्पयन्ति "तैर्हि वैनाशिकवत् सर्वेषां पदार्थानां चिद्रूपज्ञानमात्रात्मकतया स्वीका-रेण चितश्च स्थायित्वाङ्गीकारमात्रेण ततो वैलक्षण्य-मित्यर्द्धवैनाशिकत्वमिति । यथा च नैषां तथात्वं तथा विवरणप्रमेयोपन्यासे प्रपञ्चितम् विद्यारण्येन ।

अर्द्धवैशस न० अर्द्धस्य वैशसं वधः । अर्द्धवधे "विधिना कल्पमर्द्धवैशसम्" "अर्द्धो वा आत्मनो यत् पत्नी" इति श्रुतेस्तस्य नाशे पत्न्या अर्द्धनाशोयुक्त इति तथोक्तम् ।

अर्द्धशत न० अर्द्धं शतस्य एकदे०त० । १पञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च । "वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे च" मनुः । क्वचित् ६त० । तत्रैवार्थे न० "एतच्छतार्द्धमावर्त्त्य त्रैलो-क्यविजयो भवेत्" तन्त्रम् । [शतमप्यत्र ।]

अर्द्धशन एकदेशित० शक० । अर्द्धभोजने रत्नावली० अर्द्धा-

अर्द्धशफर पु०अर्द्धः शफरः । (दाड़का) इति ख्याते मत्स्यभेदे

अर्द्धश्लोक पु० अर्द्धं श्लोकस्य एकदेशित० । श्लोक-स्यार्द्धे प्रथम पादद्वये

अर्द्धसम त्रि०अर्द्धेन समः । १अर्द्धेन तुल्ये पदार्थे "प्रथमा-ङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणोभवेत् द्वितीयस्तुर्य्यवद्वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते" वृत्तरत्नाकरोक्ते २वृत्तभेदे न० यथा "अयुजि न युगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा" एवमुपचितादीनि ।

अर्द्धसीरिन् पु० अर्द्धं सीरस्य हलकृष्टशस्यादिफलस्य सोऽस्यास्ति इनि १हलसाध्यकलशस्यस्यार्द्धभाजि । "शूद्रेषु दासगो-पालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चा-त्मानं निवेदयेत्" या०स्मृतिः अत्र निरुक्तार्थपरत्वम् मिताक्षराकृतोक्तं पराशरेण तु तस्य पारिभाषिकत्वम् दर्शितं यथा" दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्" इत्युक्त्वा "वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः । अर्द्धिकः स तु विज्ञेयो भोज्यं विप्रैर्न संशयः" इत्युक्तम् तेन वैश्यागर्भजो ब्राह्मणेनोत्पादितः संस्कारवान् वर्णसङ्कर-भेदः अर्द्धिकः अर्द्धसीरीति । तेन २तदर्थेऽपि ।

अर्द्धहार पु०कर्म—वृत्तौ अच् अर्द्धः सम्पन्नः हारः । चतुः-षष्टिलतिके हारभेदे ।

अर्द्धांश पु० एकदेशित० । अंशस्य सजातीयोचितभागस्य १तुल्यार्द्धभागे २सर्वद्रव्यस्यार्द्धभागे च ।

अर्द्धार्द्ध पु० अर्द्धम् अर्द्धस्य तुल्यांशस्य एक० त० । तुल्यभागरूप स्यांशस्य तुल्ये अर्द्धभागे चतुर्थांशे । "चरोरर्द्धार्द्धभा-गाभ्यां तामयोजयतामुभे" रघुः । "पञ्चाधिकस्य वा नाशे-ततोऽर्द्धार्द्धं तु तण्डुलाः ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु सृजेत् पुत्रादिमस्तकम्" । कात्या० सृ० ।

अर्द्धासन न०अर्द्धमासनस्य । आसनस्यार्द्धभागे "यो विसर्जनाव-सरे मम हि दिवौकसां समक्षमर्द्धासनोपवेशितस्य" शकु० । "अर्द्धासनं गोत्रभिदाधितष्ठौ" रघुः । "अर्द्धासनं गोत्र-भिदोऽध्यवात्सीत्" भट्टिः । अर्द्धं सम्पन्नमसनं त्यागः विच्छे-दश्च । २स्नेहेन दाने ३अकुत्सने च धरणिः ।

अर्द्धिक त्रि०अर्द्धमर्हति ठिठन् स्त्रियां ङीप् । १अर्द्धभागार्हे

"तदर्द्धिकं पादिकं स्यात्" मनुः २अर्द्धसीरिप्रभृत्यार्थे च उदा० तत्रैव ।

अर्द्धिन् त्रि० अर्द्धं ग्राह्यत्वेनास्त्यस्य इनि । अर्द्धग्रहणार्हे "सर्वेषामर्द्धिनोमुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशास्तुरीयांशास्तु पादिनः"। गोशतभागे स्मृतिः ।

अर्द्धुक त्रि० ऋध–वा० उकञ्। सम्पन्ने वृद्धिशीले "एकमतिरिक्तं जुहोति तस्मादेकः प्रजास्वर्द्धुकः" शत० ब्रा० ।

अर्द्धेन्दु पु० अर्द्धमिन्दोः एकदे० त० । १चन्द्रतुल्यांशे "जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्" दुर्गाध्यानम्। तदाकारत्वात् २नखक्षते ३तर्जन्यङ्गुष्ठविस्ताररूपे गलहस्तमुद्राभेदे ४अर्द्धचन्द्राकारे वाणे च ।

अर्द्धोक्त न० अर्द्धमुक्तम् वच–भावे क्त । अर्द्धकथने । "रामभद्रेत्यर्द्धोक्ते महाराज"! इति वीरचरिते कञ्चुकिवाक्यम्।

अर्द्धोदक न अर्द्धदेहव्यापकमुदकम् शाक० त० । देहार्द्धव्यापके उदके । "अर्द्धोदके तु जाह्नव्यां म्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेति च" अग्निपु० । "अर्द्धोदकं चरणान्नाभिपर्य्यन्तमुदकम्" प्रा० त० रघुनन्दनः ।

अर्द्धोदय पु० अर्द्धस्य सकलस्य पुण्यस्य उदयो यत्र । तिथिनक्षत्रादियोगविशेषे "माघेमासि अमावस्या यदि अर्कयुता भवेत् । नक्षत्रं श्रवणं देवि ! व्यतीपातो भवेद्यदा । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः सूर्य्यपर्वशतैःसमः । दिवैव योगः शस्तोऽयं न च रात्रौ कदाचन । अर्द्धोदये तु सम्प्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्ब्रह्मसम्मिताः । यत् किञ्चित् क्रियते दानम् तद्दानं मेरुसन्निभमिति" निर्णया०। "अमार्कपातश्रवणैर्युता चेत् पौषमाघयोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेय. कोटिसूर्य्यग्रहैः समः" स्क० पु० । "अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के रोहिणीबुधे" वृहन्नारदीयम् ।

अर्द्धोदयासन न० अर्द्धस्य देहस्य उदयेन उर्द्ध्वक्षेपेणासनम् "अर्द्धोदयासनं नाथ ! सर्वाङ्गं खे नियोजयेत् । केवलं हस्तयुगलं भुव्यवष्टभ्य तिष्ठति" रुद्रया० उक्ते आसनभेदे ।

अर्द्धेन्दुमौलि पु० अर्द्धेन्दुर्मौलावस्य। चन्द्रशेखरे शिवे ।

अर्द्धोरुक न० ०अर्द्धमूरोः अर्द्धोरु तत्र कायते काय-ड । १जङ्घोरुपर्य्यन्ताङ्गाच्छादके वस्त्रे, उत्तमस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्ते चोलकाकारे २परिधेयवस्त्रे च ।

अर्द्ध्य त्रि० अर्द्धस्येदम् तत्र भवो वा वा यत् १अर्द्धसम्बन्धिनि २अर्द्धभवे च। ऋध–णिच्–यत् ।प्रवर्द्धनार्हे "विदुषा चिदर्द्ध्यः स्तोमः । ऋ० १,१५६,१, "अर्द्ध्यं वर्द्धनार्हम्, भा० "शविष्ठं वाजं विदुषा चिदर्द्ध्यम्" ऋ० ५,४४,१० ।

अर्पण न० ऋ–णिच्–पुक् ल्युट् । १निक्षेपे, २स्वत्वत्यागानुकूलव्यापारे ३निवेशने च । "पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम्" "सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण" "सुखार्पणेषु प्रकृतिप्रगल्भाः" इति च रघुः "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माऽग्नौ ब्रह्मणा हुतम्" "तत् कुरुष्व मदर्पणमिति" च गीता करणे ल्युट्। ४मन्त्रादौ ५जूहूप्रभृतौ स्त्री । संप्रदाने ल्युटि । ६देवादिषु । अधिकरणे ल्युट् । त्यागाधिकरणे ७वह्न्यादौ । कर्म्मणि ल्युटि । ८हविरादौ त्याज्यद्रव्ये

अर्पित त्रि० ऋ–णिच्–पुक् च क्त । १दत्ते २निक्षिप्ते ३निवेशिते "तदनुज्वलनं मदर्पितम्" कुमा० ।"मय्यर्पितमनोवृत्तिः" गीता अनर्पितचरीं चिरात् करुणयावततीर्णः कलाविति" हरिभ० "हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम्" इति कुमा० ।

अर्पिस पु० ऋ–णिच् पुक् च इसन् । १हृदये, अग्रमांसे च ।

अर्प्य त्र० ऋ–णिच्–पुक यत् ।१निवेशनीये २देये ३त्याज्ये च।

अर्व(र्व्व) हिंसने भ्वादि०पर०सक० सेट् । अर्व(र्व्व)ति आर्वी(र्व्वी)त् आन(र्व्व)र्व ।

अर्बु(र्व्बु)द न० अर्व (र्व्व) विच् तस्मै उदेति उद्+इण्–ड । (आव् इति) ख्याते १मांसपिण्डाकारे रोगभेदे, स च सुश्रुतोक्त वर्त्माश्रयेषु एकविंशतिरोगेषु मध्ये रोगभेदः "पृथग्दोषा समस्ताश्च यदा वर्त्म व्यपाश्रयाः। शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः । विवर्द्ध्य मांसं रक्तञ्च तदा वर्त्म व्यपाश्रयान् । विकारान् जनयत्याशु नामतस्तान् निबोधत" इत्युपक्रम्य उत्सङ्गिनीप्रभृतीन् एकविंशति भेदान् उक्त्वा तेषां प्रत्येकलक्षणान्युक्तानि तत्र "वर्त्मान्तरस्थं विषमं ग्रन्थिभूतमवेदनम् । विज्ञेयमर्बुदं पुंसां सरक्तमवलम्बितम्" इत्यर्बुदलक्षणोक्तम् अर्बुदञ्च नानाविधं मांसार्बुदशोणितार्बुदादिभेदात् । "कृष्णस्फोटीसरक्तैश्च पिड़काभिश्च पीड़ितम् । यस्य वस्तिरुजश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम् । मांसदोषेण जानीयादर्बुदं मांससम्भवम्" एवं मेदोऽर्बुदादयोऽपि तत्रोक्ता रोगभेदा ज्ञेयाः। २दशकोटिसंख्यायां ३तत्संख्यातेषु च एकादिकोटिसंख्या दशगुणोत्तरा उक्ता अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात्" लीला० "इमा मेऽग्न ! इष्टका धेनवःसन्त्वेका च दश च दश च शतं

च शतं चेत्युपक्रम्य "अर्बुदं चन्यर्बुदञ्च इति यजु० १७,२। ४पर्व्वतभेदे ५असुरभेदे च पु० । "महान्तं चिदर्बुदं निक्रमी पदा" ऋ० १,५१,४, ६काद्रवेये सर्पभेदे पु०पञ्च- मेऽहनीत्युपक्रम्य "अर्बुदः काद्रवेयो राजेत्याह तस्य सर्पा विशः" इति शत० ब्रा०। अम्बूनि ददाति दा—क वेदे मस्य रः । ७मेघे "न्यर्बुदं वावृधानो अगुः ऋ० २,११, २०, "अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः" भा० अर्बुदाकारत्वात् गर्भस्य ८मांसपिण्डभेदे" "यदि पिण्डः पुमान्, स्त्री चेत् पेशी,नपुंसकेऽर्बुदमिति" सुश्रु० द्वितीयमासिकगर्भमात्रे न० "प्रथमे मासि संक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः। मास्यर्बुदं द्वितीये तु तृतीयेऽङ्गेन्द्रियैर्युतः" या० स्मृ० "द्वितीये तु मासि अर्बुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डमयं भवति" मिता०।

अर्बुदि पु० अर्बुदमिवाचरति अर्बुद+क्विप् इन् । सर्व्वव्यापके ईशाने । "अर्बुदिर्नाम योदेवईशानश्च न्यर्बुदिः । याभ्या- मन्तरिक्षमावृतमियं च पृथिवी मही" अथ० ११,९,४ ।

अर्भ पु० ऋ—भ १बालके। २अल्पे च । "नार्भादीषते न महो- विभाती । ऋ० १,१२४,६, "अर्भात् अल्पात्" भा० । "इन्द्रमर्भे हवामहे" ऋ० १,७।५ । अर्भे स्वल्पेऽपि धने निमित्तभूते" भा० । "यूयं महेन एनसोयूयमर्भात्" ऋ० ८,४७,८, "अर्भात् अल्पात् एनसः" भा० ।

अर्भक पु० अर्भएव स्वार्थे कन् । १बालके, "महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमोयुवभ्यः" ऋ० १,२७,१३। "वृद्धमप्युचितनिद्र मर्भकम्" माघः "अर्भकोन कुमारकोऽधितिष्ठन्नवं रथम्" ऋ० ८,६९,१५ । २मूर्खे च ३कृशे, ४अल्पे, "नमो "नमोमहद्भ्योऽर्भकेभ्यो नमोवः" यजु० १६,२६ । त्रि० "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च" शा० सू०। अर्भकमल्पम् भा० "यथा सर्व्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भ- कौकः एवं ब्रह्मणोऽपि अर्भकौकस्त्वम्"भा० ५सदृशे च त्रि०

अर्भग त्रि० अर्भमल्पं गायति गै शब्दे च । बालके । "यावर्भ- गाय विमदाय" ऋ० १,११६,१ ।

अर्म्म न० ऋ—मन् । चिरन्तनग्रामनगरादौ "अर्म्मे चावर्णे द्व्यच् त्र्यच्" पा० गुप्तार्म्मं कुक्कुटार्म्मं अवर्णे किम् बृहदर्म्मं द्व्यच् त्र्यच् किम् कज्जलार्म्मम् अमहन्नवमित्येव । महानवा- र्म्मम्। नेत्ररोगभेदे पु०न० । स च पञ्चविधः प्रस्तार्य्यर्म- शुक्लार्म्म रक्तार्म्ममांसार्म्मस्नाय्वर्म्म भेदात् । तल्लक्षणं नान्ता- र्म्मशब्दे वक्ष्यते सुश्रुते तु नान्ततया पठितम् । अर्य्यते गम्यते कर्म्मणि मन् ।२गन्तव्यदेशे ।कुत्सिते कन् । अर्म्मकः अरणीये कुत्सितस्थाने ४श्मशानादौ "वैलस्थानके अर्म्मके महारण्यस्थे अर्म्मके" ऋ० १,१३३,३। "अर्म्मके श्मशानादौ" भा० ।

अर्म्मण पु० ऋ—बा० मन् । वैद्यकोक्ते द्रोणपरिमाणे।

अर्म्मन् न० ऋ+मनिन् । नेत्ररोगभेदे "प्रस्तारिशुक्लक्षतजाधि मांसस्नाय्वर्म्मसंज्ञाः खलु पञ्च रोगाः। शुक्तिका चार्ज्जुन पिटकौ च जालं सिराणां पिडकाश्च याः स्युः। रोगा बला स्वप्रथितेन सार्द्धमेकादशाक्ष्णोः खलु शुक्लभागे । प्रस्तारि प्रथितमिहार्म्म शुक्लभागे विस्तीर्णं तनुरुधिरप्रभं सनीलम् । शुक्लाख्यं मृदु कथयन्ति शुक्लभागे सश्वेतं समिह वर्द्धते चिरेण । यन्मांसं प्रचयमुपैति शुक्लभागे पद्माभं तदुपदिशन्ति लोहितार्म्म । विस्तीर्णं मृदु बहलं यकृत्प्रकाशं श्यावं वा तदधिकमांसजार्म्म विद्यात् । शुक्ले यत् पिशितमुपैति वृद्धिमेति, इति सुश्रु० । अर्म यच्चालवद्यापि तदप्युन्मार्ज्जलम्बितम् । अर्म्म चाल्पन्दधिनिभन्नीलं रक्तमथापि वा । छेद्यमेव तदर्म्म- स्यात् कृष्णमण्डलगञ्च यत्" । अर्म्म वन्मण्डलाग्रेण वड़ि- शेनावलम्बिना । अर्म्माणि पिड़कां हन्यात्सिराजालानि तेन वै" इति च सुश्रु० ।

अर्य्य त्रि० ऋ—यत् ।१स्वामिनि २वैश्ये पुंस्त्री । स्त्रियां टाप् । अर्य्या वैश्यजातिस्त्रियां स्वामिन्याञ्च । पत्यान्तु ङीप् । अर्य्यी । वैश्यपत्याम् तत्र आनुक् ङीप् चार्य्याणीत्यपि "अर्य्यः स्वामिवैश्ययोः" पा० "अर्य्यक्षत्रियाभ्यां वा" वार्त्ति०। अर्य्याणी अर्य्या स्वामिनी वैश्या वा पुंयोगे तु ङीप् सि० कौ०। ३श्रेष्ठे त्रि० । "प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामार्य्यः ऋ० ७,१००,५, "सुभद्रमर्य्यभोजनं बिभर्षि" ८,१,२४, अर्य्यते पूज्यते बा० यत् । ४पूजनीये । "कृष्णादु- दस्थादर्य्या" ऋ० १,१२३, १ । "अर्य्या अरणीया पूजनीया" भा०।

अर्य्यमन् पु० अर्य्यं श्रेष्ठं मिमीते मा—कनिन् । १सूर्य्ये, तद्देवताके २उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे, ३अर्कवृक्षे, ४पितॄणां राजनि "पितॄणामर्य्यमा चास्मि" गीता । द्वादशा- दित्यमध्ये ५आदित्यभेदे च । "धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्जन्यो- दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योज घन्यजः इति विष्णु ध० पु० एत एव काश्यपाददित्यां जाताः । भारते तु "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत । धाता मित्रोऽर्य्यमा शक्रः वरुणस्त्वंशुरेव च ।

भगोविवस्वान् पूषा च सविता दशमःस्मृतः एकादश स्तथा त्वष्टा द्वादशोविष्णुरुच्यते” । कल्पभेदान्नामभेद इत्यविरोधः । तद्रूपम् ध्यानशब्दे वक्ष्यते । “यथा नरोऽर्य्यमणोमरुतः कवन्धिनः” ऋ० ५,५४,८ । “अर्य्यमणे स्वाहेति तदेनमस्य सर्वस्यार्य्यमणं करोति शत०ब्रा० ।

अर्य्यमिक पु० अनुकम्पितः दत्तः अर्य्यमदत्तः अनुकम्पायाम् ठन् “शेवलसुपरिविशालवरुणार्य्यमादीनां तृतीयात्” पा० अन्त्यलोपः । अनुकम्पिते अर्य्यमदत्ते ।

अर्य्यम्य पु० अर्य्यमैव स्वार्थे वेदे यत् । सूर्य्ये “अर्य्यम्यं वरुणमित्रं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा” ऋ०५,८५,७ ।

अर्वन् पु० ऋ—वनिप् । १घोटके, २इन्द्रे, ३गोकर्णपरिमाणे च । स्त्रियामर्वती सा च ४वडवायां ५कुट्टिन्यामपि । अस्य सुभिन्ने त्रादेशः अर्वन्तौ अर्वतः । “स्थीकृतप्रग्रहम् अर्वतां ब्रजाः” माघः सौ तु अर्वा इत्येव लोकएव त्रादेश इति भाष्यम् वेदे तु अर्वाणौ इत्येव । ४गमनशीले त्रि० स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अर्वरी ।

अर्वाक त्रि० अवरमकति गच्छति अक—वक्रगतौ अण् पृ०अवरस्यार्वादेशः । समीपे “यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम्” ऋ०८,९,१५ “अर्वाके समीपे” भा० ।

अर्वाक्काल पु० अर्वाक् अवरः कालः । अवरकाले तत्रभवः ठञ् न वृद्धिः अर्वाक्कालिकः अवरकालभवे त्रि० “तान्य र्वाक्कालितया निष्फलान्यनृतानि च” मनुः ।

अर्वाक्स्रोतस् पु० अर्वाक् अधोगामि स्रोतोरेतोयस्य । ऊर्द्ध्वरेतोभिन्ने इन्द्रियप्रसक्ते ।

अर्वाग्बिल पु०अर्वाक् विलमस्य । चमसे । “अर्वाग्बिलश्च मस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितम्” । शत०ब्रा० ।

अर्वाच् अव्य० अवरे काले देशे वा अञ्चति अनच्-क्विन् पृषो० अर्वादेशः । १पश्चात्काले २मध्यकाले “अर्वाग्दश-भ्यो वर्षेभ्यः” भुज० ४तत्कालवर्त्तिनि त्रि० “ये केचि-दस्मादर्वाञ्चो लोकाः” छा०उ० । ‘कथं वा दीयतामर्वाङ्-मुनिता धर्म्मरोधिनी” किरा०स्त्रियां ङीप् अर्वाची “उर्म्मी-दर्व्वी-“अर्वाचीश्च पराचीश्चोपदधाति” शत ब्रा० ।२विपर्य्यस्ते अर्वाच्+असि तस्य लुक् ।४अवरकालादौ ५मध्येच अव्य० । ततोभवार्थे खुञ् टट् च अर्वाक्तनः । तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

[गर्भो यस्य । पर्जन्ये मेघे ।

अर्वाग्वसु अर्वाक् अभ्यन्तरे अर्वाचीनं वसु वृष्टिहेतूदकं

अर्वाचीन त्रि० अर्वाग्भवः ख । अवरकालभवे । “अर्वाचीन सुते मनो ग्रावा कृणोतु” ऋ०१,८४,२, “यदूर्द्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरीक्षात्” शतब्रा० ।

अर्वावत् त्रि०,अवरकालोऽस्त्यस्य मतुप् पृ० अर्वाभेशः दीर्घः मस्य वः । अर्वाचीने । “अर्वावतो न आगह्रि परावतश्च” ऋ०३,४०,८, । “अर्वावतः अर्वाचीनात्” भा० ।

अर्वावसु पु० देवानां होतृविशेषे “इदमहमर्वावसोः सदने सीदामीति” अर्वावसुर्नाम देवानां होता तस्यैव सदने सीदति” शत०ब्रा० “अर्वाक् वसु धनमस्य पृषो” भा० ।

अर्वुक पु० अर्व-हिंसने बा० उकञ् । आटविके दक्षिणदेश स्थे नृपभेदे ते च सहदेवेन जिताः “सचीना अर्वुकाश्चैव राजानश्च महाध्वजाः । तांस्तानाटविकान् सर्व्वान् अजयत् पाण्डुनन्दनः” भा०स०प० सहदेवदिग्विजये ।

अर्श त्रि० ऋश+अच् । अश्लीले पापिष्ठे “अनर्शरातिशब्दे १५१ पृष्ठे उदा० । २अर्शोरोगे न० ।

अर्शआदि पु० अर्शआदिर्येषाम् । अस्त्यर्थे अच्प्रत्ययनिमित्त भूते ‘अर्श आदिभ्योऽच्” पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे । सच गणः अर्शस् उरस् तुन्द—चतुर पलित, जटा घाटा अभ, कर्द्दम अम्ल, लवण, (स्वाङ्गाद्धीनात्) (वर्णात्) आकृतिगणोऽयम् ।

अर्श(र्स)स् न० ऋ—असुन् शुट् (सुट् दन्तादिरित्यन्ये) । वलिकाकारे गुह्यस्थरोगभेदे यथाह सुश्रुतः “ षड-र्शांसि भवन्ति वातपित्तकफशोणितसन्निपातैः सहजानि चेति ॥ तत्रानात्मवतां यथोक्तैः प्रकोपणैर्व्विरुद्धाध्यशन-स्त्रीप्रसङ्गोत्कटुकासनपृष्ठयानवेगविधारणादिभिर्व्विशेषैः प्रकु पिता दोषा एकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता वा यथोक्तं प्रसृताः प्रधानधमनीरनुप्रपद्याऽधोगत्वा गुदमा-गम्य प्रदुष्य वलीर्म्मांसप्ररोहान् जनयन्ति विशेषतोमन्दा-ग्नेस्तथा तृणकाष्ठोपललोष्ट्रवस्त्रादिभिः शीतोदकसंस्पर्श-नाद्वा कन्दाः परिवृद्धिमासादयन्ति तान्यर्शांसीत्याचक्षते ॥ तत्र स्थूलान्त्रप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गुलं गुदमाहुस्तस्मिन् वलय-स्तिस्रोऽध्यर्द्धाङ्गुलान्तरभूताः प्रवाहणी विसर्ज्जनी संवरणी चेति । चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिर्य्यगेकाङ्गुलोच्छ्रिताः॥ शङ्खा-वर्त्तनिभाश्चापि उपर्य्युपरि संस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि वर्णतः सम्प्रकीर्त्तिताः ॥ रोमान्तेभ्यो यवाध्यर्द्धं गुदौष्ठः परिकीर्त्तितः ॥ प्रथमा तु गुदौष्ठादङ्गुलमात्रे । तेषान्तु भविष्यतां पूर्व्वरूपाणि, अन्ने न श्रद्धा कृच्छ्रात्पक्तिरम्लीका सक्थिसदनमाटोपः कार्श्यमुद्गारबाहुल्यमक्ष्णोश्च श्वयथुरन्त्र-कूजनं गुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणी दोषशो-षाः कासश्वासौ भ्रमस्तन्द्रा निद्रेन्द्रियदौर्ब्बल्यञ्च । जाते-

श्वेतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति ॥ तत्र मारुतात्मकानि परुषाण्यरुणवर्णानि विषममध्यानि कदम्बपुष्पतुण्डिकेरीनाडीमुखसूचीमुखाकृतीनि च भवन्ति । तैरुपहतः सशूलं संहतमुपवेश्यते कटीपृष्ठपार्श्वमेढ्रगुदनाभिप्रदेशेषु चास्य वेदना गुल्माष्ठीलाप्लीहोदराणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, कृष्णत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति। पित्तान्नीलाग्राणि तनूनि विसर्पीणि पीतावभासानि यकृत्प्रकाशानि शुकजिह्वासंस्थानानि यवमध्यानि जलौकोवक्त्रसदृशानि प्रक्लिन्नानि च भवन्ति तैरुपहतः सरुधिरमतिसार्य्यते ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति, पीतत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति । श्लेष्मजानि श्वेतानि महामूलानि स्थिराणि वृत्तानि स्निग्धानि पाण्डूनि करीरपनसास्थिगोस्तनाकाराणि न भिद्यन्ते न स्रवन्ति कण्डूबहुलानि च भवन्ति तैरुपहतः सश्लेष्माणमनल्पं मांसधावनप्रकाशमतिसार्य्यते शोफशीतज्वरारोचकाविपाकशिरोगौरवाणि चास्य तन्निमित्तान्येव भवन्ति, शुक्लत्वङ्नखनयनदशनवदनमूत्रपुरीषश्च पुरुषो भवति ॥ रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणन्तिकाफलसदृशानि पित्तलक्षणानि च यदावगाढपुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्पमसृक् सहसा विसृजन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणितातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥ सन्निपातजानि सर्व्वदोषलक्षणयुक्तानि ॥ सहजानि दुष्टशोणितशुक्रनिमित्तानि तेषां दोषत एव प्रसाधनं कर्त्तव्य विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि परुषाणि पाण्डूनि दारुणान्यन्तर्मुखानि तैरुपद्रुतः कृशोऽल्पभुक् सिरासन्ततगात्रोऽल्पप्रजःक्षीणरेताः क्षामस्वरः क्रोधनोऽल्पाग्निर्घ्राणशिरोऽक्षिश्रवणरोगवान् सततमन्त्रकूजाटोपहृदयोपलेपारोचकप्रभृतिभिः पीड्यते ॥” “अर्श आद्या महारोगा अतिपापाद्भवन्ति हि” । शाता०स्मृ०। दृष्टो०सलोपः । अर्शमप्यत्र न० ।

अर्शस त्रि० अर्शस्–अस्त्यर्थेऽच् । वलिकाकारगुह्यव्याधियुते । “हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दोरोमशार्शसम्” मनुः ।

अर्शसान त्रि०ऋश–असानच् सुट् च । बाधके हिंसके “अव प्रियमर्शसानस्य” ऋ०२,२०६ “अर्शसानस्य बाधमानस्य” भा० न्यर्शसानामोषति ऋ० १०१३०,८, २मन्देहासुरे “इन्द्रः सूर्य्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति ८,१२९, “अर्शसानं बाधमानं मन्देहाख्यमसुरम्” भा० । [ङीप् ।

अर्शिन् त्रि० अर्शसस्त्यस्य इनि । अर्शोरोगयुक्ते स्त्रियां

अर्शोघ्न पु०अर्शो हन्ति हन–ट । (ओल) १शूरणे, २भल्लातके च ३ अमनुष्यकर्तृकार्शोहननकारकमात्रे त्रि० “अर्शोघ्नं कारभं मूत्रं मानुषन्तु विषापहम्” “यच्चान्यदपि स्निग्धमर्शोघ्नमुष्टमूत्रपुरीषञ्च तदुपसेवेत” इति च सुश्रुतः । स्त्रियां ङीप् । सा च तालमूल्याम् मेदि०

अर्शोहित पु० अर्शसि हितः सेवनेन तन्नाशकत्वात् ७त० । १भल्लातके । २अर्शोरोगहितकारकमात्रे त्रि० अहित इति च्छेदे ।३तत्राहितकरे त्रि० ।

अर्षण न० ऋष–गतौ भावे ल्युट् । १गमने करणे ल्युट् । २गमनसाधने स्त्रियां ङीप् । “याः सीमानं विरुजन्ति मूर्द्धानं प्रत्यर्षणीः” अथ० ९,१८,१२ ।

अर्ह योग्यत्वे भ्वा० पर० अक० सेट् । अर्हति आर्हीत् आनर्ह लोके, वेदे तु आनर्हे । प्राप्तियोग्यतार्थे गतौ च सक० । अर्ह्यी अर्हितः अर्हितुम् अर्हित्वा अर्हणम् अर्हन् “छिन्नाग्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्!” रघुः। “गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवन्मानमर्हति” मनुः । “दण्डमर्हति माषकम् मनुः । स तस्मान्नाब्धुमर्हति” स्मृतिः “तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि” गीता । क्वचिदस्यात्मनेपदित्वम् व्यत्ययेन। “मलिलं नार्हसे प्राज्ञ ! दातुमेषां हि लौकिकम्” “रावणो नार्हते पूजाम्” इति च रामायणम् ।

अर्ह पूजने चुरा०उभ०सक०सेट् ।अर्हयति ते आर्जिहत् त । “राजार्जिहत्त मधुपर्कपाणिः” भट्टिः । अर्हयामास । अर्हणा अर्हयन् अर्हयितुम् अर्हयित्वा । “ऋत्विर्जं तत्सामीनमर्हयेत् प्रथमं गवा” मनुः । पूजनं च स्तुतिनतिप्रभृतिभिः सम्माननम् । अभि+आभिमुख्येन सम्मानने । “अभ्यर्हितञ्च” का० वार्त्ति० ।

अर्ह पु०अर्हते चु०अर्ह-कर्म्मणि यत् । पूजास्तुत्यादिभिराराध्ये १ईश्वरे २शक्रे च । ३पूजनीये त्रि० “अर्हानभोजयन् विप्रो दण्डमर्हति माषकम्” मनुः ४ विष्णौ पु० । “अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः” विष्णु स० । “पूजास्तुतिनमस्कारादिभिः पूजनीय इत्यर्हः” भा० । भावे घञ् । ५पूजने । अर्हति क्वा० अर्ह–कर्त्तरि अच् । ६योग्ये त्रि० । “तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्त्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान्” गीता । ‘अर्होऽसि कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम्” रामा०। “नियुक्तायामपि पुमान् नार्य्यां जातोऽविधानतः । नैवार्हः पैतृकं रिक्थं पतितोत्पादितो हि सः” मनुः आर्षत्वात् कर्म्मणि न षष्ठी ‘पूजार्हावरिसूदन” गीतायान्तु “कर्म्मणश्च” अण् उप० स० । भावे घञ् । ७गतौ ८योग्यत्वे धातूनामनेकार्थत्वात् द्रव्यक्रययोग्यत्वात्त अर्ह–कर्म्मणि घञ्

ᳪमूल्ये "महार्हशय्यापरिवर्त्तनच्युतैः" कुमा० "महानर्हो मूल्यमस्यास्तादृशी शय्या" इति मल्लि० ।

अर्हण न० अर्ह-भावे ल्युट् । १पूजने । "शिष्यवर्गपरिकल्पितार्हणम्" रघुः अर्ह्यतेऽनेनकरणे ल्युट् । सम्मानसाधने द्रव्ये । "अर्हणं तत् कुमारीणामानृशंस्याय केवलम्" मनुः भावे युच् । "अर्हणा पूजायां स्त्री । "अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयोनयचक्षुषे" रघुः पूर्व्वदेवारिपुरर्हणां हरिः" माघः ।

अर्हणीय त्रि० चु० अर्ह-कर्म्मणि अनीयर् । १पूजनीये । अर्ह्यतेऽनेन करणे अनीयर् अर्हणे साधु छ वा । पूजासाधनद्रव्ये "अर्हणीयगन्धानुमन्त्रणे विनियोगः" भवदेवः ।

अर्हत् त्रि० "अर्हः प्रशंसायां कर्म्मणि शतृ । ४पूज्ये "अर्हणामर्हते चक्रुः" "हित्वाशयहान्यर्हसि सोढुमर्हन्" इति च रघुः "सर्व्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः । यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः" इत्युक्तलक्षणे जैनदेवे पु० । तन्मतं सर्व्वदर्शनसंग्रहात् संगृह्यते ।

"ननु न कश्चित् पुरुषविशेषः सर्व्वज्ञपदवेदनीयः प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भात् तथाचोक्तं तौतातितैः "सर्व्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः । दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं वा योऽनुमापयेत् ॥ न चागमविधिः कश्चिन्नित्यसर्व्वज्ञबोधकः । न च तत्रार्थवादानां तात्पर्य्यमपि कल्प्यते ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते । न चानुवदितुं शक्यः पूर्व्वमन्यैरबोधितः ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्व्वज्ञ आदिमान् । कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥ अथ तद्वचनेनैव सर्व्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते । प्रकल्प्येत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ सर्व्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता । कथं तदुभयं सिध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ॥ असर्व्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् । सर्व्वज्ञमवगच्छन्तस्तद्वाक्योक्तं न जानते ॥ सर्व्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति । उपमानेन सर्व्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥ उपदेशोऽपि बुद्धस्य धर्म्माधर्म्मादिगोचरः । अन्यथा नोपपद्येत सार्व्वज्ञ्यं यदि नाभवदित्यादि" ॥

अत्र प्रतिविधीयते यदभ्यधायि सद्भावग्राहकस्य प्रमाणपञ्चकस्य तत्रानुपलम्भादिति तदयुक्तं तत्सद्भावावेदकस्यानुमानादेः सद्भावात् । तथा हि कश्चिदात्मा सकलपदार्थसाक्षात्कारी तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययत्वात् यत् यद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययं तत् तत्साक्षात्कारि यथा अपगततिमिरादिप्रतिबन्धं लोचनविज्ञानं रूपसाक्षात्कारि । तद्ग्रहणस्वभावत्वे सति प्रक्षीणप्रतिबन्धप्रत्ययश्च कश्चिदात्मा तस्मात् सकलपदार्थसाक्षात्कारीति । तावदशेषार्थग्रहणस्वभावत्वमात्मनः सिद्धं चोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानात् नाप्यन्यथानुपपत्त्या सर्व्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वादिति व्याप्तिज्ञानोत्पत्तेश्च । चोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थमवगमयतीत्येवं जातीयकैरध्वरमीमांसागुरुभिर्विधिप्रतिषेधविचारणानिबन्धनं सकलार्थविषयकज्ञानं प्रतिपद्यमानैः सकलार्थग्रहणस्वभावकत्वमात्मनोऽभ्युपगतम् । न चाखिलार्थप्रतिबन्धकावरणप्रक्षयानुपपत्तिः सम्यग्दर्शनादित्रयलक्षणस्यावरणप्रक्षयहेतुभूतस्य सामग्रीविशेषस्य प्रतीतत्वात् अनया पुनरन्येऽपि क्षुद्रोपद्रवा विद्राव्याः । नन्वावरणप्रक्षयवशादशेषविषयं विज्ञानं विशदं मुख्यप्रत्यक्षं प्रभवतीत्युक्तं तदयुक्तं तस्य सर्व्वज्ञस्यानादिमुक्तत्वेनावरणस्यैवासम्भवादिति चेत्तन्न अनादिमुक्तत्वस्यैवासिद्धेः सर्व्वज्ञोऽनादिमुक्तः मुक्तत्वादितरमुक्तवत् बद्धापेक्षया च मुक्तव्यपदेशः तद्रहिते चास्याप्यभावः स्यादाकाशवत् । नन्वनादेः क्षित्यादिकार्य्यपरम्परायाः कर्त्तृत्वेन तत्सिद्धिः तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वाद्घटवदिति तदप्यसमीचीनं कार्य्यत्वस्यैवासिद्धेः । न च सावयवत्वेन तत्साधनमित्यभिधातव्यं यस्मादिदं विकल्पजालमवतरति । सावयवत्वं, किमवयवसंयोगित्वं अवयवसमवायित्वम् अवयवजन्यत्वम् २समवेतद्रव्यत्वम् समवेतद्रव्यत्वं, सावयवबुद्धिविषयत्वं वा । न प्रथमः, आकाशादावनैकान्त्यात् । न द्वितीयः सामान्यादौ व्यभिचारात् । न तृतीयः साध्याविशिष्टत्वात् । न चतुर्थः विकल्पयुगलार्गलग्रहगलत्वात् समवायसम्बन्धवत्त्वे सति द्रव्यत्वं समवेतद्रव्यत्वम्, अन्यत्र समवेतद्रव्यत्वं वा विवक्षितं हेतूक्रियते । आद्ये गगनादौ व्यभिचारः तस्यापि गुणादिसमवायवत्त्वद्रव्यत्वयोः सम्भवात् । द्वितीये साध्याविशिष्टता अन्यशब्दार्थेषु समवायकारणभूतेष्ववयवेषु समवायस्य साधनीयत्वात् । अभ्युपगम्यैतदभाणि वस्तुतस्तु समवाय एव न समस्ति प्रमाणाभावात् । नापि पञ्चमः आत्मादिनानैकान्त्यात्तस्य सावयवबुद्धिविषयत्वेऽपि कार्य्यत्वाभावात् । न च निरवयवत्वेऽप्यस्य सावयवार्थसम्बन्धेन सावयवबुद्धिविषयत्वमौपचारिकमित्येष्टव्यं निरवयवत्वे व्यापित्वविरोधात् परमाणुवत् । किञ्च किमेकः कर्त्ता साध्यते किं वा स्वतन्त्रः प्रथमे प्रासादादौ व्यभिचारः स्थपत्यादीनां बहूनां पुरुषाणां तत्र कर्त्तृत्वो-

पत्तम्भाद्नेनैव सकलजगज्जननोत्पत्तावितरवैयर्थ्यञ्च । तदुक्तं
वीतरागस्तुतौ "कर्त्तास्ति नित्यो जगतः स चैकः
स सर्व्वगः सन् स्ववश· स सत्यः । इमाः कुहेयाः
कुविडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनुशासकस्त्वमिति" ॥
अन्यत्रापि । "कर्त्ता न तावदिह कोऽपि यथेच्छया वा
दृष्टोऽन्यथा कटकृतावपि तत्प्रसङ्गः । कार्य्यं किमत्र
भवतापि च तक्षकाद्यैराहत्य च त्रिभुवन पुरुषं करोतीति"
तस्मात् प्रागुक्तकारणत्रितयबलादावरणप्रक्षये सार्वज्ञ्य
युक्तम् । न चाप्तोपदेशान्तराभावात् सम्यग्दर्शनादित्रित-
यानुपपत्तिरिति भणनीयं पूर्व्वसर्वज्ञप्रणीतागमप्रभवत्वाद-
मुष्याशेषार्थज्ञानस्य । न चान्योन्याश्रयतादिदोषः आगम-
सर्वज्ञपरम्पराया वीजाङ्कुरवदनादित्वाङ्गीकारादित्यलम् ।
रत्नत्रयपदवेदनीयतया प्रसिद्धं सम्यग्दर्शनादित्रितय-
मर्हत्प्रवचनसङ्ग्रहपरे परमागमसारे प्ररूपितं "सम्यग्दर्शन-
ज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग" इति । विवृतञ्च योगदेवेन
"येन रूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेणार्हता प्रतिपा-
दिते तत्त्वार्थे विपरीताभिनिवेशरहितत्वाद्यपरपर्य्यायं श्रद्धानं
सम्यग्दर्शनं तथा च तत्त्वार्थसूत्रम्, "तत्त्वार्थं श्रद्धानं सम्यग्-
दर्शनमिति"। अन्यदपि "रुचिर्जिनोक्ततत्त्वेषु सम्यक् श्रद्धा-
नमुच्यते । जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वेति" ॥
"परोपदेशनिरपेक्षमात्मस्वरूपं निसर्गः" व्याख्यानादिरूप-
परोपदेशजनितं ज्ञानमधिगम· । येन स्वभावेन जीवादयः
पदार्थाः व्यवस्थिताः तेन स्वभावेन मोहसंशयरहितत्वेना-
वगमः सम्यग्ज्ञानम् । यथोक्तम् "यथावस्थिततत्त्वानां संक्षे-
पाद्विस्तरेण वा । योऽवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनी-
षिण" इति ॥ तज्ज्ञानं पञ्चविधं मतिश्रुतावधिमनःपर्य्याय-
केवलभेदेन । तदुक्तम् "मतिश्रुतावधिमन·पर्य्यायकेवलानि
ज्ञानमिति"। अस्यार्थः ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति इन्द्रिय-
मनसी पुरस्कृत्य व्यापृतः सन् यथार्थं मनुते सा मतिः ।
ज्ञानावरणक्षयोपशमे सति मतिजनितं स्पष्टं ज्ञानं श्रुतम् ।
असम्यग्दर्शनादिगणजनितक्षयोपशमनिमित्तम् अवच्छिन्न-
विषयं ज्ञानमवधिः । ईर्ष्यान्तरायज्ञानावरणक्षयोपशमे
सति परमनोगतस्यार्थस्य स्फुटं परिच्छेदकं ज्ञानं मनः
पर्य्यायः । तप·क्रियाविशेषान् यदर्थं सेवन्ते तपस्विनस्तज्-
ज्ञानमन्यज्ञानासंस्पृष्टं केवलम् । तत्राद्यं परोक्षं प्रत्यक्ष-
मन्यत्। तदुक्तम् "विज्ञानं स्वपराभासि प्रमाणं बाधवर्जितम्
प्रत्यक्षञ्च परोक्षञ्च द्विधा मेयविनिश्चयादिति" ॥ अन्तर्गणि-

कभेदस्तु सविस्तरस्तत्रैवागमेऽवगन्तव्यः । संसरणकर्म्मोच्छि-
त्तावुद्यतस्य श्रद्धधानस्य ज्ञानवतः पापगमनकारणक्रिया-
निवृत्तिः सम्यक् चारित्रम् । तदेतत् सप्रपञ्चमुक्तमर्हता
"सर्व्वथाऽवद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमुच्यते । कीर्त्तितं
तदहिंसादिव्रतभेदेन पञ्चधा । अहिंसासूनृतास्तेय-
ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहाः ॥ न यत्प्रमादयोगेन जीवित-
व्यपरोपणम् । चराणां स्थावराणाञ्च तदहिंसाव्रतं
मतम् ॥ प्रियं पथ्यवचस्तथ्यं सूनृतव्रतमुच्यते । तत्त-
थ्यमपि नो तथ्यमप्रियञ्चाहितञ्च यत् ॥ अनादानमद-
त्तस्यास्तेयव्रतमुदीरितम् । बाह्याः प्राणा नृणामर्थो
हरता तं हता हि ते ॥ दिव्यौदरिककामाणां कृता-
नुमतकारितः । मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा
मतम् ॥ सर्व्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ॥
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छाया चित्तविप्लवः ॥ भावनाभि-
र्भावितानि पञ्चभिः पञ्चधा क्रमात् । महाव्रतानि लोकस्य
साधयन्त्यव्ययं पदमिति" ॥ भावनापञ्चकप्रपञ्चनञ्च प्ररूपितम्
"हास्यलोभभयक्रोधप्रत्याख्यानैर्निरन्तरम् । आलोच्य भाष-
णेनापि भावयेत् सूनृतं व्रत"मित्यादिना ॥ एतानि सम्यग्-
दर्शनज्ञानचारित्राणि मिलितानि मोक्षकारणं न प्रत्येकं
यथा रसायनज्ञानं श्रद्धानाचरणानि सम्भूय रसायनफलं
साधयन्ति न प्रत्येकम् । अत्र संक्षेपतस्तावज्जीवाजीवाख्ये
द्वे तत्त्वे स्तः तत्र बोधात्मको जीवः अबोधात्मकस्त्वजीवः ।
तदुक्तं पद्मनन्दिना "चिदचिद्द्वे परे तत्त्वे विवेकस्तद्विवेचनम्।
उपादेयमुपादेयं हेयं हेयञ्च कुर्व्वतः ॥ हेयं हि कर्त्त-
रागादि तत् कार्य्यमविवेकिनः । उपादेयं परं ज्योतिरुप-
योगैकलक्षणमिति" ॥ सहजचिद्रूपपरिणतिं स्वीकुर्व्वाणस्य
ज्ञानदर्शने उपयोगः स परस्परप्रदेशानुप्रदेशबन्धात् कर्म्म-
णैकीभूतस्यात्मनोऽन्यत्वप्रतिपत्तिकारणं भवति । सकल-
जीवसाधारणं चैतन्यमुपशमक्षयक्षयोपशमवशादौपशमिक-
क्षयात्मकक्षयौपशमिकभावेन कर्म्मोदयवशात् कलुषान्या-
कारेण च परिणतजीवपर्य्यायजीवविवक्षायां स्वरूपं भवति
यदवोचद्वाचकाचार्य्यः "औपशमिकक्षायिकौ भावौ मिश्रश्च
जीवस्य सत्त्वमौदयिकपारिणामिकौ चेति" । अनुदयप्रा-
प्तिरूपे कर्म्मण उपशमे सति जीवस्योत्पद्यमानो भावः
औपशमिकः यथा पङ्के कलुषतां कुर्व्वति कतकादि द्रव्य-
सम्बन्धादधः पतिते जलस्य स्वच्छता । कर्म्मणः क्षयोपशमे
सति जायमानो भावः क्षायिकः यथा मोक्षः । उभयात्म-

भावो मिश्रः यथा जलस्यार्द्धस्वच्छता। कर्म्मोदये सति भवन् भाव औदयिकः। कर्म्मोपशमाद्यनपेक्षः। सहजो भावश्चेतनत्वादिः पारिणामिकः। तदेतत् सत्त्वं यथासम्भवं भव्यस्याभव्यस्य वा जीवस्य तत्त्वं स्वरूपमिति सूत्रार्थः। तदुक्तम् स्वरूपसम्बोधने "ज्ञानाद्भिन्नो नचाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन। ज्ञानं पूर्व्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्त्तितः" इति॥ ननु भेदाभेदयोः परस्परपरिहारेणावस्थानादन्यतरस्यैवावास्तवत्वादुभयात्मकत्वमयुक्तमिति चेन्नदयुक्तं बाधे प्रमाणाभावात् अनुपलम्भो हि बाधकं प्रमाणं न सोऽस्ति समस्तेषु वस्तुष्वनेकरसात्मकत्वस्य स्याद्वादिनो मते सुप्रसिद्धत्वादित्यलम्। अपरे पुनर्जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवाकाशधर्म्माधर्म्मपुद्गलास्तिकायभेदात्। एतेषु पञ्चसु तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः अनेकप्रदेशत्वेन शरीरवत् कायव्यपदेशः। तत्र जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च। भवाद्भवान्तरप्राप्तिमन्तः संसारिणः। ते च द्विविधाः समनस्का अमनस्काश्च तत्र संज्ञिनः समनस्काः। शिक्षाक्रियाकलापग्रहणरूपा संज्ञा तद्विधुरास्त्वमनस्काः। ते चामनस्का द्विविधाः त्रसस्थावरभेदात् तत्र द्वीन्द्रियादयः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयश्चतुर्विधास्त्रसाः पृथिव्यप्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः। तत्र मार्गगतधूलिः पृथिवी इष्टकादिः पृथिवीकायः पृथिवीकायत्वेन येन गृहीता स पृथिवीकायकः पृथिवीं कायत्वेन यो ग्रहीष्यति न पृथिवीजीवः। एवमबादिष्वपि भेदचतुष्टयं योज्यम्। तत्र पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो ग्रहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादिपृथिवीकायादयः तेषां जीवत्वात्। ते च स्थावराः स्पर्शनैकेन्द्रियाश्च। भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः धर्म्माधर्म्माकाशास्तिकायास्ते एकत्वशालिनो निष्क्रियाश्च द्रव्यस्य देशान्तरप्राप्तिहेतवः। तत्र धर्म्माधर्म्मौ प्रसिद्धौ आलोकेनाविच्छिन्ने नभसि लोकाकाशपदवेदनीये सर्वत्रावस्थितिगतिस्थित्युपग्रहो धर्म्माधर्म्मयोरुपकारः अतएव धर्म्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः अधर्म्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः अन्यवस्तुप्रदेशमध्येऽन्यस्य वस्तुनः प्रवेशोऽवगाहः तदाकाशकृत्यम्। स्पर्शरसवर्णवन्तः पुद्गलाः ते च द्विविधाः अणवः स्कन्धाश्च भोक्तुमशक्या अणवः द्व्यणुकादयः स्कन्धाः। तत्र द्व्यणुकादिस्कन्धभेदादण्वादिरुत्पद्यते अण्वादिसंघातात् द्व्यणुकादिरुत्पद्यते कश्चिद्भेदसंघाताभ्यां स्कन्धोत्पत्तिः। अत एव पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गलाः। कालस्यानेकप्रदेशत्वाभावेनाऽस्तिकायत्वाभावेऽपि द्रव्यत्वमस्ति तल्लक्षणयोगात् तदुक्तं गुणपर्य्यायवद्द्रव्यमिति। द्रव्याश्रया निर्गुणाः गुणा यथा जीवस्य ज्ञानत्वादिसामान्यरूपाः पुद्गलस्य रूपत्वादिसामान्यस्वभावाः धर्म्माधर्म्माकाशकायानां यथासम्भवं गतिस्थित्यवगाहहेतुत्वादि सामान्यानि गुणाः। तस्य द्रव्यस्योक्तरूपेण भवनमुत्पादः तद्भावः परिणामः पर्य्यायः इति पर्य्यायाः यथा "जीवस्य घटादिज्ञानसुखक्लेशादयः पुद्गलस्य मृत्पिण्डघटादयः धर्म्मादीनां गत्यादिविशेषाः अतएव षट् द्रव्याणीति प्रसिद्धिः। केचन सप्त तत्त्वानीति वर्णयन्ति तदाह जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षास्तत्त्वानीति"। तत्र जीवाजीवौ निरूपितौ आस्रवो निरूप्यते औदारिकादिकायादिचलनद्वारेणात्मनश्चलनं योगपदवेदनीयमास्रवः यथा सलिलावगाहिद्वारं नद्यास्रवणं कारणत्वादास्रव इति निगद्यते तथा योगप्रणाडिकया कर्मास्रवतीति स योग आस्रवः। यथा आर्द्रं वस्त्रं समन्ताद्वा नीतं रेणुजातमुपादत्ते तथा कषायजलार्द्र आत्मा योगानीतं कर्म्म सर्व्वप्रदेशैर्गृह्णाति यथा वा निष्टप्तायःपिण्डे जले क्षिप्ते अम्भः समन्ताद्गृह्णाति तथा कषायोष्णो जीवो योगानीतं कर्म्म समन्तादादत्ते। कषति हिनस्त्यात्मानं कुगतिप्रापणादिति कषायः क्रोधो मानो माया लोभश्च। स द्विविधः शुभाशुभभेदात् तत्राहिंसादिः शुभः काययोगः सत्यमितहितभाषणादिः शुभो वाग्योगः। तदेतदास्रवभेदप्रभेदजातं कायवाङ्मनःकर्म्मयोगः स आस्रवः शुभः पुण्यस्य, अशुभः पापस्येत्यादिना सूत्रसन्दर्भेण ससंरम्भमभाणि। अपरे-त्वेवं मेनिरे आस्रवयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः, इन्द्रियद्वारा हि पौरुषं ज्योतिर्विषयान् स्पृशद्रूपादिज्ञानरूपेण परिणमत इति। मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायवशाद्योगवशाच्चात्मा सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाहिनामनन्तानन्तप्रदेशानां पुद्गलानां कर्म्मबन्धयोग्यानामादानमुपश्लेषणं यत् करोति स बन्धः। तदुक्तं "सकषायत्वाज्जीवः कर्म्म भावयोग्यान् पुद्गलानादत्ते स बन्ध" इति। तत्र कषायग्रहणं सर्व्वबन्धहेतूपलक्षणार्थम्। बन्धहेतून् पपाठ वाचकार्य्यः "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाया बन्धहेतवः" इति। मिथ्यादर्शनं द्विविधं मिथ्याकर्म्मोदयात् परोपदेशानपेक्षं तत्त्वाश्रद्धानं नैसर्गिकमेकम् अपरं परोपदेशजम्। पृथिव्यादिषट्काणादानकं षडिन्द्रियासंयमनञ्च अविरतिः।

पञ्चसमितिगुप्तिष्वनुत्साहः प्रमादः । कषायः क्रोधादिः । तत्र कषायान्ताः स्थित्यनुभावबन्धहेतवः प्रकृतिप्रदेशबन्धहेतुर्योग इति विभागः । बन्धश्चतुर्विध इत्युक्तं प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशास्तु तद्विधय इति यथा निम्बगुडादेस्तिक्तत्वमधुरत्वादिस्वभावः एवमावरणीयस्य ज्ञानदर्शनावरणत्वमादित्यप्रभोच्छेदकाम्भोधरवत् प्रदीपप्रभातिरोधायककुम्भवच्च सदसद्वेदनीयस्य सुखदुःखोत्पादकत्वमसिधारामधुलेहनवद्दर्शनमोहनीयस्य तत्त्वार्थाश्रद्धानकारित्वं दुर्जनसङ्गवच्चारित्रमोहनीयस्यासंयमहेतुत्वं मद्यमदवदायुषो देहबन्धकर्तृत्वं जलवत् नाम्नो विचित्रनामकारित्वं चित्रिकवद्गोत्रस्योच्चनीचकारित्वं कुम्भकारवद्दानादीनां विघ्नविधानत्वमन्तरायस्य स्वभावः कोषाध्यक्षवत् । सोऽयं प्रकृतिबन्धोऽष्टविधः द्रव्यकर्मावान्तरभेदमूलप्रकृतिवेदनीयः । तथावोचदुमास्वातिवाचकाचार्य्यः "आद्यो ज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुर्नामगोत्रान्तरायाः" इति तद्भेदसङ्ग्रहणात् पञ्चनवाष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चदशभेदा यथाक्रममिति । एतच्च सर्वं विद्यानन्दादिभिर्विहितमिति विस्तरभयान्न प्रस्तूयते । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणामेतावन्तमनेहसं माधुर्यस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः तथा ज्ञानावरणादीनां मूलप्रकृतीनामादितस्तिसृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटिकोट्यः परा स्थितिरित्याद्युक्तं कालदुद्धानवत् स्वीयस्वभावादप्रच्युतिस्थितिः । यथा अजागोमहिष्यादिक्षीराणां तीव्रमन्दादिभावेन स्वकार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः । तथा कर्मपुद्गलानां कार्य्यकरणे सामर्थ्यविशेषोऽनुभावः कर्म्मभावपरिणतपुद्गलस्कन्धानामनन्तानन्तप्रदेशानाम् आत्मप्रदेशानुप्रवेशः प्रदेशबन्धः । आस्रवनिरोधः संवरः येनात्मनि प्रविशत् कर्म्म प्रतिषिध्यते स गुप्तिसमित्यादिः संवरः । संसारकारणाद्योगादात्मनो गोपनं गुप्तिः । सा त्रिविधा कायवाङ्मनोनिग्रहभेदात् । प्राणिपीडापरिहारेण सम्यगयनं समितिः सा ईर्य्याभाषादिभेदात् पञ्चधा । प्रपञ्चितञ्च हेमचन्द्राचार्य्यैः "लोकातिवाहिते मार्गे चुम्बिते भास्वदंशुभिः । जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्य्या मता सताम् ॥ आपद्य रागतः सर्व्वजनीनं मितभाषणम् । प्रिया वाचंयमानां सा भाषासमितिरुच्यते ॥ द्विचत्वारिंशता भिक्षादोषैर्नित्यमदूषितम् । मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥ आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलिख्य च यत्नतः । गृह्णीयान्निक्षिपेद्वा यत् सा दानसमितिः स्मृता ॥ कफमूत्रमलप्रायैर्निर्जन्तुजगतीतले । यत्नाद्यदुत्सृजेत् साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत्" ॥ अत एव, "आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः" इति निराहुः । तदुक्तमभियुक्तैः "आस्रवो भवहेतुः स्यात् संवरो मोक्षकारणम् । इतीयमार्हती मुष्टिरन्यदस्याः प्रपञ्चनम्" ॥ अर्जितस्य कर्म्मणस्तपःप्रभृतिभिर्निर्जरणं निर्जराख्यं तत्त्वं चिरकालप्रवृत्तकषायकलापं पुण्यं सुखदुःखे च देहेन जरयति नाशयति केशोल्लुञ्चनादिकं तप उच्यते । सा निर्जरा द्विविधा यथाकालौपक्रमिकभेदात् तत्र प्रथमा यस्मिन् काले यत् कर्म्म फलप्रदत्वेनाभिमतं तस्मिन्नेव काले फलदानाद्भवन्ती निर्जरा कामादिपाकजेति च सा गीयते । यत् कर्म्म तपोबलात् स्वकाममनयोदयावलिं प्रवेश्य प्रपद्यते तत् कर्म्म निर्जरा । यदाह "संसारबीजभूतानां कर्म्मणां जरणादिह । निर्जरा सम्मता द्वेधा सकामा कामनिर्जरा ॥ स्मृता सकामा यमिनामकामा त्वन्यदेहिनामिति" । मिथ्यादर्शनादीनां बन्धहेतूनां निरोधः अभिनवकर्म्माभावात् निर्जराहेतुसन्निधानेनार्ज्जितस्य कर्म्मणो निरसनादात्यन्तिककर्म्ममोक्षणं मोक्षः बन्धहेत्वभावहेतुनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्म्मविप्रमोक्षणं मोक्ष इति तदनन्तरमूर्द्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् यथा हस्तदण्डादिभ्रमिप्रेरितं कुलालचक्रमुपरतेऽपि तस्मिन् तद्बलादेवासंस्कारक्षयं भ्रमति तथा भवस्थेनात्मना अपवर्गप्राप्तये बहुशो यत् कृतं प्रणिधानं मुक्तस्य तदभावेऽपि पूर्व्वसंस्कारादालोकान्तं गमनमुपपद्यते यथा वा मृत्तिकालेपकृतमलाबुद्रव्यं जलेऽधःपतति पुनरपेतमृत्तिकाबन्धमूर्द्ध्वं गच्छति तथा कर्म्मरहित आत्मा असङ्गत्वादूर्द्ध्वं गच्छति बन्धच्छेदादेरण्डबीजवच्चोर्द्ध्वगतिस्वभावाच्चाग्निशिखावत् । अन्योन्यं प्रदेशानुप्रवेशे सत्यविभागेनावस्थानं बन्धः परस्परप्राप्तिमात्रं सङ्गः । तदुक्तं "पूर्व्वप्रयोगादसङ्गत्वाद्बन्धच्छेदात्तथा गतिपरिणामाच्चाविद्धकुलालचक्रवद्व्यपगतलेपालाबुवदेरण्डबीजवदग्निशिखावच्चेति" । अतएव पठन्ति "गत्वागत्वा निवर्त्तन्ते चन्द्रसूर्य्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते त्वालोकाकाशमागताः" इति ॥ अन्ये तु गतसमस्तक्लेशतद्वासनस्यानावरणज्ञानस्य सुखैकतानस्यात्मन उपरिदेशावस्थानं मुक्तिरित्यास्थिषत । एवमुक्तानि सुखदुःखसाधनाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितानि नव पदार्थान् केचनाङ्गीचक्रुः । तदुक्तं सिद्धान्ते "जीवाजीवौ पुण्यपापयुतावास्रवः संवरो निर्जरणं बन्धो

"मोक्षश्च नवतत्त्वानीति"। सङ्क्षेपे प्रवृत्ता वयमुपरताः स्म। अत्र सर्व्वत्र सप्तभङ्गिनयाख्यं न्यायमवतारयन्ति जैनाः "स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च। स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्य इति"। तत्सर्व्वमनन्तवीर्य्यः प्रत्यपीपदत् "तद्विधानविवक्षायां स्यादस्तीति गतिर्भवेत्। स्यान्नास्तीति प्रयोगः स्यात्तन्निषेधे विवक्षिते॥ क्रमेणोभयवाञ्छायां प्रयोगः समुदायभाक्। युगपत्तद्विवक्षायां स्यादवाच्यमशक्तितः॥ आद्योवाच्यविवक्षायां पञ्चमो भङ्ग इष्यते। अन्त्योवाच्याविवक्षायां षष्ठोभङ्गसमुद्भवः॥ समुच्चयेन युक्तश्च सप्तमो भङ्ग उच्यत इति"। स्याच्छब्दः खल्वयं निपातः तिङन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तद्योतकः। यथोक्तम् "वाक्येष्वनेकान्तद्योति गम्यं प्रति विशेषणम्। स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक" इति॥ यदि पुनरेकान्तद्योतकः स्याच्छब्दोऽयं स्यात्तदा स्यादस्तीति वाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् अनेकान्तद्योतकत्वे तु स्यादस्ति कथञ्चिदस्तीति स्यात् स्यात्पदात् कथञ्चिदिति अयमर्थो लभ्यते इति नानर्थक्यम्। तदाह "स्याद्वादः सर्व्वथैकान्तत्यागात् किं वृततद्विधेः। सप्तभङ्गिनयापेक्षो हेयादेयविशेषकृदिति."॥ यदि वस्त्वस्त्येकान्ततः सर्व्वथा सर्व्वत्र सर्व्वात्मनास्तीति न उपादित्साजिहासाभ्यां क्वचित् कदा केनचित् प्रवर्त्तेत निवर्त्तेत वा प्राप्तप्रापणीयत्वहेयहानानुपपत्तेश्च। अनेकान्तपक्षे तु कथञ्चित् केनचित् सत्त्वेन हानोपादाने प्रेक्षावतामुपपद्येते। किञ्च वस्तुनः सत्त्वं स्वभावः असत्त्वं वेत्यादि प्रष्टव्यं न तावदस्तित्वं वस्तुनः स्वभाव इति समस्ति घटोऽस्तीत्यनयोः पर्य्यायतया युगपत्प्रयोगायोगात् नास्तीति प्रयोगविरोधाच्च एवमन्यत्रापि योज्यम्। यथोक्तम् "घटोऽस्तीति न वक्तव्यं सन्नेव हि यतो घटः। नास्तीत्यपि न वक्तव्यं विरोधात् सदसत्त्वयोरित्यादि" तस्मादित्थं वक्तव्यं सदसत्सदसदनिर्व्वचनीयवादभेदेन प्रतिवादिनश्चतुर्विधाः पुनरप्यनिर्व्वचनीयमतेनामिश्रितानि सदसदादिमतानीति त्रिविधाः तान् प्रति किं वस्त्वस्तीत्यादिपर्य्यनुयोगे कथञ्चिदस्तीत्यादिप्रतिवचनसम्भवेन ते वादिनः सर्व्वे निर्व्विण्णाः सन्तः तूष्णीमासत इति सम्पूर्णार्थविनिश्चायिनः स्याद्वादमङ्गीकुर्व्वतस्तत्र तत्र विजय इति सर्व्वमुपपन्नम्। यदवोचदाचार्य्यः स्याद्वादमञ्जर्य्याम्। "अनेकान्तात्मकं वस्तु गोचरः सर्व्वसंविदाम्। एकदेशविशिष्टोऽर्थो न यस्य विषयो मतः॥ न्यायानामेकनिष्ठानां प्रवृत्तौ श्रुतवर्त्मनि। सम्पूर्णार्थविनिश्चायि स्याद्वस्तु श्रुतमुच्यते" "अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद्यथापरे मत्सरिणः प्रवादाः। नयानशेषानविशेषमिच्छन्नपक्षपाती समयस्तथार्हतः" इति॥ जिनदत्तसूरिणा जैनं मतमित्थमुक्तम्। "बलभोगोपभोगानामुभयोर्दानलाभयोः। अन्तरायस्तथा निद्रा भीरज्ञानं जुगुप्सितम्। हिंसा रत्यरती रागद्वेषौ रतिरतिस्मरः। शोको मिथ्यात्वमेतेऽष्टादश दोषा न यस्य सः। जीनो देवोगुरुः सम्यक् तत्त्वज्ञानोपदेशकः। ज्ञानदर्शनचारित्राण्यपवर्गस्य वर्त्मनि। स्याद्वादस्य प्रमाणे द्वे प्रत्यक्षमनुमापि च। नित्यानित्यात्मकं सर्व्वं नव तत्त्वानि सप्त वा। जीवाजीवौ पुण्यपापे चास्रवः संवरोऽपि च। बन्धो निर्जरणं मुक्तिरेषां व्याख्याधुनोच्यते। चेतनालक्षणो जीवः स्यादजीवस्तदन्यकः। सत्कर्म्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्य्ययः। आस्रवः कर्म्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम्॥ अष्टकर्म्मक्षयान्मोक्षोऽथान्तर्भावश्च कैश्चन। पुण्यस्य संस्रवे पापस्यास्रवे क्रियते पुनः॥ लब्धानन्तचतुष्कस्य लोकागूढस्य चात्मनः। क्षीणाष्टकर्म्मणोमुक्तिर्निर्व्यावृत्तिर्जिनोदिता सरजोहरणा भैक्षभुजो लुञ्चितमूर्द्धजाः। श्वेताम्बराः क्षमाशीलाः निःसङ्गा जैनसाधवः॥ लुञ्चिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः। ऊर्द्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः॥ भुङ्क्ते न केवलं न स्त्री मोक्षमेति दिगम्बरः। प्राहुरेषामयं भेदोमहान् श्वेताम्बरैः सहेति"॥

अर्हन्त पु० अर्ह+बा० झ। जैनदेवे अर्हति।

अर्हन्ती स्त्री अर्हतः पूज्यस्य भावः ष्यञ् नुम् ङीष् यलोपः। पूज्यतायाम्—"श्रौतार्हन्तीचणौ गुण्ये." सि० कौ०।

अर्हा स्त्री चु० अर्ह—अङ्। पूजायाम्। युच् क्तिनएव बाधकः

अर्हित त्रि० अर्ह—क्त। पूजिते। "अभ्यर्हितञ्च" का०वा०

अर्ह्य त्रि० चु०अर्ह—कर्म्मणि ण्यत्। १प्राप्तुं योग्ये २स्तोतुं योग्ये च। चु० अर्ह—यत्। ३पूज्ये।

अल भूषणे, वारणे, भ्वा० उभ०सक० पर्य्याप्तौ अक० सेट्। अलति ते आलीत् आलिष्ट।

अल न० अल-अच्। १वृश्चिकपुच्छस्थे कण्टकाकारे पदार्थे। हेम०। २हरिताले रत्नमा०।

अलक पु० अलति भूषयति मुखम् अल—क्वुन्। १ललाटस्थे छिन्नाग्रे कुटिलकेशे, "कलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया" माघः "ललाटिकाचन्दनधूसरालका" कुमा० "अस्पृष्टालके-

ष्टनौ” “अलकेषु चमरेणुरूर्णं प्रतिनिधीकृतः” इति च रघः। “अङ्गुलिमृकुङ्कमे२”च। चिपकादित्वात् कापि नेत्त्वम्। अलका। अष्टवर्षविधिद्शवर्षपर्य्यन्तवयस्कायां २कन्यायां ४कुवेरपर्य्यां स्त्री। साच पुरी मेरुशिखरोपरिस्थेति अग्निलोकशब्दे दर्शितम्। तस्याः स्वरूपमुक्तम् “सभा वैश्रवणी राजन्। शतयोजनमायता। विस्तीर्णसप्ततिश्चैव योजनानि सितप्रभा। तपसा निर्ज्जिता राजन्! स्वयं वैश्रवणेन सा। शशिप्रभा प्रावरणा कैलासशिखरोपमा। गुह्यकैरुह्यमाना सा खे विषक्तेव शोभते। दिव्या हेममयैरुच्चैः प्रासादैरुपशोभिता। महारत्नवती चित्रा दिव्यगन्धा मनोरमा। सिताभ्रशिखराकारा प्लवमानेव दृश्यते। दिव्या हेममयैरङ्गैर्विद्युद्भिरिव चित्रिता। तस्यां वैश्रवणो राजा विचित्राभरणाम्बरः। स्त्रीसहस्रैर्वृतः श्रीमनास्ते ज्वलितकुण्डलः। दिवाकरनिभे पुण्ये दिव्यास्तरणसंवृते। दिव्यपादोपधाने च निषण्णः परमासने। मन्दाराणामुदाराणां वनानि परिलोड़यन्। सौगन्धिकवनानाञ्च गन्धं गन्धवहो वहन्। नलिन्या श्चालकाख्याया नन्दनस्य वनस्य च। शीतोहृदयसंह्लादी वायुस्तमुपसेवते” भा०स०प०। गन्धवतीं नाम वायुपुरीं वर्सयित्वा काशी० ख० “ततःपरं कुवेरस्य श्रीमत्येषालका पुरीत्युक्तम्। “अलकामतिवाह्यैव” कुमा०।

अलकनन्दा स्त्री अलति पर्य्याप्नोति कुन् अलका नन्दयतीति अच् नन्दा कर्म्म०। १गङ्गायाम्। “विष्णुपदी विष्णुपदात् पतिता मेरौ चतुर्द्धांशात्। विष्कम्भाचलमस्तसरःसङ्गता गता वियता। सीताख्या भद्राश्वं सालकनन्दा च भारतं वर्षम्” सि०शि०। “तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनाद्बहूनि गिरिकूटानि अतिक्रम्य हेमकूटहिमकूटान्यतिरभसरंहसा लुठन्ती भारतमभि वर्षं दक्षिणस्यां दिशि लवणजलधिमभिप्रविशति” भा०५स्क०। अलकैर्नन्दति अच्। २कन्यायाम्। सा हि अलकैस्तुष्यति।

अलकप्रभा स्त्री अलका पर्य्याप्ता प्रभा यस्याः। कुवेरपुर्य्यामलकाख्यायाम्। [(पियासाल) पीतसालवृक्षे।

अलकप्रिय पु० अलकान् प्रीणाति चिक्कणीकरोति प्री—क।

अलकाधिप पु० अलकाया अधिपः ६त०। कुवेरे। अलकेश्वरादयोऽप्यत्र। “अत्यजीवदमरालकेश्वरौ” रघुः।

अलक्त पु० न रक्तोऽस्मात् ५ब० रस्य लत्वम्। १लाक्षारसे, स्वार्थे कन्। अलक्तकोऽप्यत्र २तद्वेतौ लाक्षायाञ्च। “अलक्तकाङ्कां पदवीं ततान” कुमा०रघुश्च। “चिरोज्झितालक्तकपाटलेन” कुमा०गोरचनालक्तककुङ्कुमेनेति” तन्त्रम्।

अलक्षण न० लक्षणमनुमापकं सुचिह्नं न०त०। १अननुमापके, सुचिह्नभिन्ने २दुर्लक्षणे च। लक्षणञ्च इतरभेदानुमापकं लिङ्गम् यथा पृथिव्यागन्धवत्त्वम् जलस्य स्नेहवत्त्वम्। शुभसूचकं चिह्नविशेषश्च लक्षणं तच्च लक्षणशब्दे वक्ष्यते। तदुभयभिन्नमलक्षणम् “आचाराद्धनमक्षय्यमाचारोहन्त्यलक्षणम्”मनुः। नास्ति लक्षणं अनुमापकोऽव्यभिचारिहेतुः अशुभसूचकहेतुश्च यस्य। २तद्वति त्रि० “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” मनुः। “क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्” रघुः। “अलक्षणा भवन्ति यद्वै नास्ति तदलक्षणमसन्तम्” शत० ब्रा०। “निर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रोऽलक्षणाः” कात्या० १७,२४,२२।

अलक्षित त्रि०लक्ष–क्त न०त०। १अज्ञाते २लक्षणेनाननुमिते “अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण” रघुः “वपुर्विरूपाक्षमलक्षिता जनिः काव्य०प्र०। ३अकृतचिह्ने च। “दक्षिणेन द्वारं सोमक्रयणी तिष्ठत्यलक्षिता व्यङ्गा” कात्या०। ७,६,१४, “अलक्षिता अनङ्किता” कर्क०।

अलक्ष्मी स्त्री विरोधार्थे नञ् त०। लक्ष्मीविरुद्धायां निर्ऋतौ “अलक्ष्मीति” ख्यातायाम्। “अलक्ष्मीः कालकर्णी च” पुरा० “अलक्ष्मीरपक्रामति” सुश्रुतः।

अलक्ष्य त्रि० न लक्ष्यते लक्ष—कर्म्मणि यत् न०त०। १अज्ञेये २दुर्ज्ञेये। “वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता”कुमा०। न लक्ष्या लक्षणया बोध्या। ३लक्षणाबोध्यभिन्ने “न वाच्यत्वादिकं तस्य” इत्यस्य व्याख्याने ‘आदिशब्दादलक्ष्यत्वादि’ सा०द०। नास्ति लक्ष्यं व्याजोयस्य। ४व्याजशून्ये त्रि०।

अलगर्द्द पु० लगति स्पृशति क्विप् लग् अर्द्दयति अर्द्द—अच् अल् सन् सन् अर्द्दो न भवति। १विषशून्ये जलव्याले पृषो० धत्वम् अलः पर्य्याप्तो गर्द्धोऽस्ति वा गृध—अच् वा। अलगर्द्धोऽप्यत्र। दर्वीकरगणनायां सुश्रुतः “महाशिरा अलगर्द्द आशीविष” इति। २जलायुकाभेदे स्त्री। “अथ जलायुका वक्ष्यन्ते। जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः। ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः। तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति। “रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा” इति च सुश्रु०।

अलग्न त्रि०न लग्नः संसृष्टः। लग्नभिन्ने असंसृष्टे “अलग्नमिव ह वै वागवदेद्यन्मनो न स्यात्” शत०ब्रा० “अलग्नमिव वक्तव्यपदार्थेन सहासंसृष्टम्” भा०। अलग्लमित्यपाठः।

भाष्यानुक्तेः । ज्योतिषोक्ते पापाक्रान्तादिदुष्टलग्ने न० ।

अलघु त्रि० न लघुः विरोधे न०त० । लघुवर्णभिन्ने १गुरुवर्णे आकारादौ २गौरवयुक्ते लाघवशून्ये । "जवनमलघुपीवरोरुकच्छा" माघः २दीर्घे च "अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलि." माघः । स्त्रियां वा ङीप् ।

अलङ्करण न०अलम्+कृ–भावे ल्युट् । १भूषायाम् । करणे ल्युट् । २वलयादौ भूषणे । "आवसथोन्मर्दनालङ्करणदन्तप्रक्षालनान्यध्वर्य्योरदीक्षितस्य" कात्या० ८,६,२८, । न चालङ्करणं धार्य्यं क्वचिद्देहे तया पुनः"विधवाधर्मे पुरा० ।

अलङ्करिष्णु त्रि० अलम् कृ–इष्णुच् । भूषके मण्डनकरणशीले । "अलङ्करिष्णवस्ते च शब्दमर्थं सुभौ त्रिधा" अग्निपु० ।

अलङ्कर्त्तृ त्रि०अलम्+कृ–तृच् । भूषणकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

अलङ्कर्मीण त्रि० अलं समर्थः कर्म्मणे ख । कर्म्मक्षमे ।

अलङ्कार पु०अलम्+कृ–भावे घञ् । १भूषायाम् । करणे घञ् । २हारादौ भूषणे,साहित्यविषयदोषगुणप्रतिपादके ३ग्रन्थे, ४शब्दभूषणे–अनुप्रासादौ, ५शब्दार्थभूषणे–उपमादौ च । "शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्म्माः शोभातिशायिनः । रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्" सा०द० उक्तम् शब्दार्थयोः शोभाकारित्वम् तल्लक्षणम् । ते च बहवः शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठाः उभयनिष्ठाश्च । तत्र जात्यादयः शब्दनिष्ठाः उपमादयोऽर्थनिष्ठाः पुनरुक्तवदाभासादय उभयनिष्ठाः तत्तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथात्वम् शब्दनिष्ठास्तु बहवस्तेषु केचित् तत्तच्छब्दे उक्ताः केचित् वक्तव्याश्च तद्भेदास्तावत् समासेनात्राभिधीयन्ते तत्र जात्यादयश्चतुर्विंशतिः शब्दालङ्काराः सरस्वतीकण्ठाभरणे दर्शिताः यथा "ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दानलङ्कर्त्तुमिह क्षमाः । शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेयाजात्यादयोबुधैः" । "जातिर्गतीरीतिवृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तयः । भणितिर्गुम्फना शय्या पठितिर्यमकानि च । श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका । गूढप्रश्नोत्तराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः । चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दालङ्कारजातयः" । तेषां लक्षणादीनि क्रमेण यथा तत्र १जातिः "तत्र संस्कृतमित्यादिर्भारती जातिरिष्यते । सा त्वौचित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन । साधारण्यादिभिःकेचित् केचन म्लेच्छभाषया । न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् । संकीर्णे नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् । देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः । पैशाचाद्यं पिशाचाद्याः मागधं हीनजातयः । संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः । शक्योरचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते" । तत्र जातिरपि षोढ़ा यथोक्तं तत्रैव । "शुद्धा साधारणी मिश्रा सङ्कीर्णा रूप्यगामिनी । अपभ्रष्टेति साचार्य्यैर्जातिः षोढा निगद्यते" । इति जातिः १

२ गतिः । "गद्यं पद्यं च मिश्रं च वाक्यं यत् सा गतिः स्मृता । अर्थौचित्यादिभिः साऽपि वागलङ्कार इष्यते । कश्चिद्गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते । कश्चिदेकेन च द्वाभ्यां काव्येऽर्थः कश्चन त्रिभिः । द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता । द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता । सा लघूनां गुरूणाञ्च बाहुल्यात्तत्र मिश्रणैः । गद्ये पद्ये च मिश्रे च षट् प्रकारोऽपि जायते । तत्र वृत्तं च जातिश्च पद्यमाहुरथो पृथक् । समञ्चार्द्धसमं चेति विषमञ्च प्रचक्षते" । "वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेदिति" वृ०र० । "गद्यमुत्कलिकाप्रायं पद्यगन्धीतिच द्विधा । द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते । ललितं निष्ठुरं चूर्णमाविद्धं चेति योऽपरः । विशेषः सतु गद्यस्यो रीतिवृत्त्योर्विंशिष्यते" । गतिः २ ।

३ रीतिः यथा "वैदर्भ्यादिगतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः । रीङ् गताविति धातोश्च व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते । वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौड़ियावन्तिका तथा । लाटीया मागधी चेति षोढ़ा रीतिर्निगद्यते । तत्रासमासा निःशेषश्लेषादिगुणगुम्फिता । विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते" । दर्पणे तु "माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते" लक्षिता । "समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिविवर्जिताम् । मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः । समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् गौड़ीयेति विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः । अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्यो र्यावतिष्ठते । सावन्तिका समस्तैः स्याद् द्वित्रैस्त्रिचतुरैस्तथा । समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया वृत्तिरिष्यते । पूर्व्वरीतेरनिर्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी" । रीतिः३ ।

४ वृत्तिः यथा । "या विकाशेऽथ विक्षेपे संकोचे विस्तरे तथा । चेतसो वर्त्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा । कौशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा । मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकौशिकी । सुकुमारार्थसंदर्भा कौशिकी तासु कथ्यते । यातु प्रौढ़ार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटी तु सा । कोमलप्रौढ़सन्दर्भा कोमलार्था च भारती । प्रौढ़ार्थकोमलप्रौढ़संदर्भां सात्वतीं विदुः । कोमलप्रौढसन्दर्भा या सा

मध्यमकौशिकी । प्रौढार्थकोमलैर्बन्धैर्मध्यमारभटीष्यते । ४

५ छाया । अन्योक्तीनामनुकृतिश्छाया सापीह षड्विधा, । लोकच्छेकार्भकोन्मत्तप्रौढ़ामत्तोक्तिभेदतः" । ५

६ मुद्रां । "स्वाभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसापि निवेदनम् । मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः । सा स्मिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्वचनस्य च । समुच्चयस्य संवृत्त्या षोढ़ा न्यासेन जायते" । मुद्रा ६

७ उक्तिः । "विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथवा पुनः । प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्राभिधीयते । विधेरथ निषेधात् स्यादधिकारात् विकल्पनात् । नियमात् परिसंख्याया उपाधेः सेह षड् विधा" । उक्तिः ७

८ युक्तिः । "अयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः । योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः । पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च । विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते । योगकारणपर्य्यायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः । पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निरूढ़ाः पदसिद्धये । विरुद्धानां पदार्थानां गत्यादीनां परस्परम् । योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः । गर्भः सह निगर्भेण संवृत्तिः समसञ्जसा । हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियन्तामेवमादयः । यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ । क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युञ्जते मिथः । यदत्रह्येयशैलादिवर्णनाभ्युपपत्तये । वाक्यं सेह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः" । युक्तिः ८

९ भणितिः । "उक्तिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा । विशेषसंवृत्त्याश्चर्य्यकल्पनासु च कल्पते" । भणितिः ९

१० गुम्फना । "वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता । शब्दार्थसमपर्य्यायपदवाक्यकृता च सा" । गुम्फना १०

११ शय्या । "शय्येत्याहुः पदार्थानां घटना या परस्परम् । सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुत्रचित् । अतिक्रान्तेन कुत्रापि यथार्थवर्ण्ययोः क्वचित् । क्वचित् वाच्यार्थयोः क्वापि प्रकीर्णानां च दृश्यते" । शय्या ११

१२ पठितिः "काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः पाठोयोऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड् विधा" । पठितिः १२

१३ यमकम् । "विभिन्नार्थैकरूपाया याऽऽवृत्तिर्वर्णसंहतेः । अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते । तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा । स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते । तत्र पादादिमध्यान्तस्थानान्तेषु प्रकल्प्यते । यदव्यपेतमन्यद्वा तत्स्थानयमकं विदुः । चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु यमकानां विकल्पना । आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्व्वतः । अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः सुकरा दुष्कराश्चैव," अग्निपुराणे तु । अनेकवर्णावृत्तिर्या भिन्नार्थप्रतिपादिका । यमकं सा व्यपेत चाव्यपेतेति द्विधा मता । आनन्तर्य्यादपेता स्यात् व्यपेता व्यवधानतः । द्वैविध्येनानयोः स्थानपादभेदाच्चतुर्विधम् । आदिपादादिमध्यान्तेष्वेकद्वित्रिनियोगतः । सर्व्वथा पूर्व्वपूर्व्वेण चेत्यादिनोत्तरोत्तरम् । एकद्वित्रिपदारम्भात्तत्पादात्तत्पदात् परम् । तृतीयं त्रिविधं पादस्यादिमध्यान्तगोचरम् । पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च । संसर्गयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा । यमकं चक्रबालं च संदष्टयमकं तथा । पादादियमकं चैव तत्तु मैत्रीयमेव च । दशधा यमकं श्रेष्ठं तद्भेदा बहवोऽपरे" इत्युक्तम् । तत्रास्थानयमकमुक्तं "नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते । अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः । पादे श्लोके च तत्प्रायः पादसन्धौ च बध्यते । स्वभेदे च चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च सूरिभिः" । अन्यदग्निपुराणादौ ज्ञेयम् । यमकम् १३

१४ श्लेषः "एकरूपेण वाक्येन द्वयोःस्वारणमर्थयोः । तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिधीयते । प्रकृतिप्रत्ययोत्थौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ । पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट्" । १४ श्लेषः

१५ अनुप्रासः । "आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता । अलङ्कारेषु विद्वद्भिरनुप्रासः स दृश्यते" "श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामभिरुक्तिभिः । लाटानामुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाशते" तत्र श्रुत्यनुप्रासः १७८पृष्ठे दर्शितः । स च त्रिविधः ग्राम्योनागर उपनागरश्चेतिभेदात् । ग्राम्योऽपि चतुर्विधः मसृणोऽमसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्चेति भेदात् । वृत्त्यादीनां लक्षणानि तत्रैव । "मुहुरावर्त्यमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्त्तते । काव्यव्यापी स संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते । कार्णाटी कौन्तली कौड्री कौङ्कणी वानवासिका । द्राविड़ी माथुरी मात्स्यी मागधी ताम्रलिप्तिका । औड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधोच्यते" । तत्र कवर्गेणानुप्रासवती कार्णाटी एवं चवर्गेण कौन्तली, टवर्गेण कौड्री, तवर्गेण कौङ्कणी, पवर्गेण वानवासिका, यवर्गेण, द्राविडी । शवर्गेण माथुरी, द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्स्यी । द्वाभ्यां गर्भितैककवर्गानुप्रासवती मागधी । स्वान्त्यसंयोगिकवर्गानुप्रासवती ताम्रलिप्तिका ।

स्वरूपसंयोगिग्रथिता श्रौढ़ी । असरूपसंयोगिग्रथिता प्रौढ़ी । अन्ये तु "सवर्णादीनामसम्बन्धः सम्बन्धोवापि योमिथः स्फुटादिबन्धसंसिद्धै सेह वृत्तिर्निरुच्यते । सौकुमार्य्यमथ प्रौढ़िर्मन्थुरत्वञ्च तद्गुणौ । गम्भीरौजस्विनी प्रौढ़ा मधुरा निष्ठुरा तथा । कठोरा कोमला मिश्रा परुषा ललिता मिता। इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपठ्यते" इत्याहुः । "यथा चम्पकपुष्पादिस्रगादेर्वर्ण उच्यते वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते । स तु स्तवकवान् स्थानी गर्भौविवृतसंवृतः । गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्य्यस्तोऽथ संपुटम् । मिथुनं वेणिका चित्रोविचित्रश्चापि वर्ण्यते"। स्थानेस्थाने वर्णस्तवकस्य विन्यासात् स्तवकवान्। नियतविवक्षितस्थानविशेषे विन्यासशाली स्थानी । आवृत्तौ वर्णान्तरायेण गर्भः । स्थानेस्थाने विकाशसङ्कोचाभ्यां विवृतसंवृतः । चक्रवालवद्धानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तः । क्रमेण द्वित्रवर्णानां संयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् । स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिश्च क्रमवान् । विपर्य्ययोपन्यासात् विपर्य्ययः । आद्यवर्णवर्त्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटम् । अन्तःपादमुपसंहारोपक्रमयोर्विवक्षितस्वरानुप्रासे मिथुनम् । आ वाक्यसमाप्तेः वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका । उक्तलक्षणेभ्योऽन्यश्चित्रः । एकवर्णावृत्तेरनुप्रासस्यवर्णान्तरवैचित्र्येण विचित्रः । "समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्त्तते पदम् । पदान्वयेन स प्रायः पदानुप्रास उच्यते । विसर्गविन्दुसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया । अनिर्वाहाय स प्रायो यमकेभ्यो विभिद्यते" "मसृणो दन्तुरः श्लक्ष्णः संपुटं सम्पुटावली । खिन्नः स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली । गृहीतमुक्तनामान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान् । इति द्वादशभेदोऽयं मनीषिभिरिहोच्यते"। असंयुक्त वर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मसृणः । संयोगाधिक्ये दन्तुरः । स्वरेण सहावृत्तेः श्लक्ष्णः । पदाव्यवधाने संपुटम् । तेषामावली संपुटावली । रीतेरनिर्वाहात् खिन्नः ॥ वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेशे स्तवकवान् । स्थाननियमात् पदानुप्रासः स्थानी । प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोः निरन्तरमावृत्ति मिथुनं तदावली मिथुनावली । चक्रवालवत् पदानुप्रासो गृहीतमुक्तः पदानां पुनः पुनरावर्त्तने पुनरुक्तिमान् । "स्वभावतश्च गौण्या च वीप्साऽभीक्ष्ण्यादिभिश्च सा । नाम्नां द्विरुक्तिर्वाक्ये तु नामानुप्रास उच्यते" । आदिना निम्नसंभ्रमादि गृह्यते । "अर्थभेदे पदावृत्तिः प्रवृत्ता भिन्नयाथ वा । स सूरिभिरनुप्रासोलाटीय इति गीयते । सचाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयःपुनः । उभयं चक्रवालञ्च गर्भश्चेहाभिधीयते" ॥ अनुप्रासः १५ ।

१६ चित्रम् "वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः । नियमस्तद्बुधैः षोढ़ा चित्रमित्यभिधीयते" ॥ स्वरस्य पृथक् निर्देशात् वर्णा अत्र व्यञ्जनानि एकव्यञ्जनद्विव्यञ्जनत्रिव्यञ्जनादिभेदात् नानाविधः एवमेकद्वित्रादिस्वरचित्रम् । स्थानचित्रम् । निष्कण्ठ्यनिस्तालव्यादिभेदात् सप्तविधम् आकारचित्रम् पद्माद्याकारेण चित्रम्। तत्राष्टदलपद्म चित्रम् "कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च । प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्य्यादष्टदलाम्बुजे" प्रकारान्तरं यथा । "अष्टधा कार्णिकावर्णाः पत्रेष्वष्टौ तथाऽपरे। तेषां सन्धिषु चाप्यष्टावष्टपत्रसरोरुहे" । प्रकारान्तरं यथा । "आकर्णिकं पुनः पर्णं पर्णान्तात् पर्णकर्णिके । प्रतिपत्रं व्रजेद्धीमानिह त्वष्टदलाम्बुजे" इति चतुर्द्दलं यथा "कर्णिकातो नयेदूर्द्ध्वं पत्राकाराक्षरावलीम् । प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेतच्चतुर्द्दलम्"। षोड़शदलं यथा 'गोमूत्रिकाक्रमेणास्य वर्णाः सर्व्वे समासतः । मध्ये त्वेकाक्षरन्यासात् पद्मोऽयं षोड़शच्छदः" अष्टपत्रं कविनामाङ्कं यथा "निविष्टाष्टदलन्यासमिदं पादार्द्धभक्तिभिः । अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम् । एतानि चित्राणि अनुष्टुप्छन्दस्येव । चक्रबन्धो यथा "पुरः पुरोलिखेत् पादानत्र त्रीनुत्तरोत्तरान् ।तुर्य्यन्तु भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कश्चक्रसंविधः" । अस्योद्धारोदर्शितो माघव्याख्यायां मल्लिनाथेन । द्वयमण्डलरेखात्मके नवमण्डलान्तरालवति चक्रे नाभिस्थानेन सहैकविंशति कोष्ठं प्रत्येकं द्व्यक्षरवत् पङ्क्तित्रयं समरेखया लिखित्वा तत्रैकस्यां पङ्क्तौ वामपार्श्वक्रमेण आद्यपादमालिख्य तथा प्रादक्षिण्येन द्वितीयायां तृतीययां च पङ्क्त्यां द्वितीय तृतीयौ पादौ लिखित्वा नेमिस्थाने बाह्यवलये साक्षरकोष्ठषट्केन सहाष्टादशकोष्ठवति तृतीयकोष्ठान्तवर्त्तिवर्णमारभ्य प्रादक्षिण्येन तुर्य्यपादं लिखित्वा तत्रैव समापयेत् । तत्रैव माद्यन्तवर्णैः तुर्य्यपादोद्धारः तत्रनेमिस्थाने आद्यपादत्रयदशमाक्षरसंवादः । तृतीयान्तकोष्ठे तुर्य्याद्यन्तवर्णयोः संवादः" यथा "सत्त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो लब्धाधक्ष्यशुद्धिरुद्धुतरश्रीवत्स भूमिर्मुदा । मुक्त्वा काममपास्तभीः परमृगव्याधः सनादं हरेरेकौघैः समकालमभ्रमुदयी रोपैस्तदा तस्तरे" । अत्र तृतीयवलये "माघकाव्यमिदम्"। "षष्ठवलये, शिशु-

पात्रबधः इति काव्यनामाङ्कयोगः । एवमन्यत्रापि यथा-यथमूह्यम् गतिचित्रं गत्याविलोमगत्या तुरङ्गादिगत्या वा चित्रं तच्च यमकभेद एव यथोक्तं दण्डिना । "आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्द्धश्लोकगोचरा । यमकं प्रति-लोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम्" तत्र पादगता विलोमा वृत्तिर्यथा "यामताशक्ततायासा सायाता क्षतता मया" । रमणारकता तेऽस्तु स्तुते ताकरणामर" अर्द्धगता यथा । "सा रमानन्दरारोहा नगेभागमना हि या । याहि नामग भागेन हारोरा वनमार सा" श्लोकगा यथा । "यान मानय मारावि कशोनानजनासना । यामुदारशताधीना मायामायमनादि सा । सादिनामयमाया मानाधीता शरदाऽमुया । नासना जनना शोकविरामाय न मानया" ॥ तथाच पादविलोमावृत्तौ अयुक्पादयो-र्गतिः युक्पादयोः प्रत्यागतिः । अर्द्धावृत्तौ प्रथमपादाभ्यां गतिः शेषाभ्यां प्रत्यागतिरिति गतिप्रत्यागतिरूपचित्रमित्य-वधेयम् । श्लोकावृत्तौ तु पादचतुष्टयेन गतिः प्रतिगत्या श्लोकान्तरमिति भेदः । इत्येवं गतिचित्रम् । तुरङ्गगति-चित्रं यथा "क्रमात् पादचतुष्कस्य पङ्क्तिशः परिलेखने । तुरङ्गपादायातेन श्लोकोऽन्यउपजायते" स०क० । यथा ।

वा१	ला३०	सु९	का२०	ल३	वा२४	ला११	सा२६
का१६	न्ति१९	ला२	ल२९	क१०	ला२७	लि४	ता२३
व२१	सा८	सु१७	त१४	व२१	ती६	सा२५	रा१२
द१८	पि१५	का२२	ब्र७	त२८	ग१३	द्भि२२	त५

अत्र तुरङ्गगत्या "बालालिलिततीव्रस्था सुकला रागतर्पिका । सुदन्तिका वर्द्धिता ता वा सा साला तललासका इति दत्ताङ्कानुसारेण क्रमशोवर्णग्रहणे श्लोकोऽयं जायते । अर्द्धभ्रमगतिचित्रं सर्वतोभ्रमतिगचित्रञ्च यथा । "आहुरर्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि । तदिष्टं सर्व्व-तोभद्रं सर्व्वतोभ्रमणं यदि" द०क० । तत्रार्द्धभ्रमसुक्तं २६५ पृष्ठे । सर्वतोभद्रं तु—

दे	वा	का	नि	नि	का	वा	दे
वा	हि	का	स्व	स्व	का	हि	वा
का	का	रे	भ	भ	रे	का	का
नि	स्व	भ	व्य	व्य	भ	स्व	नि

अत्रार्द्धभ्रमणवत् सर्व्वं किन्तु पादानामपि अनुलोमविलो-माभ्यां तथैव सर्वतोभ्रमणेन सर्व्वतोभद्रम् एवमग्रे दर्शयिष्य माणगोमूत्रिकाबन्धोऽपि गोमूत्रगतिमत्त्वात् गतिचित्रमपि । बन्धेन बन्धविशेषेण चित्रम् बन्धचित्रं तच्च नानाविधं तत्र द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा "इह शिखरिसन्निमालां बिन्दु-यादर्द्धं समाश्रितैर्वर्णैः । द्विचतुष्कचक्रबन्धे नेमि-विधौ चापरं भ्रमयेत्" । द्विशृङ्गाटकबन्ध । "शृङ्गग्रन्थः शृङ्गं व्रजेदिति द्विशृङ्गाटकबन्धोऽस्मिन्नेसि:" । निविड्-तचक्रबन्धः । "शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपर्व्व भ्रमति रेखा चाद्यर्द्धम् । नेमौ तदितरमर्द्धं निविड्तचक्राभिधे बन्धे" । स०क०एतेषामुद्धारोदाहरणे तत्रैव ज्ञेये । शर-यन्त्रबन्धः "चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिशोलिखितेष्विह । आदेरादेस्तुरङ्गस्य पादैः पादः समाप्यते" । यथा

न१	म१८	स्ते३	ज२०	ग५	तां२२	गा५	ल२४
स९	दा२६	न११	व२८	कु१२	ल३०	च१५	य२२
स१७	म२	स्ते१९	ज४	स२१	तां६	ना२३	ल८
सु२५	दा१०	म२७	वा२	न२९	ल१४	च२१	य१६

अत्र तुरङ्गगत्या स एव श्लोकः । व्योमबन्धः । "अष्टादशशिख-रचरीं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं न्यस्येत् । पत्राद्यन्तैर्दृष्टः स ज्ञेयो व्योमबन्धोऽत्र"

मुरजबन्धः । "अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमशः परि-लेखिते । श्लोकपादक्रमेण स्यादूर्ध्वास्तु मुरजत्रयी" ।

सा१	से१०	ना११	ग२८	म२९	ना१९	र१८	म्भे८
र९	से२	ना२७	सो१२	द२०	ना३०	र७	ता१७
ता१६	र२६	ना३	द१३	ज२१	ना६	म३१	त्त२४
धी२५	र२५	ना१४	ग४	म५	ना२२	म२३	या३२

तदुद्धारस्तु मल्लिनाथेन दर्शितः 'तिर्य्यग्रेखालिखेत् पञ्च नवोर्द्धास्तत्र पङ्क्तयः । अष्टकोष्ठाश्चतस्रः स्युस्तासु श्लोकं लिखेत् क्रमात् । तत्राद्यद्वित्रितुर्यासु तुर्य्यत्रिद्व्या-द्यपङ्क्तिषु । आद्यद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टमकोष्ठगः । दृश्यते प्रथमः पादस्तुर्य्यश्चैवमेव हि । चतुर्थपङ्क्तिप्राथम्या-त्प्रथमावधिवीक्षणात् । द्वितीयादावाद्यद्वित्र्योर्द्वितुर्य्ये त्रितुरीयके । तुर्य्यत्रिद्व्योस्तृतीयाद्ये दृष्टव्योऽङ्घ्रिर्द्वितीयकः । तृतीयोऽङ्घ्रिर्द्वितीयान्ते आद्यसप्तमषष्ठयोः । द्वित्रिपञ्च मयोस्तुर्य्यषष्ठसप्तमयोः क्रमात् । तृतीयान्त्ये च तच्चो-यमथान्त्यः क्रम उच्यते ॥ आद्यन्तयुग्मयोः पङ्क्त्योश्चि-न्त्यो गोमूत्रिकाक्रमः । तत्रैकं च द्वितीयं द्वे द्वयमेकमिति क्रमात् । यद्वा त्रितयमेकं च द्वयमेकं द्वयं पुनः । स्वपङ्क्तिप्रक्रमादेव विन्यासत्रितयं भवेत् ॥ यद्वा प्रथम-तुर्य्याङ्घ्री स्वपङ्क्त्योस्तदनुक्रमात् । द्वितीयोऽङ्घ्रिर्द्विती-यस्यां क्रमादाद्यचतुष्टये । व्युत्क्रमाच्च तृतीयस्यामाद्यमेव चतुष्टये । व्युत्क्रमेण द्वितीयस्यां तृतीयस्यां क्रमेण च ।

द्रष्टव्यो हि तृतीयोऽङ्घ्रिरन्त्यकोष्ठचतुष्टये॥ विन्यासभेदास्त्वन्येऽपि सन्त्येव बहवोऽत्र हि। विस्तरात्तु न लिख्यन्ते स्वयमूह्या विचक्षणैः"॥ एकाक्षरमुरजो यथा। "श्लोकस्यैकस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि। लिखेदङ्ककरोहस्याद्वतुरेकाक्षरावली"। मुरजप्रस्तारो यथा। "क्रमेणैकस्य पादेषु प्रसृतेषु चतुर्ष्वपि। तुर्य्यान् मुरजमार्गेण श्लोकोयत्तुपजायते"। गोमूत्रिकाबन्धः। "गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव। गोमूत्रिकेति तत् प्राहुः दुष्करं चित्रवेदिनाम्। स०क० तच्च नानाविधं दर्शितम्। "दुष्करत्वात् कठोरत्वात् दुर्बोधत्वादिना विधेः। दिङ्मात्रं दर्शितं चित्रं स्वयमूह्यं महात्मभिः" स०क०। "अनेकधा वृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना। तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां चित्रमित्यभिधीयते इति सामन्यतः सर्ववस्त्वाकारकल्पनया चित्रं भवतीत्युक्तम् अग्निपु०। १६

१७ वाकोवाक्यम् "उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः। द्वयोर्वक्त्रोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे। ऋजूक्तिरथ वक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च। गूढप्रश्नोत्तरोक्तिश्च तद्विदा त्रिविधैव तु" वाकोवाक्यम् १७।

१८ प्रहेलिका। "प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः सापि षोढा च्युताक्षरा। दत्ताक्षरोभयं मुष्टिर्विन्दुमत्यर्थवत्यपि। क्रीड़ागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैयाकीर्णमण्डले। परव्यामोहने चापि सोपयोगा प्रहेलिका"। तत्र "च्युताक्षरा "पयोधरभराक्रान्ता सन्नमन्ती पदे पदे। पदमेकं न का याति, यदि हारेण वर्जिता"। अत्राहारेणेत्याकारच्युतिः दत्ताक्षरा यथा। "कान्तयानुगतः कोऽयं पीनस्कन्धो मदोद्यतः। मृगाणां पृष्ठतो याति, शम्बरो रूढयौवनः"। शबर इति वक्तव्ये मकारो दत्तः। च्युतदत्ताक्षरा च्युतमन्यत् दत्तञ्चान्यदक्षर यत्र सा यथा "विदग्धः सरसो रागी नितम्बोपरि संस्थितः। तरण्यालिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को, विटः। अत्र घट इति वक्तव्ये घकारस्य च्युतिः विकारस्य दानमिति तथात्वम्। विन्दुमत्यादीनामुदाहरणानि स०क०दृश्यानि। प्रहेलिका १८।

१९ गूढम्। "क्रियाकारकसम्बन्धपदाभिप्रायवस्तुभिः। गोपितैः षड्विधं प्राहुर्गूढं गूढार्थवेदिभिः। "पाण्डवानां सभामध्ये दुर्य्योधन उपागतः। तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्व्वाण्याभरणानि च"। अत्र क्रियापदम् गूढम्। योऽधन उपागतस्तस्मै गवादिकमदुरित्यर्थः। गूढम् १९

२० प्रश्नोत्तरम्। "यस्तु पर्य्यनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते पदैः। विदग्धगोष्ठ्यां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः अन्तःप्रश्नबहिःप्रश्नबहिःरन्तःसमाह्वयैः। जातिगोत्रोत्तराभिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम्। प्रश्नोत्तरम्। २०

२१ अध्येयम् "यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम्॥ तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते"। अध्येयम् २१

२२ श्रव्यम् "श्रव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यं शास्त्रं तथैव च। काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम्"। यथा रघुवंशादि। श्रव्यम्। २२

२३ प्रेक्ष्यम् "यदाङ्गिकैकनिवर्त्यमुज्झितं वाचिकादिभिः। नर्त्तकैरभिनीयेत प्रेक्ष्यं तत् क्ष्वेडितादिवत्। तल्लास्यं ताण्डवं चैव छलिकं शम्पया सह। हल्लीसकञ्च रासं च षट्प्रकारं प्रचक्षते"। शृङ्गाररसप्रधानत्वे लास्यं वीररसप्रधानत्वे ताण्डवं, शृङ्गारवीररसप्रधानत्वे छलिकमिति किन्नरविषयं छलिकमेव शम्पा। "मण्डलेन च यत्स्त्रीणां नृत्यं हल्लीसकं तु तत्। तन्नायको भवेदेको गोपस्त्रीणां हरिर्यथा। तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तो रासः। प्रेक्ष्यम् २३।

२४ अभिनयः "अङ्गवाक्सत्वसंहार्य्याः सामान्याश्चित्र इत्यमी। षड्धा अभिनयास्तद्वदभिनेयं वचो विदुः"। २४

"चत्वारो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः। शब्दसंदर्भमात्रेण हृदयं हर्तुमीशते" सर० कण्ठा०। एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयात् न लिखितानि तत्र एवावगन्तव्यानि। अर्थालङ्कारास्तु मतभेदेन बहवः तथाहि तेषां समष्टिः दण्डिना दर्शिता यथा। "स्वरूपाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावली। आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना। समासोऽतिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः। प्रेयोरसवदूर्जस्वि पर्यायोक्तं समाहितम्। उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता। विरोधाप्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने। सहोक्तिः परिवृत्त्याशीःसङ्कीर्णमथ भाविकम्। इति वाचामलङ्कारा दर्शिताः पूर्व्वसूरिभि"। सरस्वतीकण्ठाभरणे तु ह्यैराग्येन तेषां समष्टिरभिहिता यथा "अलमर्थमलङ्कर्त्तुं यत् व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना। ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया। जातिर्विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरम्। विरोधसम्भवान्योन्यं परिवृत्तिर्निदर्शना। भेदः समाहितं भ्रान्तिर्वितर्कौ मीलितं स्मृतिः। भावः प्रत्यक्षपूर्व्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः"। प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्त्यभावरूपाणि षट् इति चतुर्विंशतिः। एते

तु अर्थमात्रनिष्ठाः । "शब्देभ्योयः पदार्थेभ्य उपमादिप्रतीयते विशिष्टोऽर्थः कवीनां सा उभयालङ्क्रिया मता । उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः । समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः । सतुल्ययोगितोल्लेखः ससहोक्तिः समुच्चयः । आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासो विशेषोक्तिः परिष्कृतिः । दीपकक्रमपर्य्याया विषमश्लेषभाविकः संसृष्टिरिति निर्द्दिष्टास्तास्त्रिंशतिर्बुधैः" इत्युक्ता तेषां लक्षणानि सभेदं तत्रैव दर्शितानि चन्द्रालोकदर्पणकादिभिस्तु सामान्यतोऽगणयित्वा नानाविधा दर्शिताः न संक्षेपतो गणिताः । अथार्थालङ्कारा एकत्र संस्कृत्य सोदाहरणलक्षणा अकारादिक्रमेण तेषु केचित् दर्शिता अपि क्रमानुरोधात् सर्वएवात्र प्रदर्श्यन्ते ।

१ अक्रमातिशयोक्तिः "अक्रमातिशयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतुकार्य्ययोः" च० । "आलिङ्गन्ति समं देव ! ज्यां परांश्च शरास्तव" ।

२ अतद्गुणः "सङ्गतानुगत्यनङ्गीकारमाहुरतद्गुणम्" च०। "चिरं रागिणि मच्चित्ते निहितापि न रज्यसि" ।

३ अतिशयोक्तिः १०५ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा ।

४ अत्यन्तातिशयोक्तिः "अत्यन्तातिशयोक्तिस्तु कार्य्यहेतुप्रसक्तिजा" च०। "याश्यामोत्युदिते तन्व्या वलयोऽभवदूर्म्मिका"। ऊर्म्मिका वलयोऽभवदित्ययः क्षयत्वात्तथात्वम् ।

५ अत्युक्तिः "अत्युक्तिरद्भुताऽतथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णनम्" च० "त्वयि दातरि राजेन्द्र ! याचकाः कल्पशाखिनः"॥याचकानां राजतोधनलाभेन कल्पतरुतुल्यताकथनमौदार्य्यस्यात्युक्तिः।

६ अधिकम् १२५ पृष्ठे लक्षणोदाहरणभेदाः उक्ताः ।

७ अनन्वयः १४९ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणः ।

८ अनुकूलम् "अनुकूलं प्रतिकूलमानुकूल्यानुबन्धि चेत्" च० । "कुपिताऽसि यदि तन्वि । निधाय करजक्षतम् । बधान भुजपाशाभ्यां कण्ठमस्य दृढं तदा" ।

९ अनुगुणः "प्राक्सिद्धः स्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः" च०। "नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलताम्" ।

१० अनुज्ञा "दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात्" च० । "मय्येव जीर्णतां यातु यत्त्वयेह कृतं हरे ! । नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तिमभिकाङ्क्षति" ।

११ अनुमानम् "अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात्" च०। "यत्र पतत्यबलानां दृष्टिर्निशिताः पतन्ति तत्र शराः । तच्चापरोपितशरो धावत्यासां पुरःस्मरो मन्ये" । स०क० विशेष उक्तः । यथा "लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनोज्ञानमनुमानं तदुच्यते । पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च तत् । फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतत् भिद्यते पृथक्" । तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्य्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । "अविरलविलोलजलज्जलकुटजार्ज्जुननीपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः" अत्र वर्षर्त्तोः कारणभूतात् कार्य्यं विरहिणीमरणमनुमीयते । यत्र कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् । "मामागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे यावकरतिलकपङ्क्तिरियम्" । अत्र कार्यभूतया यावकतिलकपङ्क्त्या कारणं पादपतनमनुमीयते । यदुभयविधभिन्नं तत् सामान्यतो दृष्टम् "मत्ता मदान्धस्य शिखण्डियूनोदृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव" । सेयं विद्युदिव दृष्टेः प्रथममुपलभ्यमाना कामन्दकी अविनाभावेन मालत्यागमनं गमयतीति सामान्यतो दृष्टम् । फलसामर्थ्ययोरुदाहरणानि तत्र दृश्यानि ।

१२ अन्योन्यम् "अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परम्" च० । "त्रियामा शशिना भाति शशी भाति त्रियामया"। स०क० भेद उक्तः । "अन्योन्यस्योपकारोयस्तदन्योन्यं त्रिधा च तत् । वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयमुभयात्मकम् ! अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यरूपता । अन्योन्यालङ्कृतावन्तस्त्रयमेतद्दिहेष्यते" । तत्र वाच्यम् । "कण्ठस्य तस्यास्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य । अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः । प्रतीयमानन्तु अत्रैवान्योन्यपदानुपादाने । अन्योन्यचूलिका अन्योन्यरूपपरिट्टत्तिः सा च व्यत्ययेन विनिमयेन च भवति । यथा "लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितवासा । वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयञ्च वितेने" । अत्र वारुण्या यदधररागोऽपहृत्य चक्षुषि निक्षिप्तस्तेन व्यत्ययः । यच्च मुखामोदवासितया तया स्वामोदो विशेषितस्तेन विनिमयः तेन परिवृत्तिविनिमयाख्यावलङ्कारावत्रान्तर्भूताविति द्रष्टव्यम् ।

१३ अपह्नवातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगोर्य्याध्यवसानतः । यदाऽपह्नुतिगर्भत्वम् सैव सापह्नवा मता ।"च० "त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् ! भ्रान्ताः पश्यन्ति तां विधौ"।

१४ अपह्नुतिः २४१ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा । स०कण्ठा० अन्यथोक्तम् । "अपह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम्, औपम्यवत्यनौपम्या चेति सा द्विविधोच्यते" तत्र औपम्यवती यथा "न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवा-

सिनी हन्त हृसत्ययं विधिः। तड़िल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरःस्मरज्योतिरिदं विजृम्भते" तत्र केतकीसूचीनां विधिहासतः प्रतीयमानसादृश्येन तड़िल्लतायाः स्मरज्योतिषापह्नुतिः। अनौपम्या यथा "राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः। अवगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं वनम्" नचात्र सादृश्यमस्ति।

१५ अप्रस्तुतप्रशंसा २६४ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा।

१६ अभावः। "असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते। प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते। स॰क॰ प्रागभावः ध्वंसः अत्यन्ताभाव मिथ्यापदार्थाभाव इतरेतराभावः अभावाभावाश्च तत्र ध्वंसो यथा "धृतिरस्तमिता गतिश्च्युता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः। गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे"। इतरेतराभावो यथा। "कर्णोत्पलं न चक्षुस्ते न चक्षुः श्रवणोत्पलम्। इति जानन्नपि जनो मन्यते नेत्रदीर्घताम्" अत्यन्ताभावः यथा "प्रसीद सद्यो मुञ्चेमं चण्डि! मानं मनोगतम्। दृष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोषः खपुष्पमायते"। सामग्र्याभावो यथा। "मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः। न प्रभातरलज्योतिरुदेति वसुधातलात्" अन्योदाहरणानि तत्रैव दृश्यानि।

१७ अभिदाहेतुः "अभेदेनाभिदाहेतुर्हेतोर्हेतुमता सह"। च॰ "लक्ष्मीविलासो भवतः कटाक्षवेक्षणं प्रभो"!

१८ अर्थान्तरन्यासः, २७१ पृष्ठे उक्तोदाहरणलक्षणः।

१९ अर्थापत्तिः, २७२ पृष्ठे उक्तलक्षणोदाहरणा। स॰कण्ठा॰ "प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो योऽन्यथा नोपपद्यते। अर्थान्तरञ्च गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम्। सर्व्वप्रमाणपूर्व्वत्वादेकशोऽनेकशश्च सा। प्रत्यक्षपूर्व्विकेत्यादिभेदैः षोढ़ा निगद्यते। प्रत्यक्षपूर्व्विका यथा "निर्द्देष्टुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि!। अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः"। अनुमापूर्व्विका यथा "कपोलपुलकेनास्याः सूचितो मदनज्वरः। मनो निरन्तरासक्तः सद्यः कथयति प्रिये" योऽयं कपोलपुलकेनानुमितो मदनज्वरः स प्रिये मनसः निरन्तरासक्तिं विनानुपपद्यमानः अनुरागं कल्पयतीत्यनुमानपूर्व्विकार्थापत्तिः एवमन्या उदाहार्य्याः।

२० अल्पम् "अल्पन्तु सूक्ष्मयादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता"। "मणिमालोर्म्मिका तेऽद्य करे जपवटायते"।

२१ अवज्ञा "इक्षिहानौ न चेत् स्यातामवज्ञालङ्कृतिश्च" सा न। "स्वल्पमेवाम्बु लभते पान्थः प्राप्यापि सागरम्" "मीलन्ति यदि पद्मानि का हानिरमृतद्युतेः"।

२२ असङ्गतिः "विरुद्धभिन्नदेशत्वं कार्य्यहेत्वोरसङ्गतिः१। अन्यत्र कारणार्थस्य ततोऽन्यत्र कृतिश्च या२। अन्यत् कर्त्तुं प्रवृत्तौ च तद्विरुद्धकृतिश्च या३" च॰। क्रमेणोदाहरणानि। "विषं जलधरैः पीतं मूर्च्छिता पथिकाङ्गना१"। "अपारिजाताम् वसुधां चिकीर्षन् द्यां तथाऽकृथाः"२। अपगतपारिजातं यस्याः नास्ति पारिजातो यत्र इति च। "गोत्रोद्धारप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्धारं पुराऽकरोः३। गोत्रा पृथ्वी गोत्रः पर्वतश्च।

२३ असम्भवः "असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम्।" च॰ "कोवेद गोपशिशुकः शैलमुत्पाटयिष्यति"।

२४ आक्षेपः "आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्१। निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते२। आक्षेपोऽन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते३"। च॰ "चन्द्र! संदर्शयात्मानमथवास्ति प्रियामुखम्"१। "नायं दूति! तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः२"। "गच्छ गच्छसि चेत् कान्त! पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्"। ३

२५ आगमः "यदाप्तवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया। उत्तमं मध्यमं चाथ जघन्यं चेति तत् त्रिधा"। स॰क॰ तत्रोत्तमं विधिरूपं निषेधरूपञ्च। विधिरूपं यथा "दमं दानं दयां शिक्षे" रित्यादौ दाम्यत दत्त दयध्वं इति विधिः। निषेधरूपं यथा "निवार्य्यतामालि! किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः। न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्"। तथाच महान्तो नापभाषितव्या इति वाक्यार्थमर्य्यादया निषेधरूप उपदेशः। तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम्। मध्यममपि द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च तत्राद्यं यथा "कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे। एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि" अत्र जीवन्नरः पश्यति भद्रमित्यर्थो निर्दिष्टवक्तृकतया निर्दिष्टः तत्र जीवनाय यतितव्यमिति रूपमाप्तवचनम्। "अक्षे वसति पिशाचो पिचुमर्द्दे दिनपतिर्वटे यक्षः। विश्राम्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति गौरी मधूकतरौ" तदिदमनिर्द्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्धपारम्पर्य्यमैतिह्यम्। अत्र सर्व्ववाक्यानां निषेधपर्य्यवसानात् अक्षं न सेवेत, पिचुमर्द्दं न निन्देत, वटं न छिन्द्यात्, पद्मं मूर्ध्नि न बिभृयात्, मधूकं न पदा स्पृशेत्" इति निषेधचतुष्टयरूपआगमः। जघन्यं द्वेधा काम्यं निषिद्धं च। तत्र निषिद्धविषयविधिर्यथा "वयं बाल्ये बालांस्तरुणि-

मनि यूनः, परिणतानपोच्छामो दृष्ट्वा, परिणयविधानस्थितिरियम् । त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना न नो गोत्रे पुत्रि ! क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्" तदेतन्निषेधरूपम् निषिद्धविषयमाप्तवचनमसतीवचनरूपम् ।

२६ आशीः "आशीर्नामाभिलषिते वस्तुन्याशंसनं यथा"। दण्डी "पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम्" ।

२७ उत्तरम् "किञ्चिदाकूतसहितं यद्गूढोत्तरमुत्तरम्" च०। "यत्रासौ वेतसी पान्थ । तत्रासौ सुतरा सरित्" ।

२८ उत्प्रेक्षा "सम्भावनाः स्युरुत्प्रेक्षावस्तुहेतूद्भवाः पुनः। उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे"। च० "धूमस्तोमं तमः शङ्के कोकीविरहशालिनाम्" "लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः" "रक्तौ तवाङ्घ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद् ध्रुवम्"। "त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी" "मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः" "प्रायोऽब्जं त्वत्पदेनैक्यं प्राप्तुं तोये तपस्यति"। दर्पणे तु अन्यथा विभज्य उदाहृतम् यथा "भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः । जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि । तदष्टधापि प्रत्येकं भावाभावाभिमानतः । गुणक्रियास्वरूपत्वान्निमित्तस्य पुनश्च ताः । द्वात्रिंशद्विधतां यान्ति"। तत्र वाच्योत्प्रेक्षायामुदाहरणं दिङ्मात्रं यथा ॥ "ऊरुः कुरङ्गकदृशश्चञ्चलचेलाञ्चलो भाति । सपताकः कनकमयो विजयस्तम्भः स्मरस्येव" ॥ अत्र विजयस्तम्भस्य जातिवाचकत्वाज्जात्युत्प्रेक्षा ॥ "ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः । गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव" ॥ अत्र सप्रसवत्वं गुणः ॥ "गङ्गाम्भसि सुरत्राण ! तव निःसाणनिःस्वनः । स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी" ॥ अत्र स्नातीति क्रिया ॥ "मुखमेणीदृशो भाति पूर्णचन्द्र इवापरः" ॥ अत्र चन्द्र इत्येकव्यक्तिवाचित्वाद्द्रव्यम् । एते भावाभिमाने च । अभावाभिमाने यथा ॥ "कपोलफलकावस्याः कष्टं भित्त्वा तथाविधौ । अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ" ॥ अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावः । एवमन्यत् । निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे यथा गङ्गाम्भसीत्यादौ स्नातीवेत्युत्प्रेक्षानिमित्तं पातकित्वं गुणः । अपश्यन्ताविवेत्यादौ क्षामतागमनरूपं निमित्तं क्रिया एवमन्यत् । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा ॥ "तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रकटीकृतम् । हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया" ॥ अत्र लज्जयेवेति इवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा एवमन्यत् । अत्र वाच्योत्प्रेक्षायां षोडशसु भेदेषु मध्ये विशेषमाह "तत्र वाच्याभिदाः पुनः । विना द्रव्यं त्रिधा सर्व्वाः स्वरूपफलहेतुगाः", तत्रोक्तेषु वाच्यप्रतीयमानोत्प्रेक्षयोर्भेदेषु मध्ये ये वाच्योत्प्रेक्षयोः षोडशभेदास्तेषु जात्यादीनां त्रयाणां ये द्वादशभेदास्तेषां प्रत्येकं स्वरूपफलहेतुगतत्वेन द्वादशभेदतया षट्त्रिंशद्भेदाः द्रव्यस्य स्वरूपोत्प्रेक्षणमेव संभवतीति चत्वार इति मिलित्वा चत्वारिंशद्भेदाः । अत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा पूर्व्वोदाहरणेषु "स्मरस्य विजयस्तम्भ" इति सप्रसवा इवेत्यादयः जातिगुणरूपाः। फलोत्प्रेक्षा यथा॥ "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः । विवेश भुवमाख्यातुमुरगेभ्य इव प्रियम्"॥ अत्राख्यातुमिति भूप्रवेशस्य फलं क्रियारूपमुत्प्रेक्षितम् ॥ हेतूत्प्रेक्षा यथा ॥ "सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्याम् । अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्" ॥ अत्र दुःखरूपो गुणो हेतुत्वेनोत्प्रेक्षितः। एवमन्यत् । "उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्य द्विधा तत्र स्वरूपगाः" । तेषु चत्वारिंशत्संख्याकेषु भेदेषु मध्ये ये स्वरूपगायाः षोडश भेदास्ते उत्प्रेक्षानिमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशद्भेदा इति मिलित्वा षट्पञ्चाशद्भेदा वाच्योत्प्रेक्षायाः । तत्र निमित्तस्योपादाने यथा पूर्व्वोदाहृते स्नातीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तं पातकित्वमुपात्तम् । अनुपादाने यथा "चन्द्र इवापरः" इत्यत्र तथाविधसौन्दर्य्यातिशयो नोपात्तः । हेतुफलयोस्तु नियमेन निमित्तस्योपादानमेव तथाहि विश्लेषदुःखादिवेत्यत्र यन्निमित्तं बद्धमौनत्वम्, आख्यातुमिवेत्यत्र च भूप्रवेशस्तयोरनुपादाने असङ्गतमेव वाक्यं स्यात् । प्रतीयमानायाः षोडशसु भेदेषु विशेषमाह "प्रतीयमानाभेदाश्च प्रत्येकं फलहेतुगाः" । यथोदाहृते तन्वङ्ग्याः स्तनयुग्मेनेत्यत्र लज्जयैवेति हेतूत्प्रेक्षितः अस्यामपि निमित्तस्यानुपादानं न सम्भवति इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य च कीर्त्तने उत्प्रेक्षणस्य प्रमातुर्निश्चेतुमशक्यत्वात्। स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न भवति धर्म्यन्तरतादात्म्यनिबन्धनायामस्यामिवाद्यप्रयोगे विशेषणयोगे सत्यतिशयोक्तेरभ्युपगमात् यथा ॥ "अयं राजाऽपरः पाकशासन" इति॥ विशेषणाभावे च रूपकस्य, यथा "राजा पाकशासन" इति तदेवं द्वात्रिंशत्प्रकारा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। "उक्त्यनुक्त्योः प्रस्तुतस्य प्रत्येकं ता अपि द्विधा" । ता उत्प्रेक्षाः । उक्तौ यथा ॥ "ऊरुः कुरङ्गकदृश" इति ॥ अनुक्तौ यथा

प्रभावत्याम् ॥ “इह हि संप्रति दिगन्तमाच्छादयता तिमिरपटलेन । घटितमिवाञ्जनपुञ्जैः पूरितमिव मृगमदक्षोदैः । ततमिव तमालतरुभिर्वृतमिव नीलांशुकैर्भुवनम्,,॥ अत्राञ्जनेन घटितत्वादेरुत्प्रेक्षणीयस्य विषयो व्याप्तत्वं नोपात्तं यथा वा ॥ “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः” ॥ अत्र तमसोलेपस्य व्यापनरूपोविषयोनोपात्तः अञ्जनवर्षणस्य तमःसंपातः, अनयोरुत्प्रेक्षानिमित्तञ्च तमसोऽतिबहुलत्वं धारावर्षणाधःसंयोगश्च यथासंख्यम् । केचित्तु अलेपनकर्त्तृभूतमपि तमोलेपनकर्त्तृत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनञ्च निमित्तम् एवं नभोपि वर्षणक्रियाकर्त्तृत्वेनेत्याहुः । “अलङ्कारान्तरोत्था सा वैचित्र्यमधिकं वहेत्” तत्र सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा । “अश्रुच्छलेन सुदृशोहुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः । अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यवारिपूर इव” । श्लेषहेतुगा यथा । मुक्तोत्करः सङ्कटशुक्तिमध्याद्विनिर्गतः सारसलोचनायाः । जानीमहेऽस्याः कमनीयकम्बुग्रीवाधिवासाद्गुणवत्त्वमाप” । अत्र गुणवत्त्वे श्लेषः कम्बुग्रीवाधिवासादिवेति हेतूत्प्रेक्षाया हेतुः । अत्र जानीमहे इत्युत्प्रेक्षावाचकम् एवम् ‘मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायोनूनमित्येवमादयः” । क्वचिदुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा । ‘पारेजलं नीरनिधेरपश्यन्मुरारिरानीलपलाशराजीः । वनावलीरुत्कलिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवालाभाः” । इत्यत्राभाशब्दस्योपमावाचकत्वादुपक्रमे उपमा पर्य्यवसाने तु जलधितीरे शैवालस्थितेः संभवानुपपत्तेः संभावनोत्थानमित्युत्प्रेक्षा एवं विरहवर्णने । “केयूरायितमङ्गदैरित्यत्र” ‘विकासिनीलोत्पलभिन्नकर्णे मृगायताक्ष्याः कुटिलः कटाक्षः” इत्यादौ च ज्ञेयम् । भ्रान्तिमदलङ्कारे “मुग्धा दुग्धधियेत्यादौ भ्रान्तानां वल्लवादीनां विषयस्य चन्द्रिकादेर्ज्ञानं नास्ति तदुपनिबन्धनस्य कविनैव कृतत्वात् । इह तु संभावनाकर्त्तुर्विषयस्यापि ज्ञानमिति द्वयोर्भेदः । सन्देहे तु समकक्षतया कोटिद्वयस्य प्रतीतिः इह तूत्कटा संभाव्यभूतैका कोटिः । अतिशयोक्तौ विषयिणः प्रतीतस्य पर्य्यवसानादसत्यता प्रतीयते इह तु प्रतीतिकालएवेति भेदः । “रञ्जिता नु विविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु । पूरिता नु विषमेषु धरित्री संहृता नु ककुभस्तिमिरेण” इत्यत्र तर्वादौ तिमिराक्रान्ततारञ्जनादिरूपेण सन्दिह्यत इति सन्देहालङ्कार इति केचिदाहुः । तत्र एकविषये समानबलतयानेककोटिस्फुरणस्यैव सन्देहत्वात् इह तु तर्वादिव्याप्तेः प्रतिसम्बन्धिभेदव्यापनादेर्निगरणेन रञ्जनादेः स्फुरणञ्च । अन्ये त्वनिर्द्धारणरूपविच्छित्त्याश्रयत्वेनैककोट्यधिकोऽपि भिन्नोऽयं सन्देहप्रकार इति वदन्ति स्म तदप्ययुक्तं निगीर्य्यस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिर्हि सम्भावना तस्याश्चात्र स्फुटतया सद्भावात् नुशब्देन चेवशब्दवत्तस्या द्योतनादुत्प्रेक्षैवेयं भवितुं युक्ता अलमदृष्टसन्देहप्रकारकल्पनया । “यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते तदाचष्टे लोकः शशकइति नो मां प्रति तथा । अहन्त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणीकटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम्” इत्यत्र मन्येशब्दप्रयोगेऽपि उक्तरूपायाः सम्भावनाया अप्रतीतेर्वितर्कमात्रम्” नासावपह्नवोत्प्रेक्षा ।

२९ उदात्तम् “लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते यद्वापि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्” सा० द० । “अधः कृताम्भोधरमण्डलानां यस्यां शशाङ्कोपलकुट्टिमानाम् । ज्योत्स्नानिपातात् क्षरतां पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति” । “नाभिप्रभिन्नाम्बुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा । अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते” ।

३० उपमा “साम्यं वाच्यमवैधर्म्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः” सा० द० । रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं व्यतिरेके च वैधर्म्म्यस्याप्युक्तिः उपमेयोपमायां वाक्यद्वयम् अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्तिरित्यस्याभेदः । ‘सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म औपम्यवाचि च । उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यम्” सा उपमा साधारणोधर्म्मो द्वयोः सादृश्यहेतुर्गुणक्रियामनोज्ञत्वादि, औपम्यवाचकमिवादि, उपमेयं मुखादि, उपमानं चन्द्रादि । “इयं पुनः । श्रौती यथेववाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि । आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतिः” । यथेववादयः शब्दा उपमानान्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणा अपि श्रुतिमात्रेणोपमानोपमेयगतसादृश्यलक्षणसम्बन्धं बोधयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । एवं “तत्र तस्येवेत्यनेन” इवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । तुल्यादयस्तु “कमलेन तुल्यं मुखमित्यादौ” उपमेय एव । “कमलं मुखस्य तुल्य”-मित्यादावुपमान एव “कमलं मुखञ्च तुल्य”मित्यादावुभयत्रापि विश्राम्यन्तीति तत्सद्भावे आर्थी । एवं “तेन तुल्यमित्यादिना” तुल्यार्थे विहितस्य वतेरुपादाने । द्वे श्रौती आर्थी च । उदाहरणम् “सौरभमम्भोरुहवन्मुखस्य कुम्भाविव स्तनौ पीनौ । हृदयं मदयति वदनं तव शरदिन्दुर्यथा बाले ! ॥” अत्र क्रमेण त्रिविधा श्रौती । “मधुरः सुधावदधरः पल्लवतुल्योऽतिपेलवः पाणिः । चकितमृगलोचनाभ्यां सदृशी चपले च लोचने तस्याः” ॥ “अत्र क्रमेण त्रिविधा आर्थी

"पूर्णा षडेव तत् । "लुप्ता सामान्यधर्म्मादेरेकस्य यदि वा द्वयोः । त्रयाणां वानुपादाने श्रौत्यार्थी सापि पूर्ववत्॰ ॥ सा लुप्ता। तद्भेदमाह ।"पूर्णावद्धर्म्मलोपे सा विना श्रौतीन्तु तद्धिते" ।'सा लुप्तोपमा धर्म्मस्य साधारणगुणक्रियारूपस्य लोपे पूर्णावदिति पूर्व्वोक्तरीत्या षट्प्रकारा, किन्त्वत्र तद्धिते श्रौत्या असम्भवात् पञ्चप्रकारा । उदाहरणम् । "मुखमिन्दुर्यथा पाणिः पल्लवेन समः प्रिये । वाचः सुधा इवौष्ठस्ते बिम्बतुल्यो मनोऽश्मवत्" ॥ "आधारकर्म्मविहिते द्विविधे च क्यचि क्यङि। कर्म्मकर्त्रोर्णमुलि च स्यादेवं पञ्चधा पुनः" ॥ धर्म्मलोपे लुप्तेत्यनुषज्यते । क्रमेणोदाहरणम् । "अन्तःपुरीयसि रणेषु, सुतीयसि त्वं पौरं जनं, तव सदा रमणीयते श्रीः । दृष्टः प्रियाभिरमृतद्युतिदर्शमिन्द्रसञ्चार मत्र भुवि सञ्चरसि क्षितीश" ! ॥ अत्रान्तःपुरीयसीत्यत्र सुखविहारास्पदत्वस्य "सुतीयसीत्यत्र" स्नेहनिर्भरत्वस्य च साधारणधर्म्मस्य लोपः । एवमन्यत्र इह च यथादि तुल्यादिविरहात् श्रौत्यादिविशेषचिन्ता नास्ति । इदञ्च केचित् औपम्यप्रतिपादकस्य वतेर्लोपे उदाहरन्ति तदयुक्तम् क्यङादेरपि तदर्थविहितत्वेनौपम्यप्रतिपादकत्वात् । ननु क्यङादिषु सम्यगौपम्यप्रतितीर्नास्ति प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रत्वात् इवादिप्रयोगाभावाच्चेति चेन्न कल्पबादावपि तथा प्रसङ्गात् । न च कल्पबादीनामिवादितुल्यतयौपम्यस्य वाचकत्वं, क्यङादीनान्तु द्योतकत्वम्" इवादीनामपि वाचत्वे निश्चयाभावात् । वाचकत्वे वा समुदितं पदं वाचकं "प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति च" मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति । यच्च केचिदाहुः 'वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते क्यङादयस्त्वाचारार्थे इति" तदपि न । न खलु क्यङादय आचरमात्रार्था अपि तु सदृशाचारार्था इति । तदेवं धर्म्मलोपे दशप्रकारा लुप्ता ।"उपमानानुपादाने द्विधा वाक्यसमासयोः" । उदाहरणम् । "तस्या मुखेन सदृशं रम्यं नास्ते न वा नयनतुल्यम्" । अत्र मुखनयनप्रतिनिधिवस्त्वन्तरयोर्गम्यमानत्वादुपमानलोपः । अत्रैव च "मुखेन सदृशम्" इत्यत्र मुखं यथेदमिति" "नयनतुल्यमित्यत्र" "दृगिवेति" पाठे श्रौत्यपि सम्भवतीत्यनयोर्भेदयोः प्रत्येकं श्रौत्यार्थीत्वभेदेन चतुर्विधत्वसम्भवेऽपि प्राचीनरीत्या द्विप्रकारत्वमेवोक्तम्।"औपम्यवाचिनो लोपे समासे क्विपि च द्विधा"।"वदनं मृगशावाक्ष्याः सुधाकरमनोहरम्" 'गर्द्दभति श्रुतिपरुषं व्यक्तं निनदन्महात्मनां पुरतः" ॥ अत्र 'गर्द्दभतीत्यत्र" 'औपम्यवाचिनः क्विपो लोपः । न चेह उपमेयस्यापि लोपः । "निनदन्निति" अनेनैव निर्देशात् । '"द्विधा समासे वाक्ये च लोपे धर्म्मोपमानयोः"। "तस्या मुखेनेत्यादौ" "रम्यमिति" स्थाने "लोके इति" पाठेऽनयोरुदाहरणम् ।"क्विसमासगता द्वेधा धर्म्मेवादिविलोपने" । उदाहरणम् । "विधवति मुखाब्जमस्याः" । अत्र "विधवतीति" मनोहरत्वधर्म्मलोपः । केचित्त्वत्रापि क्विप्प्रत्ययलोपमाहुः । "मुखाब्जमिति" अत्र समासगा । "उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्यचि"।"अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः । कृपाणोदग्रदोर्द्दण्डः स सहस्रायुधीयति" ॥ अत्र स सहस्रायुधमिव आत्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यात्मनो लोपः । न चेह औपम्यवाचकलोपः उक्तादेव न्यायात् । अत्र केचिदाहुः सहस्रायुधेन सह वर्त्तत इति ससहस्रायुधः स इवाचरतीति वाक्यात् ससहस्रायुधीयतीति पदसिद्धेः विशेष्यस्य शब्दानुपात्तत्वादिहोपमेयलोप इति तन्न विचारसहम् । कर्त्तरि क्यचोऽनुशासनविरुद्धत्वात् । "धर्म्मोपमेयलोपेऽन्या" यथा "यशसि प्रसरति भवतः क्षीरोदीयन्ति सागराः सर्व्वे" । अत्र क्षीरोदमिवात्मानमाचरन्तीत्युपमेय आत्मा साधारणधर्म्मः शुक्लता च लुप्तौ ।"त्रिलोपे च समासगा" । यथा । "राजते मृगलोचना" । अत्र मृगस्य लोचने इव चञ्चले लोचने यस्या इति समासे उपमाप्रतिपादकसाधारणधर्म्मोपमानानां लोपः । "तेनोपमाया भेदाः स्युः सप्तविंशतिसंख्यकाः" । पूर्णा षड्विधा लुप्ता चैकविंशतिविधेति मिलित्वा सप्तविंशतिप्रकारोपमा । एषु चोपमाभेदेषु मध्ये अलुप्तसाधारणधर्म्मेषु भेदेषु विशेषः प्रतिपाद्यते "एकरूपः क्वचित् क्वापि भिन्नः साधारणो गुणः । भिन्ने बिम्बानुबिम्बत्वं शब्दमात्रेण वा भिदा" ॥ तत्र एकरूपे यथा "मधुरः सुधावदधरः" इत्यादि। बिम्बप्रतिबिम्बो यथा । "भल्लापवर्ज्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् । तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव" ॥ अत्र "श्मश्रुलैरित्यस्य" "सरघाव्याप्तैरिति" च दृष्टान्तवत्प्रतिबिम्बनम् । शब्दमात्रेण भिन्नत्वे यथा । "स्मेरं विधाय नयनं विकसितमिव नीलमुत्पलं मयि सा । कथयामास कृशाङ्गी मनोगतं निखिलमाकूतम्" ॥ अत्र एक एव स्मेरत्वविकसितत्वे प्रतिवस्तूपमावच्छब्दभेदेन निर्दिष्टे । "एकदेशविवर्त्तिन्युपमावाच्यत्वगम्यते । भवेतां यत्र साम्यस्य" यथा ॥ "नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव"

अत्र नेत्रादीनां उत्पलादिसादृश्यं वाच्यं, सरःश्रीणाङ्गनासादृश्यं गम्यम्। "कथिता रसनोपमा। यथोर्द्ध्वमुपमेयस्य यदि स्यादुपमानता" ॥ "चन्द्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता। कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः" ॥ "मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते"। यथा। "वारिजेनेव सरसी शशिनेव निशीथिनी। यौवनेनेव वनिता नयेन श्रीर्मनोहरा" ॥ क्वचिदुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि प्रकृतत्वं दृश्यते ॥ 'हंसश्चन्द्र इवाभाति जलं व्योमतलं यथा। विमलाः कुमुदानीव तारकाः शरदागमे" ॥ "अस्य राज्ञो गृहे भान्ति भूपानीता विभूतयः। पुरन्दरस्य भवने कल्पवृक्षभवा इव" ॥ अत्रोपमेयभूतविभूतिभिः कल्पवृक्षवैभवा इवेति" उपमानभूता विभूतय आक्षिप्यन्त इति आक्षेपोपमा। अत्रैव "गृहे इत्यस्य" "भवने इत्यनेन प्रतिनिर्द्देशात् प्रतिनिर्द्देश्योपमा इत्यादयश्च न लक्षिताः एवंविधवैचित्र्यस्य सहस्रधा सन्दर्शनात्" सा०द०। "प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः। भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता" स०कण्ठा०।

३१ उपमानम्। "सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत्। स्यादेकमनुभूतार्थेऽननुभूते द्वितीयकम्"।स०कण्ठा०तत्रानुभूतार्थे यथा"सर्व्वं प्राणप्रवणमवनम्नामाहृत्य वक्षस्तत्संक्रान्ता द्विघटितदलत्स्वण्डमुण्डरोचिः। एवं वेगात् कुलिशकरोत् व्योम विद्युत्सहस्रं भर्त्तुर्वैजूज्वलनकपिशास्ते च रोषाट्टहासाः" ॥ अननुभूते "तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले। समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः" ॥

३२ उपमेयोपमा "पर्य्यायेण द्वयोरेतदुपमेयोपमा मता" दर्पणे। "कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः"

३३ उल्लासः "एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि"। च०। तत्र गुणे "अपि मां पावयेत् साध्वी स्नात्वेतीच्छति जाह्नवी। दोषे, "काठिन्यं कुचयोः स्रष्टुं वाञ्छन्त्यः पादपद्मयोः। निन्दन्ति विश्वधातारं त्वद्वाटीष्वरियोषितः"।

३४ उल्लेखः "क्वचिद्भेदाद्ग्रहीतृणां विषयाणां तथा क्वचित्। एकस्यानेकधोल्लेखः यः स उल्लेख इष्यते" सा०द०"प्रिय इति गोपवधूभिः शिशुरिति वृद्धैरधीश इति देवैः। नारायण इति भक्तैर्ब्रह्मेत्यग्राहि योगिभिर्देवः"। "गाम्भीर्य्येण समुद्रोऽसि गौरवेणासि पर्वतः"।

३५ ऊर्जस्वि "ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारम्" इति 'अपकर्त्ताहमस्मीति हृदि ते मा स्म भूद्भयम्। विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्त्तुं जातु वाञ्छति एवमुक्त्वा परोयुद्धे निरुद्धोदर्पशालिना। पुंसा केनापि तज्ज्ञेयमूर्जस्वीत्येवमादिकम्" इति च दण्डी।

३६ एकावली पूर्व्वं पूर्व्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम्। स्थाप्यतेऽपोह्यते वाचा स्यात्तथैकावली द्विधा"। सा०द० स्थापने। "सरोविकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्। भृङ्गायत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं सस्मरोदयम्"। वर्जने। "न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्। न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः'।

३७ कारकदीपकम् "क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकम्"। च० अत्र कारकः क्रिया कर्त्तृत्वादिसंज्ञाकारित्वात् "गच्छत्यागच्छति पुनः पान्थः पश्यति पृच्छति"।

३८ कारणमाला "परंपरं प्रति यदा पूर्व्वपूर्व्वस्य हेतुता। तदा कारणमाला स्यात्"। सा०द० "श्रुतं कृतधियां सङ्गाज्जायते, विनयः श्रुतात्। लोकानुरागो विनयान्न किं लोकानुरागतः" ॥

३९ काव्यलिङ्गम् "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्"। सा०द० "जितोऽसि मन्द। कन्दर्प। मच्चित्तेऽस्ति त्रिलोचनः" अत्र पदार्थस्य हेतुता। वाक्यार्थस्य यथा। "यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितं प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी। येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते"। अत्र चतुर्थपादार्थे आद्यपादत्रयार्थानां हेतुता ॥

४० काव्यार्थापत्तिः "कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते"। च० "स जितस्त्वन्मुखेनेन्दुः का वार्त्ता सरसीरुहाम्"।

४१ कैतवापह्नुतिः "कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौ व्याजाद्यैर्निह्नुते पदैः"। च० "निर्यान्ति स्मरनाराचा कान्तादृक्पातकैतवात्"। इयम् व्याजापह्नुतिरित्यन्ये अपह्नुतिशब्दे विवृतिः।

४२ गूढोक्तिः "गूढोक्तिरन्योद्देश्या चेद्यदन्यं प्रति गद्यते"। च० "वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः"। जारोद्देशेन इयं प्रत्युक्तिः।

४३ चपलातिशयोक्तिः चपलातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्य्यव्यतिक्रमः"। च० "अध्ये मानोगतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा" ॥

४४ छेकापह्नुतिः "छेकापह्नुतिरन्यस्य शङ्कातस्तस्य निह्नवे"।

च० "प्रजल्पन् मत्पदे लग्नः कान्तः किं? न हि नूपुरः"

४५ तद्गुणः "तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः"। च० "नयन् मधुलिहः श्वैत्यमुदंशुदशनांशुभिः" ॥

४६ तुल्ययोगिता "वर्ण्यानामितरेषां वा धर्म्मैक्यं तुल्ययोगिता" "सङ्कुचन्ति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च"। सा त्रिधा। हिताहिते वृत्तितौल्यादपरा तुल्ययोगिता। "प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्वया"। परा श्रेष्ठा भूतिरैश्वर्य्यं पराभूतिः पराभवश्च "गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोऽन्या तुल्ययोगिता" च०। "लोकपालोयमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि"। यमादिभिरुत्कृष्टैः लोकपालत्वेन समीकृतिरत्र।

४७ दीपकम् "वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्म्मैक्यं दीपकं बुधाः"। च० दर्पणे तु "अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत्"। "सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला पुमांसमभ्येति भवान्तरेष्वपि अत्र अनुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः वाण्यावर्ण्ययोः।

४८ दीपकावृत्तिः "त्रिविधा दीपकावृत्तिर्भवेदावृत्तिहेतुतः वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना। अकृतात्मीयकार्य्यः स्यादहेतुर्व्याहतस्तु यः" स० क०। "न विरचिता ललाटतटन्तत्य करोभ्रुकुटी न परुषकुङ्कुमेन कलुषित मन्तरितम्। न तव निशुम्भसंभ्रमवशादपि दारुणया भगवति! चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुजम्"। अत्र कालुष्यस्य कारणे सत्यपि तज्जनने यदसामर्थ्यं तत्र त्वन्मुखाम्बुज वस्तुनः स्वभावोनिमित्तमतो न विशेषोक्तेरभेदः। शक्तिहानितोयथा। "अनुरागवती सन्ध्या दिवसश्च पुरस्सरः। अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः" ॥ अत्र दैवगत्या विद्यमानस्यापि समागमसामर्थ्यस्य कुण्ठीकरणात् हेतुशक्तिहानिकृतम् दीपकम्। पदपदार्थोभयावृत्तिभेदात्त्रैविध्यमुक्तं चन्द्रालोके। यथा। "वर्षत्यम्बुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी उन्मीलन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः। माद्यन्ति चातकास्तृप्ता माद्यन्ति च शिखावलाः"

४९ दृष्टान्तः दृष्टान्तस्तु सधर्म्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम्। सा० द० स च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विधा। "तत्र साधर्म्ये अविदितं गुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुरधाराम्। अनधिगत परिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला,,। वैधर्म्ये। त्वयि दृष्टे कुरङ्गाक्ष्याः स्रंसते मदनव्यथा। दृष्टानुदयभाजीन्दौ ग्लानिः कुमुदसंहते,,।

५० निदर्शना "सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र विम्बानुविम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शना" ॥ सा० द० अत्र सम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना यथा। "कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्। वेदयन्निति दिनेन भानुमानाससाद चरमाचलं ततः" ॥ अत्र रवेरीदृशार्थवेदनक्रियायां कर्तृत्वेनान्वयः सम्बन्धत्येव ईदृशार्थज्ञापनसमर्थचरमाचलप्राप्तिरूपधर्म्मवत्त्वात्, स च रवेरस्ताचलगमनस्य परतापिनां विपत्प्राप्तेश्च विम्बप्रतिविम्बभावं बोधयति। असम्भवद्वस्तुसम्बन्धनिदर्शना त्वेकवाक्यानेकवाक्यगतत्वेन द्विविधा। तत्रैकवाक्यगा यथा। "कलयति कुवलयमालाललितं कुटिलः कटाक्षविक्षेपः। अधरः किसलयलीलामाननमस्याः कलानिधेर्विलासम्" ॥ अत्रान्यस्य धर्म्मं कथमन्यो वहत्विति कटाक्षविक्षेपादीनां कुवलयमालादिगतललितादीनां कलनमसम्भवत् तल्ललितादिसदृशं ललितादिकमवगमयत् कटाक्षविक्षेपादेः कुवलयमालादेश्च विम्बप्रतिविम्बभावं बोधयति यथा वा। "प्रयाणे तव राजेन्द्र! मुक्ता वैरिमृगीदृशाम्। राजहंसगतिः पद्भ्यामाननेन शशिद्युतिः" ॥ अत्र पादाभ्यामसम्बद्धराजहंसगतेस्त्यागोऽनुपपन्न इति तयोस्तत्सम्बन्धः कल्प्यते, स चासम्भवन् राजहंसगतिमिव गतिं बोधयति। अनेकवाक्यगा यथा। "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" अत्र यत्तच्छब्दस्यनिर्द्दिष्टवाक्यार्थयोरभेदेनान्वयोऽनुपपद्यमानस्तादृशवपुषस्तपःक्षमत्वसाधनेच्छा नीलोत्पलपत्रधारया शमीलताच्छेदनेच्छेवेति विम्बप्रतिविम्बभावे पर्य्यवस्यति।

५१ निरुक्तिः "निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनम्"। "इदृशैश्चरितैर्जाने सत्यं दोषाकरो विभो"। दोषाकरस्य रात्रिकरस्य दोषाणामाकरत्वरूपान्यार्थकल्पनमिह।

५२ निश्चयः "अन्यन्निषिध्य प्रकृतस्थापनं निश्चयः पुनः"। च० "वदनमिदं न सरोजं नयने नेन्दीवरे एतौ। इह सविधे मुग्धदृशो मधुकर! न मुधा परिभ्राम्य"।

५३ निषेधाभासः। आक्षेपभेदः विध्याभासे ४० पृष्ठे विवृतिः।

५४ परिकरः "उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरोमतः"। च० "सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः"।

५५ परिकराङ्कुरः "साभिप्रायोविशेष्यश्चेत् भवेत् परिकराङ्कुरः"। च० "चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः"

५६ परिणामः "विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि। परिणामोभवेत्तुल्यातुल्याधिकरणोद्विधा"। सा० द० "स्मितेनोपायनं दूरादागतस्य कृतं मम। स्तनोपपीडमाश्लेषः कृतोद्यूते पणस्त्वया" अन्यत्र पणोपायने वसनाभरणादिना

उपयुज्यते अत्र तु नायकसम्भावनं स्मितकृपायनम् द्यूते च दृढ़तया आत्मसमर्पणम्। अत्र प्रथमार्द्धे वैयधिकरण्येन द्वितीयार्द्धे सामानाधिकरण्येनेति भेदः ।

५७ परिवृत्तिः "परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्" च० "दत्त्वा कटाक्षलक्ष्मीं सा जग्राह हृदयं मम। मयाऽपि हृदयं दत्तं गृहीतो मदनज्वरः" "पूर्व्वार्द्धे समेन शेषार्द्धे न्यूनेन" "येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः" अन्योन्यान्तर्भाविनीति स० कण्ठा० ।

५८ परिसंख्या "परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन् वस्तु यन्त्रणम्" च० । "स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवाम्" ।

५९ पर्य्यस्तापह्नुतिः "अन्यत्र तस्यारोपार्थो पर्य्यस्तापह्नुतिस्तु सा" च० । नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखम्"।

६० पर्य्यायः 'क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं क्रमात् । भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्य्याय इष्यते ॥" सा० द० क्रमेण यथा । "स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः" ॥ "विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः । वृककाकशिवास्तत्र धावन्त्यरिपुरे तव" ॥ "विम्बोष्ठरागाद्धराद्विवर्त्तितस्तनाङ्गरागादरुणाच्च कन्दुकात् । कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया करः" । "ययोरारोपितस्तारो हारस्तेऽरिवधूजनैः ॥ निधीयन्ते तयोः स्थूलाः स्तनयोरस्रुविन्दवः" ॥ एषु च क्वचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च । क्वचिदाधेयोऽपि यथा "स्थिताः क्षणमित्यत्र" उदविन्दवः पक्ष्मादावसंहतरूप आधारे क्रमेणाभवन् । "विचरन्ति" इत्यत्राधेयभूता वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन्।

६१ पर्य्यायोक्तम् "पर्य्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते" सा० द० "स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः । सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्य्यो यस्य सैनिकैः" ।

६२ पिहितम् "पिहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूतचेष्टितम्" च०। "प्रिये गृहागते प्रातः कान्ता तल्पमकल्पयत्"। प्रिये गृहागते परनारिकया सह रात्रिजागरणेन प्रातःशयनमुचितमिति ज्ञापनाय कान्तया तल्पकल्पनं साकूतं चेष्टितम् ।

६३ पुनरुक्तवदाभासः 'आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम्। पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः" सा० द० "भुजङ्गकुण्डली व्यक्तः शशिशुभ्रांशुशीतगुः । जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः" ॥अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानाम् आपातमात्रेण समानार्थतया पौनरुक्त्यप्रतिभासनम् । पर्य्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् । पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्य्यवसानम् । भुजङ्गकुण्डलीतिशब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वम्। हरः शिव इत्यत्र द्वितीयस्यैव । शशिशुभ्रांशुपदयोः द्वयोरपि । शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्याम् अस्योभयालङ्कारत्वम् । "भाति सदा न त्याग इति" अत्र तु न द्वयोरपीति शब्दालङ्कारत्वमिति भेदः ।

६४ पूर्व्वरूपम् "पुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्व्वरूपमुदाहृतम् । पूर्व्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि" । च० "हरकण्ठांशुदीप्तोऽपि शेषस्त्वद्यशसा सितः" । 'दीपे निर्वापितेऽप्यासीत् काञ्चीरत्नैर्महन्महः" ।

६५ प्रतिवस्तूपमा "प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्म्मः सामान्यो यत्र निर्द्दिश्यते पृथक्" सा० द० "धन्यासि वैदर्भि! गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि । इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति" ॥ अत्र समाकर्षणमुत्तरलीकरणञ्च क्रिया एकैव पौनरुक्त्यनिरासाय भिन्नरूपतया निर्द्दिष्टा । इयं मालयापि दृश्यते यथा । "विमल एव रविर्विशदः शशी प्रकृतिशोभन एव हि दर्पणः । शिवगिरिः शिवहाससहोदरः सहजसुन्दर एव हि सज्जनः" ॥ अत्र विमलविशदादिरर्थत एक एव । वैधर्म्म्येण यथा । "चकोर्य्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्म्मणि" ॥

६६ प्रतिषेधः "प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्त्तनम्" । च० "न द्यूतमेतत् कितवाः । क्रीडनं निशितैः शरैः" ।

६७ प्रतीपम् "प्रतीपमुपमानस्याप्युपमेयत्वकल्पनम्१ । अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत्२ । वर्ण्योपमानलाभेन तथान्यस्याप्यनादरः३ । वर्ण्यान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिर्वचश्च तत्४ । प्रतीपमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते"५ च० "क्रमेण यथा । "त्वल्लोचनसमं पद्मम्"१ "अलं गर्व्वेण ते वक्त्र! कान्त्या चन्द्रोऽभवादृशः"२। "कः क्रौर्य्यदर्पस्ते मृत्यो! त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः" ३ । "मिथ्यावादोऽहि मुग्धाक्षि! त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम्" । ४ । 'दृष्टं चेत् वदनं तस्याः किं पद्मेन किमिन्दुना" । ५।

६८ प्रत्यक्षम् । "प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते । स्वानुभूतिभवं चैवमुपमारैव कथ्यते" । स० कण्ठा० । तच्च युगपदेकशोवा तत्र युगपत् यथा । "क्रान्तकान्तवदनप्रतिविम्बे भग्नबालसहकारसुगन्धौ । स्वादुनि प्रक्ष-

दिताखिलि शीते निर्व्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः" एकशो यथा। "मन्दमन्दविगलत्त्रपमीषच्चक्षुरुल्लसितपक्ष्म दधत्या। वीक्ष्यते स्म शनकैर्नवबध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव" मुखादिविषयं मानसं यथा अस्तोकविस्मयमविस्मृत पूर्व्वदृष्टसुहृत्तनूतनभयज्वरजर्ज्जरं नः। एकक्षणत्रुटित संघटितप्रमोदमानन्दसैकशबलत्वमुपैति चेतः"।

६९ प्रत्यनीकम् "प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः" च० "जैत्रनेत्रानुगौ कर्णावुत्पलाभ्यामधःकृतौ"।

७० प्रस्तुताङ्कुरः "प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुताङ्कुरः"। च० किं भृङ्ग। सत्यां मालत्यां केतक्या कण्टकस्थया"।

७१ प्रहर्षणम् "उत्कण्ठितार्थसंसिद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम्१ वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्२। यत्नादुपायसिद्ध्यर्थात् साक्षाल्लाभः फलस्य तत्३" च०। क्रमेण "तामेव ध्यायते तस्मै विसृष्टा सैव दूतिका"१ "दीपमुद्द्योपयेद्यावत्तावदभ्युदितो रविः" २ "निध्यञ्जनौषधीमूलं खनताऽऽसादितो निधिः"। ३।

७२ प्रेयः "प्रेयः प्रियतराख्यानम्" दण्डी "अद्य या मम गोविन्द। जाता त्वयि गृहागते। कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैव गमनात् पुनः। इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः। भक्तिमात्रसमाराध्यः स प्रीतश्च ततो हरिः" इदञ्च दर्पणकारादिभिरनुक्तमपि काव्यादर्शादावुक्तम्।

७३ प्रौढोक्तिः "प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्" च०। "कचाः कलिन्दजातीरतमालस्तोममेचकाः"।

७४ भावः। "अभिप्रायानुकूल्ये तु प्रवृत्तिर्भाव उच्यते सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकत्राभितश्च सः हृद्यं सूक्ष्मञ्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन" तत्र प्रार्थनावेदनाभ्यामुद्भिद्यमानः सोद्भेदो भावो हृद्यमित्युच्यते। "निरुद्भेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्तु निगद्यते। इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद्भूमिकान्तरमिति" स०कण्ठा०। स भावः भूमिकान्तरमवस्थान्तरम्। तत्र हृद्यभावयोरुदाहरणे तत्रैव दृश्ये सूक्ष्मस्य सूक्ष्मालङ्कारे वक्ष्यते।

७५ भाविकम् "अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः। यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतम्"२। सा०द० तत्र भूतस्य "मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ"। भाविनः "आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषणसंभारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम्"।

७६ भेदकातिशयोक्तिः "भेदकातिशयोक्तिः स्यात् तस्यैवान्यत्वकल्पनम्" च०। "अन्यदेवास्य गाम्भीर्य्यमन्यद्धैर्यञ्च भूपते"।

७७ भ्रान्तापह्नुतिः "अन्यस्य शङ्कया भ्रान्तापह्नुतिः भ्रान्तिवारणे"। च० "तापं करोति सोत्कम्पं ज्वरः किन्नु? सखे। स्मरः"।

७८ भ्रान्तिमान् "साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता" सा०द० "मुग्धा दुग्धधिया गवां विदधते कुम्भानधो वल्लवाः कर्णे कैरवशङ्कया कुवलयं कुर्वन्ति कान्ता अपि। कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाशङ्कया सान्द्रा चन्द्रमसो न कस्य कुरुते चित्तभ्रमं चन्द्रिका" प्रतिभेतिविशेषणात् स्वरससिद्धे शुक्तिकायां रजतभ्रमे न। साम्यादित्युक्तेः "सङ्गमविरहविकल्पे वरमिह विरहो न सङ्गमस्तस्याः। सङ्गे सैव तथैका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे" इत्यादौ त्रिभुवनवर्त्तियावद्वस्तुनः साम्याभावान्न भ्रान्तिमान्। अयं भ्रान्तिरित्यन्ये।

७९ मालादीपकम् "मालादीपकं पुनः। धर्म्मिणामेकधर्म्मेण सम्बन्धोयत् यथोत्तरम्" सा०द०। "त्वयि सङ्गरसंप्राप्ते धनुषासादिता शराः। शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं, त्वया यशः" अत्रासादनक्रियाधर्म्मस्य यथोत्तरं सम्बन्धः।

८० मिथ्याध्यवसितिः "किञ्चिन्मिथ्यार्थसिद्ध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत् खस्रजं वहन्"। च० मिथ्यापह्नुतिस्तु अपह्नुतिभेदः।

८१ मीलितम् "मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न दृश्यते" च० "रसोनालक्षि लाक्षायाश्चरणे सहजारुणे"।

८२ मुद्रा "सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थ परैः पदैः"। च० "नितम्ब गुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा"।

८३ यथासंख्यम् "यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः" च० शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रञ्जय भञ्जय"। क्रम इत्यन्ये

८४ युक्तिः "युक्तिः पराभिसन्धानं क्रियया मर्म्मगुप्तये" च०। "त्वामालिखन्ती दृष्टान्यां धनुः पौष्पं करेऽलिखत्"।

८५ रत्नावली "क्रमिकप्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः" च०। "चतुरास्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्व्वज्ञस्त्वं महीपते!"। चत्वारि आस्यानि चतुरं निपुणमास्यमास्यव्यापारो वचनं च यस्य।

८६ रसवत्। "रसवद्रसपेशलम्" दण्डी "रसेन पेशलमाख्यानमित्यनुषङ्गः रसवत्। 'मृतेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम्। सैषा तन्वी मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि" तत्समर्थनञ्च तत्रैव "प्राक् प्रीतिदर्शिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता। रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रसवद्वचः। वाच्यस्याप्यस्यतायोनिर्माधुर्य्ये दर्शितोरसः।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम्”। दण्डी।

८७ रूपकम् “रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे। तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा”। तत्र “यस्य कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्। प्रत्येकं केवलं मालारूपञ्चेति चतुर्विधम्” सा०द०। तत्र श्लिष्टशब्द-निबन्धनं केवलपरम्परितं यथा। “आहवे जगदुद्दण्ड-राजमण्डलराहवे। श्रीन्टसिंह! महीपाल! स्वस्त्यस्तु तव बाहवे” ॥ अत्र राजमण्डलं नृपसमूह एव चन्द्रबिम्ब-मित्यारोपो राजबाहोराहुत्वारोपे निमित्तम्। तदेव माला रूपं यथा। “पद्मोदयदिनाधीशः सदागतिसमीरणः। भूभृदावलिदम्भोलिरेक एव भवान् भुवि” ॥ अत्र पद्माया उदय एव पद्मानामुदयः, सतामागतिरेव सदागमनं भूभृतो राजान एव पर्व्वता इत्याद्यारोपो राज्ञः सूर्य्यत्वारोपे निमित्तम्। अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा “पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः। त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः”। अत्र त्रैलोक्यस्य मण्डपत्वारोपो हरिबाहूनां स्तम्भत्वारोपे निमित्तम्। अश्लिष्टमालारूपं यथा। “मनोजराजस्य सितातपत्रं श्रीखण्डचित्रं हरिदङ्गनायाः। विराजति व्योमसरःसरोजं कर्पूरपूरप्रभमिन्दुबिम्बम्” अत्र मनो-जादेराजत्वाद्यारोपश्चन्द्रबिम्बस्य सितातपत्रत्वाद्यारोपे निमित्तम्। एषु च “राजभुजादीनां राहुत्वाद्यारोपो राजमण्डलत्वारोपे निमित्तमिति” केचित्। “अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत्। समस्तवस्तुविष-यमेकदेशविवर्त्ति च”। तत्र “आरोप्याणामशेषाणां शाब्दत्वे प्रथमं मतम्”। प्रथमं समस्तवस्तुविषयं, यथा। “रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः। अभिवृष्य मरु-त्सस्यं कृष्णमेघस्तिरोदधे” ॥ अत्र कृष्णस्य मेघत्वारोपे वागादीनाममृतत्वाद्यारोपितत्वम्। “यत्र कस्यचिदार्थत्वमेक-देशविवर्त्ति तत्”। कस्यचिदारोप्यमाणस्य। यथा। “लावण्य-मधुभिः पूर्णमास्यमस्या विकस्वरम्। लोकलोचनरोलम्ब-कदम्बैः कैर्न पीयते” ॥ अत्र लावण्यादौ मध्वाद्यारोपः शाब्दो मुखे पद्मत्वारोप आर्थः। न चेयमेकदेशविवर्त्ति-न्युपमा विकस्वरत्वधर्म्मस्यारोप्यमाणे पद्मे मुख्यतया वर्त्तनात् मुखे चोपचरितत्वात्। “निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा। माला केवलरूपत्वात्” तत्र मालारूपं निरङ्गं यथा। “निर्म्माणकौशलं धातुश्चन्द्रिका लोकचक्षुषाम्। क्रीडागृहमनङ्गस्य सेयमिन्दीवरेक्षणा” ॥ केवलं यथा। “दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि! नात्र दूये। उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रैर्य-च्छिद्यते मृदु पदं ननु सा व्यथा मे” ॥ “तेनाष्टौ रूपके भिदाः”। चिरन्तनैरुक्ता इति शेषः। क्वचित् परम्परित-मप्येकदेशविवर्त्ति यथा। “खड्गः क्ष्मासौविदल्लः समिति विजयते मानवाखण्डलस्य”। अत्रार्थः क्षमाया महिषी-त्वारोपः खड्गे सौविदल्लत्वारोपे हेतुः। अस्य भेदस्य पूर्व्ववन्मालारूपत्वेऽप्युदाहरणं मृग्यम्। “दृश्यन्ते क्वचिदा-रोप्याः श्लिष्टाः साङ्गेऽपि रूपके”। तत्रैकदेशविवर्त्ति श्लिष्टं यथा। “करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलां-शुके निवेश्य। विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेश-दिशो मुखं सुधांशुः” समस्तवस्तुविषयं यथा। अत्रैव “विचुम्बतीत्यादौ” “चुचुम्बे हरिदबलामुखमिन्दुनायकेन इति” पाठे। न चात्र श्लिष्टपरम्परितम् तत्र हि। “भूभृदावलिदम्भोलिरित्यादौ” राजादौ पर्वतत्वादिरूपणं विना वर्णनीयस्य राजादेर्दम्भोलित्वादिरूपणं सर्व्वथैव सादृश्यासम्भवादसङ्गतम्। तर्हि कथं “पद्मोदयदिनाधीश इत्यादौ” परम्परितं, राजादेः सूर्य्यादिना सादृश्यस्य तेजस्वितादिहेतुकस्य सम्भवादिति न वाच्यम् तथा हि राजादेस्तेजस्वितादिहेतुकं सुव्यक्तं सादृश्यं न तु प्रकृते तद्विवक्षितं पद्मोदयादेरेव द्वयोः साधारणधर्म्मतया विवक्षितत्वात्, इह तु महीधरादेः स्तनादिना सादृश्यं पीनोत्तुङ्गत्वादिना सुव्यक्तमेवेति न श्लिष्टपरम्परितम्। क्वचित् समासाभावेऽपि रूपकं दृश्यते। यथा। “मुखं तव कुरङ्गाक्षि! सरोजमिति नान्यथा”। क्वचिद्वैयधिकर-ण्येऽपि। यथा। ‘विदधे मधुपश्रेणीमिह भ्रूलतया विधिः”। क्वचिद्वैधर्म्येऽपि यथा। ‘सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्द्दशी सरल-तायोगश्वपुच्छच्छटा। यैरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता तेषां शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे सेवा कियत् कौशलम्” ॥ अत्र च केषाञ्चिद्रूपकाणां शब्दश्लेष-मूलत्वेऽपि रूपकविशेषत्वादर्थालङ्कारमध्ये गणनम्। एवं वक्ष्यमाणालङ्कारेषु बोद्धव्यम्। “अधिकारूढवैशिष्ट्यं रूपकं यत्तदेव तत्”। तदेवाधिकारूढवैशिष्ट्यसञ्ज्ञ-रूपकम्। यथा। “इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शशधरः सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं बिम्बमधरः। इमे नेत्रे रात्रिन्दिवमधिकशोभे कुवलये तनुर्लावण्यानां जल-धिरवगाहे सुखतरः” ॥ कलङ्कराहित्यादिनाधिकम्।

८८ रूपकातिशयोक्तिः "रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्य्याध्यवसानतः" च० "पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरन्ति शिताः शराः"

८९ ललितम् "प्रस्तुते वर्ण्यवाक्यार्थप्रतिविम्बस्य वर्णनम्"। ललित" निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति च०।

९० लेशः "लेशः स्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम्"। च० "अखिलेषु विहङ्गेषु हन्त स्वच्छन्दचारिषु। शुक ! पिञ्जरबन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम्"। स०क०तु लवत्वेनायमुक्तः।

९१ लोकोक्तिः "लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति" कथ्यते च०। "सहस्व कतिचिन्मासान् मीलयित्वा विलोचने"।

९२ विकल्पः "विकल्पस्तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः" च०। "सद्यः शिरांसि चापान् वा नमयन्तु महीभुजः"।

९३ विकस्वरः "यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः"। च० "स न जिग्ये महान्तोहि दुर्जयाः सागराइव"।

९४ विचित्रम् "विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् च०। "प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विमुञ्चति प्राणान्। दुःखीयति सुखहेतोः कोमूढः सेवकादन्यः"।

९५ वितर्कः "ऊहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः। द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्यते। तत्त्वानुपात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः" स०कण्ठा०। तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा। "मैनाकः किमयं रुणाद्धि गगने मन्मार्गमव्याहता शक्तिस्तस्य कुतः ? स वज्रपतनाद्भीतो महेन्द्रादपि। तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणमा ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो बधं वाञ्छति"। स एवातत्त्वानुपाती यथा। "अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासोनु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेत् मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः" चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपाती निर्णयान्तोवितर्कः। स एव उभयात्मा यथा "चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगाद्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता नु। स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः" अत्र तत्त्वातत्त्वनुपातित्वादुभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः। अनिर्णयान्तो मिथ्याविषयो यथा। "अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोच्छ्रायश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः"। स एवामिथ्यारूपो यथा। "अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना। समधिरूढमनेन च जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुदे गणैः"। स एव उभयात्मा यथा। मायास्विदेषा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्य्यमथाहमन्यः। गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते"।

९६ विधिः "सिद्धस्यैव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्कृतिम्" च०। "पञ्चमोदञ्चने काले कोकिलः कोकिलोऽभवत्"।

९७ विध्याभासः वस्तुनोवक्तुमिष्टस्य तु विशेषप्रतिपत्तये। निषेधाभास आक्षेपो वक्ष्यमाणोक्तगोद्विधा। अनिष्टस्य तथार्थस्य विध्याभासः परोमत इति" सा०द०। उदाहरणं तत्र ज्ञेयम्। आक्षेपभेद इत्यन्ये।

९८ विनोक्तिः "विनोक्तिः स्याद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते। तच्चेत् किञ्चिद्विना रम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते"। च० हीनत्वे "विद्या हृद्यापि सावद्या विना विनयसम्पदम्"। रम्यत्वे "विना खलैर्विभात्येषा राजेन्द्र ! भवतः सभा"। विनार्थगम्यतायामपि सा०द०। "निरर्थकं जन्मगतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम्। उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन"।

९९ विभावना "विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्य्यजन्म चेत् १ हेतूनामसमग्रत्वे कार्य्योत्पत्तिश्च सा मता२। कार्य्योत्पत्तिस्तृतीया स्यात् सत्यपि प्रतिबन्धके३ अकारणात् कार्य्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना४। विरुद्धात् कार्य्यसम्पत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावना५। कार्य्यात् कारणजन्मापि दृष्टा काचिद् विभावना६" च०। क्रमेण यथा। "अपि लाक्षारसाऽसिक्तं रक्तं ते चरणद्वयम्"१। "अस्त्रैरतीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयति मन्मथः"।२। "नरेन्द्रानेव ते राजन् दशत्यसिभुजङ्गमः"।३। नरेन्द्रोन्नृपो गरुड़विद्याभिज्ञश्च दंशनप्रतिबन्धकगारुड़विद्यासन्निधानेऽपि दंशनोत्पत्तेस्तृतीया विभावना" "शङ्खाद्वीणानिनादोऽयमुदेति महदद्भुतम्"।४। "शीतांशुकिरणास्तन्वीं हन्त सन्तापयन्ति ताम्"।५। "यशःपयोराशिरभूत् करकल्पतरोस्तव"।६। दर्पणे तु "विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते। उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परिकीर्त्तिता" इति लक्षयित्वा "विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्य्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्तं तच्च कारणान्तरं क्वचिदुक्तं क्वचिन्नेति" व्यवस्थाप्य उदाहृतम् "अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरले दृशौ। अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः"। अत्र वयोरूपं निमित्तमुक्तम् "वपुर्भाति नतभ्रुव इति पाठे तदनुक्तमिति भेदः।

१०० विरोधः "जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः।

क्रिया क्रियाद्रव्याभ्यां यद् द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ दशाकृतिः"। सा०द०क्रमेण यथा। "तव विरहे मलयमरुद्दावानलः शशिरुचोऽपि सोष्माणः । हृदयमलिरुतमपि भिन्ते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः"। "सन्ततमुसलासङ्गाद्बहुतरगृहकर्म्मघटनया नृपतौ । द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः"। "अजस्य गृह्णतो जन्म निरीहस्य हतद्विषः । स्वपतो जागरूकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव:"। "वल्लभोत्सङ्गसङ्गेन विना हरिणचक्षुषः । राकाविभावरीजानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत्"। "नयनयुगासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्। रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे"। "त्वद्वाजिराजीत्यादि" "वल्लभोत्सङ्गेनेत्यादि" श्लोके चतुर्थपादे "मध्यन्दिनदिनाधिप" इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः । अत्र "तव विरह"इत्यादौ पवनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिशब्दानां दावानलोष्णहृदयभेदनस्वस्थ्यैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपैरन्योन्यं विरोधो मुखत आभासते। विरहहेतुकत्वेन समाधानम् । अजस्येत्यादौ अजत्वादिगुणस्य जन्मग्रहणादिक्रियाविरोधः । भगवतः प्रभावस्यातिशयितत्वात्तु समाधानम् । "त्वद्वाजीत्यादौ" "हरोऽपि शिरसा गङ्गां न धत्ते" इति विरोधः। "त्वद्वाजीत्यादिकविप्रौढोक्त्या तु समाधानम् । स्पष्टमन्यत् । विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात् कार्य्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीयते । विशेषोक्तौ च कार्य्याभावेन कारणमेव । इह त्वन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः ।

१०१ विरोधाभासः । "आभासत्वं विरोधस्य विरोधाभासइष्यते चन्द्रा० "अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यत् विचारदृक्चारदृगप्यवर्त्तत"नैषधम् ।

१०२ विहृतोक्तिः "विहृतोक्तिः श्लेषगुप्तं कविनाविष्कृतं यदि" च० । "दृषापेहि परस्रेत्रादिति वक्ति ससूचनम्" ।

१०३ विशेषः "यदाधेयमनाधारमेकञ्चानेकगोचरम् । किञ्चित् प्रकुर्व्वतः कार्य्यमशक्यस्येतरस्य वा । कार्य्यस्याकरणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः"। सा०द०क्रमेण यथा । "दिवमप्युपयातानामाकल्पमगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिरःकथमपि कवयो न ते वन्द्याः" । "कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे । पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः"। "गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ। करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम्?" ।

१०४ विशेषोक्तिः "सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा" सा०द० । तथेत्युक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्तनिमित्ता यथा । "धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः । प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः" अत्र महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे "कियन्तः सन्ति भूतले" इति पाठे त्वनुक्तम् । अचिन्त्यनिमित्तत्वं च अनुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथग्नोक्तम् यथा "स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः । हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम्" । अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् । इह च कार्य्याभावः कार्य्यविरुद्धसद्भावमुखेनापि सा०द० ।

१०५ विषमम् । "गुणौ क्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्य्ययोः । यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः । विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्"।सा०द०क्रमेण यथा। "सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणेरणे यस्य कृपाणलेखा । तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते" । अत्र कारणरूपासिलतायाः "कारणगुणा हि कार्य्यगुणमारभन्ते" इति स्थितेर्विरुद्धा शुक्लयशस उत्पत्तिः । "आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम्। विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे" । अत्रानन्दजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः । "अयं रत्नाकरोऽम्भोधिरित्यसेवि धनाशया । धनं दूरेऽस्तु वदनमपूरि क्षारवारिभिः" । अत्र केवलं काङ्क्षितधनलाभो नाभूत् प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूरणम् । "क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेन्द्रवन्दिता । नियतं प्रतिकूलवर्त्तिनोवत धातुश्चरितं सुदुःसहम्" । अत्र वनराजश्रियोर्विरूपयोः सङ्घटना ।

१०६ विषादनम् "इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिश्च विषादनम्" च० । "दीपमुद्दीपयेद्यावत्तावन्निर्व्वाण एव सः"।

१०७ व्यतिरेकः "आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताथवा । व्यतिरेक एक उक्ते हेतौ नोक्ते स च त्रिधा ॥ चतुर्विधोऽपि साम्यस्य बोधनाच्छब्दतोऽर्थतः । आक्षेपाच्च द्वादशधा श्लेषेऽपीति त्रिरष्टधा । प्रत्येकं स्यान्मिलित्वाष्टचत्वारिंशद्विधः पुनः" ॥ सा०द० उपमेयस्योपमानादाधिक्ये हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षकारणमुपमानगतं निकर्षकारणञ्च । तयोर्द्वयोरप्युक्तावेकः" प्रत्येकं समुदायेन वानुक्तौ त्रिविध इति चतुर्विधेऽप्यस्मिनुपमानोपमेयस्य निवेदनं शब्देनार्थेनाक्षेपेण चेति द्वादशप्रकारोऽपि श्लेषेऽपिश-

ब्दादश्लेषेऽपि चतुर्विंशतिप्रकारः । उपमानानुन्यूनतायामनयैव भङ्ग्या चतुर्विंशतिप्रकारतेति मिलित्वाऽष्टचत्वारिंशत्प्रकारो व्यतिरेकः । उदाहरणम् । "अकलङ्कं मुखं तस्या न कलङ्की विधुर्यथा" । अत्रोपमेयगतमकलङ्कत्वमुपमानगतञ्च कलङ्कित्वं द्वयमप्युक्तम् । यथाशब्दप्रतिपादनाच्च शाब्दमौपम्यम्। अत्रैव "न कलङ्कि विधूपममिति" पाठे आर्थम् "जयतीन्दुं कलङ्किनमिति" पाठे तु इवादितुल्यादिपदविरहादाक्षिप्तम् । अत्रैवाकलङ्कपदत्यागे चोपमानगतनिकर्षकारणानुक्तिः" द्वयोरनुक्तौ द्वयोरनुक्तिः । श्लेषे यथा । "अतिगाढगुणायाश्च नाब्जवद्भङ्गुरा गुणाः"। अत्र इवार्थे वतिरिति शाब्दमौपम्यम् उत्कर्षनिकर्षकारणयोर्द्वयोरप्युक्तिः । गुणशब्दः श्लिष्टः । अन्ये भेदाः पूर्व्ववदूह्याः । एतानि चोपमेयस्योपमानादाधिक्ये उदाहरणानि । न्यूनत्वे दिङ्मात्रम् । यथा । "क्षीणःक्षीणोऽपि शशी भूयोभूयोऽभिवर्द्धते नित्यम् । विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्त्ति यातं तु"॥ "अत्रोपमेयभूतयौवनास्थैर्य्यस्याधिक्यं तेनात्र "उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्य्यये वा व्यतिरेक इति" केषाञ्चिल्लक्षणे "विपर्य्यये वेति पदमनर्थकमिति" यत् केचिदाहुः तन्न विचारसहम् । तथा ह्यत्राधिकन्यूनत्वे सत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । अत्र च चन्द्रापेक्षया यौवनस्यासत्त्वं स्फुटमेव । अस्तु वात्रोदाहरणे कथञ्चिद्गतिः । "हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः" ॥ इत्यादिषु का गतिरिति सुष्ठूक्तं "न्यूनताथ वेति" ।

८ व्याघातः "व्याघातः स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतम् तेनैव चेदुपायेन कुरुतेन्यस्तदन्यथा१ । सौकर्य्येण च कार्य्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि२। सा०द० "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः"। "इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः समागन्ता कान्ते ! मृदुरसि नचायाससहना । मृदुत्वं मे हेतुः सुभग ! भवता गन्तुमधिकं न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायाससमसम्" ॥ अत्र विदेशं जिगमिषुणा नायकेन नायिकायाः मृदुत्वं सहगमनाभावहेत्वेनोक्तं नायिकया तु प्रत्युत सहगमने ततोऽपि सौकर्य्येण तदेव हेतुतयोक्तम् ।

व्याजनिन्दा "निन्दायानिन्दया व्यक्तिर्व्याजनिन्देति गीयते" च० । "विधे! स निन्द्योयस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः"। अत्र एकशिरोहर्त्तुः शिवनिन्दाव्याजेन विधेर्निन्दाया व्यक्तिः।

व्याजस्तुतिः "उक्ता व्याजस्तुतिः पुनः । निन्दास्तुतिभ्यां वाच्याभ्यां गम्यत्वे स्तुतिनिन्दयोः" । सा०द० । निन्दाया स्तुतेर्गम्यत्वे व्याजेन स्तुतिरिति व्युत्पत्त्या व्याजस्तुतिः स्तुत्या निन्दाया गम्यत्वे व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा । "स्तनयुगमुक्ताभरणाः कण्टककलिताङ्गयष्टयो देव !। त्वयि कुपितेऽपि प्रागिव विश्वस्ता रिपुस्त्रियो जाताः" ॥ "व्याजस्तुतिस्तव पयोद ! मयोदितेयं यज्जीवनाय जगतस्तव जीवनानि । स्तोत्रन्तु ते महदिदं घन ! धर्म्मराजसाहाय्यमर्ज्जयसि यत् पथिकान्निहत्य" ॥

१११ व्याजोक्तिः "व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनम्" च०। "सखि ! पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा" ।

११२ शुद्धापह्नुतिः "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्म्मनिह्नवः" । च० "नायं सुधांशुः किं तर्हि ? व्योमगङ्गासरोरुहम्" ।

११३ श्लेषः शाब्दोऽलङ्कारः आर्थश्च शाब्दस्तूक्तः २८९ पृष्ठे आर्थो यथा "शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्" सा०द०। स्वभावादेकार्थैरिति शब्दश्लेषाद्व्यवच्छेदः । "सर्व्वदो माधवःपायात् स यो गङ्गामदीधरत्"।

११४ संसृष्टिः "यद्येत एवालङ्काराः परस्परविमिश्रिताः । तदा पृथगलङ्कारौ संसृष्टिः सङ्करस्तथा" सा०द० "देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः । संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिसूदनः । अत्र पायात्पायादिति यमकम् स्मेरेन्द्रीवरेत्यादौ चानुप्रास इति शब्दालङ्कारयोः, संसारध्वान्तेत्यत्र उपमा, हंस इत्यत्र रूपकमित्यर्थालङ्कारयोः, शब्दार्थालङ्कारयोश्च परस्परानपेक्षयैवात्र संसर्गः ।

११५ सङ्करः "अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितः । सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः" सा०द० । तत्राङ्गाङ्गिभावे यथा । "आकृष्टवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोगनिर्म्मोकपट्टपरिवेष्टनयाम्बुराशेः । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले" ॥ अत्र निर्म्मोकपट्टापह्नवेन मन्दाकिन्या आरोप इत्यपह्नुतिः । सा च मन्दाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलवेष्टनं तच्चरणमूलवेष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्याङ्गम् श्लेषश्च पादमूलवेष्टनमेव चरणमूलवेष्टनमित्यतिशयोक्तेरङ्गम् अतिशयोक्तिश्च "मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिव" इत्युत्प्रेक्षाया अङ्गम् । उत्प्रेक्षा चाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्नायकनायिकाव्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरङ्गम् । यथा वा । "अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः । अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः" ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरङ्गम् । सन्देहसङ्करो यथा । "इदमाभाति गगने भिन्दानं सन्ततं तमः । अमन्दनेयनानन्दकरं मण्डलमैन्दवम्" ॥ अत्र किं मुखस्य

चन्द्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः, उत इदमिति मुखं निर्दिश्य चन्द्रत्वारोपाद्रूपकं, अथ वा इदमिति मुखस्य चन्द्रमण्डलस्य च द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्म्माभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता, आहोस्विच्चन्द्रस्याप्रकृतत्वाद्दीपकं किं वा विशेषणसाम्याद-प्रस्तुतस्य मुखस्य गम्यत्वात् समासोक्तिः, यद्वा ऽप्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्यप्रस्तुतप्रशंसा, यद्वा मन्मथोद्दीपनः कालः स्वकार्य्यभूतचन्द्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्य्यायोक्तिरिति बहूनामलङ्काराणां सन्देहात् सन्देहसङ्करः। यथा वा मुखचन्द्रं पश्यामीत्यत्र किं मुखं चन्द्र इवेत्युपमा उत चन्द्र एवेति रूपकमिति सन्देहः साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावे पुनर्न सन्देहः। यथा "मुखचन्द्रं चुम्बति" इत्यत्र चुम्बनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकम्। चन्द्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकम्, "मुखचन्द्रः प्रकाशते" इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्म्मो रूपकस्य साधको मुखे उपचरित्वेन सम्भवतीति नोपमाबाधकः। "राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्"। अत्र योषित आलिङ्गनं नायकस्य सदृशेनोचितमिति लक्ष्म्यालिङ्गनस्य राजन्यसम्भवादुपमाबाधकं नारायणे सम्भवाद्रूपकम्। "एवं वदानम्बुजमेणाक्ष्या भाति चञ्चललोचनम्"। अत्र वदने लोचनस्य सम्भवादुपमायाः साधकता, अम्बुजे चासम्भवाद्रूपकस्य बाधकता। एवं "सुन्दरं वदनाम्बुजम्" इत्यादौ साधारणधर्म्मप्रयोगे, "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति वचनादुपमासमासो न सम्भवतीति उपमाया बाधकः। एवञ्चात्र मयूरव्यंसकादित्वाद्रूपकसमास एव। एकाश्रयानुप्रवेशो यथा। "कटाक्षेणापीषत् क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः। सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः परीरम्भारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः"॥ अत्र "कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि" इत्यत्र छेकानुप्रासस्य "निरीक्षेत" इत्यत्र क्षकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाश्रयेऽनुप्रवेशः। एवं चात्रैवानुप्रासार्थापत्त्यलङ्कारयोः। यथा वा। "कुरवका रवकारणतां ययुरिति" अत्र रवकारवका इत्येकं वकारवकार इत्येकमिति यमकयोः। सा०द०।

११६ सन्देहः "स्यात् स्मृतिभ्रान्तिसन्देहैस्तदङ्कालङ्कृतित्रयम्" च० "पङ्कजं वा सुधांशुर्वा अस्माकन्तु न निर्णयः"॥

११७ समम् "समं स्यादानुरूप्येण श्लाघायोग्यस्य वस्तुनः"। सा०द० "शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्याऽवतीर्णा"। आनुरूप्यञ्च कारणानुरूप्यं तदन्यानुरूप्यम् इष्टपदार्थस्यायत्नसिद्धिहेतुकत्वञ्च। "सरूपमपि कार्य्यस्य कारणेन समं विदुः। विना यत्नेन। तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्त्तुमुद्यममिति" च० उक्तेः तत्राकारणानुरूप्यमुक्तम् कारणानुरूप्यं यथा, "नीचप्रवणता लक्ष्मि! जलजायास्तवोचिता"। तृतीयं यथा "युक्तोवारणलाभोऽयं भूपतेर्वारणार्थिनः"।

११८ समाधिः "समाधिः सुकरे कार्य्ये दैवाद्वस्त्वन्तरागमात्" च०॥ "मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः। उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम्"। स० कण्ठा० तु "समाधिमन्यधर्म्माणामन्यत्रारोपणं विदुः। निरुद्भेदोऽथ सोद्भेदः स द्विधा परिपठ्यते" इति लक्षितम्। उदाहरणं मृग्यम्।

११९ समासोक्तिः "समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्यलिङ्गविशेषणैः॥ व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः" सा०द०॥ तत्र समेन कार्य्येण प्रस्तुतेऽप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः यथा। "व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनाया वक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः। आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्या धन्यस्त्वमेव मलयाचलगन्धवाह!"। अत्र गन्धवाहे हठकामुकव्यवहारसमारोपः। लिङ्गसाम्येन यथा। "असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः। अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः"॥ अत्र पुंस्त्रीलिङ्गत्वमात्रेण रविसन्ध्ययोर्नायकनायिकाव्यवहारः। विशेषणसाम्यन्तु श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा। तत्र श्लिष्टतया यथा। "विकसितमुखीं रागासङ्गाद्गलत्तिमिरावृतिं दिनकरकरस्पृष्टामैन्द्रीं निरीक्ष्य दिशं पुरः। जरठलवलीपाण्डुच्छायो भृशं कलुषान्तरः श्रयति हरितं हन्त प्राचेतसीं तुहिनद्युतिः"॥ अत्र मुखरागादि श्लिष्टता। अन्यदुदाहार्य्यम् सा०द०।

१२० समुच्चयः "समुच्चयोऽयमेकस्मिन् सति कार्य्यस्य साधके॥ खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात् परोऽपि चेत्॥ गुणौ क्रिये वा युगपत् स्यातां तद्वा गुणक्रिये" सा०द०। यथा। "हंहो धीर! समीर! हन्त जननं ते चन्दनक्ष्माभृतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिचयो गोदावरीवारिभिः॥ प्रत्यङ्गं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दामदावाग्निवन्मत्तोऽयं मलिनात्मको वनचरः किं वक्ष्यते कोकिलः"॥ अत्र दाहे एकस्मिंश्चन्दनभूभृज्जन्मरूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वन्तराणामुपादानम्। अत्र सर्व्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात् सद्योगः। अत्रैव चतुर्थपादे मत्तादीनामशोभनानां योगादसद्योगः। सदसद्योगो यथा॥

"शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः। प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतःसज्जनो नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे"॥ "अरुणे च तरुणि! नयने तव मलिनञ्च प्रियस्य मुखम्। मुखमानतञ्च सखि! ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्मरज्वलनः"॥ अत्राद्येऽङ्के गुणयोर्यौगपद्यं द्वितीये क्रिययोः। उभयोर्यौगपद्ये यथा। "कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः। पतितञ्च महीपतीन्द्र! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः॥ "धुनोति चासिं तनुते च कीर्त्तिम्" इत्यादावैकाधिकरण्येऽप्येष दृश्यते।

१२१ सम्बन्धातिशयोक्तिः "सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम्१ योगेऽप्ययोगसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्य्यते"२ च० "सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम्"।१। "त्वयि दातरि राजेन्द्र! स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे"।

१२२ सम्भवः "प्रभूतकारणालोकात् स्यादेवमिति सम्भवः। स विधौ१ वा निषेधे२ वा द्वये३ वा नद्वयेऽपि वा"४ स०क० क्रमेण यथा "त्वय्यादातुं जलमुपनते शार्ङ्गिणोवर्णचौरे न स्यात् सिन्धोः पृथुरपि ततो दूरभावात् प्रवाहः। प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो न्यूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्"। अत्र उक्तरूपेण दृश्योभविष्यतीति विधेः सम्भाव्यमानत्वादयं विधिरूपसम्भवः अत्रैव पूर्व्वार्द्धे सिन्धुप्रवाहस्य पृथुत्वनिषेधरूपसम्भवश्च एवंविधिनिषेधतदुभयानात्मकसम्भवयोरुदाहरणे मृग्ये।

१२३ सम्भावनम् "सम्भावनं यदीदं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये" च०। "यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्। पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्याद् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात्"।

१२४ सहोक्तिः 'सहार्थस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः। सा सहोक्तिर्मूलभूतातिशयोक्तिर्यदा भवेत्" सा०द०। अतिशयोक्तिरत्राभेदाध्यवसायमूला कार्य्यकारणपौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययरूपा च। अभेदाध्यवसायमूलापि श्लेषनिमित्ता अन्यथा च क्रमेणोदाहरणम्। 'सहाधरदलेनास्या यौवने रागभाक् प्रियः" अत्र रागपदे श्लेषः। "सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः सह घनतिमिरौघैर्धैर्य्यमुत्साहरयन्तः। सह सरसिजषण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति"॥ अत्रोल्लासादीनां सम्बन्धिभेदादेव भेदो न तु श्लिष्टतया।

१२५ सामान्यम् "सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः"। च० "मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चारुचन्दनचर्चिताः। अविभाव्याः सुखं यान्ति चन्द्रिकास्वभिसारिकाः।

१२६ साम्यम् "द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्य्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते। उपमारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत्। तदानन्त्येन भेदानां संख्यानं तस्य दुष्करम्,। दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च। तत्रेवादेः प्रयोगेण दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते। इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः। वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत् सधर्म्मणः। साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते। तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके। साम्ये पूर्व्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते" स०क०॥ तत्र क्रियानिमित्तम् "स्थितः स्थितामुच्चलितःप्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः। जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्"॥ इदं पूर्व्वम्। उत्तरं यथा। "रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्य्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्। न कारणात् स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्'। अन्यान्युदार्य्याणि।

१२७ सारः "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते"। च० 'मधुरं मधु, पीयूषं तस्मात्, तस्मात् कवेर्वचः"।

१२८ सूक्ष्मम् "संलक्षितस्तु सूक्ष्मार्थ आकारेणेङ्गितेन वा। कयापि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते"। सा०द०सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः। तत्राकारेण यथा। "वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे। पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख" अत्र कयाचित् कुङ्कुमभेदेन संलक्षितं कस्याश्चित् पुरुषायितं रतं पाणौ पुरुषचिह्नखड्गलेखालिखनेन सूचितम्। इङ्गितेन यथा। "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्"॥ अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः सङ्केतकालाभिप्रायो रजनिकालभाविना पद्मनिमीलनेन प्रकाशितः।

१२९ लोकोक्तिः "लोकोक्तिर्यत्र लोकोक्तिः स्यादर्थान्तरगर्भिता"। च० 'भुजङ्ग एव जानीते भुजङ्गाचरणं सखे"।

१३० स्मरणम् "सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते"। सा०द० "अरविन्दमिदं वीक्ष्य खेलत्खञ्जनमञ्जुलम्। स्मरामि वदनं तस्याश्चारुचञ्चललोचनम्"। स० कण्ठा० तु भेदो दर्शितः। "सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम्। स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्बहिः"। तत्र सदृशवस्तुदर्शनजन्यं स्मरणमुक्तोदाहरणे। अदृष्टहेतुकं यथा "सुनिहृताप्रणय-

स्मृतिरोधिना मम वियुक्तमिदं तमसा मनः। मनसिजेन सखे। प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः”। अत्र कण्वसुता शकुन्तलाप्रणयस्मृतिविरोधिना अज्ञानेन मम मनो वियुक्तमित्यदृष्टकृतं स्मरणम् न सदृशवस्तुदर्शनजन्यम्। चिन्ताजन्यम् यथा “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्य्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम्। अहो दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं जनयति,,। अत्र प्रत्यक्षेषु स्रोतस्तरुवनादिषु चिन्ताजन्यत्वात् चिन्तोद्भूतं स्मरणम् आदिग्रहणात् परप्रयत्नादपि यथा “दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन। स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता”। अत्र परप्रयत्नजन्यत्वात्तथात्वम्। प्रत्यभिज्ञानं यथा। “स्पर्शः पुरा परिचितो नियतं स एव संजीवनश्च मनसः परिमोहनश्च”। अत्र य एव पूर्व्वानुभूतः स एवैषः इति प्रत्यभिज्ञा स्मरणम्। स्वप्नरूपं यथा। नागानन्दे “अद्य खलु स्वप्ने जानामि सैव प्रियतमा अत्र चन्दनलताऽऽगृहे चन्द्रकान्तमणिशिलायामुपविष्टा प्रणयकुपिता किमपि मामुपलभमानेव रुदती मया दृष्टा” जीमूतवाहनेन विदूषकसमीपे स्वप्नस्य वर्णनम्। स्वप्नप्रत्यभिज्ञयोः पूर्वानुभूतसंस्कारजातत्वात् स्मरणत्वम्।

१२१ स्वभावोक्तिः “नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती। स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याख्या साऽलङ्कृतिर्मता” दण्डी “तुण्डैराताम्रकुटिलैः पक्षैर्हरितकोमलैः। त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुकाः”। “कलक्वणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः। पारावत परिभ्रम्य रिरंसुश्चुम्बति प्रियाम्”। “बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्व्वन् मनसि निर्वृतिम्। नेत्रे चामीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते”। “कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः। जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः”। “जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम्। शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम्”। इयं जातिरपि।

१२२ हेतुः “हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते १। हेतुहेतुमतोरैक्यवर्णनं हेतुरुच्यते२,,। “च० असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदेन सुभ्रुवाम्,,१। “लक्ष्मीविलासोभवतः कटाक्षावेक्षणं प्रभो!२।

१२३ हेत्वपह्नुतिः “युक्त्या स एव पूर्व्वश्चेदुच्यते हेत्वपह्नुतिः।” च० स एव धर्म्मनिह्नव एव। “नेन्दुस्तीव्रो न निश्यर्कः सिन्धोरौर्व्वोऽयमुत्थितः”। अन्येऽलङ्काराएष्वेवान्तर्भूताः। देहभूषणानि च शिरस्कादीनि तानि च प्राधान्यादष्टौ “शिरस्यं स्फुटं हारः कुण्डलं चाङ्गदं तथा। कङ्कणं वलयञ्चैव मेखलेत्यष्टधा वरम्,,। वरं प्रधानं तेन अप्रधानानि पादकटकादीन्यपि। तत्र भूषणद्रव्याणि “पद्मरागश्च वज्रञ्च गोमेदो विजयस्तथा। मुक्ता वैदूर्य्यनीलानि तथा मरकतादयः। सुवर्णेनापि घटना सर्वेषामुपदृश्यते। प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निश्चयः। प्रधानभूषणं प्रायः शिरसोऽङ्ग्र विधीयते,,। स्मृ० “सुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दोषशालिनः” युक्तिक० नवालङ्कारधारणे विहितनक्षत्रादि यथा “रेवत्यश्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु। गुरुशुक्रबुधाहेषु वस्त्रालङ्कारधारणम्” ज्योति० अत्रापवादः “उद्वाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च सम्मतौ। अनिष्टेष्वपि निर्द्दिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम्”। ६नायकयोरङ्गजादिभावभेदेषु ते च यथा “यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः। शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता। औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः। लीला विलासोविच्छित्तिर्व्विव्वोकः किलकिञ्चितम्। मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमोललितं मदः। विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम्। हसितं चकितं केलिरित्यष्टादशसंख्यकाः। स्वभावजाश्च भावाद्यादश पुंसां भवन्त्यपि”। पूर्व्वे भावादयो धैर्य्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्व्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्णन्ति” सा० द० उक्ताः। एषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। ७अन्तगुरौ चतुष्कले”॥ऽइत्याकारे गणभेदे च॥ [समर्थे धनादौ।

अलङ्कुमारि त्रि० अलंकुमार्य्यै तद्वरणाय। कुमारीभरण-

अलङ्कृत त्रि० अलम्+कृ—कर्म्मणि क्त। भूषिते मण्डिते। “अदोषं गुणवत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा० द० “सत्कृतालङ्कृतां कन्यां योददाति स कूद्र” इत्यमरः।

अलङ्कृति स्त्री अलम्+कृ—भावे क्तिन्। १भूषणे करणे क्तिन्। २भूषणसाधने अलङ्कारशास्त्रोक्ते ३उपमाद्यलङ्कारे च “तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनःक्वापि” काव्य० प्र० “यो विद्वान् मन्यते काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती। असौ न मन्यते कस्मादनुष्णमनलङ्कृती” चन्द्रा०।

अलङ्क्रिया स्त्री अलम्+कृ—भावे श। भूषायाम्।

अलङ्गामिन् त्रि० अलं पर्य्याप्तं गच्छति णिनि स्त्रियां ङीप्। गमनसमर्थे रिपुं प्रति गन्तरि।

अलङ्घनीय त्रि० न लङ्घनीयः। अनतिक्रमणीये। “तुङ्गत्वमितरा नाद्री नेदं सिन्धावगाधता। अलङ्घनीयताहेतुरुभयं तन्मनस्विनि” माघः।

अलङ्घ्य त्रि० न लङ्घ्यः। अनतिक्रमणीये। "विलङ्घयिषतो लोकानलङ्घ्यानलघीयसः" माघः।

अलजी स्त्री अला पर्य्याप्ता सती जायते जन–ड गौरा० ङीष्। सुश्रुतोक्ते सन्धिगतरोगभेदे यथा। "पूयानसः सोपनाहः स्रावा पर्व्वणिकालजो। क्रिमिग्रन्थिश्च विज्ञेया रोगाः सन्धिगता नव"। तल्लक्षणं तत्रैव "जाता सन्धौ शुक्लकृष्णोऽलजी स्यात्तश्चिह्नैवास्यापिता पूर्व्वलिङ्गैः" इति।

अलज्जा स्त्री न लज्जा विरोधे न० त०। १धार्ष्ट्ये अभावे न०त०। २लज्जाभावे। न०ब०। ३लज्जाशून्ये त्रि०।

अलञ्जुर पु०अलं सामर्थ्यं जृणाति जॄ–अच् पृ० उत्। मणिके अलिञ्जरे बहुजलाधारे(जाला)स्वल्पे पात्रे। [धनादौ।

अलञ्जीविक त्रि० अलं जीविकायै ४त०। जीविकापर्य्याप्ते

अलञ्जुष त्रि० अलं जुष्यते कर्म्मणि बा०क। भक्षणपर्य्याप्ते मांसादौ। "अथ तच्छृतस्य परिहन्दति तदलञ्जुषम्" शत०ब्रा०"मांसं हि जोषाय भक्षणायालं पर्य्याप्तंभवति"भा०

अलति पु० अल–वा अतिच्। गीतिमातृकायाम् स्वरसाधनार्थे सारिगामादिस्वरभेदे तदुपक्रमेणैव हि गीतेः प्रारम्भात्तेषां गीतिमातृकात्वम्।

अलन्धन त्रि०अलं प्रभूतं धनमस्यस्य अच्। पर्य्याप्तधने सम्पन्ने। "निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूःस्यादलन्धनः" मनुः।

अलन्तराम् अव्य० अलम्+अतिशये तरप् आमु। अत्यर्थ पर्य्याप्त्यादावर्थे। "पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्त्तुमलन्तराम्" माघः। एवं तमप् आमु। अलन्तमाम् तत्रैवार्थे अव्य०।

अलन्धूम पु०अलमत्यर्थो धूमः। धूमसमूहे जटाध०। [श्रीधरः।

अलब्ध त्रि०न लब्धः। प्राप्तभिन्ने "अलब्धस्य प्राप्तुरुपाये योगः"

अलभ्य त्रि० न लभ्यः। अप्राप्ये। "रोगे चालभ्ययोगे च सोमन्ते पुंसवेऽपि च। यद्ददाति समुद्दिष्टं पूर्व्वत्रापि न दुष्यति" कालमा० मरी० "अलभ्ययोगे पुनरप्राप्यसम्बन्धनिमित्ते अशौचान्तदिवसे पूर्व्वत्र मलमासे" शु०त०रघु०।

अलम् अव्य० अल–बा० अमु १भूषणे "जनयित्रीमलञ्चक्रे यः प्रश्रय इव श्रियम्" अस्य उपपदसंज्ञा अलङ्कृत्य "अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्म्मं प्रचक्षते" मनुः। २सामर्थ्ये शक्तौ "विनाश्यस्मादलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः" सुतः "कथा हि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः" इति च माघः "वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः" कुमा० ३पर्य्याप्तौ ४संपूर्णतायां ६प्राचुर्य्ये "प्रतिभूःस्यादलन्धनः" मनुः अलमस्त्यस्य धनम् अच् बहुधनइत्यर्थः कुल्लु०। ७वारणे, "अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया" कुमा० "अलं विवादेन शमोविधीयताम्" महाना० ८निषेधे "आलप्यालमिदं बभ्रोर्यत् स दारानपाहरत्" माघः ९निरर्थकत्वे १०अस्त्यर्थे ११अवधारणे १२अत्यर्थे च गणर०॥ "विजयायेत्यलमन्वशान्मुनिर्माम्" किरा० "अलं भूयः" मल्लि०। लस्य वा रः अरम्। तत्रार्थे अरङ्कृतशब्दे उदा०।

अलम्पशु पु०अलं यज्ञे नियोः पशुः। "अप्रशस्ते पशौ "अलम्पशोरपशोश्च" कात्या० १९,१,४, पशुर्योग्यः सन् यो नाम पशूनविन्दते सोऽलम्पशुरपशुः" कर्क०।

अलम्पुरुषीण पु० अलं समर्थः पुरुषाय "अषडक्षेत्यादिना" पा० स्वार्थे ख। युद्धादिसमर्थे प्रतिमल्लादौ पुरुषे।

अलम्बुद्धि स्त्री अलम् व्यर्था बाधितविषयत्वात् पर्य्याप्ता वा बुद्धिः। मिथ्याबुद्धौ, पर्य्याप्तबुद्धौ च। "पश्यन्नपि नालम्बुद्धिमवाप" किरा० १२,२९, श्लोक०व्या० मल्लि०।

अलम्बुष पु० अलं पुष्णाति पुष–क पृ०पस्य बः। १वमने छर्द्दने। २प्रहस्ते रावणमन्त्रिराक्षसे ३घटोत्कचहते राक्षसभेदे च "अलम्बुषं तथा युद्धे विचरन्तमभीतवत्। हैडिम्बिः प्रययौ तूर्णम्" इत्युपक्रम्य "रिपुं निहत्याभिननन्द वै तदा ह्यलम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा" भा०द्रो०प०। अलम्बुषनामानौ च द्वौ राक्षसौ कुरुक्षेत्रयुद्धे समागतौ अयमेको घटोत्कचेन निहतः भी०प० अपरोपि निहतः इत्यविरोधः। ४अप्सरोभेदे तच्छब्दे विवृतिः। ५मुण्डीर्य्याम् मेदि० ६लज्जालुलतायाम् ७अन्याप्रवेशार्थं दत्तजलरेखायाञ्च स्त्री राज०। तस्याः फलम् अण् लुप् तत्फले न०। "ह्यलम्बुषं पक्वमलम्बुषं यथा" भा०द्रो०प०।

अलम्भूष्णु त्रि०अलम्+सामर्थ्ये भू-ग्स्नु। "समर्थे" "विनाश्यस्मादलम्भूष्णुरिज्यायै तपसः सुतः" माघः।

अलय पु०न लयः विरोधे न०त०। १लयविरोधिनि उद्भवे। "शक्रादिष्वपि लोकेषु श्रूयमाणौ लयालयौ" रामा०अभावे न०त०। २विनाशाभावे। नास्ति लयोयस्य। ३अवस्थानशून्ये भ्रमणशीले "स्थानमानमति कालिमालया" माघः "लयो लयन क्वचिदवस्थानं नास्ति यस्याः" मल्लि० ४विनाशशून्ये च त्रि०।

अलम्बुसा पु० ब०व०। देशभेदे।

अलर्क पु० अलमर्कतेऽर्च्यते वा अर्क–अच् अर्च–घञ् वा शक०। १श्वेतार्कवृक्षे २क्षिप्तकुक्कुरे ३कृमिभेदे च स च भा०शा०प० दर्शितः यथा "अथ कृमिः श्लेष्ममेदोमांसशोणितभोजनः। दारुणो दारुणस्पर्शः कर्णस्याभ्यासमागतः। स तस्योरु-

मथासाद्य बिभेद रुधिराशनः। न चैनमशकत् चेप्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात्। स दश्यमानस्तु तथा क्रमिणा तेन भारत!। गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत सूर्य्यजः। कर्णस्तु वेदनां धैर्य्यादसह्यां विनिगृह्य ताम्। अकम्पयन्नव्यथयन् धारयामास भार्गवम्। तदास्य रुधिरेणाङ्गं परिस्पृष्टं भृगूद्वहः। तदाऽबुध्यत तेजस्वी सन्तप्तश्चेदमब्रवीत्। अहोऽस्म्यशुचितां प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया। कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम। तस्य कर्णस्तदाचष्ट क्रमिणा परिभक्षणम्। ददर्श रामस्तं चापि क्रमिं सूकरसन्निभम्। अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचिभिरिव संवृतम्। रोमभिः सन्निरुद्धाङ्गमलर्कं नाम नामतः। स दृष्टमात्रो रामेण क्रमिः प्राणानवासृजत्। तस्मिन्नेवासृजि क्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत्। ततोऽन्तरीक्षे ददृशे विश्वरूपः करालवान्। राक्षसो लोहितग्रीवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः। स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभाषे पूर्णमानसः। स्वस्ति ते भृगुशार्दूल। गमिष्यामि यथागतम्। मोक्षितो नरकादस्माद्भवता मुनिसत्तम!। भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं मे भवता कृतम्। तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान्। कस्त्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीहि तत्। सोऽब्रवीदहमासं प्रागदंशो नाम महासुरः। पुरा देवयुगे तात! भृगोस्तुल्यवया इव। सोऽहं भृगोः सुदयितां भार्य्यामपहरं बलात्। महर्षेरभिशापेन क्रमिभूतोऽपतं भुवि। अब्रवीद्धि स मां क्रोधात्तव पूर्व्वपितामहः। मूत्रश्लेष्माशनः पाप निरयं प्रतिपत्स्यसे। शापस्यान्तो भवेद्ब्रह्मन्नित्येवं तमथाब्रुवम्। भविता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः"।

अलपस् न० न रपः पापम् न०त० रस्य लः। अपापे पुण्ये।

अलवाल न० लवमालाति ला—क न०त०। वृक्षसेकार्थे वृक्षमूले मृदादिकृते जलाधारे वेष्टने स्वार्थेऽण्। आलवालमप्यत्र।

अलस त्रि० न लसति व्याप्रियते लस—अच्। अवश्यकर्त्तव्येषु शरीरापाटवमभिनीय १कृताप्रयासे, "मृदुतरतनवोऽलसाः प्रकृत्याः" माघः "अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः।" २क्रियामन्दे च (पाकुँड़) ३पादरोगभेदे, ४वृक्षभेदे च पु० ।५हंसपदीलतायां स्त्री। पादरोगो यथा "क्लिन्नाङ्गुल्यन्तरौ पादौ कण्डूदाहरुजान्वितौ। दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसं च विभावय" पादौ सिक्त्वारनालेन लेपनं [illegible]" इति च सुश्रुतः। गर्गादिगणपाठात् ४मुनिभेदे ततः अपत्ये यञ् आलस्यस्तदपत्ये लोहिता० यूनि ष्फ आलस्यायनः। अलसस्य भावः ष्यञ्। आलस्यम् न० तल् अलसता स्त्री त्व अलसत्वं न०। क्रियाकरणाय अप्रयत्ने।

अलसक पु० न लसति अनेन लस करणे—बा० वुन्। १रोगभेदे। यथाह सुश्रुतः "अजीर्णमामं विष्टब्धं विदग्धं च यदीरितम्। विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेताम्" इत्युपक्रम्य "कुक्षिरानह्यतेऽत्यर्थं ताम्यत्यत्यर्थं च कूजति। निरुद्धो मारुतोवापि कुक्षावुपरि धावति। वातवर्चोनिरोधश्च यस्यात्यर्थं भवेदपि। तस्यालसकमाचष्टे तृष्णोद्गारौ च यस्य तु"। तन्निरुक्तिरपि अन्यत्र दर्शिता "प्रयाति नोर्द्धं नाधस्तादाहारो न च पच्यते। आमाशयोऽलसीभूतस्तेन सोऽलसकः स्मृतः"। अलस+स्वार्थे कन्। २अलसशब्दार्थे त्रि०।

अलात पु० न०। ला—क्त न०त०। (कोयाला) इति ख्याते (आङ्गार) इति ख्याते च अर्द्धदग्धकाष्ठे। "निर्वाणालातलाघवम्" कुमा०।

अलातृण त्रि० अलमत्यर्थमातृणा आतर्दनाः अलम्+आ+तृद नि० दस्य न मलोपश्च। आतर्दनशीले। "अलातृणासो विदथेषु सुष्टुताः" ऋ० १,१६६,७, "अलातृणासः अलमत्यर्थं शत्रूणामातर्द्दनाः" भा०।

अला(बु)बू स्त्री न लम्ब्यते न+लबि—उ णित् नलोपश्च वृद्धिः। (लाउ), तुम्ब्याम्। वा ऊङ्। अलाबूश्चात्र। "अलाबूं वर्त्तुलाकारां वार्त्ताकुं कुन्दसन्निभाम् स्मृतिः"।

अलाबुमय त्रि० अलाबु+विकारे मयट्। शुष्कालाबुत्वङ्निर्मिते पात्रे "यतिपात्राणि मृन्मयदार्वलाबुमयानि च। सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चावघर्षणम्" या० स्मृतिः।

अलाबूकट न० अलाबूनां रजः अलाबू+रजोऽर्थे कटच्। तुम्बीरजसि।

अलाभ पु० न लाभः अभावे न०त०। १लाभाभावे "नायं नलः खलु तवातिमहानलाभः" नैष० "सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ" गी० "अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृतिः "अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत्" मनुः। न०ब०। २लाभशून्ये त्रि०।

अलाय्य त्रि० ऋ—आय्य—रस्य लः। १गमनशीले २अभिमुखगन्तरि शत्रौ च। "अलाय्यस्य परशुर्ननाश" ऋ० ९,६७,३०, "अलाय्यस्य अभिगमनशीलस्य शत्रोः" भा०।

अलार न० अरार्य्यते ऋ—यङ् लुक् अच् रस्य लः। कपाटे शब्दरत्ना०।

अलास पु० न लस्यति अनेन लस—करणे घञ् न०त०।

जिह्वागतरोगभेदे यथाह सुश्रुतः । "जिह्वागतास्तु कण्टकास्त्रिविधास्त्रिभिर्दोषैस्तथा उपजिह्विका च" इत्युक्त्वा "जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा । पित्तेन पीता परिदह्यते च चिता सरक्तैरपि कण्टकैश्च । कफेन गुर्वी बहुला चिता च मांसोद्गतैः शाल्मलिकण्टकाभैः । जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः । जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धे मूले तु जिह्वा भृशमेति पाकम्" ॥ स तु असाध्यरोगः यथोक्तं तत्रैव । "असाध्या अपि वक्ष्यन्ते रोगा ये यत्र यादृशा" इत्युपक्रम्य "जिह्वागतेष्वलासस्तु तालव्येष्वर्बुदं तथा" इत्यभिधाय "असाध्याः कीर्त्तिता ह्येते रोगा नव दशैव च"

अलि पु० अलति दंशे, कूजिते, शब्दिते, वा समर्थो भवति अल–इन् । १भ्रमरे, "अलमलेरिव गन्धरसावम्" माघः । "श्यामीभूताः कुसुमसमूहेऽलीनाम्" "मङ्क्षु दपाति पटलैरलीनाम्" इति च माघः "अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया" कुमा० । २वृश्चिके, ३काके, ४कोकिले, ५वृश्चिकराशौ च स च द्वादशधा विभक्तराशिचक्रस्याष्टमो भागः विशाखाद्यपादानुराधाज्येष्ठारूपः । ६सुरायां च ।

अलिक न० अल्यते भूष्यते अल–कर्म्मणि इकन् । ललाटे । "असंस्कृतालकिनीमलिकलेखाम्" काद० ।

अलिकुलसङ्कुल पु० अलिकुलेन सङ्कुलः व्याप्तः । १कुब्जवृक्षे राजनि० । २भ्रमरकुलव्याप्ते त्रि० "अलिकुलसङ्कुल कुसुम निराकुल नवदलमालतमाले" जयदेवः ।

अलिगर्द पु० अलिरिव वृश्चिक इव गर्द्धति गृध–अच् । (आलय) इतिख्याते सर्पभेदे श०र० ।

अलिगु पु० अलिरिव दुःसहा गौर्वाणी अस्य । गर्गादिगण पठिते ऋषिभेदे । ततः गोत्रे यञ् आलिगव्यः । तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां तु लोहिता० ष्फः । आलिगवायनी ।

अलिङ्ग त्रि० नास्ति लिङ्गं ज्ञापकहेतुश्चिह्नं वा यस्य । १अनुमापकहेतुशून्ये २चिह्नशून्ये च । वेदान्तिमतसिद्धे परमात्मनि पु० । न० त० । लिङ्गभिन्ने ३अननुमापके तच्च सांख्यमते "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितम् लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" सा०का० उक्तमव्यक्तम् । "अकार्य्यं नित्यं व्यापि अक्रियम् एकमनाश्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तमिति" सा०त०कौ० । तद्धि न कस्यापि लिङ्गम् कार्य्येण कारणानुमानमिह विवक्षितं तेन संहत्यकारित्वेन परार्थतया तस्य पुरुषानुमापकत्वेऽपि न क्षतिरिति च तत्रानुसन्धेयम् "तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः" वै०सू० । "कर्म्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणत्वात्" वै० सू० उ० । ४दुष्टचिह्ने च । [भिक्षौ ब्रह्मचारिप्रभृतौ ।

अलिङ्गिन् त्रि० न लिङ्गी वेशधारी । कपटवेशधारि-

अलिजिह्वा स्त्री अलिरिव क्षुद्रा जिह्वा । जिह्वामूलस्थायां क्षुद्रजिह्वायाम् (आलजिभ) स्वार्थे कन् अत इत्त्वम् । तत्रैव ।

अलिञ्जर पु० अलनमलिः अल–इन् तं जरयति जॄ–अच् पृषो० मुम् । (जाला) इति ख्याते स्वल्पये जलाधारे पात्रभेदे मणिके । "उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः । अलिञ्जरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृशप्रभम्" भा०व०प० ।

अलिदूर्व्वा स्त्री अलिरिवाकारेण दूर्व्वा । मालादूर्व्वायाम् ।

अलिन् पु० अलं वृश्चिकपुच्छस्थकण्टकं विद्यतेऽस्य इनि, अल–इनि वा । १वृश्चिके, २भ्रमरे च । "मलिनिमाऽलिनि माधवयोषिताम्" माघः स्त्रियां ङीप् अलिनी "रमतालिनी शिलीन्ध्रे" माघः ।

अलिन त्रि० अल–वा० इनन् । पर्य्याप्ते तपोभिरतिप्रवृद्धे । "आ पक्थासो भलानसो भनन्तालिनासो विषाणिनः" ऋ० ७।१८।७। "अलिना· तपोभिरतिवृद्धाः" भा० ।

अलिन्द पु० अल्यते भूष्यते अल+कर्म्मणि किन्दच् । १द्वारप्रकोष्ठे २ बहिर्द्वारवर्त्तिनि चत्वराकारे प्रदेशे । "यस्यामलिन्देषु न चक्रुरेव मुग्धाङ्गना गोमयगोमुखानि:" माघः ३बहिर्द्वारभागमात्रे ३देशभेदे ४बहुशतावर्तिनि५ तद्राजनि च ब०व० । "अलिन्दाः कालवाश्चैव कुण्ठकाः करटा स्तथा" भा० उ० प० जम्बूखण्डविभागे प्राच्यजनपदकथने । गौरादिगणपाठात् स्त्रियां ङीष् । अलिन्दी ।

अलिपक पु० कुत्सितवर्णेन लिप्यते लिप–बा० कर्म्मणि वुन् । १कोकिले २भृङ्गे ३कुक्कुरे च मेदि० ।

अलिपत्रिका स्त्री अलिर्वृश्चिक इव पत्रमस्याः वा कपि अत इत्त्वम् । वृश्चिकपत्राख्यलतायाम् । अलिपर्ण्यत्र ।

अलिप्रिय न० ६त० । १कोकनदे रक्तोत्पले २भ्रमरप्रिये त्रि० ३पाटलावृक्षे राजनि० ।

अलिमक पु० अलिरिव मक्कते–मक्क अच् पृ०कलोपः । १भेके २कोकिले ३भृङ्गे ४मधूकवृक्षे ५पद्मकेशरे च मेदि० ।

अलिमोदा स्त्री अलीन् मोदयति मुद्+णिच्–अच् । गणिकारीवृक्षे

अलिम्पक पु० कुत्सितं लिम्पते वर्णेन लिप–बा कर्म्मणि श न०त० संज्ञायां कन् । १भृङ्गे २कोकिले ३मधूकवृक्षे ४भेके ५पद्मकेशरे च ।

अलिल् पु० अट–इलच् रस्य लः । वेदान्तप्रसिद्धे गगनचारिणि पक्षिभेदे—अलिलः पक्षिणः पुत्रं गगनाद्याति भूतलम् । स्वबोधाभावतः, स स्वबोधे यात्यम्बरं पुनः” । वेदा० वा० । अनिल इति पाठस्तु सम्यक् ।

अलिवल्लभ पु० ६त० । १फलेरुहावृक्षे २पाटलौ ।

अलिवाहिनी स्त्री अलिं वाहयति गन्धेन वह–णिच–णिनि ङीप् । कोङ्कणदेशप्रसिद्धे कङ्काच्चे ।

अलीक न० अल–ईकन् १अप्रिये, २ललाटे, च । अलति गच्छत्यधोऽनेन । ३असत्ये । मिथ्याकथने हि नरकपातः । तत्र अप्रिये “गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया” मनुः ‘अन्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति” रामा० । विशेषेण अलीकम् व्यलीकम् अत्यन्ताप्रिये “व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज” कुमा० । अलीकमस्त्यस्य सुखा०इनि न ठन् । अलीकी तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् । अलीके भवः दिगा० यत् अलीक्यः । मिथ्याभूतभवे त्रि० ।

अलीकमत्स्य पु० “माषपिष्टिकयालिप्य नागवल्लीदलैर्दृढम्” तत् संस्वेद्य धृतया स्थाल्यामङ्गारकोपरि । ततो निष्काशितं खण्डं तिलतैलेन भर्जयेत् । अलीकमत्स्यउक्तोऽयं प्रकारः पाकपण्डितैः । तं इत्वाकं मरिचेन वास्तूकेन च भक्षयेत्” राजनि०उक्तो पिष्टकभेदे ।

अलु स्त्री अल–उन् । क्षुद्रकलस्याम् ।

अलुक्समास पु० नास्ति विभक्तेः लुक्–यत्र । विभक्तिलुक्शून्ये समासे यथा मनसिजः सरसिजमित्यादि ।

अलुब्ध त्रि० न लुब्धः । निर्लोभे लोभशून्ये ।

अलूक्ष त्रि० न रूक्षः वेदे रस्य लः । रूक्षभिन्ने चिक्कणे “अलूक्षाधर्म्मकायाः” तैत्ति०उ० ।

अलेपक त्रि० नास्ति लेपः संबन्धोऽयस्य वा कप् । निःसम्बन्धे परात्मनि पु० । लिप–ण्वुल् न०त० । लेपकभिन्ने त्रि० ।

अलोक पु०न लोक्यते लोक– कर्म्मणि घञ् । अस्मदादिभिरदृश्ये १पातालादौ २अदृश्यमाने त्रि० “लोकालोकइवाचलः” रघुः । लोकालोकशब्दे विवृतिः । ३लोकशून्ये निर्ज्जने त्रि० ३लोकशून्ये रहसि च न० ‘रघु सर्व्वानिमान् लोकान् नालोकं कर्त्तुमर्हसि” रा० । लोकस्याभावः अभावे अव्ययी० । ४लोकाभावे अव्य० । नास्ति लोकोभोग्यलोको यस्य । ५अकृतपुण्ये त्रि०६ऋत्विगादौ ७अलोका ऋत्विजः श्रत० ब्रा० तेषां दक्षिणाग्रहणेन पुण्यभागित्वाभावात् च भोग्यलोकशून्यत्वम् । ७इष्टकाभेदे स्त्री अलोका इष्टका उपदधाति” । लोकते कर्त्तरि अच् । ८दर्शकभिन्ने ।

अलोक्य त्रि० लोकाय स्वर्गादिलोकप्राप्तये हितः तत्र साधु वा यत् न०त० । स्वर्गादिलोकासाधने । “यदलोक्यामग्निर्चित्याहरथ किमचैषीरिति “स होवाच किं नु लोक्यं किमलोक्यम् लोक्या शतायुतेत्येवास्त ह पुरायुषः स्वःकामी न प्रेयादलोक्यं हि तत्” शत०ब्रा० “यथास्योद्विजते वाचा नालोक्यां तामुदीरयेत्” मनुः ।

अलोभ पु०लोभःधनादिष्वतितृष्णा अभावे न०त० । धनादिष्वतितृष्णाभावे । लोभो हि सत्यास्तेयापरिग्रहविरोधी १सति हि लोभे सत्यादयो लुप्यन्ते । ‘लोभस्य पुरतः कोऽमी सत्यास्तेयापरिग्रहाः” प्रबो०च० । “लोभात् सद्यः प्रणश्यन्ति सत्यास्तेयापरिग्रहाः” पुरा० अतएव “लोभस्य यमादिप्रतिपक्षत्वं पातञ्जले उक्तम् “वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्” एतेषां यमनियमादीनां वितर्कैः हिंसादिसंकल्पैः “हनिष्याम्येवम्” “अनृतं वक्ष्ये” “परस्वमादास्ये” इत्येवंरूपैः बाधने प्राप्ते सति यमपरः ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्य्यादित्यर्थः ।

अलोभिन् त्रि०अलोभोऽस्त्यस्य इनि लोभोऽनुपदं व्याख्यातः । तच्छून्ये “अत्र मो स्यात् प्रजावित्ते स्पृहणीयात् सम्मितं करम्” भा०शा०प० ।

अलोल त्रि० न लोलः । १अचञ्चले २वितृष्णे च ।

अलोलुप त्रि० न०त० । लोभनीयद्रव्यस्येन्द्रियसन्निधानेऽपि अविक्रिये लोभशून्ये पुरुषे ।

अलोह पु० पाणिन्युक्ते नड़ादिगणीये ऋषिभेदे । गोत्रापत्ये नड़ा०फक् आलोहायनः । तस्य गोत्रापत्ये पु०स्त्री० ।

अलोहित न०त० । १लोहितभिन्ने रक्ताताशून्ये । नास्ति लोहितं यस्मात् । २रक्तपद्मे रत्नमाला ।

अलौकिक त्रि० लोके विदितः ठक् न०त० । लोकेषु अविदिते स्त्रियां ङीप् । “अधिहरि हरि ङि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम्” सि०कौ० । इन्द्रियादिलौकिकसन्निकर्षाभावेऽपि २सामान्यलक्षणाद्यधीने प्रत्यक्षे न० इति नैयायिकाः तथाहि प्रत्यक्षं द्विविधं लौकिकमलौकिकञ्च । आद्यं चक्षुरादिजन्यमन्यं तदजन्यम् । तत्र सामान्यलक्षणादिसन्निकर्षजन्यमलौकिकम् ते च सन्निकर्षा अनुपदं वक्ष्यन्ते ।

अलौकिकसन्निकर्ष पु० लोकेषु अविदितः सन्निकर्षः । “अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः । सामान्यलक्षणा ज्ञानलक्षणा योगजोमत” इति भाषा० उक्ते प्रत्यक्षसाधनसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणादिलक्षणे

च तत्तच्छब्दे वक्ष्यते तथाहि यत्किञ्चिद्घटादौ चक्षुःसन्निकर्षे घटत्वसामान्यधर्म्मज्ञानेन सकलघटादिज्ञानं सामान्यलक्षणाधीनं घटादिज्ञाने न घटादिज्ञानं ज्ञानलक्षणाधीनम्, योगविशेषजनितं सकलघटज्ञानं च एतत्त्रयमलौकिकं प्रत्यक्षं तस्य च अलौकिकत्वात् तदुत्तरं तत्तद्विषये साक्षात्करोमीति नानुव्यवसायः किन्तु जानामीत्येवानुव्यवसाय इति भेदः ।

अल्प त्रि० अल–प । १क्षुद्रे, २ईषदर्थे, ३सूक्ष्मे, ४मरणार्हे । "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" छा० उ० । स्वार्थे कन् अल्पकमप्यत्र । ५यवासे पु० । अल्पत्वञ्च यस्य वस्तुनः यावती इयत्ता उचिता ततोन्यूनत्वम् तच्च परिमाणभेदः अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमपकर्षाधायकधर्म्मविशेषो वा तेन द्रव्यगुणादिधर्म्मत्वं तस्य । तच्च जातिगुणक्रियाद्रव्येषु भवति अल्पा नदी अल्पः श्यामः अल्पं ज्ञानं अल्पः पाकः अल्पोऽवकाशः । "क्वचाल्पविषया मतिः" रघु० । "अल्पप्रयोजनकृतोरुतरप्रयासैः" माघः । "प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते" मनुः । अस्य गुणपरतापि "करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्येति" पाणिन्युक्तेः अल्पान्मुक्तः अल्पतया मुक्त इत्यर्थः । वीप्सार्थे शस् । अल्पशः अव्य० । "पतितापत्यैरल्पशः" पा० । अस्य संख्यावद्गुणवचनत्वात् अतिशायने इष्ठन् ईयसुन् च । अल्पिष्ठः अल्पीयान् स्त्रियां ङीप् । "संख्यायाः अल्पीयस्याः" वार्त्ति० अत्र प्रकृतेर्वा कन् । कनिष्ठः कनीयान् "कनीयान् ज्येष्ठवृत्तिं स्रजेत्" स्मृतिः "भ्राता ज्येष्ठः कनिष्ठो वा" स्मृतिः । भावे इमनिच् अल्पिमा पु० ष्यञ् आल्प्यम् पु०स्त्री तल् अल्पता । स्त्रीत्व-अल्पत्वं न० क्षुद्रपरिमाणे ।

अल्पकेशी स्त्री अल्पः केश इव पत्रमस्याः । भूतकेशीवृक्षे ।

अल्पगन्ध न० अल्पो गन्धोयस्य । १रक्तकैरवे । २स्वल्पगन्धयुक्तमात्रे त्रि० । एकान्तसम्बन्धे इच् समा० । अल्पगन्धिः तत्रैव त्रि० ।

अल्पतनु त्रि० अल्पा क्षुद्रपरिमाणा तनुः शरीरं यस्य १खर्व्वे, २दुर्बले, ३स्वल्पास्थियुक्ते च । मशके २इच्छमात्रे च ।

अल्पपत्र पु० अल्पं पत्रं यस्य । १क्षुद्रपत्रयुक्ततुलसीभेदे स्वल्प-

अल्पपद्म न० अल्पमसम्पूर्णं पद्मम् । रक्तकमले रत्नमा० ।

अल्पप्रमाण पु० अल्पं प्रमाणमस्य वा कप् । (तरमुज) (खरमुज) वा इति १ख्याते वृक्षे ।२अल्पप्रमाणयुक्ते त्रि० ।

अल्पप्राण पु० अल्पः प्राणः प्राणनक्रिया यस्मिन् । वर्णभेदे यस्योच्चारणे अल्पप्राणनाख्योव्यापारस्तस्मिन् । स च शिक्षायामुक्तः "अयुग्मवर्गयमगायणश्चाल्पासवः स्मृताः" इति तथा च वर्गेषु प्रथमतृतीयपञ्चमवर्णाः यमगाः यवरलाश्च अल्पासवः । कर्म्म० । २ताडशवर्णोच्चारणबाह्यप्रयत्ने । बाह्यप्रयत्नास्तु एकादशधा "विवारः संवारः श्वासोनादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति" सि०कौ० । अल्पः प्राणः प्राणहेतुकं बलमस्य । ३अल्पबले त्रि० । [शाके ।

अल्पमारिष पु० अल्पः मारिषः शाक. कर्म्म० । (नटिया)

अल्पमेधस् त्रि० अल्पा मेधाऽस्य असिच् समा० । अल्पधारणायुक्तबुद्धौ धारणा च दृढसंस्कारः ।

अल्पम्पच त्रि० अल्पं पचति पच–खश् मुम् उप० स० १मितम्पचे आत्मम्भरौ कृपणे । करणस्य कर्त्तृत्वविवक्षायाम् । २अल्पपाकसाधने पात्रादौ ।

अल्पशमी स्त्री कर्म्म० । क्षुद्रायां शम्यां शम्याकारे क्षुद्रवृक्षे ।

अल्पसरस् न० अल्पं सरः कर्म्म० । (डोवा) क्षुद्रजलाशये ।

अल्पायुस् पु० अल्पमायुः जीवनकालो यस्य । १छागे पशुषु तस्यैवाल्पायुष्कत्वात् तथात्वम् । २अल्पजीवनकाले त्रि० । "दुराचारोहि पुरुषो लोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च" मनुः वा कप अल्पायुष्कोऽप्यत्र । कर्म्म० । यस्य यावदायुरुचितं ततोऽल्पमिते । जीवनकाले ३आयुश्च जीवनकालः "शतायुर्वै पुरुष" इति श्रुतेः शतवर्षावच्छिन्नजीवनकालोनराणामाहुः । एवमन्येषामायुःपरिमाणमायुःशब्दे वक्ष्यते । तत्र विशेषकालतायां ज्योतिषोक्तग्रहयोगस्य सूचकता यथा जातकालङ्कारे । "आयुर्मूलं जन्मिनां जीवनं स्यादाजीवानां निर्जराणां सुधेव । तस्मादादौ पूर्व्वमाचार्य्यवर्य्यास्तस्यादायुर्योगजाख्यं प्रवक्ष्ये । लग्नाधीशोऽतिवीर्य्यो यदि शुभविहगैर्वीक्षितः केन्द्रयातैर्दत्ते ह्यायुः सुदीर्घं गुणगणसहितं श्रीयुतं मानवानाम् । सौम्याः स्वीयालयस्था जनुषि च रजनीनायके स्वोच्चतुङ्गे वीर्य्याढ्ये लग्ननाथे वपुषि च शरदां षष्टिरायुर्नराणाम् ॥ सौम्याः केन्द्रालयस्थावपुषि सुरगुरौ लग्नतोवा सुधांशोरायुर्युक्तं न दृष्टं न च गगनगतैः सप्ततिर्वत्सराणाम् । याता मूलत्रिकोणे शुभगगनचराः स्वीयतुङ्गे सुरेज्ये लग्नाधीशोऽतिवीर्य्यो गगनवसु ८० समासंख्यमायुर्नराणाम् ॥ सौम्ये केन्द्रेऽतिवीर्य्ये यदि निधनपदं खेटहीनं समाः स्युस्त्रिंशत् सौम्येक्षितं चेद्गगनहिमकरैः संयुतोऽथ स्वभे चेत् । स्वल्पांशे चामरेज्ये मुनिनयन २७ मितं स्वर्क्षगो लग्नगो वा चन्द्रोद्यूने शुभस्ते दु-

गगनरसमितं ६० कोणगाः सौम्यखेटाः ॥ कीटे लग्ने सुरेज्ये यदि भवति तदा खाष्ट ८० तुल्यं त्रीशे धर्म्माङ्गेशाङ्गनाथे निधनभवनगे क्रूरदृष्टेऽम्बुहस्ताः २४ । लग्नाधीशाष्टनाथौ व्ययभवनगतौ सप्तविंशत् २७ त्रिलग्ने क्रूरेज्यौ चन्द्रदृष्टौ यदि निधनगतः कञ्चनास्ते द्विपक्षाः २२ ॥ लग्ने दृक्क्रूरहीनौ वपुषि सुरगुरौ रन्ध्रभ खेटहीनं केन्द्रे सौम्ये खशैलाः ७० सितविबुधगुरू स्याच्छतं १०० केन्द्रगौ चेत् । वागीशे कर्कलग्ने शतमिह भृगुजे केन्द्रगेऽथार्कसूनौ धर्म्माङ्गस्थे सुधांशौ व्ययनवमगते हायनानां शतं स्यात् ॥ धीकेन्द्रायुर्नवस्था यदि खलखचरा नो गुरोर्भे विलग्ने केन्द्रे काव्ये गुरौ वा शतमथ निधनं सौम्यदृष्टं शतं स्यात् । लग्नादिन्दोर्न खेटा यदि निधनगता वीर्य्यभाजौ सितेज्यौ पूर्णायुः स्वीयराशौ शुभगगनचराः षष्टिरङ्गोच्चगेज्ये ॥ कोदण्डान्त्यार्द्धमङ्गं यदि सकलखगाः स्वोच्चगा स्वे निजांशे गोस्थे पूर्णे च केन्द्रे सुरगुरुभृगुजौ लाभगेऽब्जे परायुः । शुक्रे नीचे तनुस्थे निधनपदगते सौम्यदृष्टे सुधांशौ जीवः केन्द्रे शतं स्यादथ तनुगृहपश्चिकद्रुगः पुष्करेऽब्जे ॥ वागीशोत्तोर्य्यदुक्तो नवमभवनगाः सर्व्वखेटाःशतायुः कर्कोऽङ्गे चन्द्रजीवौ सहजरिपुभगे स्यात् कविज्ञौ च केन्द्रे । केन्द्रे सूर्य्यारमन्दागुरुनवलवगा वाक्पतौ लग्नयाते व्यष्टस्थानेषु शेषाः शरगज ८५ कलितं स्यान्नराणां तदायुः ॥ क्रूराः सौम्यांशयाता उपचयगृहगाः ३,६,१०,११, कातराः कण्टक १,४,७,१०स्थाः सौम्या व्योमार्कसङ्ख्यं १२० यदि तपनकुजौ रन्ध्रगौ नो परायुः । केन्द्रे लग्नेशजीवौ नवसुतनिलये कण्टके १४,७१०, नो खलाख्याः सम्पूर्णं पापखेटायदि गुरुलवगा जीवभागे च सौम्याः ॥ युग्मर्क्षांशे गता वा व्ययधनगृहगास्तेच्छुभाः शीतभानुः सम्पूर्णो लग्नयायी शतमिह हि वर्षामिन्दिरामन्दिरं स्यात्। लग्नेशः सौम्ययुक्तो वपुषि च लयपो रन्ध्रगो नान्यदृष्टो विंशत् केन्द्रे लग्नेशे बलवियुजि तथा लग्नपे त्रिंशदायुः ॥ इन्द्रावापोक्लिमस्थे ३,६,८,१२, तदनु तनुपतौ निर्ब्बले पापदृष्टे दन्तैस्तुल्यं ३२ ततोऽर्कोऽशुभखगविवरे लग्नतोऽजाग्निसंख्यम्। रिपुफे केन्द्रे सुरेज्ये गुरुरिपुसहजे स्यात् स पापोऽङ्गनाथो रामाब्दं कर्कलग्ने कुजतुहिनकरौ केन्द्ररन्ध्रे पहो न॥ रामाब्दं ३स्यात्तयेशो वपुपि च निधनं सौम्यहीनं खवेदाः ४०लग्नेशोरन्ध्रयातो वपुषि निधनपः स्यान्नृणां वाणसंख्यम्५ । नक्रे तिग्मांशुमन्दौ सहजरिपुगतौ कण्टके१,४,७,१०रन्ध्रनाथः पारावाराब्धिसंख्यं ४४ तदनु शुभखगाः स्वांशगास्त्रिंशदायुः ॥ अङ्गेशे सौम्यदृष्टे यदि शुभविहगावीर्य्यवन्तस्तदानीम् याताः सौम्ये गणेऽब्जो गुणमुनिगणितं ७३ रन्ध्रगैर्मध्यमायुः । स्याच्चन्द्रादङ्घ्रिपादैरथ तपनसुते द्व्यङ्गलग्नं प्रयाते रिपुफेशोवायुरीज्यो यदि बलरहितं कङ्कपत्राख्यसंख्यम् ५५ ॥ कर्काङ्गे पक्षधामा खलविहगयुतः पुष्करे ज्ञो द्विजेन्द्रो वागीशोऽनन्तयायी विशिखपवनयुक्७५ स्याच्चतुर्थांसदस्थः । सौम्यः पीयूषधामान्तिमतनुविलये संस्थितोऽसौ कवीज्यावेकत्र्ये पुष्कराख्यं ५० व्ययरिपुनिधने मूर्त्तिपश्चन्द्रयुक्तः ॥ मन्दांशे लग्ननाथो भुजगशरमितं ५८ स्यादथो सौम्यखेटा रन्ध्रे नो देहनाथो व्ययरिपुनिधने पापयुक् षष्टि ६०रायुः। राशीशो लग्ननाथो दिनमणिसहितो मृत्युगो वासवेज्यो नो केन्द्रे षष्टिरायुर्व्वपुषि दिनकरः शनुभौमान्वितश्चेत् ॥ वागीशोहीनवीर्य्यो व्ययतनुजगते यामिनीशे खशैला ७० धर्म्मे सर्व्वैः परायुः खलखगलवगैः केन्द्रयातैरशीतिः ८० । क्रूरैः क्रूरर्क्षयातैः शुभभवनगतैः सौम्यखेटैः सवीर्य्ये लग्नेशे स्यात् परायुः सुतभवनगतैः षष्टिरायुर्नराणाम्॥ सारङ्गस्यान्त्यभागे यदि वपुषि गते चाद्यभागे च केन्द्रे सौम्याः खेटाः शतं स्याद्वसु ८ सहज ३सुखे ४स्थास्थिरायुः समस्ताः । लग्नात् प्रालेयधाम्नो निधनसदनपो रिपुफकेन्द्रेऽष्टविंशत् २८ केन्द्रे सौम्यग्रहोने यदि स्मृतिभवने कश्चिदास्ते खरामाः ३० ॥ क्षीणे प्रालेयभानौ यदि खलखचरो रन्ध्रगो रन्ध्रनेता केन्द्रस्थो लग्ननाथो भिजबलरहितः खाश्वि २० तुल्यं तदायुः । सौम्यैरापोक्लिमस्थैर्दिनमणिजविधू वैरिरन्ध्रालयस्थौ तुल्यं कामाङ्गुशैः२२ स्यादथ धनलयगौ रिपुफगौ पापखेटौ ॥ हीनौ स्वर्भानुना वा यदि हिमसहसाकाशबाहु २० प्रमाणं केन्द्रस्थौ सूर्य्यमन्दौ यदि वपुषि कुजः पुष्पबाणाङ्गुशः २५ स्यात् । शुक्रेज्यावङ्कयातौ तनयभवनगौ भानुपापावनायुर्ज्जन्मेशः सार्कलग्ने खलखगसहितो वेक्षितः स्यादनायुः ॥ यत् सम्प्रोक्तं योगजातम्पुरार्य्यैर्होरापारावारपारप्रयातैः । तस्मादायुः सारमंशं गृहीत्वा पुंसामुक्तम्पुण्यभाजामभेदम् ॥ बलाबलविवेकेन पुनरागमयायिनाम् । सुमनोभिरिदं देह्यमायुर्धर्म्मादिशालिनाम्" ॥

"पापस्त्रिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्य्योदये प्रसूतः सद्यः प्राणांस्त्यजति जन्तुः" । सूर्य्यारिष्टम् । "षष्ठेऽष्टमे च चन्द्रः सद्योमरणाय पापसंदृष्टः । अष्टाभिश्च शुभैर्दृष्टोवर्षैर्मिश्रैस्तदर्द्धेन" । चन्द्रारिष्टम् । "सुत

मदनन्तान्त्यलग्नरन्ध्रे ष्वशुभयुतोमरणाय शीतरश्मिः । भृगुसुतशशिपुत्रदेवपूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो-वा"। पापयुतचन्द्रारिष्टम् । "द्यूनचतुरस्रसंस्थे पाप-द्वयमध्यगे शशिनि जातः । विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितोबालः" । पापमध्यगचन्द्रारिष्टम् । "क्षीणे शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्युसंस्थैर्वा । भवति विपत्तिरवश्यं जननाधिपतेर्मतञ्चैतत्" । क्षीणचन्द्रारिष्टम् । "नागदगो१ सिद्ध२४ जाती२२ षु५ क्ष्मा१ ब्धि४ लग्न्यब्धि २२ हूति१८ र्नखाः २० । क्ष्माग्नि२१ दिक्१० चेत्यजाद्यंशे तत्तुल्याब्दैर्विधौ व्यसुः" । मेषादीनां त्रिंशांश-विशेषस्थचन्द्रारिष्टम् । "भौमे विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठे-ऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं हन्ति वदेन्मुनीन्द्रः स्मरे यमारौ न शुभेक्षितौ च" । त्रिविधभौमारिष्टम् । 'कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविलग्नर्क्षात् । चन्द्रेण दृष्टमूर्त्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति" । बुधारिष्टम् । 'वृहस्पतिर्भौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः । वर्षैस्त्रिभिर्भार्गवदृष्टिहीनोलोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्" वृहस्पतिरिष्टम् । "रविशशिभवने शुक्रोद्वादशरिपुरन्ध्र-गोऽशुभैः सर्व्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह विचित्रम्" । शुक्रारिष्टम् । "मारयति षोडशाहात् शनैश्चरः पापवीक्षितोलग्ने । संयुक्तोमासेन वर्षाच्छ्रद्दस्तु मारयति" । त्रिविधशनिरिष्टम् । "राहुश्चतुष्टयस्थोमर-णाय वीक्षितोभवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोड़शभिः केचिदाचार्य्याः । घटसिंहवृश्चिकोदयकृतस्थितिर्जीवितं हरति राहुः । पापैर्निरीक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितं वर्षैः" । राहुरिष्टम् । "केतुर्यस्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रौद्रे सर्पसहूर्त्ते प्राणैः संत्यज्यते चाशु" । केतुरिष्टम् । "लग्ने ये द्रेक्काणा निगड़ाहिविहङ्गमपाश-धरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुताः खपतिदृष्टाः" । द्रेक्काणरिष्टम् । "मीनकर्कटयोरन्त्यौ वृश्चिकस्याद्यमध्यमौ । सर्पास्त्वार एवैते द्रेक्काणा निगड़ाश्च ते । तुलामध्यान्त्य-सिंहाद्य कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । वृषाद्यमकराद्यन्त्या द्रेक्काणाः पाशधारिणः" । लग्नाधिपजन्मपती षष्ठाष्टमरिपु-फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरौ राशिप्रमितैर्वदे-द्वर्षैः । जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः । लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् "सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन मृत्यु-दास्ते यदि न शुभैस्तत्र संदृष्टाः" । सौम्यग्रहरिष्टम् । "एकः पापोऽष्टमगः शत्रुक्षेत्री शत्रुवीक्षितोवर्षात् । मार-यति नरं प्रसूतं सुधारसौयेन पीतोऽपि" । पापग्रहरिष्टम् । "होरायाः सप्तमे सौरिर्हिबुकस्थश्च भास्करः । अस्मिन् योगे तु योजातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये । दशमषष्ठगते जीवे समसप्तगते शनौ । द्वादशस्थोयदा भानुर्वर्षमेकं न जीवति । "प्रतिपद्युत्तराषाढ़ा नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्व्वभाद्रपदाष्ट-म्यामेकादश्याञ्च रोहिणी । द्वादश्याञ्च यदाश्लेषा त्रयोदश्यां यदा मघा । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्र-समोभवेत्" । एवमन्येऽपि अल्पायुर्योगा आकरे दृश्याः । मनुना तु "अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य तु वर्ज्जनात् । आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" इति अन्न-दोषादेरपि अल्पायुर्हेतुतोक्ता । अन्नदोषश्च अभक्ष्यभक्षणादि तच्चाभक्ष्यशब्दे उक्तम् आचारश्च आचारशब्दे वक्ष्यते ।

अल्पाल्प त्रि० अल्पप्रकारः अतिशयेन वा अल्पः अल्प+ प्रकारादौ द्विरुक्तिः । अत्यन्ताल्पे पादादौ 'फलं चाल्पाल्पकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्" ति०त० स्मृ० ।

अल्पिका स्त्री अल्पा प्रमाणेन कन् । १क्षुद्रपर्ण्याम् । अल्पार्थे कन् २अल्पमात्रायाम् ।

अल्पित त्रि० अल्पं क्रियते स्म अल्प+कृतर्थे णिच्—कर्म्म-णि क्त । अल्पीकृते "मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः" नै०।

अल्पिष्ठ त्रि० अतिशयेन अल्पः इष्ठन् । अतिशयिताल्पे ।

अल्पीयस् त्रि० अतिशयेन अल्पः ईयसुन् स्त्रियां ङीप् । अतिशयिताल्पे ।

अल्ला स्त्री अल्यते इत्यल् क्विप् अले भूषायै लाति गृह्णाति ला—क४त० । १मातरि । अलतीति अल् पर्य्याप्तः सन् लाति सर्व्वानस्ति गृह्णाति जानाति वा ला—क । २सर्व्वज्ञायां सर्व्वभक्षिकायां परमात्मदेवतायाम् सा च अथर्व्ववेदे अल्लाल्लेत्यादिश्रुतौ प्रसिद्धा ।

अव रक्षणे, गतौ, स्पृहायां, तृप्तौ, शोभायां, श्रवणे, व्याप्तौ, आलिङ्गने, प्रार्थने, प्रवेशे, सत्तायां, वृद्धौ, ग्रहणे, बधे, सामर्थ्ये, अवगमे, करणे, इच्छोत्पादने च यथायथं सक० अक० च भ्वादि० सेट् पर० । अवति आवीत् । आव । अव्यात् । अविता । अवितः । अवन् । अविषः । "अ-वतु वोगिरिसुता शशिभृतः प्रियतमा" उद्भ० । "अरि-समुदयादवतः" नलोदयः । "प्रविष्टोमिनमाविषुः" । य० २३,२९, तत्र तर्पणे "न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी" रघुः । रक्षणे "यदाविथ सखीयतो यदाविथ" ऋ० १,१३१,५, "आविथ रक्षसि अन्यत्र तपयसि" भा० गतौ च आनो "बर्हिः सदताविता" ७,५९,६, "अविता

आगच्छत्" भा०। भक्षणे च "प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन् यदा"। ७,३,२, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" "भा० त्वमविष्यन्नतसेषु तिष्ठति" १,४८,२, "अविष्यन् भक्षयिष्यन्" भा० एवमन्यार्थेषूदाहार्य्यम् ।

अव अव्य० अव–अच्। १निश्चये, २व्याप्तौ, ३अनादरे, ४असाकल्ये ५आलम्बने, ६शुद्धौ, ७परिभवे, ८नियोगे, ९निम्नतायां च । अयं चादिः प्रादिश्च "अव ज्ञानानाश्चालम्बशुद्धीषदर्थव्याप्ति पराभवातियोगेषु" गण०र० ज्ञाने अवगतोऽर्थः। अवज्ञाया-मवजानाति । आलम्बने आलम्ब्य यष्टिं गच्छति शुद्धौ अवदातम् । ईषदर्थे अवहन्ति अल्पं हन्ति, व्याप्तौ अव-कीर्णः । परिभवे अवघ्नन्ति । अतियोगे अवघात इत्युदा-हृतञ्च । अनादरे "अवजानासि मां यस्मात्" रघुः अव-मानः । व्याप्तौ अवकाशः असत्यां व्याप्तौ न सर्व्वतः प्रवेशः इति तस्य व्याप्त्यर्थकता । अवगाहते । निश्चये अवस्यति अवसायः अवधारयति। निम्नतायाम् अवनमति अवतरति अवक्षिपति अवाचीनः इत्यादि । असाकल्य-मीषदर्थः । व्रीहीनवहन्ति अवघातश्च वितुषीकरणार्थं एकदेशमात्रे घातः न तु सर्व्वावयवे इति असाकल्यद्योत-कता पराभवे शत्रून् अवहन्ति पराभवतीत्यर्थः नियोगे अवक्लृप्तिः "एवेचानियोगे" वा० अनियोगोऽनवक्लृप्तिः सि०कौ अवकल्पते । अस्य वातो लोपः वगाहः । "अवा-दयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया" वा० उक्तेः क्रोशार्थेऽपि अव-क्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलः ।

अवकट अव+स्वार्थे कटच् । १अवशब्दार्थे अतिशयिताधरे ततः स्वार्थे कन् तत्रैव । [पु० ।

अवकम्पित अव+कपि कर्त्तरि–क्त । १विचलिते २बुद्धभेदे

अवकर पु० अव+कॄ–अप् । १उपहतौ "स्तोमानवकरगन्महि" ता०ब्रा० "अवकर उपहृतिः" भा० । २सम्मार्ज्जन्यादिक्षिप्ते धूल्यादौ । "अवकरशोधनेन" ५,१२४, मनुव्या० कुल्लू० ।

अवकर्षण न० अव+कृष–ल्युट् । बलपूर्व्वकाकर्षणे स्थाना-न्तरनयनार्थं बलेनाकर्षणे ।

अवकलित त्रि० अव+कल–क्त । १दृष्टे २ज्ञाते ३गृहीते च

अवका स्त्री अव–गहणे कर्म्मणि कुन् क्षिपका० न इत्त्वम् । शैवाले "तदुत्तं करोत्यवकामुपदधाति अवकाभिः प्रच्छा-दयति आपोवा वा अवकाः" शत०ब्रा० "अरत्निमात्रेऽ-पादां दक्षिणेनावकाश्चोपरिष्टाच्च" कात्या० १७,४,२८ "अवकासु शैवालेषु कर्क०। "मण्डूकावकावेतसशाखावेणौ ब्रह्मावकर्षति" का० १,२,१०, ।

अवकाश पु० अव+काश–घञ् । अवस्थितियोग्यतासम्पादके काले, देशे च । तत्र कालिकोऽवकाशः क्रियान्तरस्थितियो-ग्यतासम्पादकः स चावसर इत्यप्युच्यते, "कृत्वावकाशे रुचि संक्लृप्तम्" इति भट्टिः । द्रव्यान्तरस्थितिप्रवेशयोग्यता-सम्पादको दैशिकः स चावकाश इत्येव "अवकाशं किलो-दन्वानिति" रघुः ।

अवकीर्ण त्रि० अव+कॄ–क्त । १व्याप्ते "चतुष्कपुष्पप्रकाराव-कीर्णः कुमा०। २चूर्णिते ३ध्वस्ते च" भावे क्त। ४"अवकीर्णित्वे, ब्रह्मचर्य्यव्रतभङ्गे । अवकीर्णनिमित्तं तु ब्रह्महत्या-व्रताचरेत्" । अङ्गि० ।

अवकीर्णिन् पु० अवकीर्णमनेन इष्टा० इनि । ध्वस्तव्रते ब्रह्मचारिणोयद्व्रतमुक्तं स्त्रीसङ्गमादिवर्जनं तस्य भ्रंशे-ऽवकीर्णता । "अवकीर्णी तु काणेन गर्द्दभेन चतुष्पथे। पाकयज्ञविधानेन नैर्ऋतं निशि याजयेत्" अङ्गि० "कुशी-लवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च" मनुः अवकीर्णि-लक्षणञ्च–"कामतोरेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः । अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्म्मज्ञा ब्रह्मवादिनः "अवकीर्णी भवेद्-गत्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् । गर्द्दभं पशुमालभ्य नैर्ऋतं स विशुध्यति" या० स्मृ० स्त्रियं विनाऽपि रेतसः स्रावे व्रतलोपः "ब्रह्मचारी चेत् स्त्रियमुपेयात् अरण्ये चतुष्पथे लौकिकेऽग्नौ रक्षोदैवतं गर्द्दभं पशुमालभेत नैर्ऋतं वा चरुं निर्वपेत् तत्र जुहुयात् कामाय स्वाहा कामकामाय स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा रक्षोदेवताभ्यः स्वाहेति एतदेव रेतसः प्रयत्नोत्सर्गे" इति वसिष्ठोक्तेः तेन कामतोरेतस उत्सर्गेऽपि अवकीर्णित्वम् । अकामतस्तु नावकीर्णित्वं किन्तु प्रायश्चित्ताल्पत्वं यथोक्तं मनुना "स्वप्ने सिक्त्वा ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः । स्नात्वार्क-मर्च्चयित्वा त्रिः पुनर्मामित्यृचं जपेत्" ।

अवकुञ्चन न० अव+कुञ्च–ल्युट् । १आकुञ्चने आकुञ्चनञ्च सत्स्वेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनारम्भ-कसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यवयवकौटिल्योत्पादकं च कर्म्म यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति चर्म्मेति प्रत्ययः, तादृशं कर्म्म" वै०सू०उ० । करणे ल्युट् "अतऊर्द्ध्वं सर्ववेदनाभवन्ति उपक्रम्य" "तोदनभेदनस्तम्भन-स्पन्दावकुञ्चनाकुञ्चिका भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते २रोगभेदे च ।

अवकीर्णिव्रतम् अवकीर्णिनो व्रतम् प्रायश्चित्तम् । "अथातो-ऽवकीर्णि प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः ब्रह्मचारी यस्त्वा-वकीर्य्येत स चतुर्थकालमब्दं भैक्ष्यं चरेदेवं पूतो भवतीति"

शातातपोक्ते "एतस्मिन्नेव संप्राप्ते वसित्वा गर्द्दभाजिनम् । तत्प्रवानचरेत् भैक्ष्यं स्वकर्म्म परिकीर्त्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् । उपस्पृशंस्त्रिषवनमेनस स विशुध्यति" मनूक्ते अवकीर्णिव्रतमुपक्रम्य "तत्र प्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्जुहुयात् ओङ्कारपूर्व्विकाभिः । संवत्सरं वा नक्तं भैक्ष्यं चरेत् चतुर्थकाले मितभुग्गायत्रीं वत्सरानुगां जपेदिति" शङ्खलिखितोक्ते च "अवकीर्णिनिमित्तन्तु ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । खरचर्म्मवासा षण्मासांस्तस्मान्मुच्येत किल्बिषात्" अङ्गिरसोक्ते च व्रतभेदे । एतस्य विषयभेदः प्रायश्चित्तविवेकतोऽवसेयः ।

अवकुटार त्रि० अव+स्वार्थे अतिशये वा कुटारच् अत्यन्तनिम्नादौ १अवशब्दार्थे २वैरूप्ये न० ।

अवकृष्ट त्रि० अव+कृष—क्त । १दूरीकृते२अपसारिते, ३वहिष्कारिते च । अवकृष्टं गृहावकरादेरवकर्षणमस्त्यस्य अर्श० अच् । ४गृहावकरमार्जके दासभेदे पु० । "षणोदेयोऽवकृष्टस्य षडुत्कृष्टस्य वेतनम् । षाण्मासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु मासिकः" मनुः । "अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकादिवाहादेः कर्म्मकरस्य कुल्लू०" ।

अवकृष्य त्रि० अव+कृष कर्म्मणि क्यप् । १आकर्षणीये २दूरीकार्य्ये अव+कृष ल्यप् । ३आकृष्येत्यर्थे अव्य० ।

अवकॢप्ति स्त्री अव+कॢप—क्त रोलः । सम्भावनायाम् "अनवकॢप्त्या मर्षयोः" पा० "अनवकॢप्तिरसम्भावना" सि० कौ० "क्व भोक्ष्यसे अनवकॢप्तावेव" सि०कौ० ।

अवकेशिन् त्रि० अवच्युतं कं सुखं यस्मात् प्रा०ब० अवकं फलशून्यतामीशितुं शीलमस्य अवक+ईश—णिनि । १अफले वृक्षे । अवसन्नाः केशा विद्यन्ते अस्य इनि । २अल्पकेशयुक्ते । [लया कुष्टे ।

अवकोकिल त्रि० अवकुष्टः कोकिलया प्रा० स० । कोकि-

अवक्तव्य त्रि० न वक्तव्यः । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ वाक्ये २निषिद्धवचने ३मिथ्याभूते च ।

अवक्त्र त्रि० नास्ति वक्त्रं यत्र । सुश्रुतोक्ते शोणितादिनिःसारणमुखशून्ये व्रणादौ "अन्तःपूयेष्ववक्त्रेषु तथैवोत्सङ्गवत्स्वपि । नेत्रवर्त्मगुदाभ्यासनाड्योऽवक्त्राः सशोणिताः" ।

अवक्र त्रि० विरोधे न०त० । वक्रताविरोधिनि सारल्ययुक्ते ।

अवक्राचिन् त्रि० अव+कृष णिनि पृ० । अवकर्षणशीले "अवक्राचिणं वृषभं यथा जुरम्" ऋ०८,१,२, अवक्राचिणमवकर्षणशीलम्" भा० ।

अवक्रन्द त्रि० अव+क्रन्द कर्त्तरि अच् । १नीचैः क्रन्दनशीले "क्रन्दते स्वाहाऽवक्रन्दाय स्वाहा" य०२२७। भावे घञ् । नीचैः २क्रन्दने पु० । भावे ल्युट् अवक्रन्दनमप्यत्र न० ।

अवक्रम पु० अव+क्रम—भावे घञ् । अवक्रमणे निम्नगतौ ।

अवक्रय पु० अवक्रीयते प्रतिरूपदानेन स्वाधीनं क्रियतेऽनेन अव+क्री—अच् । ग्राह्यस्य प्रतिरूपत्वेन देये १मूल्ये२भाटके च भाटकञ्च गृहवस्त्रादिवस्तुनः एतावत् उपभोगे धनं ग्राह्यमिति समयेन परायत्तीकरणम् करणेऽच । ३तत्साधने द्रव्ये शुल्कादिस्थाने वणिग्भिर्न्देयाय देये (माशुल) ४करे च ।

अवक्रान्ति स्त्री अव+क्रम—क्तिन् । निम्नक्रमणे अधोगमने ।

अवक्रुष्ट त्रि० अव+क्रुश—कर्म्मणि क्त । कृताक्रोशे यमुद्दिश्य क्रोशः कृतस्तस्मिन् । "अवक्रुष्टः कोकिलया" सि०कौ० ।

अवक्लिन्न त्रि० अव+क्लिद—क्त । पाकादधस्तात् १क्लिन्ने (पचा) १फलादौ जलादिना २अत्यन्तार्द्रे च । पूर्व्वं पक्वं ततोऽवक्लिन्नं राज० पूर्व्वनि० । अवक्लिन्नपक्वम् ।

अवक्लेद पु० अव+क्लिद—भावे घञ् । पाकोत्तरं क्लेदे (पचाहओया) क्लेदश्च जलविशेषसंयोगेन वस्तुनो नाशजनकः अवयवसंयोगशैथिल्यसंपादको व्यापारः ।

अवक्षय पु० अव+क्षि—भावे अच् । वृद्ध्युत्तरं नाशोन्मुखावस्थायां भावविकारभेदे ।

अवक्षयण न० अव+क्षि—णिच्—भावे ल्युट् । अवक्षयसाधने व्यापारभेदे । "ब्राह्मणा उन्मुखावक्षयणमक्रत" शत०ब्रा० । [यस्यावक्षेपः कृतस्तस्मिन् ।

अवक्षिप्त त्रि० अव+क्षिप—कर्म्मणि क्त । कृतावक्षेपे वस्तुनि

अवक्षीण त्रि० अव+क्षि—क्त । १अवक्षयप्राप्ते विनाशोन्मुखे पदार्थे । भावे क्त । २अवक्षये न० ।

अवक्षुत त्रि० अव+क्षु—क्त । उपरि कृतक्षुते । यस्योपरि क्षुतं कृतं तस्मिन् । "द्विषदन्नं नगर्य्यन्नं पतितान्नमवक्षुतम्" मनुः ।

अवक्षेपण अव+क्षिप—भावे ल्युट् । अधःसंयोगानुकूले क्रियाभेदे । "मुसलमवक्षिपामीतीच्छाजनितेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगरूपादसमवायिकारणात् हस्ते क्रिया जायते ततोऽवक्षेपणविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् हस्तसंयुक्तमुसलेऽप्यवक्षेपणं कर्म्म युगपद्वा जायते" वै०सू०उ० उक्तं ज्ञेयम् । "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" वैसू० "उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा । प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा० । भावे घञ् । अवक्षेपोऽप्यत्रार्थे । करणे ल्युट् ङीप् । २बलायामोषधौ स्त्री ।

अवखात न० निम्नः खातः । गभीरगर्त्ते ।

अवखाद पु० अवज्ञातः निन्दितः खादः खाद्यम् प्रा०स०। निन्दितखाद्ये "नात्रावखादो अस्ति वः" ऋ०१,४७,४ "अवखादः अवज्ञातः खादः जुगुप्सितहविर्विशेषः" भा०

अवगणन न० अव+गण–भावे ल्युट्। १अवज्ञायां २निन्दने ३तिरस्कारे ४परिभवे च। [च ३तिरस्कृते ४पराभूते च।

अवगणित त्रि० अव+गण–कर्म्मणि क्त। १अवज्ञाते २निन्दिते

अवगण्ड पु० अव+गम+ड डकारस्य नेत्त्वम्। गण्डस्थव्रणभेदे गण्डोपरिजाते रोगभेदे (गरगण्ड)।

अवगत त्रि० अव+गम–क्त। १निम्नगते, २ज्ञाते च। "तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्व्वं संसारित्वं यस्य तु यथापूर्व्वं संसारित्वं नासावगतब्रह्मात्मभाव" इति शा० भा०।

अवगति स्त्री अव+गम–भावे क्तिन्। १ज्ञाने २निश्चयात्मकज्ञाने च "अवगतिपर्य्यन्तं ज्ञानं सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छायाः कर्म्म-फलविषत्वादिच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म" "ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः" ब्रह्मावगतिस्त्व-प्रतिज्ञातेति" च शा०भा०। [उज्ज्व०।

अवगथ पु० अव+गा–कर्त्तरि थ नि०ह्रस्वः। प्रातःस्नाते

अवगदित त्रि०अव+गद–कर्मणि क्त। १अपवादयुक्ते २निन्दिते

अवगम पु० अव+गम–भावे घञ्। १ज्ञाने २निश्चयात्मकज्ञाने "प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्त्तुमव्ययम्" गीता।

अवगाढ़ त्रि० अव+गाह–क्त। १निविड़े, २अन्तःप्रविष्टे, ३निमग्ने। यस्मिन् अवगाढ़ः कृतस्तस्मिन् ४जलादौ ५विषयभूते पदार्थे च। यथा घटज्ञानेन घटत्वविशिष्टघटा-स्तत्संसर्गश्च अवगाढ़ः। अस्य वा अतोलोपे वगाढ़ोऽप्युक्तार्थेषु

अवगाह पु० अव+गाह–घञ्। १स्नाने, २अन्तःप्रवेशे ३ज्ञानेन विषयीकरणे च॥ आधारे घञ्। ४स्नान-स्थाने। वा अल्लोपे वगाहोऽप्यत्रार्थे। ल्युटि। अवगाहन-मप्यत्र न०।

अवगाह्य त्रि० अव+गाह–कर्म्मणि ण्यत्। १अवगाहनादि-योग्ये जलादौ २अन्तःप्रवेश्ये ३विषयीकार्य्ये च। अव+गाह–ल्यप्। ४अवगाहनं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

अवगीत त्रि० अव+गै–क्त। १निर्व्वादे जनापवादे २दुष्टे ३गर्हिते ३मुहूर्दृष्टे मेदि०भावे क्त। ४निन्दायाम् ४लोकापवादे च न०।

अवगुण पु० अव+गुण–क। दोषे। "परावगुणम् अन्य-दोषमिति किरा० १२।४८। लोकव्या० मल्लि०।

अवगुण्ठन न० अव+गुण्ठ–ल्युट्। योषितां १शिरःप्रावरण-क्रियायाम्। करणे ल्युट्। २मुखाद्याच्छादने वस्त्रे। "अव-गुण्ठनसंवीता कुलजाभिसरेद्यदि" सा०द० "चण्डाल-स्तिमिरावगुण्ठनपटक्षेपं विधत्ते विधुः" सा०द०। न्यस्तावगुण्ठपटलक्षणलक्ष्यमाणः" माघः। ३आच्छा-दनमात्रे च कुम्भमित्यवगुण्ठनं कृत्वेति" तन्त्रम्।

अवगुण्ठनमुद्रा स्त्री अवगुण्ठनाय मुद्रा। "सव्यहस्तकृता मुष्टिर्दीर्घाधोमुखतर्जनी। अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रमिता मता" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे।

अवगुण्ठिका स्त्री अवगुण्ठयति आवृणोति अव+गुण्ठ-ण्वुल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्त्वम्। स्त्रीणां १मुखा-वरणशाट्याम्, २जवनिकायाञ्च। अव–गुण्ठ–धात्वर्थे ण्वुल्। ३अवगुण्ठनक्रियायाम्।

अवगुण्ठित त्रि० अव+गुण्ठ–क्त। १कृतावगुण्ठने आवृते "रजनीतिमिरावगुण्ठिते" कुमा०। २चूर्णिते च।

अवगुम्फित त्रि० अव+गुन्फ–कर्म्मणि क्त। ग्रथिते।

अवगूर्य्य अव्य० अव+गुरी–उद्यमे ल्यप्। वधार्थं दण्डमुद्य-म्येत्यर्थे "अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने" मनुः।

अवगृह्य न० अव+ग्रह–क्यप्। व्याकरणसिद्धे प्रगृह्यसंज्ञके पदे। पाणिनीये प्रगृह्यमिति संज्ञा प्रातिशाख्ये तु अवगृह्यमिति संज्ञा। यस्यावग्रहः विशेषेण ग्रहः विच्छेद-वशेन भवति न सन्धिकार्य्यं तत् पदं प्रगृह्यमवगृह्य-मिति च भण्यते। यथा हरी एतौ इत्यादि।

अवगोरण न० अव+गुर–उद्यमे ल्युट्। वधायास्त्राद्युद्यमे। दण्डनिपातनप्रायश्चित्तेन नान्तरीकतया प्रसङ्गेन अवगोर-णनिमित्तप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः" प्रा० वि०।

अवग्र(ग्रा)ह पु० अव+ग्रह–घ १घञ् वा। १वृष्टिजलप्रतिबन्धे "वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम्" "रावणावग्रह-क्लान्तमिति वागमृतेन सः"। नभोनभस्ययोर्वृष्टिमवग्रह-इवान्तरे" इति च रघुः२अनावृष्टौ च "वृषेव सीतां तदवग्रह-क्षताम्" कुमा०। ३निग्रहे "स्वयं विधाता सुरदैत्यरक्षसा-मनुग्रहावग्रहयोर्यदृच्छया" माघः। व्याकरणोक्तसन्धिरा-हित्यरूपे ४विच्छेदे "इन्द्रोऽसि विशौजाः" य०१०, २८ मन्त्रे विड़ौजा इति प्राप्ते विशौजाश्छान्दसमतएव पद-कारो नावग्रहं चकार" वेददी०। ५प्रतिबन्धमात्रे "अव-श्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा" नै०। ६गजसमूहे हारा० ७गजललाटे मेदि०। ८स्वभावे त्रिका० अवग्राहस्तु ९शापे। [मेदि० २ज्ञाने च।

अवग्रहण न० अव+ग्रह–भावे ल्युट्। १प्रतिरोधे २अनादरे

अवघट्ट पु० अव+घट्ट–आधारे घञ्। भूमिरन्ध्रे १छिद्रे त्रिका०।

करणे घञ् । २घरट्टे (याँता) पेषणयन्त्रभेदे । भावे घञ् । ३चालने घट्टनाक्रियायाम् भावे ल्युट् । अवघट्टनं तत्रैवार्थे न० । "प्रदेशस्य बहुशोऽवघट्टनाद्यो हि व्यथा" सुश्रुतः । युच् । तत्रैवार्थे स्त्री ।

अवघट्टित त्रि० अव+घट्ट—कर्म्मणि क्त । चालिते ।

अवघर्षण न० अव+घृष-ल्युट् । अधःस्थापयित्वा १घर्षणे सर्वतो २घर्षणे "दुर्न्यासात् व्रणवर्त्मावघर्षणम्" सुश्रुतः ३मार्जने च "मलात्रघर्षणम् पात्रावघर्षणम्" सलिलैः शुद्धिरेतेषां गोबालैश्चावघर्षणात्" या० स्मृ० ।

अवघात पु० अव+हन-घञ् । १अवहनने तण्डुलादेर्वितुषीकरणव्यापारे । अवघातश्च व्रीहिसंस्कारार्थः व्यापारभेदः तदकरणे यज्ञासिद्धिः "व्रीहीन् प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति" इत्यादौ प्रोक्षणादिजन्यः । कालान्तरभाव्यवघातजनको व्यापारो व्रीहिनिष्ठः कल्प्यते प्रोक्षिता व्रीहय एवावघाताय कल्पन्ते" कुसु० तथाचावघातजन्यः संस्कारः व्रीहिनिष्ठ इति मीमांसकाः । नैयायिकास्तु "संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु" कुसु० उक्तेः पुरुषएव संस्कारोऽदृष्टविशेषो जन्यत इत्याहुः अवघातश्च धर्म्मिणि सत्येव तदीयवितुषीकरणरूपपरिष्काररूपः २हननमात्रे ३ताड़नमात्रे च "कर्णावघातैरपि ताड्यमाना दूरीकृतार्कारिवरेण" "अधरे दत्तदन्तावघाते" सा० द० ।

अवघातिन् त्रि० तव+हन—णिनि । अवघातके स्त्रियां ङीप् ।

अवघुष्ट त्रि० अव+घुष—क्त । घोषणया प्रचारिते ।

अवघूर्णन न० अव+घूर्ण—भ्रमणे भावे ल्यु । सर्व्वतोभ्रमणे ।

अवघोटित अव+घुट—परिवर्त्ते क्त । सर्व्वतोवेष्टिते समन्तात् परिष्टते । यह "शिविकया प्रायादवघोटितया स्वनगरमनुप्राप्य" भा०व०प० । [युच् । अवघोषणाप्यत्र स्त्री

अवघोषण न० अव+घुष—भावे ल्युट् । सर्व्वजनज्ञानायोच्चैर्घोषणे

अवघ्राण न० अव+घ्रा—भावे ल्युट् । आघ्राणे "पिण्डपितृयज्ञवद्दानप्रभृति प्रागवघ्राणात्" का० २०५।११ "अपघ्राणमितरेषु" का २२,१०,४ । इदञ्च भोजनानुकल्पतया शिष्टैरुक्तम् । अतएव श्राद्धशेषभोजनस्यावश्यकतया उपवासदिने तदवघ्राणमात्रम् विहितम् "आघ्राय पितृसेवितमिति" स्मृतेस्तथाचरणम् ।

अवचक्षण त्रि० अव+चक्ष—ल्यु । निन्दिताख्यानकर्त्तरि "कुत्साभीक्ष्ण्ययोरर्थे एतस्य तिङःपरत्वे अनुदात्तत्वम् ।

अवचन न० न वचनं कुत्सायां न०त० १निन्दायाम् । अभावे न०त० । २कथनाभावे "प्रकृतौचावचनात्" कात्या० २०,७,२१, "अवचनेऽग्निष्टोमः" । कात्या० २२,१,२ । न०ब० । ३वचनशून्ये त्रि० "शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति" । शकु० ।

अवचनीय त्रि० वक्तुमनर्हः वच—अर्हार्थे अनीयर् न० त० । १वक्तुमनर्हे अश्लीलादौ शब्दे "वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत्" मनुः १वचनीयं निन्द्यम् न०त० । २निन्द्यभिन्ने त्रि० ।

अवचय पु० अव+चि—अच् । पुष्पफलाद्यादाने । "ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सख्यौ" शकु० ।

अवचाय पु० अव+चि "हस्तादाने चेरस्तेये" पा० अचोबाधको घञ् । हस्तेन पुष्पफलाद्यादाने । "अविरतकुसुमावचायखेदा" माघः । अव+चि—णमुल् अवचायम् । अभीक्ष्णमवचित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवचारण त्रि० अव+चर—णिच्—ल्युट् । १प्रचारणे सुश्रुतोक्ते २व्रणपाकविधौ च "विशेषक्रियावचारणाञ्च" "क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम्" शुक्रदोषक्षयकरं यथास्वमवचारणम्" सुश्रुतः ।

अवचूड(ल) पु० अवनता चूडाग्रं यस्य वा डोलः । १ध्वजाधोबद्धे वस्त्रे । "पिच्छावचूडकलनामिवोरः" "पिच्छावचूडमनुमाधवधाम जग्मुः" इति च माघः "अस्योच्चूडावचूडाख्यौ मञ्चाधोमुखचूडयोरिति" हला०उक्तेः २ध्वजाधोमुखाङ्के चामरादौ च ।

अवचूर्णन न० सुश्रुतोक्ते १व्रणरोगभेदे । "तत्र व्रणस्य षष्टिरुपक्रमा भवन्ति" इत्युपक्रम्य "सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णनं व्रणधूपनम्" इत्युक्त्वा "तेषु कषायो वर्त्तिः कल्कः सर्पिस्तैलं रसक्रियावचूर्णनमिति शोधनरोपणानीति" । अव+चूर्ण—भावे ल्युट् । २पेषणे । चूर्णैरध्वंसते अवचूर्णयति अव+चूर्ण+अवध्वंसार्थे णिच्—भावे ल्युट् । ३चूर्णेनावध्वंसे ।

अवचूर्णित त्रि० अव+चूर्ण—पेषे कर्म्मणि क्त । १पिष्टे । अवचूर्णयतेर्नामधातोः क्त । २चूर्णेनावध्वस्ते ।

अवचूल न० अवचूडवत् विग्रहः । ध्वजाधःस्थे १चामरादौ ध्वजाद्यङ्के "दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इव" काद० । [चामरे त्रिका० ।

अवचूलक न० अवचूलमिव इवार्थे कन् संज्ञायां वा कन् ।

अवच्छिन्न त्रि० अव+छिद—क्त । अवच्छेदः विशेषणोपाधिना विशेषकरणम् । उपाध्यादिना विशेषिते अवच्छेदकतानिरूपिते च "प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्-समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिताच्छेदकावच्छिन्नं यत्र

भवतीति" चिन्तामणिः। अवच्छेदकता हि स्वरूपसम्बन्धविशेषः अनतिरिक्तवृत्तित्वं वा तन्निरूपितत्वमवच्छिन्नत्वं यथा दण्डादीनां घटकारणतावच्छेदकं दण्डत्वादिकं तस्य तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् एवं घटादीनामत्यन्ताभावप्रतियोगितायाः तदतिरिक्तदेशेऽवृत्तित्वात् घटत्वादिकमवच्छेदकम् अतः प्रतियोगितायां घटाद्यवच्छिन्नत्वम्। परिमाणादौ च अवच्छिन्नत्वमियत्ताकरणम् यथा द्रोणावच्छिन्नोव्रीहिः द्रोणपरिमाणेन कृतपरिच्छेदोव्रीहिरित्यर्थः। सीमाकरणमप्यवच्छेदः। गृहावच्छिन्न आकाशः गृहाकाशः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न आकाशः श्रोत्रमित्यादि। एवमन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति वेदान्तिनः।

अवच्छिन्नवाद पु० अवच्छिन्नतया अन्तःकरणावच्छिन्नतया जीवस्य वादोव्यवस्थापनम्। वेदान्तिमतप्रसिद्धे चैतन्यस्य अन्तःकरणावच्छिन्नतया व्यवस्थापके मतभेदे। तथाहि तेषां मतद्वैधम् केचित् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति प्रतिपेदिरे केचिच्च तदवच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति। तत्र नीरूपस्य चैतन्यस्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बासम्भवेन प्रतिबिम्बस्य च मिथ्यात्वेन जीवस्य सत्यत्वानुपपत्तेः बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्याभावापत्तेः प्रतिबिम्बवादं दूषयित्वाऽवच्छिन्नवादं समर्थयाञ्चक्रिरे। यथा च नैयायिकादीनामेकस्यापि नभसः कर्णशष्कुल्यादिभेदेन उपाधिकृतं नानात्वं न वस्तुकृतमेवमेकस्यापि चैतन्यस्यान्तःकरणोपाधिभेदेनावच्छिन्नतया नानात्वं तेन "तद्गुणसारत्वात्" शा०स्०। "घटसंवृतमाकाशे नीयमाने यथा घटे। घटोनीयेत नाकाशस्तद्वज्जीवोनभोपम" इत्युक्तेश्च जीवस्य न स्वत इहलोकपरलोकगामित्वमपि तु बुद्ध्युपाधिभेदन तथाव्यवहारः अतो न बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तिः यस्मिन्नुपाधौ अज्ञानाधीना संसारप्रवृत्तिस्तस्य जीवभावात्मकतया बन्धः, यत्र च तन्निवृत्तिः न तत्र तथा, किन्तु मोक्षः। विस्तरस्त्वाकरे।

अवच्छुरित न०। अव+छुर–भावे क्त। १अट्टहासे–स्वार्थे कन् तत्रैव। कर्म्मणि क्त। २मिश्रिते त्रि०।

अवच्छेद पु० अव+छिद्–भावे घञ्। १छेदने २सीमाकरणे ३विशेषकरणे ४अवधारणे "शब्दार्थानामवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः" वाक्य प० ५इयत्ताकरणे ६व्याप्तौ च। अवच्छिद्यतेऽनेन करणे घञ्। इयत्ताकरणसाधने ७एकदेशे अवयवादौ। यः कश्चित् पदार्थः कस्मिंश्चिदाधारे एकदेशे तिष्ठति तत्रैव प्रदेशान्तरे चेन्न तिष्ठतीति स अव्याप्यवृत्तिः तस्याव्याप्यवृत्तितायाः निरूपकोऽवयवादिः। यथा वृक्षे अग्रदेशे कपिसंयोगः मूलदेशे तदभावः अतः कपिसंयोगः अव्याप्यवृत्तिः तादृशाव्याप्यवृत्तितायाः नियामकश्च मूलादिप्रदेशः तत्रावच्छेदशब्देनाभिधीयते। तादृशावच्छेदश्च द्विविधः देशः कालश्च। तत्र देशसत्त्वे कालविशेषे तदभावात् कालएव तत्राव्याप्यवृत्तितायांनियामकः। यथा आत्मनि जाग्रदादौ ज्ञानं सुषुप्तौ तदभावः। देशरूपस्तूक्तः। अवच्छेदावच्छेदेन साध्यसिद्धौ सामानाधिकरण्यसिद्धिः प्रतिबन्धिका इति शिरोमणिः। अवच्छेदाः यावन्तः साध्यसिद्धौ प्रदेशास्तावतामेवावच्छेदेन साध्यसम्बन्धव्यापकत्वेनेति तदर्थः।

अवच्छेदक त्रि० अवच्छिनत्ति अव+छिद्–ण्वुल्। १छेदके २इयत्ताकारके ३सीमाकारके ४अवधारके ५अव्याप्यवृत्तितानिरूपके च। अवच्छिन्नशब्दे विवृतिः। "प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नमिति" चिन्तामणिः। अवच्छेदकत्वं च अवच्छेदके इव तदवच्छेदकेऽपि स्वीक्रियते यथा वह्निमान् पर्व्वत इति बुद्धौ वह्न्यभाववान् पर्व्वत इति निश्चयःप्रतिबन्धकः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकं निश्चयत्वमिव तत्तद्विषयताऽपि तत्रावच्छेदिका तथा च वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतासमानाधिकरणप्रकारतानिरूपितपर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे निश्चयत्वस्येव तत्तद्विषयताया अपि तत्प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं तथा तादृशज्ञानत्वस्येव तत्तद्विषयताया अपि प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वम्। इयांस्तुभेदः अनुगम्यमानजातेः स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं न तदवच्छेदकताया अवच्छेदकमस्ति तेन घटवद्भूतलमिति बुद्धौ घटत्वनिष्ठप्रकारतावच्छेदकताया नान्यदवच्छेदकम् तथाच यथा घटनिष्ठप्रकारताया अवच्छेदकम् घटत्वम् एवं घटत्वनिष्ठप्रकारतायानान्यदवच्छेदकमतस्तस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकता अनुगम्यमानेत्युक्तेरनुगम्यमानजातेर्न्नस्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तेन घटत्ववत्त्वान् देश इत्यादौ घटत्वप्रकारताया अवच्छेदकमस्तीति। अत्राप्ययं विशेषः धर्म्मांशे भासमानधर्म्मः विशेष्यतावच्छेदकः प्रकारांशे भासमानः प्रकारतावच्छेदकएवं सर्व्वत्र। किन्तु प्रतियोग्यंशे भासमानधर्म्मस्य न प्रतियोगितावच्छेदकत्वमपि तु अतिप्रसङ्गाद्यनापादकस्यैव धर्म्मस्य तथात्वं यथा कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति इत्याद्यभावबुद्धौ घटत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वम् "सम्भवति लघौ

धर्म्मे गुरौ तदभावात्" दीधित्युक्तेः शक्यतावच्छेदकत्वं विषयतावच्छेदकत्ववत् गुरुधर्मस्यापि स्वीकृतमाकरे ।

अवच्छेदकत्वनिरुक्ति स्त्री रघुनाथशिरोमणिकृते अवच्छेदकतापदार्थनिर्णायके अनुमानखण्डान्तर्गते ग्रन्थभेदे ।

अवच्छेद्य त्रि० अव+छिद्–ण्यत् । १छेदनार्हे २अवधार्य्ये विशेषणीये ३अवच्छेदार्हे च पदार्थे यथा दण्डत्वेनावच्छेद्या घटादिकारणता घटत्वेनावच्छेद्या घटप्रतियोगिता ।

अवजय पु० अव+जि–अच् । पराजये "येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः" रघुः ।

अवज्ञा स्त्री अव+ज्ञा–अङ् । "अनादरे ।आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार"रघुः । "गत्यर्थमन्यतेर्ढे चेष्टावज्ञयोः" मुग्ध० । "अविज्ञावज्ञेयं परितपति नोच्चैरपि बुधम्" उद्भटः ।

अवज्ञात त्रि०अव–ज्ञा–क्त।१अनादृते २तिरस्कृते३कृतावमाने च

अवज्ञान न० अव+ज्ञा–भावे ल्युट् । १अवमाने २तिरस्कारे ३अनादरे"ईप्सितं तदवज्ञानात् विद्धि सार्गलमात्मनः"रघुः

अवज्ञेय त्रि०अव+ज्ञा–कर्म्मणि यत्। १अनादरणीये२ तिरस्कार्य्ये "विप्रा हि क्षत्रियात्मानोनावज्ञेयाः कदाचन"या०स्मृ० ।

अवट पु०अव–अटन्। १गर्त्ते, २कूपे, । "रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्म्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते" रामा०।"भूतौदनो निवेश्यश्च स्कन्धापस्मारिणोऽवटे" सुश्रु० "अवटेष्ववनयति" शत०ब्रा० । ३देहस्य निम्नस्थाने कण्ठमूलादौ च "अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" या०स्मृ० "शरीरे यःअवटःकश्चिन्निम्नोदेशः कण्ठमूलकक्षादि"मिता० ४ऐन्द्रजालिकजीविकावति च गर्गा० यञ् आवट्यः । अवटभवे त्रि०। [आधारे ल्युट्। नरकभेदे नरकशब्दे विवृतिः।

अवटनिरोधन पु०अवटे गर्त्ते निरुध्यतेऽत्र अव+नि+रुध

अवटि स्त्री अव+अटि । १गर्त्ते २कूपे च वा ङीप् अवटीत्यपि ।

अवटीट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासायाः टीटादेशः अर्श आदित्वादच्। (खांदा) नतनासिके जने ।

अवटु पु०अव+टीक–मितद्र्वा०डु। १गर्त्ते,२वृक्षभेदे, ३कूपे च। ४ग्रीवापश्चाद्भागे, ५ग्रीवाया उन्नतभागे च स्त्री ४देहस्य निम्नदेशे "अवटुश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके" इति या०स्मृ० पाठान्तरम् "अवटावथ हन्वोश्च प्रगृह्योन्नमयेन्नरम्" सुश्रु० । न०त० ५वटुभिन्ने पु० ।

अवटुज पु०अवटौजायते जन–ड ७त० । शिरःस्थचरमकेशे घाटास्थकेशे "रागवानवटुजेष्ववकृष्य" माघः ।

अवटोदा स्त्री न०त०अवटस्य कूपस्योदकमिव उदकमस्याः उदादेशः । भारतवर्षीये नदीभेदे ।

अवडङ्ग पु० अवगतो डङ्गः शब्दो यस्मात् । हट्टस्थाने जटा० ।

अवडीन न०अव+डी–भावे क्त ।अवरोहणरूपे पक्षिगतिभेदे।

अवत पु० अव–अटच् वेदे पृ० टस्य तः । अवटरूपे कूपादौ निरु० "सिक्तमवतम्" ऋ०१,१३०,२ "अवतमवटमिति" भा० "अवते न कोशम्" ऋ०४,१७,१६ ।

अवतंस पु०न० अव–तनुस–घञ् । १कर्णपूरे, २शिरोभूषाभेदे च । "कर्णावतंसद्विगुणाञ्चलतम्" "स्वराहन्तक्षोभचलावतंसाः" "गणा नामेरुदस्थावतंसाः" इति च कुमा० ।

अवतंसित त्रि० अव+तनुस–क्त । भूषिते "समदनमवतंसितेऽधिकर्णम्" माघः । वा अल्लोपे वतंसितोप्यत्र ।

अवतमस न०अवततं व्याप्तं तमः प्रा०स०अच् समा० । व्याप्तान्धकारे । "अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन" माघः ।

अवतरण अव+तॄ–भावे ल्युट् । तीरादिप्रदेशात् १जलाद्यवगाहाद्यर्थमवरोहणे।२अन्यरूपेण प्रादुर्भावे"अंशावतरणम्" भा०आ०प०। वस्तुमात्रस्य स्वस्थानात् ३अवरोहणे (नामा) "स्तन्यावतरणे चैव ज्वरोदोषैः प्रवर्त्तते । स्त्रीणामप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः" सुश्रु० । अवतीर्य्यते येन करणे ल्युट् । नद्यादेः सोपानादौ ४तीर्थे ।

अवतरणी स्त्री अवतरति ग्रन्थोऽनया अवतॄ करणे ल्युट् । ग्रन्थप्रस्तावार्थं प्रथममुपोद्घातरूपायां सङ्गतौ (आभास) इत्याख्यायां २परिपाट्याञ्च स्वार्थे कन् अवतरणिकाप्यत्र ।

अवतान पु० अव+तन–घञ् कर्म्मणि घञ् । १सन्ताने २अधोमुखे ३लताप्रताने च "लताशतैरवततामवतानशतैस्तथा" रामा० ।

अवतार पु०अव+तॄ करणे घञ्। १तीर्थे, (पुष्करिण्यादेः सोपानपङ्क्तौ) "रुद्धे गजेन सरितः सरुषाऽवतारे"माघः । भावे घञ्। २प्रादुर्भावे"नवावतारं कमलादिवोत्पलम्" मा भूत्परीवादनवावतारः"इति च रघुः ३देवानामंशावेशवशेन प्रादुर्भावे च । "अवताराह्यसंख्येयाः" इत्युक्तेः तेषां बहुत्वेऽपि प्राधान्याद्दशैव विष्णोरवतारा शास्त्रप्रसिद्धाः यथा "मत्स्यः कूर्म्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः। रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश"पुरा०मुण्डमालायां तु प्रकृतेरेव एते अवताराउक्ताः 'प्रकृतिर्विष्णुरूपात्र पुंरूपश्च महेश्वरः।एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश । कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च तारिणी । बगला कूर्म्ममूर्त्तिः स्यात् मीनो धूमावती भवेत्। छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी । सुन्दरी जामदग्न्यः स्यात् वामनो भुवनेश्वरी । कमला

बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी। स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्। स्वयं च भगवान् कृष्णः कालीरूपोऽभवद् व्रजे”। भागवते १स्क०तु प्राधान्यतः अन्येऽप्यवतारा उक्ताः यथा “लीलावतारानुरतो देवतिर्य्यङ्नरादिषु” इत्युपक्रम्य। “जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः। संभूतं षोड़शकलमादौ लोकसिसृक्षया। यस्याम्भसि शयानस्य योगनिद्रां वितन्वतः। नाभिह्रदाम्बुजादासीद्ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः। यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितोलोकविस्तरः। तद्वै भगवतोरूपं विशुद्धं सत्वमूर्ज्जितम्। पश्यन्त्यदोरूपमदभ्रचक्षुषा सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतम्। सहस्रमूर्द्धश्रवणाक्षिनासिकं सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत्। एतन्नानावताराणां निधानं वीजमव्ययम्। यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्य्यङ्नरादयः। स एव प्रथमं देवः कौमारं सर्गमाश्रितः। चचार दुश्चरं ब्रह्मा ब्रह्मचर्य्यमखण्डितम् १। द्वितीयस्तु भवायास्य रसातलगतां महीम्। उद्धरिष्यन्नुपादत्त यज्ञेशः शौकरं वपुः २। तृतीयमृषिसर्गं वै देवर्षित्वमुपेत्य सः। तन्त्रं सात्वतमाचष्ट नैष्कर्म्म्यं कर्म्मणां यतः ३। तुर्य्ये धर्म्मकलासर्गे नरनारायणावृषी। भूत्वात्मोपशमोपेतमकरोद्दुश्चरन्तपः ४। पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम्। प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम् ५। षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनुसूयया। आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य उचिवान् ६। ततः सप्तम आकूत्यां रुचेर्यज्ञोऽभ्यजायत सयामाद्यैः सुरगणैरपात् स्वायम्भुवान्तरम्। ७ अष्टमे मेरुदेव्यान्तु नाभेर्जात उरुक्रमः। दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्व्वाश्रमनमस्कृतम् ८। ऋषिभिर्याचितो भेजे नवमं पार्थिवं वपुः। दुग्धेमामोषधीर्विप्रास्तेन यः स उशत्तमः ९। रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषान्तरसंप्लवे। नाव्यारोप्य मह्यमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् १०। सुरासुराणामुदधिं मथ्नतां मन्दराचलम्। दध्रे कमठरूपेण पृष्ठ एकादशे विभुः ११। धान्वन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च १२। अपाययत् सुरानन्यान्मोहिन्या मोहयन् स्त्रिया १३। चतुर्द्दशं नारसिंहं बिभ्रद्दैत्येन्द्रमूर्जितम्। ददार करजैरूरावेरकां कटकृद्यथा १४। पञ्चदशं वामनकं कृत्वागादध्वरं बलेः। पदत्रयं याचमानः प्रत्यादित्सुस्त्रिपिष्टपम्। १५। अवतारे षोड़शमे पश्यन् ब्रह्मद्रुहोन्नृपान्। त्रिसप्तकृत्वः कुपितो निःक्षत्रामकरोन्महीम् १६। ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात्। चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वा पुंसोऽल्पमेधसः। १७। नरदेवत्वमापन्नः सुरकार्य्यचिकीर्षया। समुद्रनिग्रहादीनि चक्रे वीर्य्याण्यतःपरम् १८। एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य जन्मनी। रामकृष्णाविति भुवो भगवानहरद्भरम् १९।२०। ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम्। बुद्धोनाम्नाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति। २१। अथासौ युगसन्ध्यायां दस्युप्रायेषु राजसु। जनिता विष्णुयशसो नाम्ना कल्किर्जगत्पतिः २२। अवताराह्यसङ्ख्येया हरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः। यथा विदासिनः कुल्याः सरसः स्युः सहस्रशः। ऋषयो मनवोदेवा मनुपुत्रा महौजसः। कलाः सर्व्वे हरेरेव सप्रजापतयः स्मृताः। एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्। इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मृड़यन्ति युगे युगे”। “कस्मिन् काले स भगवान् किंवर्णः कीदृशोनृभिः। नाम्ना केन विधानेन पूज्यते तदिहोच्यताम्”। इति प्रश्ने। “कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिरित्येषु केशवः। नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेज्यते। कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलोवल्कलाम्बरः। कृष्णाजिनोपवीताक्षान् बिभ्रद्दण्डं कमण्डलुम्। मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्व्वैराः सुहृदः समाः। यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमेन च। हंसः सुपर्णो वैकुण्ठोधर्म्मोयोगेश्वरोऽमलः। ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते। त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ चतुर्बाहुस्त्रिमेखलः। हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः। तं तदा मनुजा देवं सर्व्वदेवमयं हरिम्। यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्म्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः। विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्व्वदेव उरुक्रमः। वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्य्यते। द्वापरे भगवान् श्यामः पीतवासा निजायुधः। श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः। तं तदा पुरुषं मर्त्त्या महाराजोपलक्षणम्। यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप!। नमस्ते वासुदेवाय नमः सङ्कर्षणाय च। प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः। नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने। विश्वेश्वराय विश्वाय सर्व्वभूतात्मने नमः। इति द्वापर उर्व्वीश! स्तुवन्ति जगदीश्वरम्। नाना तन्त्रविधानेन कलावपि यथा शृणु। कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदम्। यज्ञैः संकीर्त्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः। ध्येयं सदापरिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम्। भृत्यार्त्तिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष! ते चरणारविन्दम्”। भा० ११ स्कन्द०। अन्यत्र अवतारभेदस्तत्रैवोक्तः “हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कुमार ऋषभोभगवान् पिता नः। विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृताम्मधुभिदा

श्रुतयोहयास्ये । शुभ्रोऽप्यये मनुरितौषधयश्च मात्स्ये क्रौडे हतो दितिजउद्धरताम्भसः क्ष्माम्। कौर्म्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहप्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्त्तम् । संस्तुन्वतोनिपतितान् श्रमणानृषींश्च शक्रञ्च वृत्रवधतस्तमसिप्रविष्टम् । देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे । देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधत् कलाभिः। भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याच्ञाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः। निःक्षत्रियामकृत गाञ्च त्रिसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययबाडवाग्निः । सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्त्तिः । भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि । वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते । एवंविधानि जन्मानि कर्म्माणि च जगन्पतेः । भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज !" । सुरासुराद्यंशावतारा भारते आदिपर्व्वणि दर्शिताः यथा "इत्युक्त्वा स महीं देवो ब्रह्मा राजन्! विसृज्य ताम् । आदिदेश तदा सर्व्वान् विबुधान् भूतकृत्स्वयम् । अस्या भूमेर्निरसितुं भारं भागैः पृथक्पृथक् । अस्यामेव प्रसूयध्वं विरोधायेति चाब्रवीत् । तथैव च समानीय गन्धर्व्वाप्सरसां गणान् । उवाच भगवान् सर्व्वानिदं वचनमर्थवत्" । इत्युपक्रम्य "स्वैस्वैरंशैः प्रसूयध्वं यथेष्टं मानुषेषु च । अथ शक्रादयः सर्व्वे श्रुत्वा सुरगुरोर्व्वचः । तथ्यमर्थ्यञ्च पथ्यञ्च तस्य ते जगृहुस्तदा । अथ ते सर्व्वशोंऽशैः स्वैर्गन्तुं भूमिं कृतक्षणाः । नारायणममित्रघ्नं वैकुण्ठमुपचक्रमुः । यः स चक्रगदापाणिः पीतवासाः शितिप्रभः । पद्मनाभः सुरारिघ्नः पृथुचार्व्वञ्चितेक्षणः । प्रजापतिपतिर्द्देवः सुरनाथो महाबलः । श्रीवत्साङ्को हृषीकेशः सर्व्वदैवतपूजितः । तं भूयः शोधनायेन्द्र उवाच पुरुषोत्तमम् । अंशेनावतरेत्येवं तथेत्याह च तं हरिः" इत्युपक्रम्य च "अथ नारायणेनेत्थं चकार सह संविदम् । अवतर्त्तुं महीं स्वर्गादंशतः सहितः सुरैः । आदिश्य च स्वयं शक्रः सर्व्वानेव दिवौकसः । निर्जगाम पुनस्तस्मात् क्षयान्नारायणस्य च। तेऽमरारिविनाशाय सर्व्वलोकहिताय च । अवतेरुः क्रमेणैव महीं स्वर्गाद्दिवौकसः । ततो ब्रह्मर्षिवंशेषु पार्थिवर्षिकुलेषु च। जज्ञिरे राजशार्दूल! यथाकामं दिवौकसः" । इति सामान्यत उक्त्वा । "मानुषेषु मनुष्येन्द्र! संभूता ये दिवौकसः । प्रथमं दानवांश्चैव तांस्ते वक्ष्यामि सर्व्वशः ।

विप्रचित्तिरिति ख्यातो य आसीद्दानवर्षभः । जरासन्ध इति ख्यातः स आसीन्मनुजर्षभः । दितेः पुत्त्रस्तु यो राजन् । हिरण्यकशिपुः स्मृतः । स जज्ञे मानुषे लोके शिशुपालो नरर्षभ ! । संह्लाद इति विख्यातः प्रह्लादस्यानुजस्तु यः । स शल्य इति विख्यातो जज्ञे वाह्लीकपुङ्गवः । अनुह्लादस्तु तेजस्वी योऽभूत् ख्यातो जघन्यजः । धृष्टकेतुरिति ख्यातः स बभूव नरेश्वरः । यस्तु राजञ्छिविर्नाम दैतेयः परिकीर्त्तितः । द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः । वास्कलो नाम यस्तेषामासीदसुरसत्तमः । भगदत्त इति ख्यातः स जज्ञे पुरुषर्षभ! । अयःशिरा अश्वशिरा अयःशङ्कुश्च वीर्य्यवान् । तथा गगनमूर्द्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः । पञ्चैते जज्ञिरे राजन् वीर्य्यवन्तो महासुराः । केकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः । केतुमानिति विख्यातो यस्ततोऽन्यः प्रतापवान् । अमितौजा इति ख्यातः सोऽग्रकर्म्मा नराधिपः । स्वर्भानुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । उग्रसेन इति ख्यात उग्रकर्म्मा नराधिपः । यस्त्वश्व इति विख्यातः श्रीमानासीन्महासुरः । अशोको नाम राजाऽभून्महावीर्य्योऽपराजितः । तस्मादवरजो यस्तु राजन्नश्वपतिः स्मृतः । दैतेयः सोऽभवद्राजा हार्द्दिक्यो मनुजर्षभः । वृषपर्व्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः। अजकस्त्ववरो राजन्! य आसीद्वृषपर्व्वणः। स शाल्व इति विख्यातः पृथिव्यामभवन्नृपः । अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । सूक्ष्मस्तु मतिमान् राजन्! कीर्त्तिमान् यः प्रकीर्त्तितः । बृहद्रथ इति ख्यातः क्षिताबासीत् स पार्थिवः । तुहुण्ड इति विख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । सेनाबिन्दुरिति ख्यातः स बभूव नराधिपः । इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीद्भुवि विख्यातविक्रमः । एकचक्र इति ख्यात आसीद्यस्तु महासुरः । प्रतिविन्ध्य इति ख्यातो बभूव प्रथितः क्षितौ । विरूपाक्षस्तु दैतेयश्चित्रयोधी महासुरः । चित्रधर्म्मेति विख्यातः क्षिताबासीत् स पार्थिवः । हरस्त्वरिहरो वीर आसीद्यो दानवोत्तमः । सुबाहुरिति विख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । हुहरस्तु महातेजाः शत्रुपक्षक्षयङ्करः । वाह्लीको नाम राजा स बभूव प्रथितः क्षितौ । निचन्द्रश्चन्द्रवक्त्रस्तु य आसीदसुरोत्तमः । मुञ्जकेश इति ख्यातः श्रीमानासीत् स पार्थिवः । निकुम्भस्त्वजितः संख्ये

महामतिरजायत । भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति
स्मृतः । शरभो नाम यस्तेषां दैतेयानां महासुरः । पौरवो
नाम राजर्षिः स बभूव नरोत्तमः । कुपथस्तु महावीर्य्यः
श्रीमान् राजन्महासुरः । सुपार्श्व इति विख्यातः क्षितौ
जज्ञे महीपतिः । क्रथस्तु राजन् ! राजर्षिः क्षितौ जज्ञे
महासुरः । पार्व्वतेय इति ख्यातः काञ्चनाचलसन्निभः ।
द्वितीयः शलभस्तेषामसुराणां बभूव ह । प्रह्लादो नाम
बाह्लीकः स बभूव नराधिपः । चन्द्रस्तु दितिजश्रेष्ठो लोके
ताराधिपोपमः । चन्द्रवर्म्मेति विख्यातः काम्बोजानां नरा-
धिपः । अर्क इत्यभिविख्यातो यस्तु दानवपुङ्गवः ।
ऋषिको नाम राजर्षिर्ब्बभूव नृपसत्तमः । मृतपा इति वि-
ख्यातो य आसीदसुरोत्तमः । पश्चिमानूपकं विद्धि तं नृपं
नृपसत्तम ! । गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः ।
द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः । मयूर इति
विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । स विश्व इति विख्यातो
बभूव पृथिवीपतिः । सुपर्ण इति विख्यातस्तस्मादवरजस्तु
यः । कालकीर्त्तिरिति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ।
चन्द्रहन्तेति यस्तेषां कीर्त्तितः प्रवरोऽसुरः । शुनको
नाम राजर्षिः स बभूव नराधिपः । विनाशनस्तु चन्द्रस्य य
आख्यातो महासुरः । जानकिर्नाम विख्यातः सोऽभवन्मनु-
जाधिपः । दीर्घजिह्वस्तु कौरव्य य उक्तो दानवर्षभः ।
काशिराजः स विख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपते ! ।
ग्रहन्तु सुषुवे यन्तु सिंहिकाऽर्केन्दुमर्द्दनम् । स
क्राथ इति विख्यातो बभूव मनुजाधिपः । अना-
युषस्तु पुत्त्राणां चतुर्णां प्रवरोऽसुरः । विक्षरो नाम
तेजस्वी वसुमित्रो नृपः स्मृतः । द्वितीयो विक्षराद्यस्तु
नराधिप ! महासुरः । पाण्ड्यराष्ट्राधिप इति विख्यातः
सोऽभवन्नृपः । बलीन इति विख्यातो यस्त्वासीदसुरोत्तमः ।
पौण्ड्रमात्स्यक इत्येवं बभूव स नराधिपः । वृत्र इत्यभि-
विख्यातो यस्तु राजन्महासुरः । मणिमान्नाम राजर्षिः
स बभूव नराधिपः । क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽ-
सुरः । दण्ड इत्यभिविख्यातः स आसीन्नृपतिः क्षितौ ।
क्रोधवर्द्धन इत्येव यस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति
ख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः । कालेयानान्तु ये पुत्त्रास्तेषा-
मष्टौ नराधिपाः । जज्ञिरे राजशार्दूल ! शार्दूलसमवि-
क्रमाः । मगधेषु जयत्सेनस्तेषामासीत्स पार्थिवः । अष्टा-
नाम्प्रवरस्तेषां कालेयानां महासुरः । द्वितीयस्तु ततस्तेषां
श्रीमान् हरिहयोपमः । अपराजित इत्येवं स बभूव नरा-
धिपः । तृतीयस्तु महातेजा महामायो महासुरः ।
निषादाधिपतिर्जज्ञे भुवि भीमपराक्रमः । तेषामन्यतमो
यस्तु चतुर्थः परिकीर्त्तितः । श्रेणिमानिति विख्यातः
क्षितौ राजर्षिसत्तमः । पञ्चमस्त्वभवत्तेषां प्रवरो यो महा-
सुरः । महौजा इति विख्यातो बभूवेह परन्तपः । षष्ठस्तु
मतिमान् यो वै तेषामासीन्महासुरः । अभीरुरिति विख्यातः
क्षितौ राजर्षिसत्तमः । समुद्रसेनस्तु नृपस्तेषामेवाभवद्ग-
णात् । विश्रुतः सागरान्तायां क्षितौ धर्म्मार्थतत्त्ववित् ।
बृहन्नामाष्टमस्तेषां कालेयानां नराधिप ! । बभूव राजा
धर्म्मात्मा सर्व्वभूतहिते रतः । कुक्षिस्तु राजन्! विख्यातो
दानवानां महाबलः । पार्व्वतीय इति ख्यातः काञ्चना-
चलसन्निभः । क्रथनश्च महावीर्य्यः श्रीमान्राजन्महासुरः ।
सूर्य्याक्ष इति विख्यातः क्षितौ जज्ञे महीपतिः । असु-
राणान्तु यः सूर्य्यः श्रीमांश्चैव महासुरः । दरदो नाम
वाह्लीको वरः सर्व्वमहीक्षिताम् । गणः क्रोधवशो नाम
यस्ते राजन्! प्रकीर्त्तितः । ततः सञ्जज्ञिरे वीराः क्षिताविह
नराधिपाः । मद्रकः कर्णवेष्टश्च सिद्धार्थः कीटकस्तथा ।
सुवीरश्च सुबाहुश्च महावीरोऽथ वाह्लिकः । क्रथो विचित्रः
सुरथः श्रीमान्नीलश्च भूमिप । चीरवासाश्च कौरव्य !
भूमिपालश्च नामतः । दन्तवक्रश्च नामासीद्दुर्ज्जयश्चैव दा-
नवः । रुक्मी च नृपशार्दूलो राजा च जनमेजयः ।
आषाढो वायुवेगश्च भूरितेजास्तथैव च । एकलव्यः सुमि-
त्रश्च वाटधानोऽथ गोमुखः । कारूषकाश्च राजानः क्षेम-
धूर्त्तिस्तथैव च । श्रुतायुरुद्वहश्चैव बृहत्सेनस्तथैव च ।
क्षेमोऽग्रतीर्थः कुहरः कलिङ्गेषु नराधिपः । मतिमांश्च
मनुष्येन्द्र ईश्वरश्चेति विश्रुतः । गणात् क्रोधवशादेव राज-
पूगोऽभवत् क्षितौ । जातः पुरा महाभागो महाकीर्त्ति-
र्महाबलः । कालनेमिरिति ख्यातो दानवानां महाबलः ।
स कंस इति विख्यात उग्रसेनसुतो बली । यस्त्वासी-
द्देवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्व्वपतिर्मुख्यः
क्षितौ जज्ञे नराधिपः । बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तेर्देवर्षेर्विद्धि
भारत ! । अंशाद्द्रोणं समुत्पन्नं भारद्वाजमयोनिजम् ।
धन्विनां नृपशार्दूल । यः सर्व्वास्त्रविदुत्तमः । महाकीर्त्ति-
र्महातेजाः स जज्ञे मनुजेश्वर ! । धनुर्व्वेदे च वेदे च
यं तं वेदविदो विदुः । गरिष्ठं चित्रकर्म्माणं द्रोणं स्वकुल-
वर्द्धनम् । महादेवान्तकाभ्याञ्च कामात् क्रोधाच्च भारत । ।
एकत्वमुपपन्नानां जज्ञे शूरः परन्तपः । अश्वत्थामा महा-
वीर्य्यः शत्रुपक्षक्षयावहः । वीरः कमलपत्राक्षः क्षितावा-

क्षीरराधिप! । जज्ञिरे वसवस्त्वष्टौ गङ्गायां शान्तनोः सुताः । वशिष्ठस्य च शापेन नियोगाद्वासवस्य च । तेषामवरजो भीष्मः कुरूणामभयङ्करः । मतिमान्वेदविद्वाग्मी शत्रुपक्षक्षयङ्करः । जामदग्न्येन रामेण सर्व्वास्त्रविदुषां वरः । योऽयुध्यत महातेजा भार्गवेण महात्मना । यस्तु राजन्! कृपोनाम ब्रह्मर्षिरभवत् क्षितौ । रुद्राणान्तु गणाद्विद्धि संभूतमतिपौरुषम् । शकुनिर्नाम यस्त्वासीद्राजा लोके महारथः । द्वापरं विद्धि तं राजन् । संभूतमरिमर्द्दनम् । सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः । पक्षात् स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्द्दनः । द्रुपदश्चैव राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात् । मानुषे नृप । लोकेऽस्मिन् सर्व्वशस्त्रभृतां वरः । ततश्च कृतवर्म्माणं विद्धि राजन्! जनाधिपम् । तमप्रतिमकर्म्माणं क्षत्त्रियर्षभसत्तमम् । मरुतान्तु गणाद्विद्धि सञ्जातमरिमर्द्दनम् । विराटं नाम राजानं परराष्ट्रप्रतापनम् । अरिष्टायास्तु यः पुत्त्रो हंस इत्यभिविश्रुतः । स गन्धर्व्वपतिर्जज्ञे कुरुवंशविवर्द्धनः । धृतराष्ट्र इति ख्यातः कृष्णद्वैपायनात्मजः । दीर्घबाहुर्महातेजाः प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः । मातुर्दोषादृषेः कोपादन्ध एव व्यजायत । तस्यैवावरजो भ्राता महासत्त्वो महाबलः । स पाण्डुरिति विख्यातः सत्यधर्म्मरतः शुचिः । अत्रेस्तु सुमहाभागं पुत्त्रं पुत्त्रवतांवरम् । विदुरं विद्धि तं लोके जातं बुद्धिमतांवरम् । कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्य्योधनो नृपः । दुर्बुद्धिर्दुर्म्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः । जगतो यस्तु सर्व्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः । यः सर्व्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते । उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत् । पौलस्त्या भ्रातरश्चास्य जज्ञिरे मनुजेष्विह । शतं दुःशासनादीनां सर्व्वेषां क्रूरकर्म्मणाम् । दुर्मुखो दुःसहश्चैव ये चान्ये नानुकीर्त्तिताः । दुर्य्योधनसहायास्ते पौलस्त्या भरतर्षभ । वैश्यापुत्त्रो युयुत्सुश्च धार्त्तराष्ट्रः शताधिकः” इति । “धर्म्मस्यांशन्तु राजानं ! विद्धि राजन् युधिष्ठिरम् । भीमसेनन्तु वातस्य देवराजस्य चार्ज्जुनम् । अश्विनोस्तु तथैवांशौ रूपेणाप्रतिमौ भुवि । नकुलः सहदेवश्च सर्व्वभूतमनोहरौ । यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्त्रः प्रतापवान् । सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत् । यस्यावतरणे राजन्! सुरान्सोमोऽब्रवीदिदम् । नाहं दद्यामियं पुत्त्रं मम प्राणैर्गरीयसम् । समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम् । सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ बधः । तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा नच स्थास्यति वै चिरम् । ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा । सोऽर्ज्जुनेत्यभिविख्यातो पाण्डोः पुत्त्रः प्रतापवान् । तस्यायं भविता पुत्त्रो बालो भुवि महारथः । ततः षोड़श वर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः! । अस्य षोड़शवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति । यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म्म वीरनिसूदनम् । नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विनाकृतः । चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः । विमुखाञ्छात्रवान् सर्व्वान् कारयिष्यति मे सुतः । बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति । महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति । सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति । दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति । ततो महारथैर्व्वीरैः समेत्य बहुशो रणे । दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यते । एकं वंशकरं पुत्त्रं वीरं वै जनयिष्यति । प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयो धारयिष्यति । एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति दिवौकसः । प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे ताराधिपमपूजयन् । एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः । अग्नेर्भागन्तु तं विद्धि धृष्टद्युम्नं महारथम् । शिखण्डिनमथो राजन्! स्त्रीपूर्व्वं विद्धि राक्षसम् । द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान्देवगणान् विद्धि सञ्जातान् भरतर्षभ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकीर्त्तिस्तथाऽपरः । नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्य्यवान् । शूरो नाम यदुश्रेष्ठो वसुदेवपिताऽभवत्” । सूर्य्यस्य कर्णरूपेणावतारः यथा “प्रकाशकर्त्ता भगवांस्तस्यां गर्भं दधौ तदा । अजीजनत् सुतं चास्यां सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । सकुण्डलं सकवचं देवगर्भश्रियान्वितम् । दिवाकरसमं दीप्त्या चारुसर्व्वाङ्गभूषितम् । निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा । उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तङ्कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्त्रं सोऽधिरथिस्तदा” । “पुरा नाम च तस्यासीद्वसुषेण इति क्षितौ । ततो वैकर्त्तनः कर्णः कर्म्मणा तेन सोऽभवत् । आमुक्तकवचो वीरो यस्तु जज्ञे महायशाः । स कर्ण इति विख्यातः पृथायाः प्रथमः सुतः । स तु सूतकुले वीरोवर्द्धत राजसत्तम ! । कर्णं नरवरश्रेष्ठं सर्व्वशस्त्रभृतां वरम् । दुर्य्योधनस्य सचिवं मित्रं शत्रुविनाशनम् । दिवाकरस्य तं विद्धि राजन्नंशमनुत्तमम्” । “यस्तु नारायणोनाम देवदेवः सनातनः । तस्यांशो मानुषेष्वासीद्वासुदेवः प्रतापवान् । शेषस्यांशश्च नागस्य बलदेवो महाबलः । सनत्कुमारं प्रद्युम्नं विद्धि-

राजन्महौजसम्। एवमन्ये मनुष्येन्द्रा बहवोंऽशा दिवौकसाम्। जज्ञिरे वसुदेवस्य कुले कुलविवर्द्धनाः। गणस्त्वप्सरसां यो वै मया राजन् प्रकीर्त्तितः। तस्य भागः क्षितौ जज्ञे नियोगाद्वासवस्य ह। तानि षोड़श देवीनां सहस्राणि नराधिप!। बभूवुर्मानुषे लोके वासुदेवपरिग्रहाः। श्रियास्तु भागः सञ्जज्ञे रत्यर्थं पृथिवीतले। भीष्मकस्य कुले साध्वी रुक्मिणी नाम नामतः। द्रौपदी त्वथ सञ्जज्ञे शचीभागादनिन्दिता। द्रुपदस्य कुले कन्या वेदिमध्यादनिन्दिता। नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी। पद्मायताक्षी सुश्रोणी स्वसिताञ्चितमूर्द्धजा। सर्वलक्षणसम्पन्ना वैदूर्य्यमणिसन्निभा। पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथनी रहः। सिद्धिर्धृतिश्च ये देव्यौ पञ्चानाम्मातरौ तु ते। कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिस्तु सुबलात्मजा। इति देवासुराणां ते गन्धर्व्वाप्सरसां तथा। अंशावतरणं राजन् राक्षसानाञ्च कीर्त्तितम्। ये पृथिव्यां समुद्भूता राजानो युद्धदुर्मदाः। महात्मानो यदूनाञ्च ये जाता विपुले कुले" इति। भा०व०प० रामावतारकथने। "न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो!। विहितं तत्र यत् कार्य्यमभितस्तस्य निग्रहः। तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः। विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स तत् कर्म करिष्यति। पितामहस्ततस्तेषां सन्निधौ शक्रमब्रवीत्। सर्वैर्देवगणैः सार्द्धं सम्भव त्वं महीतले। विष्णोः सहायानृक्षीषु वानरीषु च सर्वशः। जनयध्वं सुतान् वीरान् कामरूपबलान्वितान्। ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः। अवतर्त्तुं महीं सर्वे मन्त्रयामासुरञ्जसा। तेषां समक्षं गन्धर्व्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः। शशास वरदो देवो गच्छ कार्य्यार्थसिद्धये। पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः। मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा। शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरसत्तमाः। वानरर्क्षवरस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान्। तेऽन्ववर्त्तन् पितॄन् सर्वे यशसा च बलेन च। भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः। वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चातिबलास्तथा। कामवीर्य्यबलाश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः। नागायुतसमप्राणा वायुवेगसमा जवे। यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकसः" इति। एवमन्येऽप्यवताराः पुराणादौ ज्ञेयाः।

अवतरत्यनेन रूपेण करणे घञ्। येन रूपेणाविर्भूतस्तस्मिन् ४रूपे "मत्स्यादिभिरवतारैरवतारवता वताऽवता वसुधाम्। परमेश्वर! परिपाल्यो भवता भवतापभीतोऽहम्" शङ्करः।

अवतारण न० अव+तॄ–णिच्–ल्युट्। भूतादीनामावेशनेन १प्रादुर्भावने, (भूतनामान) २अवरोपणे, ३ग्रन्थप्रस्तावने च करणे ल्युट् स्त्री। अवतारणग्रन्थत।

अवतारित त्रि० अव+तॄ-णिच् क्त। "अवरोपिते "सन्तानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता" रघुः।

अवतीर्ण त्रि० अव+तॄ–कर्त्तरि क्त। १कृतावगाहने २कृतावरोहणे "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः" माघः ३अन्यरूपेण प्रादुर्भावे च "तदर्थमवतीर्णोऽसौ मन्नियोगाच्चतुर्भुजः" भा०व०प०।

अवतूलन न० तूलैरवकुष्णाति तूलेन तृणाद्यमवघट्टयति अव+तूल+अवघट्टनार्थे णिच्–भावे ल्युट्। तूलेन तूलाद्यावघट्टने। [स्त्रियाम्।

अवतोका स्त्री अवपतितं तोकमस्याः प्रा०ब०। स्रवत्गर्भायां

अवत्त त्रि० अव+दो–खण्डने कर्म्मणि क्त। खण्डिते "तत् यद्यद्दोरवत्तं भवति यत् हृदयस्याग्रेऽवद्यति" शत०ब्रा०।

अवत्तिन् त्रि० अवत्तमनेन इष्टा० इनि। कृतखण्डने जने "विविधायजमानाश्चतुरवत्तिनः पञ्चावत्तिनश्चेति" आश्व०श्रौ०

अवत्सार पु० ऋषिभेदे सहि "अवत्सारस्य स्पृणवाम" इति ऋ०५,४४,१०, उक्तः।

अवदंश पु० अवदश्यते पानरुच्यर्थम् अव+दन्श–कर्म्मणि घञ्। मद्यपानादिप्रोत्साहनसाधने भ्रष्टचर्वणद्रव्ये "अन्यतममासवं पाययेदङ्गारभ्रष्टल्यावदंशम्" सुश्रु०।

अवदरण न०अव+दॄ–भावे ल्युट्। विदारे "वृषणयोरवदरणम्" "वेदनाप्रादुर्भावोऽवदरणम्" इति च सुश्रु०।

अवदाघ पु०अव+दह भावे घञ् न्यङ्क्वा० हस्य घः। निदाघे।

अवदात पु०अव+दै–क्त। १शुभ्रे, २पीते च वर्णे। ३तद्वति ४विशुद्धे "अन्यस्मिन् जन्मनि च न कृतमवदातम्" काद०। ५मनोज्ञे च त्रि०।

अवदान न० अव+दो–ल्युट्। १खण्डने, २पराक्रमे ३अतिक्रमे ४शुद्धिकरणे, च अवद्यति रोगमनेन करणे ल्युट्। ५वीरणमूले न०।

अवदारक त्रि० अवदारयति अव+दॄ–णिच्–ण्वुल्। १विदारके अवयवविभागकारके। २खनित्रे पु०।

अवदारण न०अव+दॄ–णिच्–भावे ल्युट्। १विदारणे अवयवविभाजने। करणे ल्युट्। २खनित्रे। [विभाजिते।

अवदारित त्रि० अव+दॄ–णिच् कर्म्मणि क्त। विदारिते

अवदाह न० अवसादितोदाहो येन प्रा०ब०। वीरणमूले तस्य सेवने हि तापनिवृत्तिर्वैद्यके प्रसिद्धा

अव+दह–भावे घञ्। २ज्वरादिहेतुके दाहे ।

अवदाहेष्ट न० अवदाहे ज्वरादिहेतुके देहतापे तन्निवारणाय इष्टम् । वीरणमूले उशीरे (वेणार मूल) ।

अवदाहेष्टकापथ न० अवदाहे तन्निवारणाय इष्टकापथं सोपानमिव । वीरणमूले (खस्खस्) ।

अवदीर्ण त्रि० अव+दॄ–क्त । १द्वैधीभूते २विभक्ते च ।

अवदोह पु० अवदुह्यते अव+दुह–कर्म्मणि घञ् । १दुग्धे त्रिका०। भावे घञ् । २दोहने आकर्षणपूर्व्वकान्तःस्थित द्रवद्रव्यनिस्सारणरूपे व्यापारे ।

अवद्य त्रि० वद–यत् न०त० । १अधमे, २पापिनि, ३निन्द्ये, ४दोषे ५कथनायोग्ये च। "निरवद्यविद्योद्द्योतेन द्योतितः" दायभा०। "ऋष्यमूकोऽनवद्योऽस्ति" भट्टिः ।

अवद्योतन न० अव+द्युत–णिच्-भावे ल्युट् । प्रकाशने ।

अवधातव्य न० अव+धा–भावे–तव्य । १अवधाने "तदत्र देवेनावधातव्यम्" प्रबोधच० ।कर्म्मणि तव्य।२अवधेये त्रि०

अवधान न० अव+धा–ल्युट् । मनोयोगविशेषे, यद्वशात् विषयान्तरतो मनोनिवर्त्तते । "अवधानपरे चकार सा प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने" कुमा० "सावधानावधारय" त०

अवधार पु० अव+धृ–णिच्–भावे अच् । निश्चये तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञाने "तदभावाप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चय" इति भाषा०। "सर्व्वत्र यदवधारणेोच्यते स एकान्तः" सुश्रु० ।

अवधारण न० अव+धृ–णिच्-ल्युट् । १इयत्तापरिच्छेदे, अयमित्थमेवेति विषयपरिच्छेदके २निश्चये च । संख्यादिना ३इयत्ताकरणे "यावदवधारणे" पा० ।४अन्यतोव्यावर्त्तने च।

अवधारणीय त्रि० अव+धृ–णिच्–कर्म्मणि अनीयर्। ईदृक्तया निश्चेतुं योग्ये। "विष्णोरिवास्यानवधारणीयम्" रघु ।

अवधारित त्रि० अव+धृ–णिच्–क्त। यस्य संख्यारूपादिना निश्चयःकृतः १तस्मिन् अन्यतः कृतव्यावृत्तियुते २पदार्थे च।

अवधार्य्य त्रि० अव+धृ-णिच्–कर्म्मणि यत् । निश्चेतुं शक्ये इदमित्थमेवेति १निर्णेये अव+धृ–णिच्–ल्यप् । २निश्चित्येत्यर्थे अव्य० ।

अवधि पु० अव+धा–कि । १सीमायां, २काले "सर्वैं निदाघावधिना विमृष्टाः" रघुः । "निदाघावधिना निदाघकालेन" मल्लि० । ३चित्ताभिनिवेशे च । अपादाने कि। ४अपादाने । "शेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् तयोः" भर्तृ० आधारे कि । ५बिले गर्त्ते ।- सीमा च द्विविधा पूर्व्वा परा च तत्र "प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्धस्तचतुष्टयमित्यादौ" पूर्व्वा "सञ्चारोरतिमन्दिरावधीत्यादौ परा" प्रकारान्तरेण सा त्रिविधा कालकृता देशकृता बुद्धिकल्पिता च । पूर्व्वोक्ते दैशिकी । "यासावधि विमोक्षान्तमित्यादौ" पूर्व्वा "यासकालं समारभ्य जपेन्मोक्षावधि प्रिये" इत्यादौ परा कालिकी "सखीकर्णावधि व्याहृतमित्यादौ बुद्धिकल्पिता"। अवधित्वञ्च स्वाभिधेयापेक्षया विभागाश्रयत्वम् । तच्च पञ्चम्याऽपि बोध्यते नद्यावनमित्यादौ वनस्य नद्यपेक्षविभागाश्रयत्वात् तथात्वम् । एवं मासात् पूर्व्वं घट इत्यादौ मासतो-विभागाश्रयत्वात् घटादेस्तवधिकत्वम् तत्र अयमस्मात् पूर्व्वकालवर्त्ती इत्यादौ कालिकम् अयमस्मात् पर्व्वदेशवर्त्तीत्यादौ दैशिकं "माथुराः पाटलिपुत्रेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिकल्पितम् । "स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमोऽव्यवस्थेति सि०कौ० "सञ्चारोरतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं हास्यञ्चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधि। चेतःकान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितं सर्व्वं सावधि नावधिस्तु गद्यां प्रेम्णः परं केवलमित्यादौ" दैशिकं बुद्धिकल्पिञ्चावधित्वम् "अरण्यपावधिदां सरस्वतीम्" कुमा० इत्यत्र कालिकं "जनपदतदवध्योः" पा० इत्यत्र दैशिकम् ।

अवधिमत् त्रि० अवधिरस्त्यस्य मतुप् । अवधिविशिष्टे अवधिमत्त्वमेव पञ्चम्यर्थ इति नव्यनैयायिकाः तेन तस्य स्वरूपसम्बन्धेन इतरपदार्थेऽन्वयः अवधित्वस्य पञ्चम्यर्थत्व स्वीकारे तु निरूपकतासम्बन्धेनान्यपदार्थेऽन्वयस्य वक्तव्यतया नञ्-समभिव्याहारे च तेनैवसम्बन्धेनाभावान्वयस्याभ्युपगम्यत्वेन निरूपकतासंसर्गस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतयानन्वयः वृत्तिनियामकसम्बन्धस्यैव तथात्वात् । अवधिमत्त्वस्य तदर्थत्वे तु तस्य स्वरूपसम्बन्धेनान्वयात् नञ्समभिव्याहारे अन्वयसम्भवः स्वरूपसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन बाधकाभावात् "अतएव व्युत्पत्तिवादे गदाधरेण अवधित्वमवधिमत्त्वं वा पञ्चम्या अर्थं इति प्रथमपक्षेऽस्वरस सूचनाय तस्यान्ते निवेशः कृतः । "उत्तरादिभ्य एनप् स्यादवध्यवधिमतोः सामीप्ये" सि०कौ० ।

अवधीयमान त्रि० अव+धा कर्म्मणि शानच् । यस्मिन् विषये चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् विषये ।

अवधीर अवज्ञायाम् अद०चुरा० उभय०सक०सेट् । अवधीरयति ते आववधीरत् त । अवेत्यस्योपसर्गत्वे अवादिधीरत् त । अवधीरितः अवधीरी "रसैः कथा यस्य सुधावधी-

रिणो” नै० अवेत्यस्योपसर्गत्वे “इतीव धारामवधीर्य्येति नैषध० धात्ववयवरूपत्वे तु अवधीरयित्वेति भेदः ।

अवधीरणा स्त्री अवधीर—भावे युच् । १अवज्ञायां २तिरस्कारे च “कृतवत्यसि नावधीरणामपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि” रघुः “अयं स यस्मात् प्रणयावधीरणामशङ्कनीयां करभोरु । मन्यसे” शकु० । भावे ल्युट् । तत्रार्थे न० ।

अवधीरित त्रि० अवधीर—कर्मणि क्त । १अवज्ञाते २तिरस्कृते च

अवधूत त्रि० अव+धू—क्त । १कम्पिते “पवनावधूतवसनान्तयैकया” माघः “विदधेऽवधूतसुरसद्मसम्पदम्” माघः । कृष्णयजुर्वेदान्तर्गते २उपनिषद्भेदे । ३अभिभूते, ४निवर्त्तिते, “अवधूतं रक्षो अवधूता अरातयः” शत०ब्रा० ५अनादृते च । “यो विलङ्घ्याश्रमान् वर्णान् आत्मन्येव स्थितः पुमान् । अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स उच्यते” इत्युक्तलक्षणे वर्णाश्रमधर्मत्यागिनि ६सन्न्यासिनि पु० । “अक्षरत्वात् वरेण्यत्वात् धूतसंसारबन्धनात् । तत्त्वमस्यर्थसिद्धत्वादवधूतोऽभिधीयते । यथा रविः सर्वरसान् प्रभुङ्क्ते हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षकः । तथैव योगी विषयान् प्रभुङ्क्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः” इति च तन्निरुक्तिलक्षणे एवमवधूतगीतशब्दे तल्लक्षणं दृश्यम् ।

अवधूतगीत न० ६त० । भागवते ११ स्क० भगवदुद्धवसंवादे यदुन्टपं प्रति कस्यचिदवधूतस्य उपदेशभेदे । यथा “अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् । अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः । अवधूतं द्विजं कञ्चिच्चरन्तमकुतोभयम् । कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् । कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्त्तुः सुविशारदा । यामासाद्य भवाँल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् । प्रायोधर्मार्थकामेषु विवित्सायाञ्च मानवाः । हेतुनैव समीहन्ते आयुषा यशसा श्रिया । त्वन्तु कल्यः कविर्दक्षः सुभगोमितभाषणः । न कर्त्ता नेहसे कर्त्तुं जड़ोन्मत्तपिशाचवत् । जनेषु दह्यमानेषु कामलोभदवाग्निना । न तप्यसेऽग्निना मुक्तो गङ्गाम्भःस्थइव द्विपः । त्वं नः संपृच्छतां ब्रह्मन् ! आत्मन्यानन्दकारणम् । ब्रूहि स्पर्शविहीनस्य भवतः केवलात्मनः” इति यदुन्टपेण तल्लक्षणमुक्तम् । एवं यदुना पृष्टःस यदाह तदेव अवधूतगीतम् । तेन च “सन्ति मे बहवोराजन् ! गुरवोबुद्ध्युपाश्रिताः । यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु । पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः । कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतङ्गोमधुकृद्गजः । मधुहाहरिणो मीनः पिङ्गला कुररोऽर्भकः । कुमारी शरकृत् सर्प जर्णनाभः सुपेशकृत् । ततो मे गुरवो राजन् ! चतुर्विंशतिराश्रिताः । शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमनुक्रमात्” इत्युपक्रम्य क्षित्यादिभ्यश्चतुर्विंशतेर्यथा यत् शिक्षितं तदुपवर्णितम् तद्विस्तरस्तु ६ नवमाध्यायसमाप्तिपर्य्यन्ते तत्रैवानुसन्धेयः ।

अवधूनन न० अव+धू—णिच्—नुक् ल्युट् । १चालने । (झाड़ा) इति ख्याते व्यापारे “पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतोऽनवधूननम्” मनुः । २चिकित्साभेदे च “तत्र तूर्णं गलापीड़ं कुर्य्याच्चाप्यवधूननम्” सुश्रु० । [ल्युट् । अवचूर्णने ।

अवधूलन न० धूलिं करोति अव+धूलि—क्त्यर्थे णिच्—भावे

अवधृत त्रि० अव+धृ—अन्तर्भूतण्यर्थः कर्म्मणि क्त । १अवधारिते निश्चिते “अनवधृताज्ञानसंशयविपर्य्यासस्तु यं कञ्चित् पुरुषं प्रति प्रवर्त्तमानः” इति सा०कौ० । २कृतनियमे ३विषयविशेषे व्यवस्थापिते ४स्थापिते च ।

अवधृष्य त्रि० अव+धृष—कर्म्मणि क्यप् । १अवधर्षणीये २तिरस्कार्य्ये । ३निश्चयेनावधार्य्ये “नियतं यत्ते रजसं मृत्योऽनवधृष्यम्” श्रुतिः “अनवधृष्योहि भवत्यनवधृष्यः” शत०ब्रा० । ५पराभवनीये च । अव+धृष—ल्यप् । ६धर्षित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवधेय त्रि० अव+धा—यत् । १निवेश्ये २स्थापनीये यत्र चित्ताभिनिवेशः क्रियते तस्मिन् ३ज्ञेये “प्रतिपित्सितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनो भवति” “अनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत” इति च सा०कौ० । ४ज्ञेये च । भावे यत् । ५अवधाने न० ।

अव(ब)भ्र त्रि० अव+भृ—मूलविभु०क बध—रक् न०त० वा । अहिंसके । “अव(ब)भ्र-ज्योतिरदितेर्ऋतावृधः” ऋ० ७,८२,१०, “अव(ब)भ्रमहिंसकम्” भा० ।

अवध्वंस पु० अव+ध्वन्स—घञ् । १परित्यागे, २चूर्णिते, ३निन्दायाञ्च “अवध्वंसइवारुणः” अथ० ५,२२,३ ।

अवध्वस्त त्रि० अव+ध्वन्स—क्त । १नष्टे २निन्दिते ३अवचूर्णिते ४त्यक्ते च ।

अवन न० अव+ल्युट् । १प्रीणने, २रक्षणे, ३प्रीतौ च “समनिन्दानवनाशं जनताखिकुलं यथैव दानवनाशम्” नलोद० ।

अवनत त्रि० अव+नम—क्त । १अधोभूते २आनते च । “अवनतशितिकण्ठकण्ठलक्ष्मीम्” माघः । “चतुरर्थ्यां कृशाश्वा० छण् आवनतीयः, अवनतसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

अवनति स्त्री अव+नम—क्तिन् । औद्धत्याभावे, १विनये, २अधोनमने च । “धनुषामवनतिः” कादम्बरी । ३प्रणामे च ।

अवनद्ध त्रि० अव+नह—क्त । १खचिते, २रोपिते ३वेष्टिते ४बद्धे च “चर्म्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः”

मनुः । ५स्वदङ्गादिवाद्ये न० । [वकावनम्रा” कुमा० ।

अवनम्र त्रि० अव+नम–र । अतिशयनम्रे “पर्य्याप्तपुष्पस्त-

अवनय पु० अव+नी–भावे अच् । १अधःपातने २निपातने ।

अवनयन न० अव+नी–ल्युट् । अवस्थापने । “अवनयनावस्तरणे चावटवत्” कात्या० ८।५।२४ । “गर्त्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनम्” वेददी० तेन २तदर्थेऽपि ।

अवनाट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासिकाया-नाटादेशः अर्श आद्यच् । (खांदा) अवनतनासिके जने ।

अवनाय पु० अव+नी “अवोदोर्नियः” पा० अचोबाधकः घञ् । १अधोनयने अधःप्रापणे । [नतौ ।

अवनाम पु० अव+नम–घञ् । अवनतौ अधोभूत्वा क्षतायां

अवनि (नी) स्त्री अव–अनि । भूमौ । “सुसाधितायामवनौ” इति सू०सि० । वा ङीप् अवनीत्यपि । “दीनदयालुतया-ऽवनिपाल” “सुसमृद्धवनी ह्ययाऽवनी सुवनी संप्रवदत्-पिकापि का इति च नैष० । करणे अनि । २अङ्गुलीषु व०व० निरु० । अव प्रीणने कर्त्तरि अनि । ३नद्यां निरु०“सं यं स्तुभोऽवनयः न यन्ति समुद्रं स्रवतोरोध-चक्रा” ऋ० १,१९०,७ । दीर्घान्तः ४त्रायमाणलतायां राजनि० ।

अवनिक्त त्रि० अव+निज–क्त । १क्षालिते २शोधिते च ।

अवनि(नी)नाथ पु० ६त० । नृपे भूपतौ अवनी(नि) नायकादयोऽप्यत्र ।

अवनि(नी)पति ६त० । नृपे अवनिस्वाम्यादयोप्यत्र । “पतिर-वनीपतीनां तैश्चकास्ते चतुर्भिः” रघुः ।

अव(नि)नीपाल ६त० । नृपे “इत्थमस्तं विलपन्तमतुच्छ-दीनदयालुतयावनिपालः नैष० । “कतिचिदवनिपालः शर्व्वरीः शर्वकल्पः” रघुः ।

अवनीश पु० ६त० । भूपतौ भूमीश्वरे अवनीश्वरादयोऽप्यत्र ।

अवनेजन न० अव+निज–ल्युट् ।१प्रक्षालने “न कुर्य्याद्गुरु-पुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्” मनुः । श्राद्धे पिण्डदानार्थमास्तृतकुशस्य जलेन सेकरूपे २संस्कारभेदे च । “दक्षि-णास्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मात्रादिभ्यस्तदुत्तरं मध्य-स्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु पित्रादिभ्यस्तदुत्तरं स्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु मातामहादिभ्यः प्राङ्मुखेनावनेजनं कर्त्तव्यम्” क्षव्यप्रदीपः । रघुनन्दनेन मातृप-क्षोनादृत इति भेदः ।

अवन्ति पु० अव–झि । मालवदेशे । स च इ०म० कूर्म्मचक्रविभागे “अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रम्य “आक-रवणावन्तिकदशपुरनोनर्द्दा” इति उक्तः दक्षिणदेशस्थः । तत्र शिप्रा नदी महाकालनामा शिवमूर्त्तिविशेषः उज्ज-यिनी राजधानी । तत्पुरीपरत्वे स्त्री वा ङीप् । “अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहुरित्युपक्रम्य “असौ महा-कालनिकेतनस्य वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः” । “अनेन यूना सह पार्थिवेन शिप्रातरङ्गानिलकम्पि-तासु विहर्त्तुम् ? च रघौ तथावर्णितम् । ज्योतिर्वि० विक्रमनृपवर्णने “यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी सदा महाकालमहेशयोगिनी । समाश्रिता प्राप्य-पवर्गदायिनी श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि” तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे विराजमाने समवन्तिकायाम् । सर्व्वप्रजामण्डलसौख्यसम्पद्बभूव सर्व्वत्र च वेदकर्म्म” । तथाच अवन्ती उज्जयिनी च नामान्तरं यथोक्तं सि०शि० । “यथोज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यम-कोटिरेव । ततश्च पश्चान्न भवेदवन्ती लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम्” । इयञ्च लङ्कास्थानात् मूहत्षोड़शांशे मेरु-पर्य्यन्तगतरेखायां समस्थलस्थाने स्थिता यथोक्तं तत्रैव । “निरक्षदेशात् क्षितिषोड़शांशे भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् । तदन्तरं षोड़शसंगुणं स्याद्भूमानमस्मात् बहु किं तदुक्तम्” । इं लण्डीयमानचित्रवेदिनस्तु सम-स्थलस्थानात् किञ्चिदन्तरपश्चिमस्थेति वर्णयन्ति । इयञ्च मोक्षपुरी “अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः” । पुरा० । भा० उ०प०जम्बुखण्डविभागे जनपदगणनायाम् “कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः” इति उक्तेरस्य जन-पदवाचितया इदन्तत्वाच्च ततो भवादौ ञ्य । आवन्त्यः तद्भवादौ त्रि० । बहुषु च तद्राजनि ञ्यस्य लुक् । अवन्तयः तद्देशवासिषु ब०व० । तद्देशनृपे च । स्वार्थे कन् अवन्तीनगर्य्याम् “काशीकाञ्ची अवन्तिका” पुरा० ।

अवन्तीपुर न० अवन्तिः पूः अच् समा० । अवन्तिनगरे उज्जयिन्याम् । [अवन्तिस्थे ब्राह्मणे ।

अव(न्ति)न्तीब्रह्म पु० अवन्तिषु ब्रह्मा अच् समा० ।

अव(न्ति)न्तीसोम पु० अवन्तिषु सोम इव । काञ्जिके ।

अवपन्न त्रि० अव+पद–क्त । १संसृष्टे २सहपक्वे च “केशकी-टावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः” मनुः । “अवपन्नं संसर्गदूषितम्” कुल्लू० । “केशकीटावपन्नं च स्त्रीभिःस्पृष्टं तथैव च” हारी० अवपन्नं सहपक्वम् प्रा०त०रघु० ।

अवपाक पु० अव+अपकर्षे पच–घञ् । १अपकृष्टपाके । कर्म्मणि

घञ्। २अपकृष्टपक्वे। "त्वच उत्कर्त्तनमवपाकानां संज्ञपनम्" शत०ब्रा०।

अवपात पु० अव+पत—भावे घञ्। अधःपतने। पत—णिच्—भावे अच्। २पातने "शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्क्रमोद्यमः" या०स्मृ०। आधारे घञ्। ३गर्त्ते "अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्त्ते छन्ने तृणादिना" इति यादवोक्ते गजधारणार्थे ४गर्त्तभेदे च "रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नम्" रघुः

अवपात्र त्रि०अवरं भोजनायोग्यं पात्रं यस्य। यस्य भोजनेन पात्रं दुष्टेऽन्यस्य भोजनायोग्यता भवति तादृशे पतितचण्डालादौ जने। [अपपात्रितशब्दार्थे।

अवपात्रित त्रि० अवपात्र+कृत्यर्थे णिच्—क्त। भिन्नोदकीकृते

अवपाद पु० अव+पद—घञ्। अधःपतने "देवा वै आदित्याः स्वर्गाल्लोकादवपादाद्बिभयुः" ता०ब्रा०।

अवपाशित त्रि०अवपाशः समन्तात् पाशो जातोऽस्य तार०इतच्। पाशबद्धे "पश्याम्येव हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम्" रा०

अवपीड त्रि०अवपीडयति अव—पीड—अच्। १समन्तात् पीडके "चिकित्साविशेषे पु०२वेगान्तेषु चावपीडं दद्यात्" सुश्रु० "प्रतिमर्षोऽवपीडश्च नस्यं प्रधमनं तथा। शिरोविरेचनं चेति नस्तः कर्म च पञ्चधा" इति चक्रदत्तोक्ते ३नासिकाचिकित्साभेदे च। तल्लक्षणं तत्रैवोक्तं यथा "अवपीड्य दीयते यस्मादवपीडस्ततस्तु सः। शोधनः स्तम्भनश्च स्यादवपीडो द्विधा मतः" इति।

अवपीडन न० अव+पीड—णिच् ल्युट्। १निष्पीडने। सुश्रुतोक्ते २पीडनदोषभेदे "अतिपीडितता शिथिलपीडितता भूयोभूयोऽवपीडनं कालातिक्रम इति चत्वारः पीडनदोषाः"। युच्। अवपीडना निष्पीडने स्त्री "अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा" सुश्रु०। [तीर्थे च।

अवप्लुत त्रि०अव+प्लु—क्त। समन्तात् सिक्ते १आर्द्रीभूते २अव-

अवबन्ध पु० अवबध्यते आच्छाद्यते नेत्रवर्त्मानेन करणे घञ्। सुश्रुतोक्ते नेत्रवर्त्मामये। "पृथग्दोषाः समस्ताश्च यदा वर्त्मव्यपाश्रयाः। शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्त्मस्वधिकमूर्च्छिताः" इत्युपक्रम्य "उत्सङ्गिन्यथ कुम्भीका पोथिक्यो वर्त्मशर्कराः। तथार्शोवर्त्म शुष्कार्शस्तथैवाञ्जननामिका। बहलं वर्त्म यच्चापि व्याधिर्वर्त्मावबन्धकः" इत्यादीन्युक्त्वा "न समं छादयेदक्षि भवेद्बन्धः स वर्त्मनः" इति लक्षिते १रोगभेदे वर्त्मावबन्धं इत्येकं नामेत्युचितम्। भावे घञ्। समन्तात् २बन्धने च। [बन्धे च।

अवबाधा स्त्री अव+बाध—अ। १समन्तात् बाधायां २प्रति-

अवबाहुक पु० अवबद्धो बाहुर्येन प्रा०ब०। सुश्रुतोक्ते वायुरोगभेदे यथा "अंसदेशस्थितो वायुः शोषयित्वांसबन्धनम्। शिराश्चाकुञ्च्य तत्रस्थो जनयत्यवबाहुकम्"। [ज्ञातरि।

अवबुद्ध त्रि० अव+बुध—कर्म्मणि क्त। १ज्ञाते कर्त्तरि क्त।

अवबोध पु०अव+बुध—भावे घञ्। जागरणे। "यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ" मनुः। २ज्ञानमात्रे च "स्वभर्तृनामग्रहणाद्बभूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः" रघु० "भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ" रघु०। प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते" सा०द०।

अवबोधक पु०अवबोधयति अव+बुध—णिच्-ण्वुल्। १अर्के। नृपाणां निद्राभङ्गकारके २स्तुतिपाठकादौ च ३ज्ञापके त्रि०।

अवबोधन न०अव+बुध—णिच्—ल्युट्। ज्ञापने। "स्वेतरार्थान्निरुन्धयत् स्वार्थस्यावबोधने" शब्दशक्ति०।

अवभञ्जित त्रि०अव+भ्रस्ज—क्त भर्ज्जादेशः। १भ्रष्टे २दग्धे च।

अवभाषण न० अव+भाष—ल्युट्। कथने "व्यापारान्तरसक्त्यन्यथावभाषणविलोकनादिकरी" सा०द०।

अवभास पु० अव+भास—भावे घञ्। १ज्ञाने २प्रकाशे अन्यस्य अन्यरूपेण प्रकाशरूपे ३मिथ्याज्ञाने च।

अवभासक त्रि० अवभासयति अव+भास—णिच् ण्वुल्। १प्रकाशके सर्व्वावभासके कूटस्थे चैतन्ये न०। "यस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति" श्रुतेः "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" गीतोक्तेश्च तस्य सर्व्वावभासकत्वम्।

अवभासित त्रि०अव+भास+णिच्—कर्म्मणि क्त। प्रकाशिते।

अवभृथ पु० अव+भृ—क्थन्। मुख्ययज्ञसमाप्तौ क्रियमाणे १यज्ञशेषकर्म्मणि, यज्ञाङ्गभूते यज्ञान्ते कार्य्ये २स्नाने च। "नावभृथं सरस्वत्याम्" कात्या०२४,६,२२, "सरस्वत्यां नावभृथं कुर्य्यात्" कर्कः "परिपार्श्वेषूदकेषु" "अभ्यवहृत्य ततः" कात्या० २४,६,२३,२४ "महति पात्रे कटाहादौ" कर्कः। अवभृथस्नानविधिश्च तैत्तरीयब्राह्मणे २अष्टके ६अ०६अनु०, "यद्देवा देवहेडनम्" इत्यारभ्य "समिदसि जगन्नीथि" "चेत्यनुवाकपर्य्यन्ते उक्तः। "स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि" माघः "सर्वैनोऽभृथस्नातो हयमेधे विमुच्यते"। "तथाऽश्वमेधावभृथस्नानाद्वा शुद्धिमाप्नुयात्"। या०स्मृ० "भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि" "प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्त्तेः" "स्नातरावभृथाप्लुतो मुनिः" इति च रघुः।

अवभ्रट त्रि० अवनता नासिका प्रा०स० नतार्थे नासिकाया-

भ्रटादेशः अस्त्यर्थे अच्। अवनतनासिके (खांदा)।

अवम त्रि० अव+अमच्। १रक्षके २पितृगणभेदे पु० "अव-मैस्त ऊर्व्वैः काव्यैस्ते पितृभिर्भक्षितस्य मधुमतोनाराशंसस्य" ता०ब्रा० "त्रिविधाः पितरः अवमा ऊर्व्वाः काव्याश्चेति अनुसवनं नाराशंसदेवताः। हे सोम! अवमैः रक्षकैः एतत्संज्ञकैः पितृभिः" भा०। अपादानेऽमच्। ३पापे ४तद्वति ५कुत्सिते च त्रि०। अवोभवः अवस्ताद्भवः "अवोऽ-धसोर्लोपश्चेति" मः अन्त्यलोपः। ६अधमे त्रि० "अनल-कानलकानमवमां पुरीम्" रघुः। "या त ऊतिरवमा या परमा" ऋ०६,२५,१, "उतावमस्य पुरुहूत बोधि" ऋ०६, २१,५ "प्रकृतानां सावनानाञ्चान्द्राणाञ्चान्तरमवमानीच्यते सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्भिरधिकास्ते दिनक्षयाहा" इति च प्रमिताक्षरोक्ते ७दिनक्षये न०। तदानयनप्रकारश्च सि०शि० "शशाङ्कमासोनितसावनेन ०,२८,१० त्रिंशद्धृताः लब्धदिनैस्तु चान्द्रैः। रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६२,५४,२२ क्षयाहः, स्यात् सावनोऽतश्च युगेऽनुपातात्"। युगे चान्द्राणां सावनानां च यदन्तरं तान्यवमानि। तत्र एकस्मिन् मासे चान्द्रसावनान्तरं कुदिनात्मकं गृहीतम्। तत्र दिवसः शून्यम् अष्टाविंशतिर्घटिकाः दश पानीयपलानि ०,२८,१० इदमेकस्मिन् चान्द्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके कुदिनात्मकमवमखण्डम्। यद्यनेन ०,२८,१०, त्रिंश-द्दिनानि चान्द्राणि लभ्यन्ते तदा संपूर्णैनैकेनावमेन कियन्तीति त्रैराशिकेन लब्धैः रुद्रांशकोनाब्धिरसैः ६२,५४,२२ एकः क्षयाहो भवति स च सावनः एवं कल्पेऽपि अनुपातात्। 'सावनान्यवमानि स्युश्चान्द्रेभ्यः साधितानि चेत्। सावनेभ्यस्तु चान्द्राणि तच्छेषं तद्वशा-त्तथा" इति सि०शि०। कल्पेऽवमप्रमाणञ्च दर्शितं तत्रैव। "दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्नाः खवाणवाणाश्वगृहिखेषुदस्राः" २५०८२५५०००० । अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं यद्भवेत् स विधुमाससंचयः। चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनितं चन्द्रमासभदिनै र्दिनक्षयाः" "अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमासभदिनैक्येन वर्ज्जिते क्षयाहाः स्युः। अत्र वासना। चन्द्रभगणा रविभगणैरूनाश्चान्द्रमासाःस्युः अतो विपर्य्ययाच्चान्द्रमासोना-श्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति तैरूना भभ्रमाः सावना दिवसा भवन्ति। चान्द्राहाः क्षयाहा भवन्ति" प्रमिता०। "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यव-दिनम्" ज्योति० त०

अवमत त्रि० अव+मन–क्त। १अवज्ञाते २तिरस्कृते च।

अवमताङ्कुश पु० अवमतोऽङ्कुशस्तदाघातो येन। दुर्दान्ते गजे।

अवमति स्त्री अव-मन भावे क्तिन्। १अवज्ञायाम् २अनादरे ३तिरस्कारे च। [वमा तिथिः" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये।

अवमतिथि स्त्री कर्म्म०। "स्पृशेत्स्त्रितिथयो वारे एकस्मिन्न

अवमदिन न० कर्म्म०। "तिथ्यन्तद्वयमेकोदिनवारो यत्र-तद्भवत्यमवदिनम्" ज्योतिषोक्ते दिनक्षये।

अवमन्तव्य त्रि० अव+मन–तव्य। १अवज्ञेये २अनादरणीये– "बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः" मनुः।

अवमन्तृ त्रि० अव+मन–तृच् स्त्रियां ङीप्। १अवज्ञातरि-२तिरस्कर्त्तरि च।

अवमन्थ पु० अवमथ्नाति अव+मन्थ–अच्। सुश्रुतोक्ते पालीस्ये उपद्रवरूपे १रोगभेदे "अतजर्द्धं नामलिङ्गे वक्ष्ये पाल्यामु पद्रवान्। उत्पाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्डुयुतो भृशम्। अवमन्थः सकण्डूको ग्रन्थिको जम्बुलस्तथेति"। "प्रलेपनमिदं दद्यादवसिच्यावमन्थके" सुश्रु०। तत्रोक्ते शूक-दोषनिमित्ते २व्याधिभेदे च यथा "लिङ्गवृद्धिमिच्छतामक्रम प्रवृत्तानां शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते तद्यथा सर्षिका अष्ठीलिका ग्रथितं कुम्भीका अलजी मृदितं सम्मूढपिडका अवमन्थ" इत्युपक्रम्य। "दीर्घा वह्व्यश्च पिडका दीर्य्यन्ते मध्यतस्तु याः। सोऽवमन्थः कफासृग्भ्यां वेदनारोमहर्षकृत्" तत्रैव लक्षितः। "अवमन्थे गते पाकं भिन्ने तैलं विधीयते" सुश्रु०। ३अवमन्थनकारके त्रि०

अवमर्द्द पु० अव+मृद–घञ्। ६पीडने। "स च त्वमासाद्य रणावमर्द्दम्" रामा०२राज्याङ्गभेदे "अवमर्द्दः प्रतीघात स्तथा चैव बलीयसाम्" इति भा० शा० राजधर्मे।

अवमर्ष पु० अव+मृष–घञ्। १आलोचनायाम्, "मुखं प्रति-मुखं गर्भोऽवमर्ष उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः" इत्युपक्रम्य "यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः। शापाद्यैः सान्तरायश्च सोऽवमर्ष" इति स्मृतः सा०द० लक्षिते २नाटकस्य सन्ध्यंशभेदे च। विमर्ष इति पाठान्तरम्।

अवमान पु० अव+मन–भावे घञ्। १अवज्ञायाम् २अनादरे च "अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्व्वदा" मनुः।

अवमानना स्त्री अव+चुरा०-मन–युच्। अपमानकरणे "तत्त्व-ज्ञानापदीर्षादेर्निर्वेदः स्वावमानना" सा०द०। भावे ल्युट्। अवमाननं तत्रैव न० निर्वेदः स्वावमाननम्" हेमच०।

अवमानित त्रि० अव+चुरा० मन–क्त। १कृतापमाने २कृतानादरे च विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमा-निता" सा०द०।

अवमानिन् त्रि० अव+मन–णिनि स्त्रियां ङीप् । अवज्ञातरि २अनाद्रियमाणे च "धिङ्मामुपनतश्रेयोऽवमानिनम्" शकुन्तला ।

अवमाननीय त्रि० अव+चु०–मन–अनीयर् । १अवज्ञेये [२अनादरणीये च ।

अवमान्य त्रि० अव+मन–ण्यत् । १अवज्ञेये २तिरस्कार्य्ये च "सानुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या च कर्हिचित्" मनुः अव+चु०मन–ल्यप् । २अवज्ञायेत्यर्थे अव्य० ।

अवमार्जन न० अव+मृज–भावे ल्युट् । १प्रक्षालने करणे ल्युट् । २तत्साधने जलादौ "इमा ते वाजिन्नवमार्ज्जनानाम्" ऋ० १,१६३,५, "अवमार्ज्जनानि अङ्गप्रक्षालनसाधनान्युदकानि" भा० ।

अवमूर्द्धन् त्रि० अवनतो मूर्द्धाऽस्य । अवनतमस्तके ।

अवमूर्द्धशय पु० अवमूर्द्धा सन् शेते शी–अच् । अधोमुखतया शायिनि मनुष्ये । "उत्तानशया देवा अवमूर्द्धशया मनुष्याः" इत्युक्तेः गर्भादौ तथाशयनाद्वा नरस्य तथात्वम् २तथाभूततया शायिमात्रे त्रि० ।

अवमोचन न० अव+मुच–भावे ल्युट् । बन्धनराहित्ये [उन्मोचने ।

अवमोटन न० अव+मुट्–णिच्–ल्युट । (मोचड़ान) परिवर्त्तनेनान्यथापादनरूपे परिमोटने ।

अवयजन न० अव+यज–गतौ करणे ल्युट । अपगमसाधने "देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि यद्दिवा च नक्तं चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि यत् स्वपतश्च जाग्रतश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमसि यद्विद्वांसश्चाविद्वांसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनमस्यैनसएनसोऽवयजनमसि" ताण्ड्यब्रा० "अवयजनम् अपगमनसाधनम्" भा० ।

अवयव पु० अवयूयते कार्य्यद्रव्येण संबध्यते अव+यु–कर्मणि अप् । १द्रव्यारम्भके द्रव्ये "यथा परमाणुः द्व्यणुकं द्व्यणुकस्त्रसरेणुमारभते इत्यादिक्रमेण अन्त्यावयविपर्य्यन्तानि सर्व्वाणि द्रव्याणि स्वाश्रिततया अवयविद्रव्यान्तरमारभन्ते "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्" वै०सू० उक्तेः । अन्त्यावयविभिन्नद्रव्याणि विहाय द्रव्याणां सजातीयद्रव्यान्तरारम्भकत्वं तदर्थः अन्त्यावयवी नित्यद्रव्यं च न कस्यचिदारम्भकम् । आरम्भकद्रव्ये च द्रव्यान्तरस्य समवायेनाऽवस्थित्याऽवयरत्वम् । आरम्भकद्रव्यञ्च उपादानकारणतया समवायिकारणतया च व्यवह्रियते अधिकमवयविशब्दे वक्ष्यते "अनित्या च तदन्या स्यात् सैवावयवयोगिनी" भाषा० । अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वम् अवयवत्वमिति केचित् प्रतिपेदिरे तन्न सम्यक्, घटादौ अवच्छिन्नपरिमाणवत्त्वेन तत्रातिव्याप्तेः किन्तु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्वमेवावयवत्वम् । यु अमिश्रणे अप् । २देहे तस्यान्त्यावयवितया द्रव्यान्तरानारम्भकत्वेन इतरद्रव्यसमवायशून्यत्वात् तथात्वम् ३हस्तादिषु देहावयवत्वात्तेषान्तथात्वम् । ते च प्राधान्येन पञ्च सुश्रुते दर्शिताः ७२ पृष्ठे अङ्गशब्दे उक्ताः । अङ्गप्रत्यङ्गानि च सूक्ष्मरूपेण गर्भे एव उत्पद्यन्ते क्रमशो विवर्द्धमानानि दृश्यन्ते यथोक्तं सुश्रुते "सर्व्वाङ्गप्रत्यङ्गानि युगपत् सम्भवन्तीत्याह धन्वन्तरिः गर्भस्य सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते वंशाङ्कुरवच्चूतफलवच्च तद्यथा चूतफले परिपक्वे केशरमांसास्थिमज्जानः प्रत्यक् दृश्यन्ते कालप्रकर्षात्, तान्येव तरुणे नोपलभ्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । तेषां सूक्ष्माणां केशरादीनां कालः प्रव्यक्ततां करोति एतेनैव वंशाङ्कुरोऽपि व्याख्यातः एवं गर्भस्य तारुण्ये सर्व्वेष्वङ्गेषु सत्स्वपि सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिः । तान्येव कालप्रकर्षात् प्रव्यक्तानि भवन्ति" । अधिकं गर्भशब्दे वक्ष्यते । "तृतीये तु मासस्त्वङ्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवतीत्याद्युक्तिस्तु व्यक्ताङ्गतापरा । ४समुदायस्य एकदेशे "पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च" भर्त्तृहरिः "क्तेनाहोरात्रावयवाः" पा० । "क्रियाहि नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा पूर्व्वापरीभूतावयवा न शक्यते पिण्डीभूता निदर्शयितुम्" म०भा० "गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते" वाक्यप० । एकदेशाभिप्रायेणैव नास्तिकादीनां मते परमाण्वादौ अवयवव्यवहारः तैः परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपतास्वीकारात् । न्यायादिमतसिद्धपरार्थानुमानसाधनेषु ५वाक्येषु च । ते चावयवाः पञ्च इति बहवः त्रय इत्यन्ये । यथा प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपाः पञ्च, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणरूपाः हेतूदाहरणोपनयरूपा वा मतभेदेन त्रयः । यथा पर्व्वतो वह्निमान्, धूमात्, योयोधूमवान् स वह्निमान् यथा महानसम्, वह्निव्याप्योधूमो धूमवांश्चायम् तस्माद्वह्निमान् । प्रतिज्ञादीनां लक्षणानि च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते उपचारात् तत्प्रतिप्रतिपादके चिन्तामणिकृते अनुमानखण्डान्तर्गते ६ग्रन्थे । ७उपकरणमात्रे च ।

अवयविन् त्रि० अवयवः कारणत्वेनास्त्यस्य इनि । अवयवजन्ये द्रव्ये । अवयवित्वं च कार्य्यद्रव्यत्वम् । तच्च नैयायिकादिभिरवयवाच्छिन्नतया उत्पद्यते इत्युरीकृतम् । तत्र मुक्ता० प्रमाणमभ्युपन्यस्तम् "ननु अवयविनि किं मानं ? परमाणुपुञ्जैरेवोपपत्तेः न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षं न स्यादिति वा-

च्यम् एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् यथा एकस्य केशस्य दूरेऽप्रत्यक्षत्वे तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम् । न च एकः स्थूलो महान् घट इति बुद्धेरनुपपत्तिरिति वाच्यम् एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः, नैवं परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायोग्यत्वात् दूरस्थकेशस्तु नातीन्द्रियः सन्निधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । न च तदानीम् अदृश्यपरमाणुपुञ्जात् दृश्यपरमाणुपुञ्जस्योत्पन्नत्वात् न प्रत्यक्षत्वे विरोध इति वाच्यम् अदृश्यस्य दृश्यानुपादानत्वात् अन्यथा चक्षुरूष्मादिसन्ततौ कदाचिद् दृश्यत्वप्रसङ्गात् । न चातितप्ततैलादौ कथमदृश्यदहनसन्तते दृश्यदहनोत्पत्तिरिति वाच्यं तत्र तदन्तःपातिभिः दृश्यदहनावयवैः स्थूलदहनोत्पत्तेरुपगमात् । न च अदृश्यद्व्यणुकेन कथं त्रसरेणोरुत्पत्तिरिति ? वाच्यम् । यतो न वयं दृश्यत्वमदृश्यत्वं वा कस्यचित् स्वभावादाचक्ष्महे परन्तु महत्त्वोद्भूतरूपादिकारणसमुदायवशात् दृश्यत्वं तथा च त्रसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षं न तु द्व्यणुकादेः तदभावात् न हि तन्मतेऽपीदं सम्भवति परमाणौ महत्त्वाभावात् इत्थं चावयविसिद्धौ तेषामुत्पादविनाशयोः प्रत्यक्षत्वादनित्यत्वं तेषां चावयवावयविधारायाः अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः । अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः यत्र च विश्रामस्तस्यानित्यत्वे त्वसमवेतकार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गः स्यात् अतस्तस्य नित्यत्वं महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ विश्रान्तत्वमिवाणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तत्वमस्ति इति तस्य परमाणुत्वसिद्धिः न च त्रसरेणावेव विश्रामोऽस्त्विति वाच्यं त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्रसरेणोरवयवाः सावयवाः महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेः न चेदमप्रयोजकम् अपकृष्टमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् नचैवं क्रमेण तदवयवधारापि सिध्येदिति वाच्यम् अनवस्थाभयेन तदसिद्धेः" । व्याख्यावज्ञैतत् दिनकर्य्याम् । 'बौद्धः शङ्कते नन्विति नन्वयं घटइत्यादि प्रतीतिरेव तत्र प्रमाणं भविष्यतीत्यत आह परमाणुपुञ्जैरेवेति विलक्षणसंस्थानविशिष्टैः परमाणुभिरेवेत्यर्थः उपपत्तेरिति अयं घट इत्यादिप्रतीतेरुपपत्तेरित्यर्थः । तत्समूहस्य परमाणुसमूहस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । तत्समूहस्य केशसमूहस्य । अनुपपत्तिरिति परमाणुविषयत्वादिति शेषः उपपत्तेरिति तत्र यथा धान्यसमूहस्यैकत्वादेक इति प्रतीतिरेवं संयोगविशेषस्यैव महत्त्वात्मकतया महानिति प्रतीतिस्तथा परमाणुपुञ्जेष्वपीति भावः । प्रत्यक्षायोग्यत्वादिति तथाच स्वभावतोऽयोग्यानां परमाणूनां परस्परसंयोगमात्रेण योग्यत्वं न सम्भवतीति भावः । दूरस्थकेशस्तु स्वभावतो नातीन्द्रिय इति त्वदुक्तदृष्टान्तस्य वैषम्यमित्याह दूरस्थकेशस्त्विति तस्य दूरस्थ केशस्य । तस्यैवेति एवकारस्य प्राक्तनसन्निधानपदेनान्वेति तथाच सन्निधान एव तस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः तथाच दूरत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्तद्दशायाम् अप्रत्यक्षत्वमात्रं तस्य, न तु स्वाभाविका प्रत्यक्षत्वमिति भावः । उत्पन्नत्वादिति क्षणभङ्गवादिनां मते परमाणूनामुत्पत्तिस्वीकारादिति भावः । अन्यथा अदृश्यस्य दृश्योत्पादकत्वे । तत्र तादृशदहनोत्पत्तिस्थले) । तदन्तःपातिभिः अतितप्ततैलान्तःपातिभिः । स्वभावात् कारणैरपेक्ष्यात् उद्भूतरूपादीति आदिनालोकादिपरिग्रहः । तदभावे महत्त्वोद्भूतरूपाद्यभावे महत्त्वाभावादित्यर्थः । अत्र नास्तिकमतानुयायिनः परस्परविभक्तपरमाणूनां महत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वेऽपि परस्परसंयुक्तानां पुञ्जात्मनान्तेषां प्रत्यक्षे बाधकाभावः नच महत्त्वाभावएव बाधकः परस्परविलक्षणसंयोगस्यैव महत्त्वरूपस्य प्रत्यक्षजनकत्वात् नच परमाणूनां नित्यत्वाद्घटादावुत्पत्तिनाशयोः प्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् तन्मते पदार्थमात्रस्यैव क्षणिकत्वात् परमाणूनामुत्पत्तिनाशयोः स्वीकारात् नच परमाणुपुञ्जेषु घटत्वाङ्गीकारे कपालाद्घट इति प्रतीतेरनुपपत्तिः परमाणूनां कपालजन्यत्वाभावादिति वाच्यं तन्मते कपालस्यापि परमाणुपुञ्जरूपतया घटरूपपुञ्जेषु कपालरूपपुञ्जजन्यत्वस्वीकारात् पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तिरिति तेषां सिद्धान्तादित्याहुः, तन्न घट इत्यादिप्रतीतिविषयतायाः अनेकपरमाणुषु कल्पने गौरवात् अवयवातिरिक्तावयविसिद्धिरिति दिक् । मेरुसर्षपयोरपीति अपिशब्दः साम्यप्रसङ्ग इत्युत्तरं सम्बध्यते तेन च द्व्यणुकस्य सावयवारब्धत्वे महत्त्वापत्तिः समुच्चीयते साम्यं परिमाणतारतम्याभावः परिमाणकारणीभूतायाः अवयवसंख्यायाः उभयत्र साम्यादिति भावः । नच मेर्ववयवानां न सर्षपतुल्यपरिमाणवत्त्वं, सर्षपावयवानां च न मेर्ववयवतुल्यपरिमाणवत्त्वमित्यवयवपरिमाणविशेषाद्विशेष इति वाच्यम् मेर्ववयवसर्षपावयवयोरप्यनन्तावयवत्वेन तत्परिमाणतारतम्याभावस्याप्यापादनीयत्वात् नच मेरुसर्षपयोरवयवगतप्रचयाख्यसंयोगविशेष इति वाच्यम् प्रचयविशेषस्यापि संख्याविशेषनियम्यत्वेन संख्याविशेषाभावे तद्वि-

शेषानुपपत्तेरिति । ननु तथापि विश्रामाश्रयस्य नित्यत्वे मानाभाव इत्यत आह यत्र त्विति । असमवेतकार्य्योत्पत्ति प्रसङ्ग इति असमवेतभावकार्य्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु तस्य नित्यत्वसिद्धावपि अणुत्वे किं मानमित्यत आह महत्परिमाणेति । चाक्षुषद्रव्यत्वादिति अत्रात्मनि व्यभिचारवाराय चाक्षुषपदं घटाभावे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदम् तदवयवसिद्धाविति त्रसरेण्ववयवसिद्धावित्यर्थः । तद सिद्धेरिति अवयवधाराया असिद्धेरित्यर्थः । अत्र नव्याः त्रसरेणोरवयवाः सावयवा इत्याद्यनुमानयोरुक्तयोरप्रयोजकत्वेन त्रुटावेव विश्रामः नच चाक्षुषं प्रति महत्त्वं कारणं तथाच त्रुटौ महत्त्वमावश्यकं तच्चावयवसंख्याजन्यमिति अवयवं विना नोत्पद्यते इत्यनुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकत्वं द्व्यणुकसाधकानुमानस्येति वाच्यम् त्रसरेणुमहत्त्वस्य नित्यत्वस्वीकारेणोक्ततर्कानवतारात् नचाणुव्यवहारस्याणुपरिमाणनिबन्धनतया तदाश्रयद्रव्यसिद्धिरावश्यकीति वाच्यम् तस्यापकृष्टपरिमाणनिबन्धनत्वात् महत्यपि महत्तमादणुव्यवहारात् न चैवं त्रसरेणुपुञ्ज एवास्त्ववयवीति वाच्यम् विप्रकलितेष्वपि तेषु घट इत्यादिप्रत्ययप्रसङ्गात् नच तत्संयोगवत्त्वमेव घटत्वं घटो द्रव्यमित्यादिप्रतीतौ च परम्परया तद्भानमिति वाच्यं सम्भवति साक्षात् सम्बन्धविषयत्वे परम्परासम्बन्धविषयकत्वकल्पने गौरवादित्याहुः । ननु परमाणुत्रयेण कुतो न द्रव्यान्तरोत्पत्तिः परमाणुद्वयेन द्व्यणुकवत् द्व्यणुकद्वयेन द्रव्यान्तरोत्पत्त्यापत्तिस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकवदिति चेन्न प्रमाणाभावेन तादृशद्रव्यासिद्धौ परमाणुत्रये द्व्यणुकद्वये च द्रव्यारम्भकसंयोगाऽकल्पनात् । अत्रेदं चिन्त्यं त्रिभिः परमाणुभिरेव त्र्यणुकमस्तु परमाणुभ्यामनारम्भे सिद्धान्तिनां द्व्यणुकाभ्यामनारम्भ इव मानाभावात् फलबलेन त्रयाणामेव युगपद्द्रव्यारम्भसंयोगकल्पनात् वस्तुतो गवाक्षरन्ध्रे दृश्यमानानां द्व्यणुकत्वमेव युक्तमणुद्वयारब्धत्वे लाघवादिति"। अयमवयवी कारणात् भिन्नएव कार्य्यकारणयोरैक्याभावात् नियतपूर्व्ववर्त्तिन एव कारणतया कारणस्य प्राक्सत्त्वनियमेन कार्य्यस्य च तदाऽसत्त्वेन तयोर्भेदात् । अतएव "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते" इति वै० सूत्रे अन्तरपदमुपात्तम् इति वैशेषिकादयः स्वीचक्रुः । सांख्यावेदान्तिनस्तु कार्य्यस्य कारणैक्यमेव स्वीचक्रुः तथाहि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" "युक्तेश्च शब्दान्तराच्च" शा० सू० तद्भाष्ये चोक्तम् । 'युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्य सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते शब्दान्तराच्च । युक्तिस्तावद्वर्ण्यते दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरसुवर्णमृत्तिकादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते न हि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते न घटार्थिभिः क्षीरम् । तच्चासत्कार्य्यवादे नोपपद्यते । अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्व्वस्यासत्त्वे कस्मात् क्षीरादेव दध्युत्पद्यते न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव घट उत्पद्यते न क्षीरात् । अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीरएव दध्नः कश्चिदतिशयो न मृत्तिकायां, मृत्तिकायामेव घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्येत तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थाया असत्कार्य्यवादहानिः सत्कार्य्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्य्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसतो वा कार्य्यं नियच्छेत् असत्त्वाविशेषादन्यत्वाविशेषाच्च । तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः शक्तेश्चात्मभूतं कार्य्यम् । अपिच कार्य्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् । समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यः इत्यनवस्थाप्रसङ्गः अनभ्युपगम्यमानेऽत्र विच्छेदप्रसङ्गः । अथ समवायः स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत । तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् । कथञ्च कार्य्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवेषु वर्त्तमानं वर्त्तते किं समस्तेष्ववयवेषु वर्त्ततउत प्रत्यवयवम् । यदि तावत् समस्तेषु वर्त्तेत ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत, समस्तावयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात् नहि बहुत्वं समस्तेष्वाश्रयेषु वर्त्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते । अथावयवशः समस्तेषु वर्त्तेत तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन् यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवी वर्त्तेत । कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति । अनवस्था चैवं प्रसज्येत तेषु तेष्ववयवेषु वर्त्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् । अथ प्रत्यवयवं वर्त्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात् न हि देवदत्तः स्रुघ्ने सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गात् देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः । गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेन्न तथा प्रतीत्यभावात् । यदि गोत्वादिवत् प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्यात् यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते एवमवय-

अपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षेण गृह्येत नचैवं नियतं गृह्यते। प्रत्येकं परिसमाप्तौ चावयविनः कार्य्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वात् शृङ्गेणापि स्तनकार्य्यं कुर्य्यात् उरसा च पृष्ठकार्य्यं, न चैवं दृश्यते। प्रागुत्पत्तेश्च कार्य्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्त्तृका निरात्मिका च स्यात्। उत्पत्तिश्च नाम क्रिया सा सकर्त्तृकैव भवितुमर्हति गत्यादिवत्। क्रिया च नाम स्यादकर्त्तृका चेति विप्रतिषिद्ध्येत। घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्त्तृका किन्तर्ह्यन्यकर्त्तृकेति कल्प्या स्यात् तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानान्यकर्त्तृकैव कल्प्येत तथा च सति घट उत्पद्यते इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् न च लोके घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादय उत्पद्यमानाः प्रतीयन्ते उत्पन्नताप्रतीतेश्च। अथ स्वकारणसत्ता सम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्य्यस्येति चेत् कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यं, सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा। अभावस्य च निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्य्यादाकरणमनुपपन्नम्। सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्य्यादा दृष्टा नाभावस्य। न हि बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्म्मणोऽभिषेकादित्येवं जातीयकेन मर्य्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते। यदि च बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वमभविष्यत् तत इदमप्युपापत्स्यत कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारदूर्द्ध्वं भविष्यतीति। वयन्तु पश्यामो बन्ध्यापुत्रस्य कार्य्याभावस्य चाभावत्वाविशेषात् यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यति एवं कार्य्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्द्ध्वं न भविष्यतीति। तन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत, यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात् कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते एवं प्राक्सिद्धत्वात् तदनन्यत्वाच्च कार्य्यस्वरूपसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत व्याप्रियते च, अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्य्यस्येति। नैष दोषः यतः कार्य्याकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते। कार्य्याकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि। न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति, स एवेति प्रत्यभिज्ञानात्। यथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति, मम पिता मम माता मम भ्रातेति प्रत्यभिज्ञानात्। जन्मोच्छेदानन्तरितत्वात्तत्र युक्तं नान्यतेति चेन्न क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात्। अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा। तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदसतः सत्त्वापत्तिः सतश्चासत्त्वापत्तिः तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः। तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च। एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः। यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत् कार्य्यं तस्य निर्व्विषयः कारकव्यापारः स्यात् अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः आकाशस्याहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रसक्तिवत्। समवायिकारणे व्यापारः कारकव्यापारैः स्यादिति चेन्न अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरति प्रसङ्गात्। समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्य्यमिति चेन्न अतस्तर्हि सत्कार्य्यापत्तिः। तस्मात् क्षीरादीन्येव दध्यादिद्रव्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्य्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्य्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम्। तथा च मूलकारणमेवान्त्यात्कार्य्यात् तेन तेन कार्य्याकारेण नटवत् सर्व्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते। एवं युक्तेः कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनन्यत्वञ्च कारणादवगम्यते। शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते। पूर्व्वसूत्रे असद्व्यपदेशिनः शब्दस्योदाहृतत्वात्ततोन्यः सद्व्यपदेशी शब्द शब्दान्तरः "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्यादि। "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदिति" चासत्पक्षमुपक्षिप्य "कथमसतः सज्जायेत?" इत्याक्षिप्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यवधारयति। तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्य्यस्य प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात् सत्त्वानन्यत्वे प्रसिद्ध्यतः। यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्य्यं स्यात् पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात् तदन्यत्कारणात् स्यात् तत्र "येनाश्रुतं श्रुतं भवतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते" भा०। "पटवच्च" शा०सू०। यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किम्वान्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत् संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमयेऽपि विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पटः इति। एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादि

कार्य्यमस्पष्टं सत् तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यते ॥ ततः सवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनानन्यत् कारणात् कार्य्यमित्यर्थः" भा०। सां०कौ० कारणात् कार्य्यस्यानन्यता दर्शिता यथा "कार्य्यस्य कारणाभेदसाधकानि च प्रमाणानि । न पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तद्धर्मत्वात् इह यद्यतो भिद्यते तत्तस्य धर्म्मो न भवति यथा गौरश्वस्य। धर्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम्। उपादानोपादेयभावाच्च नार्थान्तरत्वम् । नार्थयोरुपादानोपादेयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोः। तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः संयोगाप्राप्त्यभावात् । पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबदरयोः अप्राप्तिर्वा यथा हिमवद्विन्ध्ययोः" नचेह संयोगाप्राप्ती तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणात् । इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्य्यं गृह्यते यथैकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्वकार्य्योऽवनतिविशेषोऽधिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्य्यात् पटगुरुत्वस्य कार्य्यान्तरं दृश्यते तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इति । तान्येतान्यवीतान्यभेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे तन्तव एव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, न तन्तुभ्योऽर्थान्तरं पटः। स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितुमर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् । यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गान्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः। यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः "नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचिविकाशिभ्यो न भिन्नः एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः । एवञ्चेत् तन्तुषु पट इति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्युपपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वह्निर्दाहकः प्रकाशकः पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामार्थक्रियां कुर्व्वन्ति न तु शिविकावहनं मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्व्वाणा अपि मिलिताः आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् आविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्नसन्वा असंश्चेत् प्राप्तं तर्ह्यसत उत्पादनम् । अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण । न हि सति कार्य्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आविर्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवः क्रियन्त इति रिक्तं वचः । अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते कोयमसदुत्पत्तिः सती असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटान्नार्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यत इति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतीत्यपि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात् । तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा स्वकारणसत्तासमवायोवा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि व्यापार्य्यन्ते एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात्" व्याख्यातञ्चैतदस्माभिस्तट्टीकायां यथा "तद्धर्मत्वात् तेषां तन्तूनां धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् स्वसत्त्वनियतसत्ताकत्वाद्वा । तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एवऽन्वयव्याप्तेः प्रवेशात् व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति यत् यतोभिद्यते इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वाभावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः । पक्षे धर्मत्वरूपहेतुसत्त्वप्रदर्शनाय उपनयरूपन्यायाङ्गमाह धर्मश्चेत्यादि । धर्मत्वं च प्रागुक्तम् । निगमयति तस्मान्नार्थान्तरमिति । अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं मयूरव्यंसकादित्वात् समासे क्लीवता । पटः तन्तुभ्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु अभिन्न एवेत्यर्थः । उपादीयते कार्य्यजननाय विशेषरूपेण गृह्यते इत्युपादानम् कार्य्यस्यानागतावस्थाविशेषाश्रयरूपं कारणं तदाश्रितसूक्ष्मावस्थापन्नं कार्य्यन्तूपादेयं तद्भावात् कार्य्यकारणविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्य्यस्यानागतावस्थाश्रयत्वमेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनागतावस्थापन्नकार्य्यरूपमेव अन्यस्य दुर्वचत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्य्यजननाय उपादीयेरन् न च तथा उपादीयन्ते । उपादीयन्ते च पटादिजननाय तन्तवः न तु मृदादयः । न च प्रागभाव एव तस्य नियामकः, तस्य अभावत्वेन स्वतोविशेषकत्वाभावात्

प्रतियोग्युपरक्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वकाले ऽसम्भवात् उत्पत्तेः प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह प्रागभावस्य संबन्धस्यानौचित्यात् इत्यनागतावस्थापन्नकार्य्यात्मकत्वमुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः नः तन्तुभ्यो भिन्न इत्युपेयमिति भावः। संयोगाप्राप्त्यभावादिति। संयोगस्य अप्राप्तिः विभागस्य तयोरभावात्। तथा च संयोगाभावः विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः संयोगोदृष्टः यथा घटपटयोः। न च गुणेषु व्यभिचारः स्वमते तत्र तन्त्वभेदस्येष्टत्वात् द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणे च व्यभिचाराभावाच्च। अप्राप्तिर्वेति विभागश्चेत्यर्थ. तथा च संयोगानाश्रयत्वस्येव विभागानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्वमिति भावः। गुरुत्वान्तरकार्य्याग्रहणादिति। अयमाशयः। अवयवतन्तुपरिमाणेनेव तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकं महत्परिमाणमिव गुरुत्वम् जन्यते, गुरुत्वञ्च स्वपतन इव स्वाश्रितत्तुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिकादिभिरभ्युपगम्यते। तत्र यदि पटस्तन्तुभ्योभिद्येत तदा तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्वाश्रितत्तुलादण्डादेरवनतिविशेषोऽत्र गृह्येत यथा एकपलिकस्वर्णापेक्षया द्विपलिकस्वर्णस्य, तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्वाश्रिततुलादण्डाद्यवनतिविशेषग्रहणायोग्यत्वात् गुरुत्वान्तरयुक्तस्वर्णादिवत् तुल्यगुरुत्वयुक्तपदार्थे व्यभिचारवारणाय ग्रहणायोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक् तुलादण्डारोपणेऽवनत्यन्तरस्य ग्रहणसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न तथासम्भव इति अभिन्नत्वमित्यन्यत्र विस्तरः। तन्तुगुरुत्वस्य कार्य्यं स्वाश्रितत्तुलादण्डादेरवनतिविशेषस्तस्मात् कार्य्यान्तरम् अवनत्यन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः। अवीतानि व्यतिरेकव्याप्तियुक्तानि यथा च तत्र तत्र व्यतिरेकव्याप्तिस्तथानुपदं तत्र तत्र दर्शितं प्राक्। पट इति बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः। फलितमाह न तन्तुभ्योऽर्थान्तरमिति। अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वमाशङ्कते स्यात्मनोत्यादि। क्रिया उत्पादनक्रिया, निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे कार्य्यस्य कारणात्मकत्वेन स्वतः स्वस्योत्पत्तिविनाशबुद्ध्यसम्भव इत्यर्थः। व्यपदेशः व्यवहारः अर्थक्रिया प्रयोजनोत्पादनं क्रियाव्यवस्था प्रावरणादिकार्य्यनियमः तेषां भेदः पश्चात्पुनर्द्वन्द्वः। तथा च कार्य्यकारणयोरभेदे तन्तुषु घट इति कथं भेदव्यपदेशः? कथं वा प्रयोजनान्तरजनकता,? प्रयोजनान्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः। इत्यञ्चात्र प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्य्यत्वेन, तत्र नष्टत्वेन वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजकसंज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्य्यभेदवत्त्वाच्च। इति पञ्चभिर्हेतुभिः सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधकहेतुर्नाभेदसाधनायालमित्याशङ्कार्थः। समाधत्ते नैकान्तिकमिति। ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च तत्र तत्रावास्तवएव भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिद्वन्द्वीति भावः। एवञ्च बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे इदं रजतमिति बोधात् व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि वास्तवत्वापत्तिः तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्थाभेदयोश्च न भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वह्न्यादेः प्रकाशनपाचनादिरूपनानाकार्य्याणां, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्य्यस्य समस्तानां तु शिविकावाहनादिविभिन्नकार्य्यस्य च सम्पादनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचारान्न तयोर्भेदसाधकतेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः। तदेव क्रमश उपपादयति एकस्मिन्नपीति। प्रध्वंसन्ते नश्यन्ति। कूर्म्मेत इत्यनुषङ्गः अस्मिन् पक्षे च कूर्मे इत्यर्थः सार्व्वविभक्तिकः सप्तम्यास्तसिल्। यथाहेति भगवद्गीतायामिति शेषः। असतोऽसत्त्वाश्रयस्य, भावः सत्त्वम्, सतः सत्त्वाश्रयस्य न अभावः असत्त्वम् सदसतोरेकत्र समावेशाभावादिति शेषः। आपादयति व्यतिरेकव्याप्त्या साधयति तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः निवर्त्तमानः व्याप्यं कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्य्यस्य कारणाद्भेदम् साधयतीत्यर्थः। इति यन्मतं तदनूद्य नञा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्शयति एकस्यापीति तथा च कार्य्यभेदाभावः न कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वह्न्यादौ नानाकार्य्यदर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः। एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः सदसत्त्वे विकल्पेन दूषयितुं शङ्कते स्यादेतदित्यादि। व्रतमित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्तेनान्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य स्वतएव सिद्धत्वादित्यर्थः। क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पटरूपेण व्यवह्रियन्ते इत्यपि बोध्यम्। यद्वि उभयवादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिवन्दिरूपदूषणदानायाह अथासदुत्पद्यत इत्यादि। उत्पत्तिः

आद्यक्षणसंबन्धः स च स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु संयोगमात्रः गुणक्रिययोस्तदसम्भवात् तयोश्च उत्पत्तिव्यवहारस्य सर्व्वसिद्धत्वात्। प्रकृते स्वरूपसंबन्धविशेषश्च अनुयोगिस्वरूपएव एवञ्च उत्पत्तिः पटरूप एव नार्थान्तरमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारणव्यापारापेक्षा भविष्यतीति शङ्कते अथोत्पत्तिरित्यादि। दूषयति तथापीति। पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उत्पद्यते इति न प्रयोक्तव्यम् तद्वाच्यार्थस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च पौनरुक्त्यात् घटो घट इतिवत् न तत्र शाब्दबोध इति भावः। घटादिशब्दस्य उत्पन्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं प्रयोक्तुं न शक्यम् अयोग्यत्वादिति शेषः। पटशब्देन पटत्वविशिष्टस्यैव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः। अयोग्यत्वे हेतुमाह उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन् धर्म्मिणि युगपदेकदा विरोधात् सहानवस्थानात्। कालान्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति। विनश्यतीति वर्त्तमानताप्रतीतेर्न विभिन्नकालता तयोरिति भावः। एवमुत्पत्तेः पटस्वरूपत्वाभावासम्भवमुक्त्वा अन्यरूपतास्वीकारेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भव एवेत्याह त आदिय पक्षोत्पत्तिरित्यादि। स्वकारणसमवायः स्वस्य कारणेषु तन्तुषु समवायः तत्संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः। समवायस्य च सर्व्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः। समवायस्य नित्यत्वात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः पक्षान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति। स्वसत्तया स्वकारणे विद्यमानतया यः कारणे समवायस्तथा च स्वसत्ताकालिकत्वविशिष्टसमवायस्य पूर्व्वमसत्त्वान्न न कादाचित्कत्वव्याघात इति भावः। उभयथापि उत्पत्तेरुभयरूपमध्येऽन्यतररूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति शेषः। सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्व्वजनानुभवसिद्धायाः कारणव्यापारापेक्षाया अनौचित्यस्य उभयमतेऽपि तुल्यत्वात् प्रतिवन्दिसमवधानमिति भावः। उत्पत्तेः कार्य्यस्य रूपेण सम्बन्धरूपतां शङ्कते न चेति। पटरूपस्य तन्तुरूपजन्यत्वात् तेन सह कारणानां संबन्धएव कार्य्यस्य उत्पत्तिस्तथा च तस्य जन्यत्वात् कारणव्यापारापेक्षेति न समानं दूषणमिति भावः। दूषयति रूपस्येति। रूपस्य भवन्मते गुणत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेश्च क्रियारूपतायाः सर्व्वैरिष्यमाणत्वात् कारणानां च क्रियानुबन्धित्वे- नैव कारकत्वाभ्युपगमात्। तन्तुभ्यः पटउत्पद्यते इत्यादिषु च तन्त्वादीनामुत्पत्तिकारकत्वप्रतीतेश्च नोत्पत्तेः पटरूपसंबन्धरूपतेति” भावः।

अवयाज् पु० अव+यज—ण्वि। अपकृष्टयाजके संबुद्धौ अवयाः।

अवयातृ त्रि० अव+या—तृच्। पृथक् कर्त्तरि। “अदितिभिर्वाश्ववयाता हरस्य दैव्यस्य” ऋ० ८,४८,२। “अवयाता पृथक्कर्त्ता” भा०।

अवयान न० अव+या—ल्युट्। अपगतौ “इयं धीर्भूया अवयानमेषाम्” ऋ० १,१८५,८, “एषां पापानामवयानमपगमम्” भा०।

अवयुन त्रि० वयुनं प्रज्ञा निरु० न०ब०। प्रज्ञाशून्ये। “स इत्तमोऽवयुनम्” ऋ० ३,२१,२।

अवर पूजयां कण्ड्वा०प०सक०सेट्। अवर्य्यति पूजतयीत्यर्थः।

अवर त्रि० वृ—बा० अप् न०त०। १चरमे, २अधमे, ३कार्य्ये च। ४पश्चाद्वर्त्तिनि ५देशे ६काले पु० ७दिशि स्त्री ८तद्वर्त्तिनि त्रि०। हस्तिजङ्घायाः ९पश्चाद्देशे न०। “दूरेण ह्यवरं कर्म्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय” गी० अस्य व्यवस्थावाचित्वे सर्व्वनामकार्य्यम् ङसिङ्योस्तु वा। “श्रद्दधानः परां विद्यामाददीतावरादपि” मनुः अवरस्मादिति च। व्यवस्था च देशकृता कालकृता बुद्धिकल्पिता च तत्र देशकृता यदवरं कौशाम्ब्याः। कालकृता यदवरमाग्रहायण्याः। बुद्धिकल्पिता अवरादपीतिमानवे। मासेनावरः मासावरः इत्यादौ समासे विग्रहवाक्ये च न सर्व्वनामकार्य्यं मासावराय इत्यादि च। “इषुमात्रावरं स्थण्डिलमुपलिप्य” छा० सू०। ५त०। अत्यन्तश्रेष्ठे त्रि०।

अवरज पु० अवरस्मिन् काले जायते जन—ड। १कनिष्ठसोदरे भ्रातरि, २शूद्रे च। मनुष्येषु प्रथमोत्पत्तौ तस्य जघन्यजत्वात् तथात्वम् ३कनिष्ठसोदरभगिन्यां, ४शूद्रायाञ्च स्त्री टाप्। “अस्य चावरजं विद्धि भ्रातरं मां तु लक्ष्मणम्” रामा० “यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत्” मनुः “विदर्भराजावरजा तयैवम्”। “रावणावरजा तत्र राघवं मदनातुरा” इति च रघुः ५पश्चाज्जातमात्रे त्रि०। “आत्मभूरवरजाखिलप्रजः स्वपतेरवरजत्वमाययौ” माघः।

अवरत त्रि० अव+रम—क्त। विश्रान्ते अनवरतं सततम्।

अवरतस् अव्य० अवर+तसिल्। अवरः अवरस्मिन् अवरस्मादित्यर्थे। अवरतः रमणीयम् आगतः, वसति वा।

अवरति स्त्री अव+रम—क्तिन्। १विरामे, २निवृत्तौ च।

अवरवर्ण पु० कर्म्म०। शूद्रे।

अवरवर्णज पु० अवरवर्णः सन् जायते जन–ड । शूद्रे “श्वा तु दृष्टिनिपातेन स्पर्शेनावरवर्णजः” “ब्राह्मणान् बाधमानन्तु कामादवरवर्णजम्” इति च मनुः ।

अवरव्रत पु० अवरं अत्यन्तश्रेष्ठं व्रतमस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । अवरम् अधमं व्रतमस्य । ३हीनव्रते त्रि० ।

अवरशैल पु० अवरः पश्चाद्वर्त्ती शैलः । अस्ताचले ।

अवरस्तात् अव्य० अवर+प्रथमाद्यर्थे अस्ताति । प्रथमा पञ्चमीसप्तमीवृत्तेरवरशब्दस्यार्थे । अवरस्तात् रमणीयम्, आगतः वसति वा । [अत्यन्तनिर्जने ।

अवरहस न० अवततं रहः अच् समा० । अवतते रहसि

अवरार्द्ध न० कर्म्म० । अपरभागे “सकृत्कर्म्म पितॄणाम-परार्द्धं देवानाम्” इति । “अपरार्द्धतश्च परार्द्धतश्च परि-ग्टह्य” शत०ब्रा० २देहस्य पश्चाद्भागे च ।

अवरार्द्ध्य त्रि० अवरार्द्धे भवः यत् । शेषभागभवे । न वरत्वेन अर्ध्यते ऋध–णिच्–कर्म्मणि यत् । न्यूने । “नावरार्द्ध्यं ततः कुर्य्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः” छन्दो० परि० । “अवरार्द्ध्य न्यूनम्” म०त०रघु० “दशगवावरार्द्ध्या दक्षिणा” आ० ग्ट० ।

अवरीण त्रि० अव+रिङ–क्त । तिरस्कृते । [नाल्पे ।

अवरीयस् त्रि० न वरीयान् न०त० स्त्रियां ङीप् । अल्प-

अवरुग्ण त्रि० अव+रुज–क्त । १भग्ने २रोगान्विते च ।

अवरुद्ध त्रि० अव+रुध–क्त । १प्रतिरुद्धे अन्यैरसंलक्षिते २गुप्ते च “अस्ति कश्चिद्राजसूनुरवरुद्धश्चरन्” दशकु० इतर गमननिषेधेन रक्षितायां ३स्त्रियां स्त्री । (राखनी) ।

अवरुद्धि स्त्री अव+रुध भावे क्तिन् । १अवरोधने २प्रतिरोधे “इन्द्रियाणां वीर्य्याणाञ्चावरुद्धौ” श्रुतिः ।

अवरूढ़ त्रि० अव+रुह–क्त । १कृतावरोहणे उच्चस्थानात् निम्नगते । २उत्पाटिते वृक्षादौ च ।

अवरोचक अवरोचयति रुचिहीनं करोति अव+रुच–णिच्–ण्वुल् । अवरोचके रोगभेदे “हृच्छूलपीडनं तत्र कफ-श्वासावरोचकः” सुश्रु० ।

अवरोध पु० अव+रुध–भावे घञ् । १निरोधे “फेनाय-मानं स्रोतोऽवरोधः” सुश्रु० बलादि० मतुप् वा ठनो बाधक इनि अवरोधवान् अवरोधी अवरोधयुक्ते त्रि० । कर्म्मणि घञ् । राजान्तःपुरस्थायां २योषिति, ३राज दारेषु च । “तत्र कृष्णावरोधानां भर्त्तृषु व्यक्तविक्रमम्” । “कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि” रघुः आधारे घञ् । ४राजान्तःपुरे । “पश्चादवरोधे शतयोमदीयैः” इति रघुः । “निन्ये विनीतैरवरोधदक्षैः” कुमा० । “विस्रस्तवस्त्रमवरो-धवधूपपात” माघः । ल्युट् । अवरोधनं निरोधने न० ।

अवरोधक त्रि० अव+रुध–ण्वुल् । १प्रतिरोधके २आवरके च । “सुधन्वा वीर्य्यवान्राजा मिथिलामवरोधकः” रामा० आर्षत्वात् कर्म्मणि न षष्ठी ।

अवरोधायन न० ६त० । अन्तःपुरे ।

अवरोधिक पु० अवरोधे तद्रक्षणादौ नियुक्तः ठन् । राजा-न्तःपुररक्षणार्थं नियुक्ते १वामनादौ । अवरोधः स्थानं निवासत्वेनास्त्यस्य ठन् । “नृपान्तःपुरस्थायां स्त्रियां स्त्री । “ययुस्तुरङ्गाधिरुह्योऽवरोधिका” माघः ।

अवरोधिन् त्रि० अवरुणद्धि अव+रुध–णिनि स्त्रियां ङीप् । १रोधके २आवरके च ।

अवरोपण न० अव+रुह–णिच्–प ल्युट् । उत्पाटने ।

अवरोपित त्रि० अव+रुह–णिच्–पः क्त । उत्पाटिते ।

अवरोह पु० अव+रुह–घञ् । १अवतरणे, (नामा) ऊर्द्ध्व-देशान्निम्नदेशगमने । कर्त्तरि संज्ञायां च । तरोर्मूला-दग्रपर्य्यन्तमारूढ़ायां २गुडूच्यादिलतायाम् । ३अपादाने घञ् । चन्द्रादिलोके स्वर्गे, ततो हि भोगावसाने सर्व्वेऽवतरन्ति । तत्र देहिनां चन्द्रलोकादवरोह-प्रकारस्तावदुक्तः शा० सूत्रे तद्भाष्ये च यथा “कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च” शा० सू० । “इष्टादिकारिणां धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डलमारूढ़ानां ततः प्रत्यवरोह आम्नायते “तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेत”मित्यारभ्य यावत् “रम-णीयचरणा ब्राह्मणादियोनिभावमापद्यन्ते कपूयचरणाः श्वा-दियोनिमिति” । तत्रेदं विचार्य्यते किं निरनुशया भुक्तफलस्य कर्म्मणोऽवरोहन्ति? आहोस्वित् सानुशयाः? इति । किं तावत् प्राप्तं निरनुशया इति । कुतः? यावत्सम्पातमितिविशेष-णात् । सम्पातशब्देनात्र कर्म्माशय उच्यते सम्पतन्त्यनेना-स्माल्लोकादमुं लोकं फलभोगायेति । यावत्सम्पातमुषि-त्वेति च कृत्स्नस्य तस्य तत्रैव भुक्ततां दर्शयति । “तेषां यदा तत्पर्य्यवैतीति” च श्रुत्यन्तरेणैष एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादे-तत् यावदमुष्मिंल्लोके उपभोक्तव्यं कर्म्म तावदुपभुङ्क्ते इति कल्पयिष्यामीति नैव कल्पयितुं शक्यते यत् किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात् । “प्राप्यान्तं कर्म्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्य-यम् । तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्म्मणे” इति ह्यपरा श्रुतिर्यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शेन कृतस्नस्यैवेह कृतस्य कर्म्मणस्तत्र क्षयितां दर्शयति । अपि च प्रायणमनारब्ध-

फलस्य कर्म्मणोऽभिव्यञ्जकं प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य अभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तस्मादविशेषेण यद्यावत् किञ्चिदनारब्धफलं तस्य सर्व्वस्याभिव्यञ्जकं न हि साधारणे निमित्ते नैमित्तिकमसाधारणं भवितुमर्हति नह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते, न पटइत्युपपद्यते । तस्मान्निरनुशया अवरोहन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः “कृतात्ययेऽनुशयवानिति” । येन कर्म्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निसंपर्कात् प्रलीयते सवितृकिरणसंपर्कादिव हिमकरकाद्दुतभुगर्च्चिःसंपर्कादिव च घृतकाठिन्यम् । ततः कृतात्यये कृतस्येष्टादेः कर्म्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानुशया एवेममवरोहन्ति । केन हेतुना? दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह । तथाहि प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति” । चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वर्णयिष्यति । दृष्टश्चायं जन्मनैव प्रतिप्राण्युच्चावचरूपउपभोगः प्रविभज्यमानः आकस्मिकत्वासम्भवात् अनुशयसद्भावं सूचयति अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुःकृतयोः हेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणावगमितत्वात् । स्मृतिरपि वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्म्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्म्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधायै जन्म प्रतिपद्यन्त इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति । कः पुनरनुशयो नामेति केचित्तावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्म्मणो भुक्तफलस्यावशेषः कश्चिदनुशयो नाम भाण्डानुसारिस्नेहवत् यथाहि स्नेहभाण्डं विरिच्यमानं न सर्व्वात्मना विरिच्यते भाण्डानुसार्य्येव कश्चित् स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथानुशयोऽपीति । ननु-कार्य्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषेणावस्थानं न्याय्यम् । नायं दोषः न हि सर्व्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्म्मणः प्रतिजानीमहे । ननु निरवशेषकर्म्मफलभोगाय चन्द्रमण्डलमारूढः । वाढं तथापि स्वल्पकर्म्मावशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न शक्यते यथा किल कश्चित् सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलमुपसृप्तः चिरप्रवासात् परिक्षीणबहूपकरणः छत्रपादुकादिमात्रावशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति, एवमनुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव न हि स्वर्गार्थस्य कर्म्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते कार्य्यविरोधित्वादित्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्म्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भविष्यतीति । तदेतदपेशलं स्वर्गार्थं किल कर्म्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति स्वर्गच्युतस्यापि कञ्चित् फललेशं जनयतीति” न शब्दप्रमाणकानामीदृशी कल्पनावकल्पते । स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वादुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्म्मणो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते नापि कल्पयितुं शक्यते स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् । अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्म्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्त्तमानोऽनुशय इति यदि हि येन सुकृतेन कर्म्मणेष्टादिना स्वर्गमन्वभूवन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्प्येत ततो रमणीय एवैकोऽनुशयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरुपरुध्येत “तद्य इह रमणीयचरणाः अथ य इह कपूयचरणा इति” । तस्मादामुष्मिके फले कर्म्मजाते उपभुक्तेऽवशिष्टमैहिकफलं कर्म्मान्तरजातमनुशयः तद्वन्तोऽवरोहन्ति । यदप्युक्तं यत्किञ्चित्यविशेषेण परामर्शात् सर्व्वस्येहकृतस्य कर्म्मणः फलोपभोगेनान्तं प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति । नैतदेवम् अनुशयसद्भावस्यावगमितत्वात् । यत्किञ्चिदिह कृतमामुष्मिकफलं कर्म्मारब्धभोगं तत् सर्व्वं फलोपभोगेन क्षपयित्वेति गम्यते । यदप्युक्तं प्रायणमविशिष्टत्वादनारब्धफलं कृत्स्नमेव कर्म्माभिव्यनक्ति तत्र केनचित् कर्म्मणामुष्मिँल्लोके फलमारभ्यते केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् । अपि च केन हेतुना प्रायणमनारब्धफलस्य कर्म्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् आरब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात् प्रायणकाले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत ततोवक्तव्यं यथैव हि प्राक्प्रायणादारब्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरेवं प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्यानेकस्य कर्म्मणः युगपत्फलारम्भासम्भवाद्बलवता प्रतिबद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति । नह्यनारब्धफलत्वसामान्ये जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेककर्म्मैकस्मिन् प्रायणे युगपदभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुं प्रतिनियतफलत्वविरोधात् । नापि कस्यचित् कर्म्मणः प्रायणे अभिव्यक्तिः कस्यचिदुच्छेद इति

शक्यं वक्तुम् ऐकान्तिकफलत्वविरोधात्। नहि प्रायश्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्म्मणोऽनुच्छेदः सम्भाव्यते। स्मृतिरपि विरुद्धफलेन कर्म्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति। "कदाचित् सुकृतं कर्म्म कूटस्थमिह तिष्ठति। पच्यमानस्य संसारे यावद्दुःखाद्विमुच्यते" इत्येवंजातीयका। यदि च कृत्स्नमनारब्धफलं कर्म्मैकस्मिन् प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्य्यग्योनिष्वधिकारानवगमात् धर्म्माधर्म्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा जातिरुपपद्येत ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्म्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं स्मर्य्यमाणमुपरुध्येत। नच धर्म्माधर्म्मयोः स्वरूपफलसाधनतादिसमधिगमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम्। नच दृष्टफलस्य कर्म्मणः कारीर्य्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्यव्यापिकापीयं प्रायणस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना। प्रदीपोपन्यासोऽपि कर्म्मबलाबलप्रदर्शनेनैव प्रतिनीतः। स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यं यथा हि प्रदीपः समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम्, एवं प्रायणं समानेऽप्यनारब्धफलस्य कर्म्मजातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्म्मणोवृत्तिमुद्भावयति न दुर्बलस्येति। तस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादश्लिष्टोयमशेषकर्म्माभिव्यक्तेरभ्युपगमः। शेषकर्म्मसद्भावेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्ययमप्यस्थाने संभ्रमः सम्यग्दर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः। तस्मात् स्थितमेतदनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति। ते चावरोहन्तो यथेतमनेवञ्चावरोहन्तीति। यथेतमिति यथागतमित्यर्थः। अनेवमिति तद्विपर्य्ययेणेत्यर्थः। धूमाकाशयोः पितृयानेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्त्तनात् यथेतंशब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। रात्र्याद्यसंकीर्त्तनादभ्रादिसंख्यानाच्च विपर्य्ययोऽपि प्रतीयते" भा०। अनतिदूरे च तत्रैव "स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः" शा०सू०। "इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमारुह्य तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वा ततः सानुशया अवरोहन्तीत्युक्तम् अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते तत्रेयमवरोहश्रुतिर्भवति "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमोभवति धूमोभूत्वाऽभ्रं भवति अभ्रं भूत्वा प्रवर्षतीति"। तत्र संशयः किमाकाशादिस्वरूपमेवावरोहन्तः? प्रतिपद्यन्ते किं वाऽऽकाशादिसाम्यमिति? तत्र प्राप्तन्तावदाकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्ते इति कुतः? एवं हि श्रुतिर्भवति इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा, तथा च वायुर्भूत्वा धूमो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेवकल्पन्ते तस्मादाकाशादिस्वरूपप्रतिपत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति। चन्द्रमण्डले यदम्मयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति ततोवायोर्वशमेति ततो धूमादिभिः संसृज्यत इति तदेतदुच्यते यथेतमाकाशाद्वायुमित्यादिना। कुतः एतत्? उपपत्तेः एवं ह्युपपद्यते। नह्यन्यस्यान्यभावोमुख्य उपपद्यते। आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणावरोहोनोपपद्यते। विभुत्वाच्चाकाशेन नित्यसंबन्धान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्संबन्धो घटेत। श्रुत्यसम्भवे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव अत आकाशादितुल्यत्वापत्तिरेवात्राकाशादिभाव इत्युपचर्य्यते" भा०। नातिचिरेण विशेषात्" शा०सू० "तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राग्व्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः किं दीर्घं कालं पूर्व्वपूर्व्वसादृश्येनावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति? उताल्पमल्पमिति?। तत्रानियमः, नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्ते इदमाह नातिचिरेणेति। अल्पमल्पकालमाकाशादिभावेनावस्थाय वर्षधाराभिः सहेमां भुवमापतन्ति। कुत एतत्? विशेषदर्शनात्। तथा हि व्रीह्यादिभावापत्तेरनन्तरं विशिनष्टि "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरमिति"। तकार एकः छान्दस्यां प्रक्रियायां लुप्तोमन्तव्यः दुर्निष्प्रपततरं दुर्निःक्रमतरं दुःखतरमस्माद्व्रीह्यादिभावान्निःसरणम्भवतीत्यर्थः। तदत्र दुःखनिःप्रपतनं प्रदर्शयन् पूर्व्वेषु सुखनिःप्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखताविशेषस्यायं निःप्रपतनस्य कालाल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेरुपतापासम्भवात्। तस्माद्व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति" भा०। "अन्याधिष्ठिते पूर्व्ववदभिलापात्" सू० "तस्मिन्नेवावरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते "इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्त" इति। तत्र संशयः किमस्मिन्नवधौ स्थावरजात्यापन्नाः स्थावरसुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्ति? आहोस्वित् क्षेत्रज्ञान्तराधिष्ठितेषु संश्लेषमात्रं गच्छन्तीति? किं तावत् प्राप्तं स्थावरजात्यापन्नास्तत्सुखदुःखभाजोऽनुशयिनो भवन्तीति। कुतः एतत्? जनेर्म्मुख्यार्थत्वोपपत्तेः स्थावरभावस्य च श्रुतिस्मृत्योरुपभोगस्थानत्वप्रसिद्धेः पशुहिंसादियोगाच्चेष्टादेः कर्मजातस्यानिष्टफलत्वोपपत्तेः। तस्मान्मुख्यमेवेदमनुशयिनां व्रीह्यादिजन्म श्वादिजन्मवत्। यथा श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वेति

मुख्यमेवानुशयिनां श्वादिजन्म सुखदुःखान्वितम्भवति एवं व्रीह्यादिजन्मापीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । अन्यैर्जीवैरधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति पूर्व्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽनुशयिनान्तत्संश्लेषमात्रमेवं व्रीह्यादिभावोऽपि स्थावरैः संश्लेषमात्रम् । कुत एतत्? तद्वदेवेहाप्यभिलापात् कोऽभिलापस्य तद्भावः । कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्त्तनं यथाऽऽकाशादिषु न कञ्चित् कर्मव्यापारं परामृशति एवं व्रीह्यादिजन्मन्यपि । तस्मान्नास्त्यत्र सुखभाक्त्वमनुशयिनाम् यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रैति, परामृशति तत्र कर्मव्यापारं "रमणीय चरणाः कपूयचरणा" इति च । अपि च मुख्येऽनुशयिनां व्रीह्यादिजन्मनि व्रीह्यादिषु लूयमानेषु भज्यमानेषु पच्यमानेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः यो हि जीवो यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन् पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् । तत्र व्रीह्यादिभावाद्रेतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलप्येत, अतः संसर्गमात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु व्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुख्यार्थत्वं प्रतिब्रूयात् उपभोगस्थानत्वञ्च स्थावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे । भवत्वन्येषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानं, चन्द्रमसं त्ववरोहन्तोऽनुशयिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जत इत्याचक्ष्महे" भा० । "अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्" सू० । "यत् पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फलमवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवानुशयिनो व्रीह्यादिजन्मास्तु तत्र गौणी कल्पनाऽनर्थिकेति तत् परिह्रियते । न शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य अयं धर्मः अयमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् अतीन्द्रियत्वात्तयोरनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते च योधर्मोऽनुष्ठीयते स एव देशकालनिमित्तान्तरेषु अधर्मो भवति तेन न शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं ज्ञानं कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुग्रहाद्यात्मकोज्योतिष्टोमोधर्म्म इत्यवधारितं स कथमशुद्ध इति शक्यते वक्तुम् । ननु "मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति" शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म्म इत्यवगमयति" । वाढं उत्सर्गस्तु स. । अपवादः "अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति" उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वम् तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनिन्द्यमानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वम् । नच श्वादिजन्मवदपि व्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति तद्धि कपूयचरणानधिकृत्योच्यते नैवमिह वैशेषिकं कश्चिदधिकारोऽस्ति । अतश्चन्द्रस्खलात् स्खलितानामनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्य्यते" भा० "रेतःसिग्योगोऽथ" सू० । "इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावः यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानन्तरमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते । 'योयो ह्यन्नमत्ति योरेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवतीति'। न चात्र मुख्योरेतःसिग्भावः सम्भवति चिरजातो हि प्राप्तयौवनो रेतःसिग्भवतीति कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्येत तत्रावश्यं रेतःसिग्योग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः । तद्वद्व्रीह्यादिभावोऽपि व्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः" भा०॥ "योनेःशरीरम्" सू० ॥ "अथ रेतःसिग्भावस्यानन्तरं योनौ सिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुशयिनामनुशयफलोपभोगायतनम् इत्याह शास्त्रम् "तद्य इह रमणीयचरणा" इत्यादि । तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे व्रीह्यादिभावावसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति । तस्माद्व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम्" भा० । संज्ञायां कर्त्तरि घञ् 'वटादितरोः शाखातो मूलावधि अवतारकेंऽशभेदे च । "अवरोहगताकीर्णं वटमासाद्य तस्थतुः" रामा० । ज्योतिषोक्ते दशाभेदे स्त्री अवरोहिशब्दे उदा० ।

अवरोहण न० अव+रुह भावे ल्युट् । अवतरणे (नामा) "एवमारोहणावरोहणमतः" । कात्या० १८।३।६ ।

अवरोहशाखिन् पु० अवरोहति छिन्नोऽपि पुनः प्ररोहति अव+रुह–अच् कर्म्म०, अवरोहति अधोगच्छति मूलमस्याः तादृशी शाखा कर्म्म० ततः बाहुल्ये मत्वर्थीय इनिर्वा । वटवृक्षे, तस्य छेदनेऽपि पुनः प्ररोहः तस्य च शाखातोऽपि बहूनि मूलान्यवतरन्तीति तस्य तथात्वम् । व० । अवरोहिशाखोऽप्यत्र ।

अवरोहिका स्त्री अवरोहति अत्यन्तमधोगच्छति अव+रुह-ण्वुल् टाप् कापि अतइत्त्वम् । अश्वगन्धालतायाम् ।

अवरोहित पु० अवरोरोहितो वर्णः । अल्परक्तवर्णे मध्वादि० अचोबाधकः मतुप् । अवरोहितवान् अल्परक्तवर्णयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अवरोहिन् त्रि० अव+रुह-णिनि । १वटवृक्षे । २अवतरणकर्त्तृमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च ज्योतिषोक्ते ३दशाभेदे तथा हि दशाशब्दे वक्ष्यमाणस्य "आद्यं कुराज्ञीशबुकेशुपूर्वा"

इत्यादिक्रमस्यानुसारेण जन्मनक्षत्रावधितत्तद्दशाधिपानामनुक्रमेण या दशा सा आरोहिणी तेषु चन्द्रादिपर्य्यन्तानां क्रमेण यथासम्भवं तेषामेव भोगेन पुनरवरोहेण सूर्य्यादीनां या दशा सावरोहिणी। तथाहि "आग्नेयादि त्रिरावृत्त्या तानि विंशोत्तरीयके" इत्युक्तदिशा जन्मनक्षत्रानुसारेण दशाधिपे आनीते तदुत्तरं तदुत्तरोत्तरपठितानां ग्रहाणां दशा। तत्र यस्य सूर्य्यदशायां जन्म तस्य आरोहिण्येव दशा यस्य तु चन्द्रादिदशायां जन्म तस्य तदुत्तरारोहक्रमेण कुजादिदशा आरोहिणी एवं शुक्रान्तदशाः परिसमाप्य सूर्य्यादीनां या दशा सैव अवरोहिणीति व्यपदिश्यते इति सम्प्रदायविदः। अन्ये तु स्वस्वभोग्यकालस्यार्द्धे प्रथमसारोहिणी दशा शेषार्द्धे अवरोहिणीत्याहुः। सा च ग्रहविशेषे विशेषफलदा। यथोक्तम् "उच्चाङ्गपञ्चभस्यस्य दशा स्यादवरोहिणी। तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः। मित्रोच्चांशगतस्यैषा नूनं मध्यफला भवेत्। सैवानिष्टफलानर्थो नीचार्य्यंशगतस्य च। नीचाङ्गपञ्चभस्यस्य दशावरोहिणी मता। तस्यां शुभफलं श्रेष्ठमक्लेशादेव जायते। शत्रुनीचांशगस्यैषा किञ्चित्कष्टफलाऽधमा। मित्रोच्चांशगतस्यास्य सैव सम्पूर्णदा मता"। इति सामान्यतोऽभिधाय" "दशाऽवरोहा दिननायकस्य कृषिक्रियावित्तगृहेष्टनाशम्। चौराग्निपीड़ां कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम्" सू०। "निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम्। मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूतैर्लयमेति कष्टम्"।च० "धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थनाशं कलिकोपदुःखम्। विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैः सततं करोति"।म०। "शशाङ्कसूनोस्त्ववरोहिणी या दशा महत् कष्टतरं तु दत्ते। विद्यानहीनं परदारसङ्गं स्वपाग्निचौरैर्भयमत्र कष्टम्"।बु०। "देवेन्द्रपूज्यस्य दशाऽवरोहा करोति सौख्यं सकृदेव नाशम्। सकृद्दुयशःकान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सकृदेव याति" ।बृ०। "भृगोः सुतस्याप्यवरोहकाले प्रचण्डवेश्यागमनं धनाप्तिम्। स्त्रीपुत्रबन्ध्वार्त्तिमनोविकारम् भ्रूमूलरोगं मदनार्त्तिमेति" शु०। "दिनेशसूनोस्त्ववरोहकाले राज्यच्युतिं दारसुतार्थनाशम्। भाग्यक्षयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम्" सर्वार्थचि० राहुकेत्वोस्त्वारोहावरोहयोर्विशेषो नास्ति

अवर्ग पु० अकारसजातीयस्वराणां वर्गः अकार+प्रातिशाख्योक्तः वर्ग वा। १स्वरवर्णमाले, "अकचटतपयशाः वर्गाः" इतिकोरकम्। वर्गः समूहः न०ब०। २वर्गशून्ये त्रि०।

अवर्ण पु० अकारैकस्थानिको वर्णः शा०त०। ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकभेदेन अष्टादशसंज्ञकेषु (अ)वर्णेषु" "अइत्यष्टादशाना संज्ञा"सि०कौ०। वर्ण्यतेऽनेन वर्णः प्रशंसा विरोधे न०त०। प्रशंसाविरोधिनि २अपवादे। "सोढुं न तत्पूर्व्वमवर्णमीशे "न चावदद्भर्त्तुरवर्णं मार्य्या" इति च रघुः।

अवर्त्तन न० वृत–ल्युट् अभावे न०त०। १वर्त्तनाभावे २अस्थितौ। वर्त्ततेऽनेन करणे ल्युट् वर्त्तनं जीविका न०ब०। ३जीविकाशून्ये त्रि०। [पदार्थे।

अवर्त्तमान त्रि० न०त०। १अस्थिते २भूते ३भविष्यति च

अवर्द्धमान त्रि० न वर्द्धमानः विरोधे न०त०। वृद्धिशून्ये क्षयिष्णौ। [शून्ये त्रि०।

अवर्षण न० अभावे न०त०। १वर्षणाभावे न०ब०। २वर्षण-

अवलक्ष पु० अवलक्ष्यते अव+लक्ष–घञ्। १श्वेतवर्णे अर्श०आद्यच्। २तद्वति त्रि०। अतोलोपे वलक्षोप्युभयत्र।

अवलग्न पु० अव+लग–क्त नि० इडभावः लस्ज–क्त वा। (माजा) १देहमध्यभागे। २सम्बद्धमात्रे त्रि०। "विपुलतरोन्नतस्तलोचनावलग्नम्" माघः।

अवलत्तिका स्त्री अव+लत–तिकन्। गोधायाम् उज्ज०।

अवलम्ब पु० अव+लबि–आधारे घञ्।१आश्रये। भावे घञ्। २द्रव्यान्तराश्रयणे। "सावलम्बगमना मृदुस्वना" रघुः। करणे घञ्। ३अवलम्बसाधने दण्डादौ।

अवलम्बन न० अव+लबि–भावे ल्युट्। आलम्बने पतनादिनिवारणाय द्रव्यान्तराश्रयणे "अवलम्बनाय दिनभर्त्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि" माघः। "सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम्" कुमा०। "प्रस्थानविक्लवगतेरवलम्बनाय" शकु०। आधारे ल्युट्। २आश्रये। करणे ल्युट्। आलम्बसाधने ३दण्डादौ।

अवलम्बित त्रि० अव+लबि–कर्मणि क्त। १आश्रिते २आलम्बिते "अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत"-नैषध०। ३शीघ्रे न० ४तद्वति त्रि०जटा०। अव+लम्ब–कर्त्तरि क्त। ५अवतीर्णे।

अवलम्बिन् त्रि०अव+लबि–णिनि। १आलम्बनकर्त्तरि "यस्या भवानपरधूर्य्यपदावलम्बी" रघु० "स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी" कुमा० "अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम्" रघुः। २अवतारके उच्चस्थानात् अधःपातिनि। "भगवति मरीचिमालिनि अस्ताचलचूड़ावलम्बिनि" काद०।

अवलिप्त त्रि० अव+लिप–क्त। १गर्व्विते "न सूर्व्वैर्नावलिप्तैश्च

नान्यैर्नान्त्यावसायिभिः" मनुः। २क्षतलेपने ३समन्तात् लिप्ते च

अवलीढ त्रि॰ अव+लिह–क्त। १भक्षिते २कृतावलेहे ३जिह्वाग्रेणास्वादिते ४व्याप्ते च "अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणः" वेणी॰। "पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च" मनुः।

अवलीला स्त्री अवरा लीला। १अनायासे २अनादरे च।

अवलुञ्चन न॰ अव+लुन्च–ल्युट्। १छेदने २उत्पाटने ३केशादेरबन्धने ४अपनयने "दूराद्रुजो व्रणोऽस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनम्" च। सुश्रु॰। [अक्षतबन्धने च।

अवलुञ्चित त्रि॰ अव+लुन्च+क्त। उत्पाटिते अपनीते

अवलुण्ठन न॰ अव+लुठि–भावे ल्युट्। भूमौ पतित्वा परिवर्तने (लोटा)।

अवलेख पु॰ अव+लिख भेदने भावे घञ्। अवभेदने "वंशावलेखसंयुक्ते मूले चाजाविके भिषक्" सुश्रु॰।

अवलेप पु॰ अव+लिप् भावे घञ्। १गर्व्वे "प्रियसङ्गमेष्वनवलेपमदा" माघः बलावलेपादधुनापि पूर्ववत्" माघः। "ऐरावतमदावलेपलूनापारिजातशाखा" काद॰। २लेपने ३भूषणे ४सम्बन्धे च।

अवलेपन न॰ अव+लिप–भावे ल्युट्। १विलेपे, २भूषणे, ३सम्बन्धे ४गर्व्वे च। करणे ल्युट्। ५चन्दनादौ।

अवलेह पु॰ अव+लिह–घञ्। १जिह्वाग्रेणास्वादने। कर्म्मणि घञ्। २तदास्वाद्ये औषधादौ च। "अतोऽवलेहान्वक्ष्यामः खदिरासननिम्बराजवृक्षशालसारक्वाथे तत्सारपिण्डान् सूक्ष्मपिष्टान् प्रक्षिप्य विपचेत् ततो नातिद्रवं नातिसान्द्रमवतार्य्य तस्य पाणितलपूर्णमप्रातराशोमधुमिश्रं लिह्यादेव शालसारादौ न्यग्रोधारग्वधादौ च लेहान्कारयेत्" इति सुश्रु॰। [द्ये मधुप्रभृतौ द्रव्ये।

अवलेह्य त्रि॰ अव+लिह–कर्मणि ण्यत्। जिह्वाग्रेण आस्वा-

अवलोक पु॰ अव+लुक–लोक–वा घञ्। दर्शने चाक्षुषज्ञाने "ऽतृष्णाङ्गभङ्गनयनमीलनाङ्गावलोककृत्" सा॰ द॰।

अवलोकन न॰ अव+लुक–लोक–वा ल्युट्। १दर्शने, २अनुसन्धाने च। "न बभुवुरवलोकनक्षमाः" रघुः। करणे ल्युट्। ३आलोके, ४नेत्रे च। योगनिद्रान्तविशदैः पावनैरवलोकनैः" रघुः।

अवलोकित त्रि॰ अव+लोक–कर्म्मणि क्त। १दृष्टे। भावे क्त। २दर्शने न॰। ततोऽस्त्यर्थे अच् ३बुद्धभेदे पु॰।

अवलोकिन् त्रि॰ अव+लुक–लोक वा णिनि स्त्रियां ङीप्। वीक्षके दर्शके "तव प्रिय सच्चरितावलोकिनः" कुमा॰।

अवलोप पु॰ अव+लुप–घञ्। १खण्डने २नाशने ३विलोपने "यदधयदधरावलोपन्यत्" माघः। [अनुकूले।

अवलोम पु॰ अवनद्धं लोम आनुकूल्यम् प्रा॰ त॰ अच् समा॰।

अवल्गुज पु॰ अवल्गोरशोभनाज्जायते जन–ड। १सोमराजीलतायाम्। (हाकुच) २असाधुजाते त्रि॰।

अववर्षण न॰ अव+वृष–भावे ल्युट्। कृत्स्नवर्षणे। "स्नप्नदीतरणाववर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु तु सकृत्कालद्रव्यैकार्थत्वात्" कात्या॰ १।७।१३। "तथा नदीं दृष्ट्वा कृत्स्नामेवाभिसन्धाय मन्त्रं प्रयुङ्क्ते न चावान्तरनिद्रां नाप्येकं स्रोतः, नाप्येकां वर्षधाराम् तस्मात् सकृत्प्रयोगः तत्र नदीसन्तरणे स्रोतसां भेदेऽपि नदीद्रव्यैकत्वात् सकृन्मन्त्रः अववर्षणे कालैकत्वादेव" कर्कः।

अववाद पु॰ अव+वद–घञ्। १निन्दायाम्, २विश्वासे, ३अवज्ञायाम्, ४अवलम्बने च।

अवश त्रि॰ नास्ति वशमायत्तत्वं यस्य। १अस्वाधीने, २कामादिपरवशे, ३पराधीने च। "जग्ध्वाह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवशः" मनुः। कार्य्यतेह्यवशः कर्म्म सर्वैः प्रकृतिजैर्गुणैः" "कार्य्यतेह्यवशोऽपि सन्" इति च गीता।

अवशस् त्रि॰ अव+शन्स–क्विप्। अववादे अवशंसने "अवशसा निःशसा यत् परागसो पारिम जाग्रतो यत्स्वपन्तः" अथ॰ ६।४५।२।

अवशातन न॰ अव+शद–णिच्–तङ् ल्युट्। १नाशने २शीर्णताकरणे। "मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथ" इति सुश्रुतः

अवशिरस् त्रि॰ अवनतं शिरोऽस्य प्रा॰ ब॰। अवाङ्मस्तके।

अवशिष्ट त्रि॰ अव+शिष–क्त। १अतिरिक्ते, २परिशिष्टे, ३अधिके च। "सुराकामद्यू तकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्" या॰ स्मृ॰ "वाजिभ्योवाजिनमिति श्रुतौ वाजिनं आमिक्षावशिष्टं जलमिति रघु॰।

अवशीभूत त्रि॰ न वशीभूतः। अनायत्ते। अवशीकृतोऽप्यत्र।

अवशीर्ष(क) त्रि॰ अवनतं शीर्षं यस्य प्रा कप्। १अवाङ्मस्तके। अवाक्शीर्षाख्ये सुश्रुतोक्ते २शय्यादोषभेदे पु॰ "अवाक् शीर्षे दीर्घन्युब्जोत्तानसङ्कुचितदेहस्थितताद्विषपार्श्वशायिनः प्रदानमिति सप्त शय्यादोषा" इति। ३नेत्ररोगभेदे नेत्रव्यापदोऽभिधाय "अतिपीड़ितवद्दोषान् विधिं चाप्यवशीर्षके" इति सुश्रुतः।

अवशेष पु॰ न॰ अव+शिष–भावे घञ्। १कृतपदार्थस्य शेषे २समाप्तौ च "तोयावशेषेण हिमाभमभ्रम्" भट्टिः कर्मणि घञ्। अवशिष्टे।

अवशोष पु० अव+शुष—भावे घञ्। अत्यन्तशोषे।

अवश्य त्रि० न वश्यः। अनायत्ते १अनधीने २दुर्दान्ते।

अवश्यकरण न० अवश्यं करणं योगविभागात् मलोपः। नियतकरणे अकरणान्निवृत्तौ “अवश्यकरणञ्चाकरणान्निवृत्तिः” प्रा०त० रघु०।

अवश्यपुत्र पु० अवश्यः पुत्रः। शासितुमशक्ये अवशीभूते पुत्रे। तस्य भावः मनोज्ञा०वुञ्। आवश्यपुत्रकम् तद्भावे न०।

अवश्यम् अव्य०अव+श्यै—डमु। १निश्चये २अशक्यनिवारणे च। “अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्धा चैवाहुतं हविः” मनुः “अवश्यम्भाविन्यर्थे वै सन्तापो नेह विद्यते” भा०शा०प०। ‘लुम्पेदवश्यमःकृत्ये तुम्काममनसोरपि” इत्युक्तेः कृत्यान्ते मलोपः अवश्यपाच्यम्। “अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा” नैष०। अवश्यम् भवः ठञ् अव्ययस्यटिलोपः आवश्यकः। अवश्यम्भवे त्रि०। “एतेष्वावश्यकस्त्वसौ” भाषा०।

अवश्या स्त्री अव+श्यै—क। १कुज्झटिकायाम् २अनायत्तायां स्त्रियाञ्च।

अवश्याय पु० अव+श्यै—ण। १कुज्झटिकायाम्, “अवश्यायकणास्रावास्वारुमुक्ताफलत्विषः” भट्टिः। २अभिमाने च। ष्टु० ह्रस्वः अवश्ययोऽपि कुज्झटिकायाम्।

अवश्रयण न० अव+श्रि—ल्युट्। चूल्लीतोऽवतार्य्य स्थापने। “अधिश्रयणावश्रयणान्तादिपूर्व्वापरीभूतः व्यापारकलापः पाकादिशब्दवाच्यः” सा०द०।

अवष्टब्ध त्रि० अव+स्तन्भ—क्त षत्वम्। १आसन्ने, २आक्रान्ते, ३अवलम्बिते, “अवष्टब्धा यष्टिः” सि०कौ० ४प्रतिरुद्धे च।

अवष्टभ्य अव्य० अव+स्तम्भ ल्यप् षत्वम्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

अवष्टम्भ पु०अव+स्तम्भ—घञ् षत्वम्। १प्रारम्भे २अनम्रतायाम् ३आलम्बने। “अवष्टम्भकरं वापि भयघ्नं दण्डधारणम्”। सुश्रु० कर्म्मणि घञ्। ३स्तम्भे, “रघोरवष्टम्भमयेन पत्रिणा” रघुः “न पर्य्यङ्किकावष्टम्भपादप्रसारणानि गुरुसन्निधौ कुर्य्यात्” सुश्रुतः ४सुवर्णे च भावे ल्युट्। अवष्टम्भनम्। प्रारम्भे आलम्बने च न०। [स्थान इत्येव।

अवष्वाण पु० अव+स्वन—घञ् षत्वम्। भोजने शब्दे अव-

अवस् अव्य० अवर+प्रथमायाः पञ्चम्याः सप्तम्या वाऽर्थे असि अवादेशः। १अवरशब्दार्थे २पश्चादर्थे च। अवोरमणीयम्, आगतः,वसति वा। अव—भावे असिच्। २रक्षणे न०। कर्म्मणि असिच्। ३यशसि ३अन्ने ४धने च न०। “मित्रस्य चर्षणी धृतोऽवो देवस्य” य०११,६,२“अवोरक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा” वेददी०गमने च “आवां रथोन्नियुत्वान् वक्षदवसे” ऋ०१,१३५,४, “अवसे रक्षणाय गमनाय वा” भा०।

अवस पु० अव+असच्। १नृपे २सूर्य्ये सि०कौ० ३अर्कवृक्षे ४पाथेयभेदे च ‘एतत्ते रुद्रावसं तेन” य०३,६१ “अवस शब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटागादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते” वेददी०।

अवसक्त त्रि०अव+सन्ज—क्त।१संलग्ने। ‘अनुजानुमध्यमवसक्तेति” किरा०। भावे क्त। २संसर्गे न०।

अवसक्थिका स्त्री अवबद्धे सक्थिनी यया कप्। १पर्य्यङ्कबन्धे “शयानःप्रौढापादश्च कृत्वा चैवावसक्थिकाम्”मनुः“अजिह्मेना अवसक्थिकाबन्धहेतुभूतेन”किरा० १२,२२,टी० मल्लि०।

अवसण्डीन न०अव+सम्+डी—क्त। विहगाधःपतनरूपे गतिभेदे।

अवसथ पु० अव+सो—कथन्। १निलये,२ग्रामे च। अवस्यति शास्त्रमत्र अव+सो कथन्। ३छात्रनिलये मठे हेम०।

अवसथ्य पु० अवसथ+स्वार्थे यत्। अवसथशब्दार्थे।

अवसन्न त्रि०अव+सद—कर्त्तरि क्त। १विषादप्राप्ते २विनाशोन्मुखे “अवसन्नतापमतमिस्रमभात्” माघः। ३स्वकार्य्याक्षमे च

अवसर पु०अव+सृ—अच्। १प्रस्तावे, जिज्ञासानिवृत्तयेऽवश्य वक्तव्ये २सङ्गतिभेदे सङ्गतयश्च तच्छब्दे वक्ष्यन्ते ४वत्सरे, मन्त्रभेदे, ५वर्षणे, क्रियास्थितियोग्यतासम्पादककल्पे ईकालिकेऽवकाशे च। “शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः” कुमा० ‘अन्योन्यदर्शनप्राप्तोविक्रमावसरं चिरात्” रघुः “अवसरमधिगम्य तं हरन्त्यः” माघः।

अवसरालय पु० अवसराय आलयो यत्र। अद्दराले तत्र हि काले सर्व्वैः आलयएव स्थीयते इति तस्य तथात्वम्।

अवसर्पिन् त्रि०अव+सृप—णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्।

अवसर्ग पु० अव+सृज—घञ्। १अप्रतिबन्धे यथेष्टं क्रियतामिति २कामचारानुज्ञायां “अथावसर्गः कामचारानुज्ञा” सि०कौ०। ३स्वतन्त्रतायाञ्च। [प्ररे।

अवसर्प पु० अवसर्पति प्रभुनिदेशात् परम्। अव+सृप—अच्।

अवसर्पिन् त्रि० अव+सृप-णिनि। अधोगन्तरि स्त्रियां ङीप्। सा च वौद्धानां कल्पकाले हेम०सच दशकोटिकोटिसागरवर्षमितः।

अवसाद पु०अव+सद—घञ्। १नाशे, २विषादे,३स्वकार्य्याक्षमत्वरूपावसन्नतायाञ्च। “विपदेति तावदवसादकरी” किरा० “वैद्यासनावसादो वा रोगी वा स्यादधोमुखः“स्वरावसादो घर्घरक” इति च सुश्रुतः।

अवसादक त्रि० अवसादयति अव+सद—णिच्-ण्वुल्। १अवसन्नताकारके २खेदकारके। “एष शोकः परित्यक्तः

सर्वकार्य्यावसादकः” रामा०। ३कार्य्याक्षमतासम्पादके च ।

अवसादन न० अव+सद णिच्–भावे ल्युट् । १विनाशने २कार्य्याक्षमतासम्पादने सुश्रुतोक्ते ३व्रणचिकित्साभेदे च “अपतर्पणमालेप” इत्युपक्रम्य “व्रणधूपनमुत्सादनमवसादनम्” इत्यादिना षष्टिरुपक्रमा दर्शिताः “उत्सन्नमृदुमांसानां व्रणानामवसादनम्” इति च तत्र दर्शितम् ।

अवसान न०अव+सो–ल्युट् । १विरामे, २समाप्तौ, ३सीमायां, ४समापने ५मृत्यौ च । “न योषिद्भ्रः पृथगद्यादवसान दिनादृते” उ०त० स्मृतिः । “विरामोऽवसानम्” पा० “होमावसाने ज्ञततूर्य्यनादः” हेमा०दा०ख०पुरा० । “दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्” “तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानाम्” । “दिनावसानोत्सुकबालवत्साम्” इति च रघुः “ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा” मनुः । “दिवावसानच्छायेव” शकु०अवस्यति स्थाप्यतेऽस्मिन्“आधारे ल्युट् । ६स्थाने । “अदात्यमोऽवसानं पृथिव्याः य०१२,४५, “अवसानं स्थानमिति” वेददी०।

अवसाम न० अवरं साम अच् समा० । अधमसामनि अरण्यादौ अन्त्यकर्म्मणि च गेये सामनि ।

अवसाय पु०अव+सो–घञ् । १समाप्तौ, २शेषे, ३निश्चये च । ल्यप् । ४समाप्येत्यर्थे ५निश्चित्येत्यर्थे च अव्य० ।

अवसायक त्रि०अव+सो–ण्वुल् । १निश्चयकारके २समापके च।

अवसिक्त त्रि०अव+सिच–क्त । १कृतसेके २आप्लुते ३स्नाते च

अवसित त्रि०अव+सो–क्त । १समाप्ते, “वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः” कुमा०। “अवसितं हसितं प्रसितं मुदा” भट्टिः । २ऋद्धे, ३ज्ञाते, ४परिपक्के ५निश्चिते, च ६गृहीतधान्ये न० । अव+सि–क्त । ७संबद्धे त्रि० ।

अवसृष्ट त्रि० अव+सृज–क्त । १दत्ते २त्यक्ते ३निःसृते च ।

अवसे अव्य०अव–तुमर्थे असेन् । रक्षितुमित्यर्थे । “आयात्विन्द्रोऽवस उप” य० २०,४७ ।

अवसेक पु०अव+सिच–भावे घञ् । समन्तात्सेचने । “अवसेको भवेद्दस्तेस्तस्मात् दोषान् विवर्ज्जयेदिति सुश्रुतोक्ते नेत्रवस्तिरोगभेदे च ।

अवसेकिम पु०असेकेन निर्वृत्तः अवसेक+इमन् । वटकभेदे ।

अवसेचन न० अव+सिच+ल्युट् । १समन्तात्सेचने शोणिताधोनिस्सारणे “शोणितावसेचनोपाया जलौकसः सुश्रु० रोगभेदे च तिक्तकाद्रुमपत्राणां कार्य्यः क्वाथोऽवसेचने” सुश्रु० ।

अवसेय त्रि० अव+सो–कर्म्मणि यत् । १निर्णेये २समाप्ये च

अवस्कन्द पु०अव+स्कन्द–आधारे घञ् । जिगीषूणां सैन्यनिवेशस्थाने १शिविरे । भावे घञ् । २अवतरणे, ३आक्रमणे च

अवस्कन्दन न० अव+स्कन्द–ल्युट् । १सर्वाङ्गेणावगाहने, २अवतरणे, ३आक्रमणे च ।

अवस्कर पु० अव+कॄ–अप् सुट् । विष्ठादिमले । “वर्चस्कोऽवस्कर.” पा० “कुत्सितं वर्चः वर्चस्कमन्नमलम्” सि०कौ । मलस्थाने च । “गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्” मिता०ना० स्मृ०। अस्मिन् पक्षे च पृ० सुट् इति भेदः । १अपादाने अप् । २गुह्यदेशे उपस्थादौ । अवस्करे जातः वुन् । अवस्करकः अवस्करभवे त्रि० ।

अवस्कव त्रि० अव+स्कु–अच् । हिंसके “अवस्कवं व्यध्वरं क्रमीन् अथ० २,३१,४ ।

अवस्तरण न० अव+स्तॄ–भावे ल्युट् । १विस्तारे । “अवनयनावस्तरणे चावटवत्” कात्या०५,५,१४ ।

अवस्तात् अव्य० अवरस्मिन् अवरस्मात् अवरमित्यर्थे अस्ताति अवादेशः । अवरकालादौ । अवस्तात् रमणीयम्, आगतः,वसति वा। “अवस्तात् स्वर्गलोकं प्रापयन्तः” शत०ब्रा०

अवस्तार पु०अव+स्तॄ–कर्म्मणि घञ् । (परदा) इति ख्यातायां १जवनिकायाम्, २आस्तरणे च ।

अवस्तु न० कुत्सितार्थे न०त० । अपकृष्टे पदार्थे “अवस्तुनिर्बन्धपरे ! कथं नु ते” कुमा० ।

अवस्था स्त्री अव+स्था–अङ् । १कालकृतायां देहादेर्दशायाम् २अवस्थाने च । अवस्था च कालकृतः भावविकारभेदः “जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति” यास्कोक्तः षड्विधः । शास्त्रकारैस्तद्भेदोविषयभेदादन्यो दर्शितः । यथा“यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पञ्चभिः” अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाभिप्रायेण योगशास्त्रे पञ्चावस्था दर्शिताः । सांख्यमते कार्य्याणां कारणात्मकतया सूक्ष्मरूपेण कारणे स्थितत्वात् उत्पत्तेः प्राक् याऽवस्था प्रागभावस्थानीया सा अनागतावस्था, ततः कारकव्यापारेण व्यक्ता अभिव्यक्तावस्था ततः ध्वंसस्थानीया कारणलयरूपा-तिरोभावावस्था इत्येवं त्रिविधा । वेदान्तिमते जाग्रत् स्वप्न-सुषुप्तिरूपा जीवस्यावस्था मोक्षावस्था चेति चतस्रोऽवस्था इत्यञ्च शा०सू० “मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः” इत्यनेन मुग्धावस्थायाः सुषुप्तावेवान्तर्भावो दर्शितः” “कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशात् यौवनं तु ततः परम् । आ षोड़शाद्भवेद्बालस्तरुणस्तत उच्यते । वृद्धस्तु सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्” इति च स्मृत्युक्ता अवस्था अष्टौ

आपञ्चदशपर्य्यन्तं बाल्यम् आ त्रिंशद्वर्षं कौमारम्। आ पञ्चाशद्वर्षं यौवनम् ततऊर्द्ध्वं वृद्धत्वमिति वैद्यकोक्तास्तत्तोऽवस्थाः । जीवमात्रस्य कौमारयौवनवार्द्धकरूपा अप्यवस्थास्तिस्रः एवमन्येषामपि वस्तूनां तत्तल्लक्षणभेदेनावस्थाभेदा ज्ञेयाः । सर्व्वेषां पदार्थानां कालादिकृतपरिणामान्तरत्वेऽवस्थेत्युच्यते यथा नायकयोः "श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः संरूढ़रागयोः । दशाविशेषेयोऽप्राप्तौ पूर्व्वरागः स उच्यते" इत्युपक्रम्य "अभिलाषश्चिन्ता स्मृतिगुणकथनोद्वेगसंलापाश्च । उन्मादोऽथ व्याधिर्जड़ता मृतिरिति दशा कामदशाः" सा०द० उक्ता कामदशा दशविधाः । मल्लिनाथेन तु "दृङ्मनः सङ्गसङ्कल्पौ जागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश" इत्यन्यविधा दश दशा उक्ताः।एवं दैन्यावस्था-कारुण्यावस्था-शोकावस्था-मदावस्थादयोपि। "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः" इति च सा०द० । "अन्तर्मदावस्थइव द्विपेन्द्रः" रघुः । "अपवित्रः पवित्रो वा सर्व्वावस्थाङ्गतोऽपि" वा पुरा० "तस्मात् सर्व्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः" रामा० २आकारे च । "कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुः कृतः" रघुः । [२स्थापने च ।

अवस्थापन न० अव+स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १निवेशने

अवस्थापित त्रि० अव+स्था-णिच्-कर्म्मणि क्त । १निवेशिते २स्थापिते च । [स्थापयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

अवस्थाप्य त्रि०अव+स्था-णिच्-पुक् यत् । निवेशनीये ल्यप्।

अवस्थायिन् त्रि० अव+स्था-णिनि स्त्रियां ङीप् । अवस्थितियुक्ते ।

अवस्थित त्रि०अव+स्था-क्त । १वर्त्तमाने २स्थिते "अन्यानपि प्रकुर्व्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान्" "आधिश्चोपनिधिश्चैव" इत्युपक्रमे "दीर्घकालमवस्थितौ" इति च मनुः ।

अवस्थिति स्त्री अव+स्था-क्तिन् । अवस्थाने

अवस्यन्दन न० अव+स्यन्द-ल्युट्। क्षरणे गत्था० क्व । अवस्यन्दनीयः तद्बवादौ त्रि० ।

अवस्यु त्रि० अवोरक्षणम् इच्छति-क्यच्-उन्। रक्षणेच्छायुक्ते । "बभ्रारिरवस्युरसि दुवस्वान्" ता० ब्रा० । "देवानामवस्यवे यविष्ठ" ऋ०२,६,६, "अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छवे" भा०" ।

अवस्रंसन न०अव+स्रन्स-ल्युट्। १अधःपतने, २च्युतौ च ।

अवस्रंसित त्रि०अव+स्रन्स-णिच्-क्त। १दलिते २पातिते च।

अवस्रस् त्रि० अवस्रंसते क्विप् । १भ्रंसनशीले २खण्डिते च।

अवस्वत् त्रि० अवोरक्षणमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। रक्षणयुक्ते ।

अवह त्रि० न वहति वह-अच् न०ब० । नद्यादेःस्रोतःशून्ये १देशे "सव्याहृतो व्रजन्त्यनवेक्षमाणा यत्रोदकमवहं भवति तत् प्राप्य सकृदुन्मज्ज्यैकं जलाञ्जलिमुत्सृज्य नामगोत्रे गृहीत्वोत्तीर्य्यान्यानि वासांसि परिधायेति" आश्व० गृ० "अवहं यत्र देशे नद्याः स्रोतो नास्ति तदिति" शु०त०रघु० ।२तृतीयस्कन्धस्थे वायुभेदे च विवृतिर्वायुशब्दे।

अवहत त्रि० अव+हन-कर्म्मणि क्त। अल्पाघातेन वितुषीकृते

अवहति अव+हन-क्तिन् । अवघाते अल्पावघातेन वितुषीकरणार्थे व्यापारे ।

अवहनन न०अव+हन भावे ल्युट् । अवघाते धान्यादेः वितुषीकरणसम्पादके १व्यापारे । अवहन्यतेऽनेन शोणितम् करणे ल्युट् । देहस्थे शोणितवहे स्थानभेदे २पुप्फुसे च। "वपावसावहननमाभिः क्लोम यकृत् प्लिहा" या० स्मृ० "अवहननं पुप्फुसः" मिता० ।

अवहरण न० अव+हृ-ल्युट् । १स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् शिविरस्थाने २नयने च ।

अवहस्त पु० अवरं हस्तस्य एक० त० । हस्तपृष्ठे हेम० ।

अवहार पु० अव+हृ-कर्त्तरि ण । १चौरे, २ग्राहनामके जलजन्तुभेदे (हाङ्गोर) च । भावे घञ् । ३निमन्त्रितविप्रादिभ्यो द्रव्यहरणे।४स्थानान्तरनयने सैन्यानां युद्धस्थानात् ५शिविरनयने च । "ततोऽवहारं सैन्यानां तत्र तेषाञ्च भारत !" भा०भी०प० ६विरामे ७निवृत्तौ च "क्रियतामवहारोऽस्माद्युद्धाद्ब्राह्मणसंवृतात्" भा०आ०प० ।

अवहारक त्रि०अव+हृ-ण्वुल् । १स्थानान्तरनायके २निवारके ३युद्धात् सैन्यादिनिवारके च । (हाङ्गोर)४जलजन्तुभेदे पु० ।

अवहार्य्य त्रि०अव+हृ-ण्यत् । अवहरणीये १स्थानान्तरं नेये २अवश्यदेये । "आधिश्चोपनिधिश्चैव न कालात्ययमर्हति अवहार्य्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ" मनुः "अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्पणो दमः" मनुः। ३समाप्ये च ।

अवहालिका स्त्री अवहलति अधःस्थित्वा ऊर्द्ध्वं स्पृशति अव+हल-विलेखे ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम् । प्राचीरे हारावली । ["यच्चापहासार्थमसत्कृतोऽसि" गीता ।

अवहास पु० अव+हस-घञ् । १मृदुहासे २उपहासे च ।

अवहास्य त्रि० अव+हस कर्म्मणि ण्यत् । उपहास्ये

अवहित त्रि० अव+धा-क्त । कृतावधाने सावधाने ।

अव(ब)हित्था स्त्री न बहिस्तिष्ठति स्था—क पृषो० । हृद्गत-भावे । "भयगौरवलज्जादेर्हर्षाद्याकारगुप्तिरवहित्था, व्यापारान्तरादत्यन्यथावभाषणाविलोकनादिकरी" सा०द०उक्ते व्यभिचारिभावभेदे । "एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्व्वती" कुमा० । अयं वर्ग्यबमध्यस्तु न्याय्यः । [अनादरे ।

अवहेल स्त्री न०अव+हेड्—अङ् स्त्रियां,घञर्थे क वा डस्य लः।

अवहेलन अव+हेड् अनादरे भावे ल्युट् डस्य लः । अनादरे ।

अवहेलित त्रि० अव+हेड—कर्म्मणि क्त डस्य लः । अवज्ञाते ।

अवह्वर त्रि० अव+ह्वृ—अच् । कुटिले । [पुष्पिकायाम् ।

अवाक्पुष्पी अवाक् अधोमुखं पुष्पमस्याः । (सुलफा) शत-

अवाक्शाख पु० अवाची शाखाऽस्य । "ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं,वेद स वेदवित् । अधश्चोर्द्ध्वञ्च प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः । अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्म्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके । न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तोन चादिर्न च संप्रतिष्ठा । अश्वत्थमेनं सुविरूढ़मूलमसङ्गशस्त्रेण दृढ़ेन छित्त्वा । ततपदं तत्परिमार्गितव्यम्" गीतोक्ते संसारवृक्षे । "ऊर्द्ध्वमुत्तरः क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः पुरुषोत्तमोमूलं यस्य तम् । अधइति ततोऽर्वाचीनाः कार्य्योपाधयोहिरण्यगर्भादयोगृह्यन्ते ते तु शाखाइव शाखायस्य तम् । विनश्वरत्वेन न श्वःप्रभातपर्य्यन्तमपि स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राहुः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययञ्च । काः प्राहुः ? "ऊर्द्ध्वमूलोऽर्व्वाक्शाखएषोऽश्वत्थः सनातन" इत्याद्याः श्रुतयः । छन्दांसि वेदायस्य पर्णानि धर्म्माधर्म्मप्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्म्मफलैः संसारवृक्षस्य सर्व्वजीवाश्रयणीयत्वप्रतिपादनात् पर्णस्थानीयावेदाः । यस्तमेवम्भूतमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित् संसारप्रपञ्चवृक्षस्य मूलमीश्वरोब्रह्मादयस्तदंशाः शाखास्थानीयाः सच संसारवृक्षोऽविनश्वरः प्रवाहरूपेण नित्यः वैदोक्तैः कर्म्मभिः सेव्यतामापादितश्च इत्येतावानेव हि वेदार्थः अत एवं विद्वान् वेदविदिति स्तूयते । किञ्च अधश्चेति । हिरण्यगर्भादयः कार्य्योपाधयोजीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्तास्तेषु च ये दुष्कृतिनस्तेऽधः पश्वादियोनिषु प्रसृता-विस्तारं गताः सुकृतिनश्चोर्द्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः । किञ्च गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिर्जलसेकैरिव यथायथं प्रवृद्धा वृद्धिं प्राप्ताः । किञ्च विषयारूपादयः,प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासां शाखापल्लवस्थानीयाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् । किञ्च अधः, चशब्दादूर्द्ध्वञ्च मूलानि अनुसन्ततानि विरूढानि मुख्यं मूलमीश्वर एव इमानि त्वन्तरालानि मूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि । तेषां कार्य्यमाह मनुष्यलोके कर्म्मानुबन्धीनि कर्म्म अनुबन्धि उत्तरभावि येषां तानि ऊर्द्ध्वाधोलोकेष्वपि भुक्तभोगवासनाभिर्हि कर्म्मक्षये मनुष्यलोकप्राप्तानां तत्तदनुरूपेषु कर्म्मसु प्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्म्माधिकारोनान्येषु लोकेषु अतोमनुष्यलोकइत्युक्तम् । किञ्च न रूपमिति । इह संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृक्षस्य तथा ऊर्द्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमपर्य्यन्तत्वात् । नचादिरनादित्वात् । नच संप्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति नोपलभ्यते । यस्मादेवम्भूतोऽयं संसारवृक्षोदुरुच्छेद्योऽनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैराग्येण छित्त्वा तत्त्वज्ञानाय यतेतेत्याह अश्वत्थमेनमिति" श्रीधर० ।

अवाक्शिरस् त्रि० अवाक्शिरोऽस्य । अवनतमस्तके "अवाक्शिरसमुत्पादम्" भट्टिः ।

अवाक्श्रुति पु० नास्तिवाक् च श्रुतिश्च यस्य । वागिन्द्रियश्रवणेन्द्रियशून्ये अनेड़मूके । (कालावोवा ।)

अवाकिन् त्रि० उच्यतेऽनया वच—करणे घञ् वाकः, वागिन्द्रियं नास्ति यस्य इनि न०त० । १वागिन्द्रियशून्ये परात्मनि । "सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" छा०उ० । (वोवा)२मूके च

अवाग्र त्रि०अवनतमग्रमस्य । नम्रमुखे ।

अवाङ्मुख त्रि० अवाङ् मुखमस्य । अधोमुखे । "अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः" रघुः ।

अवाङ्मनसगोचर पु०वाक् च मनश्च वाङ्मनसौ तयोर्गोचरो न भवति । वक्तुमशक्ये मन्तुमशक्ये च निर्गुणे ब्रह्मणि "यद्वाचानाभ्युद्यते येन वागभ्युद्यते" "यन्मनसा न मनुते येन मनोऽनुमन्यते" इत्यादि श्रुत्या तस्य तदविषयत्वोक्तेस्तथात्वम् । तज्जन्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविषयत्वञ्च तदविषयत्वं तयोर्वृत्तिविषयत्वस्य तत्सन्निहितत्वात् । "फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता" इत्युक्तेः अतएव "मनसैवानुद्रष्टव्यः" "तन्त्वौपनिषदं वेदेत्यादि" श्रुतिषु तद्विषय यतोक्तिः सङ्गच्छते "अखण्डसच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम्" वे०सा० ।

अवाच् त्रि० अवाञ्चति अव+अञ्च—क्विप् । १अधोमुखगते, "अवाक्शिरसमुत्पादम्" भट्टिः । अवरे २देशे, ३काले च । ४दक्षिणस्यां दिशि स्त्री ङीप् । नास्ति वाक् यस्य ६ब० । ५वाक्यरहिते त्रि० वागिन्द्रियशून्ये ६ब्रह्मणि

न० । "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कम्" शत० ब्रा० पूर्वार्थे औ अवाञ्चौ अत्र अवाचौ इत्यादिभेदः। कालाद्यर्थे प्रथमादीनां स्थानेऽस्ताति तस्य लुक् । ७अवरकालादावर्थे अव्य०। अञ्चतेर्गत्यर्थत्वे नलोपः पूजार्थत्वे तु न नलोपः। उच्यते प्रशस्यते वाक् स्तुतिः । ८तद्रहिते च "दुश्राव्योऽवहन्तेदवाचः" ऋ० ४,२५,६, अवाचःस्तुति रहिताः भा० भवादौ ख । अवाचीनस्तद्भवादौ त्रि० । तिसृभिर्भस्त्रावाचीनविला"ता०ब्रा०"अवाचीनविला अवाङ्मुखविला"भा०। दिगा०यत् ।अवाच्यस्तद्भवादौ त्रि० ।

अवाच्य न०वच-ण्यत् न कुत्वम् न०त० । १दुष्टवचने, "अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः" गीता २वचनानर्हे,निन्दनीये त्रि० ३अकथनीये च "अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि योभवेत्" मनुः अवाच्+भवार्थे यत् । ४अवरकालादौ भवे त्रि०। ५अभिधावृत्त्या बोधयितुमशक्ये च । "अवाच्यत्वादिकं तस्य वच्मि व्यञ्जनरूपणे" सा० द० । यमुद्दिश्य कथ्यते ६तद्भिन्ने च ।

अवात त्रि०नास्ति वातो यत्र। १वायुशून्यदेशे वा-क्त न०त०। २अन्यैरप्रतिगते च "वन्वन्नवातोऽस्तृतः"ऋ०६,१६,२० । वातव्यापारशोषणशून्ये "न क्षुध्यन्ते युवतयोऽवाताः" ऋ०६,६,७ "अवाताः वातस्य शोषणहेतुत्वात् तच्छून्यतया अशुष्काः" भा० ।

अवाञ्चित त्रि० अव+अन्च-णिच्-क्त । आनमिते "त्वयावाञ्छया सुन्दरवाञ्चितान्" माघः । [देशे त्रिका० ।

अवाच्यदेश पु० अवाचि भवः यत् कर्म० । स्त्रीणामधो-

अवादिन् त्रि०वद्–णिनि न०त०स्त्रियां ङीप्। १अविरोधिनि २अवदनशीले च। [कादृष्टमेकमावफलं किल"भा०स०प०

अवान त्रि० अव+अन–अच् । शुष्कफलादौ "अवानमशु-

अवान्तर त्रि०अवगतमन्तरं मध्यम् प्रा०स० । १प्रधानान्तःपातिनि अङ्गादौ,२सामान्यस्य विशेषे ३प्रसङ्गागते च "इयं फलश्रुतिः निःश्रेयसपरमपुरुषार्थसाधनपरा भवति किन्तु बहिर्मुखानां मोक्षविवक्षयाऽवान्तर कर्मफलैः कर्मसु रुच्यर्थतोत्पादनमात्रम्" श्रीधरः। यथा"पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलड्डुकान् । पित्रैवमुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः"पुरा०।"तएतामवान्तरां दीक्षामपश्यन्"शत०ब्रा०।

अवान्तरदिश् स्त्री अवान्तरा द्वयोर्दिशोर्मध्ये दिक् । अन्तरालदिशि ऐशान्यादिदिशि कोणे। "दिशोः पार्श्वेऽवान्तरदिशः पर्शवः" वृ०उ०।

अवान्तराम् अव्य०अवान्तर+बा०आम् । सर्वमध्यपातिनि।

"तद्देतमवान्तरामात्मानमुपह्वयते" इति शत० ब्रा० ।

अवापित त्रि० वप–णिच्–क्त न०त० । यस्य वपनं न कृतं तादृशे आरोपिते १धान्यादौ २अच्छेदिते केशादौ च । अव+अप–णिच्–क्त–३प्रापिते च। "विषमां कुण्डलनामवापिता" नैष० ।

अवाप्त त्रि० अव+आप-क्त । प्राप्ते । "नानवाप्तमवाप्तव्यं लिषु लोकेषु किञ्चन" गीता । [मवाप्तव्यम्" गीता ।

अवाप्तव्य त्रि० अव+आप–तव्य । प्राप्तव्ये । "नानवाप्त-

अवाप्ति स्त्री अव+आप–क्तिन् । प्राप्तौ । "तपः क्लेवदं तदवाप्तिसाधनम्" कुमा० "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यम्" सा०द०।

अवाप्य त्रि० अव+आप ण्यत् । १प्राप्ये। "ज्येष्ठता च निवर्त्तेत ज्येष्ठावाप्यञ्च" यद्धनम्" मनुः । न वाप्यः। २आरोप्ये ३अच्छेद्ये केशे च अव+आप–ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य०।

अवाम न० । न०त० । वामभिन्ने १दक्षिणे "अवामे वामार्द्धे" नैष० । वामः प्रतिकूलः सुन्दरो वा विरोधे न०त० । २अनुकूले सुन्दरभिन्ने ३अशोभने च त्रि०।[ऋ०१०,४,२

अवाय पु० अव+इण् घञ् । अवयवे । "अनवायं किमीदिने"

अवार न०न वार्य्यते जलेन वृ–कर्म्मणि घञ् । नद्यादेरर्वाक् तीरे । [भावे । न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

अवारण न० वृ–णिच्–ल्युट् अभावे न०त० । निषेधा-

अवारणीय त्रि० न वारणीयः वारयितुमशक्यः । वारयितुमशक्ये १रिपुप्रभृतौ २रोगादौ च । अवारणीयाश्च रोगाः सुश्रुते दर्शिता यथा "अथातोऽवारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यवार्य्यताम् । रसायनाद्विना वत्स ! तान् शृणुष्वैकमनाः मम ॥ वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः । अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम् ॥ अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः ॥ प्राणमांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमिज्वरैः ॥ मूर्च्छातिसारहिक्काभिः पुनश्चैतैरुपद्रुताः । वर्ज्जनीया विशेषेण भिषजा सिद्धिमिच्छता ॥ शूनं सुप्तत्वचं भग्नं कम्पाध्मानिपीड़ितम् । नरं रुजार्त्तिमन्तञ्च वातव्याधिर्विनाशयेत् ॥ यथोक्तोपद्रवाविष्टमतिप्रस्रुतमेव वा । पिडकापीड़ितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥ प्रभिन्नं प्रस्रुताङ्गञ्च रक्तनेत्रं हतस्वरम् । पञ्चकर्मगुणातीतं कुष्ठं हन्तीह कुष्ठिनम् ॥ तृष्णारोचकशूलार्त्तमतिप्रस्रुतशोणितम् । शोफातिसारसंयुक्तमर्शोव्याधिर्विनाशयेत् ॥ वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च । भगन्दरात् प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्ज्जयेत् ॥ प्रशूननाभिवृषणं रुद्धमूत्रं रुगन्वितम् ।

अश्मरी चपयत्याशु सिकताशर्करान्विता ॥ गर्भकोष-परासङ्गो मक्कल्लो योनिसंवृतिः । हन्यात् स्त्रियं मूढ़-गर्भे यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाः ॥ पार्श्वभङ्गान्नविद्वेषशोफातिसार-पीड़ितम् । विरिक्तं पूर्य्यमाणञ्च वर्ज्जयेदुदरार्द्दितम् । यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते निपतितोऽपि वा । शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥ यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान् । नित्यं वक्त्रेण चोच्छ्वसेत् तं ज्वरो हन्ति मानवम्॥ हिक्काश्वासपिपासार्त्तं मूढ़ं विभ्रान्तलोचनम् । सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः ॥ आविलाक्षं प्रताम्यन्तं निद्रायुक्तमतीव च । क्षीणशोणितमांसञ्च नरं क्षपयति ज्वरः ॥ श्वासशूलपिपासार्त्तं क्षीणं ज्वरनिपीड़ितम् । विशेषेण नरं वृद्धमतीसारो विनाशयेत् ॥ शुक्राक्षमन्नद्वेष्टारमूर्द्ध्वश्वासनिपीडितम् । कृच्छ्रेण बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥ श्वासशूलपिपासान्नविद्वेषग्रन्थिमूढ़ताः । भवन्ति दुर्बलत्वञ्च गुल्मिनोऽस्तत्युमेष्यतः ॥ आध्मानं बद्धनिष्यन्दं छर्द्दिहिक्कातृड़न्वितम् । रुजाश्वाससमाविष्टं विद्रधिर्नाशयेन्नरम् ॥ पाण्डुदन्तनखो यश्च पाण्डुनेत्रश्च मानवः । पाण्डुसङ्घातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥ लोहितं छर्दयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः । रक्तानाञ्च दिशां द्रष्टा रक्तपित्ती विनश्यति॥ अवाङ्मुखस्तून्नमुखो वा क्षीणमांसबलो नरः । जागरिष्णुरसन्देहमुन्मादेन विनश्यति ॥ बहुशोऽपस्मरन्तन्तु प्रक्षीणं चलितभ्रुवम्। नेत्राभ्याञ्च विकुर्व्वाणमपस्मारो विनाशयेत्"॥

अवारपार पु० अवारमर्वाक्तीरं पारञ्चोत्तरतीरंचास्तो यस्य अर्शआद्यच्। उभयकूलवति समुद्रे ।

अवारपारीण त्रि० अवारपारे गच्छति+ख । पारगामिनि।

अवारिका स्त्री नास्ति वारि यत्र । धन्याके, तस्य अतिशुष्कत्वेन जलशून्यत्वात्तथात्वम् ।

अवारित त्रि० न वारितः । अनिषिद्धे "ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितः" माघः ।

अवारीण त्रि० अवारं गच्छति ख । नद्यादेरर्वाक्पार [गन्तरि ।

अवार्य्य त्रि० न वार्य्यः ।अवारणीये। "उपद्रवैस्तु ये जुष्टा-व्याधयो यान्त्यवार्य्यताम्" सुश्रु० ।

अवावट पु० "द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजायते । अवावट इतिख्यातः शूद्रधर्म्मा स जातितः" इत्युक्ते कुण्डगोलकादौ ।

अवावन् त्रि० ओण-अपसारणे ङ्वनिप् । अपसारके । स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । अवावरी ।

अवासस् त्रि०न वासोऽस्य। १वस्त्ररहिते नग्ने २बौद्धभेदे च।

अवासिन् त्रि० न वसति वस-णिनि न० त० । निवासशील भिन्ने । स्त्रियां ङीप् ।

अवास्तव न० न वास्तवम् । सत्यभिन्ने मिथ्याभूते ।

अवाह्य त्रि० न० त० । वोढुमशक्ये ।

अवि पु० अव-इन् । १सूर्य्ये, २अर्कवृक्षे ३मेषे, ४छागे, "महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः" जिनकार्म्मुकवस्त्रावी पृथक् दद्याद् विशुद्धये" इति च मनुः ५पर्व्वते, ६मूषिककम्बले, ७प्रभौ च । ८लज्जायां स्त्री वा ङीप् । स्वार्थे कन् । अविशब्दार्थे । भावादौ पुरोहिता० यक् । आविक्यम् तद्भावादौ न० ।

अविकट पु० अवि+समूहे कटच् ।१मेषसंघाते । विकट उग्रः न०त० । २उग्रभिन्ने सौम्ये त्रि० ।

अविकटोरण पु०अविकटे मेषसंघे देयः उरणःमेषः । न्दपाय शुल्करूपेण देये मेषसंघातमध्ये मेषरूपे करे ।

अविकत्थन त्रि न०त० । श्लाघाशून्ये 'सन्तुष्टाश्च क्षमायुक्ता भवेयुरविकत्थनाः" देवीपुरा० ।

अविकल त्रि०न विकलः व्याकुलः। १व्याकुलभिन्ने २अविसंवादिनि च "कलमविकलतालं गायकैर्बोधहेतोः" माघः "अधिकलोऽविसंवादी" मल्लि० ।

अविकार पु० अभावे न०त० । विकाराभावे न०ब० । विकारशून्ये । विकारश्च परिणामभेदः भावधर्म्मः ।

अविकार्य्य त्रि०नविकार्यः। १विकार्य्यभिन्ने परिणामिगुणशून्ये "अविकार्य्योऽयमुच्यते" गीता । विकार्यश्च द्वेधा "प्रकृत्युच्छेदसम्भूतं किञ्चित् काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्" इति वाक्यप० उक्तं प्राहुरम् यादृशवस्तुनश्च विकार्यकर्मत्वम् तद्भिन्ने २पदार्थे परात्मनस्तु तदुभयाभावात् सर्वथाऽविकार्यत्वमेव ।

अविकृत त्रि०न विकृतः । परिणामिगुणशून्ये ।

अविकृति स्त्री अभावे न०त०। १विकाराभावे न०ब०२विकारशून्ये च । "२सांख्योक्तायां मूलप्रकृतौ स्त्री "मूलप्रकृतिरविकृतिः" सा० का० ।

अविक्रिय त्रि० नास्ति विक्रिया यस्य । विकारशून्ये ।

अविक्रीत त्रि० न विक्रीतः । विक्रीतस्यापि कालविशेषमध्ये पुनः प्रत्याहर्त्तुं शक्ये द्रव्यभेदे।तत्र कालनियमो यथा "क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहं तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" मनुः । क्रीतानुशयकालवत् द्रव्यविशेषे विक्रयानुशयकालविशेषोप्याह्र:। 'दशैकपञ्चस-

प्राङ्मासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम्” या० स्मृ० । तथाच बीजे—ब्रीह्यादौ पञ्चाहं, रत्ने—मुक्ताप्रवालादौ सप्ताहं, स्त्रियां—दास्यां मासं, दोह्ये—गोमहिष्यादौ त्र्यहम्, पुंसि—दासे पञ्चदशाहं, व्याप्य परीक्षणं कर्त्तव्यम् तावत्कालमध्ये अनुशये प्रत्याहर्त्तुं शक्यते इत्यवगम्यते एवञ्च मनुवचनमेतदतिरिक्तविषयम् एवं विक्रयस्यानुशयकालविशेषोद्रव्यविशेषे बोध्यः ।

अविक्रेय त्रि० विक्रेतुमनर्हः । स्मृतिनिषिद्धविक्रये लाक्षालवणादौ अपण्यशब्दे विवृतिः ।“अविक्रेयस्य विक्रयः” स्मृतिः ।

अविक्षत विक्षतः नष्टः भोगादिना दुष्टोवा न०त० । १अविनष्टे भोगादिना २अदूषिते च । “विक्रेतुः प्रतिदेयं तत्तस्मिन्वाह्न्यविक्षतम्” स्मृतिः ।

अविक्षित त्रि० नास्ति विशेषेण क्षितम् क्षयोऽस्य भावे क्त । विशेषक्षयशून्ये “अविक्षितास आयुषा सुवीराः ऋ०७, १२२४ । वा दीर्घनत्वे । अविक्षीणः तत्रैव कर्त्तरि क्त न०त० । अविक्षीण इत्येव ।

अविक्षिप त्रि० विक्षेप्तुं न शक्तः क्षिप–क– । विक्षेप्तुमशक्ते । स्वार्थे कन् तत्रैव । [अजगन्धावृक्षे ।

अविगन्धा स्त्री अवेश्छागस्य गन्ध इव गन्धः पुष्पादावस्याः ।

अविगर्हित त्रि० न०त० । १अनिन्दिते

अविगीत त्रि० न०त० । अवनिन्दिते “अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तत्वेनेति” मुक्ता० । [२उद्विग्नभिन्ने त्रि० ।

अविग्न पु० विज–क्त न०त० । (करमचा) १करमर्द्दकवृक्षे ।

अविग्रह त्रि० नास्ति विशेषेण ग्रहो यस्य । १विशेषरूपेणाज्ञाते “अविग्रहा गतादिस्या यथा ग्रामादिकर्म्मभिः” हरिः । न विग्रहो वृत्तिसमानार्थकं वाक्यं यस्य । २व्याकरणोक्ते नित्यसमासे । नास्ति विग्रहो देहो यस्य । ३निरवयवे परमेशे पु० नास्तिमीमांसकोक्ते ४विग्रहशून्ये देवे च । तैर्हि देवानां विग्रहवत्त्वं खण्डितं तच्च शङ्कापूर्व्वकं जै०सू० भाष्ये च दर्शितं यथा–“देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्” सू० “नैतदस्ति,—अग्न्यादयोऽप्रयोजकाः—इति, सर्व्वा देवताः सर्व्वेषां धर्म्माणां प्रयोजिकाः भवितुमर्हन्ति । कुतः ? । ‘भोजनस्य तदर्थत्वात्’,—भोजनं हि इदं देवतायाः, यागो नाम, भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भोक्ष्यते—इति, देवतासम्प्रदानको हि अयं यागः श्रूयते, सम्प्रदानं च नाम कर्म्मणोऽपि ईप्सिततमादभिप्रेततरम्, तस्मात् न गुणभूता देवता, देवतां प्रति गुणभूते द्रव्यकर्म्मणी । अपि च यागो नाम देवतापूजा, पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते, तदेतत् ‘अतिथिवत्’ द्रष्टव्यं, यथा यावत्किञ्चित् अतिथेः परिचरणं, सर्व्वं तत् अतिथिप्रयुक्तम् एवम् इदमपि—इति । आह,—“ननु एवं ब्रुवता, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इत्यभ्युपगतं भवति” । उच्यते, वाढं, विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च । कुतः ? । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च,—एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवता—इति, स्मृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा विग्रहवतीं देवताम् उपचरन्ति,—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, कथयन्ति च, तथा वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तं, उपचारादपि स्मृतेर्दृढिमानं कल्पयामः । तथा अन्यार्थवचनं, विग्रहवतीं देवतां दर्शयति,—“जग्टभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र ! हस्तम्”—इति, पुरुषविग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा “इमे चित् इन्द्र ! रोदसी अपारे यत् संग्टभ्णा मघवन् ! काशिरित्ते,—इति, काशिर्मुष्टिः, सोऽपि पुरुषविग्रहस्य एव उपपद्यते । तथा, “तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते” इति, ग्रीवा उदरं बाहू इति पुरुषविग्रहदर्शनं भवति । तस्मात् विग्रहवती देवता इति । भुङ्क्ते च । कथम् अवगम्यते ? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवता इति । तथा च एनाम् भुञ्जानाम् इव उपचरन्ति, यदस्मै विविधान् उपचारान् उपहरन्ति । तथा च अन्यार्थवचनं भुञ्जनाम् देवतां गमयति,—“अद्धीन्द्र ! पिब च प्रस्थितस्य”—इति, तथा च, “विश्वासनानि जठरेषु धत्ते” इति, “एकया प्रति धा पिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम्” इति । आह, “न देवता भुङ्क्ते, यदि च भुञ्जीत देवतायै हविः प्रत्तं क्षीयेत” । उच्यते, अन्नरसभोजिनी देवता मधुकरीवत् अवगम्यते । कथम् ? । देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति, तस्मात् अन्नरसं भुङ्क्ते देवता इति गम्यते” भा० । “आर्थपत्याच्च” सू० । “यदि कस्यचित् अर्थस्य ईशाना देवता उपचर्यमाणा च प्रसीदेत् ततः तदाराधनार्थम् इयं देवतापूजा अभिनिर्वर्त्येत, न च एतदुभयम् अपि अस्ति इति, तत् उच्यते, अर्थपतिर्देवता इति । कथम् अवगम्यते ? । स्मृतेः, उपचारात् अन्यार्थदर्शनाच्च, एवं हि स्मरन्ति, अर्थानाम् ईष्टे देवता इति । तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रम् इत्युपचारस्तामेव स्मृतिं दृढयति । तथा अन्यार्थवचनम् ईशानां देवतां दर्शयति, “इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत् पर्वतानां, इन्द्रो वृधाम् इन्द्र इन्मेधिराणाम् इन्द्रः

क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः' इति, तथा, "ईशानम् अस्य जगतः स्वर्दृशम् ईशानम् इन्द्र तस्थुषे" इति। तथा, स्तुत्युपचाराभ्यां प्रसीदति इत्युपगच्छामः, एवं हि स्मरन्ति, प्रसीदति देवता इति। तथा उपचरन्ति, प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य जातः, प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणो धनम् अनेन लब्धम् इति। तथा अन्यार्थदर्शनं भवति, 'आहुतिभिरेव हुतादो देवान् प्रीणाति' इति, तस्मै प्रीता इषमूर्जं नियच्छन्ति' इति" भा०। "ततश्च तेन सम्बन्धः" सू०। "'ततो' देवतायाः, तेन फलेन सम्बन्धः परिचरितुर्भवति, यो देवताम् इज्यया परिचरति, तं सा फलेन सम्बध्नाति। कथम् एतत् अवगम्यते?। स्तुत्युपचाराभ्यां स्मरन्ति हि, देवता तुष्टा फलं ददाति इति, तामेव उपचारेण स्तुतिं द्रढयति, पशुपतिः, अनेनोपचरितः पुत्रोऽनेन लब्धः इति। तथा अन्यार्थदर्शनम् इममेव अर्थं दर्शयति, "स, इत् जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभिः। देवानाम् यः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम्" इति तथा, "तृप्त एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिः तर्पयति" इति तस्मात् हविर्दानेन गुणवचनैश्च देवता आराध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति येन कर्म्मणा अग्निराराधितः, तस्य फलस्य दृष्टे, तत् कर्त्रे प्रयच्छति, न तत् सूर्यः प्रदातुमर्हति, वचनादेतत् अवगम्यते। कः किं प्रयच्छति? इति यथा अग्नौ वचनं, न तत् सूर्ये" भा०। "अपि वा शब्दपूर्व्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे देवताश्रुतिः" सू०। "अपि वा इति पक्षो व्यावर्त्त्यते। न चैतदस्ति यदुक्तं देवता प्रयोजिका" इति, "यज्ञकर्म्म प्रधानं स्यात्" यजतेर्जातम् अपूर्व्वम्। कुतः?। "शब्दपूर्व्वत्वात्", यत् हि फलं ददाति, तत् प्रयोजकम् इदं फलं ददाति इत्येतत् ज्ञानं शब्दपूर्व्वकं न प्रत्यक्षादिभिः अवगम्यते, शब्दश्च यजतिवाच्यात् फलम् आह, न देवतायाः। कथम् अवगम्यते?। दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन निर्द्देशः "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इति, तथा, "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इति, यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न देवतायाः। "ननु द्रव्यदेवताक्रियं यजत्यर्थः"। सत्यमेवं, किन्तु "गुणत्वे देवताश्रुतिः", द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः, भूतभव्यसमुच्चारणे च भूतं भव्याय उपदिश्यते, तस्मात् न देवता प्रयोजिका। अथ यदुक्तं "कर्म्मण ईप्सितादभिप्रेततरम्"

इति न अस्य अभिप्रेतताम् अपह्नुमहे, तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यात् अभिप्रेतता अवगम्यते,। फलसंयोगस्तु वाक्यादेव यजत्यर्थस्य। तस्य च श्रुत्या करणता अवगम्यते, न देवतायाः। तत्र यद्यपि देवतार्थता यागस्य गम्यते। फलार्थतापि तेन न प्रतिषिध्यते, फलं च पुरुषार्थः पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः, न च असौ देवतायाः, तस्मात् न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्त्तिष्यामहे, या तु, सम्प्रदानस्य अभिप्रेतता सा फलवतो यजेः, साधनत्वे सति उपपद्यते। यच्च,—यजिर्द्देवतापूजा सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यते—इति, न लोकवत् इह भवितव्यम्, इह पूज्यमानपूजा प्रधानं, यत् हि फलवत् तत् प्रयोजकं, तस्मात् यज्ञकर्म प्रयोजकम्। अपिच, एतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता भुङ्क्ते च—इति अध्यवसनीयं भवति, न हि अविग्रहायै अभुञ्जानायै च दानं भोजनं वा सम्भवति—इति"। यच्च उक्तं स्तुत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्विग्रहवती, भुङ्क्ते च—इति। तन्न, स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्,—मन्त्रेभ्यश्च अर्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानम् उत्पद्यते—इति प्रत्यक्षम् अवगम्यते, ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपराः—इत्येतत् वक्ष्यामः। आह, 'यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानम्'—इति। उच्यते,—ये आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषाम् तत् स्मृतिमूलम् ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तत् बाधितम्। अपि च कस्यचित् स्मृतिमूलं भवति। तस्मात् ततः एव स्मृतिः। उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव। यत्तु अन्यार्थदर्शनम्, उक्तं—'जगृभ्मा ते दक्षिणम् इन्द्र! हस्तम्'—इति। नैतत् एवम्परं,—इन्द्रस्य हस्तो विद्यते—इति" यःतस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयमगृहीतवन्त इति। तस्मात् वाक्यात् इन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते। आह, 'यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्तः—इत्येवं न अवकल्पते—इति हस्तसत्ता अध्यवसीयते,—अस्त्यसौ हस्तः, वयं यं गृहीतवन्तः'—इति। तन्न उपपद्यते यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथापि न तम् उपगृहीतवन्तः—इति प्रत्यक्षमेतत्, तथाप्येतन्न अवकल्पत एव, तत्र एतत् असम्बद्धं वा अवकल्पयितव्यं, स्तुतिर्वा, तच्च मत्पक्षेऽपि तुल्यम्। अथ एवम् उच्यते,—'तस्य एतद्वचनं, यो गृहीतवान् तस्य हस्तम्'—इति। उच्यते, नैतत् अध्यवसेयम्, आदिमत्तादोषो वेदस्य प्रसज्येत, न च, गृहीतवान् आसीत्—इत्युच्यते, प्रमाणाभावात्। 'एतस्मात् एव वचनात् अर्थात्

कल्प्यते हस्तप्रहीता इति चेत्' । तन्न, अयथार्थस्यापि उच्चारणं सम्भवत्येव यतः, यथा, 'दश दाड़िमानि षड़पूपाः' इति । यस्यापि च एष पक्षो, विग्रहवान् इन्द्रः इति, तस्यापि इन्द्रशब्देन आमन्त्रणं सम्बोधनार्थं, सम्बोधनम् अनुवचनाय, तत्र सम्बुद्धः इत्यवगते अनुवचनं न्याय्यम् न च, असौ केनचित् प्रकारेण सम्बुद्ध इति अवगम्यते, अनवगते सम्बोधनं व्यर्थम् । 'वचनप्रामाण्यात् सम्बुध्यते इत्येवं गम्यते इति चेत् उक्तम् अदृष्टकल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न च, असौ सम्बुद्धः इति अवधार्य्यते, प्रमाणाभावात् । तस्मात् सम्बोधनवचनं न सम्बोधनाय, निर्द्देशार्थमेव । अविग्रहपक्षेऽपि तत् निर्द्देशार्थमेव भविष्यति । तत्र आमन्त्रितविभक्तिवचनं स्तुतये, एवम् इदं देवताख्य' साधयितृतमं, यच्चेतनादिवत् सम्बुध्य साधयति इति चेतनवदिव उपचर्य्यमाणः सम्बुद्धिशब्देन आमन्त्र्यते, तथा सम्बोधनशब्देन निर्द्दिश्य उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तं त्वदाश्रया वयम् इत्यर्थः, अस्माभिः इन्द्रकर्म्म कर्त्तव्यम् इत्येतत् अनेन स्मार्य्यते । तथा "इमे द्यावापृथिव्यौ दूते अपारे यत् संगृह्णासि मघवन्नहो ते पूजितो मुष्टिः,, इति सन्तमिव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति, । तस्यापि भावे न प्रमाणमस्ति, न इदं वचनं, "इत् महान् काशिः" अस्ति, किन्तर्हि, यस्तव काशिः, स महान् इति, अन्यार्थस्तत्र काशिरस्ति इति, अन्यः तव काशिर्महान् इति । "सता हि स्तुतिः उपपद्यते इति चेत्" । नैतत्, नियोगतो यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोग', पौरुषविधिकैरङ्गैः तस्यापि स्तुतिर्भवति, यथा' "एते वदन्ति शतवत् सहस्रवत् अभिक्रन्दन्ति हरितेभिरासभिः । विष्ट्वी ग्रावाणः सुकृतः, सुकृत्यया होतुश्चित् पूर्व्वे हविरद्यमाशत" इति । तथा, "सुखं रथं युयुते सिन्धुरश्विनम्" इति। तस्मात् न स्तुतिवचनात् अर्थापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः । तथा, "तुविग्रीव इन्द्रः, इति नैतत् युक्तं भवति, ग्रीवावान् इन्द्रः इति, किन्तर्हि याऽस्य ग्रीवा, सा महती, ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च, ग्रीवास्तुतिः अर्थापत्तिः, अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः । अपि च, "इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते" इत्येताभ्यां पदाभ्याम् इन्द्रशब्दः सम्बद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः सम्बन्धं यातु', द्विरुच्चारणम् अस्य प्रसज्यते, तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः वृत्राणि च इन्द्रो हन्ति—इति, तथा हि सति भिद्येत, अभिन्नं च वाक्यम् उपलभ्यते, तदेवम् अवकल्पते, यदि तुविग्रीवादयोऽस्य न उपदिश्यन्ते—इति स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्त्यते तुविग्रीवादिः, 'अन्धसो मदे इन्द्रो वृत्राणि हन्ति'—इति एषा तु वचनव्यक्तिः, वृत्रवधोपदेशपरम् इदं वचनम्—इति । यदपि वचनं,—बाहू ते इन्द्र रोमशौ, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले'—इति, तदपि बाह्वोः रोमशत्वम् अक्ष्णोश्च पैङ्गल्यम् आह, न बाहुसत्तामक्षिसत्तां च । यदपि अक्षिसत्तां वदति—इति गम्यते,—'चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि'—इति, तदपि न चक्षुःसम्बन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमि—इति वचनसम्बन्धार्थं, तत् सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थम् उच्चारयति । कुतः एतत् अवगम्यते? । चतुर्थीनिर्द्देशात्, यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसीयते, तथा वाक्यम्भिद्येत, चक्षुष्मान्—इत्येवं च उद्दिश्येत, चक्षुष्मते ते ब्रवीमि—इति च । तस्मात् न किञ्चित् अन्यार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायाम् इद' ज्ञापयति—इति , न च, इदं भोजनं, न हि देवता भुङ्क्ते , तस्मात्, भोजनस्य तदर्थत्वात्—इति तत् असद्वचनम् । यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते—इति, तत् अविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुञ्जानायै देवतायै प्रत्तं हविः क्षीयेत । न च, मधुकरीवत् अन्नरसभोजिन्यो देवताः —इति प्रमाणमस्ति, मधुकरीषु प्रत्यक्षं, न च तद्वत् देवतायाम् । तस्मात् न भुङ्क्ते देवता इति। यदुक्तम् देवतायै हविः प्रत्तं नीरसं भवति—इति । नैषदोषः, वातोपहतं नीरसम्भवति—इति, शीतीभूतं च । न च, असौ कस्यचित् अर्थस्य ईष्टे, अनीशा कथं दास्यति ? ।—इति । यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैः ईशाना देवता-इत्यवगम्यते—इति । तन्न, स्मृतेः मन्त्रार्थवादमूलत्वात्—इत्युक्तम् , उपचारोऽपि,—'देवग्रामो देवक्षेत्रम्'—इति उपचारमात्रम्,—यो यदभिप्रेतं विनियोगमर्हति, तत्तस्य स्वं, न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिप्रायं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मात् न सम्प्रयच्छति—इति, देवपरिचारकाणान्तु ततो भूतिर्भवति, देवताम् उद्दिश्य, यत् त्यक्तम् । यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनम् ईशानां देवतां ज्ञापयति,—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे'—इत्येवमादीति, तत् प्रत्यक्षाम् अनीशानां देवताम् उपलभ्य अध्यवस्यामः,—भाक्त एष शब्दः—इति । 'तत्र आह,—वचनप्रामाण्यादेव अस्य ईशानता अवगम्यते, यद्देवलोका अर्थान् विनियुञ्जते, तद्देवताभिप्रायादेव-इत्यध्यवस्यामः'—इति । तन्न,

प्रत्यक्षात् प्रमाणात् देवतापरिचारकाणाम् अभिप्रायः इत्यवगम्यते, स न शक्यो बाधितुम्। येऽपि देवताम् ईशानां वर्णयन्ति, तेऽपि न अपह्नुवते परिचारकाणाम् अभिप्रायम्। किं चाहुः, तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणाम् अभिप्रायो भवति इति, न च, स ईशानो भवति, यः पराभिप्रायम् अनुरुध्यते, यस्य न स्वाभिप्रायात् विनियोगो भवति। अपि च, न च एतद्वचनं, वर्त्तमानकालोपदेशत्वात्, प्रत्यक्षविरोधात्, स्तुतिवादोऽवधार्य्यते, स्तुतिवादे च सम्भवति न वचनप्रामाण्यात् ईशिष्यते इति गम्यते। न च, देवता फलेन सम्बध्नाति, या तदर्थं परिचर्य्येत। यदुक्तं, स्तुत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्ददाति प्रसीदति च इति। तत्र स्तुत्युपचारयोर्व्यक्तं यत् अन्यार्थदर्शनं तस्मै प्रीता इषमूर्ज्जम् इति, तन्न, अन्यस्य विधेराम्नानात् दक्षिणतं सम्परिहर्त्तव्या इत्याह” तथा “त्वम् एवैनम् इन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति” इति अत्र ऐन्द्रस्य हविषो विधातारम्। तस्मात् देवता न प्रयोजिका इति” भा०। “अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्म्मणि स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात्” सू०। “यदुक्तम् अतिथिवत् इति तत् परिहर्त्तव्यम् आतिथ्यम् अतिथिप्रयुक्तं स्यात् आतिथ्ये हि तत् प्रीतिर्विधीयते अतिथिः परिचरितव्यः यथा प्रीयते तथा कर्त्तव्यम् इति। भोजनं दानं वा कार्य्यम् इति यद्यत् अतिथये रोचते तत् कर्त्तव्यं यत् तस्मै न रोचते न तत् बलात् कारयितव्यम् इति इह तु कर्म्मणि अभावः प्रीतिविधानस्य। तस्मात् विषमम् अतिथिना” शवरभाष्यम्। तदेतद्वेदान्तिभिर्न्न मन्यते तैर्हि तेषां विग्रहत्त्वमङ्गीकृतं तथाच शङ्कापूर्ब्बकं देवानां विग्रहवत्त्वं शा०सूत्रे तद्भाष्ये च व्यवस्थापितं यथा। “विरोधः कर्म्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्” शा०सू० “स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारोवर्ण्येत विग्रहवत्त्वादृत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन योगेऽङ्गभावोदृश्यते न च सम्भवति। बहुषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेन्नायमस्ति विरोधः कस्मात्? अनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवात्मनोयुगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति। कथमेतदवगम्यते? दर्शनात्। तथाहि “कति देवाः” ? इत्युपक्रम्य “त्रयश्च त्री च शता च त्रयश्च त्री च सहस्रेति” निरुच्य” कतमे ते? इत्यस्यां पृच्छायां “महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतान्दर्शयति। तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षड़ाद्यन्तर्भावक्रमेण “कतमएको देव इति प्राण” इति प्राणैकरूपतान्देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतान्दर्शयति। तथा स्मृतिरपि “आत्मनो वै सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ! कुर्य्याद्योगी बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीञ्चरेत्। प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रन्तपश्चरेत्। संक्षिपेत्तु पुनस्तानि सूर्य्यो रश्मिगणानिव” इत्येवञ्जातीयका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्य्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम्। अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुरूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति, परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्द्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते। अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनादित्यस्यापरा व्याख्या। विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते। क्वचिदेकोविग्रहवाननेकत्र न युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्भोजयद्भिर्नैकोब्राह्मणो युगपद्भोज्यते। क्वचिच्चैको विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत् परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित् कर्मणि विरुध्यते” भा०। “शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” सू०। “मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामुपगम्यमाने कश्चिद्विरोधः प्रसञ्जि, शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत, कथम्? औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम्। इदानीन्तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्य्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेनानित्यसम्बन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधःस्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरोधः कस्मात्? अतः प्रभवात् अतएव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकञ्जगत् प्रभवति। ननु जन्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते?। अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः? यावता वसवोरुद्रा आदित्याविश्वेदेवामरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एव, उत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे तद्वाचकानां वैदिकानां वस्ता-

दिशब्दानामनित्यत्वं केन वार्यते? प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति। तस्माद्विरोध एव इति चेन्न गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते नाकृतयः। आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो न व्यक्तिभिः व्यक्तीनामानन्त्यात् सम्बन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते। तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम्। आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादाभ्यां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः। स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः सेनापत्यादिशब्दवत्। ततश्च यो यस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति। नचेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते कथन्तर्हि? स्थितिवाचकात्मना नित्यशब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते" भा०। "ज्योतिषि भावाच्च" सू०। "यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बंभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च। न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण, चेतनतया अर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते मृदादिवदचेतनत्वावगमात्। एतेनाग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत् मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति नेत्युच्यते। न तावल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यव्यभिचरितविशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिद्ध एवार्थो लोकात् प्रसिद्ध इत्युच्यते न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इतिहासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलतामाकाङ्क्षते। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात् तत्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते। मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्थाः न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते। तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य" भा०। "भावन्तु बादरायणोऽस्ति हि" सू०। तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवानामपि मन्यते। यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रासु असम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवः अर्थित्वसामर्थ्याद्यप्रतिषेधापेक्षितत्वादधिकारस्य। न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत। मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति। ब्रह्मविद्याञ्च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकं "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्" तथर्षीणामिति "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमन्विष्य सर्व्वांश्च लोकानाप्नोति सर्व्वांश्च कामानिति" "इन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणामित्यादि" च। स्मार्त्तमपि च गन्धर्व्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि। यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति अत्र ब्रूमः। ज्योतिरादिविषया अप्यादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाश्चेतनावन्तमैश्वर्य्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात्। अस्ति ह्यैश्वर्य्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टञ्च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम्। तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे "मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहारेति"। स्मर्य्यते च "आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम स" इति। मृदादिष्वपि चेतना अधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते "मृदब्रवीत्" "आपोऽब्रुवन्" इत्यादिदर्शनात्। ज्योतिरादिभूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादित्युक्तम्। यदप्युक्तम् मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामार्थ्यमिति। अत्र ब्रूमः प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा। तथाहि अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येवं प्रतिपद्यते। अत्राह विषम उपन्यासः तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावे स्तुत्यर्थेऽर्थवादेन पार्थगर्थ्येन न वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याऽध्यवसाययितुम्। न हि महावाक्ये प्रत्यायके इवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति यथा "न सुरां पिबेदिति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात् सुरापाणप्रतिषेध एवैकोऽर्थो गम्यते, न पुनः सुरां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापाणविधिरपीति। अत्रोच्यते। विषम उपन्यासः युक्तं यत् सुरापाणप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणं" विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते।

यथाहि "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" इत्यत्र विध्युद्देशवर्त्तिनां वायव्यादीनां पदानां विधिना सम्बन्धः "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिङ्गमयतीति" इत्येषामर्थवादगतानाम् पदानाम् । नहि भवति वायुर्व्वाआलभेत क्षेपिष्ठा देवता वा अलभेतेत्यादि।वायुस्वभावसङ्कीर्त्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवंविशिष्टदैवत्यमिदं कर्म्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरोभवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्त्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद्गुणवादः स्यात् आहोस्वित् प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्व्विद्यमानार्थवादआश्रयणीयो न गुणवाद । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च विधिभिरैन्द्रादिदैवत्यानि हवींषि चोदयद्भिरपेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतसि आरोहयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यऽनारूढायै तस्मै तस्मै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते । श्रावयति च "यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तान्ध्यायेत् वषट्करिष्यन्निति" । न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवतीति शब्दार्थयोर्भेदात् तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत् तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्रभवति देवताविग्रहादि प्रपञ्चयितुम् । प्रत्यक्षमूलमपि सम्भवति, भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथाच व्यासादयो देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्य्यते। यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्व्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्त्तुं सामार्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यमतिषेधेत् इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ततश्च राजसूयादिचोदना उपरुन्ध्यात् इदानीमिव च कालान्तरेऽपि अव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमाधर्म्मान् प्रतिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं कुर्यात् । तस्मात् धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तनाः देवताभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते । अपिच स्मरन्ति "स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग" इत्यादि योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्य्यप्राप्तिफलकः स्मर्य्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् । श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति "पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति" । ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शनात् सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् । तस्मात् समूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता । तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः । ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रमसुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते इति" भा० ।

विग्रहादिपदेन "विग्रहोहविषां भोगऐश्वर्य्यञ्च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकमिति" आन०गि० उक्तं पञ्चकं ग्राह्यं तच्च क्रमेण मीमांसाभाष्ये पूर्व्वपक्षे दर्शितम् । शब्दचिन्तामणावपि देवानां विग्रहवत्त्वं चेतनत्वञ्च व्यवस्थापितम् यथा "एवं देवतादावपि इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमाद्गौणतयैव व्यवहाराद्यार्थाद्यनध्यवसायेन लौकिके सहस्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः प्रमाणञ्च इन्द्र सहस्राक्ष इत्यादिविधिसमभिव्याहृतोऽर्थवादएव स्वर्गपदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या "तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति" श्रुतेस्वार्थवादादेव शक्तिग्रहः नचेह तथार्थवादः किन्तु "इन्द्रः सहस्राक्षः इत्यादिस्तावकत्वेन प्रवृत्तिपर इति चेत् न इन्द्रः सहस्राक्षः" इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतितो बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपदसमन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां प्रवृत्तिपरत्वात् मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यवहारात् अपि च शिवाय गां दद्यादित्यादौ देवतासंप्रदानत्वश्रुतेः, शिवादिसहस्रनाम्नां पर्य्यायत्वेन श्रुते र्महाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वात् आराधितदेवताया वरदातृत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ देवताचैतन्ये तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्वसिद्धिरिति चेत् न प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्थायिकृतिव्यापारापेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्बुद्धिविशेष एव प्रतिष्ठितविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिरचेतनएव । देवता चेतना नास्ति मानाभावात् किन्तु देयनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्द्दिष्टत्वं देवतात्वम् इन्द्रायेत्यादिपदमेव देवता । अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेऽग्निप्रणयनस्यान्तरम् अग्नये इति नियमतो हविस्त्यागः न पर्य्यायान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्यागः

इन्द्रनिष्ठकिञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रियमाणत्वात् ब्राह्मणायदानवदिति वाच्यम् अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च इन्द्रायस्वाहेत्यत्र न तादर्थ्ये चतुर्थी किन्तु स्वाहादिपद-योगउपपदविभक्तिरेव अन्यथा नमःस्वस्तिस्वाहास्वधेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात् नैवं चतुर्थ्यन्तपदस्य देवतात्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यवहारदर्शनात् अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वय प्रसङ्गाच्च” इन्द्र सहस्राच्च इत्यर्थवादस्य “इन्द्रमुपासीत” त्यादिविधिसमभिव्याहारेण ऐकवाक्यतयोपास्यत्वात् देवस्वं नाददीतेत्यत्र देवमुद्दिश्य त्यक्ते शिष्टानां देवस्वत्वेन व्यवहारात् अग्नय इति पदेन नियमतस्त्यागस्य श्रुतिबोधितत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुत्वात्। नच वीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिग्रह इति वाच्यम् वीजाक्षराणांचतुर्थ्यन्तत्वानियमात् तदप्रतीतावपि प्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां व्यवहारः। वीजाक्षराणां हविस्त्यागित्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाक्षराणां नानात्वादननुगमेन तत्तत्पदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च नच मूर्त्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेत तत्रापि न शक्तिह इति वाच्यम्-बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु चैत्रत्ववच्छिवत्वजातेरदृष्टविशेषोपग्रहीतत्वस्य चानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न देवतात्वम्। ईशानश्च तद्भिन्न एव”।

अविघ्न न० विघ्नं कार्य्यप्रतिबन्धकम् अभावे न०त०। १विघ्नाभावे “अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम्” रघुः “अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव” भा०व०प० न०ब० २विघ्नशून्ये त्रि० “अविघ्नं गच्छ पन्थानम्” रामा०। अर्थाभावे अव्ययी० ३विघ्नाभावे अव्य०।

अविचक्षण त्रि० विरोधे न०त०। विचक्षणभिन्ने मन्दे अपटौ

अविचार पु० विचारः अभावे न०त०। १विचाराभावे “अविचारेण कर्त्तव्यम्” स्मृतिः न०ब०। २विचारशून्ये “अविचारपुरे देशे यः पलायति जीवति” हितो०। अवीनां चारो यत्र। ३मेषचारणयोग्ये देशे न विगतश्चारो दूतो यस्य न०ब०। ४चारयुक्ते त्रि०। [विवेकाभावेनाकृते।

अविचारित त्रि० न विचारितः। इदं कर्त्तव्यं न वेति

अविचार्य्य त्रि०न विचार्य्यः अन्यथा कार्य्यः। अन्यथाकार्य्य-भिन्ने स्थिरैकरूपे। ‘अविचार्य्यमेतदुक्तं तथ्यञ्च भवता वचः” भा०व०प०।

अविचेतन विशेषेण चेतना विचेतना प्रा०त० न०ब०। विशेषतोज्ञानशून्ये १संज्ञारहिते २नष्टचैतन्ये। “यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि” ऋ०८,१००,१०।

अविच्छिन्न त्रि० न०त०। सन्तते। अविच्छिन्न तैलधारा।

अविच्छेद पु० न विच्छेदः अभावे न०त०। १विच्छेदाभावे सन्ततौ न०ब०। २विच्छेदशून्ये सन्तते। विच्छेदो नाम एकजातीयद्रव्यगुणादीनामन्यजातीयेन व्यवधानम्।

अविज्ञात त्रि० न०त०। १विशेषेणाज्ञाते “अविज्ञातं तु यत् क्रीतं क्रेता वा यदि वा स्रुतः” नाविज्ञाते जलाशये” इति च स्मृतिः अर्थनिश्चयशून्ये त्रि०२यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव पठ्यते” इति वेदान्त०।

अविज्ञातृ पु० विज्ञाता जीवस्तद्विलक्षणः। १परमेश्वरे जीवेन हि आत्मनि कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञातृत्वं कल्पितमिति तद्वासनया च तेन कुण्ठीभूयते ईश्वरस्तु ततो विलक्षणः। “अविज्ञाता सहस्रांशुः” विष्णुस० २तत्तद्विषयज्ञातृभिन्ने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

अविज्ञेय त्रि० न०त०। १अवेद्ये २इदन्तया विज्ञातुमशक्ये परमेश्वरे पु० स हि प्रमाणान्तरावेद्यतया स्थूलदृष्ट्या न विज्ञेयः।

अविडीन न० न विडीनम्। पक्षिणामाभिमुख्येन गमने

अवित त्रि० अव—क्त। रक्षिते पालिते च।

अवितथ न० वितथं मिथ्या विरोधे न०त०। सत्ये वचनादौ “तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति” माघः “य आवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ” मनुः २तद्वति त्रि०। “अवितथा वितथा सखि! मा गिरः” माघः।

अवितर्क्य न०तर्कयितुमशक्यः। तर्कयितुमशक्ये १श्रौतार्थे। “अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण बाधयेत्” इत्युक्तेः विपरीततर्केणाबाध्यः श्रौतार्थः। २तर्कमात्रेणाविज्ञेये च।

अवितारिन् त्रि० वितारो विगमोऽस्यस्य न०त० स्त्रियां ङीप्। अनपायिनि “सुमेधामवितारिणीम्”। ऋ०२८.५,६,। “अवितारिणीम् वितारः विगमनमपायः अनपायिनीम्” भा०।

अवितृ त्रि०अव—तृच् स्त्रियां ङीप्। रक्षितरि “सखीयतामविता बोधि सखा” ऋ०४,१७,१८, सा नो बोध्यवित्री” ऋ०७,९६,२।

अवित्त त्रि० न०त०। १अविख्याते। न०ब०। २धनशून्ये त्रि०

अवित्ति स्त्री विद—क्तिन् अभावे न०त०। लाभाभावे

"अहमविन्द्यान्यानदृषि" छा० उ० । "अविन्द्याऽलाभेन" भा० । ३ज्ञानाभावे च । न०ब० । ३लाभशून्ये ४ज्ञानशून्ये च त्रि० अव्ययी० । ५ज्ञानाभावे ६लाभाभावे च अव्य० ।

अवित्यज पु० न विशेषेण त्यज्यते रसायनादिषु त्यज—कर्म्मणि वा०क न० त० । पारदे राजनि० ।

अविथुर त्रि० व्यथ—उरच् कित् तेन संप्रसारणम् वेदे न यस्य थः न०त० । अवियुक्ते । "अनानता अविथुरा ऋजीषिणः" ऋ० १,८७,१ । "अविथुरा वियुक्ताः संङ्घीभूता इति भा० लोके तु अविधुरइत्येव ।

अविथ्या स्त्री अवये हिता अवि+थ्यन् । अजाहितायां यूथौ

अविदुग्ध न० ६त० । मेषीदुग्धे ।

अविदित त्रि० न विदितः । १अज्ञाते । २परमेश्वरे पु० "अन्यत्र विदितादन्यत्राविदितादन्यत्र कृताकृतादिति" श्रुतिः ।

अविदाहिन् त्रि० न विदाही न० त० । १असन्तापके २अदाहके च ।

अविदूर न०न०त० । १समीपे अनतिदूरे २तद्वर्त्तिनि त्रि० ।

अविदूस न० अवेर्दुग्धम् अवि+दुग्धे दूसच् न षत्वम् । मेषीदुग्धे ।

अविद्धकर्णी स्त्री न विद्धः अच्छिद्रः पर्णरूपः कर्णोऽस्याः । पाठालतायाम् ।

अविद्या स्त्री न विद्या विरोधे न०त० । विद्याविरोधिनि १अज्ञाने २ज्ञानाभावे च । अविद्या च न्यायमते ज्ञानाभावः । सांख्यादिमते ज्ञानप्रागभावापरपर्य्यायज्ञानानगतावास्या सा च पञ्चभेदा "अविद्या पञ्चपर्व्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः" इति पुरा० पञ्च पर्व्वाणि च "अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा" इति पात० सूत्रोक्तानि । तत्र "अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या" पात० सू० । व्याख्यातञ्च तद्वृत्तौ यथा अविद्या "अतस्मिन् तद्बुद्धिरित्यर्थः अमरा देवा इत्यनित्येषु नित्यत्वभ्रान्त्या देवत्वार्थं कर्म कृत्वा बध्यन्ते, एवमशुचौ स्त्रीकाये शुचित्वभ्रान्त्या बध्यन्ते तदुक्तं भगवता व्यासेन "स्थानाद्बीजादुपष्टम्भान्निष्यन्दान्निधनादपि । कायमाधेयशौचत्वात् पण्डिताह्यशुचिं विदुरिति" विण्मूत्रसङ्कुलं मातृउदरं स्थानं, शुक्रशोणितं बीजम्, अन्नपरिणामस्तु श्लेष्मादिरुपष्टम्भः सर्व्वद्वारैर्मलानां स्रवणं निष्यन्दः । निधनं मरणम् । तेन हि श्रोत्रियकायोऽप्यत्यन्ताशुचिर्भवति आधेयशौचत्वं स्नानानुलेपनादिना शुचित्वापादनम् । तथा परिणामदुःखे भोगे सुखत्वभ्रान्तिः अनात्मनि बुद्ध्यादावात्मख्यातिः अविद्या अन्त्वविद्याविरोधिनीत्यर्थः । यद्यपि शुक्तिरूपाद्यविद्याः सन्ति तथापि पञ्चविधैवाविद्या बन्धमूलमितिभावः" इयमविद्याऽदृष्टत्वेन नैयायिकैरङ्गीकृता "इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरुन्नीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता" कुसु० "यस्य यस्य सहकारिशक्तिः कारणम् एषा सहकारिरूपा माया असमत्वात् सर्व्वकार्य्यापेक्षणीयत्वात् दुरुन्नेयत्वसादृश्यात् मायापदेऽदृष्टे लक्षणा । मूलत्वात् प्रकृतिः सैव, तत्त्वज्ञानप्रतिबध्यत्वात् सैवाविद्या उदिता उक्ता" हरिदासः । क्षणिकविज्ञानवादिनस्तु "अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासनिदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इत्युक्तदिशा क्षणिकविज्ञानमेवैकं तत्त्वं बाह्यं वस्तु नास्ति तथाहि बाह्यपदार्थाभावेऽपि मिथ्याज्ञानरूपयाऽविद्यया सर्व्वं वस्तु कल्पितमित्याहुः । तदेतत् सांख्ये निराकृतम् । यथा "नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात्" सू० "अविद्यातोऽपि न साक्षाद्बन्धयोगः अद्वैतवादिनां "तेषामविद्याया अप्यवास्तवत्वेन तया बन्धायोगात् न हि स्वाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टम् । नच "न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परार्थता" इति "बन्धमोक्षौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया । स्वप्ने यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी" इतिचोक्तेः बन्धोऽप्यवास्तव इति वाच्यम् विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगाभ्यासविरोधात् बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्यासिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थबहुायाससाध्ययोगाद्यनुष्ठानासम्भवात्" भा० "वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः" सू० "यदि चाविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्याविद्यान्वतत्वस्य हानिः" भा० । "विजातीयद्वैतापत्तिश्च" सू० । "किञ्चाविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयम् द्वैतं प्रसज्येत तञ्च भवतामनिष्टम् । सन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामानन्त्यात् सजातीयं द्वैतमिष्यतएव तैरित्याशयेन विजातीयेति । नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वाद्विद्यया कथं विजातीयद्वैतमिति चेन्न ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना तु ज्ञानाद्विजातीयेतिभावः" भा० । "नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका । सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी" त्युक्तिमनुसृत्याशङ्कते "विरुद्धोभयरूपा चेत्" सू० "विरुद्धं यदुभयं सदसच्च ततो विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या वक्तव्या अतो न तया पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति चेदित्यर्थः । व्यक्ताव्यक्तत्वरूपसदसत्त्वयोः स्वमतसिद्धयोर्विरोधोनास्तीति

सूचनाय विरुद्धेतिपदम्" भा० दूषयति । "न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः" सू० । विरुद्धधर्म्मवत्पदार्थस्यासिद्धेरित्यर्थः। "अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्यबन्धहेतुत्वे ज्ञानेन विद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः बन्धपर्य्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशात् । अस्मदादिमते तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्म्मादीनां बन्धहेतुत्वात् जन्माख्यः संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यति" भा० । पुनः शङ्कते । "न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत्" सू० "वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोड़शादिनियत पदार्थवादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः" भा०। परिहरति । "अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम्" सू० । "पदार्थनियमोमास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिक मस्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः "भा० । एवं क्षणिकविज्ञानवादनिरसनेन वेदान्तिसमुद्भाविताविद्याऽपि प्रकृतिरेवेति तत्रैव व्यवस्थापितम् । यथा "पारम्पर्य्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामात्रम्" सू० ॥ "अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्य्यवसानं भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात् । अतो यत्र पर्य्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः। प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञामात्रमित्यर्थः" भा०॥ नन्वेवं अविद्या स्थानीय प्रकृतेर्नित्यत्वानुपपत्तेस्तस्या उत्पत्तिश्रुतेर्ज्ञाननाश्यत्वाच्चेत्याशयेन मूलसमाधानमाह । "समानः प्रकृतेर्द्वयोः" सू० ॥ "वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि । "अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रदुर्भूता महात्मनः" इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । "संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति" कौर्म्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोर्गौणोत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायास्तु क्वापि गौणोत्पत्त्यश्रवणात् । तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्यवद्व्याख्येयानीति । अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगे सूत्रितमतो न नित्यत्वहानिः । अथ वा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः । "यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् । कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु" इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः नित्यत्वश्रवणात्तदपि समानमिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु । "अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम्" सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम्" इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत् तदुभयविषयतयोपचरितमेव । परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्त कार्यजातमविद्येत्युक्तं स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्त्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्योरुपासार्थमेवानूद्यते । अन्यथा "अस्थूलमनखह्रस्वमित्यादि" श्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवोच्यते "मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति" श्रुतौ "तस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" "तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः" इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात् । "सत्त्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् । एतन्मयी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी स्मृता" ॥ "लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तादृग्बहुप्रजाः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो नित्यतानुपपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वादिभ्यः । अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति" भा० । वेदान्तिनस्तु ज्ञानविरोधि अज्ञानापरपर्य्यायं पदार्थान्तरमविद्येति स्वीचक्रुः तच्च विस्तरेण अज्ञानशब्दे ९३ पृष्ठे दर्शितम् । इयञ्चाविद्या मूलाविद्यातूलाविद्याभेदेन द्विविधा । तत्र हिरण्यगर्भोपाधिर्मूलाविद्या तूलाविद्याश्च प्रतिजीवभेदं नाना मायाशब्देनाभिधीयन्ते । "मायोपाधिरयं जीवः अविद्योपाधिरीश्वर" इत्युक्तेः "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते" इतिश्रुतेश्च तथात्वम् । मायानाञ्च मूलाविद्याकार्य्यत्वात् अविद्याशब्दवाच्यताऽपि । अतएव आविद्यिको जीव इति तत्तत्स्थाने भाष्यकारादिभिरुक्तम् । स्वस्वान्तःकरणरूपाविद्योपाधौ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने तदीयैवाऽविद्या निवर्त्तते नान्यत्र इत्येकमुक्तौ न सर्वमुक्ति-

रिति बन्धमोक्षव्यवस्था । अधिकमाकरे द्रष्टव्यम् । वैशेषिकास्तु विपर्य्ययसंशयज्ञानमविद्येत्याहुः तत्कारणप्रदर्शनपूर्व्वकमविद्या लक्षिता वै०सू० उपस्कारे च यथा "इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या" ॥ "अविद्येति सामान्यवाच्यपि पदं विपर्य्यये वर्त्तते प्रकरणात् संशयस्वप्नानध्यवसायानामुक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषोवातपित्ताद्यभिभवकृतमपाटवम्, संस्कारदोषोविशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मिथ्याज्ञानं जायते" ॥ "तच्च दुष्टज्ञानम्" सू० ॥ तदित्यव्ययपदं सर्व्वनामसमानार्थकमविद्यां परामृशति साऽविद्या, दुष्टज्ञानं व्यभिचारि ज्ञानमतस्मिंस्तदितिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेष्यावृत्तिप्रकारकमिति यावत्, दोषस्य ज्ञानस्यानिश्चयरूपत्वमपि, तेनैककोटिसत्यत्वेऽपि संशयोदुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात् तदनेन संशयोविपर्य्ययस्वप्नानध्यवसायानाञ्चतुर्णामप्युपसंग्रहः" उप० ॥ "विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः" गौ०सू० । नास्ति विद्या शास्त्रादिज्ञानं यस्य । २शास्त्रादिज्ञानशून्ये त्रि० "अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः" पुरा० । "वैद्योऽविद्याय नाकामो दद्याद्दंशं स्वतो धनात्" दा०भा० स्मृतिः । "अविद्यानान्तु सर्व्वेषामीहातश्चेद्धनं भवेत्" मनुः" ।

अविद्वेष पु० अभावे विरोधे वा न०त० । १विद्वेषाभावे २अनुरागे च । न०ब० । ३विद्वेषशून्ये ४अनुरागयुक्ते च त्रि० ।

अविधवा स्त्री विरोधे न०त० । सधवायां पतिवत्यां स्त्रियाम् "इमा नारीरविधवाः सपत्नीः" ऋ० १०,१८ ।

अविधा स्त्री अभावे न०त० । प्रकाराभावे न०ब० । प्रकारशून्ये ।

अविधान न० अभावे न०त० । १विधानाभावे २इतिकर्त्तव्यताक्रमाद्यभावे । "अविधानेन यत् कुर्य्यात् तत्सर्व्वं विफलं भवेत्" स्मृतिः न०ब० । ३विधानशून्ये त्रि० ।

अविधि पु० अभावे न०त० । विध्यभावे इतिकर्त्तव्यताक्रमाद्यभावे न० ब० । विधानशून्ये त्रि० ।

अविन पु० अवति यज्ञम् अव—इनन् । अध्वर्य्यौ उज्ज्व० ।

अविनय पु० अभावे न०त० । १विनयाभावे । विरोधे न०त० । २दुर्नये । "अविनयमपनय विष्णो" शङ्करा० "बहवोऽविनयान्नष्टा राजानः सपरिच्छदाः" "वेणोविनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः" इति च मनुः न०ब० । "विनयशून्ये त्रि० ।

अविनश्वर त्रि० विरोधे न०त० । १विनश्वरभिन्ने चिरस्थायिनि, २कूटस्थे परमेश्वरे पु० ।

अविनाभाव पु० विना व्यापकमृते न भावः स्थितिः अप्र०स० । १व्यापकस्थित्यनुरोधिसत्तारूपायां व्याप्तौ । २सम्बन्धमात्रे च "अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रम्" काव्यप्र० "अथ केयमाकाङ्क्षा न तावत् अविनाभावः" इति शब्दचिन्ता० ।

अविनाभाविन् त्रि० न विना व्यापकम् भवति भू—णिनि । व्याप्ये "व्यक्तेरविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते" का०प्र० ।

अविनाभूत त्रि० न विना व्यापकमृते भूतः । १व्याप्ते २संबन्धमात्रे च "अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते" का०प्र० । ["अविनाशी वा अरे अयमात्मा" श्रुतिः ।

अविनाशिन् त्रि० न विनाशी स्त्रियां ङीप् । अविनश्वरे नित्ये

अविनीत त्रि० न विनीतः । १विनयशून्ये २कुत्सितक्रियानुरक्ते ३उद्धते ४अदान्ते च । "वहते विनीतमविनीतशासिभिः" माघः । ५अशिक्षिते च "नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्य्यैर्न च क्षुद्व्याधिपीडितैः" मनुः । ६कुलटायां स्त्री ।

अविनीय पु० विनीयः कल्कः कपटञ्च न०ब० । कपटशून्ये "अविनीयसंभ्रमविकाशिभक्तिभिः" माघः ।

अविनेय त्रि० न विनेतुं शक्यः । दुर्दमे अश्वादौ ।

अविन्ध्य पु० राक्षसभेदे हरिवंशे विवरणम् ।

अविपट अवीनां विस्तारः अवि+पटच् । मेषविस्तारे ।

अविपश्चित् पु० विरोधे न०त० । विचारशून्ये तात्पर्य्यज्ञानशून्ये २अविवेकिनि च ।

अविपाक पु० विशेषेण पच्यते फलरूपेण वि+पच घञ् न०त० । फलरूपेणापरिणते १धर्म्माधर्म्मादौ । "विपाकस्य जात्यायुर्भोगाः" इति पातञ्जले उक्तः तद्रूपेणापरिणामस्य फलरूपतयाऽनाविर्भावः विहिताविहितकर्म्मणोविशिष्टदेशकालनियतत्वात् यदा कर्म्म बलीयसा प्रतिबद्धं तदा तत् कर्म अविपाक इत्युच्यते । विपाकः अन्नादेः पाकः अभावे न०त० । सुश्रुतोक्ते १पाकाभावे २"अरोचकाविपाकौ तु शर्करार्त्तौ भवन्ति च" । नास्ति विपाको यत्र । अग्निमान्द्यहेतुके ३रोगभेदे च "एतत्त्रवायसमेतेन जाठर्य्यं न भवति सद्योऽग्निराप्यायते दुर्नामशोफपाण्डुकुष्ठरोगाविपाककासश्वासप्रमेहाश्च न भवन्ति" सुश्रुतः ।

अविपाल त्रि० अवीन् पालयति पा—णिच् लः उप०स० । मेषपालके ।

अविपुल त्रि० विरोधे न०त० । विपुलभिन्ने क्षुद्रे ।

अविप्रकृष्ट त्रि० विरोधे न०त० । सन्निकृष्टे ।

अविप्रिय पु० अवीन् मेषान् प्रीणाति प्री—क । १श्यामाकतृणे विप्रियमपकारः न०त० । २अनपकारे ३आनुकूल्ये ।

न०ब०। ४अपकारशून्ये त्रि०। ५श्वेतालतायां स्त्री।

अविप्लुत त्रि० न विप्लुतः नष्टः। अविनष्टे "अविप्लुतब्रह्मचर्य्यः सवर्णां स्त्रियमुद्वहेत्" स्मृतिः।

अविभक्त त्रि० वि+भज—क्त न०त०। १संसृष्टे विभागरहिते २द्रव्ये ३तत्स्वामिनि च। "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्व्वेषामेव तद्भवेदिति" "अविभक्ता विभक्ता वा सपिण्डाः स्थावरे समाः" इति च स्मृतिः। ४अभिन्ने एकभावापन्नेऽर्थे ५अव्यावृत्ते अधिष्ठानतया ६सर्व्वत्रानुस्यूते बाधाशून्यत्वेन स्वस्मिन् ७वर्त्तमाने च।

अविभावित त्रि० न विभावितः। १अलक्षिते २अचिन्तिते साक्षिप्रभृतिप्रमाणादिना ३स्वकीयत्वेनानुद्भाविते स्वरूपेण ४अज्ञापिते च।

अविमुक्त त्रि० वि+मुच—क्त न०त०। १मुक्तभिन्ने। "न विमुक्तं शिवाभ्यां यदविमुक्तं ततो विदुः" इत्युक्तलक्षणे २काशीक्षेत्रे न०। ३मूर्द्धचिवुकान्तरालस्थाने च। "यएषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः" इति जावा०उ०। "आमनन्ति चैनमस्मिन्" शा०सू०। "आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्द्धचिवुकान्तराले" भा० इमामेव श्रुतिं केचित् काशीविषयतया वर्णयन्ति वाक्यशेषे "अविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित" इति प्रश्ने नासीवरणामध्यस्थितत्वप्रत्यभिज्ञानात्। "अपरोक्षवचना देवा इत्युक्तेः असीतिवक्तव्ये नाशीतिवर्णव्यत्यय इति तेषामाशयः। अविमुक्तक्षेत्रञ्च असीवरणयोर्मध्ये गङ्गापश्चिमतटस्थं परितः पञ्चक्रोशात्मकम्। तद्विवरणं काशीखण्डेऽनुसन्धेयम्।

अवियोग पु० अभावे न०त०। १वियोगाभावे। विरोधे न०त०। २संयोगे। न०ब०। ३वियोगशून्ये ४संयुक्ते च। वियोगः विच्छेदः संयोगाभावः विभागश्च।

अवियोगव्रत न० अवियोगार्थं व्रतम्। मार्गशीर्षशुक्लतृतीया कर्त्तव्ये स्त्रीणां व्रतभेदे "अवैधव्यप्रदं स्त्रीणामवियोगव्रतं त्विदम्। मार्गशीर्षे सिते पक्षे स्नातो शुक्लाम्बरप्रिया। दृष्ट्वा चन्द्रं द्वितीयायां नक्तं भुञ्जीत पायस"मित्युपक्रम्य कालिकापुराणे दर्शितम्। तद्विधिश्च हेमा० व्र०ख० तृतीयाव्रतप्रकरणे उक्तस्तत एवावसेयः।

अविरण न० विरमणं विनाशः अभावे न०त० वेदे मस्य लुक्। विनाशाभावे "मह्यो मनोऽविरणाय पूर्व्वीः" ऋ० १,१७४,८ "अविरणाय अविनाशाय" भा०।

अविरत न० विरतं विरामः भावे क्त अभावे न०त०। १विरामाभावे नैरन्तर्य्ये। कर्त्तरि क्त न०त०। २विरामशून्ये ३सन्तते द्रव्यादौ त्रि० क्रियाविशेषणत्वे न०। ४कार्य्यादनिवृत्ते त्रि०। "अविरतदयिताङ्गासङ्गसञ्चारितेन" माघः।

अविरति स्त्री विरामो विरतिः भावे क्तिन् अभावे न०त०। १निवृत्त्यभावे २विषयादौ—स्थिरचित्ततायाम् ३विरामाभावे च। न०ब०। ४विरामशून्ये त्रि०।

अविरल त्रि० न विरलः न०त०। घने, निविडे। विरलता च विच्छित्तिः तद्विपरीतं निविडत्वं मध्येऽविच्छेदः।

अविराम पु० अभावे न०त०। १विरामाभावे २विच्छेदाभावे। न०ब०। ३विरामशून्ये ४सन्तते च त्रि० "अनिमिषमविरामा रागिणां सर्व्वरात्रम्" माघः।

अविरुद्ध त्रि०। न० त०। १विरुद्धभिन्ने २विरोधशून्ये ३एकत्रसहावस्थायिनि ४अप्रतिबद्धे च।

अविरोध पु० विरोधः सहानवस्थानमेकदेशे समावेशो वा अभावे न०त०। सहानवस्थानाभावे १एकत्रावस्थाने २एकत्र समावेशे च। "श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव गरीयसी। अविरोधे तयोः कार्य्यं स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा, स्मृतिः "सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म्म समारभे" पुरा० "शेषं वाऽविरोधात्" कात्या० २।६।२६। "नाविरोधात्" कात्या०५।११।८। ३विवादाभावे च।

अविलक्षण त्रि० विलक्षणो भेदकधर्म्माश्रयः विरोधे न०त०। १तुल्यरूपे २भेदकधर्म्मशून्ये।

अविलक्ष्य त्रि० नास्ति विशेषेण लक्ष्यं व्याजः उद्देश्यं शरव्यं वा यस्य। १व्याजशून्ये २उद्देश्यशून्ये ३शरव्यशून्ये ४प्रतिकारशून्ये च "अविलक्ष्यमस्त्रमपरं कतमम्" किरा०। "अविलक्ष्यमसत्प्रतिकारम्" मल्लि०।

अविलम्ब न० अभावे न०त०। १विलम्बाभावे शैघ्र्ये। न०ब०। २विलम्बशून्ये त्रि० विलम्बश्च कार्य्योत्पत्तिसाधककालप्रागभावः। तच्छून्यः अविलम्बः।

अविलम्बित त्रि० वि+लबि—क्त न०त०। विलम्बशून्ये १त्वरायुक्ते द्रव्यादौ। क्रियाविशेषणत्वे न०। "अविलम्बितो द्वितीयः" कात्या० १०,१,८,।

अविला स्त्री अव—इलच्। मेष्याम् १नास्ति विलं यत्र। २गर्त्तशून्ये त्रि०। [न०व०। ३तच्छून्ये त्रि०।

अविलास पु० अभावे न०त०। १विलासाभावे २अप्रकाशे

अविवक्षित त्रि० न विवक्षितः। १वक्तुमनिष्टे २तात्पर्य्याविषयीभूते "बहुत्वमविवक्षितुमिति रघु०।

अविवर त्रि० नास्ति विवरं छिद्रं यत्र। नीरन्ध्रे घने।

अविवाच्य न० नास्ति विशेषेण वाच्यो मन्त्रादिः यत्र।

अत्यग्निष्टोमसंस्थे दशमाहे “अत्यग्निष्टोमोऽविवाच्यं दशमम्” कात्या० १२,३,२१, । “अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाच्यं दशममहर्भवति” कर्क० । “नास्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् विवाच्यमविवाच्यमित्याचक्षते” आश्व० श्रौ० २,१२,१०। अस्मिन्नहनि केनचित् कस्यचित् कर्त्तुर्मन्त्रः कर्म्म वा न विवाच्यं नाख्यातव्यमित्यर्थः कुतः? यस्मादेतदहः अविवाच्यमिति श्रुतौ प्रसिद्धम् परस्परमविवचनीयमेतस्मिन्नहनोत्यविवाच्यमिदमहर्भवति ।

अविवाद पु० विरुद्धो वादः कथनं व्यवहारभेदः विरोधस्य अभावे ३न०त० । १,विरुद्धवादाभावे ऐकमत्ये २अव्यवहारे ३विरोधाभावे च न०ब० ४तच्छून्ये त्रि०। [विवाहसंस्कारे।

अविवाहित त्रि० न०त० । विवाहितभिन्ने अनूढे अजात-

अविविक्त त्रि०न०त० । १एकीभूते २विवेकशून्ये ३अन्योन्यतादात्म्यापन्ने “तप्तायःपिण्डवदविविक्तं सत् तदेव महावाक्यस्य वाच्यार्थो भवति”वेदान्तसा० ।

अविवेक पु० न विवेकः भेदकधर्म्मेण ज्ञानम् अभावे न०त० । अन्योन्यतादात्म्यारोपहेतौ १विशेषज्ञानाभावे इति नैयायिकाः। विरोधे न० २अन्योन्यतादात्म्यज्ञानरूपे मिथ्याज्ञाने “तद्योगोऽप्यविवेकात्” सा०सू० । “अयञ्चाविवेकोऽष्टहीतासंसर्गकमुभयज्ञानमविद्यास्थलाभिषिक्तं विवक्षितः” “बन्धोविपर्य्यात्” विपर्ययभेदाः पञ्च ’इत्यागामिसूत्रद्वयात् “तस्य हेतुरविद्येति” योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्व्वरूपाया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतया वचनाज्ञान्यथाख्यात्यनभ्युपगमएव योगतोऽत्र विशेषोचित्यात् । न पुनरविवेकोऽत्राभावमात्रं विवेकप्रागभावो वा मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः जीवन्मुक्तस्यापि भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्म्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्बन्धप्रसङ्गाच्च । तथागामिसूत्रस्थध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेः अभावस्य ध्वान्तवदावरकत्वाभावात् । तथा वृद्धिह्रासावव्यविवेकस्य श्रूयमाणौ नोपपद्येयातामिति । अस्मन्मते च वासनात्मकस्येनाविवेकस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमोवदावरकत्ववृद्धिह्रासादिकमञ्जसैवोपपद्यते । “तस्य हेतुरविद्येति” पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैरविद्याशब्देनाविद्याबीजं व्याख्यातम् ज्ञानस्य संयोगोत्तरकालीनत्वेन संयोगाजनकत्वादिति । अपि च “पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते” इत्यादिवाक्ये ष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थताख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नाभावोऽपि तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रयत्नेनावष्टब्धम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेमतयाऽविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवेकस्त्रिधा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षात्,धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा, रागादिद्वेषद्वारा च भवति” सां०प्र०भा० । अधिकमविद्या शब्दे द्रष्टव्यम् । [शून्ये ।

अविवेचक त्रि० न०त० । विवेचकभिन्ने कार्य्याकार्य्यविवेचना

अविवेन त्रि० “वेनतिः कान्तिकर्म्मा” निरु० वि+वेन-अच् न०त० । विगतेच्छभिन्ने इच्छाशीले । “मनसाऽविवेनं तमित् सखायम्” ऋ० ४,२४,६,।“अविवेनमिच्छाविगमशून्यम्” भा०

अविशङ्का स्त्री विशेषेण शङ्का अभावे न०त०। १विशेषशङ्काभावे । न०ब० २विशङ्कारहिते त्रि० ।

अविशङ्कित त्रि० वि+शकि–कर्त्तरि क्त, विशङ्का जाताऽस्य इतच् वा न०त०।१विशङ्कारहिते । “विदध्यादविशङ्कितः” स्मृतिः । २अजातशङ्के च ।

अविशस्तृ त्रि० न विशस्ता विशसने कुशलः । यज्ञियपशुहिंसनेऽनिपुणे शमितरि “मा ते गृध्नुरविशस्तातिहाय” ऋ०१,१६२,२० ।

अविशुद्ध त्रि० विरोधे न०त० । विशुद्धभिन्ने सदोषे ।

अविशुद्धि स्त्री विरोधे न०त० । शुद्धिविपरीते दोषे “सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः” सां० का० । अविशुद्धिर्हिंसादोषसाधनता यथोक्तम् “अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवीजादिवधसाधनता यथाह स्म भगवान् पञ्चशिखाचार्य्यः “स्वल्पसङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः” इति । स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादिजन्मनः प्राधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मनानर्थहेतुना अपूर्वेण सङ्करः। सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परिहर्त्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधानकर्म्मविपाकसमये च पच्यते तथापि यावदसावनर्थं सूते तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति।मृष्यन्ते हि पुण्यसम्भारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्रदावगाहिनः कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निकणिकाम् । न च “मा हिंस्यात् सर्व्वाभूतानीति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण ‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन” बाध्यत इति युक्तं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति कश्चित् विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि “मा हिंस्यादिति” निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत”इत्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्वमुच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावस्तथा मति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न चानर्थहेतुत्वक्रतुपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा

हि पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति" सा०कौ०। इति सांख्या मन्यन्ते मीमांसका वेदान्तिनश्च वैधहिंसाया अनर्थहेतुत्वं निराचक्रुः तच्च शा०सूत्रे तद्भाष्ये च प्रपञ्चेनोक्तम् तत्तु ४४२ पृष्ठे उदाहृतम्।

अविशेष पु० विशेषोभेदकधर्म्मः अभावे न०त०। १भेदकधर्म्माभावे "वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम्" शा०सू०। २अभेदे ऐक्ये च। न०ब०। ३विशेषशून्ये तुल्ये त्रि० सांख्यादिमतसिद्धेषु शान्तत्वघोरत्वमूढत्वरूपविशेषशून्येषु स्थूलभूतोपादानेषु ४सूक्ष्मभूतेषु। तानि च तन्मात्राणि यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानामविशेषाणि। "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता। न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति विष्णुपुराणादिभ्यः। अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता। ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात्। तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः। अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्तं सुखात्मकं, घोरं दुःखात्मकं, मूढं मोहात्मकम्। तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन केवलं सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति" सां०प्र०भा०। तन्मात्राण्यविशेषाः" सां०का० तत्सत्त्वे च प्रमाणं तन्मात्रशब्दे दर्शयिष्यते। नित्ययोगे इनि। अविशेषोत्यपि तन्मात्रे।

अविशेषज्ञ त्रि० विशेषं न जानाति ज्ञा–क असम०स०। विशेषानभिज्ञे भेदकधर्म्मानभिज्ञे।

अविशेषित त्रि० न विशेषितः भेदकधर्म्मेण। यस्य इतरस्मात् विशेषणेन व्यावृत्तिर्न कृता तस्मिन् पदार्थे। [२अक्लिष्टे च

अविश्रान्त त्रि० वि+श्रम–क्त न०त०। १विरामरहिते २सन्तते

अविश्वसनीय त्रि० वि+श्वस–अनीयर् न०त०। विश्वासकरणायोग्ये। [सेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत्" हितो०।

अविश्वस्त त्रि० न०त०। विश्वासयोग्यताहीने "न विश्व-

अविश्वास पु० अभावे न०त०। १विश्वासाभावे न०ब०। २विश्वासानाधारे ३विश्वासायोग्ये पदार्थे च। [कारके।

अविश्वासिन् त्रि० न विश्वसिति णिनि स्त्रियां ङीप्। विश्वासा-

अविश्लिष्ट त्रि० विरोधे न०त०। विश्लिष्टभिन्ने सङ्गते।

अविष पु० अव–टिषच्। १समुद्रे, २नृपे च। टित्त्वात् ङीप्। ३नद्यां स्त्री। ४रक्षकमात्रे त्रि०। नास्ति विषं यत्र। ५विषशून्ये त्रि०। "अपओषधीरविषा वनानि" ऋ०६,३९,५, "अविषा विषरहिता निरत्ययकाणि वा वनानि" भा०। विश्वायाम् अतिविषयाम् (आतइच्) स्त्री टाप्।

अविषक्त त्रि०न०त०। असंलग्ने।

अविषम त्रि० विरोधे न०त०। १विषमभिन्ने समे (जोड़) २सुग्रहे ३सुगमे च। [३विषयशून्ये त्रि०।

अविषय पु० न०त०। १अगोचरे २अप्रतिपाद्ये। न०ब०।

अविषह्य त्रि० न विशेषेण सह्यः न०त०। १सोढुमशक्ये २इतरैरनभिभवनीये "अविषह्यविक्रमः, ३परिच्छेत्तुमशक्ये च "सीमायामविषह्यायाम् स्वयं राजैव धर्मवित्" मनुः।

अविष्टम्भ पु० अभावे न०त०। १आलम्बाभावे। न०ब०। २आलम्बनशून्ये त्रि०।

अविष्ठ त्रि० अतिशयेन अविता अवितृ+इष्ठन् तृणोलोपः। अतिशयेन रक्षके। "यो अर्व्वतो ब्रह्मकृतिमविष्ठः" ऋ०७।२८।५ "अविष्ठः अतिशयेन रक्षिता" भा०।

अविष्या स्त्री अव–गतौ इसुन् अविर्गतिमिच्छति क्यच्–भावे अ। गमनेच्छायाम्। "अविष्यामनुव्रतं सवितुः" ऋ०२,३८,३, "अविष्यां गमनेच्छाम्" भा०।

अविस् न० अव–भावे इसुन्। १रक्षणे २गतौ च।

अविसंवाद पु० विसंवादः प्रमाणानुसरणाभावः विरोधे न०त०। १प्रमाणानुसरणे २याथार्थ्यविषयकत्वे।

अविसंवादिन् त्रि० विरोधे न०त०। प्रमाणान्तरानुसारिणि १यथार्थ विषयके २सफले पदार्थे च।

अविसोढ न० अवेर्दुग्धम् अवि+सोढच् न सत्वम्। १मेषीदुग्धे। न विसोढः। २असोढे त्रि०।

अविस्थल न० भारतोक्ते ग्रामभेदे। "अविस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम्। अवसानञ्च गोविन्द! कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्" भा०उ०प०।

अविस्पष्ट न० विस्पष्टं श्रुतमात्रेणार्थावबोधकं सुखेन अवणायोग्यञ्च। वि+स्पश–क्त न०त०। अस्पष्टवाक्ये।

अविस्मरण न० अभावे न०त०। १विस्मरणाभावे स्मरणे विस्मरणञ्चानुभूतपदार्थस्य कालरोगादि प्रयोज्यः स्मरणाभावः सच अनुभूतविषयेषूद्भूतसंस्कारस्यापि प्रणिधानादिकारणान्तराभावात् अनुद्बुद्धतया स्मृतिरूपकार्य्याजनने, रोगादिना नाशने च भवति। तदभावः अविस्मरणं तत्र च प्रणिधानादिसहकृतसंस्कारस्य स्मरणजनकता रोगाद्यनभिभवनीयता च। यथाह गौ०सू०। "प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम्"। "प्रणिधानं चित्तै-

काव्य' शुश्रूषेति यावत् लिङ्गज्ञानं उद्बोधकम् उद्बोधकानामानन्त्यादादिपदं ज्ञानात्परतोयोजनीयं तस्य क्रमात् स्मरणक्रमः यदि च युगपदुद्बोधकानि तदा तावद्विषयकमेकं स्मरणमिष्यत एव यथा पदज्ञानादाविति मन्तव्यम् वृत्तिः" । प्रणिधानादीनि च स्मृतिकारणानि तत्रैवोक्तानि । "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रित सम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान सुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः" "स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वन्द्वात् परं श्रुतस्य प्रत्येक मभेदेनान्वयः । प्रणिधानं मनसोविषयान्तरसञ्चारवारणम्, निबन्धएकग्रन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम्, अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम्, एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि तादृशे शीघ्रमुद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः । अभ्यासोदृढतरसंस्कारः उद्बोधकत्वेनोक्तइति केचित् लिङ्गं व्याप्यं व्यापकस्य स्मारकं, लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जुनादेः, सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामिभावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम्, आश्रयाश्रितौ राजादि तत्परिजनौ परस्परस्मारकौ, सम्बन्धोगुरुशिष्यभावादि', गोवृषन्यायात् पृथगुक्तः। आनन्तर्य्यं प्रोक्षणावघातादेः, वियोगोयथा दारादेः, एककार्य्या अन्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः। विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः संस्कारउपनयनादिराचार्य्यादिस्मारकः, प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति, व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम्, इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ, भयं मरणादेर्भयहेतोर्व्वा स्मारकम्, अर्थित्वं दातुः, शास्त्रादेः क्रिया वाय्वादेः, रागात्प्रीतेः पुत्रादेः स्मरणं," धर्म्माधर्म्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूत सुखादेश्च स्मरणमिति । तेषु च किञ्चित्, स्वरूपसत्किञ्चिच्च ज्ञातमुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः" वृत्तिः । कणादेन तु स्मृतिसाधारणकारणमुक्तं यथा "आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः" सू० "उत्पद्यत इति शेषः संयोगविशेषः प्रणिधानादिसन्निधानम्, एतस्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्याविशेष उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण व्यापारी पूर्व्वानुभवः समुच्चीयते, अनुभवयाथार्थ्यायाथार्थ्यमित्यमनुविधत्ते, रज्जुं भुजङ्गतयोपलभ्य पलायितस्य तथैव स्मृतेः न च सततं स्मृतिप्रसङ्गः, संस्कारोद्बोधाधीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः "लिङ्गदर्शनेच्छानुस्मरणाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषात् पट्वभ्यासादरप्रत्ययजनिताच्च संस्काराद्दृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्मरणेच्छाद्वेषहेतुरतीतविषया स्मृतिः" इति । आर्षं ज्ञानं सूत्रकृता पृथङ्न लक्षितं, योगिप्रत्यक्षान्तर्भावितं, पदार्थप्रदेशाख्ये तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा "आम्नायविधातॄणामृषीणामतीतानागतवर्त्तमानेष्वर्थेषु धर्म्मादिषु ग्रन्थोपनिबद्धेषु वा लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्धर्म्मविशेषाच्च प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्षम्" इति तच्च कदाचिल्लौकिकानामपि भवति यथा कन्यका वदति "श्वो मे भ्राता गन्तेति हृदयं मे कथयतीति" उप०। संस्कारनाशकानि च रोगकालजन्मान्तरादीनि । न०ब० स्मृतियुक्ते त्रि०

अविस्मृत त्रि० न०त० । विस्मृतभिन्ने स्मृते ।

अविहर्य्यत त्रि० "हर्य्यतिः प्रेप्साकर्म्मेति" यास्कः वि+हर्य्य-अतच् न०त० । अनभिलषिते अनिष्टे "येनाविहर्य्यतक्रतोः" ऋ० १,६३,२। अविहर्य्यत क्रतोरनभिलषित यज्ञस्य' भा० ।

अविहित त्रि० न शास्त्रेण विहितः न०त०। १निषिद्धे। २अकृते च

अविह्रुत त्रि० वि+ह्रु—बा० उतच् किच्च न०त० । अहिंस्ये । "ताहि क्षत्रमविह्रुतम्" ऋ० ५,६६,२, "अविह्रुतमहिंस्यम्" भा० ।

अविह्वल त्रि० विरोधे न०त० । व्याकुलभिन्ने स्वस्थे ।

अवी स्त्री अवत्यात्मानं लज्जया अव—ई । ऋतुमत्याम् ।

अवीकाश पु० वीकाशः प्रकाश उपसर्गदीर्घः अभावे न०त० । २प्रकाशाभावे । न०ब०।२ प्रकाशशून्ये । [नम्शून्ये त्रि० ।

अवीक्षण न० अभावे न०त०। १दर्शनाभावे न०व० । २दर्श-

अवीक्षित त्रि० न०त० । १दृष्टभिन्ने । भावे क्त अभावे न० त० । २वीक्षणाभावे न० ।

अवीचि पु० नास्ति वीचिः प्रकाशः सुखं वात्र ।१नरकभेदे तत्स्वरूपं तत्कारणञ्च भागवते ५स्क० दर्शितं यथा "तामिस्रोऽन्धतामिस्र" इत्याद्युपक्रम्य "अवीचिरयःपानमित्यादिना अष्टाविंशतिनरकान् विभज्य "यस्त्विहाऽनृतं वदति साक्ष्ये, द्रव्यविनिमये, दाने वा कथञ्चित्, स वै प्रेत्य नरके अवीचिमत्यधःशिरा निरवकाशे योजनशतोच्छ्रायात् गिरिमूर्ध्नः सम्पात्यते । यत्र जलमिव स्थलमश्मपृष्ठमवभासते तदवीचिर्नाम तिलशोविशीर्य्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति"—अवीचिमान् अवीचिमयोऽप्यत्र । २तरङ्गशून्ये जलाशये त्रि० ।

अवीज त्रि० नास्ति वीजमस्य। वीजशून्ये ३फलादौ ।

२द्राक्षायां स्त्री। वीजानाधायके त्रि० "अवीजमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत्" मनुः। अप्राशस्त्ये न०त०। अङ्कुरोत्पादनायासमर्थे त्रैहायणादौ २वीजे च। "अवीजविक्रयी चैव वीजोत्कृष्टं तथैव च" मनुः। "अवीजं प्ररोहासमर्थमिति" कुल्लू०। वीजं शुक्रं न०ब०। शुक्ररहिते ४क्लीवे न०। "न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रं चोन्मादशुक्राभ्यां स क्लीव इति कथ्यते" स्मृतेस्तस्य तथात्वम्। "उन्मत्तं पतितं क्लीवमवीजं पापरोगिणम्" इति मनुः। ५कारणशून्ये त्रि० ६योगोक्ते निर्वीजे चित्तवृत्तिपरिणामनिरोधे पु०।

अवीत न० अनुमानभेदे तच्च दर्शितं सां०कौ० "तच्च प्रथमं तावद्द्विविधं वीतमवीतञ्च अन्वयमुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेधकमवीतम्" व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः यथा "वीतं विशेषेण इतं सङ्गतमन्वितम् अन्वयव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः यद्वा विशेषेण इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्भिन्नमवीतम् व्यतिरेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः व्यतिरेकमुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्यर्थः। निषेधकं यो यः पृथिवीभेदवान् स गन्धाभाववान् इति व्यतिरेकग्रहणेन व्यापकस्य गन्धाभावस्य पृथिव्यां निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्यस्य निवारकम्। तथा च पृथिवी पृथिवीतरभिन्ना गन्धवत्त्वादित्यनुमानमवीतम्"।

अवीर त्रि० वीरः पुत्रादिर्नास्ति यस्य। १पुत्रादिशून्ये। न०त० २वीर्यवद्भिन्ने त्रि०। "पतिपुत्रवती नारी वीरा प्रोक्ता मनीषिभिः" इति परिभाषिता स्त्री वीरा न०त०। ३पतिपुत्ररहितायां स्त्रियां स्त्री। "अजातपुत्रा विधवा साऽवीरा परिकीर्त्तितेति" स्मृतिः। "मा त्वा वयं सहसावन्नवीराः" ऋ०७,४,६,। "अवीराः पुत्रादिरहिताः" भा०। "अवीरायाश्च योषितः" स्मृतिः।

अवृक त्रि० वृ—कक् वृकः आवरकः न०ब०। आवरकशून्ये "ज्योतींषि कृण्वन्नवृकाणि" ऋ०१५५,६, "वृकेणावरकेण रहितानि" भा०।

अवृत्ति स्त्री वृत्तिर्जीवनोपायः अभावे न०त०। १जीविकाभावे "आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम्" अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि" अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत्" इति च मनुः। नास्ति वृत्तिः स्थितिरस्य। २अविद्यमाने। "साध्याभाववदवृत्तित्वम्" साध्यवदन्यावृत्तित्वम्" इति च अनुचिन्ता०। न०ब०। जीविकाशून्ये त्रि०

अवृद्धिक न० नास्ति वृद्धिः यत्र कप्। ऋणादौ वृद्धिः लाभरूपा (सुद) तद्रहिते १मूलधने। तच्च स्मृतौ दर्शितं यथा "ऋणं पैतामहं पैत्रं प्रतिभाव्यागतं सुतः। समं दद्यात् तत्सुतौ च न दाप्याविति निश्चयः"। "समं सवृद्धिकम्" "ऋणमात्मीयवत् पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम्। पैतामहं समं देयमदेयं तत्सुतस्य च" या०स्मृ०। "समं यावत् गृहीतं तावद्देयं न वृद्धिः" मिता०। "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते। नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते" या०स्मृ०।

अवृध त्रि० न वर्द्धते वृध—क। १वृद्धिशून्ये। अन्तर्भूतण्यर्थे वृध-क न०त०। अवर्द्धके। "पणीँरश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान्" ऋ०७,७,२, "अवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्द्धयतः" भा०।

अवृष्टि स्त्री अभावे न०त०। १वर्षणाभावे "अथ यदाऽवृष्टिर्भवति बलीयानेव तर्ह्यबलीयस आदत्ते धर्म्मा ह्यापः"। शत०ब्रा०। न०ब०। वृष्टिशून्ये मेघे पु०।

अवृहत् त्रि० विरोधे न०त०। वृहद्भिन्ने क्षुद्रे स्त्रियां ङीप्।

अवेक्षक त्रि० अव+ईक्ष—ण्वुल्। १दर्शके २पर्य्यालोचके ३आयव्ययादिषु अध्यक्षे च।

अवेक्षण न० अव+ईक्ष—ल्युट्। १दर्शने, २प्रतिजागरणे, ३अवधाने च "वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः" रघुः "भूषाणामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणम्" सा०द० "पित्रमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भे ह्यवेक्षणे" श्रा०त०स्मृ०

अवेक्षणीय त्रि० अव+ईक्ष—अनीयर्। १दर्शनीये। "तपस्विसामान्यमवेक्षणीया" रघुः। २आलोचनीये च।

अवेक्षा स्त्री अव+ईक्ष—भावे अ। अवेक्षणशब्दार्थे।

अवेक्षित त्रि० अव+ईक्ष कर्म्मणि—क्त। १दृष्टे २पर्य्यालोचिते च।

अवेक्षितृ त्रि० अव+ईक्ष—तृच् स्त्रियां ङीप्। अवेक्षकशब्दार्थे।

अवेक्ष्य त्रि० अव+ईक्ष—कर्म्मणि ण्यत्। १पर्य्यालोच्ये २दृश्ये च ल्यप्। ३दृष्ट्वेत्यर्थे ४पर्य्यालोच्येत्यर्थे च अव्य०।

अवेदनाज्ञ त्रि० वेदनां न जानाति ज्ञा—क अस० समा०। वेदनानभिज्ञे "अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम्" कुमा०।

अवेदि स्त्री वेदिर्वेदनम् अभावे न०त०। ज्ञानाभावे "न चेदवेदिर्महती विनष्टिः" वृ०उ०। परिष्कृतभूमिशून्ये त्रि०

अवेद्य त्रि० न वेद्यः ज्ञेयः। १अज्ञेये। विद—लाभे ण्यत्। २अलभ्ये ३अविवाह्यस्त्रियां स्त्री "व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च" मनुः। ४गोवत्से पु० शब्दच०।

अवेल त्रि॰नास्ति वेला सीमा यत्र । १सीमारहिते निर्म्मर्य्यादे २अपलापे पु॰ ३चूर्णगुवाके स्त्री मेदि॰ । अप्राशस्त्ये न॰त॰।४अनुचितकाले स्त्री ।न॰ब॰। ५समयशून्ये त्रि॰ ।

अवेष्ट त्रि॰ अव+यज-क्त । नाशिते "अवेष्टादंदशूकाः" य॰१०,१०,"अवपूर्व्वोयजतिर्नाशार्थः" वेददी॰ "अवेष्टा इति लौहायसमाविध्यति" कात्या॰१५,५,२२ ।

अवैध त्रि॰ विधित आगतम् अण् वैधं न॰त॰ । १विधितः अप्राप्ते २निषिद्धे च। "अवैधं पञ्चमं कुर्व्वन् राज्ञो दण्डेन शुध्यति" स्मृतिः ।

अवैधव्य न॰ विधवाया भावः ष्यञ् वैधव्यं पतिहीनत्वम् अभावे न॰त॰ । पतिशून्यत्वाभावे सपतिकत्वे । 'अवैधव्यप्रदं स्त्रीणाम्" कालिकापुरा॰ "अवैधव्यं भवेत्तस्याः सप्तजन्मसु निश्चितम्" पुरा॰ ।

अवैमत्य न॰ वैमत्यं विरुद्धमतता अभावे न॰त॰ । १मतद्वैधाभावे ऐकमत्ये ।न॰ब॰ । २तच्छून्ये ।

अवैयात्य न॰वैयात्यं धार्ष्ट्यं निर्लज्जता अभावे न॰त॰। धार्ष्ट्याभावे १सलज्जत्वे न॰ब॰। २तच्छून्ये लज्जावति त्रि॰ ।

अवैर न॰अभावे न॰त॰। १विरोधाभावे न॰ब॰। २विरोधशून्ये त्रि॰ ।

अवैराग्य न॰वैराग्यं विषयवितृष्णा अभावे न॰त॰ । १विषयतृष्णायाम् २सांख्योक्ते धर्म्माधर्म्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्य रूपाष्टविधप्रकृतिधर्म्मभेदे च ।

अवैलक्षण्य न॰ विलक्षणस्य भावः ष्यञ् वैलक्षण्यं भेदकधर्म्मः अभावे न॰त॰ । १भेदकधर्म्माभावे अभेदे । न॰ब॰ । २तच्छून्ये अभिन्ने त्रि॰ ।

अवोक्षण न॰ अव+उक्ष—भावे ल्युट् । तिरश्चा पाणिना सेचने "उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम् ।न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्" स्मृतिः ।

अवोद पु॰ अव+उन्द—भावे घञ् नि॰नलोपः । १अवक्लेदने ततः अस्त्यर्थे अर्श॰ अच् । क्लिन्ने २सार्द्रे त्रि॰ जटा॰ ।

अवोदेव अव्य॰ देवानामवस्तात् अव्ययी॰ । देवानामवरस्मिन् देशादौ "अवोदेवमुपरिमर्त्यं कृधि" ऋ॰ ७,१६,१२ ।

अवोष पु॰ अव+उष—कर्मणि क । उष्णान्ने। अपूपा॰हितार्थे यवौ । अवोषीयम् अवोष्यं तद्धिते वस्तुनि त्रि॰ ।

अव्द पु॰ अब्दवत्। वत्सरे । [पत्यादयोऽप्यत्र ।

अव्दप पु॰ अब्दपवत् वर्षाधिपे अब्दपशब्दे विवृतिः । अब्द-

अव्य त्रि॰ अविभवम् अवि+दिगा॰ यत् । मेषभवे लोमादौ "तिरः पवित्रं विवारमव्यम्" ऋ॰६,१०६,१६, ।

अव्यक्त पु॰ वि+अनुज—क्त न॰त॰ । १विष्णौ,२कामे,३शिवे, सांख्यमते सर्व्वकारणे,४प्रधाने, रूपाद्यहीनतया चक्षुराद्यगोचरत्वात्तथात्वम्, वेदान्तमते नामरूपाभ्यामव्याकृते ५अज्ञाने ६सूक्ष्मशरीरे ७सुषुप्त्यवस्थायां च शब्दप्रवृत्तिनिमित्तैर्जातिगुणादिभिर्व्वर्ज्जिते निराकारे ८ब्रह्मणि न॰ । ९अस्पष्टे वस्तुमात्रे त्रि॰ । "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्" सां॰का॰ । हेतुमत्त्वादिभिर्व्यक्तधर्म्मैर्विरहितमव्यक्तम् । "अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात्" सां॰सू॰ । "तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञ विज्ञानात्"सां॰का॰। "महत्तत्वं सुखदुःखमोहात्मकद्रव्योपादानं सुखदुःखमोहात्मकत्वे सति कार्य्यत्वात् तथाभूतघटादिवत् । महदादिकं स्वोपहितत्रिगुणात्मकोपादानं कार्य्यत्वात् घटवत् इत्यमव्यक्तानुमानम् दर्शितम्" सां॰प्र॰भा॰ । "बुद्धेरिवाव्यक्तमुदाहरन्ति" रघुः । वेदान्तिभिः नामरूपाभ्यामव्याकृतमज्ञानमेव मूलकारणतया अव्यक्ततया च स्वीकृतं तत्रैव प्रकृतिधर्म्माणां सर्वेषामन्तर्भावात् "अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ! । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवनेति" गीतोक्तेरपि तत्रैव तात्पर्य्यम् तद्द्वारैव ब्रह्मणः जगज्जन्मादिहेतुत्वम् "व्यक्तकारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्" मनूक्तावपि तद्रूपमज्ञानमेवाव्यक्तशब्देनाभिधीयते तस्य च प्रवाहरूपेणावस्थितत्वात् नित्यत्वम् "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः" श्रुतौ तु अव्यक्तशब्देन सूक्ष्मशरीरमिति शा॰सूत्रे भाष्ये च व्यवस्थापितम् यथा "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च" सू॰। "आनुमानिकमपि अनुमाननिरूपितं प्रधानमेवैकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते "महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः" इति तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वान्न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृति प्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं तदेव जगतः कारणं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेन्नैतदेवम् नह्येतत् काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् नह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशमत्यभिज्ञायते। शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते स च शब्दो न व्यक्तमव्यक्तमिति

यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये प्रयुज्यते न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः । या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते। नच क्रमसामान्यात् समानार्थप्रतिपत्तिर्भवति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने। न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति। प्रकरणनिरूपणाञ्चात्र न परकल्पितं प्रधानं प्रतीयते शरीर रूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते कुतः ? प्रकरणात् परिशेषतश्च । तथाहि अनन्तरातीतो ग्रन्थः आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति । ‘आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिन्तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च। इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति शेषे च “इन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छति। संयतैस्त्वध्वनः पारन्तद्विष्णोः परमं पदमाप्नोतीति” दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारम्परम्पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं विष्णोः परम्पदं दर्शयति। “इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिरिति” । तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्व्वस्यां रूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृताः त एवेह परिगृह्यन्ते प्रकृतप्रक्रियाऽपरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत् पूर्व्वत्रेह च समानशब्दा एव अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्द्दिष्टास्तेषाञ्चेन्द्रियेभ्यः परत्वम् इन्द्रियाणाञ्च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः, बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान् परः यः सः आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षिप्तः कुतः ? आत्मशब्दात् । भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः । महत्त्वञ्चास्य स्वामित्वादुपपन्नम्” । ‘तदेवं पूर्व्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः” भा०। “सूक्ष्मन्तु तदर्हत्वात्” सू० ‘उक्तमेतत्प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति । इदमिदानीमाशङ्क्यते कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य, यावता स्थूलत्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हमस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति अत उत्तरमुच्यते “सूक्ष्मन्त्विह” कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः यथा “गोभिः श्रीणीत मत्सरमिति”। तथाच श्रुतिः “तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति” इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं वीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यन्दर्शयति” भा० । परमब्रह्मपरत्वे ‘ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः” “क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्” इति च गीता । ‘योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः” मनुः विष्णौ तु “अनेकमूर्त्तिरव्यक्तः शतमूर्त्तिः सनातनः” इति विष्णुस० । अप्रकाशितार्थे “तमशेषमस्याव्यक्तव्यवहारसूचितमर्थं मनसा जग्राह” काद० ‘ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तं व्यञ्जयन्निदम्” मनुः सङ्ख्याविशेषेणानवगते गणितशास्त्रोक्ते राशिभेदे तच्च वीजनाम्ना व्यवह्रियते “उत्पादकं यत् प्रवदन्ति बुद्धेरधिष्ठितं सत् पुरुषेण सांख्याः । व्यक्तस्य कृत्स्नस्य तदेकवीजमव्यक्तमीशं गणितञ्च वन्दे । पूर्व्वं प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तवीजं प्रायः प्रश्ना नो विनाऽव्यक्तयुक्त्या” इत्युपक्रम्य ‘यावत्तावत्कालकोनीलकोऽन्यः वर्णः पीतो लोहितश्चैतदाद्याः । अव्यक्तानां कल्पिता मानसंज्ञास्तत्संख्यानं कर्त्तुमाचार्य्यवर्य्यैः” वीजग० तच्च चतुर्विधं यथोक्तम् तत्रैव “यावत्तावत्कल्प्यमव्यक्तराशेर्मानं तस्मिन् कुर्व्वतोद्दिष्टमेव । तुल्यौ पक्षौ साधनीयौ प्रयत्नात्त्यक्त्वा क्षिप्त्वा वापि सङ्गुण्य भक्त्वा । एकाऽव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षाद्रूपाण्यन्यस्येतरस्माच्च पक्षात् । शेषाव्यक्तेनोद्धरेद्रूपशेषं व्यक्तं मानं जायतेऽव्यक्तराशेः । अव्यक्तानां द्व्यादिकानामपीह यावत्तावद्द्व्यादिनिघ्नं हृतं वा । युक्तोनं वा कल्पयेदात्मबुद्ध्या मानं क्वापि व्यक्तमेवं विदित्वा । तत्र प्रथममेकवर्णसमीकरणं द्वितीयमनेकवर्णसमीकरणं वीजम्। यत्र वर्णस्य द्वयोर्वा बहूनां वा वर्गादिगतानां समीकरणं तन्मध्यमाहरणम् । यत्र भावितस्य तद्भावितमिति वीजचतुष्टयं वदन्त्याचार्याः । तत्र प्रथमं तावदुच्यते पृच्छकेन पृष्टे सत्युदाहरणे योऽव्यक्तराशिस्तस्य मानं यावत्तावदेकं द्व्यादिं वा प्रकल्प्य तस्मिन्नव्यक्तराशौ उद्देशकालापवत् सर्व्वं गुणनभजनत्रैराशिकपञ्चराशिकश्रेढीफलच्छेदव्यवहारादिगणनेन कार्य्यम्। तथा कुर्व्वता द्वौ पक्षौ प्रयत्नेन समौ कार्य्यौ । यद्यालापे समौ पक्षौ न स्तः ।

तदैकतरे न्यूने पक्षे किञ्चिन्मक्षिप्य ततः अधिकपक्षात्ता-
वदेव विशोध्य वा न्यूनं पक्षं केनचित्सङ्गुण्य वाधिकं पक्षं
तावतैव भक्त्वा समौ कार्य्यौ । ततस्तयोरेकस्य पक्षस्याव्यक्त-
मन्यपक्षस्याव्यक्ताच्छोध्यम् अव्यक्तवर्गादिकमपि।अन्यपक्षरू-
पाणि इतरपक्षरूपेभ्यः शोध्यानि। यदि करण्यः सन्ति तदा
ता अपि उक्तप्रकारेण शोध्याः। ततोऽव्यक्तराशिशेषेण रूप
शेषे भक्ते यल्लभ्यते तदेकस्याव्यक्तस्य मानं व्यक्तं जायते ।
तेन कल्पितोऽव्यक्तराशिरुत्थाप्यः ॥ यत्रोदाहरणे द्व्याद
योऽव्यक्तराशयोभवन्ति तदा तस्यैकं यावत्तावत्प्रकल्प्य अन्ये-
षां द्व्यादिभिरिष्टैर्गुणितं भक्तं वा इष्टैः रूपैरूनं युतं वा
यावत्तावदेव प्रकल्प्यम् ॥ अथ वा एकस्य यावत्तावदन्येषां
व्यक्तान्येव मानानि प्रकल्प्यानि । सर्वं विदित्वेति यथा
क्रिया निर्वहति तथा बुद्धिमता ज्ञात्वा शेषाणामव्यक्तानि
व्यक्तानि वा कल्प्यानीत्यर्थः।उदाहरणम्। एकस्य रूपं त्रिशती
षडश्वा अश्वा दशान्यस्य तु तुल्यमूल्याः । ऋणं तथा
रूपशतं च तस्य तौ तुल्यवित्तौ च किमश्वमूल्यम् । यदा
द्यवित्तस्य दलं द्वियुक्तं तत्तुल्यवित्तोयदि वा द्वितीयः ।
आद्योधनेन त्रिगुणोऽन्यतोवा पृथक् पृथङ्मे वद वाजि-
मौल्यम् । अत्राश्वमौल्यमज्ञातं तस्य मानं यावत्ता-
वदेकं प्रकल्पितं या १ तत्र त्रैराशिकं यद्येकस्य यावत्ता
वन्मूल्यं तदा षण्णां किमिति न्यासः । १ । या १ । ६ ।
फलमिच्छागुणं प्रमाणभक्तं लब्धं षण्णामश्वानाम्मूल्यं
या६अत्र रूपशतत्रये प्रक्षिप्ते जातमाद्यस्य धनं या६रू३००
एवं दशानां मौल्यं या १० अत्र रूपशते ऋण-
गते प्रक्षिप्ते जातं द्वितीयस्य धनं या १० रू १०̇०
एतौ समधनाविति पक्षौ स्वत एव समौ जातौ समशोध-
नार्थं न्यासः या ६ रू ३००

या १० रू १०̇०

अथ एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादिति आद्यपक्षाव्यक्तेऽ-
न्यपक्षाव्यक्ताच्छोधिते शेषं या ४ । द्वितीयपक्षरूपेषु आद्य-
पक्षरूपेभ्यः शोधितेषु शेषं रू ४०० अव्यक्तराशिशेषेण
या ४ रूपशेषे रू ४०० उद्धृते लब्धमेकस्य यावत्तावतो-
मानं व्यक्तं १०० यद्येकाश्वस्येदं मौल्यं तदा षण्णां
किमिति त्रैराशिकेन लब्धे षण्णां मौल्ये ६००रूपकशतत्रय-
युते९००जातमाद्यस्य धनम्।एवं द्वितीयस्यापि९००"वीजग०
एवमनेकवर्गादीनामप्युदाहरणादीनि तत्रैव द्रष्टव्यानि ।

अव्यक्तमूलप्रभव पु० अव्यक्तं प्रधानमविद्या वा मूलम्
प्रभवत्यस्मात् प्रभवः अपादाने अप् प्रभवोयस्य। संसारवृक्षे ।

अव्यक्तराग पु० न व्यक्तोऽल्पव्यक्तोरागोऽरुणिमा । १ईषद्रक्ते
अरुणे वर्णे २तद्वति त्रि० ।

अव्यक्तलिङ्ग न० अव्यक्तस्य लिङ्गमनुमापकम् । सांख्यमत
सिद्धे १महत्तत्त्वादौ । अव्यक्तं लिङ्गमस्य । २अस्पष्टचिह्ने
रोगादौ त्रि० । न व्यक्तं दम्भाभावेन गुप्तं लिङ्गमस्य।
गुप्ताश्रमयुक्ते ३संन्यासिनि पु० ।

अव्यङ्ग स्त्री अवेरङ्गं यङ्गमिवाङ्गमस्याः । १शूकशिम्ब्याम् ।
न विकलमङ्गमस्य पु० । २विकलाङ्गभिन्ने पूर्णे त्रि० ।

अव्यङ्गाङ्गी स्त्री अव्यङ्गमविकलं सम्पूर्णमङ्गं यस्याः ङीप् ।
सम्पूर्णाङ्गयुक्तायां स्त्रियाम् "अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं
हंसवारणगामिनीम्" । मनुः ।

अव्यञ्जन पु० नास्ति व्यञ्जनं शुभलक्षणं शृङ्गे यस्य। १शृङ्ग-
हीनपशौ, २सुलक्षणशून्ये, ३चिह्नशून्ये च त्रि० ।

अव्यण्डा स्त्री न विगतमण्डं वीजमस्याः । शूकशिम्ब्याम् ।

अव्यतिकर पु० अभावे न०त० । १संसर्गाभावे न०ब० ।
२संसर्गशून्ये त्रि० ।

अव्यतिकीर्ण त्रि० वि+अति+कॄ–क्त न०त० । असङ्कीर्णे
"धाराः प्रसादयितुमव्यतिकीर्णरूपाः" माघः ।

अव्यथ पु० न व्यथते पद्भ्यां न सञ्चलति व्यथभयचलनयोः
अच् । १सर्पे । २व्यथाशून्ये त्रि० । नास्ति व्यथा यस्याः
सेवनेन न०ब० । ३हरितक्याम् ४शुण्ठ्याञ्च स्त्री ।

अव्यथय पु० न व्यथयति गन्तारमक्लेशेन गन्तव्यस्थान-
नयनात् व्यथ–णिच्–बा०श घटा० ह्रस्वः न०त० ।
अश्वे निरु० ।

अव्यथा स्त्री अभावे न०त० । व्यथाभावे ।

अव्यथि त्रि० व्यथ–इन् न०त० । व्यथाशून्ये अक्लिष्टे
"समुद्रमव्यथिर्जगन्वान्" ऋ०१,११७,१५,। [शून्ये च।

अव्यथिन् त्रि०न व्यथते व्यथ–इनि न०त०१निर्भये २व्यथा-

अव्यथिष न+व्यथ–टिषच् । १सूर्य्ये २समुद्रे च ३धरायां
४रात्रौ च स्त्री टित्त्वात् ङीप् ।

अव्यथ्य त्रि० न+व्यथ–णि० कर्त्तरि यत् । व्यथाशून्ये ।

अव्यपदेश्य त्रि० न व्यपदिश्यते अभिलापवाक्येन वि+अप+
दिश–ण्यत् न०त०। १कथयितुमशक्ये न्यायमते निर्विक-
ल्पके २ज्ञाने न० तद्धि अतीन्द्रियत्वेन अनुव्यवसायाविषय
तया अभिलपितुं न शक्यते । "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्"
गौ०सू० । जात्यादिशून्यतया१निर्द्देश्ये २ब्रह्मणि न० ।

अव्यपेक्षा स्त्री विशेषेणापेक्षा व्यपेक्षा अभावे न०त० ।

१विशेषणापेक्षाभावे समर्थसूत्रभाष्योक्ते अवयवार्थानपेक्षया समुदायस्य विशेष्यविशेषणभावानवगाह्येकोपस्थिति जनकत्वरूपे २एकार्थीभावे च। “समर्थः पदविधिः” पा० सूत्रे सामर्थ्यं द्विविधं व्यपेक्षा अव्यपेक्षा च प्रपञ्चितमस्माभिः सरलायाम्। तत्र स्वार्थपर्य्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञोऽश्वो धनञ्चेत्यादि वृत्तौ तु नैवम् वृत्तीनामेकार्थीभावात्। एकार्थीभावश्च विशेष्यविशेषणभावावगाह्येकोपस्थितिजनकत्वम्। तथाच राजपुरुषादिशब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य च नाश्वादिसम्बन्धिता राजादीनाम्। जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा “समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति”। यद्वा सम्बन्धिशब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्बन्धान्वयः तदुक्तं तेनैव “सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्व्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते”। अतएव वार्त्तिककृता “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति” सामान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभावमभिधायम् “अगुरुकुलगुरुपुत्रादीनां वक्तव्यम्” इत्यनेन गुरुकुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्य्युदासः कृतः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु “समानाधिकरणसमर्थवद्भवती”त्यनेन सर्व्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः। एतन्मूलकमेव प्राचां गाथा “सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन। सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तविशेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारकादपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते” इति अत्रायं विशेषः प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः। समासे सावयवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावाद्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्तिकल्पनम् यथोक्तं हरिणा “बहूनां वृत्तिधर्म्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः। चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति” तथाहि द्वन्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न। वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः। समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयोरभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात्। सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मेत्यर्थबोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तुर्विशेष्यतौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्धादिलक्षणास्वीकारे समुदायशक्तिपक्षे एव प्रवेशः। तथा प्राप्त आनन्दोयमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषणयोगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादिबहुविप्लवापत्तिरतः समुदाये शक्तिः” नास्ति व्यपेक्षा यस्य। २अनपेक्षे त्रि०।

अव्यभिचरित त्रि० वि+अभि+चर—क्त न० त०। १व्यभिचारशून्ये हेतौ “का व्याप्तिः? न तावदभिचरितत्वं तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वम्” अनुमानचिन्ता० व्यभिचारश्च द्विविधः अन्वयव्यभिचारो व्यतिरेकव्यभिचारश्चेति भेदात् अन्वयव्यभिचारोऽपि द्विधा। साध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यं चेति भेदात् यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववति तप्तायःपिण्डे वह्नेर्वृत्तिसत्त्वात्, वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे धूमाभावस्य विद्यमानतया तत्प्रतियोगिना सह समनाधिकरणत्वात् वह्नौ उभयविधव्यभिचारः। साध्याभावव्यापकीभूताभावाप्रतियोगित्वं व्यतिरेकव्यभिचारः यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभावरूपसाध्याभावस्य तप्तायःपिण्डे सत्त्वेन वह्न्यभावस्य च तत्रासत्त्वात् वह्नेर्न साध्याभावव्यापकीभूताभाव प्रतियोगित्वम्। इति तत्र उभयविधव्यभिचारः। २अबाधितार्थे च “अव्यभिचरितेभ्यः प्रमाणेभ्यः” शा० भा०।

अव्यभिचारिन् त्रि० वि+अभि+चर—णिनि न० त०। केनापि प्रतिकूलहेतुना १निवारयितुमशक्ये। न्यायमते २साध्यसाधकव्याप्तिविशिष्टे हेतौ च। ३अबाधितविषये च

"इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारीति गौ०सू० [अव्यभिचरितशब्दे विवृतिः ।

अव्यभिचार पु०अभावे न०त०। १व्यभिचाराभावे २नैयत्यरूपे

अव्यय पु० न० वि+इण्–अच् न०त० ।सर्वासु विभक्तिषु सर्ववचनेषु च एकरूपे १शब्दशक्तिधर्मविशेषे, यथास्वरादयोऽव्ययाः सर्वत्रैकरूपाः २शिवे ३विष्णौ च पु० । आद्यन्तरहिते ४विकारशून्ये त्रि० ५परब्रह्मणि न० । "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति"श्रुतिः । प्रवाहरूपेण ६सर्वदास्थिते च "अश्वत्थं प्राहुरव्ययम्" गीता "मनसाव्ययैः सूक्ष्मं सर्वभूतकृदव्ययम्" सूक्ष्माभ्यो मूर्त्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्व्ययम्" मनुः ७अव्ययफलदे च "भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । छन्दोग०"अव्यया अव्ययफलदा मोक्षदा" इति आ०त०रघु० । "अव्ययः पुरुषः साक्षी" विष्णुस० । [भावे ।

अव्ययात्मन् त्रि०अव्यय आत्मा स्वभावो यस्य। अविनश्वरस्व–

अव्ययीभाव पु० अनव्ययमव्ययं भवत्यनेन अव्यय+च्वि–भू करणे घञ् । व्याकरणसिद्धे समासविशेषे । तत्र हि उपकुम्भमित्यादौ अनव्ययस्यापि कुम्भादिपदस्याव्ययत्वम् "अव्ययीभावश्चेति" पा० सूत्रे तथाभिधानात् । "द्वन्द्वोद्विगुरपि चाहं नित्यं मद्गृहेऽव्ययीभावः । तत् पुरुष! कर्म्मधारय येनाहं स्यां बहुव्रीहिः" उद्भटः ।

अव्यर्थ त्रि० न व्यर्थः । १सफले २सार्थके च ।

अव्यलीक त्रि० विरोधे न०त० । १प्रिये सत्ये च "इत्थं गिरः प्रियतमा इव सोऽव्यलीकाः शुश्राव सूततनयस्य तदाऽव्यलीकाः" माघः ।

अव्यवधान न० अभावे न०ब० । १व्यवधानाभावे नैकट्ये "यत् पदार्थस्य यत् पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधाने नोपस्थितिः कारणम्" आसत्तौ मुक्ता० । न०ब० । २व्यवधानशून्ये अव्यवधानञ्च द्विविधं देशकृतं कालकृतञ्च। पूर्व्वोच्चारणादौ कालिकं द्रव्यान्तरेणानावरणे दैशिकम्।

अव्यवसाय पु० व्यवसायः निश्चय उद्यमश्च अभावे न०त० । १निश्चयाभावे२उद्यमाभावे च।न०ब०।३व्यवसायशून्ये त्रि०।

अव्यवसायिन् त्रि० न व्यवस्यति वि+अव–सो–णिनि न०त० । १उद्यमाभाववति अनुद्यते २निश्चयाभाववति निश्चयशून्ये । "बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्" गीता ।

अव्यवस्था स्त्री वि+अव+स्था–अङ् अभावे विरोधे वा न०त०। "इदं कर्त्तव्यमिदं नेति" १नियमाभावे, २शास्त्रादिविरुद्धायां व्यवस्थायाम् अविधौ च । "किमव्यवस्थाञ्चलितोऽपि केशवः" माघः । न०ब० । ३मर्य्यादाशून्ये ४अविहिते ५स्थितिरहिते चले च त्रि०। "स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थामिति" कुमारः "अव्यवस्थां सञ्चारिणीम्" मल्लि० ।

अव्यवस्थित त्रि०वि+अव–स्था+क्त न०त०। १शास्त्रादिमर्य्यादारहिते २अनियतरूपे "अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः" नीति० ३चञ्चले च ।

अव्यवहार्य्य त्रि० वि+अव+हृ–ण्यत् न०त० । शयनासनभोजनादौ एकत्रावस्थानायोग्ये पतितादौ "कामतोऽव्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते"स्मृतिः। अव्यवहार्य्यास्तु पातित्यहेतुकर्म्मकारिणः स्मृतावुक्ता वेद्यास्तेषां संसर्गविशेषोऽपि निषिद्धः यथा "याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्। कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः" देवलः "शरणागतबालस्त्रीहिंसकान् संवसेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानपि" या०स्मृ०। स्त्रीघातकस्याव्यवहार्य्यत्वञ्च हीनवर्णोपभुक्ताव्यतिरिक्तविषयम् "हीनवर्णोपभुक्ता या त्याज्या बध्याऽपि वा भवेत्"वृह०स्मृतौ तस्या बध्यत्वोक्तेः अत्र कृतप्रायश्चित्तानामपि अव्यवहार्य्यतोक्तेः अकृतप्रायश्चित्तानां सुतरां तथात्वम् तच्च शङ्कापूर्व्वं प्रा०त० रघुनन्दनेन समर्थितं यथा । "पापाभावे कथमव्यवहार्य्यता" इति चेत् या०स्मृतौ वचनादिह जायते इत्युक्तेस्तथात्वम् । तथाच किमिव वचनं न कुर्य्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः तथाहि पापस्य द्वे शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च । तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्त्येवेति यथोक्तमापस्तम्बेन "नास्मिन् लोके प्रत्यासत्तिर्विद्यते कल्मषन्तु विहन्यते" इति प्रत्यासत्तिर्भोजनादौ सान्निध्यम्" मिताक्षरायान्तु कामतो व्यवहार्य्य इत्येव पाठः तथैव तेन व्याख्यातं च "प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादिह जायते" या०स्मृ०। "प्रायश्चित्तैः वक्ष्यमाणैरज्ञानाद्यदेनः पापं कृतं तदपैति अपगच्छति न कामत कृतम्" किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनबलादिह लोके व्यवहार्य्यो जायते इति" समर्थितस्यायमर्थ आशङ्कापूर्व्वकं तत्रैव यथा "ननु कामकृते प्रायश्चित्ताभावात् कथं व्यवहार्य्यत्वम्? तदभावश्च "अनभिसन्धिकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तमिति" वसिष्ठवचनात्, "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत्।

"यः कामतो महापापं नरः कुर्य्यात् कथञ्चन । न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते" इति । तथा "विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणम्भवेदिति" च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्शनात् । यत्तु वशिष्ठवचनम् तस्याप्यकामकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तं शुद्धिकरमित्यभिप्रायः, न पुनः कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इति । यत्तु मनुवचनम् "इयं विशुद्धिरुदितेत्यादि" तदपीयमिति सर्वनामपरामृष्टद्वादशवार्षिकव्रतचर्य्याया एव "कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यनेन प्रतिषेधो,न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य, मरणान्तिकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात्। ननु यदि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषात् ? यदि पापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्य्यतापि कथम्भवति? उच्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्व्वत्र पापक्षयः यत्र तु "ब्रह्महासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागमस्तेननास्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति" गौतमोक्तं महापातकादौ व्यवहार्य्यत्वं निषिद्धं तस्मिन् पतनीये कर्म्मणि कामतः कृते व्यवहार्य्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षयाभावे व्यवहार्य्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्पादिका व्यवहारविरोधिका च तत्रैकतरशक्तिविनाशेऽपि व्यवहारविरोधिकायाः शक्तेर्विनाशोनानुपपन्नत्वात् पापानपगमेऽपि व्यवहार्य्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् "अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः । कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनादिति" तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रतिपादनपरम् । अपतनीये पुनः कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तेन पापक्षयो भवत्येव ।"अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्ध्यति । कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति" मनुस्मरणात् । पतनीयेऽपि कर्म्मणि कामकृते मरणान्तिकप्रायश्चित्ते कल्मषक्षयोभवत्येव फलान्तराभावात् । "नास्मिन् लोके प्रत्यासन्निर्विद्यते कल्मषन्तु निर्हन्यत इत्यापस्तम्बस्मरणात्" इति।

अव्यवहित त्रि० वि+अव+धा-क्त न०त० । व्यवधानरहिते साक्षात्संबद्धे । "सिसाधयिषाविरहविशिष्टक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नेति" दीधितिः ।

अव्यवहृत त्रि० वि+अव+हृ-क्त न०त० । १अकृतव्यवहारे यस्य व्यवहारो न कृतः तस्मिन् भोगादिना २अदूषिते च

अव्यसन न० अभावे न०त० । १व्यसनाभावे न०ब० । व्यसनशून्ये। व्यसनानि च अष्टादश मनुना दर्शितानि यथा "दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च । व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् । कामजेषु प्रसक्तोहि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्म्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥ मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः । तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्षासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्व्वे कवयोविदुः । तं यत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ । पानमक्षाःस्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् । एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे । दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा । सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गिणः । पूर्व्वंपूर्व्वं गुरुतरं विद्याद्व्यसनमात्मवान्" ।

अव्यसनिन् त्रि० न०त० स्त्रियां ङीप् । व्यसनशून्ये

अव्यस्त त्रि० न व्यस्तः विक्षिप्तः विपर्य्यस्तः पृथग्भूतो वा । १अविक्षिप्ते २अविपर्य्यस्ते ३समस्ते च। [अव्ययादयोऽप्यत्र

अव्याकुल त्रि० न०त० । निराकुले स्वच्छन्दे स्वस्थे ।

अव्याकृत त्रि० वि+आ+कृ-क्त न०त० । वेदान्तमते अप्रकटीभूते १वीजरूपे जगत्कारणेऽज्ञाने २सांख्यादिमते प्रधाने च। "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्"श्रुतिः । "सदेव सौम्येदमग्रआसीत्"छा०उ०भा० "इदं नामरूपाभ्यामव्याकृतम्"

अव्याज पु०न० अभावे न०त० । १छलाभावे "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः" शकु० । अव्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता" मालवि०। न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० व्याजश्च यथार्थभूतस्य वस्तुनः स्वरूपनिह्नवेन इतररूपेण प्रकाशार्थः व्यापारभेदः ।

अव्यापक त्रि०न०त०। १व्यापकभिन्ने २परिच्छिन्ने च । व्यापकश्च स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगी तद्भिन्नत्वादृशाभावप्रतियोगी अव्यापकः यथा धूमो वह्नेरव्यापकः तस्य वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे वर्त्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वात् "अव्यापकविषयताशून्यत्वम्" सामा०गदा० ।

अव्यापार पु० अभावे न०त० । १व्यापाराभावे न०ब० । २व्यापारशून्ये। व्यापारश्च करणजन्यः क्रियाया अव्यवहितजनकः ।यथा प्रत्यक्षज्ञाने इन्द्रियसन्निकर्षः । सहि इन्द्रियादुत्पन्नः प्रत्यक्षं जनयन् व्यापारो भवति एवं छिदिक्रियायां दात्रच्छेद्यसंयोगः। तथा यागादौ अदृष्टम्,अनुमितौ परामर्शः,शाब्दबोधे पदार्थस्मरणम् इत्यादि यथायथ-

मूह्यम्। तथा "उत्पादना क्रियाऽपि व्यापारः "व्यापारो-भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया" हरिः।

अव्यापिन् त्रि० न व्याप्नोति वि—आप णिनि न०त० स्त्रियां ङीप्। १अव्यापके २परिच्छिन्ने च "हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमाश्रितं लिङ्गम्" सां०स्०सा०का० च। "अव्यापित्वं परिच्छिन्नत्वम्" सां०प्र०भा०।

अव्याप्त त्रि० न व्याप्तः। १व्याप्तभिन्ने इयत्तया २परिच्छिन्ने च।

अव्याप्ति स्त्री अभावे न०त०। १व्याप्तेरभावे। व्याप्तिश्च तदभाववदवृत्तित्वम् व्यापकसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं आधेयतादिवत् वस्तुस्वभावविशेषो वा मतभेदेन ज्ञेया। २लक्ष्ये लक्षणस्याप्रवृत्तौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेताववव्याप्तिमाशङ्क्याह" दीधितिः।

अव्याप्य त्रि० व्याप्तिविशिष्टो व्याप्यः न०त०। व्याप्तिविशिष्टभिन्ने १व्याप्तिशून्ये यथा वह्निर्धूमस्य अव्याप्यः वह्न्यधिकरणे तप्तायःपिण्डे धूमस्यावृत्तेः तथात्वम्। वि+आप-ल्यप् न०त०। २सर्वावच्छेदमप्राप्येत्यर्थे अव्य०।

अव्याप्यवृत्ति त्रि० अव्याप्य सर्वावच्छेदमप्राप्य वृत्तिर्यस्य। स्वाधिकरणे अंशविशेषे कालभेदे वा अस्थिते पदार्थे यथा संयोगादिर्घटादिषु न सर्वदेशं व्याप्य स्वाधिकरणे वृहादौ तिष्ठति। तथा आत्मनि ज्ञानादिकं न सर्वदा तिष्ठति। अतः संयोगादीनां स्वाधिकरण एव अंशभेदे कालभेदे च असत्त्वात्तथात्वम्। अव्याप्यवृत्तिनियामकश्च देशः कालश्च तत्र देशे सत्त्वे क्वचित् कालस्य देशभेदस्य वा नियामकत्वं क्वचित् कालसत्त्वे देशस्य इति अव्याप्यवृत्तयश्च संयोगविभागादयो दैशिकाः कालिकाश्च तथा आत्मनि बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मभावनाख्यसंस्काराः तेषां देहावच्छेदेन सत्त्वेऽपि घटाद्यवच्छेदेनासत्त्वात् देहावच्छेदेऽपि सर्वदाऽसत्त्वाच्च तथात्वम् एवं शब्दस्य दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तित्वम् गन्धादयस्तु कालिकाव्याप्यवृत्तयस्ते हि स्वाधिकरणे एव उत्पत्तिकाले प्रलये च परमाणौ न तिष्ठन्ति। संयोगेन घटादयोऽपि दैशिककालिकाव्याप्यवृत्तयः। "अव्याप्यवृत्तिः क्षणिको विशेषगुण इष्यते" भाषा० "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेताविति" दीधितिः।

अव्यायाम पु० अभावे न०त०। १व्यायामाभावे परिश्रमसाधनव्यापाराभावे २विशेषेण विस्ताराभावे च न०ब०। ३तच्छून्ये त्रि०।

अव्यावर्त्तक त्रि० न व्यावर्त्तयति इतरेभ्यो निवारयति वि+आ+वृत—णिच्—ण्वुल् न०त०। १रक्षादकृतनिवारणे २इतरस्माद्भेदासाधके ३अविशेषके च।

अव्यावर्त्तन न० वि+आ—वृत—णिच्—ल्युट् अभावे न०त०। इतरस्मादनिवारणे न०ब०। व्यावृत्तिशून्ये त्रि०।

अव्याहत त्रि० विशेषेणाहतः प्रतिरुद्धः न०त०। व्याघातशून्ये व्याघातश्च विरोधप्रतिसन्धानेनाप्रसङ्गः २अप्रतिरुद्धे च। "अव्याहताज्ञः सर्वत्र" पुरा० व्याहतं मिथ्यार्थकं तद्भिन्ने ३सत्ये वाक्ये न०।

अव्याहतत्व न० अव्याहतस्य भावः त्व। १व्याघाताभावे हेमचन्द्रोक्ते २वाक्यगुणभेदे च ते च गुणाः यथा "संस्कारवत्त्वमौदार्य्यमुपचारपरीतता। मेघनिर्घोषगाम्भीर्य्यं प्रतिनादविधायिता॥ दक्षिणत्वमुपनीतरागत्वं च महार्थता। अव्याहतत्वं श्लिष्टत्वं संशयानामसम्भवः॥ निराकृतान्योत्तरत्वं हृदयङ्गमिताऽपि च। मिथःसाकाङ्क्षताप्रस्तावौचित्यं तत्त्वनिष्ठता॥ अप्रकीर्णप्रसृतत्वमसंश्लाघ्यान्यनिन्दिता। आभिजात्यमतिस्निग्धमधुरत्वं प्रशस्तता॥ अमर्मवेधितौदार्य्यं धर्मार्थप्रतिबद्धता। कारकाद्यविपर्य्यासो विभ्रमादिवियुक्तता॥ चित्रकृत्त्वमद्भुतत्वं तथानतिविलम्बिता। अनेकजातिवैचित्र्यमारोपितविशेषता॥ सत्त्वप्रधानता वर्णपदवाक्यविविक्तता। अव्युच्छित्तिरखेदित्वमपञ्चत्रिंशच्च वा गुणाः"॥

अव्युत्पन्न त्रि० वि+उद्+पद—क्त न०त०। समुदायशब्दस्यावयवशोऽर्थबोधकताशक्तिः व्युत्पत्तिः तच्छून्ये अवयवार्थशून्ये शब्दे, "उणादयोऽव्युत्पन्नाः प्रातिपदिकम्" पा०। २शब्दावयवार्थानभिज्ञे अवैयाकरणे च।

अव्युत्थिति स्त्री वि+उद्+स्था—क्तिन् अभावे न०त०। उत्थानाभावे २वाक्यगुणभेदे च अव्याहतत्वशब्दे विवृतिः।

अव्रण त्रि० नास्ति व्रणोऽस्य। १व्रणशून्ये व्रणश्च क्षतादि "तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम्। कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रायतमव्रणम्" सुश्रु०। २नेत्ररोगभेदे "यत् सव्रणं शुक्रमथाव्रणं वा पाकात्ययश्चाप्यजका तथैव। चत्वार एतेऽभिहिता विकाराः कृष्णाश्रयाः संग्रहतः पुरस्तात्" इति विभज्य, लक्षणमाप्युक्तं सुश्रुते "सितं यदा भात्यसितप्रदेशे स्यन्दात्मकं नातिरुगश्रुयुक्तम्। विहायसीवाभ्रदलानुकारि तदव्रणं साध्यतमं वदन्ति" "अनेनापहरेच्छुक्रमव्रणं कुशलो भिषक्" सुश्रु०।

अव्रत त्रि० नास्ति व्रतं विहितनियमो यस्य। शास्त्रविहितनियमशून्ये "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजी-

विनाम्। नैषां प्रतिग्रहोदेयो न शिला तारयेच्छिलाम्” मनुः।

अव्रत्य त्रि॰ व्रताय हितम् यत् न॰त॰। व्रतकालेऽनाचरणीयेऽनृतकथनादौ “अव्रतं वा वयाहरति तन्मिथ्या करोति व्रतम्” शत॰ब्रा॰।

अश संहतौ-व्याप्तौ च स्वादि॰आत्म॰ सक॰ वेट्। अश्नुते आशिष्ट आष्ट आनशे। अशिता—अष्टा अक्ष्यते-अशिष्यते अश्नुवानः अष्टिः व्यष्टिः समष्टिः “स्व प्राष्टषेण्यैरिव चानशेऽब्दैः” भट्टिः “प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः” रघुः।

अश भोजने क्र्यादि॰ पर॰सक॰ सेट्। अश्नाति आशीत्। आश। अशिता अशिष्यति। “नाद्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” मनुः तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः” गीता।

अशकुन पु॰ न॰अप्राशस्त्ये न॰त॰। दुर्निमित्ते अनिष्टसूचके काकादिदर्शने। अशकुनाश्च द्विविधा औत्पातिकाः साधरणाः काकादिदर्शनादयोऽसाधारणाः। अमङ्गलशब्दे २१७, १८ पृष्ठे विवरणम् “अपयाति सरोषया निरस्ते कृतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या। कलयन्निव सव्यथोऽवतस्थेऽशकुनेन स्खलितं” किलेतरेण” माघः। “साहस्र नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः” नैष॰।

अशक्त त्रि॰ न॰त॰ “समर्थभिन्ने १कार्य्याक्षमे” २पूर्व्वोत्पन्नमशक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम्” सा॰का॰।

अशक्ति स्त्री अभावे न॰त॰। १सामर्थ्याभावे “श्रमेण तदशक्त्या वा न गुणानामियत्तया” रघुः। २अपाटवे सांख्यमतसिद्धे बुद्धेः ३ज्ञानजननासामर्थ्यभेदे च सा च “एष प्रत्ययसर्गोविपर्य्ययोऽशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः” इति सामान्यत उक्त्वा “पञ्च विपर्य्ययभेदाः भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात्। अष्टाविंशतिभेदा” इति। अशक्तीर्विभज्य “एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा। सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्य्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम्” सा॰का॰ “बाधिर्यं, कुष्टिताऽन्धत्वं, जड़ताऽजिघ्रता तथा। मूकता, कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः”। यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां वधाः एतावत्येव तद्धेतुका बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति। तथाचैकादशहेतुकत्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते। हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया च सामानाधिकरण्यम्। तदेवमिन्द्रियवधद्वारेण बुद्धेरशक्तिमुक्त्वा स्वरूपतोऽशक्तीराह सह बुद्धिवधैरिति। कति बुद्धेः स्वरूपतोवधा इत्यत आह सप्तदश वधा बुद्धेः, कुतः? विपर्य्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम्, तुष्टयोनवधेति तद्विपर्य्ययास्तन्निरूपणान्नवधा भवन्ति। एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्य्ययास्तन्निरूपणात् अष्टौ भवन्तीति” सा॰कौ॰दर्शिता। व्याख्यातञ्चैतद्व्याख्याभिः, “पूर्व्वार्द्धे ज्ञानेन्द्रियाणाम् अपाटवमुक्त्वा उत्तरार्द्धे कर्मेन्द्रियाणामिति मनसस्तु उभयेन्द्रियानुकूल्यादन्तेऽभिनिवेश इति भेदः। तत्र बाधिर्य्यं श्रोत्रगतं शब्दग्रहणापाटवम्। कुष्टिता त्वग्गतं स्पर्शग्रहणापाटवम्। अन्धत्वं नेत्रगतं रूपग्रहणापाटवम्। जड़ता रसनागतं रसग्रहणापाटवम्। मूकता वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम्। कौण्यं हस्तगतमादानापाटवम्। पङ्गुत्वं पादगतं चलनापाटवम्। क्लैव्यमुपस्थगतं मैथुनासामर्थ्यम्। उदावर्त्तः अपानगतं विष्ठोत्सर्गासामर्थ्यम्। मन्दता मनोगतं सुखादिविषयग्रहणासामर्थ्यम्। एकादशेति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणां वधाः स्वस्वकर्म्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्धेतुकत्वात् बुद्धेः स्वविषयाग्रहणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा चेत्यादि। ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तरार्द्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः सह मिलिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिभेदाः स्युः। तथा च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति”

अशकुम्भी स्त्री अश्नुते व्याप्नोति अश—अच् अशा कुम्भाति जलमाप्नोति कुम्भ—बा॰—ट पृषो॰सलोपः टित्त्वात् ङीप् कर्म्म॰। अल्पकालेन जलव्यापके जलोपरिजाते (पाना) इति ख्याते तृणभेदे।

अशक्य त्रि॰ न शक्यते शक—क्यप् न॰त॰। असाध्ये “अशक्यशङ्कव्यभिचारहेतुर्वाणी न वेदा यदि सन्तु के तु” नैष॰।

अशङ्का स्त्री अभावे न॰त॰। १संशयाभावे २त्रासाभावे च न॰त॰। ३तच्छून्ये त्रि॰।

अशङ्कित त्रि॰ शकि—क्त न॰त॰। १अभीते २सन्देहरहिते च।

अशत्रु पु॰ न शातयति शद—णिच् त्रुन् न॰त॰। १चन्द्रे शब्दच॰। विरोधे न॰त॰। शत्रुभिन्ने २मित्रे च।

अशन न॰ पु॰ अश्नुते व्याप्नोति अश-ल्यु। १पीतसालवृक्षे दन्त्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। भावे ल्युट्। २व्याप्तौ, ३भोजने च “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्” ति॰त॰स्मृ॰। कर्म्मणि ल्युट्। ४भोज्ये अन्ने न॰ “पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन्। दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्व्वशः। पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जञ्च यच्छति। अपूजितं च तद्भुक्तम्” मनुः। “एवं

प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाशनैः” मनुः “अशन-पते ! अशनस्य नोदेहि” शत० ब्रा०।

अशनपर्णी स्त्री अशनस्य पीतशालस्य पर्णमिव पर्णमस्याः। (आराटो) इति ख्याते वृक्षभेदे सा हि पीतसालतुल्यपर्णा।

अशना स्त्री अशनमिच्छति—अशन+क्यच् क्विप्। भोजनेच्छायाम्। शसाद्यचि अशन इत्यादि। “अशनापिपासे सौम्य ! विजानीहि” छा० उ०।

अशनाया स्त्री अशनमिच्छति अशन+क्यच्-स्त्रियाम् भावे अ। भोजनेच्छायाम्। “च्युताशनायः फलवद्विभूत्या” भट्टिः “अन्नाद्वा अशनाया निवर्त्तते पानात् पिपासा” शत० ब्रा०। “अशनाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुत” बृ० उ०।

अशनायित त्रि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-कर्त्तरि क्त। १भोजनेच्छावति क्षुधिते। भावे क्त। २भोजनेच्छायां न०

अशनायुक त्रि० अशनमिच्छति अशन+क्यच्-उकञ्, उन् स्वार्थे कन् वा। भोजनाभिलाषुके। “अन्नमेव तन्मध्यतो धीयते ऽशनायुको यजमानो भवत्यशनायुकाः प्रजाः” ता० ब्रा०।

अशनि पुं० स्त्री अश्नुते संहन्ति अश-अनि। १मेघोत्पन्ने १ज्योतिषि २इन्द्रे “स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिः कतमः स्तनयित्नुरशनिः” शत० ब्रा० शत्रु घातके ३अनुयाजे “अशनिरेव प्रथमोऽनुयाज” इत्युपक्रम्य “अशनि-रिन्द्रोऽवहन्ति” शत० ब्रा० ४इन्द्रास्त्रे वज्रे, प्रस्तरवर्षिणि ५उल्काविशेषे, ६विद्युति च। “अशनेरमृतस्य चोभयो-र्वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः कुमा० ७अग्नौ ८विद्युदग्नौ “तमब्रवीदशनिरसीति तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रू-पमभवद्विद्युद्वा अशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदि-त्याहुः” शत० ब्रा०। वज्रं च वृत्रासुरवधार्थमिन्द्रेण दधीचोऽस्थीनि गृहीत्वा विश्वकर्म्मणा कारितमिति भाग० ६स्क०। “मघवन् ! याहि भद्रं वो दध्यञ्चमृषि-सत्तमम्। विद्याव्रततपःसारं गात्रं याचत मा चिरम्। स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम्। यद्वा अश्वशिरोनाम तयोरमरतां व्यधात्। दध्य-ङ्ङाथर्व्वणस्त्वष्ट्रे वर्म्माभेद्यं मदात्मकम्। विश्वरूपाय-यत् प्रादात्त्वष्टा यत्त्वमधास्ततः। युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां धर्मज्ञोऽङ्गं स दास्यति”। ततस्तैरायुधश्रेष्ठो विश्वकर्मविनि-र्मितः। येन वृत्रशिरो हर्त्ता मत्तेजउपबृंहितः”। इति विष्णुनोक्तेनेन्द्रेण तथा कृते स आह “तथाभियाचितो देवैर्ऋषिराथर्वणो महान्। मोदमान उवाचेदं प्रहसन्निव भारत !। अपि वृन्दारकायूयं न जानीत शरी-रिणाम्। संस्थायां यस्त्वभिद्रोहो दुःसहश्चेतनापहः। जिजीविषूणां जीवानामात्मा प्रेष्ठ इहेप्सितः। कउत्सहेत तं दातुं भिक्षमाणाय विष्णवे” इति दधीचोक्ते देवैः पुनरुक्तम् यथा “किं नु तद्दुस्त्यजं ब्रह्मन् ! पुंसां भूतानु कम्पिनाम्। भवद्विधानां महतां पुण्यश्लोकैककर्मणाम्। नूनं स्वार्थपरोलोको न वेद परसङ्कटम्। यदि वेद न याचेत नेति नाह यदीश्वरः। इत्युक्ते दधीचोक्तम् “धर्मं वःश्रोतुकामेन यूयं मे प्रत्युदाहृताः। एष वः प्रियमात्मानं दुस्त्यजं सन्त्यजाम्यहम्। योऽध्रुवेणात्मना नाथा ! न धर्मं न यशः पुमान्। ईहेत भूतदयया स शोच्यः स्थावरैरपि। एतावानव्ययोधर्म्मः पुण्यश्लोकैरुपासितः। योभूतशोक-हर्षाभ्यामात्मा शोचति हृष्यति। अहो दैन्यमहोकष्टं पारक्यैः क्षणभङ्गुरैः। यन्नोपकुर्य्यादस्वार्थैर्मर्त्यैः स्वज्ञाति-विग्रहैः। श्रीवादरायणिरुवाच। “एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्ङाथर्व्वणस्तनुम्। परे भगवति ब्रह्मण्या-त्मानं सन्नयन् जहौ। गताक्षासुमनोबुद्धिस्तत्त्वदृग् ध्वस्तबन्धनः। आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे-स्थितम्। अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्म्मितं विश्वक-र्म्मणा। मुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्”।

अशब्द त्रि० नास्ति शब्दो, वेदादौ वाचकशब्दो वा यस्य। १शब्दहीने, वेदे २वाचकशब्दवर्ज्जिते प्रधाने “ईक्षतेर्ना-“शब्दमिति” शारीरकसूत्रम् ३शब्दादिगुणहीने ब्रह्मणि च न० “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति” श्रुतिः

अशरीर त्रि०नास्ति शरीरं तदभिमानो वा यस्य। ‘प्रत्यग्ज्ञान शिखिध्वस्ते मिथ्याज्ञाने सहेतुके। नेतिनेतिस्वरूपत्वादश-रीरो भवत्ययम्” इत्युक्तलक्षणे सकलनिषेधरूपे १परमा त्मनि, २शरीराभिमानशून्ये जीवन्मुक्ते “अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति श्रुतिः। ३देहशून्ये ४मीमां-सकोक्ते देवे ५ईश्वरे च परमात्मस्वरूपत्वात् ईश्वरस्याशरी-रत्वम् “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेति श्रुत्या तस्येक्षितृत्वं यदुक्तं तदसङ्गतं शरीरं विना ज्ञानानुपपत्ते रित्याशङ्कापूर्व्वकं शा० भा० तत् समर्थितं यथा “प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरी-रादिसंबन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति न तच्चोद्यमवत-रति सवितृप्रकाशवत् ब्रह्मणोज्ञानस्वरूपनित्यत्वेन ज्ञान-साधनापेक्षानुपपत्तेः। अपि च अविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिः स्यात् न ज्ञानप्रतिबन्धकारणर-हितस्येश्वरस्य। मन्त्रौ चैतावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामना-वरणज्ञानतां च दर्शयतः। “न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते न

तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति" "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तमिति" च। ननु नास्ति तत्र ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यः संसारी। "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति विज्ञातेति" श्रुतेः तत्र किमिदमुच्यते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति। अत्रोच्यते सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी तथापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्ध इष्यतएव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसंबन्ध इव व्योम्नः, तत्कृतशब्दप्रत्ययव्यवहारा लोकस्य दृष्टाश्च, घटच्छिद्रं करकच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा तथेहापि देहादिसंघातोपाधिसंबन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः। दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसंघातेऽनात्मन्यात्माभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः" भा०। जीवस्यापि अवास्तविकं सशरीरत्वं तदपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा "शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् न सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात्। नह्यात्मनः शरीरात्माभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्यतः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् नित्यमशरीरत्वम् अकर्मनिमित्तत्वादिति चावोचाम। तत्कृतधर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् शरीरसम्बन्धस्यासिद्धत्वात् धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः। शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। अन्धपरम्परैषाऽनादित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः। सन्निधिमात्रेण राजप्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न धनदानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धत्वात् तेषां कर्तृत्वोपपत्तेः। नह्यात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः" शा०भा०।

अशरीरत्व न० अशरीरस्य भावः त्व। १शरीरसम्बन्धराहित्ये २मोक्षे च। यथा मोक्षस्याशरीरत्वं तथोक्तं शा० भा०। "अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः" इति प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्य्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते। धर्मकार्य्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधोनोपपद्यते। अशरीरत्वमेव धर्मकार्य्यमिति चेत् तस्य स्वाभाविकत्वात्। "अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम्। महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" "अप्राणोह्यमनाः शुभ्रः असङ्गोह्ययं पुरुष" इत्यादि श्रुतिभ्यः। अतएवानुष्ठेयफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम्"। अयं भावः अभावस्याधिकरणानतिरेकेण शरीरसम्बन्धाभावस्य ब्रह्मरूपतया मोक्षस्य तदभिन्नतया च तथात्वम् इति।

अशरीरिन् त्रि० न शरीरी। १देहशून्ये ब्रह्मणि २मीमांसकोक्ते देवमात्रे च। शरीरमुच्चारयितृत्वे नास्त्यस्य इनि न०त०। २शरीरेणानुचार्य्ये आकाशशब्दे। उभयत्र स्त्रियां ङीप्। "वागुवाचाशरीरिणी" भा०आ०प०। [शून्ये त्रि०।

अशर्मन् न० विरोधे न०त०। १शर्मभिन्ने दुःखे न०ब०। २सुख

अशाखा स्त्री नास्ति शाखा यस्याः। शूलीतृणे राजनि०। २शाखाशून्ये वृक्षमात्रे त्रि०।

अशान्त त्रि० विरोधे न०त०। शान्तभिन्ने शमहीने "नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य–अशान्तस्य कुतः सुखम्" गीता। [त्रि०।

अशान्ति स्त्री अभावे न०त०। १शमाभावे न०ब०। २शमशून्ये

अशाश्वत त्रि० न शाश्वतः। अनित्ये अस्थिरे।

अशासन त्रि० अभावे न०त०। १शासनाभावे न०त०। २शासनशून्ये। [वेदादिविरुद्धे नास्तिकागमादौ।

अशास्त्र न० शास–करणे ष्ट्रन् शास्त्रं वेदादि विरोधे न०त०।

अशास्त्रीय त्रि० शास्त्रे विहितः छ न०त०। शास्त्राविहिते निषिद्धे।

अशास्य त्रि० शास–वा० ण्यत्। शासितुमशक्ये दुर्दान्ते।

अशिक्षित त्रि० विरोधे न०त०। शिक्षाशून्ये गतिनैपुण्यशून्ये हयादौ।

अशित त्रि० अश–कर्म्मणि क्त। १भक्षिते "आपएव तदशितं नयन्ते" "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते" "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते" इति च छा०उ०। कर्त्तरि क्त। २अशनेन तृप्ते आशितङ्गवीनः भावे "क्त" ३अशने न०।

अशिच पु० अश–संहतौ इत्र। १चौरे। भोजनार्थात् कर्म्मणि इत्र। देवभक्ष्ये २चरौ।

अशिथिल त्रि० विरोधे न०त०। शिथिलभिन्ने दृढे।

अशिपद त्रि० न शिपदः पदरोगभेदः वेदे पृ० सलोपः न०ब०। शिपदरोगशून्ये। "शिवा देवीरशिपदा भवन्तु सर्वाः" ऋ० ७,५०,४।

अशिमिद त्रि० "शिमिर्वधकर्म्मा" निरु० शिमिं हिंसां ददाति दा–क उप०स०। अहिंसके "सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु" ऋ० ७,५०,४।

अशिर पु० अश—इरच्। १राक्षसे २अग्नौ तस्य सर्व्व भक्षत्वात्तथात्वम् ३भास्करे ४वायौ च तयोर्व्यापकत्वात्तथात्वम् ६नार्य्यां स्त्री टाप्।

अशिरस् पु० नास्ति शिरोऽस्य। १कवन्धे २अग्रशून्ये त्रि०।

अशिरस्स्नान न०न शिरसा स्नानम्। शिरोमज्जनशून्ये स्नाने।

अशिव न० विरोधे न०त०। १मङ्गलभिन्ने २तद्वति त्रि० ३उग्रे च पु०। ४अमङ्गलशब्दोक्ते तत्सूचके त्रि०।

अशिशिषा स्त्री अशितुमिच्छा अश—सन्—भावे अ। भोजनेच्छायाम् "इश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषाऽतो व्याददातीति" छा०उ०भा०।

अशिशु पु० विरोधे न०त०। १शिशुभिन्ने तरुणे "जातमात्रः शिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः" इति स्मृत्युक्तवयोऽतिक्रान्ते २नववर्षवयस्के च। नास्ति शिशुर्यस्य। ३शिशुशून्ये त्रि०। स्त्रियां ङीप् लोके, वेदेऽपि क्वचित् "आ धेनवोधुनयन्तामशिश्वीः" ऋ० ३,५५,१६। "नो मा कुलानोऽट्हेभ्योधेनवोऽशु.स्तनाभुजो अशिश्वीः" ऋ०१,१२०,८।

अशिष्ट त्रि० न०त०। १उपदिष्टभिन्ने यस्य शासनं न कृतं तस्मिन्। शिष्टः साधुः विरोधे न०त०। २असाधौ साधुत्वञ्च वेदार्थे विश्वासवत्त्वमिति दिनकरी ३तद्भिन्ने नास्तिके ४वर्णसङ्करकारके व्यभिचारवति च "अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया" वार्त्ति०।

अशिष्ठ त्रि०अश्नाति अश—अच् अतिशायने इष्ठन्। १भोक्तृतमे २अग्नौ पु०तस्य सर्व्वभक्षकत्वात्तथात्वम्। "अशीतमेत्यशिष्ठो ह्यग्निः" शत०ब्रा०।

अशीत न० विरोधे न० त०। १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि०। शीतं हिमं तद्बाधा न०ब०। हिमबाधाशून्ये त्रि० "अशीतास्तरवोमाघे" नीतिः। [अशीतकिरणादयोऽप्यत्र।

अशीतकर पु० अशीत उष्णः करो यस्य। उष्णांशौ सूर्य्ये

अशीतम पु० अश्नाति अश—बा०इनि ततः तमप् वेदे दीर्घः। भोक्तृतमे अग्नौ "अशीतमेत्यशिष्ठो ह्यग्निः" शत०ब्रा०।

अशीति स्त्री दशानामवयवं दशतिः दशकम् अष्टगुणिता दशतिः नि०अशीत्यादेशः। अष्टगुणिते दशके (आशी) १संख्याभेदे, २तत्सङ्ख्यान्विते च। "अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासि सबन्धके" या०स्मृ०। अर्वाग्वृद्वादशवर्षीयादशीतेरूर्द्धमेव च" स्मृतिः अशीतिः परिमाणमस्य ठन्। अशीतिक." तत्परिमिते त्रि०।

अशीर्षिक त्रि० नास्ति शीर्षं यस्य व्रीह्यादि० ठन्। अशीर्षवति १मस्तकशून्ये २अग्रशून्ये च।

अशील न०विरोधे न०त०।१दुष्टशीले न०त०२शीलशून्ये त्रि०

अशुच् त्रि० नास्ति शुगस्य। शोकशून्ये।

अशुचि त्रि० विरोधे न०त०। १शौचशून्ये २अपवित्रे मूत्रादौ च। स्त्रियां ङीप्। "अशुच्योनैव तास्तेन येन वैकारिकं हि तत्" शङ्खः। शुचितत्कालजीविनां कर्म्माधिकारित्वेनाशुचेः पर्य्युदस्तत्वम् "अशुचिद्रव्याणि च अशुद्धिशब्दे वक्ष्यन्ते" व्रतानामुपवासानां श्राद्धादीनाञ्च सङ्गमे। करोति यः चौरकर्म सोऽशुचिः सर्वकर्म्मसु" स्मृतिः "त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" स्मृतिः। अशुचित्वं च वैदिककर्म्मानर्हत्वप्रयोजकोधर्म्मविशेषः तच्च कर्त्तृनिष्ठं द्रव्यनिष्ठञ्च। सूतकानिमित्तं दुष्टद्रव्यसंसर्गकृतञ्च कर्त्तृनिष्ठम्। द्रव्यनिष्ठन्तु वस्तुस्वभावकृतम् "यथा मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम्। नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलं जलमाविशेदित्यादि स्मृत्युक्तं तत्संसर्गयुतद्रव्यनिष्ठञ्च अधिकमशुद्धिशब्दे वक्ष्यते। शुचिः शुभ्र०। तद्भिन्ने ३कृष्णवर्णे पु० ४तद्वति त्रि० स्त्रियां वा ङीप्। तस्य भावः अण् अशौचम् ष्यञ् आशौच्यम्। अशुचिभावे न० "आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च" स्मृतिः वा पूर्व्वपदवृद्धिः अशौच्यमपि तत्रैव। अशुचौ भवः ष्यञ् वा पूर्व्वपदःदीर्घ अ(आ)शौच्यः तद्भवे त्रि०।

अशुद्ध त्रि० विरोधे न०त०। १शुद्धभिन्ने सदोषे २अपवित्रे च दोषश्च नानाविधः व्याकरणादिलक्षणाननुसारित्वे शब्दस्य दोषः शास्त्रनिषिद्धतयाऽनुष्ठाने कर्म्मणां दोषः यथा हिंसादेः पापजनकतया सदोषता। स्नानाद्यपनेयमलादेश्च सदोषता विवरणमशुद्धिशब्दे। "सर्व्वतीर्थेष्वपि स्नातोह्यशुद्धः पुनरेव सः" स्मृतिः एतच्च मनःशुद्धिप्रशंसार्थवादः।

अशुद्धि स्त्री अभावे न०त०। १शुद्ध्यभावे दोषे न०त०। २शुद्धिशून्ये दुष्टे। तत्राशुद्धिस्तत्प्रतियोगितया शुद्धिश्च निरूपिता हेमाद्रौ श्रा०ख०। ततः सारांशः। अशुद्धिर्नाम कर्त्तृद्रव्यादेः स्पर्शनाद्यनर्हतापादकोदोषविशेषः शुद्धिस्तदीयसंस्कारापादिता तन्निवृत्तिः। शुद्धिमत्त्वएव सकलकर्म्मोपयोगयोग्यत्वम् "श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म कर्त्तव्यमधिकारिणा। शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक् श्रद्धान्वितेन च" ब्रह्मा०पुरा० उक्तेः। अतो यथाश्रद्धं शुचिना शुचिभिरेव द्रव्यैराचरणीयम्। ते चोभे अपि शास्त्रैकगम्ये। नन्वत्र किं शास्त्रेण लोकव्यवहारप्रसिद्धेः शुद्धाशुद्ध्योः, व्यवहरत्येव हि लोको जुगुप्सितमूत्रपुरीषादिसंसृष्टं द्रव्यमशुद्धमिति प्रक्षालनाद्यपनीतगन्धञ्च शुद्धमिति, सत्यमयं

लोकव्यवहारः क्वचिदेव जुगुप्सितस्पर्शोपहतएव द्रव्ये, न सर्व्वत्र । तत्रापि सामान्यतश्चासौ व्यवहारो न द्रव्यदेशकालावस्थादिभेदकृतो, नवा शुद्ध्यशुद्धितारतम्यविशेषकृतः । अतः सर्व्वत्र विशेषतश्च शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रादेव निश्चयः । यस्तु चण्डालादिस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्यैव यागदानहोमादिषु श्रेयःसाधनत्ववत् । कथं पुनः कार्य्यार्थपरेण धर्म्मशास्त्रेण शुद्ध्यशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः ? श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथाहि यथा दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या पुरुषे शुभापूर्व्वसिद्धिः, यथा च क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशततयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरितापूर्व्वसिद्धिः। तथा मूत्रपुरीषादिसंस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यम् प्रक्षालनप्रोक्षणादि संस्कारवता तु व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्यनुज्ञानान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्ध्यशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथ वा शुद्ध्यशुद्धिस्मृतीनां सिद्धार्थवादपरत्वमेवास्तु तासां च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते स्वर्य्यमाणार्थानुसारिणी हि वेदकल्पना । नास्ति नियमः कार्य्यार्थपरेणैव वेदेन भाव्यमिति "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः" इति न्यायेन सिद्धार्थानामपि विध्येकवाक्यतया प्रामाण्यव्यवस्थापनात् । प्रकृते च कर्म्मविधायके प्रागुक्तब्रह्माण्डवाक्ये अधिकारिविशेषणतया साधनविशेषणतया च शुद्धेः, अशुद्धेश्च पर्य्युदस्ततया सिद्धाया अपि विधिनैकवाक्यतया प्रामाण्यसम्भवः । किञ्च प्रक्षालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमविधिदृश्यते अतो वेदमूलत्वकल्पना । अतः शुद्ध्यशुद्धी उभे अपि शास्त्रादेवावगम्ये । तदुक्तं "शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वाद्विज्ञायेते यथाश्रुति" तदेवं यथा शुक्लमित्यादिभिरशुद्धिवचनैरशुद्धिर्गम्यते जलेनैव विशुध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिर्विधीयते । अतोऽष्टकादिस्मृतिवत् वेदमूले एव शुद्ध्यशुद्धिस्मृती । शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिराक्षिप्यते शुद्धिर्हि मूत्राद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते न पुनः शुद्धानाम्, न हि सुवर्णादयः भावा स्वभावेनाशुद्धाः येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन् । अथादृष्टार्थं व्रीहिप्रोक्षणवत् प्रयोगकाले संस्कारोविधीयते इति चेत् न तथात्वे अशुद्धिज्ञापकं वचनं विरुध्येत अतः सिद्धं शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रगम्यत्वम् । तत्र शुद्धिर्नानाविधाऽपि संक्षेपात् द्विविधा बाह्या आभ्यन्तरा च । यथा "अथातः शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तद्द्विविधम् बाह्यमाभ्यन्तरञ्च आन्तरं शौचं नाम तद्यदहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तते, बाह्यमपि गन्धलेपस्नेहोपघातेऽद्भिरनिष्टपुरुषस्पर्शने प्रोक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः, हृदयशौचमनुतप्तता साधुता, कर्म्मशौचमगर्हितकर्म्मरतता, शरीरशौचं मृद्भिरद्भिश्च, वाचाम् अप्रियानृतनिष्ठुर्य्यवर्जनम्, मनसो मिथ्यासंकल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानम् । श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्य्युपासितम्" । "बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तःशौचमहिंसनम्" इति च उश० । "अद्भिः शुध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति । अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुध्यति" इति "कालोऽग्निर्मनसः शुद्धिरुदकाद्युपलेपनम् अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते । देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थां च परिज्ञाय यथाविधि । शौचज्ञः कुशलो धर्म्मे धर्म्मेप्सुः शौचमाचरेत्" इति च बौधा० "अनिलानलसोमसूर्य्यकाञ्चनरजतभस्मतोयताम्रैः, अजमुखवालधिगोमयरजश्चाद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयन्ति" हारी० "आत्मयाजिनां शरीरस्याद्भिर्मृद्भिश्च, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजानां मातृपैतृकाणां दोषाणां यमनियममन्त्रव्रतोपवासादिभिः" शङ्खलि० "ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृण्मयो वार्य्युपाञ्जनम् वायुः कर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्त्तॄणि देहिनाम्" सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं परं स्मृतम् । योऽन्ने शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारि-शुचिः शुचिः । क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसोदानेनाकार्य्यकारिणः । प्रच्छन्नपापाजप्येन तपसा वेदवित्तमाः । शोध्यं शुध्यति मृत्तोयैर्नदी वेगेन शुध्यति रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमाः । अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति। मनुः "कालोऽग्निः कर्म्म मृद्वारि मनोज्ञानं तपो जलम् । पश्चात्तापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः । अकार्य्यकारिणां दानम्" वेगस्नद्यस्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मता" या० स्मृ० "सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः । सर्व्वभूतदया शौचमद्भिस्तु पञ्चमं मतम्" यमः 'गात्रं मृदम्भसा शुध्येच्चित्तं भूतान्वशंसनात् । विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति । स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च । ध्यानेन चेलवासेन दानेनेह परिक्षयः । परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनम् । एतच्छौचं श्रोत्रदृशो जिह्वाशुद्धिरपैशुनम् । अप्राणिवधमस्तेयं

शुचित्वं पादहस्तयोः । असंश्लेषः परस्त्रीणां शारीरं शौचमिष्यते” वृह० । “उच्छिष्टोपघातेऽभ्युक्षणाच्छुचिर्विण्मूत्रं संस्पृश्योन्मृज्याचम्य प्रयतोभवेत्” पैठी० “प्राणिनामथ सर्व्वेषां मृद्भिरद्भिश्च कारयेत् । अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नान्यत्” विष्णुः । “विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्य्यादेयमर्थवत् । दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रविट् घ्राणकर्णविट् । श्लेष्माश्रु दूषिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः” मनुः “तथा शरीरस्रोतोभ्यो मलनिष्यन्दविस्रवः । अन्त्रादीनां प्रदेशस्स्यादशुचिर्विशेषतः । प्रभूताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाच्चाशुचिर्भवेत् । स्वप्नाद्वस्त्रविपर्य्यासात् क्षुताद्भुविपरिभ्रमात् । उक्त्वा वाचमनाच्छुद्धिरन्ततं क्रूरमेव वा । अपविद्धं धनुर्लब्ध्वं दृष्ट्वा वा अशुचिर्भवेत् । प्रलेपस्नेहगन्धानामशुचौ चापकर्षणम् । शौचलक्षणमित्याहुर्मृदम्भोगोमयादिभिः । लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे च दूरतः । पश्चादाचमनञ्चैव शौचार्थं वक्ष्यते विधिः” देवलः । “दुष्टाभिशस्तपतिततिर्य्यगधोवर्णोपहतानां संस्पर्शाच्चास्वेदतोयपूयशोणितच्छर्द्दिलालानिष्ठीवितरेणुकर्द्दमोच्छिष्टजलविण्मूत्रपुरीषादिभिर्बाह्यशरीरोपघातिभिरुपपूताभिरद्भिर्मृद्भिश्च भस्मगोमयौषधिमङ्गलाचारविधिप्रयुक्तैर्बाह्यशरीरोपघातात् पूतोभवति” हारीतः । “चिताधूमसेवने सर्व्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने रुधिरोपगतकण्ठे वमनविरेकयोश्च । श्मश्रुकर्म्मणि कृते च । शवं शवस्पृशञ्च स्पृष्ट्वा रजस्वलाचाण्डालयूपांश्च । भक्ष्यवर्ज्जं पञ्चनखशवं तदस्थि सस्नेहञ्च । सर्व्वेष्वेतेषु पूर्व्वं वस्त्रं नाप्रक्षालितं बिभृयात् । रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्ध्यति । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयाद्यावन्न शुद्धा । सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वाऽश्नीयात् । क्षुत्वा सुप्त्वा भोजनाध्ययने पीत्वा स्नात्वा निष्ठीव्य वासः परिधाय रथ्यामाक्रम्य मूत्रपुरीषे कृत्वा पञ्चनखस्य सस्नेहास्थि स्पृष्ट्वा चाचामेत् । चाण्डालम्लेच्छसम्भाषणे च । नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्व्वोपहतोमृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति । अन्यत्रोपहतोमृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । वक्त्रोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च । वसा शुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविड्नखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका मेदोद्वादशैते नृणां मलाः । गौड़ी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्व्वा न पातव्या

द्विजातिभिः । माधूकमैक्षवं टाङ्कं कौलं खार्ज्जूरपानसे । मृद्वीकारसमाध्वीके मैरेयं नारिकेलजम् । अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च । राजन्यश्चैव वैश्यश्च स्पृष्ट्वैतानि न दुष्यतः “स्नानं तपोग्निराहारोमृन्मनोवार्य्युपाञ्जनम् । वायुःकर्म्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तॄणि देहिनाम्” विष्णुः । “ऊर्द्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते । तत्र स्नानमधस्तात्तु क्षालनेनैव शुध्यति । इन्द्रियेऽनुप्रविष्टं स्यादमेध्यं यदि कर्हिचित् । मुखेऽपि संस्पृश्यमानं तत्र स्नानं विशोधनम्” अङ्गि० । “रथ्या कर्द्दमतोयेन ष्ठीवनाद्येन वा तथा । नाभेरूर्द्ध्वं नरः स्पृष्ट्वा सद्यः स्नानेन शुध्यति” शङ्खः “स कर्द्दमेषु वर्षासु प्रविश्य ग्रामसङ्करम् । जङ्घाभ्यां मृत्तिकास्तिस्रः पद्भ्यां च द्विगुणाः स्मृताः” यमः । “दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च सूतिकां पतितं तथा । शवं तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति । आचम्य प्रयतोनित्यं जपेदशुचिदर्शनात् । सौर्य्यान्मन्त्रान् यथोत्साहं पावमानीश्च शक्तितः । नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रोविशुध्यति । आचम्यैव तु निःस्नेहं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वा रविम् । वान्तोविरेकी स्नात्वा च घृतप्राशनमाचरेत् आचामेदेव भुक्त्वान्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतम्” मनुः । मैथुनिनः स्नानस्मृतौ गर्भशङ्कायामेव “ऋतौ तु यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत्” शातातपोक्तेः । “अजीर्णेऽभ्यादिते वान्ते श्मश्रुकर्म्मणि मैथुने । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे स्नानमात्रं विधीयते । शुना चैव श्वपाकेन मृतनिर्हारकेण वा । स्पृष्टमात्रस्तु कुर्व्वीत सेचनं प्लावनं जलैः” मनुः “दुःस्वप्नदर्शने चैव वान्ते वा क्षुरकर्म्मणि । मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । पतितं सूतिकामन्त्यं शवं स्पृष्ट्वा तु कामतः । स्नात्वा सचेलं हुत्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति । शवस्पृशं दिवाकीर्त्तिं चितायूपं रजस्वलाम् । स्पृष्ट्वा प्रमादतोविप्रः स्नानं कृत्वा विशुध्यति” वृह० । उदक्याशुचिभिः स्नायात्” या०स्मृ० उदक्यादिस्पृष्टैः स्पृष्टः स्नायात् हेमा० । “चण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवमन्त्यजम् । सूतकं सूतिकां नारीं रजसा च परिप्लुताम् । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् संस्पृश्य मानवः । सचेलं सशिरः स्नातः तदानीमेव शुध्यति । वृद्धशाता० । “श्वपाकं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवहारकम् । सूतकमित्यादि शातातपवत्” परा० “अशुद्धान् स्वयमेवैतान् शुद्धश्च यदा स्पृशेत् । विशुध्यत्युपवासेन” “उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयमपि मानवः । हस्तौ पादौ च तोयेन

प्रवृत्याचम्य शुध्यति" इति च देवलः। "मानुषास्थि वसाविष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी। मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत्। स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत्। तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतःस्यात् परिमार्ज्जनात्" देव०। "चैत्यवृक्षश्चितिर्यूपश्चण्डालः सोमविक्रयी। एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्"। परा०। "श्वपचमूषिकप्रेतहारकशवानि संस्पृश्य देवीराप इत्यभिमन्त्रितैर्जलैः स्नातः पूतोभवत्यजीर्णवान्ते श्मश्रुकर्म्मणि पशुदिवामैथुने च" हारीतः "अथ सांसर्गिकं व्याख्यास्यामः "चण्डालश्मशानप्रेतहारकरजस्वलासूतिकाः संस्पृश्याऽनुदितेऽस्तमिते स्कन्दित्वा चाप्युस्कन्दित्वाऽच्छिस्यन्दने कर्णक्रोशने चित्याहरणे यूपसंस्पर्शने" इत्युपक्रम्य "सचेलं स्नात्वा पुनर्मौनी जपेत्" कश्य०। "श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं यूपं चितिं चितिकाष्ठं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थि शवस्पृशं रजस्वलां महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचेलवासा अम्भोऽवगाह्योत्तीर्य्याग्निमुपस्पृशेत्" च्यव० "शुना घ्रातावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य वा। अद्भिः प्रक्षालनं प्रोक्तमग्निना चोपधूननम्" शाता०। अशुचिं संस्पृशेद्यस्तु एकएव स दुष्यति। तं स्पृष्ट्वान्यो न दुष्येत्तु सर्व्वद्रव्येष्वयं विधिः" वृद्धशा०। "यस्य स्पर्शे आचमनमात्रं सोऽत्राशुचिः" हेमा०। "श्वराहखरानुष्ट्रान् वृकगोमायुवानरान्। काककुक्कुटगृध्रांश्च स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव०। "भासवानरमार्जारखरोष्ट्राणां शुनां तथा। शूकराणाममेध्यस्य स्पर्शे स्नानं सचेलकम्" व्यासः "षण्ढं कुक्कुटं काकं श्वसृगालशिवाट्टकान्। चितियूपश्मशानानि विड्वराहखराशुचीन्। अवकीर्णिनमन्त्यं च स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते" हारी० "अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जाराखुश्वकुक्कुटान्। पतिताविद्धचाण्डालं मृतहारांश्च धर्म्मवित्। संस्पृशन् शुध्यति स्नानात्" मार्क०पु०। "बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लौकायतिककापिलान्। विकर्म्मस्थान् द्विजः स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत्। कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः" षट्त्रिं०। "शैवान् पाशुपतान् स्पृष्ट्वा लौकायतिकनास्तिकान्। विकर्म्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत्" ब्रह्मा० पुरा० "शूद्रोच्छिष्टं द्विजः स्पृष्ट्वा उच्छिष्टं शूद्रमेव च। शुचिरप्यवगाह्यैव सचेलं स्नानमाचरेत्" छाग० "स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत्" संव० "रजकश्चर्म्म-

कश्चैव व्याधध्वजोपजीविनौ। निर्णेजकः शौण्डिकश्च नटः शैलूषकस्तथा। मुखेभगस्तथा श्वा च वनिता सर्व्ववर्णगा। चक्री ध्वजी व्याधयाजी" इत्युपक्रम्य "एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु। तोयेन क्षालनं कृत्वा आचान्ताः प्रयता मताः" शाता०। "ऊर्द्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गं स्पृशते खगः। स्नानं तत्र प्रकुर्वीत शेषं प्रक्षाल्य शुध्यति" जातू०। "नीलीं नीलीविकारं च मानुषास्थीन्यपि द्विजः। चण्डालपतितच्छायां स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्" संव० "स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्म्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः" स्कन्द०पु० "अष्टम्यां च चतुर्द्दश्यां दिवा पर्व्वणि मैथुनम्। कृत्वा सचेलं स्नात्वा च वारुणीभिश्च मार्जयेत्" शाट्यायनिः। "रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला" अङ्गि० "रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात्" शङ्खः "शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला। दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" अङ्गि०। "रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं तु प्रवर्त्तते। अशुच्योनैव तास्तेन येन वैकारिकं हि तत्" शङ्ख० "अकाले यद्भवेत् स्त्रीणाम् रक्तमाहुर्मनीषिणः। काले तु तद्रजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव साऽशुचिः" छाग०। एवमन्यान्यपि तद्बोधकान्यनुसन्धेयानि। शुचितत्कालजीविनः कर्म्माधिकारित्वेन शुद्धेः कर्त्तृविशेषणतया कर्म्माङ्गत्वमशुद्धेश्च तदधिकारित्वाभावः एवं तयोः कर्त्तृविशेषणतया कर्म्माधिकाराङ्गानङ्गत्वे निरूपिते। इदानीं द्रव्याणामपि कर्म्माङ्गतया द्रव्यगतशुद्ध्यशुद्धी निरूप्येते तत्र कालरूपद्रव्यस्याशुद्धिः २६पृष्ठे अकालशब्दे उक्तप्राया। पर्य्युदस्तकालानां तु कर्मानङ्गत्वेऽपि नाशुद्धत्वम्। "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" "आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्" राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्व्वकर्मसु" इत्यादौ तत्तत्कर्मणां तदितरकाले कर्त्तव्यतामात्रं बोध्यते न तु तेषामशुद्धत्वमपि तेन सन्ध्यावन्दनादेः सन्ध्यारात्र्योः कर्त्तव्यताविधायकं "पश्चिमां तु समासीनोयावत्तारकदर्शनमित्यादि" "दिवोदितं यत् कर्म्मेत्युपक्रम्य शर्व्वर्य्याः प्रथमे यामे तत् कुर्वीताविचारयन्नित्यादि" च शास्त्रं सार्थकम्। अपरद्रव्यगते शुद्ध्यशुद्धी तावदिदानीं निरूप्येते। तत्रादौ द्रव्यशुद्ध्यशुद्धिसम्पादकं द्रव्यादिकमुच्यते। "शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्यदुपहतं तदत्यन्तोपहतम्। अत्यन्तोपहतं सर्व्वलौहभाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं शुध्येत् मणिमयमश्ममयमब्जं च सप्तरात्रं महीनिखननेन शुध्येत् दन्ता-

स्थिमत्रं संतक्षणेन, दारवं मृण्मयञ्च जह्यात् । अत्यन्तोपहतस्य प्रक्षालितस्य निरवद्य तच्छिन्द्यात्” विष्णुः “अत्यन्तोपहतानां सर्व्वतैजसानामग्निना शौचं मृण्मयचर्म्मणां त्यागः, तन्मात्रच्छेदमित्येके धारणं हि नववाससां शौचमित्याचार्य्याः तस्मात् सर्व्ववाससामाप्लावनादेव शुद्धिः” हारी० “तैजसानां कुणपरेतोमूत्रपुरीषोपहतानामावर्त्तनमुल्लेखनं भस्मना त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्जनमुच्छेदनं वा” शङ्खलि० “मूत्रपुरीषासृक्कुणपस्पृष्टानां तैजसानां पात्राणां पूर्व्वोक्तानामन्यतमेन त्रिःसप्तकृत्वः परिमार्ज्जनम्” “क्षौमाणि वासांसि तेषामलाभे कार्पासिकान्यौर्णिकानि भवन्ति मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृत्युपहतानां मृदाद्भिः प्रक्षालनं वासोवद्दूर्वात्वल्कलानां, वल्कलवत् कृष्णाजिनानाम्” इति च बौधा० “मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च श्लेष्मभिरस्रुशोणितैः । संसृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकेन मृण्मयम् । एतैरेव यदा स्पृष्टं ताम्रसौवर्णराजतम् । शुध्यत्यावर्त्तितं पश्चादन्यथा केवलाम्भसा” शङ्खलिखितकाश्यपाः “अलाबुदारुपात्राणां वैदलानां तथैव च । अत्यन्तोपहतानाञ्च परित्यागो विधीयते । अत्र मूत्रपुरीषाभ्यां रेतसा रुधिरेण च । चेलं यदुपहन्येत पुनः प्रक्षालयेत्तु तत् । यद्यम्भसा न शुध्येत्तु वस्त्रं वोपहतं दृढम् । छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते । मक्षिकावारपातेन अशुद्धं तत् परित्यजेत्” यमः। “वस्त्रवैदलचर्मादेः शुद्धिः प्रक्षालनं स्मृतम् । अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छित्त्वात्मशुद्धये” वृह० । “दूषितं वर्जितं दूष्यं कश्मलं चेति लिङ्गिनाम् । चतुर्विधममेध्यं च सर्व्वं व्याख्यास्यते पुनः। शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते। अभक्ष्यभोज्यपेयानि वर्ज्जितानि हि वक्ष्यति । न्यङ्कुः पतितचण्डालौ ग्राम्यसूकरकुक्कुटौ । श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्मतः समाः । सव्रणः सूतकी सूती मत्तोन्मत्तौ रजस्वला । सूतजन्यु रशुद्धश्च वर्ज्यान्यष्टौ स्वकालतः । स्वेदाश्रुविन्दवः फेनोनिरस्तं नखरोम च। आर्द्रचर्म त्वगित्येतद् दूष्यमाहुर्द्विजातयः । मानुषास्थिकफोविष्ठारेतोमूत्रार्त्तवानि च । कुणपः पूयमित्येतत् कश्मलं चेत्युदाहृतम् । दूषिते प्रोक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः । दूष्ये मार्ज्जनसंस्कारैः कश्मले सर्व्वथा भवेत्” देवलः। अथ भूमिशुद्ध्यशुद्ध्युपायादि । “प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः । चण्डालैरुषितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवः । विण्मूत्रैश्चाहिते यत्र कुणपो यत्र दृश्यते । एवं कश्मल-

भूयिष्ठा भूरमेध्येति लक्ष्यते । कृमिकीटपदक्षेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी । तस्यया कर्षणैः क्षिप्ता वान्तैर्वा दूष्यतां व्रजेत् । नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलैः । भस्मपङ्कतृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् । पञ्चधा वा चतुर्द्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति । दूष्या द्विधा त्रिधा वापि शोध्यते मलिनैकधा । दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने । पर्ज्जन्यवर्षणं चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतम्” देव०।तथा घनीभूतस्य भूमेः “संमार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवां च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः” मनुः। “खननात् पूरणाद्दाहाल्लेपनादभिवर्षणात्। गोभिराक्रमणात् कालाद्भूमिः शुध्यति सप्तभिः” यमः। “घनाया भूमेरुपघाते उपलेपनम् शुषिरायाः कर्षणम् आच्छन्नाया मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनम् चतुर्भिः शोध्यते भूमिः गोभिराक्रमणात् खननाद्दहनादभिवर्षणात् पञ्चमाल्लेपनात्” बौधा० “कर्षणमुपलेपनमद्भिरभ्युक्षणं कालोदाहश्च भूमेः” शङ्खलि०शुद्धिरिति शेषः। “खननात् पूरणाद्दाहाल्लेपनादभिवर्षणात् । गोभिराक्रमणात् कालात् भूमिरेभ्यो विशुध्यति” हारी०। “मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम् । मार्ज्जनेनाञ्जनेनापि सेकेनोल्लेखनेन च। दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्” विष्णुः “गोचर्म्ममात्रमब्विन्दुर्गौः (भूमेः) शोधयति पातितः समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते” बौधा० मृतौ वर्णादिभेदे कालभेदः । श्वशूद्रपतिताश्चान्त्या मृताश्चेद् द्विजमन्दिरे । शौचं तत्र प्रवक्ष्यामि मनुना भाषितं यथा । दशरात्राच्छुनि प्रेते मासात् शूद्रे भवेच्छुचिः । द्वाभ्यां तु पतिते गेहे अन्त्ये मासचतुष्टयात् । अत्यन्ते वर्जयेद्गेहमित्येवं मनुरब्रवीत्” वृ०मनुः । अत्यन्त्य. श्वपाकः । द्विजस्य मरणे वेश्म विशुध्यति दिनत्रयात् । दिनैकेन बहिर्भूमिरग्निक्षेपप्रलेपनैः” यमः। यथोक्तकालानन्तरं कर्त्तव्यमाह संवर्त्तः “गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि अन्तःस्थशवदूषिते । प्रोत्सार्य्य मृण्मयं पात्रं सिद्धमन्नं तथैव च । गृहादपास्य तत्सर्वं गोमयेनोपलेपयेत् । गोमयेनोपलिप्याथ छागेनाघ्रापयेद्बुधः । ब्राह्मणैर्मन्त्रपूतैश्च हिरण्यकुशवारिभिः । सर्व्वमभ्युक्षयेद्वेश्म ततः शुध्यत्यसंशयः । “दारुवदस्थि भूम्योरावपनं च भूमेः” गौत० “मार्जनाद्वेश्मनां शुद्धिः” क्षितेः शुद्धिस्तु सप्तभिः” शङ्खः। अशुद्ध्यपवादः “आह्वणावसथे भूमिर्देवागारे तथैवच । मेध्या चैव सदा मन्ये गवां गोष्ठे च या भवेत्” यमः। “रथ्याकर्द्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च। स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टचितानि च” परा०

रथ्याकर्द्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यैश्च वायसैः । मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च। तथैभिश्च विशुध्यन्ति स्पर्श्यसोमांशुमारुतैः” विष्णुः । अथ मृत्तिकाशुद्धिः “वल्मीकाद्दुत्करान्मेपाव्जलाध्वपथिष्ठितयोः । कृतशौचावशिष्टाश्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः। शुचिदेशे च संग्राह्याः शर्कराश्मादिवर्ज्जिताः” शाता०। अथ पक्कान्नादिशुद्धिप्रभृतिर्यथा : ।“केशकीटच्युतघ्रातं वायसोपहतञ्च यत् श्ववाभिशस्तपतितैः सूतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टं वा खाद्यदन्नं तु तस्य निष्कृतिरुच्यते। अभ्युत्त्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीता विशङ्कितः । भस्मना वापि संस्पृश्य संस्पृश्य वोल्मुखेन च। सुवर्णरजताभ्यां च भोज्यं घ्रातमजेन वा” । घृतं सपायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुड़ः । शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति” शाता० “त्वक्केशकीटरोमनखास्थिपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डान्नमुद्धृत्याद्भिरभ्युत्त्य भस्मनावकार्य्याभिवाद्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तम् ओँ भूर्भुवः स्वरित्युपरि परिशोध्य च पुनरेवोपयुञ्जीत” बौधा० । “मस्तूरमाषसंयुक्तं तथा पर्य्युषितं च यत् । तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्” यमः “माषाराजमाषाः” हेमा० । पर्य्युषितभोजनविधानमापद्विषयम् “शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन । क्षालयित्वा तु निर्दोषाण्यापद्धर्म्मगतो यदा” तस्यैव वचनान्तरात् “मक्षिकाकेशमन्नेषु पतितं यदि दृश्यते । मूषिकस्य पुरीषं वा क्षुतं यच्चावधूनितम् । भस्मनास्पृश्य चाश्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा” यमः। क्षुतेनाक्रान्तमवक्षुतम् अवधूनितं वस्त्रेण । “अवक्षुतं काकपतङ्गकीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टम् । अलातभस्माम्बुहिरण्यकाग्नैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यम्” यमः। अस्यापवादः“मक्षिका मशका दंशा घुणा सूक्ष्मपिपीलिका। आमिषामेध्यसेवी च नैते कीटा निसर्गतः।यमः“पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् । दूषितं केशकीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति” मनुः । गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते। सलिलं भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ।अत्र मक्षिका विष्ठामक्षिका ‘केशकीटच्युतनिष्ठीवितवचोऽभिहतं श्वभिराघ्रातं प्रेक्षितं यच्च पर्य्युषितम् पुनःसिद्धं चण्डालेनावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्” सुमन्तुः “आकरजानां त्वभ्यवहरणीयानां घृतेनाभिघारितानां शुद्धिः पुनःपचनमेव स्नेहानां, स्नेहवद्रसानां, संहतानामद्भिः प्रोक्षणमतिद्रवाणामुत्पवनम्, शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः परिस्रावितानां, दोषाणां

ततस्त्यागः” शङ्खलि० । ‘परोक्षमन्नं संस्कृत्य अग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रम्” आप०।“अनिष्टगन्धोपघ्राणश्रवणदर्शने केशकीटपिपीलिकाभिरन्नाद्योपघाते काञ्चनरजतवैदूर्य्यप्रवालगोवालाजिनदर्भाणामेकतमेनाद्भिः संसृष्टेन मन्त्रप्रोक्षणं पर्य्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति बहून्नोपघाते ब्राह्मणमत्या तदन्तरमपनीय अजमवघ्राप्य पूतं भवति त्यागोरसमयानाम्” हारी० । सिद्धहविषां महतां श्ववायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशपिण्डमुद्धृत्य “पवमानः सुवर्ज्जन” इत्यनुवाकेनाभ्युक्षणं मधूदके पयोविकारे च पात्रान्तरनयने शुद्धिः एवं तैलसर्पिषी, उच्छिष्टसमन्वारब्धे तूदकेऽवधायोपयोजयेत्” बौधा० उच्छिष्टसमन्वारब्धे उच्छिष्टसंस्पृष्टे” हेमा० । पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरे स्थितम् । पावनोत्पवनाभ्यां च पर्य्यग्निकरणेन च” लौगा० “पवनं वस्त्रादिना गालनम् उत्पवनं दर्भपवित्रेण“सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनामि”इत्यनेन मन्त्रेण संस्करणम् । “आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः।म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” यमः“श्रपणं घृततैलानां प्लावनं गोरसस्य च । भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाकमूलफलानि च । सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च । एतेषामवलीढानां तैजसी शुद्धिरिष्यते काकमार्जारनकुलसर्पमूषिकपक्षिभिः । संस्कृतं तु यदाहार्य्यमवलिह्येत केनचित् । सुवर्णवर्णं ताम्रोष्णं गोवालै रजतेन वा । स्पृष्टमेकतमेनापि भोज्यं घ्रातमजेन वा” शङ्ख० । तैजसी शुद्धिः पर्य्यग्निकरणम् । इयं शुद्धिः केशादिकं दूषकमुद्धृत्य कार्य्या” हेमा०। “घृतदधिपयस्तक्राणामाकरस्थितानामदोष” ह्वः “आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रवम् । घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसं गुड़म्” द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिस्राव्याणि वाम्भसा । शस्यानि व्रीहयश्चैव शाकमूलफलानि च । त्यक्त्वा तु दूषितं भागमाप्लाव्याथ जलेन च । ब्रह्मा० पु० । “द्रोणादभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्भः क्षिपेत् वस्तस्य च दर्शयेदग्नेः” । विष्णुः। “स्रुतं द्रोणाधिकं चान्नं श्वकाकैरुपघातितम् । न त्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । कर्त्तव्यं वचनं तेषामन्नसंस्कारकर्म्मणि” “द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्म्मशास्त्रेषु पठ्यते । श्वकाकैरवलीढं तु द्रोणान्नं न विसर्ज्जयेत् । ग्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाङ्कितं भवेत् । सुवर्णोदकेनाभ्युक्ष्य

ज्वलनेन तु तापयेत् । विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यं च तद्भवेत्” परा० । द्रोणन्यूनपरिमाणस्यान्नस्य श्वाद्यवलेह मह्योपघातदूषितस्य त्याग एव कर्त्तव्यः यथाह सएव । “श्वकाकगवाद्यैस्तु जग्धमन्नं यदा भवेत् । स्नेहो वा गोरसो वापि तत्र शुद्धिः कथं भवेत् ? । अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्य पावनेन तु । अन्यस्तनतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते । तत्रैव विषये देवलः “अवलीढं श्वमार्जारध्वाङ्क्ष कुक्कुटमूषिकैः । भोजने नोपयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्व्वतः” चण्डालादिस्पृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्यागएव कार्य्य इत्याह “चण्डालेन शुना वापि दुष्टमन्नमयज्ञियम् । चण्डालादिभिरुच्छिष्टैः स्पृष्टं भूयोऽपि वर्जयेत्” वसिष्ठः । तत्रापवादः देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च । काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्ज्जयेत् । तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति” द्रवाणां प्लावनेनैव घृतानां प्रोक्षणेन च । छागेन मुख संस्पृष्टं शुचि त्वेव हि तद्भवेत्” वृह० “तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति । गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च” वृह० “कन्दुपक्वानि तैलानि पायसं दधि शक्तवः । एतान्यशूद्रान्नभुजोभोज्यानि मनुरब्रवीत्” शाता० । द्रव्यविशेषे या शुद्धिरुक्ता सान्नान्तरसम्पादनाशक्तिरूपाया मापद्येव कार्य्या । अनापदि तु दुष्टमन्नं परित्यज्यान्नान्तरं संपाद्यम् यथोक्तं वायुपु० । “अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्यकव्ययोः । तत्त्यजेद्द्रव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्यापदि स्मृतः” “हविषां संस्कृतानान्तु मुख्यमेव वि वर्जनम् । स्मृतप्रयुक्ताभिरद्भिर्वा प्रोक्षणं तु विधीयते । सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्य्यं वाप्यवकीरणम् । द्विजसूर्य्याग्निवस्तानां दर्शनं तु प्रयत्नतः” ब्रह्मपु० । अथोदकशुद्ध्यशुद्धुपायाः । “उच्छिष्टं मलिनं क्लिन्नं यच्च विष्ठानुलेपितम्” इत्युपक्रम्य “सूर्य्येन्दुरश्मिपातेन मारुतस्पर्शनेन च । गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्थितिः” वृह० । “कृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तथा । अपः समुद्धरेत् सर्व्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत्” । वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्टकाचिते । पञ्चगव्यं न्यसेत् पश्चात् नवतोयसमुद्भवे । जलाशयेष्वथाल्पेषु स्थावरेषु महीतले । कूपवत् कथिता शुद्धिः महत्सु च न दूषणम्” विष्णुः “रथ्या कर्द्दमेत्यादिप्रागुक्तं ४८१पृ० “भूमिस्थमुदकं पुण्यं वैतृष्ण्यं यत्र गोर्भवेत् । अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव हि शोधनम्” वापीकूपतड़ागेभ्य आपोग्राह्यास्तु सर्व्वशः । “पश्चात् पश्येदमेध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० “अस्थिचर्म्मावसिक्तं यत् श्वमार्ज्जाराखुमूषिकैः । दूषितं यद्भवेत्तोयम्” इत्युपक्रम्य “अस्थिचर्म्मावपतितं खरवानरसूकरैः । उद्धरेदुदकं सर्व्वं शोधनं परिमार्जनम् । वापीकूपतड़ागेषु दूषितेषु कथञ्चन । उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । खनिकूपतड़ागेषु संदिग्धेषु विशेषतः । तेभ्योहृत्वा घटशतं पञ्चगव्येन शुध्यति । पादुकोपानहिण्मूत्रं कूपे यदि निमज्जति । षष्टिं कुम्भान् समुद्धृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति” परा० अथ नानाद्रव्यशुद्ध्यशुद्धी “श्वपाकोयत् स्पृशेद्द्रव्यं मृण्मयं द्रवमेव वा । पक्वं वा भोज्यं कल्कं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् उच्छिष्टाशुचिभिः स्पृष्टमद्रवं शोध्यतेऽम्भसा” जनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः देव० । तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥ निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति । अब्जमश्ममयञ्चैव राजतञ्चानुपस्कृतम् ॥ अपामग्नेश्च संयोगाद्धैमरूप्यञ्च संबभौ । तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः ॥ ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च । शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥ द्रवाणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्प्लावनं स्मृतम् । प्रोक्षणं संहतानाञ्च दारवाणाञ्च तक्षणम् ॥ मार्ज्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्म्मणि । चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ चरूणां स्रुक्स्रुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा । स्फ्यशूर्पशकटानाञ्च मुषलोलूखलस्य च ॥ अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिः शौचं विधीयते ॥ चेलवच्चर्म्मणां शुद्धिर्व्वैदलानान्तथैव च । शाकमूलफलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः । श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥ क्षौमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च । शुद्धिर्विजानता कार्य्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ प्रोक्षणात्तृणकाष्ठञ्च पलालञ्चैव शुध्यति । मार्ज्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृण्मयम् ॥ मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्व्वा ष्ठीवनैः पूयशोणितैः । यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धोलेपश्च तत्कृतः । तावन्मृद्वारि चादेयं सर्व्वासु द्रव्यशुद्धिषु” मनुः ॥ “कुसुम्भकुङ्कुमानां च ऊर्णाकार्पासयोस्तथा । प्रोक्षणादि तथा शुद्धिरित्याह भगवान् यमः” शङ्खः “तूलिकाद्युपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च । शोधयित्वातपे किञ्चित् करेण मार्ज-

शैन्मुक्तः । पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत् ।
तोयाभावे परस्पर्शे भूमीसंवेशनेऽपि च । कुण्डिकायाः प-
रित्यागोदहनं वापदि स्मृतम्” देवलः । आमान्नपरिशोधने
विशेषमाह हारीतः । “तस्य यन्मात्रमुपहतं तन्मात्रं
परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् । ‘पयसां दध्नां
क्रीतानामवहननपवनैः, व्रीहियवगोधूमानां वर्षणद-
लनपेषाद्यैः शिम्बिधान्यानां कण्डनविक्लशनप्रक्षालनैः
फलीकृतानां घर्षणप्रक्षालेन पर्य्यग्निकरणैः शाकमूलफलानां
भूस्थानपहरणप्रक्षालनैः इक्षुकाण्डानां, स्वविधिविधानात्
अन्नहविषां अपणमेव स्नेहानां पुनः पाककृतलवणानां
पुक्कसादिभिः स्पृष्टानां भूस्थानं तृणकाष्ठानामादित्य-
दर्शनाच्छौचम् । हारी० “गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रो-
च्छिष्टेषु वा पुनः । दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्वका-
कोपहतेषु च” शाता० । दुष्टाभिशस्तपतिततिर्य्य-
गधोवर्णोपहतानामित्यनुवृत्तौ “यानशयनासनानि परि-
हार्य्याणीत्येके मन्यन्ते असंस्कृतायां भूमौ न्यस्तानां
तृणानां प्रक्षालनं न रक्षोपहतानामभ्युक्षणम् एवं
क्षुद्रसमिधां महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्या-
वशोधनं दारुमयाणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामनुलेखनम्
उच्छिष्टलेपोपहतानामेव तक्षणं मूत्रपुरीषलोहितरेतः
प्रभृतिभिरुत्सर्गः तृणमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वा-
रब्धानामवज्वालनम् उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं
मूत्रपुरीषलोहितरेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः” बौधा० ।
शौचं सहस्रलोम्नां तु मारुतार्केन्दुरश्मिभिः । रेतः-
स्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं नैव शुध्यति” अङ्गिराः ।
अथाशुद्धप्रवादः । नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः
फलपातने । स्रवने तु शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः”
मनुः “वत्सः प्रस्रवने मेध्यः शकुनिः फलपातने। स्त्रियश्च
रतिसंसर्गे श्वा मृगग्रहणे शुचिः” शाता० “श्वभिर्हतस्य यन्मां-
सं शुचि तन्मनुरब्रवीत्। क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च
दस्युभिः” मनुः ‘तथा मांसं श्वचण्डालक्रव्यादादिनिपाति-
तम्, याज्ञ० । शुचीति शेषः । “श्वहतास्च मृगा वन्याः
पातितं तु खगैः फलम् । बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिरा-
चारितञ्च यत्। प्रसारितञ्च यत् पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु
च । मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते । क्षितिस्था-
श्चैव याश्चापो गवां तृप्तिकराश्च याः”। वशि० “रश्मिरग्नि-
रजश्छाया गौरश्वो वसुधाऽनिलः । विप्रुषोमक्षिकाः स्पर्शे
वत्सः प्रस्रवने शुचिः । कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्षंञ्च
योषिन्मुखं तथा” याज्ञ० । “आत्मशय्यासनं वस्त्रं
जाया पात्रं कमण्डलुः । शुचीन्यात्मन एतानि परे-
षामशुचीनि तु” बौधा० । “स्वा भार्य्या शिशुर्वस्त्रं
स्वमुपवीतं कमण्डलुः । आत्मनः कथितं शुद्धं न तु
शुद्धं परस्य तु” शङ्खः । “आत्मशय्यासनं वस्त्रं मेध्यं
वाऽमलदूषितम् । ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति
स्थितिः । आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं चुरम् । न
दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा । गौरश्वोविप्रुष
श्छाया मक्षिका शलभः शलः । अजोहस्ती रथे क्षत्रं
रश्मयश्चन्द्रसूर्य्ययोः । भूमिरग्निरजो वायुरापोदधि घृतं
पयः । सर्व्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः”
यमः।“शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये वहिश्चराः।आपश्च
शुचयोनित्यं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचिः। आपःशुद्धा भूमिगता
शुचिर्नारी पतिव्रता । शुचिर्धर्म्मपरो राजा संतुष्टो
ब्राह्मणः शुचिः” यमः । “रजोभूर्वायुरग्निश्च मार्ज्जारश्च
सदा शुचिः” विष्णुः “शुद्धं नदीगतं तोयं सर्व्व एव
तथाऽऽकराः । शुद्धं प्रसारितं पण्यम् शुद्धमश्वाजयोर्मु-
खम् । मुखवर्जं च गौः शुद्धा मार्ज्जारश्चक्रमे शुचिः”
शङ्ख० । “अदूष्या सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन । मार्ज्जा-
रश्चैव दर्व्वी च मारुतश्च सदा शुचिः” परा० ।
आकराः सोमपानं च वाचा यच्च प्रशस्यते” उश० शुचयः
इति शेषः । “अदूष्या सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।
आकराः शुचयः सर्व्वे वर्जयित्वा सुराकरम्” बौधा० “रेणवः
शुचयः सर्व्वे वायुना समुदीरिताः । अन्यत्र रासभाजाविश्व
समूहनिवाससाम्” पैठी० “गवाश्वरथनागानां प्रशस्तारेणवः
सदा । अप्रशस्ताः समूहन्याःश्वाविरासभवाससाम्” उश०
“अपि नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः । न
फलानां न चेक्षूणां नाकराणां न योषिताम्” शाता० ।
“शुचि पूतं स्वयं शुद्धं पवित्रं चेति केवलम् । मेध्यं
चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत्”।तथा “नवं चातिमलं
वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते। शोधितं तु यदान्येन तत्पूत-
मभिधीयते । स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं धन्यतां गतम्।
स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । अन्यद्रव्यै
रदूष्यं च स्वयमन्यानि शोधयेत् । हव्यकव्येषु पूज्यं य-
त्पवित्रमिति स्मृतम्। अथ सर्वाणि धान्यानि हव्यान्या-
भरणानि च। अवर्ज्यभक्ष्यजातीनि शुचीन्येतानि केवलम्।
वर्जिते निखिले द्रव्ये शुचिसंज्ञा न वर्त्तते । तस्मिन्नेवेह

सर्व्वत्र शुद्धता न पुनर्भवेत् । तस्माच्छुद्धं तु कर्मण्यं शुचीत्याहुर्मनीषिणः। निर्मलं संस्कृतं द्रव्यं क्रियार्हं पूतमुच्यते। वसतिश्चमसोयानं वाहनं साधनाम्बु च । छुरी नौरासनं चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतम् । शिशवश्च स्वयंशुद्धा योषितश्चानृतौ तथा । ब्रह्महत्या हि नारीणामृतुकाले न संस्पृशेत् । आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिह निर्णयः । भस्म चौद्रं सुवर्णं च सदर्भाः कुतपास्तिलाः । अपामार्गशमीकाशाः पद्ममामलक मणिः । माल्यानि सर्षपा दूर्वाः सदाभद्राः प्रियङ्गवः । अक्षतारोचनालाजा हरिद्राश्चन्दना यवाः । पलाशखदिराश्वत्थतुलसीधातकीतकौ । एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्यकव्ययोः । यौक्तिकानि मलघ्नानि शोधनानि च देहिनाम् । तेष्वापोगोशकृन्मूत्रं पवित्राणि विशेषतः । सर्व्वाशौच विशुध्यर्थं सर्वेषां सर्व्वतः सदा । अकामलैः समिद्धोऽग्निर्दुर्मनुष्यैरदूषितः । सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः । द्रव्याणामपिदग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते । ज्वालाभिस्पृष्टपात्राणां शुचित्वं नियतं भवेत् । अग्नेर्हुतस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि । श्वपाको वृषलाभस्तु ब्राह्मणोऽग्निरनाहितः । चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतकाग्नेश्च कर्हिचित् । पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतम् । गोशकृच्छुद्धदेशस्था श्मशानाद्यचिता शिवा । अग्राम्या स्रुद्धवेच्छुद्धा स्वच्छा विण्मूत्रवर्जिता । ऊर्द्ध्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानिसर्वशः” देवलः । “ऊर्द्ध्वं वै पुरुषस्य नाभेर्मेध्यमर्वाचीनममेध्यमिति”श्रुतिः। ‘अजाश्व मुखतोमेध्यं न गौर्न नरजा मलाः” विष्णुः ऊर्द्ध्वं नाभेः पुरुषोगौर्मेध्यः पृष्ठे समन्तादश्वः स्त्रियः सर्वतो हृदयमासामशुचि” उश० । “मेध्या रहोगता नारी स्त्री मुखे शुचिचारिणी । स्पर्शने तु न दुष्यन्ति वातो वत्सोरसः स्त्रियः । स्त्रीणां मुखरसश्चैव गन्धोनिश्वास एव च । मुखतोगौरमेध्यास्यान् मेध्योऽजोमुखतः स्मृतः । पृष्ठतोगौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा । नृणां मूत्रपुरीषे तु अमेध्ये मल एव च । गोपुरीषं तु मूत्रं च नित्यं मेध्यमिति स्थितिः । यमः “पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि । गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम् । रोमोद्भेदे शशी भुङ्क्ते गन्धर्वाः कुचदर्शने । अनलस्तु रजोभुङ्क्ते स्त्रियोमेध्यास्तु नान्यथा । बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा । स्वयं वा प्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता । अत्यन्तदूषितापि स्त्री न परित्याज्यमर्हति । सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणां तु विशेषतः । स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् । मासिमासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति। सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् । पावकः सर्वभक्षत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः”। ज्योतिषोक्तम् स्वराश्यपेक्षया दृष्टसमये अनिष्टस्थानस्थरव्यादिकतयानिष्टसूचनमपि अशुद्धिः ज्योतिषोक्तनञः पर्य्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरतायाः सर्वनिबन्धृभिर्व्यवस्थापनात् तत्र निषिद्धकालस्य न केवलं रात्र्यादिकालादिवत् पर्य्युदस्तता किन्तु प्रसज्यप्रतिषेधपरतया अनिष्टविशेषसूचकतापि तेन तत्र तत्र अनिषिद्धकालस्याशुद्धता । अतएव गोचराशुद्धिः कालाशुद्धिरिति च व्यवह्रियते” तथाच ज्योतिषोक्तदिशा तत्तत्कालानां तत्तत्कर्म्मकरणायोग्यताप्रयोजकतया शुक्रास्तादिकालस्याशुद्धता सा च अकालशब्दे उक्तप्राया । “रविशुद्धौ यज्ञकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ” इत्युक्तेः गोचरे शुभस्थानस्थितौ रव्यादीनां शुद्धिस्तद्वैपरीत्ये अशुद्धिः एवं वर्षर्त्तुमासदिवसानामप्यशुद्धिः सा च कन्यकानां दशवर्षाभ्यन्तरे एव विवेचनीया नातः परम् । “ग्रहशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिर्मासर्त्तुदिवसानाम् । अर्वाग्दशवर्षेभ्यः प्रवदन्ति कन्यकाना”मित्युक्तेः ।

अशुभ न०विरोधे न०त०। १अमङ्गले “यः सर्व्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्” गीता । २तत्सूचके रव्यादिपापग्रहे “अशुभे दण्डसंयोगे वेधस्तेन लभ्यते” ज्योति० अशुभसूचका अमङ्गलसूचकास्ते च साधारणा असाधारणाश्च अमङ्गलशब्दे ३१६ पृष्ठादौ दर्शिताः अन्येऽपि अशुभयोगा अरिष्टाध्यायोक्ताः असाधारणा वेदितव्याः । ३अपवित्रे च न०ब०। ४शुभाभाववति त्रि०।५ब०।५पापे न०।

अशुभ्र पु० विरोधे न०त०। १शुभ्रभिन्ने कृष्णे २तद्युक्ते त्रि०।

अशुष त्रि० न शुष्यति शुष–क न०त० । अशोषके । “रक्षो अग्निमशुषं तूर्वयाणम्” ऋ० १।१७४।२ ।

अशून्य त्रि० न०त० । अहीने पूर्णे “अशून्यशयनं भूयान्मम जन्मनि जन्मनि” शय्यादानमन्त्रः ।

अशून्यशयन न० न शून्यं शयनं यस्मात् । व्रतभेदे । “अस्ति व्रत महापुण्यमशून्यशयनं नृप!” इत्युपक्रम्य “चातुर्मास्ये भवेद्राजन् वर्षायाम् व्रतमुत्तमम् श्रावणस्य द्वितीयायां कृष्णपक्षे नराधिप ! । श्रावणादिकार्त्तिकान्तं कुर्य्याद्व्रतमनुत्तमम्” इत्यादिना तस्य विधानमभिधाय “चतुर्वर्षं प्रकुर्वीत पुरुषोनियतेन्द्रियः । एवं यः कुरुते राजन्

शून्यशयनव्रतम् । न तस्य शून्या शय्या स्यादिति” च हेमा० व्रत० ख० भविष्यपुराणम् ।

अशृत त्रि० न शृतं पक्कम् । अपक्के पक्कभिन्ने १आमान्नादौ ।

अशेव त्रि० शी—वनिप् न०त० । सुखकरे । “व्येतु दिद्युद्द्विषामशेवा” ऋ० ७।३४।१३ ।

अशेष पु०अभावे न०त०। १शेषाभावे । न०त० । २शेषशून्ये सकले त्रि० “अशेषशेमुषीमोषं माषमश्नामि केवलम्” उद्भटः “क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम्” रघु: “येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि” गीता “तथाविधस्ताव दशेषमस्तु सः” कुमा०। “अशेषतःशोपहृताः कमण्डलोः” माघः ।

अशोक पु० नास्ति शोको यस्मात् ५ब० । १स्वनामख्याते वृक्षे, २बकुलवृक्षे च। ३पारदे न० । ४कटुकवृक्षे स्त्री । ६त०। ५शोकशून्ये त्रि० ६विष्णौ पु० “सत्यनामा भवाशोक:” “अशोकः शोकनाशनः” इति च विष्णुस० । “अशोकमर्थान्वितनामताशया गतान् शरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान्। अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः प्रतीष्टकामज्ज्वलदस्त्रजालकम्” नैष० “सनूपुररवेण स्त्रीचरणेनाभिताड़नम् । दोहदं तदशोकस्य ततः पुष्पोद्गमोभवेत्” एतदनुसारेणैव कविभिस्तथा वर्ण्यते यथा “असूत सद्यः कुसुमान्यशोकःस्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि । पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां संसर्गमाशिञ्जितनूपुरेण” कुमा० नवकिसलयरागेणाग्रपादेन बाला स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन । अकुसुमितमशोकं दोहदापेक्षया वा प्रणमितशिरसं वा कान्तमार्द्रापराधम्” “अनेन तनुमध्यया मुखरनूपुराराविणा नवाम्बुरुहकोमलेन चरणेन सम्भावितः । अशोक ' यदि सद्य एव मुकुलैर्न सम्मत्स्यसे मुधा वहसि दोहदमिति” ‘सर्व्वाशोकलतानां प्रथमं सूचितवसन्तविभवानाम् । निर्द्दिष्टे दोहदेऽस्मिन् संक्रान्तानीव मुकुलानि” इति च मालवि० । अयमशोकः नवपत्रिकान्तर्गत: “कदली दाड़िमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः । बिल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिकाः” दु०त० । एतदधिष्ठात्री शोकरहिता ‘अशोकस्यायै शोकरहितायै” इति दुर्गापूजापद्धतिः । अशोकश्च द्विविधः रक्ताशोकः पीताशोकश्च पीतरक्तपुष्पभेदेन तयोः तथात्वम् । तत्र रक्ताशोकाभिप्रायेण “अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्” कुमा०। “रक्ताशोकलताविशेषितगुणोबिम्बाधरालक्तकः” मालवि० पीताशोकवर्णनं तु मालविकाग्निमित्रे तृतीयाङ्के तपनीयाशोकवर्णने दृश्यम् । “अशोकोहेमपुष्पश्च वञ्जुलस्ताम्रपल्लवः । कङ्केलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा । अशोकः शीतलःस्निग्धो ग्राही वर्ण्यः कषायकः । दोषापचीतृषादाहकृमिशोषविषास्रजित्” भा०प्र०पर्य्यायगुणादि । चान्तः शोकाभावे त्रिका०।

अशोकतीर्थं न० अशोकनामकं तीर्थम् । काशीक्षेत्रान्तर्गते तीर्थभेदे । काशीस्थप्रयागतीर्थमधिकृत्य “अशोकाख्यमिदं तीर्थं गन्धकेशव एष वै । मोक्षद्वारमिदं श्रेष्ठं स्वर्गद्वारमिदं विदुः” । काशी० ।

अशोकत्रिरात्रं न० न शोको यत्र तादृशं त्रिरात्रम् । हेमा० व्र०ख०भविष्योत्तरोक्ते व्रतभेदे तत्कालादिस्तत्रैवोक्तः “अस्त्यशोकत्रिरात्राख्यं व्रतं शोकभयापहम् । त्रिरात्रं तच्च कर्त्तव्यं व्रतं शोकविनाशनम्” इत्युपक्रम्य, मासि मार्गशिरे चैव ज्यैष्ठे भाद्रपदे तथा । शुक्लपक्षे पञ्चदश्यामेकभक्तं तु कारयेत्” इत्यादिना आरम्भकालमुक्त्वा “अनेनैव विधानेन प्रतिमासं च पूजयेत् यावत् द्वादश मासान् वै कुर्य्यादुद्यापनं ततः” इत्युक्तम् ।

अशोकपूर्णिमा स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म्म०। फाल्गुनपौर्णमासावधिवर्षपर्य्यन्तायां हेमा०व्र०ख० विष्णुधर्म्मोक्तव्रताङ्गे १पौर्णमास्यां तत्र प्रतिमासं कर्त्तव्ये २व्रते च यथा “अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्वैकमना मम । उपोष्य नरः शोकं प्राप्नोति स्त्री तथाऽपि वा । फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्तम” इत्युपक्रम्य विधानमुक्त्वा “अनेनैव प्रकारेण चत्वारः फाल्गुनादयः उपोष्या नृपते मासाः” इत्युक्त्वा च “आषाढादिषु मासेषु तद्वत् प्रोक्तं तथाम्बुना । चतुर्ष्वन्येषु च प्रोक्तं तथा वै कार्त्तिकादिषु” इत्यनेन वर्षसाध्यत्वमस्या उक्तम् ।

अशोकरोहिणी स्त्री अशोक इव रोहति रुह—णिनि । कट्कीति ख्यातायाम् कटुकायां कटुकाशब्दे विवृतिः ।

अशोकषष्ठी स्त्री कर्म्म० । चैत्रोभयषष्ठ्याम् तत्र षष्ठीदेवीपूजनविधानात्तथात्वम्, “चैत्रे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यां षष्ठीं प्रपूजयेत् । सुखाय पुत्रलाभाय शुक्लपक्षे तथैव च” उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

अशोका स्त्री नास्ति शोकोदुःखं सेवनादस्याम् । १कटुकायाम् (कटकी) शब्दा० ढक् आशोकेयस्तद्भवे त्रि० । २चैत्रशुक्लषष्ठ्याञ्च “सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी । वैशाखे चान्दनीत्युपक्रम्य चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता” स्क० पु० परिभाषोक्ता ।

अशोकारि पु० अशोकं शोकाभावमृच्छति ऋ—इन् ६त० ।

शोकाभावदायके कदम्बवृक्षे शब्दच० कदम्बशब्दे विवृतिः ।

अशोकाष्टमी स्त्री नास्ति शोको यस्याः कर्म्म० । चैत्रशुक्लाष्टम्यां,सा हि अशोककलिकापानादशोकदायिका । यथोक्तं हेमा०व्र०ख० लिङ्गपुरा० । "अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ।" कूर्म्मपुरा० । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां बुधवारे पुनर्वसौ । अशोककुसुमैरुद्रमर्चयित्वा विधानतः । अशोकस्याष्ट कलिका मन्त्रेणोक्तेन भक्षयेत् ।" शोकं नैवाप्नुयान्मर्त्यः" अत्र बुधपुनर्वसुयोगः प्राशस्त्यार्थः हेमा० । "अशोककलिकापानमशोकतरुपूजनम्" शुक्लाष्टम्यां तु चैत्रस्य कृत्वा प्राप्नोति निर्वृतिमिति" लैङ्गे चैत्रशुक्लाष्टमीमात्रस्य निमित्ततोक्तेः । मन्त्रस्तु तत्रैव दृश्यः ।

अशोच्य त्रि० शुच–कर्म्मणि ण्यत् न०त० । शोचनानर्हे यमुद्दिश्य शुच्यते तद्भिन्ने । "अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे" गीता ।

अशोधन न० अभावे न०त० । १शोधनाभावे । न०ब० । २शोधनशून्ये त्रि० । शोधनञ्चाशुचेर्जलादिना मलाद्यपनयनम् ऋणादेः प्रतिदानञ्च तदभावोऽशोधनम् ।

अशोधित त्रि० न०त० । १अप्रक्षालिते जलादिनाऽकृतमलाद्यपनयने २अकृतर्णादिप्रतिदाने च ।

अशोभन त्रि० शुभ–कर्त्तरि ल्यु न०त० । १शोभनभिन्ने कुत्सिते । भावे ल्युट् अभावे न०त० । २मण्डनाभावे ।

अशोष्य त्रि० शुष–णिच्–ण्यत् न०त० । शोषयितुमशक्ये । "अच्छेद्योयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता ।

अशौच न० शुचेर्भावः शौचं न०त० । १शुचित्वाभावे स्मृतिप्रसिद्धे, विहितकर्म्मानधिकारित्वसम्पादके २अधर्म्मविशेषे च । "जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः" स्मृतिः । "समानं लघु चाशौचं पूर्व्वेणैव विशुध्यति । असमानं द्वितीयेनेति" यमः । स्वार्थे ष्यञ् आशौच्यमप्यत्र "आशौच्याद्विप्रमुच्येत" स्मृतिः । "अशौचं द्विविधं कालकृतं वस्तुस्वभावकृतञ्च तत्र कालकृतं "सवर्णः सूतकीत्यादिना" अशुद्धिशब्दे ४८० पृष्ठे दर्शितम् तथाच । सपिण्डमरणजननादिकृतं कालविशेषेऽशौचम् कालापगमे च तन्नाशः । तच्च चेतननिष्ठम् । बहुधा चास्य शुद्धितत्त्वादौ प्रपञ्चः । वस्तूनामशौचं स्वभावात् यथा मलमूत्रादेः, यत्संसर्गादितरवस्तूनामप्यशौचं शुद्ध्यभावः एवं तेषां संसर्गादिकृतं चेतनादेरशौचं यथा उच्छिष्टचण्डालादिस्पर्शे एवमशौचिस्वामिकद्रव्यविशेषाणामप्यशौचम् शुद्ध्यभावः । अथ सपिण्डासपिण्डादिभेदेनाशौचकालविशेषो यथा "जनने मरणे च सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं विप्रस्य दशाहः, क्षत्रियस्य द्वादशाहः, वैश्यस्य पञ्चदशाहः, शूद्रस्य मासः । दशमपुरुषपर्य्यन्तं सर्व्ववर्णेषु त्र्यहः चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः ततः स्नानमात्रम् । कन्यायाः सापिण्ड्यं त्रिपौरुषम् । अथ विदेशस्थाशौचम् । अशौचकालाभ्यन्तरे विदेशस्थस्याशौचश्रवणे शेषाहैः शुद्धिः । अशौचकालोत्तरश्रवणे तु ज्ञातिजननाशौचं नास्त्येव । पुत्रजनने तु सचेलस्नानात् शुद्धिः । मरणाशौचे तु वर्षाभ्यन्तरश्रवणे त्र्यहात् शुद्धिः । सचेलस्नानादङ्गास्पृश्यत्वनिवृत्तिः । वर्षोत्तरश्रवणे स्नानेन शुद्धिः सपिण्डानाम् । पुत्रादीनान्तु मातृपितृभर्तृमरणे वर्षोत्तरमेकाहेन शुद्धिः, द्वितीयवर्षे श्रवणे सद्यः । संपूर्णाशौचातिक्रमे त्र्यहाशौचं न बालाद्यशौचातिक्रमे खण्डाशौचातिक्रमे वा । अथ गर्भस्रावाशौचम् । गर्भस्रावे तु स्त्रीणामेव षण्मासाभ्यन्तरेऽशौचं तच्च लौकिके कर्म्मणि माससमसंख्यदिनव्यापकं द्वितीयमासावधिमाससमसंख्यदिनाधिकैकदिनात् परं ब्राह्मण्या वैदिककर्म्माधिकारः क्षत्रियाया दिनद्वयात् वैश्याया दिनत्रयात् शूद्रायास्तु दिनषट्कादिति हारलताप्रभृतयः । सप्तमाष्टममासीयगर्भपतने स्त्रीणां संपूर्णाशौचम् निर्गुणसपिण्डानामहोरात्रं यथेष्टाचरणपपिण्डानां त्रिरात्रम् तच्च जातस्य तद्दिनएव मरणे ज्ञेयं द्वितीयदिनादौ तु मरणे नवमादिमासजातबालकवत् । अथ स्त्र्यशौचम् । कन्यायाः जन्मप्रभृतिद्विवर्षाभ्यन्तरमरणे सद्यः शौचं तदुपरि वाग्दानपर्य्यन्तमेकाहः । वाग्दानोत्तरविवाहपर्य्यन्तं भर्त्तृकुले पितृकुले च कन्याया आदन्तजन्ममरणे सद्यः शौचम्, आ चूड़ादेकरात्रकम्, आ प्रदानात्त्रिरात्रं, स्यादिति विशेषः । दत्तकन्यायाः पितृगृहे प्रसवमरणयोः पित्रोः शयनादिसंसर्गशून्ययोरपि त्रिरात्रं तथाविधबन्धुवर्गाणामेकरात्रम् सम्पर्के दशरात्रम् । अथ बालाद्यशौचम् । नवमादिमासजातबालकस्याशौचकालाभ्यन्तरमरणे मातापित्रोरस्पृश्यत्वयुक्तं तदेव जननाशौचं ज्ञातीनान्त्वशौचं नास्ति नवमादिमासमृतजातयोस्तु कन्यापुत्रयोः पित्रादिसपिण्डानां जननाशौचं संपूर्णम् । पुत्रजन्मनि मुखदर्शनात् पूर्व्वं सचेलस्नानं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति दत्त्वा बालकाय काञ्चनं दत्त्वा मुखं पश्येत् । ततः पुनः सचेलस्नानम् ।

अन्याशौचमध्येऽपि जातकर्म्मषष्ठीपूजे कर्त्तव्ये। पुत्रजन्मनिमित्तकं वृद्धिश्राद्धं नाड़ीच्छेदात् पूर्व्वम् अशौचान्ते वा कर्त्तव्यम्। पुत्रकन्याजनने स्त्रीणां स्वजात्युक्तदशाहादितः परं लौकिककर्म्माधिकारः। पुत्रजनने तु वैदिककर्म्माधिकारो विंशतिरात्रोत्तरं स्नानात्, कन्याजनने तु मासोत्तरं स्नानात् ब्राह्मण्याः। शूद्रायास्तूभयत्रैव मासोत्तरं स्नानात् शुद्धिः। एतत् सर्व्वं पुत्रकन्ययोर्विद्यमानत्वे बोध्यम्। जननाशौचकालोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहः। एवं निर्गुणसोदरस्य, सपिण्डानान्तु सद्यः। षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य मरणे पित्रोस्त्र्यहः सपिण्डानामेकाहः षण्मासोपरि द्विवर्षपर्य्यन्तं पित्रोस्त्र्यहः। सपिण्डानामकृतचूड़े मृते एकाहः कृतचूड़े त्र्यहः। द्विवर्षोपरि सर्व्वेषामनुपनीतस्य मरणे मासत्रयाधिकषड़्वर्षं यावत् त्र्यहः। पञ्चवर्षोपनीतस्य तदानीमपि दशाहः। मासत्रयाधिकषड़्वर्षोपरि सर्व्वेषां दशाहः। शूद्राणां तु षण्मासोपरि द्विवर्षाभ्यन्तरे पञ्चाहः। अत्रापि कृतचूड़स्य द्वादशाहः। द्विवर्षोपरि षड़्वर्षाभ्यन्तरे द्वादशाहः। अत्रापि दैवात् कृतोद्वाहेऽपि मासः। षड़्वर्षोपरि मासः। अत्र मासवर्षपरिगणना सावनेन "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता" इति सूर्य्यसिद्धान्तात्। अथासपिण्डाशौचं गुरु मातामहमरणे त्रिरात्रं भगिनीमातुलानीमातुलपितृष्वसृमातृष्वसृगुर्व्वङ्गनामातामहीमरणे पक्षिणी। श्वश्रूश्वशुरयोर्भिन्नग्रामस्थयोर्मरणेऽहोरात्रम्। आचार्य्यपत्नीपुत्रयोरुपाध्यायस्य मातृवैमात्रेयस्य श्यालकस्य सहाध्यायिनः शिष्यस्य च मरणेऽहोरात्रं मातृष्वस्रीयपितृष्वस्रीयमातुलपुत्रभागिनेयमरणे पक्षिणी। पितामहभगिनीपुत्रपितामहीभ्रातृतद्भगिनीपुत्ररूपपितृबान्धवत्रयमरणे पक्षिणी। मातामहभगिनीपुत्रमातामहीभगिनीपुत्रमातामहीभ्रातृपुत्ररूपमातृबान्धवत्रयमरणेऽहोरात्रम्। एकग्रामवासिगोत्रजमरणेऽहोरात्रम्। औरसव्यतिरिक्तपुत्रजननमरणयोः परपूर्व्वभार्य्याप्रसवमरणयोश्च त्रिरात्रम्। सजातीयपुरुषान्तरसंगृहीतस्वभार्य्यामरणे त्रिरात्रम्। मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलभगिनीपुत्राणां गृहस्थितानामाचार्य्यस्य च मरणे त्रिरात्रम्। श्वश्रूश्वशुरयोः सन्निधिमरणे त्रिरात्रं श्वश्रूश्वशुरयोरेकग्रामस्थितयोर्म्मरणे पक्षिणी। प्रथममन्येनोढ़ा तेनैव जनितपुत्रा पुत्रसहितैवान्यमाश्रिता पश्चात्तेनापि जनितपुत्रा तयोः पुत्रयोर्यथासम्भवं प्रसवमरणयोर्द्वितीयपुत्रपितुश्च त्रिरात्रं तत्सपिण्डानामेकरात्रं तथाविधपुत्रयोः परस्परप्रसवमरणयोर्मातृजात्युक्तमशौचम्। दौहित्रमरणे पक्षिणी। पितृमातृमरणे ऊढ़ानां कन्यानां त्रिरात्रम्। यदि मातृष्वसृप्रभृतीनां दहनवहने करोति तदा त्रिरात्रम्। मातामहादीनां त्रिरात्राभ्यन्तरमरणश्रवणे तच्छेषेण शुद्धिः। तत्तत्कालोत्तरश्रवणे तु नाशौचं किन्त्वाचारात् स्नानम्। अथ मृत्युविशेषाशौचम्। शास्त्राननुमतबुद्धिपूर्व्वकात्मघातिनो नाशौचादि। शास्त्रानुमत्याऽनशनादिमृतस्य प्रमादादनशनाशनिवह्निजलोच्चदेशप्रपतनसंग्रामशृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषचाण्डालचौरहतस्य त्रिरात्रम्। शृङ्ग्यादिभिः स्त्रिया च क्रीड़ां कुर्व्वतः प्रमादहतस्यापि नाशौचादि। नागविप्रियकारित्वेन उद्धतस्य मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य विद्युद्धतस्य च चौर्य्यादिदोषेण राज्ञा हतस्य च कलहं कृत्वा चाण्डालाद्यैरसमानैर्हतस्य च व्याधिजनकौषधस्य विषस्य वह्नेश्च दातुर्मरणे पाषण्डप्रायाश्रितस्य च नित्यं परापकारिणश्च क्रोधात् स्वयं प्रायोविषवह्निशस्त्रोद्बन्धनजलगिरिवृक्षप्रपातैर्मृतस्य चर्म्ममांसास्थ्यादिमयपात्रनिर्म्मातुर्विप्रादेश्च मनुष्यवधस्यानाधिकारिणश्च कण्ठदेशोत्पन्नभगरोगस्य पुंस्कर्म्माशक्तनपुंसकस्य च ब्राह्मणविषयापराधकरणान्निहतस्य च बुद्धिपूर्व्वकब्राह्मणहतस्य च महापातकिनश्च एवंविधपतितानां न दाहादिकं कार्य्यम्। तत्कृत्वा तप्तकृच्छ्रद्वयं कुर्य्यात्। म्लेच्छतस्करादिभिर्युद्धे स्वाम्यर्थं हतस्य विप्रादेर्दाहादिकमस्त्येव। अकृतप्रायश्चित्तस्य गलत्कुष्ठिनोन दाहादिकं कार्य्यं शस्त्रेणाभिमुखहतस्य सद्यः शौचं दाहादि च। गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा दण्डेन युद्धहतस्याहोरात्रमशौचम्। नृपतिरहितयुद्धे लगुड़ादिहतस्य पराङ्मुखहतस्य त्रिरात्रम्। गोविप्रपालनेऽभिमुखपराङ्मुखत्वाभ्यां हतस्य सद्यस्त्रिरात्रे। शस्त्रघातेतरक्षते सप्ताहादूर्द्ध्वं मरणे सम्पूर्णं, शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं च प्रकृताशौचम्। शुद्धि०त०। एतत्प्रमाणानि तत्रैवानुसन्धेयानि। "मातृवद्वर्णसङ्कराः" इत्युक्तेर्मूर्द्धावसिक्ताम्बष्ठादीनामनुलोमजानां मातृवर्णानुसारेणाशौचम् प्रतिलोमजानां तु "शूद्रेण तु सधर्म्माणः सर्व्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः" इत्युक्तेः शूद्रतुल्याशौचमिति रघुनन्दनादयः। आचारस्तु मातृतुल्यतया दृश्यते अतएव चण्डालादीनां दशाहाशौचाचारः। देवतामन्त्रादिदातुर्मरणे त्रिरात्रम्। वेदाङ्गादिशास्त्राध्यापकस्य तथाविधशिष्यस्य च मरणे एकाहः 'गृहीतो देवता मन्त्रः सावित्रीग्रहणं कृतम्। यस्मात्तस्य त्रिरात्रं स्यात् ब्रह्मविद्या यतोयतः" इति "उपनीयाध्यापकोयस्तस्मिन्नपि

त्रिरात्रकम्। वेदवेदाङ्गशास्त्राणां व्याख्यानं शिक्षितं यतः। ज्ञानं प्रतिष्ठितं येन वेदाभ्यासोयतः कृतः। तस्मिन्मृते चैकरात्रं गुरोःशिष्ये तथैव” च मत्स्यसूक्तोक्तेः दत्तकपुत्रस्य पत्नीत्वादिकुले त्रिरात्रम् जनककुलेऽशौचाभावः। तत्रायं विशेषः। सपिण्डदत्तकस्यापि त्रिरात्रं वाचनिकं तत्पुत्रादीनां तु संपूर्णमिति। असपिण्डदत्तकस्य तत्पुत्राणाञ्च त्रिरात्रमिति बहवः सपिण्डासपिण्डदत्तकतत्पुत्राणां त्रिरात्रमिति “भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः। जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः” इत्युक्तेरिति दत्तकमीमांसादयः। शवानुगमनाशौचम्। ब्राह्मणशवस्यानुगमने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः। क्षत्रियस्यैकाहेन, वैश्यस्य द्व्यहेन, शूद्रस्य प्राणायामशतेन दिनत्रयेण च शुद्धिः। प्रमादाच्छूद्रशवानुगमने जलावगाहाग्निस्पर्शघृतप्राशनैः शुद्धिः। अनाथब्राह्मणस्य धर्मबुद्ध्या दहनवहनयोः स्नानघृतप्राशनाभ्यां सद्यः शौचम्। लोभेन सजातीयदाहे स्वजात्युक्ताशौचम्। असजातीयशवस्य दहनवहनस्पर्शैः शवजात्युक्ताशौचम्। स्नेहात्सम्बन्धिदाहकविप्रस्य तद्गृहवासे त्रिरात्रं तत्कुलान्नभोजने दशरात्रं तद्गृहवासे तदन्नाभोजने चाहोरात्रं विशेषवचनाभावे सम्बन्धिनोमातुलादेरस्नेहेनापि अदाहे त्रिरात्रं चिताधूमसेवने सचेलस्नानं मृते शूद्रेऽस्थिसञ्चयनकालाभ्यन्तरे तद्गृहं गत्वाऽश्रुपातने विप्रस्य त्रिरात्रमशौचं, स्थानान्तरे विशेषवचनाभावेऽहोरात्रं तद्गृहे तदूर्द्ध्वं मासाभ्यन्तरेऽहोरात्रं सचेलस्नानञ्च। सजातेर्दिवसेनैव क्षत्रियवैश्ययोर्द्व्यहेन ब्राह्मणः शुध्यति शूद्रस्तु स्पर्शं विनानुगमने सर्वत्र नक्तेन। मृतस्य शूद्रस्य बान्धवैः सह रोदनरहितविलापमात्रेऽहोरात्रेण। अस्थिसञ्चयनकालश्च ब्राह्मणस्य चतुरहः शूद्रस्य दशाहः। त्र्यहाशौचे द्वितीयाहः। मरणाशौचे विप्रस्य चतुर्थाहेऽस्पृश्यतानिवृत्तिः। शूद्रस्य दशमदिने सर्वस्य खण्डाशौचकाले त्रिभागकालेन अतिक्रान्ताशौचे सचेलस्नानेन जनने तु सपिण्डानां स्पृश्यतैव। पुत्रोत्पत्तौ स्नानात् पितुः स्पृश्यत्वं एवं विमातॄणामपि। एवं सूतिकास्पर्शे पितुर्विमातॄणाञ्च सूतिकातुल्यकालास्पृश्यत्वम्। अन्येषां स्नानमात्रं कन्यापुत्रजनने मातुर्दशरात्रमङ्गास्पृश्यत्वं शूद्रायास्तु दशरात्रमस्पृश्यत्वम्। अशौचकालादि विषये च प्रायोनिबन्धकर्तॄणां मतभेदोदृश्यते बाहुल्यभयात् तन्न लिखितम् स्वस्वदेशप्रचलितनिबन्धानुसारेण तदवसेयम्। अशौचे तु वर्णादि

विशेषादौ दश पक्षा हारलतायां दक्षेणोक्ताः यथा “सद्यःशौचं तथैकाहस्त्र्यहश्चतुरहस्तथा। षड्दश द्वादशाहश्च पक्षोमासस्तथैव च। मरणान्तं तथा चान्यत् दश पक्षास्तु सूतके”। तत्र मरणान्तं जननमरणभिन्ननिमित्तम्। यथा “क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च। यथेष्टाचरणस्याङ्गमरणान्तमशौचकम्” शु०त० स्मृतिः। “अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्त्वाऽन्नं तथा द्विजः। एवंविधस्य विप्रस्य सर्व्वदा सूतकं भवेत्” दक्षः “अन्यपूर्व्वा यस्य गेहे भार्य्या स्यात्तस्य नित्यशः। अशौचं सर्व्वकार्य्येषु देहे भवति सर्व्वदेति” नि०सि०स्मृतिः “मरणान्तपक्षस्तु निन्दार्थवादपरः “नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेदिति” माधवधृतवचने नामधारकविप्रस्यापि दशाहाशौचविधानात्” नि०सि०। दासाद्यशौचे विशेषः तत्र दासाः पञ्चदशधा दासशब्दे वक्ष्यमाणास्तेषु गर्भदासस्य सपिण्डान्तरजननमरणयोः स्वामिकार्य्ये सद्यः शौचं भक्तदासस्य त्र्यहः “सद्यःस्पृश्यो गर्भदासो भक्तदासस्त्र्यहाच्छुचिः” नि०सि०स्मृत्युक्तेः कर्म्मकरदासानां विशेषः “मूल्यैः कर्म्मकराः शूद्रा दासीदासास्तथैव च। स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः” शाता० उक्तः। दत्तदासदास्यादीनां तु, “दासी दासश्च सर्व्वो वै यस्य वर्णस्य यो भवेत्। तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्या मासन्तु सूतकम्” अङ्गि० “स्वामिशौचेन दासाद्याः स्पृश्याः मासात्तु कर्म्मसु। योऽन्याः सु मासितोदासी सूतके स्पृश्यतामियात्” षट्त्रिं०। दत्तदासादीनां सपिण्डमरणादौ स्वाम्यशौचसमसंख्यकदिनादूर्द्धम् सत्यपि मासाद्यशौचे स्वामिकार्य्ये स्पृश्यतेति हरदत्तः एवमन्तेवासिनामपि। “दासान्तेवासिभृतकाः शिष्याश्चैकत्रवासिनः। स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतसूतके” वृह० उक्तेः। दासादेः स्वामितत्सपिण्डमरणेऽशौचमाह विष्णुः “पत्नीनां दासानामानुलोम्ये स्वामितुल्यमशौचं मृते स्वामिन्यात्मीयम्” अत्रानुलोम्येनेत्युक्तेः प्रातिलोम्येऽशौचाभाव एव तस्य शास्त्रीयदासत्वाभावात् “वर्णानामानुलोम्येन दास्यं न प्रतिलोमतः” इति याज्ञ० स्मृत्या प्रातिलोम्येन दासत्वनिषेधात्। “सूतकानां परिच्छेद इत्यादि सू०सि० प्रागुक्तवचनात् सावनदिनस्यैव ग्राह्यता। मिताक्षराकृता तु रात्रिं त्रिभागां कृत्वाद्यभागद्वये चेत् पूर्व्वदिनम्, अन्त्ये चेत् परदिनमिति आरम्भकाले विशेष उक्तः। प्रागर्द्धरात्रात् प्राग्वा सूर्य्योदयात् पूर्व्वदिनमिति मतान्तरम्। एतेषु देशाचारतो व्यवस्था। अशौच्यन्नभक्षणेऽपि तत्तुल्य-

मशौचम् । "अथ ब्राह्मणादीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदशौचम् यावत्तेषाम्" विष्णुः एतत् ज्ञानतः, अज्ञाने तु "अन्तर्दशाहे भुक्तान्नं सूतके सूतकेऽपि वा तस्याशौचं भवेत्तावद्यावदन्नं व्रजत्यधः" अङ्गिरसोक्तं ज्ञेयम् "उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत" इति यमः । उभयत्र जननमरणयोः दशाहानीत्यशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्य सूतकयुक्तस्य सम्बन्ध्यन्नमसकुल्यैर्नभोक्तव्यम् । सकुल्यानां न पुनर्दोषः "सूतके तु कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्" इति तेनैवोक्तत्वात् अयञ्च निषेधोदातृभोक्त्रोरन्यतरेण जननमरणे ज्ञाते सति द्रष्टव्यः । "उभाभ्यामपरिज्ञाते सूतकं नैव दोषकृत् । एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेदिति षड्त्रिंशन्मतदर्शनात् । तथाविवाहादिषु सूतकोत्पत्तेः प्राक् ब्राह्मणार्थं पृथक्कृतमन्नं भोक्तव्यमेव । "विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पितार्थेषु न दोषः परिकीर्त्तित" इति बृहस्पतिस्मरणात् तथाऽपरोऽपि विशेषः षड्विंशन्मते दर्शितः । "विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरामृतसूतके । परैरन्नं प्रदातव्यम्भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः । भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः" नि० सि० इति । तथाऽशौचिपरिग्रहत्वेऽपि केषु चित् द्रव्येषु दोषाभावः । यथाह मरीचिः । "लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च । शाककाष्ठतृणेष्वप्सु दधिसर्पिःपयःसु च । तिलौषधाजिने चैव पक्वापक्वे स्वयंग्रहः । पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके" इति । शाकम्भक्ष्यजातम् । अपक्वन्तण्डुलादि। स्वयंग्रह इति स्वयमेव स्वाम्यनुज्ञातो गृह्णीयात् न तद्धस्तात् । एतद्व्यामान्नविषयं सत्रप्रवृत्तविषयञ्च । "अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् । भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषांत्रिरात्रन्तु पयः पिबेदिति" अङ्गिरः स्मरणात्। अत्र पक्वशब्दोऽभक्ष्यव्यतिरिक्तौदनादिविषयः । शवसंसर्गनिमित्ताशौचे त्वङ्गिरसा विशेषउक्तः । "अशौचं यस्य संसर्गादापतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्यैव लुप्यन्ते गृह्याणाञ्च न तद्भवेदिति" । तदशौचङ्केवलं गृहमेधिन एव न पुनस्तद्गृहमवानां भार्यादीनान्तद्द्रव्याणाञ्च भवेदित्यर्थः । एवमेवातिक्रान्ताशौचेऽपि । "संसर्गाद्यस्य चाशौचं यस्यातिक्रान्तकालता । तदीयस्य पदार्थस्य नाशौचं विद्यते क्वचित्" षट्त्रिं० नि० सि० । कर्म्मविशेषे कर्म्मारम्भे च तत्तत्कर्म्मणि अशौचाभावः यथोक्तम् । "कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः" प्रचेतसा,। लघुविष्णुना च "व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमार्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् । प्रारम्भोवरणं यज्ञे संकल्पो व्रतबन्धयोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया" वरणमिति ऋत्विक्परम् तेषाञ्च मधुपर्कग्रहणोत्तरमशौचाभावः । "गृहीतमधुपर्कास्तु यजमानात्तु ऋत्विजः । पश्चादशौचं पतितं न भवेदिति निश्चयः" ब्रह्मपुरा० उक्तेः एतन्मूलकमेव त्रिंशच्छ्लोक्यां तत्तत्कार्य्येषु अशौचाभाववचनम् यथा "तत्तत्कार्य्येषु सत्रिव्रतिन्टपनृपवह्नीच्छितर्त्विक्स्वदेशभ्रंशापत्स्वप्यनेकश्रुतिपठनभिषक्कारुशिल्पातुराणाम् । संप्रारब्धेषु दानोपनयनयजनश्राद्धयुद्धप्रतिष्ठाचूडातीर्थाङ्गयात्राजपपरिणयनाद्युत्सवेष्वेतदेव" "तीर्थेति आकस्मिकतीर्थप्राप्तौ तदङ्गं श्राद्धमशौचे कर्त्तव्यम् "विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि । न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म्म यज्ञादि कारयेत्" पैठी० उक्तेः यात्रा रथयात्रादि । जपः पुरश्चरणादि संकल्पितस्तोत्रपाठादिश्च । व्रती संकल्पेन गृहीतव्रतादिः "गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचिदिति" ब्राह्मोक्तेः "वरं प्राणान् परित्यज्य मुण्डनं शिरसोऽपि वा नत्वनभ्यर्च्य भोक्तव्यं भगवन्तं त्रिलोचनम्" इत्युक्तनियमवतो देवपूजायामधिकारः । कृतनियमविषया "शिवविष्ण्वर्चनं दीक्षा यस्य चाग्निपरिग्रहः । श्रौतकर्म्माणि कुर्व्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्" यमोक्तिः "जपो देवार्चनविधिः कार्य्यो दीक्षान्वितैर्नरैः नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्" मुक्तावली च । "अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् । स्नात्वा निर्वर्त्त्य नित्यञ्च मानस्या क्रियया हि वै । बाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत्" शारदा। मानसजपे तु अकृतनियमस्यापि अशुचेरप्यधिकारः "अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छन् तिष्ठंस्तथा स्वपन् । मन्त्रैकशरणोविद्वान् मनसैव समभ्यसेत् "रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः "मानसमप्यशुचीति" वचनं तु पठनपाठनाविषयम् । तारादिविषये तु अकृतनियमस्याप्यधिकारः "तारायाश्चैव काल्याश्च त्रिपुराया विशेषतः । जनने मरणे चैव न त्यजेयुर्जपार्चनम्" इति तन्त्रोक्तेः । अथाशौचे नियमाः नि० सि० याज्ञवल्क्यः "इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः । विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मनः । आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् । प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः" । "प्रवेशनादिकं

कर्म्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि" नि०सि०। 'क्रीतलब्धाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् क्षितौ या० इदञ्चाद्येऽह्नि। यथाशुद्धितत्त्वे वैजवापः "शमीमालभन्ते 'शमी मे पापं शमयत्विति" अश्मानमालभन्ते "अश्मेव स्थिरोभूयासमिति" अग्निम् 'अग्निर्नः शर्म्म यच्छत्विति" ज्योगित्यन्तरा गामजमुपस्पृशन्तः क्रीत्वा लब्ध्वावान्यगेहादेकान्नमलवणमेकरात्रं दिवाभोक्तव्यं 'त्रिरात्रं च कर्म्मोपरमणम्" क्रीताद्यशनमुपवासाशक्तस्य। आश्वलायनस्तु "नैतस्यां रात्र्यामन्नं पचेरंस्त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनः स्युर्द्वादशरात्रं चेत्याह महागुरुषु"। अशक्तौ रत्नाकरे आपस्तम्बः "भार्य्याः परमगुरुसंस्थायां चाकालभोजनानि कुर्वीरन्" यदा स्मृतिः परदिने तावत्कालमित्यर्थः। बृहस्पतिः "अधःशय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः। अक्षारलवणान्नाः स्युर्लब्धक्रीताशनास्तथा" अक्षारलवणशब्देऽक्षारलवणशब्दार्थ उक्तः। भोगोऽभ्यङ्गताम्बूलादिः "तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनञ्च यत्। तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति स्वबान्धवाः मार्क०पुरा० वाक्यन्तु अन्त्यदिनविषयम् "अशौचान्ते तिलकल्कैः स्नाता गृहं प्रविशेयुरिति विष्णूक्तेः सपिण्डानामस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं भोगोऽप्युक्तः विष्णु०पु०। "शय्यासनोपभोगस्तु सपिण्डानामपीष्यते अस्थिसञ्चयनादूर्द्ध्वं संयोगस्तु न योषिताम्" तिलान् ददत पानीयं दीपं ददत जाग्रतः। ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम्" भारतम्। भोजनं च दिवैव। दिवा चैव च भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभेत्युक्तेः प्रागुक्तवैजवापोक्तेश्च। "क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवान्नमश्नीयुः" पारस्करोक्तेश्च अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान्" आदि पुरा० ज्ञातिभिः सह भोजनञ्च तृतीयादिदिनपरम्। प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे दशमे तथा। ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमिति" मरीच्युक्तेः। "मांसाशनं च नाश्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ" मनुः। लवणक्षीरमाषान्नापूपमांसानि पायसम्। वर्ज्जयेदाहृतान्नेषु बालवृद्धातुरैर्व्विना" देवजानीयकारि० "मत्स्यमांसानि न भक्षयेयुरा प्रदानात्" गौत० "अधस्तरे त्र्यहमनश्नन्त आसीरन्" वसिष्ठः अशौचे पीठादिनिषेधात् अघकाले उपवेशार्थं कटस्तरः कार्य्यः "पाणिषु मृण्मयेषु पर्णपुटेषु वाऽश्नीरन्" हारीतः। "उपवासो गुरौ प्रेते पत्न्याः पुत्रस्य चैव हि" मरीचिः। अन्त्यदिने विशेषः "यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत् स्यात् पश्चिमं त्वहः। स तत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि। ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे तु वाससी। अन्त्यानामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोत्यथ" ब्राह्मम्। अत्र तिलकल्कादिस्नानं प्रागुक्तम्। अशौचाहेषु सर्व्वदिनेषु वर्ज्जनीयधर्म्मकृत्यमाह शङ्खः "दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च। प्रेतपिण्डक्रिया वर्ज्जमशौचे विनिवर्त्तते" अत्र विशेषो मिताक्षरायाम् "अशुचित्वेन सकलश्रौतस्मार्त्तकर्म्माधिकारनिवृत्तौ प्रसक्तायां केषुचिदभ्यनुज्ञानार्थमाह। "वैतानौपासनाः कार्य्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदनात्" या०। वितानोऽग्नीनां विस्तारः तत्र भवा वैतानास्तेनाग्निसाध्याः अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासाद्याः क्रिया उच्यन्ते। प्रतिदिनमुपास्यत इत्युपासनो गृह्योऽग्निस्तत्रभवाः औपासनाः सायम्प्रातर्होमक्रिया उच्यन्ते। ता वैतानौपासना वैदिक्यः क्रियाः कार्य्याः कथं वैदिकत्वमिति चेत् श्रुतिचोदनात्। तथाहि। 'यावज्जीवमग्निहोत्रञ्जुहुयात्" इत्यादि श्रुतिभिरग्निहोत्रादीनां चोदना स्पष्टैव। तथा "अहरहः स्वाहां कुर्य्यादन्नाऽभावे केनचिदा काष्ठादिति" श्रुत्यौपासनहोमोऽपि चोद्यते। अत्र च श्रौतत्वविशेषणोपादानात् स्मार्त्तक्रियाणां दानादीनामननुष्ठानङ्गम्यते। अतएव वैयाघ्रपादेनोक्तम्। "स्मार्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके। श्रौते कर्म्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति"। श्रौतानाञ्च कार्य्यत्वाभिधानान्नित्यनैमित्तिकानां करणम्। यथाह पैठीनसिः। "नित्यानि निवर्त्तेरन्वैतानवर्ज्जं शालाग्नौ चैके" इति। नित्यानि निवर्त्तेरन् इत्यविशेषेणावश्यकानां नित्यनैमित्तिकानान्निवृत्तौ प्रसक्तायां वैतानवर्ज्जमित्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानाम्पर्य्युदासः। शालाग्नौ चैके इति गृह्याग्नौ भवानामप्यावश्यकानां पाक्षिकः पर्य्युदास उक्तः। अतस्तेष्वशौचं नास्त्येव। काम्यानां पुनः शौचाभावादननुष्ठानम्। मनुनाप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तम्। "प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रिया" इति। अग्निषु क्रिया न प्रत्यूहेदित्यनग्निसाध्यानाम्पञ्चमहायज्ञादीनान्निवृत्तिः। अत एव संवर्त्तः। "होमन्तत्र प्रकुर्व्वीत शुष्कान्नेन फलेन वा। पञ्चयज्ञविधानन्तु न कुर्य्यान् मृत्युजन्मनोरिति"। वैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपि वचनान्निवृत्तिः "विप्रो दशाहमासीत वैश्वदेवविवर्ज्जितः" इति तेनैवोक्तत्वात्। "सूतके कर्म्मणान्त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते" इति यद्यपि सन्ध्याया निवृत्तिः श्रूयते तथाप्यञ्जलिप्रक्षेपादिकङ्कार्य्यम्। "सूतके सावित्र्या चाञ्जलिम्प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यादिति" पैठीनसिस्मरणात्। यद्यपि वैतानौपासनाः कार्य्या इति सामान्येनोक्तं तथाप्यन्येन कारयितव्यम्। "अन्य एतानि कुर्य्युरिति" पैठीनसिस्मर-

णात् । बृहस्पतिनाप्युक्तम् । "सूतके मृतके चैव अशक्तौ श्राद्धभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्" इति । तथा स्मार्त्तत्वेऽपि पिण्डपितृयज्ञश्रावणीकर्म्माश्वयुज्यादिकस्य नित्योहोमःकार्य्य एव । "सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तकर्म्म कथम्भवेत् ? । पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेदिति" जातूकर्ण्यस्मरणात् । यद्यपि साङ्गे कर्म्मण्यकर्त्तृत्वन्तथापि स्वद्रव्यत्यागात्मकप्रधानं स्वयङ्कुर्य्यात् तस्यानन्यनिष्पाद्यत्वात् । अतएवोक्तम् । "श्रौते कर्म्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति" । यत्पुनः "दानम्प्रतिग्रहोहोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तत" इति होमप्रतिषेधः । स काम्याभिप्रायो वैश्वदेवाभिप्रायो वा व्यवस्थापनीयः" इत्यन्तेन । संध्यादौ नाप्यपवादमाहापरार्के पुलस्त्यः "संध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् । न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोद्विजः । सूतके मृतके चैव संध्याकर्म्म समाचरेत् । मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः" । यत्तु चन्द्रिकायां जावालः "सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान्नैत्यिकं स्मृतिकर्म्म च । तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रियेति" यच्च संवर्त्तः "सूतके कर्म्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते" यच्च विष्णु० पुरा० "सर्व्वकालमुपास्या तु सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः" इति तत् संपूर्णसन्ध्यापरम् "अर्घ्यान्ता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जितेति" शुद्धिदीपेच्यवनोक्तेः पैठीनसिस्तत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह "सूतके सावित्र्याञ्जलिंप्रक्षिप्य सूर्य्यं ध्यायन्नमस्कुर्य्यात्" प्रयोगपरिजाते भरद्वाजोपि "सूतके मृतके कुर्य्यात् प्राणायाममन्त्रकम् । तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्य मार्जयेत् । गायत्रीं सम्यगुच्चार्य्य सूर्य्यायार्घ्यं निवेदयेत् । मार्जनं तु न वा कार्य्यमुपस्थानं न चैव हि" एवं मिताक्षरापरिजातादौ अशौचे सन्ध्याकरणभेदस्योक्तेः गौडानां तदनाचरणमनाचार एव तस्य श्रौतत्वेन स्मृत्या बाधानुचितत्वादिति द्रष्टव्यम् । "ग्रहणादावप्यशौचापवादमाह व्यासः "स्नातकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके इति" लैङ्गे "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्य्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" प्रयोगपारिजाते "बृहस्पतिः "कन्याविवाहसंक्रान्तौ सूतकं न कदाचन" । महागुरुनिपातवर्षमध्ये कर्म्मविशेषेऽशौचम् । "स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं चाग्नितर्पणम् । प्रथमाब्दे न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने" हेमा० स्मृतिः । महागुरवश्च माता पिता भर्त्ता च अतिगुरुशब्देनोक्ताः । "प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि दैवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः" देवी पु० अग्नितर्पणं वज्रहोमादि, न त्वाधानं तस्य प्रथमाब्देऽपि विधानात् यथा "पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवासरे । आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात्" हेमा० ध्वच० । अग्नितर्पणमित्यत्र अन्यतर्पणमिति शुद्धितत्त्वे पाठः । आधानादीत्यादिपदेन आवश्यक वृद्धिनिमित्तनित्यकर्म्मणोर्ग्रहणम् । श्राद्धकौमुद्यां देवी पु० "महातीर्थस्य गमनमुपवासव्रतानि च । संवत्सरे न कुर्व्वीत महागुरुनिपातने" एतदेकवाक्यतया प्रागुक्तवचने स्नानपदं काम्यतीर्थादिस्नानपरम् महादानसाहचर्य्यात् स्वाध्यायपदमपि काम्यवेदपारायणपरम् "तथैव काम्यं यत् कर्म्म वत्सरात् प्रथमादृते" लघुहा० वचनैकवाक्यत्वात् "महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चित् न चाचरेत् । आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्य्यं च श्राद्धं दैवयुतञ्च यत्" कालि०पु० "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभुग्भवेत् । वृद्धीष्टापूर्त्तयोग्यश्च गृहस्थश्च सदा भवेत्" मत्स्य पु० । वृद्धीत्यनेन वृद्धिनिमित्तक सपिण्डनाभावे नाधिकारीत्यर्थः गृहस्थश्च सदा भवेदित्यनेन गृहस्थोचितनित्यपञ्चयज्ञेष्वधिकारः । अतएव पितृमरणाशौचोत्तरमेव वैश्वदेवश्राद्धं विहितम् । एवं वृद्धिश्राद्धाभावे वर्षपर्य्यन्तं तत्तत्कर्म्मण्यशौचमिति स्थिते "प्रेतकर्म्माण्यनिवर्त्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् । आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेदिति" ज्योतिषवाक्यं शुभदमित्युक्त्या शुद्ध्यर्थचतुर्थाब्दकर्त्तव्यश्राद्धोत्तरं प्राशस्त्यमात्रपरमेव । एतच्चाशौचं वर्षमध्ये आवश्यकवृद्ध्यर्थसपिण्डनाभावएव । "अर्व्वाक् संवत्सरात् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा" इत्यादि स्मृत्यनुसारेण आवश्यकवृद्धिनिमित्तसपिण्डापकर्षे तु काम्यादिकर्म्मकरणयोग्यता । अत्र विशेषमाह लौगाक्षिः । "अन्येषां प्रेतकर्म्माणि महागुरुनिपातने । कुर्य्यात् संवत्सरादर्व्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्" प्रेतकर्म्म दाहाद्येकादशाहान्तं तत्राशौचान्तरस्याप्रतिबन्धकत्वात् "आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्य्यादेकादशेऽहनीति निर्ण०सि०धृतस्मृते. । तेन एकं सपिण्डनं वार्षिकादि च । एवं देवी० पु०वचनेऽपि पैत्रपदं पार्व्वणसपिण्डनवार्षिकपरम् । अत्रापवादः माधवीये ऋष्य० "पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्तनयेषु च । स्नुषास्वस्रोश्च पित्रोश्च संघातमरणं यदि । अर्व्वागब्दान्मातृपितृपूर्व्वं सपिण्डमाचरेत्" लौगा० "पत्नीपुत्रस्तथा पौत्रो भ्राता तत्पुत्रकाअपि । पितरौ च यद्येकस्मिन् म्रियेरन् वासरे तदा । आद्यमेकादशे कुर्य्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्" इदम् एकदिनमरणविषयमेव "महागुरुनिपाते तु प्रेतकार्य्यं यथाविधि । कुर्य्यात् संवत्-

सरादृर्ध्वागेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्” इति धवलनिबन्धवाक्यात्। “माता चैव तथा भ्राता भार्य्या पुत्रस्तथा स्नुषा। एषां मृतौ चरेच्छ्राद्धमन्यस्य न पुनः पितुः” इति भृगुवचनं भिन्नदिनमरणेऽपि पितुर्म्मृतावन्यस्य सपिण्डनं न कार्य्यमेषामेव कार्य्यमित्येतत्परमिति नि० सि०। “पितर्य्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्त्तते। मातर्य्यपि च वृत्तायां पितृश्राद्धाद्वते समाम्” माध० वृह० वचनन्तु वार्षिकश्राद्धपरम् मातुः कृते इत्याकर्षः मातरं पितरं च विना अन्यस्य श्राद्धात् वार्षिकश्राद्धात् समां व्याप्य निवर्त्तते इत्यर्थः। “अन्यश्राद्धं परान्नञ्च गन्धमाल्यञ्च मैथुनम्। वर्ज्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः” देवलवचने अन्यपदं भृगुवचनोक्तमात्रादिभिन्नपरम्। अन्नपदञ्च सिद्धान्नपरं “भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमित्यमरोक्तेः “सिद्धमन्नमुदाहृतम्” इत्युक्तेश्च न तु परस्वामिकामान्नमात्रपरम् अन्नशब्देन रूढ्या परिभाषया च सिद्धान्नस्यैव झटित्युपस्थापकत्वात् आमान्नस्य लक्ष्यार्थतया विलम्बेनोपस्थितेश्च। एवमेवाचारः “विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपितृको नरः। यावत् वत्सरपर्य्यन्तं मनसाऽपि न चिन्तयेत्” कालिकापु० वाक्यं वार्षिकदुर्गापूजाविषयं नित्यपूजायाः कर्त्तव्यतायाः दशाहमध्येऽपि प्रागुक्तेः। “द्वयोरेव महागुर्व्वोरब्दमेकमशौचकम्। नान्येषामधिकाशौचं स्वजातिविहितात् क्वचिदिति” श्राद्धकौ० धृतजातू० वचनं तु पुरुषविषयम्। स्त्रीणां भर्त्तुर्महागुरुतायाः सर्व्वसम्मतत्वेन तन्मरणे अधिकाशौचस्योचितत्वात् अतएव ‘महागुरुविपत्तिषु इत्यादिना सामान्यतो बहुवचनमुपात्तम्। “गयाश्राद्धं मृतानां तु पूर्णे त्वब्दे प्रशस्यते” हेमा० भवि० पु०। तीर्थश्राद्धं गयाश्राद्धम् श्राद्धमन्यच्च पैतृकम्। अब्दमध्ये न कुर्वीत महागुरुविपत्तिषु त्रिस्थ० गरु० पु०। इदं वृद्ध्यर्थसपिण्डनाभावे। वृद्धौ सपिण्डनापकर्षे तु वर्षमध्येऽपि दर्शादिकं कार्य्यमेव “पितुः सपिण्डनं कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम्” छन्दोगप० वचनात् “सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं नरः पार्व्वणभुग्भवेत्” मात्स्यात् “ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमश्नुते। विन्दते पितृलोकं च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते” इति हारीतवचनाच्चेति शूलपाणि०। “उद्वाहश्चोपनयनं प्रथमेऽब्दे महीपते!। कृते सपिण्डनेऽप्यूर्द्ध्वमस्थ्नां चोद्धरणं त्यजेत्। तथापि कर्त्तुमिच्छन्ति त्रीणि चैतानि वै सुताः। मासिकान्यवशिष्टानि चापकृष्य चरेत् पुनः” ब्रह्म वै० पु०। अत्रेदं बोध्यं वृद्धिं विना कुलधर्म्मैकपुत्रत्वादिवशतः वर्षमध्ये सपिण्डनापकर्षेऽपि पितृत्वप्राप्तिर्वर्षान्त एव “कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम्। प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” विष्णु ध० उक्तेः “अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत्। प्रेतत्वमपि तस्यापि विज्ञेयं वत्सरं नृप।” इत्यग्निपु० उक्तेश्च। तेन एतद्विषये महागुरूणां प्रेतत्वसत्त्वेन विवाहोपनयनादौ दैवपैत्रेषु च नाधिकारः वृद्धिनिमित्ते सपिण्डने संवत्सरमप्राप्यापि प्रेतत्वविमुक्तिस्तेन सर्व्वत्राधिकारः। “अर्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा। ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां च पृथक्क्रिया” मात्ता० वाक्ये पूर्णवत्सरस्येव वृद्ध्यारम्भकालस्यापि प्रेतत्वविमोचनहेतुत्वोक्तेः तथात्वम्। यतः सपिण्डीकृता अतो न प्रेताः प्रेतपदप्रतिपाद्या विमुक्तप्रेतभावा इत्यर्थः। तत्र विशेषः। “अस्थिक्षेपं गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपाक्षिकम्। प्रथमेऽब्देऽपि कुर्वीत यदि स्याद्भक्तिमान् सुतः” मदनपारिजातधृतवचनम्। ‘भक्तिमान् भक्त्याख्यश्राद्धकारीति मदनपारिजातादयः। “भक्तिश्राद्धं तु त्रिस्थलीसेतौ उक्तम् तच्च गयाश्राद्धादिपद्धतौ अस्माभिर्दर्शितं तत एवावगन्तव्यम्। एवं क्षताशौचमपि कर्म्मविशेषानर्हत्वप्रयोजकम्। विवरणं क्षताशौचशब्दे” ग्रहणेऽशौचं ग्रहणशब्दे वक्ष्यते। रजस्वलाशौचन्तु अशुद्धिशब्दे उक्तप्रायम्। “अपाङ्क्तेयाद्यशौचाद्यैर्यदि विघ्नं प्रजायते। तदशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते” तिथि० त० स्मृतिः।

अशौचसङ्कर अशौचयोः सङ्करः। जननमरणाशौचयोर्मध्ये पुनर्जननामरणाशौचयोः पातेन जनिते अशौचविशेषे। तत्कालभेदो यथा जननाशौचमध्ये जननाशौचान्तरपाते पूर्व्वाशौचकालेन शुद्धिः। पूर्णाशौचान्त्यदिने पूर्णाशौचान्तरपाते अन्तिमदिनोत्तरदिनद्वयेन शुद्धिः। अन्तिमदिवसोत्तरप्रभाते सूर्य्योदयात् पूर्व्वं तत्पाते सूर्य्योदयावधिदिनत्रयेण शुद्धिः। एवं मरणाशौचेऽपि। वर्द्धितदिनद्वयत्रयाभ्यन्तरे अशौचान्तरपाते पूर्व्वेणैव शुद्धिः। अशौचत्रितयान्तकृत्यमेकदैव। तद्द्वितीयदिनकृत्यं तत्परदिने। अत्र दशमदिनतत्प्रभातयोः पितृमातृभर्त्तृमरणे तु न दिनद्वयत्रयाच्छुद्धिः किन्तु स्वावधेरेव सम्पूर्णाशौचमिति। ज्ञातिजननाशौचमध्ये स्वपुत्रजनने पूर्व्वार्द्धे पूर्व्वेण, परार्द्धे परेण शुद्धिः। एवं ज्ञातिमरणमध्ये पितृमातृभर्त्तृमरणे पूर्व्वार्द्धे पूर्व्वाशौचकालेन, परार्द्धे पित्राद्यशौचकालेन शुद्धिः। स्वपुत्रजननाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञाति-

जनने, पितृमातृभर्त्तृमरणाशौचान्तिमदिनतत्प्रभातयोर्ज्ञातिमरणेऽपि न दिनद्वयत्रयवृद्धिः। स्वपुत्त्रयोस्तु तथा जनने मातापित्रोस्तु तथा मरणे न द्विनद्वयत्रयवृद्धिः। जननाशौचयोस्तु सन्निपाते पूर्व्वार्द्धे जातोयदाऽशौचाभ्यन्तरे क्कतस्तदा सपिण्डानां सद्यः शौचेन पूर्व्वाशौचस्य नाशः। तन्नाशादेव परार्द्धजातमातापितृव्यतिरिक्तानां परजननाशौचस्य निवृत्तिः। परजातमरणे तु न तथा तस्य पूर्वजननावधिस्थायित्वादिति गुरुचरणाः। एवं द्वितीयजातस्य पित्रोस्तु पूर्व्वार्द्धजातमरणे पूर्व्वाशौचकालावधि अङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमशौचं, परार्द्धजातमरणे तु स्वावधिजननाशौचमङ्गास्पृश्यत्वयुक्तमिति। औत्सर्गिकसमसंख्यदिवसीयजननमरणाशौचयोः सन्निपाते मरणाशौचकालेन शुद्धिः। तदन्यकालयोस्तु दीर्घकालाशौचकालेन शुद्धिः। ततश्च पुत्त्रवत्याविंशतिरात्राशौचान्त्यदिने पत्युर्मरणे बहुकालेन जननाशौचकालेन शुद्धिः तथा सपिण्डद्वयजननजातद्वादशाहान्त्यदिने पितृमातृभर्त्तृमरणेऽपि बहुकालीनाशौचकालेन शुद्धिः। प्रथमदिने सपिण्डमरणद्वये यावदशौचं सर्वगोत्रास्पृश्यत्वयुक्तम् एवं प्रथमाह्ने सकुल्यद्वयमरणेऽङ्गास्पृश्यत्वयुक्तं त्रिरात्रम्। तेनैतत् त्रिरात्रं गुरु विदेशमरणादौ त्रिरात्रं तु लघु स्नानेनैवाङ्गास्पृश्यत्वानिवृत्तेः। ततश्चोभयोः सन्निपाते गुरुणैव शुद्धिः। एवं विदेशस्थमृतज्ञातित्रिरात्राद्विदेशस्थमृतपितृमातृभर्त्तृत्रिरात्रं गुरु। संपूर्णाशौचे तु अशक्तानामपि यावदशौचमस्पृश्यत्वाभिलदर्शनात्। अत्रापि तावत्कालं तथासिद्धत्वात्तत्रापि गुरुणैव शुद्धिः। तुल्यत्रिरात्रयोस्तु सन्निपाते पूर्व्वेणैव शुद्धिः। तथा कन्यापुत्त्रयमजोत्पत्तौ मातुर्मासेन शुद्धिः। तयोरशौचमध्ये मातुः कन्यामरणे सद्यः शुद्धिर्न पुत्त्रमरणात्, अन्येषान्तु प्रथमजातमरणात् शुद्धिः। न परजातमरणात् एवमन्यद्भाव्यं सुधीभिः” शुद्धितत्त्वम्।

अशौचान्त पु० अशौचस्यान्तोयत्र। स्वजात्युक्ताशौचावसानाधारे दशमादौ दिने “अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणाम्”। “अशौचान्ताद्द्वितीयेऽह्नि यस्य नोत्सृज्यते वृषः” इति च स्मृतिः। [२तच्छून्ये त्रि०।

अशौर्य्य न० अभावे न० त०। १शौर्य्याभावे अपराक्रमे न० ब०।

अश्न त्रि० अश्नुते व्याप्नोति अश्नाति वा अश—नन्। १व्यापनशीले २भोजनशीले च “स्वगोनाम्नो अति यज्जुगुर्यात्” ऋ० १।१७३।२ “अश्नोव्यापकः अशनशीलश्च” भा० “कर्म्मणिनन्। ३व्याप्ते “तस्य भ्राता मध्यमो अस्त्यश्नः” ऋ० १।१६४।१। “अश्नः व्याप्तः भा० ४असुरभेदे पु० मुष्णान् पसः स्वर्य्येण स्तवानश्नस्य” ऋ० २।२०।५। “अश्नुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्नः कश्चिदसुरः भा०। “अध्वर्य्यवोयः स्वश्नं जघान” ऋ० २।१४।५।५। करणे नन्। सोमकण्डनप्रस्तरे। “नृभिर्धूतः सुतोश्नैरव्यो वारैः” ऋ० ८।२।२। अश्नैः अश्मभिः करणभूतैः सुतोऽध्वर्युभिरभिषुतः” भा०। अश्नुतेऽम्बरम्। ६मेघे निरु०।

अश्नीतपिबता स्त्री अश्नीत पिबत इत्युच्यते यस्यां निर्देशक्रियायाम् मयू० स०। भोजनादिनिर्देशक्रियायाम् “अश्नीतपिबतीयन्ती प्रसृता स्मरकर्म्मणि” भट्टिः।

अश्मक पु० अश्मेव स्थिरः निश्चलत्वात् इवार्थे कन्। १ऋषिभेदे “वेदस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना” भा० शा० प०। २दक्षिणदेशस्थे देशभेदे। “गन्तव्योमलयः श्रीमान् पर्व्वतो धातुमण्डित” इत्युपक्रम्य “तथाश्मका पुलिन्दाश्च कलिङ्गाश्च विशेषतः” रा० कि० का०। वृहत्संहितायान्तु स देशः पश्चिमोत्तरस्यां दिशि। “दिशि पश्चिमोत्तरस्यां माण्डव्यतुषारतालहलमद्राः। अश्मककुलूतलहडस्त्रीराज्यसिंहवनखण्डाः” इति कुर्म्मविभागे उक्तम्” अतउभयत्रापि तन्नामको देशः। तस्य जनपदवाचित्वात् तद्देशवासिषु तद्राजनि च ततः कृताणो बहुषु लुक्। ३तद्देशवासिनि ४तद्राजनि च ब० व०। “साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्” पा० सू० साल्वजनपदावयवत्वेनोक्तेः ५साल्वदेशावयवे च साल्वदेशश्च वृह० सं० कूर्म्मविभागे नवसु खण्डेषु मध्यखण्डे उक्तः “भारतवर्षे मध्यात् प्रागादि विभाजिता देशाः भद्रारिमेदमाण्डव्यसाल्वनीपोज्जिहानसंख्याताः” इत्युपक्रम्य “गजाह्वयश्चेति मध्यमिदम्” इति नवखण्डे कूर्म्मभागे मध्यखण्डे तस्य स्थितिरुक्ता अतः साल्वावयवनामकोऽश्मकः तदीयदक्षिणप्रदेशस्थः इति गम्यते तेन रामायणवाक्यं तद्विषयकमिति न विरोधः। अश्मके साल्वावयवे भवः इञ् आश्मकिः। तद्देशभवे त्रि० तद्राजनि च बहुषु लुक् आश्मकाः साल्वावयवाश्मकवासिषु तद्राजसु च ब० व०। स्त्रियां न लुक् आश्मक्यः। साल्वशब्देऽस्य विवृतिः।

अश्मकदली स्त्री अश्नुते अश—मनिन् कर्म्म०। काष्ठकदल्याम्।

अश्मकुट्ट पु० अश्मनि प्रस्तरएव धान्यादिकं कुट्टयति कुट्ट—अण्—उप० स०। वानप्रस्थभेदे, तस्योदूखलादिशून्यत्वेन तण्डुलादेर्वितुषीकरणस्य तत्रैव विधानात्तथात्वम्। “अश्मकुट्टोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोऽपि वा” मनुः। स्वुल्।

अश्मकुट्टकोऽप्यत्र । “दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः” या० स्मृतिः ।

अश्मकेतु स्त्री अश्मेव केतुरस्य । क्षुद्रपाषाणभेदवृक्षे ।

अश्मगन्धा अश्मन इव गन्धो लेशोऽस्याः । पृश्निपर्णीलक्षणायामासन्धौ लतायाम् । “विशाखशावाश्मगन्धापृश्निपर्ण्यं ध्यखण्डाश्च” कात्या० २०,७,१७, “अश्मगन्धा आसन्धिः पृश्निपर्णीलक्षणेति” कर्क० । “न शरं नाश्मगन्धां नाध्यण्डां न पृश्निपर्णीं नाश्वत्थस्यान्तिके कुर्य्यात्” शत०ब्रा० । [मरकतमणौ । राजनि० ।

अश्मगर्भ पु० अश्मेव क्षतो गर्भोऽस्य । “पन्ना इति” ख्याते

अश्मगर्भज पु० अश्मगर्भाज्जायते जन–ड ५त० । मरकतमणौ अश्मयोनिरप्यत्र” राजनि० २प्रस्तरजे वह्नौ पु० ।

अश्मगुड पु० अश्मनिर्म्मितो गुडः गोलाकारः पदार्थः । प्रस्तरनिर्म्मिते (गुली) प्रसिद्धे युद्धसाधने अस्त्रभेदे स्त्रीत्वमपि “स्थूलान् भुशुण्ड्यश्मगुडाः स्थूलाः कार्ष्णायसीस्तथा” भा०द्रो०प० । भुशुण्डीनिर्मुक्ता अश्मगुडास्तदर्थः ।

अश्मघ्न पु० अश्मानं हन्ति हन–ड । पाषाणभेदवृक्षे ।

अश्मज न०अश्मनो जायते जन–ड ५त०। प्रस्तरजाते १शिलाजतुनि, । अश्मेव जायते जन–ड । २लौहे च ।

अश्मजतु न० अश्मनो जायते जन–तुन् डिच्च । शिलाजतुनि स्वार्थे कन् अश्मजतुकं तत्रैव ।

अश्मजाति स्त्री अश्मनो जातिः सामान्यमस्य । ‘पान्ना”ख्याते मरकतमणौ । अश्मन इव जातिरस्य । रत्नमात्रे अमरः रत्नानि च । “वज्रं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्यमेव च । इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमेव च । मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव” भाव०प्र०। “मुक्ताफलं हीरकं च वैदूर्य्यं पद्मरागकम् । पुष्परागं च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा । प्रबालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव” विष्णु ध० । अत्र पुष्परागादीनां क्लीवताऽपि । अत्र चैषां महारत्नतैतोक्तेः तद्भिन्नानामपि रत्नत्वमस्त्येव यथोक्तं गारुड़े “तेषु रक्षोविषव्याधिव्यालघ्नान्यघहानि च । प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च । वज्रं मुक्ता मणयः पद्मरागाः समरकताश्च प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्य्याः पुष्परागाश्च । कर्केतनकुरुविन्दौ रुधिराक्षसमन्वितं स्फटिकम् । विद्रुममणिश्च” ।

अश्मदारण पु० अश्मानं दारयति दृ–णिच्–ल्यु । पाषाणभेदके टङ्कनामास्त्रे ।

अश्मदिद्यु त्रि० अतिशयेन द्योतते यङ्लुक् बा० ड विद्यु आयुधम् अश्म व्यापकं अश्ममयं वा दिद्यु यस्य । अश्ममयायुधयुक्ते । “विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवः” ५,५४।३ । अश्मदिद्युवो व्याप्तायुधाः अश्ममयायुधा वा” भा०।

अश्मन् पु० अश्नुते व्याप्नोति, संहन्त्यनेन वा कर्त्तरि करणे वा मनिन् । पाषाणे । “अथ यदस्य संचरितमासीत् सोऽश्म पृश्निरभवत्” शत०ब्रा०। “इयत्तकः कुषुम्भकस्तकं भिनद्म्यश्मना” ऋ०१।१९१।१५ । “अशिशकिभ्यां छन्दसि” इत्युक्तेः वेदेऽस्य भूरिप्रयोगः क्वचित् लोकेऽपि “नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषपतितानलम्” रघुः । दन्तोलूखलिकः कालपक्वाशी वाश्मकुट्टकः” या० “अश्मानं दृषदं मन्ये मन्ये काष्ठमुदूखलम् । अन्वायाश्च सुतं मन्ये यस्य माता न पश्यति’ जिनेन्द्रः । २मेघे निरु० तस्याम्बरव्यापकत्वात्तथात्वम् ३भूमिव्यापके पर्व्वते पु० । “अश्मानं चिद्ये बिभिदुः” ऋ० ४,१६,६ । “अश्मानं पर्व्वतं मेघं वा” भा० । “अश्मानं चिच्छवसा दिद्युतः ऋ० ५।३०४। “अश्मानं पर्व्वतम्” भा० । ४व्यापके त्रि० अश्मदिद्युशब्दे उदा०। त०स० उत्तरपदस्थः संज्ञायां जातौ च टचं समासान्तं लभते । संज्ञायाम् पिण्डाश्मः जातौ अमृताश्मः । नित्यसमा० । अश्मना तुल्यः आश्मनः । ऋश्यादि० चतुरर्थ्यां क । अश्मकः । अश्मादि० चतुरर्थ्यां रः अश्मरः । उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । अश्मीयः । तदर्हतीत्यर्थे अश्व । दि० ठण् । आश्मिकः । तत्र कुशल इत्यर्थे आकर्षादि० कन् । अश्मकः । अपत्ये शुभ्रा०ढक् । आश्मेयः। अश्वा० गोत्रापत्ये फञ् । आश्मायनः । अश्मनोविकारः अण् टिलोपः आश्मः मयट् च अश्ममयः स्त्रियां ङीप् । अवयवार्थे तु न टिलोपः आश्मन इत्येव ।

अश्मन्त न० अश्मनोऽन्तोऽत्र शक०पररूपम् । १अशुभे क्षेत्रे, २चुल्ल्याञ्च । अस्त्रनामन्तः । अस्त्रन्तोऽप्यत्र ।

अश्मन्तक पु०न०अश्मानमन्तयति अन्त-णिच् ण्वुल् शक०। १चुल्ल्याम्, २दीपाधारे३छादने,(आडड़)ख्याते तृणविशेषे च । “मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मान्तकबल्वजैः” मनुः । ४अस्फोटकवृक्षे, ५अम्लपत्रे ६कोविदारकवृक्षे च पु० ।

अश्मन्मय त्रि० अश्मनोविकारः मयट् वेदे न नलोपः । पाषाणमये स्त्रियां ङीप् । “शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत्” ऋ० ४।३०।२०। “लोके तु अश्ममयः । “अजमश्ममयञ्चैव” इति मनुः । [गन्धद्रव्ये ।

अश्मपुष्प न० अश्मनः पुष्पमिव। शिलाजतुनि, शैलेये

अश्मभाल न० अश्मेव भाजयति चूर्णितं करोति । भज-णिच् अण् पृषो० जस्य लत्वम् । द्रव्यचूर्णकारके (हामानदिस्ते) इति ख्याते लौहपात्रभेदे शब्दचन्द्रिका ।

अश्मभिद् पु० अश्मानमुद्भिद्य जायते । पाषाणभेदके वृक्षे । क, अश्मभिदः । अण् अश्मभेदः । ण्वुल् । अश्मभेदकोऽप्यत्र पु० ।

अश्मयोनि पु० अश्मा योनिरस्य । मरकतमणौ ।

अश्मर त्रि० अश्म-चतुरर्थ्याम् र । प्रस्तरसंबन्धिनि ।

अश्मरथ पु० अश्मेव दुर्भेदो रथोऽस्य । ऋषिभेदे गर्गा० यञ् । आश्मरथ्यः । “अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः” शा० सू०

अश्मरी स्त्री अश्मानं राति रा-क गौरा० ङीष् । मूत्रकृच्छ्ररोगे स हि मूत्रद्वारा प्रस्तरमिव कठिनमांसं रेचयति इति तस्य तथात्वम् । तन्निदानादि सुश्रुते उक्तं यथा । “अथातोऽश्मरीणां निदानं व्याख्यास्यामः ॥ चतस्रोऽश्मर्य्यो भवन्ति श्लेष्माधिष्ठानास्तद्यथा श्लेष्मणा वातेन पित्तेन शुक्रेण चेति ॥ तत्रासंशोधनशीलस्यापथ्यकारिणः प्रकुपितः श्लेष्मा मूत्रसम्पृक्तोऽनुप्रविश्य वस्तिम्, अश्मरीं जनयति तासां पूर्व्वरूपाणि वस्तिपीड़ारोचकौ मूत्रकृच्छ्रं वस्तिशिरोमुष्कशेफसां वेदना कृच्छ्रा ज्वरावसादौ वस्तगन्धित्वं मूत्रस्येति ॥ यथास्वं वेदनावर्णं दुष्टं सान्द्रमथाविलम् । पूर्व्वरूपेऽश्मनः कृच्छ्रान्मूत्रं सृजति मानवः ॥ अथ जातासु नाभिवस्तिसेवनीमेहनेष्वन्यतमे मेहतो वेदना मूत्रधारासङ्गः सरुधिरमूत्रता मूत्रविकिरणञ्च गोमेदं प्रकाशमनाविलं ससिकतं विसृजति धावनलङ्घनप्लवनपृष्ठयानाध्वगमनैश्चास्य वेदना भवति ॥ तत्र श्लेष्माश्मरी श्लेष्मलमन्नमभ्यवहरतोऽत्यर्थमुपलिप्याधः परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघाताद्दाल्यते भिद्यते निस्तुद्यत इव वस्तिर्गुरुः शीतश्च भवति । अश्मरी चात्र श्वेता स्निग्धा महती कुक्कुटाण्डप्रतीकाशा मधूकपुष्पवर्णा वा भवति तां श्लैष्मिकीमिति विद्यात् ॥ पित्तयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यत इव वस्तिरुष्णवातश्च भवति । अश्मरी चात्र सरक्ता पीतावभासा कृष्णा भल्लातकास्थिप्रतिमा मधुवर्णा वा भवति तां पैत्तिकीमिति विद्यात् ॥ वातयुक्तस्तु श्लेष्मा सङ्घातमुपगम्य यथोक्तां परिवृद्धिं प्राप्य वस्तिमुखमधिष्ठाय स्रोतो निरुणद्धि तस्य मूत्रप्रतिघातात्तीव्रा वेदना भवति तथात्यर्थं पीड्यमानो दन्तान् खादति नाभिं पीड़यति मेढ्रं म्रद्नाति पायुं स्पृशति विशर्द्धते विदहति वातमूत्रपुरीषाणि कृच्छ्रेण चास्य मेहतो निःसरन्ति । अश्मरी चात्र श्यामा परुषा विषमा खरा कदम्बपुष्पवत्कण्टकाचिता भवति तां वातिकीमिति विद्यात् । प्रायेणैतास्तिस्रोऽश्मर्य्यो दिवास्वप्नसमशनाध्यशनशीतस्निग्धगुरुमधुराहारप्रियत्वाद्विशेषेण बालानां भवन्ति । तेषामेवाल्पवस्तिकायत्वादनुपचितमांसत्वाच्च वस्तेः सुखग्रहणाहरणा भवन्ति ॥ महतान्तु शुक्राश्मरी शुक्रनिमित्ता भवति । मैथुनाभिघातादतिमैथुनाद्वा शुक्रञ्चलितमनिर्गच्छद्विमार्गगमनादनिलोऽभितः संगृह्य मेढ्रवृषणयोरन्तरे संहरति संहृत्य-चोपशोषयति सा मूत्रमार्गमावृणोति मूत्रकृच्छ्रं वस्तिवेदनां वृषणयोश्च श्वयथुमापादयति पीड़ितमात्रे च तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रविलयमापद्यते तां शुक्राश्मरीमिति विद्यात् ॥ भवन्ति चात्र ॥ शर्करा सिकता मेहो भस्माख्योऽश्मरिवैकृतम् ॥ अश्मर्य्याः शर्करा ज्ञेया तुल्यव्यञ्जनवेदना ॥ पवनेऽनुगुणे सा तु निरेत्यल्पा विशेषतः । सा भिन्नमूर्त्तिर्वातेन शर्करेत्यभिधीयते ॥ हृत्पीड़ासक्थिसदनं कुक्षिशूलः सवेपथुः । तृष्णोर्द्ध्वगोऽनिलः कार्ष्ण्यं दौर्ब्बल्यं पाण्डुगात्रता ॥ अरोचकाविपाकौ तु शर्करायां भवन्ति च । मूत्रमार्गप्रवृत्ता सा सक्ता कुर्य्यादुपद्रवान् ॥ दौर्ब्बल्य सदनं कार्श्यं कुक्षिशूलमरोचकम् । पाण्डुत्वमुष्णवातञ्च तृष्णां हृत्पीड़नं वमिम् ॥ नाभिपृष्ठकटीमुष्कगुदवङ्क्षणशेफसाम् । एकद्वारस्तनुत्वक्को मध्ये वस्तिरधोमुखः ॥ अलाबूा इव रूपेण सिरास्नायुपरिग्रहः । वस्तिर्व्वस्तिशिरश्चैव पौरुषं वृषणौ गुदम् ॥ एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः । मूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनमुत्तमम् ॥ पक्वाशयगतास्तत्र नाड्यो मूत्रवहास्तु याः ॥ तर्पयन्ति सदा मूत्रं सरितः सागरं यथा ॥ सूक्ष्मत्वान्नोपलभ्यन्ते मुखान्यासां सहस्रशः । नाडीभिरुपनीतस्य मूत्रस्याशयान्तरात् ॥ जाग्रतः स्वपतश्चैव स निःस्यन्देन पूर्य्यते । आमुखात्सलिले न्यस्तः पार्श्वेभ्यः पूर्य्यते नवः ॥ घटो यथा तथा विद्धि वस्तिर्मूत्रेण पूर्य्यते । एवमेव प्रवेशेन वातः पित्तं कफोऽपि वा ॥ मूत्रयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम् । अप्सु स्वच्छास्वपि यथा निषिक्तासु नवे घटे ॥ कालान्तरेण पङ्कः स्यादश्मरीसम्भवस्तथा । संहन्त्यपो यथा दिव्या मारुतोऽग्निश्च वैद्युतः ॥ तद्वद्बलासं वस्तिस्थमुष्मा संहन्ति सानिलः । मारुते प्रगुणे वस्तौ मूत्रं सम्यक् प्रवर्त्तते ॥ विकारा विविधाश्चापि प्रतिलोमे भवन्ति हि ॥ मूत्राघाताः प्रमेहाश्च शुक्रदोषास्तथैव च । मूत्रदोषाश्च ये केचिद्वस्तावेव भवन्ति हि” सुश्रु० “अश्मरीं चाप-

यत्याशु सिकताशर्करान्विताम्” सुश्रु० । अयञ्च महापापजत्वान्महारोगः । “उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासोमधुमेहो भगन्दरः । उदरोऽश्मरीत्यष्टौ महारोगाः” शु०त० नार० ।

अश्मरीघ्न पु० अश्मरीं मूत्रकृच्छ्रं हन्ति हन–ट । वरुणवृक्षे

अश्मरीहर पु० अश्मरीं हरति हृ–ट । (देधान) देवधान्ये।

अश्मवत् त्रि० अश्माऽस्त्यत्र मतुप् । पाषाणभूयिष्ठे देशे स्त्रियां ङीप् । तथाविधभूमेर्गुणाश्च । ‘तत्राश्मवती स्थिरा गुर्व्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्यप्राया गुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतलासन्नोदका स्निग्धशस्यतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाम्बुगुणभूयिष्ठा नानावर्णा लघ्वश्मवती प्रविरलाल्पपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा इति” सुश्रुतः ।

अश्मसार पु०न० अश्मनः सार इव । लौहे । “फलवृष्टिश्चिकटर्भाश्मसारचूर्णकनारिणा” सुश्रु० । “प्राणाः सत्वरमश्मसारकठिना गच्छन्ति गच्छन्त्वमी” सा०द० । ६ब० । तत्तुल्यकठिने त्रि० ।

अश्महन्मन् न० हन्यतेऽनेन हन–मनिन् हन्म आयुधम् अश्मनिर्म्मितं हन्म । लौहनिर्मिते आयुधे “अग्नितप्तेभिर्युवमश्महन्मभिः” ऋ० ७,१०४,५ ।

अश्मादि पु० ६त० । चातुरर्थ्यां पाणिन्युक्तरप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः अश्मन्, यूथ, ऊष, मीन, नद, दर्भ, वृन्द, गुद, खण्ड, नग, शिखा, कोट, पाम, कन्द, कान्द, कुल, गह्व, गुड़, कुण्डल, पीन, गुह ।

अश्मार्म न० अश्मकारकमर्म्म । (पाथुरे) अश्मरीरोगे ।

अश्मीर पु०न० अश्माऽस्त्यस्य ईरन् । (पाथुरे) अश्मरीरोगे ।

अश्मोत्थ न० अश्मनः उत्तिष्ठति उद्+स्था–क ५न०। शिलाजतुनि राजनि० ।

अश्र न०अश्नुते नेत्रम् अश–रक्। नेत्रजले “स[illegible]भिरश्रोत्तरमीक्षितामिमाम्” कुमा० ‘नेत्राभ्यामश्रुतसृजन्’ रामा० । सुखा० अस्त्यर्थे इनि न मतुप् । अश्री अश्रुयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अश्रद्धा स्त्री अभावे न०त० । १श्रद्धाभावे विरोधे न०त० । श्रद्धाविरोधिनि २चित्तवृत्तिभेदे । “कामः संकल्पोविचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व्वं मन एव” श्रुतिः “अश्रद्धया च यद्दत्तं तत्तामससुदाहृतम्” गीता । न०ब० । ३श्रद्धाशून्ये त्रि० । [शून्ये त्रि० ।

अश्रद्धेय त्रि० न०त० । श्रद्धानर्हे अविश्वसनीये । १श्रम-

अश्रम पु० अभावे न०त० । १श्रमाभावे अनायासे न०ब० ।

अश्रवण न० अभावे न०त० । १श्रवणाभावे न०ब० । २श्रवणशून्ये त्रि०३श्रोत्रेन्द्रियशून्ये बधिरे त्रि० ४सर्पे पु० ।

अश्राद्धभोजिन् त्रि० श्राद्धं न भुङ्क्ते भुज–णिनि असमर्थस० । सति भोजने श्राद्धमेव योभुङ्क्ते तस्मिन् । “अश्राद्धभोजीत्यत्र सति भोजनेऽश्राद्धमेव भुङ्क्ते न श्राद्धमिति न नियमः तथात्वे व्रतलोपः स्यात्” दुर्गसिंहः प्रा०त० ।

अश्रान्त त्रि० श्रम–कर्त्तरि न०त० । श्रान्तभिन्ने १श्रमशून्ये २अविरते ३क्रियाविशेषणत्वे न० । “अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवेति नैष० । भावे क्त न०त० । ४अविश्रामे न० ।

अश्रि(श्री) स्त्री अश्यते संहन्यतेऽनया अश–वङ्क्रि उणा० क्रि । १वटहादेः कोणे । आश्रीयते संघातार्थम् आ+श्री-“आङि श्रीहनिभ्यां ह्रस्वश्च” उणा० इन् स च डित् ।२खड्गादेरग्रभागे उभयत्र वा ङीप् । ‘वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते” कुमा० वाजपेययूपं प्रकृत्य । “स वा अष्टाश्रिर्भवति तस्मादष्टाश्रिर्भवति” शत०ब्रा० । चतुःपूर्व्वादस्मात् अच् समा० चतुरस्रः । “क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीम्” कुमा० योगविभागात् अन्यस्मादप्यच् । तेन त्र्यस्रं षडस्रमित्यादि “आयताश्चतुरस्राश्च त्र्यस्रा मण्डलिनस्तथा” शस्त्रलक्षणे सुश्रुतः ‘वृत्तान्तत्र्यस्रपूर्व्वाणां नानास्राणां पृथक् पृथक्” लीला० । समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचिन्नाच् । “निरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्रः ऋ० १,१५२,२ । [कप् । शोभाशून्ये ।

अश्री(क) नास्ति श्रीर्यस्य नदीत्वाभावात् न ह्रस्वः तेन वा

अश्रीर त्रि० न श्रीः अश्रीः अस्त्यर्थे०र । १कुत्सितश्रीके “अश्रीर इव जामाता” ऋ० ८,२,२० । “अश्रीरः गुणैर्हीनः कुत्सितः” भा० । २अमङ्गले च । “कृशं चिदश्रीरम्” ऋ० ६,२८,६ । “अश्रीरममङ्गलम्” भा० ।

अश्रु न० अश्नुते व्याप्नोति नेत्रमदर्शनाय अश–क्रुन् । नेत्रजले “पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः” दूषयामास कैकेयी शोकोष्णैः पार्थिवाश्रुभिः” “तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य” इति च रघुः । “श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदः” मनुः ।

अश्रुत त्रि० न०त० । १श्रुतभिन्ने श्रवणाविषयीभूते “येनाश्रुतं श्रुतं भवति येनामतं मतं भवति” छ०उ० श्रूयते श्रुतं शास्त्रं तज्ज्ञानं न०ब० । २शास्त्रज्ञानशून्ये मूर्खे “भाग्यं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्” दा०भा० स्मृतिः ।

अश्रुति स्त्री अभावे न०त० । १श्रवणाभावे न०ब० । २श्रवणशून्ये त्रि० “अश्रुतिमेव तदघं गमयति” शत०ब्रा ।

अश्रुपात पु० ६त० । नेत्रजलपाते क्रन्दने । “न चाश्रुपातः

पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं शु०त० कूचित्” ब्रह्मपुरा०।

अश्रुमुख त्रि० अश्रुपूर्णं मुखं यस्य। नेत्रजलप्लुतमुखे स्त्रियां ङीप्। “पतिघ्नानाश्रुमुखी क्षुधकर्णी च क्रोशतु अथ०११,११,७। [स्त्रियां ङीप् नेत्रजलयुक्ते।

अश्रुशालिन् त्रि० अश्रुणा शलते शल–णिनि ३त०।

अश्रेयस् त्रि० न श्रेयान्। हीनतरे। “अश्रेयान् श्रेयसीं जातिं गच्छत्या सप्तमाद्युगात्” मनुः। स्त्रियां ङीप्।

अश्रौत त्रि० श्रुतौ विहितः विरोधे न०त०। श्रुतिविहित-विरुद्धे निषिद्धे नास्तिकाचारादौ। २वेदाविहितभिन्ने स्मृतिमात्रविहिते च।

अश्लाघा स्त्री अभावे न०त०। विकथनाभावे १आत्मगर्भाभावे न०ब०। विकत्थनशून्ये गर्व्वशून्ये २विनीते त्रि०। [च।

अश्लिष्ट त्रि० न०त०। १असङ्गते २असम्बन्धे ३श्लेषशून्ये काव्ये

अश्लीक त्रि० नास्ति श्रीर्यस्य कप् रस्य लः। श्रीप्रतिकूले श्रीनाशके। “अश्लीकमेतत् साधूनां यत्र जुह्वत्यमी हविः” मनुः।

अश्लील न० श्रियं लाति गृह्णाति ला-क रस्य लः, श्री+सिध्मादित्वात् ल वा न०त०। १लज्जादिसम्पादके वाक्ये २ग्राम्यभाषायाम्। “भास्करालोकनाश्लील परिवादांश्च वर्ज्जयेत्” या०स्मृ० ३काव्यदोषभेदे न० तच्च त्रिविधं यथा “दुःश्रवं त्रिविधाश्लीलानुचितार्था-प्रयुक्तता” सा०द० अश्लीलत्वं व्रीड़ाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जक-त्वात्त्रिधा यथा “दृप्तारिविजये राजन्! साधनं सुमहत्तव” “प्रससार शनैर्वायुः”। “विनाशे तन्वि! ते सदा”। “अत्र साधनवायुविनाशशब्दा अश्लीलवाचकाः” सा०द०। तत्र साधनशब्दस्य शिश्नस्यापि वाचकतया व्रीडायाः, वायुशब्दस्यापानवायुवाचकतया जुगुप्सायाः, विनाशशब्दस्य मरणवाचकतयाऽमङ्गलस्य च द्योतकता। यथाक्रमं च प्रकृते हेतुपवनविरहबोधकतायै प्रयुक्ता अपि ते अश्लीलव्यञ्जक-त्वाद्दुष्टाः। ४निन्दाव्यञ्जके वाक्ये च “यमश्रुत्याश्लीला वा गच्छतीति” ता०ब्रा०“अश्लीला निन्दारूपा वाक्” भा० न श्रियं लाति ला—क। ५अश्रीके त्रि०। “यैवैनमसाव-श्लीलं वाग् वदति” ता०ब्रा० “अश्लीलमश्रीकरम्”भा०।

अश्लेषा स्त्री न श्लिष्यति यत्रोत्पन्नेन शिशुना श्लिष—घञ् न०त०। सप्तविंशतिधा विभक्तराशिचक्रस्य नवमे नक्षत्रे तन्नक्षत्र जातस्य शिशोःपित्रादिभिराषण्मासं दर्शनाभावस्याश्लेषाशा-न्तिशब्दे वक्ष्यमाणस्य सूचकतया तस्या अश्लेषात्वम्। तत्स्वरू-पादि निरूपणाय सर्व्वताराणां स्वरूपं, संख्याविशेषः, योग-ताराश्च प्रसङ्गादत्राभिधीयन्ते यथाह श्रीपतिः। “१तुरग-मुखसदृक्षं २योनिरूपं ३क्षुराभं ४शकटनिभमथैणस्यो-त्तमाङ्गेन ५तुल्यम्। ६मणि ७गृह ८शर ९चक्राभानि १०शालोपमं च ११शयनसदृशमन्यच्चात्र १२पर्य्यङ्करूपम्। १३हस्ताकारमजस्रमौक्तिकसमं१४ चान्यत् १५प्रवालोप-मम् धिष्ण्यं तोरणवत् १६स्थितं १७वलिनिभं स्यात् कुण्डलाभं १८परम्। क्रुध्यत्केशरिविक्रमेण सदृशं१९शय्या समानं २०परम् चान्यद्दन्तिविलासवत् २१स्थितमतः (अभि-जित्) शृङ्गाटकव्यक्ति च। २२त्रिविक्रमाभञ्च २३मृदङ्ग-रूपं २४वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् २५। २६पर्य्यङ्कतुल्यं २७मुरजानुकारमित्येवमश्व्यादिभचक्ररूपम्” अत्राङ्कानु-सारेणाश्व्यादीनां रूपाणि ज्ञेयानि।“वह्नित्रि ऋत्विषुगुणेन्दु कृताग्निभूतवाणाग्निनेत्रशरभूकुनगाग्निरामाः। रुद्राब्धि-रामगुणवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशोभतारा:”। यथा त्रितारास्विनी भरणी च। षट्तारा: कृत्तिका। पञ्च-तारा रोहिणी। त्रितारा मृगशिरा। एकतारा आर्द्रा, चतुस्तारा पुनर्वसुः त्रितारा पुष्या, पञ्चतारा अश्लेषा मघा च त्रितारा पूर्व्वफल्गुनी द्वितारा उत्तरफल्गुनी पञ्चतारा हस्ता, एकतारा चित्रा, स्वातिश्च सप्ततारा विशाखा, त्रितारा अनुराधा ज्येष्ठा च। एकादशतारा मूला, चतुस्तारा पूर्व्वाषाढ़ा त्रितारा उत्तराषाढ़ा, श्रवणा चतुस्तारा धनिष्ठा शततारा शतभिषा। द्वितारा पूर्व्वभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा च द्वात्रिंशत्तारा रेवती” एषां योगतारा सूर्य्य सि०। “फाल्गुन्योर्भाद्रपदयोस्तथैवाषाढ़-योर्द्वयोः। विशाखाश्विनसौम्यानां योगतारोत्तरा” स्मृता एषामुक्तनक्षत्राणां प्रत्येकं स्वतारासु मुख्या उत्तरा उत्तरदिक्स्था तारा योगतारा। “पश्चिमोत्तर-तारा या द्वितीया पश्चिमे स्थिता। हस्तस्य योगतारा सा श्रविष्ठायाश्च पश्चिमा” सू०सि०। हस्तनक्षत्रं पञ्च-तारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसन्निवेशाकारं ततो नैर्ऋत्यदिग-वस्थिता पश्चिमावस्थिततारायाः उत्तरदिगाश्रिततारायाः द्वितीया पूर्व्वोक्तातिरिक्ता पश्चिमे वायव्याश्रिते स्थिता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया, उत्तरतारासन्ना पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारा” धनिष्ठायास्तारासु या पश्चिम-दिक्स्था सा तस्या योगतारा इति च रङ्गना०। “ज्येष्ठा श्रवणमैत्राणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा। भरण्याग्नेयपित्र्याणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा” सू०सि० “ज्येष्ठाश्रवणानुराधानां पुष्यस्य च प्रत्येकं तारात्रयात्मकत्वात् मध्यमतारा योग-

तारा" रङ्गना० । "रोहिण्यादित्यमूलानां प्राची सार्पस्य चैव हि । तथा प्रत्यग्रशेषाणां स्थूला स्यात् योगतारका" सू०सि० रोहिणीपुनर्वसुमूलानामश्लेषायाश्च प्रत्येकं स्वताराम्बु पूर्व्वदिक्स्था तारा योगतारा । अवशिष्टानां आर्द्राचित्रास्वात्यभिजिच्छततारागां यथायोग्यं स्वताराम्बु यात्यन्तं स्थूला सा योगतारा नक्षत्रप्रसङ्गात् ब्रह्मादिनक्षत्राणामपि स्थितिस्थानमुक्तं तत्रैव । "पूर्व्वस्यां ब्रह्महृदयादंशकैः पञ्चभिः स्थितः । प्रजापतिर्वृषान्तेऽसौ सौम्येऽष्टत्रिंशदंशकैः" सू०सि० ब्रह्महृदयस्थानात् पूर्व्वभागे पञ्चभिरंशैः वृषान्तनिकटे एकराशिसम्मितं-शत्यंशैः प्रजापतिस्ताराात्मको ब्रह्मा क्रान्तिवृत्ते स्थितः । अस्य विक्षेपमाह असाविति । असौ ब्रह्मा सौम्ये उत्तरस्यां अष्टत्रिंशैः स्थित इत्यर्थः रङ्गना०। "अपांवत्सश्च चित्राया उत्तरेऽंशैस्तु पञ्चभिः । वृहत् किञ्चिदतो भागैरापः षड्भिस्तथोत्तरे" सू०सि० । "तिष्यपुनर्वसू द्वन्द्वे पा०सू० व्याख्यायां सरलायामस्माभिर्यत् पुनर्वसोर्द्वितारत्वमुक्तं तन्मनोरमादिमूलतया प्रामादिकमेव । एतच्छास्त्रालोचनेन पुनर्वसुनक्षत्रस्य चतुस्ताराात्मकत्वं पुष्यस्य त्रिताराात्मकत्वं तेन बहुत्वे प्राप्ते द्वित्वविधायकं सूत्रं सार्थकमिति द्रष्टव्यम् ।"पादः पुनर्व्वसोरन्त्यः पुष्यो ऽश्लेषा च कर्कटे"। ज्योति० नक्षत्राधिपा उक्ताः वृहत्सं० । "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः । योन्यर्य्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रोनिर्ऋतिस्तोयं विश्वविरिञ्चौ हरिर्वसवः । अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" । "चित्राश्लेषास्वातिविशाखा भरणीपित्र्यशक्रत्तिकाः । नातिशस्ताः प्रयाणेषु" ज्यो०त० अस्य क्लीबत्वमपि "अश्लेषर्क्षद्वयमपित्र्यविशाखयुक्तं पूर्व्वात्रयं शतभिषा च नवाप्यूडूनि" एतान्यधोमुखगणानि कथितानि नित्यं विद्यार्थभूमिखननेषु च भूषितानि" ज्यो०त० । तथा च नक्षत्रपरत्वे न० तारापरत्वे स्त्रीत्वम् । एवं मूलाश्रवणादीनामपि द्विलिङ्गत्वम् । इयं तीक्ष्णगणः "तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक्" ज्यो०त० नास्ति श्लेषो यस्य । २असंबन्धे त्रि० । श्लेषः काव्ये नानार्थपरता स नास्ति यत्र । २श्लेषशून्ये काव्ये न० ।

अश्लेषाज पु० अश्लेषानक्षत्रे जायते जन–ड ६त० । केतुग्रहे तस्याश्लेषाजातत्वात्तथात्वं अश्लेषाजातादयोऽप्यत्र ।

अश्लेषाशान्ति स्त्री अश्लेषाजननिमित्ता शान्तिः शाक०त० । अश्लेषाजननिमित्तशान्तौ । तत्र अश्लेषाजनने दोषमाह" ज्यो०त० । "अश्विनीमघमूलानां गण्डाश्चाद्यास्त्रिनाड़िकाः । अन्त्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवनाः जगुः" मूलेन्द्रयोर्दिवा गण्डोनिशा च पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेये रेवतीतुरगर्क्षयोः" सन्ध्यारात्रिदिवाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं मातरं तातं वित्तं हन्ति यथाक्रमम् । सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते । तातेनादर्शनं वापि यावत् षाण्मासिको भवेत्" ज्यो०त० । त्यागासामर्थ्ये षण्मासपर्य्यन्तं मुखं न पश्येत् शान्त्या सर्वत्र शुभम् । त्रिपञ्चादिघटिकोत्युक्तिर्दोषबाहुल्यार्था वस्तुतः सर्वचरणेष्वेव दोषविशेषः यथाह नारदः । "आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी तृतीये । धनं चतुर्थेऽस्य शुभोऽस्य शान्त्या सर्वत्र तत्स्यादहिभे विलोमम्" । सन्ध्यादिविशेषोक्तिरधिकदोषार्था । यथाह ज्योतिर्निबन्धः । "मूलाश्विपित्र्यचरणे प्रथमे च नूनं पौष्णेन्द्रयोश्च फणिनश्च तुरीयपादे । मातुः पितुः स्ववपुषश्च करोति नाशं जातो यदा निशिदिनेऽप्यथ सन्ध्ययोर्वा" । कन्यायां विशेषः विधानपारिजाते । "न बाला हन्ति मूलर्क्षे पितरं मातरं तथा । मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम् । महेन्द्रजाऽग्रजं हन्ति देवरन्तु द्विदेवजा । शान्तिर्वा पुष्कलास्याच्चेत्तर्हि दोषो न कश्चन" । द्विदेवजा अश्विनीजाता तस्याः अश्विनीसुतदेवताकत्वेन तयोश्च द्वित्वात् तथात्वम् । तच्छान्तिश्च "अश्लेषायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम् जातस्य द्वादशाहे च शान्तिहोमं समाचरेत् । विभवे पञ्च कुम्भांस्तु द्वयं वा तदशक्तितः" इत्यादिना मानवसंहितोक्ता । सा च विधानपारिजाते अश्लेषाशान्तिविधानप्रकरणे दृश्या । तत्फलं च मन्त्रलिङ्गात् ज्ञेयम् मन्त्रो यथा । "अश्लेषार्क्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च । भ्रातृज्ञातिकुलस्थानां दोषं सर्वं व्यपोहतु । योऽसौ वागीश्वरो देवो ह्यधिदेवो वृहस्पतिः । मातापित्रोः शिशोश्चैव गण्डदोषं व्यपोहतु । पितरं सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा । सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तं ज्ञातिं च बान्धवान्" वि०पा० पुरा० ।

अश्व पु० अश्नुते व्याप्नोति मार्गम् अश–क्वन् । घोटके "गच्छन्त सञ्चलितचामरचारुमश्वम्" माघः । "जितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनयः" कुमा० । "अश्वताद्याश्वतोवङ्गैर्देश्योऽश्वाश्च गर्भतः । साम्नो ह्यग्नात्सुतपत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता: इत्युक्तेस्तेषामश्वताद्युत्पत्तिस्थानम् ।

हयोत्पत्तिस्थानसंख्यासाम्याच्च ९सप्तसंख्यायाम् "काष्ठतुल्यवपुर्धृष्टो मिथ्याचारश्च निर्भयः। द्वादशाङ्गुलमेढ्रश्च दरिद्रस्तु हयो मतः" इत्युक्तलक्षणपुरुषभेदे "पद्मिनी शशके तुष्टा हये तुष्टा च हस्तिनीति" रत्न०। अत्र प्रसङ्गात् अश्वानामङ्गविभागविशेषसंज्ञालक्षणादिकमुच्यते जयदत्तकृतादश्वशास्त्रात् सारांशः "अतिप्रसिद्धा जिह्वा तु तस्याः स्थूना भवेदधः। ऊर्द्ध्वं तालु भवेत्तस्यास्ततोऽग्रे दन्तपीठकम्। ततोदन्ताः समुद्दिष्टा ऊर्द्ध्वं दन्ता भवन्त्यधः। चिबुकं चापरे भागे तेषां प्रोक्तं विचक्षणैः। चिबुकस्योपरिष्टात्तु अधरोष्ठः प्रकीर्त्तितः। चिबुकात्पार्श्वभागे तु हनुर्नामाभिधीयते। सृक्कद्वयं विजानीयात् वक्त्रपार्श्वगतं बुधः। उत्तरोष्ठं प्रथाणाख्यं तदूर्द्ध्वं प्रोथ उच्यते नासाच्छिद्रे तथा पार्श्वे प्रोथस्यैव व्यवस्थिते। नासाच्छिद्रान्तिमध्ये तु घोणाख्या समुदाहृता। घोणापार्श्वगतौ गण्डौ चोरिके च ततःपरम्। नेत्रयोरुत्तरे भागे अश्रुपात उदाहृतः। कर्णान्ते चैव नेत्रान्तमपाङ्गं ब्रुवते बुधाः। कनीनिकाख्यो विज्ञेयो यश्च नासासमीपगः। सितासितौ च तन्मध्ये नेत्रयोर्मण्डलं हि तत्। प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चाक्षिकूटमतःपरम्। तस्मादूर्द्ध्वं भ्रुवोर्लेखा ललाटं च तदुत्तरम्। ऊर्द्ध्वं ललाटदेशात्तु केशान्तं च ततः श्रवः। ततः शिरो विजानीयात् श्रवादूर्द्ध्वगतं बुधः। शिरःपार्श्वगतौ कर्णौ तयोर्मूलं सकुन्तलम्। अपाङ्गादुपरि अङ्गुले चैव शङ्खं विद्याद्विचक्षणः। शङ्खकर्णान्तरे चैव कटाक्षं समुदाहृतम्। विदोमर्म्म विदुश्चैव कर्णस्याधः षडङ्गुले। घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः परिकीर्त्तितः। अधस्तले निगालस्य गलमाहुर्मनीषिणः। ततः कण्ठं विजानीयादधोभागे नतं बुधः। ग्रीवा लोकप्रसिद्धा तु तस्याश्चोपरि केशरः। ग्रीवास्कन्धान्तरे चैव वाहं प्राहुर्मनीषिणः। वाहस्योपरि यत्तु स्यात्काकसं ककुदं च तत्। ततः पृष्ठं विजानीयादासनं पृष्ठमध्यगम्। अंसके ककुदश्चैव निबन्धः परिकीर्त्तितः। स्यातामंसादधोबाहू तयोर्वाह्वग्रे षडङ्गुले। मन्दिरः पश्चिमोभागः कलापी जानुनोऽग्रिमः। जानुनश्चाधरे भागे जङ्घां विद्याद्विचक्षणः। जङ्घापार्श्वे कलां विद्यात् सन्ध्यं चैषिकसंज्ञकम्। अग्रतः पाश्चिहस्तः स्यात् पश्चात्कूर्चं उदाहृतः। किणस्तत्रैव मध्यस्थोह्यधोभागे च कुष्टकौ। खुरसन्धिं ततोविद्यादधोभागे ततः खुरम्। खुरस्य पार्श्वे पार्ष्णिः स्यादग्रभागे नखो भवेत्। खुरस्याधस्तलं चैव मण्डुकी तलमध्यगा। खुरमांसं विजानीयात् चीरकाख्यं विचक्षणः। हृदयात्परतः कुक्षी पार्श्वे तस्य विभागतः। जठरं पार्श्वमध्यस्थं तस्य नाभिश्च मध्यतः। रोमराजीं ततो विद्यान्मूत्रकोशमतःपरम्। आ कक्षाः पश्चिमे भागे पुटौ स्फिचौ च कीर्त्तितौ। पुच्छमूलं च वाहानां भाषते पुच्छमूलतः। तस्याधः कीर्त्तितः पायुः सीवनी च ततः परम्। मुष्कौ च कटिसन्धिं च ततोविद्यात्परं बुधः। अधस्तात्कटिसन्धेस्तु ऊरुसन्धिरुदाहृतः। सक्थिनी फलसन्धेस्तु ऊरू पादाभिधायके। ततः स्थूरं विजानीयात्तस्याधोमन्दिरं भवेत्। किणं चैव ततो विद्यान्मन्दिराख्ये सुसंस्थितम्। ततः परं विजानीयात् कालकूर्चं च कुष्टिकम्। खुरान्तसंज्ञं मण्डूकं ततो विद्याद्विचक्षणः। अग्रे जङ्घाद्वयं चैव ग्रश्चो ग्रीवाशिरोमुखम्। पूर्वकायःसमुद्दिष्टः पृष्ठदेशस्तु मध्यमः। आ कटेः पश्चिमे भागे खुरान्तश्चापरं स्मृतम्"।

तेषां लक्षणानि "अशुभैर्लक्षणैर्युक्ता हया न गृहणोचिताः। अतो लक्षणमेवादौ तेषां वक्ष्यामि देहजम्। ओष्ठयोः सृक्कणोश्चैव जिह्वायां दशनेषु च। वक्त्रे तालुनि नासायां गण्डयोर्नेत्रयोस्तथा। ललाटे मस्तके चैव केशे कर्णपुटे तथा। ग्रीवायां केशरे चापि स्कन्धे वक्षसि वाहुके। जङ्घायां जानुनोश्चाधः कूर्चे पादे तथैव च। पार्श्वयोः पृष्ठभागे च कुक्षौ कक्षां सनालकौ। मेहने मुष्कयोश्चापि तथा चैवोरुकद्वये। आवर्त्तं च खुरे पुच्छे गतौ वर्णे स्वरे तथा। महादोषे त्यजेत्ताच्छायायां गन्धसत्वयोः। प्रमाणस्यैव वाहानां लक्षणं यत्प्रतिष्ठितम्। शुभाशुभविवेकाय तद्विद्याद्बुद्धिमान्भिषक्। शालिहोत्रादिभिःसम्यक् त्रिकालज्ञानकोविदैः। आताम्रौ पूजितावोष्ठौ वलिहीनौ मृदुत्वचौ। सुप्रोथोत्तरसंस्थं च विपरीतं विवर्जयेत्। सृक्कणोर्द्रुता शस्ता जिह्वायां रक्तता तथा। अतश्चान्यद्धि दोषाय न त्वदीर्घा च सा शुभा। घना स्निग्धा सुवद्धा च समा दन्ताः सुशोभनाः। षट्संख्ये बन्धुरे दृस्ते तेषु व्यञ्जनसंभवः। आयतं तुङ्गघोणं च निर्मांसं प्रियदर्शनम्। सुवन्धं पूजितं वक्त्रं विपरीतं विगर्हितम्। तालु रक्तं प्रशस्तं च सुपुटे चैव नासिके। नातितनू समौ गण्डौ वाहानां कीर्त्तितौ शुभौ। अत्यन्तनिर्गते चैव सुवद्धे नैव चाविले। प्रशस्ते वाजिनां नेत्रे मद्याभे मलतारके। स्निग्धायते विशाले च श्रेष्ठे मधुनिभाक्षिणी। कनकप्रतिसंकाशे शस्ते वाहस्य लोचने। सावर्त्तं च विशालं च अनिम्नं चैव वाजिनः। ललाटं पूजितं प्राहुर्मुनयः शास्त्र-

कोविदाः। शिरः समं तथा वृत्तमावर्त्तद्वयभूषितम्। केशाश्च मृदवश्चैव बहवश्चैव पूजिताः। ऋजुता कर्णयोश्चैव तीक्ष्णता तनुता तथा। अदीर्घरोमता चैव प्रशस्ता विप्रकीर्त्तिता। सुवृत्ताकुञ्चिताञ्चैव धन्यां ग्रीवां विदुर्बुधाः। केशरश्च जटाहीनो मृदुश्चैव प्रशस्यते। ककुदश्च दृढश्चैव स्कन्धो वाहस्य पूजितः। वक्षः प्रशस्तं विपुलं निर्गतं विशदं च तत्। ऋजुवृत्तसमौ बाहू गूढं जानु प्रशस्यते। अवक्रा मांसहीना च वाजिजङ्घा प्रशस्यते। शुभं स्मृतं सुवृत्तं च समं चैव नतोन्नतम्। कूर्च्चमेवंविधं विद्याद्ग्रन्थिव्रणविवर्जितम्। दृढमण्डलिकायुक्तो वर्त्तुलः श्लिष्टसन्धिकः। खुरः खरखुराकारः प्रशस्तः समुदाहृतः। पार्श्वे चैव समे वृत्ते ऊर्द्ध्वमांसोपशोभिते। अविलम्बि सुवृत्तं च उदरं चातिपूजितम्। नातिदीर्घं समं पृष्ठं किञ्चिच्च विनतं शुभम्। सुवृत्ता चैव पीना च कटिर्धन्या प्रकीर्त्तिता। मृदुस्निग्धायतैर्युक्तं बालैः पुच्छं प्रशस्यते। वृषणौ च समौ वृत्तौ ईषल्लम्बावलोमशौ। कृष्णवर्णविहीनं तु ह्रस्वं मेहनमिष्यते। अनुपूर्वं परं चैव शोभनं चोरुकद्वयम्। पूर्वजङ्घे च जङ्घादि खुरान्तं चापि पश्चिमम्। शालिहोत्रादिभिः प्रोक्तं मुनिभिः पूर्ववेदिभिः"।

आवर्त्तलक्षणम् "विंशतिस्तु शुभाः प्रोक्ताः षट्सप्तत्यशुभाः" स्मृताः। उत्तरोष्ठप्रपाणस्थास्तत्रावर्त्ताः शुभावहाः। सृक्कणोश्च या प्रोक्ताः सर्वकामफलप्रदाः। त्रयश्चैवाथ चत्वारो वाजिनो यस्य रोमजाः। द्वौ वा ललाटजौ यस्य स तु धन्यतमः स्मृतः। आनुपूर्व्व्या स्थिताश्चोर्द्ध्वं ललाटे रोमजास्त्रयः। त्रि.श्रेणी नाम सा ख्याता भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधिनी। शिरःकेशान्तयोर्म्मध्ये शशोनामाभिधीयते। तत्रावर्त्तः स्थितोऽश्वस्य भर्त्तुर्ज्जयविवर्द्धनः। घण्टाबन्धसमीपस्थो निगालः कीर्त्तितो बुधैः। तस्मिन्देवमणिर्नाम रोमजः शुभकृत् स्मृतः। कर्णमूले तथा बाह्वोः केशान्ते मस्तके तथा। आवर्त्ताः पूजिता नित्यं विशेषेण तु मस्तके। आवर्त्ता यस्य चत्वारो वाजिनो वक्षसि स्थिताः। एका कण्ठे भवेत् स्पष्टं स धन्यः सर्वकामदः। रन्ध्रे चैव सदा भर्त्तुः शंसितार्थप्रदोमतः। उपरन्ध्रोद्भवश्चैव रोमजश्चातिपूजितः। शङ्खचक्रगदापद्मशुक्तिवज्रोपमाश्च ये। विशेषेण शुभाः प्रोक्ता रोमजाः शुभदेशजाः। अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि रोमजानशुभाय यान्। भर्त्तुः क्लेशवहान् सर्वान् धनप्राणापहारकान्। नासिकापुटयोर्म्मध्ये प्रदेशः प्रोथ उच्यते। तत्र भर्त्तुर्विनाशाय रोमजोऽश्वस्य कीर्त्तितः। ऊर्द्ध्वस्थो नासिकाच्छिद्रात् स्वामिनः क्लेशदायकः। गण्डजश्चैव भर्त्तारं हन्यावर्त्तो दुरासदः। अश्रुपातः समुद्दिष्टः प्रदेशश्चक्षुषोरधः। तत्रावर्त्तो भवेद्दीनः स्वामिनः कुलनाशनः। अपाङ्गाद्द्व्यङ्गुले चैव प्रदेशः शङ्ख उच्यते। तत्र भर्त्तुर्विनाशाय भवेद्वाहस्य रोमजः। भ्रुवो देशे समुद्भूत आवर्त्तो नैव पूजितः। सुहृद्वियोगकृत्तस्याद्भर्त्तुरर्थावसादकः। सव्यां ग्रीवां शिरां विद्यात्तत्रावर्त्तस्तु कुत्सितः। कक्षयोश्चापि संग्रामे स्वामिनं चाशु घातयेत्। चिबुकस्य समीपस्थो वामदक्षिणभागतः। प्रदेशस्तु हनुर्नाम तत्रावर्त्तो हि दारुणः। अधरोष्ठस्य चाधस्तु चिबुको हि प्रसिद्धकः। तस्मिन् पापो भवेद्भर्त्तुः कर्णयोश्चापि रोमजः। कण्ठस्याथ निगालस्य मध्ये बालक उच्यते। तत्रावर्त्तः स्थितः पापः स्कन्धसन्धिगतश्च यः। अधस्ताज्जङ्घयोश्चैव ग्रन्थिः कूर्च इति स्मृतः। तत्रावर्त्तः स्मृतो भर्त्तुः संग्रामे जीवितान्तकृत्। कूर्चादष्टाङ्गुलं चोर्द्ध्वं पार्श्वयोः ककता स्मृता। तत्र भर्त्तुः शराघाते जीवितान्ताय रोमजः। ककुदं वृषभस्येव सुव्यक्तमुपलक्ष्यते। वाजिनो यस्य तत्रस्य आवर्त्तस्तु विनाशकृत्। ककुदस्य पुरोभागे समीपे वाह उच्यते। भर्त्तुः सुतसमेतस्य तस्मिन् नाशाय रोमजाः। काकसे तु हयस्य स्यादावर्त्तो यस्य दारुणः। रणे हतः समं भर्त्रा क्रव्यादैः स विलुप्यते। क्रोडे चैवासने चापि हृदये चैव वाजिनः। आवर्त्ताः स्वामिघाताय भवन्त्येते न संशयः। पार्श्वयोरोमजो यस्य स चाश्वो नयति क्षयम्। सपक्षं चाशु भर्त्तारं नीहाराम्बु यथाम्बुजम्। कूर्चस्याधःप्रदेशस्तु कुष्टिश्च परिकीर्त्तितः। अधन्यस्तत्र वाहस्य जघन्यो जानुजश्च यः। नाभिजो मुष्कजश्चैव त्रिकजश्च विशेषतः। पुच्छमूलस्थितश्चापि नैव धन्यः प्रकीर्त्तितः। कुक्षौ व्याधिः, क्षयायेव रोमजाः कुक्षिसंभवाः। पार्श्वलिबलिमध्यस्था नैव धन्या प्रकीर्त्तिताः। स्फिक्चिजः खुरजश्चैव यस्यावर्त्तो हि वाजिनः। लक्ष्मावर्त्तः स विख्यातो भर्त्तुः सर्वार्थनाशकः। शतपादीति विख्यातस्तथा वै मुकुलोऽपरः। आवर्त्तश्चैव संघातः पादुकश्चार्द्धपादुकः। शुक्तिश्चैवावलीढश्च आवर्त्तः कीर्त्तितोऽष्टधा। वाजिदेहगतः सम्यक् शुभाशुभनिवेदकः। शतपादीसमाकारः शतपादीति कीर्त्तितः। जातीमुकुलसंकाशो मुकुलः समुदाहृतः। आवर्त्तो भ्रमितो बालैः संघातो रोमपुञ्जकः। शुक्तिश्च शुक्तिसंस्थानै रोमभिर्व्यक्तलक्षणैः। एतेषामेव लीढस्तु अवलीढः प्रकीर्त्तितः। पादुकः पादुकाकारस्तथाचैवार्द्धपादुकः। बालै-

विशेषसंस्थानैर्निर्द्दिशेन्मतिमान् भिषक् । शास्त्रमार्गानुसारेण यथा प्रोक्तं तपोधनैः एतेषामेव सर्व्वेषामावर्त्तानां विचक्षणैः । रोम्णां तिलकता संज्ञा वाजिलक्षणवेदिभिः । शुभाशुभौ तु यत्र द्वौ तत्रैको न फलप्रदः । एवं हेम्ना दहेत्पापं तेन दोषो न दुष्यति । अथ वा वाजिनो मुख्याः ये चाङ्गादिगुणाधिकाः । दत्त्वा ग्राह्याः क्रयेणैव दुरावर्त्तस्तु काकुदी । श्रीवत्सो रोमजश्चैव रोचमानस्तथैव च । अङ्गादी पेचली नाम राजरत्नप्रदाः सदा । प्रयाणे मारुतं विद्याल्ललाटे च हुताशनम् । उरसि चाश्विनौ देवौ चन्द्रासूर्य्यौ च मूर्द्धनि । रन्ध्रे स्कन्दविशाखौ च उपरन्ध्रे हरीहरौ । इत्येवं पूजिताश्चैव ते दशवन्धास्तु वाजिनः । अप्येकेन विहीना ये भवेयुरशुभास्तदा" ।

अथ पुण्ड्रलक्षणम् अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणम् शुभम् । शुक्तिशङ्खगदापद्मखड्गचक्राङ्कुशोपमाः । शिरोललाटं वदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति । स धन्यः पूजितोनित्यं स्रुदुकश्चैव योभवेत् । पर्व्वतेन्दुपताकाभा ये च स्रग्दामसन्निभाः । ते सर्व्वे पूजिताः पुण्ड्रा धनधान्यफलप्रदाः । इति पुण्ड्राः समाख्याताः पूर्व्वशास्त्रानुसारतः । अशुभांश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः । काककङ्ककबन्धाहिश्वगोमायुसन्निभाः । असिताः पीतका रक्ताः पुण्ड्रका न च पूजिताः । तिर्य्यग्गाश्चैव विच्छिन्नाः शृङ्खलापाशशोभिताः । जिह्वाकृष्णाचिह्नानि भस्मवर्णनिभानि च । मूलाग्रा वामदेहस्थाः पुण्ड्रका न शुभप्रदाः । पुण्ड्रकाणि विनश्यन्ति भिन्नवर्णानि वाजिनः" ।

अथ पुष्पलक्षणम् । "आगतं वत्सरन्तस्य ये भवन्त्यन्यवर्णकाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञा वा हिताहितत्वकारकाः । तेषां प्रदेशभेदे च लक्षणं यद्व्यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्पष्टं कीर्त्त्यतेऽधुना । प्रपाणे च ललाटे च कक्षे मूर्द्धनि कर्णयोः । निगाले चैव केशान्ते पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् । स्कन्धे वक्षसि कक्षे च मुष्कयोर्वाह्नके मुखे । हनौ पृष्ठे च वाहानां पुष्पं स्वामिहितप्रदम् । नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्त्तुः सर्व्वार्थसाधकम् । अप्रशस्तानि दृष्टानि मुनिभिर्यानि शास्त्रतः । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाण्यन्यानि दर्शनात् । अधरोष्ठे करे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । घोणायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः । ग्रीवायां चैव वाहे च सृक्कणोः स्फूरके स्फिचि । पायौ क्रोड़े च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः । रक्तं पीतं तथा कृष्णं पुष्पं सर्व्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशे सञ्जातं भवेत्साधारणं ततः । पुत्रलाभधनप्राप्तिमारोग्यं विजयं तथा । विद्यात् पुष्पैः शुभैर्भर्त्तुरशुभैश्च विपर्य्ययम् । सर्व्वाङ्गपुष्पितो वाहो परित्याज्यो न संशयः" ।

अथ गतिशुभादिलक्षणम् "दूरमुत्क्षिप्य यः पादांस्तप्तांगारान् स्पृशन्निव । पुलं याति शुभं हृष्टो वाजी भद्रगतिस्तु सः । पूजिता वृषमातङ्गसिंहशार्दूलगामिनः । अतोऽन्यगतयो नेष्टाः सर्व्वशुद्धतुरङ्गमाः । संकीर्णा एकतोभ्रष्टा चङ्क्रमौध विवर्जिताः । अत्यूर्द्ध्वा चैव वक्रा च वाजिनां निन्दिता गतिः । षोडशाच्छोटिकाभिस्तु करवेष्टितजानुभिः । शतं द्विगुणितं गत्वा हस्तानां पुनरेति यः । स शीघ्रगतिरित्युक्तो वाजी धन्यस्तपोधनैः । दशहीना भवन्त्येते मध्यमाधमगा हयाः ।

अथ वर्णभेदेन नामभेदः "श्वेतः कोकाह इत्युक्तः कृष्णः खुगाह उच्यते । पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्मृतः । पक्वतालनिभो वाजी कयाहः परिकीर्त्तितः । पीयूषवर्णः सेराहो गर्द्दभाभः सुरूहकः । नीलो नीलक एवाश्वः त्रियूहः कपिलः स्मृतः । शिलहः कपिशो वाजी पाण्डुकेशः सुवालधिः । हलाहश्चित्रकश्च त्रिपुलाहः श्वेतपीतकः । ईषत्पीतः कुलाहस्तु यो भवेत् कृष्णजानुकः । कृष्णा चास्ये भवेद्रेखा पृष्ठवंशानुगामिनी । उराहः कृष्णजानुस्तु मनाक्पाण्डुस्तु यो भवेत् । वेरहाणः स्मृतो वाजी पाटलो यः प्रकीर्त्तितः । रक्तपीतकषायोत्थो वर्णजो यस्य दृश्यते । दुकुलाहः स विख्यातो वर्णो वाहस्य देहजः । पूर्व्वोक्तानां च वर्णानां सुखपुण्ड्रेण वाजिनाम् । ये भवन्ति परे भेदास्तान् ब्रवीम्यनुपूर्व्वशः । कोकाहः पुण्ड्रिको नाम्नः कोकुराहः प्रकीर्त्तितः । खुराहखरगाहौ च हरिकोहरिराहिकः । कलाहश्चैव वोल्लाहः सिराहः सिन्दुराहकः । कुलाहः कुलुराहस्तु सराहः शुभराहकः । चारुराहो जयेदश्वो वीरराहो न यः स्मृतः । कुलीहो दुरुणाहस्तु युद्धके नैव कीर्त्तितः । त्रिपुहस्त्रिपुलाहश्च युद्धके नैव कीर्त्तितः । त्रिधुहास्त्रिपुलाहश्च चित्रलाङ्गश्च यो भवेत्" ।

अथ रोमवर्णभेदेन शुभाशुभलक्षणम् । "यस्य गौराणि पीतानि गात्ररोमाणि वाजिनः । स भर्त्तुः श्रियमाधत्ते यस्य शुक्लासितानि च । यस्य पादाः सिताः सर्व्वे पुच्छं वक्षो मुखं तथा । ऊर्द्ध्वजङ्घा सिता यस्य तं विद्यादष्टमङ्गलम् । प्रभूतासिततारश्च प्रशस्ता मुनिभिः स्मृताः । यस्तु पीतासितैस्तारैः स धन्यः कीर्त्तितो हयः । प्रशस्तः

कृष्णतारस्तु मल्लिकाक्षः प्रकीर्त्तितः। श्वेतजावेष्टितं कृष्ण रेखया तारकं च यत्। मल्लिकाक्षः स विज्ञेयः स्वामिनः सुखवर्द्धनः। सितत्वयाऽप्रशस्तश्च स्वामिनः क्लेशवर्द्धनः। सर्वश्वेतश्च कृष्णश्च रक्तपीतस्तथैव च। एते सांग्रामिकाः प्रोक्तास्तुरगा मुनिसत्तमैः। हरिताः किल जायन्ते वाजिनः पुण्यदर्शनाः। यतो हिता नरेन्द्राणामायुरारोग्यश्रीप्रदाः। रक्तास्यमेहनः शस्तः श्यामकर्णस्तु यः सितः। कपोतेन च वर्णेन योहयः शुक्लकेशरः। शुक्लपादस्तुखो वाजी प्रशस्तः परिकीर्त्तितः। चतुर्णां चैव पादानां शुक्लता यस्य वाजिनः। मुखं सिततरं चैव पञ्चभद्रः स उच्यते। श्वेतमण्डलचित्रश्च भर्त्तुः सर्वार्थसाधकः। पाण्डुरा यस्य रेखा स्यात् पृष्ठवंशानुगामिनी श्वेतकृष्णशिरा यश्च नैव धन्यः प्रकीर्त्तितः। अन्यवर्णं शिरो यस्य पुच्छं वा यस्य वाजिनः। पुच्छेन शिरसा वापि नानावर्णेन निन्दितः। अव्यक्तवर्णो योवाहस्तथा तित्तिरिसन्निभः। कुत्सितो वानराक्षश्च योवा व्याघ्रावलोढ़कः”

तथाङ्गविकृतितोऽशुभलक्षणम्। “काकुदी कृष्णजिह्वश्च कृष्णसेफाण्डतालुकः करालो हीनदन्तश्च शृङ्गी वाधिकदन्तकः। एकाण्डश्चैव जाताण्डः कञ्चुकी त्रिसरी तथा। मार्ज्जारपादो व्याघ्राभस्त्रिकर्णी द्विखुरी स्तनी। यमयो वामनश्चैव काकतित्तिरसंनिभः। वानराक्षो विड़ालाक्षो मुशली चेन्द्रवृद्धिकः। येषां पृष्ठे हतो भर्त्ताऽजातदन्तस्तथैव च। एते दोषान्विता वाहास्त्याज्या वै भूतिमिच्छता। धनप्राणहराह्येते बन्धुविग्रहकारकाः। एषां चिह्नं प्रवक्ष्यामि येन जानन्ति सादिनः। पूर्व्वशास्त्रानुसारेण मुनीनां वचनं यथा। आवर्त्तो यत्र ककुदे काकुदी स उदाहृतः। करालैर्वाधरे दन्तैर्ज्जायते यस्य चोत्तरम्। चतुर्भिः पञ्चभिश्चैव हीनदन्तः प्रकीर्त्तितः। सप्तभिश्चाष्टभिर्दन्तैर्ज्जातश्चाधिकदन्तकः। अङ्गुष्ठपर्वसंकाशं छागशृङ्गोपमन्तथा। जम्बूवदररूपं च तथा चामलकोपमम्। आम्रास्थिसदृशं चापि हरीतक्याः फलोपमम्। दग्धचर्म्मनिभं चापि बालं संस्थानमेव च। कालकर्णान्तरे यस्य केशान्ते चापि दृश्यते। धोरेयः सर्वपापानां वाहः शृङ्गी स कीर्त्तितः। एवंविधेन शृङ्गेण शृङ्गी राष्ट्रे न वासयेत्। एकतोलप्रमाणेन मुष्केणैकाण्डसंज्ञकः। कात्यन्तरोमशाभ्यां तु ताभ्यां जाताण्ड उच्यते। स्कन्धे वक्षसि बाह्वोश्च अंसदेशे तथैव च। अन्यश्चौ भवेद्वाजी कञ्चुकी स प्रकीर्त्तितः। यस्यान्यवर्णा रेखा स्यात्पादे कूर्च्चे च वाजिनः। मार्ज्जारपादः प्रोक्तोऽसौ सोऽधन्यः कुलनाशनः। अन्यवर्णस्य वाहस्य शिरः कृष्णं यदा भवेत्। त्रिसरी नाम स प्रोक्तो भर्त्तुः कुलविनाशनः। द्विखुरं गोखुराकारखुरैर्विद्याद्विचक्षणः। अथ वा त्रिवलियुक्तौ निम्नमध्यैश्च निर्दिशेत्। वृषणाभ्यां सुजाताभ्यां स्तनाभ्यां विहिता स्तनी। त्रिभिः कर्णैस्त्रिकर्णी च व्याघ्राभो व्याघ्रवर्णकः। एकेनाङ्गेन हीनेन निम्नेन च विशेषतः। यमयं वाजिनं विद्याद्वामनं वामनाकृतिम्। वर्णादेकेन पादेन अन्यवर्णेन यो हयः। मुसलीति स विख्यातो भर्त्तुः कुलविनाशनः। विरोधं नैव यो याति दृष्ट्वाश्वान् मुष्कवर्जितः। इन्द्रवृद्धिः स विख्यातो भर्त्तुः कुलविनाशनः। अथ चेद्वड़वां दृष्ट्वा विरोधमधिगच्छति। निगूढ़वृषणाख्यस्तु स धन्यः सर्वकामदः। द्विवर्षं तु समारभ्य यावद्वा पञ्चवार्षिकः। दन्तानां मुष्कयोश्चैव सम्भवो वाजिनः स्मृतः। अत ऊर्द्धं न जायन्ते मुष्कौ दन्ताश्च वाजिनः। अशुभं तु फलं वाच्यमभावे च ततस्तथा”।

अथाश्वाङ्गचेष्टादिशुभाशुभम्। अतःपरं प्रवक्ष्यामि तुरगाणां विभागतः। ज्वलितेन यथाङ्गेन फलं वाच्यं शुभाशुभम्। यदा ज्वलति वाहानां सर्व्वगात्रे हुताशनः। तदा विद्यादनावृष्टिमब्दमेकं न संशयः। अन्तःपुरविनाशस्तु मेहने ज्वलिते भवेत्। उदरे वित्तनाशस्तु पायौ पुच्छे पराजयः। उत्तमाङ्गे च वक्त्रे च स्कन्धे चैवासने तथा। भर्त्तुर्जयाय वाहानां ज्वलनं यत्र नेत्रके। धूमं ललाटे बाह्वोश्च तथा वक्षसि निन्दितम्। तत्रैव ज्वलनं शस्तं तथा नासासमुद्भवः। यदा व्याधिं विना वाजी ग्रासं त्यजति दुर्म्मनाः। अश्रुपातं च कुरुते तदा भर्त्तुरशोभनम्। स्वयमेव यदा वक्त्रं हृष्टो लोकयते हयः। खड्गायप्रदाने तु तदा विद्याज्जयं प्रभोः। सर्वैदेव शिरोमस्तु सर्वेषां नैव पूजितः। वामपादाभिघातस्तु प्रभोर्यात्रानिषेधकः। स्वामिनारूढ़मात्रेण दक्षिणं पार्श्वमात्मनः। तुरङ्गमो यदा न्यस्येत्तदा भर्त्तुर्जयो भवेत्। पुच्छं वाहं यदा वाहो वामतो विकिरेद्यदा। तदा भर्त्तुः प्रवासः स्यात् दक्षिणे विजयस्तथा। प्रकिरन्ति यदात्यर्थं सर्वे पुच्छं तुरङ्गमाः। अकस्मादेव जाता च तेषां भीतिः प्रभोः स्मृता”।

अथाश्वमानम् “हस्तोऽङ्गुलानां विंशत्या चतुरुत्तरया स्मृतः। चतुर्हस्तस्तु विख्यातः शास्त्रोक्तेनोत्तमो हयः। अर्द्धहस्तेन हीनस्तु भवेन्मध्यस्तुरङ्गमः। मुष्टिन्यूनेन हस्तेन हीनश्चाप्यधमः स्मृतः। ऊर्द्धमानप्रमाणं तु परिणाहं विनिर्दिशेत्।

उत्तमानाञ्च मध्यानां हीनानां चैव वाजिनाम्। अर्द्धसप्तहस्तं तु श्रेष्ठं दैर्घ्येण निर्द्दिशेत्। षड्भिश्च मुष्टिभिर्हीनं मध्यमं च विचक्षणः। पञ्चहस्तप्रमाणस्तु जघन्यः समुदाहृतः। द्वात्रिंशदङ्गुलं वक्त्रमुत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। पृष्ठं वक्षः कटीं चैव मुखतुल्यं समादिशेत्। अङ्गुलीद्वयहीनं तु मुखादि मध्यमाधमम्। निर्द्दिशेन्मतिमान्वैद्यः वाजिशास्त्रविशारदः। सप्ताङ्गुलं खुरं चैव उत्तमाश्वस्य कीर्त्तितम्। षडङ्गुलं भवेन्मध्ये जघन्ये चतुरङ्गुलम्। षोड़शाङ्गुलदीर्घा तु जङ्घा चैवोत्तमे हये। चतुर्द्दशाङ्गुला मध्ये हीने च द्वादशाङ्गुला। एवंविधं प्रमाणं तु निर्द्दिष्टं शास्त्रशालिभिः। अपाङ्गात् पुच्छमूलं तु दैर्घ्येणाश्वं प्रमाणयेत्। खुरान्तात् ककुदं यावदूर्द्ध्वमानेन बुद्धिमान्। वक्षोभागे तु सर्वेभ्यो रज्ज्वा वा सूत्रकेण च। परिणाहं तुरङ्गस्य मापयेन्मतिमान्भिषक्। एवं प्रमाणभागेन विभक्ताङ्गश्च पूजितः। अतो हीनाधिकाङ्गाश्च हरयो नैव पूजिताः”।

आवर्त्तादिकं विशेषयति हेमा० प०ख० ज्योति० पराशरसंहिता। “आवर्त्ती बहिर्मुखवृत्तमण्डलरोमा, दीर्घवृत्ताङ्करोमा शुक्तिः। कनकमन्तर्मुखवृत्तरोमसंघातं, प्रफुल्लविकचरोम पुष्परमिति”। पुष्पं विशेषयति तत्रैव। “श्वेतं स्निग्धमन्यवर्णस्य प्रशस्तं श्वेतस्य कृष्णं पीतं रूक्षं रक्तं वा। यस्यान्यवर्णं ललाटे श्वेतं बालेन्दुतारकसंस्थानं वा पुष्पम्”।

अथाश्वायुर्लक्षणम् “आयुर्लक्षणमश्वानामतऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यते। शालिहोत्रादिनिर्द्दिष्टं यथा पूर्व्वं तपोधनैः। सुसंहताश्च ये वाहा ह्रस्वकर्णास्तथैव च। खरनेत्रस्वभावेषु न दीनाश्चिरजीविनः। महाघोणा महाकाया ये चाश्वाः पृथुवक्षसः। तेषां दीर्घं भवेदायुः स्निग्धाङ्गाश्चैव ये सदा। कर्णाग्रे पीड़िते येषां सिन्दूराभस्य दर्शनम्। शोणितस्य भवेत् क्षिप्रं ते मताश्चिरजीविनः। न विष्किरन्ति ये बालं स्वग्रासाय तुरङ्गमाः। न वा जिघ्रन्ति ये चापि तेऽपि दीर्घायुषो मताः। कुट्टिकानां किणा येषां दृश्यन्ते वाजिनां स्फुटाः। प्रतिस्रोतः पिबन्त्यम्भो ये च ते दीर्घजीविनः। पद्मपत्रदलाकारं जिह्वाग्रं यदि वाजिनः। दन्ताश्च मौक्तिकाकारा लिङ्गं येषां च निर्मलम्। सीत्कारं च भवेद्येषां लाङ्गूले चालनं पुनः। प्रस्वेदः शुभगन्धस्तु नखा वा दर्पणोपमाः। येषां च दृढ़रोमाणि ते सर्वे चिरजीविनः। स्निग्धा गम्भीरदीर्घाश्च प्रोथगा यस्य वाजिनः। भवन्ति विपुला रेखास्तं विद्याद्दीर्घजीविनम्। छत्रचामरभृङ्गारखड्गशङ्खाङ्कुशानिभाः। शुक्तिवज्रगदाकारा ध्वजपद्मसमोपमाः। श्रीवत्सस्वस्तिकाभासाः प्रोथरेखाश्चिरायुषाम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथोत्थिता रेखा यस्य वामेन चानता। ह्रस्वा वा यस्य वाहस्य न चिरं तस्य जीवितम्। ऊर्द्ध्वं प्रोथसमा रेखा दृश्यते यस्य वाजिनः। तस्य मृत्युः समुद्दिष्टो दशमं प्राप्य वत्सरम्। त्र्यङ्गुला चेद्दश द्वे च वर्षाणां तस्य जीवितम्। त्रयोदशाब्दं स जीवेद्यस्यास्ये चतुरङ्गुले। तिर्य्यग्गे चोर्द्ध्वगे स्यातां द्वे रेखे चैव वाजिनः। प्रोथगे वाथ वाहस्य तस्य विद्याच्चतुर्द्दश। दक्षिणेन च पार्श्वेन यः शेते सर्व्वदा हयः। बहुमूत्रोऽल्पमूत्रश्च चिरं जीवति नो हयः। विनतः पूर्व्वकायेन स्थूलजानुश्च यो हयः। स्थूनात्रिकूटस्तब्धाक्षः स्वल्पायुः स प्रकीर्त्तितः। जातन्दन्तद्वयं बाल्ये पतत्यब्दे तृतीयके। चतुरो दशनान् विद्याच्चतुर्थे पतितोत्थितान्। पञ्चमे पतितोद्भूतान् षट् च दन्तान् मनीषिणः। षष्ठाब्देषु च वर्षेषु कालिकादिसमुद्भवः। कालिका हरिणी शुक्ला कृष्णा काचा समक्षिका। शङ्खा चैव क्रमेणाश्ववयसः परिसूचिकाः। वक्त्रान्ते कालिका रेखा कृष्णा दन्ताग्रसंस्थिता। षष्ठे च सप्तमे वर्षे चाष्टमे च भवेत् क्रमात्। आपीता हरिणी ज्ञेया कालिकास्थानमाश्रिता। नवमे दशमे वर्षे भवेदेकादशे तथा। कृष्णा चैव भवेच्छुक्ला दन्ते मूर्द्ध्नि समुद्भवा। द्वादशाब्दं समारभ्य भवेद्यावच्चतुर्द्दशम्। सिता सिद्धार्थकाकारा काचेति परिकीर्त्तिता। पञ्चदशाब्दमारभ्य यावत्सप्तदशादितः। मक्षिका मक्षिकाकारा भवेदष्टादशादिषु। विंशत्यन्तेषु वर्षेषु वाजिनां दशनोद्भवा। त्रयोविंशावसानेषु एकविंशादिषु त्रिषु। शङ्खाकारा भवेच्छङ्खा प्रशुक्तस्थानमाश्रिता। छिद्रं च चलनं चैव तथा पातश्च शंसितः”। “अतिबद्धाः कषायाश्च तनवश्चेति तत्त्रयः। ते भवन्ति द्विवर्षस्य युक्तास्तैव द्विजन्मना। ईषच्च शिरसः सूक्ष्मा भवेच्च पतितोत्थिता। खस्राग्रा विपुला दन्ता भवन्ति पतितोत्थिताः। खस्रभागे विनापूर्णे व्यञ्जनानां न सम्भवः। पूर्णेषु खस्रभागेषु जायन्ते कालिकादयः। निम्नं कृष्णं च दन्ताग्रं खस्रमित्यभिधीयते। पूर्णतां चास्य जानीयात् षष्ठप्रभृतिवत्सरे। खस्रेषु कालिकाऽऽयाति नैव कार्य्या विचारणा। नियता कालिका रेखा सुपूर्णे दन्तमस्तके। द्वयोर्भवति षष्ठे द्वे चतुर्णां सप्तमे तथा। खस्रमष्टसु वर्षेषु दन्तानां कालिका क्रमात्। कालिकानुक्रमेणैव हरिण्यादिषु बुद्धिमान्। द्वौ द्वौ वर्षौ च जानीयाद्वाजिनां व्यञ्जनं प्रति”।

देशभेदजाश्वलक्ष्म "अश्वानां जन्मदेशांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः । उत्तमानां च मध्यानां हीनानां चैव संमतान् । उत्तमास्त्वधिकाः प्रोक्तास्तथापारसिकाश्च ये । कोङ्कणाश्चैव ये वाह्रा पृष्ठजा ये च कीर्त्तिताः । उरौजाताश्च कीराश्च तुरुष्का माण्डवाश्च ये । पार्व्वताः सैन्धवा मध्यास्तथा सारस्वता हयाः । संभलाश्चाष्टलाश्चैव जटादेशोद्भवाश्च ये । अधमाष्टङ्कणैः सार्द्धं ये च प्रागुदक्षिणोद्भवाः । वृत्तदीर्घोच्छ्रितग्रीवाह्रस्वकर्णा महाहयाः । महाकाया महोरस्का निश्वासास्तेऽधिका मताः । अत्यन्तं विनतं येषां निश्वासं च सुखं भवेत् । पीनेन कटिदेशेन सुखराश्च भवन्ति ते । अध्वन्याश्च महासाराः संग्रामे चैव पूजिताः । अपि शस्त्रहताङ्गश्च नैव मुञ्चति सादिनम् । पारसीकोऽधिकस्तस्मात् कोङ्कणाः किञ्चिदूनकाः । स्थूलाः स्थूलशरीराश्च प्रस्थाने दीर्घपृष्ठकाः । कोङ्कणदेशजातानां मध्यमानां च वाजिनाम् । नाधिकैः सदृशं वक्तुं बाहुल्येन विनिर्दिशेत् । सुदृढदेहतीक्ष्णश्च स्वप्रमाणेन मध्यमः । उरुजातः समुद्दिष्टः किञ्चित्स्थूलो मनाग्जवः । अतिस्थूलोऽतितीक्ष्णश्च ह्रस्वग्रीवोरुकस्तथा । तुरुष्कः कीर्त्तितो वाजी स्थूलवक्रमुखश्च यः । कोङ्कणाकारदेहस्तु भवेन्माण्डविको हयः । शान्त्या चैव प्रमाणेन केवलं नैव तत्समः । सिन्धुदेशोद्भवो वाजी पृष्ठजश्चारुकोरकः । आननं चापि दीर्घं च तस्य पृष्ठं प्रकीर्त्तितम् । शान्त्या चैव जवेनापि रणशूरस्त्वयं मतः । सादिभक्त्येच्छया यातितार्जिकादधिकस्तथा । परिमण्डलदेहास्तु तीक्ष्णकर्णमुखा हयाः । पृष्ठदेशोद्भवा दृष्टास्तथा सारस्वताश्च ये । लम्बकर्णो जटश्चैव आष्टलः परिकीर्त्तितः । सम्भलः श्लिष्टजानुश्च यदा पश्चाद्बलोपमः । वर्त्तुलाश्चापि ह्रस्वाश्च टङ्कणाः परिकीर्त्तिताः । दाक्षिणात्यो भवेत्कुरटो योऽधन्यः सर्व्ववाजिनाम् । जवहीना महादुष्टा पूर्व्वदेशसमुद्भवाः । वाजिवद्देशजानां च वेशं विद्याद्विचक्षणः" ।

अथाश्वानां विप्रादिजातिः "साम्येन जायते जातिर्जातिरूपेण वाहयेत् । साम प्रदानं दण्डं च त्रिविधं विनियोजयेत् । त्यागी लुब्धोदयालुश्च विप्रः स परिकीर्त्तितः । शूरश्च दृढमन्युश्च क्षत्रियस्तुरगः स्मृतः । पापिनः कलरूपाश्च दुष्टाः वैश्याः प्रकीर्त्तिताः । विरूपा विषमाश्चैव शूद्राश्चण्डा उदाहृताः । ब्राह्मणान् शक्तिदानेन साम्ना चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यान् दण्डेन शब्देन शूद्रान् दण्डेन वाहयेत्" ।

अथ भद्रजात्यादि हेमा० प० ख० । "युद्धेऽध्वनि तथाग्नौ च समः पीड़ां नियच्छति । यो वा व्रजति शीघ्रं च येन केनचिदासितः । धृतिं गच्छति सर्व्वत्र भद्रजातिस्तुरङ्गमः । मङ्गल्यो लक्षणैर्युक्तः किञ्चिच्चैव विगर्हितः । शीघ्रं गृह्णाति शिक्षां च क्षिप्रं च प्रतिमुञ्चति १ । रात्रौ स्वपिति न तथाङ्गप्रविष्टस्तुरङ्गमः । तुरङ्गमाणां क्रोधीव कामी चेर्षालुरेव च । आदौ शूरस्ततः पश्चाद्भीतत्वमुपगच्छति । न केनापि प्रकारेण चिरं पालयते तु यः । एवंविधस्तु विज्ञेयो मन्दजातिस्तुरङ्गमः २ । ईर्षी भीतस्तथा त्रासी तथा सर्व्वत्र शङ्कितः । प्रसार्य्य गात्रं सकलं दिवा वा यदि वा निशि । सततं जातनिद्रोऽन्यान् बाधते च तुरङ्गमान् । न च वेत्ति प्रकारांश्च म्लानिं शीघ्रं च गच्छति । न च तुष्टिं समाप्नोति मृगजातिस्तुरङ्गमः ३ । मिश्रैर्गुणैः स्वान्मिश्राख्यस्तथैव बड़वा गुणैः ४ । भद्रः श्रेष्ठो हयो ज्ञेयो जातिरेषा तु वाजिनाम् । मिश्रो मिश्राधिको ज्ञेयो गुणदोषैः समामतः" । वर्णभेदेन अन्या अपि संज्ञाः शालिहोत्रे दर्शिताः विस्तरभयान्नोक्ताः ततएवावसेयाः ।

बृहत्संहितायां लक्षणादि समासेनोक्तम् "दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्ताम्रताल्वोष्ठजिह्वः सूक्ष्मत्वक्केशवालः सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः । जङ्घाजानूरुवृत्तः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो वाजी सर्व्वाङ्गशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् । अश्रुपातहनुगण्डहृद्गलप्रोथशङ्खकटिवस्तिजानुनि । मुष्कनाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणेषु चाशुभाः । ये प्रपाणगलकर्णसंस्थिताः पृष्ठमध्यनयनोपरि स्थिताः । ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगास्ते ललाटसहिताः सुशोभनाः । तेषां प्रपाण एको ललाटकेशेषु च ध्रुवावर्त्तः । रन्ध्रोपरन्ध्रमूर्द्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ । षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैस्त्र्यब्दपञ्चाब्दिकोऽश्वः । सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगणिताः कालिका पीतशुक्लाः काचा माक्षीकशङ्खाः अथ चलनमतो दन्तपातं च विद्धि" । अश्नाति सर्व्वम् अश-क्वन् । २ अग्निविशेषे । अश्नुते व्याप्नोति । ४ व्यापके त्रि० अश्वपर्णशब्दे उदाहरणम् । "विष्णोरश्वस्य वाजिनम्" ता० ब्रा० । ५ यदुवंश्यचित्रकस्य पुत्रभेदेऽश्वबाहुशब्दे दृष्टिः । गोत्रापत्ये अश्वा० फञ् । आश्वायनः तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । चतुरर्थ्यां कुमुदा० ठक् । आश्विकः वाजिसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अश्वेन

चरति पर्पा० ष्ठन् अश्विकः अश्वेन चारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् । कस्यायमश्वः अज्ञाते क । अज्ञातस्वामिके अश्वे । कुत्सितोऽश्वः क । अश्वकः । कुत्सितेऽश्वे अश्व इव संज्ञायां कन् अश्वसदृशसंज्ञावति पु० । अश्व इव प्रकृतिकृतौ कन् । अश्वप्रतिकृतौ । अश्वानां समूहः छ यत्र अश्वीयम् अश्व्यञ्च घोटकसमूहे न० । एतदन्तस्य पादस्य बहुव्रीहौ हस्त्यादि० नान्त्यलोपः अश्वस्य पादाइव पादावस्य अश्वपाद इत्येव । जातित्वेऽपि अजा० स्त्रियां टाप् । अश्वा अश्वजातिस्त्रियाम् "अश्वे इव विषिते हासमाने" ऋ० २,२२,१, ।

अश्वकन्दा स्त्री अश्वस्य मेढ्रमिव कन्दोमूलमस्याः । अश्वगन्धाख्यवृक्षे । वा कप् अश्वकन्दिकाप्यत्र ।

अश्वकर्ण पु० अश्वस्य कर्णइव पत्रमस्य । १स्वनामख्याते साल वृक्षे । "पूतिकाश्वकर्णागुरूणि कालेयकल्के, सुश्रु० स्वार्थे कन् । अश्वकर्णकोऽप्यत्र । हेम० । २अश्वस्य कर्णे ।

अश्वखरज पु० अश्वस्य खरी च, अश्वा च खरश्च वा ताभ्यां जायते पुंवद्भावः । खचरे घोटकभेदे । खराश्वजोऽप्यत्र ।

अश्वखुर पु० अश्वस्य खुरमिवाकृतिरस्य । (नखीति)ख्याते १गन्धद्रव्ये । २अपराजितायाम् स्त्री ।

अश्वकिनी स्त्री अश्वस्य कं मुखं तत् सदृशाकारोऽस्त्यस्य इनि ङीप् । अश्विनीनक्षत्रे तस्याः श्रीपत्युक्त्या तुरगशीर्षाकारतायाः अश्लेषाशब्दे ४८० पृष्ठे उक्तत्वात्तथात्वम् ।

अश्वक्रन्द पु० देवसेनापतिभेदे "अश्वक्रन्देन वीरेण रेणुकेन च पक्षिराट्" भा०आ०प०अमृताहरणे देवगरुड़युद्धवर्णने ।

अश्वगन्धा स्त्री अश्वस्य गन्ध एकदेशोमेढ्रमिव मूलमस्याः । वराहकर्णतुल्यपत्रे स्वनामख्याते क्षुद्रवृक्षभेदे । "गन्धान्तो वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाह्वया । वराहकर्णी वरदाऽवरोहा कुष्ठघातिनी । अश्वगन्धानिलश्लेष्मपित्तशोथक्षयापहा । बल्या रसायनी तिक्ता कषायोष्णातिपिच्छला" भा०प्र० उक्तेः हयादिकगन्धान्तनामिका हयनामिका च "यवाश्वगन्धायष्ट्याह्वैस्तिलैश्चोद्वर्त्तनम् हितम्" । "शतावर्य्यश्वगन्धाभ्यां वायस्येरण्डजीवनैः" इति च सुश्रु० ।

अश्वगन्धातैल न०चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे यथा "भल्लातकबृहतीफलदाड़िमफलकल्कसाधितं कुरुते । लिङ्गं मर्दनविधिना कटुतैलं वाजिलिङ्गभम् ॥ कनकरसमसृणवर्त्तितहयगन्धामूलविश्वपर्य्युषितम् । माहिषमिह नवनीतं गतबीजे कनकफलमध्ये ॥ गोमयगाढ़ोद्वर्त्तितं पूर्वं पश्चादनेन संलिप्तम् । भवति हयलिङ्गसदृशं लिङ्गं कठिनाङ्गनादयितम् । अश्वगन्धावरीकुष्ठमांसीसिंहीफलान्वितम् । चतुर्गुणेन दुग्धेन तिलतैलं विपाचयेत् । स्तनलिङ्गकर्णपालिवर्द्धनं म्रक्षणादिदम्" ।

अश्वगोयुग न० अश्व+द्वित्वे गोयुगच् । अश्वयुग्मे ।

अश्वगोष्ठ न० अश्वानां स्थानं पशुनामत्वात् स्थानार्थे गोष्ठच् । अश्वस्थाने वाजिशालायाम् विवरणमश्वशालाशब्दे ।

अश्वग्रीव पु०अश्वस्य ग्रीवेव ग्रीवाऽस्य । दानवभेदे "चत्वारिंशद्दनोः पुत्रा" इत्युपक्रम्य । "अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः" भा०आ०प० । स एवांशावतारे रोचमान नृपतिरभूत् यथोक्तं तत्रैव । "अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्ववान् यो महासुरः । रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः" । २विष्णोरवतारभेदे हयग्रीवे अश्वशिरःशब्दे विवृतिः । यदुवंश्यचित्रकस्य पुत्रभेदे अश्वबाहुशब्दे विवृतिः ।

अश्वघ्न पु० अश्वं हन्ति अमनुष्यकर्त्तृकत्वात् हन–टक् उप० स० । करवीरे तस्य अश्वनाशकतया तथात्वम् ।

अश्वचक्र न० हेम० । १अश्वसमूहे २अश्वाकारे नरपतिजयचर्य्योक्ते चक्रभेदे विवरणम् चक्रशब्दे । जाम्बवतीतनयेन कृष्णात्मजेन हते ३शम्बरदैत्यसेनापतिभेदे पु० "वृत्तोरुरत्यायतपीनबाहुरेतेन संख्ये निहतोऽश्वचक्रः । को नाम शाम्बस्य महारथस्य रणे समक्षं रथमभ्युदीयात्" भा०व०प० ।

अश्वचिकित्सक पु० अश्वानां चिकित्सकः । अश्वानां रोगनिवारकेऽश्ववैद्ये चिकित्साविधिश्च जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृश्यः । [यदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे दृश्या ।

अश्वचिकित्सा स्त्री हेम० अश्वरोगनिवारणोपाये सा च ज-

अश्वचेष्टित न० हेम० १वाजिचेष्टिते २शुभाशुभसूचके शकुनभेदे च तद्विवृतिः वृ०स० यथा" उत्सर्गान्न शुभदमासनोपरिस्थं वामे च ज्वलनमतोऽपरं प्रशस्तम् । सर्वाङ्गज्वलनमवृद्धिदं हयानां द्वे वर्षे, दहनकणाश्च धूपनं वा । अन्तःपुरं नाशमुपैति मेढ्रे कोशः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ते । पायौ च पुच्छे च पराजयः स्याद् वक्त्रोत्तमाङ्गज्वलने जयश्च । स्कन्धांसजूलनं जयाय बन्धाय पादज्वलनं प्रदिष्टम् । ललाटवक्षोऽक्षिभुजेषु धूमः पराभवाय ज्वलनं जयाय । नासापुटप्रोथशिरोऽश्रुपातनेत्रेषु रात्रौ ज्वलनं जयाय । पालाशताम्रासितकर्बुराणां नित्यं शुकाभस्य सितस्य चेष्टम् । प्रद्वेषो यवसाम्भसां प्रपतनं स्वेदो निमित्ताद्विना कम्पो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा सम्भवः । अस्वप्नश्च विरोधिता निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोऽधोमुखता

विचेष्टितमिदं नेष्टं स्मृतं वाजिनाम्। आरोहणमन्यवाजिनां पर्य्याणादियुतस्य वाजिनः। उपवाह्यतुरङ्गमस्य वाऽविकल्पस्यैव विपन्न शोभना। क्रौञ्चवद्रिपुवधाय हेषितं ग्रीवया त्वचलया च सोन्मुखम्। स्निग्धमुच्चमनुनादि हृष्टवद् ग्रासरुद्धवदनैश्च वाजिभिः। पूर्णपात्रदधिविप्रदेवता गन्धपुष्पफलकाञ्चनादि वा। द्रव्यमिष्टमथ वापरं भवेद्धेषतां यदि समीपतो जयः। भक्ष्यपानसलिलाभिनन्दिनः पत्युरौपयिकनन्दिनोऽथ वा। सव्यपार्श्वगतदृष्टयोऽथवा वाञ्छितार्थफलदास्तुरङ्गमाः। वामैश्च पादैरभिताड़यन्तो महीं प्रवासाय भवन्ति भर्तुः। सन्ध्यासु दीप्तामवलोकयन्तो हेषन्ति चेद्बन्धपराजयाय। अतीव हेषन्ति किरन्ति बालान् निद्रारताश्च प्रवदन्ति यात्राम्। रोमत्यजो दीनखरस्वराश्च पांशून् ग्रसन्तश्च भयाय दृष्टाः। समुन्नवद्दक्षिणपार्श्वशायिनः पदं समुत्क्षिप्य च दक्षिणं स्थिताः। जयाय शेषेष्वपि वाहनेष्विदं फलं यथासम्भवमादिशेद्बुधः। आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽन्यतुरगं प्रति हेषते च। वक्त्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं योऽश्वः स भर्त्तुरचिरात् प्रचिनोति लक्ष्मीम्। मुहुर्मुहुर्मूत्रशकृत् करोति न ताड्यमानोऽप्यनुलोमयायी। अकार्य्यभीतोऽश्रुविलोचनश्च शुभं न भर्त्तुस्तुरगोऽभिधत्ते"।

अश्वतर पु० तनुरश्वः अश्व+तनुत्वे ष्टरच्। अश्वायामश्वेनोत्पन्नत्वेऽश्वत्वं तस्य तनुत्वञ्चान्यपितृकत्वे। १गर्द्दभेनाश्वायामुत्पन्ने १खचरेऽश्वविशेषे" २सर्पभेदे च। जातित्वेन स्त्रियामुभयत्र ङीप्। "जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्वतरीरथः" इति छा० उ०। दण्डेनोपपन्नतं शत्रुमनुगृह्णाति योनरः। स मृत्युमुपगृह्णीयाद्गर्भमश्वतरी यथा" मनुः। "बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन! न कीर्त्तयिष्ये सर्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु। शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम्" इत्युपक्रम्य "कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा" भा० आ० प०। अयञ्च वरुणलोके स्थितः" भा० स० प० वरुणसभावर्णने "कम्बलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ" ३गन्धर्वभेदे। "तद्यथैवादो धावयतोऽश्वो वा अश्वतरो वा गदायेत" शत० ब्रा०।

अश्वत्थ पु० न श्वश्चिरं शाल्मलिवृक्षादिवत् तिष्ठति स्था—क पृ० नि०। १स्वनामख्याते वृक्षे, "बोधिद्रुः पिप्पलोऽश्वत्थश्चलदलो गजाशनः। पिप्पलो दुर्जरः शीतः पित्तश्लेष्मव्रणास्रजित्। गुरुस्तुवरको रूक्षो वर्ण्यो योनिविशोधनः" भा० प्र०। "अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् गीता" तस्य विष्णुरूपित्वेन सर्वामङ्गलनाशकत्वम् अश्वत्थोत्पत्तिः "पार्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वतोः किल। अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विघ्नं कृतं पुरा। शशाप पार्वती क्रुद्धा सर्वानेव दिवौकसः" इत्युपक्रम्य "तस्मान्मम सुखभ्रंशात् यूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ" पार्वतीशापमुक्त्वा "तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः। तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वरावुभौ बभूवतुर्बोधिवटौ मुनीश्वराः!"। बोधिस्त्वयं चार्किदिनं विनैव त्वस्पृश्यतामापदलक्ष्मीयोगात्" पद्मपु० क्रिया० १६० अध्या० उक्ता। "तस्य शनिवारमात्रे स्पृश्यताकारणमप्युक्तं तत्रैव १६१ अध्या०। लक्ष्म्या ज्येष्ठभगिन्या अलक्ष्म्या सह उद्दालकस्य विवाहमुक्त्वा पत्या "यावदागमनं मम तावत् अश्वत्थमूले त्वं निषीद" इत्युक्तया अलक्ष्म्या तत्रैव स्थितया बहुतिथे काले गतेऽपि पत्युरागमनमनालोक्य क्रन्दितं, तच्छ्रुत्वा च लक्ष्म्या कनिष्ठभगिन्या नोदितो विष्णुस्तत्रागत्य तामुवाच यथा। "लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागात् कृपयान्वितः। आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत्। अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदाऽलक्ष्मीः स्थिरा भव। ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः। मन्दवारे सदा ह्येनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति। अस्पृश्योऽसौ भवेत्तस्मान्मन्दवारं विना किल" एवञ्च अलक्ष्म्याः सर्वदावासादन्यदिने तस्यास्पृश्यत्वं मन्दवारे लक्ष्मीसमागमाच्च स्पृश्यत्वमिति मर्य्यादा कृता। "अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः। रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक्। दर्शनस्पर्शनादेव ते वै पापहराः स्मृताः" तत्रैवोक्तम् अश्वत्थस्पर्शस्तु शनिवारे एव प्रागुक्तवचनात्। तस्य वैशाखे सेचनफलं पद्मपु० क्रिया० ११ अध्या०। यथा "वैशाखे सेचयेन्नित्यं विष्णुमश्वत्थरूपिणम्। चतुर्वर्गफलावाप्तिहेतवे वैष्णवोजनः। गण्डूषमात्रतोयेन कुर्य्याद्योऽश्वत्थसेचनम्। सोऽपि याति परं स्थानं विमुक्तः पापकोटिभिः" तन्मूलबन्धफलम् तत्रैव "अश्वत्थमूलं विप्रर्षे! यो बध्नाति शिलादिभिः। अश्वत्थरूपी भगवान् किं तस्मै न हि यच्छति"। तत् प्रणामफलं तत्रैव। "अश्वत्थद्रुममालोक्य प्रणामं कुरुते तु यः। आयुर्वृद्धिर्भवेत्तस्य वर्द्धन्ते सर्वसम्पदः"। अतएव दुःस्वप्नदर्शनादौ "अश्वत्थरूपी भगवान् दुःस्वप्नं शमयातु मे" इति मन्त्रेण प्रणामोविहितः। "तन्मूले धर्म्मकर्माचरणप्रशंसा तत्रैव। "यदाश्वत्थतले विप्र! धर्मकर्म विधी-

यते । न्यूनातिरिक्तता न स्यात्तस्मिन् कर्म्मणि जैमिने ! । तत्र तीर्थानि सर्व्वाणि तिस्रोतादीनि सन्ति वै ।”। तत्पूजनफलं तत्रैव । “अश्वत्थपूजकोयस्तु सएव हरिपूजकः । अश्वत्थरूपी भगवान् स्वयमेव यतो हरिः” ॥ तस्य तच्छाखायाश्च छेदने निषेधः तत्रैव । “तदज्ञानात् द्विजश्रेष्ठ ! योऽश्वत्थं हन्ति मूढधीः । संसारे नास्ति तत् कर्म्म यत् कृत्वा स च शुध्यति । अश्वत्थोवृक्षराजोऽयं हरिर्मूर्त्तिः प्रकीर्त्तितः । तस्मादश्वत्थहन्तॄणां त्राता कोऽपि न विद्यते । अश्वत्थशाखामेकां च स्वल्पामपि छिनत्ति यः । स कोटिब्रह्महत्यानां फलं प्राप्नोति मानवः” इति च । अन्यान्यपि तच्छेदने पापानि तत्रैवोक्तानि दृश्यानि । तच्छाखाच्छेदनमयज्ञार्थमेव निषिद्धं यज्ञार्थच्छेदने तु न दोषः पशुहिंसावत्तस्यापि विहितत्वात् “अर्कः पलाशखदिरः अपामार्गोऽथ पिप्पल” इत्यादिना जीवहोमे तस्यैव समिधो विधानात् । २नन्दीवृक्षरूपे अश्वत्थभेदे च “नन्दीवृक्षोऽश्वत्थभेदः प्ररोही गजपादपः । स्थालीवृक्षःक्षयतरुः क्षीरी च स्याद्वनस्पतिः । नन्दीवृक्षो लघुः स्वादुस्तिक्तस्तुवरउष्णकः । कटुपाकरसग्राहीविषपित्तकफास्रनुत्” भा०प्र० । ३गर्द्दभाण्डवृक्षे (वेलियापिप्पल) तद्गुणादि गर्द्दभाण्डशब्दे दृश्यम् । ४संसारवृक्षे तस्य चिरस्थायित्वाभावत् तथात्वम् । “ऊर्द्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्” गीता तद्विवरणमधःशाखशब्दे । अश्व इव तिष्ठति स्था-क पृ० । ५अश्विनीनक्षत्रे तस्याश्वशीर्षाकारत्वात्तेषाशब्दे उक्तत्वात्तथात्वम् । अश्वत्थनक्षत्रेण युक्तः कालः इत्यण् तस्य संज्ञायां लुप् । “अश्वत्थो मुहूर्त्तः” सि०कौ० । असंज्ञायान्तु आश्वत्थमहः आश्वत्थी रात्री । चतुरर्थ्यां काशा० इल । अश्वत्थिलः उत्क० छ अश्वत्थीयः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अण् । तस्य पौर्णमास्यामपि “अण्महायण्यश्वत्थाट्ठक्” पा० निर्द्देशात् नि० लुप् अश्वत्थयुक्तायां पौर्णमास्याम् । लुपि व्यक्तिवचनोक्तेः पुंस्त्वम् । तत्र भवः ठक् । आश्वत्थिकः । चान्द्राश्विनमासे ।

अश्वत्थक पु० अश्वत्थस्तत्फलम् तद्युक्तः कालोऽप्यश्वत्थस्तत्र देयमृणम् वुन् । अश्वत्थफलकाले वैशाखादौ १देये ऋणे । स्वार्थे, कन् । २अश्वत्थवृक्षे ।

अश्वत्थकुण पु० अश्वत्थस्य पाकः पीला० कुणच् । अश्वत्थपाके फलादौ । [अश्वत्थशब्दे विवृतिः ।

अश्वत्थभेद पु० अश्वत्थस्य भेदोविशेषो यत्र । नन्दीवृक्षे

अश्वत्थामन् पु० अश्वस्येव स्थाम बलमस्य अश्वइव तिष्ठति युद्धे स्थिरत्वात् स्था—क वा पृषो० । भारतप्रसिद्धे १द्रोणाचार्य्यकृपीसुते वीरे । “गोतमान्मिथुनं जज्ञे शरस्तम्बाच्छरद्वतः । अश्वत्थाम्नस्तु जननी कृपश्चैव महाबलः । अश्वत्थामा ततोजज्ञे द्रोणादेव महाबलः” भा०आ०प० । तस्य नामनिरुक्तिरपि दर्शिता भा०आ० १३०अध्या० । यथा “शारद्वतीं ततोभार्य्यां कृपीं द्रोणोऽन्वविन्दत । अग्निहोत्रे च धर्मे च दमे च सततं रताम् । अलभद्गौतमी पुत्रमश्वत्थामानमेव च । स जातमात्रो व्यनदद्यथैवोच्चैःश्रवा हयः । तच्छ्रुत्वान्तर्हितं भूतमन्तरीक्षस्थमब्रवीत् । अश्वस्येवास्य यत् स्थाम नदतः प्रदिशो गतम् । अश्वत्थामैव बालोऽयं तस्मान्नाम्ना भविष्यति” “अश्वस्य स्थाम्नोऽकारः वार्ति० अकारः । अश्वत्थामः । भवार्थे तु तस्य लुप् अश्वत्थामा तद्भवे । २भारतप्रसिद्धे पाण्डवसैन्यस्थे मालवेशेन्द्रवर्म्मणः ३गजभेदे तत्कथा च “मतिमान् श्रेयसे युक्तः केशवोऽर्ज्जुनमब्रवीत् । नैष युद्धेन संग्रामे जेतुं शक्यः कथञ्चन । सधनुर्धन्विनां श्रेष्ठो देवैरपि सवासवैः । न्यस्तशस्त्रस्तु संग्रामे शक्यो हन्तुं भवेन्नृभिः । आस्थीयतां जये योगो धर्मसुत्सृज्य पाण्डवाः ! । यथा नः संयुगे सर्व्वान्न हन्याद्रुक्मवाहनः । अश्वत्थाम्नि हते नैष युध्येदिति मतिर्मम । तं हतं संयुगे कश्चिदस्मै शंसतु मानवः । एतन्नारोचयद्राजन् ! कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अन्ये त्वरोचयन् सर्वे कृच्छ्रेण तु युधिष्ठिरः । ततो भीमो महाबाहुरनीके स्वे महागजम् । जघान गदया राजन्नश्वत्थामानमित्युत । परप्रमथनं घोरं मालवस्येन्द्रवर्म्मणः । भीमसेनस्तु सव्रीड उपेत्य द्रोणमाहवे । अश्वत्थामा हत इति शब्दमुच्चैश्चकार सः । अश्वत्थामेति हि गजः ख्यातो नामाहतोऽभवत् । कृत्वा मनसि तं भीमो मिथ्या व्याहृतवांस्तदा । भीमसेनवचः श्रुत्वा द्रोणस्तत्परमप्रियम् । मनसा सन्नगात्रोऽभूत् यथा सैकतमम्भसि । शङ्कमानः स तन्मिथ्या वीर्य्यज्ञः स्वसुतस्य वै । हतः स इति च श्रुत्वा नैव धैर्य्यादकम्पत” । “सन्दह्यमानो व्यथितः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । अहतं वा हतं वेति पप्रच्छ सुतमात्मनः । स्थिरा बुद्धिर्हि द्रोणस्य न पार्थो वक्ष्यते ऽनृतम् । त्रयाणामपि लोकानामैश्वर्य्यार्थे कथञ्चन । तस्मात्तं परिपप्रच्छ नान्यं कञ्चिद्द्विजर्षभः । तस्मिंस्तस्य हि सत्याशा बाल्यात्प्रभृति पाण्डवे । ततो निष्पाण्डवामुर्व्वीं करिष्यन्तं युधाम्पतिम् । द्रोणं ज्ञात्वा धर्मराजं गोविन्दो

व्यथितोऽब्रवीत्। यद्यर्द्धदिवसं द्रोणो युध्यते मन्युमास्थितः। सत्यं ब्रवीमि ते सेना विनाशं समुपैष्यति। स भवांस्त्रातु नो द्रोणात् सत्याज्ज्यायोऽनृतं पुनः। अनृतं जीवितस्यार्थे वदन् न स्पृश्यतेऽनृतैः। कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ते तथैव च। ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च अनृते नास्ति पातकम्। तयोः संवदतोरेवं भीमसेनोऽब्रवीदिदम्। श्रुत्वैवं ते महाराज वधोपायं महात्मनः। गाहमानस्य मे सेनां मालवस्येन्द्रवर्म्मणः। अश्वत्थामेति विक्रान्तो गजः शक्रगजोपमः। निहतो युधि विक्रम्य ततोऽहं द्रोणमब्रुवम्। अश्वत्थामा हतो ब्रह्मन्निवर्त्तस्वाहवादिति। नूनं नात्र मृषावाक्यमेवं मे पुरुषर्षभ। स त्वं गोविन्दवाक्यानि मानयस्व जयैषिणः। द्रोणाय निहतं शंस राजन्! शारद्वतीसुतम्। त्वयोक्तो नैष युध्येत जातु राजन् द्विजर्षभः। सत्यवान् हि त्रिलोकेऽस्मिन् भवान् ख्यातो जनाधिप!। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृष्णवाक्यप्रचोदितः। भावित्वाच्च महाराज। वक्तुं समुपचक्रमे। तमतथ्यभये मग्नो जये सक्तो युधिष्ठिरः। अव्यक्तमब्रवीद्राजं हतः कुञ्जर इत्युत। तस्य पूर्व्वं रथः पृथ्व्यां चतुरङ्गुलमुन्नतः। बभूवैवन्तु तेनोक्ते तस्य वाहोऽस्पृशन्महीम्"। "अश्वत्थामा हत इति पृथासूनुना स्पष्टमुक्त्वा स्वैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा" इति वेणीसं०। [चारिणि स्त्रियां ङीप्।

अश्वत्थिक त्रि० अश्वत्थेन चरति पर्णा० ठन्। अश्वत्थफलक

अश्वत्थी स्त्री० क्षुद्रोऽश्वत्थः अल्पार्थे ङीप्। क्षुद्रपिप्पले ह्रस्वपत्रे वनजाते अश्वत्थाकारे क्षुद्रवृक्षभेदे स्वार्थे कन् अश्वत्थिकाऽप्यत्र।

अश्वदंष्ट्रा स्त्री अश्वस्य दंष्ट्रेवाकारेण। गोक्षुरवृक्षे।

अश्वनाय पु० अश्वं नयति अण्–उप०स०। अश्वपालके।

अश्वन्त पु० अश्वस्य व्यापकस्य धर्मस्यान्तो यत्र शक०। १अशुभे २क्षेत्रे ३मृते ४चुल्ल्यां च हेम०। प्राणिहिंसास्थानत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

अश्वप पु० अश्वं पाति पा–क। हयपालके। [नृपभेदे च।

अश्वपति पु० ६त०। वाजिपालके रामायणप्रसिद्धे कैकेये

अश्वपत्यादि पु० प्राग्दीव्यतीयेऽर्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे स च गणः अश्वपति ज्ञानपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति वादपति, कुलपति गृहपति धान्यपति धन्यपति बन्धुपति, धर्म्मपति सभापति प्राणपति क्षेत्रपति,। आश्वपतम् पत्यन्तत्वेऽप्यपवादात् न ण्यः।

अश्वपर्ण त्रि० अश्वानां पर्णं गमनं यत्र। अश्वगमनयुक्ते १रथे अश्वं व्यापि पर्णं पतनं यस्य। २व्यापिगमने मेघे च। "आविद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्कै रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपर्णैः" ऋ० १,८८,१। यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता तथैव भाष्ये उक्ता। [लोपः। हयपादतुल्यचरणे।

अश्वपाद त्रि० अश्वस्य पाद इव पादोऽस्य हस्त्या० नान्त्य

अश्वपाल पु० अश्वान् पालयति पा+णिच्–लन् अण्। घोटकरक्षके। ण्वुल्। अश्वपालकोऽप्यत्रार्थे।

अश्वपुच्छी स्त्री अश्वस्य पुच्छमिव केशरोऽस्य। माषपर्णीवृक्षे।

अश्वपेज पु० ऋषिभेदे। तेन प्रोक्तमधीयते शौनकादि० णिनि। आश्वपेजिनः तत्प्रोक्ताध्यायिषु ब०व०।

अश्वपेशस् त्रि० अश्वेन पेशो रूपं रूपणीयं निरू० यस्य। अश्वेन रूपणीये। "गोअग्रामश्वपेशसम्" ऋ० २,ऽ,१६। "अश्वपेशसमश्वेन निरूपणीयां रातिम्" भा०।

अश्ववडव पु० अश्वश्च वडवा च। अश्ववडवद्वन्द्वसमासार्थे न परवल्लिङ्गम्।

अश्वबाल पु० अश्वस्य बालः केशर इव तदाकारपुष्पत्वात्। (क्याशा) इति ख्याते १काशे। ६त०। अश्वस्य २केशे च।

अश्वबाहु पु० यदुवंश्यचित्रकस्य पुत्रभेदे। "क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र! वंशमुत्तमपौरुषम्। यदोर्वंशधरस्याथ" इत्युपक्रम्य। "गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्य्ये बभूवतुः" इत्युक्त्वा "माद्र्याः पुत्रौ च जज्ञाते स्मृतौ वृष्णान्धकावुभौ। जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा" इत्युक्त्वा श्वफल्कवंशमुक्त्वा च। चित्रकस्याभवन् पुत्राः पृथुर्विपथुरेव च। अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ। अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्म्मा धर्म्मवित्तथा। सुबाहुर्बहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ" हरि० ३४,३५, अध्या०।

अश्वमहिषिका अश्वमहिषयोर्वैरम् वुन्। अश्वमहिषयोर्वैरे।

अश्वमार पु० अश्वं मारयति मृ–णिच् अण्। करवीरे ण्वुल्। अश्वमारकोऽप्यत्र।

अश्वमुख पु० अश्वस्य मुखमिव मुखमस्य। अश्वाकारमुखे पुरुषाकारान्याङ्गे किन्नरे। जातित्वात् स्त्रियां ङीप् "भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः" कुमा० अश्ववदनादयोऽप्यत्र।

अश्वमेध पु० अश्वः प्रधानतया मेध्यते हिंस्यतेऽत्र मेध–हिंसने घञ्। यज्ञभेदे स च शत०ब्रा० १३काण्डे पञ्चभिरध्यायैरुक्तः। यजु० २४ अ० तदीययूपपशुविशेषा विहिता यथा। तत्राद्यमन्त्रोपोद्घाते यजु०वे०दी० उक्तम् अ-

श्वमेधे एकविंशतिर्यूपा सन्ति तत्र मध्यमोयूपोऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवोनियोजनीयाः अश्वः१ तूपरः२ (शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः छागः) गोमृगः गवयः ३। द्वौ चाग्नेयौ ४ एकादशावयवयुक्तौ। अग्निममन्त्रे वक्ष्यमाणा रोहितादयः द्वादश गाव इति सप्तदश पशवोमध्यमयूपे बन्धनीयाः। द्वयोरेकादशावयवास्त्र मध्ये कृष्णग्रीवः, अश्वस्य रराटे पुरस्तात् ललाटे हन्वोरधस्तात् मेषी, अधोभागे शुक्लौ छागौ, बाह्वोरश्वस्य पूर्व्वपादयो रेकैकः। अश्वस्य नाभ्यां श्यामश्वेतकृष्णरोमाऽजः श्वेतः छागः दक्षिणपार्श्वे, वामे कृष्णः। बहुरोमपुच्छकौ छागौ पश्चात् पादयोरेकैकः। अश्वस्य पुच्छे श्वेतः, वेहत् गर्भघातिनी, वामनः खर्व्वः पशुः पुच्छे एवम् एकादशानामश्वावयवतया कल्पयित्वा तथाविधौ एकादशिनौ द्वौ मध्ययूपे बन्धनीयौ अन्येषु एकैक इति भेदः पृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्य्या इत्यन्तानां शतत्रयसंख्यकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पशवः एकैकस्मिन् अश्वादयस्त्रयः एते द्वादश च इत्येते पर्य्यङ्ग्य उच्यन्ते। अत्राश्वस्य शरीरं तुम्बीफलवत् रज्ज्वा गुम्फनीयम्। ततः कृष्णग्रीव इत्यादयः अश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संबद्धा रज्ज्वा बन्धनीयाः ततो रोहितादयः वक्ष्यमाणा द्वादश नियोज्याः इतरेषु विंशतौ यूपेषु पञ्चदश पञ्चदश पशवः प्रत्येकमेकादशिनः इतिषोडश इति भेदः"।

अश्वादिपशुभेदाः देवसंहिताः यजु अ०२४ उक्ता यथा "अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे। पुरस्तात्सारस्वतो मेष्यधस्ताद्धन्वोराश्विनावधोरामौ बाह्वोः सौमापौष्णः, श्यामोनाभ्यां, सौर्य्ययामौ श्वेतश्च कृष्णश्च, पार्श्वयोस्त्वाष्ट्रौ लोमशसक्थौ, सक्थ्योर्वायव्यः श्वेतः, पुच्छइन्द्राय स्वपस्याय, वेहद्वैष्णवोवामनः१। रोहितोधूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सोम्या, बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः, शितिरन्ध्रोऽन्यतःशितिरन्ध्रः समन्त शितिरन्ध्रस्ते सावित्राः, शितिबाहुरन्यतःशितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते वार्हस्पत्याः, पृषती क्षुद्रपृषती स्थूल पृषती ता मैत्रावरुण्यः२। शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्तआश्विनाः, श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये, कर्णायामा अवलिप्ता रौद्रानभोरूपाः, पार्जन्याः ३। पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः, फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः, प्लीहाकर्णः शुण्ठा कर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः, कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्तऐन्द्राग्नाः" कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्तउषस्याः४। शिल्पा वैश्वदेव्यो, रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचे, ऽविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः।५। कृष्णग्रीवा आग्नेयाः, शितिभ्रवो वसूनां, रोहिता रुद्राणां, श्वेता अवरोकिण आदित्यानां, नभोरूपाः पार्जन्याः।६। उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रवैष्णवाः, उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः, शुकरूपा वाजिनाः, कल्माषा आग्निमारुताः, श्यामाः पौष्णाः।७। एता ऐन्द्राग्ना, द्विरूपा अग्नीषोमीया, वामना अनड्वाह आग्नावैष्णवा, वशा मैत्रावरुण्यो, ऽन्यत एन्यो मैत्र्यः।८। कृष्णग्रीवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्याः, श्वेता वायव्या, अविज्ञाता अदित्यै, सरूपा धात्रे, वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्य'।९। कृष्णा भौमाः, धूम्रा आन्तरिक्षा, बृहन्तो दिव्याः, शबला, वैद्युताः सिध्मास्तारकाः १०। धूम्रान् वसन्तायालभते, श्वेतान् ग्रीष्माय, कृष्णान् वर्षाभ्यो,ऽरुणाञ्छरदे, पृषतो हेमन्ताय, पिशङ्गाञ्छिशिराय ११। त्र्यवयो गायत्र्यै, पञ्चावयस्त्रिष्टुभे, दित्यवाहो जगत्यै, त्रिवत्सा अनुष्टुभे, तुर्यवाह उष्णिहे १२। पष्ठवाहो विराजे, उक्षाणो बृहत्या, ऋषभाः, ककुभे, ऽनड्वाहः पङ्क्त्यै, धेनवोऽतिच्छन्दसे १३। कृष्णग्रीवा आग्नेया, बभ्रवः सौम्या, उपध्वस्ताः सावित्रा, वत्सतर्य्यः सारस्वत्याः, श्यामाः पौष्णाः, पृश्नयो मारुता, बहुरूपा वैश्वदेवा, वशा द्यावापृथिवीयाः १४। उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, कृष्णा वारुणाः, पृश्नयो मारुताः, कायास्तूपराः १५। अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते, मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्, मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो वष्किहान्, मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः संसृष्टान्, मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् १६। उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः, प्राशृङ्गा माहेन्द्रा, बहुरूपा वैश्वकर्म्मणाः १७। धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पितॄणां सोमवतां, बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितॄणां बर्हिषदां, कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितॄणामग्निष्वात्तानां, कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः १८। उक्ताः संचराः एता शुनासीरीयाः, श्वेता वायव्याः, श्वेताः सौर्य्याः १९। एवं समाप्ता यूपाः इत्यश्वाद्याः सौर्य्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयमिताः ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः

इन्द्राग्निभ्यां क्रुञ्चान्, मित्राय मद्गून्, वरुणाय चक्रवाकान् २२। अग्नये कुटरूनालभते, वनस्पतिभ्य उलूका,नाग्नीषोमाभ्यां चाषान्, अश्विभ्यां मयूरान्, मित्रावरुणाभ्यां कपोतान्२३।सोमाय लवानालभते, त्वष्ट्रे कौलीकान्,गोषादीर्देवानां पत्नीभ्यः, कुलीका देवजामिभ्यो,ऽग्नये गृहपतये पारुष्णान्२४। अह्ने पारावतानालभते, रात्र्यै सीचापू, रहोरात्रयोः संधिभ्योः जतू, मासेभ्यो दात्यौहान्,संवत्सराय महतः सुपर्णान् २५। भूम्या आखूनालभते, ऽन्तरिक्षाय पाङ्क्त्रान्,दिवे कशान्, दिग्भ्यो नकुलान्, बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः २६। वसुभ्य ऋश्यानालभते, रुद्रेभ्योरुरून्, आदित्येभ्योन्यङ्कून्, विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान्, साध्येभ्यः कुलुङ्गान् २७।ईशानाय परस्वत आलभते, मित्राय गौरान्, वरुणाय महिषान्, बृहस्पतये गवयां,स्त्वष्ट्र उष्ट्रान्२८। प्रजापतये पुरुषान् हस्तिन आलभते, वाँचे प्लुषीं,श्चक्षुषे मशका,श्छ्रोत्राय भृङ्गाः, २९। प्रजापतये च वायवे च गोमृगो, वरुणायारण्योमेषो, यमाय कृष्णो, मनुष्यराजाय मर्कटः,शार्दूलाय रोहिद्, ऋषभाय गवयी, क्षिप्रश्येनाय वर्तिका, नीलङ्गोः कृमिः, समुद्राय शिशुमारो, हिमवते हस्ती ३०। मयुः प्राजापत्य, उलो हलिक्ष्णो वृषदंशस्ते धात्रे, दिशां कङ्को, धुङ्क्षाग्नेयी कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा, वाचे क्रुञ्चः ३१।सोमाय कुलुङ्ग, आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः, क्रोष्टा मायो,रिन्द्रस्य गौरमृगः,पिद्वोन्यङ्कुःकक्कटः, स्तेऽनुमत्यै, प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ३२। सौरी बलाका, शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः, सरस्वत्यै, शारिः पुरुषवाक्, श्वाविद्भौमी, शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे, सरस्वते शुकः पुरुषवाक् ३३। सुपर्णः पार्जन्य, आतिर्वाहसो दर्विदा ते वायवे, बृहस्पतये वाचस्पतये, पैङ्गराजो,ऽलज आन्तरिक्षः, प्लवोमद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये, द्यावापृथिवीयः कूर्मः ३४। पुरुषमृगश्चन्द्रमसो, गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां, कृकवाकुः सावित्रो, हंसो वातस्य, नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य, ह्रियै शल्यकः ३५। एण्यह्नो, मण्डूको

वसूनां कपिञ्जलः, कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै, वरुणायारण्यो मेषः ३८। श्वित्र आदित्याना, मुष्ट्रो घृणीवान् वार्ध्रीनसस्ते मत्या, अरण्याय सृमरो, रुरु रौद्रः, क्वयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनां, कामाय पिकः ३९। खड्गो वैश्वदेवः, श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसा, मिन्द्राय सूकरः। सिंहो मारुतः, कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृषतः। ४०। एवं षट्त्र्यधिकं शतद्वयमारण्याः पशव उक्ताः। मध्यमयूपे द्वौ एकादशिनौ अन्येषु एकैके एकादशिनः इति एकविंशतियूपेषु द्वाविंशतिरेकादशिनः।अतः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयम् अश्वादि सौर्य्यान्तं द्वाविंशत्या सह मिलितास् सत् ऊनपञ्चाशदधिकं शतत्रयम्। ताः ग्राम्याः पशवः आरण्यास्तु २६० मिलिताः ६०९ पशवोऽश्वमेधे विहिताः तदुक्तं लोके। "षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि। अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि च"। तेषु ग्राम्या आलभ्या आरण्या बन्धनान्मोच्या न तु हिंस्या इति। एवञ्चात्राश्वस्य प्राधान्यात् अश्वमेधत्वम्। अश्वलक्षणं तु" कालाम्भोधरसङ्काशः स्वर्णवर्णमुखोबली। यस्य पार्श्वावुभावर्द्धचन्द्राकारौ सुशोभनौ। पुच्छं विद्युत्प्रतीकाशमुदरं कुन्दसन्निभम्। पादाश्चैव हरिद्वर्णाः कर्णौ सिन्दूरसन्निभौ। ज्वलदग्निनिभा जिह्वा चक्षुषी भास्करोपमे, विराजितो रोमराज्या सानुलोमविलोमया। विचित्रैर्विविधैर्वर्णैश्चित्रोरजतबिन्दुभिः। यो वेगे वायुतुल्यः स्यादुच्चैरुच्चैःश्रवा यथा। यस्य गात्रोद्भवोगन्धो गन्धर्व्वमपि मोहयेत्। एवं लक्षणसंयुक्तो यज्ञियः पशुरुच्यते" वाशि० रा०।"गोक्षीरसमवर्णञ्च कुन्देन्दुहिमसन्निभम्। पीतपुच्छं श्यामकर्णं सर्वतोगतिमत्तमम्। श्यामं वापि महीपाल। यज्ञेऽस्मिंस्तुरगं विदुरिति"पुरा०। शत०ब्राह्मणे तु "द्विरूप एवैषोऽश्वः स्यात् कृष्णसारङ्गः प्राजापतेर्वा एषोऽक्ष्णः समभवत् द्विरूपं वा इदं चक्षुः शुक्लं चैव कृष्णं च तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयतीति। अथ होवाच सात्यश्चिः त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यात्तस्य कृष्णः पूर्वार्धः शुक्लोऽपरार्धः कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्स्यात् कृष्णः पूर्वार्धो भवति यदेवेदं कृष्णमक्ष्णस्तदस्य तदथ यच्छुक्लोऽपरार्धो भवति यदेवेदं शुक्लमक्ष्ण स्तदस्य तदथ यत्कृत्तिकाञ्जिः पुरस्तात्सा कनीनिका स एवं रूपसमृद्धोऽतो यतमोऽस्योपकल्पेत बहुरूपो वा द्विरूपो वा त्रिरूपो वा कृत्तिकाञ्जिस्तमालभेत जवेन त्वेव सम्बद्धः स्यात्"। "कृत्तिकाकारं कृत्तिकान्तिकरोहिणीशकटा

कारमङ्गिं पुच्छं ललाटे यस्य भा० । ललामम्” । कात्या०२०।१।२२। “नीलपौण्ड्रकयुक्तमिति” कर्क० । तस्योत्सर्ज्जनं चोत्तरपूर्व्वदिशि। “पशुवदुत्सर्ज्जनं निरष्टेऽश्वशते” कात्या०२०।२।१ । “पशुवदित्युत्तरपूर्व्वा दिग् लक्ष्यते निरष्टे निरमणे इष्टतया । अध्वर्युयजमानौ अश्वशते शतानामप्यश्वानां मध्ये पशुवदुत्सर्ज्जनं कुरुतः कीदृशे निरष्टे अश्वस्य वयोव्यञ्जनानि एकैकं त्रीणि त्रीणि वर्षाणि अनुवर्त्तन्ते तानि निर्गतान्यस्मादिति निरष्टम् अतीतचतुर्विंशतिवर्षमित्यर्थः” कर्कः । तेन इष्टतया स्कन्दनसामर्थ्यराहित्यं सूचितम् तथा हि तस्याश्वस्य “वडवाभ्यो वारणम्” “प्रस्नेयाच्चोदकात्” कात्या०२०।२।१।२।२। वाक्येन वड़वाभ्यो निवारणं, प्रस्नेयात् यथेच्छस्नानार्हादुदकाच्च निवारणम् विहितम् । अतएव “प्रजाते वायव्यम्” कात्या० २०।३।२० । वड़वायां रेतःस्कन्दने प्रजातइत्युच्यते तस्मिन् वायव्यपयोनिर्वापोविहितः। तस्य रक्षकाश्च यथारूपाः कर्त्तव्यास्तथाह शत०ब्रा० । “तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपक्लृप्ता भवन्ति । राजपुत्राः कवचिनः शतं राजन्या निषङ्गिणः शतं सूतग्रामण्याः पुत्रा इषुपर्षिणः शतं क्षात्रसंग्रहीतृणां पुत्रा दण्डिनः शतमश्वशत निरष्टं निरमणं यस्मिन्नेनमपिसृज्य रक्षन्ति” अवधिकालमाह “तस्मात् पारिप्लवं षट्त्रिंशतं दशाहानाचष्टे” इति शत०ब्रा० सावनगणनया संवत्सरे गते दीक्षा । “अश्वापदीक्षा चरुभिः सावित्रम्” इत्यादिना “स्तेचादर्शने च” इत्यन्तेन कात्या०२०,२,२०। प्रायश्चित्तविशेषानुक्त्वा “अन्यस्य रशनादानादि करोत्यश्वयुक्तम्” स्तेअश्वस्यादर्शने च”का०२०,४,१। अपुनरागमसम्भवे च अन्यस्याश्वस्य रशनादानादि अश्वयुक्तमश्वसंबन्धि अश्वोपकारकं सर्व्वं कर्म्म पुनः करोति”कर्कः। अश्वमेधारम्भकालश्च। “अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य” कात्या०२०,१,२, फाल्गुनशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । “याऽसौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति” प्रकृत्य ‘तस्यै पुरस्तात् षड़हे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति” शत० ब्रा० ग्रीष्मे त्वेके” कात्या० २०,१,३, “ज्यैष्ठाषाड़योः शुक्लाष्टम्यां नवम्यां वेत्येके” कर्कः। एकविंशतियूपसन्निवेशमानादि यथा “एकविंशतिर्यूपाः सर्व्वे एकविंशत्यरत्नयोराज्जुद्दालोऽग्निष्ठो भवति पैततुदारवावभितः, षड्वैल्वास्तय इत्यान्तय इत्यात्,षट् खादिरास्तय एवेत्यान्तय इत्यात्,षट् पालाशास्तय एवेत्यान्तय इत्यात्,

शत०ब्रा० । एतेषां नामनिर्व्वचनं तत्रैव दृश्यम् ।

अश्वमेधस्य यौगिकानि द्वादश नामानि दर्शितानि शत० ब्रा० १३काण्डे। “एष वै प्रभूर्नाम यज्ञः १ । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रभूतं भवति । एष वै विभूर्नाम यज्ञः२ । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विभूतं भवति । एष वै व्यष्टिर्नाम यज्ञः३ । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव व्यष्टं भवति । एष वै विधृतिर्नाम यज्ञः४ । यत्रैतेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव विधृतं भवति । एष वै व्यावृत्तिर्नाम यज्ञः५ । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्ते सर्वमेव व्यावृत्तं भवति। एष वा ऊर्जस्वान्नाम यज्ञः६। यत्रै तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेवोर्जस्वद्भवति । एष वै पयस्वान्नाम यज्ञः७ । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव पयस्वद्भवति । एष वै ब्रह्मवर्चसी नाम यज्ञः८ । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्त आब्राह्मणो वर्चसी जायते । एष वाऽतिव्याधिर्नाम यज्ञः९ । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्त आराजन्योऽतिव्याधिर्जायते । एष वै दीर्घो नाम यज्ञ'१० । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्तऽआदीर्घारण्यं जायते । एष वै क्लृप्तिर्नाम यज्ञः११ । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव क्लृप्तं भवति । एष वै प्रतिष्ठा नाम यज्ञः१२ । यत्रै तेन यज्ञेन यजन्ते सर्व्वमेव प्रतिष्ठितं भवति” ।“तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते”शत०ब्रा० “अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे” भा०अश्व०प०।

अश्वमेध पु० अश्वमेधोऽस्त्यस्य अर्श० अच् । राजर्षिभेदे । “यो मद्दति प्रवोचत्यश्वमेधाय सूरये” ऋ० ५,२७,४ । अश्वमेधाय राजर्षये” भा० ।

अश्वमेधिक न० अश्वमेधमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः ठक् ठन् वा । महाभारतान्तर्गते चतुर्द्दशे पर्व्वणि । “ततोऽश्वमेधिकं पर्व सर्वपापप्रणाशनम्” “ततोऽश्वमेधिकं पर्व प्रोक्तं तच्च चतुर्द्दशम्” इति च भा०आ०प० ।

अश्वमेधीय पु० अश्वमेधाय हितः “अश्वमेधाच्छ च”पा०छ । अश्वमेधयोग्ये पशौ तल्लक्षणम् अश्वमेधशब्दे उक्तम्। चात् ठन् । अश्वमेधिकोऽप्युक्तार्थे ।

अश्वया स्त्री अश्वमिच्छति अश्व—क्यच् “न छन्दस्यपुत्रस्येति” पा० नेत्त्वदीर्घौ भावे अ। हयेच्छायाम् “अपुराश्वयोत रथया”ऋ० ८,४६,१०। “अश्वया अश्वेच्छया” भा० ।

अश्वयु त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य युच् । १अश्वयुक्ते “गव्युरश्वयुरीयते” ऋ० २१,१५ । अश्वमिच्छति क्यच् वेदे नि० नेत्त्वदीर्घौ उन् । २अश्वेच्छावति । अश्वयुर्गव्यूरथयुः” ऋ० १,२१,१४ । “अश्वयुरश्वानिच्छन्” भा० ।

अश्वयुज् स्त्री अश्वेन हयमुखाकारेण युज्यते युज–क्विप् । १अश्विनीनक्षत्रे तस्य तथाकारत्वमश्लेषाशब्दे उक्तम् । अश्वयुजि जातः अण् तस्य वा लुक् । अश्वयुक् २तन्नक्षत्रजाते त्रि० लुगभावे आश्वयुजः स्त्रियां ङीप् । अश्वेन हयाकारवता नक्षत्रेण युज्यते पौर्णमास्यस्मिन् मासे आधारे क्विप् । २चान्द्राश्विनमासे "अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य श्राद्धं कुर्य्याद्दिनेदिने" स्मृतिः । अश्वेन नक्षत्रेण युक् पौर्णमासी अस्त्यस्य अर्श० अच् । अश्वयुजोऽप्यत्र रत्नमाला० अश्वयुजा युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् प्रज्ञा० अण् आश्वयुजोऽप्यत्र । कर्म्मणि क्विप् । अश्वेन युक्ते ४रथादौ । अश्वेन युनक्ति रथम् कर्त्तरि क्विप् । रथादौ ५अश्वयोजके त्रि० । "वयोवृधो अश्वयुजः परिज्रयः" ऋ०भा०५,५४,२ ।

अश्वरक्षक पु० अश्वं रक्षति रक्ष–ण्वुल् । घोटकपालके ।

अश्वरत्न न० अश्वोरत्नमिव उपमि०स० । उच्चैःश्रवसि तस्य हयश्रेष्ठत्वात्तथात्वम् "मथ्यमानेऽमृते जातमश्वरत्नमनुत्तमम्" भा० आ०प० १७अ० । हयरत्नादयोऽप्यत्र "हयरत्नमहारि च" कुमा० ।

अश्वरथ पु० अश्वयुक्तोरथः । १अश्वयुक्ते रथे । गन्धमादनसन्निकृष्टायाम् २नद्यां स्त्री । "पञ्चवर्षाणि पुण्यानि प्राप्यन्ते भरतर्षभ ! । प्रत्यक्षं सर्वभूतानां नदीमश्वरथां प्रति" भा० व०प० १६०अ० ।

अश्वराज पु० अश्वानां राजा श्रेष्ठत्वात् टच् । उच्चैःश्रवसि "यत्र जज्ञे महावीर्य्यः सोऽश्वराजो महाद्युतिः" भा० आ०प०१७अ० । भगवद्विभूतित्वादपि तस्य श्रेष्ठत्वम् "उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि याममृतोद्भवम्" गीता ।

अश्वरोधक पु० अश्वं रुणद्धि रुध–ण्वुल् । करवीरे वृक्षे ।

अश्वरोह पु० अश्वं रोहति रुह–अण् उप०स० । अश्वारोहे सादिनि ।

अश्वल त्रि० अश्वं लाति ला–क वृत० । १हयग्राहके ऋषिभेदे "अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव" वृ०उ० । तदृषेः याज्ञवल्क्यं प्रति प्रश्नप्रतिवचनरूपाख्यायिकाप्रतिपादके २ब्राह्मणे च तत्र "अथ ह जनकस्येत्यारभ्य ततोह्होताश्वलोविरराम" इत्यन्तम्" वृ०उ० । गोत्रापत्ये नडा० फक् । आश्वलायनः । तद्गोत्रापत्ये येन श्रौतसूत्रं गृह्यसूत्रञ्च कृतम् तस्मिन् ।

अश्वलक्षण न० अश्वानां शुभाशुभज्ञापकत्वं लक्ष्यतेऽनेन लक्ष–करणे ल्युट् वृत० । अश्वस्य शुभाशुभसूचक चिह्नभेदे अश्वशब्दे तद्दोक्तम् ।

अश्वललित न० वृत्तरत्नाकरोक्ते त्रयोविंशत्यक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे "यदि ह नजौ भजौभजभलगास्तदाश्वललितं हराकंयतिमत्" । इदमद्रितनयेति छन्दोम० ।

अश्वलाला स्त्री अश्वस्य लालेवाकृत्या । गन्धसर्पे हलाहलसर्पे जटाध० । अश्वलोमेति पाठान्तरम् । अश्वस्य लोमेवाकृतिरस्य" तत्र विग्रहः ।

अश्ववक्त्र पु० अश्वस्य वक्त्रमिव वक्त्रमस्य । १किम्पुरुषे देवयोनिभेदे अश्ववदनहयमुखादयोऽप्यत्र । २हयग्रीवे विष्णुमूर्त्तिभेदे अश्वशिरःशब्दे विवृतिः । तद्ध्यानेन च तन्मूर्त्तिरुक्ता तन्त्रसा० । "शरच्छशाङ्कप्रभमश्ववक्त्रं मुक्तामयैराभरणैः प्रदीप्तम् । रथाङ्गशङ्खाञ्चितबाहुयुग्मं जानुद्वयन्यस्तकरं भजामः" ।

अश्ववत् त्रि० अश्वोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १अश्वयुक्ते । "दधानो गोमदश्ववत् सुवीर्य्यम्" ऋ० ८,४६,५ । मन्त्रे क्वचित् दीर्घः अश्वावान् । "भोजनमश्वावन्तं गोमन्तमाशुं नरः" ऋ० १,८३,४ । अश्वे इव अश्वस्येव वा वति । २हयसदृशे अव्य० । अश्वेन तुल्यं क्रिया वति । ३हयकृतक्रियातुल्यक्रियायाम् अव्य० । अश्वमर्हति वति । ४हयार्हे अव्य० । [नोच्चैः सादिनि ।

अश्ववह पु० अश्वेन उह्यते वह–कर्म्मणि वा अच् । हये-

अश्ववार पु० अश्वं वारयति चु०वृ–अण् उप०स० । हयनिवारके सादिनि "दुःखेन निश्चक्रमुरश्ववाराः" माघः । ण्वुल् । अश्ववारकः तत्रैव । ल्यु अश्ववारणोऽप्यत्र । अश्ववारलक्षणादिकमुक्तमश्वशास्त्रे यथा "ब्राह्मणान् शक्तिदानेन साम्ना चैव तु क्षत्रियान् । वैश्यं दण्डेन शब्देन शूद्रं दण्डेन वाहयेत् । प्रत्यूषे वाहयेद्विप्रं क्षत्रियं प्रहरे गते । वैश्यं संध्यागते काले शूद्रं रात्रौ च वाहयेत् । सत्वं च त्रिविधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् । उत्तमं चोपशामेन साम्ना दण्डेन मध्यमम् । शब्दाङ्गेन च दण्डेन वाहयेदधमन्तु धः । सहजे निर्मले वाहे तैलदुग्धस्य रूपवान् । शालिस्तु द्विविधा प्रोक्ता बलदौर्बल्यसम्भवा । बलिष्ठो दुर्बलत्वेन दुर्बलोऽपि बलेन वा । क्लेनोपाधिकायांस्तु सत्वं ज्ञात्वा च वाहयेत् । सार्द्रां सुकठिनां चैव पाषाणोदकसंयुताम् । तृणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिं तु वर्ज्जयेत् । समां च विपुलां चैव किञ्चित्पांशुसमन्विताम् । एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिं तु कारयेत् । स्थूलः क्रोधी च मूर्खश्च चित्तोत्सुकश्चलासनः । अस्थाने दण्डपाती योवाजी तस्य न सिध्यति । प्रचलति यस्य कटिदृढं बाहुर्दण्डपातः । न

तस्य वाहनं वाजी तुलक्ष्यं वाजिवाहितम् । दृढासनोऽथ तत्त्वज्ञो जितमुष्टिर्निरालसः । अविरागी स्थिरश्चापि षडेते वाजिवाहकाः । चित्तं यो नैव जानाति तुरगस्य समासतः । न वहन्ति हयास्तस्य दण्डपातेन ताड़िताः । हेषिते वलिते भीते तथा चोन्मार्गगामिनि । कुपितोद्भ्रान्तचित्ते वा षट्सु दण्डं निपातयेत् । हेषिते ताड़येन्मूर्द्ध्नि जानुभ्यां वलिते तथा । क्रुद्धे उरसि हन्तव्यो भ्रान्तचित्ते तथोदरे । भीतं च ताड़येत्पश्चान्मुखे चोन्मार्गगामिनम् । ज्ञात्वा दोषं च रूपं च स्थानेष्वेतेषु ताड़येत् । अस्थानताड़ितोवाजी यावज्जीवं न सिध्यति । नो जहाति च तद्दोषं यावज्जीवत्यसौ हयः । धाराः पञ्च प्रवक्ष्यामि मुनिभिर्याः प्रकीर्त्तिताः । प्रथमा विक्रमा धारा द्वितीया पुलका स्मृता । तृतीया पूर्णकण्ठी तु चतुर्थी त्वरिता स्मृता । पञ्चमी चैव या धारा निरालम्बा प्रकीर्त्तिता । षष्ठी चैव तु या धारा श्रूयते न तु दृश्यते । विक्रमा गतिधारा च चतुष्का पुलका मता । सुखपादसमायुक्ता पूर्णकण्ठी तु सा भवेत् । स्वेच्छया त्वरिता धारा ताड़िता चैव पञ्चमी । षष्ठी चैव तु या धारा स्वर्गलोकेषु गीयते । वल्गाश्च संप्रवक्ष्यामि मुनिभिः परिकीर्त्तिताः । पुष्पवन्ती च गोकर्णी तूलोत्तुला तुला तथा । नागखण्डी पुष्पधारी दुमुष्टी च कृतस्तनी । द्विहस्ती चैकहस्ती च शुभगा शोभना मता । इत्येता द्वादश वल्गा मुनिभिः परिकीर्त्तिताः" "आरूढकर्णमध्ये तु मनो लक्षति वाजिनः" शनैस्तु वाहयेत्पूर्व्वं पश्चात्तत्त्वं समादिशेत् । न वक्रो न तथोत्तानो न कुब्जो नाप्यधोमुखः । न भवेत्स्तब्धगात्रस्तु स भवेदश्ववाहकः । स्थिरोरुः स्थिरपादश्च त्रिकोन्नतस्थिरासनः । दक्षिणादितुरङ्गस्य चासने तु दृढः सदा । अश्ववाराः समाख्याताः शेषास्तु भयदायकाः । ग्रीष्मादिषु न वर्त्तव्यस्तृतुषु त्रिषु वाहनम् । हेमन्तादिषु वर्त्तव्यं सादिभिः शास्त्रवेदिभिः । प्रतिपत्सु त्रयोदश्यां पञ्चम्यां वा सिते दले । इतिसिद्धातियोगेषु वासरे चन्द्रसूर्य्ययोः । मूलरोहिणीहस्तेषु पुष्ये चैवोत्तरासु च । एवंविधे दिने सादी वाहान् संवाहयेत् शुभे । रङ्गभूमौ च रेवन्तं स्थापयेत् पूजयेत्ततः । पुष्पैर्धूपैः प्रदीपैस्तु चन्दनैः पायसैस्तथा । पक्वान्नैः पञ्चशब्दैश्च प्रातःशुचिसुवाससा । रक्ताम्बरधरोभूत्वा रक्तपुष्पधरस्तथा" । "एकविंशतिवारांश्च ततः पर्य्याणयेद्धयम् । क्रोशमेकं तमारुह्य नयेच्छिन्नां शनैःशनैः । वल्गाग्रहश्च कर्त्तव्यः सव्यापसव्यमेव च । विक्रमा पुलका पूर्णकण्ठी च त्वरिता तथा । खलीनादौ प्रयोक्तव्या सादिना वाजिनां क्रमात् । नातिस्थूलं नाति कृशं न लघ्वं नातिकर्कशम् । सप्ताङ्गुलप्रमाणन्तु खलीनं कारयेद्बुधः । खलीनादिषु लोहेषु धारयेद्विक्रमादिषु । क्रमेणैव तुरङ्गाणां कटानि संप्रयोजयेत् । खलीनादौ तु धारासु यदा सुशिक्षितो हयः । तदा कटेषु तं सादी भ्रामयेद्विक्रमादिभिः । शतहस्तादिकां भूमिं सप्तहस्तावसानिकाम् । भ्रामयेद्वाजिनं सादी सव्यं चैवापसव्यकम् । मण्डलं चतुरस्रं च गोमूत्रं चार्द्धचन्द्रकम् । नागपाशं क्रमेणैव भ्रामयेत्कटपञ्चकम् । एवमन्येषु लोहेषु त्रिष्वेव भ्रामयेत्कटे । यएवं वाहयेद्वाहं तस्य कष्टं न जायते । दृष्टाङ्कमभीतस्य भीतस्यापि हरेद्भयम् । रहस्यं सादिनामेतद्वाहनेऽस्मिन्निवेदितम् । पूर्वोक्तेषु च देशेषु षट्सु दोषेषु ताड़येत् । न जातु सादिनान्यस्मिन् काले दोषशतैरपि । दम्यमानस्य अश्वस्य यो दोषः सादिदोषतः । जायते ऽसौ निराकर्त्तुं सादिना नैव शक्यते । एवं शास्त्रविधानेन यः सादी वाहयेद्धयान् । हयास्तस्य सिध्यन्ति भवन्ति फलदायकाः । वाहनं यच्च दुष्टं च धूपलेपनमन्त्रकैः । तदहं संप्रवक्ष्यामि मुनिभिः कीर्त्तितं यथा । अस्थिभिर्दशनैश्चैव हकाराणां च यथा बुधैः । विषमक्षिकादंष्ट्राभिः धूमसंबद्धसर्पिषा । एलागुरुमदोशीरनागकेसरचन्दनैः । सर्ज्जिकातैलसंयुक्तो धूपयेद्दुष्टवाजिनम् । विषलोहगदैलाभिस्तैलाज्यदधिचन्दनैः । निःशेषदोषनाशाय धूप उक्तो हि वाजिनाम् । विलिप्य गोमयैः प्रातर्निशीथे सर्वसन्धिषु । अष्टम्यां च विशेषेण दुष्टाः सिध्यन्ति धूपिताः । काश्मीरं चन्दनं कौतीसिद्धार्थमरिचानि च । सैन्धवं बड़वामूत्रं गोमूत्रं कर्णजं मलम् । सुनिगुप्तानि पिष्टानि कषायाः सवचानि च । अञ्जनं सर्वदुष्टानां देयं पर्वणि पर्वणि । अनेनाभ्यञ्जितो वाजी निर्वाणमधिगच्छति । कोपमोहं भयं त्यक्त्वा वश्यः स्यात्सादिनोऽश्वम्" ।

अश्ववाह पु० अश्वं वाहयति चालयति वह–णिच्–अण् । अश्वचालके सादिनि । ण्वुल् । अश्ववाहकोऽप्यत्र । ल्यु अश्ववाहनोऽप्यत्र पु० ।

अश्वविक्रयिन् त्रि० अश्वं विक्रेतुं शीलमस्य वि+क्री–शीलार्थे इनि ६त० । हयविक्रयाजीविकायुक्ते त्रिका० ।

अश्वविद् पु० अश्वं हयहृदयं वेत्ति विद्–क्विप् ६त० । १नलनृपतौ "तस्याश्वहृदयज्ञता वर्णिता" भा०व०प०७२अध्या० । यथा "ऋतुपर्णं प्रति बाहुकरूपस्य नलस्योक्तिः 'बाहुकस्तु-

वाचाय देहि विद्यामिमां मम। मत्तोऽपि चाश्वहृदयं गृहाण पुरुषर्षभ!। ऋतुपर्णस्ततोराजा वाहुकं कार्य्यगौरवात्। हयज्ञानस्य लोभाच्च तं तथेत्यब्रवीद्वचः। यथोक्तं त्वं गृहाणेदमक्षाणां हृदयं परम्। निक्षेपो मेऽश्वहृदयं त्वयि तिष्ठतु वाहुक"। अश्वं विन्दते विद-क्विप्। २अश्वलब्धरि त्रि॰ "परि णो अश्वमश्वविद्गोमत्" ऋ॰ ९,६१,३। "अश्वविद् अश्वस्य लम्भकः" भा॰।

अश्ववैद्य पु॰ ६त॰। घोटकचिकित्सके तच्चिकित्साप्रकारः। जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रेऽवसेयः।

अश्वशङ्कु पु॰ ६त॰। १अश्वबन्धनार्थे कीले। अश्वस्य शङ्कुरिव। २दनुपुत्रभेदे "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत"। इत्युपक्रम्य "अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्य्यवान्" भा॰आ॰प॰ ६०अध्या॰।

अश्वशाला स्त्री ६त॰। हयस्थाने मन्दुरायां वाजिशालायाम् तत्करणविधिश्चाश्वशास्त्रे। यथा "प्रागुदक्प्रवणे देशे वालुकाकाष्ठवर्जिते। चिताचैत्यविहीने च शालां कुर्वीत पण्डितः। सुशुष्का सा च कर्त्तव्या दुष्टकीटाद्यसंयुता। शिशिरे स्थापयेद्देवं रैवन्तं पूजयेत् सदा। कार्य्या त्रिहस्तविस्तीर्णा तालाख्या पिण्डिका शुभा। शालाप्रमाणदीर्घा च तस्यां वर्त्तिं प्रकल्पयेत्। द्वौ हस्तावुच्छ्रये तस्या मानं चैवं प्रकीर्त्तितम्। कर्णनधूकाष्ठदण्डं च प्रान्तेऽस्याः स्थापयेद्बहिः" वालुका पूरितं कार्य्यं संस्कृतं चत्वरं तथा। लुण्ठनाय च वाहानां भवेच्चङ्क्रमणाय च" "जय॰अश्व॰शा॰ "दहति ते गृहं कोषागारमायुधागारमश्वशालां हस्तिशालाञ्च क्रुद्धः" भा॰व॰ प॰ १९७ अ॰।

अश्वशास्त्र न॰ अश्वलक्षणादिज्ञापकं शास्त्रम्। शालिहोत्रकृते हयलक्षणादिज्ञापके १शास्त्रे तन्मूलके जयदत्तकृते २शास्त्रे च।

अश्वशिरस् न॰६त॰१वाजिमस्तके। अश्वस्य शिरइव शिरोऽस्य॥ २दानवभेदे अश्वशङ्कुशब्दे विवृतिः। "अयःशिरा अश्वशिरा अश्वःशङ्कुश्च वीर्य्यवान्। तथागगनमूर्द्धा च वेगवांश्चात्र पञ्चमः। पञ्चैते जज्ञिरे राजन्! वीर्य्यवन्तोमहासुराः। कैकयेषु महात्मानः पार्थिवर्षभसत्तमाः" भा॰आ॰प॰ ६६अध्या॰। ३हयशिरसि विष्णुमूर्त्तिभेदे, तादृङ्मूर्त्तिधारणवृत्तम्" भा॰शा॰प॰ ३४२अध्या॰ "तेऽनुशिष्टा भगवता देवाः सर्षिगणास्तथा। नमस्कृत्य भगवते जग्मुर्देशान् यथेप्सितान्। गतेषु त्रिदिवौकःसु ब्रह्मैकः पर्य्यवस्थितः। दिदृक्षुर्भगवन्तं तमनिरुद्धतनौ स्थितम्। तं देवो दर्शयामास कृत्वा हयशिरोमहत्। साङ्गानावर्त्तयन् वेदान् कमण्डलुत्रिदण्डधृक्। व्यास उवाच। ततोऽश्वशिरसं दृष्ट्वा तं देवममितौजसम्। लोककर्त्ता प्रभुर्ब्रह्मा लोकानां हितकाम्यया। मूर्द्ध्ना प्रणम्य वरदं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः। स परिष्वज्य देवेन वचनं श्रावितस्तदा। श्रीभगवानुवाच। लोककार्य्यगतीः सर्वास्त्वं चिन्तय यथाविधि। धाता त्वं सर्वभूतानां त्वं प्रभुर्जगतो गुरुः। त्वय्यावेशितभारोऽहं धृतिं प्राप्स्याम्यथाञ्जसा। यदा च सुरकार्य्यन्ते अविषह्यं भविष्यति। प्रादुर्भावं गमिष्यामि तदात्मज्ञानदैशिकम्। एवमुक्त्वा हयशिरास्तत्रैवान्तरधीयत"। "कपर्दिने वराहाय एकशृङ्गाय धीमते। विवस्वतेऽश्वशिरसे चतुर्मूर्त्तिधृते सदा" इति च तत्रैव।

अश्वशृगालिका स्त्री अश्वशृगालयोर्वैरं द्वन्द्वात् वैरे वुन्। हयशृगालयोर्वैरे शब्दरत्ना॰।

अश्वश्चन्द्रा त्रि॰ अश्वैश्चन्द्रयति आह्लादयति चदि-णिच् रक् ३त॰ वेदे पृ॰ सुट्। हयेनाह्लादिकायां स्त्रियां "गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्राः" ऋ॰ ६,३५,४। "अश्वश्चन्द्राः अश्वैराह्लादयन्त्यः" भा॰।

अश्वषड्गव न॰ अश्व+षट्के षड्गवच्। हयषट्के।

अश्वसनि त्रि॰ अश्वं सनुते ददाति—सन—इन् ६त॰। हयदायके। "यस्तेऽश्वसनिर्भक्षः"। यजु॰ ८,१२। अनुसवनादि॰।

अश्वसा त्रि॰ सन—विट—ङा ६त॰। हयदातरि। "गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत" ऋ॰ ६,५३,१०।

अश्वसाद पु॰ अश्वं सादयति गमयति सद—गतौ णिच्—अण् उप॰स॰। सादिनि।

अश्वसादिन् पु॰ अश्वे सीदति सद्-णिनि ७त॰। सादिनि (घोड़सओयार) "प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी" रघुः।

अश्वसेन पु॰ १जिनपितृभेदे २नृपभेदे यस्य पुत्रः सनत्कुमारः कुरुक्षेत्रस्थेक्षुमतीनदीसमीपवासिनि तक्षकसुते ३नागभेदे च। "तक्षकश्चाश्वसेनश्च नित्यं सानुचरावुभौ। कुरुक्षेत्रे च वसतां नदीमिक्षुमतीमनु" भा॰आ॰प॰३अध्या॰। "अश्वसेनोऽभवत्तत्र तक्षकस्य सुतो बली। स तीव्रमकरोद्यत्नं मोक्षार्थे जातवेदसः"। भा॰आ॰प॰ २२६अध्या॰

अश्वसेननृपनन्दन पु॰ ७त॰। सनत्कुमारे त्रिका॰।

अश्वस्तन त्रि॰ श्वोभवः श्वस्+ट्यु—तुट् च श्वस्तनः न॰त॰। परदिनास्थायिनि वर्त्तमानदिनमात्रभवे। "अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं मनुरब्रवीत्" मनुः स्त्रियां ङीप्।

अश्वस्तनिक त्रि० श्वस्तनमस्त्यस्य मत्वर्थे ठन् न०त० । परदिनास्थायिधने वर्त्तमानदिनपर्य्याप्तधनसञ्चयकारिणि गृहस्थभेदे "कुसूलधान्यकोवा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । त्र्यहैहिकोवापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनुः ।

अश्वस्तोमीय न० अश्वस्य स्तोमं स्तुतिरस्त्यस्य मत्वर्थे छ । हयस्तुतियुक्ते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्" ऋ० १,१६२ । मानोमित इत्यादि द्वाविंशत्यृचम् । २ तत्साध्ये होमजाते च । "अश्वस्य वाऽआलब्धस्य मेध उदक्रामत्तदश्वस्तोमीय मभवद्यदश्वस्तोमीयं जुहोत्यश्वमेव मेधसा समर्धयति । आज्येन जुहोति । मेधोवा आज्यं मेधोऽश्वस्तोमीयं मेधमेवास्मिंस्तन्मेधो दधात्याज्येन जुहोत्येतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यं प्रियेणैवैनान्धाम्ना समर्धयति । अश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति । अश्वोवाऽ अश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा, द्विपाद्वै पुरुषो द्विप्रतिष्ठस्तदेनं प्रतिष्ठया समर्धयति तदाहुः अश्वस्तोमीयं पूर्वं होतव्यां द्विपदा इति पशवो वा अश्वस्तोमीयं पुरुषो द्विपदा यदश्वस्तोमीयं हुत्वा द्विपदा जुहोति तस्मात् पुरुष उपरिष्टात् पशूनधितिष्ठति षोड़शाश्वस्तोमीया जुहोति" शत०ब्रा० ।

अश्वस्थान न० ६त० । वाजिशालायाम् "अश्वस्थानात् गजस्थानात् सङ्गमात् वल्मीकात् ह्रदात्" विष्णुध०पुरा० ।

अश्वहनु पु० अश्वस्य हनुरिव हनुरस्य । "दानवभेदे हरिश्चाश्व हनुश्चैव वीरौ तावथ स्वङ्गिमौ" हरिवं० २६ अध्या० ।

अश्वहन्तृ पु० अश्वं हन्ति हन—तृच् ६त० । १करवीरे "वीजं विड़ङ्गाश्वहन्त्रोर्हरिद्रे बृहतीद्वयम्" सुश्रुतः । २हय नाशके त्रि० ।

अश्वहय पु० अश्वेन हिनोति गच्छति हि—कर्त्तरि अच् । अश्वेन गतिमति "प्रत्यङ्क्षि यैत्तानामश्वहयो व रथानाम्" ऋ०१०,२६,५ । अश्वेन हीयते व्याप्यते कर्म्मणि अच् । अश्वव्याप्ये । "सृजन्त्यश्वहयैरनिशितं नमोभिः ऋ०६,६६,,२ ।

अश्वहृदय न० अश्वस्य हृदयं मनोगतभावादि । हयाभिलाषे २तद्वावेदकविद्याभेदे च अश्वविच्छब्दे उदा० ।

अश्वाच पु० अश्वस्याञ्चीव अच् समा० । देवसर्षपवृक्षे ।

अश्वादि पु० पाणिन्युक्ते शुभाशुभसूचकनिमित्ते संयोगरूपेऽर्थे ठञ्प्रत्ययनिमित्ते १शब्दसमूहे सच गणः अश्व, अश्मन् गण, ऊर्णा उमा गङ्गा वर्षा वस्त । गोत्रापत्ये २फञ्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे च स च गणः अश्व, अश्मन् शङ्ख, शूद्रक, विद, पुट, रोहिण, खर्जूर, खञ्जार, वस्त, पिञ्जल भड़िल, भण्डिल, भड़ित, भण्डित, प्रकृत, रामोद, क्षान्त, काश, तीक्ष्ण, गोलाङ्क अर्क, स्वर, स्फुट, चक्र, श्रविष्ट, पविन्द, पवित्र, गोमिन्, श्याम, धूम, धूम्र, वाग्मिन्, विश्वानर कुट, शप (आत्रेये) । जन, जड़, खड़, ग्रीष्म, अर्ह, कित, विशम्प, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दासक, वैल्व प्राच्य, धर्म्म, आनडुह्य, (पुंसि)जात, अर्जुन, प्रहृत, सुमनस् दुर्मनस्, मनस्, प्रान्त, ध्वन, आत्रेय (भरद्वाजे) भरद्वाज, (आत्रेये) उत्स, आतव, कितव, वद, धन्य, पाद, शिव, खदिर अश्वादि ।

अश्वामघ त्रि० अश्वोमघं धनमस्य वेदे दीर्घः । "अश्वरूपधन स्वामिनि ' अश्वामघा गोमघा वा हुवेम" ऋ०७,०७१,१

अश्वायुर्वेद पु० अश्वस्यायुर्वेद्यतेऽनेन विद—णिच् घञ् । हयायुर्ज्ञापके शास्त्रे तच्च शालिहोत्रेण सुश्रुतनामानं स्वसुतं प्रत्युपदिष्टम् तन्मूलञ्च जयदत्तकृतञ्च अश्वशब्दे विवृतिः ।

अश्वारि पु० अश्वस्यारिः ६त० । महिषे ।

अश्वारूढ़ पु० अश्वआरूढ़ोऽनेन । सादिनि अश्वारोहिणि ।

अश्वारोह पु० अश्वमारोहति आ+रुह—अण् उप०स । हयवाहके, हयारोहणेन २युद्धकर्त्तरि च । अश्वस्तन्मेढ्रमिवारोहोमूलमस्य । २अश्वगन्धायां स्त्री ।

अश्वावतान पु० अश्वस्येवावतानोऽस्य । ऋषिभेदे । विदा० अपत्ये अञ् । आश्वावतानः तद्गोत्रापत्ये बहुषु गोपवना० न लुक् । आश्वावतानाः । [गन्धावृक्षे ॥

अश्वावरोहक पु० अश्वस्तन्मेढ्रमिवावरोहति ण्वुल् । अश्व·

अश्विन् पु० द्विव० अश्वाः सन्ति ययोः इनि, अश्विन्यां नक्षत्रे भवौ "सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यः पा० अण् "नक्षत्रेभ्योबहुलम्" पा० वा लुक् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक्, अश्वा उत्पत्तिः स्थानत्वेनास्त्यस्य इनि वा । १स्वर्गवैद्ययोः । "किमश्विनौ सोमरसं पिपासू" भट्टिः "वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः" मनुः । "त्वाष्ट्री तु सवितुर्भार्य्या बडवारूपधारिणी । असूयत महाभागा सान्तरीक्षेऽश्विनावुभौ" भा०आ०प० । "या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती" यजु० ७,२ । अश्वस्तच्चिह्नावर्त्तः अस्त्यर्थे इनि । "कपोलयोस्तथावर्त्तौ विद्येते वाजिनोर्यदि । तावाश्विनाविति प्रोक्तौ राज्यवृद्धिकरौ परौ" इत्युक्तलक्षणयोः २हययोश्च द्वि०व० । २हययुक्ते त्रि० । स्त्रियां ङीप् । "गोमा अग्नेऽविमाँ अश्वी" ऋ०४,२,५ ।

अश्विनी स्त्री अश्वस्तदुत्तमाङ्गाकारोऽस्त्यस्य इनि ङीप्। सप्तविंशतिधाविभक्तराशिचक्रस्य प्रथमे भागे। अस्यास्तथाकारत्वमश्लेषाशब्दे उक्तम्। "अश्विनीमघमूलानां गण्डा आद्याश्विनाड़िकाः" ज्यो॰ नक्षत्रपरत्वे न॰। "पुष्याश्विहस्ता लघुः" ज्यो॰ अश्वाया आकारोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। हयरूपधारिण्यां त्वष्टृसुतायां २सवितृभार्य्यायामरुणात्मजशब्दे २६९ पृ॰ विवृतिः।

अश्विनीकुमार पु॰ द्वि॰व॰। सूर्य्येण त्वष्टृसुतायां संज्ञायां बड़वारूपायामुत्पादितयोः स्वर्वैद्ययोः तदुत्पत्तिकथा भा॰ आ॰प॰ ६६ अध्याये अश्विनीतनयपुत्रसुतादयोऽप्यत्र। अरुणात्मजशब्दे २६९ पृ॰ विवरणम्।

अश्वीय न॰ अश्वानां समूहः छ। १हयसमूहे। अश्वस्य हितम् अपूपा॰ छ। २हयहिते। पक्षे यत्। अश्व्योऽप्युक्तार्थे।

अश्वोरस न॰ अश्वानामुर इव मुख्यम् अच्समा॰। मुख्ये हये।

अष दीप्तौ अक॰ गतौ, ग्रहणे च सक॰ भ्वा॰ उभ॰ सेट्। अषति ते आषीत् आषिष्ट।

अषडक्षीण त्रि॰ न सन्ति षडक्षीणि श्रोत्रेन्द्रियाणि ग्राहकाणि यत्र ख। तृतीयजनकर्णाश्रुते द्वाभ्यामेव कृते मन्त्रादौ।

अषाढ(षाड़) पु॰ अषाढ(षाड़)या युक्ता पौर्णमासी आषाढी (षाड़ी)सा यत्र मासे अण् वा ह्रस्वः। वैशाखादितस्तृतीये चान्द्राषाढ(ड)मासे। आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य प्रयोजनार्थे अण्। २ब्रह्मचारिधार्य्ये दण्डे, तस्य हि आषाढपौर्णमास्यां विहितकर्मप्रयोगित्वात् तथात्वम् पृ॰ ह्रस्वः। अषाढोऽप्युभयत्र। स्वार्थे कन् तत्रैव। सह क्त वेदे-ओत्वाभावः षत्वञ्च न॰त॰। असोढे त्रि॰ "अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिम्" यजु॰ ३४,२०। "अषाढाय सहमानाय वेधसे" ऋ॰ २,२१,२।

अषाढा(ड़ा) स्त्री षाढिः साहनं सह-णिच्+क्तिन् ढत्वम् अर्श आद्यच् न॰त॰ पृषो॰ वा षत्वं डत्वञ्च। अश्विन्यवधिके पूर्व्वादिके विंशे, उत्तरादिके एकविंशे च नक्षत्रे।

अष्टक न॰ अष्टौ अध्यायाः परिमाणमस्य अष्टन्+कन्। १पाणिनेरष्टाध्यायीसूत्रे, प्रत्येकमष्टाध्यायात्मके २ऋग्वेदांशभेदे च ३अष्टसंख्यापरिमिते त्रि॰ "पैशुन्यं साहसं द्रोहईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" मनुः। "संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु" पा॰ उक्तेः ४अष्टाष्टकाध्ययनेऽपि। अष्टकं विदन्ति अधीयते वा "सूत्राच्च कोपधात्" पा॰ अध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य बाहुल्ये लुक्। अष्टकाः पाणिनेः ४सूत्राध्यायिषु ब॰व॰। ५अष्टसंख्यायाम् "ताराष्टकमिदं पुण्यं भक्तिमान् यः पठेन्नरः" तन्त्रम्। गङ्गाष्टकं पठति यः प्रयतः प्रभाते" वाल्मी॰। [द्विकस्तत्वात्तथात्वम्॥

अष्टकर्ण पु॰ अष्टौ कर्णा अस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि प्रतिमुखं

अष्टकर्म्मन् अष्टौ कर्माण्यस्य। "आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः। पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे। दण्डशुद्ध्योः सदा रक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः" उशनसोक्ताष्टविधकर्मयुक्ते नृपतौ "अष्टकर्मा दिवं याति राजा शक्राभिपूजितः" उश॰। अष्टक्रतिकोऽप्यत्र "तत्रादानं करादीनाम्। विसर्गो भृत्यादिभ्यो धनदानम्। प्रैषोऽमात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेषु। निषेधो दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियासु। अर्थवचनं कार्यसन्देहेन राजाज्ञयैव तत्र नियमनम्। व्यवहारेक्षणं प्रजानामृणादिविप्रतिपत्तौ। दण्डः पराजितानां शास्त्रोक्तधनग्रहणम्। शुद्धिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसम्पादनमिति" कुल्लूकभट्टः। मेधातिथिस्तु। अकृतारम्भः। कृतानुष्ठानम्। अनुष्ठितविशेषणम्। कर्मफलसंग्रहः। तथा सामदानभेददण्डाः। एतदष्टविधं कर्मेत्याह। अथवा "कृषिः वणिक्पथः। उदकसेतुबन्धनम्। दुर्गकरणम् कृतस्य संस्कारः निर्णयः। हस्तिबन्धनम्। खनिखननम्। सैन्यनिवेशनम्। दारुणवनच्छेदनञ्चेत्यप्याह"। तन्मूलन्तु अष्टवर्गशब्दे वक्ष्यते।

अष्टका स्त्री अश्नन्ति पितरोऽस्यां तिथौ अश–तकन्। "अष्टका पितृदैवत्ये" इत्यजादिपाठात् न ह्रस्वम्। "अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम्" इत्युक्तलक्षणे १सप्तम्यादिदिनत्रये, २दिनत्रयसाध्ये कर्मभेदे च तच्चाश्वलायन सू॰ दर्शितम् तदपि पौषमाघफाल्गुनानां कृष्णसप्तम्यादिषु कर्त्तव्यं तत्र प्रधानमष्टमी, सप्तम्यामारम्भः अष्टम्यां कृत्यं नवम्यामन्वष्टकेति भेदः। "अमावास्या चतुर्द्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च" "अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु" इति च मनुः तच्च न पितृमात्रदैवत्यम् अन्यदैवत्यमपि यथाह "पितृप्रदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च। कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्व्वा चैन्द्री हि भाष्यते। प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी। आद्या पूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तथा। शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः" वायु॰ पुरा॰। मूले प्रधानस्थाने अमावस्या हि श्राद्धस्य प्रधानं कालः तद्वदिति

यावत् रघु० । पश्वभावे स्थालीपाकेन कार्य्यं "अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीतेति" गोभिलः । एतद्विधानन्तु "स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्य्यात् यद्यानुकल्पिकम् । श्रपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्तु" छन्दोगपरिशि० । अन्विति ओदनचरोः पश्चात् । अत एव । "पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च" शाता० । तस्मादन्नं प्रधानं यूपादिकन्तूपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं, सदेति श्रवणात् । "अमावस्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षेऽयनद्वयम्" । "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा" या० स्मृ० । अत्रायं भेदः हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा" आश्व० सू० उक्तेः समर्थासमर्थभेदेन चतुर्षु मासेषु कृष्णाष्टमीषु एकस्यां वा अष्टका कार्य्येति । आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिसृष्वष्टकासु" स्मृतन्तराच्चयात्वम् । अन्वष्टकाशब्दे विवृतमेतत् । अष्टपरिमाणमस्याः कन् । अजादिपाठा० टाप् पितृदैवत्ये इति अस्य प्रायिकत्वात् क्षिपका० नेत्त्वम् । ४अष्टमीतिथिमात्रे "अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी । ब्रह्माष्टका पौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत्" मनुः एतद्भिन्नाया स्त्रियामष्टिका अत इत्वम् ।

अष्टकाङ्ग पु० अष्टकमङ्गं यस्य । नयपीठे त्रिका० तानि चाङ्गानि स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि चेत्युक्तानि अङ्गानि

अष्टकिक त्रि० अष्टकाऽस्त्यस्य ब्रीह्या० ठन् । अष्टकायुक्ते अत्र वा इनि अष्टकी । अत्रैवार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

अष्टकृत्वस् अव्य० अष्टन्+क्रियाभ्यावृत्तौ कृत्वसुच् । अष्टधाभ्यावृत्तक्रियायाम् ।

अष्टकोण त्रि० अष्टौ कोणा अस्य । १अष्टकोणयुक्तक्षेत्रे तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च "विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्ममिति" तन्त्रम् "३कुण्डभेदे अष्टकोणकमैशान्यामत्यन्तं च भयप्रदम्" हेमा० व्र० ख० कुण्डप्र० ।

[क्रीते ।

अष्टक्य त्रि० अष्टकेन क्रीतः गवा० यत् । अष्टसंख्यान्वितेन

अष्टगव न० अष्टानां गवां समाहारः शैगवि० अच् । गवाष्टके तद्युक्ते शकटे तु अष्टागवमित्येव । "अष्टागवं धर्म्महलमिति" स्मृतिः ।

अष्टगुण त्रि० अष्टभिर्गुण्यते गुण—अभ्यासे कर्म्मणि क । अष्टभिर्गुणिते अष्टावृत्ते । "मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम्" मनुः । "ददावष्टगुणैश्वर्य्यं तेषां तुष्टस्तु केशवः" भा० व० प० ८२ अध्या० "ततश्चाष्टगुणं पार्थ ! प्राप्स्यसि धर्म्ममुत्तमम्" ८५ अध्या० । अष्टौ गुणा यस्य अष्टविधगुणयुक्ते २ब्राह्मणे ते च गुणा गौतमेनोक्ताः यथा अथाष्टावात्मगुणा दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति । यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्काराः न वाष्टावात्मगुणाः न स ब्राह्मणः" । अष्टावृत्तौ गुणोऽस्य इत्तौ अष्टशब्दस्य तदावृत्तपरता । ४अष्टावृत्तगुणके पदार्थे "अन्नादष्टगुणं चूर्णं चूर्णादष्टगुणं पयः । पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् । घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दयेन्न तु खादयेत्" वैद्यकम् ।

अष्टगृहीत त्रि० अष्टकृत्वो गृहीतः वृत्तौ सुजर्थलुप्तः । अष्टवारगृहीते "रसमाज्यं मांसं पायसमिति संयूयाष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहूयात्" गोभि० अष्टगृहीतं केवलमेक्षणेनाष्टवारान् गृहीतम्" सं० त० रघुनन्दनः ।

अष्ट(ष्टा)चत्वारिंशत् स्त्री अष्टाधिका चत्वारिंशत् शा० त० आत्वम् । (आटचल्लिश) १संख्यायां २तत्संख्येये च । "अष्टचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत" इति मिताच० गौत० । तत्र गौतमेन चत्वारिंशदेव संस्काराः अष्टौ गुणाश्च ब्राह्मण्यहेतवो दर्शिताः चत्वारिंशत् संस्काराः गुणसहिता अष्टचत्वारिंशदित्येके । ते च "गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनचौड़ोपनयनम् । चत्वारि वेदव्रतानि स्नानं सहधर्म्मचारिणीसंयोगः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणामेतेषाञ्चाष्टकान्वकापार्व्वणश्राद्धश्रावण्याग्रहायणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्था, अग्न्याधेयमग्निहोत्रदर्शपौर्णमासावग्रयणं चातुर्मास्यनिरूढ़पशुबन्धसौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोड़शी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्य्याम इति सप्त सोमसंस्था इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । अथाष्टावात्मगुणा दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति यस्यैते न चत्वारिंशत् संस्कारा नचाष्टावात्मगुणा न स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति । यस्य तु खलु संस्काराणामेकदेशोऽप्यष्टावात्मगुणा अथ स ब्राह्मणः सायुज्यं सालोक्यञ्च गच्छति अधिकं संस्कारशब्दे वक्ष्यते" गौ० संहितायां तु चत्वारिंशत्संस्कारैः संस्कृत इत्येव पाठः । मिताक्षराधृत पाठस्तु उक्तरीत्या समर्थितः ।

अष्टतय त्रि० अष्टाववयवा अस्य अष्टन्+तयप् । अष्टावयवे । "टिड्ढाणञिति" पा० सूत्रे तयपोग्रहणात् स्त्रियां ङीप् ।

अष्टतयी । अवयवमात्रे तयप् । २अष्टसंख्यायां न० ।

अष्टतारिणी स्त्री ब०व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । "तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिण्योमता" इत्युक्तासु तारादिषु अष्टसु तारिणीरूपदेवीमूर्त्तिषु ।

अष्टत्रिक न०अष्टावृत्तं त्रिकम् । १चतुर्विंशतिसंख्यायां तत्२संख्याते च "वैश्यस्याष्टत्रिकादब्दात् सावित्रीपतनं भवेत्" मार्कण्डेय पु० । "अष्टत्रिकाश्चतुर्विंशतेः" म०त०रघु० ।

अष्टत्व न० अष्टनां भावः त्व । अष्टसंख्यायाम् ।

अष्टदंष्ट्र पु० ६ब० दानवभेदे "अष्टदंष्ट्रश्चतुर्दंष्ट्रो मेघनादो जलन्धमः" हरि० २२९ अ० ।

अष्टदल न० अष्टौ दलानि यस्य । अष्टपत्रकमले "लिखेदष्टदलं पद्मं भूपुरत्रिकभूषितम्" तन्त्रम् ।

अष्टदिश् स्त्री ब०व० । कर्म० संज्ञत्वात द्विगुः । पूर्व्वाग्नेयदक्षिणनैर्ऋतपश्चिमवायव्योत्तरैशानीरूपासु अष्टसु दिक्षु । 'इन्द्रादीन् लोकपालाँश्च अष्टदिक्षु च पूजयेत्" तन्त्रम् ।

अष्टदिक्करिणी स्त्री ब०व०अष्टदिक्स्थाः करिण्यः ।'करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावतीत्युक्तासु ऐरावतादीनां प्रियासु अष्टसु हस्तिनीषु इत्यमरः ।

अष्टदिक्पाल पु० अष्टौ दिशःपालयन्ति पा-णिच्—अण् उप०स० । "इन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानरूपेषु अष्टसु दिक्पालेषु ।

अष्टदिग्गज पु० ब०व० अष्टदिक्स्था गजाः । "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजा' इत्युक्तेषु अष्टषु दिक्स्थे ऐरावतादिषु गजेषु एतत्संख्यामाश्याद्गजशब्दस्याष्टसंख्यार्थकत्वम् ।

अष्टद्रव्य न० ब०व० कर्मधा० संज्ञात्वान्न द्विगुः । "अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधस्तिलाः । सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधा" इत्युक्तेषु होमसाधनेषु अष्टसु द्रव्येषु । "त्रिस्वादुयुक्तैर्जुहुयाच्चाष्टद्रव्यैर्दशांशतः" तन्त्रसा० ।

अष्टधा अव्य० अष्टन्+प्रकारे धाच् । अष्टप्रकारे "भिन्नप्रकृतिरष्टधा" गीता । "सुरद्विपानामिव सामयोनिभिन्नोऽष्टधा विप्रससार वंशः" रघुः ।

अष्टधातु पु० ब०व०अष्टौ धातवः कर्म्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । "स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च । सीसं लौहं रसश्चेतिधातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तेषु अष्टसु स्वर्णादिषु सुश्रुते तु रसवर्ज्जिताः सप्तैव धातवोऽभिहिताः किन्तु रसनिरूपणे "ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः" इत्युक्तेरष्टधातुताऽपि तस्याभिमता "अष्टधातुमयप्रतिमानिर्माणे तु रसं विहाय पित्तलस्य ग्रहणम् "आरकूटं तथैव चेति" हेमा० भविष्योक्तेरिति भेदः ।

अष्टन् त्रि०ब०व०अश—व्याप्तौ कनिन् तुट् च । (आट) १"संख्याभेदे द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा० निर्द्देशेन संख्यावाचकमात्रस्य संख्यापरत्वनिर्णयात् । २तत्संख्यान्विते च । "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्" स्मृतिः "निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियोरात्रिषु वर्जयेत्" मनुः "अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः" । "अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत" इति च मनुः । दशविंशतिशब्दयोः परतः समासे आदन्तादेश अष्टादश: । अष्टाविंशतिः त्रिंशदादौ वा अष्टत्रिंशत् अष्टात्रिंशत् अष्ट(ष्टा) चत्वारिंशत् अष्ट(ष्टा) पञ्चाशत् अष्ट(ष्टा)षष्टिः अष्ट(ष्टा)सप्ततिः अष्टाशीतिः अष्ट(ष्टा)नवतिः संख्याव्ययपूर्व्वकात् ततः बहुव्रीहौ डच् । "निरष्टे अश्वशते" शत०ब्रा० सप्ताष्टानि अहानि ।

अष्टपा.द्(द) पु० अष्टौ पादा अस्य वा अन्त्यलोपः । १शरभे तच्छब्दे तल्लक्षणम् २लूतायाञ्च हेम० ।

अष्टपदिका स्त्री अष्टसु दिक्षु पादा अस्याः अन्त्यलोपः ङीपि पद्भावे संज्ञायां कन् ह्रस्वः । (हापरमालि) लतायाम् । कनभावे । अष्टपदीत्यप्यत्र स्त्री ।

अष्टपल न० अष्टौ पलानि परमाणमस्य अण् द्विगोर्लुगनपत्ये" पा० तस्य लुक् "जयन्तित्रिफलाकल्के वज्रमात्रे गुडाढ् पचे" । सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत्" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे" ।

अष्टपुष्पी स्त्री अष्टनां पुष्पाणां समाहारः । अनिर्ण्णीत संज्ञकत्वात् द्विगुः । पुष्पाष्टके । "कदाचिद्दुन्यस्ताष्टपुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन' काद० अज्ञाताऽष्टपुष्पीति कन् । तत्रैव ।

अष्टभुजा स्त्री अष्टौभुजा अस्याः । देवी माहात्म्यस्य तृतीयचरितदेवतायां महासरस्वत्यां तन्मूर्त्तिध्यानशब्दे विवृतिः ।

अष्टम त्रि० अष्टानां पूरणः डट् मट् च । येन अष्टसंख्या पूर्य्यते तस्मिन् । "पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" "अष्टमं चायुषः स्थानमष्टमादष्टमं च यत् । तयोरपि व्ययस्थानं मारकस्थानमुच्यते" ज्योतिः परा० "गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्व्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्" मनुः स्त्रियां ङीप् । "सौविष्टकृत्यष्टमी" आश्व० स्विष्टकृत संबन्धिनी अष्टमी आहुतिः" कर्क० । सा च चन्द्रस्याष्टमकलाक्रियाकूटाधाररूपे तिथिभेदे" । "चतुर्द्दश्यष्टमी चैव

अमावस्या च पूर्णिमा पर्व्वाण्येतानि राजेन्द्र! रविसंक्रान्तिरेव च" "अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेद्" भुवम् पुरा० । "अष्टम्याः शेषखण्डे च नवम्या आद्य एव च । अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला" ति०त०पुरा० । "अपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः" आश्व० ।

अष्टमकालिक त्रि० अष्टमः कालः भोजनेऽस्त्यस्य ठन् । सार्द्धदिनत्रयोपवासानन्तरं चतुर्थदिवसे रात्रौ भोक्तरि वानप्रस्थभेदे "नक्तं चान्नं समश्नीयाद्दिवा वाहृत्य शक्तितः । चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः" मनुः । "मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्" इत्युक्त्या दिवसे वारद्वयभोजनस्य विधानात् सार्द्धत्रिदिने सप्ताहारमतीत्य चतुर्थदिवसे रात्रौ भोजने हि तथात्वं भवति ।

अष्टमङ्गल न० अष्टगुणितं मङ्गलम् शा०त० । "मृगराजो वृषो नागः कलशो व्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी दीप इत्यष्टमङ्गलम्" इत्युक्तेषु "लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाष्टम" इत्युक्तेषु च अष्टसु द्रव्येषु ब०व० । अत्र कर्म्म० संज्ञात्वान्न द्विगुरिति भेदः ।

अष्टमङ्गलघृत न० अष्टभिर्द्रव्यैर्मङ्गलार्थं घृतम् । चक्रोदत्तोक्ते घृतभेदे "वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी सिद्धार्थकमथापि च । शारिवा सैन्धवञ्चैव पिप्पलीघृतमष्टमम् । मेध्यं घृतमिदं सिद्धं पातव्यञ्च दिने दिने । दृढस्मृतिः क्षिप्रमेधः कुमारो बुद्धिमान् भवेत् । न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः । प्रभवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम्" ।

अष्टमभाव पु० अष्टमोभावः । ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिके १अष्टमस्थाने तन्वादिद्वादशभावमध्ये २अष्टमे भावे च भावश्च इष्टकालेऽंशकलाविकलादिना स्फुटीकृतलग्नादिः । तदानयनं यथा "पूर्व्वं न तं स्यादिनरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्तभोग्यांशसंगुणात् । स्वोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगम्यान्निजोदयात् । शेषं खत्र्याहतं भक्तमशुद्धेन लवादिकम् । अशुद्धशुद्धभे हीनयुक् तनुर्व्ययनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पलीकृतात् । पूर्व्वपश्चान्नतादन्यत् प्राग्वत्तद्दशमं भवेत् । सषड्भे लग्नभे जाया, तुर्य्यौ, लग्नोनतुर्य्यतः । षष्ठांशयुक् तनोः सन्धिरग्रे षष्ठांशयोजनात् । त्रयः ससन्धयोभावाः षष्ठांशेनैकयुक् सुखात् । अग्रे त्रयः षडेवं ते भार्द्धयुक्ताः परेऽपि षट्" । नील०ता० । स्वस्वदेशोदयमानं देशान्तरयोगादिना आनेयम् लङ्कोदयमानानि तु मेषस्य २७८, वृषस्य २९९, मिथुनस्य ३२३, कर्कटस्य ३२३ सिंहस्य २९९, कन्यायाः २७८, तुलायाः २७८, वृश्चिकस्य २९९, धनुषः ३२३ मृगस्य ३२३, कुम्भस्य २९९, मीनस्य २७८, पलानि । एतदनुसारेण दशमराशेः उदयमानं गृहीत्वा दशमभावानयनम् "खेटे भावसमे पूर्णं फलं सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्व्वापरे फलम्" नील०ता० । "भुक्तं भोग्यं स्वेष्टकालान्न शुध्येत् त्रिंशन्निघ्नं स्वोदयाप्तं लवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्तनुः स्यात् रात्रौ लग्नं भार्द्धयुक्ताद्रवेस्तु । खेटे सन्धिद्वयान्तःस्थे फलं तद्भावजं भवेत्" । नील०ता० । "अष्टमस्थाने च चिन्त्यान्याह दीपिकायाम्" "रन्ध्रायुर्भ्रं तयोऽष्टमे" इति । ताजके तु अन्यान्यपि चिन्त्यान्याह । "मृत्यौ चिरन्तनं द्रव्यं मृतिर्वित्तं रणे रिपुः । दुर्गस्थानं मृतिर्नाशः परीवादो मनोव्यथा" एतानि साधारणानि चिन्त्यानि विशेषतस्तत्र ग्रहयोगादिष्टाद्युक्तं जातके यथा । "आयुः स्थानाधीश्वरः पापयुक्तः षष्ठान्त्यस्थः स्वल्पमायुस्तनोति । लग्नेशाढ्यश्चेद्ददातिस्वल्पमेव दीर्घायुष्यं चाष्टमस्थः करोति । निधनतनुखभेशाः केन्द्रकोणत्रिलाभे १,२,४,५,७,९,१०,११, दधति हि विपुलायुर्भानुजोऽत्र प्रशस्तः । पनफरचतुरस्रे मध्यमं त्वायुरेते विदधति खलु नेष्टाः प्रान्त्यषष्ठे बलिष्ठाः । कमलकुमुदबन्धू मृत्युरन्ध्रान्तिमाख्ये विपदमथ धराजो द्विद्विवर्षेऽष्टमस्थः । धनलयमथ यच्छेच्छुक्रतुल्ये बुधोऽब्दे क्षितिगुणदशसंख्ये रोगभोगापचारौ । अरिष्टोच्छ्रासनिर्याणोच्छ्रासयोरत्र चिन्तनम् । दैवविद्भिः सदा कार्य्यमष्टमे भावचिन्तने" जातकप० वर्षप्रवेशकाले तु अन्यथा योगविशेषात् फलमुक्तम् यथा "भौमेऽब्दपे क्रूरहते पत्या घातेऽवलोकिते । अग्निभीरग्निभे क्रूरनष्टद्विपदभे मृतिः । विपत्तिर्नरपालोत्था रिपुतस्करतोभयम् । तुर्य्ये मातुः पितृव्याद्या मातुलात्तिर्स्ततोगुरुः । लग्नेन्थिहापतिसमापतयो मृतीशाश्चेदित्थशालिन इमे निधनप्रदाः स्युः । चेत् पाकरिष्टसमये मृतिरेव तत्र सार्के कुजे न्टपभयं दिवसेऽब्दशेवे । सूर्य्ये मूशरिफे सितेन जनने वर्षेऽधिकारी तथा केन्द्रे राजगदाद्भयं च रुगस्वकस्थानेऽधिकारीन्दुजे । सौम्ये क्रूरदृशा कुजस्य रुगस्वगद्दोषादि नाशस्थिते दग्धे बन्धमृतो विदैशतइति प्राङ्बुधे तादृशे । भौमस्थानेऽधिकारीन्दौ शुभं न्टपभयं रुजः । मन्देऽधिकारी खे चोपहते ॰ाड़ाकम्

स्मृतः। भौमस्थानेऽधिकद्वन्द्वौ प्रहारो वा नृपाद्भयम्। आरे खस्थे चतुष्पाद्भ्यः पातोदुःखरुजोऽसृजः। वित्ताष्टगेज्यो धनहा यद्यदृष्टः शुभैर्युतः। मन्दे द्यूने दुर्वचनापवादकालिभर्त्सनम्। पतिते च क्रूरदृशाऽऽरेऽत्यशाले क्षतिं वदेत्। कुजदृष्टास्थिते नाशः सौम्यदृष्ट्या शुभं वदेत्। यत्रर्क्षे जन्मनि कुजः सोऽब्दलग्नपगो यदा। लग्नाधिपोनष्टदृग्धोयोषिद्वादाः शुभान्विते। जन्मन्यष्टमगे जीवे साधिव्याधिकलिः पृथुः। जयः शुक्रेक्षणादुक्तप्रत्युत्तरवशेन तु। भौमेऽन्त्यगे धने सूर्य्ये वादक्लेशं विनिर्द्दिशेत्। रिपुगोऽत्रकलिर्भीतिः संख्ये कुजहतेऽब्दपे। दृष्टोजन्माङ्गपो-वर्षेऽष्टमोरोगकली दिशेत्। मुत्यब्दयोरधिकृतो भौमस्थाने गुरुर्हतः। पापैर्वादः स्फुटोऽप्येवं तादृशीन्दौ शनेः पदे। मुत्यब्दयोरधिकृते चन्द्रे बुधपदे हते। क्रूरैर्विदेशगमनं वादः स्याद्दिमनस्कता। मेषे सिंहे धनुःस्थारेऽब्दपेऽन्त्ये सिते भयम्। हतौ हतोशलग्नेशौ मृत्युदौ पापदृग्युतौ। यत्रर्क्षे जन्मनि कुजः सोऽब्दलग्नपगो यदा। बुधोवर्षपतिर्नष्टबलस्तत्र न शोभनम्। सार्के शनौ भौमयुतेऽष्टस्थे वाहनाद्भयम्। सार्के भौमेऽष्टमस्थे तु पतनं वाहनाद्वदेत्। सारेऽब्दपे मृगे मृत्युश्चन्द्रेऽन्त्यारिकृतौ क्षतिः। उदिते क्षतिसद्मेशे निर्बले जीविते क्षतिः। पुण्यसद्मेश्वरः पुण्यसद्माद्दष्टमोपगः। मृत्यष्टमेशपुण्येशोमृतिदः पापदृग्युतः। मृत्यष्टमगतो राशिः पुण्यसद्मनि नाथयुक्। अब्दलग्नाष्टमर्क्षं तच् चेदित्थं स्यात्तदा क्षतिः। पुण्यभं चाशुभाक्रान्तं क्षतीशोऽन्त्यारिरन्ध्रगः। मुथहेशोऽब्दपोवापि मृत्युं तत्र विनिर्द्दिशेत्। सक्रूरे जन्मपे मृत्यौ क्षतिश्चेदिन्थिहाकियुक्। भौमक्षुतेक्षणे तत्र मृत्युः स्यादात्मघाततः। मन्दोऽष्टमोक्षतीशेत्थशालान्मृत्युकरः स्मृतः। शुभेत्थशालात् सर्वेऽपि योगाः स्युः शुभदायकाः। क्षतिरन्ध्रपतिर्मन्दोऽष्टमोऽब्दलग्नपेन चेत्। इत्थशाली क्रूरदृशा तत्कालं मृत्युदायकः", नील० ता०। [अष्टमुष्टिमिते परिमाणभेदे।

अष्टमान न० अष्टौ मुष्टयः परिमाणमस्य। कुडवरूपे

अष्टमिका स्त्री वैद्यकोक्ते चतुस्तोलकपरिमाणे।

अष्टमी स्त्री अष्टानां पूरणी। षोड़शकलात्मकचन्द्रस्य अष्टमकलाक्रियारूपायां स्वनामख्यातायां तिथौ २अष्टसंख्यापूरण्याञ्च अष्टमशब्दे उदा०। अश्+क्त अष्टं संघातं व्याप्तिं वा माति मा—क गौरा० ङीष्। कोटालतायाम्।

अष्टमुष्टि पु० अष्टौ मुष्टयः परिमाणमस्य अण् "द्विगोर्लुगिति" लुक्। कुञ्चिपरिमाणे "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलः" इति हेमाद्रिदानखण्डे परिभाषायां पुरा०।

अष्टमूर्त्ति पु० अष्टौ भूम्यादयो मूर्त्तयोऽस्य। "क्षितिर्जलं तथा तेजो वायुराकाशमेव च। यष्टार्कश्च तथा चन्द्रः मूर्त्तयोऽष्टौ पिनाकिनः" इत्युक्ताष्टमुर्त्तिधारिणि १शिवे। "महेश्वरेण यो राजन्नजीर्णो ह्यष्टमूर्त्तिना। कस्तमुत्सहते वीरो युद्धे जरयितुं पुमान्। भा०व०अ० ४६ "अवेहि मां किङ्करमष्टमूर्त्तेः" रघुः। "त्वमेव मूर्त्त्यन्तरमष्टमूर्त्तिः" "जग्राह ताम्नाङ्गुलिमष्टमूर्त्तिः" इति च कुमा०। क्षित्यादिमूर्त्तिभेदेन तस्य नामभेदः यथा सर्व्वः क्षितिमूर्त्तिः एवं भवोजलमूर्त्तिः रुद्रोऽग्निमूर्त्तिः। उग्रोवायुमूर्त्तिः भीम आकाशमूर्त्तिः पशुपतिर्यजमानमूर्त्तिः। महादेवः" सोममुर्त्तिः ईशान सूर्य्यमूर्त्तिः। एताएव तस्याष्टौ मूर्त्तयः शाकुन्तले वर्णिताः "या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्। यामाहुः सर्व्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः"। अष्टतन्वादयोऽप्यत्र। कर्म्म०संज्ञात्वान्न द्विगुः। शिवस्य क्षित्यादिषु अष्टसु २मूर्त्तिषु स्त्री ब०व०।

अष्टमूर्त्तिधर पु० ष्ट—अच् धरः अष्टानां मूर्त्तीनां धरः। शिवे "अष्टमूर्त्तिधरमूर्त्तिरष्टमी" माघः "तद्व्याख्याने अष्टानां मूर्त्तीनां समाहारः इति वदन् मल्लिनाथः "दिक्संख्ये संज्ञायामिति" सूत्रास्मरणेन भ्रान्तएव मूर्त्तीनां प्रकृते क्षित्यादिविशेष संज्ञावाचित्वात् कर्म्मधारयस्यैव तत्र प्रसक्तेः त्रिलोकनाथइत्यादिवत् उत्तरपदद्विगुनैवोपपत्तौ तत्सूत्रसङ्कोचानुपपत्तेः इत्यलम्

अष्टरत्नि त्रि० अष्टौ रत्नयः उर्द्धमानमस्य। बहुश्रुष्टहस्तोन्माने "अष्टरत्निर्महाबाहुर्व्यूढ़ोरस्कः सुदुर्जयः" भा० क०प० ७२ अध्या०।

अष्टलोहक न० ब०व०कर्म्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः। "सुवर्णं रजतं ताम्रं सीसकं कान्तिकं तथा। वङ्गं लौहं तीक्ष्णलौहं लौहान्यष्टौ इमानि तु" इत्युक्तेषु अष्टसु धातुषु।

अष्टवर्ग पु० अष्टानामराङ्करव्यादीनां वर्गो यत्र। ज्योतिषोक्ते रेखाविशेषेण शुभाशुभसूचके चक्रभेदे यथा। "जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभम्। "स्वाद्दिनकृत् शुभदः क्षितिपक्ष्मसुद्रमगादिकपञ्चगतो १,२,४,७,८,९,१०,११, ऽथ विभावरिभर्त्तुस्तङ्गदशेशगतो ३,६,१०,११, ऽथ कुजाद्रविवत्,१,२,४,७,८,९,१०,११, अथ सोमसुतात्त्रिश-

र्त्तुनवादिषु यातः, ३, ५, ६, ९, १०, ११, १२, देवगुरोर्विशयर्त्तुनवेशगतो, ५, ६, ९, ११, ऽथ सुरारिगुरोः शमयाचलभास्करयातः, ६, ७, १२, तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत्, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, अथ लग्नगृहात्त्रिकृताङ्गदशादिषु यातः, ३, ४, ६, १०, ११, १२। रविरेखाः।४८। "चन्द्रः शुभोऽर्कात्त्रिकालाद्रिदन्तावलाशाशिवस्थः, ३, ६, ७, ८, १०, ११, ततः स्वात्कुरामर्तुगवाशाशिवस्थः, १, ३, ६, ७, १०, ११, क्षमाजाद्‌त्रिवह्नीषुषड्गोदिगीशेष्व, २, ३, ५, ६, ९, १०, ११, शशात् कुरामाब्धिवाणागदन्तावलाशाशिवस्थः, १, ३, ४, ५, ७, ८, १०, ११, जीवात् कुदृग्वेदशैलेभकाष्ठाशिवस्थो, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, ऽथ शुक्रात्त्रिवेदेषुशैलग्रहाशाशिवस्थः, ३, ४, ५, ७, ९, १०, ११, तीक्ष्णांशुदेहोद्भवाद्रामवाणर्त्तुशम्भुस्थित, ३, ५, ६, ११, उदयाद्रव्यवाहर्त्तुकाष्ठाशिवस्थः', ३, ६, १०, ११, चन्द्ररेखाः। ४९। 'कुजोऽर्काच्छुभो वह्निवाणर्त्तुदिक्शम्भुगो, ३, ५, ६, १०, ११, ऽथेन्दुतो रामकालेशग, ३, ६, ११, स्वतः स्वात् कुदृग्वेदमुन्यष्टदिक्शम्भुगः, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, ज्ञाच्छिवानाथपुत्राद्गुणेष्वङ्गरुद्रोपयातः। ३, ५, ६, ११, ततो जीवतः कालकाष्ठाशिवार्कोपयातो, ६, १०, ११, १२, ऽथ देवारिपूज्याद्‌नेत्रोगजेशार्कसंस्थः, ६, ८, ११, १२, ततः सूर्यपुत्रात् कुवेदागनागग्रहाशाशिवस्थो, १, ४, ७, ८, ९, १०, ११, ऽथ लग्नात् कुरामाङ्गदिक् शम्भुयातः। १, ३, ६, १०, ११, कुजरेखाः ३९। बुधोऽर्कतः शरर्त्तुगोशिवार्कगो, ५, ६, ९, ११, १२, ऽथ चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिङ्महेश्वरोपगः। २, ४, ६, ८, १०, ११, भूमिजात्कुदृक्कृतागनागगोदशेशग, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, स्वतः स्वतः कुवह्निपञ्चषड्नवादिकेषुगः, १, ३, ५, ६, ९, १०, ११, १२, वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्यगो, ६, ८, ११, १२, ऽथ शुक्रतः कुवाहुवह्निवेदपञ्चनागगोशिवेषुगः १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११, पङ्गुतः कुदृक्कृतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ, १, २, ४, ७, ८, ९, १०, ११, १२, लग्नतः क्षितिद्विवेदकालनागदिक्शिवेशुगः'। १, २, ४, ६, ८, १०, ११, बुधरेखाः।५५।'सुरराजगुरुः शुभदो रवितः कुयमानलवेदनगादिकपञ्चगतो १, २, ३, ४, ७, ८, ९, १०, ११, ऽथ विधोर्द्विशराचलगोशिवगो, २, ५, ७, ९, ११, वसुधातनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदशेशगतो, १, २, ४, ७, ८, १०, ११, ऽथ बुधात् क्षितियुग्मकृतेषुरसग्रहदिग्गिरिशोपग। १, २, ४, ५, ६, ९, १०, ११, स्वदनु स्वतएकयमानलवारिधिपर्वतनागदशेशगतो, १, २, ३, ४, ७, ८, १०, ११, ऽथ सितादुयमपञ्चरसग्रहदिक्शिवगो २, ५, ६, ९, १० ११, रविनन्दनतो दहनेषुरसार्कगत, ३, ५, ६, १२, स्वथ लग्नगृहात् कुयमाब्धिशरर्त्तुनगग्रहदिग्गिरिशोपगतः" । १, २, ४, ५, ६, ७९, १०, ११, गुरुरेखाः, ५६, 'भृगुः शुभो रवेर्गजेशसूर्यगो ८, ११, १२, ऽथ चन्द्रतः, क्ष्मादिपञ्चकाष्टगोशिवार्कगः, १, २, ३, ४, ५, ८, ९' ११, १२, कुजात्त्रिवेदकालगोशिवार्कगो, ३, ४, ६, ९, ११, १२, ऽथ बुधात्त्रिकालरन्ध्ररुद्रसंस्थितः, ३, ६, ९, ११, गुरोः शराष्टरन्ध्रदिग्महेशग, स्वतः ५, ८९, १०, ११, स्वतः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक्शिवोपगः। १, २, ३, ४, ५ ८, ९, १०, ११, शनेर्गुणाब्धिपञ्चनागगोदशेशगो, ३, ४, ५, ८९, १०, ११, ऽथ लग्नतः कुपञ्चकाष्टगोशिवस्थितः शुभः। १, २, ३, ४, ५, ८, ९, ११, शुक्ररेखाः, ५१, 'शुभः पङ्गुरर्कात् यमाम्भोधिशैलाष्टदिक्शम्भुग, १, २ ४, ७, ८, १०, ११, इन्दुतो रामकालेशगतः, ३, ६, १२, क्ष्मासुताद्वह्निवाणर्त्तुकाष्ठाशिवार्कोपगो, ३, ५, ६, १०, ११, १२, ऽथ ज्ञतः कालदन्तावलादिस्थितः ६, ८, ९, १०, ११, १२, जीवतो वाणकालेशमार्त्तण्डयात, ५, ६, ११, २२, स्वतो दैत्यपूज्याद्‌नेत्रः शिवार्कोपयातः। ६, ११, १२, स्वतो वीतिहोत्रेषुकालेशयात, ३, ५, ६, ११, स्वतो लग्नतः क्ष्मागुणाम्भोधिषड्दिङ्महेशस्थितः। १, ३, ४, ६ १०, ११, शनिरेखाः, ३९, । 'राहुः शुभोऽर्काद्भुजवह्निवेदर्त्तुरन्ध्रगो, २, ३, ४, ६, ९, ऽथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गग १, ३' ४, ६, स्वतः कुजाद्वह्निवाणाङ्गरन्ध्रगतो, ३, ५, ६, ९, ऽथ बुधाच्छशिपक्षवह्निवाणरन्ध्रग, १, २, ३, ५, ९, स्वतो जीवाद्व्यवाहवेदाङ्गरन्ध्रग, ३, ४, ६, ९, स्वतः शुक्रात् पक्षवह्निवाणरन्ध्रगत, २, ३, ५, ९, स्वतः सौरात् पक्षवाणर्त्तुग, २, ५, ६, स्वतः स्वतः शशिवेदवाणरिपुरन्ध्रगो, १, ४, ५, ६, ९, ऽथ लग्नाद्वेदरन्ध्रदिग्रुद्रसूर्यगतः, ४, ९, १०, ११, १२। राहुरेखाः, ३९। सूर्याद्येकद्विचतुःसप्ताष्टदशैकादशेषु, १, २, ४, ७, ८, १० ११, सोमात्त्रिषड्दशैकादशेषु, ३, ६, १०, ११, भौमात्त्रिपञ्चषडेकादशेषु, ३, ५, ६, ११, बुधात् षडष्टनवदशैकादशेषु, ६, ८, ९, १०, ११, गुरोः पञ्चषडेकादशद्वादशेषु, ५, ६, ११, १२, शुक्रात्षडेकादशद्वादशेषु, ६, ११, १२, शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु ३, ५, ८, १०, ११, लग्नादेकत्रिचतुःषड्दशैकादशेषु, १, ३, ४, ६, १०, ११, लग्नरेखाः, २८। इति निगदितमिष्टं नेष्टमन्यद्विशेषाद्धिकफलविपाकं जन्मना तत्र दद्युः। उपचयगृह-

मित्रस्थोच्चगाः पुष्टमिष्टं त्वपचयग्टहनीचारातिभे नेष्टसम्पत् । यावती यावती रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके । तावतीं द्विगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् । अष्टोपरि भवेद्रेखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः । अष्टाभिस्तु समं यत्र तत्समं परिकीर्त्तितम् । रेखा ग्रहाच्छुभे देया विन्दवस्त्वितरत्र तु । रेखाविन्दु समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेयं तद्वद्विन्दोरथाशुभम् । श्रीरानन्दस्तथा श्रेयोभोगो राज्यं भवेत्तथा । मलिनोऽथ विपच्चैव हानिर्म्मृत्युर्भवेत्तथा । द्व्यादिरेखा द्व्यादिविन्द्वोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां वत्सरो ज्ञेयः सार्द्धसप्तदिनं समे । अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु विन्दुषु” । इत्यष्टवर्गः। “अष्टवर्गशुभैः श्रीमान् कर्म्म कुर्य्यान्नभश्चरैः । गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तदप्राप्तौ च वेधगैः । व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकर्म्मणि । अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः । सततं दिशति नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् । भावफलं प्रथमार्द्धे दृष्टिफलान्यर्द्धभुक्तेषु” ज्यो०त० । अष्टानामकचटतपयशानां वर्गः । ज्योतिषादौ शुभाशुभज्ञापनाय विशेषरूपेण अष्टधा विभक्तेषु २वर्णसमूहभेदेषु यथा स्वरवर्णाः १६। अवर्गः, कादयोमावसानाः पञ्चपञ्चात्मकाः कवर्गादयः५ । यरलवाः ४यवर्गः । शषसहा ४शवर्गः इत्येवमष्टौ कल्पिताः । तेषां विभागक्रमेण संख्याभेदः । “वर्गवर्णप्रमाणञ्च सस्वरैस्ताड़ितं मिथः । पिण्डसंख्या भवेत्तस्य गथा भागैस्तु कल्पना”केरलम् ।“स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गेणान्वितं सप्तटत्” इति ज्योति० । तन्त्रोक्ते मन्त्रस्य शुभाशुभज्ञानार्थं अवर्गाद्यनुसारेण २ पक्षिमार्ज्जाराद्यष्टवर्गे च । यथा आगमकल्पद्रुमे “इदानीं वर्गचक्रस्य विधानमभिधीयते । मन्त्रग्रामविशोधार्थं नामाद्यक्षरपूर्व्वकम् । अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य वर्गानष्टौ लिखेत्ततः । पक्षिमार्ज्जारपञ्चास्यश्वानः सर्पाखुदन्तिनः । मेषः क्रमादकारादि वसुवर्गाश्रिता इमे । साध्यसाधकयोः प्रीतिर्ज्ञातव्या जातितः सदा”। दृहच्छ्रीक्रमे “वर्णशुद्धिं समासाद्य मन्त्रं दद्याद्गुरूत्तमः । अवर्गः पक्षिणो ज्ञेयो मार्ज्जारश्च कवर्गकः । चवर्गश्च तथा सिंहटवर्गश्चैव कुक्कुरः । तवर्गो नाग इत्युक्तो मूषिकश्च पवर्गकः । यवर्गश्च गजो ज्ञेयः शवर्गश्चैव मेषकः । पक्षिभुजगयोर्व्वैरं तथा च गजसिंहयोः । मार्ज्जारमूषिकयोश्चैव तथा कक्कुरमेषयोः । भुजङ्गसिंहयो मैत्री मेषमूषिकयोस्तथा । लोकादन्यच्च विज्ञेयं अपङ्कारप्रयोगतः” इति तन्त्रसा० । “जीवकर्षभकौ मेदे काकल्याद्यष्टिद्धिके । अष्टवर्गोऽष्टभिर्द्रव्यैरिति” वैद्यकोक्ते ४जीविका द्यष्टद्रव्ये । “राज्ञामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः । तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुणं भिषक् । मेदाजीवककाकोलोद्धिद्वन्द्वेऽपि चासति । वरीविदार्य्यश्वगन्धा वाराहीश्च क्रमात् क्षिपेत्” वैद्य० । नीतिवेदिनां वर्द्धनीये ५वर्गभेदे च । “कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् । खन्याकरवलादानं सैन्यानाञ्च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधु स्वये परिवर्द्धयेत्” नीतिः ।

अष्टविध न० अष्ट विधाः प्रकारा अस्य । राज्याङ्गाष्टप्रकारे कर्मणि तच्च अष्टकर्मशब्दे दर्शितम् । “कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः” मनुः ।

सुश्रुतोक्ते विषयविशेषविषये छेद्यादौ अष्टप्रकारे शल्यकर्म्मणि तानि च यथा “छेद्यभेद्यलेख्यवेध्यैष्याहार्य्यस्राव्यसीव्यरूपाणि । तेषां विषयविशेषा अपि तत्रैव दर्शिता यथा । “छेद्या भगन्दरग्रन्थिः श्लैष्मिकास्तिलकालकः । व्रणवर्त्मार्व्वुदान्यर्शश्चर्म्मकीलोऽस्थि मांसगम् ॥ शल्यं जतुमणिर्म्मांससंघातो गलशुण्डिका । स्नायुमांससिराकोथो वल्मीकं शतपोनकः॥ अध्रुषश्चोपदंशाश्च मांसकन्द्यधिमांसकः । भेद्या विद्रधयोऽन्यत्र सर्व्वजादग्रन्थयस्त्रयः ॥ आदितो ये विसर्पाश्च दृद्धयः सविदारिकाः । प्रमेहपिड़काशोफस्तनरोगावमन्थकाः । कुम्भीकानुशयीनाड्यौ इन्द्रौ पुष्करिकालजौ । प्रायशः क्षुद्ररोगाश्च पुपुटौ तालुदन्तजौ ॥ तुण्डिकेरी गिलायुश्च पूर्व्वं ये च प्रपाकिणः । वस्तिस्तथाश्मरीहेतोर्म्मेदोका ये च केचन ॥ लेख्याश्चतस्रो रोहिण्यः किलासमुपजिह्विका । मेदोजो दन्तवैदर्भो ग्रन्थिवर्त्माधिजिह्विका ॥ अर्शांसि मण्डलं मांसकन्दी मांसोन्नतिस्तथा । वेध्याः सिरा बहुविधा मूत्रवृद्धिर्दकोदरम् ॥ एष्या नाड्यः सशल्याश्च व्रणा उन्मार्गिणश्च ये । आहार्य्याः शर्करास्तिस्रो दन्तकर्णमलाश्मरी ॥ शल्यानि मूढगर्भाश्च वर्चश्च निचितं गुदे । स्राव्या विद्रधयः पञ्च भवेयुः सर्व्वजादृते ॥ कुष्ठावि वायुं सरुजः शोफो यश्चैकदेशजः । पाल्यामयाः श्लीपदानि विषजुष्टञ्च शोणितम् ॥ अर्व्वुदानि विसर्पाश्च ग्रन्थयश्चादितस्तु ये । त्रयस्त्रयश्चोपदंशाः स्तनरोगा विदारिका ॥ शौषिरो गलशालूकम् कण्टकाः कृमिदन्तकः । दन्तवेष्टः सोपकुशः शीतादो दन्तपुप्पुटः ॥ पित्तासृक्कफजाश्चौष्ठाः क्षुद्ररोगाश्च भूरिशः । सीव्या मेद समुत्थाश्च भिन्नाः सुलिखिता गदाः ॥ सद्योव्रणाश्च ये चैव चलसन्धिव्यपाश्रयाः । न क्षाराग्निविषैर्जुष्टा न वा मारुतवा-

च्छिन्नः ॥ नान्तर्लोहितशल्यास्तु तेषु सम्यग्विशोधनम् ॥ पांशुरोमनखादीनि चलमस्थि भवेच्च यत् । अहृतानि यतोऽमूनि पाचयेयुर्भृशं व्रणम् । रुजश्च विविधाः कुर्य्युस्तस्मादेतान्विशोधयेत् । ततोव्रणं समुन्नम्य स्थापयित्वा यथास्थितम् ॥ सीव्येत् सूक्ष्मेण सूत्रेण वल्केनाश्मन्तकस्य वा । शणजक्षौमसूत्राभ्यां स्नाय्वा बालेन वा पुनः । मूर्व्वागुडूचीतानैर्व्वा सीव्येद्वेल्लितकं शनैः ॥ सीव्येद्गोफणिकां वापि सीव्येद्वा तुन्नसेवनीम् । ऋजुग्रन्थिमथो वापि यथायोगमथापि वा ॥ देशेऽल्पमांसे सन्धौ च सूची वृत्ताङ्गुलद्वयम् । आयता त्र्यङ्गुला त्र्यस्रा मांसले वापि पूजिता ॥ धनुर्वक्रा हिता मर्म्मफलकोशोदरोपरि । इत्येतास्त्रिविधाः सूचीस्तीक्ष्णाग्राः सुसमाहिताः । कारयेन्मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमण्डलाः । नातिदूरे निकृष्टे वा सूचीं कर्म्मणि पातयेत् । दूराद्रुजो व्रणौष्ठस्य सन्निकृष्टेऽवलुञ्चनम् । अथ क्षौमपिचुच्छन्नं सुस्यूतं प्रतिसारयेत् । प्रियङ्ग्वञ्जनयष्ट्याह्वलोध्रचूर्णैः समन्ततः । शल्लकीफलचूर्णैर्व्वा क्षौमध्यामेन वा पुनः । ततो व्रणं यथायोगं बद्धाचारिकमादिशेत् । एतदष्टविधं कर्म्म समासेन प्रकीर्त्तितम्" ।

अष्टश्रवण पु० अष्टौ श्रवणान्यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि चतुर्मुखस्य प्रतिमुखं द्विकर्णत्वाच्च तथात्वम् अष्टश्रवआदयोऽप्यत्र ।

अष्टाकपाल त्रि० अष्टासु कपालेषु संस्कृतः अण् तस्य लुक् । "अष्टनः कपाले हविषि" वार्त्ति० आत् । अष्टसु कपालेषु संस्कृते पुरोडाशादौ "आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति" । "अष्टाकपालाः मध्ये पुरोडाशा भवन्ति" इति च शत० ब्रा० ।

अष्टाक्षर त्रि० अष्टावक्षराणि यत्र पादे । १अष्टाक्षरयुक्तपादके अनुष्टुब्जातिके वर्णवृत्तभेदे । "अष्टाक्षरा वै गायत्री" श्रुतिः गायत्र्याः षडक्षरचतुष्पादत्वेऽपि अष्टाक्षरत्रिपादरूपत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् । २वक्त्रनामके मात्रावृत्तविशेषे विषमवृत्ते । "पञ्चमं लघु सर्व्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठञ्च पादानां शेषेष्वनियमोमतः । प्रयोगे प्रायिकं प्राहुः केऽप्येतद्वक्त्रलक्षणम् । लोकेऽनुष्टुबिति ख्यातम् तस्याष्टाक्षरता कृता" छन्दोम० ।

अष्टाङ्ग पु० अष्टावङ्गानि यस्य । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपे योगशास्त्रोक्ते १योगविशेषे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति पात० सू०" । यमोनियमस्त्वासनञ्च प्राणायामस्ततःपरम् । प्रत्याहारोधारणा च ध्यानं सार्द्धं समाधिना । अष्टाङ्गान्याहुरेतानि योगिनां योगसिद्धये इति" पुरा० । एतेषां लक्ष्म अष्टाङ्गयोगशब्दे वक्ष्यते । "जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया । शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्गईरित" इत्युक्तलक्षणे २प्रणामे "आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्त्तितः" इत्यष्टद्रव्यघटिते ३पूजोपकरणेऽर्घे, "आपः क्षीरं कुशाग्राणि घृतं मधु तथा दधि । रक्तानि करवीराणि तथा वै रक्तचन्दनम् अष्टाङ्ग एष वा अर्घो भानवे परिकीर्त्तितः" काशीख० उक्ते ४अष्टद्रव्यात्मके सूर्य्यार्घे ५शारीफलके च तस्य प्रत्येकपङ्क्तौ अष्टपदरूपाङ्गकत्वात्तथात्वम् । "६शल्याद्यष्टाङ्गके आयुर्वेदे यथा "तद्यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति । अथास्य प्रत्यङ्गलक्षणसमासः । तत्र १शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थञ्च ॥ २शालाक्यं नाम ऊर्द्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ३कायचिकित्सा नाम सर्व्वाङ्गसंसृतानां व्याधीनां ज्वरातीसाररक्तपित्तशोषोन्मादापस्मारकुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थम् ॥ ४भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां शान्तिकर्म्मबलिहरणादिग्रहोपशमनार्थम् ॥ ५कौमारभृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानाञ्च व्याधीनामुपशमनार्थम् ॥ ६अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिकमूषिकादिदष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगविषोपहृतोपशमनार्थम् ॥ ७रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधाबलकरं रोगप्रहरणसमर्थञ्च ॥ ८वाजीकरणतन्त्रं नाम अल्पदुष्टविशुष्कक्षीणरेतसामाप्यायनं प्रसादोपचयजननिमित्तं प्रहर्षजननार्थञ्च ॥ एवमसावायुर्वेदोऽष्टाङ्ग उपदिश्यते" सुश्रुतः ॥ कर्म० संज्ञात्वाच्च द्विगुः । अष्टसु तत्तदङ्गेषु न० व०व० ।

अष्टाङ्गधूप पु० कर्म्म० "पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी । सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम्" इति चक्रदत्तोक्ते ज्वरनाशने धूपभेदे ।

अष्टाङ्गमैथुन न० कर्म० । "स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणम् गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः" इत्युक्ते स्त्रीणां स्मरणादिषु अष्टसु । यदभावो ब्रह्मचर्य्यम् ।

अष्टाङ्गयोग पु० अष्टावङ्गान्यस्य कर्म० । यमनियमाद्यष्टाङ्गे योगे स च अङ्गसहितोदर्शितः तन्त्रसारे । "ऐक्यं जीवात्मनोराहुर्योगं योगविशारदाः । तव स्नेहात् समाख्याता योगविघ्नकरास्तु ये । कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यसंज्ञकाः । योगाङ्गैरेतान्निर्ज्जित्य योगिनो योगमाप्नुयुः । यमनियमावासनं प्राणायामस्ततःपरम् । प्रत्याहारो धारणाख्यं ध्यानं सार्द्धं समाधिना । योगाङ्गान्याहुरेतानि योगिनो योगसाधने । यमादयस्तु "अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं दयार्ज्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचञ्चेति यमा दश । तपःसन्तोष आस्तिक्यं दानं देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीर्मतिश्च जपोहुतम् । दशैते नियमाः प्रोक्तायोगशास्त्रविशारदैः । आसनानि आसनशब्दे वक्ष्यन्ते ।"इड़याकर्षयेद्वायुं बाह्यं षोड़शमात्रया । धारयेत् पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया । सुषुम्णा मध्यगं, सम्यग्द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः । नाड्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः । भूयोभूयः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन समाचरेत् । मात्रावृत्तिक्रमेणैव सम्यग्द्वादश षोड़श । जपध्यानादिभिर्युक्तं सगर्भं तं विदुर्बुधाः । तदपेतं निगर्भञ्च प्राणायामं परं विदुः । क्रमादभ्यस्यतः पुंसोदेहस्वेदोद्गमोऽधमः । मध्यमः कम्पसंयुक्तो भूमित्यागः परो-मतः । उत्तमस्य गुणावाप्तिर्यावच्छीलनमिष्यते" इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निरर्गलम् । बलादाहरणं तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । अङ्गुष्ठगुल्फजानूरुसीमनी लिङ्गनाभिषु । हृद्ग्रीवाकण्ठदेशे तु लम्बिकायां तथा नसि । भ्रूमध्ये मस्तके मूर्द्ध्नि द्वादशान्ते यथाविधि । धारणं प्राणमरुतोधारणेति निगद्यते । समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्त्तिना । आत्मन्यभीष्टदेवानां ध्यानं ध्यानमिहोच्यते । समत्वभावनां नित्यं जीवात्मपरमात्मनोः । समाधिमाहुर्मुनयः प्रोक्तमष्टाङ्गलक्षणम् । इत्यादि कथितं देवि कामादिरिपुनाशनम्" । पात० सू० तु अन्यथोक्तम् ।

अष्टाङ्गावलेहिका स्त्री कर्म० "कटफलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं मासयं कारवी । सूक्ष्मचूर्णकृतञ्चैतन्मधुना सह लेहयेत् । एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणम् । हिक्काश्वासं च कासञ्च कण्ठरोगं नियच्छति । जर्ज्जगन्ते प्रहरणे उष्णे स्वेदादिकर्म्मणि । विरोध्यु णे मधु त्यक्ता कार्य्या स्वादार्द्रजैरसैः" । चक्रदत्तोक्ते ऽवलेहभेदे ।

अष्टादश त्रि० अष्टादशानां पूरणः डट् स्त्रियां ङीप् अष्टादशसंख्यापूरणे । अष्टौ च दश च अष्टाधिका दश वा अष्टादशन् । १ (आठारो) संख्यायाम् २ तत्संख्याते च त्रि० । "विद्या ह्यष्टादशैव तु" विष्णुपु० "अगाहताष्टादशतां जिगीषया नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम्" नैष० "अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः" भा० आ० प० ।

अष्टादशधान्य न० ब० व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । अष्टादशविधेषु धान्येषु । तानि च यथा । "यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुकुलोत्थकाः । माषा मुद्गामसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः । गवेधुकाश्च नीवारा आढ़क्योऽथ सतीनकाः । चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु हेमा० दा० ख० स्मृ० पु० । धान्यानि, व्रीहयः, गवेधुकाः, कसेरकाः । नीवाराः आरण्यव्रीहयः सतीनका, वर्त्तुलकलायाः । चीनकाः षष्टिकविशेषाः । निष्पावाः शिम्बीभेदाः । हेमा० ।

अष्टादशपरिशिष्टा स्त्री ब० व० कर्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । यूपादिलक्षणादिषु अष्टादशसु परिशिष्टविद्यासु "परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश शृणुष्व ताः । यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकसंख्याचरणव्यूहश्राद्धकल्पसूत्राणि परिषद्-ऋग्यजुषमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायोक्थशास्त्रं क्रतुसंख्या-निगमा यज्ञपार्श्वहोत्रकम् । प्रतञ्च प्रसवोत्थाश्च कूर्म्म-लक्षणसंयुतम् । कथिताः परिशिष्टास्तु ह्यूनविंशति संख्यया" हेमा० दा० ख० देवीपु० ।

अष्टादशपुराण न० ब० व० कर्म्म० संज्ञात्वात् न द्विगुः । ब्राह्मादिषु अष्टादशसु पुराणेषु "ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् । आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यन्नवमन्तथा । दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं तथा । वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम् । चतुर्दशं वामनञ्च कौर्म्मम्पञ्चदशं तथा । मात्स्यञ्च गारुड़ञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा" हेमा० दा० ख० वरा० पु० ।

अष्टादशभुजा स्त्री अष्टादश भुजायस्याः । देवीमाहात्म्यस्य द्वितीयचरितदेवतायां महालक्ष्म्यां तन्मूर्त्तिर्ध्यानशब्दे वक्ष्यते

अष्टादशविद्या स्त्री ब० व० कर्म्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । वेदादिषु अष्टादशसु विद्यासु । "अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याह्येताश्चतुर्द्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्याह्यष्टादशैव तु” हेमा०व्र०ख० विष्णुपुरा० । अङ्गानि अङ्गशब्दे उक्तानि शिक्षादीनिषट् इति अष्टादशसंख्यापूर्त्तिः ।

अष्टादशविवादपद न०ब०व०कर्म्म०संज्ञात्वान्न द्विगुः। ऋणादानादिषु अष्टादशसु विवादस्थानेषु “तानि च मनुनोक्तानि यथा “तेषामाद्यमृणादानं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः । सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः । क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः । सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके । स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च । स्त्रीपुंधर्म्मौ विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च। पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह” ।

अष्टादशस्मृतिकारिन् पु०ब०व०कर्म्म०संज्ञात्वान्न द्विगुः। विष्णुप्रभृतिषु अष्टादशसु स्मृतिकारकेषु “विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्त्तव्यासहारिताः । शातातपोवशिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः । देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः । शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः । हेमा० दा०ख०हन्नुमनुः ।

अष्टादशाङ्ग पुंन० अष्टादश अङ्गानि यत्र । वैद्यकप्रसिद्धे पाचनभेदे तच्च वातादिभेदेन भिन्नभिन्नप्रकारं दर्शितं चक्रदत्तेन । “दशमूली शटी शृङ्गी पौष्करं सदुरालभम् । भार्गी कुटजवीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी । अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः । कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिश्वासहिक्कावमीहरः १ । भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाब्दतिक्तेन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः । तन्द्रीप्रलापकसनारुचिदाहमोहश्वासादियुक्तमखिलं ज्वरमाशु हन्ति २॥ मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् । त्रिफलाधन्वयासश्च नीलीकम्पिल्लकं त्रिवृत् । किराततिक्तकं पाठाबलाकटुकरोहिणी । मधूकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यो गण उच्यते । अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् । पित्तोत्तरे सन्निपाते हितञ्चोक्तं मनीषिभिः । मन्यास्तम्भे उरोघाते उरःपार्श्वशिरोग्रहे” ३ । अन्यविधमप्यन्यत्रोक्तं विस्तरान्न तदुक्तम् ।

अष्टादशोपचार पु० ब०व०कर्म०संज्ञात्वान्न द्विगुः । तन्त्रोक्तेषु आसनादिषु आष्टदशसूपचारेषु यथा “आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च भूषणानि च सर्वशः । गन्धपुष्पे तथा धूपदीपावन्नञ्च तर्पणम् । माल्यानुलेपनञ्चैव नमस्कारविसर्जने । अष्टादशोपचारैस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत्” तन्त्रसारः ।

अष्टादशोपपुराण न० ब०व० कर्म्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । सनत्कुमारादिषु अष्टादशसु उपपुराणेषु “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम् । तृतीयं नारदं प्रोक्तं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतद्वयम् । इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्मसंज्ञितम् । चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः । हेमा०दा०ख०कूर्म्मपु० ।

अष्टादिशाब्दिक पु० कर्म्म० संज्ञात्वान्न द्विगुः । “इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशिली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः” इत्युक्तेषु अष्टसु प्रथमशब्दशास्त्रप्रवर्त्तकेषु इन्द्रादिषु ।

अष्टापद पुंन० ब०व०अष्टौ अष्टौ पदानि पङ्क्तावस्य दृत्तौ संख्याशब्दस्य वीप्सार्थत्वाङ्गीकारः आत्त्वम् अर्द्धर्चादिः । १शारीफलके । अष्टसु धातुषु पदं प्रतिष्ठा यस्य ।२स्वर्णे । “आवर्ज्जिताष्टापदकुम्भतोयैः” कुमा० । “अचेष्टाताष्टापदभूमिरेणुः” माघः । उपचारात् स्वर्णमयेऽपि “अष्टापदेन बलवान् राजा वज्रधरोपमः” इति हरिवंशः ३शरभे ४लूतायाञ्च पु० । तयोरष्टपदत्वात् । अष्ट यथा स्यात्तथा पद्यते । ५क्रमौ । अष्टसु दिक्षु आपद्यते ६कीलके । अष्टाभिः सिद्धिभिरापद्यते । आ+पद-अप् ३त० । अणिमाद्यष्टसिद्धियुक्ते ७कैलासे पु० ।

अष्टापाद्य त्रि० अष्टभिरापद्यते गुण्यते आ+पद–कर्मणि ण्यत् । अष्टभिर्गुणनीये “अष्टापाद्यम् शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम्” मनुः ।

अष्टाविंशति स्त्री अष्टाधिका विंशतिः शा०त० आदन्तादेशः ।(आटाइस) १संख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च । विंशच्छब्देन समासे तत्रैव “अष्टाविंशद्दिनम्” भृगुः ज्यो० । पूरणे डट् । अष्टाविंशः । तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । पूरणे तमप् अष्टाविंशतितमः । तत्रैवार्थे त्रि० ।

अष्टाविंशतितत्त्व न०अष्टविंशतौस्थानेषु तत्त्वं तत्त्वज्ञानं यत्र । रघुनन्दनभट्टाचार्य्यकृते मलमासादिषु अष्टाविंशतिस्थानेषु तत्त्वज्ञापके स्मृतिनिबन्धे । तानि च स्थानानि तेन प्रतिज्ञायां दर्शितानि यथा “मलिम्लुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते, दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तडागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गत्रये व्रते । प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे

वास्तुयज्ञके । दीक्षायामाह्निके क्रत्ये चैव श्रीपुरुषोत्तमे । सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे स्मृद्वृत्यविचारणे । इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः” । [आष्टकोणादयोऽप्यत्र ।

अष्टार त्रि० अष्टौ अरा इव कोणा यस्य । अष्टकोणे । अष्टा-

अष्टारचक्रवत् पु० अष्टारमष्टकोणं चक्रमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । अष्टकोणचक्रधारके जिनभेदे ।

अष्टाल पु० घोटकदेशभेदे अश्वशब्दे विवृतिः ।

अष्टावक्र पु० अष्टकृत्वोवक्रः कृत्तौ संख्या सुजर्थपरा पृ०दीर्घः। ऋषिभेदे स च उद्दालकशिष्यकहोडपुत्रः। तदुत्पत्तिकथा भा० व० १२२ अ० । “उद्दालकस्य नियतः शिष्य एको नाम्ना कहोड इति विश्रुतोऽभूत्। शुश्रूषुराचार्य्यवशानुवर्त्ती दीर्घं कालं सोऽध्ययनञ्चकार । तं वै विप्रः पर्य्यचरत् स शिष्यस्ताञ्च ज्ञात्वा परिचर्य्यां गुरुः सः । तस्मै प्रादात् सद्य एव श्रुतञ्च भार्य्याञ्च वै दुहितरं स्वां सुजाताम् । तस्यां गर्भः समभवदग्निकल्पः सोऽधीयानं पितरञ्चाप्युवाच । सर्व्वां रात्रिमध्ययनं करोषि नेदं पितः सम्यगिवोपवर्त्तते । वेदान् साङ्गान् सर्व्वशास्त्रैरुपेतानधीतवानस्मि तव प्रसादात् । इहैव गर्भे तेन पितर्ब्रवीमि नेदं त्वत्तः सम्यगिवोपवर्त्तते । उपालब्धः शिष्यमध्ये महर्षिः स तं कोपादुदरस्थं शशाप । यस्मात् कुक्षौ वर्त्तमानो ब्रवीषि तस्माद्वक्रो भविताऽस्यष्टकृत्वः । स वै तथा वक्र एवाभ्यजायदष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः”। सचाष्टावक्रसंहिताकारी

अष्टावक्रीय न० अष्टावक्रमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः छ । भा० व० प० १२२ अध्यायमारभ्य अध्यायत्रयात्मक ग्रन्थभेदे यत्र वादेन वन्दिनं जित्वाऽष्टावक्रेण वन्दिपराजितं तेनैव जलेनिमज्जितं पितरं कहोड़नामानं मुनिं मोचयामास तेन प्रसन्नेन पित्रा तस्याष्टवक्रतादूरीकरणेन सौम्याकारता कृतेति वर्णितम् ।

अष्टि स्त्री अश्यते भुज्यते अश-क्तिन् पृषो० षत्वम् । (आंटि) इति ख्याते १वीजे, २षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे च । “अष्ट्यष्टी ततः स्मृते” वृ० र० । अश-व्याप्तौ-क्तिन् । ३व्याप्तौ । अश-करणे क्तिन् । ४भोगसाधने देहे “शतशारदीया युष्मान् न जरदष्टिर्यथासम्” यजु० २४,५२। जरती अष्टिः शरीरं यस्य “वेददी० अष्टेः षोड़शाक्षरपादत्वेन तत्संख्यासाम्यात् ५षोड़शसंख्यायां ६तत्संख्येये च । “सप्ताद्रिपञ्चाङ्कदिने विवाहाद्वधूप्रवेशोऽष्टिदिनान्तराले । इति मुहू० चि० फलाभ्यन्तरस्यास्थितुल्यकठिनांशवाचो तु षकारमध्यः अष्ठिशब्दएव ज्यायान् अस्थितुल्यतया तस्या-ष्ठित्वम् । तकारयुक्तः पाठस्तु असमीचीनः । “रसमयस्य त्वगष्ठ्यादेरभावात् फलमेव रसं पिबतेति” भाग०टी० श्रीधरः ।

अष्ट्रा स्त्री अश्यते चाल्यतेऽनया अश-करणे ष्ट्रन् । १प्रतोदे “शुनमष्ट्रामुदिङ्गय” ऋ० ४,५७,४ । “अष्ट्रांप्रतोदम्” भा० २रथचक्रावयवभेदे च । “अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्” ऋ० ६,५८,२ । “अष्ट्रामारामिति” भा० ।

अष्ठीला स्त्री अष्ठिस्तत्तुल्यकठिनांशमानं रा-क रस्य लः दीर्घः “आध्मापयन् वस्तिगुदं रुद्ध्वा वातश्चलोन्नताम्” । कुर्य्यात्तीव्रार्त्तिमष्ठीलां मूत्रस्य मार्गरोधिनीमिति वैद्यकोक्तलक्षणयुक्ते वातजन्ये १व्याधिभेदे । २मूत्राघातरोगभेदे सुश्रुतः तल्लक्षणादि तत्र यथा “अथातो मूत्राघातप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः वातकुण्डलिकाष्ठीला वातवस्तिस्तथैव च” द्वादशभेदानभिधाय लक्षितं यथा “शकृन्मार्गस्य वस्तेश्च वायुरन्तरमाश्रितः । अष्ठीलावद्घनं ग्रन्थिं करोत्यचलमुन्नतम् । विण्मूत्रानिलसङ्गश्च तत्राध्मानं च जायते । वेदना जायते वस्तौ वाताष्ठीलेति तां विदुः” । ३वर्त्तुलाकारे पाषाणखण्डे च । तदाकारत्वेन वाताष्ठीलाया अपि तथात्वम् “ततोजज्ञे मांसपेशी लोहाष्ठीलेव संहता” भा०आ० प०११५ अध्या० । मूत्राघाते क्लीवत्वमपि भेदनं दीपनं हन्यमानाह्वाष्ठीलमुद्रषु” सुश्रुतः ।

अष्ठीवत् पु० नास्ति अतिशयितमस्थि यस्मिन् मतुप् पृषो० नि० । (आंटु) इति ख्याते जान्वोः सन्धिस्थाने । “अष्ठीवन्तौ परिकुवफौ च देहे” ऋ०७,५०,२, “ऊरुभ्यां ते अष्ठीवद्भ्यां पार्ष्णिभ्यां प्रपदाभ्याम्” अथ०१०,१६२,४, अस्य ऊरुपूर्व्वपदत्वे द्वन्द्वे १अदन्तता ऊर्व्वष्ठीवं न० । “चत्वार्य्यूर्व्वष्ठीवानि” शत०ब्रा० । २ष्ठीवद्भिन्ने त्रि० ।

अस दीप्तौ अक० ग्रहणे गतौ च सक० भ्वादि० उभ० सेट् । असति ते आसीत् आसिष्ट । “लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः” कुमा० ।

अस विद्यमानतायाम् अदा० अक० पर० सेट् । अस्ति स्तः सन्ति असि स्थःस्थ अस्मि स्वः स्मः । स्यात् स्युः । अस्तु स्ताम् सन्तु एधि—असानि । आसीत् । अस्य असार्व्वधातुके भ्वादेशः । तेन भूधातुवद्रूपम् । विद्यमानता च काल संबन्धधारणं तदुक्तं हरिणा “आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीव्यपदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः” “अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा” कुमा० यच्चावहासार्थम सत्कृतोऽसि गीता” “प्रपन्नोऽस्मि स्वैरं रतिरसमहानन्दनिरताम्” श्यामास्तवः । “स्याद्वा संख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः” फणिभा० “स्यातामसित्रे मित्रे च सहज

प्राकृतावपि” माघः कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः” मनुः “दिनेदिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्” नैष० “आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्” मनुः । “नत्वेवाहं जातु नासमिति” गीता । सन् सन्तौ सन्तः । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” छा० उ० “योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते” मनुः । “नासतोविद्यतेऽभावोनाभावो विद्यते सतः” गीता स्त्रियां ङीप् “सती सता योगविसृष्टदेहा” कुमा० “सती वाऽविद्यमाना वा प्रकृतिः परिणामिनी हरिः वि+अति+व्यतिहारे परस्परमेकरूपेण स्थितौ “अन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्म्मः” भट्टिः ।

असू क्षेपे दिवा० पर० सक० सेट् । अस्यति अस्येत् अस्यतु आस्यत् आस्यत् आस । असिता—अस्ता असिष्यति । अस्यन् अस्यमानः अस्तः । असितुम्—अस्तुम् । असित्वा—अस्त्वा अभ्यस्य, निरस्य “आरे अस्मद्व्यं हेलो अस्यतु” । ऋ० १,११४,४, “दस्यवे हेतिमस्यार्य्यम्” ऋ० १,१०३,३, अति—अतिदूरक्षेपणे “बहुभिश्चैकमत्यस्यन् केन च बहून् जनान्” भा० अत्यस्तः पा० । वि+अति । वैपरीत्येन स्थापने “व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः” मनुः “व्यत्यासम्भवयोगतः” स्मृतिः अधि—आरोपे आरोपश्च अतस्मिन् तद्बुद्धिः अन्योपरिस्थापनञ्च आद्यार्थे “अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति” “आह कोऽयमध्यासोनाम” उच्यते स्मृतिरूपः परत्रपूर्व्वदृष्टावभासः” शा० भा० । अनु—पश्चात् सह वा क्षेपणे अन्वस्तः । “कुञ्जमेखला वल्कलेनान्वस्ता भवति” शत० ब्रा० । अप—दूरीकरणे “गतिरपास्तसंस्था मतिः” मालतीमा० “किमित्यपास्याभरणानि यौवने” कुमा० । अभि—अभ्यावृत्तौ, “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः” कुमा० “अभ्यासेन तु कौन्तेय ! वैराग्येण च गृह्यते” गीता । “शैशवेऽभ्यस्तविद्यानाम्” रघुः । अव—अवक्षेपे “तामवास्यतो गच्छति च सृजम्” शत० ब्रा० समन्तात्क्षेपे “तामवास्यत्यागच्छति सुदम्” शत० ब्रा० उद्—ऊर्द्धोत्क्षेपणे “पुच्छमुदस्यति” सि० कौ० । परि+उद् भिन्नतया बोधने । “प्राधान्यं हि विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्य्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ्” मीमां० यथा श्राद्धादौ पर्य्युदस्तकालेरात्र्यादिः “अमावास्यायां पितृभ्योदद्यात्” “रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीते” त्युभयोरेकवाक्यतया रात्रीतरामावस्यायां श्राद्धं कुर्व्वीतेति हि बोधः तत्र रात्रिः पर्य्युदस्ता एवमन्यत्रापि । परितः क्षेपणे च “अन्याः सर्वे पर्य्युदस्ता महर्षिभिरनिवेशने” भा० स० प० । वि+उद्—निवारणे । “चीराणीव व्युदस्तानि रेजुस्तत्र महावने” “रामा० त्वन्तु हेतूनतीत्यैतान् कामक्रोधौ व्युदस्य च” । भा० स० प० । उप—समीपस्थापने “तस्याधस्तात्तद्बहिरुपास्यति चमसेषु” कात्या० १०,५, नि—अर्पणे “न मद्विधे न्यस्यति भारमग्र्यम्” । निक्षेपरूपेणार्पणे च “न्यासीकृता स्थानभिदा स्मरेण” कुमा० “राज्यं न्यासमिवाभुनक्” रघुः । उच्चारणपूर्व्वकं तत्र तत्र स्थाने अर्पणीतया ध्याने च । “आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततः परम् । अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च” तन्त्रम् । उप+नि+वाचारम्भणे “उपन्यासस्तु वाङ्मुखम्” अमरः । प्रथमप्रयोगे च “मतमप्युपन्यस्तं पूर्व्वमावेदितं न चेत् । हीयते व्यवहारेण” स्मृतिः “स तु तत्र विशेषदुर्लभः सदुपन्यस्यति कृत्यवर्त्म यः” किरा० सम्+नि त्यागे “व्रीड़ादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः” कुमा० विहितकर्म्मणां विधानेन त्यागे च “दशलक्षणकं धर्म्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा सन्न्यसेदनृणो द्विजः” मनुः । “न हि संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति” “मयि संन्यस्य कर्म्माणि” गीता । निस्—निर्—निष्ठीवने दूरीकरणे च । निरस्यति “निष्ठीवति ष्ठिवु निरसने” पा० धातुपा० “निरस्तः परावृत्तः तृणनिरसने भवदेवः “निरस्तगाम्भीर्य्यमपास्तधैर्य्यम्” माघः “निरास भृङ्गं कुपितेव पद्मिनी” भट्टिः “क्वणदलिकुलनूपुरा निरासे” किरा० । त्वरितोच्चारणे च “निरस्तं त्वरितोदितम्” अमरः ।

परा—निराकारणे “एतेन खण्डनकारमतमपि परास्तम्” चिन्ता०

परि—परावर्त्तनेन स्थापने “सुखेन पर्य्यस्तविलोचनेन” कुमा० । “पर्य्यस्यन्निह निचयः सहस्रसंख्याम्” किरा० । अर्पणे च “ताम्रोष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य” कुमा० । वि—परि—वैपरीत्ये, परिवर्त्तने भ्रान्तिज्ञाने च “इतरथा पात्रे विपर्य्यस्येते” शत० ब्रा० । “संशयविपर्य्यासनिवारणेनेति” चिन्ता० “विपर्य्यासितदर्शनैः” बौद्धका० ।

प्र—प्रक्षेपे “अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” मनुः “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते” गीता ।

अनु—प्र—आनुलोम्येन अनुगततया एकरूपेण निवेशने अनुप्रासः

प्रति—प्रतिरूपक्षेपणे । “तद्यथाऽहिनिर्लयणी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत” शत० ब्रा० ।

वि—विशेषरूपेण सम्यगवबोधनाय निवेशने व्यासः विग्रहवाक्यम् तस्य समस्तवाक्यार्थस्य विशेषेणावबोधहेतुतया निवेशनात्

तथात्वम् विभागे "विव्यास वेदान् यस्मात् स तस्मात् व्यास इति स्मृतः" भा०आ०प०। पारावारेति व्यस्तं समस्तं विपरीतञ्च" सि०कौ० । व्यस्तः "व्यस्तरात्रिन्दिवस्य ते" कुमा० पृथक्करणे एवैकशः प्रयोगे व्यस्तः "व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमे" भवदेव । निवारणे च "व्यस्यन् दृप्तां शिशिरैः पयोभिः" भट्टि । विक्षेपे "व्यस्तास्तारागणादूव" भा०।

वि—नि—अर्पणे। "विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिना सिद्धान्तमुक्तावली विन्यस्ता" सि०मु० "विभागविन्यस्तमहार्घरत्नम्" भट्टिः ।

सम्—संक्षेपे "समासेन निबोधत" पुरा०समस्या । संक्षिप्यन्यसने यथा पीतम् अम्बरमिति समुदायस्य पीताम्बर इति संक्षेपेण प्रयोगः समासः । "सर्व्वोऽप्येकदेशोऽह्ना सह समस्यते" वार्त्ति० । "समस्यमानपदार्थातिरिक्तपदार्थबोधकत्वं बहुव्रीहित्वमिति सारमञ्जरी । "समासः षड्विधो बुधैः" हरिः साकल्ये च समस्तम् "ज्ञानमस्ति समस्तस्य देवीमा० "व्यस्तसमस्त महाव्याहृति होमे विनि०" भवदे० संयोजने च समस्य सम्पादयत गुणैरिमाम्" किरा० ।

असंयत त्रि० न०त०। बन्धनशून्ये "असंयतोऽपि मोक्षार्थी" काद० । असंयतः अबद्धः अकारे विष्णौ भक्तस्य ।

असंयुक्त त्रि० विरोधे न०त०। १वियुक्ते । २व्यञ्जनवर्णामिश्रिते व्यञ्जनवर्णे ३द्रव्यान्तरैरसंसृष्टे च ।

असंयुत त्रि० न०त० । संयुतभिन्ने "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् । औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुर-संयुतम्" पा० शिक्षा ।

असंयोग पु० अभावे न०त०। १संयोगाभावे न०ब०। २संयोगशून्ये त्रि०।संयोगः क्रियाजन्यः द्रव्याश्रयगुणविशेषः हल्वर्णयोरचाऽव्यवधानञ्च । "असंयोगोपधात्" पा०।

असंलग्न त्रि० न०त०।१संलग्नभिन्ने विभक्ते २असंबद्धे च ।

असंवृत त्रि० न संवृतः । १अनावृते "नासंवृतमुखः कुर्यात् क्षुतं जिह्मां तथैव च" स्मृतिः"संवृतं संवरणम् न०७ब०। अत्यन्तावरके २नरकभेदे न० "योऽस्य धर्म्ममाचष्टे यश्चोपदिशति व्रतम् । सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव गच्छति" मनुः ।

असंशय पु० अभावे न०त० । १सन्देहाभावे न०ब० । २सन्देहशून्ये "असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्य्यमस्यामभिलाषि मे मनः" शकु०सन्देहस्य एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धकोटिद्वयभानम् यथा पर्व्वतो वह्निमाननवा इहनतदभावरूपविरुद्धकोटिद्वयमेकस्मिन् पर्व्वते धर्म्मिणि ज्ञायते "स्थाणुः पुरुषो वेत्यत्र अस्थाणुत्वस्य पुरुषत्वव्याप्यतावच्छेदकतया गृहीतधर्म्मकत्वेन विरुद्धत्वात्तथात्वमिति वेदः २निश्चये च

असंश्रव त्रि० नास्ति संश्रवः सम्यक् श्रवणं यत्र । सम्यक्-श्रवणायोग्ये दूरदेशादौ । "असंश्रवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्त्तयेत्" मनुः ।

असंश्लिष्ट त्रि० न०त० । संश्लेषशून्ये १विभक्ते २असङ्गते च ।

असंसर्ग पु० अभावे न०त० । १संसर्गाभावे । न०त० । २संसर्गशून्ये निःसम्बन्धे ।

असंसर्गाग्रह पु० असंसर्गस्य परस्परसम्बन्धाभावस्याग्रहः । मीमांसकोक्तस्य इदमिति रजतमित्यादि ज्ञानद्वयस्यापि प्रवृत्तिजनकताप्रयोजके परस्परसम्बन्धाभावस्याबोधे । विस्तरः असत्ख्यातिशब्दे अख्यातिपक्षनिरूपणे ५२२पृष्ठे दृश्यः ।

असंसृष्ट त्रि० न० त०। १संसर्गरहिते । संसर्गश्च द्रव्ययोः सम्बन्धः धनिनोरेकत्र द्रव्ये विभागानन्तरं समुदायस्वामित्वसम्पादनञ्च "विभक्तोयः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते इह० उक्तेः । संसृष्टं द्रव्यमस्यास्ति अर्श०अच् संसृष्टः । इनि संसृष्टी च विभागानन्तरमेकत्र द्रव्येऽन्येन सह सम्बन्धवान् तद्भिन्नः असंसृष्टः असंसृष्टी च "अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टीनान्योदर्य्यधनं हरेत् असंसृष्ट्यपि चाददात् संसृष्टोनान्यमातृजः" या०स्मृ०। "तस्माद्विभक्तासंसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्याते पत्नी धनं प्रथमं गृह्णातीति" मिता० ।

असंस्कृत त्रि० सम्+कृ-क्त सुट् न०त० । १गुणान्तराधानमनीते २अपरिष्कृते ३गर्भाधानादिसंस्काररहिते, च । असंस्कृतः सुतो ज्येष्ठेनापरो वेदपारगः" स्मृतिः "असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैः" या०स्मृ० । व्याकरणसंस्कारशून्ये ४अपशब्दे पु० "संस्कारोहि सतो गुणान्तराधानम् सच लौकिकालौकिकहेतुकः । तत्र यथा गर्भाधानादिना अलौकिकेन हेतुना देहः संस्क्रियते तत्संस्काराच्च तदभिमानी देही । एवं स्नानाचमनादिनाऽपि । लौकिकेन तु पाकादिना द्रव्यान्तरयोगेन वा अन्नादौ गुणान्तरमाधीयते अतएव संस्कृतं भक्ष्याः इति पा० सूत्रे भक्ष्यस्य दध्याद्युपसेकेन संस्कार उक्तः । शरावे संस्कृतः शारावः सक्तुः दध्नि संस्कृतः दाधिकः सूपः" सि०कौ० ।

असंस्तुत त्रि० न०त० । १अपरिचिते । "प्रेयानयमसंस्तुत इव परित्यक्तः" काद० । २सम्यगस्तुते च ।

असंस्थित त्रि० न०त० । १अप्रेते परलोकं प्रति अप्रस्थिते "असंस्थितान् प्राणान् संस्थापयेत्" शत०ब्रा०२असुस्थिते

अवस्थितभिन्ने ३चले च। "गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः" इति शकु०।

असंहत त्रि०, न संहन्यते इतरेण संहन्यते सम्+हन–क्त न०त०। १संघातमनापन्ने २असंलग्ने "सर्व्वं तस्मिन्हुतं पश्चाद्धुतं वा बहुलमयुग्ममसंहतं प्रागग्रं मूलमाच्छादयन्" गोभि० "असंहतमसंलग्नम्" सं०त० रघु०। सांख्यमतसिद्धे ३पुरुषे पु०। तन्मते हि प्रकृत्यादेः शय्यागृहादिवत् संहत्यैव (इतरसापेक्षतयैव) पुरुषार्थकारित्वम् पुरुषस्य तु प्रकाशरूपक्रियायां नेतरापेक्षाऽस्तीति तस्यासंहतत्वम्। संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य" सां०भा० "विवादास्पदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिद्ध्यति तत्रापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः। पातञ्जले च "परार्थं संहत्य कारित्वादिति" सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् तु यथाश्रुतमेवान्यावयवसाधारणम्। इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात्। पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात्। पुरुषसत्रार्थसम्बन्धमात्रे बुद्धिवृत्त्यपेक्षणात्। सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति। "संहतपरार्थत्वात्" सां०सू०भा० "अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यःपरः पुरुषः सिध्यति"।

असकृत् अव्य० न सकृत् न०त०। पौनःपुन्ये। "असकृदेकरथेन तरस्विना" रघुः "अन्यायेनासकृच्चैतान् गुणांश्च परिनोदयेत्" "असकृद्गर्भवासेषु वासं जन्म च दारुणम्" इति च मनुः। "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" शा०सू०।

असक्त त्रि० सन्ज–क्त न०त०। १आसक्तिशून्ये २फलाभिलाषशून्ये च "असक्तः सुखमन्वभूदि"ति रघुः। "कुर्य्याद् विद्वांस्तथाऽसक्तः" इति गीता "असक्तमाराधयतो यथायथम्" किरा०। [सक्थिशून्ये

असक्थ (क्थि) त्रि० नास्ति सक्थि यस्य वा टच् समा०।

असक्रा स्त्री सम्+क्रम–विट् पृ० समोऽन्तलोपः न०त०। संक्रान्त्यां स्त्रियाम्। "न इषं पिन्वतमसक्राम्" ऋ०६,६२,८, असक्रामसङ्क्रमणीम्" निरु०।

असखि पु० न सखा न टच् समा०। सखिभिन्ने रिपौ।

असगोत्र त्रि० न समानं गोत्रमस्य वा समानस्य सः। भिन्नगोत्रे "असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। यश्चाग्निदाता प्रेतस्य पिण्डं दद्यात् स एव हि" स्मृतिः पक्षे न सादेशः। असमानगोत्रः "असमानगोत्रार्षेयीम् भार्य्यां विन्देत" स्मृतिः।

असङ्कल्प पु० विरोधे न० संकल्पाभावे। न०ब०। संकल्पशून्ये त्रि०।

असङ्कसुक त्रि० न०त०। स्थिरमतौ।

असङ्कुल त्रि० न सङ्कुलः। १परस्पराविरुद्धे। २ग्रामादिपथे ३विस्तीर्णे पथि च पु०।

असङ्क्रान्तमास पु० न संक्रान्तः न राश्यन्तरं प्राप्तोरविर्यत्र चान्द्रमासे। शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते रविसङ्क्रमणशून्ये मलमासे। "असङ्क्रान्तमासोऽधिमासोनिरुक्तः" विवरणमधिमासशब्दे १२१ पृ०।

असङ्क्षेप पु०अभावे न०त०। १संक्षेपाभावे विरोधे न०त०। २विस्तारे न०ब०। ३संक्षेपशून्ये विस्तीर्णे त्रि०।

असङ्ख्य त्रि० नास्ति संख्या इयत्ता यस्य। इयत्ताशून्ये। "प्रसह्य तेजोभिरसंख्यतां गतैः" माघः। [संख्यान्विते च

असङ्ख्यात त्रि०सम्–ख्या–क्त न०त०। १इयत्ताशून्ये २बहु-

असङ्ख्येय त्रि० संख्यातुमशक्यः १इयत्तारहिते २विष्णौ पु० "असंख्येयोऽप्रमेयात्मा" विष्णुस० संख्याहंभेदादिन विद्यते इत्यसंख्येयः भा०।

असङ्ग पु० अभावे न०त०। १सम्बन्धाभावे नास्ति सङ्गो विषयैर्यस्य ३पुरुषे जीवे तस्य सर्व्वसम्बन्धशून्यत्वात् तथात्वम्। "असङ्गोऽयं पुरुषः" सां०सू०। ३सम्बन्धशून्ये ४प्रतिबन्धशून्ये च त्रि०। "असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया" रघुः। [३असंबन्धे ४सङ्गतिशून्ये च।

असङ्गत त्रि० न०त०। सङ्गतभिन्ने १अयुक्ते २युक्तिशून्ये

असङ्गति स्त्री अभावे न०त०।१सङ्गत्यभावे। सङ्गतिश्च "सङ्गतिरनन्तराभिधानव्याप्ता, आनन्तर्य्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयोऽर्थः सङ्गतिः, जायते च कार्य्ये कारणे वा ज्ञाते कारणत्वस्य कार्य्यत्वस्य ज्ञानात् किमस्य कारणं कार्य्यं वेति जिज्ञासा" दीधित्युक्ता सा च षोढ़ा तदुक्तमभियुक्तैः "सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वम् षोढ़ा सङ्गतिरिष्यते" इति व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन। "निर्दिष्टोपपादकत्वमुपोद्घातत्वम् "चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" इति प्राचीनोक्तौ चिन्तापदं कृदभिहितोभाव इति न्यायेन चिन्तनीयपरं तथा च तस्याअपि प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वं प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्वपर्य्यवसन्नमित्यर्थः। हेतुत्वं कारणत्वम्। अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् अनन्तरोद्दिष्टत्वम् तथा इति श्रीभास्करकृत्। निर्व्वाहकं कारणतानिर्व्वाहकं कार्य्यत्वमिति यावत् एकं कार्य्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्य्य-

कारित्वम् प्रसङ्गत्वन्तु सङ्गतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम् "स्मृतस्य उपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग" इति प्रवादेऽपि स्मृतत्वमनन्तराभिधानप्रयोजकस्मृतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वञ्च प्रसङ्गलक्षणोपेक्षा एव उपोद्घातादयस्तदन्यत्वं तेन ततोऽपि प्रागुक्तस्यैवार्थस्य लाभः" इति न्यायमतम्। वेदान्तिमते तु सङ्गतिस्त्रिविधा "शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा। शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरूह्यताम्"। शास्त्रप्रतिपाद्यमध्यायप्रतिपाद्यं पादप्रतिपाद्यमर्थमवगम्य शास्त्रसङ्गतिरध्यायसङ्गतिः पादसङ्गतिश्च तिस्रः सङ्गतय ऊहितुं शक्यन्ते इति तदर्थः। तत्र "शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः। समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा" ब्रह्मविचाराख्यशास्त्रस्य प्रथमेनाध्यायेन समन्वयः, (सर्व्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्य्येणावधारणम्) प्रतिपाद्यते। द्वितीयेन अविरोधः। तृतीयेन साधनम् चतुर्थेन फलम्। इत्येवमध्यायार्थाः एवमेषां प्रतिपाद्यमुक्त्वा षोड़शपादप्रतिपाद्यानर्थानभिधाय। "ऊहित्वा सङ्गतीस्तिस्रो याश्चावान्तरसङ्गतीः तत्र आक्षेपदृष्टान्तप्रत्युदाहरणादिकाः। पूर्व्वपक्षस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये। पूर्व्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राक्षेपादि योजयेत्" इति वेदा०न्या०मा०। अवान्तरसङ्गतिस्त्वनेकधा। आक्षेपसङ्गतिर्दृष्टान्तसङ्गतिः प्रासङ्गिकसङ्गतिरित्येवमादि। उदाहृतञ्च तत्रैव तद्यथा प्रथमाधिकरणे ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः। तत्र युक्तिः ब्रह्मणः संदिग्धत्वमिति। द्वितीयाधिकरणस्य जगज्जन्मादि ब्रह्मलक्षणं न भवतीति पूर्व्वपक्षः तत्र युक्तिः जन्मादेर्जगन्निष्ठत्वादि। तदुभयमवलोक्य तयोराक्षेपसंगतिं योजयेत्। संदिग्धत्वाद्ब्रह्म विचार्य्यमित्ययुक्तं जन्मादेरन्यनिष्ठत्वेन ब्रह्मणो लक्षणत्वाभावे सति ब्रह्मैव नास्ति कुतस्तस्य संदिग्धत्वं विचार्य्यत्वं वेत्याक्षेपसंगतिः। दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसङ्गती अपि योजयितुं शक्येते। यथा संदिग्धत्वहेतुना ब्रह्मणो विचार्य्यत्वं तथा जन्माद्यन्यनिष्ठत्वहेतुना ब्रह्मणो लक्षणं नास्तीति दृष्टान्तसंगतिः। यथा विचार्य्यत्वे हेतुरस्ति न तथा लक्षणसद्भावहेतुं पश्याम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः। एते दृष्टान्तप्रत्युदाहरणसंगती सर्व्वत्र सुलभे पूर्व्वाधिकरणसिद्धान्तस्योत्तराधिकरणपूर्व्वपक्षे हेतुमत्त्वसाम्यस्योत्तराधिकरणसिद्धान्ते हेतुशून्यत्वैलक्षण्यस्य च मन्दैरप्युत्प्रेक्षितुं शक्यत्वात्। आक्षेपसंगतिर्यथायोगमुन्नेया। प्रासङ्गिकसंगतिरुन्नीयते। देवताधिकरणस्याधिकारविचाररूपत्वात्समन्वयाध्याये ज्ञेयब्रह्मवाक्यविषये तृतीयपादे च संगत्यभावेऽपि बुद्धिस्थावान्तरसंगतिरस्ति। तथाहि पूर्व्वाधिकरणेऽङ्गुष्ठमात्रवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वादङ्गुष्ठमात्रत्वं ब्रह्मणो मनुष्यमात्रहृदयापेक्षं मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति उक्तम् तत्प्रसङ्गेन देवताधिकरणं बुद्धिस्थम् सेयं प्रासङ्गिकी संगतिः। तदेवंन्यायसंगतिर्व्युत्पादिता"। एवं मीमांसासङ्गतिरपि अधिकरणमालायां दृश्या विस्तरभयान्नोक्ता ईदृशसङ्गत्यभावेऽसङ्गतिः। २असम्बन्धमात्रे ३अर्थालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे २६४ पृष्ठे दृश्यः। [२तच्छून्ये त्रि०।

असङ्गम पु० अभावे न०त०। १सङ्गाभावे मेलनाभावे न०त०

असङ्गिन् त्रि०सन्ज–घिनुण् न०त०। सम्बन्धशून्ये "संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्" वे० परि०।

असच्छास्त्र न०असत् असद्विषयकत्वेनानिष्टप्रयोजकम् शास्त्रम्। बौद्धागमे। तस्यासदर्थप्रतिपादकत्वात् वैदिकधर्म्मविरुद्धार्थकत्वाच्च तथात्वम्। "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमित्यादिना तेषामीश्वरानङ्गीकारेण चासत्त्वं ज्ञेयम्"।

असज्जन पु० विरोधे न०त०। सज्जनभिन्ने दुर्जने "न मामसज्जनेनार्य्यां समानयितुमर्हसि" रामा०।

असञ्ज्ञा स्त्री अभावे न०त०। १संज्ञाभावे न०ब०। संज्ञाशून्ये त्रि०। संज्ञा च ज्ञानं नाम इङ्गितादिज्ञापनञ्च तेषामभावः। "तेभ्योऽसञ्ज्ञां चकार" शत०ब्रा०।

असत् त्रि० अस+शतृ न०त०। १सद्भिन्ने, निरुपाख्ये निःस्वरूपे निषेधरूपेण प्रतीयमाने, २अभावत्वाश्रये, "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्। असदित्युच्यते पार्थे"ति गीतोक्ते अश्रद्धया कृते ३होमादौ च।४इन्द्रे पु०।५दुष्टाचारिणि असाधौ त्रि०"नच सत् नासदुच्यते" गीता।स्त्रियां ङीप् सा च ६कुलटायाम्। "परितस्तार रवेरसत्यवस्थम्" माघः नामरूपाभ्यामव्याकृते कारणात्मनास्थिते सूक्ष्मरूपे ६अव्यक्ते, च "असदेवाग्र आसीत्" कथमसतः सज्जायेत" च इति छा०उप० बौद्धागमसिद्धं सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वम् तच्छून्ये ७अकिञ्चित्करे अभावादौ८अविद्यमाने "नासतो विद्यते भावः" इति यत्तत् सदसतोः परमिति च" गीता "विभेदजनकाज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते। आत्मनो ब्रह्मणोऽभेदमसन्तं कः करिष्यति" संक्षे०शा०।

असत्कर्म्मन् न० कर्म्म०। १वेदादिशास्त्रनिषिद्धे दुष्टकर्म्मणि न सत् कर्म्म यस्य। २साध्वाचारशून्ये त्रि०स्त्रियां डाप्.

असत्कृत त्रि० न०त०। १अपूजिते २असम्मानिते "असत्कृतमवज्ञातम् तत्तामसमुदाहृतम्" गीता। "अवज्ञावहासार्थमसत्कृतोऽसि" गीता।

असत्ख्याति स्त्री असतः सत्त्वशून्यस्यानिर्वचनीयस्य ख्यातिर्ज्ञानम्। अनिर्वचनीयस्य रजतप्रपञ्चादेर्ज्ञाने। यथा शुक्तिकायां रजतमनिर्वचनीयमुत्पद्यमानमिव प्रतीयते एवं ब्रह्मणि जगत् अनिर्वचनीयतयोत्पन्नमिव ख्यायते इति हि वेदान्तिनां मतम्। अस्ति हि सर्वलोकेषु प्रसिद्धम् इदं रजतमित्यादिज्ञानं तच्च प्रवर्त्तकतया सर्वैरभ्युपगम्यते। तत्र चतस्रोविधाः अख्यातिः अन्यथाख्यातिः आत्मख्यातिः असत्ख्यातिश्चेति विवरणे स्थितम्। तत्राख्यातिवादिनामयमाशयः। इदं रजतमित्यादौ चक्षुराद्यसन्निकर्षात् पारिशेष्यात् रजतं स्मर्य्यते न तु ज्ञायते इति तस्य स्मरणस्याख्यातित्वमिति। तदेतन्न सम्यक् रजतस्य प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानत्वात् स्मर्य्यमाणस्याप्रवर्त्तकत्वाच्च नचेदमंशस्यैव प्रत्यक्षत्वं न रजतस्येति वाच्यम् यथा सत्यरजतस्थलेषु इदं रजतम् अयं घट इत्यादिषु इतरेतरसंसृष्टौ सामान्यविशेषौ अपरोक्षतयाऽनुभूयेते अत्रापि तथानुभवात्। अथ सामान्यविशेषयोर्नैरन्तर्य्येण प्रतिभासात् तथा व्यवहारो न तु संसर्गज्ञानरूपविशिष्टज्ञानसम्भवादिति वाच्यम् सत्यस्थलादीषन्न्यूनताया अदर्शनात्। अथ पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभाव एव न्यूनतेति चेन्न पुरोवर्त्तिनि रजतसत्त्वासत्त्वयोरेवावयोर्विवादात् तदभावस्य न्यूनत्वासाधकत्वात्। किञ्च पुरोवर्त्तिनि रजतसंसर्गाभावः कथं निश्चीयते किं तद्गोचरज्ञानाभावात्? किं वा नेदं रजतमिति बाधज्ञानात्? नाद्यः तद्गोचरज्ञानाज्ञानयोरेवावयोर्विवादात् अर्थाभावेन ज्ञानाभावनिश्चयेऽन्योन्याश्रयात्। तस्मादपरोक्षज्ञानोदयादेव पुरोवर्त्तिनि रजतसत्ताङ्गीकार्य्या। न च अर्थसत्तानिश्चयाधीनः ज्ञानसत्तानिश्चय इति कल्पनात् प्रकृते चार्थासत्त्वात् न ज्ञानसत्त्वमिति वाच्यम् अर्थसत्तानिश्चयस्यापि निश्चयान्तराधीनतयाऽनवस्थाप्रसङ्गात्। तस्मात् संविन्निश्चयः स्वग्राहकसामग्रीप्रयोज्यतया स्वतएव। तदधीनस्तु अर्थसत्तानिश्चयः। नापि द्वितीयः रजतमिति उत्तरज्ञानविरोधिज्ञानसत्त्वे नेदं रजतमिति ज्ञानानुदयेन तेन बाधायोगात्। किञ्च इदं रजतमित्यत्र यथा इदमाकाररजताकारयोरविवेकस्त्वया कल्प्यते तथा नेदं रजतमित्यत्रापि तयोरविवेक एव कल्प्यतां न तु विशिष्टसंसर्गसंविदित्यपि अस्माभिर्वक्तुं शक्यते। अथ विशिष्टज्ञानस्यैव संवादिप्रवृत्तिजनकत्वमिव विशिष्टनिषेधबोधस्यैव निवर्त्तकत्वमिति निषेधस्य विशिष्टसंसर्गविषयकत्वमिति चेन्न प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्रं प्रत्येव संसर्गतदभावग्रहस्य हेतुतयैवोपपत्तौ संवादिविसंवादित्वयोः तत्र प्रवेशे गौरवात् किञ्च प्रवृत्तेः संवादित्वमपि वस्तुसत्त्वासत्त्वनिबन्धनम्। तच्च सत्यासत्ययोरुभयत्राप्यस्ति। न च पुरोवर्त्तिनि रजताभावः सर्वसम्मतः। शुक्तिकायां यथावभासमेवासत्यरजतस्य शुक्तिज्ञानेन निरसनयोग्यस्यैवास्माभिः स्वीकारात्। इयांस्तु भेदः तत्र मिथ्यारजताभ्युपगमेऽपि नेदं रजतमिति त्रैकालिकरजतनिषेधः परमार्थिकरजतविषयत्वान्न विरुध्यते। नचाप्रसक्तनिषेधानुपपत्तिः। मिथ्याभूतेऽपि रजते परमार्थरजतार्थिनां प्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतस्य सामान्योपाधिना रजतत्वेन प्रसिद्धिसम्भवात् अन्यथा भूतलादौ घटादिनिषेधोऽपि अप्रसक्तनिषेधः स्यात् तत्र घटादिसत्त्वे तदभावोव्याहन्येत। तदसत्त्वे तु अप्रसक्तनिषेधः स्यात्। ततश्च देशसामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना वा यथा घटादिप्रसक्तिर्नतु तत्कालिकभूतलत्वादिना तथा परमार्थरजतस्य प्रसक्तिर्भविष्यति। एवञ्च उत्तरकाले नास्त्यत्र रजतमिति प्रत्यक्षं सत्यरजतविषयम् मिथ्यैव रजतमभादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतविषय इत्युभयमप्युपपद्यते। एतेन रजतापरोक्ष्यं विशिष्टसंसर्गज्ञानं विनाप्यपरोक्षशुक्तिज्ञानाविवेकादुपपद्यते इत्यपि परास्तम्। विवेकज्ञानकालेऽप्येतावन्तं कालं रजतमनेनाविविक्तमित्येव विवेकस्यैव परामर्शप्रसङ्गात् एतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादिति प्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तेश्च। अतश्च पुरोवर्त्तिनि असद्रजतमुत्पद्यते इत्यङ्गीकार्य्यम्। अन्यथा शुक्तिज्ञानात् रजते प्रवृत्तौ अतिप्रसङ्गः स्यात् समानविषयकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् ततश्च न स्मर्य्यमाणमिदं रजतं किन्तु स्मर्य्यमाणसदृशमेव तदङ्गीक्रियते। तत्सादृश्यञ्च पूर्व्वानुभवसापेक्षज्ञानगम्यत्वेन। नह्यननुभूतरजतस्य पुरुषस्य रजतभ्रमोभवति। ज्ञानरूपाध्यासस्य तु संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिसादृश्यमिति भेदः।

अथ ज्ञानस्य प्रमाणस्मृतिद्वैविध्यनियमेन अध्यासस्य बाधितविषयकत्वात् परिशेषात् संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वाच्च स्मृतित्वमेवास्तु। न च स्मृतित्वे अतिसादृश्याच्छुक्त्यन्तरमेव कुतो न स्मर्य्यते इति वाच्यं काचगतरागादिदोषाणामपि तन्निमित्तत्वात् शुक्त्यन्तरे तदभावात् एवं तैरेव दोषैः स्मरणाभिमानस्य प्रमुषितत्वान्न रजतस्मरणेऽपि तत्तांश उल्लि-

स्मृते नवा स्मरामीत्यनुव्यवसायः तथा तैरेव विशेषावभासस्य प्रतिरोधान्न शुक्तिग्रहणेऽपि तदीयनीलपृष्ठादिविशेषग्रहः। तथा च इदमंशे ग्रहणं रजतांशे स्मरणमुभयात्मकमपि ज्ञानमविविक्ततया प्रवर्त्तकमिति तादृशग्रहणस्मरणाभ्यां रजतार्थी पुरोवर्त्तिनि प्रवर्त्तते इति चेन्न ग्रहणस्मरणे किं द्वे अपि प्रवर्त्तके आहोस्विदेकैकम् आद्येऽपि किं संभूय प्रवर्त्तके! क्रमेण, वा नाद्यः स्मृतिग्रहणयोः युगपदुदयासम्भवात्। क्रमविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्त्तकत्वमपि न युक्तम् पूर्व्वज्ञानस्य उत्तरज्ञानेन व्यवधानात् प्रवृत्तिहेतुत्वानुपपत्तेः इदमिति रजतमिति च विशृङ्खलयोरपि ज्ञानयोः प्रवर्त्तकत्वापत्तेश्च। नाप्येकैकस्य प्रवर्त्तकत्वं व्यवहारस्य विशिष्टविषयकतया विशिष्टप्रवृत्तये विशिष्ट संसर्गग्रहस्यैव हेतुतायाः स्वीकार्य्यत्वादिति।

अत्र ग्रहणस्मरणैरन्यथ्यैवोत्पत्त्या प्रवर्त्तकत्वसम्भवेनासत्ख्यातिर्नाङ्गीकार्य्या अपि तु विशिष्टसंसर्गस्याख्यातिरेवेति अख्यातिवादिनामेकदेशिनः आहुः।

तदपि वेदान्तिभिः निराकृतं यथा केयमख्यातिर्नाम किं ख्यात्यभावः? उत अन्यार्थिनोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतविज्ञानम्? अथाविविक्तानेकपदार्थज्ञानम्?। आद्ये सुषुप्तावेव सर्व्वज्ञानाभावसत्त्वेन तत्रैव भ्रमःस्यात् नान्यत्र-जाग्रत्स्वप्नयोः। द्वितीये झटिति बाधादालस्यादिना वा यत्र प्रवृत्तिर्न जाता तत्र भ्रान्तित्वं न स्यात्। तृतीयेऽप्यविविक्तत्वप्रतियोगिविविक्तत्वं नाम किम् भेदग्रहः? उत अभेदाग्रहः? आहोस्विदितरेतराभावभेदद्वित्वादिसंख्याविशिष्टज्ञानम्? नाद्यः इदमिति रजतमिति च पुनरुक्तशब्दद्वयहेतुत्वेन सामान्यविशेषयोर्भेदग्रहे सत्यपि अविवेकासद्भावात्। न द्वितीयः उत्तरीत्या भेदस्य दुर्ग्रहीतत्वादेव तद्विरुद्धस्याभेदस्याग्रहे सति तद्ग्रहनिषेधरूपस्याविविक्तत्वस्य दुःसम्पादत्वात्। तृतीयेऽपि द्वित्वादिज्ञानमपेक्षितं किमव्यासज्यवृत्ति उतानुषङ्गिकमपि पर्य्याप्तम् आद्ये गामानय दण्डेनेत्यत्र गोदण्डयोरपि साक्षाद् द्वित्वाद्यप्रतीतेरविवेकः प्रसज्येत। द्वितीये तु पुरोवर्त्तिरजतयोरप्यानुषङ्गिकद्वित्वादिज्ञानस्य सद्भावेन दुष्परिहरणीयत्वात्। नन्वविवेको नाम असंसर्गाग्रहः स च प्रतीयमानयोरिदंरजतयोः संभवति इदंरजते असंसृष्टे इति प्रत्ययादर्शनात् इति चेत् तदापि किं ग्रहणस्मरणयोरेवासंसर्गो विवक्षितः? उत [illegible] कयोश्चित्? आहोस्वित् संसर्गज्ञानरहितयोः? आद्ये अहं मनुष्य इति भ्रमो न स्यात् उभयोरपि ग्रहणत्वात्। द्वितीये षण्डो गौः शुक्लः पट इत्यपि भ्रमःस्यात् असंसर्गप्रतीत्यभावात्। तृतीयेऽपि स एव दोषःस्यात् न हि तत्र संसर्गज्ञानं संभवति तद्विषयस्यैक्याभावात् ऐक्यस्य च तद्विषयत्वस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। यदि गुणगुण्यादिसंबन्ध एव तद्विषययोरैक्यमित्युच्यते तर्हि इदं रजतमित्यत्रापि सादृश्यतत्सम्बन्धस्तद्विषयत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन संसर्गप्रत्ययोदुरुद्धरः। अथ तत्र नेदं रजतमित्यसंसर्गतत्प्रत्ययेन बाधान्न संसर्गतत्प्रत्ययौ सम्भवतः। तर्हि त्वन्मतेऽपि गुणगुण्यादेरितरेतराभावज्ञानाख्योऽसंसर्गप्रत्ययोऽस्त्येवेति संसर्गतत्प्रत्यययोरसम्भवात् भ्रमत्वापत्तिस्तदवस्था तस्माज्ज्ञासंसर्गाग्रहोऽप्यविवेकः।

अस्तु तर्हि प्रकृतेऽपि संस्कारजन्यैव रजतस्मृतिरिति चेत् न रजतस्य पुरोवस्थितत्वेन प्रतिभासादित्युक्तोत्तरत्वात् न च पुरोऽवस्थितत्वमविवेककृतमिति वक्तुं शक्यम्। अविवेकस्य भ्रमं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। तथा हि किं गृह्यमाणयोरविवेकः? किं वा गृह्यमाणस्मर्य्यमाणयोः? किं वा स्मर्य्यमाणयोः? नाद्यः स्वप्नदशायामात्मव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यग्रहणेन द्वयोर्गृह्यमाणयोरभावे तदविवेकस्य भ्रमप्रयोजकस्याप्यभावेन भ्रमाभावप्रसङ्गात्। न द्वितीयः स्वप्ने गृह्यमाणेनात्मना स्मर्य्यमाणस्य नीलादेरविवेके सति अहं नीलमिति प्रतिभासप्रसङ्गात्। तृतीये तु परोक्षमेव सर्व्वं भ्रान्ताववभासेत, सर्व्वस्यापि स्मर्य्यमाणत्वात् एवं च सति प्रकृतस्य पुरोऽवस्थितरजतज्ञानस्य स्मृतित्वानुमाने परोक्षावभासित्वोपाधिर्द्रष्टव्यः। याथार्थ्यानुमानस्य चायं प्रतिप्रयोगः। विमताः प्रत्यया न यथार्थाः बाध्यमानत्वाद्भ्रान्तिव्यवहारवदिति तस्मात् बोधदुराग्रहं परित्यज्य तृतीयं भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्त्तव्यम्।

अन्यथाख्यातिरिति नैयायिकादयः। ते ह्येवमुररीचक्रुः नतु तर्हि मा भूदख्यातिः अस्त्वन्यथाख्यातिः। तथा हि देशकालान्तरगतं हि रजतं शुक्तिसंप्रयुक्तेन दोषोपहितेनेन्द्रियेण शुक्त्यात्मना गृह्यते न चैवमननुभूतस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः। सादृश्यादेर्नियामकत्वादिति”।

तदेतदसत् किं ज्ञानेऽन्यथात्वं? किं वा? फले उत वस्तुनि?। नाद्यः रजताकारं ज्ञानं शुक्तिमालम्बते इति ज्ञानेऽन्यथात्वं वाच्यम्। तत्र शुक्तेरालम्बनत्वं नाम किं ज्ञानं प्रति स्वाकारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् नाद्यः। रजताकारग्रस्तं ज्ञानं प्रति शुक्तेः स्वाकारसमर्पणासम्भवात्। न द्वितीयः व्यामादिदर्शन

प्रयुक्तव्यवहारविषयस्य खड्गकुन्तधनुरादेर्व्याघ्रादि ज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात्। नापि फलेऽन्यथात्वम् फलस्य स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्शनात्। वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकायां रजततादात्म्यं किंवा रजताकारेण परिणामः। आद्येऽपि किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तभेदः किंवा भेदाभेदौ। नाद्यः। अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासम्भवात् अनिर्व्वचनीयस्य त्वया अनभ्युपगमात् शून्यतादात्म्यप्रतीतौ च गुणगुण्यादावपि तदसम्भवेन भ्रान्तित्वं दुर्वारम्। समवायस्य च प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात्। भेदाभेदपक्षे तु खण्डो गौरितिवदभ्रान्तिः स्यात्। परिणामपक्षेऽपि बाधो न स्यात्। विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणामज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदुग्धज्ञानवत्। अतः क्षीरवदेव शुक्तिर्न पुनर्बाध्येत। ननु कमलमुकुलविकाशरूपपरिणामहेतोः सूर्य्यतेजसोऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद्रजतपरिणामहेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावोऽस्तु इति चेत् मैवं विकसितमेव मुकुलमासीदितिवत् रजतमेव शुक्तिरासीदिति प्रतीत्यभावात् कथञ्चित् तद्भावेऽपि न परिणामपक्षो युक्तः निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् नचैकमेव क्षीरं दधिरूपेण कञ्चित् पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दृष्टचरं तस्मान्नान्यथाख्यातिः सुनिरूपा। ज्ञानलक्षणया देशान्तरगतरजतभानन्तु साक्षात्करोमीति साक्षात्कारोल्लेखिबुद्धेरन्यथानुपपत्त्या न सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। किञ्च ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे तथैव पर्व्वते वह्निज्ञानसम्भवेनानुमानादेरुच्छेदः स्यात् अनुव्यवसायात्तत्सद्भावकल्पने तु प्रकृतेऽपि साक्षात्कारानुव्यवसायसत्त्वेन तुल्यत्वात्। आत्मख्यातिरिति बौद्धाः। तथाहि सर्व्वासां बुद्धीनां विषयमन्तरेणापि तदाकारोल्लेखसम्भवेन रजतज्ञानमपि बुद्धिरूपतया न विषयान्तरमपेक्षते इत्यात्मनः बुद्धेरेव ख्यातिः प्रतिभासः "सहोपालम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वयः। अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" इति तेषां सिद्धान्तात्। तथाच विमतं रजतं बुद्धिरूपं चक्षुरादिसंप्रयोगं विनाऽप्यपरोक्षत्वात् सम्मतबुद्धिवत् इत्यनुमानेन रजतादेस्तद्रूपतासिद्धिः। ते हि मन्यन्ते शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाश्च षडपि प्रत्ययाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपान् प्रत्ययपदवाच्यान् चतुरो हेतूनपेक्ष्यैव उत्पद्यन्ते। तत्र नीलावभासरूपस्य चित्तरूपज्ञानस्य नीलालम्बनवतो नीलाकारता भवति। समनन्तरप्रत्ययात् पूर्व्वतनज्ञानवासनारूपात् बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात् स्पष्टतावभासः। चक्षुरादेरधिपतिप्रत्ययात् विषयप्रतिनियम इति। तत्रेदमुच्यते प्रकृते न तावत् सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकात् रजताकारोदयो भवति तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात्। नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याच्चक्षुरादेः सम्भवति तस्य विषयविशेषं प्रत्येव नियमनमात्रहेतुत्वात्। नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्व्वज्ञानात्। विजातीयघटादिज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयप्रसङ्गात्, नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्बाह्यार्थात् भवति। विज्ञानवादिभिस्तस्यानङ्गीकारात्। ततश्च रजतादिबाह्यार्थासत्त्वे विज्ञानस्य कथं रजताकारतासमर्पणम्। संस्कारसामर्थ्येन तत्कल्पनेऽपि न निस्तारः संस्कारस्य क्षणिकस्थायित्वविकल्पासहत्वात्। तथाहि स्थायित्वे सिद्धान्तहानिः। क्षणिकत्वे पूर्व्वानुभवोत्तरमुत्पन्नस्य तस्य द्वितीयक्षणे नाशात् रजताकारोल्लेखसमये तस्यासत्त्वात् कथं तेन तदाकारोल्लेखः सम्भवति। किञ्च संस्कारस्य विज्ञानातिरिक्तत्वे क्षणिकविज्ञानमात्रसिद्धान्तहानिः। अथानादिज्ञानसन्ततौ यदा कदाचित् पूर्व्वं रजतज्ञानमुत्पन्नं तदेव संस्कार इत्यङ्गीक्रियते स च यद्यपि विजातीयानेकज्ञानव्यवहितः तथापि कदाचित् सजातीयं ज्ञानान्तरमुत्पादयत्येव यथा व्रीहिवीजमनेकाङ्कुरादिकार्य्यव्यवधानेऽपि कदाचित् सजातीयान्तरमुत्पादयति तद्वत्। अथ न पूर्व्ववीजादुत्तरवीजोत्पत्तिः किन्तु पूर्व्ववीजजन्याङ्कुरसन्तानादेव तदुत्पत्तिरिति चेत् तर्ह्यत्रापि पूर्व्वरजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तान एव संस्कारोऽस्तु अतो न सिद्धान्तहानिः। एवं पूर्व्वरजतज्ञानमपि ततः पूर्व्वतररजतज्ञानादुत्पद्यते ततोऽनादिवासनाप्रापितं रजतं बुद्धिरूपमेव सत् भ्रान्त्या बहिर्वदवभासते इति चेत् अत्रोच्यते वेदान्तिभिः, किं तद्रजतमलौकिकं लौकिकं वा अलौकिकत्वेऽपि किं जन्मरहितम् उत लौकिकरजतवदेव जायते। अलौकिकत्वे जन्मरहितत्वे च जायमानस्य ज्ञानस्य रूपं न स्यात्। द्वितीयेऽपि किं बाह्यार्थात् जायते, उत ज्ञानात् नाद्यः तैर्बाह्यार्थानङ्गीकारात् ज्ञानादेव तदुत्पादाभ्युपगमे दुष्टकरणजन्यज्ञानादुत्पादो वाच्यः तथा च जनकस्य पूर्व्वसत्त्वनियमेन तज्जनिका प्रतीतिः न रजतं गृह्णीयात् वर्त्तमानपदार्थस्यैवाकारार्पकत्वनियमात् क्षणिकयोर्जन्यजनकयोर्भिन्नकालीनत्वेन रजतस्यापरोक्षकाले पूर्व्वज्ञानस्यासत्त्वात्

तेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् अतोरजतापरोक्षव्यवहारो विलुप्तः स्यात्। यदि अन्येन केनचित् दुष्टकारणजन्यज्ञानेन तदुत्पादस्ततः स्वात्मकबुद्ध्या तद्ग्रहः स्यादित्यङ्गीक्रियते तदाऽतिप्रसङ्गः किञ्च दुष्टकारणजन्यज्ञानस्यैव तदुत्पादकत्वं वाच्यं तत्र कारणस्य दुष्टत्वञ्च अर्थक्रियाकारिताशून्यविषयग्राहित्वेनैव तथा च असति रजते कथं कारणस्य दुष्टत्वनिर्णयः। अथ अदुष्टकारणजन्यज्ञानं तदुत्पादयति तदा तस्य घटादिवत् अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वसम्भवेन देशान्तरवर्त्तिरजतविषयकादविशेषः स्यात्। किञ्च रजतस्यानुत्पत्तौ न तस्य ज्ञानविषयता ज्ञानाकारार्पकतयैव विषयत्वस्य त्वया स्वीकारात् अनुत्पन्नस्य कथं ज्ञाने स्वाकारार्पकत्वसम्भवः। तस्मादात्मख्यातिपक्षे रजतमेव ज्ञानेन न प्रतीयेत।

एवमख्यात्यन्यथाख्यात्यात्मख्यातिपक्षेषु निरस्तेषु इदानीमसत्ख्यातिपक्षः वेदान्तिभिरभ्युपगतः आक्षेपपूर्व्वकं प्रदर्श्यते इदं रजतमिति ज्ञानं स्मृतिग्रहणाभ्यामन्यत् अध्यासनामकं ज्ञानं यत्र असतोऽनिर्वचनीयस्य उत्पन्नस्य रजतादेर्भानमीदृशं ज्ञानमसत्ख्यातिपदवेदनीयमस्ति। ननु ज्ञानस्य स्मृतिग्रहणाभ्यामन्यः प्रकारो न सम्भवति इति चेन्न किं विलक्षणसामग्र्यनिरूपणात् तदसम्भवः? उत विलक्षणज्ञानस्वरूपानिरूपणात्? उत विलक्षणविषयानिरूपणात्? नाद्यः संप्रयोगसंस्कारदोषाणामेव तत्सामग्रीतया कल्पनात् न च दोषस्य पूर्व्वप्राप्तकार्य्यानुदयं प्रत्येव हेतुत्वं न पूर्व्वकार्य्योदयं प्रतीति वाच्यं कार्य्यानुदयस्य तत्प्रागभावरूपतयाऽनादित्वे तत्र दोषहेतुत्वासम्भवात्। वातपित्तश्लेष्मणाञ्चापूर्व्वकार्य्योत्पादकत्वदर्शनाच्च न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः तदुद्बोधस्य तद्व्यापारत्वात् न हि व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिरिति नियमात् नह्युत्पतननिपतने कुर्व्वन् कुठारः छिदिक्रियां प्रति अहेतुर्भवति। ननु इन्द्रियसंप्रयोगस्य इदन्तामात्रे सत्त्वात् रजतांशेऽसत्त्वात् इदन्ताबोधनेन तस्योपक्षीणत्वात् एवं संस्कारस्य स्मृतिमात्रजनकत्वनियमेन वेदान्तिमते अध्यासात्मकज्ञानस्य स्मृतित्वानङ्गीरात्, दोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वस्य कुत्राप्यदर्शनाच्च कथं रजतावभास इति चेत् उच्यते प्रथमं दोषसहितेनेन्द्रियेण इदन्तामात्रविषयाऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते तत्र इदन्तायां तद्ग्राहकवृत्तौ च चैतन्यमभिव्यज्यते तच्चैतन्यनिष्ठा शुक्त्यविद्या च दोषवशात्संक्षुब्धा भवति तत्रेदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्थाऽविद्या दोषेण क्षुभिता सती सादृश्याद्युद्बोधितसंस्कारवशात् रजताकारेण विवर्त्तते। इदन्त्वावच्छिन्नचैतन्यस्थाऽविद्या तु रजतग्राहिवृत्तिसंस्कारसहकृता वृत्तिरूपेण विवर्त्तते। तौ च रजततद्वृत्तिरूपविवर्त्तौ स्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येनावभास्येते इत्येवं रजतावभासः कल्प्यते। यद्यप्यन्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेति ज्ञानद्वयम् तथापि तद्विषयौ सत्यानृते इदंरजते अन्योन्यात्मकतामापन्नौ इति विषययोरैक्यात् वृत्तिद्वयस्यैक्यम् ततश्च विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वेन ज्ञानैक्यमुपपद्यते। एवं मिथ्याज्ञानतद्विषययोर्निरूपणेन द्वितीयतृतीयविकल्पौ निरस्तौ वेदितव्यौ। यद्यप्यन्यत्र संप्रयोगसंस्कारौ परस्परं निरपेक्षौ प्रमितिस्मृत्योर्जनने समर्थौ दृष्टौ तथापि क्रमेण स्मृतिप्रमित्योरुत्पत्तौ प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या ताभ्यां प्रत्यभिज्ञावदेकं विशिष्टं मिथ्याज्ञानं जन्यते इति कल्प्यते यथा नैयायिकादिभिः निरन्तरोत्पन्नेष्वपि वर्णज्ञानेषु यौगपद्याभावात् पदार्थज्ञानानुपपत्त्या पूर्व्वज्ञानजन्यसंस्कारसहितमन्त्यवर्णज्ञानमेव पदार्थबुद्धिहेतुत्वेन कल्प्यते तद्वत्। ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वात् रूपरसादिज्ञानवदिति चेत् न अनुमानप्रत्यभिज्ञानयोर्व्यभिचारात् उभयोरपि नानाकारणजन्यत्वात्। अनुमानं हि व्याप्तिज्ञानसंस्कारलिङ्गदर्शनपरामर्शजन्यम्। प्रत्यभिज्ञा च इन्द्रियसंप्रयोगसंस्कारजन्येति सर्व्वैरङ्गीक्रियते न च शुक्तौ अनिर्वचनीयस्य रजतस्योत्पत्तौ तस्य च शुक्तौ संसर्गात् कथं तस्य मिथ्यात्वमसत्त्वञ्च स्यादिति वाच्यम् सत्तात्रैविध्याङ्गीकारेण तत्र व्यावहारिकसत्ताशून्यत्वेनैव तस्य मिथ्यात्वस्य कल्पनात्। तथाहि सत्त्वं त्रिविधं पारमार्थिकं त्रैकालाबाध्यत्वरूपं यथा ब्रह्मणः। व्यावहारिकं ब्रह्मज्ञाननिवर्त्त्यम् यथा आकाशादेः प्रातीतिकम् अधिष्ठानज्ञाननिवर्त्त्यं यथा शुक्तिरजतादेः। न च मिथ्यात्वकल्पनं मानहीनम्" "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इति श्रुतेः मिथ्यैवात्र रजतमभादिति रजततज्ज्ञानयोर्मिथ्यात्वप्रत्यभिज्ञानस्य च मानत्वात्। अतो मतान्तरवत् वेदान्तमते नानुभवविरोधोनिर्मूलत्वं वा। अख्यातिपक्षे अपरोक्षावभासिनः स्मर्य्यमाणत्वं विरुध्यते। ज्ञानद्वयपक्षे रजतस्य पारोक्ष्यं स्मृतौ स्मरणाभिमानमोषादिकम्, अन्यथाख्यातौ रजतस्य आपरोक्ष्यानुभवविरोधः आत्मख्यातिपक्षे विषयाभावेनापरोक्षावभासविरोधः"। प्रमेयविवरणसारांशः।

शुक्तिरजतादि ज्ञानदृष्टान्तेन ज्ञाननिवर्त्त्यतया सर्व्वेषां घटपटादिज्ञानानामसत्ख्यातित्वं तद्विषयाणां वस्तु-

तोऽसत्त्वात् असत्त्वेऽपि सत्त्वेन व्यवहार्य्यतामात्रमिति शुक्तिजतादिभ्यो घटादीनां विशेषः इति अध्यासस्वरूपमिथ्याज्ञानमाक्षिप्य तत् समर्थयता च भाष्यकृता तथैव व्यवस्थापितम्” यथा “युष्मदस्मत्प्रत्यगोचरयोर्विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्म्माणामपि सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्म्माणाञ्चाध्यासस्तद्विपर्य्ययेण विषयिणस्तद्धर्म्माणाञ्च विषयेऽध्यासोमिथ्येति भवितुं युक्तम्। तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्म्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेणात्यन्तविविक्तयोर्धर्म्मधर्म्मिणो मिथ्याऽज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः॥ आह कोऽयमध्यासोनामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्व्वदृष्टावभासः। तं केचिदन्यत्रान्यधर्म्माध्यास इति वदन्ति। केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहणनिबन्धनो भ्रम इति। अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्म्मत्वकल्पनामाचक्षते इति सर्वथापि तु अन्यस्यान्यधर्म्मावभासतां न व्यभिचरति। तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः स द्वितीयवदिति। कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयधर्म्माणाम्? । सर्व्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति। युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि। उच्यते। न तावदयमेकान्तेनाविषयः अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः। नचायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति। एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यऽन्यऽनात्माध्यासः। तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते। तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः। तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वा अणुमात्रेणापि स न संबध्यते। तमेतमविद्याख्यमात्माऽनात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्व्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि। कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि? शास्त्राणि चेति। उच्यते। देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। नहीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति। नचाधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियादिव्यापारः संभवति। नचानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चित् व्याप्रियते। न चैतस्मिन् सर्व्वस्मिन्नसत्यसङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते। न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति। तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेति”। चतुर्थसूत्रभाष्ये च जगतोव्यावहारिकत्वे अन्यदीयमतं संवादितम् यथा “गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात्। सद्ब्रह्मात्माहमित्येव बोधे कार्य्यं कथं भवेत्?” इत्याक्षिप्य। “अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः। अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्ज्जितः। देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मऽनिश्चयात्” यथा च लौकिकव्यवहार्य्यपदार्थानां पारमार्थिकसत्त्वाभावेऽपि तत्सत्त्वमङ्गीकृत्य सर्वे व्यवहाराः तेषां च व्यवहारिकसत्त्ववत्त्वम् तथा प्रपञ्चेन समर्थितं खण्डनकृता खण्डनखण्डखाद्ये। यथा “अथ कथायां वादिनोनियममेतादृशं मन्यन्ते प्रमाणादयः सर्व्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदार्थाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम्। तदपरे न क्षमन्ते। तथाहि प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत् कस्य हेतोः? किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युगमसाहित्यनियतस्य तस्य प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्, उत कथकाभ्यां प्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति हेतुभावात्, उत लोकसिद्धत्वात्, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गकत्वात्। न तावदाद्यः तदनभ्युपगच्छतोऽपि चार्व्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विषयविस्तराणां प्रतीयमानत्वात् तस्यैव वा अनिष्पत्तौ भवतस्तन्निरासप्रयासानुपपत्तेः। सोऽयमपूर्व्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताभ्यूहितो नूनं, यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतसूत्राणि न प्रणीतानि, तथागतेन वा मध्यमागमा नोपदिष्टाः भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभाषि। प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽपि प्रवर्त्तन्तां तन्मते वाचोभङ्ग्यः तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावतेति ब्रूम इति चेन्न प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्त्तितत्वं तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न नियामकं किन्तु सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमित्यवश्याभ्युपेयं भवता, येनाभ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्त्तिताः मतान्तरानुसारिभिर्व्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्म्मतान्तरव्यवहारानुसारिभिरपरैस्तथाभूता इति कथ्यन्ते। यदि त्वस्मद्वचसि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे तदा अनभ्युपगम्य प्रमाणादि भवताप्र-

वर्त्तितोऽयं व्यवहारइति शतकृत्वस्त्वयोच्यमानेऽपि नास्माकमादरः । अन्यथाभ्युपगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्त्तितोऽयं व्यवहार इत्येतावता भवदीयो व्यवहाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यतएव । ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति व्यवहारएव धर्म्मौं कथं सिद्ध्येत् दूषणादिव्यवस्था वा कथं स्यात् सर्व्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् । मैवम् । न ब्रूमोवयं न सन्ति प्रमाणादीनीति, स्वीकृत्य कथारभ्येति । किन्नाम सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां चिन्तायामुदासीनैर्यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवह्रियते तथा व्यवहारिभिरेव कथा प्रवर्त्त्यतामिति । अन्यथा न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य यदिदम्भवता दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यं कीदृशीं मर्य्यादामालम्ब्य प्रवर्त्तितायां कथायां दूषणमुक्तं किं प्रमाणादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्त्तितायां कथायाम् उतासत्त्वमभ्युपेत्य अथैकेन सत्त्वमपरेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य । न तावदाद्यः अभ्युपगत प्रमाणादिसत्त्वं प्रति तादृक्पर्य्यनुयोगानवकाशात् । द्वितीये तु स्वतोऽप्यापत्तेः न तृतीयः तथैव कथान्तरस्य प्रसक्तेः उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य । अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि तद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणेऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठताम् प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरयन्त्रणा महती स्यात् । तस्मात् प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमे समयं बद्ध्वा कथायां प्रवर्त्तितायां भवतेदं दूषणमुक्तं युक्तमेव तथा सति स्यात् । योऽयं भवान् स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्तोऽतिदूरतस्तस्मिन् पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा । अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन् बाधोऽभिधीयत इत्येव नेष्यते शिष्यादयस्तु तस्य कथानधिकारं ख्यापयन्ते अतएव भाष्यकारः "सप्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यत" इत्याहस्म न तु प्रतिपद्यस इति । मैवम् शिष्यादीन् प्रत्यपि चार्व्वाकादेर्दोषोऽयमित्येवाभिधातव्यम् । कथञ्च तथा स्यात् तस्य कथाप्रवेशाप्रवेशयोस्तद्बाधाक्षमत्वात्कथायामेव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः तथाहि स्यादेवं यदि कथकप्रवर्त्तनीयवाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्त्तेत नचैवं सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वानभ्युपगन्तॄणां वाग्व्यवहारस्वरूपमेव न निष्पद्येत हेत्वनुपपत्तेः । उक्तन्यायमयौ यन्माध्यमिकादिवाग्व्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यत इति । अथ मन्यसे कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाञ्चाभ्युपगमः यत्सत्तदभ्युपगम्यतइति स्थितेरिति । मैवम् । कयापि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात् प्रमाणादीनां सत्त्वं सत्त्वाञ्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः । कथनात्पूर्व्वं तत्तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वा अभिलषद्भ्यां कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्य्यवस्यति तावदनुरोद्धव्यम् तच्च व्यवहारनियमस्यानुबन्धादेव द्वाभ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यतइति व्यवहारनियमसमयमेव बध्नीतः सच प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्त्तव्योवादिना प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्य्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमंनिग्रहस्थानं तस्य दर्शनीयम् तदुत्पादने प्रथमस्य भङ्गोव्यवहर्त्तव्योऽन्यथा द्वितीयस्यैव । तादृशेतरौ च जेतृतया व्यवहर्त्तव्यौ प्रामाणिकपरीक्षकतया व्यवहर्त्तव्य इत्यादिरूपः । अतएवं व्यवहारनियमबन्धेऽपि हेतुर्वक्तव्यः तथा च सोऽपि हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्तइति प्रमाणसत्त्वाभ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम् । द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात् नचैवं प्रमाणानुपपन्नस्वेच्छामात्रगृहीतमूलत्वान्मूलापरिशुद्धिसम्भवेन सर्व्वविचारनिचार्य्यतत्फलविप्लवापत्तिः स्यात् । अविद्याविद्यमानानादिपारम्पर्य्यायातस्य लोकव्युत्पत्तिगृहीतसंवादस्य च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणस्वतःसिद्धिशुद्धत्वात् । नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्थमेव ताभ्यामङ्गीकर्त्तुमुचिता । तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः प्रमाणादिसत्तामभ्युपेत्यापि तथा व्यवहारनियमव्यतिरिक्तकथाप्रवृत्तिं विना तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाभिलषितस्य कथकयोर्विपर्य्ययवशात् । नापि तृतीयः लोकव्यवहारो हि प्रामाणिकव्यवहारो वा स्यात् पामरादिसाधारणव्यवहारो वा । नाद्यः । विचारप्रवृत्तिमन्तरेण तस्य दुर्निरूपत्वात् तदर्थमेव च पूर्व्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः शरीरात्मतादीनामपि तथा सति भवता स्वीकर्त्तव्यतापातात् । पश्चात्तद्विचारबाध्यतया नाभ्युपेयतइति चेत् तर्हि प्रमाणादयोऽपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव अन्यथा तूपगन्तव्या इति लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः यादृशोभवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामालम्ब्यते । तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वानुसरणोदासीनैरस्माभिरप्यवलम्बनात् । तस्य

यदि मां प्रति फलातिप्रसङ्गकत्वं तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः । स्यादेतन्नियतवाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां प्रवर्त्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या नहि सत्तामनभ्युपगम्य व्यवहारक्रियाभिधातुं शक्या । क्रिया हि निष्पादना असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् प्रमाणैर्व्यवहर्त्तव्यमिति नियमबन्धने प्रमाणानां कारणभावो नियतः तद्भावश्च नियतपूर्व्वसत्तारूपं कारणत्वम् प्रमाणानामनादाय न पर्य्यवस्येत् । दूषणानाञ्चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने साधनाङ्गानां व्याप्त्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च कण्ठोक्तमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगम्य कथारम्भाः शक्यन्त इति । मैवम् । एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्व्वोक्तबाधायामनिस्तारात् । न च व्यवहारनियमस्य स्वेच्छाकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्य्यवसायितया नायं दोषः स्यात् । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्राङ्गत्वं न तु सत्तायाः । तत्र किं सत्तावगममात्रात्तस्याभ्युपगम्येति मन्यसे अबाधितात्तदवगमाद्वा । न तावदाद्यः मरुमरीचिकादौ जलरूपतासत्ताभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेऽपि किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य तस्यापि किं कथाकालमात्र एव बाधितत्वावगमाभावात् । अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेऽपि च बाधितत्वबोधविरहात् । नाद्यः अतिप्रसङ्गात् पुरुषत्रयावगतस्य एकक्षणावगतस्य च पुरुषान्तरेण तेनापि क्षणान्तरे बहुलं बाध्यतादर्शनादिति । नचासावर्थोऽसन्नपि द्वित्रादिपुरुषमात्रपूर्व्वजाततत्प्रतीत्यनुरोधाद्बाधदर्शने सत्यपि तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते । तस्माद्द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते यत्र सर्व्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् । तदित्थं यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तैरबाध्यमानः कथाङ्गत्वेनाभ्युपेयते किमायातं सर्व्वप्रकाराबाधिततत्तत्सत्तावगमायत्ततत्सत्त्वाभ्युपगमकथानङ्गताङ्गीकारस्य । कतिपयप्रतिपत्तृकतिपयकालतथात्वावगमादेव च प्रायेण लौकिकव्यवहारः प्रतीयते तादृशश्चायं सत्त्वावगमः कथाङ्गमेतत्तदुच्यते व्यावहारिकीं प्रमाणादिसत्तामादाय विचारारम्भ इति । तस्माद्यादृग्व्यवहारनियमः कृतः तन्मर्य्यादानेन नोल्लङ्घितेति । यद्वादिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः स विजयते यस्य च वचसि नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः । यत्र वाद्युक्तनिग्रहसत्त्वावगमः स निगृहीतः तदितरस्तु न तथेत्यादिनियम एव कथारम्भाय ग्राह्यः । अनेन नियमेन व्यवहर्त्तव्यमित्यस्य ह्ययमर्थोऽनेन नियमेनोक्तमनेन नेति मध्यस्थावगमस्य विषयो भवितव्यमिति । नच वाच्यमन्ततस्तदवगमस्यापि सत्ताभ्युपेयेति । तस्यापि सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । नचैवमनवस्था तदनुसरणावश्यम्भावानङ्गीकारात् । एवं त्रिचतुरज्ञानजन्मनोनाधिकमर्तिरिति न्यायात् । नचान्तिमासत्त्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रवाहासत्त्वापत्तिस्तथाचावगममादायापि न निस्तार इति वाच्यम् । अस्त्वेवं हि तथापि त्रिचतुरज्ञानकक्षागवेषणमात्रविश्रान्तेन विचारेण ततःपरमननुसरणरमणीयेनैव समयं बद्धा कथाया मिथःसम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् । अन्यथा प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि ज्ञानानवस्थायादुष्परिहरत्वात् । नच वाच्यं मत्पक्षे स्वरूपसता ज्ञानेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् न ज्ञानस्य परम्परानुसरणमुचितं नत्वेवं त्वत्पक्षे ज्ञानस्वरूपसत्ताङ्गीकारप्रसङ्गादिति । स्वरूपसत्तामादायापि परिहरतोऽनवस्थाप्रसङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । यथा त्वत्पक्षे स्वरूपसदविशेषेऽपि ज्ञानस्वरूपसत्त्वैव परं व्यवहारोपपादिका न घटादिसत्ता । एवमेवासत्ताऽविशेषेऽपि ज्ञानमेवासद्व्यवहारोपपादकं नान्यत् । असच्चोपपादकञ्चेति व्याहतमिति चेन्न सदुपपादकमिति कुतो न व्याहतम् । नहि सदुपपादकमसच्च नेति क्वचिदावयोः सिद्धम् । ननु तदसत्ताऽविशेषात्तत्कार्य्यस्यान्यदापि प्रसङ्गः, न कार्य्यस्याद्यसत्ताक्षण इवान्यदापि सामग्रीसत्त्वाविशेषात्तवापि किं नान्यदा कार्य्यजन्म । अथ न मम तदानीन्तनं सामग्रीसत्त्वं तदातनस्य कार्य्यजन्मनो नियामकं किन्तु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं तथादर्शनात् । तर्हि ममापि कालान्तरस्थमपि तदसत्त्वं तदातनकार्य्यजन्मनोनियामकं तथादर्शनादेव । मम तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्य्यजन्मनियामकमिति चेत् न समसमयत्वादागन्तुकत्वाच्चाविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थानुपपत्तेः तस्मादन्यदास्थाया एव सामग्र्यास्तदा कार्य्यनियमोऽभ्युपेयः तथादर्शनादित्येव मन्तव्यम् । तथा च समः समाधिः । तथापि कार्य्यजन्मकालस्य कोविशेषः । कार्य्यजन्मैव । अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादिति अपर्य्यवसानमेव पर्य्यवस्येत् । तथापि तत्कालस्यानुगतं किं रूपमिति चेन्न रूपान्तरवतोऽपि किं रूपमित्यपि पर्य्यनुयोगस्यानुच्छेदः । किञ्च

"अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तदसत्ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत्कारणं तद् सत्ततः ।”

तथाहृन्तर्भूतसत्त्वे यदि कारणत्वं तदा स्व-विशिष्टे स्वष्टस्निरसतः स्वाश्रयत्वमापादयति । विशिष्ट-स्यार्थान्तरत्वेऽपि च स्वस्मिन् स्वष्टत्तिव्यतिरेक-वत् स्वविशिष्टे स्वष्टत्तिव्यतिरेके नियमदर्शनात् न सैव सत्ता तस्मिन्निति अन्यस्यास्तस्याविशिष्टत्त्व्य-भ्युपगमे तामसन्निवेश्य कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्व्वस्यैव कारणमसत्त्वमेव वस्यति । अपरापरसत्तानिवेशने वा पर्य्य-वसानमेव । न च सत्ताभेदानन्त्यमस्त्वेवेत्यपि पादप्र-सारिका निस्ताराय, सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहारानुगमन-निबन्धनवञ्चिन्नः प्रथमापि सत्ता न स्यादिति । सत्त्वदृष्टि-मिष्टवतो मूलमपि ते नष्टमिति कष्टतरम् । न च स्वरूप-सत्तोपगमाय स्वस्मि भिन्नानप्यनुगतबुद्ध्याद्याधानपदेऽ-भिषिञ्चता त्वया जातिमात्राय जलाञ्जलिर्वितीर्य्येत । मा-भूदनुगतिः स्वरूपसत्त्वस्येति च वदन् तद्धर्म्मिणीं कारणतां कथमनुगमयितासीति । किञ्च स्वरूपसत्त्वं स्वरूपात् घ-टाद्यात्मनो नाधिकमसतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव न ह्य-सन् घटादिर्न घटादिः तथा सति घटादिर्नैत्यपि न स्यात् असतोऽघटादित्वात् । अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं तदानीमसदपि तत्तथास्तु सत्तासत्तयोः कारण कोट्यप्रवेशाविशेषात् । अथ न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा किन्तु कारणत्वं सत्त्वं नियतपूर्व्वसत्त्वं हि कारणताम्भ-न्यद्रति मन्यसे, तर्हि मत्पक्षे सैव कारणतास्तु तर्हि कार-णसत्तामभ्युपगतवानसीति घट्टकुट्यां प्रभातमिति चेन्न भा-वानवबोधात् सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाभ्यु-पगतैव । अन्यथा कासावसतीति त्वमपि किं सत्तान्तस्स-त्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि । नत्वेवं पूर्व्ववत् क्वापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां पर्य्यवसानं स्यात् । असत्त्वाऽ-विशेषात् कारणनियमः कथं स्यादिति चेन्न सत्ताविशेषेऽपि तुल्यत्वात् । सत्त्वेऽप्यन्वयाद्यनुविधानं तस्य तज्जातीयस्य वा त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाविशेषात् व्यतिरेकः परं सोऽप्यनियतो यदा कारणाभावस्तदा कार्य्याभावावश्यंभावानभ्युपगमात् नित्यासतः कारणस्यासत्त्वएव कदाचित्कार्य्योत्पादात् । अन्वयस्तु न कदाचिदपीति चेन्न तुल्यत्वात् अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छतापि अन्वयोपगमात् अन्वयस्यापि स-त्तान्तर्भावने कथितदोषापत्तेः । एतेन

“आशामोदकतृप्ता ये ये चोपार्ज्जितमोदकाः ।
रसवीर्य्यविपाकादि तेषां तुल्यं प्रसज्यते” ॥

इत्यस्यापि बाधकत्वमाशामोदकायते । सत्तान्त-र्भावानन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात् आशामोदकादिनापि च रसवीर्य्यविपाकादिजननात् । तदसत्कथं कार्य्यं स्यादिति चेन्न सत्तामन्तर्भाव्य कार्य्यत्वोपगमे कारणवत्कार्य्येऽपि उ-क्तदोषस्यानन्तर्भावे वाऽविशेषस्य पूर्व्ववदापत्तेः तस्मात् ।

“पूर्व्वं सम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ ।”

“हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ।”

आस्तां प्रतिबन्दिप्रग्रहः कथं पुनरसतः कारणत्वमवसेयं प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपगमात् असत्त्वस्य चाविशेषादिति चेन्न इदमस्यान्नियतं प्राक्सदितिबुद्ध्या-विशेषात् । भ्रान्त्यैवंबुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न यादृश्या हि धिया त्रिचतुरकक्षाबाधानवरोधविश्रान्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममापि कार-णतानिश्चयः । केवलन्ततः परास्वपि कक्षासु बाधात् पूर्व्वपूर्व्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं मन्यामहे इति विशेषः । परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिकक्षा-धाविनोऽपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनातथाभावोपगमात् अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् । एतेन सत्त्वाविशेषात् कथं कस्यचित् पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाधावित्वमास्ताभि-त्यपि निरस्तम् । अनेवंबुद्धिविषयतादशायां कोविशेष इति चेत् यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव । अन्यथा कथय कथमन्यदा तादृशबुद्धिविषयतया अन्यदा सत्त्वं स्यात् । तदा सत्त्वमन्यदास्येन व्यवह्रियत इति चेत् अन्यकालि-कमेव तर्हि तत्तदातनकारणत्वोपयोगीति समानम् तदेतत् संवित्तिसत्त्वमिति गीयते असती सा न विशेषिका सती सा नेष्टेत्यभिसन्धानेन द्वैतापत्तेरि संवित्तिरपि सती न वेति पृच्छन् प्रतिवक्तव्यः ज्ञानं तावद्व्यवहारोपपादकतया द्वाभ्याम-भ्यनुमतं तस्यापि जिज्ञासायां त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सत्ता, तेनेदमुपपादितम्भ-विष्यति । अथासत्ता तस्य पर्य्यवस्यति तदा असत्तैव तेनेद-मुपपाद्यत इति स्वीकर्त्तव्यं भ्रमविषयेणेव भ्रमे विशिष्ट-ताव्यवहारः । अविचार्य्यैव तावत्तस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः । अन्यथा प्रथममेव मतिकर्द्दमे कथारम्भणमप्र-क्रमापद्येत । स्वीकृतञ्च भवतापि भविष्यदादिविषये विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विषयस्य, कारणशक्तेश्च विशेषकमसदेव कार्य्यम् । न च कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्या एककालान्यत्र नान्यदापीति वैधर्म्यमेतयोरपीति वक्तव्यम् विशिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये द्वयोरप्यसत्ताऽविशेषात्

प्रयोजनानुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटच्चरलुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति तथापि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नं, तद्विज्ञानेन स्वभाववलात् स्वविशेषणत्वेनोपादीयते। नत्वेवमत्यन्तासद्भवितुमर्हति तस्य स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतयानङ्गीकारात् कुत स्वभावतो-विज्ञानं सम्बन्धि निरूच्यते न।उक्तमत अमतोऽपि तदेव रूपं तस्य नियतस्वरूपस्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वादन्यथाति-प्रसङ्गात् भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वान्नेत्यलमतिविस्तरेण"। खण्डनखण्डखाद्यम्। [२अव्यक्तत्वे च।

असत्ता स्त्री असतोभावः तल्। १अविद्यमानत्वे २ असाधुत्वे

असत्त्व न० असतो भावः त्व। १अविद्यमानत्वे २अव्यक्तत्वे ३असाधुत्वे च सत्त्वं द्रव्यं न०त०। ४द्रव्यभिन्ने "सोऽसत्त्व-प्रकृतिर्गुणः" इति फणिभा०। "क्रिया न युज्यते लिङ्ग-क्रियानाधारकारकैः। असत्त्वरूपता तस्मा इयमेवाव-धार्य्यताम्" इत्युक्तायां लिङ्गसंख्यानन्वयिन्यां कर्त्तृकर्म-त्वभिन्नकारकत्वशून्यायां साध्यरूपायां ५क्रियायाञ्च। सत्त्वं प्रकाशादिसम्पादकं प्रकृतेर्गुणभेदः न०त०। तद्भिन्ने ६रजसि ७तमसि च न०। सत्त्वं जन्तुमात्रम् न०ब०। ८जन्तुशून्ये त्रि०। सत्त्वं सात्त्विकः गुणभेदः। ९तच्छून्ये तामसादिगुणयुते त्रि०। सत्त्वमर्थक्रिया-कारित्वम् अभावे न०त०। १०प्रयोजनानुपयुक्ते उदा० असत्ख्यातिशब्दे "सत्त्वासत्त्वकथा वृथा" खण्डनख०।

असत्पथ पु० असन् पन्थाः अच् समा०। १शास्त्रादिनिषिद्धे कार्य्यादौ २दुष्टे वर्त्मनि च। [दुष्टपक्षालम्बने।

असत्परिग्रह पु० असतः पक्षस्य परिग्रहः स्वीकारः।

असत्प्रतिग्रह पु० असतः निषिद्धस्य तिलादेः असद्भ्यो वा शूद्रादिभ्यः प्रतिग्रहः। १निषिद्धद्रव्यप्रतिग्रहे २शूद्रा-दिभ्यः प्रतिग्रहे च। प्रतिग्रहश्च अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्य स्वीकारः। पारितोषिकोपढौकनादिग्रहणे तु न दोषः। विवरणमप्रतिग्राह्यशब्दे दृश्यम्। "शतसहस्रमसत्प्रतिग्र-हेष्विति" विष्णु० "असत्प्रतिग्रहेषु उभयतोमुख्यादिप्रति-ग्रहेष्विति" शु०त० रघुनन्दनः।

असत्य न० विरोधे न०त०। सत्यभिन्ने १मिथ्याभूते। २स्वपार्थके वाक्यादौ "अपालीकरणं चैयमसत्यस्य च भाष-णम्" मनुः। असत्यवादी असत्यभाषी असत्यवचनः। ३ तत्प्रयोक्तरि मिथ्याभूते ४वस्तुनि च त्रि०। "असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम्" इति गीता। असत्यत्वं वस्तुस्वभावविरोधिधर्मभेदः वाक्यस्य तु तथाभूत-पदार्थप्रतिपादकत्वेन यथा इदं रजतमितिवाक्यं शुक्ति-कायां रजततादात्म्यं प्रतिपादयत् असत्यं भवति एवमन्य-दपि। सत्यत्वञ्च त्रैकालिकबाधशून्यत्वम् तच्छून्यमसत्यत्वम्। शंयुप्रजापतेः ५भार्य्याभेदे, स्त्री "शंयोरप्रतिमा भार्य्या सत्याऽसत्याथ धर्मजा" भा०व०प०२१९ अध्या०।

असत्यसन्ध त्रि० असत्ये सन्धाऽस्य। १स्वपार्थाभिसन्धानवति २अन्यथास्थितस्यात्मनोऽन्यथारूपाभिमानवति च। यथा देहादिषु असत्येषु आत्माभिमानोऽसत्यसन्धा। अत एव छा०उप० तस्य अनर्थहेतुत्वं दृष्टान्तेन समर्थितम्। "पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपाहार्षीत् स्तेयमकार्षीत् परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्त्ता भवति तत एवानृतमा-त्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते॥ अथ यदि तस्याकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स सत्याभि सन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ मुच्यते। स यथा तत्र नादह्येतैतदात्म्य-मिदं सर्व्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो!" "यथा सोम्य! पुरुषं चौर्य्यकर्म्मणि सन्दिह्यमानं निग्रहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमान यन्ति राजपुरुषाः। किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाहुरपाहा-र्षीद्धनमस्यायम्। ते चाहुः किमपहरणमात्रेण बन्धन-मर्हति। अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुनराहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्य्येण धनमपाहार्षीदिति। तेष्वेवं वदत्सु इतरोऽपह्नुते नाहं तत्कर्त्ता इति। ते चाहुः सन्दिह्यमानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति। तस्मिं-श्चापह्नुवति आहुः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मानमिति स यदि तस्य स्तैन्यस्य कर्त्ता भवति बहिश्चापह्नुते स एव-म्भूतस्तत एवानृतमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथानृताभि सन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं मोहात् प्रतिगृह्-णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः स्वकृतेनानृताभि-सन्धिदोषेण। अथ यदि तस्य कर्म्मणोऽकर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तया स्तैन्याकर्त्रतयात्मानमन्त-र्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्याभिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानाद्य मुच्यते च मृषाभियोक्तृभ्यः। तप्तपरशुह-स्ततलसंयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेयकर्त्रकर्त्रोः,अनृताभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः। स यथा सत्याभिसन्धस्तप्त-परशुग्रहणकर्म्मणि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वान्नादाह्येत न

दृश्यते इत्येतदेव सद्ब्रह्म सत्याभिसन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यायां सम्पत्तौ विद्वान् सत्सम्पद्य न पुनर्व्यावदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते,, इति भा० ।

असदध्येतृ पु० असत् निषिद्धशास्त्रमधीते अधि-इङ् तृच् । स्वशाखां परित्यज्यान्यशाखाध्येतरि शाखारण्डे । "स्वशाखां यः परित्यज्य अन्यत्र कुरुते श्रमम् । शाखारण्डः स विज्ञेयोवर्ज्जयेत् तं क्रियासु चेति" स्मृतिः तथाध्ययननिषेधात्तस्यासदध्येतृत्वम् । स्वशाखाध्ययनोत्तरम् क्रमेणान्यशाखाशास्त्रान्तराद्यध्ययनकर्त्तृत्वे तु न असदध्येतृत्वम् ।

असदागम पु० विरोधे न०त०। १सच्छास्त्रभिन्ने नास्तिकादिशास्त्रे २असतः द्रव्यस्यागमे च दुष्टद्रव्यलाभे च कर्म० ३दुष्टे आगमे। "सप्त वित्तागमाधर्म्याद्दायो लाभः क्रयो जयः। विभागः संप्रयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेत्युक्तधर्मोपायभिन्नः सदागमस्तद्भिन्नः असदागमः ।

असदाचार पु० अभावे न०त० । १सदाचाराभावे न०ब० । २सदाचारशून्ये त्रि० । सदाचारश्च वेदादिशास्त्रानुसारी आचारः सतामाचारश्च ।

असदृश त्रि० न०त० । अयुक्तरूपे अननुरूपे । "यदुक्तवत्य सदृशं वैदेही पश्चिमं वचः" भा०व०प० २७८ अ० । स्त्रियां ङीप् ।

असद्ग्रह पु० असति अविद्यमाने वस्तुनि ग्रहः आग्रहः । बालादीनाम् (आवदार) इति ख्याते १आग्रहभेदे । द्वित० । २मिथ्याज्ञाने शुक्तिकारजतमित्यादिज्ञाने च ।

असद्धेतु पु० असन् व्यभिचारादिदोषवान् हेतुः । न्यायोक्ते व्यभिचारादिदोषयुक्ते हेतौ । यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाभाववति तप्तायःपिण्डे वह्नेः सत्त्वेन व्यभिचारात् धूमसाधने वह्निहेतोर्दुष्टत्वादसत्त्वम् एवमन्यत्राप्यूह्यम् । हेतुदोषाश्च सामान्यतः पञ्चविधाः "अनैकान्तोविरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः । कालात्ययोपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० विस्तरो हेत्वाभासशब्दे वक्ष्यते ।

असद्भाव पु० सतोविद्यमानस्य भावः अभावे न०त० । १असत्त्वे अविद्यमानत्वे सन् भावः अभिप्रायः विरोधे ब०त० । २दुष्टाभिप्राये । ब० ३तद्वति त्रि० ।

असद्वृत्ति स्त्री सती वेदादिविहिता वृत्तिःस्वभावस्य अभावे न०त० । १सदाचाराभावे विरोधे न०त० । २निषिद्धाचारे । न०ब० । ३तद्वति त्रि० । [३तद्वति त्रि० ।

असद्व्यवहार पु० असन् दुष्टः व्यवहारः । १दुष्टव्यवहारे न०ब० ।

असन पु० अस-क्षेपे-युच् । पीतसालवृक्षे (पियासाल) "प्रियविमानितमानवतीरुषां निरसनैरसनैरवृथार्थता" माघः तालव्यमध्यतापि "वृन्दावने तु विकसितकन्दलदशनैर्घोषति दरीमुखैश्च कन्दलदशनैः" उज्ज्वल० । भावे ल्युट् । २क्षेपणे न० । "तृणनिरसने विनियोगः" भवदेवः । धातूनामनेकार्थत्वात् कर्त्तरि युच् । ३चलनशीले त्रि० "क्रशानोरस्तु रसनासुरुष्यथः" ऋ० १,१५५,२, "शर्यामसनामनु द्यून्" ऋ० १,१४८,४ । [सातवृक्षे ।

असनपर्णी स्त्री असनस्य पर्णमिव पर्णमस्याः गौ० ङीष् ।

असनि त्रि० अस-अनि । क्षेपके ऋश्यादि० चतुरर्थ्यां क । असनिकः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

असन्तति स्त्री सन्ततिर्धारा अभावे न०त० । तदभावे १विच्छेदे सन्ततिर्धारा वंशश्च न०ब० २तच्छून्ये त्रि० ।

असन्तान पु० सन्तानोविस्तारः अभावे न०त० । १विस्ताराभावे सन्तानोवंशोविस्तारश्च न०ब० । २विस्तारशून्ये ३वंशशून्ये च त्रि० । [पशून्ये त्रि० ।

असन्ताप पु० अभावे न०त० । १सन्तापाभावे न०ब० । २सन्ता-

असन्तुष्ट त्रि० न०त० । सन्तोषशून्ये अधिकलाभेऽपि पुनरन्यधनाशावति "असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टाः पार्थिवास्तथा" नीतिः । [२सन्तोषशून्ये अधिकलालसावति ॥

असन्तोष पु० अभावे न०त० १सन्तोषाभावे तृष्णाभावे । न०ब० ।

असन्दिग्ध त्रि० न०त० । १सन्देहाविषये २सन्देहशून्ये च । "स्वल्पाक्षरसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदोविदुः" ।

असन्दित त्रि० सम्+दो-क्त इत्वम् सन्दितं बद्धं न०त० । बन्धनशून्ये अनिरुद्धे "पतङ्गानसंदितो वि सृज" ऋ० ४,४,१, "असन्दितः परैरनिरुद्धः" भा० ।

असन्दिन् त्रि० सन्दा बन्धनं मत्वर्थे इनि न०त० । बन्धनशून्ये । "अहृतं वर्हिस्तस्यावसन्दिनम्" ऋ० ८,१०२,१४ "असन्दिनमबन्धनम्" भा० ।

असन्धि पु० अभावे न०त० । व्याकरणोक्तसन्धिकार्य्याभावे सन्धिः पूर्व्वापरवर्णयोः सन्निकर्षविशेषात् वर्णान्यथाभावलोपः उभयोर्मेलनस्थानम् राज्ञामुपायभेदश्च न०ब० । तच्छून्ये त्रि० ।

असन्नद्ध त्रि० न सम्यक् नद्धः स्वकार्य्ये क्षमः । इप्ते गर्व्विते पण्डितम्मन्ये तस्य सम्यक्पटुत्वाभावेऽपि दर्पेण तथात्वेनाभिमानात्तथात्वम् ।

असन्निकर्ष पु० अभावे न०त० । १सन्निकर्षाभावे विरोधे न०

त० । २दूरत्वे न०ब० । ३सन्निकर्षशून्ये दूरस्थे त्रि० ।

असन्निकृष्ट त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे ।

असन्निधि पु० अभावे न०त० । १नैकट्याभावे” विरोधे न० त० । २दूरत्वे । न० ब० । ३दूरस्थे त्रि० ।

असन्निहित त्रि० विरोधे न०त० । १दूरस्थे । २असम्यग्निवेशिते च ।

असपत्न त्रि० विरोधे न०त० । १शत्रुभिन्ने मित्रे न०ब० । २शत्रुशून्ये त्रि० ‘इमं देवा असपत्नम्” यजु०९,४, स्त्रियां शार० ङीप् “असपत्नी सपत्नघ्नी जयन्त्यभिभूवरी” ऋ० १०, १५९,५ । यज्ञे उपाधीयमाने इष्टकाभेदे “पञ्चस्यामन्तेष्वश्विनीवदसपत्नी” कात्या० १७,११,१ । ‘असपत्नी इष्टका’ कर्क० ।

असपिण्ड पुंस्त्री०न समानः पिण्डः देहारम्भकावयवभेदो यस्य । सप्तमपुरुषाद्यनन्तर्गतयोः स्त्रीपुरुषयोः । “असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः” मनुः “असपिण्डः सपिण्डो वा स्त्रीतत्वोपनायितः” स्मृतिः । सपिण्डशब्दनिर्वचनेन च सापिण्ड्यं मिताक्षराकृता “अनन्यपूर्व्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीमिति” या० स्मृतिव्याख्याने दर्शितम् । असपिण्डां समान एकः पिण्डोदेहो यस्याः सा सपिण्डा न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता चैकशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एकपिण्डता । एवम्पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । तथा मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण । तथा मातृष्वस्टमातुलादिभिरपि एकशरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्यपितृष्वस्रादिभिरपि । तथा पत्न्या सह पत्या एकशरीरारम्भकतया । एवं भ्रातृभार्य्याणामपि परस्परमेकशरीरारम्भैः सह एकशरीरारम्भकत्वेन । एवं यत्र यत्र सपिण्डशब्दः तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयो वेदितव्यः । अवश्यञ्चैकशरीरवयवान्वयेन सापिण्ड्यं वर्णनीयम् । “आत्मा हि जज्ञ आत्मन इत्यादि” श्रुतेः तथा “प्रजामनु प्रजायस” इति तथा “स एवायन्निरूढः पृथक् पृथक् प्रत्यक्षेणोपलभ्यत” इत्यापस्तम्बवचनाच्च । तथा गर्भोपनिषदि । ‘एतत्षाट्कौशिकं शरीरन्त्रीणि मातृतस्त्रीणि पितृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः । त्वङ्मांसरुधिराणि मातृत” इति । तत्र तत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्व्वाप्यपिण्डान्वयेन तु सापिण्ड्ये मातृसन्ताने भ्रातृव्यादिषु च सापिण्ड्यं न स्यात् । समुदायशक्त्यङ्गीकारेण रूढपरिग्रहे अवयवशक्तिस्तत्र तत्रावगम्यमाना परित्यक्ता स्यात् । ‘असत्स्ववयवार्थेषु योऽन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यति”। एवम्मारम्परयैकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्ये यथा नातिप्रसङ्गस्तथा वक्ष्यामः” । “असपिण्डामित्यत्रैकशरीरावयवान्वयद्वारेण साक्षात् पारम्पर्य्येण वा सापिण्ड्यमुक्तन्तच्च सर्व्वस्य सर्वत्र यथाकथञ्चिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह” । “पञ्चमात्सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा” या०स्मृ०। “मातृतोमातृसन्ताने पञ्चमादूर्द्धम् । पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमादूर्द्धं सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति शेषः । ततश्चायं सपिण्डशब्दोऽवयवशक्त्या सर्व्वत्र प्रवर्त्तमानोऽपि निर्मथ्य पङ्कजादिशब्दवन्नियतविषय एव । तथा च पित्रादयः षट् सपिण्डाः पुत्रादयश्च षडात्मा च सप्तमः। सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदः, तमादाय गणयेद्यावत्सप्तम इति सर्वत्र योजनीयम् । तथा च मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी मातृतः पञ्चमीत्युपचर्यते एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसन्तानवर्त्तिनो पितृतः सप्तमीति” मिता०। एवमेवाशौचेऽपि सापिण्ड्यम् पितृपक्षीयं ज्ञेयं अदत्तस्त्रीणां तु त्रिपौरुषं सापिण्ड्यम् दत्तानां तु सगोत्रत्वाभावान्नाशौचमिति” मैदः दायग्रहणोपयोगिसापिण्ड्यं तु दातृत्वभोक्तृत्वान्यतरसम्बन्धेनैकपिण्डवत्त्वमिति दायभागानुसारिणः ।

असभ्य त्रि० सभायामसर्हति यत् न०त० । सभायामनुपयुक्ते १स्त्रीवसनादौ, २खले च ।

असम त्रि०नास्ति समोयस्य । १अतुल्ये । “संप्रधार्य्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति” मनुः । समःयुग्मसंख्यान्वितः २तद्भिन्ने अयुग्मे विषमे (विजोड) एकत्रिपञ्चादि संख्यान्विते च यथा मेषादिषु द्वादशराशिषु मेषमिथुनसिंह तुलाधनुःकुम्भाः असमराशयः एवमन्यत्रापि। ३बुद्धभेदे पु०।

असमक्ष न० न समक्षम् । १अप्रत्यक्षे अनुमित्यादिज्ञाने अव्य० अच् । २तद्विषये त्रि० ।

असमग्र त्रि० न०त० । असम्पूर्णे असकले ।

असमञ्जस न० समञ्जसं युक्तियुतं न०त० । १असङ्गते । “यद्यपि का नोहानिः परस्य द्राक्षां रासभश्चरति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः” उद्भटः ।

असमञ्जस् पु० सम्+अन्ज—असुन् न०त० । सगरन्टपज्येष्ठपुत्रे अंशुमतः पितरि सूर्य्यवंश्ये क्षत्रियभेदे तत्कथा ‘अयोध्याधिपतिः श्रीमान् पूर्व्वमासीन्नराधिपः । सगरो-

नाम धर्म्मात्मा प्रजाकामः स चाप्रजाः। विदर्भराजदुहिता केशिनी नाम नामतः। ज्येष्ठा सगरपत्न्यासीद्धर्मिष्ठा सत्यवादिनी। अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि। द्वितीया सगरस्यासीत् पत्नी परमधार्म्मिकी” इत्युपक्रम्य। “अथ कालेन महता पुत्रं ज्येष्ठा व्यजायत। असमञ्ज इति ख्यातं काकुत्स्थं सगरात्मजम्” रामा०आ०२०अ०। “असमञ्ज इति ख्यातः सगरस्य सुतोऽह्यभूत्। यं शैब्या जनयामास पौराणां स हि दारकान्। गलेषु क्रोशतो गृह्य नद्याञ्चिक्षेप दुर्बलान्। ततः पौराः समाजग्मुर्भयशोकपरिप्लुताः। सगरञ्चाभ्ययाचन्त सर्व्वे प्राञ्जलयः स्थिताः। त्वं नस्त्राता महाराज! परचक्रादिभिर्भयात्। असमञ्जोभयाद्घोरात्ततो नस्त्रातुमर्हसि। पौराणां वचनं श्रुत्वा घोरं नृपतिसत्तमः। मुहूर्त्तं विमना भूत्वा सचिवानिदमब्रवीत्। असमञ्जाः पुरादद्य सुतो मे विप्रवास्यताम्। यदि वो मत्प्रियं कार्य्यमेतच्छीघ्रं विधीयताम्। एवमुक्ता नरेन्द्रेण सचिवास्ते नराधिप!। यथोक्तं त्वरिताश्चक्रुर्यथा ज्ञापितवान्नृपः। एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यथा पुत्रो महात्मना। पौराणां हितकामेन सगरेण विवासितः” भा०व०प० १०७ अ०। असच्। असमञ्जसोऽपि तस्मिन्नर्थे “असमञ्जस इत्युक्तः स केशिन्या नृपात्मजः। तस्य पुत्रोऽंशुमान्नाम पितामहहिते रतः”। “असमञ्जस आत्मानं दर्शयन्नसमञ्जसम्। जातिस्मरः पुरा सङ्गाद्योगी योगाद्विचालितः। आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म्म विप्रियम्। सरय्वां क्रीड़तोबालान् प्रास्यदुद्वेजयन् जनान्। एवंवृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै। योगैश्वर्य्येण बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ। अयोध्यावासिनः सर्व्वे बालकान् पुनरागतान्। दृष्ट्वा विसिस्मिरे राजन्! राजा चाप्यन्वतप्यत” भाग० ९स० ८अ०।

असमद त्रि० सह मदेन गर्वेण समदः कलहः स नास्ति यत्र। कलहरहिते विरोधशून्ये। “तथैभ्योऽसमदं करोति तदभितपति” “ताभ्य एवैतत्सह सतीभ्योऽसमदं करोति” इति च शत०ब्रा० “असमदमकलहं परस्पराविरोधम्” भा०।

असमन त्रि० असममतुल्यत्वं भिन्नवर्णत्वात् नयति नी—ड। विभिन्नवर्णे “असमना अजिरासो रघुष्यदः” ऋ० ११४०,४, असमना भिन्नवर्णाः भा०।

असमनेत्र पु० असमानि अयुग्मानि नेत्राण्यस्य। त्रिनेत्रे शिवे असमलोचनादयोऽप्यत्र।

असमय पु० अपकृष्टार्थे न०त०। १दुष्टकाले २अयोग्यकाले च “असमये मतिरुन्मिषति ध्रुवम्” नैषधचरिते ४सर्गः।

असमर्थ त्रि० समर्थः शक्तः न०त०। १अशक्ते २दुर्बले च। समर्थः सङ्गतार्थः न०त०। असङ्गतार्थे, व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धे यत्र यस्यान्वययोग्यता तत्सहचारानपेक्षायुक्ते ३समासे यथा अश्राद्धभोजीत्यादौ असमर्थसमासः नञ्पदस्य श्राद्धेन सहान्वयायोग्यत्वात् भोजनेन च सहचाराभावेऽपि तत्रान्वयस्य अपेक्षणीयत्वात्तथात्वम्।

असमर्थसमास पु० कर्म्म०। येन सह यस्य अन्वयस्तद्व्यतिरेकेण अन्यान्वितेन पदेन समासे। यथा अश्राद्धभोजीति असूर्य्यं पश्येत्यादि। [कन्दर्पे असमसायकादयोऽप्यत्र॥

असमवाण पु० असमा अयुग्मानि वाणा अस्य। पञ्चवाणे

असमष्ट त्रि० सम+अश—क्त न०त०। अव्याप्ते। “पितामतीनामसमष्टकाव्यः” ऋ०९,७६,४, “असमष्टकाव्यः अव्याप्तकर्म्मेति” भा०।

असमवायिकारण न० समवैति सम+अव—इण—णिनि न०त०कर्म्म०। न्यायमते समवायिकारणं द्रव्यं तद्भिन्नं द्रव्यवृत्ति यत् गुणादिकं कारणं तस्मिन्नर्थे। यथा कपालद्वयसंयोगरूपो गुणोघटस्य, द्रव्याश्रिता क्रिया संयोगविभागादेः। “समवायिकारणत्वं ज्ञेयमथाप्यसमवायिहेतुत्वम्”। “यत् समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयन्तु समवायि जनकं तत्”। “तत्रासन्नं जनकं द्वितीयम्” “गुणकर्म्ममात्रवृत्ति ज्ञेयमथाप्यसमायिहेतुत्वम्” इति च भाषा०व्याख्यातञ्चैतत् मुक्ता०। “तत्र समवायिकारणे आसन्नं प्रत्यासन्नं कारणं द्वितीयमसमवायिकारणमित्यर्थः अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगानां पटासमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं वेगादीनामपि अभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्यात्, एवं ज्ञानादीनामिच्छाद्यसमवायिकारत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वं देयं, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येव, एवं वेगादिकं वेगस्पन्दाद्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तत्कार्य्यासमवायिकारणलक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयम्, आत्मविशेषगुणानान्तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं नास्ति तेन तद्भिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। अत्र समवायिकारणे प्रत्यासन्नं द्विविधं कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या च आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालसंयोगादिकं, तत्र कार्य्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य एकस्मिन् कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति, द्वितीयं यथा घटरूपं प्रति कारणं घटः तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन् कपाले

प्रत्यासत्तिरस्ति, तथाच क्वचित् समवायसम्बन्धेन, क्वचित् स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेति फलितार्थः। इत्यञ्च कार्य्ये कार्य्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणमिति सामान्यलक्षणं पर्य्यवसन्नम्”।

कुत्र कुत्र किंकिमसमवायिकारणं? वैशेषिकसूत्रे तदुक्तं ततउद्धृत्य किञ्चित् प्रदर्श्यते।

“आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म्म१। तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म्म२। अभिघातजे मुषलादौ कर्म्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः३। तथात्मसंयोगो हस्तकर्म्मणि४। अभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म्म५। आत्मकर्म्म हस्तसंयोगाच्च ६। संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम्७। नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्गमनम्८। प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः९। नोदनविशेषादुदसनविशेषः१०। हस्तकर्म्मणा दारकर्म्म व्याख्यातम्११। तथा दग्धस्य विस्फोटने१२। यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम्१३। तृणे कर्म्म वायुसंयोगात्१४। मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम्१५ इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्म्मान्यत्वे हेतुः १६। नोदनादाद्यमिषोः कर्म्म तत्कर्म्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च१७ संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम्” १८ वै०सू०

“संयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां हस्ते समवायिकारणे कर्म्म, तस्य च कर्म्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्वासमवेतस्वातिरिक्तस्पर्शवदन्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा१। तथा हस्तसंयोगादुत्क्षेपणवद्धस्तसंयोगादित्यर्थः अत्र च यत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन मुषलस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, मुसलं समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे २। उदूखलाभिहतमुषलस्याकस्माद् यदुत्पतनं जायते तत्र कारणमाह। तत्र यद्यपि मुसलेन उत्पतता हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकारणम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः। यदि तदा प्रयत्नः स्यात् मुषलस्यैवाकस्मिकमुत्पतनं न भवेत् विधारकेण प्रयत्नेन मुषलस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं मुषलस्य पुनरुत्पतनं वा भवेत् इति भावः३। मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्त्तुमाह। मुषलेन सहोत्पततो हस्तस्य कर्म्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्व्वसूत्रस्थं तथेत्यतिदिश्यते४। कुतस्तर्हि हस्ते तदोत्पतनमत आह। यथा मुषले उत्पतति मुषलमुखस्थं लोहमुत्पतति तथा हस्तोऽपि तदोत्पतति। अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते उपचारात्, उत्पततो मुषलस्य पटुतरेण कर्म्मणा अभिघातसहकृतेन स्वाश्रये मुषले संस्कारोजनितस्तत्कृतं संस्कारमपेक्ष्य हस्तमुषलसंयोगादसमवायिकारणाद्धस्तेऽप्युत्पतनं न तु तदुत्पतनं प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, अवशो हि हस्तो मुषलेन सहोत्पततीति भावः५। ननु शरीरे शरीरावयवे वा यत्कर्म्मोत्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह। आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्यथानुपपत्तिरेवोपचारबीजम्। तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म्म तत् हस्तमुषलसंयोगात् चकाराच्च वेगसमुच्चयः, हस्तकर्म्मणि हस्तसंयोगस्तावदसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्मसंयोगः क्वचिद्वेगवन्मुषलादिसंयोगो यथा वातूलस्य शरीरावयवकर्म्मेति भावः ६॥ प्रयत्नानधीनकर्म्मप्रकरणमारभते। संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रमुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगफलिका क्रिया जायते, तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धक. संयोगः, विहङ्गमादौ तु विधारकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः। अभिध्यानादिना विषादेरन्तरीक्षस्थापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन संग्रह.७॥ ननु गुरुत्वाद् यदि पतनं तदा लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्य क्वचिदूर्द्ध्वं क्वचिच्च तिर्य्यग्गमनं कथम्भवेदित्यत आह। गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाण्डादेर्यदूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनं तन्नोदनविशेषात् तीव्रतरान्नोदनात्। तथाच फलपर्णवाणादौ संयोगप्रयत्नसंस्काराभावे यत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्य्यक्, नचोर्द्ध्वं गमनमिति भावः८। ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह। तिर्य्यक् ऊर्द्ध्वं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीतिइच्छाकारणकः प्रयत्नविशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्ववतो द्रव्यस्य लोष्टादेरूर्द्ध्वं तिर्य्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ९,१०॥ उदूखलाभिघातात् मुषलेन सह हस्ते यत्कर्म्म उत्पन्नं तत्तावत् प्रयत्नपूर्व्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुकमतस्तत्तुल्यतया बालकस्य क्रीड़ाकरचर-

णादिचालनं यत्तत्रातिदिशति । बालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्व्वकमेव तथापि हिताहितप्राप्तिफलकं न भवति न पुण्यपापहेतुकमित्यतिदेशार्थः ११ ॥ इदानीं प्रयत्नपूर्व्वकेऽपि कर्म्मणि यत्र पुण्यपापहेतुकत्वं तत्र दारककर्म्मतुल्यतामतिदिशन्नाह । आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य विस्फोटे वह्निकृते जाते सति तस्याततायिनो बधानुकूलेन प्रयत्नेन हस्तादौ यत्कर्म्म जनितं तन्न पुण्यहेतुकं न वा पापहेतुकं यथाहुः । "नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" । "अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारापहारी च षड़ेते आततायिनः" १२। इदानीं यत्नं विना यानि कर्म्माणि भवन्ति तान्याह । प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशामुपलक्षयति तेन मूर्च्छितस्य जीवतोऽचैतन्येऽपि वायुकृतं चलनं द्रष्टव्यमत्र १३ ॥ शरीरकर्म्माणि व्याख्याय तदितराण्याह । तृणपदेन वृक्षगुल्मलतावितानादिकं सर्व्वमुपलक्षयति १४। अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह । मणिपदेन कांस्यादिकमुपलक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मणिकांस्यादि तस्कराभिमुखं यद्गच्छति तत्र गमने मण्यादि समवायिकारणम्, अदृष्टवत्तस्करात्ममणिसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तस्करस्य पापं निमित्तकारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन लौहमात्रं तृणञ्चोपलक्षयति तथा चायस्कान्ताभिमुखं यत्सूच्यादेर्गमनं तृणकान्ताभिमुखं यत् तृणस्य गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, यस्य हितमहितं वा तेन तृणसूच्यादिगमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तददृष्टमेव निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्यूह्यम् । तद्यथा वह्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यग्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्म्मादि १५ । ननु शरविहङ्गमावातचक्रादीनामुपरमपर्य्यन्तमेकमेव कर्म्म नाना वेति संशये निर्णयहेतुमाह । इषाविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, इदमत्राकूतं वेगेन गच्छतां शरादीनां कुड्यादिसंयोगानन्तरं शरादौ सत्येव गत्युपरमो दृश्यते तत्राश्रयनाशस्तावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधिगुणान्तरञ्च नोपलभ्यते तेन स्वजन्यः संयोग एव कर्म्मनाशक इत्युन्नीयते स च संयोगस्तुर्य्यक्षणे जातः पञ्चमक्षणे कर्म्म नाशयति । तथा हि कर्म्मोत्पत्तिरथ विभागः अथ पूर्व्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्म्मनाशः तेनासुमषत्संयोगविशेषाः कर्म्मनानात्वज्ञापका इत्यर्थः संयोगविशेषा इति संयोगे विशेषः स्वजन्यत्वमेव अन्यथा संयोगमात्रस्य कर्मनाशकत्वे कर्म्म कचिदपि न तिष्ठेत् १६ । नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तरं संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकरणमारभते । पुरुषप्रयत्नेनाकृष्टया पतञ्चिकया नुन्नस्येषोराद्यं कर्म जायते तत्र नोदनमसमवायिकारणम्, इषुः समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारणे, तेन चाद्येन कर्मणा समानाधिकरणो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते न च वेगेन, गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्रेषौ कर्म्म जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायिकारणमिषुः, निमित्तकारणन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च यावदिषुपतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्मसन्तानो जायते स्वजन्योत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुमुचितो गौरवादिति दर्शयितुमाह तथोत्तरमुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादित्येकवचनञ्च, न्यायनये तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्, यत्तु युगपत्प्रक्षिप्तशरयोरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु मन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्वमन्दत्वे निमित्तम् १७। ननु संस्कार एक एव चेत् कर्मसन्ताजनकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह । गुरुत्वन्तावत् पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिरुद्धं पतनं नाजीजनत् अथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं करोतीत्यर्थः" १८। उपस्कार ।

"नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म १ । तद्विशेषेणादृष्टकारितम् २ । अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ३ । द्रवत्वात् स्यन्दनम् ४ । नाड्यो वायुसंयोगादारोहणम् ५। नोदनापीड़नात् संयुक्तसंयोगाच्च ६ । वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ७ । अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ८। तत्र विस्फूर्ज्जथुर्लिङ्गम् ९। वैदिकञ्च १०। अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्नोः ११। पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् १२। अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्य्यक्पवनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् १३। हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् १४। आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे १५। तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योगः १६। अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्य्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि" १७। वै० सू० नोदनादिनिष्पाद्यकर्मपरीक्षाप्रकरणम् तत्राह। नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतु

र्ने भवति यः संयोग शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्याञ्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथमसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के कर्म तत्पङ्कस्थिते घटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् १ । ननु भूकम्पादौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह । तदिति पृथिवीकर्म परामृशति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकम्पेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्तत्रासमवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परामृशति विशेषो व्यतिरेकः तथा च नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः २ । इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह । अपां यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम्, तत्संयोगस्य मेघसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तन्निमित्तकारणमित्यर्थः ३ । तेषामेव वृष्टिविन्दूनामन्योन्यसंयोगजनकं कर्म कथमत आह । क्षितौ पतितानामपां विन्दूनां परस्परं संयोगेन महज्जलावयवि स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसंसरणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वान्निमित्तकारणादप्सु समवायिकारणेषु ४ । ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् ऊर्द्ध्वं गमनं भवति तदा गुरुत्वात् पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कुत इत्यत आह । कारयन्तीतिशेषः यदपामूर्द्ध्वमारोहणं तत् नाड्यः सूर्य्यरश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति ग्रीष्मे वाय्वभिहताः सूर्य्यरश्मय एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाड्यवायुसंयोगादिति स च नाड्यो नाडीसम्बन्धी यो वायुसंयोग इत्युपपादनीयः ५ । ननु सूर्य्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अप ऊर्द्ध्वं नयन्तीत्यत आह । नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपीडनादास्कन्दनात् वायुसंयुक्तारश्मयस्तत्संयुक्ता आप ऊर्द्ध्वं धावन्ति यथा स्थालीस्था अपः क्वथ्यमानाः वायुनुन्नवह्निरश्मय ऊर्द्ध्वं नयन्ति, प्रकार इवार्थस्तत्र च उपमानं स्थालीस्था एवापो द्रष्टव्याः ६ । ननु मूले सिक्तानामपां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्ध्वं गमनम् अभितः, तत्र नोदनाभिघातौ न वादित्यरश्मयः प्रभवन्ति तत्कथं तदित्यत आह । अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानामपां वृक्षे तददृष्टकारितं पत्रकाण्डफलपुष्पादिवृद्धिकृतं सुखं दुःखं वा येषामात्मनाम्, अदृष्टवत्तदात्मसंयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टान्निमित्तादप्सु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति । येन कर्मणा आप ऊर्द्ध्वं गत्वा वृक्षं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ७ । नन्वपां सांसिद्धिकद्रवत्वं लक्षणमुक्तं तादृशानामेवापामूर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् च गमनमुपपादितं हिमकरकादेनाञ्च शैत्यादप्त्वमविवादसिद्धम्, तत्कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यत आह । दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाप्याः परमाणवो द्व्यणुकमारभमाणा द्व्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वशून्यैरवयवैर्द्व्यणुकादिप्रक्रमेण द्रवत्वशून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यमुपलभ्यते । नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजःसंयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारम्भकपरमाणूनां क्रिया क्रियातो विभागस्ततः आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकरकादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव परमाणवः द्व्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां विलयनं तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ८ । ननु बलवद्दिव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह । तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फूर्ज्जथुर्लिङ्गं वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तावत्प्रत्यक्ष एव तदनुपदञ्च स्फूर्ज्जथुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते यस्मान्मेघात् करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यन्तेजो विद्युद्रूपमनुप्रविष्टं तदुपष्टम्भेन करकारम्भिकाणामपां द्रवत्वप्रतिबन्ध इति ९ । अत्रैव प्रमाणान्तरमाह । अपां मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवेत्यर्थः । तथा हि "आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णम्" इत्यादि १० । ननु विस्फूर्ज्जथुः कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी तौ च नानुभूयेते इत्यत आह । विस्फूर्ज्जथुरितिशेषः अद्भिः स्तनयित्नोः संयोगविभागौ निमित्तकारणीभूय स्तनयित्नोरेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे समवायिकारणे, शब्दं गर्ज्जितं जनयतः । क्वचिच्च वायुबलाहकसंयोगविभागौ निमित्तकारणे बलाहकवियत्संयोगविभागावसमवायिकारणे, कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्,

यद्वा मेघाकाशसंयोगे विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामेव नोदनाभिघातजनितं कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ११। भूकम्पं प्रत्यदृष्टवदात्मसंयोगः कारणमुक्तं तत्रैवाकस्मिकदिग्दाहहेतोस्तेजसः आकस्मिकवात्यादिक्षोभहेतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् संजायते तत्राप्यदृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसी समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्य द्व्यावृत्तिर्महोल्कादिकर्मसूचनार्था १२। अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह। आद्यमिति सर्गाद्यकालीनमित्यर्थः, तदा नोदनाभिघातादीनामभावात् अदृष्टवदात्मसंयोग एव तत्रासमवायिकारणम् आद्यमूर्द्ध्वज्वलनम् आद्यं तिर्य्यक्पवनमिति, इतरेषां ज्वलनपवनकर्मणां वेगासमवायिकारणकत्वमेव मन्तुमुचितं दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् १३। अनाद्यं कर्माधिकृत्याह। मुषलोत्क्षेपणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं हस्तकर्म तथाऽभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये सन्निकर्षार्थं यन्मनसः कर्म तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमावयिकारणकमेव। यद्यपीन्द्रियं मनो न साक्षात्प्रयत्नविषयस्तथापि मनोवहनाड़ीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि कर्मोत्पत्तिर्द्रष्टव्या, नाड्यास्तु त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वमङ्गीकर्त्तव्यम् अन्यथा प्राणवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेनाशितपीताद्यभ्यवहरणमपि न सम्भवेत् १४। ननु मनसि कर्म्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमाणमत आह। सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि द्रष्टव्यं मनसोवैभवं पूर्व्वमेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधितम्, युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिश्च मनसो लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न स्यातामेव यदि मनसि कर्म्म न भवेत् न भवेच्च पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः। यद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्व्वोऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽनिस्फुटत्वादुक्ते १५। नन्वेवं यदि चपलं मनस्तदा चित्तनिरोधाभावाद्योगं विना नात्मसाक्षात्कारो न वा तमन्तरेण मोक्ष इति शास्त्रारम्भवैफल्यमतआह विषयेष्वलम्प्रत्ययवत उदासीनस्य बहिरिन्द्रियेभ्योव्यावृत्तं मनो यदात्मस्थमात्ममात्रनिष्ठं भवति तदा तत्कर्मानुगुणप्रयत्नाभावात् कर्म्म मनसि नोत्पद्यते स्थिरतरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरोधलक्षणत्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः। यद्वा तत्पदेन सुखदुःखे एवाभिधीयेते प्रक्रान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभावसाधनत्वाद्योग एव दुःखस्याभावः "अन्नं वै प्राणः" इति वत्, यद्वा दुःखस्याभावो यत्रेति बहुव्रीहिः, शरीरस्थेति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धिसिद्धतया तत्पदम्, अयं स योगः। यद्वात्मपदेनात्र प्राण उच्यते उपचारात् प्राणानुमेयत्वादात्मनः तथा च प्राणवहनाड्यां कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यद्वा जीवनयोनियत्नवदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवनयोनिश्च यत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामपि श्वासप्रश्वासगतागतमिति भावः १६। ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसी यदा मरणावस्थायामपसर्पतः देहाद्बहिर्भवतः देहान्तरोत्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावात्तदुभयमनुपपन्नम्, अशितपीतं भक्तपानीयादि तस्यापि शरीरावयवोपचयहेतुर्यः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भवासदशायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत आह। अत्र "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति" पा० नपुंसकनिर्द्देशः, संयोगपदञ्च तत्कारणे कर्मणि लाक्षणिकम्, अपसर्पणं देहारम्भककर्मक्षये देहादेव प्राणमनसोरुत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अशितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्य्यान्तरं गर्भशरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्व्वमदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमलकर्मणामप्यदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति" १७ उप०।

असमवायिन् त्रि० न समवैति सम्+अव+इन–णिनि न०त० स्त्रियां ङीप्। १असंबद्धे अमिलिते न्यायोक्ते २समवायसम्बन्धशून्ये जात्यादौ ३असमवायिकारणे च "कारणान्त्वसमवायिनो गुणाः" वै०सू० "ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा गुणैर्गुणाः कर्म्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरिक्तत्वरूपेणापि कारणता संभवतीत्यत आह गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्माधाराः स्युः। सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्य्यैकार्थसमवायात् यथाऽऽत्ममनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे, क्वचित् कारणैकार्थसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादिरूपादिषु" उपस्कारः।

असमवृत्त न० न समानि भिन्नलक्षणकत्वात् न तुल्यानि पदानि यत्र कर्म०। छन्दःशास्त्रोक्ते १विषमवृत्ते तानि च "सुखपादोऽष्टभिर्वर्णैः परेऽऽस्यान्मकरालयैः क्रमाद्वृद्धाः"

इत्यादीनि वृत्त० उक्तानि ज्ञेयानि। ब०। २अनुपमचरिते त्रि०

असमस्त त्रि० सम+अस–क्त न०त०। १असंक्षिप्ते २व्यस्ते "एते व्यस्ताः समस्ता वेति" विश्वामित्रवचनव्याख्याने "व्यस्ताः असमस्ताः" प्रा०त० रघु०। ३असमग्रे व्याकरणोक्त-समासशून्ये विभक्त्यादिकार्य्ययुक्ते ४विग्रहवाक्ये न०।

असमाति त्रि० समं साम्यमतति अत–इन् न०त०। अतुल्ये अनुपमे "एवाहि जातो असमात्योजाः" ऋ० ६,२९,६।

असमान त्रि० न०ब०। अतुल्ये। "समानं लघु चाशौचं पूर्व्वेणैव विशुध्यति। असमानं द्वितीयेन" यमः।

असमानयानकर्म्मन् पु० न समानं तुल्यकालिकं यानकर्म्म यत्र। सन्धिभेदे। त्वमग्रे याहि ततोऽहं यास्यामीति समयं कृत्वा यत्र पूर्व्वोत्तरं जिगीषुभ्यां गम्यते तादृशे यानकर्म्मरूपे सन्धौ। [२समाप्तिशून्ये त्रि०।

असमापन न० अभावे न०त०। १संपूर्त्त्यभावे न०ब०।

असमाप्त त्रि० न समाप्तः। १असम्पूर्णे "असमाप्ते व्रते चैव नैव कुर्य्यात् व्रतान्तरम्" स्मृतिः। संकल्पपूर्व्वकगृहीतव्रतस्यास-मापने व्रतान्तरस्याकर्त्तव्यताऽत्रोक्ता। आरब्धकर्म्मणः सपूर्णता समाप्तिः। २तच्छून्ये च "असमाप्ते परि-कर्म्मणि स्मृतः" कुमा०। ३सम्यगप्राप्ते च।

असमाप्ति स्त्री अभावे न०त०। १समाप्त्यभावे न०ब०। २समाप्तिशून्ये त्रि०। ३सम्यगप्राप्तौ स्त्री ४तच्छून्ये त्रि०

असमावृत्त पु० न०त०। समावृत्तः चीर्णब्रह्मचर्य्यतया गुरु-णानुमतः गुरुकुलादावृत्तः गृहस्थकर्म्मकरणाय कृत समावर्त्तसंस्कारः न०त०। तद्भिन्ने ब्रह्मचारिणि स्वार्थे कन् असमावृत्तकोऽप्युक्तार्थे। "मासिकान्नं तु यो-ऽश्नीयादसमावृत्त(वर्त्त)को द्विजः" मनुः। असमावर्त्त-कोऽप्यत्र।

असमाहार पु० समाहारो मेलनं संघातः सम्यगाहरणञ्च अभावे न०त०। १तदभावे न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असमाहित त्रि० न०त०। १समाधिशून्ये चित्तैका ग्रताशून्ये २असन्निवेशिते च।

असमीक्ष्यकारिन् त्रि० समीक्ष्य विविच्य न करोतीति कृ+णिनि। १विवेचनामकृत्वैव कर्म्मकारके, २मूर्खे च।

असमृद्धि स्त्री वृद्धेराधिक्यं समृद्धिः अभावे न०त०। १वृद्ध्याधिक्याभावे "नात्मानमवमन्येत पूर्व्वाभिरसमृद्धिभिः" मनुः। न०ब०। २समृद्धिशून्ये त्रि०।

असम्पत्ति स्त्री अनुरूपात्मलाभः सम्पत्तिः लक्ष्मीश्च अभावे न०त०। १सम्पत्त्यभावे। न०ब०। २तच्छून्ये त्रि०।

असम्पन्न त्रि०। सम्पन्नः सम्पद्युक्तः अनुरूपात्मस्वरूपप्राप्तश्च न०त०। तद्भिन्ने। [२संबन्धशून्ये त्रि०।

असम्पर्क पु० अभावे न०त०। १संबन्धाभावे न०ब०।

असम्पूर्ण त्रि० यावत्पर्य्यन्तानुसरणे समाप्तिस्तद्वान् सम्पूर्णः न०त०। तादृशपूर्त्तिशून्ये। यथा असम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् "क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम्" मुद्रारा०

असम्पृक्त त्रि० न०। १असंबद्धे २असंयुक्ते।

असम्प्रज्ञात त्रि० न सम्यक् ज्ञातः ज्ञेयादिभेदो यत्र। पातञ्ज-लोक्ते ज्ञेयज्ञानज्ञातृभेदशून्ये निर्विकल्पके १समाधौ। समाधिस्तावत् द्विविधः सम्प्रज्ञातः असम्प्रज्ञातश्च तत्राद्यः सविकल्पकः ग्राह्यग्रहणग्रहीतृप्रतिभासत्वात् तत्-प्रतिभासशून्यो निर्विकल्पकः सर्व्वविकल्पशून्यत्वादसम्प्रज्ञातो द्वितीयः यथाह पात० सूत्रादौ "क्षीणवृत्तेरभिजातस्य मणे-र्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः" यथाऽ-भिजातस्यातिस्वच्छस्य मणेः स्फटिकादेः कुसुमाद्युपरक्तस्य स्वरूपाभिभवेन रक्ताद्याकारता भवति तथा अभ्यासवैरा-ग्याभ्यां क्षीणवृत्तेरभिभूतरजस्तमोवृत्तिकस्य चित्तस्य स्थूल-सूक्ष्मभूतात्मकग्राह्यैः ग्रहणैरिन्द्रियादिवृत्तिभिः ग्रहीत्रा च वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात् तदाकारतापत्तिः समा-धिर्भवति सेयं सम्प्रज्ञाताख्या समापत्तिः। तद्भिन्ना च असम्प्रज्ञाता समापत्तिः। संप्रज्ञातभेदादिकं च तच्छब्दे वक्ष्यते। अस्या एव च निर्वीज इति संज्ञान्तरम् "तस्यापि-निरोधात् निर्वीजः समाधिः" पात०सू० सत्वपुरुषा-न्यतख्यात्यनन्तरं परवैराग्यसंस्कारप्रचयेन तस्य सम्प्रज्ञात-समाधिसंस्कारस्य तत्प्रज्ञायाश्च निरोधे सति सर्व्वस्य सम्प्रज्ञातजन्यसंस्कारप्रवाहस्य निरोधात् समाप्ताधिकार-त्वेन चित्तस्य कृतकृत्यता स्यात् निमित्तापाये नैमित्तिकापाय इति न्यायेन निर्वीजः समाधिर्जायते स च "आगमेनानु-मानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयेत् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" इत्युक्तः आगमेन श्रवणेन अनुमानेन मननेन ध्यानाभ्यासे योरसः परमवैराग्यं तेन प्रज्ञाप्रसादेन प्रज्ञां पुरुषसाक्षात्कारं संपादयन् योगं निर्वीजसमाधिं लभते इति तदर्थः कालक्रमेण निर्वीजसमाधिसंस्कार प्रलये सति स्वप्रकृतौ चित्तं लीयते हेत्वभावात्, कृत्यशेष-लक्षणाधिकारो हि चित्तस्य स्थितिहेतुः न हि कृतभोग-विवेकख्यातिकस्य चित्तस्य कृत्यशेषोऽस्ति येन तदधि-क्रियेत। प्रकृतौ चित्तस्य प्रलये च पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः केवलो मुक्तो भवतीति" वृत्ति०। २सम्यगज्ञाते च।

असम्प्रति अव्य० तिष्ठद्गु० समा० । १ अयोग्ये काले अनुपस्थितकाले च । "यच्चैव सम्प्रति दृष्टोयच्चैवासम्प्रति" शत० ब्रा० ।

असम्बद्ध न० सम्बद्धं परस्परमन्वितं न भवति सम्+बन्ध–क्त न०त० । अर्थानवबोधकेऽनन्वितार्थके १वाक्ये । "असंबद्धप्रलापस्य वाङ्मयं स्यात्तुल्यविधम्" मनुः यथा "यावज्जीवमहं मौनीत्यादि" वाक्यम् । २सम्बन्धशून्ये असङ्गते च त्रि० ।

असम्बद्धप्रलाप पु० कर्म० । १असङ्गते २अप्रस्तुतस्य वा कथने, ३निष्प्रयोजने कथने च ।

असम्बन्ध पु० अभावे न०त० । १सम्बन्धाभावे "व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्धउदाहृतः" भाषा० २परस्परमन्वयाभावे च "गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्" जै०सू० न०ब० । ३सम्बन्धशून्ये त्रि० । "असंबन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति" या०स्मृतिः ।

असंबाध त्रि० नास्ति सम्बाधा अन्योन्यं पीड़ा प्रतिबन्धो वा यत्र । १परस्परसंघर्षरूपपीड़ारहिते विरले, २बाधारहिते च । "असंबाधा देवनदी स्वर्गसम्पादिनी शुभा" भा०आ० प० । न सम्यग् बाधा अभावे न०त० । ३सम्यग्बाधाभावे ४चतुर्दशाक्षरपादके छन्दोभेदे च स्त्री मतौ नसौ गावच-यहविरतिरसंबाधा" छन्दो०र० ।

असम्भव पु० अभावे न०त० । १सम्भवाभावे "अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात्" य० ४०।१० "निष्क्रियस्य तदसम्भवात्" सां०सू० न्यायोक्ते लक्ष्यमात्रे २लक्षणानुसरणे । असम्भववारणाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यन्न भवतीतिव्याप्तिलक्षणे प्रतियोगितानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति कैश्चिदुक्तम् । सम्भवः समावेशः ३तदभावे । सम्भवस्य प्रमाणान्तरमिति अष्टप्रमाणवादिनः पौराणिकाः । सांख्यादिभिस्तु अनुमाने एव तस्य गतार्थत्वमुक्तम् यथाह" सां०कौ० । "सम्भवस्तु यथा खार्यां द्रोणाढ़कप्रस्थाद्यवगमः स चानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं सत् द्रोणादिसत्त्वमवगमयति" । व्याख्यातञ्चैतदस्माभिः । "खारीत्वं खारीपरिमाणं महापरिमाणोऽवान्तरपरिमाणसमावेशोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति खारीत्वस्य द्रोणादिपरिमाणाविनाभूततया अनुमानेनैव खारीपरिमाणे द्रोणादिपरिमाणसिद्धिः" ।

असम्भवत् त्रि० सम्+भू–शतृ न०त० स्त्रियां ङीप् । असम्भवे वस्तुनि "असम्भवद्घनरसा शतान्तीपरिसेविता । कर्तुं न सहते राजन् । भूमिनवबधूरिव" उद्भटः ।

असम्भव्य त्रि० सम्+भू–कर्त्तरि नि० यत् । सम्भवाविषये वस्तुनि "असम्भव्यं न वक्तव्यमिति" नीतिः । सम्+भू–णिच्–कर्मणि यत् असम्भाव्यमप्यत्र त्रि० । "असम्भव्यं पराभवत्" अथ० ५,१८,१२, "तिर्य्यग्योनावसम्भाव्यमावस्थकमवस्थितः" भा० आदि०प० ।

असम्भावना स्त्री अभावे न०त० । सम्भावनाभावे । सम्भावना च यद्यत्तुल्कर्षमाविष्कर्तुमत्युक्तिः निश्चयप्रायऔत्कण्ठ्यापन्नसंशयश्च ।

असम्भावनीय त्रि० न०त० । सम्भावनानर्हे वस्तुनि ।

असम्भूति स्त्री सम्+भू–क्तिन् अभावे न०त० । १सम्भवाभावे सम्भूतिः कार्य्योत्पत्तिः सा नास्ति यस्याः । अव्याकृताख्ये प्रकृतिरूपे कारणे "अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते" यजु०४,९ । "असम्भूतिः प्रकृतिः कारणम्" वेददी० ।

असम्भृत त्रि० न०त० । १अयत्नसिद्धे "असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेः" कुमा० । २असम्यक्पुष्टे च ।

असम्भेद पु० सम्भेदोमिलनं संसर्गः अन्योन्यरूपताप्राप्तिः भेदश्च अभावे न०त० १तदभावे न०ब० । २तच्छून्ये त्रि० ।

असम्भ्रम पु० सम्भ्रमः औत्सुक्यहेतुककार्य्यत्वरा सम्यग्भ्रान्तिः भयहेतुकचित्तक्षोभश्च अभावे न०त० । १सम्भ्रमाभावे "शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेऽप्यसम्भ्रमम्" रघुः । न०ब० । २सम्भ्रमशून्ये ।

असम्मत त्रि० न०त० । सम्मतभिन्ने अननुमते "असम्मतः कस्तव मुक्तिमार्गम्" कुमा० । [२तच्छून्ये त्रि० ।

असम्मति स्त्री अभावे न०त० । १सम्मत्यभावे । न०ब० ।

असम्मित त्रि० न०त० । अपरिमिते "तस्मादिमा अतिरिक्ता असम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते" शत० ब्रा० ।

असम्मुग्ध त्रि० सम्+मुह–क्त न०त० । १अकृतसन्देहे २पाण्डित्याभिमानरहिते च ।

असम्मूढ त्रि०न०त० । सम्मूढभिन्ने १स्थिरनिश्चये २भ्रान्तिशून्ये "असम्मूढः स मर्त्येषु" "स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः" इति च गीता ।

असम्मृष्ट त्रि० न०त० । १परस्परसंघर्षणशून्ये २बाधाशून्ये च "असंमृष्टोजायसे मातोः" ऋ० ५,११,३ । "असम्मृष्टः अबाधितः" भा० । ३संमार्ज्जनशून्ये च । "अग्निमग्नीत्-संमृड्ढीत्यसंमृष्टमेव भवति सम्प्रेषितम्" शत०ब्रा० ।

असम्मोह पु० अभावे न०त० । १भ्रमाभावे । विरोधे न०त० प्रमात्मके यथार्थे २ज्ञाने "बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं

ष्टमःशमः” इत्युपक्रम्य “भवन्ति भावा भूतानां मत्तएव पृथग्विधा” इति गीतायां तेषां भावरूपत्वोक्तेः अयथार्थ-ज्ञानपरत्वम् न०ब० । २तच्छून्ये स्थिरप्रज्ञे त्रि० ।

असम्यच् त्रि० न०त० । सम्यग्भिन्ने १अनुचिते २अयुक्ते । “असम्यग्व्यवशीलैस्तै”र्देवीमा० । स्त्रियां ङीप् असमीची

असरु पु० सरति सृ–उन् न०त० । (कुकुरसोङ्गा) वृक्षे

असल न० अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस+कलच् । अस्त्रक्षेपो-पयुक्ते १मन्त्रभेदे २लौहे च ।

असवर्ण त्रि० न समानो वर्णोऽस्य समानस्य सादेशः । असजातीये भिन्नवर्णे यथा ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिः । “द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा” वृहन्ना० ।

असश्चत् त्रि० सश्चतिर्गत्यर्थः निरु०सश्च–शतृ न०त० । १अगम-नशीले स्त्रियां ङीप् “अस्य प्रजावती गृहेऽसश्चन्ती” ऋ० ८।३१।४ । “असश्चन्ती अगमनशीला” भा० । २अपराजिते च “मधुजिह्वा असश्चतः” ऋ०९।७२।४। “असश्चतः अपराजितान्”भा० ।

असश्चुस् त्रि० सश्च–वा उसुन् न०त० स्त्रियां ङीप् । अप्रतिबद्धे “यानो दोहते त्रिरहन्नसश्चुषी क्षुमत्” ऋ०९।८६।१८ । “असश्चुषी अप्रतिबद्धा” भा० ।

अससत् त्रि० सस–स्वप्ने शतृ न०त० स्त्रियां ङीप् । स्वव्यापारे जागरूके “रेजन्ते असस्नन्तो अजराः” ऋ० १।१४३।३। “असस्नन्तः स्वव्यापारेष्वस्वपन्तः” भा० ।

असह त्रि० न सहते सह–अच् न०त० । अक्षमे असहने

असहन पु०न सहति सह–ल्यु न०त० । १शत्रौ । २क्षमा-शून्ये त्रि० । भावे ल्युट् अभावे न०त० । ३क्षमाभावे

असहाय त्रि० नास्ति सहायोयस्य । १सहचरशून्ये अन्य-साहाय्यरहिते २सङ्गरहिते च “कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता । समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम्,” मनुः । [“स्वजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता” नीतिः

असहिष्णु त्रि० न सहिष्णुः । अक्षमे सहनशीलभिन्ने

असह्य त्रि० न सह्यः । सोढुमशक्ये “असह्यपीडं भगवन् ऋणमन्त्यमवेहि मे” “द्विषामसह्यः सुतरां तरूणाम्” इति च रघुः । “नववैधव्यमसह्यवेदनम्” कुमा० ।

असाक्षात् अव्य० न०त० । १परोक्षे २इन्द्रियायोग्ये च ।

असाक्षात्कार पु० अभावे न०त० । १प्रत्यक्षाभावे विरोधे न०त० । २ परोक्षज्ञाने न०ब० । ३ प्रत्यक्षाविषये ४तच्छून्ये च त्रि० ।

असाक्षिक त्रि० नास्ति साक्षी साक्षाद्द्रष्टा अधिष्ठाता वा यस्य कप् । १साक्षिशून्ये “असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः” मनुः । २अधिष्ठातृशून्ये च असाक्षिका जडप्रवृत्तिरनुचितेति वेदा०प्रक० ।

असाक्षिन् त्रि० न साक्षी । स्मृत्युक्ते वचनतो दोषादितोवा साक्ष्यकर्म्मणु अग्राह्ये श्रोत्रियादौ । असाक्षिणश्च मिता० दर्शिताः “उक्तलक्षणानां साक्षिणामसम्भवे प्रतिषेधरहि-तानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः ते च पञ्चविधा नारदेन दर्शिताः “असाक्ष्यपि हि शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतोभेदात्स्वयमुक्ति-मृतान्तर” इति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्याह । “श्रोत्रियास्तापसा वृद्धा ये च प्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्ते वचनान्नात्र हेतुरुदाहृतः” या०स्मृ० तापसावानप्रस्थाः । आदिशब्देन पित्राविवदमानादीनां ग्रहणम् । यथाह शङ्खः । “न पित्राविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवान प्रस्थनिर्ग्रन्थयः साक्षिण”इति दोषादसाक्षिणो दर्शिता नारदेन “स्तेनाः साहसिकाश्चण्डाः कितवा वञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्ते दुष्टत्वात्तेषु सत्यन्न विद्यत”इति । चण्डाःकोपनाः कितवाद्यूतकृतः । भेदादसाक्षिणाञ्च स्वरूपन्तेनैव दर्शितम् । “साक्षिणां लिखितानां च निर्द्दिष्टानाञ्च वादिना । तेषामेकोऽन्यथा वादी भेदात्सर्वे न साक्षिण” इति । तथा स्वयमुक्तिस्वरूपञ्चोक्तम् । “स्वयमुक्तिरनिर्द्दिष्टः स्वय-मेवेत्य यो वदेत् । सूचीत्युक्तः सशास्त्रेषु न स साक्षित्वमर्हतीति” । मृतान्तरस्यापि लक्षणमुक्तम् । “योऽर्थः श्रावयि-तव्यः स्यात्तस्मिन्नसति चार्थिनि । क्व तद्वदतु साक्षित्व मित्यसाक्षी मृतान्तर” इति । येनार्थिना प्रत्यर्थिना वा साक्षिणां योऽर्थः श्रावयितव्यो भवेत् यूयमत्रार्थे साक्षिण इति । तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वा असति मृतेऽर्थे च अनिवेदिते साक्षी क्व कस्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वद-त्विति मृतान्तरः साक्षी न भवति । यत्र तु मुमूर्षुणा स्वस्थेन वा पित्रा पुत्रादयः श्राविताः अस्मिन्नर्थे अमी साक्षिण इति । तत्र मृतान्तरोपि साक्षी । यथाह नारदः । “मृतान्तरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुश्रावितादृते” । तथा । “श्रावितोनातुरेणापि यस्त्वर्थो धर्मसंहितः । मृतेऽपि तत्र साक्षी स्यात् षट्सु चान्वाहितादिषु” । तानेवानसाक्षिणो दर्शयति । “स्त्रीबालवृद्धकितवमत्तोन्मत्ताभिशस्तकाः” । रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकृद्विकलेन्द्रियाः । पतिताप्तार्थ-सम्बन्धिसहायरिपुतस्कराः । साहसी दृष्टदोषश्च निर्द्धूताद्यास्त्वसाक्षिणः” । स्त्री प्रसिद्धा । बालोऽप्राप्तव्यव-

ह्यारः। वृद्धोऽशीतिकावरः वृद्धपदृत्वं वचननिषिद्धा नामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपलक्षणम्। कितवोऽक्ष-देवी। मत्तः पानादिना, उन्मत्तो ग्रहाविष्टः। अभि-शस्तः, अभियुक्तो ब्रह्महत्यादिना। रङ्गावतारी चारणः पाषण्डिनो निर्ग्रन्थिप्रभृतयः। कूटकृत् कपटलेख्यादि-कारी विकलेन्द्रियः श्रोत्रादिरहितः पतितः ब्रह्म-घ्नादिः। आप्तः सुहृत्, अर्थसम्बन्धी विप्रतिपद्य-मानार्थसम्बन्धी। सहाय एककार्य्यः रिपुः शत्रुः तस्करः स्तेनः साहसी स्वबलावष्टम्भकारी दृष्टदोषो दृष्टवितथ वचनः। निर्धूतो बन्धुभिस्त्यक्तः। आदिशब्दादन्ये-षामपि स्वल्पान्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणाम्भे दादसाक्षिणां स्वयमुक्तोर्मृतान्तरस्य च ग्रहणम्। एते स्त्रीबालादयः साक्षिणो न भवन्ति” मिता०। अत्रापवादः “सर्व्वः साक्षी संग्रहणे चौर्य्ये पारुष्यसाहसे”। या०स्मृ० संग्रह-णादौ सर्व्वे वचननिषिद्धाः श्रोत्रियादयः तपःप्रभृति गुणरहिताश्च साक्षिणोभवन्ति। दोषादसाक्षिणो भेदाद-साक्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणो न भवन्ति सत्याभा-वादिहेतोस्तेषु विद्यमानत्वादिति” मिता०।

असाधन न० अभावे न०त०। १सम्पादनाभावे साधनं हेतुः न०त०। २अकारणे न० ब०। ३कारणशून्ये।

असाधारण त्रि०साधारणं सामान्यधर्म्मयुक्तं न०त०। १तद्भिन्ने, तन्मात्रवृत्तिधर्म्मयुक्ते विशेषे २अधिके च। न्यायमते “यस्तूभयस्माद्व्यावृत्तः स त्वसाधारणो मतः” इत्युक्ते ३सप-क्षविपक्षाव्यावृत्तो हेतौ पु०। यथा वह्निसाधने गगनादि-हेतुः स च पक्षे पर्व्वतादौ, पक्षभिन्ने जलादौ च न विद्यते गगनादेः कुत्रापि विद्यमानत्वाभावात् इति तस्य तथात्वम् “साधारणासाधारणयोर्मध्येऽसाधारणे कार्य्य-संप्रत्यय” इति न्यायः। ४स्वमात्रस्वत्वास्पदीभूते इतरस्वत्व रहिते धनादौ च। स्त्रियां ङीप् गौरा०। “पिता पुत्रान्तरेष्वपि साधारणः माता त्वसधारणी” मिता०।

असाधारणानैकान्तिक पु० कर्म्म०। न्यायोक्ते सर्व्वसपक्ष-व्यावृत्ते हेत्वाभासभेदे यथा शब्दोनित्यः शब्दत्वात् अत्र शब्दत्वं सर्व्वनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्तिरिति तस्य तथात्वम्।

असाधु त्रि० न०त०। १साधुभिन्ने, २असच्चरिते, ३दुष्टे “अतोऽर्हसि क्षन्तुमसाधु साधु वा” किरा ४संस्कृतशब्दभिन्ने, अपभ्रंशादौ च। “असाधुरनुमानेन” “असाधूनां प्रयोगे तु प्रत्यवायोऽपि नो तथा इति” च हरिः। स्त्रियां ङीप्। असाध्वी भारती असाध्वी योषित् इत्यादि।

असाध्य त्रि० साधयितुमशक्यः। १साधयितुमशक्ये रिपौ रोगादौ च “असाध्यं कुरुते कोपं प्राप्ते काले-गदो यथा” माघः। असाध्यरोगाश्च सुश्रुते उक्ताः ते च अवारणीयशब्दे ४४६ पृष्ठे दर्शिताः “जङ्घे साध्यमघो-याप्यमसाध्यं युगपद्गत” मित्यादयोऽपि विशेषतोऽसाध्या वैद्यके उक्ताः ततएव ते वेदितव्याः। [समर्थे

असान्तापिक त्रि० सन्तापाय न प्रभवति ठञ्। सन्तापायो-

असान्द्र त्रि० विरोधे न०त०। अनिविड़े विरले।

असामञ्जस्य न०अभावे न०त०। १सामञ्जस्याभावे २अयुक्तत्वे ३सन्निवेशासम्भवे च न०ब०। तच्छून्ये त्रि०।

असामर्थ्य न० अभावे न०त०। सामर्थ्याभावे अपाटवे। “कालदोषादसामर्थ्यात् सर्व्वं तत् सफलं स्मृतम्” “असमा-र्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया। मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः” योगिया०।

असामयिक त्रि० समयोऽस्य प्राप्तः ठञ् न०त०। अप्राप्त-काले “किमसामयिकं वितन्वता मनसः क्षोभमुपात्तरंहसः” किरा०।

असामान्य त्रि० नास्ति सामान्यं तुल्यता यस्य। अनुपमे। अभावे न०त०। तुल्यत्वाभावे त्रि०। असाम्यमप्यत्र।

असाम्प्रतम् अव्य० न साम्प्रतम् युक्तं न०त०। अयुक्ते। “विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्” कुमा० “सम्प्र-त्यसाम्प्रतं वक्तुमुक्ते मुसलपाणिना” माघः “अविधाय विवाहसत्क्रियामनयोर्गम्यत इत्यसाम्प्रतम्” रघुः।

असार पु० न०नास्ति १सारो यस्य। सारहीने एरण्डे वृक्षभेदे। २निस्सारे त्रि०। “असारः खलु संसारः” इत्युद्भटः। “निदर्शनमसाराणां लघुर्बहुतृणं नरः” माघः “धिगिमां देहभृतामसारताम्” रघुः। ४अगुरुचन्दने न० राजनि०। न०त०। ३सारभिन्ने तुच्छत्वे पु०।

असावधान त्रि० न०त०। अवधानहीने प्रमत्ते।

असाहाय्य न० अभावे न०त०। १साहाय्याभावे। न०ब०। २साहाय्यशून्ये त्रि०।

असि अव्य०अस-दीप्तौ इन् विभक्तिप्रतिरूपकम्। त्वमि-त्यर्थे “कृतवानसि विप्रियं न मे” कुमा०“धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारैः” नैष०। “शूरोऽसि कृतविद्योऽसि दर्शनीयो-ऽसि पुत्रक ! इति नीतिः।

असि पुंस्त्री०अस्यति क्षेपनेन पापानि इन् वा ङीप्। वारणसी दक्षिणस्थे १नदीभेदे वाराणसीशब्दे विवृतिः। अस्यते क्षिप्यते

अस-इन्। २ खड्गे पु० "असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते। इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा"। खड्गपूजामन्त्रः, "सर्व्वाः श्यामाः असिकरा मुण्डमाला विभूषिताः" श्यामाकवचम्। खड्गलक्षणन्तु वृह०उक्तम् "अङ्गुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः। अङ्गुलमानाज्ज्ञेयो व्रणोऽशुभो विषमपर्वस्थः॥ श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवलिङ्गकुण्डलाब्जानाम्। सदृशा व्रणाः प्रशस्ता ध्वजायुधस्वस्तिकानां च॥ कृकलासकाककङ्कक्रव्यादकबन्धवृश्चिकाकृतयः। खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगाः प्रभूताश्च॥ स्फुटितो ह्रस्वः कुण्ठो वंशच्छिन्नो न दृङ्मनोऽनुगतः। अस्वन इति चानिष्टः प्रोक्तविपर्य्यस्त इष्टफलः॥ क्वणितं मरणायोक्तं पराजयाय प्रवर्त्तनं कोशात्। स्वयमुद्गीर्णे युद्धं ज्वलिते विजयो भवति खड्गे॥ नाकारणं विवृणुयान्न विघट्टयेच्च पश्येन्न तत्र वदनम् न वदेच्च मूल्यम्। देशं न चास्य कथयेत् प्रतिमानयेच्च नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोऽसियष्टिम्॥ गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशपत्रसदृशश्च। करवीरपत्रशूलाग्रमण्डलाग्राः प्रशस्ताः स्युः॥ निष्पन्नो न च्छेद्यो निकषैः कार्य्यः प्रमाणयुक्तः सः। मूले म्रियते स्वामी जननी तस्याग्रतश्छिन्ने॥ यस्मिन् त्सरुप्रदेशे व्रणो भवेत्तद्वदेव खड्गस्य। वनितानामिव तिलको गुह्ये वाच्यो मुखे दृष्ट्वा॥ अथ वा स्पृशति यदङ्गं प्रष्टा निस्त्रिंशभृत्तदवधार्य्य। कोशस्थस्यादेश्यो व्रणोऽसि शास्त्रं विदित्वेदम्। शिरसि स्पृष्टे प्रथमे ऽङ्गुले द्वितीये ललाटसंस्पर्शे। भ्रूमध्ये च तृतीये नेत्रे स्पृष्टे चतुर्थे च॥ नासोष्ठकपोलहनुश्रवणग्रीवांसकेषु पञ्चाद्याः। उरसि द्वादशसंस्थस्त्रयोदशे कक्षयोर्ज्ञेयः॥ स्तनहृदयोदरकुक्षिनाभीषु चतुर्दशादयो ज्ञेयाः। नाभीमूले कट्यां गुह्ये चैकोनविंशतितः॥ ऊर्व्वोर्द्वाविंशे स्यात् ऊर्व्वोर्मध्ये व्रणस्त्रयोविंशे। जानुनि च चतुर्विंशे जङ्घायां पञ्चविंशे च॥ जङ्घामध्ये गुल्फे पार्ष्ण्यां पादे तदङ्गुलीष्वपि च। षड्विंशतिकाद्यावत्त्रिंशदिति मतेन गर्गस्य॥ पुत्रमरणं धनाप्तिर्धनहानिः सम्पदश्च बन्धश्च। एकाद्यङ्गुलसंस्थैर्व्रणैः फलं निर्दिशेत् क्रमशः॥ सुतलाभः कलहो हस्तिलब्धयः पुत्रमरणधनलाभौ। क्रमशो विनाशवनिताप्तिचित्तदुःखानि षट्प्रभृति॥ लब्धिर्हानिस्त्रीलब्धयो वधो वृद्धिमरणपरितोषाः। ज्ञेयाश्चतुर्दशादिषु धनहानिश्चैकविंशे स्यात्॥ विद्याप्तिरनिर्वाणं धनागमो मृत्युसम्पदोऽस्वत्वम्। ऐश्वर्य्यमृत्युराज्यानि च क्रमात्त्रिंशदिति यावत्॥ परतो न विशेषफलं विषमसमस्थास्तु पापशुभफलदाः। कैश्चिदफलाः प्रदिष्टास्त्रिंशत्परतोऽग्रमिति यावत्॥ करवीरोत्पलगजमदघृतकुङ्कुमकुन्दचम्पकसगन्धः। शुभदोऽनिष्टो गोमूत्रपङ्कमेदःसदृशगन्धः॥ कूर्म्मवसासृक्क्षारोपमश्च भयदुःखदो भवति गन्धः। वैदूर्य्यकनकविद्युत्प्रभो जयारोग्यवृद्धिकरः॥ इदमौशनसं च शस्त्रपानं रुधिरेण श्रियमिच्छतः प्रदीप्तम्। हविषा गुणवत्सुताभिलिप्सोः सलिलेनाक्षयमिच्छतश्च वित्तम्॥ बडवोष्ट्रकरेणुदुग्धपानं यदि पापेन समीहतेऽर्थसिद्धिम्। झषपित्तमृगाश्ववस्तदुग्धैः करिहस्तच्छिदये सतालगर्भैः॥ आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः। शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः॥ क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत्। सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम्" वृ०स०। हेमा०परि० ख० तु तज्जात्यादिभेदात् फलभेदादिकं दर्शितं यथा "वत्स! पुरा भूतपूर्वैराचार्यैरुपदिष्टञ्चैव यन्मयाश्रुतं तदुपदिशामि निबोध खड्गस्य लोहं षड्विधं भवति। योनयः पञ्चविधाः संस्थानं चतुर्विधं करणमा,कृतिर्द्विधा द्वादश मुस्तानि गौरवं पञ्चदशधा विस्तारस्त्रिविधः वर्णच्छायाव्रणपुच्छगन्धस्वरेण वा यत्र विशेषा भवन्ति तत्कीर्त्यमानं निबोध तीक्ष्णं मृदु स्निग्धं खरं मृदुतीक्ष्णं वज्रं चेति जातयः षड्भवन्ति वालुका मृत्पाषाणः पङ्कोधातुस्त्रावश्चेति योनयः पञ्चधा भवन्ति। पीतेभ्यस्तीक्ष्णं भवति। नीलेभ्योमृदु भवति। स्निग्धेभ्यःस्निग्धं खरेभ्यः खरं भवति। रक्तेभ्योद्रव्येभ्योमृदुतीक्ष्णं भवति। रक्तसैन्धवसन्निभैर्हरिद्भिः चित्रं यदन्तः उत्पद्यते लौहं तद्वज्रायुधन्नाम भवति। तच्च पाषाण एव पूजित इति। भवन्ति चात्रश्लोकाः। तापं चिरादेव विचूर्णितञ्च भिन्नाञ्जनाभं बहुसूक्ष्महीरम् पीतं भवेत् निर्म्मलरुक्मवर्णं सर्वाणि लोहानि भिनत्ति तीक्ष्णम्। सन्नस्यते तापमुपैति चाशु श्वेतं भवत्येव मलावनद्धम्। यत्स्थूलहीरन्त्वपुवङ्गवर्णं सर्वेषु कार्य्येष्वपि तन्मृदु स्यात्। श्वेतं भवत्यभ्यधिकं स्थिरञ्च संघट्टनामेति चिराच्च तापम्। संघातलोहेन चिराद्वियोगं स्निग्धञ्च लोहं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः। खरं विशीर्य्येत न चैति योगम् सर्वत्र योग्यं मृदुतीक्ष्णमाहुः। यज्जातरूपं न च दह्यतेऽग्नौ तद्वज्रलोहं प्रवदन्त्य

वाच्यम् । तीक्ष्णस्य मृदुनः खरस्य स्निग्धस्य मृदुतीक्ष्णस्य वज्रलोहस्य च विज्ञेयं कुट्टिमञ्चोषगर्भमेककोषगर्भं कुट्टिमकोषगर्भम् । सुतीक्ष्णं करणप्रवरं भवति । मृदुतीक्ष्णं मध्यमगर्भं कुट्टिमञ्च कारयेत् मृदुतीक्ष्णकुट्टिमं कोषगर्भमेकगर्भाख्यं वेति तथा तीक्ष्णं मन्दं वेति विविधमायसं भवति । तीक्ष्णस्य कुलानि उपकुलानि पुनः सृष्टानि वीतकपुष्कलालावेतकं यावत्काशिकमङ्कोलं मयूरं हमालं वीरकांवरं पुष्कराकं पुष्कराङ्कोड़िनं वर्वरं रौद्रं शालिकं किष्किन्धं विस्फुलिङ्गं वाह्लीकं सुराष्ट्रायसं वेति तीक्ष्णयोनयो भवेयुरेकविंशतिरथ मन्दायसो वक्ष्यन्ते । काम्बोजं काण्डवारं हम्मालं सूर्याराङ्काष्टमलयं पुन्नागपर्वतं यावतन्द्रं तीक्ष्णं कलिपार्वतीयं सिंहालकं वानवासीसिन्धुकं मूषकं नीलाण्डं मागधं देवान्तं मेनकं वाह्लीकं पारवं क्रथं षट्टाकं शाण्डिलं पालकं तुचुरतीलकं चित्तपालं नीलामुखं कूणीराष्ट्रं महेन्द्राष्ट्रं विचतुकं वेति लोहाः त्रिंशदेका भवन्ति । कुलानां संग्रहाद्विविधा लोहा तन्निबोध सप्त भवन्ति । मार्द्दवस्य खरस्य त्वष्टौ स्नेहान्वितस्य पुनः षड्गवन्ति । मृदुतीक्ष्णस्य दशैवस्तुर्वज्रायसस्यैकमेवेति कुलान्येतानि संग्रहाद्युक्तानि तत्र काम्बोजं काण्डवारं हंसुपालं नीलाण्डं खरस्यैतानि भवन्ति । पावनं वटतीक्ष्णं कालिङ्गं पार्वतीयं सिंहालं वङ्गवालञ्च चेति स्नेहान्वितस्यैतानि कुलानि षड्भवन्ति । नीलामुखं कूणीराष्ट्रं महेन्द्राष्ट्रं विचर्त्तुकं सौपिरं काष्टमलयं पुन्नागपर्वतं सिन्धुकं मूषिकं दक्षिणामुखं चेति मृदुतीक्ष्णस्य दशैतानि कुलानि भवन्ति । यत्तु लोहं वेद्यन्तरगुहासु जायते तच्च वज्रलोहमिति विद्यात् । परमेतानि वज्रायसविवर्जितानि त्रिंशदेकाधिकानि । मृदु तीक्ष्णं मृदुतीक्ष्णं स्निग्धं खरं चेति । वीतकादीन्येकविंशतिं लक्षणानि वक्ष्यन्ते यत्र दृढत्वं बलवत्त्वं स्निग्धतां लाघवङ्गौरवं च विशेषात्तत्र तत्र विविधं भवति हुताशनकर्म्मणि तत्र छिन्नपाटलानिभं भवति । यत्र वचस्यां दृश्यन्ते त्रुटिते चूर्णिते वा हुताशनेऽपि तुद्यमानं सकृदेव प्रभज्यते मलेऽग्रे च सर्वदक्षिणतो वैवर्ण्यं भजेन्मत्स्यकण्टकच्छाया वा स्यात् लिखाशीर्षविभा वा श्वेतक्षतनिस्रावतो रहान्यैव तत् मृदुलोहमिति विद्यात् । त्रयाणां वीतकादीनां लक्षणं वक्ष्यते आकृत्या संस्थानेन वर्णेन गन्धेन शब्देन क्रमशः स्यात् पृथक् वेतसवञ्जुलपत्राणामाकृतिः करवीरपत्राणां वा भवति । षड्भैर्युतं मिश्रकैरष्टाभिश्चतुरस्रैर्वा वृत्तं विपुलं वा नालमूलाकृतिर्वेति । संस्थानतः परीक्षणीयम् निर्गुण्डीकुसुमानामिव यत्र वर्णोऽञ्जनालतिकयोर्वा मयूरकण्ठच्छविः शुकपिच्छनिभः । काककोकिलसदृशोमक्षिकाभो वेति । वर्णतः परीक्षणीयं चानुलोहम् । तथा अङ्कोलस्योत्पलस्य मूषिकायाः पत्रस्य मधुकस्य वा गन्ध इति गन्धतः परीक्षणीयम् । तथा कांस्यघण्टाया वलाकानां शब्द इव शब्दो विस्फुलिङ्गायायस्येति शब्दतः परीक्षणीयापि ज्ञातव्याः" । उपकुलादि विस्तरभयान्नोक्तम् "युग्माङ्गुलाः प्रशस्ताः अयुग्माङ्गुला विगर्हिताः खड्गास्ते कोऽपि ब्राह्मणस्य परिग्रहाधमनाशं दिशन्ति क्षत्रियस्यार्थविनाशं कुलक्षयं कुर्व्वन्ति वैश्यस्य तु सद्योवधमावहन्ति शूद्रस्य न कदाचिदपि हृत्तिकराः सुस्तथा व्रणाः छायास्निग्धवर्णाः पूजिताः छिन्ना रूक्षवर्णाश्चरूपानुज्वलाश्च भर्त्तुरपजयाय स्मृतिगर्हिताः" । त्रिकोणाः पञ्चकोणाश्चतुरस्राव्रणाः प्रशस्ताः । अनुलोमाश्च प्रतिलोमाश्च प्रशस्तदीर्घतायै खड्गस्य भवन्ति । ते प्रतिलोमावेदितव्याः खड्गस्यानुगता अनुलोमा व्रणापदेशो वक्ष्यते । पूजितोनिन्दितश्च यदि खड्गस्याद्योऽङ्गुले दृश्येत तदा पुत्रमरणम् । द्व्यङ्गुले पुत्रवृद्धिस्त्र्यङ्गुले पुत्रधननाशश्चतुर्थे पुत्रमङ्गलम् पञ्चाङ्गुले मरणं नरपशूनाम् । षड़ङ्गुले कर्म्मसिद्धिः पशुलाभश्च सप्ताङ्गुले कलहेन विनाशं भर्त्तुः करोति । व्रणोऽष्टाङ्गुले मित्रप्राप्तिं धनस्थितिं च कुर्यात् । नवाङ्गुले भ्रातृबधधान्यविनाशम्भर्त्तुः करोति, दशाङ्गुले मित्रभृत्यानां लाभं सम्पद्वृद्धिञ्च, एकादशाङ्गुले संग्रहणं मित्रविरोधञ्च । द्वादशाङ्गुले मित्रलाभम्भोगं सुखं च । त्रयोदशाङ्गुले प्रभुविनाशं चतुर्द्दशाङ्गुले प्रियतां गौरवम्मनलाभं च, पञ्चदशाङ्गुले शत्रुविवृद्धिम् । षोड़शाङ्गुले शत्रुविजयं सप्तदशाङ्गुले भयम्, स्त्रीलाभम् अष्टादशाङ्गुले, शत्रुवधम् ऊनविंशे, वृद्धिं विंशाङ्गुले, मरणम् एकविंशत्यङ्गुले, शत्रुजनितं नाशमभयं च । द्वाविंशत्यङ्गुले राष्ट्रपालनं परराष्ट्रविनाशं च त्रयोविंशत्यङ्गुले विंशतिवर्षादेव मरणम् । चतुर्विंशत्यङ्गुले भूषणागमम् । पञ्चविंशत्यङ्गुले, भार्य्याविरामम्, षड्विंशत्यङ्गुले प्रियगुणलाभं, स्वभार्य्याविरागन्तु सप्तविंशत्यङ्गुले, विपुलश्रियोलाभमष्टाविंशत्यङ्गुले, एकोनत्रिंशत्यङ्गुले गृहभावे भ्रातृभिर्ग्रहणं, त्रिंशदङ्गुले वृद्धिमजिरंचेति खड्गे व्रणः करोति । तथा एकत्रिंशदङ्गुले समृत्यस्त्रीवाहनं भर्त्तारं विनाशयति । द्वात्रिंशदङ्गुले पराजयमरिभिः करोति । त्रयस्त्रिंशदङ्गुले भर्त्तारं पीड़यति नीचस्य च कर्म्मणो वशगङ्करोति ।

चतुस्त्रिंशदङ्गुले धन्यं दानधर्म्मभाजनं च पञ्चत्रिंशदङ्गुले मरणं सद्यः करोति। षट्त्रिंशदङ्गुले विजयं भर्त्तुर्ददाति सप्तत्रिंशदङ्गुले पराभवमरिभिः करोति। अष्टत्रिंशदङ्गुले शत्रुप्रमर्दनं करोति नवत्रिंशदङ्गुले कुजनैरेव परिक्लेशं नयति। चत्वारिंशदङ्गुले कन्यालाभमरिजयं च प्राप्नोति व्रणेन खड्गस्थितेन। तथैकचत्वारिंशदङ्गुले शत्रुभ्यः पीड़नाद्भयं लभते द्विचत्वारिंशदङ्गुले स्वराष्ट्रवर्द्धिर्मन्त्रिणं-त्रिचत्वारिंशदङ्गुले दुःखं प्राप्नोति सेनापतिरेव भर्त्ता भवति। चतुश्चत्वारिंशदङ्गुले श्रियं विपुलां लभते। पञ्च-चत्वारिंशदङ्गुले व्रणो भयञ्च षट्चत्वारिंशदङ्गुले व्रणाः सुखावाहा भवन्ति। सप्तचत्वारिंशदङ्गुले स्वपक्षं पीड़यति परपक्षं वर्द्धयति अष्टाचत्वारिंशदङ्गुले राजश्रियं भुङ्क्ते एकोनपञ्चाशदङ्गुले शत्रोर्विजयं लभते। पञ्चाशदङ्गुले कुलवृद्धिर्भवति"। एकत्रिंशदाद्यङ्गुलिषु व्रणे फलविशेषोऽभिहितः। अतः परं प्रवक्ष्यामि खड्गलक्षणमुत्तमम्। प्रधान-देहसंभूतैरन्यास्थिभिररिन्दम!। लोहं प्रधानं खड्गार्थं प्रशस्तं तद्विशेषतः। खटीकटुरुक्षषिकावङ्गसूर्य्यारकेषु च। विदेहेषु तथाङ्गेषु मध्यमग्रामचेदिषु। सह-ग्रामेषु वीरेषु तथा कालञ्जरेऽपि च। लोहं प्रधानं खड्गानां नवानां शृणु लक्षणम्। खटी कटुरुजा ये च दर्शनीयाश्च ते स्मृताः। कार्ये दक्षाश्च ऋषिकास्मृदवो गुरवस्तथा" तीक्ष्णाश्छेदसहा वङ्गा दृढ़ाः सूर्य्यारकोद्भवाः। सुदृढाश्चैव विज्ञेया प्रभवन्ति विदेहजाः। अङ्गदेशोद्भवास्तीक्ष्णाः सहजास्ते दृढास्तथा। वेगवन्तस्तथा तीक्ष्णामध्यमग्राम-सम्भवाः। असारलघवस्तीक्ष्णाश्चेदिदेशसमुद्भवाः। सह-ग्रामोद्भवाः खड्गाः सुतीक्ष्णालघवस्तथा। निर्व्रणा निर्मला खड्गावीरदेशसमुद्भवाः। कालञ्जराभारसहास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्। शतार्द्धमङ्गुलानां तु श्रेष्ठः खड्गः प्रकीर्त्तितः। तदर्धोमध्यसंज्ञाभाक् ततोहीनं न धारयेत्। प्रमाणाभ्यधिकं देव! छिन्नवंशस्तथैव च। दीर्घः सुमधुरः-शब्दोयस्य खड्गस्य भार्गव!॥ किङ्किणीसदृशस्तस्य धारणम् श्रेष्ठमुच्यते। खड्गः पद्मपलाशाग्रोमण्डलाग्रश्च शस्यते। करवीरपलाशाग्रसदृशश्च विशेषतः। मद्दीघृतसगन्धश्च पद्मोत्पलसुगन्धिकः। वर्णतश्चोत्पलाकारः सवर्णो गगनस्य च। समाङ्गुलस्थाः शस्यन्ते व्रणाः खड्गेषु भार्गव!। श्रीवृक्षपर्वताकारवंशपत्रनिभाश्च ये। मङ्ग-ल्यानां तथान्येषां सदृशा ये च भार्गव!। काकोलूककबन्ध्याभा विषमाङ्गुलिसंस्थिताः। वंशानुगाः प्रभूताश्च न प्रशस्ता कदाचन। खड्गे न पश्येद्वदनं तथा न दृणुयादसुम्। न चास्य कथयेन्मूल्यं जातिं देशं कथञ्चन। उत्सृष्टो न स्पृशेत् खड्गं निशि कुर्य्याच्च शीर्षके। दिवा च पूजयेदेनं गन्धमाल्यादि सम्पदा। खड्गं प्रशस्तं मणिहेमचित्रं कोशे सदा चन्दन-चर्च्चिताढ्यम्। संस्थापयेद्भूमिपतिः प्रयत्नात् यतेत चेह स्वश-रीरवञ्च" विष्णुध०। देवीपु०। "खड्गस्य लक्षणं वक्ष्ये त्रिशि-खस्य तु सुन्दरि!। नान्यशस्त्रोद्भवं कार्यं स्फुटलोहमयन्तथा। स्फुटितं खण्डितं ह्रस्वं सव्रणं साधितं तथा। स्फुटलोहे-नचारभ्य सन्धितो मरणं भवेत्। सव्रणेनापि हृद्रोगी रेखायां पातकी भवेत्। भार्य्या माता तथा पुत्रो म्रियते खण्डितेन च। ह्रस्वेन लाघवं लोके दीर्घतापि ह्यसिद्विदा। अन्यशस्त्रोद्भवेनापि संभवेन्मरणम् ध्रुवम्। पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखञ्च सुरेश्वरि। ईदृशङ्कारयेत्खड्ग माशु सिद्धिफलप्रदम्"। अस्यते क्षिप्यते अस–इन्। २खासे "तिस्रः पत्न्योऽसिपथान् कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिः" कात्या० २०।७।१। "असेः श्वासस्य पथः मार्गान्" कर्क० त्रि०। ४क्षिप्ते असगण्डः। [हेम०।

असिक न० असि–संज्ञायां कन्। अधरचिबुकयोर्मध्यभागे-

असिक्नी स्त्री सो–क्त सिता केशादौ शुभ्रा जरती तद्भिन्ना अष्टद्वा क्नादेशः ङीप् च। अन्तःपुरचारिण्यामष्टद्धायां १प्रेष्यायाम्, २नदीभेदे च। ३रात्रौ निरु० तस्याश्च सूर्य्य-तेजःशून्यतया असितत्वात् तथात्वम् "त्वचमसिक्नीं भूमनो दिवस्परि" ऋ०९।७३।५। "त्वद्भिया विशआयन्न-सिक्नीरसमानाः" ऋ० ७।५।२। असिक्नीरसितवर्णा राजस्यः" भा० वीरस्य प्रजापतेः ४कन्याभेदे। असिक्नी-मावहत् पत्नीं वीवरणस्य प्रजापतेः" इति हरि० २अ०। "छन्दसि क्नमेके" वार्त्ति० उक्तेः छन्दस्येवायं क्नादेशः लोके तु क्वचित्। "असिक्नी स्यादवृद्धायामित्यमरः"।

असिगण्ड पु० असिः क्षिप्नोगण्डो यत्र। गण्डोपधाने।

असिजीविन् पु० असिना तद्व्यापारेण जीवति जीव–णिनि। शस्त्रव्यापारेण युद्धादिनाजीविकावति विप्रस्य तथात्वे नि-न्द्यत्वम् "असिजीवी मसीजीवी काण्ड पृष्ठश्च धावक" इत्युक्तेः।

असित पु० सितः शुभ्रः विरोधे न०त०। १शुक्लवर्णभिन्ने तद्वि-रुद्धे कृष्णवर्णे। २तद्वति त्रि०। ३कृष्णपक्षे पु०। ४नीलोषधौ अन्तःपुरचारिण्यामष्टद्धायां ५प्रेष्यायाञ्च स्त्री ङीप् कृष्णवर्णपरतया अस्य असिक्नीत्येव। "असितगिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्" पुष्पदन्तः "तन्तुमवव्ययवसि तम्" ऋ०४,१२,४, ५यमुनायां तस्याः कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम्

स्त्री "सितासिते यत्र सरिद्वरे शुभे" काशी०। अस्याः स्त्रीत्वेऽपि छन्दसीत्युक्तेः न ङः तेन ङीबपि न। ६देवले ऋषिभेदे पु०। "असितोदेवलोव्यासः स्वयञ्चैव ब्रवीषि मे" गीता। असितमुनिश्च हिमवतः एकपर्णां नाम सुतामुपयेमे यथाह हरि० १८ अ०। "तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट्। अपर्णामेकपर्णाञ्च तृतीयामेकपाटलाम्। तपश्चरन्त्यः सुमहद्दुश्चरं देवदानवैः। लोकान् सन्तापयामासुस्तास्तिस्रः स्थाणुजङ्गमान्। आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत्। पाटलापुष्पमेकञ्च आदधावेकपाटला। एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यषेधयत्। उमा इति निषेधन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता। सा तयोक्ता तदा-माता देवी दुश्चरचारिणी। उमेत्येवाभवत् ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगधर्म्मिणी"। एवं त्रिस्रःकुमारीर्वर्णयित्वा। "सर्व्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्व्वाश्चैवोर्द्ध्वरेतसः। उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी। महायोगबलोपेता महादेव मुपस्थिता। असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः। पत्नी दत्ता तथा ब्रह्मन्! योगाचार्य्याय धीमते। जैगीष-व्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम्। एते कन्ये महा-भागे योगाचार्य्यमुपस्थिते"। ७यमीच ८अप्सरोभेदे स्त्री "असिता च सुबाहुश्च सुवृत्ता मृदुका तथा"। हरि०व०।

असितकार्च्चिस् पु० असितयति णिच्-ण्वुल् सा अर्च्चिः शिखा यस्य। वह्नौ तच्छिखासम्बन्धेन हि सर्व्वेषामसितत्वम्।

असितगिरि पु० कर्म्म०। नीलपर्व्वते नीलाचले। "असित-गिरिनिभं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रम्" पुष्पद०। असित नगादयोऽप्यत्र। "असितनगनितम्बश्यामभासां घना-नाम्"। किरा०। [ग्रीवम्श्यामैः" यजु० २३।१३।

असितग्रीव पु० असिता ग्रीवा धूमेन यस्य। वह्नौ "असित

असितफल पु० असितं कृष्णं फलं यस्य। मधुनारिकेले।

असितमृग पु० कर्म्म०। कृष्णसारमृगे।

असिताभ्रशेखर पु०। बुद्धभेदे।

असिताम्बुज न० कर्म्म०। नीलपद्मे। [शिखे वह्नौ।

असितार्च्चिस् पु० असिता कृष्णा अर्च्चिः शिखाऽस्य। धूम-

असितालु पु० कर्म्म०। नीलालौ आलुभेदे।

असिताश्मन् पु०कर्म्म०। जातित्वेऽपि अनित्यत्वात् न०समा०। इन्द्र-नीलके मणिभेदे "निलयेषु नक्तमसिताश्मनां चयैः" माघः

असितृ त्रि० अस-क्षेपे तृच् स्त्रियां ङीप्। क्षेपके "स वर्जं सर्वरूपाणामस्त्राणामसितारिषु" भा०भी०प०।

असितोत्पल न० कर्म्म०। नीलोत्पले।

असितोपल पु० कर्म्म०। इन्द्रनीलमणौ।

असिदंष्ट्र पु० असिरिव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य। मकराख्ये यादसि। स्वार्थे कन् तत्रैव।

असिद्ध त्रि० सिद्धोनिष्पन्नः पक्वश्च न०तं०। १अपक्वे, २अनि-ष्पन्ने च न्यायमते आश्रयासिद्धत्वादिभिर्दोषैर्दुष्टे ३हेतौ पु०। "अनैकान्तोविरुद्धश्चाप्यसिद्धःप्रतिपक्षितः। कालात्य-योपदिष्टश्च हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० असिद्धिशब्दे विवरणम्। अनुमानेन ४अनधिगते च "तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तवचनात् सिद्धम्" सां०का०। ५सिद्धिशून्ये च "स्वयमसिद्धः कथं परान् साधयेत्" न्यायः।

असिद्धि स्त्री सिध-क्तिन् न०त०। १अनिष्पत्तौ, २पाकाभावे ३योगोक्तसिद्ध्यभावे न्यायमते ४आश्रयासिद्धिप्रभृतिहेतुदोषे च। सिद्धयश्च त्रिविधाः। "आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ। व्याप्यतासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरत-स्त्रिधा। पक्षासिद्धिर्यत्र पक्षोभवेन्मणिमयोगिरिः। ह्रदो-द्रव्यं धूमवत्त्वादत्रासिद्धिरथापरा व्याप्यत्वासिद्धिरपरा नीलधूमादिके भवेत्", इति च भाषा०। नीलधूमत्वं गुरु-तया न हेतुतावच्छेदकम् समानाधिकरणव्याप्यताव-च्छेदकधर्म्मान्तराघटितस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वात् एतासां दूषकतावीजं तु असिद्धिसामान्यविशेषलक्षण कथनपूर्व्वकं दर्शितं मुक्ता० यथा "आश्रयासिद्ध्याद्यन्य-तमत्वमसिद्धित्वम्। आश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छे दकस्याभावः। यत्र काञ्चनमयः पर्व्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्व्वतो न काञ्चनमय इति ज्ञाने विद्यमाने काञ्चनमयपर्व्वते परामर्शप्रतिबन्धः फलम्। स्वरूपा सिद्धिस्तु पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्याभावः। अत्र च ह्रदोद्रव्यं धूमादित्यादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमतस्य हेतोरभावे ज्ञाते पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धः फलम्॥ साध्यासिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः। सा च साध्ये साध्य तावच्छेदकाभावः। तथा च काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावे ज्ञाते साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यव्याप्यवत्ताज्ञानरूपपरामर्शप्रतिबन्धःफलम्। सिद्धिः साध्यवत्तानिश्चयः अभावे न०त०। ५साध्यवत्ता निश्चयाभावे "दृष्टान्तासिद्धेश्च" सां०सू०। दृष्टान्ते "क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणित्वानुमानम्" भा०। "स्थिर-

काय्यांसिद्धेः चणिकत्वसु” सां सू० ।

असिधारा स्त्री ६त० । खड्गस्य तीक्ष्णाग्रभागे । “असिधारापरिहृतःकामं चक्रस्य तेन ते” । सुरगज इव दन्तैर्भग्नदैत्यासिधारैः” इति च रघुः ।

असिधाराव्रत न० असिधारायां स्थितिरिव दुष्करं व्रतम् । असिधारास्थिति तुल्यदुष्करे व्रते असिधारायां स्थितौ मनाक् स्खलने यथा नाशः एवं मनाक्स्खलने यत्रानिष्टं, तादृशे व्रते तच्च यादवेन दर्शितं यथा । “युवा युवत्या सार्द्धं यन् मुग्धा भर्त्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गःस्यादसिधाराव्रतं हि तत् “असिधाराव्रतमिदं सखे यदरिणा सह संवासः” हितो० सतां केनोद्दिष्टं विपुलमसिधाराव्रतमिदम्”नीतिः ।

असिधाव पु० असिं खड्गं धावयति मार्ज्जयति धाव-अण् । शस्त्राणां मार्ज्जनकरे । ण्वुल् । असिधावकोऽप्यत्र ।

असिधेनुका स्त्री असिर्धेनुरिव यस्याः वा कप् । असेर्धेनुतुल्यत्वेन तद्वत्तत्स्थायाम् छुरिकायाम् । कबभावे असिधेनुरप्यत्र ।

असिपत्र पु० असिरिव तीक्ष्णं पत्रमस्य वा कप् । १इक्षुवृक्षे “जातं तमालन्यसिपत्रवृक्षम्” रघुः । २गुण्डनामकतृणे च असेः पत्रमिवाच्छादकम् । ३खड्गकोषे न० । असिपत्राकारोऽस्त्यस्य अर्श०अच् । इक्षुपत्राकारे ४उभयतोधारे खड्गे च “अत्याक्षीत् स्वासिपत्रादीनबभासत् परश्वधान्” भट्टिः ।

असिपत्रवन न० असिरिव पत्रमस्य तादृशं वनम् । असिपत्रवने नरकभेदे तत्स्वरूपादि भाग०५स्क०। अन्धतामिस्रादिकमुपक्रम्य“कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुख”मित्यादिना नरकभेदान् दर्शयित्वा तत्स्वरूपं कारणञ्चोक्तं तत्रैव “यस्त्विह वै निजपथादनापद्यपगतः पाषण्डञ्चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेश्य कशया प्रहरन्ति तत्रासावितस्ततो धावमान उभयतोधारैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गोहाहतोस्मीतिपरमया वेदनया मूर्च्छितः पदेपदे निपतति स्वधर्म्महा पाषण्डानुगमनफलं भुङ्क्ते” ‘असिपत्रवनं नाम नरकम् शृणु चापरम् योजनानां सहस्रं वै ज्वलदग्न्यास्तृतावनिः । तप्तास्सूर्य्यकरैश्चण्डैः कल्पकालाग्निदारुणैः । प्रपतन्ति सदा तत्र प्राणिनो नरकौकसः । तन्मध्ये च वनं शीतं स्निग्धपत्रं विभाव्यते । पत्राणि यत्र खड्गानि फलानि द्विजसत्तम! । श्वानश्च तत्र शवलाश्चरन्त्यामिषलोभिनः । महावक्त्रा महादंष्ट्रा व्याघ्रा इव महानखाः । ततस्तद्वनमालोक्य शिशिरच्छायमग्रतः । प्रयान्ति प्राणिनस्तत्र तृट्तापपरिपीड़िताः । हा तात ! हा मातरिति क्रन्दन्तोऽतीव दुःखिताः । दह्यमानाङ्घ्रियुगलाधरणिस्थेन वह्निना । तेषां गतानां तत्रासिपत्रव्यापि समीरणः । प्रवाति तेन पात्यन्ते तेषां खड्गास्तथोपरि । छिन्नाः पतन्ति ते भूमौ ज्वलत्पावकसञ्चये । लेलिह्यमाने चातीव व्याप्ताशेषमहीतले । सारमेयास्ततः शीघ्रं शातयन्ति शरीरतः । तेषां खण्डानि रुदतामदन्त्यान नभीषणाः । असिपत्रवनं तात ! मयैतत् परिकीर्त्तितम्” इति मार्क० पु० । “असिपत्रवनं चैव लोहदारकमेव च” मनुः ।

असिपत्रव्रत न० अश्वमेधे कर्त्तव्ये व्रतभेदे । [जलजन्तुभेदे ।

असिपुच्छ पु० असिरिव धारायुक्तः पुच्छोऽस्य । शिशुमारे

असिपुत्रिका स्त्री असेः पुत्रीव स्वार्थे कन् ह्रस्वे अत इत्त्वम् । छुरिकायाम् । कनभावे असिपुत्रीत्यप्यत्र ।

असिमेद पु० असिरिव तीक्ष्णः मेदो निर्यासो यस्य । विट्खदिरे

असिर त्रि० अस+क्षेपे किरच् । क्षेपके । ‘यःसूर्य्यस्यासिरेण मृज्यते” ऋ० ८,७६,४ ।

असिलोमन् पु० असिरिव तीक्ष्णं लोमास्य । दनोःपुत्रभेदे ।“चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारतेत्युपक्रम्य “असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः” भा०आ०प० ६५ अध्या० हरिवंशे तु “अभवन् दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमा” इत्युपक्रम्य शतपुत्रमध्ये “असिलोमा च केशी च शठश्च बलकोऽमदः” इत्युक्तम् ।“असिलोमा पुलोमा च वाष्कलः प्रमदोऽमद” इति च हरि० । स च देवासुरयुद्धे वायुना सह युयुधे “असिलोमाथ बलिना मारुतेन महाहवे” हरिवं २४४ अध्या० । त्रिविक्रमावसरे च स हरिणा सह युयुधे विष्णुना हतश्च “असिलोमा हरिश्चैव जघ्नतुर्वै परस्परमित्युपक्रम्य १६१अध्या० “विप्रचित्तिः शिवःशङ्कुरित्युपक्रम्य च “असिलोमा पुलोमाचेत्यादिना बहून् दैत्यान् युयुधानानभिधाय” “प्रमथ्य सर्वान् दैतेयान् पादहस्ततलैः प्रभुः । जहार त्रिदिवं देवस्त्रिभिर्विक्रमणैर्हरिः” हरि० २६२ अ० वामनेन तद्धननमुक्तम् । “असिलोम्नोऽपहन्ता वै तथा रावणनाशनः” विष्णुस्तवः ।

असिहत्य त्रि० असिना हत्यः घात्यः हन—बा० क्यप् ३त० । खड्गेन हननीये । भवादौ अण् अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः आसिहात्यः ।

असिहेति पु० असिर्हेतिः साधनमस्य । खड्गेन युद्धकर्त्तरि ।

असु पु० अस्यते क्षिप्यते अस—उन् । १चित्ते । कर्त्तरि उन् ।

२तापे । करणे उन्। ३पञ्चवृत्तिषु वायुभेदेषु पु०व०व०। "शेषे जातो भवेद्ग्रसुः ज्योति०। "आवस्योदक् परावृत्य त्रिराचम्य शनैरसून्" मनुः। "शरीरेभ्योऽमरारीणामसूनिव विचिन्वति" देवीमा० "त्यजन्त्यसून् शर्म्म च मानिनो वरं त्यजन्ति नत्वेकमयाचितव्रतम्" नैषधम्। प्राणवृत्तीनां भेदविवक्षायामेव बहुत्वम् एकत्वविवक्षायां तु एकवचनान्ततामिच्छन्ति अतएव- "प्राणापानौ समौ कृत्वा" गीता "प्राणोह पिता प्राणोह माते- त्यादौ प्राणशब्दवत् असुशब्दोऽप्येकवचनः" नानददसु' ऋ० १,१४०,८। "उदीर्ष्व जीवो असुर्न आगादप" ऋ० १,११३,१६, ४दशगुर्व्वक्षरोच्चारणकाले पलषष्ठ- भागे च "गुर्व्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः षड्भिः पलं तैर्घ- टिका खषड्भिः" सि०शि० ५प्रज्ञायाम् निरु०।

असु उपतापे कण्ड्वा० यक्। असूयति आसूयीत् असूयामास। असूया। असूञ इत्येके असूयति ते।

असुकर त्रि० सुखेन क्रियते सु+कृ–खल् विरोधे न०त०। दुष्करे।

असुख न० विरोधे न०त०। १दुःखे असुखोदयः असुखावहः असुखोदर्कः "तत्तत् प्राप्य सुखासुखम्" गीता "याभ्यां प्राप्नोति संसृष्टाः प्रेत्येह च सुखासुखम्" मनुः। न०ब०। २सुखशून्ये। [१दुर्गमे २दुर्व्वोधे च।

असुगम त्रि० सुखेन गम्यते सु+गम–खल् विरोधे न०त०।

असुतृप पु० असुना परकीयप्राणनाशनेन तृप्यति तृप–क ३त०॥ यमदूतभेदे "उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतोजनाँ अनु" ऋ० १०,१४,१२। [जीवने।

असुधारण न० असूनां प्राणादिपञ्चवायुवृत्तीनां धारणम्।

असुन्दर त्रि० विरोधे न०त०। सौन्दर्य्यहीने अनुत्कृष्टे कुत्सिते।

असुन्व त्रि० सु–अभिषवे बा०श न०त०। सोमाभिषवाकर्त्तरि "असुन्वामिन्द्र। संसदम्" ८,१५,१४। "असुन्वां सोमा- भिषवहीनाम्" भा०।

असुभृत् त्रि० असून् बिभर्त्ति भृ–क्विप् ६त०। १प्राणिनि

असुमत् त्रि० असवःसन्त्यस्य मतुप्। प्राणिनि "सततम- सुमतामगम्यरूपाः" माघः।

असुर पु० अस–दीप्तौ उरन्। १सूर्य्ये। अस्यति क्षिपति देवान् उर विरोधे न०त० वा। सुरविरोधिनि २दैत्ये। ३रात्रौ स्त्री। असुरप्रभेदाश्च भारते आ०प० दर्शिताः "एकएव दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः" स्मृतः। नाम्ना ख्यातास्तु तस्येमे पञ्च पुत्रा महात्मनः। प्रह्लादः पूर्व्व- जस्तेषां संह्लादस्तदनन्तरम्। अनुह्लादस्तृतीयोऽभूत्तस्माच्च शिबिवाष्कलौ। प्रह्लादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत। विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत। विरो- चनस्य पुत्त्रोऽभूद्बलिरेकः प्रतापवान्। बलेश्च प्रथितः पुत्त्रो वाणो नाम महासुरः। रुद्रस्यानुचरः श्रीमान्महा- कालेति यं विदुः। चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्व्वत्र भारत। तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः। शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः। असिलोमा च केशी च दुर्ज्जयश्चैव दानवः। अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्य्यवान्। तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतु- मांश्च सः। स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्व्वाजकस्तथा। अश्व- ग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः। एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ। निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपट- स्तथा। शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा। एते ख्याता दनोर्व्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः। अन्यौ तु खलु- देवानां सूर्य्याचन्द्रमसौ स्मृतौ। अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा। इमे च वंशाः प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः। दनुपुत्त्रा महाराज दश दानववंशजाः। एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि। वातापी शत्रु- तपनः शठश्चैव महासुरः। गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः। असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्त्राः पौत्त्राश्च भारत!। सिंहिका सुषुवे पुत्त्रं राहुं चन्द्रार्कमर्द्दनम्। सुचन्द्रं चन्द्रहन्तारं तथा चन्द्रप्रमर्द्दनम्। क्रूरस्व- भावं क्रूरायाः पुत्त्रपौत्त्रमनन्तकम्। गणः क्रोधवशो नाम क्रूरकर्म्माऽरिमर्द्दनः। दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारो- ऽसुरपुङ्गवाः। विक्षरोबलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः। कालायाः प्रथिताः पुत्त्राः कालकल्पाः प्रहारिणः। प्रवि- ख्याता महावीर्य्या दानवेषु परन्तपाः। विनाशनश्च क्रोधश्च क्रोधहन्ता तथैव च। क्रोधः शत्रुस्तथैवान्ये कालकेया इति श्रुताः"। हरिवंशे तु अन्येऽपि बहवोऽसुरभेदा उक्ता यथा। "दित्याः पुत्त्रद्वयं यज्ञे काश्यपादिति नः श्रुतम्। हिरण्य- कशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्य्यवान्। सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः। सैंहिकेया इति ख्याता यस्याः पुत्रा महाबलाः। गणैश्च सह राजेन्द्र! दशसाहस्र- मुच्यते। तेषां पुत्त्राश्च पौत्त्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः। असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु। हिरण्य- कशिपोः पुत्त्राश्चत्वारः प्रथितौजसः। अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्य्यवान्। संह्लादश्च चतुर्थोऽभूत् ह्लादपुत्रो

ह्रदस्तथा। संह्रादपुत्रः सुन्दश्च निसुन्दश्चैव तावुभौ। ह्रदस्य पुत्रो ह्यायुर्व्वै शिविः कालस्तथैव च। विरोचनश्च प्राह्रादिर्बलिजज्ञे विरोचनात्। बलेः पुत्रशतन्त्वासीद्बाणज्येष्ठं नराधिप। धृतराष्ट्रश्च सूर्य्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः। कुम्भनाभो गर्द्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः। बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठःपशुपतिप्रियः। पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम्। पार्श्वतो विहरिष्यामि इत्येवं याचितो वरः। बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत। गणास्तथा सुरा राजन् शतसाहस्रसम्मिताः। हिरण्याक्षसुताः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः। झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा। महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च। अभवन्। दनुपुत्राश्च शतं तीव्रपराक्रमाः। तपस्विनो महावीर्य्याः प्राधान्येन निबोध तान्। द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिराः प्रभुः। शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठो दुन्दुभिस्तथा। अयोमुखः शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा। मरीचिर्म्मघवांश्चैव इरा गर्गशिरा वृकः। विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्य्यशतह्रदौ। इन्द्रजित्सर्व्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च। महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च। एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबलः। वैश्वानरः पुलोमा च विद्रावणमहाशिराः। स्वर्भानुर्वृषपर्व्वा च तुहुण्डश्च महासुरः। सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः। असिलोमा च केशी च शठश्च बलको मदः। तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महासुरः। प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्य्यवान्। वैरूपः स विरूपाक्षः सुपथोऽथ हराहरौ। हिरण्यकशिपोश्चैव शतमायश्च शम्बरः। शरभः शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्य्यवान्। एते सर्व्वे दनोः पुत्राः कश्यपादभिजज्ञिरे। विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवाः सुमहाबलाः। एतेषां यदपत्यन्तु न तच्छक्यं नराधिपः। प्रसंख्यातुं महीपाल! पुत्रपौत्रमनन्तकम्। स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुतात्रयम्। उपदानवी हयशिराः शर्म्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी। पुलोमा कालका चैव वैश्वानरसुते उभे। बह्वपत्ये महावीर्य्ये मारीचेस्तु परिग्रहः। तयोः पुत्रसहस्राणि षष्टिं दानवनन्दनान्। चतुर्द्दश शतानन्यान् हिरण्यपुरवासिनः। मारीचिर्ज्जनयामास महता तपसाऽन्वितः। पौलोमाः कालकेयाश्च दानवास्ते महाबलाः। अवध्या देवतानाञ्च हिरण्यपुरवासिनः। कृताः पितामहेनाजौ निहताः सव्यसाचिना। प्रभाया नहुषः पुत्रः सृञ्जयश्च शचीसुतः। पूरुं जज्ञेऽथ शर्म्मिष्ठा दुष्मन्तमुपदानवी। ततोऽपरे महावीर्य्या दानवास्त्वतिदारुणाः। सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा। दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः। सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः। वंशः शल्यश्च बलिनौ नभश्चैव महाबलः। वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा। आञ्जिको नरकश्चैव कालनाभस्तथैव च। राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्य्यचन्द्रप्रमर्द्दनः। शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्य्यवान्। मूकश्चैव तुहुण्डश्च ह्रादपुत्त्रौ बभूवतुः। मारीचः सुन्दपुत्त्रश्च ताड़कायां व्यजायत। एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धनाः। तेषां पुत्त्राश्च पौत्त्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः। संह्रादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले। समुत्पन्नाः सुमहता तपसा भावितात्मनः। तिस्रः कोट्यः सुतास्तेषां मणिमत्यां निवासिनाम्। तेऽप्यवध्याश्च देवानामर्ज्जुनेन निपातिताः। षट् सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः"। "वासेन यस्य जनिताऽसुरभीरणश्रीः" नैष०। "समत्सरेणासुर इत्युपेयुषा" माघः। "ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुराः, य एषु लोकेष्वस्पर्द्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति" छा०उ० "असुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमन्ते रम्—ड। ४स्वाभाविक्यां तम आत्मिकायामिन्द्रियवृत्तौ। "देवासुरा वै यत्र संयेतिरे" छा०उ०। देवाश्चासुराश्च देवादीव्यतेर्द्योतनार्थस्य रूपं शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः। असुरास्तद्विपरीताः स्वेष्वेवासुषु विष्वग्विषयासु प्राणनक्रियासु रमणात् स्वाभाविक्यस्तम आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव" भा०। स्वार्थे प्रज्ञा० अण् आसुरः तत्रार्थे। तस्येदम् अण् आसुरः तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् "आसुरीरात्रिरन्यत्र तस्मात्ताः परिवर्ज्जयेत्" स्मृतिः "आसुरीं योनिमापन्नाः" गीता। हितार्थे यत्। असुर्य्यः। "असुर्य्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः" कठ०उ० सुरा सुधा यहीतत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् न०त०। "सुराप्रतिग्रहाद्देवाःसुरा इत्यभिश्रुताः। अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुराः स्मृताः इत्युक्तनिर्व्वचनादपि तेषामसुरत्वम्। जातौ ङीप् असुरी "असुरी जिह्वो देवानां प्रातः सवनमत्रालेट्" अथ०। ४कांस्ये तस्यासुराह्वयत्वात्तथात्वम्। मेघे पु० निरु०। [रत्नमाले।

असुरघ्न त्रि० सुखेन रक्ष्यते सु+रक्ष–खल् न०त०। सुखेना-

असुरराज् पु० असुरेषु राजते राज् क्विप् ७त०। प्रह्लाद-

पौत्रे बलिदैत्ये २असुराध्यक्षमात्रे च भा० आ० प० बकासुरवधे। "पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः। रक्षत्यसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली"।

असुररिपु पु० असुराणां रिपुः। दानवशत्रौ विष्णौ। असुरारिप्रभृतयोऽप्यत्र। [तुलसीभेदे

असुरसा स्त्री न सुष्ठु रसो यस्याः ५ब०। (वायुइतुलसी)

असुरहन् त्रि० असुरं हन्ति-हन् क्विप्। असुरनाशके। "प्राग्नये विश्वशुचे धियन्धेऽसुरघ्ने" ऋ०७'१३,१। स्त्रियां नान्तत्वात् ङीप्। असुरघ्नी।

असुरार्य्य पु० ६त०। शुक्राचार्य्ये। [ध्यक्षमात्रे च।

असुराधिप पु० ६त०। १प्रह्लादपौत्रे बलिदैत्ये २असुरा-

असुराह्न न० असुरस्याह्वा आह्वा यस्य। कांस्ये हेम०।

असुर्य्य त्रि० असुराय हितः गवा० यत्। १असुरहिते तत्स्वभूते च असुरशब्दे उदा०।

असुष्वि त्रि० सु—बा०कि द्वित्वम् न०त०। सोमाभिषवाकर्त्तरि "विपष्टच्चादसुष्वीन् ऋ०४,२४,५। जहृासुष्वीन् प्रहृा पृणत" ऋ०६,४४,११। "असुष्वीन् अनभिषोतृन् यजमानान्" भाष्यम्।

असुलभ त्रि० न सुलभः विरोधे। दुर्लभे दुःखेन प्राप्ये।

असुसू पु०असून् प्राणान् सुवति सू—क्विप्। बाणे "स सासिः सासुसूः सासोयेयायेयाययाययः" किरा०। [भृते च।

असुस्थ त्रि० विरोधे न०त०। १दुःखेन स्थातरि २रोगाद्यभि-

असुहृद् पु० विरोधे न०त०। सुहृद्भिन्ने रिपौ "शलभतां लभतामसुहृद्गणः" माघः।

असू स्त्री न प्रसूते सू—क्विप्। अप्रसवायां स्त्रियाम् "याभिर्धेनुमस्वम्" ऋ०१,११२,३। [अनादरे अवज्ञायाम्

असू(क्ष)क्षण न०सू(सूर्क्ष)क्ष आदरे ल्युट् अभावे न०त०।

असूक्ष्म त्रि० विरोधे न०त०। सूक्ष्मताविरोधिस्थूलत्ववति।

असूत त्रि० न०त०। अप्रसूते। [दोषारोपणशीले।

असूयक त्रि० (असु)असूञ्—कण्ड्वादि० यकि—ण्वुल्। गुणेषु

असूया स्त्री असु (असू)—उपतापे कण्ड्वा० यक् अ। परगुणेषु दोषाविष्करणे "पैशुन्यं साहसं द्रोहईर्षासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोदशकोगणः" मनुः। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः, पा०। "असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम्" सि०कौ०।

असूयु त्रि० असु(सू)—कण्ड्वा० यक् उन्। असूयाशीले "इदन्तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे" गीता।

असूर त्रि० सूरी स्तम्भे धातूनामनेकार्थत्वात् स्तुतौ भावे घञ् न०ब०। स्तोत्ररहिते। "असूरे सन्ति सूरयः" ऋ०८,१०,४। ["असूर्त्ते सूर्त्ते रजसि" यजु०१७,१७।

असूर्त्त त्रि० सूरी क्त इडभावः न तस्य नत्वम्। "अप्रेरिते

असूर्य्यम्पश्या त्रि० सूर्य्यमपि न पश्यति दृश—खश् मुम् च अस०समा०। अत्यन्तगुप्ते सूर्य्यादर्शिनि राजदारादौ। "असूर्य्यम्पश्यरूपा त्वं किमभीरुररार्य्यसे ?" भट्टिः।

असृक्कर पु० असृक् शोणितं करोति कृ—ट। शरीरस्थे रसधातौ, अन्नादेरशितस्य प्रथमं रसरूपता, रसस्य रक्तरूपतेति वैद्यके प्रसिद्धम्। अथ रसस्य यथा रक्तकरत्वम् तथोक्तं सुश्रुते। "रसाद्रक्तं ततोमांसं मांसान्मेदः प्रजायते। मेदसोऽस्थि ततोमज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः" तत्पाकप्रकारमाह भाव० प्रका०। "यात्यामाशयमाहारः पूर्व्वं प्राणानिलेरितः। माधुर्य्यं फेनभावञ्च षड्रसोऽपि लभेत सः"। "आहार्य्यं षड्विध भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं तथैव च। लेह्यं चूष्यं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु। भोज्य मोदनपूपादि, भक्ष्यं मोदकमण्डकम्। चर्व्यं चिपिटधानादिरसलादि तु लिह्यते। चूष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पयः"। आमाशयमाह चरकः "नाभिस्तनान्तरे जन्तोराहुरामाशयं बुधाः"। तत्र विशेषमाह। "उरोरक्ताशयस्तस्मादधःश्लेष्माशयःस्मृतः। आमाशयस्तु तदधस्तदधो हि मलाशयः"। अनिलेरित इति हृदयाधिष्ठानेन प्राणनाम्ना वायुना मुखंगतेनान्तःप्रवेशित। तथाह सुश्रुते। "योवायुः प्राणनामासौ मुखं गच्छति देहधृक्। सोऽन्तः प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बत" इति। तमाहारमामाशयस्थं क्लेदननामकफः क्लेदयति क्लेदनात्संहतं भिनत्ति च। उक्तं च सुश्रुते। "क्लेदनः क्लेदयत्यन्नं संहतं च भिनत्त्यतः" इति स आहारः षड्रसोऽप्यामाशये माधुर्य्यं लभते आमाशयस्थस्य मधुरस्य कफस्य योगात्। उक्तं च श्लेष्मस्वरूपम् "श्लेष्मा श्वेतो गुरुःस्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा। तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धोलवणो भवेदिति"। "फेनभावं च लभते जठरानलतेजसा"। यतआह वाग्भटः "संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम्। औदर्य्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलम्" इति। अथ सएवाहारः प्राणवायुना प्रेरितस्ततः किञ्चित् स्खलितः पाचकाख्यपित्तोष्मणोपतप्तोऽम्लोभवति। उक्तं च। "अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेदिति" पाचकपित्तेन पाचकपित्तोष्मणा ततः स एवाहारो नाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितोग्रहणीम् प्रति नीयते उक्तञ्च। "ततः समान

मरुता ग्रहणीमभि नीयते" । ग्रहणीलक्षणमाह "षष्ठी पित्तधरा नाम याकला परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणीत्यभिधीयते" । पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं तदग्न्यधिष्ठानं तद्धारयति । तत्र ग्रहण्यामामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च भवति । तथा च "ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति" । अयमर्थः । आहारो ग्रहण्यां कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तेन वह्निना पच्यते पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तस्य योगात्कटुर्भवति । एतदाहारपाके विशेषमाह । "शरीरं पाञ्चभौतिकम्" तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयः तिष्ठन्ति । उक्तं च चरकेण । "भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः । पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्वनु" । अत्रोष्मपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निना तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागाग्निनाहारवर्त्तिभूभागः पच्यते पक्वोभूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते । तथा च सुश्रुते "पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वः पञ्चधा सम्यक्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेदिति" । गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदित्यर्थः । एवमहोरात्रेण पक्वाहारो मिष्टश्च कटुश्च मधुरीभवति अम्लस्त्वम्लीभवति । कटुस्तिक्तः कषायश्च कटुर्भवति उक्तञ्च "मिष्टःकटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति" एवं विपक्वस्याहारस्य सारो निगदितोरसः शेषोग्रहणीस्थोमलद्रवः । मलद्रवस्य जलभागः शिराभिर्वस्तिनीतो मूत्रम्भवति । उक्तञ्च "आहारस्य रसःसारः सारहीनो मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् । शेषं किट्टञ्च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते । समानवायुनानीतं सन्तिष्ठति मलाशये" । तत्र मलाशयेनापानवायुना प्रेरितं मूत्रं मेढ्रभगमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण शरीराद्बहिर्याति उक्तञ्च "मूत्रं ह्युपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः । अपानवायुनाक्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः" । उपस्थः शिश्नोभगश्च । रसस्तु समानवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सहमिश्रितोभवति उक्तञ्च "रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः । स तु व्यानेन पुविक्षिप्तः सर्व्वान्धातून् विवर्द्धयेत् । केदारेषु यथा कुल्याः प्यान्ति विविधौषधीः तथा कलेवरे धातून् सर्वान्वर्द्धयते रसः" रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा विभिद्यते । उक्तं च चरके "स्थूला एवं मलभेदैस्तत्रतत्र त्रिधा रसः । स्वं स्थूलोऽंशः परं सूक्ष्मस्तन्मलो याति तन्मलम्" । अयमर्थः स्थूलोऽंशः स्वं याति । यथास्थितं तिष्ठति सूक्ष्मस्त्वंशःपरं द्वितीयं धातुं याति तन्मलः रसादिमलस्तन्मलं शरीरारम्भकं तत्तद्धातुमलं यातीत्यर्थः यथा लौकिकाग्निनेक्षुरसः पच्यते तथा शरीरारम्भकस्य रसस्य अग्निनाहाररसः पच्यते पच्यमानः स पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डमेकं च यावत्प्राक्तनरसधातावेव तिष्ठते उक्तञ्च सुश्रुते "स खलु रसस्त्रीणि त्रीणि कलासहस्राणि पञ्चदशकला एकैकस्मिन्धातावेव तिष्ठति" इति । अत्र कलानां विंशतिः मुहूर्त्तः स च दण्डद्वयात्मकः तथा च भोजः "धातौ रसादौ मज्जान्ते प्रत्येकं क्रमतोरसः । अहोरात्रात्स्वयंपञ्च सार्द्धं दण्डं च तिष्ठति" । प्रत्येकम् एकस्मिन्नेकस्मिन्नित्यर्थः ततो यथा पच्यमानादिक्षुरसान्मलोनिर्गच्छति । तथा पच्यमानादाहाररसान्मलो निर्गच्छति सः कफः उक्तञ्च सुश्रुते "कफपित्तमलाः खेषु प्रस्वेदोनखरोम च नेत्रविट्चत्वक्षःस्नेहोधातूनां क्रमशोमलाः । खेषुमलः कर्णादिस्रोतोमलः । स च कफः प्राणानिलप्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकं क्लेदनाख्यं कफं गत्वा पुष्णाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागः शरीरारम्भकं रसं पोषयति सकलशरीराधिष्ठानेन व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः सञ्चरन् पोषणस्नेहनजठरानलोष्मजतसन्तापनिवारणादिभिर्गुणैः सकलं पुष्णाति शरीरम् ततः स्थूलोभागः प्राणवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रक्तस्य स्थानं गत्वा यकृत्प्लीहरूपक्त्वा तेन सह मिश्रितो भवति । ततः प्राक्तनरक्तस्याग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावत्प्राक्तनरक्तधातावेव तिष्ठति ततो यथाग्निना पुनःपुनः पच्यमानादिक्षुविकाराद्वारंवारं मलं निर्गच्छति । तथा पुनःपुनः पच्यमानादाहाररसात्प्रतिवारं मलं निर्गच्छति तत्र रक्ताग्निनापच्यमानान्मलं पित्तं निर्गच्छति । तच्च पित्तं समानवायुना प्रेरितं धमनीमार्गेण शरीरारम्भकं पाचकाख्यं पित्तं गत्वा पुष्णाति । ततः सारभूतस्याहाररसस्य द्वौ भागौ भवतः । स्थूलः सूक्ष्मश्च । तत्र सूक्ष्मोभागोरञ्जकाख्येन पित्तेन रक्तीकृतः शरीरारम्भकं रक्तं पोषयन् व्यानवायुना प्रेरितो धमनीभिः सञ्चरन् सकलशरीरगतानि रुधिराणि पुष्णाति । ततः स्थूलोभागो व्यानवायुना-

प्रेरितोधमनीभिः शिराभिश्च शरीरारम्भकाणि मांसानि याति ततो मांसाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डं यावन्मांसेष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्मलं निर्गच्छति तद्व्यानवायुना क्षिप्तं कर्णावागत्य कर्णविड्भवति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च ततः सूक्ष्मोभागो मांसानि पुष्णाति ततः स्थूलोभागोव्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शरीरारम्भकस्य मेदसःस्थानमुदरं याति ततोमेदसोऽग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावन्मेदस्येव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्मलो निर्गच्छति प्रस्वेदरूपः स च शीतः स्रोतस्येव तिष्ठति शरीरोष्मणा तप्तश्च तदा व्यानवायुना प्रेरितः शिरामार्गैर्लोमकूपेभ्यो बहिर्याति जिह्वादन्तकक्षामेढ्रादिमलञ्च मेदोमलमित्येके। ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागो मेदः पुष्णाति उदरे तिष्ठन् व्यानवायुना प्रेरितः स्रोतोमार्गैः सूक्ष्मास्थितान्यपि मेदांसि पुष्णाति स्थूलोभागोव्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शिराभिश्च शरीरारम्भकाण्यस्थीनि याति ततोस्थ्यग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात् सार्द्धदण्डं च यावदस्थिष्वेव तिष्ठति ततः पच्यमानात्तस्मान्मलो निर्गच्छति स च व्यानवायुना-प्रेरितः शिराभिर्मार्गैरागत्याङ्गुलिषु नखाःस्तनौ लोमानि भवन्ति ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मोभागोव्यानवायुना प्रेरितः स्रोतोमार्गैर्मज्जस्थानानि स्थूलास्थ्यभ्यन्तराणि याति ततो मज्जाग्निना पुनः पच्यमानः पञ्चाहोरात्रात्सार्द्धदण्डञ्च यावन्मज्जन्येवावतिष्ठति। ततः पच्यमानात् तस्मान्मलं निर्गच्छति। तच्च व्यानवायुना प्रेरितं शिरामार्गैर्नयनयोरागत्य नेत्रविट् चक्षुःस्नेहश्च भवति ततःसारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः स्थूलः सूक्ष्मश्च। तत्र सूक्ष्मोभागोमज्जानं पुष्णाति ततः स्थूलोभागो-व्यानवायुना प्रेरितोधमनीभिः शिराभिश्च शुक्रस्य स्थानं सकलं शरीरं गत्वा शरीरारम्भकेण शुक्रेण सह मिश्रितो भवति। ततः शुक्रस्याग्निना पुनः पच्यते पच्यमाने तस्मिन्मलं नास्ति स हि सहस्रधाध्मातसुवर्णवत्। उक्तञ्च "स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु। न शुक्रे पच्यमानेऽपि हेमनीवाक्षये मलः"। अन्यच्च "स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मज्जान्तेषु रसादिषु। षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि मुनयोजगुः। यथा सहस्रधाध्माते न मलं किल-काञ्चने। तथा रसे मुहुः पक्वे न मलं शुक्रतां गते"। ततः सारभूतस्य रसस्य द्वौ भागौ भवतः। स्थूलःसूक्ष्मश्च तत्र सूक्ष्मस्नेहभागः ओजस्तस्य लक्षणमाह। "ओजः सर्व-शरीरस्थं स्निग्धं शीतं स्थिरं सितम्। सोमात्मकं शरीरस्य बल-पुष्टिकरं मतम्" बलं चेष्टापाटवं तथा च। "चेष्टासु पाटवं यत्तु बलन्तदभिधीयते इति" यत्तु सुश्रुते रसादीनां शुक्रा-न्तानां धातूनां यत्परन्तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमिति तेजस्तेजोद्रवः"। अत्रायमभिप्रायः। यस्माद्रसादोजो भवति रसः सर्वधातुस्थानगतत्वात्तद्धातुवन्मन्यत इति। सर्वधातूनां स्नेहमोजःक्षीरे घृतमिव तदेव बलमिति" तत्-कार्य्यकारणयोरभेदोपचारात् अभेदकथनं च चिकित्सैक्या-र्थम्। 'अन्यच्च "गुरु शीतं मृदु स्निग्धं सान्द्रं स्वादु स्थिरंतथा-प्रसन्नं पिच्छलं सूक्ष्ममोजो दशगुणं स्मृतम्"। चरके तु "अष्टविन्दुप्रमाणन्तदीषद्रक्तं सपित्तकम्। अग्निसोमात्मकत्वेन द्विरूपं वर्णितं तु तत्"। वाग्भटश्च 'ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्। हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थिति-निबन्धनम्। यस्य प्रवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयाः। यन्ना-शे नियतोनाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम्। निष्पद्यन्ते यतो भावाविविधा देहसंश्रयाः। उत्साहः प्रतिभा चैव लावण्यं सुकु-मारता"। ततः स्थूलभागो रसोमासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणां त्वार्त्तवं शुक्रं च भवति। उक्तञ्च सुश्रुते "एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणामार्त्तवं च भवतीति चेति" चका-रात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति। अतएवोक्तं सुश्रुते। "योषितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे। तत्र गर्भस्य किञ्चिं-त्तु करोतीति न चिन्त्यते" गर्भस्य शुक्रस्य, विकृतस्य तु गर्भस्य कारणन्तदपि भवति यत उक्तं "यदा नार्य्यावुपेयातां वृष-स्यन्त्यौ कथञ्चन। मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनस्थिस्तत्र जायते" इति। एतेन स्त्रीणां सप्तमोधातुरार्त्तवं शुक्रमष्टम इति बोधितम् आशयाधिक्यवत्। "स्त्रीणां गर्भोपयोगी स्या-द्रार्त्तवं सर्वसम्मतम् तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति हि"। एवं रसएव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान्धातून् पूरयति मासेन नवदण्डोत्तरेण शुक्रमार्त्तवञ्च भवति इति सिद्धान्तः। एवं सति रसाद्रक्तमिति मक्रतमेव ततो-मांसन्ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरंमांसं जायते रसादेवेत्यर्थः मांसान्मेदः प्रजायते इति मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते रसादेवेत्यर्थः। मेदसोऽस्थि मेदसोऽप्येऽस्थि जायते रसा-देवेत्यर्थः। एवं ततोमज्जा मज्ज्ञोऽप्ये शुक्रस्य सम्भव इत्यर्थः। रसःशरीरे त्रिधा सञ्चरति तथाचोक्तम्। "इन्द्रः-

शरीरे शब्दार्च्चिर्ज्जलसन्तानवत् त्रिधा । संचरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्” । अस्यायमभिप्रायः पुरुषास्तीक्ष्णाग्नयोमध्यमाग्नयोमन्दाग्नयश्च भवन्ति तत्र तीक्ष्णाग्नीनां रसः शब्दसन्तानवच्छीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीनामर्च्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन सञ्चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं सञ्चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तं दीप्ताग्नीनां तु रसः किञ्चिदूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेस्तु किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः” ।

असृग्धरा स्त्री असृक् धरति धृ+अच् । शोणितधारिण्यां त्वचि । अण् असृग्धाराप्यत्र ।

असृग्वहा स्त्री असृक् शोणितं वहति अच् । शोणित वहायां नाड्यां तद्विवरणं सुश्रुते “सप्त सिराशतानि भवन्ति । याभिरिदं शरीरमाराम इव जलहारिणीभिः केदार इव च कुल्याभिरुपस्निह्यतेऽनुगृह्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः ॥ द्रुमपत्रसेवनीनामिव च तासां प्रतानास्तासां नाभिर्मूलं ततश्च प्रसरन्त्यूर्द्धमधस्तिर्य्यक् च । भवतश्चात्र ॥ यावत्यस्तु सिराः काये सम्भवन्ति शरीरिणाम् । नाभ्यां सर्व्वा निवद्धास्ताः प्रतन्वन्ति समन्ततः ॥ नाभिस्थाः प्राणिनां प्राणाः प्राणान्नाभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिरावृता नाभिश्चक्रनाभिरिवारकैः ॥ तासां मूलसिराश्चत्वारिंशत्तासां वातवाहिन्यो दश पित्तवाहिन्यो दश कफवाहिन्यो दश दश रक्तवाहिन्यः । तासान्तु वातवाहिनीनां वातस्थानगतानां पञ्चसप्ततिशतं १७५ भवति तावत्य एव १७५ पित्तवाहिन्यः पित्तस्थाने, कफवाहिन्यश्च कफस्थाने रक्तवाहिन्यश्च यकृत्प्लीह्नोरेवमेतानि सप्त सिराशतानि ॥ तत्र वातवाहिन्यः सिरा एकस्मिन् सक्थ्नि पञ्चविंशतिः । एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ ॥ विशेषतस्तु कोष्ठे चतुस्त्रिंशत्तासां गुदमेढ्राश्रिताः श्रोण्यामष्टौ । द्वे द्वे पार्श्वयोःषट् पृष्ठे तावत्यएव चोदरे दश वक्षसि ॥ एकचत्वारिंशज्जत्रुण ऊर्द्धं, तासां चतुर्दश ग्रीवायाम् । कर्णयोश्चतस्रः । नव जिह्वायां । षट्नासिकायां । अष्टौ नेत्रयोः । एवमेतत् पञ्चसप्तत्यधिकशतं वातवहानां सिराणां व्याख्यातम् । एष एव विभागः शेषाणामपि ॥ विशेषतस्तु पित्तवाहिन्यो नेत्रयोर्दश कर्णयोर्द्वे । एवं रक्तवहाः कफवहाश्च । एवमेतानि सप्त सिराशतानि सविभागानि व्याख्यातानि । ताः सिराः सञ्चरद्रक्तं कुर्य्याच्चान्यान् गुणानपि ॥ यदा तु कुपितं रक्तं सेवते स्ववहाः सिराः । तदास्य विविधा रोगा जायन्ते रक्तसम्भवाः ॥ नहि वातं सिराः काश्चिन्न पित्तं केवलं तथा । श्लेष्माणं वा वहन्त्येता अतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ प्रदुष्टानां हि दोषाणामुच्छ्रितानां प्रधावताम् । ध्रुवमुन्मार्गगमनमतः सर्व्ववहाः स्मृताः ॥ तत्रारुणा वातवहाः पूर्य्यन्ते वायुना सिराः । पित्तादुष्णाश्चानिलाश्च शीता गौर्य्यः स्थिराः कफात् ॥ असृग्वहास्तु रोहिण्यः सिरा नात्युष्णशीतलाः”

असृग्विमोक्षण न॰ दुष्टस्य दुष्टस्य असृजः शोणितस्य देहात् विमोक्षणं स्रावणम् ६त॰ । देहात् दुष्टस्य दुष्टस्य वा रक्तधातोः स्रावणे निस्सारणे । तत्प्रकारादिकमुक्तं सुश्रुते “तस्मान्न शीते नात्युष्णे नास्विन्ने नातितापिते । यवागुं प्रतिपीतस्य शोणितं मोक्षयेद्भिषक् । सम्यग्गत्वा यदा रक्तं स्वयमेवावतिष्ठते । शुद्धं तदा विजानीयात्सम्यग्विस्रावितञ्च तत् ॥ लाघवं वेदनाशान्तिर्व्याधेर्व्वेगपरिक्षयः । सम्यग्विस्राविते लिङ्गं प्रसादो मनसस्तथा ॥ त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफा रोगाः शोणितजाश्च ये । रक्तमोक्षणशीलानां न भवन्ति कदाचन ॥ अथ खल्वप्रवर्त्तमाने रक्ते एलाशीतशिवकुष्ठतगरपाठा भद्रदारुविडङ्गचित्रकत्रिकटुकागारधूमहरिद्रार्काङ्कुरनक्तमालफलैर्यथालाभं त्रिभिश्चतुर्भिः समस्तैर्व्वा चूर्णीकृतैः सर्षपतैललवणप्रगाढैर्व्रणमुखमवघर्षयेदेवं सम्यक् प्रवर्त्तते । अथातिप्रवृत्ते रोध्रमधुकप्रियङ्गुपत्तङ्गगैरिकसर्ज्जरसरसाञ्जनशाल्मलीपुष्पशङ्खशुक्तिमाषयवगोधूमचूर्णैः शनैः व्रणमुखमवचूर्ण्याङ्गुल्यग्रेणावपीडयेत् । सालसर्ज्जार्ज्जुनारिमेदमेषशृङ्गधवधन्वनत्वग्भिर्व्वा चूर्णिताभिः क्षौमेण वा ध्मापितेन समुद्रफेनलाक्षाचूर्णैर्व्वा यथोक्तैर्व्रणबन्धनद्रव्यैर्गाढं बध्नीयात् । शीताच्छादनभोजनागारैः शीतैः परिषेकप्रदेहैश्चोपाचरेत् क्षारेणाग्निना वा दहेद्यथोक्तं व्यधनादनन्तरं वा तामेवातिप्रवृत्तां सिरां विध्येत् । काकोल्यादिक्वाथं वा शर्करामधुमधुरं पाययेत् एणहरिणोरभ्रशशमहिषवराहाणां वा रुधिरं क्षीरयूषरसैः सुस्निग्धैश्चाश्नीयादुपद्रवांश्च यथास्वमुपाचरेत्” । उपद्रवास्तत्रैवोक्ता यथा ॥ “धातुक्षयात्स्रुते रक्ते मन्दः सञ्जायतेऽनलः । पवनश्च परं कोपं याति तस्मात् प्रयत्नतः ॥ तन्नातिशीतैर्लघुभिः स्निग्धैः शोणितवर्द्धनैः । ईषदम्लैरनम्लैर्वा भोजनैः समुपाचरेत् ॥ चतुर्विधं यदेतद्धि रुधिरस्य निवारणम् । सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनं तथा ॥ व्रणं कषायः

सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम्। तथा सम्पाचयेद्भस्म दाहः सङ्कोचयेत् शिराः"। अस्कन्दमाने रुधिरे सन्धानानि प्रयोजयेत्। सन्धाने भ्रश्यमाने तु पाचनैः समुपाचरेत्॥ कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वैद्यः प्रयतेत यथाविधि। असिद्धिमत्सु चैतेषु दाहः परम इष्यते। सशेषदोषे रुधिरे न व्याधिरतिवर्त्तते। सावशेषे ततः स्थेयं न तु कुर्य्यादतिक्रमम्॥ देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरेणैव धार्य्यते। तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः॥ स्रुतरक्तस्य सेकाद्यैः शीतैः प्रकुपितेऽनिले। शोफं सतोदं कोष्णेन सर्पिषा परिषेचयेत्॥

नृपाढ्यबालस्थविरभीरुदुर्ब्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः। तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्व्वाणि सर्व्वैर्वा। भवन्ति चात्र। उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम्। तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने। शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा। तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सा त्ववसेचने। अलाबु कटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम्। तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने। तत्र प्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्। सान्तर्दीपयाऽलाब्वा"। जलौकसां विवरणम् अस्रपाशब्दे वक्ष्यते।

"अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमुपवेश्य संवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तमवकाशं मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात्। गृहीताश्च ताः सर्षपरजनीकल्कोदकप्रदिग्धगात्रीः सलिलसरकमध्ये मुहूर्त्तस्थिता विगतक्लमा ज्ञात्वा ताभीरोगं ग्राहयेत्। श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपिचुप्लोतावच्छन्नां कृत्वा मुखमपावृणुयाद्गृह्णन्तीं क्षीरबिन्दुं शोणितबिन्दुं वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्यां ग्राहयेत्। यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृह्णातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत् सेचयेच्च। दंशे तोदकण्डूप्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत्। अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुखमस्याः सैन्धवचूर्णेनावकिरेत्। अथ पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्धगात्रीं तैललवणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां शनैः शनैरनुलोममनुमार्जयेदा मुखाद्वामयेत्तावद्यावत्सम्यग्वान्तलिङ्गानीति। सम्यग्वान्ता सलिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदति न चेष्टते सा दुर्व्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दुर्व्वान्ताया व्याधिरसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति। अथ सुवान्तां पूर्व्ववत्सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनावघट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचयेद्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्धशीतैश्च प्रदेहैः प्रदिह्यादिति। भवति चात्र। क्षेत्राणि ग्रहणं जातीः पोषणं सावचारणम्। जलौकसाञ्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्गदान्"।

असृज् न० न सृज्यते इतररागवत् संसृज्यते सहजत्वात् न+सृज्–क्विन्, असते क्षिप्यते इतस्ततो नाडीभिः अस् ऋजि वा। १ शोणिते २ मङ्गलग्रहे च तस्य रक्तवर्णत्वात्तथात्वम्। कुङ्कुमे, ३ विष्कम्भावधिके ४ षोडशे योगे। शोणितोत्पत्तिरुक्ता भाव० प्र०। "यदा रसो यकृद्याति तत्र रञ्जकपित्ततः। रागं पाकञ्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः। रक्तं सर्व्वशरीरे तु जीवस्याधार उत्तमः। स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्"। तस्योत्तमत्वञ्चोक्तं तत्रैव "जीवो वसति सर्व्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः"। वीर्य्ये रक्ते मले तस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्"। वीर्य्ये रक्ते मले च शरीरारम्भके वाग्भटोक्तपरिमाणयुक्ते शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे प्रदुष्टे रक्तस्रावणोपदेशस्य विधानात्। पित्तवद्भवेदम्लं भवेदित्यर्थः॥ तस्य स्थानम्" "यकृत् प्लीहा च रक्तस्य मुख्यस्थानं तयोः स्थितम्"। अन्यत्र संस्थितवतां रक्तानां पीतता भवेत्" इति भा० प्रका०। सुश्रुते शोणितोत्पादविवरणमन्यथोक्तं यथा "अथातः शोणितवर्णनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्व्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्य्यस्याष्टविधवीर्य्यस्य वानेकगुणस्योपयुक्तस्य आहारस्य सम्यक् परिणतस्य यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते। तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्व्विंशतिं धमनीरनुप्रविश्योर्द्ध्वगा दश दश चाधोगामिन्यश्चतस्रस्तिर्य्यग्गाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्द्धयति धारयति यापयति जीवयति चादृष्टहेतुकेन कर्म्मणा। तस्य शरीरमनुधावतोऽनुमानाद्गतिरुपलक्षयितव्या क्षयवृद्धिवैकृतैः। तस्मिन् सर्व्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानुसारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तैजस इति। अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहनजीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यवगम्यते। स खल्वाप्यो रसो यकृत्प्लीहानौ प्राप्य रागमुपैति। भवतश्चात्र॥ "रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम्।

अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥ रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्त्तते । तद्वर्षाद्द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥ आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद्गर्भस्य पाञ्चभौतिकञ्चापरे जीवरक्तमाङ्कराचार्य्याः ॥ "विस्रता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा । भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते" । [याम् ।

असृक्पाटी स्त्री असृजः पाटी परिपाटी ष० । शोणितधारा-

असेचनक त्रि० न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र सिच—ल्युट् संज्ञायां कन् । १अत्यन्तप्रियदर्शने यद्दर्शनान्मनो न तृप्यति तत्र "नयनयुगासेचनकम् मानसवृत्त्यापि दुष्प्रापम्" शा०द० । सेचनं सेकः अभावे न०त० स्वार्थे कन् । २सेचनाभावे न०ब०। ३सेचनशून्ये त्रि०।

असेवन न० अभावे न०त०। १सेवाभावे न०ब०। २सेवाशून्ये

असौ अव्य० सो-बा०-डौ न०त० । अदःशब्दार्थे । "असौनामाऽयमिदं रूप इति" शत०ब्रा० । अयञ्च शाक्षादादिः इति बहवः । असौत्व्य । गणरत्ने तु तत्र गणे अग्नौ इति पठितम् व्याख्यातञ्च अग्नौ इति तीक्ष्णत्वे अग्नौकत्येति" इति । [२सौन्दर्य्यशून्ये त्रि० ।

असौन्दर्य्य न० अभावे न०त० । १सौन्दर्य्याभावे न०ब० ।

असौम्य त्रि० विरोधे न०त० । सौम्यत्वविरोधिघोरत्वयुक्ते

असौम्यस्वर त्रि० असौम्यः स्वरोयस्य । १काकतुल्यमन्दस्वरयुक्ते । २कठोरस्वरे च । [२सौष्ठवशून्ये त्रि० ।

असौष्ठव न० अभावे न०त० । १सौष्ठवाभावे न०ब० ।

अस्कन्न त्रि० स्कन्द—क्त न०त० । अक्षरिते । "स्कन्नं हविरसादिति" शत०ब्रा० ।

अस्कम्भन त्रि० स्कम्भ—ल्युट् न०त०। १रोधनाभावे न०ब०। २रोधनशून्ये। "अस्कम्भने सविताद्यामदृंहत्" ।१०,१४९,१

अस्कृधोयु त्रि० कृष्टः ह्रस्वः निरु० न०त० पृ० साधु । १अविच्छिन्ने २अह्रस्वे च। "अस्मे धत्त यदसदस्कृधोयु" ऋ० ७,५३,३ । "युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु" ऋ० ६,६७, ११ । अस्कृधोयुरजरः ६,२२'३ । "अस्कृधोयुरविच्छिन्नः" भा० ।

अस्खलित त्रि० न०त० । १अप्रच्युते स्वकर्त्तव्ये २अप्रमत्ते च "भ्रूभङ्गिरप्यस्खलिता खलून्नते" माघः । "स मे चिरायास्खलितोपचाराम्" रघुः ।

अस्त न० अस्यन्ते सूर्य्यकिरणा यत्र आधारे क्त । १पश्चिमाचले, "अधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत्" माघः । "विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्य्यम्" रघुः । कर्मणि क्त २क्षिप्ते ३अवसिते च त्रि० "निरस्तः परासुः" भवदेवः । "गतिरपास्तसंस्था भतिः" मालती०। "निरस्तगाम्भीर्यमपास्तधैर्यम्" माघः। भावे क्त। ४दर्शनायोग्यत्वे ५अवसाने न०। आधारे क्त । ज्योतिषोक्ते ६लग्नात् सप्तमे स्थाने न० । लग्नात् सप्तमस्थानस्य तथात्वञ्च तस्योदये लग्नस्यादर्शनहेतुत्वात्। तथा हि द्वादशराशिचक्रात्मकस्य प्रवहवायुनाऽनिशं पश्चान्नीयमानस्य भचक्रस्य मध्ये दिवा षट् राशयो रात्रौ च षट् क्रमेणोद्गच्छन्ति तत्रोदितलग्नानां च षण्णामेव दर्शनयोग्यता इतरेषां षण्णां तु भूमण्डलेनाच्छादनान्न दृश्यता । तत्र यस्य यस्य राशेरुदयः यस्मिन् समये जायते ततः सप्तमराशेरुदयसमये तस्य तस्यास्तत्वम् अदर्शनयोग्यत्वं भवतीति सप्तमराशेरुदयकालस्यास्तकारित्वम् । "जन्मलग्नात् सुखास्तान्त्यरिपुरन्ध्रेष्वशोभना" नील०ता०। ७अदर्शनप्राप्ते रव्यादिग्रहे त्रि० सूर्य्यादिग्रहाणामपि प्रागुक्तरीत्या-स्वाधिष्ठितराश्यपेक्षया सप्तमराश्युदयेऽस्तत्वम् यथोक्तं सि०शि० । "निजनिजोदयलग्नसमुद्गमे समुदयोऽपि भवेद्गनभःसदाम् । भवति चास्तविलग्नसमुद्गमे प्रतिदिनेऽस्तमयः प्रवहक्रमात्" निशोष्टलग्नादुदयास्तलग्ने न्यूनाधिके यस्य खगः स दृश्यः । दिनेऽपि चन्द्रोरविसन्निधानात् नास्तंगतश्चेत् सति दर्शने भा" । "नक्षत्राणामप्युदयास्तज्ञापनमपि तत्रैव "दृक्कर्मणा पलभवेन तु केवलेन भानां मुनेर्मृगरिपोरुदयास्तलग्ने । कृत्वा तयोरुदयलग्नमिनं प्रकल्प्य लग्नं ततो निजनिजे पठितेष्टकाले" । यत् स्यादसावुदयभानुरथास्तलग्नात् व्यस्तं विभार्धमपि लग्नकमस्तसूर्यः । इष्टोनषष्टि ६० घटिकास्वथ वास्तलग्नाल्लग्नं क्रमेण भदलोनितमस्तसूर्यः । स्यादुद्गमो निजनिजोदयभानुतुल्ये सूर्येऽस्तभास्करसमेऽस्तमयश्च भानाम् । अत्राधिकोनकलिका रविभुक्तिभक्ता यातैष्यवासरमितिश्च तदन्तरे स्यात् । यस्योदयार्कादधिकोऽस्तभानुः प्रजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । तिग्मांशुसान्निध्यवशेन नास्ति धिष्ण्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्" । "भानामगस्त्यस्य लुब्धकस्य च पूर्ववदुदयास्तलग्ने साध्ये परन्तु केवलेन पलभवेन दृक्कर्मणा । ध्रुवस्य कृतायनदृक्कर्मकत्वात् पुनरायनं दृक्कर्म न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रोदयलग्नमर्कं प्रकल्प्य लग्नं साध्यम् । तच्च स्वकीये पठितेष्टकाले । एवं यल्लग्नं सिध्यति स उदयार्को ज्ञातव्यः । अथ यदस्तलग्नमानीतं तच्चार्कं प्रकल्प्य निजनिजेष्टकाले विलोमं लग्नं साध्यम् । तद्राशिषट्कोनमस्तसूर्यसंज्ञं

भवति । अथवेष्टघटिकोनाभिः षष्टिघटिकाभिरस्तलग्नात् क्रमेण लग्नं साधितं तद्भदलोनितमस्तसूर्यो भवति यदोदयभानुसमो भानुर्भवति तदा तस्य नक्षत्रस्योदयो भवति । यदास्तसूर्यसमस्तदास्तमयः । यदागस्त्योदयः किलाभीष्टदिनात् कियद्भिर्दिनैरिति विज्ञातुमिष्यते तदेष्टदिनार्कस्यागस्त्योदयार्कस्य चान्तरकला रविभुक्त्या भाज्याः । लब्धदिनैरगस्त्यस्योदय एष्यः यद्युदयार्को महान् । यद्यूनस्तदा गतः । अत्रोपपत्तिः उदयास्तलग्नसाधने तु पूर्व्वं कथितैव । उदयलग्नोदये किल भस्योदयः यदोदयलग्नसमो रविर्भवति तदा रविणा सह तन्नक्षत्रमुदेति । तस्मादुदयात् प्राक् पठितेष्टघटिकातुल्यं कालं यावत् तन्नक्षत्रं रविप्रभाभिर्हृतं क्षितिजादुपरिस्थमपि न दृश्यते । अथ पठितेष्टकाले यत् क्रमलग्नं तत्स्थानस्थितो रविरुदयार्कतुल्यो भवति तथा रव्यस्तमयादनन्तरं नक्षत्रास्तमयात् पूर्व्वं प्रत्यक् क्षितिजादुपरिस्थमपि नक्षत्रं पठितेष्टकालं यावन्न दृश्यते । अथ नक्षत्रस्य क्षितिजादुपरिस्थितत्वात् प्रत्यक्क्षितिजस्थेनार्केण न्यूनेन भवितव्यम् । अतोऽस्तलग्नात् पठितेष्टकाले व्यस्तं कार्यम् । तल्लग्नं प्राक्क्षितिजस्थं भवति । अतः षड्भोनितं प्रत्यक्क्षितिजेऽस्तसूर्यो भवतीत्युपपन्नम् । „ इष्टोनषष्टि ६०घटिकास्वित्यादौ वासना सुगमैव । यस्य नक्षत्रस्योदस्तार्कादस्तार्कोऽधिको भवति तस्य नक्षत्रस्यार्कसान्निध्यवशादस्तं नास्तीति वेदितव्यम् । इदं कुत इत्यत आह सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । यस्य भस्य सौम्यः शरो दीर्घो भवति तस्य पलोद्भवासवो बहवो भवन्ति ॥ तैर्विलोमलग्ने क्रियमाणे उदयलग्नमूनं भवति । अस्तलग्नं क्रियमाणमधिकं भवति । ताभ्यां दृगुदयास्तार्कौ साध्यौ । तत्रास्तार्केण किल न्यूनेन भवितव्यम् । अस्तार्कसमे रवौ किलादृश्यतारम्भस्ततः कियन्ति च दिनान्यदृश्यं भूत्वोदयार्कसमे रवौ तद्धिष्ण्यमुदेति । अत उदयार्केणाधिकेन भवितव्यम् । यतोऽर्कसन्निधिवशेनैतावुदयास्तौ । यथा यथा सौम्यशरस्य दीर्घत्वं यथा यथाक्षवशेन गोलस्य दक्षिणतो नामनं तथा तथोदयास्तार्कयोरल्पमन्तरं भवति । अल्पान्तरेऽल्पान्येव दिनानि तन्नक्षत्रमदृश्यं भवति । एवं यस्मिन् देशे उदयास्तार्कौ तुल्यौ भवतस्ततः परं तस्मिन् देशे तस्य नक्षत्रस्यार्कासन्नभावेनादृश्यता इति युक्तितः सिद्धम्” प्रमि० । अस्तलग्नसाधनमप्युक्तं तत्रैव “यत्र लग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृहाद्यमिह लग्नमुच्यते । प्राचि । पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे” कुजे भूमिमण्डलगते रेखाहते अपमण्डलं ततो निस्सरदुन्मण्डलम् । ग्रहाणामुदयास्तांशानाह तत्रैव । “प्राच्यामुदेति क्षितिजोऽष्टदस्रैः २८ शक्रैः १४ गुरुः सप्तकुभिश्च १७मन्दः । स्वस्वोदयान्तोनित ३६०चक्रभागै-३३२ । ३४६ । ३४३ । स्त्रयो व्रजन्त्यस्तमयं प्रतीच्याम् । खाक्षैः ५० जिनैः २४ शंसितयोरुदयः प्रतीच्यामस्तञ्च पञ्चतिथिभि १५५ र्मुनिसप्तभूमिः १७७ । प्रागुद्गमः शरनखैः २०५ स्त्रिधृतिप्रमाणै-१८३ रस्तञ्च तत्र दशवह्निभि २१० रङ्गदेवैः २३६ । अवक्रवक्रास्तमयोदयोक्तभागाधिकोनाः कलिका विभक्ताः । द्राकेन्द्रभुक्त्याप्तदिनैर्गतैष्यैरवक्रवक्रास्तमयोदयाः स्युः” । “बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते । मलमास इवैतानि वर्ज्जयेद्देवदर्शनम् । पक्षं वृद्धस्तु पूर्व्वेण दशाहं पश्चिमेन तु । प्रत्यग्बालो दशाहन्तु पूर्व्वेण च दिनत्रयम्” ज्यो०त० पूर्व्वेणेति प्रातःप्रातः पूर्व्वदिशि दृष्टा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेद्ग्रहस्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात् प्राक् पक्षं वृद्धः । पश्चिमेनेति । एवं सायंसायं अपरदिशि दृष्टा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेद्ग्रहस्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दशाहं वृद्धः” । “द्वात्रिंशद्दिवसाश्चास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्ततिर्महत्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्” । इति ज्योतिर्विदुक्तकालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः पूर्व्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति मतान्तरेणाह । “पक्षं वृद्धोमहास्ते तु बालश्चात्र दशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धोबालोदिनत्रयम्” इति च ज्यो०त०रघु० ।

अस्तक पु० अस्तं अपुनरावृत्तिम् अवसानं वा करोति अस्त+णिच्–ण्वुल् । निर्व्वाणमोक्षे ।

अस्तग त्रि० अस्तमदर्शनं गच्छति गम–ड ६त० । १ सूर्य्यकिरणाच्छन्नतया अदृश्ये ग्रहे २अदर्शनगतमात्रे च । अस्तगतादयोऽप्यत्र ।

अस्तगमन न० अस्तस्यादर्शनस्य गमनम् । ग्रहाणां स्वाक्रान्तराश्यपेक्षया सप्तमराश्युदये अदर्शनगमने “भीमसेनं भजेथास्त्वं प्रागस्तगमनाद्रवेः”भा०आ०प० १५५अ० ।

अस्तम् अव्य० अस–तमि । १नाशे, २अदर्शने च । “दण्डेनास्तमितत्विषा” कुमा० । “राज्यमस्तमिरेश्वरम्” रघुः । “सर्व्वञ्च तिलसंबन्धं नाद्यादस्तमिते रवौ” । “नैक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तंयान्तं कदाचन” मनुः अस्तमिते सूर्य्ये

शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्” मनुः। “द्युतिरस्तमिता गतिश्च्युता” रघुः। [पर्य्यु[द्दष्टे

अस्तमती स्त्री अस्तमतति अत–अच्–गौरा० ङीष्। शाल-

अस्तमन न० अन–वा–भावेऽप् अस्तम् अस्यस्य अनःगतिः। भगोलकच्छया तिरोधानेन, १ सूर्य्यादेरदर्शनगमने “तिरोधानञ्च यत्रैति तदेवास्तमनं रवेः। नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्व्वदा सतः” इति ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् व०। “उदयास्तमने नाथ! दर्शनादर्शने रवेः” पुरा० “उदयास्तमनञ्चोहि न हृष्यति न शोचति” भा०व० २५७अ०। सूर्य्यास्तमनवेलायामासेदुस्ते मह्द्वनम्” भा०आ०प०२अ० “उदयास्तमने भानुः प्रदक्षिणमवर्त्तत” भा०भी०प०। २तत्काले च।

अस्तमय पु० अस्तोमीयते ज्ञायते यत्र मिन्–अच् वा न आत्। १प्रलये, २सूर्य्यादेरदर्शने “करोत्यकालास्तमयं विवस्वतः” किरा०। “उदयस्तनाम सवितुस्तन्निवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्ययश्चास्तमयः न परमार्थत उदयोऽस्तमयोवा” तन्निवासिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन्नपि नैवोदेता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरतापत्तेस्तदत्ययस्य च तत्राभावात्” छा०उ०भाष्यम्। तथा च भूवृत्ताद्धान्तरालस्थानएवोदयास्तमयौ भवतः “लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्यात् तदा दिनार्द्धं यमकोटिपुर्य्याम्। अधस्तदा सिद्धपुरेऽस्तकालःस्याद्रोमके रात्रिदलं तथैव” सि०शि०। भूवृत्तचतुर्थांशे स्थितानां पुरांमध्ये प्रथमपुर्य्यामुदये तृतीयेऽस्तत्वोक्तेस्तथात्वम्। शा० भाष्ये तु यदाऽमरावत्यां मध्याह्नगतः सविता तदा संयामिन्यामुद्यन् दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरोवारुण्यामुद्यन् दृश्यते इत्युक्तम्” ग्रहाणां च सूर्य्यस्यातिप्रत्यासत्त्या प्रकाशाभावोऽस्तत्वम् तद्वियोगे चोदयः। “रविणास्तमयोयोगो वियोगस्तूदयो भवेत्” इत्युक्तेः अन्यग्रहाणां ३ रवियोगे च।

अस्तरण न० अभावे न०त०। स्तरणाभावे। तत्र दीयते कार्य्यम् वा व्युष्टा० अण्। आस्तरणम् तत्र देये कार्य्ये च त्रि०।

अस्ताघ त्रि० अस्तमघं कालुष्य–यत्र। अतिगभीरे हेम०।

अस्ताचल पु० अस्यन्ते किरणा यत्र आधारे क्त कर्म०। पश्चिमाचले अस्तगिरौ। “अस्ताचलचूड़ावलम्बिनि भगवति मरीचिमालिनि” काद० अस्ताद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र।

अस्ति अव्य० अस्–शतिप्। १स्थितौ, विद्यमानतायाञ्च “अस्ति नास्ति न जानातीति” चाण०। २तद्वति च अस्तिक्षीरा अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य आस्तिकः नास्तिकः। चतुरर्थ्यां पक्षा० फक्। आस्तायनः। तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

अस्तिकाय पु० अस्ति कायः स्वरूपं यस्य। जैनमतसिद्धे विद्यमानतास्वरूपे पदार्थभेदे। अस्तिकायाश्च पञ्चविधाः जीवास्तिकायः पुद्गलास्तिकायः धर्म्मास्तिकायः अधर्म्मास्तिकायः आकाशास्तिकायश्चेति अर्हच्छब्दे ३८६ पृष्ठे विवरणम्। शा०भाष्ये तन्मतमुन्यस्य निराकृतं यथा “सर्व्वेषामप्यन्येषामवान्तरप्रभेदान् बहुविधान् स्वसमयपरिकल्पितान् वर्णयन्ति। सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयन्यायमवतारयन्ति। स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्याद वक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति नास्तिचावक्तव्यश्चेति। एवमेवैकत्वनित्यत्वादावपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति। अत्राचक्ष्महे नायमभ्युपगमोयुक्त इति। कुतः “एकस्मिन्नसम्भवात्” सू०। नह्येकस्मिन् धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति शीतोष्णवत्। यएते सप्त पदार्था निर्द्धारिता एतावन्त एवंरूपाश्चेति ते तथैव वा स्युः। नैव वा तथा स्युः। इतरथा हि तथा वा स्युर्न तथा वेत्यनिर्द्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव स्यात्। ननु अनेकात्मकं वस्त्विति निर्द्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं संशयज्ञानवन्नाप्रमाणं सम्भवितुमर्हति। नेति ब्रूमः निरङ्कुशं ह्यनेकान्तं सर्व्ववस्तु प्रतिजानानस्य निर्द्धारणफलस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्तिस्यान्नास्तीत्यादिविकल्पोपनिपातादनिर्द्धारणात्मकतैव स्यात्। एवं निर्द्धारयितुर्निर्द्धारणाफलस्य च स्यात्। पक्षेऽस्तिता स्याच्चापक्षे नास्तितेत्येवं सति कथं प्रमाणभूतः संस्तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिष्वनिर्द्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात् कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुपदिष्टेऽर्थेऽनिर्द्धारितरूपे प्रवर्त्तेरन्। ऐकान्तिकफलत्वनिर्द्धारणे हि सति तत्साधनानुष्ठानाय सर्व्वोलोकोऽनाकुलः प्रवर्त्तते नान्यथा। अतश्चानिर्द्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात्। तथा पञ्चानामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्यास्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमानं स्यादिति तदेकस्मिन् पक्षे। पक्षान्तरे तु न स्यादित्यतोन्यूनसंख्यात्वमधिकसंख्यात्वं वा प्राप्नुयात्। नचैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति अवक्तव्याश्चेन्नोच्येरन् उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिषिद्धम्। उच्यमानाश्च तथैवावधार्य्यन्ते नावधार्य्याश्च इति च तथावदवधारणफलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति

वा एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनमप्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्यैव स्यान्न प्रत्याययितव्यपक्षस्य । स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षेचाभावः तथा पक्षे नित्यता तथा पक्षेचानित्यता इत्यनवधारणायां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अनादिसिद्धजीवप्रभृतीनाञ्च स्वशास्त्रावधृतभावानामयथावधृत स्वभावत्वप्रसङ्गः । एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन् धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्विरुद्धयोरसम्भवात् सत्त्वे चैकस्मिन् धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवादसत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवाद सङ्गतमिदमार्हतं मतम् । एतेनैकानेकनित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमानिराकृतामन्तव्याः । यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः सङ्घाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति तत् पूर्व्वेणैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतम्भवतीत्यतोन पृथङ्निराकरणाय प्रयत्यते" । अस्तिनास्तिकायादयोऽप्युन्नेयाः । अणुवादनिराकरणञ्चारम्भवादशब्दे दृश्यम् ।

अस्तिक्षीरा स्त्री अस्ति क्षीरं यस्याः । बहुदुग्धवत्यां स्त्रीगव्यादौ ।

अस्तित्व न० अस्ति भावः त्व । विद्यमानत्वे । "न हि देहान्तरसम्बन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वज्ञाने लौकायतिकाः बौद्धाश्च प्रतिकूलाः स्युः नास्त्यात्मेति" ह० उ० भा० । "सर्व्वोह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति" शा०भा० । तल् । अस्तितापत्र स्त्री । "गौरस्तितावान् अस्तिपदस्समभिव्याहृतगौःपदस्यार्थितत्वात्" शब्दश० । [स्त्रियां ङीप् ।

अस्तिमत् त्रि० अस्ति विद्यमानं धनमस्य मतुप् । धनिनि

अस्तु अव्य० अस–दीप्तौ तुन् । १अनुज्ञायां, २पीड़ायाम् ३प्रतिक्षेपे ४असूयायाम्, ५प्रकर्षे, ६अङ्गीकारे, ७प्रशंसायाम्, ८लक्षणे, ९असूयापूर्बकाङ्गीकारे च । "अस्तोश्चेति वक्तव्यम्" वार्त्ति० सुम् । अस्तुङ्कारः अभ्युपगमः ।

अस्तेन त्रि० न०त० । चोरभिन्ने ।

अस्तेय न० अभावे न०त० । १स्तेयाभावे । "लोभस्य पुरतः कोऽमी सत्यास्तेयापरिग्रहाः" प्रबोधच० "अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहायमाः" पात०सू० उक्ते २यमभेदे च "बलाद्रहसि वा परवित्ताहरणं स्तेयं तदभावोऽस्तेयम्" वृत्तिः । तादृशयमानुष्ठानेऽवान्तरफलमपि तत्र दर्शितम् । "अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम्" पात०सू० । दिव्यरत्नानां स्वयमागत्यनिकटे उपस्थितिरित्यर्थः ।

अस्तोभ त्रि० नास्ति स्तोभः हुंफड़ादिः निरर्थकः शब्दोयत्र निरर्थकशब्दशून्ये "अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" विवरणं स्तोभशब्दे । [पाठान्तरम् ।

अस्त्य न० अस्ति विद्यमानतायै हितम् यत् । ग्टहे निरुक्तौ

अस्त्यान न० स्त्यै–क्त भावे न०त० । १निन्दायाम्, २भर्त्सने च । कर्त्तरि क्त स्त्यानः संहत न०त० । तद्भिन्ने त्रि० ।

अस्त्र न० अस्यते क्षिप्यते अस–ष्ट्रन् । १ क्षेप्यास्त्रे शरादौ करणे ष्ट्रन् । २चापे, धनुषि ३रिपुक्षेपणसाधने प्रहरणमात्रे खड्गादावपि । "प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्" "प्रत्याहृतास्त्रो गिरिशप्रभावात्" । "अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिः" इति च रघुः । "अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणः" वेणी० । [कारत्वात्तथात्वम् ।

अस्त्रकण्टक पु० अस्त्रं कण्टकइव । वाणे तस्याप्यस्य कण्टका-

अस्त्रकार त्रि० अस्त्रं करोति निर्म्मिमीते कृ –अण् उप० स० । शस्त्रनिर्म्माणकारके । ण्वुल् । अस्त्रकारकोऽप्यत्र ।

अस्त्रचिकित्सा स्त्री अस्त्रेण चिकित्सा । सुश्रुतोक्ते अस्त्रेण चिकित्साभेदे सा च यथा । "अस्मिन् शास्त्रे शस्त्रकर्म्मप्राधान्याच्छस्त्रकर्म्मैव तावत् पूर्व्वमुपदेक्ष्यामस्तत्सम्भारांश्च ॥ तच्च शस्त्रकर्म्माऽष्टविधम् । तद्यथा । छेद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यमेष्यमाहार्य्यं विस्राव्यं सीव्यमिति ॥ अतोऽन्यतमं कर्म्म चिकीर्षता वैद्येन पूर्व्वमेवोपकल्पयितव्यानि तद्यथा यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निशलाकाशृङ्गजलौकालाबूजाम्बवोष्ठपिचुप्रोतसूत्रपत्रपट्टमधुघृतवसापयस्तैलतर्पणकषायालेपनकल्कव्यजनशीतोष्णोदककटाहादीनि परिकर्म्मिणस्तु स्निग्धाः स्थिरा बलवन्तः ॥ ततः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु दध्यक्षतान्नपानरत्नैरग्निं विप्रान् भिषजश्चार्च्चयित्वा कृतबलिमङ्गलस्वस्तिवाचनं लघु भुक्तवन्तं प्राङ्मुखमातुरमुपवेश्य यन्त्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म्मसिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादापूयदर्शनात् सकृदेवापहरेच्छस्त्रमाशु च । महत्स्वपि च पाकेषु द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा शस्त्रपदमुक्तं तत्रायतो विशालः समः सुविभक्त इति व्रणगुणाः भवन्त्यत्र ॥ आयतस्तु विशालस्तु सुविभक्तो निराश्रयः । प्राप्तकालकृतश्चापि व्रणः कर्म्मणि शस्यते ॥ शौर्य्यमाशुक्रिया शस्त्रतैक्ष्ण्यमस्वेदवेपथू । असंमोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्म्मणि शस्यते ॥ एकेन वा व्रणेनाशुध्यमानेनान्तरा बुद्ध्यावेक्ष्यापरान् व्रणान् कुर्य्यात् । भवति चात्र ॥ यतो यतो गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च । तत्र तत्र व्रणं कुर्य्याद्यथा दोषो न तिष्ठति ॥ तत्र भ्रूगण्डशङ्खललाटाक्षिपुटौष्ठदन्तवेष्टकक्षाकुक्षिवङ्क्षणेषु तिर्य्यक्छेद उक्तः । चन्द्रमण्डलवच्छेदान् पाणिपादेषु कारयेत् । अर्द्धचन्द्राकृतींश्चापि गुदे मेढ्रे च बुद्धिमान् ॥ अन्यथा

तु सिरास्नायुच्छेदनादतिमात्रं वेदना चिराद्व्रणसंरोहो मांसकन्दीप्रादुर्भावश्चेति । मूढगर्भोदराशोऽश्मरीभगन्दरमुखरोगेष्वभुक्तवतः कर्म्म कुर्व्वीत । ततः शस्त्रमवचार्य्य शीताभिरद्भिरातुरमाश्वास्य समन्तात्परिपीड्याङ्गुल्या व्रणमभिमृज्य प्रक्षाल्य कषायेण प्लोतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढ़ामौषधयुक्तां वर्त्तिं प्रणिदध्यात् । ततः कल्केनाच्छाद्य नातिस्निग्धां नातिरूक्षां घनाङ्कवलिकान्दत्त्वा वस्त्रपट्टेन बध्नीयाद्वेदनारक्षोघ्नैर्धूपैर्धूपयेद्रक्षोघ्नैश्च मन्त्रैरक्षां कुर्वीत । ततोगुग्गुल्वगुरुसर्जरसवचागौरसर्षपचूर्णैर्लवणनिम्बपत्रव्यामिश्रैराज्ययुक्तैर्धूपैर्धूपयेत् । आज्यशेषेण चास्य प्राणान् समालभेत" । "ततः कृतरक्षमातुरमागारं प्रवेश्याचारिकमादिशेत् । ततस्तृतीयेऽहनि विमुच्यैवं बध्नीयाद्वस्त्रपट्टेन नचैनं त्वरमाणोऽपरेद्युर्मोक्षयेत् । द्वितीयदिवसे परिमोक्षणाद्विग्रथितो व्रणश्चिरादुपसंरोहति तीव्ररुजश्च भवन्ति । अत ऊर्द्ध्वं देशकालबलादीनवेक्ष्य कषायालेपनबन्धाहाराचारान्विदध्यात् । नचैनं त्वरमाणः सान्तर्दोषं रोपयेत् स ह्यल्पेनाप्यपचारेणाभ्यन्तरमुत्सङ्गं कृत्वा भूयोऽपि विकरोति ॥ भवन्ति चात्र । तस्मादन्तर्व्बहिश्चैव सुशुद्धं रोपयेद्व्रणम् । रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत् । हर्षं क्रोधं भयञ्चापि यावदास्थैर्य्यसम्भवात् ॥ हेमन्ते शिशिरे चैव वसन्ते चापि मोक्षयेत् । त्र्यहाद्द्व्यहाच्छरद्ग्रीष्मवर्षास्वपि च बुद्धिमान् ॥ प्रदीप्तागारवच्छीघ्रं तत्र कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ या वेदना शस्त्रनिपातजाता तीव्रा शरीरं प्रदुनोति जन्तोः । घृतेन सा शान्तिमुपैति सिक्ता कोष्णेन यष्टीमधुकान्वितेन ॥ अतिपातिषु रोगेषु नेच्छेद्विधिमिमं भिषक्" अस्त्राकारादि विवरणं तत्रैव "विंशतिः शस्त्राणि ॥ तद्यथा । मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकवडिशदन्तशङ्क्वेषण्य इति । तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च । वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च । सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे । कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च । वडिशोदन्तशङ्कुश्चाहरणे । एषण्येषणे आनुलोम्ये च । सूच्यः सीवने । इत्यष्टविधे कर्म्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः । तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायः कर्म्मसु वक्ष्यते । तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे गृहीत्वाच्छेदनान्येवं सर्वाणि । वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्य्यं वृन्ताग्रे विस्रावणानि । विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत् । तलप्रच्छादितवृन्तमङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम् । कुठारिकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुल्याऽङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते वडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षड़ङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेख्यनानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु । तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं सिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशानार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति । भवति चात्र । यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्म्मसु योजयेत् ॥ अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति । शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादिचतुर्व्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् ॥ आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलौकसाम् ॥ ये सुमुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्व्विस्रावयेत्तु तान् ॥ एष्येष्वेषण्यलाभे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः । शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्करणैः प्राज्ञं कर्म्मारं कर्म्मकोविदम् ॥ प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः । तस्मात्परिचयः कार्य्यः शस्त्राणामादितः सदा" ॥

अस्त्रजित् पु॰ अस्त्रं तदाघातजं व्रणं जयति निवारकत्वात्। (कवाटवेट्) वृक्षभेदे।

अस्त्रजीविन् पु॰ अस्त्रेण जीवति णिनि। अस्त्रव्यापारेण जीविकावति शस्त्रजीव्यादयोऽप्यत्र अण् अस्त्रजीवोऽप्यत्र।

अस्त्रधारिन् त्रि॰ अस्त्रं धारयति धारि–णिनि। अस्त्रधारके। ण्वुल्। अस्त्रधारकोऽप्यत्र।

अस्त्रमन्त्र पु॰ अस्त्राणां प्रयोगसंहारयोर्मन्त्रः। १शस्त्रप्रयोगादिमन्त्रभेदे। "सम्मोहनं नाम सखे! ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम्"। "उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्" इति च रघुः। तन्त्रोक्ते अङ्गन्यासान्तर्गते फडिति २मन्त्रे च। [स्वच्छताकारके। ण्वुल् अस्त्रमार्जकोऽप्यत्र।

अस्त्रमार्ज्ज पु॰ अस्त्रं मार्ष्टि मृज–अण् उप॰स॰। शस्त्रो-

अस्त्रयुद्ध न॰ ३त॰। अस्त्रेण युद्धे।

अस्त्रविद् पु॰ अस्त्रं तत्प्रयोगादि वेत्ति विद्–क्विप् ६त॰। शस्त्रप्रयोगाद्यभिज्ञे "सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रम्" रघुः।

अस्त्रविद्या स्त्री ६त॰। १अस्त्रप्रयोगसंहारज्ञापकविद्यायाम् २तद्बोधके शास्त्रे च धनुर्वेदशब्दे विवृतिः।

अस्त्रवेद पु॰ अस्त्रस्य तत्प्रयोगादेः ज्ञापकोवेदः शास्त्रम्। धनुर्वेदे तच्छब्दे विवृतिः।

अस्त्रशायक पु॰ अस्त्रं क्षेप्यं सायकमिव। १नाराचास्त्रे तस्य सायकतुल्यतया क्षेप्यत्वात्तथात्वम्। अस्यते "शतुरनेन अस–करणे ष्ट्रन् कर्म्म॰। २सर्व्वलौहमये वाणे।

अस्त्रहीन त्रि॰अस्त्रेण तत्प्रयोगेण वा हीनः। १अस्त्रशून्ये २शस्त्रव्यापारशून्ये वाग्युद्धादौ।

अस्त्रागार न॰ ६त॰। आयुधागारे शस्त्रादिस्थापनगृहे।

अस्त्राघात पु॰ ६त॰। अस्त्रेणाघाते।।

अस्त्राहत त्रि॰अस्त्रेणाहतः। १शस्त्रहते २शस्त्रेण क्षते च।

अस्त्रिन् त्रि॰ अस्त्रं धनुरस्यास्ति इनि। १धनुर्द्धरे, २शस्त्रधारिमात्रे च। "अस्त्रीजनः पुनरनेन,कृत. किल स्त्री" उद्भटः।

अस्थाग त्रि॰ अस्थामस्थितिं गच्छति गम–ड। अगाधे हेम॰।

अस्थान न॰ अप्राशस्त्ये न॰त॰। अपकृष्टस्थाने अयोग्यस्थाने "अस्थाने पततामतीव महतामेतादृशी स्याद्गतिः" सा॰द॰।

अस्थाने अव्य॰ स्थाने युक्तं न॰त॰। अयुक्ते।

अस्थायिन् त्रि॰ विरोधे न॰त॰। चञ्चले स्त्रियां ङीप्।

अस्थावर त्रि॰ विरोधे न॰त॰। स्थावरभिन्ने जङ्गमे। "प्रपौत्रपर्य्यन्तरहितस्य मृतस्य विभक्ताविभक्तस्थावरास्थावरधने पत्नी प्रथममधिकारिणीति दायभागानुसारिणः।

अस्थि न॰अस्यते अस+क्थिन्। मांसाभ्यन्तरस्थे (हाड़) इति ख्याते धातुभेदे। अस्थिस्वरूपाद्युक्तं भावप्रका॰। "मेदोयत्स्वाग्निना पक्वं वायुना चातिशोषितम्। तदस्थिसंज्ञां लभते स सारः सर्व्वविग्रहे। अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः। अस्थिसारैस्तथा देहाध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम्। तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम्। अस्थीनि न विनश्यन्ति सारा एतानि सर्व्वथा"। अथास्थ्नां संख्यामाह। "शल्यतन्त्रेऽस्थिखण्डानां शतत्रयमुदाहृतम्। तान्येवात्र निगद्यन्ते तेषां स्थानानि यानि च। सविंशतिशतन्त्वस्थ्नां शाखासु कथितं बुधैः। पार्श्वयोः श्रोणिफलके-वक्षःपृष्ठोदरेषु च। जानीयाद्द्विषगेतेषु शतं सप्तदशोत्तरम् ग्रीवायामूर्द्ध्वगां विद्यादस्थ्नां षष्टिं त्रिसंयुताम्"। तत्र शाखागतान्याह। "एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि तानि पञ्चदश पादतले पञ्चास्थिशलाकास्तदाधारभूतमेकमस्थि। एवं षट् कूर्च्चे द्वे २ गुल्फे द्वे २ पार्ष्णावेकैकं २जङ्घयोर्द्वे २ जान्वन्येकैकम् २ एवं त्रिंशदेकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ। अथ पार्श्वादिगतान्याह। "पार्श्वयो षट्त्रिंशत् ३६ षट्त्रिंशत् ३६। शिश्ने भगे वा एकं १ नितम्बयोरेकैकं २ त्रिके एकम् १ वक्षस्यष्टौ ८ पृष्ठे-त्रिंशत् अक्षकसंज्ञे द्वे २" योगात् ११७। अथ ग्रीवोर्द्ध्व-गतान्याह। ग्रीवायां नव ९कण्ठनाड्यां चत्वारि ४ हन्वो-रेकैकं २ दन्तेषु द्वात्रिंशत् ३२ नासायां त्रीणि ३ तालुन्येकं १ गण्डयोरेकैकं २ कर्णयोरेकैकं २ शङ्खयोरेकैकं २ शिरसि षट्। एतान्यस्थीनि पञ्चविधानि भवन्ति तानि यथा "तरुणानि कपालानि रुचकानि भवन्ति च। वलयान्यपि तानि स्युर्नलकानि च कानिचित्। अक्षिकोषस्तुतिघ्राणग्रीवासु तरुणानि हि। शिरःशङ्खकपोलेषु ताल्वंसश्रोणिजादिषु। कपालानि भवन्त्येषु, दन्तेषु रुचकानि च। प्रायः पार्श्वयुगे पृष्ठे वक्षोजठरपायुषु। पादयोर्व्वलयानि स्युर्नलकानि ब्रुवेऽधुना। हस्तपादाङ्गुलितले कूर्च्चे च मणिबन्धयोः। बाहुजङ्घाद्वये चापि जानीयान्नलकानि तु"। अथैषां प्रयोजनमाह "मांसान्यत्राणि बद्धानि शिराभिः स्नायुभिस्तथा। अस्थीन्यालम्बनं कृत्वा न दीर्य्यन्ते पतन्ति न" सुश्रुते। याज्ञ॰ तु "प्राधान्यात् अन्यथासंख्याऽभिहिता यथा। "स्थालैः सह चतुःषष्टिर्दन्ता वै विंशतिर्नखाः। पाणिपादशलाकाश्च तासां स्थानचतुष्टयम्। षष्ट्यङ्गुलीनां द्वे पार्ष्ण्योर्गुल्फेषु च चतुष्टयम्। चत्वार्य्यरत्निकास्थीनि जङ्घयोस्तावदेव तु। द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकांससमुद्भवे। अक्ष-

तालूषके श्रोणीफलके च विनिर्द्दिशेत् । भगास्थ्येकं तथा पृष्ठे चत्वारिंशच्च पञ्च च । ग्रीवा पञ्चदशास्थिः स्याज्जत्र्वेकैकं तथा हनुः । तन्मूले द्वे ललाटाक्षिगण्डे नासा घनास्थिका । पार्श्वकाः स्थालकैः सार्द्धमर्बुदैश्च द्विसप्ततिः । द्वौ शङ्खकौ कपालानि चत्वारि शिरसस्तथा । उरःसप्तदशास्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः” “अस्थिभिरस्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचम्” इति श्रुतिः “मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम्” मनुः अल्पार्थे कन् । अस्थिकं तत्रार्थे ।

अस्थिकृत् पु० कृ—क्विप् ६त० । अस्थिकारके मेदसि धातौ । यथा मेदसोऽस्थिकरत्वं तथोक्तम् अस्थृक्करशब्दे ५५८ पृष्ठे ।

अस्थिच्छलित न० “कण्टकमश्वकर्णं चूर्णितं पिच्छितमस्थिच्छलितं काण्डभग्नं मज्जानुगतमतिपातितं वक्रं छिन्नं पाटितं स्फुटितपिति द्वादशविधमिति” काण्डभग्नमुपक्रम्य “पार्श्वयोरस्थिहीनोन्नतमस्थिच्छलितमिति” सुश्रुतोक्ते काण्डभग्नरूपरोगनिदानभेदे ।

अस्थिज पु० अस्थ्नो जायते जन—ड । अस्थिधातोर्जाते मज्जनि यथा चास्थ्नोमज्जजन्म तथोक्तमस्थृक्करशब्दे ५५८ पृष्ठे ।

अस्थिति स्त्री अभावे न०त० । १स्थित्यभावे अस्थैर्य्ये । “अस्थितेश्च शरीरस्य पुंसां चैवायुषः क्षयात् । आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां द्वादशाहः प्रशस्यते” इति स्मृतिः । अस्थितिः सङ्गीतमुरजध्वनीनाम्” काद० । २मर्य्यादाभावे । न०व० । ३मर्य्यादाशून्ये ४स्थैर्य्यशून्ये च त्रि० ।

अस्थितुण्ड पु० अस्थीव कठिनं तुण्डमस्य । विहङ्गमे ।

अस्थिधन्वन् पु० अस्थि अस्थिमयं धनुरस्य अनङ् समा० । शिवे । [पिञ्जराकारे कङ्काले ।

अस्थिपञ्जर पु० अस्थि पञ्जर इव । शरीरस्यास्थिसंहये

अस्थिप्रक्षेप पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले विधानेन प्रक्षेपः । विधानेन मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले क्षेपणे।तत्प्रकारश्च आदिपु० “भागीरथी यत्र यत्रास्ति तीर्थे कुलद्वये चापि यदा विपन्नः । तदा तदा तत्र तस्याय भक्त्या भावेन चास्थीनि विनिक्षिपेच्च । स्नात्वा ततः गव्यगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य । ततश्च मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढ़ाम् । नमोऽस्तु धर्म्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्य्यं स दक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्” । “एतदूर्द्धं तीर्थचिन्तामणौ अन्यथा पठितम्” तद्यथा । ‘स्नात्वा-तयोस्तोय्यं च भास्करञ्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु” इति । “एवं कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या” इति च । तत्प्रयोगश्च प्रा० त० दृश्यः ।

अस्थिभक्ष पु० अस्थि भक्षयति भक्ष—अण् । (हाड़गिला) १पक्षिणि, २कुक्कुरे च । भुज—क्विप् । अस्थिभुगाद्योप्यत्र ।

अस्थिभङ्ग पु० अस्थ्नो भङ्गः । अस्थिभञ्जने “अस्थिभङ्गे गवाञ्चैव लाङ्गूलस्य च भेदने” स्मृतिः ।

अस्थिमत् त्रि० अस्थीनि सन्त्यस्य मतुप् । अस्थियुक्ते प्राणिनि “अस्थिमतां तु सत्त्वानां सहस्रञ्च प्रमाप्य च । पूर्णे चानस्यनस्थ्नां तु शूद्रहत्याव्रत चरेत्” । किञ्चिद्देव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे । अनस्थ्नां चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति” मनुः अस्थिमतां कृकलासादीनामनस्थ्नां मत्कुणादीनाम्” कुल्लू० । [निर्म्मिते अस्थ्यादौ ।

अस्थिमय त्रि० अस्थ्नोविकारः मयट् स्त्रियां ङीप् । अस्थि

अस्थिमाला स्त्री अस्थिनिर्म्मिता माला । अस्थिनिर्म्मितगुटिकायां १मालायाम् ६त० । २अस्थिश्रेणौ च ।

अस्थिमालिन् पु० अस्थिमयी मालाऽस्यस्य इनि । शिवे ।

अस्थियुज् पु० अस्थि युनक्ति युज—क्विन् । (हाड़जोड़ा) हस्तिशुण्डावृक्षे । [ध्वजनाम्” काद० ।

अस्थिर त्रि० न०त० । स्थिरभिन्ने चञ्चले । “अस्थिरत्व

अस्थिविग्रह पु० अत्यन्तकृशत्वात् अस्थिसारो विग्रहो देहोऽस्य । १शिवानुचरे भृङ्गरीटे । २अतिशीर्णदेहे त्रि० ।

अस्थिशृङ्खला स्त्री अस्थ्नां शृङ्खलेव योजनहेतुः । (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे । “काण्डं त्वग्विरहितमस्थिशृङ्खलाया माषार्द्धं द्विदलमकञ्चुकं तदर्द्धम् । सम्पिष्टं सुतनु ! ततस्तिलस्य तैले संपक्वं वटकमतीव वातहारि” वैद्य० ।

अस्थिशेष त्रि० अस्थिमात्रं शेषोऽस्य । मांसादिशून्ये अतिकृशे ।

अस्थिसंहार पु० अस्थीनि संहरति योजयति सम्+हृ—अण् (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे । “अस्थिसंहारकः प्रोक्तो वातश्लेष्महरोऽस्थियुक् । उष्णः सारः कृमिघ्नश्च दुर्णामघ्नोऽक्षिरोगजित् । रूक्षः स्वादुर्लघुर्वृष्यः पाचनः पित्तलः स्मृतः” भा० प्र० । [हृ—ण्वुल् । (हाड़जोड़ा) ग्रन्थिमति वृक्षे

अस्थिसंहारिका स्त्री अस्थीनि संहरति योजयति सम्+

अस्थिसञ्चय पु० मृतस्यास्थ्नां गङ्गाजले प्रक्षेपार्थं सञ्चयः । गङ्गायां प्रक्षेपार्थं प्रथमादिदिने मृतस्य अस्थिसंग्रहे “नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः स्मृतिः” ल्युट् । अस्थिसञ्चयनमप्यत्र न० । अस्थिसञ्चयनञ्च प्रथमादिदिनेषु कार्य्यम् । यथाह-संवर्त्तः । ‘प्रथमेऽह्नि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा । अस्थिसञ्चयनङ्कार्य्यं दिने तद्गोत्रजैः सह” । क्वचित् “द्वितीये त्वस्थिसञ्चय” इत्युक्तम् । वैष्णवे तु “चतुर्थे दिवसेऽस्थि

सञ्चयनं कुर्य्यात्तेषाञ्च गङ्गाम्भसि प्रक्षेप” इति। अतोऽन्यतमदिने स्वगृह्योक्तविधिना त्वस्थिसञ्चयनङ्कार्यम्” मिता०। अङ्गिरसा चात्र विशेषो दर्शितः। “अस्थिसञ्चयने यागो देवानाम्परिकीर्त्तितः। प्रेतीभूतन्तमुद्दिश्य यः शुचिर्न करोति चेत्। देवतानान्तु यजनन्तं शपन्त्यथ देवताः”। देवताश्चात्र श्मशानवासिन्यः भूतपूर्व्वद्गुधाः। श्मशानवासिनो देवाः शवानाम्परिकीर्त्तिता” इति तेनैवोक्तम्। अतस्तान्देवान् अचिरमृतञ्च प्रेतमुद्दिश्य धूपदीपादिभिः पिण्डरूपेण चान्नेन तत्र पूजा कार्य्येत्युक्तम्भवति” मिता० प्रा० अध्या०।

अस्थिसम्भव पु० सम्भवत्यस्मात् सम्भवः अपादाने अप् ब०। अस्थिजाते १मज्जधातौ यथा च अस्थिजत्वं मज्ज्ञस्तथोक्तमस्थक्रशब्दे ५५८पृ०। २वज्रे च तस्य दाधीचास्थिजत्वात् तथात्वम् “तमुवाचेन्द्रमाक्रन्दे गरुड़ः पततां वरः। प्रहसन् श्लक्ष्णया वाचा तथा वज्रसमाहतः। रूपमेमानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसम्भवम्” भा० आ० ३३अ०। यथा चास्य तदस्थिजातत्वं तथोक्तमशनिशब्दे ३७४ पृष्ठे २अस्थिजातमात्रे त्रि०।

अस्थिसार पु० अस्थ्नः सारः पाकपरिणामः। अस्थिजाते मज्जधातौ। अस्थ्येव सारो यस्य। रक्तमांसशून्यदेहे त्रि०

अस्थिस्नेह पु० ६त०। मज्जनि तस्यास्थिसारभूतत्वात्तथात्वम्।

अस्थूरि पु० स्था–बा० कूरि। एकाश्वयुक्तशकटं स्थूरि न०त० तद्विपरीतम्। बहुभिरश्वादिभिर्युते शकटे। “अस्थूरि गार्हपत्यानि सन्तु” ऋ० ६,१५,१९।

अस्थैर्य्य न० अभावे न०त०। १स्थैर्य्याभावे विरोधे न०त०। २चाञ्चल्ये। न०ब०। ३स्थैर्य्यहीने त्रि०।

अस्नाविर त्रि० न०त०। शिरावर्ज्जिते, स्थूलशरीरशून्ये च।

अस्निग्धदारु न० अस्निग्धं रूक्षं दारु कर्म०। देवदारुभेदे।

अस्नेह पु० अभावे न०त०। १स्नेहाभावे न०ब०। २स्नेहशून्ये त्रि०। स्नेहस्तैलादेर्गुणभेदः प्रेम च। [शून्ये त्रि०।

अस्पन्दन न० अभावे न०त०। १चलनाभावे न०ब०। २क्रिया-

अस्पर्श पु० अभावे न०त०। १स्पर्शाभावे न०ब०। २स्पर्शशून्ये त्रि० “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” श्रुतिः।

अस्पर्शयोग पु० “नास्ति स्पर्शः विषयसंबन्धो यत्र कर्म०। विषयप्रतिभासशून्ये निर्विकल्पके ज्ञाने “अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः। अविवादो विरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यहम्”।

अस्पष्ट त्रि० न०त०। अव्यक्ते। “अथेदानीमस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि वेदान्तवाक्यानि विचार्य्यन्ते” शा० भा०।

अस्पृश्य त्रि० न स्प्रष्टुमर्हः अर्हार्थे क्यप् न०त०। स्पर्शायोग्ये मलमूत्रादौ “मलमूत्रपुरीषास्थि निर्गतं ह्यशुचि स्मृतम्” नारं स्पृष्ट्वा तु सस्नेहं सचेलं जलमाविशेत् मनुः। अस्पृश्यस्पर्शने चैव सद्यः स्नानं समाचरेत्” स्मृतिः। अस्पृश्यद्रव्याणि च प्रायेण अशौचाशुद्धिशब्दयोः उक्तानि।

अस्पृहा स्त्री अभावे न०त०। “स्पृहाभावे”। “नास्पृहेत्तु परस्वेषु साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता”। न०ब०। २स्पृहाशून्ये त्रि०।

अस्फुट त्रि० न स्फुटः। व्यक्तभिन्ने। अनलङ्कृती पुनः क्वापीति का० प्र० व्याख्यायां “अनलङ्कृती अस्फुटालङ्कारौ”। “क्वचित्प्रकाशां क्वचिदस्फुटाशंसम्” नैष०।

अस्फुटवाक् त्रि० अस्फुटा अव्यक्ता वाक् यस्य। कद्वदे।

अस्मद् त्रि० अस–मदिक्। अहंप्रत्ययावलम्बनत्वेन वेद्ये १प्रत्यगात्मनि, २देहाभिमानिनि जीवे च। “अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक्” “अहमात्मा गुड़ाकेश”। गीता “आवां जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता” देवी माहा० “सर्वे वयमतः परम्” “मान्तु वेद न कश्चन” गीता “यः सर्वदास्मानमुषत् स्वपोषम्” भट्टिः “मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्” गीता। अस्य लिङ्गत्रयेऽपि एकविधं रूपम्। आत्मवाचित्वे एवास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न गणकार्य्यम् “अस्मदो द्वयोश्च” पा०। द्विबहुवचनपरत्वे अस्मद्–अण्। आस्माकः। खञ् आस्माकीन छ अस्मदीयः। एकवचनपरत्वे अण् मामकम् खञ् मामकीनम् छ मदीयम्”। तसिल् अस्मत्तः एकवचने मत्तः “मत्तः परतरं नास्ति” गीता।

अस्मत्रा अव्य० अस्मद्+बा० त्राच्। अस्मास्वित्यर्थे। “अस्मत्रा ते सध्र्यक् सन्तु” ऋ० १,१३२।

अस्मदीय त्रि० अस्माकमिदम् छ। अस्मत्सम्बन्धिनि “सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः” गीता।

अस्मद्र्यञ्च् त्रि० अस्मानञ्चति अस्मद्+अञ्च–क्विन् अद्र्यादेशः। अस्मदभिमुखे। “तुभ्यमस्मद्र्यञ्चोददतो मघानि” ऋ० ७,१९,१० शसादावचि अस्मद्रीच इत्यादि। स्त्रियाम् ङीप् अस्मद्रीची।

अस्मद्विध त्रि० अस्माकमिव विधास्य। अस्मादृशे एकवचनपरत्वे मद्विधः “न मद्विधे न्यस्यति भारमग्र्यम्” भट्टिः।

अस्मयु त्रि० आत्मन अस्मान् इच्छति क्यच् उ बा० व्यत्ययेन एत्वम्। हविःस्वीकारार्थम् आत्मनः अस्मान् इच्छति। “उत त्वमस्मयुर्वसो!” ऋ० १,४१,७।

अस्माक त्रि० अस्माकमिदम् अण् अस्माकादेशः नि० वेदे अस्मद्भिः।

अस्मत्सम्बन्धिनि "स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना" ऋ० ६,४५,१५ । लोके तु आस्माकः ।

अस्मि अव्य० अस–मिन् । अहमर्थे, "त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति" सा०द० । "अस्मिता" । "दुदुह-नास्मि सागरम्" रघुः "अहमेवास्मि न शोकभाक्" ।

अस्मिता स्त्री अस्मि–भावः तल् । अहमिति ममेतिवेत्यभिमाने "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः" पात०सू० सचाभिमानोमोह इत्युच्यते यथाह सां०कौ० । "देवा ह्यष्टविधमैश्वर्य्यमासाद्यामृताभिमानिनोऽणिमादिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते इति सोऽयमस्मितामोहोऽष्टविधैश्वर्य्य विषयत्वादष्टविधः" तल्लक्षणमुक्तं पात०सू० । "दृग्दर्शन शक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" दृक्शक्तिः पुरुषः दृश्यते इति दर्शनं तच्छक्तिः बुद्धिः शक्तिशब्दोयोग्यतार्थः भोक्तृभोग्ययो रत्यन्तविविक्तयोर्दृग्दृश्ययोरविद्याकृता आत्मता तादात्म्यम् इवशब्देन अहमस्मीत्यस्य भ्रान्तिकृतत्वम् तादात्म्यस्य द्योतितम् सास्मितेत्यर्थः इयं हृदयग्रन्थिरित्युच्यते ब्रह्मवादिभिः इति" वृत्तिः ।

अस्मृति स्त्री अभावे न०त० । स्मरणाभावे ।

अस्यवामीय न० अस्यवामेति शब्दोऽस्त्यत्र सूक्ते मत्वर्थे छ । अस्य वामेति शब्दयुक्ते सूक्ते तच्च सूक्तम् "अस्य वामस्य पलितस्य" इत्यादिकं द्विपञ्चाशदृचम् ऋ० १,१६४, सूक्तम् । "स्तेयं कृत्वा द्विजोमोहात् त्रिरात्रोपोषितः शुचिः । सूक्तं जप्त्वाऽस्यवामीयं क्षिप्रं मुच्येत किल्विषात् "ऋग्विधाने १,२२६, । महाव्रते वैश्वशस्त्रं वैश्वदेवं निविद्धानं द्विप्रतीकं तत्रास्य वामदेवस्येत्यादिकमेकचत्वारिंशदृचं प्रथमं, प्रतीकम् तच्च पञ्चमारण्ये सूत्रितम् "अस्य वामस्य पलितस्य होतुरिति" दैर्घतमसम् एकचत्वारिंशदृचम् तच्च तस्मिन्नेव सूक्ते "गौरीर्मिमाय सलिलानि" इत्यन्तमेकचत्वारिंशदृचम् । "सकृत् जप्त्वाऽस्यवामीयं शिवसङ्कल्पमेव च अपहृत्य सुवर्णन्तु क्षणाद्भवति निर्म्मलः" मनुः कुल्लू० एतद्व्याख्याने अस्य वामस्य पतितस्येति पाठः लिपिकरप्रमादकृतः पलितस्येत्येव सूक्ते पाठदर्शनात् ।

अस्यहत्य पु० हन–वा क्यप् न०त० असिना अहत्यः ३त० । खड्गेनाहननीये अनुशतिकादिकार्य्ये । [शतिका० ।

अस्यहेति पु० असिर्हेतिर्यस्य । खड्गासाधने योधे । अनु-

अस्युद्यत त्रि० असिरुद्यतोयेन वा परनि० । उद्धृतखड्गे ।

अस्र पु० अस–रन् । १कोणे २केशे च । ३रुधिरे ४चक्षुर्जले च न० अश्रशब्दे उदा० ।

अस्रकण्ठ पु० अस्रः कोण इव कण्ठोऽस्य अस्रयुक्तकण्ठो वास्य । वाणे हारा० तस्य पातने हि शत्रुरुधिराक्तमुखत्वात् कोणाकारमुखत्वाच्च तस्य तथात्वम् ।

अस्रखदिर पु० अस्रवर्णः रक्तवर्णः खदिरः । विट्खदिरे ।

अस्रज न० अस्रात् रुधिरात् पाकेन जायते । मांसे । तस्य रुधिरजातत्वमसृक्करशब्दे ५५८ पृष्ठे दृश्यम् ।

अस्रप पु० अस्रं रुधिरं पिबति पा–क । १राक्षसे २तद्देवताके मूलानक्षत्रे च । "द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्रपे मृदूडुनि" मुहूर्त्त चि० क्विप् अस्रपाप्यत्र । [रक्तशाके भिण्डाहृद्ये ।

अस्रपत्रक पु० अस्रमिव रक्तं पत्रमस्य संज्ञायाम् कन् ।

अस्रपा स्त्री अस्रं पिबति पा–क्विप् क वा । (जोँक) जलौकसि । तस्याः भेदादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति जलायुका जलमासामोक इति जलौकसः । ता द्वादश तासां सविषाः षट् तावत्य एव निर्विषाः । तत्र सविषाः कृष्णा कर्व्वुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिराः कृष्णा । कूर्म्ममत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षिः कर्व्वुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णमुख्यलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चित्रिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृति चित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृतिरणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्रं कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहश्च्छर्दिर्मदः सदनमिति लिङ्गानि भवन्ति । तत्र महागदः पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्यः । इन्द्रायुधादष्टमसाध्यमित्येताः सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याताः ॥ अथ निर्विषाः । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिका चेति । तत्र मनःशिलारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्निग्धमुद्गवर्णा कपिला, किञ्चिद्रक्ता वृत्तकाया पिङ्गाशुगा च पिङ्गला । यकृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्णमुखी शङ्कुमुखी । मूषिकाकृति वर्णानिष्टगन्धा च मूषिका । मुद्गवर्णा पुण्डरीकतुल्यवक्त्रा पुण्डरीकमुखी । स्निग्धा पद्मपत्रवर्णाष्टादशाङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे । इत्येता अविषा व्याख्याताः ॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्यपोतनादीनि क्षेत्राणि । तेषु महाशरीरा बलवत्यः शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्विषाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सविषमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीष कोथजाताः कलुषेष्वम्भःसु च सविषाः ॥ पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकशैवालकोथजाता विमलेष्व

म्भःसु च निर्विषाः ॥ भवति चात्र ॥ क्षेत्रेषु विचरन्त्येताः सलिलेषु सुगन्धिषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केशयाः सुखाः । तासां प्रग्रहणमार्द्रचर्म्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृह्णीयात् । अथैता नवे महति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थे चासामुपहरेच्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णीकृत्य, शय्यार्थं तृणमौदकानि च पत्राणि, द्व्यहात्त्र्यहाच्चान्यज्जलं भक्ष्यं च दद्यात् सप्तरात्रात्सप्तरात्राच्च घटमन्यं संक्रामयेत् । भवति चात्र । स्थूलमध्या. परिक्लिष्टाः पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिताः । अग्राहिण्योऽल्पपायिन्यः सविषाश्च न पूजिताः" । अधिकमसृग्विमोक्षणशब्दे ५६१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अस्रफला(ली) स्त्री अस्रमिव लोहितं फलमस्याः । सल्लकीवृक्षे । भस्त्रादिपूर्व्वकत्वाभावेन फलान्तस्य प्रामादिकः टाप् जातित्वात् ङीबेव युक्तः ।

अस्रमातृका स्त्री अस्रस्य रुधिरस्य मातेव पोषिका संज्ञायां कन् । अशिताम्नादेः रसरूपे देहस्थे प्रथमे धातौ ।

अस्ररोधिनी स्त्री अस्रं क्षतजमाशु रुणद्धि रुध–णिनि । लज्जालुलतायाम् ।

अस्रवत् त्रि० न स्रवति स्रु–शतृ न०त० स्त्रियां ङीप् । १स्रवद्भिन्ने अक्षरिते "अनागसमस्रवन्तीमारुहेमाम्" ऋ० १०, ६३,१०, अस्रमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । २रुधिरयुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् अस्रवती । सौ अस्रवान् इति भेदः ।

अस्रविन्दुच्छदा स्त्री अस्रविन्दुः रुधिरविन्दुरिव छदो दलं यस्याः । लक्षणानामके वृक्षे ।

अस्राजक पु० अस्रं रुधिर सेवनेनार्ज्जयति अर्ज्ज–ण्वुल् । १श्वेततुलसीवृक्षे । २रुधिरोत्पादके रसे च यथाऽस्य रक्तोत्पादकत्वं तथोक्तमसृक्करशब्दे ३शोणितपादकमात्रे त्रि० ।

अस्रि स्त्री अस–क्रि । अश्रशब्दार्थे कोणे अश्रिशब्दवत् समासान्तभाक् । चतुरस्रशोभीत्यादि तच्छब्दे उदा० द्रष्टव्यम् ।

अस्रिध् त्रि० न स्रेधते स्रिध्–क्विप् न०त० । अच्योतने "मित्रमदितिं दक्षमस्रिधम्" यजु० २५,१५ ।

अस्रु न० अस्यते क्षिप्यते अस–रु । यजुर्वेदे अस्य तालव्यान्ततापि "श्रुत्वाश्रुत्वाश्रुधारां त्यजतीति" कीचकवधः ।

अस्रेमन् त्रि० स्रिव–मनिन् गुणवलोपौ । १प्रशस्ते निरु० । २व्यवहिते च "अमर्त्यासोऽस्रेमाणं तरणिम्" ऋ० १,२८,१२ । "अस्रेमाणं क्षयिरहितम् भा० ।

अस्व त्रि० नास्ति स्वन्धनमस्य । १निर्द्धने । स्वः स्वकीयः न० त० । २स्वकीयभिन्ने त्रि० । एतदर्थेऽस्य सर्व्वनामतया अकच् । अस्वकः स्त्रियां तु नित्यमत इत्त्वम् अस्विका ॥

अस्वच्छन्द त्रि० विरोधे न०त० । स्वच्छन्दभिन्ने पराधीने ॥

अस्वजाति त्रि० न स्वस्येव जातिर्यस्य । भिन्नजातौ यथा विप्रस्य क्षत्रियादि

अस्वतन्त्र त्रि० विरोधे न०त० । स्वाधीनभिन्ने पराधीने । "अस्वतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना इति" वसि० । तस्या अस्वातन्त्र्यञ्च तत्रैव दर्शितम् "पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति" तथा पुत्रादीनामपि जन्माधीनं स्वत्वमिति स्थावरधनादेर्यथेष्टविनियोगे पित्रादेरस्वातन्त्र्यमिति मिताक्षरायाम् व्यवस्थापितं यथा "तस्मात्पैतृके पैतामहे च द्रव्ये जन्मनैव स्वत्वम् । तथापि पितुरावश्यकेषु धर्मकृत्येषु वाचनिकेषु प्रसाददानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्त द्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति स्थितम् । स्थावरे तु स्वार्जिते पित्रादिप्राप्ते च पुत्रादिपारतन्त्र्यमेव । "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम् । असंभूय सुतान्सर्वान् न दानञ्च च विक्रयः" । "ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः । वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च च विक्रयः" इत्यादि स्मरणात् । अस्यापवादः "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः" इति । अस्यार्थः । अप्राप्तव्यवहारेषु दानानुज्ञानादावसमर्थेषु वा तथाविधेष्वविभक्तेष्वपि सर्व्वकुटुम्बव्यापिन्यामापदि तत्पोषणे चावश्यकर्त्तव्ये स्थावरस्य दानाधमनविक्रयमेकोऽपि समर्थः कुर्य्यादिति" । यत्तु वचनम् । "अविभक्ता विभक्तावा सपिण्डाः स्थावरे समाः । एकोह्यनीशः सर्व्वत्र दानाधमनविक्रये" इति । तदप्यविभक्तेषु द्रव्यस्य मध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्व्वाभ्यनुज्ञा अवश्यं कार्य्या विभक्तेषु तु तदुत्तरकालं विभक्ताविभक्तसंशयव्युदासाय व्यवहारसौकर्य्याय च सर्वाभ्यनुज्ञानं न पुनरेकस्यानीश्वरत्वेन अतो विभक्तानामनुमतिव्यतिरेकेणापि व्यवहारः सिध्यत्येवेति व्याख्येयम्" मिता० व्य०अ० ।

अस्वन्त न० असूनाम् अन्तो यस्मात् ५ब० । १ चूल्यां तस्याः प्राणिवधहेतुतया सूनास्थानरूपत्वात् तथात्वम् । सुष्ठु न अन्तो यस्य । २अशुभोदर्के त्रि० । ६त० । ३मरणे पु० ।

अस्वप्न पु० नास्ति स्वप्नो निद्रा यस्य । १देवे । २निद्रारहिते त्रि० । देवानां स्वप्नावस्थाराहित्यमुक्तम् शत०ब्रा० । यथा "न वै देवाः स्वपन्त्यनवरुद्धो वा एतस्यास्वप्नो भवति" दिवास्वप्नाभावेऽपि रात्रौ स्वप्नवतोऽस्वप्नत्वमुक्तम् भा० शा०प०

२२१२ अ० । "दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवाऽस्वपन्" ।

अस्वर पु० अप्रशस्तः स्वरोयत्र । १मन्दस्वरयुक्ते "वचनं दीनमस्वरम्" रामा० । २स्वरवर्णरहिते व्यञ्जनवर्णमात्रे पु० । ३उदात्तादिस्वररहिते लौकिकोच्चारणे च ।

अस्वरूप त्रि० न स्वस्येव रूपमस्य । समानस्वभावशून्ये "न त्वस्वरूप" इति मुग्धबो० ।

अस्वर्ग्य त्रि० स्वर्गाय हितं स्वर्ग+यत् न०त० । स्वर्गासाधने "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत् परिवर्ज्जयेत्" मनुः "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्म्यमप्याचरेन्न तु" स्मृतिः ।

अस्वस्थ त्रि० न स्वस्मिन् स्वभावे तिष्ठति स्था—क ७त०न०त० । स्वस्थभिन्ने १अप्रकृतिस्थे २रोगादिना उपद्रुते च ।

अस्वाच्छन्द्य न० अभावे न०त० । १स्वाच्छन्द्याभावे पराधीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० ।

अस्वातन्त्र्य न० अभावे न०त० । स्वातन्त्र्याभावे पराधीनत्वे न०त० । २तद्वति त्रि० । [अतिकषाये गोक्षुरवृक्षे ।

अस्वादुकण्टक पु० अस्वादुरमधुरः कण्टको यस्य । (गोखुरि)

अस्वाध्याय त्रि० न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य । १वेदाध्ययनहीने "अ(निः)स्वध्यायवषट्कारमिति" स्मृति । न स्वाध्यायो यस्मिन् । २अध्ययननिषिद्धकाले अष्टम्यादौ अनध्यायशब्दे विवृतिः । अधीयते अधि+इङ्-कर्म्मणि घञ् अध्यायः स्वस्य स्वशाखानुसारेण अध्यायः स्वाध्यायः न०त० । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" इति श्रुत्युक्तस्वाध्यायभिन्ने ३स्वेनापाठ्ये शास्त्रादौ ।

अस्वामिक त्रि० न स्वामी यस्य । १स्वामिरहिते "अटव्यः पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः" इति स्मृतिः । २निध्यादौ च । "प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य" गौत० ।

अस्वामिकृत त्रि० अस्वामिना कृतः । अस्वामिना कृते विक्रयादौ "अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वादिति" मिता०

अस्वामिविक्रय पु० अस्वामिना कृतो विक्रयः । १अस्वामिना कृते विक्रये २तद्विषये व्यवहारभेदे च । यथाह नारदः "निक्षिप्तं वा परद्रव्यं नष्टं लब्ध्वाऽपहृत्य वा । विक्रीयतेऽसमक्षं यत् स ज्ञेयोऽस्वामिविक्रय" इति । तत्र किमित्याह या० "स्वं लभेतान्यविक्रीतं क्रेतुर्दोषोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहो हीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः" "स्वमात्मसम्बन्धि द्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदि पश्यति तदा लभेत गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्य स्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्रीतग्रहणन्दत्ताहितयोरुपलक्षणार्थम् अस्वामिकृतत्वेन तुल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । "अस्वामिविक्रयन्दत्तमाधिञ्च विनिवर्त्तयेदिति" क्रेतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये दोषो भवति । तथा हीनाद्रहस्यद्रव्यागमोपायहीनात् । रहसि चैकान्ते सम्भाव्यद्रव्यादपि हीनमूल्येनाल्पतरेण मूल्येन च क्रये वेलाहीने वेलया हीनोवेलाहीनः क्रयोरात्र्यादौ तत्र कृतः क्रेता तस्करो भवति तस्करवत् दण्डभाग्भवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । "द्रव्यमस्वामिविक्रीतम्प्राप्य स्वामी तदाप्नुयात् । प्रकाशक्रयतः शुद्धिः क्रेतुः स्तेयं रहःक्रयादिति" स्वाम्यभियुक्तेन क्रेत्रा किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "नष्टापहृतमासाद्य हर्त्तारं ग्राहयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत्" या० नष्टमपहृतं वान्यदीय क्रयादिना प्राप्य हर्त्तारं विक्रेतारं ग्राहयेच्चौरोद्धरणकादिभिः आत्मविशुध्यर्थं राजदण्डाप्राप्त्यर्थञ्च । "अथाविदितदेशान्तरङ्गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदा मूलसमाहरणाशक्तो विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनन्नाष्टिकस्य समर्पयेत् तावतैवासौ शुद्धो भवतीति" श्रीकराचार्य्येण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेतृदर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । अतोऽन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टिकस्येति अयमुपदेशः । नष्टमपहृतं आत्मीयन्द्रव्यमासाद्य क्रेतृहस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्त्तारं क्रेतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात्प्राक् पलायनाशङ्कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् । ग्राहिते हर्त्तरि किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "विक्रेतृदर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी" या० यद्यसौ गृहीतः क्रेता न मयेदमपहृतम् अन्यसकाशात् प्राप्तमिति वक्ति तदा तस्य क्रेतुर्विक्रेतृदर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसावभियोज्यः । किन्तु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाष्टिकस्य विवादः । यथाह बृहस्पतिः । "मूले समाहृते क्रेता नाभियोज्यः कथञ्चन । मूलेन सह वादस्तु नाष्टिकस्य विधीयते" इति । तस्मिंश्च विवादे यद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो भवति तदा तस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्रयी विक्रेता तस्य सकाशात्स्वामी नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति नृपश्चापराधानुरूपन्दण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरङ्गतस्तदा योजनसंख्ययाऽऽनयनार्थं कालो देयः । "प्रकाशं वा क्रयं कुर्य्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्ययेति"

स्मरणात् । अथाविज्ञातदेशतया मूलमाहर्त्तुं न शक्नोति
तदा क्रयं शोधयित्वैव शुद्धो भवति । "असमाहार्यमूलस्तु
क्रयमेव विशोधयेदिति" मनुवचनात् । यदा पुनः साच्यादिभिर्दिव्येन वा क्रयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति
तदा स एव दण्डभाग्भवतीति । "अनुपस्थापयन्मूलं क्रयं-
वाप्यविशोधयन् । यथाभियोगन्धनिने धनन्दाप्योदमञ्च
स" इति स्मरणात् । स्वं लभेतान्यविक्रीतमित्युक्तम्
तत्स्विमुना किं कर्त्तव्यमित्यत आह । "आगमेनोपभोगेन
नष्टम्भाव्यमतोऽन्यथा । पञ्चबन्धोदमस्तस्य राज्ञे तेना
विभाविते" आगमेन रिक्थक्रयादिना उपभोगेन च मदीयमिदन्द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृत वेत्यपि भाव्यं साधनीयन्तत्स्वा-
मिना । अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभाविते पञ्चबन्धो
नष्टद्रव्यस्य पञ्चमांशोदमोनाष्टिकेन राज्ञे देयः । अत्रै-
वायं क्रमः । पूर्व्वं स्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत्ततः क्रेता-
चौर्य्य परिहारार्थं मूल्यलाभाय च विक्रेतारमानयेत् ।
अथानेतुन्न शक्नोति तदात्मदोषपरिहाराय क्रयं शोधयि-
त्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति । तस्करस्य प्रच्छाद-
कत्वमत्याह । "हृतं प्रनष्टं योद्रव्यम्परहस्तादवाप्नुयात् ।
अनिवेद्य नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिम्पणान्" या० । हृतम्म
नष्टं वा चौरादिहस्तस्थं द्रव्यम् अनेनमदीयन्द्रव्यमपहृतमिति
न्वपस्यानिवेद्यैव दर्पादिना योगृह्णात्यसौ षण्णवतिपण-
वर्तिम्पणान्दण्डनीयस्तस्करप्रच्छादकत्वेन दुष्टत्वात् ।
राजपुरुषानीतं प्रत्याह । "शौल्किकैः स्थानपालैर्व्वा
नष्टापहृतमाहृतम् । अर्वाक् संवत्सरात्स्वामी हरेत
परतोन्तृपः" या० । यदा तु शुल्काधिकारिभिः
स्थानरक्षिभिर्वा नष्टमपहृतन्द्रव्यं राजपार्श्वं प्रत्यानीतन्तदा-
संवत्सरादर्वाक् प्राप्तश्चेन्नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्द्ध्वं
पुनः संवत्सराद्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतञ्च द्रव्यं
जनसमूहेषूद्घोष्य यावद्वत्सरं राज्ञा रक्षणीयम् । यथाह
गौतमः । "प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रब्रूयुर्विख्याप्य
संवत्सरं राज्ञा रक्ष्यमिति" यत्तुपुनर्मनुनाप्यन्तरमु-
क्तम् । प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं राजा त्र्यब्दं निधापयेत् ।
अर्व्वाक् त्र्यब्दाद्धरेत्स्वामी परतोन्तृपतिर्हरेत्" इति ।
तच्छ्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तं षड्भा-
गादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तम् । "आददीताथ षड्भाग
प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं वापि सतान्धर्म्म-
मनुस्मरन्निति" । तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथाक्रमं
षड्द्वादशो भागावेदितव्याः । प्रपञ्चितञ्च तदुपरक्षात् ।

समुक्तषड्भागादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषे अपवादमाह ।
"पणानेकशफे दद्याच्चतुरःपञ्च मानुषे । महिषोष्ट्रगवां
द्वौ द्वौ, पादम्पादमजाविके"या० । एकशफे अश्वादौ प्रनष्टा-
धिगते तत्स्वामी राज्ञे रक्षणनिमित्तञ्चतुरःपणान् दद्यात् ।
मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्च पणान् महिषोष्ट्रगवां
रक्षणनिमित्तम्प्रत्येकं द्वौ द्वौपणौ, अजाविके पुनः प्रत्येकम्पा-
दम्पादं दद्यादिति सर्व्वत्रानुषज्यते । अजाविकमिति समास-
निर्द्देशेऽपि पादम्पादमिति वीप्सावलात्प्रत्येकं सम्बन्धोगम्यते'
मिता० ॥ प्रायश्चित्ततत्त्वे तु चौराल्लाभविषये विशेषोदर्शितो
यथा "प्रकाशक्रये तु स्वामिनोग्रहणे नारदवृहस्पती । वणि-
ग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपुरुषैः । अविज्ञाताश्रयात्
क्रीतं विक्रेता यदि वा मृतः । स्वामी दत्त्वार्द्धमूल्यन्तु
प्रगृह्णीत स्वकन्धनम् । अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्यात् व्यव-
हारत । अविज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपालने ।
एतद्द्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं परम्" इति ।

अस्वाम्य न० अभावे न०त० । १स्वाम्याभावे स्वत्वाभावे न०
व० । २ स्वत्वशून्ये त्रि० । अस्वाम्यं हि भवेत्तत्र" स्मृतिः

अस्वावेश त्रि० स्वस्मिन् स्वस्थाने स्वभावे वा आविशति आ+
विश–अच् ७त० । स्वस्थाने स्वभावे वा अस्थिते "जर-
दष्टग्स्वावेशम्" ऋ० ७,३८,७ ।

अस्वास्थ्य न० अभावे न०त० । १स्वास्थ्याभावे "य इत्य-
मस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः" माघः । २रोगादिद्यभिभवे च
न०व० । ३तद्वति त्रि० ।

अस्वीकार पु० अभावे न०त० । १स्वीकाराभावे न०ब० ।
२तच्छून्ये त्रि० । स्वीकारोऽङ्गीकारः प्रतिग्रहश्च ।

अस्वीकृत त्रि० न स्वीकृतः १गृहीतभिन्ने २अङ्गीकृतभिन्ने च ।

अस्वैरिन् पु० स्वैरी स्वाधीनः न०त० । १परतन्त्रे । स्त्रियां ङीप्

अह गतौ आत्म०भ्वा०सक० इदित् सेट् । अंहते आंहिष्ट ।
आनंहे "आनंहिरेऽद्रिं प्रति चित्रकूटम्" "आंहि-
षातां रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः"भट्टिः । रि अंहिः पादः
असुन् अंहः पापम् । इन् बा० नलुक् । अहिःसर्पः
केदारश्च । "एवा त इन्द्रोचथमहेम"ऋ० २,१९,७, वेदे तु
बा० नलुक् । लटः पञ्चानां लिटः पञ्चकादेशे थु यथा हादेशः
आह आहतुः आहुः आत्थ आहथुः "इत्याह
भगवान् मनुः" इत्यादौ तु चादिगणपठितं विभक्ति
प्रतिरूपमाहेति । [आङ्गिरस तु न ।

अह दीप्तौ चुरा० इदित् उभ०अक० सेट् । अंहयति ते

अह व्याप्तौ स्वा०प०सक०सेट् । अह्नोति । आहीत् आह ।

अह अव्य० अहि–घञ् पृ०नलोपः । १प्रशंसायां, २ क्षेपे, ३वियोगे, ४निग्रहे, ५आचारातिशये, ६अर्च्चने च । "अत्यहस्तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः" "इदमहेदं सत्व क्षपयस्वलाज्यमयायम्" शत०ब्रा० ।

अहंयु त्रि० अहमहङ्कारोऽस्त्यस्य युस् । १गर्व्वयुक्ते २अभिमानिनि "अहंयुनाथ क्षितिपः शुभंयुः" भट्टिः ।

अहंश्रेयस् त्रि० अहमित्यव्ययम् अहमेव श्रेयान् यत्र । अहंश्रेयानितिनिर्णयप्रयोजने । "अथ ह प्राणा अहंश्रेयसि व्यूदिरेऽहंश्रेयानहंश्रेयानस्मीति" छा०उ० "अथ ह प्राणाः एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहंश्रेयान् अहंश्रेयान् अहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं वा ऊदिरे उक्तवन्तः" भा० । "ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः" वृ०उ० । "ते इमे प्राणा वागादयोऽहंश्रेयसे अहंश्रेयानित्येतस्मै प्रयोजनाय विवदमानाः विरुद्धं वदमाना ब्रह्म जग्मुः" भा० ।

अहः(हस्क)कर पु० अहः करोति कृ–ट वा सत्वम् । सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च । [रो रः । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ।

अहः(हर्प)पति पु० अह्नः पतिः उदयेन प्रवर्त्तकत्वात् । वा

अहः(हश्श)शेष पु० अह्नः शेषः वा सत्वम् । १दिवावसाने अहःशेषो यत्र ब० । २अशौचाद्यन्तिमदिने ।

अहङ्कार पु० अहमिति क्रियतेऽनेन कृ–घञ् । १अहमित्यभिमाने आत्मनि उत्कर्षावलम्बने २गर्व्वे ३तदाश्रये अन्तःकरणभेदे "मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् । संशयोनिश्चयो गर्व्वः स्मरणं विषया इमे" वेदा०परि० । सांख्यमतसिद्धे ४अभिमानकारणे महत्तत्त्वजन्ये पञ्चतन्मात्रादीनां कारणे तत्त्वभेदे च यथोक्तं सां०का० । "प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि" इत्युद्दिश्य तल्लक्षणकार्य्ये तत्रैवोक्ते यथा "अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकं चैव" । व्याख्यातं च कौ० "अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्राहमधिकृतः, शक्तः खल्वहमत्र, मदर्था एवामी विषयाः, मत्तोनान्योऽत्राधिकृत· कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति "कर्त्तव्यमेतन्मयेति" । तस्य कार्य्यभेदमाह तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः । प्रकारद्वयमाह एकादशकश्च गणः इन्द्रियाख्यः तन्मात्रपञ्चकश्चैव द्विविधएव सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यइत्येवकारेणावधारयति" । "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्" सा०सू० । अहङ्कारसत्त्वे प्रमाणमपि दर्शितम् "बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य" सा०सू० "बाह्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्य्यैस्तत्कारणतयाहङ्कारस्यानुमानेन बोधः इत्यर्थः । अहङ्कारश्चाभिमानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेश्चेति । अत्रेत्थमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाणि अभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेदहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः । "बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वाद्बुद्धिवृत्तिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्मितघटनाशः स्यात् न चैतद्युक्तम् पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति चेन्नैवम् मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्छेदात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य वोच्छेदः "कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति" योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथ वा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्यहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्थावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति" सां०प्र०भा० । मनुनाप्युक्तम् "मनसश्चाप्यहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम्" । "अहङ्कारश्च वीररसे व्यभिचारिभावः । अस्याधिष्ठाता" शङ्करः । निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नः" सा०द० "नाहङ्कारात् परो रिपुः" । "अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीता ।

अहङ्कारिन् त्रि० अहमभिमानं करोति कृ–णिनि । १अभिमानवति २गर्व्वयुक्ते ॥

अहङ्कृत त्रि० अहमिति कृतं येन । १ सगर्वे २अभिमानवति च । "जातिरूपवयोवृत्तिविद्यादिभिरहङ्कृतः" याज्ञ० । "यस्य नाहङ्कृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते" गीता ।

अहङ्कृति स्त्री अहम्+कृ–क्तिन् । अहङ्कारशब्दार्थे ।

अहत न० हन–क्त न०त० । "ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम् । अहतं तद्विजानीयात् पावनं सर्वकर्मसु" १इत्युक्तलक्षणे "निर्णेजकाक्षालितं यदहतं तत् प्रचक्षते २इत्युक्तलक्षणे च वस्त्रे "अहतैश्चैव वासोभिर्माल्यैरुच्चा-वचैरपि" भा०स०प० ४ अ० । अहतवासा इत्यादौ करकङ्कणादिवत् तत्काले अहतत्वादिबोधनाय । ३भोगे-नानाशिते "पञ्चद्रौपदिक एवैकः सुवर्णस्याहतस्य वै" भा०स०प० ४९ अ० ४हतभिन्ने च त्रि० ।

अहति स्त्री अभावे न०त० । १हननाभावे अविनाशे "अजीवातवेऽहतये पवस्व" ऋ०९,९६४ न०त०। २हनन-शून्ये विनाशशून्ये त्रि० ।

अहन् न० न जहाति न त्यजति सर्वथा परिवर्त्तनम् । न+हा–कनिन् । १दिवसे । "अहनि च तमस्विन्यां सार्द्ध-प्रहरयामान्तः" स्मृतिः । "अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम्" रघुः । अहःशब्दस्य दिवसएव प्रसिद्धः "अहो अहोभि-र्महिमा हिमागमे" नैष० क्वचित्तु दिनरात्रिपरः यथा "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते" सू०सि० । "विप्रः शुध्येत् दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । वैश्यः पञ्चदशा-हेन" मनुः । "अशाहेषु निवृत्तेषु" "द्वादशाहः प्रशस्यते" स्मृतिः तत्परिमाणमुक्तं कालमाध० विष्णुध०। "लघ्वक्षरस-मामात्रा निमेषः परिकीर्त्तितः । ततः सूक्ष्मतरः कालोनो-पलभ्योभृगूत्तम ! नोपलभ्यं यथा द्रव्यं सुसूक्ष्मं पर-माणुतः । द्वौ निमेषौ त्रुटिर्ज्ञेयः प्राणः पञ्चत्रुटिः स्मृतः । विनाडिका तु षट्प्राणा तत्षष्टिर्नाड़िका स्मृता । अहोरात्रं तु तत्षष्ट्या नित्यमेतत् प्रकीर्त्तितम् । त्रिंशन्-मुहूर्त्ताश्च तथा अहोरात्रे प्रकीर्त्तिताः । तत्र पञ्चदश-प्रोक्ता राम ! रात्रौ दिवा तथा । उत्तरां तु यदा काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । तदा क्रमाद्भवेद्वृद्धिर्दिवसस्य महाभुज ! । तदाश्रितमुहूर्त्तानां तदा वृद्धिः प्रकीर्त्तिता । दिन-वृद्धिर्यदा राम ! दोषाहानिस्तदा भवेत् । तदाश्रितमुहू-र्त्तानां हानिर्ज्ञेया तथा तथा । यदा तु दक्षिणां काष्ठां क्रमादाक्रमते रविः । दिवसस्य तदा हानिर्ज्ञातव्या ताव-देव तु । क्षीयन्ते तस्य हानौ च तन्मुहूर्त्तास्तथैव च । रात्र्याश्रिताश्च वर्द्धन्ते रात्रयश्च क्रमेण तु । यदा मेषं सहस्रांशुस्तुलाञ्चैव प्रपद्यते । समरात्रिन्दिवः कालो मुहूर्त्तश्च तदा समः" । मुहूर्त्तानां स्नौतस्मार्त्तं ज्यौतिषाणि नामानि त्रिविधानि तत्र श्रौतानि कालमा० द्रष्टव्यानि । ज्यौतिषाणि आह कश्यपः "गौरीवज्ञभसर्पमित्रपितरो वस्वम्बुविश्वाह्वया ब्रह्माम्भोरुहसम्भवेन्द्रहुतभुग्देवेशनक्ता-ञ्चराः । तोयेशार्य्यमयोनयोदश तथा पञ्चाप्यमी वासरे" । रुद्राजाहिर्बुध्नपूषाश्विनाः स्युः कीनाशोऽग्निर्ब्रह्मचन्द्रादि-तीज्यः । विष्णुर्भानुस्त्वष्टृधाता मुहूर्त्ता रात्रौ क्रूरास्त्वन्तका-जाग्निरुद्राः" । स्मार्त्तनामानि तु "रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा सारस्वतः स्मृतः । सावित्रो वैश्व-देवश्च गान्धर्वः कुतपस्ततः । रौहिणस्तिलकश्चैव विभ-वोनिर्ऋतिस्तथा । शम्बरोविजयश्चैव दिना पञ्चदश-स्मृताः । शङ्करश्चाजपादश्च तथाहिर्बुध्नमैत्रकौ आश्विनो याम्य आग्नेयो वैधात्रश्चान्द्र एव च । आदितेयोऽथ जैवश्च वैष्णवः सौर एव च । ब्राह्मोनाभस्वतश्चैव मुहूर्त्ताः क्रम-शोनिशि" । एतदनुसारेणैव "ब्राह्मे मुहूर्त्ते किल तस्य देवीति" रघुः "मैत्रे मुहूर्त्ते शशलाञ्छनेन" कुमा० "आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणं बुधः" इत्यादि प्रयोगः । अह्नश्च द्विधा त्रिधा चतुर्द्धा पञ्चधा पञ्चदशधेति पञ्चधा विभागकल्पनापि दृश्यते । तत्र द्विधा विभागाभि-प्रायेण । "यथा चैवापरः पक्षः पूर्व्वपक्षात् विशिष्यते । यथा श्राद्धस्य पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते" मनुः त्रिधा विभागे "ऊर्द्धं सूर्य्योदयात् प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्च-कम् । पूर्व्वाह्णः पञ्चकं प्रोक्तं मध्याह्नस्तु ततः परम् । अपराह्णस्ततः प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम्" । "तस्मा-दह्नः पूर्व्वाह्णे देवा अशनमभ्यवहरन्ति मध्यदिने मनुष्याः अपराह्णे पितरः" गौत० "पूर्व्वाह्णोवै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्" श्रुतिः चतुर्द्धा विभागे गोभिलः । "पूर्व्वाह्णः प्रहरं यावत् मध्याह्नःप्रहरस्ततः । आतृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परम्" । पञ्चधा विभागमाह व्यासः । "मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावदेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः । साया-ह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् सर्वकार्य्ये पुरस्कृतः" एवमेव दशोक्त-विभागः तत्राह्नः नवविधम् "ब्राह्मं दिव्यं तथा पैत्रं प्राजा-पत्यं गुरोस्तथा । सौरञ्च सावनञ्चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव" सू०सि० । तत्र ब्राह्मम् "इत्थं युगसहस्रेण भूत-संहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्वरी तस्य तावतीति" । दिव्यमुक्तं तत्रैव "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं

मदहरुच्यते”। सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य्ययात् यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं भानोर्भगणपूरणात्। पित्र्यमाह “त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम् निशा च मासपक्षान्तौ तयोर्मध्ये विभागतः”। “भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते। मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम् इति संक्रान्त्यासौरमुच्यते इति च सू०सि० बार्हस्पत्यमब्दशब्दे उक्तम् तेषु नवसु मध्ये चतुर्भिरेव व्यवहारः “चतुर्भिर्व्यवहारोऽत्र सौरचान्द्रार्क्षसावनैः” बार्हस्पत्येन षष्ट्यब्दं ज्ञेयं नान्यैस्तु नित्यशः। सू० सि० तत्र सौरनाक्षत्रादिप्रमाणमुक्तम्। “नाड़ीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रकीर्त्तितम्। तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा” इति चान्द्रमाह “अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी तच्चान्द्रमसमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः” एतेषां कार्य्यभेदे ग्रहणमाह स एव “तिथिः करणमुद्वाहः क्षौरं सर्व्वाः क्रियास्तथा। व्रतोपवासयात्राणां क्रिया चान्द्रेण गृह्यते। उदयादुदयः भानोः सावनं परिकीर्त्तितम्। सावनानि स्युरेतेन यज्ञकालावधिस्तु तैः। सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेनैव गृह्यते। अस्य तत्पुरुषान्ते टच् समा० पुंस्त्वञ्च एकाहः दीर्घाहः पुण्याहं तु न०। अव्ययादिपूर्व्वपदत्वे एकदेशिसमासे द्विगौ च टच् अह्नादेशश्च अत्यह्नः मध्याह्नः पूर्व्वाह्ण” पु०। उत्तरपदद्विगावेव अह्नादेशः न समाहारद्विगौ द्व्यहः त्र्यहः। उत्तरपदे तु द्व्यह्नप्रिय एवं तद्धितार्थे नाह्नादेशः द्व्यहीनः इत्यादि। कालत्वात् भवादौ ठञ् अह्नादेशः आह्निकः ख अह्नीनः दिनभवे त्रि०। २विष्णौ तस्य सर्व्वदा प्रकाशमानत्वात् तथात्वम्” “अहः संवत्सरो मासः” विष्णुस०। अर्च्चिरादिमार्गे आतिवाहिके ३अहरभिमानि देवे—च। “ते अर्च्चिषमभिसम्पद्यन्ते अर्च्चिषोऽहः अह्न आपूर्य्यमाणपक्षम्” छा०उ०। एतदधिकृत्य “अतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्” शा०सूत्रे आतिवाहिकत्वमेषां निर्णीतम् ४रात्रौ च। “यामस्त्वारश्चारोमत्याना मह्नी उभे”। “अयने अह्नी प्रादुरिति च” भा०२स्क०

अहना स्त्री अहर्मुखत्वेनास्त्यस्याः अच् नि० टिलोपाद्यभावः। उषायाम् निरु०। “गृहंगृहमहना यात्यच्छा” ऋ०१,१२३,४ “अहना उषेति” भाष्यम्।

अहन्ता स्त्री अहमित्यव्ययमस्मदर्थे तस्य भावः तल्। अस्मदर्थभावे २ममतायाञ्च।

अहम् अव्य० अह-अमु। अहङ्कारार्थे, अस्मदर्थे “अहमर्थोदयोयोऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः। एतच्चित्तद्रुमस्यास्य वीजं विद्धि महामते” वासि०। अहंप्रत्ययः। अहङ्कारः

अहमहमिका स्त्री अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र वीप्सायां द्वित्वम् ठन् न टिलोपः। १परस्पराहङ्कारे २अहमेवाग्रे यास्यामीति रूपायामन्योन्योक्तौ च।

अहम्पूर्व्विका स्त्री अहं पूर्व्वोऽहं पूर्व्व इत्यभिधानं यत्र। योधादीनां औत्सुक्यात् अहमेव पूर्व्वं यास्यामीत्यध्यवसायेनोक्तौ “जवादहम्पूर्व्विकया यियासुभिः” किरा०।

अहम्प्रत्यय पु० अहमित्याकारकः प्रत्ययः। अहमस्मि ममेत्याद्याकारे बोधे। “अहम्प्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकानि” छ०उ०भा०। “नचायमेकान्तेनाविषयः अहम्प्रत्ययविषयत्वात्” शा० भा०। अहंशब्दालम्बनश्चात्मा स च देह एवेति चार्वाकाः। क्षणिकविज्ञानमेवेति बौद्धाः देहादिव्यतिरिक्त इति आस्तिकदर्शनानुसारिणः।

अहम्भद्र त्रि० अहमेव भद्र इति निर्द्धारणं यत्र। अहंश्रेयः शब्दार्थे “अथातोमनसश्च वाचश्च अहंभद्र उदितम् मनश्च ह वै वाक्चाहं भद्र ऊदाते। तद्ध मन उवाच अहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मि न मया त्वं किञ्चनानभिगतं वदसि यन्ममत्वं कृतानुवर्त्म्यस्म्यहमेव त्वच्छ्रेयोऽस्मीति अथ ह वागुवाच अहमेव त्वच्छ्रेयस्यस्मि यद्वै त्वं वेत्थाहं तद्विज्ञापयाम्यहं संज्ञापयामीति” शत०ब्रा०।

अहम्मति स्त्री अहमित्याकारा मतिः ज्ञानं मन+क्तिन्। १अविद्यायाम् अन्यस्मिन्नन्यधर्म्मावभासके २अज्ञाने।

अहर त्रि० न हरति अच् न०त०। १हारकभिन्ने हरोहारकः न०ब०। २हारकशून्ये गणितोक्ते शुद्धे ३राशौ ४असुरभेदे पु० असुरशब्दे उदा०।

अहरादि पु० अह्नः आदिः। प्रभाते “शशधरमहरादौ रागवानुष्णरश्मिः” माघः। वार्त्तिकोक्तं पत्यादिशब्दे परे रोःस्थाने रेफादेशनिमित्ते अहन् गिर्—धुर् इति शब्दगणे।

अहर्गण पु० अह्नां गणः। दिनवृन्दे दिनसमूहे। ग्रहाणां मध्यभावादिज्ञानसाधनानि सृष्ट्यवधि श्वेतवराहकल्पावधि कल्पारम्भावधि वा इष्टदिनपर्य्यन्तं यानि दिनानि गतानि तेषां समूहे। तत्र सृष्ट्याद्यहर्गणस्तावत् “इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः। कल्पोब्राह्ममहःप्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती। परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया। आयुषोऽर्द्धमितं तस्य शेषे कल्पोऽयमादिमः। कल्पादस्माच्च

मनवः षट् व्यतीताः ससन्धयः। वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः। अष्टाविंशाद्युगादस्माद्यातमेतत् कृतं युगम्। अतः कालम् प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिण्डयेत्"। सू॰सि॰ तदानयनप्रकार उक्तः। तत्र सृष्ट्यादिकस्य अहर्गणस्यानयनमित्थम्। ब्राह्मदिनमानं मनुष्यपरिमाणेन ४३२०००००० वर्षाः रात्रिमानञ्च तथा, इत्यहोरात्रमानम् ८६४०००००० वर्षाः ब्राह्माहोरात्रमानम् ३६०गुणितं तस्य वर्षमानम् १७५१०४००००००००० एवं वर्षशतं ब्रह्मणः परमायुः १७५०४०००००००००००० तस्यायुषोऽर्द्धम् ८७५५२०००००००००००वर्षागताः। मन्वन्तरसंख्या३०६७२०००० षड्भिर्गुणिताः१८४०३२००००एते वर्षाः षण्णां मनूनां गताः। तथा सन्धयश्च सप्त कृतयुगप्रमाणा गतास्तत्र युगसन्धिमानम् १७२८००० कृतप्रमाणवर्षाः सप्तभिर्गुणिताः १२०९६००० वर्षाः। सप्तमस्य वैवस्वतमनोः २७युगानि गतानि तेषां समष्टिः११६६४०००० वर्षाः सत्यादीनां त्रयाणां गतानां युगानां मानम् ३८८८०००। एवमादिसृष्टितः वर्त्तमानयुगान्तर्गतद्वापरयुगपर्य्यन्तम्। ८७५५२१९७२९४४००० वर्षाः गताः परार्द्धतः १९७२९४४०००वर्षा गताः। वर्त्तमान महायुगात् ३८८८००० वर्षागताः। एवमब्दपिण्डं कृत्वा तत्र कलियुगगताब्दापिण्डं योज्यम्। एतानि च सौरकृपाणीति३६० गुणितानि सौरदिनवृन्दानि गतानि भवन्ति। "मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन इत्युक्तेः सावनैरेव ग्रहमध्यभावस्थानमतस्तेभ्यः सि॰शि॰ चान्द्रसावनानयनं दर्शितम्। यथा "कथितकल्पगतोऽर्कसमागणो रविगुणो गतमाससमन्वितः। खदहनै ३०र्गुणितस्तिथिसंयुतः पृथगतोऽधिकमास १५९३३००००० समाहतात्। रविदिनानि १५५५२००००००००० गताधिकमासकैः कृतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः। पृथगतः पठितावम २५०८२५५०००० संगुणाद्विधुदिना १६०२९९९०००००० प्रगतावमवर्जितः। भवति भास्करवासरपूर्वको दिनगणो रविमध्यमसावनः। अधिकमासदिनक्षयशेषतोद्युघटिकादिकमत्र न गृह्यते"। "अत्र वासना। कल्पगताब्दा द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युतास्त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगततिथितुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः। एवं ते सौरा जातास्तेभ्यः पृथक्स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्रैराशिकेन। यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति। फलं गताधिमासाः। तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणैः सहितश्चान्द्रो भवति। यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासदिनान्येव। अथ चान्द्राद् द्युगणादवमानयनं त्रैराशिकेन। यदि कल्पचान्द्राहैः कल्पावमानि लभ्यन्ते तदैभिः किमिति। फलं गतावमानि। तैरूनश्चान्द्रोऽहर्गणोऽतः कर्त्तव्यः। यतः सावनचान्द्रान्तरेऽवमान्येव। एवं कृते सति रवेर्मध्यमः सावनाहर्गणो भवति न स्फुटः। मध्यमस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गोले कथितः। स चाहर्गणोऽर्कादिः। यतः कल्पादौ रविवासरः। अत्राऽधिमासानयनेऽधिमासशेषं न स्थाप्यम्। न पुनस्तस्माद्दिनाद्यवयवा ग्राह्याः। एवमवमशेषमपि। न तस्माद्घटिकादिकं ग्राह्यम्। नन्वनुपातः सावयवो भवति कुतस्तदवयवा न ग्राह्याः। तत्कारणं गोले कथितं व्याख्यातं च" प्रमिता॰। मध्यमग्रहादप्यहर्गणानयनं तत्रैवोक्तम्। "साग्रात् स चक्राच्च खगात् कुहृत्यात् तत्कल्पचक्राप्तमहर्गणः स्यात्"। निरग्रचक्रादपि कुट्टकेन वक्ष्येऽग्रतोऽग्राच्च तथाग्रयोगात्। "ग्रहस्य भगणराशिभागकला विकला अन्ते विकलाशेषं च कुदिनैः संगुणय्य स्वच्छेदेन विभज्योपर्युपरि निक्षिपेत्। तद्यथा। भगणादिग्रहे विकलाशेषावधि कल्पकुदिनगुणे विकलाशेषस्थाने कुदिनैर्विभज्य विकलास्थाने फलं प्रक्षिप्य तत्र षष्ट्या ६० विभज्य कलास्थाने निक्षिप्यैवं भगणान्तं यावत्। तत्र कल्पभगणैर्हृतेऽहर्गणः स्यात्। अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन। तथा निरग्रचक्रादपि ग्रहात् तथा केवलादग्रादपि तथा शेषयोः शेषाणां वा योगादहर्गणानयनमग्रत इति प्रश्नाध्याये कुट्टकविधिना वक्ष्यते" प्रमि॰। कलिगतादप्यहर्गणानयनं तत्रैव। "कलिगतादथ वा दिनसञ्चये दिनपतिर्भृगुजप्रमितिस्तदा। कलिमुखध्रुवकेण समन्वितो भवति तद्द्युगणोद्भवखेचरः"। "अत्र कलिगताहर्गणेऽयं विशेषः। शुक्राद्यो वारो गणनीयः। यतः कल्पगताहर्गणात् कलिमुखे शुक्रवारो भवति। तत्र च ये ग्रहास्ते ध्रुवसंज्ञाः कल्पिताः। तद्द्युगणभवः खेचरस्य कलिमुखध्रुवकेण समन्वितः कार्य इत्यत्र वासनापि सुगमा" प्रमि॰। कुट्टकविधिश्च बीजगणिते दर्शितो यथा। "अस्य गणितस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः। तदर्थं किञ्चिदुच्यते। "कल्प्याथ शुद्धिर्विकलावशेषं षष्टिश्च भाज्यः

कुदिनानि हारः। तज्जं फलं खविकला गुणस्तु लिप्ताशमषाच्च कला लवाद्यम्। एवं तदूर्द्धं च तथाधिमासावमाग्रकाभ्यां दिवसा रवीन्द्वोः"।"ग्रहस्य विकलावशेषाद्ग्रहाहर्गणयोरानयनम्। तद्यथा। षष्टिर्भाज्यः। कुदिनानि हारः। विकलावशेषं शुद्धिरिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाप्ती। तत्र लब्धिर्विकलाः स्युर्गुणस्तु कलावशेषम्। एवं कलावशेषं शुद्धिः षष्टिर्भाज्यः कुदिनानि हारः। फलं कलाः। गुणोंऽशशेषम्। एवमंशशेषं शुद्धिस्त्रिंशद्भाज्यः कुदिनानि हारः। फलं भागाः। गुणो राशिशेषम्। एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः। कुदिनानि हारः। फलं गतराशयोगुणोभगणशेषम्। एवं कल्पभगणा भाज्यः। कुदिनानि हारः। भगणशेषं शुद्धिः। फलं गतभगणाः। गुणोऽहर्गणः स्यादिति। अस्योदाहरणानि त्रिप्रश्नाध्याये। एवं कल्पाधिमासाभाज्योरविदिनानि हारोऽधिमासशेषं शुद्धिः। फलं गताधिमासाः। गुणो गतरविदिवसाः। एवं युगावमानि भाज्यश्चन्द्रदिवसा हारोऽवमशेषं शुद्धिः। फलं गतावमानि। गुणोगतचन्द्रदिवसाइति" प्रमि०।

अहर्गणानयने अधिमासावमपरित्यागे कारणमाह" सि० शि०"अहर्गणस्यानयनेऽर्कमासाश्चैत्रादिचान्द्रैर्गणकान्विताः किम्। कुतोऽधिमासावमशेषके च त्यक्ते यतः सावयवोऽनुपातः। दर्शावधिश्चान्द्रमसो हि मासः सौरस्तु संक्रान्त्यवधिर्यतोऽतः। दर्शाग्रतः संक्रमणात् प्राक् सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम्। दर्शान्ततो याततिथिप्रमाणैः सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेताः। यतोऽधिशेषोत्थदिनाधिकास्ते त्यक्तं तदस्मादधिमासशेषम्। तिथ्यन्तसूर्योदययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमावशेषम्। त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगणोऽनुपातः"। "मध्यममानेन यावत्यमावास्या तदन्ते चान्द्रामासान्तः। मध्यमार्कस्य यस्मिन् दिने संक्रान्तिस्तत्र संक्रान्तिकाले रविमासान्तः। तयोः रविचन्द्रमासान्तयोरन्तरे यावत्यस्तिथयः सावयवास्ता अधिमासशेषतिथयः। यतः सौरचान्द्रान्तरमधिमासाः। अहर्गणानयने गताब्दा रविगुणास्ते सौरा मासा जाताः। अतस्तेषु चैत्रादिचान्द्रतुल्याः सौरा एव मासा योजितास्ते संक्रान्त्यवधयो जातास्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथितुल्याः सौरा एव दिवसा योजिताः। अतः सौरचान्द्रान्तरेणाधिका जातास्तदन्तरमधिमासशेषदिनानि भवन्ति सौरचान्द्रान्तरत्वात्। अतोऽधिमासशेषदिनास्तेभ्यः शोध्याः। अथ चाधिमासानयनेऽनुपातलब्धैरधिमासैर्दिनीकृतैस्तच्छेषदिनैश्च युक्ताः सौराहाश्चान्द्राहा भवितुमर्हन्ति। एवमत्राधिमासशेषदिनानि क्षेप्याणि। तत्र शोध्यानि। अतः कारणादधिमासशेषं त्यक्तम्। अथावमशेषत्यागकारणमुच्यते। तिथ्यन्तानन्तरं यावतीभिर्घटीभिः सूर्योदया अवमशेषघटिकाः यतश्चान्द्रसावनान्तरमवमानि। यद्यवमशेषं न त्यज्यते लब्धावमैरवमशेषघटिकाभिश्च तिथय ऊनीक्रियन्ते तदा तिथ्यन्ते सावनोऽहर्गणो भवति। अथ च सूर्योदयोऽवधिः साध्यः। तिथ्यन्ताहर्गणोऽवमशेषघटीभिर्युक्तः समुदयावधिर्भवति। अतोऽवमशेषे त्यक्ते स्वतः सूर्योदयावधिर्भवति" प्रमि०। "अहर्गणोमध्यमसावनेन कृतश्चलत्वात् स्फुटसावनस्य। तदूनखेटा उदयान्तराच्च कर्म्मोद्भवेनोनयुताः फलेन" सि० शि० अहर्गणे विशेषमाह सि० शि०। "अभीष्टवारार्थमहर्गणश्चेत् सैको निरेकस्तिथयोऽपि तद्वत्। तदाधिमासावमशेषके च कल्पाधिमासावमयुक्तहीने"। "इह किल स्थूलतिथ्यानयने यस्यां तिथौ यो वार आगतः स चेदहर्गणे नागच्छति तदाहर्गणं सैकं निरेकं कृत्वा ग्रहाः साध्या इति ज्योतिर्विदां संप्रदायो युक्तियुक्त एव। यतोऽहर्गणस्य वारो नियामकः। एवं कृते यो विशेषः सोऽभिधीयते। तिथयोऽपि तद्वदित्यादि। अत्रैतदुक्तं भवति। यदा वारार्थं सैकोऽहर्गणः कृतस्तदाधिमासावमशेषाभ्यां चन्द्रार्कानयने कोष्ठाहतैरङ्ककृतेन्दुविश्वैरित्यादौ द्वादशगुणास्तिथयोऽर्कभागेषु याः क्षेप्यास्ताः सैकाः कृत्वा द्वादशगुणाः क्षेप्याः। यदा निरेकोऽहर्गणः कृतस्तदा निरेकम्। तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिमासशेषं कल्पाधिमासैर्युतं कार्य्यम्। अवमैरवमशेषं च। यतः सैकासु तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकासु निरेकः। तथा प्रतिदिनमधिमासशेषस्याधिमासैरुपचयोऽवमैरवमशेषः स्यात् युक्तमुक्तम्" इति प्रमिता०।

अहर्जर पु० अहोभिःपरिवर्त्तमानो लोकान् जरयति जॄ–णिच्–अच्, अहानि वाऽस्मिन् जीर्य्यन्ति आधारे अप् वा। "संवत्सरे "यथापः प्रवता यन्ति यथा मासा अहर्ज्जरम्" छा०उ०।

अहर्दिव न० अहस्च दिवा च समा० द्व० तुल्यार्थकतया वीप्सा गम्यते। १प्रतिदिने इत्यर्थे "य इत्थमस्मास्वहरहर्दिवं

दिवः” माघः अर्श आद्यच् । २तद्वृत्तौ त्रि० । “अहर्दिवाभिरूतिभिः”। [द्योऽप्यत्र ।

अहर्नाथ पु० ६त० । १दिनपतौ २अर्कवृक्षे चाहरधिपा-

अहर्निश न० अहश्च निशा च समा०द्व० । अहोरात्रयोः “तयोः समुच्चयो मासः पितॄणां तदहर्निशम्” भा० ६स्क० । “तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते” मनुः

अहर्बान्धव पु० अह्नि बान्धव इव प्रकाशकत्वात् । १सूर्य्ये । २अर्कवृक्षे च ।

अहर्भाज् स्त्री इष्टकाभेदे । “रात्रिसहस्रेण रात्रिसहस्रेणैकैकां परिश्रितं सम्पन्नामुपासीताहःसहस्रेणाहःसहस्रेणैकैकामहर्भाजम्” । शत०ब्रा० । [वृक्षे च ।

अहर्मणि पु० अह्नि मणिरिव प्रकाशकत्वात् । १सूर्य्ये २अर्क-

अहर्लोक पु० इष्टकाभेदे । “ततोयाः षष्टिश्च त्रीणि च शतान्यहर्लोकास्ता अह्नामेव साप्तिः क्रियते” शत०ब्रा० ।

अहर्विद् पु० अहः एकाहसाध्यम् अग्निष्टोमं वेत्ति विद–क्विप् । एकाहसाध्याग्निष्टोमवेत्तरि “सुतसोमा अहर्विदः” ऋ० १,२,२ ।

अहल्य त्रि० न हलेन कृष्यम् । १हलाकृष्ये क्षेत्रे । २देशभेदे पु० । ३गौतमर्षिपत्न्यां स्त्री । अहल्योत्पत्तिर्यथा । “मौद्गल्यस्य सुतो ज्येष्ठोब्रह्मर्षिः सुमहायशाः । इन्द्रसेना यतोगर्भं वध्रस्यं प्रत्यपद्यत । वध्रस्यान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी । शरद्वतश्च दायादमहल्या समसूयत । शतानन्दमृषिश्रेष्ठम् तस्यापि सुमहायशाः” हरि०३२अ० शरद्वतः इति गौतमस्य नामान्तरम् । यद्वंशजातः कृपाचार्य्यः शारद्वत इति गौतम इति चाख्यायते । तस्यागौतमशापकथा अफलशब्दे २६८ पृष्ठे दृश्या । तस्याः शापविमोचनमुक्तम् । “तस्मात् प्रविश्य रामाशु गौतमस्याश्रमं विभो ! । तारयेमां महाभागामहल्यां शापविप्लुताम् । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा रामः सौमित्रिणा सह । विश्वामित्रं पुरस्कृत्य प्रविवेशाश्रमं ततः । स ददर्श महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् । सेन्द्रैरपि सुरैः साक्षादनाकृष्यां समागतैः । प्रयत्नान्निर्म्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव । धूमेनापि परिताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव । तुषारेणावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव । मध्येऽम्भसो दुराधर्षां दीप्तां सूर्य्यप्रभामिव । सा हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह । त्रयाणामपि लोकानां यावद्रामस्य दर्शनम् । इष्टैव राघवौ तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा । सा च तौ पूजयामास स्मृत्वा गौतमभाषितम् । पाद्यार्घासनसत्कारैर्यथावत् प्रीतमानसा । प्रतिजग्राह रामस्य पूजां तां विधिवत् तदा । महत्तुर्देववाद्यानि पुष्पवृष्टिः पपात खात् । गन्धर्वाप्सरसां चैव महानासीत् समागमः । साधु साध्विति देवाश्च तदाहल्यामपूजयन् । विशुद्धां तपसोग्रेण तदा रामसमागमे । गौतमोऽथ महातेजा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । स्वमाश्रमपदं राममागतं प्रत्यपूजयत् । समेत्य भार्य्यया चैव पूतयाऽहल्यया तदा । तयैव सहितोभूयस्तपस्तेपे महायशाः” इति रामा०आ० । “अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्” प्रातःस्मरणीये पुरा० ।

अहल्याजार पु० ६त० । इन्द्रे तत्कथा अफलशब्दे २६८पृष्ठे ।

अहल्यानन्दन पु० ६त० । शतानन्दे ऋषौ । तस्योत्पत्तिकथा अहल्याशब्दे उक्ता अहल्यासुतादयोऽप्यत्र ।

अहल्याह्रद पु० ३त० । गौतमाश्रमस्थे स्वनामख्याते तीर्थभेदे “ततोगच्छेत ब्रह्मर्षेर्गौतमस्य वनं प्रियम् । अहल्याया ह्रदे स्नात्वा व्रजेत परमां गतिम्” भा०वन ८४अ० ।

अहस्लिक पु० अहनि लीयते ली–ड नि० संज्ञायां कन् । प्रेते । प्रेताह्नि रात्रौ चरन्तो दिवा लीयन्ते इति प्रसिद्धम् । “अहस्लिकेतिहोवाच याज्ञवल्क्यः” वृ०उ० । “अहस्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो नामान्तरेण संबोधनं कृतवान्” भा० । “नामान्तरेण अहनि लीयते इति प्रेतवाचिनेति शेषः आनन्दगिरिः ।

अहस्कर पु० अहःकरवत् । १सूर्य्ये, “अलङ्कारास्य बभूरहस्करः” माघः । २अर्कवृक्षे च ।

अहस्त त्रि० न स्तः हस्तौ यस्य । हस्तशून्ये प्राणिनि १छागादौ “अहस्ताश्च सहस्तानां शूराणां चैव भीरवः” मनुः २छिन्नहस्ते च । “अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रम्” ऋ० १,३२,७ ।

अहस्पति पु० अहःपतिवत् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च ।

अहह अव्य०अहं जहाति अहम्+हा–क पृषो० ॥ १सम्बोधने २आश्चर्य्ये, ३खेदे, ४क्लेशे, ५प्रकर्षे च । “अहहारे त्वामूढ़” का०उ० “अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः” वीरच० “अहह कष्टमपण्डितता विधेः” गणर० ।

अहहा अव्य० अहं जहाति हा–डा । “अहहशब्दार्थे” “भिक्षित्वाऽपि बुभुक्षितं यदहहा” गणरत्न० ।

अहार्य्य पु० हृ–ण्यत् न०त० । १पर्व्वते । २कर्त्तुमशक्ये ३अभेद्ये च त्रि० । “तत्तात्मभूतैः कावम् रहार्य्यैः परि-

यारकैः” मनुः अहार्य्यैरभेद्यैः” कुमा० । अहार्य्यमेवं स्तनाभिपङ्कम्” गणरत्न० । “अहार्य्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञां नित्यमिति स्थितिः” मनुः ।

अहि पुं० आहन्ति आ+हन+डिन् टिलोपः आङो ह्रस्वश्च । १सर्पे, लोकप्रसिद्धसर्पभेदादि सुश्रुते दर्शितम् । “अशीतिस्त्वेव सर्पाणां भिद्यते पञ्चधा तु सा” । “दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च । निर्व्विषा वैकरञ्जाश्च त्रिविधास्ते पुनः स्मृताः ॥ दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तश्च पन्नगाः । तेषु दर्व्वीकरा ज्ञेया विंशतिः षट् च पन्नगाः । द्वाविंशतिर्मण्डलिनो राजिमन्तस्तथा दश । निर्व्विषा द्वादश ज्ञेया वैकरञ्जास्त्रयस्तथा । वैकरञ्जोद्भवाः सप्त चित्रामण्डलिराजिलाः । पदाभिहृष्टा दुष्टा वा क्रुद्धा ग्रासार्थिनोऽपि वा । ते दशन्ति महाक्रोधास्तद्धि त्रिविधमुच्यते । सर्पितं रदितं वापि तृतीयमथ निर्व्विषम् । सर्पाङ्गाभिहतं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः । पदानि यत्र दन्तानामेकं द्वे वा बहूनि च ॥ निमग्नान्यल्परक्तानि यान्युद्वृत्य करोति हि । चञ्चुमालकयुक्तानि वैकल्यकरणानि च । सङ्क्षिप्तानि सशोफानि विद्यात्तत् सर्पितं भिषक् । राज्यः सलोहिता यत्र नीलाः पीताः सितास्तथा । विज्ञेयं रदितं तत्तु ज्ञेयमल्पविषञ्च तत् । अशोफमल्पदुष्टासृक् प्रकृतिस्थस्य देहिनः । पदं पदानि वा विद्यादविषं तच्चिकित्सकः । सर्पस्पृष्टस्य भीरोर्हि भयेन कुपितोऽनिलः । कस्यचित् कुरुते शोफं सर्पाङ्गाभिहतन्तु तत् । व्याधितोद्विग्नदष्टानि ज्ञेयान्यल्पविषाणि तु । तथातिवृद्धबालातिदष्टमल्पविषं स्मृतम् । सुपर्णदेवब्रह्मर्षियक्षसिद्धनिषेविते ॥ विषघ्नौषधियुक्ते च देशे न क्रमते विषम् । रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्कुशधारिणः ॥ ज्ञेया दर्व्वीकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः । मण्डलैर्विविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ॥ ज्ञेया मण्डलिनः सर्पा ज्वलनार्कसमप्रभाः । स्निग्धा विविधवर्णाभिस्तिर्य्यगूर्द्ध्वन्तु राजिभिः ॥ चित्रिता इव ये भान्ति राजिमन्तस्तु ते स्मृताः । मुक्तारूप्यप्रभा ये च कपिला ये च पन्नगाः ॥ सुगन्धिनः सुवर्णाभास्ते जात्या ब्राह्मणाः स्मृताः । क्षत्रियाः स्निग्धवर्णास्तु पन्नगा भृशकोपनाः ॥ सूर्य्यचन्द्राकृति च्छत्रं लक्ष्म तेषां तथाम्बुजम् । कृष्णा वज्रनिभा ये च लोहिता वर्णतस्तथा । धूम्राः पारावताभाश्च वैश्यास्ते पन्नगाः स्मृताः ॥ महिषद्वीपिवर्णाभास्तथैव परुषत्वचः । भिन्नवर्णाश्च ये केचिच्छूद्रास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ कोपयन्त्यनिलं जन्तोः फणिनः सर्व्व एव तु । पित्तं मण्डलिनश्चापि कफञ्चानेकराजयः ॥ अपत्यमसवर्णाभ्यां द्विदोषकरलक्षणम् । ज्ञेयौ दोषैश्च दम्पत्योर्विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ रजन्याः पश्चिमे यामे सर्पाश्चित्राश्चरन्ति हि । शेषेषूक्ता मण्डलिनो दिवा दर्व्वीकराः स्मृताः ॥ दर्व्वीकरास्तु तरुणा वृद्धा मण्डलिनस्तथा । राजिमन्तो वयोमध्ये जायन्ते मृत्युहेतवः ॥ नकुलाकुलिता बाला वारिविप्रहृताः कृशाः । वृद्धा मुक्तत्वचो भीताः सर्पास्त्वल्पविषाः स्मृताः । तत्र दर्व्वीकराः । कृष्णसर्पो महाकृष्णः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महाकपोतो बलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहिताक्षो गवेधुकः परिसर्पः खण्डफणः ककुदपद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो दधिमुखः पुण्डरीको भ्रूकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकीर्णो गिरिसर्प ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्द्दो आशीविष इति ॥ मण्डलिनस्तु । आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृषतो रोध्रपुष्पो मिलिन्दको गोनसो वृद्धगोनसः पनसो महापनसो वेणुपत्रकः शिशुको मदनः पालिन्दिरः पिङ्गलस्तन्तुकः पुष्पपाण्डुः षडङ्गोऽग्निको बभ्रुः कषायः कलुषः पारावतो हस्ताभरणश्चित्रक एणीपद इति ॥ राजिमन्तस्तु । पुण्डरीको राजिचित्रोऽङ्गुलराजिर्विन्दुराजिः कर्द्दमकस्तृणशोषकः सर्षपकः श्वेतहनुर्दर्भपुष्पश्चक्रको गोधूमकः किक्किसाद इति ॥ निर्व्विषास्तु । गलगोली शूकपत्रोऽजगरो दिव्यको वर्षाहिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकापुष्पकोऽन्धाहिकोऽहिपताकोगौराहिको वृक्षेशय इति । वैकरञ्जास्तु त्रयाणां दर्व्वीकरादीनां व्यतिकराज्जाताः । तद्यथा । माकुलिः पोटगलः स्निग्धराजिरिति । तत्र कृष्णसर्पेण गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातो माकुलिः । राजिलेन गोनस्यां वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः । कृष्णसर्पेण राजिमत्यां वैपरीत्येन वा जातः स्निग्धराजिरिति । तेषामाद्यस्य पितृवद्विषोत्कर्षो द्वयोर्मातृवदित्येके । त्रयाणां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकरोध्रपुष्पकराजिचित्रकाः पोटगलः पुष्पाभिकीर्णो दर्भपुष्पो वेल्लितकः सप्त तेषामाद्यास्त्रयो राजिलवत् शेषा मण्डलिवत् । एवमेतेषां सर्पाणामशीतिरिति । तत्र महानेत्रजिह्वास्यशिरसः पुमांसः, सूक्ष्मनेत्रजिह्वास्यशिरसः स्त्रियः । उभयलक्षणामन्दविषा अक्रोधा नपुंसका” इति । तेषां

बहूनि पुराणे नामान्युक्तानि तेषां प्रधान्यतो भारते कतिचिदुक्तानि "बहुत्वान्नामधेयानि पन्नगानां तपोधन!। न कीर्त्तयिष्ये सर्व्वेषां प्राधान्येन तु मे शृणु। शेषः प्रथमतो जातो वासुकिस्तदनन्तरम्। ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ। कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा। नागस्तथा पिञ्जरक एलापत्रोऽथ वामनः। नीलानीलौ तथा नागौ कल्माषशबलौ तथा। आर्य्यकश्चोग्रकश्चैव नागः कलशपोतकः। सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः। आप्तः करोटकश्चैव शङ्खो वालिशिखस्तथा। निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा। बाह्यकर्णो हस्तिपदस्तथा मुद्गरपिण्डकः। कम्बलाश्वतरौ चापि नागः कालीयकस्तथा वृत्तसंवर्त्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ। नागः शङ्खमुखश्चैव तथा कुष्माण्डकोऽपरः। क्षेमकश्च तथा नागो नागः पिण्डारकस्तथा। करवीरः पुष्पदंष्ट्रो विल्वको विल्वपाण्डरः। मूषकादः शङ्खशिराः पूर्णभद्रो हरिद्रकः। अपराजितो ज्योतिकश्च पन्नगः श्रीवहस्तथा। कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च शङ्खपिण्डश्च वीर्य्यवान्। विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य्यवान्। हस्तिपिण्डः पिठरकः सुमुखः कौणपाशनः। कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः। कुमुदः कुमुदाक्षश्च तित्तिरिर्हलिकस्तथा। कर्द्दमश्च• महानागो नागश्च बहुमूलकः। कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ। एते प्राधान्यतो नागाः कीर्त्तिता द्विजसत्तम!। बहुत्वान्नामधेयानामितरे नानुकीर्त्तिताः। एतेषां प्रसवो यश्च प्रसवस्य च सन्ततिः। असंख्येयेति मत्वा तान्न ब्रवीमि तपोधन!। बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्व्वुदानि। च। अशक्यान्येव संख्यातुं पन्नगानां तपोधन! भा० आ० ३५ अ०। "अहिपरिकरभाजो भास्वनैरङ्गरागैः" माघः। महतोऽप्येनसो मासात्तस्मादेषाहिर्विमुच्यते" "न पश्यहिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्" लूताहि शरटानाञ्च तिरश्चां चाम्बुचारिणामिति" च मनुः। ३सूर्य्ये, इन् ४राहौ, ५पथिके, अह-व्याप्तौ इन्। ६वृत्रासुरे तस्य सर्व्वलोकव्यापकत्वात्तन्नामकत्वम् स च विश्वरूपपितृत्वष्टुःपुत्रः तदुत्पत्तिकथा भाग० ६स्क० ९अ० "हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे। इन्द्रशत्रो! विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम्। अथान्वाहार्य्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः। कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा। विष्वग्विवर्द्धमानं तमिषुमात्रं दिनेदिने। दग्धशैलप्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्च्चसम्॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम्। देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरोप्य रोदसी॥ नृत्यन्तमुन्नदन्तञ्च चालयन्तं पदा महीम्। दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम्॥ लिहता जिह्वयर्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम्। महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः। वित्रस्ता दुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्व्वे दिशो दिश॥ येनावृता इमे लोकास्तपसा त्वाष्ट्रमूर्त्तिना। सर्व्वं वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः"॥ ७खले, ८वञ्चके, ९सर्पस्वामिके अश्लेषानक्षत्रे च। "रुद्रगणस्तीक्ष्णोऽहि रुद्रेन्द्रयुक्" ज्यो०। "हृतं धनुःखण्डमिवाहिविद्विषः" किरा०। "अद्विषत्तद्भवता निशम्यताम्" माघः। १०आहन्तरि त्रि० "अहिरसि बुभ्रः" ताण्ड्य०। अहिराहन्तारिप्सतीनाम्" भा०। अह-व्याप्तौ इन्। ११जले महीव्यापित्वात्तत्त्वम् १२व्यापके १३व्याप्ते च त्रि०। १४द्यावापृथिव्योः द्वि०व० १५पृथिव्यां १६स्त्रीगव्याञ्च स्त्री वा ङीप् नागनामत्वात् तज्जातत्वाच्च १७सीसे धातौ। तस्योत्पत्त्यादिकम् भावप्र० "दृष्ट्वा भोगिसुतां रम्यां वासुकिस्तु व्यमोचयत्" वीर्य्यं जातस्ततो नागः सर्वरोगापहो नृणाम्" सीसं वप्रं तथा वप्रं योगेष्टं नागनामकम् (नागोभुजगः) सीसं रङ्गगुणं ज्ञेयं विशेषान्मेहनाशनम्। नागस्तु नागशततुल्यबलं ददाति व्याधिं विनाशयति जीवनमातनोति। वह्निं प्रदीपयति कामबलं करोति मृत्युं च नाशयति सन्ततसेवितः सः। पाकेन हीनौ किल वङ्गनागौ कुष्ठानि गुल्मांश्च तथातिकष्टम्। पाण्डुप्रमेहानिलमाद्यशोथभगन्दरादीन् कुरुतः प्रभक्तौ" तस्य पाकविधिमाह तत्रैव। ताम्बूलरससंपिष्टशिलालेपात् पुनः पुनः। द्वात्रिंशद्भिः पुटैर्नागो निरुत्थं भस्म जायते। (शिला मनःशिला) अन्यच्च। "अश्वत्थचिञ्चात्वक्चूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत्। मृत्पात्रे विद्रुतो नागो लोहदर्व्या प्रचालितः। यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्या स्यान्मनःशिला। काञ्जिकेन द्वयं क्षिप्त्वा पचेत् गजपुटेन तत्। स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्जिकेन च। पुनः पचेत् सकेताभ्यामेवं षष्टिपुटैर्मृतिः"।

अहिंसक त्रि० न हिनस्ति हिन्स-ण्वुल् न०त०। हिंसारहिते

अहिंसा स्त्री हिन्स-अङ् न०त०। १वाङ्मनःकायैः परपीड़ाभावे, २प्राणिपीड़ानिवृत्तौ, ३अशास्त्रीयप्राणिपीड़नाभावे च "अहिंसा परमो धर्म्मः" इति स्मृतिः। "या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे। अहिंसामेव तां विद्यात् वेदाद्धर्म्मो हि निर्बभौ" मनुना वैधहिंसायां दोषाभावोक्तेः एतच्च मीमांसकादिमते सांख्यमते तु

शास्त्रीयहिंसायामपि दोषः यथोक्तं सां०का० । “दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः” । अविशुद्धिर्हिंसादोषसंसर्गः यथा च वैधहिंसायां दोषसंसर्गस्तथोक्तमशुद्धिशब्दे ४७६ पृष्ठे । एतस्याश्च भावरूपत्वं गीतायामुक्तम् “बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । अहिंसा समता तुष्टिः”इत्युपक्रम्य “भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः” । इयञ्च साधारणधर्म्मः । “अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः॰ एतत् सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः” इति मनूक्तेः “क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया, आर्जवं लोरलोभश्च देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूया च तथा धर्म्मः सामान्य उच्यते “विष्णूक्तेः “अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं शमोदया क्षान्तिः सर्वेषां धर्म्मसाधनमिति” याज्ञ०उक्तेश्च “सर्वेषां पुरुषाणां आब्राह्मणाद्याचण्डालान्तं धर्म्मसाधनमिति” “साधारणधर्मश्चाहिंसादिः” “न हिंस्यात् सर्वाभूतानीति” श्रुत्युक्तः आचाण्डालान्तं साधारणधर्मः” मिता०। इयञ्च “अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्य्यापरिग्रहा यमाः” पात०उक्तो यमभेदः, “अहिंसा नाम मनोवाक्कायैः सर्वदा सर्वभूतानामपीड़नं सा परमः शुद्धोधर्मः “अहिंसा परमोधर्म” इत्युक्तेः अन्ये सत्यादय एतस्या एव शुद्ध्यर्थाः तथा चोक्तं “स खल्वयं ब्राह्मणो यथा यथा तानि व्रतानि समादित्सति तथा तथा प्रमादकृतेभ्यो हिंसानिदानेभ्यो निवर्त्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसां करोतीति” वृत्तिः । तस्याश्च कथंकर्त्तव्यता तदपि “वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्” पात०सू० दर्शितम् “एतेषां यमनियमानां वितर्कैर्हिंसादिसंकल्पैः हनिष्याम्येनमसत्यं वदिष्यामि परस्वमादास्ये इत्यादिभिः बाधने प्राप्ते सति यमपरो ब्राह्मणः प्रतिपक्षभावनं कुर्य्यात् घोरेषु संसाराङ्गारेषु पापच्यमानेन येन मया शरणमुपगतः सर्वभूताभयप्रदानेन यमादिधर्म्मः स खल्वहं त्यक्त्वा हिंसादीन् पुनस्तानाददानस्तुल्यः शुना । यथा श्वा वान्ताशी तथा त्यक्तस्य पुनरादाने इति वितर्कप्रतिपक्षान् भावयेदित्यर्थः” वृत्तिः । वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणावान्तरभेदफलानि पञ्चभिः पदैः क्रमेण वदन् प्रतिपक्षभावनं स्फुटयति । “वितर्काः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्व्वका मृदुमध्यातिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्” पात०सू० । “वितर्क्यन्त इति वितर्काहिंसादयः इति स्वरूपोक्तिः । तत्र हिंसा त्रिप्रकारा स्वयंकृता, कुर्विति कारिता, साधुसाध्वित्यनुमोदिता चेति तत्रैकैका पुनस्त्रिविधा भवति कारणभेदात् मांसादिलोभेन, अपकृतमनेनेति क्रोधेन, धर्मो भविष्यतीति मोहेन च । एवं नवविधा जाता हिंसा । लोभक्रोधमोहा अपि प्रत्येकं त्रिविधा भवन्ति मृदुमध्यातिमात्रत्वेन । तत्पूर्व्वकाहिंसादयोऽपि मृदवोमध्या अतिमात्राश्च भवन्ति । तथा कृतकारितानुमोदिताश्च प्रत्येकं नवधा भवन्तीति हिंसायाः सप्तविंशतिर्भेदा भवन्ति । मृदुमध्यातिमात्रा अपि प्रत्येकं त्रिधा भवन्ति मृदुमृदुर्मध्यमृदुस्तीव्रमृदुःमृदुमध्योमध्यमध्यस्तीव्रमध्यः मृदुतीव्रोमध्यतीव्रस्तीव्रतीव्रश्चेति एवं लोभो नवविधः एवं क्रोधमोहाविति तत्पूर्व्वकृताहिंसा सप्तविंशतिभेदाभवन्ति तथा कारितानुमोदिता चेत्येकाशीतिभेदा हिंसा भवति”वृत्तिः । तेषां फलान्याह दुःखाज्ञानानन्तफला इति । मनुनापि “अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी । संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च षड़ेते घातकाः स्मृताः” इत्यनेन अनुमत्यादीनां हिंसासाधनत्वमुक्तम् यमसध्येऽहिंसाफलमप्याह पात०सू०। “अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः”। अहिंसासिद्धौ सत्यां तस्याऽहिंसकस्य मुनिवर्य्यस्य सन्निधौ स्वभावविरुद्धानामपि अहिनकुलादीनां वैरत्यागः अस्याएव प्रभावात् । अतएव कविभिः अहिंसायमप्रभावादेव शान्ताश्रमः“विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्व्वमत्सरमित्यादि” वर्ण्यते ।

अहिंसान त्रि०न हिनस्ति हिन्स–शीलार्थे चानश् न०त०। हिंसाशीलभिन्ने ‘शर्म्मण्यहिंसानस्य सश्चिरे’ऋ०५,६४,३।

अहिंस्र त्रि० न हिंस्रः । १हिंसाशीलभिन्ने । “अहिंस्रोदमदानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथा व्रतः” मनुः “हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते । यद्यस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्” मनुः । “हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्म्माधर्म्मावृतानृते । ते एव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनःपुनः” शा०भा० स्मृतिः । (कुलेखाड़ा) २कुलिकवृक्षे पु० राजव० ।

अहिका स्त्री अहिरिव कायति प्रकाशते दुराक्रमत्वात् । १शाल्मलिवृक्षे शब्दच० । २भुवनवृक्षे पु० ।

अहिकान्त पु० अहेः कान्तः भक्ष्यत्वात् । वायौ सर्पस्य पवनाशनत्वेन वायोस्तत्कान्तत्वम् ।

अहिच्छत्र पु० अहेः छत्रमिव। प्राग्देशवर्त्ति देशभेदे । भा०व० २५३ अ० कर्णदिग्विजये । “अवतीर्य्य ततः शैलात पूर्व्वां दिशमभिद्रुतः । अङ्गान् वङ्गान् कलिङ्गांश्च”इत्युपक्रम्य

"आवन्तीरांश्च योधांश्च अहिच्छत्रं च योधयन्। पूर्व्वां दिशं विनिर्जित्य वत्सभूमिं तथाऽगमत्"।

अहिगण पु० १छन्दःशास्त्रप्रसिद्धे पञ्चमात्रात्मके आद्यगुरुके अन्त्यलघुत्रयरूपे सप्तमभेदे। ६त०। २सर्पाणां समूहे।

अहिच्छत्र पु० अहेः फणाकारः छत्रम्छादकः। १मेषशृङ्गीवृक्षे, २नगरीभेदे स्त्री। ३देशभेदे पु०। स च देशः पार्थेन निर्ज्जित्य द्रोणाय दत्तः। "अहिच्छत्रं च विषयं द्रोणः समभिपद्यत। एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरीजनपदायुता युधि निर्ज्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता" भा०आ०प० १३८ अ०। तत्र द्रुपदराज्यं पूर्व्वमासीत् यथोक्तं हरिवंशे २०अ० "अहिच्छत्रं स्वकं राज्यं पित्र्यं प्राप महाद्युतिः। द्रुपदस्य पिता राजन्। ममैवानुमते तदा। ततोऽभूद्द्रुपदोराजा द्रोणस्तेन निराकृतः। ततोऽर्ज्जुनेन तरसा निर्ज्जित्य द्रुपदं रणे। अहिच्छत्रं सकाम्पिल्यं द्रोणायाथापवर्ज्जितम्। प्रतिगृह्य ततोद्रोणः उभयं जयतांवरः। काम्पिल्यं द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदितं तव" हरि०२०अ० तत्सीमावच्च भा० आ० प० १३७अ० उक्ताः। "माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्। सोऽध्यवात्सीद्दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्"। दक्षिणांश्चापि पञ्चालान् यावच्चर्म्मण्वतीं नदीम्। द्रोणेन चैवं द्रुपदं परिभूयाथ पालिता"। अहिच्छत्रस्य नामान्तरं प्रत्यग्रथः हेम०। अहिच्छत्रे भवः अण् आहिच्छत्रः। स्त्रियां ङीप् गुरूपोत्तमत्वेऽपि गोत्रार्थभिन्नत्वात् न ष्यङ् आहिच्छत्री" सि०कौ०।

अहिजित् पु० अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा जितवान् जि-क्विप् तुक् च। १कृष्णे, २इन्द्रे च। तत्र कृष्णस्य कालियदमनात्तथात्वम् तत्कथा हरि०६८अ०। "कृष्ण कृष्ण! महाबाहो! गोपानां नन्दिवर्द्धन!। दृश्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषायुधः। इमे नो बान्धवास्तात। त्वां मत्वा मानुषं विभो।। परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबुद्धयः। तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञासमीरितम्। विक्रीड्याऽस्फोटयन् बाहू भित्त्वा तं भोगबन्धनम्। तस्य पद्भ्यां समाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम्। शिरस्तु कृष्णो जग्राह स्वहस्तेनावनाम्य च। तस्यारुरोह सहसा मध्यमं तन्महच्छिरः। सोऽस्य मूर्द्धि स्थितः कृष्णः ननर्त्त रुचिराङ्गदः। मृद्यमानः स कृष्णेन श्रान्तमूर्द्धा भुजङ्गमः"। इति। इन्द्रस्य वृत्रासुरजयकथा भाग० ६स्कन्धे ६अ० "अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्म्मितं विश्वकर्म्मणा। मुनेः शक्तिभिरुत्सिक्तं भगवत्तेजसान्वितम्" इत्युपक्रम्य इन्द्रवृत्रासुरयुद्धं वर्णयित्वा "भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्क्रम्य बलभिद्विभुः उच्चकर्त्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवौजसा" इत्युक्तम्। [जिह्वाख्यलतायाम्।

अहिजिह्वा स्त्री अहेर्जिह्वेव तदाकारशिखत्वात्। नाग-

अहिण्डुका स्त्री हिण्ड-उकञ् न०त०। सुश्रुतोक्ते कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः "अहिण्डुकाभिर्दष्टे तोददाहकण्डूश्वयथवोमोहश्च"। "अहिण्डुकाभिर्दष्टानामापदोविषनाशनम्" इति च सुश्रुतः।

अहित पु० न०त०। १शत्रौ। २पथ्यभिन्ने त्रि०। सुश्रुतोक्तानि अहितानि अपथ्यशब्दे २२६ पृष्ठे उक्तानि "अहितानिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः" रघुः "रामनाम इति तुल्यनामजे वर्त्तमानमहिते च दारुणे" रघुः "निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं वदिष्यन्ति तवाहिताः" गीता। चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान्। अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत" मनुः। "अहितो देहजोव्याधिर्हितमारण्यमौषधम्"।

अ(आ)हितुण्डिक पु० अहेस्तुण्डं मुखं तेन दीव्यति ठन् ठञ् वा। १व्यालग्राहिणि, २सर्पखेलके च।

अहिद्विष् पु० अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा द्विष्टवान् द्विष-भूते क्विप्। १गरुडे, २मयूरे, ३नकुले, ४इन्द्रे गरुडमयूरनकुलानां स्वभावसिद्धं तथात्वम् इन्द्रस्य वृत्रासुरद्वेष्टृत्वमहिजिच्छब्दे उक्तम् "अहिद्विषश्चाद्भुतता निशम्यताम्" माघः। क। अहिद्विषोऽप्युक्तार्थेषु। [स्वभावसिद्धे वैरे।

अहिनकुलिका स्त्री अहिनकुलयोर्वैरम् वुन्। सर्पनकुलयोः

अहिनिर्मोक पु० अहिना निर्मुच्यते निर्+मुच-कर्म्मणि घञ् ६त०। सर्पकञ्चुके (खोलस) इति ख्याते।

अहिनिर्लयणी स्त्री अहिर्निलीयतेऽस्याम् निर्+ली-ल्युट् ङीप्। (खोलस) इति ख्याते सर्पनिर्मोके। "तद्यथाऽहिनिर्लयणी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शेते" वृ०उ०।

अहिपताक पु० अहिषु पताका तदाकारोऽस्त्यस्य अच्। सर्पभेदे अहिशब्दे ५८१ पृष्ठे सुश्रुतोक्तसङ्केतोदृश्यः।

अहिपति पु० ६त०। वासुकिनागे। अहिनाथादयोऽप्यत्र।

अहिपुत्रक पु० अहेः पुत्रः इव कायति प्रकाशते कै-क। सर्पाकारे नौकाविशेषे (छिप्)।

अहिपूतन न० सुश्रुतोक्ते क्षुद्ररोगभेदे यथा "समासेन चतुश्चत्वारिंशत् क्षुद्ररोगा भवन्ति" इत्युपक्रम्य "निरुद्धगुदोऽहिपूतनं वृषणकच्छूर्गुदभ्रंशश्चेति" तान् गणयित्वा" "शकृन्मूत्र-

समायुक्तोऽधौतेऽपाने शिशोर्भवेत् । स्विन्नस्याक्लाप्यमानस्य कण्डूरक्तकफोद्भवा । कण्डूयनात्ततः चिप्रं स्फोटाः स्रावश्च जायते ।"एकीभूतं व्रणैर्घोरं तं विद्यादहिपूतनम्" इति तस्य लक्षणाद्युक्तम् । अस्य स्त्रीत्वमपि ॥ "धात्र्याः स्तन्यं शोधयित्वा बाले साध्याहिपूतना" । "पटोलपत्रत्रिफला-रसाञ्जनविपाचितम् । पीतं घृतं नाशयति कृच्छ्रामप्यहिपूत-नाम्" "चिकित्सन् सुश्रुतकच्छ्राण्यहिपूतनपानवत्" सुश्रु० ।

अहिफेन पु० अहेः फेनः गरलमिव तीक्ष्णगुणत्वात् । (आफिङ्) इति ख्याते १वृक्षनिर्यासभेदे । ६त० २सर्पलालायाञ्च ।

अहि(वु)बुध्न पु० अहेरिव बुध्नो मूलं यस्य । १रुद्रभेदे,२तद्देव-ताके ३उत्तरभाद्रपदनक्षत्रे ३मुहूर्त्तभेदे च । पृ० अहिर्बु-(र्बु)ध्नोऽहि(र्नु)र्बुध्न्योऽप्यत्र । तत्स्वरूपं ध्यानशब्दे वक्ष्यते । "अजैकपादहिर्बुध्नः विरूपाक्षश्च रैवतः" विष्णुध० । मुहूर्त्तभेदश्च अहःशब्दे ५७६ पृष्ठे उक्तः तन्नक्षत्रस्य तद्देव-ताकत्वञ्च अश्लेषाशब्दे ४६८ पृष्ठे उक्तम् ।

अहिभय न० अहेः, गूढस्थत्वात् आहताकारत्वाच्च अहि-तुल्यात् स्वपक्षात् भयम् । राज्ञां स्वपक्षजनिते १भये ६त० । २सर्पभये च । [भयनाशिकायाम् भूम्यामलक्याम् ।

अहिभयदा स्त्री अहिभयं द्यति खण्डयति दो-क । सर्पे

अहिभानु पु० अहिर्व्याप्यो भानुस्तद्गतिरस्य । सूर्य्यगतिहेतौ वायौ प्रवाहानिलेमैव सूर्य्यगतेर्ज्योतिषोक्तेस्तथात्वम् । "मरुतो अहिभानवः" ऋ० १,१७२,१ ।

अहिभुज् पु० अहिं भुङ्क्ते क्विप् ।१गरुड़े, २मयूरे, ३नकुले च

अहिभृत् पु० अहिमाभूषणतया बिभर्त्ति भृ–क्विप् । १शिवे

अहिम न० विरोधे न०त० । १उष्णस्पर्शे २तद्वति त्रि० ।

अहिमद्युति पु० अहिमा उष्णा द्युतिरस्य । १सूर्य्ये २अर्क-वृक्षे च अहिमकरादयोऽप्यत्र ।

अहिमन्यु त्रि० अहिरिव हिंस्रो मन्युरस्य । १हननशीले २अहितुल्यहिंस्रक्रोधे च "शवसाऽहिमन्यवः" ऋ० १,६४,८ । ६त० । ३सर्पक्रोधे च । [कुलीनामलतायाम् ।

अहिमर्द्दनी स्त्री अहिर्मर्द्द्यतेऽनया मृद–ल्युट् । गन्धना-

अहिमाय त्रि० अहेरिव कुटिला मायाऽस्य । वृत्रासुरादौ "वृहस्पतेरहिमायान् अभि द्यून्" ऋ० १,१९०,४ ।

अहिमार पु० अहिं मारयति मृ–णिच्–अण् । १अरिमेदक-वृक्षे सर्पमारके २गरुड़े ३मयूरे ४वृत्रासुरनाशके इन्द्रे च । [अरिमेदवृक्षे ।

अहिमेद(क) पु० अहिराहन्ताऽरिरिव मेदोऽस्य वा कप् ।

अहिरिपु पु० ६त० । १गरुड़े २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे च ५वृत्रशत्रौ इन्द्रे च । अहिजिच्छब्दे विवृतिः ।

अहिलता स्त्री अहिलोकस्य पातालस्य लता शाक०त० अहिरिव लता वा दीर्घाकारत्वात् । १ताम्बूल्याम् २अहि-द्वेष्ट्री लता शा०त० । ३गन्धनाकुल्याम् ।

अहिविद्विष् पु० ६त० । १गरुड़े २मयूरे ३नकुले ४कृष्णे ५गन्धनाकुलीवृक्षे वृत्रशत्रौ ६इन्द्रे च "द्रुतं धनुःखण्ड-मिवाहिविद्विषः" किरा० । क । अहिविद्विषोऽप्यत्र ।

अहिशुष्म त्रि० अह–व्याप्तौ इन् अहि व्यापि शुष्मं यस्य व्यापकबले । "आखाङ्गम्यादहिशुष्म !" ऋ०५,३३,५ ।

अहिसक्थ त्रि० अहिरिव दीर्घं सक्थि यस्य । १सर्पतुल्य-दीर्घसक्थियुक्ते उपचारात् २तदाधारदेशे पु० । तद्देश-स्यादूरभवम् सुवास्त्वा० अण् । आहिसक्थः । तद्देशा-दूरभवे देशादौ त्रि० ।

अहिहत्य न० हत्या हननं भावे क्यप् वेदे न० । १वृत्रासुर-हनने "अर्कमहिहत्ये ऊचुः" ऋ० १,१६१, । लोके स्त्रीत्वम् । २सर्पहनने स्त्री । [२इन्द्रे च ।

अहिहन् पु० अहिं सर्पं वृत्रासुरं वा हतवान् क्विप् । १गरुड़े

अहीन पु० अहोभिः साध्यते ख । अह समूहसाध्ये द्विरा-त्रादियागभेदे । स च ताण्ड्य०ब्रा० भाष्ये षोडश ऋत्विज उपक्रम्य "एतेऽहीनैकाहैर्याजयन्ति" आपस्त०उक्तः 'तएते होत्रादिनामका षोड़शर्त्विजो द्विरात्रादिभिरहीन-संज्ञकैरग्निष्टोमादिभिरेकाहसंज्ञकैर्याजयन्ति' भा० "अहीन यजनमशुचिकरमिति" श्रुतिः "अभिचारमहीनञ्च त्रिः कृत्वेह विशुध्यति" मनुः । अहीनामिनः स्वामी । २सर्पराजे वासुकौ पु० । न हीनः । ३अन्यूने त्रि० न न महीन महीन पराक्रमम् रघुः "वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वक-र्मसु" मनुः "त्वत्तः स्रुतमहीनकीर्त्ते:" भा०आ०प० ।

अहीनगु पु० सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "अहीनगुर्नाम स गां समग्रा महीनबाहुद्रविणः शशास" रघुः "रामस्य तनयोजज्ञे कुश इत्यभिविश्रुतः । अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चा-त्मजः । निषधस्य नलः पुत्त्रोनभः पुत्रो नलस्य तु । नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा ततः स्मृतः । क्षेमधन्वसुतस्त्वासी-द्देवानीकः प्रतापवान् । आसीदहीनगुर्नाम देवानीकात्मजः प्रभुः । अहीनगोस्तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः" । हरि०व०१६अ० ।

अहीनवादिन् त्रि० न हीनः वादी । "अन्यवादी क्रिया-द्वेषी नोपस्थापता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" इति स्मृत्युक्तहीनभिन्ने वादिनि ।

अहीमती स्त्री अहिरस्त्यस्याम् मतुप् शरादि०दीर्घः । नदीभेदे

अहीर पु० आभीरस्य पृषो० साधुत्वम् । आभीरे । [उक्तः ।

अहीरणादि पु०अरीहणादिगणे पाठान्तरम् स च गणः तच्छब्दे

अहीरणि पु० अहीन् ईरयति दूरीकरोति ईर—अनि । द्विमुखसर्पे तद्दर्शनाद्भीतरे सर्पाः पलायन्ते ।

अहीश्रुव पु०अहिरिव श्रूयते श्रु—क बा०दीर्घः । शत्रौ "पिप्रुं-दासमहीश्रुवम्" ऋ०८,३२,२ । "अहीश्रुवं शत्रुम्"भा०।

अहु त्रि० अह—व्याप्तौ उन् । व्यापके स्त्रियां ङीप् "पर उर्वीर्वा अन्या उपसदः परोऽह्वीरन्याः" शत०ब्रा० । अंहते आधारे उन् अंहु भगे न०। "यदस्य अंहुभेद्या कधु"य०२२,२८,"अंहु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः"दीपः ।

अहुत पु० नास्ति हुतं हवनं यत्र । धर्मसाधनत्वेऽपि अहोमे १वेदपाठे। "अहुतं च हुतञ्चैव तथा प्रहुतमेव च। ब्राह्म्यं हुतं प्राशितञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते" जपोऽहुतो हुतो-होमः प्रहुतो भौतिको बलिः । ब्राह्म्यं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम्" मनुः यस्य हवनं न कृतं तादृशे २हविरादौ त्रि० । "अथ यत् पुराणा नाश्नन्ति यथा अहुतस्य हविषो नाश्नीयात् एवं तस्याहीक्षितस्य नाश्नी-यात्" शत०ब्रा० ।

अहृणान त्रि० हृणी—रोषणे कण्ड्वा० ताच्छील्ये चानश् वेदे नि०न०त० । अक्रोधने । "किं मे हव्यमहृणानो-जुषेत" ऋ०७,८६,२ । लोके कचित् वेदे च अहृणीय-मानः । "राजाना चत्रमहृणीयमाना:" ऋ०५,६२,६ ।

अहे अव्य-अह+ए । १क्षेपे, वियोगे च । "अहे राम ! घनश्याम ! चुम्बामि मुखपङ्कजम् । यदि जीवामि शोकेन पुनः पश्यामि ते मुखम्" ।

अहेड त्रि० हेड-अनादरे अच् न०त० । अवज्ञाशून्ये

अहेडमान त्रि० हेड—शानच् न०त० । आद्रियमाणे अव-ज्ञाशून्ये "अहेडमानो वरुणः" ऋ० १,२४,११ ।

अहेतु पु०न०त०। १हेतुभिन्ने न०ब०। २हेतुशून्ये त्रि० वा कप् अहेतुकोऽप्युक्तार्थे । हेतुः कारणशब्देऽस्य । कारणञ्च कार्य्याव्यवहितक्षणे कार्य्याधिकरणे स्थितिशाली यथा घटा-दिकं प्रति मृत्तिकादि कटकादिकं सुवर्णादि । तयोस्तद-धिकरणे तत्पूर्व्वं स्थितत्वात् तथात्वम् । कारणताग्राहकौ च अन्वयव्यतिरेकौ । मतभेदे तद्ग्राहकाणि कारणशब्दे वक्ष्यन्ते

अहेरु पु० न हिनोति हि—रु न०त० । शतमूल्याम् ।

अहैतुक त्रि० हेतुत आगतम् ठञ् न०त० । १हेतुतोऽ-प्राप्ते २उद्दिश्यान्तराचकृतयाऽकृते । ३उपपत्तिशून्ये च । "यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्" गीता ।

अहो अव्य० न+हा-डो । १शोके, २धिगर्थे, ३विषादे, ४दयायां, ५सम्बोधने, ६विस्मये, ७प्रशंसायाम, ८वितर्के, ९असूयायाञ्च "अहो महत्त्वं महतामपूर्व्वम्" नीतिः "कुसुमधनुषोमन्दिरमहो" श्यामास्तवः । "अहो अहो-भिर्महिमाहिमागमे"नैष०।

अहोरात्र पु० अहश्च रात्रिश्च टच् समा० । सूर्य्योदयद्वय-मध्यवर्त्तिकाले षष्टिदण्डात्मके मानुषे दिने पित्राद्यहोरा-त्रमानन्तु—अहश्शब्दे ५७६पृष्ठे उक्तम् । त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यादहोरात्रस्तु तावतः । अहोरात्रे विभजते सूर्य्यो मानु-षदैविके" मनुः । "रात्राह्नाहाःपुंसि"पा०उक्तेः पुंस्त्वे-ऽपि आर्षत्वात् क्लीवम् "रात्रिञ्च तावतीमेव तेऽहोरात्र विदोविदुः" मनुः । [दिवसे गेये रथन्तरनामकसामभेदे ।

अहोरथन्तर न० अह्नि गेयं रथन्तरम् सामभेदः न रो रः ।

अहोरूप न० अह्नो रूपम् न रो रः । दिवसरूपे ।

अहोवत अव्य०अहो च वत च द्व०। १खेदे, २सम्बोधने ३अनु-कम्पायाञ्च । "अहोवत महत् कष्टम्" गणरत्न० "अहोवत महत् पापम्"गीता "अहोवतासि स्पृहणीयवीर्य्यः"कुमा०

अह्नवाय्य त्रि० ह्नु-बा० आय्य न०त० । निह्नवाकर्त्तरि । "सत्यं तत्तु र्वशे यदो विदानो अह्नवाय्यम्"ऋ०८,४५,२७

अह्नाय अव्य० ह्नु—घञ् वृद्धिः पृषो० यस्य यत्वं न०त० । शैघ्र्ये । "अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज" कुमा० "अह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम्" रघुः स्वच्छन्दो-च्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा—मूर्च्छन्मोहमहर्षि-हर्षविहितस्नानाह्निकाऽह्नाय वः" का०प्रा०।

अह्रयु त्रि० अह्रिमाहन्तारं शत्रुमृषति ऋष-उ । शत्रुं प्रति आभिमुख्येन गन्तरि "अह्रयूणां चिन्नियां अवि-व्याम्"ऋ० २।२८।३ ।

अह्रय त्रि० न जिह्रेति ह्री—अच् न०त० । निर्लज्जे "हणीमहे अह्रयं वाजमृग्मियम्" ऋ०३,२,४, ।

अह्रयाण त्रि०ह्री-बा० "आनच् न०त०। निर्लज्जे "अध एति सुषतिरह्रयाणा" ऋ० ७,८०,२ । [ऋ०९,५४,१ ।

अह्रि पु०ह्र-क्रि न०त० । कर्णो । "शुभ्रं इदुह्रे अह्रयः"

अह्रुत त्रि० ह्रु—क्त न०त० पृ० । अकुटिले "सर्भनमह्रुत क्रमा गिरः" ऋ०९,२४,६ ।

अह्रीक पु० नास्ति ह्रीर्यस्य । १ क्षपणके तस्य दिगम्बरत्वेन लज्जाहीनत्वात्तथात्वम् २निर्लज्जे त्रि० ।

अक्लव त्रि० न क्लवति चलति क्लव–अच् न०त० १भल्लातके । २विह्वलभिन्ने त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्ये बृहदभिधाने अकारादिशब्दसमूहः समाप्तः ।

आ

आ अव्य० आप–क्विप् पृ० पलोपः । १वाक्ये (वाक्यस्यान्यथात्वद्योतने पूर्व्वमेवममंस्था इदानीमेवमिति प्रतिपादने) २स्मृतौ (आ एवं मन्यसे इति स्मृतस्यान्यथा प्रतिपादने) ३अनुकम्पायाम् । ४समुच्चये, ५अङ्गीकारे, ६ईषदर्थे ७क्रियायोगे, ८सीमायां ९व्याप्तौ च । वाक्यस्मृतिभिन्नेऽस्य ङित्त्वमिच्छन्ति अङितोऽस्य एकाज्निपातत्वात् प्रगृह्यसंज्ञा ङितस्तु न । अतएवोक्तम् “मर्य्यादायामभिविधौ क्रियायोगेषदर्थयोः । य आकारः स ङित् प्रोक्तः वाक्यस्मरणयोरङित्” तत्र सीमायाम् आ–आत्मबोधात् आत्मबोधात् “लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” । व्याप्तौ अह्नास्यासकलात् । सकलं व्याप्येत्यर्थः । एतदर्थे विकल्पेन अव्ययीभावः। आत्मबोधम् । आसकलम् । धातुयोगः उपसर्गः । यथा आगच्छत् ग्रामात् । ईषदर्थे आकम्पः आकेकरः । वाक्यञ्च वाक्यार्थद्योतकता । स्मरणं प्रमाणान्तरायाऽगतस्य नतु शब्दमात्रेणावगतस्येति तयोर्भेदः ।

आकन पु० आ+कन–अच् । ऋषिभेदे कर्ण्वा० फिञ् । आकनायनिः तदपत्ये आनक इति वा पाठः ।

आकम्प पु० आ+ईषदर्थे कपि–घञ् । ईषत्कम्पे ।

आकम्पन त्रि०आकम्पते आ+कपि–युच् । १ईषत्कम्पनशीले । २भावे ल्युट् । ईषत्कम्पे न० । आ+कपि–णिच्–ल्यु । ३ईषच्चालके त्रि० । ततएव भावे ल्युट् । ४ईषच्चालने न० ।

आकम्पित त्रि०आ+कपि–कर्त्तरि क्त । १ईषत्कम्पिते “अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी” रघुः । भावे क्त । २ईषत्कम्पने न० । णिच्–कर्म्मणि क्त । ३ईषच्चालिते त्रि० ।

आकत्य न० न कृतः स्वच्छताकारी अकृतस्तस्य भावः ष्यञ् । अस्वच्छत्वकारित्वे । “न नञ्पूर्व्वात्तत्पुरुषादित्यादि” पा० सूत्रे तस्य पर्य्युदासात् तत्पुरुष एव ष्यञ् । बहुव्रीहौ तु तलादि । अकृतता अकृतत्वम् ।

आकम्प्र त्रि० आ+कपि–र । ईषत्कम्पशीले ।

आकर पु० आकुर्व्वन्ति संघीभूय कुर्व्वन्ति व्यवहारमत्र आ+कृ–घः । १समूहे, “शङ्खाकरकरग्रामसमर्थमण्डलमण्डलम्” कविकल्पद्रु० “बभूव वज्राकरभूषणायाः रघुः” । २श्रेष्ठे च । आकीर्य्यन्ते धातवोऽत्र कृ–अप् । ३रत्नाद्युत्पत्तिस्थाने “आकरे पद्मरागाणां जन्म काचमणेः कुतः” हितो० “शुचीनाकरकर्म्मान्ते भीरूनन्तर्निवेशने” “आयव्ययौ च नियतावाकारान् कोषमेव च” “सर्व्वाकरेष्वधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम्” मनुः । “दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः” रघुः । ४स्थानमात्रे च कमलाकरः पद्माकरइत्यादि । “हरिदश्वः कमलाकरानिव” रघुः “शैलेन्द्रोहिमवान्नाम धातूनामाकरो महान्” रामा० । आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदां सहवासः” नैष० ।

आकरिक त्रि० आकरे नियुक्तः ठञ् । स्वर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राज्ञा नियुक्ते तत्र हि नियुक्तस्य लोभाधिक्येन पापसम्भवात् तत्राधिकारस्य मनुना उपपातकमध्ये परिगणना कृता । “सर्व्वाकरेष्वधीकार इति” ।

आकरिन् त्रि० आकरः उत्पत्तिस्थानं प्राशस्त्येनास्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप् । “प्रशस्ताकरजाते । “दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः” किरा० ।

आकर्णं अव्य० कर्णपर्य्यन्तम् अव्य० । कर्णपर्य्यन्ते “आकर्णं शुक्लमितमस्य विकाशिकाशम्” माघः ।

आकर्णन न० आ+कर्ण–ल्युट् । श्रवणे “मुदा तदाकर्णन तत्पराभूत्” नैष० ।

आकर्ष पु० आकृष्यते विषयान्तरतोऽनेन आ+कृष–घञ् । १पाशके, २शारिफलके, ३द्यूते, ४इन्द्रिये धन्विनो ५धनुरभ्यासे च । भावे घञ् । ६आकर्षणे । आधारे घञ् । ७निकषे उपले । खलादिगतं धान्यमाकृष्यतेऽनेन करणे घञ् । अङ्कुशाकारे (आकुँड़ा) इति ख्याते ८काष्ठभेदे । “आकर्षः श्वेव आकर्षश्व:” सि०कौ०। आकर्षति कर्त्तरि अच् । ९आकर्षके त्रि० । माध्यन्याकर्षैः कुशैः” कात्या० १२,२,२०। मध्याकर्षैः कुशैः” कर्क० “आकर्षस्तेऽवाक्फलः सुप्रणीतोहृदि श्रोढोमन्त्रपदः समाधिः” भा० स० ६अ० आकर्षकः हृदयाकर्षकः समाधिः चिन्तनम् अवाक्फलः नीचफलः । आकर्षे (र्षे) ण चरति ठन् आकर्षिकः । आकर्षणचारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आकर्षक पु० आकर्षति सन्निकृष्टस्थं लौहं आ+कृष-ण्वुल्। (चुम्बक) इति ख्याते १अयस्कान्ते। २आकर्षणकर्त्तरि त्रि०। आकर्षे नियुक्तः आकर्षादि० कन्। आकर्षनियुक्ते "आकषः निकषोपल इति रेफरहितः पाठः युक्तः" सि० कौ०।

आकर्षण न० आ+कृष-ल्युट्। अन्यत्र स्थितस्य वस्तुनः १बलेन अन्यत्र नयने "योषिदाकर्षणे चैव विनियोगः प्रकीर्त्तितः" तन्त्रम्। आकृष्यतेऽनेन करणे ल्युट्। २आकर्षणसाधने तन्त्रोक्ते षट्कर्म्मान्तर्गते विधानभेदे च। यथा "अथाकर्षणविधानानि कथयामि समासतः। यदुक्तं त्रैपुरे तन्त्रे यच्चोक्तं भूतडामरे। श्रीवीजं मान्मथं वीजं लज्जावीजं समुद्धरेत्। प्रथमं प्रणवं दत्त्वा त्रिपुरादेविपदन्ततः। अमुकीति पदं द्वन्द्वमाकर्षेति द्विधा पदम्। स्वाहान्तं मन्त्रमुद्धृत्य जपेद्दशसहस्रकम्। षट्कोणञ्च समालिख्य रक्तचन्दनकुङ्कुमैः। षड्हुङ्कारयेन्मन्त्री लज्जावीजसमन्वितम्। षड्दीर्घभाक्स्वरैश्चैव नादविन्दुविभूषितम्। रक्तपुष्पाक्षतधूपनैवेद्यैः परिपूज्य ताम्। भावयेच्चेतसा देवीं त्रिनेत्रां चन्द्रशेखराम्। बालार्ककिरणप्रख्यां सिन्दूरारुणविग्रहाम्। पद्मञ्च दक्षिणे पाणौ जपमालाञ्च वामके। मन्त्रस्यास्य प्रसादेन रम्भामपि तथोर्व्वशीम्। आकर्षयेन्न सन्देहः किं पुनर्मानुषीमिह। भूर्ज्जपत्रे समालिख्य कुङ्कुमालक्तधारिणा। काश्मीरागुरुकस्तूरीरोचनामिलितेन तु। अनामारक्तमिश्रेण कामलाक्षीमनुं जपेत्। (ओँ श्रीं कामलाक्षि अमुकीमाकर्षय आकर्षय हुँ फट्)। इमं मन्त्रं जपेदादौ सहस्रैकं जपेत् पुनः। भूर्जपत्रं समादाय गुलिकां कारयेत् सुधीः। तेनैव साध्यपादोत्थमृत्तिकापङ्कवेष्टितम्। शोषितं तेजसा भानोर्वेष्टयेत् कटुभिस्त्रिभिः। प्रतिमां स्त्रीनिभां कृत्वा तस्यां क्षिपेत्तथोदरे। गुलिकां पातयेत् पात्रे प्रतिमां साध्यरूपिणीम्। तादृशाभिमुखीभूत्वा निर्जने निशि साधकः। यावद्गच्छति चित्तञ्च तावद्रूपं जपेन्मनुम्। यावदायाति संत्रस्ता मदनानलविग्रहा" तन्त्रसा०। तत्र होमसाधनद्रव्यमुक्तं तत्रैव। "आकर्षणे तथा होमं सतिलं मधुरान्वितम्"।

आकर्षणी स्त्री आकृष्यतेऽनया आ+कृष-ल्युट् टित्त्वात् ङीप्। उच्चस्थपुष्पाद्याहरणार्थे (आकुषि) १यष्टिकाभेदे। २मुद्राभेदे च मुद्राशब्दे विवरणम्।

आकर्षा(षा)दि पु० पाणिन्युक्ते कन्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे आक(ष)र्ष, त्सरु, पिशाच, पिचण्ड, अशनि, अश्मन्, चय, निचय, विजय, जय, आचय, नय, पाद, दीप, ह्रद, ह्राद, ह्लाद, गद्गद, शकुनि "आकर्षा(षा)दिभ्यः कन्" पा०।

आकर्षिन् त्रि० आ+कृष-णिनि। आकर्षकारके स्त्रियां ङीप्। समूपूर्व्वात् तु। दूरगामिनि गन्धे। सहि दूरादेव नासिकां प्राप्य घ्रातपुरुषं स्वग्रहणायानुकूलयन् समाकर्षतीवेति तस्य तथात्वम्।

आकलन न० आ+कल-ल्युट्। १आकाङ्क्षायाम्, २ग्रहणे ३संग्रहे ४गणने ५ऽनुसन्धाने च "सैव्यापि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा" माघः।

आकलित त्रि० आ+कल-क्त। १अनुसृते २ग्रथिते च। प्रहितभुजाऽऽकलितस्तनेन निन्ये"। "सुवर्णसूत्राकलिताधराम्बराम्" इति च माघः।

आकल्प पु० आ+कृप-णिच्-घञ्। १वेशरचनायाम्, २भूषणे च "रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम्" शिवध्यानम्। "आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः" "अकृतकविधिसर्व्वाङ्गीणमाकल्पजातम्" रघुः। ३कल्पपर्य्यन्ते अव्य०। "आकल्पं नरकं भुङ्क्ते" इति स्मृतिः।

आकष पु० आकष्यते यत्र कष-अच्। स्वर्णादिकषणसाधने (कोष्टि) प्रस्तरभेदे। आकषे नियुक्तः कन्। आकषकः तत्रनियुक्ते त्रि०। तेन चरति ष्ठन् आकषिकः तेन चारिणि। स्त्रियां ङीष्।

आकस्मिक त्रि० अकस्मादित्यव्ययं कारणाभावे कारणं विना भवः विनया० ठक् टिलोपः। अकस्माद्भवे। स्त्रियां ङीप्। जगत आकस्मिकत्ववादिनश्चार्वाका इत्थमाहुः। अकस्मादेव भवति कार्य्यं न किञ्चिदपेक्षमिति तदेतन्मतम् गौ० सू० उक्तम्। "अनिमित्ततोभावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिवत्" एतदवतरणिकायां वृत्तिः। यदि कार्य्याणामाकस्मिकत्वं तदा न परमाण्वादीनामुपादानत्वं न चेश्वरस्य निमित्तत्वमत आकस्मिकत्वनिराकरणाय प्रकरणमारभते तत्र पूर्ब्बपक्षसूत्रम् अनिमित्तत इत्यादि। प्रथमार्थे तसिल्। अनिमित्ता भावोत्पत्तिरित्यर्थः तथा च घटाद्युत्पत्तिर्न कारणनियम्या उत्पत्तित्वात् कण्टकतैक्ष्ण्यमयूरचित्रताद्युत्पत्तिवत् इति सूत्रतात्पर्य्यम्" कुसुमा० हरि० "अकस्मादिति किं हेतुनिषेधपरं वा स्वातिरिक्तहेतुनिषेधपरं पारमार्थिकहेतुनिषेधपरं वा। अत्रोभयत्राहेतुकत्वमन्योऽलीकहेतुकत्वं पर्य्यवस्यति"। तथा च आकस्मिकशब्दस्य तादृशार्थचतुष्टयपरता। "स्वभाव-

दित्यर्थं परं वेत्युक्तेश्च स्वाभाविकार्थताऽपि तु सर्व्व द० सं० "नन्वदृष्टानिष्टौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेन्न तद्भद्रं स्वभावादेव तदुपपत्तेः" अतएवोक्तम् "अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथानिलः। केनेदं चित्रितं तस्मात् स्वभावादेव तत्स्थितिरिति चार्व्वाकमतम् तस्या-युक्तत्वपरीक्षणं चार्व्वाकशब्दशेषे दृश्यम्।

आकाङ्क्षा स्त्री आ+काङ्क्ष—अङ्। १अभिलाषे, न्यायमते २वाक्यार्थज्ञानहेतौ यत्पदं विना यत्पदस्यानन्वयस्तत्पदे तत्पदवत्त्वरूपे, संबन्धे ३ पदान्तरव्यतिरेकेणान्वयाभावे च "यत्पदेन विना यस्यानुभावकता भवेत् आकाङ्क्षा" भाषा० शब्दचिन्तामणौ तु "अथ केयमाकाङ्क्षेत्याक्षिप्य "उच्यते अभि-धानापर्य्यवसानमाकाङ्क्षेति" लक्षयित्वा स्वयमेव तद्विवृतं यथा "यस्य येन विना स्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तस्य तदपर्य्यवसानं ना-म, विभक्तिधात्वाख्यातक्रियाकारकपदानां परस्परं विना पर-स्परस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम्। परमते नीलोघटोनास्तीति नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थानां कारकाणाञ्च न पर-स्परमन्वयबोधः। विशेषणान्वितविभक्त्यर्थानन्वयादिति वि-शिष्टैर्विशेष्यैर्नान्वयः। किन्त्वार्थः समाजः। अस्माकन्तु नीलघटयोरभेदानुभवबलादभेद एव संसर्गः। विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्था। यद्वा समानविभक्तिकयोरभेदानुभवबला-द्विशेषणान्वितविभक्तेरभेदार्थकत्वम् अतोविशेषणविशेष्यभा-वानुभावकत्वं तत्तत्पदयोर्न परस्परं विना। द्वारमित्यध्या-हारं विना प्रतियोग्यलाभान्न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् विश्व-जिता यजेत" भवेदं कार्य्यमिति प्रवर्त्तकं तात्पर्य्यविषयज्ञानं नाधिकारिणं विनेति तदाकाङ्क्षा। यद्वा कर्त्तुरिवाधिका-रिणोऽप्याक्षेपादेर्लाभ इति तदन्वयोन शाब्दः किन्त्वानु-मानिकः। गौणलाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे तदुपस्थापि-तस्याप्यध्याहृतस्येवेतरपदं विना नानुभावकत्वम् घटः कर्मत्व-मानयनं कृतिरित्यादावभेदेन नान्वयबोधोऽयोग्यत्वात् तत्तत् पदेभ्यस्तात्पर्य्यविषयतत्तत्पदार्थस्वरूपज्ञानञ्च पदान्तरं विनैव घटमानयतीत्यत्रेव क्रमेण तथान्वयतात्पर्य्येऽपि क्रियाकारकभावेन नान्वयबोधः नामविभक्तिधात्वा-ख्यातक्रियाकारकपदार्थानामन्वयबोधे तान्येव समर्थानि न तु तदर्थकानि पदान्तराणि अग्निः करणत्वमोदनः कर्म्मता पाकः कृतिरिष्टसाधनता इति पदेभ्योऽग्निनौ-दनं पचेदित्यत्रेवान्वयाबोधनात् अग्निकरणकौदनकर्मक-पाकविषयकृतिरिष्टसाधनमिति वाक्यं न पदम्। अतएव द्वारमित्यत्र पिधेहीति पदाध्याहारः। क्रियापदार्थस्यान्यत उपस्थितावपि कारकानन्वयात्। असामर्थ्यन्तु स्वभावात्। अनासन्नमप्यासन्नदशायामासन्नभ्रमेणैवान्वयबोधसमर्थमेव। व-ह्निना सिञ्चतीत्यत्र क्रियाकारकपदयोरन्वयबोधसामर्थ्ये-ऽप्ययोग्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं दाहे समर्थस्याग्नेर्मणिरिव। अतएव योग्यताभ्रमात् प्रतिबन्धकाभावे ततोऽप्यन्वयबोधः। न हि स्वभावतोऽसमर्थमारोपितसामर्थ्यमिह भवति पचति-वेति प्रकृते तु पदार्थस्वरूपज्ञानं न त्वन्वयभ्रमोऽपि। पुरु-षपदं विनापि राज्ञ इत्यस्य पुत्रेण समं स्वार्थानुभावकत्वमिति न तदाकाङ्क्षा यद्वा त्रयाणां स्मरणेऽजनितान्वयबोध-दशायां पुरुषान्वयतात्पर्य्याभावान्नान्वयबोध इत्यपेऽपि तथा। न च पुत्रस्योत्थिताकाङ्क्षत्वात्तेनैवान्वयबोध इति वाच्यं तात्पर्य्यवशात् क्वचित् पुरुषेणैव प्रथमसन्वयबोधात् अतएवान्वयबोधसमर्थत्वे सत्यजनिततात्पर्य्यविषयान्वय-बोधकत्वमाकाङ्क्षेति केचित्। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामन्वयबोधे जनितेऽपि वाक्यैकवाक्यतावत् क्रियाकारकपदयोरजनिता-न्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा। नव्यास्तु पदविशेषजन्या पदार्थो-पस्थितिः, घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्येवंविधपदाजन्य-पदार्थोपस्थितिर्वाऽऽसत्तिरन्वयबोधाङ्गमित्यासत्त्यभावादेवं विधशब्दान्नान्वयबोधः त्वयाप्येवंविधपदार्थोपस्थितेना-काङ्क्षाहेतुत्वेनावश्यमुपेयत्वात् जनितान्वयबोधान्नान्वया-न्तरबोधस्तात्पर्य्याभावादित्याकाङ्क्षायाः कारणत्वमेव नास्ति किन्तु स्वजनकोपस्थितेः परिचायकत्वमिति"। अत्र दिङ्-मात्रं माथुरी व्याख्या प्रदर्श्यते प्रपञ्चस्तु तत एवावगन्तव्यः। "सिद्धान्तयति अभिधानेति अभिधानपदं करणव्युत्पत्त्या-शब्दोच्चारणपरम् अभिधत्ते यतस्तस्यापर्य्यवसानं फलानुत्-पादस्तथा च तदुच्चारणजन्यतादृशशाब्दबुद्धौ तदुच्चारण-जन्यतादृशशाब्दधीप्रागभाव आकाङ्क्षा इति फलितं तच्च पूर्व्वोक्तरूपेण दुष्टम्। न चाभिधानपदं भावव्युत्-पत्त्या शाब्दबोधपरं तस्यापर्य्यवसानम् अभावः तथा च तादृशशाब्दबोधे तादृशशाब्दबोधाभाव आकाङ्क्षा इति फलितमिति वाच्यं घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेरित्यतः पारिभाषिकमभिधानापर्य्यवसानपदार्थमाह यस्येति। यत् पदेति यत्पदं विनेत्यर्थः। न स्वार्थान्वयानुभावकत्वमिति न यादृशान्वयबोध इत्यर्थः तस्य तदिति तत्पदस्य तत्-पदवत्त्वमित्यर्थः। अपर्य्यवसानं तादृशान्वयबोधेऽभिधाना-पर्य्यवसानं तथा च यत्पदनिष्ठयत् पदव्यतिरेकप्रयु-क्तयादृशबुद्ध्यभावः तत्पदस्य तत्पदवत्त्वं तादृशान्वयबुद्धे-रभिधानापर्य्यवसानमिति फलितार्थः। पदत्वमत्र शब्दत्वम्।

प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्य्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः तत्प्रतियोगिजन्यतादृशप्रतियोगिकत्वं तत्प्रयुक्तत्वम्। भवति चाव्यवहितपूर्ब्ववर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्यानुस्वारपदस्य व्यतिरेकप्रयुक्तो घटवत्कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव इति। घटपदस्यानुस्वारपदवत्त्वं तादृशान्वयबोधस्याकाङ्क्षा। एवं विनिगमनाविरहेणाव्यवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेनानुस्वारपदनिष्ठस्य घटपदव्यतिरेकप्रयुक्तोऽपि घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभाव इति तादृशशाब्दबोधेऽनुस्वारपदस्य घटपदवत्त्वमपि आकाङ्क्षा। अव्यवहितपूर्ब्ववर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदस्य कर्मत्वपदवत्त्वम्, अव्यवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदस्य घटपदवत्त्वञ्च न घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा-अव्यवहितपूर्ब्ववर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्त्तितारूपसमभिव्याहारसम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य च व्यतिरेकयोर्घटवत् कर्मत्वमिति भेदान्वयबुद्ध्यभावाप्रयोजकत्वात्। कारणाभावस्यैव कार्य्याभावप्रयोजकत्वात् अव्यवहितपूर्ब्ववर्त्तितासम्बन्धेन घटपदनिष्ठस्य कर्मत्वपदस्याव्यवहितोत्तरवर्त्तितासम्बन्धेन कर्मत्वपदनिष्ठस्य घटपदस्य भेदान्वयबुद्धावहेतुत्वात्"।

'वेदान्तपरिभाषायान्तु अन्यथोक्तं यथा तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकाङ्क्षा क्रियाश्रवणे कारकस्य कारकश्रवणे क्रियायाः करणश्रवणे इतिकर्त्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वात्। अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थबोधात् योग्यत्वमुपात्तं तदवच्छेदकञ्च क्रियात्वकारकत्वादिकमिति नातिव्याप्तिः। अभेदान्वये च समानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यत्वं तदवच्छेदकमिति तत्त्वमस्यादिवाक्येषु नाव्याप्तिः। एतादृशाभिप्रायेणैव बलाबलाधिकरणे "सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन"मित्यत्र वैश्वदेवयागस्यामिक्षान्वितत्वेन न वाजिनाकाङ्क्षेत्यादिव्यवहारः। ननु तत्रापि वाजिनस्य जिज्ञासाविषयत्वेऽपि तद्योग्यत्वमस्त्येव, प्रदेयद्रव्यत्वस्य यागनिरूपितजिज्ञासाविषयतावच्छेदकत्वात् इति चेन्न स्वसमानजातीयपदार्थान्वयबोधविरहसहकृतप्रदेयद्रव्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वेन वाजिनद्रव्यस्य स्वसमानजातीयामिक्षाद्रव्यान्वयबोधसहकृतत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावात्। आमिक्षायान्तु नैवं, वाजिनान्वयस्य तदानुपस्थानात्। उदाहरणान्तरेष्वपि दुर्ब्बलत्वप्रयोजकाकाङ्क्षाविरह एवमेव द्रष्टव्यः"। "आकाङ्क्षेयं तगुरुतया नैव गन्तुं समर्थेति" पदाङ्कदूतम्। "साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधः पदार्थान्वयगोचरः" इति "योग्यतार्थगताकाङ्क्षा शब्दनिष्ठानुभाविका" इति शब्दशक्ति०। "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" सा०द०। "आकाङ्क्षाप्रतीतिपर्य्यवसानविरहः स च जिज्ञासारूपः" सा०द०।

आकाङ्क्षित त्रि० आ+काङ्क्ष–कर्म्मणि क्त। इच्छाविषये।

आकाङ्क्षिन् त्रि० आकाङ्क्षति आ+काङ्क्ष–णिनि। इच्छावति "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञोविधिदृष्टोय इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः" गीता। स्त्रियां ङीप्। "तं भावार्थप्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्" रघुः।

आकाय पु० आ+चि-कर्म्मणि घञ् चितौ कुत्वम्। १ चीयमानेऽग्नौ "आकायमग्निं चिन्वीत" सि०कौ०उ०। २ निवासे इति केचित् तत्र कुत्वं चिन्त्यमूलम्।

आकार पु० आ+कृ–घञ्। १ मूर्त्तौ, २ अवयवसंस्थानविशेषे च। आक्रियते आविष्क्रियते हृद्गतभावोऽनेन आ+कृ-करणे घञ्। ३ हृद्गतभावावेदके मुखप्रसादवैवर्ण्यरूपे प्रीत्यप्रीतिसूचके देहचेष्टने। भावे घञ्। ४ हृद्गतभावावेदने, ५ इङ्गिते च। "आकारच्छादयमानोऽपि न शक्योविनिगूहितुम्। बलाद्धि विवृणोत्येष भावमन्तर्गतं नृणाम्" "आकारसदृशप्रज्ञः" रघुः। "तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च" रघुः। "इङ्गितं हृद्गतोभावो बहिराकार आकृतिः"। सज्जनः। ६ तादात्म्ये ७ अभेदोपगमे च। आकारश्च सांख्यादिमतसिद्धः अभेदस्थानीयः पदार्थभेदः विषयिताविशेषो वा। "यत् संबद्धं सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत् प्रत्यक्षमिति" सां०सू०। "सम्बद्धं भवत् सम्बद्धवस्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिवृत्तिः तत् प्रत्यक्षम् स्वार्थसन्निकर्षजन्याकाराश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षमिति फलितम्। "वृत्तिः संबन्धार्थं सर्पती"त्यागामिसूत्रात् वृत्तेर्न सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराद्यग्रहणम् चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिश्च प्रदीपस्य शिखातुल्या बाह्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारोल्लेखिनी भवतीति नासम्भवः" भा०। वेदान्तिभिरपि अन्तःकरणस्य [illegible]कारेण बुद्धिवृत्तेस्तदाकारत्वमुररीकृतं यथोक्तं वेदा०परिभा०। 'यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते। स एव परिणामो वृत्ति-

रित्युच्यते। अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् तथा चायं घट इत्यादि प्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र देशे समवस्थानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात्”। सचाकारस्तेषां मते बाह्यवस्तुविषयसत्त्वेन तत्सन्निकर्षेण सम्भवति। बाह्यवस्तुसत्त्वानङ्गीकर्त्तृमते तु अनादिवासनयैव तदाकारोल्लेख इति यथोक्तं सर्व्वदर्शन स०”। “तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशवदिति सिद्धम्। तदुक्तम् “नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः। ग्राह्यग्राहकवैधुर्य्यात् स्वयं सैव प्रकाशते” इति। ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यत् येन वेद्यते तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते ज्ञानेन नीलादयः। भेदे हि सत्यधुना अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिंश्चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाऽभेदवासनैव निमित्तम्। यथोक्तम् ‘सहोपालम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः। भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये” इति। अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्य्यासितदर्शनैः। ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यत इति” च। न च रसवीर्य्यविपाकादि समानमाशामोदकोपार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्व्यवहर्त्तृपरिज्ञानानुरोधेन विभिन्नग्राह्यग्राहकाकाररूपवत्तया तिमिराद्युपहताक्षाणां केशेन्द्रनाडीज्ञानाभेदवदनाद्युपप्लववासनासामर्थ्याद्व्यवस्थोपपत्तेः पर्य्यनुयोगायोगात्। यथोक्तम् “अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते। विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवाः। तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत्। यदा तदा न सञ्चोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणेति”। तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति सिद्धम्”। “अन्येतु न तन्मन्यन्ते तथा हि यदुक्तं ग्राह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात्। न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात्। ननु भेदे सहोपालम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशत्वैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च। नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययाद्व्यतिरेकात्। अथोच्येत ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेव प्रतिभासत इति न तत्राहमुल्लेख इति। यथोक्तं “परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः। ज्ञानस्याभेदिनो बाह्यप्रतिभासोऽप्युपप्लव” इति “यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत” इति च। तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गाच्च अविसंवादान्नीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्युपेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च। एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायवदाभासतां भजेत्। अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं तद्ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव बाणो भवन्तं प्रहरेत्। ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् न तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्य्यनुयोगपरिहारौ समग्राहीषाताम्। “भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः। हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्पणक्षममिति”। तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम्”। आकारे कुशलः ठञ् आकारिकः। तत्र निपुणे त्रि०।

आकारगुप्ति स्त्री गुप-क्तिन् आकारस्य हृद्गतभावस्य गुप्तिर्गोपनम्। रत्यादिजनितसुखप्रसादस्य भयजनितविषादादेश्च अन्यहेतुकत्वप्रख्यापनेन वास्तविकत्वापह्नवे गोपने।

आकारण न० आ+कृ-णिच् ल्युट्। १आह्वाने। युच् स्त्रीत्वात् टाप्। आकारणाप्यत्र।

आकाल अव्य० कालपर्य्यन्तम् अव्ययी०। यत्काले निमित्तं पूर्व्वदिने जातम् तत्परदिने तत्कालपर्य्यन्ते “भार्य्याः परमगुरुसंस्थायां चाकालमभोजनं कुर्व्वीरन्निति” आपस्त०।

आकालिक त्रि० अकाले भवं ठञ्। १असमयोत्पन्ने वस्तुनि। स्त्रियां ङीप् “आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्ति”मिति कुमार०। समानकालौ आद्यन्तौ यस्य समानकालस्य आकाल देशः

इकञ् च नि० इति मल्लि०। २आशुविनाशिनि, आद्यन्तयोरभावात्,। आकालं व्याप्नोति ठञ्। ३पूर्व्वदिवसे यत्समये उत्पत्तिः परेद्युस्तत्समयपर्य्यन्तव्यापके काले "आकालिकमनध्यायमेतेष्विति" "एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि" "आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्व्वाद्भुतेषु च" इति च मनुः। आशुविनाशित्वात् ४विद्युति स्त्री।

आकाश पुंन० समन्तात् काशन्ते सूर्य्यादयोऽत्र। १खनामख्याते द्रव्यभेदे। स च न्यायादिमते नित्यः सर्वमूर्त्तसंयोगी शब्दमात्रविशेषगुणकः संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागरूपसामान्यगुणकश्च। तत्सत्त्वे प्रमाणञ्च मुक्ता० दर्शितम् यथा "शब्दोविशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यवहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्, स्पर्शवत्। शब्दोद्रव्यसमवेतः गुणत्वात् संयोगवत् इत्यनुमाने शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्व्वकप्रत्यक्षत्वात्, सुखवत्। पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुणपूर्व्वकेति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति। शब्दोन दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात्, नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत् इत्यञ्च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यतीति। न च वाय्ववयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्व्वकः शब्दउत्पद्यतामिति वाच्यम् अयावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात्"। "व्याख्यानञ्च दिनक० "शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति द्रव्याश्रितत्वात् इत्येवंरूपं बोध्यम्। दर्शितं सूचितम्। अत्रानुमाने स्वरूपासिद्धिं परिहर्त्तुमाह तथाहीति घटादौ व्यभिचारवारणाय चक्षुर्ग्रहणायोग्येति आत्मनि व्यभिचारवारणायबहिरिन्द्रियग्राह्येति रसत्वादौ व्यभिचारवारणायजातिमदिति एतच्चानुमानमग्रिमद्रव्यसमवेतत्वसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिनिरासायेति बोध्यम्। गुणत्वादिति एतदनुमानेनोक्तपरिशेषानुमानहेतौ विशेष्यासिद्धिर्निरस्ता। विशेषणासिद्धिं वारयितुमाह शब्दोन स्पर्शवद्विशेषगुण इति। न स्पर्शवतोद्रव्यस्य पृथिव्यादिचतुष्टयस्य विशेषगुण इत्यर्थः। अकारणगुणपूर्व्वकप्रत्यक्षत्वादिति अकारणगुणपूर्व्वकत्वे सति प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। हेतुसत्त्वं प्रतिपादयितुमाह जन्य इति। जलपरमाण्विति अनित्यानां पार्थिवरूपादीनां केषाञ्चिदग्निसंयोगासमवायिकारणत्वात् केषाञ्चित्कारणपूर्व्वकत्वादतोपेक्षा। न दिक्कालेति शब्द इत्यनुवर्त्तते बहिरिन्द्रियेति। मनसोऽप्यदिन्द्रियं बहिरिन्द्रियं तेन प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। एतेनात्मगुणग्राहकेन्द्रियत्वं बाह्येन्द्रियत्वं तच्च मनस्यपि प्रसक्तं तेनापि रूपादिग्रहणादिति निरस्तम्। इत्यञ्च अनेन प्रकारेण पृथिव्याद्यष्टद्रव्यानाश्रितत्वसिद्धौ च। सिध्यति इति पूर्व्वोक्तपरिशेषानुमानेन सिध्यतीत्यर्थः। नन्वेतत्सर्वं तदोपपद्येत यदि शब्दस्य विशेषगुणत्वे किञ्चित्प्रमाणं स्यात् तत्र वयं न मानं पश्याम इति चेत् न शब्दोविशेषगुणः लौकिकप्रत्यासत्त्येन्द्रियग्राह्यत्वे सति लौकिकप्रत्यासत्त्या द्वीन्द्रियग्रहणयोग्यताराहित्ये च सति गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वादित्यनुमानस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् प्रभात्वमादाय व्यभिचारवारणाय गुणत्वव्याप्येति गुरुत्वत्वमादाय व्यभिचारवारणाय प्रथमं सत्यन्तं, संख्यात्वमादाय व्यभिचारवारणाय द्वितीयं सत्यन्तम्। सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहधर्माधर्मभावनासु प्रकृतहेतोरभावेऽपि तत्र हेत्वन्तरेणैव विशेषगुणत्वं साधनीयमिति भावः। पूर्व्वोक्तानुमाने बाधं स्वरूपासिद्धिं च आशङ्कते न चेति। वायाविति तथा च स्पर्शवद्वायुगुणत्वस्य तत्र सत्त्वात्तदभावसाधने बाध इति भावः। कारणगुणपूर्व्वकत्वकथनं तु अकारणगुणपूर्व्वकत्वघटितहेतोरसिद्धिप्रदर्शनार्थम्। अयावद्द्रव्यभावित्वेनेति स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत् तद्भिन्नत्वेनेत्यर्थः। ननु तथाप्याकाशे प्रत्यक्षमेव प्रमाणं किमिति नोपन्यस्तमिति चेन्न चाक्षुषत्वे प्रयोजकस्य महत्त्वे सत्युद्भूतरूपवत्त्वस्याकाशेऽसंभवेन चक्षुषः प्रमाणत्वासम्भवात्। ननु यदि आकाशो न चाक्षुषस्तदेह पक्षीति चाक्षुषेऽधिकरणत्वेन किं भासत इति चेदालोक एवेति कल्पद्रुम"। "निष्क्रमणप्रवेशनाद्युत्क्षेपणधर्म्मवत्त्वादाकाशसिद्धिरिति सांख्यादयोमन्यन्ते" सांख्यमताभिप्रायेणैव श्रूयते। "आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चेत्युक्तम्"। "शब्दः श्रोत्रेन्द्रियञ्चापि छिद्राणि च विविक्तता। वियतोदर्शिता एते गुणा गुणविचारिभिरिति" च वेदान्तिभिरुक्तमिति वेदितव्यम्। तदेतन्मतं वै० सूत्रे निराकृतम् यथा "निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् २०। तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः २१। कारणान्तरानुकॢप्तिवैधर्म्याच्च २२। संयोगादभावः कर्म्मणः २३। कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्टः २४। कार्य्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः २५ परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः २६।

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य २७ । द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते२८ । तत्त्वम्भावेन २९ । शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च३० ।" सू० "इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्क्षेपणादीन्यपि कर्म्माणि संगृह्णाति स्पर्शवद्द्रव्यसञ्चारो, निष्क्रमणं, प्रवेशनञ्च तत्कार्य्यमाकाशस्य लिङ्गमिति सांख्याः २० । तदेतद् दूषयितुमाह । निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म्म न तावत् समवायिकारणतया आकाशमनुमापयति कर्म्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणकत्वात् न कर्म्मापि व्यासज्यवृत्तीत्युक्तं न वाऽमूर्त्तवृत्तीति २१। ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह । अनुक्लृप्तिर्लक्षणम् अनुकल्प्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुक्लृप्तिर्लक्षणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः । द्रव्यन्तावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरूपाणां पटरूपं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता महतीति संज्ञां लभते गुरुप्रतिपत्तिकत्वात्, द्वितीया च यथा आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इयञ्चासमवायिकारणता लघ्वीति संज्ञां लभते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, आकाशस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्म्मणि न समवायिकारणता नाप्यसमवायिकारणता तथाच न कर्म्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति२२ । ननु निमित्तकारणमस्तु कर्म्मण्याकाशम्, दृश्यते ह्याकाशे पक्षिकाण्डादीनां सञ्चारमत आह । मूर्त्तसंयोगेन कर्म्मकारणस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्म्मणोऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्याव्यापकत्वात्, तस्मादाकाशान्वयोऽन्यथासिद्ध एव नाकाशनिमित्ततां साधयतीत्यर्थः२३। एवं सांख्यमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् परिशेषानुमानाय पीठमारचयन्नाह । पृथिव्यादिलक्षणे कार्य्ये ये विशेषगुणा रूपादयस्ते कारणगुणपूर्व्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्वे सति वाह्यैकेन्द्रियमात्रग्राह्यत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्य्यं नोपलभ्यते यत्र कारणगुणपूर्व्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः२४। ननु वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहादौ कार्य्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तत्कारणगुणपूर्व्वकः स्यादत आह । भवेदेवं यथा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तज्जातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपलब्धस्तत्सजातीयश्चेत् वीणावेणुमृदङ्गादावप्युपलभ्येत नचैवम्, प्रत्युत निःशब्दैरेवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् नीरूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटघटाद्यारम्भस्यादर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानुभूयेत नह्येकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्र्येणानुभूयन्ते तस्मान्न स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः २५ । नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह । शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्य्ये अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि धीः स्यात् नत्वेवमस्ति, किन्तु शङ्खः पूर्य्यते, वीणा वाद्यते इति प्रतियन्ति लौकिकाः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः वाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवत्, अपि च शब्दो यद्यात्मनो विशेषगुणः स्याद्बधिरेणाप्युपलभ्येत दुःखादिवत् । तस्मात् सूक्तं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति, नात्ममनसोर्गुण इति समासे कर्त्तव्ये यदसमासकरणं तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् २६ । यदर्थमयं परिकरस्तदाह शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतोदृष्टाद्द्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणश्चायं वाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं, सर्व्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् २७ । शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह । अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि, गुणवत्त्वाद्यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः २८। तत् किं बहून्याकाशानि एकमेव वेत्यत आह । व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थः २९ । नन्वनुगतप्रत्ययमहिम्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथमेकत्वं तद्दृष्टान्तेन सेत्स्यतीत्यत आह । तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः । वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति । आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धिरिति वक्ष्यते' २०७प० । इत्थं च तस्य नित्यत्वं

निरवयवद्रव्यत्वादिति सिद्धम् । सांख्यादयस्तु शब्दतन्मात्रतस्तदुत्पत्तिं स्वीचक्रुः "प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि" इत्युपक्रम्य "पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि" इत्युक्तेः । वेदान्तिनस्तु अविद्यासहकृतब्रह्मण एव सकाशात्तदुत्पत्तिमङ्गीचक्रुः तस्य चोत्पत्तिमत्त्वे "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः" इति श्रुतिर्मानम् । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणः सर्व्वभूतकारणत्वान्यथानुपपत्त्याऽपि तस्योत्पत्तिमत्त्वम् । श्रुतेर्गौणोत्पत्तिपरत्वं च आशङ्कापूर्व्वकं शा० सूत्रभाष्ययोर्निराकृतं यथा । "नवियदश्रुतेः" सू० "वेदान्तेषु तत्र तत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतय उपलभ्यन्ते । केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न । तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति केचिन्न । एवं जीवस्य प्राणानाञ्च । एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते । विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षत्वं स्थापितं तद्वत् स्वपक्षस्यापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षत्वमाशङ्क्येतेत्यतः सर्व्ववेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्म्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते । तदर्थनिर्म्मलत्वे च फलं यथोक्ताशङ्कानिवृत्तिरेव । तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य विचिन्त्यते किमस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । न वियदश्रुतेरिति न खल्वाकाशमुत्पद्यते कस्मात् अश्रुतेः नह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति । छान्दोग्ये हि "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति" सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य "तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं तेजआदिं कृत्वा त्रयाणां तेजोऽबन्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते । श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रियार्थविज्ञानोत्पत्तौ । न चात्र श्रुतिरस्त्याकाशोत्पत्तिप्रतिपादिनी तस्मान्नास्त्याकाशस्योत्पत्तिरिति" भा० "अस्ति तु" सू० । तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । मा नामाकाशस्य छान्दोग्ये भूदुत्पत्तिः श्रुत्यन्तरे त्वस्ति । तैत्तिरीयकाः समामनन्ति "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" प्रकृत्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत" इति । ततश्च श्रुत्योर्विप्रतिषेधः क्वचित्तेजःप्रमुखा सृष्टिः क्वचिदाकाशप्रमुखेति । नन्वेकवाक्यताऽनयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यं युक्ता न तु सावगन्तुं शक्यते कुतः "तत्तेजोऽसृजतेति" सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयेन सम्बन्धानुपपत्तेः तत्तेजोऽसृजत तदाकाशमसृजतेति । ननु सकृच्छ्रुतस्य कर्त्तुः कर्त्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते यथा स सूपं पक्त्वौदनं पचतीति । एवं तदाकाशं सृष्ट्वा तेजोऽसृजतेति योजयिष्यामः । नैवं युज्यते प्रथमजत्वं हि छान्दोग्ये तेजसोऽवगम्यते तैत्तिरीयके त्वाकाशस्य । न चोभयोः प्रथमजत्वं सम्भवति । एतेनेतरश्रुत्यक्षरविरोधोऽपि व्याख्यातः । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यत्रापि तस्मात् आकाशः सम्भूतस्तस्मात्तेजः सम्भूतमिति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य सम्भवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्सम्बन्धानुपपत्तेः । वायोरग्निरिति च पृथगाम्नानात् । अस्मिन् विप्रतिषेधे कश्चिदाह । "गौण्यसम्भवात्" सू० । नास्ति वियत उत्पत्तिः अश्रुतेरेव । या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुतिरुदाहृता सा गौणी भवितुमर्हति । कस्मात् ? असम्भवात् । नह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवत्सु । ते हि कारणसामग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्व्वमुत्पद्यमानमुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयमनेकञ्च द्रव्यं समवायि कारणम्भवति । नचाकाशस्यैकजातीयमनेकञ्च द्रव्यमारम्भकमस्ति यस्मिन् समवायिकारणेऽसमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाशमुत्पद्येत । तदभावात्तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति । उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्व्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भाव्यते प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्य्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्व्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते । किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमसुषिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसातुम् । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याजत्वसिद्धिः । तस्माद्यथा लोके आकाशं कुरु आकाशो जात इत्येवं जातीयको गौणः प्रयोगो भवति यथा च घटाकाशः करकाकाशो गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवंजातीयको भेदव्यपदेशो भवति । वेदेऽपि आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्निति । एवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या भा० "शब्दाच्च" सू० । शब्दः खल्वप्याकाशस्याजत्वं ख्यापयति । अत आह "वायुश्चान्तरिक्षञ्चैतदमृतमिति" न चामृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते । "आकाशवत् सर्व्वगतश्च नित्य इति" चाकाशेन ब्रह्मणो नित्यत्वसर्व्वगतत्वाभ्यां धर्म्माभ्यामुपमिमानः आकाशस्यापि तौ धर्म्मौ सूचयति । न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते । यथाऽनन्तोऽयमाकाश एवमनन्त आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणम् । आकाशशरीरं ब्रह्म आकाश आत्मेति । नह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणा-

स्तेन विशेषणं सम्भवति नीलेनेवोत्पलस्य। तस्मान्नित्यमेवाकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते” भा०। “स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्” सू०। इदंपदोत्तरं सूत्रम्। स्यादेतत् कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्त्तमानस्य मुख्यत्वं आकाशे च गौणत्वमिति। अत उत्तरमुच्यते। स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणो मुख्यश्च प्रयोगः ब्रह्मशब्दवत्। यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व तपो ब्रह्म” इत्यस्मिन्नधिकारेऽन्नादिषु गौणः प्रयोग आनन्दे च मुख्यः यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दोभक्त्या प्रयुज्यते अञ्जसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि तद्वत्। कथं पुनरनुत्पत्तौ नभसः “एकमेवाद्वितीय” मितीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते। ननु नभसा द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति, कथञ्च ब्रह्मणि विदिते सर्व्वं विदितं स्यादिति। तदुच्यते। एकमेवेति तावत्कार्य्यापेक्षयोपपद्यते। यथा लोके कश्चित् कुम्भकारकुले पूर्व्वेद्युर्मृद्दं दण्डचक्रादीनि चोपलभ्यापरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात् मृदेवैकाकिनी पूर्व्वेद्युरासीदिति। स च तयावधारणया मृत्कार्य्यजातमेव पूर्व्वेद्युर्नासीदित्यभिप्रेयात् न चक्रदण्डादि तद्वत्। अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठात्रन्तरं वारयति यथा मृदोऽमत्रप्रकृतेः कुम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते नैवं ब्रह्मणोजगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठितास्तीति। न च नभसापि द्वितीयेन सद्वितीयं ब्रह्म प्रसज्यते। लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वं न च प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति। क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वामूर्त्तत्वादिधर्म्मसामान्यात्। सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते स्तिमितमितरत्तिष्ठति तेनान्यत्वमवसीयते। तथाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिभ्योपि ब्रह्माकाशयोरभेदोपचारसिद्धिः। अतएव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः। अपि च सर्वं कार्य्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाव्यतिरिक्तदेशकालमेवोत्पद्यते ब्रह्मणा चाव्यतिरिक्तदेशकालमेवाकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्कार्य्येण च विज्ञातमेवाकाशं भवति यथा क्षीरपूर्णे घटे कतिचिदब्बिन्दवः प्रक्षिप्ताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति। न हि क्षीरग्रहणादब्बिन्दुग्रहणं परिशिष्यते एवं ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्चाव्यतिरिक्तदेशकालत्वाद्गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति। तस्माद्भाक्तं नभसः सम्भवश्रवणमिति एवं प्राप्ते इदमाह। “प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकात्शब्देभ्य”ः। सू०। “येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति” “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति” “कस्मिन्नु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति” न काचन मद्बहिर्वा विद्यास्तीति “चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात् यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात्। व्यतिरेके हि सत्येकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत। सचाव्यतिरेक एवमुपपद्यते यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्मात् ब्रह्मण उत्पद्यते। शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकारव्यतिरेकन्यायेनैव प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते। तथा हि “येनाश्रुतं श्रुतं भवतीति” प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तैः कार्य्यकारणाभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञैषा समर्थ्यते। तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” “तदैक्षत तत्तेजो सृजते” इत्येवं कार्य्यजातं ब्रह्मणः प्रदर्श्याव्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति “ऐतदात्म्यमिदं सर्व्वम्” इत्यारभ्या प्रपाठकपरिसमाप्तेः। तद्यद्याकाशं न ब्रह्मकार्यं स्यात् न ब्रह्मणि विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात्। न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्त्तुम्। तथा च प्रतिवेदान्तं ते ते शब्दास्तेन तेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां ज्ञापयन्ति “इदं सर्वं यदयमात्मा” “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्” इत्येवमादयः। तस्मात् ज्वलनादिवदेव गगनमप्युत्पद्यते। यदुक्तमश्रुतेर्न वियदुत्पद्यत इति तदयुक्तं वियदुत्पत्तिविषयस्य श्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत” इति। सत्यं दर्शितं विरुद्धन्तु “तत्तेजोऽसृजत” इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण। न एकवाक्यत्वात् सर्वश्रुतीनाम्। भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् इह तु विरोध उक्तः। सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवात्, द्वयोश्च प्रथमजत्वासम्भवाद्विकल्पासम्भवाच्चेति। नैष दोषः तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निरिति”। अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम्। शक्या तु परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुञ्च सृष्ट्वा “तत्तेजोऽसृजतेति”। न हीयं श्रुतिस्तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं वारयितुं शक्नोति एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात्। स्रष्टा त्वेकोपि क्रमेणानेकं स्रष्टव्यं सृजेत् इत्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हातव्या। नचास्माभिः सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वय

सम्बन्धोऽभिप्रेयते श्रुत्यन्तरवशेन स्रष्टव्यान्तरोपसंग्रहात्। यथा च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलान्" इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयति एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रमुखमुत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति। ननु शमविधानार्थमेतद्वाक्यं "तज्जलानिति शान्त उपासीतेति" श्रुतेः नैतत्सृष्टिवाक्यं न तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धुमर्हति। "तत्तेजोऽसृजतेत्येतत्सृष्टिवाक्यं तस्मादत्र यथाश्रुति क्रमो गृहीतव्य इति। नेत्युच्यते। न हि तेजःप्राथम्यानुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति पदार्थधर्म्मत्वात् क्रमस्य। अपि च तत्तेजोऽसृजतेति नात्र क्रमस्य वाचकः कश्चित् शब्दोऽस्ति अर्थात्तु क्रमो गम्यते स च वायोरग्निरित्यनेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्य्यते। विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः प्रथमजत्वविषयौ असम्भवानभ्युपगमाभ्यां निवारितौ। तस्मान्नास्ति श्रुत्योर्विप्रतिषेधः। अपि च छान्दोग्ये "येनाश्रुतं श्रुतं भवती"त्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमाम्नातामपि वियदुत्पत्तावुपसंख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके समाम्नातं न संगृह्यते। यच्चोक्तमाकाशस्य सर्वेणानन्यदेशत्वात् ब्रह्मणा तत्कार्य्यैश्च सह विदितमेव तद्भवति अतो न प्रतिज्ञा हीयते। न च "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुतिकोपो भवति क्षीरोदकवत् ब्रह्मनभसोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति। अत्रोच्यते न क्षीरोदकन्यायेनेदमेकविज्ञानेन सर्व्वविज्ञानं नेतव्यम्। मृदादिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते। क्षीरोदकन्यायेन सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात्। न हि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्ज्ञानगृहीतत्वमस्ति। न च वेदस्य पुरुषाणामिव मायालोकवञ्चनादिभिरर्थावधारणमुपपद्यते। सावधारणा चेयम् "एकमेवाद्वितीयमिति" श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीड्येत। न च स्वकार्य्यापेक्षयैवेदं वस्त्वेकदेशविषयं सर्वविज्ञानमेकाद्वितीयतावधारणञ्चेति न्याय्यम्। मृदादिष्वपि हि तत्सम्भवात् तदपूर्व्ववदुपन्यसितव्यं भवति "श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतम्भवती"त्यादिना। तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्य्यत्वापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम्। यत् पुनरेतदुक्तमसम्भवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति। अत्र ब्रूमः "यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत्" सू०। तु शब्दोऽसम्भवाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। न खल्वाकाशोत्पत्तावसम्भवाशङ्का कर्त्तव्या यतो यावत् किञ्चित् विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि वा कटककेयूरकुण्डलादि वा सूचीनाराचनिस्त्रिंशादि वा तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते नत्वविकृतं किञ्चित् कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते। विभागश्चाकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते तस्मात् सोऽपि विकारो भवितुमर्हति। एतेन दिक्कालमनःपरमाणूनां कार्य्यत्वं व्याख्यातम्। नन्वात्मापि आकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि कार्य्यत्वं घटादिवत् प्राप्नोति, न "आत्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुतेः। यदि ह्यात्मापि विकारः स्यात्तस्मात् परमन्यन्न श्रुतमित्याकाशादि सर्व्वं कार्य्यं निरात्मकमात्मनः कार्य्यत्वे स्यात् तथा च शून्यवादः प्रसज्येत। आत्मत्वादेवात्मनो निराकरणशङ्कानुपपत्तिः। न ह्यात्मागन्तुकः कस्यचित्, स्वयंसिद्धत्वात्। न ह्यात्मात्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति। तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यन्यसिद्धये उपादीयन्ते। न ह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयंसिद्धाः केनचिदभ्युपगम्यन्ते। आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात् प्रागेव प्रमाणादिव्यवहारात् सिध्यति। नचेदृशस्य निराकरणं सम्भवति। आगन्तुकं हि वस्तु निराक्रियते न स्वरूपम्। य एव हि निराकरणकर्त्ता तदेव तस्य स्वरूपम्। न ह्यग्नेरौष्ण्यमग्निना निराक्रियते। तथाहमेवेदं जानामि वर्त्तमानं वस्तु अहमेवातीततरञ्चाज्ञासिषम् अहमेवानागततरञ्च ज्ञास्यामीत्यतीतानागतवर्त्तमानभावेनान्यथाभवत्यपि ज्ञातव्ये न ज्ञातुरन्यथाभावोऽस्ति सर्वदा वर्त्तमानस्वभावत्वात्। तथा भस्मीभवत्यपि देहे नात्मन उच्छेदो वर्त्तमानस्वभावत्वादन्यस्वभावत्वं वा न सम्भावयितुं शक्यम्। एवमप्रत्याख्येयस्वभावत्वादेवाकार्य्यत्वमात्मनः कार्यत्वञ्चाकाशस्य। यत्तूक्तं स्वसमानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं व्योम्नो नास्तीति तत्प्रत्युच्यते। न तावत् स्वसमानजातीयमेवारभते न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति न हि तन्तूनां तत्संयोगानाञ्च समानजातीयत्वमस्ति द्रव्यत्वगुणत्वाभ्युपगमात्। न च निमित्तकारणानामपि तुरीवेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति। स्यादेतत् समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तरविषय इति तदप्यनैकान्तिकम्। सूत्रगोवालैर्ह्यनेकजातीयैरेका रज्जुः सृज्यमाना दृश्यते। तथा सूत्रैरूर्णादिभिश्च विचित्रान् कम्बलान् वितन्वते। सत्त्व-

द्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने नियमानर्थक्यम् सर्वस्य सर्वेण समानजातीयत्वात्। नाप्यनेकमेवारभते नैकमिति नियमोऽस्ति अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात्। एकैकोहि परमाणुर्मनश्चाद्यं स्वकर्मारभते न द्रव्यान्तरैः संहत्येत्यभ्युपगम्यते। द्रव्यारम्भ एवानेकद्रव्यारम्भकत्वनियम इति चेन्न परिणामाभ्युपगमात्। भवेदेष नियमो यदि संयोगसचिवं द्रव्यं द्रव्यान्तरस्यारम्भकमभ्युपगम्येत तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते तच्च क्वचिदनेकं परिणमते मृद्बीजाद्यङ्कुरादिभावेन क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादि दध्यादिभावेन। नेश्वरशासनमस्ति अनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति। अतः शास्त्रप्रामाण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादि महाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति निश्चीयते। तथा चोक्तं "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीति"। यच्चोक्तमाकाशोत्पत्तौ न पूर्व्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति तदयुक्तं येनैव हि विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभः स्वरूपवदिदानीमध्यवसीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते। यथा च न ब्रह्म-स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावैः स्वभाववत् "अस्थूलमनण्वित्यादि" श्रुतिभ्यः एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववत् अनाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते। तस्मात् प्रागुत्पत्तेरनाकाशमच्छिद्रमिति स्थितम्। यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याजत्वमिति तदप्यसत्। श्रुतिविरोधे सत्युत्पत्त्यसम्भवानुमानस्याभासत्वोपपत्तेः उत्पत्त्यनुमानस्य च दर्शितत्वात् अनित्यमाकाशमनित्यगुणाश्रयत्वात् घटादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च। आत्मनानैकान्तिकमिति चेन्न तस्यौपनिषदं प्रति अनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः। विभुत्वादीनाञ्चाकाशस्योत्पत्तिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात्। यच्चैतदुक्तं शब्दाच्चेति। तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद्वियति "अमृता दिवौकस इतिवद्द्रष्टव्या उत्पत्तिप्रलययोरुपपादित्वात्। "आकाशवत् सर्व्वगतश्च नित्यः" इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय नाकाशसमानत्वाय। यथेषुरिव सविता धावतीति क्षिप्रगतित्वायोच्यते नेषुतुल्यगतित्वाय तद्वत्। एतेनानन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता। "ज्यायानाकाशादिति" श्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः सकाशात् आकाशस्योनपरिमाणत्वसिद्धिः। "न तस्य प्रतिमास्तीति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति। "अतोऽन्यदार्त्तमिति" च ब्रह्मणोऽन्येषामाकाशादीनामार्त्तत्वं दर्शयति। तपसि ब्रह्मशब्दवदाकाशस्य जन्मश्रुतेर्गौणत्वमित्येतदाकाशसम्भवश्रुत्यनुमानाभ्यां परिहृतम्। तस्माद्ब्रह्मकार्यं वियदिति सिद्धम्"।

तस्य जन्यत्वेऽपि आप्रलयस्थायित्वात् गौणनित्यत्वम्। वैशेषिकाणां नित्यत्वानुमानं तु बलवदागमविरुद्धत्वात् नरकपालशुचित्वानुमानवत् बाधितमिति द्रष्टव्यम्। सांख्यमते दिक्कालयोराकाशएवान्तर्भावः अतएव सां० कौमुद्याम् कालरूपतत्त्वान्तरं निराकृतं यथा "कालश्च वैशेषिकाभिमत एको न अनागतादिव्यवहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैरुपाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रतिपद्यते सन्तु त एवोपाधयोऽनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रान्तर्गडुना कालेनेति सांख्याचार्य्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति" सूत्रे तु आकाशप्रकृतिकत्वं तयोरुक्तम् यथा "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सू०। नित्यौ यौ दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषावेव। अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः। "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्य" इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम्। यौ तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः। आदिशब्देनोपाधिग्रहणमिति। यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्ताभ्युपगमवादेन वैशेषिकनयेनास्य कार्य्यतावत् तत्कार्य्यत्वमत्रोक्तम्" सां०भा०। पदार्थखण्डने शिरोमणिना अस्य ईश्वरस्वरूपानतिरेक उक्तः "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्येते गगनमपि तथेति"। सौगतमतसिद्धे आवरणाभावरूपे निरुपाख्ये २ पदार्थभेदे च। तदेतत् मतम्" शा०सू०भाष्ययोर्निराकृतम् "आकाशे चाभावात्" सू०। "यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशञ्च निरुपाख्यमिति तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् आकाशस्येदानीं निराक्रियते। आकाशे चायुक्तोनिरुपाख्यत्वाभ्युपगमः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरिववस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् .आगमप्रामाण्यात्तावदात्मनः आकाशःसम्भूतइत्यादि श्रुतिभ्यः आकाशस्य वस्तुत्वसिद्धिः। विप्रतिपन्नानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यं गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्त्वाश्रयत्वदर्शनात्। अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तव एकस्मिन् सुपर्णे पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात् सुपर्णान्तरस्य पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसङ्गः यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् येनावरणाभावो विशिष्यते तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम्

अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत । सौगते हि समये पृथिवी-भगवन् । किंसन्निश्रयेत्यस्मिन् प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निश्रय इत्यस्य प्रश्नस्य प्रति-वचनं भवति वायुराकाशसन्निश्रय इति तदाकाशस्यावस्तुत्वे न समञ्जसं स्यात् तस्मादप्ययुक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् । अपि च निरोधद्वयमाकाशञ्च त्रयमप्येतन्निरुपाख्यमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धं नह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति वस्त्वा-श्रयत्वाद्धर्म्मधर्म्मिव्यवहारस्य । धर्म्मधर्म्मिभावे हि घटादिव-द्वस्तुत्वमेव स्यात् न निरुपाख्यत्वम्" भा० । आ समन्तात् काशते अच् । "रतिमाकाशभवा सरस्वती" कु० "आकाशगङ्गापयसः पतेताम्" माघः आकाशात्तु विकु-र्वाणात् सर्व्वशब्दवहः शुचिः मनुः" "घटसंवृतआकाशे नीयमाने यथा घटे" सां०प्र०भा० "आकाशो जायते तस्मात् तस्य शब्दगुणः स्मृतः" मनुः । रूपादिषु मध्ये शब्दमात्रग्राहकतया श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वेऽपि कर्णशष्कु-लीरूपोपाधिभेदान्नानात्वमौपाधिकमेकस्यापि दिशः प्राचीत्वा-दिवत् एकस्य कालस्य क्षणादित्ववच्च । २परब्रह्मणि "आकाशोह्वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तदन्येष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" श्रुतिः "यावानयमाकाशस्तावान-यमन्तर्हृदयाकाश" इति छा०उ० । "आकाशस्तल्लिङ्गात्" शा०सू० । "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" श्रुतिः गीता च । ३छिद्रे गणितादिप्रसिद्धे ५शून्याङ्के च ।

आकाशकक्षा स्त्री ६त० । ब्रह्माण्डपुटवेष्टने लोकालोकपर्वत-रूपसीमापर्य्यन्तव्यापके सूर्य्यकिरणसञ्चारावधिभूते वृत्ताकारे गगनस्थे गोलक्षेत्रे । तन्मितिरुक्ता" सि०शि० "कोटिघ्नैर्नख नन्दषट्कनखभूभूभृद्भुजगेन्दुभिर्ज्योतिःशास्त्र-विदोवदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः १८७१२-०६९२०००००००० । तद्ब्रह्माण्डकटाहसम्पुटतटे केचि-ज्जगुर्वेष्टनम् केचित् प्रोचुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः । करतलकलितामलकवदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् । दिनकरकरनिकरकरम्बिततमसो नभसः परिधि-रुदितस्तैः ।" तथा च सूर्य्यकिरणप्रचारावधिस्थानस्य नभःकक्षात्वेन कल्पितम् । वस्तुतोऽपरिच्छिन्नत्वादाकाशस्य ततोऽपि सत्त्वात् न तन्मात्रमानम् । अतएव "ब्रह्माण्डमे-तन्मितमस्तु नो वेति" ब्रह्माण्डस्यानिर्द्धारितप्रमाणकत्वं तत्रोक्तम् । व्याख्यातं च प्र०मि० "एभिस्तुल्यां गणकाः नभसः कक्षामाकाशपरिधिं वदन्ति तत्र कथमनन्तस्याकाश-स्येयत्ता वक्तुं शक्यते इत्याशङ्क्य अहर्पतिद्युतिभाजोनभसः परिधेरिदं मानं वदन्ति अतएव पौराणिका-गणकाः ब्रह्माण्डपरिधिं वदन्ति । केचिल्लोका-लोकं वदन्ति यतस्तदन्तर्वर्त्तिन एवार्करश्मयः । एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः प्रमाणशून्यत्वात्" । कर-तलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति न वयम्" । तेन पौराणिकमतमेतत् सूर्य्यकिरणसञ्चार-स्थानपर्य्यन्तत्वोपाधिना तत्कल्पनमिति द्रष्टव्यम् ।

आकाशकल्प पु० ईषदसमाप्त.आकाशः आकाश+कल्पप् । ब्रह्मणि "निस्सङ्गत्वाद्विभुत्वाच्च तथाऽनश्वरभावतः । ब्रह्म-व्योम्नोर्न भेदोऽस्ति चैतन्यं ब्रह्मणोऽधिकम्" इत्युक्तेः व्योम-गतजडताशून्यतया ततोवैलक्षण्यात् तस्य तत्कल्पत्वम् ।

आकाशगङ्गा स्त्री आकाशपथवाहिनी गङ्गा । मन्दाकिन्याम् । "उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्" माघः । आकाशनद्यादयोऽप्यत्र । आकाशस्याव-लम्बनत्वाभावेऽपि मेरुशिखरस्यात्युच्चतया स्वर्गताकल्पनेन तस्यैवाकाशतुल्यता ततएव वहने आकाशे वहनोत्प्रे-क्षणात् तथात्वम् । अतएव गङ्गाया स्त्रिपथगामित्वं पुराणे-षूक्तम् यथा च गङ्गायास्त्रिपथगत्वं तथा गङ्गाशब्दे वक्ष्यते

आकाशगा स्त्री आकाशे अत्युच्चस्थाने सुमेरुशिखरे गच्छति गम—ड । १स्वर्गगङ्गायाम् २आकाशगामिमात्रे त्रि० ।

आकाशजननी स्त्री आकाशस्य छिद्रस्य जननीव पोषिका । छिद्रवत्यां प्रगण्ड्याम् । दुर्गमध्यस्थितानां जनानां बाह्यार्थ-दर्शनार्थं छिद्रवती भित्तिः प्रगण्डी तद्द्वारैव हि रिपुप्रत्या-सत्तौ आग्नेयास्त्रं स्वयमलक्षिततया बहिः सैन्यैः क्षिप्यते । दुर्गनिर्माणोपदेशे "प्रगण्डीः कारयेत् सम्यगाकाशजननी-स्तथा । आपूरयेच्च परिखां स्थाणुनक्रझषाकुलाम्" शा०भा० प०६९ अ० "सञ्चारो यत्र लोकानां दूरादेवावरुध्यते प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंज्ञिता" प्रगण्डीं परि-भाष्य "दुर्गप्राकारभित्तौ शूराणामुपवेशस्थानानि प्रगण्डी । आकाशजननी तत्रैव एककक्षायां भित्तौ तत्रत्यानां रक्ष-णभूतायां बाह्यार्थदर्शनानि क्षुद्रच्छिद्राणि यद्द्वाराग्नेया-स्त्रगुलिकाः प्रक्षिप्यन्ते इति" नीलक० ।

आकाशदीप पु० आकाशे दीयमानोदीपः । "तुलायां तिलतै-लेन सायंसन्ध्यासमागमे । आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं निरन्तरम्" ब्रह्माण्डपु० उक्ते तुलास्थरवौ सायसन्ध्यास्थाने दीयमाने दीपे ।

आकाशभाषित न० आकाशे भाषितम् । अलक्ष्यशरीराणां

अदृश्यानां देवादीनां गगनोद्भवे वचने आकाशवाण्याम् ।

आकाशमण्डल न० आकाशोमण्डलमिव । १नभोमण्डले आकाशस्य निरवयवत्वेन अनवच्छिन्नत्वेन च वेष्टनाकार मण्डलाभावेऽपि भूगोलवृत्तोपाधिकृतं तदीयं मण्डलमिव भवति । योहि नभोभागो भूगोलेनानावृतः सन् दृष्टिप्रचार पथवर्त्त्यालोकवान् तस्यैव भूगोलोपाधिना गोलाकारत्वं कल्प्यते । एतेनापि प्रमाणेन भूमेर्गोलाकारत्वानुमानम् यदि भूमिर्गोलाकारा न स्यात् कथं तदाऽनन्तानवच्छिन्नस्याकाशस्य गोलाकारत्वमुपलभ्येत कस्यचिदुपाधेरेव च स्वभावात् तस्य गोलाकारत्वमुपलभ्यते इति कल्प्यम् अन्यस्य च परिधेरदर्शनात् परिशेषात् भूमेरेव तथात्वसिद्धिरिति तस्या गोलाकारता तद्वशाच्चाकाशस्य तथात्वकल्पनमिति “आकाशमण्डलमध्यमध्यास्ते” काद० नभोमण्डलादयोऽप्यत्र ‘नेतन्नभोमण्डलमम्बुराशिः” सा०द० तन्त्रोक्ते भूतशुद्धौ चिन्तनीये भूमध्यावधिब्रह्मरन्ध्रान्तस्थिते वृत्ताकारे स्वच्छे २नभोमण्डले च “वृत्तं दिवस्तत् षड्विन्दुलाञ्छितं मातरिश्वनः” तन्त्र० । पदार्थादर्शे, भूतशुद्धौ वायोराकाशे विलापनमभिधाय ‘ततोभूमध्यादि ब्रह्मरन्ध्रपर्य्यन्तं स्वच्छं वर्त्तुलमाकाशमण्डलम्” इत्युक्तम् । तदेव मण्डलं विद्वेषे चिन्तनीयम् यथोक्तं “जलस्य मण्डलं प्रोक्त”मित्युपक्रम्य “वृत्तं दिवस्तद्विद्वेषे” मन्त्रमहो० ।

आकाशमय पु० आकाश+प्रायार्थे मयट् । आकाशप्राये आत्मनि । “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयो वाङ्मयः प्राणमयः चक्षुर्मयः श्रोत्रमय आकाशमयो वायुमयस्तेजोमयः अम्मयः पृथिवीमयः” शत०ब्रा० । “योऽयमात्मनः संसारसंबन्धः स वास्तवो न भवति किन्त्वौपाधिक एवेति तदुपाधीन् दर्शयितुमात्मनो वास्तवरूपमाह स वा इति । स प्रकृतः संसारी अयमविद्यातत्कार्य्य विनिर्मुक्तः स्वप्रकाशोऽपरोक्षः आत्मा कूटस्थ:साक्षी चिद्धातुरेवम्भूतः सोऽयमात्मा वै ब्रह्म अशनायाद्यतीतः परमात्मैव । ब्रह्मैव सन्नयमात्माऽविद्ययाऽब्रह्मवत् प्रतिपन्नः पुनः सम्यग्ज्ञानात्तत्प्रध्वंसे ब्रह्मैवावतिष्ठतइति भावः । इदानीं यत्प्रयुक्तमेवंविधब्रह्मात्मनो बन्धस्तानुपाधीनाह विज्ञानमय इति विज्ञानं बुद्धिस्तत्प्रायः बुद्धेरैक्याध्यासाद्धि तद्धर्मस्य कर्त्तृत्वादेरात्मनि आरोपितत्वं तत्प्रायत्वम् । अस्मिन् प्रकरणे सर्वोऽपि मयट् प्रायार्थे न तु विकारार्थे तत्र तदसम्भवात्” शा०भाष्यम् । [राजनि० ।

आकाशमांसी स्त्री आकाशभवा मांसी । कुत्रजटामांस्याम्

आकाशमूली स्त्री आकाशे भूमिस्पृश्यदेशे मूलमस्याः ङीप् । कुम्भिकायाम् (पाना) ।

आकाशयान न० आकाशे यायते ऽनेन या-करणे ल्युट् ७त० । आकाशगमनसाधने विमाने ।

आकाशरक्षिन् पु० आकाशे इव अत्युच्चप्राचीरोपरि स्थितः सन् रक्षति रक्ष-णिनि । दुर्गबहि:प्राचीरोपरिस्थिते रक्षके । “सञ्चारोयत्र लोकानां दूरादेवावबुध्यते । प्रगण्डी सा च विज्ञेया बहिःप्राकारसंस्थिता । प्रणिधिस्तत्र यत्नेन कर्त्तव्यो भूतिमिच्छता । स एवाकाशरक्षीति ह्युच्यते शास्त्रकोविदैः” । भा०शा०अ०६९ व्या०नी०क० ।

आकाशवचन न० आकाशे वचनम् । पात्राप्रवेशेऽपि तदीयवाक्यं प्रविष्टपात्रेण श्रुत्वा आकाशवाक्यत्वेन कल्पिते नाटकाङ्गे १वाक्यभेदे “नेपथ्योक्तं श्रुतं तत्र आकाशवचनं तथा । समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु” सा०द० । अलक्षितशरीरतया देवादिभिरुच्चार्य्यमाणे २वाक्ये च ।

आकाशवत् त्रि० आकाशः गम्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् । आकाशगामिनि “प्रतिग्टह्य दक्षिणमूरुमपाच्छाद्य तस्मिन् सादयित्वाऽकाशवतीभिरङ्गुलीरपिदध्यात्” आश्वला० श्रौ०सू० । [पथि ।

आकाशवर्त्मन् न० आकाशोवर्त्मेव गम्यत्वात् । आकाशरूपे

आकाशवल्ली स्त्री आकाशस्य वल्ली शाखेव अत्युच्चशिखत्वात् । (अमरवेल इति) ख्यातायां लतायाम् राजनि० ।

आकाशवाणी स्त्री आकाशे भवा वाणी । अदृश्योत्पादकपुरुषत्वेनाकाशादिवोत्पन्नायां देवादिवाचि ।

आकाशसलिल न० आकाशात् पतितं सलिलम् । आकाशात् पतिते जले । तच्च चतुर्विधं मेघादिधारानिसृतं धारं, चन्द्रकरतआगतं कारम्, तुषारकृतं तौषारम्, संहत हिमखण्डेननिर्वृत्तं च हैमम् । तच्च सुश्रुते दर्शितम् अम्बुशब्दे २२० पृष्ठे उक्तम् ।

आकाशस्फटिक पु० आकाशेभवः स्फटिकइव । वर्षोपले करकाख्ये संहतजलखण्डे । तदुत्पादविषयौ श्रीपतिराह । “उद्धूतैः पांसुभिर्भूमेः प्रचण्डपवनोच्चयात् । मेघमण्डलमानीतैर्मालिन्यपरिवर्ज्जितैः । मिश्रणाज्जलविन्दूनां पिण्डभावोभवेदिह । दृषद्वन्निपतन्त्येते दग्धे च पुनःक्षितौ” ।

आकाशास्तिकाय पु० कर्म्म०अर्हन्मतसिद्धे जीवभिन्ने आवरणाभावरूपे पदार्थभेदे । सच अर्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शितः

आकाशीय त्रि० आकाशस्येदं छ। नाभसे "वायव्यमिदमाकाशीयमिति"। "शब्दबहुलमाकाशीयं तन्मार्दवशौषिरलाघवमिति" च सुश्रुतः। दिगा० यत् आकाश्यमप्यत्र त्रि०।

आकाशे अव्य० आ+काश–के। "दूरस्थाभाषणं यत् स्याद-शरीरनिवेदनम्। परोक्षान्तरितं वाक्यं तदाकाशे निगद्यते" भरतोक्ते नाटकाङ्गे वाक्यभेदे "कञ्चुकी (दृष्ट्वा आकाशे) निरूहिके। अपि श्वश्रूजनपादवन्दनं कृत्वा प्रतिनिवृत्ता भानुमती" (कर्णं दत्त्वा) किं कथयसि आर्या एषा भानुमतीत्यादि" वेणीसं०।

आकिञ्चन्य न० अकिञ्चनस्य भावः ष्यञ्। दरिद्रतायाम्।

आकिदन्ति पु० १देशभेदे २तद्देशवासिनि च। दामन्या० आयुधजीविसंघार्थे छ। आकिदन्तीयः तद्देशीयायुजीविसंघे। बहुषु छस्य लुक्। आकिदन्तयः।

आकीर्ण त्रि० आ+कॄ–क्त। १व्याप्ते, २विक्षिप्ते च। "आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः" रघुः। "स्मुष्टैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो" श्यामास्तवः।

आकीम् अव्य० आ–कन्–बा० डीमि। १वर्ज्जने २वितर्के च चादिगणे माकीमित्यत्र आकीम् इति पाठान्तरम् "आकीं सूर्य्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः" ऋ० १, १४, ९,।

आकुञ्चन न० आ+कुचि–ल्युट्। सङ्कोचे, प्रसारितस्य संक्षिप्तत्वसम्पादनसाधने क्रियाभेदे "आकुञ्चनन्तु सत्स्ववयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामनारम्भकसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यवयविकौटिल्योत्पादकं कर्म्म, यतो भवति सङ्कुचति पद्मं सङ्कुचति वस्त्रं सङ्कुचति चर्म्मेति प्रत्ययः" वै० सू० उप०। स च कर्म्मभेदः कर्म्म च पञ्चविधम्। "उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्म्माणि" वै० सू०। अत्र च उत्क्षेपणत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्म्मत्वसाक्षाद्व्याप्याः पञ्च जातयः" वै० सू० उ०। कर्म्म च "एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम्" वै० सू० उक्तलक्षणकम्। विवृतञ्च उप० "एकमेव द्रव्यमाश्रयो-यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नित्यगुणम्" संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षमित्यर्थः तेन समवायिकारणापेक्षायां पूर्व्वसंयोगाभावापेक्षयाञ्च नासिद्धत्वम्। स्वोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितम् पूर्व्वसंयोगध्वंसस्यापि स्वोत्पत्त्यनन्तरानुत्पत्तिकत्वेन अभावत्वेन तस्यादूषणे सम्बन्धा-[...]त् तेन नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्म्मत्वम्। प्रचलतीति प्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्यनिर्गुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वं वा स्वोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा" "उत्क्षेपणं तथावक्षेपणमाकुञ्चनं तथा। प्रसारणञ्च गमनं कर्म्माण्येतानि पञ्च च" भाषा० "सन्धिगतः पीड्यमानो न प्रवर्त्तत आकुञ्चनप्रसारणोन्नमनविनमनप्रधावनोत्कासनप्रवाहणेषु स्रवति" "प्रसारणाकुञ्चनबन्धनपीडनैर्भृशमुपचरेत्" अनुत्पद्यते चाकुञ्चनप्रसारणादिभिर्विशेषैः" इति च सुश्रुतः।

आकुञ्चित त्रि० आ+कुचि–क्त। १आभुग्ने २सङ्कोचिते च। "नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्" भट्टिः।

आकुल त्रि० आ+कुल–क। व्यग्रे। "तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्" गीता "लीलाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्यर्भिः" "अभिचोद्य प्रतिष्ठासुरासीत् कार्य्यद्वयाकुलः" इति च माघः। निराकुलः पर्य्याकुलः व्याकुलः समाकुलः। आकुलत्वञ्च मनश्चाञ्चल्यसम्पादकमानसावस्थाभेदः स्वक्रियाऽसामर्थ्यञ्च। कृत्यर्थे णिच् आकुलयति अभूततद्भावे च्वि कृभ्वनुप्रयोगः आकुलीभूतः आकुलीकृतः "द्रविणं परिमितमधिकव्ययिनं जनमाकुलीकुरुते"

आकुलाकुल त्रि० आकुल+प्रकारे द्वित्वम्। १आकुलप्रकारे २अत्यन्ताकुले च।

आकुलि पु० आ+कुल–इन्। व्याकुलत्वे।

आकुलित त्रि० आ+कुल–क्त। व्याकुलीभूते आकुल+कृत्यर्थे णिच् कर्म्मणि क्त। आकुलीकृते "मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः" कुमा०।

आकुलीकृत त्रि० अनाकुलः आकुलः कृतः आकुल+च्वि–कृ कर्म्मणि क्त व्याकुलतां प्रापिते।

आकुलीभूत त्रि० आकुल+च्वि–भू–क्त। स्वयं तथा-[भूते।

आकूत न० आ+कू–भावे क्त। आशये अभिप्राये। "स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकां वृत्तिम्" सा० का० यथा याष्टीकादयः–"कृतसङ्केताः पराक्रन्दने प्रवृत्ताः तत्रान्यतमस्याकूतमवगम्यान्यतमः प्रवर्त्तते तथा अन्यतमस्य करणस्याकूतात् स्वकार्य्यकरणाभिमुख्यादन्यतमं करणं प्रवर्त्तते" इति सां० कौ० "इतीरिताकूतमनीलवाजिनः" किरा०।

आकूणित आ+कूण–क्त। ईषत्सङ्कुचिते। "मदनपरवशस्य [वेदनाकूणितत्रिभागेण" काद०।

आकूति स्त्री आ+कू–भावे क्तिन्। अभिप्राये। "आकूतीनाञ्च चित्तीनां प्रवर्त्तक! नमामि ते" भा० व० २६२

अ० । द्रौपदीकृतकृष्णस्तवः । "आकूतिः सत्या मनसो मे अस्तु" ऋ० १०,१२८,४ । "सं म आकूतिर्ऋध्यात्" ऋ० ४,३६,२ । संज्ञायां क्तिच् । स्वायम्भुवमनोः शतरूपायां पत्न्यामुत्पादिते कन्याभेदे तत्कथा यथा । "कस्य रूपमभूद्द्वेधा यत् कायमभिचक्षते । ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत । यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् । स्त्री यासीत् शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधाम्बभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत । । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम । । आकूतिं रुचये प्रादात् कर्द्दमाय तु मध्यमाम् । दक्षायादात् प्रसूतिञ्च यतआपूरितं जगत्" भा० ३स्क०।

आकृति स्त्री आक्रियते व्यज्यते जातिरनया करणे क्तिन् । जातिव्यञ्जकेऽवयवसंस्थानभेदे । "आकृतिग्रहणा जातिः" महाभा० । "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" गौ०सू० तत्राकृतिलक्षणं तत्रैवोक्तम् "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" गौ० । "जातेर्गोत्वादेः सास्नादिः संस्थानविशेषो हि लिङ्गमिति । "इयमाकृतिरेव शक्यार्थः इति केचिन्मन्यन्ते । तदभिप्रायेण, महाभा० । "येनोच्चारितेन सास्नालाङ्गूलककुदखुरविषाणिनां संप्रत्ययो भवति स शब्द इति" अनाकृतिः संज्ञा आकृतिमन्तः संज्ञिन" इति । "लोकेऽपि ह्याकृतिमतो मांसपिण्डस्य देवदत्त इति संज्ञा क्रियते" इति च महाभा० । गौतमेन तु इतरपक्षनिराकरणेन त्रयाणामेव शक्यार्थत्वमुररीकृतं यथा । "आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः" सू०। आकृतिः पदार्थः कुतः सत्त्वस्य प्राणिनोगवादेर्व्यवस्थानसिद्धेर्व्यवस्थितत्वसिद्धेः तदपेक्षत्वादाकृत्यपेक्षत्वात् अयमश्वोगौरयमित्यादिव्यवहारस्याकृत्यपेक्षत्वात् आकृतिरेव शक्यार्थः । इति यन्मतं तद्दूषयित्वा जातेः पदार्थत्वमाह "व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः" सू० । मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गात् जातिः पदार्थः । इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वात् गवाकृतिमत्त्वाच्च वैधप्रोक्षणादिप्रसङ्ग इति भावः । एवं जात्याकृतिव्यक्तीनां प्रत्येकस्य शक्यत्वपक्षं निराकृत्य त्रयाणामेव शक्यत्वमित्याह । "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" सू० "तुशब्देन एकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदः एकवचनं तु तिसृष्वेकैव शक्तिरिति सूचनाय, विभिन्नशक्तौ कदाचित् कस्यचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि व्यक्तेर्विशेष्यत्वं तथैव शक्तिग्रहात् । नचाकृत्यादिसाधारणशक्यतावच्छेदकाभावात् न शक्यैक्यम् इति वाच्यम् तथा नियमे मानाभावात् इदं गवादिपदमभिप्रेत्याह तेन पश्वादिपदस्य जात्यवाचकत्वेऽपि न क्षतिः जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य वक्तव्यत्वादिति" वृत्तिः । एवं शक्यत्वं व्यवस्थाप्य आकृतेर्लक्षणमुक्तं "आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या" सू० प्राग्विवृतम् । एतेनाकृतिशब्दस्य जातिव्यक्त्योः संबन्धपरत्वकल्पनमर्वाचीनानां परास्तम् सम्बन्धस्य जातिलिङ्गत्वाभावात् तस्य शक्यतावच्छेदसम्बन्धत्वेन शक्यत्वाभावाच्च । शा०भा० आकृतीना नित्यत्वोक्तिस्तु आकृतिशब्दस्य नित्यत्वाभिप्रायेण इष्टव्या "यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति" नीतिः "न तुलाविषये तवाकृतिः" "त्वदुदाहरणाकृतौ गुणाः" इति च नैष० २आकारे "इङ्गितं हृद्गतोभावो बहिराकार आकृतिरिति" सज्जनोक्तेः ३आकृतियुक्ते देहे "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" शकु० । "स्पष्टाकृतिः पत्ररथेन्द्रकेतोः" रघुः । "स्फुरितं मनोगतमिवाकृतयः" "गोवर्द्धनस्याकृतिरन्वकारि" इति च माघः । "नाकृतिगुरुता गुरुता" उद्भटः । ४आकरे सूत्रपन्यादौ च आकृतिगणः ।

आकृतिगण पु० आकृतौ आकारप्रसिद्धोगणः शाक०त० । पाणिन्युक्ततत्तत्कर्मनिमित्ते शब्दसमूहे । यथा स्वरादिराकृतिगणः कण्वादिरित्यादि गणपाठे भूरिप्रयोगः ।

आकृतिच्छत्रा स्त्री छादयति छद–णिच् कर्त्तरि ष्ट्रन् ह्रस्वः २त० । (घोषा) घोषातकीलतायाम् ।

आकृष्ट त्रि० आ+कृष–क्त । कृताकर्षणे । "नाकृष्टं न च टङ्कितं न नमितं नोत्थापितं स्थानतः" महाना० ।

आकृष्टि स्त्री आ+कृष–क्तिन् । आकर्षणे ।

आके अव्य० आ+कन–डे । १अन्तिके २दूरे च निरु० । "त्वमग्ने ऋभुराके नमस्य" ऋ०२,१,१०

आकेकरा स्त्री आके अन्तिके कीर्य्यते कृ–कर्म्मणि अप् । "दृष्टिराकेकरा किञ्चित्स्फुटापाङ्गे प्रसारिता । मीलितार्द्धऽपरा लोके तारा व्यवर्त्तनोद्भवा" इत्युक्तलक्षणे दृष्टिभेदे नेत्रादिविशेषणत्वे न० "निमीलदाकेकरलोलचक्षुषा" माघः ।

आकेनिप त्रि० आकेऽन्तिके निपतन्ति नि+पत–ड । अन्तिकपातिनि "आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः" ऋ०४,४५,६,

आकोकेर पु० ज्योतिषोक्ते मकरराशौ । "क्रियतावुरिजिस्तु मकुलीरलेयपाथेययूककौर्पाख्याः । तौक्षिक आकोकेरोहृ-

द्गोगस्यान्त्यभं चेत्यम्" ज्यो० । [पूर्व्वस्य वा । अपाटवे ।

आ(अ)कौशल न० अकुशलस्य भावः अण् । द्विपदवृद्धिः

आक्रन्द आ+क्रन्द–घञ् । १सारवे रोदने, २आह्वाने, ३शब्दे, च। कर्म्मणि घञ्। ४मित्रे, ५भ्रातरि च। आधारे घञ्। ६दारुणे युद्धे, दुःखिनां ७रोदनस्थाने च। आक्रन्दयति अच्। ८पार्ष्णिग्राहपश्चाद्वर्त्तिनि नृपभेदे। अरिशब्दे ३५५ पृष्ठे विवृतिः "आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डमनुरब्रवीत्' मनुः पार्ष्णिग्राहञ्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले" मनुः ।

आक्रन्दन न० आ+क्रन्द–ल्युट्। १सारवरोदने २आह्वाने च।

आक्रन्दिक त्रि० आक्रन्दे दुःखिनां रोदनस्थानं धावति ठञ् टक् वा। दुःखिनां रोदनस्थानधावके ठञि स्त्रियां ङीप्

आक्रन्दिन् त्रि० आक्रन्दति आ+क्रदि+णिनि । रोदनपूर्व्वकाह्वायके। "परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः" कुमा० ।

आक्रन्दे अव्य० आ+क्रन्द–आधारे के । युद्धे निरु० ।

आक्रम पु०आ+क्रम–घञ् अवृद्धिः । १बलेनातिक्रमणे । ल्युट्। आक्रमणमप्यत्र न० । आक्रम्यते परलोकोऽनेन करणे घञ्। परलोकप्राप्तिसाधने २विद्याकर्म्मादौ ।"अथ यथाक्रमोऽयं परलोके स्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्योभयान् पाप्मन आनन्दांश्च पश्यति" वृ०उप । "अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमित्ते यथाक्रमो भवति यादृशेन परलोकप्रतिपत्तिसाधनेन विद्याकर्म्मपूर्व्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तोभवति तमाक्रमं परलोकस्थानायोन्मुखीभूतं प्राप्ताङ्कुरीभावमिव वीजं तमाक्रममाक्रम्यावष्टभ्य" भा० "अथ केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमते" शत०ब्रा० । ३बलाक्रमणे ४अभिभूते ५व्याप्ते ६आधारे च । आक्रामति पराभवति क्षुधाम् आ+क्रम–अच् । ७अन्ने "आक्रमोऽस्याक्रमाय त्वा" यजु० १५,६ । "आक्रमोऽन्नम्" वेददीपः ।

आक्रान्त त्रि० आ+क्रम–क्त । १पराभूते २स्वोपरिगत्या व्याप्ते समसेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः । "नितान्तमाक्रान्त दृशाङ्गनानाम्" माघः ।

आक्रान्ति स्त्री आ–क्रम भावे क्तिन् । आक्रमणे उपरिस्थानेन प्राप्तौ "आक्रान्तिसम्भावितपादपीठम्" कुमा० ।

आक्रीड पु० आक्रीडत्यत्र आ+क्रीड–घञ् । क्रीडास्थाने उद्यानादौ । "आक्रीडपर्व्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु" कुमा० "कमप्याक्रीडमासाद्य तत्र विविशुर्नृपाः" दशकु०। कर्त्तरि अच् । २विहारशीले त्रि० ।

आक्रीडिन् त्रि०आ+क्रीड़–णिनुन् । क्रीड़ाशीले स्त्रियां ङीप्

आक्रुष्ट त्रि० आ+क्रुश–क्त । १कृताक्रोशे यं प्रति आक्रोश कृतस्तस्मिन् । २शब्दिते ३निन्दिते च । "भैरोभिराक्रुष्टमहागुहासुखम्" माघः । भावे क्त । ४परुषभाषणे न० "मार्ज्जारमूषिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे" कात्या० "आक्रुष्टे परुषभाषणे" आ०त० रघुनन्दनः ।

आक्रोश पु० आ+क्रुश–घञ् । १विरुद्धचिन्तने, २शापे ३निन्दायाञ्च ल्युट् आक्रोशनमप्यत्र न० । ४अपवादे "पूर्व्वमासीद्दुराक्रोशं स्तनतस्तस्य भूतले" रामा० "कुलाक्रोशकरं लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम्" रामा० ।

आक्रोशक त्रि० आ+क्रुश–ण्वुल् । आक्रोशकारके ।

आक्रोष्टृ त्रि० आ+क्रुश–तृच् । आक्रोशकारके । आक्रुश्यमानोनाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः ॥ आक्रोष्टारं निर्द्दहति सुकृतं चास्य विन्दति" भा०आ०प० ८६ अ० ।

आक्ली अव्य० आ+क्लिद–डी । विकारे उर्य्यादि । आक्लीकृत्य ।

आक्लेद पु० आ+क्लिद–घञ् । आर्द्रीभावे । [जाते वैरे ।

आक्षद्यूतिक न० अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् ठक् । आक्रीड़या

आक्षपाटिक पु० अक्षपटे क्रीड़ास्थाने व्यवहारस्थाने वा नियुक्तः ठक् । १अक्षक्रीड़ाध्यक्षे २व्यवहाराध्यक्षे प्राड्विवाके च ।

आक्षपाद त्रि० अक्षपादस्येदम् अण् । १गौतमसाम्यन्विमते । तेन प्रोक्तम् अण् । तत्कृते २शास्त्रे च तच्च शास्त्रं प्रमाणादि षोडशपदार्थतत्त्वावेदकं पञ्चाध्यायात्मकम् । प्रमाणप्रमेयेत्यादि सूत्रमारभ्य हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः इत्यन्तसूत्रसमुदात्मकम् । तस्य संक्षिप्तार्थः न्यायशब्दे वक्ष्यते । अक्षपादप्रणीतं वेत्ति अण् । न्यायमताभिज्ञे ३नैयायिके च ।

आक्षार पु० आ+क्षर–णिच्–घञ् । अगम्यागमनं कृतं त्वयेति पुरुषं प्रति, अगम्यगमनं त्वया कृतमिति स्त्रियं च प्रति दूषणे । ल्युट् आक्षारणमप्यत्र न० । युच् टाप् । अत्रार्थे स्त्री । [पापवादस्तेन दूषिते ।

आक्षारित त्रि० आ+क्षर–णिच्–क्त । आक्षारोमिथुनविष-

आक्षिक त्रि० अक्षेण दीव्यति जयति जितं वेत्ति अक्ष+ठक् । १अक्षेण देवके २अक्षेण जयिनि ३अक्षजिते च । "प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्" मनुः भारभूतानक्षान् हरति वहत्यावहति वा वंशा० अक्ष पूर्व्वात् भारात् ठक् । आक्षभारिकः अक्षभारवाहकादौ त्रि० अक्षोऽस्य वंशादित्वाच्चर्य्यात् कश्चिद् नः ।

आक्षित् त्रि० आ+क्षि–क्विप् । "आवर्त्तमाने "आक्षित् पूर्व्वास्वपरा" ऋ०२,५५,५ । "आक्षित् आवर्त्तमानः" भा० ।

आक्षिप्त त्रि० आ+क्षिप–क्त । १कृताक्षेपे यस्याक्षेपः कृतस्त-स्मिन् २आकृष्टे च ।

आक्षीव पु०• आ+क्षीव–णिच्–अच् । १शोभाञ्जनवृक्षे । क्षीव–क्त नि० क्षीवोमत्तः प्रादि० । २ईषन्मत्ते ३सम्यक्प्रमत्ते च त्रि० ।

आक्षेप पु० आ+क्षिप–घञ् । १भर्त्सने, २अपवादे, ३आक-र्षणे, धनादिन्यासरूपे, ४निक्षेपे ५अर्थालङ्कारभेदे स च २६४पृष्ठे दृश्यः। ६निवेशने "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरैः" कुमा० ७उपस्थापने "स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसम-र्पणम् । उपादान लक्षणं चेति" काव्यप्र० । ८अनुमाने यथा जातिशक्तिवादिनां मते व्यक्तेराक्षेपात् बोधः । सचानुमानमेव । तथा हि गामानयेति वाक्ये गोत्वकर्म्मका-नयनं गोकर्म्मकानयनं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानेन गो-त्वाश्रयस्य व्यक्तेरनुमानेन भानम् । यथोक्तं शब्दशक्ति० "गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्म्मकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीः गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यानयनबुद्धिं प्रत्येव-हेतुत्वात् गामनयेत्यादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रक-त्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्म्मताकत्वेन बोध-स्तूत्तरकालमाक्षेपात् । कर्म्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मता-त्वात्, आनयनं गोवृत्तिकर्मताकम् गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वा-दित्याद्यनुमानसाम्राज्यात्"। ९सतिरस्कारवचने च "विरुद्ध-माक्षेपवचस्तितिक्षतः" किरा० ।

आक्षेपक त्रि०आ+क्षिप–ण्वुल्। १निन्दके २आकर्षके। "यदा तु धमनीः सर्व्वाः कुपितोऽभ्येति मारुतः । तदा क्षिपत्याशु मुहुर्मुहुर्देहं नभश्चरः । मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपक इति स्मृत" इत्युक्तलक्षणे ३वातरोगभेदे ४व्याधे च पु०मेदि०।

आक्षेपण न० आ+क्षिप–ल्युट् । आक्षेपार्थे "पतनपी-डनप्रहाराक्षेपणवन्धग्रहणदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषैः" सुश्रु० ।

आ(अ)क्षैत्रज्ञ न० अक्षेत्रज्ञ एव ब्राह्मणा० स्वार्थे ष्यञ् । द्विपदवृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा । अक्षेत्रज्ञे क्षेत्रानभिज्ञे ।

आक्षेपिन् त्रि०आक्षिपति आ+क्षिप–णिनि । १आकर्षके । आक्षेपः सूक्ष्मदृष्ट्या पर्य्यालोचमस्त्यस्य इनि । २सूक्ष्म-दृष्ट्या आलोचनपूर्व्वकाकर्षके च । "वाह्याभ्यन्तरविष-याक्षेपी चतुर्थः" पात०सू० । प्राणायामशब्दे विवृतिः ।

आक्षोट पु० आ+अक्ष–ओट । शैलपीलुभेदे ।

आक्षोड पु० आ+अक्ष–ओड़ । शैलपीलुवृक्षे (आख-रोट) इति ख्याते । "विल्वामलककर्कन्धीका-फलमाक्षातदाड़िमम् । भव्यं पारिवताक्षोडम्" स्मृतिः "आक्षोडमृजम्बुफलकारफलं काश्मीरमर्त्सिकम्" आह्निकतत्त्वे रघुनन्दनः ।

आख पु० आखनत्यनेन आ+खन–ड । खनित्रे । अच् स्वार्थे कन् गौरा० पाठान्तरम् ङीप् । आखकी क्षुद्र-खनित्रे स्त्री ।

आखण्डल पु० आखण्डयति भेदयति पर्व्वतान् आ+खडि-डलच् डस्य नेत्त्वम् । इन्द्रे । "आखण्डलः काममिदं बभाषे" कुमा०"तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमः" रघुः । [पूर्व्वपदाद्युदात्तम् ।

आखण्डि आ+खण्ड–इन् आखण्डके भेदके पत्नगादि०

आखन पु० आखनत्यनेन आ+खन–घ । खननसाधने खनित्रे । वेदे तु पृ०णत्वम् । "एवं तथाऽऽस्नानमाखण कृत्वा" का०उ० । न शक्यते खनितुं कुद्दालादिभि रपि टङ्कैश्छेत्तुं न शक्योऽखणस्तस्त्वा" शा०भाष्यम् ।

आखनिक आ+खन–कर्त्तरि इकन्। १चौरे, २शूकरे, ३मूषिके च ४खननकर्त्तरि त्रि० ।

आखनिवक पु०आ+खन–करणे कर्त्तरि वा इकवक । खनित्रे १चौरे २शूकरे ३मूषिके च ५खनके त्रि०। उर । आख-रोऽप्यत्र । पात्रेसमितादिः युक्तारोह्यादिश्च ।

आखर पुं० आ+खन–करणे ड । खनित्रे ।

आखरेष्ठ त्रि० आखरे तिष्ठति स्था–क षत्वम् वेदे नित्यम-लुक् । आखरे स्थिते "कृष्णोऽस्याखरेष्ठः" सि०कौ० ।

आखान पु० आ+खन घञ् । समन्तात् खनने ।

आखु पु० आ+खन–डु। १मूषिके, २चौरे, ३शूकरे च । कर्म्मणि डु । ४देवताड़वृक्षे । "विभवे सति नैवास्ति न ददाति जुहोति न । तमाहुराखु"मित्युक्तलक्षणे ५कृपणे च

आखुकर्णपर्णिका स्त्रीआखुकर्णाविव पर्णान्यस्या वा कप् । (उन्दुरकाणी) लतायाम् ।

आखुकर्णी स्त्री आखोः मूषिकस्य कर्ण इव पर्णमस्याः ङीप् (उन्दुरकाणी) मूषिककर्णतुल्यपर्णयुक्तायां लतायाम्।

आखुग पु० आखुना मूषिकेण गच्छति । गम–ड । मूषिक-वाहने गणेशे । तस्य यथा मूषिकवाहनत्वं तथा गणेश-शब्दे वक्ष्यते आखुवाहनादयोऽप्यत्र ।

आखुपर्णिका स्त्री आखुः तत्कर्णाविव पर्णमस्याः वा कप् । (उन्दुरकाणी)वृक्षे। कवभावे ङीप्। आखुपर्णीत्यपि तत्रैव ।

आखुभुज् पु०आखुं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । मूषिकभक्षके विड़ाले । क । आखुभुजोऽप्यत्र ।

आखुकरीष न० ६त०। मूषिकशुष्कपुरीषरूपकरीषे “तस्मा-
द्दाखुकरीषं सम्भरति” शत०ब्रा०।

आखुपाषाण पु० आखुः खनकः पाषाणः कर्म०। “आखुपाषाण-
नामायं लोहसङ्करकारकः” इत्युक्ते पाषाणभेदे राजनि०।

आखुविषहा स्त्री आखुविषं मूषिकविषं हन्ति हन-ड।
मूषिकविषहरे १देवताडवृक्षे, २देवतालीलतायाञ्च।

आखूत्कर पु० आखुभिरुत्कीर्य्यते उत्+कॄ-कर्म्मणि-अप्।
मूषिकैरुत्कीर्य्यमाणेषु पांसुषु। (उन्दुरमाटि)। “हिरण्यं
निधायोखूत्करान्निवपति” कात्या० ४,८,१६।

आखूत्थ त्रि० आखुभ्य उत्तिष्ठति उद्+स्था क। १आखूत्-
द्भवे। भावे क। २आखूनामुत्थाने न०सि०कौ०।

आखेट पु० आखिद्यन्ते त्रास्यन्ते प्राणिनोऽत्र आ+खिट-घञ्।
प्राणित्रासार्थायां मृगयायाम्। स्वार्थे कन् आखेटकोऽप्यत्र

आखेटशीर्षक न०। आखेट इव शीर्षमस्य॥ “वापिशीर्षं
द्रुमशीर्षं तथा चाखेटशीर्षकम्। इति कुट्टिमसंभेदाः
स्युः” इत्युक्ते (सुड़ङ्ग) कुट्टिमभेदे। [२तत्कुशलमात्रे च।

आखेटिक पु० आखेटे कुशलः ठक्। मृगयाकुशले १कुक्कुरे।

आखोट पु० आखः खनित्रमिव उटानि पर्णान्यस्य। (आख-
रोट) इति ख्याते शैलपीलौ।

आख्या स्त्री आ+ख्यायते अनेन आ+ख्या-अङ्। संज्ञायां
रूढ़ेनाम्नि वाचकशब्दे। “पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम” कुमा
नाम च “येन स्वीयपदार्थस्य मुख्यतः प्रतिपादने। स्वोत्तर-
प्रथमापेक्षा तन्नाम स्यात्तदर्थकमिति” शब्दश०उक्तलक्षणकम्
“यत् प्रातिपदिकं नाम तन्नाम्नो नातिरिच्यते” इति च तत्रो
क्तं “यादृशशब्देन स्वोपस्थाप्ययदर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधार्थं
स्वोत्तरप्रथमाविभक्तिरपेक्ष्यते तादृशः शब्द एव तदर्थकं
नाम। घटादयोहि शब्दाः प्रथमान्तत्वेन निश्चिता एव
स्वार्थमुख्यविशेष्यकं बोधमुत्पादयन्ति नत्वन्यथा न हि
घट इत्यादित इव घटादित्यादितोऽपि घटादिमुख्यविशे-
ष्यकः सुवर्थसंख्यादेरवगमः। पीतपटेत्यादिकः समासोऽपि
स्वोत्तरं प्रथमाप्रतिसन्धानदशायामेव पटादिमुख्यधर्म्मि-
ताकस्य पीताद्यन्वयबोधस्य जनकः अतएव “नापदं प्रयु-
ञ्जीतेति” वृद्धाः। पदं विभक्त्यन्तं पीतपटरूपमित्यादावपि
नावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्व्वको महावाक्यार्थबोधः पटा-
दिनाम्नः प्रथमान्तत्वाभावेन तदर्थे पीताद्यन्वयधियः
पूर्व्वमसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया प्रमाणान्तरेण
पटधर्म्मिकपीतनिश्चयादपि तत्र सम्भवात्। नचान्योन्य-
परस्परादिनामस्वव्याप्तिः “एभ्यः प्रथमा नाभिधीयते” इति

वृद्धैः स्मरणादिति वाच्यं मल्लाभ्यामन्योन्यं हन्यत इत्यादौ
मल्लयोः परस्परकर्त्तृकहननकर्म्मत्वान्वयानुरोधेन तेषामपि
प्रथमान्तत्वादन्यथा सकर्म्मकस्य हन्तेर्भावाख्यातसाकाङ्क्ष-
त्वानुपपत्तेरकर्म्मकस्यैव धातोस्तथात्वात्”। तेन न्याय-
मते प्रथमान्तमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधस्वीकारेण तथात्वं वैया-
करणादिमते तु न तथा “भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि
नामानीति या०उक्तेः भावप्रधानत्वे नैव बोधः तथाच “अर्थ
वदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं” “कृत्तद्धितसमासाश्चेति” पा०
उक्त लक्षणं प्रातिपदिकमेव नामेत्यभिधीयते अतएवोक्तम्
“उणाद्यन्तं कृदन्तञ्च तद्धितान्तं समासजम्। नामसंज्ञा
भवेत्तस्य स्याद्युत्पत्तिस्तदुत्तरम्” तच्च नाम चतुर्विधम् “रूढञ्च
लाक्षकञ्चैव योगरूढञ्च यौगिकम्। तच्चतुर्द्धा परे रूढयौगिकं
मन्वतेऽधिकम्” शब्दश० व्याख्यातं च स्वयमेव जगदी-
शेन। “निरुक्तं नामविभजते। रूढञ्चेत्यादि तत् नाम।
चतुष्टयमवधारणार्थं तेन किञ्चिन्नाम क्वचिदर्थे रूढ-
मेव यथा गोप्रभृतौ गवादि, गमेर्डो दाभाभ्यां नुर्धेट-
इत्त्वेत्यादेरौणादिकप्रत्ययस्य शक्तिविरहेण यौगिकत्व-
विरहात्। किञ्चिल्लाक्षकमेव यथा तीरादौ गङ्गादि, आद्य-
व्युत्पत्त्या पूर्ववत्तीरे शक्तिग्रहस्यानिश्चितत्वेऽप्याजानिक-
प्रयोगापत्त्या तदप्रामाण्यकल्पनात् शक्तेः पूर्व्वपर्व्वप्रयोग
नियतत्वात्। किञ्चिद्योगरूढमेव यथा पङ्कजातपद्मादौ
पङ्कजादि “किञ्चित् यौगिकमेव यथा पाककर्त्रादौ पाच-
कादि। रूढयौगिकमप्यधिकं नाम यथा मण्डपमहा-
रजतादि तद्धि कदाचिदनयवृत्त्या योगार्थमेव कदाचिच्च
समुदायशक्त्या रूढार्थमेवाभिधत्ते इत्यपरेषाम्मतम्।
गौर्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया
गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लाक्षकमेव न तु ततोभिद्यते”
तत्र रूढादिलक्षणानि तत्रैवोक्तानि यथा “रूढं सङ्केतव-
न्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते। नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपा-
धिक्यपि तद्भिदा। यन्नाम यादृशार्थे सङ्केतितमेव न तु
यौगिकमपि तद्रूढं योगरूढन्तु पङ्कजादिकं न तथा
रूढनामैव च संज्ञापदेनाभिलप्यते न तु रूढादिवत्
संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः, येन विभागव्याघातः स्यात्।
संज्ञायाश्च त्रयोभेदाः नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपा-
धिकी चेति। पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतशून्यत्वा-
दिति ये तु रूढस्य नाम्नश्चतुर्व्विधत्वमाहुस्तन्मतमुन्नयन्नाह।
जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया। जातिशब्दादि-
भेदेन चातुर्व्विध्यं परे जगुः। गोगवयादीनां गोत्वादि

जात्या पश्वाद्यादीनां लाङ्गूलधनादिद्रव्येण धन्यपिशुनादीनां शुक्लरूपादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्म्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्व्विध्यमेव रूढानामिति । यदुक्तं दण्ड्याचार्य्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्व्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विध" इति तदेतच्चण्डूकमूर्खादीनामन्यमून्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः । नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति । जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता । जातिमात्रे हि सङ्केताद्व्यक्तेर्भानं सुदुष्करम् । यन्नाम जात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी संज्ञा यथा गोचैत्रादि· सा हि गोत्वचैत्रत्वादिजात्यवच्छिन्नमेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वादिजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्याकारकग्रहात्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्वयानुपपत्तेः एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभावकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । ननु गामानयेत्यादौ गोत्वादिकर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्वादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्वाद्यन्वयबुद्धिं प्रत्येव हेतुत्वात् सुबर्थकर्म्मत्वादौ स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्य गोत्वादेः साकाङ्क्षत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तूत्तरकालमाक्षेपात् कर्मत्वं गोवृत्ति गोत्वनिष्ठकर्मतात्वात् आनयनं गोवृत्तिकर्म्मताकं गोत्ववृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाम्राज्यात् । न च वस्तुगत्या यद्गोत्वशक्तत्वं तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपदं जातिशक्तमित्येवं ग्रहादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधापत्तिः गोत्वत्वावच्छिन्नशक्तत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्तताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वत्वाद्यप्रवेशादिति वाच्यम् गोपदं गोत्वशक्तमित्याकारज्ञानत्वेन हेतुतायां शुद्धस्यैव गोत्वस्य विषयितासम्बन्धेन शक्यांशे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्यसम्बन्धेन जातेः प्रकारतायां धर्म्मावच्छिन्नत्वनियमे मानाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिमं गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च प्रागनुपस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्रोपनयायोगात् । एतेन जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादेः शक्यांशे विषयतया सुबर्थकर्म्मत्वांशे च परम्परया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम् उक्तस्थल एव व्यभिचारात् । नचैवं कालोगौः पदं गौरित्यादिप्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादिमति तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिसम्बन्धेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमतेः प्रमात्वायोगात् अन्यथा घटत्वादिजातेः संस्थानसमवेतत्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वस्य दुर्व्वारतापत्तेः शाब्दस्येव प्रत्यक्षस्यापि कालोगौरित्यादिबोधस्य नियमतोगवाद्यभेदावगाहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्त्तिनः । तन्मन्दं विनाप्याक्षेपं गामानयेत्यादितोगवादिकर्म्मताकत्वेनानयनादेरन्वयबोधस्यानुभविकत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ शुद्धगोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनास्पर्शनात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या च गोत्वं गच्छतीत्याद्यनुभवस्यासम्भवात् स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेन गतिमत्त्वादिहेतुना गवादौ साक्षात्सम्बन्धेन गतिमत्त्वाद्याक्षेपस्य व्यभिचारादिदोषेण दुःशकत्वाच्च । एतेन कर्म्मत्वादौ गोत्वादेः स्वाश्रयवृत्तित्वसम्बन्धेनान्वयबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्वं गोवृत्तित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिधीसहकृतेन गामित्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गवीयमित्यौपादानिकोगवादिव्यक्तिबोध इति श्रीकरमतमप्यनादेयं मिथोविरुद्धाभ्यां शाब्दत्वार्थापत्तित्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यालीकत्वेन शब्दानुपपत्तिभ्यां सम्भूय तथाविधौपादानिकबोधस्य जननायोगाच्च । यत्तु गौर्ज्ञायते गौर्नश्यति सर्व्वत्र गोत्वादिजातिशक्तेनैव गवादिपदेन लक्षणया गोत्वादिविशिष्टा व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्तीनां बहुत्वेनानन्यलभ्यत्वेन च तत्र शक्तेरकल्पनात् तात्पर्य्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया वीजत्वात् यदाहुर्मण्डनाचार्य्याः "जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे" इति तदपि तुच्छं व्यक्तिविनाकृतायां गोत्वादिजातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्याशक्यत्वे तद्वति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । न च गोरन्यो महिष इत्यादौ पञ्चम्यर्थेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धेन शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तथाविधस्थल एव जातौ मुख्यप्रयोगः तत्र पञ्चम्याः स्वार्थेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वावच्छेद्यत्वसंसर्गेण प्रकृत्यर्थस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात् अन्यथा गोगोत्वयोर्भिन्नशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने वृत्तिद्वययौगपद्यापत्तेः वस्तुतः शुद्धस्य गोत्वादेः शाब्दधीप्रकारतायाः समवायावच्छिन्नत्वनियमात्तस्यावधित्वादौ स्वावच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घटएव । द्रव्यं घट इत्यादिप्रतीतेः समवायेन प्रमात्वानुरोधाद्घटत्वजातेर्नानात्वोपगमादिति । प्रभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन

स्यात् पदं तादृप्येण गोशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुरतोगोत्वशक्तिग्रहान्न गोत्वेन गवयादेर्न वा द्रव्यत्वादिना गोरन्वयधियोऽतिप्रसङ्गः । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्वं जन्यत्वमपि तु जन्यशाब्दधीविषयत्वं तच्च गोत्वस्येव गोरप्यविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्म्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशाब्दधीजनकतावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदशक्यत्वात् गोत्वशक्ततापेक्षया गोशक्तत्वस्य गुरुतया तज्ज्ञानत्वस्य शाब्दं प्रति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरात्मत्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदशक्यत्वम् । अस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुर्व्विशेष्यतया तादृशशाब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनान्न नातिप्रसङ्गः गोत्वादिना गवादेरिव गवयादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमकाभावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्तत्वज्ञानस्य च द्वयोः कारणतायामेव लाघवात् वस्तुतो गोत्वशाब्दं प्रति गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुर्न्तु गोत्वमपि जातिव्यक्त्योस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादेव गोव्यक्तीनान्तद्विषयत्वसिद्धेः प्रमाणविरहादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्रासिद्धेश्च । यद्यपि जातेर्व्विषयत्वं तत्समवायिव्यक्तिविषतया निरूपितमिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने कालोगोत्ववानित्यादिबोधे च व्यभिचारात् नापि जातेर्निरवच्छिन्नप्रकारतायास्तथात्वनियमः गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेमं जानामीत्याकारे तथात्वात्तथाप्यन्वयबोधस्य निरवच्छिन्नगोत्वादिप्रकारत्वं गवादिविशेष्यतानिरूपितमेवेति व्याप्तिस्तादृशविशेष्यताकत्वं विना शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयबोधेनास्पर्शनात् गुरूणां गोत्वेन गवयादिबोधस्यालीकत्वात् । अतएव गवाद्यंशे गोत्वादिप्रकारकबोधः समवायेनेव सम्बन्धान्तरेणापि तत्प्रकारकः स्याद्गोत्वप्रकारतायां गोविशेष्यताकत्वस्येव समवायावच्छिन्नत्वस्यापि व्याप्तिबलेन सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य प्रमाणविरहेणासिद्धेः । एवञ्च गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन जनकतायां विषयतावच्छेदकत्वाद्गोत्वादिरेव गवादिपदस्यार्थः गवादौ तद्व्यवहारस्तु तादृशावच्छेदकधर्म्मवत्त्वप्रयुक्तो गौणः । नचैवं गम्यादिधातोरपि गत्यादौ शक्तिर्न स्याद्गतित्वादिशक्तिज्ञानादेव तादृप्येण गत्यादेर्गम्यादिधातुतोबोधसम्भवादिति वाच्यं गुरूणां गतित्वादेः संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरसंयोगाद्यवच्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिग्रहायोगात् सखण्डस्य निरवच्छिन्नप्रकारत्वाभावात् निरुक्तक्रियात्वत्वावच्छिन्नशक्तताज्ञानत्वेन हेतुतामपेक्ष्य लघुतया तादृशक्रियात्वावच्छिन्नशक्तिमत्त्वज्ञानत्वेनैव तथात्वौचित्यात् गुरुत्वादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरखण्डत्वे पत्यादिधातूनान्तत्र शक्तत्वेऽपि तदभावाच्च पश्वादिपदानामपि लोमवल्लाङ्गूलादिपर्य्यवसिते पशुत्वादिमात्रे न शक्तिस्तत्र शक्तिग्रहोत्तरं तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदाश्रयस्याभावात् लोमादीनां स्वाश्रयतुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य लोमवल्लाङ्गूलवान् देश इत्याद्यनुभवे व्यभिचारादिति प्राहुः" तत्र पारिभाषिकी औपाधिकी च तत्रैव लक्षिता यथा "उभयावृत्तिधर्म्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी । औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या प्रवर्त्तते । उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारिभाषिकी यथाकाशडित्थादिः सा हि द्वितीयावृत्तिनैव शब्दादिना रूपेण तदाश्रयमभिधत्ते नचाकाशादिपदस्य गगनादौ निरवच्छिन्नैव शक्तिः पटादिपदस्यापि पटादौ तादृशत्वापत्तेः पटे शक्तमपि पटपदं न पटत्वावच्छिन्ने शक्तिमदित्यादिप्रत्ययोत्तरं ततः पटत्वविशिष्टस्याननुभवादवश्यं तच्छक्तिरवच्छिन्नेति चेत् शब्दवति शक्तमप्याकाशपदं न शब्दवत्त्वावच्छिन्नशक्तिमदित्येवं ग्रहदशायामाकाशादिपदान्न शब्दवत्त्वेन गगनस्य प्रतीतिरतस्तस्यापि शब्दवत्त्वावच्छिन्नैव तत्र शक्तिरिति विभाव्यताम् । एतेन पटत्वाद्युपलक्षिते धर्म्मिण्येव शक्तिग्रहस्य तादृप्येण पटाद्यनुभवं प्रति हेतुत्वान्मास्तु पटादिपदस्यापि पटत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः । परन्तु पटत्वाद्युपलक्षितव्यक्तिष्वेवेति शिरोमण्युक्तमपि प्रत्युक्तं शब्दोपलक्षिते धर्म्मिणि शक्तिग्रहादेवाकाशादिपदात्तदंशे निर्व्विकल्पकात्मकस्मरणमन्वयानुभवश्चोत्पद्यत इति तु नानुभविकं न वा यौक्तिकम् । या चानुगतोपाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा त्वौपाधिकी यथा भूतद्रव्यादिः सा हि सचेतनावृत्तिविशेषगुणवत्त्ववाक्यकारकत्वाद्यनुगतोपाधिपुरस्कारेणैव प्रवर्त्तते शब्दादिस्तु सखण्डत्वेनोपाधिरपि नानुगतोद्वितीयावृत्तित्वादतः पारिभाषिके गगनादिपदे नातिप्रसङ्गः । घटत्वादेः संस्थानव्यङ्ग्यत्वमते यदि घटादिपदं विलक्षणसंस्थानवत्त्वेन शक्तं तदौपाधिकमेव यदि च परम्परया वैलक्षण्यवत्त्वेन । तदा नैमित्तिकमेव । वस्तुतः सामान्यस्य शाब्दबुद्धौ स्वरूपतः

प्रकारत्वं समवायेनैवेत्यभिहितं प्रागिति"। लक्षकलक्षणमुक्तं तत्रैव "यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्तन्तु यद्भवेत्। तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि। यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव तादृशार्थे लक्षकं यदि तादृशार्थे शक्तिशून्यं भवेत्। सैन्धवादयश्च शब्दास्तुरगादिसम्बन्धिनि लक्षका अपि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव। गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धिनीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीराद्यन्वयं बोधयन्तीति तत्र लक्षका एव। शक्तत्वे पूर्व्वपूर्व्वप्रयुक्तत्वापत्तेः तस्य तद्व्याप्यत्वात् कथञ्चित्तीरादिसम्बन्धित्वेन गृहीतादपि गङ्गादिपदात्तीरादेरन्वयबोधेन तीराद्यशक्तत्वे सति तत्सम्बन्धितामात्रन्तु न लक्षणा गङ्गागङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गागङ्गेतिभागस्य निरूढलक्षणायाः सत्त्वेन वैयर्थ्याभावप्रसङ्गाच्च। एतेन तीराद्यशक्तत्वे सति तीरादिपरत्वं तीरादिसम्बन्ध्यनुभावकत्वं वा तल्लक्षकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् अपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वापाताच्च नचेष्टापत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरवृत्तिमत्त्वे तस्य साधुतापत्तेः पदसाधुतायां वृत्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। किञ्चानुभावकत्वं यद्यनुभवस्योपधायकत्वं तदा घोषादिपदसाकाङ्क्षस्य गङ्गादिपदस्य तीरलक्षकता न स्यात् तेन तीरसम्बन्धिनो नीरस्यानुभवानर्ज्जनात् स्वरूपयोग्यत्वन्तु गङ्गायामिति वाक्यस्य दुर्व्वारं तस्याप्याधेयताधर्मिकनीरानुभवं प्रति नीरार्थकनामोत्तरसप्तमीत्वेन तथात्वात् नीराधेयत्वस्य च नीरसम्बन्धित्वानपायात्। ननु वाक्यमपि लक्षकं भवत्येव कथमन्यथा चित्रगुसमुदायस्य लक्षणया चित्रगोस्वामिनां बोधः कथं वा गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ गभीरनदीतीरस्य न हि तत्र नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः न हि तीरं गभीरं नापि गभीरपदम्। तथा नद्यामित्यस्यायोग्यतापत्तेः नापि तीरं नदी तस्माद्वाक्यमेव तत्र गभीरनदीतीरलक्षकमिति मीमांसकाः तन्न गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य तादृक्तीरलक्षकत्वे घोषाद्याधेयत्वेन तदन्वयानुपपत्तेः समासादन्यत्र नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्। एतेन तादृशतीरवृत्तितायामेव तद्भागस्य लक्षणायामपि न निस्तारः तादृशतीरवृत्तेश्च लक्ष्यत्वे घोषादावभेदेन तदन्वयायोगः समासभिन्नस्थले नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वात्। न च गभीरायां नदीति भागस्यैव तादृकतीरलक्षकत्वम्। तदर्थे विभक्त्यर्थस्यानन्वयापत्तेर्नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः स्यात् गभीरायां नदीं व्रजेत्यादितोऽपि गभीरनदीतीरकर्म्मकत्वादिबोधापत्तेस्तद्भागस्य वाक्यादन्यत्वाच्च तस्माद्गभीरापदं नदीपदं वा तत्र गभीरनदीतीरलक्षकं पदान्तरन्तु तत्र तात्पर्य्यग्राहकमिति सिद्धान्तविदः। चट्पटाद्यनुकरणस्य हुंफडादिस्तोभस्य च स्वानुभावकत्वमपभ्रंशानामिव शक्तिभ्रमादेव। गौर्व्वाहीक इत्यादौ तु शक्यार्थसदृशत्वावच्छिन्नबोधकतया गौणं गवादिपदं गोसदृशादौ लक्षकमेव न ततोभिद्यते"। तस्य विभागोऽपि दर्शितस्तत्रैव। "जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थनिरूढाधुनिक्यादिकाः। लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा। काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया जहत्स्वार्थेत्युच्यते यथा तीरत्वादिना गङ्गादिपदस्य। काचिच्छक्यलक्ष्योभयवृत्तिना शक्यवृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटपदस्य। काचित् लक्ष्यतावच्छेदकीभूततद्रूपेण पूर्व्वपूर्व्वं प्रत्यायकत्वात् निरूढा यथा आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य। काचिच्च पूर्व्वपूर्व्वं तादृग्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी यथा घटत्वादिना पटादिपदस्य। आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौण्युपसङ्ग्रहणे यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य। तदेवं विविधलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः। स्यादेतत् यदि तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीराद्यनुभवे भवेद्धेतुर्भवेदप्युक्तक्रमेण लक्षकाणां विभागः नत्वेतदस्ति तीराद्यन्वयबोधं प्रति तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतुतया लक्षकाणामननुभावकत्वात् गुरूणाम् अग्नौ शैत्यं स्पृशेदित्यादौ शक्तेन दहनादिनेव गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साकमगृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थाधेयत्वादेरन्वयबोधप्रविष्टत्वादिति चेन्न प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य धर्म्यन्तरेऽन्वयबुद्धेर्व्युत्पन्नतया तीराद्यविशेषितस्य सुबर्थाधेयत्वादेर्घोषादावान्वयबोधायोगात्। न च शक्तस्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्षपदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वयबोधं प्रति हेतुत्वात् नान्वयबुद्धौ लक्ष्यार्थस्य प्रवेशः कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेरन्वयविशेष्यतानुपपत्तेः कुमतिः पशुरित्यादौ लक्ष्यार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यानुभविकत्वाच्च तस्माच्छक्तेरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भवत्येव कार्य्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न व्यभिचारः"।

लक्षणाभेदेन लक्षकशब्दभेदा बहवः लक्षणाभेदाश्च शा०द०दर्शिनाः लक्षणाशब्दे विवृतिः । तत्र योगरूढ़लक्षणमुक्तं शब्द०श० । "स्वान्तर्निविशिष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्बोधकृन्मिथः । योगरूढं न यत्रैकं विनान्यस्यास्ति शाब्दधीः । यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन समं स्वार्थस्यान्वयबोधकृत् तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजकृष्णसर्पाश्वादि तद्धि स्वान्तर्निविष्टानां पद्मादिशब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्रादिना समं स्वशक्यस्य पद्मादेरन्वयानुभावकम् । पङ्कजमित्यादितः पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । भूयांस्तु विशेषोयद्रूढमपि मण्डपरथकारादिपदं योगार्थविनाकृतस्य रूढ्यर्थस्येव रूढ्यर्थविनाकृतस्यापि योगार्थस्य बोधकं, मण्डपे शेते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्रादेरिव मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेरयोग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योगरूढन्तु पङ्कजादिपदमवयववृत्त्या रूढ्यर्थमेव समुदायशक्त्या चावयवलभ्यार्थमेवानुभावयति नत्वन्यं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अतएव पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पङ्कजनिकर्तृत्वेन, भूमौ पङ्कजमुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्षणयैव कुमुदस्थलपद्मयोर्बोध इति वार्त्तिकम् । ननु पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात् बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्कजादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधीसामान्यं प्रत्येव तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्त्रम् एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्वयबोधदर्शनात्तदनुरोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वयबोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वञ्च अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदान्तरानुपस्थापिते पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कजवृत्तिः सत्त्वेत्यादौ स्खलदचरसंशोभि तद्गत्या सुखपङ्कजमित्यादौ च व्यभिचारादुक्तव्युत्पत्तेः सङ्कोचेनेति गदाधरः । न च धेनुपदस्य धानकर्मत्वविशिष्टायां गवीव पङ्कजादिपदस्यापि पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु न तु योगरूढिरिति साम्प्रतम् अन्यत्र क्लृप्तशक्तिकेभ्यः पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिव्येन पङ्कजनिकर्तृत्वादेर्लाभसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य गुरोः समुदायाशक्यत्वादनन्यालभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । यद्यपि कर्तृवाचकडप्रत्यय एव पद्मत्वविशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवात् पङ्कजभागस्य तत्र शक्तिरुचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव शब्दशक्यत्वमित्युक्तत्वात् कृतिवर्त्तमानत्वयोरिवैकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्मिथोऽन्वयस्य सम्भवित्वात् तथाप्यवयवानां शक्तेरभ्युपगमेऽपि वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधर्मोदयायां पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्याद्यनुभावार्थमवश्यमभ्युपगम्यत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य रूढिरपेया इतरथा प्रकृत्यर्थावच्छिन्नस्यैव प्रत्ययार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य व्युत्पन्नतया डप्रत्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहान्वयानुपपत्तेः अतएव पङ्कजादिपदादगृहीतशक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्वपि कर्त्तास्तीत्याकारकोऽनान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोपस्थाप्यस्य कर्त्तुरन्यत्रान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाक्षरकोषावधृतशक्तिकानां कखादिप्रत्येकवर्णानामेव भिन्नरूढलक्षणया तत्तदर्थानुभावकत्वसम्भवात् कनखादिसमुदायस्यापि तत्तदर्थे शक्तिर्विलीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्तिग्रहं विनापि कनकादिशब्दात् स्वर्णादेरनुभवार्थं तत्र समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं डादिप्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमस्वाकारेऽपि पङ्कजादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वाम्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासस्यात्राविशिष्टत्वादिति वाच्यम् अगृहीतावयवशक्तिकस्य पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां शक्तेरवश्यापेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वौचित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति" योगरूढभेदस्तत्रैवोक्तः । "सामासिकं तद्धितान्तमिति तत् द्विविधं भवेत् । योगरूढं कृदन्तस्य समासत्वव्यवस्थितेः । तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्णसर्पादि तद्धितान्तं वासुदेवादि । कृदन्तस्य पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाव इति नाधिक्यम् । यौगिकलक्षणविभागौ तत्रैव । "योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् । समासस्तद्धितान्तश्च कृदन्तञ्चेति तत्त्रिधा । यन्नाम स्वान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति हेतुस्तन्नाम तादृशार्थे यौगिकम् । योगरूढन्तु कृष्णसर्पादिपदं योगेनावच्छिन्नस्य रूढ्यर्थस्य बोधकं न तु तन्मात्रस्य तच्च यौगिकं त्रिविधं समासस्तद्धितान्तं कृदन्तञ्चेति । द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघटकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिराद्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वञ्चेदं रूढान्यत्वेन विशेषणीयं नातः कृष्णसर्पादौ वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूढेऽतिप्रसङ्गः । ब्राह्मणी श्वश्रूः श्वश्रूरित्यादौ क्लीवादेः स्त्रीत्ववाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु स्त्रीत्यादिमति तत्तदर्थं रूढमेव नानोर्विभागस्य व्याघातः" ।

वैयाकरणमते समासानां योगरूढ़त्वमेव यथोक्तं" वै०भू० । "समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत् । बहूनां वृत्ति-धर्म्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः । चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम् । कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः । अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना । क्लृप्तत्यागश्चास्ति तत्र तत् किं शक्तिं न कल्पये: । समास इति वृत्ति-मात्रोपलक्षणम् । "समर्थः पदविधिः "इत्यत्र पदमुद्दिश्य यो विधीयते समासादिः स समर्थः विग्रहवाक्याभिधान-शक्तः सन् साधुरिति सूत्रार्थस्य भाष्यकृताभात् । पदोद्देश्यकविधित्वञ्च कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपासु पञ्चस्वपि वृत्तिष्वस्त्येव । विशिष्टशक्त्यस्वीकर्त्तॄणां मते दूषणं शक्तिसाधकमेवेत्याशयेनाह पङ्कजशब्दवदिति । पङ्कजनिकर्तुरपि योगादेवोपस्थितौ तत्रापि समुदायशक्तिर्न सिध्येत् । न च पद्मत्वरूपेणोपस्थितये सा कल्प्यत इति वाच्यम् । चित्रग्वादिपदेऽपि स्वामित्वेनोपस्थितये तत्कल्पनावश्यकत्वात् । लक्षणयैव तथोपस्थितिरिति चेत् पङ्कजपदेऽपि सा सुवचा । एवं रथकारपदेऽपि तथा च "वर्षासु रथकारोऽग्निमादधीत" इत्यत्रापि विना लक्षणां क्लृप्तयोगेन ब्राह्मणादिविषयतयैवोपपत्तौ तत्कल्पनं कृत्वा जातिविशेषस्याधिकारित्वं प्रकल्प्याऽपूर्व्वकल्पनमयुक्तं स्यादिति भावः । साधकान्तरमाह बहूनामिति वृत्तेर्धर्म्मा विशेषणलिङ्गसंख्याद्ययोगादयस्तेषां वचनैरेव साधने गौरवमित्यर्थः । अयं भावः विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राज्ञः पुरुष इत्यत्रेव राजपुरुष इत्यत्रापि स्याद्विशेषणाद्यन्वयः राजपदेन स्वतन्त्रोपस्थितिसत्त्वात् । विभाषावचनञ्च समासनियमवारणाय कार्य्यमिति । ननु "सविशेषणानामिति" वचनाच्च विशेषणाद्यन्वयः विभाषावचनञ्च कृतमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते वचनैरेवेति । न्यायसिद्धमेव सूत्रम् । व्यपेक्षाविवक्षायां वाक्यस्य एकार्थीभावे समासस्येति स्वभावत एव प्रयोगनियमसम्भवात् । सविशेषणेत्यपि विशिष्टशक्तौ राज्ञः पदार्थैकदेशतयान्वयासम्भवात् न्यायसिद्धमिति भावः । अतएव व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य अर्थैतस्मिन् व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इति भाष्यकारेण दूषणमप्युक्तम् । तथा धवखदिरौ, निष्कौशाम्बिर्गोरथो घृतघटो गुड़धानाः केशचूड़ः सुवर्णालङ्कारो द्विदशाः सप्तपर्ण इत्यादावितरेतरयोगादिकान्तमुक्तपूर्व्वमिश्रसङ्घातविकारसुच्प्रत्ययलोपो, वीप्साद्यर्थौवाचनिको वाच्य इत्यतिगौरवं स्यादिति । दूषणान्तरमाह । चकारादीति आदिना घनश्यामः हंसगमन इत्यादाविवादीनां पूर्व्वोक्तानाञ्च संग्रहः । दूषणान्तरमाह । बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति । अयमाशयः चित्रगुरित्यत्र स्वाम्यादिप्रतीतिरनुभवसिद्धा । न च तत्र लक्षणा प्राप्तोदकोग्राम इत्यादौ तदसम्भवात् । प्राप्तिकर्त्तभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायामप्युदककर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मग्राम इत्यर्थालाभात् । प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्यैव कर्त्तर्थकस्य कर्म्मणि लक्षणेति चेत्तर्हि समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरुदकाभिन्नप्राप्तिकर्म्मेति स्यात् । अन्यथा समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः प्राप्तेर्धात्वर्थतया कर्त्तृतासम्बन्धेन भेदेनोदकस्य तत्रान्वयासम्भवाच्च । अन्यथा देवदत्तः पच्यत इत्यत्र कर्त्तृतासम्बन्धेन देवदत्तस्यान्वयसम्भवेनानन्वयानापत्तेः । अथोदकाभिन्नकर्त्तृका प्राप्तिरिति बोधोत्तरं तत्सम्बन्धीग्रामो लक्ष्यत इति चेन्न प्राप्तेर्धात्वर्थतया क्तार्थकर्तारं प्रति विशेष्यतायाः असम्भावात् । प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्ययार्थप्राधान्यमिति व्युत्पत्तेः । प्राप्तपदे प्राप्तेर्विशेष्यत्वे तस्याएव नामार्थत्वेनोदकेन समभेदान्वयापत्तेश्च । एवमूढरथः उपहृतपशुः उद्धृतौदना बहुपाचिकेत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अत्र हि रथकर्म्मकवहनकर्त्ता, पशुकर्म्मकोपहरणोद्देश्यः, ओदनकर्म्मकोद्धरणावधिः बहुपाककर्त्रधिकरणमिति बोधाभ्युपगमात् अतिरिक्तशक्तिपक्षे च घटत्वविशिष्टे घटपदस्येवोदककर्त्तृकप्राप्तिकर्म्मत्वविशिष्टे प्राप्तोदक इत्यादिसमुदायशक्त्यैव निर्वाह इति भावः । साधकान्तरमाह । अषष्ठ्यर्थेति । अयं भावः चित्रगुरित्यादिषु चित्रगवस्वाम्यादिप्रतीतिर्न विना शक्तिमुपपद्यते । नच तत्र लक्षणा सा हि न चित्रपदे चित्रस्वामी गौरिति बोधापत्तेः । गवादिमात्रस्य लक्ष्यैकदेशत्वे न तत्र चित्रादेरन्वयायोगात् । नच चित्राभिन्ना गौरिति शक्त्युपस्थाप्ययोरन्वयबोधोत्तरं तादृशगवस्वामी गोपदेन लक्ष्यतेइति वाच्यम् । गोपदस्य चित्रपदस्य वा विनिगमनाविरहेण लक्षकत्वासम्भवात् । नच गोपदे साक्षात् सम्बन्धएव विनिगमक इति वाच्यम् । एवमपि प्राप्तोदकः कृतविश्व इत्याद्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ विनिगमकाप्राप्तेः । यौगिकानां कर्त्राद्यर्थकतया साक्षात्सम्बन्धाविशेषात् । नच पदद्वये लक्षणेति नैयायिकोक्तं युक्तम् बोधाद्वृत्तिप्रसङ्गात् । न च मत्सारं तात्पर्य्यग्राहकत्वादेकस्यैवैकदा लक्षणा न द्वयो-

रिति न बोधाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् एवमपि विनिगमनाविरहतादवस्थ्येन लक्षणाया असम्भवात् । नच चरमपदे एव सा प्रत्ययार्थान्वयानुरोधात् प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरिति वाच्यम् एवं हि बहुव्रीह्यसम्भवापत्तेः "अनेकमन्यपदार्थे" इत्यनेकसुबन्तानामन्यपदार्थप्रतिपादकत्वे तद्विधानात् । किञ्च एवं सति घटादिपदेष्वपि चरमवर्ण एव वाचकताकल्पना स्यात् पूर्ववर्णानां तात्पर्यग्राहकत्वेनोपयोगसम्भवात् एवं सति चरमवर्णमात्रश्रवणेऽर्थबोधापत्तिरिति चेदत्राप्युदकपटमात्रश्रवणादर्थप्रत्ययापत्तिस्तुल्येत्यन्यत्र विस्तरः । एवञ्च अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना उक्तयुक्तेः अगत्या शक्त्यन्तरकल्पनेत्यर्थः क्लृप्तत्यागः इत्यस्य क्लृप्तशक्त्योपपत्तिरिति व्युत्पत्तित्यागस्य तवास्ति तत्किम् सर्व्वत्र समासे शक्तिं न कल्पयेरिति वाक्यार्थः । यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः न समासे शक्तिः राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिलक्षणयैव राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुषइति बोधोपपत्तेः । अतएव राज्ञः पदार्थैकदेशतया न तत्र शोभनस्येत्यादिविशेषणान्वयः । न वा घनश्यामनिष्कौशाम्बिगोरथइत्यादौ इवादिप्रयोगापत्तिः उक्तार्थतया इवक्रान्तादिपदप्रयोगासम्भवात् । न वा "विभाषेति" सूत्रानावश्यकत्वम् लक्षणया राजिसम्बन्ध्यभिन्नइति बुबोधयिषायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति बुबोधयिषायां विग्रहस्येत्यादिप्रयोगनियमसम्भवात् । नापि पङ्कजपदप्रतिबन्दी शक्तिसाधिका तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि बोधात् । नच शक्त्यपक्षे लक्षणया तेभ्यो विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति । अतएव राजादिपदशक्त्यपक्षे राजपुरुषश्चित्रगुरित्यादौ न बोधः । नच चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असम्भवः बहुव्युत्पत्तिभञ्जनापत्तेरिति वाच्यम् प्राप्तोदक इत्यादावुदकपदे एव लक्षणास्वीकारात् । पूर्व्वपदस्य यौगिकत्वेन तल्लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात् । प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च । घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना विशिष्टे कल्प्यते विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात् । बोधकत्वस्यापि प्रत्येकं वर्णेष्वसत्त्वात् । प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययार्थान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एव सा कल्प्यतइति विशेषः स्वीकृतञ्च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकम्मन्यैरित्याहुः । तन्नोच्यते । समासे शक्त्यस्वीकारे तस्य प्रातिपदिकसंज्ञादिकं न स्यात् अर्थवत्त्वाभावात् "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्" इत्यस्याप्रवृत्तेः । न च "कृत्तद्धितसमासाश्च" इत्यत्र समासग्रहणात् सा । तस्य नियमार्थतया भाष्यसिद्धताया वैयाकरणभूषणे स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् । समासवाक्ये शक्त्यभावेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवात् । अथ तिप्तस्झि इत्यारभ्य ङ्योस्सुपिति तिप्प्रत्याहारो भाष्यसिद्धः तमादायातिप्प्रतिपदिकमित्येव सूत्र्यताम् कृतमर्थवदादिसूत्रद्वयेन । समासग्रहणञ्च नियमार्थमस्तु तथा च सुप्तिङन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात्समासस्यापि सा स्यादिति चेत्तथापि प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायार्थवत्त्वावश्यकत्वेन समासाव्याप्तितादवस्थ्यमेव । तथा च प्रातिपदिकसंज्ञारूपं कार्य्यमेवार्थवत्त्वमनुमापयति धूमइव वह्निम् । किञ्चैवं चित्रगुमानयेत्यादौ कर्म्मत्वाद्यनन्वयापत्तिः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् । यत्तु सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरेव कल्प्यत इति तन्न उपकुम्भं अर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्व्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात् । न च तत्रापि सन्निधानमेवानुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथा च यत्पदोत्तरं यानुशिष्टा सा तदर्थगतं स्वार्थं बोधयति । समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमिति वाच्यम् अर्थवत्सूत्रेण विशिष्टस्यैव विभक्त्यनुशासनात् । अथ प्रकृतित्वान्वये विभक्त्यर्थान्वय इत्येव कल्प्यत इति चेत्तर्हि पङ्कजमानय दण्डिनं पश्य शूलिनं पूजयेत्यादौ पङ्कदण्डशूलेष्वानयनदर्शनपूजनादेरन्वयप्रसङ्गात् अघटमानयेत्यत्र घटेऽप्यानयनान्वयापत्तेश्च । न च दण्डादीनां विशेषणतया न तत्रानयनाद्यन्वयः । पाकाश्चीलः धर्म्मात्मजो इत्यादौ पाकधर्म्मादिहेतुताया रूपस्वादावनन्वयप्रसङ्गात् । यच्च प्रकृत्यर्थत्वं तज्जन्यज्ञानविषयत्वमात्रं तच्चात्राविरुद्धमिति तन्न घटं पश्येत्यत्र घटपदात्समवायेनोपस्थिताकाशवारणाय इच्छा प्रकृत्यर्थत्वस्यावश्यकत्वात् । अथ प्रत्ययप्राग्वर्त्तिपदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं प्रकृत्यर्थत्वमितिचेन्न गामानयति कृष्णो दण्डेनेत्यत्र कृष्णे तृतीयार्थान्वयप्रसङ्गात् । अथ समस्यमानपदार्थबोधकत्वं समासोत्तरविभक्तेः कल्प्यत इति चेन्न अक्लृप्तकल्पनां क्लृप्तव्युत्पत्तित्यागञ्चापेक्ष्य समुदायशक्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति दिक् । अपि च समासे विशिष्टशक्त्यस्वीकारे राजपुरुषः

चित्रगुः नीलोत्पलमित्यादौ सर्व्वत्रान्वयप्रसङ्गः। राज-
पदादेः सम्बन्धिनि लक्षणायामपि तण्डुलः पचतीत्यादौ
कर्मत्वादिसंसर्गेण तण्डुलादेः पाकादावन्वयवारणाय
प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतु-
ताया आवश्यकत्वात् पुरुषादेस्तथात्वाभावात्। तण्डुलः
शुक्ल इत्यादौ च प्रातिपदिकार्थकप्रथमार्थे तण्डुलादेस्तस्य
च शुक्ले अभेदेनैवान्वयः। शुक्लेन तण्डुलेनेत्यादौ च
विशेषणविभक्तिरभेदार्था पार्ष्णिकोवान्वय इति नाति-
प्रसङ्गः। तथा च समासे परस्परमन्वयासम्भवादावश्य-
कैव समुदायस्य तादृशे विशिष्टार्थे शक्तिः। किञ्च
राजपुरुषइत्यादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा। नाद्यः
राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात् समानार्थकवाक्य-
स्यैव विग्रहत्वात्। अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयोन स्यात्
नान्त्यः राजसम्बन्धरूपः पुरुष इति बोधप्रसङ्गात् विरुद्ध-
विभक्तिरहितप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तेरित्यादि प्र-
पञ्चितं वैयाकरणभूषणे। अतएव “वषट्कर्त्तुः प्रथम-
भक्षः” इत्यत्र न भक्षमुद्दिश्य प्राथम्यविधानं युक्तम् एक-
प्रसरत्वभङ्गापत्तेरिति तृतीये, “अङ्गैः स्विष्टकृतं यजति”
इत्यत्राङ्गानुवादेन न त्रित्वविधानं युक्तम् एकप्रसरत्वभङ्गा-
पत्तेरिति दशमे च निरूपितं सङ्गच्छते। सङ्गच्छते
चारुणाधिकरणारम्भः। अन्यथा “अरुणया एकहायन्या
पिङ्गाक्ष्या सोमं क्रीणातीत्यत्रारुणपदवदितरयोरपि
एकत्वादिगुणमात्रवाचकतया अमूर्त्तत्वात् क्रीणातौ करण-
त्वासम्भवस्य तुल्यत्वादारुण्यस्यैव वाक्याद्भेदशङ्काया अ-
सम्भवादिति प्रपञ्चितं भूषणे। तस्मात्समासशक्तिपक्षो
जैमिनीयैरवश्याभ्युपेयइत्यास्तां विस्तरः”।

आख्यात त्रि० आ+ख्या—कर्मणि क्त। १कथिते। आख्यायते-
ऽनेन वा० करणे क्त। तिङ्रूपे प्रत्यये तल्लक्षणमाह शब्दश०
“धात्वर्थेन विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने। समर्थः स्वार्थयत्नस्य
शब्दोवाख्यातमुच्यते” इति। व्याख्यातं चैतत् स्वेनैव
“धात्वर्थावच्छिन्नस्वार्थयत्नविधेयताकान्वयबोधसमर्थः शब्दो
वाख्यातं तदेव च तिङ् इत्यर्थाल्लभ्यते तिङाख्यातयोः
पर्य्यायत्वात्। पाकश्चैत्रस्येत्यादौ नामार्थेनैव विशिष्ट
स्वार्थकर्त्तृत्वस्याभिधायकः षष्ठ्यादिकोन तु धात्वर्थेन विशि-
ष्टस्य। चैत्रः पचतीत्यादौ धात्वर्थावच्छिन्नस्य यत्नस्य विधे-
यतया बोधकावपि नामधातू न स्वार्थस्य। चैत्रः पाचक
इत्यादौ तु धात्वर्थविशेषितस्य यत्नस्य न विधेयता किन्तु
कर्त्तुरेव कृतां धर्म्मिशक्तत्वादन्यथा पाचकश्चैत्र इत्यादिकम
योग्यमेव प्रातिपादकार्थयोः पाचकचैत्रयोर्भेदेनान्वयस्या-
व्युत्पन्नतया तदर्थ कृतेश्चैत्रादावन्वयायोगात्। अयं पक्तु-
कामइत्यादौ तुमादिना धात्वर्थावच्छिन्नोऽनुकूलत्वादिः,
इयं चिकीर्षेत्यादौ च सनादिनेच्छादिरेव विधेयत्वेनानु-
भाव्यते इति न तेष्वतिप्रसङ्गः। अत्रेदं तत्त्वम्।
जीवनयोन्यादिनिखिलयत्नगतं यत्नत्वमेव तिङः शक्यताव-
च्छेदकं न तु चेष्टाया जनकत्वस्य चिकीर्षाया वा जन्यत्वस्या-
वच्छेदकतया सिद्धं प्रवृत्तित्वम्। चैत्रोनिश्वसितीत्यादितोऽपि
श्वासाद्यनुकूलप्रयत्नस्य प्रतीतेः। तिङर्थकृतौ च धात्वर्थस्य
तं करोमीतिप्रतीतिनियामकः साध्यत्वाख्यविषयता
प्रभेदस्तद्विशिष्टफलोपधायकत्वलक्षणमनुकूलत्वं वा संसर्ग-
मर्य्यादया भासते तथैव साकाङ्क्षत्वादतोगत्यादिगोचरनिवृ-
त्तिदशायां गच्छतीत्यादिको न प्रयोगः। “तत्र निश्वासव-
• त्त्वमात्रप्रतीतावपि प्रयत्नत्वमेव तिङः शक्यतावच्छेदकं न तु
प्रवृत्तित्वं पचतीत्यतः पाककृतिमानिति प्रतीतेः नहि
प्रवृत्तित्वमेव कृतित्वं पाके प्रवृत्तोऽस्मीत्यस्याप्यनुभवस्य पाकं
करोमीत्यतोविषयवैलक्षण्यस्य सर्वसिद्धत्वात्नित्यकृतौ राग-
प्रयोज्यस्य प्रवृत्तित्वस्य बाधादीश्वरः करोतीत्यादिवाक्यस्या-
योग्यतापाताच्च। निविड़निखातस्तु पुरुषः समुत्थानगो-
चरप्रयत्नवानपि न तदुपधायकप्रयत्नवान् अतस्तत्रायमुत्तिष्ठ-
तीत्यादिकोन प्रयोगः नचैवमीश्वरः पचतीत्यपि स्यात् तस्यापि
पाकानुकूलप्रयत्नवत्त्वादिति वाच्यं तिङर्थकृतेरवच्छेदकत्वेनैव
संसर्गेण नामार्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादङ्गुली पचतीत्यादि
प्रयोगस्येष्टत्वात् अन्त्यावयविनिष्ठावच्छेदकत्वस्यैव तादृशतिङ-
र्थकृतेः संसर्गत्वे त्वभावाच्च। नित्यप्रयत्नव्यावृत्तस्यैवानु-
कूलत्वविशेषस्य तिङर्थकृतौ धात्वर्थस्य संसर्गत्वमित्यप्याहुः”॥
ईश्वरो जानातीच्छति रथोगच्छतीत्यादौ च ज्ञानादिमत्त्व-
मात्रप्रतीतेः समवायित्वे, चैत्रोजानातीत्यादाववच्छेदकत्वे,
बुद्धिरवगाहते घटोभासत इत्यादौ दैशिकाश्रयत्वे, नश्य-
तीत्यादौ च प्रतियोगित्वे, तिङोनिरूढ़लक्षणा। कृतित्वव-
दाश्रयत्वादेरखण्डत्वे तदवच्छिन्नेऽपि ज्ञानेच्छादेरपि
तिङः शक्तिरेव। हस्तादिकस्त्ववयवः प्रयत्नस्यैवावच्छेदको
न तु ज्ञानेच्छादेरपि प्रमाणाभावादतः करोजानातीत्या-
दिको न प्रयोगः। प्रागुक्तैव वा रीतिरत्रापि। पयः
पतति स्यन्दते इत्यादावपि पतनादेः समवायित्वमेव तिङा-
नुभाव्यते न तु तदनुकूलं गुरुत्वद्रवत्वादि येन कृतितुल्य-
शरीरेषु तेष्वपि तिङः शक्तिरापाद्यते। पटानां शत
पततीत्यादौ च शतपदार्थस्यैकदे[illegible] [illegible]त्वसंख्यायां

षष्ठ्यर्थपर्य्याप्तेरन्वयात् संख्यायाः पतनादिसमवायित्वविरहेऽपि न क्षतिः पटानां शतं संख्या इत्यादावनुरोधेनैव शतादेर्गुणवाचित्वसम्भवात् ।

तत्र कृत्यादिकं नाख्यातस्यार्थः किन्तु कालः संख्या च तयोः प्रकारान्तरालभ्यत्वात् चैत्रः पचति रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थस्यैव पाकगत्यादेः कृतिमत्त्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन चैत्रादौ प्रकारत्वात् मैत्रः पच्यत इत्यादितो मैत्रादेः कर्तृत्वादिना तण्डुलः पचतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्मत्वादिना संसर्गेण पाकादावनन्वयेन धात्वर्थ एव धर्मिणि नामार्थस्य भेदेनान्वयोऽव्युत्पन्नो न तु नामार्थेऽपि धात्वर्थस्य । नचैवं ज्ञानं चैत्र इत्यादितोऽपि बोधरूपस्य धात्वर्थस्याश्रयत्वसम्बन्धेन चैत्रे धर्मिण्यन्वयप्रसङ्गः, तत्र ज्ञानादिपदस्य बुध्यर्थकनामतया तदर्थस्य नामान्तरार्थे भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादेव तदसम्भवात् इति प्राभाकराः । तदसत् धात्वर्थान्वयिस्वार्थकर्तृतायामेव लडादेः स्वोपस्थाप्यवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेः कृत्यादेस्तिङर्थत्वं विना तदनुपपत्तेः अन्यथातिप्रसङ्गात् । न च प्रकृत्यर्थ एव तिङः स्वार्थवर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वनियमः पाकसनिष्पाद्य क्रियान्तरव्यासक्तेऽपि पुरुषे पचतीतिप्रयोगापत्तेः तदानीमपि पाकस्यानुवर्त्तमानत्वात् तिङाद्यन्तधात्वर्थस्य पाकादेर्वर्त्तमानकृत्यादिसम्बन्धेनैव प्रथमान्तस्य भाग्नोऽर्थे साकाङ्क्षत्वान्नैवमिति चेत् किं कालस्यापि तिङर्थत्वप्रत्याशया संसर्गविधयैव तस्य लभ्यत्वात् । पचतीत्यादितो वर्त्तमानत्वादिमत्कृतिप्रकारकप्रतीतेरानुभविकत्वाच्च । किञ्च धात्वर्थस्यैव कृत्यादिसम्बन्धेन चैत्रादावन्वये पचत्यपि चैत्रे नायं पचतीतिप्रयोगप्रसङ्गः संयोगादिसम्बन्धेन पाकाद्यभावस्य तत्र सत्त्वात् कर्तृत्वादेर्वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नपाकाद्यभावस्यालीकत्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात् । एतेन मण्डनमते फलस्य धात्वर्थत्वात् तदनुकूलक्रियैवाख्यातेन चैत्रादावनुभाव्यते इति कृतेस्तिङर्थत्वाभावादुक्तलक्षणमसम्भवीत्यपि प्रत्युक्तं फलस्य धात्वर्थत्वे संयोगो गुण इतिवत् कृतिर्गुणोऽनेकाश्रिता इत्यादिप्रयोगापत्तेश्च न हि भावकतामपि क्रियार्थः प्रमाणाभावात् । ननु यदि स्वार्थकर्तृत्वमेव लडादिना वर्त्तमानत्वमनुभाव्यते इति नियमः कथं तर्हि चैत्रात् पच्यत इत्यादितः पाकादौ वर्त्तमानत्वधीरिति चेत् क एवमाह तत्राप्येकपदोपात्तत्वेन कर्माख्यातोपस्थापिते कर्तृत्व एव वर्त्तमानत्वस्यान्वयात् । इयान् परं विशेषो यत् कर्तृविहितेन लटा धात्वर्थस्य विशेष्यत्वेन, कर्मविहितेन तु तस्य विशेषणत्वेन स्वार्थकर्तृत्वमनुभाव्यते तथैव साकाङ्क्षत्वात् । एतेन चैत्रेण पक्वमित्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीययैव कर्तृत्वमनुभाव्यते नत्वाख्यातेन, तिङर्थकृतेर्धात्वर्थविशेष्यत्वनियमादिति दीधितिकृन्मतमप्यनादेयम् एकपदोपात्तत्वेन स्वार्थ एव कर्तृत्वे शतृशानजादेरिव लडादेर्वर्त्तमानत्वबोधकतया सुबर्थकृतौ तदन्वयासम्भवात् सुबर्थे तिङर्थान्वयस्यादृष्टचरत्वाच्चेति । शाब्दिकास्तु चैत्रः पचतीत्यादितः पाकादिकृतिमत्तयैव तत्कर्तृभेदेनापि चैत्रादेरन्वयस्यानुभविकत्वात् कृतिरिव कर्त्तापि तिङर्थः कृतित्वमपेक्ष्य कर्तृत्वस्य गुरुत्वाच्च तदाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमिति तु रिक्तं वचः लक्षणातावच्छेदके लक्षणाया इव शक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तेरसत्त्वमते तद्गुरुत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् एकैकात्मनिष्ठानामनन्तकृतीनां शक्यत्वमपेक्ष्य निखिलात्मनामेव कर्तृत्वे शक्यतायां विपरीतलाघवाच्च । न च कर्त्रनुभवजनकतया सङ्केतितत्वरूपं कर्तृशक्तत्वमेव तिङामसिद्धं, कर्त्रन्वयानुभवजनकतासत्त्वे तत्प्रकारकेश्वरसङ्केतस्य तत्रावश्यम्भावादीश्वरेच्छायाः सदर्थविषयकत्वनियमादन्यथा कर्त्रनुभवस्वरूपायोग्यत्वादेव तिङां कर्त्रर्थे शक्तत्वसम्भवे कृत्यपेक्षया कर्त्तरि गुरुत्वोपन्यासस्योन्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः । अथैवं घटपदस्यापि लक्षणादिना घटाद्यन्वयानुभावकत्वात् तत्प्रकारकनित्यसङ्केतवत्त्वेन तदपि घटशक्तं स्यात्, न स्यात् घटपदं घटे न शक्तमित्यादिव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेन घटादिपदनिष्ठस्यैव घटानुभावकतया नित्यसङ्केतितत्वस्य घटशक्तित्वात् इत्याख्यातं न कर्तृशक्तमित्येवं व्यवहारस्याभावात् प्रत्युत पाणिन्यादिप्रामाणिकैस्तिङः कर्तृशक्तत्वेन व्यवहृतत्वात् । एतेन गुणवचनस्य नीलादेर्गुणिशक्तत्वमपि व्याख्यातम् इति प्राहुः" ।

आख्यातार्थस्य धात्वर्थादौ विशेषणतयैवान्वय इति तु वैयाकरणाः यथाह वै॰भू॰सा॰। "फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः । फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्" इति । अस्य व्याख्यायाम् 'कर्त्तरि कृत्' "लः कर्मणि च" पा॰सूत्राभ्यां चकारेण कर्त्तरि कर्मणि च तिङः शक्तिरिति लाभे तत्र व्यापाराश्रयः कर्त्ता फलाश्रयः कर्मेति फलव्यापाररूपयोः विशेषणयोर्धातुनैवोपस्थाप्यत्वात् अनन्यलभ्यस्याश्रयस्यैव तिङर्थत्वम् इत्येवं व्यवस्थाप्येत्यमाह । 'पदार्थं निरूप्य वाक्यार्थं निरूपयति

फले इत्यादि। विक्लित्त्यादि फलं प्रति। तिङर्थः कर्तृकर्मसंख्याकालाः। तत्र कर्तृकर्म्मणो फलव्यापारयोर्विशेषणे, संख्या कर्तृप्रत्यये कर्त्तरि, कर्मप्रत्यये कर्म्मणि, समानप्रत्ययोपात्तत्वात्। तथाचाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रत्याख्यातजन्यकर्त्तृकर्म्मोपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावः फलितः। नैयायिकादीनामाख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थ एवान्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्य्यकारणभावो वाच्यः सोऽपि चन्द्रइव मुखं दृश्यते, देवदत्तोभुक्त्वा व्रजतीत्यादौ चन्द्रक्त्वार्थयोः आख्यातार्थानन्वयादितराविशेषणत्वघटित इत्यतिगौरवम्। इदमपि कर्त्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानमिति स्पष्टं भूषणे। कालस्तु व्यापारे विशेषणम्। तथा हि "वर्त्तमाने लट्" इत्यत्राधिकाराद्धातोरिति लब्धम् तच्च धात्वर्थं वदत्प्राधान्याद्व्यापारमेव ग्राहयतीति तत्रैव तदन्वयः। न च संख्यावत् कर्तृकर्मणोरेवान्वयः शङ्क्यः अतीतभावनाके कर्त्तरि पचतीत्यापत्तेः अपाक्षीदित्यनापत्तेश्च पाकानारम्भदशायां कर्तृसत्त्वे पक्ष्यतीत्यनापत्तेश्च। नापि फले तदन्वयः फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पक्ष्यतीत्यापत्तेश्चेत्यवधेयम्। न चामवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानानुकूलयत्नसत्त्वादुत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः। परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात्। किञ्चिच्चेष्टादिनावगतौ चायमुत्तिष्ठति यत्नभावात् फलन्तु न जायत इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिङर्थौ विशेषणमेव भावनैव प्रधानम्। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथापि "भावप्रधानमाख्यात सत्वप्रधानानि नामानीति" निरुक्तोक्तेः भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च धात्वर्थभावनाप्राधान्यमध्यवसीयते। अपि च आख्यातार्थप्राधान्ये तस्य देवदत्तादिभिः सममभेदान्वयात् प्रथमान्तस्य प्राधान्यापत्तिः। तथा च पश्य मृगो धावतीत्यत्र भाष्यसिद्धैकवाक्यता न स्यात् प्रथमान्तमृगस्य धावनक्रियाविशिष्टस्य दृशिक्रियायां कर्मत्वापत्तौ द्वितीयापत्तेः। न चैवम् अप्रथमासामानाधिकरण्यात् शतृप्रसङ्गः। एवमपि द्वितीयायादुर्वारत्वेन पश्य मृगइत्यादिवाक्यस्यैवासम्भवापत्तेः। न च पश्येत्यत्र तमिति कर्म्माध्याहार्य्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् उत्कटधावनक्रियाविशेषस्यैव दर्शनकर्मतयान्वयस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात् अध्याहारे अनन्वयापत्तेश्च। एवञ्च भावनाप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिः कारणमिति नैयायिकोक्तं नादरणीयम् किन्तु आख्यातार्थकर्तृप्रकारकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्भावनात्वावच्छिन्नविषयतया कारणमिति कार्य्यकारणभावोद्रष्टव्यः। भावनाप्रकारकबोधं प्रति तु कृञ्जन्योपस्थितिवत् धात्वर्थभावनोपस्थितिरपि हेतुः पश्य मृगोधावति, पचति भवतीत्याद्यनुरोधादिति दिक्। इत्यञ्च पचतीत्यत्रैकाश्रयिका पाकानुकूला भावना, पच्यते इत्यत्रैकाश्रयिका या विक्लित्तिस्तदनुकूला भावनेति बोधः। देवदत्तादिपदप्रयोगे त्वाख्यातार्थकर्त्रादिभिस्तदर्थस्याभेदान्वयः। घटोनश्यतीत्यत्रापि घटाभिन्नैकाश्रयकोनाशानुकूलोव्यापार इति बोधः। स च व्यापारः प्रतियोगित्वविशिष्टनाशसामग्रीसमवधानम्। अतएव तस्यां सत्यां नश्यति, तदत्यये नष्टः, तद्भावित्वे नङ्क्ष्यतीति प्रयोगः। देवदत्तोजानातीच्छतीत्यादौ च देवदत्ताभिन्नैकाश्रयकोज्ञानेच्छाद्यनुकूलोवर्त्तमानो व्यापार इति बोधः स चात्रत आश्रयतैवेति रीत्योह्यम्"। एवञ्च वैयाकरणमते सुब्भिन्नत्वे सति संख्याबोधकप्रत्ययत्वमाख्यातत्वमिति लक्षणम् "सुपां कर्म्मादयोऽप्यर्था संख्या चैव तथा तिङामित्युक्तेः यद्यपि आख्यातसामान्यस्य संख्यासामान्यशक्तत्वज्ञापकं सूत्रं नास्ति तथापि लङादेशैकवचनादीनां तत्तत् संख्याशक्तताज्ञापकसूत्रेण आदेशगतं तथात्वं स्थानिनि लकारे कल्पितमिति संख्याबोधनयोग्यत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति बोध्यम् "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" मयूर० गणसूत्रम् तत्र आख्यातपदं च तदन्तपरम् "प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्। इति नियमात् २आख्यातान्ते च।

आख्याति स्त्री आ+ख्या—क्तिन्। कथने।

आख्यातृ त्रि० आ+ख्या—तृच्। उपदेशके। "आख्यातोपयोगे" पा०।

आख्यान न० आ+ख्या—भावे ल्युट्। १कथने। २पूर्व्ववृत्तकथने "आख्यानं पूर्व्ववृत्तोक्तिः" सा० द०। "यथा देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः" वेणी० ३प्रतिवचने च। प्रश्नाख्यानयोः" पा० "विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्" पा०। करणे ल्युट्। ४भेदके धर्मे। "लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यादि" पा० इत्थं भूतः कञ्चित् प्रकारं प्राप्त आख्यायते अनेन इति व्युत्पत्तेः कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य भेदकोधर्म्म इति सूत्रार्थः यथा भक्तोविष्णुमभि। ५आर्षमहाकाव्यान्तर्गतसर्गभेदे तेन हि कथाविशेषस्य वर्ण्णनीयचरिताख्यानात्तथात्वम् महाकाव्यं लक्षयित्वा

तदीयसर्गनामकरणे विशेषमाह” सा० द० “नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु” इत्यभिधाय “अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवन्त्याख्यानसंज्ञकाः” यथा भारते रामोपाख्यानम्। नलोपाख्यानं शकुन्तलोपाख्यानमित्यादि आख्यान+अस्त्यर्थे अर्श० अच्। ६प्रसिद्धाख्यानसंज्ञकसर्गयुक्ते आर्षमहाकाव्य भारतादौ। “स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि। आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च” मनुः साङ्गोपनिषदान् वेदान् चतुराख्यानपञ्चमान्” भा०व०। स्वार्थे कन् तत्रैव “नाटकाख्यानकादेशव्याख्यानादिक्रियानिपुणैः” काद०।

आख्यानकी स्त्री “आख्यानकी तौ जगुरू गश्रोजे जतास्ततोजे जगुरू गुरुश्चेदिति” लक्षिते विषमवृत्तभेदे।

आख्यायक पु० आ+ख्या–ण्वुल्। परोक्तस्यान्यत्र कथके १ दूते “आख्यायकेभ्यः श्रुतस्त्रुतवृत्तिः भट्टिः” २कथकमात्रे त्रि०।

आख्यायिका स्त्री आ+ख्या–ण्वुल् “आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वंशादिकीर्त्तनम्। अस्यामन्यकवीनाञ्च वृत्तम् गद्यं क्वचित् क्वचित्। कथांशानां व्यवच्छेद आश्वास इति बध्यते। आर्य्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्। अन्योपदेशेनाश्वासः मुखे भाव्यर्थसूचनम्” सा०द० उक्ते कथाभेदे कथा च “कथायां सरसं वस्तु” गद्यैरेव विनिर्म्मितम्। क्वचित्तत्र भवेदार्य्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके। आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तन”मित्युक्तलक्षणयुक्ता तत्र आख्यायिका यथा हर्षचरितादि” कथा कादम्बर्य्यादिः। २उपलब्धार्थबोधककथायाञ्च” अमरः।

आख्यायिन् त्रि० आ+ख्या–णिनि। १ कथके। २आवेदके दूतादौ च “रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः” शकु०।“रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम्”याज्ञ०

आगत त्रि० आ+गम–क्त। १आयाते, २उपस्थिते, ३प्राप्ते च। “हेयं दुःखमनागतम्” पात० “क्रमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यत्”स्मृतिः। “पितृत आगतम् पितृग्रमिति” दायभा०। “तत आगतः” पा०। आगता यत जरेव हिमानी सेव्यतां सुरतरङ्गिणी” उद्भटः भावे क्त। ४आगमने न० “गतागतं कामकामा लभन्ते” गीता।

आगति स्त्री आ+गम–क्तिन्। १आगमने “लोकस्यास्य गतागतिम्” रामा०। २प्राप्तौ च तासामध्वर्य्युरागतौ यथो इषीव मोदते” ऋ०२,५,६। वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च। आर्त्त्या गत्या तथाऽऽगत्या” याज्ञवल्क्यः।

आगत्य(म्य) अव्य० आ+गम–ल्यप् वा मोलोपे तुक्। आगमनं कृत्वेत्यर्थे तत्त्वमागत्य सत्येन” याज्ञ०। “आगत्य विल्वशाखायां चण्डिके! कुरु सन्निधिम्” पुरा०।

आगन्तव्य त्रि० आ+गम–तव्य। १आगम्ये प्राप्ये “आगन्तव्यं तु नोद्रष्टुं पुनराश्रममण्डलम्” भावे तव्य। २अवश्यागमने न० आगन्तव्य झटितिमथुरामण्डलात् गोपकान्ते! पदाङ्कदूतम्।

आगन्तु पु० आ+गम–तुन्। १अनियतस्थायिनि अतिथौ “वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम्” रघुः। २हठादुपस्थिते च आगन्तुना सह मैत्री न कर्त्तव्या” हितो०। ३आगमनशीले त्रि०। स्वार्थे कन्। आगन्तुकोऽप्यत्र।

आगन्तुज त्रि० आगन्तोः हठादुपस्थितात् जायते जन–ड। हठोपस्थितजाते रोगादौ। “आगन्तुजे भिषग्रोगे शस्त्रेणोत्कृत्य यत्नतः”। “दोषागन्तुजमृत्युभ्योरसमन्त्रविशारदौ” सुश्रुतः।

आगम पु० आ+गम-घञ्। १आगतौ २प्राप्तौ ३उत्पत्तौ च “आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत!” गीता, आगम्यते प्राप्यतेऽनेन करणे घञ्। ४सामाद्युपाये “आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः” रघुः आगम्यते स्वत्वमनेन। स्वत्वप्रापके ५क्रयप्रतिग्रहादौ “आगमोऽभ्यधिको भुक्तिःस्तोकापि यत्र नो” या० स्मृतिः “अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि” स्मृतिः” यादृशागमस्य प्रामाण्यं तन्निरूपितम् मिता०। “भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारात् कीदृशोभोगः प्रमाणमित्यत आह। “आगमोऽभ्यधिकोभोगाद्विना पूर्व्वक्रमागतात्” या०स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः। स भोगादभ्यधिकोबलीयान् स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात्। यथाह नारदः। “आगमेन विशुद्धेन भोगोयाति प्रमाणताम्। अविशुद्धागमो भोगः प्रामाण्यं नैव गच्छतीति”। न च भोगमात्रात्स्वत्वावगमः परकीयस्याप्यपहारादिनोपभोगसम्भवात्। अतएव “भोगं तु केवलं यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित्। भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्कर” इति स्मर्य्यते। अतश्च सागमोदीर्घकालो निरन्तरो निराक्रोशः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तम्भवति। तथा च स्मर्य्यते। “सागमो दीर्घकालश्चाविच्छेदोऽन्यरवोज्झितः। प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगोऽपि पञ्चधेति”। क्वचिदागमनिरपेक्षस्यापि भोगस्य प्रामाण्यमित्याह। विना पूर्व्वक्रमागतादिति।

पूर्व्वेषां पित्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्व्वक्रमस्तेनागतो यो भोगस्तस्माद्विना आगमोऽभ्यधिक इति सम्बन्धः । स पुनरागमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो न सत्त्वनिरपेक्षः सत्ता तु तेनैवावगम्यत इति बोद्धव्यम् । विना पूर्व्वक्रमागतादित्येतच्च स्मार्त्तकालप्रदर्शनार्थम् । "आगमोऽभ्यधिकोभोगादिति" च स्मार्त्तकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्ये काले योग्यानुपलब्ध्यागमाभावनिश्चयसम्भवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रामाण्यम् । स्मार्त्ते तु काले योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयासम्भवादागमज्ञाननिरपेक्ष एव सन्ततो भोगः प्रमाणम् । एतदेव स्पष्टीकृतङ्कात्यायनेन । "स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यते अस्मार्त्ते त्वनुगमाभावात् क्रमात् त्रिपुरुषागता" । स्मार्त्तश्च कालो वर्षशतपर्य्यन्तः "शतायुर्वै पुरुष इति" श्रुतेः । अनुगमाभावादिति योग्यानुपलब्ध्यभावेनागमाभावनिश्चयाभावादिति । अतश्च वर्षशताधिको भोगः सन्ततोऽप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावे चानिश्चिते अव्यभिचारादाक्षिप्तागमः स्वत्वं गमयति । स्मार्त्तेऽपि कालेऽनागमस्मृतिपरम्परायां सत्यां न भोगः प्रमाणम् । अतएव "अनागमन्तु यो भुङ्क्ते बहून्यब्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तम्पापन्दण्डयेत् पृथिवीपति"रित्युक्तम् । न चानागमन्तु यो भुङ्क्त इत्येकवचननिर्द्देशाद्बहून्यब्दशतान्यपीत्यपिशब्दप्रयोगात् प्रथमस्य पुरुषस्य निरागमे चिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यं द्वितीये तृतीये वा पुरुषे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् नचैतदिष्यते "आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमेति" नारदस्मरणात् । तस्मात् सर्व्वत्र निरागमोपभोगे "अनागमन्तु योभुङ्क्त इत्येतद्द्रष्टव्यम् यदपि "अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्व्वतरैस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाहर्त्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति"। पित्रा सह पूर्व्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यम् । तत्रापि क्रमात् त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्त्तकालोपलक्षणम् । त्रिपुरुषविवक्षायामेकवर्षाभ्यन्तरेऽपि पुरुषत्रयातिक्रमसम्भवाद्द्वितीये वर्षे निरागमस्य भोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गः तथा सति "स्मार्त्ते काले क्रिया भूमेः सागमा भुक्तिरिष्यत" इति स्मृतिविरोधः । "अन्यायेनापि यद्भुक्तमित्येतच्चान्यायेनापि भुक्तमपहर्त्तुंन शक्यं किम्पुनर्न्यायनिश्चय इति व्याख्येयमपिशब्दश्रवणात् । यच्चोक्तम् । "यद्विनागममत्यन्तम्भुक्तं पूर्व्वैस्त्रिभिर्भवेत् । न तच्छक्यमपाकर्त्तुं क्रमात् त्रिपुरुषागतमिति" तत्राप्यत्यन्तमागमं विनेत्यत्यन्तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयम् । न पुनरागमस्वरूपं विनेति आगमस्वरूपाभावे भोगशतेनापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तं क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थम् । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नम् । तथाहि । यद्यागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वावगमान्न भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यम् अथ प्रामाणान्तरेण नागमोऽवगतः कथन्तद्विशिष्टोभोगः प्रमाणम् । उच्यते । प्रामाणान्तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरोभोगः कालान्तरे स्वत्वङ्गमयति । अवगतोऽप्यागमोभोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वङ्गमयितुमलं मध्ये दानविक्रयादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्व्वमनवद्यम् । आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगमस्तर्हि भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह । "आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिस्तोकापि यत्र नो"या० यस्मिन्नागमे स्वल्पापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे बलं सम्पूर्णं नैवास्ति। अयमभिसन्धिः स्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वापादनञ्च दानम् । परस्वत्वापादानं च परो यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते नान्यथा। स्वीकारस्त्रिविधोमानसो वाचिकः कायिकश्चेति । तत्र मानसो ममेदमिति संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिव्यवहारोल्लेखी सविकल्पकः प्रत्ययः । कायिकः पुनरुपादानाभिमर्शनादिरूपोऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्य्यते "दद्यात्कृष्णाजिनम्पुच्छे गां पुच्छे करिणङ्करे । केशरेषु तथैवाश्वन्दासीं शिरसि दापयेदिति"। आश्वलायनोऽप्याह । "अनुमन्त्रयेत् पाणिनाभिमृशेत् प्राणिनं कन्यां चेति"। तत्र हिरण्यवस्त्रादावुदकदानान्तमेवोपादानादिसम्भवात् त्रिविधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते । क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वीकारासम्भवात् स्वल्पेनाप्युपभोगेन भवितव्यम् । अन्यथा दानक्रियादेः सम्पूर्णता न भवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकारविकलस्यागमो दुर्व्वलो भवति तत्सहितादागमात् । एतच्च द्वयोः पूर्व्वापरकालापरिज्ञाने। पूर्वापरकालज्ञाने तु विगुणोऽपि पूर्व्वकालागम एव बलीयानिति। अथ वा "लिखितं साक्षिणो भुक्तिः प्रमाणं त्रिविधं स्मृत"मित्युक्तम् । एतेषां समवायकुत्र कस्य प्राबल्यमित्यत्रेदमुपतिष्ठते । "आगमोऽभ्यधिको भोगाद्विनापूर्व्वक्रमागतात्। आगमेऽपि बलं नैव भुक्तिः स्तोकापि यत्र नो" इति अयमर्थः । आद्ये पुरुषे साक्षिभिर्भावितस्यागमो भोगादभ्यधिकोबलवान् पूर्व्वक्रमागताद्भोगाद्विना । स पुन पूर्व्वक्रमागतो भोगश्चतुर्थे पुरुषे लिखितेन भावितादागमात्बलवान् मध्यमे तु भोगरहितादागमात् स्तोकभोगसहितोऽप्यागमो बलवानिति । एतदेव

नारदेन स्पष्टोक्तं "आदौ तु कारणन्दानं मध्ये भुक्तिस्तु सागमा। कारणं भुक्तिरेवैका सन्तता या चिरन्तनीति" "पश्यतो ब्रुवत इत्यत्र विंशतिवर्षभोगादूर्द्ध्वं भूमेर्द्धनस्यापि दशवर्षभोगादूर्द्ध्वं फलानुसरणं न भवतीत्युक्तम्। तत्र फलानुसरणवद्दण्डानुसरणमपि न भविष्यतीत्याशङ्क्य पुरुषव्यवस्थया प्रमाणव्यवस्थया च दण्डव्यवस्थां दर्शयितुमाह। "आगमस्तु कृतोयेन सोऽभियुक्तस्तमुद्धरेत्। न तत्सुतस्तत्सुतो वा भुक्तिस्तत्र गरीयसी" या०। येन पुरुषेण भूम्यादेरागमः स्वीकारः कृतः। स पुरुषः कुतस्ते क्षेत्रादिकमित्यभियुक्तस्तमागमं प्रतिग्रहादिकं लिखितादिभिरुद्धरेत् भावयेत्। अनेनचाद्यपुरुषस्यागममनुद्धरतोदण्ड इत्युक्तं भवति तत्सुतो द्वितीयोऽभियुक्तोनागममुद्धरेत्, किन्तु अविच्छिन्नाप्रतिरवसमक्षभोगम्। अनेनचागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न दण्डोऽपि तु विशिष्टभोगमनुद्धरतो दण्ड" इति प्रतिपादितम्। तत्सुतस्तृतीयोनागमं नापि विशिष्टभोगमुद्धरेदपि तु क्रमागतभोगमात्रम्। अनेनापि तृतीयस्य क्रमायातभोगानुद्धरणे दण्डोनागमानुद्धरणे न विशिष्टभोगानुद्धरणे वेत्यभिहितम्। तत्र तयोर्द्वितीययोर्भुक्तिरेव गरीयसी। तत्रापि द्वितीये गुरुः तृतीये गरीयसीति विवेक्तव्यम्। त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेऽर्थहानिः समानैव दण्डे तु विशेष इति तात्पर्य्यार्थः। उक्तञ्च। "आगमस्तु कृतोयेन स दण्ड्यस्तमनुद्धरन्। न तत्सुतस्तत्सुतो वा भोगहानिस्तयोरपि"। अस्यात्तं वालोपभोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्य प्रामाण्यमुक्तं विना पूर्व्वक्रमागतादित्यत्र तस्यापवादमाह। "योऽभियुक्तः परेतः स्यात्तस्य रिक्थी तमुद्धरेत्। न तत्र कारणम्भुक्तिरागमेन विनाकृता" या० यदा पुनराहर्त्तादिरभियुक्तोऽकृतव्यवहारनिर्णय एव परेतः स्यात्परलोकगतोभवेत्तदा तस्य रिक्थी पुत्रादिस्तमागममुद्धरेत्। यस्मात्तत्र तस्मिन् व्यवहारे भुक्तिरागमरहिता साक्ष्यादिभिः साधितापि न प्रमाणम्।" व्यव० त० रघुनन्दनेन तु मण्डलदेशव्यापकालतया उक्तः। यथा तद्धृतं व्यासवाक्यम् 'वर्षाणि विंशतिं भुक्ता स्वामिनाऽव्याहृता सती। भुक्तिः सा पौरुषी भूमेर्द्विगुणा तु द्विपौरुषी। त्रिपौरुषी तु त्रिगुणा न तत्रान्वेष्य आगम" इति। त्रिपुरुषभोगे विशेषमाह तत्रैव व्यासः। प्रपितामहभुक्तं यत् तत्पुत्रेण विना च तम्। तौ विना यस्य पिता च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः। पिता पितामहोयस्य जीवेच्च प्रपितामहः। तत्राणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेकपुरुषः" इति एवञ्च शतषष्टिवर्षयोः आर्त्तकालत्वं देशभेदात् व्यवस्थापनीयम्। अत्रापवादः। "भुक्तिस्त्रैपौरुषी सिध्येदपरेषां न संशयः। अनिवृत्ते सपिण्डत्वे सकुल्यानां न सिध्यति। अस्वामिना च यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम्। सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते। विवाह्यश्रोत्रियैर्भुक्तं राज्ञाऽमात्यैस्तथैव च। सुदीर्घेणापि कालेन तेषां स्वत्वं न सिध्यति" वृह०। अत्रापि विशेषमाह तत्रैव "स्त्रीधनञ्च नृपेन्द्राणां कदाचन न जीर्य्यति। अनागमं भुज्यमानमपि वर्षशतैरपि" आगम्यते तत्त्वमनेन। ६ तत्त्वावेदकशास्त्रे "तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्" सा० का०। "सिद्धं सिद्धैः प्रमाणैस्तु हितं चात्र परत्र वा आगमः शास्त्रमाप्तानामाप्तास्तत्त्वार्थवेदिनः" इत्युक्ते ७ शास्त्रमात्रे "श्रद्दधतां जायते भक्तिस्ततो गुरुमुपासते। स च विद्यागमान् वक्ति विद्याशुक्लाश्रितो नृप।" देवीपु०। स च गुरुः विद्यासाधनमागमं वक्ति उपदिशतीत्यर्थः। ८ वेदे च "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" "आगमः खल्वपि ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गोवेदोऽध्येयः ज्ञेयश्चेति" म० भा०। "आगमः प्रयोजकः प्रवर्त्तकः नित्यकर्मतां व्याकरणाध्ययनस्य दर्शयति प्रयोजनशब्देन फलं प्रयोजकश्चेति कैयटः॥ "आगमपदेन श्रुतिरिति" उद्योतः। "बहुधाप्यागमैर्भिन्नाः पन्थानः सिद्धिहेतवः" रघुः। ९ मन्त्रे च "सर्ववेदः क्रियामूलं ऋषिभिर्बहुधोदितः। कालोदेशः क्रिया कर्त्ता कारणं कार्य्यमागमः। द्रव्यं फलमिदं ब्रह्मन्नवधोक्तोऽजयाहरिः"। भा० १२, ११ अध्या० "तत्र कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रियाऽनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादि, कारणं स्रुवादि कार्य्यं यागादि आगमोमन्त्रादिः द्रव्यं व्रीह्यादि फलं स्वर्गादि" इति श्रीधरः।

आ+गम—गत्यर्थत्वात् ज्ञाने भावे घञ्। १० शब्दजन्यबोधे "प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्य्यं धर्म्मशुद्धिमभीप्सुना" मनुः। विविधानां धर्म्माणामागमोयस्मात् विविधागमम्। करणे घञ्। ११ शाब्दबोधसाधने शब्दरूपप्रमाणे च "ऐन्द्रियमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम्। ये तु सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता" रामा० "आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने। मतश्च हृदयाम्भोजे तस्मादागम उच्यते" वामकोक्ते १२ तन्त्रशास्त्रे पुंन० तथा च आगतादीनामाद्याक्षरयुक्तत्वात् तथात्वम्

रुद्रयामले तु मतं श्रीवासुदेवस्येति पाठः क्लीवत्वेन "आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः। पञ्चवक्त्रैर्महेशोक्ता-ह्यागमोक्ताः शृणु प्रिये!। यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं लभेन्नरः" तन्त्रसारे यामलम्" प्रसङ्गात् तन्त्ररूपागमस्य प्रामाण्यं तदुपासनादिषु कलौ अधिकारिविशेषस्य कर्त्तव्यता च प्रदर्श्यते। निजनिजकर्मवासनारूपपाशबद्धान् अनात्मज्ञान् जन्ममरणादिक्लेशभाजः संसारपारं गन्तुमसमर्थान् प्राणिनो विलोक्य परमेश्वरः वेदेन कर्मकाण्डोपासनाकाण्डब्रह्मकाण्डात्मकार्थान् समुपदिदेश। तत्र वेदानाम् उच्छिन्नप्रायतया क्रमशो रागबाहुल्येन तदुक्तधर्मेषु उच्छिन्नप्रायेषु सत्सु अनुच्छिन्नानामप्यर्थस्य दुर्मेधसामिदानीन्तनादीनां दुरधिगमतया आयासबाहुल्येन च तत्राप्रवर्त्तमानानां क्रमशोविलुप्तेषु श्रौतधर्म्मेषु कथङ्कारमुद्धारः स्यादित्यालक्ष्य कारुण्योदयेन वेदार्थप्रकाशनार्थं सुगमोपायेन जैमिनिव्यासनारदादिरूपोपाधिभिरुपहितः सन् तन्त्रग्रन्थान् प्रणीतवान्। तत्र कर्म्मकाण्डार्थो जैमिना मन्वादिभिश्च सम्यक्तया व्याकृतः उपासनाकाण्डार्थः स्वयं शिवमूर्त्त्या तन्त्रशास्त्रं, नारदादिमूर्त्त्या च पञ्चरात्रादिकं विधाय विवृतः ब्रह्मकाण्डार्थश्च वेदव्यासमूर्त्त्येति विवेकः। ततश्च धर्मे वेदस्यैव स्वतःप्रामाण्येन वेदमूलकत्वादन्येषां प्रामाण्यं तत्र स्मृतीनामिव आगमस्यापि वेदमूलकत्वमनुमीयते। वेदएव रामतापनीयनृसिंहतापनीयाद्यात्मके आगमोक्तोपासनादिसंवादात् तन्मूलकत्वाधिगमात् येषां च मूलानि नाधिगम्यन्ते तेषामपि प्रामाण्यं स्मृति वाक्यवत् अनुमातव्यम् भ्रमप्रमादादिशून्यत्वहेतोः स्मृतिकर्त्तृणामिव आगमकर्त्तुः शिवस्य सत्त्वात् तन्त्रवाक्यस्य स्मृतिवाक्यवत् प्रामाण्यम् न च बौद्धागमादिवत् विप्रलम्भकवाक्यत्वं रागद्वेषादेस्तस्मिन्नसत्त्वात्। तत्र कर्मकाण्डार्थे सर्वेषामपर्य्युदस्तानामधिकारः मुमुक्षोरपि तत्त्वज्ञानपर्य्यन्तं चित्तशोधनार्थं प्रत्यवायपरिहारार्थं च कर्म्मणां कर्त्तव्यतोपदेशात् "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसेत्यादि" श्रुतेः "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगम् कर्म कारणमुच्यते। योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" गीतावाक्याच्च। ततोऽन्येषामपि ईश्वरार्पणेन फलानभिसन्धानेन च कृतानां कर्म्मणां बन्धाहेतुत्वात् क्रमशोमुक्तिः फलम्। एवमुपासनाकाण्डार्थेऽपि सर्वेषामधिकारः श्रुतौ तपसेति निर्द्देशात् "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत स क्रतुं कुर्वीतेति" श्रुत्या सोपाधिकस्येश्वरस्योपासनाविधानाच्च। उपासना च मानसी क्रिया ध्यानपरपर्य्याया तत्र निराकारस्य ब्रह्मणोऽसम्भवात् सोपाधिकेश्वरविषयैवोपासना कर्त्तव्या। सा च गुणोपाधिविशिष्टस्यैव तत्तदाकारोपहितस्यापि सम्भवति "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना" इत्युक्तेः। कल्पना च न स्वेच्छया किन्तु शास्त्रादिसिद्धैव। तथा चागमपुराणादिषु यानि यानि रूपाणि वर्णितानि तद्रूपेणैव उपासना कर्त्तव्या। ब्रह्मकाण्डार्थे तु कर्मभिश्चित्तशुद्धौ साकारोपासनेन तदैकाग्र्यवतः वेदान्तोक्तसाधनचतुष्टयवत एवाधिकार इति भेदः। तत्र तान्त्रिकोपासने कर्त्तव्येऽपि "देवोभूत्वा देवं यजेत्" इत्युक्तेः भूतशुद्ध्यादिना आत्मानं शोधयित्वा उपास्यदेवेनैकीभूतमात्मानं ध्यात्वैवोपासनं कार्य्यम् "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेव स देवानामिति" श्रुत्या भेदेनोपासनाया निन्दनात् तान्त्रिकोपासनेऽपि कर्त्तव्ये वैदिककर्म्मसु सावित्रजन्मरूपोपनयनसंस्कारस्येव तन्त्रोक्तदीक्षाया एवाधिकारप्रयोजकत्वम् तत्र दीक्षायाञ्च सर्वेऽपि वर्णा अनुलोमप्रतिलोमजाश्चाधिकारिणः "मां हि पार्थ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः। स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिमिति" गीतायां भगवदुपासने सर्वेषामधिकारस्य प्रतिपादनात्। अत्र "पुराणादौ कश्चित् विशेषो दर्शितः यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च। श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि तेषां निष्ठा तु तामसी। करालभैरवञ्चापि यामलं वाममाश्रितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैव भवार्णवे" इति देवीपुराणवचने वाममाश्रितमिति विशेषणात् श्रुतिस्मृति विरुद्धानीति निर्द्देशाच्च श्रुतिस्मृतिविरुद्धवाममार्गस्यैव निन्दनात् तत्रैवाधिकारिविशेषस्यानधिकारो न तु तन्त्रोक्तेष्वपि इतरांशेषु वेदाविरुद्धेषु इति निर्णयः। वस्तुतः "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" इति श्रुत्या विहितस्य सौत्रामण्यां सुरासेवनस्येव वामदेव्यसामोपासकस्य "न काञ्चन परिहरेदिति" सर्व्वस्त्रीगमनस्येव अधिकारिविशेषविषये तस्यापि ग्राह्यता। अतएव मनुना "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने। प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति" सामा-

न्यतो विहितमद्यादौ न दोष इत्युक्तम् । कुलाचारशब्दे वक्ष्यमाणस्य कुलाचारधर्मस्य प्रायेणेदानीन्तनानां दुष्करत्वेन सुतरां तन्मार्गस्य तन्त्रनिर्द्दिष्टाधिकारिणामिदानीमसत्त्वात् नैव कर्त्तव्यता । अथ कश्चित् प्राग्भववासनावशादधिकारी सम्पद्यते तथापि कुलचूड़ामणौ “यत्नासवं तु देयं स्यात् ब्राह्मणस्तु विशेषतः । तत्रार्द्रकरसं दद्यात् ताम्रे वा विसृजेन्मधु । देव्यास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् । मद्यद्रव्यं तु शूद्रस्य नान्येषान्तु कदाचन” । “वैश्यस्य माक्षिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु साज्यकम् । ब्राह्मणस्य गवां क्षीरं ताम्रे वा विसृजेन्मधु । नारिकेलोदकं कांस्ये सर्वेषां चैव शोधनम् इति” च द्विजातीनामासवदाननिषेधेन गौणकल्प एवाधिक्रियते न मुख्यकल्पे । “पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पतितो धरणीतले । उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते” इति वचनन्तु चतुर्थाश्रमविषयमिति तन्त्रसारः । “निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध” इत्युक्तेश्चतुर्थाश्रमस्य विधिनिषेधातिक्रान्तत्वेऽपि परमहंसाश्रमस्यैव दोषाभाव इति गुरुमुखपद्माभः । “वरं प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत् सुराम्” ब्राह्मणो मद्यदानेन ब्राह्मण्यादेव हीयते” इत्युत्पन्नसत्तन्त्रम् । अतएव कालिका पु० “अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः । नारिकेलोदकं कांस्ये ताम्रे वा विसृजेन्मधु” इत्यनुकल्पो गृहस्थद्विजातिमात्रे विहितः एवं मत्स्यमांसयोर्निषिद्धयोरपि वाममार्गिणां दानादिकं न स्मृतिविरुद्धं “देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्” इति मनुना देवार्चनावशिष्टमांसभोजनस्य विधानात् । एतदपि दिव्यभावविषयमिति तन्त्रसारः “मादकं सर्वदा वर्ज्यं मद्यं मांसं सुलोचने ! । ज्ञानेन संस्कृतं तत्तु महापातकनाशनमिति” कुलार्णवोक्तेः । ज्ञानेन सर्वनरेषु आत्मत्वज्ञानेनेत्यर्थः । तदपि न श्रुतिविरुद्धं विश्वनरेषु आत्मदृष्टिमतो वैश्वानरस्यामोपासकस्य सर्वान्नभक्षणविधानवत् तस्यापि तादृशज्ञानमाहात्म्येन तत्र पापानुत्पत्तिसम्भवात् यथा वैश्वानरस्यामोपासकं प्रकृत्य “न किञ्चनानन्नं भवति आश्वभ्य आशकुनिभ्य इति” छा० उ० सर्व्वान्नभोजनं विहितमेवमस्यापि ज्ञानेन पूतत्वान्न तद्भक्षणं दोषावहमिति । “कृते श्रुत्युदितो मार्गस्त्रेतायां स्मृतिभाषितः । द्वापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्मतः” इत्यागमवचनं तु प्रशंसापरम् रागादिप्राबल्येन श्रौतादिधर्मस्य अत्याज्यत्वादिति तादृशानां तन्त्राधिकारित्वसूचनार्थञ्च “चकार मोहशास्त्राणि केशवः सशिवस्तथा । कापालं लाकुलं वामं भैरवं पूर्व्वपश्चिमम् । पाञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः, कूर्म्म पु० “शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम्” पद्मपु० इत्यादिवचनैरागमस्य तामसत्वेन मोहशास्त्रत्वेन निषिद्धत्वेऽपि वेदाविरुद्धांशस्य ग्राह्यतैव । “तथापि योऽंशो मार्गाणां वेदेन न विरुध्यते । सोऽंशः प्रमाणमित्युक्तः केषाञ्चिदधिकारिणाम्” सूतसंहितावचनात् अत्र केषाञ्चिदित्युक्तेः न सर्व्वेषामधिकारितेति सूचितम् तत्राधिकारिणः शाक्षपु० दर्शिताः । “श्रुतिभ्रष्टः स्मृतिप्रोक्तप्रायश्चित्तपराङ्मुखः । क्रमेण श्रौतसिद्ध्यर्थं ब्राह्मणस्तन्त्रमाश्रयेत्” “पाञ्चरात्रं भागवतं तन्त्रं वैखानसाभिधम् । वेदभ्रष्टान् समुद्दिश्य कमलापतिरुक्तवान्” इति च । ततश्च इदानीन्तनानां विशेषतो गौड़देशवासिनां श्रौतधर्म्माग्निहोत्रादिधर्म्मोच्छेददर्शनेन तत्पापनाशाय प्रायश्चित्तपराङ्मुखतादर्शनेन च श्रौतमार्गभ्रष्टतया क्रमेण श्रौताधिकारस्य प्राप्त्यर्थं तन्त्रोक्तोपासनादिषु वेदाविरुद्धेषु अधिकारः । वेदविरुद्धेषु वाममार्गेषु तु चतुर्थाश्रमस्य तन्त्रोक्ताद्भुताश्रमस्यैवाधिकारः न गृहस्थद्विजानाम् प्रागुक्तैः वचनजातै ब्राह्मणादिषु मुख्यमद्यदानस्यानयोर्निषेधात् गृहस्थशूद्रस्य तु मुख्येऽप्यधिकारः द्विजानामनुकल्पाचरणेन तन्मार्गाश्रयणेऽप्यधिकार इतिविवेकः । तल्लक्षणन्तु “सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवानां च तथार्च्चनम् । साधनञ्चैव सर्व्वेषां पुरश्चरणमेव च । षट्कर्म्मसाधनञ्चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदो विदुः” इति आगमभेदाश्च तन्त्रशब्दे वक्ष्यन्ते । अतएव कलिधर्म्मप्रकरणे” एवं क्रियायोगपरैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः । अर्च्चन्नुभयतः सिद्धिम् मत्तो विन्दत्यभीप्सितम्”भाग० १२स्कन्धे२७अध्याये तान्त्रिकपथेनाप्यर्च्चनं विहितम् । “अथ स्तनितः पुजां वक्ष्याम्यागमनोदिताम्”शा०रा० । आगच्छति प्रकृतिप्रत्ययावनुपहत्य उत्पद्यते कर्त्तरि संज्ञायां च । १२व्याकरणोक्ते प्रकृतिप्रत्ययानुपघातके अट् इट् इत्यादौ शब्दभेदे “आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः” व्याकरणान्तरपरि० “यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते” । “आगमशास्त्रमनित्यम्” इति च परिभा० । “आगमा अनुदात्ताः” “आगमा अविद्यमानवद्भवन्तीति” च का०वा०

आगमन न० आ+गम–भावे ल्युट्। १ किञ्चिद्देशावधिक-विभागजनकक्रियायामागतौ। “संवत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय च” दुर्गाविसर्ज्जनमन्त्रः। २ प्राप्तौ “एतत्ते सर्व्वमाख्यातं वैरस्यागमनं महत्” रामा०। ३उत्पत्तौ च “आगमापायिनोऽनित्याः” गीता। [आगमयुक्ते

आगमवत् त्रि० आगम· अस्त्यर्थे मतुप मस्य वः स्त्रियां ङीप्।

आगमवृद्ध त्रि० आगमेन तज्ज्ञानेन वृद्धः। शास्त्रालोचनाजनितपरिणतज्ञाने “प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी” रघुः।

आगमवेत्तृ त्रि० आगमं वेत्ति विद–तृच् ६त०। स्त्रियां ङीप्। आगमाभिज्ञे।

आगमवेदिन् त्रि० आगमं वेत्ति विद–णिनि ६त०। १ आगमवेत्तरि २ शङ्कराचार्य्यपरमगुरौ गौड़पादाचार्य्ये पु०।

आगमापायिन् त्रि० आगमश्च अपायश्च तौ विद्येते अस्य इनि स्त्रियां ङीप्। उत्पत्तिविनाशशीले “आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत!” गीता।

आगमावर्त्ता स्त्री आगममात्रेण प्राप्तिमात्रेण आवर्त्तते कण्डूयनमस्याः आ+वृत–अपादाने घञ्। वृश्चिकाल्यां (विछाति) क्षुपभेदे।

आगमिक त्रि० आगमादागतः ठञ्। आगमप्राप्ते।

आगमित त्रि० आ+गम–स्वार्थे–णिच्–क्त। अधीते ज्ञाते २पठिते। प्रेरणे णिच् क्त। यापिते ३प्रापिते च।

आग(गा)मिन् त्रि० आ+गम–भविष्यति णिनि गम्यादीनामुपसंख्यानमित्युक्तेः वा ह्रस्वः। भविष्यदागमने ग्रामगमी” सि०कौ०। “यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याभ्यन्तरावत्” कात्या०स्ट०“आगामिवर्त्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी” अमरः स्त्रियां ङीप्। “आगामिनीं जगृहिरे जनतास्तरूणाम्” माघः।

आगर पु० आगीर्य्यते उद्गमितुमारभ्यते चन्द्रमा अत्र आ+गॄ–आधारे अप्। अमावास्यायां तत्र शेषयामे भक्षिता हि चन्द्रकलाः देवैः उद्गमितुमारभ्यन्ते इति तस्यास्तथात्वम्। “चर्द्दश्यष्टमांशे च क्षीणो भवति चन्द्रमाः। अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणु” इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम्।

आगवीन त्रि० गोः प्रत्यर्पणपर्य्यन्तं कर्म्म करोति मर्य्यादायामव्ययीभा० आगु+कर्म्मकारकार्थे ख। गोः प्रत्यर्पणपर्य्यन्तकर्मकरे गोपालकभेदे। गोपालकस्य द्विविधः दिवामात्रं गोःप्रचारणे नियुक्तः। दिवारात्रं योगक्षेमे नियुक्तश्च। “दिवा वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे। योगक्षेमेऽन्यथा चेत्तु पालोवक्तव्यतामियात्” मनुना दिवारात्रभेदेन पालकद्वयविषये दोषभेदविधानात् तथा विभागः। तत्र दिवापालकविषये याज्ञ० “यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत्तथा। प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतन”इति।

आगस् न० “इण आग अपराधे” उणा० इण्–असुन् आगादेशः। १अपराधे “मदीये हृदये नूनं सखि! नागो न विद्यते। वदन्तो सर्पसर्पेति किं नालिङ्गसि मामिति” उज्ज्वलदत्तीये। “सहिष्ये शतमागांसि सूनोस्त इति यत्त्वया” माघः। “अभ्यस्यमागस्कृतमस्पृशद्भिः” रघु। “दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रहारः” सा०द०। अपराधश्च स्वकर्त्तव्यकर्म्मणः स्खलनम्। अपराधशब्दे २२२पृ० विवृतिः आगस्कर्त्ता आगस्कारी। २पापे ३दण्डे च।

आगस्ती स्त्री अगस्त्येयम् अण् स्त्रियां ङीप् यलोपः। दक्षिणस्यां दिशि। [अगस्त्यहितकारके।

आगस्तीय त्रि० अगस्तये हितम् छण् यलोपः।

आगस्त्य त्रि० अगस्त्यस्येदम् यञ् यलोपः। अगस्त्यसम्बन्धिनि दक्षिणदिग्भागे “कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गमागस्त्यमुष्णांशुरिवावतीर्णः” माघः “अगस्त्यस्य स्थितिस्थानमुक्तम्” सू०सि० “अशीतिभागैर्याम्यायामगस्त्योमिथुनान्तगः”। स्वकीयक्रान्तिविभागस्थानात् दक्षिणस्यामशीत्यंशैस्तारात्मकः अगस्त्यः मिथुनान्तगः कर्क्कादिभागे स्थितः” रङ्गनाथः। एवञ्च तस्य दक्षिणदिग्भागगतत्वेन तद्भागस्यागस्त्यसम्बन्धित्वम् अगस्तेरपत्यं गर्गा० यञ्। २अगस्तेरपत्ये पुंस्त्री० अगस्त्य+कण्वादि० अण्। ३तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री उभयत्र स्त्रियां ङीप् यलोपः।

आगाध त्रि० अगाध एव स्वार्थे अण्। १अतलस्पर्शे २दुरधिगमे च। [न्तुकशब्दार्थे च।

आगान्तु पु० आ+गम–तुन् नि०वृद्धिः। १अतिथौ २आग-

आगामक त्रि० आगमयति भविष्यद्वस्तु बोधयति आ+गम–णिच्–ण्वुल्। भविष्यदावेदके। “मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी”। [कालवृत्तौ च।

आगामिन् त्रि० आगमिवत्। १आगन्तुके २भविष्यत्-

आगामुक त्रि० आ+गम–उकञ्। आगमनशीले। “सुग्रीवस्त्वार्जितं मित्रं सर्व्वांश्चागामुकान् द्रुतम्” भट्टिः।

आगार न० अग–कुटिलायां गतौ घञ् आगमृच्छति ऋ–अण् उप०स०। गृहे भवने।

आगारगोधिका स्त्री ७त०। गृहगोधिकायाम्(टिक्टिकि)।

आगारधूम पु०आगारं गृहं धूमयति धूमान्वितं करोति

धूम+णिच्-अण । (भुन) १गृहधूमे । ७त०२८हृष्टिधूमे च

आगुर् स्त्री आ+गुर्-क्विप् । प्रतिज्ञायाम् "अस्य यज्ञस्यागुर उद्ऋचमशीय" श्रुतिः । [उद्यमे

आगुरण न० आ+गुर्-ल्युट् । उद्यमे पृ० दीर्घः आगूर-

आगू स्त्री आ+गम-क्विप् "ऊ च गमादीनाम् मलोपे ऊकारादेशः प्रतिज्ञायाम् । वधूवद्रूपम् ।

आगूर्ण त्रि० आ+गुर्-क्त । १उद्यते । भावे क्त २उद्यमे न० ।

आगूर्त्त त्रि० आ+गुर्-क्त "नसत्तेत्यादिना" पा० नि० वेदे नत्वाभावः १उद्यते । भावे क्त । २उद्यमे न० ।

आगूर्त्तिन् त्रि० आगूर्त्तमनेन इष्टा० इनि । कृतोद्यमे "आगूर्त्ती वा एष भवति यो दर्शपौर्णमासाभ्यां यजते" श्रुतिः ।

आग्नापौष्ण त्रि० अग्निश्च पूषा च द्व० आनङ् अग्नापूषणौ तौ देवते अस्य अण् द्विपदवृद्धिः वा० नेत् । अग्नापूषदेवताके हविरादौ । "आग्नापौष्ण, इन्द्रापौष्णः" कात्या० १५,२।

आग्नावैष्णव त्रि० अग्निश्च विष्णुश्च द्व० आनङ् अग्नाविष्णू तौ देवते अस्य अण् द्विपदवृद्धिः "इद्वृद्धौ" पा० इत्त्वे प्राप्ते "विष्णौ न" वार्त्ति० नेत्त्वम् । अग्नाविष्णुदेवताके हविरादौ । "अथ-श्वोभूते आग्नावैष्णवमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति" "तस्मादाग्नावैष्णव एकादशकपालः पुरोडाशो भवति" इति च शत० ब्रा० । "आग्नावैष्णव ऐन्द्रावैष्णवः" कात्या० १५,२ अग्नाविष्णुशब्दौ विद्येते यत्र विमुक्ता० अण् । अग्नावैष्णवशब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च ।

आग्निक त्रि० अग्नेरिदं वा० ठक् । अग्निसम्बन्धिनि । "प्रक्ता-तान्यौदुम्बराणि कृत्वा सप्राग्निकान्याकृतिमिति" कात्या० १६,५। "द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेणेत्येतदप्याग्निके भवति" कर्क-धृता श्रुतिः । [दत्तसन्निकृष्टदेशादौ ।

आग्निदत्तेय त्रि० अग्निदत्त+चतुरर्थ्यां सख्या० ढक् । अग्नि-

आग्निपद त्रि० अग्निपदे दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा० अण् । अग्निस्थाने १दीयमाने २कार्य्ये वा पदार्थे ।

आग्निमारुत त्रि० अग्निश्च मरुतश्च द्व० आनङ् अग्नामरुतौ तौ देवते अस्य अण् द्विपदवृद्धिः इद्वृद्धौ" पा० इत् । अग्ना-मरुतदेवताके १यज्ञे स्तोत्रभेदे २हविरादौ च ।

आग्निवारुण त्रि० अग्निश्च वरुणश्च द्व० ईत् अग्नीवरुणौ तौ देवते अस्य अण् द्विपदवृद्धिः "इद्वृद्धौ" पा० इत् । अग्नी-वरुणदेवताके हविरादौ ।

आग्निवेश्य पुंस्त्री अग्निवेशस्य ऋषेरपत्यम् गर्गा० यञ् । तद्वंशेरपत्ये "पुरोहितश्च कौरव्य ! वेदवेदाङ्गपारगम् । आग्निवेश्यश्च राजानम्" भा० आश्व० प० ६४ अ० स्त्रियां ङीप् यलोपः । आग्निवेशी तद्गोत्रजस्त्रियाम् ।

आग्निशर्म्मि पुंस्त्री० अग्निशर्म्मणोऽपत्यं बाह्वा० इञ् । तदपत्ये ततः गोत्रे फक् । आग्निशर्म्मायणः तद्गोत्रजे पुं-स्त्री० आग्निशर्म्मौ भवः गहा० छ । आग्निशर्म्मीय तद्भवे त्रि०

आग्निष्टोमिक पु० अग्निष्टोमं क्रतुं वेत्ति तत्प्रतिपाद-कग्रन्थमधीते वा ठक् । १अग्निष्टोमयज्ञाभिज्ञे २तत्प्रति-पादकग्रन्थपाठके च । अग्निष्टोमग्रन्थस्य व्याख्यानः ग्रन्थः ठञ् । अग्निष्टोमयज्ञव्याख्याने ३ग्रन्थे ४विवृतौ स्त्री ङीप् । [अग्निष्टोमदक्षिणायाम् ।

आग्निष्टोमिकी स्त्री० अग्निष्टोमस्य दक्षिणा ठञ् ङीप् ।

आग्नीध्र न० अग्निमिन्धे अग्नीत् तस्य शरणम् "अग्नीधः शरणे रण् भञ्च" वार्त्ति० रण् भत्वाच्च जश् । अग्नीधो-यजमानस्य स्थाने उपचारात् २ साग्निके द्विजे सि० कौ० । अग्निं धारयति धृ-मूल० क पूर्वपददीर्घस्य स्वार्थे अण् इति वा । साग्निके यजमाने द्विजे । "प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबाग्नीध्रात्" ऋ० २,३६,१ । अग्नीध्र+स्वार्थे अण् । २अग्नीध्रस्थाने स्त्रियां ङीप् अग्निध्री तदाधारभूमौ स्त्री । स्वार्थे गहा० छ आग्नी-ध्रीयः । अग्निस्थाने "गार्हपत्याद्वा अग्नीध्रीयमागच्छति" श्रुतिः आग्नीध्रस्येदम् इञात् अः । आग्नीध्रसम्बन्धिनि त्रि० । "आग्नीध्रीयं प्रथमं चिनोति" श्रुतिः ।

आग्नीध्रा स्त्री अग्नीध्रस्थानमर्हति यत् । अग्निस्थानार्ह-शालायाम् ।

आग्नेन्द्र त्रि० अग्निश्च इन्द्रश्च द्व० आनङ् तौ देवते अस्य अण् "नेन्द्रस्य परस्य" इति पा० नोत्तरपदवृद्धिः इत्त्वाभावात् नेत् । अग्नेन्द्रदेवताके हविरादौ स्त्रियां ङीप् । "या वा आग्नेन्द्र्यैन्द्राग्नी सा" श्रुतिः ।

आग्नेय त्रि० अग्नेरिदम् अग्निर्देवता वास्य ढक् । अग्निदेव-ताके १हविरादौ "आग्नेयः पुरोडाशो भवति" शत० ब्रा० २अग्निसम्बन्धिनि च ३कृत्तिकानक्षत्रे न० तस्य अग्नि-देवताकत्वात्तथात्वम् "आग्नेयाप्पतिदैवतेति" ज्योति० । अग्निना प्रोक्तं पुराणं ढक् । "आग्नेयं वेदसम्मितम्" इत्युक्ते अग्निप्रोक्ते महापुराणभेदे अग्निपुराणशब्दे विवृतिः ४प्रतिपदि तिथौ स्त्री तस्याः तद्देवताकत्वमुक्तं यथा "अग्निः प्रजापतिः गौरी गणेशोऽहिर्गुहोरविः । शिवोदुर्गायमोविश्वोहरिः कामोहरः शशी । पितरः प्रतिपदादीनां तिथीनामधिपाः क्रमात्" । "५स्कन्दे तस्य तद्वीर्य्यजातत्वात् तथात्वम् । अग्निरेतःशब्दे विवृतिः ।

६ कार्त्तिकेये पु० तस्य वह्निजजातत्वात् तथात्वम् अग्निकुमारशब्दे विवृतिः। ७ रुधिरे न० जठरानलजायमानत्वात् देहस्थपित्तरूपाग्नेर्विकारत्वात् वाऽस्य तथात्वम्। अग्नये हितम् ढक्। जठरानलादिवृद्धिकरे वैद्यकोक्ते ८ द्रव्यभेदे त्रि० ९ बाह्याग्निवर्द्धके जतुप्रभृतौ च १० अग्निपर्व्वते ११ देशभेदे च पु० तस्य देशस्याग्न्यधिष्ठितत्वात् तथात्वम् स च देशः। दक्षिणापथवर्त्तिनर्म्मदातटकिष्किन्ध्यादेशसमीपस्थः माहिष्मतीपुरीयुक्तः तत्र हि वह्निः नीलराजकन्यासौन्दर्य्येण मोहितः ताञ्चकमेऽथ ताञ्चोढ्वा तस्याहाय्यार्थं तत्रैव पुर्य्यां स्वयं स्थितः यथोक्तम्" भा० स० प० "तत्र माहिष्मतीवासी भगवान् हव्यवाहनः। श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिक। नीलस्य राज्ञो दुहिता बभूवातीव शोभना। साग्निहोत्रमुपातिष्ठद्बोधनाय पितुः सदा। व्यजनैर्धूयमानोऽपि तावत् प्रज्वलते न सः। यावच्चारुपुटौष्ठेन वायुना न विधूयते। ततः स भगवानग्निश्चकमे तां सुदर्शनाम्। नीलस्य राज्ञः सर्व्वेषामुपनीतश्च सोऽभवत्। ततो ब्राह्मणरूपेण रममाणो यदृच्छया। चकमे तां वरारोहां कन्यामुत्पललोचनाम् तन्तु राजा यथाशास्त्रमशिषद्धार्म्मिकस्तदा। प्रजज्वाल ततः कोपाद्भगवान् हव्यवाहनः। तं दृष्ट्वा विस्मितो राजा जगाम शिरसावनिम्। ततः कालेन तां कन्यां तथैव हि तदा नृपः। प्रददौ विप्ररूपाय वह्नये शिरसा नतः। प्रतिगृह्य च तां सुभ्रूं नीलराज्ञः सुतां तदा। चक्रे प्रसादं भगवांस्तस्य राज्ञो विभावसुः। वरेण च्छन्दयामास तं नृपं स्विष्टकृत्तमः। अभयञ्च स जग्राह स्वसैन्ये वै महीपतिः। ततः प्रभृति ये केचिदज्ञानात्तां पुरीं नृपाः। जिगीषन्ति बलाद्राजंस्ते दह्यन्ते स्म वह्निना। तस्यां पुर्य्यां तदा चैव माहिष्मत्यां कुरूद्वह!। बभूवुरनतिग्राह्या योषितश्छन्दतः किल। एवमग्निर्व्वरं प्रादात् स्त्रीणामप्रतिवारणे। स्वैरिण्यस्तत्र नार्य्यो हि यथेष्टं विचरन्त्युत। वर्ज्जयन्ति च राजानस्तत्पुरं भरतर्षभ। भयादग्नेर्म्महाराज। ततः प्रभृति सर्व्वदा। सहदेवस्तु धर्म्मात्मा सैन्यं दृष्ट्वा भयार्द्दितम्। परीतमग्निना राजन्नाकम्पत यथाऽचलः। उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा सोऽब्रवीत् पावकं ततः। सहदेव उवाच। त्वदर्थोऽयं समारम्भः कृष्णवर्त्मन्नमोऽस्तु ते। मुखं त्वमसि देवानां यज्ञस्त्वमसि पावक!। पावनात् पावकश्चासि वहनाद्धव्यवाहनः। वेदास्त्वदर्थं जाता वै जातवेदास्ततो ह्यसि। चित्रभानुः सुरेशश्च अनलस्त्वं विभावसो!। स्वर्गद्वारस्पृशश्चासि हुताशो ज्वलनः शिखी। वैश्वानरस्त्वं पिङ्गेशः प्लवङ्गो भूरितेजसः। कुमारसूस्त्वं भगवान् रुद्रगर्भो हिरण्यकृत्। अग्निर्ददातु मे तेजो वायुः प्राणं ददातु मे। पृथिवी बलमादध्याच्छिवञ्चापो दिशन्तु मे। अपां गर्भ! महासत्त्व! जातवेदः! सुरेश्वर!। देवानां मुखमग्ने! त्वं सत्येन विपुनीहि माम्। ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव दैवतैरसुरैरपि। नित्यं सुहुतयज्ञेषु सत्येन विपुनीहि माम्। धूमकेतुः शिखी च त्वं पापहानिलसम्भवः। सर्वप्राणिषु नित्यस्थः सत्येन विपुनीहि माम्। एवं स्तुतोऽसि भगवन् प्रीतेन शुचिना मया। तुष्टिं पुष्टिं श्रुतिञ्चैव प्रीतिञ्चाग्ने! प्रयच्छ मे। वैशम्पायन उवाच। इत्येवं मन्त्रमाग्नेयं पठन् यो जुहुयाद्विभुम्। ऋद्धिमान् सततं दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते। सहदेव उवाच। यज्ञविघ्नमिमं कर्त्तुं नार्हस्त्वं हव्यवाहन!। एवमुक्त्वा तु माद्रेयः कुशैरास्तीर्य्य मेदिनीम्। विधिवत् पुरुषव्याघ्रः पावकं प्रत्युपाविशत्। प्रमुखे तस्य सैन्यस्य भियोद्विग्नस्य भारत। न चैनमत्यगाद्वह्निर्वेलामिव महोदधिः। तमुपेत्य शनैर्वह्निरुवाच कुरुनन्दनम्। सहदेवं नृणां देवं सान्त्वपूर्वमिदं वचः। उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कौरव्य! जिज्ञासेयं मया कृता। वेद्मि सर्वमभिप्रायं तव धर्म्मसुतस्य च। मया तु रक्षितव्येयं पुरी भरतसत्तम। यावद्राज्ञो हि नीलस्य कुले वंशधरा नृपः" १२ अग्न्युपासने मन्त्रे १३ अग्निसम्बन्धिधारणाभेदे स्त्री "आग्नेय्या धारणया देहं दग्ध्वेति भूतशुद्धिः। "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग० १४ दक्षिणपूर्व्वायां दिशि स्त्री। अग्नेर्भक्तः ढक्। १५ अग्निभक्ते "आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया" श्रुतिः अग्नेरपत्यम् अग्नेरागतम् अग्नौ भवः अग्निना दृष्टं सामेति वा ढक्। १६ अग्नेरपत्ये १७ अग्नित आगते १८ त्रि० अग्निना दृष्टे सामनि न० "मन्त्रं भौमं तथा तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानानि चक्षते" इति विभज्य "आग्नेयं भस्मना स्नानमिति" पराशरोक्ते भस्ममर्द्दनपूर्वके १९ स्नाने न०। "प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु दुष्टसामन्तहिंस्रश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतमिति" मनूक्ते २० नृपतिचरितभेदे न० अग्नौ अग्न्युद्दीपने साधु ढक्। २१ अग्न्युद्दीपनसाधने जतुघृतादौ त्रि० "जिघ्राणोऽस्य वसागन्धं सर्पिर्जतुविमिश्रितम्। कृतं हि व्यक्तमाग्नेयमिदं वेश्म परन्तप!" "यदीदं गृहमाग्नेयं विहितं मन्यते भवान्"

इति च भा०आ०प०१४४ अध्या० । २२ अग्न्युद्दीपनसाधने घृते २३अस्त्रविशेषे च न० । तत आगतः ढक् । अग्निप्रकृतिके २४कीटभेदे ते च चतुर्विंशतिविधाः यथाह सुश्रुतः । "कौण्डिन्यकः कणभको वरटी पत्रवृश्चिकः । विनासिका ब्रह्मणिका बिन्दुलो भ्रमरस्तथा । बाह्यकी पिच्चिटः कुम्भी वर्चःकीटोऽरिमेदकः । पद्मकीटो दुन्दुभिश्च मकरः शतपादकः । पञ्चालकः पाकमत्स्यः कृष्णतुण्डोऽथ गर्द्दभी । क्लीतः कृमिसरारी च यश्चाप्युत्क्लेशकः स्मृतः । एते ह्यग्निप्रकृतयश्चतुर्विंशतिरेव च । तैर्भवन्तीह दष्टानां रोगाः पित्तनिमित्तजाः । "अग्नायी देवताऽस्य ढक् पुंवद्भावः । २५ स्वाहादेवताके स्थालीपाके । [अग्न्याधानदक्षिणायाम् ।

आग्न्याधानिकी स्त्री अग्न्याधानस्य यज्ञस्य दक्षिणा ठञ् ।

आग्रभोजनिक पु० अग्रभोजनं नियतं दीयतेऽस्मै ठञ् । नियतम् अग्रभोजनदानसम्प्रदाने विप्रभेदे । (अग्रदानी) ।

आग्रयण त्रि० अग्रे अयणं भोजनं यस्मादेवेन कर्म्मणा पृ० ह्रस्वदीर्घः व्यत्ययः । नवान्नागमनिमित्ते साग्निककर्त्तव्ये यज्ञभेदे तत्प्रकारः आश्वलायनश्रौतसूत्रे दर्शितो यथा 'आग्रयणं व्रीहिश्यामाकयवानाम्१। शस्यं नाश्नीयादग्निहोत्रमहुत्वा२ । यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत३। अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि यजत इति अग्निहोत्रीं वै नानादयित्वा तस्याः पयसा जुहुयात्४। अपि वा क्रिया यवेषु५। इष्टिस्तु राज्ञः६ । सर्वेषां चैके७। श्यामाकेष्ट्यां सौम्यश्चरुः८ । सोम ! यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामित्यवान्तरेडाया नित्यं जपमुक्त्वा सव्ये पाणौ कृत्वेतरेणाभिमृशेत् प्रजापतये त्वा ग्रहं गृह्णामि मह्यं श्रिये मह्यं यशसे मह्यमन्नाद्याय९। भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वयावसेन समशीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितवाविशेह शन्नो भव द्विपदे शं चतुष्पद इति प्राश्याचम्य नाभिमालभेतामोऽसि प्राण! तदृतं ब्रवीम्यमासि सर्व्वानसि प्रविष्टः । स मे जरां रोगमपनुद्य शरीरादमा म एधि मा मृधाम इन्द्रेति१०। एतेन भक्षिणो भक्षान् सर्वत्र नवभोजने११। अथ व्रीहियवानां धाय्ये विराजौ१२ । अग्नीन्द्राविन्द्राग्नी वा विश्वे देवाः सोमो यदि तत्र श्यामाको द्यावापृथिवी१३। आद्या ये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आगत ये के च ज्मा महिनो अहिमाया मही द्यौः पृथिवी च न.प्रपूर्वजे पितरा नव्यसीभिरिति१४ ।

'अग्रे अयनं भक्षणं येन कर्म्मणा तदाग्रयणम् । प्रथमद्वितीययोर्ह्रस्वदीर्घत्वव्यत्ययः । एषान्त्रयाणां द्रव्याणां संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नानाम् आग्रयणं नाम कर्म कर्त्तव्यमित्यर्थः । व्रीहिशब्दस्य प्रथमनिपातो व्रीहीणां प्राधान्यख्यापनार्थम् । तेन कालचोदना व्रीह्याग्रयणस्यैव भवति । श्यामाकशब्दस्य मध्यनिपातो व्रीहिकालाद्-यवकालो भिन्न इति ज्ञापयति१। शस्यं नवनिष्पन्नं, तन्नाश्नीयात् आग्रयणेनानिष्ट्वा । यद्याग्रयणेनानिष्टवतो नवनिष्पन्नेनाशनेन विना निर्व्वाहो न स्यात् तदा तेषां द्रव्याणां तत्कालनिष्पन्नेन सायम्प्रातरग्निहोत्रं हुत्वाऽश्नीयात् । ततः काल आगते त्वाग्रयणं कुर्य्यात् । अग्निहोत्रमहुत्वा नाश्नीयादितिवचनादाग्रयणेनानिष्ट्वाप्यग्निहोत्रं हुत्वाऽश्नतो न दोष इति गम्यते । शस्यग्रहणं व्रीह्याद्यन्यदपि यन्निष्पन्नं तस्य सर्वस्य प्रतिषेधार्थम्२। यदा वर्षतृप्तिर्लौकिकस्य भवति तदाग्रयणेन यजेत । अनेन प्रकारेण व्रीह्याग्रयणस्य शरत्काल उक्तो भवति । एतमेव कालं श्रुत्या समर्थयति३ । अथाग्रयणेन यजेतेति इष्टिराग्रयणशब्देनोक्ता, इदानीमिदमप्युच्यते । अग्निहोत्रहोमार्था धेनुरग्निहोत्रीत्युच्यते । तां व्रीहिश्यामाकयवानामन्यतमम् आशयित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहुयात् । इष्टिः प्रथमकल्पः, तदसम्भवेऽयमनुकल्पः इति द्वावेवाग्रयणकल्पावत्रोच्येते४। यवैराग्रयणस्य क्रिया भवेत् अक्रिया वेति विकल्पः५। त्रयाणां वर्णानामविशेषेण कल्पद्वये प्राप्ते राज्ञो विशेष उच्यते इष्टिरेव नान्य इति६ । सर्वेषामपि वर्णानामिष्टिरेवेत्येके मन्यन्ते७ । श्यामाकाग्रयणे इष्ट्यां सोमदैवत्यश्चरुर्भवति । कालो वर्षा ऋतुः, शाखान्तरे दर्शनात्८ । इतिकाराध्याहारेण सूत्रच्छेदः । नित्यजपशब्देनेडे भागमिति मन्त्र उच्यते । तस्य नित्यत्वे सत्यपि नित्यवचनम् एतेन भक्षिण इति विध्यतिदेशे तदङ्गत्वस्य प्रापणार्थम्९ । स्मृतिप्राप्तस्याचमनस्य विधानं यस्मिन् देशे आचमनं कृतं तस्मिन्नेव देशे स्थितस्य च नाभ्यालम्भनसिद्ध्यर्थम्१० । एतेन विधानेन सर्वभक्षेषु सर्वे भक्षिणः सर्वान् भक्षान् भक्षयेयुः । सर्वत्रवचनं प्रकरणोत्कर्षार्थम् । नवभोजनवचनं लौकिकेऽपि नवभोजने प्रापणार्थम् । सर्वत्रवचनात् प्रकरणादुत्कृष्टमपि नवभोजनवचनाल्लौकिक एव व्यवतिष्ठते । वैदिकेऽग्निहोत्रहोमे 'मासानां सन्नीयात्, इत्यत्र न प्राप्नुयात्, तत्रापि प्रापणार्थं भक्षणवचनम्११ । अथानन्तरं व्रीहीणां यवानां चाग्रयणेष्ट्य-

न्यते । तत्र व्रीह्याग्रयणस्य काल उक्तः ,वसन्तो यवाग्रयणस्य । तत्र हि तेषां प्रथमः पाक इति तन्त्रे विशेषाभावात् उभयोः सहवचनं तयोर्धाय्ये विराजौ च भवतः । "इतरत् पौर्णमासं तन्त्रं वैराजम्" इत्येतावतैवोक्तेऽपि तावन्मात्रविकारसिद्धौ सत्यां धाय्याविराजग्रहण विकल्पेन द्दधन्वतोरपि प्रापणार्थम्१२ । आद्ययोर्विकल्पेनैता देवता गृह्यन्ते । यदि श्यामाकाग्रयणस्यामेवेष्टौ समानतन्त्रेण क्रियते तदा सोमस्तृतीयो भवति१३ । इन्द्राग्न्योः सोमस्य चोक्ता याज्यानुवाक्यावृत्तिः"१४ । "य आहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वा प्राश्नीयात्"श्रुति· अतोऽकरणे दोषश्रवणान्नित्यत्वम् । अतएव कर्कपद्धतौ नित्यानि तु अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासदाक्षायणाग्रयणपशुचातुर्मास्यादीनि अवश्यं कर्त्तव्यानीत्युक्तम् । २तन्निमित्तकेष्टौ नवशस्येष्टौ स्त्री गौरा० ङीप् । "इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् । अग्निराग्रयणीनाम भानोर्वंशान्वयस्तु स इत्युक्ते ३सूर्य्यान्वयजे वह्निभेदे पु० । उपचारात् ४आग्रयणकाले "व्रीह्याग्रयणानन्तरं यवाग्रयणादर्वाग्व्रीहिभिरेव दर्शपौर्णमासौ कार्य्यौ यवाग्रयणानन्तरं प्राग्व्रीह्याग्रयणाद्यवैरेव । अथवा व्रीहिभिरेव इति"कर्कः । "शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः" मनुव्याख्यायां पूर्व्वार्ज्जितधान्यादिशस्ये समाप्ते शरदि यवानामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्ते पूर्व्वशस्ये नवशस्योत्पत्तौ आग्रयणेन यजेतेति शस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुहायनजीवनोचितशस्यसम्भवाच्च" कुल्लू० आग्रयणञ्च कर्म्माशुद्धकाले न कर्त्तव्यम् यथोक्तम् "वाप्यारामतड़ागकूपेत्यादिनोपक्रम्य" "गोदानाग्रहयणप्रपाप्रथमकोपाकर्म्म वेदव्रत"मित्यादीन्युद्दिश्य "श्रवणयोर्वैधं परीक्ष्यं त्यज इह्वत्वास्तशिशुत्व इत्यसितयोर्न्यूनामासे तथा" मुहू०चि० उक्तेः । "सोमयोगादिकर्माणि त्याज्यानि सु र्मलिम्लुचे । तथैवाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यहन्यपि"स्मृ०परि०उक्तेः ।"बाले वा यदि वृद्धे शुक्रे वास्तं गते गुरौ । मलमासइवैतानि वर्ज्जयेत्"वृद्धगर्गोक्तेः ।

आग्रह पु० आ+ग्रह–अप् । १आवेशे आसक्तौ अभिनिवेशे "चलेऽपि काकस्य पदार्पणाग्रहः" नैष० । २आक्रमे ३अनुग्रहे ४ग्रहणे च ।

आग्रहायण पु०अग्रहायण्या मृगशीर्षनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी आग्रहायणी अस्त्यत्र मासे ज्योत्स्ना० अण् । १चान्द्रमार्गशीर्षे मासि अग्रहायण्या युक्ता पौर्णमासी अण् । २चान्द्रमार्गशीर्षमासपौर्णमास्यां स्त्री । "आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं तिसृष्वेवाष्टकासु"स्मृतिः । "कार्त्तिक्या आग्रहायणो मासे" सि०कौ० । यथा च मृगशीर्षनक्षत्रसम्बन्धात् मासस्य मार्गशीर्षत्वं तथोक्तम् सू०सि० "नक्षत्रनाम्ना मासास्तु ज्ञेयाः पर्व्वान्तयोगतः" इति "पूर्णमास्यां मृगशीर्षनक्षत्रयोगात् मार्गशीर्षश्चान्द्रमासः मृगशीर्ष एव अग्रहायणीनामा पौर्णमास्यां तत्सम्बन्धयोग्यत्वमेव तदर्थः अत एव "कार्त्तिक्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम् । अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिधा मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि० तेन कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्त्तिको मृगार्द्राभ्यां मार्गशीर्ष इत्यादि क्रमेण नक्षत्रद्वयसम्बन्धस्तत्रोक्तः ।

आग्रहाय(णा)णिक न० आग्रहायण्यां देयमृणं वुञ् ठञ् वा । आग्रहायण्यां देये ऋणे ।

आग्रहायणिक पु० आग्रहायणो पूर्णिमाऽस्मिन्मासे ठक् । चान्द्रमार्गशीर्षे मासि । [(अग्रदानो) विप्रे ।

आग्रहारिक त्रि० अग्रहारोऽग्रभागोनियतं दीयतेऽस्मै ठञ् ।

आग्रायण पुंस्त्री अग्रनामकस्य ऋषेः गोत्रापत्यम् नडा० फक् । अग्रनामर्षेः गोत्रापत्ये १अग्रेऽयनं शस्यस्यास्त्यस्य ज्योत्स्ना० अण् । २नवशस्येष्टौ ।

आघट्टक पु० आघट्टयति रोगान् ण्वुल् । रक्तापामार्गे राजनि० चालके त्रि० । [नयो नभस्वतः" माघः ।

आघट्टना स्त्री आ+घट्ट–युच् । चालनायां "रथाङ्गिराघट्ट-

आघट्टित त्रि० आ+घट्ट–क्त । चालिते ।

आघमर्षण न० अघमर्षणे विहितम् अण् । अघानां नाशनाय विहिते सूक्तभेदे अघमर्षणशब्दे तच्च दर्शितम् ।

आघर्ष पु० आ+घृष–घञ् । मर्द्दने "गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदक" माघः । भावे ल्युट् । आघर्षणमप्यत्र न० ।

आघाट पु० आ+हन–कर्त्तरि संज्ञायां घञ् पृ० नि० तस्य टः । १अपामार्गे २ आघातके त्रि० । "यत्राघाटाः कर्कर्य्यः संवदन्ति" श्रुतिः ।

आघाटिन् त्रि० आ+हन–णिनि पृ०नि० । आघातके "आघाटिभिरिव धावयन्" ऋ०१,०,१४६,२ ।

आघात पु० आ+हन–घञ् । १वधे २आहनने ३ताड़ने च तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः" मेघ० । "अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावतागजाः" कुमा० । "मूत्राघातःस उच्यते" सुश्रुतः । आधारे घञ् । ४बधस्थाने । "आघातं नीयमानस्य बध्यस्येव" ।

आघातन न० आहन्यतेऽत्र आ+हन–स्वार्थे णिच्–आधारे

ल्युट् । १वधस्थाने हारा० भावे ल्युट् । २हनने ।

आघार पु० आ+घृ–णिच्–कर्मणि अच् । १घृते । भावे अच् । आहितवह्नेः वायव्यकोणादारभ्याग्नेयं यावत् नैर्ऋतीमारभ्य ऐशानीं यावच्चाविच्छिन्नधारया २घृतसेचने । “तूष्णीमाघारावाघार्य्याज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा” आश्व०गृ० । ‘तूष्णीं मन्त्रवर्जम् उत्तरपश्चिमाया आरभ्य दक्षिणपूर्व्वाम् प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् तथा दक्षिणपश्चिमामारभ्य उत्तरपूर्व्वां प्रत्याघारयेत्”तद्वृत्तिः इति ऋग्वेदिनाम् । यजुर्वेदिनान्तु मन्त्रोच्चारपूर्व्वकं तत्सेचननिति भेदः उभयवेदिनामपि आघारकाले प्रजापतीन्द्रयोर्मनसा ध्यानम् आज्यं च स्रुवे चतुर्व्वारं ग्राह्यमिति विवेकः ।

आघूर्णित त्रि० आ+घूर्ण–क्त । १ चलिते, २भ्रान्ते च ।

आघृणि पु० आगतो घृणिर्दीप्तिरस्य । सूर्य्ये । “एहि वां विमुचो न पादाघृणे ! संसचावहै” । ‘रायोधाराखाघृणे वसो ।” ऋ० ६,५५,१,२ । आघृणे ! आगतदीप्ते ! हे पूषन् !” भा० ।

आघोषण न० आ+घुष–ल्युट् । सर्व्वत्र प्रचारणार्थोच्चैः-शब्दकरणे । णिच्–युच् । आघोषणाप्यत्र स्त्री ।

आघ्राण त्रि० आ+घ्रा–क्त । १गृहीतगन्धे पुष्पादौ नासिकया यस्य गन्धज्ञानं जातं तस्मिन् २तृप्ते च भावे क्त । ३ गन्धग्रहणे ४ तृप्तौ च न० ।

आघ्रात त्रि० आ+घ्रा–क्त वा तस्य नत्वाभावः । १गृहीतगन्धे पुष्पादौ २तृप्ते ३ अस्पृष्टे च “पुष्पाद्यनाघ्राततिथिविषयम्” ति०त० रघुनन्दनः ।

आघ्रेय त्रि० आ+घ्रा–यत् । घ्राणेन ग्राह्ये “आघ्रेयः सर्व्वदेवानाम्” धूपदानमन्त्रः ।

आङ् अव्य० आप–बा० डाङ् प्रयोगे तस्य ङित्त्वम् । आश्लार्थे तच्छब्दे निवृत्तिः तत्र ईषदर्थे आताम्रः आपिङ्गलः अभिव्याप्तौ आब्रह्मस्तम्बकत्वात् । सीमायाम् “आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम्” रघुः धातुविशेषयोगेनार्थविशेषे आगच्छति आतिष्ठते आलम्बते ‘तुलां यदारोहति दन्तवाससा” अभ्यासे आवृत्तिः अभ्यावृत्तः । प्रत्यावृत्तौ प्रत्यागच्छति । समन्तादृत्तौ आचितः आकीर्णः ।

आङ्कशायन त्रि० अङ्कुशेन निर्वृत्तादि सङ्काशा० चतुरर्थ्याम् फक् । अङ्कुशनिर्वृत्तादौ । [रथयुक्ते ।

आङ्कुशिक त्रि० अङ्कुशः प्रहरणमस्य ठक् । अङ्कुशप्रह-

आङ्ग न० अङ्ग+स्वार्थे अण् । १कोमलाङ्गे अङ्गादागतः अण् । व्याकरणप्रसिद्धे २अङ्गाधिकारविहिते कार्य्ये “वर्णादाङ्गं बलीयः” परिभाषा अङ्गदेशे भवः अण् । ३अङ्गदेशभवे त्रि० बहुवचने तु तस्य लुक् अङ्गाः । अङ्गानां राजा अण् । ४अङ्गदेशस्य राजनि बहुषु लुक् अङ्गाः तद्राजेषु । स्त्रियां प्राच्यत्वान्न लुक्, आङ्गी ।

आङ्गक त्रि० अङ्गेषु जनपदेषु भवः वुञ् । १अङ्गदेशभवे । अङ्गाः क्षत्रियाः तद्देशाधिपतयो भक्तिरस्य वुञ् । अङ्गदेशक्षत्रिया यस्य सेव्याः तस्मिन् २बहूनामङ्गदेशक्षत्रियाणां सेवके । अङ्गा जनपदोभक्तिरस्य वुञ् । ३बहुत्ववदङ्गजनपदसेवके च त्रि० ।

आङ्गविद्य त्रि० अङ्गविद्यां वेद “अङ्गक्षत्रधर्म्मत्रियागाद्विद्यान्तात्वेति वक्तव्यम्” वार्त्ति० ठको निषेधात् अण् । १व्याकरणाद्यङ्गविद्यावेत्तरि । तद्व्याख्यानो ग्रन्थः ऋगयनादि० अण् । २अङ्गविद्याव्याख्याने ग्रन्थे अङ्गविद्यायां भवः अण् । ३तद्विद्याभवे । [समूहे ।

आङ्गार न० अङ्गाराणां समूहः भिक्षादि० अण् । अङ्गार-

आङ्गिक त्रि० अङ्गेन अङ्गचालनेन निर्वृत्तम् अध्यात्मा०ठक् । भावव्यञ्जके अङ्गनिष्पन्ने नटादीनां १भ्रूविक्षेपादौ । “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिको-वाचिकश्चैवमाहार्य्यः सात्त्विकस्तथा” सा०द० । स्त्रीणां चेष्टाविशेषे २हावादौ । “यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशति सङ्ख्यकाः । अलङ्कारास्तत्र हावभावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः” सा०द० । हावादयश्च तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते “अङ्गं मृदङ्ग” तद्वाद्यं शिल्पमस्य ठक् । मृदङ्गवादनशिल्पके त्रि० ।

आङ्गिरस पुंस्त्री० अङ्गिरसोऽपत्यम् अण् । १अङ्गिरस ऋषेरपत्ये “अध्यापयामास पितॄन् शिशुराङ्गिरसः कविः” मनुः । बहुत्वेऽणो लुक् । अङ्गिरसः स्त्रियां न लुक् ङीप् । “आथर्वणीराङ्गिरसीर्दैवीर्मनुष्यजाउत” अथ० ८,५,६ । २बृहस्पतौ तस्य तदपत्यत्वम् भा० आ०प० ६६अ० । “अङ्गिरसस्त्रयः पुत्राः लोके सर्व्वत्र विश्रुताः । बृहस्पतिरुतथ्यश्च संवर्त्तश्च धृतव्रतः” । अङ्गिरसा दृष्टम् अण् । अथर्ववेदोक्ते सूक्तभेदे ‘अथर्व्वाङ्गिरसं नीलरुद्र’ देव्यपराजिता । मधु सूक्तं रौद्रसूक्तं शान्तिकाध्यायमेव च । अथर्व्वाणौ द्वारपालौ पठेतामुत्तराश्रितौ” दानपारि० पुरा० । तच्च सूक्तं अथर्वसंहितायां १८,१,५८,५६,६०, ६१ मन्त्र चतुष्टयात्मकम्, “अङ्गिरसो नः पितरः” इत्यादिकम् । तच्च तुलादानादिपद्धतौ अस्माभिः १८५पृ० दर्शितम् अङ्गिनामङ्गानां रसः सारः स्वार्थे अण् ।

४आत्मनि। "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः" इति छ०उ०। "आङ्गिरस आत्मा कार्य्यकरणानाम् कथमाङ्गिरसः'। प्रसिद्धं हि यदङ्गिनामङ्गानां रसत्वं तदपायेशोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः यस्मात्त्वायमङ्गिरसत्वात् विशेषानाश्रयत्वाच्च कार्य्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद् वागादीनपास्य प्राण एवात्मत्वेनाश्रयितव्य इति वाक्यार्थः" श०भा०।

आङ्गिरसेश्वर पु० आङ्गिरसेन प्रतिष्ठितः ईश्वरः। क.शी-क्षेत्रस्थे आङ्गिरसप्रतिष्ठिते शिवलिङ्गभेदे।

आङ्गुरि(लि)क पु० अङ्गुलि (रि) व इवार्थे कन्। वा रत्वम्। अङ्गुल्याकृतौ पदार्थे।

आङ्गूष पु० अङ्गति गच्छति देवान् अगि–ऊषच् अङ्गूषः ततः स्वार्थे अण्। स्तोत्रे। "तिरः पुरू चिदश्विना रजांस्याङ्गूषः" ऋ०२,५८,५। "आङ्गूषं स्तोत्रम्" भा०। "प्रमन्महे शवसानाय शूषमाङ्गूषम्" यजु०३४,१६। "अस्मा इदुप्रय इव प्रयंसि भराम्याङ्गूषं बाधे सुवृक्ति" ऋ० १,६१,२। [अवसन्निकृष्टदेशादौ।

आङ्ग्य त्रि०अङ्गे भवः आङ्गः चतरर्थ्यां संकाशा०यत्। अङ्ग-

आचके अव्य०आ+चक ए–विभक्तिप्रतिरूपकम्। कामनायाम् निरु०। "त्वामवस्युराचके" यजु० २१,१। आचके कामये" वे०दी०। "रक्षातुरुद्रोवसुभिराचके"य०४,२१।

आचक्षाण त्रि० आ+चक्ष–शानच्। आख्यानं कुर्वति।

आचतुर अव्य० चतुःपर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् समा०। चतुःपर्य्यन्ते "आचतुरं हीमे पशवोद्वन्द्वं मिथुनायन्ते"। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेण "तत्पुत्रादिनापीति मर्य्यादार्थः" सि०कौ०।

आचक्षुस् त्रि० आ+चक्ष–बा० उसि। आख्यानकर्त्तरि।

आचतुर्य्य न०अचतुरस्य भावः "न नञ्पूर्व्वात् इत्यादि" पा० सू०चतुरादिपर्य्युदासात् भावे ष्यञ् प्रत्ययः। अनैपुण्ये

आचम पु० आ+चम–घञ् वा ह्रस्वः। आचमनशब्दार्थे "दभ्रा सह पत्रैकन्तु शुद्धं वारि तथाचमे" तन्त्रसा०।

आचमन न०आ+चम–भावे ल्युट्। १जलादेः पाने स्मृत्युक्ते कर्म्माङ्गे २कर्त्तृसंस्कारके २क्रियाभेदे च, आ०तत्त्वे "आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणञ्चाह भरद्वाजः। 'आयतं पर्व्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम्। संहताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः। मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं चरेत्। माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदपः'। पाणिना दक्षिणेन "त्रिःपिवेद्दक्षिणेनापः" इति आदिपुराणोक्तेः। मार्कण्डेयः। "सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्। नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्'। मदनपारिजाते हारीतः। 'ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनञ्चरेत्'। ग्रन्थना ग्रन्थिरिति समुद्रकरोऽपि। आचमनानुवृत्तौ देवलः। 'न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन्। न हसन् नैव संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्'। क्रमन् कम्पमान इति रत्नाकरः। आत्मानं आत्मस्थानं हृदयं वीक्षयन् इति स्वार्थे णिच्। नेत्यनुवृत्तौ। 'केशान्नीवीमधःकायं संस्पृशन् धरणीमपि। यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम्"। अधःकायं नाभेरधः प्रदेशम्। करं दक्षिणम्। आचमनानुवृत्तौ गोभिलः। 'नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्" इति। अन्तरीयमधःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा। मरीचिः। 'न बहिर्जानुस्त्वरया नासनस्थो नचोत्थितः। न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः। उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः। भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन"। जलस्थलोभयकर्म्मानुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठीनसिः। 'अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतोबहिरुदके आचान्तो बहिरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकं च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुद्धो भवति" इति। जानुनजङ्घजलेषु तिष्ठन्नेवाचामेत्। 'जानोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात्। अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्यति" इति विष्णूक्तेः। हारीतः। "आर्द्रवासा जले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। शुष्कवासा स्थले कुर्य्यात् तर्पणाचमनं जपम्। कात्यायनः। 'स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम्। प्रौढ़पादो न कुर्व्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम्। आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा। कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते"। आसनरूढ़पादः आसनारूढपादतलः। जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः तद्द्वयेन भेदप्रतीतेः। अत्र च "अनेको द्वाह्रे दारुशिले भूमिसमे इष्टकाश्च संकीर्णभूता" इति वौधायनवचनात् तथाविधपादोऽपि कुर्य्यात्। व्यासः। "शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा। अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्। अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद्यस्तु वै द्विजः। सुरापाणेन तत्तुल्यमित्येवमृषिरब्रवीत् संवर्त्तेति"। मुखं संवृत्य अशोम-

कौष्टस्पर्शो यथा न भवतीति तात्पर्य्यम् । तथाच वशिष्ठः । "आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपरिधाय च । ओष्ठौ संस्पृश्य च तथा यत्र स्यातामलोमकौ"। एवञ्च प्रागुक्तहारीतवचने यत् ओष्ठयोर्मार्जनमुक्तं तल्लोमकयोरेवेति । एतदनन्तर वामहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत् । तथाच कामधेनावापस्तम्बः । "त्रिराचामेत् हृद्गताभिरद्भिस्त्रिरोष्ठौ परिमृजेत् । द्विरित्येके दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्च" । गोभिलः । 'त्रिराचामेत् द्विः प्रमृजीत पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रियाण्यद्भिः स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति" । इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात् तिसृभिरिति तर्ज्जनीमध्यमानामिकाभिः 'तर्ज्जन्यनामामध्याभिर्मुखं पूर्वं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाण्डष्टतभविष्यात् ।'घ्राणं नासापुटद्वयं "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम्" इति शङ्खात् । एवं पुनःपुनरिति चक्षुःश्रोत्रद्वयाभिप्रायेण श्रोदन्तोऽप्येवम् । तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनावाचारचिन्तामण्यावापस्तम्बः । 'चक्षुषी नासिके कर्णौ सकृत् सकृदुपस्पृशेत्" । द्विरित्येके द्विरिति शाख्यन्तरीयम् अत्र गोभिलीयापस्तम्बीयपाठक्रमो न ग्राह्यः तत्क्रमस्य "श्रुत्यर्थपठनस्थानमुख्यप्रावर्त्तिकाः' इति जैमिनिसूत्रात् 'प्राणं पश्चादनन्तरमिति" दक्षोत्तार्थक्रमेण बलवता बाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । "उक्तं कर्म्म क्रमो नोक्तः न कालस्तत एव हि । द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्" । अतश्छन्दोगपरिशिष्टेन गोभिलास्पष्टक्रमः स्पष्टीकृतः । यथा 'त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोऽसकान्' । अत्र नासाक्षीत्युक्तम् । सर्वत्राङ्गुष्ठयोगेन करणमाह पैठीनसिः । "अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्व्वाणि स्थानानि स्पृशेत्" । नाभिस्पर्शानन्तरं जलस्पर्शमाह व्यासः । 'ततः स्पृशन्नाभिदेशं पुनरपश्च संस्पृशेत्' । इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्ये । "यश्च्मावुदकं वीर ! समुत्सृजति मानवः । वासुकिप्रमुखान् नागान् तेन प्रीणाति मानवः' । पैठीनसिः । "स्पृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य पयः शुचिः । सव्ये पाणौ ततः शेषा अपोविनिनयेदिति" प्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः । शेषा आचमनावशिष्टाः इति मदनपारिजातः । एतत्परमेव 'अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः' इति गोभिलसूत्रम् । अत्रादिस्पर्शसहितमाचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति सरला । अन्तत उपस्पर्शनात् पाणिना उदकस्पर्शं कृत्वा शुचिर्भवतीति भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्पर्शमभिधाय ततो जलशेषं वामहस्ते त्यजेदिति पितृदयिता । एतेन द्विजातीनामपि द्विराचमने ओष्ठजलस्पर्शमात्रं शास्त्रार्थः "प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचिर्भवति" इति गोभिलगृह्यादिति छन्दोगाह्निकं निरस्तम् । "हृदयं स्पृशंस्त्वेवमेवाचामेत्" इति तदनन्तरसूत्रेण हृदयस्पर्शनियमात् । "उच्छिष्टोऽस्त्वेवातोऽन्यथा भवत" इति सूत्रान्तरेण हृद्गतत्वाभावे "उच्छिष्टत्वाभिधानात् एतदनन्तरमेवाथ प्रत्युपस्पर्शनम्" इत्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे ।'निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च संभाषात् अशुच्युपहृतस्य च । सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्त्वा तथैव च । विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् । उष्ट्रवायससंस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनाम्" । प्रागर्द्धे कृत इति शेषः । सन्देहेषु अप्रायत्यस्येति शेषः । शिखां मुक्त्वा अनन्तरं बद्धा यज्ञोपवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चाचामेदित्यर्थः । हारीतः । "स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति" । देवलः । "उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोज्यं चापि तथाविधम् । तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति" । तथाविधमुच्छिष्टम् । याज्ञवल्क्यः । "स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेत् वासोविपर्परिधाय च" । ब्रह्मपुराणम् "होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत् सकृत् । द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्" स्मृतिः । "क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने । कर्म्मस्थ एष नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" । साङ्ख्यायनः । "आदित्यावसवोरुद्रा वायुरग्निश्च धर्म्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः" । अत्र हेतुमाह पराशरः । "प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुरब्रवीत्" । मार्कण्डेयपुराणम् । "कुर्य्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् । कुर्व्वीतालभनञ्चापि दक्षिणश्रवणस्य च । यथाविभवतोह्येतत् पूर्व्वाभावे ततः परम् । न पूर्व्वस्मिन् विद्यमाने उत्तरप्राप्तिरिष्यते" । पुराणसारवायुपुराणयोः । "यः कर्म कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः । भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्व्वा न संशयः" । इत्यन्तम् ।

मदनपारिजातेऽत्र विशेष उक्तः। वृद्धशाता "कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य स्नात्वैव इन्द्रियोपहतस्तूपोष्य स्नात्वा" "कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलैः। निबद्धशिखकच्छस्तु द्विज आचमनं चरेत्" प्रचेताः। "अनुष्णाफेनशीताभिराचामेदिति"। आतुराणामुष्णोदकमप्यविरुद्धम्। तथाचापस्तम्बः "उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनामिति"। अत्राचमनं भवतीति शेषः। योगीश्वरः "अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्टउदङ्मुखः। प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्। तथा "कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्"। दक्षः। "प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम्। संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम्। वीक्षितमित्येतदहर्विषयम्। "रात्रावनीक्षितेनैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिरिति" यमस्मरणात्। मनुः। त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम्। खानि चोपस्पृशेदद्भिरात्मानं शिरएव च" गौतमः। "त्रिश्चतुर्वा अप आचामेदिति" चतुर्ग्रहणं पित्रपक्षेति केचित्। त्रिग्रहणेन तुल्यभाव इत्यन्ये। भरद्वाजः। संहताङ्गुलिभिस्तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु। मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत्। ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। कायं प्राजापत्यं त्रैदशिकं दैवम्। यस्मिन् आचमनप्रयोगे च येन ब्राह्मादितीर्थं स्वीकृतं तेनैव स प्रयोगः कार्य्यो न तीर्थान्तरेण। दक्षः। "संहताङ्गुलिभिः पूर्व्वं आस्यमेवमुपस्पृशेत्। अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम्। अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः। नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयन्तु तलेन वै। सर्व्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्। याज्ञवल्क्यः। "अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः। त्रिःप्राक्षाल्य द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत्"। अत्र विशेषमाह पैठीनसिः। "सव्ये पाणौ शेषा अपो निनयेदिति"। शेषा आचमनावशिष्टाः। बृहत्शङ्खस्त्वन्यथोपस्पर्शनमाह। "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् नासाद्वयन्ततः। अङ्गुष्ठस्यानामिकाया योगेन श्रवणे स्पृशेत्। कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धद्वयं ततः। नाभिञ्च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु। संस्पृशेच्च तथा शीर्षमिति"। शङ्खस्तु "ततोऽङ्गुलिचतुष्केण स्पृशेन्मूर्द्धानमादितः। तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं पृथक्। मध्यमानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नासापुटे क्रमात्। अङ्गुष्ठेन कनीयस्याः कर्णौ संयोगतः स्पृशेत्। तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन नाभिं हृदि तु संस्पृशेत्"। पैठीनसिः। "अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्व्वाणि स्थानानि स्पृशेदिति"। अत्र स्वस्वशाखानुसारेण व्यवस्थितो विकल्पः। यत्र शाखायामङ्गमेव नाम्नातम् अङ्गुष्ठादिविशेषो वा नाम्नातः। तच्छाखीयानां त्वैच्छिको विकल्पः येषान्तु स्वशाखायां कतिपयाङ्गस्पर्शनं नाम्नातम्। तेषान्तु स्वशाखोक्तक्रमानुसारी शाखान्तरोक्तक्रमः अनुक्ताङ्गस्पर्शे भवतीति व्यवस्था। उदकपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः। हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः। शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः"। अन्ततस्तालुगाभिः। हृदङ्गमापरिमाणमाह उशनाः। "माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा भवन्ति"। आचमनप्रसङ्गात् सपवित्राचमने कश्चन विशेषः प्रदर्श्यते। तत्र मार्कण्डेयः। "सपवित्रेण हस्तेन कुर्य्यादाचमनक्रियाम्। नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्। एतद्दक्षिणकराभिप्रायम्। हारीतेन वामे निषेधात्। "वामहस्ते कुशान् कृत्वा समाचामति योद्विजः। उपस्पर्शो भवेत्तेन रुधिरेण मलेन चेति"। एतत् केवलवामहस्ताभिप्रायम्। हस्तद्वयाश्रयस्पर्शने गोभिलेन फलस्मरणात्। "उभयत्र स्थितैर्दर्भैः समाचामति योद्विजः। सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेदिति"। अत्र विशेषमाह हारीतः। सव्यापसव्यौ कुर्व्वीत सपवित्रकरौ बुधः। ग्रन्थिर्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनं भवेदिति। पवित्रलक्षणमाह कात्यायनः। "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च। प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्"। मार्कण्डेयः। "चतुर्भिः कुशपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम्। एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम्। त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा। चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्व्वन् कुर्य्यात् पवित्रकमिति"। अथाचमननिमित्तानि तत्र मनुः। "उत्तीर्य्योदकमाचामेदवतीर्य्य तथैव च"। हारीतः। "स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवतामभिगच्छंस्तु काम आचमेत्"। अथ द्विराचमननिमित्तानि। तत्र याज्ञवल्क्यः। "स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे। आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च" बौधायनः। "भोजने हवने दाने उच्चारे च प्रतिग्रहे। हविर्भक्षणकाले वा तद्वद्द्विराचमनं स्मृतम्"। ब्रह्मपुराणे। होमे भोजन-

काले च सन्ध्ययोरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत् अन्यत्र च सकृत् सकृत्" । अङ्गिराः ।"चण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाचम्य विशुद्ध्यति । श्वादीन् दृष्ट्वापि वाचामेत् कर्णं वा दक्षिणं स्पृशेत् । जानुनोरधस्तात्खादिस्पर्शे आचमनमन्यत्र स्नानविधानात् । उदकाभावेऽसामर्थ्ये वा दक्षिणश्रवणस्पर्शः । अनेनैवाभिप्रायेण वृहस्पतिः । "पित्र्यमन्त्रोच्चरे रौद्रे आत्मालम्भेऽधमेक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे । मार्जारमूषिकस्पर्शे प्रहासेऽनृतभाषणे । निमित्तेषु च सर्वेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्" । तथा "आर्द्रं तृणं गोमयं वा भूमिं वा संस्पृशेद्द्विजः" । सांख्यायनः । क्षुते निष्ठीवने इत्यादि प्रागुक्तम् । आचारसागरे । अपःपीत्वौषधं जग्ध्वा कृत्वा ताम्बूलचर्व्वणम् । सौगन्धिकानि सर्व्वाणि नचाचामेद्विचक्षणः । अपोजग्ध्वेति अमृतोपधानमसीत्यादिभिर्म्मन्त्रैरपोजग्ध्वानन्तरं नित्यं नाचामेदित्यर्थः । बौधायनः । "पादप्रक्षालनशेषेण नाचामेद्धारिणा द्विजः । भूभावे पिबेत् किञ्चित्क्षिप्त्वा भूमौ जलं स्पृशेत्" । आपस्तम्बः । "सन्ध्यार्थे भोजनार्थे वा पित्रर्थे वा तथैव च । शूद्राहृतेन नाचामेत् जपेज्याकर्म्मसु च" । यमः । तावन्नोपस्पृशेत् विप्रो याकद्वामेन संस्पृशेत् । उदके चोदकस्थस्तु स्थलस्थस्तु स्थले शुचिः । पादौ स्थाप्योभयत्रापि आचान्तोभयतः शुचिः"। जले स्थले चैकैकं पादं कृत्वाचान्त उभयत्र जलकर्मणि स्थलकर्मणि च शुद्धो भवतीत्यर्थः । "अकृत्वा पादयोः शौचं तिष्ठन्मुक्तशिखोऽपि वा । विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" । तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । विष्णुना तिष्ठतोपि जलेऽभ्यनुज्ञानात् । "जान्वोरूर्द्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात् शतकृत्वोपि समाचान्तो न शुद्ध्यति" । अधस्तान्निषेधाज्जानुदघ्नेऽप्यविरुद्धम् । तथा च स्मर्य्यते । "जानुमात्रे जले तिष्ठन्निति" अत्राचान्तः शुचिरिति वाक्यशेषः । तथा "सोपानत्कोनचोष्णीषी पर्य्यङ्कशययानगः । दुर्द्दिने प्रपतंश्चैव नाचमन् शुद्धिमाप्नुयात् । नरगोखरयानाश्वहस्त्यधीरोहकस्तथा । आचान्तः कर्म्म शुद्धः स्यात्ताम्बूलौषधजग्धवत् । भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन । न पादुकास्थो न त्वरितो नचायज्ञोपवीतवान् । स्पृशन्ति विन्दवः पादौ जङ्घे चामतः परान् । भौमिकैस्ते समाज्ञेया नचैवाप्रयतो भवेत् । परेषामाचमनीयोदके दीयमाने ये विन्दवः पादयोः पतन्ति ते नाशुद्धात्यर्थः" । "न तिष्ठन् धृतोदकेनाचामेन्न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्ज्जितेन" गौ० स्पष्टः क्रमः काशीखण्डे उक्तः । "प्रागास्य उदगास्यो वा सूपविष्टः शुचौ भुवि । उपस्पृशेद्विहीनायां तुषाङ्गारास्थिभस्मभिः । अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिर्ज्जुष्टाभिरत्वरः । ब्राह्मणोब्राह्मतीर्थेन दृष्टिपूताभिराचमेत् । कण्ठगाभिर्नृपः शुध्येत्तालुगाभिस्तथोरुजः । स्त्रीशूद्रावास्यसंस्पर्शमात्रेणापि विशुध्यतः । समस्ताङ्गुलिनोद्धृत्य पाणिना दक्षिणेन तु । त्यक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचमनं विदुः । शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा जले मुक्तशिखोऽपि वा । अक्षालितपदद्वन्द्व आचान्तोऽप्यशुचिर्मतः । त्रिःपीत्वाम्बु विशुद्ध्यर्थं ततः खानि विशोधयेत् । अङ्गुष्ठमूलदेशेन द्विर्द्विरोष्ठाधरौ स्पृशेत् । अङ्गुलीभिस्त्रिभिः पश्चात् पुनरास्यं स्पृशेत् सुधीः । तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकोष्ठौ च घ्राणरन्ध्रे पुनः पुनः । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुःश्रोत्रे पुनः पुनः । कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन नाभिरन्ध्रमुपस्पृशेत् । स्पृष्टा तलेन हृदयं समस्ताभिः शिरः स्पृशेत् । अङ्गुल्यग्रैस्तथा स्कन्धौ साम्बु सर्व्वत्र संस्पृशेत् । आचान्तः पुनराचामेत् क्षुते रथ्योपसर्पणे । स्नात्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा प्रारम्भे शुभकर्म्मणाम् । सुप्त्वा वासः परीधाय तथा दृष्ट्वाप्यमङ्गलम् । प्रमादादशुचिं स्पृष्ट्वा द्विराचान्तः शुचिर्भवेत्" । सन्ध्याङ्गाचमने शाखिभेदे मन्त्रविशेषोऽपि स्मर्य्यते । "सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा प्रातः सूर्य्येत्यपः पिबेत् । आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनं चरेत्" एभिराचमनं चरेदिति शौनकीये पाठः । मैत्रायणीय गृह्य परि० । "प्रातः सूर्य्यश्चेत्युक्त्वा सायमग्निश्चेति च । आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्य्यादाचमनं ततः" । "ततः प्राणायामानन्तरमिति" आ० त० रघु० "प्राणायामनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् । अन्तरं छिद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्" योगि० या० । मदनपारिजाते । "सन्ध्याचमने बौधायनः अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादः अप आचम्याग्निश्च मा मन्युश्चेति सायमपः पीत्वा, सूर्य्यश्च मामन्युश्चेति प्रातरपः पीत्वेति" अग्निश्च सूर्य्यश्चेति यजुर्वेदिनामिमौ मन्त्रौ छन्दोगानां तु सन्ध्याचमने गौतमोक्तौ मन्त्रौ द्रष्टव्यौ "अहश्च मादित्यश्च पुनात्विति प्रातः रात्रिश्च मा वरुणश्च पुनात्विति सायमिति" "एतौ च मन्त्रौ प्रजापतिदृष्टौ लिङ्गोक्तदैवतौ चेति" अनयोश्च मन्त्रयोः सामविद्विषयकत्वेन तत्रोक्तावपि तयोः सम्यगज्ञानात् "यजुः सर्व्वत्र पीयते" इत्युक्तेश्च यजुर्वेदोक्ता-

नेव प्रागुक्तौ सामवेदिभिः प्रयुज्येते । तज्ज्ञाने तु तावेव प्रयोक्तव्यौ । काशीकाण्डे तु “इमं मन्त्रं ततश्चोक्त्वा कुर्य्यादाचमनं द्विजः । आचार्य्याः केचिदिच्छन्ति शाखा-भेदेन चापरे । अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख ! । त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम्” । आचमने मन्त्रान्तरमुक्तम् । तदपि शाखिभेदाद्व्यवस्थाप्यम् । मधुपर्कानाङ्गाचमने वेदिभेदेन मन्त्रभेदा मत्कृत तुलादानादि-पद्धतौ द्रष्टव्याः । विस्तरभयात्तेऽत्रनोक्ताः । तान्त्रिकाचमनन्तु शाक्तवैष्णवभेदात् द्विधा तत्र । शाक्ताचमनं यथा । “आत्म-विद्याशिवैस्तत्त्वैराचामेत् साधकाग्रणीः । वह्निकान्ता परे दत्त्वा शुद्धेन पायसाचमेत्” स्वतन्त्रतन्त्रम् “आचामेदात्म-तत्त्वाद्यैः प्रणवाद्यैर्द्विठान्तकैः” मालिनीत । तथा च ओँ आत्मतत्त्वाय स्वाहा ओँ विद्यातत्त्वाय स्वाहा ओँ शिव-तत्त्वाय स्वाहेति मन्त्राः । काल्यादौ विशेषः तन्त्रसारे “कालिकाभिस्त्रिभिः पीत्वा काल्यादिभिरुपस्पृशेत् । द्वाभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य चैकेन क्षालयेत् करम् । मुख-घ्राणेक्षणश्रोत्रनाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् । आचम्यैवं भवेत् काली वत्सराणां प्रपश्यति” भैरवीत० । काल्या-दयश्च “काली कपालिनी कुल्ला कुरुकुल्ला विरोधिनी । विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्ता ततःपरम् । नीला घना वलाका च माला मुद्रा मिता च ताः” इत्युक्ताः प्रयोगस्तु क्रीमित्यादिमूलमन्त्रेण त्रिरपः पीत्वा ओं काल्यै नमः कपालिन्यै नमः इति द्विरुन्मृजेत् । ओं कुल्लायै नमः करं क्षालयेत् ओं कुरुकुल्लायै नमः मुखस्य स्पर्शः । ओं विरोधिन्यैनमः ओं विप्रचित्तायै नमः दक्षवामनासिकयोः । ओं उग्रायै नमः ओं उग्रप्रभायै नमः नेत्रयोः । ओं दीप्तायै नमः ओं नीलायै नमः श्रोत्रयोः । ओं घनायै नमः इति नाभेः । ओं वलाकायै नमः वक्षसः, ओं मालायै नमः शिरसः । ओं मुद्रायै नमः ओं मितायै नमः इत्यंसौ स्पृशेत् । ताराचमनं तु “ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया क्षालयेत् करम् । स्त्रीँ हूमोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फट्कारैः क्षालयेत् करम् । आस्यं नासे दृशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते आचम्य भैरवो भूत्वा वत्सराणां प्रपश्यति” भैरवीत० । यथा ओं उग्रतारायैनमः ओं एकज-टायै नमः ओं नीलसरस्वत्यै नमः इति त्रिरपः पीत्वा ह्रीमिति वीजेन करं क्षालयेत् । स्त्रीँ हूँ नित्येताभ्यामोष्ठौ द्विरुन्मृज्य फडिति करं क्षालयेत् । ओं वैरचनाय नमः इति मुखम् ओं शङ्खपाण्डराय नमः ओं पद्मनाभाय नमः दक्षवाम-नासिके । ओं तावकाय नमः ओं मामकाय नमः नेत्रे । ओं पाण्डवाय नमः तारकाय नमः श्रोत्रे, ओं असिता-भाय नमः नाभिम् ओं पद्मान्तकाय नमः वक्षः । ओं यमान्तकाय नमः शिरः । ओं विघ्नान्तकाय नमः ओं नरान्तकाय नम इति असौ स्पृशेत् ।

वैष्णवाचमनं तु “केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत् करौ । द्वाभ्यामोष्ठौ च संमृज्य द्वाभ्यां मृज्यात् मुखं ततः । एकेन हस्तं प्रक्षाल्य, पादावपि तथैकशः । संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः सङ्कर्षणादिभिः । आस्य-नासाक्षिकर्णांश्च नाभ्युरस्कं भुजौ क्रमात् । स्पृशेदेवं भवेदाचमनञ्च वैष्णवान्वये” गौत० सचतुर्थीनमोऽन्तैश्च नामभिर्विन्यसेत् सुधीः” निबन्धे । ततश्च ओं केशवाय नमः इत्यादि नामभिराचमनम् । केशवादयस्तु ‘केशवनारायण माधवगोविन्दविष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेश-पद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमाधो-क्षजनृसिंहाच्युतजनार्द्दनोपेन्द्रहरिविष्णवः” तन्त्रसा० एताश्च चतुर्विंशतिविष्णुमूर्त्तयः । विष्णोर्द्विषोतृकीर्त्तनं मूर्त्तिभेदाभिप्रायेण चतुर्विंशतिमूर्त्तिशब्दे च तद्विवरणम् । अन्यदेवतानान्तु मूलमन्त्रेणाचमनमिति विवेकः । आचम्यते अनेन करणे ल्युट् । २आचमनसाधने देवतार्च्चनोपचारभेदे । ‘जातीफललवङ्गकक्कोलतोयञ्च षट्पलम् । प्रोक्तमाचमनमिति”तन्त्रसारोक्ते जातीफलादि-चूर्णमिश्रिते षट्पलमिते जले तत्साधने ३जलमात्रे च भावे ल्युट् । पूजायां दत्ताचमनीयजलस्य ४पाने च । “सुवर्णकलसेनैवाचमनं कुरु केशव ! । पद्मचक्रधरो देव ! कृपालो । परमेश्वर ।” विष्णुपूजाचमनदानमन्त्रः ।

आचमनक न० आचमनस्य कं जलमत्र । १ पतद्ग्रहे (पिकदानि) (डावर) आचम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । स्वार्थे कन् । २आचमनीयजलादौ ।

आचमनीय न० आचमनाय दीयते दद्यात् छ आ+चम—करणे वा० अनीयर् वा । आचमनीयार्थे देये जातीफलादिचूर्णमि-श्रिते षट्पलमिते १जले आचमनशब्दे प्रमाणमुक्तम् । “आचमनीयमाचनीयमाचमनीयं प्रतिगृह्यतामिति”भवदे० कर्मणि अनीयर् । पेयजले २स्वार्थे कन् तत्रैव । अर्घ्यमा-चनीयकम्” षोड़शोपचारः “उच्छिष्टोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्मरणमात्रतः । शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीय-कम्” गौतमीयम् ।

आचम्य अव्य० आ+चम–ल्यप् । १आचमनं कृत्वेत्यर्थे आ+चम–कर्मणि यत् । २आचमनीये जलादौ त्रि० ।

आचय पु० आ+चि–अच् । दूरस्थस्य पुष्पादेश्चयने । हस्तेन चयने तु घञ् आचाय इत्येव । तत्र नियुक्तः आकर्षादि० कन् । आचयकः आचितौ नियुक्ते त्रि० ।

आचरण न० आ+चर–ल्युट् । १आचारे “अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः” नैष० । “आचरत्यनेन करणे ल्युट् । २रथे ३शकटे च त्रि० । “यथा प्रयोग्य आचरणे युक्तः एवमस्मिन् शरीरे युक्तः” छा० उ० । “प्रयुज्यते इति प्रयोग्योऽश्वोबलीवर्द्दो वा आचरत्यनेन आचरणो रथोऽनो वा तस्मिन् आचरणे युक्तः तदाकर्षणाय, एवमस्मिन् शरीरे रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धियुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञानरूपक्रियाशक्तिसम्मूर्च्छितात्मा युक्तः स्वकर्म्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः ईश्वरेण राज्ञेव सर्वाधिकारे दर्शनश्रवणचेष्टाव्यापारेऽधिकृत” इति शा० भा० ।

आचरित न० आ+चर–भावे क्त । १आचारे “वागदेवताचरितचित्रितचित्तसद्मा” जयदेवः । २ऋणिकाद्धनग्रहणोपायभेदे । “धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च” मनुः । “तत्र ऋणिको यदि निःस्वो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्मोपकरणं धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयितव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात् गृह्णीयादिति” मेधा० । छलाचरितबलान्याह वृह० । “छद्मना याचितं चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी । अन्याहृतादि व्याहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः । दारपुत्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् । यत्रार्थोदाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते । बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताड़नाद्यैरुपक्रमैः । ऋणिकोदाप्यते यत्र बलात्कारः स उच्यते” कुल्लू० धृता । कर्मणि घञ् । ३अनुष्ठिते त्रि० । “जलं वामकरे कृत्वा या सन्ध्याऽऽचरिता द्विजैः” काशी० ।

आचरणीय त्रि० आ+चर–अनीयर् । अनुष्ठेये “यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाचरणीयमिति” स्मृतिः । तव्य । आचरितव्यमप्यत्र त्रि० ।

आचर्य्य न० आचर्य्यतेऽत्र आ+चर–आधारे यत् । अनुष्ठानयोग्ये देशे “आश्चर्यमनित्ये” पा० सू० उक्तेः आश्चर्य्यम् । अद्भुते त्रि० ।

आचान्त त्रि० आ+चम–क्त । आचमनकर्त्तरि “१आचान्तः पुनराचामेत्” काशी० स्मृतिश्च । कृतमाचमनं यस्य तादृशे २जलादौ च “आचान्तोदकाय गोरिति नापितस्त्रिर्ब्रूयात्” संत० गोभिलसूत्रम् ।

आचाम पु० आ+चम–भावे घञ् वा वृद्धिः । आचमने कर्म्मणि घञ् । २भक्ष्ये ३भक्तनिस्रावे मण्डे (मांड़) “पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासः स्यात् कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते” या० । पिण्याकः निस्सृततैलस्तिलः अदननिस्रावोदश्विदुदकसक्तूनां पञ्चानामेकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्य षष्ठेऽह्नि उपवसेदिति” मिता० । “पिण्याकः खलिः आचामः भक्तमण्डः” प्रा० वि० । “आचाममथ पिण्याकं तक्रञ्चोदकसक्तुकान् । त्र्यहं त्र्यहं प्रयुञ्जानोवायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् । एकविंशतिरात्रैस्तु तुला पुरुष उच्यते” यमः । ४सौत्रामणीयागाङ्गे सुरासाधने भक्तमण्डे च “कृत्वा तांश्च व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरम्” कात्या० १९,१,२० । “दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्याग्न्यागारं नग्नहुचूर्णानि कृत्वा । नग्नहुः किण्व उच्यते । तांश्च शष्पादीं चूर्णयित्वा व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते । व्रीहिश्यामाभ्याञ्च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम् तेन सा तद्धर्मैरभिसंबध्यते । अतस्तयोश्चतुर्मुष्टिग्रहणपूर्ब्बकं पृथगोदनौ निष्पाद्येते । नग्नहुद्रव्याण्याह । “सप्तत्वक्त्रिफला चैव शुण्ठी चैव पुनर्नवा । चतुर्जातकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली । वंशोऽथवा इन्द्रयवा चित्रकं चेन्द्रवारुणी । अश्वगन्धां समुत्पाद्य मूलान्येतानि निर्द्दिशेत् । धान्यकं च यवानीं च जीरकं कृष्णजीरकम् । द्वे हरिद्रे वचा चैव विरूढा व्रीहयो यवाः” । अयणानन्तरं शष्पादीन्यादाय दक्षिणेन द्वारेणाग्न्यागारं प्रवेश्य नग्नहुचूर्णानि कृत्वा सप्तत्वगाद्यौषधानि तूर्णीं पिष्टा तान् शष्पतोक्मलाजान् चूर्णीकृत्य दर्शपौर्णमासधर्मेण पात्रासादनादि । श्यामाकचतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्ब्बकं फलीकरणान्तं समन्त्रकं कृत्वा बहुतरोदके पृथक् पृथक् चरू पक्त्वा स्रुतादयमानानान्तं व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ परिषिच्य पृथग्भिन्नयोः पात्रयोश्चर्व्वोर्मध्यादतिरिक्तमुष्णोदकम् (मण्डम्) अवस्राव्य तदुदकं (मण्डम्) नग्नहुप्रभृतिभिस्त्रिभिश्चूर्णैः संसृज्य निदधाति स्थापयति तन्मासरं तस्य चूर्णसंसृष्टस्याचामस्य मासरमिति संज्ञा” “एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गानन्तरमिति” च कर्कः । सौत्रामणीयज्ञे तदीयसुरासाधनसंस्कारप्रकारोऽवगम्यते

आचार पु० आ+चर–भावे घञ् । १आचरणेऽनुष्ठाने स च

अनुष्ठाननिवृत्त्यात्मकभावाभावरूपः तत्र सदाचारः वेदस्मृत्यादिविहितः तत्र निषिद्धश्च कदाचारः इति भेदात् द्विविधः। सदाचारलक्षणोक्तं काशी०। "सदाचारे हि सर्वोऽर्थो नाचारात् रिष्यते पुनः। तस्मात् विप्रेण सततं भाव्यमाचारशालिना। विद्वेषरागरहिता अनुतिष्ठन्ति यं द्विजाः। विद्वांसस्तं सदाचारं धर्ममूलं विदुर्बुधाः"। प्रसङ्गादाचारपदार्थो निरूप्यते तत्र शा०सू०भा०। "चरणादितिचेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः" सू०। "अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता "तद्य इह रमणीयचरणा इति" सा खलु चरणाद्योन्यापत्तिं दर्शयति नानुशयात्" अन्यच्चरणमन्योऽनुशयः" चरणं चारित्रम् आचारःशीलमित्यनर्थान्तरम्। अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्म्मणोऽतिरिक्तं कर्म्माभिप्रेतम्। श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति "यथाऽऽचारी तथा भवतीति यान्यनवद्यानि कर्म्माणि तानि सेवितव्यानि नेतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति च"। तस्माच्चरणाद्योन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरितिचेन्नैष दोषः यतोऽनुशयलक्षणार्थैवैषा चरणश्रुतिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्योमन्यते" भा०। "आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्" शा०सू०। "स्यादेतत्कस्मात्पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिकोऽनुशयः प्रत्याय्यते। ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति अवश्यञ्च शीलस्यापि किञ्चित् फलमभ्युपगन्तव्यम् अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्येतेति चेन्नैष दोषः कुतः तदपेक्षत्वात् इष्टादि हि कर्मजातं चरणापेक्षं न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात्। "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा" इत्यादि स्मृतिभ्यः पुरुषार्थत्वादप्याचारस्य नानर्थक्यम्। इष्टादौ हि कर्म्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कञ्चिदतिशयमारप्स्यते कर्म च सर्व्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। तस्मात्कर्म्मैव च शीलोपलक्षितमनुशयभूतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्ष्णाजिनेर्मतम्। न हि कर्म्मणि संभवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता न हि पङ्गुं पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति" भा०। "सुकृतदुष्कृते एवेति वादरिः" शा०सू० "वादरिस्त्वाचार्य्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याय्येते इतिमन्यते चरणमनुष्ठानं कर्मेत्यनर्थान्तरम्। तथा ह्यविशेषेण कर्म्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते यो हि इष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति तं लौकिका आचक्षते धर्म्मं चरत्येष महात्मेति। आचारोऽपि धर्म्मविशेष एव। भेदव्यपदेशस्तु कर्म्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयचरणाः पुण्यकर्म्माणः कपूयचरणा निन्दितकर्म्माण इति निर्णयः" भा०। अत्र शीलाचारयोः पर्य्यायत्वोक्त्या "वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुवचने शीलस्य पृथगुक्तिः ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनेति बोध्यम्। अतएवानन्तरं मनुनैव "वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्म्मस्य लक्षणम्" शीलस्याचारान्तर्भावाभिप्रायेण चतुष्कस्य धर्म्ममूलत्वमुक्तम्। शीलञ्च "ब्रह्मण्यता देवपितृभक्तता, सौम्यता अपरोपतापिता अनसूयता मृदुता, अपारुष्यं मैत्रता, प्रियवादित्वं कृतज्ञता, शरण्यता, कारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलमिति" हारीतोक्तं तच्चाचार भेद एव। मेधातिथिस्तु शील समाधाविति धातोरूपमुक्त्वा "शीलं समाधानम् समाधानञ्च मानसोव्यापारः यच्चैतस्मोऽन्यविषयेषु विक्षेपपरिहारेण शास्त्रार्थनिरूपणप्रवणता तच्छीलमुच्यते" इत्याह। तदप्याचार एवान्तर्भवति। तत्र सदाचाराणां वेदस्मृतिमूलकत्वेन तयोरेव तन्मूलत्वं स्यान्नाचाराणामित्याशङ्क्य यादृशाचारस्य धर्म्ममूलत्वं तमाह मेधातिथिः। "आचारोव्यवहारोऽनुष्ठानम्। यत्र श्रुतिस्मृतिवाक्यानि न सन्ति शिष्टाश्च धर्म्मबुद्ध्याऽनुतिष्ठन्ति तदपि वैदिकवत् प्रतिपत्तव्यम् यथा विवाहादौ कङ्कणधारणादि माङ्गलिकत्वेन यत् क्रियते। याच विवाहयिष्यमाणायाः कन्यायाः प्रख्यातयक्षचतुष्पथादिपूजा देशभेदेनेत्यादि" एवं होलकाद्याचरणम्। ग्रन्थादौ देवतास्तुतिनमस्कारादिमङ्गलाचरणञ्च बोध्यम्। स्पष्टमुक्तं प्रयोगपारिजाते स्कान्दपु०। "न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ। देशाचारकुलाचारैस्तत्र धर्म्मो निरूप्यते" अत्र न निषेधा इत्युक्तेः श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति गम्यते। तच्चानुपदं विवेक्तव्यम्। स च देशभेदात् कुलभेदात् पुरुषभेदाच्च नानाविधः प्रातिस्विकरूपेण गणयितुमशक्यः। श्रुतिस्मृत्यविरुद्धः सर्व्वोऽपि सदाचारः धर्म्ममूलमतएवास्यात्याज्यत्वमुक्तम् 'देशानुशिष्टं कुलधर्म्ममग्र्यं स्वजातिधर्म्मं न हि संत्यजेच्च"। एवं पित्राद्याचारोऽपि धर्म्ममूलतया प्राहुः "येनास्य पितरोयाता येन याताः पितामहाः।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न रिष्यते” मनूक्तेः । अत्र सन्मार्गमिति विशेषणात् कदाचारो न धर्म्ममूलमिति गम्यते ततश्च षोड़शिग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितहोमयोः वैकल्पिकयोरेव पित्राद्याचारस्य प्रामाण्यं तदज्ञाने आत्मतुष्टेः इति द्रष्टव्यम् । तदयं निर्गलितार्थः । यत्र श्रुतिस्मृतिद्वैधम् तत्र सदाचारदर्शनेन शास्त्रार्थं निश्चित्य सद्भिराचरितमार्गेणाचरणं प्रथमः कल्पः । तदसम्भवे तु पित्राद्याचारदर्शनेन एकतरपक्षाश्रयणं तस्याप्यज्ञाने आत्मतुष्ट्यैव तदेवाचरितव्यमिति । यत्र साक्षात् श्रुतिस्मृती मूलं नोपलभ्येते एवं विरुद्धार्थश्रुतिस्मृती वा नोपलभ्येते तत्रापि सदाचारस्य धर्म्ममूलत्वम् “न यत्र साक्षाद्विधयो न निषेधाः श्रुतौ स्मृतौ” इति प्रागुक्तस्कान्दवाक्यात् यत्र तु विरुद्धार्थश्रुतिस्मृती उपलभ्येते तत्र न सदाचारः प्रमाणम् यथा दाक्षिणात्यानां शिष्टानां मातुलकन्यादिपरिणयनाद्याचारः । स त्वनाचारोऽपि तद्देशीयानां स्वल्पदोषायेति व्यवस्थापितमनाचारशब्दे १५७ पृष्ठे दृश्यम् । सदाचारस्य च स्मृतेरिव न साक्षात् श्रुतिकल्पकता किन्तु स्मृतिद्वारैवेति जैमिनीयन्यायमालायां प्रथमाध्याये निरूपितं तत्रैव विस्तरो दृश्यः । एवञ्च श्रुतेः स्मृत्युपजीव्यत्ववत् आचारस्य स्मृत्युपजीव्यतया ततोदुर्बलत्वम् दुर्बलेन च तेन बलीयसो बाधायोगाच्च नाचारेणोपजीव्यजातीयस्मृतिबाधो युक्तः अतएव जैमिनिना “विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति” सूत्रे उपजीव्योपजीवकयोर्विरोधे उपजीवकस्यानपेक्षता अननुष्ठानम् असति तु विरोधे उपजीवकेन स्मृत्याचारपदार्थेन उपजीव्ययोः श्रुतिस्मृत्योरनुमानमित्युक्तम्” ततश्च स्मृतिविरोधे आचारस्य न प्रामाण्यमिति स्थितम् । अतएव दुर्बलत्वाभिप्रायेणैव भा० आ० प० । “धर्म्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः । द्वितीयं धर्म्मशास्त्रञ्च तृतीयं लोकसंग्रहः” इति लोकाचारस्य तृतीयत्वं, श्रुतेः परमत्वोक्त्या च स्मृतेर्द्वितीयत्वमुक्तम् । स्पष्टमुक्तम्” प्रयो० पा० स्मृतौ । “स्मृतेर्वेदविरोधे तु परित्यागो यथा भवेत् । तथैव लौकिकाचारं स्मृतिबाधे परित्यजेत्” “तदलाभे शिष्टाचारः प्रमाणम्” इति वशिष्ठेन शास्त्रालाभे एव शिष्टाचारस्य ग्राह्यताऽभिहिता । शिष्टाचारश्च यद्यपि देशभेदात् नानाविधः तथापि मनुना ब्रह्मावर्त्तदेशीयानामेव पारम्पर्य्यागताचारस्यैव सदाचारतया व्यवस्थापनात् तत्रत्यपारम्पर्य्यक्रमागताचार एव सदाचारः । ब्रह्मावर्त्तं परिभाष्य यथाह मनुः “तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः । वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते” इति तथा “कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरम् । एतद्देशप्रसूतस्य । सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः” इति मनुना ब्रह्मर्षिदेशवासिविप्रसकाशात् सदाचारस्य शिक्षणीयत्वोपदेशात् तद्देशीयाचारोऽपि सदाचार इति गम्यते । सदाचारोऽपि न केवलं शास्त्रामूलकः किन्तु शास्त्रमूलकोऽपि तच्च शास्त्रं मानवादिधर्म्मसंहितादि । तत्र काशीखण्डे शास्त्रमूलकाः सदाचाराः सर्व्वावृत्यप्रशंसापूर्व्वं किञ्चित् दर्शिता यथा ।

“लक्षणैः परिहीनोऽपि सम्यगाचारतत्परः । श्रद्दधानोऽनसूयश्च नरो जीवेत्समाः शतम् । दुराचाररतो लोके गर्हणीयः पुमान् भवेत् । व्याधिभिश्चाभिभूयेत सदाऽल्पायुः सुदुःखभाक् । त्याज्यं कर्म्म पराधीनं कार्य्यमात्मवशं सदा । दुःखी यतः पराधीनः सदैवात्मवशः सुखी । यस्मिन् कर्म्मण्यन्तरात्मा क्रियमाणे प्रसीदति । तदेव कर्म्म कर्त्तव्यं विपरीतं न च क्वचित् । प्रथमं धर्म्मसर्व्वस्वं प्रोक्ता यन्नियमायमाः । अतस्तेष्वेव वै यत्नः कर्त्तव्यो धर्म्मसिद्धये । सत्यं क्षमार्ज्जवं ध्यानमानृशंस्यमहिंसनम् । दमः प्रसादो माधुर्य्यं मृदुतेति यमा दश । शौचं स्नानं तपो दानं मौनेज्याध्ययनं व्रतम् । उपोषणोपस्थदण्डौ दशैते नियमाः स्मृताः । कामं क्रोधं मदं मोहं मात्सर्य्यं लोभमेव च । अमून् षट् वैरिणो जित्वा सर्व्वत्र विजयी भवेत् । शनैः शनैः सञ्चिनुयाद्धर्म्मं वल्मीकशृङ्गवत् । परपीड़ामकुर्व्वाणः परलोकसहायकः । धर्म्म एव सहायी स्यादमुत्र न परिच्छदः । पितृमातृसुतभ्रातृयोषिद्बन्धुजनादिकः । जायेत चैकलः प्राणी प्रलीयेत तथैकलः । एकलः सुकृतं भुङ्क्तेऽश्नीयाद्दुष्कृतमेकलः । देहं पञ्चत्वमापन्नं त्यक्त्वासौ काष्ठलोष्ठवत् । बान्धवा विमुखा यान्ति धर्म्मो यान्तमनुव्रजेत् । नित्यं सञ्चिनुयाद्धर्म्मं ततोऽमुत्र सहायिनम् । धर्म्मं सहायिनं लब्ध्वा सन्तरेद्दुस्तरं तमः । सम्बन्धानाचरेन्नित्यमुत्तमैरुत्तमैः सुधीः । अधमानधमांस्त्यक्त्वा कुलमुत्कर्षतां नयेत् । उत्तमानुत्तमानेव कुर्व्वन् हीनांश्च वर्ज्जयन् । ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् । अनध्ययनशीलञ्च सदाचारविलङ्घिनम् । अलसं च दुरन्नादं ब्राह्मणं बाधतेऽन्तकः ।

ततोऽभ्यसेत्प्रयत्नेन सदाचारं सदा द्विजः । तीर्थान्यप्यभिलष्यन्ति सदाचारसमागमम्” इति । प्रयश्च “रजनीप्रान्त्ययामार्द्धं ब्राह्मः समय उच्यते । स्वहितं चिन्तयेत्प्राज्ञस्तस्मिंश्चोत्थाय सर्वदा । गजास्यं संस्मरेदादौ ततईशं सहाम्बया । श्रीकान्तं श्रीसमेतं तु ब्रह्माणं वा कमलोद्भवम् इन्द्रादीन् सकलान्देवान् वशिष्ठादीन् मुनीनपि । गङ्गाद्याः सरितः सर्व्वाः श्रीशैलाद्यखिलान् गिरीन् । क्षीरोदादीन् समुद्रांश्च मानसादिसरांसि च । वनानि नन्दनादीनि धेनूः । कामदुघादिकाः । कल्पवृक्षादिवृक्षांश्च धातून् काञ्चनमुख्यतः । दिव्याः स्त्रीरुर्व्वशीमुख्या गरुडादीन् पतत्त्रिणः । नागांश्च शेषप्रमुखान् गजानैरवतादिकान् । अश्वानुच्चैःश्रवान् मुख्यान् कौस्तुभादीन् मणीन् शुभान् । स्मरेदरुन्धतीमुख्याः पतिव्रतव्रतीर्वधूः । नैमिषादीन्यरण्यानि पुरीः काशीपुरीमुखाः । विश्वेशादीनि लिङ्गानि वेदानृक् प्रमुखानपि । गायत्रीप्रमुखान् मन्त्रान् योगिनः सनकादिकान् । प्रणवादि महाबीजं नारदादींश्च वैष्णवान् । शिवभक्तांश्च बाणादीन् प्रह्लादादीन् दृढव्रतान् । वदान्यांश्च दधीच्यादीन् हरिश्चन्द्रादिभूपतीन् । जननीचरणौ स्मृत्वा सर्व्वतीर्थोत्तमोत्तमौ । पितरं च गुरुं चापि हृदि ध्यात्वा-प्रसन्नधीः । ततश्चावश्यकं कर्त्तुं नैरृतीं दिशमाश्रयेत् । ग्रामाद्धनुःशतं गच्छेन्नगराच्च चतुर्गुणम् । तृणैराच्छाद्य वसुधां शिरः प्रच्छाद्य वाससा । कर्णोपवीत्युदग्वक्त्रो दिवसे सन्ध्ययोरपि । विण्मूत्रे विसृजेन्मौनी निशायां दक्षिणामुखः । न तिष्ठन्नाप्सु नो विप्रगोवह्न्यनिलसंमुखः । न फालकृष्टे भूभागे न रथ्याऽसेव्यभूतले । नालोकयेद्दिशोभागान् ज्योतिश्चक्रं नभोऽमलम् । वामेन पाणिना लिङ्गं धृत्वोत्तिष्ठेत् प्रयत्नवान् । अथो मृदं समादत्ते जन्तुकर्करवर्जिताम् । विहाय मूषिकोत्खातां शौचोच्छिष्टाञ्च नाकुलाम् । गुह्ये दद्यान्मृदञ्चैकां पायौ पञ्चाम्बुसान्तराः । दश वामकरे चापि सप्त पाणिद्वये मृदः । एकैकां पादयोर्दद्यात्तिस्रः पाण्योर्मृदः स्मृताः । इत्थं शौचं गृही कुर्य्याद्गन्धलेपक्षयावधि । क्रमाद्द्विगुणमेतत्स्याद्ब्रह्मचार्य्यादिषु त्रिषु । दिवा विहितशौचानां रात्रावर्द्धं समाचरेत् । रात्रर्द्धं च तदर्द्धं च पथि चौरादिगर्हिते । तदर्द्धं योषितां स्वस्थेनूनं चातो न कारयेत् । अपि सर्व्वैर्नदीतोयैर्मृत्कूटैश्चापि-गोमयैः । आपादमाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्धिभाक् । आर्द्रधात्रीफलोन्माना मृदः शौचे प्रकीर्त्तिताः । सर्व्वाश्चाहुतयोऽप्येवं ग्रासाश्चान्द्रायणेऽपि च” ततः आचमनप्रकारोऽभिहितः स च ६२८ पृष्ठे दर्शिताः । “अथो मुखविशुद्ध्यर्थं गृह्णीयाद्दन्तधावनम् । आचान्तोऽप्यशुचिर्यस्मादकृत्वा दन्तधावनम् । प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां रविवासरे । दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलम् । अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धेऽवाथ वासरे । गण्डूषा द्वादश प्राह्या मुखस्य परिशुद्धये । कनिष्ठाग्रपरिमाणसत्वचं निर्व्रणं दृढ़म् । द्वादशाङ्गुलमानञ्च साग्रं स्याद्दन्तधावनम् । एकैकाङ्गुलिह्रासेन वर्णेष्वन्येषु तूदितम् । आम्राम्रातकधात्रीजमङ्कोठखदिरोद्भवम् । शम्यपामार्गखर्ज्जूरीशेलुश्रीपर्णिपीलुजम् । राजादनं च नारङ्गं कषायं कटुकण्टकम् । क्षीरवृक्षोद्भवं वापि प्रशस्तं दन्तधावनम् । जिह्वोल्लेखनिकां वापि कुर्य्याच्चापाकृतिं शुभाम् । “अन्नाद्याय व्यूहध्वं सोमोराजायमागमत् । स मे मुखं प्रमार्क्ष्यते यशसा च भगेन च । आयुर्बलं यशोवर्च्चः प्रजाः पशुवसूनि च । ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च तन्नो धेहि वनस्पते” ! । मन्त्रावेतौ समुच्चार्य्य यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । वनस्पतिगतः सोमस्तस्य नित्यं प्रसीदति । मुखे पर्य्युषिते यस्माद्भवेन्न शुद्धिभाङ्नरः । ततः कुर्य्यात्प्रयत्नेन शुद्ध्यर्थं दन्तधावनम् । उपवासेऽपि नो दुष्येद्दन्तधावनमञ्जनम् । गन्धालङ्कारसद्वस्त्रपुष्पमाल्यानुलेपनम् । प्रातः सन्ध्यां ततः कुर्य्याद्दन्तधावनपूर्व्विकाम् । प्रातः स्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः । प्रातः स्नानाद्यतः शुद्ध्येत्कायोऽयं मलिनः सदा । छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येष दिवानिशम् । उत्साहमेधासौभाग्यरूपसंपत्प्रवर्त्तकम् । मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातः स्नानं विशिष्यते । प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः । प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु । प्रातः प्रातस्तु यत् स्नानं संजाते चारुणोदये । प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महाघविघातकृत् । प्रातः स्नानं हरेत्पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च । अशुद्धित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति । नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातः स्नायिजनं क्वचित् । दृष्टादृष्टफलं तस्मात्प्रातः स्नानं समाचरेत्” । अन्यत्राध्याये च “अथवा प्रातरुत्थाय कृत्वावश्यकमेव च । शौचाचमनमाधाय भक्षयेद्दन्तधावनम् । विशोध्य सर्व्वगात्राणि प्रातः सन्ध्यां समाचरेत् । वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च । अध्यापयेच्छुचीन् शिष्यान् हितमेधासमर्ङ्कितात् । उपेयादीश्वरं चापि योगक्षेमार्थसिद्धये । ततो मध्याह्नसिद्ध्यर्थं पूर्व्वोक्तं स्नानमाचरेत् । स्नात्वा माध्याह्निकीं सन्ध्यामुपासीत विचक्षणः । देवतां परिपूज्याथ

नैत्यिकं विधिमाचरेत् । पचनाग्निं समुज्ज्वाल्य वैश्वदेवं समाचरेत् । निष्पावान् कोद्रवान् माषान् कलायांश्चनकांस्त्यजेत् । तैलपक्वं च पक्वान्नं सर्वं लवणयुक् त्यजेत् । आढ़कांश्च मसूरांश्च वर्त्तुलान् वर्वटीस्तथा । भुक्तशेषं पर्य्युषितं वैश्वदेवे विवर्ज्जयेत् । दर्भपाणिः समाचम्य प्राणायामं विधाय च । पूष्णोदेवेति मन्त्रेण पर्य्युक्षणमथाचरेत् । प्रदक्षिणञ्च पर्य्युक्ष्य त्रिः परिस्तीर्य्य वै कुशान् । एषोह देवमन्त्रेण वह्निं कुर्य्यात् सुसंमुखम् । वैश्वानरं समभ्यर्च्य वाक्य पुष्पाक्षतैरथ । भूराद्याश्चाहुतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः । ओँ भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रोदद्यात्तथाहुतिम् । तथा देवकृतस्याद्याजुहुयाच्च षड़ाहुतीः । यमाय तूष्णीमेकाञ्च तथा स्विष्टकृते द्वयम् । विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्योभूमौ दद्यात्ततो बलीन् । सर्व्वेभ्यश्चापि भूतेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे । तद्दक्षिणे पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिकोदद्देत् । निर्णेजनोदकार्थं चैशान्यां वै यक्ष्माणार्च्चयेत् । ततो ब्रह्मादिदेवेभ्यो नमोदद्यात्तदुत्तरे । निवीती सनकादिभ्यः पितृभ्यस्त्वपसव्यगान् । हन्त षोड़शभिर्ग्रासैस्तैश्चतुर्भिः पुष्कलं स्मृतम् । ग्रासमात्रा भवेद्भिक्षा गृहस्थस्तत्प्रदा । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च विद्यार्थी गुरुपोषकः । यतिश्च ब्रह्मचारी च षड़ेते धर्मभिक्षुकाः । अतिथिः पान्थकोज्ञेयोऽनूचानः श्रुतिपारगः । मान्यावेतौ गृहस्थानां ब्रह्मलोकमभीप्सताम् । अपि श्वपाके शुनि वा नैवान्नं निष्फलं भवेत् । अन्नार्थिनि समायाते पात्रापात्रं न चिन्तयेत् । शुनाञ्च पतितानाञ्च श्वपचां पापरोगिणाम् । काकानाञ्च कृमीणाञ्च वहिरन्नं किरेद्भुवि । "ऐन्द्रावरुणवायव्याः सौम्या वै नैर्ऋताश्च ये । प्रतिगृह्णन्त्विमं पिण्डं काका भूमौ मयार्पितम् । द्वौ श्वानौ श्यामशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ । देवा मनुष्याःपशवो रक्षोयक्षोरगाः खगाः । दैत्याः सिद्धाः पिशाचाश्च प्रेता भूताश्च दानवाः । तृणानि तरवश्चापि मद्दत्तेनाभिलाषुकाः । कृमिकीटपतङ्गाद्याः कर्म्मबद्धा बुभुक्षिताः । तृप्त्यर्थमन्नं हि मया दत्तं तेषां मुदेऽस्तु वै" । इत्थं भूतबलिं दत्त्वा कालं गोदोहमात्रकम् । प्रतीक्ष्यातिथिमायान्तं विशेद्भोक्तुं गृहं ततः । अदत्त्वा वायसबलिं नित्यश्राद्धं समाचरेत् । नित्यश्राद्धेषु सामर्थ्यो त्रीन् द्वावेकमथापि वा । भोजयेत् पितृयज्ञार्थं दद्याद्वृत्त्या दुर्बलः । नित्यश्राद्धं देवहीनं नियमादि विवर्ज्जितम् । दक्षिणारहितञ्चैतत् दातृभोक्तृव्रतोज्झितम् । पितृयज्ञं विधायेत्थं स्वच्छबुद्धिरनातुरः । अदुष्टासनमध्यास्य भुञ्जीत शिशुभिः सह । सुगन्धिः सुमनाः स्रग्वी शुचिवासोद्वयान्वितः । प्राग्मुख उदङ्मुखोवाभुञ्जीत पितृसेवितम् । विधायाचमनन्तद्वदुपरिष्टादधस्तथा । आपोशानविधानेन कृत्वाऽश्नीयात् सुधी र्द्विजः । प्रदद्याद्भुवःपतये भुवनपतये तथा । भूतानां पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलित्रयम् । सकृच्चाप उपस्पृश्य प्राणाद्याहुतिपञ्चकम् । दद्याज्जठरकुण्डाग्नौ दर्भपाणिः प्रसन्नधीः । दर्भपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते । केशकीटादिसंभूतं तदश्नीयात् सदर्भकः । यावत्तदन्नमश्नीयान्न ब्रूयात्तद्गुणागुणान् । भुञ्जते पितरस्तावद्यावन्नोक्ता गुणागुणाः । अतोमौनेन योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते केवलामृतम् । अनुपीय ततः क्षीरं भक्ष्यं पानीयमेव वा । अमृतापिधानमसीत्येवं प्राश्योदकं सकृत् । पीतशेषं क्षिपेद्भूमौ तोयं मन्त्रमिमं पठन् । सुप्रक्षालित हस्तस्य दक्षिणाङ्गुष्ठमूलतः । "रौरवेऽपुण्यनिलये पद्मार्वुदनिवासिनाम् । उच्छिष्टोदकमिच्छूनामक्षय्यमुपतिष्ठताम्" । पुनराचम्य मेधावी शुचिर्भूत्वा प्रयत्नतः । हस्तेनोदकमादाय मन्त्रमेतमुदीरयेत् । "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषस्त्वङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्" । इत्यर्थं परिसंकल्प्य प्रक्षाल्य चरणौ करौ । ततोऽन्नपरिपाकार्थं मन्त्रानेतानुदीरयेत् । "अगस्तिराप्याययेज्जातून् पार्थिवान् पवनेरितः । दत्तावकाशोनभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् । प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममाप्यव्याहतं सुखम् । समुद्रोवड़वाग्निश्च ब्रह्मोब्रह्मस्य नन्दनः । ममाऽभ्यवहृतं यत्तदशेषं जरयन्त्विमे" । मुखशुद्धिं ततः कृत्वा पुराणश्रवणादिभिः । अतिवाह्य दिवाशेषं ततः सन्ध्यां समाचरेत् । गृहे गोष्ठे नदीतीरे सन्ध्या दशगुणा क्रमात् । संभेदे स्याच्छतगुणा ह्यनन्ता शिवसन्निधौ । उपासिता बहिः सन्ध्या दिवामैथुनपातकम् । शमयेदनृतोक्तञ्च मद्यगन्धजमेव च । पश्चिमास्तोजपेत्तावद्यावन्नक्षत्रदर्शनम् । अतिथिं सायमायान्तमपि वा भूतृणोदकैः । सम्भाव्य परिकल्प्यात्यं मितः प्राक् प्रहरं सुधीः । इत्थं दिवा कर्म कृत्वा श्रुतेः पठनपाठनैः । एककाष्ठमयीं शय्यां नातिलघ्नोऽथ संविशेत् । उद्देशतः समाख्यात एष नित्यतनोर्विधिः । इत्थं समाचरन् विप्रोनावसीदति कर्हिचित्" । इत्थं नित्यधर्म्माचरणमुक्त्वा गृहस्थवर्ज्जितवर्णविशेषस्तत्रैवोक्तः

"ऋतुकालाभिगमनं धर्म्मोऽयं गृहिणः परः। स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथ वा भवेत्। दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम्। श्राद्धाहः सर्व्वपर्व्वाणि यत्नात् त्याज्यानि धीमता। तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहात् धर्म्मात् प्रच्यवते परात्। ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः। स ब्रह्मचारी धर्म्मज्ञो विज्ञेयः स गृहाश्रमी। ऋतुः षोड़शयामिन्यश्चतस्रस्तासु गर्हिताः। पुत्रास्तास्वपि या युग्माः अयुग्माः कन्यकाप्रजाः। त्यक्त्वा चन्द्रमसं दुःस्थं मघां मूलां विहाय च। शुचिः संनिविशेत्पत्नीं पुंनामर्क्षे विशेषतः। शुचिं पुत्रं प्रसूयेत पुरुषार्थप्रसाधकम्। आर्षे विवाहे गोद्वन्द्वं यदुक्तं तन्न शस्यते। शुल्कमण्वपि कन्यायाः कन्याविक्रयपापकृत्। अपत्यविक्रयी कल्पं वसेद्विट्कृमिभोजने। अतोनाण्वपि कन्यायाः उपजीवेत्पिता धनम्। स्त्रीधनान्युपजीवन्ति ये मोहादिह बान्धवाः। न ते परं निरयगास्तेषामपि हि पूर्व्वजाः। पत्या तुष्यति यत्र स्त्री तुष्येद्यत्र स्त्रिया पतिः। तत्र तुष्टा महालक्ष्मीर्निवसेद्दानवारिणा" "वाणिज्यं नृपतेः सेवा वेदानध्ययनं तथा। कुविवाहः क्रियालोपः कुले पतनहेतवः। कुर्य्याद्वैवाहिके वह्नौ गृह्यं कर्म्मान्वहं गृही। पञ्चयज्ञक्रियां वापि पक्तिं दैनन्दिनीमपि। गृहस्थाश्रमिणः पञ्चसूनाकर्म्म दिनेदिने। कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भस्तु मार्ज्जनी। तासाञ्च पञ्चसूनानां निराकरणहेतवः। क्रतवः पञ्च निर्द्दिष्टा गृहिश्रेयोऽभिवर्द्धनाः। पठनं ब्रह्मयज्ञः स्यात्तर्पणञ्च पितृक्रतुः। होमो दैवो बलिर्भौतोऽतिथ्यर्च्चा क्रतवः क्रमात्। पितृप्रीतिं प्रकुर्व्वाणः कुर्वीत श्राद्धमन्वहम्। अन्नोदकपयोमूलफलैर्वापि गृहाश्रमी। गोदानेषु च यत्पुण्यं पात्राय विधिपूर्व्वकम्। सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां दत्त्वा तत्फलमाप्नुयात्। तपोविद्यासमिद्धोऽग्नौ हुतं विप्रास्यपावके। तारयेद्विप्रसंघेभ्यः पापाब्धेरपि दुस्तरात्। अनर्च्चितोऽतिथिर्गेहात् भग्नाशो यस्य गच्छति। आजन्म सञ्चितात् पुण्यात् तत्क्षणात् स बहिर्भवेत्। सान्त्वपूर्व्वाणि वाक्यानि शय्यार्थं भूस्तृणोदकैः। एतान्यपि प्रदेयानि सदागन्तुकतुष्टये। गृहस्थः परपाकाढ्यः प्रेतः सन् पशुतां व्रजेत्। श्रेयः परार्थपुष्टस्य गृह्णीयादन्नदोषतः। आदित्योढोऽतिथिः सायं सत्कर्त्तव्यः प्रयत्नतः। असत्कृतोऽन्यतोगच्छन् दुष्कृतं भूरि यच्छति। भुञ्जानोऽतिथिशेषान्नमिहायुर्धनभाग्भवेत्। प्रणोद्यातिथिमन्नाशी किल्विषी च गृहाश्रमी। वैश्वदेवान्तरंप्राप्तः सूर्य्योढोवाऽतिथिः स्मृतः। न पूर्व्वकाल आयातो न च दृष्टचरः क्वचित्। बलिपात्रकरे विप्रे यद्यन्योऽतिथिरागतः। अदत्त्वा तं बलिं तस्मै यथाशक्त्यन्नमर्पयेत्। कुमाराश्च सुवासिन्योगर्भिण्योऽतिरुजान्विताः। अतिथेरादितोऽप्येते भोज्या नात्र विचारणा। पितृदेवमनुष्येभ्योदत्त्वान्नाद्यन्नतं गृही। स्वार्थं पचन्नघं भुङ्क्ते केवलं स्वोदरम्भरिः। माध्याह्निकं वैश्वदेवं गृहस्थः स्वयमाचरेत्। पत्नी सायं बलिं दद्यात् सिद्धान्नैर्मन्त्रवर्जितम्। एतत्प्रायन्तनं नाम वैश्वदेवं गृहाश्रमे। सायं प्रातर्भवेद्देवं वैश्वदेवं प्रयत्नतः। वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्ज्जिताः। सर्वे ते वृषला ज्ञेया प्राप्तवेदा अपि द्विजाः। अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः। इह लोकेऽन्नहीनाः स्युः काकयोनिं व्रजन्त्यथ। वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः। तद्धि कुर्व्वन् यथाशक्ति प्राप्नुयात् स्वर्गतिं पराम्। षष्ठ्यष्टम्योर्वसेत्पापं तैले मांसे सदैव हि। पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां तथैव च भगे क्षुरे। उद्यन्तं न चेक्षेत नास्तं यान्तं न मध्यगम्। न राहुणोपसृष्टं च नाम्बुसंस्थं दिवाकरम्। न वीक्षेतात्मनोरूपमप्सु धावेन्न वर्षति। नोल्लङ्घयेद्वत्सतन्त्रीं न नग्नोजलमाविशेत्। देवतायतनं विप्रं धेनुं मधु घृतं मृदम्। जातिवृद्धं वयोवृद्धं विद्यावृद्धं तपस्विनम्। अश्वत्थं चैत्यवृक्षं च गुरुं जलभृतं घटम्। सिद्धान्नं दधि सिद्धार्थं गच्छन् कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्। रजस्वलां न सेवेत नाश्नीयात् सह भार्य्यया। एकवासा न भुञ्जीत न भुञ्जीतोत्कटासने। नाश्नतीं स्त्रीं समीक्षेत तेजस्कामो द्विजोत्तमः। असंतर्प्य पितॄन् देवान् नाद्यादन्नं नरः क्वचित्। पक्वान्नं चापिनो मांसं दीर्घकालं जिजीविषुः। न मूत्रं गोव्रजे कुर्य्यान्न वल्मीके न भस्मनि। न गर्त्तेषु ससत्वेषु न तिष्ठन्न व्रजन्नपि। गोविप्रसूर्य्यवाय्वग्नि चन्द्रार्काम्बुगुरूनपि। अभिपश्यन्न कुर्व्वीत मूत्रोच्चारविसर्ज्जनम्। तिरस्कृत्यावनीं लोष्ट्रकाष्ठपर्णतृणादिभिः। प्रावृत्य वाससा मौलिं मौनो विण्मूत्रमुत्सृजेत्। यथासुखमुखोरात्रौ दिने छायान्धकारयोः। भीतिषु प्राणबाधायां कुर्य्यान्मलविसर्ज्जनम्। मुखेनोपधमेन्नाग्निं नग्नां नेक्षेत योषितम्। नाङ्घ्री प्रतापयेदग्नौ न वस्तु शुचि निक्षिपेत्। प्राणिहिंसां न कुर्व्वीत नाश्नीयात् सन्ध्ययोर्द्वयोः। न संविशेच्च सन्ध्यायां प्रत्यक्सौम्यशिरा अपि। विण्मूत्रष्ठीवनं नाप्सु कुर्य्याद्दीर्घं जिजीविषुः। नाचक्षीत धयन्तीं गां नैन्द्रं चापं प्रदर्शयेत्। नैकः सुप्यात् क्वचित् शून्ये न शयानं प्रबोधयेत्। दन्तान

नैकको यायान्न वार्य्यञ्जलिना पिबेत् । न दध्युद्धृतसारं च भक्षयेद्दधि नो निशि । स्त्रीधर्म्मिणीं नाधिवसेत् नाद्यादा तृप्ति रात्रिषु । तौर्य्यत्रिकप्रियोनस्यात् कांस्ये पादौ न धावयेत् । न धारयेदन्यभुक्तं वासश्चोपानहावपि । न भिन्नभाजनेऽश्नीयान्नाग्न्यादिपरिदूषिते । आरोहणं गवां पृष्ठे प्रेतधूमं सरित्तरम् । बालातपं दिवास्वापं त्यजेद्दीर्घं जिजीविषुः । स्नात्वा न मार्ज्जयेद्गात्रं विसृजेन्न शिखां पथि । हस्तौ शिरोन धुनुयान्नाकर्षेदासनं पदा । श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धेऽश्नीयात् ज्ञानविवर्ज्जितः । दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता किल्बिषभुग्भवेत् । नोत्पाटयेल्लोमनखं दशनेन कदाचन । करजैः करजच्छेदं तृणच्छेदं विवर्ज्जयेत् । शुभाय न यदायत्यां त्यजेत्तत्कर्म यत्नतः । अपद्वारे न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः । क्रीडेन्नाक्षैः सहासीत न धर्म्मघ्नैर्न रोगिभिः । न शयीत क्वचिन्नग्नः पाणौ भुञ्जीत नैव च । आर्द्रपादकरास्योऽश्नन्दीर्घकालं स जीवति । संविशेन्नार्द्रचरणोनोच्छिष्टः क्वचिदाव्रजेत् । शयनस्थोन चाश्नीयान्न पिबेन्न जपेद्द्विजः । सोपानत्कश्च नाचामेन्न तिष्ठन् धारया पिबेत् । सक्तुं तिलमयं नाद्यात्सायं शर्म्माभिलाषुकः । न निरीक्षेत विण्मूत्रे नोच्छिष्टः संस्पृशेच्छिरः । नाधितिष्ठेत्तुषाङ्गार भस्मकेशकपालिकाः । पतितैः सह संवासः पतनायैव जायते । श्रावयेद्वैदिकं मन्त्रं न शूद्राय कदाचन । ब्राह्मण्याद्धीयते विप्रः शूद्रोधर्म्माच्च हीयते । धर्म्मोपदेशः शूद्राणां स्वश्रेयः प्रतिघातयेत् । द्विजशुश्रूषणं धर्म्मः शूद्राणां हि परोमतः । कण्डूयनं न शिरसः पाणिभ्यां शुभदं मतम् । न ताडयेत् कराभ्याञ्च क्रोशनं केशलुञ्चनम् । अशास्त्रवर्त्तिनोभूपाल्लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् । ब्राह्मणः सान्वयोयाति नरकानेकविंशतिम् । अकालविद्युत्स्तनिते वर्षर्त्तौ पांशुवर्षणे । महावातध्वनौ रात्रावनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः । उल्कापाते च भूकम्पे दिग्दाहे मध्यरात्रिषु । सन्ध्ययोर्वृषलोपान्ते राजचन्द्रस्य सूतके । दर्शेऽष्टकासु भूतानां श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च । प्रतिपद्यपि पूर्णायां गजकुम्भाद्या कृतान्तरे । खरोष्ट्रकौष्टुविरुते समवाये रुदत्यपि । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे नाविमार्गे तरौ जले । आरण्यकमधीत्यापि बाणसाम्नोरपि ध्वनौ । अनध्यायेषु चैतेषु नाधीयीत द्विजः क्वचित् । कृतान्तराये न पठेत्काकश्वाहिबभ्रुभिः । भूताष्टम्योः पञ्चदश्योर्ब्रह्मचारी सदा भवेत् । अनायुष्यकरञ्चेह परदारोपसेवनम् । पर्व्वत्रिभिः परित्यक्तमात्मानं नावमानयेत् । सदोद्यमवतां यस्माच्छ्रियोविद्या न दुर्लभाः । सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम् । प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्म्मोघटोद्भव । भद्रमेव वदेन्नित्यं भद्रमेव विचिन्तयेत् । भद्रैरेव हि संसर्गो नाभद्रैस्तु कदाचन । रूपवित्ताङ्गहीनान् सुधीर्नाधिक्षिपेन्नरान् । पुष्पवन्तौ न वीक्षेत त्वशुचिर्ज्योतिषाङ्गणम् । वातवेगं मनोवेगं जिह्वावेगञ्च वर्ज्जयेत् । उत्कोचद्यूतचौर्य्यार्त्तद्रव्यं दूरात् परित्यजेत् । गोब्राह्मणाग्नीनुच्छिष्टः पाणिना नैव संस्पृशेत् । न स्पृशेदनिमित्तं च खानि खानि त्वनातुरः । गुह्यजान्यपि लोमानि तत्स्पर्शादशुचिर्भवेत् । पादशौचोदकं मूत्रमुच्छिष्टान्युदकानि च । निष्ठीवनञ्च श्लेष्माणं गृहाद्दूरं विनिःक्षिपेत् । अहर्न्निशं श्रुतेर्जप्यात्शौचाचारनिषेवणात् । अद्रोहरत्यागत्या च पूर्व्वजन्म स्मरेद्द्विजः । वृद्धान् प्रयत्नाद्वन्देत दद्यात्तेषां स्वमासनम् । विनम्रधर्मनिष्ठश्चादनुयायाद्व्रतसतान् । श्रुतिभूदेवदेवानां नृपसाधुतपस्विनाम् । पतिव्रतानां नारीणां निन्दां कुर्य्यान्न कर्हिचित् । न मनुष्यस्तुतिं कुर्य्यान्नात्मानमवमानयेत् । अभ्युन्नतं न प्रकाशेत्परमर्म्माणि नोच्चरेत् । अधर्म्मादेधते पूर्व्वं शिष्टेष्वपि संजयेत् । सर्व्वतोभद्रं पश्येत्तु ततोमध्येत्तु सान्वयः । उद्धृत्य पञ्च मृत्पिण्डान् स्नायात् परजलाशये । अनुद्धृत्य च तत्कर्त्तुरेनसः स्यात्तुरीयभाक् । श्रद्धया पात्रमासाद्य यत्किञ्चिद्दीयते धनम् । देशे काले च विधिना तदानन्त्याय कल्पते । भूप्रदो मण्डलाधीशः सर्व्वत्र सुखितोऽन्नदः । तोयदाता सदा तृप्तो रूपवान् रूप्यदो भवेत् । प्रदीपदो निर्म्मलाक्षो गोदातार्य्यमलोकभाक् । स्वर्णदाता च दीर्घायुस्तिलदः स्यात्सुप्रजाः । वेश्मदोऽत्युच्चसौधेशोवस्त्रदश्चन्द्रलोकभाक् । हयप्रदोदिव्ययानोलक्ष्मीवान् वृषभप्रदः । सुभार्य्यः शिविकादाता सुपर्य्यङ्कप्रदोऽपि च । धर्म्मैः सर्व्वर्द्धिभाक् नित्यमभयप्रदर्शिता । ब्रह्मदोब्रह्मलोकेज्योब्रह्मदः सर्व्वदोमतः । उपायेनापि योब्रह्म दापयेत्सोपि तत्समः । श्रद्धया प्रतिगृह्णाति श्रद्धया यः प्रयच्छति । स्वर्गिणौ तावुभौ स्यातां पततोऽश्रद्धया ह्यधः । अनृतेन क्षरेद्यज्ञस्तपोविस्मयतः क्षरेत् । क्षरेत्कीर्त्तनतोदानमायुर्व्विप्रापवादतः । गन्धपुष्पकुशान् शय्यां शाकं मांसं पयोदधि । मणिमत्स्यौ गृहं धान्यं ग्राह्यमेतदुपस्थितम् । मधूदकं फलं मूलमेधांस्यभयदक्षिणाम् । अभ्युद्यतानि ग्राह्याणि एतान्यपि निकृष्टतः । दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्नाः शूद्रवर्गेऽमी तथात्मविनिवेदकः । कृत्वानुग्रहमापाद्य दे-

ऋषिपितृजातृणात् । साध्यस्थमाश्रयेत् गेही सुते विष्वग्विसृज्य च । गृहेऽपि ज्ञानमभ्यस्येत्काशीं वाथ समाश्रयेत् । सम्यग्ज्ञानेन वा मुक्तिः किं न विश्वेशवेश्मनि ? । सम्यग्ज्ञानं भवेत् पुंसां कुत एकेन जन्मना ? । वाराणस्यां ध्रुवा मुक्तिः शरीरत्यागमात्रतः । अद्यश्वोवा परश्वोवा कालाद्वाथ परःशतात् । सत्वरं गत्वरो देहः काश्यां चेद्भवतो भवेत् । सा च वाराणसी लभ्या सदाचारवता सता । मनसापि सदाचारमतो विद्वान्न लङ्घयेत्" । वसिष्ठस्मृतौ च "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा यद्यप्यधीताः सह षड़्भिरङ्गैः । छन्दांस्येनं मृत्युकाले त्यजन्ति नीड़ं शकुन्ताइव जातपक्षाः । आचारहीनस्य तु ब्राह्मणस्य वेदाः षड़ङ्गास्त्वखिलाः सपक्षाः । कां प्रीतिमुत्पादयितुं समर्थान्धस्य दाराइव दर्शनीयाः । नैनं छन्दांसि वृजिनात्तारयन्ति मायाविनं मायया वर्त्तमानम् । तत्राक्षरे सम्यगधीयमाने पुनाति तद्ब्रह्म यथावदिष्टम् । दुराचारोहि पुरुषोलोके भवति निन्दितः । दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च । आचारात् फलते धर्म्ममाचारात् फलते धनम् । आचारात् श्रियमाप्नोति आचारोहन्त्यलक्षणम् । सर्व्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान्नरः । श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति । आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसंवृता धर्म्मविदा तु कार्य्याः । वाग्बुद्धिवीर्य्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे च कार्य्ये । उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः । रात्रौ कुर्य्याद्दक्षिणास्य एवं ह्यायुर्न रिष्यते । प्रत्यग्निं प्रतिसूर्य्यञ्च प्रति गां प्रति च द्विजम् । प्रतिसोमोदकं सन्ध्यां प्रज्ञा नश्यति मेहतः । न नद्यां मेहनं कार्य्यं न पथि न च भस्मनि । न गोमये नवा कृष्टे नोप्ते क्षेत्रे न शाद्वले । छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः । यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणबाधाभयेषु च । उद्धृताभिरद्भिः कार्य्यं कुर्य्यात्स्नानमनुद्धृताभिरपि । न हरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा । अन्तर्जले देवगृहे वल्मीके मूषिकस्थले । कृतशौचावशिष्टे च न ग्राह्याः पञ्च मृत्तिकाः । एका लिङ्गे करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके । पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः । एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनान्तु चतुर्गुणम् । अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्तं वानप्रस्थस्य षोड़श । द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणः । अनड्वान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः । भुञ्जानाएव सिध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् । तपोदानोपहारेषु व्रतेषु नियमेषु च । इज्याध्ययनधर्म्मेषु योन सक्तः स निष्क्रियः । योगस्तपोदमोदानं सत्यं शौचं दया श्रुतम् । विद्या विज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् । सर्व्वत्र दान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिबधे निवृत्ताः । प्रतिग्रहे सङ्कुचिता गृहस्थास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः । असूयुः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः । चत्वारः कर्म्मचाण्डाला जन्मतश्चापि पञ्चमः । दीर्घवैरमसूयाञ्च असत्यं ब्रह्मदूषणम् । पैशुन्यं निर्द्दयत्वञ्च जानीयाच्छूद्रलक्षणम् । किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् । पात्राणामपि तत्पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे । शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गोह्यधीयानोऽपि नित्यशः । हुत्वापि च जपित्वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति । शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः । स भवेच्छूकरोग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले । शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा नच स्वर्गार्हकोभवेत् । स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं चैतन्यस्थं पापभीरुं बहुज्ञम् । स्त्रीषु क्षान्तं धार्म्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः । आमपात्रे यथा न्यस्तं क्षीरं दधि घृतं मधु । विनश्येत् पात्रदौर्बल्यात्तच्च पात्रं रसाश्च ते । एवं गाञ्च हिरण्यञ्च वस्त्रमश्वं महीं तिलान् । अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् । नाङ्गनखञ्च वादित्रं कुर्य्यात् नचापोऽञ्जलिना पिबेत् । न पादेन पाणिना वा राजानमपि हन्यात् न जलेन जलम् । नेष्टकाभिः फलानि पातयेत् न फलेन फलम् । न कल्कपुटकोभवेत् । नम्लेच्छभाषां शिक्षेत । अथाप्युदाहरन्ति । न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोभवेत् । नचाङ्गचपलोविप्र इति शिष्टस्य गोचरः । पारम्पर्य्यागतोयेषां वेदः सपरिबृंहणः । ते शिष्टा ब्राह्मणाज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः । यस्य सन्तं नचासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मण" एवंमन्वादिसंहितादौ बहव आचारा उक्तप्रायाः दर्शिताः । भावापरपर्य्यायः तन्त्रोक्ताचारश्च दिव्याचारवीराचारपश्वाचारभेदात् त्रिविधः यथोक्तं तन्त्रसारे ।

"अथ भावविधिं वक्ष्ये शृणुष्व कमलानने ! । विना येन न सिध्येत्तु जन्मकोटिशतैरपि । भावस्तु त्रिविधो देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरौ महाभावौ अधमः पशुभावकः । वैष्णवः पशुभावेन पूजयेत् परमेश्वरम् । शक्तिमन्त्रे वरारोहे ! पशुभावो भयानकः । दिव्ये वीरे-

महेशानि । जायते सिद्धिरुत्तमा । दिव्ये वीरे न भेदोऽस्ति-ताभ्यां भेदः पशोस्ततः । दिव्यवीरौ प्रवक्ष्यामि सर्वभावोत्तमोत्तमौ । विना शक्त्या न पूजास्ति मत्स्यं मांसं विना प्रिये ! । मुद्राञ्च मैथुनञ्चापि विना नैव प्रपूजयेत् । स्त्रीभगं पूजनाधारं स्वस्य रूप्यकमेव च । अभावे सर्वद्रव्याणामनुकल्पः कलौ युगे । अथ वा परमेशानि । मानसं सर्व्वमाचरेत् । स्नानन्तु मानसं प्रोक्तं वैदिके मानसं सदा । यत्र भुक्त्वा महापूजा मानसं भोजनन्तु तत् । स्वकीयां परकीयां वा मानसन्तु रमेत् स्त्रियम् । मानसं मद्यमीनादि स्वीकुर्य्यात् साधकोत्तमः । स्वैरन्तु कुसुमं तद्वत् मानसं समुपाचरेत् । मानसं भगरोमादि मानसं भगपूजनम् । सर्व्वन्तु मानसं कुर्य्यात् तेन सिद्धिमुपालभेत्” इति पिच्छिलातन्त्रे पूर्व्वखण्डे दशमःपटलः । तद्विवरणं तत्तच्छब्दे दृश्यम् । आचारचन्द्रिका आचारचिन्तामणि आचारदीपः आचारमाधवः आचारमयूखः आचारादर्शः आचारार्कः इत्यादयश्च ग्रन्थाः आचारवेदनार्थाः भारतवर्षे देशभेदे च प्रसिद्धाः । तत्र यथाचारभेदा अवसेयाः । निषिद्धाचारस्य अनाचारः सच अनाचारशब्दे २५७ पृष्ठे उक्तप्रायः । अधिकं निषिद्धशब्दे वक्ष्यते ।

आचारदीप पु० आचारार्थः नीराजनार्थोदीपः । राज्ञां वाजिप्रभृतीनां वा नीराजनार्थे दीपे ।

आचारवत् त्रि० आचारः शास्त्रोक्तानुष्ठानं कर्त्तव्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । शास्त्रोक्तानुष्ठानयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

आचारवर्जित त्रि० आचारेण वर्जितः । शास्त्रोक्ताचारहीने आचारहीनादयोऽप्यत्र ।

आचारवेत्तृ त्रि० आचारं वेत्ति विद्–तृच् स्त्रियां ङीप् । आचाराभिज्ञे । [स्त्रियां ङीप् ।

आचारवेदिन् त्रि० आचारं विद्–णिनि । आचाराभिज्ञे

आचारवेदी स्त्री आचारस्य वेदीव । पुण्यभूमौ हेम० ।

आचाराङ्ग न० आचारमङ्गमिव । इष्टिवादे द्वादशसु अङ्गेषु मध्ये अङ्गभेदे हेमचन्द्रः ।

आचारिन् त्रि आचरति शास्त्रोक्तानुसारेण आ+चर–णिनि । शास्त्रोक्तानुष्ठानवति स्त्रियां ङीप् ।

आचारी स्त्री० सम्यक् चारः प्रसरणं यस्याः गौ० ङीष् । (हेलञ्चा) हिलमोचिकालतायाम् ।

आचार्य्य पु० आ+चर–ण्यत् । “उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षते” इति मनूक्तलक्षणे १ वेदाध्यापयितरि, “आम्नायतत्त्वविज्ञानाच्चराचरसमानतः । यमादियोगसिद्धत्वादाचार्य्य इति कथ्यते” इत्युक्तलक्षणे २ मतप्रस्थापके शङ्कराचार्य्यादौ च । स्त्रियां टाप् आचार्य्या । आचार्य्यपत्न्यान्तु ङीप् आनुक् च आचार्य्यानी न णत्वम् । “अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापयेच्च यः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्य्यं प्रचक्षते” दक्षः “कस्मादाचार्य्य आचारं ग्राहयत्याचिनोत्यर्थान् आचिनोति बुद्धिमिति वा” निरु० “आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्तेति” छा० उप० “आचार्य्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया । कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारिभिः” नीलकण्ठधृता स्मृतिः । क्रमेणाचार्य्यमभ्यष्यधर्मान्भ्रातॄन्कनीयसः” याज्ञ० । यज्ञादौ कर्मोपदेशके ३ गुरौ “आचार्य्यस्तु यथा स्वर्गे शक्रादीनां बृहस्पतिः तथा त्वं मम यज्ञे स्मिन्नाचार्य्यो भव सुव्रत ! यथा शक्रस्य वागीश आचार्य्यः सर्व्वकर्म्मसु । तथा मया त्वमाचार्य्यः इतोऽस्मिन् यज्ञकर्म्मणि” इति विधानपारि० पुरा० । ४ पूज्यमात्रे त्रि० सुराचार्य्यः दैत्याचार्य्यः ५ शिक्षकमात्रे च “लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्य्यकं शरैः” रघुः ।

आचार्य्यक न० आचार्य्यस्य कर्म भावो वा योपधगुरूपोत्तमत्वात् वुञ् । आचार्य्यकर्मणि । “लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्य्यकं शरैः” रघुः “नैष जातु महेष्वासः पार्थमक्लिष्टकारिणम् । इच्छ्यादाचार्य्यकं दीप्तं संस्मृत्य शरनिर्मितम्” भा० उ० प० १६६ अध्या० । “आचार्य्यकं विजयि मान्मथमाविरासीत्” स्य आचार्य्यत्वं तत्रैव न० तल् आचार्य्यता तत्रैव स्त्री । सोऽचिरेणैव कालेन परमाचार्य्यतां गतः” ।

आचार्य्यभोगीन त्रि० आचार्य्यभोगाय हितम् ख “आचार्य्यादणत्वम्” वार्तिकोक्तेः न णत्वम् । आचार्य्यभोगपर्य्याप्ते द्रव्यादौ ।

आचार्य्यमिश्र पु० आचार्य्योमिश्रः । अतिशयपूज्ये ।

आचिख्यासा स्त्री आख्यातुमिच्छा आ+ख्या–सन–अ । आख्यातुमिच्छायाम् । [आख्यातुमिच्छौ ।

आचिख्यासु त्रि० आख्यातुमिच्छुः आ+ख्या–सन उ ।

आचित त्रि० आ+चि+क्त । १व्याप्ते, “कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ” किरा० “फलैरुपचितैर्दिव्यैराचितां स्वादुभिर्भृशम्” (बदरीं ददृशुः) भा० व० प० १४५ अ० । २गुम्फिते ग्रथिते “अर्द्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः” कुमारः रघुश्च “तुला पलशतं तासां विंशत्या भार आचितः” इत्युक्ते

भारात्मके २द्विसहस्रपलमाने । आचितं दश भाराः स्यात् शाकटीभार आचित इत्युक्ते ४ दशभारमाने न० शाकटभारे पु० । परिमाणवाचकत्वात् ५तन्मितेऽपि । ६संगृहीते ७छन्ने च । “आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्” पा० “आचितं सम्भवति (स्वस्मिन् सन्निवेशयति) अवहरति पचति वा ख ठञ् वा । आचितीनः आचितिकः । आचितपरिमाणद्रव्यस्य स्वस्मिन् समावेशनार्हे तदवहारके तत्पाचके च त्रि० । ठञि स्त्रियां ङीप्खे टाप् ।

आचितादि पु० आचित आदिर्यस्य । गतिकारकोपपदात् कृत्स्नान्तोदात्ततायां पाणिना पर्य्युदस्ते गणभेदे आचित, पर्याचित, आस्थापित, परिगृहीत, निरुक्त प्रतिपन्न, अपश्लिष्ट, प्रश्लिष्ट, उपहित, उपस्थित संहितागवि ।

आचूषण न० आ+चूष–ल्युट् । ओष्ठसंयोगविशेषेण रसानुभवार्थे रसाकर्षके व्यापारभेदे (चोषा) विषशल्याद्यपकर्षणार्थे २ओष्ठादिसंयोगभेदेनाकर्षणे च । “नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराणी”त्युपक्रम्य “तानि आचूषणार्थमिति” । सुश्रु० करणे ल्युट् ३तत्साधने(शिङ्गा) “ततप्रच्छिते तनुवस्त्रपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात्” सुश्रु० ।

आच्छद् त्रि० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद–णिच्–क्विप् ह्रस्वः । आच्छादने वस्त्रे घञर्थे क । आच्छदोऽप्यत्र पु० ।

आच्छन्न त्रि० आ+छद–क्त । आवृते “मेघाच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्” अमरः । [आवरणे ।

आच्छाद पु० आच्छाद्यतेऽनेन आ+छद–णिच्–करणे घञ् ।

आच्छादक त्रि० आ+छद–णिच्–ण्वुल् । आच्छादनकर्त्तरि

आच्छादन न० आ+छद–णिच्–करणे ल्युट् । आवरणसाधने १वस्त्रे भावे ल्युट् । २आवरणे न० ।

आच्छादित त्रि० आ+छद–णिच्–क्त । आवृते ।

आच्छादिन् त्रि० आ+छद–णिच्–णिनि । आच्छादके “स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन” शकु० ।

आच्छाद्य अव्य० आ+छद–णिच्–ल्यप् । १आवृत्येत्यर्थे “आच्छाद्य चार्च्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम्” मनुः आ+छद–णिच्–कर्मणि यत् । २आवरणीये स्तनादौ ३गोप्ये च त्रि० । [च ।

आच्छिन्न त्रि० आ+छिद–क्त । १बलेन गृहीते २सम्यक्छिन्ने

आच्छुक पु० आ+छो–बा० डु संज्ञायां कन् । (आछुच्) । वृक्षे ।

आच्छुरित न० आ+छुर–क्त । १सशब्दहासे, २नखाघाते ३नखवाद्ये च । स्वार्थे क । आच्छुरितकमप्यत्र । “सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण दत्तेऽथ काचित् पुलकेन भेदे” भट्टिः । ४मिश्रिते च त्रि० ।

आच्छेद पु० आ+छिद–घञ् । १समन्ताच्छेदने २ईषच्छेदने बलात्कारेण ३ग्रहणे च । ल्युट् । आच्छेदनमप्यत्र न० ।

आच्छोटन न० आ+स्फुट–ल्युट् पृ० । अङ्गुलिमोटने (तुड़िदेओया) । [अङ्गुल्यादौ ।

आच्छोटित त्रि० आ–स्फुट–क्त पृ० । मोटनेन कृतध्वनौ ।

आच्छोदन न० आच्छिद्यन्तेऽत्र छिद–ल्युट् पृषो० इतओत् । मृगयायाम् अमरः ।

आच्युतदन्ति पु० अच्युतदन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे ततः दामन्यादि० स्वार्थे छन् आच्युतदन्तीयः । संघीभूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतन्ति पु० अच्युतन्तस्यापत्यम् इञ् । आयुधजीविभेदे ततः दामन्यादि० स्वार्थे छन् । आच्युतन्तीयः । संघीभूते आयुधजीविभेदे ।

आच्युतिक त्रि० अच्युतस्य कालः काशादि० ठञ् ञिठ् वा । अच्युतकाले ठञि स्त्रियां ङीप् ।

आछि आयामे (दीर्घविस्तारे) इदित् भ्वादि० पर० सक० सेट् । आञ्छति आञ्छीत् । आनाञ्छ–आञ्छिता । कर्मणि आञ्छ्यते । णिच् आञ्छयति ते आञ्चिछत्–त । सन् आञ्चिच्छिषति । क्विप् आन् आञ्छौ । छ्वोरिति सूत्रे अतुकोऽपि ग्रहणमिति आन् आंशौ इत्येके । “आञ्छितः आञ्छित्वा “आञ्छेदतिच्छिन्नम्” । “चक्रयोगेनाञ्छेदूर्ध्वं स्थिनिर्गतम्” इति च सुश्रु० ।

आज न० आज्यतेऽनेन आ+अनुज–घञर्थे क । १घृते जटा० । अजस्येदम् अण् । २छागमांसादौ त्रि० । “अलङ्कृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणम्, रौरवेण क्षत्रियम् । आजेन वैश्यम्” आश्व० गृ० “गव्यमाजं तथा चौष्ट्रमाविकं माहिषञ्च यत् । अश्वायाश्चैव नार्य्याश्च करेणूनाञ्च यत् पयः” सुश्रुतः । अजभावे घञ् न वीभावः । ३विक्षेपे आजानेयः ।

आजक न० अजानां समूहः वुञ् । छागसमूहे ।

आजकरोण त्रि० आजकेनोपलक्षिता रोणीनदीभेदः तस्याः सन्निकृष्टदेशादि अण् । अजसमूहोपलक्षितनदीसन्निकृष्टादौ

आजकार पु० अजस्यायमाजः कारो यस्य । शिवरूपे त्रिपुरासुरवधकाले विष्णुना वृषभकृत्यकरणात् तस्य तथात्वम् यथा । “अथ विष्णुर्महायोगी सर्व्वतोऽदृश्यतत्त्वतः । वृषरूपं समास्थाय प्रोज्जहार रथोत्तमम् । समर-

क्रान्तं देवगणैः समग्रबलपौरुषैः । बलवांस्तोलयित्वा तु विषाणाभ्यां महाबलः । ननाद प्राणयोगेन मथ्यमान इवार्णवः । तृतीयं वायुविषयं समाक्रम्य विषाणवान् । ननाद बलवान्नादं समुद्र इव पर्व्वणि” हरि० २२४ अ० ।

आजगर न० अजगरं सर्परूपं नहुषमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । अगस्त्यशापेनाजगररूपतां प्राप्तस्य नहुषस्य युधिष्ठिरेण संवादरूपे भारतान्तर्गतवनपर्व्वणि अवान्तर पर्व्वभेदे तच्च भा० वनपर्व्वणि १७६ अ० अवधि १८० अध्यायपर्य्यन्ताध्यायषट्कात्मकं तत्कथा तत्रैव दृश्या ।“निवातकवचैर्युद्धं पर्व्व चाजगरं ततः” भा० आ० प० १अ० ।

आजगव न० अजगवमेव प्रज्ञाद्यण् । १शिवधनुषि अजगवशब्दार्थे विवृतिः अजगरं तत्सादृश्यमस्त्यत्र अण् । तत्तुल्य दृढे २धनुषि च “आजगवं नाम धनुः शराः खड्गोऽङ्गनाश्च ये” भा० व० प० १२७ अ० “तथेत्युक्त्वा पृथुर्वैन्यो गृहीत्वाजगवं धनुः” भा० द्रो० प० ६९ अ० ।

आजधेनवि पुंस्त्री० अजैव धेनुरस्य ब० पुंवत् तस्यापत्यम् वाह्वादेः आकृतिगणत्वादिञ् । छागीरूपधेनुयुक्तमुनेरपत्ये ।

आजनन अव्य० आ+जन—ल्युट् । १विख्यातजनने “तेषामाजननं पुण्यं कर्म्मणः प्रीतिमावहेत्” भा० आ० प० सीमायाम् अव्ययी० । २जन्मपर्य्यन्ते अव्य० ।

आजन्म(न्) अव्य० जन्मनः पर्य्यन्तम् सीमायाम् अव्ययी० वा अच् । जन्मपर्य्यन्ते “सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्” रघुः ।

आजन्मसुरभिपत्त्र पु० आजन्मम् सुरभि पत्त्रमस्य । मरुवक वृक्षे राजनि० । [मारोपत्ये ।

आजमार्य्य पुंस्त्री० अजमारस्यापत्यम् कुर्व्वादि० ण्य । अज-

आजमीढ पु० अजमीढो देशभेदस्तत्र भवः अण् । (आजमीर) १देशभवे तस्य राजा अण् । तद्देशाधिपे २नृपे बहुषु तस्य लुक् । अजमीढाः । “सधस्तुतिमाजमीढासोऽस्मन्” ऋ० ४, ४४, ६, “अजमीढासः तत्सम्बन्धिन” भा० । ३यादव नृपभेदे च “भरतस्य कुरोः पूरोराजमीढस्य चानघ ! यादवानामिमं वंशम्” इत्युपक्रान्तम् भा० आ० प० ७५ अ० । “ओमित्येव वशिष्ठोऽपि भारतान् प्रत्यपद्यत । अथाभ्यषिञ्चत् साम्राज्ये सर्व्वक्षत्रस्य पौरवम् । विषाणभूतं सर्व्वस्यां पृथिव्यामिति नः श्रुतम् । भरताध्युषितं पूर्व्वं सोऽध्यतिष्ठत् पुरोत्तमम् । पुनर्बलिभृतश्चैव चक्रे सर्व्वमहीक्षितः । ततः स पृथिवीं प्राप्य पुनरीजे महाबलः । आजमीढो महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः” ९४अ० । अजमीढेषु भवः वुञ् । आजमीढकः । अजमीढदाजमीढभवे त्रि० ।

आजयन न० आजीयतेऽत्र आ+जि—आधारे ल्युट् । युद्धे

आजरस अव्य० जरापर्य्यन्तम् अव्ययी० अच् जरसादेशः । जरापर्य्यन्ते । आगता जरा यस्य प्रा० ब० अच् जरसादेशश्च । प्राप्तजराभावे “आजरसाय समनक्त्वर्य्यमा” ऋ० १०, ८५, ४३, ।

आजवस्तेय पुंस्त्री० अजवस्तेर्ऋषेरपत्यम् शुभ्रा० ढक् । अजवस्तिनामकर्षेरपत्ये शुभ्रा० ढञ् । आजवस्तिकोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

आजवाह त्रि० अजोवाह्यतेऽत्र वह—णिच् आधारे घञ् अजवाहोदेशभेदः तत्र भवादि अण् । अजवाहदेशभवादौ । सच देशः बदरिकाश्रमादुत्तरस्यां पर्व्वतोपरिस्थः तत्र हि अजैरेव भारो वाह्यते इति तस्य तथात्वम् ।

आजातशत्रव पु० अजातशत्रोरपत्यम् अण् । १युधिष्ठिरापत्ये न जातः शत्रुरस्य । अजातशत्रुकस्य नृपभेदस्यापत्ये २भद्रसेने नृपे च । “एतया वै भद्रसेनमाजातशत्रवमारुणिरभिचचार” शत० ब्रा० “अजातशत्रुश्च काशीराजः यथोक्तम्” छा० उ० “सहोवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति” ।

आजाति स्त्री० आ+जन—क्तिन् । आजनने जन्मनि “नाडयित्वा दृष्टेनापि संवादान्मतिपूर्व्वकम् । एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते” । “साक्ष्येऽनृतं वदन्पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् । विवशः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्ये वदेदृतम्” इति च मनुः ।

आजाद पुंस्त्री० अजमत्ति अद—अण् उप० स० तस्यापत्यम् गर्गा० यञ् । छागभक्षकस्य मुनेरपत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपश्च ।

आजान अव्य० जनोजननमेव अण् जानः तत्पर्य्यन्तम् अव्ययी० । सृष्टिकालपर्य्यन्ते मुख्ये । “अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसः विश्वकर्म्मणः समवर्त्तताग्रे तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे” यजु० ३१, १७, “पूर्व्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते । “अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशात् पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम् भूतपञ्चकात् योरसः सम्भृतः पुष्टः तथा विश्वं कर्म्म यस्य विश्वकर्म्मणः कालस्य रसात्प्रीतेः योरसोऽग्रे प्रथमं समवर्त्तत समभवत् भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्व्वं प्रति कारणत्वात् पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्चभूतानि पुष्टानि कालश्च ततः पुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूपोत्तमजन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा, आ-

दित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति अग्रे प्रथमं शतंत्रस्य मनुष्यस्य शतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानं देवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्य्यरूपेण। द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च कर्म्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्म्मदेवाः सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः ते कर्म्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः "ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्द इति श्रुतेः" वेददी० जननसाधने २प्रकृतौ च। "न हस्तिनं प्रतिगृह्णीयात् पुरुषाजानोहि हस्तीति" शत० भा० पुरुषाजानः पुरुषप्रकृतिकः" इति भा०। आ+जन घञ् दीर्घः" ३उत्पत्तौ पु०।

आजानज त्रि० आजाने जायते। सृष्टिकालादरभ्यजाते देवादौ। द्विविधा हि देवाः केचित् कर्म्मदेवाः केचिदाजानदेवाश्च यथ "ते ये शतमाजनजानां देवानामानन्दाः स एकः ये कर्म्मणा देवानपियन्ति" ऐत०उ०।

आजानदेव पु० आजानं सृष्टिकालमारभ्य देवः देवत्वमाप्तः। कर्म्मणानुत्पन्नदेवभावे चिरप्रसिद्धे देवे "अथ ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ते शतमाजानदेवानामानन्दाः" वृ०उ०। "आजानदेवानामेक आनन्दः उत्पत्तितएव ये देवास्ते आजानदेवाः" भा०।

आजानि त्रि० आ+जन-अन्तर्भूतण्यर्थे इण् छन्दसीति दीर्घः। १जनके जननकर्त्तरि। "त्रीण्यायूंषि तव जातवेदस्तिस्र आजानीरुषसस्ते अग्ने!" ऋ०३,१७,३। आजानीः जनयित्र्योमातरः" भा०। अन्तर्भूतण्यर्थाभावे। २अनुजाते च "तत्रैव पक्षान्तरे आजनयः अनुजाताः उषसः इति भाष्यकृता व्याख्यातम्।

आजानिक्य न० आजानौ भवः ठञ् तस्य भावादौ पुरो० यक्। आजन्मसिद्धपदार्थस्य भावे कर्मणि च।

आजानेय पु० आजे विक्षेपेऽपि आनेयोऽश्ववाह्यो यथा स्थानमस्य। "शक्तिभिर्भिन्नहृदयाः स्खलन्तश्च पदेपदे। आजानन्ति यतः संग्रामाजानेयास्ततः स्मृताः" इत्युक्तलक्षणे उत्तमाश्वे। [स्य अजस्यापत्ये।

आजायन पुंस्त्री अजस्यापत्यम् नडा० फक्। अजनामकस्य-

आजि स्त्री अजन्त्यस्याम् अज-इण् न वीभवः। १समरभूमौ २संग्रामे, "आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः" ऋ०६, २४,६, "ते यावन्तएवाजौ तावान् स ददृशे परैः" रघुः। "अस्माकमिन्द्र! दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु" ऋ०५,३५,७ "आजिषु संग्रामेषु" भा०। ३मर्य्यादायां स्त्री वा ङीप्। "अतोयान्यानि वीर्य्यवन्ति कर्म्माणि यथाग्नेर्मन्थनम् आजेः सरणम् दृढस्य धनुष आयमनम्" छा०उ० "आजेः मर्य्यादायाः सरणं धावनम्" शङ्करभा० ५क्षणे ६मार्गे पु०। "धन्वना गां धन्वनाजिं जयेम" यजु०२९,३९। "धन्वना आजिं मार्गं जयेम अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गः" वेददी०। भावे इण् ७आक्षेपे।

आजिनीय त्रि० अजिन+चतुरर्थ्यां कृशाश्वा०छण्। चर्म्मसन्निकृष्टदेशादौ। [सन्निकृष्टदेशादौ।

आजिरि त्रि० अजिर+चतुरर्थ्यां सुतङ्गमा० इञ्। अङ्गन-

आजिरेय त्रि० अजिर+शुभ्रादि० ढक्। अङ्गनभवादौ।

आजिहीर्षा स्त्री आहर्त्तुमिच्छा आ-हृ सन्-भावे अ। आहरणेच्छायाम्। उ। आजिहीर्षुः। आहरणेच्छौ त्रि०।

आजीकूण न० आजौ कूणति आप्नोति यस्मिन् आ+कूण-आधारे क। मर्य्यादावरके देशभेदे ततः धूमादि०भवादौ पथ्यादौ वुञ्। आजीकूणिकः। आजीकूणदेशभवे-पथि अध्याये, न्याये, विहारे, मनुष्ये, हस्तिनि, गोमये च।

आजीगर्त्ति पुंस्त्री० अजीगर्त्तस्यापत्यम् बाह्वा०इञ्। अजीगर्त्तस्यापत्ये।

आजीव पु० आजीव्यतेऽनेन आ+जीव-करणे घञ्। १आजीवनोपाये द्रव्यादौ २उपाये च। अन्नाशनमुपक्रम्य "तस्मिन् काले स्थापयेत्तत्पुरस्तात् वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीञ्च। स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवैस्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा" मु०चि०। नृणां जन्मलग्नावधि दशमभावे मेषादीनां चेत्रहोराद्रेक्काणनवांशद्वादशांशत्रिंशांशरूपैः षड्भिर्वर्गैः क्रमेणाजीवोपायविशेषज्ञानं भवति यथोक्तं जातके "अथ कल्याणवर्म्मोक्तां दशमेंऽशविभेदजाम्। वृत्तिचिन्तां लिखेत्कर्म्माजीवोक्तामपि चिन्तयेत्। "वाटिकाकृषिवाणिज्यसेवादूत्यतोऽजगणतः स्वभे भवेत्। जीवनं वृषगणाच्चतुष्पदैः पक्षिधान्यशकटादिसंग्रहैः। मौक्तिकादिजलजैर्लिपिलेख्यैर्विद्रुमादिकवणिक्क्रियादिभिः। द्वन्द्वभागत अथो कुलीरतोनीरजैर्विषमगाग्निशस्त्रजैः। वनाद्रिकाष्ठसन्नाहकुप्याकुप्यैश्च धान्यकैः। कृषिपाषाणवाणिज्यैर्वृत्तिः सिंहांशतः स्वभे। गान्धर्वशिल्पशकटैर्मणिहेमकर्म्मगन्धकर्यैर्नभसि षट्कगणैश्च लेख्यैः। हेमाम्बुगोमहिषधान्यकृषिक्रयैश्च मूलैर्धनैर्नृपतितोऽपि तुलोत्थवर्गे। स्त्रीसङ्गमाप्तधनचौर्य्यचिकित्सितैश्च निन्द्योद्यमैर्नृपतिसेवनतोऽलिवर्गे। भैषज्यकृप्रगणितादिकयन्त्रविद्याभूपालमन्त्रिगिरिदुर्गवधाद्धनुःस्थे।

वराङ्गना वारिभवोत्थवित्ताः श्रेष्ठा रताश्चापि रसायने स्युः । क्रीडासु रामासु महापणेषु मृगाश्ववर्गे दशमेऽतिवित्ताः । शस्त्राग्निभेदखननादिकशौर्य्यभारखान्योपहृत्तिरपि बाहु-बलादुपटौत्ये । खस्थे गणे ऋषभवे जवमल्लवाहयोनि प्रपायनधनानि नरस्य पतङ्गैः"। भावे घञ् । २आजीवार्थ-मालम्बने । आजीवति कर्त्तरि अच् । ३आजीवनकारिणि" कर्म्माजीवः नृपाजीव इत्यादौ तु आ+जीव–अण् । उप०स० इति भेदः ।

आजीवन न० आजीवत्यनेन करणे ल्युट् । वृत्त्युपाये भावे ल्युट् । वृत्त्यर्थमुपायग्रहणे "आजीवनार्थं धर्म्मस्तु दानमध्ययनं यजिः" मनुः "स्त्रीणामाजीवनार्थञ्च प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकम्" । "स्त्रीणामाजीवनत्वयादिति" च स्मृतिः ।

आजीविका स्त्री आजीवयति आ+जीव णिच्–ण्वुल् । जीविकायां वृत्तौ जीवनार्थे व्यापारे । आ+जीव–कर्त्तरि ण्वुल् । आजीवकः आजीवनकर्त्तरि त्रि० ।

आजीव्य त्रि० आजीव्यतेऽनेन वा० करणे ण्यत् । आजीवनोपाये १वृत्त्यादौ "आजीव्यः सर्व्वभूतानाम्" रामा० आजीव्यते वृत्त्यर्थमालम्ब्यतेऽसौ आ–जीव–कर्म्मणि ण्यत् । २वृत्त्यर्थमालम्बनीये नृपादौ । आजीव्यतेऽत्र आधारे वा० ण्यत् । ३आजीवनीयदेशे "रक्ष्यमाणत सामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्" मनुः । तेऽपि सर्वे निवर्त्तन्तां येऽपि स्युरनु-यायिनः मया यथोचिताजीव्यैः संविभक्ताश्च वृत्तिभिः" भा०व०प० ९३अ० ।

आजू स्त्री आजवति आ+जु–क्विप् दीर्घः । भृतिं विना कर्म-कारके । (बेगार) "कुठादभृतिकः क्लिश्यते आजूश्च कीर्त्यते । इत्युक्ते कर्म्मकरभेदे ।

आजूर् स्त्री आ+ज्वर–क्विप् ऊठ् । विष्टौ मुकुटः ।

आज्ञप्त त्रि० आ+ज्ञा–णिच् पुक् क्त ह्रस्वः । आदिष्टे कृतादेशे

आज्ञप्ति स्त्री आ+ज्ञा–णिच् पुक् ह्रस्वः । आज्ञायाम् ।

आज्ञा स्त्री आ+ज्ञा–अङ् । १आदेशे आदेशश्च निकृष्टस्य भृत्यादेः कृत्यादौ प्रवृत्त्यर्थव्यापारभेदः । "आज्ञया नरपतेर्द्विजन्मनां दारकर्म्मतततके तथा । बन्धमोक्षमख-दीक्षणेष्वपि क्षौरमिष्टमखिलेषु चोडुषु" ज्योति० । "तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञाम्" कुमा० । "पश्चात् वनाय गच्छेति तदाज्ञां मुदितोऽग्रहीत्" रघुः । "अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा" शकु० । "दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनार्पिताम्" रघुः "शिरोभिराज्ञामपरे महीभुजः" माघः । २ज्योतिषोक्ते लग्नावधिदशमभावे तन्त्रोक्ते भ्रूमध्यस्थे सुषुम्णानाड्यन्तर्गते ३आज्ञाचक्रे च विवरणमा-ज्ञाचक्रशब्दे । "आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्ति-तेति" तन्त्रम् ।

आज्ञाकर त्रि० आज्ञया करोति कृ–अच् ६त० । आज्ञानु-सारेण कर्मकर्त्तरि दासादौ णिनि आज्ञाकारी तत्रैव त्रि० स्त्रियां ङीप् । क्विप् आज्ञाकृत् तत्रैवार्थे त्रि० ।

आज्ञाचक्र न० आज्ञासंज्ञकं चक्रम् । तन्त्रप्रसिद्धे देहाव-स्थितसुषुम्णानाडीमध्यगते भ्रूमध्यस्थे द्विदले पद्मा-कारे चक्रभेदे । विशुद्धचक्रसंज्ञा "आज्ञाचक्रं तदूर्द्धन्तु आत्मनोऽधिष्ठितं परम् । आज्ञासंक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्त्तिता" । तत्र निश्चितचित्तस्य पुरुषस्य सर्वपदार्थभासनात् कारणं "एवं भूतम्, एवं वर्त्तते, एवं भविष्यतीति" ध्यानेन गुरोरीश्वरस्य तदूर्द्ध सहस्रदलकमले स्थितस्याज्ञायाः "इतः परं त्वया इत्थं कर्त्तव्यमिति" निर्गतस्य संक्रमणं भवति तेन तदाज्ञाख्यं चक्रमित्यर्थः । यथा च षट्-चक्राणां देहे स्थितिस्तथोक्तं शारदायाम् । "षण्णवत्यङ्गुला-यामं शरीरमुभयात्मकम् । गुदध्वजान्तरे कन्दमूर्द्ध्वं मेधाद् द्व्यङ्गुलं विदुः । तस्य द्विगुणविस्तारं बिन्दु-रूपेण शोभितम् । नाड्यस्तत्र समुद्भूता मुख्याः सङ्कीर्त्तिताः । इडा वामे स्थिता नाडी पिङ्गला दक्षिणे मता । तयोर्म्मध्यगता नाडी सुषुम्णा वंशमाश्रिता । पादाङ्गुष्ठा-दुपक्रान्ता शिखाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्मस्थानं समा-पन्ना सोमसूर्य्याग्निरूपिणी । तस्यामध्यगता नाडी चि-त्राख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरन्ध्रं विदुस्तस्यां पद्मसूत्र-निभं परम् । आधारांश्च विदुस्तत्र मतभेदादनेकधा । दिव्यमार्गमिमं प्राहुरमृतानन्दकारकम् । इडया सञ्च-रेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः । शशी योगविदानाञ्च सुषुम्णायाञ्च तावुभौ । आधारकन्दमध्यस्थं त्रिकोणमति सुन्दरम् । ज्योतिषां निलयं दिव्यं प्राहुरागमवेदिनः । तत्र विद्युल्लताकारा कुण्डली परदेवता । परिस्फुरति सर्व्वात्मा सुप्ताहिसदृशाकृतिः । बिभर्त्ति कुण्डली शक्तिरा-त्मानं हंसमाश्रिता । हंसः प्राणाश्रयो नित्यं प्राणा नाडी-पथाश्रयाः । आधारादुत्थितो वायुर्यथावत् सर्व्वदेहि-नाम् । देहं प्राप्य खनाडीभिः प्रयाणं कुरुते बहिः । द्वादशाङ्गुलमानेन तस्मात् प्राण इतीरितः" । तन्त्र-चिन्तामणौ षष्ठप्रकाशे । "आज्ञानामाम्बुजं तद्धिमकरस-दृशं ध्यानधाम प्रकाशम् हक्षाभ्यां वै कलाभ्यां प्रविल-

सितवपुर्युग्मपत्रं सुशुभ्रम् । तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला वक्त्रषट्कं दधाना विद्यामुद्रां कपालं डमरुजपवटीं बिभ्रती शुद्धचित्ता । एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सूक्ष्मरूपं प्रसिद्धम्” एतदभिप्रायेणैव “मनोऽपि भ्रूमध्ये निवसत्यानन्दलहर्य्यामुक्तम् । मनसस्तत्र स्थित्या च तदुपहितजीवस्यापि तत्रैव स्थितिः । एवञ्च श्रुतौ हार्द्दविद्यायां “हृद्ययं तस्माद्धृदयम्” इत्युक्तिस्तु हृदये ध्यानार्थादित्यविरोधः । महानिर्वाणतन्त्रे शरीर एव चतुर्द्दश भुवनानि सूक्ष्मरूपेण स्थितानि तानि च तत्रैव ध्येयानीत्युक्तं तत्र कुत्र किं ध्येयमित्याकाङ्क्षायां मूलाधारादिकं भूरादिलोकतया ध्येयमित्युक्तम् तत्र विशुद्धचक्रस्य जनोलोकतया ध्येयतामुक्त्वाह ।

“एतत्पद्मस्योर्द्ध्वदेशे ज्ञानपद्मं सुदुर्लभम् । दलद्वयसमायुक्तं पूर्णचन्द्रस्य मण्डलम् । पद्ममध्ये वीजकोषे स्मरेच्चिन्तामणेः पुरीम् । तन्मध्ये नवकोणञ्च यन्त्रं परमदुर्लभम् । शम्भुवीजं हि तन्मध्ये शाकारं हंसरूपकम् । हंसः परब्रह्मरूपः शाकारः शिवरूपकः । तारचञ्चुर्व्वरारोहे निर्गमागमपक्षवान् । शिवशक्तिपदद्वन्द्वं विन्दुत्रयत्रिलोचनः । विहारश्चास्य हंसस्य हेमपङ्कजपूजिते । एवं हंसोमणिद्वीपे तस्य क्रोड़े परः शिवः । वामे तस्य सिद्धकाली सदानन्दस्वरूपिणी । तस्याः प्रसादमासाद्य सर्व्वकर्त्ता महेश्वरः । तपोलोक इदं भद्रे ! सर्व्वलोकस्य दुर्लभम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा ध्यानयोगं सदाभ्यसेत् । मनसापि न लभ्येत योगेन तपसा न च । तपोलोकं गोलोकस्य चतुर्लक्षगुणं शिवे ! । ब्रह्मलोकेषु ये देवा वैकुण्ठे ये सुरादयः । शम्भुलोके वसेद्योऽपि तेजोभक्तिपरायणः । तपसापि न लभ्येत तपोलोकगतिं शिवे । तपोलोकसमोनास्ति लोकमध्ये सुलोचने ! । सालोक्यं हि महोलोके सारूप्यं जनलोकके । सायुज्यं च तपोलोके निर्व्वाणं हि तदूर्द्ध्वके । ततो ब्रह्मादयो देवास्तपोलोकार्थिनः सदा । इति ते कथितं कान्ते ! चक्रषट्कस्य लक्षणम् । यज्ज्ञानादमरश्चैव जीवन्मुक्तश्च साधकः । यज्ज्ञात्वा जननीगर्भं न विशेत्तु कदाचन” ।

आज्ञात त्रि॰ आ+ज्ञा—क्त सम्यग्ज्ञाते “आज्ञातं यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः” यजु॰ शिवसङ्कल्पः ।

आज्ञातीर्थ न॰ ६त॰ । तन्त्रे मानसस्नानाङ्गे ध्येयतयोक्ते आज्ञाचक्राख्ये तीर्थे । “आज्ञाचक्रे सदा ध्यात्वा स्नाति निर्व्वाणसिद्धये” । रुद्रयामलम् ।

आज्ञान न॰ आ+ज्ञा—ल्युट् । आज्ञाकरणे मानसवृत्तिभेदे । मानसवृत्तयश्च यथा । “संज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामोवशः इति सर्व्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि” ऐ॰उ॰ । “तदन्तःकरणोपाधिकस्योपलब्धुः प्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थां अन्तःकरणवृत्तयो बाह्यान्तर्व्वर्त्तिविषयविषयास्ता इमा इत्युच्यन्ते । संज्ञानं संज्ञप्तिश्चेतनभावः । आज्ञानम् आज्ञप्तिरीश्वरभावः । विज्ञानं कलादिपरिज्ञानम् । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञता । मेधा ग्रन्थधारणे सामर्थ्यम् । दृष्टिरिन्द्रियद्वारा सर्व्वविषयोपलब्धिः । धृतिर्धारणमवसन्नानां शरीरेन्द्रियाणां ययोत्तम्भनं भवति । धृत्या शरीरमुद्वहन्तीति हि वदन्ति । मतिर्मननम् । मनीषा तत्र स्वातन्त्र्यम् । जूतिश्चेतसोरुजादिदुःखिभावः । स्मृतिः स्मरणम् । संकल्पः शुक्लकृष्णादिभावेन संकल्पनम् रूपादीनाम् । क्रतुरध्यवसायः । असुः प्राणनादिजीवनक्रियानिमित्ता वृत्तिः । कामोऽसन्निहितविषयाकाङ्क्षा । वशः स्त्रीव्यतिकराद्यभिलाष इत्येवमाद्याः अन्तःकरणवृत्तयः” शङ्करभाष्यम् ।

आज्ञानुग त्रि॰ आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—ड ६त॰ । आदेशानुसारेण गन्तरि दासादौ क्त आज्ञानुगतोऽप्यत्र त्रि॰ ।

आज्ञानुगामिन् त्रि॰ आज्ञामनुगच्छति अनु+गम—णिनि ६त॰ स॰ । आज्ञानुगते स्त्रियां ङीप् ।

आज्ञानुयायिन् त्रि॰ आज्ञामनुयाति अनु+या-णिनि ६त॰स स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण गन्तरि दासादौ ।

आज्ञानुवर्त्तिन् त्रि॰ आज्ञामनुवर्त्तते अनु+वृत-णिनि ६त॰ स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण वर्त्तमाने दासादौ ।

आज्ञानुसारिन् त्रि॰ आज्ञामनुसरति अनु+सृ-णिनि ६त॰ स्त्रियां ङीप् । आज्ञानुसारेण कर्म्मकारके दासादौ

आज्ञापक त्रि॰ आज्ञापयति आदिशति आ+ज्ञा—णिच् ण्वुल् । आज्ञाकारके स्वामिप्रभृतौ । [पत्रे (हुकुमनामा)

आज्ञापत्र न॰ आज्ञाज्ञापकं पत्रम् शाक॰त॰ । आदेशज्ञापके

आज्ञाभङ्ग पु॰ आज्ञाया आदेशस्य भङ्गः स्वविषयेषु प्रचाराभावः । आदेशस्याकरणेन आदिष्टविषयेषु प्रचाराभावे (हुकुम ना माना) । “दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपाज्ञाज्ञाभङ्गं सहन्ते नरप ! नृपतयस्त्वादृशाः सार्व्वभौमाः” इति “चन्द्रगुप्तस्य चेतसः पीड़ामुत्पादयन्ता चाणक्येन क्रियमाणे चाज्ञाभङ्गे त्वयोपश्लोकैरुपश्लोक-

यितव्य" इति च मुद्राराक्षसम् । [आज्ञानुकूले दासादौ

आज्ञावह पु० आज्ञां वहति वह–अच् । आदेशवाहके

आज्ञासम्पादिन् पु० आज्ञाम् आदिष्टविषयं सम्पादयति सम्+पद्+णिच्–णिनि ६त०स० स्त्रियां ङीप् । आदिष्ट विषयसम्पादके अनुकूले दासादौ ।

आज्य न० आज्यते आ+अन्ज–क्यप् नलोपः । १घृते । "सर्पि-र्विलीनमाज्यं स्याद्घनीभूतं घृतं भवेदित्युक्ते २विलीने सर्पिषि "स्रुवेण दक्षभागादाज्यं गृहीत्वा" भवदेवः "पूतं पवित्रेणे-वाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः" द्रुपदमन्त्रः ३श्रीवासे चन्द्रने पु० अजयपालः । "आजिमीयुस्तस्मादाज्यानामाज्यत्वमिति निरुक्ते सामस्तोमभेदे । स च "स्तोमः सामवि० ब्रा० भा० उक्तः "वहिष्पवमानसूक्तस्य आद्यम् अग्न आयाहि वीतये" इत्यादि सूक्तम्, आनो मित्रावरुणा इति द्वितीयम् "आयाहि सुष्वा आहत इति" तृतीयम् । "इन्द्राग्नी आगतमित्यादि चतुर्थम्" उत्तरा० १प्र० २,५,६,७, सूक्तानि तान्येतानि प्रातः सवने गायत्रसाम्ना गीयमानानि आज्यस्तोत्रा-ण्युच्यन्ते तेषु चाज्यस्तोत्रेषु पञ्चदश स्तोमो भवति तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमाम्नायते । "पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिः" सामविधानब्राह्मणम् "एवं त्रिरावर्त्त्यं तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमायास्त्रिरा-वृत्तिः द्वितीयावृत्तौ मध्याया स्त्रिरभ्यासः । तृतीयावृत्तौ उत्तमायास्त्रिरभ्यासः । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति"

आज्यदोह न० सामवेदिपाठ्ये सूक्तभेदे "वामदेव्यं बृहत्साम ज्येष्ठसाम रथन्तरम् । तथा पुरुषसूक्तञ्च रुद्रसूक्तं ततः परम् । आज्यदोहानि सामानि शान्तिकं भारुण्डानि च । पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेतां सामगौ तथा" दानपारि० पु० तानि च सामानि देवव्रतसंज्ञकानि त्रीणि यथा । "अधि पताथि मित्र पताथि क्षत्रप ताथि स्वाः प ताथि धनप ता २, थि ना २, माः । मन्युना वृत्रहा सू-र्य्येण स्वराड्यज्ञेन मघवा दक्षिणास्य प्रिया तनूराज्ञा विश्वं दाधार । वृषभस्त्वष्टा वृत्रेण शचीपतिरन्नेन पयः पृथिव्या वृष्णिकोऽग्निना विश्वं भूतम् । व्यभवो वायुना विश्वाः । प्रजा अभ्यपवथा वषट्कारेणाह्नभाक् सोमेन सोमपाः समिध्या परमेष्ठी । ये देवादेवाः । दिविषदः । स्थलेभ्यो वो देवादेवेभ्यो नमः । ये देवादेवाः । अन्तरि-क्षसदः । स्थलेभ्यो० । ये देवा० । पृथिवीषदः । स्थलेभ्यो० । ये देवा० । अप्सुषदः । स्थलेभ्यो० । ये देवा० दिक्षुसदः । स्थलेभ्यो० । ये देवा० । आशासदः । स्थलेभ्यो० । अव-ज्यामिव धन्वने विते मन्युज्ज्यामसि स्तृतां नइह अस्म-भ्यम् । इडा २, ३, भा । यइदं विश्वं भूतं युयो २, । आउ । वा २,३, ना २,३,४, माः ॥१॥ अ-धिप ताथि मित्रप ताथि क्षत्रप ताथि । स्वः-प ताथि धनप ता २, थि । ना २, माः । नम उत्ततिभ्यश्चोत्तन्वानेभ्यश्च नमो नीषङ्गिभ्यश्चोपवीतिभ्यश्च न-मोऽस्यद्भ्यश्च प्रतिदधानेभ्यश्च नमः प्रविध्यद्भ्यश्च प्रव्याधि-भ्यश्च नमः त्सरद्भ्यश्च त्सारिभ्यश्च नमः श्रीतभ्यश्च शायि-भ्यश्च नमस्तिष्ठद्भ्यश्चोपतिष्ठद्भ्यश्च नमो यते च वियते च नमः पथे च विपथाय च अवज्यामिव धन्वने इत्यादि प्रा-ग्वत् ॥२॥ अधिप । ताथि । मित्रप । ताथि क्षत्रप । ताथि । स्वःप । ताथि । धनप । ता २, थि । ना २, माः । नमोऽन्नाय नमोऽन्नपतय एकाक्षाय चावपक्षादाय च नमो नमः । रुद्राय तीरसदे नमः स्थिराय स्थिरधन्वने नमः प्रतिपदाय च पटरिणे च नमश्छिन्नकाय च कपर्दिने च नम आश्वयेभ्यश्च प्रत्याश्वयेभ्यश्च नमः ऋव्येभ्यश्च गिरिस्थे-भ्यश्च नमः संहते च विहते च अवज्यामित्यादि पूर्ब्ब-वत् ३ । (सामारण्ये ५प्र० १अ० ६,७,८गा०) गाना-शक्तौ अधिपतये इत्याद्यानुगाकं त्रिधा जपेत् अधिपतये मित्रपतये क्षत्रपतये स्वःपतये धनपतये नम इत्येव पठनीयमेवमग्रेऽपि अस्मभ्यमित्यनन्तरं य इदं विश्वं भूतं युयोवे नम इति नीषङ्गीत्यत्र निषङ्गीत्येव पठनीय-मन्यत् गानांशं स्तोभं विहाय समानम् ।

आज्यप पु० आज्यं पिबन्ति आज्य+पा–क उप०स० । पुलस्त्यस्य पुत्रे वैश्यानां पितृदेवेषु । "सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः । वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः" मनुः । "पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्राः" इति भा० आ० प० । "देवा आज्यपा आवहेति" "देवा आ-ज्यपा अग्निंहोत्रायावहेति" च शत० ब्रा० ।

आज्यभाग पु० आज्यस्य भागः । १घृतैकदेशे "चरस्याज्य-भागा भवति" शत० ब्रा० । घृतस्य २वैदिकाहुतिभेदे च स च ऋग्वेदिनामग्नेरुत्तरभागे स्रुवेणाग्नये दीयमान आहुति-विशेषः तद्दक्षिणभागे सोमाय दीयमान आहुतिभेदश्च । "तूष्णीमाघारावाघार्याज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सो-माय स्वाहेति" आश्व०गृ० । यजुर्वेदिनान्तु अग्नये स्वाहा इदमग्नये इति उत्तरपूर्व्वार्द्धे सोमाय स्वाहा इदं

सोमायेति दक्षिणपूर्व्वार्द्धे इति भेदः । "ता उ हैता देवतास्तुः यादृशा अग्नीषोमावन्वाजग्मु रग्नीषोमौ युवं वै नौ भूयिष्ठभाजौस्थोययोर्वामिदं युवयोरस्वानन्वाभजतमिति। तौ होचतुः किमावयोस्ततः स्यादिति यस्मै कस्मै च देवतायै हविर्निर्व्वपास्थस्तां पुरस्तादाज्यस्य यजानिति तस्माद्यस्मै कस्मै च देवतायै हविर्निर्वपन्ति तत्पुरस्तादाज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजन्ति" शत०ब्रा० । इति तयोः सर्व्वदेवानां यज्ञस्यादौ आज्यभागदानं विहितम् । "आज्यभागाभ्यां चरत्याग्नेयेन सौम्येन" कात्या० २,२,१, ।

आज्यभुज् पु० आज्यं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं विलीनं सर्पिः भुङ्क्ते भुज–क्विप् । १हविर्भुजि वह्नौ तन्मुखेन हविर्भोजे २देवे च ।

आञ्जन न० आ+अञ्ज–ल्युट् । समन्तादभ्यञ्जने । "तेज वा एतदक्ष्णोर्यदाञ्जनम्" ऐ०ब्रा० अञ्जनायां भवः अण् । २हनुमति वानरभेदे स च दाशरथिसहायः "दाशरथिवलैरिवाञ्जननीलवलपरिगतप्रान्तैः" काद० । अञ्जनस्येदम् अण् । ३अञ्जनसम्बन्धिनि त्रि० ।

आञ्जनिक्य न० अञ्जनाय हितम् ठञ् ततः पुरो० भावे कर्म्मणि च यक् । अञ्जनसाधनत्वे ।

आञ्जनेय पु० अञ्जनाया अपत्यं ढक् । अञ्जनागर्भजाते हनूमति वानरे । "अञ्जनागर्भसंभूतो वायुपुत्रो महाबलः" । हनुमत्स्तुतिः । [अञ्जलिकरणे ।

आञ्जलिक्य न० आञ्जलिरेव स्वार्थे कन् ततः पुरो० यक् ।

आञ्जिनेय पु० अञ्जिन्यां भवः ढक् (आजनाइ) कीटभेदे ।

आञ्जिहिषा स्त्री आंहितुमिच्छा आ+अन्हृ–सन्–अ । आगमनेच्छायाम् "आंजिहिष जाताञ्जिहिषः" भट्टिः ।

आटरूष पु० अटरूष एव स्वार्थे अण् । वासकवृक्षे स्वार्थे कन् तत्रैव "आटरूषकसर्षभाह्वयाः यान्त्यनुयायिनाम्" भा०द्रो० प० ।

आटविक त्रि० अटव्यां चरति भवो वा ठक् । अरण्यचारिणि "प्रच्छन्नवञ्चकास्त्वेते ये स्तेनाटविकादयः" मनुः "दण्डेषु सुहृत्कुमाराटाविकाः सामन्तसैनिकाद्याश्च" सा०द० २"सैन्यभेदे। सैन्यानि च षड्विधानि। यथा "मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलम्" मल्लिनाथ धृतकोषः । तदभिप्रायेणैव "षड्विधं बलमादायेति" रघुः ।

आटवी स्त्री अटव्याः सन्निकृष्टा पूः अण् । दक्षिणदिक्स्थयवनपुरीभेदे । सहदेवदिग्विजयवर्णने । "दूतैरेव वशे चक्रे करञ्चैनानदापयत् "पाण्ड्यांश्च द्रविडांश्चैव सहितांश्चोड्रकेरलैः । अन्ध्रांस्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान् । आटवीञ्च पुरीं रम्यां यवनानां पुरं तथा" भा०स०प० ।

आटि पु० आ+अट्–इण् । १शरारिपक्षिणि । २मत्स्यभेदे च जातित्वेन स्त्रियां वा ङीप् । शालम्रादिषु पाठात् शालाशब्दे परेऽस्योदात्तत्वम् ।

आटिक त्रि० आटाय गमनाय प्रवृत्तः ठञ् । गमनप्रवृत्ते स्वार्थे ष्यञ् । आटिक्यमप्यत्र न० ।

आटिकी स्त्री आटम् अटनमर्हति अण्–ङीप् । स्वल्पाद्गन्तुमर्हायामनुपजातपयोधरायां स्त्रियाम् । "मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्तिर्ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राण उवास" छा०उ० । आटिक्याऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनया जायया सह" इति भा० ।

आटीकन न० आटीक्यते ईषद्गम्यते आ+टीक–ल्युट् । वत्सानां प्रथमगत्यगतौ स्वार्थे कन् तत्रैव हारा० लान्ततया पाठः प्रामादिकः ।

आटीमुख न० आट्याः शरारिभेदस्य मुखमिव मुखमस्य । सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे "सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखेत्यादि विंशतिशस्त्रगणनायाम् सुश्रु० अर्द्धधारशब्दे विवृतिः ।

आटोप आ+तुप–घञ् पृषो० टत्वम् । १दर्पे, २संरम्भे, ३आडम्बरे च । "साटोपमुर्व्वीमनिशं नदन्तः" माघः "मदजलदुर्द्दिनान्धकारगजघटितघनघटाटोपपरिपालितापि" काद० "साटोपं परिक्रम्य" वेणी० "कलापरुचिराटोपनिचितान् कुक्कुटानिव" भा०व०प० । ४वातजन्ये उदरशब्दभेदे "आमाटोपापचिन्तश्रमगुल्मक्रिमिविकारिणाम्" सुश्रु० ।

आडम्बर पु० आ+डवि–क्षेपे, अरन् । १हर्षे, २दर्पे, ३तूर्य्यस्वने, ४आरम्भे ५संरम्भे, ६अक्षिलोम्नि, घनगर्ज्जिते, ७आयोजने च । मत्वर्थे इनि । आडम्बरिन् तद्युक्ते त्रि० । [भेदे । ततः गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुक् ।

आडारक पु० अड–उद्यमे घञ् ततः आरक् ऋषि-

आडि पु० अड–उद्यमे इञ् । स्वनामख्याते मत्स्यभेदे । शरारीविहगे च पुंस्त्री० स्त्रीत्वे वा ङीप् स्वार्थे कन् आडिकाप्यत्र ।

आडु पु० अल ज लस्य डः नि० वृद्धिः । (भेला) उडुपे ।

आढक पु० आढौकते आ+ढौक–घञ् पृ० । "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि आढ़कः परिकीर्त्तित इति" मतभेदे चतुर्विंशत्यधिकसहस्रमुष्टिमाने "द्वादशप्रसृतिभिः कुडवस्तच्चतुर्गुणोत्तर प्रस्थाढकद्रोणा, इत्युक्ते द्विनवत्युत्तरशतप्रसृतिमाने च

एतच्च धान्यादेर्माने । सुवर्णादिमाने तु सुश्रुतः । "द्वादश धान्यमाषाः मध्यमाष्टसुवर्णमाषकः ते षोडश सुवर्णम् । अथ मध्यमनिष्पावा एकोनविंशतिर्धरणं तान्यर्द्ध तृतीयानि कर्षं ततश्चोर्द्धं चतुर्गुणमभिवर्द्धयन्तः पलकुडवप्रस्थाढकद्रोणा इत्यभिनिष्पद्यन्ते इत्युक्ते २५६ पलमाने च । अर्द्धर्चादिपाठात् कोपधादन्तत्वेऽपि अस्य पु०न०लिङ्गता । अस्य परिमाणवाचकत्वात् आढकोव्रीहिरित्यादौ प्रथमायाः परिमाणमर्थः आढकपरिमाणपरिच्छेद्योव्रीहिरित्यादि बोधः । आढकं सम्भवति अवहरति पचति वा ख टञ् वा । आढकीनः आढकिकः आढकमितधान्यस्थापने तदवहारके च पात्रे तत्पाचके सूदादौ त्रि० ठञि स्त्रियां ङीप् इति भेदः ।

आढकजम्बु पु० आढकमिता जाम्बूर्यत्र देशे । स्थूलजम्बुयुक्तदेशे तत्र भवः हद्वात्प्राचाम् ठञ् तस्यापवादकः । आढकजम्बुकः । तत्र भवे त्रि० ।

आढकी स्त्री आढौकते अच् पृषो०गौ० ङीष् । (अरहर) इति ख्याते शमीधान्यभेदे । "आढकी तुवरी रूक्षा मधुरा शीतला लघुः ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित्" भावप्र० फले अस्य पुस्त्वमपि "आढकांश्च मसूरांश्च कोद्रवान् सवणं त्यजेत्" काशी०ख० वैश्वदेवे वर्ज्जने ।

आढ्य त्रि० आ+ध्यै–क पृषो० । १युक्ते, २विशिष्टे ३सम्पन्ने ४धनिनि च । युक्ते धनाढ्यः गुणाढ्यः विनयाढ्यः । सम्पन्नः सम्यद्युक्तः "आढ्यास्तथाऽव्यसनिनः स्वनुरक्ताश्च सर्व्वदा" भा०स०प० ५अ० । "आढ्योऽप्यति इमोधर्म्ममतिक्रामति धर्ममतिक्रामन् पापं करोतीति नीलकण्ठधृता श्रुतिः "धेनुःपञ्चभिराढ्यानाम्" श्रुतिः "आढ्यादिव प्रापणिकादजस्रम्" माघः ।

आढ्यकुलीन पुंस्त्री आढ्यकुले भवः खः । आढ्यकुलभवे ।

आढ्यङ्करण न० अनाढ्यमाढ्यं करोत्यनेन आढ्य+कृ-करणे ख्युन् मुम् उप०स० । अभूताढ्यस्य आढ्यताकरणे ।

आढ्यचर त्रि० भूतपूर्व्वं आढ्यः चरट् । भूतपूर्व्वाढ्ये स्त्रियां ङीप् ।

आढ्यतम त्रि० अतिशयेन आढ्यः तमप् । अतिशयाढ्ये ।

आढ्यपदि अव्य० आढ्यं पदं प्रहरणं यत्र द्विदण्ड्या० इच् इजन्तत्वादव्ययत्वम् । आढ्यपदप्रहरणयुक्ते युद्धे ।

आढ्यम्भवन न० अनाढ्य आढ्योभवत्यनेन आढ्य+भू-करणे ख्युन् मुम् उप०स० । अनाढ्यस्य आढ्यभवनसाधने ।

आढ्यम्भविष्णु त्रि० अनाढ्य आढ्यो भवति आढ्य+भू-खिष्णुच् मुम् उप०स० । अभूतपूर्व्वाढ्ये आढ्यताम् प्राप्ते "आढ्यम्भविष्णुर्यशसा कुमारः" भट्टिः ।

आढ्यम्भावुक त्रि० अनाढ्य आढ्योभवति आढ्य+भू-खुकञ् मुम् उप०स० । अनाढ्ये आढ्यतया भूते ।

आढ्यवात पु० आढ्योवातोयत्र । "कफमेदोवृतो वायुर्यदोरू प्रतिपद्यते । तदाङ्गमर्द्दशैथिल्यरोमहर्षरुजाज्वरैः निद्रया चार्द्दितौ स्तब्धौ शीतलावप्रचेतनौ । गुरूकावस्थिरावूरू न स्वाविव च मन्यते । तमूरुस्तम्भमित्याहुराढ्यवातमथापरे" सुश्रुतोक्तलक्षणे ऊरुस्तम्भरोगे ।

आणक त्रि० अणक एव स्वार्थे अण् । १अधमे । कुत्सिते हट्टः । "आणकं सुरतं नाम दम्पत्योः पार्श्वसंस्थयोः" इत्युक्तलक्षणे २सुरतभेदे न० ।

आणव न० अणोर्भावः पृथ्वादि० वा अण् । अणुत्वे ।

आणवीन त्रि० अणुधान्यानां शर्षपादीनां भवनं क्षेत्रम् वा खञ् । (सुनाडाङ्गा) क्षेत्रभेदे यत्र शर्षपादयुधान्यान्युत्पद्यन्ते तस्मिन् । पक्षे यत् अणव्यमप्यत्र ।

आणि पुंस्त्री० अण–इण् स्त्रियां वा ङीष् । रथचक्राग्रमध्ये १कीलके, २कोटौ ३सीम्नि च । "मयोभुवा सरथा यातमर्वाग्गन्तं निधिं धुरमाणिर्न नाभिम्" ऋ० ४, ४२, ८ । "आणिं न रथ्यममृताधितस्थुः" ऋ० १, ३५, ६, सुश्रुतोक्ते मर्म्मस्थानभेदे, अत ऊर्द्ध्वं प्रत्येकशोमर्म्मस्थानं व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य । "जानुन ऊर्द्धमुभयतस्त्र्यङ्गुलमाणिर्नाम तत्रशोफाभिवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च" उक्तम् ।

आणीवेय पुंस्त्री० अणिरस्त्यस्य वा दीर्घः अणीवः ऋषिभेदः तस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक् । अणीवर्षेरपत्ये ।

आण्ड त्रि० अण्डे भवः अण् । १अण्डसम्भवे पक्षिप्रभृतौ स्त्रियां ङीप् वेदे तु क्वचित् टाप् । "आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भम्" ऋ० १, ६८, ७, २अण्डजाते हिरण्यगर्भे पु० "तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः" इति मनूक्तेस्तस्याण्डजातत्वात् तथात्वम् । "विराड्वष्टेमावावाण्डौ स्वराट् च" शत०ब्रा० । अण्डमेव स्वार्थे अण् । ३मुष्कद्वये स्वार्थिकप्रत्ययस्य क्वचित् लिङ्गवचनातिक्रमस्येष्टत्वात् पु० "यस्य ह्याण्डौ भवतः रेतः सिञ्चति" शत०ब्रा० । "आनन्दमन्दावाण्डौ मे" यजु० २०, ६, "आण्डौ वृषणौ" वेददी० । "अण्डं वृषणोऽस्त्यस्य अण् । ४वृषणयुक्ते "आण्डौ वै रेतःसिचौ" शत०ब्रा० । अण्डेन निर्वृत्तः अण् । अण्डनिर्वृत्ते ५कपालरूपे द्युलोके भूलोके च । "तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम्

स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्द्विधा । ताभ्यां स शकलाभ्याञ्च दिवं भूमिञ्च निर्ममे इति" मनुनाऽण्डशकलाभ्यां तयोरुत्पत्तिप्रतिपादनात्तयोस्तथात्वम् ।

आण्डज पु० अण्डात् जायते जन—ड स्वार्थे अण् । १अण्डजे पक्षिसर्पादौ । २तच्छरीरे न० "तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव वीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्" इति छा०उ० । "तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनिर्देशात् तु तेजःप्रभृतीनाम् । तस्मात्तेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्थावरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि वीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । अण्डजमण्डाज्जातम् अण्डजमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां वीजम् सर्पः सर्पाणां वीजम् । तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां वीजमित्यर्थः ॥ नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव वीजमिति युक्तं कथमाण्डजं वीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्त्रा श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रा श्रुतिर्यत आहाण्डजाद्येव वीजं नाण्डादीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसन्तत्यभावो नाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव वीजान्यण्डजादीनाम्" भा० ।

आण्डायन त्रि० अण्डेन निर्वृत्तः पक्षा० फक् । अण्डनिर्वृत्ते त्रि० । [खडोर इत्येव साधुरित्यन्ये ।

आण्डीर पु० आण्डमस्त्यस्य ईरच् । वृषणयुक्ते इत्यपरे अ-

आण्डीवत पु० राजभेदे । तेन निर्वृत्तम् कण्वा० फिञ् । आण्डीवतायनिः तन्निर्वृत्ते त्रि० ।

आत् अव्य० अत—विण् । १अनन्तरमित्यर्थे । "आदस्य वातो अनुवाति शोचिः" ऋ० १,१४८,४ २अपिचेत्यर्थे "विश्वकर्मा विमना आद्विहायाधाता विधाता परमोत सन्दृक्" यजु० १७,२६, "आत् अपि च" वेददी० आ+स्वरूपे तकार । ३आकाररूपे वर्णे पु० "आतश्चोपसर्गे कः" पाणिनिसूत्रम् ।

आत त्रि० आ+अत् अच् । सततगते प्रसृते । "पक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः" यजु० २९,५, "आतैः प्रसृतैः" वेददी०

आतक त्रि० अत+ण्वुल् । १सततगन्तरि २सर्पभेदे पु० "बाहुकस्याजघन्यश्च धूर्त्तकः प्रातरातकौ । कौरव्यकुलजास्त्वेते प्रयाता हव्यवाहनम्" भा० आ० ५७ अ० ।

आतङ्क पु० आ+तकि—घञ् । १रोगे, "दीर्घतीव्रामयग्रस्तं ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निरातङ्कं कृत्वा वा ब्रह्महा शुचिः" या० २सन्तापे, "प्रश्नेन च विजानीयात् देशं कालं जातिसात्म्यमातङ्कं समुत्पत्तिं वेदनासमुच्छ्रायम्" इत्यादि सुश्रुतः । ३सन्देहे, ४मुरजशब्दे, ५भये च । "पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः" रघुः ।

आतञ्चन न० आ+तनूच—ल्युट् । १वेगे, २प्रापणे, ३आप्यायने दुग्धादौ दध्यादिभावापादनाय४अम्लद्रव्यप्रक्षेपे,(दम्बल देओया)५निक्षेपे, ६उपद्रवे, ७द्रवद्रव्यप्रक्षेपेण कठिनद्रव्यस्य चूर्णने गलितस्वर्णादेर्द्रव्यान्तरयोगेण ८जारणे च । करणे ल्युट् । ९दधिसाधन द्रव्ये(दम्बल) । गोभ्योहिदशविधाः दुग्धादय उत्पद्यन्ते यथोक्तं श्रुतौ "प्रतिधुक् तस्मै श्रृतं तस्मै शरस्तस्मै दधि तस्मै मस्तु तस्मा आतञ्चनं तस्मै नवनीतं तस्मै घृतं तस्मा आमिक्षा तस्मै वाजिनम्" शत०ब्रा० । तत्र प्रतिधुक् सद्योदुग्धम् १श्रृतं पक्वं पयः२ । शरः पक्वक्षीरस्योपरि सारभूतम्३ । घनीभूतं वस्तु दधि४ । दधिभवं सारभूतमुदकं मस्तु ५, । नवनीतघृते ६,७, प्रसिद्धे आतञ्चनं दधिभावकारणम् ८ । आमिक्षा तप्ते पयसि दध्यानयने सति यत् घनीभूतं वस्तु जायते सामिक्षा९ । द्रवात्मकं वाजिनम्१०" सा० "यत्पूर्व्वेद्युर्दुग्धं हविरातञ्चनं तत्कुर्वीत कात्या० । [स संसदा" रघुः ।

आतत त्रि० आ+तन—क्त । विस्तृते "आततज्यमकरोत्

आततायिन् त्रि० आततेन विस्तीर्णेन शस्त्रादिना अयितुं शीलमस्य अय—णिनि । बधोद्यते । विषयभेदेन आततायिबधे दोषादोषौ" प्रा०वि०उक्तौ यथा वृह० "नाततायिवधे हन्ता किल्बिषं प्राप्नुयात् क्वचित् । विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराप्नुयात्" । किल्बिषाभावःप्रायश्चित्तनिषेधार्थः अपराधाभावो दण्डनिषेधार्थः । यतः "सर्वत आत्मानं गोपायीतेति" श्रुतिमूलमिदम् अतः पलायनादिनापि रक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम् । कात्यायनः । "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" जिघांसी सन् हन्यादित्यर्थः । देवलः । "उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भ्रूणमप्याततायिनम् । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेत्" । भ्रूणोब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् । मनुविष्णू । "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" एवकारोनियमार्थः । तथा "नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति" । यस्माद्धन्तृमन्युर्हन्यमानमन्युं नाशयति न पुनः पुरुषोहन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः । आततायिन-

माह वशिष्ठः। "अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः"। विष्णुकात्यायनौ। उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा। आथर्व्वणेन हन्तारं पिशुनञ्चैव राजसु। भार्य्यातिक्रमिणञ्चैव विद्यात्सप्तातताथिनः। यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्म्मार्थहारकान्"। विशेषमाह कात्यायनः। "अनाचारितपूर्व्वोयस्त्वपराधे प्रवर्त्तते। प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता"। अनाचारितोऽनपकृतः। तेन पूर्व्वकृतापकारस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता। तेन प्रत्युपकारकवधे दोषएव। ननु आततायिनोरपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः। "नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्"। तथा भविष्ये। "घातकानपि गोविप्रान्न हन्याद्वै कदाचनेति"। अतः पूर्व्ववचनविरोधः। सत्यम्। अत्र व्यवस्थामाह कात्यायनः। "आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः। वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे हीने वधोमतः"। जन्मपदेन जातिः कुलञ्चोच्यते। तेन हन्त्रपेक्षया तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टोनाततायी वध्यस्तदन्योवध्यएव। अतएव भगवद्गीतायामाह। "पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिन" इति। एतान् भीष्मादीन् अत्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः। एवंभूताततायिनश्चाहनने फलमप्याह वृहस्पतिः। "आततायिनमुत्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम्। योन हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्"। यद्यपि "गुरुम्बाबहुश्रुतं हन्यादिति"। श्रूयते। तथापि गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्याप्युत्कर्षसम्भवः। एवं बहुश्रुतादावपि। एवमधमवर्णस्योत्तमवर्णो न वध्यः। पूर्व्वकृतापकारविषयं वा सुमन्तुवचनम्। गौराततायपि न वध्यः। "नखिनां शृङ्गिणाञ्चैव दंष्ट्रिणाञ्चाततायिनाम्। हस्त्यश्वानान्तथान्येषां वधे हन्ता न दोषभागिति" कात्यायनवचनं गोव्यतिरिक्तशृङ्गिविषयम्। विशेषमाह कात्यायनः। उद्यतानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते। निवृत्तस्तु यदारम्भाद्ग्रहणं न वधःस्मृतः" इत्यन्तेन। तत्रत्यश्रूणपदार्थमाह देवलः "अनूचानो गुणोपेतो यज्ञस्वाध्यायवान्वितः। श्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः"। मिताक्षरायामपि "गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्। आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्। नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन। प्रकाशं वा प्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति"। तथा "आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं रणे। जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" इत्याद्यर्थशास्त्रम्॥ "इयं विशुद्धिरुदिता प्रमाप्याकामतोद्विजम्। कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते" इत्यादि धर्म्मशास्त्रमनयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम्। अनयोरेकविषयत्वासम्भवेन विरोधाभावान्न बलाबलचिन्ता अवतरति। तथा हि "शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यन्धर्मोयत्रोपरुध्यते" इत्युपक्रम्य "आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे। स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण घ्नन्न दुष्यती"त्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां च रक्षणे युद्धे च स्त्रीब्राह्मणहिंसायाञ्च आततायिनमकूटशस्त्रेण घ्नन् न दण्डभागित्युक्ता तस्यार्थवादार्थमिदमुच्यते। "गुरुं वा बालवृद्धौ वेत्यादि"। गुर्व्वादीनत्यन्तावध्यानप्याततायिनोहन्यात् किमतान्यानिति। यान्यच्छ्रवणादपि वेदान्तगमित्यत्रापिशब्दश्रवणाच्च गुर्व्वादीनां वध्यत्वप्रतीतिः "नाततायिवधे दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणवधादिति" सुमन्तुवचनात्। "आचार्य्यं च प्रवक्तारम् पितरं मातरं गुरुम्। न हिंस्याद्ब्राह्मणान् गाश्च सर्व्वांश्चैव तपस्विन" इति मनुवचनाच्च। आचार्य्यादीनामाततायिनां हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवत्तमन्यथा हिंसामात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात्। "नाततायिवधे दोषोहन्तुर्भवति कश्चन" इत्येतदपि ब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयम्। यतः "अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः। क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आततायिनः" तथा "उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरस्तथा। आथर्वणेन हन्ता च पिशुनश्चापि राजनि। भार्य्यातिक्रमकारी च रन्ध्रान्वेषणतत्परः। एवमाद्यान् विजानीयात्सर्व्वानेवाततायिन" इति सामान्येनाततायिनो दर्शिताः। अतश्च ब्राह्मणादय आततायिन आत्मादित्राणार्थं हिंसामभिसन्धिना निवार्य्यमाणाः प्रमादाद्यदि विपद्येरंस्तत्र लघु प्रायश्चित्तं राजदण्डाभावश्चेति"। ब्राह्मणाद्याततायिवधे दोष उक्तः। अतएव भीष्मादीनामाततायिनामपि हननेन "अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमे" इति भारते युधिष्ठिरादीनां महापातकित्वमुक्तम्।

आतनि त्रि॰ आ—तन—इन्। आतानके विस्तारके। "त्वं विधिमुरसि यज्ञमातनिः" ऋ॰ २, १, १०।

आतप् त्रि॰ आतपति आ+तप—क्विप्। तापके "परिव्राजस्तपावद्योद्वयावरन्त आतपः" ऋ॰ ५, ७२, ५। "आतपः आतापिनः" भा॰।

आतप पु॰ आ—तप—घ। १उद्द्योते, २निविडकिरणे दीप्ते च। "आतपः कटुकोरूक्षः स्वेदमूर्च्छातृषा-

मदः । दाहवैवर्ण्यजननोनेत्ररोगप्रकोपनः” सुश्रुतः । “भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि” माघः ।“आतपात्ययसंक्षिप्तनीवाराषु निषादिभिः” रघुः । “तमातपक्लान्तमनातपत्रम्” रघुः ।“शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० । “शीतातपाभिघाताश्च विविधानि भयानि च” मनुः । आतपश्च विरलसंयोगापन्नः सूर्य्यस्य किरणभेदः स एव रौद्रशब्दाभिधेयः प्रकाशस्तु ततोऽपि विरलसंयोगापन्न इति प्रकाशरौद्रयोर्भेदः । अस्य च निविड़तेजस्कत्वादुष्णस्पर्शवत्त्वम् तेन दुःखदायकत्वं मनुनोक्तम् । एवं “आतापतापितभूमौ माधव ! माधव ! मा धावेति” यशोदावाक्येऽपि । २ प्रकाशे “छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति” श्रुतिः ।

आतपत्र न०आतपात् त्रायते त्रै-क । छत्रे । स्वार्थे कन् । आतपत्रकमप्यत्र । “तमातपक्लान्तमनातपत्रम्”। “एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम्” । “पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम्” इति च रघुः । “राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम्” शकु० । “तस्यातपत्रं बिभराम्बभूवे” माघः । “निजातपत्रस्य तलस्थले नलः” नैष० आतपत्रोत्पत्तिर्यथा भार०आनु०प० ६२,६३ अ० । “यदिदं श्राद्धकृत्येषु दीयते भरतर्षभ ! । छत्रञ्चोपानहौ चैव केनैतत् संप्रवर्त्तितम् । कथञ्चैतत् समुत्पन्नं किमर्थञ्चैव दीयते । न केवलं श्राद्धकृत्ये पुण्यकेष्वपि दीयते । बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यमाश्रित्य दीयते । एतद्विस्तरतो ब्रह्मन् ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । भीष्म उवाच । शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम् । यथैतत् प्रथितं लोके यथा चैतत् प्रवर्त्तितम् । यथा चाक्षयतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम् । सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि नराधिप ! । जमदग्नेश्च संवादं सूर्य्यस्य च महात्मनः । पुरा स भगवान्साक्षाद्धनुषाऽक्रीडत प्रभो ! । सन्धाय सन्धाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः । तान् सर्व्वान् रेणुका क्षिप्तांस्तस्येषून् दीप्ततेजसः । आनीय सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ! । अथ तेन स शब्देन ज्यायाश्चैव शरस्य च । प्रहृष्टः सम्प्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् । ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे । स सायकान् द्विजो मुक्त्वा रेणुकामिदमब्रवीत् । गच्छानय विशालाक्षि ! शरानेतान् धनुश्च्युतान् । यावदेतान् पुनः सुभ्रु ! क्षिपामीति जनाधिप ! । सा गच्छन्त्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भाविनी । तस्थौ तस्य हि सन्तप्तं शिरः पादौ तथैव च । स्थित्वा सा तु मुहूर्त्तं वै भर्त्तुः शापभयाच्छुभा । ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा । प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी । सा वै खिन्ना सुचार्व्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती । उपाजगाम भर्त्तारं भयाद्भर्त्तुः प्रवेपती । स तामृषिस्तदा क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम् । रेणुके ! किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः । रेणुकोवाच । शिरस्तावत् प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ! । सूर्य्यतेजोनिरुद्धाऽहं वृक्षच्छायां समाश्रिता । एतस्मात् कारणाद्ब्रह्मंश्चिरायैतत् कृतं मया । एतच्छ्रुत्वा मम विभो ! मा क्रुधस्त्वं तपोधन ! । जमदग्निरुवाच । अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके ! तव दुःखदम् । शरैर्निपातयिष्यामि सूर्य्यमस्त्राग्नितेजसा । भीष्म उवाच । स विस्फार्य्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च शरान् बहून् । अतिष्ठत् सूर्य्यमभितो यतो याति ततोमुखः” । इत्येवं क्रोधेन आत्मानं (सूर्य्यं) पातयितुमिच्छवे जमदग्नये विप्ररूपं धृत्वागत्य तं च परितोष्य तस्मै छत्रमुपानहौ च सूर्य्योददादित्युक्तं ततोऽध्यायान्तरे यथा ।

“एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः । अथ सूर्य्योऽददत्तस्मै छत्रोपानहमाशु वै । सूर्य्य उवाच । महर्षे ! शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् । प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्याञ्च त्राणार्थं चर्म्मपादुके । अद्यप्रभृति चैवेह लोके सम्प्रचरिष्यति । पुण्यकेषु च सर्व्वेषु परमक्षय्यमेव च । भीष्म उवाच । छत्रोपानहमेतत्तु सूर्य्येणैतत् प्रवर्त्तितम् । पुण्यमेतदभिख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ! । तस्मात् प्रयच्छ विप्रेषु छत्रोपानहमुत्तमम् । धर्मस्तेषु महान् भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा । छत्रं हि भरतश्रेष्ठ ! यः प्रदद्याद्द्विजातये । शुभम् शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते” । एतल्लक्षणं छत्रशब्दे वक्ष्यते ।

आतपवत् त्रि० आतपोऽस्त्यत्र मतुप् मस्य वः । आतपयुक्ते “शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः” कुमा० ।

आतपवर्ष्य त्रि०आतपे निमित्ते सति वर्षन्ति बा०कर्त्तरि यत् । वृष्टिजले “अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्यातपवर्ष्याः” कात्या० १५,४,५, अन्तरिक्षात् ग्रहीतव्या आतपवर्षणाः या आतपे वर्षन्ति ताः । अन्तरिक्षात् प्रतिगृह्य भूमिपतनात् प्रागेवाकाशात् पतन्तीरादाय ग्रहीतव्या” कर्क० । अतएव वृष्टिजलस्यातपनिमित्तत्वात् नैमित्तिकत्वाभिप्रायेण तासां यज्ञकाले ग्रहणासम्भवेन पूर्व्वं संग्राह्यतोक्ता “यूपमुखरेण नैमित्तिकयसम्भवात्” कात्या० १५,४२

"या आपोनिमित्तेन प्राप्यन्ते ता नैमित्तिक्यः यथा गोरुवग्राः आतपवर्ष्यास्तासामस्मिन् काले ग्रहणासम्भवात् अतः पूर्व्वं गृहीत्वा यूपस्तरेण पुनर्ग्रहणमिति" कर्कः। अतएव श्रुत्या वृष्टेरातपनिमित्तत्वमुक्तम् "तस्माद्यत्र क्वचित् शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापोजायन्ते" इति छा० उ० पुरुषदेहस्य सन्ताप स्वेदयोरातपनिमित्तत्वात् वृष्टेरातपहेतुकत्वम्। व्यक्तमाह यादवः "तासां शतानि चत्वारि रश्मीनां वृष्टिसर्ज्जने चतुः शतं वृष्टिवाहाः सर्व्वास्ता अमृताः स्त्रियः" इति सूर्य्यरश्मीनां मध्ये चतुःशतस्य वृष्टिसर्ज्जकत्वेन वृष्टेरातपनिमित्तकत्वमत्र व्यक्तमेव।

आतपवारण न० आतपं वारयति वृ–णिच् ल्यु। छत्रे। "नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम्" "अनुद्दितान्यसितातपवारणम्" इति च रघुः।

आतपात्यय पु० ६त०। रौद्रापगमे सूर्य्यकिरणविगमे। "आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः" रघुः।

आतपाभाव ६त० पु० आतपस्याभावरूपायाम् छायायाम्।

आतपीय त्रि० आतपस्य सन्निकृष्टदेशादि उत्करा० छ। आतपसन्निकृष्टदेशादौ।

आतपोदक न० आतपे लक्ष्यमाणमुदकम् शा०त०। सूर्य्यमरीचौ-लक्ष्यमाणे उदके मृगतृष्णिकायाम्।

आतमाम् अव्य० आ+तमप् आमु। अतिशयाभिमुख्ये अत्यन्तसमन्ताद्भावे च "महोदेवं कथमातमाऽख्यायत आत्मा हि महदुक्थम्" शत०ब्रा०।

आतर पु० आतरत्यनेन आ+तॄ–अप्। नद्यादेःतरणार्थं देये शुल्के "आतरशाघवहेतोर्मुरहर! तरणिं तवावलम्बे" इत्युद्भटः। द्रव्यभेदे आतरमानमुक्तं मनुना "पणं यानन्तरे दाप्यम्पुरुषोऽर्द्धपणान्तरे। पादम्पशुश्च योषिच्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान्। भाण्डपूर्णानि यानानि तार्य्यं दाप्यानि सारतः। रिक्तभाण्डानि यत् किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः"

आतर्पण न० आ+तृप–ल्युट्। १तृप्तौ। णिच्–ल्युट्। २प्रीणने ३मङ्गल्यालेपने। कर्त्तरि ल्युट्। ४तृप्तिकारके त्रि०।

आतव पु० आ+तु–अप्। १हिंसने कर्त्तरि अच्। २हिंसके त्रि० ३राजभेदे पु० तस्यापत्यम् अश्वा०फक्। आतवायनः तदपत्ये पुंस्त्री०।

आता स्त्री आभिमुख्येन अत्यते गम्यते प्राणिभिः आ+अत–कर्मणि घञ्। दिशि निरु०। "प्रये द्विवादिव अश्नआताः" ऋ०१,४३,६।

आतान पु० आतन्यते आ+तन–घञ्। १आभिमुख्येन विस्तारे २दीर्घविस्तारे पटादिवयनार्थं दीर्घविस्तारे (टाना देओया) "यथा लूता आतानवितानाभ्यां जालं विस्तारयतीति" वेदान्तप्र० कर्म्मणि घञ्। ३विस्तार्य्ये ४क्रियमाणे च "एष एव निश्च एकाह्नातानः" शत०ब्रा०।

आतानक त्रि० आ+तन–ण्वुल्। विस्तारके।

आतापि पु० आ+तप इण्। असुरभेदे स चागस्त्येन भक्षितः "आतापिर्भक्षितोयेन वातापिश्च महासुरः। समुद्रःशोषितोयेन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु" मन्त्रलिङ्गादवगम्यते।

आतापिन् पु० आतपति आ+तप–णिनि। (चिल) पक्षिभेदे क्षीरस्वामी।

आतायिन् पु० आ+ताय–णिनि। (चिल्) इति ख्याते पक्षिभेदे।

आतार पु० आतीर्य्यतेऽनेन आ+तॄ बा० घञ्। नावातरणार्थं देये शुल्के।

आताली अव्य० आ+तल बा० इण्। विधुरस्याकुलीकरणे अर्थ्या० "आतालीकृत्य विधुरमाकुलीकृत्येत्यर्थः" गणरत्नम्।

आति पु० अत–इण्। शरारिपक्षिणि। "सुपर्णः पार्ज्जन्य आतिर्वाहसो" यजु० २४,३४। "ता आतयोन तन्वः शुम्भतः स्वा" ऋ० १०,९५। २सततगन्तरि त्रि०।

आतिथिग्व पु० अतिथिमभिगच्छति गम ड्व अतिथिग्वोदिवोदासोराजा तस्यापत्यम् अण्। दिवोदासराजपुत्रे। "पराहन्नतिथिग्वाय शस्यं करिष्यन्" ऋ०६,२६,३ "अतिथिग्वाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय" भाष्योक्तेः दिवोदास एव ऋग्वेदेऽतिथिग्वत्वेन प्रसिद्धः "सुरथां आतिथिग्वे स्वभीशूं राक्षे" "षड्श्वां आतिथिग्व इन्द्रोते वधूमतः" ऋ० ८,६८,१६,१७। "आतिथिग्व एतनामकराजस्य पुत्रः तस्मै" भा०।

आतिथेय न० आतिथये इदं ढक्। १अतिथिनिमित्तके भोजनादौ। "आतिथेयमनिवारितातिथिः" माघः "दैवपित्र्यातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु" मनुः। तत्र साधु ढञ्। २अतिथिसपर्य्यायां कुशले त्रि०। "प्रययावातिथेयेषु वसन्नृषिकुलेषु सः" रघुः। "शय्योत्थायं मृगान् विध्यन्नातिथेयो विचक्रमे" भट्टिः "प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः" रघुः। स्त्रियां ङीप्। "तमातिथेयी बहुमानपूर्व्वया" कुमा०

आतिथ्य न० अतिथेरिदं ञ्य। १अतिथिपरिचर्य्यायाम्। "तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम्" रघुः "कुशपतन तस्य यथोचितमातिथ्यं विधाय" हितो०। क्लीबमपि "आतिथ्याया? प्राक्षमायणीयम्" शत०ब्रा०। आश्रम

अतिथिपरिचर्य्याप्रकारस्य परिशिष्टखण्डे वक्ष्यते । स्वार्थे ष्यञ् । २अतिथौ हेम० ।

आतिदेशिक त्रि० अतिदेशादागतः ठक् । अतिदेशप्राप्ते । यथा प्रकृतिधर्मस्य विकृतौ आतिदेशिकत्वम् । "आतिदेशिकमनित्यम्" इति व्या० परिभाषा ।

आतियात्रिक त्रि० अतियात्रायां नियुक्तः ठक् । आतिवाहिकदेवे विवरणमातिवाहिकशब्दे ।

आतिरेक्य न० अरिच्यते कर्मणि घञ् तस्य भावः ष्यञ् । अतिरेके वृद्धौ स्वपरिमाणातिरेके ।

आतिवाहिक त्रि० अतिवाहे इहलोकात् परलोकप्रापणे नियुक्तः ठक् । एतल्लोकात् परलोकप्रापणे ईश्वरनियुक्ते अर्चिराद्यभिमानिदेवगणे धूमाद्यभिमानिदेवगणे च । "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० सू० । अतिवाहने नियुक्ताश्च द्विविधाः दक्षिणमार्गे उत्तरमार्गे च तत्र कर्मिणां दक्षिणमार्गेण ज्ञानिनाञ्चोत्तरमार्गेण गमनात् तत्र नयनाय ईश्वरनियुक्ता धूमादयः अर्चिरादयश्च ते च छा० उ० दर्शिता यथा ।

"अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" । "इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म्म, पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि, यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परिचरणं परित्राणाद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्ज्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामाभिमुख्येन सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीमपरपक्षात् यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिण्यो हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्म्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गो ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्तैः प्राप्यः चन्द्रमाः य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्म्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते ननु अनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्म्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीड़न्ते । शरीरञ्च तेषां तदुपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं "पुरस्ताच्छ्रद्धा शब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवन्तीति" । ता आपः कर्म्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । इति" भा० पितृयानःपन्था दर्शितः देवयानस्तु ।

"अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्व्वन्ति यदि च नार्च्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्च्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमापूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते नावर्त्तन्ते" "अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवास्मादेवंविदि शव्यं शवकर्म्म ऋते कुर्व्वन्ति यदि च न कुर्व्वन्ति ऋत्विजः, सर्व्वथाप्येवंवित्तेन शवकर्म्मणा अकृतेनापि न प्रतिबद्धो ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन शवकर्म्मणाऽस्य कश्चनाभ्यधिको लोकः "न कर्म्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति" श्रुत्यन्तरात् । शवकर्म्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां स्तौति, न पुनः शवकर्म्म एवंविदो न कर्त्तव्यमिति । अक्रियमाणे हि शवकर्म्मणि कर्म्मणां फलारम्भे प्रतिबन्धः कश्चिदनुमीयते अन्यत्र । यत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म्म स्याद्वा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमक्षिस्थं संयद्वामनीत्वेनोपासते प्राणसहितामग्निविद्यां, तेषामन्यत्कर्म्म भवतु मा वा भूत्

सर्व्वथापि तेऽर्च्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्च्चिरभिमानिनीं देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। अर्च्चिषोऽर्च्चिर्देवताया अहरहरभिमानिनीं देवतामह्न आपूर्य्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतामापूर्य्यमाणपक्षात् षण्मासानुदङ्ङुत्तरां दिशमेति सविता तान्मासानुत्तरायणदेवतां, तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरदेवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्तत्स्थांस्तान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादेत्यामानवो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽमानवः स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति गन्तृगन्तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः। तस्मात ब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः। "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि वक्तुं न्याय्यम्। सर्व्वभेदनिरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति। न चादिष्टो मार्गो गमनायोपतिष्ठते। "स एनमविदितो न भुनक्तीति" श्रुत्यन्तरात्। एष देवपथो देवैरर्च्चिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतैरुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते। ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः। एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो ब्रह्म इमं मानवं मनुसम्बन्धिनं मनोः सृष्टिलक्षणमावर्त्तं नावर्त्तन्ते। आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रबन्धचक्रारूढा घटीयन्त्रवत् पुनः पुनरित्यावर्त्तस्तं न प्रतिपद्यन्ते। नावर्त्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिसमाप्तिदर्शनार्था" भा०।

यथा चैषामातिवाहिकत्वं तथा निरूपितम् शा० सू०भा०। "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" सू०। "तेष्वेवार्च्चिरादिषु संशयः किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोगभूमयोऽथ वा नेतारो गन्तॄणामिति। तत्र मार्गलक्षणभूता अर्च्चिरादय इति तावत् प्राप्तं तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य। यथा हि कश्चिल्लोको ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते गच्छेतस्त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्स्यसीति। एवमिहाप्यर्च्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणपक्षमित्याह। अथ वा भोगभूमय एता इति प्राप्तम्। तथा हि लोकशब्देनाग्न्यादीननुक्रामति अग्निलोकमागच्छतीत्यादि। लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति च। तथा च ब्राह्मणम् 'अहोरात्रेषु लोकेषु सज्यन्त" इत्यादि। तस्मान्नातिवाहिका अर्च्चिरादयः। अचेतनत्वादपि तेषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः। चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषाः दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति। कुतः तल्लिङ्गात्। तथा हि चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्म गमयतीति सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति। यावद्वचनं वाचनिकमिति न्यायात्। तद्वचनं तद्विषये एवोपक्षीणमिति चेन्न प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिमात्रपरत्वाद्विशेषणस्य। यद्यर्च्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति। ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात्। नैष दोषः। उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः। एतावदर्च्चिरादिमार्गगास्ते देहवियोगात् सम्पिण्डितकरणग्रामा इत्यस्वतन्त्राः। अर्च्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्यमित्यतोऽर्च्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते। लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः सम्पिण्डितकरणग्रामाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति। अनवस्थितत्वादप्यर्च्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः। न हि रात्रौ प्रेतस्याहःस्वरूपाभिसम्भव उपपद्यते। न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्तमनन्तरम्। ध्रुवत्वात्तु देवतात्मनां नायं दोषो भवति। अर्च्चिरादिशब्दता चैषामर्च्चिराद्यभिमानादुपपद्यते। अर्च्चिषोऽहरित्यादिनिर्देशस्त्वातिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते। अर्च्चिषा हेतुनाऽहरभिसम्भवन्ति अह्ना हेतुनापूर्य्यमाणं पक्षमिति। तथा च लोके प्रसिद्धेष्वप्यातिवाहिकेष्वेवंजातीयक उपदेशो दृश्यते गच्छ त्वमितो बलवर्म्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति। अपि चोपक्रमे तेऽर्च्चिषमभिसम्भवन्तीति सम्बन्धमात्रमुक्तं न सम्बन्धविशेषः कश्चित्। उपसंहारे तु "स एतान् ब्रह्म गमयतीति" सम्बन्धविशेषोऽतिवाह्यातिवाहकत्वलक्षण उक्तः तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्द्धार्य्यते। सम्पिण्डितकरणग्रामत्वादेव च गन्तॄणां न तत्र भोगसम्भवः। लोकशब्दस्तु अनुपभुञ्जानेष्वपि गन्तृषु गमयितुं शक्यते अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात्। अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते वायुस्वामिकं लोकं प्राप्तो वायुनेति योजयितव्यम्। कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्सम्भवः विद्युतो ह्यधि वरुणादय उपक्षिप्ताः। विद्युतश्चानन्तरमा ब्रह्मप्राप्तेरमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमित्यत उत्तरं पठति। "वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः"। ततो विद्युदभिसम्भवादूर्द्धं विद्युदनन्तरवर्त्तिनैवामानवेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यवगन्तव्यम्। तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानवः स एतान् ब्रह्मलोकं गमयतीति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः। वरुणादयस्तु

तस्यैवाप्रतिबन्धकरणेन 'शास्त्रचर्य्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहकादित्यवगन्तव्यम् । तस्मात् सूक्ष्मातिवाहिकादेव तात्मानोऽर्चिराद्य इति" शाङ्करभाष्यम् ।

आतिवाहिक आतिवाहे अतिवाहकाले इतोलोकान्तरगतिकाले भवः ठञ् । मनुष्याणां मृत्युकालभवे १ देहभेदे पु० शरीरविशेषणत्वे न० । "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् । ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्" । विष्णुध० । त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि ऊर्द्ध्वं गच्छन्ति गुरुत्वाभावात् पृथिवीजले तु गुरुत्वादधोगच्छत इत्यभिप्रायः तत्क्षणात् मृत्युक्षणं प्राप्येत्यर्थः "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव । केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" । इति च तत्रैवोक्तम् । पञ्चभूतानामूर्द्ध्वाधोगतिश्च स्थूलभूतविषया सूक्ष्माणान्तु लिङ्गशरीराश्रयतया सर्व्वजीवानां देहान्तरप्राप्तौ तद्देहारम्भसाधनतया सहैव गमनम् यथाह "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" शा० सू० व्याख्यातमिदं शङ्कराचार्य्येण "जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्कोऽविद्याकर्म्मपूर्व्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्व्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतदवगतम् अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्तीत्येवमादेरन्यन्नवतरं रूपं कुरुते इत्येवमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात् धर्म्माधर्म्मफलोपभोगसम्भवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसंपरिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् संपरिष्वक्त इति चिन्त्यते किं तावत् प्राप्तं असंपरिष्वक्त इति । कुतः करणोपादानवत् भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानः" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं संकीर्त्तयति वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्त्तनात् । नैवं भूतमात्रोपादानसंकीर्त्तनमस्ति सुलभाश्च सर्व्वत्र भूतमात्रा यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्तीति ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम् । तस्मादसंपरिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्य्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त" इति । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहात् देहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो गच्छतीत्यवगन्तव्यं कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्ज्जन्यपृथिवीपुरुषयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चाहुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति" । तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहतीति गम्यते । नन्वन्या श्रुतिर्जलौकावत् पूर्व्वं देहं न मुञ्चति यावद्देहान्तरं न क्रामतीति दर्शयति तद्यथा तृणजलायुकेति तत्राप्यप्परिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्म्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावाय दीर्घीभावमात्रं जलौकयोपमीयत इत्यविरोधः । एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्म्मवशाद्वृत्तिलाभस्तत्र भवति केवलस्यैव वात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति । इन्द्रियाणि तु देहवदभिनवान्येव तत्र तत्र भोगस्थान उत्पद्यन्ते, मनएव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते जीवएव वा उत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुकइव वृक्षाद्वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः, ताः सर्व्वा एवानादर्त्तव्याः श्रुतिविरोधात् । नन्दाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः संपरिष्वक्तो रंहति इति प्राप्नोति अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् तत्र कथ सामान्येन प्रतिज्ञायते सर्व्वैरेव भूतसूक्ष्मैः संपरिष्वक्तो रंहतीत्यत उत्तरं पठति । "त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्" सू० । "तुशब्देन चोदितामाशङ्कामुच्छिनत्ति त्र्यात्मिका ह्यापः त्रिवृत्करणश्रुतेः तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयमवश्याभ्युपगन्तव्यं भवति त्र्यात्मकश्च देहः त्रयाणामपि तेजोबन्नानां तस्मिन् कार्य्योपलब्धेः पुनश्च त्र्यात्मकः त्रिधातुकत्वात् त्रिभिर्वातपित्तश्लेष्मभिर्व्याप्तत्वात् न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिरारब्धुं शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् "आपः पुरुषवचस इति" प्रश्नप्रतिवचनयोरप्शब्दो न कैवल्यापेक्षः सर्व्वदेहेषु हि रसलोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते । ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहेषूपलक्ष्यते नैष दोषः इतरापेक्षयापां बाहुल्यं भविष्यति दृश्यते च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म्म च निमित्तं कारणं देहान्तरारम्भे कर्म्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रवद्रव्यव्यपाश्रयाणि कर्म्मसमवायिन्यश्चापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्म्मभिर्द्युलोकाख्येऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति तस्मादप्यपां बाहुल्यप्रसिद्धिः । बाहुल्याच्चाप्शब्देन सर्व्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति निरवद्यम् । "प्राणगतेश्च" सू० "प्राणानाञ्च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्व्वे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यादि" श्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिर्नाश्रयमन्तरेण सम्भवतीत्यतः प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरोपसृष्टानां गतिरवगम्यते । न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा जीवतोऽदर्शनात्"

भा०। मनुरपि "यदाणुमात्रिको भूत्वा वीजं स्थास्नु चरिष्णु च। समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति" सूक्ष्मभूतैः संसृष्टस्यैव गतिमाह। अत्र अणुपदं पुर्य्यष्टकोपलक्षणम्। "भूतेन्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मवायवः। अविद्या चाष्टकं प्रोक्तं पुर्य्यष्टकमिदं पुनः" सनन्दोक्तेः 'पुर्य्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन स युज्यते। तेन बद्धस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन वै" ब्रह्मपु० उक्तेश्च संसृतिकाले पुर्य्यष्टकस्य परलोकगामित्वसिद्धेः। आतिवाहिकशरीरसत्त्वेऽन्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणम् तत्स्वरूपञ्चोक्तं सांख्यसूत्रभाष्यादौ। "तद्बीजात् संसृतिः" सू०। तस्य शरीरस्य वीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् सूक्ष्माद्धेतोः पुरुषस्य संसृतिर्गतागते भवतः कूटस्थस्य विभुतया स्वतो गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः त्रयोविंशतितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुषस्तेनैवोपाधिना पूर्व्वकृतकर्मभोगार्थं देहाद्देहं संसरति। "मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम्। वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम्" इत्यादिस्मृतिभिः पूर्वसर्गीयकरणैरेवोत्तरसर्गान्तरेषूपभोगसिद्धेः। अतएव ब्रह्मसूत्रम् 'तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्त इति"। संसृतेरवधिमप्याह। "आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम्" सू०। "ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्य्यन्तमेव प्रवर्त्तनं संसृतिरावश्यकी विवेकोत्तरं च न सा तत्र हेतुमाह। "उपभोगादितरस्य" सू०। इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः। देहसत्त्वेऽपि संसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह। "सम्प्रति परिष्वक्तो द्वाभ्याम्" सू०। सम्प्रति संसृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वैः परिष्वक्तो भवतीत्यर्थः। तदेतत्कारिकयोक्तम्। "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्"। इति। भावा धर्माधर्मवासनादयः। अतः परं शरीरद्वयं विभिद्य वक्तुमुपक्रमते। "मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा" सू०। स्थूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येनायोनिजस्यापि स्थूलशरीरस्य सत्त्वात् इतरच्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापितृजं सर्गादावुत्पन्नत्वादित्यर्थः। तदुक्तं कारिकया। "पूर्व्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तम्। संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" इति नियतं नित्यं द्विपरार्द्धस्थायि गौणनित्यं प्रतिशरीरं लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात्। प्रलये तु तन्नाशः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते। गतिकाले भोगाभाववचनं स्थूलशरीराभिप्रायेण। कदाचित्तु वायवीयशरीरप्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति। अतो यममार्गे दुःखभोगवाक्यान्युपपद्यन्ते। स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकं पुरुषस्य द्वन्द्वयोगस्तदवधारयति। "पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य" सू०। पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं सुखदुःखकार्यकत्वं कुत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाख्यभोगात् न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य मृतशरीरे सुखदुःखाद्यभावस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः। उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह। "सप्तदशैकं लिङ्गम्" सू०। सूक्ष्मशरीरमप्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः। एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश। अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः। चतुर्थसूत्रे वक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्तदशलिङ्गं मन्तव्यं न तु सप्तदश एकं चेत्यष्टादशपरतया व्याख्येयम्। उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपादनीयतयात्र लिङ्गैकत्वे एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणात्। "कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते। स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः" इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेश्च सप्तदशावयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः। राशिशब्देन स्थूलदेहवल्लिङ्गदेहस्यावयवित्वं निरास्तम्। अवयविरूपेण द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात्। स्थूलदेहस्य सावयवित्वमेकतादिप्रत्ययानुरोधेन कल्प्यत इति। अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः। प्राणश्चान्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदः। अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं स्वयं वक्ष्यति "लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य्यः" इति सूत्रेण। अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम्। तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पश्चात् स्फुटीभविष्यति। "चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति" तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृतमिति। ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः स्युस्तत्राह। "व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात्" सू० यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य पश्चाद्व्यक्तिभेदो व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति। यथेदानीमेकस्य पितृलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्गदेहरूपेण। तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति। जीवान्तराणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः। अत्र विशेषवचनात् समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवतीत्यायातम्। अयं

च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः । यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् । "तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् । सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे" इति षण्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्ममात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम् । "तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्य्यैस्तैः करणैः सह । क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः" । इति नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं शरीरत्वव्यवहारस्तत्राह ।"तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः" सू०। तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्याश्रये षाट्कौशिके देहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठानशब्दोक्तस्य देहस्य वादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्य्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मपञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम् । यत् तु "आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः । सर्व्वासां भूतजातानां ब्रह्मणस्त्वेक एव किम्" इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तल्लिङ्गशरीराधिष्ठानशरीरयोरन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति । ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह ।"न स्वातन्त्र्यात् तदृते छायावच्चित्रवच्च"सू०। "तल्लिङ्गशरीरं तदृतेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्यान्न तिष्ठति । यथा छाया निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्रमित्यर्थः तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमने लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायामुक्तम् । "सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" इति । अत्र तन्मात्रकार्य्यं मातापितृजशरीरापेक्षया सूक्ष्मं यद्भूतपञ्चकं यावल्लिङ्गस्थायि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीरमिति लब्धं कारिकान्तरेण । "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" । इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः, स्थूलाशान्तरभेदैरिति यावत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूलभूतानां लिङ्गशरीराद्भेदावगमेन "पूर्व्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादि सूक्ष्मपर्य्यन्तम्" । इत्यादिपूर्व्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्य्यन्तस्य लिङ्गत्वं नार्थः किन्तु महदादिरूपं यल्लिङ्गं तत् स्वाधारसूक्ष्मपर्य्यन्तं संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः कियन्त इति कथमवधार्य्यमिति चेत् । "वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्म्माविद्ये तथैव च । दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्य्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्म्माणामपि वासनाकर्म्माविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा । दशेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्म्मेन्द्रियभेदेन पुरीद्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्गशरीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्य्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति । ननु मूर्त्तद्रव्यतया वाय्वादेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्गेनाधारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्र सङ्गकल्पनमिति तत्राह । "मूर्त्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात् तरणिवत्" सू० मूर्त्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादसङ्गतयावस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूर्य्यस्येव सङ्घातसङ्गानुमानादित्यर्थः । सूर्य्यादीनि सर्व्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशमयमतो भूतसङ्गतमिति । लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति । "अणुपरिमाणं तत्कृतिश्रुतेः" सू० तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवस्योक्तत्वात् । कुतः कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः । "विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्म्माणि तनुतेऽपि च"इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्गस्याखिलकर्म्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य च गतिश्रुतिः "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानूत्क्रामतीति" सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात् यथा संसरति चेत्यर्थः । परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह । "तदन्नमयत्वश्रुतेश्च" सू० तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति । विभुत्वे सति नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिः"अन्नमयं हि सौम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिः" । यद्यपि मन आदीनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसंसृष्टसजातीयांशपूरणादन्नमयत्वादिव्यवहारो बोध्यः । अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसञ्चार इत्याशङ्कायामाह । "पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः" सू० यथा राज्ञः सूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः" प्र०भाष्यम् सूक्ष्मदेहसत्त्वे प्रमाणं सांख्यतत्त्वकौमुद्यामित्थं दर्शितम् ।

"स्यादेतद्बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह। "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया। तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्"। लिङ्गनात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न तिष्ठति। जन्मप्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रिताः प्रत्युत्पन्नपञ्चतन्मात्रवत्त्वे सति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरवृत्तिबुद्ध्यादिवत्। विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः। आगमश्चात्र भवति 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति"। अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनो निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुषस्तदपि हि पुरि स्थूलशरीरे शेते"। एवञ्च सर्वेषां भूतानां संसरणकाले सूक्ष्मदेहयाथाश्रयत्वे स्थिते मनुष्याणामेव दाहाद्यूर्द्धम् आतिवाहिकदेहान्तरोत्पत्तिरन्येषां प्रागुक्तवचनात् असति तु दाहादौ तेषां श्माशानिकभूतभावप्राप्तिरिति भेदः यथोक्तम्" शुद्धित० विष्णु०। "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहो भवति भार्गव!। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्" इत्युपक्रम्य प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव!। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम्। श्माशानिकेभ्यो भूतेभ्यो नाकल्पमेव विद्यते। तत्राऽस्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवा इति" अत्र प्रेतकार्य्याकरणे दोषाभिधानम्। निन्दार्थवादो विधेयस्तुत्यर्थम् "न निन्द्यं निन्दनीयं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौतीति" न्यायात्। एतच्च विद्वद्भिन्नविषयम् छा०उ० विदुषः शवासत्करणेऽपि अर्चिरादिप्राप्त्युक्तेः "अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्व्वन्ति यदि च न, अर्चिषमेवाभिसम्भवन्तीति"। एतद्भाष्यञ्च ६५१ पृष्ठे प्राग् दर्शितम्। एवं गयाश्राद्धादावपि "अग्निदग्धाश्च ये जीवा नाग्निदग्धास्तथाऽपरे तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहमिति। मन्त्रलिङ्गेनाग्निदग्धस्याप्युद्धारप्रतिपादनात्। निष्कर्षस्तु संसृतिकाले प्राणिमात्रस्य सूक्ष्मदेहप्राप्तिः तत्र पश्वादीनां दाहादिकर्म्मादिकमन्तरेणापि स्वस्वकर्म्मानुसारेण देहान्तरप्राप्तिः मनुष्याणान्तु सिद्धादिव्यतिरिक्तानां दाहादिकमन्तरेण श्माशानिकभूतभावप्राप्तिः कृते तु दाहादौ आतिवाहिकदेहप्राप्तिः पूरकपिण्डादौ पुनः प्रेतदेहप्राप्तिः सपिण्डीकरणात्परं भोगदेहप्राप्तिः। तीर्थमृतानां न तु प्रेतदेह इति भेदः "कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात्परम्। प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते" इत्युक्तेः "ततः स नरकं याति स्वर्गं वा स्वेन कर्म्मणा" इत्युक्तेश्च विदुषां महातीर्थमृतानां तु दैवात् दाहादिकार्य्याकरणेऽपि अर्चिरादिमार्गेण तत्तत्स्थानयोग्यदेहप्राप्तिरिति।

आतिशय्य न० अतिशय एव स्वार्थे ष्यञ्। अतिशये।

आतिश्वायन त्रि० अतिक्रान्तः श्वानम् नि० न समासान्तः अतिश्वा दासः अत्यधीनत्वात् अतिश्वन्+चतुरर्थ्यां पक्षा० फक्। दाससन्निकृष्टदेशादौ।

आतिष्ठ न० अति+स्था–क भावे अतिष्ठस्य भावः अण्। अतिक्रम्य स्थिता उत्कर्षे। "आधिपत्याय स्वाराज्यायातिष्ठायाऽऽरोहामि" ऐ०ब्रा०।

आतु पु० अत–उण्। भेलके। (भेला) ख्याते।

आतुच् न० "आतुचि गमनानि" इति भू०भा० आधारे क्विप्। स्थैर्य्यात्तत्र गमनानि तत्र निवर्त्तनानि अस्तकाले "यदद्य सूर्य्य उदिते अन्नमश्चादिव आतुनि" ऋ० ८,२७,२१, "आतुचि सायम्" भा०।

आतुजि त्रि० आ+तुज–हिंसाबलादानसंकेतनेषु इन्। हिंसके बलवदादायके च। "पिबन्ति सोममातुजौ" ७,६६ १८, "आतुजी हिंसकौ प्रवृद्धाणां वा" भा०।

आतुर त्रि० ईषदर्थे आ+अत उरच्। कार्य्याक्षमे उज्ज्व०। "घृतमुत्तमं शिशिरपक्वमाहितं अपि बाधिर्य्यं जयति कर्णमातुरः" उज्ज्व० वैद्य० रोगपीडिते च। "राजसाऽनरज्ञा तव राघवं मदनातुरा" रघुः। "न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि" "बालवृद्धातुरैरिभा" "अकामेशास्तु विज्ञेया बालवृद्धक्षमातुराः" इति च मनुः। "आतुरे नियमो नास्ति" स्मृतिः। [धृष्यते।

आतुरसंन्यास न० ६त०। संन्यासभेदे सन्न्यासशब्दे तद्वि-

आतुरोपक्रमणीय पु० आतुरमधिकृत्य रोगनिवारणाय उपक्रमणीयम्। आतुरस्य चिकित्सार्थमायुर्व्याध्युत्पत्तिवयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्ष्योपक्रमणीये १ व्यापारभेदे तद्विधिप्रतिपादकग्रन्थः कः। २ तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। स च सुश्रुतान्तर्गतोऽध्यायभेदः। तत्रोपक्रमणीयं ज्ञात्वा वैद्यैरातुरस्य रोगनिवारणायोपक्रमणं यत्। स चाध्यायस्तावद्दर्श्यते यथा "अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायम् व्याख्यास्यामः॥ आतुरमुपक्रममाणेन भिषजाऽऽयुरेवादौ परीक्षेत। सत्यप्यायुषि व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्षेत॥ तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्त-

नाग्रदशनवदनस्कन्धललाटम् दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुम् विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कम् ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवम् गम्भीरसत्वस्वरनाभिमनुच्चैर्ब्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णम् पश्चान्मस्तिष्कम् स्नातानुलिप्तम्मूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरम् पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयम् पुरुषम् जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति । तमेकान्तेनोपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्व्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्म्मध्यमायुरिति ॥ भवन्ति चात्र ॥ गूढसन्धिसिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः । उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते ॥ गर्भात्प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते ॥ शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः ॥ मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्धं निबोध मे । अधस्तादक्षिणयस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः ॥ द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ । नासाग्रमूर्द्ध्वञ्च भवेदूर्द्ध्वलेखाश्च पृष्ठतः ॥ यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्धं निबोध मे ॥ ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम् । तथोरस्यावलीढानि नच स्यात् पृष्ठमायतम् ॥ ऊर्द्ध्वञ्च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः । हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसम् प्रदृश्यते । प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तम् स जीवेत्पञ्चविंशतिम् ॥ अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः । तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति । तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरम् पञ्चमभागहीना । चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपद पादतले । पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः । चतुर्दशाङ्गुलायतःपादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फ जङ्घाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाद्द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत् । जङ्घायामसमावूरू । द्व्यङ्गुलानि वृषणचिवुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि । इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोड़शाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ द्वात्रिंशत्परिणाहावूरू । मणिबन्धकूर्परान्तरं षोड़शाङ्गुलम् । तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम् । अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले । अर्द्धचतुरङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम् । त्रिभागाङ्गुलिविस्तारा नासापुटमर्य्यादा । नयनत्रिभागपरिणाहा तारका । नवमस्तारकांशो दृष्टिः । केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः कर्णावट्वन्तरं चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः । अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी । सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति । भवन्ति चात्र । पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोड़शे । समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहः स्वैरङ्गुलैरेष यथावदनुकीर्त्तितः । युक्तःप्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति । मध्यमं मध्यमैरायुर्व्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम् । अथ सारान् वक्ष्यामः । स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात् । स्निग्धं संहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण । अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा । महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः, स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं वृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा । अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धि मांसोपचितञ्च मांसेन । स्निग्धताम्रनखनयनतालुजिह्वौष्ठपाणिपादतलं रक्तेन । सुप्रसन्नमृदुत्वग्रोमाणं त्वक्सारं विद्यादित्येषां पूर्व्वं पूर्व्वं प्रधानमायुःसौभाग्ययोरपि । भवति चात्र । सामान्यतोऽङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणादथ सारतः । परीक्ष्यायुः सुनिपुणो भिषक् सिध्यति कर्म्मसु । व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहिताः सर्व्व एवैते त्रिविधाःसाध्या याप्याः प्रत्याख्येयाश्च तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत किमसावौपसर्गिकः प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । तत्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नं व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूलएवोपद्रवसंज्ञः । प्राक्केवलो यः प्रागेवोत्पन्नो व्याधिरपूर्व्वरूपोऽनुपद्रवश्च । अन्यलक्षणो यो भविष्यद्व्याधिख्यापकः स पूर्व्वरूपसंज्ञः । तत्र सोपद्रवमन्योन्याविरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रवं वा । प्राक्केवलं यथास्वं प्रतिकुर्व्वीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति चात्र । नास्ति रोगो विना दोषैर्य्यस्मात्तस्माद्विचक्षणः । अनुक्तमपि दोषाणां लिङ्गैर्व्याधिमुपाचरेत् । प्रागभिहिता ऋतवः । शीते शीतप्रतीकारमुष्णे चोष्णनिवारणम् । कृत्वा कुर्य्यात् क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले प्राप्ते वा न कृता क्रिया । क्रियाहीना-

ऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति । यात्वुदीर्णं शमयति नान्यं व्याधिं करोति च । सा क्रिया न तु या व्याधिं हरत्यन्यमुदीरयेत् । (व्रणप्रश्ने) प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचकः । स चतुर्व्विधो भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियामापन्नस्त्रिविधो भवति विषमो वातेन, तीक्ष्णः पित्तेन, मन्दः श्लेष्मणा, चतुर्थः समः सर्व्वसाम्यादिति । तत्र यो यथा कालमन्नमुपयुक्तं सम्यक्पचति । स समः समैर्दोषैः । यः कदाचित्सम्यक्पचति कदाचिदाध्मानशूलोदावर्त्तातिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्रवाहणानि कृत्वा । स विषमः । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु पचति स तीक्ष्णः स एवाभिवर्द्धमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते स मुहुर्मुहुः प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतरं पचति पाकान्ते च गलताल्वोष्ठशोषदाहसन्तापान् जनयति । यः स्वल्पमप्युपयुक्तमुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकच्छर्दिगात्रसदनानि कृत्वा महता कालेन पचति स मन्दः । विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमित्तजान् । करोत्यग्निस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् । तत्र समे परिरक्षणं कुर्व्वीत, विषमे स्निग्धाम्ललवणैः क्रियाविशेषैः प्रतिकुर्व्वीत, तीक्ष्णे मधुरस्निग्धशीतैर्व्विरेकैश्च, एवमेवात्यग्नौ विशेषेण माहिषैश्च क्षीरदधिसर्पिर्भिर्मन्दे कटुतिक्तकषायैर्व्वमनैश्च । जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः । सौक्ष्म्याद्रसानाददानो विवेक्तुं नैव शक्यते । प्राणापानसमानैस्तु सर्व्वतः पवनैस्त्रिभिः । ध्मायते पाल्यते चापि स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थितैः । वयस्तु त्रिविधम् बाल्यम् मध्यम् वृद्धमिति । तत्रोनषोडशवर्षा बालास्तेऽपि त्रिविधाः क्षीरपाः क्षीरान्नादा अन्नादाइति तेषु संवत्सरपराः क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतोऽन्नादा इति ॥ षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यम् वयस्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनम् संपूर्णता हानिरिति । तत्रा विंशतेर्वृद्धिः, आ त्रिंशतो यौवनम्, आ चत्वारिंशतः सर्व्वधात्विन्द्रियबलवीर्य्यसम्पूर्णता । अत ऊर्द्धमीषत् परिहाणिर्य्यावत्सप्ततिरिति ॥ सप्ततेरूर्द्धं क्षीयमाणधात्विन्द्रियबलवीर्य्योत्साहमहन्यहनि वलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानम् सर्व्वक्रियास्वसमर्थम् जीर्णागारमिवाभिवृष्टमवसीदन्तम् वृद्धमाचक्षते ॥ तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थासूत्तरोत्तरा भेषजमात्राविशेषा भवन्ति ऋते च परिहाणेस्तत्राद्यापेक्षया प्रतिकुर्व्वीत । भवन्ति चात्र ॥ बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु । भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्वीक्ष्य योजयेत् ॥ अग्निक्षारविरेकैस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु मृद्वीम् कुर्य्यात्क्रियाम् शनैः ॥ देहः स्थूलः कृशो मध्य इति प्रागुपदिष्टः । कर्शयेद्बृंहयेच्चापि सदा स्थूलकृशौ नरौ । रक्षणञ्चैव मध्यस्य कुर्व्वीत सततम् भिषक् ॥ बलमभिहितगुणम् दौर्ब्बल्यञ्च स्वभावदोषजरादिभिरवेक्षितव्यम् ॥ यस्माद्बलवतः सर्व्वक्रियाप्रवृत्तिस्तस्माद्बलमेव प्रधानमधिकरणानाम् ॥ केचित् कृशाः प्राणवन्तः स्थूलाश्चाल्पबला नराः । तस्मात् स्थिरत्वव्यायामैर्बलं वैद्यः प्रतर्कयेत् ॥ सत्वन्तु व्यसनाभ्युदयक्रियादिस्थानेष्वविक्लवकरम् । सत्त्ववान् सहते सर्व्वं संस्तभ्यात्मानमात्मना । राजसः स्तभ्यमानोऽन्यैः सहते नैव तामसः ॥ प्रकृतिम् भेषजम् चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ सात्म्यानि तु देशकालजात्युतुरोगव्यायामोदकदिवास्वप्नरसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुद्धान्यपि यान्यबाधकराणि भवन्ति । यो रसः कल्पते यस्य सुखायैव निषेवितः । व्यायामजातमन्यद्वा तत्सात्म्यमिति निर्द्दिशेत् ॥ देशस्त्वानूपो जाङ्गलः साधारण इति ॥ तत्र बहूदकनिम्नोन्नतनदीवर्षगहनो मृदुशीतानिलो बहुमहापर्व्वतवृक्षो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः ॥ आकाशसमः प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गलः ॥ उभयदेशलक्षणः साधारण इति ॥ भवन्ति चात्र ॥ समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः । दोषाणाम् समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मतः ॥ न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्थलाहृताः । स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः ॥ उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृतम् भयम् । आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति । देशप्रकृतिसात्म्यर्त्तुविपरीतोऽचिरोत्थितः । सम्पत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा ॥ केवलः समदेशर्त्तोः सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्यः स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षणः ॥ क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्व्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः ॥ गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता । कर्त्तव्यैव तदा व्याधिः कृच्छ्रसाध्यतमो यदि ॥ य एवमेनं विधिमेकरूपं बिभर्त्ति कालादिवशेन धीमान् । स मृत्युपाशान् जगतो गदौघान् छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन" ॥

आतुरोपद्रव पु० ६त० । आतुरस्य उपद्रवे । उपद्रवा संप्रतीकारोपायाः सुश्रुते दर्शिता यथा

"अथात आतुरोपद्रवचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । स्नेहपीतस्य वान्तस्य विरिक्तस्य स्नुतासृजः । निरूढस्य च कायाग्निर्मन्दो भवति देहिनः ॥ सोऽन्नैरत्यर्थगुरुभिरुपयुक्तैः प्रशाम्यति । अल्पोमहद्भिर्बहुभिस्कादितोऽग्निरिवेन्धनैः ॥ स चाल्पैर्लघुभिश्चान्नैरुपयुक्तैर्विवर्द्धते । काष्ठैरणुभिरल्पैश्च सन्धुक्षित इवानलः । हृतदोषप्रमाणेन सदाहारविधिः स्मृतः । त्रीणि चात्र प्रमाणानि प्रस्थोऽर्द्धाढकमाढकम् ॥ तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥ प्रस्थे परिस्रुते देया यवागूः स्वल्पतण्डुला । द्वे चैवार्द्धाढके देया तिस्रश्चाप्याढके गते ॥ विलेपीमुचिताङ्क्तान्चतुर्थांशकृतां ततः । दद्यादुक्तेन विधिना क्विन्नसिक्थामपिच्छिलाम् ॥ अस्निग्धलवणां स्वच्छमुद्गयूषयुतान्ततः । अंशद्वयप्रमाणेन दद्यात्तु स्निग्धमोदनम् ॥ ततः सघृतमन्नेन हृद्येनेन्द्रियबाधिना । त्रीनंशान् वितरेद्भोक्तुमातुरायौदनं मृदुम् । ततो यथोचितं भक्तम्भोक्तुमस्मै विचक्षणः ॥ लावणैर्हरिणादीनां रसैर्द्द्यात्तु संस्कृतैः । हीनमध्योत्तमेष्वेव विरेकेषु विधिः स्मृतः ॥ एकद्वित्रिगुणः सम्यगाहारस्य क्रमो हि सः । कफपित्ताधिकान्मद्यनित्यान्हीनविशोधितान् ॥ पेयाभिष्यन्दयत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः । वेदनालाभनियमशोकवैचित्त्यहेतुभिः ॥ नरानुपोषितांश्चापि विरक्तवदुपाचरेत् । आढकार्द्धाढकप्रस्थसङ्ख्या ह्यत्रापि विरेचने ॥ एको विरेकः श्लेष्मान्तो न द्वितीयोऽस्ति कश्चन । बलं यत्त्रिविधं प्रोक्तमतस्तत्र क्रमस्त्रिधा ॥ तत्रानुक्रममेकन्तु बलस्थः सकृदाचरेत् । द्विराचरेन्मध्यबलस्त्रीन्वारान्दुर्बलस्तथा ॥ केचिदेवं क्रमं प्राहुर्मन्दमध्योत्तमाग्निषु । संसर्गेण विदग्धेऽग्नौ दोषकोपभयाद्व्रजेत् ॥ प्राक् स्वादुतिक्तौ स्निग्धाम्ललवणान् कटुकं ततः । स्वाद्वम्ललवणान्भूयः स्वादुतिक्तावतः परम् ॥ स्निग्धरूक्षान्रसांश्चैव व्यत्यासात्सस्यवत्ततः । केवलं स्नेहपीतो वा वान्तो यश्चापि केवलम् ॥ स सप्तरात्रं मनुजो भुञ्जीत लघु भोजनम् । क्षतः शिराव्यधो यस्य कृतं यस्य च शोधनम् ॥ स ना परिहरेन्मासं यावद्वा बलवान्भवेत् । एकैकस्मिन्परिहरेद्वस्तौ त्र्यहं त्र्यहम् ॥ तृतीये तु परीहारे यथायोगं समाचरेत् । तैलपूर्णमहद्भाण्डसधर्माणो व्रणातुराः ॥ स्निग्धशुद्धाश्चिरोगार्त्ता ज्वरातीसारिणश्च ये । क्रुध्यतः कुपितं पित्तं कुर्य्यात्तांस्तानुपद्रवान् ॥ आयास्यतः शोचतो वा चित्तं विभ्रममृच्छति । मैथुनोपगमाद्घोरान् व्याधीनाप्नोति दुर्मतिः ॥ आक्षेपकं पक्षघातमङ्गप्रग्रहमेव च । गुह्यप्रदेशे श्वयथुं कासश्वासौ च दारुणौ ॥ शुक्रवच्चापि रुधिरं सरजस्कं प्रवर्त्तते । लभते च दिवास्वप्नात्तांस्तान् व्याधान् कफात्मकान् ॥ प्लीहोदरं प्रतिश्यायं पाण्डुतां श्वयथुं ज्वरम् । मोहं सदनमङ्गानामविपाकं तथाऽरुचिम् ॥ तमसा चाभिभूतस्तु स्वप्नमेवाभिनन्दति । उच्चैः सम्भाषणाद्वायुः शिरस्यापादयेद्रुजम् ॥ आन्ध्यं जाड्यमजिघ्रत्वं बाधिर्य्यं मूकतां तथा ॥ हनुमोक्षमधीमन्थं मर्द्दितञ्च सुदारुणम् । नेत्रस्तम्भं निमेषं वा तृष्णां कासं प्रजागरम् ॥ लभते दन्तचालं च तांस्तांश्चान्यानुपद्रवान् । यानयानात्तु लभते छर्द्दिमूर्च्छाभ्रमक्लमान् ॥ तथैवाङ्गग्रहं घोरमिन्द्रियाणाञ्च विभ्रमम् । चिरासनात्तथा स्थानाच्छ्रोण्यां भवति वेदना ॥ अतिचङ्क्रमणाद्वायुर्जङ्घयोः कुरुते रुजः । सक्थिप्रशोषं शोफं वा पादहर्षमथापि वा ॥ शीतसम्भोगतोयानां सेवा मारुतवृद्धये । ततोऽङ्गमर्द्दविष्टम्भशूलाध्मानप्रवेपकाः ॥ वातातपाभ्यां वैवर्ण्यं ज्वरं चापि समाप्नुयात् । विरुद्धाध्यशनान्मृत्युं व्याधिं वा घोरमृच्छति ॥ असात्म्यभोजनं हन्याद्बलवर्णमसंशयम् । अनात्मवन्तः पशुवद्भुञ्जते येऽप्रमाणतः ॥ रोगानीकस्य ते मूलमजीर्णं प्राप्नुवन्ति हि । व्यापदां कारणं वीक्ष्य व्यापत्स्वेतासु बुद्धिमान् ॥ प्रयतेतातुरारोग्ये प्रत्यनीकेन हेतुना ॥ विरिक्तवान्तैर्हरिणैणलावकाः शशश्च सेव्यः समयूरतित्तिरिः । सषष्टिकाश्चैव पुराणशालयस्तथैव मुद्गा लघु यच्च कीर्त्तितम्" ॥ एवमन्येऽपि तत एवावगम्याः ।

आतुर्य्य न० आतुरस्य भावः ष्यञ् । १आतुरत्वे २फलनाशके ज्वरांशभेदे च "ज्वरांशाश्च वस्तुभेदेन नानाविधाः" हरि० १८३अध्या० दर्शिताः । "कृष्ण उवाच । शृणुष्व ज्वर । सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि । सर्व्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे । त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । चतुष्पदान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो यश्चतुर्भागो मानुषेषु प्रपत्स्यसे । त्रिधा भूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् । एकान्ततश्चतुर्भागः खोरकस्य चतुर्थकः । मानुषेष्वेकपादेन वस त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथ विशेषास्तु शिवसत्वं शृणुष्व मे । वृक्षेषु कीटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः । पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च पद्मिनीषु हिमोभूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः । अपान्तु पोलिका विद्याः शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् । गैरिकः पर्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि । गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले । दर्शनात्

स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि । ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यते” । “आतुर्य्यं जालकैकदेशे सङ्कोचः नीलकण्ठः ।

आतृण्ण त्रि० आ+तृद–क्त । १हिंसिते २छिन्ने च । “तस्मादातृण्णात् प्रेरितो ह्यादिवाहतात्” शत० ब्रा० ।

आतृप्य न० आतृप्यत्यनेन आ+तृप–बा० करणे क्यप् । (आता) फलभेदे ।

आतोद्य न० समन्तात् तुद्यते आ+तुद–ण्यत् । वीणादौ वाद्ये । “स्रजमातोद्यशिरोनिवेशिताम्” “आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम्” इति च रघुः । [रघुः ।

आत्त त्रि० आ+दा–क्त । गृहीते ‘गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य’

आत्तगन्ध त्रि० आत्तो गृहीतोऽरिणा गन्धो गर्वो यस्य । १शत्रुणाभिभूते, २गृहीतगन्धे पुष्पादौ च । ‘नानागन्धमवधूय शत्रुभिः’ माघः आत्तगन्धमनाघ्रातसौरभमनभिभूतञ्चेति” मल्लिनाथः ।

आत्तगर्व्व त्रि० आत्तो गृहीतो गर्व्वो यस्य । १अभिभूते ।

आत्मकर्म्मन् न० ६त० । आत्मनः स्वस्य कर्त्तव्ये कार्य्ये “आत्मकर्म्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म्म इवाश्रितः” रघुः ।

आत्मकाम त्रि० आत्मानं कामयते कम–णिङ्–अण् उप० स० । विषयान्तरेच्छानिरसनेन १आत्ममात्राभिलाषुके २आत्ममात्रज्ञानेच्छायुक्ते । “योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” वृ० उ० । “आप्ताः कामा येन स आप्तकामः काम्यन्ते कामाः आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति । “आत्मैवान्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्धं न तिर्य्यग्नाधः” नात्मनोऽन्यत् कामयितव्यं वस्त्वन्तरं यस्य “यत्र सर्व्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुयात् विजानीयाद्वा” सर्व्वात्मभूतं विजानन् किं कामयेत ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति” भा० । आत्मकामस्यैव यथाप्तकामता तथाप्तकामशब्दे वक्ष्यते ।

आत्मकामेय त्रि० आत्मकामाया इदम् ढक् । आत्मकामासम्बन्धिनि ततः स्वार्थे राजन्या० वुञ् । आत्मकामेयकः तदर्थे ।

आत्मगुप्त त्रि० आत्मना गुप्तः । स्वयमेव रक्षिते । (आलकुशी) लताभेदे स्त्री तस्याः स्पर्शने हि अतिकण्डूयनं तस्याः भवति तद्भयाच्चान्यैर्नैसा स्पृश्यते इति तस्या आत्मगुप्तत्वम् ।

आत्मग्राहिन् त्रि० आत्मानं आत्मार्थमेव वा गृह्णाति ग्रह–णिनि १उदरम्भरौ २आत्मश्ले च ।

आत्मघातिन् त्रि० आत्मानं देहं हन्ति हन्–णिनि ६त० । “व्यापादयेत् वृथात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः । अवैधेनैव मार्गेण आत्मघाती स उच्यते” इत्युक्तलक्षणे आत्मनः स्वशरीरस्य प्राणेन सह वियोजयितरि जने आत्मघातश्च द्विविधः वैधोऽवैधश्च अवैधोऽपि द्विविधः ज्ञानपूर्व्वकस्तदपूर्व्वकश्च । तत्र वैधात्मघाते न दोषः तदाहतुः मनुवृद्धगर्गौ “वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः । तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः । तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्” हेमाद्रौ [illegible] आत्मघातनिन्दनेन तत्राधिकारिणमाह विष्णुध० । “नरस्तु व्याधिरहितो न त्यजेदात्मनस्तनुम् असूर्य्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः । यदि [illegible] कालामृत्युकालमुपस्थितम् । व्याधितोऽपि वा त्यक्त्वा धर्म्मं नायुषि चात्मनः । यथायुगात्म[illegible]त्यजेदात्मनस्तनुम् । तस्मिन् काले तनुं त्यक्त्वा यथेष्टफलमाप्नुयात्” अपरार्के ब्रह्मगर्भः “यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीड़ितः । सोऽग्न्युदकं महायात्रां कुर्व्वन्नपि न दुष्यति” । तेन प्रयागाद्यतिरिक्तेऽपि चिकित्स्यरोगादीनामधिकारः । अत एव वानप्रस्थस्यैवेति [illegible] विज्ञानेश्वरादयः । “आसां महर्षिचर्य्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते” इति मनुना वानप्रस्थस्यैव मरणाधिकारप्रतिपादनात् । गृहस्थस्याप्यधिकार इति निर्णयसिन्धुः । प्रयागाद्यतिरिक्ते विप्रस्य तु नाधिकारः “शूद्राश्च क्षत्रिया वैश्या अन्त्यजाताश्चाधमाः । एते त्यजेयुः प्राणान् वै वर्जयित्वा द्विजं नृप ! पतित्वा ब्राह्मणस्य ब्रह्महा चात्मघातकः” इत्युक्तवचनात् अनाश्रमिणो स्वर्गादि महाफलजिगीषया । प्रविशेज्ज्वलनं तोयं करोत्यनशनं तथेति” आदित्य पु० वाक्याच्च । तत्र प्रयागादिषु सर्व्ववर्णा वैधात्मघाताधिकारिणः यथा “दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीड़ितस्तु युवापि । प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव च । गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् । प्रयागवटशाखायां देहत्यागं करोति च । स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते महामतिः । उत्तमान् प्राप्नुयाल्लोकान्नात्मघाती भवेत् क्वचित् । महापापक्षयात् स्वर्गे दिव्यान् भोगान् समश्नुते । एतस्मिन्नधिकारस्तु सर्व्वेषां सर्व्वजन्तुषु । नराणामथ नारीणां सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा । दैवं मरणं

येषां जीवानां कुत्रचिद्भवेत्। अशौचं तु त्र्यहं तेषां वज्रानलहतेषु च" आदि० पु०"वाराणस्यां म्रियते यः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः काष्ठपाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः। अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः। प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित्"मात्स्ये, भारते च" न लोकवचनात्तात! न वेदवचनादपि मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागमरणं प्रति" अतएव विष्णुधर्मे रोग्यादिमरणमुक्तोक्तम् "यथायुगानुसारेण संत्यजेदात्मनस्तनुमिति" प्रयागादौ विशेषः त्रिस्थलीसेतौ स्कान्दे "यथा कथञ्चित्तीर्थेऽस्मिन् प्राणत्यागं करोति यः। तस्यात्मघातदोषो न प्राप्नुयादीप्सितान्यपि। पाद्मे विष्णुः "देहत्यागं तथा धीराः कुर्वन्ति मम सन्निधौ। मत्तनुं प्रविशन्त्येव न पुनर्जन्मने नरा."कौर्मे"व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धोवापि भवेन्नरः। गङ्गायमुनमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ईप्सितान् लभते कामान्वदन्ति मुनिपुङ्गवाः" तथा 'या गतिर्योगयुक्तस्य सत्वस्थस्य मनीषिणः। सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गायमुनसंगमे"। वाराहे "तत्र योमुञ्चति प्राणान् वटमूलेषु सुन्दरि। सर्वलोकानतिक्रम्य मम लोकं प्रपद्यते"। तथा "अकामोवासकामो वा वटमूलेषु सुन्दरि। शीघ्रं प्राणान्प्रमुञ्चेत यदीच्छेत्परमां गतिम्" तथा 'पञ्चयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य तु मण्डले। व्यतीतान् पुरुषान् सप्त भविष्यांश्च चतुर्दश। नरस्तारयते सर्वान् यस्तु प्राणान्परित्यजेत्"ब्राह्मे "ध्यात्वा विष्णुपदाम्भोजं प्रयागे विष्णुतत्परः तनुन्त्यजति वै माघे तस्य मुक्तिर्न संशयः। दुष्कृतोऽपि दुराचारो ब्रह्महत्यादिपातकी। हरिं ध्यात्वा त्यजेद्देहं प्रायशो मुक्तिभाग्भवेत्" भविष्योत्तरे "समाः सहस्राणि तु सप्त वै जले दशैकमग्नौ पतने च षोडश। महाहवे षष्टिरशीति गोग्रहे अनाशने भारत! चाक्षया गतिः अग्निप्रवेशं ये कुर्युरविमुक्ते विधानतः प्रविशन्ति मुखन्ते मे निःसंदिग्धं वरानने! इति सामान्यतोऽपि फलमुक्तम् एवमन्येऽपि विषयोज्ञेयाः। एवं विहितमरणं तु कलौ निषिद्धमेव "भृग्वग्निमरणं चैव वृद्धादिमरणं तथेति माधवीये कलिवर्ज्ज्येषूक्तेः यत्तु गौडाः प्रयागादिमरणं ब्राह्मणभिन्नविषयमित्याहुस्तत् त्रिस्थलीसेतुकृता दूषितं प्रागुक्तवचनात् "सर्वेन्द्रियवियुक्तस्य स्वव्यापाराक्षमस्य च प्रायश्चित्तमनुज्ञातमग्निपातो महापथः। धर्मार्जनासमर्थस्य कर्त्तुः पापाङ्कितस्य च। ब्राह्मणस्याप्यनुज्ञातं तीर्थे प्राणविमोचणमिति"हेमाद्रौ विवस्वदुक्तेश्च अपरार्के चैवमेव। सहगमनं कलौ भवत्येव"कलौ नान्या गतिः स्त्रीणां सहानुगमनादृते" इति ब्रह्मवैवर्त्तात् एतेन मरणान्तिकप्रायश्चित्तमपि व्याख्यातम् काशीखण्डादौ चातुर्वर्ण्यस्य तनुत्यागविधयश्च युगान्तरपरा एव प्रयागेऽपि। अवैधात्मघाते तु "आत्मघातिनमुपक्रम्य" विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकक्रियेति कू०पु० वचनात् नाशौचादि। तस्य च क्रियाकरणे चान्द्रायणद्वयसहित वर्षिवधप्रायश्चित्तं नारायणबलिं च कृत्वा वत्सरादूर्द्धं क्रिया कर्त्तुं शक्यते। वत्सरान्ते तु सर्वमौर्द्ध्वदेहिकं कुर्य्यात् इति हेमाद्रिप्रभृतयः। "गोब्राह्मणहतानाञ्च पतितानां तथैव च। ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्य्यात्सर्वमेवौर्द्ध्वदेहिकमिति हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मतात्, ब्राह्मे 'क्रियते पतितानान्तु गते संवत्सरे क्वचित् देशधर्मप्रमाणत्वाद्गयाकूपे स्वबन्धुभिः शालखण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ स्मरन्" स्तूयपद इत्यर्थः तत्र वर्षमध्येऽपि कृत्यमुक्तमपरार्के वायुपुराणे "शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां कुर्य्यात् श्राद्धन्तु वत्सरे। द्वादशाहनि वा कुर्याच्छुक्ले च प्रथमेऽहनि" छागलेयः "नारायणबलिः कार्योलोकगर्हाभयान्नरैः। तथा तेषां भवेच्छौच नान्यथेत्यब्रवीद्यमः"व्यासः "नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत्प्रदीयते। तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नतदन्यथेति"सचात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः तदुक्तं हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते "कृत्वा चान्द्रयणं पूर्व्वं क्रिया कार्या यथाविधि। नारायणबलिः कार्य्योलोकगर्हाभयान्नरैः। पिण्डोदकक्रियाः पश्चाद्वृषोत्सर्गादिकं च यत्। एकोद्दिष्टानि कुर्व्वीत सपिण्डीकरणं तथा। इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मूढाविषादिनः। घातयन्ति स्वमात्मानञ्चाण्डालादिहताश्च ये। तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः यथा श्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवम्"इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेश्च तत्रैव बौधायनोऽपि "अथ नारायणबलिं व्याख्यास्यामोऽभिशस्तपतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मणहतानाञ्च द्वादशवर्षाणि जीर्णिवा कुर्वीतेति" गृह्यपरिशिष्टे तु चण्डालादीत्याद्युक्त्वा "दग्ध्वा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः। प्रायश्चित्तं तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयमित्युक्तम्। प्रमादमरणे तु न दोषः मदनरत्ने ब्राह्मे "प्रमादादपि निःशङ्कस्त्वकस्माद्विधिचोदितः चाण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतोयत्र कुत्रचित्। तस्य दाहादिकं कार्य्यं यस्मान्न पतितस्तु सः। चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयं तस्य विशुद्धये। यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा

तु विधिना दहेत् "बुद्धिपूर्व्वमृतानां तु त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेदित्युक्तम्" स्मृतिरत्नावल्यां तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं कृत्वार्वागब्दात्सर्वं कार्यमित्युक्तम् आत्मनोघातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणद्वयं तप्तकृच्छ्रचतुष्कञ्च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः। अर्वाक् संवत्सरात्कुर्य्याद्दहनादि यथोदितम् कृत्वा नारायणबलिमनित्यत्वात्तदायुष इति" इदञ्चात्मबधनिमित्तं तत्तज्जातिबधप्रायश्चित्तेन समुच्चितं कार्य्यम्। प्रमादमरणे तु "अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियेताग्न्युदकादिभिः तस्याशौचं विधातव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया" इत्युक्तेः सर्वं कार्य्यं तत्र तु "तोयाग्निन्टपगोविप्रैरन्यच्चात्मघातिनाम्" याज्ञवल्क्येन सद्यःशौचं विहितं प्रागुक्तवचने त्र्यहाशौचमिति तत्र त्र्यहाशौचसद्यःशौचयोर्विकल्पइति भेद.। त्र्यहाशौचमिति रघुनन्दनादयः। सद्यः शौचमिति मिताक्षरा। ण्वुल् आत्मघातकोऽप्यत्र त्रि०।

आत्मघोष पु० आत्मानं घोषयति स्वशब्दैः। १काके, २कुक्कुटे, च, ताभ्यां हि (का का) (कु कु) स्वस्वध्वनिनैवात्मनामैकदेशो घोष्यते इति तयोस्तथात्वम्।

आत्मज पु० आत्मनो मनसो देहाद्वा जायते, आत्मा वा जायते जन–ड। १मनोभवे २पुत्रे च "अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवत् दुहिता नृणामिति" स्मृतिः "आत्मा वै जायते पुत्र इति" श्रुतिः ३कन्यायां, ४मनोजन्यायां बुद्धौ च स्त्री। "चलिताः पुरःपतिमुपेतुमात्मजाः" माघः "वन्द्यं युगं चरणयोर्जनकात्मजायाः" रघुः। क्त। आत्मजातोऽप्यत्र पुंस्त्री०।

आत्मजन्मन् पु० आत्मनो जन्म यस्य। अपत्ये "अत आहर्त्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने" कुमा०। "तमात्मजन्मानमजं चकार" रघुः। ६त०। पुत्ररूपात्मोपपत्तौ न० "तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः" रघुः।

आत्मज्ञान न० आत्मनोज्ञानम्। यथार्थरूपेणात्मनो ज्ञाने तज्ज्ञानस्य च मोक्षसाधनत्वं श्रुतावुक्तम् "अभयं वै जनक! प्राप्तोऽसि येनात्मानमेवावेः" "महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" श्रुतिः आत्मस्वरूपञ्च आत्मशब्दे वक्ष्यते तस्य इतरस्मात् भेदज्ञानं यथास्वरूपज्ञानञ्चात्मज्ञानम् तच्च साक्षात्काररूपम् तस्यैव मोक्षसाधनत्वात् "आत्मज्ञाने शमे च स्याद्वेदाभ्यासे च यत्नवान्"। "सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम्। तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यतेऽह्यमृतं यतः" इति च मनुः। ६त०। आत्मबोधादयोऽप्यत्र।

आत्मतत्त्व न० आत्मनस्तत्त्वम्। आत्मनो यथार्थस्वरूपे १चैतन्यरूपे मतभेदे २कर्त्तृत्वादिरूपे। आत्मतत्त्वं च उदयनाचार्यैः चार्व्वाकादिमतनिरसनेन आत्मतत्त्वविवेके दर्शितम् यथा "इह खलु निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्व्वजनसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासवः सर्वएव तद्धानोपायमविद्वांसोऽनुसरन्तः सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया तत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्ति न ततोऽन्यम्, प्रतियोग्यनुयोगितया आत्मैव तत्त्वतोज्ञेयः। तथाहि यदि नैरात्म्यं यदि वात्मास्ति वस्तुभूत उभयथापि नैसर्गिकमात्मज्ञानमतत्त्वज्ञानमेवेत्यत्राप्येकवाक्यतैव वादिनाम् अत आत्मतत्त्वं विविच्यते इत्यादिना, विस्तरस्तु तत्रैव अवगन्तव्यः आत्मैव तत्त्वं परमपदार्थः। २आत्मरूपे परमपदार्थे च।

आत्मतुष्टि त्रि० आत्मन्येव तुष्टिरस्य। आत्ममात्रज्ञानलाभेन १प्राप्ततुष्टौ आत्मज्ञे ब्रह्मविदि। ६त०। २आत्मनः सन्तोषे स्त्री। सा च विकल्पविषये धर्म्मे प्रमाणम् "वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्। आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव चेति" मनूक्तेः। [घातिनि आत्मघातिशब्दे उदाहरणम्

आत्मत्यागिन् त्रि० आत्मानं देहं त्यजति त्यज णिनि। आत्म-

आत्मदर्श पु० आत्मा देहः दृश्यतेऽत्र दृश–आधारे घञ्। १दर्पणे आदर्शे हेम०। "प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः" रघुः। भावे घञ् ६त०। २आत्मनोदर्शने आत्मसाक्षात्कारे।

आत्मदर्शन न० आत्मा दृश्यते साक्षात्क्रियतेऽनेन दृश–करणे ल्युट् ६त०। आत्मसाक्षात्कारसाधने १श्रवणे २मनने ३निदिध्यासने, "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः" इति श्रुतौ साक्षात्कारसाधनतया श्रवणादीनां त्रयाणां विधानात् तेषां तथात्वम् "श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः" इत्युपक्रम्य "एते दर्शनहेतवः" इत्युक्तेश्च तेषां तथात्वम् भावे ल्युट्। २आत्मसाक्षात्कारे "एष वै परमोधर्म्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्", ३आत्मत्वेन सर्वभूतेषु ज्ञाने च "स्वर्गालोकालम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम्" या०।

आत्मद्रोहिन् त्रि० आत्मने द्रुह्यति द्रुह–णिनि। आत्मघातिनि

आत्मध्यान न० आत्मनोध्यानम् योगविशेषः। आत्मसाक्षात्कारसाधने मानसवृत्तिभेदे। तत्प्रकारश्च दक्षस्मृतौ दर्शितः "ध्यानं प्रोक्तं प्रवक्ष्यामि सर्वस्मादुपयोगतः शुभम्। हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः। हृदि ज्योतींषि भूयश्च हृदि सर्वं प्रतिष्ठितम्। स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिम्। ध्याननिर्मथनाभ्यासात् विष्णुं पश्येद्धृदि स्थितम्। हृद्यर्कश्चन्द्रमाः सूर्यः सोममध्ये हुताशनः। तेजोमध्ये स्थितं तत्त्वं तत्त्वमध्ये स्थितोऽच्युतः। अणो-

णीयान् महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्। तेजोमयं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः। वासुदेवस्तमोऽन्धानां प्रत्यक्षो नैव जायते। अज्ञानपटसंवीतैरिन्द्रियैर्विषयेप्सुभिः। एष वै पुरुषो विष्णुर्व्यक्ताव्यक्तः सनातनः। एष धाता विधाता च पुराणो निष्कलः शिवः। वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। मन्त्रैर्विदित्वा न बिभेति मृत्योर्नान्यः पन्था विद्यतेऽस्यायनाय। पृथिव्यापस्तथा तेजोवायुराकाशमेव च। पञ्चैमानि विजानीयान्महाभूतानि पण्डितः। चक्षुः श्रोत्रं स्पर्शनञ्च रसना घ्राणमेव च। बुद्धीन्द्रियाणि जानीयात् पञ्चैमानि शरीरके। शब्दोरूपं तथा स्पर्शो रसोगन्धस्तथैव च। इन्द्रियस्थान् विजानीयात् पञ्चैव विषयान् बुधः। हस्तौ पादावुपस्थञ्च मुखं पायुस्तथैव च। कर्म्मेन्द्रियाणि पञ्चैव नित्यं सन्ति शरीरके। मनोबुद्धिस्तथैवात्मा व्यक्ताव्यक्तं तथैव च। इन्द्रियेभ्यः पराणीह चत्वारि प्रवराणि च। तथात्मानं तदतीतं पुरुषं पञ्चविंशकम्। तन्तु ज्ञात्वा विमुच्यन्ते ये जनाः साधुवृत्तयः। इदन्तु परमं गुह्यमेतदक्षरमुत्तमम्। अशब्दमरसस्पर्शमरूपं गन्धवर्ज्जितम्। निर्दुःखमसुखं शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्। विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः। सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्। आराग्रशतभागः कल्पितस्तु सहस्रधा। तस्यापि शतशोभागाज्जीवः सूक्ष्मउदाहृतः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः। एष सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठत्यविरतः सदा। दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः"। जीवात्मपरमात्मनोरैक्यतया क्वचिदीश्वरधर्म्मेण क्वचिच्च जीवधर्म्मेण ध्यानमुच्यते। आत्मस्वरूपमुक्त्वा तस्य ध्यानप्रकारः या० स्मृतौ उक्तः यथा। "अनन्यविषयं कृत्वा मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियम्। ध्येय आत्मा स्थितोयोऽसौ हृदये दीपवत् प्रभुः" "आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनोबुद्धिस्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मैकविषयाणि कृत्वात्मा ध्येयः योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्थप्रदीपवद्दीप्यमानो निष्प्रकम्पो हृदि तिष्ठति एतदेव तस्य ध्येयत्वं यच्छब्दाद्यैर्बहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणता नाम शरावसम्पुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्येव प्रदीपस्यैकनिष्ठत्वम्" मिता०।

आत्मन् पु० अत—मनिण्। १स्वरूपे, २यत्ने, ३देहे, ४मनसि, ५बुद्धिस्थे निजे, ६बुद्धौ, ७अर्के, ८वह्नौ, ९वायौ, १०जीवे, ११ब्रह्मणि च। "आत्मानं चेद्विजानीयदहमस्मीति पुरुष इति श्रुत्युक्तेः अहंप्रत्ययविषयत्वमात्मनः। अहंप्रत्ययविषयत्वे च बहवः वादिविप्रतिपत्तयः शा० भाष्ये दर्शिताः। "देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लौकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः। इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे। मन इत्यन्ये। विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके। शून्यमित्यपरे। अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्त्ता भोक्तेत्यपरे। भोक्तैव केवलं न कर्त्तेत्येके। अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्व्वशक्तिरिति केचित्। आत्मा स भोक्तुरित्यपरे। एवं हि बहवो विप्रतिपन्नाः युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः"। विवृतञ्चैतत् विप्रतिपत्तिकारणसामान्यधर्म्मप्रदर्शनपुरःसरं विवरणोपन्यासे माधवाचार्य्येण "यथा रज्ज्वादिद्रव्यस्य दण्डसर्पधारादावनुस्यूतरूपेण प्रतीयमानत्वमेव सामान्यम् तथाऽऽत्मनः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यकर्त्तृभोक्तृसर्वज्ञब्रह्माख्यपदार्थेषु विप्रतिपत्तिस्कन्धेषु अनुस्यूतत्वेन प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धेऽपि शरीराद्यर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनोऽहंशब्दस्य गोशब्दवदर्थविप्रतिपत्तिरुपपद्यते। गोशब्दस्य हि तत्तल्लक्षणसिद्धव्यक्त्याकृतिजातिक्रियागुणाद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थत्वेन वैदिकैः प्रतिपन्ना, व्यक्तिः सांख्यादिभिः, उभयं वैयाकरणैः, स्वावयवसंस्थानाख्याकृतिरार्हतादिभिः। त्रितयमपि नैयायिकाद्यैः। अथ गोशब्दप्रयोगे जात्यादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का। तत्राहंशब्दप्रयोगेऽपि शरीरादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थशङ्कास्तु। तत्र विचारविरहितं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाश्रित्य चेतयमानोऽहमात्मेति प्राकृताः शास्त्रसंस्कारवर्ज्जिता जनाः प्रतिपन्नाः। तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लौकायतिकाश्च, मनुष्योऽहं जानामीति शरीरस्याहंप्रत्ययालम्बनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन चावगम्यमानत्वात्तदेवात्मेति मन्यन्ते। अन्ये पुनरेवमाहुः सत्यपि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना रूपादिज्ञानाभावादिन्द्रियाण्येव चेतनानि। न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः। करणत्वकल्पनादुपादानत्वकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात्। अतः अन्धोऽहं काणोऽहं मूकोऽहमित्यहंप्रत्ययालम्बनानि चेतनानीन्द्रियाणि प्रत्येकमात्मत्वेनाभ्युपेयानि शरीरे त्वहंप्रत्ययालम्बनत्वं चेतनत्वञ्चात्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वादन्यथासिद्धम्। नन्वेकस्मिन् शरीरे बहूनामिन्द्रियाणां चेतनत्वे यएवाहं पूर्वं रूपमद्राक्षं स एवेदानीं शब्दं शृणोमीति प्रत्यभिज्ञा न स्यात्।

तथा भोक्तृत्वं रूपादिषु युगपदेव स्यान्न क्रमेणेति चेत् नैवम् न हि चेतनैकत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्निमित्तं किन्त्वेकशरीराश्रयत्वमेव। ततो यथैकस्मिन् गृहे बहूनां पुरुषाणामेकैकस्य विवाहेऽन्येषामुपसर्जनत्वं तथेन्द्रियात्मनामपि एकैकस्योपभोगकालेऽन्येषामुपसर्जनत्वम्। अन्ये तु मन्यन्ते स्वप्ने चक्षुराद्यभावेऽपि केवले मनसि विज्ञानाश्रयत्वमहंप्रत्ययालम्बनत्वं चोपपद्यते। न च रूपादिविज्ञानानां चक्षुराद्याश्रयत्वं, तथासति केवले मनसि रूपादिस्मृत्यनुपपत्तेः। ततः करणान्येव चक्षुरादीनि अहंप्रत्ययस्तु तत्र कर्त्तृत्वोपचारात् सिध्यति। न चानेकात्मस्वेकशरीराश्रयत्वमात्रेण प्रत्यभिज्ञा युज्यते एकप्रासादमाश्रितानामपि तत्प्रसङ्गात्। तस्माच्चक्षुरादिकरणकं शरीराद्याधारं मन एवात्मेति। विज्ञानवादिनस्तु क्षणिकविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सद्भावमनुभवविरुद्धं मन्वानास्तस्यैव विज्ञानस्यात्मत्वमाहुः। प्रत्यभिज्ञानं तु ज्वालायामिव सन्ततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपद्यते विज्ञानानां हेतुफलसन्तानमात्रादेव कर्मज्ञानबन्धमोक्षादिसिद्धिः। माध्यमिकास्तु सुषुप्तौ विज्ञानस्याप्यदर्शनाच्छून्यमेवात्मतत्त्वमित्याहुः यदि सुषुप्तौ विज्ञानप्रवाहः स्यात्तदा विषयावभासोऽपि प्रसज्येत। निरालम्बनज्ञानायोगात् जाग्रत्स्वप्नज्ञानानामिव सालम्बनत्वं न सौषुप्तिकज्ञानानामिति चेत् न विशेषाभावात् विमतं सालम्बनम् प्रत्ययत्वात् संमतवदिति। उत्थितस्य सौषुप्तविषयस्मृत्यभावनियमान्न तत्र विषय इति चेत्। तर्हि तत्र नियमेनास्मर्य्यमाणत्वादेव ज्ञानमपि मा भूत्। न च शून्ये विवदितव्यं यथा सविकल्पकः स्वविषयविपरीतनिर्विकल्पकजन्यस्तथा सत्प्रत्ययोऽपि स्वविपरीतशून्यजन्य इत्यभ्युपेयत्वात् एवं चोत्थाने सति जायमानस्याहमस्मीति सत्प्रत्ययस्य समनन्तरपूर्वप्रत्ययलक्षणकारणरहितस्य वास्तवत्वायोगाच्छून्यमेव तत्त्वमिति। अपरे पुनः शरीरेन्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्थायिनं संसारिणं कर्त्तारं भोक्तारमात्मानमाहुः। न च शून्येऽहंप्रत्यय उपपद्यते वन्ध्यापुत्रादावपि तत्प्रसङ्गात्। नापि क्षणिकविज्ञाने क्रमभावी व्यवहारो युज्यते सर्व्वो हि लोकोऽनुकूलं वस्तु प्रथमतो जानाति ततः इच्छति ततः प्रवर्त्तते ततस्तत् प्राप्नोति ततः सुखं लभते। यद्येतावद्धर्मैककर्त्तृकतया भासमानं व्यवहारमेकसन्तानवर्त्तिनो बहव आत्मानः परस्परार्थानभिज्ञा अपि निष्पादयन्ति तदा भिन्नसन्तानवर्त्तिनः किन्न निष्पादयेयुः। तस्मादहमेवाहमिदं वस्तु ज्ञासिषं सएवाहमिदानीमिच्छामीत्याद्यबाधितप्रत्यभिज्ञाननिर्वाहाय स्थायी आत्माभ्युपेयः। न चासौ विज्ञानरूपः अहं विज्ञानमित्येकत्वानुभवाभावात्। ममेदं विज्ञानमिति संबन्धो ह्यनुभूयते। नचायमनुभवो ममात्मेतिवदौपचारिकः बाधकाभावात्। एतेन शरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्युक्तम्। तत्रापि संबन्धप्रत्ययस्यानिवार्य्यत्वात् अहमुल्लेखस्याध्यासिकत्वात्। नचायमात्मा सादिः। शरीरोत्पत्तिसमनन्तरमेव सुखदुःखप्राप्तिमालोक्य तद्धेतुभूतयोः पुण्यपापयोः कर्त्ता पूर्व्वमप्यस्तीत्यवगमात्। नचायमनित्यः विनाशानिरूपणात्। न तावत् स्वतो विनाशः निर्हेतुकविनाशस्यातिप्रसंगिनः सुगतेतरैरनङ्गीकारात्। नापि परतः। निरवयवस्य विनाशहेतुसंसर्गासंभवात् संभवे वा न विनाशः सिध्येत्। कर्मनिमित्तो ह्यन्यस्य संसर्गः स च तत्कर्म्मफलोपभोगायात्मनोऽवस्थितिमेव साधयेन्न विनाशं तस्मादनादेरविनाशिनोऽनन्तशरीरेषु यातायातरूपः संसारः सिद्धः। निर्विकारस्य भोगासंभवाद्विकारस्य क्रियाफलरूपस्याभ्युपगमे क्रियावेशात्मकं कर्त्तृत्वमनिवार्य्यम्। भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं शरीरादिषु विज्ञानपर्य्यन्तेषु अनुपपन्नत्वादुक्तात्मन्येव पर्य्यवस्यति। तथा हि। शरीरं तावत् पञ्चभूतसंघातरूपम् "पञ्चभूतात्मके तत्र शरीरे पञ्चताङ्गते" इत्यादिशास्त्रात्। यत्तु नैयायिका मन्यन्ते भूलोकवासिनां शरीरं पार्थिवमेव तत्र क्लेदनाद्युपलब्धिर्वस्त्रादाविव भूतान्तरोपष्टम्भादिति। तदसत्। शोषणादिना जलाद्यपगमेऽपि यथा वस्त्रादिस्वरूपस्य नापचयः। तथा क्लेदनपाचनव्यूहनावकाशानामपगमेऽपि शरीरस्यापचयाभावप्रसङ्गात्। यत्तु वैशेषिकैरुच्यते पञ्चभूतात्मकत्वे शरीरस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वादिति तदप्ययुक्तम्। तथासति सर्व्वस्य विनाशप्रत्यक्षत्वापातात्तेषां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षावयवसंसृष्टत्वात्। न हि सूक्ष्माः परभागस्थिताश्चावयविनोऽवयवाः प्रत्यक्षीकर्त्तुं शक्यन्ते। तस्माद्भूतसंघातः शरीरम्। न च गन्धादिमतां तद्रहितानाञ्च भूतानामेककार्य्यारम्भकत्वं परस्परविरोधादिति वाच्यम् तथा सति भोक्त्रादीनामेकावयविजनकत्वस्यैकचित्ररूपारम्भकत्वस्य चासम्भवप्रसङ्गात्। अनुभवबलादेव तत्र तथा स्वीकारे प्रकृतेऽपि न तद्वारितम्। तत्र शरीरस्य भोक्तृतां वदन्तो लौकायतिकाः प्रष्टव्याः किं व्यस्तानां भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वमुत सम-

तानाम्, आद्येऽपि न तावद्युगपत् सर्वेषाम्भोक्तृता। तदा स्वार्थप्रवृत्तानां तेषाम् अन्योऽन्यमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तौ संघातापत्त्यभावप्रसङ्गात्। अन्तरेणैव संघातम्भोक्तृत्वे देहाद्बहिरप्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृतोपलभ्येत। नापि क्रमेण तेषां भोक्तृत्वं संघातानुपपत्तितादवस्थ्यात्। न च वरविवाहन्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः, वैषम्यात्। यथैकैकवरस्यासाधारणत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां पृथिव्यप्तेजोवायूनां भोक्तृणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्यवस्थिताः। कथं क्रमभोगः। अथ कथञ्चित् व्यवतिष्ठेरन्। तदा युगपत्सर्वविषयसन्निधाने सति क्रमानुपपत्तिः। यथैकस्मिन् मुहूर्त्ते प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि सन्निहिते वराणां क्रमविवाहोगुणप्रधानतया संघातोवा नास्ति तद्वत्। नापि समस्तानां भोक्तृत्वसम्भवः। प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य संघातेऽप्यभावाद्भोगानुपपत्तेः। अथ मन्यसेऽग्नौ प्रक्षिप्तेषु तिलेषु एकैकस्य ज्वालाजनकत्वाभावेऽपि तिलसमूहस्य यथा तज्जनकत्वं तथा संघातस्यैव चैतन्यं स्यादिति तदपि संघातापत्तौ हेतुर्वक्तव्यः। आगामिभोगो हेतुरिति चेन्न यदि तावद्भोगस्य गुणभावः तदा प्रधानभूतानामन्योऽन्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः प्राधान्यं तु भोगस्यानुपपन्नम् भोक्तृशेषत्वात्। न च वाच्यं शेषिणं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्त्रीपुंशरीरयोः भोक्त्रोः संघातापत्तिर्दृष्टेति, तत्रापि शरीरे भोक्तृत्वासंप्रतिपत्तेः। ज्वालां प्रति तिलानां संघातापत्तिरिति योऽयं दृष्टान्तः सोऽपि तवासिद्धः संघातानिरूपणात्। न तावत् संघातोनाम भोग्यभोगिनोर्वनवदेकदेशतामात्रम् तथा सति तेन न्यायेन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र सत्त्वाच्चैतन्यभोगयोः सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात्। नापि तदारब्धोऽवयवी संघातः तस्य भूतेभ्योभेदे पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्। अभेदे भूतमात्रतया संघातत्वासम्भवात्। भेदाभेदयोस्त्वानङ्गीकरणात्। अथावयविनः पारतन्त्र्याच्च पञ्चमतत्त्वापत्तिस्तर्हि जलादेः पृथिव्यादितन्त्रत्वाच्च तत्त्वचतुष्टयमपि सिध्येत्। न चैकद्रव्यबुद्धावन्वयोश्यतापत्तिः संघातः, वस्तुतोऽनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्विभ्रममात्रत्वात्। न चैकार्थक्रियायां युगपदन्वयः संघातः, तदानीं काष्ठान्वयेन वह्निना वायुसमुद्धृते जले ताप्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात्। न चाप्ययःपिण्डवत्संश्लेषः संघातः, शरीरे वायोस्तथा श्लेषाभावात्। वह्निव्याप्तेनायःपिण्डेन सन्तापितजले वायुसंयुक्ते भोगप्रसङ्गात्। न चोक्तदोषपरिहारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनियतिः शङ्कनीया सर्व्वसन्निधानात् कस्य भोक्तृत्वमित्यनिर्द्धारणात्। यत्तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वम्। शरीरेन्द्रियसङ्घातस्य च भोक्तृत्वमिति। तदुक्तन्यायेन निराकरणीयम्। ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां भोक्तृत्वं निराक्रियते। तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः। तच्छक्तय इति मीमांसकाः। तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तराणीत्यन्ये सर्वे वादिनः। तत्र न तावत् गोलकमात्रत्वं युक्तं कर्णशष्कुल्यादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्धिसद्भावात् वृक्षाणां सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भसत्त्वाच्च "तस्मात्पश्यन्ति पादपा" इत्यादि शास्त्रात्। न च वृक्षाणामचेतनत्वं हिंसाप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात् एवं गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् न। अथ मन्यसे शक्तिमद्द्रव्यान्तरकल्पनात् प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्पने लाघवमिति। तर्ह्यत्यन्तलाघवादात्मन एव क्रमकारिसर्वविज्ञानसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः। न च सर्वगतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्वेव ज्ञानपरिणामोऽनुपपन्नः, त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात्। एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यतिरेकौ शरीरएवान्यथासिद्धौ। अतो मीमांसकमतमनुपपन्नम्। सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि तानि गोलकविशेषसंबन्धाच्चक्षुरादिशब्दवाच्यानीति। तदप्ययुक्तम्। तेषु प्रमाणाभावात्। विमताः रूपाद्युपलब्धयः करणपूर्विकाः कर्त्तृव्यापारत्वाच्छिदिक्रियावदिति चेत् करणप्रेरणालक्षणे कर्त्तृव्यापारे करणान्तराभावात् अन्यथाऽनवस्थानात्। "एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि" चेत्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेन्न आगमसंस्काररहितानामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः। न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रियाणि, रूपादिज्ञानाख्यं लिङ्गमनपेक्ष्य साक्षिमात्रेण चक्षुरादीनां प्रतिपत्तेरभावात्। तस्मान्न सन्त्येवेन्द्रियाणीति। अत्रोच्यते। गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि आगमादेवावगम्यन्ते। न हि तत्संस्काररहितास्तानि जानन्ति किन्तु गोलकान्येव। यत्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्य्यत्वं साङ्ख्यैरुच्यते। तत्र किमध्यात्माहङ्कारः कारणं किं वा कृत्स्नकार्य्यव्यापिनी काचिदहङ्काराख्या प्रकृतिः, उभयत्रापि नास्ति किमपि मानम्। अथ द्वितीयपक्षे नानापुराणवचनानि मानन्तन्न श्रुतिविरोधात्। "अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादि" श्रुतौ

भूतविकारत्वावगमात् । अतः पुराणवचनानीन्द्रियाणामहङ्काराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति । यत्तु शुष्कतार्किकैः भौतिकत्वमिन्द्रियाणामुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । तैर्मानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि सावयवत्वात् घटादिवत् सावयवत्वं च मध्यमपरिमाणत्वादितिचेत् न, इन्द्रियाणामणुपरिमाणत्वेऽपि बाधाभावात् हेत्वसिद्धेः विषयावभासस्याप्यणुत्वप्रसङ्गोबाध इति चेत् न त्वन्मतेऽणुपरिमाणेनापि मनसा विस्तृतात्मादिवस्तुदर्शनसद्भावात् । चक्षुः रूपगुणवत्प्रकृतिकं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् यस्य यन्नियमेनावभासकं तत्तद्गुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यञ्जकरूपवत्प्रकृतिको दीपः एवमन्यत्राप्यूहनीयमिति चेत् न शब्दस्यैवाभिव्यञ्जके श्रोत्रे शब्दगुणवदाकाशानारब्धेऽनैकान्तिकत्वात् कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशमात्रस्य त्वया श्रोत्रत्वाभ्युपगमात् विशेषव्याप्तौ नानैकान्तिकत्वमिति चेत् । एवमप्यतिप्रसङ्गो दुर्वारः । रूपादिपञ्चकस्याभिव्यञ्जकस्य मनसो भूतपञ्चकारभ्यत्वस्य दुःसाध्यत्वात् । अभूतस्याप्यात्मादेर्ग्राहकतया मनो न भूतारभ्यमिति चेत् तर्हि संख्यापरिमाणादेरपि ग्राहकतया चक्षुरादीनां भूतारभ्यत्वं न स्यात् असाधारणविषयारभ्यत्वाङ्गीकारे सति भौतिकत्वसिद्धिरिति चेत् तर्हि मनोऽप्यसाधारणविषयेणारभ्येत एवञ्चास्यात्मनः सावयवद्रव्यानारम्भकत्वे निरवयवं मनोद्रव्यं प्रत्यारम्भकत्वं किन्न स्यात् । तस्मान्न शुष्कतर्कादिन्द्रियाणां भौतिकत्वसिद्धिः किन्तु आगमादेव । तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वगतानीति योगाः प्रतिपेदिरे तदपि मानहीनम् । आत्मेन्द्रियमनांसि सर्वगतानि सर्वत्रदृष्टकार्य्यत्वात् आकाशतत्त्ववत् दृश्यते हि ज्ञानं तत्कार्य्यं च सर्वत्रेति चेत् न सर्वत्रेत्यनेन कृत्स्नजगद्विवक्षायामसिद्धिप्रसङ्गात् । यत्र शरीरं तत्र सर्वत्रेति विवक्षायां शरीर एवानैकान्तिकत्वात् । दृश्यते हि यत्र यत्र शरीरं तत्र शरीरकार्य्यं न च शरीरस्य सर्वगतत्वमस्ति । अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि परोपाधिकगमनत्वात् आकाशवत् । यथाऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रियाणां गमनं शरीरोपाधिकमिति चेत् न शरीरावयवेष्वनैकान्तिकत्वात् । प्राणोपाधिकं हि तेषां गमनम् । किञ्च इन्द्रियाणां सर्वगतत्वे युगपत्सर्वविषयोपलब्धिः स्यात् । शरीर एव वृत्तिलाभान्न दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रियकल्पना न प्रमाणं प्रयोजनवती च । तस्मादसर्वगतानीन्द्रियाणि । यत्तु तान्यप्राप्यकारीणीति सुगताः कल्पयन्ति तदप्ययुक्तम् । तत्र किं चक्षुःश्रोत्रयोरप्राप्यकारित्वम् उत तदितरेषामपि न तावदितरेषां दूरत एव स्पर्शरसगन्धोपलब्धिप्रसङ्गात् नापि प्रथमः विमते चक्षुःश्रोत्रे प्राप्यकारिणी बाह्येन्द्रियत्वात् घ्राणादिवत् । तेजसश्चातिदूरशीघ्रगमनदर्शनात् उन्मीलनमात्रेण चक्षुषो ध्रुवादिप्राप्तिरविरुद्धा शब्दस्य च वीचिसन्तानवत् परम्परया श्रोत्रसमवायप्राप्तिरिति" यत्तार्किकैरुच्यते । तदसत् तथा सति इह श्रोत्रे शब्द इति प्रतीयेत प्रतीयते तु तत्र शब्द इति । तस्माद्यथानुभवं श्रोत्रस्यैव तत्र गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छिन्नानि प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् । किं तर्हि मनो नाम यस्मिन्नात्मत्वमपरे लौकायतिकैकदेशिनो मन्यन्ते । नित्यं निरवयवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तत्र न तावन्नित्यं परिच्छिन्नत्वात् घटवत् । विमतं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात् आत्मवदिति चेत् न हेत्वसिद्धेः । विमतं सावयवं करणत्वाच्चक्षुरादिवत् । अन्यथा मनसोऽन्नमयत्वं श्रुत्युक्तं बाध्येत । कथं तर्हि मूर्त्तद्रव्यानभिघात इति चेत् जीवनदशायां देहाद्बहिर्निर्गमनाभावादिति ब्रूमः । मरणदशायां तु सावयवत्वं नाभिमतानां चक्षुरादीनामप्यप्रतिघातोऽविद्यत एव । अतएव सावयवत्वात् संयोगवत्त्वाच्च घटादिवन्नाणुपरिमाणत्वम् सर्वगतत्वेच युगपत् सर्वेन्द्रियसंयोगात् सर्वज्ञानप्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वे तु न कोऽपि दोषः । स्थूलसूक्ष्मेषु हस्तिपुत्तिकादिदेहेषु क्रमेण प्राप्यमाणेषु कथं तद्देहसमानत्वेन वृत्तिरिति चेत् अवयवोपचयापचयाभ्यामिति ब्रूमः । शाक्यास्तु समनन्तरप्रत्यय एवोत्तरज्ञानकारणतया मन इति प्रतिपेदिरे तत्र सङ्गतं व्याप्तिमनपेक्ष्य केवलस्य पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानजनकत्वायोगात् लिङ्गज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानापेक्षस्यैव लिङ्गिज्ञानजनकत्वदर्शनात् । शब्दज्ञानं व्याप्तिज्ञानमनपेक्ष्यैवार्थज्ञानजनकमिति चेत् न त्वन्मते शब्दस्यानुमानान्तःपातितयात्रापि व्याप्त्यपेक्षत्वात् । विशेषणज्ञानं व्याप्त्यनपेक्षमेव विशिष्टज्ञानजनकमिति चेत् न विशिष्टज्ञानस्य सम्प्रयोगजन्यत्वात् । अथ समनन्तरातीतप्रत्ययः उत्तरज्ञानं न जनयति किं तु तस्याकारमात्रं समर्पयतीति चेत् न आकाराकारिणोरभेदात् । आकारस्य स्वाभाविकतयाऽन्याधीनतयाऽन्यापेक्षाभावात् । तस्मादन्यदेव सावयवं मन इति सिद्धम् । ननु कस्यायं शास्त्रेष्वात्मा यो देहादिषु मिथ्याभ्रान्त्यात्मत्वादिभिरारोप्यते । तत्र सर्वगतोऽयं जीव आत्मेति केचित् तदसत् । शुष्कतार्किकाणां साधकाभावात् । अथ मतं देहाद्बहि-

ऽन्तः सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्व्यापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगापेक्षः । अतोऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशेऽदृष्टं तत्प्रदेशसंयोगोऽपेक्ष्यते उतादृष्टोपलक्षितात्मसंयोगः । नाद्यः । देहावच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगाहेतुत्वात् । न द्वितीयः मोक्षेऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः । नचायमात्मा जड़ः प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तत्र प्रत्यक्षं सौषुप्तमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत् संवेदनवच्च तथा विषयप्रकाशकर्त्तृत्वात् प्रदीपवत्, विषयप्रकाशाश्रयत्वादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सति अपरोक्षत्वात् संवेदनवत् । अयमात्मा सति धर्म्मिणि अजन्यप्रकाशगुणः प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमश्चात्र "अयं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । सचायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वत्राहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वात् गोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भोगानुसन्धानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्येकस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदे सत्यत्रापि आत्मनोभोगाननुसन्धानं प्रसज्येतेति चेत् न तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् तत्र सूक्ष्मदर्शनेन प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् अत्र तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धम् । तमेतमात्मतत्त्वमवैदिका देहादिबुद्ध्यन्तपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्नाः मीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्त्तारम्भोक्तारमिच्छन्ति । तदेतत् सांख्या न सहन्ते । न तावदात्मनः कर्त्तृत्वं स्वाभाविकम् सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत् क्रियावेशो न कदाचिदपि व्यभिचरेत् । नापि कर्त्तृत्वमागन्तुकं निरवयवे कर्त्तृत्वहेतूपरागायोगात् । नापि बुद्धेः कर्त्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्यं अख्यातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मान्नास्ति कर्त्तृत्वम् । न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्त्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखान्वयोभोगः येन कर्त्तृत्ववत् व्यभिचरेत् । किन्तु चिद्रूपत्वेन द्रष्टृसाक्षित्वम् । तस्माद्भोक्तैवात्मेति सांख्यानां पक्षः । वैशेषिकयोगनैयायिकाः उक्ताद्भोक्तृजीवादतिरिक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः ईश्वरः कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । विमतं जगत् स्वरूपोपादानाद्यभिज्ञकर्त्तृकं विविधकार्य्यत्वात् प्रासादादिवत् तत्र कल्पनालाघवेनैककर्त्तृत्वोपादानात् सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति वैशेषिकाः । विमताः ज्ञानैश्वर्य्यशक्तयः क्वचित् पराङ्काष्ठां प्राप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्म्माधर्म्मफलं कर्म तत्फलभोक्त्राद्यभिज्ञेन दीयते व्यवहितकर्म्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः । नन्वीश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः यतोऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रक्रान्ता, नैषदोषः प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्योऽनन्यो वेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्य्यवसानात्" इत्यन्तेन । प्रपञ्चस्तु चार्व्वाकादिशब्दे वक्ष्यते । भाषापरिच्छेदे मुक्तावल्याञ्चात्मनिरूपणायेत्थमभ्यधायि "आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्त्तृकम् । शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः । तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः । मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । धर्माधर्माश्रयोऽध्यक्षो विशेषगुणयोगतः । प्रवृत्त्याद्यनुमेयोऽयं रथगत्येव सारथिः । अहङ्कारस्याश्रयोऽयं मनोमात्रस्य गोचरः । विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान्" भाषा० । "आत्मानं निरूपयति आत्मेन्द्रियेति आत्मत्वजातिस्तु सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति ईश्वरेऽपि सा जातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावाच्च न सुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भाव इति नियमस्याप्रयोजकत्वात् । परे तु ईश्वरे सा जातिर्नास्त्येव प्रमाणाभावात् न च दशमद्रव्यत्वापत्तिः ज्ञानवत्त्वेन विभजनादिति वदन्ति । इन्द्रियादीति । इन्द्रियाणां शरीरस्य च परम्परया चैतन्यसम्पादकः । यद्यप्यात्मनि "अहं जाने अहं सुखीत्यादि" प्रत्यक्षविषयत्वमस्त्येव तथापि विप्रतिपन्नं प्रति प्रथमत एव शरीरादिभिन्नस्तत्प्रतीतिगोचर इति प्रतिपादयितुं न शक्यत इत्यतः प्रमाणं दर्शयति करणमिति । कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम् एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यत इत्यतिरिक्तः कर्त्ता कल्प्यते । ननु शरीरस्यैव कर्त्तृत्वमस्तु अत आह शरीरस्येति ननु चैतन्यं ज्ञानादिकमेव मुक्तात्मनां तन्मत इव मृतशरीराणामपि तदभावे का क्षतिः प्राणाभावेन ज्ञानाभावस्य सिद्धेरिति चेन्न शरीरस्य चैतन्ये बाल्ये विलोकितस्य स्थाविरे स्मरणानुपपत्तेः शरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् न च पूर्व्वशरीरोत्पन्नसंस्कारेण द्वितीयशरीरे संस्कार उपपद्यत इति

वाच्यम् अनन्तसंस्कारकल्पने गौरवात् एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तदानीमिष्टसाधनतास्मारकाभावात् मन्मते जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनत्वस्य तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः न च जन्मान्तरानुभूतमन्यदपि स्मर्य्यतामिति वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत्र त्वनायत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते इत्यञ्च संस्कारस्यानादितया आत्मनोऽपि अनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशासम्भवात् नित्यत्वं सिध्यतीति बोध्यम्। ननु चक्षुरादीनां ज्ञानादौ करणत्वं कर्त्तृत्वं चास्तु विरोधे साधकाभावादत आह तथात्वमिति चैतन्यमित्यर्थः उपघाते नाशे सति अर्थाच्चक्षुरादीनामेव, कथमिति? पूर्व्वं चक्षुषा साक्षात्कृतानाञ्चक्षुषोऽभावे स्मरणं न स्यात् अनुभवितुरभावात् अन्यदृष्टस्य अन्येन स्मरणासम्भवात् अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येन कार्य्यकारणभावादिति भावः। ननु चक्षुरादीनां चैतन्यं मास्तु मनसस्तु नित्यस्य चैतन्यं स्यात् अत आह मनोऽपीति न तथा न चेतनम्। ज्ञानादीति। मनसोऽणुत्वात् प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वान्मनसो ज्ञानसुखादिमत्त्वे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः यथा मनसोऽणुत्वं तथा वक्ष्यते। नन्वस्तु विज्ञानमेव आत्मा तस्य स्वतः प्रकाशरूपत्वात् चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकन्तु तस्यैवाकारविशेषः तस्यापि भावत्वादेव क्षणिकत्वं पूर्व्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात् सुषुप्त्यावस्थायामालयविज्ञानधारा निराबाधैव मृगमदवासनाया वसनइव पूर्व्वपूर्व्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य जगद्विषयत्वे सार्व्वज्ञ्यापत्तेः यत्किञ्चिद्विषयत्वे विनिगमनाभावात् सुषुप्तावपि विषयावभासप्रसङ्गः। तदानीं निराकारा चित्सन्ततिरनुवर्त्तत इति चेन्न तस्य स्वप्रकाशत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिः न चेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोऽभावादिति वाच्यं घटादेरनुभूयमानस्यापलपितुमशक्यत्वात्। आकारविशेष एवायं विज्ञानस्येति चेत् किमयमाकारोऽतिरिच्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरिक्तेन। नातिरिच्यते चेत्तर्हि समूहालम्बने नीलाकारोऽपि पीताकारः स्यात् स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात्, अपोहरूपो नीलत्वादिर्विज्ञानधर्म्म इति चेन्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकत्रासमावेशात् इतरथा विरोधस्यैव दुरुपपन्नत्वात्। न च वासनासंक्रमः सम्भवति मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसङ्गात् न च उपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं वासनायाः संक्रमासंभवात्। उत्तरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न तदुत्पादकाभावात्। उत्तरविज्ञानस्यैव उत्पादकत्वे तदानन्त्यप्रसङ्गः। क्षणिकविज्ञानेऽतिशयविशेषः कल्प्यत इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च। एतेन क्षणिकशरीरेष्वेव चैतन्यमपि प्रत्युक्तं गौरवादतिशये मानाभावाच्च बीजादावपि सहकारिसमवधानादेवोपपत्तेः कुर्व्वद्रूपत्वाकल्पनाच्च अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञाने गौरवान्नित्यविज्ञानमेवात्मा "अविनाशी वा अरे अयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि श्रुतेरिति चेन्न तस्य विषयावभासकत्वेन दर्शितत्वात् निर्व्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयत्वस्याप्यनुभवात्। अतो ज्ञानभिन्नो नित्य आत्मेति सिद्धम्। सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मपरं जीवेषु नोपयुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरभेदः, अन्यथा बन्धमोक्षानुपपत्तेः, योऽपीश्वराभेदबोधकोवेदः सोऽपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन् स्तौति अभेदभावने च यतितव्यमिति वदति। अतएव "सर्व्वे एव आत्मनि समर्पिता" इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायते इत्यपि न, भेदस्य नित्यत्वे नाशायोगात् भेदनाशेऽपि व्यक्तिद्वयं स्यात्स्यैव। न च द्वित्वमपि नश्यतीति वाच्यं तत्र निर्द्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यस्वरूपं तदितिवत् द्वित्वाभावेऽपि द्वयात्मकौ ताविति सुवचत्वात् मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणात्मकस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमप्युच्यतां प्रत्येकमेकत्वेऽपि पृथिवीजलयोर्न गन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्व्वजनसिद्धत्वात्। योऽपि तदानीमभेदप्रतिपादक आगमः सोऽपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादयति संपदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त इतिवत्। अतएव "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति दिव्यमिति" श्रूयते ईश्वरो न ज्ञानसुखात्मा किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाश्रय एवोक्तः, "यः सर्वज्ञः" इत्यनुरोधात् आनन्दम् इत्यस्यापि आनन्दवदित्यर्थः अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयाच्प्रत्ययात्, अन्यथा पुंलिङ्गत्वापत्तेः आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्य्यते भाराद्यपगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत् दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्ययात्। अस्तु वा तन्नित्यानन्दो न त्वसौ, आनन्दम् इत्यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययविरोधात्। "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्

बिभेति कदाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टत्वाच्चेति संक्षेपः। एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषः पुष्करपलाशवन्निर्लेपः किन्तु चेतनः कार्य्यकारणयोरभेदात् कार्य्यनाशे कार्य्यरूपतया नाशः स्यादित्यकारणत्वं तस्य, बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनम्। बुद्धिश्च प्रकृतेः प्रथमः परिणामः। सैव महत्तत्त्वमन्तःकरणमप्युच्यते। तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ। तस्या एवेन्द्रियप्रणालिकया परिणतिर्ज्ञानरूपा घटादिना सम्बन्धः। पुरुषे कर्त्तृत्वाभिमानो बुद्धौ चैतन्याभिमानश्च भेदाग्रहात् ममेदं कर्त्तव्यमिति सदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विको दर्पणस्येव मुखोपरागः। इदमिति विषयोपरागः इन्द्रियप्रणालिकया परिणतिभेदस्तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्येव मलिनिमा। कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशः। तेनांशत्रयवती बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धो दर्पणमलिनिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते। ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मा अपि बुद्धेरेव। कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः। न च बुद्धिश्चेतना परिणामित्वादिति सांख्यमतमपास्तम्। कृत्यदृष्टभोगानामिव चैतन्यस्यापि सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तद्भिन्ने मानाभावाच्चेतनोऽहं करोमीति प्रतीतेः। बुद्धेः परिणामित्वाच्चैतन्यांशे भ्रम इति चेत् कृत्यंशे किं नेष्यते। अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे मोक्षाभावोऽनित्यत्वे तत्पूर्व्वमसंसारापत्तिः। अचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वात् बुद्धेरचैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तादात्म्यादिति चेन्न असिद्धेः कर्त्तुर्जन्यत्वे मानाभावात्। "वीतरागजन्मादर्शनात्" अनादित्वम्। अनादेर्नाशासम्भवान्नित्यत्वम्। तत् किं प्रकृत्यादिकल्पनेन। न च "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् प्रकृतेरदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैः इच्छादिभिः कर्त्ताहं कर्त्ताहमेव इत्यस्य तदर्थत्वात् "तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः" इत्यादि वदता भगवता प्रकटीकृतोऽयमुपरिष्टादाशय इति संक्षेपः। धर्म्माधर्म्माश्रयः इति। आत्मेत्यनुषज्यते। शरीरस्य तदाश्रयत्वे देहान्तरकृतकर्म्मणां देहान्तरेण भोगानुपपत्तिः। विशेषगुणयोगत इति। योग्यविशेषगुणसम्बन्धेनात्मनः प्रत्यक्षं भवति न त्वन्यथा अहं जाने अहङ्करोमि इत्यादि प्रतीतेः। प्रवृत्त्येति। अयमात्मा परदेहादौ प्रवृत्त्यादिनाऽनुमीयते। प्रवृत्तिरत्र चेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनां देहे अभावस्योक्तप्रायत्वात् चेष्टायाश्च यत्नसाध्यत्वात् चेष्टया प्रयत्नवानात्माप्यनुमीयत इति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह। रथेति यद्यपि रथकर्म्म चेष्टा न भवति तथापि तेन कर्म्मणा सारथिर्यथाऽनुमीयते तथा चेष्टात्मकेन कर्म्मणा परात्मापीति भावः। अहङ्कारस्येति। अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः तस्याश्रयो विषयः आत्मा न शरीरादिरिति। मन इति मनोभिन्नेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयो मानसप्रत्यक्षविषयश्चेत्यर्थः। रूपाद्यभावेनेन्द्रियान्तरायोग्यत्वात्। विभुरिति। विभुत्वं परममहत्त्वं तच्च पूर्व्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम्। बुद्ध्यादीति बुद्धिसुखदुःखेच्छादयश्चतुर्द्दश गुणाः पूर्व्वोक्ता वेदितव्याः"। ते च "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा। धर्म्माधर्म्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्द्दश" इत्युक्ताः बुद्धिः सुखं दुःखमिच्छा द्वेषः यत्नः संख्या परिमाणं पृथक्त्वं संयोगः विभागः भावनाख्यसंस्कारः धर्मः अधर्म्मश्चेति। एते च गुणा मनस एवेति सांख्यादयः। "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति" श्रुतेः कामादीनां मनोधर्मत्वावगमात् तथा ६४२ पृष्ठे आज्ञानशब्दोदिता अपि। मिता० "किं पुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावे प्रमाणमित्याशङ्क्याह। "महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि। कोऽन्यथैकेन नेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति। वाचं वा को विजानाति पुनः संश्रुत्य संश्रुताम्" या०स्मृ०। "यथा हि पृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणप्राप्तत्वात्तथात्मापि सत्यः, अन्यथा यदि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न, तर्ह्येकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्त्वन्येन स्पर्शनेन्द्रियेण को विजानाति। यमहमद्राक्षन्तमहं स्पृशामीति। तथा कस्यचित् पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणां वाचन्तस्य वागियमिति कः प्रत्यभिजानाति तस्मात् ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम्। किञ्च। "अतीतार्था स्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः। जातिरूपवयोवृत्तविद्यादिभिरहंकृतः। शब्दादिविषयोद्योगङ्कर्म्मणा मनसा गिरा" या०। "यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात्तर्हि तु भूतार्थगोचरा स्मृतिः पूर्वानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना कस्य भवेत्, नह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरुपपद्यते। तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः। नहीन्द्रियाणाम् उपरतव्यापाराणान्तत्कारकत्वम्। तथाहमेवाभिजनत्वादिसम्पन्न इत्येवंविधानुसन्धानप्रत्ययः कस्य भवति स्थिरात्मव्यतिरिक्तस्य" तथा शब्दस्पर्शादिविषयोपभोगसिद्ध्यर्थमुद्योगं मनोवाक्कायैः कः कुर्यात्तस्मादपि बुद्धीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा-

स्थिरः” इत्यन्तेन आत्मविवेके च उदयनाचार्यैः अहमिति प्रत्यक्षविषयत्वमादौ आत्मनो व्यवस्थाप्य देहाद्यतिरिक्तविषयत्वं तत्प्रत्ययस्य व्यवस्थापितं यथा।
“अथात्मसद्भावे किम्प्रमाणं प्रत्यक्षमेव तावत् अहमिति विकल्पस्य प्रागभ्यस्तमात्रसिद्धतात्। नचायमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुकोवा, अशाब्दत्वादप्रतिक्षेपाच्च न च लैङ्गिकः, अननुसंहितलिङ्गस्यापि संप्रत्ययात्। नच स्मृतिरियम्, अननुभूते तदनुपपत्तेः। अनादिवासनावशादनादिरयमवस्तुकोविकल्पइत्यपि न युक्तं, नीलादिविकल्पसाधारण्यात्। इह वासनामुपादायानाश्वासे प्रमाणान्तरेऽपि कः समाश्वासः, यतो नीलादिविकल्पेषु समाश्वासः स्यात्। तस्माद्वासनामात्रवादं विहायागन्तुकमपि किञ्चित् कारणं वाच्यम्। तच्चाप्तागमशब्दो वा लिङ्गतदाभासो वा प्रत्यक्षतदाभासो वेति। तत्र यथा प्रथममध्यमप्रकाराभावान्नीलविकल्पश्चरमं कल्पमालम्बते तथाऽहमिति विकल्पोऽपि, तत्रापि “प्रत्यक्षपृष्ठभावित्वे साक्षादेव सवस्तुकः। तदाभासे तु मूलेऽस्य पारम्पर्य्यात् सवस्तुतेति”। न च वाह्यप्रत्यक्षनिवृत्तावेव निर्मूलत्वं, बहिर्विकल्पस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। तत्र स्वसंवेदनं मूलम्, इहापि मानसप्रत्यक्षमिति न कश्चिद्विशेषः। शरीरादिवस्तुको भविष्यतीति चेन्न निरुपाधिशरीरेन्द्रियबुद्धितत् समुदायालम्बनत्वेऽतिप्रसङ्गात्। स्वसम्बन्धिशरीरादावयं स्यादिति वाच्यं तत्र कः स्वीयइति वचनीयम्। अनन्यत्वं स्वत्वं सर्वभावानां, तथा च यदा तेनैव तदनुभूयते तदा प्रत्येतुः प्रत्येतव्यादव्यतिरेकादहमिति स्यात्। अतएव घटादयो न कदाचिदनन्यानुभवितृका इति न कदाप्यहमास्पदमिति चेत् एवन्तर्हि त्वन्मतेऽप्यहंप्रत्ययः शरीरादावारोपरूपएव ततः प्रत्येतुरन्यत्वात्। बुद्धौ मुख्यएवेति चेन्न तस्याः क्रियात्वेनानुभूयमानाया भिन्नस्य कर्त्तुरहं छिनद्मीतिवदहं जानामीत्यनुभवात्। नीलादिप्रत्येतव्याकारवत् प्रतिपत्त्राकारोऽपि प्रतिपत्तेरेवायमात्मा तथा भासत इति चेत् तर्हि प्रत्येतव्यप्रतिपत्त्राकारयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वात् सिद्धं नः समीहितम्। अस्तु स्वोपादानमात्रमिति चेन्न तत्प्रतिभासने तदाकारस्यापि प्रतिभासप्रसङ्गात् आकारमन्तरेणाकारिणोऽनवभासात्। प्रवृत्तिसन्तानाच्चान्योबुद्धिसन्तानः प्रतिपत्ता, वयं तमालयविज्ञानमाचक्ष्महे इति चेत् अस्तु तर्हि प्रवृत्तिविज्ञानोपादानमनादिनिधनः प्रतिपत्ता। स किं सन्तन्यमानज्ञानरूपः तद्विपरीतोवा इति चिन्तावशिष्यते निःशेषिता चासौ प्रागिति”। स्थानान्तरे च तत्रैव

“नन्वसिद्धमिदं विशेषणं देहस्यैव चेतनत्वात् नैवं देहत्वभूतत्वमूर्त्तत्वरूपादिमत्त्वादिभ्यः। नच भूतानां समुदायपर्य्यवसितं चैतन्यं, प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वानुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात्। नच प्राक्पर्य्यवसितं, करचरणाद्यवयवविगमे तदनुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात्। देहस्य चेतनत्वे बालस्य प्रथमप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च इच्छाद्वेषावन्तरेण प्रयत्नानुपपत्तेः इष्टाभ्युपायताप्रतिसन्धानं विना चेच्छानुपपत्तेः। इह जन्मन्यननुभूतस्य प्रतिबन्धस्यास्मृतौ प्रतिसन्धानायोगात्, जन्मान्तरानुभूते चानुभवितरि भस्मासाद्भूते अन्येन स्मरणायोगात् अनुभवादीनां प्रवृत्त्यन्तानाञ्च कार्य्यकारणभावस्य इहैव जन्मनि निश्चितत्वात्। तथा च तदभावे तदभावस्य सुलभत्वात् अन्यथा स्वतस्त्वप्रसङ्गः। अतएव नेन्द्रियाणि चेतयन्ते दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाच्च। नच मनस्तथा, तस्य करणत्वेनैवानुभवादिति प्रतिबन्धसिद्धिः परदेहात्मसिद्धिश्च। अनादिश्चासौ वीतरागजन्मादर्शनात्, अनन्तश्च सतोऽनादित्वात्, द्रव्यञ्च समवायिकारणत्वात्, विभुश्च नित्यद्रव्यत्वे सत्यमूर्त्तत्वात्, अमूर्त्तश्च निष्क्रियत्वात्, निष्क्रियश्च नित्यद्रव्यत्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वात्, प्रत्यक्षधर्म्माश्रयत्वाच्च। तर्काश्चात्र भवन्ति आदिमत्त्वे प्रथमप्रवृत्त्यनुपपत्तौ सर्व्वदैवाप्रवृत्तिप्रसङ्गः। सान्तत्वेऽनादेः सत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः। अद्रव्यत्वे निर्गुणत्वप्रसङ्गः अविभुत्वे दहनपवनादेः क्रियानुपपत्तिप्रसङ्गः। नच संयुक्तसंयोगात् तदुत्पत्तिः साक्षात्क्रियाहारकस्य तस्याभावात् अतथाभूतस्य तद्धेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात्। मूर्त्तत्वे नित्यस्यास्मदादिप्रत्यक्षधर्म्मानाधारत्वप्रसङ्गः विशेषगुणवत्त्वारम्भकत्वप्रसङ्गः, सक्रियत्वे मूर्त्तत्वप्रसङ्ग इति शास्त्रार्थसंग्रहः। अणुरेवासौ विज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वात् मनोवत् “अणीयांसमणोरपीति” बाधविरोधाविति कश्चित् तदयुक्तम् आत्मन्यविभौ मनसोऽणुत्वासिद्धेः तत्संयोगक्रमादेव क्रियाक्रमोपपत्तेः आगमस्तु “महतोऽपि महीयांसमिति” प्रथमपदमपहाय उपन्यस्तस्तदर्थमित्यन्तेन”।
स्कन्धपञ्चकस्यात्मत्ववादिनां मतं संघातानुपपत्त्या शा० सू० भा० निराकृतम् यथा “समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः” सू० “तत्रैते त्रयोवादिनो भवन्ति। केचित् सर्व्वास्तित्ववादिनः केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः अन्ये पुनः सर्व्वशून्यत्ववादिनः इति। तत्र ये सर्व्वास्तित्ववादिनोबाह्यमान्तरञ्च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं भौतिकं चित्तं चैत्तञ्च तान् तावत् प्रति ब्रूमः। तत्र भूतं पृथिवीधात्वादयः। भौतिकं रूपादयश्चक्षुरादयश्च चतुष्टये च पृथि-

व्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णप्रेरणस्वभावाः ते पृथिव्यादिभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाःतेऽप्यध्यात्मं सर्व्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्ते इति मन्यन्ते । तत्रेदमभिधीयते । योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारः समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणुहेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः पञ्चस्कन्धहेतुकश्च पञ्चस्कन्धरूपः । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे तदप्राप्तिः स्यात् समुदायाप्राप्तिः समुदायिनामचेतनत्वात् चित्ताभिज्वलनस्य च समुदयसिद्ध्यधीनत्वात् अन्यस्य च कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्व्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात् निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात् । आशयस्याप्यन्यत्वानन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात् तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः तस्मात् समुदायानुपपत्तिः । समुदायानुपपत्तौ च तदाश्रया लोकयात्रा लुप्येत । “इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्” सू० । यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चेतनः संहन्ता स्थिरोनाभ्युपगम्यते तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा तस्याञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितव्यमस्ति । ते चाविद्यादयः अविद्या संस्कारोविज्ञानम् नाम रूपं षड़ायतनम् स्पर्शोवेदना तृष्णोपादानम् भवोजातिर्जरा मरणं शोकः परिवेदना दुःखं दुर्मनस्तेत्येवम् जातीयका इतरेतरहेतुकाः सौगते समये क्वचित् संक्षिप्ता निर्दिष्टाः क्वचित् प्रपञ्चिताः । सर्व्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः । तदेवमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन घटीयन्त्रवदनिशमावर्त्तमानेऽर्थाक्षिप्त उपपन्नः संघात इति चेत्तन्न कस्मात्? उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । भवेदुपपन्नः संघातो यदि संघातस्य किञ्चिन्निमित्तमवगम्येत न त्ववगम्यते यत इतरेतरप्रत्ययत्वेऽप्यविद्यादीनां पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरस्योत्तरस्योत्पत्तिमात्रनिमित्तं भवत् भवेत् न तु संघातोत्पत्तेः किञ्चिन्निमित्तं सम्भवति । नन्वविद्यादिभिरर्थादाक्षिप्यते संघात इत्युक्तम् अत्रोच्यते । यदि तावदयमभिप्रायः अविद्यादयएव संघातमन्तरेणात्मानमलभमाना अपेक्षन्ते संघातमिति ततस्तस्य संघातस्य किञ्चिन्निमित्तं वक्तव्यं तच्च नित्येष्वप्यणुष्वभ्युपगम्यमानेष्वाश्रयाश्रयीभूतेषु च भोक्तृषु सत्सु न सम्भवतीत्युक्तं वैशेषिकपरीक्षायां किमङ्ग पुनः क्षणिकेष्वप्यणुषु भोक्तृरहितेष्वाश्रयाश्रयीभावशून्येषु चाभ्युपगम्यमानेषु सम्भवेत् । अथायमभिप्रायः अविद्यादय एव संघातस्य निमित्तमिति । कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव निमित्तं स्युः । अथ मन्यसे संघात एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त्तते तदाश्रयाश्चाविद्यादय इति । तदापि संघातात् संघातान्तरमुत्पद्यमानं नियमेन सदृशमेवोत्पद्येत अनियमेन वा सदृशम्, विसदृशं वोत्पद्येत । नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्य्यग्योनिनारकप्राप्त्यभावः प्राप्नुयात् । अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित् क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्योभवेत् इति प्राप्नुयात् । उभयमभ्युपगमविरुद्धम् । अपि च यद्भोगार्थं संघातः स्यात् स जीवोनास्ति स्थिरोभोक्तेति तवाभ्युपगमः ततश्च भोगो भोगार्थएव स नाऽन्येन प्रार्थनीयः तथा मोक्षोमोक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् । अन्येन चेत् प्रार्थ्येतोभयं, भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम् । अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः । तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमविद्यादीनां यदि भवेत् भवतु नाम न तु संघातः सिध्येत् भोक्त्रभावादित्यभिप्रायः इत्यन्तेन” । एतन्मतमनुसृत्यैव “सर्व्वकार्य्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् । सौगतानामिवात्मान्योनास्ति मन्त्रोमहेश्वर इति” माधः । आत्मनो देहपरिमाणत्वमार्हता मन्यन्ते । तदेतन्मतमुत्थाप्य दूषितं शा० सू० भा० यथा । “एवं चात्माकात्स्न्र्यम्” सू० । “यथैकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धधर्म्मासम्भवोदोषः स्याद्वादे प्रसक्तः एवमात्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्र्यमपरोदोषः प्रसज्यते । कथं शरीरपरिमाणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायाञ्च सत्यामकृत्स्नोऽसर्व्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणाञ्चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवोमनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित् कर्म्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नः पुत्तिकाशरीरे संमीयते । समान एष एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः । स्यादेतत् अनन्तावयवोजीवस्तस्य तएवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कुचेयुर्महति विकसेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्मीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्व्वेषाम-

वयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः स्यात्। अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवानामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम्। अथ पर्य्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येत। तत्राप्युच्यते। "न च पर्य्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः" सू०। न च पर्य्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेव तत्तद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते कुतः? विकारादिदोषप्रसङ्गात्। अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्य्यमाणस्यापचीयमानस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्य्यं विक्रियावत्त्वे चर्म्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत कर्म्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबुवत् संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्द्ध्वगामित्वं भवतीति। किञ्चान्यत् आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायधर्म्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत्। ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात्। न च स निरूपयितुं शक्यते अयमसाविति। किञ्चान्यत् आगच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति, अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम्। न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च निलीयेरन्, अभौतिकत्वाज्जीवस्य। नापि कश्चिदन्यः साधारणोऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात्। किञ्चान्यत् अनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्। अत एवमादिदोषप्रसङ्गान्न पर्य्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते। अथ वा पूर्व्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकार्त्स्न्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायाञ्चोदितायाम् पुनः पर्य्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनो नित्यता स्यात् यथा रक्तपटादीनाम् विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विसिचामपीत्याशङ्कानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते। सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति। "अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः" सू०। अपि चान्त्यस्य मोक्षावस्थाभाविनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिष्यते जैनैः तद्वत् पूर्व्वयोरप्याद्यमध्यमयोर्जीवपरिमाणयोर्नित्यत्वप्रसङ्गादविशेषप्रसङ्गः स्यात् एकशरीरपरिमाणतैव स्यात् नोपचितापचितशरीरान्तरप्राप्तिः। अथ वाऽन्त्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात् पूर्व्वयोरप्यवस्थयोरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात्। ततश्चाविशेषेण सर्व्वदैवाणुर्महान् वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः। अतश्च सौगतवदार्हतमपि मतमसङ्गतमित्युपेक्षितव्यम्"। इत्यन्तेन जीवस्याणुपरिमाणत्वं ये स्वीचक्रुः तन्मतमुपन्यस्य शा० सू० भा० दूषितं यथा।

"उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्" सू०। इदानीन्तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते किमणुपरिमाणः उत मध्यमपरिमाण आहोस्वित् महापरिमाण इति। ननु च नात्मोत्पद्यते नित्यचैतन्यरूपश्चायमित्युक्तमतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति, परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाम्नातं तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्तावतार इति उच्यते सत्यमेतत् उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य परिच्छेदं प्रापयन्ति स्वशब्देन चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते तस्य सर्व्वस्यानाकुलत्वोपपादनायायमारम्भः। तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणादणुर्जीव इति उत्क्रान्तिस्तावत् "स यदाएतस्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्व्वैरुत्क्रामतीति" गतिरपि "ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्व्वे गच्छन्तीति"। आगतिरपि "तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्म्मणे" इति आसामुत्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्तावज्जीव इति प्राप्नोति न हि विभोश्चलनमवकल्पत इति। सति च परिच्छेदे शारीरपरिमाणत्वस्यार्हतमतपरीक्षायां निरस्तत्वादणुरात्मेति गम्यते। "स्वात्मना चोत्तरयोः" सू०। उत्क्रान्तिः कदाचिदचलतोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवद्देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्म्मक्षयेणावकल्पेत उत्तरे तु गत्यागती नाचलतः सम्भवतः स्वात्मना हि तयोः सम्बन्धो भवति गमेः कर्त्तृस्थक्रियात्वात्। अतोऽमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव सम्भवतः। सत्योश्च गत्यागत्योरुत्क्रान्तिरपसृप्तिरेव देहादिति प्रतीयते नह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्यातां देहप्रदेशानाञ्चोत्क्रान्तावपादानत्ववचनात् "चक्षुष्टो वा मूर्द्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः" इति। "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानमिति" चान्तरेऽपि शरीरे शारीरस्य गत्यागती भवतः तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः। "नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्" सू०। अथापि स्यात् नाणुरयमात्मा, कस्मात्, अतच्छ्रुतेः अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः। "स वा एष महानज" "आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" "आकाशवत्सर्व्वगतश्च नित्यः" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्येवं जातीयका हि श्रुति-

रात्मनोऽणुत्वे विप्रतिषिध्येतेति चेत् नैष दोषः। कस्मात् इतराधिकारात्। परस्य ह्यात्मनः प्रक्रियायामेषा परिमाणान्तरश्रुतिः, परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात्, "विरजः पर आकाशात्" इत्येवं विधानाच्च परस्यैवात्मनस्तत्र तत्र विशेषाधिकारात्। ननु "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति" शारीरो महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते। शास्त्रदृष्ट्या त्वयं निर्देशो वामदेववद्द्रष्टव्यः। तस्मात्प्राज्ञविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य, न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते। "स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च" सू० इतश्चाणुरात्मा यतः साक्षादेवास्याणुत्ववाची शब्दः श्रूयते "स एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेशेति" प्राणसम्बन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते तथा चोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेय" इति। "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इति चोन्मानान्तरम्। नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विरुध्यते दृश्यते च जाह्नवीह्रदनिमग्नानां सर्वाङ्गे शैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरिति चेत् उत्तरं पठति। "अविरोधश्चन्दनवत्" सू०। यथा हि हरिचन्दनविन्दुः शरीरैकदेशे सम्बद्धोऽपि सन् सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोत्येवमात्मापि देहैकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति। त्वक्सम्बन्धाच्चास्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते। त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः कृत्स्नायान्त्वचि वर्त्तते त्वक् च सर्वशरीरव्यापिनीति। "अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि" सू०। अत्राह यदुक्तम् "अविरोधश्चन्दनवदिति" तदयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात् सिद्धे ह्यात्मनो देहैकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो भवति। प्रत्यक्षन्तु चन्दनस्यावस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहाह्लादनञ्च। आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं नैकदेशवर्त्तित्वम्। अनुमेयन्तदिति यदुच्येत न चात्रानुमानं सम्भवति। किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्येव सकलदेहव्यापिनः सतः किं विभोर्नभस इव, आहोस्विच्चन्दनविन्दोरिवाणोरेकदेशस्थस्येति संशयाऽनतिवृत्तेरिति। अत्रोच्यते नायं दोषः। कस्मात् अभ्युपगमात्। अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोऽपि चन्दनस्येव देहैकदेशवर्त्तित्वमवस्थितिवैशेष्यम्। कथमिति उच्यते। हृदि ह्येष आत्मा पठ्यते वेदान्तेषु "हृदि ह्येष आत्मा" "स वा एष आत्मा हृदि कतमः? आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इत्याद्युपदेशेभ्यः। तस्माद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्याद्युक्तमेवैतदविरोधश्चन्दनवदिति। "गुणाद्वालोकवत्" सू०। चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्य्यं न विरुध्यते। यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्त्तिनामपि प्रभा अपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेऽपवरके कार्य्यं करोति तद्वत्। स्यात्कदाचिच्चन्दनस्य सावयवत्वात् सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहआह्लादयितृत्वं न त्वणोर्जीवस्यावयवाः सन्ति यैरयं सकलदेहं विसर्पेदित्याशङ्क्य "गुणाद्वालोकव"दित्युक्तम्। कथं पुनर्गुणो गुणिव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तेत न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिरेकेणान्यत्र वर्त्तमानो दृश्यते। प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेन्न तस्या अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात्। निविडावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः विरलावयवन्तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेति अत उत्तरं पठति। "व्यतिरेको गन्धवत्" सू० यथा गुणस्यापि सतो गन्धस्य गन्धद्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति अप्राप्तेष्वपि कुसुमादिषु गन्धोपलब्धेः एवमणोरपि सतो जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति। अतश्चानैकान्तिकमेतद्गुणत्वात् रूपवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति गुणस्यैव सतो गन्धस्याश्रयविश्लेषदर्शनात्। गन्धस्यापि सहैवाश्रयेण विश्लेष इति चेन्न यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषस्तस्य क्षयप्रसङ्गात्। अक्षीयमाणमपि तत्पूर्व्वावस्थातोऽवगम्यते अन्यथा तत्पूर्व्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयते। स्यादेतत् गन्धाश्रयाणां विश्लिष्टानामल्पत्वात्सन्नपि विशेषो नोपलक्ष्यते सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः सर्व्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिमुत्पादयन्ति नासिकापुटमनुप्रविशन्त इति चेन्न अतीन्द्रियत्वात् परमाणूनां स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेशरादिषु। न च लोके प्रतीतिर्गन्धवद्द्रव्यमाघ्रातमिति गन्ध एवाघ्रात इति लौकिकाः प्रतियन्ति। रूपादिष्वाश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्ताश्रयव्यतिरेक इति चेन्न प्रत्यक्षत्वादनुमानाप्रवृत्तेः। तस्माद्यद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुगन्तव्यं निरूपकैर्नान्यथा। न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते। "तथा च दर्शयति" सू०। श्रुतिर्हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव "आलोमभ्य आनखाग्रेभ्यः" इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति। "पृथगुपदेशात्" सू०। "प्रज्ञया शरीरं समारुह्येति" चात्मप्रज्ञयोः कर्त्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्येन गुणेनैवास्य शरीरव्यापितावगम्यते। "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमा-

दायेति च" कर्त्तुः शरीराद् पृथग्विज्ञानस्य व्यपदेश एतमेवाभिप्रायमुपोद्बलयति तस्मादणुरात्मेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। "तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्" सू०। तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। नैतदस्ति अणुरात्मेति उत्क्रान्त्याद्यश्रवणात्। परस्यैव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात् तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव इत्युक्तम्। परमेव चेद्ब्रह्म जीवस्तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो भवितुमर्हति परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाम्नातं तस्माद्विभुर्जीवः। तथा च "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, इत्येवंजातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रौताः स्मार्त्ताश्च समर्थिता भवन्ति। न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेदनोपपद्यते। त्वक्सम्बन्धात् स्यादिति चेन्न त्वक्कण्टकतोदनेऽपि सकलशरीरगतैव वेदना प्रसज्येत त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां त्वचि वर्त्तते त्वक् च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति पादतल एव तु कण्टकनुन्नां वेदनां प्रतिलभन्ते। न चाणोर्गुणस्य व्याप्तिरुपपद्यते गुणस्य गुणिदेशत्वात् गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत। प्रदीपप्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम्। गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात् साश्रय एव सञ्चरितुमर्हति अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात्। तथा चोक्तं भगवता द्वैपायनेन "उपलभ्याप्सु तद्गन्धं केचिद्ब्रूयुरनैपुणाः। पृथिव्यामेव तं विद्यादपोवायुञ्च संश्रितमिति"। यदि च चैतन्यं जीवस्य समस्तं शरीरं व्याप्नुयान्नाणुर्जीवः स्यात् चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपं अग्नेरिवौष्ण्यप्रकाशौ, नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत इति। शरीरपरिमाणत्वञ्च प्रत्याख्यातं परिशेषाद्विभुर्जीवः कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इति अत आह "तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश" इति। तस्या बुद्धेर्गुणाः तद्गुणा इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्येवमादयः तद्गुणाः सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे सम्भवति स तद्गुणसारः तद्भावस्तद्गुणसारत्वम्। न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्म्माध्यासनिमित्तं हि कर्त्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वमकर्त्तुरभोक्तुश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनः। तस्मात्तद्गुणसारत्वाद्बुद्धिपरिमाणेनास्य परिमाणव्यपदेशः तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो न स्वतः। तथा च "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य तु। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते" इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत् पारमार्थिकं चानन्त्यम्। न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत। न चानन्त्यमौपचारिकमिति शक्यं विज्ञातुं सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभावस्य प्रतिपिपादयिषितत्वात्। तथैतस्मिन्नप्युन्माने "बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट" इति बुद्धिगुणसम्बन्धेनैवाराग्रमात्रतां शास्ति न स्वेनैवात्मना। "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य" इत्यत्रापि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते। परस्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवग्राह्यत्वेन ज्ञानप्रसादावगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात्, जीवस्यापि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः। तस्माद्दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायमिदमणुत्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा द्रष्टव्यम्। तथा "प्रज्ञया शरीरमारुह्य" इत्येवंजातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्ध्युपाधिभूतया जीवः शरीरं समारुह्येत्येवं योजयितव्यं व्यपदेशमात्रं वा शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत्। न ह्यत्र गुणगुणिविभागो विद्यत इत्युक्तम्। हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात्। तथोत्क्रान्त्यादीनामप्युपाध्यायत्ततां दर्शयति "कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि" इति "कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजते"ति। उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विज्ञायते, न ह्यनपसृप्तस्य देहाद्गत्यागती स्याताम्। एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्याणुत्वव्यपदेशः प्राज्ञवत् यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषूपासनेषूपाधिगुणसारत्वादणीयस्त्वादिव्यपदेशः "अणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा, मनोमयः प्राणशरीरः सर्वगन्धः सर्वरसः सत्यकामः सत्यसंकल्पः" इत्येवं प्रकारः तद्वत्" इत्यन्तेन। इति शाङ्करानुयायिनः रामानुजभाष्यादयस्तु जीवस्याणुत्वपक्षमुररीचक्रुः। तत्पक्षस्तत्स्थाने द्रष्टव्यः तयोर्युक्तायुक्तत्वं नैयायिकवैशेषिकाङ्गीकृतविभुत्वप्रदर्शकशारीरकमालोक्य सुधीभिः समर्थनीयम् न्यायसूत्रवृत्तौ चात्मनो देहाद्यतिरिक्तत्वं प्रदर्शितं यथा "तत्रेन्द्रियं ज्ञानवदस्त्विति संशये करणत्वेन सिद्धानामिन्द्रियाणां चैतन्यमस्तु लाघवादन्यथा चात्मशब्दस्य नामार्थत्वादिन्द्रियाणामभौतिकत्वाद्वा न साङ्ख्यमतीन्द्रियचैतन्यवादिनस्तन्निराकरणायाह। "दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्" १। "न विषयव्यवस्थानात्" २। "तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः" ३। "शरीरदाहे पातकाभावात्" ४। "तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात्" ५। "न कार्याश्रयकर्तृवधात्" ६। "सव्येन दृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्" ७। "नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभि-

मानात्” ८। “एकनाशे द्वितीयाविनाशात्” ९। “अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः” १०। “दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः” ११। “इन्द्रियान्तरविकारात्” १२। “न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात्” १३। “तदात्मगुणत्वसद्भावादप्रतिषेधः” १४। “अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य” १५।“नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात्” १६। “ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम्” १७। “नियमश्च निरनुमानः” १८। “पूर्व्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः” १९। “पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः” २०। “नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम्” २१। “प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात्” २२। “अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम्” २३। “नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात्” २४। “वीतरागजन्मादर्शनात्” २५ सूत्राणि “एकस्यैव दर्शनस्पर्शनाभ्यामर्थस्य ग्रहणात् दर्शनस्पर्शने ज्ञानविशेषौ तृतीया च प्रकारे तेन चाक्षुषस्पर्शनोभयसत्त्वेनैकस्य धर्म्मिणः प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यतिरिक्तएक इति१। अत्र शङ्कते चक्षुस्त्वगादीनां रूपस्पर्शादिनियतविषयत्वाच्चक्षुरादेश्चाक्षुषादिसमवायित्वमित्यज्ञाभेदप्रत्ययोभ्रान्त इति भावः २। समाधत्ते उक्तप्रतिषेधोन युक्तः उक्तविषयव्यवस्थानादेवात्मसद्भावादतिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः। अयंभावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यं न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, अनुमित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावात्। तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च नित्यतायावक्ष्यमाणत्वाच्चक्षुरादिनाशेऽपि स्मरणाच्चक्षुरहमित्याद्यप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादोयुज्यत इति ३। समाप्तमिन्द्रियप्रकरणन्। ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रतीतेरस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्क्य दूषयति। पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् तथाचोत्तरकालिकं दुःखादिकं न स्यादिति। यद्वा दाहोनाशः तथा च शरीरनाशे कृते कर्त्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते तथापि तस्य प्रसाध्याङ्गकत्वादेकदेशिनः पूर्व्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति भावः ४। तत्रापि तुल्योदोष इत्याशङ्कते। तदभावः पातकाभावः सात्मकशरीरस्य प्रदाहेऽपि प्रसक्तः तन्नित्यत्वात् तस्य आत्मनोनित्यत्वात् नित्यत्वेन निर्विकारत्वं तेन जन्यधर्म्माणामाश्रयत्वमभिमतमितिकेचित्। तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्यपि कश्चित्। किञ्च सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः पातकाभावः स्यात् तस्यात्मनोनित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ५। परिहरति। कार्य्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य कर्त्तुः कृत्यवच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाशः नत्वात्मन इति न पातकाभावः। यद्वा न हन्तुः पातकाभावः कार्य्याश्रयकर्त्तुर्बाधात् शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात्तन्नाशादेव पापोत्पत्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु अपूर्व्वशरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगध्वंसविशेषात्मकं मरणमप्यात्मनः सम्भवति अन्यथा शरीरविनाशनोद्भवनसुखनिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् पातकानभ्युपगन्तृचार्व्वाकादिमते शरीरभेदसाधनन्तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरिति ध्येयम् ६। समाप्तदेहभेदप्रकरणम् प्रसङ्गाच्चक्षुरद्वैतप्रकरणमारभते। वामेन चक्षुषा दृष्टस्य दक्षिणेन चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानात् स्थिरात्मसिद्धिरिति केषाञ्चिन्मतं तन्निराकरणायैतदुपन्यासः ७। एतद्दूषयति। मध्यस्थसेतुना तडागस्येव नासास्थिव्यवहितगोलकान्तरावच्छिन्नतया द्वैतप्रत्ययोभ्रम इत्यर्थः ८। आक्षिपति। चक्षुरैक्ये एकचक्षुर्नाशेऽन्धत्वं स्यादिति भावः ९। अत्रैकदेशी परिहरति। अवयवस्य शाखादेर्नाशेऽप्यवयविनोवृक्षस्य प्रत्यभिज्ञानान्नावयवनाशे सर्व्वत्रावयविनाशनियमस्तथा चैकनाशेऽपि नान्धत्वमिति १०। एकदेशिमतस्य पूर्व्वोक्ताक्षेपस्य च समाधानाय सिद्धान्तिनः सूत्रम्। उक्तप्रतिषेधोन युक्तः दृष्टान्तस्य विरोधादयुक्तत्वात् न हि शाखाच्छेदे वृक्षस्तिष्ठति तथा सति वृक्षस्यानाशप्रसङ्गादतोऽवस्थितावयवैस्तत्र खण्डवृक्षोत्पत्तेर्नैकदेशिमतं युक्तम्। एतेनैकनाशे द्वितीयाविनाशाद्भेदसाधनमपि प्रत्युक्तं चक्षुर्नाशेऽपि गोलकान्तरावच्छिन्नावयवैः खण्डचक्षुःसम्भवात् इत्यञ्च लाघवाच्चक्षुरद्वैतमिति टीकास्वरससिद्धम्। परे तु चक्षुर्द्वैतमेव सूत्रार्थं मन्यमाना व्याचक्षते सिद्धान्तिनः। सूत्रं सव्येनेति। शङ्कते नैकस्मिन्निति। समाधत्ते एकेति। शङ्कते अवयवेति। निराकरोति दृष्टान्तेति। शाखानाशे वृक्षनाशावश्यकत्वात् दृष्टान्तोन युक्तः। यद्वा दृष्टान्तस्य गोलकभेदस्य विरोधादन्यथानुपपन्नत्वाद्दृष्टं हि मृतस्य चक्षुरधिष्ठानगोलकद्वयं भेदेनैवोपलभ्यत इति वदन्ति ११। आत्मन इन्द्रियभेदे युक्त्यन्तरमाह। चिरविल्वाद्यम्लद्रव्ये दृष्टे तद्रसस्मरणाद्दन्तोदकसंप्लवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त

आत्मा सिद्ध्यति १२। आक्षिपति। स्मृतिर्हि स्मर्त्तव्यविषयिणीति नियमस्तस्याश्च दर्शनादिना सामानाधिकरण्ये मानाभावात् अस्तु वा विषयतयैव सामानाधिकरण्यमिति भावः १३। समाधत्ते। उक्तप्रतिषेधेन युक्तः धर्म्मिग्राहकमानेन स्मृतेरात्मगुणत्वात्परिशेषेणात्मगुणत्वसिद्धेरहं स्मरामीत्यनुभवात् विषयनिष्ठकार्य्यकारणभावे चैतस्य ज्ञानान्मैत्रस्य स्मरणापत्तेरिति भावः १४। विषयाणां स्मर्त्तव्यानां स्मृतिसमवायित्वम् स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते। अपरिसङ्ख्यानात् आनन्त्यात् तथा च लाघवादतिरिक्तात्मसिद्धिः। इदं न सूत्रं किन्तु भाष्यमिति केचित् १५। समाप्तं चक्षुरद्वैतप्रकरणम्। ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्कते। नातिरिक्त आत्मा आत्मसाधकमानानां मनसार्थान्तरत्वमिति भावः १६। समाधत्ते। यदि मनसो ज्ञातृत्वं तदा व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तरमवश्यं वाच्यं तथा च कोऽज्ञाता ज्ञानसाधनं चैकं सिद्धं मन आत्मास्त्विति संज्ञामात्रं किञ्च व्यासङ्गोपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्मनश्च प्रत्यक्षोपपादकतया महत्त्वमिति भेद आवश्यक इति भावः १७। ननु रूपादिप्रत्यक्षम् सकरणकमस्तु न तु सुखादिप्रत्यक्षम् एवं परमाण्वन्तरस्यातीन्द्रियत्वेऽपि मनसः प्रत्यक्षम् स्यादत आह। उक्तो नियमविशेषो निरनुमानः निष्प्रमाणकः गौरवाद्व्यतीरेकेण च विनिगमकाभावाच्चेति भावः १८। समाप्तम् मनोभेदप्रकरणम्। एवं साधितेऽपि देहादिभिन्ने आत्मनि विना तन्नित्यतां न परलोकार्थिनः प्रवृत्तिरतः आत्मनित्यताप्रतिपादनाय सूत्रम्। जातस्य बालस्य एतज्जन्माननुभूतेष्वपि हर्षादिहेतुषु सत्सु हर्षादीनां सम्प्रतिपत्तिः उत्पत्तिस्तस्याः पूर्व्वापूर्व्वानुभवाधीनस्मृतिसम्बन्धादेव सम्भवात् इत्थं चेदानीन्तनस्यात्मनः पूर्व्वपूर्व्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश्च भावस्य न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भावः १९। अत्र शङ्कते। बालस्य हर्षादयो मुखविकासाद्यनुमेया न च तत्सम्भवः पद्मादीनां प्रबोधादिवददृष्टविशेषाधीनक्रियावशादेव तदुपपत्तेरिति भावः २०। सिद्धान्तयति। उक्तं न युक्तं यतः पञ्चात्मकानां पाञ्चभौतिकानां पद्मादीनां ये विकारास्तेषाम् उष्णकालादिनिमित्तत्वात् मनुष्यादीनान्तु हर्षादिनिमित्तका मुखविकासादय इति न तुल्यतेति भावः २१। आत्मनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह। प्रेत्य मृत्वा जातमात्रस्य यः स्तन्याभिलाषः स तावदाहाराभ्यासजनितः जन्मान्तरीयाहाराद्दिष्टसाधनताधीजन्यजीवनादृष्टोद्बोधितसंस्काराधीनेष्टसाधनतास्मरणेन हि बालः स्तनपाने प्रवर्त्तेत इत्यनेनादित्वमिति २२। शङ्कते। यथाऽयस्कान्तसन्निहितस्यायसोऽयस्कान्ताभिमुखतया गमनं तथैव बालस्यापि स्तनोपसर्पणं न त्विष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्या चेष्टेयमित्यर्थः २३। समाधत्ते। स्तनपान एव बालः प्रवर्त्तते नत्वन्यत्रेति नियमः कथं स्यात्। वस्तुतस्तु अन्यत्र अयसि प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि चेष्टानुमिता लिङ्गं न तु क्रियामात्रमतो न व्यभिचार इति भावः २४। हेत्वन्तरमाह वीतरागो रागशून्यस्तस्य जन्मानुत्पत्तेरपि तु सराग एव जन्मान्तरीयेष्टसाधनताज्ञानाधीनस्मरणं हेतुरिति पूर्व्वं स्तन्याभिलाष उक्तः सम्प्रति तु पतङ्गादीनां कणादिभक्षणाभिलाषसाधारणं रागमात्रमित्यपौनरुक्त्यम् २५" वृत्तिः। वैशेषिकसूत्रोपस्कारयोरात्मसाधनपुरस्सरं तस्य देहाद्यतिरिक्तता साधिता यथा "इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः" १। "सोऽनपदेशः" २। "कारणाज्ञानात्" ३। "कार्य्येषु ज्ञानात्" ४। "अज्ञानाच्च" ५। अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः" ६। "अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः" ७ सू०। "इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरीक्षायामुपयोगमाह। हेतुर्लिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मनः इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यस्तद्द्वयस्य यदर्थान्तरम् आत्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः। यद्यपि ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धेः रूपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया तद्रूपेणैव लिङ्गत्वमुक्तम्। तथाहि प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्य्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियं तच्च कर्त्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा यत्रेयं प्रसिद्धिराश्रिता, यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा १। ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयोऽस्तु प्रसिद्धिं प्रति तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्रयकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्य्यत्वात् तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि वाच्यमित्याशङ्क्याह। अपदेशो हेतुः तदाभासोऽनपदेशः तथाच तत्कार्य्यत्वं प्रदीपजन्यज्ञानादावनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः २। ननु तत्कार्य्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्य्यत्वं विवक्षितं प्रदीपादीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्य्यमिति न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह। शरीरकारणानां करचरणादीनां तदवयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः। पृथिव्यादि-

विशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्व्वकता दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत नचैवम्। अन्यस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावप्रसङ्गात् न हि बहूनाञ्चेतनानामैकमत्यं दृष्टम्, करावच्छेदेनानुभूतस्य करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यतः “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः” इति। किञ्च शरीरनाशे तत्कृतहिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् नहि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ३। ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्मतया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाऽकारणगुणपूर्व्वकता नचैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदारब्धेषु कार्य्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानाम् सर्व्वपार्थिववृत्तिताव्याप्तेः कार्य्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यान्न च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ४। ननु घटादावपि सूक्ष्मतया चैतन्यमस्त्वेवेत्याशङ्क्याह। सर्व्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः। सर्व्वप्रमाणागोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाणादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ५। ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं नहि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः नचाविनाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्यत आह। हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ६। ननु श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदुत्पत्तिरपि नास्ति नहि वह्नेर्धूम इव आत्मनः श्रोत्रादिकरणमुत्पद्यते इत्यत आह। हि यतः कार्य्यं धूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरम् तथा कारणाद्वह्न्यादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् धूमो रासभं न गमयति किन्तु वह्निमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः स च स्वभावो यदि कार्य्यादन्यस्यापि भवति तदा सोऽप्यपदेशो भवत्येव तथा च कार्य्यमविवक्षितस्वभावभेदम् अनपदेशः, तथा च तादात्म्यतदुत्पत्ती एवाऽविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्य्यवसानम् ताभ्यां समानोपायौ वा तदुभयमात्रग्राहोनपक्षौ वेति स्वशिष्यव्यामोहनाय परिभाषामात्रमिति भावः” ७॥ उपस्का०। अनतिदूरे च तत्रैव “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्” १८ सू०। “ज्ञानमात्मन्युभयथा लिङ्गम्, ज्ञानं कचिदाश्रितं कार्य्यत्वाद्रूपादिवदिति वा, प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीति, तत्र ज्ञानगतं कार्य्यत्वं नासिद्धं यन्निष्पद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतोदृष्टेऽत्र विरोधाभावात्। नचानैकान्तिकम्, तत एव, तथा च स्वगतकार्य्यत्वगुणत्वद्वारा सामान्यतोदृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि लिङ्गम्, प्रत्यभिज्ञानन्तु भिन्नकर्त्तृकेभ्योव्यावर्त्तमानमेककर्त्तृकतायां पर्य्यवस्यति। न च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्य्यकारणभावनिबन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, शिष्यगुरुबुद्ध्योरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात्। उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति स च प्रतिसन्धानप्रयोजक इति चेदुपादानत्वस्य द्रव्यधर्म्मतया बुद्धावसम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्व्वानुभूतप्रतिसन्धानानुपपत्तेः, न हि पूर्व्वबुद्ध्या उत्तरासु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते, स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च कालान्तरस्मृतौ प्रतिसन्धाने वाऽसामर्थ्यात्। आलयविज्ञानसन्तानः प्रवृत्तिविज्ञानसन्तानादन्य एव कर्त्ता च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यदि स्थिरः तदा सिद्धं नः समीहितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपश्चेत् तदा पूर्व्वदोषानतिवृत्तेः, न हि तत्रापि स्थिरः कश्चित् संस्कारः। किञ्च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्ते तत्र प्रमाणाभावः। अहमिति बुद्धिधारैव प्रमाणमिति चेत् भवतु तत्र, प्रवृत्तिविज्ञानान्यालयविज्ञानमेव चेदुपादत्ते तदा प्रवृत्तिविज्ञानानामुपादानताविरहे निमित्तताऽपि न स्यात् उपादानताव्याप्तत्वान्निमित्ततायाः, माऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि सत्त्वमपि गतम्, अर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्वलक्षणत्वात् प्रवृत्तिसन्तानालयविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति चेत् तर्हि किमपराद्धमवयविसंयोगादिभिः, व्यासज्यवृत्तितायास्त्वयाप्यभ्युपगमात्। तस्माज्ज्ञानेनाश्रयतयाऽनुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिरत्वेन साधयतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्। यद्वा नित्या बुद्धिर्नात्मानं कारणत्वेन गमयितुमर्हतीति साङ्ख्यमतनिरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् यन्निष्पद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं यत्त्वयोच्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति हि पर्य्यायाभिधानं, तच्चात्मादिसन्निकर्षादुत्पन्नम्। अन्यदेव त्वदभ्युपगतादन्तःकरणादित्यर्थः तथाच भवति तत् आत्मनोलिङ्गमिति भावः” १८। “प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टं परत्र लिङ्गम्” १९। “आत्मन्यनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह। प्रत्यगात्मनीति स्वात्मनीत्यर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती

प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च हिताहितप्राप्तिपरिहारफलके शरीरकर्म्मणी चेष्टालक्षणे जन्येते तथाच परशरीरे चेष्टां दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत् स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवदिति परात्मात्मानुमानम्” १६ उपस्का०। आह्निकान्तरे “आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम्” १। “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते” २। “प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम्” ३। प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि” ४। “तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना वाख्याते” ५। “यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते” ६। “सामान्यतोदृष्टाच्चाविशेषः” ७। “तस्मादागमिकः” ८। “अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम्” ९। “यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति” १०। “दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः” ११। “देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः” १२। “सन्दिग्धस्तूपचारः” १३। “अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः” १४। “देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहङ्कारः” १५। “सन्दिग्धस्तूपचारः” १६। “न तु शरीरविशेषाद्यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः” १७। “अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः” १८। “सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम्” १९। “व्यवस्थातोनाना” २०। वैशेषिकसूत्राणि “इदानीमात्मपरीक्षाशेषम् उद्देशक्रमलङ्घनेन मनःपरीक्षामवतारयन्नाह। मनोगतिमात्मनोलिङ्गं वक्ष्यति तद् यदि मनो ज्ञानकरणत्वेन मूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्प्रेरितं मनः इन्द्रियान्तरादभिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येतदर्थं क्रमलङ्घनम्। आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियसन्निकृष्टे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकृष्टे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्तन्मन इत्यर्थः। ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्म्मत्वादेव ज्ञानायौगपद्यमुपपद्यते किञ्च मनो विभु विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात् कालवत् ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवत् स्पर्शात्यन्ताभाववत्त्वादाकाशवदित्यादि वैभवसाधकं प्रमाणमिति चेत् नैवं यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्व्वेन्द्रियसन्निकृष्टात्ततः सर्व्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञानं स्यात्, कार्य्यविरोधान्नैवमिति चेन्न नहि सामग्री विरोधाविरोधमाकलयति येन चाक्षुषत्वरासनत्वादिविरोधाय बिभ्येत्, चित्ररूपवत् चित्राकारमेव वा स्यात्। भवत्येव दीर्घशष्कुलीभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्, तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येमीति कथमनुव्यवसाय इति चेन्न शीघ्रसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु स्मृत्युपनीतज्ञानेषु यौगपद्याभिमानात्। व्यासङ्गोऽपि करणधर्म्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्, बुभुत्साधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्व्वबुभुत्सायां सर्वविषयकसर्व्वोदयप्रसङ्गात् बुभुत्साया अपि अभिमतार्थग्राहीन्द्रियमनःसम्बन्धमात्रफलकत्वात्, तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्यथानुपपत्त्या सिध्यति अणु मनः। ततोधर्म्मिग्राहकमानबाधिताः वैभवहेतवः। किञ्च मनोवैभवे पादे मे सुखं शिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्वं सुखादीनां न स्यात् विभुकार्य्याणामसमवायिकारणावच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्। तथापि सुखादीनामणुदेशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारणं विभुकार्य्यं स्वदेशे जनयत्येवेति नियमात्। तथाच निमित्तचन्दनाद्यवच्छेदादधिकदेशेऽपि जननाविरोधात्। ममापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनसः संयोगोऽपि कथं स्यात्, अजोऽस्त्विति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अस्तु देशेनोभावप्यविरुद्धाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वकारणाधीनत्वात् अजयोस्तु तदभावादित्यादिक्। ननु सुखाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदित्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया, तथाच तस्य द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह। यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुर्गुणवत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च द्रव्यम्, तथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽनुमितं मनो गुणवत्त्वाद्द्रव्यं, नहि तस्य इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं येन गुणवत्त्वं न स्यात्। किञ्च सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपादिसाक्षात्कारवदिन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमित्ययत्नसिद्धमेव मनसोद्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च तस्यानाश्रितत्वात्, तस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावादनाश्रितत्वमिति २। तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेति सन्देहे निर्णायकमाह। मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे बहूनि मनांसि स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात्। यत्तु मर्स्वकोकरकरणाङ्कुलीषु

युगपत् कर्म्मदर्शनाद्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्वद्द्रव्ययोग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्यानभ्युपगमात्। एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्रिचतुःपञ्चानां तत्तदिन्द्रियसंयोगे द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि युगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्पनागौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभिमानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनसस्तत्रोगुड इति ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिरपि करणधर्म्मत्वादेव नास्ति, छिन्नच्छिन्नगोधाभुजगादावपि अवयवद्वये कर्म्म खड्गाद्यभिघाताद्वा मनस आशुसञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन पक्षान्तरग्रहणाद्वा। यत्तु मनोऽवयव्येव जलौकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्यायौगपद्ये इति तत्, तदवयवकल्पनागौरवप्रतिहतमिति दिक् २। इदानीं क्रमलङ्घनप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरीक्षाशेषं वर्त्तयिष्यन्नाह। प्रसिद्धिर्ज्ञानमेव केवलमात्मनो लिङ्गमिति न मन्तव्यं प्राणादयोऽपि सन्ति आत्मनो लिङ्गानि। तथाहि शरीरान्तश्चारिणि समीरणे प्राणापानलक्षणे ऊर्द्धाधोगती उत्क्षेपणावक्षेपणे मुषलादाविव प्रयत्नं विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद्भवतः स नूनमात्मा, नहि तिर्य्यग्गमनस्वभावस्य वायोरेवंस्वभावविपर्य्ययो विना प्रयत्नात्, न च विरुद्धदिक्क्रिययोर्वाय्वोः सलिलयोरिवोर्द्धगतिः स्यादिति वाच्यम् एवं सत्यूर्द्धगमनमेव स्यान्नत्वधोगमनं फुत्कारादौ वा तिर्य्यग्गमनम्, तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुमूर्द्धमधो वा प्रेरयति। सुषुप्तिदशायां कथं प्राणापानयोरूर्द्धाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्नाभावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सद्भावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते। एवं निमेषोन्मेषावपि शरीरस्याधिष्ठातारमनुमापयतः। तथाहि निमेषस्तावत् अक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं कर्म्म, एते च कर्म्मणी नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरमुत्पद्यमाने प्रयत्नं विना नोत्पद्येते यथा दारुपुत्रकनर्त्तनं कस्यचित् प्रयत्नात्, तथाऽक्षिपक्ष्मनर्त्तनमपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते। एवं जीवनमप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्षणया जीवनकार्य्यं वृद्धिक्षतभग्नसंरोहणादि लक्षयति। तथा च यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य निर्म्माणं करोति, लघीयो वा गृहं वर्द्धयति, तथा देहाधिष्ठाता गृहस्थानीयस्य देहस्याहारादिना वृद्धिमुपचयं करोति क्षतञ्च भेषजादिना प्ररोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथा च गृहपतिरिव देहस्याप्यधिष्ठाता सिध्यतीति। एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथा हि मनस्तावन्मूर्त्तमणु चेति पूर्व्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषयग्राहिणि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथा च यस्येच्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मेत्यनुमीयते यथा गृहकोणावस्थितोदारकः कन्दुकं लाक्षागुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेरयति। ननु दारुपुत्रनर्त्तयिता गृहपति दारको वा न शरीरादन्यो यो दृष्टान्तः स्यात् किन्तु शरीरमेव चैतन्याश्रयः अहङ्कारास्पदत्वात्, भवति हि गौरोऽहं स्थूलोऽहमित्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन प्रत्ययः। यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने वार्द्धके वा स्मरति तत्र चैत्रमैत्रवच्छरीरभेदेऽपि स्मरणं न स्यात् "नान्यदृष्टं स्मरत्यन्य" इति तत्र चैत्रमैत्रयोर्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं माऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात् कार्य्यकारणभावेन प्रतिसन्धानमुपपत्स्यत इति। तत्र ब्रूमः पित्राऽनुभूतस्य पुत्रेणापि स्मरणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदपक्षोबाधक इति चेत् इष्टेन बालशरीराद्भेदेनैव स्वशरीरस्य ग्रहात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः अनुपलब्धपितृकस्य बालस्य शरीरभेदाग्रहस्यापि सत्त्वात्। मम शरीरमिति ममकारसामान्येनाहङ्कारस्य भानात्। ममात्मेत्यत्रापि तथेति चेन्न तत्र ममकारस्यौपचारिकत्वात् राहोः शिर इति वद्भेदेऽपि षष्ठ्युपपत्तेः। हिंसादिफलञ्च कर्त्तरि न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पातकमिच्छतोभूतचैतनिकस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोष इति दिक्। इन्द्रियान्तरविकारात् खल्वपि दृश्यते हि नागरङ्गस्य चिरविल्वस्य वा रूपविशेषसहचरितं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृशं फलमुपलभमानस्य रसगर्द्धिप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंप्लवः, स च नाम्लरसानुमितिमन्तरेण, अनुमिति र्न व्याप्तिस्मृतिमन्तरेण, सा च न संस्कारं विना, स च न व्याप्त्यनुभवमन्तरेण, स च न भूयोदर्शनमन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा नैकं कर्त्तारमन्तरेण कार्य्यकारणभूता सम्भवतीति तथा च गौतमीयं सूत्रम् "इन्द्रियान्तरविकारात्" इति। सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलिङ्गानि द्रष्टव्याः। तथाहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं सामान्यतोदृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्यष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं प्रकारमनादाय पर्य्यवस्यति यत्र तु पृथक्त्वं न बाधावता-

रस्तत्वाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिसाध्यमिति
भावः । व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु
तुच्छम्, येन विना प्रतीतिर्न पर्य्यवस्यति तस्यैव तत्र
प्रकारत्वात् अन्यथा द्व्यणुकं कार्य्यानाश्रितं सत् क्वचिदा-
श्रितम् अवयवित्वादित्यादावकार्य्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमिति
र्न स्यात्४ । ननु सिद्ध्यतु आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति
कुतः, कुतश्च द्रव्यमित्यत आह । यथा वायुपरमाणोरवयव-
कल्पनायां न प्रमाणमतोनित्यत्वं तथात्मनोऽपि, यथा गुण-
वत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः५ । पूर्व्वपक्षमाह ।
सन्निकर्षे सति अयं यज्ञदत्त इति प्रत्यक्षं नास्ति चेत्
तदा दृष्टं प्रत्यक्षतो गृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं नास्ति, यथा
वह्निना प्रत्यक्षेण सहचरितो गृहीतो धूमो वह्नौ दृष्टं
लिङ्गं तथात्मसाधकं लिङ्गं दृष्टं नास्तीत्यर्थः६ । ननु प्रत्य-
क्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतोदृष्टमेव
लिङ्गं भविष्यति नहि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्व्व-
पक्षी आह । सामान्यतोदृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत
आत्मत्वेन अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः
किन्तु तेनेच्छादीनां क्वचिदाश्रितत्वमात्रं सिद्ध्येत् तच्च
नात्ममनसोपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष इति७ । तत्
किं "योऽपहतपाप्मा स आत्मा" इत्याद्यागमोऽनर्थक एवे-
त्याशङ्क्य स एवाह । आगममात्रसिद्ध एवात्मा न त्वनुमेयः
दृष्टसामान्यतोदृष्टयोर्लिङ्गयोरभावात् तस्मात् सम्यगुपनि-
षदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्पद्यते न तु मननप्र-
णालिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्त्रमतन्त्रम्,
दृष्टं हि भूतदशकनदीसन्तरणादावुपदेशमात्रादेव साक्षा-
त्कारि ज्ञानम्८ । तदेवं त्रिभिः सूत्रैः पूर्व्वपक्षे सिद्धान्त-
वाद्याह । नागममात्रं प्रमाणमात्मनि, किन्त्वहमिति पद-
मात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमा-
नादप्यात्मसिद्धिः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादि-
त्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य
व्यतिरेकादप्रवृत्तेरित्यर्थः । नहि भवत्यहं पृथिवी अह-
मापः अहन्तेजः अहं वायुः अहमाकाशम् अहं कालः
अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः, प्रत्ययो वा । शरीरे
भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति
चेन्न स्वस्वात्मभिन्नस्यानिरुक्तेः मम शरीरमिति वैयधिकर-
ण्येन प्रत्ययाच्च । नन्विदमपि सामान्यतोदृष्टमेव तच्च विशे-
षासमर्थमवस्थमिति दूषितमेवेति चेन्न अहमदेऽहन्त्वमात्म-
त्वमेव प्रकारः तथा च पक्षधर्म्मताबलादेवाऽहन्त्वस्य प्रवृत्ति-
निमित्तत्वं पर्य्यवसन्नं तच्चानन्यसाधारणमेवेति विशेषसिद्धेः
एवं सामान्यतोदृष्टादपि बाधसहकृताद्विशेषसिद्धिः । यच्चोक्तं
श्रवणादेव साक्षात्कारः किं मननेनेति तदयुक्तम् नहि मनन-
मन्तरेण सङ्कशुकस्याश्रद्धामलक्षालनम्, नच तदन्तरेण तत्र
निदिध्यासनाधिकारः, नच निदिध्यासनमन्तरेण सवासन-
मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमस्तत्त्वसाक्षात्कारः, अभ्यासादेव हि
कामातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः, नहि शाब्दमा-
नुमानिकं वा ज्ञानं मिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमं दिङ्मोहादौ
दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्के-
तग्रह इति चेत् स एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु
मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्मग्रहः । कथमन्यथाऽहं सुखी
जानामीच्छामि यते दुःखीत्यादिप्रत्ययः नच्चायमवस्तुकः
सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलादिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चित-
वस्तुकत्वात्, नच लैङ्गिकः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमा-
नत्वात्, नापि शाब्दः, तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षा-
भासोऽयमिति चेत्, तर्हि क्वचिदनाभासोऽपि । मह-
प्रमितमारोप्यते इत्यावेदयिष्यते९ । एवञ्चेत् किमनुमा-
नेनेति पूर्व्वपक्षवादी आह । इतिशब्दो ज्ञानप्रकारमाह
दृष्टमिति भावे-क्तप्रत्ययान्तम्, अन्यक्तमित्यध्याहार्य्यं तेनाय-
मर्थः अयं देवदत्तः अयं यज्ञदत्त इति प्रकारकं दृष्टं
दर्शनं अध्यक्षमेवास्ति यदि किमनुमानप्रयासेन "नहि करि-
णि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः"१० । अत्र
सिद्धान्त्याह । दृष्टे प्रत्यक्षेण गृहीते आत्मनि लिङ्गे सम्भू-
तसामर्थ्ये सति एक एव एकवैषयिक एव प्रत्ययः । प्रत्यय
इति निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कत्वमाह, कुत एवमित्यत आह
दृढत्वात् प्रमाणसंप्लवेनान्यथाभावशङ्कानिवर्त्तनपटुत्वात्,
तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा कूटस्थोयमप्रत्यक्षे
सत्यपि संवादार्थं बलाकालिङ्गेनाऽपि तदनुमानं तदुक्तम्
"प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः"
इति, इदमत्राकूतम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चेतसि
भासत एव तथापि अहं गौरः अहं कृश इत्यादिवि-
रोधिप्रत्ययान्तरतिरस्कृतो न तथा स्थेमानमासादयति वि-
द्युत्सम्पातसञ्जातज्ञानवत्, तत्र लिङ्गेन अनन्यथासिद्धेन
ज्ञानान्तरमुत्पद्यमानं पूर्व्वज्ञानमेव स्थिरीकरोति । किञ्च
"श्रोतव्यो मन्तव्य" इत्यादिविधिबोधितस्यात्ममननस्य दृष्ट-
साधनत्वावगतौ अनुमितस्याऽवश्यमात्मन्यनुमानप्रवृत्तिः
तद्व्यतिरेके निदिध्यासनासम्भवे साक्षात्काराभावेऽपवर्गास-
म्भवादिति भावः । अहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति प्रती-

तिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं सूचयितुम् ११। ननु यदि यज्ञदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति गमनसामानाधिकरण्यभानमनुपपन्नमित्यत आह । अस्ति हि अहं गौरः अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मम शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकरण्यानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य यथार्थत्वात् यद्यपि देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिर्जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति मुख्य एव प्रयोगे यथार्थ एव च प्रत्ययः । तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुज्यते तदौपचारिकं बोद्धव्यम् १२। अत्र शङ्कते । तुशब्दः पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः प्रयोगश्च दृश्यते तत्र क्व मुख्यः क्व वौपचारिक इति सन्देहः १३। समाधत्ते। अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये स प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्यक्षः । अयमर्थः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव मुख्यः कल्पयितुमुचितः यदि तु शरीरे मुख्यः स्यात् तदा वहिरिन्द्रियग्राह्यः स्यात् न हि शरीरं मानसप्रत्यक्षं मानसश्चायमहमिति प्रत्ययः वहिरिन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यते इच्छाम्यहमिति योग्यविशेषगुणोपहितस्यात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं लैङ्गिको लिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकलनमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मानस एव । मनसश्च वहिरस्वातन्त्र्येण शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः । किञ्च यदि शरीरे स्यात्, परशरीरे स्यात्, स्वात्मनि यदि स्यात् तदापि परात्मनि स्यादिति चेन्न परात्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेषगुणोपरक्तेन तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीलं किन्तु द्रव्यमात्रस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपरक्तेनैव प्रत्यक्षं भवति । आकाशमपि तर्हि शब्दोपरक्तेन प्रत्यक्षं स्यादितिचेत् स्यादेवं यदि श्रोत्रं द्रव्यग्राहकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्यात् । आत्मनोऽपि नीरूपत्वं तुल्यमिति चेत् वहिर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षतां प्रति रूपवत्त्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रत्यगित्ययं शब्दोऽन्यव्यावृत्तमाह १४ । पुनः शङ्कते । अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावत् प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः सचोपचार आभिमानिकः यतोऽहं गौरः अहं कृशः सौभागिनेयोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः प्रत्ययाः प्रयोगाश्चोपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः १५ । सिद्धान्तमाह । तुशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यनक्ति। उपचारोऽयमाभिमानिकः किन्तु शरीर एवायमहम्प्रत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच प्रत्ययस्योभयत्रापि कूटसाक्षित्वेन विशेषावधारणाय यतितव्यं तत्र यत्ने क्रियमाणे निमीलिताक्षस्याप्यहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने वहिरिन्द्रियागोचरे वस्तुनि स मन्तव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि स्यात् चक्षुर्नैरपेक्ष्येण च न स्यात्। अहं कृशः स्थूलो वा सुखीति कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न सुखाद्यवच्छेदकत्वेनापि तत्र शरीरभानसम्भवात् सिंहनादवदिदं गहनमितिवत्, अहन्त्वमात्रं शरीरे समारोप्यते मनसोपस्थितम्, त्वगिन्द्रियोपनीतमौष्ण्यम् उष्णं जलम् उष्णं शरीरमितिवत् १६ । सिद्धान्तमुपबृंहयन्नाह । ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणमुपलक्षयति, यथा यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोः शरीरं परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि भिन्नमेव तथा च यथा यज्ञदत्तस्येदं शरीरं तथा यज्ञदत्तस्य ज्ञाने सुखादौ वाऽनुत्पन्ने अहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीयज्ञानादीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य भेदादित्यर्थः तथा च शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं, न तु विषय इति ल्यब्लोपे पञ्चमी १७। नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आकाशवत्, यथा चाह कृशो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः, कचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमानानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमुचितम्, यथोष्णं सुरभि जलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानयोरौष्ण्यसौरभयोर्जले समारोपः, नत्वेतदनुरोधेन जलप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेणान्यविषयत्वम्, तथाऽहमित्यप्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदाचित्तत्रारोप्यते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं नास्त्येव सुखाद्याधारत्वेन यत्कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि पक्ष इत्यत आह । अयमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शाब्दो नापि लैङ्गिकः शब्दलिङ्गयोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात् प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निरवयवत्वञ्च यद्बाधकमुक्तं तद्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतायां भवति

तत्र हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्, मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि। ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाणं स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेरिति यथा क्षित्यादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारी नियतस्तेन तदाश्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तस्याकाशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एवमिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदाश्रयेणापि अष्टद्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम्। नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति सुख्ययोग्याभ्यामिति अहमितीतिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेण निमीलिताक्षस्य यदुत्पद्यते तत्सुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमाणसिद्धेन उपपादनीयम्, न तु शरीरादिना, तत्रेच्छाया व्यतिरेकस्य व्यभिचारात् अभावात्। सुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पूरणीयम् आत्मनि प्रमाणानि बहूनि सन्ति ग्रन्थगौरवभिया नोक्तानि मयूखेऽन्वेष्टव्यानि१८। आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्य इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते तत्र पूर्व्वपक्षसूत्रम्। एक एव आत्मा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्व्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्तिरविशिष्टैव यतः यद्यात्मभेदसाधकं लिङ्गान्तरं भवेत्तदा सिद्ध्येदात्मभेदः, न च तदस्ति, यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि शब्दलिङ्गाविशेषादेकमेवाकाशम् यौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेक एव कालः पूर्व्वापरादिप्रत्ययलिङ्गाविशेषादेकैव दिक्१८। सिद्धान्तमाह। नाना आत्मानः कुतः? व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः। यथा कश्चिदाढ्यः, कश्चित् रङ्कः, कश्चित् सुखी, कश्चिद्दुःखी, कश्चिदुच्चाभिजनः, कश्चिन्नीचाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, कश्चित् जाल्म इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमन्तरेणानुपपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदम्, न च जन्मभेदेन बाल्यकौमारवार्द्धक्यभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैत्रमैत्रादिदेहभेदेऽपि स्यादिति वाच्यं कालभेदेन विरुद्धधर्म्माध्याससम्भवात्” २०। उपस्कारः सांख्यसूत्रभाष्ययोश्च प्रत्येकं भूतेषु चैतन्यादर्शनेन समुदाये न चैतन्यमित्युक्तं यथा “न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः” १। “प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च” २। “मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः ३” सां० सू० “देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह। भूतेषु पृथक्कृतेषु चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न स्वाभाविकं चैतन्यं किन्त्वौपाधिकमित्यर्थः १। बाधकान्तरमाह। प्रपञ्चस्य सर्व्वस्यैव मरणसुषुप्त्याद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्यादित्यर्थः। मरणसुषुप्त्यादिकं हि देहस्याचेतनता सा च स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिति २। प्रत्येकादृष्टेरिति यदुक्तं तत्राशङ्क्य परिहरति। ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्यावृत्तिरपि मिलितद्रव्ये वर्त्तते एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांहत्ये तदुद्भवः सम्भवेत्। प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति। अतो दृष्टान्ते प्रत्येकं शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाले मादकत्वाविर्भावमात्रं सिद्ध्यति। दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः ननु समुच्चिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेन्न अनेकभूतेष्वनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायां गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यचिद्रूपस्य कल्पनौचित्यात्। ननु यथाऽवयवेऽवर्त्तमानमपि परिमाणजलाहरणादि कार्यं घटादौ दृश्यते एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति चेत् नैवम् भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणजन्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति” भा० अयमात्मा सांख्यैः पुरुषशब्देनाभिधीयते स च नाना “जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्” सां० सूत्रात्। वेदान्तिनस्तु तस्यैकत्वेऽपि उपाधिभेदेन कर्णशष्कुल्यादिभेदेनाकाशभेदवत् नानात्वं वस्तुत एकत्वम् “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” “रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूवेति” श्रुतेः “अंशो नानाव्यपदेशात्” “तद्गुणसारत्वादिति” च न्यायाच्चेति। एतत्प्रपञ्चस्तु शा० भा० द्रष्टव्यः।

मिताक्षरायाम् देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वे प्रमाणं दर्शितं यथा “भूतचैतन्यवादिपक्षमपरिजिहीर्षुराह”। “वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्जन्मना मरणेन च। आर्त्त्या गत्या तथाऽऽगत्या सत्येन ह्यनृतेन च। श्रेयसा सुखदुःखाभ्याङ्कर्मभिश्च शुभाशुभैः। निमित्तशकुनज्ञानग्रहसंयोगजैः फलैः। तारानक्षत्रसञ्चारैर्जागरैः स्वप्नजैरपि। आकाशपवनज्योतिर्जलभूतिमिरैस्तथा। मन्वन्तरयुगप्राप्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि। वित्तात्मानं विद्यमानम् कारणं जगतस्तथा” या० वेदैः “स एष नेति नेतीत्यात्मेति” “अस्थूलमनण्वह्रस्वमपाणिपादम्” इत्यादिभिः। शास्त्रैश्च मीमांसान्वीक्षिक्यादिभिः विज्ञानैश्च ममेदं शरीरमित्यादि देहव्यतिरिक्तात्मावमर्शैः। तथा जन्ममरणाभ्यां जन्मामरणानुधितधर्मा

नियताभ्यान्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्त्ती जन्मान्तरगतकर्म्मानुष्ठाननियततया । तथा गमनागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तात्मानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादि सम्भवति यतः कारणगुणप्रक्रमेण कार्य्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भोदृष्टः । न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादिषु चैतन्यादिसमवायः सम्भवति तदारब्धस्तम्भकुम्भादिभौतिकेष्वनुपलम्भात् । न च मदशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तरसंयोगज इति वाच्यम् शक्तेःसाधारणगुणत्वादतो भौतिकदेहातिरिक्तश्चैतन्यादिसमवाय्यङ्गीकर्त्तव्यः । सत्यान्रते प्रसिद्धे । श्रेयो हितप्राप्तिः । सुखदुःखे आनुश्रविके । तथा शुभकर्म्मानुष्ठानमशुभकर्म्मपरित्यागः । एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तं भूकम्पादि शकुनज्ञानम्पिङ्गलादिपतत्रिचेष्टालिङ्गकम् ज्ञानम् ग्रहाःसूर्य्यादयः तत्संयोगजैः फलैः । तारा अश्विन्यादिव्यतिरिक्तानि ज्योतींषि नक्षत्राण्यास्वयुकप्रभृतीनि एतेषां सञ्चारैः शुभाशुभफलद्योतनैः । जागरैर्जागरावस्थाजन्यैश्च सच्छिद्रादित्यादिदर्शनैः । तथा स्वप्नजैः खरवराहयुक्तरथारोहणादिज्ञानैः । तथा आकाशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया सृष्टैः । तथा मन्वन्तरप्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या देहेऽनुपपद्यमानया तथा मन्त्रौषधिफलैः प्रेक्षापूर्व्वकैः क्षुद्रकर्म्माद्यैः साक्षात्परम्परया वा देहेऽनुपपद्यमानैर्विद्यमानं हे मुनयो वित्त जानीत । किञ्च । "अहङ्कृतिः स्मृतिर्मेधा द्वेषो बुद्धिः सुखं धृतिः । इन्द्रियान्तरसञ्चार इच्छा धारणजीविते । स्वर्गः स्वप्नश्च भावानाम्प्रेरणं मनसोगतिः । निमेषश्चेतना यत्न आदानम्पाञ्चभौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लिङ्गानि परमात्मनः । तस्मादस्ति परोदेहादात्मा सर्वग ईश्वरः" या० । अहङ्कृतिः अहङ्कारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्कारोद्बोधनिबन्धना स्तन्यपानादिगोचरा । सुखमैहिकम् । धृतिर्धैर्यम् । इन्द्रियान्तरेण दृष्टेऽर्थे इन्द्रियान्तरस्य सञ्चारः यमहमद्राक्षन्तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसञ्चारः । अत्रेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्व्वश्लोकेऽनुगमनसत्यवचनादिहेतुतयाधिकम् लिङ्गत्वमित्यपौनरुक्त्यम् । तथा धारणं शरीरस्य, जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गोनियतदेहान्तरोपभोग्यः सुखविशेषः । स्वप्नः प्रसिद्धः पूर्व्वश्लोके तु स्वप्नस्य शुभफलद्योतकतया लिङ्गत्वमत्र स्वरूपेणेत्यपौनरुक्त्यम् । भावानामिन्द्रियादीनाम्प्रेरणं मनसोगतिश्चेतनाधिष्ठानव्याप्ता । निमेषः प्रसिद्धः तथा पञ्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्परया वात्मनोद्योतकानि दृश्यन्ते । तस्मादस्ति देहातिरिक्त आत्मा सर्वग ईश्वर इति सिद्धम्" इत्यन्तेन मिता० ।

देहात्मनोः स्वभावभेदपर्य्यालोचनयाऽपि न यथा तयोरैक्यं तथा दर्शितं विवेकचूड़ामणौ "देहोऽयमन्नभवनोऽन्नमयस्तु कोषश्चान्नेन जीवति विनश्यति तद्विहीनः । त्वक्चर्म्ममांसरुधिरास्थिपुरीषराशिर्नायं स्वयं भवितुमर्हति नित्यशुद्धः । पूर्व्वं जनेरपि मृतेरधुनायमस्ति जातक्षणः क्षणगुणोऽनियतस्वभावः । नैकोजड़श्च घटवत्परिदृश्यमानः स्वात्मा कथं भवति भावविकारवेत्ता । पाणिपादादिमान् देहो नात्मा व्यङ्गेऽपि जीवनात् । तत्तच्छक्तेरनाशाच्च न नियम्योनियामकः । देहतद्धर्म्मतत्कर्म्मतदवस्थादिसाक्षिणः । स्वतएव स्वतः सिद्धं तद्वैलक्षण्यमात्मनः । शल्यराशिर्मांसलिप्तो मलपूर्णोऽतिकश्मलः । कथं भवेदयं वेत्ता स्वयमेतद्विलक्षणः । त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशावहंमतिं मूढजनः करोति । विलक्षणं वेत्ति विचारशीलो निजस्वरूपं परमार्थभूतम् । देहोऽहमित्येव जडस्य बुद्धिर्देहे च जीवाविदुषस्त्वहंधीः । विवेकविज्ञानवतोमहात्मनो ब्रह्माहमित्येव मतिः सदात्मनि । अत्रात्मबुद्धिं त्यज मूढबुद्धे ! त्वङ्मांसमेदोऽस्थिपुरीषराशौ । सर्व्वात्मनि ब्रह्मणि निर्विकल्पे कुरुष्व शान्तिं परमां भजस्व । देहेन्द्रियादावसति भ्रमोदितां विद्वानहन्तां न जहाति यावत् । तावन्न तस्यास्ति विमुक्तिवार्त्ताप्यस्त्वेष वेदान्तनयान्तदर्शी । छायाशरीरे प्रतिविम्बगात्रे यत्स्वप्नदेहे हृदि कल्पिताङ्गे । यथात्मबुद्धिस्तव नास्ति काचित् जीवच्छरीरे च तथैव मास्तु । देहात्मधीरेव नृणामसद्धियां जन्मादिदुःखप्रभवस्य बीजम् । यतस्ततस्त्वं जहि तां प्रयत्नात् त्यक्तेऽद्य चित्ते न पुनर्भवाशा" । आत्मस्वरूपमुक्तं विवेकचूड़ामणौ "अस्ति कश्चित् स्वयं नित्यमहंप्रत्ययलम्बनः । अवस्थात्रयसाक्षी सन् पञ्चकोषविलक्षणः । योविजानाति सकलं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । बुद्धितद्वृत्तिसद्भावमभावमहमित्ययम् । यः पश्यति स्वयं सर्व्वं यं न पश्यति कश्चन । यश्चेतयति बुद्ध्यादिं न तु यं चेतयत्ययम् । येन विश्वमिदं व्याप्तं यन्न व्याप्नोति किञ्चन । आभारूपमिदं सर्वं यं भान्तमनुभात्य-

यम् । यस्य सन्निधिमात्रेण देहेन्द्रियमनोधियः । विषयेषु स्वकीयेषु वर्त्तन्ते प्रेरिता इव । अहङ्कारादिदेहान्ता विषयाश्च सुखादयः । वेद्यन्ते घटवद्येन नित्यबोधस्वरूपिणा । एषोऽन्तरात्मा पुरुषः पुराणो निरन्तराखण्डसुखानुभूतिः । सदैकरूपः प्रतिबोधमात्रो येनेषिता वागसवश्चरन्ति । अत्रैव सत्त्वात्मनि धीगुहायामव्याकृताकाशउरुप्रकाशः । आकाश उच्चै रविवत् प्रकाशते स्वतेजसा विश्वमिदं प्रकाशयन् । ज्ञाता मनोऽहङ्कृतिविक्रियाणां देहेन्द्रियप्राणकृतक्रियाणाम् । अयोऽग्निवत्ताननुवर्त्तमानो न चेष्टते नो विकरोति किञ्चन । न जायते नो म्रियते न वर्द्धते न क्षीयते नो विकरोति नित्यः । विलीयमानेऽपि वपुष्यमुष्मिन् न लीयते कुम्भ इवाम्बरं स्वयम् । प्रकृतिविकृतिभिन्नः शुद्धबोधस्वभावः सदसदिदमशेषं भासयन्निर्विशेषः । विलसति परमात्मा जाग्रदादिष्ववस्थास्वहमहमिति साक्षात् साक्षिरूपेण बुद्धेः । नियमितमनसामुं त्वं स्वमात्मानमात्मन्ययमहमिति साक्षाद्विद्धि बुद्धिप्रसादात् । जनिमरणतरङ्गापारसंसारसिन्धुं प्रतर भव कृतार्थो ब्रह्मरूपेण संस्थः । अत्रानात्मन्यहमिति मतिर्बन्ध एषोऽस्य पुंसः प्राप्तोऽज्ञानाज्जननमरणक्लेशसंपातहेतुः । येनैवायं वपुरिदमसत् सत्यमित्यात्मबुद्ध्या पुष्यत्युक्षत्यवति विषयैस्तन्तुभिः कोषकृद्वत् । अतस्मिंस्तद्बुद्धिः प्रभवति विमूढस्य तमसा विवेकाभावाद्वै स्फुरति भुजगे रज्जुधिषणा । ततोऽनर्थव्रातो निपतति समादातुरधिकस्ततो योऽसद्ग्राहः स हि भवति बन्धः शृणु सखे ! । अखण्डनित्याद्वयबोधशक्त्या स्फुरन्तमात्मानमनन्तवैभवम् । समावृणोत्यावृतिशक्तिरेषा तमोमयी राहुरिवार्कबिम्बम् । तिरोभूते स्वात्मन्यमलतरतेजोवति पुमाननात्मानं मोहादहमिति शरीरं कलयति । ततः कामक्रोधप्रभृतिभिरमुं बन्धनगुणैः परं विक्षेपाख्या रजस उरुशक्तिर्व्यथयति । महामोहग्राहग्रसनगलितात्मावगमनो धियो नानावस्थां स्वयमभिनयंस्तद्गुणतया । अपारे संसारे विषयविषपूरे जलनिधौ निमज्ज्योन्मज्ज्यायं भ्रमति कुमतिः कुत्सितगतिः । भानुप्रभासञ्जनिताभ्रपङ्क्तिर्भानुं तिरोधाय विजृम्भते यथा । आत्मोदिताहङ्कृतिरात्मतत्त्वं तथा तिरोधाय विजृम्भते स्वयम्"।

शरीरमध्ये आत्मध्यानस्थानं स्वरूपञ्च यथा,—स्मृतौ मिताक्षरायाञ्चोक्तम् । "द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः । हिताहिता नाम नाड्यस्तासां मध्ये शशिप्रभम् । मण्डलन्तस्य मध्यस्थ आत्मा दीपवदचलः । स ज्ञेयस्तं विदित्वेह पुनराजायते न तु" या० । "हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कदम्बकुसुमकेशरवदभितो निर्गता हिताहितकरत्वेन हिताहितेति संज्ञा द्वासप्ततिसहस्राणि नाड्यो भवन्ति । अपरास्तिस्रो नाड्यस्तासामिडापिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यौ सव्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्य्यस्ते नासाविवरसम्बद्धे प्राणापानायतने । सुषुम्णाख्या पुनस्तृतीया दण्डवन्मध्ये ब्रह्मरन्ध्रविनिर्गता । तासां नाडीनां मध्ये मण्डलञ्चन्द्रप्रभम् । तस्मिन्नात्मा निवातस्थदीपवदचलः प्रकाशमान आस्ते । स एवम्भूतो ज्ञातव्यः । यतस्तत्साक्षात्करणादिह संसारे न पुनः संसरत्यमृतत्वमाप्नोति" मिता० ।

आत्मशब्दनिर्वचनञ्च वेदान्तसारव्याख्याम् "यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयान् बहून् । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कथ्यते" अन्यत्र च "प्रत्यग्रूपः परागूपात् व्यावृत्तोऽनुभवात्मकः । प्रथते यः स आत्मेति प्राहुरात्मविदो जनाः इति" स च पञ्चधा । "भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रत्यगात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा मतः" इत्येकस्यैवात्मनो भूतादिषु प्राधान्येनावस्थितेः पञ्चविधत्वम् । "त्यज्यमानेऽपि न त्यक्तः प्राप्यमाणोऽपि नाप्यते । आगमापायसाक्षी यः स आत्मा[illegible]" इति तत्र देहे "भर्त्तृरूप[illegible]मितानाम्" किरा० "आत्मनो[illegible]" भट्टि० "प्रभाविनं भाविनमन्वभात्मनः" माघः । आत्मनो नित्यत्वेन देहस्यैवान्तकत्वमिह विवक्षितम् तदवच्छिन्नचेतनस्यात्मशब्दार्थत्वेऽपि विशेष्ये नाशान्वयासम्भवात् विशेषणे तदन्वयः । एवं "व्यापादयेद्य आत्मानमित्यादौ" "ये केचात्महनो जनाः" इत्यादावपि "स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना" रघुः । "आत्मना शरीरेण" मल्लि० "अभ्युत्थानमधर्म्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्" गीता । यत्ने "कर्म्मात्मा त्वपरो योऽसौ बन्धमोक्षैः स युज्यते" इति कर्म्मणि आत्मा यत्नीयस्तेत्यर्थः । भूतात्मेत्यादौ आत्मशब्दः गौणः आत्मोपकरणत्वात् आत्मजन्यत्वाद्वा "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" इत्यादिश्रुत्या भूतानामात्मन उत्पत्तिप्रतिपादनात् । स्वभावे, बुद्धौ च "तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा" रघुः । "अनिन्दितात्मा अगर्हितस्वभावः आत्मसम्पन्नं बुद्धिसम्पन्नम्" मल्लि० । १२ देहावच्छिन्ने चैतन्ये च "आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः" स्मृतिः । अन्तःकरणे, "आत्मानमात्मना वेत्सि" कुमा० । "तस्मिन्नोऽकृ[illegible]"

छ०उ० "अनेनात्मना मनसा आत्मन्वी मनस्वी स्याम्" भा० स्वरूपे" अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" छा०उ० । जीवात्मनि "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" कठ०उ० । "अत्रात्मानं संसारिणं रथिनं रथस्वामिनं विद्धि"भा० । बुद्ध्यादौ "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसश्च परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः । एष सर्व्वेषु भूतेषु गूढ़ोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः । यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति यच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" कठ०उप० "ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुद्धावात्मनि बुद्धिर्हि मनआदिकरणानि प्राप्नोतीत्यात्मा तेषां प्रत्यग्ज्ञानम् । बुद्धिमात्मनि महति प्रथमसुत्पन्ने यच्छेत् प्रथमजत्वात् स्वच्छस्वभावमात्मनो विज्ञानमापादयेदित्यर्थः । तञ्च महान्तमात्मानं यच्छेच्छान्ते सर्वविशेषप्रत्यस्तमितरूपे अविक्रिये सर्व्वान्तरे सर्व्वबुद्धिसाक्षिणि मुख्ये आत्मनि"भा० तत्र पुत्रादौ आत्मशब्दोगौणः ममात्मा भद्रसेन इतिवत् देहादौ तु मिथ्याभिमान इति भेदः एतदभिप्रायेणैव "गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनादिति" शा० भा० उक्तम् । परमात्मनि "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशःसंभूतः" । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इति च श्रुतिः स्वरूपे तदात्मा पृथगात्मा "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते" वाक्यप० । बुद्धिविशेषस्थधर्म्मोपलक्षितार्थे स्वशब्दार्थे "ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु" रघुः "देवात्मशक्त्या स्वगुणैर्निगूढाम्" श्रुतिः । भावे त्व आत्मत्वम् आत्मधर्मे न० । "अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" उदयनः । तल् तत्रैवार्थे स्त्री "तदात्मताध्यातधवा रते च का" नै० । ष्यञ् टिलोपः । आत्म्यम् तत्रार्थे न० । हितार्थे ख । आत्मनीनः आत्महिते त्रि० । तस्येदं छ आत्मीयः । तत्सम्बन्धिनि त्रि० । गूढात् परत्वेऽस्य पू० वर्णविकृतौ गूढोत्मा "गूढोत्मावर्ण्णविकृतेरिति" व्या० कारिका "गूढोत्मा न प्रकाशते" इति कठ०उप० । स्वात्मनः प्रत्यक्त्वं, परात्मनः पराक्त्वमिति भेदः तयोर्भेदाभेदपक्षौ च मद्भेदेन प्राक् दर्शितौ ।

आत्मनिष्ठ त्रि० आत्मनि आत्मज्ञाने निष्ठा यस्य । आत्मज्ञानमात्रान्वेषिणि ब्रह्मनिष्ठे मुमुक्षौ ।

आत्मनीन त्रि०आत्मने हितम् ख । १आत्महिते "तामात्मनीनामुदवोढ रामः" भट्टिः । "अद्यापि नैवात्मनीनं कृतं कर्म यातं जनुः" नीतिः २पुत्रे ३ श्याले नाटकप्रसिद्धे विदूषके च पु० अजयः ४ प्राणधारके बलिनि त्रि० ।

आत्मनेपद न० आत्मने आत्मार्थफलबोधनाय पदम् अलुक् स० । आत्मगामिफलबोधके व्याकरणप्रसिद्धे तङादौ । "तङानावात्मनेपदम्" पा० "अनुदात्तङित आत्मनेपदम्" । "स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० उक्तेः आत्मगामिन्येव क्रियाफले तत्पदस्य विधानात् तथात्वम् तङ् प्रत्याहारः स च "तआतां भयास् आथांध्वम् इड् वहिमहिङ्" पाणिन्युक्तः" एतेषां स्थाने एव लकारभेदे तत्तद्रूपाणि आदिष्टानि ।

आत्मनेपदिन् पु० आत्मनेपदं विहितत्वेनास्त्यस्य इनि । पाणिन्युक्ते धातुभेदे ते च गणपाठे अनुदात्तेतोहलन्ताः स्वरान्तङितश्च पठिता धातवः । एवमन्येऽपि धातवः स्वरितेतोञितश्च कर्त्रभिप्राये क्रियाफले एव तथा अर्थविशेषे उपसर्गविशेषयोगेन कर्त्तरि वाच्ये चात्मनेपदिनोऽपि भवन्ति ते च पाणिन्यनुशिष्टाः संक्षिप्य आशुबोधेऽस्माभिर्दर्शिताः यथा । "विपराभ्यां परस्मात्तु जयतेरात्मनेपदम् । परिव्यवेभ्यः क्रीणातेस्तङ् स्यात् कर्त्तरि नेर्विशः । आङो दोऽनुखविस्तारे शपथे शपतेर्भवेत् । पर्य्यन्ववाङः क्रीडः स्यात्कूजार्थात्तु तङ् मतः । आङो नौतेः पृच्छतेश्च क्षमायामागमेर्भवेत् । नाथतेराशिषि भवेत् जिज्ञासायान्तु शिक्षतेः । हर्षात् भक्ष्याद्यवसाय लेखनार्थात् किरस्तु तङ् । उपात् कर्त्तरि सुट् तस्य चतुष्पादेऽथ पक्षिणि । प्रतिज्ञायां, निर्णयार्थमाश्रये,ऽभीष्टबोधने । वर्त्तमानात्तिष्टतेस्तङ् तथा कर्मविवर्ज्जितात् । देवपूजासंगमयोर्मैत्र्यां मार्गगतौ तथा । उपात्तङ् तिष्ठतेश्चैव मन्त्रसाधनकात्तु तङ् । तथा संप्रपरिभ्यःस्य उदश्चानूर्द्धकर्म्मणि । स्वाङ्गकर्माकर्म्मकात् तङुद्भ्यां तपतेर्भवेत् । हनो यमस्तथाभूतादाङः कर्त्तरि तङ् भवेत् । समः कर्म्माविवक्षायां गम्यत्तिप्रच्छयो भवेत् । उपसर्गादस्यतेस्तङूहतेश्च विभाषया । निसंव्युपेभ्यो ह्वयतेः स्पर्द्धायामाङ एव तङ् । सूचने, भर्त्सने, दुष्टे—सहसैव प्रवर्त्तने । सतो गुणान्तराधाने, सेवायां विनियोजने । कथने च कृञस्तङ् स्यादधेस्तु सहने तथा । वेः शब्दकर्मणस्तस्मात् कर्मणा र-

ह्निताच्च तङ्। शास्त्रार्थवेदनेनैव सम्माने तत्त्वनिश्चये। उत्क्षेपणे प्रार्थने च ऋणनिर्यातने तथा। अन्तिकप्रापणे भृत्यां व्यये चापनये तथा। अमूर्त्ते कर्त्तृगे कर्मण्येष तङ् नयतेर्भवेत्। उत्साहे चाप्रहितौ वृद्धौ च क्रमतेस्तु तङ्। परोपाभ्याञ्चेतरार्थे तङाङोज्ज्योतिरुद्गमे। प्रोपाभ्यां तङ् समारम्भे वेः पादचलनार्थकात्। विभाषया क्रमेस्तङ् स्यादुपसर्गविवर्ज्जितात्। निह्नवे ज्ञोऽकर्मकाच्च संप्रतिभ्यामचिन्तने। यत्ने च ज्ञानपूर्व्वोक्तौ विमतावुपसान्त्वने। प्रार्थने च वदेर्व्यक्ते संभयोच्चारणे तु तङ्। अनोरकर्मका द्युक्ते सच्चोक्ते विमते तु वा। अवाद्गिरः कर्त्तरि तङ् प्रतिज्ञायां समस्तथा। उदश्चरः कर्म्मयुक्तात् समो युक्तात् तृतीयया। तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे दाणः संपूर्व्वकात्तु तङ्। ज्ञाश्रुस्मृपश्यतेश्च स्यात् सनन्तात्कर्त्तरीष्यते। अनोर्जिज्ञासतेनैव प्रत्याङ्भ्याञ्च तथा श्रुवः। स्वरादान्तोपसर्गात्तङ् भुजे न यच्चपात्रके। अपालने भुजेस्तङ् स्यात् क्ष्णुवः संपूर्व्वकात्तु तङ्। अकर्त्रर्थस्य धातोर्यत् कर्म्माण्यन्तस्य चेद्भवेत्। ण्यन्तस्य कर्त्ता स, तदा तस्मात् ण्यन्तात् भवेत्तु तङ्। णिजन्ताच्च गृधेर्वञ्चेः प्रतारार्थे तु तङ् भवेत्। कविकल्पद्रुमग्रन्थे ञित्त्वेन पठितास्तु ये। णिजन्तास्तोभयपदास्तेभ्यस्तङ् कर्तृगे फले। अपाद्वदोयमोऽग्रन्थे समुदाङ्भ्यस्तथैव तङ्। उपसर्गादृते यस्य तथा तङ् कर्त्तृगे फले। समीपस्थपदेनैव कर्त्तृगस्य फलस्य चेत्। द्योतनं स्यात्तदा तत्र तङ् कर्त्तरि विभाषया” उदाहरणं तत्रैव दृश्यम्। “परस्मैपदमिच्छन्ति आत्मनेपदिनः क्वचित्” व्या०कारिका। [सं०। व्याकरणप्रसिद्धे आत्मनेपदशब्दार्थे।

आत्मनेभाषा स्त्री आत्मने तदुद्देशेन भाषा परिभाषा अलुक्

आत्मन्वत् त्रि० आत्माऽस्त्यस्य मतुप् वेदे भत्वात् न नलोपः स्त्रियां ङीप्। १आत्मविशिष्टे “तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिः” ऋ० १,११६,२। “आत्मन्वन्नभोदुह्यते घृतं पयः” ऋ० ९,७४,४। लोके तु आत्मवान् इत्येव। २यत्नवति ३सुमनस्के च त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आत्मन्विन् त्रि० आत्मन्+अस्त्यर्थे बा० विनि भत्वम्। मनस्विनि “तनुमनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति” वृ०उप० “आत्मन्वी मनस्वी” भा०।

आत्मपुराण न० आत्मनः पुराणं सृष्ट्यादिकर्त्तृत्वादिरूपमितिवृत्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। आत्मनोजगत्सृष्ट्यादिरूपेतिवृत्ताधिकारेण शङ्करानन्दकृते अष्टादशाध्यायात्मके उपनिषदर्थप्रकाशके ग्रन्थभेदे। तत्र प्रतिपाद्यानि १अ० ऐतरेयोपनिषदर्थविवृतिः। २ अ० वृहदारण्यकस्य कौषीतकिब्राह्मणार्थविवृतिः। ३अ० वृ० गार्ग्यजातशत्रुसंवादार्थविवृतिः। ४ अ० वृ० मधुकाण्डार्थविवृतिः। ५ अ० वृ० याज्ञवल्क्यकाण्डार्थविवृतिः। ६अ०वृ० याज्ञवल्क्यजनकसंवादार्थविवृतिः। ७अ० वृ० याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादार्थविवृतिः। ८अ० श्वेताश्वतरोपनिषदर्थविवृतिः। ९ अ० काठकोपनिषदर्थविवृतिः। १० अ० तैत्तिरीयोपनिषदर्थविवृतिः। ११अ० गर्भाद्युपनिषदर्थविवृतिः। १२ अ० छान्दोग्यस्य श्वेतकेतुसंवादार्थविवृतिः। १३ अ० छा० सनत्कुमारनारदसंवादार्थविवृतिः। १४ अ०छा० प्रजापतीन्द्रसंवादार्थविवृतिः। १५ अ० तलवकारोपनिषदर्थविवृतिः। १६ अ० मुण्डकोपनिषदर्थविवृतिः। १७अ० प्रश्नोपनिषदर्थविवृतिः। १८अ० माण्डूक्यजाबालिप्रभृतीनामुपनिषदां सारांशार्थविवृतिः। एतत्पुराणञ्च सुगमोपायेन वेदान्तमतज्ञानार्थमतीवोपयोगि विवृतञ्चैतत् काकारामशास्त्रिणा तच्च सन्त्यास्मिपाणौ: मुद्रितः॥

आत्मप्रकाश त्रि०आत्मनः प्रकाशः। आत्मनश्चैतन्यस्य पदार्थावभासनरूपे प्रकाशे। “आत्मनस्तत्प्रकाशत्वं यत्पदार्थावभासनम्। नाग्न्यादिदीपवद्दीप्तिर्भवत्यान्ध्यं यतोनिशि” इत्युक्तेः अग्न्यादिप्रकाशभिन्नज्ञानात्मप्रकाशेन तत्प्रकाशेनैव घटादिस्फुरणेन च तस्य तथात्वम्। “बुद्धिवृत्तिश्चिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम्। तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्” इत्युक्तेस्तस्य सर्वप्रकाशकत्वम्।

आत्मप्रभ त्रि०आत्मना स्वयमितरनैरपेक्ष्येण प्रभा यस्य। १स्वयंप्रकाशमाने “लोकानात्मप्रभान् पश्यन् फाल्गुनो विस्मयान्वितः” भा०व०प०४२अ०। २परमात्मनि पु० “अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति” श्रुतेः “न तद्भासयते सूर्य्यो न शशाङ्को न पावकः” इत्युक्तेश्च तस्य भासने इतरापेक्षाभावात्तस्य तथात्वम्। ३तं०। ३स्वयंप्रभायां स्वयं प्रकाशे स्त्री।

आत्मप्रभव पु० प्रभवत्यस्मात् प्र+भू—अपादाने अप् आत्मा देहः मनो वा प्रभवो यस्य। १तनुजे पुत्रे मनोभवे २कामे च ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री आत्मभवादयोऽप्यत्र। ५आकाशादिषु च च परमात्मनः प्रभवत्वात्तेषां तथात्वम्।

आत्मबन्धु पु० आत्मनो बन्धुः। १आत्ममित्रे “आत्ममातुःस्वसुः पुत्राः आत्मपितुःस्वसुः सुताः। आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेयाह्यात्मबान्धवाः” इत्युक्ते” मातृपितृस्वस्रोः २पुत्रे ३मातुलपुत्रे च। “पत्नीदुहितरश्चैव पितरौ भ्रातर-

स्तथा। तत्सुतो गोत्रजोबन्धुः शिष्यः सब्रह्मचारिणः” या॰ वचने बन्धुपदेन एतेषामात्मबन्धूनां पितृमातृबन्धूनाञ्च ग्रहणम्। आत्मबान्धवादयोऽप्यत्र। ४आत्मनि च “आत्मैव ह्यात्मनोबन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः” इत्युक्तेरात्मन एव आत्मोपकारज्ञानसाधनत्वेन बन्धुत्वात्तथात्वम्।

आत्मभू पु॰ आत्मनोमनसो देहात् वा भवति भू–क्विप् ५त॰। मनोभवे १कामे देहभवे २पुत्रे ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री। आत्मनैव भवति भू–क्विप्। ५ईश्वरे पु॰ स हि “बहु स्यां प्रजायेयेति” ईक्षणपूर्व्वकं सृज्यवस्त्वाकारेण विवर्त्तनात् तथा। “सर्व्वज्ञस्त्वमविज्ञातः सर्वयोनिस्त्वमात्मभूः” रघुः “आत्मभूरवरजाखिलप्रजः” इति माघः ६शिवे ७विष्णौ च परमेश्वराभेदात्तयोस्तथात्वम्। आत्मनः ब्रह्मणः भवति भू–क्विप्। आदिजीवे ८हिरण्यगर्भे “यो वै ब्राह्मणं विदधाति पूर्व्वम्” इति श्रुत्या “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतत् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते इति” श्रुत्या च चतुर्मुखस्यात्मजन्यत्वोक्तेस्तस्य तथात्वम् ब्रह्मेति क्लीवं छान्दसम् “यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणम्” “वचस्यवसिते तस्मिन् ससर्ज गिरमात्मभूः” कुमा॰ अच् आत्मनो भवति भू+अच् ५त॰। आत्मभवादयोऽप्युक्तार्थेषु।

आत्मभूत त्रि॰ आत्मनोदेहात् मनसो वा भूतः। तनुजे १पुत्रे मनोभवे २कामे च। ३कन्यायां ४बुद्धौ च स्त्री ५मनोजन्यमात्रे त्रि॰। अनात्मा आत्मा भूतः श्रेण्या॰कर्म्म॰। अनात्मनि आत्मरूपेण भवितरि ६देहादौ त्रि॰ “आत्मभूतानीन्द्रियाणीति शा॰ भा॰। ७अनुकूले सेवकभेदे च। “तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरहार्य्यैः परिचारकैः” मनुः।

आत्मभूय न॰ आत्मनो भावः भू–भावे क्यप् ६त॰। आत्मत्वे ब्रह्मरूपे “आत्मभूयाय कल्पते” पुरा॰।

आत्ममय त्रि॰ आत्मात्मकः आत्मन्+मयट्। आत्मस्वरूपापन्ने “सर्वमात्ममयं जगत्” पुरा॰ स्त्रियां ङीप्

आत्ममानिन् त्रि॰ आत्मानमुत्कर्षेण मन्यते मन–णिनि ६त॰। १आत्मोत्कर्षाभिमानिनि गर्व्विते २सर्वभूतेषु आत्मत्वेन ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप्।

आत्ममूर्त्ति पु॰ आत्मनोमूर्त्तिरिव मूर्त्तिरस्य। १भ्रातरि तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन, “भ्राता स्वोमूर्त्तिरात्मनः” इति मनुना भ्रातुः स्वतुल्यमूर्त्तित्वोक्तेश्च तथात्वम्। ६त॰। वेदान्तिमते आत्मनः स्वरूपे २चैतन्यादौ न्यायमते ३कर्तृत्वादौ च स्त्री।

आत्ममूली स्त्री आत्मैव रक्षणे मूलमस्याः दुःस्पर्शतयेतर मर्द्दनतः स्वस्य स्वयं रक्षणात् गौ॰ङीष्। १दुरालभालतायाम्। आत्मा परमात्मा मूलं यस्य। २जगति न॰। तस्यात्मप्रभवत्वात् तथात्वम् “ब्रह्म खानिलतेजांसि जलं भूश्चेति धातवः। इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च सचराचरम्। मृद्दण्डचक्रसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति तृणमृत्काष्ठैर्गृहं वा गृहकारकः। हेममात्रमुपादाय रूप्यं वा हेमकारकः। निजलालासमायोगात् कोशं वा कोशकारकः। कारणान्येवमादाय तासुतास्विह योनिषु। सृजत्यात्मानमात्मा च संहृत्य करणानि च” या॰स्मृतावात्मनो भूतसृष्टिमभिधाय अनतिदूरे “सहस्रात्मा मया योव आदिदेव उदाहृतः। मुखबाहूरुपज्जाःस्युस्तस्य वर्णा यथाक्रमम्। पृथिवी पादतस्तस्य शिरसोद्यौरजायत। नस्तःप्राणा दिशः” इत्युक्तेः जगतामात्ममूलत्वात्तथात्वम् “आत्ममूलमिदं सर्व्वमात्मन्येव प्रलीयते” इति पुरा॰।

आत्मम्भरि त्रि॰ आत्मानं बिभर्त्ति भृ–खि मुम् च उप॰स॰। स्वोदरमात्रपूरके देवातिथ्यनादरणेन आत्मपोषकत्वात्तस्य तथात्वम् “आत्मम्भरिस्त्वं पिशितैर्नराणाम्” भट्टिः। “यथा तत्रात्मम्भरयोऽकल्याणाद्यासङ्गवत्त्वात् प्राणादयः न तथात्मम्भरिर्मुख्यः प्राणः किन्तर्हि सर्वार्थः, कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरान् प्राणादीन् प्रतिपालयति” छा॰उ॰भा॰।

आत्मयाजिन् आत्मानं ब्रह्मरूपेण कर्म्मकरणादिकं भावयन् यजते यज–णिनि। “ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माऽग्नौ ब्रह्मणा हुतम्” इत्युक्तरूपभावनया ज्योतिष्टोमादिककर्म्मकर्त्तरि आरुरुक्षौ ब्रह्मनिष्ठे १कर्म्मयोगिनि “सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि। समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छतीति” मनूक्ते आत्मतया २सर्व्वभूतदर्शिनि च

आत्मयोनि पु॰ आत्मा योनिरस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि २शिवे ३मनोभवे “प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम्” कुमा॰। ४विष्णौ च “आत्मयोनिः स्वयं जाता” विष्णुस॰। आत्मैव योनिरुपादानकारणं नान्यदिति” भाष्योक्तेः विष्णौ स्त्रीत्वमपि।

आत्मरक्षा स्त्री आत्मन एव रक्षा यस्याः। १इन्द्रवारुणीवृक्षे ६त॰। आत्मनो रक्षा। २शास्त्रोक्ते विघ्नकर्त्तृभ्य आत्मनो रक्षणे च “आत्मरक्षायां जपे विनियोगः” सन्ध्याप्रयोगः।

आत्मराम पु॰ आत्मनि रमते सञ्ज्ञायां कर्त्तरि घञ्। आत्मज्ञानमात्रेण तृप्ते योगीन्द्रे।

आत्मलाभ पु॰ आत्मनोलाभः। आत्मनो यथास्वरूपज्ञानेन

आत्मस्वरूपप्राप्तौ "आत्मलाभात्परोलाभो नास्तीति मुनयो विदुः" पुरा० "आत्मलाभपरिणामनिरोधैः" किरा०।

आत्मलोक पु० आत्मैव लोकः प्रकाशः । स्वप्रकाशे आत्मनि ।

आत्मलोमन् न० ६त०। मुखजाते लोमभेदे १श्मश्रुणि(दाड़ि) २आत्मलोममात्रे च ।

आत्मवत् त्रि० आत्मा चित्तं वश्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः स्त्रियां ङीप् । १वश्यचित्ते । "उदयादिष्वविकृतिर्मनसः सत्त्वमुच्यते । आत्मवान् सत्त्ववानुक्त" इत्युत्पलमालोक्ते २निर्विकारचित्ते च "प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया" रघुः "तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः" । "गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः" "पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्यात् व्यसनमात्मवान्" "ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवत्तया" इति च मनुः । "न त्वामेवंविधो-भावः स्पृष्टुमर्हति मानद ! । आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धसेविनम्" भा० व०प० २७९ अ० । आत्मा प्रकाश्य-तया विद्यतेऽस्य । आत्मप्रकाशके ३शास्त्रे "श्रुतमात्मप्रकृत-मात्मवत् त्वया" रघुः । आत्मना तुल्या क्रिया वति । ४आत्म-तुल्यक्रियायाम् अव्य० । "आत्मवन्मन्यते जगत्" इति नीतिः "मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोष्ट्रवत् । आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डित" इति चाणक्यः ।

आत्मवश त्रि० आत्मनोवश आयत्ततात । आत्माधीने । "यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत् सेवेत यत्नतः" "सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम्" इति च मनुः ।

आत्मवश्य त्रि०आत्मा मनो वश्योयस्य । वशीभूतमनस्के "आ-त्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति" गीता २आत्मनो-वश्ये च ।

आत्मविक्रय पु० ६त०। स्वदेहविक्रये । स च "गोवधोऽयाज्य-संयाज्यपारदार्य्यात्मविक्रय" इति मनूक्तोपपातकभेदः ।

आत्मविद् त्रि०आत्मानं यथार्थरूपेण वेत्ति विद्-क्विप् ६त०। आत्मस्वरूपाभिज्ञे "आत्मविदोजनाः" आत्म शब्दे उदा० "अधीयन्नात्मविद्विद्याम्" भट्टिः "तरति शोकमात्मवित्" श्रुतिः "ध्यानयोगमुपागम्य प्रसन्नमतयः सदा । सुखोप चयमव्यक्तं प्रविशन्त्यात्मवित्तमाः" भा०आश्व०प०५१अ०। आत्मानं स्वपक्षं वेत्ति क्विप् । २स्वपक्षज्ञातरि "य इहा-त्मविदो विपक्षमध्ये" माघः ।

आत्मविद्या स्त्री आत्मनोविद्या । आत्मनो यथास्वरूपावेदक-विद्यायाम् "आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः" मनुः । "आत्मविद्या च पौराणी, धर्मशा-स्त्रात्मिका तथा" नन्दिपु० सा च उपनिषद्रूपा तदुप-कारिशारीरकविद्या च । तद्विद्यासाधने २शास्त्रे च ।

आत्मवीर त्रि०आत्मा प्राणः वीरश्च यस्य । १विशिष्टबलयुक्ते २श्यालके ३पुत्रे विदूषके च पु० मेदिनिः ।

आत्मवृत्ति स्त्री आत्मनोवृत्तिः । १आत्मनोवर्त्तनोपाये । आत्मनि वृत्तिः स्थितिर्यस्य । २स्वदृष्टे पदार्थे त्रि० ।

आत्मशक्ति स्त्री६त० । आत्मानुरूपसामर्थ्ये । "दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या" नीतिः शक्तिश्च कार्य्यजननानुकूलः सामर्थ्यभेदः सा च देहप्राणादिनिष्ठा । आत्मनः परमात्म-नो जगज्जननशक्तौ २मायायां च "देवात्मशक्तिं स्वगुणै र्निगूढाम्" श्रुतिः । ।र्याम् राजनि० ।

आत्मशल्या स्त्री आत्मा स्वरूपं शल्यमिव यस्याः । शताव-

आत्मशुद्धि स्त्री आत्मनः देहस्य मनसो वा शुद्धिः । १देह-शुद्धौ २चित्तशुद्धौ च शुद्धि शब्दे व्याख्याता ।

आत्मश्लाघा स्त्री ६त० । आत्मनो महत्त्वख्यापनकरणे गर्वभेदे "आत्मश्लाघा विवर्जितः" महापुरुषलक्षणम् ।

आत्मसंयम पु० आत्मनो मनसः संयमः । चित्तसंयमने "आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते" गीता ।

आत्मसमुद्भव पु०आत्मा देहोमनः परमात्मा वा समुद्भवोऽस्य । १पुत्रे "शतान्निहन्तोऽत्र नरर्षभेण वयं सुरेणात्मसमुद्भवेन" भा०द्रो०प०११८अ०। २मनोभवे कामे च पु० ३मनो-जन्ये सुखादौ त्रि० ४कन्यायां ५बुद्धौ च स्त्री परमात्मस-म्भूते ६आकाशादौ त्रि० । ७चतुर्मुखे ८शिवे ९विष्णौ १० परमात्मनि च पु० ।

आत्मसम्भव पु०सम्भवत्यस्मात् सम्+भू-अपादाने अप् आत्मा सम्भवो यस्य । तनूजे १पुत्रे । "अथमाप्सरतिरात्मसम्भवान् तान् निवेश्य चतुरोऽपि तत्र सः" । "चकार नाम्ना रघु-रात्मसंभवम्" "तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः" इति च रघुः २मनोजन्ये त्रि० ३कामे सुखादौ पु० ४कन्यायां ५बुद्धौ च स्त्री । ६आकाशादौ ७भूते त्रि० । "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्नि-रग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति" श्रुत्युक्तेस्तेषां तथात्वम् आत्मसंभवादयोऽप्यत्र । आत्मा परमात्मा सम्भवोऽस्य । ७चतुर्मुखे पु० आत्मना सम्भवति अच् । ८शिवे ९विष्णौ १०परमात्मनि च पु०।

आत्मसाक्षिन् त्रि० आत्मनः बुद्धितत्त्वेः साक्षी प्रकाशकः । वेदान्तादिमतसिद्धे बुद्धिवृत्तिप्रकाशके चैतन्ये ।

आत्मसात् अव्य० कार्त्स्न्येनात्मनोऽधीनो भवति सम्पद्यते

अधीनं करोति वा साति । कार्त्स्न्येनात्माधीनतया सम्पन्ने, तथाभूते तथा क्रियमाणे च । अस्य च सम्पद्यादियोगे एव साधुत्वम् आत्मसाद्भूतः आत्मसात् सम्पन्नः आत्मसात्कृत इत्यादि । "दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात्" रघुः "अग्नीन् वाप्यात्मसात्कृत्य" या०स्मृतिः । [च ।

आत्मसिद्ध त्रि०आत्मना सिद्धः । १स्वयंसिद्धे २अयत्ननिष्पन्ने

आत्मसिद्धि स्त्री आत्मरूपा सिद्धिः । आत्मभावलाभे मोक्षे

आत्मसुख त्रि० आत्मैव सुखमस्य । आत्मलाभमात्रेण सुखिनि १आत्मैव सुखं सच्चिदानन्दरूपत्वात् । २आत्मरूपे परमानन्दे न० ।

आत्मस्थ त्रि० आत्मने आत्मज्ञानाय तिष्ठते यतते स्था—क ४त०। १आत्मस्वरूपज्ञानाय यतमाने आत्मनि मनसि तिष्ठति स्था-क ७त०। २मनोवृत्तिपदार्थे त्रि० । [वियोजने ।

आत्महत्या स्त्री आत्मनो देहस्य हननम् । देहस्य प्राणै-

आत्महन् त्रि०आत्मानं हतवान् हन-क्विप् । "येऽन्यथा सन्तमात्मानमकर्त्तारं स्वयंप्रभुम् । कर्त्ता भोक्तेति मन्यन्ते तएवात्महनो जना," इत्युक्तलक्षणे आत्मनो यथार्थज्ञानरहिते, १देहाद्यभिमानिनि, "अन्धं तमस्ते प्रविशन्ति ये के चात्मनोजनाः" कठ०उ० "लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्म दुर्लभं तत्रापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् । यस्त्वात्ममुक्त्यै न यतेत मूढधीः स आत्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात्" विवे०चू० । आत्मनो यथार्थज्ञानाभावे आत्महत्वमुक्तम् । "असुर्य्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनोजनाः" ईशोप० । "मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा" भाग० २आत्मघातिनि जने च । आत्मघातिन्शब्दे विवृतिः ।

आत्माधीन पु० आत्मनोऽधीनः । १सुते, २श्यालके ३विदूषके च हेम० ४बलयुक्ते ५स्वाधीने त्रि० ।

आत्मानुरूप त्रि० आत्मनोऽनुरूपम् । जातिवृत्तादिना स्वतुल्ये "तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः" रघुः ।

आत्मापहारक त्रि० आत्मानमपहरति निह्नुते अप+हृ-ण्वुल् । आत्मनो यथास्वरूपनिह्नवकारिणि "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते । स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः" मनुः । णिनि । आत्मापहारी अप्यत्र "किं तेन न कृतं पापं चौरेणात्मापहारिणा" स्मृतिः स्त्रियां ङीप् ।

आत्माराम त्रि० आत्मा आराममिव रतिस्थानं रतिसाधनं वा यस्य । ज्ञानाय यतमाने योगिनि "आत्मारामाविहितरतयोर्निर्विकल्पे समाधौ" वेणी० । "आत्मक्रीड़स्य सततं सदात्ममिथुनस्य च । आत्मन्येव सुतृप्तस्य योगसिद्धिर्न दूरतः । यस्यात्मव्यतिरेकेण किञ्चिदित्र न पश्यति । आत्मारामः स योगीन्द्रोब्रह्मभूतो भवेदिति" काशी० उक्ते २योगीन्द्रभेदे च ।

आत्मालम्भ पु० ६त० । हृदयस्पर्शे "पित्र्यमन्त्रानुहरणे आत्मालम्भेवेक्षणे" कात्या०सू० "आत्मालम्भे हृदयस्पर्शे" रघु० ।

आत्माशिन् पु० आत्मानं स्वकुलमश्नाति अश-णिनि ६त० । स्वकुलभक्षके मीने तस्य स्वकुलभक्षकत्वात् तथात्वम् अतएव "अबलस्वकुलाशिनो झषान्" नै० "मत्स्या इव जनान्नित्यं भक्षयन्ति परस्परमिति च" रामा० वर्णितम् ।

आत्माश्रय पु० आत्मानमाश्रयति आ+श्रि—अच् ६त० । १स्वस्य स्वापेक्षित्वहेतुकानिष्टप्रसङ्गरूपे तर्कदोषभेदे । तर्कः पञ्चविधः तर्कशब्दे वक्ष्यते तत्र "स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा यथा यद्ययं घटएतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्योन स्यात्, यद्ययं घटएतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा सर्व्वत्रापाद्यम्" न्यायसूत्रवृत्तिः । २स्वाश्रिते ३चित्ताश्रिते च त्रि०६त० । ४स्वस्याश्रये पु० ।

आत्मीय त्रि० आत्मनोऽयम् छ । आत्मसंबन्धिनि । "आत्मीयां मतिमादाय कुरु सज्जनरञ्जनम्" सा०द० "किमिदं द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा" कुमा० "प्रसादमात्मीयमिवात्मदर्शः" रघुः "अहमेनं प्रज्ञाबलेनात्मीयं करिष्यामि" हितो० ।

आत्मेश्वर त्रि० आत्मनो मनस ईश्वरः । चित्तविकारनिवारके मनःसंयमकारके "आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः समाधिभेदप्रभवोभवन्ति" कुमा० ।

आत्मोत्पत्ति स्त्री आत्मन उत्पत्तिः स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिकर्म्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगः । स्वोपाधीभूतान्तःकरणवृत्तिकर्म्मणाऽपूर्व्वदेहसंयोगरूपे आत्मनो जन्मनि । तदुत्पत्तिप्रकारः मिताक्षरायां दर्शितो यथा ।

"निमित्तमक्षरः कर्त्ता बोद्धा ब्रह्म गुणी वशी । अजःशरीरग्रहणात्स जात इति कीर्त्यते" "आत्मनः सकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावेऽविद्यासमावेशवशात्समवाय्यसमवायिनिमित्तमित्येवं स्वयमेव त्रिविधमपि कारणम् । न पुनःकार्य्यकोटिनिविष्टः यस्मादक्षरोऽविनश्वरः । ननु सत्त्वादिगुणविकारस्य सुखदुःखमोहात्मकस्य कार्य्यभूते जगत्प्रपञ्चे दर्शनाद्गुण-

वत्याः प्रकृतेरेव जगत्कर्तृतोचिता न पुनर्निर्गुणस्य ब्रह्मणः । मैवं मंस्थाः । आत्मैव कर्त्ता । यस्मादसौ जीवोपभोग्यसुखदुःखहेतुपुण्यापुण्यादेर्वोद्धा नह्यचेतनायाः प्रकृतेर्नामरूपव्याकृतविचित्रभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोग्यभोगायतनादियोगिजगत्प्रपञ्चना घटते । तस्मादात्मैव कर्त्ता । तथा स एव ब्रह्म हंहकोविस्तारकः । नचासौ निर्गुणः, यतः तस्य त्रिगुणा शक्तिरविद्या प्रकृतिप्रधानाद्यपरपर्याया विद्यते । अतः स्वतोनिर्गुणत्वेऽपि शक्तिमुखेन सत्त्वादिगुणयोगी कथ्यते । नचैतावता प्रकृतेः कारणता यस्मादात्मैव वशी स्वतन्त्रो न प्रकृतिर्नाम स्वतन्त्रतत्त्वान्तरमस्ति तद्विधले प्रमाणाभावात् । न च वचनीयं शक्तिरूपापि सैव कर्त्त्रीति । यतः शक्तिमत्कारकं न शक्तिस्तस्मादात्मैव जगतोऽस्य द्विविधस्यापि कारणम् । तथा अजउत्पत्तिरहितः । अतस्तस्य यद्यपि साक्षाज्जननं नोपपद्यते । तथापि शरीरस्य जन्ममात्रेण जात इत्युच्यते । अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तिर्गुरुस्त्वोजात इतिवत्" मिता० देहोत्पत्तिप्रकारःकायशब्दे वक्ष्यते ।

आत्मोद्भवा स्त्री आत्मनैवोद्भवति भू--अच् । १माषपर्ण्याम् आत्मा उद्भवो यस्याः । २कन्यायां ३बुद्धौ च ४पुत्रे पु० । "आत्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य" रघु० । ६मनोभवे कामे ७चित्तभवे शोकादौ च ८आत्मभवार्थमात्रे च त्रि० ।

आत्मोपजीविन् त्रि० आत्मना देहव्यापारेण उपजीवति उप+जीव--णिनि ७त० । स्वदेहव्यापारोपजीविके भारिकदासादौ "शूद्रांश्चात्मोपजीविनः" "नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु" इति च मनुः । [च त्रि० ।

आत्मोपम त्रि० आत्मा देहउपमा यस्य १पुत्रे २निजसदृशे

आत्मौपम्य न० उपमायाभावः ष्यञ् औपम्यम् आत्मन औपम्यम् । आत्मसादृश्ये "आत्मौपम्येन सर्वत्र" गीता ।

आत्यन्तिक त्रि० अत्यन्त+भवार्थे ठञ् । अतिशयेन जाते । "आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्ध्योः" नै० "नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत्" मनुः । "विभेदजनकाज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणा भेदमसन्तं कः करिष्यति" वे०प० स्त्रियां ङीप् । "आत्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिः" मिता०

आत्यन्तिकदुःखनिवृत्ति स्त्री आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः । अपवर्गे मुक्तौ । सा च स्वाधिकरणदुःखप्रागभावासमानाधिकरणा दुःखनिवृत्तिः याऽथवा दुःखनिवृत्तेरनन्तरं पुनर्दुःखान्तरं नोत्पद्यते तादृशी दुःखनिवृत्तिः । दुःखस्य अनागतस्यावश्यं "हेयं दुःखमनागतमिति" पात० सूत्रात् अतीतदुःखस्य नष्टत्वात् वर्त्तमानदुःखस्य च तृतीयक्षण एव स्वयं नाशात् न तन्निवृत्तेः पुरुषार्थत्वमिति बोध्यम् ।

आत्यन्तिकप्रलय पु० कर्म० । प्रलयभेदे । "प्रलयस्तावत् चतुर्विधः" यथाह वेद०प० "स च चतुर्विधः नित्यः प्राकृतो नैमित्तिक आत्यन्तिकश्चेति । तत्र नित्यप्रलयः सुषुप्तिः तस्याः सकलकार्य्यप्रलयरूपत्वात् धर्म्माधर्म्मपूर्व्वसंस्काराणाञ्च तदा कारणात्मनावस्थानं तेन सुप्तोत्थितस्य न सुखदुःखाद्यनुपपत्तिः न वा स्मरणानुपपत्तिः । न च सुषुप्तावन्तःकरणस्यापि विनाशे तदधीनप्राणनादिक्रियानुपपत्तिः वस्तुतः श्वासाद्यभावेऽपि तदुपलब्धेः पुरुषान्तरविभ्रममात्रत्वात् सुषुप्तशरीरोपलम्भवत् । नचैवं सुषुप्तस्य परेतादविशेषः, सुषुप्तस्य हि लिङ्गशरीरं संस्कारात्मना तत्रैव वर्त्तते परेतस्य तु लोकान्तरे इति विशेषात् । यद्वा अन्तःकरणस्य द्वे शक्ती ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेति तत्र ज्ञानशक्तिविशिष्टान्तःकरणस्य सुषुप्तौ विनाशः न तु क्रियाशक्तिविशिष्टस्येति प्राणनाद्यवस्थानमविरुद्धम् । "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति अथैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवतीत्यादि" श्रुतिरत्र सुप्तौ मानम् । प्राकृतप्रलयस्तु कार्य्यब्रह्मविनाशनिमित्तकः सकलकार्य्यविनाशः । यदा तु प्रागेवोत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारस्य कार्य्यब्रह्मणो ब्रह्माण्डाधिकारसमाप्तौ विदेहकैवल्यात्मिका परा मुक्तिस्तदा तल्लोकवासिनामप्युत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां ब्रह्मणा सह विदेहकैवल्यम् "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदमिति" श्रुतेः । एवं ब्रह्मलोकवासिभिः सह कार्य्यब्रह्मणि मुच्यमाने तदधिष्ठितब्रह्माण्डतदन्तर्वर्त्तिनिखिललोकतदन्तर्वर्त्तिस्थावरादीनां भूतानाञ्च प्रकृतौ मायायां लयः न तु ब्रह्मणि, बाधरूपविनाशस्यैव ब्रह्मनिष्ठत्वादतः प्राकृत इत्युच्यते । नैमित्तिकप्रलयस्तु कार्य्यब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्तकः त्रैलोक्यमात्रप्रलयो नैमित्तिकप्रलयः । ब्रह्मदिवसश्चतुर्युगसहस्रपरिमितः "चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते" इत्यादिवचनात् । प्रलयकालोऽपि दिवसकालपरिमितः रात्रिकालस्य दिवसकालतुल्यत्वात् । प्राकृतप्रलये नैमित्तिकप्रलये च पुराणवचनानि प्रमाणानि "द्विपरार्द्धे त्वतिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय हि । एष प्राकृतिको राजन् ! प्रकृतौ यत्र लीयते" इति वचनं प्राकृतप्रलये मानम् ।

“एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयोयत्र विश्वसृक् । शेतेऽनन्तासने नित्यमात्मसात्कृत्य चात्मभूरिति” वचनं नैमित्तिक प्रलये भानम् । तुरीयप्रलयस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिमित्तकः सर्व्वगोचः सर्वैकजीववादे युगपदेव नानाजीववादे तु क्रमेण “सर्व्व एकीभवन्ति” इत्यादि श्रुतेः । तत्राद्यास्त्रयोऽपि लयाः कर्म्मोपरमनिमित्ताः तुरीयस्तु ज्ञानोदयनिमित्तोलयोऽज्ञानेन सहैवेति विशेषः” । अत्र तुरीयः आत्यन्तिकः तत्र विशेषमाह सि० शि० “हृद्धिर्विशेरङ्गि भुवः समन्तात् स्याद्योजनं भूभवभूतपूर्वैः । ब्राह्मे लये योजनमात्रवृद्धेर्नाशो भुवः प्राकृतिकेऽखिलायाः । दिनेदिने यन्म्रियते हि भूतैर्दैनंदिनं तं प्रलयं वदन्ति । ब्राह्मं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले भूतानि यद्ब्रह्मतनुं विशन्ति । ब्रह्मात्यये यत् प्रकृतिं प्रयान्ति सर्वाण्यतः प्राकृतिकं कृतीन्द्राः । लीनान्यतः कर्मपुटान्तरत्वात् पृथक् क्रियन्ते प्रकृतिर्विकारैः । ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा मनः समादाय हरौ परेशे । यद्योगिनो यान्त्यनिवृत्तिमस्मादात्यन्तिकं चेति लयश्चतुर्धा”। “अत्र लयो भूतविनाशः । स तु साम्प्रतं प्रत्यहमुत्पद्यते स दैनंदिन उच्यते । यो ब्रह्मदिनान्ते चतुर्युगसहस्रावसाने लोकत्रयस्य संहारः स ब्राह्मो लय उच्यते । तत्राक्षीणपुण्यपापा एव लोकाः कालवशेन ब्रह्मशरीरं प्रविशन्ति । तत्र मुखं ब्राह्मणाः, बाह्वन्तरं क्षत्रियाः, जरुद्वयं वैश्याः, पादद्वयं शूद्राः । ततो निशावसाने पुनर्ब्रह्मणः सृष्टिं चिन्तयतो मुखादिस्थानेभ्यः कर्मपुटान्तरत्वाद्ब्राह्मणादयस्तत एव निःसरन्ति । तस्मिन् प्रलये भुवो योजनमात्रवृद्धेर्विलयो नाखिलायाः । अथ यदा ब्रह्मण आयुषोऽन्तस्तदा यः प्रलयः स महाप्रलय उच्यते । तत्र ब्रह्मा ब्रह्माण्डे, तत् पाञ्चभौतिके, भूर्जले, जलं तेजसि, तेजो वायौ, वायुराकाशे, आकाशमहंकारे, अहंकारो महत्तत्त्वे, महत्तत्त्वं प्रकृतौ । एवं सकलभुवनलोका अक्षीणपुण्यपापा एवाव्यक्तं प्रविशन्ति । यदा भगवान् सिसृक्षुः प्रकृतिपुरुषौ क्षोभयति । तदा तानि भूतानि कर्म्मपुटान्तरत्वात् प्रकृतेस्तत एव निःसरन्ति । यथाह श्रीविष्णुपुराणे पराशरो जगदुत्पत्तिकारणम् । “प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तय” इति सृज्यशक्तयस्तत्कर्माणि । तान्येव सृष्टौ मुख्यं कारणम् । इतराणि निमित्तकारणानि । अन्यैरप्युक्तम् । “नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि” । “महात्मनां भवति कर्मफलोपभोगः कायाद्विनेत्यादि”। अस्मिन् प्रलयेऽखिलाया भुवो नाश इत्यर्थः । तथा “ज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापा योगिनो विषयेभ्यो मनः समादाय समाहृत्य तद्धरौ समाहितं कृत्वा यान्ति देहं त्यजन्ति । अनिवृत्तिं यान्ति । स आत्यन्तिको लय इति” प्रमिता० ।

आत्ययिक त्रि०अत्ययः नाशः प्रयोजनमस्य ठक् । नाशप्रयोजनके कर्मणि “अभिस्रवन्नात्ययिकं समेत्य” भट्टिः । “एकाकिनश्चात्ययिके कार्य्ये प्राप्ते भयप्रदे” मनुः । “कच्चिदात्ययिकं श्रुत्वा तदर्थमनुचिन्त्य च । प्रियाण्यनुभवन् शेषे न त्वमन्तःपुरे नृप ।” भा०स०प०५अ० ।

आत्रेय पु० अत्रेरपत्यम् ढक् । अत्रिमुनेरपत्ये तस्यापत्यानि बहूनि तेषु मन्वन्तरभेदे केचित् सप्तर्षिमध्यपातिनः यथा ५मन्वन्तरे “वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्ध्वबाहुश्च सोमजः । सत्यनेत्रस्तथात्रेय एते सप्तर्षयोऽन्तरे” । ८मन्वन्तरे । “रामोव्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः भारद्वाजस्तथाद्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः । गोतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्नाम गौतमः । कौशिको दानवश्चैव ऊरुः काश्यप एव च । एते सप्त महात्मानो भविष्यामुनिसत्तमाः । ब्रह्मांशः सदृशाश्चेति धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः” । ९ मन्वन्तरे । “मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च । ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । सवनश्चैव वाशिष्ठ आत्रेयोहव्यवाहनः पौलहः सत्य इत्येते मुनयो रौहितेऽन्तरे” । १०मन्वन्तरे “हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्त्तिस्तथाऽत्रेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः । पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः” ११ मन्वन्तरे । “हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयो वासिष्ठस्तनयस्तथा । अङ्गिराश्चोदधिष्णश्च पौलस्त्योनिश्चरस्तथा । पौलहश्चाग्नितेजाश्च भाव्याः सप्त महर्षयः” १२ मन्वन्तरे । “द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तमसोमूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । पयोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु ततोधृतिः” । १३ मन्वन्तरे । अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्प्रकम्पस्तथाऽऽत्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा । सुतपाश्चैव वासिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः” १४ मन्वन्तरे । अग्नीध्रः

काश्यपश्चैव पौलस्त्यो भार्गवस्तथा। भार्गवो ह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा। शुक्रश्चैव तथात्रेयः शुक्रो वासिष्ठ एव च। अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयो मताः” हरिवं०७अ०। तथा च मन्वन्तरभेदे सप्तर्षिमध्ये अत्रिपुत्रा सत्यनेत्रादयः। वैवस्वते तु मन्वन्तरे दत्तः दुर्वासाः सोमश्चेति त्रय आत्रेयाः प्रसिद्धाः। ते च ब्रह्मेशाच्युतांशजाः तथोक्तम्” भाग० ४स्क० १अध्या०। “अत्रेःपत्न्यनसूया त्रीन् जज्ञे सुयशसः सुतान्। दत्तं दुर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान्। श्रीविदुर उवाच। अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः। किञ्चिच्चिकीर्षवो जाता एतदाख्याहि मे गुरो। श्रीमैत्रेय उवाच। ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः। सहपत्न्या ययावृक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थितः। तस्मिन् प्रसूनस्तवकपलाशाशोककानने। वार्भिः स्रवद्भिरुद्घुष्टे निर्विन्ध्यायाः समन्ततः। प्राणायामेन संयम्य मनो वर्षशतं मुनिः। अतिष्ठदेकपादेन निर्द्वन्द्वोऽनिलभोजनः। शरणं तं प्रपद्येऽहं य एव जगदीश्वरः। प्रजामात्मसमां मह्यं प्रयच्छत्विति चिन्तयन्। तप्यमानं त्रिभुवनं प्राणायामैधसाग्निना। निर्गतेन मुनेर्मूर्ध्नः समीक्ष्य प्रभवस्त्रयः। अप्सरोमुनिगन्धर्वसिद्धविद्याधरोरगैः। वितायमानयशसस्तदाश्रमपदं ययुः। तत्प्रादुर्भावसंयोगविद्योतितमना मुनिः। उत्तिष्ठन्नेकपादेन ददर्श विबुधर्षभान्। प्रणम्य दण्डवद्भूमावुपतस्थेऽर्हणाञ्जलिः। वृषहंससुपर्णस्थान् स्वैः स्वैश्चिह्नैः सुचिह्नितान्। कृपावलोकेन हसद्वदनेनोपलम्भितान्। तद्रोचिषा प्रतिहते निमील्य मुनिरक्षिणी। चेतस्तत्प्रवणं युञ्जन्नस्तावीत् संहताञ्जलिः। श्लक्ष्णया सूक्तया वाचा सर्वलोकगरीयसः। अत्रिरुवाच। विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैर्मायागुणैरनुयुगं विगृहीतदेहाः। ते ब्रह्मविष्णुगिरिशाः प्रणतोऽस्म्यहम् वस्तेभ्यः क एव भवतां म इहोपहूतः। एको मयेह भगवान् विविधप्रधानैश्चित्तीकृतः प्रजननाय कथं नु यूयम्। अत्रागतास्तनुभृतां मनसोऽपि दूरा ब्रूत प्रसीदत महानिह विस्मयो मे। श्रीमैत्रेय उवाच। इति तस्य वचः श्रुत्वा त्रयस्ते विबुधर्षभाः। प्रत्याहुः श्लक्ष्णया वाचा प्रहस्य तमृषिं प्रभो!। श्रीदेवा ऊचुः। यथा कृतस्ते संकल्पो भाव्यं तेनैव नान्यथा। सत्संकल्पस्य ते ब्रह्मन् यद्वै ध्यायति ते वयम्। अथास्मदंशभूतास्ते आत्मजा लोकविश्रुताः। भवितारोऽङ्ग भद्रं ते विस्रप्स्यन्ति च ते यशः। एवं कामवरं दत्त्वा प्रतिजग्मुः सुरेश्वराः। सभाजितास्तयोः सम्यग्दम्पत्योर्मिषतोस्ततः। सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित्। दुर्वासाः शङ्करस्यांशो निबोधाङ्गिरसः प्रजाः”। आत्रेयश्च शुक्लयजुःसम्प्रदायप्रवर्त्तकः वंशगणनायाम् “भरद्वाज आत्रेयात् आत्रेयो माण्टेः” शत०ब्रा० पठितः स्त्रियां ङीप्। “आत्रेय्याश्च” उत्तरच० शुक्लयजुषां सम्प्रदायप्रवर्त्तकवंशगणनायाम् “आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्र इति” शत० ब्रा०। “पुत्रमन्थनकर्मणः स्त्रीसंस्काराङ्गत्वेनोक्तत्वात् तत्सन्निधानादयं वंशः स्त्रीप्राधान्येनोच्यते” भा०। २अत्रिगोत्रमध्ये श्रेष्ठे पु०। “आत्रेयाय चाग्नीध्रतमदस पुरस्तादुपविष्टाय क आत्रेय क आत्रेयमिति त्रिरुक्त्वा” कात्या०१०,२,२१। “आत्रेयाय अत्रिसगोत्राय अतिप्रवराय” वा कर्कः “आत्रेयाय हिरण्यं ददाति” शत०ब्रा०। बहुषु ढकोलुक् अत्रयः अत्रिपुत्रेषु क्वचिन्न। “आगस्त्याश्च महाभागा आत्रेयाश्चोत्तमव्रताः। सर्वस्य जगतः श्रेष्ठाः पूजिता ब्राह्मणास्तथा” भा० ध० २१अ०। तेषां श्रेष्ठत्वं च यज्ञे अनिष्ट्विग्भ्योऽपि तेभ्यो दक्षिणादानस्य” शत० ब्रा० उक्तेः यथा “आत्रेयाय हिरण्यं ददातीत्युपक्रम्य “अत्रिर्वा ऋषीणां होतासाचैतत् सदोऽसुरतमसमभिपुप्रुवे त आर्षयोऽत्रिमब्रुवन्नेहि प्रत्यङ् इदं तमोऽपजहीति स एतत्तमोऽपाहन्नयं वै ज्योतिर्य इदं तमोऽपावधीदिति तस्मा एतद्दक्षिणामनयन् ज्योतिर्हि हिरण्यं तद्वै स तत्तेजसा वीर्येणर्षिस्तमोऽपजघानार्थैष एतेनैव तज्ज्योतिषा तमोऽपहन्ति तस्मादात्रेयाय हिरण्यं ददातीति”। अत्रिप्रशंसया च तद्वंशजानां प्रशंसा। अत्राक्षिप्तमेव “आत्रेयाय चाग्नीध्रादित्यनन्तरम् “ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति कात्या० सूत्रे” ऋत्विक्त्वविशेषणात् तत्पूर्वस्य अन्यत्वमिति” कर्कः। ३देहस्य रसभेदे” हेम० ४नदीभेदे स्त्री “करतोया तथात्रेयी लौहित्यश्च महानद” भा०स०प०९अ०वर्णिता। “आत्रेयीं वक्ष्यामो रजस्वलामृतुस्नातामात्रेयीमाहुः अत्र ह्येषापत्यं भवतीत्यात्रेयीमिति” वसिष्ठोक्तनिर्वचनयुक्तायां ऋतुस्नातायां ५स्त्रियां स्त्री “हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्। राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम्” मनुः “आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिन्दिताम्। ब्रह्महत्याव्रतं कुर्यादात्रेयीघ्नस्तथैव च” अङ्गि०। “यागस्थक्षत्रविड्घाती चरेद्ब्रह्म-

हनोव्रतम् । गर्भहा च यथावर्णं तथात्रेयीनिसूदकः” या० । आत्रेयीयमिति ज्ञात्वा तस्या वधे तु ब्रह्महत्याव्रतद्विगुणव्रतम् कार्य्यम् ब्रह्महत्याव्रतमुक्त्वा “एवं तु समभिज्ञातामात्रेयीं वा निपातयेत् । द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीनिधने भवेत्” भा०शा०प० १६५ अ० उक्तेः । अश्वादि० भरद्वाजार्थे फञ् । आत्रेयायणः भारद्वाजरूपे तद्गोत्रजे पुंस्त्री० । छागलशब्दात् आत्रेयार्थे अण् । छागल आत्रेयः अन्यःछागलिः सि०कौ० । आत्रेयी+स्वार्थे कन् । आत्रेयिका ऋतुमत्यामृतुस्नातायां स्त्रियाम् स्त्री ।

आथर्वण पु० अथर्वणा मुनिना दृष्टो वेदः अण् आथर्वणः तमधीते वेत्ति वा पुनः अण् । १अथर्ववेदज्ञे ब्राह्मणे, आथर्वणिकस्य धर्म आम्नायो वा अण् इकलोपश्च । २अथर्ववेदिधर्म्मे ३तदाम्नाये च । अथर्वाणं वेदमधीते वेत्ति वा अण् । ४अथर्ववेदस्याध्येतरि ५वेत्तरि च तत्कल्पज्ञातरि ६पुरोहिते पु० । तेषां समूहः अण् । ७अथर्वसमूहे न० । अथर्वणा प्रोक्तमधीयते अण् तस्य तु बहुषु लुक् । अथर्वाण इत्येव । अथर्व्वणि विहितं कर्म अण् । अथर्ववेदविहिते ८अभिचारादौ कर्मणि न “आथर्वणेन हन्ता च” स्मृतिः ९तत्रत्ये कर्म्ममात्रे च “अग्नौ साक्षिण्याथर्वणेन विधिनाऽर्य्यमणम्” दशकुमा० ।

आथर्वणिक त्रि० अथर्व्वाणं वेदमधीते वेत्ति ठक् दाण्ड्या० नि० । अथर्ववेदपाठके विप्रे ।

आदंश पु० आ+दन्श–भावे घञ् । दंशने । “आदंशः सर्वलूतानामेतदादंशलक्षणम्” सुश्रु० । आदंशश्च दन्तादिसाध्यव्यापारभेदः । आदश्यते अत्र आधारे घञ् । २आदंशस्थाने “आदंशं स्वेदितं चूर्णैः प्रच्छितं प्रतिसारयेत्” सुश्रु० । करणे घञ् । ३दन्ते

आददि त्रि० आ+दा–कि द्वित्व । आदानकर्त्तरि “वीळु द्वेषा अनुवश ऋणमाददि” ऋ० २,२४,१२ ।

आदर पु० आ+दृ–अप् । १गौरवहेतुके कर्म्मणि सम्माने, । “न जातहार्द्देन न विद्विषादरः” किरा० “दरादराभ्यां दरकम्पिनो पपे” नैष० । “तद्दर्शनादभूच्छम्भोर्भूयान् दारार्थमादरः” कुमा० । २आरम्भे ३आसक्तौ । “तां प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदविभूषणाम्” कुमा० । ४यत्ने च “वहयन्नपताकाश्रीरपौरादरनिर्म्मिता” कुमा० ।

आदरणीय त्रि० आ+दृ–अनीयर् । सम्माननीये । तव्य । आदर्त्तव्योऽप्यत्र त्रि० ।

आदर्श पु० आदृश्यतेऽत्र दृश–आधारे घञ् । १दर्पणे, तत्र हि विम्बपदार्थस्य प्रतिविम्बपतनात्, तत्संयोगेन नयनरश्मीनां परावर्त्तने वा विम्बग्राहितया विम्बं दृश्यते इति तस्य तथात्वम् । “आदर्शविम्बस्तिमितायताक्षी” कुमा० “नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये” रघुः । आदृश्यते सम्यग्रूपेण ज्ञायते ग्रन्थार्थोऽस्मिन् । टीकायां २प्रतिरूपपुस्तकादौ यत्रत्यमक्षरसन्निवेशं दृष्ट्वा तदनुरूपमन्यल्लिख्यते तादृशे पुस्तके । “यथादर्शं तथा लिखित” मिति भूरिप्रयोगः । आदर्शोगुणानाम् काद० । तत्र तदीयगुणान् दृष्ट्वा परैस्तथागुणा आत्मीयन्त इति तस्य तथात्वम् ४जनपदसीमाभेदे च । ततोभवादौ वुञ् । आदर्शकः । जनपदावधिसूचकस्थानभवे त्रि० ।

आदर्शमण्डल पु० आदर्शइव मण्डलमस्य । आदर्शाकार मण्डलयुक्ते सर्पभेदे सर्पभेदानुक्त्वा । “मण्डलिनस्तु आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलः” इति सुश्रु०उक्तः । आदर्शोमण्डलमिव । २मण्डलाकारे दर्पणे न० ।

आदहन न० आ+दह–भावे ल्युट् । १दाहे २हिंसायां ३कुत्सने च । आदह्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४श्मशाने । “अर्द्धमादहनं प्राप्त आसीनोदक्षिणामुखः” छन्दो०प० । “आदह्यतेऽस्मिनिति आदहनं श्मशानम्” शु०त०रघु० ।

आदातृ त्रि० आ+दा–तृच् । ग्रहीतरि “दाता नित्यमना दाता सर्वभूतानुकम्पकः” या० “आदाननित्याच्चादातुः” मनुः ।

आदादिक त्रि० अदादिगणे पठितः ठक् । अदादिगणपठिते धातुभेदे । “आदादिकस्य ग्रहणं” सि०कौ० ।

आदान न० आ+दा–भावे ल्युट् । ग्रहणे । “कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुली” कुमा० । “आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव” रघुः । “आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम्” “आदाननित्याच्चादातुः” “निन्दितेभ्योधनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्” मनुः आदाने नियमविशेषाश्च स्मृतौ दर्शिताः । “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्य्याद्भूमेः कृत्वा प्रदक्षिणम्” । विष्णुध० । प्रदक्षिणं न सर्व्वस्या भूमेः किन्तु तत्रस्यायाः प्रदक्षिणावर्त्तनमात्रं भूमेरसन्निधाने तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् रघु०तत्रैव । “करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्यौ द्विजोत्तमाः !। करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मोग्राह्येयः प्रतिग्रहः । आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णे चाश्वस्य कीर्त्तितः । तथाचैकशफानान्तु सर्व्वेषामविशेषतः । प्रतिगृह्णीत गां पुच्छे पुच्छे कृष्णाजिनं तथा । आरण्याः पशवश्चान्ये ग्राह्याः पुच्छे विचक्षणैः । प्रतिग्रहमथोष्ट्रस्य आरुह्य च तथा चरेत् । वीजानां मुष्टिमादाय रत्नान्यादाय सर्व्वतः ।

वस्त्रं दशान्तमादद्यात् परिधाय तथा पुनः । आरुह्योपनाहौ यानमारुह्यैव च पादुके । ईशायान्तु रथो ग्राह्य स्कन्ददण्डौ च धारयेत् । आयुधानि समादाय तथा भूष्यं विभूषणम् । धर्म्मध्वजौ तथा स्पृष्ट्वा प्रविश्य च तथा गृहम् । अवतीर्य च सर्व्वाणि जलस्थानानि वै द्विजाः ! । द्रव्याण्यन्यान्यथादाता स्पृष्ट्वा योब्राह्मणः पठेत् । प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्व्वत्रैव प्रकीर्त्तयेत् । ततस्तु सार्द्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य दैवतम्” । भूमिर्विष्णुदेवतेत्यादि कीर्त्तयेदित्यर्थः । “समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् । विधिं धर्म्ममथोज्ञात्वा यस्तु कुर्य्यात् प्रतिग्रहम् । दाता सह तरत्येव कालदुर्गाणि वै द्विजः” । विष्णुध० “गां पुच्छे करिणं करे” मिता० वाक्यस्य प्रथमं करे गृहीत्वा पश्चादारोह इत्यर्थः एवमन्यत्र विरोधः समाधेयः । आदीयते औषधार्थं वैद्यैः आ+दा—कर्म्मणि ल्युट् ङीप् । २हस्तिघोषायां स्त्री रत्नमाला ।

आदाय अव्य० आ+दा—ल्यप् । गृहीत्वेत्यर्थे ‘तेषां सर्व्वस्वमादाय राजा राष्ट्रात् प्रवासनम्” मनुः । आ+दा—भावे घञ् । २आदाने पु० ।

आदायचर त्रि० आदाय चरति चर—ट उप०स० । गृहीत्वा चारिणि । ‘द्विषन् वनेचराग्र्याणां त्वमादायचरोवने” भट्टिः ।

आदायिन् त्रि० आ+दा—णिनि स्त्रियां ङीप् । ग्रहीतरि “योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणोधनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः” मनुः ।

आदार पु० आ+दृ—वेदे बा० घञ् । आदरे ‘आदारो वा सभानाम्” ऋ० १,४६,४ ।

आदारिविम्बी स्त्री आदारिणी विम्बीव नि०पुंवत् । (आनेरी) अम्लवेतसतुल्यपुष्पायां लतायां “आदारिविम्बीं शुकदम्बपुष्पीं विपाच्य सर्पिर्विपचेत् कषायें” सुश्रु० ।

आदि पु० प्रथमं दीयते गृह्यते आ+दा—कि । १प्रथमे, २प्राक्सत्तायाम्, ३कारणे, ४सामीप्ये, ५प्रकारे, ६अवयवे च । ७आद्ये त्रि० अमरः । “जगदादिरनादिस्त्वम्” कुमा० । “अपएव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत्” । “वेदशब्देभ्यएवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्म्ममे” “मरीच्यादींस्तथा मुनीन्” इति च मनुः । “कथमेतत् विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति” । “अहमादिश्च भूतानाम्” इति च गीता । “भूवादयोधातवः” पा० । भूश्च वाश्च भूवौ आदिश्च आदिश्च आदी भूवौ आदी येषाम् आद्य आदिशब्द प्रभृत्यर्थः द्वितीयःप्रकारार्थस्तेन भूप्रभृतयो वाप्रकाराः क्रियावाचित्वेन धातवइत्यर्थः । एवमेव वैया० भू० । आदिशब्देन गणोऽपि सूच्यते । “भ्वाद्यदादी जुहोत्यादिर्दिवादिः स्वादिरेव च । तुदादिश्च रुधादिश्च तनक्र्यादि चुरादयः” व्या० कारिका । तत्र भवः दिगा० यत् । आद्यः डिमच् । आदिमः । आदिभवे त्रि० ।

आदिकर त्रि० आदिं करोति अहेतादावपि ट स्त्रियां ङीप् । प्रथमकारके प्राक्सत्ताकर्त्तरि ।

आदिकर्त्तृ पु० आदिः कर्त्ता । आद्यकारके ईश्वरे “कस्माच्च ते न नमेरन् महात्मन् । गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे” गीता ।

आदिकर्म्मन् न० कर्म्म०स० । १क्रियाकूटात्मकस्य कर्म्मणोऽवयवभूते प्रथमे कर्म्मणि प्रथममारभ्यमाणक्रियायाम् । “उदुपधाद्भावादिकर्म्मणोरन्यतरस्याम्” “आदिकर्म्मणि क्तः कर्त्तरि च” पा० । २प्रथमजे कर्म्ममात्रे च । व० । ३तथाकर्म्मयुक्ते त्रि० ।

आदिकवि पु० आदिराद्यःकविः । हिरण्यगर्भे तस्य प्रथमोत्पन्नत्वात् स्वयंप्रतिभातवेदत्वाच्च कवितया तथात्वम् । “तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये” भाग० । २वाल्मीकौ च ।

आदिकारण न० आद्यं कारणम् । १परमेश्वरे तदधीनत्वात् इतरकारणानाम् स हि प्रथमं स्वोपाधिभूताविद्यया सृज्यमानजीवादृष्टवशादिदमित्थं कर्त्तव्यमिति ईक्षणपूर्व्वकं स्रष्टव्यपदार्थाकारेण विवर्त्तमानः सूक्ष्मभूतानि प्रथममुत्पाद्य ततः स्थूलभूतानि भौतिकानि च सजर्जेत्यागमसिद्धम् इति वेदान्तिनः । सांख्यमते २प्रधाने प्रधानं हि मूलकारणं तस्यैव महदाद्याकारेण परिणमनात्तथात्वम् । नैयायिकादिमते कारणशब्दस्य निमित्तार्थत्वे ईश्वरस्यैव तथात्वम् । समवायिकारणार्थत्वे परमाणूनां मूलकारणत्वमिति भेदः इति. तेन तन्मते ३ईश्वरे ४परमाणुषु च ।

आदिकाव्य न०आदि आद्यं काव्यं पादचतुष्टयरूपच्छन्दोवद्धं वाक्यम् । वाल्मीकिरचिते रामायणे तस्य चाद्यकाव्यत्वं दर्शितं तत्रैव आदिका० २सर्गे “ददर्श क्रौञ्चयोस्तत्र मिथुनं चारुदर्शनम् । तस्माच्च मिथुनादेकमागत्यानुपलक्षितः । जघान बद्धानुशयो निषादो मुनिसंनिधौ । तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले । दृष्ट्वा क्रौञ्ची रुरोदार्त्ता करुणं खे परिभ्रमा । तं तथा निहतं दृष्ट्वा निषादेनाण्डजं वने । मुनेः शिष्यसहायस्य कारुण्यं समजायत । ततः करुणवेदित्वादधर्म्मात्मा स द्विजोत्तमः ।

निशम्य करुणं क्रौञ्चीं रुदतीं तां जगाविदम्। मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीःसमाः। यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्। तस्येदमुक्त्वा वचनं चिन्ताभूत् तदनन्तरम्। शकुनं शोचता ह्येवं किमतेद्व्याहृतं मया मुहूर्त्तमिव च ध्यात्वा वाक्यं तत् प्रविमृष्य च। शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे भारद्वाजमिदं वचः। पादैश्चतुर्भिः संयुक्तमिदं वाक्यं समाक्षरैः। शोचतोक्तं मया यस्मात् तस्माच्छ्लोको भवत्विति"। एवं चिन्तयतस्तस्याश्रमे स्वयं ब्रह्मणागत्योपदिष्टम्। "महर्षे। यदर्थं प्रोक्तस्त्वया क्रौञ्चवधाश्रयः। श्लोक एवास्त्वयं बद्धस्तव वाक्यस्य शोचतः। स्वच्छन्दादेव ते ब्रह्मन्! प्रवृत्तेयं सरस्वती। रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम"। इत्युपदिष्टस्य वाल्मीकेःरामायणरचनेमतिरभूत् यथाह तत्रैव। "तस्य बुद्धिरभूत् तत्र वाल्मीकेरथ धीमतः। कृत्स्नं रामायणं श्लोकैरीदृशैः करवाण्यहम्"इत्येवमभिनिवेशं कृत्वा कृत्स्नं रामायणं कृतमिति सर्गशेषे तत्रैवोक्तम् "ततः स रामस्य चकार कीर्तिमान्। समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदारधीः परम्"। इह लोके चतुष्पादश्लोकस्यादौ तेनैव प्रचारणात् तत्कृतकाव्यस्यादिकाव्यत्वम्। वेदे तु बहूनामनुष्टुप्छन्दस्कानां श्लोकानां सत्त्वेऽपि लोके प्रथमप्रचाराभावात्तस्याद्यत्वम्। तेन "ईशा वास्यमिदं सर्व्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम्" इत्युपक्रमे"असुर्य्यानाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः। तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः" इत्यादयः श्लोकाः शु०य० वे० ४० अध्याये पठिताः। एवम् ऋग्वेदादावपि बहवः तथाविधाः सन्ति" तथा च वेदे सत्त्वेऽपि लोके तेन प्रथमप्रचारणात्तस्याद्यकाव्यत्वम्। यत् तु उत्तरचरिते "चित्रमाम्नायादन्योऽयं नूतनश्छन्दसामवतार" इति वर्णितम् तत् यथा श्रुतार्थेऽसङ्गतमेव। अन्यः लोकसिद्धवाक्यादित्यध्याहारेण आम्नायात् आम्नायं वेदं मूलत्वेन प्राप्य छन्दसां नवावतारइति व्याख्याने तु न कोऽपि दोष इति युक्तम्।

आदिकेशव पु० कर्म्म० काशीस्थे केशवमूर्त्तिभेदे "आदिकेशव पूर्व्वेण स्वयमादित्यकेशवः" "आदिकेशवमुख्यांश्च केशवान् परितोष्य च" इति च काशी०।

आदिगदाधर पु० १काशीस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे 'दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्व्वेण आदिगदाधर' इति काशी० ३६ अ०। २गयातीर्थस्थे विष्णुमूर्त्तिभेदे च। "आद्येन गदया चासौ यस्माद्दैत्यः स्थिरीकृतः। स्थित इत्येव हरिणा तस्मादादि गदाधरः" इति वायु०गया०२अ० तन्नामनिरुक्तिः उक्ता। "गयाशिरश्छादयित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला। कालान्तरेण व्यक्तश्च स्थित आदिगदाधरः। तथा व्यक्तोऽव्यक्तरूपी आसीदादौ गदाधरः। आदिरादौ पूजितोऽत्र देवैर्ब्रह्मादिभिर्यतः। पाद्यार्घगन्धपुष्पाद्यैरत आदि गदाधरः" इति गारु०पु० निरुक्तिः। "आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां संस्थितोऽभवत्। शिलायां निश्चलत्वाय स्वयमादिगदाधरः" वायुपुराणम्।

आदिजिन पु० कर्म०स०। ऋषभदेवे हेम०।

आदितस् अव्य०आदि+तसि। १आदौ इत्यर्थे "पतीन् प्रजानामसृजन्महर्षीनादितोदश"मनुः। आद्या०पञ्चम्यास्तसिः। २आदेरित्यर्थे च। "इदं शास्त्रन्तु कृत्वादौ मामेव स्वयमादितः"मनुः आदित आदिमारभ्येत्यर्थः।

आदिताल पु० कर्म्म०। "एकएव लघुर्यत्र आदितालः स कथ्यते। गुरुस्तत्परतोवाच्यः प्रायेणैतन्निदर्शनम्" सङ्गीतशास्त्रलक्षिते तालभेदे।

आदितेय पु० अदित्या अपत्यम् ढक्। १सुरमात्रे २सूर्य्ये च अदितिजशब्दे विवृतिः पृ०२१५। "यदेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य्यमादितेयम्" ऋ०१०,८८,११।

आदित्य पु०अदितेरपत्यं ण्य। १देवमात्रे "तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवने संप्रयन्ति" छा०उ०। २सूर्य्ये च "आदित्योब्रह्मेत्यादेशः" छा०उ० "जिगीषुरेष दिनकृदादित्येष्विव कल्पते इति" माघः। "अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः" कुमा०। ३तदधिष्ठिते गगने दिवानिशं बंभ्रम्यमाणे लोकप्रकाशकरे तेजोमण्डले च "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः" मनुना अग्निहुतद्रव्याणां हविराज्यादीनां परमाणुमात्रतयाऽवस्थितानां दग्धशेषाणां सूर्य्यरश्मिनाकर्षणेन सूर्य्यलोकप्राप्त्या वृष्टिहेतुत्वमुक्तम् तच्च मण्डलार्थपरत्वएव सम्भवति "अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम""अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव सा, अथ यन्नीलं कृष्णं तदम"इति च छा०उ०। अत्र शुक्लकृष्णभायुक्ततया मण्डलपरत्वं गम्यते। "असौ वा आदित्यो देवमधु" छा०उ०अत्र च मण्डलपरत्वम् उत्तरत्र आकाशे रश्मिसम्बन्धकीर्त्तनात् स्पष्टमेव। "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" शा०सू० भाष्ये च चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्व्वरादिकं तमउच्यते तस्या

एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः” इत्यादित्यस्य चक्षुर्वृत्तेरनुग्राहकतया ज्योतिःपदार्थपरत्वमुक्तम् । ४आदित्यमण्डलान्तर्गते हिरण्मयस्मै परमपुरुषे” विष्णौ “स्वयंभूः शम्भुरादित्यः” विष्णुस० । विष्णोश्चादित्यशब्दवाच्यत्वे कारणमुक्तं भाष्ये यथा “आदित्यमण्डलान्तःस्थोहिरण्मयः पुरुष आदित्यः, द्वादशादित्येषु विष्णुर्वा, “आदित्यानामहं विष्णुरिति” स्मृतेः, अदितेरखण्डिताया मह्या अयं पतिरिति वा “इयं वा अदितिर्मही” “देवी विष्णुपत्नीति” श्रुतेः यथादित्यएकएवानेकजलेष्वनेकवत् प्रतिभासते एवमनेकेषु शरीरेषु एकएवानेकवत् प्रतिभासत इत्यादित्यसाधर्म्याद्वा आदित्यः” तत्र हिरण्मयपुरुषस्य सूर्य्यमण्डलमध्यवर्त्तित्वे च “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषोदृश्यते हिरण्यश्मश्रुः हिरण्यकेश आप्रणखात् सर्वएव सुवर्णः” इति छा०उ० श्रुतिर्मानम् “अथ य एषो ऽन्तरादित्ये आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय इव हिरण्मयो नहि सुवर्णविकारत्वम् देवस्य सम्भवति, ऋक्सामगेष्णत्वापहतपाप्मत्वासम्भवात् । नहि सौवर्णेऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत चाक्षुषे चाग्रहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्मयशब्दो ज्योतिर्म्मय इत्यर्थः । उत्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि शयनात्, पूरयति वा स्वेनात्मना जगदिति । दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिर्ब्रह्मचर्य्यादिसाधनापेक्षैः । तेजस्विनोऽपि श्मश्रुकेशादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिनष्टि हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इति । ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेत्यर्थ” शाङ्करभाष्यम् । उपासकानामतिवाहनाय ईश्वरनियुक्ते अर्च्चिरादिमार्गस्थिते आतिवाहिके ५देवभेदे च “संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसम्” छा०उ० । आदित्याश्च द्वादश यथोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे भारते च “धाता मित्रोऽर्य्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते” इति विष्णुध० । “धाताऽर्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यज” इति भा०आ०प० कल्पभेदादनयोर्व्यवस्था । मासभेदे आदित्यभेदा आदित्यहृदये दर्शिता यथा “अरुणो माघमासे तु सूर्य्यो वै फाल्गुने तथा । चैत्रे मासि च वेदज्ञो वैशाखे तपनः स्मृतः । ज्यैष्ठे मासि तपेदिन्द्रः आषाढे तपते रविः । गभस्तिः श्रावणे मासि यमोभाद्रपदे तथा । इषे हिरण्यरेताश्च कार्त्तिके च दिवाकरः । मार्गशीर्षे तपेच्चित्रः पौषे विष्णुः सनातनः । इत्येते द्वादशादित्याः काश्यपेयाः प्रकीर्त्तिताः” । ६अर्कवृक्षे पु० । आदित्यस्यापत्यम् ण्य यलोपः । ७आदित्यापत्ये पुंस्त्री० ।

आदित्यकेतु पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे तद्गणनायां भा०आ०प० ६७ अ० । “आदित्यकेतुर्बह्वाशी नागदत्तानुयायिनौ” ६त० । आदित्यस्य केतौ अरुणे ।

आदित्यकेशव पु० आदित्यपूजितः केशवः । काशीस्थे “केशवमूर्त्तिभेदे “आदिकेशवपूर्व्वेण स्वयमादित्यकेशवः” काशीख० ।

आदित्यपत्र पु० आदित्यस्य अर्कवृक्षस्य पत्रमिव पत्रमस्य । क्षुपभेदे । ६त० । अर्कवृक्षपत्रे न० ।

आदित्यपर्णिनी स्त्री आदित्यवर्त्मं नित्यं पर्णमस्त्यस्या इनि । “मूलिनी पञ्चभिः पत्रैः सुरक्ता शुककोमलैः । आदित्यपर्णिनी ज्ञेया सदादित्यानुवर्त्तिनी” “आदित्यपर्णिनी ज्ञेया तथैव हि हिमक्षये” सुश्रुतोक्तलक्षणायामोषधौ ।

आदित्यपुराण न० आदित्येनोक्तं पुराणम् । उपपुराणभेदे । उपपुराणगणनायाम् “माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं पाराशराह्वयम्” । कौर्म्मे सौरत्वेनदं पठितम् । मत्स्यपुराणे तु “यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्योत्यकथानकम् । प्रोच्यते तत् पुनर्लोके साम्बमेव शुचिव्रतम् । एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव परिपठ्यते” आदित्यसंज्ञमित्युक्तं देवीपु० “पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कराह्वयम्” भास्करत्वेनोक्तं तथा चादित्यपुराणस्यैव नामान्तरं सौरं भास्करञ्चेत्यादि । अधिकमुपपुराणशब्दे वक्ष्यते । एतदीयप्रतिपाद्यविषयाः सौरशब्दे दृश्याः ।

आदित्यपुष्पिका स्त्री आदित्यवर्त्मं रक्तं पुष्पमस्याः । रक्तपुष्पे अर्कवृक्षे । [वङ्गभायाम् ओषधौ ।

आदित्यभक्ता स्त्री आदित्ये भक्ता । (हुड्हुड़िया) अर्क-

आदित्यव्रत न० आदित्यस्य तदुपासनार्थं व्रतम् । सूर्य्योपासनार्थे व्रतभेदे । आदित्यव्रतस्य ब्रह्मचर्य्यमस्य ठञ् । आदित्यव्रतिकः तद्व्रतार्थब्रह्मचर्य्ययुक्ते त्रि० ।

आदित्यसूनु पु० ६त० । सूर्य्यपुत्रे १सुग्रीवे २कर्णे, ३यमे ४शनैश्चरे च अरुणात्मजशब्दे विवृतिः दृ० ।

आदित्सु पु० आ+दा—सन्—उ । ग्रहीतुमिच्छौ, “आदित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि” कुमा० ।

आदिदेव पु० आदौ दीव्यति स्वयं राजते दिव—अच् ७त० । १नारायणे २शिवे । आदिः कारणं देवः । ३आदिकारणे परमात्मनि । “महात्मा मया योव आदिदेव

उदाहृतः” या० स्मृ० । “पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम्” गीता । “वासुदेवो वृहद्भानुरादिदेवः पुरन्दरः” विष्णुस० “आदिः कारणं देव इत्यादिदेवः दानादिगुणवान् वा” भा० “देवोदानात्दीपनात् भवतीति”यास्कोक्तदेवशब्दनिरुक्तिमाश्रित्य भाष्ये तथोक्तम् ।

आदिदैत्य पु० कर्म्म० । हिरण्यकशिपौ दैत्ये तस्य दितेः प्रथमजत्वात्तथात्वम् । “एक एव दितेः पुत्रः हिरण्यकशिपुः पुरा” भा० आ०प०६५अ० । आदिदैत्योमहावीर्य्यो हिरण्यकशिपुः पुरा” भा०व०प० १०४ अ० ।

आदिन त्रि०अत्तीति अद–णिनि । भक्षके । स्त्रियां ङीप् ।

आदिनव पु०आदीनवस्य पृ०वेदे ह्रस्वः । आदीनशब्दार्थे “आदिनवं प्रतिदीव्ने घृतेनास्माँ अभिक्षर” अथ०७,११०,४ ।

आदिपर्व्वन् न०आदि आद्य पर्व्व । महाभारतान्तर्गते आद्ये पर्व्वणि ।“इत्येतदादिपर्व्वोक्तं प्रथमम्बहुविस्तरम्”भा०आ०।

आदिपुराण न० आदि आद्यं पुराणम् कर्म्म०। पुराणभेदे सर्व्वेषामष्टादशानां पुराणानामुपपुराणानाञ्चादिभूते चतुर्लक्षात्मके ब्रह्मनिर्म्मिते पुराणभेदे । नारदपुराणे उपसंहारपादशेषे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् “अष्टादशसमौपम्य सारात् सारतरं द्विज ।। ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते । तदेव व्यस्य गदितमत्राष्टादशधा पृथक् । पाराशर्य्येण मुनिना सर्व्वेषामपि मानद” । वस्तुग्रहाय तेनैव मुनीनां भावितात्मनाम् । मत्तः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिरे । मुनयो धर्म्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः । मया चेदं पुराणन्तु वशिष्ठाय पुरोदितम् तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकर्णाय ते न च । व्यासोलब्ध्वा ततश्चैतत् प्रभञ्जनमुखोद्गतम् । प्रमाणीकृत्य लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुत्तमम्”.तथा च व्यासोक्तब्रह्माण्डन्तु द्वादशसाहस्रं तस्यैव संक्षेपार्थप्रतिपादकम् । एवञ्च तस्यैव चतुर्लक्षात्मकस्य सर्व्वपुराणमूलतया आद्यत्वात् आदिपुराणत्वम् । देवलोके तु आदिपुराणस्य शतकोटिश्लोकात्मकता यथोक्तं तत्रैव । प्रथमपादे मरीचिं प्रति ब्रह्मवाक्यम् । “शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां समुच्चयम् । यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् । पुराणमेकमेवासीत् सर्व्वकल्पेषु मानद ! । चतुर्वर्गस्य वीजञ्च शतकोटिप्रविस्तरम् । प्रवृत्तिः सर्व्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः । कालेन ग्रसनं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः । हरिर्व्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोके निर्दिशत्यपि । अद्यापि देवलोके तु शतकोटिप्रविस्तरम् अस्त्येव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्ण्यते” एवञ्च तदानीं लोकप्रसिद्धचतुर्लक्षात्मकस्य ब्रह्माण्डनामकपुराणान्तरस्यैव व्यासप्रणीत चतुर्लक्षात्मकाष्टादशपुराणानामादिभूतत्वादादिपुराणत्वेन प्रसिद्धमासीत् । तच्च क्रमशउच्छिन्नप्रायं संक्षत शालायान्तु तस्य स्वल्पांशमात्रस्य सत्त्वेऽपि सर्वांशस्य प्रायशः कुत्रापीदानीमलाभात् न तत्रत्यप्रतिपाद्यविषया वर्णयितुं शक्याः । हेमाद्रि माधवादिभिरादित्यपुराणनाम्ना बहूनि वचनानि लिखितानि । तेषां काले च तत्पुराणस्य प्रचार आसीत् क्रमश इदानीमुच्छिन्नप्रचारतया समग्रलाभासम्भवः इति तत्रत्यप्रतिपाद्यविषयप्रदर्शनादुपरतमस्माभिः ।

आदि(पु)पूरुष पु० आदौ पुरि देहे वसति वस–डषन् स्वेनात्मना पूरयति जगत् पूर–उषन् वा पृ०वा ह्रस्वः । आदिजीवे १हिरण्यगर्भे २नारायणे च । “ते च प्रापुरुदन्वन्तं बुबुधे चादिपु(पू)रुषः”रघुः ।“दैत्येश्वरसभां गत्वा पार्ष्णिं संस्पृश्य पाणिना । दैत्यानामादिपुरुषः सुरारिर्दितिनन्दनः” भा०व०प०२७१अ० । ह्रस्वाभावे पूरुषोऽप्यत्र “तमर्घ्यमर्घादिकयादिपूरुषः” माघः ।

आदिभव पु० आदौ भवतीति भू–अच् । १हिरण्यगर्भे “हिरण्यगर्भःसमवर्त्तताग्रे” इति श्रुतौ तस्याग्रभवत्वोक्तेः तथात्वम् । २सर्व्वस्यादिः कारणं भवति । सर्व्वस्य कारणभूततयाविर्भूते ३विष्णौ च “रसातलादादिभवेन पुंसा” रघुः २अग्रजमात्रे त्रि०।

आदिम त्रि० आदौ भवः आदि+डिमच् । आदौ भवे ।

आदिमत् त्रि० आदिरस्त्यस्य मतुप् स्त्रियां ङीप् । आदियुक्ते १सकारणे २ आदिसीमायुक्ते च।

आदिराज पु० आदिराद्योराजा टच् समा० । पृथुनामके नृपतौ तस्य राज्ञामादित्वात्तथात्वम् तत्कथा भाग०४स्क० “अथ तस्य पुनर्विप्रैरपुत्रस्य महीपतेः । बाहुभ्यां मथ्यमानाभ्यां मिथुनं समपद्यत । तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातविस्मया ब्रह्मवादिनः । ऊचुः परमसंतुष्टा विदित्वा भगवत्कलाम् । एष विष्णोर्भगवतः कला भुवनपालिनी । इयञ्च लक्ष्मीसंभूतिः पुरुषस्यानपायिनी । चत्रियः प्रथमो राज्ञां पुमान् प्रथयिता यशः । पृथुर्नाम महाराजोभविष्यति पृथुश्रवाः” । तस्य वेणस्येत्यर्थः ।

आदिवराह पु० आदिराद्यो वराहः । यज्ञवराहरूपेणाविर्भूते विष्णोरवतारभेदे तत्कथा “ततो महात्मा मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् । किं नु रूपमहं

कृत्वा उद्धरेयं वसुन्धराम्। जले निमग्नां धरणीं येनाहं वै समुद्धरे। इति सञ्चिन्त्य मनसा हरिर्नारायणः प्रभुः। जलक्रीडारुचिस्तस्माद्वाराहं वपुरस्मरत्। हरिरुद्धरणे युक्तस्तदाऽभूदस्य भूमिधृक्। अधृष्यं सर्व्वभूतात्मा वाङ्मयं ब्रह्मसंज्ञितम्। दशयोजनविस्तारमुच्छ्रितं शतयोजनम्। नीलजीमूतसङ्काशं मेघस्तनितनिस्वनम्। गिरिसंहननं भीमं श्वेततीक्ष्णोग्रदंष्ट्रिणम्। विद्युदग्निप्रकाशाक्षमादित्यसमतेजसम्। पीनवृत्तायतस्कन्धं दृप्तशार्दूलविक्रमम्। पीनोन्नतकटीदेशं वृषलक्षणलक्षितम्। रूपमास्थाय विपुलं वाराहममितं हरिः। पृथिव्युद्धरणार्थाय प्रविवेश रसातलम्। वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुहस्तश्चितीमुखः। अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपाः। अहोरात्रेक्षणधरो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः। आज्यनासः स्रुवतुण्डः सामघोषस्वनो महान्। सत्यधर्म्ममयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्कृतः। क्रियासत्रमहाघोणः पशुजानुर्म्मखाकृतिः। उद्गातान्त्रो होमलिङ्गो बीजौषधिमहाफलः। वाय्वन्तरात्मा सत्रस्फिक् विकृतः सोमशोणितः। वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान्। प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरन्वितः। दक्षिणाहृदयो योगी महासत्त्वमयो महान्। उपाकर्म्मोष्ठरुचकः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः। नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः। छायापत्नीसहायो वै मणिशृङ्ग इवोच्छ्रितः। भूत्वा यज्ञवराहोऽसौ द्रागधः प्राविशद्गुरुः। अद्भिः सञ्छादितामुर्व्वीं स तामार्च्छत् प्रजापतिः। रसातलजले मग्नां रसातलतलं गतः। प्रभुर्लोकहितार्थाय दंष्ट्राग्रेणोज्जहार गाम्। ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीधरः। मुमोच पूर्व्वं सहसा धारयित्वा धराधरः। ततो जगाम निर्व्वाणं मेदिनी तस्य धारणात्। चकार च नमस्कारं तस्मै देवाय विष्णवे। एवं यज्ञवराहेण भूत्वा लोकहितार्थिना। उद्धृता पृथिवी देवी सागराम्बुधरा पुरा" हरिवं० २२४ अ०।

आदिविद्वस् पु० आदिराद्योऽखिलसम्प्रदायप्रवर्त्तकत्वात् विद्वान्। सांख्यशास्त्रकारके सर्वसम्प्रदायप्रवर्त्तके उपासनयासिद्धे जगत्कर्त्तरि कपिले। "आदिविद्वान् सिद्ध" इति कापिलाः" कुसुमा०कपिलशब्दे विवृतिः।

आदिशक्ति स्त्री आदिराद्या शक्तिः। परमेश्वरस्य १मायारूपशक्तौ २देवीमूर्त्तिभेदे च। आद्याशब्दे विवृतिः।

आदिशरीर न०आदि आद्यं शरीरम्। भोगार्थं परमेशसृष्टे आद्ये लिङ्गाख्ये शरीरे। "अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः। शुभानामशुभानाञ्च कुरुते सञ्चयं महत्। आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम्। संभवत्येव युगपद्यतो नास्त्यन्तरा भवः। तत्रास्य स्वकृतं कर्म्म छायेवानुगतम् तदा। फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वाऽथ जायते" भा०अ०प० १८४अ०। आदि कारणं शरीरं कर्म०। २अविद्याख्ये २सूक्ष्मशरीरे च वेदान्तिमते शरीरं त्रिविधं कारणसूक्ष्मस्थूलभेदात् तत्राविद्यायाः कारणशरीरत्वं सर्वकारणत्वात् विद्यया शीर्य्यमाणत्वाच्च अविद्यां प्रकृत्य "सा कारणशरीरं स्यात्" पञ्चद०। [त्यर्थे च।

आदिश्य अव्य०आ+दिश–ल्यप्। १अनुशिष्येत्यर्थे २उक्त्वे-

आदिष्ट न० आ+दिश–भावे क्त। १आज्ञायाम्, २उपदेशे च। कर्म्मणि क्त। ३उपदिष्टे, ४व्याकरणप्रसिद्धे स्थानिजाते वर्णे च त्रि० यथा इकः स्थाने यण् आदिश्यते इति इकोयणादिष्टइत्युच्यते। ५आज्ञप्ते ६उच्छिष्टे ७अनुशिष्टे च त्रि०"उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि" विश्वा०।

आदिष्टिन् पु० आदिष्टमादेशोव्रतादेशः अस्त्यस्य इनि। व्रतादेशोयस्य कृतस्तादृशे, ब्रह्मचारिणि। "आदिष्टी नोदकं कुर्य्यादा व्रतस्य समापनात्" मनुः आदिष्टं व्रतादेशोऽस्त्यस्येति आदिष्टी ब्रह्मचारी" कुल्लू०। आदिष्टमनेन इष्टा० इनि। २आदेशकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आदिसर्ग पु०कर्म्म०। प्राकृतप्रलयोत्तरं प्रथमसृष्टौ 'अव्यक्तात् पूर्व्वमुत्पन्नो महानात्मा महामतिः। आदिर्गुणानां सर्वेषां प्रथमः सर्ग उच्यते। महानात्मा मतिर्विष्णुर्जिष्णुः शम्भुश्च वीर्य्यवान्। बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः। पर्य्यायवाचकैः शब्दैर्म्महानात्मा विभाव्यते। तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधिगच्छति। सर्व्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः। सर्व्वतःश्रुतिमान् लोके सर्व्वं व्याप्य स तिष्ठति। महाप्रभावः पुरुषः सर्व्वस्यैव हि निश्चितः। अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः। तत्र बुद्धिविदो लोके सद्भावनिरताश्च ये। ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसन्धा जितेन्द्रियाः। ज्ञानवन्तश्च ये केचिदलुब्धा जितमन्यवः। प्रसन्नमनसो धीरा निर्म्ममा निरहङ्कृताः। विमुक्ताः सर्व एवैते महत्त्वमुपयान्त्युत। आत्मनो महतो वेद यः पुण्यां गतिमुत्तमाम्। अहङ्कारात् प्रसूतानि महाभूतानि पञ्च वै। पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम्। तेषु भूतानि युज्यन्ते महाभूतेषु पञ्चसु। ते शब्दस्पर्शरूपेषु रसगन्धक्रियासु च।

महाभूतविनाशस्तु प्रलये प्रत्युपस्थिते । सर्व्वप्राणभृतां धीरा महदुत्पद्यते भयम् । स धीरः सर्व्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति । विष्णुरेवादिसर्गेषु स्वयम्भूर्भवति प्रभुः । एवं हि यो वेद गुहाशयं प्रभुं परं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् । हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति” भा०आश्व०प०अ०४० । स च सर्गः दशविधः प्राकृतः षड्विधः, वैकृतस्त्रिविधः, उभयात्मक एकविधः इति भेदात् तद्विवरणम्” भाग०३स्क०१०अ० । “विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्त्तिना १२ । यथेदानीं तथाग्रे च पश्चादप्येतदीदृशम् १३ । सर्गोनवविधस्तस्य प्राकृतोवैकृतश्च यः । कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः १४ । आद्यस्तु महतः सर्गोगुणवैषम्यमात्मनः । द्वितीयस्त्वहमोयत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः १५ । भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रोद्रव्यशक्तिमान् । चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः १६ । वैकारिको देवसर्गः पञ्चमोयन्मयं मनः । षष्ठस्तु तमसः सर्गोयस्तु बुद्धिकृतः प्रभोः १७ । षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु रजोभाजो भगवतोलीलेयं हरिमेधसः १८ । सप्तमोमुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषाञ्च यः । वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधो द्रुमाः १९ । उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशेषिणः २० । तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधोमतः । अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः २१ । गौरजोमहिषः कृष्णः शूकरो गवयोरुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम । खरोऽश्वोऽश्वतरोगौरः शरभश्चमरी तथा एते चैकशफाः क्षत्तः । शृणु पञ्चनखान् पशून् २२ । श्वा शृगालोवृकोव्याघ्रोमार्ज्जारः शशशल्लकौ । सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः । कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः । हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः २३ । अर्व्वाक्स्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधोन्नृणाम् । रजोऽधिकाः कर्म्मपरा दुःखे च सुखमानिनः २४ । वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम । वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः २५ । देवसर्गश्चाष्टविधोविबुधाः पितरोऽसुराः । गन्धर्व्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः । भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः । दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः” । “स्वर्व्यतिरिक्तसृज्याभावं दर्शयन् कालस्य सृष्टिनिमित्ततां दर्शयति विश्वमिति । विष्णुमायया संस्थितं संहृतम् । ब्रह्म तन्मात्रं सत विश्वं ईश्वरेण कर्त्रा कालेन निमित्तेन परिच्छिन्नं पृथक् प्रकाशितम् । अव्यक्ता मूर्त्तिः स्वरूपं यस्येति स्वतोनिर्व्विशेषता दर्शिता १२ । अप्रतिष्ठत्वं दर्शयितुं तत्कार्य्यविश्वप्रवाहस्याप्रतिष्ठामाह यथेदानीमस्ति तथाग्ने पूर्व्वमप्यासीत् । पश्चादपि तथा भविष्यति १३ । एवं सामान्यतः कालं निरूप्य विशेषतो निरूपयिष्यन् तन्निमित्तस्य पूर्व्वसर्गस्य पूर्व्वोक्तानेव भेदान् अनुवदति सर्गइति । यस्तु प्राकृतोवैकृतश्च स तु दशमः तन्निमित्तमेव त्रिविधं प्रलयमाह कालेनैव बलेन नित्यप्रलयः द्रव्येण सङ्कर्षणमुखाग्न्यादिना नैमित्तिकः गुणैः स्वस्वकार्य्यं प्रसद्भिः प्राकृतिकः १४ । तानेव सर्गान् प्रपञ्चयति । आद्य इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । महतो लक्षणम् आत्मनोहरेः सकाशात् गुणानां वैषम्यमिति । अहमः अहङ्कारस्य । तस्य लक्षणं यत्रेति । द्रव्यादयो वक्ष्यमाणास्त्रयः सर्गाः १५ तन्मात्रो भूतसर्गः । ततः सूक्ष्मसर्ग इत्यर्थः । द्रव्यशक्तिमान् महाभूतोत्पादकः ज्ञानकर्म्मेन्द्रियात्मकश्चतुर्थः १६ । पञ्चमोवैकारिकः । इन्द्रियाधिष्ठातारोदेवाः मनश्च । षष्ठस्तु तमसः पञ्चपर्व्वाविद्यायाः । अबुद्धिर्जीवानामावरणम् विक्षेपश्च तां करोतीत्यबुद्धिकृत् तस्य १७ । मे मत्तः शृणु अनुद्वेगेन श्रोतव्यतामाह । यद्विषया मेधा संसारं हरति तस्य हरेर्लीला । यद्वा इयमिति तमआदिसर्गरूपा । रजोभाज इति ब्रह्मरूपस्येत्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽबुद्धिकृत इति प्रथमान्तं अनवधानकृत इत्यर्थः १८ । मुखमिव प्रथमं कृतःमुख्यः सर्गः । तस्थुषां स्थावराणाम् । षड्विधमेवाह । ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः । ओषधयः फलपाकान्ताः । लताः आरोहणापेक्षाः । त्वक्सारा वेण्वादयः । लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः १९ । तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्द्ध्वंस्रोत आहारसञ्चारो येषाम् । तमःप्राया अव्यक्तचैतन्याः । अन्तःस्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहिः । विशेषिणः अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्तः २० । तिर्य्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिरश्चामिति । स चाष्टविंशतिभेदः । तिरश्चां लक्षणम् अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः । भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः । घ्राणज्ञाः घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः । तथा च श्रुतिः । “अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवाभिज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति” २१ । अष्टविंशतिभेदानाह

गवादयश्चष्ट्रान्ताः द्विशफाः द्विखुरा नव । खरादयः चमर्य्यन्ता एकशफाः षट् । श्वादयोगोधान्ताःपञ्चनखा द्वादश२२। एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः । मकरादयोजलचराः कङ्कादयश्च खगाः अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः । तदेवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति । तेषु कृष्णरुरुगौराः मृगविशेषाः अन्येषामपि तिर्य्यक्‌प्राणिनामेतेष्वेव यथायथमन्तभावः२३। अथ आहारसञ्चारोयस्य सोऽर्व्वाक्‌स्रोताः । सुखमार्षम् । नृणां सर्गः । नृणां लक्षणम् । रजः अधिकं येषु२४। एते त्रयोवैकृताएव न कौमारवदुभयात्मकाः देवसर्गोवैकृत इत्यनुषङ्गः । वैकारिकस्तु देवसर्गः प्राकृतेषु पूर्व्वमेव प्रोक्तः अयन्तु ततोन्यूनत्वाद्वैकृतः देवसर्गएवन्तर्भूतः सनत्कुमारादीनान्तु सर्गः प्राकृतोवैकृतश्च देवत्वेन मनुष्यत्वेन च सृज्य इत्यर्थः२५। वैकृतश्च देवसर्गोऽष्टविधः अत्र विबुधादयस्त्रयोभेदाः गन्धर्व्वाप्सरसएकः यक्षरक्षांस्येकः । भूतप्रेतपिशाचाएकः सिद्धचारणविद्याध्राः एकः किन्नराएकः आदिशब्दात् किंपुरुषाश्वमुखादयः” श्रीधरव्याख्या ।

एवं सामान्यतः सर्गमुक्त्वा तत्रैव २६अध्याये विशेष उक्तः “भगवानुवाच १० । यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् । प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ११ । पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा । एतच्चतुर्व्विंशतिकं गुणं प्राधानिकं विदुः १२ । महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्म्मरुन्नभः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः । वाक्‌करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते । १३ । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यरात्मकम् । चतुर्द्धा लक्ष्यते भेदोवृत्त्या लक्षणरूपया १४ । एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य च । सन्निवेशोमया प्रोक्तोयः कालः पञ्चविंशकः १५ । प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतोभयम् । अहङ्कारविमूढस्य कर्त्तुः प्रकृतिमीयुषः १६ । प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ! । चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः १७। अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः । समन्वेत्येष सत्वानां भगवानात्ममायया १८ । दैवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् । आधत्त वीर्य्यं सासूत महत्तत्वं हिरण्मयम् १९ । विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः । स्वतेजसा पिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः २० । यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् । यदाहुर्व्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् २१ । स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः । वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथाऽपां प्रकृतिः परा २२ । महत्तत्वाद्विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यसम्भवात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत २३ । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतोभवः । मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां महतामपि २४ । सहस्रशिरसं साक्षात् यमनन्तं प्रचक्षते । सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् २५ । कर्त्तृत्वं करणत्वञ्च कार्य्यत्वञ्चेति लक्षणम् । शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः २६। वैकारिकाद्विकुर्व्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत । यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्त्तते कामसम्भवः २७ । यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् । शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः २८ । तैजसात्तु विकुर्व्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत् सति । द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः २९ । संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ३० । तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागतः । प्राणस्य हि क्रिया शक्तिर्बुद्धेर्व्विज्ञानशक्तिता ३१ । तामसाच्च विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यनोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रन्तु शब्दगम् ३२ । अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च । तन्मात्रञ्चैव नभसो लक्षणं कवयो विदुः ३३ । भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च । प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसोवृत्तिलक्षणम् ३४ । नभसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्व्वतः । स्पर्शोऽभवत्ततोवायुस्त्वक् स्पर्शस्य तु संग्रहः ३५ । मृदुत्वं कठिनत्वञ्च शैत्यमुष्णत्वमेव च । एतत्स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ३६ । चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः । सर्व्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्म्माभिलक्षणम् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् । समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनम् । द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थात्वमेव च । तेजस्त्वं तेजसः साध्वि । । रूपमात्रस्य वृत्तयः ३८ । द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्द्दनम् । तेजसोवृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च । रूपमात्राद्विकुर्व्वाणात्तेजसोदैवनोदितात् । रसमात्रमभूत्तस्मादम्भोजिह्वा रसग्रहः ४०। कषायोमधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा । भौतिकानां विकारेण रस एकोविभिद्यते ४१ । क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोद(न्द)नम् । तापापनोदोभूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः ४२ । रसमात्राद्विकुर्व्वाणादम्भसो दैवनोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः ४३ । करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोदग्रा-

दिभिः पृथक् । द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एकोविभिद्यते४४। भावनं ब्रह्मणःस्थानं धारणं सद्विशेषणम् । सर्वसत्त्व गुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम् ४५ । नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते । वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः । तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते । अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य घ्राणः स उच्यते४६ । परस्य दृश्यते धर्म्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात् । अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलभ्यते ४७ । एतान्यसंहत्य यदा महदादीनि सप्त वै । कालकर्म्मगुणोपेतो जगदादिरुपाविशत् ४८ । ततस्तेनानुविद्धेभ्यो युक्तेभ्योऽण्डमचेतनम् । उत्थितं पुरुषो यस्मात् उदतिष्ठदसौ विराट । एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः । तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतं बहिः । यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतोहरेः ५० । हिरण्मयादण्डकोषादुत्थाय सलिलेशयात् । तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्बिभेद खम्५१। निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् । वाण्या वह्निरथो नासे प्राणोतो घ्राण एतयोः ५२ । घ्राणाद्वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः । तस्मात् सूर्य्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततोदिशः ५३ । निर्बिभेद विराजस्त्वग्रोमश्मश्र्वादयस्ततः । ततः ओषधयश्चासन् शिश्नं निर्बिभिदे ततः । रेतस्तस्मादाप आसन्निरभिद्यत वै गुदम् । गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः ५४ । हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराट् । पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततोहरिः ५५ । नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्योलोहितमाभृतम् । नद्यस्ततः समभवन्नुदरं समभिद्यत । क्षुत्पिपासे ततःस्यातां समुद्रस्त्वेतयोरभूत् । अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् ५६ । मनसश्चन्द्रमाजातोबुद्धिर्ब्बुद्धेर्गिरांपतिः । अहङ्कारस्ततोरुद्रः चित्तञ्चैत्यस्ततोऽभवत्५७ । एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् । पुनराविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात् । वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत्ततोविराट् । घ्राणेन नासिके वायुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् । अक्षिणी चक्षुरादित्यो नोदतिष्ठत्ततो विराट् । हस्ताविन्द्रोबलेनैव नोदतिष्ठत्ततो विराट् । विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत्ततो विराट् । नाडीर्नद्यो लोहितेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् । क्षुत्तृड्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत्ततो विराट् । बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् । श्रोत्रेण कर्णौ च दिशोनोतिष्ठत्ततो विराट् । रेतसा शिश्नमापस्तु नोदतिष्ठत्ततो विराट् । गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत्ततो विराट् । रुद्रोऽभिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत्ततो विराट् । चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत ५९ । यथा प्रसुप्तं हृदयं प्राणेन्द्रिय मनोन्वयाः । प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा । तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगप्रवृत्तया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्” ६० । व्याख्यातमेतत् श्रीधरेण “दैवाज्जीवादृष्टवशात् क्षुभिता धर्म्मा गुणायस्याः । योनौ अभिव्यक्तिस्थाने प्रकृतौ वीर्य्यं चिच्छक्तिम् । सा प्रकृतिर्म्महत्त्वमसूत । महतः स्वरूपमाह हिरण्मयं प्रकाशबहुलम् १९ । विश्वं अहङ्कारादिप्रपञ्चं आत्मगतं स्वस्मिन् सूक्ष्मरूपेण स्थितं व्यञ्जन् प्रकटयन् तमोऽपिबत्, कूटस्थः लयविक्षेपशून्यः, आत्मानं प्रस्वापयतीति तथा यत् पूर्व्वं प्रलयसमये महान्तं प्रकृतौ विलापयमासेति २० । प्रसङ्गात् चतुर्व्यूहोपासनमाह यत्तदिति सर्व्वागमप्रसिद्धत्वमाह । स्वच्छं विशदं शान्तं रागादिरहितं भगवतः पदमुपलब्धिस्थानम् । अतएव वासुदेवाख्यं यदाहुः । अयमर्थः अधिभूतरूपेण तस्यैव महानिति, अध्यात्मरूपेण चित्तमिति, उपास्यरूपेण वासुदेव इति, अधिष्ठाता तत्त्वस्य क्षेत्रज्ञः, एवमहङ्कारे सङ्कर्षण उपास्यः,रुद्रोऽधिष्ठाता, मनसि अनिरुद्ध उपास्य ब्रह्माधिष्ठाता, बुद्धौ प्रद्युम्न उपास्य ब्रह्माधिष्ठातेति ज्ञातव्यम् २१ । स्वच्छत्वं भगवद्विभूतिप्राप्तिहेतुत्वम् अविकारित्वं लयविक्षेपराहित्यं अपांप्रकृतिः फेनतरङ्गादिरहितावस्थापरा भूतसंसर्गात् प्राक्तनी सा यथा मधुरा स्वच्छा शान्ता च तद्वदित्यर्थः २२ अहङ्कारस्योत्पत्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह महत्तत्त्वादिति चतुर्भिः । क्रियासु शक्तिर्यस्य स क्रियाशक्तिः २३ । तस्य त्रैविध्यमाह वैकारिक इति । तस्य कार्य्यमाह यतोयस्मान्मन आदीनाम् भवउत्पत्तिरिति २४ । तस्मिन्नुपास्यंव्यूहमाह सहस्रशिरसमिति २५ । कर्त्तृत्वं देवतारूपेण, करणमिन्द्रियरूपेण, कार्य्यत्वं भूतरूपेण, शान्तत्वादिकं तत्कारणगुणत्रयरूपेण२६ । मनस उत्पत्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह वैकारिकादितिद्वाभ्याम् । संकल्पश्चिन्तनम् विकल्पोविशेषचिन्तनं यस्य मनसः संकल्पविकल्पाभ्यां कामसम्भवोवर्त्तते इति कामरूपा वृत्तिर्लक्षणत्वेनोक्ता न तु प्रद्युम्नोत्पत्तिस्तस्य संकल्पादिकार्य्यत्वाभावात् उपास्यव्यूहस्यानिरुद्धस्योक्तेः २७ । शारदं शरत्कालीनमिन्दीवरं नीलोत्पलं

तद्विव श्यामं तच्छनैः संराध्यं वशीकर्त्तुमयोग्यं दुर्ग्रहत्वात् २८। बुद्धेरुत्पत्तिपूर्व्वकं लक्षणमाह तैजसादितिद्वाभ्याम् हे सति!। द्रव्यस्फुरणरूपं विज्ञानमिति चित्तव्यावृत्त्यर्थमुक्तम्। इन्द्रियाणामनुग्रह इति सविकल्पज्ञाने हृषीकाणामधीश्वर इति यदुक्तं तत्तु निर्व्विकल्पकज्ञाने २९। द्रव्यस्फुरणस्यैव प्रपञ्चः संशयादिः। विपर्य्यासो मिथ्याज्ञानं निश्चयः प्रमाणज्ञानं स्वापो निद्रा, "प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः" इति पातञ्जलोक्तेः ३०। इन्द्रियाणामुत्पत्तिमाह तैजसाहङ्काराज्जातानि वैकारिकत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमेवकारः द्विविधान्यपीन्द्रियाणि तैजसान्येवेत्यर्थः। तत्र हेतुः प्राणस्येति हि यस्मात्प्राणस्य क्रियाशक्तिर्बुद्धेर्विज्ञानशक्तिता अतः प्राणस्य तैजसत्वात् तदीयशक्तिमतामिन्द्रियाणां तैजसत्वम्। तथा बुद्धेस्तैजसत्वात् तदीयज्ञानशक्तिमतामपि ज्ञानेन्द्रियाणां तैजसत्वमपीत्यर्थः ३१। तन्मात्रोत्पत्तिपूर्व्वकमाकाशादिमहाभूतोत्पत्तिन्तल्लक्षणञ्चाह। तामसादिति पञ्चभिः। श्रोत्रन्तु शब्दगमित्यादिभिर्विषयोत्पत्त्यनन्तरं तत्सम्बन्धमात्रं कथ्यते न तूत्पत्तिः प्रागेवोत्पन्नत्वात् शब्दं गच्छति प्राप्नोतीति शब्दगम् ३२। शब्दस्य लक्षणमाह अर्थाश्रयत्वं अर्थवाचकत्वं, द्रष्टुर्लिङ्गत्वं कुड्यान्तरितस्य द्रष्टुर्ज्ञापकत्वं तदुक्तं "लिङ्गं यद्दृष्टदृश्ययोरिति, नभसः तन्मात्रत्वं सूक्ष्मत्वं शब्दस्य लक्षणमित्यन्वयः ३३। छिद्रदातृत्वमवकाशदातृत्वं वहिरान्तरव्यवहारास्पदत्वम् आत्मा मनः। प्राणादीनाञ्चिष्ण्यत्वमाश्रयत्वं नाड्यादिच्छिद्ररूपेण वृत्तिः कार्य्यमेतल्लक्षणम्। एवमुत्तरत्रापि एकेन श्लोकेन तन्मात्रमहाभूतयोरुत्पत्तिः द्वितीयेन तन्मात्रलक्षणं तृतीयेन महाभूतलक्षणं इत्यनुसन्धेयम्। आकाशात्त्वक्स्पर्शस्य सम्ग्रहः सम्यग्ग्रहणं यया पुंस्त्वं नियतलिङ्गत्वात्। यद्वा स्पर्शस्य संग्रहस्ततोभवतीति शेषः। शब्दतन्मात्रादित्यादि तन्मात्राणामुत्तरोत्तरान्वयार्थमुक्तम् ३५। स्पर्शत्वं स्वरूपलक्षणमित्यर्थः। नभस्वतो वायोस्तन्मात्रत्वञ्च ३६। चालनं वृक्षशाखादेः। व्यूहनं मेलनं तृणादेः प्राप्तिः संयोगः द्रव्यस्य गन्धवतोघ्राणं प्रति नेतृत्वं यथा शैत्यादिमतः स्पर्शनं, शब्दस्य श्रोत्रं प्रति नेतृत्वं सर्व्वेन्द्रियाणामात्मत्वम् उपोद्बलकत्वं कर्म्मणा कार्य्येणाभिलक्षणं भावे ल्युट्। कर्म्मणाभिलक्षणमिति विग्रहे तु करणे ३७। द्रव्याकृतित्वं द्रव्यस्याकारसमर्पकत्वं गुणता द्रव्योपसर्जनतया प्रतीतिः शब्दस्य तु स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः। अप्रत्यक्षद्रव्यस्य स्पर्शादेरपि स्वातन्त्र्येणैव प्रतीतिः रूपस्य तु नैवमिति तस्यायं विशेषउक्तः। व्यक्तिसंस्थात्वं द्रव्यस्य या संस्था सन्निवेशः सैव संस्था यस्य द्रव्यपरिणामतया प्रतीतिरित्यर्थः। तेजसस्तेजस्त्वमसाधारणत्वम् ३८। द्योतनं प्रकाशनं पचनं तण्डुलादेः क्षुत्तृट् अशनाया पिपासा च तद्द्वारेण पानमदनञ्च ३९। जिह्वा रसनेन्द्रियं रसोगृह्यतेऽनेनेति रसग्रहस्ततो भवतीत्यर्थः ४०। कषायादिषु लवणोऽपि द्रष्टव्यः। भौतिकानां संसर्गिद्रव्याणां यएकोमधुरएव सन् अनेकधा भिद्यते स रसइत्यर्थः ४१। क्लेदनमार्द्रीकरणं मृदादेः पिण्डीकरणं तृप्तिदातृत्वं प्राणनं जीवनम् "आपोमयः प्राण" इति" श्रुतेः आप्यायनं तृड्वैक्लव्यनिवर्त्तनं उदनं मृदुकरणम् उन्दनमितिपाठे सएवार्थः। भूयस्त्वं कूपादावुद्धृतस्यापि पुन पुनरुद्गमः ४२। गन्धगः गन्धं प्राप्नोति ४३। करम्भोमिश्रगन्धः यथा व्यञ्जनादीनां हिङ्ग्वादिसंस्कारेणैव। पूतिर्दुर्गन्धः सौरभ्यं कर्पूरादेः, शान्तः शतपत्रादेः, उग्रो लशुनादेः, संसर्गिणां द्रव्यावयवानां वैषम्यात् यएवंविभिद्यते स गन्धइत्यर्थः ४४। ब्रह्मणोभावनं प्रतिमादिरूपेण साकारतापादनं, स्थानं जलादिविलक्षणतया नैरपेक्ष्येण स्थितिः। धारणं जलाद्याधारत्वं सतामाकाशादीनां विशेषणमवच्छेदकत्वं प्राणिनां तत्तत्गुणानाञ्च पुंस्त्वादीनामुतञ्छेदः परिणामविशेषैः प्रकटीकरणम् ४५। श्रोत्रादीनां शब्दादिग्राहकत्वमुक्तं तेषाञ्च लक्षणमेतदेव इत्याशयेनाह पञ्चभिः श्लोकार्द्धैः नभसोगुणविशेषः शब्दोयस्यार्थोविषयः ४६। गुणविशेषं शब्दव्यावृत्त्यर्थं दर्शयति परस्य कारणस्य धर्म्मः शब्दादिः अपरस्मिन् कार्य्ये वाय्वादौ कारणान्वयाद्दृश्यते अतोभावानामाकाशादीनां विशेषगुणः सर्व्वोऽपि शब्दादिः भूमावेवोपलभ्यते चतुर्णां तत्रान्वयात्, जलादिषु यथान्वयमेव न सर्व्वम् आकाशेऽन्यान्वयाभावेन एकएवेति ४७। एवं कारणोत्पत्तिमुक्त्वा कार्य्योत्पत्तिमाह सार्द्धैस्त्रिभिः। एतान्यसंहत्य अमिलित्वा यदा स्थितानि तदा जगदादिरीश्वरः प्राविशत् सप्तेति प्राधान्याभिप्रायेणोक्तं प्रवेशस्तु सर्वेष्वपि विवक्षितएव ४८। अनुविद्धेभ्यः क्षुभितेभ्यः यस्मादसौ विराट्पुरुष उदतिष्ठत् ४९। भगवतोरूपमिति पुरुषाभेदाभिप्रायेण ५०। तस्मिन्नध्यात्मादिविभागमाह हिरण्मयादिति नवभिः। उत्थाय औदासीन्यं विहाय, तमाविश्य अधिष्ठाय। महांस्तासौ देवश्चेति खं छिद्रम् ५१। वाण्या सह वह्निरभवत् प्राविशत्। नासे निरभिद्येतां प्राणोतः प्राणेन उतः स्यूतः सन् प्राणएतयोर्नासिकयोरभवदित्य-

शुषङ्गः ५२ । प्राणादनन्तरं वायुः । प्राणोतइति विशेषणं सर्वेन्द्रियेष्वपि द्रष्टव्यं न्यभिद्यतामिति अन्वभिद्यतामिति पाठद्वयेऽप्येकएवार्थः । श्रोत्रं दिशः प्राविशन् ५३ । आदिशब्देन केशाः ५४ । स्वराट् इन्द्रः । हरिर्विष्णुः ५५ । आप्लुतं जातम् ५६ । बुद्ध्यादिषु हृदयमेवाधिष्ठानम् । गिरांपतिर्ब्रह्मा, चैत्त्यः क्षेत्रज्ञः ५७ । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्षेत्रज्ञं विवेक्तुं सर्वेषां पुनः प्रवेशमाह एत इति नवभिः ५८ । विराड्देहस्य व्यष्टिदेहं दृष्टान्तत्वेन दर्शयन् साङ्ख्यानुकथनस्य प्रयोजनमाह यथेतिद्वाभ्याम् ५९ । प्रथमं परमेश्वरे-भक्तिः ततोऽन्यत्र विरक्तिः ततोयोगप्रवृत्ता धीः एकाग्र चित्तं ततोयज्ज्ञानं तेन प्रत्यगात्मानं क्षेत्रज्ञं स्वस्मिन्नात्मनि कार्य्यकारणसङ्घाते विविच्य चिन्तयेत्” ६० ।

वेदान्तिमते अत्र कश्चिद्विशेषः पञ्चदश्यामुक्तः । “चिदानन्दमयब्रह्मप्रतिबिम्बसमन्विता । तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा । सत्त्वशुद्ध्यविशुद्धिभ्यां मायाऽविद्या च ते मते । मायाबिम्बोवशीकृत्य तां स्यात् सर्व्वज्ञ ईश्वरः । अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्यादनेकधा । सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् । तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराज्ञया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवोभूतानि जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते । तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तद् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्यात् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका । रजोऽंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे । तैः सर्वैः सहितैः प्राणोवृत्तिभेदात् स पञ्चधा । प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च ते पुनः । बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तल्लिङ्गमुच्यते । प्राज्ञस्तत्राभिमानेन तैजसत्वं प्रपद्यते । हिरण्यगर्भतामीशस्तयोर्व्यष्टिसमष्टिता । समष्टिरीशः सर्व्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात्ततोऽन्ये तु कथ्यन्ते व्यष्टिसंज्ञया । तद्भोगाय पुनर्भोग्यभोगायतनजन्मने । पञ्चीकरोति भगवान् प्रत्येकं वियदादिकम् । द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् पञ्च पञ्च ते । तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः । हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरोभवेत् । तैजसा विश्वतां याता देवतिर्य्यङ्नरादयः । ते पराग्दर्शिनः । प्रत्यक्तत्त्वबोधविवर्जिताः । कुर्वते कर्म्म भोगाय कर्म्म कर्त्तुञ्च भुञ्जते” ।

एतन्मतप्रपञ्चस्तु “तत्र सर्गाद्यकाले परमेश्वरः सृज्यमानप्रपञ्चवैचित्र्यहेतुप्राणिकर्म्मसहकृतापरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमायासहितः सन्नामरूपात्मकं निखिलप्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकलय्य इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति ‘तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति” श्रुतेः । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्च भूतानि अपञ्चीकृतानि तन्मात्रपदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते । तत्राकाशस्य शब्दोगुणोवायोस्तु शब्दस्पर्शौ तेजसस्तु शब्दस्पर्शरूपाणि अपान्तु शब्दस्पर्शरूपरसाः पृथिव्यास्तु शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । न तु शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वं वाय्वादावपि तदुपलम्भात् । नासौ भ्रमः बाधकाभावात् । इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकार्य्याणि अतस्त्रिगुणात्मकानि । एतैश्च सत्त्वगुणोपेतैः पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानि च जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्वातार्कवरुणाश्विनोऽधिष्ठातृदेवताः मन आदीनां चतुर्णां क्रमेण चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युताः अधिष्ठातृदेवताः । एतैरेव रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण वह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयोऽधिष्ठातृदेवताः । रजोगुणोपेतैः पञ्चभूतैरेव पञ्च वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाख्याजायन्ते । तत्र प्राग्गमनवान् वायुः प्राणोनासाग्रस्थानवर्त्ती । अवाग्गमनवानपानः पाय्वादिस्थानवर्त्ती । विष्वग्गमनवान् व्यानः अखिलशरीरवर्त्ती । ऊर्द्ध्वगमनवानुदानः कण्ठस्थानवर्त्ती । अशितपीतान्नादिसमीकरणः समानः नाभिस्थानवर्त्ती । तैरेव तमोगुणोपेतैरपञ्चीकृतभूतैः पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति” त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चीकरणप्रकारश्चेत्थम् । आकाशमादौ द्विधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषां चतुर्णामंशानां वाय्वादिषु चतुर्भूतेषु संयोजनम् । एवं वायुं द्वेधा विभज्य तयोरेकं भागं पुनश्चतुर्द्धा विभज्य तेषाम् आकाशादिषु संयोजनम् । एवं तेजोऽप्पृथिव्यंशानामपि । तदेवमेकैकभूतस्यार्द्धं स्वांशात्मकं अर्द्धान्तरञ्च चतुर्विधभूतमयमिति पृथिव्यादौ स्वांशाधिक्यात् पृथिव्यादिव्यवहारः । तदुक्तम् । “वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद” इति शा० सू० । पूर्व्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैर्लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्य्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । ‘पञ्चप्राणमनोबुद्धि

दशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति” । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरम् । अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरम् । तत्र हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वम् अस्मदादिलिङ्गशरीरञ्चाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चीकृतभूतेभ्योभूम्यन्तरिक्षस्वर्गमहोजनस्तपःसत्यात्मकस्योर्द्ध्वलोकसप्तकस्य अतलपातालवितलसुतलतलातलरसातलमहातलाख्यस्याधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपश्वादिशरीराणि । अण्डजानि अण्डेभ्योजातानि पक्षिपन्नगादिशरीराणि । स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि यूकमशकादिशरीराणि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि वृक्षादिशरीराणि वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरित्वम् । तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात्कर्त्तृत्वम्, इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भद्वारा “हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” श्रुतेः । हिरण्यगर्भोनाम मूर्त्तित्रयादन्यः प्रथमोजीवः “स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुषउच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत” “हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्यादि” श्रुतेः” । वेदा० प०

सूक्ष्मादिस्थूलभूतान्तोत्पत्तिमुक्त्वा ब्रह्माण्डोत्पत्तिमाह आत्म पु० “उत्पाद्य स्थूलभूतानि भगवान् भूतभावनः नीरेषु स्वात्मनो वीजं सहसैव समाक्षिपत् । क्षिप्तं तेन हि तद्वीर्यं नीराणामुपरिस्थितम् । दधिमण्डोपमम् कालात् काठिन्यमगमद् घनम् । कठिना पृथिवी सेयं कृत्स्ना सा दृश्यतेऽधुना । तस्याः सारसमुद्भूतो गोलकोऽभून्महालयः । कुक्कुटाण्डसमाकारः सप्तलोकस्य संस्थितिः । अनुसंवत्सरं कालं नीरेष्वासीत्समन्ततः । शुष्कालाबुसमोनित्यं वायुनाभ्याहतोऽभ्रमम् । स तु संवत्सरे पूर्णे विभिन्नः कुक्कुटाण्डवत् । तदन्तःपुरुषोजज्ञे सप्तलोकशरीरभृत् । इदं सर्वं पुमानेव भूतं भावि स्थितं च यत् । एष भोगस्य मोक्षस्य सर्वदृष्टेर्महेश्वरः । अनेन वर्धयन्तेम स्थावराणि चराणि च । वक्ष्यमाणोऽस्य महिमा विज्ञेयः सर्वदा बुधैः । पादःसर्वाणि भूतानि त्रिपादात्मनि तिष्ठति । महिमाश्रयभूतो यो महिम्नः सोऽधिको यथा । तथैवास्य महिम्नोऽपि पुमानभ्यधिकोमतः । मार्गद्वयस्य कर्त्तायं अयमभ्यधिको यस्मात् सर्वस्माद्भौतिकादजः । तस्मात् विराडिति प्रोक्तो विशेषाद्राजते यतः । अधिष्ठाय पुरः सर्वाः स्थिरजङ्गमदेहिनाम् । पूरयत्यात्मना यस्मात् अतोयमधिपूरुषः । यस्मादभ्यधिकः सोऽयं ब्रह्माण्डान्तःस्थितः पुमान् । तस्य कार्य्यमिदं सर्वं गिरिदेहधरादिकम् । अयं यज्ञपुमान् हेतुर्ऋक्सामयजुषामपि । छन्दांस्यपि च सर्वाणि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । अस्मादजादयश्चापि विराजः पुरुषोत्तमात् । इन्द्रश्चाग्निश्च विप्राश्च मुखतोऽस्य विनिर्गताः । क्षत्रियाबाहुतस्तद्वत् ऊर्व्वो वैश्याश्च जज्ञिरे । भूमिःशूद्रास्तथा पद्भ्यां जाता अस्य महात्मनः । चन्द्रमामनसोजातो नेत्रात् तद्वत् दिवाकरः । प्राणात् प्रभञ्जनोजातो नाभेस्तु गगनं महत् । मस्तकात् स्वर्गलोकोऽयं श्रोत्राज् जाता इमादिशः । एवमन्येऽपिपुंसोऽस्मात् जाता लोका महात्मनः । द्रव्याणि वा तथा कालोवसन्ताद्यात्मको महान् । देवता यजमानो वा क्रियाव्रातःपरा न हि । सहस्रमस्तको देवः सहस्रेन्द्रियवानपि । भूतभौतिकजातं स आवृत्यात्मा परःस्थितः । बुद्धिसाक्षिणमात्मानमेतस्मात् परतः स्थितम् । स्वप्रकाशमहं वेदसर्वाज्ञानविवर्जितम् । नामरूपात्मकं सर्वं कृत्वाऽस्ते योवदन्निव शक्र ! त्वं धातृवदनात् सम्यक् विज्ञास्यते भवान् । दिशोऽपि प्रदिशस्तद्वदध ऊर्द्धं सएव हि । यतस्ततोऽत्र यज्ञेन यजन्ते तेन तं द्विजाः । धर्म्मशब्देन तेनैते स्वर्गं यास्यन्ति तच्छिरः । पुंसोऽस्य मूर्द्धा स्वर्गः स्यात् चन्द्रसूर्य्यौ च चक्षुषी । प्राणः प्रभञ्जनः प्रोक्तो मध्यदेहोऽन्तरिक्षकम् । स्थलानि विविधान्यस्य मूत्राशय उदीरितः । भूर्लोकस्तु समग्रोऽयं पादावस्य प्रकीर्त्तितः । वक्त्रमाहवनीयस्तद्धृदयं चावसथ्यकः । स गार्हपत्यनामः स्याद्दक्षिणाग्निर्मनोमतम् । उरोवेदिस्तथा दर्भालोमजातमुरःस्थितम् । ओषध्योवनस्पतयः शेषाः केशाः शरीरगाः । किं बहूक्तेन शक्राद्य संक्षेपेणावधारय । यदस्ति यच्च नास्त्यत्र तत्सर्वं स महेश्वरः” ।

काणादादिमते तु आदिसर्गे वायवीयेषु परमाणुषु सृज्यमानजीवादृष्टवशात् क्रियोत्पद्यते. सा च क्रिया स्वाश्रयं परमाणुं परमाण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो- द्व्यणुकादिक्रमेण महान् वायुरुत्पद्यते तेन नोदितेषु तैजसपरमाणुषु क्रियोत्पद्यते तया परमाणवः परमाण्वन्तरेण संहन्यमानाः संयुज्यन्ते इत्येवंरूपेण महाभूतोत्पत्तिरेवं शरीराणि चेन्द्रियाणि चतुर्द्दश भुवनान्युत्पद्यन्ते

ष्टव्यम् । तथा च आदिसर्गे एवैतेषां सर्वेषां सृष्टिः । नैमित्तिकप्रलयोत्तरन्तु न सर्वेषाम् किन्तु येषामेव साहशप्रलयदशायां नाशस्तेषामेव कतिपयानामिति भेदः । बीजाङ्कुरवत् सृष्टेः प्रवाहरूपेणानादित्वेऽपि एतत्सृष्टेः सादित्वमपि तत्तद्बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेश्च यथा सादित्वमेवमेव वर्त्तमानब्रह्मण आदिसर्गकाले महदादेरुत्पत्तेरादिसर्गत्वमवगन्तव्यम् "यथेदानीमित्यादि" भागवतवचनेन "सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्व्वमकल्पयदिति" मन्त्रलिङ्गेन च प्रवाहस्यैवानादित्वं सूचितं न तु तत्तद्व्यक्तेः । कर्म्मसापेक्षस्यैव ईश्वरस्य स्रष्टृत्वोक्तेः पूर्वं कर्म्मणामभावे विचित्रसृष्ट्यसम्भवः । अन्यथा वैषम्यनैर्घृण्ये ईश्वरस्य प्रसज्येयाताम् जीवस्य च कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गश्चेति दिक् ।

आदीनव पु॰ आ+दी—भावे क्त आदीनस्य वानं प्राप्तिः वा॰क १दोषे, २क्लेशे, च । कर्मणि क । ३दुर्दर्शे ४परिक्लिष्टे च त्रि॰ ।

आदीपक त्रि॰ आदीपयति अन्यगृहमग्निना आ+दीप—णिच्—ण्वुल् । १परगृहस्य दाहके । "राज्ञोवधं चिकीर्षेद्यस्तस्य चित्रो बधो भवेत् । आदीपकस्य स्तेनस्य वर्णसङ्करिकस्य च" भा॰शा॰८६अ॰ । २उद्दीपके च ।

आदीपन न॰ आ+दीप—णिच्—ल्युट् । तण्डुलादिचूर्णमिश्रितजलेन गृहादौ १चित्राकारलेपनभेदे (आलिपना) २उद्दीपने च । [ङ्गनादौ । २उद्दीपिते च ।

आदीपित त्रि॰ आ+दीप—णिच्—क्त । दत्तादीपने १गृहा-

आदुरि त्रि॰ आ+दृ—अन्तर्भूतण्यर्थे कि । दारयितरि "वामं वामं त आदुरे देवोददात्वर्यमा" ऋ॰ ४,३०,२४ । "हे आदुरे ! शत्रूणां दारयितः !" भा॰ ।

आदृत त्रि॰आ+दृ—कर्त्तरि क्त । १सादरे कृतादरे । कर्म्मणि क्त । यस्यादरः कृतस्तस्मिन् २सम्मानिते ३पूजिते च ।

आदृत्य त्रि॰ आ+दृ—कर्म्मणि क्यप् । आदरणीये १आदर्त्तव्ये । ल्यप् । २सम्मान्येत्यर्थे अव्य॰ ।

आदृष्टि स्त्री प्रा॰स॰ । त्रिविभागसंकोचितदृष्टौ ।

आदेय त्रि॰आ+दा—यत् । ग्राह्ये । "पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः" "अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्ज्जनात्" इति च मनुः ।

आदेवक त्रि॰ आदीव्यति आ+दिव—ण्वुल् । द्यूतकारके

आदेवन न॰ आ+दिव—भावे ल्युट् । १द्यूतक्रीड़ायाम् करणे ल्युट् । २द्यूतसाधने पाशकादौ । आधारे ल्युट् । द्यूतक्रीड़ाधारे (छक) ३द्यूतफलके ।

आदेश पु॰आ+दिश—भावे घञ् । १उपदेशे २आज्ञायाम् "अथात आदेशोनेति नेतीति" बृ॰उ॰ "उत तमादेशमप्राक्षः" "उत स क आदेशः" । "आदित्योब्रह्मेत्यादेश" इति च छा॰उ॰ "आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः" रघुः व्याकरणप्रसिद्धे कस्यचित् वर्णादितः ३कस्यचिद्वर्णस्योत्पत्तौ च । आदिश्यते कर्म्मणि घञ् । ४आदिष्टे ५कथिते ६उपदिष्टे कस्यचित् स्थाने जाते कस्मिंश्चिद्वर्णे च "धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं सन्न्यवेशयत्" रघुः "आदेशप्रत्यययोः" पा॰ "आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमोविधिः" व्या॰कारि॰ "स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ" पा॰ "लोपोऽप्यादेशउच्यते" व्या॰ का॰ "ज्योतिर्विदुयुक्ते द्युभाशुभफले च "नादेशास्तस्य निष्फलाः" बृहत्सं॰ । [कारके २आज्ञाकारके ।

आदेशक त्रि॰ आदिशति आ+दिश+ण्वुल् । १आदेश-

आदेशन न॰ आ+दिश-भावे ल्युट् । आदेशे "कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते" मनुः ।

आदेशिन् त्रि॰ आदिशति आ—दिश—णिनि । १आदेशकारके "कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम्" रघुः २दैवज्ञे गणके पु॰ हेम॰ । [३कथनीये च ।

आदेश्य त्रि॰आ+दिश—कर्मणि ण्यत् । १उपदेश्ये २आज्ञाप्ये

आदेष्टृ पु॰ आ+दिश—तृच् । ऋत्विजं प्रति ममेष्टसम्पादनार्थं कर्म क्रियतामित्यादेशकर्त्तरि १यजमाने, २आज्ञाकर्त्तमात्रे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

आद्य त्रि॰ आदौ भवः दिगा॰यत् । १आदिभवे । "एतदन्ताश्च गतयो ब्रह्माद्याः समुदाहृताः" । "स्वायम्भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः" मनुः । अशौचान्त द्वितीयदिनकर्त्तव्ये २प्रेतश्राद्धभेदे न॰ "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" या॰स्मृ॰ । तस्य षोड़शश्राद्धानामादिभूतत्वात् आद्यत्वम् । "श्राद्धमग्निमतः कुर्य्याद्दाहादेकादशेऽहनि । ध्रुवाणि तु प्रकुर्व्वीत प्रमीतानां च सर्व्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् श्राद्धषोड़श" छन्दो ग॰प॰ । निरग्नेस्तु मरणावध्येवैकादशाहे तत् कर्त्तव्यमिति भेदः । एकादशपदञ्च स्वजात्युक्ताशौचान्तद्वितीयदिनपरम् । ३प्रधाने श्रेष्ठे त्रि॰ "आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव" रघुः अद+कर्मणि ण्यत् । ४अदनीयद्रव्यमात्रे त्रि॰ ५धान्ये न॰ राजनि॰ तस्यादनीयत्वात् "अन्नमूलं हि जीवनम्" इत्युक्तेश्च जीवनमूलत्वेन प्रधानत्वाद्वा आद्यत्वम् । [लोके च

आद्यकवि पु॰कर्म॰ । आदिकवौ चतुर्मुखे १हिरण्यगर्भे २वा-

आद्यमाषक पु० माष्यतेऽनेन करणे घञ् कर्म्म० । पञ्चगुञ्जापरिमाणे, (माषा) इति ख्याते "माषकः सप्त कृष्णला" इत्युक्तेराद्यत्वविशेषणम् तस्य कार्य्यविशेषोपयोगितया गौणत्वान्न मुख्यत्वम् अतएव "दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषमिति"भास्कराचार्य्येण माषस्य पञ्चगुञ्जात्मकत्वमेवोक्तम् ।

आद्यवीज न० कर्म्म० । मूलकारणे आदिकारणे, १ईश्वरे सांख्यमते २प्रधाने च ।

आद्या स्त्री आदौ भवा दिगा०यत् । १दुर्गायां तन्त्रोक्तायां युगभेदे २सुन्दर्य्यादौ च"सत्ये तु सुन्दरी आद्या, त्रेतायां भुवनेश्वरी, द्वापरे तारिणी आद्या कलौ काली प्रकीर्त्तिता" मुण्डमालातन्त्रोक्तेस्तासां तथात्वम्" । आदिभवायां तिथ्यादौ च । "युगाद्या वर्षवृद्धिश्चेति" ति०त०पुरा० ।

आद्याकाली स्त्री नित्यस०संज्ञात्वान्न पुंवत् ।"कालसंग्रसनात् काली सर्वेषामादिरूपिणी । कालत्वादादिभूतत्वात् आद्याकालीति गीयते" निर्वाणतन्त्रोक्तायां परमप्रकृतौ

आद्यादि पु० आदिराद्यो यस्य । पञ्चम्याःस्थाने तसिप्रत्ययनिमित्ते का०वा०उक्ते शब्दगणभेदे । स च आदि, मध्य, अन्त, पृष्ठ, पार्श्व, आकृतिगणः तेन "स्वरतो वर्णतो वेति" सिद्धम् ।

आद्युदात्त त्रि० आदिः उदात्तो यस्य । यस्य आदिरुदात्तः तादृशे प्रत्ययादौ । स च पाणिन्यादिभिर्दर्शितः "प्रत्ययः" इत्यधिकारे"आद्युदत्तः"पा० असति अपवादे सर्वोऽपि प्रत्यय आद्युदात्तः । कर्त्तव्यम तेति उदात्तः । "स्वपादिहिंसामच्यनिटि" पा०अदाद्यन्तर्गणस्वपादेर्हिंनस्तेश्च अनिटि अजादौ लसार्वधातुके परे आदिरुदात्तो वा । स्वपन्ति इत्यत्र स्वेत्यस्य वा उदात्तता । "अभ्यस्तानामादिः"पा० पूर्व्वोक्तविषये अभ्यस्तसंज्ञकानामादिरुदात्तः। दधति, इत्यादौ देत्यस्योदात्तता "अनुदात्ते च"पा०अविद्यमानोदात्ते ल सर्वधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्तः । दधासि अनजादावपि देत्यस्योदात्तता "आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम्" पा० अभ्यस्तानामादिर्णमुलि परे उदात्तो वा । लोलूयं लोलूयम् पक्षे लित्स्वरः । "अचः कर्त्तृयकि" पा० कर्म्मकर्त्तरि यकि परे उपदेशेऽजन्तानामादिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव । "सर्वस्य सुपि" पा०सुपि परे सर्वशब्दस्य आदिरुदात्तः सर्वे अत्र सेत्यस्योदत्तता ।"ञ्नित्यादिर्नित्यम्"पा० ञिदन्तस्य निदन्तस्यादिरुदात्तः । ष्यञोञित्त्वात् तदन्तस्यादिरुदात्तः "पथिमथोः सर्वनामस्थाने"पा०अनयोरादिरुदात्तः निवासार्थे क्षयस्यादिरुदात्तः । "जयः करणम्" पा० करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः । "वृषादीनाञ्च" पा० एषामादिरुदात्तः ! वृष जन ज्वर ग्रह हय गय नय ताय तय चय अम वेद सूद अंश गुहा (शमरणौ संज्ञायाम्) (संमतौ भावकर्म्मणोः)। मन्त्र शान्ति काम याम तारा धारा कारा वह कल्प पाद । "आकृतिगणत्वात् अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम्"सि०कौ० । "संज्ञायामुपमानम्"पा०चञ्चेव चञ्चा । "निष्ठा च द्व्यजनात्"पा० निष्ठान्तस्य द्व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तः नत्वाकारान्त ! दत्तः । आकारस्तु त्रातः । "शुष्कधृष्टौ" पा० एतावाद्युदात्तौ असंज्ञायाम् "आशितः कर्त्ता" पा० कर्त्तृवाची आशितशब्द आद्युदात्तः "रिक्ते विभाषा" पा० रिक्तस्यादिरुदात्तः असंज्ञायाम् । "जुष्टार्पिते च छन्दसि" पा० एतौ आद्युदात्तौ असंज्ञायाम् "युष्मदस्मदोर्ङसि"पा०अनयोः ङसि परे आदिरुदात्तः । "ङयि च"पा०अनयोर्ङयि परे आदिरुदात्तः । "यतोऽनावः"पा०यत्प्रत्ययान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तः नावं विना । गव्यम् काम्या । "ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः" पा० ण्यदन्तानामेषामादिरुदात्तः ।"विभाषा वेण्विन्धानयोः" पा० एतयोरादिरुदात्तः । "त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम्"पा० एषाम् आदिरुदात्तः । फिट्सूत्रे शान्तनवाचार्य्यैरन्येऽपि आद्युदात्ता उक्ता यथा "दक्षिणस्य साधौ" फि० स्वाङ्गार्थकदक्षिणशब्दस्यादिरुदात्तो वा दक्षिणोबाहुः "छन्दसि च" फि० "शुक्लगौरयोरादिः"फि० "अनयोरादिरुदात्तः "अङ्गुष्ठोदकवकवशानां छन्दस्यन्तः" फि० लोके तु आदिरुदात्तः ।"अथादिः प्राक् शकटेः"फि०२पादे १सू० । अधिकारोऽयम् शकटिशकट्योरिति यावत् । "ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य२"। आदिरुदात्तः स्यात्। वलिःतनुः ।"नब्विषयस्यानिसन्तस्य"३। वनं वयः । इसन्तस्य तु सर्पिः । नपुं नपुंसकम् ।"तृणधान्यानां च द्व्यषाम्"४। द्व्यचामित्यर्थः। कुशाः, काशाः, माषाः, तिला, बह्वचान्तु गोधूमाः ।"न्ॄः संख्यायाः" ५ । पञ्च, चतस्रः । "स्वाङ्गशिटामदन्तानाम्" ६ । शिट् सर्व्वनाम,"कर्णाभ्यां चुबुकादधि" "ओष्ठाविव मधु" "विश्वो विहायाः"। "प्राणिनां कुपूर्वम्"७। कवर्गात् पूर्व्व आदिरुदात्तः । काकः, वृकः, "शुकेषु मे" । प्राणिनां किम्, "क्षीरसर्पिर्मधूदकम्" । "खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्"८। खयि परे उवर्णमुदात्तं स्यात्,

शादसम्" । ऋ । "स्वारन्त्वाक्षणै" । वन् । "पीवानं मेषम्" । "वर्णानान्तणतिनितान्तानाम्" १० । आदिरुदात्तः, एतः हरिणः, शितिः, पृश्निः, हरित्। "ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमन्ट ताच्छील्ये" ११ । ऋद्वर्जं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः । "अक्षस्यादेवनस्य" १२ । आदिरुदात्तः, "तस्य नाक्षः" देवने तु "अक्षैर्म्मा दीव्य"।"अर्द्धं स्यासमद्योतने" १३। अर्द्धो ग्रामस्य, समेऽंशके तु अर्द्धं पिप्पल्याः । "पीतद्रूर्थानाम्" १४ । आदिरुदात्तः, पीतद्रुः, सरलः । "ग्रामादीनाञ्च" १५ । ग्रामः, सोमः, यामः । "लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य" १६ । चञ्चेव चञ्चा, स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा । "न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्" १७ । एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः, मेरुरिव मेरुः, व्याघ्रः, सिंहः, महिषः । "राजविशेषस्य यमन्वा चेत्" १८ । यमन्वा वृद्धः, आङ्ग उदाहरणम् । अङ्गाः प्रत्युदाहरणम् । "स्त्रीविषयवर्णाक्षुपूर्व्वाणाम्" २० । एषान्त्रयाणामाद्युदात्तः, स्त्रीविषयः, मल्लिका, वर्णः, श्येनी, हरिणी, अक्षुशब्दात् पूर्वोऽस्येषान्ते अक्षुपूर्वाः, तरक्षुः । "शकुनीनाञ्च लघुपूर्वम्" २१ । पूर्वं लघु उदात्तं स्यात्, कुक्कुटः, तित्तिरिः, । "नर्त्तुप्राण्याख्यायाम्" २२ । यथालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वन्न, वसन्तः, कृकलासः । "धान्यानाञ्च वृद्धक्षान्तानाम्" २३। आदिरुदात्तः, कान्तानाम्, श्यामाकाः, षान्तानाम्, राजमाषाः । "जनपदशब्दानामषान्तानाम्" २४ । केकयः, "ह्रयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्व्वं वा" २५ । ह्रयिति हलःसंज्ञा । पललम्, शललम्, ह्रयादीनां किम् एकलः असंयुक्तेति किं मल्लः । "इगन्तानाञ्च द्व्यषाम्" २६। आदिरुदात्तः, कृषिः एतानि २पादस्थानि । "मकरवरुडपारेवतवितस्तेक्ष्वार्ज्जिद्राक्षाकलोमाकाष्ठायुतश्च काशीनामादिर्वा" ३,८, । एषामादिर्द्वितीयो वा उदात्तः । मकरः वरुडः ।"छन्दसि च" १०। अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयम् वा उदात्तं ज्ञेयम् । "कर्दमादीनाञ्च" ११ । आदिर्द्वितीयं वोदात्तः । "सुगन्धितेजनस्य ते वा" १२ । आदि द्वितीयं ते शब्दश्चेति पर्य्यायेण वोदात्ताः । "नपः फलान्तानाम्" १३। आदिर्द्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् । "ईषान्तस्य हलादेरादिर्वा" १४ । हलीषा लाङ्गलीषा ।

उशीरदाशेरकपालपलाशशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिरण्यारण्यापत्यदेवराणाम्" १९ । "एषामादिरुदात्तः स्यात् । "महिष्याषाढयोर्ज्जायेष्टकाख्या चेत्"२० । आदिरुदात्तः, "महिषी जाया"आषाढा उपदधाति । एतानि ३पादस्थानि । "निपाता आद्युदात्ताः" फि० ४,१२ । स्वाहा "उपसर्गाश्चाभिवर्ज्जम्" फि० ४,१३ । तथा च पाणिनिशान्तनवाचार्य्यादिभिर्यस्यादेरुदात्तत्वं विहितं ते शब्दा लोके वेदे च आद्युदात्ता भवन्ति ।

आद्यून त्रि० आ+दिव–क्त ऊट् नत्वञ्च । औदरिके (पेटुक) जिगीषावर्ज्जिते । जिगीषायान्तु न नत्वम् । आद्यूतः । जिगीषया देवनकर्त्तरि । [मावधिशेषपर्यन्ते ।

आद्योपान्त पु० आद्यावधि उपान्तः अन्तपर्य्यन्तः । प्रथ-

आधमन न० आधीयते आ+धा–कमनन् । बन्धकदाने आधौ, । "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् । यस्य वाप्युपधिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत्" स्मृतिः "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्" स्मृतिः एकोऽह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" कात्या०स्मृतिः आधिशब्देऽस्य विवृतिः ।

आधमर्ण्य न० अधमर्णस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । ऋणग्रहणे अवश्यदेयद्रव्यस्वामित्वे "आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः" पा० ।

आधर्म्मिक त्रि० अधर्मं चरति ठञ् । अधर्मशीले दैववशात् अधर्म्मानुष्ठातरि तु नास्य साधुत्वम् । अधार्म्मिक इत्यत्र तु न धार्म्मिक इति विग्रह इति भेदः ।

आधर्ष पु०आ+धृष–भावे घञ्। १तिरस्कारे २बलात्पीड़ने च

आधर्षण न०आ+धृष–भावे ल्युट्। १आधर्षे २बलात्पीड़ने ।

आधर्षित त्रि० आ+धृष–क्त अवैयात्ये इट् गुणश्च । १अवमानिते २तिरस्कृते ३बलात्कारेणाभिभूते च "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्" या० स्मृतिःधार्ष्टे तु आधृष्ट इत्येव ।

आधर्ष्य त्रि० आ+धृष–णिच्–यत् । १अवमाननीये २बलात् पीड़नीये ३दुर्बले च भावे यत् । ४ दुर्बलत्वे न०। "आधर्ष्यं पूर्व्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः" नार० । "आधर्ष्य दुर्बलत्वम्" व्य०त०रघु०।

आधान न० आ+धा–भावे ल्युट् । संस्कारपूर्व्वकं वह्न्यादेः स्थापने १अग्न्याधाने २गर्भाधाने च । "आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम्" प्रा०त०पु० "भार्य्यायै पूर्व्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनन्त्यकर्म्मणि। पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात्

पुनराधानमेव च" मनुः । विद्यमानपदार्थेषु गुणान्तरस्य ३करणे "प्रजानां विनयाधानात् रक्षणाद्भरणादपि" रघुः सतो गुणान्तराधानं प्रतियत्नः" सि०कौ० । ४निवेशने "गुणोविशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्म·" सा०द०। ५बन्धकदाने च "आधानं विक्रयञ्चैव दानं नैव समाचरेत्" स्मृतिः "विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणा दश" या०स्मृतिः अग्न्याधानञ्च विवाहसमये कर्त्तव्यं यदि तत्राहिताग्नेः प्रमदादिना नाशं तदा पितृमरणोत्तरमेव कर्त्तव्यं सति तु पितरि नैव कर्त्तव्यमिति, तत्र कालनक्षत्रादिविशेषाश्च निर्णयसिन्धौ दर्शिता यथा "प्राजापत्ये पूषभे सद्विदैवे पुष्यज्येष्ठास्वैन्दवे कृत्तिकासु । अग्न्याधानं ह्युत्तराणां त्रयेऽपि चित्रादित्ये कीर्त्तितं गर्गमुख्यैः" रत्नमा० आश्वलायनः "अग्न्याधेयं कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फाल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोरेतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत, ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योपक्लृप्ताः" यस्मिन् कस्मिंश्चिदृतावादधीत सोमेन यक्ष्यमाणो नर्त्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रम्" सोमाधाने ऋत्वाद्यनालोचनमात्रपरम् "अथो खलु यदैवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीत सैवास्यर्द्धिरिति सोमेन यक्ष्यमाणोनर्त्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रं तदेतदार्त्तस्यातिवेलं वा श्रद्धायुक्तस्य भवतीति" बौधायनोक्तेः मदनरत्ने वृद्धगार्ग्यः "पुष्याग्नेयत्र्युत्तरादित्यपौष्णज्येष्ठाचित्रार्कद्विदैवेषु भेषु । कुर्युर्वह्न्याधानमाद्यं वसन्तग्रीष्मग्रीष्मान्त्येष्वेव विप्रादिवर्णाः" कालादर्शे "अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे। उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन् द्विजातयः। सोमं च पशुबन्धञ्च सर्वाश्च विकृतीरपि । सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः" पारस्करः "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषामिति" ।दायाद्यकालोविभागकालः मदनरत्ने व्यासः "अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना । पितर्य्युपरते तेन गृहीतव्यः प्रयत्नतः । योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते । अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः" । ज्येष्ठभ्रातरि पितरि वा साग्नौ कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाऽग्न्यभावेऽपि न दोषः तदाह तत्रैव गार्ग्यः "पितृपाकोजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः । ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना" । इदञ्चाधानं ज्येष्ठेऽकृताधाने न कार्य्यम् "दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते । परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः" इति मनुशातातपोक्तेः आर्त्तेऽप्येवम् "सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्य्याद्दारसंग्रहम् । आवसथ्यं तथाधानं पतितस्तु तथ भवेदिति" तत्रैव गार्ग्योक्तेः आज्ञायां त्वदोषमाह सुमन्तुः "ज्येष्ठोभ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव चाश्रयेत् । अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा" वृद्धवसिष्ठः "अग्रजस्तु यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् । अग्रजोऽनुमते कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि" । हारीतः "सोदराणां तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् । दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया" । अधिकारिणोऽपि भ्रातुरनुज्ञया कुर्यादिति मदनपारिजातः विवाहस्त्वनुज्ञयापि नेत्यर्थः सोदरोक्तेरसोदराणां सापत्नदत्तकादीनां न दोषः । दत्तकस्यापि सोदरविवाहाभावेऽदोष एव तदाह हेमाद्रौ वसिष्ठः "पितृव्य पुत्रान् सापत्नान् परनारीसुतांस्तथा दाराग्निहोत्रसंयोगे परिविन्दन्न दुष्यति । परनारीसुताः दत्तकादयः । देशान्तरे विशेषमाह सएव "अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि वा ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवतीति" क्लीबादावप्यदोषमाह कात्यायनः "देशान्तरस्थक्लीवैकवृषणान् सहोदरान् । वेश्यातिसक्तांश्च पतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः । जडमूकान्धबधिरकुब्जवामनखञ्जकान् । अतिवृद्धानभार्य्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च । धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा । कुटिलोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति" अपरार्केऽपि "उन्मत्तः किल्विषी कुष्ठी पतितः क्लीवएव वा । राजयक्ष्मामयावी च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुम्" एवं ज्येष्ठेच्छिन्नहस्तादावपि न परिवेतृत्वम् तदाह त्रिकाण्डमण्डनः "दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसंग्रहम् अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थिते । न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरेऽचाप्यकुर्वति । क्षेत्रजादावनीजाने विद्यमानेऽपि सोदरे । नाधिकारविघातोऽस्ति भिन्नोदर्येऽपि चौरसे । पङ्ग्वन्धमूकबधिरपतितोन्माददूषणे । संन्यस्तेच्छिन्नहस्तादौ यद्वा षण्डादिदूषणे । जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियामिति" "आरोहतं दशतं शक्वरीमेत्याधान मन्त्रवर्णाच्च शक्वरीरङ्गुलीः तन्त्ररत्नेऽप्युक्तम्" "अङ्गवैकल्यात्पूर्वमाहिताग्नित्वेऽधिक्रियेतैव नित्येषु । आधानन्तु न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वादिति" । एवं चतुरङ्गुलेऽपि, षड़ङ्गुलकाणविवर्णादेरस्त्येवाधिकारः एकादशस्तु दशान्तर्गतेः शरीरकार्श्यं वा विप्रतिषिद्धमिति" हिरण्यकेशिसूत्रे कर्माशक्तिहेतोरेवाङ्गवैकल्यस्य निषेधात् अतएव द्राह्यायणसूत्रे याज्यश्च प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैरिति न्यूनाङ्गस्याप्यधिकार उक्तः । अपरार्के उशनाः "पिता पितामहोयस्य अग्रजो वाथ कस्यचित् । तपोग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने" पितुराज्ञया-

भयदोषमाह मदनरत्ने सुमन्तुः "पिता यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत्। अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथेति" नाधानं कृतमित्यर्थः एतदाज्ञायामेवेति हेमाद्रिः यत्तु "पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचनेति" तत्सत्यधिकारे ज्ञेयम्"। एवं स्मृतिसूत्रयोराधारानस्याकरणे प्रत्यवायश्रवणादाधानं नित्यमेव। एतेन कलिवर्ज्येषु आदित्यपुराणेऽग्निहोत्रस्योत्कीर्त्तनदर्शनेन गौड़ानां तदनाचरणमनाचार एव स्मृतितः पुराणस्य दुर्बलतया स्मृतिविहिताधानस्य बाधकत्वायोगात् "नैवानाहिताग्निर्म्रियेतेति" श्रुतेः सर्व्वापेक्षया बलवत्त्वाच्च। तेन स्मृत्युक्तकालात् पूर्व्वमप्याधानं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते व्यक्तं भविष्यति चैतदुपरिष्टात्। आधानस्वरूपादिकम् आश्व०श्रौ०सू० नारायणीयवृत्त्योर्दर्शितं यथा "अग्न्याधेयप्रभृतीन्याह वैतानिकानि" सू०१२। अग्न्याधेयप्रभृतिरादिरुपक्रमो येषां तान्यग्न्याधेयप्रभृतीनि अग्निहोत्रादीनि कर्म्माणि, आधानं कृत्वैव कर्त्तव्यानीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह, वैतानिकानीति। वितानेषु भवानि वैतानिकानि, वितानसाध्यानीत्यर्थः। वितानशब्दोऽस्मिन् सूत्रे भावसाधनोऽग्नीनां विस्तारवाची, पूर्व्वस्मिंस्त्वधिकरणसाधनोऽग्निहोत्रादिकर्म्मवचनः। एतदुक्तं भवति, गार्हपत्यादिभिरग्निभिः साध्यानि श्रौतानि कर्म्माणि, अग्नयस्त्वाधानसाध्याः, तस्मादाधानप्रभृतित्वं सिद्धं श्रौतानां कर्म्मणाम्। बहुवचनं सर्व्वश्रौतपरिग्रहार्थं सर्व्वाणि श्रौतान्याधानादूर्द्ध्वमेव कर्त्तव्यानि न किञ्चिदपि, श्रौतमाधानादर्व्वागित्यनेन प्रकारेणाधानस्य कर्म्मार्थत्वनिराकरणेनाग्न्यर्थत्वमर्थात् साधितं भवति। तद्यदि कर्म्मार्थं स्यात् प्रति कर्म क्रियेत, तत्र कस्यचित् परस्तादपि स्यात्, यस्य परस्तादाधानं स्यात् तस्याग्न्याधेयप्रभृतित्वं विहन्येत। आधानस्याग्न्यर्थत्वे च नायं दोषः। अतो बहुवचनेनाधानस्याग्न्यर्थत्वं साधितं भवति। तस्मादनाहिताग्नेः क्षामवत्यादयो न भवन्ति, अवकीर्णिना पश्वाद्यर्थञ्चाधानं न कर्त्तव्यं,साधितं भवति न परस्तात्" वृत्तिः "अग्न्याधेयम्" १,२,६, सू० प्रथमप्राप्तमाधानमुच्यते। विशिष्टकाले विशिष्टदेशे विशिष्टपुरुषेण विशिष्टैर्मन्त्रैर्गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थं यदङ्गाराणां निधानं तदग्न्याधेयमुच्यते। अग्नीनामाधेयमग्न्याधेयं, तत्कर्त्तव्यमित्यर्थः ६वृत्तिः। कस्मिन् काल इत्याह। "कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोः" १०सू०। एतेषां कस्मिंश्चित् ११। वसन्ते पर्व्वणि ब्राह्मण आदधीत" १२। ग्रीष्मवर्षाशरत्सु च क्षत्रियवैश्योपकृष्टाः १३। यस्मिन् कस्मिंश्चिदृतावादधीत" १४। सूत्राणि एषां नारायणीया वृत्तिः "फल्गुनीष्विति पूर्व्वे उत्तरे च गृह्येते, अविशेषाद्बहुवचनाच्च। प्रोष्ठपदास्तूत्तरे एव। अतः सप्त एतानि नक्षत्राणि, तेषामेकस्मिन्नक्षत्रेऽग्न्याधेयं कर्त्तव्यमित्यर्थः १०। एतेषां कस्मिंश्चित् पर्व्वणि। एवमेतत्सूत्रमर्थतो द्रष्टव्यम्। उत्तरञ्च सूत्रं "वसन्ते पर्व्वणि ब्राह्मण आदधीत" इति। एवं कृते सर्व्वमनुगुणं भवति एतेषां नक्षत्राणां कस्मिंश्चिन्नक्षत्रे पर्व्वणि वाग्न्याधेयं कर्त्तव्यमितीदं सूत्रं पर्व्वनक्षत्रसमुच्चयमग्न्याधेयस्य कालत्वेन विदधाति। पूर्व्वसूत्रन्तु केवलं नक्षत्राणामेवाधानसम्बन्धं विदधाति। अतो द्वौ पक्षौ स्तः। समुच्चयस्तत्र प्रथमः कल्पः। तदसम्भवे केवलं नक्षत्रमेवेति विनिवेशो युक्तः। इदं कल्पद्वयं सोमाधानवर्जितेषु सर्व्वेष्वाधानेषु भवति ११। इदमपि सूत्रमर्थत एवं भवति। अनेन वसन्ते ब्राह्मणगुणकमाधानं विधीयते १२। वैश्यस्तत्क्षत्रकर्म्मोपजीवी उपकृष्ट इत्युच्यते। अस्मिन् सूत्रे त्रीण्याधानानि विधीयन्ते। ग्रीष्मे क्षत्रियगुणकं, वर्षासु वैश्यगुणकं, शरदि उपकृष्टगुणकञ्च। एते वसन्तादयः शब्दा ऋतुवाचकाः। ऋतवो नाम षट्। वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिराः। ते च चैत्रमासमारभ्य द्वौ द्वौ मासावृतवः। वसन्तादयो मासाश्चैत्रादय एव १३। आदधीतेति स्थिते पुनरादधीतेतिवचनं आपत्कल्पोऽयमाधानविधिरिति दर्शयति। अत्यापदि मुमूर्षोः सर्व्वेष्वृतुषु आधानं कर्त्तव्यं "नैवानाहिताग्निर्म्रियेतेति"। इदञ्चापरमाधानं, पूर्व्वोक्तानि चत्वारि, तेषु सर्व्वेषु पर्व्वनक्षत्रविधय उपसंहर्त्तव्याः, न पर्व्वर्त्तुस्वातन्त्र्येणाधानस्य कालविधयो भवेयुः। अत एव सूत्रकारः पर्व्वनक्षत्रविधीनामृतुविधिभिः सम्बन्धानामेवाधानकालताप्रदर्शनार्थमेवैतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्त इति पर्व्वनक्षत्रसमुच्चयविधिपरे सूत्रे उत्तरसूत्राय पठितव्यम् ऋतुशब्दं व्यतिषज्य पठितवान्। पर्व्वनक्षत्रविध्योर्ऋतुविध्युपसंहारे न्यायविरोधश्च नास्ति, तत्रैव तयोरन्तर्भावदर्शनादिति १४। "अश्वत्थाच्छमीगर्भादरणी आहरेदनेवसाणः १६। यो अश्वत्थः शमीगर्भ आरुरोह त्वे सचा। तं त्वाहरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति, पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधेयम् १७। शम्या गर्भः शमीगर्भः। शमीगर्भादश्वत्थादरण्याहरणं कुर्यात्। तच्चाधानार्थम्, आहरणे कृते अध्वर्युणा अरण्याहरणे क्रियमाणे तेन सह यजमानो-

ऽप्यनेन मन्त्रेणाहरेत्। अनवेक्षमाणः पृष्ठतोऽनवेक्षमाणः। अयञ्चापरोऽर्थः कुर्य्यां न कुर्य्यामिति नान्यदपेक्षमाणः, अध्यवसिताधान इत्यर्थः १६। पूर्णाहुतिरन्ते यस्य तत् पूर्णाहुत्यन्तम्, अग्न्याधेयं कर्त्तव्यम्। तच्चाग्न्याधेयमरण्याहरणादि पूर्णाहुत्यन्तं भवतीत्यर्थः। अस्य सूत्रस्य प्रयोजनं पूर्णाहुत्यन्ते आहिताग्नित्वप्राप्तिः। कथमिति चेत्। श्रुतावेवमाम्नातम्। “अग्नयः पुरुषार्थसाध्याः” इति प्रस्तुत्य “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्येवमादीनि वसन्तादिकालानि ब्राह्मणादिकर्तृकाणि कर्त्तृगामिक्रियाफलयुक्तानि निरधिकाराणि आधानानि विधाय, “ततोऽरणी आहरेत्, सम्भारान् सम्भरेत्, अग्न्यायतनानि कुर्य्यात्, केशश्मश्रु वपेत्, ब्राह्मौदनिकमौपासनिकं निदध्यात्, तस्मिन् ब्रह्मौदनं पचेत्, समिध आदध्यात्, आयतनेषु सम्भारांश्चिदध्यात्, ब्राह्मौदनिकमरण्योः समारोप्य मथित्वा गार्हपत्यादीनादध्यात्, तत्र काश्चित्, समिध आदध्यात्, अग्निहोत्रं जुहुयात्, पूर्णाहुतिं जुहुयात्, तत आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् तदहरेव, तदहरादिसंवत्सरान्तानां कालानां कस्मिंश्चित् काले पवमानहवींषि निर्वपेद् ततश्चान्यानि हवींषि” इति १७। एवञ्च विवाहपादपुस्तके बौधायनवचने अन्यतराभावे कार्य्या प्रागग्न्याधेयेति पाठं दृष्ट्वाऽन्यथा मया व्याख्यातम् प्रागग्न्याधेयादिति पाठे तु अग्न्याधेयात् अग्न्याधानात् प्रागित्यर्थः इति बोध्यम् अयमेव पाठः समीचीनः प्रतिभाति एतच्च उद्वाहशब्दे विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यामः। आधानप्रयोगश्च शाखिभेदेन पद्धतिविशेषे विस्तरतो ज्ञेयः। सोमाधाने विशेषश्च विस्तरभयान्नोक्तः आश्व० श्रौतसूत्रादौ ज्ञेयः। कात्या० श्रौ० सूत्रे आधाने रथकारस्याप्यधिकारमाह “रथकारस्याधाने” कात्या० १, १, ९। आधानपूर्व्वकत्वादन्यत्रापि तस्याधिकारः यथोक्तं मिता० “क्षत्त्रियेण वैश्यायामुत्पादितो माहिष्यः वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी तस्यां माहिष्येणोत्पादितो रथकारो नाम जात्या भवति तस्य चोपनयनादि सर्वं कार्य्यं वचनात् यथा ह शङ्खः। “क्षत्त्रियवैश्यानुलोमानन्तरितोत्पन्नजो रथकारस्तस्याध्ययनेज्यादानोपनयनसंस्कारक्रियाश्चाप्रतिषिद्धाः” एवमेव कर्कवृत्तौ स्थितम्। [क्त्वेत्यर्थे भावे घञ्। २आधाने पु०

आधाय अव्य० आ+धा-ल्यप्। १स्थापयित्वेत्यर्थे २आधानं

आधायक त्रि० आ+धा-ण्वुल्। आधानकारके।

आधानिक पु० आधानं गर्भाधानं प्रयोजनमस्य ठञ्। गर्भाधाननिमित्ते वेदविहिते गर्भपात्रसंस्कारभेदे।

आधार पु० आ+धृ-आधारे घञ्। १अधिकरणे, आश्रये, “अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्” कुमा० “चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः” कुमा० “वक्त्राधारस्नेहयोगाद्यथा दीपस्य संस्थितिः” या० स्मृतिः। २व्याकरणप्रसिद्धे औपश्लेषिकवैषयिकाभिव्यापकाख्येऽधिकरणकारके, शस्यसम्पादनार्थं जलरोधनार्थे ३बन्धने वृक्षसेकार्थं जलधारणार्थे ४आलबाले च। “आधारबन्धप्रमुखैरिति रघुः”। “आधारोऽधिकरणम्” पा० अधिकरणञ्च साक्षात्परम्परया वा क्रियाश्रयः अधिकरणशब्दे विवृतिः तच्च त्रिविधम् औपश्लेषिकवैषयिकाभिव्यापकभेदात्। तत्र औपश्लेषिक एकदेशसम्बन्धः यथा कटे आस्ते। वैषयिकः मोक्षे इच्छास्ति। अभिव्यापकः तिलेषु तैलमस्ति। मुग्धबोधकारस्तु ‘सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारश्चतुर्विध इति सामीप्यसम्बन्धेनाप्याधारतेत्याह। तच्चिन्त्यम् “गङ्गायां घोषो वसतीत्यादाविव लक्षणयैव गङ्गासमीपतीरस्योपस्थितौ न तस्य विभक्त्यर्थत्वमिति” पाणिनीयाः। ५तन्त्रोक्ते षट्चक्रमध्ये आद्यचक्रस्याधारे ‘आधारे लिङ्गनाभौ तदनु च हृदये तालुमूले ललाटे” आनन्दलहरी। आधारस्य भावः तल् आधारता सम्बन्धविशेषेण पदार्थविशेषस्याधेयतासम्पादके धर्म्मविशेषे तथा च आधारता आधेयतायाः निरूपिका आधेयता च आधारताया इति तयोः परस्पर निरूप्यनिरूपकभावः आधारताया अनतिरिक्तवृत्तिधर्म्म आधारतावच्छेदकः। एवमाधेयताया अनतिरिक्तवृत्तिधर्म्म आधेयतावच्छेदकः यथा संयोगेन घटाधारे भूतले भूतलत्वमाधारतावच्छेदकं भूतलाधेये घटे च घटत्वमाधेयतावच्छेदकम् तयोश्चावच्छेदकत्वात् ताभ्यामाधारताऽऽधेयता चावच्छिद्यते यथा घटत्वावच्छिन्ना घटनिष्ठाऽऽधेयता तथा भूतलत्वावच्छिन्ना भूतलनिष्ठाऽऽधारता इति नव्यनैयायिकानां रीतिः आधार+त्व। तदर्थे न०।

आधारशक्ति स्त्री आधारस्य शक्तिः। सर्व्वाधारशक्तिरूपायां परमेश्वरशक्तौ १मायायां २प्रकृतौ च तन्त्रोक्तायां मूलाधारस्थायां कुण्डलिन्यां ३परदेवतायाम्। ४पीठपूजनीयदेवभेदे च “आधारशक्तिं प्रकृतिमित्यादि” प्रकृत्य “प्रणवादिनमोऽन्तेन पीठशक्तीः प्रपूजयेत्” तन्त्रसा० पीठशक्तिशब्देऽस्य विवृतिः।

आधाराधेयभाव पु० आधारस्याधेयस्य तयोर्भावः। एकस्य यदपेक्षया आधारत्वम् अपरस्य तदपेक्षयैव यत्र

आधेयत्वं तादृशे सम्बन्धभेदे । यथा घटभूतलयोः ।

आधि पु० अधीयतेऽभिनिवेश्यते प्रतीकाराय मनोऽनेन आ+धा–कि । मानसदुःखकारके व्यथाभेदे "नाधयो व्याधयः क्लेशादैवभूतात्महेतवः" भा०प्र० । "यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः" शकु० । आधिदैविकशब्देऽस्य विवृतिः । ईषत् अधिक्रियते उत्तमर्णोऽत्र आ+ईषदर्थे धा–अधिकारार्थे आधारे कि आधीयते ऋणशोधनार्थम् आ+धा–कर्मणि कि वा १ ऋणशोधनार्थं प्रतिभूस्थानीयतया बन्धकत्वेन उत्तमर्णस्य समीपे अधमर्णेनाधीयमाने उत्तमर्णस्य ईषत्स्वत्वहेतुभूतव्यापारविशिष्टे २ द्रव्येऽस्य विवृतिः मिता० । "धनप्रयोगे द्वौ विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च । यथाह नारदः । "विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति"। तत्र प्रतिभूर्निरूपित इदानीमाधिर्निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णाधिक्रियायै आधीयत इत्याधिः स च द्विधैव कृतकालोऽकृतकालश्च पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो भोग्यश्च । यथाह नारदः।"अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः । कृतकालोऽपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति" । कृतकाल आधानकाल एवामुष्मिन् काले दीपोत्सवादौ मयायमाधिर्मोक्तव्योऽन्यथा तवैवाधिर्भविष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेयः आत्मसमीपे नेतव्यो मोचयितव्यः इत्यर्थः । देयं दानं देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् उद्यतो नियतः स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतो यावद्देयोद्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल इत्यर्थः गोप्यो रक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधस्याधेर्विशेषमाह । "आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न मुच्यते । काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति" या० । प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमेण द्विगुणीभूते यद्याधिरधमर्णेन द्रव्यदानेन न मोच्यते तदा नश्यत्यधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वं भवति। कालकृतः कृतकालः आहिताग्न्यादिषु पाठात्कालशब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते नश्येत् द्वैगुण्यात्प्रागूर्द्ध्वं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रारामादिः स न कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः "काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशाभाव उक्तः "फलभोग्यो न नश्यतीति" पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधिविषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्दशदिवसप्रतीक्षणं कर्त्तव्यम् बृहस्पतिवचनात् "हिरण्ये द्विगुणीभूते पूर्णे काले कृतावधौ । बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरा धनन्दत्त्वा ऋणी बन्धमवाप्नुयादिति" । नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नम् अधमर्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् मनुवचनविरोधाच्च "नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रयः" इति । कालेन संरोधः कालसंरोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालावस्थानादाधेर्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति न च विक्रयः एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनिनः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इति, उच्यते आधीकरणमेव लोके सोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकस्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः । तत्र धनद्वैगुण्ये निरूपितकालप्राप्तौ च द्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरनेन वचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकी स्वत्वनिवृत्तिरुत्तमर्णस्य चात्यन्तिकं स्वत्वम्भवति । न च मनुवचनविरोधः यतः "नत्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयादिति" भोग्याधिं प्रस्तुत्येदमुच्यते "नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय" इति भोग्यस्याधेश्चिरन्तनकालावस्थानेऽप्याधीकरणविक्रयनिषेधेन धनिनः स्वत्वन्नास्तीति । इहाप्युक्तं "फलभोग्यो न नश्यतीति"। गोप्याधौ तु पृथगारब्धमनुना । "न भोक्तव्यो बलादाधिर्भुञ्जानो वृद्धिमुत्सृजेदिति" । इहापि वक्ष्यते "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिरिति" आधिः प्रणश्येद्द्विगुण इति तु गोप्याधिं प्रत्युच्यत इति सर्वमविरुद्धम् । किञ्च "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ ह्रापिते । नष्टो देयो विनष्टश्च दैवराजकृतादृते" या० । गोप्याधेस्ताम्रकटाहादेरुपभोगे न वृद्धिर्भवति । अल्पेऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्हातव्या समयातिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारकारिणि बलीवर्द्दताम्रकटाहादौ भोग्याधौ सवृद्धिके ह्रापिते हानिं व्यवहाराक्षमत्वं गमिते नो वृद्धिरिति सम्बन्धः नष्टो विकृतिङ्गतस्ताम्रकटाहादिश्छिद्रभेदादिना पूर्ववत् कृत्वा देयः तत्र गोप्याधिर्नष्टश्चेत् पूर्ववत् कृत्वा देयः । उपभुक्तोऽपि चेद्वृद्धिरपि हातव्या भोग्यादिर्यदि नष्टः तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः । वृद्धिसद्भावे वृद्धिर्वा हातव्या विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि देयो मूल्यादिद्वारेण तद्दाने सवृद्धिकं मूल्यं लभते यदि न ददाति तदा मूलनाशः "विनष्टे मूलनाशः स्याद्दैवराजकृतादृते" इति नारदवचनात् । दैवराजकृतादृते दैवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि ।

दैवकृताद्विनाशाद्विना । तथा स्वापराधरहिताद्राजकृतात् । दैवराजकृते तु विनाशे सवृद्धिकं मूल्यं दातव्यमधमर्णाध्यन्तरं वा यथाह । "स्रोतसापहृते क्षेत्रे राज्ञा चैवापहारिते । आधिरन्योऽथ कर्त्तव्योदेयं वा धनिने धनमिति" । तत्र स्रोतसापहृत इति दैवकृतोपलक्षणम् । अपि च "आधेः स्वीकरणात्सिद्धीरक्ष्यमाणोऽप्यसारताम् । यातश्चेदन्य आधेयोधनभाग्वा धनी भवेत्" या० । आधेर्गोप्यस्य भोग्यस्य च स्वीकरणादुपादानादाधिग्रहणसिद्धिर्न साक्षिलिखनमात्रेण नाप्युद्देशमात्रेण । यथाह नारदः । "आधिस्तु द्विविधः प्रोक्तोजङ्गमःस्थावरस्तथा । सिद्धिरस्योभयस्यापि भोगोयद्यस्ति नान्यथेति"। अस्य च फलम् ।"आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्वा तु बलवत्तरेति" । या स्वीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा-बलवती स्वीकाररहिता तु पूर्वापि न बलवतीति"। सचाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यद्यसारतामविकृत एव सवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्ततां गतस्तदाधिरन्यः कर्त्तव्यः ।"धनिने वा धनन्देयं रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति"वदताऽऽधिः प्रयत्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् । आधिःप्रणश्येद्द्विगुण इत्यस्यापवादमाह । "चरित्रबन्धककृतं सवृद्ध्या दापयेद्धनम् । सत्याङ्कारकृतन्द्रव्यं द्विगुणम्प्रतिदापयेत्"या० चरित्रं शोभनाचरितम् चरित्रेण बन्धकम् चरित्रबन्धकम् तेन यत् द्रव्यमात्मसात्कृतम्पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तम्भवति धनिनः स्वच्छाशयत्वेन बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्याधमर्णेनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात्कृतम् । यदि वाऽधमर्णस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनं कृतमिति तद्धनं स्वधोवृद्ध्या सह दापयेत् । अयमाशयः एवंरूपं बन्धकं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये न नश्यति किन्तु द्रव्यमेव द्विगुणन्दातव्यमिति । तथा सत्यङ्कारकृतं करणङ्कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः सत्यङ्कारः"कारे सत्यागदस्येति"पा० मुम् सत्यङ्कारेण कृतं सत्यङ्कारकृतम् । अयमभिसन्धिः यदा बन्धकार्पणसमय एवेत्थं परिभाषितं द्विगुणीभूतेऽपि द्रव्ये मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यम् नाधिनाश इति तदा तत्द्विगुणन्दापयेत् इति । अन्योऽर्थः । चरित्रमेव बन्धकञ्चरित्रबन्धकम् । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानाग्निहोत्रादिजनितमपूर्वमुच्यते यत्र तदेवाधीकृत्य यद्द्रव्यमात्मसात्कृतम् । तत्र तदेव द्विगुणभूतन्दातव्यन्नाधिनाश इति । "आधिप्रसङ्गादन्यदुच्यते । सत्यङ्कारकृतमिति क्रयविक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहाय यदङ्गुलीयकादि परहस्ते कृतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणन्दातव्यं तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं. सएव चेद्व्यवस्थातिवर्त्ती तेन तदेव हातव्यम् । इतरश्चेद्व्यवस्थातिवर्त्ती तदा तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणम्प्रतिदापयेदिति । किञ्च "उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तेनोऽन्यथा भवेत् । प्रयोजकेऽसति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात्" या० । धनदानेनाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिर्मोक्तव्योधनिना वृद्धिलोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा अमोक्षणे स्तेन चौरवद्दण्ड्यो भवेत् । असन्निहिते पुनःप्रयोक्तरि कुले तदाप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णः स्वीयं बन्धकं गृह्णीयात् । अथ प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्तास्च धनस्य ग्रहीतारो न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तरि आधिविक्रयेण धनदित्साऽधमर्णस्य तत्र किं कर्तव्यमित्यपेक्षिते आह । "तत्कालकृतमूल्योवा तत्र तिष्ठेदवृद्धिकः" या० । तस्मिन् काले यस्तस्याधेर्मूल्यन्तत्परिकल्प्य तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेन्न तत ऊर्द्धं धनं वर्द्धते यावद्धनी धनं गृहीत्वा तमाधिं मुञ्चति यावद्वा तन्मूल्यद्रव्यन्धनिने । प्रवेशयति यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणन्धनमेव ग्रहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति विचारितङ्ग्रहणकालएव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्निहिते वाऽधमर्णे धनिना किं कर्त्तव्यमित्यतआह । "विना धारणकाद्वापि विक्रीणीत ससाक्षिकम्" या० । धारणकादधमर्णाद्विना असन्निहिते साक्षिभिस्तदाप्तैश्च सह तमाधिं विक्रीय तत् धनं गृह्णीयाद्धनी वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णग्रहणकाले द्विगुणीभूतेऽपि धने धनमेव गृहीतव्यम् नत्वाधिनाश इति न विचारितम् । तदा आधिः प्रणश्येत् द्विगुण इत्याधिनाशः । विचारिते त्वयं पक्ष इति । भोग्याधौ विशेषमाह । "यदा तु द्विगुणीभूतमृणमाधौ तदा खलु । मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने"या० यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतन्तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आध्युत्पन्ने द्विगुणे धनिनः प्रविष्टेधनिनाधिर्मोक्तव्यः यदि वादावेवाधौ दत्ते द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिर्मोक्तव्य इति परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणीभूतमृणन्तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्याधिर्मोक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सवृद्धिकमूलर्णापाकरणार्थाध्युपभोगविषयमिदं वचनम् । तमेतं क्षयाधिमाचक्षते लौकिकाः यत्र तु वृद्ध्यर्थे

एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमेऽपि यावन्मूलदानं तावदुपभुङ्क्ते एवाधिम् एतदेव स्पष्टीकृतं वृहस्पतिना "ऋणी बन्धमवाप्नुयात्। फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम्। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तदा न धनभाग्धनी। ऋणी च न लभेद्बन्धं परस्परमतं विना" अस्यार्थः। फलम्भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध आधिः स च द्विविधः सवृद्धिकमूलापाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र सवृद्धिमूलापाकरणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पूर्णकालस्तमाप्नुयादृणी। यदा सवृद्धिकं मूलं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टन्तदा बन्धमवाप्नुयांदित्यर्थः वृद्धिमात्रापाकरणार्थन्तु बन्धं सामकन्दत्त्वा प्राप्नुयादृणी। समं मूलं सममेव सामकम्। अस्यापवादमाह। यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तद्बन्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरभ्यधिकफलं यदि स्यात्तदा न धनभाग्धनी। सामकं न लभेद्बन्धं, मूलमदत्त्वेवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति यावत्। अथाप्रकर्षितं तद्बन्धकं वृद्धयेऽप्यपर्य्याप्तन्तदा सामकं दत्त्वापि बन्धम् न लभेतमर्णः वृद्धिशेषं दत्त्वैव लभेतेत्यर्थः। पुनरुभयत्रापवादमाह। परस्परमतं विना उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितमित्याद्युक्तम्। परस्परानुमतौ तूत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूलदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी निकृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधमर्णो लभत इति"।

आधिकरणिक पु॰ अधिकरणे विचारस्थाने नियुक्तः ठक्। विचारस्थाने नियुक्ते प्राड्विवेकादौ।

आधिक्य न॰ अधिकस्य भावः ष्यञ्। अधिकतायाम् अतिशयितायाम्। "यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः" मनुः "युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं तदा। कन्या च पुंवत् भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत्" ज्योतिस्तत्त्वम् "प्रातिपदिकमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये" सि॰कौ॰ "एवमेतद्गुणाधिक्यं द्रव्ये द्रव्ये व्यवस्थितम्" सुश्रु॰।

आधिज्ञ त्रि॰ आधिं मनःपीडां जानाति अनुभवति ज्ञा-क ६त॰। व्याधानुभावके व्यथिते अजयपालः।

आधिदैविक त्रि॰ अधिदेवं भवः देवान् वातादीन् अधिकृत्य प्रवृत्तः वा ठञ् अनुशतिका॰ द्विपदवृद्धिः। देवाधिकारेण प्रवृत्ते, १शास्त्रे "अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च" मनुः देवताऽधिकारेण प्रवृत्तवेदभागस्तु उपनिषत्सु प्रसिद्धः। वातादिनिबन्धने २दुःखे च। दुःखं हि त्रिविधमाध्यात्मिकादिभेदात् तेषां स्वरूपकारणविभागादिः सुश्रुते दर्शितः यथा "तच्च दुःखं त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति। तत्तु सप्तविधे व्याधावुपनिपतति। ते पुनः सप्तविधा व्याधयः। तद्यथाऽऽदिबलप्रवृत्ता जन्मबलप्रवृत्ता दोषबलप्रवृत्ताः संघातबलप्रवृत्ताः कालबलप्रवृत्ताः दैवबलप्रवृत्ताः स्वभावबलप्रवृत्ता इति। तत्रादिबलप्रवृत्ता ये शुक्रशोणितदोषान्वयाः कुष्ठार्शःप्रभृतयः। तेऽपि द्विविधा मातृजाः पितृजाश्च॥ जन्मबलप्रवृत्ता ये मातुरपचारात्पङ्गुजात्यन्धवधिरमूकमिन्मिनवामनप्रभृतयो जायन्ते तेऽपि द्विविधा रसकृता दौहृदापचारकृताश्च॥ दोषबलप्रवृत्ता य आतङ्कसमुत्पन्ना मिथ्याहाराचारभवाश्च तेऽपि द्विविधा आमाशयसमुत्थाः पक्वाशयसमुत्थाश्च पुनश्च द्विविधाः शारीरा मानसाश्च त एत आध्यात्मिकाः॥ संघातबलप्रवृत्ता य आगन्तवो दुर्व्बलस्य बलवद्विग्रहात्तेऽपि द्विविधाः शस्त्रकृता बलादिकृताश्च। एत आधिभौतिकाः॥ कालबलप्रवृत्ता ये शीतोष्णवातवर्षाप्रभृतिनिमित्तास्तेऽपि द्विविधा व्यापन्नर्त्तुकृता अव्यापन्नर्त्तुकृताश्च॥ दैवबलप्रवृत्ता ये देवद्रोहादभिशस्तका अथर्व्वकृता उपसर्गकृताश्च तेऽपि द्विविधा विद्युदशनिकृताः पिशाचादिकृताश्च पुनश्च द्विविधाः संसर्गजा आकस्मिकाश्च॥ स्वभावबलप्रवृत्ताः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयस्तेऽपि द्विविधाः कालकृताश्चाकालकृताश्च तत्र परिरक्षणकृताः कालकृता अपरिरक्षणकृता अकालकृता एत आधिदैविकाः"। एतदभिप्रायेणैव "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः" इति सा॰सू॰ "दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदभिघातके हेतौ" सा॰का॰ दुःखत्रयमुक्तं विवृतञ्च सां॰त॰ कौ॰। "दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च। शारीरं वातपित्तश्लेष्मणाम् वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम्। सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम्। वाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम्। आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनम्"। "तापत्रयोन्मूलनम्" भाग॰ १स्क॰ उक्तम्। दुःखञ्चात्मधर्म इति वैशेषिकादयः। अन्तःकरणादि धर्म इति सांख्यादयः। अन्तःकरणादेः त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्य्यत्वात् प्रीत्यप्रीतिविषादानां त्रिगुणधर्म्माणां स्वस्वकार्य्ये संक्र-

मात् सर्वेषां विषयाणामेव दुःखादिमत्त्वमिति भेदः ।

आधिपत्य न० अधिपतेर्भावः कर्म्म वा पत्यन्तत्वात् यक् । १स्वामित्वे "अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् । गीता । "राष्ट्रस्याधिपत्यं मे देहि" ऋ० १०,११४,५ । "तदेनमासां प्रजानामाधिपत्याय राज्याय" शत० ब्रा० "सर्वलोकाधिपत्यञ्च वेदशास्त्रविदर्हति" इति मनुः "यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च" भा० व० २७४ अ० । २राजकार्य्ये प्रजापालनादौ । "दुर्य्योधनं त्वहितं वै निगृह्य पाण्डोः पुत्रं प्रकुरुष्वाधिपत्ये । अजातशत्रुर्हि विमुक्तरागो धर्म्मेणेमां पृथिवीं शास्तु राजन्" भा० व० प० ४अ० ।

आधिबन्ध पु० आधिः बहुप्रजानां कथं पालनं स्यादिति चिन्ता एव बन्धः । बहुप्रजारक्षणार्थचिन्तारूपबन्धे । "कथं राजन् ! प्रजारक्षणाधिबन्धेन युज्यते" युधिष्ठिरप्रश्ने तच्चिन्ताधिरूपबन्धनिवारणाय यथा राज्ञाचरणीयं तथोक्तं तं प्रति भीष्मेण भा० शा० ७०अ० "समासेनैव ते राजन् ! धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् । विस्तरेणेह धर्माणां न जात्वन्तमवाप्नुयात् । धर्मनिष्ठान् श्रुतवतो देवव्रतसमाहितान् । अर्च्चयित्वा यजेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान् । प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च । अथ सर्व्वाणि कुर्व्वीथाः कार्य्याणि सपुरोहितः । धर्म्मकार्य्याणि निर्वर्त्य मङ्गलानि प्रयुज्य च । ब्राह्मणान् वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः । आर्ज्जवेन च सम्पन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ! । यथार्थं प्रतिगृह्णीयाः कामक्रोधौ च वर्ज्जयेः । कामक्रोधौ पुरस्कृत्य योऽयं राजाऽनुतिष्ठति । न स धर्म्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति वालिशः । मा स्म लुब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थेषु प्रयूयुजः । अलुब्धान् बुद्धिसम्पन्नान् सर्वकर्म्मसु योजयेः । मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्य्याणामविशारदः । प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन कामक्रोधसमन्वितः । बलिषष्ठेन शुल्केन दण्डेनाथापराधिनाम् । शास्त्राणि तेन लिप्सेथा वेतनेन धनागमम् । दापयित्वा करं धर्मं राष्ट्रं नीत्या यथाविधि । तथैतं कल्पयेद्राजा योगक्षेममतन्द्रितः । गोपायितारं दातारं धर्मनित्यमतन्द्रितम् । अकामद्वेषसंयुक्तमनुरज्यन्ति मानवाः । मा स्माधर्मेण लोभेन लिप्सेथास्त्वं धनागमम् । धर्मार्थावध्रुवौ तस्य यो न शास्त्रपरो भवेत् । अर्थशास्त्रपरो राजा धर्मार्थौ नाधिगच्छति । अस्थाने चास्य तद्वित्तं सर्वमेव विनश्यति । अर्थमूलो हि हिंसाञ्च कुरुते स्वयमात्मनः । करैरशास्त्रदृष्टैर्हि मोहात् सम्पीडयेत् प्रजाः । ऊधश्छिन्द्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी न लभेत् पयः । एवं राष्ट्रमयोगेन पीड़ितं न विवर्द्धते । यो हि दोग्ध्रीमुपास्ते च स नित्यं विन्दते पयः । एवं राष्ट्रमुपायेन भुञ्जानो लभते फलम् । अथ राष्ट्रमुपायेन भुज्यमानं सुरक्षितम् । जनयत्यतुलां नित्यं कोषवृद्धिं युधिष्ठिर ! । दोग्ध्री धान्यं हिरण्यञ्च मही राज्ञा सुरक्षिता । नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तृप्ता माता यथा पयः । मालाकारोपमो राजन् ! भव माङ्गारिकोपमः । तथा युक्तश्चिरं राज्यं भोक्तुं शक्ष्यसि पालयन् । परचक्राभियानेन यदि ते स्याद्धनक्षयः । अथ साम्नैव लिप्सेथा धनमब्राह्मणेषु यत् । मा स्म ते ब्राह्मणं दृष्ट्वा धनस्थं प्रचलेन्मनः । अन्त्यायामप्यवस्थायां किमु स्फीतस्य भारत । धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं यथाशक्ति यथाऽर्हतः । सान्त्वयन् परिरक्षंश्च स्वर्गमाप्स्यसि दुर्ज्जयम् । एवं धर्मेण वृत्तेन प्रजास्त्वं परिपालय । स्वन्तं पुण्यं यशो नित्यं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ! । धर्म्मेण व्यवहारेण प्रजां पालय पाण्डव ! । युधिष्ठिर ! यथा युक्तो नाधिबन्धेन योक्ष्यसे । एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजाः । भूतानां हि यदा धर्मो रक्षणं परमा दया । तस्मादेव परं धर्म्मं मन्यन्ते धर्म्मकोविदाः । यो राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयाम् । यदह्ना कुरुते पापमरक्षन् भयतः प्रजाः । राजा वर्षसहस्रेण तस्यान्तमधिगच्छति । यदह्ना कुरुते धर्म्मं प्रजा धर्मेण पालयन् । दश वर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते फलं दिवि । स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकान् जयति यावतः । क्षणेन तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् । एवं धर्मं प्रयत्नेन कौन्तेय ! परिपालय । ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिबन्धेन योक्ष्यसे" ।

आधिभोग पु० आधेर्बन्धकद्रव्यस्य भोगः । बन्धकद्रव्यस्य भोगे "गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः" आधिशब्दे उदा० आधेर्मनोव्यथाया अनुभवरूपे २भोगे च ।

आधिभौतिक त्रि० भूतानि व्याघ्रसर्पादीन्यधिकृत्य जातम् । अधिभूत+ठञ् द्विपदवृद्धिः । व्याघ्रसर्पादिजनिते दुःखे । आधिदैविकशब्दे विवृतिः ।

आधिमन्यव अधिमन्यवे हितः अण् । ज्वराग्नौ हारा० ज्वरसन्तापे हि अधिकव्यथोद्भवात्तस्य तथात्वम् ।

आधिरथि पु० अधिरथः धृतराष्ट्रसारथिः तस्यायम् इञ् । सूतपुत्रे कर्णे "हिरण्यकण्ठीः प्रमदाः ग्रामान् वा बहुगोकुलान् । किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः भा०

व० प० २०८ अध्या० । तस्याधिरथपुत्त्रत्वप्राप्तिकथा स हि कन्यावस्थायां सूर्य्येण कुन्त्याम् उत्पादितः पश्चाच्च तया स्वकुलभयात् जले त्यक्तः अधिरथेन गृहीतो वर्द्धितश्च यथोक्तं "निगूहमाना जातं वै बन्धुपक्षभयात्तदा। उत्ससर्ज्ज जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् । तमुत्सृष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशाः । राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा । चक्रतुर्नामधेयञ्च तस्य बालस्य तावुभौ । इस्मतो वसुषेणेति" भा०आ०६७अ० ।

आधिराज्य न० अधिराजस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । आधिपत्ये "बभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः" रघुः ।

आधिवेदनिक त्रि० अधिवेदनाय विवाहोपरिविवाहाय हितं ठक् तत्र काले दत्तं ठञ् वा । अधिवेदनार्थं तत्र काले च स्त्रियै पत्या दीयमाने स्त्रीधनभेदे । "पितृमातृपतिभ्रातृ दत्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्" या०स्मृ० "यत्र द्वितीयविवाहार्थिना पूर्वस्त्रियै पारितोषादिकं धनं दत्तं तदाधिवेदनिकमधिकस्त्रीलाभार्थत्वात्तस्येति" दायभा०। मिताक्षरायां तु "आधिवेदनिकाद्यञ्चेति" पठितम् आधिवेदनिकम् अधिवेदननिमित्तमिति व्याख्यातञ्च आद्यपदेन क्रयरिक्थादिप्राप्तस्य ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र अधिवेदननिमित्तदाने विशेषः या० स्मृत्युक्तः "अधिविन्नस्त्रियै देयमाधिवेदनिकं समम् न दत्तं स्त्रीधनं यस्या दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्" "एतदपि सामर्थ्ये असामर्थ्ये तु यत् किञ्चित् भरणपर्य्याप्तं दत्त्वा परितोषयेदिति भेदः । "एकामूढ्वा तु कामार्थमन्यां वोढुं यदृच्छति । समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्व्वोढामपरां वहेत्" स्मृतौ समर्थपदस्वारस्यात्तथात्वम् । एवमेव मदनपारिजातविधानपारिजातादयः ।

आधिस्तेन पु० आधेर्गोप्याधेर्भोगात् स्तेनइव । गोप्याधेर्बलात्कारेण भोक्तरि । "न भोक्तव्यो बलदाधिर्भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेत् । मूल्येन तोषयेदेनमाधिस्तेनोऽन्यथा भवेत्" मनुना तद्भोगे स्तेनत्वस्योक्तेस्तथात्वम् ।

आधीकरण न० अनाधिराधिक्रियते आधि+च्वि+कृ- ल्युट् । बन्धकीकरणे आधिशब्दे मिताक्षरावाक्ये उदा०" क्त आधीकृतः । दत्तबन्धके द्रव्यादौ त्रि० ।

आधुत त्रि०आ+धु—क्त।चालिते। [अप्राचीने च स्त्रियां ङीप्

आधुनिक त्रि०अधुना भवः ठञ् । १साम्प्रतभवे २अर्वाचीने

आधृष्टि त्रि० आ+धृष-भावे क्तिन् । १परिभवे २बलाद्निग्रहे च ।

आधेय त्रि० आ+धा—कर्मणि यत् । १उत्पाद्ये । "आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः" व्या०का०। यस्य सतो गुणान्तरमुत्पाद्यम् २तादृशे उतपाद्यगुणान्तरे विद्यमाने एव यत्र घटादिपदार्थे पाकादिना रक्ततागुणान्तरमाधीयते तादृशे घटादौ । आधानविधिना ३स्थापनीये वह्नौ पु०। ४अधिकरणेऽभिनिवेशनीये "अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम्" चन्द्रा०। ५स्थापनीये द्रव्ये च । भावे यत् । ६आधाने न०। "अग्न्याधेयम्" आश्व० श्रौ०सू० । "अन्यतराभावे कार्या प्रागग्न्याधेयात्" बौधा०सू० ।

आधोरण पु० आ+धोर—गतिचातुर्ये ल्यु । हस्तिगतिचातुर्य्ये हस्तिपके । स्वल्पबलेनापि महाबलस्य हस्तिनः सङ्केतादिनैव चालनात्तस्य गतिचातुर्य्यवत्त्वात्तथात्वम् ।

आध्मात त्रि० आ+ध्मा—क्त। १शब्दिते, २दग्धे, ३वातदोषजातोदरस्फीततासम्पादकरोगयुक्ते "साटोपमत्युग्ररुजमाध्मातमुदरं भृशम्" सुश्रु० । भावे क्त ४आध्माने न० ।

आध्मान पु० आ+ध्मा-आधारे ल्युट् । "आध्मानमिति जानीयाद्दोषं वातनिरोधकृत्" इत्युक्ते १वातव्याधौ । "मूत्रञ्च मूत्रं मुहुर्मुहुः प्रवर्त्तिं वस्तितोदमाध्मानञ्च" सुश्रु० भावे ल्युट् । २उदरस्फीततायाम् । ३अग्निसंयोगजे शब्दभेदे न० । करणे ल्युट् । ४नलिकानामगन्धद्रव्ये स्त्री०ङीप् ।

आध्मापन न० आ+ध्मा—णिच्—पुक्-भावे ल्युट् । १शब्दनिष्पादने २आध्माननिष्पादने सुश्रुतोक्ते ३शल्यापसारणीयव्यापारभेदे च । "अणून्यत्रशल्यानि परिषेचनाध्मापनैर्बालवस्त्रपाणिभिः प्रमार्ज्जयेत्" सुश्रु० ।

आध्यक्ष्य न० अध्यक्षस्य भावः ष्यञ् । १अधिष्ठातृत्वे २अधिकर्त्तृव्यापारे ३प्रत्यक्षत्वे च । [स्मृतौ

आध्या स्त्री आ+ध्यै—भावे अङ् । १चिन्तने २औत्सुक्येन

आध्यात्मिक त्रि० आत्मानं मनःशरीरादिकमधिकृत्य भवः ठञ् । शोकमोहज्वरादिरूपे दुःखे । आधिदैविकशब्देऽस्य विवृतिः । [र्व्वकस्मरणे च ।

आध्यान न० आध्यै+—ल्युट् । १चिन्तायाम्, २उत्कण्ठापू-

आध्यापक पु०अध्यापकएव स्वार्थेऽण् । अध्यापके शब्दरत्ना०

आध्यायिक पु० अधीयतेऽध्यायोऽध्येयोवेदस्तमधीते ठञ् । अधीतवेदे "युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः" तैत्ति०उ० । "आध्यायिकोऽधीतवेदः" भा० ।

आध्यासिक त्रि० अध्यासेन कल्पितः ठक् । वेदान्तिमते अध्यासेन कल्पिते अतद्वति तत्त्वारोपेण कल्पिते पदार्थे यथा शुक्तिकादौ रजतादि कल्पितम् एवं ब्रह्मणि जगदादि

आरोपितमिति तस्याध्यासिकत्वमिति वेदान्तिसिद्धान्तः ।

आध्र पु० आ+धृ–क । आधारे । "आध्रस्य चित् प्रमतिरुच्यसे" ऋ० १,३१,१४ । "आध्रेण चित्तद्वेकं चकार" ऋ०७,१८,१७ ।

आध्वनिक त्रि० अध्वनि कुशलः ठक् । पथिकुशले "कान्तारेष्वपि विश्रामे जनस्याध्वनिकस्य वै" भा० आ० ।

आध्वरायण पुंस्त्री० अध्वरोयनाम्निजनस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । यज्ञविद्गोत्रापत्ये ।

आध्वरिक पु० अध्वरस्य व्याख्यानो ग्रन्थः ठक् । अध्वरव्याख्याने १ग्रन्थे । अध्वरं यज्ञं वेत्ति तत्प्रतिपादकग्रन्थमधीते वा, ठक् । २यज्ञवेत्तरि ३तत्प्रतिपादकग्रन्थाध्येतरि च त्रि० ।

आध्वर्य्यव त्रि० अध्वर्य्योर्यजुर्वेदविद इदम् अञ् । अध्वर्य्युसम्बन्धिनि कर्म्मादौ । "यदि वाध्वर्य्यवं राजा नियुनक्ति पुरोहितम्" अथ० १०,५२,२ । "ऋग्वेदेन हौत्रमकुर्व्वत यजुर्वेदेनाध्वर्य्यवं सामवेदेनोद्गीथम्" शत०ब्रा० ।

आन पु० आनित्यनेन आ+अन–करणे क्विप् आ प्राणवायुः ततः सुवास्त्वा०अदूरभवादौ अण् । सम्यग्जीवनसाधनस्य अन्तःस्थितस्य प्राणवायोर्नासिकया वहिर्निस्सारणे उच्छ्वासे

आनक पु० आनयति शोत्साहान् करोति अन–णिच् ण्वुल् । १पटहे, २मृदङ्गे, "ततः शङ्खाश्च भेर्य्यश्च पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यन्त" गीता ३सशब्दमेघे च । ४उत्साहके त्रि० । कर्णादि० चतुरर्थ्यां फिञ् । आनकायनिः । तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

आनकदुन्दुभि पु० आनकः प्रोत्साहकोदुन्दुभिर्देववाद्यविशेषो यस्य । १कृष्णपितरि वसुदेवे । कृष्णजन्मोत्सवे हि तथा वाद्यं तद्गृहे जातमिति तस्य तथात्वम् । २हड्डुककायां स्त्री वा ङीप् ।

आनकस्थली स्त्री आनकप्रधाना स्थली शा०त० । आनकप्रधानस्थल्यां देशभेदे तस्यां भवः अदूरदेशादौ धूमा० वुञ् । आनकस्थलकः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

आनडुह न० आनडुह इदम् अण् । १वृषसम्बन्धिनि गोमय चर्म्मादौ । "आनडुहोगोमयः कुशरः स्थालीपाकः" गोभि० "चर्म्मण्यानडुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासने तथा" या०स्मृ० । अनडुहा कृतम् अण् । २स्वनामख्याते तीर्थभेदे तच्च तीर्थं सह्यगिरिसन्निकृष्टदेशस्थितम् यथा क्रौञ्चपुरं वसुस्थिता । "वनमद्देव राजानं निवासाय गतेऽहनि । तीर्थमानडुहं नाम गमिष्यामः सनातनम् । तत्र तं गमिष्यामः सह्यस्य विवरे गिरिम्" । गोमन्तमिति विख्यातम्" हरिवं०८६अ० ।

आनडुहक त्रि० अनडुहा कृतम् संज्ञायां कुलला० वुञ् । अनडुत्कृते गोमयादौ ।

आनडुह्य पु० अनडुहोगोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । अनडुन्नामकस्य मुनेर्गोत्रापत्ये । ततः पुनः गोत्रापत्ये अश्वा० फञ् । आनडुह्यायनः तदपत्ये पुंस्त्री० । चतुरर्थ्यां कर्णा० फिञ् । आनडुह्यायनिः तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

आनत त्रि० आ+नम–क्त । १कृतप्रणामे, २अधोमुखे, ३विनयेन नते च "तं व्यासमुत्तमसत्त्वं मुनिमानतोऽस्मि" भा० १मस्कन्धे । "स्व यन्करेणानतपूर्व्वकायम्" रघुः ।

आनति स्त्री आनमति प्रवणीभवत्यनया आ+नम–करणे-क्तिन् । आनुगत्यजन्ये १सन्तोषे "यत्र चिरावस्थितेर्व्यभिचारात् न प्रतिग्रहकारणत्वमानतेरिति" "आनतिद्वारा न प्रतिग्रहार्थत्वं द्रव्यस्योक्तं तदनन्तरम् आनतिद्वारेण चिराश्रयणादीनां प्रतिग्रहकारणत्वादिति" "आनतेरनियतोपायपरिणामादिति" च दाय०भा० । भावे क्तिन् । २नम्रीभावे, ३अधोभवने, ४नम्रतायाञ्च "आत्मजातिसदृशीं क्रियानतिम्" किरा० ।

आनद्ध न० आ+नह+क्त । चर्म्मणा बद्धमुखे १पटहमुरजादौ वाद्यभेदे, । २ग्रथिते, ३व्याप्ते, ४बद्धे वेशभूषादिके च त्रि० । "मूत्रवद्दे द्वे तयोर्मूलं वस्तिमेद्गञ्च तत विद्यानद्धवस्तिता" सुश्रु० ।

आनन न० अनित्यनेन आ+अन–करणे ल्युट् । मुखे मुखेन हि जलपानादिना प्राणादेः स्थितिरतस्तस्य तथात्वम् "सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ" "तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरः" नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम्" इति च रघुः ।

आनन्तर्य्य न० अनन्तरमेव चतुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । १अव्यवहिते अनन्तरस्य भावः ष्यञ् । २अव्यवधाने । "आनन्तर्य्यात् स्वयोन्यास्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात्" मनुः "पयसः कालानन्तर्य्येधर्म्मोपदेश्य" कात्या० ४,२,१६ ।

आनन्त्य न० अनन्तएव स्वार्थे ष्यञ् । १अनन्ते २असीमे अनन्तस्य भावः ष्यञ् । ३सीमाशून्यत्वे ४नाशराहित्ये "हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्त्याय कल्पते" मनुः । "लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः" या०स्मृतिः । "आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां द्वादशोऽहे विधीयते" आ०त०पु० शाश्वतप्रतिज्ञायाञ्च "यस्तु नित्यं कृतमतिर्धर्म्ममेवाभिपद्यते । अशङ्कमानः

कल्याणि ! सोऽमृतानन्त्यमश्नुते” भा०व०प०३१अ० ।

आनन्द पु० आ+नन्द–घञ् । १हर्षे सुखे, २दुःखाभावे, ३ब्रह्मणि च । अर्शआदित्वादच् । ४आनन्दवति त्रि० “सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिः । नैयायिका आनन्दशब्दः दुःखाभावे लाक्षणिकइत्याहुः ब्रह्मणि आनन्दाभावेऽपि दुःखाभावरूपानन्दस्य तत्र सत्त्वात् आनन्दवत्त्वमिति ते मन्यन्ते वेदान्तिनस्तु आन्दसं नपुंसकमिति आनन्दस्वरूपत्वमेव ब्रह्मणः दुःखाभावरूपस्यानन्दस्याधिकरणस्वरूपत्वादित्याहुः एतदभिप्रायेणैव विवरणे “आनन्दोविषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्तिधर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते इत्युक्तम्” यथा च ब्रह्मण आनन्दप्रचुरत्वादानन्दमयत्वं तथा ‘आनन्दमयोऽभ्यासात्” शा०सू०भा० व्यवस्थापितम् तैत्ति०उप० आनन्दमयं प्रकृत्य “तस्य प्रियमेव शिरोमोदोदक्षिणः पक्षः प्रमोद उत्तरःपक्षः आनन्द आत्मा ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” । “तस्याप्यानन्दमयस्यात्मन इष्टपुत्रादिदर्शनजं प्रियं शिर इव शिरः प्राधान्यात् । मोद इति प्रियलाभनिमित्तो हर्षः । स एव च प्रकृष्टो हर्षः प्रमोदः । आनन्द इति सुखसामान्यम्, आत्मा प्रियादीनां सुखावयवानां तेष्वनुस्यूतत्वादानन्द इति परं ब्रह्म । तद्धि शुभकर्म्मणा प्रत्युपस्थाप्यमाने पुत्रमित्रादिविषयविशेषोपाधावन्तःकरणवृत्तिविशेषे तमसा । प्रच्छाद्यमाने प्रसन्नेऽभिव्यज्यते तद्विषयसुखमिति प्रसिद्धं लोके । तद्वृत्तिविशेषप्रत्युपस्थापकस्य कर्म्मणोऽनवस्थितत्वात्सुखस्य क्षणिकत्वम् । तद्यदन्तःकरणं तपसा-तमोघ्नेन, विद्यया, ब्रह्मचर्य्येण, श्रद्धया च निर्मलत्वमापद्यते यावत्तावद्विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरणविशेष आनन्द उत्कृष्यते विपुलीभवति । वक्ष्यति च “रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति एष ह्येवानन्दयाति” “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति”श्रुत्यन्तरात् एवञ्च कामोपशमोत्कर्षापेक्षया शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्ष आनन्दस्य वक्ष्यते । एवञ्चोत्कृष्यमाणस्यानन्दमयस्यात्मनः परमार्थब्रह्मविज्ञानापेक्षया ब्रह्म परमेव यत्प्रकृतं सत्यज्ञानानन्दलक्षणं यस्य च प्रतिपत्त्यर्थं पञ्चान्नादिमयाः कोशा उपन्यस्ताः । यच्च तेभ्योऽभ्यन्तरं येन च ते सर्वे आत्मवन्तस्तद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” भा० ब्रह्मण आनन्दरूपरसत्वमपि तत्रैव दर्शितं यथा “यद्वैतत् सुकृतं रसो वै सः रसं ह्येवाऽयं लब्ध्वानन्दी भवति कोह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते” तै० उ० । “कुतो रसत्वप्रसिद्धिर्ब्रह्मण इत्यत आह । यद्वैतत् सुकृतं रसो वै सः । रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो लोके । रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्यानन्दी सुखी भवति नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके । बाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बाह्यरसलाभादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसो नूनम् । ब्रह्मैव रसस्तेषाम् तस्मादस्ति तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म । इतश्चास्ति कुतः । प्राणनादिक्रियादर्शनात् । अयमपि हि पिण्डो जीवतः प्राणेन प्राणिति अपानेनापानिति । एवं वायवीया ऐन्द्रियकाश्च चेष्टाः संहतैः कार्य्यकारणैर्निर्वर्त्त्यमाना दृश्यन्ते । तच्चैकार्थवृत्तित्वेन संहननम् संहन्यमानं च नान्तरेण चेतनं संहतं सम्भवति अन्यत्रादर्शनात् । तदाह यद्यदि एष आकाशे परमे व्योम्नि गुहायां निहित आनन्दो न स्यान्न भवेत्को ह्येव लोकेऽन्यादपानचेष्टां कुर्य्यादित्यर्थः । कः प्राण्यात् प्राणनं कुर्य्यात्तस्मादस्ति तद्ब्रह्म । यदर्थाः कार्य्यकारणप्राणनादिचेष्टा? तत्कृत एवानन्दो लोकस्य । कुतः ! एष ह्येव पर आत्मा आनन्दयाति आनन्दयति सुखयति लोकं धर्मानुरूपम् । स एवात्मानन्दरूपोऽविद्यया परिच्छिन्नो विभाव्यते प्राणिभिरित्यर्थः” भा० । सर्वानन्दापेक्षया ब्रह्मरूपानन्दस्योत्कर्षस्तत्रैव दर्शितो यथा “सैषानन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात् साधुयुवाध्यायिकः । आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः । तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितॄणां चिरलोकानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकानामानन्दाः । स एक आजानजानां देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमाजानजानां देवानामानन्दाः स एकः कर्म्मदेवानामानन्दः ये कर्म्मणा देवानपि यन्ति, श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्म्मदेवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं

देवानामानन्दाः स एक इन्द्रस्यानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः स एको बृहस्पतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः। स एक प्रजापतेरानन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य। स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः। स य एवंवित् अस्माल्लोकात्प्रेत्य एतमन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं मनोमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसङ्क्रामति, एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" तैत्ति० उप० "तस्यास्य ब्रह्मण आनन्दस्यैषा मीमांसा विचारणा भवति किमानन्दस्य मीमांस्यमित्युच्यते। किमानन्दो विषयविषयिसम्बन्धजनितो लौकिकानन्दवदाहोस्वित्स्वाभाविक इत्येवमेषानन्दस्य मीमांसा। तत्र लौकिक आनन्दो बाह्याध्यात्मिकसाधनसम्पत्तिनिमित्त उत्कृष्टः। स य एष निर्दिश्यते ब्रह्मानन्दानुगमार्थम्। अनेन हि प्रसिद्धेनानन्देन व्यावृत्तविषयबुद्धिगम्य आनन्दोऽनुगन्तुं शक्यते। लौकिकोऽप्यानन्दो ब्रह्मानन्दस्यैव मात्राऽविद्यया तिरस्क्रियमाणोऽविज्ञातो उत्कृष्यमाणायां चाविद्यायां ब्रह्मादिभिः कर्म्मवशाद्यथाविज्ञानं विषयादिसाधनसम्बन्धवशो विभाव्यमानश्च लोकेऽनवस्थितो लौकिकः सम्पद्यते स एवाविद्याकामकर्म्मापकर्षेण मनुष्यगन्धर्वाद्युत्तरोत्तरभूमिष्वकामहतविद्वच्छ्रोत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते शतगुणोत्तरोत्तरोत्कर्षेण यावद्धिरण्यगर्भस्य ब्रह्मण आनन्द इति। निरस्तेऽविद्याकृते विषयविषयिविभागे विद्यया स्वाभाविकः परिपूर्ण एक आनन्दोऽद्वैते भवतीत्येतमर्थं विभावयिष्यन्नाह। युवा प्रथमवयाः साधुयुवेति। साधुश्चासौ युवा चेति यूनो विशेषणम्। युवाप्यसाधुर्भवति साधुरप्ययुवाऽतो विशेषणं युवा स्यात्साधुयुवेति। आध्यायिकोऽधीतवेदः। आशिष्ठ आशास्तृतमः। दृढिष्ठो दृढतमः। बलिष्ठो बलवत्तमः। एवमाध्यात्मिकसाधनसम्पन्नः। तस्येयं पृथिवी उर्वी सर्व्वा वित्तस्य वित्तेनोपभोगसाधनेन दृष्टार्थेन च कर्म्मसाधनेन सम्पन्ना पूर्णा। राजा पृथिवीपतिरित्यर्थः। तस्य च य आनन्दः स एको मानुषो मनुष्याणां प्रकृष्ट एक आनन्दः। ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्व्वाणामानन्दः। मनुष्यादानन्दाच्छतगुणेनोत्कृष्टो मनुष्यगन्धर्व्वाणामानन्दो भवति। मनुष्याः सन्तः कर्म्मविद्याविशेषाद्गन्धर्वत्वं प्राप्ताः मनुष्यगन्धर्वाः ते ह्यन्तर्धानादिशक्तिसम्पन्नाः सूक्ष्मकार्य्यकारणाः। तस्मात्प्रतिघाताल्पत्वं तेषां द्वन्द्वप्रतिघातशक्तिसाधनसम्पत्तिश्च। ततोऽप्रतिहन्यमानस्य प्रतिकारवतो मनुष्यगन्धर्वस्य स्याच्चित्तप्रसादः। तस्य प्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिः। एवं पूर्व्वस्याः पूर्व्वस्या भूमेरुत्तरस्यामुत्तरस्यां भूमौ प्रसादविशेषतः शतगुणेनानन्दोत्कर्ष उपपद्यते। प्रथमन्त्वकामहताग्रहणं मनुष्यविषयभोगकामनाभिहतस्य श्रोत्रियस्य मनुष्यानन्दाच्छतगुणेनानन्दोत्कर्षो मनुष्यगन्धर्वेण तुल्यो वक्तव्य इत्येवमर्थं साधु युवाध्यायिक इति श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे गृह्येते। ते ह्यविशिष्टे सर्व्वत्र। अकामहतत्वं तु विषयोत्कर्षापकर्षतः सुखोत्कर्षापकर्षाय विशिष्यते। अतोऽकामहतग्रहणम्। तद्विशेषतः शतगुणात् सुखोत्कर्षोपलब्धेरकामहतत्वस्य परमानन्दप्राप्तिसाधनत्वविधानार्थम्। व्याख्यातमन्यत्। देवगन्धर्वा जातित एव। चिरलोकानामिति पितृणां विशेषणम्। चिरकालस्थायी लोको येषां पितृणां ते चिरलोका इति। आजान इति देवलोकस्तस्मिन्नाजाने जाता आजानजा देवाः स्मार्त्तकर्म्मविशेषतो देवस्थानेषु जाताः। कर्म्मदेवा ये वैदिकेन कर्म्मणाग्निहोत्रादिना केवलेन देवानपि यन्ति। देवा इति त्रयस्त्रिंशद्धविर्भुजः। इन्द्रस्तेषां स्वामी तस्याचार्य्यो बृहस्पतिः प्रजापतिर्विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा। समष्टिव्यष्टिस्वरूपः संसारमण्डलव्यापी। यत्रैत आनन्दभेदा एकतां गच्छन्ति। धर्म्मश्च तन्निमित्तं ज्ञानञ्च तद्विषयमकामहतत्वञ्च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भो ब्रह्मा तस्यैव आनन्दः श्रोत्रियेणावृजिनेनाकामहतेन च सर्व्वतः प्रत्यक्षमुपलभ्यते। तस्मादेतानि त्रीणि साधनानीत्यवगम्यते। तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे नियते अकामहतत्वन्तूत्कृष्यते इति प्रकृष्टसाधनतावगम्यते। तस्य तस्याकामहतत्वं प्रकर्षतस्योपलभ्यमानः श्रोत्रियप्रत्यक्षो ब्रह्मण आनन्दो यस्य परमानन्दस्य मात्रा एकदेशः। 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति" श्रुत्यन्तरात्। स एष आनन्दो यस्य मात्रा समुद्राम्भस इव विप्रुषः प्रविभक्ता यत्रैकतां गताः स एष परमानन्दः स्वाभाविकोऽद्वैतत्वात्। आनन्दानन्दिनोश्चाविभागोऽत्र। तदेतन्मीमांसाफलमुपसंह्रियते स यश्चायं पुरुष इति। गुहायां निहितः परमे व्योम्न्याकाशादिकार्य्यं सृष्ट्वाऽन्नमयान्तं

तद्देशानुप्रविष्टः स य इति निर्द्दिश्यते । स एकोऽसावयं पुरुषे यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्द्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति स यश्चासावादित्ये इति स एकः । तं मीमांसया च सिद्धमुपसंहृतं भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् । नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसंहर्त्तव्यम्, अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विषयविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनुरूप एवायं निर्द्देशः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्दनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषणग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योत्कर्षः सवितर्य्यन्तरगतः स चेत् पुरुषगतविशेषोपमर्द्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम्"।"स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीति । एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम्? अस्माल्लोकात्प्रेय दृष्टादृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्माल्लोकात्प्रेत्य प्रत्याहृत्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातम् अन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्वान्नमयात्मस्थमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते तत्रैव नान्यत्र च" शाङ्करभाष्यम्

अत्र प्रसङ्गात् सुखदुःखादीनां स्वरूपकारणादिकं तावन्निरूप्यते प्रकृतेः सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगुणरूपत्वात् सुखादीनां सत्त्वादिकार्य्यत्वम् । यथोक्तं सां०का० "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" अस्याः सां०कौ० व्याख्या ।

"प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीति र्दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मग्रहणम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासंख्यमेव । रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियतन्तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथा हि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति" ।

"प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्म्यम्" सां० सू० । "गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योन्यं सुखदुःखविषादाद्यैर्वैधर्म्म्यम् कार्य्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः सुखादिकं च घटादिविषयाणामपि रूपवदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वात् सर्व्वकार्य्याणां, तत्तद्गुणत्वौचित्यात् एतच्चानुपदं निरूपयिष्यते । मनसः संकल्पात्मकतावत् सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकता धर्म्मधर्म्म्यभेदात्" सा०प्र०भा० । "हेयं दुःखमनागतम्" इत्युपक्रम्य "द्रष्टृदृश्यसंयोगो हेयहेतुः" पात०सू० हेयस्य दुःखस्य कारणं द्रष्टृदृश्ययोः संयोगमुक्त्वा "प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्" पा०सूत्रे दृश्यपदार्थो निरूपितः । अयमर्थः प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, प्रकाशक्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तमः । तत्र सत्त्वं मृदुत्वात् तप्यं, तापकं रजः रञ्जकत्वात् । एवं सत्त्वरजसोस्तप्यतापकभावे सति तमसा मोहः मम ताप इत्येवं रूपभ्रान्तिरूपो मोहः पुरुषस्य भवति । तदिदं गुणत्रयं स्वस्वकार्य्ये मिथः सहायमविवेकिभोग्यं विवेकित्याज्यं परस्पराश्रयं परस्पराभिभाव्याभिभावकभावञ्च गच्छति" इत्येवं स्थिते सति कारणान्तरे रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वं यदा प्रवर्द्धते तदा सत्त्वोद्रेकात् सुखं जायते । सत्त्वतमसी अभिभूय सति कारणान्तरे यदा रजः प्रवर्द्धते तदा रज उद्रेकात् दुःखं भवति सत्त्वरजसी अभिभूय यदा तम उद्रिक्तं भवति तदा मोह विषादादिकं जायते इति सुखादिसमुद्भवप्रकारः । तत्र कारणं धर्म्माधर्म्मादिसचिवो रागादिरेव । यथाह "सुखानुशयी रागः" दुःखानुशयी, द्वेषः" पा०सू०

सुखानुभवे सति स्मृत्या तज्जातीयसुखान्तरे तत्साधने वा तृष्णा स रागः सुखमनुशेते विषयीकरोति सुखानुशयीत्यर्थः एवं दुःखानुभवितुः स्मृत्या दुःखे तत्साधने वा यः क्रोधः स द्वेष इत्यर्थः। एवञ्च सुखस्य स्वरूपात्मकज्ञानात् सुखे इच्छा नान्येच्छाधीना इति तस्य स्वतःप्रयोजनत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयस्यैव तथात्वात्। तत्साधने तु सुखसाधनत्वज्ञानादेवेच्छा अतस्तस्य गौणप्रयोजनत्वम्। स्वरूपात्मकदुःखज्ञानाच्च दुःखे द्वेषः तत्साधने तु तत्साधनत्वज्ञानात् द्वेषः यथाह भाषा० "सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्म्मेण जन्यते। अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम्। निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते। इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि। चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत्। तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्। बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका। तद्धेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते। द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणम्"। इच्छया च तत्साधने प्रवृत्तिः। द्वेषाच्च तत्साधने निवृत्तिः। यत्र सुखनान्तरीयकविधया दुःखमुत्पद्यते तादृशे कर्म्मणि द्विष्टसाधनत्वज्ञाने सत्यपि इच्छातत्कार्ययोर्दर्शनात् बलवद्द्विष्टासाधनत्वज्ञानस्यैव इच्छायां प्रवृत्तौ च कारणत्वेन तस्य तन्नान्तरीयकत्वान्न बलवद्द्विष्टत्वम्। अतएव कण्टकिमत्स्यभक्षणादौ सतुषधान्यादिग्रहणे च प्रवृत्तिः। कामुकादेः परदारादिगमने नरकसाधनत्वं विदुषोऽपि प्रवृत्तिस्तु तत्काले ऐहिकसुखापेक्षया कालान्तरभाविनि नरकादौ बलवद्द्वेषाभावेन बलवद्द्विष्टासाधनत्वज्ञानादेवेति न विरोधः।

तत्र सुखं प्रथमं द्विविधं ज्ञानप्रसादलब्धं ब्रह्मानन्दाद्यपरपर्य्यायं निरतिशयम्, वैषयिकं सातिशयञ्च" तच्च तैत्तिरीयश्रुतौ मनुष्यादारभ्य ब्रह्मपर्य्यन्तानाम् ७१७पृष्ठे प्राग्दर्शितम् सातिशयञ्च सुखं विवेकिनां दुःखमेव। यथोक्तम् विषयतृष्णाराहित्यरूपोपरतिस्वरूपतुष्टिप्रदर्शने" सां०कौ०। "अर्ज्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति। तथा हि सेवादयोधनोपार्ज्जनोपायास्ते च सेवकादीन् दुःखाकुर्वन्ति। दुष्प्रभुरीश्वरद्वाःस्थहस्तदत्तचण्डार्द्धचन्द्रजां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्जते?। एवमन्येऽप्यर्ज्जनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पारमुच्यते। तथार्जितं धनं राजकौमारिकाग्निजलौघादिभ्योविनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतोविषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितीया सुपारमुच्यते। तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्क्षयं भावयतोविषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया पारपारमुच्यते। एव शब्दादिभोगाभ्यासादवर्द्धन्ते कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमाम्भ उच्यते। एवं नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम्भ उच्यते"। "परिणाम तापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" पात० सूत्रे चोक्तम्। अयमर्थः परिणामोऽन्यथाभावः तापः वर्त्तमानः, संस्कारोभूतः एतान्येव दुःखानि तैरिति विग्रहः तथा च विषयसुखभोगात् कामानलो वर्द्धते "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" इति भारतोक्तेः तद्वृद्धौ च सत्यां कदाचित् काम्यालाभे दुःखमवश्यं भावि कदाचिल्लाभेऽपि कुतश्चिद्भोगसङ्कोचे दुःखम् ततः सङ्कोचके द्वेषः ततः कामद्वेषाभ्यां पापस्योपचयात् दुःखमवश्यं भावि। असङ्कोचे व्याधिः पापञ्च ततोदुःखम् एवं भोगस्य परिणामदुःखता। तथा सुखभोगस्य तत्साधनस्य नाशे तापः अनुतापः स च दुःखमेवेति तस्य तापदुःखता। तथा भोगनाशेऽपि तत्संस्कारः तिष्ठत्येव सति तस्मिन् तज्जातीये पुनः रागः रागे च पुण्यापुण्यसाधनावश्यम्भावः ततः पुनः सुखदुःखभोगः ततः पुनः संस्कार इत्यनन्तदुःखसन्ततिः तथा च यथा भोगनाशे न संस्कारो भवेत् तथा यतितव्यमिति अतएवोक्तम् "असक्तः सुखमन्वभूत्" सर्व्वमेव विषयभोगसाधनं विषयजन्यं सुखं च दुःखपक्षे निक्षेप्तव्यम्। तत्र हेतुः गुणवृत्तिविपर्य्ययादिति गुणानां चित्तात्मना परिणतानां सत्त्वरजस्तमसां वृत्तीनां सुखदुःखमोहानां विरोधात् परस्पराभिभाव्याभिभावकत्वरूपविरोधात् इति। तथा च त्रिगुणचित्तस्य यदा रजस्तमसी सत्त्वात् किञ्चिदूने भवतः तदा ते मिथुनीभूय सत्त्वाभिभवाभिमुखे भवतः। तदानीञ्च तमसा सत्त्वापिधाने कृते रजऐश्वर्य्यं कामयमानेन विषयः प्रियो भवति तदा तेन सत्त्वाच्छादनेन चित्तं विक्षिप्तं भवति। यदा तु तमः प्रधानं तदा चित्तं मूढं भवति सत्त्वोद्रेके तु सुखम् इत्येवमेकस्यैव चित्तस्य सत्त्वादिकारणोद्रेकभेदेन सुखदुःखादिरूपता।

सुखादिकञ्च अन्तःकरणधर्मः धर्म्माधर्म्मफलत्वात् "या-

स्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीति"न्यायेन सुखादीनामन्तःकरणधर्म्मत्वेन तद्धर्म्मत्वौचित्यात् पुरुषे तु तानि तदविवेकादौपाधिकानि "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः। अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीतोक्तेः प्रकृतिगुणानां वास्तविककर्त्तृत्वसिद्धेः। "तस्मात् संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्ता भवत्युदासीन" इति सां०का० राजसङ्क्तेः अन्तःकरणस्यैव वास्तविककर्त्तृत्वोक्तेश्च क्रियाफलस्य सुखादेरपि तत्सामानाधिकरण्यम्। एतदाशयेनैव "तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः। लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन सां०का० उक्तिः पुरुषे औपाधिकदुःखस्य सद्भावपरा"। किञ्च अन्तःकरणस्य तावत् सुखादिभिरन्वयव्यतिरेकौ सर्व्वसम्मतौ इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य तस्योपादानत्वमेव सांख्यादिभिः कल्प्यते न पुनस्तस्य निमित्तत्वं प्रकल्प्य आत्मनस्तत्र समवायिकारणत्वकल्पनं गौरवपराहतत्वात् निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधाच्च। सत्यपि तस्य स्वाभाविकाकर्त्तृत्वे भोक्तृत्वमस्त्येवेति सांख्या आहुः यथोक्तं सांख्यसूत्रभाष्ययोः "चिदवसानो भोगः" सू०। "पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्य तादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः। बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्त्तनाय चिदवसान इति। चितः परिणामित्वरूपधर्म्मत्वादिशङ्कानिरासायावसानपदम्। चितौ भोगस्य स्वरूपे पर्यवसितत्वान्न कौटस्थ्यादिहानिरित्याशयः। तथाहि प्रमाणाख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिविम्बितं सद्भासते। अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिविम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य च फलमिति। ततश्च प्रतिबिम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया वृत्तीनां करणत्वमिति। तदुक्तं विष्णुपुराणे। "गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति। अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः" इति। राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति। भोगशब्दार्थश्चाभ्यवहरणम् आत्मसात्करणमिति यावत्। स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः। विशेषस्त्वयम्। अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिबिम्बादानमात्रम्। अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति। अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिषिध्यते "बुद्धेर्भोग इवात्मनीत्यादिभिरिति" मन्तव्यम्। अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा चिदवसानतया एवात्र भोगत्ववचनादिति ननु कर्त्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः। यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्थदुःखभोग इति तत् कथं बुद्धिकृतधर्म्मादिफलस्य सुखाद्यात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्याशङ्कायामाह। "अकर्त्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्" सू०। बुद्धिकर्म्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तदकर्त्तुरपि पुरुषस्य युक्तः अन्नाद्यवत्। यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः। अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः। सुखदुःखादेः कर्म्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्म्मफलं पुरुषो भुङ्क्त इत्युक्तम्। इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्म्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्म्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह। "अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्त्तुः फलावगमः" सू०। अथवा कर्त्तरि फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात्। अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति "शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरीति" शास्त्रेषु कर्त्तुः फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्तृबुद्धावविवेकादित्यर्थः। योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति हि लौकिकानुभव इति। या च सुखं मे भूयादित्यादिकामना सा पुत्रो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वे नैवोपपद्यते। भोगस्तु नान्यस्य साधनम्। अतः स एव फलमिति मुख्यः सिद्धान्तः। भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते ज्ञानवत् कार्य्यता बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचितेरेव भोगत्वात्। अस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः। अथवा भोग्यतारूपस्वत्वसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति" प्र०भा० युक्तञ्चैतत् "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व्वं मन एवेति" श्रुत्या कामादेरन्तःकरण-धर्म्मत्वोक्तेस्तत्फलस्य सुखादेस्तद्धर्म्मौचित्यात् तेषां मनोधर्म्मत्वमिति सांख्यादीनां मतमेव वेदान्तिनाम् 'तद्गुणसारत्वादिति' शा०सू० तथैव भाष्यकृता निर्णीतत्वात्। इयांस्तु विशेषः सांख्यैर्विषयेष्वपि त्रिगुणकार्य्यत्वात् सुखादिकमस्तीतिमन्यन्ते यथोक्तम्" सां०कौमुद्याम्। "सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति। तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम्। तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्

कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ? तत्प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्त्तकत्वैरेवं मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति"। सां० सूत्रे प्र० भाष्ये चोक्तम् ।

"सुखदुःखमोहधर्म्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्म्मात्मकद्रव्यजन्या कार्य्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य्यगुणौचित्यं चात्रानुकूलस्तर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् । ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति । अहं सुखीत्याद्येवानुभवात् तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्य्यतया स्रक्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । किञ्च ययोरन्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वमपरिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवम् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुखग्रहणायाश्रये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलमुखत्वान्न दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम् ।"तत् सन्तु चेतस्यथवापि देहे सुखानि दुःखानि च किं ममात्र" इति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं धनीत्यादीप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविषयकस्तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वभ्रमनिरासार्थं तु सुखिदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेष्विति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्थसमवायात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः । विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्रग्राह्यत्वं फलबलात् । यत् तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्म्मं आत्मसुखमुच्यत इति"।

वैशेषिकादयस्तु सुखादिकमात्मन एव धर्म्मः "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्म्माधर्म्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" इति भाषा० उक्तेः । मनसोऽणुत्वाङ्गीकारेण तेषां तद्गुणत्वे ज्ञानसुखादीनामप्रत्यक्षत्वापत्तेः । प्रत्यक्षे चाश्रयमहत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसश्च ज्ञानायौगपद्येनाणुत्वेन महत्त्वाभावादिति युक्तिं प्रदर्श्य श्रुतौ मनोधर्म्मत्ववचनन्तु आयुर्घृतमित्यादिवदौपचारिकमित्यङ्गीचक्रुः । तदेतन्मतमसमीचीनम् एकदा ह्रदावगाहे सकलदेहव्यापिशैत्योपलब्धेः नृत्यगीताभिनयादेरेकदा श्रवणदर्शनादेर्दर्शनात् मनसोऽणुत्वासिद्धेः श्रौतमनोधर्म्मत्वस्य निमित्तपरत्वकल्पनेऽपि "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं यन्मध्यमं तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन" इति छा० उ० श्रुत्या "अन्नमयं हि सौम्य ! । मन" इत्युक्तस्य मनसोऽन्नविकारत्वस्य समर्थनाय प्रवृत्तया बोधितस्य मनसोऽन्नजन्यत्वस्य अन्नभोजनोपचयापचयाभ्यां तद्वृद्धिह्रासावगतेर्नाणुमानता मनस इति आगमविरोधे अनुमानाप्रवृत्तेः अङ्गीकृतञ्च तैरपि शङ्खदृष्टान्तेन प्राण्यङ्गत्वहेतुना नरकपालशुचित्वानुमाने "नारं स्पृष्ट्वास्थि संस्नेहं सचेलं जलमाविशेत्" मनुस्मृत्या बाधादप्रामाण्यमतः प्रकृतेऽपि तथेति । मनसोऽनणुत्वाभिप्रायेणैव "क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तयः" सां० सूत्रे मनसोऽनणुत्वनिरासेन युगपद्वृत्तयोऽङ्गीकृताः । तथा सांख्यकारिकाकौमुद्योरुक्तम् । "युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा । दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः" का० "दृष्टे यथा यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद्व्याघ्रमभिमुखमतिसन्निहितं पश्यति तदा खल्वस्यालोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्पत्य तत्स्थानादेकपदेऽपसरति । क्रमशश्च यदा मन्दालोके प्रथमं तावद्वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति अथ प्रणिहितमनाः कर्णान्ताकृष्टसशरः कुञ्चितपादः शिञ्जितज्यामण्डलीकृतकोदण्डः प्रचण्डतरः पाटच्चरोऽयमिति निश्चिनोति अथ च मां प्रत्येतीत्यभिमन्यते अथाध्यवस्यति अपसरामीतः स्थानादिति । परोक्षे तु अन्तःकरणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्ज्जं वृत्तिरित्याह अदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः । अन्तःकरणत्रयस्य युगपत् क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति । अनुमानागमस्मृतयो हि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्त्तन्ते नान्यथा । यथा दृष्टे तथा, अदृष्टेऽपीति योजना" कौ० आकरेऽस्य प्रपञ्चः । तच्च सुखं त्रिविधम्" । यथा

"सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ । ३६ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च नियच्छति । यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०" गीतोक्तेः । "सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्त्विति । स्पष्टोऽर्थः ३६ । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति सार्द्धेन । यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखमिव सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यान्तमवसानं नितरां यच्छति प्राप्नोति । कीदृशं, यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखावहमिव भवति परिणामे त्वमृतसदृशं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो-रजस्तमोमयत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततोजातं यत् सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसंसर्गादिसुखं अमृतमुपमा यस्य तादृशं भवति । अग्रे प्रथमं परिणामे च विषतुल्यं इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अग्रे च प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रमादश्च कर्त्तव्यावधानराहित्येन मनोप्रमाद्यमेतेभ्य उत्तिष्ठति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । अनुक्तमपि संगृह्णन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा यत् स्यात्तत् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्तीत्यर्थः" श्रीधरः ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षजज्ञानात् जायमाने अनुभूयेते क्षणिके च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ! इति गीतोक्तेः । वैषयिकसुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवेकिभिः त्याज्यत्वमेव 'त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसाम्" इत्युक्तेः प्रागुक्तपातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातन्तु सुखं राजसं प्रागुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः यथायथं तद्वन्तश्च तत्र शब्दविशेषरूपगीतादिषु श्रवणेन्द्रियसंबद्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिकमेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तैकाग्रतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० स्मृतौ मिताक्षरायाञ्च ।

"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमित्याह । 'यथाविधानेन पठन् सामगानमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति" या० "स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं साम्नोगानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्र्यचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः शब्दाकारब्रह्मण उपासने परब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिकगीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुस्यूतात्मोपासनङ्कार्यमित्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकम्प्रकरीन्तथा । औवेणकं सरोविन्दुमुत्तरङ्गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्" या० । अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्यौवेणकसरोविन्दुसहितञ्चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासारितवर्द्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्याश्चतस्रोगीतिका गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्याश्चतस्रोगीतिकाइत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावम्मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । 'वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति" या० । भरतमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी भूयत इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथा हि षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतय ऋषभधैवतौ प्रत्येकन्त्रिश्रुती । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त शुद्धाः सङ्करजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः तालइति गीतप्रमाणङ्कथ्यते तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मुक्तिपथन्नियच्छति प्राप्नोति । चित्तविक्षेपाद्यन्तरायोपेतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह । "गीतज्ञोयदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् ।

रुद्रस्यानुचरोभूत्वा सह तेनैव मोदते" या०। गीतज्ञोयदि-कथञ्चिद्योगेन परमम्पदन्न प्राप्नोति। तर्हि रुद्रस्य सचिवोभूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडति"मिता०। विवृतिर्गानशब्दे।

सुखं दुःखञ्च न प्रतिनियतविषयजन्यं व्यक्तिभेदेन कालभेदेन देशादिभेदेन च सुखहेतोरपि दुःखहेतुत्वं दुःखहेतोरपि सुखहेतुत्वम्। तथा हि खलादिं प्रति साधुभिरुक्तस्य विनयवाक्यस्यापि तं प्रति दुःखहेतुत्वं कथमन्यथा तस्य श्रवणात् खलादेरहितकर्म्मणि प्रवृत्तिः स्यात् एवं वैरिणं प्रत्यपि सामवादस्य दुःखहेतुत्वम् एतदाशयेनैव "सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः" इति माघे वर्णितम्। तथा चन्द्रकिरणनलिनभ्रमरध्वन्यादेरन्यत्र सुखकरस्यापि विरहिणं प्रति दुःखहेतुत्वम्,। एवं दुःखहेतोर्विष्ठाहारादेरपि शूकरं प्रति सुखकरत्वम् इति तत्र न वस्तुनियमः। अतएवोक्तम् "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया। हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्व्वनिदर्शनं गता" रघुः एवं कालभेदेऽपि सुखदुःखकरयोर्विपर्य्ययः यथा शीतकाले दुःखहेतोः ग्रीष्मे सुखहेतुत्वम् एवमग्न्यादितापस्य शीतकाले सुखकरस्य ग्रीष्मे दुःखकरत्वम् एवं देशभेदेऽपि यथा तिन्तिड्यादेरन्यत्र सेवने रोगादिदुःखदत्वं चारदेशे तु सुखकरत्वम् अतएवोक्तं "किमाश्चर्य्यं चारदेशे प्राणदा यमदूतिकेति"। यथा च वस्तुमात्रस्य त्रिगुणात्मकत्वात् व्यक्तिभेदेन कालादिभेदेन च सत्त्वरजस्तमसां समुद्रेकात् विपर्य्यस्तरूपतापत्तिः तथा प्रागुक्तसांख्यतत्त्वकौमुदीवाक्ये स्पष्टैव। अत एव रसादौ लोकसिद्धकारणविपर्य्ययः" सा०द०उक्तः यथा "हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात्। शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः। अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात्। सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्व्वेभ्योऽपीति का क्षतिः। ये खलु रामवनवासादयो लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्यनाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारणशब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते। तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते। अतश्च लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः। काव्ये पुनः "सर्व्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते" इति नियमान्न कश्चिद्दोषः। कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इत्युच्यते। अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः"।

वैषयिकसुखेषु काव्यादिरसास्वादसुखमतीवचमत्काराधायकतया ब्रह्मानन्दतुल्यमित्यालङ्कारिका मन्यन्ते यथोक्तम्" सा०द०। "सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः। वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः। लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः। स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः। रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते। इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्म्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः। अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम्। अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः। अत्र हेतुं वक्ष्यामः। स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या। चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट्। चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्य्यायः"। "रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वत्राप्यनुभूयते। तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः"। "पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिमिति"। यद्यपि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोगः। तदुक्तम्। "रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रस" इति च। "आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्" "स तमानन्दमविन्दत द्विज" इति च नैषधम् एवं तत्रत्यसर्व्वसर्गेषु उपान्तिमश्लोकेषु उदा०। "आनन्दाद्ध्येव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविलीयन्ते" इति श्रुतिः। ५ विष्णौ। "आनन्दोनन्दनोनन्द" विष्णुस०। ६ आदिगुरौ त्रिकले दगणे ७ षड्विंशैरगणै रचिते दण्डकच्छन्दोभेदे। आनन्दयति आ+नदि—णिच्—अच्। ८ आनन्दकरे त्रि०। षष्टिसंवत्सरमध्ये अष्टाचत्वारिंशे ९ वर्षभेदे पु०। "निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां सर्वशस्यंमहार्घता। घृतं तैलं समं याति आनन्दे नन्दिनी प्रजा" ज्योति०तत्त्वम्। १०मद्ये न०। ११ गृहभेदे च तल्लक्षणं गृहशब्दे वक्ष्यते। १२ विष्णुगणभेदे पु०।

आनन्दकानन न० आनन्दहेतुः काननम्। अविमुक्ते काशीक्षेत्रे आनन्दवनादयोऽप्यत्र। तस्यानन्दवननामनिरुक्तिः काशीखण्डे २६ अ० दर्शिता यथा अविमुक्तं प्रकृत्य। "अस्यानन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना। क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरम्। आनन्दकन्दबीजानामङ्कुराणि यतस्ततः। ज्ञेयानि सर्वलिङ्गानि तस्मि-

चानन्दकानने"। तस्य चानन्दहेतुत्वं तत्र मरणेन तत्त्वज्ञानसम्पादनद्वारा ब्रह्मस्वरूपानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् यथोक्तं जावालोपनिषदि अविमुक्तं प्रकृत्य "तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय मोक्षी भवति"।

आनन्दज त्रि० आनन्दात् जायते जन—ड ५त०। आनन्दजातेऽश्रुपातादौ सत्त्वगुणोद्रेके हि चेतसो द्रुतत्वात् नेत्रादिद्वारेण तत्प्रेरितस्य जलविन्दोः क्षरणं भवति यथोक्तम्" सा०द०"अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसोमताः" "आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्" नैष०।

आनन्दथु पु० आ+नदि—भावे अथुच्। आनन्दे सुखे नन्दथुरप्यत्र "यस्यासौ तस्य नन्दथुः" भट्टिः।

आनन्ददत्त पु० आनन्दोदत्तो येन। मेहने शब्दचि० मेहनाद्धि प्रचुरानन्दोभवतीति तस्य तथात्वम्।

आनन्दन न० आनन्दयत्यनेन आ+नदि—णिच् करणे ल्युट्। यातायातकाले मित्रादेः १आरोग्यस्वागतादिप्रश्ने २तात्कालिकालिङ्गने च। भावे ल्युट्। ३सुखजनने।

आनन्दपट पु० आनन्दजनकः पटः। नवोढावस्त्रे हारा०।

आनन्दपूर्ण पु० आनन्देन पूर्णस्तृप्तः। सदाप्तकामत्वेन काम्यान्तराभावात् परितृप्ते परमात्मनि। २अतिशयितानन्दयुक्ते त्रि०॥ आनन्दप्रचुरादयोऽप्युभयत्र। नैयायिकादिमते तु आनन्देन दुःखाभावेन पूर्णः अपरिच्छन्नतया विभुत्वात् इति इति भेदः।

आनन्दप्रभव पु० आनन्दः प्रभवः प्रभवापादनं यस्य। १वीर्ये रेतसि तस्य सात्विकानन्दोदयादेव प्रवृत्तेस्तथात्वम्। २भूतादिप्रपञ्चे "आनन्दाद्ध्येव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविलीयन्ते" इति श्रुत्या भूतानां ब्रह्मस्वरूपानन्दभवत्वात् तथात्वम्।

आनन्दभुज् पु० आनन्दं भुङ्क्ते भुज—क्विप्। सुषुप्त्यवस्थापन्ने प्राज्ञे जीवभेदे "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः" इति श्रुतिः यथा लोके आयासशून्यः सुखी आनन्दभुगुच्यते तथा सुषुप्तोऽपि सर्वायासशून्यतया आनन्दभुगित्युच्यते।

आनन्दभैरव पु० कर्म०। शिवमूर्त्तिभेदे तस्य पत्नी ङीप्। प्रकृतिस्वरूपायां परदेवतायाम् तत्पत्न्यां स्त्री अनयोरेव रुद्रयामले प्रश्नप्रतिवचनकर्त्तृत्वम्।

आनन्दमय पु० आनन्दः प्रचुरोऽस्य प्राचुर्ये मयट्। प्रचुरानन्दस्वरूपे परमात्मनि "आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा०सू०। यथा च आनन्दप्रचुरत्वात् तस्य आनन्दमयत्वं तथा तद्भाष्ये निर्णीतम् यथा "तैत्तिरीयकेऽन्नमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय" इति तत्र संशयः किमिहानन्दमयशब्देन परएवात्मोच्यते यत्प्रकृतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" किं वान्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति। किन्तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मानन्दमयः स्यात्कस्मात्? अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात्। अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयोमुख्य एवात्मेति, न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च। मुख्यश्चेदात्मा स्यात् न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् इह तु "तस्य प्रियमेव शिर" इत्यादि श्रूयते। शारीरत्वञ्च श्रूयते। "तस्यैषएव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति"। तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैषएव शारीर आत्मा यएष आनन्दमय इत्यर्थः। न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शोवारयितुं शक्यः। तस्मात् संसार्य्येवानन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते। परएव आनन्दमयो भवितुमर्हति कुतः? अभ्यासात्परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसोवै स" इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते "रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति कोह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दोन स्यादेष ह्येवानन्दयाति सैषानन्दस्य मीमांसा भवति"। "एष आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति" च। श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" ब्रह्मण्येवानन्दशब्दोदृष्टः। एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वोब्रह्मण्येवाभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते। यत्तूक्तम् अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति। नासौ दोषः आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्य्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम्। यथाऽरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम्। यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्य-

दोषः। शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् न पुनः साक्षादेव सशरीरत्वं संसारिवद् तस्मादानन्दमयः परएवात्मा। “विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्य्यात्” सू०। अत्राह नानन्दमयः परात्मा भवितुमर्हति कस्मात्? विकारशब्दात्। प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटोविकारार्थत्वात् तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात्“तत्प्रकृतवचने मयड़िति”(पा०)प्रचुरतायामपि हि मयट् स्मर्य्यते। यथान्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते। आनन्दप्रचुरत्वञ्च ब्रह्मणः मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् तस्मात्प्राचुर्य्यार्थे मयट्। “तद्धेतुव्यपदेशाच्च” सू०। इतश्च प्राचुर्य्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणोव्यपदिशति श्रुतिः “एष ह्येवानन्दायतीति”। आनन्दयतीत्यर्थः। योह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति यथा लोके योऽन्येषां धनित्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत्। तस्मात्प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः परएव आत्मा। “मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते”सू०। इतश्चानन्दमयः परएवात्मा यस्माद्“ब्रह्मविदाप्नोति परम्” इत्युपक्रम्य हि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यस्मिन्मन्त्रे यद्ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त,यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायाऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं, तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते“योऽन्योन्तर आत्मानन्दमय”इति। मन्त्रब्राह्मणयोस्चैकार्थत्वं युक्तम् अविरोधात्। अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातां, न चान्नमयादिभ्यइवानन्दमयादन्योन्तर आत्माऽभिधीयते एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेतिव्यजानादिति”। तस्मादानन्दमयः परएवात्मा” शा०भा०।

२आनन्दप्रचुरे त्रि०सर्व्वांयासम्शून्यसुषुप्त्यवस्थापन्ने ३आनन्दमयकोषाभिमानिनि जीवे च।“काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक्। पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण जायते। कादाचित्कीत्वतोनात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम्। बिम्बभूतोय आनन्द आत्मासौ सर्व्वदा स्थितः”पञ्चद० अतः जीवस्य पारमार्थिकानन्दरूपपरात्मस्वरूपत्वेऽपि सुषुप्तौ तस्य स्फुरणेऽपि च स्वल्पकालिकत्वात् ब्रह्मानन्दवैलक्षण्यम्। स्त्रियां ङीप्। सा च ४दुर्गामूर्त्तिभेदे स्त्री०।

आनन्दमयकोष पु० आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरकः। वेदान्तिमतसिद्धपञ्चकोषमध्ये पञ्चमे कोषे अविद्यास्वरूपे कारणशरीरे। आनन्दमयकोषस्वरूपादिकमुक्तं विवे० चू०।

“आनन्दप्रतिबिम्बचुम्बिततनुर्वृत्तिस्तमोजृम्भिता स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदयः। पुण्यस्यानुभवे विभाति कृतिनामानन्दरूपः स्वयं भूत्वानन्दति यत्र साधुतनुभृन्मात्रः प्रयत्नं विना। आनन्दमयकोषस्य सुषुप्तौ स्फूर्त्तिरुत्कटा। स्वप्नजागरयोरीषदिष्टसन्दर्शनादिना। नैवायमानन्दमयः परात्मा सोपाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात्। कार्य्यत्वहेतोः सुकृतक्रियायां विकारसङ्घातसमाहितत्वात्। पञ्चानामपि कोषाणां निषेधे युक्तितः श्रुतेः। तन्निषेधावधिः साक्षी बोधरूपोऽवशिष्यते। योऽयमात्मा स्वयंज्योतिः पञ्चकोषविलक्षणः। अवस्थात्रयसाक्षी सन् निर्व्विकारो निरञ्जनः। सदानन्दः स विज्ञेयः स्वात्मत्वेन विपश्चिता”।

आनन्दमयशब्देऽधिकमुक्तम्। “गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः। बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविच्यताम्। देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः। ततः कर्त्ता ततोभोक्ता गुहा सेयं परम्परा” पञ्चद०।

आनन्दसम्भव पु० आनन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य सम्भवः प्रकाशः। तत्त्वज्ञानप्रयोज्ये ब्रह्मानन्दस्फुरणे। “आनन्दसम्भवे लीनोनापश्यसुभयं मुने! पुरा०। सम्भवत्यस्मात् अपादानेऽप् आनन्दः सम्भवोऽस्य। २भूतादौ त्रि० आनन्दप्रभवशब्दे विवृतिः।

आनन्दा स्त्री आनन्दयति सेवनात् आ+नदि–णिच्–अच्। विजयायाम् (सिद्धि) राजनि०।

आनन्दार्णव पु०आनन्दः अर्णव इव असीमत्वात्। ब्रह्मानन्दे अखण्डानन्दरूपत्वादपरिच्छिन्नत्वाच्चास्य तथात्वम्। प्रमोदार्णवादयोऽप्यत्र। “ब्रह्म प्रमोदार्णवमिति” नैष०।

आनन्दि पु०आ+नदि–इन्। १हर्षे “कौशल्यानन्दिवर्द्धनोराम” इति रामायणम्। २कौतुके च।

आनन्दित त्रि०आ+नदि–क्त।१हर्षयुक्ते सुखिनि, आ+नदि–णिच्–क्त। यस्यानन्दो जनितस्तस्मिन् २अभिनन्दिते त्रि०।

आनन्दिन् त्रि० आ+नदि–णिनि। १आनन्दयुक्ते णिच्–

णिनि । २आनन्दकारके त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनन्दी स्त्री आनन्दयति आ+नदि–णिच्–अच्–गौरा० ङीष् (आकन् पाता(वृक्षभेदे शब्दच० ।

आनमन न०आनम्यते वशीक्रियतेऽनेन करणे ल्युट्। सन्तोषार्थानुगत्यादौ १आनतौ । भावे ल्युट् । २सम्यग्नमने । णिच्+ल्युट् । नम्रतापादके २व्यापारे ।

आनमित त्रि० आ+नम–णिच्–क्त । आवर्ज्जिते आनतीकृते अनुकूलीकृते ।

आनम्य त्रि० आ+नम–णिच्–कर्म्मणि यत् । १नम्रीकार्य्ये आ+नम–ल्यप् । २नमस्कृत्यर्थे अव्य० वा मलोपे तुकि आनत्येत्यप्यत्र अव्य० ।

आनय पु० आ+नी–भावे अच् । देशात् देशान्तरनयने । आनीयते वेदाद्यध्ययनायात्र आधारे अच् । उपनयनसंस्कारे हेम० । भावे ल्युट् । आनयनमप्युभयत्र न० ।

आनर्त्त उ० आनृत्यत्यत्र आधारे घञ् । १नृत्यशालायां २युद्धे च तत्र हि वीरैर्हर्षात् नृत्यमिव क्रियते इति तस्य तथात्वम् । ३सूर्य्यवंश्ये राजभेदे“मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्य्यातिरेव च” इत्युपक्रम्य “शर्य्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तोनाम विश्रुतः । पुत्रः, कन्या सुकन्याख्या,या पत्नी च्यवनस्य ह । आनर्त्तस्य तु दायादोरेवोनाम महाद्युतिः । आनर्त्तोविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मीनाम धार्म्मिकः । ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहितं श्रुत्वा गान्धर्व्वं ब्रह्मणोऽन्तिके । मुहूर्त्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ! । आजगाम युगैर्वाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् । कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वाराद्वृततोरणाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः । ततस्तद्रैवतोज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम ! । कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संशितः” हरिवं०१०अ०। तत्कृते ४देशभेदे आनर्त्तनामसूर्य्यवंश्यकृतत्वात्तस्य देशस्य आनर्त्तनामत्वम् । तत्रैव देशे च इक्ष्वाकुपुत्रहर्य्यश्वस्य पश्चात् राज्यमासीत् यथोक्तम्”

“आनर्त्तो नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायतं महत् । तद्भविष्यमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ! । अध्यास्यतां यथाकालं पार्थिवं वृत्तमुत्तमम् । यायातमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् । अनुवंशञ्च वंशस्ते सोमस्य भविता किल । एष मे विभवस्तात तमेतं विषयोत्तमम् । दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं वरुणालयम् । लवणेन समायुक्तस्त्वमिमं विषयोत्तमम्। पालयस्वाखिलं तात ! स्वस्य वंशस्य वृद्धये । वाढमित्येव हर्य्यश्वः प्रतिजग्राह तत्पुरम् । स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् । हर्य्यश्वश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे । निवेशयामास पुरं वासार्थममरोपमः । आनर्त्तं नाम तद्राष्ट्रं सुराष्ट्रं गोधनायुतम् । अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत । अनूपविषयश्चैव वेलावनविभूषितम्। निविष्टं क्षेत्रशस्याढ्यं प्राकारग्रामसंकुलम् । शशास स नृपः स्फीतं तद्राष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनः”८४अ०। अत्र च समुद्रवेलादिकं तत्सीमादिकमुक्तम् । ५तद्देशवासिजनेषु ६तद्राजेषु च ७चन्द्रवंश्ये राजभेदे पु०। “वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वरः । आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रो सुकुमारस्ततोऽभवत्” हरिवं० २२ । तत्र तद्देश राजपरत्वे “आनर्त्तान् कालकुटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः”भा०स०२४अ०। देशवासिपरत्वे । “उक्तवांश्च महावाहो ! क्वासौ वृष्णिकुलाधम : । वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः । तस्य युद्धार्थिनोदर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् । आनर्त्ताः ! सत्यमाख्यात तत्र गन्ताऽस्मि यत्र सः” इति आनर्त्तवासिनः प्रति शाल्ववाक्यम् देशपरत्वे । “आनर्त्तेषु विमर्दश्च क्षेपश्चात्मनि कौरव ! इति भा०व० १४ अ० “आनर्त्तमेवाभिमुखाः शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः” भा०व० १८३ अ० । कृत्तिकादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीड़ितैः क्रमेण देशविशेषराजाशुभस्य वृ०सं० प्रतिपादनात् स्वात्यादिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रपीड़ितैस्तद्देशनृपस्याशुभं भवति यथा वृ०स० कूर्म्मवि० । “वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीड़ितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालोमागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति । आवन्तोऽथानर्त्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौविरः । राजा च हारहौरोमद्रेशोन्यश्च कोणेन्द्रः” । आनृत्यतीति कर्त्तरि अच् । ८जले न० तस्य तरङ्गरूपेण नृत्यस्येव करणात्तथात्वम् ९नर्त्तके त्रि०भावे घञ् । १०नर्त्तने पु०

आनर्त्तक त्रि० आनर्त्तदेशे भवः धूमा० वुञ् । १आनर्त्तदेशभवे । आनृत्यति आ+नृत-ण्वुल् । २समन्तान्नर्त्तके त्रि० ।

आनर्त्तपुर न० आनर्त्तदेशस्य प्रधानं पुरम् । द्वारवत्याम् [पुर्य्याम् ।

आनर्त्तीय त्रि० आनर्त्तदेशे भवः वृद्धत्वात् छ । आनर्त्तदेशभवे ।

आनर्थक्य न० अनर्थस्य भावः ष्यञ्। १निष्प्रयोज-

नत्वे प्रयोजनाभावे। "स्तुत्यानर्थक्यमिति चेत्" कात्या० ७१,८,५, "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" जै०सू०। अनेन क्रियाप्रतिपादकभिन्नवेदभागानामानर्थक्योक्तेः वेदान्तवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यं सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवाक्यवत् तेषां भूतार्थोपदेशकत्वात् तथा च उपासनाविधिविशेषतयैव तेषां प्रामाण्यम् इति मीमांसका मन्यन्ते। तदेतन्मतम् पूर्व्वपक्षत्वेनोपन्यस्य "तत्तु समन्वयादिति" शारीरकसूत्रभाष्ये निराकृतं यथा "यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते। यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिविशेषतया समर्प्यन्ते तद्वत्। प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य। तथा हि शास्त्रतात्पर्य्यविद आहुः। "दृष्टोहि तस्यार्थः। कर्म्मावबोधनञ्चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्। तस्य ज्ञानमुपदेशः। तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः"। "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति च"। अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्त्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम्। तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्। सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम्। नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्। कर्मकाण्डे भव्योधर्मोजिज्ञास्यः इह तु भूतं नित्यवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति। तत्र धर्म्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति। नार्हत्येवं भवितुम्। कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "योऽयमात्माऽपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः"। "आत्मेत्येवोपासीत"। "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः नित्यः सर्वज्ञः सर्व्वगतोनित्यतृप्तोनित्यं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोविज्ञानानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः। तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टोमोक्षः फलं भविष्यति। कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशेन वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात् "सप्तद्वीपा वसुमती" "राजासौ गच्छति" इत्यादि वाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात्। ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथेहाप्यसंसार्य्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्। स्यादेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्त्तेत श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्व्वं सुखदुःखादि संसारित्वधर्मदर्शनात्। "श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः" इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात्। तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माऽभ्युपगन्तव्यमिति" (पूर्व्वपक्षः)। "यदपि शास्त्र तात्पर्य्य विदामनुक्रमणम्। दृष्टोहि तस्यार्थः कर्म्मावबोधनमित्येवमादि। तत् धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युगच्छतां भूतोपदेशानामानर्थक्यप्रसङ्गः। प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतञ्चेत् वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थं नित्यंभूतं नोपदिशतीत्यत्र कोहेतुः?। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थएव भूतोपदेश इति चेन्नैष दोषः। क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थत्वन्तु प्रयोजनं तस्य, न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति उच्यते। अनवगतात्मवस्तूपदेशस्य तथैव भवितुमर्हति। तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियतइत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च "ब्राह्मणोन हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम्। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् "ब्राह्मणोन हन्तव्यः" इत्यादि निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञ श्चैष स्वभावोयत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति। अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणम्। सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति। तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव ब्राह्मणोनहन्तव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्" भा०। (सिद्धान्त) वाक्यादेः २ अर्थबोधकताभावे च। मीमांसकमते कार्य्यान्वित एव शब्दानां शक्तिग्रहनियमात् लिङादेश्च कार्य्यताबोधकतया तच्छून्यवाक्यस्यार्थबोधकत्वाभाव इति प्राभाकरामन्यन्ते।

आनत्र त्रि० अनिति अन-उण् आनुः प्राणी तस्येदम् अण्।

प्राणिसम्बन्धिनि बलादौ। "व्यानवस्य हत्सवे गयम्" ऋ०७,१८,१२। "आनोः सम्बन्धिनो बलस्य" भा०। "चिद्वचस आनवाय" ऋ०६,६२,९ स्त्रियां ङीप्।

आनव्य न० आनोर्नरस्य इदं यत्। नरसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते मलद्वये। 'मायिकं नाम योषोत्थम् पौरुषं कार्म्मणं मलम्। आनव्यं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम्" तन्त्रसारे प्रपञ्चसारः।

आनस त्रि० अनसः शकटस्य पितुर्वा इदम् अण्। १शकट सम्बन्धिनि। "इयानि वै बानस्यत्यानि चक्राणि रथ्यानि चानसानि" शत०ब्रा०। २पितृसम्बन्धिनि च।

आनाथ्य न० अनाथस्य भावः ष्यञ्। स्वामिशून्यत्वे।

आनाम्य त्रि० आ+नम–कर्म्मणि ण्यत् अनिट्कत्वात् न ह्रस्वः। नमस्कार्य्ये।

आनाय पु० आनीयते मत्स्योऽनेन आ+नी–करणे "जालमानायः" पा० उक्तेः घञ्। मत्स्यधारणार्थे शण-सूत्रादिनिर्म्मिते जाले। अन्यत्र अच्। आनय इत्येव।

आनायिन् त्रि० आनयति आ+नी–णिनि। १देशाद्देशान्तर प्रापके। आनायोजालमस्यास्ति आनाय+इनि।२जालिके धीवरे "आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्" "आनायिनस्तद्वि-चये नदीष्णान्" इति च रघुः। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

आनाय्य पु० आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियतेऽसौ आ+नी–ण्यत् नि०आयादेशः। वैदिकप्रसिद्धे दक्षिणाग्निभेदे। "आनाय्योऽनित्ये" पा० "दक्षिणाग्निविशेष एवेदं निपातनम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् वैश्यादिकुलयोनिकत्वेन वैकल्पिकत्वाच्च। अन्यत्र तु यत् आनेयो घटादिः" सि०कौ० वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निस्तु आनेयएव "वैश्यकुलात् विप्रतोभ्राष्ट्रात् गार्हपत्याद्वा" आश्व०सूत्रे अग्नियोनिविकल्पस्मरणात् गार्हपत्यादानेयस्यैव आनाय्यत्वं नान्यस्य।

आनाह पु०आ+नह–घञ्। १बन्धे२दैर्घ्ये आनह्यते अपसरणप्रतिरोधेन बध्यते विण्मूत्रादि अनेन आ+नह+करणे घञ्। ३विण्मूत्ररोधसाधने वैद्यकोक्ते रोगभेदे "आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयोविबद्धम् विगुणानिलेन। प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति" मा०नि०। वातादिदोषाणुक्त्वा स्थानविशेषाश्रयत्वेन तेषां रोगविशेषजनकत्वमुक्तं सुश्रु०। "अत ऊर्द्ध्वं स्थानसंश्रयं वक्ष्यामः। एवं कुपितास्तांस्तान् शरीर-प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति। ते यदोदर-सन्निवेशं कुर्व्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाह-विसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति"। "आनाहार्त्तं ततो-दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम्। पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुकन्येदमथाब्रवीत्" भा०व०प०१२२अ०।

आनाहिक पु० आनाहे तत्प्रतीकारे विहितः ठक्। आनाहरोगोपशमनीये विधौ। "आस्थापनं मारुतजे, स्निग्धे स्निग्धे विशिष्यते। पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको-भवेत्" सुश्रु०।

आनिचेय त्रि० समन्तान्निचीयते आ+नि+चि–कर्म्मणि यत्। समन्तात् सञ्चयनीये स्त्रियां शार्ङ्ग०पाठात् ङीन्।

आनिरुद्ध पुंस्त्री० अनिरुद्धस्यापत्यम् वृष्णित्वात् अण्। अनिरुद्धस्य ऊषापतेरपत्ये स्त्रियां ङीप्। निरुद्धभिन्नस्या-पत्ये तु इञ्। आनिरुद्धिरित्येव।

आनिर्हत पु० अनिर्हत एव स्वार्थे अण्। देवहृदयतया प्रधाने देवभेदे "नम आनिर्हतेभ्य इत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो ऽनिर्हताः" शत०ब्रा० "एतानि देवहृदयानि यथा हृदयं प्रधानं तथैतेऽपि प्रधानानि" भा०।

आनिल त्रि० अनिलस्येदम् अण्। १वायुसम्बन्धिनि अनिलोदेवताऽस्य अण्। २वायुदेवताके हविरादौ स्त्रियामुभयत्र ङीप्। सा च स्वातितारायाम् सा हि अनिलाधिष्ठातृका

आनिलि पु० अनिलस्यापत्यम् इञ्। भीमे स हि पाण्डोः क्षेत्रे कुन्त्यां वायुनोत्पादितः यथा "ततस्तथोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा। ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढोमहा-बलः। किन्ते कुन्ति! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम्। सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम!। बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम्। तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो-भीमपराक्रमः" भा०आ०प० १२२ अ०। २हनूमति च तस्य केशरिक्षेत्रे अञ्जनायां वायुना जनितत्वात् तथा-त्वम् तत्कथा संक्षिप्ता यथा "अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान्नाम वानरः" भा०व०प० १४०अ०। भीमं प्रति हनूमद्वाक्यम्। अत-एव तयोः क्षेत्रभिन्नोत्पन्नत्वेऽपि एकेनोत्पादनात् भ्रातृ-त्वम् तेन "तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने। भ्रातुः प्रियमभीप्सन् वै चकार सुमहद्वपुः" "भ्राता मम गुण-श्रेष्ठो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गव" इति च तत्रैवाध्याये तयोर्भ्रातृ-त्वेनोक्तिः। अनिलसुतादयोऽप्युभयत्र।

आनीत त्रि० आ+नी–कर्म्मणि क्त। देशाद्देशान्तरं नीते।

"आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरित्रीसुता" नाटकम् । [प्रियानीतिं रामोरत्नोबधे स्थितः" मुग्ध० ।

आनीति स्त्री आ+नी–क्तिन् । आनयने "चङ्क्रमित्वा

आनील पु० ईषदर्थे आङ् प्रा०स० । १ईषन्नीलवर्णे २तद्वति त्रि० । ३नीलघोटके पु० हेम० । ४तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप्

आनु त्रि० अन–उण् । प्राणिनि आनवशब्दे उदा० ।

आनुकल्पिक त्रि० अनुकल्पं वेत्ति तद्बोधकग्रन्थमधीते वा उक्था० ठक् १अनुकल्पाभिज्ञे २तद्बोधकग्रन्थाध्येतरि च अनुकल्पेन प्राप्तः ठक् । ३अनुकल्पेन प्राप्ते । अनुकल्पाय हितम् ठक् । ४अनुकल्पसाधने । [वर्त्तमाने ।

आनुकूलिक त्रि० अनुकूलं वर्त्तते ठक् । आनुकूल्येन

आनुकूल्य न० अनुकूलस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । अनुकूलताचरणे १साहाय्ये २अनुगुणतायाञ्च । "यत्रानुकूल्यं दम्पत्यो स्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते" या०स्मृ० "रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश" रामा० । [पश्चाद्भवादौ ।

आनुगङ्ग्य त्रि० अनुगङ्गं भवः परिमुखा० ञ्य । गङ्गा-

आनुगतिक त्रि० अनुगतमनुगमनं भावे क्त तेन निर्वृत्तः अक्षद्यूता० ठक् । अनुगमेन निर्वृत्ते सन्तोषादौ ।

आनुगत्य न० अनुगतस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । १अनुगमनरूपाचरणे २अनुगतत्वे च । [स्वार्थे ठक् । पश्चात्कथके ।

आनुगादिक त्रि० अनुगदतीति अनुगादी स एव अनुगादिन्+

आनुगुणिक त्रि० अनुगुणमधीते वेद वा वसन्ता० ठक् । १अनुगुणाभिज्ञे २तद्बोधकग्रन्थाध्येतरि च । स्त्रियां ङीप् ।

आनुगुण्य न० अनुगुणस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । १अनुकूलताचरणे २अनुकूलत्वे च । [स्त्रियां ङीप् ।

आनुग्रामिक त्रि० अनुग्राम भवः ठञ् । ग्रामपश्चाद्भवादौ

आनुचारक न० अनुचारकस्य धर्म्म्यं महिष्यादि० अण् । अनुचरधर्म्म्ये आचरणे ।

आनुति पुंस्त्री० आनुतस्यापत्यम् इञ् । आनुतनाम्नोमुनेरपत्ये । "इञः प्राचाम्" ततः युवप्रत्ययस्य लुक् तु तौल्वल्यादित्वात् न । आनुतिः पिता आनुतायनः पुत्रः । आ+नु–क्तिन् । सम्यक्स्तवने स्त्री । [पश्चाद्भवादौ ।

आनुतिल्य त्रि० अनुतिलं भवः परिमुखा०ञ्य । तिलस्य

आनुदृष्टिनेय पुंस्त्री अनुदृष्टेर्भवः शुभ्रा०ढक् कल्या०आनङ् च । अनुदृष्टिभवे । [ध्वंसपश्चाद्भवे स्त्रियां ङीप् ।

आनुनाश्य त्रि० अनुनाशं विनाशस्य पश्चाद् भवः संका०ण्य ।

आनुनासिक्य न० आनुनासिकस्य भावः ष्यञ् । अनुनासिकधर्म्मे नासासहिततत्तत्स्थानोच्चार्य्यत्वे "प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः" व्याकरणीया परिभाषा ।

आनुपथ्य त्रि० अनुपथं भवः परिमु० ञ्य । मार्गस्य पश्चाद्भवादौ

आनुपदिक त्रि० अनुपदं धावति ठक् । अनुपदं १धावमाने पदस्य वेदपाठविशेषस्य पश्चात् अनुपदं तद्वेत्ति तद्बोधकग्रन्थं वाऽधीते उक्था० ठक् । २पदग्रन्थाध्येतरि ३तदभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । [पश्चाद्भवादौ ।

आनुपद्य त्रि० अनुपदं भवः परिमुखा० ञ्य । पदस्य

आनुपूर्व्वी स्त्री पूर्व्वमनुक्रम्य अनुपूर्व्वं तस्य भावः ष्यञ् ततो वा ङीषि यलोपः । परिपाट्याम् मूलावधिके क्रमे "षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्" मनुः । ङीषभावपक्षे आनुपूर्व्यमप्यत्र न० । "वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च" मनुः ।

आनुमानिक त्रि० अनुमानादागतः ठक् स्त्रियां ङीप् । अनुमानप्राप्ते १युक्तिसिद्धे २व्याप्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानादवगते अनुमितौ पदार्थे यथा धूमदर्शनात् वह्निरनुमीयते स च वह्निः स्वव्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानेनैवावगत इति तस्य तथात्वम् । अनुमानमात्रेणावगम्ये वेदे वाचकशब्दशून्ये सांख्यमतसिद्धे ३प्रधाने न० । "ईक्षतेर्नाशब्दमिति" शा०सूत्र भाष्ये तस्य च वेदशब्दप्रतिपाद्यत्वं निराकृत्य "रचनानुपपत्तेर्नानुमानम्" सू० भा० अनुमानगम्यत्वमपि निराकृतम् । तस्य च यथानुमानिकत्वं तथा ४६६,६७ पृष्ठे अव्यक्तशब्दे दर्शितम् "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च" शा०सू० ।

आनुमाष्य त्रि० अनुमाषं भवः परिमुखा० ञ्य । माषस्य पश्चाद्भवादौ । [भवादौ ।

आनुयव्य त्रि० अनुयवं भवः परिमुखा० ञ्य । यवस्य पश्चा-

आनुयूप्य त्रि० अनुयूपं भवः परिमुखा० ञ्य । यूपस्य पश्चाद्भवादौ । [२आनुगत्ये च ।

आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रन्ज–क्तिन् । १अनुरागे

आनुराहति पुंस्त्री० अनुरहतोऽपत्यम् बाह्वा० इञ् अनुश० द्विपदवृद्धिः । मुनिभेदे युवापत्ये तु ततः फक् तौल्वल्या० न लुक् । आनुराहतायनः । तस्य युवापत्ये । आनुहारति इति पाठान्तरम् ।

आनुरोहति पुंस्त्री० अनुरोहतोपत्यम् बाह्वा० इञ् । अनुरोहन्मुनेर्गोत्रापत्ये तस्य युवापत्ये फक् तस्य तौ० न लुक् । आनुरोहतायनः तदीययुवापत्ये ।

आनुलेपिक त्रि० आनुलेपिकायाः स्त्रिया धर्म्म्यम् महिष्या० अण् । अनुलेपिकाया धर्म्ये कर्म्मणि ।

आनुलोमिक त्रि॰ अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक्। अनुलोमाचारवति। स्त्रियां ङीप्।

आनुलोम्य न॰ अनुलोमस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्म॰ ष्यञ्। १अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्तएव ते। "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" इति च मनुः अनुकूलत्वे "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः" सुश्रु॰। [पश्चाद्भवादौ।

आनुवंश्य त्रि॰ अनुवंशं भवः परिमुखा॰ ञ्य। वंशवृत्तस्य

आनुवेश्य त्रि॰ "अनुवेशं वसति "अव्ययीभावाच्च" पा॰ ञ्य प्रातिवेश्यसन्निकृष्टगृहवासिनि। "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" मनुः। "निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदन्तरगृहवासी आनुवेश्यः इति कुल्लू॰ अव्ययीभावाच्चेति सूत्रं परिमुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायिकस्तेनात्रापीति बोध्यम्। [शतिकसम्बन्धिनि।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदवृद्धिः। अनु-

आनुशासनिक त्रि॰ अनुशासनाय हितं ठक्। १अनुशासनसाधने नीतिवाक्यादौ २राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते पर्व्वभेदे। "ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्" भा॰ आ॰ १अ॰।

आनुश्रविक त्रि॰ गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवो वेदस्तत्र विहितः ठक्। स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म्मसमूहे "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" सां॰ का॰। "नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्" सां॰ सू॰।

आनुषङ्गिक त्रि॰ अनुषङ्गात् आगतः ठक् स्त्रियां ङीप्। उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्म्मनान्तरीयतया प्राप्ते प्रासङ्गिके अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः" सि॰ कौ॰ यथा भो वटो! भिक्षामट यदि गां पश्येः ताञ्चानयेत्यादौ भिक्षार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुषङ्गिकं तत्रोद्देश्यत्वाभावात्। [पूर्व्याम्।

आनुषक् अव्य॰ आ+अनु-सन्‌ज-क्विप् स्वरा॰। आनु-

आनुषण्ड त्रि॰ अनुषण्डे देशभेदे भवः कच्छा॰ अण्। अनुषण्डदेशभवे।

आनुष्टुभ त्रि॰ अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा॰ अञ्। १अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ क्वचित् स्त्री ङीप्। "अनुश्यावाश्वाश्वोगवे आनुष्टुभे त्वचे भवत" इति सामसं॰ भा॰ धृता श्रुतिः। अनुष्टुभ इदम् अञ्। २अनुष्टुप्सम्बन्धिनि। अनुष्टुप्सरस्वती देवताऽस्य अण्। ३सारस्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" ऋ॰ १०,१८१,१। "आनुष्टुभोवा अश्वः" आनुष्टुभैषा दिक्" शत॰ ब्रा॰। अत्र छान्दसोङीबभावः स्वार्थे अण्। ४ अनुष्टुप्छन्दसि न॰ स्वार्थिकस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य देवतावदिष्टत्वात् लिङ्गान्यत्वम्।

आनुसाय्य त्रि॰ अनुसायं भवः परिमुखा॰ ञ्य। सायस्य पश्चाद्भवादौ।

आनुसीत्य त्रि॰ अनुसीतं भवः परिमुखा॰ ञ्य। लाङ्गलपद्धतेः पश्चाद्भवे। [पश्चाद्भवादौ।

आनुसीर्य्य त्रि॰ अनुसीरं भवः परिमुखा॰ ञ्य। लाङ्गल-

आनुसूय त्रि॰ अनुसूयया अत्रिपत्न्या दत्तम् अण्। अनुसूयया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम्" रघुः। [इनङ् च। अनुसरणभवे।

आनुसृतिनेय त्रि॰ अनुसृतौ भवः शुभ्रा॰ ढक् कल्याण्या॰

आनुसृष्टिनेय त्रि॰ अनुसृष्टौ भवः शुभ्रा॰ ढक् कल्या॰ इनङ् च। अनुसर्जनभवे।

आनुहारति त्रि॰ अनुहरति भवः बाह्वा॰ इञ् अनुशति॰ द्विपदवृद्धिः। अनुहरणकुर्व्वति भवे।

आनूप त्रि॰ अनूपदेशे भवः कच्छा॰ अण्। अनूपदेशभवे स्त्रियां ङीप्। २जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्राणिनस्तन्मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः। तद्यथा कूलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति। तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्‌न्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः। वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः। शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः। विरूक्षणो लेखनश्च वीर्य्योष्णः पित्तदूषणः। स्वाद्वम्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः। गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित्। विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम्। स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्तर्पणो गुरुः। वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम्। तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित्। विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनम्। सृमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतम्। वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम्। स्वेदनं वृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु। स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम्। कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम्। पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम्। गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफा-

वहम्। विपाके मधुरश्चापि रक्तपित्तविनाशनम्। हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवकवकबलाकापुण्डरीकप्लवशरारीमुखनन्दीमुखमद्गुगत्क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतचरणप्रभृतयः प्लवाः सङ्घातचारिणः। रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः। सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः। गुरूष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः। वृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः।

शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः। कूर्म्मकुम्भीरकर्कटकृष्णकर्कटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः। शङ्खकूर्म्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः। शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः। कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः। शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहा। मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च। तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्म्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः। नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः। रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः। कषायानुरसस्तेषां शष्पशैवालभोजनः। रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः। पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः। दूषयेद्रक्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ। मुरलो वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा। सरस्तडागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः। महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः स्मृताः। तिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः। सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः। उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः। बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः। समुद्रजेभ्यो नादेया वृंहणत्वाद्गुणोत्तराः। तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्ड्रकौप्यौ गुणोत्तरौ। स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः। नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिणः। सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु। अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः। किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते। अधस्ताद्गुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः। उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम्। इत्यानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः" "मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्" पा० मनुष्ये तत्स्थे हसितादौ वाच्ये तु वुञ्। आनूपक इत्येव

आनृत त्रि० अनृतं शीलमस्य छत्रा० अण्। सततमिथ्यानुशीलनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

आनृण्य न० अनृणस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ्। ऋणशून्यत्वे ऋणशोधने। "वक्तव्यं सर्वदा सद्भिरप्रियञ्चापि यद्धितम्। आनृण्यमेतत् स्नेहस्य सद्भिरेव कृतं पुरा" नरसिंहपु०।

आनृशंसि पुंस्त्री० अनृशंसस्यापत्यम् इञ्। दयालोरपत्ये गहा० भवादौ छ। आनृशंसीयः तद्भवादौ त्रि०।

आनृशंस्य न० अनृशंसस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ्। १अनिष्ठुरतायां २कारुण्ये "आरोढुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना" भा०आश्व० २अ०। "आनृशंस्यात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते हीतरे जनाः" मनुः। २अनुकम्पायाञ्च। "अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं हि केवलम्" उद्वा०त० स्मृतिः। "आनृशंस्यमनुकम्पा" रघु०। स्वार्थे ष्यञ् २कारुण्ययुक्ते त्रि० "एष धर्म्मपरो नित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः" भा०व०प०७१ अ०।

आनेतृ त्रि० आ+नी—तृच्। आनयनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

आनेय त्रि० आ+नी—कर्म्मणि यत्। देशाद्देशान्तरमानेतव्ये १घटादौ वैश्यकुलात् विप्रतोऽभ्याशाद्वा आनेतुं योग्ये २दक्षिणाग्नौ पु० आनाय्यशब्दे विवृतिः "आनेयो घटादिर्वैश्यकुलादेरानेयोदक्षिणाग्निश्च" सि०कौ०।

आ(अ)नैपुण न० अनिपुणस्य भावः अण् उत्तरपदवृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा। अपाटवे नैपुण्याभावे ष्यञ्। पूर्ववत् वृद्धिः आ(अ)नैपुण्यमप्यत्र।

आ(अ)नैश्वर्य्य न० अनीश्वरस्य भावः ष्यञ्। उत्तरपदवृद्धिः पूर्व्वस्य पदस्य वा। १ऐश्वर्य्याभावे २ऐश्वर्य्यविरोधिनि सांख्यादिमतसिद्धे बुद्धेर्धर्मभेदे धर्म्माधर्म्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्यरूपा अष्टौ बुद्धेर्धर्मास्ते च भावरूपा एव तैरभावानङ्गीकारात् तत्र ज्ञानभिन्नानां सप्तानां बन्धहेतुत्वम् ज्ञानेन मोक्ष इति तेषां सिद्धान्तः यथाह सांका०कौमुद्योः" "रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः। सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण" तत्त्वज्ञानवर्जं बध्नाति धर्मादिभिः सप्तभिः रूपैरिति पुरुषार्थं प्रति भोगापवर्गौ प्रति आत्मनात्मानमेकरूपेण तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या विमोचयति पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः"।

आन्त त्रि० अम+क्त नि०वा इडभावः उपधादीर्घः। पीड़िते इटपक्षे अमितोऽप्यत्र। [नान्तरोधर्म्मः सत्वम्"सा०द०

आन्तर त्रि० अन्तर्मध्ये भवः अण्। आभ्यन्तरे। "कम-

आन्तरतम्य न० अन्तरतमस्य अत्यन्तसदृशस्य भावः ष्यञ् । सौसादृश्ये "बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ता-स्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्ते" सि०कौ० ।

आन्तरागारिक त्रि० अन्तरागारस्य धर्म्यम् ठक् । अन्तरा-गारनियुक्तपुरुषस्य धर्म्ये अवरोधरक्षणादौ ।

आन्तरप्रपञ्च पु० कर्म० । आध्यात्मिके आभ्यन्तरे द्वैतविस्तारे स चान्नमयादिकोषपञ्चकं शरीरत्रयम् जन्मस्थित्यादयः षड्-भावविकाराः त्वङ्मांसादिषाट्कौशिकस्थूलदेहः अशना-यापिपासादि षडूर्मयः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वागाभिक-र्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआद्यन्तःकरणचतुष्टयं सङ्कल्पाद्यन्तःकरणवृत्तयः जागराद्यवस्थात्रयं तदभिमानि-विश्वतैजसप्राज्ञाःसमाधिमूर्च्छादयः क्रोधाद्यरिषड्वर्गः साध-नचतुष्टयं सत्वादिगुणत्रयं सुखदुःखज्ञानाज्ञानादि अविद्यादिक्लेशपञ्चकम् मैत्र्यादिभावनाचतुष्टयं यमाद्य-ष्टाङ्गम् प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्गः रोगारोग्यसमुदायोय-थायोग्यं विविधनामरूपगुणधर्मादयः भोगापवर्गौ च । एवमन्यमतेऽप्यूह्यम् ।

आन्तराल त्रि०अन्तरालं मध्यस्थितिं वेत्ति अण् । देहाभ्य-न्तर एवात्मनः स्थितिवेत्तरि जीवस्याणुत्ववादिनि पूर्ण-प्रज्ञे माध्वे स हि आत्मनोविभुत्वखण्डनेन देहाभ्य-न्तरे एव स्थितिं मन्यमानस्तस्याणुत्वम् प्रतिपेदे आत्मशब्दे तन्मतमुक्तप्रायम् अधिकं माध्वशब्दे वक्ष्यते । "अणुं वदन्त्यान्तरालाः सूक्ष्मनाडीप्रचारतः । रोम्णः सहस्रभागेन नाडीषु प्रचरत्ययमिति" तस्य सिद्धान्तः "बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेय इति" श्रुतिमनुसृत्य तथा तेनाङ्गीकृतम् । दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वमौपचारिकमिति तु वेदान्त्यादयः ।

आन्तरि(री)क्ष त्रि० अन्तरि(री)क्षे भवः अण् । आकाश-भवे १उत्पातादौ "उत्पातांस्त्रिविधान् प्राह नारदो भगवान् प्रभो ! दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पिता-मह !" ज्यो० । २अन्तरीक्षभवे जले च । अम्बुशब्दे ३२० पृष्ठेऽस्य विवृतिः ।

आन्तरीपक त्रि० अन्तरीपे भवः धूमा० वुञ् । अन्तरीप-भवे धूमादिगणे द्वीपसाहचर्यात् देशवाचित्वाच्च अन्तरीप-शब्दएव बोध्यः अन्तरीय इति पाठस्तु प्रामादिकः । [ङीप् ।

आन्तर्गणिक त्रि० अन्तर्गणं भवः ठञ् । गणमध्यभवे स्त्रियां

आन्तर्गेहिक त्रि० अन्तर्गेहं भवः ठञ् । गेहमध्यभवे स्त्रियां ङीप् । आन्तर्वेश्मिकान्तर्वाष्पिकादयोऽप्यत्र ।

आन्तर्य्य न० अन्तरस्य भावः ष्यञ् । अन्तर्वर्त्तित्वे ।

आन्तिका स्त्री अन्तिकैव अण् अजा०टाप् । ज्येष्ठायाम् भगिन्याम् ।

आन्त्र न० अमत्यनेन अम–गतौ क्त उपधादीर्घः । १वायु-वाहकनाड़ीभेदे । अन्त्रस्येदम् अण् । २अन्त्रसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आन्दोल दोलने मुहुश्चालने अद०चुरा०उभय०सक०सेट् । आन्दोलयति ते आन्दुदोलत् त । क्त आन्दोलितः ।

आन्दोलक पु० आन्दोलयति ण्वुल् । दोलनकर्त्तरि ।

आन्दोलन न० आन्दोल–भावे ल्युट् । १पुनःपुनर्दोलने, २मुहुश्चालने "किन्त्वासामविन्दसुन्दरदृशां द्राक् चामरा-न्दोलनात्" उद्भटः ३अनुसन्धाने च ।

आन्धसिक त्रि० अन्धो भक्तं शिल्पमस्य ठक् । पाचके सूदे ।

आन्धीगव न०अन्धीगुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम–अण् । तृती-यसवने गेये आर्भवपवमानसूक्तगते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम् ऊहगाने १प्र०११क०पठितम् तच्च साम०स०भा०दर्शितम् यथा "श्यावश्वान्धीगवेऽनुष्टुबानेये श्यत्यतेऽथ वा । पुरैव लिङ्गं जगती चतुर्विंशति-कीर्त्तनम् । इदमाम्नायते "पञ्च-छन्दा आवापः आर्भवः पवमानः सप्तसामा, गायत्र-संहिते गायत्रे तृचे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः, उष्णिहि शफम्, ककुभि पौष्कलम्, काव-मन्त्यं जगतीषु" इति । अयमर्थः अस्ति तृतीयसवने पवमानः आर्भवसंज्ञकः, तस्मिन् पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि, "स्वादिष्ठया मदिष्ठा" इत्येकं सूक्तम् (उ,२प्र, १५), तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र ऋचः तासु "गायत्रम्" "संहितम्" (ऊ,१प्र,८) चेति द्वे सामानी, "पु-रोजितो वो अन्धसः" इति सूक्तान्तरम् (ऊ,१प्र,१८) तत्रैकानुष्टुबुत्तरे द्वे गायत्र्यौ तासु "श्यावाश्वम्" (ऊ,१प्र,११) "आन्धीगवम्" (ऊ,२प्र,११) चेति द्वे सा-मनी, "इन्द्रमच्छ सुता" इत्यपरं सूक्तम् (ऊ,१प्र,१८), तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्रः तासु "शफम्" साम, "पवस्व मधुमत्तम" इति प्रगाथः (ऊ,१प्र,१६), तस्मिन् पूर्व्वा ककुप्, उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र "पौष्कलम्" (ऊ,१प्र,९) साम, "अभिप्रियाणि पवते च नोहित" इत्यन्यं सूक्तम् (ऊ,१प्र,१९), तत्र तिस्रोजगत्यः तासु "कावम्" (ऊ,१प्र,१४) साम" ।

आन्ध्र्य न० अन्धस्य भावः ष्यञ् । दृष्टिशक्तिराहित्ये यत्र प्रतिघाते तद्भवति तद्दर्शितं सुश्रु० । शिरानाड़ीरूपकस्य "भ्रूपु-

ञ्छान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्राम्रं इच्छ्यु पघातो वा इति" तत्कारणञ्चोक्तम् "शोणितमतिनिर्ह्रियमाणं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत्। अत्युष्णाभिस्विन्नातिविद्धेष्वज्ञै र्विस्रावितमतिप्रवर्त्तते अतिप्रवृत्तं शिरोऽभितापमान्ध्यमधिमन्थं तिमिरप्रादुर्भावमित्यादि चापादयति" सुश्रु०। २प्रकाशशून्यत्वे "जगदान्ध्यप्रसङ्गः" वे०प्र०

आन्ध्र पु० आ+अन्ध-रन्। १देशभेदे २तद्देशवासिनि ३तन्नृपे च ब०व०। "आन्ध्राः शका पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः" भा०व०प०१८८अ०। स च देशः वृ०स०कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्णितः यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः। कौशिकविदर्भवत्सान्ध्रचेदिकाश्चोर्द्ध्वकण्ठाश्च" ग्रहभक्तौ च तत्रैवोक्तम् "द्रविडविदेहान्ध्रम्लेच्छकभासापुरं कौङ्कणाः समान्त्रीषकाः। कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजाः। नासिक्यभोगवर्द्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगादेशाः। ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम्"। तेन विन्ध्याद्रिपार्श्वगः गोमतीतापीनद्योःसन्निकृष्टोऽयं देश इति गम्यते।

आन्न त्रि० अन्नं लब्धा अन्न+ण। अन्नं लब्धरि।

आन्यतरेय पुंस्त्री० अन्यतरस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक्। अन्यतरस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

आन्यभाव्य न० अन्योभावोयस्य अन्यभावः तस्य भावः ब्राह्म० ष्यञ्। अन्यरूपत्वे। [स्त्रियां ङीप्

आन्वयिक त्रि० अन्वये प्रशस्तकुले भवः ठञ्। प्रशस्तकुलजाते

आन्वष्टक्य न० अन्वष्टका+स्वार्थे ष्यञ्। अन्वष्टकाशब्दार्थे "अपरेद्युरान्वष्टक्यम्" आश्व०गृ०।

आन्वाहिक त्रि० अहनि अहनि अन्वहम् तत्र भवः ठञ् अनुश० द्विपदवृद्धिः। प्रतिदिनसाध्ये पाकादौ "वैवाहिकेऽग्नौ कुर्व्वीत गृह्यं कर्म्म यथाविधि। पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृही" मनुः।

आन्वीक्षिकी स्त्री श्रवणादनु ईक्षा पर्य्यालोचना साप्रयोजनमस्याः ठञ्। तर्कविद्यायाम् गौतमप्रणीतायां आत्मविद्यायाम्। तत्प्रतिपादकग्रन्थश्च अक्षपादेन पञ्चाध्यायी रचितः तत्रादिमं सूत्रं "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति अन्तिमसूत्रञ्च "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः" इति। तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च पदार्थतत्त्वज्ञानान्मुक्ति फलं तत्र क्रमोक्तिः। प्रत्यक्षानुमानोपमानागमरूपप्रमाणचतुष्टयम् तेषां लक्षणविभागादि। आत्मदेहेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गरूपप्रमेयविभागः। इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मलिङ्गानि। चेष्टावदन्त्यावयवित्वमिन्द्रियाश्रयत्वं वा देहलक्षणम्। घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियविभागः तेषां पृथिव्यादिभ्यः क्रमेणोत्पत्तिः। तत्कारणानि च क्रमेण पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकानि पञ्च भूतानि। गन्धरसरूपस्पर्शशब्दरूपविषयपञ्चकं पृथिव्यादीनां विशेषगुणास्तेषां च क्रमेण घ्राणादिभिर्ग्राह्यता। महत्तत्त्वापर्य्यायाया बुद्धेर्ज्ञानरूपत्वम्। मनसो लक्षणम्। प्रवृत्तिलक्षणम् रागद्वेषाभिनिवेशरूपदोषत्रयलक्षणम्। पुनरुत्पत्तिरूपप्रेत्यभावलक्षणम् प्रवृत्तिजनितार्थरूपफललक्षणम्। बाधनारूपं दुःखलक्षणम्। दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपापवर्गलक्षणम्। एकस्मिन् धर्म्मिणि भावाभावविरुद्धकोटिद्वयज्ञानत्वं संशयलक्षणम् तत्र साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानमसाधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानं विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोटिद्वयोपस्थितिश्च कारणम्। प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयत्वं प्रयोजनलक्षणम्। वादिप्रतिवादिनोः साध्यसाधनद्वयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयत्वं दृष्टान्तलक्षणम् प्रतिवादिनिरसनेन निःसन्दिग्धतया अर्थनिश्चयरूपत्वं सिद्धान्तलक्षणम्। सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः अभ्युगमसिद्धान्त इति सिद्धान्तचतुष्टयविभागाः तल्लक्षणानि च। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपावयवविभागः। भाष्ये तु जिज्ञासा, संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति अधिकाः पञ्चावयवा उक्तास्तेन दशावयवा इति स्थितम्। तात्पर्य्यटीकायां तद्व्याख्यातञ्च तत्र जिज्ञासाऽज्ञातादिबुद्धिसिद्धये प्रवर्त्तिका इच्छा जिज्ञासा। तज्जन्यश्च संशयः शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशयव्युदासस्तर्कः इति। जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति केचित्। एतेषां न्यायावयवत्वं नास्तीति वृत्तौ स्थितम्। साध्यविशिष्टतया पक्षस्य निर्देशः प्रतिज्ञालक्षणम् व्याप्तिविशिष्टहेतुबोधकः शब्दो हेतुरूपावयवः। व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेकभेदेन द्विविधा तथा च ज्ञातान्वय व्याप्तिकहेतुबोधकः अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकश्च। साधनत्व [illegible] प्रयुक्त साध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्या[illegible]दर्शकः उदाहरणम् तत्र व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयो[illegible]कश्च। प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिमद्धेतुविशिष्टप[illegible] उपनयावयवः व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेकभेदेन द्विधा

प्रतिज्ञा । व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तिताकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षबोधकवाक्यत्वं निगमनलक्षणम् । व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते धर्म्मिणि व्याप्यस्याहार्य्यारोपात् व्यापकस्याहार्य्यारोपः तर्क इति तर्कलक्षणम् यथा निर्वह्नित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वह्निःस्यान्निर्धूमःस्यादित्यादि । सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य बाधनयुक्त्या च अर्थावधारणं निर्णय इति तल्लक्षणम् । इत्येते १मअ० १म आह्निके पदार्था दर्शिताः । वादादिलक्षणानि । तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवादः इति वादलक्षणं प्रमाणतर्काभ्यां स्वपक्षस्य साधनं विपक्षस्योपालम्भो दूषणं च यत्र । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहः तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यविशेषो वाद इति तदर्थः । छलजातिनिग्रहस्थानादिकं विपक्षे समुद्भाव्य तस्य दूषणेन स्वपक्षस्थापनवाक्यत्वं जल्पलक्षणम् । स्वपक्षस्थापनाराहित्येन परपक्षनिराकरणवाक्यत्वम् वितण्डालक्षणम् । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालरूपान् पञ्च हेत्वाभासान् विभज्य तेषां लक्षणानि । वाद्युक्तवचनस्य अर्थान्तरपरत्वकल्पनेन युक्त्या तत्खण्डनं छलमिति छललक्षणम् । तच्च वाक्छलार्थच्छलोपचारच्छलभेदेन त्रिविधम् । व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणोक्तिर्जातिः तद्भेदाश्चतुर्विंशतिः५अ०वाच्याः । उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं निग्रहस्थानलक्षणमिति १अ० २आह्निके एते पदार्था उक्ताः । संशयकारणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे परिशिष्टविवेचनम् । मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यस्य हेतुतयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य क्वचिदनुमित्यात्मकताशङ्कायां तन्निराकरणम् । अवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता साधनम् । अनुमानाप्रामाण्यशङ्कातन्निरासौ । वर्त्तमानावस्थानिराकरणतत्स्थापने । उपमानाप्रामाण्यशङ्कानिराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वमाशङ्क्य शाब्दबोधस्यानुमानेऽन्तर्भावमाशङ्क्य च तन्निवारणम् । सशक्तिकस्यैव शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थकत्वेन शब्दद्वैविध्यम् । तत्रादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यमाशङ्क्य युक्त्या प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूपवेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिः निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः विधिविहितस्यानुकथनमनुवाद इत्यनुवादलक्षणम् । वेदैकदेशविषहरमन्त्रादेः आरोग्यार्थौषधादिप्रतिपादकायुर्वेदभागस्य संवादिफलकत्वेन तद्दृष्टान्तेन इतरवेदभागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । २अ० १आह्निके एते पदार्थाः । ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावरूपाणामतिरिक्तप्रमाणत्वमाशङ्क्य ऐतिह्यस्य शब्देऽन्तर्भावः अर्थापत्तिसम्भवाभावानाञ्चानुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम् । अभावस्य प्रमेयत्वव्यवस्थापनम् । शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम् । शब्दस्य घण्टाद्याश्रयकत्वनिराकरणम् । व्याकरणविधौ वर्णानां विकारपक्षनिराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम् । वर्णानामविकारित्वेऽपि गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषैः विकारव्यवहार इति व्यवस्थापनम् । तत्र उदात्तेऽनुदात्तत्वं गुणान्तरापत्तिः । उपमर्द्दो धर्म्मिनिवृत्तिः यथा अस्तेर्भूः । ह्रासः दीर्घस्य ह्रस्वता, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घता, लेश एकदेशविकृतिः यथा अस्तेरल्लोपः । श्लेषः आगम इडादि । एतैर्विकारव्यवहारः । पदलक्षणम् । जात्यादीनां प्रत्येकं पदार्थत्वपक्षं निराकृत्य जात्याकृतिव्यक्तीनां समुदितानां पदार्थत्वव्यवस्थापनम् । व्यक्त्याकृतिजातीनां लक्षणानि एते २अ० २आह्निक गतार्थाः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । भूतचैतन्यवादनिराकारणम् उभयगोलकेनेत्रैक्यव्यवस्थापनम् । आत्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । मनस आत्मत्वनिराकरणम् । आत्मनित्यतासाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् । तस्य पार्थिवाप्यतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतोपन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणां गोलकातिरिक्तत्वस्य व्यवस्थापनम् । तेषामाहङ्कारिकत्वनिराकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वेऽप्यनुमेयताव्यपस्थापनम् । चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम् । इन्द्रियैकत्वमाशङ्क्य तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेषगुणाः तेषाञ्चैकैकेन्द्रियग्राह्यतेति निरूपणम् । घ्राणादीनामनुद्भूतगन्धादिसाधनम् । ३अ० १म आह्निकगतार्थाः । सांख्यमतसिद्धबुद्धेर्नित्यत्वनिराकरणम् मनसोऽणुत्वेन ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसोविभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन सर्वेन्द्रियैः सर्वदासम्बन्धापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदोषात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षखण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियार्थयोरन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्म्मत्वं किन्तु आत्मधर्म्मत्वमिति समर्थनम् । ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्म्म-

त्वव्यवस्थापनम्। इतरगुणत्वनिवारणेन ज्ञानादेरात्मधर्म्मत्वव्यवस्थापनम्। स्मरणोपयोगिप्रणिधानादिकारणानि। बुद्ध्यादेः आशुविनाशित्वव्यवस्थापनम्। रूपादेरिव यावद्द्रव्यभावित्वाभावेन ज्ञानादिविशेषगुणानां देहधर्म्मत्वनिरासेनात्मधर्म्मत्वसमर्थनम्। केशनखादिषु सुखाद्यनुपलब्धेः त्वक्पर्य्यन्तस्यैव देहस्य सुखाद्यवच्छेदकत्वसाधनम्। प्रतिदेहं मनसो नानात्वखण्डनम्। एकत्वेऽपि मनसः शीघ्रसञ्चारः। ज्ञानयौगपद्यस्य भ्रमत्वसमर्थनेन मनोऽणुत्वसाधनम्। देहस्य अदृष्टसापेक्षोत्पत्तिकत्वसाधनम्। अदृष्टसहकारेणैव मातापित्राहारस्य तदारम्भकत्वसमर्थनम्। अदृष्टाभावे नित्यात्मनः संयोगेऽपि न देहोत्पत्तिरिति निरूपणम्। आत्मनोविभुत्वे सर्वशरीरैः संयोगे सत्यपि तददृष्टजन्यदेह एव तस्य विशेषसंयोगः भोगसाधक इति नियमनम्। परमाणुगतादृष्टाङ्गीकर्त्तुरार्हतस्य मतनिराकरणम् अदृष्टस्य मनोगुणत्वस्यापि तन्मतसिद्धस्य निराकरणम्। ३अ० २आ० गतार्थाः। प्रवृत्तिसाधनरागद्वेषाभिनिवेशात्मकदोषत्रैविध्यकथनम्। तत्र मोहस्य सर्व्वानर्थमूलत्वेन पापीयस्त्वसमर्थनम्। आत्मनोनित्यत्व एव प्रेत्यभावसिद्धिः अनित्यत्वे न तत्सिद्धिस्तथा च एकजातीयशरीरेणाद्यःसम्बन्ध उत्पादः तत्र चरमसम्बन्धनाशोमरणं तयोरेकस्मिन् आत्मनि नित्ये एव सम्भवः शरीरादेर्नष्टत्वात् न तदाश्रयत्वमिति समर्थनम्, उत्पत्तिप्रकारनिरूपणम्। बीजानामुपमर्द्देनाङ्कुरोत्पत्तिदर्शनात् अभावादेव भावोत्पत्तिरिति अभावोपादानत्वमतनिराकरणम्। कर्म्मनिरपेक्षस्य ईश्वरस्यैव जगत्कारणत्वमतखण्डनेन कर्मसापेक्षस्य तस्य जगत्कारणत्वव्यवस्थापनम्। परमाण्वादिवदीश्वरस्य नोपादानत्वमिति व्यवस्थापनम्। भाष्ये तु गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वर इतीश्वरलक्षणमुक्तम्। तदर्थश्च "गुणैर्नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपविशेषगुणैः सामान्यगुणैश्च संयोगादिभिर्विशिष्टम् आत्मान्तरं जीवेभ्यो भिन्न आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्त्ता वेदद्वारा हिताहितोपदेशकोजगतः पितेति" इत्याद्युक्तः। कण्टकतैक्ष्ण्यवज्जगतामाकस्मिकत्वखण्डनम्। सर्वानित्यत्वखण्डनम्। सर्वनित्यत्वखण्डनम्। घटादीनां परमाणुपुञ्जात्मकतावादखण्डनेन एकावयविसाधनम् सर्वभूतानामभावरूपतानिराकरणम्। संख्यैकान्तवादनिराकरणम्। संख्यैकान्तवादाश्च भाष्ये बहवो दर्शिताः। "सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात्, सर्वं त्रेधा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति, सर्वं चतुर्द्धा प्रमाता प्रमाणम् प्रमितिः प्रमेयमिति, एवमन्येऽपि"। तत्र यथा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां द्वैधं तथा सत्त्वेनैक्यम् घटः सन् पटः सन्नित्येकाकारसत्त्वप्रतीतेः। अन्ये तु एकमित्यद्वैतमाहुस्तथा च ब्रह्मैवैकं निर्विशेषं सत् सर्वमन्यन्मिथ्या। अन्येऽपीति रूपसंज्ञासंस्कारवेदनानुभवाः पञ्च स्कन्धाः षट्पदार्थीं सप्तपदार्थीत्यादि मतभेदाः। तत्राद्वैतपक्षनिराकरणं यथा ब्रह्माद्वैतस्वीकारे तत्साधकप्रमाणस्यासिद्धिः प्रमाणसत्त्वे तु न सत्त्वैकत्वसिद्धिरित्थं दूषणेन सत्त्वैकत्ववादनिराकरणम्। यथा वृक्षमूलसेकात् तदीयावयवोपचयद्वारवशेन फलोत्पत्तिस्तथा यागादेर्नाशेऽपि तज्जन्यादृष्टरूपद्वारसत्त्वात् स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति व्यवस्थापनम्। स्वर्गादेः स्वरूपेण फलत्वसाधनम्। फलस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन शशशृङ्गादेरिव उत्पत्त्यसम्भवः सत्त्वे च उत्पत्त्ययोग्यतया कारणव्यापारानर्थक्यं सदसत्त्वाङ्गीकारे च विरोध इत्याशङ्क्य फलस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वव्यवस्थापनम् असत उत्पत्तौ इह तन्तुषु पटो भविष्यतीति प्रागभावज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतयाऽनियमवारणम्। कर्म्मकर्त्तृदेहादेर्नाशेऽपि अदृष्टस्यात्मन्येवोत्पत्तेः तेनैव चादृष्टेन जायमाने स्वर्ग्यादिदेहे सुखभोगे सामानाधिकरण्यसम्भवेनादृष्टजन्यस्वर्गादिफलस्यात्मनिष्ठत्वव्यवस्थापनम्। सुखदुःखयोरेव मुख्यफलत्वं स्त्रीपुत्रादेस्तु तत्साधनत्वादौपचारिकफलत्वमिति नादृष्टसामानाधिकरण्यव्याघात इति समर्थनम्। देहसम्बन्धस्यैव विविधबाधनायोगहेतुत्वाद्दुःखरूपत्वकथनम् विविधदुःखयुक्ततया शरीरस्य दुःखत्वेन भावनाकथनम् दुःखमध्ये सुखस्याप्युत्पत्तेस्तत्प्रत्याख्यानानौचित्येऽपि तदुपार्ज्जनादौ दुःखबाहुल्यात् देहसंबद्धं सर्व्वं दुःखमित्येव भावनीयमिति निरूपणम्। प्रतिषिद्धभोजनमैथुनादौ प्रवृत्तिनिवारणार्थमपि दुःखस्य हेयत्वोक्तिः। आर्षदैवपैत्रर्णापाकरणानुबन्धेनापवर्गकालाभावमाशङ्क्य आयुषश्चतुर्थभागेऽपवर्गसाधनकालत्वसाधनम् तथा कामनाशून्यस्य विरक्तस्य ततोऽर्वागपि तत्सेवनव्यवस्थापनम्। तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ प्रारब्धातिरिक्तकर्म्मजन्यादृष्टमात्रनाशेन न स्वर्गफलकादृष्टेन प्रतिबन्ध इति कथनम्। क्लेशानुबन्धकृतापवर्गाभावमाशङ्क्य सुषुप्तस्य सर्व्वक्लेशाभाववदपवर्ग इति सुषुप्तिदृष्टान्तेन क्लेशाभावेनाऽपवर्गे दुःखाभावसाधनम्। रागबन्धस्यानुत्पत्तेः रागादीनां च मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वेन तत्त्वज्ञानेन च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ दुःखनिवृत्तिरिति

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः। देहात्मबुद्धेर्दोषजन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात् आत्मनोदेहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरासेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्यां च सत्यां क्रमेण प्रवृत्तिनिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्वज्ञानमित्येवंप्रतिपादनम्। साधुतया भावितानां रूपादिविषयाणां दोषहेतुत्वकथनम्। सौन्दर्य्यं पश्यतो रागादिर्भ्रमणोऽप्यसुकरपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्य्यबुद्धे रागाधीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्य्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्। भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोषदर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम्। तथा च "खेलत्खञ्जननयना परिणतबिम्बधारा पृथुश्रोणी। कमलमुकुलस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जनसंज्ञा। "चर्मनिर्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता। अस्यां रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम्। परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपताऽतोनास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयोर्मतस्य पूर्वं दूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम्। परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम्। आकाशस्य सर्वगतत्वं सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकभेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्यैवावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्या तस्य निरवयवत्वसमर्थनम्। सर्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानुमानात् आकाशस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे च प्रतिहतस्य परावर्त्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्रतिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम्। परमाणोः संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेश्चावच्छेदकभेदं विना सत्त्वासम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्वकल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगावच्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम्। ज्ञानातिरिक्तोबाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञानातिरिक्तप्रमाणरूपबाह्यस्य सत्त्वान्न बाह्याभावः अथ तत्र प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्येवं रूपेण बाह्यार्थाभावाङ्गीकर्त्तृमतनिराकरणम्। स्वप्नस्य स्मृतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य संसर्गमात्रबोध इति व्यवस्थापनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम्। इत्येवं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणम्। ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्ववासनावशात् मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्येतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानोच्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः। समाधिविशेषाभ्यासात् तत्त्वज्ञानस्य विवृद्धिः। तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवासनातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम्। ततश्च तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति व्यवस्थापनम्। तत्र प्रतिबन्धश्च कार्य्याक्षमत्वसम्पादनं विनाशो वेति। स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् समाध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्वकृतेश्वराधनादिना अभ्यासपाटवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम्। तथा च पूर्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम्। अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम्। अपवर्गे प्रारब्धकर्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपार्थावभाससम्भवकथनम्। प्रारब्धकर्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्तिकथनम्। समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यासस्यावश्यकतोक्तिः। श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारोत्पत्तिकथनम्। एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रतिपादनम्। संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोर्थिभिः जिगीषाहीनैः सह कार्य्य इति निरूपणम्। तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति निरूपणम्। तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं वीजप्ररोहसंरक्षार्थं कण्टकावरणवत् जयीबाद्धैः सह जल्पवितण्डे आश्रयणीये न वाद इत्येतत्कथनम् तथा च यदि जयीबाद्धैः स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां मतं खण्डनीयम्। एते अर्थाः ४अ० २आ० उक्ताः। साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशतिं जातीर्विभज्य लक्षणान्युक्तानि। कथाभासप्रकरणम्। ५अ० १मआ० गतार्थाः। प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थकमविज्ञातार्थमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपोमतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तोहेत्वाभासाश्च निग्रह-

स्थानानि इति निग्रहस्थानानि विभज्य तेषां क्रमेण लक्षणानि उक्तानि ५अ०२आ० गतार्थाः। यथा पदार्थतत्त्वज्ञानादपवर्गस्तथा तन्मतं सर्व्व०द० समग्राहि। यथा "ननु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्भवतीत्युक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते, नेत्युच्यते तत्त्वज्ञानाद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभाव इति। तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु च द्वेषः वस्तुतस्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किञ्चित् समस्ति परस्परानुबन्धत्वाच्च रागादीनां, मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति ततस्तैर्दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्याचरति वाचा अनृतादीनि, मनसा परद्रोहादीनि, सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्ममावहतीति। शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि, वाचा हितसत्यादीनि, मनसा अहिंसादीनि, सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मम्। सेयमुभयी प्रवृत्तिः ततः स्वानुरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावं, तस्मिन् सति प्रतिकूलवेदनीयतया वासनात्मकं दुःखं भवति त इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्त्तमानाः संसारशब्दार्थो घटीचक्रवन्निरवधिरनुवर्त्तन्ते। यदा कश्चित् पुरुषधौरेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्य्योपदेशेन सर्व्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुषक्तञ्च पश्यति तदा तत्सर्व्वं हेयत्वेन बुध्यते ततस्तन्निवर्त्तकमविद्यादि निवर्त्तयितुमिच्छति तन्निवृत्त्युपायश्च तत्त्वज्ञानमिति कस्यचिच्चतसृभिर्विद्याभिर्विभक्तं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवेदनीयतया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, मिथ्याज्ञानापाये दोषाः अपयान्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमत्यन्तं निवर्त्तते सात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः। निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पाद इति तथा च पारमर्षसूत्रम् "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग" इति। ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोणिगुडायितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्वा व्यवह्रियत इति चेन्मैवं सर्व्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात् नह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवादम्। अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति तन्न सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवक्षितः तदतिरिक्तो वा। प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत्। द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं न खलु कश्चित् प्रेक्षावान् "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति" सर्व्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते सर्वो हि प्राणी मुक्त इति व्यवहरति। ननु धर्मिनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपप्लवस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते। आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्गलः। अङ्ग भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमावरणम्? धर्माधर्मभ्रान्तय इति चेत् इष्टमेव। अथ देहमेवावरणं तथा च तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येवात्मनः सततोर्द्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा। प्रथमे निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसजेत्। सावयवत्वे यत् सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसज्येयाताम्। अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात्। पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदविवादम्। ऐश्वर्य्यं चेत् सातिशयतया सदृक्षतया च प्रेक्षावतां नाभिमतम्। प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति एतावद्विशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् स्थाननिरोधापाताच्चापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः। किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिर्मोक्षः स्वभावस्यानपायात् द्वितीये सम्प्रति संसारोऽस्तमियात्। नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्व्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा पावस्थावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात् । ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेन्नैतन्नाटकपक्षपतितत्वञ्च इत्युपेक्ष्यते । सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात् । नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि, अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तोविदांकुर्व्वन्तु विदांवरा भवन्तः । तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिको निःश्रेयसमिति निरवद्यम् । नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा । आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः । उपमानादिकमशक्यशङ्कमनियतविषयत्वात् । तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेन्नैतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति । विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत् । न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात् । ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः तन्त्वादावनैकान्त्यात् । तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात् । अवान्तरमहत्त्ववत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात् । नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात् । नापि कालात्ययोपदिष्टः, बाधकानुपलम्भात् । नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात् । ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात् । तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्य्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम् । तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्तृत्वं चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम् । एवञ्च कर्त्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः । तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण । “अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव” इति । यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलं तर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन ! “आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् । आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धटा” इति । न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात् । तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः । द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत । अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशबलान् करुणाविरोधात् । स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते । तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः । “प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते । जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति” । नास्तिकशिरोमणे ! तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैचित्र्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे” इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम् । यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिं समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा । नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

प्राप्तौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्म्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात् । तस्मान्निवर्त्तकधर्म्मानुष्ठानवशादीश्वरप्रसादसिद्धावभिमतेष्टसिद्धिरिति सर्व्वमवदातम्” । अस्याश्चात्मतत्त्वज्ञानहेतुत्वादात्मविद्यात्वम् । “त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ! दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः” शा०प०५९अध्या० । “त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् । “आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः” मनुः “तत्रोपनिषदं तात परिशेषन्तु पार्थिव । मथ्नामि मनसा तत्त्वं दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम्” भा०शा०प० । “आन्वीक्षिकी कोषलानामिति” गीता । “सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना । प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्म्मणाम् । आश्रयः सर्वधर्म्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता” पक्षिलस्वामी । अन्वीक्षा शीलमस्याः तस्यै हितं वा ठक् । २दुर्गायाञ्च “आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणपराऽथ वा । अन्वीक्षाकारणत्वाद्वा तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता” देवीपु० तन्निरुक्तिः ।

आन्वीपिक त्रि० अन्वीपं वर्त्तते ठक् । अनुकूले ।

आप प्राप्तौ वा चुरा०उभ० पक्षे स्वादि० प०सक० अनिट् । आपयति ते आपिपत् त । पक्षे आप्नोति आप्नुतः आप्नुवन्ति आप्नुयात् आप्नोतु आप्नोत् आप्नुवन् । आपत् आप आपथुः आपुः आपिथ । आप्ता आप्स्यात् आप्स्यति आप्स्यत् । आप्तव्यः आप्यम् आपनीयम् आप्ता आप्तः आप्तिः आप्त्वा अवाप्य । क्विप् ह्रस्वः आपः अपः अद्भिः । असुन् आपः । शतृ आप्नुवन् ताच्छील्ये चानश् आप्नुवानः । “अयशोमहदाप्नोति” “इहाग्र्यां कीर्त्तिमाप्नोति” मनुः । “नत्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात्” या०स्मृतिः “पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि” शकु० “येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्” गीता “स दुष्प्रापयशाः प्रापत्” रघुः । “शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः” रघुः । “यदिदं सर्वं मृत्युनाप्तम्” श्रुतिः “नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि” गीता । कर्म्मणि आप्यते आपि । प्रेरणे णिच् । आपयति ते आपिपत् त । सन् ईप्सति ईप्सितः । [प्राप्तिःसंयोगः स उदाहृतः” भाषा० । प्र—प्रकर्षेणाप्तौ प्राप्नोति प्राप्तः प्राप्तिः “अप्राप्तस्य च या सम्+संपूर्णतायां समाप्तः समाप्तिः समापनम् । [साधनं” कुमा० । अव+प्राप्तौ, “अनवाप्तमवाप्तव्यम्” गीता “तपः किमेदं तदवाप्ति परि+प्रचुरत्वे समर्थत्वे समुदितत्वे पर्य्याप्तः पर्य्याप्तिः । “हस्तिवर्गः सुपर्य्याप्तः सर्वस्य प्रद्वेदने” गीताभा० । “अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् । पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्” गीता ।

अनु+प्रा—पश्चात्प्राप्तौ “नदीं गङ्गामनुप्राप्ताः” भा०आ०प० । वि+विशेषेण आप्तौ व्याप्तिः व्याप्तः, व्याप्यः व्यापकः व्यापनम् “व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वधीःपरामर्श उच्यते” । “व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः” भाषा० । “अस्मात्मनेपदित्वमपि स्वाराज्यं प्राप्स्यते भवान्” इति दुर्गादासः ।

आप पु० आप्यते आप—कर्म्मणि घञ् । अष्टसु वसुषु मध्ये ४र्थे वसौ, “धरो ध्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः” विष्णुध० । “सव्यदक्षौ वसोर्यस्य चोर्द्ध्वौ हस्तौ सशक्तिकौ । क्षीराङ्कुशान्वितौ चाधः स भवेदापसंज्ञकः” इति तद्ध्यानम् “आपश्चैवानिलश्चैव ववर्षतुररिन्दमौ” हरिवं०२४५अ० देवासुरयुद्धे । “आपस्य दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया । भूपतिर्भुवभर्त्ता चाजनयत् पावकं परम्” भा० व०२२१ अ० । भा०आ० प० ६६अ० तु “धरोध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः । धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा । चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वासायाः श्वसनस्तथा । वातायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ” इति आपस्थाने अह इति नामान्तरत्वेन कीर्त्तितम् कल्पभेदादविरुद्धम् । प्रभासस्यैव द्युनामता अष्टमस्य वसोः आपगेयशब्दे दर्शयिष्यमाणे भा० ९९अध्याये द्युनामतोक्तेः अपां समूहः अण् । २जलसमूहे न० । ३आकाशे निरुक्त० । तस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वात्तथात्वम् ।

आपक त्रि० आप—ण्वुल् । प्रापके । गौरा० स्त्रियां ङीष् ।

आपकर त्रि० अपकरे भवः अण् अञ् च । अपकरजाते स्त्रियां ङीप् ।

आपक्व न० ईषत् पक्वम् आ+पच—क्त । १ईषत्पक्वे कलायादौ भर्ज्जिते हरितयवादौ (हडापोडा) २ईषत्पक्ववस्तुमात्रे त्रि० । [पत्ये स्त्रियां क्रौड्या०ष्यङ् । आपचित्या ।

आपचिति पु० अपचितस्यापत्यम् इञ् । अपचयापत्यस्या-

आपगा स्त्री आपेन जलसमूहेन गच्छति वहति ड । नद्याम् । “फेनायमानं पतिमापगानाम्” “सम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” माघः । “शिखरिणामिव सागरमापगाः” रघुः ।

आपगेय पु० आपगायां गङ्गायां भवः ढक् । गाङ्गेये भीष्मे तस्य

तत उत्पत्तिकथा भा०आ०९८अ० शान्तनुप्रार्थने गङ्गावाक्यं यथा।"एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च। वसूनां समयं स्मृत्वाऽथाभ्यगच्छदनिन्दिता। उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा। भविष्यामि महीपाल। महिषी ते वशानुगा। यत्तु कुर्य्यामहं राजन्! शुभं वा यदि वा शुभम्। न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम्। एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव!। वारिता विप्रियं चोक्ता त्यज्येयं त्वामसंशयम्"। वैश० उक्तिः "तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम। प्रहर्षमतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम्। आसाद्य शान्तनुस्ताञ्च बुभुजे कामतो वशी। न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान्। स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च। उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः। दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी। मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी। भाग्योपनतकामस्य भार्य्या चोपनताऽभवत्। शान्तनोर्नृपसिंहस्य देवराजसमद्युतेः। सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यैर्मनोहरैः। राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः। स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः। संवत्सरानृतून्मासान् बुबुधे न बहून् गतान्। रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः। अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान्। जातं जातञ्च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत। प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत्। तस्य तन्न प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा। न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः। अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रहसतीमिव। उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् पुत्रमात्मनः। मा वधीः कस्य काऽसीति किं हिनस्सि सुतानिति। पुत्रघ्नि! सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम्"। स्त्र्युवाच। "पुत्रकाम! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर!। जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः। अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता। देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताऽहं त्वया सह। इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः। वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः। तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते। मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन। तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता। जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः। देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया। जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति। तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महाव्रतम्। एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमम् सुतम्"। हृत निजधेनुकान् वसून् प्रति गङ्गया वशिष्ठशापस्तत्रैवोक्तः ९९अ०। "अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः। नचापश्यत्स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे। ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः। नाध्यगमच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः। ज्ञात्वा तथाऽपनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः। ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा। यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुवालधिम्। तस्मात्सर्व्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः। एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ!। वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो मुनिसत्तमः। शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे। एवं स शप्तवान् राजन्! वसूनष्टौ तपोधनः। महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोधसमन्वितः। अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः। शप्ताःस्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः। प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ!। लेभिरे नच तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात्। आपवात् पुरुषव्याघ्र! सर्वधर्म्मविशारदात्। उवाच च स धर्म्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः। अनुसंवत्सरात्सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ। अयन्तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति। द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्म्मणा। नानृतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युष्मान् यदब्रवम्। न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः। भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः। पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति। एवमुक्त्वा वसून् सर्वान् स जगाम महानृषिः। ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवस्तदा। अयाचन्त च मां राजन्! वरं तच्च मया कृतम्। जातान् जातान् प्रक्षिपास्मान् स्वयं गङ्गे! त्वमम्भसि। एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम!। मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम्। अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम। द्यौराजन्! मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत!। वैशम्पायन उवाच। एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत। आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम्। स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत्। द्युनामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः"।

"अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छामि धीमता। रणे विनिर्ज्जितं द्रष्टुं कुर्य्यास्तदपि भार्गवः" "यदि त्वामापगेयो वै

न नयेद्गजसाह्वयम्” इति च भा॰उ॰प॰७७अ॰।

आपच्चिक त्रि॰ आपदं चिक्कति कन्तति चिक्क-अण् पृ॰ कलोपः। आपत्कर्त्तके। गौरा॰स्त्रियां ङीष्।

आपटव न॰ न सन्ति पटवोऽस्य तस्य भावः अण्। पटुशून्यत्वे। न पटुरपटुरिति तत्पुरुषात्तु ष्यञि उत्तरपदस्यैव वृद्धिः। अपाटवम्। “अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि विघ्नं प्रजायते” स्मृतिः।

आपण पु॰ आपण्यन्ते विक्रीयन्त्यत्र आ+पण-नि॰ आधारे घ। १हट्टे, २क्रयविक्रेयद्रव्यशालायाञ्च। “शकटापणवेशाश्च वणिजोवन्दिनस्तथा। नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः” भा॰व॰प॰ २२८। “भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च ददृशुः श्रियमुत्तमाम्” भा॰स॰प॰ ४अ॰। “अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम्। सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते” दा॰त॰वृ॰ “आपणः पण्यवीथिका” रघु॰ व्य॰त॰ “आपणो विक्रयस्थानम्” तेनैवोक्तम्। “पूर्णापणाविपणिनो विपणीर्विभेजुः” माघः। भावे घञ् आपाणः। क्रयविक्रयव्यवहारे पु॰।

आपणिक त्रि॰ आपणादायस्थानादागतः ठक्। १हट्टस्थानादागते राजकरादौ। आपणस्य धर्म्यम् ठक्। २हट्टस्थवणिग्धर्म्ये। आपणस्यावक्रयः राज्यग्राह्यः ठक्। ३हट्टस्य राजग्राह्ये द्रव्ये (तोला) आ+पण-इकन्। ४वणिग्जने उज्ज्वलदत्त।

आपतन न॰ आ+पत-भावे ल्युट्। १आगमने २प्राप्तौ ३ज्ञाने “क्वचित् प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकार्थस्यापतनम्” सा॰द॰ दैववशात् ४पतने च।

आपति पु॰ आपतति आ+पत-इन्। सततगामिनि वायौ “आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि” य॰ ५,५, “आपतिः सततगतिर्वायुः” वेददी॰। [२दैवायत्ते त्रि॰उज्ज्वलदत्तः।

आपतिक पु॰ आपतति शीघ्रम् आ+पत-इकन्। १श्येने

आपतित त्रि॰ आ+पत-क्त। १हठादागते २दैवायत्तपतने च

आपत्कल्प पु॰ आपदुचितः कल्पोविधिः शा॰त॰। आपत्कालिकविधौ स च विधिर्गौतमेनोक्तः यथा “आपत्कल्पोब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषाऽऽसमाप्तेर्ब्राह्मणोगुरुः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्व्वेषां पूर्व्वः पूर्व्वोगुरुस्तदलाभे क्षत्रवृत्तिस्तदलाभे वैश्यवृत्तिः तस्यापण्यं गन्धरसकृतान्नतिलशाणक्षौमाजिनानि रक्तनिर्णिक्ते वाससी क्षीरञ्च सविकारं मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणोदकापथ्यानि पशवश्च हिंसासंयोगे पुरुषवशाकुमारीवेहतश्च नित्यं भूमिव्रीहियवाजाव्यश्व ऋषभधेन्वनडुहश्चैके। विनिमयस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च न लवणकृतान्नयोः, तिलानाञ्च समेनामेन तु पक्वस्य संप्रत्यर्थे सर्व्वथा तु वृत्तिरशक्तावशूद्रेण तदप्येके प्राणसंशये, तद्वर्णसङ्करोऽभक्ष्यनियमस्तु प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत राजन्यवैश्यकर्म्म, राजन्यो वैश्यकर्म्म”

आपत्काल पु॰ आपद्युक्तः कालः शा॰त॰। आपद्युक्ते समये “अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते” मनुः “आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि। मनस्तापेन शुध्येत्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्” प्रा॰त॰स्मृ॰।

आपत्कालिक त्रि॰ आपत्काले भवः काश्या॰ ठञ् ञिठ् वा। आपत्कालभवे ठञि स्त्रियां ङीप् ञिठि तु टाबिति भेदः।

आपत्ति स्त्री आ+पद-क्तिन्। आपदि आपच्च रोगाद्यभिभूततावस्था सम्यग्वर्त्तनोपायानुपलम्भश्च। आपदि धर्माचरणञ्च या॰ स्मृ॰ दर्शितम् यथा
“क्षात्रेण कर्म्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः। निस्तीर्य्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि। फलोपलक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः। तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम्। शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाश्च वर्हिषः। मृच्चर्म्म पुष्पकुतपकेशतक्रविषक्षितीः। कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान्। शाकार्द्रौषधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च। वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन। धर्म्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः। लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये। पयोदधि च मद्यञ्च हीनवर्णकराणि च। आपद्गतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः। न लिप्यतैनसा विप्रोज्वलनार्कसमो हि सः। कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः। सेवाऽनूपं नृपोभैक्ष्यमापत्तौ जीवनानि तु। बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्। प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः। तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः। ज्ञात्वा राजा कुटुम्बञ्च धर्म्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत्”। विस्तरस्तु भा॰शा॰प॰आपद्धर्म्मपर्व्वणि दृश्यः। २प्राप्तौ। “स्थानापत्ते र्द्रव्येषु धर्मलाभः” कात्या॰ ४,२,१९ “इतरेतरभावापत्तिः” शा॰भा॰ व्यतिरेकव्याप्त्या ३अर्थादेः सिद्धौ। अर्थापत्तिः ४अनिष्टप्रसङ्गे स च व्याप्यस्याहार्य्यारोपात् व्यापकस्याहार्य्यारोपः। यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यादित्येवं रूपः।

आपत्य पु॰ अपत्याधिकारे विहितः अण्। पाणिन्यादिभिः

तस्यापत्यमित्यधिकारे विहिते प्रत्यये । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" पा० ।

आपथि पु० अभिमुखः पन्थाः यस्य वेदे नि० इत् समा० । अभिमुखमार्गसम्बन्धिनि "आपथयोविपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः" ऋ० ५,५२ १० । आपथयः अभिमुखा मार्गा येषां तादृशाः" भा० स्त्रियां वा ङीप् "हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृधः उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्वतान्" ऋ० १, ६४ ११ ।

आपद् स्त्री आ+पद–सम्पदा० क्विप् । विपत्तौ आपत्तिशब्दे विवृतिः" दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम्" रघुः । "सम्पदो मे निरापदः"रघुः "अविवेकः परमापदां पदम्"किरा०"मन्त्रशक्तिविनिवारितापदः"माघः ।"आपत्कल्पः आपत्कालः । आपत्प्राप्तः । आपद्गतः । आपद्ग्रस्तः । आपद्धर्मः" हलन्तत्वाद्वा टाप् । आपदाप्यत्र । आपत्काले न्यूनादपि विद्याधिगन्तव्या यथा छ०उ० "वाचा स्म वै पूर्व्वे उपयन्ति स्होपायनकीर्त्त्योवास" अत्र भाष्यम् "वाचा स्म किल पूर्व्वे ब्राह्मणाः विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान् वा क्षत्रिया वैश्यानुपयन्ति शिष्यवृत्त्या उपगच्छन्ति नोपायनशुश्रूषाभिः अतः स गौतम उपायनकीर्त्त्या उपगमनकीर्त्तनमात्रेणैव उवास उषितवान् नोपायनं चकार"। "आपदि समादधिकाद्वा विद्याप्राप्त्यसम्भवावस्थायाम् उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणम्" आन० ।

आपद्काल पु०आपदा क्षतोऽकालः । आपदा क्षते दुष्टे काले "पीड़ा चापद्कालश्च पत्तिघ्नानश्च पाण्डव !" भा० शा० प० ५८ अ० ।

आपदेव पु० आपस्य जलसमूहस्य देवः । वरुणे ।

आपद्धर्म पु० आपदि कर्त्तव्यो धर्म्मः । १आपद्यनुष्ठेये धर्म्मे आपद्धर्म्ममधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । भारतान्तर्गतशान्तिपर्वमध्यगते व्यासकृते २अवान्तरपर्वभेदे न० तच्च भा०शा०प० १३१ अध्यायावधि १७२अध्यायपर्य्यन्तम् ।

आपन न०आप+भावे ल्युट् । १प्राप्तौ । कर्मणि ल्युट् । २मरीचे शब्दच० । [मणौ २किराते च उज्ज्वलदत्तः ।

आपनिक त्रि० आ+पन–स्तुतौ कर्मणि इकन् । १इन्द्रनीले

आपनेय त्रि० आ+अप+नी–कर्मणि यत् । समन्तादपनेये दूरीकार्य्ये "नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ !"कठोप० । "येयमागमप्रतिपाद्यात्मनि मतिः नैषा तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेण नापनेया नापनेतव्या न हन्तव्या । तार्किकोह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति अतएव च सेयमागमप्रसूता मतिः तार्किकादन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्य्येणैव प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति" भा० ।

आपन्न आ+पद–क्त । २आपद्ग्रस्ते"आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशोगृणेत् । ततः सद्योविमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम्" भाग० "आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः" शकु० "आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांससि"भा०स्त्री०प०१२अ० १प्राप्ते मेदि०आपन्नसत्त्वा

आपन्नसत्त्वा स्त्री आपन्नं प्राप्तं गर्भरूपेण सत्त्वं प्राणी यया । गर्भिण्यां स्त्रियाम् "समसापन्नसत्त्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः" रघुः । [निमयं दत्त्वा क्रीते ।

आपमित्यक त्रि०अपमित्य परिवर्त्त्य निर्वृत्तम् कक् । वि-

आपया स्त्री आपेन जलपूरेण याति या+क । १जलपूरवाहिनदीभेदे "दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि" ऋ०३,२३,४, ।"आपया नाम काचित् नदी" भा० २आपगारूपनदीमात्रे च ।

आपयितृ त्रि० आप+णिच्–तृच् । प्रापयितरि "आपयिता ह वै कामानां भवति यएवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते" छा०उ० । "आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपराधेय्य न० अप+राध–णिच् बा०य तस्य भावः ब्राह्म० ष्यञ् । अपराधकर्तृत्वे ।

आपराह्णिक त्रि० अपराह्णे भवः ठञ् । १अपराह्णभवे २तद्व्यापके च स्त्रियां ङीप् । "पितर्थे चापराह्णिकी" स्मृतिः ।

आपर्त्तुक पु० ऋतुमधिकृत्य अध्यायः तत्र विहितः कल्पः । ऋतावध्यायबोधके छान्दसे कल्पग्रन्थभेदे । "ऋतावध्यायश्छान्दसः कल्प आपर्त्तुकः"कौशीतकिसूत्रम् ।

आपव पु०आपुनाति स्पर्शमात्रेण आपु जलं तदधिष्ठाता वरुणोऽपि आपूः तस्यापत्यम् । कल्पभेदे वरुणस्यापत्ये १वशिष्ठे मुनौ तस्य तत उत्पत्तिकथा यथा भा०आ०प० ९९ अ० "यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम ! वशिष्ठनामा स मुनिःख्यात आपव इत्युत" "तत्ते शापाद्विविमुक्ता आपवस्य महात्मनः" इति च आपगेयशब्दे विवृतिः । आपं जलपूरं वाति प्राप्नोति आश्रयत्वेन वा–क । २नारायणे परमपुरुषे । "आपोनारा इति प्रोक्ताः आपोवै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारा-

यथः सृत” इत्युपक्रम्य । “उच्चावचानि भूतानि गात्रे-भ्यस्तस्य जज्ञिरे । आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजा-पतेः” स सृष्ट्वा तु प्रजास्त्वेवमापवो वै प्रजापतिः” इति च हरिवं० १,२अ० ।

आपस् न० आप-असुन् । जले । “आपोभिर्माज्जनं कृत्वा” स्मृतिः । “अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” छा०उप० “सर्वमापोमयं जगत्” देवीमा० । “ब्रुवते कतमेऽपि नपुंसकमाप” इति वृत्तिवृत्तकोषात् क्लीवत्वम् । तुडभावे ह्रस्वः अप इत्येव । तुट् पक्षे अप्न इत्यपि । कर्मणि ।

आपस्तम्ब पु० ऋषिभेदे स च कल्पसूत्रकारः धर्मशास्त्र-कर्त्ता च“यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती” इत्याद्य-भिधाय “धर्मशास्त्रप्रयोजकाः” या० स्मृ०। तदीय संहिताच दशाध्यायी तस्यां प्रायश्चित्तविधानमात्रमु-क्तम् ।तस्यापत्यम् विदा० अञ् आपस्तवः तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । आपस्तम्बस्येदम् ऋ । आपस्तम्बीयः । तत्सम्बन्धिनि त्रि० आपस्तवेन प्रोक्तमधीयते अण् तस्य लुक् । आपस्तम्बप्रोक्तशाखाध्येतृषु ब०व० । आपस्तम्ब्यां भवः ढक् । आपस्तम्बेयः । आपस्तम्ब्यापत्यस्त्रीभवे त्रि० ।

आपस्तम्भिनी पु०आपः स्तम्भानि.स्तम्भ-णिनि । त्रिङ्गिन्यां लतायाम् ।

आपाक पु०समन्तात् परिवेष्ट्य पच्यतेऽत्र आ+पच-आधारे घञ् । १कुम्भकारस्य मृण्मयपात्रपचनस्थाने (पोयान) । भावे घञ् । २ईषत्पाके ३सम्यक्पाके ४पुटपाके च ।

आपाङ्ग्य न० अपाङ्गे देयम् ष्य । अपाङ्गे देये अंङ्गने । “शलाकया दक्षिणेन चिपेत्कानीनमङ्गनम् । आपाङ्ग्यं वा यथायोग्यं कुर्याच्चात्र गतागतम्” सुश्रु० ।

आपात पु० हठात् अविवेकात् कारणान्तरसाचिव्याभावे ऽपि आगत्य पातः । अविविच्यावगतौ “आपाततोयदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम्”सा०द०२अतर्कितागमने । “गरुडा-पातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धन” रघुः । “तदापातभयात् पथि”कुमा० आपतत्यत्राधारे घञ् । ३तत्काले वर्त्तमान-काले“आपातरम्या विषयाः पर्य्यन्तपरितापिनः”किरा० “आपातरम्यास्तत्कालरमणीयाः” मल्लि० । ४उपक्रमे च “मध्वापातोविषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः” मनुः । “मध्वापातो मधुरोपक्रमः”कुल्लू० ।

आपातलिका स्त्री वृत्तर० उक्ते मात्राभेदे “कथितेयं भात् गुरुकावथ पूर्वमन्यत्” तल्लक्षणं अन्यत्तु वैतालीयगतम्

तत्र “षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्तास्तु समे स्युर्नोनिर-न्तराः । न समात्र पराश्रिता कला”इत्येव प्रथमं निवे-श्यान्ते जगणं दत्त्वा गुरुद्वयं चतुर्षु चरणेषु देयमित्यर्थः ।

आपाततस् अव्य० आपात+तसिल् । १कारणं विनेत्यर्थे २अकस्मादित्यर्थे ३अनवधार्य्येत्यर्थे च । “एतच्चापाततः” जगदी०“आपाततो यदर्थस्येति” सा०द० ।

आपात्य त्रि० आपतति स्वयमाक्रमितुमागच्छति । “भव्यगे-येत्यादि” पा०नि० कर्त्तरि ण्यत् । १स्वयमाक्रमितु-मागामिनि । “आपात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन” माघः । भावे ण्यत् । २कर्त्तव्यापतने ३कर्मणि ण्यत् । आपात्ये देशादौ त्रि० आ+पत-णिच् ल्यप् । ४समन्तात्पातयित्वे-त्यर्थे अव्य० ।

आपाद पु० आ+पद्- घञ् । फललाभे “ध्यानापादांशा इव” ह०उ० “ध्यानस्यापादनमापादः ध्यानफललाभः” इति भा० २आगतौ च पादपर्य्यन्तम् अव्ययी० । ३पादपर्य्यन्ते अव्य० ।

आपादन न० न० आ+पद्-णिच्-ल्युट् । १आपत्तिविषयी-करणे आपादकज्ञानेन आपद्यनिश्चये” पद्-भावे णिच्-ल्युट् । २सम्पादने “द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने” सि० कौ० ।

आपान न० आपीयते सम्भूय सुरा पीयतेऽत्र आधारे ल्युट् । सुरापानाय सम्भूयोपवेशनस्थाने । पानार्थसभायाम् (चक्र) “गन्धर्वापस्परसोभद्रे । मामापानगतं सदा” भा०व०प०२८०अ० । “आपाने पानकलिता दैवे-नाभिप्रणोदिताः” ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्” इति च भा०आ०प० २अ० । भावे ल्युट् । २सम्भूय सुरापाणे । “ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः” रघुः । “यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु” कुमा० । स्वार्थे कन् । आपानकमप्यत्र पानगोष्ठ्याम् । सुरापाणे च “आपानकमुत्सवः ।” काद० । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आपायिन् त्रि० आपिबति आ+पा-णिनि । सुरापायी

आपालि पु० आ+पा-क्विप् तदर्थमलति अल-इन् । केशकीटे (उकुन्) सहि शीर्षस्थरुधिरापानप्रसक्तः

आपि पु० आप+णिच्-इन् । १धनादिप्रापके । “इमे देवा यूयमिदापयः” ऋ०२,२९,४ । “आपयः धनस्य प्रापयि-तारः” भा० । आप्यते कर्म्मणि इन् । २आप्ते बन्धौ तस्य भावः आपित्वं बन्धुत्वे “आपित्वे नः प्रपित्वे” ऋ०८,७,३ । “आपित्वे बन्धुत्वे” भा० ।

आपिञ्जर न० ईषत्पिञ्जरं प्रा०स०। १स्वर्णे राजनि०। २ईषत्पिञ्जरवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० "आपिञ्जराबद्धरजःकणत्वात्" रघुः।

आपिशलि पु० अपिशलस्य मुनेरपत्यम् इञ्। आदिशाब्दिके मुनिभेदे। "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्राजयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कवि क० "वा सुप्यापिशलेः" पाणिनिनोक्तेस्ततोऽप्यस्यादित्वम् स्त्रियां क्रौड्या०ष्यञ्। आपिशल्या तस्यस्त्र्यपत्ये स्त्री। आपिशलिना प्रोक्तम् अण्। आपिशलम्। तदीये शास्त्रे न०।

आपी त्रि० आ+प्याय–क्विप् पीभाव'। १आपीने वृद्धिमति।

आपीड पु० आ+पीड–अच्। १शिखामाल्ये, २शिरोभूषणे, "तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीड़ितम्" रघुः। "विचित्रमुकुटापीड़ा विचित्रकवचध्वजाः" भा०व०प० १७२ अ०"बद्धापीड़ांश्चारुरूपांश्च यूनो व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान् ददर्श" भा० आ०प०१९७अ०। २गृहवर्हिर्निःसृतकाष्ठे च। ३आपीडकमात्रे त्रि०।

आपीडा स्त्री आ+पीड–अ। सम्यक्पीड़ने "तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यधननम्" सुश्रु० गलस्यापीडा मर्द्दनं यत्रेति तदर्थः।

आपीडित त्रि० आ+पीड–क्त। १निष्पीडिते २निर्मृष्टे।

आपीत न० ईषत् पीतम् प्रा०त०। माक्षिके धातौ। २ईषत्पीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि०। ईषत् पानं कृतं यस्य तादृशे ४जलादौ त्रि०।

आपीन न० आ+प्याय–क्त पीभावः तस्य नत्वम्। (मेड़) १गवादेः ऊधसि "आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्" रघुः २कूपे पु०। 'आपीनमूधः आपीनोऽन्धुः" मुग्ध०। अन्योपसर्गपूर्व्वकत्वे तु संप्यानइत्येव आङ्पूर्वकस्यापि अन्धूधसो रेवार्थयोःपीभावो नान्यत्र।

आपूपिक त्रि० अपूपः शिल्पमस्य ठक्। १अपूपपाचके अपूपे अपूपभक्षणे साधु गुड़ा०ठक्। २अपूपभक्षणसाधने गुड़ादौ। अपूपो भक्तिरस्य अचित्तत्वात् ठक्। ३अपूपभक्षणसेवके। अपूपःपण्यमस्य ठक्। ४अपूपविक्रेतरि। अपूपस्तद्भक्षणं शीलमस्य ठक्। ५अपूपभक्षशीले। अपूपस्तद्भक्षणं हितमस्य ठक्। ६हितत्वेन अपूपभक्षणकर्त्तरि। अपूपानां समूहः अचित्तत्वात् ठक्। ७अपूपसमूहे न०।

आपूप्य पु० अपूपाय साधु' वा ञ्य। अपूपसाधने चूर्णे त्रि०

आपूर पु०, आपूर्य्यतेऽनेन आ+पूर–घञ्। जलादि प्रवाहे "खेदापूरोयुवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि" माघः भावे घञ्। २सम्यक्पूरणे ३ईषत्पूरणे ४अभिव्याप्तौ च।

आपूरण न० आ+पूर–भावे ल्युट्। १"समन्तात्पूरणे आपूरयति ल्यु। २सम्यक्पूरणकर्त्तरि त्रि० ३नागभेदे पु० "कालिको मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा"भा० आ०प० ३५अ०। [२अभिव्याप्ते च।

आपूरित त्रि० आ+पूर–क्त। यस्यापूरणं कृतं १तस्मिन्

आपूर्य्यमाण त्रि० आ+पूर–कर्म्मणि शानच्। सम्यक् पूर्य्यमाणे २समन्तात्प्रसृते "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्" गीता। आधारे शानच्। सूर्य्यकिरणैः पूर्य्यमाणचन्द्रस्याधारे पक्षे। "उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपनयनगोदान विवाहाः" आश्व०गृह्य०। "अर्च्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाणं पक्षम्" छा०उप०।

आपूष आ+पूष–वृद्धौ करणे घञ्। रङ्गे (राङ्) धातुभेदे, तस्य पुष्टिसाधनत्वादिकमुक्तं भा० प्र० "रङ्गं वङ्गं त्रपु प्रोक्तं तथा पिच्चटमित्यपि। खुरकं मिश्रकं चापि द्विविधं रङ्गमुच्यते। उत्तमं खुरकं प्रोक्तं मिश्रकं गर्हितं भवेत्। रङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णमेहकमीनपि। निहन्ति पाण्डुं सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक्। सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम्। देहस्य सौख्यम् प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्"।

आपृच् त्रि० आ+पृच–क्विप्। संसर्गयुक्ते। "मित्रक्रुवोयच्छसान न गावः पृथिव्या आपृगमुया स यत्रे" ऋ०१०, ८९,१४।

आपृच्छा स्त्री आ+प्रच्छ–अङ्। १आलापे, २जिज्ञासायाम् ३आभाषणे गतागतकाले ४शुभप्रश्ने ५आनन्दने च।

आपृच्छ्य त्रि०आ+प्रच्छ–वेदे नि०क्यप्। जिज्ञास्ये। "आपृच्छ्यं वरुणं वाज्यर्षति" सि०कौ०धृता श्रुतिः। आ+प्रच्छ–ल्यप्। २जिज्ञासित्वेत्यर्थे अव्य०।

आपेक्षिक त्रि० अपेक्षात आगतः ठक्। अपेक्षया प्राप्ते "किन्तु मध्यत्वमापेक्षिकम्" सि०कौ० "अमृतमश्नुते इत्यापेक्षिकममृतत्वम्" छा०उ०भा०। स्त्रियां ङीप्।

आपोक्लिम न० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधिवृतीयषष्ठनवमद्वादशस्थानेषु। "वृतीयं षष्ठनवममन्त्यञ्चापोक्लिमं विदुः" ज्यो०त०। "आपोक्लिमे यदि खगाः स किले-

मुथशीलेन स्यात्कृशं क्वचन ताजिकशास्त्रगीतम्" नी०ता०।

आपोमय त्रि० आपस्+विकारे प्राचुर्य्ये वा मयट्। १जलविकारे "आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्" छा०उ०। "आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापोमयं जगत्" भा० आ० १८०अध्या०। "भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्ते पिबत्यापोमयान् रसान्" भा०आश्व० २८अ०। "मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोकाश्चापोमयाः स्मृताः" भा०आ०१८०। जलप्राविते २जलप्रचुरे "विलोक्य ताभ्यां गदितः सर्व्वमापोमयं जगत्। आवां जहि न यत्रोर्व्वी सलिलेन परिप्लुता" देवीमा०।

आपोमूर्त्ति पु० स्वारोचिषस्य मनोः १पुत्रभेदे। "हविघ्नः सुकृतिर्ज्योतिरापोमूर्त्तिरयस्मयः। प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्ज्जस्तथैव च। स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात! महात्मनः" हरिवं० ६अ०। दशमे मन्वन्तरे आत्रेये सप्तर्षिमध्ये २ऋषिभेदे च "दशमे त्वथ पर्य्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः। हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः। आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः" इति हरिवं० ७अ०।

आपोऽशान न० आपसा जलेन अशानं अश—व्याप्तौ भावे वा० आनच्। जलेन उपरिष्टादधस्ताच्चास्तरणरूपे अन्नाच्छादनार्थे कर्म्मणि। "आपोऽशानेनोपरिष्टादधस्तादश्नता तथा। अनग्नममृतञ्चैव कार्य्यमन्नं द्विजन्मना" या०स्मृ०। "भुञ्जानेन द्विजन्मना उपरिष्टादधस्ताच्च आपोऽशानाख्येन कर्म्मणा अन्नमनग्नममृतं च कार्य्यम्" मिता०। "आपोऽशानक्रियापूर्व्वं सत्कृताश्चान्नमकुत्सयन्" या०स्मृ०। "आपोऽशानक्रियापूर्व्वम् अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यादिकं कृत्वा" मिता० "आपोऽशानं कर्म्म कुरु" भवदेवः।

आप्त त्रि० आप—क्त। १प्राप्ते २प्रत्ययिते विश्वस्ते। ३यथार्थज्ञानयुक्ते ४युक्तियुक्ते च "आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु" सां० का०। "आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् आप्ता चासौ श्रुतिश्चेति आप्तश्रुतिः श्रुतिर्वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानं तच्च स्वतःप्रमाणम् अपौरुषेयवाक्यजनितत्वेन सकलदोषाशङ्कानिर्म्मुक्तत्वेन युक्तं भवति एवं वेदमूलकस्मृतीतिहासपुराणजनितज्ञानमपि युक्तम्। कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्व्वेद्युरवगतार्थानामपरेद्युः। आप्तग्रहणेन चायुक्ताः शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थिकसंसारमोचकादीनामागमाभासा निराकृता भवन्ति अयुक्तत्वञ्चैतेषां विगानात् छिन्नमूलत्वात् प्रमाणविरुद्धाभिधानात् कैश्चिदेव म्लेच्छादिभिः पुरुषापसदैः पशुप्रायैः परिग्रहाद्बोध्यम्" सा०त०कौ०। "तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्" सां०का०। यथार्थज्ञानविशिष्टरूपाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुत्वमिति मीमांसकाः नैयायिकास्तन्न मन्यन्ते यथोक्तं शब्दश०प्र० "साकाङ्क्षत्वादिधीरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवदुक्तत्वरूपस्याप्तोक्तत्वस्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतोनैकपदार्थधर्म्मिकोऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्त्वे विनानुमित्सां तदसम्भवात् परन्त्वनुमितेरन्यएव किन्त्वसौ गृहीतग्राहित्वान्न प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवागृहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृतीनामिति जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्यति। नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते। वाक्यार्थानामपूर्व्वत्वात् संशयेऽप्यन्वयोदयात्। यद्येकपदार्थवदपरपदार्थपर्य्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्वरूपाया आप्तोक्ततायानिश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया अपरपदार्थानुमितेरनुत्पादो नचैवं, शाब्दधियः पूर्व्वं वाक्यार्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्गर्भस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शाब्दमतेरुत्पादाच्च। अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वान्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यन्तन्निश्चयस्तत्र हेतुरित्यपि प्रत्युक्तम् असिद्धेः"। ५कुशले "प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः" मनुः। "आप्तः कुशलः" कुल्लू०। ६सम्पूर्णे "यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः" मनुः ७बन्धौ "निग्रहात् स्वसुराप्तानां बधाच्च धनदानुजः" रघुः ८जटायां स्त्री हारा० ९सम्बन्धे १०लब्धे च त्रि० हेम०।

आप्तकाम त्रि० आप्तः प्राप्तःकामोयेन। १ब्रह्मात्मैक्यावगन्तरि यथा चास्याप्तकामत्वं तथोक्तं बृ०उप० भाष्ययोः। "तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयं रूपम्। तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्। तद्वा अस्यैतदाप्तकाममकामं रूपं शोकान्तरम्। अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः। अत्र स्तेनो-

ऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति” इ० उ० “इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलशून्यं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते। यत्राविद्याकामकर्म्माणि न सन्ति तदेतत्प्रस्तुतं “यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति”। तद्वा अस्य रूपम्। यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः रूपपरत्वात्। छन्दः कामोऽतिगतः छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम्। अन्योऽसौ असन्तः छन्दःशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाची। अयन्तु कामवचनोऽतः स्वरान्त एव। तथाप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्यः। अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तः छन्दशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ। अतोऽतिच्छन्दमित्येवमुचितं कामवर्ज्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे। तथाऽपहतपाप्मा पाप्मशब्देन धर्म्माधर्म्मावुच्येते। “पाप्मभिः संसृज्यते” “पाप्मनो विजहाति” इत्युक्तत्वात्। अपहतपाप्म धर्म्माधर्म्मवर्जितमित्येतत्। किञ्चाभयम् भयं हि नामाविद्याकार्य्यम् “अविद्यया भयं मन्यत” इति ह्युक्तम्। तत्कार्य्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् अभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत्। यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभावस्तदेतदतिच्छन्दापहतपाप्माभयं रूपं सर्व्वसंसारधर्म्मवर्ज्जितमतोऽभयं रूपमेतत्। इदञ्च पूर्व्वमेवोपन्यस्तमतीतानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ। “अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि” इत्यागमतः। इह तु तर्कतः प्रपञ्चितम् दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्याय। अयमात्मा स्वयंचैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्व्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषावभासयति। “स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति रमते चरति जानाति च” इत्युक्तम्। अतः स्थितञ्चैतन्न्यायतो नित्यस्वरूपं चैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनः। स यद्यात्मात्राविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्त्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वा बहिर्वेमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोरिव न जानातीत्यत्रोच्यते। शृणु तत्राज्ञानहेतुम् एकत्वमेवाज्ञानहेतुस्तत्कथम्? इत्युच्यते। दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह। तत् तत्र यथा लोके प्रिययेष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः सन् बाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तोऽन्यद्वस्त्विति। न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी चेति अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति। सर्व्वमेव बाह्यमाभ्यन्तरञ्च। परिष्वङ्गोत्तरकालन्त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति। एवमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैन्धवखिल्यवत् प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्कार्य्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं किञ्चन वस्त्वन्तरं नाप्यान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह न जानातीति यत्प्राक्षीस्तत्रायं हेतुर्मयोक्तः। एकत्वं यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिष्वक्तयोः। तत्रार्थान्नानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति। नानात्वे च कारणमात्मनो वस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्येत्युक्तं तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति तदा सर्वेणैकत्वमेवास्य भवति। ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि। यस्मादेवं सर्व्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वै अस्यात्मनः स्वयं ज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतस्मादाप्ताः कामा अस्मिन्रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्तकामं भवति। यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपम्। न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभुज्यतेऽतस्तदाप्तकामं भवति। किमन्यस्माद्वस्त्वन्तराद्न प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वन्तरमत आह। नान्यदस्त्यात्मनः। कथम्? यतः आत्मकाममात्मैव कामा यस्मिन्रूपे येऽन्यत्र प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तेऽस्यात्मैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकान्तरं शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्ज्जितमित्यर्थः। प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्म्मविनिर्म्मुक्त इत्युक्तम्। असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां, तत्रैवाशङ्का जायते चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव सम्परिष्वक्तयोरित्युक्तम्। तत्र प्रासङ्गिकमेतदुक्तं कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावः। यस्मात् सम्प्रसादेनोपलभ्यत इत्याशङ्कायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्तेऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम्। इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्त्तयति। अत्र चैतत्प्रकृत-

मविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपम् । यत्सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसम्बन्धाधीनमेतद्रूपमिति । तस्मादत्रैतस्मिन् सुषुप्तस्थानेऽतिच्छन्दापहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च कर्मणाऽयमसम्बद्धोऽस्मिन् काले, तस्मात्पिता पुत्रसम्बन्धनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पिताप्यपिता भवति । तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते उभयोर्हि सम्बन्धनिमित्तं कर्म । तदयमतिक्रान्तो वर्त्ततेऽपहतपाप्मेति ह्युक्तम् । तथा माताऽमाता । लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसम्बन्धाभावाल्लोका अलोकाः । तथा देवाः कर्माङ्गभूतास्तत्कर्मसम्बन्धात्ययाद्देवादेवाः । तथा वेदाः साध्यसाधनसम्बन्धविधायकाः ब्राह्मणलक्षणा मन्त्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूता अधीता अध्येतव्याश्च कर्मनिमित्तमेव सम्बध्यन्ते पुरुषेण । तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन् काले वेदा अप्यवेदाः सम्पद्यन्ते । न केवलं शुभकर्मसम्बन्धातीतः । किन्तर्हि अशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एवायं वर्त्तत इत्येतमर्थमाह अत्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्त्ता भ्रूणहासहपाठाद्वगम्यते । स तेन घोरेण कर्मणैतस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवति । येनायं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा तथा चाण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः । किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एवायम् । चण्डालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नः चण्डाल एव चाण्डालः स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसम्बद्धत्वादचाण्डालो भवति । पौल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः शूद्रेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नः । तथा सोऽप्यपौल्कसो भवति । तथा शुभलक्षणैश्च कर्मभिरसम्बद्धो भवतीत्युच्यते । श्रमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वादश्रमणः । तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः । सर्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणं किं बहुना । अनन्वागतं न अन्वागतमनन्वागतमसम्बद्धमित्येतत् पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्म्मणा । तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वान्नपुंसकलिङ्गम् । अभयं रूपमिति ह्यनुवर्त्तते । किं पुनरसम्बद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुरुच्यते । तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन् काले सर्वाञ्छोकान् शोकाः कामा इष्टविषयप्रार्थनाः ते हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यन्ते । इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान् सन्तप्यते पुरुषोऽतः शोको रतिः काम इति पर्य्यायाः । यस्मात् सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति । न कञ्चन कामं कामयते अतिच्छन्दा इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति । कामश्च कर्महेतुर्वक्ष्यति हि । "स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुत" इति अतः सर्वकामातीतोऽस्त्वाद्युक्तमुक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि । हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्थमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते तात्स्थ्यान्मञ्चाक्रोशनवत् । हृदयस्य बुद्धेर्ये शोका बुद्धिसंश्रया हि ते ॥ "कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि" "सर्वं मन एव" इत्युक्तत्वात् वक्ष्यति च "कामा येऽत्र हृदि श्रिताः" आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हीदं वचनम् । "हृदि श्रिता हृदयकोशा" इति च । हृदयकारणसम्बन्धातीतश्चायमस्मिन् कालेऽतिक्रामति मृत्योरूपाणीति ह्युक्तम् । हृदयसम्बन्धातीतत्वात्तत्संश्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम् । ये तु वादिनः हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानमुपसर्प्योपश्लिष्यन्ते । हृदयवियोगेऽपि चात्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्य इव पुष्पादिगन्ध, इत्याचक्षते । तेषां "कामः संकल्पः" "हृदये ह्येव रूपाणि" "हृदयस्य शोका "इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव । हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् न हृदि श्रिता इति विशेषणात् । न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति वचनं समञ्जसम् । हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति च । आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वाद्धृच्छ्रयणवचनं यथार्थमेव युक्तम् । "ध्यायतीव लेलायतीवेति च" श्रुतेरन्यार्थासम्भवात् । "कामा येऽस्य हृदि श्रिता" इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत् न अनाश्रितापेक्षत्वात् न चाश्रयान्तरमपेक्ष्यते हृदीति विशेषणं किन्तर्हि ? ये हृद्यनाश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये त्वप्ररूढा भविष्या भूताः स्वप्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हृदि श्रिताः, सम्भावन्ते च ते । अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम् । ये प्ररूढा वर्त्तमानादिविषये ते सर्वे प्रमुच्यन्ते इति । तथापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् न तेषु यत्नाधिक्यार्थत्वात् । इतरथाऽश्रुतमनिष्टञ्च कल्पितं स्यादात्माश्रयत्वञ्च कामानाम् । "न कञ्चन कामं कामयत" इति

प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां स्रुतमेवेति चेत् न "सुधीः स्वप्नोभूत्वेति" परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेः असङ्गवचनाच्च। न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते। सङ्गश्च काम इत्यवोचाम। आत्मकाम इति स्रुतेरात्मविषयेऽस्य कामो भवतीति चेत् न व्यतिरिक्तकामनाभावार्थत्वात्तस्याः, वैशेषिकादितन्त्रन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् न हृदि श्रिता इत्यादिविशेषस्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्ता वैशेषिकादितन्त्रोपपत्तयः स्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च। कामादीनाञ्च स्वप्ने केवलदृशिमात्रविषयत्वात् स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् स्थितञ्च बाध्येतात्मसमवायित्वे। दृश्यत्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत्। द्रष्टुर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् तद्बाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत। सर्वशास्त्रप्रतिषेधाच्च। परस्यैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्व्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत। एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम। महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः। आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धेः। तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात्। यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनान्नादरणीया"।

"काममय एवायं पुरुष इति यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" इत्युपक्रम्य "तदेव सक्तः सह कर्म्मणैति लिङ्गं मनोयत्र निषक्तमस्य। प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति श्लोकमुदाहृत्य "इति नु कामयमान" इत्युक्त्वा कामयमानस्यैव जन्मादिहेतुत्वमुक्त्वा "अथाकामयमानोयोऽकामोनिष्काम आप्तकाम आत्मकामेन तस्य प्राणा ह्युत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति वृ॰ उप॰। "इति नु एवं नु कामयमानः संसरति यस्मात् कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकामयमनो न क्वचित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता। अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यते। एवं कथं पुनरकामयमानो भवति?। योऽकामो भवत्यसावकामयमानः। कथमकामता? इत्युच्यते। यो निःकामो यस्मान्निर्गताः कामाः सोऽयं निष्कामः। कथं कामा निर्गच्छन्ति?। य आप्तकामो भवति। आप्ताः कामा येन स आप्तकामः। कथमाप्यन्ते कामाः? आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति। आत्मैवान्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्ध्वं न तिर्य्यङ्नाधः। आत्मनोऽन्यत्कामयितुम् "यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा" एवं विजानन् किङ्कामयेत्?। ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति। न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति। य एवात्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते। न हि यस्यात्मैव सर्व्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति। अनात्मा चान्यः कामयितव्यः। सर्वञ्चात्मैवाभूदिति प्रतिषिद्धम् सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कामानुपपत्तिः। ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति। प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात्। येन चाशनायाद्यतीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः। यश्च नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति। यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म्म न शक्यत एव सम्बद्धुम्। यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न बिरोधः। अतः कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव। तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्ध्वं क्रामन्ति देहात्। स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः। सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपम्। "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति"। तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते। अथाकामयमान इत्यादिना। स कथमेवम्भूतो मुच्यते? इत्युच्यते। यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणवागादयो नोत्क्रामन्ति। किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते। स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। यस्मान्नहि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति। तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम्। न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावः देहान्तरप्रतिसन्धानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते। भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थ आत्मैकताख्यः स बाधितो

भवेत् । कर्म्महेतुकश्च मोक्षःप्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति । स चानिष्टःअनित्यत्वञ्च मोक्षस्य प्राप्नोति । न हि क्रियानिर्वृत्तोऽर्थो नित्यो दृष्टः । नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते । “एष नित्यो महिमेति” मन्त्रवर्णात्” बृ०उ०भा० । २परमात्मनि तस्य सर्व्वेषामात्मत्वेनान्यकामयितव्याभावात् आप्तकामत्वम्” आप्तः युक्तः उचितः कामः इच्छा यस्य इति विग्रहे तु । नैयायिकमतसिद्धे ३ईश्वरे च सद्विषयकेच्छाश्रयत्वादीश्वरस्य तथात्वम् ।

आप्तकारिन् त्रि० आप्तं युक्तं करोति कृ–णिनि ६त० । १युक्तकारके आप्तश्चासौ कारी । २प्रत्ययिते आज्ञाकारके भृत्यादौ । “अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः” मनुः । “भीष्मादीनाञ्च सर्वेषां सुहृदामाप्तकारिणाम्” “अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः” भा० । भा० आश्र० प० ११अ० ।

आप्तगर्भा स्त्री आप्तोगर्भो यया । गर्भिण्याम् स्त्रियाम् ।

आप्तवाच् स्त्री आप्ता युक्ता प्रमादादिदोषशून्या वाक् । १वेदे तन्मूले २स्मृतीहासपुराणादौ च “आप्तवागनुमानानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा”रघुः आप्तवचनाप्तवाक्यादयोऽप्यत्र न०। आप्ता युक्ता वाग् यस्य। प्रमादशून्यवाक्ये महर्षिप्रभृतौ त्रि० । आप्तवचनाप्तवाक्यादयोऽप्यत्र त्रि०

आप्तश्रुति स्त्री कर्म्म०। १वेदे २स्मृत्यादौ च आप्तशब्दे उदा०।

आप्ति स्त्री आप–क्तिन् । १संयोगे, २संप्राप्तौ ३स्त्रीसंयोगे” मेदि० ४संबन्धे, ५लाभे हेम० ६समाप्तौ “कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठाम्” कठोप० । कामस्याप्तिं समाप्तिम् तत्र हि सर्व्वे परिकामाःसमाप्ताः” भा० ७सम्पदि च“सैवास्याप्तिर्या सम्पत्”शत०ब्रा०। तत्र संबन्धे “मृत्योराप्तिमतिमुच्यते”शत०ब्रा०। लाभे“सर्वावाप्तैग्र सर्वस्यावरुद्ध्यै” शत० ब्रा० “तपः किमेदं तदवाप्तिसाधनम्”कुमा०“दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधाप्तये ततः” भा०आश्व०१८अ०। ८उत्तरकाले आयतौ च त्रिकाण्ड०।

आप्त्र त्रि०आप–तव्य वेदे नि० । १आप्तव्ये “पनित आप्त्रो यजतः”ऋ०५,४१,९। “आप्त्रः आप्तव्यः”भा० लोके तु आप्तव्य इत्येव । आप्तिमर्हति यत् । २आप्तियोग्ये त्रि०।

आप्नवान पु० अप्नवानएव स्वार्थे अण्। अप्नवानशब्दार्थे वत्सगोत्र प्रवरे ऋषिभेदे ।

आप्य त्रि० अपामिदम् अण् चातु० स्वार्थे ष्यञ् । १जलसम्बन्धिनि अपां विकारे तु अम्मयमित्येव” सि०कौ० आप–यत् । २प्राप्ये त्रि०“योनोनेदिष्ठमाप्यम्” ऋ०७,१५,२, ३चाक्षुषमन्वन्तरीये देवभेदे च । “चाक्षुषस्यान्तरे तात ! मनोर्देवानिमान् शृणु । आप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः । लेखानाम महाराज पञ्च देवाः प्रकीर्त्तिता” हरिवं १७अ०। “मानुषा आशापाला अथैते देवाश्चाप्याः साध्याः अन्वाध्या मरुतः” इति शत०ब्रा० कर्म्मभिराप्यत्वात्तेषामाप्यत्वम् द्रष्टव्यम् । ४(कुड)वृक्षे पु०रायमुकुटः ।

आप्यान न०आ+प्याय–भावे क्त । १प्रीतौ २वृद्धौ च । कर्त्तरि क्त । ३प्रीते ४वृद्धे च त्रि०।

आप्यायन न०आ+प्याय–ल्युट्। १वृद्धौ, २प्रीतौ च । णिच् ल्युट् । ३तर्पणे प्रीणने ४वर्द्धने च “अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः”मनुः । ल्यु । ५प्रीणनकर्त्तरि त्रि०। “पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः” भा०व०प० ८३अ०। “दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतम्” मनुः तन्त्रोक्ते ६दीक्षणीयमन्त्रसंस्कारभेदे “मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धदायिनः । जननं जीवनं पश्चात्ताड़नं बोधनं तथा । अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंक्रियाः” इति विभज्य ।“कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः । तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्” शा०ति० उक्तम् ।

आप्यायित त्रि०आ+प्याय–णिच्–क्त । १प्रीणिते२पूरिते३वर्द्धिते च । “एषा सूर्य्यस्य वीर्य्येण सोमस्याप्यायिता तनुः । पौर्णमास्यां स दृश्येत संपूर्णो दिवसक्रमात्” कू०पु० । ४आनन्दिते च ।

आप्र त्रि० आ+पृ मूल०क । १पूरके । “स्वर्णेषे भर आप्रस्य वक्मनिः” ऋ० १,१२२,२ “चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेराप्रा द्यावा” सूर्य्योपस्थानमन्त्रः ।

आप्रच्छन न० आ+प्रच्छ–ल्युट् । गमनागमनसमये १बन्धूनामन्योन्यकुशलजिज्ञासायाम् २आनन्दसम्पादने च ।

आप्रच्छन्न त्रि० आ+प्र–छद–क्त । १अत्यन्तगुप्ते २ईषद्गुप्ते च अस्याप्रच्छन्नार्थत्वोक्तिः शब्दकल्पद्रुमे प्रामादिकी हेमचन्द्रे आप्रच्छनमित्येव पाठः द्वित्वनकारयुक्तपाठस्तु प्रमादिकः ।

आप्रपद् अव्य०प्रपदं पदाग्रं तत्पर्य्यन्तम् अव्ययी०। पादाग्रपर्य्यन्ते

आप्रपदीन त्रि०आप्रपदं पादाग्रान्तं व्याप्नोति ख । पादाग्रान्तं लम्बमाने वस्त्रादौ । [ईषद्द्रवणे ।

आप्रवण त्रि० ईषत् प्रवणः । ईषदर्थे आ+प्रु–ल्युट् ।

आप्री स्त्री आप्रीणात्यनया आ–प्री–ड गौरा० ङीष् । प्रयाजयाज्यायाम् “प्रैषेभिः प्रैषैराप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य” यजु० १९,१९ । “आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिः”

वेददी० ताश्च याज्याः सूक्तविशेषात्मका गोत्रभेदेन भिन्नरूपाः “एकादश प्रयाजाः तेषां प्रैषाः प्रथमं प्रैषसूक्तमुक्तं द्वितीये । अध्वर्युप्रेषितोमैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रैषैर्होतारम् । होता यजत्याप्रीभिः प्रैषलिङ्गाभि.” इत्युपक्रम्य “समिद्धो अग्निरिति” शुनकानां “जुषस्व नः समिधमिति वशिष्ठानां, “समिद्धो अद्येति”सर्व्वेषाम् यथार्षि वा”इति आश्व०श्रौ० गोत्रभेदेन सूक्तभेदस्योक्तेः । अत्र नारायणवृत्तिः । “यो यस्य ऋषिस्तदानुगुण्य’ यथर्षिशब्देनोच्यते तथा वाऽऽप्रीसूक्तं ग्रहीतव्यम् । स्वयं वा ऋषिनामधेयस्यानुगुण्या आप्रयः कर्त्तव्या इत्यर्थः । तत्र भगवता शौनकेन यथार्षिपक्षे आप्रीविवेकार्थमेव श्लोक उक्तः ।“कण्वाङ्गिरोऽगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । वशिष्ठः कश्यपो वाध्र्यश्वो जमदग्निरथोत्तमः” । तत्र दशानां सूक्तानां प्रथमं कण्वानाम् “सुमिद्धो न आवह” इति । द्वितीयं तद्वर्जितानामङ्गिरसाम्, “समिद्धो अग्न आवह”इति । तृतीयमगस्त्यानाम्, “समिद्धो अद्य राजसि” इति। चतुर्थं शुनकानाम्, ‘समिद्धो अग्निर्निहितः” इति । पञ्चमं विश्वामित्राणाम्, “समित्समित्सुमनाः” इति । षष्ठमत्रीणाम्, “ये समिद्धाय शोचिषे” इति । सप्तमं वशिष्ठानाम्, “जुषस्व नः समिधं” इति । अष्टमं कश्यपानाम् “समिद्धो विश्वतस्पतिः”इति । नवमं वाध्र्यश्वानाम्, “इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वेड” इति । शुनकवाध्र्यश्वानाम् भृगूणां दशमं, “समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणः” इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम्” ।

आप्रीत त्रि० आ+प्री—क्त । १सम्यक्प्रीते २ईषत्प्रीते च । भावे क्त । सम्यक्प्रीतौ न० ।

आप्रीतप पु० आप्रीतं पाति पा—क । विष्णौ “अथ यद्याप्याय्यमानः किञ्चिदापद्येत विष्णवआप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयात् विष्णुर्हि स तद्यांप्रीतपा भवत्यपपाप्मानं हत उपैनं यज्ञोनमति”शत०ब्रा० । क्विप् । आप्रीतपा अप्यत्र ।

आप्लव पु० आ+प्लु—घञभावपक्षे अप् । १स्नाने, जलानां सर्व्वतः समुच्छलने । ल्युट् आप्लवनम् तत्रैव न० ।

आप्लवव्रतिन् पु० आप्लवः समावर्त्तनस्नानमेव व्रतमस्यास्य इनि । स्नातके गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दारपरिग्रहार्थं कृतसमावर्त्तनस्नानः दारलाभात् प्राक् स्मार्त्तं व्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे “अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्” स्मृत्युक्तं व्रतं च दर्शितं विधानपा० यथा ‘स्नात्वैवं विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु सुखस्थस्तु प्रयत्नवान् । निःस्वोरोगादितोभीत आपन्नोऽन्यैश्च कारणैः । स्नातकः प्रयतो वह्निं न त्यजेदिति वै श्रुतिः । नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायणः । जपतीर्थरतोवा स्यात् स्नातकोलौल्यवर्ज्जितः । श्राद्धे निमन्त्रितो गच्छेत् कुर्य्यात् षट्कर्म्म च द्विजः । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्य्यां न लोपयेत् । शकलान् जुहुयात् प्रातः” स्मृतिः अत्र प्रातरितिविशेषणात् न सायम् । तेन प्रातः सन्ध्यामुपास्याग्निकार्य्यं कृत्वा शकलहोमः कार्य्यः तन्मन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्ये पठिताः “देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिकाः । तदीय होमद्रव्यविशेषोबौधायनेनोक्तः “सएष उपनयनप्रभृति व्याहृतिभिः षड्भिरेव समिद्भिः आ समावर्त्तनात् । समावर्त्तनप्रभृति आज्येनैव आ पाणिग्रहणात् । पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवैर्वा व्यस्तेनेकेन षडाहुती र्जुहुयात्” “वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रत्यहारम्भणं भवेत् । स्नातकेनापि तत्कार्य्यं पृथक्पाको गृहे यदि” शौनकः । “यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । छत्रञ्चोष्णीषमाले च पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले वेणुं कृत्तकेशनखः शुचिः । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् बहिर्माल्यञ्च धारयेत् । शुक्लाम्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तमुल्वणं चान्यधृतं वासो न कन्यिकाम्” कूर्म्मपु० । “उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलङ्कारं स्रजं कनकमेव च” मनुः । “स्नातः समुद्वहेत् कन्यां प्रव्रजेत्तद्निच्छुकः । वनस्थो वा भवेद्विप्रः सुखस्थो विधिना शुचिः । अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चीयते हि सः”इति विधा पा० धृता स्मृतिः । तस्य कन्यालाभार्थं काम्यजप उक्त ऋग्विधाने “सुषुमं प्रजपेत् सूक्तमथ सम्यक् शिवालये । अयुतं तु जपेत् कन्यां षण्मासात् लभते नर” इति ।

अत्रानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृहस्थभेदोद्विजातिमात्रः समावर्त्तनस्नानस्य तेषामेव सम्भवात् । अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम् । तथा हि विधानपारिजातधृतयोः स्मृत्योः “स्नात्वैव विधिना काले” इत्यादौ स्नातः समुद्वहेत् कन्यामित्यादौ चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अनाश्रमदोषकीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयकत्वौचित्यात् । एतेन “स्वीकरोति यदा वेदं चरेद्वेद-

व्रतानि च । ब्रह्मचारी भवेदूर्द्ध्वं ततः स्नातो भवेद्गृही । द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः । उपकुर्व्वाणकस्त्वाद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः । योऽगृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः । न यतिर्न वनस्थश्च सर्वाश्रमविवर्ज्जितः । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः । जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतस्तु यः । नासौ तत्फलमाप्नोति कुर्व्वाणोऽप्याश्रमाच्च्युतः । त्रयाणामानुलोम्यं हि प्रातिलोम्यं न विद्यते । प्रातिलोम्येन योयाति न तस्मात् पापकृत्तमः" दक्षवचनमपि वेदाध्ययनोत्तरस्नातकानामेवोपक्रमे कीर्त्तनात् अन्ते च त्रयाणामाश्रमाणामानुलोम्यविधानाच्च द्विजमात्रविषयकम् यत्तु तद्वाक्यैकदेशमादाय रघुनन्दनेन अनाश्रमी न तिष्ठेत्त्वित्यादि वाक्यं शूद्रोपलक्षणपरमुक्तं न तद्युक्तमुपक्रमोपसंहाराभ्यां द्विजमात्रविषयकत्वनिश्चयात् । किञ्च त्रयाणामानुलोम्योक्तेरपि न शूद्रविषयकत्वं तत्प्रदर्शितवामनपुराणवचने शूद्रस्यैकमात्राश्रमावगतेः तथा च येषामेव आश्रमचतुष्टयं तत्त्रयं तद्द्वयं वा सम्भवति तेषामेवानुलोम्यप्रातिलोम्यसम्भव एकमात्राश्रमस्य शूद्रस्य कथन्तरामानुलोम्यप्रातिलोम्यसम्भवः । एतेन "व्रतेषु लोपकोयश्च आश्रमाद्विच्युतश्च यः । संदंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि" इति भविष्यपुराणवचनेन दक्षस्मृतेः सङ्कोचनमपि परास्तम् "श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते । तत्र श्रौतं प्रमाणं तु तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरेति" विधान पा० धृतव्यासवाक्येन पुराणापेक्षया स्मृतेर्वरत्वकीर्त्तनेन पुराणेन स्मृतेर्बाधस्यायोग्यत्वात् "विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति" जैमिनिसूत्रेण श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेरप्रमाण्यस्येव स्मृतिपुराणयोर्विरोधेऽपि पुराणस्याप्रमाण्यस्यैवोचितत्वात् वस्तुतः नात्र विरोधः "स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इष्यते" इतिन्यायेनार्थक स्मृतौ द्विजपदस्य स्पष्टतया अन्योपसंहारकत्वासम्भवेन पौराणिकयच्छब्दस्यास्पष्टार्थकतया तत्परत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ विरोधाभावात् तथा च भविष्यपुराणवचनमेव द्विजातिविषयकं न शूद्रविषयकमित्येव कल्पनीयमिति । अत्रेदं विवेक्तव्यं किं पौराणिकास्पष्टार्थकयच्छब्दस्य यावद्वर्णविषयकत्वमुत स्पष्टार्थकस्मृत्येकवाक्यतया त्रैवर्णिकमात्रविषयकत्वं तत्र पुराणेन स्मृतेर्बाधायोगेन पौराणिकयच्छब्दस्यैव स्मृत्युक्तत्रिवर्णपरत्वकल्पनं युक्तमित्युत्पश्यामः । यदपि "चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यं वानप्रस्थञ्च भिक्षुकम् । क्षत्रियस्यापि कथिता आश्रमास्त्रय एव हि । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्" वाम० पु० वाक्यं तत् शूद्रस्य गार्हस्थ्यमात्राधिकारबोधकम् । न तु तदकरणे पापजनकताबोधकमपि उचितमिति पदस्वारस्यात् उचितपदस्य योग्यार्थकत्वात् तेनैव उद्वा० त० क्षणमुत्सवमिति व्याख्यानेन तदीयगृहस्थाश्रमस्योत्सवार्थकत्वोक्त्या काम्यत्वसूचनात् "चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परे यदि । स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः । अष्टाचत्वारिंशदब्दं वयो यावन्न पूर्य्यते । भार्य्यापुत्रवियुक्तस्य नास्ति यज्ञेऽधिकारितेति" भविष्यपुराणवचनमपि यज्ञेऽधिकारिताप्रतिषेधात् द्विजविषयकमेव शूद्रस्य यज्ञेऽनधिकारात् । द्विजातीनामेव यज्ञीयाज्यावेक्षणादेः पत्नीसाध्यतया पत्न्यभावे कथमाज्यावेक्षणाद्यङ्गसिद्धिरिति युक्तः तेषामनधिकारः" यज्ञाधिकारे शूद्रस्य पर्य्युदस्ततया तदधिकाराभावकथनमनर्थकं स्यात् । अतो येषामेव यज्ञाधिकारस्तेषामेव भार्य्याराहित्ये अनधिकारिताप्रतिपादने वचनं सार्थकम् । तेन तद्द्विजविषयकमेव । एवं प्रागुक्तदक्षवचने जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये निष्फलत्वकथनमपि उपक्रमोपसंहाराभ्यां होमस्वाध्याययोर्द्विजातीनामेव सम्भवाच्च द्विजातिविषयकमेव । अतः शूद्राणां विवाहस्य उत्सवार्थतया काम्यत्वेनाकरणे न प्रत्यवाय इति सुस्थितम् ।

एतेन बहुविवाहवादे मया दक्षवचनस्य द्विजपदस्योपलक्षणार्थकत्वं यत् खण्डितं तत् सुस्थितमेवेति द्रष्टव्यम् ।

आप्लाव पु० आ+प्लु-घञ् । आप्लवशब्दार्थे ।

आप्लावित त्रि० आ+प्लु-णिच्-क्त । जलादिप्रवाहेणाभिव्याप्ते ।

आप्लाव्य त्रि० आ-प्लु-णि० कर्त्तरि ण्यत् । १आप्लवनकारके । भावे ण्यत् । २कर्म्मव्याप्लवने न० । कर्म्मणि ण्यत् । जलादिना ३अभिव्याप्ये त्रि० ।

आप्लुत त्रि० आ+प्लु-क्त । १स्नाते २आर्द्रीभूते च ३स्नातके गृहस्थभेदे पु० । भावे क्त । ४स्नाने न० ।

आप्लुतव्रतिन् पु० आप्लुतस्य स्नातस्य व्रतमस्त्यस्य इनि । स्नातके गृहस्थभेदे । आप्लवव्रतिशब्दे विवृतिः ।

आप्लुत्य अ० आ+प्लु-ल्यप् । स्नात्वेत्यर्थे, २उत्प्लुत्य उल्लम्फ्येत्यर्थे च ।

आप्लुष्ट त्रि० आ+प्लुष-क्त । १ईषद्दग्धे २सम्यग्दग्धे च ।

आप्व पु० आप–वन् । वायौ सि०कौ० कण्ठस्थाने उज्ज्वल० वन्प्रत्ययाधिकारे उणादौ निपा० अदन्तएवायम् । शब्दकल्पद्रुमे नान्तत्वकल्पनं चिन्त्यम् । [वैद्यकम् ।

आफूक न० ईषत् फूत्कारइव फेनोऽत्र पृ० तलोपः । अफेने

आबद्ध न० सम्यक् आबद्धम्+बन्ध–भावे क्त । दृढबन्धने ।१आधारे क्त ।२प्रेम्णि । कर्म्मणि क्त । ३बद्धे ४आप्ते ५प्रतिरुद्धे च त्रि० । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलम्" माघः "आबद्धभीमभ्रुकुटीकरालम्" भट्टिः । "स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु"रघुः । ६भूषणे च । बा०करणे क्त ।७योक्ते ।

आबन्ध पु० आ+बन्ध–घञ् । १दृढबन्धे, करणे घञ् । २योक्ते आधारे घञ् । ३प्रेम्णि च । ल्युट् आबन्धनमप्यत्र न० ।

आबर्ह पु० आ+बर्ह–हिंसायां घञ् । १उत्पाटने २हिंसने च ल्युट् । आबर्हणमप्यत्र न० ।

आबर्हिन् त्रि० आबर्होऽस्त्यस्य इनि । उत्पाटनयुक्ते "मूलमस्याबर्हि" पा० आबर्ह आबर्हणं तदस्यास्ति आबर्हि"सि०कौ० ।

आबाध पु० आ+बाध–घञ् । पीड़ायां "आबाधे" पा० "आबाधे पीड़ायाम्" सि०कौ० "यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणाबाधभयेषु च""न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्" मनुः "तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि" सुश्रु०नास्ति बाधा यस्य । २पीड़ाशून्ये त्रि० ।

आबाधा स्त्री आ+बाध–भावे अ । १पीड़ायाम् २तापत्रये क्लेशे च । "आबाधामरणभयार्चिषा चिराय" किरा० लीलावत्युक्ते २अबाधाशब्दार्थे २२९पृष्ठे विवृतिः ।

आबिल त्रि०आ+बिल–भेदने क । १अस्वच्छे कालुष्ययुक्ते अस्वच्छस्य हि जलादेः सम्यग्दृष्टिप्रसारभेदनात्तथात्वम् । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाबिलम्"माघः । २भेदके त्रि०

आबिलकन्द पु० आबिलोभूमेराभेदकः कन्दो मूलमस्य । मालाकन्दे क्षुपभेदे तस्य मालाकारकन्दतया भूमेः सम्यग्भेदनात्तथात्वम् ।

आबुत्त पु० आपनमाप् क्विप् आपे प्राप्तौ उत्तान्यति उद्+तम–ड । नाट्योक्तौ भगिनीपतौ । बहुप्राप्तौ सन्तोषाभावेन दुःखित्वात्तस्य तथात्वम् । [२मेघसम्बन्धिनि च ।

आब्द त्रि०अब्दे मेघे भवः तस्येदम् इति वा अण् ।१ मेघभवे

आभग पु०सम्यक् भगं माहात्म्यं यस्य । आभाव्ये देवे"सोमोमूत्यावपानेष्वा भगोदेवोदेवेष्वाभगः" ऋ० १,२६,४

आभण्डन न० आ+भण्ड–ल्युट् । निरूपणे शब्दचि० ।

आभयजात्य पुंस्त्री अभयजातस्यापत्यं गर्गा० यञ् । अभयजातस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । ततः कण्वा० अण् यलोपः । आभयजातः तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्

आभरण न० आ+भृ–कर्मणि ल्युट् । भूषणे । "किमित्यपास्याभरणानि यौवने" कुमा० "वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिता" "वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च" मनुः "पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागत । तस्मै गाश्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च"विदग्धमु० भावे ल्युट् । २सम्यक्पोषणे न० ।

आभरित त्रि० आभर आभरणं जातोऽस्य इतच् आ+भृबा० इतच् इट् च १पूरिते २अलङ्कृते ।"हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरितेन च" हरिवं०१६अ० ।

आभर्म्मन् न०आ+भृ+मनिन् । १सम्यग्भरणे गर्भादेः २पोषणे

आभा स्त्री आ+भा–अङ् ।१दीप्तौ,२शोभायाम् कान्तौ,३उपमाने,आभा "वबूलपर्य्यायः कथितः कोविदैरिह"भा०प्र० उक्ते ४बबूले च ।"आभाफलत्रिकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः तुल्यगुग्गुलुरायोज्योभग्नसन्धिप्रसाधकः" चक्रद० ।

आभाति स्त्री आभाति तुल्यरूपतया आ+भा–क्तिच् । प्रतिबिम्बे राजनि० । तस्य बिम्बतुल्यतया दीप्तेस्तथात्वम् ।

आभाषण न० आ+भाष–ल्युट् । परस्परकथने २आलापे "सम्बन्धमाभाषणपूर्व्वमाहुः" रघुः । ३सम्बोधने च ।

आभाष्य त्रि० आ+भाष–ण्यत् । आमन्त्रणीये १संबोध्ये २आलाप्ये च "जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे" रघुः । आ+भाष–ल्यप् । ५संबोध्येत्यर्थे अव्य० ।

आभास पु० आभासते आ+भास अच् । उपाधितुल्यतया भासमाने १प्रतिबिम्बे "आभासोरूपसूर्य्यकवत्" शा०सू० "बुद्धितत्त्विचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" वेदा०का० । २दुष्टे हेत्वादौ "हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० । "सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः" गौ० सू० । पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नोहेतुर्गमकः स इवाभासत इति हेत्वाभासस्तेन तद्भिन्नत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्वम् पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेणाभासमानत्वं हेत्वाभासत्वमिति फलितार्थः "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः" गौ०सू० । एवं प्रमाणाभासः युक्त्याभासः आगमाभासइत्यादावपि प्रामाण्याद्यभाववत्त्वे सति प्रमाणादिरूपेणाभासमानत्वमर्थः । "एवं बहवो विप्रतिपन्नायुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः" शा०भा० ।

तथा च यद्वाचकपदोत्तरमाभासशब्दः प्रयुज्यते तस्य दुष्टत्वं तेन गम्यते । रसाभासादावपि तिर्य्यग्योन्यादिगतत्वेन परनायकगतत्वेन च दुष्टत्वाद्रसाभासत्वम् । पुनरुक्तवदाभासादौ च न दुष्टत्वम् किन्तु पुनरुक्तभिन्नत्वेनाभासमानत्वात् वस्तुतोऽपुनरुक्तत्वमेव गम्यते इत्येव तत्र विशेषः । "रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तिदर्शनात् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते" सा०द० तत्र रसाभासः "मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे"इत्यादि । "अत्र हि सम्भोग शृङ्गारस्य तिर्य्यग्विषयत्वाद्रसाभासत्वम्" सा०द०।"आपाततोयदर्थस्य पुनरुक्तावभासनम् । पुनरुक्तवदाभासः" सा० द० । भावे घञ् । २तुल्यप्रकाशे । आभास्यतेऽनेन आ+भास–णिच्–करणे अच् । ग्रन्थावतारणार्थं ४ग्रन्थाभिप्रायवर्णने व्याख्यानांशभेदे च ।

आभासुर त्रि० आ+भास–घुरच् । सम्यग्दीप्तिशीले ।

आभास्वर त्रि०आ+भास–वरच् । १सम्यग्दीप्तिशीले चतुःषष्टिमिते २गणदेवभेदे "आत्मा ज्ञाता दमो दान्तः शान्तिर्ज्ञानं शमस्तपः । कामः क्रोधो मदो मोहो द्वादशाभास्वरा इमे" इत्युक्ते ३द्वादशमिते गणभेदे च पु० । एषाञ्च स्वस्वदृत्त्याभास्वरत्वात्तथात्वम् ।

आभिचरणिक त्रि० अभिचरणं प्रयोजनमस्य ठञ् । अथर्व्ववेदादिप्रोक्ते शत्रुप्रभृतेर्मारणोच्चाटनवशीकरणादिरूपाभिचारसाधने १मन्त्रादौ तत्साधने २क्रियाभेदे च । "रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदपः" कात्या० १,१०,१४, "अभिचरणम् अभिचारः प्रयोजनमस्यासावाभिचारणिकः प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् । "बधान देव ! सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशै र्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक्" यजु० १,२५,"द्विषतो बधोऽसि य० १२८ इत्यादि तत्र शत्रुनामादिसंयुक्तः अभिचारार्थमेव प्रयुज्यमान आभिचरणिक इत्युच्यते तेनाभिचरणबुद्ध्यभावे मन्त्रस्याभिचरणप्रयोजनाभावान्नाभिचरणिकत्वम् अतस्तदुच्चारणे उदकस्पर्शाभाव" कर्कः । एवमन्येऽपि मन्त्रा अथर्ववेदोक्ता ज्ञेयाः । तद्विधानञ्च अथर्ववेदान्तर्गते आङ्गिरसकल्पे विस्तृतम् । एवं तन्त्रोक्ताभिचारविधानम् तन्त्रसारादौ विस्तृतम् । अभिचार+प्रयोजनार्थे ठञ् । आभिचारिकोऽप्यत्र । स्त्रियामुभयत्र ङीप् ।

आभिजन त्रि० अभिजनादागतः अभिजनस्येदं वा अण् । अभिजनाद्वंशादागते "तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना" कुमा० । २वंशसम्बन्धिनि च । [स्त्रियां ङीप् ।

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ् । १कौलीन्ये २पाण्डित्ये ३सौन्दर्य्ये च ।

आभिजित त्रि० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण् । अभिजिन्नक्षत्रे जाते तस्य वा लुक् । अभिजिदपि तत्रार्थे । अभिजित इदम् अण् । गवामयनान्तर्गताभिजिन्नामकदिनसम्बन्धिनि सामादौ त्रि० । [अभिजिद्भवे ।

आभिजित्य त्रि० अभिजिति भवः अण् ततः स्वार्थे यञ ।

आभिधा स्त्री अभिधैव स्वार्थेऽण् । अभिधाशब्दार्थे १शब्दवृत्तिभेदे २कथने च

आभिधातक न० आभिधां तर्कति सहते अच् । शब्दे

आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भावः योपधगुरूपोत्तमत्वात् वुञ् । कथनीयत्वे

आभिप्लविक त्रि० अभिप्लवे विहितः ठक् । अभिप्लवविहित स्तुतसामादौ । अभिप्लवशब्दार्थस्य अभिप्लवशब्दे दृश्य । तच्च साम "ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्यादि"स्तुते गेयम् । अभिप्लवाय हितः ठक् । गवामयनान्तर्गतषडहभेदे पु० ।

आभिमानिक त्रि० अभिमानेन निर्वृत्तः ठक् । सांख्यमतसिद्धे अभिमानोत्पादिते उभयेन्द्रिये शब्दादिपञ्चतन्मात्रे च । यथैषामाभिमानिकत्वं तथोक्तं सां०प्र०भा० "तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकान्यभिमानकार्य्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेत् अहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेकिमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः "बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि" श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वात् बुद्धिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात्"

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः ष्यञ् । अभिमुखत्वे आनुकूल्यार्थसम्मुखीभवने "प्रायाभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते" वाक्यप० । "अनुकूलत्वे २विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्विदाः"सा०द०। तत्र यात्रादौ राहोराभिमुख्य निषेधः ज्यो०त० "पश्चादर्के विधौ वह्नौ सौम्यां ज्ञे वायवे कुजे । रक्षोऽधीशे भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने । राहुर्भ्रमति यामार्द्धादिस्वगत्या च वामतः । प्रतीच्यां वह्निकोणे तु ततः सौम्यामतोऽस्तमे । ततः प्राच्यामतो वायौ तस्माद्याम्यां ततः शिवे । रवावेवमन्यवारेषूह्यमेवं क्रमेण हि

द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम्। राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नाद्यदीच्छेत् कर्मणः फलम्”। एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा “प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके। शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा मासाश्च नैर्ऋते। षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे। द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यामष्टमी कुहूः। योगिनी नवदण्डाश्च शेषा वर्ज्या विशेषतः। दक्षसम्मुख-योगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति” ज्यो०त०। पीयूष-धारायान्तु “पृष्ठतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने हिता। वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्”जयकल्पलता वाक्ये तन्मूलके मुहूर्त्त० चि०वाक्ये च“नवभूम्यः शिवव-ह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्रस्तुरङ्गतिथ्यः। द्विदशामावसवश्च पूर्व्वतः सुतिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः” वामगाया अशुभत्वमुक्तम्। अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन। कालपाशयो-राभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् “कौवेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्यो सम्मुखे तस्य पाशः। यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावेतौ रात्रौ व्यस्तसंज्ञौ विचिन्त्यौ”मुहू०। स्वर-रत्नसारे “रवावुत्तरतः कालः सोम्ये वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके। जीवे च याम्य दिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्व्व-दिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। पाशस्तत्सम्मु-खदिशि” कालापेक्षया पञ्चमदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चि-मायाम्। कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्वरो० “दक्षि-णस्तु शुभःकालः पाशोवामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः” “अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभाग-योः” पी०धा०। रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम्। पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्ष-त्राणि। “पूर्व्वादिषु चतुर्द्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षतः”मुहू० तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिग्मुखानि। मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि। अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि। धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि। तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखगृहकरणं तत्प्र-वेशश्च शुभाय। “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिगृक्षैरुक्तार्क्षैः स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वैः” वशि०। पूर्व्वादिदिगभिमुखा रा-शयो यथा। “पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः।

दिग्द्वारराशयः सर्व्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः। तद्वर्गाश्च तदंशाश्च तद्दिग्यातुस्तथाविधाः” वशिष्ठः। “दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च। हानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक् प्रति-लोमलग्ने” इति मुहू०। शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् “उद-यति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्रे यत्र दिग्द्वारभेषु। त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं मुनिभिरुदयएव त्यज्यते तत्र यत्नात्” श्रीपतिः। “उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्भचक्रे। त्रिधोच्यते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्” मुहू०। “शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुखः अयमेकः प्रकारः। अथ गोलभ्रमात्उत्तर दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा यौति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः। प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखःस्यादिति तृतीयःप्रकारः। तत्रोदयशुक्रे दोषा-धिक्यमिति” पी० धा०। अतएव वशिष्ठः “पश्चादभ्यु-दिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्” इति उद-यदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिख्येयात्रादि न्यषेधत्। अत्रापवादः “बुधोऽनुकूलो यदि तत्र संचलन् रिपून जयेन्नैव जयः प्रतोन्दुजे”मुहू०। शुक्राभिमुख्यादिदोषमुक्त्वा। “एवं विधे-ऽप्यास्फुजिते च यायाद्बुधोयदि स्यादनुकूलवर्त्ती”श्रीपतिः। अनुकूलः पृष्ठदिक्संस्थ” इति पी०धा०। अपवादा-न्तरम् “नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगोवा पराजितः। यातुर्भङ्गप्रदः शुक्रः स्वोच्चस्थश्चेद्धनप्रदः”इति नारदः। प्रतिशुक्रादिदोषोत्थाः प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजय यात्रायामेव यथाह रैभ्यः। “प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने स्मृतम्। राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत्” चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः। “यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽ-ग्रदक्षे” मुहू०। “पौष्णादिवह्निभाद्यांह्रिं याव-त्तिष्ठति चन्द्रमाः। तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं हितम्” पराशरः। राज्ञां विजययात्रायां विशेषः। मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वे-ऽपि तस्य” मुहू०। अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात्। शान्तिश्च पी०धा० यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया।

नृपतिविजययात्रायां बुधकुजशुक्राभिमुख्यमपि निषिद्धम् । "प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतोऽन्तपः । बलेन शक्रकल्पोऽपि हतसैन्यो निवर्त्तते" इति वशिष्ठः ।

एतदभिप्रायेणैव कुमा० वर्णितम् । "दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे" इति । दिगीशाभिमुख्ये गमनं शस्तं प्रातिमुख्येऽशस्तम् । तत्र दिगीशाः "सूर्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च पूर्व्वादीनां दिगीश्वराः । दिगीशाह्ने शुभा यात्रा पृष्ठाह्ने मरणं ध्रुवम्" ज्यो० त० ।

नववध्वागमनेऽपि शुक्राभिमुख्यनिषेधः सप्रतिप्रसवः ज्यो० त० दर्शितो यथा ।

दीपिकायां "स्त्रीशुद्धालिघटाजसंगतरवौ काले विशुद्धे भृगुं संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्रा प्रवेशोचिते । त्यक्त्वाहस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नैच्छन्ति दोषं बुधाः" । पित्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धोन भवति यदा संमुखो वापि शुक्रः । मेषे कुम्भेऽलिनि च न भवेत् भास्करस्थे तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम् । भर्त्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे सूर्य्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे । हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा मोदते । एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रोन दुष्यति" । तथा "काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वत्र्याङ्गिरसेषु च । भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रोन दोषकृत्" शम्भोराभिमुख्यं पूजने निषिद्धं यथा "न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम् । न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतोदक्षं समाश्रयेत्" रुद्रया० । "यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत् । शम्भोर्जगत्संहारकस्याग्रतः सांमुख्यात् पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम् एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा" ति० त० रघु० ।

आभिरूपक न० अभिरूपस्य भावः मनो० वुञ् । सौन्दर्य्ये

आभिरूप्य न० अभिरूपस्य भावः ष्यञ् । सौन्दर्य्ये "आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सन्निध्यमृच्छति" हय० रा० ।

आभिषिक्त त्रि० अभिषिक्तमभिषेकः तेन निर्वृत्तः सङ्का० अञ् । अभिषेकनिर्वृत्ते ।

आभिषेचनिक त्रि० अभिषेचनं राज्याभिषेकः प्रयोजनमस्य ठञ् राजाभिषेकसाधने द्रव्यभेदे "आभिषेचनिकं यच्च रामार्थमुपकल्पितम् । भरतस्तदवाप्नोतु" भा० व० २७५ अ० । तत्रत्यद्रव्यादिविधानानि भा० शा० प० ४० अ० पुराकल्पव्याजेनोक्तानि यथा "ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम् । ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहुमङ्गलम् । पृथिवीञ्च सुवर्णञ्च रत्नानि विविधानि च । आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसम्भारसम्भृतम् । काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः । पूर्णाः कुम्भाः सुमनसो लाजा बर्हींषि गोरसम् । शमीपिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिषी । स्रुव औदुम्बरः शङ्खस्तथा हेमविभूषितः । दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्यः पुरोहितः । प्रागुदक्प्लवने वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च । व्याघ्रचर्म्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्र आसने । दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि । उपवेश्य महात्मानं कृष्णाञ्च द्रुपदात्मजाम् । जुहाव पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतम् । तत उत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम् । अभ्यषिञ्चत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् । धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा । अनुज्ञातोऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः । पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजाऽमृतमुखोऽभवत् । ततोऽनु वादयामासुः पणवानकदुन्दुभीन् । धर्म्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्म्मतः । पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः । ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन् । वेदाध्ययनसम्पन्नान् धृतिशीलसमन्वितान्" । एतानि द्रव्यादीनि राजाभिषेचनिकानि ज्ञेयानि अधिकं राजाभिषेकशब्दे वक्ष्यते स्त्रियां ङीप् । अभिषेचनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । अभिषेकाधिकारेण कृते २भारतान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे "आभिषेचनिकं पर्व्व धर्म्मराजस्य धीमतः" भा० आ० १अ० । अभिषेचनं स्नानं प्रयोजनमस्य ठञ् । ३स्नानार्थे विधाने तत्रत्ये ४द्रव्यमन्त्रादौ च स्नानविभागपूर्वकं तत्रत्यद्रव्यविधानमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र स्नानं तावत् सप्तविधम्" मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च । वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात् । "आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रम् मृदालम्भश्च पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं रजसा कृतम् । अङ्गिरातपवर्षाभिः स्नानं तद्दिव्यमुच्यते । वारुणञ्चावगाहश्च मानसं विष्णुचिन्तनम्" योगिया० तत्र विशेषस्तेनैवोक्तः" "यत्र आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् । एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानं तदुच्यते" मन्त्राणां समुच्चयो विकल्पो वा शक्त्यपेक्षया । तत्र वारुणं स्नानं मुख्यमसामर्थ्ये अन्यानि

स्नानानि "स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः। तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम्। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम्। क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम्" व्यासोक्तेः तत्र नित्यादीन्यनुपदं वक्ष्यन्ते। "असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया। मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः जा॰ स्मृ॰। "गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत् स्नानमिष्यते। विधिलोपं न ते कुर्य्युः सामर्थ्ये सति कर्म्मसु" जैमि॰स्मृ॰ "अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपोविगर्हितः" कात्या॰स्मृ॰। "प्रातः संक्षेपतः स्नानं शौचार्थं तु तदिष्यते। मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम्" वशि॰। अत्यन्ताशक्तौ। "अशिरस्यं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः। कृताभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्द्ध्नि सर्व्वतः। अनुकल्पमिदं स्नानं सर्व्वपापहरं नृणाम्" जावा॰स्मृ॰। एकवाससाऽपि स्नानं कर्त्तुं शक्यते "एकेन वाससा स्नायाद्द्वाभ्यामनियमः स्मृतः। बहुवासोनिषेधश्च स्नाने फलमभीप्सतः" विष्णूक्तेः नैकवासाः क्रियां कुर्य्यात् स्नानं कर्म्म विना क्वचित्" तदुक्तेश्च "अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुत्रजन्मनि। एतद्द्विवाससा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा" वसि॰ "न नग्नोनान्यदीयेन नार्द्रेण न सूच्या ग्रथितेन न विकृतेन च स्नायात्" इत्याचारतिलकः। तत्र नित्यं प्रातःस्नानम्, "प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम्" मार्क॰पु॰। चन्द्रसूर्य्योपरागे अशौचादौ अस्पृश्यस्पर्शने च स्नानं नैमित्तिकम्। "पुष्येऽर्के जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ। अमायाञ्च नदीस्नानं पुनात्या सप्तमात् कुलम्" इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम्। धर्म्मकर्म्म कर्त्तुं यत् पूर्व्वस्नानं तत्क्रियाङ्गम्। "मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम्। मलापकर्षणायैव तत्प्रवृत्तिस्तु नान्यथा।"

तत्र स्नानविधिश्च आश्व॰गृ॰परि॰उक्तः यथा।

"अथ स्नानविधिस्तत्प्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थः कुर्यादेकतरत्र वा प्रातरेव, ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विः त्रिर्वा वानप्रस्थः। तत् प्रातः सहगोमयेन कुर्यान् मृदा मध्यन्दिने सायं शुद्धाभिरद्भिः। न प्रातःस्नानात् प्राक्सन्ध्यामुपासीत प्रातस्तत्स्मृतं गोमयमन्तरिक्षस्थं सङ्गृह्य भूमिष्ठं वोपर्यधश्च संत्यक्तं तीर्थमेत्य धौतपादपाणिमुख आचम्य सन्ध्योक्तवदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः संयतप्राणः कर्म सङ्कल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमं "मानस्तोक" इत्यृचाभिमन्त्र्य, "गन्धद्वाराम्" इत्यनया मूर्द्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिः "वरुणं हिरण्यशृङ्गमिति" द्वाभ्याम् "अव ते हेड" इति द्वाभ्यां "प्रसम्राजे बृहदर्चेति" सूक्तेन प्रार्थ्य "हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः। यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः। यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम्। तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः" इत्यथ "याः प्रवतो निवत उद्वत" इत्येतया तीर्थमभिमृश्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेत् "अम्बयोयन्त्यध्वभिः" इत्यष्टाभिः "आपो हिष्ठेति" च नवभिरथ तीर्थमङ्गुष्ठेन" "इमं मे गङ्ग" इत्यृचा त्रिःप्रदक्षिणमालोड्य प्रकाशपृष्ठमग्नौ अघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्य निमज्योन्मज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रया योनिमुद्रया वोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे बाह्वोरुरसि चात्मानं गायत्र्याभिषिच्य "त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति" द्वाभ्यात् "तरत्समन्दीधावतीति" च सूक्तेन पुनः स्नायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत् "तद्विष्णोः परमम्पदम् "अग्ने रक्षाणो अंहसो यत्किञ्चेदं वरुणदैव्ये जने" इत्येता जपेत्, स्रोतोऽभिमुखः सरित्सु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुखोऽथ साक्षताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती दैवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वाथोदङ्मुखः निवीती सयवाभिरद्भिः प्राजापत्येन तीर्थेन कृष्णद्वैपायनादीन् ऋषींस्ताभिर्व्याहृतिभिर्व्यस्ताभिस्तर्पयित्वाथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलमद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमो अङ्गिरस्वानग्निष्वात्ताः कव्यवाहन इत्यादीं स्त्रींस्त्रींस्तर्पयेदेतत्स्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती "ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो मृताः। ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयञ्चोत्तरीयं पर्युक्षितं प्रावृत्य द्विराचामेद्यथोक्तसन्ध्यामुपासीतेदं प्रातःस्नानविधानम्।

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुखो द्विराचम्यायतप्राणः स्नानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिं गायत्र्यास्त्रेण खात्वोपरिष्टाच्चतुरङ्गुलमुद्धाय तस्यास्तां मृदं तथा खात्वा गायत्र्यादाय गर्तमुद्धाषितया

मृदा परिपूर्य मृदमुपात्तां शुचौ देशे तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रेधा विभज्यैकेन मूर्द्ध आनाभेरपरेण चाधस्तादङ्गमनुलिप्याप्स्वाप्लुत्य चालयित्वादित्यन्निरीक्ष्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मलस्नानमाचरेदथ तीरे द्विराचम्य तृतीयमंशमेतस्मादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्तेष दिक्षु दशसु विनिक्षिप्योत्तरन्तीर्थे क्षित्वा तृतीयङ्गायत्र्याभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन मूर्ध्नि आपादात् गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य "सुमित्रियान आप ओषधयः सन्त्विति" सकृदद्भिरात्मानमभिषिञ्च्य "दुर्मित्रास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्म" इति मृच्छेषमद्भिः चालयेदथ वरुणप्रार्थना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना स्नायात्। नास्मिन् प्राक् ब्रह्मयज्ञतर्पणाद्वस्त्रं निष्पीडयेदपुत्रादयो ह्यन्ते तर्पयं इत्येष स्नानविधिस्तदेतदसम्भवेऽद्भिरेव कुर्याच्छौमदिनादिषु च न गृहे मृदा स्नायान्न च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायान्मन्त्रविधिं वर्जयेद्बहिर्वा शुचौ देशे सर्वं पश्चात्कुर्यादिति। अथाशक्तस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणानायस्य दर्भपाणिः सव्ये पाणावपः कृत्वा तिसृभिरापो हिष्ठीयाभिः पच्छः प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्मार्जयेत्। पादयो मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोः मूर्ध्नि चाथार्धर्चशो मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ कृत्स्नशो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाथ तृचेन मूर्ध्नीति मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रिता अपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्रस्नानम्"। शाखिभेदेनान्यविधविधानं तत्तत्सूत्रेषु दृश्यम्। ततश्च सूत्याद्युक्तद्रव्याणां तत्रत्य मन्त्राणां तद्विधानानाञ्चाभिषेचनिकत्वं बोध्यम् कर्म्मान्ते ५यजमानाभिषेकार्थे मन्त्रे च। ते च मन्त्राः वैदिकाः पौराणिकाश्च। तत्र मन्त्रास्तु मत्कृततुलादानादिपद्धतौ २०६ पृष्ठादौ दृश्याः। पौराणिकतान्त्रिकतत्तत्कर्म्माधिकारसिद्ध्यर्थस्याभिषेकस्य साधने ६मन्त्रादौ ७तद्द्रव्यभेदे ८तद्विधाने च तत्र पौराणिकाभिषेकद्रव्यविधानादि "शिवमन्त्राभिषेकं यः कुर्य्याच्छिष्यादिकश्रिये" इत्यारभ्य "अस्त्रराभिषेक" इत्यन्तेन अग्निपुराणे दर्शितम्। शान्ताभिषेकद्रव्यविधानानि च तन्त्रे ज्ञेयानि। ९रुद्राभिषेकद्रव्ये १०तद्विधाने च तद्द्रव्यविधानादि च विधानपारिजाते रुद्रकल्पपद्धतौ च दृश्यम् ११ देवाभिषेकादिसाधनद्रव्यादौ

आभिहारिक त्रि० आभिमुख्येन हारः अभिहारः प्रयोजनमस्य तत्र साधुर्वा ठञ्। अभिहारसाधने उपढौकनीये (भेटी) इति जगतीप्रसिद्धे द्रव्ये।

आभीक न० अभीकेन दृष्टं साम अण्। अभीकर्षिदृष्टे साममेदे "आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके कात्या० २५,१४,१५। एके आचार्य्या आभीकाद्यान्यपि सामान्यावपन्ति" कर्क०।

आभीक्ष्ण्य न० अभीक्ष्णस्य भावः ष्यञ्। सातत्ये पौनःपुन्ये आभीक्ष्ण्यञ्च अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनम्। "नित्यवीप्सयोः" पा० सूत्रे "आभीक्ष्ण्ये वीप्सायाञ्च द्योत्ये" सि०कौ०। "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" पा० "आभीक्ष्ण्ये णमुल्" पा०। "जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति" पा०ग०सू०।

आभीर पु० समन्तात् भियं राति रा—क। गोपे सङ्कीर्ण जातिभेदे स हि अल्पभीतिहेतोरप्यधिकं बिभेतीतितस्य तथात्वम् "आभीरवामनयनाहृतमानसाय दत्तं मनोयदुपते! तदिदं गृहाण" उद्भटः स च सङ्कीर्णवर्णः। "ब्राह्मणादुपकन्यामाष्टतोनाम जायते। आभीरोऽम्बष्टकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः" इति मनूक्तः। "श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे तटे। आभीरदेशो देवेशि! विन्ध्यशैले व्यवस्थित" इति शक्तिसङ्गम० उक्ते २देशभेदे ३तद्देशवासिनि ४तद्देशराजे च ब०व०। "एकादशकलधारि कविकुलमानसहारि। इदमाभीरमवेहि जगणमन्त्यमनुधेहि" इत्युक्तलक्षणे ५मात्रावृत्तभेदे न०।

आभीरपल्लि(ल्ली) स्त्री ६त० वा ङीप्। गोपप्रधाने ग्रामे घोषे (गोयालपाड़ा)।

आभीरी स्त्री आभीरस्य पत्नी आभीरजातिर्वा स्त्री ङीप्। १आभीरभार्य्यायाम् २गोपजातिस्त्रियां महाशूद्र्याम्।

आभील न० समन्तात् भयं लाति ददाति ला—क। १कष्टे २दुःखे ३भयानके तदस्यास्ति अच्। ४तद्वति त्रि० "आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवस्यन्" माघः। "रात्रौ निशीथे साभीले गतेऽर्द्धसमये नृप" इति भा०व०प०११अ०।

आभीशव अभीशुना दृष्टं साम—अण्। सामभेदे "आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके" कात्या० २५,१४,१५। "आभीकाद्यानि सामान्यावपन्ति" कर्कः।

आभु त्रि० समन्तात् भवति आ+भू—डु। विभौ व्यापके "तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्" ऋ०१०१२९,३। "आभु व्यापकम्" भा० क्विप् आभूरप्यत्र "आभूभिरिन्द्रः श्रयययन्ननाभुवः" ऋ०१,५१,९। [२ईषद्वक्रे।

आभुग्न त्रि०आ+भुज कर्म्मकर्त्तरि क्त तस्य नः। १आकुञ्चिते

आभूति स्त्री आ+भू-क्तिन्। व्याप्तौ "आभूतिरेषा भूतिः" ऐ०उ०

आभेरी स्त्री रागिणीभेदे हलायुधः।

आभोग पु० आ+भुज–आधारे घञ्। परिपूर्णतायां, यस्य यावदपेक्षितं रूपं तत्पूर्णत्वे हि आभोगाधारतेति तस्य तथात्वम्। "अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्येति" शकु०। "पर्वताभोगवर्ष्माणमतिकायं महाबलम्" भा०व० १७८ अ०। "शब्दभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्योक्तेः आभोगवत्पर्वततुल्यदेहमित्यर्थः। "यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः" इति सङ्गीतदामोदरोक्ते गानसमाप्तौ (भणिता) ख्याते २कविनामख्यापने। आभुज्यतेऽनेन करणे घञ्। ३यत्ने यत्नादिनैव हि भोगः सम्यग् सम्पद्यते इति यत्नस्य तथात्वम्। "ना सुखोऽयं नवाभोगो धरणिस्योहि राजसः" किरा० "नवाभोगः अभिनवोत्साहः" मल्लि० सम्यक् भोगः प्रा०स०। ४सम्यक्सुखाद्यनुभवे "विषयाभोगेषु नैवादरः" शान्तिशतकम्। ५वरुणस्य छत्रे च मेदि०।

आभोगय त्रि० आभोगं याति या–क। आपूर्णे "आभोगयं प्रयदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः" ऋ० १,११०,२।

आभोगि त्रि० आभोगं करोति आभोग+णिच्-इन्। विषयाभोगकारके "जिन्वथो चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये" ऋ० १,११२,५।

आभोगिन् त्रि०आभोगोऽस्त्यस्य इनि। परिपूर्णे स्त्रियां ङीप्

आभ्यन्तर त्रि० अभ्यन्तरे भवः अण्। मध्यवर्त्तिनि "कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्पते!" भा०स०प० ५अ०। "वर्णोच्चारणे, प्रयत्नो द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च आद्यश्चतुर्द्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव" सि०कौ०। "एतेषाञ्चाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात् "तथा हि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणवायुः ऊर्द्ध्वमाक्रामन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं तात्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता। अतएव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रस्य तालुस्थानेन सम्यक्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपेऽवस्थानम् इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम्" मत्कृतसरला।

आभ्यवहारिक त्रि० अभ्यवहाराय हितं ठक्। भोजनयोग्ये अन्नादौ। [ठक्। कुटुम्बभरणव्यापृते हेम०।

आभ्यागारिक त्रि० अभ्यागारे तत्स्थकुटुम्बाभरणे व्यापृतः

आभ्यादायिक न० आभिमुख्येनादानमभ्यादानं तत्र नियुक्तः ठक्। पितृमातृकुलादिप्राप्ते स्त्रीधनभेदे।

आभ्यासिक त्रि० अभ्यासे निकटे भवः ठक्। १निकटस्थिते "अल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तां शुशुभे योधरक्षितम्" भा०आ०२७६ अ०। अभ्यासात् पौनःपुन्यात् आगतः ठक्। २अभ्यासप्राप्ते दृढसंस्कारादौ।

आभ्युदयिक न० अभ्युदयः प्रयोजनमस्य ठक्। २वृद्धिनिमित्ते श्राद्धभेदे तत्र छन्दोगानामाभ्युयिकश्राद्धविधिर्गोभिलसूत्रछन्दोगपरिशिष्टयोरुक्तः यथा।

गोभिलः। "अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत्। प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां, न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत" इति। "आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादिः तदर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकम्। तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यद्विवाहादि एवञ्च श्राद्धविवेकादौ श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यम्। तत्र यवैस्तिलार्थ इत्यनेन पार्वणश्राद्धप्राप्ततिलस्थाने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि पार्व्वणप्रकृतिकत्वं प्रतीयते। अन्यथा तिलार्थइत्युपादानं व्यर्थं स्यात्। ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पितृपक्षेऽयुग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः। दैवे युग्मत्वस्य पार्व्वणत्वेन प्राप्तत्वान्न तदर्थोपदेशः "अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्" इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन दैवपितृकर्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यम्। द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय ऋजवोदर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः। तृप्ताः स्थ इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योगरूपत्वात् सम्पन्नमिति प्राप्ते वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्यु-

त्तरम् । एतद्दर्भमयब्राह्मणपक्षेऽप्यबाधितत्वाद्‌ग्राह्यम् । दधिबदराक्षतमिश्राद्‌र्घ्यमनेन दध्यादिमिश्रणमावश्यकम् । अक्षतोयवः "अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते" इति भट्टनारायणकृतकोषात् अतएव वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्टवचनेऽक्षतमनुक्त्वा "संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिरिति" निःसन्दिग्धमुक्तम् । स्वधावाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः । तत्र स्वधां वाचयिष्य इति पितृपक्षएव प्रश्नः । अतएव तन्निवृत्तये दैव इति । देवपक्षे नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः । उत्तरञ्च प्रीयन्तामिति । ततः पितृपक्षे स्वधावाचनस्थानीयत्वेन वृद्धप्रमातामहेयश्चेति चकारनिर्द्देशेन च स्वधोच्यतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति पृच्छेत् । प्रत्युत्तरञ्च अस्तु स्वधेति वत् तत्रैव प्रीयन्तामिति । अत्र नान्दीमुखाः पितरइत्यादि नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः इति निर्द्देशेन च "नान्दीमुखं पितृगणमिति" विष्णुपुराणेन च "मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव चेति" ब्रह्मपुराणे च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देवत्वात्तं तत्रात्रापि प्रीयन्तामितिवन्नान्दीमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्यादि वाच्यम्" श्रा०त०रघु०। छन्दोग० "कर्म्मादिषु तु सर्व्वेषु मातरः सगणाधिपाः । पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः । प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु । अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः । कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्त वारान् घृतेन तु । कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् । आयुष्याणिति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् । वशिष्ठोक्तविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् । प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा । उपवेश्य कुशान्दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना" तथा "निपातोन हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् । सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र दैववत् । पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् । गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत् । नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते । पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव तु कारयेत् । ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् । कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते । मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्ज्जितः । नचाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् । अन्यएव जपः कार्य्यः सोमसामादिकः शुभः । प्रकारोऽन्नस्य यस्तत्र तिलवद्यवनवत्तथा । उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः । सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थः प्रश्नस्थाने विधीयते । सुसम्पन्नमितिप्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् । प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत् । अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः । द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः । मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः । सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च । संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्थितः । अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् । तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् । उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम् । भवेदधश्चाधराणामधोऽधः श्राद्धकर्म्मसु । तस्मात् श्राद्धेषु सर्व्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च । मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत् । गन्धादीन्निःक्षिपेत् तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान् । अन्यत्राप्येषएव स्यात् यवादिरहितो विधिः । दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य तु । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः । अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसम्प्रोक्षितमस्त्विति । शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च । सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत् । अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन । प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्व्वास्वेव द्विजोत्तमैः । पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् । युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा । कृत्वा धूर्त्तस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः" ।

अत्र षड्भ्य इति कीर्त्तनं छन्दोगानां मातृपक्षनिरासार्थम् अन्यवेदिनां तु मातृपक्षाधिक्यमत्रास्ति "मातृश्राद्धं तु पूर्व्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ वृद्धौ भवेत् तथा" श्रा० त० शातातपोक्तेः ।

कुत्र कुत्राभ्युदयिकं कर्त्तव्यं तद्दर्शितं नि० सि० ब्राह्मे "जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च । पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्व्वकम् । वेदव्रतेषु चाधान यज्ञपुंसवनेषु च । नवान्नभोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमार्त्तवे । देवारामतडागादिप्रतिष्ठास्तूत्सवेषु च । राजाभिषेके बालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान् । वनस्थाद्याश्रमं गच्छन् पूर्व्वैर्युःस्वधया पितॄन् । पूर्व्वोक्तविधिना सम्यक् तर्पयेत् कर्म्मसिद्धये" । विष्णुपुराणे "यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः । पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्" बह्वृचकारिका-

वाम् "स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धियुक्तेषु कर्मसु । पुंसवनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह । विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौतकर्मणि । इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम् । अन्यैः षोड़शसंस्कारसरण्यादिषूपोष्यते । वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्त्तनिमित्तकम्" वोपदेवकालादर्शौ "सीमन्तव्रतचौलनामकरणान्नप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञतनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च । पुंस्त्वागसथप्रवेशनसुताद्यास्यावलोकाश्रमस्वीकारक्षितिपाभिषेकदयितायुक्तौ च नान्दीमुखम्" श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये "अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने । देववृक्षजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् । तत्र गर्भाधाने आभ्युदयिकं छन्दोगेतरपरं यथोक्तं श्राद्धतत्त्वे छन्दो०प० । वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं काम्यविषयम् । अशौचान्तद्वितीयदिनादिविहिते न वृद्धिश्राद्धमिति भेदः । "असकृद्यानि कर्म्माणि क्रियेरन् कर्म्मकारिणा । प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्म्मातरः श्राद्धमेव च । आधाने होमयज्ञे च वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्म्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च । नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः । एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् । नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न सोष्यन्तीजातकर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु । विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात् श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् । तथागणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत् श्राद्धं तत्र तत्रैव मातरः" । इदं चावश्यकम् । "वृद्धौ न तर्पिता वै पितरो गृहमेधिभिः । तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरो विधिरेव स" इति शातातपोक्तेः । "अष्टकामास्याभ्युदयास्तीर्थपात्रोपपत्तयः । पितॄणामतिरेकोऽयं मासिकान्नात्भुवः स्मृत इति देवी०पु०उक्तेश्च ध्रुव आवश्यक इति श्रा०त० रघु० । अत्र श्राद्धत्रयमाह शाता० । "मातृश्राद्धं तु पूर्व्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्" तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः "मातृश्राद्धं तु पूर्व्वेद्युः कर्माहनि तु पैतृकम् । मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्" । अत्राप्यशक्तौ स एव "पृथक्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे । श्राद्धत्रयं प्रकुर्व्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकमिति" वृद्धमनुरपि "अत्र भेऽभिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः पूर्व्वेद्युर्वै प्रकुर्व्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्" अत्र "मङ्गल्ये पूर्व्वेद्युस्तदहरन्येष्विति" गृह्यपरिशिष्टव्यवस्था ज्ञेया । कर्म्मदिवस एवेति गौडाचारः । तच्च प्रातरेव । "पार्वणञ्चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति" निर्ण० सि० शातातपोक्तेः । अत्र प्रातःशब्दः सार्द्धप्रहरपरः "प्रहरोऽप्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयत इति" गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । "आवर्त्तनसमीपे वेवा, इक्तेः मध्याह्नावधिरिति" गौडाः । इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् तदाहात्रिः "पूर्व्वाह्णे वैश्ववद्वृद्धिविना जन्मनिमित्तकम् । पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुध इति" एतदनियतनिमित्तपरम् "नियतेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् । तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यत" इति लौगाक्षिस्मृतेः । आधानाङ्गं नान्दीश्राद्धं त्वपराह्ण एव "आमश्राद्धं तु पूर्व्वाह्णे सिद्धान्नेन तु मध्यतः । पार्वणं चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकमिति" निर्णयामृते गालवोक्तेः "नान्दीमुखादयः प्रातराग्निकं त्वपराह्णत" इति विष्णूक्तेश्च । इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण छन्दोगेतरैः नवदैवत्यं कार्य्यम् तत्र मातामहादयस्तु सपत्नीकाः "मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानामिति" पृथ्वीचन्द्रोदये गद्यरूपेण गारुड़वाक्यात् । हेमाद्रौ शङ्खः "नान्दीमुखे सत्यवसू संकीर्त्यौ वैश्वदेविके" । वृद्धपराशरः "नान्दीखेभ्यो देवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम् । पितृभ्यस्तन्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः" । श्राद्धे मालादाननिषेधेऽपि वृद्धौ मालाविशेषदानं विहितम् । "मालत्याः शतपत्राया मल्लिकाकुब्जयोरपि । केतक्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता" कू०पु० उक्तेः । "कुशस्थाने च दूर्वाःस्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धय" इति हेमा० ब्रह्मा० पु० "ऋजवो दर्भा इति प्रागुक्तं वाक्यं तु छन्दोगविषयम् । अत्राधिकारी निरूप्यते । "जातस्य जातकर्म्माणि क्रियाकाण्डमशेषतः । पिता पुत्रस्य कुर्व्वीत श्राद्धं चाभ्युदयात्मकम्" विष्णु०पु० । "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वहनात् तेषां तदभावेऽपि तत्क्रमात्" छन्दोग० । "जीवत्पितृकस्याप्यत्राधिकारः । अनग्निकोऽपि कुर्व्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि । येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति" हारीतोक्तेः "उद्वाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः । मैत्रायणपरिशिष्टम् "जीवतः जीवन्तं

पितरमनादृत्य उपक्रमेत्यर्थः। प्रथमविवाहे एव पितुरधिकारः द्वितीये तु स्वस्यैवेति भेदः। "नान्दीश्राद्धं पिता कुर्य्यात् आद्ये पाणिग्रहे बुध!। अत ऊर्द्धं प्रकुर्व्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्" नि० सि० छन्दःस्मृतेः। छन्दोग० वाक्ये तदभावे तस्य पितुरभावे तत्क्रमात् "असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैरिति" या० यः कर्त्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्राता दद्यात् इति पृथ्वीचन्द्रोदयः। हेमाद्रिस्तु पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्य्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्य्यपितृक्रमात् न तु स्वपितृभ्य इति व्याचख्यौ। तेन अमुकस्येति संस्कार्य्यनामाभिधाय पितुरिति प्रयोज्यमेवमेव रघुनन्दनादयः। "वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति। येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः। कात्या० स्मृतेः जीवत्पितृकस्य तीर्थादौ विशेषः पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा यदाऽन्यस्तत्सुतं धर्म्मबुद्ध्या संस्कुर्य्यात् तदा संस्कार्य्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात् न संस्कार्य्यपित्रादिभ्यः निर्ण० सि०। एवं जीवन्मातृकेणापि मातरमतिक्रम्य पितामह्यादीनां तिसृणाम् श्राद्धं छन्दोगेतरेण करणीयमिति "यो यो जीवति तमति दद्यादिति" स्मृतौ पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात्। पित्रादित्रिकस्य जीवने तु तद्वर्गश्राद्धनिवृत्तिः किन्तु जीवद्भिरेव तैः तच्छ्राद्धं भोज्यं "पितामहो वा तत्श्राद्धं स्वयं भुञ्जीतेति" मनुवचनात्। एवं मात्रादित्रयेऽपि बोध्यम् तेन जीवद्वर्गपरित्यागेनेतरवर्गश्राद्धं करणीयम् "यदि जीवति वर्गस्तु तं वर्गं तु परित्यजेत्" नि० सि० वचनात्।

आभ्रिक त्रि० अभ्र्या खनति ठक्। काष्ठकुद्दालेन खनके।

आभ्र त्रि० अभ्रे आकाशे भवः कुर्व्वा० ण्य। आकाशभवे।

आम् अव्य० अम–गत्यादिषु णिच्–वा अह्रस्वः क्विप्। १अङ्गीकारे २निश्चये ज्ञाने ३ स्मृतौ ४प्रतिवचने च।

आम पु०। आम्यते ईषत्पच्यते आ+अम–कर्म्मणि घञ्। १ईषत्पक्वे असिद्धे २पाकरहिते। अम–करणे घञ्। ३रोगमात्रे। वैद्यकोक्ते षट्विधे अजीर्णे ४रोगभेदे च "आमाटोपापचोल्वेषगुल्मक्रिमिविकारिणाम्" सुश्रु०। तल्लक्षणादि यथा निदा० "आहारस्य रसः सारः योन पक्वोऽग्निलाघवात्। आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः। आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम्। प्रथमं दोषदुष्टिं वा वदन्ति बहुपिच्छिलाम्। सादनं सर्व्वगात्राणामाममित्यभिशब्दितम्" 'तेनामेन सदा युक्ता दोषा दुष्याश्च तादृशाः। तदुद्भवा आमयाश्च सामा इति बुधैः स्मृताः" तेनास्य क्लीवत्वमपि। आमस्य निदानस्वरूपभेदादि निदाने उक्तम् "आमं विदग्धं विष्टब्धं तथा पित्तानिलैस्त्रिभिः। अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः। अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च। वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम्। तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटकः। उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धं प्रवर्त्तते"। तस्य चामनामत्वे कारणमप्युक्तम् तत्रैव। "भुक्तमन्नावशेषं यत् रसभूतन्त्वपाचितम्। गतमामाशये यस्मात्तस्मादामं प्रचक्षते इति।" अधिकमामाशयशब्दे वक्ष्यते।

अपाकरूपामात् तृष्णाधिक्यं जायते तदुक्तम् सुश्रु०। "तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा" च इत्यादिना सप्तविधास्तृष्णा विभज्य "त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादयुक्ताः। स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं "गुर्व्वन्नमेवातितृषीं करोति" आमस्यातिसाररोगादिहेतुत्वं सुश्रुते उक्तम् आमाजीर्णैः प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः संप्रदुष्टाः सभक्तम्। नानावर्णं नैकशः सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति। संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु मलमप्स्ववसीदति। पुरीषं भृशदुर्गन्धं पिच्छिलं चामसंज्ञितम्" इति आमातिसारं लक्षयित्वा। अतः सर्व्वातिसारास्तु ज्ञेयाः पक्वामलक्षणैः तत्र लङ्घनमेवादौ पूर्व्वरूपेषु देहिनाम्"। तत्र लङ्घनस्य कर्त्तव्यतामुक्त्वा अनेन विधिना चामं यस्य नैवोपशाम्यति। हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् प्रातः स मानवः। आमातिसारिणां कार्य्यं नादौ संग्रहणं नृणा"मित्यनेन विशेष उक्तः तेन ४अतिसारभेदे। "शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते। आमं वितुषमित्युक्तम् स्विन्नमन्नमुदाहृतमिति" स्मृतिपरिभाषिते अपक्वे ५सतुषेऽन्ने च। "आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" स्मृतिः। आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा 'आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव तु" प्रचे०। पाकश्च अग्निसंयोगात् कालवशात् वा वस्तुपरिणामविशेषः तत्रान्नादीनामामत्वमग्निविशेषसंयोगाभावात्। यथा आमान्नघटादेः। यद्यत् फलादि यद्यत्काले पच्यते तत्कालात् प्राक् तस्य पाकाभावे आमत्वम् यथाम्रादेः। तथा व्रणादेरपि परिपाकाभावे आमत्वम् कालिकम्। यथा "आमं विपच्यमानं च सम्यक् पक्वं च यो भिषक्" व्रणपाकाभावे" सुश्रुतः।

आमगन्धि त्रि० आमस्यापक्वस्य गन्धइव गन्धो यत्र इत् समा० ।'अपक्वमांसादितुल्यगन्धाढ्ये । क्लीवमित्येके ।

आमज्वर पु० आमोऽपक्वः ज्वरः । अपक्वज्वरे नवज्वरे "स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति" माघः ।

आमनस्य न० अप्रशस्तं मनो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । दुःखे ।

आमन्त्र पु० आमादजीर्णात् त्रायते स्वफलतैलेन मलनिस्सारणात् त्रै-क पृषो० । १एरण्डवृक्षे राजनि० आमण्ड इति वा पाठः । तत्फलतैलपाने हि अजीर्ण मलनिस्सारणात्तथात्वम् आ+मन्त्र-अच् । २आमन्त्रणशब्दार्थे च ।

आमन्त्रण न० आ+मन्त्र-ल्युट् । १अभिनन्दने, २संबोधने, ३कामचारानुज्ञारूपे क्रियाभेदेषु प्रवर्त्तनव्यापारे च । "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणेत्यादि" पा० । अवश्यकर्त्तव्ये नियोगो निमन्त्रणं यथा श्राद्धादिभोजने । यस्याकरणे प्रत्यवायोनास्ति तादृशव्यापारे नियोजनमामन्त्रणम् यथा स्थलविशेषे शयनायामन्त्रणम् । नवपत्रिकाप्रवेशपूर्व्वदिवसे सायं विल्वतरोःसंबोधनरूपे ४व्यापारे च युच् आमन्त्रणाप्यत्र स्त्री

आमन्त्रित त्रि० आ+मन्त्र-क्त । १अनावश्यके कर्मणि नियोजिते २व्याकरणपरिभाषितायां सम्बोधनार्थकप्रथमाविभक्तौ न० "सामन्त्रितम्" पा० "सम्बोधने या प्रथमा सामन्त्रितसंज्ञा स्यात्" सि०कौ । "आमन्त्रितं पूर्व्वमविद्यमानवत्" "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्" पा० । ३ निमन्त्रिते त्रि० "प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्" छन्दोग० ।

आमन्त्र्य अव्य० आ+मन्त्र-ल्यप् । १सम्बोध्येत्यर्थे । "आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत्" छन्दोग० आ+मन्त्र-कर्म्मणि यत् । २संबोधनीये आवश्यककार्य्ये ३नियोज्ये च त्रि० ।

आमन्द पु० आमं रोगं द्यति दो-ड बा०मुम् । वासुदेवे ।

आमन्दा स्त्री आमन्दमीषन्मन्दं करोति आमन्द+णिच्-अच् । खड्गभेदे (नेआरेरखाट) शब्दचि० ।

आमन्द्र पु० ईषन्मन्द्रः प्रा०स० । १ईषद्गम्भीरशब्दे "आमन्द्रमन्यध्वनिदत्ततालम्" भट्टिः । २तद्युक्ते त्रि० ।

आमपाक पु० आमस्य अजीर्णविशेषस्य पाकः । वैद्यकोक्ते शोफरोगाद्यङ्गे आमस्य पाकभेदे । तद्विवरणमुक्तं सुश्रुते यथा "स यदा बाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सम्भावितः प्रशमयितुं क्रियाविपर्य्ययाद्बहुत्वाद्वा दोषाणां, तदा पाकाभिमुखो भवति । तस्यामस्य पच्यमानस्य पक्वस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय । तत्र मन्दोष्मता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्य्यं मन्दवेगताल्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टम् । सूचिभिरिव निस्तुद्यते, दश्यत इव पिपीलिकाभिः, ताभिश्च संसृप्यत इव, छिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभिः, ताड्यत इव दण्डेन, पीड्यत इव पाणिना, घट्ट्यत इव चाङ्गुल्या, दह्यत इव पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति आध्मातवस्तिरिव । अतश्च शोफो भवति त्वग्वैवर्ण्यं शोफाभिवृद्धिर्ज्वरदाहपिपासा भक्तारुचिश्च पच्यमानलिङ्गम् । वेदनोपशान्तिः पाण्डुताल्पशोफता बलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीड़िते प्रत्युन्नमनं वस्ताविवोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते चावपीड़िते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्डूरनुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पक्वलिङ्गम् । कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तं पक्वलक्षणं दृष्ट्वा पक्वमपक्वमिति मन्यमानो भिषग्मोहमुपैति यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थौल्यमल्परुजताश्मवद्घनता न तत्र मोहमुपेयादिति । भवन्ति चात्र । आमं विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्वञ्च यो भिषक् । जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः । वाताहते नास्ति रुजा, न पाकः पित्ताहते, नास्ति कफाच्च पूयः, । तस्मात्समस्ताः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्रय एव दोषाः" ।

आमपात्र न० कर्म्म० । अपक्वे पात्रे (काँचा) मृण्मयपात्रे "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि" मनुः ।

आमय पु०आमं रोगं यात्यनेन या-करणे घञर्थे क आ+मीञ् हिंसायां करणे अच् वा । रोगे आमशब्दे तन्निरुक्तिर्दृश्या "आमयस्तु रतिरागसम्भवः"रघुः"तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून्" सुश्रुतः । अनामयः निरामयः । "समौ हि शिष्टैराम्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च" माघः ।

आमयाविन् आमयोऽस्त्यस्य विनि दीर्घश्च । रोगयुक्ते । "क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" "अन्नहर्त्ताऽऽमयावित्वम्" इति च मनुः । [आमशब्दे विवृतिः ।

आमरक्त न० आममपक्वं रक्तम् । रोगभेदे रक्तातिसारे

आमरणान्तिक त्रि० आमरणान्तं मरणरूपसीमापर्य्यन्तं व्याप्नोति ठञ् । मरणकालपर्य्यन्तव्यापके "अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः" मनुः ।

आमर्द पु० आ+मृद-घञ् । बलात् निष्पीड़ने । "आमर्दकाले राजेन्द्र ! व्यपसर्पेत्ततः परम्" भा०आश्र०प०१अ० । "अर्द्ध पीतस्तनं मातुरामर्द्दक्लिष्टकेशरम्" शकु०भावे ल्युट् । आमर्द्दनमप्यत्र न० ।

आमर्द्दिन् त्रि० आ+मृद-णिनि। बलान्निष्पीड़के।

आमर्श पु० आ+मृश-स्पर्शे घञ्। सम्यक्स्पर्शे। ल्युट्। आमर्शनमप्यत्र न०।

आमर्ष पु० न+मृष-घञ् "अन्येषामपि" पा० दीर्घः। १कोपे असहने। "निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्य्यमरिनन्दनम्" नीतिशा० आ+मृष-घञ्। २सम्यग्विवेके च।

आमलक त्रि० आ+मल-क्वुन् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्। (आमला) १धात्रीवृक्षे। "त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफला ऽमृता। रक्तपित्तप्रमेहघ्नं पथ्यं वृष्यं रसायनम्। हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः। कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित्। यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशम्। तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्द्दिशेत्" भावप्रका०अस्य स्त्रीत्वपक्षेऽपि तस्याः इदम् फलमण् फले लुकि क्लीवत्वमेवेति भेदः। "यः सदामलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम्। वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेद्वर्षशतं नरः" वैद्य० "श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः" गरुड़ पु०। गौरादिगणे आमलशब्दपाठात् आमलशब्दोऽप्यत्र स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् आमली। वृहद्ध० पुराणे तु अमलात् कात् नेत्रजलादागतम् अण् ङीप्। इत्यभिप्रायेण निरुक्त्यन्तरम् दर्शितं यथा "सजये! विजये! देवि! नावेव स्तुतयोस्तदा। नयनेषु च जातानि अमलाम्बुजलानि च। तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि!। ततो जाताद्रुमाः पृथ्व्यां चत्वारोविमलप्रभाः। ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कादम्बाद्यतः। श्यामलच्छदवृन्दास्ते कर्व्वूर-स्कन्धमूलकाः। शिराग्रथितपत्राली-मालाकलितपत्रकाः" "माघेमासि सितायां तामेकादश्यां समुद्भवाम्। दृष्ट्वाह्यागत्य देवोऽत्रदधारानन्दयुक्ततुम्। तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी पुनः" इति च "सर्व्वदामलकी ग्राह्या परित्यज्य रवेर्दिनम्"। "पयोधरैरामलकीवनाश्रिताः" माघः। "विल्वपत्रं चमाष्यञ्च तमालामलकीदलम्। कह्लारं तुलसी चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम्। एतत् पर्य्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्" योगि०त०। "न धात्रीकाननं यत्र विष्णोस्तु तुलसीवनम्। तं म्लेच्छदेशं जानीयात् यत्र नो याति वैष्णवः। यत्र मातृपरा मर्त्त्या यत्र द्वादशीव्रतः। तुलसीकाननं धात्री तत्र विष्णुः श्रिया सह। दूर्व्वा हरति पापानि धात्री हरति पातकम्" आह्नि०त० स्कान्द पु०।

आमवात पु० आमोऽपक्वहेतुः वातः। भा०प्र० उक्ते वातव्याधिभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं तत्रैव "युगपत्कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ। स्तब्धञ्च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते" (एतौ वातश्लेष्माणौ) तस्य लक्षणमुक्तं निदा०। "अङ्गमर्दोऽरुचिस्तृष्णा ऽस्वातन्त्र्यं गौरवं ज्वरः। अपचीम्शूलजङ्गालमामवातः स उच्यते"। तत्र निदानादि यथा "विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च। स्निग्धं भुक्तवतोऽह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा। वायुना प्रेरितोह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति। तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते। वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः। स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छलः। जनयत्याग्निदौर्बल्यमिन्द्रियस्य च गौरवम्। व्याधीनामाश्रयोह्येष आमसंज्ञोऽनिलोह्ययम्" (श्लेष्मस्थानमामाशयसन्ध्यादि)। तेन श्लेष्मस्थानगमने पाकाभावात् दूषकता पित्तस्थानगमने तु तेन पाकसम्भवान्न दोषजनकतेति। अतिवृद्धस्य लक्षणमुक्तं तत्रैव "स कष्टः सर्वरोगाणाम् यदा प्रकुपितो भवेत्। हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु। करोति सरुजं शोफं यत्र दोषः प्रपद्यते। स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः। जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यम् प्रसेकारुचिगौरवम्। उत्साहहानिं वैरस्यं दाहनं बहुमूत्रताम्। कुक्षौ शूलं कठिनतां तथा निद्राविपर्य्ययम्। तृट्छर्द्दि-भ्रममूर्च्छाश्च हृद्ग्रन्थिविड्विबद्धताम्। जाड्यान्त्रकूजनानाहकृष्टांश्चान्यानुपद्रवान्"। तत्र दोषभेदे लक्षणानि "पित्तात् सदाहं सरुजं सकासञ्च सशूलं पवनात्मकम्। स्तिमितं गुरु कण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत्। एकदोषानुगः साध्योद्विदोषोयाप्य उच्यते। सर्वदोषगतः शोफः स कष्टः सान्निपातिकः" इति सुश्रु०।

आमश्राद्ध न० आमेन अपक्वेनान्नेन श्राद्धम्। "आमन्तु वितुषं प्रोक्तमित्युक्तेण वितुषेणापक्वेनान्नेन कर्त्तव्ये श्राद्धे "आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण च सदैव तु" प्रचे० अत्र विशेषः "निरग्नेरामश्राद्धे तु अन्नं न चालयेत् क्वचित्। इष्टौ च चालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च, ति०त०पु०।

आमहीय त्रि० आमहाय आगमनाय हितम् छ। आगमनसाधने मन्त्रभेदे "अपाम सोमम्" इत्यस्यामृचि स्त्री "उद्दयमित्युचेत्वोचीता आमहीयां जपन्तोगच्छन्त्यपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् किं नूनमस्मान् कृणदरातिः किमु धूर्त्तिरमृतमर्त्यस्येति" का० १०,८,७,

"वासःपरिधानानन्तरम् उद्वयमित्यनेन मन्त्रेणोन्नेत्रोन्नीता जलमध्यात् वहिर्निष्क्राशिताः सन्तऋत्विजः सयजमानाः आमहीयामित्येवंसंज्ञकाम् अपामित्येतामृचं जपन्तः सर्वे देवयजनं प्रति गच्छन्ति" कर्कः ।

आमहीयव न० अमहीयुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम अण् । सामभेदे तस्ययत्नपाशता तत् सा०सं०भा० दर्शितम् यथा "तृतीयसवने सप्त-सूक्तानि तेषु नव सामानि गेयानि तत्र प्रथमे सूक्ते गायत्रमामहीयवं चेति द्वे सामनी" आमहीयवञ्च साम ऊहगाने ऊहगानारम्भे प्रथमं साम ।

आमाति(ती)सार पु० आमकृतोऽति(ती)सारः । आमकृते षष्ठे अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे तस्य विवृतिः । अस्य निदानादि उक्तं सुश्रुते यथा । "अन्नाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान् मलांश्च । नानावर्णान्नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति" आमातिसारे नो कार्य्यमादौ संग्रहणं न्वथाम्" सुश्रु० ।

आमात्य पु० अमात्य एव स्वार्थे अण् । अमात्ये ।

आमानस्य न० अप्रशस्तं मानसमस्य अमानसः तस्य भावः ष्यञ् । दुःखे शब्दरत्ना० ।

आमावास्य त्रि० अमावास्यायां भवः सन्धिवेलादि० अण् । अमावास्याभवे "आमावास्येन हविषेष्ट्वा पौर्णमासेन वा" श०ब्रा० । वा वुन् अमावास्यक इत्यपि तत्रैव त्रि० ।

आमाशय पु० आमस्यापक्वान्नस्याशयः । देहमध्यस्थे नाभेरूर्द्ध्वस्थाने भुक्तापक्वान्नादिस्थाने । आशयाहि देहस्थाः सप्त सुश्रुते दर्शिता यथा "आशयस्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयः मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति आमाशयस्थानएव दोषरूप श्लेष्मस्थानं यथोक्तं सुश्रु०।"दोषस्थानान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः तत्र समासेन वातःश्रोणिगुदसंश्रयः । श्रोणिगुदयोरुपर्य्यधोनाभि पक्वाशयः पक्वाशयमध्यं पित्तस्य । आमाशयः श्लेष्मणः । तत्स्थानं निर्णीतं भावप्र० यथा "अग्निवेगवहः प्राणोगुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्द्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् । पक्वाशयस्त्वधोनाभ्यामूर्द्ध्वमामाशयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः नित्यं प्रतिष्ठिताः" चरके तु "नाभिस्थानोत्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः" इति अत्र विशेषमाह "उरोरक्ताशयस्तस्मादधःश्लेष्माशयः स्मृतः। आमाशयस्तु तदधस्तदधोऽन्नाशयोमतः" इति अपक्वाशय प्रसङ्गात् आहारपाकप्रकारस्तावदुच्यते भावप्रकाशे सुश्रुतः "यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहदृक् सोऽन्तःप्रवेश्य गच्छेत्तं प्राणश्चाथावलम्बते" इति तमाहारमामाशयस्थः क्लेदननामा कफः क्लेदयति क्लेदनात् संहतिं भिनत्ति च उक्तं च सुश्रुते "स आहारःषड्रसोऽप्यामाशये माधुर्य्यं लभते आमाशयस्थस्य मधुरस्य कफस्य योगात् उक्तं च श्लेष्मस्वरूपं "श्लेष्मा श्वेतो-गुरुःस्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा । तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धोलवणो भवेत् । फेनभावं च लभते जठरानलतेजसा" । अत आह वाग्भटः "संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्य्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलमिति" प्राणवायुना प्रेरितस्ततः किञ्चिच्चलितः पाचकाख्यपित्तोष्मशोषतप्तको भवति उक्तं च "अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेदिति" पाचकपित्तेन पाचकपित्तस्योष्मणा ततः एवाहारोनाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितोग्रहणीं प्रति याति उक्तं च ।"ततःसमानमरुता ग्रहणीमभिधावति" । ग्रहणीलक्षणमाह "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साभिधीयते" पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं यदग्न्यधिष्ठानं तद्धारयति तत्र ग्रहण्यामामाशयपक्वाशयमध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च भवति तथा च "ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति" । अयमर्थः आहारोग्रहण्यां कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तस्थेन च वह्निना पच्यते पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तयोगात्कटुर्भवति एतदाहारपाके विशेषमाह शरीरं पाञ्चभौतिकं तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयस्तिष्ठन्ति उक्तं च चरके "भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः। सनाभसाः पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यतः" । अत्रोष्मपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागः पच्यते पक्वोभूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते तथा च सुश्रुते "पञ्चभूतात्मको देह आहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वं पञ्चधा सम्यग्गुणान्स्वानभिवर्द्धयेदिति" गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदिति एवमहोरात्रेण पक्व आहारोमिष्टः कटुश्च मधुरो भवति अम्लोऽम्लो भवति कटुतिक्तःकषायश्च कटुर्भवति उक्तं च "मिष्टः कटुश्च मधुरोऽप्याम्लोऽम्लः पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति" एवं विपक्वस्याहारस्य सारो रसशेषोग्रहणीस्थो मल इव

मलः। अस्य जलभागः शिराभिर्वस्तिन्नीतोमूत्रं भवति उक्तं च "आहारस्य रसः सारःसारहीनोमलद्रवः। शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिंमूत्रत्वमाप्नुयात्। शेषं कीट्टं भवेत्तस्य तत् पुरीषं निगद्यते। समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये" तत्र मलाशयालयेनापानवायुना प्रेरितं मूत्रं मेढ्रभगमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण, शरीराद्बहिर्याति। उक्तं च "मूत्रन्तूपस्थमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गतः। अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः"। उपस्थः शिश्नोभगश्च। रसस्तु समानवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति उक्तं च "रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् विवर्द्धयेत्। केदारेषु यथा कुल्या पुष्णाति विविधौषधीः। तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्द्धयते रसः"। रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा भिद्यते उक्तं च चरके 'स्थूलसूक्ष्ममलैर्भेदैस्तत्रस्तत्र त्रिधा रसः"। अधिकआहारपाकशब्दे वक्ष्यते।

आमिक्षा स्त्री आमिष्यते सिच्यते मिष–सक्। तप्ते पक्के दुग्धे दधियोगाज्जाते (छाना) पदार्थे। "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्योवाजिनम्"श्रुतिः "आमिक्षापदसान्निध्यात् तस्यैव विषयार्पणम्" भट्ट का०।

आमिक्षीय न० आमिक्षायै हितं छ। आमिक्षोपकरणे दधि "आमिक्षीयं दधि क्षीरं पुरोडाश्यंतथौषधम्" भट्टिः। ख आमिक्षीणमप्यत्र न०। यत् आमिक्ष्यमप्यत्र न०।

आमितौजि पुंस्त्री अमितौजसोऽपत्यम् बाह्वा० इञ् सलोपश्च। अमितौजसोऽपत्ये स्त्रियां ङीप्।

आमित्रि पुंस्त्री अमित्रस्यापत्यं इञ्। अमित्रापत्ये तत्र भवादि गहा० छ। आमित्रीयः तद्भवादौ त्रि० युवापत्ये तु नडा० फक्। आमित्रायणः अमित्रयुवापत्ये आमित्रेरपत्यम् तिका० फिञ्। आमित्रायणिः तदपत्ये। अमित्रस्येदम् अण्। आमित्रः शत्रोःसम्बन्धिनि त्रि० "न्नसामामित्रो व्यथिरादधर्षति" ऋ० ६,२८, ३।

आमिश्र त्रि० आ+मिश्र–घञ्। मिलिते संश्लिष्टे। "चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्" नैष०। वेदे कचित् रस्य लः। आमिश्लः। "स सोम आमिश्लतमः" ऋ० ६,२६,४।

आमिष् न० आमिषति सिञ्चति स्नेहम् आ+मिष–क्विप्। मांसे "आयेवयो नवष्टेत्यामिषि" ऋ० ६,४६,१४ "आमिषि मांसे" भा०।

आमिष न० आमिषति स्नेहम् आ+मिष–सेचने क अमन्टिषच् दीर्घश्च, वा। १मांसे स्नेहातिरेकात्तस्य तथात्वम् २भोग्यवस्तुमात्रे ३उत्कोचे ४सुन्दररूपादौ ५लोभे ६लोभनीये विषये च। तत्रमांसे "उपानयत् पिण्डमिवामिषस्य" रघुः "आमिषं कलहं हिंसां–वर्षवृद्धौ विवर्ज्जयेत्" स्मृतिः "भुङ्क्ते यश्च निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः"ज्योति०। "जन्मान्तरे पाण्डित्यकामो जन्मतिथावामिषं न भुञ्जीतेति" गदाधरः। 'कालशाकं महाशाकं खड्गलोहामिषं मधु" दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः" मनुः "सात्विकी जपयज्ञैश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः" दुर्गो०त० पु० नाधोयीतामिषं जग्ध्वा" "तच्चामिषेण कर्त्तव्यम्"इति च मनुः। लोभनीये"रम्भान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ" "आकृष्य सद्गुणजुषा सुरसामिषेण" आनन्दवृन्दा०। "प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः" मनुः। "पलाशामामिषं पर्सुं जम्बीरञ्च फलेष्वपीति" स्मृतौ निरामिषव्रते आमिषतुल्यतया वर्ज्जनीये ७पर्सु ८ जम्बीरफले च।

आमिषप्रिय पु० ६त०। १कङ्कपक्षिणि। २मांसाभिलाषिणि त्रि०।

आमिषाशिन् त्रि० आमिषमश्नाति अश–णिनि ६त०। मांसभक्षके "दिनोपवासी तु निशामिषाशी" हारा० स्त्रियां ङीप्। आमिषभुगादयोऽप्यत्र।

आमिषी स्त्री आमिषं तदाकारोऽस्त्यस्य जटायाम् अर्श०अच् गौरा० ङीष्। जटामांस्याम्। ततः चतुरर्थ्याम् भव्या० यत्। आमिष्यः आमिषीसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

आमुक्त त्रि० आ+मुच–क्त। परिहिते "आमुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः" माघः।

आमुक्ति स्त्री आ–मुच–क्तिन्। १परिधाने, मर्य्यादायाम् वा अव्ययी०। २मुक्तिपर्य्यन्ते अव्य० "आमुक्ति श्रियमन्विच्छेत्"। समासाभावे आ मुक्तेरित्येव।

आमुख न० आमुखयति अभिमुखीकरोति दर्शनार्थं परिषदोऽनेन आमुख+णिच्–करणे अच्। नाटकाङ्गभेदे "तल्लक्षणभेदोदाहरणानि" सा०द०यथा "नटी विदूषकोवापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते। चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः। आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि वा। सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधारउच्यते। तस्यानुचरः पारिपार्श्विकः। तस्मात् किञ्चिदूनोनटः"।

तस्य भेदाः पञ्च यथाह तत्रैव "उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा। प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः। तत्र। पदान्यन्यगतार्थानि तदर्थगतये नराः। योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते १। यथा मुद्राराक्षसे सूत्र०। "क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम्। अभिभवितुमिच्छति बलात्"। अनन्तरं नेपथ्ये आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति। अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थगत्या अर्थान्तरे संगमय्य पात्रप्रवेशः। सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा। भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते२। वाक्यं यथा रत्नावल्याम्। "द्वीपादन्यस्मादपि घटयति विधिरभिमुखीभूतः" इत्यादि। सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः द्वीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः। वाक्यार्थं यथा वेण्याम्। "निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन। रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः" इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये। आः दुरात्मन्! वृथामङ्गलपाठक! कथं "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः। ततः सूत्रधारोनिष्क्रान्तः भीमसेनस्य प्रवेशः। यदि प्रयोगएकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ३। यथा कुन्दमालायाम्। नेपथ्ये "इतइतोऽवतरत्वार्य्या" सूत्र० कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति विलोक्य कष्टमतिकरुणं वर्त्तते। "लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्व्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्"। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण "सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति" सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयानएव प्रयोगः प्रयोजितः। कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्णयेत्। तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकम् ४। यथा "आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तःशरत्समय एष विशुद्धकान्तः। उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामोदशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः"। ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टोरामः। यत्रैकत्र समावेशात् कार्य्यमन्यत्प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः५। यथा शाकुन्तले। सूत्र० नटीं प्रति "तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः। एष राजेव दुष्मन्तः शारङ्गेणातिरंहसा"। ततोराज्ञः प्रवेशः। योज्यान्यत्र यथालाभं वीथ्यङ्गानीतराण्यपि। अत्र आमुखे उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि वक्ष्यमाणानि। नखकुट्टस्तु "नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा। समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु"। एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित्प्रयोजयेत्। तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक्। प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततोवस्तु प्रयोजयेत्। तत्र पूर्व्वं पूर्व्वरङ्गः सभार्चनमतः परम्। कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याभिधा ततः। रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः। रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि च कीर्त्तयेत्। ऋतुञ्च कञ्चित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः। तस्याः प्ररोचना वीथी"।

आमुप पु० आमे पीडायै उप्यते वप—बाहुलकात् क। (वेडवास वंशभेदे। [ऋ० ४,२१,९।

आमुर् त्रि० आ+मुर्व्व—क्विप्। हिंसके। "राधोवरन्त आमुरः"

आमुष्मिक त्रि० अमुष्मिन् परलोके भवः ठक् सप्तम्याः अलुक् टिलोपः। परलोकभवे "कुर्य्यादामुष्मिकं श्रेयः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। "नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्य्यातनाः" सा०द०।

आमुष्यकुलक न० अमुष्य कुलस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक्। प्रशस्तकुलत्वे "आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिका" इति वार्त्तिकोक्तेः अस्य स्त्रीत्वमपि।

आमुष्यकुलीन त्रि० अमुष्यकुले साधुः प्रतिज० खञ् तद्गणपाठात् षष्ठ्या अलुक्। अमुष्यकुले साधौ।

आमुष्यपुत्रिका स्त्री अमुष्य पुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक्। अमुष्यपुत्रस्य भावे। आमुष्यकुलकशब्दे प्रदर्शितवार्त्तिकात् स्त्रीत्वम्।

आमुष्यायण न० अमुष्य ख्यातस्यापत्यम् नडा० फक् अलुक्। प्रख्यातवंशोद्भवे "आमुष्यायणोवै त्वमसि" श्रुतिः।

आमृष्ट त्रि० आ+मृष—क्त। १आधर्षिते २मर्दिते च "आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजोनिरस्ताः" माघः। आ+मृज—क्त। ३परिमार्जिते ४विशोधिते च। आ+मृश—क्त ५संस्पृष्टे च

आमोक पु० आ+मुच—घञ्। परिधाने। ल्युट्। आमोचनमप्यत्र न०।

आमोद पु० आमोदयति आ+मुद—णिच्—अच्। १अतिदूरगे गन्धे "आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणौ" रघुः "आमोदकर्म्मव्यतिहारमीयुः" माघः। उत्तमस्त्रीणां २मुखनिश्वासादिगन्धे च। "मुखामोदं मदिरया कृतानु-

व्याधुन्वद्गिरन्” माघः। आ+मुद्–घञ्। २प्रहर्षे ल्युट्। आमोदनमप्यत्र न०।

आमोदन त्रि० आ+मुद्–णिच्–ल्यु। प्रहर्षजनके सुगन्धिसम्पादने “अभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः” नैष०। भावे ल्युट्। १प्रहर्षसम्पादने २सुगन्धसम्पादने च।

आमोदित त्रि० आ+मुद्–णिच्–क्त। १प्रहर्षिते २कृतामोदे ३सुरभीकृते च।

आमोदिन् त्रि० आमोदयति सुरभीकरोति आमोद+कृत्यर्थे णिच्–णिनि। मुखवासने १कर्पूरादौ। आमोद+अस्त्यर्थे इनि। २आमोदयुक्ते स्त्रियां ङीप्। “नवकुटजवनस्यामोदिनो गन्धवाहाः”।

आमोष त्रि० आमुष्णाति–आ+मुष–पचाद्यच्। सम्यगपहारके चौरादौ। आ+मुष–भावे घञ्। २अपहरणे। “यथा विभ्यदामोषमीयात्” शत० ब्रा०।

आम्नात त्रि० आ+म्ना–क्त। १सम्यगभ्यस्ते २सम्यगधीते वेदादौ। ३कथिते च “समौ हि शिष्टैराम्नातौ” माघः भावे क्त। ४सम्यगभ्यासे न०

आम्नातिन् त्रि० आम्नातमनेन इष्टा० इनि। १कृतवेदाद्यभ्यासे २कृतवेदाध्ययने च स्त्रियां ङीप्। “आम्नातिभिर्नीतिषु बुद्धिमद्भिः” भट्टिः।

आम्नान न० आ+भावे ल्युट्। १वेदादिपाठे २तदभ्यासे च “विष्णुर्वामावाख्यायां हौत्राम्नानात्” कात्या० ६,२,२५।

आम्नाय पु० आ+म्ना–घञ्। १सम्यगभ्यासे २सम्यक्पाठे च अभ्यासस्य सम्यक्त्वं च नियमधारणपूर्व्वकत्वं गुरुमुखश्रवणपूर्व्वकत्वञ्च। कर्म्मणि घञ्। ३वेदे “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानाम्” जैमि० “आम्नाये स्मृतितन्त्रे च” रघु० ष्टतपु०। “आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः–आम्नायेभ्यः पुनर्वेदाः प्रसृताः सर्वतोमुखाः भा० शा० २६१अ०। [वुञ्। अम्बरीषपुत्रविषयादौ।

आम्बरीषपुत्रक पु० अम्बरीषपुत्र+चतुरर्थ्यां राजन्या०

आम्बष्ठ पुंस्त्री० अम्बष्ठस्यापत्यम् शिवा० अण्। अम्बष्ठापत्ये अञ्। आम्बष्ठ्यः। स्त्रियाम् चाप्।

आम्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक्। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे काशिराजस्य मध्यमकन्यायाम् अम्बिकायां व्यासेनोत्पादिते १धृतराष्ट्रे स हि अकाले दिवं गतस्य विचित्रवीर्य्यस्य अम्बिकाम्बालिकयोःपत्न्योर्मध्ये अम्बिकायां ज्येष्ठभार्य्यायां सत्यवत्यानियुक्तेन व्यासेनोत्पादितः तत्कथा यथा “ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवागृषिः। दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह। तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने। बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत्। संबभूव तया सार्द्धं मातुः प्रियचिकीर्षया। भयात् काशीसुता तन्तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम्। ततो निष्क्रान्तमागत्य माता पुत्रमुवाच ह। अप्यस्यां गुणवान् पुत्रो राजपुत्रो भविष्यति?। निशम्य तद्वचोमातुर्व्यासः सत्यवतीसुतः। प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः। नागायुतसमप्राणो विद्वान् राजर्षिसत्तमः। महाभागो महौदार्य्यो महाबुद्धिर्भविष्यति। तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः। किन्तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति” इत्युपक्रम्य पाण्डुविदुरोत्पत्तिमुपवर्ण्य च “एते विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादृषेः। जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्द्धनाः” इत्युक्तम् भा० आ० प० १०६ अ०। अम्बिकायास्च यथा विचित्रवीर्य्यभार्य्यात्वं तथोक्तं अम्बाशब्दे ३२८पृष्ठे “आम्बिकेयेन दृष्टे राज्ञा दुर्य्योधनेन च” भा० व० प० १२अ० “परं श्रेयः पाण्डवेया। यथा च भीष्मस्तत्र स्तुतवानाम्बिकेयः” भा० व० प० ५अ०। अम्बिकायाः पार्व्वत्या अपत्यम् ढक्। २कार्त्तिकेये। तस्य तदुत्पत्तिकथा अग्निकुमारशब्दे ६५पृष्ठे दृश्या।

आम्भसिक पु० अम्भसा वर्त्तते ठक्। मत्स्ये सि० कौ०।

आम्भि त्रि० अम्भसो जातादि बाह्वा० इञ् सलोपश्च। अम्भोजातादौ।

आम्र पु० अम–गत्यादिषु रन् दीर्घश्च। १स्वनामख्याते वृक्षे तस्य फलम् अण् तस्य लुक्। २तत्फले च न०। आम्रस्य फलपुष्पादिगुणा उक्ता भा० प्र०। यथा “आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत्। असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृत् ग्राहि वातलम्। आम्रं बालं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत्। तरुणं तु तदत्यम्लं रूक्षं दोषत्रयास्रकृत्। आम्रमामं त्वचा हीनमातपेऽतीव शोषितम् अम्लं स्वादु कषायं स्याद्भेदनं कफवातजित्। पक्वन्तु मधुरं वृष्यं स्निग्धं शुक्रबलप्रदम्। गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम्। कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्द्धनम्। तदेव वृक्षसम्पक्वं गुरु वातहरं परम्। मधुराम्लं सरं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपणम्। आम्रं कृत्रिमपक्वं यत्तद्भवेत् पित्तनाशनम्। रसस्याम्लस्य हानेस्तु माधुर्य्याच्च विशेषतः। चूषितं तत् परं रुच्यं बलवीर्य्यकरं लघु। शीतलं शीघ्रपाकि स्याद्वातपित्तहृत् सरम्। तद्रसोगालितो बल्यो गुरुर्वात

हरः सरः । अहृद्यस्तर्पणोऽतीव बृंहणः कफवर्द्धनः । तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च । मधुरं बृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् वातपित्तहरं रुच्यं बृंहणं बलवर्द्धनम् । वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाक्तं गुरु शीतलम् । मन्दानलत्वम् विषमज्वरञ्च रक्तामयं बद्ध गुदोदरञ्च । आम्रातियोगो नयनामयञ्च करोति तस्मादति तानि नाद्यात् । एतदम्लाम्रविषयं मधुराम्र परं न तु । मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणायतः । शुण्ठ्यम्बस्त्वनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे । जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च । आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसार नाशनम् । ईषदम्लञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत् । आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्” । पल्लवमत्र नव दलम् । अस्य शाकपाकप्रकारस्तत्रैव “खिन्ना निष्पीड़िताः कामं कोकिलाहारपल्लवाः । घृतसिन्धूत्थसंसिद्धा-रुच्या रामठवासिताः । सर्पिषा खण्डयुक्तास्ते तलिताश्चाम्रपल्लवाः । लवङ्गार्द्रकसंयुक्तामरीचै रुचिकारकाः” । अस्य पल्लवमुकुलानां पाकप्रकारस्तत्रैव “आम्रस्य चैव नवताम्ररविप्रबालाः खण्डीकृतालवणमिश्रितपिण्डिताश्च । वाह्लीकधूपनजुषोघृतदुग्धसिद्धाः सन्दीपयन्ति पवनस्य सखायमेते । मुकुलः सहकारशाखिनः घृतखण्डीकृतसैन्धवान्वितः । दधिमन्थमरीचसंस्कृतश्चिरजातामरुचिं छिनत्ति हि । कफपित्तहरौ हृद्यौ मुखवैरस्य नाशनौ । वह्निसन्दीपनौ रुच्यौ चूतजौ पुष्पपल्लवौ । आम्रमांसं जलस्विन्नं मर्द्दितं दृढ़पाणिना । सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् । प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेननिर्म्मितम् । सद्योरुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रिय तर्पणमिति” । [शाकभेदे राजनि० ।

आम्रगन्धक पु० आम्रस्येव गन्धोऽस्य कप् । समष्टिलवृक्षे,

आम्रगुप्त पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे । तस्यापत्यम् उदीचां वृते फिञ् । आम्रगुप्तायनिः पु० स्त्री० प्राचान्तु मते इञ् । तदपत्ये सि०कौ० ।

आम्रपेशी त्रि० आम्रस्य पेशीव । शुष्काम्रकोषे (आमसी)

आम्रमय त्रि० आम्रस्य विकारः अवयवो वा वृक्षत्वात् मयट् । १आम्रविकारे । २तदवयवे च ।

आम्ररसाकृति स्त्री आम्ररसस्येवाकृतिः स्वादो यस्याः । पीताख्य रसालाभेदे । तत्पाकप्रकारो यथा भा०प्र० “किञ्चित् कुङ्कुमसंयुक्तं विमस्तुदधिगालितम् । सशर्करं भवेत् पीता पक्वाम्ररससन्निभा । पीता शिखरणी या सा लक्ष्मीवर्त्ती हि सा । सुरुच्या मधुरा बल्या वातपित्तहरामता” अत्र पीताख्यशिखरिण्याः पक्वाम्ररसतुल्यत्वोक्त्या तथात्वम् । [दायात्मके वने ।

आम्रवण न० आम्रस्य वनम् नित्यं णत्वम् । आम्रवृक्षसमु-

आम्रात पु० आम्रमाम्ररसमतति अत–पचा० अच् । (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न० । तत्फलस्याम्रतुल्यरसत्वात्तथात्वम् । “आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत् परम् । सुपक्वं तुवरं स्वादु रसपाकं हिमं स्मृतम् । तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं रुच्यं विष्टम्भि बृंहणम् । गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित्” भा०प्र० ।

आम्रातक पु० आम्र इवातति आम्रात् किञ्चिदूनरसफलकत्वात् अत–ण्वुल् । (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न० । आम्रेण तत्फलरसेन तकते प्रकाशते आ+तक–हासे अच् । शुष्काम्ररसनिर्म्मिते (आमट्) द्रव्यभेदे तत्करणप्रकारः भावप्र० उक्तः । यथा “आम्रस्य सहकारस्य कटे विस्तारितोरसः । घर्म्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः” ।

आम्रातकेश्वर पु० आम्रातक इव ईश्वर ईश्वरलिङ्गमत्र । सिद्धस्थानभेदे । “आम्रातकेश्वरे सूक्ष्मा सूक्ष्माख्या परमेश्वरी” देवीपु० ।

आम्रावती स्त्री आम्र आम्ररसो विद्यतेऽस्यां मतुप् मस्य वः शरा० दीर्घः । नदीभेदे । तस्या आम्रतुल्यरसतोययुक्तत्वात्तथात्वम् ।

आम्रावर्त्त पु० आम्रइव तुल्यरसतया ईषत् वर्त्तते आ+वृत–अच् । १आम्रातकवृक्षे २तत्फले न० । आम्रेण आम्ररसेन आवर्त्त्यते निष्पाद्यते आ+वृत–णिच्-कर्मणि घञ् (आमट्) ख्याते २पदार्थे आम्रातकशब्दे तत्करणप्रकार उक्तः “आम्रावर्त्तस्तृषाच्छर्द्दि वातपित्तहरः सरः । रुच्यः सूर्य्यांशुभिः पाकात् लघुश्च स हि कीर्त्तितः” भावप्र० ।

आम्रिमन् पु० अम्लोरसोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् दृढा० गणपाठात् रस्य लः ततोभावे दृढ़ा० इमनिच् । अम्लत्वे रसभेदे वा ष्यञ् । आम्र्यमप्यत्र न० ।

आम्रेडित त्रि० आ+म्रेड–उन्मादे अच् आम्रेडेन उन्मत्तेनेवाचर्य्यते आम्रेड+आचारे क्विप् ततः क्त । उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनःपुनः कथनं क्रियते एवं द्विस्त्रि कथिते “आम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा” पा० ।

आम्लवेतस पु० आम्लः अम्लरसयुक्तः वेतस इव । १अम्लवेतसवृक्षे राजनि० स्वार्थे संज्ञायां वा कन् । २तिन्तिड़ीवृक्षे (तेतुल) ।

आम्ला स्त्री० सम्यक् अम्लो रसो यस्याः। १तिन्तिड्याम् (तेतुल) स्वार्थे कनि आम्लिकाप्यत्र। २अम्लरसयुक्ते त्रि०। मनोज्ञा०भावे वुञ् आम्लिका। २अम्लरसे ३अम्लोद्गारे च शब्दमाला। अम्लरसोऽस्त्यस्य अण् ङीप्। आम्लीत्यपि तिन्तिड्याम्।

आय पु० आ-इण-अच् अय-घञ् वा। १लाभे २प्राप्तौ, "आयव्ययविशोधितात्" स्मृतिः आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च" मनुः। ३धनागमे, ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके राश्यवधिके च ४एकादशस्थाने, ४वनितागारपालके च कर्मणि अच् घञ् वा। ग्रामादितः स्वामिग्राह्यभागे, लभ्ये ५धनादौ "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभोपदा दीयते" पा० ग्रामेषु स्वामिग्राह्योभाग आयः" सि० कौ० लग्नाद्यधिकैकादशस्थानस्यायत्वं च तत्स्थाने आयस्य चिन्तनीयत्वात्। तत्र वर्षलग्नावधिकैकादशस्थाने ग्रहविशेषयोगादिभिरायोपायविवेकः। नीलकण्ठता० "अल्पे मेऽर्थगे लाभो वाणिज्यात् शुभदृग्युते। सेन्थिहेऽस्मिन् लग्नगे तु लाभः पठनलेखनात्। अस्मिन् षष्ठाष्टान्त्यगते सक्रूरे नीचकर्मतः। क्रूरेत्थणेन लाभोऽस्तंगतेन लिखनादिभिः। जोवेऽल्पे क्रूरहते लग्ने हानिर्न्टपाद्भयम्। अस्मिन्नधिकृते द्यूने व्यवहाराद्धनाप्तयः। लग्नाधिपेनेत्थशाले लाभः स्वजनगौरवम्। सर्वेऽपि लाभे वित्ताप्त्यै सबला निर्बला न तु। सवीर्य्योच्चः ससुयहोलग्ने ऽर्थसद्मे शुभम्। ददाति स्वावद्रव्यस्य लाभः पापदृशा न तु"। आयसद्मन्तु सद्मशब्दे वक्ष्यते आयभावानयनञ्च ५१८पृष्ठे अष्टमभावशब्दोक्तदिशावसेयम्। जन्मलग्नावधिकैकादशस्थाने ग्रहस्थित्यादिभिरायविवेकः जातकप०उक्तः यथा "स्वामिसद्ग्रहयुतेक्षित आये सर्वलाभ सहितः शुभवर्गे। क्रूरदृष्टिसहिते खलवर्गे नो शुभं खलशुभे च विमिश्रम्। सर्वखेचरयुतं त्वथ दृष्टं लाभमक्कुललाभकरन्तु। तत्र यो बलयुतो निजदृष्ट्या स्वं धनं दिशति सम्यगतुच्छम्। उच्चे स्वमित्रगृहगोवलवांश्च पूर्णं, शत्रोगृहे तु खचरस्त्वरणं ददाति। नीचारिभांशकगतोऽल्पफलप्रदः स्यादस्तंगतोऽल्पकफलः खलु लाभभावे। लाभभे रवियुतोच्चवर्गैः संयुते न्टपचतुष्पदचौर्य्यैः। युद्धतोऽपि हि धनं विधुजैस्तैस्तोयदन्तियुवतिप्रभवं स्यात्। लाभे कुजे च्चियुते कुजवर्गयुक्ते वित्तं प्रवालमणिभूषणकाञ्चनाढ्यम्। स्यात् साहसैश्च गमनागमनैस्तथाग्निशस्त्रप्रपञ्चजनितैर्वञ्चनाकुलीनाम्। बुधदृष्टेऽथ वा युक्ते लाभे बुधगणेऽपि वा। वित्तं लिखनशिल्पाद्यैरङ्कवेसरकाव्यजम्। आये वृहस्पतियुतोच्चगणवर्गयुक्ते यज्ञादिहेमसुतविक्रमनागरैः स्वम्। शौक्रे च्चणे गणयुते गमनाङ्गनाभ्योवाराङ्गनारजतपत्रमयं धनं स्यात्। शनियुक्ते लाभगृहे शनिदृष्टे शनेर्गणे। महिषीलोहकुप्यं धनं स्थावरकर्मभिः। निजाब्दकेऽर्कः प्रचुरार्थलाभं लक्ष्मीं कुजोऽब्जश्च धनं न्टपाब्दे। ज्ञः पञ्चवेदे धनमिन्द्रपूज्यो लक्ष्मीं सितोऽर्को कुजवच्छनिस्तु"। राश्यवधिकैकादस्थाने च गोचरे सर्वे ग्रहाः शुभाः "सर्वेऽप्युपान्त्ये शुभाः" इत्युक्तेः अत्र विशेषो गोचरशब्दे वक्ष्यते।

आयःशूलिक त्रि० अयःशूलेनार्थान् अन्विच्छति+अयःशूल+ठक्। "तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत् स आयःशूलिको जनः" इत्युक्ते तीक्ष्णकर्मणार्थकरे।

आयजि त्रि० आभिमुख्येन इज्यते आ+यज-कर्मणि-इन्। १आभिमुख्येन इज्यमाने "आयजे! त्वामनवे जातवेदसम्" ऋ० ८,२२,१७ भावे इन्। २आभिमुख्येन यागे।

आयज्यु त्रि० आत्मन आयजिमिच्छति क्यच् उण् नि० इलोपः। आभिमुख्येन यागमिच्छति। "आयज्यवः सुमतिं विश्ववाराः" ऋ० ६,२७,२६।

आयत त्रि०आ+यम-क्त। १दीर्घे आयामयुक्ते "धनुरायतभोगवासुकिज्या" किरा०। आ+यम-अन्तर्भूतण्यर्थे कर्मणि क्त। २आकृष्टे "आरचितानायतवल्गवन्धैः" माघः। "आयता आकृष्टा वल्गा रश्मयो यैः" मल्लि०। ३दूरेच आकृष्टे "प्रजविभिरायतमन्तुरङ्गैः" किरा०। "आयतं दूरमिति" मल्लि०। "भूयसी तव यदायतायति" माघः०४नियमिते च। "विजितेन्द्रियायतप्राणः" योगिया०। प्राणनियमनञ्च यथेष्टप्राणवृत्तिनिरोधनम्। [त्रिका०।

आयतच्छदा स्त्री आयतः दीर्घश्छदोऽस्याः। कदल्याम्

आयतन न० आयतन्तेऽत्र यत-आधारे ल्युट्। १देवादिवन्दनस्थाने, २आश्रये, "स्नेहस्तदेकायतनं जगाम" कुमा०। "नरेन्द्रमूलायतना दनन्तरम्" रघुः। "रोगायतनमातुरम्" न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन" "सीमासन्धिषु कार्य्याणि देवतायतनानि" इति च मनुः। ३विश्रामस्थाने ४यज्ञस्थाने च।

आयतस्तु त्रि० आयतं स्तौति स्तु-क्विप् नि० दीर्घः। आयतस्तावके। "क्विब्वचिप्रच्छायतस्तुकटप्रुजूश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च" वार्त्ति०।

आयति(ती) स्त्री० आ+या-क्तिन् वा ङीप्। १उत्तरकाले आगामिकाले २प्रभावे कोषदण्डजे तेजसि ३फलदानकाले च।

"आयतिं सर्व्वकालानां तदात्वं च विचारयेत्" मनुः "भूयसी तव यदायतायति" माघः "नियता लघुता निरायतेः" किरा०। आ+यम—क्तिन्। ४आयामे दैर्घ्ये। "सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्त" माघः। ५संयमे "केशनखानामायतिभङ्गः" काद०६प्रापणे ७सङ्गमे च अत्र क्तिन्नन्तत्वात् न ङीबिति भेदः। ८कर्म्मणि च "हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते। यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम्" मनुः। "आयतिक्षमं कर्म्मक्षमम्" कुल्लू०।

आयतोगव अव्य० आयन्ति गावोऽत्र तिष्ठद्गुप्र० अव्ययी० नि०। गोष्ठाद्गवागमनकाले। "आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्" भट्टिः।

आयतीसम अव्य० आयन्ति समा अत्र तिष्ठद्गुप्र० नि० अव्ययी०। वत्सरागमनकाले।

आयत्त त्रि० आ+यत—क्त। अधीने १वशीभूते "दैवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्" वेणी०। २कृतप्रयत्ने च।

आयत्ति स्त्री आ+यत—क्तिन्। १स्नेहे, २वशित्वे, ३सामर्थ्ये, ४सीम्नि, ५शयने, ६प्रभावे ७आगतौ च उपाये च "अनायत्त्या च तत्कल्पनम्" शा० भा०।

आयथातथ्य न० न यथातथं तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः। अनौचित्ये यस्य यद्रूपं नोचितं तद्रूपे। उत्तरपदवृद्धौ अयाथातथ्यमप्यत्र न०।

आयथापूर्व्य न० पूर्व्वमनतिक्रम्य यथापूर्व्वं न०त०तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः। यथापूर्व्वानुसारित्वे उत्तरपदवृद्धौ तु अयाथापूर्व्यमप्यत्र न०।

आयन न० अयनमेव स्वार्थे अण् आ+अयनं वा प्रा०स०। १सम्यगामने "आयने ते परायणे दूर्व्वा रोहन्तु पुष्पिणीः" ऋ० १०,१४२,८। अयनस्येदम् अण्। ग्रहाणां दक्षिणोत्तरगमनरूपायनस्य २सम्बन्धिनि त्रि० तच्च आयनवलनायनदृक्कर्म्मादि ज्योतिषप्रसिद्धं तत्रायनवलनं यथा सि०शि० "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणिता विभाजिता। द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्छशाङ्कायनदिक्कमायनम्"। "ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्यया गुण्या द्युज्यया भक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति यस्मिन्नयने ग्रहोवर्त्तते तद्दिक् भवति" प्रमिता०। आयन दृक्कर्म सि०शि०उक्तं यथा। "आयनं वलनमस्फुटेषुणा संगुणं द्युगुणभाजितं हृतम्। पूर्णपूर्णधृतिभिर्ग्रहाश्रितव्यक्षभोदयहृदायनाः कलाः। अस्फुटेषुवलनाहतिस्तु वा यष्टिहृत् फलकलाः स्युरायनाः। ता ग्रहेऽयनदृषत्कयोः क्रमादेकभिन्नककुभोर्क्षणं धनम्"। "ग्रहस्य यदायनं वलनं तदस्फुटशरेण संगुण्य तद्द्युज्यया भजेत्। फलमष्टादशशतैः १८०० संगुण्य यस्मिन् राशौ ग्रहोवर्त्तते तस्य निरक्षोदयासुभिर्विभजेत्। फलमायनकला भवन्ति। अथ वायनवलनकला अस्फुटेन शरेण संगुण्य यष्ट्या विभजेत्। फलमायनकलाः स्वल्पान्तरा भवन्तीत्यनुकल्पः। ग्रहो यस्मिन्नयने वर्त्तते तस्यायनस्य ग्रहशरस्य च यद्येका दिक्तदा ता आयनाः कला ग्रहे ऋणं कार्य्याः। यदि तयोर्भिन्ना दिक् तदा धनं कार्याः। एवं कृतायनदृक्कर्मको ग्रहो भवति। अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तराभिहिता। अथेहापि किञ्चिदुच्यते। क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहस्थानचिह्नं तद्यद्वा क्षितिजे लगति न तदा ग्रहः। यतोऽसौ शराग्रे। शराग्रं हि कदम्बाभिमुखम्। यदोत्तरकदम्बः क्षितिजादुपरि भवति तदा तदुन्मुखेन शरेण ग्रहः क्षितिजादुन्नाम्यते। क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदेवोत्तरमायनं वलनम्। यदा क्षितिजादधः कदम्बस्तदा शरेण ग्रहो नाम्यते क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदा दक्षिणं वलनम्। अतो वलनवशेन ग्रहस्योन्नामनं नामनं च। उन्नामितो ग्रह आदावेवोदितः। नामितः पश्चादुदेष्यति। स च कियता कालेनेति तदायनं त्रैराशिकेन। यदि त्रिज्यातुल्ये कर्णे कदम्बक्षितिजयोरन्तरकला वलनसंज्ञा लभ्यन्ते तदा अस्फुटशरतुल्ये किमिति फलं ग्रहादधोऽवलम्बरूपाः कला भवन्ति। ग्रहस्थाने यद्द्युज्यावृत्तं तत्र ता जीवारूपाः। तासां त्रिज्यावृत्तपरिणामायान्योऽनुपातः। यदि द्युज्यावृत्तएतावती ज्या तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीत्येवं याः फलकलास्ता एवासवः। फलस्य धनुः स्वल्पत्वान्नोत्पद्यत इति न कृतम्। तैः क्रान्तिवृत्ते परिणामायान्योऽनुपातः। यदि निरक्षोदयासुभी राशिकला अष्टादश शतानि लभ्यन्ते तदैभिरसुभिः किमिति फलं क्रान्तिवृत्तपरिणताः कला भवन्ति। यदोत्तरं किल वलनमुत्तरश्च विक्षेपस्तदा तेन विक्षेपेणोन्नामितो ग्रहो यावत् क्षितिजं नीयते तावत् क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानात् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे लगति तदेव स्थानं कृतदृक्कर्मको ग्रहः। किं बहुना गोले क्रान्तिमण्डले यथास्थानं विमण्डलं विन्यस्य तत्र ग्रहं च दत्त्वा चिह्नं कार्यम्। अथ ध्रुवाद्ग्रहोपरि नीयमानं वृत्ताकारं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र

ज्ञातदृक्कर्मको ग्रहः। एवं ध्रुवान्नीयमानेन सूत्रेण शरकृतं त्र्यस्रं भवति। क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानाद्ग्रतः पृष्ठतो वा आयनकलातुल्येऽन्तरे तत् सूत्रं क्रान्तिवृत्ते लगति। अत्र आयनकला भुजः, अस्फुटःविक्षेपः कोटिः, शराग्रक्रान्तिवृत्तयोरन्तरे यावत् सूत्रखण्डं स तत्र कर्णः। एतत् त्र्यस्रं वलनत्र्यस्रसंभवम्। अतस्त्रैराशिकेन वलनकलानामानयनम्। यदि यष्टिकोट्या वलनकलाभुजो लभ्यते तदा अस्फुटविक्षेपकोट्या किमिति फलमायनकला इति सर्वमुपपन्नम्" प्रमिताक्षरा।

आयमन न० आ+यम–ल्युट्। १दैर्घ्ये णिच्–ल्युट्। २नियमने ३संयतकरणे इड़स्य संकुचितस्याकृष्य ४दीर्घीकरणे च। "यथा इड़स्य धनुष आयमनम्" छा०उ०।

आयल्लक पु० आयन्निव लीयते अत्र ली–आधारे बा० ड ततः संज्ञायां कन्। उत्कण्ठायाम् हेम०।

आयस त्रि० अयसो विकारः अण् स्त्रियां ङीप्। लौहमये। "शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा" "पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे" इति च मनुः। "स चकर्ष परस्मात् तत् अयस्कान्त इवायसम्" रघुः। "मूढबुद्धिमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम्" कुमा०। २लौहमयकवचे च ३अङ्गरक्षिण्यां जालिकायां स्त्री। अयएव स्वार्थे अण्। ४लौहे। ततः विकारे मयट् लोहमये त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आयसीय त्रि० अयसः सन्निकृष्टदेशादि० कृशा० छण्। लौहसन्निकृष्टदेशादौ।

आयस्कार पु० अयस्कार एव स्वार्थे अण्। लौहकारे त्रिका०

आयस्त त्रि० आ+यस–क्त। १क्षिप्ते "आयस्तसिंहाकृतिरुत्पपात" किरा० २क्लेशिते ३प्रतिहते ४तीक्ष्णीकृते ५आयासयुक्ते च।

आयस्थान न० ६त०। १लाभस्थाने, राज्ञां २शुल्कग्रहणस्थानाद्याकरस्थाने "ठञ् ठगावायस्थानेभ्यः" पा०। ज्योतिषोक्ते ३लग्नादेकादशस्थाने च।

आयस्थूण त्रि० अयोमयी स्थूणायस्य तस्यापत्यं शिवा० अण्। अयस्थूणापत्ये स्त्रियां ङीप्।

आयस्य अव्य० आ+यस–ल्यप्। आयासं कृत्वा भृशं यतित्वेत्यर्थे।

आयात त्रि० आ+या–क्त। आगते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्ते। "यामोयातस्तथापि नायातः" सा०द०। "आयाता मधुयामिनी" उद्भटः। "आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते" देवीमा०।

आयाति पु० आ+या+क्तिच्। "यातिर्ययातिः संयातिरायातिः पञ्चमोमतः" हरि० ३०अ० "यातिर्ययातिः संयातिरायातिः सयतिस्तथा। नहुषोजनयामास षट्सुतान् प्रियवादिनः" इति च हरि० उक्ते १नहुषसुतभेदे आ+या–भावे क्तिन्। २आगमने स्थानान्तरगमने।

आयान न० आ+या–ल्युट्। १ आगमने आयाति यावद्द्रव्यम् आ+या–ल्यु। २स्वभावे जटा० स्वभावस्य यावद्द्रव्ययायित्वात्तथात्वम्।

आयाम पु० आ+यम–भावे घञ्। दीर्घपरिमाणभेदे "अणुमहद्ह्रस्वदीर्घभेदात् परिमाणचातुर्विध्यमिति वैशेषिकादयः स्वीचक्रुः। अणुमहद्रूपं परिमाणद्वयमिति साङ्ख्याः ह्रस्वदीर्घयोर्महत्त्वएवान्तर्भावात्। तत्र अल्पसंख्यकावयवत्वमणुत्वम् अधिकावयवजन्यत्वं महत्त्वम् तेषु च अवयवप्रचयेषु ययोः पार्श्वयोराधिक्यं तत्र दीर्घत्वव्यवहारः यत्र च पार्श्वयोरल्पत्वं तत्र विस्तीर्णत्वं ह्रस्वत्वं च व्यवह्रियते "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमिति' श्रुतौ च अवान्तरभेदमाश्रित्यैव परिमाणचातुर्विध्योक्तिर्दृष्टव्या अस्य गुणमात्रवाचित्वम् न तु अणुमहदादिवत् गुणगुण्युभयवाचकत्वमपि इति भेदः। "आयामवद्भिः करिणां घटाशतैः" माघः "यावानूर्द्ध्व बाहुकः पुरुषस्तावदायामः" आश्व०सू० "यस्य चायामः" पा० "शीतदुद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति साम्प्रतम्" रामा०। आ+यम+णिच्–अच्। २नियमने प्राणायामः प्राणवायोर्नियमनम् "प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" "एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः" मनुः। आयामोऽस्त्यस्य बला० वा इनि पक्षे मतुप्। आयामी आयामवान् आयामयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। यामशब्दस्याङा मर्य्यादायाम् अव्ययीभावः। ३प्रहरपर्य्यन्ते अव्य०।

आयास पु० आ+यस–घञ्। अतियत्ने "स्नेहमूलानि दुःखानि देहजानि भयानि च। शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात् प्रवर्त्तते" भा०व० २०० अ०। "रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा" सा०द०।

आयासक त्रि० आ+यस–ण्वुल्। १आयासयुक्ते। णिच्–ण्वुल्। २आयाससम्पादके च।

आयासिन् त्रि० आयस्यति आ+यस–णिनि। आयासयुक्ते "कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि" शकु०।

आयिन् त्रि० आयोलाभोऽस्त्यस्य इनि। १लाभयुक्ते मतुप् आयवानप्यत्र त्रि० इण–णिनि। २गन्तरि स्त्रियां ङीप्।

आयु त्रि० "छन्दसीणः" उणा० इण–उण्। गमनशीले "ता अस्य

वर्सिमायुर्वोनेष्टः सचन्त धेनवः" ऋ०२,५,५ । "आयुवो-मन्वत्रः" भा०उवङ् छान्दसः "अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम्" ऋ० ९,२३,४ । २आयुषि न० "कालः-क्रोड़ति गच्छत्यायुरित्युक्तेः कालगत्यैव तस्य गामित्वात्तथात्वम् । जोवनस्य कालरूपत्वे तु कालस्य सततगामित्वात्तथात्वं युक्तमेव "अग्ने जरस्व स्वापत्य आयुन्यूर्ज्जा" ऋ०२,२,७ । "वत्सं न पूर्व्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः" ऋ० ९,१००,१ आयुनि आयुषि" भा० बाहुलकात् भाषायामपि उण् उज्ज्व० । तेन "वायुना जगदायुना" वर्सिं-विवेकं । "मा बधिष्ठा जटायुं माम्" भट्टिः । "तटीं विन्ध्यस्याद्रे रभजत जटायोः प्रथमजः" इति अभिनन्दः ।

आयुक्त त्रि० आ+युज-कर्म्मणि क्त । १सम्यग्व्यापारिते । "आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम्" पा० "आयुक्तः व्यापारितः" सि०कौ० । "कुशलोऽन्येषणस्याहमायुक्तो दूतकर्म्मणि" भट्टिः २ईषद्युक्ते च "आसेवायां किम् ? आयुक्ता गौः शकटे ईषद्युक्तः" सि०कौ० । भावे क्त । ३सम्यग्नियोजने न० । आयुक्तमनेन इष्टा०इनि । आयुक्ती सम्यग्नियोजनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आयुध न० आयुध्यतेऽनेन आ+युध-करणे घञर्थे क । शस्त्रमात्रे । तस्य भेदाः समासतस्त्रिधा प्रहरणहस्तमुक्त यन्त्रमुक्तभेदात् । तत्र हस्तस्थितैर्यैः प्रह्रियते तानि प्रहरणानि यथा खड्गादीनि । हस्तमुक्तानि चक्रादीनि, यन्त्रमुक्तानि शरादीनि । तेषां सर्व्वेषां युद्धसाधनत्वादायुधत्वम् । "न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम्" रघुः । "येऽपीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः" माघः । "न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम्" मनुः ।

आयुधधर्म्मिणी स्त्री आयुधस्येव धर्मोऽस्त्यस्या इनि ङीप् । जयन्तीवृक्षे शब्दच० । साहि रोगनाशने आयुधसमा

आयुधन्यास पु० आयुधानां न्यासः तत्तत्स्थानस्पर्शपूर्व्वकं तत्तन्मन्त्राणामर्पणबुद्ध्या स्थापनम् । श्रीविद्यापूजाङ्गे "एवं कामकलारूपं देवतामयमात्मनः । वपुर्विचिन्त्य शिवयोरायुधन्यासमाचरेत्" इत्यादिना तन्त्रसारोक्ते न्यासभेदे । तन्त्रसारे श्रीविद्यापूज्याप्रकरणे विवृतिर्दृश्या ।

आयुधागार न० ६त० । राज्ञां प्रहरणस्थापनार्थे गृहे । "सर्व्वमायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः" । "आयुधागारमादीप्य" इति च भा०आ०प०१४७,४८ अ० । "कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनुः । आयुधागारे नियुक्तः ठक् । आयुधागारिकः तत्रनियुक्ते त्रि० । तत्र-णयुक्तं मातृस्थे । "स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रतः । राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यतः" ।

आयुधिक पु० आयुधेन तद्व्यवहारेण जीवति ठञ् । शस्त्राजीवे पक्षे छ आयुधीयोऽप्यत्र । आयुधाजीवादयोऽप्यत्र ।

आयुधिन् पु० आयुधमस्त्यस्य इनि । शस्त्रधारके ।

आयुध्य न० युद्धमिति युध-क न०त० ततो भावे अचतुरादिपाठात् ष्यञ् न त्वतलौ । १योद्धृभिन्नत्वे । आ+युध-ल्यप् । २सम्यग्युद्धं कृत्वेत्यर्थे अव्य० ।

आयुर्दाय पु० आयुषोदायः दानम् । बलविशेषस्थितियोगादिभिः ज्योतिषोक्तै रव्यादिभिः आयुषोदाने तद्विवरणं श्रीपतिपद्धतौ यथा

"आयुर्ज्ञानादेव होराफलानां कर्त्तुं यस्मान्निश्चयः शक्यतेऽत्र । आयुर्दायः संप्रदायागतोऽयं सच्छिष्याणां प्रीतये कथ्यतेऽत्र । एकोनदीधितिसमादिह गच्छतो यद्रूपादिरूपचयसंकलितद्वयं स्यात् । चेष्टोच्चरश्मिजमथ स्वमरीचिभक्तं तज्जायतेऽत्र गुणकद्वितयं तदाख्यम् । जने भवे तां निजदीधितिभ्यः श्रेढीफले ते यदि रश्मियुक्ते । तदर्द्धिते स्वांशुभिरुद्धृते ते तद्घातमूलं गुणकः स्फुटः स्यात्" । इति गुणकानयनमत्राय' भेदस्तट्टीकायामुक्तः । "अल्पार्च्चेत् किरणाः सैकाश्चतुर्भक्ता भवेद्गुणः । अधिकार्च्चेत्त्रिरेकास्ते दलिता गुणको भवेत्" "वर्गोत्तमे स्वभवने स्वनवांशके च स्वत्रिंशके च गुणकोद्वितयं निरुक्तः । अध्यर्द्धरूप ३/२ मधिमित्रगृहे सुहृद्वे सत्र्यंशकं ४/३ समगृहे खलु रूपमेव । त्र्यंशोनितं २/३ रिपुगृहेऽध्यरिभे दलं १/२ स्यादेभ्योगुणो-भवति यः खलु कश्चिदेकः । वेदोद्धृतः सभगुणोगुणकैः प्रदिष्टोहोरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तदङ्कम् । एतेऽपि गुणागदितामह्निरपेक्षयानन्तर ताड़कानाम् । ७नगांशका ११रुद्रमिताद्यभीष्टराशौ सुहृद्वे ग्रसनि मूर्च्छनांशाः । १९नवाश्विनो १रूपसुदासराशौ २१कुद्व्यंशका १३विश्वसमा द्विषद्भे । त्रयो नगांशा अधिपत्तु राशावेते भसंज्ञाश्च राशिवर्जम् । वर्गोत्तमात्मीजभा नवत्रिभागस्थिते षष्ठे तु द्वितयं २गुणश्चेत् । एतैरभीष्टादिगुणैर्निहन्यादुदीरितैराशिगुणं पुनस्तम् । गृहादिके वर्गगणे स्वकीये द्विकोगुणस्त्रिंशविवर्ज्जितः सः । अभीष्टभे मित्रगृहे नवांशा विश्वेऽथ रूपञ्च समस्य गेहे । नवांशकाः पञ्च विरोधराशौ गुणांशकः स्यादधिवैरिणोभे । पूर्वैर्मपूर्व्वागुणकाय उक्ता वर्गेषु सप्तस्विह गुणसंज्ञाः । गुणागुणैस्तैरधिकारखैरुक्तैर् गुणैः स्यादथ मिश्रितैस्तैः । स्फुतोबुधैराश्रयसञ्चितोऽयमस्य स्फुटस्यापि

वधो भवेद् यः । तस्यैव मूलं खलु कर्मतोऽस्य आयुर्विधाने गुणकार उक्तः । ग्रहस्य लिप्ताः खखसिद्ध २४०० भक्ताः प्रोक्ताः कलाः शेषमिहायुषोऽत्र । लग्नं ग्रहोनं यदि षड्गृहेभ्यो हीनं तदानीं हरसंभवः स्यात् । नैवाधिके तत्र खगोनलग्ने लिप्तीकृते राशिकला १८०० विभक्ते । आयुःकलानां स हरः स्फुटः स्यात् रूपाद्यदाल्पः सहरस्तदानीम् । रूपाद्विशुद्धोगुणकस्तु तासामेवं हि पापद्युचरोनलग्ने । शुभोनलग्ने तु हरोद्विनिघ्न आयुः कलाभ्योहरलब्धलिप्ताः । विशोधनीया यदि रूपकोनोहरस्तदानीं गुणकेन गुण्यः । चक्रार्द्धहानौ बहुषु द्वयोर्वा द्युचारिणोरेकगृहस्थयोस्तु । सत्याभिधानस्य मतेन सत्यं स्वांशं हरत्येव बलोत्कटोयः । एवं कार्य्या चक्रपातार्द्धहानिरायुर्दाये ह्यंशजे पिण्डजे च” इत्यंशायुः “नैसर्गाख्ये जीवशर्म्मोदिते च ह्यारं कृत्वात्वेककोनोगुणः स्यात्” निसर्गायुषिविशेषः । “आयुर्लिप्ताः स्वगुणगुणिता व्योमशून्याश्वि २०० भक्ता अब्दामासादिवसघटिकाः स्युर्विनाड्यः क्रमेण” “एवं यथायथं गुणकगुणिता आयुर्लिप्ताः २०० भक्ता अब्दा भवन्ति शेषं विकला द्वादशभिर्गुणयित्वा षष्ट्या विभज्य लब्धं कलासु सयोज्य पुनरपि ताः कला द्विशत्या विभजेत् तेन मासा भवन्ति । पुन.शेषं त्रिंशता गुणयित्वा कलासु संयोज्य द्विशत्या भागे दिवसा भवन्ति ”पुन शेषं षष्ट्यागुणय्य कलासु संयोज्य द्विशत्या विभज्य लब्धं घटिका भवन्ति । एवं पलानि च” । “एवं सर्वं द्युचरजनितं ह्यायुरनीय लग्नादायुः साध्यं कथितविधिना किन्तु लग्ने विशेषः”। “एवं द्युगणजनितमिति रव्यादिग्रहसूचितं तेन तत्तद्ग्रहदत्तायुरुच्यते इत्यर्थः”। ‘लग्ने तु वीर्य्याभ्यधिके भतुल्यैर्वर्षैर्युतं तत्र विधेयमायुः । भागादिकाद्यप्यनुपातलब्धं मासादिना संयुतमेव कार्य्यम्”वीर्य्याधिके षडधिके इत्यर्थः। अनुपातस्तु लग्नभागादि द्विगुणं कृत्वा पञ्चभिर्भक्त्वा लब्धं मासाः शेषं त्रिंशतागुणय्य पञ्चभिर्भक्तं लब्धं दिनानि शेषं षष्ट्यागुणय्य पञ्चभिर्भक्त्वा लब्धं घटिका एवं पलादिकमुन्नेयम् । एवं लग्नायुः” अथ रव्यादीनां पिण्डायुः । “नन्देन्दवो १९ बाणयमाः२५ शरक्ष्मा१५ दिवाकराः १२ पञ्चभुवः१५ कुपक्षाः २१ । नखाश्च२० भास्वत्प्रमुखग्रहाणां पिण्डायुषोऽब्दा निजतुङ्गगानाम्। निजोच्चशुद्धः खचरोविशोध्योभमण्डलात् षड्भवनोनकश्चेत् । यथा स्थिताः षड्भवनाधिकस्तु लिप्तीकृतः संगुणितो निजाब्दैः ।

तत्र खाभ्ररसचन्द्रविलोकैः २१६०० संहृते सति यदाप्यते फलम् । वर्षमासदिननाडिकाद्युतं तद्धि पिण्डभवमायुरिष्यते” इति पिण्डायुः । “त्र्यंशमुक्तं हरति शत्रुभे ग्रहः स्वायुषोऽत्र न तु वक्रचारगः । सूर्य्यलुप्तकिरणोऽर्द्धहारकः प्रोज्झ्य भार्गवदिनेशनन्दनौ । खचरोजायते योऽर्द्धत्र्यंशयोरपहारकः । आयुषः स हरेदर्द्धं त्र्यंशं शुक्रशनैश्चरौ । प्राग्वत्फलानि स्वहरैर्विधाय तदैक्यतो यत्ग्रहसंख्ययाप्तम् । तदत्र ह्रासं बलिनो ग्रहस्य जगौ मणित्थोहरिरित्यमेव । हरयुतिर्विहृताग्रहसंख्यया स च हरोपचयश्च ततः फलम् । अधिकवीर्य्यवतोऽम्बरचारिणो निगदतीति मुनिः किल देवलः। लिप्तीभूतैर्लग्नभागैर्निहन्यादादायुर्दायं खेचराणां पृथक्स्थम्। व्योमाकाशर्त्विन्दुपक्षैः२१६००भजेत्तं स्वायुर्दायात् शोध्यमब्दादि लब्धम् । एवं क्रूरे लग्नगे सौम्यदृष्टे तस्मिन्दाये तत्फलार्द्धं विशोध्यम् । एतद्दाये नांशसंज्ञे विधेयं पिण्डायुर्वत् कर्म्म नैसर्गिकेऽपि, अत्र विशेषो लघुपद्धतौ । “लग्ने चेदशुभस्तदोदयगृहात् हित्वांशनिघ्नं फलं क्रूरस्योदय भावजं यदि तनौ द्वौ तद्बलिष्ठस्य च । चेत् साम्येऽधिक भावजेन बलयोस्तेन ग्रहायुः कला निघ्नाः खाभ्ररसेन्दुदस्र २१६००विहृता लब्धं त्यजेत् स्वायुषः” । लग्नगपापस्य लग्ने सत्त्वे तु न त्यागः “योयो भावः स्वामिदृष्टो युतो वेत्यादिना” तस्य पुष्टत्वाभिधनात्, “क्रूरःसोऽपि शुभेक्षितो यदि तदा लब्धस्य खण्डं त्यजेत् नैतत् कर्म्म विलग्नपे तनुगते क्रूरेऽपि नांशायुषीत्युक्तेश्च” ग्रहाणां बलं च बलशब्दे वक्ष्यते । नखाः २० शशी १ द्वौ २ नवकं ९ धृतिश्च१८ कृतिः २० खबाणा५० रविपूर्वकाणाम् इयं निरुक्ताक्रमशोग्रहाणां नैसर्गिके ह्यायुषि वर्षसंख्या”। इति नैसर्गिग्रहदत्तायुः इदानीमंशायुःप्रभृतीनां कस्य कुत्र ग्राह्यता तदाह । “अंशोद्भवं लग्नबलात् प्रसाध्यमायुश्च पिण्डोद्भवमर्कवीर्य्यात् । नैसर्गिकं चन्द्रमसोबलेन अमस्त्रयाणामथ वीर्य्यसाम्ये । अंशोद्भवं लग्नबलेन हन्यात् पिण्डाख्यमायुश्च बलेन भानोः । नैसर्गिकं चन्द्रमसो बलेन सर्वाण्यथैकत्र विधाय तानि । विलग्नतिग्मांशुहिमद्युतीनां हरेद्बलैक्येन ततो यदाप्तम्। वर्षाद्यमायुस्तदिह स्फुटं स्यात् श्रीनीलकण्ठादय एवमूचुः । लग्नसूर्य्यशशिनोबलशून्याः स्युर्यदात्र परमायुरगांशम्” हीनबलत्वमाह दामोदरः रूपत्रयाल्पं किल षड्बलैक्यं भवेद्विलग्नस्य खगस्य यस्य । स्वस्वामिना नो सहितो न दृष्टः स हीनवीर्य्यः कथितो-

मुनीन्द्रैः” । केशवोऽपि “लग्ने हीनबलो बली षडधिके वीर्य्ये ग्रहश्चोदयः” । “सर्व्व एव खचरा ददतीदं जीवशर्म्मगदितं हि तदायुः । ग्रहः स्वोच्चहीनः स चेत् षड्गृहोनो भचक्राद्विशोध्योऽथ भागीकृतः सन् । कुवेदर्त्तुनागै ८६४१ र्हतो वेदखाब्धै ५०४ र्विभक्तोदिनाद्यम्भवत्येवमायुः” अहोभ्यः खरामै ३० र्हृतेभ्योऽधिमासाः पतङ्गैश्च तेभ्योभवेयुस्तदाब्दाः । भचक्रार्द्धहान्यादिकोऽन्योविधिर्यः सपिण्डोद्भवायुर्व्वदेवात्र कार्य्यः इति । आयुःस्वर्थैतेषु बलाढ्यलग्ने विहाय राशीन् कृतलिप्तिकेऽत्र भक्ते द्विशत्या २०० फलमब्दपूर्वं यत्स्यात् विलग्नायुषि तच्च योज्यम् । लग्नार्कयोरर्कशशाङ्कयोश्च लग्नोडुपत्योरपि वीर्य्यसाम्ये । तदायुषोरैक्यदलं भवेद्द्युयत् तत् श्रीधराद्यैः स्फुटमायुरुक्तम्” इति लग्नायुः ।“ये धर्म्मकर्म्मनिरता विजितेन्द्रियाये ये पथ्यभोजनजुषोद्विजदेवभक्ताः । लोकोत्तरन्दधति ये कुलशीललीलां तेषामिदङ्गदितमायुरुदारधीभिः”। अष्टवर्गादपि आयुर्दायज्ञानं भवति तच्चाष्टवर्गशब्दे उक्तप्रायम् । ५२२ पृष्ठे दृश्यम् नक्षत्रायुःकेन्द्रायुःप्रभृतीनां विस्तरभयादिहानुक्तिराकरे तच्च दृश्यम् ।

आयुर्द्रव्य न० आयुःसाधनं द्रव्यम् शा०त० । १औषधे रत्नमा० २आयुःसाधने घृते च “आयुर्वै घृतमित्युक्तेः घृतस्यायुर्जनकत्वात्तथात्वम् ।

आयुर्योग पु० उचितस्यायुषोज्ञापकः योगः । ज्योतिषोक्ते ग्रहयोगभेदे सचायुःशब्दे दृश्यः ।

आयुर्वृद्धि स्त्री आयुषो वृद्धिः । द्रव्यविशेषसेवनेनायुषो वृद्धौ तानि च द्रव्याणि कतिचिदुच्यन्ते । रस एव तावत् सर्व्वेषामायुर्वृद्धिकरः ‘अभ्रकं तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः । अनयोर्म्मेलनं देवि ! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्” इति सर्व०द०गौरीं प्रति शिववाक्यम्”कर्म्मयोगेन देवेशि ! प्राप्यते पिण्डधारणम् । रसश्च पवनश्चेति कर्म्मयोगो द्विधा स्मृतः । मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां कुर्य्याद्रसो वायुश्च भैरवि !” इति सर्व्व०द० तन्त्रवाक्यम् । यथा च वायोर्निरोधेनैव आयुर्वृद्धिः । तथोक्तं काशी० ‘संनियम्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः । मध्यमञ्चोत्तमं चाथ प्राणायाममुपक्रमेत् । चलेऽनिले चलं सर्व्वं निश्चलं तत्र निश्चले । स्थाणुत्वमाप्नुयाद्योगीततोऽनिलनिरोधनात् । यावद्देहे स्थितः प्राणो जीवितं तावदुच्यते । निर्गते तत्र मरणं ततःप्राणं निरोधयेत् । प्राणायामेन युक्तेन सर्व्वव्याधिक्षयोभवेत् अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्व्वव्याधिसमुद्भवः” ततश्च प्राणायामस्य सर्व्वव्याधिहरत्वादप्यायुर्वृद्धिकरत्वम् । अस्यचायुर्वृद्धिकरत्वेऽन्यदपि कारणम् तथा हि“षड्भिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाड़िका मता । षष्टिर्नाडग्रस्त्वहोरात्रो जपसंख्याक्रमोमतः । एकविंशतिसाहस्रं षट् शतानि महेश्वरि ! । जपति प्रत्यहं प्राणीति”तन्त्रोक्त्या २१६००एतन्मिताः श्वासरूपाः प्राणक्रियाः अहोरात्रे भवन्ति वत्सरसंख्यया ३६०गुणितास्ताः ७७७६०००एतन्मिता वत्सरे भवन्ति । ‘शतायुर्वै पुरुष’इति स्मृत्या मनुष्याणां स्वाभाविकशतायुष्ट्वोक्तेः शतेन गुणितास्ताः ७७७६००००० एतन्मिताः प्राणक्रिया मनुष्याणां जीवनकाले भवितुमर्हन्ति तत्र प्राणायामादिना प्राणवायोर्निरोधे प्राणक्रियानुत्पत्तेः प्राणक्रियारोधकाले च यावत्यः प्राणक्रिया भवितुमर्हन्ति तावन्तःकाला आयुषो वर्द्धन्ते इति । उक्ताः प्राणक्रियाश्च सुस्थस्यैव भवन्ति रोगाद्युपसर्गे शीघ्रधावनादिपरिश्रमे च प्राणक्रियाधिक्यं भवति तेन स्वल्पकालमध्ये यावत्प्राणक्रिया अपेक्षितास्ततोन्यूनकालमध्ये तासामुत्पन्नावायुःक्षयः । शतायुष्ट्वञ्च स्वाभाविकं कर्म्मवशात् ततोन्यूनताऽपि जात्यायुर्भोगानां कर्म्मविपाकत्वस्य योगशास्त्रे उक्तेः । तादृशाल्पायुष्ट्वादिसूचको ग्रहविशेषयोगादिर्ज्यौतिषे उक्तः । अन्नदोषादीनाञ्चाल्पायुष्ट्वप्रयोजकत्वं मृत्युक्तमदृष्टद्वारैव । वैद्यकोक्तापथ्यभोजनस्य तथात्वञ्च रोगोत्पत्तिद्वारेति भेदः। रोगोपसृष्टदेहं च जीवो दुःखहेतुत्वात् वज्राद्युपद्रुतदेशवत् शीघ्रं,परिजिहीर्षति । तथा च देहो यथा न रोगादिभिरुपसृज्येत” तथा यतितव्यमित्येतदर्थं शास्त्रेषु पथ्योपदेशः इति बोध्यम् । एवं खेचरीमुद्रादीनामप्यायुर्वृद्धिकरत्वम् काशी० उक्तम् । “कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्म्मणा । बाध्यते न स कालेन योमुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता । तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता । यावद्बिन्दुः स्थिरोदेहे तावन्मृत्युभयं कुतः । यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति । उड्डीनं कुरुते यस्मादहोरात्रं महाखगः । उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते । जठरे पश्चिमं जानु नाभेरूर्द्ध्वञ्च धारयेत् । उड्डीयानं ह्ययं बन्धोमृत्योरपि भयं जयेत् । बध्नाति हि शिराजालं अधोगामि न भोजनम् । एष जालन्धरोबन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः । जलन्धरे कृते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे ।

न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति । पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् । अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोऽभिधीयते । अपानप्राणयोरैक्यं क्षये मूत्रपुरीषयोः । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्” । एवमन्यान्यपि स्वाचाराणि कर्म्माणि आयुर्वृद्धिकराणि “मत्स्यान् मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते” “आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते” इत्यादीनि ।

रसवत् अन्यान्यपि द्रव्याणि सेवितानि आयुर्वृद्धिकराणि सुश्रुते दर्शितानि तानि रसतुल्यतया रसायनानि यथा

“अथातः सर्व्वोपघातशमनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः । पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा । नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः । शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसास्तथा । उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् । शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः । त्रिशः समस्तमथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः । तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत शीततोयं चानुपिबेदेवमहरहर्मासं तदेव मधुयुक्तं भल्लातकक्वाथेन वा मधुद्राक्षाक्वाथयुक्तं वा मध्वामलकरसाभ्यां वा गुडूचीक्वाथेन वा । एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् । एते खल्वर्शांसि क्षपयन्ति क्रिमीनुपघ्नन्ति ग्रहणधारणशक्तिं जनयन्ति मासेमासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति । विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्स्वेद्य विगतकषायं स्विन्नमवतार्य्य दृषदि पिष्टमायसे दृढे कुम्भे मधूदकोत्तरं प्रावृषि भस्मराशावन्तर्गृहे चतुरो मासान्निदध्यात् वर्षाविगमे चोद्धृत्योपसंस्कृतशरीरः सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत, जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् पांशुशय्यायां शयीत । तस्य मासादूर्द्ध्वं सर्वाङ्गेभ्यः कृमयो निःक्रामन्ति तानणुतैलेनाभ्यक्तस्य वंशविदलेनापहरेत् । द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये यूकास्तथैवापहरेत् चतुर्थे दन्तनखरोमाण्यवशीर्य्यन्ते पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्षणानि जायन्ते । अमानुषं चादित्यप्रकाशं वपुरधिगच्छति दूराच्छ्रवणानि दर्शनानि चास्य भवन्ति रजस्तमसी चापोह्य सत्त्वमधितिष्ठति । श्रुतिनिगाद्यपूर्वोत्पादी गजबलोऽश्वजवः पुनर्युवा द्वे वर्षशतान्यायुरवाप्नोति । तस्याणुतैलमभ्यङ्गार्थे । अजकर्णकषायमुत्सादनार्थे सौवीरं, कूपोदकं स्नानार्थे, चन्दनमुपलेपनार्थे, भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च । काश्मर्य्याणां निष्कुलीकृतानामेष एव कल्पः पांशुशय्याभोजनवर्जम् । अत्र हि पयसा घृतेन भोक्तव्यम् आशिषश्च पूर्वेण समानाः । शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेषु तेषामुपयोगः । यथोक्तमागारं प्रविश्य बलामूलार्द्धपलं पलं वा पयसालोड्य पिबेत् । जीर्णे पयः सर्पिरोदनइत्याहारः । एवं द्वादशरात्रमुपयुज्य द्वादश वर्षाणि वयस्तिष्ठति । एवं द्विसप्ततमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति । एवमेवातिबलानागबलाविदारीशतावरीणामुपयोगः । विशेषतस्त्वतिबलामुदकेन, नागबलाचूर्णं मधुना, विदारीचूर्णं वा क्षीरेण, शतावरीमप्येवं, पूर्व्वेणान्यत् समानमाशिषश्च समाः । एतास्त्वौषधयो बलकामानां शोणितं छर्दयतां विरिच्यमानानां चोपदिश्यन्ते । वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततोमात्रां मधुयुक्तां पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदनइत्याहारः । प्रतिषेधोऽत्र पूर्ववत् क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्षयताम् । एतेनैव चूर्णेन पयोऽवचूर्णं घृतशीतमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य मधुयुतमुपयुञ्जीत सायम्प्रातरेककालं वा जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । चक्षुःकामः प्राणकामो वा बीजकसाराग्निमन्थमूलं निःक्वाथ्य माषप्रस्थं साधयेत् तस्मिन् सिध्यति चित्रकमूलानामक्षमात्रं कल्कं दद्यादामलकरसचतुर्थभागं ततः स्विन्नमवतार्य्य सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा शीतीभूतं मधुसर्पिर्भ्यां संसृज्योपयुञ्जीत यथाबलं लवणं परिहरन् भक्षयेत् जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् पयसा वा मासत्रयमेवमाभ्यां प्रयोगाभ्यां चक्षुःसौपर्णं बहुवत्यनल्पबलो बलवान् स्त्रीषु चाक्षयो वर्षशतायुर्भवतीति । भवति चात्र । पयसा सह सिद्धानि नरः सनफलानि यः । भक्षयेत् पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न शीर्य्यते ।

अथातो मेधायुष्कामीयं रसायनं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः । मेधायुःकामः श्वेतवल्गुजफलान्यातपपरिशुष्काण्यादाय सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन सह समालोड्य स्नेहकुम्भे सप्तरात्रं धान्यराशौ निदध्यात् सप्तरात्रादुद्धृत्य हृतदोषस्य यथाबलं पिण्डं प्रयच्छेदुदिते सूर्य्ये उष्णोदकं चानुपिबेत् । भल्लातकविधान-

वेश्मागारप्रवेशो जीर्णौषधश्चापराह्णे हिमाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयादेवं षण्मासानुपयुज्य विगतपाप्मा बलवर्णोपेतः श्रुतिनिगादी स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति । कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा कृष्णाया गोर्मूत्रेणालोड्यार्द्धपलिकं पिण्डं विगतलौहित्ये सवितरि पाययेत्, अपराह्णे चालवणेनामलकयूषेण सर्पिष्मन्तमोदनमश्नीयात् । एवं मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति एष एवोपयोगश्चित्रकमूलानां, रजन्याश्चित्रकमूले विशेषो द्विपलिकं पिण्डं परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ।

हृतदोष एव प्रतिसंसृष्टभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य मण्डूकपर्णीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथाबलं पयसालोड्य पिबेत् पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णायां यवाग्वं पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वा सह भक्षयित्वा त्रीन्मासान् पयोऽनुपानं जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवमुपयुञ्जानः ब्रह्मवर्चसी श्रुतनिगादी भवति वर्षशतमायुरवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितस्य त्रिरात्रमेनां भक्षयेत् । त्रिरात्रादूर्द्ध्वं पयःसर्पिरिति चोपयुञ्जीत । विल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोड्य पिबेदेवं दशरात्रमुपयुज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति । हृतदोष एवागारं प्रविश्य प्रतिसंसृष्टभक्तो ब्राह्मीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीव जीर्णौषधश्चापराह्णे यवागूमलवणां पिबेत् क्षीरसात्म्यो वा पयसा भुञ्जीत । एवं सप्तरात्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी भवति । द्वितीयं सप्तरात्रमुपयुज्य ग्रन्थमीप्सितमुत्पादयति । नष्टञ्चास्य प्रादुर्भवति । तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य द्विरुच्चारितं शतमप्यवधारयति । एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति मूर्त्तिमती चैनं वाग्देव्यनुप्रविशति सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः पञ्चवर्षशतायुर्भवति । ब्राह्मीस्वरसप्रस्थद्वये घृतप्रस्थं विडङ्गतण्डुलानां कुडवं द्वे द्वे पले वचात्रिवृतयोर्द्वादश हरीतक्यामलकविभीतकानि सूक्ष्मपिष्टान्यावाप्यैकध्यं साधयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् । ततः पूर्वविधानेन मात्रां यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एतेनोर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक् कृमयो निःक्रामन्ति अलक्ष्मीरपक्रामति । पुष्करवर्णः स्थिरवयाः श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव कुष्ठविषमज्वरापस्मारोन्मादविषभूतग्रहेष्वन्येषु च महाव्याधिषु च संशोधनमादिशन्ति । हृतदोष एवागारं प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डमामलकमात्रमभिहुतं पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एवन्द्वादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं विव्रियते द्विरभ्यासात् स्मृतिमान् भवति त्रिरभ्यासाच्छ्रुतमादत्ते चतुर्द्दशरात्रमुपयुज्य सर्व्वं तरति किल्विषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते शतायुश्च भवति । द्वे द्वे पले इतरस्या वचाया निःक्वाथ्य पिबेत् पयसा समानं भोजनं समाः पूर्व्वेणाशिषश्च । वचाघृतपाकं वा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्षशतायुर्भवति गलगण्डापचीश्लीपदस्वरभेदांश्चापहन्तीति ।

अथायुःकामीयं वक्ष्यामः । मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सरफलप्रदम् । विल्वस्य चूर्णं पुष्ये तु हुतं वारान् सहस्रशः । श्रीसूक्तेन नरः कल्ये ससुवर्णं दिने दिने । सर्पिर्मधुयुतं लिह्यादलक्ष्मीनाशनं परम् । त्वचं विल्वस्य मूलस्य मूलक्वाथं दिने दिने । प्राश्नीयात् पयसा सार्द्धं स्नात्वा हुत्वा समाहितः । दशसाहस्रमायुष्यं स्मृतं युक्तरथं भवेत् । हुत्वा शिशालाक्वाथन्तु मधुलाजैश्च संयुतम् । अमोघं शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतम् । सुवर्णपद्मवीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः । गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं प्रतिषेधयेत् । नीलोत्पलदलक्वाथो गव्येन पयसा शृतः । ससुवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः । गव्यं पयः सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माक्षिकम् । पीतं शतसहस्राभिहुतं युक्तरथं स्मृतम् । वचाष्टमसुवर्णञ्च विल्वचूर्णमिति त्रयम् । मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् । वासामूलतुलाक्वाथे तैलमावाप्य साधितम् । हुत्वा सहस्रमश्नीयान्मेध्यमायुष्यमुच्यते । यावकांस्तावकान्भक्षेदभिभूय यवांस्तथा । पिप्पलीमधुसंयुक्तान् शिक्षाचरणवद्भवेत् । मध्वामलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् । प्राश्यारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् । शतावरीघृतं सम्यगुपयुक्तं दिने दिने । सक्षौद्रं ससुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्वशे । गोचन्दनामोहनिकामधूकं माक्षिकं मधु । सुवर्णमिति संयोगः श्रेयः सौभाग्यमिच्छता । पद्मनीलोत्पलक्वाथे यष्टीमधुकसंयुते । सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् । पयसानुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे । अलक्ष्मीघ्नं सदायुष्यं राज्याय सुभगाय च । यत्र नोदीरितो मन्त्रो योगेष्वेतेषु साधने । शब्दिता तत्र सर्व्वत्र गायत्री त्रिपदी भवेत् । पाप्मानं नाशयन्त्येता दद्युश्चौषधयः श्रियम् । कुर्य्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमम् । सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् । तद्विद्याचार्य्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः । आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानाञ्चाविधा-

रणम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्जनम्” । एवम् “सद्योमांसं नवान्नञ्च वाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्” इत्याद्युक्तानि सुश्रुते हिताहितीयाध्याये हिततया चोक्तानि च आयुर्वृद्धिकराणि ।

आयुर्वेद पुं० आयुर्विद्यते लभ्यतेऽनेन विद्—लाभे करणे घञ् आयुर्वेत्त्यनेन चिह्नज्ञापनेन विद्—ज्ञाने करणे घञ् वा । चिकित्साशास्त्रे । तन्निरुक्त्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा । “शल्यं शालक्यमित्यादि अष्टाङ्गशब्दे ५,२३पृष्ठे उक्त्वा उपक्रम्य ‘इह खल्वायुर्व्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च । आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्व्विन्दतीत्यायुर्वेदः । तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमानमुपधारय । एतद्ध्यङ्गं प्रथमं प्रागभिघातव्रणसंरोहाद्यज्ञशिरःसन्धानाच्च । श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः । भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः । भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातव्यम् । तावूचतुरेवमस्त्विति । अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रयज्ञभागेन प्रासादयन् । ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितमिति । अष्टास्वपि चायुर्व्वेदतन्त्रेष्वेतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियाकरणाद्यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानात्सर्व्वतन्त्रसामान्याच्च । तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं वृत्तिकरञ्चेति । ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः । भवति चात्र । अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम् । शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम्”। स चाथर्ववेदस्योपवेदः “विधाताथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् । स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम्” इति भावप्रकाशोक्तेः । चरणव्यूहमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः अथर्ववेदस्य तु शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः । स च षोडशर्षिप्रणीतत्वात् षोडशविधः यथोक्तं ब्रह्मवै०पु० “ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः । विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः । कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः । स्वतन्त्रं संहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः । भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् । प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः । तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च । व्याधिप्रणाशवीजानि साध्वि । मत्तो निशामय । धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ । नकुलः सहदेवार्कौ च्यवनो जनको बुधः । जावालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्यएव च । एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोड़श व्याधिनाशकाः । चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रमनौपमम् । धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति । । चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः । चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः । चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ । तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः । चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्द्दनम् । ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः । च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः । चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् । सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकम् । वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्मुनिः । पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्वधरं परम् । द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः । चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोड़श । व्याधिप्रणाशवीजानि बलाधानकराणि च । मथित्वा ज्ञानमन्थानैरायुर्वेदपयोनिधिम् । ततस्तन्त्राण्युज्जहरुर्नवनीतानि कोविदाः । एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् । आयुर्वेदं सर्व्ववीजं सर्व्वं जानामि सुन्दरि ! । व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः । एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः । आयुर्व्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित् । धर्म्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्त्तितः” । तस्य लक्षणं यथा भा०प्र०। “आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा । विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते” तस्य निरुक्तिस्तत्रैव । “अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च । तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः”। “देहजीवयोर्योगोजीवनं तेनावच्छिन्नः काल आयुः आयुर्बोधद्वारा आयुष्याण्यनायुष्याणि द्रव्यगुणकर्म्माणि ज्ञात्वा तेषां सेवनत्यागाभ्याम् आरोग्येणायुर्विन्दति तेनैव हेतुना परस्यायुर्वेत्ति च येन तद्बोधद्वारा स आयुर्वेदः” भा०प्र०अथायुर्वेदवंशप्रादुर्भावस्तावदभिधीयते यथा भावप्र० “विधाताऽथर्व्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् । स्वनाम्ना-संहिताञ्चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम् । ततः प्रजापतिं दक्षं दक्षं सकलकर्मसु । विधिर्धीनीरधिः साङ्गमायुर्वेदमुपादिशत् । अथ दक्षप्रादुर्भावः । अथ दक्षः क्रियादक्षः सर्वैर्द्योदेववल्लभः । वेदयामास विद्वांसौ सूर्य्यांशौ सुरसत्तमौ ।

अथाश्विनप्राडुर्भावः "दक्षादधीत्य दस्रौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम्। सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम्। स्वयम्भुवः शिरश्छिन्नं भैरवेण रुषाय तत्। अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ। देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये क्षताः क्षताः। अक्षतास्ते कृताः सद्योदस्राभ्यामद्भुतं महत्। वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः। सोम्नि निपतिते चेन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः। विशीर्णद्शनाः पूष्णोनेत्रे नष्टे भगस्य च। शशिनोराजयक्ष्माऽभूद्श्विभ्यान्ते चिकित्सिताः। भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः। वीर्यवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा। एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्म्मभिर्भिषजां वरौ। बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम्। अथेन्द्रप्रादुर्भावः। संदृश्य दस्रयोरिन्द्रः कर्म्माण्येतानि यत्नवान्। आयुर्वेदं निरुद्वेगं तौ ययाचे शचीपतिः। नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ। आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे। नासत्याभ्यामधीत्यैष आयुर्वेदं शतक्रतुः। अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रमुखान् मुनीन्। अथात्रेयप्रादुर्भावः। एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः। चिन्तयामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः। किं करोमि क्व गच्छामि कथम् लोका निरामयाः। भवन्ति, सामयानेतान्न शक्नोमि निरीक्षितुम्। दयालुरहमत्यर्थं स्वभावो दुरतिक्रमः। एतेषां दुःखतोदुःखं ममापि हृदयेऽधिकम्। आयुर्वेदं पठिष्यामि नैरुज्याय शरीरिणाम्। इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम्। तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः। सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः। भासयन्तं दिशोभासा भास्करप्रतिमन्त्विषा। आयुर्वेदमहाचार्य्यं शिरोधार्य्यं दिवौकसाम्। शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ। तदर्घ्ये पूजयामास ऋषिं भूरितपश्चयम्। कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमनकारणम्। स मुनिर्वक्तुमारेभे निजागमनकारणम्। व्याधिभिर्व्यथितालोकाः शोकाकुलितचेतसः। भूतले सन्ति, सन्तापं तेषां हर्त्तुं कृपां कुरु। आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो न्टणाम्। तथेत्युक्तः सहस्राक्षोऽध्यापयामास तं मुनिम्। मुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः। अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्म्महीम्। अथात्रेयो मुनिश्रेष्ठो भगवान् करुणापरः। स्वनाम्ना संहितां चक्रे नरचक्रानुकम्पया। ततोऽग्निवेशं भेडं च जातूकर्णं पराशरम्। क्षीरपाणिं च हारीतमायुर्वेदमपाठयत्। तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत् पुरा। ततोभेडादयश्चक्रुः स्वस्वतन्त्रं, कृतानि तु। श्रावयामासुरात्रेयं मुनिवृन्देन वन्दितम्। श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदत्रिनन्दनः। यथावत् सूत्रितन्तस्मात्प्रहृष्टामुनयोऽभवन्। दिवि देवर्षयोदेवाः श्रुत्वा साध्विति तेऽब्रुवन्"। अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः "एकदा हिमवत्पार्श्वे दैवादागताः मुनयोबहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम्। भरद्वाजोमुनिवरः प्रथमं समुपागतः ततोऽङ्गिरास्ततोगर्गो मरीचिर्भृगुभार्गवौ। पुलस्त्योऽगस्तिरसितोवशिष्ठः सपराशरः। हारीतोगौतमः सांख्यो मैत्रेयश्च्यवनोऽपि च। जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च। नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः। शाण्डिल्यः सह कौण्डिल्यः शाकुनेयश्च शौनकः। आश्वलायनसाङ्कृत्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः। देवलोगालवोधौम्यः काम्यकात्यायनस्त्रभौ। काङ्कायनो वैजवापः कुशिकोवादरायणः। हिरण्याक्षश्च लौगाक्षिः शरलोमा च गोभिलः। वैखानसावालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः। ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च। तपन्तस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः। सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्व्वे चक्रुः कथामिमाम्। धर्म्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तं कलेवरम्। तच्च संसिद्धये शक्तं भवेद्यदि निरामयम्। तपःस्वाध्यायधर्म्माणां ब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम्। हर्त्तारः पुरतोरोगा यत्र तत्र च सर्व्वतः। रोगाःकार्श्यकरावलक्षयकरादेहस्य चेष्टाहरा दृष्ट्यादीन्द्रियशक्तिसंक्षयकराः सर्व्वाङ्गपीड़ाकराः। धर्म्मार्थाखिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपावलात्प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः प्राणिनाम्। तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्योभवद्भिर्बुधैर्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिन्तेऽब्रुवन्। त्वं योग्यो भगवन्! सहस्रनयनं याहि हि शीघ्रं क्रमादायुर्वेदमधीत्य यद्रुदभयान्मुक्ता भवामोवयम्। इत्युक्तः स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः। भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम्। तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम्। दृष्टवान् वृत्रहन्तारं दीप्यमानमिवानलम्। सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम्। ऋषीणां वचनं सम्यक् श्रावयामास सत्तमः। व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्व्वप्राणिभयङ्कराः। तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि। तमुवाच मुनिं साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः। जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुङ्गिशम्य यम्। सोऽनन्तपारन्त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः। यथावदचिरात्सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः। तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम्। अन्यानपि मुनींश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः।

तत्तन्त्रजनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः । गुणान् द्रव्याणि कर्म्माणि दृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः । आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् । आयुर्वेदोक्तविधिनाऽन्येऽपि स्युर्मुनयो यथा” ।

अथ चरकप्रादुर्भावः “यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः । तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् । अथर्व्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लब्धवान् । एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः । तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान् । द्रुमान् स्थलेषु पुष्पाढ्यान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् । तान् दृष्ट्वा तु दयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः । अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् । सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह । यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः । तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले । स भाति चरकाचार्य्यो देवाचार्य्यो यथा दिवि । सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः । आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् । मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् । तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता । चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः । अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः । एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि । तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीडिताः । तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् । दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह । धन्वन्तरे । सुरश्रेष्ठ । भगवन् ! किञ्चिदुच्यते, । योग्योभवसि भूतानामुपकारपरोभव । उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा । त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् । तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपोभव । प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय । इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्व्वभूतहितेप्सया । समस्तमायुषोवेदं धन्वन्तरिमुपादिशत् । अधीत्य चायुषोवेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा । आगत्य पृथिवीं काश्यां जातोबाहुजवेश्मनि । नाम्ना ततोऽभवत् ख्यातोदिवोदास इति क्षितौ । बाल एव विरक्तोभूच्चचार च महत्तपः । यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम् । ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते । हिताय देहिनां स्वीया संहिता विहिताऽमुना । अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठयत्” । अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः । अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् । अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोय उच्यते । विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् । वत्स । वाराणसीं गच्छ विश्वेशवरवल्लभाम् । तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति बाहुजः । स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः । आयुर्वेदं ततोऽधीष्व लोकोपकृतिहेतवे । सर्व्वप्राणिदयातीर्थमुपकारोमहामखः । पितुर्व्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकाङ्गतः । तेन सार्द्धं समध्येतुं मुनिस्तनुशतं ययौ । अथ धन्वन्तरिं सर्व्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम् । भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् । काशीराजं दिवोदासन्तेऽपश्यन् विनयान्विताः । स्वागतं च इति स्माह दिवोदासोयशोधनः । कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमनकारणम् । ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम् । भगवन्मानवान्दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् । क्रन्दतोम्रियमाणांश्च जातास्माकं हृदि व्यथा । आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः । आयुर्वेदं भवानस्मानध्यापयितुमर्हति । अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्ताननुपादिशत् । व्याख्यातं तेन ते यत्नाज्जगृहुर्मुनयोमुदा । काशीराजं जयाशीभिरभिनन्द्य मुदान्विताः । सुश्रुताद्याः सुसिद्धार्था जग्मुर्गेहं स्वकं स्वकम् । प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम् । सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे । सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्यतः । तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले” चरके तु आयुर्वेदनिरुक्तिस्तत्प्रणेतृवंशोऽन्यथाभ्यधायि यथा “ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः । जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः । अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् । ऋषिप्रोक्तोभरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत्” ब्रह्मादिभारद्वाजान्तवंशमुक्त्वा ततो यथा भरद्वाजस्य प्राप्तिस्तदपि तत्रैवोक्तम् । यथा कतिचिन्मुनीनुपक्रम्य ‘ब्रह्मज्ञानस्य निधयोयमस्य नियमस्य च । तपसस्तेजसादीप्ताहूयमाना इवाग्नयः । सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम् । धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् । रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसोजीवितस्य च । प्रादुर्भूतोमनुष्याणामन्तरायोमहानयम् । कः स्यात्तेषां शमोपायइत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः । अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा । स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः । कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम् । अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः । भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः । स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् । ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् । प्रोवाच भगवान्धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम् । व्याधयोहि समुत्पन्नाः सर्व्वप्राणिभयङ्कराः । तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो ! ।

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः । पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये । हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् । त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः । सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः । तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् । ऋषिभ्योऽनधिकं तत्तु शशासानवशेषयन् । ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् । दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः । तेनर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा । सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च । समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः । लेभिरे परमं शर्म जीवितञ्चाप्यनश्वरम् । अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्व्वसुः । शिष्येभ्योदत्तवान् षड्भ्यः सर्वभूतानुकम्पया । अग्निवेशश्च भेड़श्च जातूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्वचः । बुद्धेर्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् । अथ भेड़ादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं । कृतानि च । श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः । श्रुत्वा च सूत्रमर्थानामृषयः पुण्यकर्मणाम् । यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे" । एवमायुर्वेदवंशमुक्त्वा तस्य निरुक्तिस्तत्र दर्शिता यथा "हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते । शरीरेन्द्रियसत्त्वादिसंयोगधारिजीवितम् । नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते । तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः" ।

एवं बहूनामायुर्वेदानां सत्त्वेऽपि तेषां विरलप्रचारतया लुप्तप्रायत्वात् सुश्रुतचरकयोर्लोके प्रचाराच्च तत्तत्यविषयास्तावत् संक्षेपेणोच्यन्ते । तत्र सुश्रुतस्यायुर्वेदस्याष्टाङ्गत्वम् तच्च अष्टाङ्गशब्दे ५२२ पृष्ठे शल्यं शालक्यमित्यादि दर्शितम् । तच्छास्त्रस्य प्रयोजनं रोगचिकित्सा सा च पुरुषविषयैवेति पुरुषस्वरूपतदुत्पत्तिगर्भादिक्रमेणाभिधाय तदीयशरीरसंस्थानं रोगनिदानरोगोपशमनद्रव्यादिदीनि क्रमेणोक्तानि । तदेतत् संक्षेपेण सुश्रुते उक्तम् "अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इत्युच्यते । यस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम्, कस्मात् ? लोकस्य द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्त्वात् । पञ्चात्मको वा । तत्र चतुर्व्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम् । तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्व्विधा आगन्तवः शारीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्य्यकामलोभप्रभृतयइच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ताः निग्रहहेतवः । प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च । स षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोषधयस्ताः द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्व्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः । तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्य्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्म्मनखरोमरुधिरादयः । पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनादयः संवत्सरविशेषाः । त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च । भवन्ति चात्र । शारीराणां विकाराणामेष वर्गश्चतुर्व्विधः । चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः । आगन्तवश्च ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि । मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया । शरीरपतितानान्तु शारीरवदुपक्रमः । मानसानान्तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः । एवमेतत्पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुरुषग्रहणात्तत्सम्भवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांससिरास्नायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणाद्वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एव व्याधयो व्याख्याताः । ओषधिग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणामादेशः । क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्म्माणि व्याख्यातानि । कालग्रहणात्सर्व्व-

क्रियाकालानामादेशः । भवति चात्र । बीजं चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्त्तितम् । सविंशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति । तच्च सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्याननिदानशारीरचिकित्सितकल्पेषु अर्थवशात्संविभज्योत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः"। चरके तु त्रिस्कन्धमित्युक्तम् तच्च हेतुलिङ्गौषधरूपस्कन्धत्रयं बोध्यम् । अयञ्चायुर्वेद अष्टादशविद्यान्तर्गतः । "आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रय" इति ५२५ पृष्ठे अष्टादशविद्याशब्दे उक्तवाक्यात् । अस्मिन् शास्त्रे द्विजानामेवाधिकारो नान्येषां यथाह सुश्रुतः । "अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्य्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्" ।

विप्रेण वैश्यकन्यायामुत्पन्नस्याम्बष्ठस्यापि द्विजधर्म्मतया उपनयनादिसंस्कारवत्त्वात् "अम्बष्ठस्य चिकित्सितम्" इति मनूक्तेश्च अत्राधिकार इति भेदः । तत्रायं विवेकः द्विजमात्राणां चिकित्सितेऽधिकारेऽपि तत्तद्वृत्तित्वपक्षे तु तेषां निन्द्यतैव । "पूयं चिकित्सकस्यान्नमिति" मनुना निन्दितत्वात् । अम्बष्ठानां तु तद्वृत्तौ दोषाभावः मनुना "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठस्य चिकित्सितम्" इत्यनेन तेषां चिकित्सावृत्तिकत्वेनाभिधानात् अम्बष्ठस्य च यथोपनयनेऽधिकारस्तथाऽम्बष्ठशब्दे ३२८ पृष्ठे निरूपितम् । अतएव "भिषक् केशवनन्दनः । वोपदेवश्चकारेदं विप्रोवेदपदास्पदम्" । विप्रवोपदेवस्य पितुः केशवस्य भिषक्त्वं स्वयमेव तेनोक्तम् । तस्य निन्दितत्वे तन्नोच्येत इति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र चायुर्वेदस्य चतुर्व्यूहत्वमुक्तं रोगरोगनिदानरोगनिवृत्तितदुपायरूपविषयचातुर्विध्यात् । "सचायुर्वेदः नरगजाश्वगोवृक्षाधिकारभेदेन पञ्चविधः तत्र नरायुर्वेदः चरकसुश्रुतादिर्लोकप्रसिद्धः गजायुर्वेदोऽश्वायुर्वेदोऽपि शालिहोत्रकृतः तयोश्च लोके प्रचाराभावात् अग्निपुराणतः समुद्धृत्यात्रतौ दर्श्येते तत्र गजायुर्वेदो यथा

"गजलक्ष्म चिकित्सां च लोमपाद! वदामि ते" इत्युपक्रम्य "पाकलेषु तु सर्व्वेषु कर्त्तव्यमनुवासनम् । घृततैलपरीपाकं स्थानं वातविवर्जितम् । स्कन्धेषु च क्रिया कार्य्या तथा पाकलवन्नृप! । गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजनीभ्यां घृतं द्विज! । आनाहे तैलसिक्तस्य निषेकस्तस्य शस्यते । लवणैः पञ्चभिर्मिश्रा प्रतिपानाय वारुणी । विड़ङ्गत्रिफलाव्योषसैन्धवैः कवलान् कृतान् । मूर्च्छासु भोजयेन्नागं क्षौद्रतोयञ्च पाययेत् । अभ्यङ्गः शिरसः शूले नस्यञ्चैव प्रशस्यते । नागानां स्नेहकटुकैः पादरोगानुपक्रमेत् । पश्चात्कल्ककषायेण शोधनञ्च विधीयते । शिखितित्तिरिलावानां पिप्पलीमरिचान्वितैः । रसैः समर्पयेन्नागं वेपथुर्यस्य जायते । बालं विल्वं तथा लोध्रं धातकी सितया सह । अतीसारविनाशाय पिण्डीं भुञ्जीत कुञ्जरः । नस्यं करग्रहे देयं घृतं लवणसंयुतम् । मागधीनागराजाजीयवागूर्मुद्गकान्विताः । उत्कर्णके तु दातव्यो वाराहश्च तथा रसः । दशमूलकुलत्थाम्लकाकमाचीविपाचितम् । तैलप्राशनसंयुक्तं गलग्रहगदापहम् । अष्टाभिर्लवणैः पिष्टैः प्रसन्नं पाययेद्घृतम् । मूत्रसंशेखरावीजं कथितं त्रपुषस्य च । त्वग्दोषेषु पिबेच्चैवं वृषं वा क्वथितं द्विपः । गवां मूत्रविड़ङ्गानि कृमिकोष्ठेषु शस्यते । शृङ्गवेरकणाद्राक्षाशर्कराभिः शृतं पयः । क्षतक्षयकरं पानं तथा मांसरसः शुभः । अक्षोदनं व्योषयुतमरुचौ तु प्रशस्यते । त्रिवृद्व्योषाग्निदन्त्यर्कश्यामाक्षीरेभपिप्पली । एतैर्गुल्महरः स्नेहः कृतश्चैव तथा रसः । भेदनद्रावणाभ्यङ्गस्नेहपानानुवासनैः । सर्व्वानेव समुत्पन्नान् विद्वान् समुपाहरेत् । षष्टिकं मुद्गयूषेण सारदेन तथा पिबेत् । बालविल्वैस्तथा लेपः कुष्ठरोगे प्रशस्यते । विड़ङ्गेन्द्रयवौ हिङ्गु सरलं रजनीद्वयम् । पूर्वाह्णे पाययेत् पिण्डान् सर्व्वशूलोपशान्तये । प्रधानभोजने तेषां षष्टिकव्रीहिशालयः । मध्यमौ यवगोधूमौ शेषा दन्तिनि चाधमाः । यवश्चैव तथैवेक्षुर्नागानां बलवर्द्धनः । नागानां यवसं शुष्कं तथा वातप्रकोपणम् । मदक्षीणस्य नागस्य पयः पानं प्रशस्यते । दीपनीयैस्तथा द्रव्यैः शृतो मांसरसस्ततः । वायसः कुरभस्तोभौ काकोलूककुलाहविः । भवेत् क्षौद्रेण संयुक्तं पिण्डो युद्धे मदाय हि । कटुमत्स्या विड़ङ्गानि क्षीरकोषातकीपयः । हरिद्रा चेति धूमोऽयं कुञ्जरस्य जयावहः । पिप्पली तण्डुलास्तैलं माध्वीकं माक्षिकन्तथा । नेत्रयोः परिषेकोऽयं दीपनीयः प्रशस्यते । पुरीषं च कषायाश्च तथा पारावतस्य च । क्षीरवृक्षकरीरस्य प्रसन्नायेष्टमञ्जनम् । अनेनाञ्जितनेत्रस्तु करोति कदनं रणे । उत्पलानि च नीलानि मुस्तं तगरमेव च । तण्डुलोदकपिष्टानि नेत्रनिर्वापणं परम् । नखवृद्धौ नखच्छेदः तैलसेकश्च मास्यपि । शय्यास्थानं भवेच्चास्य करीषैः पांशुभिस्तथा । शरन्निदा-

घयोः सेकः सर्पिषा च तथाप्यति" । इति गजायुर्व्वेदः

अथाश्वायुर्व्वेदः तत्रैव "अश्ववाहनसारं च वक्ष्येऽश्वस्य चिकित्सितम्" इत्युपक्रम्य "वृषो निम्बबृहत्यौ च गुडुची च समाक्षिका । सिंहानकहरी पिण्डी स्वेदश्च शिरसस्तथा । हिङ्गुपुष्करमूलञ्च नागरं साम्लवेतसम् । पिप्पलीसैन्धवयुतं शूलघ्नमुष्णवारिणा । नागराऽतिविषा मुस्ता सानन्ता विल्वमालिका । क्वाथमेषां पिबेद्वाजी सर्व्वातीसारनाशनम् । प्रियङ्गुलोध्रमधुभिः पिबेद्वृषरसं हयः । क्षीरं वा पञ्चकोलाढ्यं कासनाद्विप्रमुच्यते । विक्षतेषु च सर्व्वेषु श्रेय आदौ विशोषणम् । अभ्यङ्गावत निस्नेहनस्यवर्त्ति क्रमःस्मृतः । त्वरितानां तुरङ्गाणां पयसैव क्रियाक्रमः । लोध्रकरञ्जयोर्मूलं मातुलाङ्गाग्निनागराः । कुष्ठं हिङ्गु वचा रास्ना लेपोऽयं शोथनाशनः । मञ्जिष्ठा मधुकं द्राक्षा बृहत्यौ रक्तचन्दनम् । त्रपुषीबीजमूलानि शृङ्गाटककशेरुकम् । अजापयःशृतमिदं सशीतं शर्करान्वितम् । पीत्वा निरशनो वाजी रक्तमेहात् प्रमुच्यते । मन्याहनुनिगालस्थशिरःशोफो गलग्रहः । अभ्यङ्गः कटुतैलेन तत्र तेष्वेव शस्यते । प्रत्यक्पुष्पी तथा वह्निः सैन्धवं सौरसो रसः। कृष्णाहिङ्गुयुतैरेभिः कृत्वा नस्यं न सीदति । निशे ज्योतिष्मती पाठा कृष्णाकुष्ठं वचा मधु । जिह्वास्तम्भे च लेपोऽयं गुड़मूत्रयुतो हितः । तिलैर्यष्ट्या रजन्या च निम्बपत्रैश्च योजिता । क्षौद्रेण शोधनी पिण्डी सर्पिषा व्रणरोपणी । अभिघातेन खञ्जन्ति येऽप्यश्वास्तीव्रवेदनाः। परिषेकक्रिया तेषां तैलेनाशु रुजापहा । दोषकायाभिघाताभ्यां तनुजे लिङ्गिते तथा । शान्तिमत्स्याम्बुवस्ताभ्यां पक्कमन्नमथ क्रमात् । अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षमधूकवटवल्कलैः । प्रभूतसलिलाक्काथः सुखोष्णो व्रणशोधनः । शताह्वा नागरं रास्नामञ्जिष्ठाकृष्णसैन्धवैः देवदारुवचायुग्मरजनीरक्तचन्दनैः । तैलं सिद्धं कषायेण गुडुच्या पयसा सह । म्रक्षणं वस्तिनस्ये च योज्यं सर्व्वत्र लिङ्गिते । रक्तस्रावो जलौकाभिर्न्नेत्रान्ते पित्तरोगिणः । खादिरोडुम्बराश्वत्थकषायेण च साधितम् । धात्रीदुरालभातिक्ताप्रियङ्गुकुसुमैः समैः । गुडुच्या च कृतः क्वाथः कल्कोयुक्तो विलम्बिते । उत्पाते शिशिरे श्राव्ये सुष्कशोथे तथैव च । क्षिप्रकारिणि दोषे च सद्योवेधनमिष्यते । गोशकृत्सर्जिकाकुष्ठरजनीतिलसर्षपैः । गवां मूत्रेण पिष्टैश्च मर्द्दनं कण्डुनाशनम् । शीतोमधुयुतः क्वाथो नासिकायां सशर्करः। रक्तपित्तहरः पानादश्वकण्डोस्तथैव च । सप्तमे सप्तमे देयमश्वानां लवणं दिने । तथा भुक्तवतां देया अतिपाते तु वारुणी । जीवनीयैः समधुरैर्म्मृद्वीकाशर्करायुतैः । सपिप्पलीकैः शरदि प्रतिपानं सपद्मकैः । विडङ्गपिप्पलीधान्यशताह्वालोध्रसैन्धवैः । सचित्रकैस्तुरङ्गाणां प्रतिपानं हिमागमे । लोध्रप्रियङ्गुकायुक्ता पिप्पली विश्वभेषजैः । सक्षौद्रैः प्रतिपानं स्याद्वसन्ते कफनाशनम् । प्रियङ्गुपिप्पलीलोध्रयष्ट्याह्वैः समहौषधैः । निदाघे सगुड़ा देया मदिरा प्रतिपानके । लोध्रकाष्ठं सलवणं पिप्पल्यो विश्वभेषजम् । भवेत्तैलयुतैरेभिः प्रतिपानं घनागमे । निदाघेऽर्द्धकृताहाराः शरत्सु पुष्टशोणिताः । प्रावृड्भिन्नपुरीषाश्च पिबेयुर्व्वाजिनोघृतम् । पिबेयुर्व्वाजिनस्तैलं कफवाय्वधिकास्तु ये । स्नेहव्यापद्भवो येषां तेषां कार्य्यं विरूक्षणम् । त्र्यहं यवागूरूक्षा स्याद्भोजनं तक्रसंयुतम् । शरन्निदाघयोः सर्पिस्तैलं शीतवसन्तयोः । वर्षासु शिशिरे चैव वस्तौ यमकमिष्यते । गुर्व्वभिष्यन्दिभक्तानि व्यायामं स्नानमातपम् । वायुवर्षञ्च वाहस्य स्नेहनीयस्य वर्ज्जयेत् । स्नानं पानं सकृद्दृष्टमश्वानां सलिलागमे । अत्यर्थं दुर्द्दिने काले पानमेकं प्रशस्यते । युक्तं शीतातपे काले द्विः पानं प्लवनं सकृत् । ग्रीष्मे त्रिः स्नानपानं स्याच्चिरं तस्यावगाहनम् । निस्तुषाणाम्प्रदातव्या यवानाञ्चतुराढकी । चणकव्रीहिमौद्गाणां, कलायान् वापि दापयेत् । अहोरात्रेण वाहस्य यवसस्य तुला दश । अष्टौ शुष्कस्य दातव्या चतस्रोऽथ वुषस्य वा। दूर्व्वा पित्तं, यवः कासं, वृषश्च श्लेष्मसंक्षयम् । नाशयत्यर्जुनःश्वासं, तथा शालिर्बलक्षयम् । वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मजाः सान्निपातिकाः। न रोगाः पीड़यिष्यन्ति दूर्व्वाहारं तुरङ्गमम् । द्वौ रज्जुबन्धौ दुष्टानां पक्षयोरुभयोरपि । पश्चाद्बन्धश्च कर्त्तव्यो दूरकीलव्यपाश्रयः। वसेयुस्तास्तृते स्थाने कृतधूपनभूमयः । वनोपन्यस्तयवसाः सप्रदीपाः सुरक्षिताः । कृतबन्धाश्च कपयोधार्य्याश्चाश्वगृहे खगाः" इत्यश्वायुर्व्वेदः अधिकं जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्रष्टव्यम् ।

अथ गवायुर्व्वेदः अग्निपु० "गवाम्माहात्म्यमुक्तं हि चिकित्साञ्च तथा शृणु" इत्युपक्रम्य । "शृङ्गामयेषु धेनूनां तैलं दद्यात् ससैन्धवम् । शृङ्गवेरबलामांसीकल्कसिद्धं समाक्षिकम् । कर्णमूलेषु शूलेषु मञ्जिष्ठाहिङ्गुसैन्धवैः । सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा पुनः । विल्वमूलमपामार्गो धातकी च सपाटला । कुटजं दन्तमूलेषु लेपो हृच्छूलनाशनः । दन्तशूलहरैर्द्रव्यैर्घृतं

वापि विपाचितम्। मुखरोगहरं ज्ञेयं जिह्वारोगेषु सैन्धवम्। शृङ्गवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला च गलग्रहे। हृच्छूले वस्तिशूले च वातरोगक्षये तथा। त्रिफला घृतमिश्रा च गवां पाने प्रशस्यते। अतीसारे हरिद्रे द्वे पाठाञ्चैव प्रदापयेत्। सर्व्वेषु कोष्ठरोगेषु तथा शाखागतेषु च। शृङ्गवेरञ्च भार्गीं च कासश्वासे च दापयेत्। दातव्या भग्नसन्धाने प्रियङ्गुर्लवणान्विता। तैलं वातहरं पित्ते मधुयष्टिविपाचितम्। कफे व्योषञ्च समधु संपिष्टकरजोऽस्रजे। तैलाज्यं हरितालञ्च भग्नक्षतघृतं ददेत्। माषास्तिलाः सगोधूमाः पशुक्षीरं घृतन्तथा। एषां पिण्डी सलवणा वत्सानां पुष्टिदा त्वियम्। बलप्रदा वृषाणां स्यात् ग्रहनाशाय धूपकः। देवदारुवचामांसीहिङ्गुगुग्गुलसर्षपाः। ग्रहादिगदनाशाय एष धूपो गवां हितः। घण्टा चैव गवां कार्य्या धूपेनानेन धूपिता। अश्वगन्धातिलैः शुक्लैस्तेन गौः क्षीरिणी भवेत्"। इति गवायुर्वेदः

अथ वृक्षायुर्वेदस्तत्रैव "वृक्षायुर्वेदमाख्यास्ये प्लक्षश्चोत्तरतः शुभः। प्राग्वटो याम्यतश्चाम्र आप्ये ऽश्वत्थः क्रमेण तु। दक्षिणादिसमुत्पन्नाः समीपे कण्टकिद्रुमाः। उद्यानं गृहवासे स्यात्तिलानप्यथ पुष्पितान्" इत्युपक्रम्य "अरिष्टाशोकपुन्नागाः शिरीषाः सप्रियङ्गवः। अशोककदलीजम्बुस्तथा वकुलदाड़िमाः। सायं प्रातस्तु घर्म्मान्ते शीतकाले दिनान्तरे। वर्षर्त्तौ तु भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिताद्रुमाः। उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम्। स्थानात् स्थानान्तरं कार्य्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरम्। विफलाः स्युर्घनावृक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोधनम्। विडङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेच्छीतवारिणा। फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैर्यवैस्तिलैः। घृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्व्वदा। आविकाजशकृच्चूर्णं यवचूर्णं तिलानि च। गोमांसमुदकञ्चेति सप्तरात्रं निधापयेत्। तत्सेकः सर्व्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदः। मत्स्याम्भसाऽवसेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः। विड़ङ्गतण्डुलोपेतं मत्स्यं मांसं हि दोहदम्। सर्व्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोगमर्द्दनम्"। वृहत्संहितोक्तो वृक्षायुर्वेद आरामशब्दे दृश्यः।

आयुर्वेदमधीते वेद वा उक्था० ठक्। आयुर्वैदिकः आयुर्वेदाभिज्ञे त्रि०। आयुर्वेदे साधु कथा० ठक्। आयुर्वैदिकः आयुर्वेदे साधौ त्रि०। [न्तरौ।

आयुर्वेदमय पु० आयुर्वेदेन प्रचुरः प्राचुर्य्ये मयट्। धन्व-

आयुर्वेदिन् त्रि० आयुर्वेदोवेद्यतया विद्यतेऽस्य इनि। आयुर्वेदाभिज्ञे चिकित्साशास्त्रस्य वेत्तरि वैद्ये।

आयुषज् त्रि० आयुना सजते सनुज–क्विप् षत्वम्। आयुः सम्बन्धे "सोमः पवत आयुषक्" ऋ०९,२५,५। "पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः" ऋ०९,६२,२२।

आयुष्क पु० आयुषा कायति कै–क। आयुषा प्रकाशमाने प्रशस्तायुष्के।

आयुष्काम त्रि० आयुः कामयते काम–णिङ्–अण् उप०स०। आयुरभिलाषुके "अथात आयुष्कामीयं रसायनम्" इति सुश्रुतः। "आयुष्कामेण वप्तव्यं न जातु परयोषिति" मनुः।

आयुष्कृत् त्रि० आयुः करोति कृ–क्विप् ६त०। आयुर्वृद्धिकरे रसरसायनादौ आयुर्वृद्धिशब्दे ७७५ पृष्ठे तान्युक्तानि। ट। आयुष्कर इत्यप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आयुष्टोम पु० आयुः साधनं स्तोमः शाक०त० षत्वम्। १आयुःसाधने ऋक्समुदायात्मके स्तोमभेदे २तत्स्तोमयुक्ते यागभेदे च।

आयुष्मत् त्रि० आयुर्विद्यतेऽस्य मतुप्। १चिरजीविनि "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने" "आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम्" मनुः स्त्रियां ङीप्। २विष्कम्भावधिके तृतीये योगे पु०। "विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान्" ज्यो०त०। आयुरिति शब्दोऽस्त्यस्य मतुप्। ३आयुःशब्दयुक्ते मन्त्रभेदे "आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा चैव समाहितः" छ०प०। तत्र आयुष्यसूक्तशब्दे दृश्यम्। भवदादिषु पाठात् तस्मिन् परे प्रथमार्थेऽपि तसिलादि। ततआयुष्मान् तत्रायुष्मान्।

आयुष्य त्रि० आयुः प्रयोजनमस्य "स्वर्गादिभ्यो यत्" पा०भा० यत्। आयुःसाधने आयुर्वृद्धिशब्दोक्ते रसरसायनद्रव्यकर्म्मादौ। "आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः" "इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम्" "धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यञ्चातिथिपूजनम्" इति च मनुः "आयुष्योह्वा अस्यैष आत्मनिष्क्रयणो भवति" शत०ब्रा०।

आयुष्यसूक्त न० कर्म्मधा०। "आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः" छ०प० उक्ते "आभ्युदयिकश्राद्धादिषु जप्ये सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्। "आयुर्विश्वायुर्विश्वमायुरश्नीमहि। प्रजान्त्वष्टाधारं निधेह्यस्मै शतं जीवेम शरदां वयन्ते। आयुषे पवस्व वर्च्चसे मे पवस्व विदुः पृथिव्या दिवोजनित्राः शृण्वन्त्वापोऽधःक्षरन्तो सोमोहोतृगाय ममायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमानस्याद्धा अमुष्य राज्याय" भव-

देवभट्टष्टम् अत्रामुष्येशत षष्ठ्यन्तं संस्कार्य्येन। मोक्षे खलम् । सामवेदिनाञ्चैतत् पाद्यं वेदभेदेऽन्यदाकारे ज्ञेयम् ।

आयुस् न॰ इण–असि णिच्च । जीवितकाले "आयुरारोग्यमतुलं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते" देवीस्तुति॰। "आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं च पतत्त्रिभिः" रघुः । "चतुर्थमायुषोभागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहे वसेत्" मनुः "समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये" रघुः । "आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्" भट्टिः। "अष्टमं चायुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत्" इति पराशरोक्तेः जन्मलग्नावधिके अष्टमस्थाने तृतीयस्थाने च तद्विवेच्यम् । स्थानविशेषे च ग्रहविशेषयोगदृष्ट्यादिवशात् आयुर्विशेषः अष्टमस्थाने चिन्तनीयपदार्थसहितः "सर्वा॰ चिन्ता॰ दर्शितः। यथा "मरणाज्जीवितमरणं गुप्तस्थानं च मरणहेतुञ्च । अन्तसुखमरणदेशं परिभवमपि चिन्तयेत् प्राज्ञः। रन्ध्रेश्वरे पापयुतेऽन्त्यराशावल्पायुरस्येति वदन्ति षष्ठे । तत्रापि लग्नेश्वरयोगजाते त्वल्पायुरस्येति वदन्ति सन्त । स्वक्षेत्रसंस्थे सति रन्ध्रनाथे दीर्घायुराहुर्मुनयो महान्तः । मन्देन वा चिन्त्यमशेषमायुः स्वक्षेत्रमित्रोच्चगृहस्थितेन । रन्ध्रेश्वरेणापि युते विलग्ननाथे रिपौ वा व्ययराशियुक्ते । षष्ठान्त्यपे वा यदि लग्नयुक्ते दीर्घायुरस्येति शुभेक्षितश्चेत् । कर्मेश्वरेणापि विचिन्त्यमायुर्दीर्घं सुहृत्स्वोच्चयुतेन तेन । केन्द्रस्थितैः कर्मविलग्नरन्ध्रनाथैस्तथैवायुरुदाहरन्ति । प्रोक्तग्रहैर्व्योमचरैस्त्रिभिर्वा सभानुजैः केन्द्रगतैस्तथैव । स्वक्षेत्रकोणादिगतैर्विशेषाद्वदन्ति दीर्घायुरुदारचित्ताः । चतुरस्रे शुभैर्युक्ते लग्नेशे शुभसंयुते । गुरुणा दृष्टिसंयोगे पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । केन्द्रान्विते विलग्नेशे गुरुशुक्रसमन्विते । ताभ्यां निरीक्षिते वापि दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । त्रिषडायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । लग्नेशे बलसंयुक्ते पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षट्सप्तरन्ध्रभावेषु शुभेशसहितेषु च । त्रिषडायेषु पापेषु पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे विलग्नस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे केन्द्रराशौ वा दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे तु केन्द्रस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत्। लग्नाधिपो यदा केन्द्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि विलयं नयेत् । उच्चान्वितैस्त्रिभिः खेटैर्लग्नरन्ध्रेशसंयुतैः। रन्ध्रे पापविहीनैस्तु दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत्। रन्ध्रस्थितैस्त्रिभिः खेटैः स्वोच्चमित्रस्वगेहगैः । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमा॰। पारावतादिभागस्थाः पापाः सर्वे शुभास्तथा । केन्द्रत्रिकोणनिलयाः पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षष्ठाष्टमव्यये पापा लग्नेशे दुर्बले यदि । अल्पायुरनपत्यो वा शुभदृग्योगवर्जिते । क्रूरषष्ठांशके वापि रन्ध्रेशे भानुजेऽपि वा । पापान्विते पापदृष्टे त्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत्। चतुष्टयगते पापे शुभदृष्टिविवर्जिते । बलहीने विलग्नेशे त्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत्। व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टिविवर्जितौ। क्रूरषष्ठांशगौ वापि स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । आयुर्योगस्त्रिधा प्रोक्तः स्वल्पमध्यचिरायुषः । द्वात्रिंशत्पूर्वमल्पायुर्मध्यमायुस्ततो भवेत् । सप्तत्याः प्राक्, ततः पूर्णमायुरत्र वदन्ति हि । अल्पायुर्दिननाथस्य शत्रौ लग्नाधिपे यदा । समत्वे मध्यमायुः स्यान्मित्रे दीर्घायुरादिशेत् । बलहीने विलग्नेशे जीवे केन्द्रत्रिकोणगे । षष्ठाष्टमव्यये पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । शुभे केन्द्रत्रिकोणस्थे शनौ बलसमन्विते । षष्ठे वाप्यष्टमे पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । लग्ने त्रिकोणे केन्द्रे वा मध्यमायुश्च मिश्रिते । अल्पायुर्योगजातानां विपत्पाके मृतिप्रदः । मध्यमे प्रत्यरिभेशान्मृतिं दद्याद्विशेषतः । अष्टमेशदशा कष्टा पूर्णायुर्योगसंज्ञके । योगायुरिति निश्चित्य जातस्यैवं वदेद्बुधः । आयुर्विलग्नाधिपती बलेन हीनौ धरासून्वहितेशयुक्तौ । युद्धे मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्राङ्गनाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ ससूनू । अणेन युद्धे मृतिमाहुरार्याः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्राङ्गनाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ समन्दौ । तद्भुक्तिकालेऽप्यथ वा विपाके शस्त्रेण चौरैर्मरणं प्रयाति । रन्ध्राङ्गपौ वाहननाथयुक्तौ तस्मात् मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः । मृतिं त्वजीर्णाद्गुरुसंयुतौ तौ देहेशजीवौ रिपुगावजीर्णात् । लग्नेश्वरे वाहननाथयुक्ते वागीश्वरेणापि युते त्वजीर्णात् । देहेश्वरे वाहनवित्तभावनाथान्विते वा मरणं त्वजीर्णात् । रन्ध्रेशयोगान्मरणं दशायामन्तर्दशायामथ वा वदन्ति । पित्रादिभावाधिपयोगदृष्ट्या पित्रादिकानां मरणं तथैव । मृत्यङ्गपौ भानुसुतेन युक्तौ दुःस्थानगौ वा विषभक्षणेन । राहुध्वजाभ्यां सहितौ च दुःस्थावुद्बन्धनात्तस्य मृतिं वदन्ति । षष्ठेश्वरे भानुसुते सराहुकेतौ मृगाद्भीतिमुदाहरन्ति । जीवेन युक्ते गजभीतिमस्य जातस्य चन्द्रेण युतेऽश्वभीतिम्। सूर्यान्विते तादृशभानुपुत्रे मृगात्प्लवङ्गात् शुनकात् सभौमे । षष्ठस्थिते भानुसुतेऽपि चैवं विना स्वतुङ्गस्वगृहं सखेटे । सुखेशभाग्येशविलग्ननाथास्त्रिकोणगाः केन्द्रगताश्च सर्वे । भुक्तौ यदा तत्परिपाककाले

पित्रा सहैवानुसृतिश्च मातुः । रन्ध्रे शशाङ्के फणिनाथयुक्ते हीने त्वपस्मारयुतः समन्दे । तत्र स्थिते हीनबले शशाङ्के पिशाचपीड़ा च जलाद्विपाच्च । भौमाहिमन्दान्यतमेन युक्ते क्षीणे शशाङ्के निधनस्थितेऽपि । दुःस्थे त्वपस्मारभयान्मृतिः स्यात्पिशाचबाधादथ वा क्षतिस्तु । रन्ध्रे सराहौ यदि वा सकेतौ चातुर्थिकापीड़नमाङ्करस्य । रन्ध्रेश्वरेणापि युते तथैव क्रूरादिषष्ठांशयुते तु सत्यम् । नीचस्थिते वाऽमरनायके वा षष्ठाष्टमस्थे यदि पापदृष्टे । राज्ञां प्रकोपान्मरणं पितुश्च तत्पीडया वित्तविनाशमेति" । अधिकमल्पायुःशब्दे ४१२पृष्ठे उक्तम् । अस्य पुरुषादिपूर्व्वपदकत्वे अच् समा० "पुरुषायुषजीविन्यः" रघुः त्र्यायुषम् मनुष्यायुषमित्यादौ बा० अच् समासान्तः ।

आयुर्योगश्च सर्व्वा० चि० दर्शितः यथा "अथायुर्योगः । केचिद्योगं प्रशंसन्ति दशां केचिद्वदन्ति हि । तद्विना चायुषां ज्ञानं न शक्यन्तु मनीषिभिः । त्रिविधश्चायुषो योगः स्वल्पायुर्मध्यमोत्तमः । द्वात्रिंशत्पूर्व्वमल्पन्तु तदूर्ध्वं मध्यमं भवेत् । आ सप्ततेस्तदूर्ध्वन्तु दीर्घायुरिति सम्मतम् । उत्तमायुः शतादूर्ध्वं मुनेः शंसन्ति तद्विदः । आ द्वादशाब्दाज्जन्तूनामायुर्ज्ञानं न शक्यते । जपहोमचिकित्साद्यैर्बालरक्षां तु कारयेत् । पित्रोर्दोषैर्मृताः केचित्केचिद्बालग्रहैरपि । अपरे रिष्टयोगाच्च त्रिविधाऽकालमृत्यवः । जन्मतः प्रबलेनैव बालानां पुष्टिवर्द्धनम् । कथयेदवशेषं तु तथा योगोनिरूपितः । अल्पायुर्लग्नपे भानौ शत्रौ मध्यं तु मध्यमे । मित्रे लग्नेश्वरे तस्य दीर्घमायुरुदाहृतम् । अल्पायुर्योगजातस्य विपत्तारे मृतिं वदेत् । जातस्य मध्यमे योगे प्रत्यरौ तु मृतिर्भवेत् । दीर्घायुर्योगजातानां बधभे तु मृतिर्भवेत् । त्रिषु योगेषु सर्वेषु प्रत्येकं त्रिविधं भवेत् । अल्पायुरल्पमध्यं तु पूर्णायुस्त्रिविधं स्मृतम् । मध्यमादल्पमध्यं तु पूर्णायुस्त्रिविधं भवेत् । दीर्घायुषोऽल्पमध्ये तु पूर्णायुस्त्रिविधं भवेत् । एवन्नवविधं प्रोक्तमायुषां तु विनिर्णयः । पञ्चम्याराद्दशा मृत्युं दद्यात् षष्ठी गुरोस्तथा । शनेश्चतुर्थान्मृत्युः स्याद्दशा राहोश्च सप्तमी । विपज्जन्मदशा कष्टा प्रत्यरीशदशा तथा । बधभेशदशा कष्टा पापा स्यादशुभेक्षिता । नीचारातिविमूढस्था विपत्प्रत्यरिनैधनाः । दशा दद्युर्मृतिं तस्य पापैर्युक्ता विशेषतः । राशिसन्धिषु ये जातास्ते बाला मृतजीविनः । पापदृष्टो युतो वाऽपि निःसंशयमृतिप्रदः । नक्षत्रान्तप्रसूतो मर्त्यः पितृमातृबलात्ततः । यदि जीवेत्सगण्डान्तो गजवाजिसमन्वितः । मृतीयगौ भानुनिशाकरौ वा क्रूरर्क्षगौ क्रूरनिरीक्षितौ च । व्याधिं नरस्यापि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रिवर्षमात्रं त्वविलम्बमेतत् । चन्द्रात् स्मरेवासरनाथभौमौ कुजादयो वा मरणं दशाहात् । उदग्रदृक्काण जामित्रे यस्य स्याद्दारुणो ग्रहः । क्षीणचन्द्रे विलग्नस्थे सद्योहरति जीवितम् । आपोक्लिमे स्थिताः सर्वे ग्रहा बलविवर्ज्जिताः । एकमासं द्विमासं वा तस्यायुः समुदाहृतम् । विलग्नाधिपतिर्नीचे निधने चार्कसंयुते । कृच्छ्रेण जीवनं विन्देन्मृतप्रायो भविष्यति । केतोरुदयः पूर्व्वं पश्चादुल्काग्निपवननिर्घातः । रौद्रे सति च मुहूर्त्ते प्राणैश्च त्यज्यते जन्तुः । ग्रहणपरिवेशकाले जातः पापान्विते विलग्नस्थे । लग्नेशे बलहीने जीवति पक्षत्रयं त्रिमासं वा । अंशाधिपतिर्जन्मपतिर्लग्नपश्चास्तमुपागतो यस्य । लग्नावसानमरणं भवेत् कतिपयाहेन । सन्धिचतुष्टयकाले जाते मृत्युं समादिशेत्तज्ज्ञः । पापयुते दृष्टे वा शीघ्रैः सौम्यैरदृष्टयुते । राहौ केन्द्रे पापयुक्तेक्षिते वा क्षिप्रं नाशं याति सौम्यैरदृष्टे । पापैः केन्द्रे वार्कलग्ने त्रिकोणे सौम्यैः षष्ठे चाष्टमेऽन्त्ये वदन्ति । जातः क्षीणे शीतगौ लग्नसंस्थे पापैर्दृष्टे नाशमाशु प्रयाति । उच्चक्षेत्रे मेषराशिं च हित्वा राहुर्युक्तस्तेष्वपि प्राणनाशः । लग्नात्स्वान्त्यौ पापयुक्तौ यदि स्तस्तत्षष्ठान्त्ये वा विनश्येत् क्षणेन । लग्नाद्द्वादशे चाष्टमे पापचारैः सोमे क्षीणे त्वष्टमाब्दं च जीवेत् । केन्द्रैश्चन्द्रात्पापयुक्तैरसौम्यैः स्वर्गं यानं प्रोच्यते वत्सरेण । जन्माधिपे लग्नगे क्रूरयुक्ते पश्यत्यार्किश्चाष्टमे जीववर्गे । षष्ठे वर्षे द्वादशे वाऽष्टमे वा सन्धौ राशेर्जातको मृत्युमेति । षष्ठेऽष्टमे वा हिमगौ च यस्य क्षीणे चन्द्रे पापयुक्तेऽथ वापि । सौम्यैर्दृष्टे त्वष्टमाब्दञ्च जीवेत् पापैः सौम्यैर्मिश्रितैस्तद्दलं स्यात् । जीवेविलग्ने मिथुने तुलायां शुक्रेण युक्ते शशिसूनुना च । पापैर्दृष्टे मृत्युराशिस्थिते वा जीवेद्वर्षं चाष्टमं चैव बालः । लग्ने क्षीणे शशिनि निधनं रन्ध्रकेन्द्रेषु पापैः पापान्तःस्थे निधनहिबुके द्यूनयुक्ते च चन्द्रे । एवं लग्ने भवति मदनच्छिद्रसंस्थे च पापे माता सार्कं यदि च न शुभैर्वीक्षितः शक्तिमद्भिः । राहुग्रस्ते शीतरश्मौ विलग्ने क्रूरे युक्ते चाष्टमे भूमिपुत्रे । माता सार्द्धं चन्द्रवद्भास्करेण ग्रस्ते वा तेनाशु मृत्युं प्रयाति । अस्तङ्गते दिनपतौ रविजे विलग्ने भौमे ऽथ वापि निधनं व्रजति त्रिवर्षात् । एवं स्थितेऽपि हिमगावशुभैरदृष्टै राशिपहे च नियत

भवतीह चाष्टौ। वृहस्पतिर्भौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्य्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः। अन्यैस्त्रिभिर्भार्गवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्। वक्री शनिर्भौमगृहं प्रयातश्छिद्रे च षष्ठे च चतुष्टये वा। कुजेन संप्राप्तबलेन दृष्टो वर्षद्वयं जीवयति प्रजातम्। सौरिस्मरस्थे यदि वा विलग्ने जन्मस्थलग्ने शशिदृश्चिके वा। सौम्येषु केन्द्रोपगतेषु सद्यो जातस्य मृत्युर्यवनोपदिष्टः। नीचस्थे देवपूज्ये तु भौमक्षेत्रगतेऽथ वा। सन्धित्रयेऽपि जातस्तु मासान्मृत्युं स गच्छति। नक्षत्रसन्धौ तिथिराशिसन्धावेकत्र तावत्प्रसवस्तिपश्चात्। जातस्य मृत्युं समुपैति सद्यः शुक्रेऽह्नि जीवेदिति नन्दिकोक्तम्। षष्ठ्यां जातश्चार्कलग्ने कुजे वा गण्डान्ते वा मृत्युयोगेऽथ वापि। भौमे हन्ति प्राणिनां तत्क्षणेन जीवेक्षिते चेन्न भवेत् प्रजातः। भौमोदये तद्दिवसे क्षयेन्दौ होरेश्वरे वारभूने शशाङ्के। जातः सुखी ब्रह्मपदं प्रयाति प्रसाधनाद्यैरिह मन्त्रसिद्धा। वर्गोत्तमे लग्नगते कुलीरे केन्द्रे गुरौ भूमिसुते कलत्रे। सिंहासनांशे भृगुजे विशेषाद्रसायनाद्यैरमितायुरेति। कर्मान्त्यलग्ने सबुधे कलत्रे जीवे यदा गोपुरभागयुक्ते। मृद्वंशके वा दिननाथपुत्रे जातस्त्वसंख्यायुरुपैति मृत्युः। देवलोकांशके शुक्रे केन्द्रस्थे धरणीसुते। सिंहासनांशके जीवे केन्द्रे जातस्त्वसंख्यकः। उत्तमांशे भृगौ केन्द्रे शनौ पारावतांशके। स्वर्गलोके गुरौ केन्द्रे त्वौषधाधारसंख्यकः। गोपुरांशे गुरौ केन्द्रे शुक्रे पारावतांशके। त्रिकोणे कर्किलग्ने तु युगान्तं स तु जीवति। चापांशे कर्किलग्ने च तस्मिन् देवेन्द्रपूजिते। त्रिचतुर्भिर्ग्रहैः केन्द्रे जातो ब्रह्मपदं लभेत्। तृतीयैकादशे शुक्रे गोपुराख्यांशकान्विते। वृषे वर्गोत्तमे लग्ने ब्रह्मणः परमं पदम्। लग्ने शुक्रे गुरौ कामे कर्मायेऽमरनायके। चापमेषांशके लग्ने जातो याति परं पदम्। पञ्चमे बुधसंयुक्ते गोपुराख्यांशकान्विते। गुरौ घटे विलग्नेऽस्मिन् जातो ब्रह्मपदं लभेत्। केन्द्रे गुरौ लाभगतेऽर्कपुत्रे धने रवौ मन्दयुते कलत्रे। भाग्ये धरासूनुयुतेऽत्र जातो युगान्तकालं समसुपैति मर्त्त्यः। त्रिकोणगौ जीवबुधौ विशेषाल्लग्ने वृषे तत्र युते धराजे। निशाकरे गोपुरभागयुक्ते जातः सहस्रद्वयवर्षमेति। पक्षे सिते जन्म यदाह्नि काले केन्द्रे गुरौ वा शशिभे विलग्ने। दारे कुजे भानुसुते सुखस्थे जातस्तु जीवेदयुताब्दसंख्यम्। जीवमन्दारशुक्राणामन्योन्यं केन्द्रसंभवे। त्रिकोणे वा यदा याते जातस्त्वयुतवत्सरः।

शुभैर्युक्ते चतुष्केन्द्रे पापैः षट्त्रिभवान्वितैः। सिंहलग्ने यदा जातो जीवेत् षडयुतानि सः। कर्कादिस्थैर्ग्रहैः सर्वैर्गुरुचन्द्रादिभिर्यदा। शन्यन्तैः परमोच्चस्थैर्मुनितुल्यो भवेन्नरः। शन्यादिभौमपर्यन्ता लग्नादौ खचराः स्थिताः। वैशेषिकांशसंयुक्ताजातस्त्वमरसन्निभः। आकल्पं जीवति नरो मृगे लग्ने कुजादिकाः। रव्यन्ताः खचराः सर्वे स्वोच्चे जीवेऽह्नि जन्मनि। मेषान्त्यलग्ने सगुरौ भृगौ वा निशाकरे गोधनमध्यमांशे। सिंहासनांशे यदि वा धराजे जातस्त्वसंख्यायुरुपैति मर्त्त्यः। स्थिरे रवौ सोमसुतेन युक्ते चन्द्रे वृषस्थे मिथुने च शुक्रे। गुरौ कुलीरे यदि वा विलग्ने शनौ तुलायां मुनिसाम्यमेति। देवलोकांशके मन्दे भौमे पारावतांशके। सिंहांशके गुरौ लग्ने जातो मुनिसमो भवेत्। मेषलग्ने रवौ मभि जीवे स्वोच्चसमन्विते। त्रिषडायगते पापे जातो मुनिसमो भवेत्। इति चिन्तामणौ प्रोक्ता आयुःसंख्या मनीषिणाम् यदुक्तं पूर्व्वकैः सर्व्वैस्तद्वदेव मयाऽधुना"। पारिजातांशाद्यास्तु सर्व्वा०चिन्त दर्शिताः। "मूलत्रिकोणकोणोच्चस्वर्क्षकेन्द्रोत्तमांशकाः। सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशस्वाधिमित्रांशमित्रकाः। वर्गा इमे दश प्रोक्ताः पूर्व्वाचार्य्यैर्महर्षिभिः। वर्गद्वयादिसंयोगे पारिजातादिसंज्ञकाः। उत्तमं तु त्रिवर्गैक्यं चतुर्वर्गे तु गोपुरम्। वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासनमिहोच्यते। वर्गद्वयं पारिजातं षट्कं पारावतांशकम्। सप्तकं देवलोकाख्यं स्वर्गलोकस्तथाऽष्टकम्। ऐरावतन्तु नवकं फलं तेषां पृथक् पृथक्"। जातकपद्धतौ तु रिष्टभङ्गसहितायुर्योगविशेषः गजाद्यायुःप्रमाणसहित उक्तः यथा

"लग्नसप्तमगौ पापौ चन्द्रः पापयुतो यदा। शुभग्रहैर्न दृष्टः स्यादचिरान्मृत्युकारकः। क्षीणेन्दौ व्ययगे पापैर्लग्नाष्टमनिवासिभिः। केन्द्राणि शुभहीनानि यदि क्षिप्रं तदा मृतिः। पापयुक्तः शशी लग्नसप्ताष्टद्वादशस्थितः। केन्द्रान्यस्थानगैः सौम्यैर्न दृष्टो मृत्युदायकः। पापे राश्यन्तगे सन्ध्याकाले होरा विधौर्यदा। मृत्युर्वा स्याच्चन्द्रपापैर्युते सर्व्वचतुष्टये। कर्कान्त्यगे चक्रपूर्व्वं पश्चार्द्धं पापदृग्युते। मृत्युर्वाष्टमकेन्द्रस्थैः पापैः क्षीणे विधौ तनौ। षष्ठद्वादशगैः पापैरथवा द्व्यष्टसंस्थितैः। लग्ने वा पापमध्यस्थे सप्तमे वा मृतिं व्रजेत्। चन्द्रे षष्ठेऽष्टमे वापि मरणं पापवीक्षिते। शुभैरवेक्षिते वर्षाष्टकान्मिश्रैस्तदर्द्धतः। शुभैः षष्ठाष्टगे पापैर्बलिभिः प्रविलोकिते। मासान् मृत्युः

सप्तमे वा लग्नेशे पापसंयुते। तुर्य्यसप्ताष्टगश्चन्द्रः पापान्तः-स्थो मृतिप्रदः। क्षीण एवं लग्नगोऽपि पापे सप्ताष्टगे सति। शुभादृष्टे विधौ भान्ते केन्द्रकोणोपगैः खलैः। मृतिराशु सचन्द्रेऽङ्गे पापैर्वा सप्तमैः स्थितैः। सपापोऽङ्गे विधौ यस्ते समात्मकाशिशोर्बधः। भौमेऽष्टमे रवावेवं-विधे लग्ने तु शस्त्रजः। चन्द्रार्कौ वा तनौ पापैः सबलैरष्ट कोणगैः। शुभैर्न युक्तदृष्टश्चेन्मरणं बालकस्य हि। लग्नाष्ट नवमान्त्येषु कुजचन्द्रार्कसूर्य्यजैः। बलिष्ठगुर्व्वदृष्टैः स्या-ज्जातस्य मरणं ध्रुवम्। पापयुक्तो विधुर्लग्नसप्तको-णान्त्यमृत्युगः। मरणाय बलिष्ठोच्चस्त्रिकयुग् वीक्षितो न चेत्। योगकर्त्तृबलिष्ठेनाधिष्ठिते च बली विधुः। स्वभे वा लग्नभेऽव्द्रान्तः पापदृष्टस्तदा मृतिः। मेषालिगो गुरु-र्मृत्यौ विशुक्रैरवलोकितः। त्रिवर्षान्मृत्युदो मन्दः स सूर्य्येन्दू नवाव्दतः। दृश्यादृश्ये सौम्यपापैर्लग्नेऽग्नावि-षुभिर्मृतिः। बुधः सार्कविधुः पापदृष्ट एकादशाव्दतः। लग्नेशो रिपुगो राशिमितैर्वर्षैर्मृतिप्रदः। मासैर्द्रेक्काण-नाथस्तु दिवसैरंशनायकः। लग्ने शनिः षोड़शाहात् पापदृष्टोऽथ संयुतः। मासाद्विशुक्रो वर्षान्तु शिशोर्मृत्युकरः स्मृतः। लग्नेऽर्ककुजमन्दाश्चेत् षष्ठे वा सप्तमे विधुः। क्षीणो न दृष्टो गुरुणा सप्तवर्षान् मृतिप्रदः। राशि-लग्नेश्वरावस्तं यातौ षष्ठाष्टरिप्फगौ। राश्यङ्कतुल्यवर्षै-स्तु मरणाय शिशोः स्मृतौ। राहुःपापेक्षितः केन्द्रसंस्थो मृत्युकरः शिशोः। वत्सरैर्दशभिः केचित् स्मृतः षोड़श-वत्सरैः। एकोऽपि पापो मृत्युस्थः शत्रुगेहे खलेक्षितः। अमरार्भकमप्येवं वर्षान्मृत्युवशं नयेत्। शुक्रः कर्कमृगा-रस्थोव्ययाष्टारिस्थितैः खलैः। सर्वैः प्रदृष्टः षड्वर्षै-र्जातस्यारिष्टकारकः। बुधः कर्कस्थितः षष्ठेऽष्टमे वा चन्द्र-वीक्षितः। वर्षैश्चतुर्भीरिष्टस्य कारकः कथितो बुधैः। सूर्य्यः कर्म्मणि शन्यारक्षेत्रस्थः पापवीक्षितः। मरणाय शिशोः केतूदयभं जन्मभं तथा। षष्ठाष्टमस्थाः शुभदाश्च पापा-धर्म्मात्मजस्थाश्च यदा भवन्ति। पापैः प्रदृष्टा न शुभा प्रदृष्टा वर्षाष्टकान्मृत्युकराः प्रदिष्टाः। लग्नपः पापयुक् द्यूने-रिष्टकृद्धोधनस्थितः। नवाव्दैः सखलोऽब्जांशे व्यये चेन्दोः खलेक्षितः। सूर्य्यशुक्रशनीनाञ्च योगो भवति जन्मनि। गुरुदृष्टोऽपि रिष्टाय प्रदिष्टो नववत्सरैः। गजैरङ्कैर्नैत्रनेत्रै र्द्विपक्षैः शरैरेककेनाव्धिभिर्वह्निनेत्रैः। गजाब्जैर्नखै खमसंख्यैश्च दिग्भिर्विधोर्मेषतो भागवर्षैर्मृतिः स्यात्। कर्कलग्ने गुरौ सेन्दौ सशुक्रौ केन्द्रगौ यदा। त्रिलाभारि-गताः शेषा दृष्टायुरमितं स्मृतम्। आयुषो योगजस्यापि रिष्टं बाधकमत्र हि। तद्बाधकोरिष्टभङ्गः स चेद्बलिकृतो-भवेत्। शुभाश्चन्द्रात् षष्ठसप्ताष्टमस्था नो खलान्विताः। रिष्टनाशाय गदिताः प्रणामोन्महरेर्यथा। शुभद्रेष्काणगैः सर्वैः शुभैर्युक्तोविधुः शिशोः। रिष्टहा परिपूर्णो वा द्वा-दशांशे शुभे स्थितः। सम्पूर्णाङ्गः शर्व्वरीनायकश्चेत् सर्वै दृष्टोरिष्टहा संप्रदिष्टः। उच्चस्थो वा मित्रभागस्थितो वा चन्द्रारिष्टं नाशयेत् शुक्रदृष्टः। केन्द्रे ज्ञगुरुशुक्राणामेकः कोणेऽथ वीर्य्यवान्। अरिष्टनाशकः केन्द्रे पापोऽपि परमो-च्चगः। मित्रराशिगताः पापाः शुभाश्च नवपञ्चमाः। नाशं नयन्ति रिष्टानि कृष्णोरिष्टासुरं यथा। बली जन्मेश्वरोमित्र शुभदृष्टो हि रिष्टहा। स सर्वग्रहदृष्टो हि षष्ठे रिष्टविनष्टि कृत्। वर्गोत्तमे शुभाः सर्व्वे स्वभे चारिष्टहानिदाः। शु-भवर्गगता दृष्टाः सद्दृष्टा रिष्टनष्टिदाः। कृत्तिकापुष्य-दास्रेषु चन्द्रोवाथ त्रिपुष्करे। पूर्णोवर्गोत्तमगतः क्षीय-रिष्टविनाशकृत्। मेषकर्कगतश्चन्द्रः केन्द्रे शुभनिरीक्षितः। अशुभं नाशयत्याशु हरिर्मत्तगजं यथा। शुक्लपक्षे निशा-याञ्चेत् कृष्णे जन्म यदा दिवा। शुभाशुभेक्षितश्चन्द्रः षष्ठाष्टस्थोऽवकः शिशोः। व्यतीपातेऽथ गण्डान्ते वैधृतौ रिष्टिसन्ध्ययोः। जातस्य रिष्टं नास्त्येव स्मृतिकर्त्तुर्मतं यथा"। इति चन्द्ररिष्टभङ्गः। "सवीर्य्ये गुरौ लग्नगे रश्मि-युक्ते विनाशं तदैवाशुभं सर्व्वमेति"। बलिष्ठैः शुभैश्चा-शुभैर्वीर्य्यहीनैः शुभर्क्षं तनुः सद्ग्रहैर्वीक्षितं वा। त्रिष-ड़ेकादशे राहुः शुभदृष्टो यदा भवेत्। मृत्युनाशाय स-विभुर्मृत्युञ्जय इवापरः। मेषोक्षकर्कलग्नस्थो राहुश्चाप्यु-दयो मुनेः। अगस्त्यस्य मुनीनां च सप्तानां रिष्टनाशकः। शीर्षोदयगतैः सर्वैर्मृत्युदोषो विनश्यति। प्रसन्नैः सुखदै-श्चापि नभोदिग्वह्निवायुभिः। मृत्युभं ग्रहहीनं चेत् केन्द्रे पूर्णबले शुभे। त्रिंशद्वर्षं तदायुः स्याच्चत्वारिंश-च्छुभेक्षिते। गुरुः स्वभे स्वदृक्काणे सप्तविंशतिवर्षकम्। स्वभ-स्थिताः शुभाश्चन्द्रे स्वोच्चेऽङ्गस्थे खषट्समाः। लग्ने गुरौ शुभैः केन्द्रस्थितैर्मृत्यौ ग्रहोज्झिते। सप्तत्यव्दं भवे-दायुरष्टाङ्गे तदवीक्षिते। कर्केऽङ्गगे गुरौ कोणस्थितैः सर्व-शुभग्रहैः। अशीतिरायुषः काष्ठा केन्द्रे शुक्रे शतं समाः। सूर्य्ये बलिष्ठे पिण्डायुश्चन्द्रे स्यात्तु निसर्गजम्। लग्नेऽ-शायुर्हीनबले त्रिकेऽस्मिन् जीवशर्म्मजम्। नन्देन्दुतत्त्व तिथ्यर्कतिथिस्वर्गनखा रवेः। वर्षाण्युच्चे ग्रहे नीचे तदर्द्धं मध्येऽनुपाततः। नखैकद्व्यङ्कष्टतयो विंशत्खाक्षा निस-

गजाः। समाः सूर्य्यात् पूर्ब्ववत् खादेभ्योऽप्यायुरथांशजे। दृष्टग्रहवशाच्छिन्ना दशभक्ताश्च यत् फलम्। वर्षमासादिकं ज्ञेयं भवेद् द्वादशभिः स्फुटम्। जैवे परायुः सप्तांशो ग्रहायुः परमोच्चगे। लग्नमशसमन्वायुर्दद्याद्वीर्य्ययुतं च भैः। सर्वमर्द्धं हृतोयोऽंशः पादः पञ्चाङ्गभागकौ। व्ययाद्वाम विशोधयेत पापे त्वर्द्धं शुभग्रहे। एकभावगतानां यो बली भागहरस्तु सः। अर्द्धमस्तं गतो हन्ति त्यक्त्वा शुक्रशनैश्चरौ। कुजन्त्यक्त्वा शत्रुभस्थैस्त्रिभागो नाश्यते निजः। लग्ने सपापैः लग्नस्थनवांशभाग् ह्यायुषः। अष्टोत्तरः शतांशः स्याद्धीनः सौम्येक्षिते दलम्। उच्चचक्रगतास्त्रिघ्नं द्विघ्नं स्वांशोत्तमादिगाः। दद्युत्यायुर्ग्रहास्ते चेद्वृद्धौ नित्यं स्वभादिगाः। अपि त्रिद्वेक गुणदाः केन्द्रादाविति केचन। लग्ने सपापे ह्यानिर्या नासावंशभवायुषि। ह्यानिद्वयेऽधिकैव स्याद्गुणोऽप्येवं वराहगोः। स्वार्क्काःपरायुर्नरदन्तिनोः १२० स्याद्दन्ता ३२ हयानां च जिना २४ इभादेः। खरोष्ट्रयोस्तत्त्वसमाः २५ शुनोऽर्का १२ व्याघ्राद्यजादेर्हि न्टपाः १६ परायुः। आयुर्न्ववत् समानीय स्वस्वपूर्णायुषा हतम्। न्टपरायुर्हृतं स्पष्टं गजाद्यायुर्भवेदिति। दीपस्तैलादियुक्तोऽपि यथा वाते विनश्यति। अजितेन्द्रियतापथ्यैरेवमायुर्विनश्यति"।

अत्र हयानां दन्तैर्यथायुर्ज्ञानं तथोक्तमश्वशब्दे ५०३ पृष्ठे जयदत्तकृताश्वशास्त्रात्तद्विशेषोऽव गन्तव्यः। दन्ताद्वात्रिंशद्वर्षा इतो हृत्तम्

इत्थमायुश्च सदाचारादेव, अपथ्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आयुःसत्त्वेऽपि नाशः उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा० आनु०प० १०४ अध्याये सदाचारादितएव आयुर्वृद्धिरुक्ता "शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्य्यश्च जायते। कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह। आयुष्मान् केन भवति अल्पायुर्वाऽपि मानवः। केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा लभते श्रियम्। तपसा ब्रह्मचर्य्येण जपहोमैस्तथौषधैः। कर्म्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह। भीष्म उवाच। अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि। अल्पायुर्य्येन भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानवः। येन वा लभते कीर्त्तिं येन वा लभते श्रियम्। यथा वर्त्तयन् पुरुषः श्रेयसा सम्प्रयुज्यते। आचाराल्लभते चायुराचाराल्लभते श्रियम्। आचाराल्लभते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च। दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत्। त्रस्यन्त्यस्मात् भूतानि तथा परिभवन्ति च। तस्मात् कुर्य्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः। अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम्। आचारलक्षणो धर्म्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः। साधूनाञ्च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम्। अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्म्मचारिणम्। भूतिकर्म्माणि कुर्व्वाणं तं जनाः कुर्व्वते प्रियम्। ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलङ्घिनः। अधर्म्मज्ञा दुराचारास्ते भवन्ति गतायुषः। विशोका भिन्नमर्य्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः। अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः। सर्व्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः। श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति। अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः। अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति। लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः। नित्योच्छिष्टः सङ्कुशुको नेहायुर्व्विन्दते महत्। ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयेत्। उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्व्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः। एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः। नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतम्। ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन्। तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्व्वां पश्चिमाञ्चैव वाग्यतः। ये न पूर्व्वामुपासीरन् द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम्। सर्व्वांस्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्माणि कारयेत्। परदारा न गन्तव्याः सर्व्ववर्णेषु कर्हिचित्। नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते। यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्। यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्म्मिताः। तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्य्युपासते। प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम्। पूर्व्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च पूजनम्। पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत् कदाचन। नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यन्दिने स्थिते। नाज्ञातैः सह गच्छेत नैकोन वृषलैः सह। पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च। वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्ब्बलाय च। प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वीत परिज्ञातान् वनस्पतीन्। चतुष्पथान् प्रकुर्व्वीत सर्व्वानेव प्रदक्षिणान्। मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रे च सर्व्वदा। चतुष्पथं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च। उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत्। ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत्। अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्द्दश्याञ्च सर्व्वशः। अष्टम्यां सर्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत्। वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च। आक्रोशं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्ज्जयेत्। नारुन्तुदः स्यान्

न्नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत । ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पारलोक्याम् । वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति तैराहतः शोचति रात्र्यहानि । परस्य नो मर्म्मसु निष्पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु । रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तया विद्धं न संरोहति वाक्क्षतम् । कर्णिनालिका नाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः । वाक्शल्यस्तु न निर्हर्त्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः । हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् विगर्हितान् । रूपद्रविणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत् । नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् । द्वेषस्तम्भाभिमानञ्च तैक्ष्ण्यञ्च परिवर्ज्जयेत् । परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् । अन्यत्र पुत्त्राच्छिष्याच्च शिष्टार्थं ताडनं स्मृतम् । न ब्राह्मणान् परिवदेत् नक्षत्राणि न निर्द्दिशेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते । कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः । पादप्रक्षालनं कुर्य्यात् स्वाध्याये भोजने तथा । त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते । संयावं कृशरं मांसं शष्कुलीं पायसन्तथा । आत्मार्थं न प्रकर्त्तव्यं देवार्थन्तु प्रकल्पयेत् । नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा । वाग्यतो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समाचरेत् । न चाभ्युदितशायी स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत् । मातापितरमुत्थाय पूर्व्वमेवाभिवादयेत् । आचार्य्यमथ वाप्यन्यं तथायुर्व्विन्दते महत् । वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्ज्जनीयानि नित्यशः । भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्व्वस्वपि विवर्ज्जयेत् । उदङ्मुखस्य सततं शौचं कुर्य्यात् समाहितः । अकृत्वा पादशौचञ्च नाचरेद्दन्तधावनम् । अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत् कदाचन । अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्म्मिकं वा विचक्षणम् । अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः । न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्गर्भिणीं वा कदाचन । उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च । प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विद्वानथवा दक्षिणाशिराः । न भग्ने नावशीर्णे च शयने प्रस्वपीत च । नान्तर्द्धाने न संयुक्ते न च तिर्य्यक्कदाचन । न चापि गच्छेत् कार्य्येण समयाद्वाऽपि नास्तिके । आसनन्तु पदाकृष्य न प्रसज्येत्तथा नरः । न नग्नः कर्हिचित् स्नायान्न निशायां कदाचन । स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः । न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्द्धुनेत् । न चैवार्द्राणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः । स्रजश्च नावकृष्येत न बहिर्द्धारयीत च । उदक्यया च संभाषां न कुर्व्वीत कदाचन । नोत्सृजेत पुरीषञ्च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके । उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्य्यात् कदाचन । अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदपः । भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिर्द्विः पुनः परिमार्ज्जयेत् । प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् । । आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । धन्यं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः । अग्निमालभ्य तोयेन सर्व्वान् प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितले तथा । नाधितिष्ठेत्तुषं जातु केशभस्मकपालिकाः । अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्ज्जयेत् । शान्तिहोमांश्च कुर्व्वीत सावित्राणि च धारयेत् । निषस्णश्चापि खादेत न तु गच्छन् कदाचन । मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्य्यं न भस्मनि न गोव्रजे । आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् । आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन । अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा ह्यायुर्न हीयते । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन । सूर्य्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्व्वशः । ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते । अभिवादयेत वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् । कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् । न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यञ्च वर्ज्जयेत् । नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति । स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् । उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्व्वे प्राणास्तदाश्रयाः । केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत् । न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः । न चाभीक्ष्णं शिरःस्नायात्तथाऽस्यायुर्न रिच्यते । शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् । तिलभृष्टं न चाश्नीयात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते । नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन । वाते च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत् । अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । आयुरस्य निकृन्तामि प्रजास्तस्याददे तथा य उच्छिष्टः प्रवदति स्वाध्यायञ्चाधिगच्छति । यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः । तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते । तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन । प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गाञ्च प्रति द्विजान् । ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति

शतायुषः। उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः। दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते। त्रीन् कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः। ब्राह्मणं क्षत्रियं सर्पं सर्वे ह्याशीविषास्त्रयः। दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत् पश्यति चक्षुषा। क्षत्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा। ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च। तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः। गुरुणा चैव निर्ब्बन्धो न कर्त्तव्यः कदाचन। अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर!। सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह। गुरुनिन्दा दहत्यायुर्म्मनुष्याणां न संशयः। दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्। उच्छिष्टोत्सर्ज्जनं चैव दूरे कार्य्यं हितैषिणा। रक्तमाल्यं न धार्य्यं स्यात् शुक्लं धार्य्यन्तु पण्डितैः। वर्ज्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो!। रक्तं शिरसि धार्य्यन्तु तथा वानेयमित्यपि। काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हिचित्। स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशाम्पते!। विपर्य्ययं न कुर्व्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः। तथा नान्यधृतं धार्य्यं न चापदशमेव च। अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम!। अन्यद्रथ्यासु देवानामर्च्चायामन्यदेव हि। प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च। पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान्। उपवासञ्च कुर्व्वीत स्नातः शुचिरलङ्कृतः। पर्व्वकालेषु सर्व्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत्। समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्नं जनेश्वर!। आलीढया परिहृतं न शयीत कदाचन। तथा नोद्धृतसाराणि प्रेक्षितं नाप्रदाय च। न सन्निकृष्टो मेधावी नाशुचेर्न च सत्सु च। प्रतिषिद्धान्न धर्म्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः। पिप्पलञ्च वटञ्चैव शणशाकं तथैव च। उडुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तम!। आव्यं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज्जयेत्। वर्ज्जयेच्छुष्कमांसञ्च तथा पर्य्युषितञ्च यत्। न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु। दधिसक्तून्न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्ज्जयेत्। सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः। वालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च। वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन। भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत्। तोयपूर्व्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशेषतः। पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः। समानमेकपङ्क्त्यान्तु भोज्यमन्नं नरेश्वर!। विषं हलाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने। पानीयं पायसं सक्तून् दधि सर्पिर्म्मधून्यपि। निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्। भुञ्जानो मनुजव्याघ्र! नैव शङ्कां समाचरेत्। दधि चाप्यनुपानं वै कर्त्तव्यञ्च भवार्थिना। आचम्य चैकहस्तेन परिस्राव्यं तथोदकम्। अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत्। पाणिं मूर्द्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः। ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः। अद्भिः प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितले तथा। स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना। अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम्। कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते। अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत!। तेन पित्र्याणि कुर्व्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा। परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियञ्च कदाचन। न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना। पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्ज्जयेत्। संसर्गं न च गच्छेत तथायुर्विन्दते महत्। न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम्। न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्व्विन्दते महत्। स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्य्ये समुपकल्पिते। त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः। इन्द्रियाणि सकृत् स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः। कुर्व्वीत पित्र्यं दैवञ्च वेददृष्टेन कर्म्मणा। ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव!। पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्तयोस्तथा। सर्व्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत्। निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृष्ट्वापो हि शुचिर्भवेत्। वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि। गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च। गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः। गृहेष्वेते तु पापाय तथा वै तैलपायिकाः। उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा। निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत्। अमङ्गल्यानि चैतानि तथोत्क्रोशा महात्मनाम्। महात्मनोऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित्। अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञः पत्नीं सखीं तथा। वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानाञ्च युधिष्ठिर!। बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च। सम्बन्धिनाञ्च राजेन्द्र! तथायुर्विन्दते महत्। ब्राह्मणस्थपतिभ्याञ्च निर्म्मितं यन्निवेशनम्। तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर!। सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन्! विद्यां न च समाचरेत्। न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्व्विन्दते महत्। नक्तं न कुर्य्यात्पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम्। पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्य्या भूतिमिच्छता। वर्ज्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत!। शेषाणि चाव-

दातानि पानीयञ्चापि भोजने । सौहित्यं न च कर्त्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् । द्विजच्छेदं न कुर्व्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् । महाकुले प्रसूताञ्च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा । वयस्थाञ्च महाप्राज्ञः कन्यामावोढुमर्हति । अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं ततः । पुत्त्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्म्मेषु भारत ! । कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्त्राय धीमते । पुत्त्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत ! । शिरःस्नातोऽथ कुर्व्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा । नक्षत्रे न च कुर्व्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्य्यं तथाग्नेये च भारत ! । दारुणेषु च सर्व्वेषु प्रत्यरिञ्च विवर्ज्जयेत् । ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्व्वाणि भारत ! । प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्म्माणि कारयेत् सुसमाहितः । उदङ्मुखो वा राजेन्द्र ! तथायुर्व्विन्दते महत् । परिवादं न च ब्रूयात् परेषामात्मनस्तथा । परिवादो ह्यधर्म्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ! । वर्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ! । समार्षां व्यङ्गिताञ्चैव मातुः सकुलजां तथा । वृद्धां प्रव्रजिताञ्चैव तथैव च पतिव्रताम् । अयोनिञ्च वियोनिञ्च न च गच्छेद्विचक्षणः । पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोढुमर्हसि । अपस्मारिकुले जातां निहीनाञ्चैव वर्जयेत् । श्वित्रिणाञ्च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर ! । लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः । मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान् वोढुमर्हति । महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ! । अवरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता । अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः । वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्व्वाः समाचरेत् । न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्त्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्व्वशः । अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्ज्जयेत् । अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाऽभ्युदितशायिता । प्रगे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै । पारदार्य्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा । यत्नतो नैव कर्त्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ! । सन्ध्यायां न च भुञ्जीत न स्नायान्न पठेत्तथा । प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित् समाचरेत् । ब्राह्मणान् पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ! । देवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरूंश्चाप्यभिवादयेत् । अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत दर्शकः । अनर्च्चिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ! । न चैकेन परिव्रज्यं न गन्तव्यं तथा निशि । अनागतायां सन्ध्यायामागत्य च गृहे वसेत् । मातुः पितुर्गुरूणाञ्च कार्य्यमेवानुशासनम् । हितं वाऽप्यहितं वाऽपि न विचार्य्यं कथञ्चन । धनुर्वेदे च वेदे ऽथ यत्नः कार्य्यो नराधिप ! । हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथचर्य्यासु चैव ह । यत्नवान् भव राजेन्द्र ! यत्नवान् सुखमेधते । अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च । प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् । युक्तिशास्त्रञ्च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रञ्च भारत ! । गान्धर्व्वशास्त्रञ्च कलाः परिज्ञेया नराधिप ! । पुराणमितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च । महात्मनाञ्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च । पत्नी रजस्वला या च नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् । स्नाताञ्चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः । पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान् भवेत् । एतेन विधिना पत्नीमुपागच्छेत पण्डितः । ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्व्वशः । यष्टव्यञ्च यथाशक्ति यज्ञैर्व्विविधदक्षिणैः । अत ऊर्द्ध्वमरण्यञ्च सेवितव्यं नराधिप ! । एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्त्तितः । शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्य्यो युधिष्ठिर ! । आचारो भूतिजनन आचारः कीर्त्तिवर्द्धनः । आचाराद्वर्द्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् । आगमानां हि सर्व्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते । आचारप्रभवो धर्म्मो धर्म्मादायुर्व्विवर्द्धते । एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् । अनुकम्प्य सर्व्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतम्" । अन्ये चाचारा आचारशब्दे ६२०पृष्ठे उक्तास्तेऽपि आयुर्वृद्धिकराः । आयुःकालश्च स्वाभाविकः जीवभेदेन भिन्नः । तथा हि "ब्रह्मणोवर्षशतमिति" श्रुतेः ब्रह्मणोनिजपरिमाणेन वर्षशतायुः तच्च" सि०शि० दर्शितम् "चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमुच्यते । निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् । तत् पराख्यं तदर्द्धं तु परार्द्धमभिधीयते" "सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः संध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्व्वरी तस्य तावती । परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया" सू०सि० । तेन सौरैः ४३२०००० वर्षैः चतुर्युगं तेन सहस्रगुणितेन ब्राह्ममहः ४३२००००००० रात्रिश्च तावतीति ८६४००००००० वर्षास्तस्याहोरात्रमानं तस्य ३६० गुणने तस्य वर्षमानम् ३११०४०००००००० एतच्छतगुणितं तस्यायुर्मानम् अयमेव महाकल्पः "शतायुः सदानन्द एवं प्रदिष्टस्तदायुर्महाकल्प इत्युक्तमाद्यैः" सि०शि० उक्तेः । जैगीषव्यस्य च दशमहाकल्पजीविता "दशसु महाकल्पेषु

विपरिवर्त्तमानेन मयेति” सा०कौ० “तद्वाक्यात् तेन ब्राह्मायुःकाला दशगुणिताः” ३१०४४००००००००००० तस्यायुः। अथ मनूनामायुःप्रमाणम् । “युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्” सू० सि० । चतुर्युगमानञ्च ४३२०००० तच्च७१गुणितम् ३०६७२०००० सौरवर्षा एकैकमनूनामायुःकालः। मार्कण्डेयस्य सप्तकल्पान्तजीवितेत्युक्तेः ४३२००००००० सप्तभिर्गुणितम् ३०२४०००००००० तस्यायुः कालः । देवानामायुस्तु ब्राह्मदिनमानम् “यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् । यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति” मनूक्तेः ब्राह्मदिनपर्य्यन्तं तेषां स्थायित्वम् “कर्म्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः” इति मनुना कल्पादौ तेनैव तेषां सृष्टत्वोक्तेः प्रतिकल्पेऽपि तथैव सृष्टत्वमिति । एवं युगभेदेन नराणामायुर्भेदः मनुनोक्तः । “अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः । कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः” तेन सत्ययुगे ४०० वर्षाः। त्रेतायां ३००वर्षाः। द्वापरे २००वर्षाः। कलौ शतं वर्षाः। पुराणान्तरे सत्यादिषु लक्षायुतसहस्रशतवर्षायुष्ट्वोक्तिः मनुविरोधादग्राह्यैव । सत्कर्म्मभिस्तु प्राणायामतपस्यादिभिः रसायनादिभिश्चायुर्वर्द्धते तच्चायुर्वृद्धिशब्दे ७७५पृष्ठे उक्तम् । तेन दशरथादीनां दशवर्षसहस्रराज्यकरणं रामायणोक्तं सङ्गच्छते । सत्कर्म्माभिप्रायेणैव पुराणवचनं लक्षाद्यायुष्ट्वबोधकं मन्तव्यमिति तु युक्तम् । ततश्च जातकप० उक्तेः नरगजयोः,१२० वर्षाः। अश्वस्य दन्तसंख्यया । ३२वर्षा वा । गोमहिषादेः२४ वर्षाः खरोष्ट्रयोः २५ वर्षाः। शुनः १२ वर्षाः व्याघ्रादेः १६वर्षाः परमायुः । तत्र नरस्य शतायुष्ट्वस्य श्रुत्युक्तावपि विंशोत्तरीयविभागार्थमिह १२० वर्षोक्तिरिति बोध्यम् ।

आयोग पु० आ+युज–घञ् । गन्धमाल्योपहारे, २व्यापारे ३रोधे ४सम्यक्सम्बन्धे च “शरलैः कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः । स देशोऽभ्रमरायोगःप्रदीप्त इव लक्ष्यते” रामा०

आयोगव पुंस्त्री० अयोगव एव स्वार्थे अण् । वैश्यकन्यायां शूद्रेणोत्पादिते जातिभेदे । “शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः” “आयोगवोऽयं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो नृणाम् । प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः” इति च मनुः “मत्स्यघातो निषादानां तष्टिस्त्वायोगवस्येति” मनूक्तम् काष्ठतक्षणं तस्य वृत्तिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

आयोजन न० आ+युज–ल्युट् । १उद्योगे, २आहरणे च ।

आयोजित त्रि० आ+युज–णिच्–क्त । १कृताहरणे २सम्यक् सम्पादिते च “कुसुमायोजितकार्मुकं मधुः” कुमा० ।

आयोद पु० अयोदस्यापत्यम् बा० अण् । धौम्ये मुनौ । “एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यनामायोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति” भा०आ०३अ० ।

आयोधन न० आ+युध+आधारे ल्युट् । १युद्धस्थाने । “आयोधने स्यात्युकमस्त्रजातम्” भट्टिः “आयोधने कृष्णगतिं सहायम्” रघुः । “आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर! याते” रघुः । भावे ल्युट् । २योधने, युद्धक्रियायाम् ।

आर पु० आ+ऋ–कर्त्तरि संज्ञायां घञ् । १मङ्गलग्रहे, २शनिग्रहे, “आरे खस्थे चतुष्पाद्गोभयम्” नील०ता० तत्र मङ्गलस्य वक्रगत्वात् शनेश्च स्वभावेन मन्दगतित्वात् तथात्वम् कुजस्य त्रिकोणाकारत्वादपि तथात्वम् ३मधुराम्लफले वृक्षभेदे च । ४प्रान्तभागे ६सुवर्णलोहे ७पित्तले च न० । अरा इव स्वार्थे वा अण् । ८कोणे । कोणस्य चक्राकारसदृशाकारवत्त्वात् तथात्वम् । द्वादशारचक्रं षोड़शारचक्रम् । “विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्–श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः” तन्त्रम् । “आरान्तरेणावपतत् संश्लिष्याङ्गं क्षणेन ह” इति भा०आ०२३अ० । भावे घञ् । ९गमने पु० । आ+ऋ–कर्म्मणि घञ् । १०दूरे च दूरस्य च बहुयत्नेन प्राप्यत्वात् तथात्वम् । “इषुधिस्त्वारेऽस्मन्निधेहि” यजु० १६,१२, “आरे दूरे” वेददी० । “आरे बाधस्व दुच्छुनाम्” य० १९,३८,

आरकूट पु०न० । आरं पित्तलं कूटयति स्तूपीकरोति अच् १पित्तलाभरणे । “किमारकूटाभरणेन न श्रियः” इति नैषधम् । आरमतिभ्रशं कूट्यते दंदह्यते कूट–दाहे कर्म्मणि घञ् । २पित्तलमात्रे च तस्यातिशयदाहसहत्वात् तथात्वम् ।

आरक्त पु० ईषत् रक्तः प्रा०स० । १ईषद्रक्तवर्णे २तद्वति ३सम्यगनुरक्ते च त्रि० । भावे क्त । ४अनुरागे न०

आरक्ष पु० आ+रक्ष–अच् । १हस्तिकुम्भाधःस्थले, “आरक्षमग्नमवमत्य सृणिं शिताग्राम्” माघः २हस्तिमस्तक मर्म्मणि, ३सैन्ये च । ४रक्षके त्रि० । “शतसाहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः” भट्टिः । “तेषामारक्षभूतन्तु पूर्व्वं दैवं नियोजयेत्” मनुः । भावे घञ् । ४रक्षायाम् पु० “रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् । भावे अ । आरक्षा तत्रार्थे स्त्री रक्षा च वैदिककर्म्मादौ श्वेतसर्षपादिक्षेपेण

मन्त्रसूक्तादिपाठेन विघ्नकारकनिवारणार्थो व्यापारः ।

आरग्वध पु० आ+रगे-शङ्कायां क्विप् आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति अच् वधादेशश्च । (सोंदाल) इति ख्याते वृक्षे । "आरग्वधो गुरुः स्वादुः शीतलः स्रंसनोत्तमः । ज्वरहृद्रोगपित्तास्त्रवातोदावर्त्तशूलनुत् । तत्फलं स्रंसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम् । ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परम्" इति भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

आरग्वधाद्यतैलं श्वित्रहरं यथा । "आरग्वधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला । रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत् तैलं विधानवत् । एतेनाभ्यञ्जयेच्छ्वित्री च्छिप्रं श्वित्रं विनश्यति" चक्रद० ।

आरग्वधतैलं रोमहम् । "आरग्वधमूलं कर्षद्वितयं शङ्खचूर्णस्य । हरितालस्य च खरजे मूत्रप्रस्थे कटुतैलं पक्वम् । तैलं तदिदं शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् निर्मूलयति च रोमाण्यन्येषां सम्भवो नैव" चक्रद० ।

आरग्वधादिपाचनम् तत्रैव यथा "आरग्वधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता हरीतकीभिः क्वथितः कषायः । सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च" ।

आरट त्रि० आरटति आ+रट—अच् । १सम्यक् शब्दकारके २नटे पु० स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

आरट्ट पु० आरट्यते विख्याप्यते आ+रट टच् टस्य नेत्त्वम् । विशिष्टाश्वोत्पत्तिस्थाने (आरव) देशे । अश्वशब्दे विवृतिः ।

आरट्टज पु० आरट्टे देशे जायते जन—ड । (आरव) देशजाते घोटके । "आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चैः" माघः अश्वशब्दे ५०४तद्देशाश्वधर्म्मा ज्ञेयाः ।

आरणि पु० आ+ऋ—अनि । जलानां स्वयं भ्रमणे आवर्त्ते ।

आरणेय पु० अरण्यां भवः अरणि+ढक् । १शुकदेवे तस्यारणीसम्भवकथा अरणीसुतशब्दे ३५९पृष्ठे विवृता । अरणिसरणिहरणमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ढक् । भारतवनपर्वान्तर्गते अरणिहरणाधिकारेण व्यासेन कृते अवान्तरपर्व्वभेदे तच्च पर्व्व, वनपर्वणि ३११अध्यायावधि ३१४ अध्यायपर्य्यन्तम् "आरणेयं ततः पर्व" भा० आ० १अ० अरण्या इदं, स्वार्थे वा ढक् । अरणीसम्बन्धिनि ३यन्त्रभेदे ४अरण्यां च "आरणेयं ददुस्तस्मै आह्नाणाय तपस्विने । भा०व०३१४अ० ।

आरण्य त्रि० अरण्ये भवः ण । वनभवे १पशुप्रभृतौ पशवश्च द्विविधा ग्राम्या आरण्याश्च यथाह पैठी० "ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश गोरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्द्दभोमनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः, महिषवानरऋक्षसरीसृपरुरुपृषन्मृगाश्चेति सप्तारण्याः" एते च कर्मविशेषोपयुक्ता एतद्भिन्ना अन्येऽपि पशवः ग्राम्या आरण्याश्च अश्वमेधशब्दे ५०८ पृष्ठादौ उक्ताः । पशुत्वञ्चेह यागार्थालभ्यमानत्वसाम्यात् शकुनादीनामपि "उष्ट्रो वा यदि मेषश्छागो वा यदि हयः । पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोविधीयते" इति यज्ञपार्श्वोक्तेः । अत एव अश्वमेधे "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ग्रीष्माय कलविङ्कान्" इत्यादौ पक्षिणामपि य०वे०२४अ० मन्त्रव्याख्याने "अथारण्याः पशव उच्यन्ते" वेददीपे उपक्रान्तम् अन्ते च कपिञ्जलादयः पृषतान्ताः आरण्याः पशव इत्युक्तं तच्च अश्वमेधशब्दे ५१०पृष्ठे दृश्यम् तत्र स्त्रीपशूनामहिंस्यत्वम् "अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपीति" शास्त्रात् ति०त० यन्निर्णीतं तत् अश्वमेधातिरिक्तविषयं तत्र स्त्रीपशूनां बहूनामालम्भनविधानात् तच्च अश्वमेधशब्दे दृश्यम् । "आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां महिषं विना" । "आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान्" इति च मनुः । "आरण्याःसुमनसङ्घैषिरे न भृङ्गैः" माघः "सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्तारण्याः" तैत्ति०ब्रा० तद्विशेषाश्चौषधिशब्दे वक्ष्यन्ते २अकृष्टपच्यधान्यभेदे च । "यदकृष्टे पच्यते तेनारण्यम्" शत०ब्रा० । ज्योतिषोक्ते ३मकरादिमार्द्धे ४सिंहे दिवसे५मेषे ६वृषे च राशौ च स च "मकरादिमार्द्धसिंहौवन्यौ दिवसेऽजवृषभौ च, ज्यो० त० उक्तः ७अरण्यभवे गोमये पु०सि०कौ० । अरण्यमरण्यवासमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । युधिष्ठिरादीनां वनवासाधिकारेण व्यासेन कृते भारतान्तर्गते ८पर्वभेदे । रामस्य वनवासाधिकारेण वाल्मीकिकृते रामायणान्तर्गते ९काण्डभेदे च ।

आरण्यक त्रि० अरण्ये भवः मनुष्यादिः वुञ् । १अरण्यभवे पथि अध्ययने न्याये विहारे मनुष्ये हस्तिनि च एतार्थे वुञः साधुत्वं तद्भिन्ने न वुञ् किन्तु ण एव । आरण्यः पशुः गोमये तु वा आरण्यकः पक्षे णः । तत्र मनुष्ये "आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः" रघुः । अध्ययने ऐतरेयारण्यकम् तैत्तिरीयारण्यकं वृहदारण्यकम् "अरण्येऽध्ययनादेव-आरण्यकमुदाहृत"मित्युक्तेरारण्यकत्वमेषाम् । तानि च तत्तद्वेदभागभेदाः । "आरण्यकमधीत्य च" मनुः । "आरण्यकञ्च वेदेभ्यश्चौषधिभ्योऽमृतं यथा" भा० १अ० । "शास्त्रे चारण्यके गुरुः" भा०उद्यो०१७४ अ० । "अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अपीह स्यादपीह स्यात् सारसारदिदृक्षया । वेदवादानतिक्रम्य

शाखाख्यारण्यकानि च। विपाट्य कदलीस्तम्भं सारं ददृशिरे न ते” इति भा०शा० १८अ०। ४अरण्यगेये सामभेदे च। स्वार्थे कन्। उक्तार्थे भारतान्तर्गते ५वनपर्व्वणि “एतदारण्यकं पर्व्व भा०आ०प०१अ०। आरण्यककाण्डम्। रामायणान्तर्गते ६काण्डभेदे

आरण्यकुक्कुट पुंस्त्री० अरण्ये भवः आरण्यः कुक्कुटः कर्म्म०। वनकुक्कुटे “आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो बृंहणः श्लेष्मणोगुरुः। वातपित्तक्षयवमीविषमज्वरनाशनः” इति भा० प्र०तन्मांसगुणा उक्ताः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

आरण्यगान न० आरण्यं वनगेयं गानम्। सामवेदान्तर्गते गानग्रन्थभेदे तस्यारण्ये गेयत्वात् तथात्वम्।

आरण्यपशु पु० कर्म्म०। स्मृत्युक्ते महिषादौ सप्तविधे १पशौ आरण्यशब्दे विवृतिः।

आरण्यमुद्ग पु०नि०कर्म०। वनमुद्गे। आरण्यमुद्गस्येवाकारः पर्णोऽस्यस्याः अच् टाप्। (मुगानी) मुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि०

आरण्यराशि पु०नि०कर्म्म०। आरण्यशब्दोक्ते १सिंहे २मकरादिमार्धे दिवसे ३मेषे ४वृषे च राशौ।

आरति स्त्री आ+रम–क्तिन्। १उपरमे, २निवृत्तौ च।

आरत त्रि० आ+रम–क्त। १उपरते२विरते च “अनारतं तेन पदेषु लम्भिताः”किरा०। [(एका)(वगी) प्रभृतौ।

आरथ पु० ईषद्रथः प्रा०स०। एकाश्वेन गमनसाधने रथे

आरद्ध त्रि० आ+रध–क्त। संसिद्धे तिका० फिञ्। आरद्धायनिः तदपत्ये पुंस्त्री०।

आरनाल न० आर्च्छति आ+ऋ–अच्, आरः नल–गन्धे घञ् आरो नालोगन्धो यस्य। काञ्जिके। “आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैर्वा सन्धितैस्तैस्तु सौवीरसदृशं गुणैः” भा०प्र०। “आरनालं दधि क्षीरं कन्दुपक्वं च सक्तवः। स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति” अत्रिस०। वा कप्। आरनालकमप्यत्र।

आरब्ध त्रि० आ+रभ–क्त। कृतारम्भणे “प्रारब्धादन्यकार्य्याणां करणं परिवर्त्तकः” सा०द०। “अनारब्धकार्य्ये एव तु” इत्यादि शा०सू०। यस्य कियदंशं कर्त्तुमारेभे तादृशः पदार्थः आरब्धः। भावे क्त। २आरम्भे न०‘व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे। आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम्” तिथि०त० विष्णुः।

आरब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोः तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि यावत्फलसमाप्ति न नाशः इत्येतत् शा०सू०भा०स्थिरीकृतम् यथा “बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादशेषविनाशसिद्धेरवश्यं भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति। “अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्व्वे तदवधेः” शा० सू० “पूर्व्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्य्ययोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्य्ययोरेवेति विचार्य्यते तत्र “उभे ह्येवैष एतेन तरतीत्येवमादि” श्रुतावविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्य्ये एव त्विति। अप्रवृत्तफले एव पूर्व्वे जन्मान्तरसञ्चिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते च सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्य्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्मज्ञानायतनजन्म निर्मितम्। कुतएतत्? “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इति” शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः। इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्म्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानि चिच्चोपेक्षेत नहि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्त्तुमिति, उच्यते न तावदनाश्रित्यारब्धकार्य्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते। आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम्। अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्म्माण्युच्छिनत्ति। बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्त्ततएव। अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदां कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति। कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत। श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते। तस्मादनारब्धकार्य्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः” भा०। “चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः” सांख्यसूत्रेण फलजनकस्य कर्मणोनाशेऽपि चक्रजन्यवेगस्य चक्रनाशेऽपि स्थितिवत् देहरूपस्य कर्मफलस्य संस्कारात्मना स्थितिरित्यवधारितम्। यथा च आरब्धफलस्य कर्म्मणो यावदधिकारस्थितिस्तथा निर्णीतं शा०सू०भा० ३अ०३पादे यथा “यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्” शा०सू०“विदुषो वर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते। ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्नवेति नेयं चिन्तोपपद्यते। न हि पाकसाधनसम्पत्ता-

वोदनो भवेद्वेति चिन्ता सम्भवति नापि भुञ्जानस्तृप्यति न वेति चिन्त्यते। उपपन्ना त्वियं चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषाञ्चिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात्। तथाह्यपान्तरतमा नाम वेदाचार्य्यः पुराणर्षिः विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवेति स्मरन्ति। वशिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन् निमिशापादपगतपूर्व्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां, भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्य्यते। सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव। एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ, श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते। ते च क्वचित् पतिते पूर्व्वदेहे देहान्तरमाददते, क्वचित्तु स्थितएव तस्मिन् योगैश्वर्य्यवशादनेकदेहादानन्यायेन। सर्व्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्य्यन्ते। तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेत्यत उत्तरमुच्यते। न, तेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्त्तनादिकलोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानामधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः। यथासौ भगवान् सविता सहस्रयुगपर्य्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति "अथात ऊर्द्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकलएव मध्ये स्थातेति" श्रुतेः। यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ सम्पत्स्ये" इति एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम्। सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्त्तनायापरिमुषितस्मृतयएव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्नियामकबलेन युगपत् क्रमेण वाऽधितिष्ठन्ति। नचैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते तएव त इति स्मृतिप्रसिद्धेः। यथा सुलभा ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं, जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन, पश्चात्तं स्वमाविवेशेति स्मर्य्यते। यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्धवीजं कर्म्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्यतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशङ्क्येत न तथेयमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्म्मवीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्। तथा हि श्रुतिः "भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्येवमादिः" "स्मृतिलम्भे च सर्व्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष" इति च। स्मृतिरपि "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन। ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति"। "वीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनरिति" चैवमाद्या। नचाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशवीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाहएकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते न ह्यग्निदग्धस्य शालिवीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते। प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्ते शरीरवेगक्षयान्निवृत्तिः "तस्य तावदेव चिरमिति" शरीरपातक्षेपकरणात्। तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः" भा०। अतएव वाचस्पत्ये उक्तम् "उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरनोदितम्। अधिकारं समाप्यैव प्रविशन्ति परं पदम्" २अवरुद्धे "ध्वान्तं घनारब्धमिवाङ्गैरालः" किरा०। "घनारब्धम् मेवावरुद्धम्"मल्लि०। घनारुद्धइत्येव ज्यायान् पाठः तेनास्य अवरुद्धार्थकत्वे प्रमाणाभावेऽपि न क्षतिरिति

आरभटी स्त्री० आरभ्यतेऽनया आ+रभ—अटि ङीप्। नाट्ये अर्थविशेषयुक्ते सा०दर्पणोक्ते रचनाभेदे सा च भेदोदाहरणसहिता सा०द० उक्ता यथा

"मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः। संयुक्ता वधबन्धाद्यैरुद्धताऽऽरभटी मता। वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनम्। इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः। मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते। यथोदात्तराघवे। "जीयन्ते जयिनोनिशान्ततिमिरव्रातैर्व्वियद्व्यापिभिर्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी। एते चोग्रकबन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरा मुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवः" इत्यादि। संफेटस्तु समाधाय युद्धसत्वरयोर्द्वयोः। यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः। संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरथाऽपि वा। संक्षिप्तिः स्यात् निवृत्तौ च नेतुर्नेतन्तरग्रहः। उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः। द्वितीयं यथा। बालिनिवृत्त्या सुग्रीवः यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वापादानं "पुण्या ब्राह्मणजातिरन्वयगुणः शास्त्रं चरित्रं च मे येनैकेन हतान्यमूनि हरता चैतन्य मातामपि। एकः सन्नपि भूरिदोषगहनं सोऽयं त्वया

प्रेयसा वत्स । ब्राह्मणत्वस्त्वेन शमितः क्षेमाय दर्पो मम” । प्रवेशत्रासनिष्क्रान्तिहर्षविप्लवसम्भवम्। अवपातनमित्युक्तम्। यथा कृत्यरावणे षष्ठेऽङ्के । प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इत्यतः प्रभृति निष्क्रमणपर्य्यन्तम् । सर० क० उक्ते शब्दालङ्कारूपे २वृत्तिभेदे च सा च २८८पृष्ठे दृश्या । आरः सामर्थ्येन गामी भटः । ३शूरे वीरे पु० हेमचन्द्रः ।

आरभ्य अव्य० आ+रभ–ल्यप् । १उपक्रम्येत्यर्थे “आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्व्वतराजपुत्रीम्” दुर्गो०त०पु० अनारभ्याधीतत्वात्”मीमांसा । कर्मणि क्यप् । २आरम्भणार्हे आरम्भणीये त्रि० ।

आरमण न० आ+रम–भावे ल्युट् । १आरामे, विश्रामे आरम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । आरतिसाधने “स आत्मन्नारमणं नाविन्दत्” तैत्ति० चक्षुषोरेवैते आरमणे कुरुतः” शत० ब्रा० ।

आरम्बण न० आ+लबि–ल्युट् वेदे लस्य रः । आलम्बने “तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परियन्ति” छा०उ० अनारम्बणानि अनालम्बनानि”भा० “यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानःस्वर्गलोकमाक्रमेत्” वृ०उ०

आरम्भ पु०आ+रभ घञ् मुम् । १उद्यमे २त्वरायां स्वार्थं परार्थं वा ३गृहादिसम्पादनव्यापारे ४उपक्रमे प्रथमकृतौ ५प्रस्तावने ६वधे ७दर्पे च । “अनारम्भोऽपि परगृहसुखी सर्पवत्” सा०स्म० “आरम्भे कर्मणां विप्र! पुण्डरीकं स्मरेद्धरिम्” स्मृतिः “न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते”गीता “मीनादिस्थोरविर्येषामारम्भःप्रथमक्षणे । इति म०त० व्यासः “अयथाबलमारम्भः” माघः । “आगमैः सदृशारम्भा आरम्भसदृशोदयः” इति रघुः क्रियाकूटात्मकपाकादिक्रियाणां प्राथमिकव्यापारोपक्रमआरम्भः । श्रौतस्मार्त्तकर्म्मविशेषे अङ्गविशेषारम्भोऽपि प्रकृतकर्म्मारम्भत्वेन आरब्धत्वान्न सूतकादेः प्रतिबन्धकत्वम् । यथा “आरम्भोवरणं यज्ञे संकल्पोव्रतजप्ययोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिष्क्रिया । तथा निमन्त्रणं श्राद्धे आरम्भः स्यादिति स्मृतिः आरब्धे सूतकं नस्यादिति”ति०त०विष्णुः। द्रव्याणां द्रव्यान्तरेण गुणानां गुणान्तरेणोत्पादने वैशेषिकोक्ते ८व्यापारे “द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्” भाषा० कर्मणि घञ् । ९आरभ्यमाणे“फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव” रघुः । “चित्रार्पितारम्भइवावतस्थे” कुमा० ।

आरम्भक त्रि० आरभते आ+रभ–ण्वुल् मुम् । १आरम्भकारके वैशेषिकादिमतसिद्धे महत्त्वाद्युपचयाय अवयवानां २विजातीयसंयोगे च । “तत आरम्भकसंयोगनाशः” मुक्ता० आरम्भवादशब्दे शा०भा०उदा० ।

आरम्भण न० आ+रभ–ल्युट् मुम् । २आरम्भशब्दार्थे कर्मणि ल्युट् । २आरभ्यमाणे च । यथा “सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्”छा०उ० “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः”शा०स्म०आरम्भणं प्रयोजनमस्य अनुप्रचना० अण् । ३आरम्भणप्रयोजनपदार्थे त्रि० । आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ४उपादानकारणे“किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित्कथासीत्” यजु० १७,१८ । “लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपायैर्निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतोविश्वकर्म्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् निवासस्थानम्, अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेति आरम्भणमुपादानकारणम् मृदिव घटानाम्” वेददी० ।

आरम्भणीय त्रि० आ+रभ–शक्यार्थे अनीयर् मुम् । यस्य आरम्भःकर्त्तुं शक्यते तस्मिन् प्रयोजनादियुक्ते पदार्थे “तत्पुनः शास्त्रमारम्भणीयमिति” विवरणोपन्यासः ।

आरम्भवाद पु० आरम्भस्य वादः परीक्षापूर्व्वकः कथाभेदः । वैशेषिकाद्यभिमते परमाणुभ्य एव जगदुत्पत्तिनिर्णायके वादे । स च “द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति”वै०सू०दर्शितः “आत्माकाशाणुसुखतः कारणं पूर्व्वमिष्यते । कुलालादिवदण्डन्तु घटवज्जन्मनाशभाक् । पृथिव्यम्भोऽग्निवायूनां कर्मसंयोजिताणवः । द्व्यणुकादिक्रमेणाण्डमारभन्ते इदं महदिति” हि तेषां वादः । शा०भाष्ये तु तदेतन्मतमुत्थाप्य निराकृतं यथा “परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्त्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः कारणद्रव्यसमवायिनोगुणाः कार्य्यद्रव्यसमानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्य्ययाऽदर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्य्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तद्दर्शनात् । न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणम्भवितुमर्ह-

तीति। इममभ्युपगमन्तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति। "महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्" सू०। "एषा तेषां प्रक्रिया परमाणवः किल किञ्चित्कालमनारब्धकार्य्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति। ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तोद्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्य्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्य्ये गुणान्तरम्। यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयोद्व्यणुके शुक्लादीनारभन्ते। परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यम् न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात्। अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्त्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति। यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम्। अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात्। यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्य्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना। तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात्मनोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम्। यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतोमहद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जायते नाणु नोत ह्रस्वम् एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे तव किं छिन्नम्। अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्य्यद्रव्यं द्व्यणुकादि ततोनारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनि इत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्य्ये चेतनान्तरं नारभेत। नह्यचेतनानां चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्। तस्मात् पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, मैवं मंस्थाः यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात्। न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः आरब्धमपि कार्य्यं द्रव्यं प्रागगुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुकत्वाभ्युपगमात्। "कारणबहुत्वात् प्रचयविशेषाच्च महत्" "तद्विपरीतमणु"। "एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" इति हि काणभुजानि सूत्राणि। न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित् कारणबहुत्वादीनि एवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्यते द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वाऽऽरभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात्। तस्मात् यथा स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि द्रष्टव्यम् संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः। द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्त्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति। सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार "प्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यते" इति। यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्यप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयत् शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीरं दृश्यते तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति। एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगोद्रव्यं शरीरम्। दृश्यतेत्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता। नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम्, नेति ब्रूमः तत् सांख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति। नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतः कृतः "एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः" इति सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः। "उभयथापि न कर्माऽतस्तदभावः" सू०। इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति। स च वादइत्थं समुत्तिष्ठति। पटादीनि हि सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किञ्चित् सावयवं सर्वन्तत् स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते। सचायमवयवावयविविभागोयतो निवर्त्तते सोऽपकर्षपर्य्यन्तगतः परमाणुः। सर्वञ्चेदं गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावयवं सावयवत्वादाद्यन्तवत् न चाकारणेन कार्य्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवोजगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः। तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्यप्तेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते। तेषाञ्चापकर्षपर्य्यन्तगतत्वेन परतोविभागासम्भवाद्विनश्यताञ्च पृथिव्यादीनां परमाणुपर्य्यन्तविभागो भवति स प्रलयकालः। ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्म्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो

द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते एवमग्निः एवमापः एवं पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भवति। अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मणश्च कार्य्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म्म स्यात्। अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्म्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवान्नैवाणुष्वाद्यं कर्म्म स्यात् न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्ममनःसंयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टनिमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्म्मणो निमित्तं सम्भवति। अथादृष्टमाद्यस्य कर्म्मणो निमित्तमित्युच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत अदृष्टस्याचेतनत्वात्। नह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति वेति साङ्ख्यपरीक्षायामभिहितम्। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्म्मणो निमित्तं स्यात् असम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गः नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्म्मनिमित्तस्याभावान्नाणुष्वाद्यं कर्म्म स्यात् कर्म्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगो न स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादि कार्य्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गो दृष्टविपर्य्ययप्रसङ्गश्च प्रदेशवतो द्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्य्यस्यासमवायिकारणं न स्यात् असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादि कार्य्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत्। न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमिति अतो निमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थञ्च कर्म। अतश्च संयोगविभागायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत। तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः। "समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः" सू॰ समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन सम्बध्यते। द्वाभ्याञ्चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम्, कुतः? साम्यादनवस्थितेः। यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसाम्यात् ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसम्बन्ध एव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पयितव्यो येनानवस्था प्रसज्येत। नेत्युच्यते। संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसम्बन्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षेत। अथार्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत। स च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्। तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतां प्रसज्येतैवानवस्था। प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्व्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "नित्यमेव च भावात्" सू॰। अपि च अणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्द्धापि नोपपद्यते। प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः। निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः। उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसम्। अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः। अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "रूपादिमत्त्वाच्च विपर्य्ययो दर्शनात्" सू॰। सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न सम्भवति ते चतुर्व्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपा-

दिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव यतो रूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्य्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेत विपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुतः? एवं लोके दृष्टत्वात्। यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यञ्च दृष्टं तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति। तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति। यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं "सदकारणवन्नित्यमिति"। तदप्येवं सत्यणुषु न सम्भवति उक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वोपपत्तेः यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम् "अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभाव" इति। तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति असति हि यस्मिन् कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म। न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात्। यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम्। "अविद्या चेति"। तद्यद्येवं विव्रियेत सतां परिदृश्यमानकार्य्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति ततो द्व्यणुकनित्यतापद्येत। अथाद्रव्यवत्त्वे सतीति विशेष्यते तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत तस्य च प्रागेवोक्तत्वादविद्या चेति पुनरुक्तं स्यात्। अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत। नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनंष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात् यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवत् मूर्त्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते। तस्माद्रूपादिमत्त्वात् स्यादभिप्रेतविपर्य्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "उभयथा च दोषात्" सू०। गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथ्वी, रसरूपस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः, स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमो वायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते तद्वत् परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन् न वा। उभयथापि तद्दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य्य एव स्यात्। कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः। नचान्तरेणापि मूर्त्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत कार्य्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्त्युपचयदर्शनात्। अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत् सर्व्व एव एकैकगुणा एव कल्प्येरन् ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात् अप्सु रूपस्पर्शयोः, पृथिव्यां रूपरसस्पर्शानां, कारणगुणपूर्व्वकत्वात् कार्य्यगुणानाम्। अथ सर्वे चतुर्गुणा एव कल्प्येरन् ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात् तेजसि च गन्धरसयोः, वायौ च गन्धरसरूपाणां, न चैवं दृश्यते। तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः"। एतेनादृष्टस्य सातत्येऽपि कालवशात् नियमसमर्थनम् परेषामकिञ्चित्करम्। महाकालस्यैकत्वेन नियामकत्वाभावात् खण्डकालस्य च तदानीं क्रियाद्यभावेन विशेषकत्वासम्भवात् क्रियायाः मूर्त्तद्रव्याधीनत्वान्मूर्त्तस्य चावयवसंयोगाधीनत्वेन सर्गोत्तरमेवोत्पत्तेस्तदाऽसत्त्वात्। यच्च निरवयवस्य परमाणोर्दिगवच्छेदेन संयोगसम्भवसमर्थनं तदप्यकिञ्चित्करं नित्याया दिशस्तदवच्छेदकत्वासम्भवात् दिग्विभागस्यैवावच्छेदकत्वस्य लोके दृष्टत्वात् दिग्विभाजकस्य चावयवभेदस्य परमाणोरसम्भवेन तत्त्वायोगात्। किञ्च "षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशतेत्यापत्तिश्च तथा हि दिगवच्छेदेन संयोगे हि पूर्व्वादिचतुर्दिग्भेदेन ऊर्द्ध्वाधोदिग्भेदेन च षट्सु दिक्षु विनिगमनाभावेन युगपद्योगापत्त्या परमाणोः षडंशतापत्तिस्तेन निरवयवत्वं तस्य न सिध्येत्। वस्तुतः प्राच्यादिव्यवहारस्य उदयगिर्य्यादिसम्बन्धाधीनत्वेन तस्य च सर्गोत्तरकालीनतया तदानीं तद्व्यवहारः सर्वथा न सम्भवत्येवेति दिगवच्छेदेन परेषां संयोगकल्पनं सर्व्वथाऽयुक्तमेव। अधिकम् अवयविशब्दे ४२२पृष्ठादौ दृश्यम्।

आर(रा)व पु० आ+रु—अप् पक्षे घञ्। सम्यक्शब्दे। "वानराश्वकुरारवम्" रामा०। "उच्छ्रायवान् घनारावो वानरं जलदारवम्" भट्टिः।

आरस्य न० अरसस्य भावः चतुरादि० ष्यञ्। रसभिन्नत्वे नास्ति रसो यस्य बहु० तु त्वतलौ न ष्यञ्। अरसत्वमरसता वेत्येव "उच्चैरस्यति मन्दतामरसतामिति" चन्द्रा०।

आरा स्त्री आ+ऋ—अच्। १ चर्म्मभेदकास्त्रभेदे। (टेको) इति

ख्याते २लौहास्त्रे । "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" स्मृतिः ३प्रतोदे च "या पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे" ऋ० ६,५,८,। "उद्यस्यारामग्रकायोत्थितस्य" माघः । "आरां प्रतोदम्" मल्लिनाथः ।

आराग्र न० आरायाः अग्रम् । १आरायाः अग्रे "आराग्रमात्रोह्यवरोऽपि दृष्टः" स्मृतिः। "अर्द्ध चन्द्रक्षुरप्रादिधाराग्रं मुखमुच्यते । आराग्रन्तु मुखं तेषां पुष्पपत्रादिभेदतः" इति हलायुधोक्ते २अर्द्धचन्द्राकारक्षुरप्राद्यस्त्रमुखे च ।

आराज्ञी स्त्री सम्यक् राजते आ+राज—कनिन् ङीप् । देशभेदे धूमा० देशवाचित्वात् वुञ् । आराज्ञकः । तद्देशभवे त्रि० ।

आरात् अव्य०आ+रा बा० आति । १दूरे, २समीपे च । "आरात्तं दयितमिवावगाढमारात्" माघः । "तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम्" रघुः "विचित्रतुच्चैः प्लवमानमारात्" भट्टिः

आराति पु० आ+रा—क्तिच् । शत्रौ । द्विरूपकोषः ।

आरातीय त्रि० आराद्भवः जातः आगतो वा वृद्धत्वात् छ आराच्छब्दवर्जनात् नाव्ययस्य टिलोपः । १निकटदूरयोर्भवे २तत्र जाते ३ताभ्यामागते च ।

आरात्रिक न०अरात्रावपि निर्वृत्तं ठञ् । (आरति) नीराजनकर्म्मणि । दीपो हि रात्रावेव प्रदर्श्यते इदं दिनेऽपि दर्श्यते इति तस्य तथात्वम् "ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयम् । महानीराजनं कुर्य्यात् महावाद्यजयस्वनैः । प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण घृतेन वा । आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकम्" हरि० विलासे तल्लक्षणादि । तस्य देहांशभेदे भ्रामणप्रमाणमपि तत्रोक्तं यथा "आदौ चतुः पादतले च विष्णोर्द्वौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकम् । सर्वेषु चाङ्गेषु च सप्त वारान् आरात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्य्यात्" । "शिरसि निहितभारं पात्रमारात्रिकस्य भ्रमयति मयि भूयस्ते कृपार्द्रः कटाक्षः" चतुःषष्ठ्युपचारे शङ्करा०

आराधन न० आ+राध—ल्युट् । १पाके, २संसिद्धौ णिच्—ल्युट् । ३साधने ४अवाप्तौ ५तोषणे ६सेवने तोषणसेवनयोः संसिद्धिहेतुत्वात् तथात्वम् "साध्वसाराधनमपि रमणीयमस्याः" शकु० । "आराधनायास्य सखी समेताम्" कुमा० । आराध्यतेऽनेन णिच्—करणे ल्युट् । ७सेवासाधने "इदं तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः" कुमा० । "सर्व्वत्र दैत्याः समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य" भाग० प्रह्लादोक्तिः । [सेवायाम् ।

आराधना स्त्री आ+राध—णिच्—युच् स्त्रीत्वात् टाप् ।

आराधनीय त्रि० आराधयितुम् शक्यः आ+राध—णिच्—शक्यार्थे अनीयर् । आराधनयोग्ये "सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य ऋषेर्विघातम्" रघु० ।

आराधय पु० आ+राध—णिच्—बा० श । आराधनकारके ब्राह्म०भावादौ ष्यञ् । आराधय्यम् आराधनकर्तृत्वे न० ।

आराधयितृ त्रि० आ+राध—णिच्—तृच् । १परिचारके । २सेवके "नन्वयमेवाराधयिता जनस्तव समीपे वर्त्तते" शकु० ।

आराधित त्रि०आ+राध—णिच्—क्त । सेविते । "नाराधितोयैः पुरुषः प्रधानः तेषां वृथा जन्म नराधमानाम्" भाग० ।

आराम पु० आरम्यतेऽत्र आ+रम—आधारे घञ् । कृत्रिमवने १उद्याने "आत्मारामाविहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ" वेणी० आत्माआराम इव । घञन्तस्य पुंस्त्वानुशासनात् क्लीवत्वोक्तिः प्रामादिकी । "वाप्यारामतडागकूपभवनारम्भप्रतिष्ठाव्रतेत्यादि" मुहू०चि० । "चैत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च" "गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्" "तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः" इति च मनुः "जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे । दृश्ये मृदुक्षिप्रचरध्रुवे स्यात् पक्षे सिते स्वर्क्षतिथिक्षणे वा रिक्तारवर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता" वृत्तर०टी०उक्ते षोडशभिस्त्र रगणैराराम इत्युक्ते २दण्डकभेदे च । आ+रम—भावे घञ् । ३आरतौ "योऽन्तःसुखोऽन्तराराम:" गीता । अन्तरात्मनि आरामोयस्येति विग्रहः "अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पार्थ ! स जीवति" गीता । आरामकरणप्रकारः" वृहत् सं० उक्तः यथा "प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता न मनोज्ञा जलाशयाः । यस्मादतो जलप्रान्तेष्वारामान् विनिवेशयेत् । मृद्वी भूः सर्वृक्षाणां हिता तस्यां तिलान् वपेत् । पुष्पितांस्तांश्च मृद्नीयात् कर्म्मैतत्प्रथमं भुवि । अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाः सप्रियङ्गवः । मङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा । पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाडिमाः । द्राक्षापालीवताश्चैव वीजपूरातिमुक्तकाः । एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः। मूलच्छेदेऽथवा स्कन्धे रोपणीयाः प्रयत्नतः । अजातशाखाञ्छिशिरे जातशाखान् हिमागमे । वर्षागमे च सुस्कन्धान् यथादिक् प्रतिरोपयेत् । घृतोशीरतिलक्षौद्रविडङ्गक्षीरगोमयैः । आमूलस्कन्धलिप्तानां कुङ्कुमेन विरोपणम् । शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः । रोपयेद्रोपितश्चैव पत्रैस्तैरेव जायते । सायं प्रातश्च

ग्रस्मान्ते, शीतकाले दिनान्तरे। वर्षासु च भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः। जम्बूवेतसवानीरकदम्बोदुम्बरार्ज्जुनाः। बीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाडिमाः। वञ्जुलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा। तिमिरोऽम्रातकश्चैव षोडशानूपजाः स्मृताः। उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम्। स्थानात्, स्थानान्तरं कार्य्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरम्। अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परम्। मिश्रैर्मूलैश्च न फलं सम्यग्यच्छन्ति पीड़िताः। शीतवातातपै रोगो जायते पाण्डुपत्रता। अवृद्धिश्च प्रवालानां शाखाशोषो रसस्रुतिः। चिकित्सितमथैतेषां शस्त्रेणादौ विशोधनम्। विड़ङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेत् क्षीरवारिणा। फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः। शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाभिवृद्धये। अविकाजशकृच्चूर्णस्याढके द्वे तिलाढकम्। सक्तुप्रस्थो जलद्रोणे गोमांसं तुलया सह। सप्तरात्रोषितैरेतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः। वल्लीगुल्मलतानां च फलपुष्पाय सर्वदा। वासराणि दश दुग्धभावितं बीजमाज्ययुतहस्तयोजितम्। गोमयेन बहुशो विरूक्षितं क्रौड़मार्गपिशितैश्च धूपितम्। मत्स्यशूकरवसासमन्वितं रोपितं च परिकर्मितावनौ। क्षीरसंयुतजलावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमेव तत्। तिन्तिड़ीत्यपि करोति वल्लरीं व्रीहिमाषतिलचूर्णसक्तुभिः। पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया। कपित्थवल्लीकरणाय मूलान्यास्फोतधात्रीधववासकानाम्। पलाशिनीवेतससूर्य्यवल्लीश्यामातिमुक्तैः सहिताष्टमूली। क्षीरे शृते चाप्यनया सुशीते तालाशताख्यं तु कपित्थबीजम्। दिने दिने शोषितमर्कपादैर्मासं विधिस्त्वेष ततोऽधिरोप्यम्। हस्तायतं तद्द्विगुणं गभीरं खात्वाऽवटं प्रोक्तजलावपूर्णम्। शुष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तत् प्रलेपयेद्भस्मसमन्वितेन। चूर्णीकृतैर्माषतिलैर्यवैश्च प्रपूरयेन्मृत्तिकयान्तरस्थैः। मत्स्यामिषाम्भःसहितं च हन्याद् यावद्घनत्वं समुपागतं तत्। उप्तं च बीजं चतुरङ्गुलाधो मत्स्याम्भसा मांसजलैश्च सिक्तम्। वल्ली भवत्याशु शुभप्रवाला विस्मापनी मण्डपमावृणोति। शतशोऽङ्कोल्लसम्भूतफलकल्केन भावितम्। एतत्तैलेन वा बीजं श्लेष्मातकफलेन वा। वापितं करकोन्मिश्रं मृदि तत्क्षणजन्मकम्। फलभारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम्। श्लेष्मातकस्य बीजानि निष्कुलीकृत्य भावयेत्प्राज्ञः। अङ्कोल्लपिज्जलाद्भिश्छायायां सप्त कृत्वैवम्। माहिषगोमयघृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य। करकाजलमृद्योगे न्युप्तान्यह्ना फलकराणि। ध्रुवमृदुमूलविशाखा गुरुभं श्रवणस्तथाश्विनी हस्तम्। उक्तानि दिव्यदृग्भिः पादपसंरोपणे भानि”।

आरामशीतला स्त्री आरामे तन्मध्ये शीतला। सुगन्धिपत्रयुक्ते वृक्षभेदे राजनि० “आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी” वैद्य०।

आरामिक त्रि० आरामे तद्रक्षणे नियुक्तः ठक्। उद्यानपाले

आराल त्रि० ईषदरालम् प्रा०स०। ईषत्कुटिले तारका० इतच्। आरालितः ईषत्कुटिलिते त्रि०।

आरालिक त्रि० अरालं कुटिलं चरति ठक्। १पाचके २कुटिलचारिणि च। धनलोभेन परप्रेरितो हि पाचकोविषादिसंसृष्टं पचतीति तस्य कुटिलचारित्वम्। अतोराज्ञा यथाभूता पाचका नियोज्यास्तद्दर्शितम् सुश्रुते यथा “रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वेऽमात्यतां गताः। विसृजन्त्यः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशम्। विषैर्निहन्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः। स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित् सुभगेच्छया। विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसून्नरः। तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः। यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्ववत् प्रथितं नृणाम्। न विश्वसेत्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित्। कुलीनं धार्म्मिकं स्निग्धं सुभृतं सततोत्थितम्। अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम्। क्रोधपारुष्यमात्सर्य्यमदालस्यविवर्जितम्। जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम्। मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम्। पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्ज्जितम्। पूर्व्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम्। महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम्।। प्रशस्तदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि। सजालकं गवाक्षाढ्यमाप्तवर्गनिषेवितम्। विकक्षसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्च्चनम्। परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम्। तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम्। शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः। संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः। स्नाता दृढ़ं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः। तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्म्मिणः। आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः। तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत्। माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः। भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन। इङ्गितज्ञो मनुष्याणां

वाक्चेष्टामुखवैकृतैः। विद्याद्विषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्। न ददात्युत्तरं पृष्टो विवक्षन् मोहमेति च। अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत्। स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्धसेत्। वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते। क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि। आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्। निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः। वर्त्तते विपरीतस्तु विषदाता विचेतनः। केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया। असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्व्वन्ति मानवाः। तस्मात् परीक्षणं कार्य्यं भृत्यानामादितो नृपैः। अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने। उत्सादने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने। स्रक्षु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च। पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम्। विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु। लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरम्। नृपभक्ताद्वलिं न्यस्तं सविषं भक्षयन्ति ये। तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः। हुतभुक् तेन चान्नेन भृशं चटचटायते। मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः। भिन्नार्च्चिस्तीक्ष्णधूमश्च न चिराच्चोपशाम्यति। चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु। दृष्ट्वान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः। कोकिलः स्वरवैकल्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति। हृष्येन्मयूर उद्विग्नः क्रोशतः शुकसारिके। हंसः क्ष्वेडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति। पृषतो विसृजत्यश्रु विष्ठां मुञ्चति मर्कटः। सन्निकृष्टांस्ततः कुर्य्याद्राजा तस्मान् मृगपक्षिणः”।

आराविन् त्रि० आरौति आ+रु—णिनि। सम्यक्शब्दकारके उच्चैःशब्दकारके स्त्रियां ङीप्।

आरित्रिक त्रि० अरित्रे भवादि काश्या० ठञ् ञिठ् वा। अरित्रभवादौ स्त्रियां ठञि ङीष् ञिठि टाप्।

आरिन्दमिक त्रि०अरिन्दमे भवादि ठञ् ञिठ् वा। अरिन्दमभवादौ स्त्रियां ठञि ङीष् ञिठि टाप्।

आरिष्णीय त्रि० रिष-हिंसे मनिन् न०त० अरिष्णः अहिंसकः तस्य सन्निकृष्टदेशादौ कृशा० छण्। अहिंसकसन्निकृष्टदेशादौ।

आरीहणक त्रि० अरीहणेन निर्वृत्तं अरीहणादि० वुञ्। अत्र घातकनिर्वृत्ते अरीहणेति गणपाठे निर्द्देशात् दीर्घः।

आरु पु०ऋ—उण्। १वृक्षभेदे, २कर्कटे, ३शूकरे, च।

आरुज त्रि० आरुजति आ+रुज—क। १सम्यक्पीडके, २आभिमुख्येन हन्तरि च “विद्मा हित्वा धनञ्जयमिन्द्र! दृढ़ा चिदारुजम्” ऋ०८ ४५,१३। “आरुजं शत्रूणामाभिमुख्येन भङ्क्तारम्” भा०। रावणपक्षीये ३राक्षसभेदे पु०। “पर्व्वणः पतनोजम्भः खरः क्रोधवशो हरिः। प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः” भा०व० २८४अ०।

आरुणक त्रि० अरुणदेशे भवादि धूमा० वुञ्। अरुणदेशभवादौ।

आरुणि पु०अरुणस्यापत्यम् इञ्। १उद्दालके गौतमे मुनौ “उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच” छा०उ०। २वैशम्पायनान्तेवासिभेदे। तस्यान्तेवासिनश्च आलम्ब लङ्ग कमल ऋचाभारुणि ताण्ड्यश्यामायन कठ कलापिनोनवेति बोध्यम्। तेनाधीतं णिनि। ब्राह्मणे तस्य लुक्। आरुणिः। ३सामवेदब्राह्मणभेदे आयोदधौम्यशिष्ये ४मुनिभेदे आयोदशब्दे उदा० ५अरुणमुनेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्। “यदारुणीषु तावषीरयुग्ध्वम्” ऋ०१,६४,७। अरुणस्येदम् इञ्। ६अरुणसम्बन्धिनि अरुणस्य सूर्य्यस्यापत्यम् इञ्। ७अरुणतनये अरुणसुतशब्दोक्ते यमादौ। अरुणस्यायमनुजातत्वात् इञ्। अरुणानुजे विनतायाः ८सुतभेदे। “तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुड़श्च महाबलः। अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः” हरिवं०२२६अ० “अरुणश्चारुणिश्चैव तस्य प्राञ्जलयः स्थिताः” हरिवं० २६१अ०। अरुणस्य गरुड़ाग्रजस्यापत्यम् इञ्। ९गरुड़ाग्रजस्यापत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्।

आरुणिन् पु० ब०व० आरुणिना वैशम्पायनान्तेवासिना प्रोक्तमधीयते णिनि। वैशम्पायनान्तेवासिविशेषेण आरुणिना प्रोक्ताध्यायिषु।

आरुणेय पु०आरुणेरुद्दालकस्यापत्यम् ढक्। उद्दालकपुत्रे श्वेतकेतौ। “उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचेति” छा० उ०“श्वेतकेतोरुद्दालकपुत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्” “श्वेतकेतुरारुणेयः कं स्विद्देवापरीषु” “श्वेतकेतुरारुणेयोब्रह्मचारी” “श्वेतकेतुनारुणेयेन” इति च शत०ब्रा०।

आरुत न० आ+रु-भावे क्त। आरावे “शकुनं वायसारुतम्” शकुनशा०। कर्त्तरि क्त। २आरावयुक्ते त्रि०।

आरुद्ध त्रि०आ+रुध—क्त। प्रतिरुद्धे निरुद्धे वादिना कृतगति प्रतिरोधे प्रतिवादिनि।

आरुरुक्षु त्रि० आरोढुमिच्छति आ+रुह—सन्—उ। आरोढुमिच्छौ “आरुरुक्षोर्मुनेर्योगः कर्म्म कारणमुच्यते” गीता “कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः”। “समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये” इति च रघुः।

आरुषी स्त्री मनोः कन्याभेदे च्यवनपत्न्याम् । तत्कथा "तस्मिन्नियुक्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे । अन्यस्तूत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् । च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं यशस्विनम् । यः सरोषाच्च्युतो गर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत ! । आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः । और्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः" भा० आ० ६६ अ० ।

आरुषीय त्रि० अरुषः व्रणस्य सन्निकृष्टदेशादिः कृशा० छण् । व्रणसन्निकृष्टदेशादौ ।

आरुह त्रि० आ+रुह–क । आरोहणकर्त्तरि ।

आरू पु० ऋ–ऊ–णिच्च । १पिङ्गलवर्णे २तद्युक्ते त्रि० । आरुशब्दार्थे ३कर्कटशूकरादौ च । ततः संज्ञायां कन् । (आडु) हिमाचलप्रसिद्धौषधीभेदे च ।

आरूढ़ त्रि० आ+रुह–कर्त्तरि क्त । १आरोहणकर्त्तरि "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा" स्मृतिः "योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" गीता । "अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभवः" रघुः । २उत्पन्ने "तदागमारूढगुरुप्रहर्षः" रघुः "आरूढ उत्पन्नः" मल्लि० । कर्मणि क्त । यत्रारोहणं कृतं तस्मिन् ३कृतारोहणे प्रासादादौ "आरूढकविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलम्" रामा० भावे क्त । ४आरोहणे न० "अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः" रघुः ।

आरूढ़ि स्त्री आ+रुह–क्तिन् । आरोहणे । "अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" शकु० ।

आरेक पु० आ+रिच–घञ् । १आकुञ्चने २अतिरेके च ।

आरेचित त्रि० आ+रिच–णिच्–क्त । ईषदाकुञ्चिते "आरेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः" कुमा० ।

आरेवत पु० आरेवयति रेचयति मलं आ+रेव–णिच्–अतच् । अत्यन्तसारकफलके (सोन्दाल) १आरग्वधवृक्षे तस्य फलम् अण् तस्य लुक् । २तत्फले न० । तयोर्गुणादि आरग्वधशब्दे ७९४ पृष्ठे उक्तम् ।

आरोग्य न० अरोगस्य भावः ष्यञ् । रोगशून्यत्वे "आरोग्यं विप्रसम्पत्तिर्गङ्गास्नानजं फलम्" प्रा० त० पु० "वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च" मनुः । "धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः" वैद्य० ।

आरोग्यव्रत न० आरोग्यार्थं व्रतम् । वराहपुराणोक्ते माघशुक्लसप्तमीमारभ्य वत्सरपर्य्यन्तं प्रतिशुक्लसप्तमीतिथि कर्त्तव्ये सूर्य्यव्रतभेदे । यथा "अतःपरं महाराज ! व्रतमारोग्यसंज्ञितम् । सितायां माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः" इत्युपक्रम्य "षष्ठ्याञ्चैव कृताहारः सप्तम्यामुपवासकृत् । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिर्मतः । अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्च्चयेद्रविम् । तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते" हेमा० व्र० वरा० पु० इदमारोग्यसप्तमीव्रतत्वेन तत्रोक्तम् ।

आरोग्यशाला स्त्री आरोग्यार्था शाला शा० त० । चिकित्सार्थं राजादिकारिते गृहभेदे तत्करणप्रकारो वैद्यके उक्तो यथा "धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः । अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः । आरोग्यशालां कुर्वीत महौषधपरिच्छदाम् । विदग्धवैद्यसंयुक्तां बहुभृत्यसमन्वितां? (बहुज्ञर-ससंयुताम्) । वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः । ओषधीमूलतत्त्वज्ञः समुद्धरणकालवित् । बलवीर्य्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणे । त्यागिवद्देहिनां तद्वदनुकूलः प्रियंवदः"

आरोग्यस्नान न० आरोग्ये रोगशून्यत्वे तन्निमित्तकं स्नानम् । रोगनिर्मुक्तौ कर्त्तव्ये स्नाने तत्र नक्षत्रादिकमुक्तं ज्यो० त० । "व्यादित्येषु चरेषु शक्रदिनकृत्पुष्योग्रचन्द्रेषु च क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्द्रावशस्ते तथा । केन्द्रस्थेष्वशुभेषु कामतिथिषु स्नानं गदोन्मुक्तितः शस्तं तत्र न शोभनारविभुजङ्गर्क्षेन्दुसद्वासराः" भुज० भीम० प० ।

आरोधन न० आ+रुध–भावे ल्युट् । १अवरोधने २निरोधे "मध्य आरोधनं दिवः" ऋ० १, १०५, ११ । ल्यु । ३आरोधके त्रि० आरुध्यते कर्म्मणि ल्युट् । ४आरोधनीये । करणे ल्युट् । ५आरोधनसाधने "विदुष्टरोदिव आरोधनानि" ऋ० ४, ७, ८ । "आरोधनानि आरोधनसाधनानि" भा० ।

आरोप पु० आ+रुह–णिच् करणे ल्युट् । अन्यपदार्थे अन्यधर्म्मस्यावभासरूपे मिथ्याज्ञाने । यस्मिन् यो धर्मो नास्ति तादृशधर्मस्य तत्र बुद्ध्या अर्पणाद्बुद्धेस्तथात्वम् । यथा शुक्तौ रजतत्वं तत्तादात्म्यं वा नास्ति बुद्ध्या च तत्र तयोरवगाहनेन तद्धर्म्मस्यारोपणं क्रियते इति तस्या आरोपत्वम् । तथा च अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानमारोपः इति नैयायिकाः सचाध्यास इति वेदान्तिनः अध्यासे कारणमेव तत्र कारणम् तच्च अध्यासशब्दे १४० पृष्ठे विवृतम् स च द्विविधः आहार्यः अनाहार्य्यश्च यत्र बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि इच्छया तथाज्ञानम् स आहार्य्यः । स च इच्छाप्रयोज्य एव इतरबुद्धेर्बाधनिश्चयप्रतिबध्यत्वात् । स च प्रत्यक्षइव शाब्दोऽपि यथा मुखं चन्द्र इति रूपकयुक्तवाक्यजबोधः तत्र हि मुखे चन्द्रत्वाभावनिश्चयेऽपि चन्द्राभेदेन मुखस्य बोधनादाहार्य्यत्वम् ।

"परोक्षज्ञानमनाहार्य्यं निश्चयश्चेति सिद्धान्त" इति प्रवादस्तु शाब्दबोधातिरिक्तपरः। एतदभिप्रायेणैव "रूपकं रूपितारोपादित्यादिकं रूपकलक्षणम्" सारोपात्मकलक्षणाभेदकथनञ्च सा०दर्पणोक्तं वेदितव्यम् यथा। "विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यात्" इति सा०द०। "विषयस्यारोप्यस्य अनिगीर्णस्य स्फुटतया प्रतिभासमानस्यान्यतादात्म्यस्याभेदस्य प्रतीतिजनकत्वेन लक्षणायाः सारोपात्वम्। "आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इति" चिन्ता०। "एवं वस्तुन्यवस्त्वारोपः इति" वेदान्तसारः।

आरोपक पु० आ+रुह-णिच्-ण्वुल्। वृक्षादीनां वापके "गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च" मनुः।

आरोपण पु० आ+रुह-णिच्-ल्युट्। १आरोपशब्दार्थे २आरोहणसम्पादने च। "आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्" कुमा० रघुश्च।

आरोपित त्रि० आ+रुह-णिच्-क्त। यस्यारोहणं कारितं १तादृशे पदार्थे। "आरोपितं यद् गिरिशेन पश्चात्" "तं देशमारोपितपुष्पचापः" इति च कुमा० २आसञ्जिते च। "आरोपितपर्य्याणञ्च त्वरिततुरगपरिचारकोपनीतमिन्द्रायुधम्" काद०। [आरोप्ये वस्तुनि

आरोपणीय त्रि० आ+रुह-णिच्-अनीयर्। आरोपार्हे

आरोप्य त्रि० आ+रुह-णिच्-कर्मणि यत्। १आरोपणीये यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखे चन्द्रत्वमारोप्यम्। २अध्यासविषये च इयांस्तु भेदः आरोप्यसन्निकृष्टस्थाने अन्यथाख्यातिः यथा जवासन्निकृष्टे स्फटिकादौ लौहित्यस्य भ्रान्तिः तदसन्निकृष्टस्थले तु अध्यासः असत्ख्यातिरेव यथा इदं रजतमित्यादौ वेदान्तिनः। वे०प० विवरणं दृश्यम्। नैयायिकास्तु उभयत्रान्यथाख्यातिः।

आरोह पु० आ+रुह-घञ्। १आक्रमणे २नीचस्थानादूर्द्ध्वदेशगमने ३अङ्कुरादिप्रादुर्भावे शब्दच० ४गजवाजिनादुपरिगमने ५दैर्घ्ये ६उच्चत्वे च ७नितम्बे। "वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्यमरः "सारमानवरारोहा" उद्भटः। "आरोहैर्निविडबृहन्नितम्बबिम्बैः" माघः।

आरोहक त्रि० आ+रुह-ण्वुल्। आरोहण कर्त्तरि।

आरोहण न० आ+रुह-ल्युट्। १नीचस्थानादूर्द्ध्वस्थानगमने "आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" कुमा० २अङ्कुरादिप्रादुर्भावे च आरुह्यतेऽनेन करणे ल्युट्। सोपाने च "आरोहणं स्यात् सोपानम्" अमरः।

आरोहणीय त्रि०। आरोहणं प्रयोजनमस्य अनुप्र० छ। १आरोहणसाधने पदार्थे। आ+रुह-कर्मणि अनीयर्। आरोढुं योग्ये २हयादौ।

आरोहवत् त्रि० आरोहो विशिष्टनितम्बस्थानमस्त्यस्य मतुप् पक्षे इनि। प्रशस्तनितम्बयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

आरोहिन् त्रि० आ+रुह-णिनि। १आरोहणकर्त्तरि नीचादूर्द्ध्वस्थानगामिनि स्त्रियां ङीप्। सा च ग्रहाणां २नक्षत्रदशाभेदे। सा च अवरोहिशब्दे ४४२पृष्ठे दर्शितलक्षणा। ग्रहविशेषाणामारोहिण्याः दशायाः फलमुक्तं सर्व्वा० चि० यथा।

सूर्य्यस्य "आरोहिणी वासरनायकस्य दशा महत्त्वं कुरुते च सौख्यम्। परोपकारं सुतदारभूमिं गोवाजिमातङ्गकृषिक्रियादीन्"।

चन्द्रस्य "आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकान्तिम्। करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं भूसुरतर्पणञ्च"।

कुजस्य "आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यत्र नरेशपूजाम् प्रधानतां धैर्य्यमनोभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिसंघम्"

बुधस्य "आरोहिणी सौम्यदशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोवृषवाजिसंघम्। मृदन्नभूषाम्बरपानलाभं वाणिज्यभूम्यर्थपरोपकारम्"

गुरोः "आरोहिणी देवगुरोर्महत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुतेऽर्थभूमिम् गानक्रियास्त्रीसुतराजपूजां स्ववीर्य्यतः प्राप्तयशः प्रतापम्"।

शुक्रस्य "आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना धामाम्बरालङ्कृतिकान्तिपूजाम्। प्रवृत्तिसिद्धिं स्वजनैर्विरोधं मातृदिनाशं परदारसङ्गम्"। कुरुते इत्यनुषङ्गः सर्व्वत्र।

शनेः "आरोहिणी वासरनायसूनोर्दशा विपाके नृपलब्धभाग्यम्। वाणिज्यलाभं कृषिभूमिलाभं गोवाजिलाभं सुतदारलाभम्"।

आर्कलूष पु० अर्कलूषस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् विदा० अञ्। अर्कलूषापत्ये स्त्रियां ङीप्। ततो यूनि अपत्ये हरिता० फञ्। आर्कलूषायणः। तदृषेर्यून्यपत्ये। [षेरपत्ये।

आर्कलूषि पुंस्त्री अर्कलूषस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। अर्कलूष-

आर्कायण त्रि० अर्कस्य गोत्रम् हरिता० फञ्। अर्कस्य १गोत्रे। ततः चतुरर्थ्यां अश्वा० फिञ्। आर्कायणिः तत्सन्निकृष्टदेशादौ० त्रि० अर्कस्यायनाय सूर्य्यलोकस्य प्राप्तये हितम् अण् पूर्व्वपदादिति णत्वम्। सूर्य्यलोकगतिसाधने २यज्ञादौ। "आर्कायणैः षोडशभिश्च यज्ञैस्तेषां फलेनेह च नागतोऽस्मि" भा० आनु० १०४अ०।

आर्कि पु० अर्कस्यापत्यम् इञ्। अर्कपुत्रे १यमे २शनौ, ३वैवस्वतमनौ ४सुग्रीवे ५कर्णे च अर्कसुतशब्दे तत्सुतत्वकथा।

आर्चीद पु० ऋचीदः पर्व्वतोऽभिजनोऽस्य अण्। ऋचीद-पर्व्वतस्थाने पित्रादिक्रमेण वासिनि द्विजभेदे सि०कौ०।

आर्क्ष त्रि० ऋक्षस्येदम् अण्। नाक्षत्रदिनादौ स्त्रियां ङीप्।

आर्क्ष्य त्रि० ऋक्षे भवः गर्गा० यञ्। नक्षत्रभवे स्त्रियान्तु लोहिता० ष्फः षित्वात् गौरा० ङीष्। आर्क्ष्यायणी

आर्गय(ण)न त्रि० ऋगयनस्य व्याख्यानोग्रन्थः तत्र भवो वा अण् गिरिनद्या० वा णत्वम्। १ऋगयनव्याख्याने ग्रन्थे २तत्रभवे च।

आर्गल स्त्री०न० अर्गलमेव स्वार्थे अण् स्त्रीत्वे ङीप्। अर्गल शब्दार्थे द्वाररोधककाष्ठभेदे द्विरूपकोषः। [शब्दच०।

आर्गवध पु० आरग्वध+पृषो०। आरग्वधवृक्षे (सोन्दाल)

आर्घा स्त्री आ+अर्घ–अच्। पीतवर्णायां दीर्घतुण्डायां षट्पदाभायां मधुमक्षिकायाम् राजनि०आर्घ्यशब्दे विवृतिः।

आर्घ्य न० आर्घया निर्वृत्तं यत्। १आर्घाख्यमक्षिका-निष्पादिते २जरत्कार्य्याश्रममधूकवृक्षनिर्य्यासरूपे च मधुनि। तद्विवृतिः भाव०प्र० "मधूकवृक्षानिर्य्यासं जरत्-कार्य्याश्रमोद्भवाः। स्रवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः। तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः। आर्घास्तास्तत्कृतं यत् स्यादार्घ्यमित्यपरे जगुः। आर्घ्यं मध्वतिचाक्षुष्यं कफपित्तहरं परम्। कषायकटुकं पाके तिक्तञ्च बलपुष्टिदम्"।

आर्च त्रि० अर्चाऽस्त्यस्य "प्रज्ञार्चाभ्योणः" पा०ण। अर्चायुक्ते

आर्चभिन् पु०ब०व० ऋचाभेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्त-मधीयते णिनि। ऋचाभेन प्रोक्ताध्यायिषु। "कार्त्त-कौजपादि० आर्चाभिनोमौद्गला इत्यत्र पूर्व्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम्।

आर्चायण त्रि० ऋचिभवः नडा०फक्। ऋचिभवे सामादौ।

आर्चिक त्रि० ऋचि भवः ऋचो व्याख्यानो ग्रन्थो वा ठञ्। ऋचिभवे १सामभेदे २तद्ग्रन्थभेदे च तत्र हि ऋचि योनौ तत्तत् साम गीतमिति तस्य तथात्वम् यथा आर्चिकः उत्तरार्चिकः एष च सामवेदग्रन्थभेदः। ३तद्व्याख्याने ग्रन्थे च।

आर्चीक त्रि० ऋचीके पर्व्वते भवः अण्। १ऋचीकपर्व्वतभवे स्वार्थे अण्। २तत्पर्व्वते च। स च पर्व्वतः पुष्करतीर्थ सन्निकृष्टः यथोक्तं भा०व०१२५अ०।

"पुष्करेषु महाराज! सर्व्वेषु च जलं स्पृश। स्थाणोर्मन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत!। सन्धिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ! त्रेताया द्वापरस्य च। अयं हि दृश्यते पार्थ! सर्व्वपाप प्रणाशनः। अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्व्वपापप्रणाशने। आर्च्चीकः पर्व्वतश्चैष निवासोऽत्र मनीषिणः। सदाफलः सदा-स्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम्। चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिद-शानां युधिष्ठिर!। एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्य्युपासते। वैखानसा बालखिल्याः पावका वायुभोजनाः। शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च। सर्व्वाण्यनु परि-क्रम्य यथाकाममुपस्पृश। शान्तनुश्चात्र राजेन्द्रः शुन-कश्च नराधिपः। नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सना-तनम्। इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः। आर्च्चीकपर्व्वते तेपुस्तान् यजस्व युधिष्ठिर!। इह ते वै चरून् प्राश्नन्नृषयश्च विशाम्पते!। यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः। यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्र कर्षण। सर्व्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव। एतत् प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर!। यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्द्धमागताः। इह तेऽप्यवसन् राजन्! क्षान्ताः परमधर्म्मिणः। मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः। एषा सा यमुना राजन्! महर्षिगणसेविता। नाना-यज्ञचिता राजन्! पुण्या पापभयापहा"

आर्जव न० ऋजोर्भावः अण्। १सरलतायां "दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्राजर्वं धावति" सा०द०२परप्रतारणाराहित्ये सारल्यं च दैहिकं मानसञ्च। तत्र दैहिकं कुटिलसंयोग-राहित्यम्। मानसञ्च बाह्याभ्यन्तरे विहितनिषिद्धयो रेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वम् बाह्ये यथा प्रवृत्तिनिवृत्ती अन्तरेऽपि तथैव न पुनः अन्तरस्थं भावसप्रकाश्य बाह्ये अन्यथापादनम्। तथा स्वाधिगतार्थागोपनेन यथाज्ञा-तार्थप्रकाशनञ्च मानसं सारल्यं वाचिकमार्जवमपि मनोधीनत्वात् मानसमेव आर्ज्जवं च समचित्तत्वेन लक्षि-तम् आ०त० भारतवाक्येन। "क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्व-मार्जवं समचित्तता"। आर्जवञ्च महत्त्वसम्पादकोगुण-विशेषः यथोक्तं भा० १प्र० १६ अ० "सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोषआर्ज्जवम्। शमोदमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम्। ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्य्यं शौर्य्यं तेजोबलं स्मृतिः। स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मा-र्द्दवमेव च। प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सहओजोबलं भगः। गाम्भीर्य्यं स्थैर्य्यमास्तिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः। एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः। प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिः"

एतच्च ज्ञानसाधनं यथोक्तं गीतायाम् "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः। इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्। असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु। मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि। अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्" ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनमित्यर्थः स्वार्थे अण्। २सरलेऽपि। "सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्" "किं व्याजेनार्जवे जने" रामा०।

आर्जीक त्रि० ऋजीकस्येदम् अण्। ऋजीकदेशसम्बन्धिनि "सुषोमे शर्य्यणावत्यार्जीके" ऋ० ८,७,२९। "ऋजीकोदेशभेदस्तत्सम्बन्धिनि" भा०।

आर्ज्जुनायान पुंस्त्री० अर्ज्जुनस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। अर्ज्जुनगोत्रापत्ये स्त्रियां टाप्। तस्य विषयोदेशः। राजन्या० वुञ्। आर्ज्जुनायनकः। तद्विषये देशे।

आर्ज्जुनावक त्रि० अर्ज्जुनवे देशे भवः धूमा० वुञ्। अर्जुनावनामदेशभवे।

आर्ज्जुनि पु० अर्ज्जुनस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। अर्ज्जुनापत्ये अभिमन्यौ। तदुत्पत्तिकथा "ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा। जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्तमजीजनत्। दीर्घबाहुं महोरस्कं वृषभाक्षमरिन्दमम्। सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम्। अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्द्दनम्। अभिमन्युमिति प्राहुरार्ज्जुनिं पुरुषर्षभम्" भा० आ०प० २२१ अ०। स च वर्च्चोनामसोमपुत्रस्यावतारः यथोक्तं भा० आ० ६७अ०। "यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान्। सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत्। यस्यावतरणे राजन्! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम्। नाहं दद्यामियं पुत्रं मम प्राणैर्गरीयसम्। समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम्। सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ बधः। तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा न च स्थास्यति वै चिरम्। ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा। सोऽर्ज्जुनेत्यभिविख्यातो पाण्डोः पुत्त्रः प्रतापवान्। तस्यायं भविता पुत्रो बालोभुवि महारथः। ततः षोड़शवर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः!। अस्य षोड़शवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति। यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिसूदनम्। नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विना कृतः। चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः!। विमुखाञ्छात्रवान् सर्वान् कारयिष्यति मे सुतः। बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति। महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति। सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति। दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति। ततो महारथैर्व्वीरैः समेत्य बहुशोरणे। दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति। एकं वंशकरं पुत्त्रं वीरं वै जनयिष्यति। प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयोधारयिष्यति। एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति दिवौकसः। प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे ताराधिपमपूजयन्। एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः" अभिमन्युशब्देऽस्य युद्धचर्य्या २९५ पृष्ठे उक्ता।

आर्ज्जुनेय पु० अर्ज्जुन्या अपत्यं ढक्। अर्ज्जुनीपुत्रे "कौत्से ऋषौ" "अहं कुत्समार्ज्जुनेयं न्यृञ्जेऽहम्" ऋ०४,२६,१ "आर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्सम्" भा०। आर्जुनी च गाभीः कुत्सस्य गाभ्या प्रतिपालितत्वेन तत्पुत्रत्वात् तथात्वम्।

आर्त्त त्रि० आ+ऋ—क्त। १पीड़िते, २दुःखिते, ३अस्वस्थे च। अप्राप्तलिङ्गसंज्ञकस्यैव धातोर्वृद्धिं वदन् दुर्गादासः अर्त्तपदसिद्धिं कर्त्तुमशक्नुवन् प्रत्याख्येयः। आर्त्तरवः आर्त्तनादः इत्यादि। "द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" "तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः"। "बलमार्त्तभयोपशान्तये" "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः"। "राजापि यद्वियोगार्त्तः" "आश्रमेद्दे निदाघार्त्ता" इति च रघुः। "न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता" कुमा० "विदितवार्त्तावार्त्तौ" दश० अत्र विदित वार्त्तौ आर्त्तौ इत्येव च्छेदः साधुः तद्व्याख्यानेऽस्माभिर्यदन्यथाच्छेदमभिप्रेत्य व्याख्यात न तत् साधु। "नार्त्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्" मनुः। "सुस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्" शु०त०स्मृतिः "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रवासे मलिना कृशा:" शु०त० स्वा० पु० "आर्त्तिर्नाशोऽस्यस्य अच्"। ४विनाशिनि "अतोन्यदार्त्तम्" वृह०उ०। "अतएतस्माद् ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतात्मस्वरूपाचित्यटप्राद्यदन्यदविद्याविषयमेषणालक्षणं वस्त्वन्तरम् तद् आर्त्तं विनाशि, आर्तिपरिगृहीतम्" शाङ्क०भा०।

आर्त्तगल पु०आर्त्त इव गलति गल—अच्। नीलझिण्ट्याम्

आर्त्तपर्णि पु० ऋतपर्णस्यापत्यम् इञ्। ऋतपर्णनृपस्यापत्ये सुदासे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे। "भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः। नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः। अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्। अयुताजित्तु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्य्यवान्। अयुताजित्सुतादा-

सीदृतपर्णो महायशाः । दिव्याचहृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली । ऋतपर्णस्य तस्यासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः । सुदासस्तस्य तनयो राजा इन्द्रसखोऽभवत्" हरिवंशे १५ अ०

आर्त्तभाग पुंस्त्री ऋतभागस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । ऋतभागर्षेर्गोत्रापत्ये । स्त्रियां ङीप् ।

आर्त्तव त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः अण् । ऋतुभवे १पुष्पादौ "आर्तवान्युपभुञ्जना पुष्पाणि च फलानि च" रामा० "स्वयमङ्गेषु ममेदमार्त्तवम्" कुमा० स्त्रियां ङीप् । "अभिभूय विभूतिमार्त्तवीम्" रघुः । ऋतुमासद्वयात्मकः हेमन्तादिः कालः "ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोड़श स्मृताः" इति मनूक्तः स्त्रीणां मध्यस्थशोणितदर्शनयोग्यः षोड़शरात्रिकः कालश्च । स कालोऽस्य प्राप्तः तादृशे स्त्रीणां २रजसि च । "नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने" । तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्" मनुः । स्त्रीणामार्त्तवं (शोणितविशेषः) पुंसः शुक्रमिव मासेन रसपाकेन जायते यथोक्तं सुश्रुते । "एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणामार्त्तवम्" । यथा च रसस्य पाकस्तथाऽसृक्शब्दे ४६२पृष्ठे उक्तम् । बाल्ये तस्य सत्त्वेऽपि बालस्य शुक्रप्रादुर्भावाभाववत् न तस्यामवस्थायामभिव्यक्तिर्यथोक्तं सुश्रुते "यथा हि पुष्पमुकुलस्थो गन्धो न शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोऽप्यार्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिः"

"तदभिव्यक्तिकालादिकं तद्दर्शने दम्पत्योरितिकर्त्तव्यतासहितम्" भाव०प्र०दर्शितं यथा ।

"द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चाशत्समं स्त्रियः । मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत् । आर्त्तवस्रावदिवसादृतुः षोडश रात्रयः । गर्भग्रहणयोग्यस्तु स एव समयः स्मृतः । सर्वेषामेव वर्णानां स्त्रीणां सर्वादिसंमतः" । स एव पूर्वोक्तः समयः । ग्रन्थान्तरे वर्णभेदात् विशेषः । तद्यथा "स्नानदिवसादूर्द्ध्वं द्वादशरात्रावधिर्ब्राह्मण्याः दशरात्रावधिः क्षत्रियायाः । अष्टरात्रावधिर्वैश्यायाः षड्रात्रावधिः शूद्रायाः गर्भधारणशक्तिः" । अथ स्त्रीणां नियममाह "आर्त्तवस्राव दिवसात् त्र्यहं सा ब्रह्मचारिणी । शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च । करे शरावे पर्णे वा हविष्यं त्र्यहमाचरेत् । अश्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम् । नेत्रयोरञ्जनं स्नानं दिवास्वापं प्रधावनम् । अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम् । आयासं भूमिखननं प्रवातं च विवर्जयेत् । एतस्यानियमाकरणे दोषमाह । "अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा लौल्याद्वा दैवतश्च वा । सा चेत् कुर्य्यान्निषिद्धानि गर्भो दोषांस्तदाप्नुयात् । एतस्या रोदनाद्गर्भो भवेद्विकृतलोचनः । नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत् । अनुलेपात्तथा स्नानाद्दुःखशीलोऽञ्जनाद्दृक् । स्वापशीलो दिवास्वापात् चञ्चलः स्यात्प्रधावनात् । अत्युच्चशब्दश्रवणाद्बधिरः खलु जायते । तालुदन्तौष्ठजिह्वासु श्यावो हसनतो भवेत् । प्रलापी भूरिकथनादुन्मत्तस्तु परिश्रमात् । खलतिर्भूमिखननादुन्मत्तो वातसेवनात् । अथ रजस्वलाकृत्यम् "ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता सद्वसनादिभिः । भूषिता सुमनाः पश्येद्भर्त्तारं समलङ्कृतम् । पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत्पुत्रं ततः पश्येत्पतिं प्रियम् । प्रियमिति भर्त्तुर्य्यनासन्ने पुत्रादिकमपि पश्येत् । चतुर्थदिवसेऽपि रजोनिवृत्तौ स्त्री पत्या सङ्गच्छेत न तु रजोऽनुवृत्तौ यत आह । "प्रवहत्सलिले क्षिप्तं द्रव्यं गच्छत्यधो यथा । तथा वहति रक्ते तु क्षिप्तं वीर्य्यमधोव्रजेत् । अथ भर्तृकृत्यम् । अथ गर्भाधाने निषिद्धं विहितञ्च कालं तयोः फलञ्चाह । "आयुःक्षयभयाद्भर्त्ता प्रथमे दिवसे तथा । द्वितीयेऽपि दिने भर्त्ता त्यजेदृतुमतीं स्त्रियम् । तत्र यश्चाहितो गर्भो जायमानो न जीवति । आहितो यस्तृतीयेऽह्नि स्वल्पायुर्विकलाङ्गकः । अतश्चतुर्थी षष्ठी स्यादष्टमी दशमी तथा । द्वादशी चापि या रात्रिस्तस्यां तां विधिना भजेत् । विधिना गर्भाधानविधिना । अत्रोत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजाः सौभाग्यमैश्वर्य्यं बलं चाभिगमात् फलम् । युग्मायुग्मरात्रीणां फलमाह । "युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु" । तत्र दम्पत्योः संभोगे यादृक् पुमान् युक्तस्तादृगुच्यते "स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धसुमनोऽञ्चितः । भुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेषः समलङ्कृतः । ताम्बूलवदनस्तस्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः । पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे" । तत्रायोग्यं पुरुषमाह "अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः । बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम् । तत्र स्त्री यादृशी योग्या तादृश्युच्यते । "पुरुषस्य गुणैर्युक्ता विहितन्यूनभोजना । नारी ऋतुमती पुंसा सङ्गच्छेत सुतार्थिनी । तत्रायोग्यां स्त्रियमाह । "रजस्वला व्याधि-

मती विशेषाद्योनिरोगिणी । वयोऽधिका च निष्कामा मलिना गर्भिणी तथा । एतासां सङ्गमात् पुंसां वैगुण्यानि भवन्ति हि”तत्र रजस्वला दिनत्रयं यावद्गतौ निषिद्धा यत उक्तम् । “प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी पुंसा यथा वर्ज्या तथाङ्गना । व्याधिमती वर्ज्या तत्र स्त्रीणां व्याधयः । प्रदरादयः तद्युक्ता निषिद्धा तत्रापि विशेषाद्योनिरोगिणी” भावप्रकाशः।

आर्त्तवदोषाश्च सचिकित्साः सुश्रुते दर्शिता यथा ।

“आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तैश्चोपसृष्टमवीजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयम् । तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्यमन्यद्भवति । भवन्ति चात्र । तेष्वाद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् । क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरवस्तिभिः । पाययेत नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि । धातकीपुष्पखदिरदाड़िमार्जुनसाधितम् । पाययेदथ वा सर्पिः शालसारादिसाधितम्। ग्रन्थिभूते शठीसिद्धं पालाशे वापि भस्मनि । परूषकवटादिभ्यां पूयप्रख्ये च साधितम् । प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्य्यं क्षीणरेतसि । विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः । स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरूढमनुवासितम् । योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवस्तिना । विधिमुत्तरवस्त्यन्तं कुर्य्यादार्त्तवशुद्धये । स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु । कुर्य्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च । ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां त्र्यूषणं वृक्षकाणि च । दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे । पिबेद्भद्रश्रियः क्वाथञ्चन्दनक्वाथमेव च । शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवचारणम् । दोषाणां शुद्धिकरणं शेषास्वप्यार्त्तवार्त्तिषु । अन्नं शालियवं मद्यं हितं मांसञ्च पित्तलम् । स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभन्तथा । शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् । तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् । असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्दः सवेदनः । तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः । तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् । रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् । दौर्वैरावृतमार्गत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः । तत्र मत्स्यकुलत्थाम्लतिलमाषसुरा हिताः । पाने मूत्रमुदश्विच्च दधि शुक्तञ्च भोजने । क्षीणं प्रागीरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितम् । तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत्” ।

इत्थं दोषापसारणेन शुद्धे आर्त्तवे भोजनादिनियमवत्यां दिवसविशेषे स्त्रिया सह संवेशादि कर्त्तव्यं यथोक्तं सुश्रुते । एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्त्तवा ऋतौ प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान् परिहरेत् । किङ्कारणम्—दिवा स्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनाद्विकृतदृष्टिः । स्नानानुलेपनाद्दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखापकर्त्तनात् कुनखी प्रधावनाच्चञ्चलो हसनाच्छ्यावदन्तौष्ठतालुजिह्वः प्रलापी चातिकथनादतिशब्दश्रवणाद्बधिरोऽवलेखनात् खलति र्मारुतायाससेवनादुन्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् । दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनीं हविष्यं त्र्यहञ्च भर्त्तुः संरक्षेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यहतवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्त्तारं दर्शयेत् । तत् कस्य हेतोः? । पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्त्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः । ततो विधानं पुत्त्रीयमुपाध्यायः समाचरेत् । कर्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः । ततोऽपराह्णे पुमान् मासं ब्रह्मचारी सर्पिः स्निग्धः सर्पिः क्षीराभ्यां शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां तैलमाषोत्तराहारां नारीमुपेयाद्रात्रौ सामादिभिरभिविश्वास्य विकल्प्यैवं चतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां चोपेयादिति पुत्रकामः । एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजासौभाग्यमैश्वर्य्यं बलञ्च दिवसेषु वै । अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः । त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः । तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । न च प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोतःप्लावि द्रव्यं प्रतिक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् अतःपरमुपेयात्” ।

दिनविशेष आर्त्तवकालगमने पुत्रादिविशेषजननमुक्तम्” नि०सि० व्यासेन ‘रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रःस्यादल्पायुर्बलवर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः ।

सप्तम्यां सप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः पुमान् । नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः । एकादश्यामधर्म्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसङ्करकारिणी । धर्म्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढ़व्रतः । प्रजायते चतुर्द्दश्यां, पञ्चदश्यां पतिव्रता । आश्रयः सर्व्वभूतानां षोड़श्यां जायते पुमान्” । मनुवचने स्वाभाविक इत्युक्तेः रोगादन्यत्र कालेऽप्यार्त्तवं भवति तेन तत्राशुद्धौ विशेषःनि०सि० व्यवस्थापितो यथा “प्रथमरजोदर्शनात् सप्तदशदिनपर्य्यन्तं पुनारजोदर्शने स्नानमात्रम्, अष्टादशे एकरात्रम्, एकोनविंशे त्र्यहं, विंशतिप्रभृतिदिनेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवति ।“ऊर्द्ध्वं चतुर्दशदिनादशुचित्वं न विद्यते” इति वाक्यन्तु स्नानदिनावधिचतुर्दशदिनमध्ये पुनारजोदर्शनेऽशुचित्वाभावपरम्” “रोगेण यत् रजः स्त्रीणामन्यत्र हि प्रवर्त्तते । नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मतमिति” वचनात्। रोगजे रजसि शुद्धावपि धर्मांधिकारिता रजोनिवृत्तावेव । “साध्वाचारा न तावत् स्यात् स्नातापि स्त्री रजस्वला । यावत् प्रवर्त्तमानं हि रजोनैव निवर्त्तते इति” हेमा० श्रा०ख० शङ्खोक्तेः ।

आर्त्ति स्त्री आ+ऋ–क्तिन् । १पीड़ायाम् २मनोव्यथायाञ्च । “आर्त्तिं न पश्यसि पुरूरवसस्तदर्थाम्” विक्रमो० । “पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः” नारदः । “यदि दीक्षितमार्त्तिर्विन्देत्” शत०ब्रा० । “न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः” “नचार्त्तिं मृच्छति क्षिप्रम्” इति च मनुः “दाहातिसारपित्तासृङ्मूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु” सुश्रु० ३विनाशे च ।

आर्त्नि (र्त्नी) स्त्री आ+ऋ–बा० नि आर्त्तभावश्च वा ङीप् । गतिकर्त्र्याम् । “संविदाने आर्त्नी इमे” ऋ०६,७५,४ । “अत्रैव वोऽपिनह्यास्युभे आर्त्नी इव ज्यया” ऋ०१०,१६६,३।

आर्त्विज त्रि० ऋत्विज इदम् अण् । ऋत्विक्सम्बन्धिनि ।

आर्त्विजीन पु० ऋत्विजं तत्कर्मार्हति खञ् । स्वयं यजमाने” सि०कौ० । “दक्षिणादिष्टं कृतमार्त्विजीनैः” भट्टिः “धयं वा आर्त्विजीनाःस्मोवयं दक्षिणीयाम्” शत०ब्रा० ।

आर्त्विज्य न० ऋत्विजोभावः कर्म वा ष्यञ् । ऋत्विक्कर्मणि याजने “स मा सर्व्वैरार्त्विज्यैर्वृणीते” “सहोवाच भगवन्तं वा सर्वैरार्त्विज्यैः” इति च” छा०उ० ।

आर्थ त्रि० अर्थादागतः अण् । अर्थतः प्राप्ते वाक्यार्थमर्य्यादया प्राप्ते”स्त्रियां ङीप् । सा च अलङ्कारोक्तायामर्थसम्भवायां २व्यञ्जनायाम् । तल्लक्षणादि सा०द० । यथा एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जनामाह “वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्सार्थसम्भवा”।व्यञ्जनेति सम्बध्यते तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये यथा । “कालोमधुः कुपितएष च पुष्पधन्वा धीरावहन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य” । अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा । ‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरोनेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि । दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे । वापीं स्नातुमितोगतासि, न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्” । अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा “उअ णिच्चल णिप्पन्दभिसिणीपत्तम्मि रेअइ बलाआ । णिम्मलमरगअभाअण–परिठिआ संखसुत्ति व्व” । उत्र बलाकाया निस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्ज्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् । भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते । इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदाः आकरादिभ्योज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा । “गुरुपरतन्त्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतोगन्तुम् । अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि । सुरभिसमयेऽसौ” । अत्र नैष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा । “सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्”। अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैषिष्ट्ये बोद्धव्यम् । त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्व्वा अप्यनन्तरोक्ताव्यञ्जनास्त्रिविधाः तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा । कालोमधुरित्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा उअ णिच्चलेत्यादि” ।

भाट्टमते ३भावनाभेदे । भावना हि भावयितुर्व्यापारः सा च द्विविधा शौती आर्थी च । तत्र प्रयोजनसाधनतया तदिच्छाविषयनिष्पादको व्यापारःआर्थी भावना सा चाख्यातेनोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् । सा चां-

शक्यवती किं भावयेत्, केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षात्रयोदयात्। तत्रापेक्षणीयमंशत्रयञ्च साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यता चेति। तथा च किं भावयेदिति साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादिः साधनत्वेन, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्त्तव्यतात्वेन। तेन प्रयाजाद्यङ्गजातेतिकर्त्तव्यताकेन यागेन स्वर्गादिफलं साधयेदिति विशिष्टवाक्यार्थबोधः इति भाट्टा मन्यन्ते।

आर्थिक त्रि॰अर्थं गृह्णाति ठक्। १अर्थग्राहके। अर्थश्चेह अभिधेयं प्रयोजनं धनञ्च। अर्थादागतः ठक्। २अर्थादागते वाक्यार्थमर्य्यादया प्राप्ते च। [ङीप्।

आर्द्द त्रि॰ आ+अर्द्द–अच्। सम्यक्पीड़के स्त्रियां गौरा॰

आ(अ)र्द्धकंसिक त्रि॰अर्द्धकंसेन क्रीतम् ठक् "अर्द्धात् परिमाणस्येति" पा॰ उत्तरपदस्य वृद्धेः "पूर्व्वपदस्य वेति" च प्राप्तौ "नातः परस्येति" पा॰ निषेधात् नोत्तरपदवृद्धिः "कंसाट्टिठन्" पा॰ इति तु न प्रवर्त्तते समासे तदन्तविधिप्रतिषेधात्। अर्द्धकंसक्रीते। एवं आ(अ)र्द्धप्रस्थिकः। अर्द्धप्रस्थक्रीते आ(अ)र्द्धकौड़विकः आ(अ)र्द्धद्रौणिकः इत्यादौ अदन्तत्वाभावात् उत्तरवृद्धिः। अर्द्धकुड़वादिक्रीते त्रि॰।

आर्द्धधातुक न॰ "आर्द्धधातुकं शेषः" पा॰ परिभाषिते तिङ्शिदन्यभिन्ने धात्वधिकारविहिते प्रत्ययभेदे "आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः" "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति च पा॰।

आर्द्धपुर न॰अर्द्धं पुरस्य एकदेशित॰ स्वार्थे अण्। पुरस्य समानेऽर्द्धे प्रतिपूर्व्वस्य तत्पुरुषे अश्वादि॰ नान्तोदात्तता।

आर्द्धरात्रिक त्रि॰ अर्द्धरात्रे भवः ठञ्। अर्द्धरात्रभवे।

आर्द्धवाहनिक त्रि॰ "अर्द्धवाहनेन जीवति वेतना॰ ठक्। अर्द्धवाहनेन जीविनि।

आर्द्धिक पुंस्त्री "वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः। आर्द्धिकः स तु विज्ञेयोभोज्योविप्रैर्न संशयः" इति पराशरोक्ते १अम्बष्ठवर्णे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। अर्द्धं चेत्रशस्यार्द्धमर्हति ठक्। चेत्रशस्यार्द्धस्य वेतनरूपतया स्वामित्वकाशात् ग्राहके २कृषकभेदे पु॰। "आर्द्धिकः कुलमित्रं च गोपालोदासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्नायश्चात्मानं निवेदयेदिति" मनुनाऽऽर्द्धिकस्य शूद्रत्वेन कीर्त्तनात् अम्बष्ठस्य च शूद्रभिन्नत्वेनास्य पराशरोक्तार्द्धिकाद्भिन्नत्वं प्रतीयते। एतदभिप्रायेणैव" मिता॰कृता अर्द्धसीरिशब्दे दर्शित याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने कृषिफलशस्यार्द्धहारिण एव शूद्रेषु भोज्यान्नतोक्ता।

आर्द्र त्रि॰ अर्द्द–रक् दीर्घश्च। १क्लिन्ने २सरसे ३सजले वस्तुनि तद्भेदाश्च वैद्य॰दर्शिताः। "आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा। सदुग्धं शुभ्ररसकं द्विधा नीरसमुच्यते। वास्तूकं सार्षपं शाकं निर्गुण्ड्रे रण्डसार्षकम्। धत्तूराद्यमिदं सर्व्वमार्द्रं सरसमुच्यते। वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रं द्रव्यं तु नीरसम्। सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात्। शातलावज्रसीहुण्डसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः। दुग्धिकाक्षीरिण्याद्याश्च मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः"। आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्" कुमा॰रघुश्च। "तेषां गुर्वी स्वादु शीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा" आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्य्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम्" सुश्रु॰ "धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावम्" कुमा॰ "४काठिन्यशून्ये आनुगुण्ययुक्ते च "धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्" रघुः। अश्विन्यवधिके राशिचक्रस्थे मिथुनराशिघटके ५षष्ठे नक्षत्रे स्त्री न॰। "कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा। नवम्यां बोधयेद्देवीं यथाविभवविस्तरैः" दु॰त॰ लिङ्ग पु॰। "इषे मासस्तिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः" बोधनमन्त्रः। "आर्द्राद्यादि विशाखान्तं रविचारेण वर्षति" ज्यो॰ मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसुत्रिपादं मिथुनम्" ज्यो॰ आर्द्रास्वरूपयोगताराद्रिकम् अश्लेषाशब्दे ४८७ पृष्ठे उक्तम् अस्याधिष्ठाता शिवः।

आर्द्रक न॰ आर्द्दयति रोगान् अर्द्द–अन्तर्भूतण्यर्थे रक् दीर्घश्च संज्ञायां कन् आर्द्रायां भूमौ जातं वा वुन् आर्द्रयति जिह्वां आर्द्र+णिच्–क्वुन् वा। (आदा) मूलप्रधाने वृक्षभेदे आर्द्रिकाप्यत्र स्त्री। "आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा। कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा, ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः। भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्। अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्। कुष्ठे पाण्डामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते कफज्वरे। दाहे निदाघे शरदि नैव पूजितमार्द्रकम्" भा॰प्र॰। "चक्षुष्यं रोचनं स्वर्य्यं विकाशि विशदं सरम्। लम्भाटोपानिलघ्नञ्च लवणार्द्रकभक्षणम्। गुड़ार्द्रकं वातहरं चक्षुष्यं पित्तनाशनम्। ज्वरघ्नं चातितृष्यञ्च वर्चोभेदिकफापहम्। स्वच्छचारहितमङ्कुरतः सत् क्षालितं विमलकैर्बहुतोयैः। मिश्रितं लवणनिम्बपयोभिर्बालमार्द्रकमुपैति योग्यताम्। तैलासुरीरजनिसिन्धुजपङ्कसङ्गिप्रस्यन्दमाननवनिम्बुरसप्रसक्तम्। स्वादूत्तरं शिशिरवासरभोजनेषु कस्यैति वस्तु नपथं खलु शृङ्गवेरम्"। वृष्योष्णं दीपनं हृद्यं सस्नेहं

लघु पाचनम् । रोचनं तर्पणं बल्यं चार्द्रकं परिकीर्त्तितम् । वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणाम् । एक एव-निहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी” वैद्य० ।

आर्द्रपदी स्त्री आर्द्रौ पादौ यस्याः कुम्भपद्या० नि० पाद्भावः ङीप् च पदादेशः । आर्द्रचरणायां स्त्रियाम् ।[राजनि० ।

आर्द्रमाषा स्त्री० नित्यकर्म० । (माषाणी) माषपर्ण्याम्

आर्द्रम् अव्य० आ+अर्द्-बा० रमु साक्षादादिगणपाठात् नि० मान्तत्वं वा । सरसत्वे । आर्द्रङ्कृत्य आर्द्रं कृत्वा ।

आर्द्रशाक न० आर्द्रं शाकमस्य । आर्द्रके ।

आर्द्रवृक्ष पु० कर्मधा० । सरसवृक्षे ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ । आर्द्रवृक्षीयः तद्वृक्षसन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

आर्द्रालुब्धक पु० आर्द्रानक्षत्रे तत्सन्निकृष्टस्थाने लुब्धकइव । केतुग्रहे हलायुधः ।

आर्भव पु० ऋभुणा दृष्टं साम ऋभुर्देवतास्य वा अण् । तृतीयसवने गेये पञ्चसूक्तात्मके सप्तसामात्मके पवमानभेदे । “आग्नीगव-शब्दे ७२२ पृष्ठे विवृतमेतत् । “अथ तृतीयसवने आर्भवे पवमान उद्गातारमन्वारभमाणाः ऋभुरसि जगच्छन्दाः” शत० ब्रा० । “पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा” सा० सं० भा० धृता श्रुतिः ।

आर्य्य पु० ऋ-ण्यत् । १स्वामिनि, २गुरौ, ३सुहृदि च । ४श्रेष्ठकुलोत्पन्ने ५पूज्ये, ६श्रेष्ठे, ७सङ्गते, नाट्योक्तौ ८मान्ये, ९उदारचरिते, १०शान्तचित्ते “कर्त्तव्यमाचरन् काम्यमकर्त्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति स्मृतः इत्युक्तलक्षणे ११जने च त्रि० । “गृहीतुमार्य्यान् परिचर्य्यया मुहुः” माघ । “त्यजेदकस्मात्, पतिरार्य्यवृत्तः” “वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् । आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत्” “जातो नार्य्यामनार्य्यायामार्य्यादार्य्यो भवेद्गुणैः । जातोऽप्यनार्य्यादार्य्यायामनार्य्यइति निश्चयः” । “अनार्य्यमार्य्यकर्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्मिणम्, । संप्रधार्य्याब्रवीदेतौ न समौ नासमाविति” इति च मनुः ।

आर्य्यत्वेन सम्भाषणे नाटके नियमविशेषाः सा० द० उक्ता यथा “राजन्नित्यृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च । स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः” विप्रेतरैर्विप्रः आर्य्येति वाच्यः “वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम्” । नट्या सूत्रधारः आर्य्येति वाच्यः सूत्रधारेण च नटी आर्य्या इति वाच्या । “वयस्येत्युत्तमैर्वाच्योमध्यैरार्य्येति चाग्रजः” । “आर्य्य बालचरितप्रस्तावनाडिण्डिम” इति वीरच० रामचरितवर्णने लवणोक्तिः । “वत्स ! पुत्रक तातेति संज्ञागोत्रेण वा युतः । शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चेतरैः” इतरैरमात्य आर्य्येति वक्तव्यः “वृत्तेन हि भवत्यार्य्यो न धनेन न विद्यया” भा० उ० ८९ अ० उक्तेः सदाचारेणैव नराणामार्य्यत्वम् । आर्य्याऽप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति” कुमा० १२प्राकृतभाषायां स्त्री “मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः । म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः” मनुः । १३श्वशुरे पु० । आर्य्यपुत्रः पतिः “आर्य्यौ ब्राह्मणकुमारयो” पा० उक्तेः कर्मधारये ब्राह्मणकुमारयोः परतः प्रकृतिस्वरः ।

आर्य्यक त्रि० आर्य्य+स्वार्थे कन् । आर्य्यशब्दार्थे स्त्रियां टापि वा अत इत्त्वम् आर्य्यका—आर्यिका । संज्ञायां कन् । २पितामहे पु० । “बालां मामार्य्यकस्तुभ्यं क्रीड़न्तीं कन्दुहस्तिकाम् । अदात्तु कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने” भा० उ० प० ८९ अ० तुभ्यमार्य्यकः तवार्य्यकः पितामह इत्यर्थः । कृष्णं प्रति तत्पितृष्वसुः कुन्त्या वाक्यमिदम् ।

आर्य्यगृह्य त्रि० आर्य्यस्य गृह्यः पक्ष्यः । आर्य्यपक्षीये । “तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनुः” रघुः ।

आर्य्यदेश पु० आर्य्याणां वासार्हो देशः । आर्य्यावर्त्तादौ देशे

आर्य्यधर्म पु० आर्य्यस्य धर्मः । सदाचारे ।

आर्य्यपथ पु० आर्य्याणां पन्थाः अच् समा० । सदाचारे आर्य्यमार्गादयोऽप्यत्र । [पुत्रे च ।

आर्य्यपुत्र पु० आर्य्यस्य श्वशुरस्य पुत्रः । १भर्त्तरि २मान्यस्य

आर्य्यप्राय पु० आर्य्यः प्रायो बहुलोऽत्र । आर्य्यावर्त्तादौ देशे “जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविलम् । वश्यमानन्तसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्” मनुः ।

आर्य्यभट्ट पु० ज्योतिषग्रन्थविशेषकारके विद्वद्भेदे सहि “प्रणिपत्यैकमनेकं सत्यां देवतां परं ब्रह्म । आर्य्यभट्टस्त्रीणि वदति गणितं कालक्रियां गोलम्” इत्युपक्रम्य गणितकालक्रियाभूगोलं निर्णीतवान् । भूगोलखगोलशब्दयोः तन्मतमुदाहरिष्यते । तस्य च जन्मकालः स्वग्रन्थ एव तेनोक्तः “षष्ठ्यब्दानां षष्टिर्यदा व्यतीतास्त्रयश्च युगपादाः । अधिका विंशतिरब्दास्तदिह मम जन्मनोऽतीताः” । तेन कलेः ३६२० वर्षेषु गतेषु तस्य जन्म । तन्मतमुत्थाप्य च सि० शि० क्वचित् क्वचित् दूषितमिति तस्य भास्कराचार्य्यात् प्राचीनत्वम् । [पत्य विज्ञापयामि” प्रबो० ।

आर्य्यमिश्र पु० कर्म० । गौरवान्विते “एवमार्य्यमिश्रान् प्रणि-

आर्य्यवृत्त न० आर्य्यस्य वृत्तम् । १सदाचारे “सत्यधर्मार्य्यवृत्तेषु”

च शौचे चैवारभेत् सदा" मनुः। आर्य्यं श्रेष्ठं वृत्तमस्य। २सदाचारयुते त्रि० "रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात्" मनुः। [वेशोऽस्य। २आर्य्यलिङ्गधारिणि त्रि०

आर्य्यवेश पु० आर्य्यस्य वेशः। १साधूनां वेशे। आर्य्यस्येव

आर्य्यव्रत न० आर्य्यस्य व्रतं नियमः। आर्य्यस्य कर्त्तव्ये १नियमभेदे। आर्य्यस्येव व्रतमस्य। २श्रेष्ठव्रतधारिणि "आर्य्यव्रतश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः" भा०आ० २०१अ०।

आर्य्यश्वेत पु० आर्य्यं श्रेष्ठं श्वेतं चरितं यस्य। श्रेष्ठचरिते ततः शिवादि० अपत्ये अण्। आर्य्यश्वेतस्तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

आर्य्यहलम् अव्य० आर्य्यं हन्ति हन–ड तस्मिन् लीयते ली–बा० डसु। बलात्कारे बलात्कारस्य आर्य्यहन्तरि समाश्रयनियमात् तथात्वम् स्वरा० अव्ययत्वम्।

आर्य्या स्त्री ऋ–ण्यत्। पार्वत्याम् आर्य्याशतकम्। २श्वश्र्वां श्रेष्ठायां ३स्त्रियाञ्च ४मात्रावृत्तभेदे "लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता नेह भवति विषमे जः। षष्ठोजश्च नलघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः। षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयति पदनियमः। चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठोलः" वृत्त०र०उक्ते ५ छन्दोभेदे स्त्री। साचार्या नवविधा यथा "पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च। गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्य्यागीतिश्च नवधा चार्या" इति। तासां लक्षणम् वृत्तर०। "त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः। पथ्येति १नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन। उल्लङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः। यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति २ समाख्याति। उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः। चपलेति ३नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन। आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः। शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला ४सोदिता मुनिना। प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः। लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ५सा। आर्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः। दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं६ गीतवान् भुजङ्गेशः। आर्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात्। उभयोरपि दलयोरुपगीतिं७ तां मुनिर्ब्रूते। आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद्यस्याः। सोद्गीतिः८ किल गदिता तद्वद्यंशभेदसंयुक्ता। आर्यापूर्व्वार्द्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम्। इतरत्तद्वन्निखिलं यदीयमुदितेयमार्यागीतिः" ९। "पादे द्वादश विषमे मात्राष्टादश द्वितीये हि। पञ्चदश चेत् तुरीये कथिता गाथा तथैवार्य्या" ग्रन्थान्तरे यथाकथञ्चिद्द्वादशाष्टादशाक्षरादिमात्रात्मकपादत्वोक्तावपि वृत्तरत्नाकरोक्तगणनियमोऽस्त्येव सामान्यशास्त्रतोऽपवादशास्त्रस्य प्रबलत्वात्। तेन यथाकथञ्चित्तथामात्रानिवेशोऽनुचितएव। "शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः। संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्" सां०का० "क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके" सा०द०कथालक्षणम्। "आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्" सा०द०। "अतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारवत्या गिरा राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ" काद०। [भेदे आर्याशब्दे तल्लक्षणमुक्तम्।

आर्य्यागीति स्त्री आर्या गीतिरिव। वृत्तर० उक्ते मात्रावृत्त-

आर्य्यावर्त्त पु० आर्या आवर्त्तन्ते अत्र आ+वृत–आधारे घञ्। देशभेदे स च देशोमनुना दर्शितः। "आ समुद्रात्तु वै पूर्व्वादा समुद्राच्च पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्य्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः" इति तयोः विन्ध्यहिमाचलयोः" कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः" मनुः।

आर्य्याविलास पु० आर्य्याणां प्राकृतभाषायुतमात्रावृत्तानां विलासो बाहुल्यम् यत्र। प्राकृतभाषया रचिते "भाषा विभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम्। एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितमिति" सा०दर्पणोक्तलक्षणयुक्ते प्राकृतकाव्यभेदे। ईत०। आर्य्यायादुर्गायाविलासे च।

आर्ष त्रि० ऋषेरिदम् अण्। १ऋषिसम्बन्धिनि तत्कृतपुराणकाव्यादौ। "धर्म्मो यस्याभिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः। वेदात् शूद्र इवापेयात् स लोकादजरामरात्" भा० व०प० २१अ०। आर्षं मन्वादिमतं यस्याभिशङ्क्यमित्यर्थः "अस्मिन्नार्षे पुनः सर्गा भवेदाख्यानसंज्ञकाः" सा०द०। "इत्यार्षे रामायणे" इत्येवं रामायणसर्गसमाप्तौ भूरिप्रयोगः। ऋषिणा जुष्टम्। २ऋषिसेविते वेदे पु०। "आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" मनुः। ऋषिर्वेदस्तस्येदम् अण्। ३वैदिके। "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे" पा० "अनार्षे अवैदिके" सि०कौ०। "आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मं न प्रतिपालयन्" भा०व०प०२१अ०। ऋषेरयं वाचकः अण्। ५ऋष्यभिधायिनि "ण्यक्षत्रियञितोयूनि अणिञोः" पा० (आर्षात्) "ऋष्यभिधायिनः" सि०कौ० संस्कारहीनत्वेपि ऋषिणा प्रयुक्तः अण्।

व्याकरणोक्तानुशासनमुल्लङ्घ्य ऋषिणा प्रयुक्ते असाधुन्यपि साधुत्वेनाभिमते ५ शब्दभेदे। आर्षः प्रयोगः। ऋषीणां समूहः प्रवरगणभेदः अण्। गोत्रप्रवर्त्तकमुनीनां ७व्यावर्त्तकप्रवरर्षिसमूहे न० "अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्" या०। मिता० तु ऋषेरिदमार्षं नाम प्रवर इति व्याख्यातम् ऋषिर्वेदस्तत्र विहितः अण्। ७विवाहभेदे "यज्ञस्यार्त्विजे दैव आर्ष आदाय गोयुगम्। चतुर्द्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्" या० "अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत। ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः" इत्युपक्रम्य "एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः। कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते" मनुस्मृतौ धर्म्म इत्युपादानात् कन्यान्दशंसार्थं गोयुगग्रहणेऽपि न दोषः। अतएव मनुना तादृशस्य गोमिथुनग्रहणस्य स्वभोगसाधनत्वाभावेन शुल्कत्वमेव निराकृतम् "आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तदिति" "आर्षोढाजः सुतस्त्रीन् त्रीन्" मनुः।

गोत्रभेदे प्रवरभेदाश्च विश्वादर्शे दर्शिता यथा। "अत्र गोत्रप्रवराणां स्वरूपं महाप्रवरपाठादवगन्तव्यम्। तत्र महान्तः प्रवरा एकद्वित्रिपञ्चार्षेया ऊनपञ्चाशदेव ते च सप्तानां गोत्राणां गणाश्च उच्यन्ते। तावतैवापेक्षितसिद्धेः। यथा वत्सानां भार्गवच्यवनाप्नुवानौर्वजामदग्न्येति १ विदानां भार्गवच्यवनाप्नुवानवौर्वविदेति २। आर्ष्टिषेणानां भार्गवच्यवनाप्नुवानौर्वार्ष्टिषेणेति २। जामदग्न्यानां भार्गवच्यवनाप्नुवानौर्वजामदग्न्येति ४। एते समानप्रवराः। अर्षाधिकर्षितुल्यत्वात्। यास्कानां भार्गववीतहव्यसावेदसेति ५। मित्रयुवाणां भार्गववाध्र्यश्वदैवोदासेति ६। वैणानां भार्गववैणपार्थेति ७। एते भार्गवानुवृत्तावपि न मिथः समानप्रवराः भृगुं मुक्त्वेति वचनात्। शुनकानां शौनकेति वा गार्त्समदेति वा। अत्र गोत्रप्रवरभेदोपयोगित्वेन पक्षे प्रवरैक्यादविवाहः। एते सप्त भृगवः। अथाङ्गिरसा गौतमा भारद्वाजाः शुद्धाश्चेति त्रिविधाः। तेषु गौतमास्तावत्। आयास्यानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति १। शारद्वतानामाङ्गिरसशारद्वतगौतमेति २। कौमण्डकानामाङ्गिरसौदक्यकाक्षीवतगौतमकौमण्डेति ३। दीर्घतमानामाङ्गिरसौदक्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमेति ४। कारेणुपालानामाङ्गिरस गौतमकारेणुपालेति ५। वामदेवानामाङ्गिरसगौतमवामदेवेति ६। औशनसानामाङ्गिरसौशनसगौतमेति ७। एते सप्त गौतमाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्द्धाधिकर्षितुल्यत्वात्। भारद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति १। रौक्षायणानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति। गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यशैन्येति। आङ्गिरसगार्ग्यशैन्येति वा २। त्रय एते भरद्वाजाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्द्धाधिकर्षितुल्यत्वात्। गार्ग्याणां त्र्यार्षेयपक्षेऽर्द्धाधिकर्षितुल्यत्वाभावेऽपि पक्षे समानप्रवरत्वाद्भारद्वाजैरविवाहः। विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सजामदग्न्येति १। काण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति २। हरितानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति ३। संकृतीनामाङ्गिरससांकृत्यगौरवीतेति ४। रथीतराणामाङ्गिरसवैरूप्यरथीतरेति ५। मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति ६। कपीनामाङ्गिरसामहय्यवार्च्यव्येति ७। एते सप्त शुद्धाङ्गिरसाः भिन्नप्रवराः आङ्गिरसानुवृत्तावपि आङ्गिरसं मुक्त्वेति वचनात्। अत्रीणामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति १। गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगविष्ठिरेति २। बभ्रूद्रकानाम् आत्रेयार्चनानसबभ्रूद्रकेति ३। मुद्गलानामात्रेयार्चनानसपौर्वतिथेति" ४। एते चत्वारः समानप्रवराः तुल्यर्षित्वात्। काश्यपानां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति १। रेभाणां काश्यपावत्साररैभेति २। शाण्डिल्यानां काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति ३। काश्यपावत्सारदैवेति वा काश्यपावत्सारासितेति वा शाण्डिल्यासितदेवलेति वा इति चतुर्धा प्रवराः। लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति ५। एते समानप्रवराः। काश्यपानुवृत्तेः चतुर्थप्रवरे काश्यपानुवृत्त्यभावेऽपि त्रिभिः प्रवरैः समानप्रवरत्वात् काश्यपैरविवाहः। लौगाक्षीणां वासिष्ठपदानुवृत्त्या द्व्यामुष्यायणत्वाद्वसिष्ठैरविवाहः। वसिष्ठानां वासिष्ठेति १। कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति २। उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदभारद्वस्विति ३। पराशराणां वसिष्ठशाक्तिपराशरेति ४। एते वासिष्ठाश्चत्वारः समानप्रवराः वसिष्ठानुवृत्तेः। कुशिकानां वैश्वामित्रदैवरातौदलेति १। रौहितानां वैश्वामित्राष्टकरौहितेति २। रौक्षकानां विश्वामित्ररौक्षकरैवतेति ३। विश्वामित्राणां वैश्वामित्रारसदेवतरसेति ४। मौञ्जायनानां विश्वामित्रमधुच्छन्दमौञ्जेति ५। धनञ्जयानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधनञ्जयेति ६। कतकानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति ७। इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति ८। अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति ९। पौराणां

वैश्वामित्रपौराणेति १०। एतेषां दशानां कुशिकानां विश्वामित्रपदानुवृत्तेर्मिथः समानप्रवरत्वम्। अगस्तीनामगस्तिदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति। दार्भवाहानामगस्त्यागस्त्यदार्ढ्यच्युतदार्भवाहेति १। साम्भवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसाम्भवाहेति २। सोमवाहनानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति ३। यज्ञवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतयज्ञवाहेति ४। चतुर्णामगस्तीनामागस्त्यपदानुवृत्त्या मिथः समानप्रवरत्वमिति प्रवरनिर्णयः। अत्र संग्रहश्लोकाः। "एकोऽपि च मुनिर्येषां प्रवरेष्वनुवर्त्तते। सगोत्रास्ते मिथोज्ञेया भृगुमङ्गिरसं विना। शुनकाः शुनकाः गृत्समदैः काश्यपैः शाण्डिला अपि। भारद्वाजास्तथा गर्गाः पञ्चे तुल्यर्षिदर्शनात्"। यद्वा। "च्यवनो गोतमोऽगस्त्योभरद्वाजोऽत्रिकश्यपौ। विश्वामित्रोवशिष्ठश्च यद्गणप्रवरेष्वमी। वर्त्तन्ते ते सगोत्राः स्युः कश्यपैः शाण्डिलास्तथा। शुनकाः गृत्समदैर्भारद्वाजैश्च गर्गका" इति। अत्र प्रमादेन समानगणगोत्रप्रवरकन्योद्वाहे ज्ञानोत्तरकालं मातृवदेनाम्बिभृयात्। गर्भश्चेदुत्पन्नः स न दुष्यति। काश्यपो भवति गोत्रेण। ज्ञात्वा गच्छन् गुरुतल्पगः। तदुत्पन्नश्चण्डालवद्भवति। श्राद्धमपि सगोत्रप्रवराय न देयमित्याहुः। प्रवरविज्ञानात् विहीनो भवति एतत्समस्तं संप्रधार्य निश्चितं दास्यामीति तेषामुक्ते ते गृह्णन्ति"।

तत्रैव अथ मतान्तरम्। "सर्वे समानगोत्राःस्युरिति गाणगारिः। कथं ह्याग्नेयान्यानि भवेयुः। कथं प्रयाजा इत्यपि। नानागोत्राः स्युरिति शौनकः। तन्त्राणां व्यापित्वात् गृहपतिगोत्रान्वयाविशेषात्। तस्य राद्धिरनुराद्धिः। सर्वेषां प्रवरास्त्वावर्त्तेरन् आवापधर्मित्वात्। जामदग्न्या वत्सादयः पञ्चार्षेयाः। यथा भार्गवाप्नवानौर्वजामदग्न्येति। वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव। आर्ष्टिषेणानां भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वार्ष्टिषेणेति। विदानां भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वविदेति। यास्कवाधूलमौलमौकशार्कराक्षिसार्ष्टिसावर्णिशालङ्कायनदैवन्त्यायनानां भार्गववैतहव्यसावेदेति। शैन्यानां भार्गवशैन्यपार्थेति। मित्रयूनां भार्गवदैवोदासवाध्र्यश्वेति। शुनकानां भार्गवशौनकगार्त्समदेति। गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति। राहूगणानामाङ्गिरसराहूगणगौतमेति। सोमराजिकीनामाङ्गिरससौमराजिगौतमेति। वामदेवानामाङ्गिरसवामदेवगौतमेति। बृहदुक्थानामाङ्गिरसबार्हदुक्थगौतमेति। पार्षदश्वानामाङ्गिरसपार्षदश्ववैरूपेति। अष्टादंष्ट्रा इत्येके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसम्। अष्टादंष्ट्रापौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। ऋक्षाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमातवचसेति। कक्षीवतामाङ्गिरसगौतमौशिजकाक्षीवतेति। दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति। भारद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति। मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति। तार्क्ष्यं हैके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति। विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यशैन्येति। आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा। हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति सङ्कृतिपूतिमाषतण्डिशम्बुभैमगवानाम् आङ्गिरसगौरुवीतसांकृत्येति। शाक्तिगौरुवीतसांकृत्येति वा। काण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति। घोरमिहैके ब्रुवते अतीत्याजमीढम्। आङ्गिरसघोरकाण्वेति। कपीनामाङ्गिरसामहय्यवार्च्चय्येति। अथ शौङ्गशैशिरयः। भरद्वाजाः स्युः शुङ्गाः कताः शैशिरयः। तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरोद्वावितरः त्रीनितरः। न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानाम्। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि। कपी प्रसिद्धावुदिताविह द्वौ स्वतन्त्र एकस्त्वपरोऽस्वतन्त्रः। तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं मिथो भरभाजकुलेन चाहुः। अथात्रीणामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति। गविष्ठिराणामात्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति। विकितगालवकालवमनुतन्तुकुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति। श्रौमतकामकायनानां वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवोदासेति। धनञ्जयानानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति। अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति। पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौराणेति। कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति। अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति। रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति। वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति। शालङ्कायनशालाक्षलोहिताक्षलोहितजह्नूनां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति शालङ्कायनकौशिकेति वा। काश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति। निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति। रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति। शाण्डिलानां काश्यपावत्सारदैवलेति शाण्डिलासितदैवलेति वा। वासिष्ठवसिष्ठानां योऽन्यउपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः। उपमन्यूनां वासिष्ठाभरद्वस्विन्द्रप्रमदेति। पराशराणां वासिष्ठशाक्त्यपराशरेति। कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुण-

कौण्डिन्येति । अगस्तीनामागस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति । सोमवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसौमवाहेति । पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । अथ यदि सार्व्वं प्रवृणीरन् । मानवेड़पौरूरवःकुत्सेति शस्त्राणि । तान्यदक्षिणानि । तेषामन्ते ज्योतिष्टोमः पृष्ठ्यशमनीयसहस्रदक्षिणः । अन्यो वा प्रजातदक्षिणः । दक्षिणावता पृष्ठ्या शमनीयेरक्षिवि विज्ञायते । स एव हेतुः प्रकृतिभावे । "भृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः । शैनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते । यस्मात् वै गौतमादीनां विवाहो नेष्यते मिथः । दीर्घतमस्तथौतथ्यः कक्षीवांश्चैव गोत्रजः । भरद्वाजाग्निवैश्यर्क्षाः शौङ्गाः कात्याश्च शैशिराः । एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै । पृषदश्वास्तु मुद्गला विष्णुवृद्धाः काण्वोऽगस्त्यो हारितः सङ्कृतिश्च । यस्कास्तेषां मिथ इष्टो विवाहः सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च । द्व्यार्षेयाणां त्र्यार्षेयसन्निपाते न विवाहः । त्र्यार्षेयाणां पञ्चार्षेयसन्निपाते न विवाहः । "एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते । अत्रयश्च वसिष्ठाश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् । जमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा । विश्वामित्रः कश्यपश्च वसिष्ठोऽगस्त्ययोऽष्टमाः" । सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते "एकएव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत् समानगोत्राः स्युर्भृगुमङ्गिरसं विना । वसिष्ठौ द्वौ च विज्ञेयौ ब्रह्मपुत्रोऽथ शापतः । मैत्रावरुणिरित्येव वासिष्ठो विग्रहान्तरात् । ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुकादयः । ज्ञेयो विवेकस्त्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डिनादयः । अतएव भिन्नशरीरत्वात् भिन्नगोत्रप्रवरत्वाच्च वसिष्ठवासिष्ठगणयोर्विवाहः । जामदग्न्यविश्वामित्राणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाहः । अत्रिविश्वामित्राणां धनञ्जयवर्जं सर्व्वत्र विवाहः इति" प्रवरनिर्णयः ।

अथ सौत्रप्रवराः तत्रैव "जामदग्न्यावीतहव्यागार्त्समदा वाध्र्यश्वावैन्या गौतमाः भरद्वाजाः कपयोहारीताः काण्वा विरूपा मौद्गला विष्णुवृद्धा आत्रेया विश्वामित्राः काश्यपा वासिष्ठा आगस्त्या इत्यष्टादश गणाः स्युः । आदितः पञ्चगणा भृगवो भवन्ति । भृगुजामदग्न्या वत्सश्रीवत्सच्यवनाप्नवानाः । और्व्वसावर्णिजीवन्तिजावाल्यार्ष्टिषाच्यायनवैरोहित्यावटमण्डुप्राचीनयोग्यार्ष्टिषेणानां भृगवो न मिथो विवाह्याः । वीतहव्ययास्कवाधूलमौनमौकसावेदसा भृगवो न मिथो विवाह्याः । गार्त्समदशौनकौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । वाध्र्यश्वमित्रयवौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । वैन्यपार्थौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ । आङ्गिरसायास्यौतथ्यौशिजकाक्षीवतवामदेवबृहदुक्थ्यान्ता गौतमा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकुक्कुटाग्निवेश्यौज्जापनसंवेस्तम्बस्तम्बशुङ्गकतशैशिरिपक्षिकृच्चान्द्रनमातृवचसस्वतन्त्रकपिगार्ग्यकपिशैन्यान्ता भरद्वाजा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसकथ्यमहायोत्वाजः कथवंश्या न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसमौहपिताम्बरीषयौवनाश्वमान्धातृशङ्खपिङ्गदर्भकुत्सहारिताः न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसाजमीढकाण्वा न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसविरूपपृषदश्वरथीतराष्टादंष्ट्रा विरूपाः न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसमौद्गल्यतार्क्ष्यबोमुद्गला न मिथो विवाह्याः । आङ्गिरसविष्णुवर्धनत्रासदस्यवाघमर्षणभद्रणमद्रणबादरायणौपमित्यौपगविसात्यकिसात्यकाम्यारुणिनित्युन्द्याविष्णुवर्धा न मिथो विवाह्याः आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वगविष्ठिरधनञ्जयातिथिसुमङ्गलवामरथ्यबीजवाप्यमुद्गलान्ता आत्रेया न मिथो विवाह्याः । विश्वामित्रदेवरातचिकितमनुतन्त्वौलकिवालकियज्ञवल्कोलूकलष्टहदग्निबभ्रुशालङ्कायनश्यालङ्कायनकालवबौदरश्रौमतकामकायनदैवश्रवसाज्यमाधुच्छन्दसधनञ्जयाष्टकलोहितपूरणपारिधायावमर्षणकौशिककतस्वलुपनसधूम्रजठरवावलौकहव्याग्निदैव्यन्ता विश्वामित्रा न मिथो विवाह्याः । काश्यपावत्सारनैध्रवरैभरैभशाण्डिल्यशाण्डिल्यदैवरातासितान्ताः काश्यपा न मिथो विवाह्याः । वसिष्ठशक्तिपराशरवासिष्ठा न मिथो विवाह्याः । आगस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहदार्भवाहसाम्भवाहसोमवाहयज्ञवाहान्ता अगस्तयो न मिथो विवाह्याः" । एवं प्रवरज्ञानस्य विवाहोपयोगितोक्ता । अस्य होमविशेषोपयोगिताऽपि आर्षेयशब्दे वक्ष्यते । निर्णयसिन्धौ अत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा । "अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते । तत्र बौधायनः । गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्" ।

"तत्र सप्त भृगवः वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा यस्का मित्रयवा वैन्याः शुनका इति ७। वत्सानां भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति १ । भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा भार्गवच्यवनाप्नवानेति वा । विदानां पञ्च भार्गवच्यवनाप्नवानौर्ववैदेति २ । भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा एतौ

द्वौ जामदग्न्यसंज्ञौ। आर्ष्टिषेणानाम् भार्गवच्यवनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति। भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति वा। एषान्त्रयाणां परस्परमविवाहः। वात्स्यानाम् भार्गवच्यवनाप्नवानेति वत्सपुरोधसयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्नवानवात्स्यपौरोधसेति। वैजवननिमतिथयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्नवानवैजवननैमतिथेति। एते त्रयः क्वचित् एषामपि पूर्वैरविवाहः। अत्र तत्तद्गणस्याक्षपयोऽन्यस्य विशेषस्तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः। यस्कानाम् भार्गववैतहव्यसावेदसेति। मित्रयूनाम् भार्गववाध्र्यश्वदिवोदासेति। भार्गवच्यवनदिवोदासेति वा वाध्र्यश्वेत्येको वा। वैन्यानां भार्गववैन्यपार्थेति। एतएव श्यैताः। शुनकानां शुनकेति वा गार्त्समदेति वा भार्गवगार्त्समदेति द्वौ वा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयो वा। वेदविश्वज्योतिषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति। शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति एतौ द्वौ क्वचित् यस्कादीनां स्वगणन्त्यक्त्वा सर्वैर्विवाहः। तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे "यस्कामित्रयवावैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः। स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परापरैरिति"।

'अथाङ्गिरसः ते गौतमाः भरद्वाजाः केवलाङ्गिरसश्चेति त्रिधा। अत्र गौतमा दश आयास्याः शरद्वन्तः कौमण्डा दीर्घतमसः औशनसः कारेणुपालाः राहूगणाः सोमराजकाः वामदेवाः बृहदुक्थाश्चेति तत्रायास्यानाम् आङ्गिरसायास्यगौतमेति शरद्वताम् आङ्गिरसगौतमशारद्वतेति। कौमण्डानां आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवदिति गौतमकौमाण्डेति वा। आङ्गिरसानामायास्यौशिजगौतमकाक्षीवदिति वा आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवदिति वा। आङ्गिरसौशिजकाक्षीवदिति त्रयो वा। दीर्घतमसाम् आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति त्रयो वा। औशनसानाम् आङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रयः। कारेणुपालानाम् आङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति त्रयः राहूगणानां आङ्गिरसराहूगणगौतमेति। सोमराजकानाम् आङ्गिरससोमराजकगौतमेति। वामदेवानाम् आङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति बृहदुक्थानाम् आङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति। आङ्गिरसवामदेववार्हदुक्थेति वा। उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति। औशिजानामाङ्गिरसौशिजकाक्षीवदित्यापस्तम्बः। आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवदिति कात्यायनः। एतौ द्वौ क्वचित् रघुवाणाम्। आङ्गिरसराघुवनगौतमेति केचित्। तत्र मूलं चिन्त्यम्। एषां सर्वेषां गौतमानामविवाहः।

अथ भरद्वाजाः ते चत्वारः। भरद्वाजा गर्गाऋक्षाःकपय इति भरद्वाजानामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रयः। गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येति पञ्च। आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा। भारद्वाजगार्ग्यशैन्येति वा। गर्गभेदानाम् आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति ऋक्षाणां कपिलानां चाङ्गिरसवार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमात्ववचसेति पञ्च। आङ्गिरसवान्दनमात्ववचसेति त्रयो वा। कपिलानामाङ्गिरसामहीयवऋक्षयसेति। आत्मभुवाम् आङ्गिरसभारद्वाजवार्हस्पत्यमन्त्रवरात्मभुवेति पञ्च। अयं क्वचित् भरद्वाजानां सर्वेषामविवाहः।

अथ केवलाङ्गिरसः हरितानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति। आद्योमान्धाता वा। कुत्सानाम् आङ्गिरसमान्धात्वकौत्सेति। कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति आङ्गिरसघोरकाण्वेति वा। रथीतराणामाङ्गिरसवैरूपराथीतरेति आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति वा। अष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेति वा। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा। मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति आद्यस्तार्क्ष्यौ वा आङ्गिरसतार्क्ष्यमौद्गल्येति वा। विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। एषां स्वगणं विहाय सर्वैर्विवाहो भवति। हरितकुत्सयोस्तु न भवति।

अथात्रयः ते चत्वारः आत्रेयाः वाद्भुतकाः गविष्ठिराः मुद्गला इति। आद्यानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति। वाद्भुतकानाम् आत्रेयार्चनानसवाद्भुतकेति। धनञ्जयानाम् आत्रेयार्चनानसधानञ्जयेति क्वचित्। गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति। आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति वा। मुद्गलानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति। वामरथ्यसुमङ्गलवैजवापानामात्रेयार्चनानसातिथेति आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति वा। सुमङ्गलानाम् अत्रिसुमङ्गलश्यावाश्वेति केचित्। अत्रेः पुत्रिकापुत्राणाम् आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति। अत्रीणां सर्वेषामविवाहः।

अथ विश्वामित्राः ते दश कुशिकाः लौहिताः रौक्षकाः कामकायनाः कताः धनञ्जयाः अघमर्षणाः पूरणाः इन्द्रकौशिका इति कुशिकानां विश्वामित्रदेवरातौदलेति। लौहितानां विश्वामित्राष्टकलौहितेति। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा। विश्वा-

मित्राष्टकेति द्वौ वा । रौक्षकाणां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेति वा । कामकायनानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेति वा । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाजेति वैश्वामित्राश्मरथवाधूलेति वा अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । पूरणानां वैश्वामित्रपौरणेति द्वौ वा । वैश्वामित्रदेवरातपूरणेति वा इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ । धनञ्जयानां विश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति एते बौधायनोक्ताः । रौहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति । जन्हूनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आश्मरथ्यानां वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेति । वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति एते आश्वलायनमात्स्योक्ताः अन्यैस्त्वन्येऽपि षड्गणा उक्ताः तेऽन्यत्र तत्कृतौ ज्ञेयाः एषां विश्वामित्राणामविवाहः ।

अथ कश्यपाः ते पञ्च निध्रुवाः कश्यपाः शाण्डिलाः रेभाः लौगाक्षयश्च । निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति । कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । रेभाणां काश्यपावत्सारैभेति । शाण्डिलानां काश्यपावत्सरशाण्डिल्येति । अन्त्यस्थाने देवलोवासितो वा । शाण्डिलासितदेवलेति वा । काश्यपासितदेवलेति वा । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा देवलासितेति द्वौ वा । लौगाक्षीन् वक्ष्यामः । एषां कश्यपानामविवाहः ।

अथ वसिष्ठाः ते पञ्च वसिष्ठाः कुण्डिनाः उपमन्यवः पराशराः जातूकर्ण्याश्चेति । वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति वासिष्ठेत्येक वा । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति । वासिष्ठाभरद्वस्विन्द्रप्रमदेति वा । आद्ययोर्व्यत्ययो वा पराशराणां वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति । जातूकर्ण्यानां वासिष्ठानां सर्वेषामविवाहः । अन्यत्राऽत्रिभिश्च ।

अथागस्त्याः ते चत्वारः इध्मवाहाः साम्भवाहाः सोमवाहाः यज्ञवाहाश्चेति आद्यानाम् आगस्त्यदार्ढ्रच्युतैध्मवाहेति आगस्त्येको वा । सोमवाहानाम् आगस्त्यदार्ढ्रच्युतसोमवाहेति । साम्भवाहानां साम्भवाहोऽन्त्यः आद्यौ पूर्वकावेव सोमवाहानां तदन्तास्त्रयः दर्भवाहानां तदन्तास्त्रयः ।

अगस्तीनामागस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति पूर्णमासानाम् आगस्त्यपौर्णमासपारणेति । हिमोदकानाम् आगस्त्यहैमवर्चिहैमोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैनाय्यक पाणिकेति । एते षट् क्वचित् । अगस्तीनां सर्व्वेषामविवाहः ।

अथ द्विगोत्राः शौङ्गशैशिरीणाम् आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीलेति पञ्च कात्याक्षीलयोः स्थाने शौङ्गशैशिरी वा आङ्गिरसकात्याक्षीलेति त्रयो वा एषां भरद्वाजैर्व्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । एवं कपिलानां कतानाञ्च संकृतिपूतिमाषादीनाम् आङ्गिरसगौरुवीतसांकृत्येति शाक्त्यगौरुवीतसांकृत्येति वा एषां स्वगणस्यैर्वसिष्ठैः शौङ्गशैशिरैर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । कश्यपैरपीति प्रयोगपारिजाते । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति काश्यपावत्सारासितेति वा एतेऽहर्वसिष्ठा नक्तं कश्यपाः एषां वसिष्ठैः कश्यपैः संकृताद्यैश्चाविवाहः । देवरातस्य जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते यदुक्तं बह्वृचस्मृतौ "यद्यैवाङ्गिरसः सनुपेयात्तव पुत्रताम् । आङ्गिरसोजन्मनाप्याजीगर्तिः श्रुतःकविरित्यङ्गिरसगणस्यत्वेन भार्गवजामदग्न्यत्वस्मृतेर्बाधात् । तेन प्रत्यक्षश्रुत्या हरिवंशादिस्मृतेश्च बाधात् तेन द्वौ देवरातौ एक आङ्गिरसः श्रुत्युक्तः अन्यो भार्गवः तयोः कल्पभेदेऽप्याङ्गिरसेन देवरातेन जामदग्न्यैर्भवत्येव विवाहः भार्गवेण तु नेति तत्त्वम् । धनञ्जयानां विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः जातूकर्ण्यानां वसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः एवं दत्तक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकापुत्रादीनाम् उत्पादकपालकयोः पितोर्गोत्रप्रवरा वर्ज्या इति प्रवरमञ्जरी नारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयः । अत्र सर्वत्रोपपत्तयः मूलं च तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्व्वसिद्धान्तः यद्यपि बह्वृचपरिशिष्टे कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तस्तथापि "भरद्वाजाश्च कपयोगर्गरौक्षायणा इमे । चत्वारोऽपि भरद्वाजगोत्रैक्यान्नान्वियुर्मिथः । कपिगर्गभरद्वाजामिथोरौक्षायणा द्विजाः । नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याच्च कुत्रचिदिति" स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाह एव तयोरिति प्रवरमञ्जर्य्यां यद्यपीदमुक्तम् तथापि भृग्वङ्गिरोगणेषु तु भवत्येव यथा बह्वृचपरिशिष्टे बौधायनः "एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात्" माधवीये स्मृत्यन्तरं "पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेदिति" एवं विश्वादर्शप्रयोगपारिजाताचारमाधवीय-

निर्णयसिन्धुप्रभृतिषु भृग्वङ्गिरोगणेषु पञ्च प्रवराणां मध्ये त्रिषु साम्ये । त्रिषु प्रवरेषु द्वयोः साम्येऽपि शेषगोत्राणामेकर्षिसाम्येऽपि समानप्रवरत्वादविवाह्यत्वं सिद्धमेतेन अनूनानतिरिक्तसंख्यार्षसंख्याकत्वेन समानार्षत्वं यत् रघुनन्दनेनोक्तं तन्निर्मूलत्वादग्राह्यं बौधायनादिस्मृति विरुद्धत्वात्तदर्शनविजृम्भितत्वाच्च एवं वत्ससावर्णिगोत्रप्रवरेषु आप्नुवत्प्रवरत्वकथनमपि प्रवराध्यायाज्ञानविलसितम् । अधिकमार्षेयशब्दे वक्ष्यते । ऋषेरयं अण् । ऋषिकृतस्मरणे । वेदे यन्मन्त्रं येन ऋषिणा कल्पादौ स्मृतं तन्मन्त्रस्य तदार्षत्वम् । “आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः” योगिया० । [शब्दे २उक्तआर्षविवाहे च ।

आर्षधर्म्म पु॰ न॰ कर्म्म॰ । १मन्वादिप्रोक्ते धर्म्मे । आर्ष-

आर्षभ त्रि॰ ऋषभस्य वृषस्येदम् अण् । वृषसम्बन्धिनि । “यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव तत् सर्वं मोघं स्कन्दितमार्षभम्” मनुः ऋषभदेव चरिते न॰ । [न्टपभेदे ।

आर्षभि पु॰ ऋषभस्यापत्यम् इञ् । ऋषभदेवपुत्रे चक्रवर्त्तिनि

आर्षभी पु॰ ऋषभस्येयं प्रिया अण् ङीप् । १कपिकच्छ्वाम् राजनि॰ । ऋषभस्येयम् तुल्याकारत्वात् अण् ङीप् । वायुपुराणोक्ते मध्यमार्गस्थवीथीत्रयमध्ये वीथीभेदे ऐरावतीशब्दे विवृतिः

आर्षभ्य पु॰ ऋषभस्य प्रकृतिः ञ्य । वृषभतायोग्ये वत्से वत्सो हि वयःक्रमेण वृषभतां प्राप्नोतीति तस्य वृषभ प्रकृतित्वात् तथात्वम् [यक् । ऋषिधर्म्मे

आर्षिक्य न॰ ऋषिरेव ऋषिकः ऋषिकस्य भावः पुरो॰

आर्षिषेण पु॰ स्त्री ऋषिषेणस्य गोत्रापत्यम् शिदा॰ अञ् । ऋषिषेणा ऋषेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् । ऋष्टिषेण इति वा गणे पाठे आर्ष्टिषेणस्तदपत्ये आर्षशब्दे प्रवरनिर्णये उदा॰ ।

आर्षेय न॰ ऋषीणां समूहः ढक् । ऋषिगणरूपे प्रवर भेदे तज्ज्ञानस्य विवाहोपयोगिता आर्षशब्दे उक्ता । होमभेदोपयोगिताऽपि प्रवराध्याये दर्शिता यथा । “प्रवरान् व्याख्यास्याम आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्तत्या इति विज्ञायते तद्वै न मनुष्यैरार्षेयं वृणीत ऋषिभिरेवार्षेयं वृणीत इति विज्ञायत आर्षेयमन्वाचष्ट ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनुबुध्यन्त” इत्युक्रम्य । “योवा अन्यःसन्नयान्यस्यार्षेयं प्रवृणीते स वा अस्यत ऋषिरिष्टं वीतं वृङ्क्त इति विज्ञायते । त्रीन् वृणीते मन्त्रकृतो वृणीते यथर्षिमन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायतेऽ थैकेषामेकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीत इति विज्ञायते । तत ऊर्द्ध्वं नध्वर्युर्वृणीते सुतरेवाँचोहोतेति विज्ञायते । पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीत इति विज्ञायते । भृगूणामेवाग्रे व्याख्यास्यामो जामदग्न्यावत्सास्तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववदाप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयमुहैके भार्गवौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववद्भृगुवदित्येष वा विकृतः । सावर्णिजीवन्तिजाबालैतिशासनवैरोहित्यावटमण्डुप्राचीनयोग्यानामथार्ष्टिषेणानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यवनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति । अनूपवदार्ष्टिषेणवदाप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयमुहैके भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति अनूपवदार्ष्टिषेणवद्भृगुवदिति । अथ वीतहव्या यास्कवाधूलमौनमौकास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववीतहव्यसावेदसेति सवेदोवद्वीतहव्यवद्भृगुवदिति । गात्र्संमदाः शुनकास्तेषामेकार्षेयो गार्त्समदेति होता वदति गृत्समदवत् इत्यध्वर्युः अथ वाध्र्यश्वामित्रयवस्तेषामेकार्षेयो वाध्र्यश्वेति होता वदति वध्र्यश्ववदित्यध्वर्युः । अथ वैन्याः पार्थास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववैन्यपार्थिवेति । पृथिवीवद्वेनवद्भृगुवदिति । इमे भृगवोव्याख्याताः । अथातोऽङ्गिरसामायास्यगोतमास्तेषां त्र्यार्षेयआङ्गिरसायास्यगोतमेति । गोतमवदयास्यवदङ्गिरोवदिति । अथौतथ्यागौतमास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसौतथ्यगौतमेति गोतमवदुतथ्यवदङ्गिरोवदिति । अथौशिजागोतमास्तेषां त्र्यार्षेयः आङ्गिरसौशिजकाक्षीवदिति कक्षीवदुशिजवदङ्गिरोवदिति । अथ वामदेवा गौतमास्तेषां त्र्यार्षेयः आङ्गिरसवामदेववार्हदुक्थेति वृहदुक्थवद्वामदेववदङ्गिरोवदिति । अथ भरद्वाजानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदित्येष वा विकृतः । कुक्कुटाग्निवेश्योज्जायनानां सर्वेषां च स्तम्बस्तम्भशब्दानामथ द्व्यामुष्यायणानां कुलानाम् । यथा शुङ्गशैशिरयोः भारद्वाजाः शुङ्गाः कताः शैशिरयस्तेषां पञ्चार्षेयआङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीवदिति अक्षीवत्कतवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयमुहैके आङ्गिरसकात्याक्षीवदिति अक्षीवत्कतवदङ्गिरोवदिति । अथ रुक्षाणां पञ्चार्षेय आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमात्वचसेति । मात्वचोवद्वन्दनवद्भरद्वाजवद्बृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयमुहैके आङ्गिरसवान्दनमात्वचसेति मात्वचोवद्वन्दनवदङ्गिरोवदिति । अथ

कपीनां त्र्यार्षेय आङ्गिरसामहीयवौरुक्षयेति उरुक्षयवदमहीयुवदङ्गिरोवदिति । अथ गर्गाणां त्र्यार्षेय आङ्गिरसगार्ग्यशैन्येति शिनिवद्गर्गवदङ्गिरोवदिति । भरद्वाजमुहैकेऽङ्गिरसःस्थाने भरद्वाजगार्ग्यशैन्येति शिनिवद्गर्गवद्भरद्वाजवदिति । अथ हरितानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति युवनाश्ववदम्बरीषवदङ्गिरोवदिति । मान्धातारमुहैकेऽङ्गिरसःस्थाने मान्धात्राम्बरीषयौवनाश्वेति । युवनाश्ववदम्बरीषवन्मान्धातृवदिति । अथ कुत्सानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसमान्धात्रकौत्सेति । कुत्सवन्मान्धातृवदङ्गिरोवदिति । अथाजमीढाः काण्वास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसाजमीढकाण्वेति कण्ववदजमीढवदङ्गिरोवदिति । अथ विरूपा रथीतरास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति पृषदश्ववद्विरूपवदङ्गिरोवदिति अष्टादंष्ट्रमुहैकेऽङ्गिरसःस्थान आष्टादंष्ट्र वैरूपपार्षदश्वेति पृषदश्ववद्विरूपवदष्टादंष्ट्रवदिति । अथ मुद्गलानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति मुद्गलवद्भर्म्यश्ववदङ्गिरोवदिति । तार्क्ष्यमुहैकेऽङ्गिरसःस्थाने तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति मुद्गलवद्भर्म्यश्ववत्तृक्षवदिति । अथ विष्णुवृद्धानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति । त्रसदस्युवत्पुरुकुत्सवदङ्गिरोवदित्येष एव विकृतः । अघमर्षणभद्रणमद्रणवादरायणौपमित्यौपगविसात्यकिसात्यकाम्यारुणिनित्युन्दोनामथात्रीणां त्र्यार्षेयमात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति श्यावाश्ववदर्चनानसवदत्रिवदिति । अथ गविष्ठिराणां त्र्यार्षेयमात्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति गविष्ठिरवदर्चनानसवदत्रिवदिति । अथातिथीनां त्र्यार्षेय आत्रेयार्चनानसातिथेति अतिथिवदर्चनानसवदत्रिवदित्येष एव वा विकृतो वामरथ्यसुमङ्गलबीजवापी नाम् । अथ विश्वामित्राणां देवराताऽश्विकितमनुतन्तौलकिबालखिल्ययज्ञवल्कोलूकदृहदग्निबभ्रुशालङ्किशालावतशालङ्कायनकारवास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रदेवरातौदलेति । उदलवद्देवरातवद्विश्वामित्रवदिति । अथ श्रौमत्तकामकायनानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवतरसेति देवतरसवद्देवश्रवोवद्विश्वामित्रवदिति । अथाजानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाज्येति । अजवन्मधुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथ धानञ्जयानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति धनञ्जयवन्मधुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथाष्टकालोहितास्तेषां द्व्यार्षेयो वैश्वामित्राष्टकेति । अष्टकवद्विश्वामित्रवदिति । अथ पूरणपारिधापयन्तास्तेषां द्व्यार्षेयो वैश्वामित्रपौरणेति पूरणवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कतानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रकात्याक्षीलेत्यक्षीलवत्कतवद्विश्वामित्रवदिति । अथाघमर्षणाः कुशिकास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति कुशिकवदघमर्षणवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कश्यपानां त्र्यार्षेयः काश्यपावत्सारनैध्रुवेति निध्रुववदवत्सारवत्कश्यपवदिति । अथ रैभास्तेषां त्र्यार्षेयः काश्यपावत्साररैभेति । रेभवदवत्सारवत्कश्यपवदिति । अथ शाण्डिलानां द्व्यार्षेयो देवलासितेति । असितवद्देवलवदिति । त्र्यार्षेयमुहैके काश्यपदैवलासितेति असितवद्देवलवत्कश्यपवदिति द्व्यार्षेयास्त्वेवं न्यायेनैकार्षेया वसिष्ठा अन्यत्र पराशरेभ्यो वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्वर्युस्त्र्यार्षेयमुहैके वासिष्ठैन्द्रप्रमदाभरद्वसवेति अभरद्वसुवदिन्द्रप्रमदवद्वसिष्ठवदिति । अथ पराशराणां त्र्यार्षेयो वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति पराशरवच्छक्तिवद्वसिष्ठवदिति अथ कुण्डिनानां त्र्यार्षेयो वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । कुण्डिनवन्मित्रावरुणवद्वसिष्ठवदिति । अथ संकृतिपूतिमाषाणां त्र्यार्षेयःशाक्त्यसांकृत्यगौरुवीतेति । गुरुवीतवत्संकृतिवच्छक्तिवदिति । अथागस्तीनाम् एकार्षेय आगस्त्येति होताऽगस्त्यवदित्यध्वर्युस्त्र्यार्षेयमुहैके आगस्त्यदार्ढच्युतैध्मवाहेति इध्मवाहवद्दृढच्युतवदगस्तिवदिति । अथ क्षत्रियाणां यद्यार्षेयं प्रवृणीरन्नेष एवैषां प्रवरो मानवैडपौरूरवसेति पुरूरवोवदिडवन्मनुवदिति अथ येषामुह मन्त्रकृतो न स्युः पुरोहितप्रवरास्ते प्रवृणीरन् अथ येषां स्युः पुरोहितप्रवरास्ते पुरोहितप्रवरार्षेयास्तेषां न्यायेनैकार्षेया एव विशां वात्सप्रेति होता । वत्सप्रीवदध्वर्युः । अथाप्रज्ञातबन्धुराचार्यामुष्यायणमनु प्रब्रवीताचार्यप्रवरं प्रवृणीतामुह तारिडन एकार्षेयं सार्ववर्णिकं समामनन्ति मानवेति होता मनुवदित्यध्वर्युर्मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम्" । एवं प्रवरभेदं निर्णीय होमविशेषोपयोगिता तदुत्तरग्रन्थेनोक्ता । "आर्षेयाणि वृहस्पतेः प्रवरित्वात्मादीनां मुख्यानाम्" आश्व०श्रौ० "आर्षेयवरणे वृहस्पतेः प्रथमं वरित्वा आत्मादीनां मुख्यानां प्रवृणीते" इति वृत्तिः । ऋषिं कुटस्थमृषिमारभ्य अयं प्रवर इत्यर्थे ढकि मूलपुरुषावधिप्रवरर्षिभेदर्षेया एवायः यथोक्तं "अथार्षेयं प्रवृणीते ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्य्यो यो यज्ञं प्रापदिति । तस्मादार्षेयं प्रवृणीते परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्पतय उ चैवैतं निह्नुत इदं हि पितैवाग्रेऽथापुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । स आर्षेयमुक्त्वाह" शत०ब्रा० । "होतृकर्तृ

प्रवरो विधीयते । *तत्र धर्म्मविशेषमाह परस्तादिति तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे कूटस्थमृषिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादि क्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् । यथा आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि । तथा च ज्येष्ठस्य पतये एवैतं निह्नुते अनेन प्रवरेण निवेदयति भा०" । "असमानार्षेयां कन्यां वरयेत्" विष्णुः । "प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तक मुनेर्व्यावर्तको मुनिगण" इति माधवाचार्यः । ऋषिरेव स्वार्थेढक् । ३मन्त्रद्रष्टरि ऋषौ "प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत्"प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं,देवा द्वितीयां चिति मपश्यन्देवा एव तस्या आर्षेयम्, इन्द्राग्नी च विश्वकर्म्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयम् ऋषयस्तुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयं स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति" इति शत०ब्रा०

आर्ष्टिषेण पु० १चन्द्रवंश्ये शलन्दपात्मजे नृपभेदे "चत्र वृद्धात्मजस्तत्र सुनहोत्रोमहायशाः । सुनहोत्रस्य दायादा स्त्रयः परमधार्म्मिकाः । काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः । पुत्रोगृत्समदस्याथ शुनकोयस्य शौनकः । ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याःशूद्रास्तथैव च । शलात्मजश्चार्ष्टिषेणस्तनयस्तस्य काश्यपः" । हरि०वं०२०१अ० । आर्ष्टिषेणोदिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः" स०भा०प० । २गोत्रप्रवरभेदे आर्षशब्दे उदा० ।

आर्ष्टिषेणाश्रम न० ६त० । तीर्थभेदे तच्च व०प० १५५अध्याये दर्शितं यथा । "अनेनैव पथा राजन् ! प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारायणस्थानं वदरीत्यभिविश्रुतम् । तस्माद्यास्यसि कौन्तेय ! सिद्धचारणसेवितम् । बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः । अतिक्रम्य च तं पार्थ ! चार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः" ।

आर्हत त्रि० अर्हत इदम् अण् । १जैनसम्बन्धिनि । २तन्मते न० तन्मतञ्चार्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शितम् ।

आर्हन्ती स्त्री न०अर्हतो भावः ब्रह्म०ष्यञ् नुम् च षित्त्वात् ङीष् यलोपः। योग्यतायाम् । "श्रौताऽर्हन्तीचणशुर्वणैर्मं हर्षिभिरर्हन्निशम्" सि० कौ० । स्त्रीत्वाभावपक्षे । आर्हन्त्यमित्यपि तत्रार्थे न० ।

आर्हायण स्त्री अर्हस्यापत्यम् अश्वा० फञ् । अर्हन्नामकर्षेगौत्रापत्ये । स्त्रियां ङीप् ।

आर्हीय पु० अर्हमभिव्याप्य आर्हम् तत्र विहितः तस्येदम् वा इढत्वात् छ । "आर्हात् इत्यारभ्य "तदर्हति" इत्यन्त सूत्रजातेन तत्तदर्थेषु पाणिनिविहिते १प्रत्ययभेदे । २तद्बोध्ये तत्तदर्थे च । "आर्हीयेष्वर्थेषु" सि०कौ०

आल न० आलाति भूषयति आ+अल–भूषादौ अच् । १हरिताले तद्धि वर्णोत्कर्षेण स्वयुक्तपदार्थं भूषयतीति तस्य तथात्वम् । "ततो हरिद्राग्रहधूमरोधूपत्राङ्कचूर्णैः समनःशिलालैः" । "मनःशिलालमधुकंकुष्ठचन्दनपद्मकैः" "रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशिलाले लशुनञ्च तुल्यम्" सुश्रु० । हरितालभेदगुणाद्युक्तम् भा० प्र० । "हरितालं तु तालं स्यादालं तालकमित्यपि । हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञितम् । तयोराद्यं गुणश्रेष्ठं ततोहीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् । पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम् । निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्वं तथा गुरु । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्प गुणं तत् पिण्डतालकम् । हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तक फव्रणान् । हरति च हरितालं चारुतां देहजातां सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीड़ाः । वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमशुद्धं मारितं वाप्यसम्यक्" । आ+अल–पर्य्याप्तौ अच् । २अनल्पे ३श्रेष्ठे च त्रि० ।

आलक्षि त्रि०आ+लक्ष–इन् । ज्ञातरि स्त्रियां गौरा०ङीष् ।

आलक्षित त्रि०आ+लक्ष–क्त । १सम्यग्ज्ञाते, २चिह्नेन ज्ञाते च

आलक्ष्य त्रि० आ+लक्ष–यत् । १सम्यग्ज्ञेये २लक्षणेन वेद्ये च "आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि" रघुः । आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः भा०व०२०७ । ल्यप् । २सम्यक् ज्ञात्वेत्यर्थे अव्य० ।

आलगर्द्द पु० अलगर्द्द एव स्वार्थे अण् । जलसर्पे । [ङीष्

आलजि त्रि० आ+लज–इन् । आभाषके स्त्रियां गौरा०

आलब्ध त्रि० आ+लभ–क्त । १संस्पृष्टे २संयुक्ते "चन्दनेन समालब्धे कुङ्कुमेन विलिपिते" दुर्गार्चामन्त्रः । ३स्पृष्टे ४हिंसिते च । [क्तिन्नन्तत्वेऽपि गौरा० वा ङीष् ।

आलब्धि स्त्री आ+लभ–क्तिन् । स्पर्शे २हिंसायां च

आलभन न० आ+लभ–ल्युट् । १हिंसायां २स्पर्शे । पक्षे नुम् ३मर्द्दने च । "तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालम्भनञ्च तैः" भा०आ० प०६८अ० । तत्रार्थे "आलम्भनम्" कात्या०६,२,१८ ।

आलभनीय त्रि० आ+लभ–अनीयर् । १स्पृश्ये २हिंसनीये च नुम् । ३मर्द्दनीये "मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीया-

म्युपस्करान्”। यागादौ आलम्भनीयः पशुः।

आलभ्य त्रि०. आ+लभ–यत्। १स्पृश्ये २हिंस्ये आ+लभ–ल्यप्। ३स्पृष्ट्वेत्यर्थे ४हिंसित्वेत्यर्थे च अव्य०।

आलम्ब पु० आ+लबि–कर्म्मणि घञ्। आश्रयणीये, “निरालम्बोलम्बोदरजननि! कं यामि शरणम्” जगन्नाथः “इह हि पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्” शान्ति०श० “रामे सलक्ष्मणे याते सीतां शून्ये यथासुखम्। निरालम्बां हरिष्यामि” रामा०। २वैशम्पायनान्तेवासिभेदे आरुणिशब्दे ८०२पृष्ठे विवृतिः। भावे घञ्। ४आश्रयणे

आलम्बन न० आ+लबि–कर्म्मणि–ल्युट्। १आश्रयणीये “यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः” सा०द० उक्ते २रसालम्बने नायकादौ। “आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्” इति तस्यालम्बनशब्दार्थत्वे कारणमुक्तं तत्रैव। रसभेदे आलम्बनभेदाश्च सा०द०उक्ता यथा शृङ्गारे “परोढां वर्जयित्वा तु वेश्याञ्चाननुरागिणीम्। आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः”। रौद्रे “आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्”। हास्ये “विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः। तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्”। करुणे। “शोच्यमालम्बनं मतम्”। वीरे “आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयोमताः” भयानके। “यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदेवालम्बनं मतम्”। जुगुप्सायाम्। “दुर्गन्धमांसपिशितन्तदेवालम्बनं मतम्”। विस्मये। “विस्मये च वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्” शान्ते “अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनोऽसारता तु या। परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते”। ४बौद्धमतसिद्धे प्रत्ययभेदे च “चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्याधिपतिरूपा” इति विभज्य “तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलोल्लेखिप्रत्ययात् नीलाकारता भवतीति” सर्वद०। अधिकमालयविज्ञानशब्दे वक्ष्यते।

आलम्बि स्त्री आलम्बस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् इञ्। वैशम्पायनान्तेवासिन आलम्बर्षेरपत्ये स्त्रियां गौ० ङीष्। सा च शुक्लयजुर्वंशान्तर्गतर्षिमाता “आलम्बीपुत्रात् आलम्बीपुत्रः” शत०ब्रा०। इञन्तात् यूनि फञ्। आलम्बायनः तस्य यून्यपत्ये स्त्रियां ङीप्। सा च शुक्लयजुर्वेदवंशान्तर्गतर्षिभेदमाता। “आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रः” शत०ब्रा०

आलम्बित त्रि० आ+लबि–क्त। १धृते २गृहीते च।

आलम्बिन् त्रि० आ+लबि–णिनि। आश्रयिणि। “गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा” कुमा० “देवसृतभुजालम्बीजैत्रमध्यास्त राघवः” रघुः। “आलम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः” माघः स्त्रियां ङीप्। आलम्बेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि। आलम्बप्रोक्ताध्यायिषु ब०व०।

आलम्भ पु० आ+लभ–घञ् नुम्। संस्पर्शे। वर्ज्जयेदित्यनुषङ्गे “स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च” मनुः २हिंसने च। “अश्वालम्भं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम्” आदिपु०। “कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने। वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतम्” मनुः”। “सास्मै प्रीतान्यमालम्भायानुमन्यते तयानुमतमालभते” शत०ब्रा०। “आलम्भसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ। महर्षयो महाभाग! बभूवुः कृपयान्विताः” भा०आ०६१ अध्याये। [गौः” सि०कौ”

आलम्भ्य त्रि० आ+लभ–नुम् ण्यत्। हिंस्ये। “आलम्भ्या

आलय पु० आलीयतेऽस्मिन् आ+ली–आधारे अच्। १गृहे २आधारे च. “हिमालयोनाम नगाधिराजः” कुमा० “तत्रामरालयमरालमरालकेशी” नैष०। “न हि दुष्टात्मनामार्य्या निवसन्त्यालये चिरम्” रामा० “आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम्” भा० आ० २२२ अ०। भावे घञ्। ३संश्लेषे मर्यादायामव्ययी०। ४लयपर्य्यन्ते अव्य०। “पिबत भागवतं रसमालयम्” भाग०।

आलयविज्ञान न० आलयं लयपर्य्यन्तस्थायि विज्ञानम्। बौद्धमतसिद्धे अहमास्पदे विज्ञानभेदे। “तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम्। तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेत्” तेषां मते हि विज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो नास्ति, ज्ञानस्यैवाकारविशेषः अर्थोल्लेखी। आलयविज्ञानस्य सदातनत्वेऽपि कदाचित् नीलाद्युल्लेखिता तथा हि विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखनाः काचित्कत्वात् इति विज्ञानस्य कादाचित्कत्वसिद्धिः “तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न, वासनापरिपाकप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम्। विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्य्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्त्तिपूर्व्वक्षणः कक्षीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनस्यानङ्गीकारात्। ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजनकालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्व्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिनः

क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यम् । न चेदेवं कोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात् । सर्व्वे समर्था इति पक्षे कार्य्यक्षेपानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्व्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षड्पि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेतानिच्छताप्यच्छमतिना स्वानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपाः । तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः । विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्ते नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपत्योपलम्भात् । एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि । एवं चित्तचैत्तात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः । गौरित्यादिशब्दोल्लेखिविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः वेदनास्कन्धनिवन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्म्माधर्म्मौ च संस्कारस्कन्धः” सर्वद० विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि पूर्व्वपूर्व्वक्षणिकविज्ञानसंस्कारायाणुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रमः तत्संक्रमाच्च स्मरणं, सुषुप्तौ च आलयविज्ञानस्य सत्त्वात् तत्रैव सर्व्वसंस्काराणामवस्थितेः सुप्तोत्थितस्य स्मरणसम्भव इत्यतो बौद्धैः आलयपर्य्यन्तं क्षणिकविज्ञानव्यक्तिधाराणां स्थायित्वमङ्गीक्रियते ।

आलर्क न० अलर्कस्येदम् अण् । क्षिप्तकुक्कुरविषे । “निहन्ति विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः” सुश्रु० ।

आलवण्य न० न लवणं त०न० अलवणस्य भावः ष्यञ् । लवणरसभिन्नत्वे । नास्ति लवणं यत्र बहु० तत्त्व वा न ष्यञ् । अलवणता स्त्री अलवणत्वं तु न० लवणशून्यत्वे

आलवाल न० समन्तात् लवं जललवमालाति आ+ला—क । वृक्षमूले सेकार्थं मृदादिनिर्म्मिते जलाधारे सेतौ । “विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्” रघुः । “विपुलालवालभृतवारिदर्पणः” माघः । पृ०वस्तुवः वर्य्यमध्योऽपि ‘जरद्दुष्टहस्तुनिभिरिव जटालबालकमण्डलधरैः’ (पादपैः) काद०

आलस त्रि० आलसति ईषत् व्याप्रियते अच् । १क्रियामन्दे अलसस्यापत्यम् विदा० अञ् । २अलसापत्ये पु०स्त्री०यून्यपत्ये हरिता०फञ् । आलसायनः तस्य यून्यपत्ये पुंस्त्री० ।

आलस्य न० अलसस्य भावः ष्यञ् । विहितक्रियाकरणायानुत्साहे आलस्यञ्च “किमालस्यं च कः शोकः” इति यक्षप्रश्ने “धर्म्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते” भा०व०३१२ अ० युधिष्ठिरेण लक्षितम् । “शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्म्मस्वालस्यमुच्यते” सुश्रुतेन लक्षितञ्च बोध्यम्” सा०द० उक्ते व्यभिचारिभावभेदे च “आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्” यथा “न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम् । जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा” सा०द० “आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” मनुः । भारतोक्तधर्मक्रियाशून्यत्वरूपम् अनालस्यम् ।

आलात न० अलातमेव स्वार्थेऽण् । अलाते वह्निदीप्ताङ्गारे ।

आलान न० आलीयतेऽत्र आ—ली—ल्युट् । १गजबन्धनस्तम्भे करणे ल्युट् । २तद्बन्धनरज्ज्वाम् भावे ल्युट् । ३बन्धनमात्रे च । तत्र स्तम्भे । “अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः” रघुः । “द्विमदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन” काद० “तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः” बन्धने “गजालानपरिक्लिष्टैराक्षोटैः सार्द्धमानताः” रघुः ।

आलानिक त्रि० आलानमिव स्वार्थे विनयादि० ठक् । १आलाने । आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्य ठक् । गजबन्धनसाधने काष्ठादौ “आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः” रघुः

आलाप पु० आ+लप—करणे—घञ् । स्वरसाधनाक्षरे सारिगमादौ (आलापचारी) “आलापैरिव गान्धर्व्वमदीप्यत पदातिभिः” माघः “आलापैः स्वरसाधनैरक्षरविशेषैः” मल्लि० । भावे घञ् । २कथनमात्रे च” “काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च” विष्णुपु० आ+लप—णिच्—अच् । ३परस्परकथने । “अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालापइव श्रूयते” शकु० ।” एकस्य कञ्चित् प्रति कथने तेन तत्कथनप्रेरणात् तं प्रति कथ्यते इति परस्परकथनस्य इतरेतरकथनप्रयोज्यत्वात्तथात्वम् ।

आलापन न० आ+लप—णिच्—करणे ल्युट् । १परस्परकथोपकथने आभाषणे आलापशब्दोऽस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमुक्तम् “स्यादालापनमाभाषः इत्यमरः २स्वस्तिवाचने च “मङ्गलालापनैर्होमैः” रामा० । [२आभाष्ये

आलाप्य त्रि० आ+लप—कर्म्मणि ण्यत् । १कथनीये णिच्—यत् ।

आलाबु(बू) स्त्री अलाबु पु० पूर्व्वपदोदर्घः वा ऊङ्। (लाउ) तुम्ब्याम् शब्दरत्नावली।

आलावर्त्त न० आलं पर्य्याप्तमावर्त्त्यते आ+वृत–णिच् कर्म्मणि–अच्। वस्त्रनिर्म्मिते व्यजने हेम०। [सम्यगन्तव्ये न०

आलास्य पु० आलं पर्य्याप्तमास्यं यस्य। कुम्भीरे। शा०स०।

आलि पु० आलति दंशे समर्थो भवति आ+अल–पर्य्याप्तौ इन्। १वृश्चिके २भ्रमरे ३तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप्। आलयति भूषयति अलभूषणे–णिच्+इन्। ४सख्यां वयस्यायाम् “असम्भवद्घनरसा शतालिपरिषेविता। करं न सहते राजन्। भूमिर्नववधूरिव” उद्भटः वा ङीप्। आलोत्यप्यत्र। “आलीव पश्य प्रतिषेधतीयं कपोतहुङ्कारगिरा वनाली” नैष०। “तत्कालमालीभिरहस्यतालम्” नैष० “ममालि। प्राचीनैः प्रचुरसुकृतैरद्य फलितम्” उद्भटः। “निवार्य्यतामालि। किमप्ययं वटुः” कुमा० “स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्चितम्” सा०द०। “आलति वारयति जलम् आ+अल–इन् वा ङीप्। आगन्तुकस्य चेतस्यस्य च जलस्य निवारके ५सेतौ”। “शतालिपरिषेवितेति” आ+अल–पर्य्याप्तौ इन् वा ङीप्। ६सन्ततौ ७श्रेणौ च वनाली नैष० “तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरम्परा” कुमा० लीनामालीमिव तरवो बिभ्राणाः” माघः। ७रेखायाञ्च स्त्री वा ङीप् “विषमहरिचन्द्रनालिना” माघः। ८शुद्धान्तःकरणे० ६अनर्थे च त्रि० मेदि०।

आलिगव्य पुंस्त्री अलिगोरपत्यं गर्गा० यञ्। अलिगुमुनेरपत्ये स्त्रियां यञन्तत्वात् ष्फः षित्त्वात् गौरा० ङीष्। आलिगव्यायनी।

आलिङ्गन न० आ+लिगि–ल्युट्। आश्लेषणे अङ्गेनाङ्गसंयोजनभेदे। “आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव” माघः “प्रियालिङ्गननिर्वृतिम्” रघुः। तच्च सप्तधा। आमोदालिङ्गनं मुदितालिङ्गनं प्रेमालिङ्गनं मानसालिङ्गनं रत्यालिङ्गनम् मदनालिङ्गनम् विनोदालिङ्गनमिति भेदात्।

आलिङ्गित त्रि० आ+लिगि–कर्म्मणि क्त। १आश्लिष्टे “तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः” सा०द० टीकाधृतप्रहेलिका “योगोनाभ्यसितोव्रतं न चरितम्–नालिङ्गिता कामिनी इत्थं जन्म निरर्थकं क्षिपितवोऽरण्ये यथा मालती” सा०द०। “विंशत्यक्षान्विंशदर्णोयः स्यादालिङ्गितो ह्यसौ” तन्त्रसारोक्ते विंशत्यक्षरावधि त्रिंशदक्षरके २मन्त्रे भेदे पु०

आलिङ्गिन् त्रि० आ–लिगि–णिनि। आलिङ्गनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

आलिङ्ग्य पु० आ+लिग–ण्यत्। आलिङ्गनीये प्रियादौ २आलिङ्ग्य वादनीये मृदङ्गभेदे पु० स च “चतुरङ्गुलहीनोऽङ्ग्रान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः। यवाकृतिः स आलिङ्ग्य आलिङ्ग्य स हि वाद्यते” इति शब्दार्णवोक्तलक्षणः। आ+लिगि–ल्यप्। २आश्लिष्येत्यर्थे अव्य०

आलिङ्ग्यायन पु० आलिङ्ग्यस्य मृदङ्गभेदस्यायनं यत्र। १ग्रामभेदे तस्यादूरभवं नगरम् अण् वरणा० तस्य लुप्। तद्ग्रामस्यादूरभवे नगरे। “लुपि व्यक्तिवचने” पाणिन्युक्तेः नगरेऽपि पुंस्त्वम्। [वृहत्पात्रे त्रिका०।

आलिञ्जर पु० अलिञ्जर एव स्वार्थे अण्। (जाला) मृण्मये

आलिन्द पु० अलिन्द एव स्वार्थे अण्। १बहिर्द्वारप्रकोष्ठे २गृहाभ्यन्तरशय्यार्थवेद्याञ्च शब्दर० ३गृहैकदेशे अमरमा०। स्वार्थे कन्। आलिन्दकः तेष्वर्थेषु पु०।

आलिप त्रि० आ+लिप–क। आलेपनकारके।

आलिप्त त्रि० आ+लिप–क्त। १कृतालेपने २दत्तादीपने च

आलिम्पन न० आ+लिप–ल्युट् पृ०मुम्। तण्डुलचूर्णमिश्रितोदकेन मङ्गलार्थं दीयमाने आलेपने आदीपने। (आलिपना,) त्रिका०।

आलीढ त्रि० आ+लिह–क्त। १आस्वादिते २क्षते “सैन्यान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः” रघुः। “स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम्। त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति। अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः। दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्य्ययः” इत्युक्तलक्षणे अग्रतो दक्षिणं पादं व्यवस्थाप्य वामपादाकुञ्चनेन स्थितिरूपे ३युद्धार्थे धन्विनां स्थानभेदे न०। “अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना” रघुः। “पायान्नीलोत्पलाभा रविशशिविलसत्कुण्डलालीढपादा” तन्त्रसा० रत्नाकालीध्या० अग्निपुराणे तु समपदादीन्यन्यथा निरुक्तानि यथा “अङ्गुष्ठगुल्फपार्ष्णग्राङ्घ्रि श्लिष्टाःस्युः संहिता यदि। दृष्टं समपदं प्रोक्तमेतल्लक्षणतस्तथा। बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुकमायतौ। त्रिवितस्त्यन्तरे स्थानमेतद्वैशाखमुच्यते। हंसपङ्क्त्याकृतिसमे दृश्येते यत्र जानुनी। चतुर्वितस्त्या विच्छिन्ने तदिदं मण्डलं स्मृतम्। भुग्नवामपदं पश्चात्, स्तब्धजानूरुदक्षिणम्। वितस्त्यः पञ्च विस्तारे तदालीढं प्रकीर्त्तितम्। एतदेव विपर्य्यस्तं प्रत्यालीढं प्रकीर्त्तितम्” विकटादिस्थानं धन्विस्थानशब्दे वक्ष्यते।

"नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्" कुमा० टी० मल्लिनाथेन आकुञ्चितसव्यपादत्वेन आलीढस्थानके स्थितमिति व्याख्यातम्। स्वार्थे कन् तत्रैव। शुभ्रा० पाठात् ढक्। आलीढेयः तद्भवे त्रि०। संज्ञायां कन्। आलीढकम्। वत्सानां स्थलेषु क्रीड़नभेदे न०

आलीन त्रि० आ+ली–कर्त्तरि क्त। १आश्लिष्टे भावे क्त। २संश्लेषे न०। तत्र साधु अण्। ३वङ्गे धातुभेदे तस्य धात्वन्तरसंश्लेषकारकत्वात् तथात्वम् संज्ञायां कन्। तत्रैव। तद्गुणादि रङ्गशब्दे वक्ष्यते।

आलु पु० आलाति आ+ली–मित० डु। ऋ–ड णिच्च रस्य लः वा। १पेचके २भेलके शब्दरत्ना० स्वल्पवारिधानिकायां सनाले ३जलपात्रभेदे (झारी) स्त्री०। ४कन्दभेदे न० राजनि०। तस्य भेदा नानाविधाः "कन्दो बहुविधो लोके आलुशब्देन भण्यते। कच्चालु चैव घण्टालु पिण्डालु शर्करादिकम् काष्ठालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकशः"। इत्युक्तेः। आलुकशब्दे विवृतिः।

आलुक पु० आ+लाति द्युम्नं कासरोगं वा आ+ला–मित० डु संज्ञायां कन्। १शेषनागे २कासालौ च। आलु+स्वार्थे कन् कन्दभेदे न० तद्भेदगुणादि भा०प्र० उक्तं यथा। "आलुकमप्यालूकं तत् कथितं वीरसेनस्य। काष्ठालुकशङ्खालुकहस्त्यालुकानि कथ्यन्ते। पिण्डालुकमध्वालुकरक्तालुकानि कथितानि" तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तं (काठारु) शङ्खालुकं श्वेततायुक्तं शङ्खाकारम् (शांखआलु) हस्त्यालुकं दीर्घतायुक्तं महाशरीरम् (चुवड़ीआलु) पिण्डालुकं वर्त्तुलाकारं (सुथ्नी) मध्वालुकं माधुर्य्ययुतं दीर्घमुखं शर्करालु (शकरन्द) रक्तालुकं रक्ततायुक्तं (रतालु) तेषां गुणास्तत्रोक्ताः "आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु। सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरम् रक्तपित्तनुत्। कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्"। गौरा० ङीष्। दीर्घाकारशुङ्गयुक्तरक्तालुके स्त्री। "रक्तालुभेदो वा दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी। आलुकीवलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी हृत्कफनाशिनी। विष्टम्भकारिणी–तैले तलिताऽतिरुचिप्रदा" भावप्र०

आलुञ्चन न० आ+लुचि ल्युट्। उत्पाटने। केशादेः वस्त्रादिभ्यो च। [आलुञ्चितमूर्द्धजा"।

आलुञ्चित त्रि० आ+लुचि–क्त। उत्पाटिते असंयते केशादौ

आलुण्टन आ+लुटि–ल्युट्। बलादपहरणे (लुट्)।

आलुल त्रि० आ+लुल–क। उन्मुक्ते चलीभूते। भृशा० च्व्यर्थे क्यङ्क्त–आलुलायितः असंयते त्रि०।

आलू पु० आलूनाति आ+लू–क्विप्। आलुशब्दार्थे स्वार्थे कन् तत्रैव। "आलुकमप्यालूकमिति" भाव०प्र०। "आलूकं शीतलं सर्व्वमिति" भाव०प्र० पाठान्तरम्।

आलून त्रि० आ+लू–क्त। १ईषच्छिन्ने २सम्यक्छिन्ने च "तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः" कुमा०। [लेखपत्रे।

आलेख पु० आ+लिख–घञ्। १सम्यक्लेखने। आधारे घञ्।

आलेखन न० आ+लिख–भावे ल्युट्। १सम्यग्लेखे। आलिखति ल्यु। २आलेखनकर्त्तरि त्रि०। ३ आचार्य्ये पु० तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम्। "संस्थिते ऽप्यायतीम्ब्रम्ब्रट्यं गमयेयुरित्यालेखनः"। आश्व०श्रौ०। आलेखन आचार्य्यः" वृत्तिः। करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियांङीप्

आलेख्य त्रि० आ+लिख–ण्यत्। चित्रादौ लेख्यदेवादिप्रतिविम्बे "विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः" माघः "इति संरम्भिणो वाणीबलस्यालेख्यदेवता." माघः। "अहोरूपमालेख्यस्य" शकु०। २लेखनीये त्रि०। आधारे ण्यत्। ३चित्रे।

आलेख्यशेष त्रि० आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य बहु०। मृते, हेम०। मृतस्य हि चित्रे एव प्रकृतिरूपेण अवस्थानात् तथात्वम्। "आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश"। रघुः।

आलेप पु० आ+लिप–घञ्। १उपलेपे २आलिम्पने च। (आलिपना) ल्युट् तत्रैवार्थे न०। "जातातङ्कारचयति चिरं चन्दनालेपनानि" सा०द०। आलिप्यते कर्म्मणि ल्युट्। २आलिप्यमाने च।

आलोक पु० आलोक्यतेऽनेन आ+लुक–लोक–वा करणे घञ्। (आलो) १सूर्य्यादिप्रकाशे, "गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा० उक्तेः अलोकसंयोगस्य द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणत्वम् इति नैयायिकाः अन्धकारस्य द्रव्यत्ववादिनां मते तद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वमिति भेदः। तथाहि पेचकादिचाक्षुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिदर्शनात् आलोकसंयोगस्य न सर्व्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्धकारेऽपि तथा कल्पनमिति। एतदभिप्रायेणैव "दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथा परे। केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय इति" देवीमा० केषांचिद्दिवान्धत्वोक्तिः। "आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या" कुमा० रघुश्च। भावे घञ्। २दर्शने। "आलोकमात्रेण सुरानशेषान्" कुमा०। "वत्सालोकप्रवर्त्तिना" रघुः। "वैवर्ण्यं कम्पवैस्वर्यमार्श्वालोकाश्रुशोषकृत्" सा०द०। "स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः" कुमा०। "मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य

स त्वम:" या० स्त० "यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्" शकु०। "जनास्तदालोकपथात् प्रतीयुः" रघुः।

आलोकन न० आ+लुक–लोक–वा भावे ल्युट्। दर्शने "ततस्तदालोकनतत्पराणाम्"। "भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते" कुमा० "व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" माघः।

आलोकनीय त्रि०आ+लुक–लोक–वा अनीयर्। दर्शनीये द्रष्टुं योग्ये "चित्रन्यस्ताइव गताः प्रकामालोकनीयताम्" कुमा०।

आलोकित त्रि० आ+लोक–क्त। दृष्टे। [ङीप्।

आलोकिन् त्रि० आ+लुक्–लोक-वा–णिनि। दर्शके स्त्रियां

आलोक्य त्रि०आ+लोक-ण्यत्। दर्शनीये।ल्यप्। दृष्ट्वेत्यर्थे अव्य०

आलोचक त्रि० आ+लुच–णिच् ण्वुल्। आलोचनाकारके।

आलोचन न०आ+लुच–णिच्-भावे ल्युट्। १विशेषधर्म्मादिना १विवेचने नैया० सामान्यविशेषशून्यतया इन्द्रियजन्ये निर्विकल्पकस्थानीये सांख्यमतसिद्धे २अन्तःकरणवृत्तिभेदे। यथोक्तं सां०कौ० आलोचितमिन्द्रियेण भवति इदमिति सम्मुग्धम्। इदंनैवमिति एवं कल्पनया विशेष्यविशेषणभावेन विवेचयतीति यथाहुः। "सम्मुग्धं वस्तुमात्रन्तु प्राक्गृह्णन्त्यविकल्पितम्। तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः"। तथा हि "अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्व्विकल्पकम्। बालमूकादिविज्ञानसदृशं सुग्धवस्तुकमिति। ततःपरं पुनर्वस्तु धर्म्मैर्जात्यादिभिर्यया। बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता"। तच्च विशेष्यविशेषणसंसर्गानवगाहि ज्ञानम् "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः" सां०का० णिच्–युच्। आलोचनाप्यत्र स्त्री ३दर्शने च। "पश्यार्थैश्चानालोचने" इत्येरनालोचने कञ् च" पा०। ४लोचनपर्य्यन्ते अव्य० "आलोचनान्तं श्रवणं वितत्य" रघुः।

आलोचित त्रि० आ+लुच्–णिच्–क्त। आलोचनाविषयीभूते विशेषदर्शनादिना कृतालोचने "आलोचितमिन्द्रियेणेति" सां०कौ०। इतिकर्त्तव्यतया २अवधारिते च

आलोच्य त्रि० आ+लुच्–ण्यत्। आलोचनार्हे आलोचनाविषयीकार्य्ये। आ+लुच्–णिच्–ल्यप्। आलोचनं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

आलोडन न० आ+लुड–मन्थे–ल्युट्। १विलोडने २मर्द्दने मन्थने "भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः" सुश्रु०।

आलोडित त्रि०आ+लोड़–क्त। १मथिते २मर्द्दिते ३चूर्णीकृते च "अलोडितः काञ्चनभूपरागः" इति माघः।

आलोल त्रि० ईषत् लोलः प्रा०स०। ईषच्चञ्चले "आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्णम्" माघः। "क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयन्त्यः मेघदूतम्।

आलोलित त्रि० आ+लुल–णिच्–क्त। ईषच्चञ्चलीकृते

आलोष्टी अव्य० ईषत् लोष्टमिव करोत्यनेन आलोष्ट+णिच्–बा०ई उर्य्यादि। हिंसायां गणर०।

आलोहायन त्रि० अलोहे भवः नड़ा० फक्। अलोहभवे

आवक त्रि० अवति अव–ण्वुल्। रक्षके।

आवट्य पुंस्त्री अवटस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। अवटर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियाम् "आवट्याच्चाप्" पा० चाप्। आवट्या। अवटस्य प्रवरभेदः आर्षशब्दे दृश्यः।

आवनतीय त्रि० अवनतस्य सन्निकृष्टदेशादिः कृशा० छण्। अवनतसन्निकृष्टदेशादौ।

आवनेय पु० अवन्या अपत्यं ढक्। मङ्गलग्रहे तस्य मह्यीत उत्पत्तिकथा काशी० १७अ०। "उत्पत्तिंचास्य वच्म्यामो भूसुतोऽयं यथाऽभवत्। पुरा तपस्यतः शम्भोर्दाक्षायण्या वियोगतः। भालस्थलात् पपातैकः स्वेदविन्दुर्मही तले। ततः कुमारः संजज्ञे लोहिताङ्गो महीतलात्। स्नेहसंवर्द्धितः सोऽथ धात्र्या धात्रीस्वरूपया। माहेय इत्यतः ख्यातिं परामयं गतस्ततः" अतएव तस्य कुजभौमेत्यादिसंज्ञा

आवन्त पु० अवन्तेरयं राजाऽण्। अवन्तिदेशाधिपे चन्द्रवंश्ये नृपभेदे। "कुन्तेर्धृष्टःसुतोजज्ञे रणधृष्टः परान् प्रति। धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्म्मिकाः। आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः" हरि० ३७अ०। "वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्" पा० ञ्यङ्विधानात् आवन्त्य एवेति पाठः उचितः आवन्त इति तु लिपिकरप्रमादात्।

आवन्त्य त्रि० अवन्तिषु भवः तस्य राजा वा इदन्तत्वात् ञ्य। १अवन्तिदेशभवे २तन्नृपे च बहुषु लुक् अवन्तयः। विन्द्यानुविन्द्यावावन्त्यौ सैन्येन महतावृतौ" भा० व० प० ३०अ०। "विन्द्यानुविन्द्यावावन्त्यौ दन्तवक्रश्च वीर्य्यवान्" हरि०व० ९२अ०। ब्रात्याद्ब्राह्मणात् सवर्णायामुत्पन्ने ३वर्णभेदे ब्रात्यात् तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः "आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधःशैख एव च" मनुः।

आवपन न० ओप्यते स्थाप्यतेऽत्र आ+वप–आधारे ल्युट्। १धान्यस्थापनपात्रे (पल्ला) इति ख्याते। "गोणी आवपनं स्यात्" सि०कौ०आ+वप-भावे ल्युट्।२भूमौ वीजादेर्निधाने (बोना) "अथात आहूतीनामेवावपनस्य" कात्या०।